HISTORISCH ‘S-HERTOGENBOSCH

HENK(ES), STADSGIDS

NOVEMBER 2011

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD **68**

HET ONTSTAAN EN ONTWIKKELING VAN DE STAD **69**

De eerste bewoners 69
Ontstaan stad 69
Eerste ontwikkelingen van de jonge stad (13e-eeuwse ommuring) 70
Hoofd- en secundaire poorten *71*
Waterpoorten *72*
Stadsrechten/charters/privileges *72*
Eerste stadsuitbreiding (tweede, 14e-eeuwse ommuring) 72
Stadsrechten/charters/privileges *75*
Tweede en derde stadsuitbreiding (eind 14e en eind 15e eeuw) 75
Veranderingen in de 16e en begin 17e eeuw 76
Twaalfjarig Bestand 78
Het Beleg van 's-Hertogenbosch (1629) 78
De Staatse periode (tot de Vrede van Münster in 1648) 79
De generaliteitsperiode (tot 1794) 79
Opkomst patriottisme/revolutionairen *81*
's-Hertogenbosch in Franse handen (1794-1814) 82
's-Hertogenbosch en het Koningrijk der Nederlanden (1815-1874) 84
Vanaf 1874 (Vestingwet) tot heden 85

AAN DE KLEINE HEKEL **88**

AAWAL: BASTION MUNTEL **89**

Muntelbolwerk 89
Halve maan *89*
Ravelijn *90*
Pastoor Bartenbrug *90*

AAWAL: RIVIER DE AA **91**

ACHTER DE BIJENKORF **92**

ACHTER DE BOOGAARD. **93**

Schutterijen 93
Kolveniers *93*
De Jonge Voetboog *94*
De Oude Voetboog *94*
Heroprichting De Oude Schuts *94*
De Handboog *94*
Ere-batterij der Bossche Mobiele Schutterij 94
Stuer Ghewalt 94

ACHTER DE DRIE ZWANEN **95**

Stadsboerderij 95

ACHTER DE EXTERS **96**

ACHTER DE KAN (ACHTER DE ZWAAN) **97**

Cameren 97

ACHTER DE MOLLEN **98**

Jan Koytsgasthuis/Meelmansgasthuis 98
Margriet Heerensgasthuis 98

ACHTER DE TOLBRUG **99**

VOORMALIGE SINT-PIETER 99
Sloop *100*
SCHUILKERK ST. PETRUS, ACHTER DE TOLBRUG 100
ACHTER DE TOLBRUG: VOORMALIGE LUXORBIOSCOOP 100
ACHTER DE TOLBRUG: BEELDJE PASTOOR DE KROON 101
ACHTER DE TOLBRUG TUIN MARIËNHAGE: BEELD SINT-PIETER 101
ACHTER DE TOLBRUG 11: REFUGIÉHUIS MARIËNHAGE 101
BOUWGEGEVENS 102
SAUVEGARDE 103
ACHTER DE TRUYFFEL 104
ACHTER DE VERGULDE KLOK 104
VAN DE WIELSGASTHUIS 104
ACHTER DE VERGULDE PLOEG 105
ACHTER DE WERELD 106
ACHTER DE WERELD 3 T/M 7 106
CHRISTIAAN ULEMANSGASTHUIS OF BRANTSGASTHUIS 106
ACHTER DE WERELD 9 106
ACHTER DEN DOOVE 107
VAN BERCKELSGASTHUIS 107
WATERTRAP 107
ACHTER DEN DOOVE 11 108
ACHTER DEN ENGEL 109
CAMEREN 109
ACHTER DEN ENGELSCHEN PISPOT 110
SCHUILKERK SINT-ANNA 110
ACHTER DEN ENGELSCHEN PISPOT 36A 111
ACHTER DEN OSSENKOP 112
ARNOLDUS CROYGASTHUIS 112
ACHTER HET AZIJNTONNETJE 112
ACHTER HET BARTJE 112
ACHTER HET FORTUINTJE 113
WATER- EN VUURHUIS 113
CAMEREN 113
GESCHIEDENIS CAMEREN 113
SINT-CORNELIUSKAPEL 114
AERT HEYMSGASTHUIS 114
GASTHUIZEN ALGEMEEN 114
ACHTER HET SCHAAPSHOOFD 116
ACHTER HET STADHUIS 117
JODEN 117
LOMBARDEN 117
VOORMALIG REFUGIÉHUIS ABDIJ VAN BERNE 118

ACHTER HET STADHUIS: RECLAMEBORD VAN STOKKUM **118**
ACHTER HET STADHUIS: STADHUIS **118**
ACHTER HET STADHUIS: BESTUURSCENTRUM **119**
ACHTER HET STADHUIS: V&D **119**
ACHTER HET STADHUIS: OVERKLUIZING VERWERSSTROOM **119**
ACHTER HET STADHUIS 4-6: KLEIN ROME/SCHUILKERKJES **120**
SCHUILKERK DE WILDEMAN 120
ACHTER HET STADHUIS 4-6: STEEGJE **120**
ACHTER HET STADHUIS 10: IN DE IJDELE, ONRUSTIGE WERELD **120**
OORLOGSGESCHIEDENIS JOODSE FAMILIES/JOODS RUSTHUIS 120
ACHTER HET STADHUIS 14: HET PACILLYHUIS **121**
ACHTER HET STADHUIS 36: INT WILT VERCKEN, VOORMALIG LIMBURGIA **121**
ACHTER HET SWART LEEUWKE. **121**
ACHTER HET VERGULD HARNAS **122**
ACHTER HET VERGULD HARNAS 11 ..... **122**
ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN 122
BOUWGEGEVENS 123
ACHTER HET VUURSTAAL **124**
BRANTSGASTHUIS 124
EEN WANSCHEPSEL 124
ACHTER HET WILD VARKEN **125**
ACHTER HET WILD VARKEN 9 ..... **125**
ACHTER HET ZWARTE BEERKE **126**
SCHUILKERK SINT-CATHRIEN 126
ANNE FRANKPLEIN **127**
TEGEL DAGBOEK ANNE FRANK 127
VREDESPAAL 127
ANNE FRANKPLEIN: 2 ..... **127**
BANDSCHE POORT **128**
BARBARAPLAATS **129**
SINT-GEERTRUIKLOOSTER 129
Hart hertog Arnoud van Gelder *130*
Barbara Disquis *131*
BASELAARSSTRAAT **132**
VOORMALIG BASELAARSKLOOSTER 132
BASELAARSSTRAAT 2-10 ..... **132**
BOUWGEGEVENS 133
BEGIJNSTRAATJE **134**
MARGRIET SPIJKERSGASTHUIS 134
VOORMALIG KLEIN BEGIJNHOF 134
DAGELIJKS VOEDSEL IN DE MIDDELEEUWEN 135

Afkomst voedsel *135*

BEREWOUTHOF **136**

BEREWOUTKAZERNE 136
Garnizoen *136*
Kazernes/Berewoutkazerne *137*
Wapens *137*
Uitdrukking: het kruit droog houden *138*
Noodvoorraad *138*
Gedenksteen *138*
Bouwgegevens Berewoutkazerne *138*
CLOCKGIETERSPOORT 138

BEREWOUTSTRAAT **139**

PEILMERKSTEEN 139

BERNESTRAAT **140**

REFUGIÉHUIS ABDIJ VAN BERNE 140

BETHANIESTRAAT **141**

VAN DEVENTHERGASTHUIS 141
BETHANIËKLOOSTER 141

BETHANIESTRAAT 2A/4: OUDE SINT-JACOB **142**

KAPEL/KERK 142
Parochiekerk *143*
IN PROTESTANTE HANDEN 143
ARSENAAL/KAZERNE 143
NOORDBRABANTS MUSEUM 144
BOUWHISTORIE, ARCHEOLOGIE EN MONUMENTEN (BAM) 144
RESTAURATIE 144
BOUWGEGEVENS 145

BETHANIESTRAAT: POORTJE HET VOSKEN **146**

BETHANIESTRAAT 4: VML. SINT-JACOBSKAZERNE **146**

OUDE SINT-JACOBSKERK 146
BARAKKEN/KAZERNE 146

BEURDSESTRAAT **148**

MARIAVERERING 148
ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 149
ADAM VAN MIERDEGASTHUIZEN 149
AGNES VAN DEN BROECKSGASTHUIS 150
VAN DEN HEUVELSGASTHUIS 150

BINNENDIEZE **151**

ONTSTAAN 151
ONTWIKKELING BINNENDIEZE/FUNCTIES 151
VAN STRAAT TOT STROOM 152
VERVAL/DEMPEN! 152
Oppositie *152*
RESTAURATIE 153
EERHERSTEL 154
Kunstwerk *154*
Monumentenstad *154*
VERDERE OPENLEGGING VAN DE BINNENDIEZE 155
MUURBEGROEIING 155

WATERVERONTREINIGING 155
Middeleeuwse verontreiniging *156*
ZWEMMEN 156
VAARTOCHTEN 156
BEHEERSING WATERNIVEAU 156

BINNENDIEZE: WATERPOORTEN, HEKELS, STUWEN, SLUIZEN EN BRUGGEN 157

WATERPOORT BIJ HERMAN MOERKERKPLEINTJE 157
GROOTE HEKEL 158
KLEINE HEKEL 159
KRUISBROEDERSHEKEL 160
SINT CORNELIUSHEKEL. 161
HEKEL IN DE OOSTWAL 161
HEKEL IN DE MUNTELWAL 161
HEKEL IN DE HOFSTAD 161
HEKELS BIJ BASTION OLIEMOLEN 162
DE OVERIGE DOORLATEN IN DE STADSMUUR 162
KORENBRUGSTUW/STUW BINNENHAVEN 162
GEERTRUISLUIS 162
POORT AAN DE BOOM 163
BRUGGEN 164
Molenbrug *164*
De Abtsbrug *164*

BINNENDIEZE: STROMEN 165

GROOTE STROOM 165
Openlegging gedempt deel *166*
Voorlanden *167*
HELLEGAT 167
Vleermuizen *167*
KERKSTROOM 167
KLEINE VUGHTERSTROOM 168
Kleine Vughterstroom bij vml. synagoge *168*
VERWERSSTROOM 168
VUGHTERSTROOM 169
GEDEMPTE STROMEN 169
Doode Stroom *169*
Groote Stroom (deel) *169*
Marktstroom *170*
Mortelgraaf *170*
Parkstroom *170*
GEGRAVEN STROMEN 171
Groote Stroom (deel) *171*
Stadsgracht achter het stadhuis *171*
Verwersstroom (deel) *171*
Vughterstroom (deel) *172*

BINNENDIEZE: DIVERSEN 172

OPENLEGGING BINNENDIEZE 172
OVERKLUIZING VAN SNELLESTRAAT TOT LOMBARDJE 172
OPENLEGGING VERWERSSTROOM 172

BLEEKERSTRAATJE 173

STADSBOERDERIJ 173

BLEEKERSTRAATJE: STADSTUIN/WIJKSPEELPLAATS VUGHTERDRIEHOEK 174

BLEEKERSTRAATJE 1A T/M 1D 174

BLEEKERSTRAATJE 3: HET BLEEKHUIS **174**
BOUWGEGEVENS 175
BLOEMENKAMP **176**
TOLBRUGKAZERNE. 176
BOKHOVENSTRAATJE **177**
BONTE HUID **178**
CAMEREN 178
BREDE HAVEN **179**
HANDEL 180
BREDE HAVEN: STUW **180**
BREDE HAVEN 1-2: DE SWARTE RUYTER **180**
BREDE HAVEN 5: DE DRIE MORIAENSHOOFDEN **181**
BREDE HAVEN 7: DEN HOLLANDTSEN TUYN/NEUF **181**
BREDE HAVEN 14: HET ROTTERDAMS MARKTSCHIP **181**
BREDE HAVEN 17: DE VREEDE **181**
BREDE HAVEN 18: IN DE DRUEVE **182**
BREDE HAVEN 19-21 ..... **182**
BREDE HAVEN 27: HET APPELEBOOMKE **182**
BREDE HAVEN 41 ..... **182**
BREDE HAVEN 42 ..... **182**
BREDE HAVEN 49: DE WIJNROEIER **183**
DE WIJNROEIER 183
BOUWGEGEVENS 183
BREDE HAVEN 50 ..... **183**
BREDE HAVEN 51 ..... **183**
BREDE HAVEN 54 ..... **183**
BREDE HAVEN 55 ..... **184**
BREDE HAVEN 56 ..... **184**
BREDE HAVEN 59: HET MIDDELBURGSCHE SCHIP **184**
BREDE HAVEN 61-64 ..... **184**
BREDE HAVEN 70-70A: SCHOONHOVEN **184**
BREDE HAVEN 71-71A: DE GEKROONDE HOOP **185**
BREDE HAVEN 74 ..... **185**
BREDE HAVEN 117: DE DRIE ZWANEN. **185**
BOUWGEGEVENS. 185
BRUGPLEIN **186**
DIEZEBRUG 186
BUITENHAVEN **187**
BUITENHAVEN: WIJK HET ZAND **187**

BUITENHAVEN: STADSDOMMEL 188
BUITENHAVEN 8 188
BUITENHAVEN 9. 188
BURGEMEESTER LOEFFPLEIN 189
BURGEMEESTER LOEFF 189
TOLBRUGWIJK/ DE PIJP 189
Schamele huisvesting 190
Afbraak 190
Archeologisch onderzoek 191
Vernieuwing 191
BURGEMEESTER LOEFFPLEIN: STOA EN ARENA 191
BURGEMEESTER LOEFFPLEIN: BEELD JAN SOMERS 192
BURGEMEESTER LOEFFPLEIN 71-75: REDERIJKERSKAMER MOYSES BOSCH 192
CAPUCIJNENPOORT 193
KUYSTENS- OF LOYENSMANNENGASTHUIS 193
CAVALERIESTRAAT 194
CAVALERIESTRAAT: CAVALERIEBRUG 194
CAVALERIESTRAAT 2 194
CHOORSTRAAT 195
SINT-ELOYSGASTHUIS 195
CHOORSTRAAT 1: PLEBANIE SINT-JAN 195
BANK VAN LENING 195
PLEBANIE 196
BOUWGEGEVENS 196
CHOORSTRAAT 3: VOORMALIGE KOSTERSWONING 196
CHOORSTRAAT 7: CONGREGATIE DOCHTERS VAN MARIA EN JOZEF 197
BOUWGEGEVENS 198
CHOORSTRAAT 7: KAPEL 199
CHOORSTRAAT 8-12 200
CHOORSTRAAT 14-16: MUSEUM SLAGER 200
GROTE BOSSCHE VAN 1838 200
OPENBARE LEESZAAL EN BOEKERIJ 201
MUSEUM SLAGER 201
BOUWGEGEVENS 201
CHOORSTRAAT 35-71: WOONCOMPLEX 203
CITADELLAAN 204
ORTHENPOORT 204
1e poort 204
2e poort 204
3e poort 205
BASTION ORTHENPOORT 205
CITADELLAAN: KUNSTWERK JONAS EN DE WALVIS 206
CITADELLAAN 1,3 EN 5: MILITAIRE WONINGEN 206

Bouwgegevens 206
CITADELLAAN 7: KRUITHUIS 207
Bouwgegevens 208
CITADELLAAN 24: HET WITTE HUIS 208
Bouwgegevens 209
CITADELLAAN 26 210
CITADELLAAN 30-58 210
CLARASTRAAT 211
CLARASTRAAT 4 211
CLARASTRAAT 25: VONDELINGENHUIS 211
Structuurplan 1964 211
Vers 212
Bouwgegevens 212
CLARASTRAAT 54-166 EN PAPENHULST 2: CLARISSENKLOOSTER 212
Clarissen 212
Theresianen 213
Huidig "Clarakloosteř 214
Bouwgegevens 214
Muur- en wapenschilderingen 214
DE HEMDSMOUW 215
Schuilkerk Peperstraat 1 215
DE KLOOSTERSGANG 215
DE MORTEL 216
Archeologisch onderzoek 216
DE VERGULDE TRUFFEL 216
DODE NIEUWSTRAAT 217
DODE NIEUWSTRAAT 27 217
Minderbroedersklooster 217
Locatie 218
EERSTE KORENSTRAATJE 219
Plaquette Gerrit Schulte 219
EERSTE KORENSTRAATJE 6: HET SCHIPKE/DE ARKE NOE (1624) 220
EERSTE KORENSTRAATJE 9: DE MESTWAGEN 220
EERSTE KORENSTRAATJE 12: DE CORENBERG (1633). 220
EERSTE KORENSTRAATJE 16: DEN ENGEL 220
EERSTE KORENSTRAATJE 18: DE VIER HEEMSKINDEREN 221
EERSTE STRAATJE VAN BEST 222
FONTEINSTRAAT 223
FONTEINSTRAAT 2: DE GULDEN FORTUIN 224
Geboortehuis bisschop Mgr. Ophovius 224
FONTEINSTRAAT 4: DE GROOTE FONTEIN 225

Schuilkerk Fonteinstraat 4 225
FONTEINSTRAAT 5-7 225
FONTEINSTRAAT 10: DE COLF 226
GASSELSTRAAT 227
Voormalig gasthuis en klooster met kapel 227
Groot Gasthuis 227
Sint-Annakapel 228
Gasthuizen algemeen 228
GASSELSTRAAT 8 228
GASSELSTRAAT NAAST NR. 14: STEEGJE 228
Schuilkerk Sint-Anna 228
GASSELSTRAAT 14: WINKELPUI 229
GASSELSTRAAT 28 229
GASTHUISPOORT 230
Gasthuizen algemeen 230
Het Johan Schildersgasthuis 231
Sint-Maartensgasthuis 231
GASTHUISSTRAAT 232
GASTHUISSTRAAT: BINNENDIEZE, DE GROOTE STROOM 232
GASTHUISSTRAAT: GASTHUISBRUG 232
GASTHUISSTRAAT 6 233
GASTHUISSTRAAT 9: GODSHUIZEN 233
Bouwgegevens 233
GASTHUISSTRAAT 14-18 234
GASTHUISSTRAAT: GROOT ZIEKENGASTHUIS 234
Het middeleeuwse gasthuis 235
Sint-Maartensgasthuis 235
Medische verzorging 236
Apotheek/medische armenzorg 237
Loketje 237
Lepralijders 237
Liefdadigheid 237
GASTHUISSTRAAT: GROOT ZIEKENGASTHUIS: GEZONDHEIDSSITUATIE VANAF MEDIO 19E EEUW 238
Hygiëne en huisvesting 238
Epidemieën 238
Medische zorg 238
Laatste ontwikkelingen 239
GASTHUISSTRAAT: GZG-COMPLEX 239
Overzicht 239
Planontwikkeling GZG-terrein 240
Gasthuispoort 241
Apotheekgebouwen 241
GZG-complex: Mortuarium 241
Bouwgegevens 242
Stergebouw 242

Bouwgegevens ... *243*
HET ZUSTERHUIS ... 243
Bouwgegevens ... *243*
KAPEL VAN HET ZUSTERHUIS ... 244
Bouwgegevens ... *244*
REGENTENHUIS ... 244
Bouwgegevens ... *244*
MARIAPAVILJOEN ... 245
Bouwgegevens ... *245*

GUARDIANENHOF ... 246

GUARDIANENBRUG ... 246

HAASJE, 'T/KOFFIESTRAATJE ... 246

HANDELSKADE ... 247

DE PLEIN ... 247
PETRUS EN PAULUSKERK/SINT-PIETERSKAPEL ... 247
GERRIT DE WEERTGASTHUIS ... 247
BEBOUWING ... 247
ONTWIKKELINGEN NIJVERHEID, HANDEL EN INDUSTRIE VANAF DE 19E EEUW ... 248
Laag niveau Bossche arbeider ... *248*
Kleinschalige handel/nijverheid ... *248*
Opkomst industrie ... *248*
Kinderarbeid ... *249*
Sigarenindustrie ... *249*
Grutterij De Gruyter ... *249*
Crisisjaren ... *249*
Industrieterreinen ... *249*
Ontwikkelingen vanaf medio 20e eeuw ... *249*
VERDWENEN INDUSTRIEËN ... 250
Drukkerijen ... *250*
Leerindustrie ... *250*
DRANKEN ... 250
Levensmiddelen ... *251*
(Klein)metaal ... *251*
Diverse industrieën ... *251*

HANDELSKADE 1A/2 ... 252

KOFFIEHANDEL ... 252
LOGE DE EDELMOEDIGHEID ... 252

HANDELSKADE 7-10: SIGARENINDUSTRIE ... 252

VOORMALIGE SIGARENFABRIEK/APPARTEMENTEN ... 254
Appartementen ... *254*

HAVENSINGEL 1-1A ... 255

STALHOUDERIJ ... 255
GARAGE ... 255
SPREUK ... 255

HEKELLAAN ... 256

HEKELLAAN: BASTION SINT ANTHONIE ... 256

RECONSTRUCTIE ... 257
RENNENDE SOLDATEN ... 258
TOUR DE FRANCE ... 258
SINT ANTHONIUSPOORT OF BASELDONKPOORT ... 258

HEKELLAAN: KEIZER MAXIMILIAAN 258

HEKELLAAN: BECKERSTOREN 259

VUURWERKERSTOREN 259
VERDEDIGING 260
Ambachtsgilden 260

HEKELLAAN: BASTION BASELAAR 260

KRUITMAGAZIJN 261
BASELAARSKLOOSTER 261
MUZIEKTUIN 261
SKELETTEN SOLDATEN IN FRANSE DIENST 262
Wijze van begraven 262
Onderzoek doden/doodsoorzaak 262
Geen doodskisten 262
begraafplaats 263
Opslag/vervolgonderzoek 263
Gedenkteken 263

HEKELLAAN: PELIKAANFONTEIN 263

HEKELLAAN: STADSGRACHT/PARKEERGARAGE 264

HEKELLAAN: VESTINGMUUR 264

RESTAURATIE STADSMUUR 264

HEKELLAAN: VONK EN VLAM TERREIN 265

RONDEEL 265

HEKELLAAN: KIKKER OUDE WILHELMINABRUG 265

HEKELLAAN: TOREN VOOR DE JUDASBRUG/JUDASTOREN 266

KRUITMAGAZIJN 266

HEKELLAAN: MONUMENT HENRI BAKKER 267

HEKELLAAN: CASINOTUIN 268

BEATRIXBOOM 269
JOODS SCHOLIERENMONUMENT/PLAQUETTE 269
GRANIETEN KUNSTWERK 269
BOMEN 269

HEKELLAAN: DE SCHROEF VAN ARCHIMEDES 269

HEKELLAAN: VERZETSMONUMENT 270

HEKELLAAN 2: VOORMALIGE MANEGE 271

BOUWGEGEVENS 271

HEKELLAAN 4: VOORMALIGE RIJKS HBS 272

BOUWGEGEVENS 273
Rijks hbs 273
Scheikundelokaal 274
Gymnastiekzaal annex conciërgewoning 274

HERMAN MOERKERKPLEIN 275

HERMAN MOERKERK 275

HERMAN MOERKERKPLEIN: WATERPOORT 275

HERMAN MOERKERKPLEIN: REDERIJKERSKAMER MOYSES BOSCH 276

LANDJUWELEN 277
LANDJUWEEL ANTWERPEN 277
HEROPRICHTING MOYSES BOSCH 278
HERMAN MOERKERKPLEIN: DIESKE. 278
HERMAN MOERKERKPLEIN: HET DIEZERIOOL 279
HET BONT PAARDJE 280
SCHUILKERK HET BONT PEERTJEN 280
HET MOLENIJSER 280
HINTHAMEREINDE 281
BASELDONKPOORT EN –BRUG 281
BASTION HINTHAM/HINTHAMERBOLWERK 281
DE HERKMOLEN 281
ZWIJMEL- OF ZWENGELBRUG 282
HINTHAMERPOORT 282
RESTANTEN 282
HINTHAMEREINDE: PIJNAPPELSCHE POORT 283
HINTHAMEREINDE 1: VML. PAND KLOVENIERSGILDE 283
HINTHAMEREINDE 11: STEEGJE ST. TEUNISGANGSKE 283
HINTHAMEREINDE 12-14: STEEGJE 284
HINTHAMEREINDE 18-20: STEEGJE 284
HINTHAMEREINDE 24-26: STEEGJE 284
HINTHAMEREINDE 35-37: STEEGJE 284
HINTHAMEREINDE 43-45: STEEGJE 284
HINTHAMEREINDE 47-49: STEEGJE 284
HINTHAMEREINDE 64A-66: STEEGJE 285
ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 285
ZOUTZIEDERIJ 285
HINTHAMEREINDE 73: VML. WATERTOREN 286
DRINKWATER 286
BOUWGEGEVENS 287
HINTHAMEREINDE 80-82: STEEGJE 288
HINTHAMERSTRAAT 289
VISMARKT 289
BOTERMARKT 289
PUNTDICHTEN 289
HINTHAMERSTRAAT 2: DE GAPERT 289
HINTHAMERSTRAAT 3-5: ACHTER MILANEN 290
HINTHAMERSTRAAT 4: DE EENHOORN 290
EENHOORN 290
BOUWGEGEVENS 290
HINTHAMERSTRAAT 6: DE DRIJE CANNNEN 291
HINTHAMERSTRAAT 7: DE ROODE STER 291

HINTHAMERSTRAAT 8: DE CLEERBESSEM/DE GROENE HOED 291

HINTHAMERSTRAAT 9-11: DE ROODE HAAN 292

HINTHAMERSTRAAT 10: LEUVENSE POORT 292

DE GEVANGENPOORT 292
Gevangenisleven 293
Arme gevangenen 294
INGEBIEDER 294
AFBRAAK POORT 294
BOUWGEGEVENS 294

HINTHAMERSTRAAT 12: ’T KASTEEL VAN RAVENSTEIN 295

BOUWGEGEVENS 295

HINTHAMERSTRAAT 13-15 295

HINTHAMERSTRAAT 14-16: HET DUIFHUIS/JERUZALEM 296

BOUWGEGEVENS. 296

HINTHAMERSTRAAT 17-19: DE MEIERIJSCHE KAR 296

HINTHAMERSTRAAT 18: DE ESEL/DE LIJNWAATKIST 297

BOUWGEGEVENS 297

HINTHAMERSTRAAT 21: DE SPRINKHAAN 297

HINTHAMERSTRAAT 20-22: HET WIJNBEKKEN 297

HINTHAMERSTRAAT 23-25: HET GEKROONDE SWEERT 298

HINTHAMERSTRAAT 26: DE WITTE OLIFANT 298

GEVELSTEEN 298
BIOSCOOP 298
BRANTSGASTHUIS 298

HINTHAMERSTRAAT 29: DE GEKROONDE WITTE ZWAAN 298

BOUWGEGEVENS 299

HINTHAMERSTRAAT 30: HET VUURSTAAL 299

HINTHAMERSTRAAT 31: P. DE GRUYTER & ZN 299

GESCHIEDENIS DE GRUYTER 299
GEVEL- EN RECLAME-UITINGEN 300
BOUWGEGEVENS 300

HINTHAMERSTRAAT 32: DE VERGULDE SPEELWAGEN 300

HINTHAMERSTRAAT 33-35 301

HINTHAMERSTRAAT 36-38: DE BLOEIENDE PEPERBOOM 301

HINTHAMERSTRAAT 40: DE ROOSEKRANS 301

BOUWGEGEVENS 302

HINTHAMERSTRAAT 47: DE MAAGD VAN TRICHT 302

SCHUILKERK SINT-ANNA 303

HINTHAMERSTRAAT 48: DE ROOIPOORT 303

HINTHAMERSTRAAT 49-51: DE PLOEG 303

SCHUILKERK SINT-ANNA 303
BOUWGEGEVENS 304

HINTHAMERSTRAAT 50-52: DE GULDEN SON **304**
HINTHAMERSTRAAT 54-60 ..... **305**
HINTHAMERSTRAAT 55: DE GULDEN SCHOEN **305**
BOUWGEGEVENS 305
HINTHAMERSTRAAT 57: DE DRIJ HAMERKENS **305**
WATER- EN VUURHUIZEN 305
Warm water *306*
Kooltjes/briketten *306*
Ontwikkelingen *307*
BOUWGEGEVENS 307
Kenmerken gotiek (1230-1560) *307*
HINTHAMERSTRAAT 62: HET SPINNEWIELTJE **307**
HINTHAMERSTRAAT 63-65: DE KROON **308**
BOUWGEGEVENS 308
HINTHAMERSTRAAT 69: DE DUIF **308**
HINTHAMERSTRAAT 70: ST. JOZEF **308**
BEELD 308
HINTHAMERSTRAAT 72: GEEFHUIS/BIBLIOTHEEK **309**
ARMENZORG/BEDELEN 309
Ontwikkeling bedelen *311*
OUDE MANNEN- EN VROUWENHUIS/ARMENGESTICHT VOOR MANNEN EN JONGENS ÉN VOOR VROUWEN EN MEISJES 312
BOUWGEGEVENS 312
Timpaan *313*
Plaquette De Tijd *313*
Kenmerken neoclassicisme (1800-1870 ..... *314*
HINTHAMERSTRAAT 74: JEROEN BOSCHHUIS/MUZERIJE **314**
MUZERIJE 315
BOUWGEGEVENS 316
HINTHAMERSTRAAT 76-78: IN DEN BROUWKETEL **316**
GEVELSTEEN 317
HINTHAMERSTRAAT 81: DE ROODE SLUIER **317**
HINTHAMERSTRAAT 82: SINT MARTEN **317**
HINTHAMERSTRAAT 84-86 ..... **318**
HINTHAMERSTRAAT 85-87 ..... **318**
SCHUILKERK 319
HINTHAMERSTRAAT 89: HET ROOD HEKKEN **319**
BOUWGEGEVENS 319
HINTHAMERSTRAAT 92 ..... **320**
HET NEYNSELSGASTHUIS. 320
BOUWGEGEVENS 320
HINTHAMERSTRAAT 92-94: STEEGJE **320**
HINTHAMERSTRAAT 94: ZWANENBROEDERSHUIS **320**
BROEDERSCHAP 320

Broederschappen algemeen *321*
MARIAVERERING 321
LIEFDADIGHEID 321
AFLATEN 321
REGISTRATIE 322
ERETITEL ZWANENBROEDER 322
NA 1629 ANDERE OPZET 323
EIGENTIJDS KARAKTER 323
LOCATIES/PANDEN 323
Broederschapskapel *323*
Panden *324*
BOUWGEGEVENS 324
Beelden *324*
MUSEUM 325
DE LIEVE VROUWEBRUG 325
HINTHAMERSTRAAT 100: DE DRIJ VERGULDE KLOSKENS 325
NOODZIEKENHUIS TWEEDE WERELDOORLOG 325
BOUWGEGEVENS 325
HINTHAMERSTRAAT 101-103: DE KEULSCHE KAR 326
HINTHAMERSTRAAT 102: DE GELAARSDE HAAN 326
HINTHAMERSTRAAT 104: DE GEKROONDE LAARS 326
HINTHAMERSTRAAT 107: DE MORIAEN 327
MUURSCHILDERING VOGELTJE IN EEN KOOI 327
BOUWGEGEVENS 327
HINTHAMERSTRAAT 110 327
HINTHAMERSTRAAT 111-113: STEEGJE 327
HINTHAMERSTRAAT 119: DE GEKROONDE KAT 327
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK 327
HINTHAMERSTRAAT 135: DE DRIE KONINGEN/MORIAENEN 328
HINTHAMERSTRAAT 138: DE DRIE HALVE MANEN 329
HINTHAMERSTRAAT 141: HET KASTEEL VAN RIDDER GEERLING VAN DEN BOSSCHE 330
BOUWGEGEVENS 330
HINTHAMERSTRAAT: GEERLINGSE BRUG 330
HINTHAMERSTRAAT 148 331
GEVELSTEEN 332
HINTHAMERSTRAAT 150: HET ROOD LEEUWKE 332
HINTHAMERSTRAAT 151-153-155: DE NOOTEBOOM 332
BOUWGEGEVENS 332
HINTHAMERSTRAAT 156: DE DRIJE WITTE MOLLEN 334
HINTHAMERSTRAAT 157: DE GULDEN OF HOUTEN HAND 334
HINTHAMERSTRAAT 158: DE GULDEN ENGEL 334
HINTHAMERSTRAAT 159: DE GULDEN SESTER 335
HINTHAMERSTRAAT 160: DE STADT RAVENSTEIJN 335
HINTHAMERSTRAAT 163: HET GULDEN KRUIS/ DE IJZEREN MAN 336

HINTHAMERSTRAAT 164: DE WITVOET/DE GANZEPOORT 336

FRATERS VAN HET BROEDERSCHAP VAN HET GEMENE LEVEN 336
Het Rijke en Arme Fraterhuis 337
Latijnse school 337
Illustre school 339
Bijscholen/verdere schoolontwikkelingen 340
ERASMUS 341
ZUSTERS VAN LIEFDE UIT TILBURG 341
Ontwikkeling kloosters 341
JOHAN GANS 342
BOUWGEGEVENS 342

HINTHAMERSTRAAT 166-170: STEEGJE 342

HINTHAMERSTRAAT 174: HET REEKALF 342

HINTHAMERSTRAAT 176: DE ROOIE KROON/ DE DRIJE KANDELEERS 343

HINTHAMERSTRAAT 177: DE GULDEN ROOS 343

SPREUK 343
BOUWGEGEVENS 343

HINTHAMERSTRAAT 179: DE MAGHET VAN DEN BOSSCHE 343

SCHUILKERK DE MAAGD VAN DEN BOSCH 343

HINTHAMERSTRAAT 181: DE (GROOTE) GEKROONDE HAMER 344

HINTHAMERSTRAAT 182: SINT JACOB 344

BOUWGEGEVENS 344

HINTHAMERSTRAAT 183: DE HOPSACK EN DE KALVERENDANS 345

SCHUILKERK DE WITTE LELIE 345
NAMEN EN NUMMERS VAN HUIZEN 345
FAMILIENAMEN 346
BOUWGEGEVENS 346

HINTHAMERSTRAAT 184: 'T WIT LEEUWKEN. 346

HINTHAMERSTRAAT 189-191: DE KATTENDANS 347

HINTHAMERSTRAAT 190-192: IN DE DRIJE SWARTE MOLLEN 347

KOFFIEBRANDERIJ DRIE MOLLEN 347
BOUWGEGEVENS 348

HINTHAMERSTRAAT 193: DE DRUIJF 349

SCHUILKERK DE DRUIJF 349

HINTHAMERSTRAAT 194: DE VERGULDE ROOSTEL 349

HINTHAMERSTRAAT 196-198: ST. JAN 350

HINTHAMERSTRAAT 199-201: DE TWEE SCHEEREN/DE SWAEN 350

HINTHAMERSTRAAT 203: REINIER VAN ARKEL 351

GASTHUIZEN/LIEFDADIGHEIDSINSTELLINGEN 351
ONTWIKKELINGEN REINIER VAN ARKEL 351
BEHANDELING 352
HET GEKKEN KIJKEN 352
BOUWGEGEVENS 353
Gevel Sint Jacobstraat 353
Gevel Hinthamerstraat 353

DIVERSEN 353
Beeldengroep *353*
HINTHAMERSTRAAT 206-208 ..... **354**
BOUWGEGEVENS 354
HINTHAMERSTRAAT 207: DE GROOTE VALK **354**
STADSBRAND 354
BOUWGEGEVENS 354
HINTHAMERSTRAAT 210: ST. JORIS **354**
HINTHAMERSTRAAT 212: DE PALMBOOM **355**
HINTHAMERSTRAAT 216: DE BLAUWE (GROENE) HAND **355**
HINTHAMERSTRAAT 217: VOORMALIGE SINT-ANTONIUSKAPEL **355**
SINT-ANTONIUSGASTHUIS 356
BOUWGEGEVENS 356
Beeld Heilige Antonius-Abt *356*
LENGENDE HAAN/HEN 357
HINTHAMERSTRAAT 218-220: DEN ANCKER/DE KOPEREN KNOP **357**
BOUWGEGEVENS 357
HINTHAMERSTRAAT 222: DIT IS IN KASSTEEL VAN HELMONT **358**
HOF VAN ZEVENBERGEN 7: SPREUK DOMIEN VAN GENT **359**
HOF VAN ZEVENBERGEN 1-3: HOF VAN ZEVENBERGEN **359**
HOFJE VAN KOOLEN **360**
SCHUILKERK HET BONT PEERTJEN 360
HOFSTAD **361**
HEKEL IN DE HOFSTAD 361
HOFSTAD: PULVERTOREN **361**
VUURWERKERSTOREN 361
HOOGE STEENWEG **362**
HOOGE STEENWEG 1-1A: DE GAPERT **362**
HOOGE STEENWEG 3: DEN HELM **363**
HOOGE STEENWEG 2-4 ..... **364**
HOOGE STEENWEG 5-7: DE GULDEN ZON **364**
ABRAHAM VAN HOUWELINGEN ALIAS LEKKERBEETJE 364
HOOGE STEENWEG 6: DE BLAUWE SLUYS **365**
HOOGE STEENWEG 8: DE GULDEN KROON **365**
DE GRUIJTER 365
HOOGE STEENWEG 9-11: DE HEMEL/ DE WITTE SCHILT **366**
BOUWGEGEVENS 366
HOOGE STEENWEG 10: HET GULDEN KRUIS/ HET SCHAEKBURT **367**
DE GRUIJTER 367
BOUWGEGEVENS 367
Links: Het Gulden Kruis *367*

Rechts: Het Schaekburt *367*
HOOGE STEENWEG 12: INDEN GULDEN BACKOVEN **367**
HOOGE STEENWEG 14: SINT MAARTEN **368**
HOOGE STEENWEG 15: HET HALF VARKEN **368**
VOORMALIGE LUXORBIOSCOOP 368
BOUWGEGEVENS 368
Bouwstijlen art deco, art nouveau en jugendstil *369*
Kenmerken art deco (1910-1940) *370*
Kenmerken art nouveau/jugendstil (1890-1920) *370*
HOOGE STEENWEG 16-18: DE WIJNKAN/HET WIT KEULS KANNEKEN **370**
BOUWGEGEVENS 370
HOOGE STEENWEG 17: INDEN LUYPAART **371**
HOOGE STEENWEG 19: DE WITTE LEEUWIN **371**
HOOGE STEENWEG 20: IN 'T GULDEN LAM **371**
HOOGE STEENWEG 21-23: IN ROME **372**
SCHUILKERK IN ROME 372
HOOGE STEENWEG TUSSEN 25 EN 27: VML. STEEGJE KERKSTRAATJE **373**
HOOGE STEENWEG 27-31: F VAN LANSCHOT BANKIERS NV **373**
NUMMER 27: DE ZIJ SPEK 373
NUMMER 29: DE GELDERSE ROOS 374
NUMMER 31: DE PIJNAPPEL 374
SAMENVOEGING PANDEN 374
HISTORISCHE STENEN 374
Links op één steen. *374*
Rechts op één steen *375*
Rechts op 'n tweede steen *375*
VAN LANSCHOTTOREN 375
GESLACHT VAN LANSCHOT/ONTWIKKELINGEN FIRMA 375
HOOGE STEENWEG 28: DE LELIE **377**
HOOGE STEENWEG 30: DE DOORNENKROON **377**
HOOGE STEENWEG 32: DE GOUDSBLOEM **377**
IN DEN BOERENMOUW **378**
HET NEIJNSELSGASTHUIS 378
BLUSWATER 378
BRUG DER ZUCHTEN 379
IN DEN BOERENMOUW: BRUG **379**
IN DEN BOERENMOUW: JEROEN BOSCHTUIN **379**
FONTEIN 380
IN DEN BOERENMOUW 3-5 ..... **380**
IN DEN BOERENMOUW 11-13 ..... **380**
IN DEN BOERENMOUW 15-17: CONCORDIA **380**
SCHUILKERK HEILIG KRUIS 380
PASTORIE 381
SOCIËTEIT CONCORDIA 381

MILITAIR TEHUIS 382
IN DEN BOEREMOUW 21 382
JAN HEINSSTRAAT 383
DE PLEIN 383
Vml. Petrus en Pauluskerk/Sint-Pieterskapel 383
CAROLUSHOF/CAROLUS ZIEKENHUIS 383
Glas-in-loodraam 384
JAN HEINSSTRAAT: DE ZEVENSTEENSEBRUG 384
JAN HEINSSTRAAT: BRUG NAAR HET WATER EN VUURPLEIN 385
JAN HEINSSTRAAT 14: VML. PELGRIMSKERK 385
BOUWGEGEVENS 385
JAN HEINSSTRAAT 14-18: STEEGJE 386
JAN HEINSSTRAAT 38 386
JAN HEINSSTRAAT: CONCERTGEBOUW LATER EURO CINEMA 386
JEROEN BOSCHPLEIN 387
JEROEN BOSCHPLEIN: BEELD DE GOEDE HERDER 387
JEROEN BOSCHPLEIN: FONTEIN 388
JEROEN BOSCHPLEIN: ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 388
JEROEN BOSCHPLEIN 2: SINT-JACOBSKERK 389
BOUWGEGEVENS 390
Koepel 390
Beelden 391
Leonardus van Veghel 392
INTERIEUR 392
WAPENBORDEN 393
JEROEN BOSCHPLEIN 2-6: JHERONIMUS BOSCH ART CENTER 393
OORDEELSPEL 395
KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN 396
KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN: KARDINAAL VAN ROSSUM 396
BEELD 397
KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN: BERGBEZINKBASSIN 397
KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN 3 397
KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN 15: CAFÉ DE UNIE 398
BOUWGEGEVENS 398
KARRENSTRAAT 399
KARRENSTRAAT 1: SINTE PEETER 399
KARRENSTRAAT 6-8: IN SINT PAUWELS 400
KARRENSTRAAT 9-11: HET GREEL 400
KARRENSTRAAT 10: DE SESTER 400
KARRENSTRAAT 12-14: DE ROODE ZWAEN OF GANS 401
KARRENSTRAAT 13-15: DE ROODEN EENHOERNE 401

KARRENSTRAAT 16-18: DE HOLLANDSCHE PULLEWAGEN 401
KARRENSTRAAT 20: DE DRIE SNOECKEN 401
KARRENSTRAAT 22: DE VERLOREN SOON 402
KARRENSTRAAT 30 402
KARRENSTRAAT 32: DE MORIAAN 402
KARRENSTRAAT 34 402
KARRENSTRAAT 38: DE TWEE SNOEKEN 403
KASTERENWAL 404
MOLEN 404
KASTERENWAL: AA 404
KASTERENWAL: RÜCKERTBRUG 405
KATERSTRAATJE 406
KEIZERSTRAAT 407
VOORMALIG KEIZERSHOF 407
LOMBARDENHUIS 408
BOKAAL 408
PARKEERGARAGE 408
KEIZERSTRAAT 12A EN 12B: HOF VAN ZEVENBERGEN 408
BINNENPLAATS HOF VAN ZEVENBERGEN: KAREL V 409
Buste Karel V 410
ORDE VAN HET GULDEN VLIES 410
BLIJDE INCOMSTE 410
ONTWIKKELINGEN HERTOGDOM BRABANT 411
Van graafschap Leuven naar hertogdom Brabant 411
Bourgondische Nederlanden 413
Habsburgse Nederlanden 413
Spaanse Rijk 413
Relatie stad/hertog 413
BINNENPLAATS: DE WACHTERS 414
BOUWGEGEVENS 414
KEIZERSTRAAT 12-14: STEEGJE VAN ADEL 415
KEIZERSTRAAT 12 415
KERKSTRAAT/KERKPLEINTJE 416
VERDWENEN BEBOUWING 416
KERKSTRAAT/KERKPLEINTJE: BESTRATING 417
KERKSTRAAT: PUTDEKSELS 417
KERKSTRAAT: KERKPLEINTJE 417
LINDEBOOM 417
KERKSTRAAT/KERKPLEIN: MUSICERENDE VROUW 418
KERKSTRAAT/KERKPLEINTJE: MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN 418
KERKSTRAAT 3: DE VERGULDE KEMEL 418
KERKSTRAAT 5: DE POT/HET OSSENHOOFD 419
LINKS: DE POT 419

RECHTS: HET OSSENHOOFD 419
KERKSTRAAT 8-10: SINT CATHARINARAT 419
KERKSTRAAT 12: HET KLEIN GLAZEN HEKKEN 419
KERKSTRAAT 14: DE FRANSE GLASKORF 419
KERKSTRAAT 18: DE GULDEN ARENT 420
KERKSTRAAT 19 420
KERKSTRAAT 20: PROTESTANTE (GROTE) KERK 420
HISTORIE PROTESTANTS GELOOF 421
Hendrik Vos 421
HISTORIE PROTESTANTE GEMEENTE ’S-HERTOGENBOSCH 421
BOUWGEGEVENS 424
Waterstaat 424
KERKSTRAAT 21 425
KERKSTRAAT 23-25: DE STAD ANTWERPEN 425
KERKSTRAAT 27: HET GULDEN LAMPET 425
BOUWGEGEVENS 425
KERKSTRAAT 33: DEN ROOSEBOOM 425
SCHUILKERK DE ROOSEBOOM 425
KERKSTRAAT 34 426
BOUWGEGEVENS 426
Kenmerken neogotiek (1840-1900 426
KERKSTRAAT 36 426
KERKSTRAAT 47-49: DE GETROUWE HERDER 426
KERKSTRAAT 48-50: DEN KNIJNENBERG 427
KERKSTRAAT 54 427
GESCHIEDENIS BOSSCHE KRANTEN 427
KERKSTRAAT 56 428
KERKSTRAAT 67: VML.POSTKANTOOR/ POSTDISTRICT 428
OPGRAVINGEN 429
KERKSTRAAT 71: DEN BIJBEL 429
KERKSTRAAT 73-75: HET FRANSCH KABINET 430
KERKSTRAAT 77: NAEST DE PAPENSCHOLE ANNO 1754 430
KERKSTRAAT 79: PAAPENSCHOOL 430
DE LATIJNSE SCHOOL 431
KLEIN LOMBARDJE 434
LOMMERD 434
HAMERSGASTHUIS 434
KLEIN LOMBARDJE 8: JANUS BORGHS 434
KOESTRAATJE 436
SCHUILKERKJES 436

KOKSCHE POORT **437**
SINT-GEERTRUIKLOOSTER 437
KOLPERSTRAAT **438**
KOLPERSTRAAT 2: DE WITVOET **438**
POTHUIS 438
KOLPERSTRAAT 3: DE GULDE BOCK **439**
KOLPERSTRAAT 4: HET ROOD SCHARLAKEN **439**
KOLPERSTRAAT 5: HET WAPEN VAN LUYCK **439**
KOLPERSTRAAT 7-9: DE GOUDSBLOM **440**
KOLPERSTRAAT 9-11: DE HOOYWAGEN **440**
KOLPERSTRAAT 14: DE VERGULDE BIECORT **440**
KOLPERSTRAAT 15-17: DE KLINKERS **440**
KOLPERSTRAAT 16A-C: DE MUGGENDANS **441**
STEEGJE 441
KOLPERSTRAAT 18-20: DE SCHOTSE ROOS **441**
KOLPERSTRAAT 19-21: DE ROOIE SCHEER **441**
KOLPERSTRAAT 23: DE TWEE GAPERS **441**
KOLPERSTRAAT 25: INDEN VOS ENDE CRAEN **442**
KOLPERSTRAAT 27: DE SCHERPE WERELT **442**
KOLPERSTRAAT 30: HET HOEFIJZER **442**
KORENBEURSSTRAATJE **443**
KORENBRUGSTRAAT **444**
BAJONETAANSLUITINGEN 444
KORENBRUGSTRAAT: ZOETE LIEVE GERRITJE **444**
KORENBRUGSTRAAT: VOORMALIGE STUW **445**
KORENBRUGSTRAAT: MARIAVERERING; STILLE EN PLECHTIGE OMGANG **445**
INITIATIEF LOUIS AARTS 446
KORENBRUGSTRAAT 2: DE GEKROONDE KANDYPOT **446**
KORENBRUGSTRAAT 5-7: DE ZEPERIJE **447**
BOSSCHE SPREUKEN EN GEZEGDES 447
BIERBROUWERIJ 447
KORENBRUGSTRAAT 9: DEN YSVOGEL **447**
KORENBRUGSTRAAT 10: DE GROOTTE BREIJEL **447**
GEVELSTEEN 447
KORENBRUGSTRAAT 11: SINT CHRISTOFFEL **447**
KORENBRUGSTRAAT 12: DE DRIE MOLENIJZERS **448**
KORENBRUGSTRAAT 14: DE RODE SCHOEN **448**
KORENBRUGSTRAAT 16: DE DRIE KROONEN **448**
WATERMOLEN 448

BOUWGEGEVENS 449
KORTE PUTSTRAAT 450
KORTE PUTSTRAAT 9 450
BOUWGEGEVENS 450
KORTE PUTSTRAAT 11: DEN TRIP 450
KORTE PUTSTRAAT 13: DE HASEWINT. 451
KORTE PUTSTRAAT 21: HET (WIJN)AZIJNTONNEKE 451
KORTE PUTSTRAAT 23: EIJNDHOVEN 451
KORTE PUTSTRAAT 25 451
KORTE PUTSTRAAT 27: DE KLOSBEUGEL 452
ZOEI/OSENDRUP 452
BOUWGEGEVENS 452
KORTE WATERSTRAAT 453
KORTE WATERSTRAAT 12-16: BOUWBLOK 453
KROMME ELLEBOOG 456
KROMMEWEG 456
KRUISBROEDERSHOF 457
KRUISBROEDERS 457
KRUISBROEDERSHOF 2: PASTORIE 458
BOUWGEGEVENS 458
Kenmerken renaissance (1530-1630) 458
Kenmerken maniërisme 458
KRUISBROEDERSHOF 4: SINT-CATHRIENKERK EN VML. KLOOSTER 459
KERK 460
Waterstaatskerk 460
Kruiskerk 460
KLOOSTER 460
PATROONHEILIGE 461
RELIKWIEËN 461
HIJ KOMT VAN DE KRUISKERK 461
BOUWGEGEVENS KRUISKERK 461
Interieurstukken 462
KRUISBROEDERSHOF 7 T/M 17: HOFJE 462
KRUISBROEDERSHOF 10: VML. PASTORIE 462
KRUISBROEDERSHOF 31: VML. R.-K. JONGENSSCHOOL 462
KRUISBROEDERSSTRAATJE 463
KRUISBROEDERSSTRAATJE 13: VML. BIERBROUWERIJ 463
KRUISBROEDERSSTRAATJE: KERKSTROOM 464
KRUISSTRAAT 465
PLEK VOORMALIGE ABDIJ EN REFUGIÉHUIS ABDIJ TRUIDO 465
KRUISSTRAAT: BINNENDIEZE/VERWERSSTROOM 466
KRUISSTRAAT: DE ABTSBRUG 466

STADSGRACHT 466
BRUG 466
KRUISSTRAAT 1: DE BLAASBALG 466
PEILSCHAAL/HOOG WATER 467
RESTANT KLOOSTER 467
PEST/PESTHUIS 468
KRUISSTRAAT 2-4: DE NOBEL 468
SCHUILKERK DE NOBEL/SINT-JAN 468
KRUISSTRAAT 6: DE MORGENSTAR 469
POORT VAN DIEPEN. 469
KRUISSTRAAT 8: DE VERGULDE SINT JAN 469
SCHUILKERKEN 469
KRUISSTRAAT 10: DE TOIRTSE EN BRILLE 470
KRUISSTRAAT 12 EN 14: DE SWARTE LEERS 470
KRUISSTRAAT 15-17: DE BIEKAAR 470
KRUISSTRAAT 19/19A: STEEGJE 470
KRUISSTRAAT 19-21: SINT CHRISTOFFEL 470
KRUISTRAAT 22: ROTTERDAM 471
KRUISSTRAAT 23-25: HET OSSENHOOFT 471
KRUISSTRAAT 26: DE WITTE SCHOEN 471
KRUISSTRAAT 27: HET REUSKEN 471
KRUISSTRAAT 28A: BIERBROUWERIJ ’T KOLLEKE 472
KRUISSTRAAT 29: DE VIER HEEMSKINDEREN 472
KRUISSTRAAT 30-32: DE BLINDE SPIEGEL 472
KRUISSTRAAT 31/EERSTE KORENSTRAATJE 9: ONDER ONS LIEFFVROUWE 473
EERSTE KORENSTRAATJE 9: DE MESTWAGEN 473
KRUISSTRAAT 33-35: DE KLEINE OYEVAAR/DE OYEVAAR 473
KRUISSTRAAT 34-36: DE TWEE ROOZEN 473
KRUISSTRAAT 37: DE SLEUTEL/ DE TWEE SNOEKEN 474
BOUWGEGEVENS 474
KRUISSTRAAT 38: DE GEKROONDE KREEFT 474
KRUISSTRAAT 39-41: DEN OLYMUELEN 474
KRUISSTRAAT 40: DE EKSTER/ DE VERGULDE STER 474
KRUISSTRAAT: GUARDIANENHOF 475
KRULLARTSTRAAT 476
GASTVRIJHEID! 476
KRULLARTSTRAAT 7 476
KRULLARTSTRAAT 9 477
KRULLARTSTRAAT 16 477

KUIPERTJESWAL **478**
HEILIG KRUISPOORT/VUGHTERBINNENPOORT 478
LAMSTRAATJE **480**
VML. TOEGANGSPOORT MARIËNBURG 480
LAMSTRAATJE 11: VML. BROUWERIJ **480**
LANGE PUTSTRAAT **481**
SCHUILKERK 481
MARGRIET HEERENSGASTHUIS 481
EFFECTEN STRUCTUURPLAN 1964/VERZET 481
LANGE PUTSTRAAT 2 ..... **482**
LANGE PUTSTRAAT 9: HUIS MET VML. STEEGJE DE HEMDSMOUW **482**
SCHUILKERK 482
LANGE PUTSTRAAT 11-13 ..... **482**
LANGE PUTSTRAAT 14: DE DRIE EDAMSCHE KAZEN **483**
LANGE PUTSTRAAT 16: DE KLOSBEUGEL **483**
BOUWGEGEVENS 483
LANGE PUTSTRAAT 18 ..... **484**
LANGE PUTSTRAAT 20 ..... **484**
LANGE PUTSTRAAT 21: DE SPIE **484**
LANGE PUTSTRAAT 40: ARCHIEF BISSCHOPPELIJK PALEIS **484**
ONTSTAAN BOSSCHE SCHOOL (1950-HEDEN) 484
KENMERKEN BOSSCHE SCHOOL 485
LANGE PUTSTRAAT 44-46 ..... **485**
LANGE PUTSTRAAT/VERWERSSTRAAT 46: DE OUDE PUT **485**
GEVELSTEEN 485
BOUWGEGEVENS 485
LEPELSTRAAT **486**
VERKLARING UILENBURG 486
LEPELSTRAAT: VISMARKT **486**
BOUWGEGEVENS 487
LEPELSTRAAT: VOORMALIGE KORENBRUGSTUW **487**
LEPELSTRAAT/KORENBRUGSTRAAT: ZOETE LIEVE GERRITJE **487**
LEPELSTRAAT: MARIABEELD **488**
LEPELSTRAAT 45: HET KEERSHUIS **489**
BEELDJE DE GOEDE MOEDER 489
BOUWGEGEVENS 489
LOMBARDJE **491**
JANUS BORGHS 492
HAMERSGASTHUIS 492
PLAATS ROYAAL 492
LOMBARDPAD: JANUS BORGHS **493**

LOMBARDPASSAGE: DAT GAAT NAAR DEN BOSCH TOE **493**

LOODGIETERSSTRAATJE **494**

LOUWSCHEPOORT **495**

BOUWHISTORISCH EN ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK BEWONINGSGESCHIEDENIS 495
STRUCTUURPLAN 1964 496

LOUWSCHEPOORT: LOUWSCHEPOORTBRUG **496**

LOUWSCHEPOORT: DE LIEVE VROUWEBRUG **497**

LOUWSCHEPOORT: JEROEN BOSCHTUIN **497**

FONTEIN 497

LOUWSCHEPOORT 2-4: HOOGHUIS VAN MEGEN **497**

BESTEMMINGEN 498

LOUWSCHEPOORT 32-38: VML. ARBEIDERSWONINGEN **498**

BOSSCHE LEEF- EN WOONOMSTANDIGHEDEN 498
ARBEIDERSWONINGEN 499

LOUWSCHEPOORT 47: RESTANT KLOOSTER VAN DE ZUSTERS VAN ORTHEN **500**

BOUWGEGEVENS 500

MARKT: ONTSTAAN **501**

LANGE, CORTE EN WITTE CAMEREN 501

MARKT: ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK **502**

MARKT: STAD EN MEIERIJ VAN ‘S-HERTOGENBOSCH **503**

MARKT: HERINRICHTING **503**

WATERPUT 504
Archeologisch onderzoek *505*

MARKT: ETUDE GOTIQUE **506**

MARKT: (VOOR)KELDERS **506**

MARKT: WEEK- EN JAARMARKTEN/KERMIS **506**

WEEKMARKTEN 506
JAARMARKTEN 508
RANDGEBEUREN 509
JAARMARKTEN ELDERS 509
KERMIS BEGIN 19E EEUW 509

MARKT: REUK/STANK **510**

MARKT: JHERONIMUS BOSCH **511**

JHERONIMUS BOSCH-JAAR 2016 511
WERKEN VAN JHERONIMUS BOSCH 512
Keisnijding *513*
Visioen aan de hel *513*
De tuin der lusten *513*
Overige schilderijen *514*
BEZICHTIGING VIA GOOGLE EARTH 514

MARKT: HET VROEGERE STADSBESTUUR **515**

SCHOUT, SCHEPENEN EN GEZWORENEN; 1E LID 515
RADEN; 2E LID 516

DEKENS VAN DE GILDEN; 3E LID 516
RENTMEESTERS, MUURMEESTERS EN BURGEMEESTERS 517
OVERIGE STADSFUNCTIONARISSEN 518
TAKEN STADSBESTUUR 518
BESTUUR NA 1629 519

MARKT: RECHTSPRAAK/STRAFFEN 521

ORGANISATIE 521
(Hoog)schout 521
Laagschout 521
Schepenen 521
STRUCTUUR RECHTSPRAAK. 521
Criminele zaken 521
Civiele zaken/beroepsinstantie 521
Vrijwillige of voluntaire jurisdictie 522
STRAFPROCES 522
Vijf Godsoordelen 522
VONNIS 523
Terechtstellingen 523
Gezegdes, gebaseerd op de middeleeuwse rechtspraak 525
SCHERPRECHTER 525
HUISVESTING 525
GROENROEDE 525
INGEBIEDER 525
SCHUTTERSGILDEN 525
POLITIE 526
Gemeentepolitie 526

MARKT: STRAATVERLICHTING 527

OLIEVERLICHTING 527
GASVERLICHTING 527
Gemeentelijk gasbedrijf 528
ELEKTRICITEITSVERLICHTING 528

MARKT: VEGEN EN SCHOONMAKEN 529

MARKT: VERKEER 530

MARKT 1: HET STADHUIS: BOUWHISTORIE 531

EERSTE STADHUIS 531
TWEEDE STADHUIS 531
DERDE STADHUIS 532
De Lysscap 532
De Gaffel 533
Griffiegebouw 534
De Sinterklaas 534
De Trompet 535
VERBOUWINGEN DERDE STADHUIS 535
Bouwgegevens 536
KENMERKEN HOLLANDS CLASSICISME (1630-1700) 536

MARKT 1: HET STADHUIS: VERTREKKEN 537

HAL 537
Kanonnen 537
Vierschaar 537
Wandschilderingen Antoon Derkinderen 537
Eerste Bossche Wand 538
Tweede Bossche Wand 538

Schilderij Jan Peeters *538*
Spreuken *539*
BODEKAMER 539
VOORMALIGE FRACTIEKAMER, NU SECRETARIAAT 539
ROMANGALERIJ 539
Buste Piet jr. Slager *539*
Portret onbekend persoon *540*
Portret August Falise *540*
Portretten van vier onbekende personen *540*
TROMPETGALERIJ 540
ANTICHAMBRE TROUWZAAL 541
Kanonnen *541*
Portretten aantal burgemeesters ’s-Hertogenbosch *542*
Schilderij Thomyrus en Cyrus *542*
Atelier van Jheronimus Bosch *542*
Slag van Lekkerbeetje *543*
Wapen 53e Welsh Division *545*
VESTIBULE TROUWZAAL 545
Marius de Leeuw *546*
Deur trouwzaal *547*
Afbeeldingen op de consoles *547*
Afbeeldingen op de kapitelen *547*
Frans van der Burgt *548*
Schilderij met stadsgezicht op Napels *548*
TROUWZAAL 548
Goudleer *549*
Houten achterwand *550*
Zilveren kunstwerk op schouw/Vrijheidsbeeld *550*
De stoelen van de trouwzaal *551*
Diversen *551*
GALERIJ LINKS VAN DE ANTICHAMBRE NAAR HAL BESTUURSCENTRUM 552
Portretten aantal burgemeesters ’s-Hertogenbosch *552*
Spreuk *552*
Schilderijen met strandgezicht en landschap *552*
ONDERBOUW TROUWZAAL 552
HERENTRAP 553
Voormalige Welshroom *553*
Plaquette 750-jarig bestaan van de stad *553*
Plaquette achthonderdjarig bestaan van de stad *554*
Wapenschilden *554*
Orde van de Kousenband *554*
Portret koning Willem II *555*
Prins Willem II van Oranje en De Bossche Schutterij *555*
Belgische Opstand *556*
Gouverneur baron Andreas, Joannes, Ludovicus van den Bogaerde van Terbrugge *557*
Geschiedenis Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in ‘s-Hertogenbosch *558*
Sint-Nicolaas *558*
Portret J. van der Griendt *560*
ORANJEGALERIJ 561
Portretten van de Oranjes *562*
Toelichting stadhouders *563*
Biografie stadhouder-prins Willem I (Willem de Zwijger/Willem van Oranje) *563*
Biografie stadhouder-prins Maurits *565*
Biografie stadhouder-prins Fredrik Hendrik *566*
Biografie stadhouder-prins Willem II *567*
Biografie stadhouder-koning prins Willem III *567*
Biografie stadhouder-prins Willem IV *568*

Biografie stadhouder-prins Willem V *569*
Biografie koning Lodewijk Napoleon Bonaparte *571*
Biografie koning Willem I *572*
Biografie koning Willem II *574*
Biografie koning Willem III *574*
Biografie regentes, koningin Emma *575*
Biografie koningin Wilhelmina *576*
Biografie koningin Juliana *577*
Biografie koningin Beatrix *578*
Epitaaf *580*
Buste Jonkheer mr. P. van der Does de Willebois *581*
Meridiaan *582*
Vloerkleed stadsplattegrond *583*
Anekdote *583*
Plaquettes *583*
Blaeu *583*
OUDE RAADZAAL 584
Wandtapijten *584*
Plafond *586*
Vloerbedekking *587*
Schouw *587*
De eenheid en de gerechtigheid *587*
Theodoor van Thulden *588*
WERKKAMER BURGEMEESTER 590
Allegorie op het verzoek van Brabant om toe te mogen treden als lid van de Staten-Generaal der republiek *591*
Generaliteitslanden *591*
Allegorie op het recht op hoger beroep van de vier schepenbanken van de Meierij op de schepenbank van 's-Hertogenbosch *592*
De wildeman met het wapen van 's-Hertogenbosch *593*
Leeuwenpaar *593*
KAMER B EN W NAAST DE RAADZAAL 593
Portretten stadhouder-koning Willem III en echtgenote Mary II Stuart *593*
Allegorische voorstelling van de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik *594*
Portretten presidenten Sint-Eloysgilde *594*
Vier stillevens *594*
GANG 1E VERDIEPING NABIJ KAMERS WETHOUDER 594
Secretaris Pels *594*
WETHOUDERSKAMER ACHTER NAAST DE ORANJEGALERIJ 595
Schilderij Samson en Delilah *595*
Schilderij Pastorale *596*
Overige schilderijen *596*
Klok *596*
BESTUURSCENTRUM 597
Ontvangsthal *597*
Nieuwe raadzaal *598*
Commissiekamers *598*

MARKT 1: HET STADHUIS: WANDTAPIJTEN RAADZAAL 599

ALGEMEEN 599
DE WANDTAPIJTEN VAN HET STADHUIS 600
ONDERHOUD EN RESTAURATIE 601

MARKT 1: HET STADHUIS: GOUDLEERBEHANG 602

OORSPRONG/ONTWIKKELING 602
VERVAARDIGING 603
De techniek *603*

Leer *604*
Zilver *604*
Kleur *604*
Versieringen *604*
RESTAURATIE WETHOUDERSKAMER (VML. RADENKAMER) 604
IMITATIE GOUDLEERBEHANG 605

MARKT 1: HET STADHUIS: BURGEMEESTERS 606

MARKT 1: HET STADHUIS: ANTOON DERKINDEREN 608

LEVENSBESCHRIJVING 608
EERSTE BOSSCHE WAND DOOR ANTOON DERKINDEREN 611
Stichting van ‘s-Hertogenbosch *611*
Bossche barmhartigheid *612*
Kruistochten *612*
KORTE TOELICHTING VAN DE AFBEELDING(EN) PER VLAK: 613
KRUISTOCHTEN 614
TWEEDE BOSSCHE WAND DOOR ANTOON DERKINDEREN 615
Sint-Jan *616*
Parabel wijze en dwaze maagden *616*
Arbeids Harmonie *617*
KORTE TOELICHTING VAN DE AFBEELDING(EN) PER VLAK: 618

MARKT 1: HET STADHUIS: STADHUIS EN ZIJN GEBRUIKERS IN HET VERLEDEN 620

PLAKKATEN 620
VESTIBULE 620
GRIFFIE 620
DE ROLLE 620
SECRETARIE 620
PROTOCOLKAMER 621
KAMER BEAMBTEN HUWELIJKSZAKEN 621
TROUWKAMER 621
KAMER PENSIONARIS, 1E VERDIEPING 621
SCHEPENKAMER, 1E VERDIEPING 621
RAADZAAL, 1E VERDIEPING 621
RADENKAMER, 1E VERDIEPING 621
WACHTKAMER KAMERBEWAARDERS EN GROENROEDEN, 1E VERDIEPING 622
PLATTELANDSKAMER, 1E VERDIEPING 622
KAMERS 2E VERDIEPING 622

MARKT 1: HET STADHUIS: DIVERSEN 622

TOREN-/NACHTWAKER 622
Lijk *622*
Marie Janssen *623*
NACHTROEPERS/KLAPWAKERS 623
ONTVANGST HOOG BEZOEK 624
STADHUISPENNINGEN 624
RUITERSPEL 624
CARILLON 625
GILDEN 626
OPGRAVINGEN ACHTER HET STADHUIS 627
Kanonskogels *627*
Waterdoorgang *628*
Onderaardse gang/riool *628*
PARTNERSTEDEN 628
DOORKIJKJES BINNENPLAATS 628
DEURKNOP PRINS CARNAVAL 628

MARKT 1: HET STADHUIS: BESTUURLIJKE EN AMBTELIJKE ORGANISATIE 629

RAAD 629
HET COLLEGE VAN B EN W 629
WETHOUDER 630
BURGEMEESTER 630
RAADSVERGADERINGEN, COMMISSIES EN WIJK- EN DORPSRADEN 630
Raadsvergaderingen 630
Commissies 631
WIJKRADEN EN DORPSRADEN 631
SAMENSTELLING GEMEENTERAAD: VERKIEZINGEN EN COLLEGEVORMING 631
Verkiezingen 631
Collegevorming 631
AMBTELIJKE ORGANISATIE 632
Gemeentesecretaris 632
HET DUALE STELSEL 632
Hoofdlijnen 632
Belangrijkste regels 632

MARKT 1: HET STADHUIS: OFFICIËLE HERKENNINGSTEKENS 633

STADS- EN GEMEENTEWAPEN 633
Gemeentewapen 633
Toelichting stadswapen 633
Timpaan 634
DORPSWAPENS 634
Bokhoven 635
Empel en Meerwijk 635
Engelen 635
Rosmalen 635
GEMEENTEVLAG 635
DORPSVLAG ROSMALEN 636
AMBTSKETEN 636
LOGO 636

MARKT 1A: DE RAADSKELDER 637

BOUWHISTORIE 637
BESTEMMINGEN 637
HUIDIGE SITUATIE 638
GEDENKSTEEN EERSTE WERELDOORLOG 638
PLAQUETTE NEVILLE CHAMBERLAIN (1938) 639

MARKT 3: DE LELIE 639

VVV 640

MARKT 5: HET VOSKEN 640

GEVELSTEEN 640
BOUWGEGEVENS 640

MARKT 6: VML. COMMISSARIAAT VAN POLITIE 641

HET BOSSCHE MARKTOPROER VAN 1891 641

MARKT 7: DE GROENENBURG 641

GROOTE SOCIËTEIT 642

MARKT 8: HET WIT HAESKEN 642

MARKT 9: DE WITTE FLESCH 642

GEVELSTEEN 642

MARKT 10: DE VERGULDE SPIEGEL 642

MARKT 11: DE ZWARTE AREND 643

SOCIËTEIT DE ZWARTE AREND 643
Links: De Zwarte Arend 643
Rechts: De Witte Arend 643
BOUWGEGEVENS 643
Beeld Zwarte Arend 644

MARKT 12: DE WERELD 644

BOUWGEGEVENS 644

MARKT 13: DE VIJF VOCALEN 645

BOUWGEGEVENS 645

MARKT 14: DE VERGULDE ROOS VAN JERICHO 645

BOUWGEGEVENS 645

MARKT 15: NEERLANDSCH KOFFIEHUIS 646

SOCIËTEIT AMICITIA 646
BOUWGEGEVENS 646

MARKT 16: HET JESUMANNEKEN 647

GEVELSTEEN 647

MARKT 17: IN DEN HAEN/IN DE VERGULDE KETEL 647

LINKS: IN DE VERGULDE KETEL (DE GULDEN KETEL) 647
RECHTS: IN DEN HAEN (DE HAAN) 648
BOUWGEGEVENS 648

MARKT 18: DE (GULDEN) PATERNOSTER 648

BOUWGEGEVENS 649

MARKT 18A: DE GULDE KORVE 649

MARKT 19: DE EKSTER 650

MARKT 23: DE DRYE WITTE LEEUWKENS 650

MARKT 25: DE EENHOORN 650

MARKT 26: HET WIT PAARD 650

MARKT 27: DE WITTE HELM 651

GEVELSTEEN 651

MARKT 29: DE ROOSEKRANS/DE KLEINE WINST 651

JHERONIMUS BOSCH 651
Plaquette 651
ALPHONS DIEPENBROCK 651
BOUWGEGEVENS 651

MARKT 30-32: DE VERGULDE STAR 652

MARKT 31: DE DRYE VIJZELS 653

MARKT 33: MELANEN 653

MARKT 34-36: DE VERGULDE HOED 653

MARKT 34: HET HOEIKE 653
MARKT 36: DE DRIE KAMMEN 654

GEVELSTEEN 654

MARKT 35: DE EENHOORN 654

DE *MAGIE* VAN EEN EENHOORN 654
BOUWGEGEVENS 654
Bouwhistorisch onderzoek BAM 655

MARKT 37: DE WITTE DUIF 655

MARKT 38 EN 38A: DE VIJF RINGEN 656

MARKT 39-41: DE VIJZEL 656

BOUWGEGEVENS 656
INPANDIG STEEGJE HET MUIZENHOL 657

MARKT 40, 42 EN 42A 657

MARKT 40: DE GULDEN CLOCK 657
MARKT 42: DE GULDEN POORT 657
MARKT 42A: DE GULDEN CAMME 657

MARKT 51-55 657

HOTEL NOORD-BRABANT 658
Horeca 658
DE HOOGE HUIZINGE; LATER DE VIJZEL/DE VIJF RINGEN 658
DE GULDEN COP 658
HET HERT 659
VERDWENEN STEEGJES 659

MARKT 57: DE LEEUWENBURG 659

Schild van Frankrijk 660
De Leeuwenburg 660
BOUWGEGEVENS 661
CAMEREN 661

MARKT 59: HET VERGULDE DUIFKE 661

GEBRUIKSGESCHIEDENIS 661
Vaderlandsche Sociëteit 662
BOUWGEGEVENS 662

MARKT 61: HET ROOT CRUYS 663

JHERONIMUS BOSCH 663
BOUWGEGEVENS 663
Bouwhistorisch onderzoek BAM 663

MARKT 67: DE GULDEN APPEL 664

MARKT 69: VML. BIOSCOOP CHICAGO 664

MARKT 71: DE BLAUWE PLUIJM 664

MARKT 73 A: DE ROODENBURGH 665

GEVELSTEEN 665
TEGELTABLEAU 665
BOUWGEGEVENS 666

MARKT 79: DE MORIAAN 667

BOUWGEGEVENS 667
SLOOPVERGUNNING 668
SCHAT 668
HANENGEVECHTEN 668

De Wijnschenker ... 668
Poortje ... 669
MARKT 87: IN DEN PAPAGAY ... 669
MARKT 91-105 ... 669
MARKTSTRAAT ... 670
MATHILDASTRAAT ... 671
MGR. PRINSENSTRAAT ... 672
MGR. PRINSENSTRAAT 39-61 ... 672
Bouwgegevens ... 673
MINDERBROEDERSSTRAAT ... 675
Handelaren ... 675
Afbraak ... 675
Klooster van de Minderbroeders ... 676
Minderbroeders ... 676
Klooster/kerk ... 676
Kloosterleven ... 676
Plaquette ... 677
Stadsmuur/loop Binnendieze ... 677
MINDERBROEDERSSTRAAT 4 ... 677
MINDERBROEDERSSTRAAT 6: HET TREPKE ... 677
MINDERBROEDERSSTRAAT 6-8: STEEGJE ... 678
MINDERBROEDERSSTRAAT 8: DE TWEE OIRCUSSEN ... 678
MINDERBROEDERSSTRAAT 10: DE ROOSTER ... 678
MINDERBROEDERSSTRAAT 28-30: SINT ANTONIUS ... 678
MOLENBERG ... 679
MOLENSTRAAT ... 680
MOLENSTRAAT: WIJK UILENBURG ... 680
MOLENSTRAAT: DE VUGHTERSTROOM ... 681
MOLENSTRAAT: MUURBEGROEIING BINNENDIEZE ... 681
MOLENSTRAAT: PEER VAAN DEN MUGGENHEUVEL ... 682
MOLENSTRAAT: EERBETOON AAN BERGÉ EN VAN DER EERDEN ... 682
Druppels in de Binnendieze ... 683
MOLENSTRAAT 1: HET ROOD KRUIS ... 683
Chocolade-/Bossche bollen ... 683
Domien van Gent/Spreuk ... 684
Bouwgegevens ... 684
MOLENSTRAAT 2 ... 684
Korenmolen ... 685
MOLENSTRAAT 3-5 ... 685
MOLENSTRAAT 4-6: DE ZWAAN ... 685
Gevelsteen: zwaan ... 685
Salamander ... 685

MOLENSTRAAT 7-9 ..... **685**
MOLENSTRAAT 11-13 ..... **686**
MOLENSTRAAT 15A: HET DIEZEHUIS **686**
SPREUK 686
MOLENSTRAAT 16 EN 18: DE KRUL **686**
GEVELSTEEN 686
BOUWGEGEVENS 686
MOLENSTRAAT 17-19: HET BONT PAARDJE **687**
MOLENSTRAAT 23 ..... **687**
MOLENSTRAAT 25 ..... **687**
MOLENSTRAAT 29: IN CONSTIGH BOEC **687**
MOLENSTRAAT 31 ..... **688**
BOUWGEGEVENS 688
MUNTELSTRAAT **688**
MUNTELWAL **689**
BASTION MUNTEL/MUNTELBOLWERK 689
HEKEL IN DE MUNTELWAL 690
MUNTELWAL: AA **690**
NACHTEGAALSLAANTJE **691**
NACHTEGAALSLAANTJE: JUDASBRUG **691**
NACHTEGAALSLAANTJE 1: VOORMALIG GYMNASIUM **692**
GESCHIEDENIS GYMNASIUM 692
BOUWGEGEVENS 693
NIEUWE HOFSTAD **693**
NIEUWSTRAAT **694**
JOHAN GANS EN FRANS BLOM 694
NIEUWSTRAAT: BRUG **695**
NIEUWSTRAAT 2 ..... **695**
BOUWGEGEVENS 695
NIEUWSTRAAT 13-15-17 ..... **696**
NIEUWSTRAAT 19: VML. KOETSHUIS **696**
NIEUWSTRAAT 20-32: PANDEN GZG **696**
BOUWGEGEVENS 696
Nieuwstraat 24 ..... *696*
Nieuwstraat 26 ..... *696*
Nieuwstraat 32 ..... *697*
NIEUWSTRAAT 33-41 (37) **697**
NIEUWSTRAAT 34: GROOT ZIEKENGASTHUIS: POLIKLINIEK **697**
BOUWGEGEVENS 698
NIEUWSTRAAT 43-73 (29-31): VOORMALIG POLITIEBUREAU **699**

NIEUWSTRAAT 75 699

NOORDWAL 700

VML. ZWEMBADEN/BADINRICHTING 700
MUNTELPOORT 701

NOORDWAL: DE RÜCKERTBRUG 701

NOORDWAL: RONDEEL 701

OLIEMOLENSINGEL 702

STOOMTRAM/PAARDENTRAM 702
Stoomtram 702
Paardentram 703
DIJKPOORTJE 703
HEKELS 703

OLIEMOLENSINGEL: BASTION OLIEMOLEN 704

OLIEMOLENSINGEL: VERDWENEN GRACHT 705

OLIEMOLENSINGEL: HAVENBRUG 705

OLIEMOLENSINGEL: POORT AAN DE BOOM 706

OLIEMOLENSINGEL: DE BOOMBRUG 707

OLIEMOLENSINGEL 1-3: COMMANDEURSHUIS 707

BOUWGEGEVENS 707

OLIEMOLENSINGEL 2: VML. BRUGWACHTERSHUISJE 708

OOSTWAL 709

KLEINE HEKEL 709
HEKEL IN DE OOSTWAL 709

OOSTWAL: BOSSCHE PAD/SIGARENMAKERWONINGEN 709

ORTHENSTRAAT 711

BIERBROUWERIJEN 711

ORTHENSTRAAT: RUISCHE POORT 712

ORTHENSTRAAT: VOORMALIGE BRUSSELSE POORT 713

ORTHENSTRAAT: DE ZEVENSTEENSEBRUG 713

ORTHENSTRAAT 1: IN DE BRAUCUIP 714

BOUWGEGEVENS 714
Gevelsteen 714

ORTHENSTRAAT 3: DE GULDEN HOPSACK 714

BOUWGEGEVENS 715
Gevelsteen 715

ORTHENSTRAAT 4-6: DE HOOGE STOEP 716

ORTHENSTRAAT 5-7: ACHTER ’T GLAS 716

ORTHENSTRAAT TUSSEN 7 EN 9: DE LINTMOLEN 717

LINTFABRIEK 717
PIET DE GRUYTER EN ZN. 717
SCHOOL 718
BOUWGEGEVENS 718

ORTHENSTRAAT 8-10: DE FLUWEELEN SADEL **718**
ORTHENSTRAAT 9: INDEN HOORN **718**
GEVELSTEEN 718
ORTHENSTRAAT 11: DE ROÔROOS **719**
ORTHENSTRAAT 13: DE WITTE HANT **719**
ORTHENSTRAAT 14-16: VOORMALIGE FABRIEK VAN DE GRUYTER **719**
ORTHENSTRAAT 15: DE BRANDIJZERS **720**
ORTHENSTRAAT 17 ..... **720**
ORTHENSTRAAT 19-23: INDEN ENTVOEGEL/INDEN ANKER **721**
ORTHENSTRAAT 25: DE PRINS VAN LUYK **721**
ORTHENSTRAAT 29-31 ..... **722**
ORTHENSTRAAT 33-35: HET KALKSCHIP **722**
ORTHENSTRAAT 37 ..... **722**
ORTHENSTRAAT 39 ..... **723**
ORTHENSTRAAT 41 ..... **723**
BOUWGEGEVENS 723
ORTHENSTRAAT 41-43: STEEGJE **723**
ORTHENSTRAAT 49-51 ..... **724**
ORTHENSTRAAT 59 ..... **724**
ORTHENSTRAAT 59: STEEGJE **724**
ORTHENSTRAAT 65 ..... **724**
BOUWGEGEVENS 724
ORTHENSTRAAT 71: HET PARADIJS **725**
ORTHENSTRAAT 77: ST. ANDRIES **725**
ORTHENSTRAAT 290: DE KORENBEURS **725**
SINT-ELOYSGASTHUIS 726
POLITIEBUREAU 726
OUD BOGARDENSTRAATJE **727**
BOGARDEN 727
KLOOTSTEEN 727
GEVELSTENEN 727
OUDE DIEZE **728**
OUDE DIEZE: OUDE DIEZEBRUG **728**
PEILSCHAAL 728
OUDE DIEZE 1: DE BOERENDANS **729**
BEWAARSCHOOL 729
AMADEIROHUIS 729
OUDE DIEZE 3: ‘T COFFEREN **729**
SCHUILKERK IN’T COFFEREN 729
OUDE DIEZE 4/6 ..... **730**

BOUWGEGEVENS 730
Oude Dieze 4 ..... *730*
Oude Dieze 6 ..... *731*
OUDE DIEZE 5: DE VIJF STERREN 731
BOUWGEGEVENS 731
Kenmerken eclecticisme (1850-1900) *731*
Kenmerken neorenaissance (1850-1900 ..... *732*
OUDE DIEZE 7 732
OUDE DIEZE TUSSEN 7/9: STEEGJE ACHTER HET RAAM/ RAAMSTRAATJE 732
VAN BERCKELSGASTHUIS 732
OUDE DIEZE 8 732
ANNA VAN HAMBROECK/BEELD VAN ZOETE LIEVE MOEDER 733
BOUWGEGEVENS 733
OUDE DIEZE 10. 733
OUDE DIEZE 12/14/16 734
SEMINARIE 734
JONKHEER SERRARIS 734
KEURINGSDIENST VAN WAREN 735
HET RODE KRUIS 735
BOUWGEGEVENS 735
OUDE DIEZE 13: DE WITTE LAARS 736
OPENLEGGING VERWERSSTROOM 736
BOUWGEGEVENS 736
OUDE DIEZE 15 736
OUDE DIEZE 17 736
BURGEMEESTER H.J.M. LOEFF 736
BOUWGEGEVENS 737
OUDE DIEZE 19 737
BOUWGEGEVENS 737
OUDE DIEZE 21 737
OUDE DIEZE 23-25: HET DIEZEHUYS 738
BOUWGEGEVENS 738
OUDE HULST 739
BOERTSCHE POORT OF POORT OPTEN ALTENHULST 739
PAPENHULST 740
JAN MOONSGASTHUIS 740
ADAM VAN MIERDEGASTHUIZEN 741
PAPENHULST: GROOTE STROOM 741
VOORLANDEN 741
PAPENHULST 1-3: VML KWEEKSCHOOL CONCORDIA, M.U.L.O. VAN HET HEILIG HART EN BEWAAR- EN LAGERE SCHOOL 741
BOUWGEGEVENS 742
PAPENHULST 2 EN CLARASTRAAT 54-166: VML. CLARISSENKLOOSTER 742

Clarissen 742
Karmelietessen/theresianen 743
Bouwgegevens 744

PAPENHULST 4-6: SINT-JANSCENTRUM (VOORMALIG KLOOSTER/KAPEL) 744

Fraters van Tilburg 744
Priesteropleiding/vormingscentrum 744
Kapel 745
Hal/zaal onder kapel 745
Muur 745
Bouwgegevens 745
Kenmerken heroriëntatie/nieuw historiserende stijl (1905-1925) 747

PAPENHULST 7 747

Plaquette Joodsch Lyceum 747
Bouwgegevens 747

PAPENHULST 26: VML. ZIEKENHUIS JOANNES DE DEO 747

Broeders van de Barmhartigheid van Sint-Johannes de Deo 748
De Paap 748
Geamputeerde ledematen 748
Bouwgegevens 748

PARADE 751

Galgenveld 751
Groot Begijnhof 751
Kluizenares 752
Grafzerk 752
Parade/stallen 753
Parkeerplaats -> autovrij 753
Bomen 754
Urinoirs 755

PARADE: JOHANNES DE EVANGELIST 755

PARADE: EUROPA LAAT ZICH NIET ONTVOEREN 756

PARADE: RELIGIEUS BEELDHOUWWERK IN ‘S-HERTOGENBOSCH 756

PARADE: SINT-JAN: BOUW 758

Romaanse kerk 758
Baksteenformaten 759
Gotische kerk 759
Grondplan/algemeen 759
Koorzijbeuken 760
Straalkapellen 760
Hoogkoor/kooromgang 761
Noordertransept 762
Zuidertransept 763
Diverse ruimtes 763
Broederschapskapel 764
De afbouw van de kerk 764
De middentoren 766
Overige feiten 767

PARADE: SINT-JAN: ZUIDERPORTAAL 768

Taferelen en visioenen uit het leven van Johannes de Evangelist 770
..... 770

HET LAATSTE OORDEEL 771

PARADE: SINT-JAN: NOORDERPORTAAL 771

PARADE: SINT-JAN: MARIAKAPEL 772

MARIABEELD(EN) 772
MIRAKELEN 773

PARADE: SINT-JAN: TOREN 774

EIGENDOM TOREN 774
GLAS-IN-LOOD: HET LAATSTE OORDEEL 774
KLOKKEN 775
BEKLIMMING TOREN 776
STADSCOMME 776
BOUWGEGEVENS 776

PARADE: SINT-JAN: RESTAURATIE 777

OPVATTINGEN RESTAURATIE 777
OKSAAL 777
BEHOEFTE AAN KUNSTENAARS 777
GEBRUIKTE SOORTEN NATUURSTEEN 777
RESTAURATIES 778
Aanleiding laatste restauratie 778
Restauratie 1998-2010 779
Nieuwe “oude” beelden 779
Financiën 780
Flessenpost 780

PARADE: SINT-JAN: DIVERSEN, UITPANDIG 781

ENGEL MET MOBIEL 781
ERWTENMAN 781
GERFKAMER 781
GLAS-IN-LOODRAMEN 781
HEKWERK/WILDPLASSEN 781
STENENKRING/GEDACHTENISTEKEN 782
SKELETTEN VOORMALIG KERKHOF 782

PARADE: SINT-JAN: DIVERSEN, INPANDIG 783

SACRAMENTSKAPEL 783
GEDRAAID BALDAKIJN 784
ALTAREN 784
KOOROMGANG 784
DOOPVONT 784
GRAFZERKEN 785
LIJDENSALTAAR 785
HOOGKOOR 785
STRAALKAPELLEN 785
KOEPEL 785
ORGEL 786
PREEKSTOEL 786
TEKENS STEENHOUWERS 786

PARADE: SINT-JAN: BRANDBEVEILIGING 787

BRANDPOMPEN 787
NIEUWE BEVEILIGING 787
ONTRUIMINGSPLAN 787

PARADE: SINT-JAN: OVERIG 788

Alart Duhamel 788
Financiering 789
Mirakelbeeld 789
Poorterschap 789
Kanunniken 790
Grote Kerk 790
Gieten van de klokken 790
Gezicht zoon Napoleon 790
Brand middentoren 790
Willem van Oranje vermoord 791
Ossen- en koeienhuiden 791
Dodelijk ongeluk 791
Schola Cantorum 792
Muziek 792
Wapen van de Sint-Janskerk 793
Illustre school 793

PARADE: SINT-JAN: MUSEUM DE BOUWLOODS 793

Bezoekerscentrum 793

PARADE: SINT-JAN: KATHEDRAAL ÉN BASILIEK 794

PARADE: SINT-JAN: KERKELIJK LEVEN 795

Eerste periode na stichting stad 795
Bisschopszetel/ 1E bisschop Sonnius 795

PARADE: SINT-JAN: HERVORMING/GEVOLGEN 796

Opkomst hervormingen 796
Beeldenstormen 798
Eerste Beeldenstorm 798
Tweede Beeldenstorm 799
Broos herstel 800
Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) 800
Oorzaken 801
Ontstaan 801
Schermersoproer 802
Voorgeschiedenis 802
Het Schermersoproer 803
Effecten Contrareformatie en katholieke herleving 804
In protestante handen 804

PARADE: SINT-JAN: HERSTEL KATHOLIEK GELOOF 806

Teruggave Sint-Jan 806

PARADE: SINT-JAN: KATHOLIEK BRABANT VANAF MEDIO 1850 TOT HEDEN 807

Bloei van de kerk op alle fronten 807
Herkenbaarheid geestelijken 808
Verstandhouding met de protestanten 808
De kerkgang en overige ceremonieën 809
Invloed kerk op dagelijks leven 809
Onderwijs 809
Kleding- en andere voorschriften 809
Het opkomende gevaar 809
Gewijzigde opvattingen/verhoudingen 809
De afgeslankte kerk in een eigentijds jasje 810

PARADE 1: HART VAN BRABANT 811

PARADE 3: STADSHERBERG ‘T PUMPKE 811

VAN WATER- EN VUURHUIS NAAR STADSHERBERG ‘T PUMPKE 811
WATER- EN VUURHUIZEN ALGEMEEN 812
Warm water 813
Kooltjes/briketten 813
Ontwikkelingen 814
KOMISCHE FOLKLORISTISCHE FANFARE DE KIKVORSCHEN 814

PARADE 8 814

PARADE 10: BISSCHOPPELIJK WOONHUIS/PALEIS 814

BISDOM/BISSCHOPPEN 815
De bisschoppen uit het eerste bisdom 816
De vicarissen tussen 1647 en 1853 816
De bisschoppen na 1853 816
BOUWGEGEVENS 817

PARADE 11: BISSCHOPPELIJK PALEIS/ARCHIEF 817

BOUWGEGEVENS 817
Kenmerken Lodewijk XV stijl (periode 1740-1770) 818

PARADE 12 818

PARADE 14 819

PARADE 15 819

PARADE 16 819

PARADE 18: VOORMALIG GEREFORMEERD BURGERWEESHUIS 820

BOUWGEGEVENS 821

PARADE 19-20. 821

PARADE 23: THEATER AAN DE PARADE 821

EERSTE CASINO 821
TWEEDE CASINO 822
DERDE CASINO/THEATER AAN DE PARADE 822

PARADE 28 822

PARADE 29 822

PARADIJSSTRAATJE 823

SPREUK 823

PARKLAAN 824

INUNDATIE STAD 824
Grote en Kleine Inundatie in de 19e eeuw 824
Militair Inundatiepeil 825
AP en NAP 826
IJsbijten 826

BELEG VAN ’S-HERTOGENBOSCH 827

BELEG DOOR PRINS MAURITS IN 1601 EN 1603 827
1601 827
1603 827
BELEG DOOR PRINS FREDERIK HENDRIK IN 1629 827
Aanloop 827
Mislukt ontzet 828
De situatie binnen de wallen 829

Beslissende aanval *830*
Onderhandelingen *831*
De overgave/consequenties *831*
Gevelsteen in Vlissingen met toren van de Sint-Jan *833*
Gedenkpenning *834*
Pannenkoeken *834*

PARKLAAN: HET BOSSCHE BROEK 835

HERINRICHTING 835
MILITAIR LANDSCHAP 836
Verboden Kringen *836*

PARKLAAN: KRUISBROEDERSHEKEL 837

PARKLAAN: RONDEEL ST. CORNELIUS 838

PARKLAAN: VRIJ SCHOOTSVELD 838

PARKLAAN: AANPASSINGEN VOOR, TIJDENS EN NA HET TWAALFJARIG BESTAND 839

PARKLAAN: RESTAURATIE STADSMUUR 840

UITGANGSPUNTEN EN RANDVOORWAARDEN BIJ RESTAURATIE 840
AANGETROFFEN SITUATIE 840
STABILITEIT MUUR 840
HERSTEL FUNDERING 840
HERSTEL METSELWERK 840
VOORLAND 840
ZWEVENDE MUUR 840

PARKLAAN: GEVOLGEN VESTINGWET 1874 841

WANDELPARK/WEICHSELBOOM 841

PARKLAAN: SINT CORNELIUSHEKEL 841

PARKLAAN: VOORMALIGE PARKSTROOM 842

DRIE BRUGGETJES 842

PARKLAAN 1-4: WOONCOMPLEX 842

KENMERKEN AMSTERDAMSE SCHOOL (1910-1930) 843
Voornaamste kenmerken *843*
Voornaamste kenmerken interieurstijl (expressionisme) *844*

PARKLAAN 14A-21: TILMANSHOF 844

BOUWGEGEVENS 844
Nummer 16 ..... *844*
Nummer 14A *845*
Chaletstijl en eclecticisme *845*
Kenmerken eclecticisme (1850-1900) *845*

PASTOOR DE KROONSTRAAT 846

PENSMARKT 847

PENSMARKT: VOORMALIGE LAKENHAL/VLEESHAL/BROODHUIS/BOTERHAL 847

LAKENHAL 847
VLEESHAL 848
BROODHUIS 848
BOTERHAL 848
Politiebureau *849*

PENSMARKT 1 849

PENSMARKT 4 ..... **849**
PENSMARKT 5: ST JAN IN D'OLIE **850**
PENSMARKT 7-9: HET GULDEN RAT VAN AVONTUUR **850**
DE VOETBALLER 850
PENSMARKT 10: HET MOLENIJZER **851**
PENSMARKT 11: DE GANS **851**
PENSMARKT 11A: DE MOLEN **851**
PENSMARKT 12-14: DE CUYP **851**
PENSMARKT 13: DE HALVE MANE **852**
PENSMARKT 15: DE NOBELE BAARS **852**
PENSMARKT 16-18 EN 20: RESTANTEN VML. PALEIS HERTOG **852**
VOORMALIG PALEIS VAN DE HERTOG 852
VOORMALIG JACHTHUIS VAN DE HERTOG 852
BOUWGEGEVENS 853
PENSMARKT 17:DE DRIE GULDEN CAMMEN **854**
PENSMARKT 19: DE GULDEN WANNE **854**
PENSMARKT 22: DE WIJNENBERGH OF SINT JACOB **854**
PENSMARKT 24: DE VERGULDE VIJZEL **855**
PENSMARKT 26: DEN BUIJDEL **855**
PENSMARKT 32-34: ENGELAND **855**
PENSMARKT 36-38-40: VOORMALIGE PANDEN, HET STEENKEN /MIDDELBORCH, IN 'T HASEWIJNTKEN, DE LELIE **856**
NUMMER 36: HET STEENKEN/MIDDELBORCH 856
NUMMER 38: IN 'T HASEWIJNTKEN, HONDENHUIS HERTOG 857
NUMMER 40: DE LELIE 857
PEPERSTRAAT **858**
HOOG WATER 859
PEPERSTRAAT 1 ..... **860**
SCHUILKERK 860
PEPERSTRAAT 2 ..... **860**
PEPERSTRAAT 3 ..... **860**
PEPERSTRAAT 4 ..... **861**
PEPERSTRAAT 5 ..... **861**
BOUWGEGEVENS 861
PEPERSTRAAT 6: HUIZINGHE DE LOET **861**
Tuinhuis/theehuis *863*
BOUWGEGEVENS 863
PEPERSTRAAT 7 ..... **863**
PEPERSTRAAT 8 ..... **864**
PEPERSTRAAT 9 ..... **864**

PEPERSTRAAT 10: VOORMALIGE BURGEMEESTERSWONING **864**
Bouwgegevens 864
PEPERSTRAAT 11-13 ..... **865**
PEPERSTRAAT 12 ..... **865**
PEPERSTRAAT 14-16 ..... **866**
PEPERSTRAAT 15: DE WERELD **866**
Opkomst patriottisme/revolutionairen 866
Sociëteiten *869*
Koffiehuizen *869*
Sociëteit Amicitia-De Zwarte Arend 871
Atlas 871
Hoog water 871
Steegje Achter de Wereld 871
Bouwgegevens 871
PEPERSTRAAT 17 ..... **872**
PEPERSTRAAT 18 ..... **872**
PEPERSTRAAT 20 ..... **872**
PEPERSTRAAT 22: DE BERENBIJT **872**
PETER DE GEKSTRAATJE **874**
Sint-Eloysgasthuis 874
PETER DE GEKSTRAATJE 2-4: CAMEREN **874**
Cameren algemeen 875
Bouwgegevens 876
PIJNAPPELSCHE POORT **878**
POORT VAN DIEPEN **879**
Schuilkerk De Nobel/Sint-Jan 879
POORT VAN DIEPEN 1 ..... **879**
POORT VAN DIEPEN 3 ..... **880**
POSTELSTRAAT **881**
Margriet Spijkersgasthuis 881
Onderwijsstraat 882
Stratenpatroon 882
Refugiéhuis van de Abdij van Postel 882
POSTELSTRAAT 3A: VML. MUSEUM DE POFFER **883**
Bouwgegevens 883
POSTELSTRAAT 10: OUD KEIZERSHOF **883**
POSTELSTRAAT 13: HET GEELHUIS **883**
Leonardus van Veghel 883
POSTELSTRAAT 24: MARIABEELD REGINA PACIS **884**
POSTELSTRAAT 29-31: DE DRIE SLOOTELS **884**
Gevelsteen 884
POSTELSTRAAT 30: DE GROOTE SINT ANTONIS **884**

POSTELSTRAAT 33: DE SCHENKKAN 885

POSTELSTRAAT 34: HET WIT LAM 885

POSTELSTRAAT 38-40 885

GALLISCHE KRIJGSLIEDEN 885
BOUWGEGEVENS 886
Kenmerken barokstijl (1675) 886

POSTELSTRAAT 42: DE MUNT 886

BOSSCHE MUNT 887
Slaan van munten 887
Overzicht betalingen 887
Geschiedenis van de Nederlandse gulden 888
BOUWGEGEVENS 889

POSTELSTRAAT 44: HET WAPEN VAN LUIK 890

SCHUILKERK HET WAPEN VAN LUIK 890
BOUWGEGEVENS 890

POSTELSTRAAT 45: DE VINGERHOET/HET AAMBEELD, HET WEIJGERDJE 890

POSTELSTRAAT 46: HUIS VAN BOXTEL 890

SCHUILKERK HUIS VAN BOXTEL 891
BOUWGEGEVENS 891

POSTELSTRAAT 47 892

POSTELSTRAAT 49: HET WAPEN VAN EMBDEN 892

BOUWGEGEVENS 892

POSTELSTRAAT 50 893

POSTELSTRAAT 51-53 893

POSTELSTRAAT 52-52A 893

POSTELSTRAAT 52/UILENBURGSTRAATJE: SCHAMPSTENEN 893

POSTELSTRAAT 59: DE DRIE MORIANEN 894

POSTELSTRAAT 60-62: HET GROOT SPOOKHUIS 894

VERKLARING NAAM GROOT SPOOKHUIS 894
ONTWIKKELING BOSCH' BURGERHUIS 894
ARCHIEFSPOREN ONTWIKKELING PAND 895
CONSTRUCTIE 896
Kelder 896
Draagconstructie 896
Kapconstructie 896
BOUWSPOREN GEVELS 897
Voorgevel 897
Achtergevel linker achterhuis 897
Achtergevel rechter achterhuis 897
Zuidgevel voorhuis 897
Noordgevel voorhuis 897
Noordgevel achterhuis 897
BOUWSPOREN 897
Linker achterhuis 897
Breed voorhuis 897
Rechter achterhuis 898
Zijhuis 898

FASERING 898
KOETSHUIS/TRAP/VOORGEVEL 898
Koetshuis *898*
Voorgevel/trap *898*
KEUKEN/ACHTERGEVEL 898
Keuken *898*
Achtergevel *899*
WOONKAMER 899
SLAAPKAMER 899
BOUWGEGEVENS 899

POSTELSTRAAT 61 900

POSTELSTRAAT 63 900

POSTELSTRAAT 64: KLEIN SPOOKHUIS 900

VERKLARING NAAM KLEIN SPOOKHUIS 900
BOUWGEGEVENS 900

POSTELSTRAAT 66: DE MEELBAAL OF IN LONDEN 901

WATERPUT 901

POSTELSTRAAT 68 901

POSTELSTRAAT 77-79 901

PREDIKHEERENPOORT 902

PREDIKHEEREN-/DOMINICANENKLOOSTER 902

PREDIKHEERENPOORT: OVERKLUIZING 903

PREDIKHEERENPOORT 50: PREKERSPOORT 903

KUNSTWERK: KOEIEN DENKEN HEEL DIEP NA 904

PRINS BERNHARDSTRAAT 905

PRINS BERNHARDSTRAAT: HELLEGAT 905

GEVELSTEEN 905

PRINS BERNHARDSTRAAT 8: TOONZAAL/ VOORMALIGE JOODSE SYNAGOGE 906

BOUWGEGEVENS 906

PRINS BERNHARDSTRAAT 12: KPN-GEBOUW 907

PUTGANG 908

CAMEREN PUTGANG 908
Cameren algemeen *909*

RAAMSTRAATJE 911

VAN BERCKELSGASTHUIS 911

REDEMPTORISTENPAD 912

REDERIJKERSSTRAATJE 913

SCHUILKERK DE ZOETE LIEVE VROUW VAN 'S-HERTOGENBOSCH 913

RIDDERSTRAAT 914

VOORMALIG POLITIEBUREAU 914
PLAQUETTE KRING 914

RIDDERSTRAAT 1A: DE DRIJE HAMERS 915

RIDDERSTRAAT 2 ..... **915**
RIDDERSTRAAT 4: BRUSSEL **915**
RIDDERSTRAAT 5: DE TROMPET **916**
RIDDERSTRAAT 6: DE WAN **916**
RIDDERSTRAAT 7 ..... **916**
RIDDERSTRAAT 8-10: DE KORENBEURS **916**
RIDDERSTRAAT 9: DE GEKROONDE LEEUW **917**
RIDDERSTRAAT 11: DE TWEE ENGELSCHE SCHOENEN **917**
RIDDERSTRAAT 12: DE ZWARTE LEERS **917**
RIDDERSTRAAT 13-15: DE RIDDER SINT JORIS **918**
RIDDERSTRAAT 16-18: DE MUSQUETIER. **918**
RIDDERSTRAAT 17: DE WITTE LEERS **918**
RIDDERSTRAAT 19: DE GRAAF VAN ALTONA **919**
BOUWGEGEVENS 919
ROZEMARIJNSTRAATJE **920**
RUISCHE POORT **921**
JOHAN RUYSCH 921
Grafsteen *922*
POORT 922
SCHAPENMARKT **923**
ANTWERPSE POORT 923
TOEGANG STAD 924
Poortwachters *924*
Schrijvers *924*
Parkeerproblematiek *924*
SCHAPENMARKT 1-3 ..... **924**
BOUWGEGEVENS 924
SCHAPENMARKT 2: DE SCHIETSPIJP **925**
BOUWGEGEVENS 925
SCHAPENMARKT 4: PAND V&D **926**
BOUWGEGEVENS 926
Kenmerken rationalisme *927*
BEELDEN 927
AUGUST FALISE 928
HOTEL DE GOUDEN LEEUW 928
Gouden leeuw *928*
SCHAPENMARKT 5: DE DRIE ROOSEN **929**
DAGBLAD DE TIJD 929
SCHAPENMARKT 7 ..... **929**
SCHAPENMARKT 8: DE VERGULDE EZEL **930**
SCHAPENMARKT 10: DE VIJF VOCALEN **930**
SCHAPENMARKT 14: DEN IJSEREN MAN **930**

SCHAPENMARKT 16-18/20: DE KLEINE EN DE GROTE WAAG **930**
RECHT VAN DE WAAG 931
SCHAPENMARKT 19-21: DE VERGULDE EMMER **931**
SCHAPENMARKT 22: HET SCHAAPSHOOFD **931**
SCHAPENMARKT 24: DE SAMSON/HET GULDEN ZWEERT/HET KUPKE **932**
SCHAPENMARKT 26: DE ROOIE HAMER **932**
SCHAPENMARKT 28: HET VERGULD HARNAS **932**
SCHAPENMARKT 33: DE HALVE MANE **933**
SCHAPENMARKT 35: IN ONS LIEFFVROUWE **933**
SCHAPENMARKT 37: HET ROOD HAANTJE **933**
SCHAPENMARKT 39: DE BOSSCHE MAAGD **933**
SCHEIDINGSTRAAT **934**
SCHILDERSTRAAT **935**
ADAM VAN MIERDEGASTHUIZEN 935
SCHILDERSTRAAT 3-13 ..... **935**
SCHILDERSTRAAT 19 ..... **936**
SCHILDERSTRAAT 33: BANK VAN LENING **936**
MUZERIJE 938
GLASBLAZERIJ 938
BOUWGEGEVENS 939
SCHILDERSTRAAT 73: HUIZE SINT-AGNES **939**
SINT ANDRIESSTRAATJE **940**
SINT ANNAPLAATS **941**
VOORMALIGE SINT-ANNAKAPEL 941
SCHUILKERK SINT-ANNA 942
SINT ANNAPLAATS: POORT **942**
SINT-ANNA TE DRIEËN 942
BOSSCHE SPREUK 943
SINT ANNAPLAATS: OUDSTE STADSMUUR **943**
SINT ANNAPLAATS: MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN **943**
SINT GEERTRUIKERKHOF **944**
SINT-GEERTRUIKLOOSTER 944
Barbara Disquis *944*
GEERTRUISLUIS 944
SINT GEERTRUIKERKHOF 2 ..... **945**
SINT GEERTRUIKERKHOF 4 ..... **945**
BRANDSPUITHUISJE 945
BOUWGEGEVENS 945
SINT GEERTRUIKERKHOF 6 ..... **945**
SINT GEERTRUIKERKHOF 6-8: STEEGJE **945**
SINT JACOBSHOF **946**

BOUWGEGEVENS 946
SINT JACOBSHOF 1 947
SINT JACOBSHOF 21 947
SINT JACOBSTRAAT 948
SINT-JACOBSKAPEL 948
SINT JACOBSKERKHOF 948
Jaarmarkt 948
VEEMARKT 948
BETHANIËKLOOSTER 949
BEDEVAART NAAR SANTIAGO DE COMPOSTELA 949
BASELAARSKLOOSTER 949
SINT JACOBSTRAAT 2: REINIER VAN ARKEL 950
GASTHUIZEN/LIEFDADIGHEIDSINSTELLINGEN 950
ONTWIKKELINGEN REINIER VAN ARKEL 950
BEHANDELING 951
HET GEKKEN KIJKEN 952
BOUWGEGEVENS 952
Beeldengroep 952
SINT JACOBSTRAAT 10 953
SINT JACOBSTRAAT 12-14 953
SINT JACOBSTRAAT 18: STEEGJE 953
SINT JACOBSTRAAT 19: STEEGJE 953
SINT JACOBSTRAAT 25 953
SINT JACOBSTRAAT 29, 31,33 953
GASTHUIZEN ALGEMEEN 954
ROELOFS HERPENSGASTHUIS. 954
CATHARINA CATERSGASTHUIS 954
SINT JANSKERKHOF 955
BEGRAVEN 955
Rijke stinkers 955
Begraven in kerk/ kerkhof 955
BEGRIP KERKHOF 956
Kerkelijk recht van kerken en kerkhoven 956
Middeleeuwse omgang met kerken en kerkhoven 956
KANUNNIKEN 957
BRANDSPUIT 957
BONNEFANTENHUIS 957
JAARMARKTEN 957
SINT JANSKERKHOF: STENENKRING/GEDACHTENISTEKEN 957
SINT JANSKERKHOF: PLEINTJE 957
SINT JANSKERKHOF 8: SINT-JANSHUIS 958
BOUWGEGEVENS 958
SINT JANSKERKHOF 9 958
BOUWGEGEVENS 958
SINT JANSKERKHOF 13: VOORMALIG KOETSHUIS 959
SINT JANSKERKHOF 15-16 959

SINT JANSSINGEL 960
Koepoort/Sint Janspoort/Sint Jansbolwerk 960
Verdedigingswerken vóór het bolwerk 961
SINT JANSSINGEL: STADSDOMMEL 961
Aanpassing Dommel 962
SINT JANSSINGEL: WILHELMINABRUG 962
De eerste brug 962
De tweede brug 963
Piet Kerssens 963
De derde brug 963
Noordpilaar 963
Zuidpilaar 964
SINT JANSSINGEL: HERSTEL STADSMUUR/SINT JANSBOLWERK 965
Sint Jansbolwerk 965
Stadsmuur 966
SINT JANSSINGEL 88: VAN LANSCHOT STICHTING 967
Sociëteit De Harmonie 967
Bouwgegevens 967
SINT JANSSINGEL 92-100: MARIËNBURG 968
Complex 968
Klooster Zusters van het Gemene Leven/Mariënburg 969
Zusters JMJ 969
Kweekschool/huishoudschool 970
Bouwgegevens 970
Franciscanessenklooster 970
Kapel 971
Schoolgebouw 972
SINT JANSSTRAAT 974
SINT JANSSTRAAT 1 974
SINT JANSSTRAAT 2A 974
SINT JANSSTRAAT 3-5 974
SINT JANSSTRAAT 3-5: STEEGJE 974
SINT JANSSTRAAT 6-8: STEEGJE 974
SINT JANSSTRAAT 10-12/14: HET ANKER EN ’T KROONTJE 975
Bouwgegevens nr. 10, Het Gorcumsch Schip 975
Bouwgegevens nr. 12, Het Anker 975
SINT JORISSTRAAT 976
Refugiéhuizen 976
Sint-Geertrui 976
Abdij van Berne 976
Kartuizers 976
Catharinaberg 976
Voormalige Sint-Joriskapel 976
Schutterij De Oude Voetbooggilde 977
Legende Sint-Joris 977
SINT JORISSTRAAT 1-1D/HOEK VUGHTERSTRAAT 977

SINT JORISSTRAAT 2-8/VUGHTERSTRAAT 66: VML. PAKHUIZEN 978
BOUWGEGEVENS 978
SINT JORISSTRAAT 3 978
SINT JORISSTRAAT 5 978
SPUITHUISJE 978
BRANDALARM 979
Nachtwakers 979
Nachtroepers/klapwakers 979
BRANDPREVENTIE EN -BLUSSEN 979
BOUWGEGEVENS 980
SINT JORISSTRAAT 7: HET WIJNVAT 980
SINT JORISSTRAAT 9: DE VIER BRUTUSJAGERS 980
GIJSBERT VAN DEN BROECKGASTHUIS 981
SPREEUWENPOT/ER EEN STOKJE VOOR STEKEN 981
SINT JORISSTRAAT 12 981
SINT JORISSTRAAT 13: VML. REFUGIÉHUIS CATHARINABERG 981
BOUWGEGEVENS 981
SINT JORISSTRAAT 14-16: DEN ROELAND 982
KLEINE VUGHTERSTROOM 982
ACHTERZIJDE STADSKANTOOR 982
SINT JORISSTRAAT 14-16: STEEGJE 982
SCHUILKERK DE ZEVEN WEEËN 983
SINT JORISSTRAAT 15 983
BOUWHISTORISCH ONDERZOEK 983
SINT JORISSTRAAT 17 984
SINT JORISSTRAAT 18 984
SINT JORISSTRAAT 20 985
SINT JORISSTRAAT 22 985
SINT JORISSTRAAT 24 985
SINT JORISSTRAAT 25: VML. KARTUIZERKLOOSTER 986
BOUWGEGEVENS 986
SINT JORISSTRAAT 25-105: STEEGJE 986
SINT JORISSTRAAT 26 986
SINT JORISSTRAAT 28-34 987
SINT JORISSTRAAT 30, 32, 34: VML. REFUGIÉHUIS, ABDIJ VAN BERNE 987
SINT JORISSTRAAT 48 987
SINT JORISSTRAAT 52-54 987
SINT JORISSTRAAT 52-54: STEEGJE 987
SPREUK 988
SINT JORISSTRAAT 58-60 988
SINT JORISSTRAAT 70-72: HUIS DER TWAALF APOSTELEN 988

KUYSTENS- OF LOYENSMANNENGASTHUIS 988
BOUWGEGEVENS 989
SINT JORISSTRAAT 74 989
SINT JORISSTRAAT 74A 989
SINT JORISSTRAAT 76 989
SINT JORISSTRAAT 121-125: VOORMALIG HUIS VAN BEWARING 990
ONTWIKKELINGEN VAN DE STRAFRECHTSGANG/HET GEVANGENISWEZEN 990
Strafrechtsgang 990
Het gevangeniswezen 990
ONTWIKKELING COMPLEX 990
BOUWGEGEVENS 992
SINT JORISSTRAAT 127: VOORMALIGE CELLENVLEUGEL A HUIS VAN BEWARING 993
BOUWGEGEVENS 993
SINT JORISSTRAAT 129: VOORNALIG PALEIS VAN JUSTITIE (ZIJVLEUGEL) 993
BOUWGEGEVENS 993
SINT JORISSTRAAT 133: REFUGIÉHUIS SINT-GEERTRUI 994
WAPENSTEEN PETRUS WAS 994
STEEN BOSCH' MARIEKE 995
BOUWGEGEVENS 995
SINT JOSEPHSTRAAT 996
ONDERWIJSBOLWERK 996
SINT JOSEPHSTRAAT: BRUG 997
SINT JOSEPHSTRAAT: DE KLEREN VAN DE PEER 997
SINT JOSEPHSTRAAT 1 998
SINT JOSEPHSTRAAT 3-5 998
KERKHOF HERVORMDEN 998
SINT JOSEPHSTRAAT 7-9 998
SINT JOSEPHSTRAAT 10 1000
SINT JOSEPHSTRAAT 13: VML. KLOOSTER 1000
SINT JOSEPHSTRAAT 15: ORANGERIE, VOORMALIGE SINT-JOSEPHKERK 1000
VESTIGING REDEMPTORISTEN 1001
BOUWHISTORIE KLOOSTER EN KERK 1002
BOUWGEGEVENS 1003
SINT JOSEPHSTRAAT 18: VML. PAROCHIALE LAGERE SCHOOL 1004
BEELD 1005
BOUWGEGEVENS 1005
SINT JOSEPHSTRAAT 20: VML. PAROCHIALE MULOSCHOOL 1005
BOUWGEGEVENS 1006
SLIJPERSSTRAATJE 1007
SLIJPERSSTRAATJE: HOUTSKELETBOUWWONINGEN 1007
Maatregelen tegen brand/verstening 1007
SMALLE HAVEN 1009

ONTSTAAN HAVEN 1009
Uitbreiding haven *1009*
Restanten grafzerken *1010*
Groei en verval *1010*
HANDEL 1011
Marktschepen/ postwagens *1012*
Oude Luikse Straatweg *1012*
DE STILLE NACHTWERKER 1013
TURF 1013
MUNTEN 1013
Bossche munt *1013*
STRUCTUURPLAN 1964 1014

SMALLE HAVEN: STUW 1014

SMALLE HAVEN: DE MOSSELTRAP 1014

SMALLE HAVEN: DE KALKBRUG 1015

Kalk *1015*

SMALLE HAVEN: P. DE GRUYTER 1015

GESCHIEDENIS P. DE GRUYTER & ZN 1015

SMALLE HAVEN: LOOP BINNENDIEZE NA DE STADSUITBREIDING 1018

SMALLE HAVEN 125: DIT IS IN VLIJMEN 1018

BOUWGEGEVENS 1018

SMALLE HAVEN 125: STEEGJE 1019

SMALLE HAVEN 135-137 1019

KENMERKEN AMSTERDAMSE SCHOOL (1910-1930) 1019
Voornaamste kenmerken *1019*
Voornaamste kenmerken interieurstijl (expressionisme) *1019*

SMALLE HAVEN 169 1020

SMALLE HAVEN 169: STEEGJE 1020

SMALLE HAVEN 197: STEEGJE 1020

SMALLE HAVEN 229-231 1020

SNELLESTRAAT 1021

SNELLESTRAAT: BINNENDIEZE/VERWERSSTROOM 1021

SNELLESTRAAT: OPENLEGGING BINNENDIEZE 1022

SNELLESTRAAT: ABTSBRUG 1022

SNELLESTRAAT 1: HET CASTEEL VAN ANTWERPEN 1022

SNELLESTRAAT 3: DE ROUWMANTEL 1022

SNELLESTRAAT 5-7: DE GULDEN KARABIJN 1023

SNELLESTRAAT 9: MAAS EN WAAL 1023

SNELLESTRAAT 15-17 1023

SNELLESTRAAT 21-23: DE GROOTE GROENEWEI 1023

SNELLESTRAAT 28: HET MISVERSTANT/MÉPRISE 1024

NAAMSVERKLARING 1024
BOUWGEGEVENS 1024

Glas 1025
SNELLESTRAAT 29 1025
SNELLESTRAAT 30: HET SWAENTJE 1025
SNELLESTRAAT 32-34: DE DRIE SNELLEKES 1026
SNELLESTRAAT 44: DE VEERESACK 1026
SNELLESTRAAT 45-47 1026
SNELLESTRAAT 46: ’T SCHIPKE 1026
SNELLESTRAAT 49-51: DE GEWELDIGER OF DE GANS 1026
Bouwgegevens 1027
SONNEVELD 1028
SONNEVELD 1-18 1028
SPINHUISWAL 1029
Vestingmuur 1029
SPINHUISWAL 2: VOORMALIG PALEIS VAN JUSTITIE 1029
Reliëfs 1030
Bouwgegevens 1031
SPOERSTRAATJE 1033
STATIONSPLEIN 1034
De Draak 1034
Ontwikkelingen spoor 1035
Paarden- en stoomtram 1035
Julien Dony 1036
STATIONSPLEIN: STATION 1036
Het eerste station/tramstation 1036
Het tweede station 1037
Perronoverkappingen 1037
Het derde station 1038
Het vierde station 1038
Puntgedicht 1039
Vlaggenmast. 1039
STATIONSPLEIN 2 1040
STATIONSPLEIN 4 1040
STATIONSWEG 1041
Beeld: bokspringende kinderen 1041
STATIONSWEG: WIJK HET ZAND 1041
STATIONSWEG 2 1042
Kenmerken eclecticisme (1850-1900) 1042
STATIONSWEG 3 1043
STATIONSWEG 4 1043
STATIONSWEG 6 1043
STATIONSWEG 9-13 1043
Bouwgegevens 1044

STATIONSWEG 24 1044

STOOFSTRAAT 1045

STOOF 1045
BADHUIZEN/BORDELEN 1045
Mot- en ravothuysen 1046
WATER- EN VUURHUIZEN 1046
Warm water 1046
Kooltjes/briketten 1047
Ontwikkelingen 1047

STOOFSTRAAT 11-15 1047

TILMANSHOF 1048

BOUWGEGEVENS 1048
Parklaan 14A 1048
Parklaan 16 1048
Chaletstijl en eclecticisme 1049
Kenmerken eclecticisme (1850-1900) 1049

TOLBRUGSTRAAT 1050

DE PIJP 1050
TOLBRUGKAZERNE/ANDERE BESTEMMINGEN 1050
BLOEMENKAMPKLOOSTER 1051

TORENSTRAAT 1052

SCHUILKERK DE ZOETE LIEVE VROUW VAN 'S-HERTOGENBOSCH 1052

TORENSTRAAT 5-9 1052

TORENSTRAAT 6: VOORMALIG PATRONAATSGEBOUW SINT-JAN 1052

TORENSTRAAT 11-13 1052

FRATERS VAN TILBURG 1053
BOUWGEGEVENS 1053

TORENSTRAAT 16: MUSEUM DE BOUWLOODS SINT-JAN 1054

TRINITEITSTRAAT 1055

ALEXIANEN 1055
GEREFORMEERD BURGERWEESHUIS 1056
GEVELSTEEN 1056

TRINITEITSTRAAT 2 T/M 6 1056

TRINITEITSTRAAT 8 1056

TRINITEITSTRAAT 19 1057

TWEEDE KORENSTRAATJE 1058

TWEEDE KORENSTRAATJE 18: IN DE PUT 1058

GEVELSTEEN 1059
BOUWGEGEVENS 1059
Kenmerken Hollands classicisme (1630-1700) 1059
Kenmerken Vingboonsstijl 1059

TWEEDE STRAATJE VAN BEST 1060

DE LINTMOLEN 1060
SINT-GEERTRUIKLOOSTER 1060

UILENBURG 1062

Oud Keizershof 1064
Kuystens- of Loyensmannengasthuis 1064
Sint-Maartensgasthuis 1064
UILENBURG: BETONNEN FIETS MET SCHILDERSATTRIBUTEN 1064
UILENBURG 1 EN 5: PAKHUIZEN 1065
UILENBURG 2-8: RESTAURANT DE VESTE 1065
Gevelgedicht 1065
UILENBURG 10-12: DE SWARTE LEERS 1066
Bierbrouwerij 1066
Bouwgegevens 1066
UILENBURG 14: ACHTERINGANG VML. SCHUILKERK HUIS VAN BOXTEL 1066
Geschiedenis schuilkerken 1067
Katholiek Brabant na 1629/1648 tot ca. 1800 1069
Bouwgegevens 1070
Tudorroos 1070
UILENBURG 16-18 1071
UILENBURG 20: IN DE KLOMP 1071
Bouwgegevens 1071
Terras naast In De Klomp 1071
Cornelis Verhoeven 1072
Gevelsteen 1072
UILENBURG 22: SMAL HUIS 1072
UILENBURG: MARIËNBURGKLOOSTER 1072
Opkomst katholiek onderwijs 1072
Mariënburgklooster 1072
Neergang kloosters 1073
Voormalige kloostertuin/park Mariënburg 1073
Klooster/Kapel van de Franciscanessen 1073
UILENBURGSTRAATJE 1074
Schampsteen 1074
UILENBURGSTRAATJE 2-12 1075
UILENBURGSTRAATJE 11: HOF VAN SINT-TRUIDEN 1075
Hein Bergé 1075
UILENBURGSTRAATJE 13 1075
VAN BERCKELSTRAAT 1076
Van Berckel 1076
VAN BERCKELSTRAAT: DE RÜCKERTBRUG 1076
VAN DER DOES DE WILLEBOISSINGEL 1078
Burgemeester 1078
VAN DER DOES DE WILLEBOISSINGEL 12: KAPUCIJNENKLOOSTER 1078
VAN SASSE VAN YSSELTSTRAAT 1080
Het Sint-Antoniusgasthuis 1080
Van Sasse van Ysselt 1080

VAN SONSTEEG 1082

VAN TULDENSTRAAT 1083

THEODOOR VAN THULDEN 1083

VAN TULDENSTRAAT 1 1083

VERWERSSTRAAT 1085

LAKENNIJVERHEID 1085
Weven 1086
Vollen 1086
Verven 1086
GROTE STADSBRAND 1087
Maatregelen tegen brand/verstening 1087

VERWERSSTRAAT 1: HET HOF VAN GELDERLAND 1088

VERWERSSTRAAT 7: DE WILDEMAN 1088

SCHUILKERK DE WILDEMAN 1088
GEBOORTEHUIS BISSCHOP MGR. DIEPEN 1088
VAN SASSE VAN YSSELT 1089
BOUWGEGEVENS 1089

VERWERSSTRAAT 9: DE BLAUWE HANDT 1089

VAN HEURN 1089
BOUWGEGEVENS 1089

VERWERSSTRAAT 10, 12 EN 14/16: IN HAARLEM 1089

VERWERSSTRAAT 11: SINT JACOB 1090

VERWERSSTRAAT 13: DEN ENGEL 1090

VERWERSSTRAAT 15: DE JONAS 1090

BOUWGEGEVENS 1090

VERWERSSTRAAT 17-19: HET WAPEN VAN KLEEF 1091

JAN BAPTIST VAN SON 1091

VERWERSSTRAAT 18 1091

VERWERSSTRAAT 20: DE POSTHOORN 1092

GEVELSTEEN 1092
BOUWGEGEVENS 1092

VERWERSSTRAAT 21: DE KROON 1092

VERWERSSTRAAT 23 1092

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK (BAM) 1092
BOUWGEGEVENS 1093

VERWERSSTRAAT 26: HET MEEREBLAD 1093

VERWERSSTRAAT 27: DE MORIAAN 1093

ORANJE HOTEL 1093
LENTJES & DROSSAERTS 1094

VERWERSSTRAAT 30: DE OLIJFTAK 1094

VERWERSSTRAAT 32: DE DUIF VAN NOË 1094

VERWERSSTRAAT 35: HET FORTUYN 1094

FINANCIERING PAND 1095
BOUWGEGEVENS 1095
VERWERSSTRAAT 37: DE KLEINE KETEL 1095
VERWERSSTRAAT 41: GOUVERNEMENTSHUIS/NOORDBRABANTS MUSEUM 1096
BOGARDEN- EN JEZUÏETENKLOOSTER 1096
Jezuïetencollege 1096
GOUVERNEMENT 1097
Militaire gouverneur 1098
Gouverneurs en commissarissen van de koning(in) van Noord-Brabant 1098
NOORDBRABANTS MUSEUM 1099
Buitenmuseum 1099
Kunst en cultuur in de middeleeuwen 1099
Schilder Jan Sluyters 1100
Uitbreiding museumcomplex 1100
BOUWGEGEVENS 1101
Kenmerken Lodewijk de XVI stijl(1770-1800) 1102
Archeologisch onderzoek 1102
BEELD DAAD EN GEDACHTE 1102
VERWERSSTRAAT 43: STEEGJE 1103
VERWERSSTRAAT 44: HET VOSKEN 1103
VERWERSSTRAAT 46: DE OUDE PUT 1104
GEVELSTEEN 1104
BOUWGEGEVENS 1104
VERWERSSTRAAT 47: HET WIT LEEUWKE 1104
VERWERSSTRAAT 49: VML. EVANGELISCH-LUTHERSE KERK/WAALSE KERK 1104
OMWIKKELING GELOOF 1104
LUTHERSE KERK 1105
WAALSE KERK 1105
BOUWGEGEVENS 1106
VERWERSSTRAAT 51-53: DE DUBBELE ARENT 1106
BOUWGEGEVENS 1106
VERWERSSTRAAT 56: DE RIJZENDE MAN 1107
VERWERSSTRAAT 60: DE FRANSCHE LEERS 1107
VERWERSSTRAAT 62 1107
VERWERSSTRAAT 63 1107
VERWERSSTRAAT 64 1108
VERWERSSTRAAT 67 1108
VERWERSSTRAAT 75: IN SICHEM 1108
BOUWGEGEVENS 1109
VERWERSSTRAAT 76 1109
BEWAARSCHOOL 1109
BOUWGEGEVENS 1109
VERWERSSTRAAT 77: SINT TUNIS 1110
BOUWGEGEVENS 1110
VERWERSSTRAAT 78 1110

TABLEAU/GEVELSTEEN 1110
VERWERSSTRAAT TUSSEN 78 EN 80: KOESTRAATJE 1111
SCHUILKERK PEPERSTRAAT 1 1111
VERWERSSTRAAT 79: HET SEVENGESTER 1111
MARIABEELDJE 1112
GEVELSTEEN 1112
BOUWGEGEVENS 1112
VERWERSSTRAAT 83 1112
GEVELSTEEN 1112
VERWERSSTRAAT 84-86 1112
VERWERSSTRAAT 85 1113
WEESHUIS 1113
EEN PESTEPIDEMIE 1113
BOUWGEGEVENS 1113
Plafonds 1114
GEVELSTEEN 1114
VERWERSSTRAAT 89 1114
VERWERSSTRAAT 91 1114
VERWERSSTRAAT 102: DEN BRANDENBURGER 1114
VISMARKT 1115
VISAFSLAG 1116
VERVAL 1116
VISSTRAAT 1117
ALGEMEEN 1117
HAVEN/BINNENDIEZE 1117
OUDE VISMARKT 1117
Vishandel 1118
Leerlooiers 1119
OORLOGSSCHADE 1119
VISSTRAAT: CONTOUREN STADSMUUR 1119
VISSTRAAT: LICHTMASTEN 1119
VISSTRAAT: JANUS EN BET 1119
VISSTRAAT 1/ORTHENSTRAAT 2: DE ROGGEBLOEM 1120
VISSTRAAT 2 : DE ZOUTSCHOTEL (LINKS); DE EENTVOGEL (RECHTS) 1120
VISSTRAAT 4: DE GROENE WAN 1121
VISSTRAAT 6 1121
VISSTRAAT 7: HET JERUSALEMSKRUIS 1121
VISSTRAAT 8: DE VIJGHEBOOM 1122
VISSTRAAT 10 (LINKS): DE KLEINE VISSCHERIJE 1122
VISSTRAAT 10 (RECHTS): INDEN GULDEN HERINCK 1122
VISSTRAAT 11: SINT BARBARA 1123
VISSTRAAT 17: DE TWEE MEERMINNEN 1123

VISSTRAAT 21: DE STEUR 1123
VISSTRAAT 23: DE VERKEERDE WERELD 1124
VISSTRAAT 25: DE GEKROONDE ELFT 1124
VISSTRAAT 42-46: IN DEN KEYSER/DE SWAEN 1124
VISSTRAAT 48 T/M 50: DE GULDEN STEUR 1125
BOUWGEGEVENS 1125
Kenmerken renaissance (1530-1630) 1126
VISSTRAAT 52 1126
BOUWGEGEVENS 1126
VISSTRAAT 54 1126
VLIERTSTRAAT 1127
VLIERTSTRAAT 4-6: MILITAIRE BAKKERIJ 1127
VOLDERSTRAATJE 1128
VOLLEN 1128
KRUITMAGAZIJN 1128
VUGHTERSTRAAT 1129
STEEGJES 1129
VOLKSBUURTEN 1129
LIJSTGEVELS 1130
TWEEDE STADSMUUR EN –POORT 1131
VUGHTERBINNENPOORT 1131
Rariteitenkamer 1131
VUGHTERSTRAAT: KLEINE VUGHTERSTROOM 1132
VUGHTERSTRAAT: VUGHTERDRIEHOEK 1132
MESSEN- EN SPELDENMAKERS 1132
VUGHTERSTRAAT 2: DE DUIF 1132
VUGHTERSTRAAT 5: DE ROODE LELIE/DE ROODE SCHOEN 1134
VUGHTERSTRAAT 8: DE GRAAF VAN NASSAU 1134
KENMERKEN NEORENAISSANCE (1850-1900) 1134
VUGHTERSTRAAT 19: DE BLAAUWE DRUYF 1135
PLAQUETTE KRING 1135
VUGHTERSTRAAT 21: DE VERGULDE BRABANTSE KETTING 1135
VUGHTERSTRAAT 29-31 1135
VUGHTERSTRAAT 41: IN 'T VERGULT HECKEN 1135
MIRAKEL VAN HERKENRODE 1135
VUGHTERSTRAAT 43: DE DRIJE SWARTE RUYTERS 1136
VUGHTERSTRAAT 52: DE VERGULDE ELAND 1137
VUGHTERSTRAAT 54: DE SWARTE BOCK 1137
SCHUILKERK DE ZEVEN WEEËN 1137
VUGHTERSTRAAT 66/ SINT JORISSTRAAT 2-10: IN AMSTERDAM/'T WAPEN VAN AMSTERDAM 1138
SCHUILKERK DE ZEVEN WEEËN 1138

BOUWGEGEVENS 1138
VUGHTERSTRAAT HOEK SINT JORISSTRAAT 1A-1C 1138
VUGHTERSTRAAT 69-71: DE CLOCK 1139
VUGHTERSTRAAT 73: DE VERGULDE SWAEN 1139
BOUWGEGEVENS 1139
VUGHTERSTRAAT 75-77: DE MEERMIN 1139
BOUWGEGEVENS 1139
Kenmerken Vingboonsstijl 1140
VUGHTERSTRAAT 81: SINTE CATHALIJNE 1140
SCHUILKERK SINTE CATHALIJNE 1140
VUGHTERSTRAAT 89: DE BLAUWE CUIP 1140
VUGHTERSTRAAT 90: DEN DOBBELEN ARENT 1141
VUGHTERSTRAAT 98: DE OSSEHUIT 1141
SCHUILKERK SINT-CATHRIEN 1141
BOUWGEGEVENS 1141
VUGHTERSTRAAT 99-99A: VML. BROUWERIJ, DE WITTE ZWAAN 1142
VUGHTERSTRAAT 101-101A, 103: HET HENNEKE 1142
GEVELSTEEN 1142
WALTER BREEDVELD 1142
OPENBAAR PISSOIR 1142
MOLENBRUG 1143
VUGHTERSTRAAT 102-108 1143
100A-104: DE ROGGEBLOEM, LATER DE VIER AZEN (1665) 1143
De Donckerspoort 1143
106: DE DRIE DORDTSCHE MAEGDEN 1144
108: DE EEGT 1144
KENMERKEN RENAISSANCE 1144
VUGHTERSTRAAT 105/107: DE WITTE LAARS 1144
BOUWGEGEVENS 1144
VUGHTERSTRAAT 105-107-109: STEEGJE 1144
VUGHTERSTRAAT 116: GEBOORTEHUIS ANTOON DERKINDEREN 1145
ANTOON DERKINDEREN 1145
BOUWGEGEVENS 1146
VUGHTERSTRAAT 119: ZWARTE RUITER 1146
BOUWGEGEVENS 1146
Kenmerken eclecticisme (1850-1900) 1146
VUGHTERSTRAAT 141-143: STEEGJE 1146
VUGHTERSTRAAT 144-146: DE POSTHOORN 1146
VUGHTERSTRAAT 145 EN 147: STEEGJE 1147
VUGHTERSTRAAT 150/152 1147
VUGHTERSTRAAT 164: 'T VERGULT CABELTOUW 1147
BOUWGEGEVENS 1148

VUGHTERSTRAAT 164A **1148**
VUGHTERSTRAAT 168: HET ANCKER **1148**
VUGHTERSTRAAT 174 ..... **1148**
VUGHTERSTRAAT 178: SINT JORIS **1149**
GEVELSTEEN 1149
LEGENDE SINT-JORIS 1149
BOUWGEGEVENS 1149
VUGHTERSTRAAT 179-179B: DE TWEE GAPERS **1149**
VUGHTERSTRAAT 202 EN 204/206: STEEGJE **1150**
VUGHTERSTRAAT 206-208: STEEGJE **1150**
VUGHTERSTRAAT 224: IN DE DRIJE KEISERS **1150**
VUGHTERSTRAAT 226: DE VERGULDE KLOK **1150**
VAN DE WIELSGASTHUIS 1150
BOUWGEGEVENS 1150
VUGHTERSTRAAT, TER HOOGTE VAN 229-231: VERVALLEN STEEGJE/*JAN-STAP-NETJES* **1151**
VUGHTERSTRAAT 232-234 ..... **1151**
SIGARENFABRIEK HENRI DE LEEUW N.V. 1151
VUGHTERSTRAAT 237: STEEGJE **1152**
VUGHTERSTRAAT 240-242: DE GULDEN STERREN **1152**
VUGHTERSTRAAT 254: HET ROOIE LEEUWKE **1152**
WATER- EN VUURHUIS 1152
Warm water *1153*
Kooltjes/briketten *1153*
Ontwikkelingen *1153*
BOUWGEGEVENS 1154
VUGHTERSTRAAT 258: HET FORTUYN **1154**
VUGHTERSTRAAT 263-265 EN 267: STEEGJE **1154**
VUGHTERSTRAAT 264: DE HALVE MANE **1154**
VUGHTERSTRAAT 267: DE DRIJE SWARTE MOLLEN **1155**
VUGHTERSTRAAT 269-271: DE BIJENKORF **1155**
VUGHTERSTRAAT 277: DE SWARTE SLEUTEL **1155**
VUGHTERSTRAAT: STEEGJE TUSSEN 277 EN 289: ACHTER DE BIJENKORF **1155**
VUGHTERSTRAAT 280: DEN SWARTEN EENHOORN **1156**
WAAIGAT **1157**
WALPOORT **1158**
KAPEL KLOOSTER MARIËNBURG 1158
SCHUILKERK: DE KAPEL VAN MARIËNBURG 1159
WALPOORT 35-45: GRASSOHUISJES **1159**
BOUWGEGEVENS 1159
WATER EN VUURPLEIN **1160**
SPREUK 1160

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 1160
Beerputten *1160*
Industriegebied *1161*
BRANDPREVENTIE 1161
Brandalarm *1161*
Nachtroepers/klapwakers *1161*
Brand blussen *1161*

WATERSTRAAT 1163

HOOG WATER 1163
Van Deventhergasthuis *1163*

WATERSTRAAT: PARKEERGARAGE 1164

WATERSTRAAT 2: HET FORTUYN 1164

BOUWGEGEVENS 1164

WATERSTRAAT 16: VOORMALIG PROVINCIEHUIS 1165

NIEUWE BESTEMMING 1165
BOUWGEGEVENS 1165

WATERSTRAAT 20: VOORMALIG RIJKSARCHIEF NOORD-BRABANT 1167

BOUWGEGEVENS 1168

WERFSTRAATJE 1170

WESTWAL 1171

WESTWAL: BASTION MARIA 1171

WESTWAL: RESTAURATIE STADSMUUR 1172

STEEN 1173
OMGEVALLEN OUDE STADSMUUR 1173

WESTWAL: STADSDOMMEL 1173

AANPASSING DOMMEL 1174

WESTWAL: VML. KNUPPELTJESBRUG/BRUG BIJ ESSENT 1174

WEVERSPLAATS 1175

HET OOMSGASTHUIS 1175

WEVERSPLAATS 21 T/M 83: MORTELKAZERNE 1175

GARNIZOEN 1175
MORTELKAZERNE 1176
VERKLARING MORTEL 1176
BOUWGEGEVENS 1176

WILHELMINAPLEIN 1177

VAN WILHELMINAPARK NAAR HEETMANPLEIN 1177
PROJECT HEEL DE VESTING 1178
Ponte Palazzo *1178*
VUGHTERPOORT 1178
INVAL HOHENLOHE 1179
WATERBEHEERSING/DRONGELENS KANAAL 1180

WILHELMINAPLEIN: GEVELSTEEN 1181

WILHELMINAPLEIN: BASTION VUGHT 1181

PLAQUETTE 1182

KANONNEN 1182
KORSTZWAM 1182
OVERSTROMINGEN 1183
SANDVLIETMOLEN 1183
WILHELMINAPLEIN: ZONNEWIJZER 1184
WILHELMINAPLEIN: VOORMALIG PROTESTANTS ZIEKENHUIS 1184
WILHELMINAPLEIN: VUGHTERSTUW 1184
WILHELMINAPLEIN: BASTION DEUTEREN 1184
GESCHIEDENIS MOLENS 1185
WILHELMINAPLEIN: VUGHTEREILAND 1187
BRISANTBOM 1187
IJSKELDERS 1187
WILHELMINAPLEIN 1: VILLA ILLUSIO/CHALET ROYAL 1188
WILLEMSPLEIN 1189
HET ZAND/LOMBOK 1189
WILLEMSPLEIN: BASTION DEUTEREN 1190
WILLEMSPLEIN 2 1190
WILLEMSPLEIN 4 1190
WINDMOLENBERGSTRAAT 1191
KLOOSTER BETHANIË 1191
GASTHUIZEN 1191
Aert Koytsgasthuis 1191
Jan Koytsgasthuis/Meelmansgasthuis 1191
Johan van Sambeeckgasthuis 1192
Hester van Grinsven mannen- en vrouwengasthuis 1192
Sint-Antoniusgasthuis 1192
WOLVENHOEK 1193
WOLVENHOEK 1: STADSKANTOOR 1193
HET NIEUWE KANTOORLEVEN 1194
WOLVENHOEK 2 1194
WOLVENHOEK 4: DEN HOLLANTSCHEN TUYN 1195
WOLVENHOEK 6: IN DE WITTEN FORTUIN 1195
WOVENHOEK 7: VML. BELASTINGKANTOOR/ THANS STADSKANTOOR 1195
BOUWGEGEVENS 1195
Kenmerken Delftse school/traditionalisme (1925-1955) 1196
Kenmerken Amsterdamse school (1910-1930) 1196
Voornaamste kenmerken interieurstijl (expressionisme) 1197
WOLVENHOEK 8: HET FORTUYN 1197
ZUID-WILLEMSVAART 1198
ZUID-WILLEMSVAART: KANAAL 1199
ONTSTAAN 1199
VOORGESCHIEDENIS TRACÉBEPALING 1200
AANLEG 1200
ZIJTAK KANAAL 1201

ROL KANAAL M.B.T. DE HANDELSPOSITIE 1202
OPLEVING EN VERVAL 1202
TOEKOMST 1203

ZUID-WILLEMSVAART: SLUIS 0 1204

ZUID-WILLEMSVAART: BEELDJE KAPITEINTJE 1204

ZUID-WILLEMSVAART 2: CITADEL 1205

ONTSTAAN/ ONTWIKKELINGEN 1205
Ravelijn 1206
Militaire gevangenis 1207
Franse soldaten 1207
Kazerne 1207
Overige bestemmingen 1207
WILHELMINABOOM 1207
VIER BOMEN 1207
SCHIETBAAN 1208
De Oude Schuts 1208
Ere-batterij der Bossche Mobiele Schutterij 1208
DE DRIE PORTALEN 1208
KRUITHUIS 1208
RIJKSARCHIEF NOORD-BRABANT/ STREEKARCHIEF LANGS AA EN DOMMEL 1209

ZUID-WILLEMSVAART 188-236 1209

ZUID-WILLEMSVAART 215: EUROPEES KERAMISCH WERKCENTRUM (E.K.W.C.) 1210

BINNENDIEZE/DOODE STROOM 1210

ZUID-WILLEMSVAART 440-532 1210

ZUIDWAL 1211

ZUIDWAL: ABRI 1211

ZUIDWAL: GROOTE HEKEL 1212

ZUIDWAL: STADSBALKON 1214

ZUIDWAL: VESTINGMUUR 1214

PLANONTWIKKELING BEGIN 20E EEUW 1214
MUURVEGETATIE 1214
BEWAKING VERZAKKING MUUR 1215

ZUIDWAL: HET BOSSCHE BROEK 1215

ZUIDWAL: BASTION ORANJE 1216

MOLEN 1216
BEZOEKERSCENTRUM BASTIONDER 1217
Stuer Ghewalt/De Boze Griet. 1217
ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK 1218
Bebouwing buiten de stadsmuren (Molenwerf) 1219
MOLENSTEEGPOORT 1219
ADAM VAN MIERDEGASTHUIZEN 1219
HET BEELD DE GANS 1219

ZUIDWAL: OUDE DIEZE 13/OPENLEGGING VERWERSSTROOM 1220

ZUIDWAL 58: RIJKSWATERSTAAT, DIENST NOORD-BRABANT 1220

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT 1221

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: KLOOSTER 1221

RESTANT KLOOSTER 1222
Het Pand *1222*
Het Poorthuis *1222*
OPKOMST KLOOSTERS 1222
ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: BRUG 1223
ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: CARNAVALS- OF GEMINTEMUZEJUM 1223
CARNAVAL/VASTENAVOND 1223
Geschiedenis *1223*
Nieuw elan *1224*
Naamsverklaring Oeteldonk *1225*
Naamsverklaring carnaval *1225*
ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: GEVELSTENEN 1226
GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN OVERIGE BRONNEN. 1227
INDEX 1230

VOORWOORD

In september 2004 ging er een tweejarige opleiding tot stadsgids van start, georganiseerd door de Kring Vrienden van ‘s-Hertogenbosch.
De schrijver van dit digitaal boekwerk behoorde tot de 45 deelnemers die na een uitvoerige selectieprocedure tot deze opleiding waren toegelaten.
De opleiding was zeer boeiend, gevarieerd, intensief en met veel diepgang.
Er werden colleges gegeven over tal van cultuurhistorische onderwerpen, die enerzijds algemeen van aard waren maar anderzijds ook direct de specifieke Bossche aspecten raakten. Verder verplichtte het opstellen van een “klein” en later een “groot werkstuk” en andere opdrachten je tot verdere zelfstandige verdieping in de historische zaken van onze stad.
De raakvlakken met het uiteindelijke doel van deze opleiding kwamen wat beter in beeld toen we, onder begeleiding van een ervaren stadsgids in kleine groepjes de stad met al haar historische geheimen mochten gaan ontdekken.
Het duurde niet lang of we moesten zelf al een deel van een wandeling voor onze rekening nemen.
Dat betekende echter ook dat we voldoende kennis moesten hebben van allerlei historische feiten die we op onze wandeling konden tegenkomen. In belangrijke mate kon je hiervoor wel terugvallen op de vele tientallen boeken, tijdschriften en talloze artikelen die over onze stad zijn geschreven. Eén, zo compleet mogelijk boekwerk over de stad bestaat echter niet. Bezoeken aan het gemeentearchief of de bibliotheek maakten soms ook onderdeel uit van het verwerven van informatie.
Het probleem bij dit alles was dat het steeds lastiger werd om al deze informatie te onthouden. Vastleggen op schrift was dus niet alleen wenselijk maar eigenlijk noodzakelijk.
Al snel merkten wij echter dat de stadsgidsen van eerdere opleidingstrajecten met hetzelfde probleem hebben gezeten. Ook zij hadden namelijk op allerlei verschillende manieren wandelingen uitgeschreven.
Nadat ik in januari 2006 tegen het einde van de tweejarige opleiding na het voltooien van het “groot werkstuk” de handen wat meer vrij kreeg, heb ik in sneltreinvaart nog zoveel mogelijk objecten in onze historische binnenstad beschreven. Nu niet meer geclusterd per wandeling maar nu als afzonderlijke objecten.
Het lukte me uiteindelijk om vóór de uitreiking van het certificaat stadsgids op 1 april van dat jaar het naslagwerk af te ronden, op cd te zetten en alle medecursisten te voorzien van deze cd.
Inmiddels heb ik het document nog enige keren kritisch tegen het licht gehouden. Dit heeft ertoe geleid dat het thans voorliggende digitale boekwerk met de naam Historisch ’s-Hertogenbosch meer dan verdubbeld is.
De inhoud van het boekwerk richt zich hoofdzakelijk op de geschiedenis van de binnenstad, dat wil zeggen binnen de stadsmuren.
Soms is heel bewust gekozen voor een (zeer) gedetailleerde beschrijving, met name bij de architectonische en bouwkundige beschrijving van een aantal panden en de resultaten van archeologisch onderzoekingen.
Mijn kennis als stadhuisgids heb ik ook gebruikt om de specifieke informatie over het stadhuis eveneens in dit document op te nemen.
Mijn broer Geert ben ik erkentelijk voor het kritisch doorlezen en waar nodig corrigeren van het naslagwerk.

Naar mijn mening voorziet het beschikbaar hebben van alle benodigde relevante informatie in één boekwerk in een duidelijke behoefte. De veelheid aan direct beschikbare informatie maakt het nu mogelijk meer dan afdoende te variëren tijdens de wandelingen. Bovendien voorkomt het ook dat er bij het mondeling overdragen aan informatie interpretatieverschillen kunnen ontstaan waardoor deze informatie een andere kleuring of lading meekrijgt.
Zonder al te veel moeite kan nu uit dit boekwerk, door middel van het bekende kopiëren en plakken elke willekeurige wandelroute worden samengesteld. Heel bewust staat een aantal items daarom ook op meerdere plaatsen beschreven.
Samenvattend mag ik wel concluderen dat er thans een zeer gedetailleerd en toereikend boekwerk is ontstaan. Desondanks ben ik mij er zeer van bewust dat een dergelijk naslagwerk nooit volledig kan zijn en ongetwijfeld, ondanks alle zorg en aandacht ook onvolkomenheden zal bevatten. De lezer(es) ben ik dan ook dankbaar als eventuele onjuistheden aan mij gemeld worden via email: henkhenkes@home.nl of via de website www.historischshertogenbosch.nl.
Het was een hele klus maar ik heb het met veel plezier gedaan.

Henk Henkes
Stadsgids te ’s-Hertogenbosch
November 2011

Henk(es), 3-11-2011

HET ONTSTAAN EN ONTWIKKELING VAN DE STAD

De eerste bewoners

De omgeving van ’s-Hertogenbosch is al sinds de vroegste prehistorie toneel van menselijke activiteit. De oudste sporen dateren uit het midden paleolithicum (300.000 tot 35.000 jaar geleden). Het gaat om werktuigen van vuursteen, maar ook van been, gevonden tussen de botten van mammoeten en wolharige neushoorns in de zand- en grindwinninggaten langs de Maas. Ze getuigen ervan dat in die tijd groepen Neanderthalers door deze streken trokken.
De oudste sporen van bewoning in de directe omgeving van de stad dateren van zo’n 7.000 jaar voor Christus. In die periode (mesolithicum) hadden groepen rondtrekkende jagers hun kampementen op de hoger gelegen donken langs de rivier. In de wijk Maaspoort zijn op verschillende plekken vuursteenconcentraties, maar ook benen werktuigen en dierlijke botten en zelfs een stookplaats gevonden.
In de hierop volgende periode (neolithicum) ging de mens over op landbouw en veeteelt. Bij Engelen is een nederzetting uit de periode 2200 tot 1800 voor Christus gevonden. Om deze zeldzame resten te beschermen, zijn ze niet verder opgegraven en is het terrein aangewezen als archeologisch monument. Vondsten van aardewerk uit deze tijd in Maaspoort en Rosmalen maken duidelijk dat ook daar mensen woonden.
De omgeving van Engelen werd ook later in de prehistorie bewoond. In de wijk De Haverleij zijn, tussen vele andere grondsporen, resten van zeker vier gebouwen uit de bronstijd gevonden (datering tussen 1800 en 1100 voor Christus. Een van deze gebouwen was een ruim dertig meter lange woonboerderij.
In de ijzertijd (800 voor Christus tot het begin van onze jaartelling) nam de bewoning verder toe. Op vrijwel alle hogere plaatsen in de omgeving (zandrug, donk of oeverwal) zijn vondsten uit deze tijd gedaan. Aan de Annenburgweg te Rosmalen zijn verschillende erven met boerderijen, voorraadschuurtjes (*spiekers*) en erfafscheidingen blootgelegd.
In de 1e eeuw voor Christus ontstond op een hoge donk (De Werf, tegen de huidige Maasdijk in Empel) een heiligdom waar de inheemse bevolking veel offergaven bracht, zoals Keltische munten, gordelhaken, mantelspelden en fragmenten van zwaarden. In de Romeinse tijd werd dit heiligdom uitgebouwd tot een monumentale stenen tempel die gewijd was aan de god Hercules Magusanus. Van de tempel zelf rest weinig meer. Aan het eind van de Romeinse tijd (halverwege de 3e eeuw) werd de Tempel van Empel afgebroken.
Sporen van bewoning in de vroege middeleeuwen zijn erg beperkt. Toch moeten er nederzettingen zijn geweest, want plaatsen als Engelen, Empel, Orthen en Rosmalen werden al in het jaar 815 genoemd. In veel gevallen dekken waarschijnlijk de huidige woonkernen de sporen van oudere bewoning af. In Rosmalen zijn sporen van bewoning uit de 10e eeuw gevonden en in Engelen graven uit deze periode.

Ontstaan stad

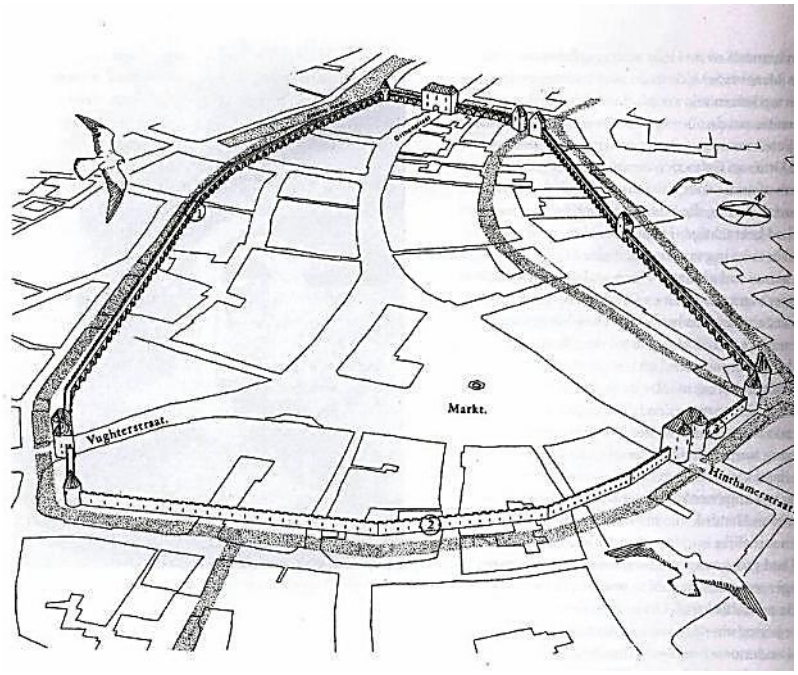
Tijdens de laatste ijstijd, (Weichseliën 115.000 tot 10.000 jaar voor Christus) was de Noordzee drooggevallen en samen met ons land ontstond er een grote toendra. Het klimaat was droog en er was weinig plantengroei. Daardoor waaide er veel zand van de vroegere zeebodem en uit de rivierdalen deze kant uit. Uiteindelijk ontstond er een dekzandrug die van west naar oost liep (Made tot Ravenstein) en een overgang vormde met het rivierkleigebied. Bovendien vormde het gebied van de Meierij tussen ’s-Hertogenbosch en Eindhoven als gevolg van de aanwezigheid van horsten en slenken met breuklijnen op de overgang een dalingsgebied.
Het water uit de stroomgebieden van de Aa en de Dommel verzamelde zich dan ook hier bij ‘s-Hertogenbosch in een delta op het laagste punt van deze Centrale Slenk. Na de laatste ijstijd was de zeespiegel gestegen vanwege het smeltende ijs. Het waterpeil van de Maas steeg en daardoor uiteindelijk ook de Aa en de Dommel. Deze riviertjes braken op steeds meer plaatsen door de zandrug. De riviertjes Aa en Dommel zochten al kronkelend hun weg langs en tussen de zanddonken via de Dieze naar de Maas.
Bij deze watertoevoer speelden en spelen nu nog steeds de beekjes Beerze en Essche Stroom indirect een rol. De Essche Stroom mondt namelijk bij het plaatsje Halder in de Dommel uit, terwijl de hoofdtak van de Beerze zich bij Boxtel bij de Dommel voegt.
Uiteindelijk ontstond er een delta van stroompjes met een lengte van ongeveer 12 kilometer.
Het tweede gevolg van het verhoogde grondwaterpeil was dat er begroeiing ontstond, die op de lage delen tot moerasvorming leidde en op de hoge delen tot bos. In de IJzertijd en de Romeinse tijd lagen hier nog akkers, maar aan die situatie kwam in de 3e eeuw een eind. Het gebied werd dus met bos begroeid.
Hier op de huidige plek van het centrum van de stad lag een uitgestrekt bos op enige hogere zandheuvels (donken) met daaromheen moerassen. De Romeinen hadden eeuwen eerder het gebied hier verlaten. Andere bewoners waren er nauwelijks.
Vanaf de 11e eeuw kwam de handel in Europa na een lange stilstand weer tot bloei. Handelaren zochten overal gunstige plekken uit om er zich te vestigen. Dit was zo’n ideale plaats. Het was er droog en het lag vlak bij enige riviertjes en de Maas. Uit de verre omtrek kwam men nu handeldrijven. Even hiervoor was het nabijgelegen

kleine domein Orthen, het voormalige *Villa Orthina* in het bezit van de hertog van Brabant gekomen. De hertog ging hier ook graag jagen en had een jachthuis laten bouwen ongeveer op de plaats waar nu de Markt ligt. De hertog, eigenaar van de grond verleende toestemming om er huizen en herbergen te bouwen. Zo ontstond er langzamerhand een buurtschap.
De handelaren stelden zelf regels op ten aanzien van onder andere het bezit en wisselen van geld, kredietverlening, afsluiting van contracten, vangen en veroordelen van dieven en fraudeurs en het besturen van de stad. Deze regelingen over bestuur, rechtspraak en handel vormden de hoofdinhoud van het stadsrecht. Daarnaast waren er allerlei bepalingen opgenomen ten aanzien van civielrecht, poorterrecht, erfrecht, het geven van borgtocht en enkele andere afspraken. Door het bezit van een eigen recht werd de stad losgemaakt van het landrecht. Hertog Hendrik I van Brabant bekrachtigde in naam van zijn vader, hertog Godfried III van Leuven dit eigen recht door het officieel verlenen van stadsrechten aan de stad. Onze stad was een van de eerste steden aan wie het stadsrecht werd toegekend.
Dit gebeurde op het einde van de 12e eeuw (1196). Toen was er voor het eerst sprake van een gedateerde oorkonde van de *nova civitas apud Silvam (*nieuwe stad in of nabij het bos). Het oudste stadsrecht met 42 rechtsregels is niet gedateerd en de oorspronkelijke Latijnse tekst bestaat niet meer. Via een omweg kennen we het stadsrecht wel, omdat een aantal Bosschenaren rond 1230 hun rechtsregels heeft geformuleerd voor de inwoners van Dormaal. (deelgemeente van de Belgische stad Zoutleeuw).
Historici zijn het nog steeds niet eens over de juiste datering van het stadsrecht, die men situeert tussen 1185 en 1204/1205.
Bij het opstellen van het stadsrecht werden wederzijdse rechten en plichten vastgesteld zoals rechtspraak door eigen schepenen waarbij de uitspraak ook door de hertog werd gerespecteerd en het recht van iedereen om poorter te worden van de stad nadat de eed van trouw aan de hertog en stad was afgelegd en zes penningen waren betaald. Hij gaf de stad ook allerlei belangrijke handelsprivileges zoals tolvrijheden. In eerste instantie bleef dit beperkt tot het hertogdom maar korte tijd later kregen de Bosschenaren hetzelfde voorrecht bij het handelsverkeer op de Rijn, in die tijd zo ongeveer de belangrijkste handels- en verkeersroute van West-Europa. De hertog had deze tolvrijdom verworven van keizer Hendrik VI.
Vanwege deze tolvrijdom werd er al snel in het hele Duitse rijk gehandeld. Ingevoerd werden o.a.: wijn, kalk, kolen, ijzer, koper, tin, graan en vis. Uitgevoerd werden: wollen en linnen lakens, garens en lint, messen en andere metaalwaren, bont, huiden, leer, schoenen, zadels, riemen en tassen. In 1287 of mogelijk zelfs nog eerder bezat de stad al een lakenhal waar de lakenhandelaars hun producten verhandelden.
De Bosschenaar kon voortaan ook rekenen op bescherming door zijn stad. Een poorter mocht door niemand tot een tweegevecht worden uitgedaagd. Indien iemand van buiten de stad een poorter zou benadelen dan zou de schout mannen verzamelen en het onrecht herstellen. Al met al voor veel lijfeigenen en horigen genoeg redenen om naar de stad te trekken zodat zij ook van al deze voorrechten konden profiteren.
De naam ’s-Hertogenbosch is afgeleid van het bos van de hertog.
De stad was ook voor de hertog om meerdere redenen van belang. Het lag in het uiterste noorden van het hertogdom, ver van het centrum Leuven en tegen de gebieden van de vijandige graven van Gelre en Holland aan. Een sterk bolwerk op deze plaats was zeer nuttig. Hij kreeg hierdoor ook meer grip op de Meierij en de Kempen. Tevens lag het op een kruispunt van handelsroutes waardoor de stad zich economisch goed kon ontwikkelen. Bovendien kon de hertog nu rekenen op belastinginkomsten en militaire ondersteuning.
Het hertogdom Brabant, dat is ontstaan uit het graafschap Leuven strekte zich ruwweg uit vanaf de Belgisch/Franse grens in het zuiden, Bergen op Zoom en Brussel in het westen, de Maas in het noorden en Helmond en Diest in het oosten. Leuven was de hoofdstad. Brussel, Antwerpen en ’s-Hertogenbosch waren de overige belangrijkste steden in dit hertogdom.

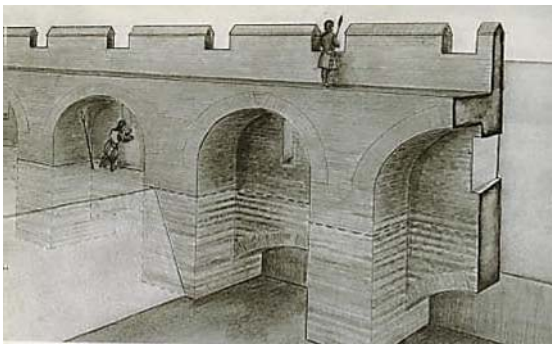
Eerste ontwikkelingen van de jonge stad (13e-eeuwse ommuring)

Op een hooggelegen dekzandrug, een droge beboste plek in een verder moerassig gebied werden de eerste huizen gebouwd aan de noordzijde van de huidige Markt en de Hooge Steenweg. De vertakte stroompjes van de Dommeldelta, de latere Binnendieze fungeerden hierbij als stadsgracht. Opmerkelijk was de situering van de verkaveling, namelijk van straat tot stroom, dat wil zeggen dat de woningen tussen de hoofdweg en de waterloop werden gebouwd. Van een vesting was nog lang geen sprake. Rondom de stad, die niet veel groter was dan een ruime driehoek om de Markt lagen slechts wat aarden wallen met palissaden. Als in het jaar 1202 Dirk VII, graaf van Holland samen met Otto van Gelre, graaf van Gelre de stad plunderden en verwoestten en de stad ook nog belaagd werd door inwoners van Heusden besefte men dat zij zeer kwetsbaar was. Ook het prestige van de hertog stond op het spel. De stad telde op dat moment vermoedelijk niet meer dan enkele honderden, hoofdzakelijk houten huizen.
Na deze verwoesting besloot men, vroeger dan welke stad ook in het huidige Nederland om een stadsmuur met drie stadspoorten rondom de stad te bouwen. Dat was een vrij kostbare zaak omdat ook de grond rondom

moest worden opgehoogd. Niet alle huizen kwamen daarom binnen de stadsmuur te liggen. Vanwege deze kosten werd alleen de kern ommuurd. Het bood de bewoners in ieder geval de mogelijkheid om zich binnen de beschermde muren terug te trekken. Men bouwde langs de grenzen van de hooggelegen dekzandrug in een driehoek royaal rond de huidige markt een eerste hoge stadsmuur, een van de oudste in zijn soort in Nederland. De bestaande waterlopen dienden als vestinggracht. Binnen de ommuring werd nog een verbindingsgracht tussen de riviertjes gegraven. Zo ontstond het, nu nog bestaande middeleeuwse stratenpatroon. De oppervlakte was slechts 9 ha.

De muur werd in het begin van de 13e eeuw, omstreeks 1220 voltooid. Deze ommuring bestond uit een gemetselde constructie van tuf- en baksteen. De zware bakstenen waren zogenaamde kloostermoppen maar er werd ook veel tufsteen in verwerkt, een vulkanisch gesteente, afkomstig uit de groeven in de Eifel. De baksteentechniek werd via de kloosterorden opnieuw ingevoerd en hier verder ontwikkeld. Dit verklaart ook de naam kloostermoppen.
De baksteen was vervaardigd in primitieve bakovens in Orthen, Engelen en Empel. Omdat deze primitieve veldovens bakstenen van zeer ongelijke kwaliteit produceerden maakte men bij de te bouwen muur kistwerkconstructies. De twee buitenzijden van de muur trok men op in schoon metselwerk waarna de tussenruimte werd opgevuld met brokken tufsteen, puin en specie. Zo kon men goed en slecht gebakken baksteen verwerken. Bij het onderzoek aan deze eerste Bossche ommuring werd dergelijk kistwerk ook op enige andere plaatsen aangetroffen.
Het buskruit was toen nog niet uitgevonden zodat de muur alleen maar bestand moest zijn tegen stormrammen en zware stenen die met katapulten of slingerwerktuigen werden afgeschoten.

De muren, met een dikte van ongeveer één meter waren opgebouwd uit grondbogen en poeren met daarop een weergang (looppad voor de verdedigers) met kantelen. In de kantelen zaten schietspleten en tussen de kantelen uitsparingen van ongeveer een meter breed (moordgaten). De hoogte van de muur, gerekend vanaf het 13e-eeuwse maaiveld was ongeveer 7.5 meter.

Hoofd- en secundaire poorten

In de stadsmuur waren, behalve enkele halfronde torens en kleine poortjes drie hoefijzervormige landpoorten en twee waterpoorten geplaatst. De wegen die onder deze stadspoorten door uit het zuiden via Vught, uit het noorden langs Orthen en uit het oosten via Hintham de stad binnenkwamen, vonden ieder hun eindpunt op een van de drie hoeken van de Markt. Deze poorten die de toegangswegen bewaakten zijn genoemd naar de drie zustersteden uit het hertogdom: de Leuvense Poort aan het begin van de Hinthamerstraat, de Antwerpse Poort op de scheiding van de Schapenmarkt en Vughterstraat en de Brusselse Poort halverwege de huidige Orthenstraat.
De eerste ommuring was zo krap dat al tijdens de aanleg buiten de muren werd gebouwd.
In de stadsmuur werden, naast de genoemde bestaande hoofdpoorten nog vier extra doorgangen aangebracht om deze bebouwing buiten de muren bereikbaar te maken.
Deze secundaire poorten of doorgangen waren:

De Poort in de Kerkstraat

Deze doorgang was nodig ten behoeve van de bouw van het hertogelijke hof, het Groot Ziekengasthuis en de Sint-Jan. Vanaf de Markt werd kort na 1300 de Kerkstraat aangelegd.

De Vismarktpoort

Vermoedelijk is deze poort kort na het gereedkomen van de eerste stadsmuur aangebracht om de omvangrijke bebouwing buiten de stadsmuren daar te kunnen bereiken. De waarschijnlijk eenvoudige, kleine doorgang die voor het eerst in 1312 werd genoemd als *Porta fori piscium* ontsloot hiermee ook de hier naar toe verplaatste Vismarkt. Vermoedelijk lag de poort in de tijdelijke verbindingsmuur tussen het Sint Jansbolwerk en de Visstraat op de plaats waar het kantoor van de ABN/AMRO-bank staat. Na het sluiten van de tweede stadsmuur werd de latere Koepoort de vervanger van deze Vismarktpoort die daarna ook werd gesloopt.

De Poort in het Eerste Korenstraatje

Dit was een smalle doorgang tussen twee pijlers van de weergang, die doorliep naar de *Corenbrugghe.*

De Poort in de Kolperstraat

Deze poort werd voor het eerst genoemd in 1330. Gezien het aangrenzende muurwerk was het geen omvangrijke verdedigbare poort maar waarschijnlijk slechts een doorgang tussen twee weergangpijlers.
De binnenzijde van de stadsmuur werd niet bebouwd omdat men bij de weergangen en de schietgaten onder de bogen van de weergang moest kunnen komen. Aan de buitenzijde van de muur lag de Binnendieze als stadsgracht.

Waterpoorten

Van de beide waterpoorten is van één poort nog één muurtoren te zien bij het Herman Moerkerkpleintje. De andere waterpoort lag bij het Sint Geertruikerkhof.

Stadsrechten/charters/privileges

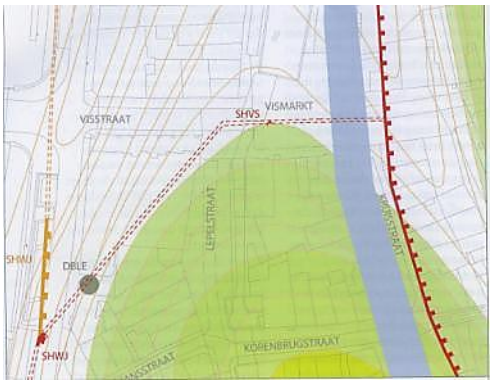
In 1284 werd aan de stad opnieuw stadsrechten toegekend die ongeveer hetzelfde waren als die van 1196. Er werden alleen enkele bepalingen toegevoegd, waaronder de zeer belangrijke, dat een Bosch poorter niemands slaaf of eigene mocht zijn, maar de vrijheid van de stad zal genieten.
Behalve het Bossche stadsrecht zijn ook de door de hertogen van Brabant verleende landprivileges van grote betekenis geweest, te weten de politieke testamenten van Hendrik II (1248), Hendrik III en het Charter van Kortenberg. Het testament van Hendrik II was het eerste algemeen privilege, waarin hij vlak voor zijn dood onder andere de gehate schatting van de dode hand had afgeschaft.
Deze schatting van de dode hand hield in, dat wanneer een huisvader kwam te sterven, de nabestaanden zijn hand moesten afsnijden en aan de landsheer aanbieden als erkenning van het lijfeigenschap. Men kon dit afkopen door hem het beste stuk huisraad of een ander kostbaar stuk af te staan. Tegenwoordig verstaan we onder dit begrip dat een eigenaar zijn goed niet vererft; het blijft dan in de dode hand.
In het tweede politiek testament, nu van Hendrik III werd een eerdere bepaling van Hendrik II bevestigd dat men alleen na een behoorlijk rechtsgeding voor schepenen gevonnist kon worden. Verder zouden de Brabanders voortaan van alle lot en schot vrij zijn, dus men hoefde geen gedwongen bijdragen meer te betalen, tenzij in enkele met name genoemde gevallen. Bovendien werd bepaald dat de Joden en andere woekeraars uit het hertogdom verdreven moesten worden, behalve indien zij op dezelfde voet als andere kooplieden handel wilden drijven.
Bij het door hertog Jan II geschonken grote Charter van Kortenberg, eigenlijk Brabants eerste constitutie, werden de wetten en voorrechten van steden en onderdanen bevestigd. Een permanente raad zou waken over de vrijheden en privileges van de Brabanders. Ook de hertog zou zich aan zijn besluiten moeten onderwerpen. Dit privilege kwam tot stand in ruil voor financiële hulp aan de hertogen, die voortdurend in financiële moeilijkheden verkeerden.

Eerste stadsuitbreiding (tweede, 14e-eeuwse ommuring)

De stad barstte snel uit haar voegen en kende op het einde van de 13e eeuw al ongeveer 10.000 inwoners. Een andere bron spreekt van ca. 6.000 inwoners in 1318. In 1375 was dit aantal meer dan verdubbeld.
Men ging steeds meer buiten de stadsmuren bouwen zoals aan de Hinthamerstraat, Postelstraat en Vughterstraat. Later werd er ook gebouwd aan de Parade (Begijnhof), zuidzijde Kerkstraat, Lombardje en omgeving Lepelstraat/Karrenstraat. Rond 1222 begon men ook buiten de beschermde stadsmuur met de bouw van de romaanse Sint-Jan. Wonen buiten de stadsmuren was riskant want men was niet beschermd tegen plunderingen e.d.

In het begin van de 14e eeuw werd begonnen met de aanleg van de tweede stadsmuur. Uit een oorkonde van 1318 blijkt dat men op dat moment al bezig was met de aanleg van de tweede muur. Hertog Jan III gaf de stad toen bij charter toestemming om nieuwe belastingen te heffen om de gemaakte schulden voor werkzaamheden aan deze tweede muur te kunnen betalen.
Om de nieuwe stadsgedeelten te beveiligen werden allereerst grachten gegraven. Het daarbij vrijkomende zand en de modder werden gebruikt om aarden wallen op te werpen die tijdelijk voor de verdediging van het nieuwe stadsgedeelte moesten zorgen. Tegelijkertijd werd begonnen met de bouw van de toegangspoorten. Op grond van het aangetroffen metselwerk van de restanten van de poorten, mag men aannemen dat rond 1300 de verschillende stadspoorten voltooid waren. Het metselwerk is namelijk nog in *Vlaams verband* opgetrokken, wat een typisch 13e-eeuwse manier van metselen was.
Nadat de poorten opgetrokken waren, begon men met het vervangen van de aarden wal door een zware en hoge bakstenen muur. De bouw van de nieuwe ommuring werd vanwege de enorme kosten in fasen uitgevoerd. Voordat het werk tot een einde was gebracht, was men jaren verder. Zo kon er de nodige tijd verlopen tussen de bouw van de stadspoort en de aangrenzende stadsmuur.
Telkens als er geld was werden de aarden wallen vervangen door muren.
Het aanleggen van de stadsmuur was een kostbare en langdurige aangelegenheid, niet alleen vanwege de muur maar ook omdat grote delen van de beoogde uitbreiding eerst moesten worden opgehoogd met grond die vrijkwam bij het graven van een nieuwe stadsgracht. Uit een oorkonde uit 1344 blijkt dat men dan nog steeds volop bezig was met de aanleg van de muur. Via belastingheffing betaalden dus alle inwoners mee aan de muur. Om de kosten verder te drukken bouwde men tegen de muur aan of werden delen van de ommuring geïntegreerd in een nieuw gebouw. Ook werden er voortaan als straf zogenaamde *steenboetes* opgelegd. Na een bepaald misdrijf kon men bijvoorbeeld veroordeeld worden tot het leveren van zoveel duizend stenen. De stad had in 1387 van hertogin Johanna van Brabant zelfs het recht gekregen om in de hele Meierij mensen op te roepen die mee moesten werken om de vestingstad te versterken. Als de dorpsbestuurders geen arbeiders zonden dan huurde de stad zelf gravers en stuurde vervolgens de rekening naar het dorp. De stad beschermde immers de dorpen, want als de stad in handen van de vijand zou vallen had dat ook consequenties voor de gehele Meierij. Zowel het moment van de eerste aanleg als het moment van de voltooiing van deze tweede ommuring is niet nader vast te stellen.

In het kader van het project vestingwerken is onlangs een spectaculaire ontdekking gedaan in de muur tussen het Sint Jansbolwerk en de Wilhelminabrug. Vrijwel direct ten noorden van het bolwerk werd een schuin verlopende bouwnaad aangetroffen in de stadsmuur. Ten zuiden van de naad was het muurwerk in Vlaams verband gemetseld en aan de noordzijde in kruisverband. De muur in Vlaams verband kan gedateerd worden aan het einde van de 13e of heel vroeg-14e eeuw. De muur in kruisverband is vermoedelijk van midden-14e eeuw. Op basis van de aangetroffen muren en andere bevindingen kan nu worden geconcludeerd dat er vanaf het genoemde punt een muur heeft gelopen naar de 1e stadsmuur in de Visstraat. Op zich niet zo onlogisch omdat ten zuiden van deze muur een zeer hooggelegen dekzandhoogte bevond die al bewoond was in de eerste helft van de 13e eeuw. Aan de noordzijde van de muur lag een zeer laaggelegen gebied dat onder invloed van de Dommel en de Dieze stond. Het was dus zeer aanneembaar dan men destijds besloot deze kop al vroeg binnen de nieuwe tweede ommuring te brengen.

Henk(es), 3-11-2011

Het knikpunt bij het Sint Jansbolwerk vormde dus met het sluiten van de muur, ook het begin- en eindpunt van de 2e ommuring. De tijdelijke verbindingsmuur tussen de 1e muur en de 2e stadsmuur is later weer afgebroken. Er ontstond uiteindelijk een driehoek met een oppervlakte van ruim 100 hectare die ongeveer tien keer zo groot was als de eerste.
De constructie van de 2e stadsmuur leek veel op de eerste ommuring.
De opbouw van muur van deze eerste uitleg was nagenoeg gelijk aan de oude stadsommuring: een hoge bakstenen muur voorzien van een weergang met kantelen die rustte op zware grondbogen. Wel was bij de bouw van de eerste muur, zeker in het begin, nog gebruikgemaakt van zowel natuursteen (tuf) als baksteen. Dit hing samen met de grote schaarste aan bakstenen toen de bouw een aanvang nam. Bij de bouw van de tweede ommuring was dit probleem minder groot, hoewel de lange bouwtijd behalve een financiële oorzaak wellicht ook het gevolg was van een stagnerende aanvoer van bakstenen. In ieder geval is in de tweede muur nauwelijks natuursteen verwerkt. Een ander verschil tussen beide muren is te zien in de wijze van funderen. De eerste muur was in zijn geheel gefundeerd op grondbogen. Bij de nieuwe muur worden twee funderingsprincipes naast elkaar gebruikt. Sommige delen zijn nog gefundeerd volgens het oude principe van grondbogen, andere delen hebben een strokenfunderingen met versnijdingen als basis.
Uit oude bestekken en onderzoek ter plekke is gebleken dat de fundering op haar beurt rustte op een rooster van eiken- en dennenhout. Dit rooster lag zo'n 40 à 50 cm beneden de grachtbodem of de laagste waterstand, zodat het rooster niet aan rotting onderhevig was. Aan de buitenzijde van de gehele stadsmuur heeft vermoedelijk vanaf de bouw een smal voorland gelegen. In ieder geval is er in de stadsrekeningen van 1497 al sprake van.
De verdedigingsmuur met kantelen was, om de verdedigers goed te kunnen beschermen ongeveer twee meter hoger dan de weergang die ca. 7,50 meter boven NAP lag.
Evenals de eerste verdedigingsmuur was ook de 2e muur voorzien van kijk- en schietgaten. Door het bouwsysteem van schildmuur met steunberen en weergangsbogen ontstonden aan de stadszijde van de muur grote spaarnissen van vier meter breed en ongeveer 1,40 meter diep. In deze spaarnissen bevonden zich sleuven die als schiet- en/of kijkgaten dienst deden. Uit opgravingen en bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat zich in elke spaarnis een schiet- en/of kijkgat bevond. De schietgaten, in eerste instantie bedoeld voor het hanteren van pijl en boog, werden later aangepast aan het gebruik van vuurwapens.
In de muur waren 23 muurtorens op tamelijk regelmatige afstanden van elkaar aangebracht. Verder waren er vijf waterpoorten, vijf landhoofdpoorten en een aantal kleinere poortjes die al weer snel buiten gebruik raakten.
Van deze muurtorens zijn ook nu nog restanten van terug te vinden. Deze hoefijzervormige (halfronde) torens, bedoeld als verdedigingswerk en uitkijktoren, *sprongen* uit de muur naar voren waardoor het voor de verdedigers mogelijk was de veldzijde van de stadsmuur met strijkvuur te beschermen. Zo was het mogelijk de vijand, als die tot vlak aan de muur was doorgedrongen, te verdrijven. Het onderzoek naar steenformaten en de wijze waarop de muurtorens opgenomen waren in het stramien van steunberen en weergangsbogen, wijst er op dat muur en muurtorens beide in dezelfde fase gebouwd zijn. De torens in 's-Hertogenbosch hadden veelal twee verdiepingen: een boven- en een benedenverdieping, beide voorzien van óf een gewelf óf een planken zoldering. Sommige hadden een dakbedekking in de vorm van een spits die vermoedelijk gedekt was met leien. De verdieping was zowel door middel van een inwendige trap als via een deur vanaf de weergang bereikbaar. De achterzijde van de torens was gesloten. Deze torens zullen alle voorzien zijn geweest van schietgaten.
Het stratenpatroon volgde voor een deel de bestaande hoofduitvalswegen waaraan nieuwe poorten kwamen te liggen zoals de Pijnappelsche Poort bij het Hinthamereinde, de Orthenpoort ter hoogte van de later gebouwde Citadel en de eerste Vughterpoort ook wel Heilig Kruispoort genoemd bij de Kuipertjeswal. Als laatste poorten waren de Baselaars- of Antoniuspoort, de Koepoort en later de Sint Janspoort bij de Sint Janssingel, Boertsche Poort, Molensteegpoort, en Boompoort gebouwd. De Brusselse en Leuvense poort van de eerste ommuring werden buiten gebruik gesteld en kregen als binnenpoort de functie van gevangenis of kruithuis.
Voordat de 2e muur klaar was werd vanaf 1356 al begonnen de drie tegen de oude stadsmuur doodlopende straatjes, te weten Ridderstraat, Minderbroedersstraat en Tolbrugstraat door te trekken tot buiten de oude stadsmuur.
Uiteraard kon men in een waterrijk gebied de stad ook per boot bereiken. De belangrijkste toegang was de Boompoort waardoor de haven bereikbaar was.
Al gauw was er al sprake van een toenemende nijverheid. Dit werd vergemakkelijkt omdat in 1302 de gezamenlijke smeden van de hertog een keur kregen zodat ze een gilde konden vormen met gemeenschappelijke regelingen. De smeden waren onmisbaar voor de stad: ze maakten gereedschappen en wapentuig voor iedereen en later ook spelden en de beroemde messen voor de export. Kort hierna kregen ook de looiers, schoenmakers en lakensnijders hun gildekeur. Hieruit blijkt ook welke takken van nijverheid toen belangrijk waren.

Stadsrechten/charters/privileges

Het meest bekende stadsrecht dateert van 1330, het *Privilegium Trinitatis* dat weer een bevestiging en uitbreiding was van de vroegere stadsrechten (1196 en 1284).
Het grondwettelijk charter van 1356, bekend als de eerste Blijde Incomste, was een mijlpaal in de institutionele geschiedenis van Brabant. De steden maakten toen, met de dood van hertog Jan III gebruik van het uitsterven van de mannelijke lijn van de hertogen om bij de troonsbestijging van de nieuwe vorsten hertogin Johanna van Brabant en Wenceslaus, hertog van Luxemburg hen in een charter de belangrijkste privileges van Brabant te laten bezweren. Deze Blijde Incomste was als het ware een grondwet waarin de rechten van de onderdanen en steden en de Brabantse algemene staatsorganisatie waren vastgelegd. Iedere nieuwe hertog/landheer moest zich voortaan bij zijn troonbestijging onder ede verbinden de daarin geformuleerde privileges te eerbiedigen. Nadat hertogin Johanna met haar gemaal in de vier Brabantse hoofdsteden was gehuldigd en dus ook de Blijde Incomste had bezworen, raakte zij in conflict met haar zwager, graaf van Vlaanderen die getrouwd was met haar zuster Margaretha. Hij eiste een deel van Brabant op. Hertogin Johanna en Wenceslaus vluchtten en verbleven uit veiligheidsoverwegingen wekenlang in ‘s-Hertogenbosch. Uit dankbaarheid voor haar verblijf in die moeilijke weken bezorgde zij de stad toen een gunst. De stad was nooit zo begiftigd met privileges en voorrechten als onder haar bewind.

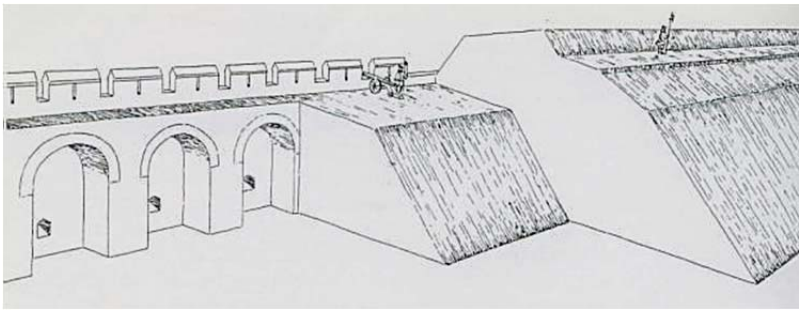
Tweede en derde stadsuitbreiding (eind 14e en eind 15e eeuw)

Voor de stad brak er een gouden periode aan die ongeveer twee eeuwen zou duren. Vanwege de vele voorrechten en haar goede verbindingen over water konden handel en nijverheid zich goed ontwikkelen. De lakennijverheid, leerindustrie, wijnhandel, klokkengieterijen en de vervaardiging van messen en naalden floreerden dusdanig zodat er een levendige export naar het buitenland ontstond. De stad werd voor de Meierij niet alleen het marktcentrum voor graan maar bijvoorbeeld ook voor de rechtspraak.
Economisch ging het de stad dus voor de wind. Bankiers uit Lombardije vestigden zich hier.
Tegen het einde van de 14e eeuw stagneerde de groei nog even. Dit kwam door de afname van de handel met de Oostzeelanden en de toenemende conflicten tussen Gelre en Brabant. Enkele hongersnoden teisterden de stad en diverse stadsbranden legden een deel van de nog grotendeels houten bebouwing in as.
Deze economische recessie was maar van korte duur. Tegen het midden van de 15e eeuw zorgden de opkomst en bloei van Antwerpen voor nieuwe afzetgebieden en handelsmogelijkheden.
De vervaardiging van wollen stoffen nam steeds meer af ten gunste van de linnenfabricage.
Vele kloosters, kerken en gasthuizen werden er gebouwd.
De kloosters die zich vooral in de 2e helft van de 15e eeuw in de stad vestigden gingen zich onder meer met het weven van linnen bezighouden. Daarnaast nam de productie van ijzeren messen en spelden een aanvang en groeide uit tot één van de belangrijkste pijlers van de stedelijke economie.
De grote kloosterorden hielden zich met het onderwijs en goede werken bezig, wat resulteerde in een groot aantal liefdadigheidsinstellingen. De stad was hierom befaamd. Op dat moment was ca. 1/3 van de grond binnen de stad in het bezit van katholieke kerkinstellingen.
In 1430 kwam Brabant, net als andere Nederlandse gewesten in het bezit van de hertogen van Bourgondië. Deze heren, Filips de Goede en Karel de Stoute, leefden zeer luxe en voerden voortdurend oorlog. Ook hun opvolgers, de Habsburgse keizer Maximiliaan van Oostenrijk en keizer Karel V deden dat. De onderdanen, en dus ook de Bosschenaren gingen gebukt onder zware belastingen.
Desondanks nam het inwonersaantal alsmaar toe, van 14.000 inwoners naar uiteindelijk ca. 17.500 inwoners.
Op het einde van de 14e en 15e eeuw is de stad nog twee keer uitgebreid. Eerst werd aan het eind van de 14e eeuw, het gedeelte van de Vughterstraat tussen de Kuipertjeswal en de Vughterbrug, bij de stad getrokken en omwald. De muur werd pas ruim 100 jaar later opgetrokken. De ontsluiting van de stad naar Vught was hier mogelijk via de Vughter- of Pieckepoort. Door deze uitbreiding raakten de Kruis- of Vughter(binnen)poort en de stadsmuur tussen de Westwal en de Kruisbroedershekel buiten gebruik. Zij bleven echter wel intact als tweede verdedigingslinie. De poort werd in gebruik genomen als hulpgevangenis en als chirurgijnkamer. Enige eeuwen later werd hier het rariteitenkabinet ondergebracht.
Ongeveer honderd jaar later werd aan de noordoostzijde van de stad, langs de uitvalsweg naar Grave, het huidige Hinthamereinde, vanaf de Hofstad bij de stad getrokken. De toegangspoort heette hier Hinthamerpoort. Bij de bouw van deze muur, enige decennia later werd voor het eerst ingespeeld op veranderingen in oorlogsvoering en de inzet van aanvalswapens. De muur werd voorzien van een aarden wal. Hier verloren de Pijnappelsche- of Hinthamer Binnenpoort en de oude stadsmuur hun functie. De poort bleef nog wel eeuwen als binnenpoort gehandhaafd.
De stad kreeg de vorm en oppervlakte die ca. 400 jaar onveranderd bleven.
Al sinds de Bourgondiërs in de 15e eeuw voet aan de grond hadden gekregen in de welvarende Nederlanden streefden ze ernaar om alle gewesten onder hun heerschappij te brengen. Vrij geruisloos hadden ze zich in de

loop van de 15e eeuw meester kunnen maken van de macht van Brabant, Holland, Vlaanderen en andere gebieden, maar vervolgens verslikten ze zich in Gelre. Voor de frontstad ‘s-Hertogenbosch waren de militaire operaties over en weer langs de Maas de dagelijkse praktijk die alle aandacht en energie vroeg.
Langzamerhand kwam er een einde aan de langdurige welvaart van de stad. Een van de oorzaken van de economische teruggang was de voortdurende strijd tussen de hertogen van Gelre en de Habsburgers en de daarmee gepaard gaande kosten.

Veranderingen in de 16e en begin 17e eeuw

Financieel was het de stad al vanaf het einde van de 15e eeuw minder goed gegaan. Dit werd mede veroorzaakt omdat de keizer steeds meer geld vroeg aan onder andere de Staten van Brabant om zijn dynastieke en politieke ambities te kunnen waarmaken. Zo werd het Bossche stadsbestuur voortdurend betrokken bij kwesties die doorgaans nauwelijks van doen hadden met de directe Bossche stedelijke belangen, maar wel degelijk met de stedelijke financiën. Bijdragen werden onder andere gefinancierd door het uitzetten van leningen waarvoor een forse rente moest worden betaald. De aflossingen en interesten werden voor het grootste deel betaald uit stedelijke accijnzen en heffingen op bier en wijn die relatief sterk drukten op de groepen met de laagste inkomens.
‘s-Hertogenbosch raakte steeds verder achterop met de uitbetaling van verschuldigde lijfrenten. De stedelijke bijdragen aan de beden werden een alsmaar groter probleem en de lopende stadsrekeningen gaven jaar na jaar tekorten te zien. Op een zeker moment beliep de betalingsachterstand bijna 100.000 gulden en dat was meer dan het dubbele van wat er in een normaal jaar aan inkomsten werden geboekt.
Sanering van de staatsfinanciën was ondenkbaar als niet eerst de Bossche handel weer zou opleven. Om dat te bereiken was het onvermijdelijk dat voor eens en altijd met de Gelderse dreiging zou worden afgerekend. Dus moest de geldverslindende oorlog worden voortgezet en zelfs verhevigd.
De stad die op de grens lag van beide gebieden kreeg het hierbij zwaar te verduren. Maarten van Rossum, veldheer van Gelre was hierbij vooral berucht. Er werd geroofd, geplunderd en dorpen werden platgebrand.
Het buskruit was inmiddels uitgevonden. Er werden vuurwapens zoals haakbussen, voorladers, kanonnen en mortieren ontwikkeld. Eind 15e eeuw had Frankrijk deze wapens al met groot succes gebruikt in een oorlog tegen Italië. De wijze van oorlogsvoeren was voorgoed veranderd. De bogen, katapulten en werptoestellen verdwenen en werden vervangen door het veel effectievere geschut. Deze modernisering van de wapens had zeer ingrijpende consequenties voor de vestingbouw. De huidige muren die voornamelijk waren gericht op het voorkomen van beklimmingen en het tegenhouden van de afgeworpen projectielen waren niet tegen deze nieuwe wapens bestand. Aan het begin van de jaren veertig van de 16e eeuw (1543) gaf Karel V vanuit Brussel de stad dan ook opdracht de stadsmuur overal van een wal van 24 voet breedte te voorzien.
Buiten de stadsmuren mocht na 1543 alleen nog gebouwd worden op een schootsafstand van minimaal 2500 voet (718 meter). Voor de verdediging van de stad was immers een vrij schootsveld nodig. Huizen die in het schootsveld lagen werden dan ook afgebroken. De eigenaren van deze muurhuizen werden voor de geleden schade vergoed.

De weergangen en kantelen werden gesloopt, de muren verlaagd en aan de binnenzijde voorzien van aarden wallen. In de beginfase werden hiervoor zelfs bagger uit de Binnendieze en straatvuil gebruikt. De ca. tweehonderd huizen die tegen de muur waren aangebouwd moesten worden gesloopt. De muurtorens werden verlaagd en omgebouwd tot rondelen. Het proces van het aanaarden van de muren was overigens in de stad al in het eerste kwart van de 16e eeuw begonnen.
Op de tekening hierboven zien we links de opzet van de 1e stadsmuur, in het midden de 16e-eeuwse verstevigingswal, om weerstand te bieden aan het steeds zwaarder wordend geschut en rechts de hogere stadswal, zoals die vanaf het begin van de 17e eeuw is aangebracht.
Er kwam ook nog een verdedigingslinie langs de Maas.
Alle overlast van de Gelderse Oorlogen ten spijt, de Bossche economie toonde zich in de 1e helft van de 16e eeuw toch nog opmerkelijk veerkrachtig. De draconische maatregelen waarmee de stadsfinanciën gesaneerd waren, hadden duidelijk effect gehad, ook al was dat dan maar ook tijdelijk.

In de 1e helft van de 16e eeuw bereikte de stad dan ook haar grootste omvang. In 1526 kende de stad zo’n 19.300 inwoners. Naar de maatstaven van die tijd was dat een heel grote stad. Na Utrecht (ca. 25.000 inwoners) was ’s-Hertogenbosch zelfs de grootste stad in het huidige Nederland.
In 1545 telde ‘s-Hertogenbosch 31 muurtorens. Tegenwoordig tellen we er nog twaalf, waarvan er twee niet meer oorspronkelijk zijn. Van de verschillende muurtorens is niet veel bekend. Wel weten we van diverse torens de naam. Deze werd vaak ontleend aan een ambacht/gilde, een naam (van een heilige) of gewoon de plaats waar de toren lag.
De stad telde in het begin van de 16e eeuw 15 kloosters met in totaal 930 kloosterlingen en 2 begijnhoven met samen 160 bewoners. Samen met de vele seculiere geestelijken bedroeg het aantal religieuzen ongeveer 15% van de totale stadsbevolking. In het begin van de 16e eeuw moet de stad meer dan dertig kerken en kapellen hebben gehad, zodat de vele torens en dakruiters een imponerend aanzicht boden.
Naast de grote instellingen zoals het Groot Ziekengasthuis, het Leprozenhuis, het Vondelingenhuis, het Bonnefantenhuis en het Reinier van Arkelgesticht waren er nog maar liefst 32 gasthuisjes.
Het centrum van de religie was ook de plek waar de stedelijke cultuur een brandpunt vond. De talrijke kloosters en kapellen in de stad, het Sint-Janskapittel en de vele broederschappen, de Lieve Vrouwe Broederschap voorop, stonden garant voor een cultureel klimaat dat dan weliswaar niet reikte tot het werkelijke topniveau van de grote centra als Brussel en Antwerpen, maar dat wel gevarieerd was en een rijke bloei gaf te zien. Op het gebied van schilderkunst kende de stad één uitschieter en dat was Jheronimus Bosch. Op andere terreinen van kunst en nijverheid genoot de stad daarentegen generaties lang een bijzondere reputatie. Het waren vooral welluidende kunsten waarin ’s-Hertogenbosch excelleerde: de polyfone zang, de klokkengieterijen en de orgelbouw. Daarnaast kende de stad vele tientallen beeldsnijders, verklaarbaar vanwege de grote vraag naar heiligenbeelden.
Niet alle mensen hadden van de welvaart geprofiteerd. In 1526 behoorde bijvoorbeeld 15% van de totale stadsbevolking tot de armen. Zo werd de Sint-Jan niet meer volgens opzet afgebouwd. Gelden werden bijvoorbeeld ingezet voor de oorlog tegen Gelre.
Aan de uitputtende en kostbare strijd met Gelre kwam na 300 jaar zinloos en barbaars geweld een einde toen op 7 september 1543 door de strijdende partijen, keizer Karel V en Willem van Kleef, opvolger van de in 1538 gestorven Karel van Gelre het Verdrag van Venlo werd getekend. Het hertogdom van Gelre werd hierbij aan Karel V overgedragen.
De stad kreeg zijn oude elan echter niet meer terug. Er was te veel gebeurd. De stad en zijn inwoners gingen gebukt onder de zware financiële lasten. Het aantal armen nam schrikbarend toe.
De handel liep terug, vooral door de opkomst van de Antwerpse haven.
Bovendien had de stad regelmatig te maken met catastrofes, zoals hongersnoden, overstromingen en epidemieën.
Het bleef onrustig in de stad en in het land. Aanhangers van Maarten Luther en Johannes Calvijn trachtten het geloof te hervormen. Diverse keren kwamen de gilden in opstand tegen de drukkende belastingen en de belastingvrijdom van de kloosters. En als dieptepunt braken er in 1566 twee Beeldenstormen uit.
In 1568 brak de Tachtigjarige Oorlog uit. In de beginjaren van deze strijd ondervond de stad, juist vanwege zijn grote betekenis als vestingstad, de dwingende hand van het Spaanse regiem dat met het terzijde schuiven van fundamentele rechten deze stad met harde hand dienstbaar had gemaakt aan zijn belangen. Na het Schermersoproer in 1579 koos de stad, toen zij de vrijheid van handelen herkregen had en na een tumultueuze periode van interne tweespalt definitief de kant van de Spaanse koning. De stad bleef nog katholiek. ‘s-Hertogenbosch werd een frontstad. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog ondernamen Staatse troepen regelmatig pogingen om de stad in te nemen.
Willem van Oranje, de Staten-Generaal en de Staten van Holland besloten ’s-Hertogenbosch te gaan uithongeren door middel van een blokkade van de Maas. In 1581 stippelden zij een verschroeide-aardepolitiek uit die moorddadig zou uitpakken voor de bevolking. Jaar in jaar uit kwamen Hollandse soldaten in de Meierij de oogsten te velde en in de schuren vernietigen. Dorpen werden bij tientallen verbrand en er kwam een bevel om het gehele gebied te ontruimen. De gezondheid van de bewoners werd ernstig ondermijnd en in enkele jaren liep het bevolkingsaantal in de Meierij terug van 90.000 tot 28.000. Niet al die ruim 60.000 mensen zijn overigens gesneuveld. De weinige Bossche kapitalisten vluchtten naar Antwerpen en Holland, terwijl veel arbeiders naar Holland uitweken.
De stad nam maatregelen.
Het gebied rond de stad werd geschikt gemaakt voor inundatie en er werden mondjesmaat enige verbeteringen aan de vesting aangebracht. Bij de monding van de Dieze werd het Fort Crèvecoeur aangelegd. Eind 16e eeuw werden bij De Boom een bastion, vóór de Hinthamerpoort de Schans Albertus en vóór de Vughterpoort het Fort Sint Anthonie gebouwd.

Na verloop van tijd bleek de oude schildmuur waartegen het aarden lichaam was opgeworpen, niet bestand tegen de grote druk van de aarden wal. De stadsmuur was in eerste aanleg gebouwd als weermuur en niet als keermuur. Er werd dan ook in de loop der jaren een steeds grotere scheefstand van de muur geconstateerd. De hoge waterstanden rondom de vesting, onder meer door de kunstmatige inundaties, leidden tot een extra aantasting van de vestingmuren. De oude schildmuur diende dan ook deels afgebroken te worden, waarna er een nieuwe, zwaardere muur voor gezet werd. Deze nieuwe muur werd onder een helling tegen de oude muur opgemetseld, zodanig dat deze de druk van het aarden lichaam kon weerstaan. In het begin van de 17e eeuw verrees waarschijnlijk daarom voor het overgrote deel van de oude stadsmuur een nieuwe muur.

Twaalfjarig Bestand

Vanaf 1606 werden er besprekingen over vrede gevoerd maar in augustus 1608 besloten de Staten-Generaal in Den Haag het vredesoverleg af te breken. Reden daarvoor was de volstrekte weigering van de Spaanse koning Filips III de republiek als soevereine staat te erkennen indien niet in alle gewesten de vrijheid van het belijden van de katholieke godsdienst gegarandeerd werd. Met dat laatste weigerden de Zeven Provinciën in te stemmen. Na nieuwe onderhandelingen, waarbij voor de stad ’s-Hertogenbosch bisschop Ghisbertus Masius aanwezig was lag een vrede niet in bereik, maar een langdurige gevechtspauze was wel in zicht. De overlast van de bezetting en het niet betalen van de soldaten drukten zwaar op de schouders van de Bosschenaren. De bisschop had zijn stem laten horen en daarvoor ontving hij van de stad ruim 123 gulden voor 225 liter wijn. Later ontving hij nog eens 177 gulden voor 300 liter wijn.
Het bestand dat op 9 april 1609 in Antwerpen werd gesloten betekende een (langdurige) opschorting van de oorlog.
Voor het Spaanse ’s-Hertogenbosch kwam er geld beschikbaar om aan de noodzakelijke modernisering van de vesting te werken. De Staten van Brabant en stad en Meierij maakten eindelijk geld vrij. In 1618 kwamen Leuven, Brussel en Antwerpen met 25.000 gulden over de brug.
Het Twaalfjarig Bestand bood dus de gelegenheid wezenlijke veranderingen aan de vestingwerken aan te brengen. Ingenieur en arts Jan van der Weeghen kreeg de opdracht een ontwerp te maken om de stad verder van bastions te voorzien. Met financiële steun van Brussel werden acht bastions gebouwd waaronder Bastion Oliemolen, Bastion Vught en Bastion Deuteren. Aan weerszijden van de Hinthamerpoort kwamen de halfbastions Hinthamer- en Muntelbolwerk.
De aarde om de bastions aan te leggen werd verkregen door het uitbaggeren van de Binnendieze en door het omleiden van de gracht zodat het water aan de voor- en zijkant van de bastions stroomde. In ‘s-Hertogenbosch werden voornamelijk *holle* bastions opgericht, dat wil zeggen dat binnen de facen en flanken het verdedigingswerk niet in zijn geheel met aarde werd opgevuld. Alleen Bastion Hintham en Bastion Muntel en de bastions van de Citadel waren massief, zij behoorden tot de *volle* bastions.
De Orthenpoort werd verplaatst om, ter verdediging van de havenmond bolwerken te plaatsen aan beide zijden van de Poort aan de Boom. Vlak bij het Fort Sint Anthonie kwam het Fort Isabella te liggen. Het Kruithuis kwam er en ten slotte werden het Bastion Baselaar en het Fort Pettelaar aangelegd.
Tijdens dit Twaalfjarig Bestand kreeg het katholieke geloof nog een extra impuls en met bijvoorbeeld de gereformeerde stadsbestuurders van Bommel en Heusden werd gegeten en gedronken *om goede nabuerschap vortaen met dese stadt te houden. Door het sluiten van het bestand, genoten de Stad en Meyerye van ’s-Hertogenbosch eene ruste die veele Inwoners niet gekend, of geheugd hadden.* De Bosschenaren waren, zo vervolgde de historicus Van Heurn *zederd het jaar 1579 als opgesloten geweest.*

Het Beleg van ’s-Hertogenbosch (1629)

Toen brak in 1629 het keerpunt voor de stad aan. Eind april 1629 sloeg prins Frederik Hendrik, de halfbroer van prins Maurits met een leger van 28.000 man zijn beleg op bij de stad. De stad telde zelf op dat moment nog maar 11.300 inwoners. Verder lagen er op dat moment nog ongeveer 2.000 soldaten in de stad. De operatie werd gefinancierd door de opbrengsten van De Zilvervloot van Piet Hein. De materialen en manschappen waren o.a. via de Maas, langs het door hem bezette Fort Crèvecoeur aangevoerd. Ruim rond de stad werd een verdedigingslinie, de zogenaamde circumvallatielinie opgetrokken. Daarbinnen kwam de aanvalslinie (contravallatielinie). Met behulp van onder andere ir. Leeghwater werd het door de stad ondergezette gebied grotendeels drooggelegd. Op 11 september werd een enorme bres in de flank van het Bastion Vught geslagen. Om plunderingen en moorden te voorkomen gaf de stad zich drie dagen later over.
Het is de tragiek van deze stad dat zij in feite aan de trouw aan het Spaanse regiem ten onder is gegaan omdat de stad in de meest kritieke fase van haar bestaan in de steek werd gelaten door het regiem waaraan zij zich vrijwillig had verbonden.
Voor een uitvoerige beschrijving van deze periode zie het artikel bij de Parklaan.

De Staatse periode (tot de Vrede van Münster in 1648)

Vanaf dat moment mocht men de katholieke godsdienst niet meer in het openbaar uitoefenen. Kerken kwamen in protestante handen en de kloosters werden in beslag genomen. De mannelijke geestelijken moesten vertrekken terwijl de vrouwelijke geestelijken niet meer mochten worden vervangen of opgevolgd. Men sloot op allerlei manieren de katholieken uit voor belangrijke, lucratieve of betaalde functies. Deze periode duurde ruim anderhalve eeuw. Met name in de beginfase probeerde men de katholieken te bewegen protestant te worden. Dat mislukte echter volledig.
Er ontstond leegloop. Het aantal bewoners liep verder terug naar 10.000.
Om de afstand tussen de Bastions Vught en Baselaar te halveren werd het Bastion Oranje daartussen geplaatst.
De sympathie van de bevolking lag sterk bij het katholieke zuiden. Omdat de bezetter ook een Spaanse aanval vreesde werd een dwangburcht gebouwd die de naam Willem Maria kreeg. Hiervoor moest een deel van de oude middeleeuwse muur en de Orthenpoort geslecht worden. Al gauw kreeg deze Citadel de bijnaam De Papenbril omdat hiermee tevens de roomsen in de stad in de gaten werden gehouden. Ter verbetering van het schootsveld werden de omringende gebouwen afgebroken.
Na de overgave van de stad maar ook tegen het einde van de Tachtigjarige Oorlog hebben de Brabantse steden diverse pogingen ondernomen om Staats-Brabant als zelfstandig gewest te laten opnemen in de republiek zodat zij ook bij de vredesonderhandelingen betrokken konden worden. Deze pogingen mislukten vooral door de vrees van de provincie Holland voor een economische en politieke concurrent. Men vond het ook niet redelijk om de veroverde steden weer macht in handen te geven met het gevaar dat het oude hertogdom Brabant weer zou worden opgeëist. Ook na de Vrede van Münster in 1648 werden nog diverse stappen gedaan.

De generaliteitsperiode (tot 1794)

Het was de stad met Brabant niet gelukt om na de vrede in 1648 als achtste gewest deel te nemen aan de vergadering van de Zeven Verenigde Gewesten. Brabant werd een Generaliteitsland. Men had daardoor feitelijk geen inbreng. Er ontstond een definitieve scheiding tussen de noordelijke (Zeven Provinciën) en de zuidelijke Nederlanden.
Het stadsbestuur van ’s-Hertogenbosch heeft vele malen in Den Haag geprotesteerd tegen allerlei maatregelen die in strijd waren met de privilegiën en het capitulatiegedrag. In 1656 werd een hele waslijst aan grieven ingediend. Zo werden in de stad en de Meierij te hoge belastingen geheven die niet in overeenstemming waren met de *goetheyd, qualiteyt, vermogen en alloye der stad en Meyerye* in vergelijking met soortgelijke provincies; in de stad werden hogere belastingen geheven dan in de andere steden en kwartieren van Brabant; anders dan tijdens de regeerperiode van de hertogen werden gemene middelen geheven zonder toestemming van het stadsbestuur; de Raad van Brabant resideerde buiten de provincie terwijl er ook raden waren die geen geboren Brabander en/of niet in Brabant *gegoed* waren; zonder toestemming van de hoofdstad ’s-Hertogenbosch werden personen tot Brabander genaturaliseerd; het derde lid van de stadsregering (de dekens van de ambachtsgilden) was nog steeds afgeschaft; hoewel er voldoende geschikte personen waren, werden er in het stadsbestuur toch personen aangesteld die niet in de stad waren geboren of gedoopt; tegen de afspraken werden de ambachten, manufacturen, ververijen en nieuwe jaarmarkten in de Meierij nog steeds niet gedwongen te stoppen met deze activiteiten; in strijd met de privileges wenste de Staten-Generaal toch inzage in de stadsrekeningen.
In 1660 werd het aantal leden van de stadsregering op een vast aantal van veertig gesteld. Zij moesten van de gereformeerde religie zijn en verder binnen de stad zijn geboren of gedoopt, of geboren Brabanders, tevens poorters en minimaal drie jaar in de stad wonen, of genaturaliseerde Brabanders mits poorter en zes jaar in de stad wonen.
Na de Vrede van Münster in 1648 werd de uitoefening van het katholicisme in Noord-Brabant officieel verboden. Op een gegeven moment werd een plakkaat uitgevaardigd waarin gewaarschuwd werd dan men zich met de ontheiliging van de dag des Heren de *rechtveerdigen toorn Godts op den hals* haalde. Al het werk dat niet noodzakelijk was werd verboden, winkels en herbergen moesten de gehele dag op slot en vermakelijkheden waren taboe.
Conform het schoolreglement van 1655 werd het katholieke onderwijzers verboden om nog onderricht te verstrekken en door het reglement op de Politieke Reformatie (1660) werden de katholieken ook uitgesloten van politieke ambten.
Langzaamaan voegde het stadsbeeld zich naar de nieuwe macht.
Met het verbod op openlijke uitingen van het roomse geloof werden ook de katholieke gebouwen in beslag genomen. De militaire commandant nam zijn intrek in het Bisschoppelijk Paleis aan de Hinthamerstraat en

kerkgebouwen werden ingericht als kazerne, als paardenstal of magazijn. Tot in de 18e eeuw zou deze afbraak van het katholieke stadsbeeld aanhouden.
In werkelijkheid was de hele operatie om het openbare leven in de stad te doordringen van het calvinisme vanaf het begin echter gedoemd te mislukken. Allereerst omdat de katholieken, vanuit welk motief dan ook, zich simpelweg niet uit hun overtuiging lieten losweken, ook al waren zij daarom tot tweederangs burgers gedegradeerd. Maar de omvorming van de stad tot een calvinistische samenleving mislukte ook omdat de feitelijke zeggenschap van het stadsbestuur over allerlei aspecten van het leven in de stad daarvoor gewoon niet groot genoeg was
Veel gilden hielden ook ten tijde van de republiek vast aan katholieke gebruiken en symbolen. In veel van die organisaties woog de werkelijkheid van alledag, in handel en bedrijf of in sociale contacten voor veel Bosschenaren gewoon zwaarder dan de tegenstelling tussen beide religies. Door de gereformeerde gildebroeders werd nauwelijks bezwaar gemaakt tegen katholieke gebruiken. Zo groeide hier en daar geleidelijk aan een omgangsoecumene, die de rechtzinnige dominees een gruwel moet zijn geweest.
In de realiteit was er dus een groot verschil tussen de rigoureuze calvinistische wetgeving en de toepassing ervan. In de regel hield de situatie van de Noord-Brabantse katholieken vanaf 1648 het midden tussen enerzijds gedoogde clandestiene beoefening van de katholieke religie en anderzijds wederzijdse onverdraagzaamheid en pesterijen die van protestante zijde soms het karakter van kleine kerkvervolgingen aannamen.
Uiteindelijk werden in 1672 de bidplaatsen zelfs officieel omdat de Fransen, onder aanvoering van koning Lodewijk XIV voor de stad lagen en de stadsbestuurders het zekere voor het onzekere namen. Toen dit gevaar echter geweken was werden de godsdienstoefeningen weer regelmatig verstoord. Het opleggen van boetes en/of het afkopen daarvan leidde tot veel corruptie en bezwaarschriften. De Staten-Generaal namen daarom in 1730 een resolutie aan waarin de roomse diensten in feite werden gelegaliseerd. De Raad van State mocht priesters toelaten indien zij afkomstig waren van de republiek en niet behoorden tot een kloosterorde. Maar ook daarna werden de godsdienstoefeningen nog regelmatig verstoord.
Het gevolg van deze dubbelzinnige toestand op godsdienstig gebied was dat, ondanks alle protestante reglementen en antikatholieke verbodsbepalingen Noord-Brabant uitgesproken katholiek bleef. De blijvende trouw aan de kerk van Rome wordt verklaard door twee factoren, namelijk een diepgewortelde roomse geloofsovertuiging dat ongetwijfeld het belangrijkste constitutieve element was van het Brabantse nationalisme. De tweede factor was de actieve steun van de geloofs- en landgenoten in Spaans Brabant. De verbannen kloosterlingen werden daar opgevangen en konden vanuit Spaans Brabant missieachtige activiteiten uitoefenen onder hun herderloze broeders in het noorden. Vooral jezuïeten, minderbroeders en predikheren maakten zich als missionaris verdienstelijk.
Toch was de wethandhaving in de praktijk heel wat milder dan de taal van de wettekst. *Gedogen* zou een kenmerk worden en blijven voor het beleid in de gehele republiek en koninkrijk.
Verder maakten de protestanten bezwaar tegen de *kamers van rhetorica* die in en buiten de stad een eerbiedwaardige historie kenden. Hoewel er klachten bleven bestaan over aanstootgevende aspecten met betrekking tot Gods kerk werden ook zij op den duur gedoogd. Ook het *danssen ende springen* werd verwerpelijk geacht. Verzet hiertegen door de kerkenraad hielp onvoldoende. Toen ook de gereformeerden bleven dansen ebde de belangstelling voor dit frivole fenomeen bij de kerkenraad weg.
Samenvattend lukte het de kerkenraad niet om iedere stedeling via de stadsregering verboden op te leggen. Het stilleggen van het openbare leven op zondag was niet gelukt, een verbod op optredens van de komedianten in de stad haalde het niet en de Bosschenaren bleven dansen. De overheid probeerde er wel voor te zorgen dat de prediking op zondag ongestoord kon verlopen.
Het stadsbestuur had bij alle perikelen een beslissende rol van bemiddeling en matiging gespeeld. In naam van het algemeen belang had het stadsbestuur de omgangsoecumene, de nagenoeg unieke (relatief) vreedzame samenleving tussen beide confessies gerealiseerd.
Het uit de vaderlandse geschiedenis bekend staande rampjaar 1672 betekende voor de stad 's-Hertogenbosch een beleg door de Franse troepen met alle ellende van dien. De stad werd overstroomd met vluchtelingen; er was een beperkte levensmiddelenvoorraad; er ontstond geldgebrek waardoor noch het garnizoen, noch de arbeiders die aan de versterkingen werkten betaald konden worden en het Fort Crèvecoeur werd veroverd. In augustus 1673 werd het beleg door de Fransen opgeheven.
Langzamerhand kwam er enige kentering in de houding van de Staten-Generaal. Eind 17e eeuw werd deels toegegeven aan de vele grieven die de stad had en in 1730 werden de lasten verminderd.
In 1741 werd door de Staten-Generaal octrooi aan de stad verleend om een straatweg aan te leggen in de richting Eindhoven, die zou moeten aansluiten op de weg van Luik naar Hasselt. Tussen 1741 en 1749 werd de weg tot aan Best aangelegd maar geldgebrek en onenigheid zorgden er voor dat het hele traject tot aan Luik pas in 1818 werd voltooid.

In 1771 begon de uitgave van de *’s-Hertogenbossche Dinsdagsche en Vrijdagsche Courant*.
Vanaf de verovering van de stad Antwerpen door de Staatsen tot aan het eind van de 18e eeuw bleef de Schelde gesloten. ‘s-Hertogenbosch kreeg hierdoor een overslagfunctie en werd weer een belangrijke handelsstad.
In eerste instantie werd de vesting vooral hersteld en onderhouden en kende slechts een enkele aanpassing. Menno van Coehoorn kreeg de opdracht om een integrale verdedigingslinie voor de republiek aan te leggen.
De stad werd opgenomen in het Zuidelijk Frontier. Het Fort Crèvecoeur en de schans te Engelen werden herbouwd terwijl de forten Sint Anthonie en Isabella en de inundatiewerken werden verbeterd. Aan de vesting werden ravelijnen en voorwerken aangebracht. Er vond ook een ingrijpende en omvangrijke verbouwing aan een deel van de vestingmuur plaats.
Het onderbrengen van de vele militairen werd problematisch. In 1743 besloot de Raad van State dan ook tot de bouw in 1744 van vier kazernes, te weten de Mortel-, de Jacobs-, de Berewout- en de Tolbrugkazerne.
Gedurende de tweede helft van de 18e eeuw was de omvang van de Bossche bevolking volledig stabiel gebleven op een niveau van ca. 12.500 inwoners.

Opkomst patriottisme/revolutionairen

Exercerende burgers waren ook in ’s-Hertogenbosch in 1785 een eerste levensteken van een opkomende patriottenbeweging.
Eind 1786 was de tijd blijkbaar rijp om aan de patriottenbeweging in de stad ook een organisatorische basis te geven, want op 21 december van dat jaar besloten 45 Bosschenaren tot de oprichting van de *Vaderlandsche Sociëteit*.
De oprichting van de sociëteit was natuurlijk tegen het zere been van de prinsgezinden in de stad. Confrontaties tussen de garnizoensleiding en het merendeels patriotgezinde stadsbestuur hadden al enkele malen geleid tot irritaties over en weer, en regelmatig ook stonden militairen van het garnizoen en de Bossche burgers tegenover elkaar in een rellerige sfeer van dreigementen, scheldpartijen en handgemeen.
De almaar uitdijende macht van de patriotten, vooral in Holland, Utrecht en Gelderland, had al in de vroege zomer van dat jaar de hofkringen rond de stadhouder tot de overtuiging gebracht dat de maat vol was. Prins Willem V zelf was weliswaar nauwelijks in beweging te krijgen, maar zijn echtgenote, prinses Wilhelmina leende zich graag en vol overtuiging voor de contrarevolutionaire plannen. Vanuit het vrijwillige ballingsoord Nijmegen zou zij eind juni naar Den Haag reizen, waar haar verschijnen het sein moest vormen voor een prinsgezinde opstand. Maar verder dat Goejanverwellesluis, waar vrijkorpsen uit Gouda haar de doorgang beletten, kwam zij niet. Wilhelmina’s broer, de koning van Pruisen, eiste genoegdoening voor deze belediging en toen zijn ultimatum onbeantwoord bleef, trokken op 13 september twintigduizend Pruisische troepen de republiek binnen. Daardoor aangemoedigd, namen de Orangisten overal in de republiek en vaak op een weinig zachtzinnige manier het heft weer in handen. De vermeende vastberadenheid van de patriotten verdween daarbij als sneeuw voor de zon.
In ’s-Hertogenbosch besefte men toen ook dat de kansen gekeerd waren. Het stadsbestuur liet vanaf de Sint-Janstoren de Oranjevlag wapperen, verbood op straffe van zes gulden boete het dragen van de zwarte patriottenkokardes en begon het dragen van oranje versierselen juist van harte aan te bevelen. Enkele weken later werd dit zelfs verplicht.
De soldaten in de stad waren zo getergd dat zij deze situatie aangrepen om de stad eens een lesje te leren, mogelijk uitgelokt of opgezet door prinsgezinde politici. Hoe dan ook, vanaf 8 november spoelde er een ongekende golf van geweld en vernieling over de stad. Grote groepen soldaten trokken door de straten, sloegen bij honderden panden de ruiten in, drongen de huizen binnen, eisten wijn en geld en plunderden naar hartenlust.
Omdat de stadspoorten op bevel van de militaire commandant Robert Douglas de eerste nacht gesloten bleven, kon niemand de verschrikking ontvluchten. De volgende dag vluchtten honderden Bosschenaren in paniek de stad uit.
Na de plundering was ’s-Hertogenbosch een geslagen stad met een ontredderde bevolking. De stad telde in 1787 ongeveer 3700 panden. Daarvan waren er 872 door het geweld getroffen, veelal waren de ruiten ingeslagen. Er werden 254 huizen geplunderd, 65 daarvan zoals dat heette *geheel uitgeplundert.*
Met het openlijk vertoon van de patriottische sympathie was het na deze geweldsuitbarsting uiteraard gedaan. De *Vaderlandsche Sociëteit* moest op bevel van de Staten-Generaal worden opgedoekt.
Maar de storm van de maatschappelijke omwenteling was niet echt gaan liggen. Nog geen twee jaar later, op 14 juli 1789, barstte hij, met onder andere de bestorming van de gevangenis Bastille opnieuw en nu veel heviger los in Frankrijk met een revolutie die het aanzien van dat land en uiteindelijk van heel Europa volledig zou veranderen. Nadat de patriotten eerst in eigen land de boel op stelten hadden gezet, begonnen de sansculotten (met de term sansculotten werden tijdens de Franse Revolutie de handwerklieden, kleine handelaren, winkeliers, dagloners, daklozen en stedelijke armen aangeduid; zij droegen geen kniebroek en waren dus *sans*

culotte = zonder kniebroek, zoals de gegoede burgerij in die tijd) het exporteren van de revolutie, onder het motto *oorlog aan de paleizen, vrede aan de hutten.*
Begin 1793 trokken voor het eerst Franse legers Staats-Brabant binnen. In diverse plaatsen werden vrijheidsbomen geplant maar zonder de blijvende steun van Frankrijk trokken zij zich toch weer terug om in de nazomer van 1794 terug te komen.

‘s-Hertogenbosch in Franse handen (1794-1814)

Brabant heette in 1794 nog steeds Staats-Brabant. Het was nog altijd geen volwaardig lid van de Republiek der Verenigde Provinciën en werd zelfs aangeduid als wingewest. Katholieken werden achtergesteld ten opzichte van de gereformeerden, overheidsfuncties waren er exclusief voor de gereformeerden. Voor de meeste Brabanders was er genoeg reden de Fransen als bevrijders te beschouwen, met hun leuzen over vrijheid, gelijkheid en broederschap. De molenaars aan de Aa en de Dommel weigerden daarom mee te werken aan het onder water zetten van het moeras rond de stad. De garnizoenscommandant van de stad was generaal Willem Landgraf von Hessen Philipsthal, een man van tachtig, die zich het liefst meteen overgaf. Stadhouder Willem V beval hem echter de stad te verdedigen. De Fransen, onder leiding van Pichegru, wilden ’s-Hertogenbosch veroveren om te gebruiken als winterkwartier. De troepen dienden dringend eten te krijgen en ze hadden rust nodig.
De Franse troepenmacht – het Noorder Leger – stond onder bevel van generaal Jean-Charles Pichegru (1761-1804). Het omvatte in totaal 72.000 soldaten, 18.500 paarden en 304 stuks geschut.
Al na enkele weken kreeg dit leger problemen met de bevoorrading. Het midden en oosten van Staats-Brabant, globaal het huidige Noord-Brabant leverde te weinig voedsel op voor de manschappen en de paarden. De toenmalige legers leefden in aanzienlijke mate van wat het land opleverde; leeftocht werd gekocht of gevorderd. Antwerpen lag inmiddels te ver weg om de troepen adequaat te bevoorraden. Een snelle doorbraak naar Holland was niet mogelijk, vanwege de sterke linie Bergen op Zoom – Breda met haar vele inundaties. Een oplossing voor het probleem van de bevoorrading kondigde zich aan toen de Engelsen zich medio september bij Grave en Ravenstein ten noorden van de Maas terugtrokken. Daardoor kon Pichegru ’s-Hertogenbosch omsingelen en zou hij de stad voor Antwerpen kunnen vervangen als voorraadschuur. Het was bekend dat er levensmiddelen waren opgeslagen. Ook zou de Franse krijgsmacht, die sterk door besmettelijke ziekten getroffen was, in de stad op krachten kunnen komen.
Op 22 september 1794 was ’s-Hertogenbosch ingesloten, de dag daarop begonnen de Fransen de stad met houwitsers te bombarderen. De vesting ’s-Hertogenbosch werd slechts verdedigd door 1.351 man, terwijl minstens 5.000 soldaten nodig waren om een belegering goed te kunnen weerstaan. Al voor het beleg was het aantal zieke en gewonde militairen hoog. Tijdens het beleg nam het aantal zieke en gewonde verdedigers sterk toe als gevolg van oververmoeidheid, en slechte verzorging. Omdat er geen militair hospitaal was, moesten noodvoorzieningen getroffen worden. Bovendien was de staat van de vesting slecht.
Na een belegering van slechts drie weken, met overigens hevige artilleriebombardementen, zowel overdag als ’s nachts, namen de troepen van Pichegru op 9 oktober 1794 ’s-Hertogenbosch in. De militair gouverneur van ’s-Hertogenbosch, generaal Willem Landgraf von Hessen Philipsthal gaf de stad aan de Fransen over. Het was de eerste stad in de republiek die in handen van de revolutionairen viel.
De vrijheidsboom werd op de Markt geplant en de Bosschenaren mochten hun eigen stadsbestuur gaan kiezen. Het was de eerste stad in de republiek die in handen van de revolutionairen viel. Nu zouden dan de dagen van *vryheid, evengelykheid, eenheid en broederschap* aanbreken.
Er werd symbolisch afgerekend met de nog aanwezige restanten van het verfoeide *Ancien Régime* in de Sint-Janskerk, zoals de talrijke wapen- en rouwborden van hertogen, Vliesridders en aanzienlijke Bossche families, die daar veelal sinds eeuwen hadden gehangen.
In de stad verbleef tijdens de aanval ook een regiment Franse royalisten. Zij werden uitgesloten van de vrijgeleide, die de andere soldaten wel kregen na de overgave. Het was namelijk heel normaal in die tijd dat de overwonnen soldaten hun bewapening werd afgepakt, waarna ze moesten beloven het komend half jaar of jaar niet meer te vechten; daarna mochten ze gaan. De Franse royalisten werden hiervan uitgezonderd. Zij werden gevangen genomen om daarna overgebracht te worden naar Frankrijk, waar hen vermoedelijk de doodstraf wachtte. De berichtgeving over het feitelijke vervolg is hierna niet eenduidig. Een bron vermeldt namelijk dat men via een list probeerde te ontsnappen waarna 80 royalisten op beestachtige wijze op 12 oktober zouden zijn vermoord. Een andere bron vermeldt echter dat het regiment bestond uit 494 manschappen die *een keurige uitgeleide* hadden gekregen.
Zoals gezegd, voor veel Brabanders, de Bosschenaren niet uitgesloten, waren de Fransen en patriotten geen bezetters maar eerder bevrijders die het achtergestelde Brabant eindelijk *vrijheid, gelijkheid en broederschap* zouden brengen.
In dezelfde geest van de radicale opruiming had de *Vaderlandsche* Sociëteit in het voorjaar van 1795 de mededeling, dus geen verzoek, gedaan aan het stadsbestuur dat de naam van de stad was veranderd van ’s-

Hertogenbosch in *Brutusbosch,* als verwijzing naar een kennelijk hooggewaardeerde *tirannendoder.* De voorgestelde naam zou echter nooit aanslaan, in tegenstelling tot de vorm Den Bosch, juist in deze tijd opgekomen als alternatief voor de naam ’s-Hertogenbosch, die sommigen blijkbaar pijnlijk herinnerden aan de nu zo verfoeide aristocratie.
Het werd een begin van een langzaam democratiseringsproces. Van 1794/1795 tot 1801 was de invloed van de uit ballingschap teruggekeerde patriotten landelijk erg groot en met name na de staatsgreep van 22 januari 1798 slaagden zij erin een aantal hervormingen van bovenaf met geweld in te voeren. Deze kortstondige revolutionaire fase werd afgesloten door de staatsgreep van 1801, die een veel behoudender regime aan de macht bracht en daarmee de tweede fase inleidde. Beide staatsgrepen ontstonden op instigatie van de Franse regering en na 1801 bemoeide Frankrijk zich in toenemende mate met de Nederlanden.
Voor Noord-Brabant brak met de bezetting door de Franse troepen een tijd aan van emancipatie. Onder leiding van een groep radicale patriotten met aan het hoofd de protestante Pieter Vreede eiste men door de andere gewesten erkend te worden als een gelijkwaardige partner met een eigen bestuur en een vertegenwoordiging in het hoogste rechtscollege, de Staten-Generaal. Na veel strubbelingen konden de afgevaardigden van wat vanaf 1794 Bataafs-Brabant heette, op 1 maart 1796 deel gaan nemen aan de Nationale Vergadering, die een nieuwe grondwet op moest stellen. Inmiddels had Bataafs-Brabant ook een eigen gewestelijk bestuur gekregen. De Bataafse Revolutie hield ook een erkenning in van de gelijkwaardigheid van alle godsdiensten en dit betekende weer dat de bevoorrechte positie van de Nederduits Gereformeerde Kerk diende te verdwijnen. In Noord-Brabant ontbrandde vooral na de uitvaardiging van de nieuwe, zeer democratische en progressief getinte staatsregering van 1798, een felle strijd uit om het bezit van de kerken. In veel plaatsen wist de katholieke meerderheid de oude dorpskerken terug te krijgen.
Volgens de Grondwet van 1798 werd Brabant in tweeën gedeeld waarbij ’s-Hertogenbosch slechts de hoofdstad van het Oost-Brabantse departement van de Dommel werd. Breda ging met West-Brabant op in het departement van Schelde en Maas. In 18012 werd de tweedeling weer ongedaan gemaakt en prompt laaide de eerdere strijd om de benoeming tot hoofdstad tussen ’s-Hertogenbosch en Breda weer op. Na veel geharrewar rolde er een compromis uit de bus: ’s-Hertogenbosch werd de hoofdstad en Breda kreeg een gerechtshof. Met de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden en de indeling daarvan in provincies kreeg ’s-Hertogenbosch in 1813 als hoofdstad van Noord-Brabant vaste grond aan de voeten.
De Franse overheersing duurde nog geen twintig jaar maar had toch zeer belangrijke gevolgen. Het feodale stelsel van de hertogen was voorbij, evenals de standensamenleving en de ambachtsgilden. De dienstplicht werd ingevoerd, evenals een metriek stelsel. Er kwam een ander soort strafrecht, waarbij de rechtelijke macht geheel werd losgemaakt van het stadsbestuur terwijl de politie niet werd opgehangen aan deze rechtelijke macht maar wel gekoppeld bleef aan de gemeente. Verder werd de burgerlijke stand met de bevolkingsregistratie verplicht gesteld en het katholieke geloof kreeg langzaamaan weer meer ruimte. De bevoorrechte positie die de Hervormde Kerk als officiële staatsgodsdienst had ingenomen werd beëindigd. Voor het eerst was er sprake van scheiding van Kerk en Staat.
Een van de diepst ingrijpende veranderingen was misschien wel dat een maatschappelijke positie sinds de revolutietijd niet langer bepaald werd door aanzien en geboorte, zoals eeuwenlang het geval was geweest, maar voortaan door persoonlijke verdienste. En door geld natuurlijk. De standenmaatschappij had afgedaan, maar dat betekende niet dat de standsverschillen verdwenen waren.
Het stadsbestuur werd voortaan door de bevolking gekozen, dat wil zeggen door de kiesgerechtigden onder hen. In het begin was dat echter een select gezelschap zodat in de 19^{e} eeuw een beperkt aantal families de lakens uitdeelde, zij het dat dat nu niet uitsluitend protestanten waren, maar ook, en al gauw overwegend, katholieken. Bovendien waren het niet meer alleen renteniers die toegang hadden tot de raadzaal, maar ook ondernemers en vrije beroepsbeoefenaren.
Sociëteiten werden opgericht om onder andere te protesteren tegen de opvattingen van de Staten-Generaal. Na veel verzet kwam er op 1 maart 1796 een overgangsregeling die ervoor zorgde dat voor het eerst na anderhalve eeuw Brabantse afgevaardigden, door eigen ingezetenen gekozen, de vergaderzaal van de Staten-Generaal konden binnengaan.
In 1810 werd eerst het latere Noord-Brabant en dus ook ’s-Hertogenbosch en een korte tijd daarna het gebied boven de rivieren als het koninkrijk Holland geannexeerd door Frankrijk.
Bij een bezoek van Napoleon aan de stad in 1810 beloofde hij de Sint-Jan terug te geven aan de katholieken en hij wees ook een bisschop aan. Dat laatste viel echter niet goed bij de Bosschenaren. Een bisschop moest door de paus worden benoemd en niet door Napoleon.
In oktober 1813 vond bij Leipzig de grote Volkerenslag plaats, waarin Napoleon I Bonaparte verpletterend werd verslagen. De Nederlanden werden zelfstandig en onafhankelijk.

In 1814 werd de stad nog kort door de Pruisen ingenomen. Het Franse garnizoen gaf de vesting toen snel prijs omdat Frankrijk door de geallieerden al beslissend was verslagen.
Het aantal inwoners van de stad bleef stabiel op ongeveer 13.000 inwoners

‘s-Hertogenbosch en het Koningrijk der Nederlanden (1815-1874)

Na de definitieve nederlaag van Napoleon I Bonaparte bij Waterloo in 1813 had Nederland met een zucht van verlichting afscheid genomen van het revolutietijdperk dat sinds 1787 de wereld op zijn kop had gezet. De zoon van de laatste stadhouder keerde als koning Willem I uit ballingschap uit Engeland terug.
Willem I van Oranje werd in 1815 officieel koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.
’s-Hertogenbosch was de hoofdstad van Bataafs-Brabant, dat na verschillende bestuurlijke herindelingen in 1815 werd vergroot met enige vroegere Hollandse gebieden en werd vanaf toen al officieel Noord-Brabant genoemd.
In het begin van de 19e eeuw was dit Noord-Brabant in vele opzichten een achtergebleven gebied. Landbouw en plattelandsindustrie, voornamelijk textiel en leerbewerking, waren de enige middelen van bestaan op het platteland, terwijl in de oude steden alleen de handel van ’s-Hertogenbosch bloeide. Er waren bijna geen verharde wegen, terwijl de riviertjes slecht of helemaal niet bevaarbaar waren.
Tot het Verenigd Koninkrijk behoorde ook nog het huidige België. De stad lag nu niet meer aan de rand maar midden in het land en verloor een groot deel van haar waarde als vestingstad. De Belgische Opstand leidde er echter nog toe dat de Citadel in verdediging werd gebracht. Rondom het Kruithuis werden aarden wallen opgeworpen en er kwamen langs de Noord- en Zuidwal bomvrije ruimtes.
Na de opstand van België in 1830 moest er hals over kop een nieuwe verdedigingslinie worden gerealiseerd. Om het land tegen België en Frankrijk te beschermen werd de stad opgenomen in een nieuwe Zuidelijke Frontier. De oude Noord-Brabantse Frontier verviel waarbij kleine vestingsteden zoals Steenbergen, Geertruidenberg en Heusden werden opgeheven. De vesting ’s-Hertogenbosch, met inundatie als wapen, werd gehandhaafd en vormde nu een belangrijk bruggenhoofd onder de grote rivieren. Met dank aan de koppigheid van koning Willem I lag de stad negen jaar lang, tot 1839 rondom in het water.
België werd in 1839 uiteindelijk echt onafhankelijk.
Van 1844 tot 1846 werden op de Vughterheide als onderdeel van de Stelling van ‘s-Hertogenbosch acht gesloten aarden werken, elk met twee bastions en een natte gracht aangebracht. Deze Stelling van Vught sloot het hoge, niet te inunderen gebied van de Vughterheide helemaal af. Een deel van deze Lunetten is nog in het landschap aanwezig. De stad had nu geen strategische maar slechts een flankerende functie. Zij maakte geen deel uit van de Hollandse Waterlinie die er op gericht was het westen van Nederland af te schermen. De stad had alleen de rol om bij een eventuele aanval op het westen tijd te winnen.
Vanaf de Franse tijd bestuurden aanvankelijk de stedelijke elites, katholieken en protestanten, in gezamenlijkheid de stad. Maar al snel vormden tot aan 1870, vooral katholieke en liberaal georiënteerde families de bestuurlijke en financiële elite en hadden zij grote invloed, zowel in de stad als in de regio. De opkomst van industrieel kapitaal en van nieuwe invloedrijke organisaties aan het eind van de 19e eeuw hebben daar snel een eind aan gemaakt. In hun financiële posities werden de gevestigde Bossche families toen veelal voorbijgestreefd door de industriëlen.
Ten opzichte van omringende plaatsen kon de industrie zich overigens hier in de stad niet zo goed ontplooien.
De 19e-eeuwse Nederlandse maatschappij was een standenmaatschappij die uit een zeer groot aantal lagen bestond, de standen, die elk hun eigen levenswijze (kleding, taalgebruik, huisvesting, vrijetijdsbesteding enz.) en bij hun stand behorende levensstandaard hadden. In zo’n maatschappij bestonden er weinig mogelijkheden om naar een andere stand toe te groeien. Deze maatschappelijke ordening werd zowel bij de protestanten als de katholieken gezien als door God ingesteld en zo gewild, zodat doorbreking van de bestaande orde zelfs als ongewenst werd beschouwd.
De Nederlandse maatschappij van ca. 1850 kende globaal vier hoofdstanden, namelijk:

- De grote burgerij (adel, patriciaat, topambtenaren, vrije beroepen, belangrijke kooplieden en geestelijken).
- De kleine burgerij (winkeliers, zelfstandige ambachtslieden, kooplieden en lagere ambtenaren.
- Arbeiders en werklieden (arbeiders in losse en vaste dienst en ambachtslieden in dienst van anderen).
- Lompenproletariaat (weduwen, bejaarden, invaliden, weeskinderen, zwervers en beroepswerkelozen).

Deze standenmaatschappij staat in sterk contrast met de huidige, moderne, dynamische samenleving waar het standsbesef sterk is verwaterd en de sociale mobiliteit veel groter is geworden.

Rond 1800 was 's-Hertogenbosch verreweg de grootste stad van de provincie, gevolgd door Tilburg (8.500 inwoners) en Breda (8.250 inwoners). Steden als Eindhoven, Helmond en Bergen op Zoom waren nog veel kleiner.
In 1795 was 22% van de bevolking protestant maar in de loop van de eeuw kalfde hun aandeel af tot 9% in 1899.
In de 1e helft van de 19e eeuw zochten steeds meer bewoners van het platteland hun heil in de stad. Tussen 1815 en 1830 nam de bevolking met meer dan de helft toe van ca. 13.000 tot meer dan 20.000 personen. Na 1830 trad een stagnatie op, die aanhield tot ca. 1850, waarna een bescheiden groei volgde die tot na 1880 voortduurde. In 1879 telde de stad 24.700 inwoners.
Ondanks de overbevolking mocht men echter tot 1874 nog steeds niet buiten de stadswallen in het schootsveld uitbreiden. Er waren immers nog altijd oorlogsdreigingen zoals de Belgische Opstand. In 1853 verbood de Wet op de Verboden Kringen nog het neerzetten van permanente gebouwen in een wijde cirkel om de vestingwerken. Dat betekende dat toen binnen de stadsmuren veel (slechte) huizen op de achtererven werden gebouwd die alleen via smalle steegjes bereikbaar waren. Desondanks werden ze tegen woekerprijzen verhuurd. Niet zelden kwamen rendementen van 25% op jaarbasis voor op dergelijke onderkomens.
Rond 1850 was 's-Hertogenbosch na Amsterdam en Rotterdam het belangrijkste handelscentrum van het land.
In 1870 is de vesting tijdens de Frans-Duitse Oorlog nog eenmaal in staat van verdediging gebracht zonder dat zij daar achteraf feitelijk bij betrokken is geraakt.

Vanaf 1874 (Vestingwet) tot heden

De manier van oorlog voeren was ondertussen ingrijpend veranderd. Dat had de Frans-Duitse Oorlog van 1870-1871 ons geleerd. De bewapening was revolutionair verbeterd. Bovendien werden de oorlogen nu uitgevochten via massale veldslagen. Alle vestingen drastisch verbeteren zou een kostbare en waarschijnlijk een toch niet effectieve aangelegenheid zijn. Men besloot de verdediging van het land te beperken tot het westen. In 1874 werden door het parlement in de Vestingwet de linies vastgelegd die de Vesting Holland moesten omgeven. Hierdoor werd de functie van een aantal vestingsteden waaronder de stad 's-Hertogenbosch opgeheven. Dit kwam de stad uitstekend uit. Zij barstte uit haar voegen en de handel werd belemmerd. De stad telde toen ongeveer 25.000 inwoners.
Het gemeentebestuur had het, in tegenstelling tot veel andere vestingsteden voor elkaar gekregen om de vestingmuren als waterkering te laten staan. Alleen aan de weerszijden van de Sint-Janspoort werd bij het kanaliseren van de Dommel een gedeelte van de stadsmuur met daarin het Bastion Maria vervangen door een talud. Later zijn ook aan de Oostwal een stukje stadsmuur en de stadsgracht geruisloos verdwenen.
De stadspoorten werden wel afgebroken en een groot deel van de, binnen de stadsmuren gelegen aarden wallen werd afgegraven. De militaire voorwerken, de zogenaamde ravelijnen en halve manen die door middel van houten bruggen met elkaar waren verbonden verdwenen eveneens. De stadsmuren werden tot op een hoogte van ongeveer zeven meter NAP gehouden en kregen met wat technische en bouwkundige ingrepen een noodzakelijke waterkerende functie. De contouren van de vesting en haar stadsgrachten bleven hierdoor behouden. De muren moesten ook blijven staan omdat anders de opgehoogde grond binnen de stadsmuren naar buiten zou wegzakken.
Vanaf de bouw van de eerste stadsmuur tot aan de ontmanteling van de vesting na 1874 kende en kent de stad nog steeds veel vestingwerken. Van de Bossche vesting is uitzonderlijk veel bewaard gebleven. De muren, waarvan het traject rond 1500 werd voltooid, bepalen gevoelsmatig nog steeds de omvang van de binnenstad, ook al zijn deze grenzen in functionele zin vervaagd. Vooral aan de zuidzijde van de stad, waar de vesting nog vrij ligt, is de beleving van de vesting het grootst. Tegelijkertijd heeft de ommuring aan de zuidoostzijde, door de demping van de gracht, het meest aan karakter verloren. De muren aan de noordzijde en langs de Buitenhaven hebben door een recente karakterloze vernieuwing veel aan waarde ingeboet. De Citadel echter geeft met haar hoge, van aarden borstweringen voorziene muren het beste een beeld van de vroegere verschijningsvorm van de Bossche vesting. De muurtrajecten van de tweede ommuring met de laatmiddeleeuwse uitbreidingen zijn in het stadsbeeld nog steeds overal te traceren en al dan niet bovengronds aanwezig. Deze restanten van de middeleeuwse muren met muurtorens hebben dan ook een hoge bouwhistorische en archeologische waarde. De middeleeuwse muren zijn nergens meer zichtbaar, doordat er aan de binnenzijde een grondlichaam tegenaan ligt en er aan de buitenzijde steeds nieuwe klampmuren tegen zijn opgetrokken. Deze gelaagdheid van de muur geeft op bijzondere wijze het ontwikkelingsproces van de vesting weer. Ook de grote en kleine stadspoorten in de muur zijn vrijwel alle in de ondergrond bewaard gebleven. Bovengronds daarentegen herinnert vrijwel niets aan deze voor de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van de stad zo belangrijke plekken. Van de tien bastions die in de 17e eeuw aan de vesting werden toegevoegd, zijn er slechts drie geheel en twee gedeeltelijk bewaard gebleven. Vooral Bastion Oranje geeft met zijn vrije ligging, bewaard gebleven gracht en uniek uitzicht over het natuurgebied Het Bossche Broek, een goede impressie van de vesting en de ooit zo

scherpe grens tussen, binnen en buiten de muren. De voorwerken waren alle uit het stadsbeeld verdwenen en bebouwd. Inmiddels is bij de Aawal een deel van een voorwerk, in dit geval een ravelijn weer zichtbaar gemaakt.
De Bossche vesting is een staalkaart van vestingbouwkundige ontwikkelingen door de eeuwen heen. Steeds werden innovaties toegepast en bestaande situaties aangepast aan de steeds vernieuwende technieken en tactieken in de oorlogvoering. Juist het feit dat de Bossche vesting niet het resultaat is van een ontworpen concept, maar van een eeuwen durend groeiproces, maakt dat de vestingwerken als geheel een zeer hoge cultuurhistorische waarde bezitten.

De stad kreeg na de Vestingwet 1874 eindelijk de mogelijkheid om buiten de muren te gaan bouwen. Eerst moest men echter de laaggelegen gronden rondom de stad ophogen. In afwachting van deze ophogingen werd daarom eerst het vrijgekomen defensieterrein van de Esplanade volgebouwd. Later ging men volop buiten de stadsmuren bouwen. Hiervoor moesten eerst wel de vrijgekomen verdedigingswerken, die in 1814 door de Staat waren geconfisqueerd worden teruggekocht. Tegen een billijke prijs werden ze aan de stad overgedragen.
Tot het einde van de 19e eeuw was de bevolking nog steeds aangewezen op het door fecaliën en organisch afval verontreinigde water van putten en de Binnendieze. Cholera- en pokkenepidemieën en een zeer hoog sterftecijfer, met name bij de lagere volksklassen waren hiervan het gevolg. Dit leidde ertoe dat de stad in ca. 1890 een van de ongezondste steden van Nederland was geworden. Ook op het gebied van de seksuele moraal deden zich verschijnselen van verloedering voor. Het aantal officieel geregistreerde onwettige geboorten was relatief zeer hoog en er zijn aanwijzingen dat kindermoord onder de lager gesitueerden niet zelden voor kwam. Het drankmisbruik, mede een gevolg van de ondervoeding en de slechte huisvesting was wijd verbreid. In 1882 telde de stad 256 drankgelegenheden, één op elke 94 inwoners. Bij de kruidenier, melkslijter, tabakswinkelier of bakker om de hoek kon je ook terecht voor een borrel of *soopie,* zoals dat toen heette. Bovendien kon men in de water- en vuurhuizen een stevige borrel kopen.
De stedelijke overheid deed tot aan de Eerste Wereldoorlog niets aan volkswoningbouw.
De eerste trein reed vanuit onze stad in 1868. De paarden- en stoomtram heeft onze stad ook enige tijd gekend. In 1855 werd begonnen met de aanleg van een rioleringssysteem. Het tonnensysteem werd in 1874 afge-

schaft en in 1899 werd de reiniging een taak van de gemeente, voordien was het in particuliere handen. In 1885 werd de waterleiding aangelegd.
Uitbreiding van de centrumvoorzieningen leidde tot drastische ingrepen in de binnenstad ten noorden van de Markt en de Hinthamerstraat. De oude buurt De Pijp of Tolbrugkwartier werd rond 1954 geheel afgebroken. Langs en nabij de Zuid-Willemsvaart werd tussen 1960 en 1990 veel gesloopt en vervangen door grootschalige nieuwbouw. Op de noordelijke kade heeft de industriële bebouwing plaats gemaakt voor woningbouw terwijl elders veel krotten werden opgeruimd en oude panden gerestaureerd.
De vestingwerken, de Binnendieze en de stadsmuren die een grote historische waarde hebben zijn inmiddels aangewezen als rijksmonument. Momenteel wordt vanaf 1999 uitvoering gegeven aan een zeer ambitieus en kostbaar Ontwikkelingsplan Vestingwerken. Naast onderhoudswerkzaamheden wil men vooral, waar mogelijk weggewerkte delen te voorschijn halen om de rol van deze werken als afgrenzing van de binnenstad te accentueren.
En…… hoe gaat het met de stad? Er zijn in alle windrichtingen wijken ontstaan. De expansiedrift is zo groot dat na de opheffing van Cromvoirt in 1933 eerst Deuteren aan de stad werd toegevoegd. Vervolgens werd het grondgebied van ’s-Hertogenbosch verder vergroot door de vrijwillige annexaties in 1971 van de gemeenten Engelen (met Bokhoven) en Empel en Meerwijk. Later werd zelfs Rosmalen geannexeerd. Dit ging echter niet op vrijwillige basis. De stad telde op 1 januari 2011 ongeveer 140.000 inwoners.
De stad bleef het bestuurscentrum (provinciehoofdstad, bisschopsstad, rechtelijke macht) zoals het al eeuwen lang bestond.
De historische stad oogt sfeervol, knus en gezellig en is mede vanwege de Binnendieze een toeristische trekpleister van formaat.
Onderzoek uit 2008 wees uit dat ’s-Hertogenbosch, na Maastricht, Amsterdam, Rotterdam en Utrecht als meest bruisende stad landelijk de 5^{e} plaats inneemt. De stad staat ook in de top 5 van de meest fraaie steden. Op het gebied van waardering van cultuurhistorisch erfgoed en monumenten bezet de stad de vierde plaats met als rapportcijfer een 7.2. Op het gebied van evenementen komt de stad na Rotterdam, en Amsterdam met Nijmegen en Utrecht als derde uit de strijd. Kortom hier is altijd wat te zien en te beleven.
De stad was in 2005 zelfs uitgeroepen tot vestingstad van Europa.

AAN DE KLEINE HEKEL

AAN DE KLEINE HEKEL

In de late middeleeuwen werden, op plaatsen waar Dommel en Aa de stad binnenkwamen, in de vestingmuren waterpoorten gebouwd. Deze poorten werden 's nachts en in oorlogstijd afgesloten door in de waterinlaatopening een balk of een boomstam neer te laten, die vol geslagen was met scherpe, ijzeren pinnen. Hierdoor kon niemand via een waterpoort de stad in komen, terwijl de noodzakelijke waterverversing doorgang kon vinden. Zo'n balk met ijzeren pinnen werd een hekel genoemd.
De straat Aan de Kleine Hekel (tussen de Hekellaan en het St. Antoniestraatje) bestaat pas sinds 2001, zij is genoemd naar de Kleine Hekel. Via deze waterpoort stroomde oorspronkelijk de rivier de Aa de stad binnen. Als Binnendieze stroomde zij naar het kloostercomplex nabij de Zusters van Orthenpoort. In de stadsrekeningen komt deze hekel al in 1399 voor. Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart is de Kleine Hekel in 1822 gesloopt. De Aa werd een flink eind in noordelijke richting verlegd. In de huidige situatie kan de toenmalige waterpoort gesitueerd worden naast de zuidelijke brug (St. Antoniebrug) over Sluis 0 (Oostwal). Vanaf de Kleine Hekel groef men *de kanaal* dwars door de voormalige weilanden, akkers, tuinen en boomgaarden van de kloosters van het Fraterhuis Sint-Gregorius, zusters van Orthen, predikheren en augustinessen. De Binnendieze tussen de Kleine Hekel en Achter het Schaapshoofd werd gedempt. Zo ontstond een doodlopende stroom, de Doode Dieze of Doode Stroom, die als vaarroute zijn betekenis verloor. In 1923 en 1929 werd deze in deplorabele toestand dichtgegooid.

AAWAL

AAWAL: Bastion Muntel

Het Bastion Muntel stond ter hoogte van de hoek Aawal en Muntelwal aan de zuidwestzijde van het Hinthamereinde. Het werd aangelegd tussen 1614 en 1618. Op dit bastion stond de Molen de Phoenix. De molen droeg ook de namen De Oeffelsmolen en de Molen van Kranenburg. Deze molen werd in 1887 gesloopt.

Muntelbolwerk

Halve maan

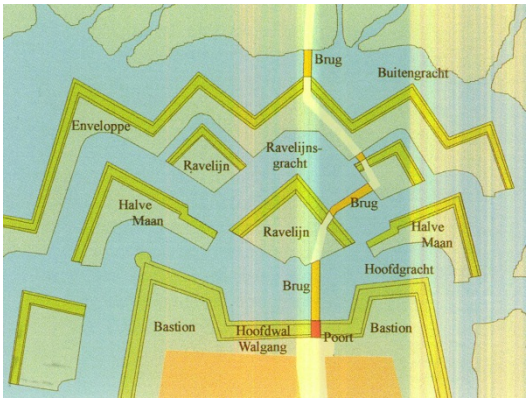

In het voorjaar van 2006 is bij werkzaamheden aan het ravelijn van het oude Muntelbolwerk, buiten de stadsstadsmuren en aan de overzijde van de Aa één halve maan blootgelegd. Van de andere halve maan zijn eerder al resten gevonden, onder andere bij de sloop van de Bartjeskerk die er deels op gefundeerd was en daarom verzakte.

Als onderdeel van dit bolwerk liggen hier buiten de stadsmuur ook nog restanten van enveloppen, ravelijnen en courtines.

Zij maakten oorspronkelijk deel uit van de voorwerken die eind jaren dertig van de 18e eeuw zijn voltooid naar een ontwerp van de bekende vestingbouwkundige Menno van Coehoorn. Deze aanpassing van de vestingstad vond plaats in opdracht van de Staten-Generaal die de opdracht al aan het einde van de 17e eeuw had afgegeven. Men wilde toen de verdedigingslinie van de Zuidelijke Nederlanden, de Zuider Frontier aanpassen en versterken. Dit Frontier, ook wel genoemd Zuider Waterlinie was een waterlinie langs de Maas die liep van Bergen op Zoom via Breda en ’s-Hertogenbosch naar Grave. Die linie bestond uit zelfstandige, losse vestingsteden met daar tussenin een enkel fort. In dit kader dienden ook de vestingsteden te worden gemoderniseerd. Aangezien stadspoorten meestal de zwakke plekken vormden van een vesting, liet Van Coehoorn vóór de stadspoorten een aantal buitenwerken aanleggen. In de stad kwamen deze te liggen vóór de Vughterpoort, de Sint-Janspoort, de Citadel en zoals hier bij de Hinthamerpoort. De werkzaamheden rond deze Hinthameruitleg werden voltooid in 1739.

Voor een algemene beeldvorming van de aangelegde verdedigingswerken zie bijgaand overzicht met de situering van de betreffende werken en de naam.

Een halve maan behoorde net als het ravelijn tot de buitenwerken van een vesting. Het was een in de hoofdgracht gelegen, ongeveer driehoekig verdedigingswerk dat diende tot dekking van de saillant – de punt – van een bastion. De aan de stadszijde gelegen achterzijde – de zogenaamde keel – was meestal naar binnen gebogen. Hieraan dankte het verdedigingswerk zijn naam. In de keel lag vaak ook de toegang.

Deze voorwerken maakten het ook mogelijk om de toegang tot de stadspoorten nog lastiger te maken dan ze al waren. De vijand moest namelijk eerst een reeks bruggetjes over de stadsgracht en versterkingen over voordat hij voor de (dichte) stadspoort stond. Kort na 1874, bij de ontmanteling van de Bossche vestingwerken zijn de voorwerken opgeruimd.

De vestingmuur die onder de graszoden en zandhopen tevoorschijn is gekomen is nog in een redelijke staat. Na de restauratie is deze muur geïntegreerd in deze groene zone aan de Aa. Uitgangspunt van deze restauratie was om de halve maan beter herkenbaar te maken en als een militair erfgoed een plaats te geven in deze parkstrook. Voor de bewoners uit de omgeving heeft men hier een uitnodigend, parkachtig rustpunt aangelegd. Langs het trottoir is een leuning aangebracht en twee “liggende” trappen in het gras zodat de halve maan overal kan worden betreden.

De aanzet van de halve maan, dat eigenlijk veel groter was is

teruggebracht en op een eigentijdse manier is te zien hoe het is geweest. Dat is gebeurd met behulp van getrapte hellingen en cortenstaal aan de zijkanten.
Met de restauratie van de halve maan heeft de stadsentree via de Graafseweg eind 2010 weer een deel van haar “oude” uitstraling als vesting teruggekregen en is het historisch beeld weer versterkt.

Ravelijn

Een ravelijn is een versterkt eilandje in de vestinggracht tegenover een stadspoort, in dit geval voor de Hinthamerpoort. Aan weerszijden van het ravelijn lagen/liggen andere voorwerken, de zogenaamde halve manen.
Het ravelijn dat hier is aangetroffen is ouder dan de rest van de voorwerken, die uit de jaren dertig van de 18e eeuw stammen. Dit ravelijn is al te zien op de kaart van Blaeu uit 1649 en is vermoedelijk aangelegd tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Ingenieur Jan van der Weeghen kreeg toen vanuit Brussel de opdracht een ontwerp te maken voor de bastionering van ’s-Hertogenbosch. Het ravelijn maakte waarschijnlijk onderdeel uit van deze plannen. Helaas is dit ontwerp niet bewaard gebleven.
In verband met de aanleg van de nieuwe Bartenbrug was het noodzakelijk de exacte ligging van het ravelijn te bepalen en te onderzoeken. Omdat in 1996 en in 2006 al delen waren blootgelegd bleek het niet moeilijk muurwerk van het ravelijn te traceren. Zoals al bij eerder onderzoek hier was gebleken lagen ook nu de muren dicht onder het maaiveld. Het betrof de zogenaamde *keelmuur* van het ravelijn, de kant die naar de stad was gericht en dus minder zwaar uitgevoerd hoefde te zijn. De kenmerkende ronding die bekend was van historische kaarten werd vrijgelegd.

Een verrassing bleek de aanwezigheid van een in de ronding opgenomen brede trap. Op een kaart uit 1862 was voor de eerste keer een uitbouw in de keelmuur getekend, maar dan zonder weergave van de trap. Gelet op andere kaarten kan deze trap gedateerd zijn tussen 1773 en 1862. De trap is opvallend breed (3.80 meter) met lichtgebogen treden, waarvan nog tien van de oorspronkelijke dertien treden aanwezig zijn. Gelet op de aangetroffen omstandigheden is deze trap later in het “trappenhuis” ingezet. Er moet nog een voorganger zijn geweest. De trap leidde van het maaiveld binnen het ravelijn (het terreplein) naar het water.

De voornaamste functie van de trap was een defensieve. Bij nadering van de vijand werd de houten brug, die vanaf het ravelijn toegang gaf tot de Hinthamerpoort, afgebroken. Dat betekende echter dat het ravelijn, belangrijk voor de verdediging van de poort, ook vanuit de stad niet meer toegankelijk was. Dankzij de trap bleef het ravelijn in ieder geval vanaf het water bereikbaar. Het gevonden ravelijn ligt, vanuit de stad gezien direct links van de huidige brug.
Het ravelijn werd begin 2011 voorlopig weer met zand afgedekt en zal pas na de bouw van de nieuwe Bartenbrug weer volledig zichtbaar zijn.

Pastoor Bartenbrug

De oude Bartenbrug, die in 1937 werd geopend en aanvankelijk Aabrug werd genoemd kreeg pas zijn huidige naam in 1940 toen pastoor Rudolf M. Barten aan de gevolgen van een verkeersongeluk overleed. Barten, de eerste pastoor van de nieuwe Graafsewijk, was een gevierd man. Hij kreeg de bijnaam van “bouwpastoor”, omdat hij de drijvende kracht was achter de totstandkoming van een kerk en andere projecten in de wijk.
Vanwege het bijzondere karakter van de vondst van het ravelijn en het feit dat de fundering van het noordelijke landhoofd van de brug exact zou samenvallen met de ligging van het ravelijn is het ontwerp van de brug zodanig aangepast dat de resten van het ravelijn gespaard kunnen blijven en blijvend zichtbaar worden.
De rijbanen van de nieuwe brug gaan juist naast de keel van het ravelijn, en vanaf de brug kan men straks prachtig de gerestaureerde muren en de trap zien.

Henk(es), 3-11-2011

De nieuwe Pastoor Bartenbrug, naar een ontwerp van Inge Burg wordt slanker uitgevoerd en zal het verkeer in fuikvorm naar de binnenstad leiden, zodat het idee ontstaat dat men een soort stadspoort passeert.
Het lag in de bedoeling dat de nieuwe brug in september/oktober 2011 zou zijn gerealiseerd. Een forse kostenoverschrijding zorgt echter voor een onbekende vertraging.

AAWAL: Rivier de Aa

De Aa is een beek en wordt verder stroomafwaarts een kleinere regenrivier in het midden-oosten en uiterste oosten van de provincie Noord-Brabant. De beek ontspringt bij Nederweert in Limburg, loopt via Asten, Someren, Helmond en Veghel en komt bij de Citadel in het centrum van 's-Hertogenbosch samen met de Zuid-Willemsvaart en de Dommel. Aa en Dommel vormen daar samen de Dieze, die even ten noorden van 's-Hertogenbosch in de Maas uitmondt. De beek, waarvan de naam water betekent, is in de jaren dertig van de 20e eeuw gekanaliseerd. Door ruilverkaveling in de jaren zestig van de 20e eeuw is sindsdien het oude cultuurlandschap in het Aadal aanzienlijk veranderd.
De rivier is 65 kilometer lang.
Bij de 1e ommuring van de stad in het begin van de 13e eeuw werd het riviertje als Marktstroom bij de waterpoort aan het huidige Herman Moerkerkpleintje de stad binnen geleid en verliet de stad weer via de waterpoort ter hoogte van de Geertruisluis. Bij het Herman Moerkerkplein werd een bypass gemaakt die als stadsgracht langs de buitenzijde van de stadsmuur liep. Deze bypass maakte onderdeel uit van de Groote Stroom. Vlak bij de Geertruisluis kwamen beide takken weer samen.
Na de bouw van de 2e stadsmuur kwam het water van de Aa de stad binnen bij de Kleine Hekel, een 14e-eeuwse waterpoort nabij de huidige Sluis 0. De Aa liep hier als onderdeel van de Groote Stroom evenwijdig aan de Hinthamerstraat verder en volgde hier het eerder genoemde tracé naar de Geertruisluis. Een deel van het water van de Aa stroomde als stadsgracht buitenom langs de stadsmuren.
Door het graven van de Zuid-Willemsvaart tussen 1822-1826 werd de oude aansluiting op de Groote Stroom bij de Kleine Hekel verbroken en werd de rivier in zijn geheel buiten de stadsmuren als noordoostelijke vestinggracht omgeleid.

ACHTER DE BIJENKORF

ACHTER DE BIJENKORF

Het steegje dat aan de zijde van de Vughterstraat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, was oorspronkelijk een verbinding tussen Westwal 48G/48H en 49 en Vughterstraat tussen de nummers 277, (pand De Swarte Sleutel) en 289. In de Vughterstraat is het nog wel herkenbaar als steegje maar het is hier d.m.v. een poort afgesloten. Aan deze zijde is het feitelijk ook geen steegje meer omdat er alleen nog maar een trap naar boven gaat om de belendende appartementen te kunnen bereiken. Het is alleen vanaf de Westwal toegankelijk. Aan de zijde van de Westwal bleef het terrein lange tijd onbebouwd. Hoewel het aanzien van het steegje aan deze zijde historisch oogt, is dit gedeelte echter niet middeleeuws. Het steegje loopt vanaf de Westwal dood op een klein binnenhofje (nieuwbouw).

In tegenstelling tot wat in deze stad gebruikelijk is, is dit steegje niet genoemd naar een van de hoekhuizen, maar het pand De Bijenkorf met ingezwenkte halsgevel uit de 18e eeuw dat iets verderop in de Vughterstraat staat op nummer 269/271. Het gebouw heeft een laag voorhuis en een hoog achterhuis, wat typerend is voor het laatmiddeleeuwse burgerhuis.

Dit pand dat oorspronkelijk uit twee woningen bestond dateert uit ca. 1500. De datering kon vooral worden vastgesteld op basis van de, tijdens een restauratie in 1993 in de zolderbalklaag van het achterhuis aangetroffen laatgotische peerkraalsleutelstukken (dragers van de zware moerbalken). Tot in de 18e eeuw had dit pand, zoals zoveel panden een houten voorgevel. Het pand heeft een middeleeuwse kelder met tongewelf. Deze kelder vertoont sporen van een nog ouder 15e eeuws huis. Omdat er vroeger sprake was van twee huizen, heeft dit pand nu nog twee nummers.

Het pand met de ingezwenkte halsgevel/klokgevel wordt van nummer 273 gescheiden door een smalle goot van één Bossche voet (28 cm.) voor het opvangen van het van de daken druipende hemelwater. Een dergelijke druipgoot (osendrup) was een algemeen voorkomende situatie in de stad rond 1500.

ACHTER DE BOOGAARD

ACHTER DE BOOGAARD.

Dit straatje is genoemd naar de vroeger naastgelegen *bogaart*. Dit was het oefenterrein van de Schutterij De Jonge Voetboog.
In deze bogaart smeedde in 1510 mr. Jan Fick van Zeghen ons beroemde kanon, genaamd *Stuer Gewalt,* meer bekend onder de naam *Boze Griet*. Tijdens dit werk logeerde meester Jan in een huis dat de naam droeg van Het Groot Wiltwijf. Het huis lag tegenover de straat Achter de Bogaard.
In de straat stonden op een gegeven moment veel onbewoonbaar verklaarde woningen die in 1929 zijn afgebroken. Er kwam hierdoor een verbrede straat in de plaats.

Schutterijen

De stad kende vier schuttersgilden, genoemd naar de bewapening van de schutters: De Oude Voetboog, De Jonge Voetboog, De Handboog en het Gilde van De Kolveniers die het geweer hanteerde. Hun taak was het *beschutten* (beschermen) van de bewoners. Het voorrecht om met wapens te oefenen was tot dan toe alleen aan de adel en de rijken voorbehouden.
Om bijvoorbeeld lid te kunnen worden van de Oude Voetboog moest de kandidaat geboren of gekochte poorter van de stad zijn, sinds één jaar en één dag tussen de vesten te hebben gewoond en tussen de 25 en 60 jaar oud zijn.
De gilden kenden een groot saamhorigheidsgevoel, behandelden de overleden gildebroeders met respect, bezaten vele rechten en privileges en hielden eeuwenlang vast aan religie en traditionele bestuursvormen.
De schuttersgilden assisteerden de schout en zijn groenroedes in politiële zaken. De schutters handhaafden de orde niet alleen in de stad maar haalden op verzoek van de schout elders gearresteerde misdadigers op en brachten deze voor berechting naar de stad. Verder trokken zij met de schout naar het platteland om daar rovers gevangen te nemen. Zo nodig voerden zij ’s nachts waakdiensten uit in de straten en op de wallen. Zij waren ook betrokken bij de hulpverlening tijdens branden, jaarmarkten, processies en watersnood.
Als kerntaak verdedigden zij de stad indien deze werd aangevallen. Ze ontstonden eind 13^{e} eeuw en oefenden in het gebruik van pijl en handboog. Al snel werd de handboog vervangen door de voetboog, omdat deze veel verder schoot en je er beter mee kon richten. In het begin van de 14^{e} eeuw kwamen de geweren. Hun oefenterreinen werden bogaarden genoemd. In de loop van de 16^{e} eeuw raakten de schutterijen van de stad een deel van de politiële taken kwijt. Er kwamen torenwachters, nachtwakers en portiers om toe te zien op de toegang van de stad.
Vanaf 1567 werd de stad door een eigen garnizoen verdedigd.
Na de val van de stad in 1629 werden de schutters tussen 1629 en 1643 hun schiettuig, kogels, kruit en vaandel en bijgevolg eer en identiteit ontnomen. Daarna werden de schutterijen gereorganiseerd en impliciet onder gereformeerd gezag geplaatst. Dit was om meerdere redenen een interessante zet van de gereformeerde machtshebbers. Immers, de meer gegoede poorters van de stad bevolkten de vier Bossche schutterijen; men moest namelijk de eigen, prijzige wapenuitrusting bekostigen. Bovenal creëerden en versterkten de *borgercompagnieën* de stedelijke identiteit van haar leden. De ene helft van de manschappen bestond uit katholieken, de rest was gereformeerd. Door katholieken en gereformeerden expliciet te vermengen hoopte men de tegenstellingen weg te masseren – en drinken – wat zoals blijkt uit de verder incidentarme geschiedenis van de schutterijen, goeddeels ook lukte.
De schutters liepen samen wacht, paradeerden in vol tenue als de prins van Oranje op bezoek kwam en dronken gezamenlijk een pint bier. Van animositeit is vrijwel nooit meer sprake geweest. Integendeel, de gereformeerde officieren prezen in 1672 hun katholieke manschappen voor hun loyaliteit.
De corporaties bleven dus wel bestaan, maar dan als gezelligheidsverenigingen. Na enige tijd werd overigens wel duidelijk dat ondanks de ontwapening van de schutters bij hen thuis toch schiettuig en kogels aanwezig waren. Na een crisis van enige jaren slaagde de stad er destijds wonderwel in katholieke en gereformeerde Bosschenaren te laten samenwerken.
In 1787 werden, bij besluit van de Staten-Generaal alle schutterijen echter ontbonden verklaard.

Kolveniers

De Kolveniers hadden in de 16^{e} eeuw hun pand op de plek, Hinthamereinde 1. Hier stond een groot gebouw en lag de schietbaan van het Kolveniers-, of Cloveniersgilde. Het was de jongste van de vier schuttersgilden, die dienden ter verdediging van de stad. De Kolveniers waren, behalve met zwaard en spies ook bewapend met de

zeng- of schietbus, een soort van vuurwapen, ook wel kolfbus, klover of couleuren (geweren) genoemd. Hieraan dankt het gilde dus haar naam. De schutspatroon was Sint-Christoffel.
Om het publiek te laten zien hoe goed zij met hand- en voetboog overweeg konden vond eens per jaar het bekende vogelschieten plaats. Ook nu kennen de Brabantse gilden nog het schieten op de papegaai.

De Jonge Voetboog

De Schutterij De Jonge Voetboog is opgericht tussen 1361 en 1424.
Buiten de stadspoort (Vughterbinnenpoort) kregen de Jonge Schutters de beschikking over een eigen schietterrein, een bogaard (boomgaard/boomtuin/grote tuinen). Zij schoten met een kruisboog, evenals de schutters van De Oude Schuts. Bij het vergroten van de stad rond 1400 kwam het schietterrein midden in de bebouwde kom te liggen. Op zichzelf was dat niet zo erg. Aan de Vughterdijk bezat men een eigen pand en de bogaard zelf strekte zich uit tot aan de stadsmuur aan de Westwal.
In 1424 werden de Jonge Schutters ernstig in hun bestaan bedreigd. In opdracht van de Brabantse hertog waren zij naar ’s-Gravenbrakel getrokken om deze stad van de Engelsen te bevrijden. Volgens de kronieken verloren zij bij deze veldslag zevenhonderd man.
Hoewel de schuttersgilden in de 16^{e} eeuw dus langzamerhand hun politie- en verdedigingstaken verloren bleef de Jonge Schuts vooralsnog tot 1794 als particuliere vereniging bestaan. In dat jaar legerden de Franse soldaten in de bogaard van de schutterij en brachten zoveel vernielingen aan dat de leden van de schutterij besloten alles te verkopen. De opbrengst was bedoeld om huizen te kunnen bouwen. Daarna werd de vereniging opgeheven. De bogaard werd in 1803 verkocht aan Francois Tret waarbij hij werd verplicht *eene capitale huizinge* aan de Vughterdijk te bouwen. In deze straat kwamen toen ook huizen te staan. De bogaard was definitief achter de voorgevels verdwenen.

De Oude Voetboog

Het Schuttersgilde Sint-Joris, ook wel De Oude Schuts of De Oude Voetboog genoemd had haar bogaard op de plek waar nu het voormalige Huis van Bewaring staat. Naast de verdediging van de stad als belangrijkste taak zorgden zij ook voor de openbare orde en fungeerden dus ook als politie. Bij brand kwamen zij eveneens in actie. Deze schutterij bestond al vóór 1349. Het was de oudste van de vier schutterijen die de stad uiteindelijk heeft gekend en vermoedelijk ook de belangrijkste. Hertog Arnoud van Gelder was er lid van.
Het had een eigen altaar in de Sint-Jan.
In 1787 werd de schutterij, onder protest van de gemeenteraad door de Staten-Generaal “voorgoed” ontbonden. Als privaat lichaam bleef zij weliswaar bestaan maar verkocht in 1804 haar bezittingen ten behoeve van een nog te bouwen gevangenis.

Heroprichting De Oude Schuts

Op 23 april 1991 is de schutterij, op de feestdag van de patroonheilige, Sint-Joris na 200 jaar stilte weer heropgericht. Het nieuwe gilde wilde zo authentiek mogelijk zijn en richtte zich daarbij op de periode van het reglement uit 1453. Ook de kleding is gekozen uit deze periode. De schietbaan ligt op het binnenterrein van de Citadel.
Aan het hoofd van het gilde staat de Hoge Deken, direct gevolgd door de koning. Het koning zijn is een erefunctie en geldt voor drie jaar. Daarna moet er bij het koningschieten, gebonden aan reglementen met een rijke traditie opnieuw om worden gestreden. Ook de gildezusters nemen deel aan het koningschieten, er bestaat geen onderscheid tussen mannen en vrouwen. Voor het schieten wordt de aftredende koning van het koningszilver ontdaan. Daarna kan het schieten met de kruisboog op de zogenaamde papegaai beginnen. Als de “vogel” er in zijn geheel of het laatste deel ervan is afgeschoten wordt bezien of de gildebroeder of –zuster, die het gelukkige schot heeft gelost voor de functie in aanmerking kan komen. De nieuwe koning moet vervolgens een aantal traditionele inhuldigingshandelingen ondergaan. Het koning zijn brengt ook de verplichting mee om een nieuw 90 grams zilveren koningschild te laten maken dat vervolgens aan het gilde moet worden aangeboden.

De Handboog

De schutspatroon was Sint-Sebastiaan. Hun bogaard lag in de Tolbrugstraat. Deze plek was door het stadsbestuur geschonken.

Ere-batterij der Bossche Mobiele Schutterij

In 1991 werd ook de *Ere-batterij der Bossche Mobiele Schutterij* heropgericht. Hier werd gekozen voor uniformen uit 1830. Ook zij hebben op de Citadel hun onderkomen.

Stuer Ghewalt

In de hier gelegen bogaard werd in 1510 door mr. Jan van Zeghen het beroemde Stuer Ghewalt, beter bekend onder naam De Boze Griet gesmeed.

ACHTER DE DRIE ZWANEN

ACHTER DE DRIE ZWANEN

Dit straatje is gelegen tussen Vughterstraat 186 en 190.
Het steegje, gebouwd in 1986 is genoemd naar het voormalige winkelpand De Drie Swaenen, Vughterstraat 186. Het pand werd al in het jaar 1568 vermeld als Frans Janssen in De Drie Zwanen op ten Dijk. Met Dijk werd bedoeld de Vughterdijk. Het straatje maakt nu onderdeel uit van het woonhuis met poort met de naam Het Rood Hart. In dit pand was ooit een bierbrouwerij gevestigd.
Het straatje leidt thans naar een modern hofje, gebouwd in 1986. De eerste vijftien meter van het straatje is overkapt.
Via dit straatje is ook een ander hofje bereikbaar, namelijk het Tilmanshofje. Dit hofje met een tiental woningen in koloniale stijl is aan het einde van de 19e eeuw (1895) gebouwd achter het huis van de opdrachtgever, de familie Tilman in de Vughterstraat. De vermoedelijke ontwerper is ir. J. J. Dony die ook vele huizen in de wijk Het Zand heeft ontworpen.
Minvermogenden konden tegen een geringe vergoeding hier wonen. Men moest bij voorkeur wel katholiek zijn. Het complex is in chaletstijl opgetrokken met zadeldaken, gedecoreerde puntgevels en de karakteristieke opengewerkte dakoverstekken die voorzien zijn van houtsnijwerk. Het straatje komt uiteindelijk uit in de Parklaan.
Aan de linkerzijde van de onderdoorgang hingen kinderkunstwerken, gemaakt door buurtkinderen die medio 2009 zijn vervangen door nieuwe muurschilderingen. Deze zijn ontworpen door studenten van de afdeling kunst en cultuur van het Koning Willem I College. Het is een kleurrijke muur geworden die bij de Vughterstraat begint met veel felle kleuren, rechte lijnen en scherpe hoeken, maar gaandeweg een rustiger beeld geeft met zachtere tinten en meer rondingen. Wie goed kijkt en wat fantasie aan de dag legt, kan zelfs zwanen ontwaren, althans volgens de ontwerpers.

Stadsboerderij

Achter de huizen lag hier vroeger de laatste stadsboerderij.
Vic van der Wielen stond bekend als de laatste boer in de binnenstad. Vier generaties Van der Wielen leidden achtereenvolgens - tot de zomer van 1983 -de boerderij met stallen, karhuis en moestuin aan de Parklaan, officieel adres Vughterstraat 210. Door het huwelijk van grootvader Jan van der Wielen met de dochter van de toenmalige boer Wilbers kwam het bedrijf in de familie. Aan die Vughterdijk werd Vic in 1929 geboren. Als vanzelfsprekend kwam hij van kinds af aan op de boerderij te werken. In hoogtijdagen van zijn bedrijf had boer van der Wielen 65 stuks vee op stal staan.
In de zomer graasde het vee van de boer in Het Bossche Broek waar de familie vijftien hectare grond bezat. Hij liep met zijn koeien door de Parklaan, de Vughterbrug over en kon toen via een houten bruggetje van Van Doorenbosch, die daar een ijskelder had staan (op de plek van het voormalig gemaal) de Dommel oversteken en zo Het Bossche Broek bereiken. Het bruggetje is in de Tweede Wereldoorlog door een bombardement vernietigd.
De gemeente liep, toen Vic van der Wielen het bijltje erbij neergooide, nog met het plan om van het perceel een milieuboerderij te maken, maar daar had Vic geen trek in *met zoveel mensen over de vloer*.
In 2007 had hij nog steeds grond in eigendom, gelegen achter het pand Vughterstraat 208. Vroeger hadden zijn voorouders bijna het gehele terrein, gelegen achter de huizen aan de voormalige Vughterdijk en grenzend aan de Parklaan in bezit.
Stadsboerderijen waren heel belangrijk voor een vestingstad. Tijdens een, soms langdurige belegering konden zij de broodnodige, verse producten leveren. Natuurlijk sloeg de stad veel in maar aan bederf onderhevige producten, zoals vlees, melk en boter kon men niet lang bewaren.
Vroeger lag hier ook nog een boomgaard.

ACHTER DE EXTERS

ACHTER DE EXTERS

Dit bewoonde steegje dat dood loopt op achterbebouwing behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het ligt tussen Hinthamerstraat 176 en 178.
Het steegje komt al sinds 1755 voor op de stadsplattegrond. Het stond vroeger in verbinding met de inmiddels gedempte tak van de Binnendieze, de Doode Stroom. Deze tak was de oude natuurlijke bedding van de rivier de Aa die bij de Kleine Hekel (ter hoogte van Sluis 0) de stad binnenstroomde en uitmondde in de laatste bocht van de Groote Stroom achter de Schilderstraat. De Doode Stroom kreeg zijn naam toen hij na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart (1822-1826) niet meer door de Aa en de Dommel gevoed werd.
In de periode 1923 en 1929 is de Doode Stroom in twee fases gedempt.
Het steegje is genoemd naar het koetshuis de Drie Eksters, Hinthamerstraat 178. Achter in dit steegje lag het huis Emmaüs.
Het heette vroeger ook het Claes Joostenstraatje.
In 1884 richtte Coenraad Nicolaas Teulings aan de Hinthamerstraat 182 een drukkersbedrijf op, genaamd Stoomdrukkerij C.N. Teulings. Het grote achterhuis aan Achter de Exters 1a was oorspronkelijk het kantoor en de drukkerij. In 1914 verhuisde deze drukkerij naar het Emmaplein. In 1921 werd door Teulings de uitgeverij Malmberg overgenomen. De naam Malmberg bleef echter bestaan. Drukkerij Teulings was de voorloper van VNU (Verenigde Nederlandse Uitgeversbedrijven) en was onder meer voormalig eigenaar van het Brabants Dagblad, Margriet, Revue en Donald Duck.

ACHTER DE KAN (ACHTER DE ZWAAN)

ACHTER DE KAN (ACHTER DE ZWAAN)

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen de Vughterstraat 212/214 en 216/218. Het steegje is afgesloten door middel van een opengewerkte, ijzeren poort.
Het steegje is genoemd naar het huis op de hoek met de naam De Kan of Tinnen Schenkkan, Vughterstraat 216/218. Het wordt ook wel eens aangeduid met Achter de Zwaan, genoemd naar het huis op de andere hoek De Swaen, Vughterstraat 212/214.
Het steegje liep vroeger dood op de inmiddels gedempte tak van de Binnendieze, de Parkstroom. In het verleden stond hier halverwege het steegje een bakkerij. Het steegje komt nu uit op een onbebouwd binnenterrein.
Hier woonde ook ooit een zekere Nelleke, de waarzegster die vooral geraadpleegd werd door minnende paartjes over hun toekomst.

Cameren

Het steegje kent een historische bebouwing met resten van middeleeuwse cameren. Dit waren eenkamerwoningen die vaak door hele gezinnen werden bewoond.
Deze cameren kwamen we op veel plaatsen in de stad tegen, voor het eerst in de 15e eeuw. De stad had, gezien de economische voorspoed veel aantrekkingskracht op de mensen van het platteland. In de 16e eeuw werd het extra onveilig op het platteland door onder andere plunderingen door Maarten van Rossum wat ook een beweging naar de stad teweeg bracht. Ook in de 19e eeuw zien we een proces van verstedelijking, van een trek van het platteland naar de stad. In alle gevallen was er in de vestingstad onvoldoende woonruimte beschikbaar. De stad zat gevangen binnen haar wallen. Ruimte kon alleen nog gevonden worden in tuinen en achterplaatsen van grotere woningen. Het achtererf werd volgepropt met deze heel kleine huisjes. Zes tot acht inwoners in één klein huisje, met soms een verdieping en met veelal niet meer dan tien m2 vloeroppervlakte was zeker geen uitzondering.
De verdieping van een camere was ook wel anders ingericht. Veelal was dan in de achterste helft van de begane grond een zogenaamde *hangkamer,* direct onder de dakpannen aanwezig. De slaapruimte was hierbij bereikbaar via een klein deurtje.
De cameren waren bereikbaar via smalle steegjes die meestal al tussen de huizen lagen. Aan de straatkant werd een dergelijk steegje dan met een houten of stenen poort afgesloten. In bepaalde periodes bestond er een levendige handel in dit soort krotten, omdat ze vaak voor woekerprijzen werden verhuurd. Een investering hierin was snel terugverdiend, soms zelfs binnen vier tot vijf jaar.
Eind 19e eeuw maakte het gemeentebestuur een begin met het opruimen van deze krotwoningen. In 1892 werd voor het eerst om een bouwverordening gevraagd. In 1899 werden enige huiseigenaren aangepakt. Het ging met name om de huisjes hier in de steegjes Achter de Kan en de Bonte Huid. In een gemeentelijk rapport uit 1897 maken we op dat de situatie in het straatje erbarmelijk was. Er stonden hier acht huisjes, die door 23 mensen werden bewoond. Met z’n allen beschikten zij over één toilet, aan het einde van het steegje nabij de Parkstroom. De gemeenteraad sprak de eigenaren aan om de woningen aan te passen. Een van de eigenaren liet daarop zijn huisjes ontruimen en inrichten als pakhuizen. Twee cameren werden in 1923 onbewoonbaar verklaard. Deze onbewoonbaarverklaring werd in de 20e eeuw op veel meer cameren in de stad toegepast.
Rond 1900 bestond 21.8% van de huizen uit eenkamerwoningen.

ACHTER DE MOLLEN

ACHTER DE MOLLEN

Dit bewoonde en toegankelijke steegje, dat ligt tussen Hinthamerstraat 188 en 190 behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het steegje komt tegenwoordig uit tussen Zuid-Willemsvaart 215 en 217.
Tot eind 1929 liep het straatje uit op de zijtak van de Binnendieze. In oktober van dat jaar werd op verzoek van de Congregatie van de Zusters van Liefde 64 meter van de Doode Stroom, vanaf Achter de Mollen gedempt en van riolering voorzien. Op de plek waar vroeger een brug lag over de inmiddels gedempte tak van de Binnendieze de Doode Stroom ligt nu een overkluizing.
Vroeger heette het steegje vermoedelijk Achter de Drie Zwarte Mollen.
Anderhalve eeuw geleden was hier een bierbrouwerij gevestigd. Thans is het een koffiebranderij.
Het steegje is genoemd naar de winkel met woonhuis, Hinthamerstraat 190, De Drije Swarte Mollen, anno 1560. De winkel, In de Drije Swarte Mollen behoorde bij de in 1818 opgerichte koffiebranderij van de familie Sweens. Deze koffiebranderij lag achter de winkel aan de Zuid-Willemsvaart 217. Men koos toen de naam van het huis als firmanaam.
De eigenaar Th. Sweens woonde in het pand rechts daarvan met de naam Den Boerendans uit 1607. Beide percelen hebben thans één voorgevel waarbij in het midden een gevelsteen zit met daarop afgebeeld drie mollen. Beide panden zijn al vanaf het einde van de 18e eeuw in het bezit van de familie Sweens. Na de Tweede Wereldoorlog groeide de Drie Mollen uit tot een van de grootste koffiebranders van Europa.

Jan Koytsgasthuis/Meelmansgasthuis

Hier vlakbij, in de Windmolenbergstraat stond het Jan Koytsgasthuis, gesticht op 21 juli 1400 door Jan Koyt voor dertien arme mannen.
Op 17 februari 1412 vermaakte Christina Meelmans, begijn van het Groot Begijnhof en gulle gever testamentair haar huis en erf, gelegen in dit steegje aan het nabijgelegen Jan Koytsgasthuis. In het testament werd het omschreven als: *der andermans gasthuis.*

Margriet Heerensgasthuis

In 1600 werd het Margriet Heerensgasthuis, gesticht op 6 oktober 1459 vanuit de Lange Putstraat, hoek Verwersstraat naar hier verplaatst. Het was bestemd voor 4 arme vrouwen, *twee van den bloede van haar vader en twee van den bloede van haar moeder.*

ACHTER DE TOLBRUG

ACHTER DE TOLBRUG

Op het einde van de Marktstraat, tegen de kruising aan van het Burgemeester Loeffplein en Achter de Tolbrug lag een tolbrug over de Marktstroom van de Binnendieze. Vanaf 1213 werd hier tol geheven van passerende schepen. De naam Tolbrug werd voor het eerst genoemd in 1327. De geschiedschrijving vermeldt echter ook een landtol met een brug over De Groote Stroom. Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier tussen 1994 en 1997 heeft echter uitgewezen dat de stadsmuur nabij de Tolbrug aaneengesloten was. Er zijn geen sporen aangetroffen die duiden op een stadspoort in deze 1e stadsmuur. Een aanwijzing voor een straat tussen de Tolbrug en de oude stadsmuur dateert ook pas uit de 2e helft van de 14e eeuw, later dus dan 1327. De beschrijving van de Tolbrug moet in die tijd dan ook op een scheeptol hebben geduid. Wellicht is later de heffing van tol na de uitbreiding van de stad verplaatst naar de Groote Stroom.
Bij de afbraak van het oude pand wat hier op de plaats van de Rabobank stond is het bestaan van een binnenhaven aangetoond. De Marktstroom was een natuurlijke bedding van de Binnendieze die afkomstig was van de riviertjes De Aa en de Dommel. Zij stroomde na de totstandkoming van de 1e stadsmuur als oudste stukje Binnendieze door de stad en kon daarom ook goed als binnenhaven worden gebruikt. Zij liep van de ene waterpoort bij het Herman Moerkerkplein naar de andere waterpoort bij de Geertruisluis.
Het is niet bekend tot wanneer er aan de Marktstroom nog havenactiviteiten zijn geweest. Waarschijnlijk zijn die al in de 14e eeuw overvleugeld door een andere haven.
Rond 1400 werd de oude, 1e stadsmuur achter de Tolbrug doorbroken, die door de nieuwe stadsmuur, een eind verderop, immers overbodig was geworden. Toen ontstond er een langere straat vanaf de Markt, geleidelijk iets naar het oosten buigend, die doorliep tot aan deze nieuwe stadsmuur, aan de tegenwoordige Kasterenwal. De deels nieuwe lange straat kreeg de naam Tolbrugstraat, die we vanaf 1469 in de schepenprotocollen aantreffen. Deze straat was echter al veel eerder door ophoging bouwrijp gemaakt en bebouwd.
Door de uitbreiding van de stad kwam de tak van de Binnendieze, die we Vughterstroom noemen geheel binnen de stadsmuren te liggen waardoor de havenactiviteiten langzaamaan daar naartoe werden verplaatst.
Soms wordt er in de protocollen duidelijk onderscheid gemaakt tussen *die grote Tolbrugge* en *achter die Tolbrugge* aan *dat cleyn Tolbruggestraetken.* Wellicht werd deze laatste aanduiding de latere Korte Tolbrugstraat bedoeld.
In de buurt van de Tolbrug gingen zich spoedig mensen vestigen. Aannemelijk is dat hier al snel een of meer herbergen kwamen en een paar winkeltjes, al was het maar voor de daar tol betalende, aanmerende schippers. Aan de noordzijde van de Marktstroom stonden cameren. Sommige waren over het water gebouwd.
Bij de sanering van het Tolbrugkwartier/De Pijp is in 1962 in een aantal fases eerst de Marktstroom gedempt. De stad werd daarmee op deze plek beroofd van een prachtig vergezicht waar in het verlengde van de stroom plotseling de Sint-Jan opdoemde. Vervolgens viel de Groote Stroom die buiten de 1e stadsmuren tussen beide genoemde waterpoorten langs liep ten offer. Vanwege de noodzakelijke doorstroming is deze stroom vervangen door een ondergrondse rioolleiding onder het Burgemeester Loeffplein.
Het ligt in de bedoeling dat bij de herinrichting van het voormalige GZG-terrein deze stroom weer zo goed mogelijk wordt opengelegd en vrijgemaakt waardoor rondvaarten (via de Geertruisluis) mogelijk worden.

Voormalige Sint-Pieter

De eerste kerk van de parochie Sint-Pieter, genaamd Petrus en Pauluskerk (andere naam: Sint-Pieterskapel) lag noordelijker. Na de inname van de stad in 1629 werd de Citadel gebouwd waarbij ten behoeve van een vrij schootsveld de kerk en 43 woningen tegenover de Citadel werden afgebroken. Er ontstond hier op deze plaats een schuilkerkje dat in het begin van de 19e eeuw was uitgegroeid tot een heuse kerk met de naam Achter de Tolbrug. Vanwege de vervallen staat werd deze kerk echter afgebroken en hiervoor in de plaats kwam in 1842/1843 een zogenaamde **neoclassicistische** Waterstaatskerk, d.w.z. ontworpen en gebouwd door de overheid (o.a. Waterstaat).
Pas in de 19e eeuw werd het gebruikelijk de kerken een Latijnse naam te geven en zo kreeg de Sint-Pieterskerk in 1843 de officiële naam van Sint-Petrus Banden. Hiermee werd verwezen naar een verhaal uit de Handelingen van de Apostelen waarbij Petrus op wonderbaarlijke wijze door een engel uit zijn Romeinse cel werd bevrijd waarbij hem de boeien (de banden) afvielen. Deze officiële naam werd echter nauwelijks gebruikt.

De hallenkerk met deels bakstenen gevel en gepleisterde pilasters had als interieur gemarmerde Korinthische zuilen. Vanaf het middenschip was er een gestukadoord houten kruisgewelf.

Sloop

De kerk die toen weer de naam kreeg van de 1e kerk in deze wijk sloot haar deuren op zondag 2 januari 1972 en werd eind vorige eeuw, ondanks vele protesten afgebroken (1983).
Er waren wel plannen geweest voor herbestemming, zoals biljartzaal, tennishal, markthal, concertzaal, expositieruimte en gemeenteraadszaal. Het kerkbestuur wilde de kerk wel behouden. Zij wilde de kerk voor 600.000 gulden overdoen aan de gemeente die op haar beurt maar 450.000 gulden bood. Een derde partij, het bisdom wilde de kerk, nadat zij aan de eredienst was onttrokken alleen maar slopen. Een werkgroep, onder leiding van raadslid Louis Aarts verzamelde ruim 10.000 steunbetuigingen en ging naar de minister met het verzoek de kerk op de lijst van beschermde monumenten te plaatsen. Zonder resultaat. De actiegroep *Red de Sint-Pieter* kon de sloop van de kerk zo nog wel tien jaar rekken. Het kerkbestuur vroeg tot tweemaal toe een sloopvergunning aan die beide keren door de gemeente werd geweigerd. De kerk werd echter steeds bouwvalliger waarna in 1982 alsnog de sloop volgde.
Het befaamde orgel van Smits en de eikenhouten preekstoel zijn verhuisd naar de Sint-Petruskerk in Oirschot. Het door de bekende Belgisch-Bossche architect Julien Dony in 1923 ontworpen koperen hoofdaltaar staat nu in Hoorn. De zwierige beelden die vroeger geplaatst waren tegen de pilasters van de kerk staan thans in de kerk van Beek Ubbergen. De twaalf kleurige glas-in-loodramen met Bijbelse voorstellingen uit het eind van de 19e eeuw zijn deels herplaatst in bovengenoemde kerken. Het middeleeuwse wonderbeeldje verdween naar het Noordbrabants Museum.

Schuilkerk St. Petrus, Achter de Tolbrug

De bidplaats Achter de Tolbrug werd door de jezuïeten gesticht en deze bidplaats heeft van alle schuilkerken het langst dienst gedaan. De schuilkerk diende vooral voor de latere Sint-Pietersparochie omdat de kerk van Petrus en Paulus in verband met de aanleg van de Citadel gesloopt was.
Het schuilkerkje lag aan de oostkant van de Binnendieze, de Groote Stroom, op de plek waar later, de inmiddels al weer afgebroken Sint-Pieterskerk heeft gestaan.
Al in 1655 werd de schuilkerk in notulen vermeld.
In 1720 moesten alle jezuïeten op last van de Staten-Generaal het land verlaten en dat gold dus ook voor de paters die op dat moment in de stad werkzaam waren. De pastoor van de Sint-Pieter, pater Daniël Doncquers, een geboren Bosschenaar mocht, na indiening van rekest bij de Staten blijven, omdat hij een been en een arm gebroken had. Hij is tot 1732 gebleven en is toen naar Antwerpen gevlucht. De schuilkerk is tot 1745 gesloten gebleven. Toen kreeg de plebaan van de Sint-Jan, die ook deservitor (waarnemend pastoor) van de parochie van Sint-Pieter was, toestemming de bidplaats als parochiekerk te gebruiken. Zijn eigen bidplaats aan de Kruisstraat was namelijk ingestort en hij had dringend een vervangende bidplaats nodig.
De schuilkerk heeft toen dienst gedaan voor beide parochies tot aan de teruggave van de Sint-Jan aan de katholieken. Nadat deze voormalige schuilkerk in 1780 werd vergroot werd het op de kaart vermeld als Tolbrugkerk. Daarna bleef het dienst doen als kerk van de parochie van Sint-Pieter.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: 26 meter lang en 12 meter breed.
Op een kaart van 1820 is te zien dat de Tolbrugkerk was omsloten door de straten Achter de Tolbrug, De Korte Tolbrugstraat en de steegjes Schapengangje en Peterceliestraatje. Mogelijk heeft een of meer van deze straten ook gediend als vluchtroute voor het schuilkerkje.
Op de plaats van deze Tolbrugkerk is in 1843 de nieuwe Sint-Pieterskerk gebouwd.
Het nabijgelegen Refugiéhuis Mariënhage deed dienst als pastorie.

ACHTER DE TOLBRUG: Voormalige Luxorbioscoop

Links op de deur staat de tekst *Nooduitgang.* Dit is van de voormalige bioscoop Luxor, gebouwd in het begin van de vorige eeuw (1920), in de stijl van de **Amsterdamse school** maar ook met kenmerken van **art deco/art nouveau**. De kledingzaak Sting is hier nu in gehuisvest. Men herkent binnen nog beslist elementen van een bioscoop. Er staat op de eerste verdieping bijvoorbeeld een levensgrote filmprojector en een loge met fauteuils is eveneens nog aanwezig.

ACHTER DE TOLBRUG: Beeldje pastoor De Kroon

Het bronzen beeldje bij de voordeur dat in 1974 werd gemaakt door Lambert van Dartel stelt de uiterst geliefde pastoor De Kroon voor met één van zijn jonge parochianen. Op het beeldje staat de tekst: *hier woonde ik en dit was mijn pastoor.*
De parochie Sint-Pieter omvatte onder meer de gehele volkswijk de Tolbrug (*De Pijp*). Vanwege zijn betrokkenheid bij de als lastig bekend staande wijkbewoners, had pastoor De Kroon het vertrouwen van hen weten te winnen. De volkswijk De Pijp had een dermate negatieve naam, dat het zelfs voor Duitse soldaten in de oorlogsjaren verboden was zich in de wijk op te houden. Maar de pastoor werd door zijn parochianen op handen gedragen. In de jaren vijftig begon men het Tolbrugkwartier te slopen. Na reconstructie van de wijk werd in 1964, hier vlakbij een straat naar hem vernoemd.
In augustus 1951 werd hij rector van het ziekenhuis van de Heilige Carolus Borromeus die werd geleid door de zusters van de Heilige Carolus Borromeus, ook genoemd de zusters van Het Plein. Hij overleed op 2 februari 1963. Bij zijn uitvaart, die werd geleid door bisschop Wilhelmus Bekkers werd hij zeer geprezen. Hij werd in deze hechte volksbuurt vooral gewaardeerd om de manier waarop hij met zijn parochianen, jong en oud omging. Hij was beminnelijk en had voor iedereen een goed woord over. Hij kwam ook op voor de zwakkeren in zijn parochie.
Bij zijn overlijden was de wijk De Pijp al deels afgebroken. Ook de Sint-Pieter zou uit het stadsbeeld verdwijnen. In 1974 werd er een reünie gehouden van oud-bewoners van De Pijp. Tijdens deze bijeenkomst werd dit bronzen beeldje onthuld. Het beeld werd oorspronkelijk geplaatst op het bordes van het pas gebouwde politiebureau. Na de afbraak van dat politiebureau kreeg het hier een plek.
Vanaf het begin van de 20e eeuw was Joannes, Josephus De Kroon, geboren op 12 maart 1879, ruim 45 jaar lang (1905-1951) verbonden aan deze parochie, eerst als assistent en kapelaan (juni 1905) en vanaf augustus 1926 als pastoor. De pastoor heeft hier ook al die tijd in deze pastorie gewoond.

ACHTER DE TOLBRUG TUIN MARIËNHAGE: Beeld Sint-Pieter

In de vroegere tuin van de pastorie is het beeld van de voormalige kerk van Sint-Pieter geplaatst. Tot in het begin van de 20e eeuw stond dit beeld boven in de voorgevel van de inmiddels afgebroken kerk die midden in de volksbuurt De Pijp lag. Het beeld is gemaakt van natuursteen en in de linkerhand heeft hij een sleutel. Toen het beeld nog hoog tegen de gevel aan stond was er al baldadige jeugd die met een katapult de waarschuwende vinger probeerde te raken. Regelmatig moest de schilder met een lange ladder de schade met een beetje stopverf herstellen. Omdat dit zo dikwijls moest gebeuren had hij er zelfs ter versteviging een ijzeren staafje in de hand van de apostel gestoken. Ook nu het in de tuin staat is het soms nog een geliefd doelwit voor vandalen.
Het beeld is in beheer van de werkgroep Het Kleine Monument van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch.

ACHTER DE TOLBRUG 11: Refugiéhuis Mariënhage

Hier staat een van de twee refugiéhuizen die de stad nog rijk is. Een dergelijk huis was bedoeld om kloosterlingen van buiten de stad tijdens de Gelderse maar uiteraard ook tijdens andere oorlogen een veilig onderdak te bieden. De naam is afkomstig van het Franse woord réfugier wat uitwijken, een toevlucht zoeken betekent.
Dit was vanaf 1593 tot 1629 het voormalige *vluchthuis* van de priorij Mariënhage uit Woensel bij Eindhoven. Het pand verrees in de late middeleeuwen op een laaggelegen, vrijwel onbebouwd gebied in het noordelijk deel van de binnenstad. Langs het gebouw stroomde toen de inmiddels gedempte Marktstroom. Aan de andere zijde van deze riviertak lagen de percelen van de Hooge Steenweg en de Orthenstraat. De naastgelegen terreinen werden lange tijd gebruikt als beemd of bleekveld. Lang de noord- en oostzijde grensde in de 16e eeuw het refugiéhuis aan de landerijen van het Sint-Geertruiklooster en het Sint-Elisabeth Bloemenkamp-klooster, ook wel het Klooster Achter de Tolbrug genoemd.
Destijds was dit huis bereikbaar via de thans genoemde Ruische Poort.

Na 1629 kreeg dit *vluchthuis* een andere bestemming omdat alle mannelijke geestelijken de stad moesten verlaten. Het kwam in particuliere handen. In 1648 had Johan Ruysch dit huis, als stamhuis voor de familie voor 5.900 gulden gekocht van de prior van het gelijknamige klooster in Eindhoven, toen met het sluiten van de Vrede van Münster duidelijk was geworden dat een terugkeer van de katholieke geestelijkheid naar stad en Meierij definitief van de baan was. Maar deze koopovereenkomst werd niet erkend door de Staten-Generaal. Zodoende moest Johan Ruysch zijn huis twee jaar later nog eens kopen, nu van de Rentmeester der Domeinen van de prins van Oranje, Johan Stappaerts. Het laat zien dat in de nasleep van de Tachtigjarige Oorlog de eigendomsrechten van de geestelijke goederen betwist werden. Zijn zoon, Henrick Ruysch liet na zijn dood zoveel schulden na dat zijn kinderen het huis in 1700 noodgedwongen verkochten.

In 1742 kwam het voormalige refugiéhuis in handen van een priester waarna het pand in gebruik werd genomen als pastorie van een nabijgelegen roomse schuilkerk. Deze illegale maar oogluikend toegestane activiteit vormde de basis voor de parochie van Sint-Pieter die het noordelijke en westelijke deel van de binnenstad omvatte. Vanaf 1842 tot 1972 deed het gebouw voortaan dienst als pastorie van de vlakbij gelegen parochiekerk Sint-Pieter. Toen werd de parochie van Sint-Pieter opgeheven en daarmee ook de pastorie. De kerk werd in 1983 gesloopt. Thans is dit pand in gebruik bij het bankiershuis F. van Lanschot Bankiers NV.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Het gedeelte van het pand dat aan het water ligt dateert uit de 15e eeuw. Het niet onderkelderde pand had de vorm van een karakteristiek laatmiddeleeuws Bosch’ woonhuis en bestaat uit een voor- en achterhuis. De oudste kern van het gebouw is de westelijke gevel, gelegen langs de voormalige Marktstroom en daterend uit het einde van de 15e eeuw.

In de 16e eeuw (rond 1538) is het pand verlengd met een achterbouw in de richting van het Eerste Straatje van Best, waar de oorspronkelijke eindgevel met hijsluiken nog is te zien.

De meest ingrijpende verbouwing van het pand vond plaats in de periode dat Johan Pijnappel den Oude eigenaar was. De monumentale grote, onderkelderde dwarsvleugel met topgevel aan de tuinzijde en de sierlijke zeskantige, uitgebouwde **laatgotische** traptoren zijn omstreeks 1549 gebouwd. In de zijgevels is een combinatie van baksteen en natuurstenen banden en blokken toegepast. Sinds de 19e eeuw zijn deze gevels bepleisterd. Boven de ramen bevinden zich nog de authentieke halfronde ontlastingsbogen. De vensters langs de voormalige Binnendieze zijn in hun huidige vorm 19e-eeuws.

De gevels van het pand hebben korfboogvensters. De toren heeft twee kleine halfboogvensters met in de sluiting een portretbuste. Aan de oostzijde is een tentdak. De achterzijde is een tuitgevel met uitmetselingen waarin twee halfboogvensters met schelpmotieven in het boogveld.

Opmerkelijk is de lage plaats van de ramen. Destijds lag de bodem hier veel lager, mede omdat de Binnendieze (Marktstroom) langs dit huis stroomde.

De schuiframen in de voorgevel, links zijn origineel, rechts zijn het empireramen. In de zijgevel zitten diverse typen ramen.

In de traptoren zitten kloosterkozijnen.

De indeling van het interieur is nog grotendeels oorspronkelijk, met een hoge grote ruimte op de begane grond en de eerste verdieping. Tijdens de restauratie zijn de middeleeuwse balkenplafonds met schilderingen teruggevonden. De balklagen van de tuinvleugel hebben sleutelstukken met renaissancedecoratie. De eikenhouten sporenkap van het achterhuis dateert uit het einde van de 15e eeuw en omvat drie zolders.

In de 18e eeuw werd een aanbouw aan de tuinvleugel verwijderd en werd de indeling enigszins gewijzigd.

Het huis is aan de voorzijde (bij het beeldje), halverwege de 19e eeuw (1842) ongeveer vijf meter ingekort om wat meer ruimte te maken voor het kerkpleintje van de voormalige Sint-Pieter. Er werd toen een nieuwe zijvleugel bijgebouwd en het interieur werd gemoderniseerd. Veel schoorsteenboezems kregen stucwerkreliëfs met religieuze voorstellingen. De gevels werden toen voor een groot deel bedekt met een pleisterlaag. In 1917 werd de dwarsvleugel verhoogd.

De huidige kantoorbestemming van het gebouw vereiste het inbouwen van een aantal functionele voorzieningen. Elementen uit de diverse stijlperioden zijn bewaard gebleven en delen uit de 16e eeuw zijn weer in de

schijnwerpers gezet. Het huidige gebouw biedt een boeiend overzicht van stijlen en bewonersperioden. De sporen van burgers, kloosterlingen en pastoors zijn in dit historische pand naast elkaar terug te vinden.
In 1991-1992 werd het complex gerestaureerd.

Sauvegarde

Kloosters, kerken en kerkhoven waren vroeger plaatsen waar een misdadiger naar toe kon zonder opgepakt te worden. Deze asielplaatsen waren in de middeleeuwen herkenbaar door een kruis. Later werd dat een sauvegarde.
In dit pand is een dergelijke sauvegarde van keizer Karel V aanwezig. Hij is ingemetseld boven de voormalige toegangsdeur van de 16e-eeuwse traptoren die nog altijd boven het pand uitsteekt. Op de wapensteen is het wapen van Karel V gebeeldhouwd waarop de dubbelkoppige Habsburgse adelaar staat afgebeeld met aan weerszijden de zuilen van Hercules. Aan de onderzijde zit het teken van het Gulden Vlies en aan de bovenzijde Karels wapenspreuk *Plus Oultre* en een timpaan met zijn keizerskroon. *Plus Oultre* betekent zoveel als *steeds verder (nog verder)* en drukt de wens uit om niet stoppen bij de situatie zoals die is. Het is de wens om steeds te reiken naar het schijnbaar onbereikbare en te gaan naar het schijnbaar onbegaanbare.
Vermoedelijk is deze sauvegarde afkomstig uit het Klooster Mariënhage te Woensel. De steen zat nog tot 1942 in de voorgevel. Vaststaat wel dat deze steen pas na het overlijden van Karel V in de gevel is aangebracht. Keizer Karel V gaf hiermee aan dat het gebouw en de bewoners daarvan onder zijn bescherming stonden en dat zij verder privileges genoten. Met een dergelijke wapensteen konden de kloosterlingen deze bescherming dus aantonen. Het wapen moest plundering, inkwartiering, bezetting en dergelijke voorkomen.

ACHTER DE TRUYFFEL

ACHTER DE TRUYFFEL

Dit voormalige steegje behoorde tot het middeleeuwse stratenpatroon en maakt nu onderdeel uit van een restaurant. Het ligt in de Korte Putstraat tussen de nummers 19 en 21.

Het steegje is genoemd naar het hoekpand op huisnummer 19 met de naam Truyffel dat in 1567 al zo werd beschreven. Dit pand is in 1976 gerestaureerd. Een gedenksteen in het pand herinnert hier nog aan. Rond 1900 was dit steegje afgesloten door een poort. Later werd het in de bebouwing opgenomen. Met de komst van de restaurants is het weer enigszins opengelegd. Dit steegje maakt nu onderdeel uit van het restaurant Bistro Allerlei en restaurant de Visserij. In dit voormalige steegje zijn nu een toilettengroep en een koffiekeuken ondergebracht. Op de plattegrond van de gemeente (Geoportal) zijn de contouren van dit voormalige steegje nog waar te nemen.

ACHTER DE VERGULDE KLOK

ACHTER DE VERGULDE KLOK

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen de Vughterstraat 224 en 226. Het is niet bewoond en afgesloten door een houten poort in een huis. Het liep vroeger door tot aan de Parklaan. Achter het steegje ligt onbebouwd terrein.

Het steegje is genoemd naar branderij De Klok die in het pand De Vergulde Klok op de hoek, Vughterstraat 226 was gevestigd. Veelal werd een dergelijk steegje naar het hoekpand vernoemd.

De Vergulde Klok kende sinds die tijd vele eigenaren en bewoners. In het begin van de 20e eeuw woonde er een zekere J. Jespers, hoofdcommies bij de provinciale griffie. Hij woonde in het huis *Vughterdijk, wijk I, nummer 88* dat in 1909 een straatnummer kreeg: Vughterdijk 76. Na Jespers kwam er C. van Roosmalen te wonen, die er een wijnhandel had. In 1930 bleek hij echter *depôthouder petroleum* te zijn! Bosschenaren noemden deze brandstof meestal *bronolie*. Ze werd veel verkocht om dienst te doen als verlichting. Op het eind van de maand, als het geld bijna op was, hing de lamp dikwijls scheef: om het laatste restje petroleum er uit te krijgen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd er druk gebouwd in de nieuwe Bossche wijken buiten het stadscentrum. Vele huizen aan, onder meer het laatste deel van de Vughterstraat verloederden. Het pand Vughterdijk 76, inmiddels vernummerd in Vughterstraat 226, bleek dit lot eveneens beschoren. In 1973 werd het pand door de gemeente officieel afgevoerd als woning. Aangezien De Vergulde Klok niet voorkwam op een lijst van beschermde monumenten, leek uiteindelijk sloop onvermijdelijk. Dat was uiteindelijk niet het geval. In 1985 kreeg het een nieuwe eigenaar die De Vergulde Klok restaureerde. Niet alleen met dit pand is dat gebeurd; de laatste decennia van de 20e eeuw heeft het laatste deel van de Vughterstraat een gedaantewisseling ondergaan. Men treft er nu vele gerestaureerde panden aan en een groot aantal kunstgalerieën en een verscheidenheid aan winkels.

Van de Wielsgasthuis

Op deze plek stonden hier in het midden van de 16e eeuw zeven cameren of huisjes. De echtelieden Jan van de Wiel en Barbara de Cock, die ook eigenaren waren van het huis De Vergulde Klok hadden deze cameren in eigendom.

Op 29 april 1547 bestemden zij deze huisjes bij testament tot een gasthuis voor zeven schamele en arme echtparen, die familie moesten zijn van de stichters. Ook andere eerlijke personen mochten eventueel worden opgenomen. De bestemming voor dit gasthuis was eigenlijk wel bijzonder. De meeste gashuisjes waren namelijk bestemd voor alleenstaanden. De revenuen van het huis, dat vóór de zeven cameren aan de straat stond, dienden voor het onderhoud van het gasthuis en voor de zeven echtparen. Dat gebeurde ruim twee eeuwen lang.

In 1756 werd het Van de Wielsgasthuis vanwege schulden verkocht en opgeheven.

ACHTER DE VERGULDE PLOEG

ACHTER DE VERGULDE PLOEG

Dit voormalige steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon is nu volledig bebouwd. Er was tot in het begin van de 20e eeuw een verbinding tussen dit steegje en het in de Kerkstraat gelegen steegje Achter den Engelschen Pispot. Het steegje diende vroeger als vluchtroute voor de bezoekers van de schuilkerk, *Kerk in de Kerkstraat* die tussen de Hinthamerstraat en de Kerkstraat stond.

Het steegje is genoemd naar het links ervan gelegen voormalig hoekhuis, Hinthamerstraat 49/51, genaamd De Ploeg. In dit voormalige steegje lag ook het huis De Korenbloem.

Het steegje is vanaf de straatzijde niet meer te zien omdat een etalage de ingang heeft afgesloten. Het steegje is voorzien van mooie karakteristieke steunbogen en is daarom van cultuurhistorische waarde. Het werd ook wel genoemd Antony van Hinthamstraatje.

ACHTER DE WERELD

ACHTER DE WERELD

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, ligt tussen Peperstraat 9 en 11/13.
Het strekt zich ongeveer dertig meter tussen hoge muren uit, met een rechte bocht naar links en een haakse naar rechts. Het komt dan uit op een binnenplaatsje.
De naam van het steegje wordt toegeschreven aan het pand De Wereld, Verwersstraat 104-104A. In dit pand was in het begin van de 18e eeuw een bierhuis met brouwketel gevestigd. Het pand had hier ook een uitgang in de Verwersstraat. Ook het pand, Peperstraat 15 waar het steegje schuin achter ligt heet echter De Wereld.
Tot 1774 was het pand De Wereld, Peperstraat 15, woonhuis, brouwerij en bierhuis. In 1774 is dit pand grondig verbouwd in opdracht van een van de 22 oprichters van de Amicitia. In 1969 betrokken de inmiddels 20 jaar daarvoor gefuseerde sociëteiten de Zwarte Arend en Amicitia het pand De Wereld.
In het bovenlicht van dit pand is, in een lantaarn een figuur afgebeeld met de wereldbol, de Aarde op zijn schouders. De figuur die uit de Griekse mythologie stamt is Atlas. Op slinkse wijze had hij geprobeerd de last van de wereldbol over te dragen aan Heracles. Dit mislukte echter.
In de tuin staat de originele arend die vroeger het dak van het pand De Zwarte Arend, Markt 11 sierde.
Aan het einde van het steegje staan vier oorspronkelijke cameren onder één dak, gebouwd rond 1800.
Rechtsonder van de trap is een kleine gedenksteen aangebracht met daarop: *AP +6.51- 18 mrt 1876*. Dit was een jaar waarop het water uitzonderlijk hoog stond. Overigens was een jaarlijks terugkerende hoge waterstand een normaal verschijnsel in die periode.
Hoewel het een openbare weg is, is Achter de Wereld afgesloten met opengewerkt, ijzeren sierhekwerk, waarin een globe verwerkt is.

ACHTER DE WERELD 3 t/m 7

De panden zijn alle als rijksmonument aangewezen.
Achter in het steegje, na ongeveer 30 meter staan vier oorspronkelijke cameren, onder één kap. De cameren waren oorspronkelijk rond 1800 gebouwd. Een andere bron (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) spreekt over eenvoudige 17e-eeuwse huisjes met latere wijzigingen.
De vier woninkjes hadden een begane grond van 3,90 bij 4,60 meter en een zoldertje met borstwering. In 1986 zijn deze cameren grondig gerenoveerd waarbij één woning zijn oorspronkelijke omvang behield en van de overige drie cameren één woning werd gemaakt. Uiterlijk lijken het echter nog steeds vier cameren met vier voordeuren, vier ramen en vier dakkapellen.
De tuinmuur is twee meter hoog en honderden jaren oud. De huisnummering wijkt nogal af: de samengevoegde woning heeft als officiële adres Achter de Wereld 3-5-7, het buurhuis heeft nummer 6.

Christiaan Ulemansgasthuis of Brantsgasthuis

Deze eenkamerwoningen maakten eens onderdeel uit van het Ulemanshofje/gasthuis voor acht oude, armlastige en eenzame vrouwen. Het gasthuisje zou op 17 februari 1400 zijn gesticht door Christina Ulemans.
Later werd het ook genoemd het Brantsgasthuis. Hendrik Brant en zijn zuster Elisabeth hebben in het voormalige Gruiterstraatje, thans Achter het Vuurstaal geheten, nabij de zogenaamde witte appelboom gelegen achterhuis op 8 juli 1465 een gasthuisje gesticht voor vijf arme vrouwelijke familieleden. De instelling werd door de stichters gedoneerd met roggepachten, terwijl verder door hen werd bepaald, dat aan elke bewoonster in de vastentijd twee kwarten raapolie moesten worden uitgereikt.
Het is niet duidelijk hoe deze naamswijziging is ontstaan.

ACHTER DE WERELD 9

Dit woonhuis stamt uit omstreeks 1825 en heeft een gepleisterde lijstgevel en een omlijste ingangspartij in empirestijl. De hol geprofileerde natuurstenen poort is afgesloten door een uitgekraagde lijst, rustende op kopjes waarvan er één is verdwenen.

ACHTER DEN DOOVE

ACHTER DEN DOOVE

Dit bewoonde steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Het steegje liep vroeger door naar de Hinthamerstraat. In die periode was het plein voor de voormalige Sint-Jacobskerk nog bebouwd met vier huizen.
Via dit steegje kon men ook een schuilkerk bereiken. De schuilkerk die oorspronkelijk achter het pand De Hopsack stond (voorheen genaamd de Witte Lelie) werd later verplaatst naar het pand De Maghet van den Bossche, Hinthamerstraat 179. De schuilkerk had een achteruitgang in de Sint Jacobstraat en via het steegje Achter den Doove kon men rechtstreeks in de Hinthamerstraat uitkomen.
Het sfeervolle steegje met een mooi uitzicht eindigt nu via een trapje bij de tak De Groote Stroom van de Binnendieze.
Het steegje dankt haar naam aan twee dove bakkers die vroeger op de hoek hebben gewoond. De naam van dit toenmalige hoekhuis aan de Hinthamerstraat met de oorspronkelijke naam De Rogbloem werd toen veranderd in Den Dooven Man.
Het steegje droeg ook nog de namen (Oud) Fratersstraatje en Everard van de Waterstraatje. Everard van de Water was schepen, rentmeester en kapitein van het gilde der Kolveniers (schutterij) van de stad ’s-Hertogenbosch.
Vóór de bouw van dit moderne appartementencomplex stond er de Sint-Jacobsschool, een lagere school voor jongens die werd geleid door de fraters van Tilburg. Zij hadden hun klooster in de Papenhulst, thans Sint-Janscentrum.

Van Berckelsgasthuis

Vroeger stond hier een gasthuisje voor vijf arme vrouwen met de naam Aleyd van Berckel, gesticht in 1536/1537. Het voormalig gasthuisje staat er nog steeds.
Een andere bron vermeldt dat het gasthuis nabij de Groote Hekel in het steegje *In de Ramen* stond en dat Aleyd van den Broeck, weduwe van Jan van Berckel, bij haar testament van 4 november 1536 en de daarbij behorende addities van 11 november 1537 en 14 april 1539 het gasthuis had gesticht voor vijf arme vrouwen. Het schijnt, dat het gasthuis feitelijk al eerder functioneerde. In een procedure voor de Raad van Brabant van 1531 met betrekking tot geestelijke beden over de jaren 1523 en 1528 trad namelijk ook het Van Berckelsgasthuis als partij op.
Mogelijk is het gasthuis later van het steegje *In de Ramen* verplaatst naar deze locatie.
Testamentair werd onder andere bepaald dat de bewoners *scherbier en pottagie,* jaarlijks *vijf sester rogge*, elk kwartaal tien stuivers, jaarlijks een *pleyt torfs* en *twee hondert eycken rys* zouden ontvangen. In de vasten kregen zij *vyf quarten olys* en een vat bier terwijl tijdens de advent een half vat bier werd geschonken. Als er na deze uitgaven en de kosten van reparaties nog geld over was dan mochten er nog varkensvlees of andere noodzakelijke dingen worden gekocht.

Watertrap

Watertrappen, zoals hier waren er zeer veel langs de Binnendieze. Zij hadden verschillende functies. Zij dienden bijvoorbeeld om bij brand snel emmers met water te kunnen vullen. Ook kon men zo water uit de Binnendieze halen voor allerlei andere doeleinden, zoals drinkwater, spoelwater, waswater etc.
Deze watertrappen werden natuurlijk ook gebruikt voor het laden en lossen van schepen.
Vroeger ontving een bewoner grenzend aan zo’n trapje een vergoeding van de gemeente voor het recht van overgang naar de Binnendieze voor bijvoorbeeld water halen. Maar ook voor het schoonspoelen van luiers hier in het steegje. Er is ook een periode geweest waarbij men van de gemeente bij overlast een zogenaamde overlastvergoeding kreeg.
De inwoners van de middeleeuwse stad hielden door middel van de watertrappen ook het waterpeil in de Binnendieze in de gaten. Hoe meer treden door het stijgende water niet meer begaanbaar waren des te meer ellende was er van het wassende water te verwachten.

ACHTER DEN DOOVE 11

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis met een eenvoudige gepleisterde lijstgevel op de begane grond heeft een mooie deur uit ca. 1860 en twee naar binnen draaiende ramen. Op de verdieping zitten twee zesruits schuifra-men. Verder zien we enkelvoudige balklagen en een kap met schaarspantjes van rondhout.
Achter het huisje staat een dwarshuisje met een vertinde puntge-vel met op de verdieping een zesruits schuifraam en brede mid-denstijl en op de zolder een klein raam. Tegen de rechter zijmuur zien we een markante schoorsteen. Het pandje heeft enkelvoudi-ge balklagen en een kap met schaarspantjes van rondhout.
Het gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

ACHTER DEN ENGEL

ACHTER DEN ENGEL

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen de Vughterstraat 201 en 203 en tussen Westwal 25 en 27.
Het steegje is genoemd naar het hoekhuis De Engel, Vughterstraat 201.
Eeuwenlang was de Vughterstraat met de Westwal verbonden via *Het Engeltje*, zoals het steegje meestal genoemd werd. Tegenwoordig kan men aan beide zijden van het steegje maar enige meters naar binnen lopen. Vanwege een met poorten afgesloten tuin in het middengedeelte van het steegje is een volledige doorgang niet meer mogelijk. Vanaf de Westwal kijken we tegen een ijzeren spijlenhek aan. De bovenkant van het hekwerk is versierd met een halve cirkel plaatwerk, waarin een engel met bazuin is uitgesneden.
Aan de zijde van de Westwal is een toog in de gevel aangebracht. De eerste vijf meters zijn hier overbouwd.
Aan de kant van de Westwal bevindt zich bij de ingang van het steegje een rondeel in de vestingmuur. Van hieruit heeft men naar weerskanten een vrij zicht op de vestingmuur en de Stadsdommel.
Vanaf de Vughterstraat zijn ongeveer de eerste tien meters overbouwd. De balken die een houten vloer dragen, zijn in het zicht. De onderdoorgang is opgenomen in de gevel van het huis dat boven de doorgang is gebouwd. Het 1e gedeelte van het steegje heeft vanuit de Vughterstraat een lage doorgang van ca. 170 cm hoog wat historisch interessant is.
Het huis op nummer 203 dateert uit 1635 en werd genoemd *Sinte Anna*. Later kreeg het de naam *De Asbak*.
In 1986 besloot het gemeentebestuur om de vijf aanwezige krotwoningen te slopen en er drie nieuwe woningen voor in de plaats te laten bouwen.

Cameren

Voor hedendaagse opvattingen is het woord woning in dit geval een groot begrip. Het waren eenkamerwoningen van 5.65 m. bij 6.17 m. Daarin waren opgenomen een portaal en een bedstede. De bedstede was voor de ouders, want de kinderen, en dat waren er meestal veel, sliepen op zolder onder de pannen, waar in de winter de sneeuw doorheen werd geblazen. Uiteraard stond er ook een trap in de kamer of een ladder. Als iemand (weer eens) teveel alcohol had gedronken dan moest hij onder aan de ladder slapen. Hij was dus *ladderzat.*
Aan de overkant van de woningen lag voor elke woning een stukje grond dat in gebruik was als moestuin of bleekveld. Buiten, aan de zijde van de Vughterstraat stonden twee privaten en een ruimte voor afval. Aan de kant van de Westwal kon men water pompen als het tenminste niet te hard had gevroren.
Van de vijf huizen zijn thans drie woningen gemaakt, twee grotere en één met de oorspronkelijke afmetingen. De vijf stukjes grond zijn tot één grotere tuin samengevoegd.
Het interieur is nu eigentijds ingericht en voorzien van alle moderne gemakken.

ACHTER DEN ENGELSCHEN PISPOT

ACHTER DEN ENGELSCHEN PISPOT

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, ligt tussen Kerkstraat 36 en 38.
Het doodlopende steegje is (’s nachts) afgesloten door een opengewerkt, stalen hekwerk.
Het smalle en in het eerste gedeelte ook donkere steegje heeft vijf mooie steunbogen. De tussenruimte tussen de twee laatste steunbogen is opgevuld met een vloer.
Het steegje heeft in het verleden meer officiële benamingen gekend zoals o.a.: Achter de Tromp, afgeleid van het hoekhuis Kerkstraat 38 met de naam In de Trompe of Trompet (later genoemd ’t Wit Voske), Trompengangsken, Wassenbergstraatje, Achter den Pispot en Antony van Hinthamstraatje.
Het steegje werd ook genoemd Achter de Gouden Rijder, naar een huis in de Hinthamerstraat. Hieruit blijkt dat het steegje vanuit de Kerkstraat ooit in verbinding moet hebben gestaan met de Hinthamerstraat.
Een klein zijgangetje dat op deze steeg uitkwam heette Achter den Pispot. Een aanzet van dit steegje, achterin links is nog zichtbaar.
Eigenlijk heette dit andere, verdwenen dwarsgangetje op dit steegje Achter den Pispot, vernoemd naar het huis De Waterpot, waarachter het lag.
Het steegje lag achter een huis met de naam De Waterpot en De Waterkraan waardoor het in de volksmond al snel de huidige naam kreeg.
Het steegje stond tot in het begin van de 20e eeuw in verbinding met het steegje Achter de Vergulde Ploeg, tussen Hinthamerstraat 47 en 49.
In de buurt lag vroeger de Sint-Annakapel aan de Sint-Annaplaats.
Thans staat achter in het steegje een stadsvilla met een 19e-eeuwse tuitgevel.
Het hek waarmee het steegje is afgesloten is ontworpen door Bart van Hoogen en Tinneke Reybroek. Met dit ontwerp wonnen zij in 1999 de B.N.A. Publieksprijs Kring ’s-Hertogenbosch. Het hekwerk bij het steegje Gasselstraat 16-18 kent een gelijksoortig ontwerp.

Schuilkerk Sint-Anna

Achter in dit steegje lag een bedehuis of schuilkerk, dat werd bediend door de dominicanen/predikheren. Het schuilkerkje was gewijd aan de heilige Anna, moeder van Maria. Het werd ook wel genoemd Kerk in de Kerkstraat.
Wanneer het schuilkerkje in gebruik is genomen is niet duidelijk. In 1653 werd in ieder geval al melding gemaakt van de eerste pater dominicaan die dit kerkje bediende.
De paters die deze schuilkerk bedienden waren straatarm. Toch wisten zij in de loop van de tijd zoveel geld bij elkaar te krijgen dat de bidplaats in 1775 met toestemming van de Staten met twintig voet vergroot mocht worden. Deze kerk werd toen overigens al vijf jaar niet meer door kloosterlingen verzorgd maar door seculiere priesters. In 1770 stierf de laatste predikheer die in kerkje dienst deed en kwam er een einde aan de missie van de dominicanen in de stad.
Eind 17e eeuw bediende priester Wassenbergh de achtergelegen schuilkerk. Gerardus (van) Wassenbergh was pestpater. Hij offerde zich op om zieken bij te staan. Hij liep gewoon rond in zijn habijt maar als speciaal teken droeg hij een rode stok waarop een kruis stond. Op het moment dat de pest zich in de stad openbaarde werd er een beroep gedaan op kloosterlingen. Meestal boden leden van de bedelorden, franciscanen en dominicanen zich aan, om de patiënten bij te staan. Jezuïeten stonden er ook om bekend. Een *pestmeester*, aangesteld door de stadsregering kostte per jaar 550 gulden en als er in een bepaald jaar geen pest heerste, kreeg hij toch nog 350 gulden. Daar kwam nog bij de *pestwijze vrouw,* die 150 gulden per jaar verdiende (*ende gheen pest wesende 75 gulden).* Als pestpater was Wassenbergh bijzonder geliefd in de stad. Maar de hoogschout haatte hem omdat Wassenbergh hem niets betaalde (steekpenningen). Wellicht maakt hij gebruik van zijn populariteit maar waarschijnlijk was het omdat hij als kapucijn niet over geld beschikte. In mei 1680 was er een kerkelijke plechtigheid die door Wassenbergh werd geleid. De dochter van een Franse officier van het garnizoen zou *het kleed der kwezels aannemen,* volgens de Derde Regel van de Norbertinessen. In de kerk waren daarom veel Franse officieren aanwezig. De schout viel de kerk binnen maar werd door de aanwezige officieren en burgers weer naar buiten gedreven en de dienst ging gewoon verder. De schout zwoer wraak, gesteund door de Her-

vormde Kerkenraad die niets van de *paapse stoutigheden* wilde weten. De Staten-Generaal werd aangeschreven en de schout kreeg de opdracht Wassenbergh gevangen te nemen. Bovendien moest hij de opstandige burgers beboeten en de Franse officieren zouden voor de krijgsraad moeten verschijnen. Het kerkgebouw werd in beslag genomen. De pestpater was inmiddels de stad ontvlucht en kwam niet meer terug. Hij werd volgevrij verklaard. De schuilkerk werd gesloten van 1681 tot 1684 maar mocht daarna weer wel worden gebruikt.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 17 meter, breed 8,5 meter en een tweede deel met een lengte van 7 meter en 10 meter breed.
In 1811 moest deze kerk van Napoleon I Bonaparte worden gesloten. De toenmalige rector bleef hier echter in het geheim werken totdat hij, na de verdrijving van de Fransen in 1814 het rectoraat van de Sint-Jan mocht overnemen. Het schuilkerkje is in 1970 pas afgebroken.
Dit steegje werd gebruikt als één van de drie vluchtroutes van de schuilkerk
die hier tussen de Kerkstraat, Hinthamerstraat en Gasselstraat stond.
De overige vluchtmogelijkheden waren: het steegje in de Gasselstraat tussen de nummers 16 en 18 en het vervallen steegje Achter de Vergulde Ploeg of Achter de Vergulde Rijder, tussen Hinthamerstraat 49 en 51. Deze doorgang is nog aanwezig achter een blinde deur in de voorgevel van nummer 49.

ACHTER DEN ENGELSCHEN PISPOT 36A

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis op het binnenerf heeft een eenvoudige gepleisterde tuitgevel uit de 1e helft van de 19e eeuw met op de begane grond een raam en een deur en op de verdieping twee ramen en een zolderraam in de top. Het heeft grote S-vormige muurankers. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

ACHTER DEN OSSENKOP

ACHTER DEN OSSENKOP

Dit bewoonde steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en loopt dood op een woning. Het steegje heeft geen straatnaambordje. De adressen in het steegje behoren tot de Hinthamerstraat. Op de stadskaart van J. B. Drossaers (ca. 1830) staat de naam van het steegje nog wel vermeld.
Het eerste gedeelte van het mooie steegje gaat onder een doorgang door. Het steegje liep vroeger dood op de inmiddels gedempte tak van de Binnendieze de Doode Stroom. Deze tak was de oude natuurlijke bedding van de rivier de Aa die bij de Kleine Hekel, ter hoogte van Sluis 0 de stad binnenstroomde en vanaf de Schilderstraat verder liep via de Groote Stroom. In de periode 1923 en 1929 is de Doode Stroom gedempt. Ooit was hier een goudsmederij gevestigd.
Later is een gedeelte van het steegje volgebouwd.
Het steegje is genoemd naar het hoekhuis, Hinthamerstraat 202, genaamd Den Ossenkop. Het achterhuis draagt de naam In de Roos.
Het huis Hinthamerstraat 204, anno 1630 draagt de naam ’t Swart Leeuwke.

Arnoldus Croygasthuis

Arnoldus Croy stichtte op 21 juni 1393 achter het huis *Den Swarten Leeuw* een gasthuis voor dertien vrouwen. Net als veel andere Bossche gasthuizen werd dit gasthuisje per decreet van de Franse prefect in 1811 opgeheven. Zij werden in 1811, met nadere liefdadigheidsinstellingen samengevoegd onder één bestuur van de *Commission des Hospices.* In 1815 nam het *College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen* de plaats in van deze Franse commissie.

ACHTER HET AZIJNTONNETJE

ACHTER HET AZIJNTONNETJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen de Korte Putstraat 21 en 23 en is afgesloten door middel van een opengewerkt hekwerk.
Het steegje is genoemd naar het hoekpand rechts, Korte Putstraat 21 met de naam Het Wijnazijntonnetje. Dit pand heette oorspronkelijk Het Meereblad. Deze naam dateert van 1603. Het pand heeft een lijstgevel van eind 18^{e} eeuw.

ACHTER HET BARTJE

ACHTER HET BARTJE

Het steegje is vermoedelijk niet van middeleeuwse oorsprong en ligt in de Sint Josephstraat 5A. Het is de ingang van het koetshuis dat van oorsprong bij het pand Sint Josephstraat 7 hoorde. Beide panden zijn een kleine twintig jaar geleden gescheiden.
Deze naam is overigens bij een gelegenheid door de bewoners zelf gegeven.
Het huis, Sint Josephstraat 7 dateert van ongeveer 1880 en is in **neorenaissance**stijl opgetrokken. Het maakt deel uit van een dubbel herenhuis en het heeft cultuurhistorische, architectuurhistorische en ensemblewaarde.

ACHTER HET FORTUINTJE

ACHTER HET FORTUINTJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen de Vughterstraat 254/256 en Parklaan 23 en 27. Het is alleen toegankelijk vanuit de Parklaan. Aan de zijde van de Vughterstraat is het sinds 1974 afgesloten met een stalen hekwerk.
Het steegje liep vroeger dood op de inmiddels gedempte tak: de Parkstroom van de Binnendieze. Het eerste gedeelte is van historisch belang mede vanwege vijf aanwezige karakteristieke luchtbogen. In het steegje staat een goed gerestaureerde woning met muurtje. Deze tuinmuur is opgetrokken van afgebikte stenen, afkomstig van een van de afgebroken cameren.
Halverwege het steegje ligt een parkeerterrein dat bereikbaar is vanaf de Parklaan.
Het steegje is genoemd naar het hoekhuis Het Fortuyn, dat lag aan de Vughterdijk, thans Vughterstraat 258.

Water- en vuurhuis

Op nummer 254-256 staat het huis Het Rooie Leeuwke. Begin 20e eeuw was hierin een water- en vuurhuis gevestigd, dat meestal in de volksbuurten lag. Aanvankelijk kon men er alleen warm water en gloeiende kooltjes kopen. De verkoop van heet water vond vooral ’s zomers plaats omdat er dan thuis geen vuur brandde. De kooltjes werden ’s winters gebruikt voor de stoofjes of om het vuur aan te steken.
Het was echter niet alleen een praktische voorziening, het was ook een sociaal trefpunt. Later vulden ook andere (huishoud)artikelen de schappen. Om het wachten wat aangenamer te maken werd er ook wel een borreltje geschonken. Sommige water- en vuurhuizen groeiden uit tot een echt café, zoals bijvoorbeeld Stadsherberg ‘t Pumpke, destijds gelegen aan de Hooge Nieuwstraat en thans aan de Parade.
Na de oprichting van de Gemeentelijke Gasfabriek in 1887 liep het tijdperk van de water- en vuurhuizen langzaamaan ten einde.

Cameren

Vroeger was het een levendig straatje met vele kleine huisjes, met één kamer met bedstee beneden en één kamer boven. Op een oude foto uit 1933 is het steegje nog in oude glorie te bewonderen. Hoewel de kleine woninkjes door de gemeente inmiddels via een bord boven de deur onbewoonbaar waren verklaard werden zij nog gewoon bewoond. Deze woningen, aan de linkerkant van het steegje zijn thans alle gesloopt. De bewoner van het pand Vughterstraat 258 heeft een aantal stenen van deze cameren gebruikt om de tuinmuur, die grenst aan het steegje te metselen.

Geschiedenis cameren

Deze cameren kwamen we op veel plaatsen in de stad tegen, voor het eerst in de 15e eeuw. De stad had, gezien de economische voorspoed veel aantrekkingskracht op de mensen van het platteland.
Later, in de 1e helft van de 16e eeuw werd het onrustig op het platteland waardoor een verdere toename ontstond van het aantal woningzoekenden in de stad. Maarten van Rossum, in dienst van de hertog Karel van Gelre vocht tegen de Habsburgers en kwam onder andere naar de Meierij om de dorpen te plunderen en plat te branden.
In de 2e helft van de 16e eeuw, tijdens de Tachtigjarige Oorlog deed het leger van Willem van Oranje het nog eens dunnetjes over.
Tussen midden-15e eeuw en midden-16e eeuw was het aantal inwoners van de stad toegenomen van 14.000 naar ruim 19.000.
Ook in de 19e eeuw zien we een proces van verstedelijking, van een trek van het platteland naar de stad.
Nadat het aantal inwoners in de 17e en 18e eeuw fors was afgenomen zagen we plotsklaps in de 19e eeuw een aanzienlijke toename van de bevolking van ’s-Hertogenbosch, namelijk van 13.000 in 1814 tot ruim 30.000 zielen in 1899.
In beide gevallen was er in de vestingstad onvoldoende woonruimte beschikbaar. De stad zat gevangen binnen haar wallen. Ruimte kon alleen nog gevonden worden in tuinen en achterplaatsen van grotere woningen. Het achtererf werd volgepropt met deze heel kleine huisjes. Zes tot acht inwoners in één klein huisje, met soms een (open) verdieping en met veelal niet meer dan 10 m2 tot 16 m2 vloeroppervlakte was zeker geen uitzondering.
De verdieping van een *camere* was ook wel anders ingericht. Veelal was dan in de achterste helft van de begane grond een zogenaamde *hangkamer,* direct onder de dakpannen aanwezig. De slaapruimte was hierbij bereikbaar via een klein deurtje.

De cameren waren bereikbaar via smalle steegjes die veelal al tussen de huizen lagen. Aan de straatkant werd een dergelijk steegje dan met een houten of stenen poort afgesloten. In bepaalde periodes bestond er een levendige handel in dit soort krotten, omdat ze vaak voor woekerprijzen werden verhuurd. Een investering hierin was snel terugverdiend, soms zelfs binnen vier tot vijf jaar.
Eind 19e eeuw maakte het gemeentebestuur een begin met het opruimen van deze krotwoningen. In 1892 werd voor het eerst om een bouwverordening gevraagd. In 1899 werden enige huiseigenaren aangepakt. Het ging met name om de huisjes in de steegjes Achter de Kan en de Bonte Huid. In een gemeentelijk rapport uit 1897 maken we op dat de situatie in het straatje erbarmelijk was. Er stonden daar acht huisjes, die door 23 mensen werden bewoond. Met z'n allen beschikten zij over één toilet, aan het einde van het steegje nabij de Parkstroom. De gemeenteraad sprak de eigenaren aan om de woningen aan te passen. Een van de eigenaren liet daarop zijn huisjes ontruimen en inrichten als pakhuizen. Twee cameren werden in 1923 onbewoonbaar verklaard. Deze onbewoonbaarverklaring werd in de 20e eeuw op veel meer cameren in de stad toegepast.
Rond 1900 bestond 21.8% van de huizen uit eenkamerwoningen.

Sint-Corneliuskapel

Achter in het steegje stond de vóór 1450 gestichte Sint-Corneliuskapel met drie altaren, namelijk van Sint-Cornelius, O.L. Vrouw en van het Heilige Kruis. Bij het beleg in 1601 werd deze kapel flink beschadigd maar desondanks toch weer hersteld. Het Beleg van 1629 veranderde de kapel in een ruïne waarna het bestuur van de stad in 1664 besloot de bouwval voor afbraak en haar erf voor bouwgrond (drie percelen) te verkopen.
Deze kapel was vroeger volgens Jan Mosmans toegankelijk via een steegje dat tussen de voormalige percelen 1028 en 1029 liep. Het steegje werd genoemd: de *gang naar St. Corneliskapel*. Het al lang verdwenen steegje lag bij het pand De Halve Mane, Vughterstraat 264.

Aert Heymsgasthuis

Achter de Sint-Corneliuskapel stond ook enige tijd het Aert Heym oudemannengasthuis zoals bleek uit een Bossche Schepenakte van 1532. Het zou in 1372 gesticht zijn voor vier mannen. Tijdens het Beleg van 1629 werd ook dit gasthuis vernield waarna het gasthuis werd verplaatst naar een locatie nabij de Sint-Petruskerk, hoek Peperstraat/Boxtelseweg. Het pand in Vught is in 1920 afgebroken. Als herinnering hieraan is in Vught een Aert Heymlaan naar dit gasthuis vernoemd.

Gasthuizen algemeen

De zorg en aandacht voor zieken, armen en ouderen is tegenwoordig onlosmakelijk verbonden aan onze maatschappij. Naast goed uitgeruste bejaarden- en verzorgingshuizen zijn er ook de nodige sociaal-maatschappelijke instellingen. Via verzekeringen en goede sociale voorzieningen wordt de hulp aan deze groepen gegarandeerd. De hulp die vroeger was gebaseerd op barmhartigheid is nu een recht geworden.
Dat lag heel anders bij het grote aantal liefdadigheidsinstellingen, die vanaf de 14e eeuw in de stad gesticht werden. De welvaart van de jonge stad trok behoeftigen van buiten aan. De jonge burgerijen wisten zich erfgenaam van een traditie die zo oud was als het christendom zelf. Zij hadden er kennis mee gemaakt toen zij zelf nog op het platteland woonden en zij deden toen wat zij kloosters, abdijen, kapittels en de eigen parochie hadden zien doen, ze boden de vreemdeling onderdak en bouwden hiervoor een gasthuis. Zo'n gasthuis hoorde destijds bij de standaarduitrusting van een jonge middeleeuwse stad. In eerste instantie ging het om een onderkomen voor een kortstondig verblijf van een of twee nachten, uitsluitend voor passanten die er ter liefde Gods een maaltijd kregen, een deken en een vuur om zich te warmen. Deze *varende luyden* waren een gemêleerd gezelschap. Sommigen van hen hadden een doel voor ogen, de pelgrim die uit devotie, of uit penitentie, of als gerechtelijke straf op weg was naar een bedevaartsoord maar je had er ook de kleine koopman met zijn mars (marskramer), of zijn gefortuneerde broer die zaken deed op de jaarmarkt. Verder zagen we de dagloner die als seizoenwerker op weg was naar een nieuwe meester. Er waren echter ook veel mensen zonder doel, op weg naar nergens, zwervers, beroepsbedelaars, dikwijls nog invalide, verbannen criminelen, avonturiers en afgedankte krijgslieden. En voor allen was er, zonder aanziens des persoons plaats in het nachtasiel, de *baaierd* van het gasthuis.
Op deze wijze kwam ook het eerste gasthuis in de stad tot stand.
Aanvankelijk lag dit Groot Gasthuis, dat in 1274 al in de stukken voorkwam op de plaats waar nu de Protestante Kerk Nederland staat. Dat was net buiten de 1e stadsmuur in de Gasselstraat (voorheen Gasthuisstraetken en Gastelstraat). Die ligging daar, buiten de stadspoort kwam niet alleen vanwege de veiligheid maar het gaf ook aan dat iedereen van buiten de stad welkom was. Het *gasthuys in tSchertogenbosch* werd *vander goedelude elmisse* (aalmoezen) gesticht. Vermoedelijk was het gasthuis in 1274 al een erkende instelling in de stad. Naar alle waarschijnlijkheid zal het omstreeks het midden van de 13e eeuw zijn opgericht. Na de eerste stadsuitbreiding is dit gasthuis verplaatst naar de huidige Gasthuisstraat.
De stad stond bekend om zijn christelijke barmhartigheid.

Langzamerhand werden er in de stad zelf, vooral in de 14e en 15e eeuw gasthuizen gebouwd om (arme) zieken en bejaarden onder te brengen.
Op een gegeven moment waren er zelfs 33 gasthuizen in de stad, meer dan in enige andere stad in de Lage Landen. Relatief veel gasthuisjes stonden in de achterafstraatjes, zoals achter in de Hinthamerstraat (negen). Niet zo vreemd overigens want in de *armenstraten* zaten natuurlijk ook veel arme bejaarden. De gasthuisjes waren niet zo groot, gemiddeld voor nog geen tien personen.
De bewoners waren hier verzekerd van kost en inwoning en kregen soms ook een kleine financiële bijdrage.
Deze particuliere, kleinschalige gasthuizen werden bij testament gesticht waarbij welgestelde Bosschenaren via een legaat geld, landerijen en goederen achterlieten om liefdadigheidsinstellingen op te richten of in stand te houden. Tot meerdere eer en glorie van God maar ook van zichzelf. Zo’n daad van barmhartigheid werd min of meer gezien als een garantie voor een plaatsje in de hemel. Hun naam bleef dan ook ver na hun dood nog voortleven. Veelal was dan ook door de stichter bepaald dat men dagelijks moest bidden voor de zielenheil van de overledene en/of de Heilige Mis moest bijwonen. Als onderdeel van de religie had caritas ook betrekking op het medeleven met de minsten der schepselen, zoals dat in de Zeven Werken van Barmhartigheid vorm behoorde te krijgen.
In de statuten van een gasthuisje werden de voorwaarden van toelating bepaald, het huishoudelijk bestuur geregeld en voor de administratie gezorgd. Rentmeesters of provisoren bestuurden meestal deze gasthuizen.
Er werden bij testament ook allerlei beperkende bepalingen opgenomen. Zo waren de particuliere voorzieningen alleen bestemd voor niet bedelende arme Bossche poorters en meestal behorend tot de familie van de stichter. Deze beperking ontstond vanwege de sterke toename van armen van buitenaf. Men moest zich ook netjes en vroom gedragen, het ware geloof hebben of bijvoorbeeld geen sterke drank drinken. Op dronkenschap stond huisarrest. Heel specifiek werd een gasthuis gesticht voor godvruchtige vrouwen met een eerbare conversatie en een goede levenswandel. Dikwijls moest men weduwe of maagd zijn en niet in staat zijn zelf de kost te verdienen. Verder moest men bijvoorbeeld ’s zomers om 21.00 uur binnen zijn. In de winter was dat zelfs 20.00 uur. Bij slecht gedrag werd maar één keer gewaarschuwd. Bij herhaling werd men uit het gasthuis verwijderd.
In de statuten van een gasthuis stond dat op Vastenavond, 22 sterk gezouten haringen per persoon moesten worden uitgedeeld. En tijdens de Bossche kermis kregen de bewoners vijf dagen aan een stuk een grote kan bier per persoon per dag.
Som gold er ook een leeftijdsgrens die overigens niet van toepassing was op mensen met ernstige gebreken.
Begin 19e eeuw verbood Napoleon I Bonaparte deze gasthuisjes die in feite discriminerend waren. Zij werden in 1811, per decreet van de Franse prefect met de andere liefdadigheidsinstellingen samengevoegd onder één bestuur van de *Commission des Hospices.* In 1815 nam het *College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen* de plaats in van deze Franse commissie.

ACHTER HET SCHAAPSHOOFD

ACHTER HET SCHAAPSHOOFD

Het bewoonde steegje, tussen Hinthamerstraat 204 en 206 loopt dood op een vijftal gerenoveerde huizen en behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Het steegje stond vroeger in verbinding met de inmiddels gedempte tak van de Binnendieze, de Doode Stroom. Deze tak was de oude natuurlijke bedding van de rivier de Aa die bij de Kleine Hekel de stad binnenstroomde en vanaf de Schilderstraat verder liep via de Groote Stroom. In de periode 1923 en 1929 is de Doode Stroom gedempt.
Vroeger stonden hier voornamelijk paardenstallen met zand en kleine ijsselsteentjes op de vloer. Rond 1980 zijn deze stallen gesloopt. Later is een gedeelte van het steegje volgebouwd met woonhuizen.
Het steegje is genoemd naar het hoekpand, Hinthamerstraat 206/208 met de naam ’t Schaapshoofd. Een schaapshoofd was de Bossche naam voor een simpel iemand.
Achterin lag de Sociëteit De Palmhof waarvan in 1795 Sweens als rentmeester optrad. De naam van de herenclub is afkomstig van het huis, Hinthamerstraat 212 met de naam De Palmboom uit 1602 die in het bezit was van dezelfde eigenaar Sweens. In dit pand was ooit de oudste stoomkoffiebranderij van Brabant gevestigd.
Aan de gevel hangt een prachtig uithangbord *In de palmboom 1782.* Het familiebedrijf Sweens heeft er jarenlang een handel in koloniale waren gehad.

ACHTER HET STADHUIS

ACHTER HET STADHUIS

De oudste benaming van deze straat is: *De straet daer men gaet naer den ouden Raethuyse*. Het oude raadhuis stond op het achterterrein van het huidige stadhuis, aan de buitenzijde van de eerste stadsmuur. Nadat het raadhuis in 1366 naar de Markt was verplaatst ontstond de noodzaak tot de toevoeging *oud* voor het gebouw op het achtererf. De straatnaam moet na de verhuizing van het raadhuis zijn ontstaan. De straat is, in verband met de aanwezigheid van de Binnendieze, die hier nog altijd onder de huizen door stroomt, ook ooit De Zijle genoemd; een woord dat verband hield met de waterhuishouding. Een zijl is een afloop van water, of ook wel een uitwateringssluis. In de 16e eeuw heette de straat *Het Hof*, genoemd naar de diverse adellijke huizen die er lagen.
In de 17e eeuw werd deze straat, omdat er hier toen veel Israëlieten woonden Jericho- en Portugeezenstraat genoemd.
Over de Binnendieze werden hier na de ontmanteling van de stadsmuur in het midden van de 14e eeuw meerdere bruggen aangelegd. Via de poorten Gouden Leeuw, Peymanspoort of Kaathovensche Poort konden de panden aan de Markt en de Schapenmarkt aan de achterzijde ontsloten worden. Op de achterterreinen zijn daarna bedrijfsgebouwen en woonhuizen gebouwd.
Op het terrein achter het oude raadhuis werd in de 16e en 17e eeuw nieuwe huisvesting voor het stadsbestuur gerealiseerd. Aansluitend aan de grote verbouwing van het gedeelte aan de Markt van 1529-1533 werden op het achtererf achter het oude raadhuis een nieuwe kamer en een verbindingsgalerij tussen beide panden gebouwd. Deze bouwwerken zullen bescheiden van afmetingen zijn geweest. Omvangrijker en rijker was het nieuwe griffiegebouw dat op het achtererf ter plaatse van de oude griffie gebouwd werd in de jaren 1562/'63. Het ontwerp was van de Bossche bouwmeester Marcus Aelbertss. Bij de bouw was de bekende Amsterdamse steenhouwer Joost Bilhamer betrokken geweest. Het gebouw met zijn unieke natuurstenen kruisvensters is nog grotendeels in zijn originele staat aanwezig en is nu onder meer in gebruik als trouwzaal. In de loop van de 16e eeuw werden tal van reparaties en aanpassingen aan het gebouw gedaan.
Door de nieuwbouw in de 20e eeuw is het grootste gedeelte van de oude bebouwing verdwenen. Slechts één pand, nummer 11, gelegen op het achtererf van het perceel Schapenmarkt 12 dateert nog uit de 17e eeuw.

Joden

In de 17e eeuw werd deze straat ook Jericho- of Portugeezenstraat genoemd vanwege de vele joden die hier vroeger woonden. Zij woonden in eerste instantie buiten de eerste stadsmuur. Overigens gebeurde het in veel meer plaatsen dat joden zich vestigden in de jonge handelscentra. De joden mochten bijvoorbeeld niet alle soorten werkzaamheden verrichten. In de steden legden zij zich dan ook toe op de handel waarbij de contacten tussen de verschillende gemeenschappen van joden in Europa van groot belang waren.
Naast detailhandel hielden zij zich vooral met de geldhandel bezig. Er was steeds meer behoefte aan baar geld en daar maakten zij dankbaar gebruik van. Dat werd hen echter niet in dank afgenomen omdat zij rente vroegen aan christenen. Renteheffing werd door Kerk en concilies herhaaldelijk als woeker veroordeeld. Dat was eigenlijk hypocriet omdat kerkelijke bestuurders, door geldnood gedreven, ook tegen de betaling van rente geld leenden. Desondanks mochten de christenen niet tussen deze “ongelovigen” wonen.

Lombarden

Ongeveer in dezelfde periode vestigden zich hier, eveneens in eerste instantie buiten de stadsmuren ook de Lombarden, geldschieters uit Lombardije. Volgens het kerkelijk recht was het christenen namelijk verboden geld te verhandelen. Zij waren de enigen die van de paus (Concilie van Trente) toestemming hadden gekregen om in geld te handelen en daar rente voor te vragen.
Samen met de joden, die wegens het kerkelijk renteverbod ook op de geldmarkten actief waren, speelden ze een rol als kredietverleners.
Vooral via de jaarmarkten reisden zij met de handelaren mee.
In de stad vestigden de Lombarden zich vooral in het gebied Achter het Stadhuis en de Waterstraat en in een latere fase ook in de Keizerstraat. Zij dreven hun geldhandel

onder meer ook op de Pensmarkt en in de Minderbroedersstraat.
Dat gebeurde via een kraam, een tafel met weegschalen en zakken met munten. In het Italiaans heette zo’n kraam een *banca.* Daar is ook onze benaming voor *bank* van afgeleid.
Eenmaal gevestigd in de steden, kregen zij daar een vergunning om een *Tafel van Leening* of een *Bank van Leening* te houden voor een periode van tien tot vijftien jaar. Vaak werden de vergunningen doorverleend van vader op zoon, zodat lange tijd dezelfde families een bank van lening konden exploiteren.
In 1284 waren de Lombarden al betrokken bij het innen van belasting. Vanaf 1379 tot aan het moment dat Filips II in 1578 een soort Bank van Lening opzette voor zijn geldzaken, beheersten zij de geldhandel. Bij grote geldleningen werkten de Lombarden in heel Brabant samen. Zij leenden onder andere geld uit aan het stadsbestuur maar ook de hertog maakte bijvoorbeeld gebruik van hun diensten.
In het midden van de 16e eeuw trokken zij weg. De overheid nam de functie over met het stichten van een Lombard in het Lombardje en nog een in het Klein Lombardje. Het waren instellingen zoals wij die later in de Schilderstraat gehad hebben, namelijk de Bank van Lening. Het werd ook wel de Lommerd genoemd, wat een verbastering is van het woord Lombard. Bosschenaren spraken echter ook wel van *Ome Jan.*

Men kon er goederen belenen als men zelf onvoldoende geld bezat. Deze instellingen hadden dus een meer sociaal karakter. De mensen zijn er ook niet rouwig om geweest toen de Lombarden vertrokken. De Joden en Lombarden vroegen woekerwinsten van soms wel 50%.
Vroeger stond hier, zoals dat op meer plaatsen in volksbuurten het geval was op de binnenplaats een blok met een aantal gezamenlijke wc’s.
Op het einde van het steegje ligt het Batenpoortje. In de sluitsteen boven het poortje staat de datum 1793.
Naast dit poortje is in de gevel van het huis Klein Lombardje nummer 8 een herdenkingssteen opgenomen ter nagedachtenis aan de in 1981 overleden, bekende stadsgenoot Janus Borghs die boven het poortje woonde. Hij droeg als bijnaam *Janus Kiep*. Het verhaal gaat dat Janus als kind *een mep tegen den kop* heeft gekregen van zijn moeder waardoor hij met zijn gezicht op een gloeiend hete kachel terechtkwam. Dit verminkte gezicht werd zijn handelskenmerk. De tekst van de steen luidt: *Janus Borghs 1914-1981, dit blijve een taal een teken een man alleen, de pijp, de hond, het oog, de bloemen, de Bossche grond*. Iets verderop staat in een tuin aan het Lombardpad een beeldje van hem met zijn onafscheidelijke hondje *Tippy.*

Voormalig Refugiéhuis Abdij van Berne

Op de hoek Lombardje/Achter het Stadhuis bevond zich in het begin van de 16e eeuw (1502) het 1e refugiéhuis van de Abdij van Berne.
Het huis was bedoeld om kloosterlingen van buiten de stad tijdens de Gelderse maar uiteraard ook tijdens andere oorlogen een veilig onderdak te bieden. De naam is afkomstig van het Franse woord réfugier wat uitwijken, een toevlucht zoeken betekent.

ACHTER HET STADHUIS: Reclamebord Van Stokkum

Boven de doorgang naar het Lombardje zit nog een oud, inmiddels gerestaureerd houten reclamebord van een autobedrijf. Deze firma Van Stokkum was de eerste ’s-Hertogenbossche-Automobiel-Verhuurinrichting op dit *beste en goedkoopste adres.* De huur van een 4-cilinder auto kostte in 1909 60 gulden per dag of 30 cent per kilometer. Aanvankelijk zat deze firma in de Kruisstraat.

ACHTER HET STADHUIS: Stadhuis

Aan de linkerkant zien we nu de achterkant van het stadhuis. De achterbouw van het stadhuis (tussen het oude stadhuis en de aanbouw) dateert uit het midden van de 16e eeuw (1563). Het was in gebruik als de griffie (de administratie) van de rechtelijke macht van de schepenen. Sinds 1670 (toen ook de nieuwe voorgevel van het stadhuis werd gebouwd) is deze zaal in gebruik als trouwzaal. Het is behangen met goudleer. De nieuwbouw is in het begin van deze eeuw (2004) gerealiseerd. Dit bestuurscentrum bevat, behalve een ruime ontvangsthal, een nieuwe raadszaal en een aantal fractiekamers.

Onder de vloer van de hal loopt een tak van de Binnendieze (Verwersstroom), zichtbaar via een glazen vloer. Vóór de pui bevindt zich een luik in de bestrating met daaronder een trap die naar de Binnendieze leidt. Hierdoor kunnen pasgetrouwde paartjes meteen in het huwelijksbootje stappen. Het zware, hydraulisch aangedreven luik wordt met een afstandsbediening geopend. Extra personeel is er wel nodig om het open luik te bewaken. Ook ligt er

al vanaf de beginperiode een tunnel onder het stadhuis die ook bij de Binnendieze uitkomt. Het is niet helemaal duidelijk of deze tunnel als vluchtweg was aangelegd of als riool.
Aan de achterzijde van de hal zijn in de tussenmuur met de achterbouw van het stadhuis nog originele restanten van de eerste stadsmuur te zien. Tegen deze muur is later aan de buitenzijde een huis tegenaan gebouwd. De contouren van deze zijgevel zijn op de verdieping nog goed te zien.

In de vorige eeuw lag hier op de plaats van de nieuwbouw nog een stukje open Binnendieze, met daarnaast een gebouwtje voor de brandspuit. Bij het luik maakt de Binnendieze een bocht naar rechts, via de Verwersstroom richting Groote Hekel. Oorspronkelijk liep de oudste stadsgracht hier die, in tegenstelling tot het overgrote deel van de Binnendieze voor een belangrijk deel was gegraven, rechtdoor. Hij liep via de waterpoort bij het Herman Moerkerkplein naar de Marktstroom.
Op de binnenplaats hebben vroeger huizen gestaan. Het straatje waar deze huizen omheen gegroepeerd stonden heette Kaathovensche Poort.

ACHTER HET STADHUIS: Bestuurscentrum

Tegen de achterzijde van het stadhuis is in 2004 een geheel in moderne stijl opgetrokken bestuurscentrum gebouwd. Het bestuurscentrum is het onderkomen van de gemeenteraad en de raadsfracties. De werkruimten voor het college van burgemeester en wethouders bevinden zich in het oude stadhuis. In het nieuwe gedeelte is ook de nieuwe raadzaal ondergebracht. De raadzaal heeft een soort dubbele hoogte onder hetzelfde plafond. Op het tweede niveau bevindt zich de publieke tribune. Aan de straatzijde zijn grote vensters aangebracht waarbij één van de ramen is voorzien van een flinterdun marmer dat wel licht, maar niet het zicht doorlaat. De oude, 13e-eeuwse stadsmuur, achterwand van de trouwzaal is mooi geïntegreerd in de gestuukte wand. Vanaf de straatzijde is deze oude stadsmuur in de ontvangsthal te zien. Deze muur loopt overigens via de raadzaal door tot en met de bovenste verdieping van het gebouw. De contouren van een huis met puntgevel dat tot de bouw van het bestuurscentrum tegen de muur aangebouwd was zijn nog waar te nemen. Door een glazen plaat in de vloer van de ontvangsthal is te zien hoe de Binnendieze onder het gebouw doorstroomt.
De glazen achtergevel van deze nieuwbouw detoneert nogal t.o.v. de historische bebouwing.

ACHTER HET STADHUIS: V&D

Aan de voorzijde van de V&D loopt men via het straatniveau de winkel binnen. Hier aan de achterzijde moet je via deze trap naar binnen. Tussen voor- en achtergevel zit een niveauverschil van ca 1.50 meter. De Markt en de Hooge Steenweg liggen van oudsher hoger dan de omliggende straten.

ACHTER HET STADHUIS: Overkluizing Verwersstroom

Vanaf de openlegging in de Snellestraat tot het Lombardje is de Verwersstroom geheel overkluisd. De huizen in de Snellestraat, Achter het Verguld Harnas en Achter het Stadhuis staan allemaal over de Verwersstroom. Dit is ook zo met de oude V&D die, al varend over de Binnendieze herkenbaar is aan een dertig meter lange betonnen koker. Op die plek moesten in 1929 vijf oude panden, inclusief overkluizing plaatsmaken voor het warenhuis. De betonnen constructie past weliswaar niet in het geheel van de gemetselde togen maar geeft wel een indruk van de wijze waarop men destijds over de Binnendieze dacht.

ACHTER HET STADHUIS 4-6: Klein Rome/schuilkerkjes

Op het einde van de 16e eeuw en zeker in het begin van de 17e eeuw namen, onder invloed van het Twaalfjarig Bestand in de Tachtigjarige Oorlog als gevolg van de Contrareformatie, het aantal kloosters en refugiéhuizen flink toe (totaal meer dan twintig). De stad kreeg hierdoor de bijnaam van *Klein Rome*. Op een bepaald moment telde men op elke vijftien inwoners één pater, broeder, frater of zuster.
Tussen de nummers 4 en 6 liep vroeger een steegje naar een van de vele schuilkerkjes.
Dit schuilkerkje was ondergebracht in een achterhuis van het pand De Wildeman in de Verwersstraat nummer 7. Rechts van dat pand lag ook nog een steegje dat als toegang/vluchtweg diende.
Deze kerkjes ontstonden na de inname van de stad in 1629. Het katholieke geloof mocht niet meer in het openbaar worden uitgeoefend. Op een gegeven moment konden deze katholieke kerkdiensten met behulp van o.a. steekpenningen uit het zicht en gehoor alsnog doorgaan.

Schuilkerk De Wildeman

Volgens een andere bron heeft het schuilkerkje in de 2e helft van de 17e eeuw ook de naam gehad van *Onze Lieve Vrouw in de Zon.*
In de 17e en 18e eeuw heeft er op het achtererf een schuilkerk gestaan. Aanvankelijk vermoedelijk in het achterhuis van Verwersstraat nummer 9, De Blauwe Hand en pas later achter het huis op nummer 7, De Wildeman. In 1655 werd deze schuilkerk al in een *memorial* van de stadhouder van de schout, Martinus Ackersdyck vermeld. Heimelijk konden katholieke Bosschenaren hier naar de kerk gaan. Het schuilkerkje kon via een straatje noordelijk van dit pand, dat uitkwam in de Verwersstraat (tussen De Wildeman en Sint Anna) en ook vanuit de straat Achter het Stadhuis bereikt worden. Het was ook nog bereikbaar via een brug over de Binnendieze achter het pand Sint Anna in de Verwersstraat.
Waarschijnlijk is het bouwvallige schuilkerkje vanaf 1731 niet meer gebruikt.
De jezuïeten hebben het kerkje bediend.

ACHTER HET STADHUIS 4-6: Steegje.

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en loopt dood.
Het steegje is afgesloten door een dichte houten deur in een stenen gevel die ca. 2.5 meter hoog is. Ca drie meter daarachter is een houten wand tussen beide gevels aangebracht die tot en met de bovenverdieping doorloopt.
Dit steegje vormde vroeger een sluipgang naar een schuilkerkje dat achter het huis De Wildeman in de Verwersstraat heeft gestaan. Noordelijk van dit pand lag vroeger ook nog een steegje dat eveneens toegang gaf tot het schuilkerkje. Hiervan is niets meer terug te vinden. In 1861 werd dat huis aangekocht door Jhr. mr. L.B.C. Van Sasse van Ysselt, auditeur-militair.

ACHTER HET STADHUIS 10: In de IJdele, Onrustige Wereld

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het statige herenhuis heeft een fraai 19e eeuws interieur dat de oudere kern van het pand bedekt. Boven de geornamenteerde stucplafonds gaan 16e en 17e-eeuwse moer- en kinderbalken schuil. De paneeldeuren, binnenpui, betimmeringen en stucplafonds vormen samen één rijk voorbeeld van de interieurafwerkingen uit de vroege 19e eeuw.
Het zijhuisje aan de rechterzijde is in de 19e eeuw over de Binnendieze (de Verwersstroom) heen gebouwd.
Het pand is na de Tweede Wereldoorlog nog een tijd een woonhuis geweest. Vervolgens kreeg het een winkelfunctie. Daarna betrok, zoals bij zoveel panden in de binnenstad de horeca het pand.

Oorlogsgeschiedenis Joodse families/Joods rusthuis

Abraham van der Heijden was in 1878 met Line Hijmans getrouwd en drie jaar later naar 's-Hertogenbosch verhuisd. Daar kwam hij met zijn gezin ongeveer 120 jaar geleden in het pand Achter het Stadhuis 10 te wonen. Dit pand, De IJdele Onrustige Wereld genaamd had hij als woonhuis gekocht. Abraham was veekoopman van beroep en had in de Berewoutstraat ook een slagerij annex vleesexportbedrijf. Hij overleed in 1935.
Vijf ongehuwde dochters van Van der Heijden, Anna, Cato, Suzanna, Carolina en Betsie exploiteerden een rusthuis in het grote pand. Maar het waren joden, wat betekende dat er vanaf 10 mei 1940 veel veranderde. In het huis woonden toen onder meer twee Duitse joodse vrouwen die voor Hitlers nationaalsocialisten naar het vrije Nederland gevlucht waren. Het mocht niet baten: Bertal Hahn en Lina Michel zouden in Sobibor komen te overlijden. De maatregelen tegen de joodse Nederlanders werden eveneens langzamerhand duidelijker. Het

was dan ook geen wonder dat de gezusters Van der Heijden probeerden onder te duiken. Men probeerde heimelijk huisvesting te krijgen in Het Lombardje, maar daar was geen plaats. Evenmin lukte het bij een katholiek geworden nicht in een Tilburgs klooster onder te duiken. In maart 1943 deed men een laatste beroep op de Bossche burgemeester om hulp: *Wij maken een verschrikkelijke lijdensweg mede, mijne geheele familie zijn naar Polen, waar wij sinds maanden niets meer vernomen hebben ...* Het heeft niet geholpen: de vijf zussen en een inwonende dame (Roosje Haagens) werden opgehaald. Kees Spierings zag het als kleine jongen gebeuren: *Ik kwam op een oorlogsdag de Ridderstraat uit op weg naar de Verwersstraat en juist voor hun huis zag ik een autobus staan: transport van de Bossche joden... Ik heb toen heel even, in een flits, gezien hoe men doende was. Het is een onvergetelijk part van een seconde geweest*. De reis had Sobibor als einddoel en alle zes zijn er in april en mei 1943 overleden. Een getrouwde zus van de vijf is met haar man eveneens in een concentratiekamp om het leven gekomen. Het gezin Van der Heijden-Hijmans telde ook twee zonen. Hartog van der Heijden was met vrouw en drie kinderen ondergedoken in Mariaheide, werd verraden en zij kwamen in Auschwitz om het leven. Ies van der Heijden was met vrouw en dochter ondergedoken op de zolder van een leeg internaat aan de Glorieuxlaan in Vught. Toen enkele jeugdige Vughtenaren op hun beurt inbraken in het pand, kennelijk om er een feestje te houden, verscheen de gewaarschuwde politie die er toen ook enige joodse families ontdekte. Ook zij werden vervolgens in Auschwitz en Oost-Europa vermoord. Voor hen was er vijfenzestig jaar geleden geen bevrijding; de hele familie was uitgemoord.
Op 2 mei 1943 betrokken nieuwe bewoners het huis Achter het Stadhuis 10. Was de inboedel al geroofd? Dan lagen de meubels in de *opslagplaats voor Joodse goeder*en in de Minderbroedersstraat in afwachting van overbrenging naar Duitsland, hoewel er ook Bosschenaren waren die niet te beroerd waren kleding, kasten en meubels te *bewaren*.
In de synagoge aan de Prins Bernhardstraat hangt *Ter Eeuwige herinnering* voor God een lijst met namen van omgekomen leden van de joodse gemeenschap van 's-Hertogenbosch. De gezusters Van der Heijden staan ook bij de 268 namen van mannen, vrouwen en kinderen die niet meer terugkeerden.

ACHTER HET STADHUIS 14: Het Pacillyhuis

Dit pand dat een heel stuk achter de rooilijn staat is genoemd naar de vroegere bewoner Charles Pacilly, rector van het Sint-Janslyceum. Hij woonde hier in het midden van de vorige eeuw. De naamgeving was een hulde voor het vele werk dat hij verrichtte voor de armen in deze stad. Ook hiervoor lag een ver naar achteren gelegen pand. In de 18e eeuw was het een sociëteit.

ACHTER HET STADHUIS 36: Int Wilt Vercken, voormalig Limburgia

Het pand is een gemeentelijk monument.

Uit de baksteenformaten in de kelder kan worden afgeleid dat dit pand waarschijnlijk in de 14e eeuw is gebouwd. In de afgelopen eeuwen is het diverse keren verbouwd.
Het heeft een lange traditie als bekende horecagelegenheid, zoals café Limburgia en Int Wilt Vercken. Deze laatste naam droeg het pand al in 1443. Het wordt gezien als het oudste café in de stad. Inmiddels is de eigenaar van het café eind 2010 failliet verklaard. Jammer genoeg is de traditie van een eeuwenoud café niet meer voortgezet en heeft het pand een winkelbestemming gekregen.

ACHTER HET SWART LEEUWKE

ACHTER HET SWART LEEUWKE.

Het niet afgesloten steegje ligt tussen de huisnummers Hinthamerstraat 202 en 204. Het is genoemd naar het hoekhuis op nummer 204. Het straatnaambordje is niet meer aanwezig.

ACHTER HET VERGULD HARNAS

ACHTER HET VERGULD HARNAS

Deze straat is genoemd naar het pand dat hier vroeger op de hoek heeft gestaan waar nu een fotozaak is gehuisvest. Daar was een smederij gevestigd. Dat pand heette *Het Verguld Harnasch*. Veel straten en steegjes zijn in deze stad genoemd naar het hoekpand. In een aantal gevallen begint de naam van het steegje dan ook met de toevoeging “Achter …”.
De straat ligt buiten de eerste stadsmuur. Al snel na de aanleg hiervan werd er buiten de muur gebouwd.
Na de ontmanteling is de stadsmuur gesloopt. Een andere bron vermeldt dat de poort pas in de 15e of begin 16e eeuw is afgebroken.
De Binnendieze (huidige Verwersstroom) stroomde langs het huis Het Verguld Harnas en werd als vestinggracht gebruikt. De stadsgracht, een tak van de Binnendieze, bleef behouden en werd in de 16e eeuw op meerdere plaatsen overbrugd en later bebouwd.
Deze straat heette ooit ook De Zijle (waterloop of uitwateringssluis). Een naam die mogelijk verband hield met een in de 13e eeuw gedempte waterloop. Een zijl is een afloop van water, of ook wel een uitwateringssluis. De gedempte stadsgracht stond oorspronkelijk in verbinding met de Vughterstroom.
Pas in de 19e eeuw is het laatste niet overkluisde deel van de Binnendieze op de hoek met Achter het Stadhuis bebouwd.

Links op de hoek bij de gevel ligt een rooster in de bestrating. Hieronder stroomt nog steeds een vroegere vestinggracht van de Binnendieze (Verwersstroom). Dit rooster zorgt voor enige lichtinval in de donkere overkluisde Binnendieze.
In het begin van de 16e eeuw stonden er hier enkele huizen. De fiscale registers maken melding van een bakker, een kleermaker en een barbier.

ACHTER HET VERGULD HARNAS 11

Dit appartementen- en winkelcomplex is ontworpen door de architect Wilco Meeuwis. Hij is tevens geestelijk vader van het Guardianenhof bij de Snellestraat en het hotel van de Efteling.
U herkent aan de stijl vermoedelijk wel wat Zuid Europese en Moorse invloeden. Dat is ook logisch omdat de architect weliswaar lang in ’s-Hertogenbosch woonde en daar werkzaam was maar nu al jaren lang in Sevilla, Spanje woont.

Archeologische vondsten

Bij het archeologisch onderzoek in 1997 en 1998 trof men hier een zware fundering aan die duidde op voormalige woontoren uit 1250 met een plattegrond van 5 bij 6,5 meter. Al eerder, in 1975 werden vlakbij ook resten van een woontoren gevonden. De vondsten maken duidelijk dat het gebied net buiten de Vughterpoort (Jodenpoort) in de 13e en 14e eeuw een plek was waar de bewoners tot de elite van de stad behoorden, en dat tot uiting wilden laten komen in hun huizen. Een quasi-verdedigbare woontoren moest iets van de status geven van de adellijke kastelen op het platteland. Links en rechts van de woontoren stonden rond 1300 houten stadshuizen. Tijdens dit onderzoek t.b.v. deze nieuwbouw ontdekte men, niet erg diep begraven tegen de fundering van een van de buurpanden op 5 januari 1998 ook een kan met uiteindelijk 2119 zilveren munten. Voordat men het juiste aantal kon vaststellen moest men met behulp van een vloeistof (titriplex) heel voorzichtig de kan en munten van corrosieaanslag ontdoen
De jongste munten zijn op zijn laatst in 1304 geslagen. Onder in de kan trof men ook nog een zilveren gespbroche aan. De verschillende munten hadden, opgeteld een waarde van 1860 Hollandse penningen. Munten met een hoge waarde zitten er niet bij. De munten komen uit Frankrijk (feodaal en koninklijk), België, Duitsland en Nederland.

Mogelijk was de pot met munten verstopt in afwachting van betere tijden. Bekend is dan in de jaren 1305 en 1306 de stad grote problemen kende. Er werd gevochten en gemoord in de stad. Van de munten zijn er 84 te bezichtigen in het Noordbrabants Museum.

De gevelsteen verwijst naar deze oude bebouwing. Bij deze opgravingen zijn ook funderingsmuren aangetroffen van rond 1400. Dat huis is al in een vroeg stadium buiten de 1e stadsmuur gebouwd. Tot 1938 stond hier het sociëteitsgebouw van de Katholieke Kring en daarvoor heeft er ook een groot gebouw gestaan dat nog voorkomt op kaarten uit 1830. Daarvan zijn resten aangetroffen waaronder de kelder en een waterput. Op een nog oudere kaart stonden in de buurt van deze plek zes huisjes naast elkaar getekend. De stenen funderingen van de houten huisjes zijn bij de opgravingswerkzaamheden blootgelegd. Het was de overgangsfase van houten huizen naar geheel stenen huizen. Van een houten huis is ook een deel van de lemen vloer gevonden. Vroeger bevonden zich op deze plaats een huis en een steeg met dezelfde naam, die waarschijnlijk ontstaan is door de aanwezigheid van een wapensmederij.
Het gebouw wat na 1938 hier werd neergezet heeft nu plaats moeten makken voor dit complex.

Bouwgegevens

Het pand heeft **Gaudi-achtige** kenmerken maar grijpt ook terug naar **jugendstil** en **art deco-elementen.** Beide in een **neostijl.** Het wordt ook omschreven als **postmodernistisch (periode: hedendaags).**
De architect laat zijn fantasie hier de vrije loop. In plaats van vernieuwing wendde hij zich tot vroegere kunstuitingen. Er ontstond een kunst vol ironie, humor en relativering. Materialen uit het verleden worden geplaatst in een nieuwe context. Glas wordt nog steeds overvloedig gebruikt. Plagiaat plegen mag. Motieven, stijlen of constructiemethoden worden aan alle kanten in een eclectische mengeling geleend of gekopieerd.
De kenmerken zijn: torentjes, speelse metselwerkvlakken, bogen, geglazuurde steen en pannen, geen symmetrie, afwisselende vormen en kleurgebruik.

ACHTER HET VUURSTAAL

ACHTER HET VUURSTAAL

Dit bewoonde steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Het steegje kent haar huidige vorm al sinds de 17e eeuw. Het is toegankelijk vanaf de Hinthamerstraat en loopt aan de andere kant bij een ijzeren hek dood op een tak van de Binnendieze, de Groote Stroom. Naar rechts kijkend zien we op een toog boven de Binnendieze een schildering van Jheronimus Bosch.
Aan de overzijde van de Binnendieze ligt nu nog de tuin van het Groot Ziekengasthuis.
Dit gebied gaat de komende jaren volledig op de schop. Er komen woningen en winkels, het wordt een zogenaamd ABC-gebied: archief, bibliotheek, cultuur.
Op nummer 14 in het steegje is een prachtig gerestaureerd onderhuis te zien.
Het steegje is genoemd naar het huis op de hoek, Hinthamerstraat 30, genaamd Het Vuurstaal. Een vuurstaal is de ijzeren aanslag van een revolver, een hard stuk metaal waarmee je vonken op een vuursteen kon maken. Met die vonken kon je stro of een tondel aansteken. Kennelijk heeft hier ooit een wapensmid gewoond.
Daarvoor heette dit Het Gruitstraatje, naar het kantoor van de hertog dat daar stond. Gruit was een plantje, dat bij het brouwen van bier gebruikt werd. Er werd belasting op geheven. Later (vanaf ongeveer 1450) gebruikte men hop in plaats van gruit. Degene die de belasting op gruit voor de hertog in ontvangst nam, was de gruitmeester. Waarschijnlijk was een verre voorvader van de familie De Gruyter een gruitmeester.
Het steegje kreeg ook nog de namen Gruenstraatje en Gang naar ’t Convent der Predikheren.
In dit steegje was in de 2e helft van de 20e eeuw ook de nooduitgang van de bioscoop Cinema Royal die zich aan de Hinthamerstraat bevond.

Brantsgasthuis

Hendrik Brant en zijn zuster Elisabeth hebben in dit voormalige Gruiterstraatje, dat thans Achter het Vuurstaal wordt genoemd nabij de zogenaamde witte appelboom gelegen achterhuis op 8 juli 1465 een gasthuisje gesticht voor vijf arme vrouwelijke familieleden. De instelling werd door de stichters gedoneerd met roggepachten, terwijl verder door hen werd bepaald, dat aan elke bewoonster in de vastentijd twee kwarten raapolie moesten worden uitgereikt.
Later wordt het Ulemansgasthuis, gelegen in het steegje Achter De Wereld ook het Brantsgasthuis genoemd. Dat gasthuisje zou op 17 februari 1400 zijn gesticht door Christina Ulemans en was bestemd voor acht oude, armlastige en eenzame vrouwen.
Het is niet duidelijk waarom deze naamswijziging heeft plaatsgevonden.

Een wanschepsel

In 1595 gebeurde er iets opmerkelijks. In het steegje werd een mismaakte baby met twee halzen en twee hoofden geboren. Het leefde slechts één kwartier. In die korte tijd werd het nog even snel door de vroedvrouw gedoopt. Al snel daarna wist iedereen in de stad wat er was gebeurd. Men wilde dit *wanschepsel* ook wel eens zien. Deze grote belangstelling voor het kindje werd opgemerkt door enige ondernemende *borgeren ende ingesetenen der stadt*. Zij verzochten schriftelijk aan het stadsbestuur om het dode kind te mogen balsemen en het daarna gedurende drie maanden buiten de stad tentoon te stellen voor belangstellenden. De ongehuwde moeder had hiertoe al gauw toestemming gegeven. Ter verontschuldiging voor haar kan gezegd worden dat zij in behoeftige omstandigheden verkeerde. Bovendien had haar vrijer Hendrick, die als soldaat in Heeswijk lag haar beloofd te trouwen maar hij kwam zijn belofte niet na. Zij hadden het stadsbestuur ook beloofd om na drie maanden weer naar ’s-Hertogenbosch terug te keren *omme deselve ter gewyder aerden te bestellen soo dat behoirt.* Het stadsbestuur was het hier niet mee eens en wilde het kind zo snel mogelijk laten begraven. Het lijkje was echter al verdwenen. De moeder had het dode kind voor twee maanden “uitgeleend” tegen betaling van 150 gulden. Uiteindelijk werd het lijkje toch achterhaald en naar de Franse kerk gebracht. Dit was de oude Annakapel aan de Sint Annaplaats. Van hieruit werd het op bevel van het stadsbestuur onmiddellijk begraven.

ACHTER HET WILD VARKEN

ACHTER HET WILD VARKEN

Deze straat is genoemd naar het café op de hoek met de naam Int Wilt Vercken. Voor zover bekend lag hier rond 1428 al een stadsherberg met de naam *huyze int Wilt Vercke*. Die deed tevens dienst als hospitium, een plaats waar reizigers tot rust konden komen en zo nodig verzorgd werden. Begin 16e eeuw was het een café, vermoedelijk een van de oudste van de stad. In 1894 kreeg het de naam Maastrichts Bierhuis, begin 20e eeuw werd het omgedoopt tot Café Billiard Limburgia, deze naam heeft tientallen jaren bestaan. In 2001 kreeg het de naam Stadscafé Konincks. De huidige café-uitbaters hebben het in 2005 weer Int Wilt Vercken genoemd

Tegenover dit pand stond in oude tijden op Achter het Wild Varken 3 het posthuis op Maastricht. Op 4 april 1679 verkreeg Johan van de Graaf het recht om een geregelde postwagendienst op het zuidelijk gelegen Maastricht te houden, een concessie van 36 jaar. Hij mocht uitsluitend personen heen en terug transporteren; in 1701 werd hem ook vergunning verleend om brieven te vervoeren. Op 28 februari 1763 verkochten zijn erven het *recht van octroy op de wagenposterye* aan derden. In 1867 kwam het grote pand in bezit van de Sociëteit De Katholieke Kring, dat in datzelfde jaar door oud-minister Van Son was opgericht. Die liet het oude posthuis afbreken en er een nieuw sociëteitsgebouw voor in de plaats bouwen; in 1938 werd het gesloopt.
Deze sociëteit was daarvoor even gevestigd in het café Plaats Royaal, Achter het Stadhuis.

ACHTER HET WILD VARKEN 9

Dit pand is een rijksmonument.
Het aanvankelijke woonhuis stamt uit omstreeks 1825 en had aanvankelijk een gepleisterde lijstgevel en een omlijste ingangspartij in empirestijl. Vermoedelijk is omstreeks 1930 de lijstgevel vervangen door een bakstenen trapgevel waarbij het poortje aan de rechterkant is gehandhaafd.
Thans is hier het Bureau Gemeentewerken gevestigd.
De holgeprofileerde natuurstenen poort is afgesloten door een uitgekraagde lijst die rust op kopjes waarvan er een is verdwenen.

ACHTER HET ZWARTE BEERKE

ACHTER HET ZWARTE BEERKE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, loopt vanuit de Vughterstraat tussen de nummers 96 en 98 door naar het Kruisbroedershof tussen de nummers 27 en 29. Het steegje is in de Vughterstraat afgesloten met een hekwerk.
Het steegje is genoemd naar het hoekhuis De Zwarte Beer of Het Beerken met daarnaast, inmiddels achter één gevel het voormalige pand De Ossehuit, Vughterstraat 98.
Boven de deur van deze voormalige pastorie van de Kruiskerk is in het bovenlicht een bijzonder mooie spinnenkop aangebracht met o.a. afbeeldingen van draken.
Het pand De Zwarte Beer/Het Beerken maakte oorspronkelijk onderdeel uit van de kruisheren die het Kruisbroedersklooster bewoonden. Deze monniken hadden zich in 1467 afgescheiden van de bogarden om zich bij de kruisheren aan te sluiten. In 1470 betrokken zij hun klooster aan de huidige Kruisbroedershof, toegewijd aan de Heilige Catharina van Alexandrië.
Het pand was vanaf ongeveer 1770 tot 1954 de pastorie van Sint-Cathrien. Later werd het aan een particulier verkocht. Aanvankelijk liep het steegje dood op een aaneengesloten gevelwand aan de Kruisbroedershof.
Bij een renovatie van de woningen op de nummers 98 en 100 is het steegje Achter het Zwarte Beerke weer toegankelijk gemaakt. Dit was mogelijk omdat één raam van de voormalige pastorie werd uitgebroken en het eeuwenoude steegje daarachter, dat vroeger leidde naar de schuilklerk, weer ontsloten werd. Nu zijn daarin de voordeuren van de (boven)woningen aanwezig. Later zijn in de tuin op het achtererf nog vier woningen gebouwd.
Thans is de onderdoorgang in principe vanuit twee richtingen bereikbaar. Aan de zijde van het Kruisbroedershof is het eerste deel overbouwd. Vanuit het Kruisbroedershof is het steegje open; aan de kant van de Vughterstraat is het afgesloten met een ijzeren hekwerk.
Op de plaats waar nu het steegje over de Binnendieze loopt lag vroeger ooit één van de leerlooierijen die de stad kende.
Het pand Vughterstraat 96 stamt oorspronkelijk uit 1603 en heeft als naam ’t Wit Pertjen.

Schuilkerk Sint-Cathrien

Nadat het pand/perceel in 1651 een nieuwe eigenaresse kreeg is op haar perceel, in of achter haar huis een schuilkerkje ingericht van de parochie van de Sint-Cathrien.
Uit een *memoriael* van Martinus Ackersdyck blijkt dat bij zijn inval in de schuilkerk dit bedehuis in ieder geval in 1652 al in gebruik was. Hij vermeldt in zijn *memoriael* onder andere dat de eigenaar als boete *voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert gulden ende daervan aen mijn Heer gegeven twee hondert veertich gulden.* Hij hield hier dus telkens zestig gulden per constatering aan over.
Nadat de ergste vervolgingen wat waren bedaard timmerde men omstreeks 1696 een apart houten gebouwtje met twee toegangen als bedehuis in de tuin van Het Beerken.
In het kerkje hing toen een schilderij van Theodoor van Thulden uit ca. 1654: *de Moedermaagd geeft de rozenkrans aan de H. Dominicus.* De heilige is afgebeeld in de typische kleding van de dominicanenorde: een lang wit kleed, zwarte open mantel met capuchon. Alle bekende attributen van Dominicus zijn daarbij aanwezig: de hond met de fakkel, de rijksappel en de lelietak in de hand. Waarschijnlijk deed dit schilderij dienst als retabel. De dominicanen zagen hier de stichter van hun orde vereeuwigd.
In 1745 stortte het bedehuis De Nobel/Sint-Jan in de Kruisstraat in. Dit schuilkerkje diende als parochiekerk van de Sint-Jan en de Sint-Cathrien. Vanaf dat jaar werd deze schuilkerk als parochiekerk van de Sint-Cathrien beschouwd.
In 1774 werd het schuilkerkje wat opgeknapt. De houten vloeren werden vervangen door plavuizen, het dak opgeknapt en er werd schilderwerk verricht. Rond 1785 werd er nog een orgel bovenop het oksaal gebouwd.
De schuilkerk werd aanvankelijk bediend door de paters dominicanen/predikheren. Vanaf 1763 namen de reguliere geestelijken (wereldheren) de zielzorg over van de paters.
De bidplaats kon onder andere via het links ervan gelegen steegje worden bereikt.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 18 meter, breed 8,5 meter en een tweede deel met een lengte van 6 meter en 5 meter breed.
Op last van Napoleon I Bonaparte werd de schuilkerk in 1811 ontmanteld en vervolgens gesloopt. De katholieken konden weer in de Sint-Cathrien terecht. Volgens J.A.M. Roelands is het voormalige schuilkerkje, na lange tijd te zijn gebruikt als wasserij en woonhuis pas afgebroken rond 1964.

Henk(es), 3-11-2011

ANNE FRANKPLEIN

ANNE FRANKPLEIN

Dit plein ligt op de kruising van de Waterstraat, Prins Bernhardstraat, Keizerstraat en Wolvenhoek.
Onder het plein loopt een tak van de Binnendieze. Het ligt in de bedoeling, gelijk met de aanleg/uitbreiding van het Museumkwartier een deel van deze tak open te leggen waardoor ook de 17e-eeuwse Coninxbrug in de Keizerstraat weer zichtbaar wordt. Begin december 2010 besloot het college van B en W dit voornemen vooralsnog niet uit te voeren, mede vanwege de drukke verkeerssituatie op deze plek.

Tegel dagboek Anne Frank

Dit plein is genoemd naar Annelies Marie (Anne) Frank, geboren in 1929 en in 1945 in het concentratiekamp Bergen-Belsen overleden. Zij was een 15-jarig meisje van Duits-Joodse afkomst. Zij dook tijdens de Tweede Wereldoorlog met haar familie onder in Amsterdam. Door verraad werd het gezin opgepakt en op transport gezet naar Duitsland. Zij is bekend geworden door haar dagboek dat in tientallen talen is vertaald onder de titel Het Achterhuis.

Op het plein staat op een tegel een tekst uit haar dagboek:

Als ik opkijk naar de hemel
Voel ik op de een of andere manier
Dat deze wreedheid zal ophouden
En dat de vrede zal terugkeren

De gedenkplaat bevindt zich vlakbij een monument De Vredespaal.

Vredespaal

Een Vredespaal is een paal, waarop aan elke zijde in een andere taal de zinspreuk staat: *Moge vrede heersen op aarde.*
Hier in ’s-Hertogenbosch gaat het om de Nederlandse, Engelse, Franse en Japanse taal.
Als reactie op de verwoestingen en gruwelijkheden van de Tweede Wereldoorlog, richtte de Japanner Masahisa Goi eind 1945, namens de Japanse organisatie Society of Prayers for Peace de eerste Vredespaal op. Hij bedacht de tekst vanuit het verlangen dat niemand meer wraak en haat tegen andere mensen zou koesteren. Over de gehele wereld verspreid staan er momenteel ongeveer 250.000 Vredespalen. Tijdens de recente herinrichting van de Prins Bernhardstraat en de reconstructie van het Anne Frankplein werd ook de Vredespaal teruggeplaatst. De paal werd onthuld op 26 oktober 1997. Het initiatief hiervoor was van Pax Christi.

ANNE FRANKPLEIN: 2

Nabij de voordeur zien we een gevelsteen met een tekst van Domien van Gent: *houdoe wôr.* Dit betekent: tot ziens.

BANDSCHE POORT

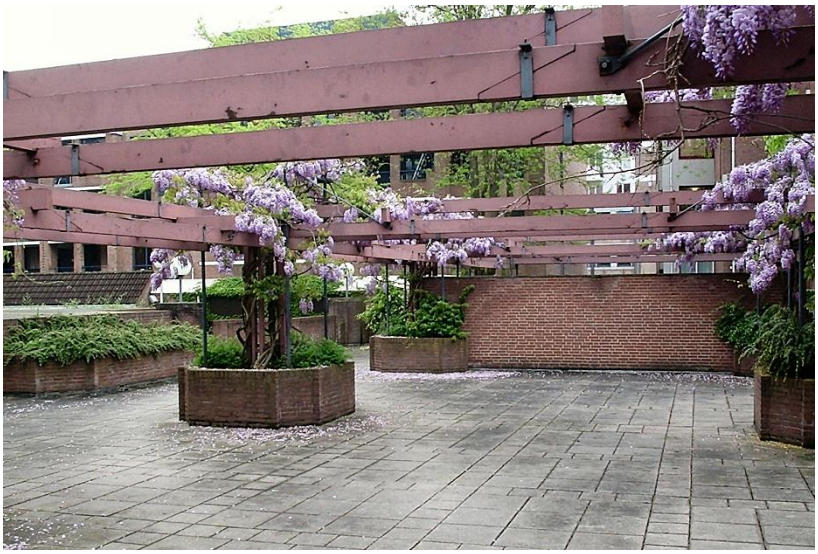
BANDSCHE POORT

In deze voormalige volkswijk droegen de bewoners van de Beurdsestraat (en ook Bandsche Poort, Kemelsharenhoek en Oude Hulst) hun liefde uit voor Maria. Jaarlijks trok een Mariastoet (op de eerste zondag in mei om 18:00 uur) langs de Beeweg waar een Mariabeeldje met een kaarsje te zien was. De aandacht voor Maria was ook in 1948 nadrukkelijk aan de orde toen zij gezamenlijk zeventien keer in het Casino het toneelstuk Bosch’ Marieke opvoerden.
In 1947 maakte Frans Evers een Mariabeeldje dat oorspronkelijk op de hoek Bandsche Poort - Oude Hulst stond.
Na de afbraak van de huizen daar zocht men in de buurt naar een vaste plek zonder het risico te lopen dat het weer zou moeten verdwijnen. Dat gevaar bestaat nu niet meer omdat het huis, Sint Jorisstraat 33, het voormalige Refugiéhuis Sint-Geertrui waaraan het beeldje nu is bevestigd op de monumentenlijst staat. Het beeld herinnert aan het volksstuk Bosch’ Marieke, geregisseerd door Kees Spierings en opgevoerd door de bewoners uit de directe omgeving (Oude Hulst, Weversplaats, Mortel, Bandsche Poort en Berenbijt).
Tijdens opgravingen op het achterterrein van de Hof van Zevenbergen (Keizerstraat 12) werd een onbekende waterloop aangetroffen. Waarschijnlijk werd deze gevoed door middel van een (kleine) doorgang in de Zuidwal ongeveer ter hoogte van het huidige straatje de Bandsche Poort. Of deze doorgang van een hekel voorzien is geweest, is onbekend. Waarschijnlijk is deze waterloop al vroeg gedempt, op geen enkele bekende afbeelding is hij terug te vinden.

BARBARAPLAATS

BARBARAPLAATS

Doorlopend vanaf de straat Achter de Tolbrug komen we via een trapje uit op de Barbaraplaats, een oase in de binnenstad. Aan de linkerkant valt schitterend de kleinschaligheid van de architectuur te bewonderen, zoals de diverse trapgeveltjes van de huizen aan de Orthenstraat.
De Barbaraplaats is genoemd naar Barbara Disquis (ook wel genoemd Dischot of Van Oostenrijk), de buitenechtelijke dochter van keizer Maximiliaan van Oostenrijk. Zij werd geboren omstreeks 1482, een aantal maanden nadat Maximiliaan in 1481 een vergadering van de Orde van het Gulden Vlies in 's-Hertogenbosch had voorgezeten.
De Barbaraplaats ligt begrensd tussen Orthenstraat, Sint Geertruikerkhof en Pastoor de Kroonstraat.
Hier moet ongeveer de waterpoort gelegen hebben. Aan de buitenzijde van deze waterpoort was de samenloop van de Marktstroom en de Groote Stroom. Na de stadsuitbreiding is hier het Sint-Geertruiklooster gebouwd en is de waterpoort vermoedelijk toen al verdwenen.
Onder de grond zitten nog restanten van de 1e stadsmuur met waterpoort.
Naast het toenmalige Sint-Geertruiklooster stond in 1362 al de Kapel van het Heilig Kruis. De Orthenpoort die daar vlakbij lag werd dan ook wel Heilig Kruispoort genoemd.

Sint-Geertruiklooster

Hier lag vroeger het Sint-Geertruiklooster. Het werd gebouwd op de plaats waar eens de eerste herberg van de stad heeft gestaan, dicht bij de Orthenpoort. Overigens was het klooster eerst gehuisvest in een huis aan de Orthenstraat.
Achter het bijbehorende kerkhof had de Groote Stroom, even voordat hij in de haven uitmondde een sluis, de Geertruisluis.
Dit klooster, gesticht door de dominicanessen stond hier vanaf het midden van de 15e eeuw net binnen de 1e stadsmuren. Het staat vast dat zij er in 1442 woonden maar echter niet voor lang. Vermoedelijk hebben zij vanwege de armoede dit klooster al weer snel moeten verlaten (1448).
Het huis/klooster was eigendom van Petrus Gorter. Na zijn overlijden vroeg zijn executeur-testamentair in 1448 om in het inmiddels door de dominicanessen verlate klooster een Regularissenklooster te mogen vestigen.
In 1449 stuurde de bisschop van Luik uit het klooster van de Reguliere Zusters (kanunnikessen) van Maaseik vier koorzusters, twee werkzusters en een knecht met een augustijn als geestelijk bestuurder naar ’s-Hertogenbosch om in het klooster van Sint-Geertrui de levenswijze volgens de regel van de heilige Augustinus in gaan belijden en om de aanwezige zusters te onderrichten in de gebruiken van deze orde. Zij werden dan ook reguliere zusters in plaats van gewone zusters.
Later kregen de kanunnikessen van Sint-Augustinus toestemming zoveel nonnen aan te nemen als de kloosterbezittingen toelieten. En aangezien er veel nonnen waren kon het klooster flink uitbreiden.
Het klooster was bestemd voor de *betere* (hoogadelijke) dames. Men bouwde een nieuwe kerk op de plaats van het kleine, oude kloosterkerkje. Deze kerk werd in 1451 ingewijd. De nieuwe kerk was een éénbeukig ge-

bouw met een driezijdig gesloten koor waaronder zich een crypte bevond. Er stonden drie altaren in de kerk. Het gebouw stond met het koor tegen de Binnendieze. Het had verder een vijf traveeën diepe, overwelfde nonnengalerij, een houten tongewelf en een voorportaal met een veelhoekige traptoren en een dakruiter. Het was een zogenaamde dubbelkerk, wat inhield dat er een tussenverdieping of galerij aanwezig was. Beide, boven elkaar liggende ruimtes boden een mooi uitzicht op het hoogaltaar. In het bovenste gedeelte waren fraaie glasramen aangebracht. Vanaf deze galerij konden de nonnen, niet gestoord door de andere kerkgangers de mis bijwonen. De nonnen hadden ook een speciale ingang aan de noordzijde.
De nonnengalerij was groot en besloeg ongeveer de halve kerk. Met een lengte van 38 meter en een breedte van ruim elf meter behoorde de kerk met torenspits tot de grotere kloosterkerken van de stad.
Nabij de kloosterkerk stonden de kloostergebouwen. Er was een inpandige verbinding met de kerk.
Op de achtererven van Orthenstraat 37 en 39 bevonden zich de keuken en de refter van het klooster.
In 1453 was het klooster verheven tot een volwaardig convent met het recht om novicen te aanvaarden en uit te groeien tot dertig religieuzen.
Later werd er in 1466 een ziekenhuis aan toegevoegd. Waar het brouwhuis, het hoendershuis en het bakhuis hebben gestaan is niet helemaal duidelijk.
Over de kloostergebouwen geven een notariële akte uit 1475 en een akte uit 1634 een beschrijving: een ijzeren hek, spreekkamer, kapittelzaal en een gang binnendoor van het klooster naar de plaats waar de klok geluid werd. Door de sloop van het grootste deel van de bebouwing in 1842 ten behoeve van een gasfabriek, is een reconstructie van het klooster niet meer mogelijk. Van het kerkgebouw is meer bekend, omdat dit pas in de 20e eeuw in delen werd afgebroken. Archeologisch onderzoek heeft de oude vorm van de kerk met driezijdig gesloten koor, crypte, nonnengalerij, veelzijdige traptoren en portaal opgeleverd.
Het klooster raakte tot grote bloei. Het werd een van de mooiste en grootste kloosters van de stad. In 1529 kende het klooster ca. 90 nonnen. Omstreeks 1571 was dit aantal gedaald tot 53. Hun, veelal hoogadelijke namen zijn bewaard gebleven.
Het klooster stond op de plaats waar nu de patriciërshuizen in de Orthenstraat met de nummers 43 t/m 47 staan. De hoofdingang was vermoedelijk in het huis Orthenstraat 33/35 Het Kalkschip.
Dit straatje dat twee vertakkingen kende is nog terug te zien als onderdoorgang van dit huis, genaamd De Kloostersgang. Na de val van de stad in 1629 was het klooster tot uitsterven gedoemd. In 1666 waren er nog 21 zusters woonachtig en in 1703 vertrok de laatste zuster.
Het meubilair ging naar het klooster Groenendaal in Brussel, behalve het miraculeuze Mariabeeldje. Dat kwam langs enige omwegen in de Bossche Sint-Pieterskerk terecht en heeft daar gestaan tot deze kerk in 1972 werd gesloten.
Het klooster werd een Statenlogement voor de leden van de Raad van State als zij de stad bezochten. Daarna werd het tijdens de Franse invallen een militair hospitaal en arsenaal. In 1794 bakte men er brood. Rond 1800 werd hier ook een koffiehuis van de deftige sociëteit met de welluidende naam Muzijk-, en Redoute-Kollegie ondergebracht.
De kerk werd na de inname van de stad in 1629 flink beschadigd. Nadat de kerk was hersteld kwam zij in 1645 in handen van de Nederduits Gereformeerde kerk. In 1810 zijn de Nederlandse Hervormden weer in de kerk teruggekeerd. Zij bleven er twaalf jaar. Toen hun nieuwe kerk in de Kerkstraat klaar was verlieten zij voorgoed de Sint-Geertruikerk. De Sint-Geertruikerk werd toen betrokken door de Waalse Gemeente en het zou de laatste keer zijn dat het gebouw dienst deed als kerk. In 1847 vertrok men naar de nieuwe Waalse kerk in de Verwersstraat. Na 1842 werd ter hoogte van de nrs. 43-47 de Eerste Bossche Gasfabriek gesticht. Na de stichting van de Gemeentelijke Gasfabriek werd de kerk gesloten en met het kloostercomplex gedeeltelijk gesloopt. Defensie nam het overgebleven gedeelte in gebruik. In 1945 verdween het koor/apsis. De rest van het opgaande werk werd in 1970 gesloopt. De nog compleet aanwezige funderingen werden in 1976 gesloopt. De funderingen zijn gedeeltelijk in de bestrating van het Sint Geertruikerkhof aangegeven.

Hart hertog Arnoud van Gelder

In de bijbehorende kloosterkerk werd in 1473 het hart van hertog Arnoud van Gelder, den Vorst, lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en een waardig en sober levende man bijgezet in een *silvern casseken*. Van Gelder kwam voorheen regelmatig in de stad en verbleef dan nog wel eens in het klooster. Hij had bij testament aangegeven dat na zijn overlijden zijn hart in het klooster moest worden bewaard. Bovendien had hij zijn kostbaarheden aan het klooster geschonken. Bij de opgravingen in 1970 is het zilveren kistje met daarin het hart jammer genoeg niet gevonden. Mogelijk ligt het nog onder de grond want in genoemd jaar bleek dat de crypte onder het koor was ingestort. Door gebrek aan geld en tijd heeft men niet verder kunnen zoeken. Onder de grond liggen ook nog talrijke skeletten. De laatste periode voor zijn dood was Van Gelder zes jaar lang door zijn eigen zoon te Buren gevangen gehouden. Daar werd hij ook door de zusters bezocht. Eens bood een zuster

hem de mogelijkheid om in het habijt van haar te vluchten. Hij wilde dat echter niet omdat anders de zuster zou worden vermoord.

Barbara Disquis

De Barbaraplaats is genoemd naar de op het einde van de 15e eeuw (omstreeks 1482) geboren dochter Barbara van keizer Maximiliaan van Oostenrijk en de weduwe Disquis. Zij werd ook wel genoemd Dischot of van Oostenrijk. Tijdens het 14e Kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1481 (de top van het Ridderschap in die tijd, waar veel vorsten lid van waren) bracht de keizer zijn vrije tijd door met de weduwe Disquis. Deze dochter was het resultaat van zijn vrijetijdsbesteding. Barbara gaf er later de voorkeur aan in de stad te blijven hoewel zij als halfzuster van Filips de Schone naar het Hof van Bourgondië kon. Een andere bron vertelt dat keizer Maximiliaan van Oostenrijk Barbara in 1495 bij de betrouwbare Bosschenaar Gerrit van den Broeck had ondergebracht. Zij deed haar intrede in dit klooster in 1497 en stierf daar op 22 september 1568. In de historische verzameling van de Illustre Lieve Vrouwenbroederschap bevindt zich een portret van haar.

Zij heeft een kroniek geschreven die bewaard wordt in de Abdij van Berne. In haar kroniek over stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, verhaalt Barbara onder andere over de keren dat zij met hoog bezoek werd vereerd. Zo vertelt zij als volgt over een ontmoeting met haar vader in 1504, waarbij ook haar halfbroer Filips (die toen koning van Castilië was) aanwezig was: *…soo quam ick by den Kyser. Ende als de Coninck van Castelien mijn by sijn heer vader sagh staen, soo vraeghde hy wie ick was. Toen syde die Keiser ende nam byde handen ende syne: "Dit is mijn een lieven dochter". ...Toen woude mijn de Coninck kussen, soo toogh mijn de Kyser naer hem. Ten lesten wrong mijn de Coninck het hooft om ende kuste mijn. Toen riep hy luyde : "Heer, vader, dat is mijn suster; ick wil hier geen bagijn van gemaeckt hebben.*

Barbara vervolgde het verhaal door te zeggen dat zij zoiets helemaal niet op prijs stelde. Zij wilde in het Bossche klooster haar verdere leven slijten.

Het feit dat zij in een klooster te ’s-Hertogenbosch woonde geeft toch wel het grote belang aan dat door de adel aan de stad werd gehecht. Ze had het kennelijk ook naar haar zin omdat uit de stukken blijkt dat haar vader en ook haar broer diverse malen hadden gevraagd om uit te treden.

BASELAARSSTRAAT

BASELAARSSTRAAT

Tot in het 1e kwart van de 20e eeuw bevonden zich in de wijk restanten van grote, middeleeuwse gebouwen, zoals het al genoemde Baselaarsklooster, het Bethaniëklooster en het Van Deventhergasthuis. In de jaren twintig van de 20e eeuw werden deze bouwresten gesloopt en werd het hele gebied opnieuw verkaveld. Riante woningen kwamen er voor in de plaats en er verschenen nieuwe straten zoals, Baselaarsstraat, Bethaniestraat, Van Deventherstraat en Hekellaan.
De huidige naam Baselaarsstraat herinnert ons nog aan dit klooster.
De omgeving rond het voormalige Sint Jacobskerkhof kende veel kleine huizen. Het was een echte volkswijk. Achter de huizen strekten de warmoezen (moestuinen) zich uit tot aan de stadswal. Veel bewoners waren tuinder of hovenier.

Voormalig Baselaarsklooster

Deze straat verbindt de Windmolenbergstraat met de Bethaniestraat. De straatnaam herinnert aan het Baselaarsklooster, dat eeuwenlang aan het Sint Jacobskerkhof heeft gelegen.
Rond 1200 vestigden enkele heremieten (kluizenaars) uit Heesch zich op een zanddonk. Deze hoogte lag buiten de stadsmuren, langs de weg naar Den Dungen, tussen de huidige Sluizen 0 en 1 van de Zuid-Willemsvaart.
De officiële naam van dit mannenconvent luidde Porta Coeli (Hemelse Poort). Meestal sprak men echter van Baseldonk of Baselaarsklooster, naar de naam van de stichter Winaldus van Basel.
In 1244 of 1245 sloot deze vestiging zich aan bij de Orde van de Wilhelmieten, zo genoemd naar hun patroon Wilhelmus van Malavalle (overleden in 1157).
Hoewel begonnen als kluizenaarsgemeenschap met een strenge levenswijze, bereikten de wilhelmieten een redelijk grote welstand. Aan deze woongemeenschap kwam op deze plek in 1542 een einde toen de autoriteiten het bevel gaven alle kloostergebouwen tot de grond toe af te breken. Zij wilden voorkomen dat de in Brabant rondtrekkende Gelderse benden van Maarten van Rossum de gebouwen als verschansing en steunpunt zouden kunnen gebruiken.
In verband met deze oorlog met de hertog van Gelre in 1542/1543 moesten op bevel van Brussel ook de stadsmuren versterkt worden met een aarden wal van 24 voet breedte. Hiervoor werden meer dan tweehonderd huizen en huisjes afgebroken. Voorts moesten alle bomen binnen een zekere afstand van de muren gekapt worden.
Nu vestigden de baselaars zich onder de energieke leiding van prior Simon Pelgrom binnen de stadswallen op een gedeeltelijk onbebouwd terrein aan het Sint Jacobskerkhof/ Windmolenbergstraat. In eerste instantie namen de kloosterlingen hun intrek in het Rijke Fraterhuis.
In 1547 werd de eenbeukige kapel met een driezijdig gesloten koor gebouwd. De laatgotische poort was vervaardigd uit hardsteen en versierd met renaissance ornamenten en beeldhouwwerk uit mergel. Na 1629 is dit klooster verbeurdverklaard en in 1767 gesloopt.
Ook hier stond het bekend als een klein, maar rijk convent. Pelgrom maakte naam als geschiedschrijver over de oorsprong van ’s-Hertogenbosch.
Het klooster werd tijdens de beide Beeldenstormen in 1566 twee keer geplunderd. In 1629 moesten ook de baselaars de stad verlaten. In de 19e eeuw hield de Wilhelmietenorde als geheel op te bestaan.

BASELAARSSTRAAT 2-10

Dit is een groep van vijf vrijstaande, in detaillering identieke woningen die de lichtgebogen vorm van de Baselaarsstraat volgen en een omlopende hoekbebouwing in de Bethaniestraat hebben. De woningen zijn ontworpen door de architect J.J. van Dillen (architect van de Bossche Godshuizen), dateren uit 1933 en hebben een functionalistische vormgeving. De woningen zijn zowel qua ligging als qua architectuur uniek voor de stad. De hoogopgaande, gemetselde gevels, de sterk hellende lessenaarsdaken en de aanbouw van woningen tegen de blinde muur van het achtergelegen Psychiatrisch Ziekenhuis Reinier van Arkel (in de

achtergevel waren geen ramen toegestaan!), geven de bouwblokken een markant aanzien. Dit verklaart tevens de hoge tuinmuren.
De gehele detaillering is evenwichtig zoals blijkt uit de plaats en de afmetingen van de in de gevels geplaatste stalen kozijnen, nog versterkt door de toegepaste kleuren. Het totale complex vertoont mede daarom een helderheid die zich goed voegt in de afwijkend vormgegeven omgeving.
Het pand op nummer 2 diende oorspronkelijk als woning voor de architect die de omlopende hoekbebouwing aan de Bethaniestraat ontwierp als kantoorruimte voor zichzelf.

Bouwgegevens

Dit complex is aangewezen als rijksmonument.
De onderkelderde woningen van twee bouwlagen met een zolderverdieping zijn alle gebouwd op een rechthoekige grondslag onder een met dakleer bedekt lessenaarsdak met een fors overstek aan de voorzijde en een klein overstek aan de achterzijde.
Ze hebben gevels in schoon metselwerk van een imitatiehandvorm baksteen, gemetseld in kettingverband met een iets terugliggende voeg. De markante huizen zijn merkwaardig geproportioneerd door de hoge maar ondiepe vorm die ze hebben. De onderlinge samenhang wordt vergroot door de tussenliggende tuinen die verder ook aan de voorzijde van de woningen een smal oppervlak innemen en de duidelijke omgrenzing daarvan door middel van een lage muur aan de voorzijde en een hoge muur aan de achterzijde. De lage steense tuinmuur aan de voorzijde loopt over de gehele lengte van de bebouwing door en heeft een ronde ijzeren staaf aan de bovenzijde en hardstenen hoekblokken bij de ingangen van elk huis.
Elk woonhuis telt vier asymmetrisch ingedeelde traveeën en heeft aan de zijkanten een eenlaagse uitbouw onder een met leien gedekt lessenaarsdak. Deze uitbouwen fungeren als serre of als berging met een rondboogingang. De vensters op de begane grond en de verdieping zijn alle recht gesloten en hebben, met uitzondering van het kleine venster naast het balkon, een betonnen latei. De overige vensters hebben een hanenkam aan de bovenzijde. Alle vensters zijn voorzien van stalen kozijnen en ramen met blauw geschilderde roedenverdeling. De vensterafzaten (hellend vlak van een horizontale lijst waarlangs het water kan weglopen) op de begane grond zijn voorzien van zwart geglazuurde tegels. Elk huis heeft een van een ijzeren hekwerk voorzien verdiepingsbalkon op een betonnen overstek boven de ingang.
De voordeuren zijn houten paneeldeuren met een twaalfruits roedenverdeling in het bovenlicht. Boven de voordeuren en de balkons bevinden zich polychrome geglazuurde reliëfs met onder meer respectievelijk een zonnebloem op nummer 2, een uil op nummer 4, een bloem op nummer 6, de Heilige Geest op nummer 8 en tenslotte een bloem (tulp) op nummer 10.
De bebouwing van nummer 2 is in detaillering gelijk aan de overige woonhuizen maar wijkt hiervan in opzet af door de in het linker gedeelte van de voorgevel geïntegreerde, omlopende hoekbebouwing naar de Bethaniestraat. Deze is éénlaags van opzet en heeft een met leien gedekt zadeldak. De vensters zijn hier kleiner van vorm maar hebben wel stalen kozijnen en roedenramen. De ingang wordt gevormd door een opgeklampte rondboogpoort.
Nummer 10 heeft een vernieuwde uitbouw aan de rechterzijde. De achtergevels van de huizen zijn per huis, op twee rijtjes van vijf glasstenen na, blind uitgevoerd. Alle huizen zijn voorzien van een betegelde entreehal met tochtdeur. Via een korte gang zijn de keuken, de woonkamer, de trap en de dwarsgang bereikbaar. Als gevolg van de smalle vorm van de huizen liggen alle kamers aan de voorzijde en worden deze aan de achterzijde ontsloten door een smalle gang. De trappartijen in de zijgevels worden verlicht door een dubbele rij met sterpatronen geornamenteerde glasstenen. De deuren en omlijstingen zijn nog grotendeels origineel. De kamers en gangen hebben vloeren van houten planken. De kapbalken zijn doorgetrokken tot buiten de gevel en dragen zo het overstekende dak. Intern zijn de plafonds van de verdieping en de kap bij een renovatie in 1996 verlaagd.
De woonhuizen zijn van algemeen belang. De panden hebben cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van zowel de stedenbouw in het **interbellum** als typologische ontwikkeling van het woonhuis in de jaren dertig van de 20e eeuw. Ze hebben architectuurhistorische waarde vanwege de ongebruikelijke en markante proportionering, vanwege de kwaliteit van de functionalistische vormgeving en vanwege de plaats die ze innemen in het werk van de architect J.J. van Dillen. De woonhuizen hebben ensemblewaarden als gevolg van de onderlinge samenhang die ze bezitten en de relatie met de gebogen vorm van de Baselaarsstraat en de achterliggende bebouwing van Reinier van Arkel. Het geheel van huizen, tuinmuren en tuinen is gaaf bewaard gebleven

BEGIJNSTRAATJE

BEGIJNSTRAATJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, ligt tussen Postelstraat 49 en 51 en Snellestraat 22 en 28.
Het steegje dankt haar naam aan het Klein Begijnhof dat hier ooit gelegen heeft. Het voornaamste huisje van dit begijnhofje heette De Nieuwe Paushoed. De huisjes werden vanaf 1793 opgekocht en afgebroken door Thomas van Rijckevorsel. Enige jaren geleden zijn bij opgravingen resten hiervan aangetroffen, zoals een gave grote beerput, een betegelde waterput, aspotten, waterkruiken e.d.

Op de hoek van dit steegje en de Snellestraat lag op nummer 28 het pand Het Misverstant. De naam van dit pand is inmiddels veranderd in La Méprise, wat overigens dezelfde betekenis heeft.
Bij de restauratie van dit pand heeft men er niet naar gestreefd alles weer zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat terug te brengen. Men heeft hier heel bewust de bestaande situatie geconserveerd.
Het pand Postelstraat 49 met de oorspronkelijke naam Het Wapen van Embden heet nu De Twee Snoeken. De pilastergevel stamt uit 1793.
Iets verderop in het steegje staan enige oude pakhuizen.

Margriet Spijkersgasthuis

Dit steegje gaf vroeger ook toegang tot een van de vele gasthuisjes die de stad vroeger rijk was. Het gasthuisje was op 20 oktober 1443 opgericht door het begijntje Margriet Spijkers die hier in het Klein Begijnhof woonde. Het gasthuisje bestond uit twee kleine woningen en was bestemd voor vier godvruchtige vrouwen van een eerbare conversatie en goede levenswandel. De prior van het Predikherenklooster, de gardiaan van het Minderbroedersklooster en de deken van de Sint-Janskerk werden tot bestuurders benoemd en kregen jaarlijks voor hun bestuur de opbrengst van een cijns.

Voormalig Klein Begijnhof

Naast La Méprise ligt het Begijnstraatje, genoemd naar het Klein Begijnhof dat hier al in het begin van de 15e eeuw (vóór 1443) moet hebben gestaan. Begijnen hadden een status tussen die van een kloosterling en een leek in.
Het begijnhof was niet echt klein, maar wel kleiner dan het Groot Begijnhof dat ooit op de Parade heeft gelegen. Het begijnhof moet zo’n twintig huisjes groot zijn geweest. Een in 2002-2003 uitgevoerd archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat het Klein Begijnhof zich aan beide zijden van het Begijnstraatje uitstrekte.
In tegenstelling tot het Groot Begijnhof is over het Klein Begijnhof in de literatuur weinig bekend. Men weet niet hoe en wanneer het Klein Begijnhof is ontstaan, en ook niet hoe het aan zijn eind is gekomen. De oudste vermelding in de registers van het schepengerecht *het Bosch’ Protocol* stamt uit 1355. Het gaat hier om huizentransacties, begijnen mochten hun eigen huizen bezitten. Een eigen kapel bezaten deze begijntjes niet. Vermoedelijk kerkten zij in de kloosterkerk van de minderbroeders die vlakbij lag. Opmerkelijk veel weduwen staan vermeld als bezitsters van de huizen en cameren op het hof, waarbij overigens niet vermeld wordt dat dit ook begijntjes waren. De meeste huizen en cameren zijn aan het eind van de 18e eeuw verdwenen. Ze zijn toen opgekocht door Thomas van Rijckevorsel voor zijn nieuwe huis en tuin. Er is hier niets meer van over. Bij opgravingen in 2005 zijn naast funderingen, gewelven en keldertrappen onder andere ook een gave grote beerput, een betegelde waterput, aspotten, waterkruiken en overige restanten aangetroffen. De gevonden messen duidden er op dat er vermoedelijk iets met ijzerbewerking werd gedaan.

De veronderstelling dat men bij de opgravingen onder de grond ook de restanten van een Begijnenklooster zou aantreffen werd niet bewaarheid. Het lijkt er nu op dat de begijntjes een woonhuis hebben geërfd van een rijke bewoner. Men heeft hier als belangrijke vondst middeleeuwse woonhuizen aangetroffen die deels over elkaar heen zijn gebouwd. Doordat ze in verschillende perioden gebouwd zijn, lopen de muren soms zelfs over elkaar heen. Er is ook een muur gevonden die als afscheiding diende tussen de huizen aan de Snellestraat en die van de Postelstraat.

Dagelijks voedsel in de middeleeuwen

Eind 20e eeuw is veel onderzoek gedaan naar de voedselresten in de in de stad aangetroffen beerputten. Door de inhoud van de beerputten te analyseren kreeg men een beeld van het dagelijks menu van de Bosschenaren aan het eind van de middeleeuwen (1300-1500).
Belangrijk dagelijks voedsel voor iedereen was rogge en boekweit. In bijna alle beerputten zijn resten van deze gewassen teruggevonden. Rijkere inwoners hebben mogelijk ook het luxe witbrood van tarwemeel gegeten. Omdat bij de bereiding van meel voor witbrood alle onkruid en zemelen verwijderd werden zijn daar ook geen resten van gevonden, op een enkele tarwekorrel na. Rogge werd niet zo gezuiverd. Daardoor werd roggemeel vaak *verontreinigd* door stuifmeel van onkruidplanten die op de roggeakker groeiden.
In de onderzochte monsters zijn de resten van groenten en peulvruchten minder vaak vertegenwoordigd. Alleen de duivenboon en de erwt werden regelmatig aangetoond. Daarvoor was overigens wel een verklaring. Groenten werden geoogst voordat de zaden gevormd werden omdat zij dan ook een betere opbrengst hadden. Hetzelfde gold ook voor de peulvruchten. Men at die als de zaden nog klein en zacht waren. Er was dus weinig kans dat er rijpe, harde zaden in het huishoudelijk afval terechtkwamen. Niettemin zijn er zaden van de komkommer, snijbiet, melde, spinazie, tuinkers, postelein, erwt en selderij gevonden. Bladgroente stond pas laat in de middeleeuwen op het menu. Men ging er lange tijd vanuit dat groente ongezond was.
In de late middeleeuwen werd al een rijke variatie aan fruit en noten gegeten. Daarbij ging het vooral om inlands fruit, zoals appels, bramen, mispel, kwee, moerbeien en aalbessen. Arme gezinnen aten fruit, dat je zelf kon vinden, zoals bramen en bosbessen. In gegoede gezinnen stonden ook frambozen, kersen, druiven, pruimen en peren op het menu.
In bijna alle beerputten zijn oliehoudende zaden aangetroffen zoals raapzaad, lijnzaad en maanzaad. Vermoedelijk zijn deze zaden in het eten en medicinaal gebruikt. Van maanzaad en hennepzaad werd bijvoorbeeld een slaapdrank gemaakt.
In een aantal beerputten zijn sporen van luxe specerijen aangetroffen, zoals paradijskorrels (een soort rijst) zwarte peper en kruidnagels. Deze specerijen werden door de handelaren ingekocht op de markten van Brugge en Antwerpen. De exotische specerijen waren zeer prijzig.
Op slechts één locatie, het Sint Janskerkhof is de consumptie van vlees en vis onderzocht. Rundvlees werd het meest gegeten. Schaap, geit en varken stonden ook op het menu. Er zijn ook veel kippenboutjes gevonden en visgraten van paling, baars en haring.
Rijke mensen aten meer luxe levensmiddelen dan hun arme stadgenoten. Zij aten al vroeg geïmporteerde rijst. Later werd dat aanbod veel groter waardoor ook de armere mensen het konden eten. Ook de specerijen waren aanvankelijk voorbehouden voor de rijkere mensen totdat het aanbod van (kwalitatief minder goede) specerijen groter werd.

Afkomst voedsel

In het begin van het ontstaan van de stad verbouwden de boeren het rogge in een zogenoemde drieslagteelt. De rogge werd hierbij twee jaar geteeld. In het derde jaar bleef het land braak liggen om de vruchtbaarheid te herstellen.
Vanaf ongeveer 1250 ontstond er een nieuwe fase in de agrarische economie. De roggeakkers werden bemest. Er kon toen ieder jaar geoogst worden waardoor de opbrengst ook groter werd. Met de drieslag was er voldoende graan voor eigen gebruik. Nu ontstond er een overschot waardoor het aan de inwoners van de stad kon worden verkocht. Voor de teelt van boekweit gold hetzelfde verhaal.
De nieuwe manier van akkerbouw maakte ook een uitbreiding van de veehouderij noodzakelijk.
Runderen voorzagen niet alleen in de behoefte aan melk en vlees, maar nu ook in mest. Op de boerderijen in de stad werd het vee op stal gehouden. Buiten de stad zullen de koeien geweid zijn op graasland.
Vanaf de 2e helft van de 14e eeuw was er door de steeds dichtere bebouwing weinig plaats meer voor de tuinbouw binnen de stadsmuren. Bij de meeste steden werd tuinbouw gevonden in een gordel om de stad. Vanwege de vele overstromingen, natte en drassige grond was dat in ’s-Hertogenbosch niet mogelijk. Ook de Meierij is nooit een echt tuinbouwgebied geweest. De oudste bronnen noemen het Land van Heusden als tuinbouwgebied. In de 14e eeuw werden daar groente, fruit en peulvruchten gekweekt. Op de Bossche markt werden rond 1500 sla, radijs, uien, kool, moes en knollen aangeboden, alle waarschijnlijk afkomstig uit het eerder genoemde gebied.
In de 13e tot en met de 15e eeuw was Brugge de belangrijkste aanvoerhaven van specerijen en zuidvruchten. Er was een intensief handelsverkeer. Bossche handelaren woonden in Brugge en kochten specerijen rechtstreeks in om ze vervolgens op de markt van ’s-Hertogenbosch te brengen.
In een akte van hertog Jan I (1253-1294) werden goederen genoemd die de Bossche waag moesten passeren, zoals peper, gember, komijn, laurier, jeneverbes, vijgen, rozijnen en wouw. Deze luxe goederen kwamen voor een deel uit Brugge en voor een deel uit Frankfurt, waar zij via Venetië en Neurenberg werden aangevoerd.

BEREWOUTHOF

BEREWOUTHOF

Berewoutkazerne

Garnizoen

In de middeleeuwen was de verdediging van de stad een aangelegenheid van de Bosschenaren zelf. In eerste instantie waren dat vooral de gilden en later ook de schutterijen.
In de 1e helft van de 16e eeuw ontstond er een slepend conflict tussen het hertogdom Brabant en het graafschap Gelre. Maarten van Rossum lag met zijn leger een aantal keren voor de wallen. Als de nood hoog was dan stuurde de regering in Brussel militaire versterking in de vorm van buitenlandse huurlingen. Nadat de dreiging voorbij was, vertrokken de soldaten weer.
Tijdens de Tachtigjarige Oorlog vond Brussel dat de verdediging van de stad echter boven het regionale belang uitsteeg en bezwaarlijk alleen aan de Bosschenaren, met soms een ondersteuning van huurlingen kon worden overgelaten. Hoewel men er weinig voor voelde werd ‘s-Hertogenbosch in 1567 een garnizoensstad. In mei 1567 arriveerden, op bevel van de landvoogdes Margaretha van Parma, de eerste soldaten, Duitse troepen, die men tenminste kon verstaan, met 1.200 man, even later gevolgd door een groot Spaans leger. Uit welk land zij kwamen was te herkennen aan de sjerp, die zij droegen. Door de komst van de vreemde soldaten, die ook nog uit andere landen kwamen zoals: Engeland, Schotland en Frankrijk, nam de overlast in de stad toe. Bandeloosheid en bruut geweld waren aan de orde van de dag. Er werd gestolen, gevochten en jonge meisjes werden belaagd. Om dit soort uitspattingen te voorkomen kregen de onderbevelhebbers regelmatig geschenken. Hiermee hoopte men dat deze officieren hun gezag zouden aanwenden om de orde en tucht te handhaven.
Keer op keer moest de magistraat diep in de buidel tasten om de kosten voor onderhoud en legering voor te schieten. Brussel bleef echter dikwijls in gebreke. Vanwege de toenemende zorg en financiële lasten probeerde de stad regelmatig van het garnizoen af te komen. Zij bood hierbij diverse malen grote sommen geld en leningen aan. De stad richtte haar smeekbeden tot het Centrale Hof in Brussel. Later aan de Staten van Brabant. Uiteindelijk kwam er in die beginfase de afspraak met de nieuwe landvoogd, Don Juan van Oostenrijk dat alle buitenlandse troepen de stad zouden verlaten. De militairen vertrokken tegen betaling van ruim 25.000 gulden aan achterstallige en extra soldij. De stad zou in het vervolg zelf voor haar verdediging zorgdragen. Het garnizoen werd in 1577 opgeheven. Pas veel later kreeg men soms versterking van buitenlandse troepen.
Ongeveer 25 jaar lang bleef de stad zonder garnizoen, zo was dat immers bij de Keulse Vrede bepaald. Tot 1603. Prins Maurits belegerde de stad en een ontzettingsleger spoedde zich naar de stad. Aartshertog Albertus, schoonzoon van Filips II werd met zijn leger toegelaten in de stad. Hij gebruikte hiervoor een list. Hij trok met zijn leger op om de stad van het beleg door Maurits te ontzetten. Om met zijn troepen de lange noordelijke route door de vochtige gronden om de stad heen niet te hoeven af te leggen, vroeg en verkreeg hij verlof zijn troepen door de stad heen te leiden. Eenmaal met zijn troepen op de Markt aangekomen, deelde hij de verbouwereerde magistraat laconiek mee dat zij daar zouden blijven, omdat het duidelijk was dat de stad zelf niet de middelen bezat zichzelf onder alle omstandigheden te verdedigen. Vanaf dat moment was ’s-Hertogenbosch door deze list opnieuw een garnizoensstad. De Spaanse troepen bleven er tot 1629.
Na de val van de stad in 1629 verliet het garnizoen huurlingen, onder leiding van gouverneur Van Grobbendonck de stad, volledig bewapend, met vliegende vaandels en slaande trom. De stad was verloren maar de gouverneur was voldaan.
De nieuwe, militaire gouverneur kreeg, in opdracht van de Republiek der Nederlanden het bevel over een nieuw garnizoen. Ook dat garnizoen bestond uit huurlingen, beroepssoldaten uit de als huidig genoemde landen Italië, Spanje, Zwitserland, Engeland, Schotland, Polen, Duitsland en Nederland.
De militairen van de Staatsen, die de Bosschenaren als bezetters zagen waren niet geliefd. Zij controleerden het verbod op de katholieke eredienst en leidden een losbandig leven. Soldij werd snel omgezet in drank en plezier. Veel soldaten hadden een concubine of bezochten een bordeel. *Bijna alle onwettige kinderen zijn soldatenkinderen* klaagde men in die tijd. Veelal liet de soldaat bij vertrek zijn concubine met haar kinderen onverzorgd achter. In 1747 bestond ongeveer tien procent van de bevolking uit door soldaten verlaten vrou-

wen en kinderen. De onderhoudskosten kwamen ten laste van de stad. Meerdere malen had het stadsbestuur hen (vergeefs) gemaand de stad te verlaten. Liefdadigheidsinstellingen werden gewaarschuwd hen geen armenzorg te geven.
Maar het garnizoen leverde ook geld op. Soldaten betaalden stedelijke belastingen. Daarnaast hadden zij behoefte aan eten, drinken, kleding, schoeisel, enzovoort. Mot- en ravothuizen floreerden dankzij de aanwezigheid van de soldaten. Her economische belang van het garnizoen werd later vooral sterk gevoeld tijdens de Franse tijd, toen de stad geen of een klein garnizoen had.
De aanwijzing tot garnizoensstad betekende niet dat er eigen huisvesting beschikbaar kwam. Bijna twee eeuwen lang werden de vele honderden huursoldaten tegen een vergoeding, maar met alle ongemakken van dien ondergebracht bij de burgers of in kloosters en kerken die na de inname door Frederik Hendrik in 1629 waren geconfisqueerd. Het kon ook zomaar gebeuren dat op een avond bij de mensen werd aangeklopt en dat er drie soldaten en twee paarden op de stoep stonden. De burgers waren dan verplicht de ingekwartierde soldaten *servitiageld* te geven: geld om voedsel te kopen. Dit bedrag kregen zij terug van de stad. Ze ontvingen bovendien een onkostenvergoeding, het logiesgeld. De stad moest vervolgens deze kosten bij de Staten-Generaal in Den Haag zien terug te krijgen, maar dat gebeurde soms heel erg traag of helemaal niet. De stad moest er dan zelf voor opdraaien.
Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog midden in de 18e eeuw (1740-1748) waren er op enig moment ongeveer 10.000 soldaten in de stad waaronder niet alleen Staatse soldaten maar ook soldaten die in de legers van de bondgenoten dienden zoals Oostenrijkers, Engelsen en soldaten uit Hannover terwijl ‘s-Hertogenbosch maar ca. 12.500 inwoners telde.
De sterkte van het garnizoen lag in de middeleeuwen doorgaans tussen de 3.000 en 5.500 man. In normale tijden was slechts een klein deel daarvan nodig om wacht te lopen bij de stadspoorten en op de wallen en de bastions. Soldaten die geen wachtdienst hadden mochten werk zoeken in de stad of de directe omgeving. Daar tegenover stond dat een soldaat die geen dienst had, ook geen soldij ontving. Na afloop van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 liep de sterkte van het garnizoen aanzienlijk terug. Afhankelijk van de situatie kende de stad in de loop van de eeuwen dus meer of minder soldaten.
In 1810 werd door koning Lodewijk Napoleon Bonaparte tijdens de Franse overheersing de militaire dienstplicht ingesteld, die in 1815 door de Nederlandse koning Willem I werd overgenomen. De buitenlandse huurlingen verdwenen.
Vóór de Eerste Wereldoorlog varieerde het aantal tussen 900 en 1.700 man, wat neerkwam op drie tot zes procent van de stadsbevolking. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd het aantal kazernes in en rond de stad uitgebreid. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw bloeide het garnizoen als nooit tevoren. Er waren toen voortdurend 5.000 tot 6.000 militairen gelegerd. Dat waren hoofdzakelijk infanteristen en genisten. In 1967 werd het vierhonderdjarig bestaan van het garnizoen nog gevierd.
Herstructurering en inkrimping zorgden er uiteindelijk toch voor dat het garnizoen op 25 juni 1993 ophield te bestaan. Het 48e Pantserinfanteriebataljon van Heutsz dat gelegerd was in de Koning Willem I kazerne vertrok als laatste in 1992 naar Steenwijk. De verdediging van de stad werd symbolisch overgedragen aan *de halve compagnie artillerie der dienstdoende Schutterij.*

Kazernes/Berewoutkazerne

Na een besluit van de Raad van State werden, op kosten van de stad voor 3.300 manschappen medio 18e eeuw (1744) vier kazernes gebouwd in dezelfde stijl en met dezelfde ramen. Te weten deze Berewoutkazerne (384 man artillerie), Tolbrugkazerne (1.134 man infanterie), Sint-Jacobskazerne (960 man infanterie) en de Mortelkazerne (840 man cavalerie).
Het Staatse leger bestond uit regimenten met huurlingen uit het buitenland. In deze kazerne waar plaats was voor 384 manschappen werd het artillerieregiment Stöcken (Hollanders) gehuisvest. De bijnaam van deze kazerne was Barbarakazerne. Barbara was de beschermheilige van de artillerie. In de Tolbrugkazerne lagen Zwitsers en in de Sint-Jacobskazerne Duitsers. Deze langdurige legering van buitenlandse soldaten heeft er ook voor gezorgd dat een aantal van de huidige inwoners een buitenlandse naam draagt.
In 1902 is de Berewoutkazerne verbouwd tot een militair magazijn. Toen werd ook het hek geplaatst. In 1914-1918 werd het een verblijf voor geïnterneerde Belgische militairen, vandaar de naam Belse kazerne. Na de Eerste Wereldoorlog werden het militaire kantoren. In 1925 werd de kazerne verbouwd tot 23 woningen. Nu wonen er in het hofje vooral bejaarden/senioren.
De naam Berewout is te danken aan de familie Berwouts die hier destijds woonde en een beer in haar familiewapen voerde.

Wapens

In de middeleeuwen bestonden er diverse soorten soldaten, afhankelijk van het type wapen waarmee men werd belast. Zo waren er de *piekeniers.* Zij hadden vijf meter lange *pieken* en stonden tijdens de strijd opge-

steld in vierkante groepen waardoor zij zo bescherming gaven aan *de musketiers* en de *cavalerie* (ruiterij). De *musketiers* waren bewapend met een *musket* (geweer), dat wel 160 cm lang was en 6.5 kilo zwaar. Het laden ervan duurde, na goed oefenen nog twee tot drie minuten. Verder had je *arkebussiers.* Dat waren soldaten te paard, die gewapend waren met een *haakbus* (kort musket). Jonge, ongeoefende soldaten begonnen meestal als arkebussier. Later werden ze dan meestal *kurassier.* Dat waren zwaarbewapende ruiters, die een *kuras* (borstharnas) droegen en gewapend waren met pistolen en zwaard.

Uitdrukking: het kruit droog houden

Op de achterkant van de lange geweren zat een koperen plaat. Als men vluchtte sleepte het geweer achter de soldaat aan. Aangezien men alleen kon schieten als het kruit droog bleef en een brandende lont had moest men er dus goed voor zorgen dat het kruit inderdaad niet nat werd. De uitdrukking het kruit droog houden is hier van afgeleid.

Noodvoorraad

De vestingstad moest er rekening mee houden dat zij belegerd kon worden. Er moest dus voldoende kruit en kogels in de stad zijn. Maar dat niet alleen. Er moest voedsel zijn voor een periode van twee maanden voor zowel de bevolking als de soldaten. In een *memorie der mond behoeftens* ging men uit van 6.000 soldaten en 9.000 burgers. Weliswaar kende de stad toen ca. 12.500 inwoners maar men rekende deels op de voorraad van een aantal rijkere bewoners en ook op die van de Godshuizen. Zo ging men er vanuit dat niet alleen alle 6.000 soldaten rookten maar daarnaast ook nog eens de helft van de bevolking, wat betekende dat er meer dan één miljoen pijpen moesten worden opgeslagen. Voor eenzelfde periode sloeg men (het meel voor) meer dan een miljoen pond brood, ruim 600.000 liter bier en 60.000 liter gedistilleerd in. Verder werden in voorraad gehouden ruim 300.000 pond (gepekeld?) vlees en dezelfde hoeveelheid grutterswaren. Van vis en kaas hield men elk ruim 150.000 pond in voorraad. Er werd ook voldoende olie en tabak opgeslagen. In schril contrast hiervan stond de opslag van 1.000 pond zeep. Men schreef dat deze voorraad niet hoognodig was terwijl men tevens opmerkte dat er ook nog een zeepziederij in de stad was gelegen.
In de middeleeuwen werden veel speciale kruiden gebruikt in de keuken zoals, saffraan kaneel en komijn. De meeste kruiden waren er om de smaak van het (meestal bedorven) voedsel te doen verzachten. Alle specerijen werden door kooplui uit het Oosten naar Europa gehaald, de meeste kruiden waren erg pittig geprijsd. In de middeleeuwen waren maar weinig manier om voedsel goed te behouden, er was dus een zeer grote kans dat veel producten bedierven.
Voedsel dat bewaard moest worden werd gedroogd, gezouten **of** gerookt, of combinaties hiervan. Ook werd het ingelegd in azijn of in honing, maar dit laatste was erg kostbaar net als de nog vrij recente methode van het konfijten.

Gedenksteen

Een zwaar beschadigde, nagenoeg onleesbare gedenksteen boven de ingang geeft aan dat de zoon van een *raad en oud-schepen* van de stad de eerste steen heeft gelegd.

Bouwgegevens Berewoutkazerne

Dit complex is een rijksmonument.
Het voormalige kazernegebouw uit 1744 bestaat uit drie loodrecht op elkaar staande vleugels, die een open hof omringen. In tegenstelling tot de drie andere kazernes heeft deze kazerne drie in U-vorm gerangschikte vleugels, twee bouwlagen en een omlopend zadeldak met aan beide kopse kanten een tuitgevel. De gevels van schoon metselwerk bevatten brede ramen met segmentvormige ontlastingsbogen. De ramen in de gevels aan het binnenhof zijn gedeeltelijk gedekt met strekken. Het gebouw heeft een bakstenen gootuitkraging.
De rechter zijgevel is een gepleisterde tuitgevel met top- en schouderstukken, bakstenen banden en T-schuiframen met segmentvormige ontlastingsbogen.
De linker zijgevel is een tuitgevel met top- en schouderstukken en vlechtingen van schoon metselwerk.
Het pand heeft enkelvormige, eiken balklagen en een kap met grenen dakbalkjutten met schaarspanten met balk. Boven de middeningang is een hardstenen gevelsteen met het jaartal 1744 aangebracht.
Tegen deze gevel staat een trappenhuis uit ca. 1935.

Clockgieterspoort

Vóór de bouw van de kazerne in 1744 stond hier op deze plaats de Clockgieterspoort. Gobelinus Moer had hier zijn werkplaats in de Berewoutstraat bij de Clockgieterspoort. Hij werd de stamvader van een klokgietersfamilie die tot halverwege de 16e eeuw gedurende enkele generaties hier werkzaam zou zijn. In de stad bleven maar enkele klokken van de familie Moer bewaard. Een ervan is de bronzen klok die in 1482 werd gegoten door Gobel Moer. Het randschrift luidt*: Maris is mynen naem int iaer ons Heren MCCCCLXXXII Gobelinus Moer me fecit.* Hij werd gemaakt voor de 15e-eeuwse Sint-Jacobskapel.

BEREWOUTSTRAAT

BEREWOUTSTRAAT

Deze straat heeft haar naam te danken aan Arnout Berwout uit een oud Bosch geslacht, die in 1352 het recht kocht, *den stadsmuur aldaar te mogen betimmeren.*
De familie had in de straat een zeer aanzienlijk huis dat via een gangetje met een poort in de Vughterstraat uitkwam. De huizen de Witte Leers (Vughterstraat 105) en de Drie Morianen (Vughterstraat 107) behoorden ook toe aan deze familie Berwout. Bij opgravingen in 2000 aan de Berewoutstraat werd een onbekende, eind 13e eeuw gedempte, noord-zuid lopende Diezetak aangetroffen. In het begin van de 14e eeuw is hierop een groot patriciërshuis gebouwd. Tegen het einde van diezelfde eeuw werd het afgebroken en vervangen door een aantal kleine huisjes. Waarschijnlijk gaat het bij dit patriciërshuis om het oudste huis van de familie Berwout.
De familie voerde een beer in hun familiewapen.
De straatnaam komt soms verbasterd voor als Berberstraat. In akten uit 1567 en 1587 werd de straat ook Aert Berewoutstraat genoemd. Op 7 november 1615 werd vergunning verleend aan Paul Ambrosius van Gerwen voor de oprichting van een oliemolen aan de Berewoutstraat nabij de stadswal.
Begin 20e eeuw heeft de straat enkele scholen gekend: de zusterschool, de bijzondere meisjesschool en de bewaarschool. Rond 1930 was in de straat een lagere school gevestigd, de Berewoutschool, die te boek stond als de Armenschool van de parochie Sint-Cathrien.
In deze straat stond vroeger op de plek van het huidige Berewouthof de Clockgieterspoort waar kleine klokken werden gegoten. De Clockgieterspoort was gebouwd tegen de oostelijke zijgevel van de nabijgelegen, in 1744 aangelegde Berewoutkazerne. Oudste eigenaar ervan (rond 1480) was meesterklokkengieter Gobelius Moer, compagnon van de beroemde klokkengieter Geert van Wou.
Een latere eigenaar van dit gebouw was Peter van Oldenburch, de stadsbeul, of zoals hij zich noemde *de meester van den scherpe gerechte*.
In 1733 was er sprake van een complex, bestaande uit De Clockgieterspoort, drie huisjes met tuinen, vijf andere huisjes (de galerij genoemd), een Berg (werf van een afgebroken molen op Bastion Maria) en een daarop staand huisje, De Klock genoemd. In 1740 kocht de stadsregering enkele van die huizen op, sloopte die, en bouwde in 1744 aan de oostkant van de straat de Berewoutkazerne ter huisvesting van 384 manschappen van de artillerie.
Naast nummer 18 is een poortje naar het vroegere Hofje van Pikarie. De oorsprong van deze naam is moeilijk te achterhalen, vermoedelijk heeft er in de vorige eeuw een Fransman gewoond aan wie het straatje, eigenlijk meer een pleintje, zijn naam dankt. Het straatje bestaat niet meer. In de oorlog van 1940-1945 was er een schuilkelder, die tijdens de bevrijding continu in bedrijf was, evenals de honderden andere kelders in de binnenstad.

Peilmerksteen

In de straat bevindt zich op de zijmuur, halverwege de muur van het huidige Berewouthof nog altijd een peilmerksteen zoals men die meer in de stad aantrof.
Door middel van een gleuf in de steen gaf men aan op welke hoogte van het Normaal Amsterdams Peil deze gleuf zich bevindt. In dit geval is dit 7,23 NAP.
Van groot belang is dat er een referentiepunt is voor het vaststellen van het niveau van waaruit moet worden gemeten. Uit het voorgaande blijkt al dat een dergelijk vast punt dikwijls in relatie staat met de hoogte van een bepaald wateroppervlak. Meestal vormt dit vaste punt het nulpunt van de schaalverdeling. Een peilschaal moet niet worden verward met een peilmerksteen. Zo'n steen is een ingemetseld hardstenen blok waarop met een groef slechts één hoogte is aangegeven. Het doel was meestal om op verschillende punten te kunnen beschikken over betrouwbare hoogteaanduidingen voor uit te voeren waterpassingen
Daarnaast bestaan er stenen die extreem hoge waterstanden markeren.
Deze zogenaamde hoogwatermerken zijn soms voorzien van een datum. In de Peperstraat zien we op nummer 15 een dergelijk merkteken in de gevel van het pand De Wereld.

BERNESTRAAT

BERNESTRAAT

Op 29 maart 1899 werd in de Bossche gemeenteraad het voorstel van burgemeester en wethouders behandeld om de straat, gelegen tussen de rechterkanaaldijk en de Muntelwal, tussen de destijds aanwezige fabrieksgebouwen van de heren Rouppe van der Voort en Lewin, een naam te geven. Vóór het graven van de Zuid-Willemsvaart liep het terrein van het Antoniusgesticht (in 1899 gelegen tussen Hinthamerstraat, Schilderstraat en Zuid-Willemsvaart) door tot aan de Hofstad en de stadswal, zo verklaarden B en W.

Refugiéhuis Abdij van Berne

Waar zich op het einde van de 19e eeuw de capsulefabriek van Lewin bevond stond daarvoor een koffiehuis met tuin van de weduwe Van Thuil; dit voormalige koffiehuis was - zei het college - toen een soort achterhuis, oranjerie, tuinhuis of iets dergelijks van het 17e-eeuwse refugiéhuis van de Premonstratenzer Abdij van Berne. Zij werden *witheren* genoemd naar hun witte habijt.
Om deze historische naam van het refugiéhuis aan de straat te verbinden stelde het college voor om deze straat de naam Bernestraat te geven. De historicus en gemeenteraadslid jhr. mr. A.F.O. Van Sasse van Ysselt kon zich niet met het voorstel verenigen. Immers het refugiéhuis was er slechts zeer kort geweest (zes jaar) en bovendien was de grond voor die tijd eigendom van de broeders van het Gemene Leven. De naam Broederstraat of Enkevoortstraat (naar de kardinaal die bij deze broeders zijn opleiding kreeg) zou beter passen bij de nieuwe straat. Het leidde tot een stemming: met elf vóór en vijf tegen werd het voorstel aangenomen en kreeg 's-Hertogenbosch haar Bernestraat.
Omstreeks 1502 stond het Refugiéhuis van de Abdij van Berne in de straat Achter het Stadhuis. In 1506 werd een pand aangekocht in de Sint Jorisstraat. Deze refugiéhuizen waren bestemd om kloosterlingen onderdak te bezorgen in de veilig geachte stad tijdens de Gelderse oorlogen, toen Maarten van Rossum rondtrok door het Brabantse land. Ook later, tijdens de Opstand, de Tachtigjarige Oorlog, waren zij van belang. Na de vernieling van het kloostercomplex te Berne werd het bijzonder druk in het Bossche refugiéhuis. Reden voor abt Joannes Moors om uit te kijken naar een betere, grotere behuizing. Deze vond hij in de gebouwen van de Broeders van het Gemene Leven aan de Hinthamerstraat/Schilderstraat. In deze ruimere panden zouden de broeders zich beter aan hun kloosterleven kunnen wijden. In 1623 vond deze verhuizing plaats. Officieel goedgekeurd en bekrachtigd werd zij echter pas in 1626. Maar slechts drie jaar later werd 's-Hertogenbosch veroverd door Frederik Hendrik. Eén van de ondertekenaars aan Bossche zijde (de tweede, ná bisschop Ophovius) was Joannes Moors, de abt van Berne. Dat betekende dat hij blijkbaar een belangrijk man in de stad was geworden. Na deze capitulatie werd er beslag op de kloostergebouwen gelegd door de Staten van Holland en West-Friesland (omdat Berne onder het Land van Heusden viel; dat lag in Holland). Kort daarop vertrokken de broeders uit 's-Hertogenbosch en trokken naar Heeswijk, waar zich thans nog steeds de Abdij van Berne bevindt. Aan de periode van zes jaar (1623-1629) dat de kloosterlingen van de Abdij van Berne het Gregoriushuis bewoonden, dankt de Bernestraat haar naam.

BETHANIESTRAAT

BETHANIESTRAAT

Deze straat is in de beginjaren dertig (1929/1934) van de vorige eeuw ontstaan door de verkaveling en reconstructie van het voormalige Sint Jacobskerkhof.
De middeleeuwse bebouwing verdween; moderne grote huizen met tuinen kwamen ervoor in de plaats. Zo kwam er een nieuwe verbinding tussen de Hinthamerstraat, langs de Sint-Jacobskerk, langs het museum naar de Hekellaan. Deze straat zou een naam dienen te krijgen: het werd Bethaniestraat, genoemd naar het voormalige zusterklooster waarvan de resten van het klooster als kapel toen nog aanwezig waren.
Aan het einde van de Sint Jacobstraat begint tegenwoordig deze Bethaniestraat.
Maar vroeger vond men hier het om de Oude Jacobskerk liggende Sint Jacobskerkhof. Toen in de jaren 1636 en 1637 dat kerkhof ontruimd was, ontstond er een groot plein. Daaraan lag het Baselaarsklooster waaraan de Baselaarsstraat herinnert. Tevens lag hier dus ook het Bethaniëklooster.
Naast dit klooster stond het huis van Van Deventher.

Van Deventhergasthuis

Hendrick Prouninck van Deventher, ridder van Jeruzalem, stichtte een gasthuis bij zijn uiterste wil van 9 november 1514. Oorspronkelijk had hij hiervoor negen kleine woningen in De Mortel, achter Aert Monick in de huidige Waterstraat op het oog. In zes van deze woningen zou een bejaarde man worden gehuisvest en de huuropbrengst van de drie andere woningen zou bestemd moeten worden voor het levensonderhoud van deze zes bejaarden en het onderhoud van de woningen. De zes oude mannen zouden eenmaal in de week een rozenhoedje moeten bidden voor de zielenrust van de stichter, Hendrick Prouninck van Deventher.
Familieleden van de stichter en zijn vrouw kregen bij opname de voorkeur.
Het gasthuis werd later overgebracht naar een huis hier op het Sint Jacobskerkhof, waar het omstreeks 1600 werd opgeheven. Het pand werd later gesloopt.
Op de plaats van het gasthuis werden hovenierswoningen gebouwd. De huuropbrengsten van deze woningen werden bestemd om behoeftige familieleden van de familie Van Deventher te ondersteunen. In het midden van de 18e eeuw werd daartoe jaarlijks 150 gulden uitgekeerd. Tot het midden van de 19e eeuw heeft deze uitkering plaatsgehad.
De natuurstenen korfbogige ingangspoort van het gasthuis, gedekt door een uitgekraagde boog op kopjes, waarop twee renaissancebalusters met leeuwtjes (een afgebroken), bleef bij de sloop behouden. Omstreeks 1930 is deze poort in de tuin van het Noordbrabants Museum geplaatst.

Bethaniëklooster

Het Klooster Bethanië is ontstaan uit een gemeenschap van de zusters van Het Gemene Leven, in het begin van de 15e eeuw. Het is genoemd naar Bethanië (Hebreeuws voor *huis van de arme)* dat in het Nieuwe Testament genoemd wordt als woonplaats van Lazarus en zijn zusters Martha en Maria, bij Jeruzalem. In 1454 kregen zij van de bisschop van Luik toestemming om een biechtvader en visitator (een soort inspecteur) te mogen kiezen. In 1459 kochten ze van de zusters Achter de Tolbrug (Derde orde) hun klooster van de Windmolenberg.
Het klooster had een eenbeukige zaalkerk met driezijdig gesloten koor, vijf traveeën, een diepe gewelfde nonnengalerij en een dakruiter. Dat klooster liep vroeger verder door naar wat nu de Bethaniestraat is.
In 1466 verhief bisschop Louis de Bourbon van Luik hen tot Reguliere Kanunnikessen van de Orde van Sint-Augustinus en mochten zij een eigen kerk en kerkhof bezitten. Het is onduidelijk hoeveel religieuzen er in de eerste eeuw van haar bestaan in dit klooster hebben gewoond. Uit 1570 en 1574 weten we iets meer, toen de Bossche bisschop Metsius alle kloosters in zijn bisdom een bezoek bracht na de Beeldenstorm. Op 13 maart 1570 gaf hij de zusters enige nadere opdrachten, waartegen de religieuzen protesteerden. Het resultaat was, dat er nog strengere maatregelen werden genomen. In het verslag van de visitatie van 23 juli 1574 merkte hij op dat er toen 32 koorzusters waren en 21 werkzusters. De vrouwelijke religieuzen mochten ook na de val van de stad in 1629 in hun klooster blijven wonen. In 1648, toen de Vrede van Münster gesloten werd en definitief de Opstand was afgelopen, trokken de zusters weg, naar het katholieke zuiden, in Vilvoorde waar zij een nieuw klooster stichtten. Als zij in 's-Hertogenbosch zouden blijven, zouden zij langzamerhand uit moeten sterven. In

hun nieuwe woonplaats zouden zij nieuwe kloosterlingen kunnen aantrekken. Bovendien kregen zij van de Staten een jaarwedde, die ook uitgekeerd zou worden in Vilvoorde. Aan het eind van de 18e eeuw zou ook dit klooster ontbonden worden, door keizer Jozef II van Oostenrijk.
Na het verlaten van het klooster door de religieuzen werd in 1697 het gehele kloostercomplex hier op deze plek in percelen verkocht. Paardenstallen en hovenierswoningen vulden het terrein. Tussen deze huizen en de stadsmuur bij de Hekellaan lagen tuinderijen. In de 19e eeuw kwamen er enige arbeiderswoningen bij. Deze gehele middeleeuwse, 18e- en 19e-eeuwse bebouwing verdween ruim zeventig jaar geleden, om plaats te maken voor de huidige woningen
De ruïne was in het begin van de 20e eeuw, rond 1930 nog te zien. Het werd daarna gesloopt.
In het voorjaar van 1979 werd er in de Bethaniestraat een nieuw hoofdriool aangelegd. Stadsarcheoloog drs. Hans Jansen kreeg toen gelegenheid archeologisch onderzoek naar het klooster te verrichten. De complete plattegrond van de kloosterkerk kon gereconstrueerd worden. Ter hoogte van het huis no. 35 werd nog een gedeelte van de massieve kloosterfundering aangetroffen. Aangetoond werd dat de bouw van de kerk daadwerkelijk in de tweede helft van de 15e eeuw heeft plaatsgevonden. Ook de skeletten werden nauwkeurig onderzocht.
In 1982 werd de koorsluiting van de kloosterkerk verwijderd ten behoeve van de nieuwbouw van Reinier van Arkel.
Behalve documentatie over het klooster zijn er van de kapel nog afbeeldingen bewaard van vier glasramen. Ook is er nog een zerk van zuster Katherina Dericks Pelgromius die in 1559 in het klooster overleed. Die zerk is nog te zien in het Noordbrabants Museum.

BETHANIESTRAAT 2A/4: Oude Sint-Jacob

De middeleeuwse samenleving was hecht georganiseerd. Iedereen was wel lid van een ambachtsgilde, een broederschap of een schuttersgilde. Zo kende de stad een Broederschap van Sint-Jacob die ondersteuning bood aan pelgrims op weg naar Santiago de Compostela.
Met toestemming van paus Martinus V (stichtingsakte uit 1430) werd voor de bedevaartgangers van en naar Santiago de Compostela in Spanje in 1430 als pleisterplaats een kapel met klokkentoren en een hospitium van de Broederschap van de Heilige Jacobus gebouwd. In Santiago ligt volgens de middeleeuwse traditie de apostel Jacobus de Meerdere begraven. Deze traditie zou al uit 813 stammen. Het graf van een van de apostelen zou daar zijn teruggevonden.
Het is verrassend wat er in de bede aan de paus zoal werd gevraagd, zoals het bouwen van een kapel met toren, het oprichten van een altaar, het aanstellen van een priester, het plaatsen van een offerblok, het wijden van wijwater en het luiden van de klok. Ook werd verzocht een kapitaal te vergaren voor het onderhoud van de priester. Dit schrijven bevindt zich nog steeds in het parochiearchief.
Deze kapel vormt nu het meest oostelijke deel van deze Oude Sint-Jacob en lag eigenlijk aan de Windmolenbergstraat, toen in één van de armste wijken van de stad. Voor de overnachting werd naast de kapel ook een hospitium/gasthuis gebouwd. Deze kapel had spitsboogvensters vanaf de grond tot bovenin de kap. Het huidige cultureel centrum De Azijnfabriek is op de begane grond van het koor van de voormalige kapel gehuisvest.

Kapel/kerk

Zoals gebruikelijk werd dus waarschijnlijk in 1430 begonnen met de bouw van het koor. Vervolgens werd vermoedelijk vanaf 1450 het schip gebouwd. Daarna werd aan de noordzijde een traptoren tegen de kapel opgetrokken. Tenslotte werd de kerk (1584) vergroot tot een driebeukige kerk en een éénbeukig, vijfzijdig gesloten koor met traptoren. Uit dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat het hout, dat onderdeel uitmaakte van de kapconstructie is gekapt tussen 1478 en 1484, wat de vermoedelijke bouwperiode ondersteunt. Ook het jaartal (1482) van het oude Mariaklokje dat in de toren heeft gehangen wijst naar die periode. In de viering

(waar schip en koor op elkaar aansluiten) zijn duidelijk bouwkundige voorzieningen gemaakt voor de transepten om de kerk een kruisvorm te kunnen geven. Het is vooralsnog onduidelijk of de transepten ooit zijn gerealiseerd of dat ze naderhand weer zijn afgebroken.

Het schip heeft een basilicale opzet, dat wil zeggen dat het middenschip boven de zijbeuken uitsteekt.
Het koor was door een muur met een grote (spits)boog afgescheiden van de viering. In de viering, het schip en de zijbeuken keek men rechtstreeks de houten kapconstructie in. Mogelijk was de constructie aan het zicht onttrokken door houten gewelven. Dit is niet met zekerheid te zeggen omdat de dakconstructie in 1752 is vernieuwd.
De vieringstoren is in 1732 en deels in 1752 weer gesloopt. Alleen de zijbeuken en koor werden voorzien van steunberen.
De muren tussen het middenschip en de zijbeuken waren voorzien van spitsboogvormige doorgangen, gedragen door kolommen. Ter plaatse van de aanzet van de spitsbogen is in de kolommen nog het restant van een natuurstenen band te zien. Boven deze spitsbogen bevonden zich in het muurwerk spitsboogvormige nissen met daarin vensters (glas-in-lood) die boven het dak van de zijbeuken uitkwamen en die het middenschip van daglicht voorzagen. Op de kolommen zijn in plaats van beelden in de 16e eeuw geschilderde personen aangebracht. Van deze schilderingen zijn slechts fragmenten bewaard. Een herkenbaar figuur is een persoon met zwaard, mogelijk Paulus.
Uit de vondst van skeletten onder de voormalige kerkvloer blijkt dat, zoals gebruikelijk in de middeleeuwen in de kerk werd begraven.
Bij de restauratiewerkzaamheden in 2006 is een fundering ten behoeve van een zijtransept aangetroffen maar er waren geen sporen te vinden die er op duiden dat hier muren op hebben gerust. De kerk werd toen ook voorzien van een hoge klokkentoren.
Recent uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek heeft aan het licht gebracht dat het koor stenen gewelven heeft gehad met rood geschilderde contourlijnen. De gewelven werden gedragen door gebeeldhouwde natuurstenen consoles.

Parochiekerk

In 1569 werd de kapel, als gevolg van het besluit van het Concilie van Trente verheven tot een van de vier parochiekerken van de stad. De parochie van de Sint-Jan kreeg er drie kapellen bij: de kloosterkapel van de kruisbroeders en de kapellen van twee broederschappen, die van Sint-Petrus en Sint-Jacobus. Zelfs het stadsbestuur bemoeide zich met deze verdeling, omdat toen tevens werd bepaald dat iedereen die zich in de nieuwe parochiekerken liet dopen voortaan geboren Bosschenaar (poorter/burger) was; voordien gold dit alleen voor de dopelingen van de Sint-Jan.
Aanvankelijk verzette het Kapittel van de Sint-Jan zich, uit financiële overwegingen tegen de aanwijzing van meer parochiekerken. Een bezoek van de hertog van Alva deed dit college uiteindelijk overstag gaan.
In de late 16e eeuw zijn opnieuw bouwwerkzaamheden aan de kerk verricht, vermoedelijk vanwege de verheffing van kapel tot parochiekerk. Waarschijnlijk is voor deze gelegenheid ook een nieuw klokje gegoten met de datum 1574. Dit klokje is in 1752 naar de toren van de Antoniuskapel overgebracht, waar het nog steeds hangt.

In protestante handen

Na de inname van de stad in 1629 kwam de kerk in hervormde handen waarbij het tot 1650 als protestants gebedshuis fungeerde. Vervolgens werd het een wagenhuis waarna het in 1689 door de militairen werd ingericht als paardenstal voor de Staatse ruiterij.

Arsenaal/kazerne

Midden 17e eeuw werd er in de stad volop gebouwd om de militaire functie van de stad (vesting en garnizoensstad) te verbeteren. Zo werd er in 1744 naast de Oude Sint-Jacobskerk de Jacobskazerne gebouwd. De strook grond naast de kerk was oorspronkelijk, vermoedelijk vanaf 1569, het kerkhof.
In 1752 vond er in de kerk een grote verbouwing plaats om het als arsenaal te gaan gebruiken, een bewaarplaats van oorlogsbenodigdheden. Met zware houten constructies werden hiervoor drie verdiepingen met zware moerbalken en een houtskeletconstructie aangebracht, de spitsboogvensters werden dichtgemetseld en voorzien van kleinere ramen, de westgevel werd opnieuw opgetrokken en de dakconstructie werd vernieuwd. De traptoren werd aangepast zodat men nu elke verdiepingsvloer kon bereiken.
De klokkentoren, die in 1732 al gedeeltelijk gesloopt was werd nu volledig afgebroken.
De klokken werden overgebracht naar de Sint-Antoniuskapel. Eén klokje is bewaard gebleven, een Mariaklokje uit 1482 dat uiteindelijk een plek kreeg in de zijgevel van de nieuwe Sint-Jacobskerk uit 1907.

Ook de sacristie en kosterij werden toen afgebroken.
De indeling in verdiepingen, met ramen en toegangen, bestaat nog steeds en is zelfs bepalend voor het huidige gebruik.
In de loop van de 19e eeuw ontstond rond het gebouw een uitgebreid kazernecomplex, vooral bedoeld voor de opslag van de artillerie. De Oude Sint-Jacobskerk had daarin de functie van *Groot Tuighuys.*
Deze militaire functie, waaronder het gebruik als kazerne werd tot 1920/1924 gehandhaafd.

Noordbrabants Museum

Vanaf 1924/1925 werd het gebouw door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ingericht als Noordbrabants Museum. De vloer van de 1e verdieping werd daarbij met de constructieve steunbalken grotendeels verwijderd waardoor er een mooie, open tentoonstellingsruimte ontstond. Dit gebeurde naar ontwerp van Oscar Leeuw, architect van onder andere ook het gebouw van de V&D aan de Markt. Hij wijzigde bovendien de voorgevel tot zijn huidige vorm. Verder werd er op de begane grond in de zijbeuken een aantal studiezalen gerealiseerd die nu nog in gebruik zijn als kantoren en ontvangstruimten. In de zijbeuken werden ook nieuwe verdiepingen aangebracht.
In de loop der jaren bleek het gebouw echter steeds minder te voldoen aan de eigentijdse eisen van museumgebruik. De zolders waren ongeschikt als depot en de tentoonstellingsruimte te beperkt. Het museum vertrok daarom in 1987 naar de huidige locatie aan de Verwersstraat.

Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM)

Na het vertrek van het museum werd het in gebruik genomen door de gemeentelijke afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM). In het koor van de voormalige kerk kwam in 1990 het cultureel centrum Azijnfabriek.
Het is naast de Sint-Jan nog de enige middeleeuwse kerk in de stad. Het koor is het oudste gedeelte van de kerk.
Het gebouw biedt voor de BAM de nodige ruimte aan opslag van archeologische en bouwhistorische vondsten. De voormalige kerk was immers in de 18e eeuw verbouwd tot pakhuis.
De BAM houdt zich bezig met de materiële geschiedenis binnen onze gemeente. Dat betreft zowel de nog aanwezige historische bebouwing en structuren als de onzichtbare bewoningsresten uit het verleden die in de ondergrond bewaard zijn gebleven.
De drie secties doen het volgende:

- Bouwhistorie onderzoekt oude en monumentale gebouwen, zoals woonhuizen, kerken, stadsmuren en boerderijen.
- Archeologie houdt zich bezig met de materiële overblijfselen uit het verleden, door bijvoorbeeld opgravingen uit te voeren maar ook door beheer van de vondsten en documenten.
- Monumenten heeft als taak de regelgeving en subsidieverlening te reguleren en de bescherming van de tot monument verklaarde gebouwen in ’s-Hertogenbosch te behartigen.

Zowel Bouwhistorie als Archeologie heeft tegenwoordig ook een belangrijke functie om advies te verlenen aan het gemeentebestuur maar ook aan particulieren over hoe om te gaan met cultuurhistorie in de stad.
Het systematische bouwhistorische en archeologische onderzoek in ’s-Hertogenbosch is gestart in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Sindsdien is er een schat aan informatie over de stad en haar omgeving verzameld. Alle bronnen vertellen hun eigen verhaal over de geschiedenis van de stad, veelal via de “vertaling” door een deskundige.
Het streven is dit verhaal in de nabije toekomst op een toegankelijke wijze naar buiten te brengen, door in de Oude Sint-Jacobskerk een Open Depot te realiseren. Daar kunnen bezoekers (in groepsverband) kennis nemen van het werk dat de BAM doet en van de resultaten van dit onderzoekswerk.

Restauratie

Tegen het einde van de 20e eeuw vroeg de staat van het gebouw om ingrijpende onderhoudsmaatregelen. Buiten was er scheurvorming in een aantal muren, loslatend voegwerk, verrotte raamkozijnen en lekkende goten terwijl binnen de dragende constructie van de verdiepingsvloeren was aangetast door onder meer rot-

tende balkkoppen en het weghalen van steunbalken bij de herinrichting tot museum in 1924. Verder was het geen praktisch gebouw. De toegankelijkheid tot de zolders was beperkt omdat alles via een trap of takel naar boven moest. De brandveiligheid liet ook erg te wensen over. Tenslotte bestond er bij de BAM behoefte aan meer kantoorruimte, aan betere bewaarcondities voor kwetsbare vondsten en vooral meer mogelijkheden om het werk en de resultaten van het werk voor het publiek toegankelijk te maken.
Al met al meer dan voldoende redenen om het gebouw ingrijpend te restaureren en te verbouwen. Uiteraard mocht het monumentale karakter van het pand niet worden aangetast maar tegelijkertijd moest men ook tegemoet komen aan de behoefte van de gebruiker.
Het plan werd opgesplitst in twee fases waarvan de eerste – herstel van het casco, realisatie van het depot op de zolderverdiepingen en aanvullende kantoorruimte – eind 2006 is afgerond. Architect Maarten Fritz had hiervoor een restauratie- en verbouwingsplan ontwikkeld dat zoveel mogelijk recht deed aan het monumentale karakter van het gebouw maar dat tevens tegemoet kwam aan de behoeften van de gebruiker.
Naar verwachting zal de tweede fase binnen afzienbare tijd plaats vinden. Hierbij gaat het om de vervanging van de moderne aanbouw aan de kerk door ruimten waar de verwerking van archeologische en bouwhistorische vondsten optimaal kan plaatsvinden en daarnaast de inrichting van een “Open Depot” voor het publiek. Het ligt namelijk in de bedoeling om het archeologische depot dat op de begane grond zal worden gevestigd open te stellen voor bezoekers. Zo kunnen bijvoorbeeld scholieren aan de hand van de archeologische opgravingen de historie van de stad ontdekken. Een leuke manier van educatie.
De plannen van de restauratie zijn hierbij geïnspireerd op het multifunctionele verleden van de kerk. Door details van verschillende bestemmingen te onderstrepen in de restauratie zullen al deze functies zichtbaar worden. De kenmerken van de geschiedenis zullen duidelijk af te lezen zijn.
Men is begonnen met het herstel van het casco. De wegzakkende buitenmuur is gestut door een betonnen fundering, voegwerk is gerepareerd en rot houtwerk is vernieuwd of aangeheeld met kunsthars. De draagkracht van de vloeren is verbeterd door het herstellen van de oorspronkelijke constructie met nieuwe balken en door het aanbrengen van een tweede, nieuwe vloer boven de oude. Hierdoor konden ook alle leidingen worden weggewerkt. Centraal in het gebouw, in de kruisviering van de oude kerk is het probleem van de belasting van de vloeren opgelost door het maken van een vide. De vloeren zijn er weggehaald met als prachtig neveneffect dat de hoogte van het oorspronkelijke kerkgebouw beter beleefbaar is. De toegankelijkheid van de zolders is verbeterd door het aanbrengen van een trappenhuis en een lift. Op de 1e verdieping zijn de kantoorruimten gerealiseerd en op de 2e verdieping is in het depot een drietal cellen aangebracht waar kwetsbare vondsten onder geklimatiseerde omstandigheden bewaard kunnen worden. Vloeren en wanden zijn brandwerend gemaakt, er zijn vluchtwegen en er is nu een sprinklerinstallatie. In de vluchtroute is ook de oude houten, inmiddels gerestaureerde spiltrap uit het 15e-eeuwse (1492) traptorentje opgenomen.
Bovenin zijn ramen gemaakt in de ooit dichtgemetselde bogen van de transepten, die aan de kerk zouden worden toegevoegd maar er zeer waarschijnlijk nooit zijn geweest. Er is ineens veel meer licht in het gebouw en een nieuw prachtig gezicht op de Sint-Jan.
Bij de restauratie ontdekte men onder andere funderingen aan de noordzijde van het gebouw waaruit valt op te maken dat men (tenminste) het plan heeft gehad om de kerk een kruisvorm (dwarsbeuk) te geven.
Ter plaatse van de put onder de lift werden onder de kerkvloer graven aangetroffen. Op de 3e verdieping werden de aanzetten van een stenen gewelf in het koor gevonden. Verder kwam men ook muurschilderingen uit de 16e eeuw tegen als onderdeel van de kerk maar ook uit de 19e eeuw als onderdeel van de militaire inrichting.
Belangrijk voor de datering van de bouw van het schip is de vondst van een eikenhouten console die de nokbalk van de zijbeuk droeg en die dendrochronologisch gedateerd is tussen 1478 en 1484.
Onderzoek en restauratie bieden zo een beter beeld van de middeleeuwse Oude Sint-Jacobskerk, met de Sint-Jan nog de enige middeleeuwse kerk in de stad. Men kwam er ook achter dat het koor (thans Azijnfabriek) aanvankelijk als kerk dienst heeft gedaan terwijl de eigenlijke kerk nog moest worden afgebouwd.

Bouwgegevens

De kerk is een rijksmonument.
De kerk is in het verleden diverse keren verbouwd. Desondanks is de bouwstijl van de kerk nog herkenbaar, namelijk **Nederrijnse gotische** stijl. **(periode 1230-1560).** De ooit aanwezige klokkentoren was bij de ingebruikname als arsenaal al in 1752 gesloopt. In 1924/1925 werd de oude gevel vervangen door een moderne gevel. De ontwerper hiervan was Oscar Leeuw. Hij heeft ook het pand van de V&D naast het stadhuis ontworpen.
In de voorgevel zien we links en rechts van de ingang twee leeuwen in langreliëf. De natuurstenen hebben een afmeting van 85 x 250 cm., dateren van 1924 en zijn ontworpen door Oscar Leeuw. De leeuwen staan ruggelings tegenover elkaar. De stijl is vlak en lineair, eerder grafisch. Op het linker reliëf staat de signatuur van de uitvoerder: H.J. (vermoedelijk Henri Jonkers).

Henk(es), 3-11-2011

Ondanks deze *moderne* voorgevel heeft de kerk een prachtige oude uitstraling. In de kerk zijn 16e-eeuwse muurschilderingen aangetroffen. Naast de kerk lag vroeger een kerkhof. Later is op die plek de Sint-Jacobskazerne gebouwd die uiteindelijk ook helemaal is verdwenen.
Voor de overige bouwkundige aspecten zie hiervoor de overige artikelen bij deze kerk.

BETHANIESTRAAT: Poortje Het Vosken

Naast de kerk bij de muur staat een fraai natuurstenen poortje dat hier niet zijn oorsprong kent. Het poortje stond vroeger in de Ridderstraat en was de achteruitgang van het pand Het Vosken aan de Markt, nummer 5. In 1912 werd het daar afgebroken. Via de binnenplaats van het stadhuis en de tuin van de Oude Sint-Jacob kwam het hier in 1967 aan de straatzijde te liggen.

BETHANIESTRAAT 4: Vml. Sint-Jacobskazerne

Als we het hebben over de Sint-Jacobskazerne dan gaat het eigenlijk over twee gebouwen, namelijk een echte kazerne die hier links van deze kerk heeft gestaan en deze voormalige kerk die enige eeuwen een militaire functie heeft gehad.

Oude Sint-Jacobskerk

In de middeleeuwen was de verdediging van de stad een aangelegenheid van de Bosschenaren zelf. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog vond Brussel echter dat de verdediging van de stad boven het regionale belang uitsteeg en bezwaarlijk alleen aan de Bosschenaren kon worden overgelaten. Hoewel men er weinig voor voelde werd ‘s-Hertogenbosch een garnizoensstad (1567). Dat betekende toen echter niet dat er eigen huisvesting beschikbaar kwam. Bijna twee eeuwen lang werden de vele honderden soldaten tegen een vergoeding, maar met alle ongemakken van dien ondergebracht bij de burgers.
Na de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1629 werden ook alle kloosters en kerken geconfisqueerd. Dat gold dus ook voor deze voormalige Sint-Jacobskerk. Aanvankelijk werd het een hervormde kerk (1629-1650). Daarna een begraafplaats en wagenhuis (1650-1689). Vervolgens kreeg deze Oude Sint-Jacobskerk een militaire bestemming. Allereerst werd het tot 1752 een paardenstal voor de cavalerie en vanaf 1752 een arsenaal of *Groot Tuighuis* voor artilleriematerieel.
In de 19e eeuw werden beide gebouwen tot één complex samengevoegd waarbij ook militairen in de voormalige kerk werden gelegerd (240 manschappen).
De Oude Sint-Jacobskerk bleef een militaire functie behouden. Het was tot 1900 een arsenaal voor de infanterie. Een andere bron meldt dat de kapel nog tot 1918 als arsenaal is gebruikt, wat gelet op de Eerste Wereldoorlog niet onlogisch lijkt.
De militairen verlieten het voormalige kerkgebouw in 1914.
In het begin van de 20e eeuw (1924) stootte het Ministerie van Defensie de kazerne, inclusief kerk af.
In de kerk was vanaf 1925 tot 1988 het Noordbrabants Museum gehuisvest. Daarna werd hier de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de Gemeente (BAM) ondergebracht.

Barakken/kazerne

Naast deze kerk waren inmiddels ook houten barakken geplaatst voor de legering van militairen.
Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog midden in de 18e eeuw (1740-1748) waren er op enig moment ongeveer 10.000 soldaten in de stad terwijl ‘s-Hertogenbosch maar ca. 13.500 inwoners telde. Het Staatse leger bestond uit regimenten met huurlingen uit het buitenland.
Na een besluit van de Raad van State werden toen, op kosten van de stad, voor 3300 manschappen medio 18e eeuw (1744) vier kazernes gebouwd in dezelfde stijl en met dezelfde ramen. Te weten: Berewoutkazerne (384 man artillerie); Tolbrugkazerne (1134 man infanterie); Mortelkazerne (840 man cavalerie) en de Sint-Jacobskazerne (720 man infanterie exclusief 240 man in de Oude Sint-Jacobskerk.
Rondom de Oude Sint-Jacobskerk lag, behalve aan de voorzijde een groot kerkhof. In 1744 werd een groot gedeelte van het kerkhof bestemd om daarop, ter vervanging van de houten ba-

rakken de Sint-Jacobskazerne te bouwen.
Er konden hier dus nu ruim 700 manschappen gehuisvest worden. Zo ontstond er een kazerne met zestig kamers met elk zes tweepersoons bedsteden.
Het kwam in gebruik bij de infanterie.

Op het gedeelte van het kerkhof dat was overgebleven, werden tot in het begin van de 19e eeuw nog burgers begraven. Later is ook dit deel van het kerkhof, nadat het in 1852 formeel aan Reinier van Arkel was afgestaan, volgebouwd.
Op een deel van dit voormalige kerkhofplein kwam de veemarkt. In 1918 werd de kapel als arsenaal gebruikt.
Toen de kazerne, samen met de kerk in 1924 werd afgestaan, werden in de kazerne eerst bejaarden gehuisvest. Later werd het, zoals de gevelsteen aangeeft in gebruik genomen door de naastgelegen Psychiatrische Inrichting Reinier van Arkel. De laatste resten werden in 1996 gesloopt.
Een gevelsteen die geplaatst werd bij de bouw van de kazerne in 1744 is opgenomen in de gevel van deze inrichting. De vertaling van deze steen is naast deze steen op een afzonderlijke glasplaat weergegeven.

BEURDSESTRAAT

BEURDSESTRAAT

De Beurdsestraat dankt haar naam aan het oude perceel Buerde. Vermoedelijk was dat een stukje polder. Buerde betekent overigens zowel beurs als mand. Het werd ook wel geschreven als: Buerde, Boerde of Burde.
Buerde en Mortel zijn ongetwijfeld namen die verwijzen naar een agrarisch grondgebruik. In deze buurt vindt men meer aanduidingen van agrarische herkomst.
Beurde en *borde* hebben de betekenis van last, vracht, menigte. Wellicht wordt met de aanduiding *beurde* een complex goede bouwgrond bedoeld, waarvan een overvloedige oogst te verwachten is.
Mogelijk zou de betekenis van het buurtschap *Buerde* ook kunnen zijn buurt (wijk, streek). In het Middelnederlands komt het woord *gebuerde* voor in deze betekenis.
Aan deze *beurde* grensde het Landgoed De Mortel. Het is een naam die men in Brabant op verschillende plaatsen aantreft. F. Smulders hield het voor een terrein waar zand werd aangetroffen, dat kon worden aangewend als verschralingsmiddel voor een metselmortel. *Mortel* en *morteel* hebben de betekenis van steengruis en puin. *Mortel* betekende overigens ook nog drassige, natte grond.
Onomstotelijke duidelijkheid over de oorsprong van de naam *Buerde* is niet gevonden.
De oude Beurdsestraat heeft buiten de eerste stadsmuur doorgelopen. En buiten de stadsmuur lag er een Boertkenskamp, een nederzetting of buurtschap. *De Buerde* moet oorspronkelijk een groot complex zijn geweest, waarvan aanvankelijk slechts een klein deel binnen de wallen is gekomen.
Het gebied werd op een gegeven moment doorsneden door de 2e stadsmuur, die omstreeks 1368 voltooid moet zijn en waardoor de nederzetting binnen de stad kwam te liggen. Behalve de straat die er heen leidde en die in 1365 al duidelijk als Beurdsestraat werd vermeld, werden ook de brug over de Binnendieze (Verwersstroom) en een molen naar *die Beurde* genoemd.
Al in 1369 stond hier op de hoek de Barbara- of Weverskapel.
De straat lag midden in een echte volkswijk.
De volkswijk kreeg kleur door de kooplui, de ambachtslieden en de cafeetjes die er lagen. In *De Lustige Hoempa* aan de Beurdsestraat, of het café van Fien Fakkers aan de Weversplaats en bij *Den Duvel Smits* op de hoek Weversplaats/Beurdsestraat verbrasten de dagloners en weekgelders hun karige loontjes. Maar een vrouw kwam er nauwelijks binnen of het moesten de *verdachte dames* zijn.
Ooit was het echter een mooie, brede straat met middeleeuwse huizen.
In de vijftiger jaren van de 20e eeuw waren de huizen niet meer geschikt voor een acceptabele bewoning. Bovendien moest de straat wijken voor de auto die in opmars was. Als onderdeel van een verkeerscirculatieplan moest hier een brede weg komen.
Aan de restauratie werd in het geheel toen niet gedacht. De huizen werden gesloopt en de bewoners gingen verspreid over de gehele stad wonen. Na jarenlange kaalslag werden er aan het eind van de jaren zeventig plannen voor nieuwbouw gemaakt. In 1980 was de noordzijde van de straat weer gedeeltelijk herbouwd. Architectenbureau Wijnen en Senders uit 's-Hertogenbosch maakte de tekeningen en bouwvakkers van Van Tartwijk Bouwbedrijven BV uit Schijndel verrichtten de bouw daadwerkelijk. Eind 1983 werden de nieuwe huizen aan de zuidzijde van de Beurdsestraat opgeleverd. Met een klein zijstraatje met een aparte straatnaam: Beurdsepoort.

Mariaverering

De straat lag in de route van de Mariaomgang en was bekend om de vele devotionele versieringen die de bewoners hiervoor aanbrachten.
Aan het einde van de 14e eeuw liep men met het Mirakelbeeld uit de Sint-Jan door de, door ziekte getroffen stad. Ruim zes eeuwen lang, trok vervolgens jaarlijks de Mariaomgang door de Bossche straten.
In deze straat bevond zich een klein kapelletje op de brug over de Binnendieze.
In 1611 was er al sprake van het plaatsen van kaarsen in het Onze Lieve Vrouwehuisje op de Beurdsebrug. Later verdween deze uiting van Mariadevotie en werd deze vervangen door een plaquette aan de zuidzijde van de straat. Maar de plaquette is met de sloop van de huizen kwijtgeraakt.

Tot voor vijftig jaar stonden hier huizen in de Beurdsestraat, waarin een hechte gemeenschap woonde. Deze Bosschenaren waren bijzonder betrokken bij de Mariaviering in hun stad. Als hier in de buurt de Omgang trok, werd er die morgen hard gewerkt. In alle vroegte werd dan de straat geschrobd en de straat werd met schoon wit zand bedekt. Ter ere van Maria werden er daarna gekleurde snippers papier overheen gestrooid. De bewoners van de Beurdsestraat zijn ook als eersten begonnen met het plaatsen van Mariabeeldjes tijdens de omgang voor de ramen. Deze beelden werden dan versierd met bloemen en kaarsen. De versiering werd zelfs zo ver uitgebreid, dat het gehele huis in feesttooi was gehuld. De Bossche krant van 7 juni 1916 bevat dan ook een oproep aan alle Bosschenaren langs de Beeweg om hun huizen te versieren. De krant meldde: *Een prachtig voorbeeld is reeds gegeven. De bewoners van de Beurdschestraat, de eersten die er toe overgingen om hun huizen te sieren ter gelegenheid van den Ommegang, welke feit vereeuwigd is geworden door het aanbrengen van een gedenksteen, hebben reeds de handen in elkaar geslagen om dit jaar hun grooter opgezet plan uit te voeren.*
Als toen de Mariastoet trok (op de eerste zondag in mei om 18:00 uur) waren er meer huizen langs de Beeweg waar een Mariabeeldje met een kaarsje te zien was. Deze liefde voor Maria hebben de bewoners van de Beurdsestraat (en ook Bandsche Poort, Kemelsharenhoek en Oude Hulst) ook uitgedragen in 1948, toen zij gezamenlijk zeventien keer in het Casino het toneelstuk Bosch’ Marieke opvoerden.

Van al het voorgaande is echter niets meer waar te nemen. Zoals vermeld werd de huizen in de wijk afgebroken en pas na geruime tijd zijn hier nieuwe woningen verschenen.
Nu vinden we op diverse plaatsen weer een Mariabeeldje aan de gevel. Zo zien we op nummer 29 ook een gedenksteen en een Mariabeeldje.

Archeologisch onderzoek

In de jaren zestig van de twintigste eeuw ontstond er na de sloop van een rij huizen een parkeerplaats aan de Beurdsestraat.
Bij onderzoek in 2010 zijn de funderingen van deze huizen blootgelegd. Daarbij bleek dat de bouwgeschiedenis is terug te voeren tot in de 15e eeuw. Het gaat om relatief smalle huizen op langwerpige percelen. Aan de straat lag de voornaamste woon- en werkruimte terwijl onder het achterhuis een kelder lag. De erven achter de huizen werden onder meer gebruikt voor de uitoefening van ambachten. Hier lagen ook beerputten waarin naast fecaliën ook veel afgedankte huisraad werd geworpen. Naast aardewerk, glas en slachtafval werden er leren schoenen en houten voorwerpen aangetroffen.
Onder de funderingen uit de 15e eeuw bevonden zich de resten van nog oudere huizen uit de 13e en 14e eeuw. Deze waren grotendeels van hout en leem op een bakstenen fundering. In de 15e eeuw zijn zij verwoest door een grote stadsbrand, mogelijk de stadsbrand van 1463, waarvan de resten als een rode laag op veel plekken op de opgraving is teruggevonden.
Onder de huizen kwam ook een nog onbekende tak van de Binnendieze tevoorschijn. Deze stroomde haaks op de Beurdsestraat en was al voor 1400 buiten gebruik geraakt. In die periode werd de loop gedempt met huisvuil en de opgraving leverde dan ook een groot aantal vondsten op, waaronder zogenaamde pelgrimsinsignes. Dat zijn kleine afbeeldingen in tin en lood van een heilige die als souvenirs door bedevaartgangers werden meegenomen.
Het afval uit de beerputten en de Binnendieze laat zien hoe de bewoners van deze straat leefden, wat ze aten, welke huisraad zij in huis hadden en hoe rijk zij waren.

Adam van Mierdegasthuizen

Adam van Mierde, deken van het in 1366 door zijn toedoen opgerichte kapittel van de Sint-Janskerk, is de stichter van twee gasthuizen, een voor mannen en een voor vrouwen. Hij riep deze instellingen in het leven bij zijn testament van 17 maart 1403. Tot gebouw van het mannengasthuis bestemde hij met instemming van zijn schoonzoon Johan de Groot van Herlaer en zijn dochter Hille zijn woning, die gelegen was op de plaats *Boerde* buiten de stadsmuren. Dit was nabij de Molensteeg- of Molenpoort achter de Weversplaats en de Sint-Barbarakapel. Hij schonk dit gasthuis met een hoeve in Dinther, twee hoeven in Helvoirt en met al zijn erfcijnzen en pachten, inclusief die van zijn overleden vrouw. Primair bedoeld voor mannelijke familieleden van de stichter en wel voor zover de financiën dit toelieten. Als het geslacht van de stichter zou zijn uitgestorven dan mochten ook andere eerbare mannen worden toegelaten indien zij echter minimaal dertig jaar oud waren.

Blinden of manken of zij die een ander lichaamsgebrek hadden, zodat zij niet zelf in hun onderhoud konden voorzien, mochten op jongere leeftijd worden opgenomen.
Het oude vrouwengasthuis moest onmiddellijk na zijn dood worden gesticht. De vrouwen moesten minimaal 36 jaar oud zijn, van goed gedrag en van een *eerbare conversatie.* Het huis dat uit de opbrengsten tot gasthuis werd aangekocht lag aan de Papenhulst en grensde aan de zogenaamde *oude heerenwijnkelder* die naast het Jan Moonsgasthuis stond. Ook hier schonk hij een landgoed in Helvoirt en bepaalde tevens dat de hoeve en pachten die hij aan zijn broer Johan van Mierde vermaakte na zijn dood ten goede zouden komen aan het gasthuis.

Agnes van den Broecksgasthuis

Op 16 maart 1496 bepaalde Agnes van den Broeck, dochter van Gijsbert van den Broeck, dat de uitvoerders van haar uiterste wil in 's-Hertogenbosch een huis zouden kopen tot huisvesting van negen vrouwelijke bloedverwanten van haar vaders en moeders zijde of, als die er niet voldoende waren, tot huisvesting van andere arme vrouwen. Het gasthuis werd ondergebracht in een huis in de Beurdsestraat nabij de Sint-Barbarakapel.

Van den Heuvelsgasthuis

Het Van den Heuvelsgasthuis werd gesticht door Beatrix van den Heuvel en was bestemd voor twaalf vrouwen. Het lag bij de Sint-Barbarakapel in de Beurdsestraat.

BINNENDIEZE

BINNENDIEZE

Ontstaan

Ver voor onze jaartelling zochten de riviertjes Aa en Dommel, op hun beurt gevoed door beekjes als Beerze, Run, Rosep of Leygraaf vanuit de hoger gelegen gebieden De Kempen en De Peel een weg naar de lagergelegen Maas. Op de plek waar de riviertjes samenvloeiden lagen enkele hoge dekzandruggen die tijdens de laatste ijstijd (Weichseliën, ca. 115.000 – ca. 10.000 voor Christus) waren gevormd. Het zand was afkomstig van de regelmatig droogvallende rivierbeddingen en de Noordzeebodem. Westelijke winden waaiden het zand uit en in de luwte zette het zich af. Het zand wordt dekzand genoemd omdat het zand zich als een deken op de ondergrond uitspreidde.

Het water verzamelde zich op het laagste punt en brak hier door de dekzandgordel heen. Door de stremmende werking van het dekzand ontstond een delta met meanderende waterlopen en moerassen zoals Het Bossche Broek en De Moerputten. Op een hoog gelegen dekzandrug, op de grens van het hoge en veilige zand en de vruchtbare rivierklei vestigden zich de eerste Bosschenaren en ontstond langzamerhand de stad ’s-Hertogenbosch. Zes verschillende, maar onderling verbonden stromen zochten een weg door de stad.

Al gauw was de stad ommuurd en naast stadspoorten ook voorzien van waterpoorten.

Vanaf de 14^{e}/15^{e} eeuw stroomde het water van de Aa bij de waterpoort De Kleine Hekel de stad binnen en liep als Groote Stroom richting Markt. Na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart en de demping van de Doode Stroom loopt het water van de Aa langs de buitenzijde van de noordelijke stadsmuur.

De Dommel kwam op drie plaatsen de stad binnen. Via de Sint Corneliushekel liep het water als Vughterstroom, later Parkstroom genoemd, richting Binnenhaven. Via de Groote Hekel splitste het Dommelwater zich in oostelijke richting Kleine Hekel, uitkomende in de Groote Stroom en in westelijke richting als Verwersstroom richting stadhuis. De derde Dommeltak kwam via de Kruisbroedershekel de stad binnen en ging onder het priesterkoor van de Sint-Cathrienkerk door naar de Kleine Vughterstroom. In de loop van de eeuwen ontstonden nog meer vertakkingen en verbindingen.

Ontwikkeling Binnendieze/functies

De rivieren maakten de aan- en afvoer van goederen en grondstoffen per schip naar het achterland mogelijk. Er ontstond een levendige doorvoerhandel die de stad later economische voorspoed bracht. Via de Binnendieze konden ook de vele bedrijfjes die langs de Binnendieze waren gevestigd worden bereikt.

Na verloop van tijd werden de natuurlijke oevers voorzien van houten beschoeiingen die later weer werden vervangen door gemetselde keermuren. Het bouwen van deze keermuren was noodzakelijk geworden omdat men enerzijds last kreeg van wateroverlast vanwege het in cultuur brengen en ontwateren van akker- en weidegebieden in het stroomgebied van Maas, Dommel en Aa. Anderzijds werd de stad binnen de vesting uitgebreid met lage en moerassige gebieden. Deze gronden werden opgehoogd waardoor het hoogteverschil tussen waterspiegel en maaiveld tot meer dan drie meter toenam.

Naarmate de stad groeide werd het belang van de Binnendieze als waterweg groter. Stuwen (Vughterstuw en Korenbrugstuw) en een sluis (Geertruisluis) verbeterden de bevaarbaarheid.

Veelal werden bij het (uit)graven van de Binnendieze bewoners uit de omliggende dorpen ingezet. Een oud privilege gaf de stad het recht deze mensen op te roepen. Hiervoor werden brieven naar de betreffende dorpen gestuurd. Aanvankelijk werden deze mensen hiervoor niet betaald.

De Binnendieze zorgde voor drinkwater en voedsel (vis en watervogels). Men deed er ook de was. Lakenververs, smeden en looiers maakten eveneens gebruik van het water. Evenals de vele bierbrouwers. De grote verscheidenheid aan stroompjes bood de mogelijkheid een geografische scheiding aan te brengen tussen de zogenaamde *vuile* en *schone* nijverheid. De laken- en wolnijverheid waren geconcentreerd langs de Verwers-

stroom en de bierbrouwerijen langs het schonere gedeelte van de Vughterstroom. De sterk vervuilende leerlooierijen lagen voornamelijk in stroomafwaartse richting.

Van Straat tot Stroom

De kronkelige waterlopen bepaalden ook grotendeels het stratenpatroon van de stad. Langs de straten werden langgerekte percelen uitgegeven die van straat tot stroom liepen. Hierdoor konden de woningen of bedrijfjes via het water aan de achterkant worden bereikt.
De Binnendieze loopt niet alleen achter maar ook onder veel huizen door. Vanwege een gebrek aan bouwgrond werden vanaf de 15e eeuw steeds vaker togen boven het water gemetseld om hierop de huizen te kunnen bouwen.

Verval/dempen!

Tot ca. 1800 was men vooral aangewezen op vervoer over water. In de Nederlanden was slechts 200 kilometer weg bestraat, voornamelijk rond de grote steden. Zelfs de belangrijkste wegen waren meestal, ook ’s zomers zo slecht begaanbaar dat tien tot twaalf paarden nodig waren om een kar met lading te trekken.
De aanleg van het kanaal de Zuid-Willemsvaart en de aanleg van wegen waren de doodsteek voor de overslaghandel. De goederen werden voortaan rechtstreeks doorgevoerd. Dit ging ten koste van veel werkgelegenheid. Vooral de wijk Uilenburg verpauperde.
Omdat de Binnendieze in het begin van de 19e eeuw haar economische betekenis verloor werd het kostbare onderhoud steeds meer beperkt. Bovendien had de stad te maken met een zeer sterke bevolkingstoename. De Binnendieze kreeg in toenemende mate de functie van openbaar riool. Ook het gemeentelijke rioolstelsel loosde geheel op de Binnendieze. Steden en dorpen in het stroomgebied van Aa en Dommel verontreinigden het water op dezelfde wijze.
Desondanks werd er nog dagelijks drinkwater uit de Binnendieze geschept. Al met al ontstond er een ondraaglijke toestand.
Het water was nog slechts een diepzwarte, trage stroom waarin door toedoen van de omwonenden en voorbijgangers een onvoorstelbare hoeveelheid rommel, zoals lege flessen, huisvuil, maar ook oude matrassen, kokosmatten en zelfs autobanden ronddobberde. Ook fietsen werden hier met regelmaat gedumpt.
Zowel de bewoners als de gemeentelijke gezondheidscommissie drongen aan op de demping van de *stinksloot*.
In het midden van de vorige eeuw werden al diverse takken van de Binnendieze gedempt, zoals de Doode Stroom, de Parkstroom, een gedeelte van de Groote Stroom, de vestinggracht uit de 13e eeuw en de gehele Marktstroom. Van de hekels zijn alleen De Groote Hekel en Kruisbroedershekel intact gebleven. Er vonden met enige regelmaat instortingen plaats en de stank en vervuiling waren onhoudbaar.
In 1968 verscheen Het Binnendiezerapport waarin werd gesteld dat de Binnendieze geen stedenbouwkundige waarde had en restaureren te duur en zelfs onmogelijk was.

Oppositie

Er waren gelukkig ook tegenstanders met visie om de Binnendieze en een groot aantal monumenten van de ondergang te redden. Architect Jan van der Eerden en advocaat mr. Hein Bergé zagen het grote belang en de bijzondere waarde in van het culturele erfgoed van de stad en richtten het *Comité tot Behoud van de Binnenstad* op. Om meer politieke invloed te kunnen uitoefenen vormden zij even later dit comité om tot de politieke partij: Beter Bestuur. Dit werd hen echter niet in dank afgenomen. Alleen de naam al irriteerde de Bossche politici. Een raadslid vond het standpunt van Bergé *extreem* en de overgrote meerderheid van de Bossche gemeenteraad wenste zich niet de voet dwars te laten zetten door die scherpslijper van Bergé en zijn drie metgezellen. Een scherpslijper was hij en compromisloos als hij was, wilde hij van geen concessies weten. Feitelijk ongeschikt dus om politiek te bedrijven, maar onverstoorbaar als hij, raadslid tegen wil en dank, was, bleef hij de gemeenteraad bestoken met ellenlange betogen, die de overige raadsleden echter meer frustreerden dan overtuigden.
Een optreden van Bergé in het Tv-programma Brandpunt werd door burgemeester Lambooy zelfs omschreven als *een dolksteek in de rug* en ook nog eens met *maatschappelijk onbehoorlijk gedrag.* De twee voorvechters werden verguisd, ze hielden de vooruitgang tegen. Slechts enkelen begrepen waarom zij zich druk maakten over het stadsriviertje dat toen gezien werd als een open riool.
Omgekeerd verweet het comité de gemeente van *grootscheeps opgezette misleiding.* Het werd steeds meer een prestigeslag waarbij de partijen steeds onverzoenlijker tegenover elkaar kwamen te staan.
De reactie van Beter Bestuur op het Binnendiezerapport 1968 was onder andere: *de wijze waarop de overheid tientallen jaren heeft omgesprongen met deze kunstwerken en met de bezittingen van de burgerij geeft haar niet het recht de hele zaak nu maar dicht te gooien, maar integendeel de plicht om het achterstallige onderhoud nu te gaan verrichten. Het waren B en W zelf die het zo ver hadden laten komen dat de Binnendieze op sterven na dood is. Jarenlang wanbeheer en uitstel van onderhoud hadden tot de desolate toestand geleid. Dat het*

stadsbestuur steeds kostbare maatregelen had moeten nemen tegen verdere instortingen, kwam door eigen nalatigheid. In een herstelde en van rioolwater gezuiverde Binnendieze is plaats voor boottochten, zoals die vroeger door de VVV werden georganiseerd. Het stuk in de Uilenburg is te klein voor een dergelijke tocht.
Weinigen voorzagen in 1969 dat het toeristisch varen op de Binnendieze later zo’n hoge vlucht zou nemen. Maar Bergé en Van der Eerden wezen dus wel op deze mogelijkheid. Al vóór de Tweede Wereldoorlog organiseerden de VVV immers met veel succes boottochten. Het laatst gebeurde dat nog in 1961. Beter Bestuur leek een roepende in de woestijn.
Hein Bergé had volgens hem al wel honderd keer het volgende gezegd*: En dat is nu ook de identiteit van ’s-Hertogenbosch en dat maakt het verschil met Tilburg en Eindhoven. Over 20 jaar winkelt ieder liever in iets speciaals dan in die betonbouw, die nu in Tilburg, Eindhoven, Enschede of waar ook staat. Want zo’n stad heeft een eigen gezicht.*
Ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg had, ondanks de zeer goede contacten die Van der Eerden met de directeur had, weinig interesse getoond in de Binnendieze, zeker in de delen die overkluisd zijn en dus niet direct zichtbaar. Onverwachts ontving de gemeente van de rijksdienst op 15 januari 1969 toch een kaart waarop grote stukken van de Binnendieze, met inbegrip van de Groote Stroom als beschermd stadsgezicht werden aangewezen. Het was weliswaar nog slechts een principeschets maar demping zou nu een stuk moeilijker worden, dacht men.
Toch was dit voor B en W nog geen aanleiding om de bakens te verzetten.
Na vier avonden emotioneel vergaderen besloot de gemeenteraad echter met 23 stemmen voor en 12 tegen op 21 januari 1969 om de Binnendieze grotendeels te dempen (3.300 van de 3.610 meter). Alleen de Vughterstroom in de Uilenburg mocht blijven omdat een *Uilenburgcommissie* eerder al had gezegd dat die toch wel erg schilderachtig was. Bovendien hoefden enkele kleine stukjes bij de waterpoort en in de casinotuin niet dicht. De Diezebedding zou dan gebruikt worden voor de aanleg van de nieuwe riolering. De gemeenteraad stelde onder *andere: De moderne mens vraagt naar een moderne structuur, naar een stad die kan evolueren. Het dempen van de Binnendieze is voor een vrije ontplooiing van de stad een belangrijke aangelegenheid.*
De dempingplannen pasten binnen het beleid van de gemeente, vastgelegd in het Structuurplan 1964 om de oude binnenstad te moderniseren en autovriendelijker te maken. De Binnendieze vormde hierbij een belemmering. Eerst moest namelijk het probleem van de riolering worden opgelost want zolang men in de Bossche binnenstad niet de beschikking had over een modern gesloten riolering kon van de demping van het riviertje geen sprake zijn. Er kwamen toen immers nog ca. negenhonderd riolen op de Binnendieze uit. De aanleg van de riolering zou ongeveer tien jaar in beslag nemen.
Het uitstel dat het riviertje daarmee kreeg bleek achteraf voldoende te zijn om de dreigende ondergang af te wenden.

Restauratie

Inmiddels ontstonden er ook landelijk andere opvattingen waarbij gepleit werd voor het behoud van oude binnensteden. Ook in ‘s-Hertogenbosch nam, aangewakkerd door de felle debatten in de gemeenteraad de belangstelling voor de historische binnenstad toe.
En de allerbelangrijkste ontwikkeling was het feit dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de Bossche binnenstad in 1972 als *Beschermd Stadsgezicht* aanwees waarbij door het Rijk en de Provincie subsidies werden toegezegd. Het dempen van de Binnendieze behoorde niet langer meer tot de reële mogelijkheden.
Oorspronkelijk was de Binnendieze bijna 13 km lang. Hiervan is nog ruim 3630 meter over waarvan 1290 meter overkluisd. In de 17^{e} eeuw waren er ca. 175 bruggen waarvan ca. 50 openbaar.
Het merendeel van de bruggen heeft in de loop van de 18^{e} en 19^{e} eeuw zijn huidige constructie en aanzicht gekregen. Het oude, oorspronkelijke metselwerk uit de 14^{e} en 15^{e} eeuw is in de meeste gevallen nog achter de huidige bekleding aanwezig.
De restauratie is afgerond. De kosten waren met ca. 50 miljoen gulden erg hoog maar niemand heeft zich verder meer afgevraagd of deze uitgave wel verantwoord was. De binnenstad kent nu een eigen gesloten riole-

ringssysteem. Het water is weer schoon en zuiver. De Binnendieze is met zijn vaartochten nu een grote trekpleister voor de vele toeristen die de stad bezoeken.
De Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch vervoert nu jaarlijks (2009) ongeveer 165.000 passagiers.

Eerherstel

De voorvechters voor het behoud van de Binnendieze Bergé en Van der Eerden stapten na hun overwinning uit de politiek en werden later onderscheiden met de stadspenning.
Bergé had zich overigens al eerder verzet tegen het beruchte Structuurplan 1964 waarbij volgens hem *5800 meter gevelwand, veelal historische panden moesten worden gesloopt.* Na een ongekend felle strijd, die door de Volkskrant werd gekarakteriseerd als *Burgeroorlog in Den Bosch* verdween het Structuurplan tenslotte geruisloos in de ijskast. In 1990 werd hij benoemd tot Bosschenaar van het jaar. Uiteindelijk is hij in 1999 zelfs uitgeroepen tot Bosschenaar van de twintigste eeuw. Samen met zijn vriend en kompaan Jan van der Eerden werd hij ook gehonoreerd met de *Zilveren Anjer*. Op 25 april 2010 overleed hij op 94-jarige leeftijd.
In 2000 werden ook twee boten vernoemd naar Hein Bergé en Jan van der Eerden.

Kunstwerk.

In het voorjaar van 2010 heeft kunstenaar Pier van Leest een bronzen plaquette gemaakt waarop in reliëf de portretten van Hein Bergé en Jan van der Eerden zijn afgebeeld. De portretten zijn omlijst door hun namen en de woorden: *redders van de Binnendieze*. Kunst Bonnet en de gemeente ’s-Hertogenbosch. Zij zorgde ook voor de financiering. Het is een eerbetoon aan de twee mannen zonder wiens intense strijd de stad een totaal ander aanzien zou hebben gekregen. Vele generaties lang zal dit zijn weerklank hebben in de Bossche maatschappij. De maker had de opdracht gekregen hen te portretteren zoals ze er uit zagen toen zij een stuk jonger waren.

De bronzen plaquette aan de overkant
is een eerbetoon aan

Jan van der Eerden en Hein Bergé

die een belangrijke bijdrage hebben geleverd
aan het behoud van de Binnendieze.

De plaquette, van de hand van beeldend
kunstenaar Pier van Leest uit Lage Zwaluwe,
is op 20 november 2010 onthuld door
burgemeester Ton Rombouts
en Jan van der Eerden.

Druppels in de Binnendieze

Ogenschijnlijk onopvallend,
stuwden twee druppels, vol levenskracht,
af- en opwaarts, doch nimmer gebonden,
een weg, die zelf was uitgedacht.

Hoewel de wrijving poogde te sturen,
hebben zij ons treffend geleerd,
dat door de kracht van slechts twee druppels,

De plaquette, met een doorsnede van ruim een meter is op 20 november 2010 geplaatst bij de opstapplaats van de vaartochten in de Molenstraat, tegen de zijgevel van het Griekse restaurant. Dit had overigens heel wat voeten in de aarde. Men hechtte aan deze prominente plaats waar hij door iedereen die er wandelt of een rondvaart maakt kan worden gezien. Maar op deze plek hing ook *De Halve Peer*. Uiteindelijk is De Halve Peer, na overleg met de Oetels een eindje opgeschoven en geplaatst tussen de ramen van het Grieks restaurant. De Oetels ontvingen van de stichting Bonnet een uitschuifbare aluminium stok met borstel. Daarmee zal de stichting twee keer per jaar De Halve Peer schoonmaken.
Om ook toekomstige generaties te laten weten hoe belangrijk beide heren voor de stad waren is aan de leuning boven de Binnendieze tegenover de plaquette een koperen plaat met informatie bevestigd. Aan de Bosschenaren was verzocht hiervoor een kernachtige tekst te formuleren die betrekking heeft op de betekenis van beiden. De winnaar van de eerste prijs was Jan de Wit met onderstaand gedicht.

Druppels in de Binnendieze
Ogenschijnlijk onopvallend,
stuwden twee druppels, vol levenskracht,
af- en opwaarts, doch nimmer gebonden,
een weg, die zelf was uitgedacht.
Hoewel wrijving poogde te sturen,
hebben zij ons treffend geleerd,
dat door de kracht van slechts twee druppels,
zelfs een stroom kan worden gekeerd.

Monumentenstad

In het Monumentenjaar 1975 werd de stad voor haar restauratiebeleid zelfs onderscheiden met de eretitel *Monumentenstad.* Nog maar tien jaar eerder betitelde de stad het voornemen van de minister van Cultuur om 623 panden op de monumentenlijst te plaatsen als een *wurggreep.* De stad wilde toen met 106 panden volstaan.

In 2008 telde de stad zo’n 550 rijksmonumenten en 220 gemeentelijke monumenten. Het gaat dan over gebouwde monumenten.
Daarnaast zijn er nog twintig locaties aangewezen als archeologisch gemeentelijk- of rijksmonument. Dit zijn: de Markt, Parade, oudste stadsmuur, tweede stadsmuur, Hinthamereinde, Vughterdriehoek, Hertogelijke residentie, Zusters van Orthenpoort, Kruisbroederskloosterr, Minderbroederskloosterr, Predikherenkloosterr, noordzijde Sint-Jan, Citadel, kasteel Bokhoven, Haverleij, Sprokkelbos, Aalstweg, Annenborch, De Empelse Hut en kasteel Empel.
Tevens zijn er enkele beschermde stads- en dorpsgezichten.
Het college heeft op 16 maart 2010, op grond van de Monumentenverordening ’s-Hertogenbosch 2002, besloten om nog eens ruim 200 panden aan te wijzen als gemeentelijk monument.

Verdere openlegging van de Binnendieze

In een stedenbouwkundige visie voor de herontwikkeling van het GZG-terrein bedachten plannenmakers een *Nieuwe Dieze.* Dat zou vooralsnog een doodlopende tak moeten worden, dus een stinksloot vol met drijfvuil. De beoogde aansluiting op de Zuid-Willemsvaart is kostbaar en complex.
Peter Verhagen, oud-projectleider van de restauratie van de Binnendieze heeft echter een alternatief plan bij de gemeente ingediend waarbij een deel van de gedempte Binnendieze weer wordt hersteld. Hij heeft voorgesteld een deel van de in 1961-1963 gedempte Groote Stroom vanaf het Herman Moerkerkpleintje tot aan de voormalige Tweede Tolbrug weer open te leggen. De destijds gekozen oplossing voor de demping van de Groote Stroom door een rioolbuis zou een miskleun zijn van jewelste. Hij ligt te diep en zit vol slib waardoor er onvoldoende doorstroming, zuurstof en waterverversing zijn. Het voorstel zou al deze problemen direct oplossen, los van de esthetische kant.
Inmiddels neemt de gemeente, medio 2009 het voorstel mee in de verdere planontwikkeling waarvoor overigens nog wel een financiële dekking moet zijn via provinciale- en rijkssubsidieregelingen. Openleggen van het tracé over een lengte van 350 meter kost ongeveer 16 miljoen euro. De Geertruisluis die in de route ligt moet dan weer gaan functioneren om het hoogteverschil van 50 centimeter met de haven te kunnen overbruggen.
Het zal de eerste keer zijn dat ’s-Hertogenbosch een deel van de Binnendieze weer openlegt. Herstel van dit deel van de Binnendieze is een enorme oppepper voor het toeristisch varen in de binnenstad. Voortaan zal men dan kunnen rondvaren.
Op het Burgemeester Loeffplein komt dan een opstapplaats voor vaartochten. Het oude plan om een nieuw (doodlopend) stuk Binnendieze te creëren op het GZG-terrein is geschrapt.

Muurbegroeiing

Vóór de restauratie waren de oude, vervallen muren en voorlanden zeer weelderig en gevarieerd begroeid met planten, struiken en zelfs bomen. De begroeide muren toonden een aantrekkelijke doorleefdheid.
Na de restauratie moest de vegetatie opnieuw beginnen. Langzamerhand raakt het voegwerk van de opgaande, gemetselde muren na jaren door verwering, vocht en vorst plaatselijk weer beschadigd. Hierdoor komen kalk en mineralen vrij die een voedingsbodem vormen voor muurplanten. Afhankelijk van hun behoefte aan zon, beschutting of vocht komen allerlei soorten op de muren voor.
Deze planten zijn oorspronkelijk afkomstig uit het bergachtige zuiden van Europa. Ondanks de geringe humusvorming en het minimale vermogen tot het opslaan van water, ontstaat in de muren een klimaat waarin korstmossen en mosrijke pioniergemeenschappen kunnen gedijen.
Het beschermde klein graskruid komt hier zo weelderig voor dat de stad hierom bij de echte liefhebbers van planten beroemd is. Verspreid langs de Binnendieze groeien verder onder andere muurvaren, mannetjes- en wijfjesvaren en muurleeuwenbekje. Houtachtige gewassen worden bestreden omdat verweerd metselwerk niet bestand is tegen de wortelgroei.

Waterverontreiniging

De achtererven van de huizen en de goten (*zoei/osendrup/dakdrup*) tussen de huizen liepen af naar de Binnendieze. Men loosde via deze goten afval, chemicaliën en straatslijk met daarin mest van varkens en andere huisdieren op de Binnendieze. Er ontstonden regelmatig onhoudbare toestanden. Niet voor niets werd in 1655, een jaar waarin de pest woedde een verbod uitgevaardigd mest en het in tonnen verzamelde afval op de straat te werpen.
Ambachtslieden maakten de vervuiling compleet, vooral die uit de lakenindustrie, die urine als kleurstof gebruikten.
Als men de stad benedenwinds naderde dan kon men aan de stank de afstand schatten die nog te gaan was.
Het invoeren van beerputten die evenals de tonnen huisvuil geleegd werden door de “stille nachtwerker” bracht enige verlichting. De stille nachtwerker verdween toen in 1899 de Gemeentelijke Reinigingsdienst werd

opgericht. Een goede riolering kwam pas veel later. Slechts enkele straten waren in 1846 al wel van riolering voorzien maar de gemeentelijke riolering loosde evengoed op de Binnendieze.
De eerste door de overheid aangelegde, moderne gesloten rioolsystemen zijn overigens aangelegd in Engeland, kort na de cholera-epidemie van 1831. Men ontdekte dat cholera zich het hevigst manifesteerde op plaatsen waar de bodem vochtig en verontreinigd was.
Nadat de beslissing over de restauratie van de Binnendieze in 1972 was gevallen werd de stad voorzien van een eigen, gesloten rioleringssysteem. Inmiddels zijn ook de laatste lozingen op de Binnendieze door bewoners opgeheven.

Middeleeuwse verontreiniging

Waar mensen samenwonen wordt het natuurlijke evenwicht gemakkelijk verstoord. Vanaf het begin van hun ontwikkeling van de steden kampten zij allemaal met hetzelfde probleem, namelijk de verontreiniging van het drinkwater. Zo loosden de leerlooiers en lakenververs hun spoelwater, zuren, beitsen en kleurstoffen. De smid, tinnegieter en koperslager gebruikten vetten, oliën en koelwater bij de metaalbewerking en spoelden dat alles bij het schoonmaken van hun werkplaatsen samen met metaal- en asresten door de goten naar het open water. Op deze manier kwamen lood, zink, kwik en cadmium in het water terecht en hechtten deze zware metalen zich aan het op de bodem aanwezige slib. De kosten van het weghalen van deze eeuwenoude verontreiniging van de waterbodem en grondlagen naast de Binnendieze drukten zwaar op het restauratiebudget.

Zwemmen

De plassen die ‘s-Hertogenbosch nu rijk is en waar men kan zwemmen had de stad vroeger niet. Men zwom toen o.a. in de Binnendieze. In 1779 had men er zich echter aan gestoord dat er Bosschenaren waren, *veele jonge liede en zelfs volwassene menschen,* die de onbeschaamdheid hadden zich moedernaakt uit te kleden om te water te gaan. Dat gebeurde bij de Grote en de Kleine Hekel en in de Haven. Volgens een schepen gebeurde dit *tot geen geringe aanstoot voor het publik.* Er werd direct een publicatie voorgehangen tegen het zwemmen. Overtreding werd bestraft met een forse boete van drie gulden. De helft was voor het gerecht en opmerkelijk genoeg kreeg de aanbrenger de andere helft. Als men dit niet kon betalen dan werd men 8 dagen op water en brood in de Gevangenpoort opgesloten.

Vaartochten

Al in 1937 stimuleerde de bekende Bossche kunstenaar, auteur en cartoonist Herman Moerkerk het varen op het aardige en romantische riviertje De Dieze. De vaartochten werden toen en later nog eens vanaf het begin van de jaren vijftig van de 20e eeuw tot 1961 door het VVV georganiseerd.
Als je de krantenverslagen van dergelijke tochtjes uit die periode naleest, dan krijgt men nogal gauw de indruk dat in de donkere tunnels van de Binnendieze, waar schaduwen op de muur dansten, waar regelmatig het geschuifel en plonzen van ratten hoorbaar was en iedere rioolbuis het risico van een nat pak in zich borg, de toenmalige passagiers meer huiverden dan genoten.
Pas vanaf 24 mei 1985 vinden er toeristische vaartochten plaats onder leiding van de Kring vrienden van ‘s-Hertogenbosch. Aanvankelijk gebeurde dit nog op de traditionele manier. De *bomer* duwde met behulp van een lange staak de boot door het water, wat mogelijk was vanwege de geringe diepte van ca. 1,25 meter van de Binnendieze. Vanaf 1990 is men gebruik gaan maken van elektromotoren.
De Stichting Binnendieze, onderdeel van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch verzorgt diverse soorten vaartochten. Opstapplaatsen zijn de Molenstraat en de steiger bij het Voldersgat aan de Zuidwal.
Vanaf 2007 is er bijvoorbeeld de geheel vernieuwde Jeroen Boschroute waarbij men bij het Gemintemuzejum uit kan stappen en naar het Jheronimus Bosch Art Center wandelt en aldaar het centrum bezoekt.
In 2007 voeren tussen half april en eind oktober ongeveer 185.000 mensen op de Binnendieze. In het jaar 2008 had men het aantal varenden bewust met ca. 10.000 teruggebracht. In 2009 stapten nog ongeveer 165.000 bezoekers in de bootjes.
Vanaf 2009 is een bezoek aan het Bastionder ook onderdeel van een vaartocht geworden.

Beheersing waterniveau

In 2008 is in de Binnenhaven een klepstuw geplaatst. Met deze volautomatische stuw kan veel eenvoudiger de doorstroming van de Binnendieze worden geregeld. Dit proces wordt op afstand, vanuit het kantoor van het waterschap in Lith gecontroleerd. Het peil in de Binnendieze is in beginsel 2.75 + NAP Dat is even hoog als bij de Vughterstuw bij de Vughterbrug, die het Waterschap De Dommel beheert. Hoger kan eenvoudig niet. Normaal is afvoer van de Dommel voldoende groot om water af te tappen voor de doorspoeling van het Binnendiezestelsel. In extreem droge periodes wordt overlegd hoe het water over de Binnendieze en de Stadsdommel moet worden verdeeld.
Op twee plaatsen komt het Dommelwater de stad in, bij de Kruisbroedershekel aan de Parklaan/Spinhuiswal (m.i.v. de nieuwe doorgang voor de boten) en bij de Groote Hekel aan de Hekellaan. De Kruisbroedershekel is

af te sluiten met een automatisch bediende schuif. Deze staat overdag meestal open (vanwege de rondvaartboten). De inlaat bij de Groote Hekel kan door grote sluisdeuren worden afgesloten. In principe staan zij echter altijd open.
Het water van de Aa loopt sinds de aanleg van de Zuid-Willemsvaart niet meer door de stad maar als stadsgracht langs de buitenzijde van de noordelijke stadsmuur. Daarna komt de Aa samen met de Dommel
Op twee plaatsen wordt het water afgevoerd, via de stuw in de Binnenhaven en via de duiker bij het Herman Moerkerkplein die uitkomt bij de Geertruisluis. Dagelijks wordt het drijfvuil voor dit vuilrooster bij de duiker verwijderd. Over enige jaren komt ook hier een automatische stuw.

BINNENDIEZE: Waterpoorten, hekels, stuwen, sluizen en bruggen

Waterpoort bij Herman Moerkerkpleintje

Deze waterpoort ligt op een van de oudste plekken van de stad. Bij de verdediging van de stad werd niet alleen gebruik gemaakt van muren en torens maar ook van het water. Naast landpoorten waren dus ook waterpoorten nodig om de toegang te regelen en de stad te beveiligen.
De verschillende takken van de Binnendieze zijn in de loop van de geschiedenis herhaaldelijk verlegd om als stadsgracht te kunnen dienen. Al direct bij de bouw van de 1e stadsmuur was de natuurlijke waterloop van de Aa en de Dommel hier als Marktstroom door de ommuurde stad geleid. Vervolgens werd buiten de muur een stadsgracht gegraven, wat in het van nature natte milieu ten noorden van de Markt betrekkelijk eenvoudig was. De gracht was door het veen tot in het dekzand uitgegraven en had een breedte van 15 meter. De diepte was niet meer dan een meter, wat in die moerassige omstandigheden blijkbaar voldoende was. Deze gegraven gracht, vanaf dat moment onderdeel van de Groote Stroom kwam buiten de waterpoort nabij de huidige Geertruisluis weer samen met de Marktstroom. Deze tak vormde met de stadsmuur de verdediging van de eerste ommuurde stad.

De thans volledig gedempte linkertak (Marktstroom) liep tussen de torens van de waterpoort door achter de huizenrij van de Markt.

Binnen de eerste stadsmuur was dit de binnenhaven. Fatsoenlijke wegen waren er niet of nauwelijks waardoor men de Dieze gebruikte voor het zware transport. Deze tak is pas medio vorige eeuw gedempt. Het oude tracé is nog enigszins herkenbaar door de vorm van de Tolbrugstraat en de randbebouwing.
Vanaf de brede watertrap heeft u een mooi uitzicht op het nog aanwezige rechter gedeelte van de watertoren van omstreeks 1200. Dit torenrestant behoort tot de oudste, bakstenen vestingwerken in de noordelijke Nederlanden. Het heeft aan buitenzijde een latere schil van deels 19e- en 20e-eeuwse metselwerk, maar vanuit de tuin van het gebouw de Waterpoort kan men nog een blik werpen op het authentieke metselwerk van kort na 1200. Het linker gedeelte is als het ware nagebouwd in de tegenover liggende gevel.
In het plaveisel is voor de beeldvorming ook de sleuf voor de bomen, die in het water konden zakken, aangebracht.

In de ondergrond zitten nog restanten van de 13e-eeuwse waterpoort, stadsmuur, gedempte loop van de Binnendieze en kademuren.
Vanwege de verhuizing van ziekenhuis omstreeks 2012 wordt het gehele, hierachter liggende terrein gereconstrueerd. Daarbij ligt het in de bedoeling dat ook een gedeelte van deze oudste stadsmuur wordt gereconstrueerd en zichtbaar wordt gemaakt.
Naast de waterpoort werd een zeer toepasselijke tekst van de 17e-eeuwse Bossche geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven in hardsteen uitgekapt en aangebracht:

Tot dit groot gherief van water
is dese Stadt ghekomen
door haar groote kosten ende arbeyt.

Groote Hekel

In de 14e eeuw werd bij de eerste stadsuitbreiding een ruime stadsmuur gebouwd. Naast stadspoorten werden ook waterpoorten aangebracht. Men kon de stad immers ook over het water bereiken. Bij de Groote Hekel aan de Zuidwal en nog twee plaatsen (Sint Corneliushekel en Kruisbroedershekel) kwam het riviertje de Dommel de stad binnen.
Het was de belangrijkste waterinlaat van de Dommel aan de zuidzijde van de stad. Bovendien had het een functie ten behoeve van de scheepvaart.
De eerste vermelding is uit 1399 maar vermoedelijk functioneerde de waterinlaat al aan het einde van de 13e of in het begin van de 14e eeuw.
Aan de binnenzijde splitst de Binnendieze zich in westelijke richting in de Verwersstroom en in oostelijke richting in de Groote Stroom.
Oorspronkelijk waren er hier drie overwelfde waterinlaten/doorgangen en de poort werd daarom De Drie Hekelen genoemd. Het werd ook wel eens genoemd de Waterpoort bij de Volderstrappen.
De waterinlaten waren zeer belangrijk voor het transport maar vooral ook voor het verversen van het water van de Binnendieze. De hekel werd onder andere gesloten als de Beerse Overlaat in werking was.
Het werd later de Groote Hekel genoemd. Groote Hekel omdat er ook nog een Kleine Hekel was.
Elke opening kon met een hekel worden afgesloten.
Hoe kwam men aan de naam hekel(en)? De openingen werden vroeger afgesloten met drijvende houten balken of bomen(valhek) die waren voorzien van ijzeren staven met scherpe punten en hadden daardoor wel iets weg van vlashekels.
Hier komt ook het gezegde vandaan *iemand over de hekel halen* wat betekent *hem op scherpe wijze beoordelen*. Vroeger werd men soms zelfs letterlijk over de hekel gehaald.
Er is later ook melding gemaakt van stevige houten poorthekken die de openingen konden afsluiten, deze zullen vermoedelijk bij een latere modernisering hebben behoord.

De westelijke opening is tussen 1634 en 1668 dichtgemetseld, waarschijnlijk omdat te veel (militair) inundatiewater uit Het Bossche Broek wegvloeide. Pas met de bouw van de Geertruisluis in 1678 en de Korenbrugsluis in 1735 kon de waterafvoer van de Binnendieze worden geregeld. Het is een dan ook een misvatting te veronderstellen dat de openingen voor 1880 ooit afsluitbaar zijn geweest met waterkerende deuren. Het toepassen van sluisdeuren zou onlogisch zijn geweest, aangezien daarmee geen waterstanden konden worden geregeld. De deuren konden namelijk alleen worden geopend bij gelijk waterpeil voor en achter de kering. Een schotbalkkering kende dat bezwaar in mindere mate. In dat verband is het niet vreemd dat in 1846 was overwogen om schotbalken te gebruiken als noodkering tegen extreem hoog water. Mogelijk werd toen pas (of weer?) in plaats van schotbalken de meest westelijke opening dichtgemetseld. Uit militaire overwegingen werd het water in en om de stad geregeld met de Korenbrugsluis en de Geertruisluis en niet met de Groote Hekel.
Waarschijnlijk werd in de loop van de 19e eeuw voor de pijler tussen de middelste en oostelijke doorlaat een punt gemetseld om het ijs te breken.
Nadat de stad in de 19e eeuw een aantal malen getroffen was door grote overstromingen, werd besloten van de stad een zelfstandige polder te maken. Voor de Groote Hekel betekende dit dat deze tot keersluis zou worden omgebouwd. Hiermee kon bij hoog water de stad watervrij worden gehouden. Dit vond plaats in 1880. Nadat de Vestingwet 1874 van kracht werd is ’s-Hertogenbosch geen vestingstad meer. Toen vervielen ook de militaire argumenten om de beveiliging van de waterinlaten in stand te houden.

In eerste instantie bleven twee waterinlaten open. Voor de twee nog functionerende doorlaten werd aan de grachtzijde een dubbel sluishoofd gebouwd. Deze bestond uit twee kokers en werden elk voorzien van twee houten puntdeuren die het water van buiten de stad, indien dit nodig mocht zijn, dienden te keren. Aan de uiteinden van de sluismuren bevonden zich sponningen waarin

schotbalken met behulp van hefwerktuigen konden worden neergelaten. Met behulp van hefwerktuigen konden deze balken op hun plaats gelegd worden. Ook deze nieuwe gemaakte doorgangen hadden conform de oude poorten een verschillende wijdte. De brug werd gefundeerd op een circa 1,40 meter dikke ongewapende betonnen plaat. De plaat werd gestort tussen houten damwanden. Het opgaande werk bestaat uit metselwerk. De slagstijlen, slagdrempels en einden van de sluisvloeren waren in hardsteen uitgevoerd. Boven op de drie penanten geven later aangebrachte stenen trappen vanaf de straat toegang tot de sluis. De houten sluisdeuren waren traditioneel uitgevoerd en konden alleen het buitenwater keren. De in 1998 verwijderde deuren waren over de volle oppervlakte voorzien van een plaatijzeren bekleding.
In dezelfde periode (1884) werd, om de wateroverlast in de stad te bestrijden ook nog een stoomgemaal gebouwd. Het was een traditioneel ontwerp, waarin de hand van de waterstaatsingenieur goed herkenbaar was. Sierlijsten in baksteen en ook rondboogramen verlevendigden het uiterlijk. Het zadeldak (gordingenkap) met flauwe dakhelling was met pannen bedekt. In het westelijk gedeelte van het gebouw bevonden zich twee stoommachines en twee pompen. Gescheiden van deze ruimten, stonden in het oostelijk gedeelte twee stoomketels opgesteld. Ten oosten van het gemaal was een aparte houten kolenbergplaats gemaakt. De schoorsteen aan de noordzijde van het gebouw was afzonderlijk gefundeerd. De beide centrifugaalpompen werden aangedreven door twee horizontale Cornwallstoommachines met een capaciteit van 56m3 per pomp bij 195 omwentelingen per minuut. De pompen zorgden ervoor dat het water uit de Binnendieze via buisleidingen door de stadswal naar de vestinggracht werd gevoerd. Het eenlaagse gemaalgebouw stond op drie gemetselde overwelvingen over de Binnendieze. Op de sluitsteen van de middelste boog kwam het jaartal 1884 voor. De westelijke twee rondbooggewelven dienden voor de aanvoer van water. Het penant tussen deze twee inlaten was onderbroken door een toog, waardoor deze met elkaar in verbinding stonden. In het metselwerk van het penant tussen de oostelijk kleine boog en de middelste boog was een AP-peilschaal ingelaten. Vlak daarnaast was een geëmailleerde NAP-peilschaal op het metselwerk bevestigd.
Het gemaal heeft weinig dienst gedaan. Met de sluiting van de Beerse Overlaat in 1942 was het gevaar van inundaties aanzienlijk teruggedrongen. Het gemaal was vóór 1924 overgegaan op aandrijving met elektromotoren. Dit gemaal heeft ongeveer een halve eeuw gefunctioneerd en is, met uitzondering van de onderbouw in 1965 gesloopt. In de volksmond werd het gemaal Het Watermesjien genoemd. De wateruitlaat van dit gemaal is nog te zien bij de Dommel.
Ter verdediging werd bovenop de hekel nog een militair wachthuisje gebouwd dat in 1880 weer werd gesloopt.
Ten gevolge van een toename van het verkeer op de Zuidwal werd in 1934 besloten de brug die over de hekel lag te verbreden en recht te trekken. De doorlaten kwamen daardoor aan de stadszijde onder een met spaarbogen uitgevoerde verbrede brug te liggen. Hetzelfde gebeurde aan de andere zijde: de meeste westelijke sluismuur ligt hierdoor gedeeltelijk onder de brug. Mogelijk zijn toen ook de sluisdeuren vervangen. De oude, originele deuren bestonden uit een schrankschoor en een houten beplanking. De nieuwe deuren hadden aan de buitenzijde geklonken metalen platen die zowel als waterwering, als ter verstijving van de houtconstructie diende.
Bij de wateroverlast in 1995 bleken de sluizen niet meer te werken, waarna de sluizen in 1998/1999 zijn gerestaureerd en van nieuwe deuren voorzien. De gronddam werd toen opgeruimd. De twee waterinlaten werden overwelfd door de hekelbruggen. Voor de restauratie, eind 20e eeuw waren drie van de vier originele schotbalklieren nog aanwezig. Deze waren samengesteld uit geklonken ijzeren hoekprofielen en een open kast met een tandwieloverbrenging.

Deze restauratie was het eerste werk dat in het kader van het Ontwikkelingsplan Vestingwerken is uitgevoerd.
Tussen de bogen hangen twee peilschalen, die van het Amsterdams Peil (AP) en die van het Normaal Amsterdams Peil (NAP). Het verschil tussen beide niveaus bedraagt twintig cm.
Aan de overkant is een peilschaal aangebracht die het Oeteldonks Peil aangeeft. Het is een carnavaleske verwijzing naar de oude peilschalen die de waterhoogten in AP en NAP aangeven.
In de muur boven de Binnendieze zit een gevelsteen met de tekst van Domien van Gent: *zo maoke w’t!.* Dit betekent: *zo maken/doen we het.*

Kleine Hekel

Nadat de 2e stadsmuur was aangelegd liep het water van de Aa via de Kleine Hekel aan de noordoostzijde de stad in. De rivier stroomde als een tak van de Binnendieze naar het kloostercomplex nabij de Zusters van Orthenpoort. Overigens stroomde een deel van het water buitenom langs de stadsmuren als stadsgracht.

In de huidige situatie kan de toenmalige waterpoort gesitueerd worden naast de Anthoniebrug over Sluis 0 bij de Oostwal, ongeveer ter plekke van het huidige kruispunt Oostwal/Zuid-Willemsvaart.
Deze waterpoort, die niet ver ten noorden van de voormalige Sint Anthoniuspoort lag, maakte onderdeel uit van de 2e stadsmuur, waarvan de bouw begon eind 13e begin 14e eeuw. In de stadsrekeningen komt deze hekel al in 1399 voor.
De waterpoort werd ook wel Anthoniushekel genoemd.
Naast waterinlaat zal de Kleine Hekel ook gefunctioneerd hebben ten behoeve van het scheepvaartverkeer. Uit een opmeting uit 1757 blijkt dat de dagwijdte van de inlaatpoort 4,50 meter bedroeg. De waterpoort bestond uit één overwelfde doorgang, die met een hekel, een boom met lange ijzeren pinnen, kon worden afgesloten. Ook wordt melding gemaakt van stevige houten poorthekken als afsluiting, die vermoedelijk tot een latere modernisering zullen hebben behoord. Hiermee werd voorkomen dat ongewenste personen ongemerkt de stad konden binnen- of uitvaren.
Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, tussen 1822 en 1826 werd deze waterpoort afgebroken. Het water van de Aa werd toen volledig buitenom, als stadsgracht langs de noordzijde van de stadsmuur geleid.

Kruisbroedershekel

In de 14e eeuw werd bij de eerste stadsuitbreiding een ruime stadsmuur gebouwd. Naast stadspoorten waren ook waterpoorten nodig. Men kon de stad immers ook over het water bereiken. De waterinlaten waren niet alleen belangrijk voor het transport maar vooral ook voor het verversen van het water van de Binnendieze.
Op deze en nog twee plaatsen (Sint Corneliushekel en de Groote Hekel) kwam het riviertje de Dommel de stad binnen.
Deze, van oudsher smalle en lage waterpoort is genoemd naar het voormalige nabijgelegen Kruisbroedersklooster.
Deze waterinlaat zal zijn gesticht aan het eind van de 13e, begin 14e eeuw, toen een aanvang was gemaakt met de bouw van de tweede stadsmuur, waarvan het onderdeel vormt.
Van meet af aan zal de doorgang door een stenen boogconstructie getoogd zijn geweest, zoals ook bij de bruggen het geval was. De hekel had in 1873 een doorstroomopening van 1,20 meter, was 1,80 meter hoog en de vloer was gelegen op 1,80 +NAP.
De hekel verbindt de stadsgracht (Dommel) met de Kerkstroom, één van de takken van de Binnendieze. Men noemde het hier Kerkstroom omdat het water onder het koor van de Sint-Cathrien of Kruiskerk doorliep. Deze poort werd ooit genoemd *’t Poertken aen de Massereels Beemt tot de hekele after de Cruysbroederen*.
Hoe kwam men aan de naam hekel(en)? De doorgangen werden vroeger afgesloten met een houten balk of boom (valhek) die waren voorzien van ijzeren pinnen en hadden daardoor wel iets weg van vlashekels.
De inlaat zal te smal zijn geweest om een functie ten behoeve van de scheepvaart te hebben gehad, maar met de boom of hekel werd wel voorkomen dat ongewenste bezoekers met kleine bootjes toch de stad onopgemerkt zouden kunnen binnenkomen of verlaten.
Eind 19e eeuw (1880) is deze hekel bij de watervrijmaking van de stad vervangen door een houten schuif met een hengelstang met windwerk, geleid in een hardstenen sponning.
Daartoe is een gedeelte van de stadsmuur gesloopt en een nieuwe uitmonding gemaakt. De wijdte van de huidige doorlaatkoker is 1.40 meter
Uiteraard had deze hekel met schuif ook een functie bij het onder water zetten van de omgeving.
Na 1874 bleef de hekel van belang bij de beheersing van de waterstand in de stad.
Toen in 1942 de Beerse overlaat werd gesloten, verviel de waterkerende functie van de stadsmuur. Onderhoud vond niet meer plaats, met als gevolg dat op den duur de schuif in de Kruisbroedershekel niet langer gesloten kon worden. Tijdens de wateroverlast in 1995 bleek alsnog het nut van deze waterkering: als de schuiven van de verschillende waterdoorlaten gewerkt hadden, zou de binnenstad nauwelijks overlast hebben gehad.

De Kruisbroedershekel staat nog steeds in verbinding met de Binnendieze. De schuif is door de slechte onderhoudstoestand buiten gebruik gesteld. De hekel speelt nog een geringe rol in de waterverversing van de Binnendieze.
Naast deze oude waterinlaat is in het kader van het Ontwikkelingsplan Vestingwerken een nieuwe, bevaarbare verbinding tussen de Singelgracht en de Binnendieze gerealiseerd. Uitbreiding met rondvaren van de vaarroutes werd hierdoor mogelijk.

Henk(es), 3-11-2011

Op deze plek bevinden zich in de ondergrond nog zichtbare restanten van de iets naar binnen gelegen 14e-eeuwse stadsmuur. De vaarroute gaat hier dwars doorheen.
Bij de aanleg van deze nieuwe doorgang vond men in 2001 een stadspoortje in de oude 14e-eeuwse stadsmuur.

Sint Corneliushekel.

Bij het aanleggen van de stadsmuur waren er naast stadspoorten ook waterpoorten nodig. Men kon de stad immers ook over het water bereiken. De waterinlaten waren niet alleen belangrijk voor het transport maar vooral ook voor het verversen van het water van de Binnendieze.
Op deze en nog twee plaatsen (Kruisbroedershekel en Groote Hekel) kwam het riviertje de Dommel de stad binnen en liep hier verder als Vughterstroom, een van de takken van de Binnendieze. Een heugelstang met windwerk geeft de plaats van de Sint Corneliushekel aan.
De hekel is waarschijnlijk gemaakt tijdens de aanleg van de stadsomwalling bij de uitbreiding van dit gedeelte van de stad ergens in de eerste helft van de 14e eeuw. Vermoedelijk was toen al sprake van een stenen boogconstructie, zoals ook werd toegepast voor de bruggen in de stad. Hoewel scheepvaart, vanwege de geringe afmetingen niet mogelijk was, kon de inlaatopening worden afgesloten met een balk of boom die van ijzeren pennen was voorzien. Deze constructie leek op een hekel, zoals gebruikt werd bij de wolbewerking. In 1873 had de hekel een doorstroomopening van 1,48 meter.
Zij werd genoemd naar de Sint-Corneliuskapel die in de 16e eeuw hier in de buurt stond. De waterstanden op de Binnendieze werden geregeld met de sluizen in de stad. Zij kreeg bij de watervrijmaking van de stad eind 19e eeuw dezelfde soort afsluiting als de Kruisbroedershekel.
Het in 1880 gekozen afsluitmiddel bestond uit een houten schuif die in een hardstenen sponning geleiding kreeg. Hiervoor is een gedeelte van de stadsmuur gesloopt en is in het metselwerk een nieuwe uitmonding voor de hekel gemaakt.
Van deze gelegenheid werd tevens gebruik gemaakt om de schuine doorsnijding van de doorlaatkoker met de stadsmuur om te zetten in een haakse kruising. De 1,40 meter brede koker heeft een cirkelvormig gewelf, waarvan de top ligt op 3,80 meter +NAP. De bovenkant van de vloer ligt op 1.80 meter + NAP. In het muurwerk boven de koker is een ruimte gespaard (spaargewelf), waardoor minder materiaal nodig was en ook het gewicht kon worden beperkt.
Via deze sluis liep het water via de Vughterstroom/Parkstroom de stad binnen totdat deze in 1950 werd gedempt. Gelijktijdig is de houten schuif vastgezet en heeft de hekel zijn betekenis als inlaatwerk verloren.

Hekel in de Oostwal

Deze waterdoorgang dateert evenals de hekel in de Muntelwal van omstreeks 1500 toen het Hinthamereinde bij de stad gevoegd werd. De loop van de oude stadsgracht werd daarbij gehandhaafd, met als gevolg dat in de omwalling een hekel voor het instromende water moest worden gemaakt. De gracht werd rond 1725 gedempt waarmee ook de functie van de hekel kwam te vervallen.

Hekel in de Muntelwal

Deze waterdoorgang dateert evenals de hekel in de Oostwal van omstreeks 1500 toen het Hinthamereinde bij de stad werd gevoegd. Deze hekel lag in het verlengde van de hekel in de Oostwal. Het water dat via de Oostwal binnenstroomde werd voor een deel met behulp van deze waterdoorlaat in de Muntelwal weer op de gracht geloosd. Deze wateruitlaat heeft tot ongeveer 1725 gewerkt. Rond die tijd werd de stadsgracht gedempt en verviel ook de functie van de wateruitlaat. Tijdens rioleringswerkzaamheden in augustus 1977 is de doorgang door de Muntelwal waargenomen.

Hekel in de Hofstad

Het water dat via de hekel in de Oostwal binnenstroomde en het tracé van de oude stadsgracht volgde, werd voor een deel via deze hekel in de stadsmuur weer geloosd op de rivier de Aa. De Hekel in de Hofstad is gebouwd tijdens de derde uitleg waarbij het gebied rondom het huidige Hinthamereinde rond 1500 bij de stad werd gevoegd. Tijdens de herstelwerkzaamheden aan de Muntelwal in de jaren zeventig van de 20e eeuw, waarbij de oude schil voor de oorspronkelijke stadsmuur vervangen werd door een nieuwe, zijn geen sporen van deze hekel aangetroffen. Frans Hoogenberg vervaardigde omstreeks 1588 een plattegrond van de stad waarop te zien is dat deze waterdoorlaat zich in een rondeel bevonden zou hebben. Vermoedelijk hield de doorlaat op met functioneren toen de oude stadsgracht rond 1725 gedempt werd, het is echter ook mogelijk dat hij nog een tijdlang gefunctioneerd heeft ten behoeve van de afwatering van de wijk Hofstad.

Hekels bij Bastion Oliemolen

Tijdens de bouw van het Bastion Oliemolen werden de oude stadsmuur, een rondeel en een deel van de gracht langs de oude stadsmuur intact gelaten. De waterinlaat kon door middel van een hekwerk afgesloten worden. Aan de zijde van de waterpoort, Poort aan de Boom werd een inundatiesluis gebouwd waarmee de stand van het water op de stadsgracht (Dommel) beïnvloed kon worden. Het was een schotbalkensluis waarmee het water dus opgestuwd kon worden. De sluis werd ook wel aangeduid met Oliebaksluis. Vermoedelijk zal de wateruitlaat ook voorzien zijn van een hekel. In 1881 werden de borstwering en de omwalling van het bastion afgegraven. Vermoedelijk is de grond die daarbij vrijkwam gebruikt voor de demping van deze waterloop. Aan de hand van het verdiept liggende maaiveld, is tegenwoordig nog het tracé van de waterloop te herkennen. De kans bestaat dat bij de demping de sluis ongemoeid is gebleven en deze nu nog onder het maaiveld aanwezig is.

De overige doorlaten in de stadsmuur

Naast de grotere doorlaten die door middel van hekels konden worden afgesloten, waterden ook diverse kleine slootjes in de stadswal/-muur af op de grachten rondom de stad. Vele van deze afvoeren zullen zo klein in doorsnee zijn geweest dat geen extra voorzieningen, bijvoorbeeld in de vorm van hekels, noodzakelijk waren. Dit gold met name aan de noordzijde van de stad, waar het maaiveld relatief laag lag en er dus veel wateroverlast voorkwam. Op de plattegrond van de stad van de hand van Hattinga uit omstreeks 1749 blijkt dat een van deze afvoeren toch een behoorlijke omvang had. Naast de (bekende) Kleine Hekel via welke de rivier de Aa aan de oostzijde de stad binnenstroomde, vermeldde Hattinga een tweede Kleine Hekel. Deze was aan de noordzijde van de stad gelegen. Ook een andere waterdoorlaat, ditmaal gelegen aan de zuidzijde van de stad, is het vermelden waard. Tijdens opgravingen op het achterterrein van de Hof van Zevenbergen (Keizerstraat 12) werd een onbekende waterloop aangetroffen. Waarschijnlijk werd deze gevoed door middel van een (kleine) doorgang in de Zuidwal ongeveer ter hoogte van het huidige straatje de Bandsche Poort. Of deze doorgang van een hekel voorzien is geweest, is onbekend. Waarschijnlijk is deze waterloop al vroeg gedempt, op geen enkele bekende afbeelding is hij terug te vinden.

Korenbrugstuw/stuw Binnenhaven

De eerste sluis/stuw moet hier, bij de kruising van de Korenbrugstraat met de Lepelstraat vermoedelijk al in de 13e eeuw hebben gelegen. Later werden hier, waarschijnlijk in 1735 twee stuwen op enige afstand van elkaar gebouwd, die daardoor samen één sluis vormden. Bij het aanleggen van de overkluizing in 1872 t.b.v. de Vismarkt is vermoedelijk een stuw gesloopt. Dit hangt ongetwijfeld samen met het buiten gebruik raken van de Binnendieze als vaarroute aan het einde van de 19e eeuw.

Het verschil in waterpeil tussen de Vughterstroom en de Binnenhaven bedraagt 55 cm en wordt door de Korenbrugstuw in stand gehouden.

De Korenbrugstuw is nu afgebroken. Door de verplaatsing van de stuw naar de Binnenhaven is het mogelijk geworden om ook in de Binnenhaven met rondvaarten te starten. De doorgang onder de Visstraat is zodanig aangepast dat de bootjes vanuit de Molenstraat naar de Binnenhaven kunnen varen. De daar nog te plaatsen steiger krijgt aan weerszijden van de nieuwe stuw een verschillend waterniveau, namelijk dat van de Binnendieze ten zuiden van de stuw en het iets lagere niveau van de Zuid-Willemsvaart en Dieze ten noorden van de stuw. Toeristen kunnen dan op dezelfde steiger inschepen of overstappen voor zowel rondvaarten op de Binnendieze als op de Dommel en de Aa.

Geertruisluis

We staan nu buiten de 1e stadsmuur ter hoogte van het Sint Geertruikerkhof. Het water van de Groote Stroom dat via een grote rioleringsbuis hierheen loopt komt hier nu weer te voorschijn.

Voor de bevaarbaarheid was het handhaven van een minimumpeil in de Binnendieze van groot belang. Hiervoor verdeelde men de Binnendieze in bevaarbare vakken en men bouwde op de grenzen van deze vlakken stuwen en sluizen. Al in het begin van de 14e eeuw (1301) was hier sprake van een sluis. Deze schutsluis stamt uit het tweede gedeelte van de 17e eeuw (1678).

Deze sluis had een belangrijke rol in het handhaven van de bevaarbaarheid van de Binnendieze. Deze schutsluis stond in open verbinding met de haven en de Dieze. Door het uitnemen of opzetten van de schotbalken konden van beide zijden schepen de sluis passeren. Men kon zo via de Groote Stroom en de Groote Hekel via de Dommel naar Vught en Boxtel varen. De doorvaarhoogte is 3,65 meter en de maximale stuwhoogte 3,95+ NAP
De sluis had ook een functie in de waterbeheersing van de Binnendieze.
Na een periode van volledige verwaarlozing en gedeeltelijke afbraak werd deze sluis in de jaren zeventig van de vorige eeuw geheel gerestaureerd. De landhoofden hebben hierbij hun oorspronkelijke vorm en uiterlijk behouden. Het natuursteen van de schotbalksponningen is hoofdzakelijk authentiek.

Poort aan de Boom

De tweede ommuring telde vijf waterpoorten. Verkeer over de weg was tot ver in de 18e eeuw niet goed mogelijk. Veel transport vond dus over water plaats. Het water was daarom van levensbelang voor de stad. Via de grote rivieren passeerden de grondstoffen en goederen hier de waterpoort om in de Binnenhaven te worden gelost. Producten die in de stad waren geproduceerd verlieten veelal door deze poort de stad.
De eerste waterpoort die in 1399 al in de stadsrekeningen werd genoemd *Der poerte aen den boem,* lag iets zuidelijker dan deze plek.
Vanwege de verlegging van de stadsmuren raakte deze al gauw buiten gebruik. Door verzanding van het Zwarte Water (de (Buiten)Dieze buiten de stadspoorten in het noorden van de stad) ondervond het scheepsverkeer veel hinder. Men kwam tot het besluit om de stroom en de toegang tot de haven te verleggen. In 1441 werd de Binnendieze dan ook gedeeltelijk verlegd, waardoor de bouw van een nieuwe waterpoort noodzakelijk was. De oude waterpoort werd tussen 1441 en 1448 gesloopt.
Deze volgende Waterpoort *aan de Boom* werd gebouwd in 1448. De vorm hiervan is bekend vanwege een aantal plattegronden en aanzichten van de stad. Recent archeologische onderzoek spreekt dit overigens tegen: aan de hand van onder meer de baksteenformaten kon vastgesteld worden dat de poort zo’n vijftig tot honderd jaar eerder moet zijn gebouwd.
Deze poort gaf toegang tot de Binnenhaven. De waterpoort bestond uit twee hoge torens, aan elke kant van het water één. Aan de buitenzijde hadden ze de vorm van een hoefijzer (of halfrond), aan de stadszijde bevond zich een vlakke gevel met een spitse top. De torens waren bovenin verbonden met een gemetselde brug. De schepen moesten met gestreken mast de haven in. Een andere bron vermeldt overigens dat de stenen brug zo hoog was dat de schepen hun mast juist niet hoefden te strijken. De haveningang werd ’s nachts tussen deze twee torens afgesloten met een drijvende mastboom, voorzien van ijzeren pinnen (hekel) en grote hekken. Ook onder de waterspiegel was een boom aangebracht. Indien men deze boom zonder problemen kon passeren dan was de vaartocht over de Maas tot aan Gorinchem gegarandeerd. De naam van de poort is hieraan ontleend.

In verband met de verzanding van het Zwarte Water, het deel van de rivier tussen de stad en Engelen, werd, zoals al werd vermeld, vanaf 1441 een nieuwe verbinding gegraven. In samenhang hiermee werd buiten de stad een nieuwe haven aangelegd, de Buitenhaven (ook wel Buiten- of Engelse Dieze genaamd). Om de nieuwe haventoegang te beveiligen werd ook de Poort aan de Boom vernieuwd. Tegen de hoefijzervormige veldzijde werd een veelhoekige schil aangemetseld. Tevens kan toen het stevige houten poorthek zijn aangebracht, waarvan sprake was. In de 16e eeuw zal de huidige halfronde schil, waarin hardstenen blokken op de waterlijn zijn aangebracht, tegen de 15e-eeuwse veelhoekige schil zijn gemetseld. De achtergevel van de archeologisch onder-

zochte toren bleek in eerste instantie geen eigen fundering te hebben, mogelijk rustte deze op de begane grond op een boog. Later is er wel een fundering aangelegd
Anderhalve eeuw later (1591) nam het stadsbestuur de beslissing de twee torens van hun spitsen te ontdoen. Overigens gebeurde dat niet alleen met deze torens. Alle muren en torens werden, vanwege de verbetering van de aanvalswapens verlaagd en verstevigd. Daarbij zijn de resterende gedeelten van de torens waarschijnlijk volgegooid met zand, om aldus een platform te maken voor het opstellen van het zware geschut. Na 1629 werden de beide torens grotendeels gesloopt, waarbij slechts de voetstukken behouden bleven waartussen 's nachts de boom gelegd werd. Tijdens het Twaalfjarig Bestand zijn aan beide zijden van de waterpoort bastions gebouwd om de havenmond te kunnen verdedigen. De Orthenpoort werd hiervoor afgebroken en iets verplaatst. Vanaf deze ophaalbrug, de Boombrug zien we links nog een torenvoetstuk.
Van de waterpoort is alleen de verlaagde westelijke toren nog aanwezig. Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart kon de oostelijke toren aanvankelijk nog blijven staan. Bij het rechttrekken van de Dommel tussen 1877 en 1880 is ook de aansluiting met de Zuid-Willemsvaart verbreed. Hierdoor werd deze oostelijke toren een obstakel voor het scheepvaartverkeer en is afgebroken. Dat gebeurde ook met één bastion van de Citadel.
Bij archeologisch onderzoek in 1995 kwamen de fundamenten van de waterpoort tevoorschijn. De poort had torens met een hoefijzervormige plattegrond en bleek tussen 1350 en 1400 te zijn gebouwd. Dat spoort met de hiervoor vermelde gegevens.

Bruggen

Behalve overkluizingen overspannen ook talrijke bruggen het water van de Binnendieze. Al in een oorkonde uit de 13e eeuw is er bijvoorbeeld sprake van de Tolbrug. Deze is zelf inmiddels al lang verdwenen, maar de herinnering er aan is in een straatnaam behouden gebleven. Ook in latere archiefstukken, zoals stadsrekeningen en schepenprotocollen is met grote regelmaat sprake van zowel openbare als particuliere bruggen. In de 17e eeuw werden er in de hele stad maar liefst 175 bruggen geteld waarvan er 51 openbaar waren, 86 bruggen in het bezit van kloosters of particulieren en daarnaast nog eens 38 houten bruggen. Veel bruggen zijn, hoewel van oude oorsprong, in de loop van de tijden vernieuwd of verbouwd, wegens bouwvalligheid of erger. Zo vermeldde de 18e-eeuwse stadshistoricus Johan Hendrik van Heurn: *in het jaar 1742, des avonds om zes uren storte de Steenen Brug aan het einde der straat, Oude Dieze genaamd, zonder dat er enig ongeluk door geschiede, onverwagt in. In den beginne wist men hier van gene rede te geven, doch by het opruimen van de Puin, en het liggen van de grondslagen der Nieuwe Brug, bevond men, dat de Wellen in den grond aldaar gevonden, de oorzaak deezer instorting waren. Die Brug werd in den volgenden Zomer hersteld.*
Nog maar weinig Bosschenaren zullen de Hulsterbrug in de Sint Jorisstraat, de Coninxbrug in de Keizerstraat of de Autfortsebrug, achter het stadhuis weten te vinden. In zekere zin bestaan deze bruggen nog altijd, maar door het bouwen van overkluizingen zijn ze in het straatbeeld niet meer herkenbaar.

Molenbrug

Op deze plek, halverwege de Vughterstraat bij nummer 103 stroomt haaks onder deze huizen de Binnendieze. Hier verandert de naam van de Binnendieze richting Uilenburg van Kleine Vughterstroom naar Vughterstroom. Voorheen kwamen hier drie takken van de Binnendieze bij elkaar. De Parkstroom die aansloot op de Sint Corneliushekel aan de Parklaan overleefde de dempingslust niet en verdween omstreeks 1950.
Vroeger lag over het water de Molenbrug. Een brandluik bij Vughterstraat 101 en een gevelsteen in de gevel van huisnummer 103 herinneren ons hier nog aan. De analen verhalen in 1334 al van een brug op deze plaats. Meer waarschijnlijk is echter dat hier op deze plaats al bij de stichting van de stad, eind 12e eeuw een brug lag. De Vughterweg was namelijk de belangrijkste weg naar en van het zuiden.

De Abtsbrug

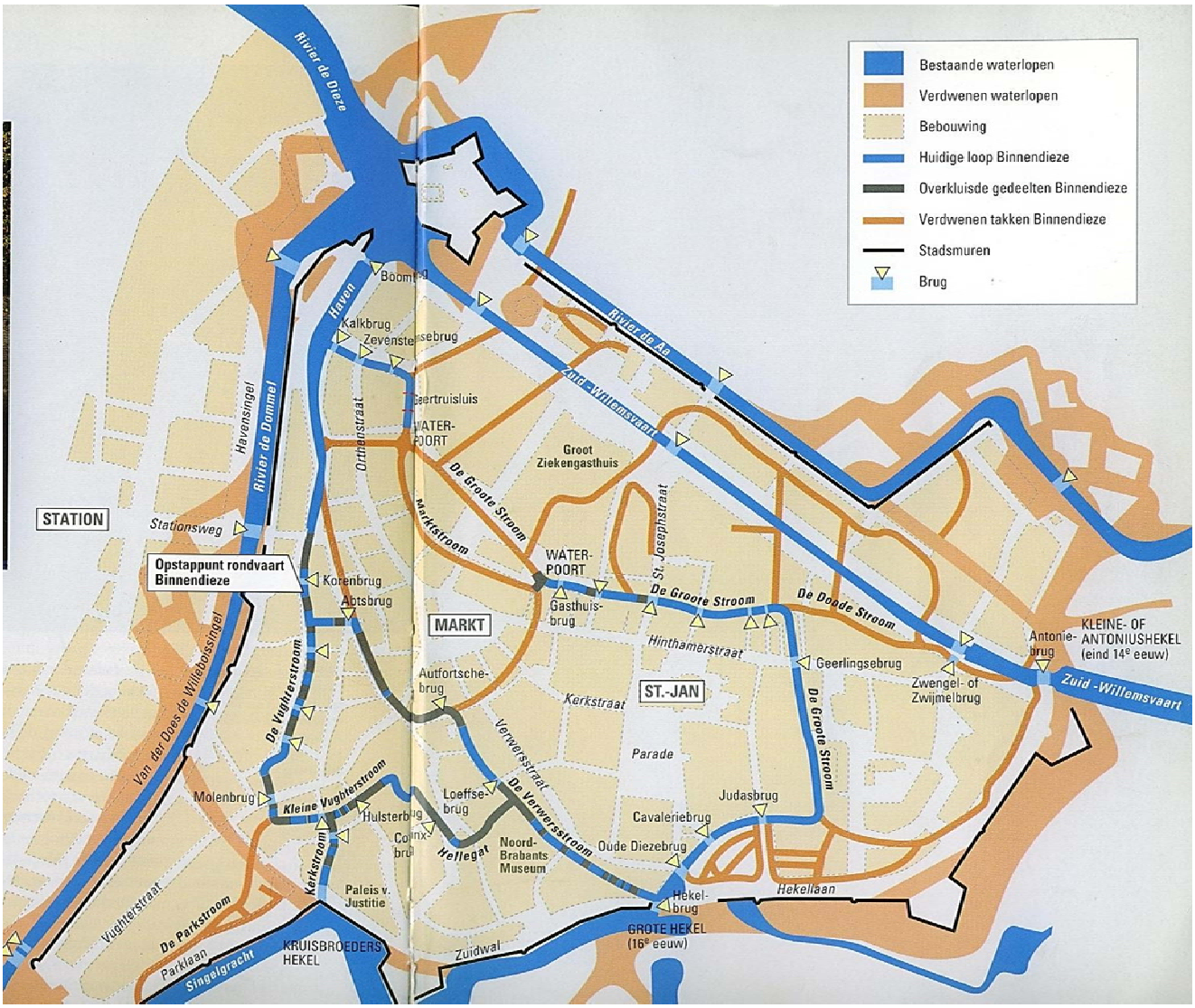

Hier, op de splitsing van de Kruisstraat, Snellestraat en Postelstraat liep als stadsgracht ook een van de takken van de Binnendieze. Deze gracht liep rechtdoor richting haven. Na de uitbreiding van de stad is deze stadsgracht gedempt en is er in de 2e helft van de 15e eeuw een directe verbinding gegraven tussen de Verwersstroom en de Vughterstroom.
De oorspronkelijke brug die hier lag heette Beversbrug maar is inmiddels helemaal vernieuwd. De brug wordt nu genoemd Abtsbrug dat een verwijzing is naar de abt van de Abdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden. Nabijgelegen percelen maakten tot in de 15e eeuw deel uit van deze abdij.
De brug werd in 1466 in het *Bosch' Protocol* vermeld. In de 14e eeuw moet hier echter al een brug hebben gelegen, aangezien er toen al sprake was van de straat Achter de Minderbroeders die naar de Vismarkt liep.

In de 17e eeuw ontstond aan de westzijde van de brug bebouwing zodat de overkluizing nu nog maar aan één zijde als brug herkenbaar is.
In 1934 werd de Abtsbrug door een nieuwe constructie vervangen. De funderingen zijn in 1973 hersteld.
In 1995 stond het water van de Binnendieze tot halverwege het kelderraam.

BINNENDIEZE: Stromen

Bij de aanleg van de tweede stadsmuur in de 14e eeuw werden de Dommel en de Aa buiten de nieuwe muren geleid. De waterlopen binnen de muren, werden toen samen de Binnendieze genoemd.

Groote Stroom

De Groote Stroom is een onderdeel van de Binnendieze die bij de Groote Hekel de stad binnenkomt en thans via de Casinotuin, Papenhulst, halverwege de Hinthamerstraat en Orthenstraat naar de Binnenhaven ter hoogte van de Kalkbrug aan de Smalle Haven loopt. Deze stroom was eeuwenlang de belangrijkste vaarroute van het Binnendiezestelsel. De bedding is deels gegraven en deels van natuurlijke oorsprong.
Al direct bij de bouw van de 1e stadsmuur was deze natuurlijke waterloop van de Aa en de Dommel als Marktstroom door de ommuurde stad geleid. Vervolgens werd buiten de muur

een stadsgracht gegraven, wat in het van nature natte milieu ten noorden van de Markt betrekkelijk eenvoudig was. De gracht was door het veen tot in het dekzand uitgegraven en had een breedte van vijftien meter. De diepte was niet meer dan een meter, wat in die moerassige omstandigheden blijkbaar voldoende was. Deze gegraven gracht werd een onderdeel van de Groote Stroom en kwam buiten de waterpoort nabij de huidige Geertruisluis weer samen met de Marktstroom.
Tegen het midden van de 13e eeuw was het stadsbestuur genoodzaakt een uitbreiding van de mogelijkheid van laden en lossen van schepen te zoeken buiten de stadsmuren. Als meest geschikte locatie voor een nieuwe los- en laadplaats werd gekozen voor een situering op een hoger gelegen terreingedeelte nabij de Vughterstroom even buiten een vermoedelijk aanwezige poort aan het einde van het Eerste Korenbrugstraatje. Gezien de geringe omvang van de Vughterstroom, in de relatie met de Dieze en de Maas, voldeed deze waterloop niet aan de nieuwe eisen van bevaarbaarheid. Een oplossing hiervoor werd gezocht door ten noorden van de vesting de twee natuurlijke stromen, de Groote Stroom en de Vughterstroom, even voorbij de Geertruisluis met elkaar te verbinden. Ter plaatse van de kruising van de nieuwe waterloop met de bestaande Orthense weg (de huidige Orthenstraat) werd de Zevensteensebrug gebouwd. Het graven van deze waterloop en de bouw van de brug heeft vermoedelijk tussen 1250 en 1275 plaatsgehad.
Gedurende de 13e en het begin van de 14e eeuw waren de schippers nog gedwongen een grote omweg naar deze los- en laadplaats te maken rondom de Windmolenberg, gelegen op ruime afstand ten oosten van de 1e vestingmuren. Een groot probleem vormde de sterke verzanding van dit stroomgedeelte. De Vughterstroom was, zoals hiervoor aangegeven geen alternatief.
Tijdens de grote expansie van de stad in de 14e eeuw werd de afvoer van de Groote Stroom daarom ingrijpend gewijzigd. De belangen van de scheepvaart lagen hieraan mede ten grondslag. De Groote Stroom is vanaf de stichting van de stad tot in de 19e eeuw altijd een belangrijke scheepvaartverbinding geweest van en naar de Meierij. Met name de aanvoer van hooi was, zoals gezegd, vanuit het Maasgebied naar de meer drogere gebieden ten zuiden van de stad met agrarische vestigingen hierbij van grote betekenis. Om de voorgaande problemen op te lossen werd omstreeks het einde van de 13e eeuw door het stadsbestuur een verkorting van de afstroomweg van het water voorgestaan waardoor een grotere stroomsnelheid ontstond op het resterende kortere gedeelte met als gevolg een vermindering van de sedimentatie. Deze verkorting, die uiteraard ook in het belang was van de scheepvaart, kon worden gerealiseerd door middel van een doorgraving van de dekzandrug waarop de Hinthamerstraat is gelegen. Deze doorgraving had plaats tussen 1300 en 1319, onder en aan weerszijden van de huidige Geerlingse Brug en aansluitend aan de bestaande stroomgedeelten ten noorden en ten zuiden van de Hinthamerstraat. Hiermee wordt het gedeelte bedoeld tussen de voormalige rijks hbs en de haakse bocht bij de Zusters van Orthenpoort. In het verleden was dit gedeelte overigens breder dan nu. Achter de bestaande muren zijn nog oudere muren ontdekt. Waarschijnlijk had men behoefte aan ophoogzand voor dit oorspronkelijk lage gebied. Voor de scheepvaart was de enorme breedte van de Groote Stroom hier niet noodzakelijk.
Tussen 1961 en 1963 werd eerst het gedeelte tussen de Lange Tolbrugstraat en het Sint Geertruikerkhof en later het gedeelte van de Lange Tolbrugstraat tot aan de waterpoort aan het Herman Moerkerkplein gedempt. Vanwege de gewenste doorstroming is ter plekke een ondergrondse rioolleiding aangebracht.
De huidige Groote Stroom is met een lengte van 1.596 meter de langste tak van de Binnendieze. Van het bevaarbare gedeelte is ongeveer 86% open water, de rest is overkluisd.
Op een enkele overkluizing na en enige bruggen heeft De Groote Stroom een breed en open karakter. Langs dit water vestigden zich vroeger de zorginstellingen en instellingen van godsdienstige aard. Tussen de waterpoort en Zusters van Orthenpoort zijn de bruggen dominant aanwezig. Zij ontsloten grote kloostercomplexen waarvan de eigendommen zich uitstrekten tot aan de noordelijke vestingmuur.

Openlegging gedempt deel

Als onderdeel van de invulling van het GZG-terrein vanaf 2011 krijgt het herstel van de Groote Stroom als waterloop bij de planontwikkeling alle aandacht. In de plannen voert het water eerst onder de voormalige regentenkamer van het ziekenhuis door. De breedte van het water wordt bepaald door de resterende muurwerken die nog in de ondergrond aanwezig zijn. Daarna gaat de Groote Stroom onder de nieuwe stadsblokken en de Stoa door. Waar de waterloop een nieuw aan te leggen weg kruist, maakt een soort "open zebrapad", met beloopbare roosters afgedekt, een blik op het water mogelijk. Op het Burgemeester Loeffplein wordt de Groote Stroom weer zichtbaar. Daar komt een verdiept waterplein. Vanaf hier moet de mogelijke route waarschijnlijk wat afwijken van het oorspronkelijke tracé, omdat de bestaande nieuwbouwblokken de passage verhinderen. Er wordt gedacht aan een overkluizing onder de Pastoor de Kroonstraat. Vanaf het Eerste Straatje van Best tot aan de hoek van het Sint Geertruikerkhof opent de Groote Stroom zich dan weer. De bestaande flankerende bebouwing komt hier met de voeten in het water te staan. Verschillende bruggen zullen toegang moeten verschaffen tot de aanliggende panden. Uiteindelijk zal het water met een verbreding aansluiten op de be-

staande Geertruisluis. De sluis zal dan weer gaan functioneren, waardoor boten geschut kunnen worden naar het niveau van de Binnenhaven en de Zuid-Willemsvaart, dat ongeveer 50 centimeter lager ligt.
In de toekomst zal men hierdoor door de binnenstad helemaal rond kunnen varen. Bovendien kan men buiten de stadsmuren verder varen.
Medio 2010 was de gemeente bezig met een haalbaarheidsonderzoek, om de uitvoerbaarheid te bepalen.

Voorlanden

Achter het Clarakloosterkent de Binnendieze natuurlijk begroeide oevers. Deze voorlanden die de begroeiing mogelijk maken zijn in het verleden aangebracht om het metselwerk op de waterlijn te beschermen of voor verder verval te behoeden. Struiken en bomen zorgen voor schaduw, breken het licht, trekken insecten en daardoor weer vogels aan waardoor een leefmilieu ontstaat met een eigen kringloop. Voor sommige planten, struiken en bomen die behoren tot de pionier- en half pioniersoorten zijn dit ideale groeiplaatsen. Tot deze plantensoorten behoren de zwarte els, esdoorn, meidoorn en vlier. Deze verdragen een hoge grondwaterstand. Bij de restauratie zijn de voorlanden zoveel mogelijk ontzien.

Hellegat

Het Hellegat is de kortste tak van de Binnendieze en ligt tussen de Verwersstroom en de Kleine Vughterstroom. Het smalle, onoverzichtelijke deel gaat onder de Statenzaal van het voormalige provinciehuis, thans Noordbrabants Museum door tot aan de voormalige synagoge hier in de Prins Bernhardstraat.
Het is slechts ca. 360 meter lang (een andere bron vermeldt slechts 100 meter) maar het spreekt het meest tot de verbeelding. Deze tak heeft bij de synagoge een bocht en is bijna helemaal overkluisd waardoor er zonder extra licht niets te zien is.
Het zou de naam te danken hebben aan het feit dat een visser op de Binnendieze in januari 1901 hier het lichaam had gevonden van iemand die zich daar had opgehangen. Hij zou er zelfs tegenaan zijn gevaren waarna het geraamte uit elkaar viel in het water. Men vermoedde dat het een zekere Adrianus Kievits was die sinds kerstavond werd vermist. Onlangs heeft men echter tevergeefs naar deze naam gezocht in de overlijdensregisters van de stad.
Ook gaat het verhaal dat de Fransen, toen het gouvernementshuis werd gebruikt als veldhospitaal, via een luik hun doden in het water wierpen.
Dit zou ook een verklaring van de naam Hellegat moeten zijn. Overigens wordt dit gegeven ook wel in twijfel getrokken. Als er één land is dat buitengewoon zorgvuldig met gewonde en zieke soldaten omging dan is dat Frankrijk.
Het is daarom waarschijnlijker dat het Hellegat zijn naam ontleent aan de absolute duisternis die er heerst.
In 1966 stortte de fundering van de toenmalige Statenzaal in, precies boven het Hellegat. Men heeft toen jammer genoeg besloten om de gemetselde toog niet in de oorspronkelijke staat terug te brengen maar in plaats daarvan de gemetselde toog te vervangen door een betonconstructie. Een van de wanden werd eveneens in beton uitgevoerd waarbij tegelijkertijd de bodem van de Binnendieze werd voorzien van een betonnen plaat.
Na herstel werd de Statenzaal in 1967 weer heropend.
Tijdens de restauratie van het Hellegat in 1994-1995 bleek dat vervanging van deze in de jaren zestig van de vorige eeuw uitgevoerde betonwerken door metselwerk zo kostbaar was dat hier helaas van moest worden afgezien.

Vleermuizen

Het Hellegat is een van de plaatsen waar vanouds veel vleermuizen verblijven. Vleermuizen zijn de enige zoogdieren die echt kunnen vliegen. Ze bestaan al minstens 50 miljoen jaar en hebben nog rond de oren van de dinosaurussen gefladderd. Helaas is een aantal (negen) met uitsterven bedreigd. Hoewel vleermuizen bijna geen natuurlijke vijanden hebben zijn ze toch kwetsbaar vanwege de milieuvervuiling.
Regelmatig wordt door de Vleermuizenwerkgroep Noord-Brabant de vleermuizenstand van de Binnendieze en met name die in het Hellegat geïnspecteerd. Tijdens de restauratie zijn tientallen schuil- en overwinteringsruimten geschapen. Men maakte bijvoorbeeld oude rioolmondingen geschikt voor bewoning en plaatste holle bouwstenen en keramische vleermuiskasten. Deze voorzieningen worden goed gebruikt, met name door de water- en dwergvleermuis, grootoorvleermuis en de baardvleermuis.

Kerkstroom

Dit gedeelte van de Binnendieze komt via de Kruisbroedershekel, een lage en smalle waterpoort de stad binnen en loopt onder het priesterkoor van de Sint-Cathrienkerk door. Dit verklaart meteen de naam van deze tak. De lengte van deze stroom is slechts 112 meter. Ongeveer 50% hiervan is overkluisd.

De Kruisbroedershekel is vanaf de bouw van de vestingmuur aan de Spinhuiswal (14e eeuw) in bedrijf.
De schuif is door de slechte onderhoudstoestand buiten gebruik gesteld. De hekel speelt nog een geringe rol in de waterverversing van de Binnendieze.
Dit is de enige plek in Nederland waar men onder de apsis van een kerk door kan varen. De stroom verdwijnt bij huisnummer 42 onder de weg en de huizen. De dichtgemetselde toog is hier nog goed te zien. Iets verderop sluit deze stroom tussen de huisnummers 32 en 34 aan op de Kleine Vughterstroom.
Naast deze oude waterinlaat is in het kader van het Ontwikkelingsplan Vestingwerken een nieuwe, bevaarbare verbinding tussen de Singelgracht en de Binnendieze gerealiseerd. Uitbreiding met rondvaren van de vaarroutes werd hierdoor mogelijk.
Op deze plek bevinden zich in de ondergrond nog zichtbare restanten van de teruggelegen 14e-eeuwse stadsmuur. De vaarroute gaat hier dwars doorheen.
Bij de aanleg van deze nieuwe doorgang vond men in 2001 meteen al een stadspoortje in de oude 14e-eeuwse stadsmuur.

Kleine Vughterstroom

De Kleine Vughterstroom is een gedeelte van de Binnendieze die loopt vanaf de Verwersstroom bij het Noordbrabants Museum, langs het Hellegat en uitkomt in de Vughterstroom bij de Molenbrug, Vughterstraat 101.
De totale lengte bedraagt 486 meter. De open stroomgedeelten omvatten bij de Kleine Vughterstroom 33.5 % van de totale lengte.
Volgens het Binnendiezerapport 1968 leverde deze tak geen bijdrage aan het stadsschoon of aan een harmonische stedelijke ontwikkeling. Nu heeft men daar een heel andere mening over. Deze tak is op enkele plaatsen opengelegd. De smalle, bochtige stroom is nu van een ongeevenaarde intimiteit en schoonheid. De waterbouwkundige restauratie verliep vanwege de ontoegankelijkheid en bouwvalligheid moeizaam.
Op het binnenterrein van het Kruisbroedershof ligt, nabij het hofje een gedeelte van de Kleine Vughterstroom open. Een houten bruggetje verbindt dat met een rijtje voormalige magazijnen en werkplaatsen die zijn gerestaureerd tot fraaie stadswoningen
Langs de stroom bevindt zich nog een gedenksteen die verwijst naar de laatste hoge waterstand:
Watersnood van 2 februari 1995, 4.95 +NAP
In 1939 stortte nog een deel van de overkluizing achter de Sint Jorisstraat 14 in. Hier bevindt zich nog een gedenksteen met de tekst:

De kat deed zo raar
Toen stortte het huis in elkaar
30 januari 1939 8.15 uur
Het Huisgezin.

Kleine Vughterstroom bij vml. synagoge

In 1937 bracht men een betonnen dek aan van de Keizerstraat tot aan de voormalige synagoge waardoor dit gedeelte van de Kleine Vughterstroom aan het zicht werd onttrokken. In 1994/1995 werd echter de voorbouw van de voormalige synagoge gesloopt. Hierdoor werd de gemetselde toog waarop de synagoge in 1886 werd gefundeerd weer zichtbaar. Zo ontstond er een verrassende kijk op de Kleine Vughterstroom en de synagoge. Op het einde van de 18e eeuw (1787) lag de Binnendieze overigens hier nog helemaal open en het had zijn natuurlijke taluds nog. Bij de bouw van de synagoge werd dit deel overkluisd.
Ten behoeve van de openlegging eind 20e eeuw moest het ernaast gelegen pand op nummer 2 gedeeltelijk worden gesloopt en herbouwd.
Het bruggetje over de Binnendieze heet nu officieel Synagogebrug.

Verwersstroom

De Verwersstroom begint bij de Groote Hekel en loopt vanaf het Voldersgat lange tijd evenwijdig aan de Verwersstraat, ten zuidwesten van de huizen. Bij het Lombardje verdwijnt zij onder de gebouwen van Achter Het Stadhuis en Snellestraat om, op een klein gedeelte bij de Stoofstraat na, ondergronds te blijven tot de Kruisstraat. Omdat de grond dicht bij het centrum duur en schaars was werd het grootste gedeelte van de Verwersstroom overkluisd.

De totale lengte bedraagt 761 meter. De open stroomgedeelten omvatten bij de Verwersstroom slechts 39.6 % van de totale lengte.
Al in 1534 werd het gedeelte van de Verwersstroom vanaf de Postelstraat omgelegd naar de Uilenburg. De stroom werd toen direct verbonden met de Vughterstroom. Oorspronkelijk ging de stroom vanuit de Snellestraat rechtdoor langs de Kruisstraat naar de haven. Na de omlegging werd deze stroom gedempt. Bij het Guardianenhof in de Snellestraat is de gesloten toog nog te zien.
Het gedeelte tussen de Kruisstraat en Achter het Stadhuis maakte vroeger onderdeel uit van de stadsgracht langs de eerste ommuring van rond 1220.

Vughterstroom

De Vughterstroom ligt tussen de Visstraat en de Molenbrug bij de Vughterstraat waar de stroom overgaat in de Kleine Vughterstroom.
De lengte van de Vughterstroom bedraagt 487 meter. De open stroomgedeelten omvatten bij deze stroom ruim 51 % van de totale lengte. Deze stroom loopt door een van de fraaiste gedeelten van de stad, het Uilenburgkwartier. Deze wijk was rond 1960 volledig verpauperd maar nadat besloten was dat de Binnendieze niet mocht worden gedempt startte in 1973 een ambitieus restauratieplan. Onmiddellijk na het herstel van de funderingen, opgaande muren en overkluizingen van de rivier zelf kwam de restauratie van de woningen op gang.

Het middeleeuwse karakter is hier volledig bewaard gebleven. Het karakter van de Vughterstroom wordt bepaald door de bruggen en de over het water gebouwde eeuwenoude huizen.
Deze stroom wordt ook wel de Uilenburgstroom genoemd.
Medio 14e eeuw kwam de Vughterstroom helemaal binnen de tweede stadsmuur te liggen. Ten noorden van de Visstraat is die stroom toen verbreed en uitgebaggerd waarna het langzamerhand de functie van de haven aan de Marktstroom overnam.

Gedempte stromen

Het is te veel om alle gedempte delen van de Binnendieze op te sommen. Hierna volgen de bekendste delen.

Doode Stroom

Aanvankelijk liep het riviertje de Aa via de Kleine Hekel de stad binnen en sloot aan op de Groote Stroom. Na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart werd deze verbinding verbroken. Het water van de Aa werd daarna buitenom via de stadsgracht geleid. Omdat de aanvankelijke stroom geen watertoevoer meer kreeg werd dit voortaan de Doode Stroom genoemd. De Doode Stroom die liep van Hinthamereinde naar de Schilderstraat werd gedempt tussen 1923 en 1929. Een andere bron geeft aan dat een andere reden de aanleiding zou zijn geweest voor de demping. Als gevolg van het instorten van een muur met huis werd de doorstroming geblokkeerd waarna tot demping werd overgegaan. Mogelijk was dit laatste feit bepalend voor de uiteindelijke demping van dat deel van de Groote Stroom waar geen doorstroming meer was. De bedding werd gebruikt om er riolering aan te leggen. Gelijktijdig met het graven van het kanaal werden er in die hoek van de stad meerdere takken van de Binnendieze afgesneden en daarom ook gedempt. Zo ligt er in de wijk Hofstad de Krommeweg. Deze weg volgt nu een gedempte tak van de Binnendieze.

Groote Stroom (deel)

Tussen het Herman Moerkerkpleintje en de Geertruisluis werd bij de aanleg van de 1e stadsmuur een stadsgracht gegraven.
Deze gegraven gracht, vanaf dat moment onderdeel van de Groote Stroom, kwam buiten de waterpoort nabij de huidige Geertruisluis weer samen met de Marktstroom. Deze tak vormde met de stadsmuur de verdediging van de eerste ommuurde stad.

Henk(es), 3-11-2011

In het kader van het beruchte Structuurplan 1964, om het verkeer in de stad ruim baan te geven is deze tak in de jaren 60 (tussen 1962 en 1966) van de vorige eeuw in fases gedempt en voorzien van een rioleringsbuis die uitkomt bij de Geertruisluis.
Het ligt in de bedoeling, bij de ontwikkeling van het voormalige GZG-terrein deze gracht weer open te leggen waardoor de Dommel (via een sluiswerking) al varend weer bereikbaar wordt.

Marktstroom

De Marktstroom was een natuurlijke bedding van de Binnendieze die afkomstig was van de riviertjes de Aa en de Dommel. Zij stroomde na de totstandkoming van de 1e stadsmuur als oudste stukje Binnendieze door de stad en kon daarom ook goed als binnenhaven worden gebruikt. Zij liep van de ene waterpoort bij het Herman Moerkerkplein naar de andere waterpoort bij de Geertruisluis en kwam daar weer samen met de gegraven stadsgracht Deze gegraven stadsgracht maakte onderdeel uit van de Groote Stroom.
Nadat de stad, midden-14e eeuw werd uitgebreid met een 2e stadsmuur kwam de Vughterstroom binnen deze muren te liggen. Daar ontwikkelde zich een haven die er nu nog ligt. Langzaamaan werden de havenactiviteiten van de Marktstroom naar die nieuwe haven verplaatst.
Bij de sanering van het Tolbrugkwartier/De Pijp is in 1962 in een aantal fases (1962 en in 1965/1966) de Marktstroom gedempt. De stad werd daarmee nabij Achter de Tolbrug beroofd van een prachtig vergezicht waar in het verlengde van de stroom plotseling de Sint-Jan opdoemde.
Het terrein aan de rechterzijde (gerekend vanaf de Markt) liep vanaf de voormalige Orthensedijk sterk af naar de Binnendieze, het hoogteverschil bedroeg ruim 1,50 meter. Dat is nog altijd zo. Als je van de Hooge Steenweg de Scheidingstraat inloopt merk je duidelijk dat de Scheidingstraat daalt. Dat achterterrein was drassig en vanuit de Hooge Steenweg via vier stegen toegankelijk. Aan de andere kant van de Binnendieze werden de achterterreinen ontsloten via een openbare weg, Achter de Tolbrug. Er waren bedrijfjes gevestigd die stromend water nodig hadden. In het begin waren dat de leerverwerkende ondernemingen, later vestigden er zich bierbrouwerijen. De Marktstroom was bevaarbaar, zodat aanvoer van goederen over water mogelijk was. In de 16e eeuw lagen acht bruggen over deze waterweg.

Mortelgraaf

De Mortelgraaf was een, achter de Keizerstraat lopende zijtak van de Kleine Vughterstroom uit 1375. Deze stroom was destijds gegraven ter ontwatering van het hier laaggelegen gebied. Deze, inmiddels gedempte stroom werd ontdekt tijdens de restauratie van de synagoge in 1994. De overkluizing over de Binnendieze heet de Lombardsbrugge.

Parkstroom

De Parkstroom liep van de Sint Corneliushekel aan de Parklaan tot aan de Vier Azen in de Vughterstraat. Voordat er überhaupt sprake was van een Parklaan werd deze loop de Vughterstroom genoemd.
Na de Tweede Wereldoorlog was er van de Parkstroom niet veel meer over. De oude bedding was door slibafzetting ondiep geworden, terwijl de oorspronkelijke breedte door geleidelijke landaanwinning van de aangrenzende grondbezitters aanzienlijk was versmald. Het resultaat: meer sloot dan stroom. Voor voeding en verversing van de Vughterstroom was de Parkstroom niet meer nodig, daar zorgden andere takken voor. In 1950 werd de Parkstroom dan ook gedempt, het naastliggende plantsoen verdween, de grond werd opgehoogd en het vrijgekomen terrein bij de stadsmuur werd als bouwgrond verkocht.
Daarmee verdwenen ook de diverse bruggetjes over de Parkstroom waaronder het Diezebruggetje achter het Bleekershuis.
Na het graven een bedding tussen de Poort van Diepen en de Vughterstroom in de 16e eeuw werd gelijktijdig de oorspronkelijke bedding, die parallel liep aan de Kruisstraat en vervolgens in de haven uitmondde toen gedempt.

Gegraven stromen

Groote Stroom (deel)

De Groote Stroom is, zoals we die nu kennen op drie plaatsen aangepast c.q. gegraven. Al bij het bouwen van de 1e stadsmuur kwam een deel van de Groote Stroom binnen de stadsmuren te liggen. Dit is het gedeelte vanaf de waterpoort bij het Herman Moerkerkpleintje tot aan de voormalige waterpoort nabij de huidige Geertruisluis. Dit werd toen de 1e binnenhaven van de stad. Vanaf de eerstgenoemde waterpoort werd vervolgens aan de buitenzijde van de stadsmuur tot aan de tweede waterpoort een stadsgracht gegraven. Deze, inmiddels gedempte stroom die binnen de stadsmuren kwam te liggen werd toen Marktstroom genoemd. De stroom aan de buitenzijde, die ook al is gedempt ging toen verder onder de naam Groote Stroom.

Tegen het midden van de 13e eeuw was het stadsbestuur genoodzaakt een uitbreiding van de mogelijkheid van laden en lossen van schepen te zoeken buiten de stadsmuren. Als meest geschikte locatie voor een nieuwe los- en laadplaats werd gekozen voor een situering op een hoger gelegen terreingedeelte nabij de Vughterstroom even buiten een vermoedelijk aanwezige poort aan het einde van het Eerste Korenbrugstraatje. Gezien de geringe omvang van de Vughterstroom, in de relatie met de Dieze en de Maas, voldeed deze waterloop niet aan de nieuwe eisen van bevaarbaarheid. Een oplossing hiervoor werd gezocht door ten noorden van de vesting de twee natuurlijke stromen, de Groote Stroom en de Vughterstroom, even voorbij de Geertruisluis met elkaar te verbinden. Vermoedelijk heeft men tussen 1250 en 1275 deze waterloop gegraven en de brug in de huidige Orthenstraat gebouwd.

Gedurende de 13e en het begin van de 14e eeuw waren de schippers nog gedwongen naar deze los- en laadplaats een grote omweg te maken rondom de Windmolenberg, gelegen op ruime afstand ten oosten van de 1e vestingmuren. Een groot probleem vormde de sterke verzanding van dit stroomgedeelte. De Vughterstroom was, zoals hiervoor aangegeven geen alternatief.

Tijdens de grote expansie van de stad in de 14e eeuw werd de afvoer van de Groote Stroom daarom ingrijpend gewijzigd. De belangen van de scheepvaart lagen hieraan mede ten grondslag. Om de voorgaande problemen op te lossen werd omstreeks het einde van de 13e eeuw door het stadsbestuur een verkorting van de afstroomweg van het water voorgestaan waardoor een grotere stroomsnelheid ontstond op het resterende kortere gedeelte met als gevolg een vermindering van de sedimentatie. Deze verkorting, die uiteraard ook in het belang was van de scheepvaart, kon worden gerealiseerd door middel van een doorgraving van de dekzandrug waarop de Hinthamerstraat is gelegen. Deze doorgraving had plaats tussen 1300 en 1319, onder en aan weerszijden van de huidige Geerlingse Brug en aansluitend aan de bestaande stroomgedeelten ten noorden en ten zuiden van de Hinthamerstraat. Hiermee wordt het gedeelte bedoeld tussen de voormalige rijks hbs en de haakse bochten bij de Zusters van Orthenpoort.

Stadsgracht achter het stadhuis

Bij de bouw van de 1e stadsmuur werd gelijktijdig vanaf dit punt tot aan de waterpoort bij het Herman Moerkerkpleintje een verdedigingsgracht gegraven die later weer is gedempt.

Verwersstroom (deel)

Ter verbetering van de doorstroming en watervoorziening werd, vermoedelijk gelijktijdig met het graven van de diverse verdedigingsgrachten tijdens de bouw van de 1e stadsmuur het gedeelte gegraven tussen het huidige Noordbrabants Museum en de straat, genaamd Achter het Stadhuis, ter hoogte van de voormalige Autfortschebrug.

Op basis van het feit dat in een schepenprotocol in 1466 de naam Abtsbrug al voorkomt wordt verondersteld dat mogelijk al in het midden van de 15e eeuw de Verwersstroom, nabij de Poort van Diepen via een haakse bocht, door middel van het graven van een bedding verbonden werd met de Vughterstroom. Het stadsbestuur had hiervoor toen ook gronden, van onder andere de Abdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden aangekocht. De oorspronkelijke bedding, die parallel aan de Kruisstraat liep en vervolgens in de haven uitmondde werd toen gedempt.

Henk(es), 3-11-2011

Vughterstroom (deel)

Gelet op de ligging van een hoger gelegen dekzandniveau in de Uilenburg wordt aangenomen dat de aanvankelijke natuurlijke stroom wat ten westen van deze dekzandrug lag. Hierdoor wordt er vanuit gegaan dat het gedeelte van de Vughterstroom dat door de Uilenburg loopt is gegraven. Dat moet al gebeurd zijn in de tweede helft van de 13e eeuw. Deze nieuwe watergang liep vanaf de noordzijde in de Uilenburg in de richting van het huidige Lamstraatje en sloot daar aan op de natuurlijke loop. Deze gegraven stroom was van groot belang voor de economische ontwikkeling van de Uilenburg.

BINNENDIEZE: Diversen

Openlegging Binnendieze

Vanaf de Abtsbrug tot aan de openlegging in de Snellestraat is de Verwersstroom over de gehele lengte overkluisd. De huizen aan de noordoostzijde van de Snellestraat staan op deze overkluizingen. De perceelgrenzen zijn ook onder de huizen zichtbaar omdat de eigenaren naar eigen inzicht konden bouwen. De togen zijn daardoor allemaal verschillend van hoogte en breedte.
Bij de aansluiting van de Stoofstraat op de Snellestraat is in de Snellestraat een opening gecreëerd. Hoewel hier al eerder bebouwing stond is deze plek meestal open geweest.

Overkluizing van Snellestraat tot Lombardje

Vanaf de openlegging in de Snellestraat tot het Lombardje is de Verwersstroom geheel overkluisd. De huizen in de Snellestraat, Achter het Verguld Harnas en Achter Het Stadhuis staan allemaal over de Verwersstroom. Dit is ook zo met de oude V&D die, al varend over de Binnendieze herkenbaar is aan een dertig meter lange betonnen koker. Op die plek moesten in 1929 vijf oude panden, inclusief overkluizing plaats maken voor het warenhuis. De betonnen constructie past weliswaar niet in het geheel van gemetselde togen maar geeft wel een indruk van de wijze waarop men destijds over de Binnendieze dacht.

Openlegging Verwersstroom

Achter het pand Oude Dieze 13 lag onder de tuin een ca. zeventien meter lange gemetselde toog. Door indringing van vocht en vorstschade was deze echter zodanig beschadigd dat herstel onmogelijk was. Daarom metselde men aan beide zijden nieuwe grondkerende muren naar een ontwerp van Tyke Visser en Wouter Hogendoorn. Tussen de muren maakte men steunberen en een tweetal voetgangersbruggen. Vanaf de Zuidwal is dit goed te zien.

BLEEKERSTRAATJE

BLEEKERSTRAATJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Vughterstraat 154 en 158 en via de stadstuin/wijkspeelplaats Vughterdriehoek is de Parklaan bereikbaar. De stadstuin is ’s avonds en ’s nachts afgesloten waardoor er op die momenten geen doorgang mogelijk is. De bewoners beheren gezamenlijk de toegang tot deze stadstuin.
Het steegje is genoemd naar de destijds nabijgelegen bleekvelden van de kruisbroeders. Hier lieten *bleekers*, die textiel in opdracht bleekten hun lappen stof drogen. Aan het einde van het steegje liep een tak van de Binnendieze, de Parkstroom genoemd, die heel geschikt was voor het spoelen van de stof en het afvoeren van vuil.
Het steegje heette daarvoor Achter de Meulen en Achter de Rosmeulen, verwijzend naar een rosmolen die destijds halverwege de Parklaan stond.
Na de Tweede Wereldoorlog was er van de Parkstroom niet veel meer over. Voordat er überhaupt sprake was van een Parklaan werd deze loop de Vughterstroom genoemd.
De oude bedding was door slibafzetting ondiep geworden, terwijl de oorspronkelijke breedte door geleidelijke landaanwinning van de aangrenzende grondbezitters aanzienlijk was versmald. Het resultaat: meer sloot dan stroom. Voor voeding en verversing van de Vughterstroom was de Parkstroom niet meer nodig, daar zorgden andere takken voor. In 1950 werd de Parkstroom dan ook gedempt, het naastliggende plantsoen verdween, de grond werd opgehoogd en het vrijgekomen terrein bij de stadsmuur werd als bouwgrond verkocht.
Daarmee verdwenen ook de drie bruggetjes over de Parkstroom waaronder het Diezebruggetje achter het Bleekershuis.
Het steegje grenst nu aan een buurtparkje/wijkspeelplaats.
De panden op huisnummer Vughterstraat 164 waren alle in bezit van de familie Tilman. Deze panden droegen vroeger de namen van links naar rechts: ’t Vergult Hart, ’t Vergult Cabeltouw, ’t Root Leeuwke, later genoemd ’t Sevengester, Het Duifke en De Witte Rooster.
Het pand op nummer 158 werd genoemd De Clock-Henne.

Stadsboerderij

Iets verderop richting Vught, voorbij het Tilmanshofje lag achter de huizen vroeger de laatste stadsboerderij.
Vic van der Wielen stond bekend als de laatste boer in de binnenstad. Vier generaties Van der Wielen leidden achtereenvolgens - tot de zomer van 1983 - de boerderij met stallen, karhuis en moestuin aan de Parklaan, officieel adres Vughterstraat 210. Door het huwelijk van grootvader Jan van der Wielen met de dochter van de toenmalige boer Wilbers kwam het bedrijf in de familie. Aan die Vughterdijk werd Vic in 1929 geboren. Als vanzelfsprekend kwam hij van kinds af aan op de boerderij te werken. In hoogtijdagen van zijn bedrijf had boer van der Wielen 65 stuks vee op stal staan.
In de zomer graasde het vee van de boer in Het Bossche Broek waar de familie vijftien hectare grond bezat. Hij liep met zijn koeien door de Parklaan, de Vughterbrug over en kon toen via een houten bruggetje van Van Doorenbosch, die daar een ijskelder had staan (op de plek van het voormalig gemaal) de Dommel oversteken en zo Het Bossche Broek bereiken. Het bruggetje is in de Tweede Wereldoorlog door een bombardement vernietigd.
De gemeente liep, toen Vic van der Wielen het bijltje erbij neergooide, nog met het plan om van het perceel een milieuboerderij te maken, maar daar had Vic geen trek in *met zoveel mensen over de vloer*.
In 2007 had hij nog steeds grond in eigendom, gelegen achter het pand Vughterstraat 208. Vroeger hadden zijn voorouders bijna het gehele terrein, gelegen achter de huizen aan de voormalige Vughterdijk en grenzend aan de Parklaan in bezit.
Stadsboerderijen waren heel belangrijk voor een vestingstad. Tijdens een, soms langdurige belegering konden zij de broodnodige, verse producten leveren. Natuurlijk sloeg de stad veel in maar aan bederf onderhevige producten, zoals vlees, melk en boter kon men niet lang bewaren.
Vroeger lag hier ook nog een boomgaard.

BLEEKERSTRAATJE: Stadstuin/wijkspeelplaats Vughterdriehoek

Op de plek waar heel vroeger één van de bleekvelden van de kruisbroeders lag en later een moestuin treffen we nu, midden in de stad een verstilde stadstuin/wijkspeelplaats aan waar moeders hun kinderen nog rustig kunnen laten spelen. De tuin is alleen ná zonsopgang en vóór zonsondergang geopend. Hier lag ook de stadsboerderij met warmoes (groentetuin) van een pastoor uit Velddriel.

Dit buurtparkje ligt achter het pand in de Vughterstraat met de naam ‘t Vergult Cabeltouw.
De tuin is in 1985 aangelegd en in 2009 opnieuw ingericht.

BLEEKERSTRAATJE 1A t/m 1D

Het huis op nummer 1D is van 1896 en was onder andere gebruikt als opslagplaats. In de zijgevel zijn de contouren nog waar te nemen van een hijsluik.
De nummers 1B en 1C zijn (vermoedelijk) gebouwd in het begin van de vorige eeuw. Hier was onder meer een timmermanswerkplaats gevestigd. In het pand op nummer 1C was een oud koetshuis gevestigd.

Aan de achterzijde van deze panden is de gevel versierd met neoclassicistische elementen.
Opvallend zijn de trappen voor de deuren van de nummers 1B en 1D, terwijl bij nummer 1C ogenschijnlijk geen trap is aangebracht. Deze trap is echter inpandig aanwezig. Uiteraard hadden deze trappen te maken met het hoge water. Dit water was in dit geval afkomstig van de inmiddels gedempte Parkstroom die vlak achter het huis liep. In het begin van de 20e eeuw had de stad, vanwege allerlei genomen maatregelen, zoals de aanleg van het Drongelens Kanaal weinig last meer van de daarvoor gebruikelijke overstromingen waarbij onder andere de Vughterstraat jaarlijks meestal minimaal drie weken onder water kwam te staan.

BLEEKERSTRAATJE 3: Het Bleekhuis

Dit gerestaureerde huis was een voormalige blekerswoning en droeg ooit de naam Het Bleekhuis. In de 17e eeuw werd het al bewoond en gebruikt door blekers. De wasbakken zijn in het huis teruggevonden.
Achter dit huis eindigde vroeger het straatje in een brede trap naar het water van de Binnendieze. Dit was de wasplaats voor de blekers. De zuidoostelijke gevel van het huis was vroeger een kademuur van de Binnendieze. Dit is echter op afstand niet waarneembaar. De twee hierbij gelegen bleekvelden behoorden aanvankelijk aan de kruisbroeders.
Hier lieten de blekers, die textiel in opdracht bleekten hun lappen stof en linnengoed bleken en drogen op de twee nabijgelegen bleekvelden.
In 1623 werden Het Bleekhuis en twee daarbij gelegen bleekvelden genoemd in een akte bij de verdeling van een nalatenschap. De bleekvelden lagen aan beide kanten van de Binnendieze, een binnen- en buitenbleek, tussen de toenmalige Vughterdijk (nu Vughterstraat) en de stadsmuur. In 1770 was er nog steeds sprake van een *bleek met woning en washuisch.*
In die tijd lag achter Het Bleekhuis een bruggetje over de Parkstroom en was het ook bereikbaar via een straatje vanaf de Kuipertjeswal.
Op oude stadsplattegronden is te zien hoe het terrein tussen de Parkstroom en de stadsmuur, later stadswal, tot in de 20e eeuw open is gebleven.

Op het einde van de 20e eeuw kwamen Het Bleekhuis en velden in bezit van de bankiersfamilie Tilman. Het Bleekhuis werd opgeknapt en voorzien van een nieuwe gevel. Het werd daarna gebruikt als orangerie, waar in de wintertijd planten werden gezet om ze tegen de kou te beschermen. De tuinman van de familie Tilman woonde er. Zelf woonde C. Tilman in een stadsvilla, vlakbij aan de Vughterstraat op nummer 164.
Heel bijzonder zijn de nog aanwezige *schuifluiken*. Ze zitten aan de binnenkant en kunnen alleen van binnen uit voor de ramen worden geschoven. De buitenmuur was immers de kademuur van de Binnendieze. Aan de buitenkant kon men er dus niet bij.
De woning Het Bleekhuis ligt nu aan de rand van een buurtparkje, dat in 1985 is aangelegd.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het bouwjaar van dit pand ligt vóór 1623.
De hoge gevel van bak- en natuursteen in **chalet**stijl die omstreeks 1900 tegen de voorgevel is aangebouwd is een typisch voorbeeld van de stijl van **fin-de-siècle**. De gevel eindigt in een houten top met een, door opengewerkte elementen fraai versierde, overkragende gevellijst.
Het tweelaags woonhuis is opgetrokken in machinale baksteen met een met leien gedekt schilddak. De zuidgevel aan de zijde van het Tilmanshofje is opgetrokken in rode verblendsteen. Hier zien we een rijke detaillering met zandstenen speklagen, een borstwering op de verdieping, aanzet- en sluitstenen in de segmentbogen boven de ramen en deuren en rusticablokken.
Op de begane grond zitten twee vleugeldeuren met glas en op de verdieping T-ramen.
Aan de noordzijde staat een eenlaagse aanbouw onder een lessenaarsdak.
Aan de westzijde aan het Bleekerstraatje staat een eenlaagse aanbouw met plat dak en toegangsdeur en twee ramen met accoladevormige houten gootlijst. Hier zien we tevens een eenvoudige gevel met schuifraam en een geprofileerde gootlijst.
In en aan het huis is veel gerestaureerd en aangelegd, want het ontbrak er aan alles. Er was niet eens warm water. In de huidige woonkamer lag een vloer van straatstenen. Die ruimte werd vroeger dan ook voor opslag gebruikt.
De noord- en oostgevel vertonen een identieke, uiterst eenvoudige vormgeving.
Het huis heeft een geprofileerde en rijk geschulpte kroonlijst. In de rechter risaliet zit een met hout beschoten topgevel met een driedelig raam (zgn. melkmeisje) en een rijk gesneden overstek met schijnspant. Het woonhuis is van algemeen belang. Het object heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling, namelijk de bouw en vernieuwing van stedelijke woonhuizen eind 19e/begin 20e eeuw in de middeleeuwse binnenstad. Het object is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van het stadswoonhuis onder inspiratie van de ontwikkelingen in de landelijke villabouwkunst. Het heeft architectuurhistorische waarden vanwege de voor een stadshuis betrekkelijk zeldzame detaillering en de rijke opzet van de gevel. Het object heeft ensemblewaarde omdat het deel uitmaakt van het Tilmanshofje, waarmee het ruimtelijk en stilistisch een eenheid vormt. Het huis is tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur en delen van het interieur.

BLOEMENKAMP

BLOEMENKAMP

De straat loopt van de Pastoor de Kroonstraat naar de Zuid-Willemsvaart. De naam herinnert aan het Sint-Elisabeth Bloemenkampklooster, een nonnenklooster dat toegewijd was aan de heiligen Elisabeth en Agnes. Het klooster bestond al begin 1400. Het lag aanvankelijk aan de Papenhulst (toen nog Weverhulst geheten). In januari 1453 vestigden de zusters zich aan de Windmolenberg. Deze zusters namen de kloosterregels aan van de Derde Orde van Sint-Franciscus en werden daarom ook tertiarissen genoemd (tertius is Latijn voor derde).
In september 1456 bleken de zusters tertiarissen opeens achter de Tolbrug te wonen. In oktober 1459 kregen ze toestemming van de bisschop van Luik een kerk met klok te bouwen en een kerkhof in te richten. Vanaf ongeveer 1460 was aan de westzijde van de Tolbrugstraat, waar nu de Arena ligt, het Sint-Elisabeth Bloemenkampklooster gevestigd.
De verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik betekende een einde aan het Bossche kloosterleven. Alle kloosters werden in beslag genomen, de mannelijke kloosterlingen moesten de stad verlaten. De vrouwenkloosters konden blijven, maar mochten geen novicen meer aannemen en waren daarmee veroordeeld om langzaam uit te sterven. Voor het Sint-Elisabeth Bloemenkampklooster kwam dit sterfmoment in 1685. Hester van den Heuvel en Magdalena van Esch vermaakten als laatst overgebleven nonnen de roerende kloostergoederen aan de tertiarissen van Oisterwijk en vertrokken. De gebouwen vervielen aan de protestantse staatsoverheid.
Behalve geschreven bronnen zijn er van het klooster drie afbeeldingen bekend uit verschillende perioden. Het klooster werd voor het eerst afgebeeld op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1560. Het klooster staat hier aangegeven tussen de Tolbrugstraat en de Binnendieze. De tweede afbeelding van het klooster is te zien op een pentekening van Valentijn Klotz uit 1672. De derde afbeelding stamt uit 1707, toen de kloostergebouwen aan particulieren werden verkocht. Ten behoeve van de verkoop maakte landmeter Daniël van Veen een plattegrond van het kloostercomplex. Waar de naam Bloemenkamp vandaan komt, is onbekend. Volgens archeoloog Johan Treling is het mogelijk afgeleid van de aanblik die het destijds braakliggende terrein in de zomer bood.

Tolbrugkazerne.

In 1744 werden op de fundamenten van de kloosterkerk en de refter de Tolbrugkazerne gebouwd. Het ging om *het bouwen van een enkel en twee dubbele blocken baracquen in den Tolbrugstraat,* ter huisvesting van bijna zeshonderd soldaten van het *Zwitsersche Legioen*.
In 1892 verloor de Tolbrugkazerne haar militaire functie en werd afgestoten door het Ministerie van Oorlog. In de leeggekomen gebouwen vestigde zich in 1897 de *Stoom-Schoenfabriek van Maurus van den Bergh*. In 1938 volgde de liquidatie van de schoenfabriek. Tijdens de mobilisatie van 1939-1940 werd de leegstaande fabriek weer gebruikt voor de legering van militairen. Tijdens de oorlogsjaren bood het onderdak aan de Nederlandse Arbeidsdienst. Na de oorlog werden de gebouwen ingericht door confectiefabriek *Lambooy-Klunder*. De laatste gebruiker van de voormalige kloosterkerk en kazerne was garage- en veembedrijf *Beekwilder*. Vanaf 1956 vielen alle gebouwen aan de slopershamer ten prooi.

BOKHOVENSTRAATJE

BOKHOVENSTRAATJE

Dit, al in 1428 als steeg aangeduide straatje loopt op het tracé van de gedempte stadsgracht. Het Bokhovenstraatje verbindt de Orthenstraat met de Smalle Haven.
In 1466 wordt het *Buchovenstraetken* genoemd naar Claes Oem, heer van Buchoven die daar een huis bezat. Bij de haven was een trap naar het water, de *Bokhovensche* trap. Wellicht is hier ter plaatse ooit een bootdienst naar Bokhoven geweest.
Aan de havenzijde liep het straatje breder uit, zodat er genoeg ruimte was om te laden en lossen.
Na de ontmanteling van de eerste stadsmuur in het midden van de 14e eeuw werden de muur en de gronden aan de buitenzijde ervan aan particulieren verkocht. De muur zal tot op maaiveldhoogte zijn afgebroken.
In 1442 werd er hier een hijskraan gebouwd, bestemd om goederen uit schepen te lossen en te laden. Deze machine werd De Kraan genoemd, naar het beeld van een kraanvogel die erop geplaatst was. De Kraan stond ongeveer tegenover de Kruisstraat; de bedienaren die in de tredmolen liepen werden kraankinderen genoemd. Een aantal kinderen liep in een soort tredmolen om de kraan in beweging te houden.
De kraandrijvers hadden hun eigen gilde dat uit acht personen bestond. Op de hoek met de Smalle Haven stond het gildehuis van de kraandrijvers, zij behoorden tot de groep van de lastdragers. Op de hoek stond het gildehuis van de kraandrijvers. Dit gebouw grensde aan de achterzijde aan de oude stadsmuur, die hier op de hoek een ronde uitstekende toren bezat.
In de 16e eeuw zal hier al de nodige handel zijn gedreven, maar deze neemt vooral in de 17e eeuw toe als de kade aan de noordoostzijde van de haven wordt aangelegd en er een kraan of wip wordt geplaatst. Het straatje krijgt hierdoor ook de naam Wipstraatje.
In de 18e eeuw heette dit straatje nog steeds De Wip. Dit gebouw grensde aan de achterzijde aan de oude stadsmuur die hier op de hoek een ronde, uitstekende toren bezat.
Tegenover deze woningen was van 1547 tot 1676 de *Taeffele van Leeninge* gevestigd, ook wel *Oude Lombard* genoemd. Hier kon men huisraad en andere roerende goederen verpanden. Vanaf 1854 kon de Bossche bevolking hiervoor terecht in de Schilderstraat, bij de Bank van Lening.
Op de fundamenten van de oude stadsmuur zijn de achtergevels van nieuwe huizen gebouwd. Deze woningen werden rond 1910 gesloopt voor de bouw van de fabriek van De Gruyter. De funderingsresten zijn bij de bouw van de fabriek van De Gruyter in het zicht gekomen en opgemeten door Jan Mosmans.

BONTE HUID

BONTE HUID

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon is aan beide zijden afgesloten door middel van een ijzeren hekwerk en ligt tussen Vughterstraat 246 en 248/250. Het steegje is genoemd naar het hoekhuis De Bonte Huid, Vughterstraat 246. Het huis op nummer 248/250 droeg de naam De Moriaen. Het is een historisch steegje. Het steegje kwam vroeger met een bocht uit op de inmiddels gedempte tak van de Binnendieze, de Parkstroom. Het komt nu uit op een binnenplaats en onbebouwd terrein.

Cameren

In het steegje hebben cameren gestaan, dat waren zogeheten eenkamerwoningen. In de Bossche stukken komen deze voor het eerst in de 15e eeuw voor. Zij lagen aan *steegskes, poortjes en gangskes* die aan de straatkant met een houten of stenen poort waren afgesloten. Deze stegen werden in 's-Hertogenbosch meestal genoemd naar de naam van het huis waarachter zij lagen, vaak voorafgegaan door het voorzetsel *Achter*. Een groot deel van de Bossche bevolking moest het met dit soort krotwoningen doen, vaak tegen woekerhuren.

Op een gegeven moment raakten deze cameren hier flink in verval. In 1892 vroeg de gemeenteraad voor het eerst om een bouwverordening om misstanden in de sociale woningbouw tegen te kunnen gaan. De raad was onder druk gekomen door de Gezondheidscommissie, die met harde cijfers had aangetoond dat 's-Hertogenbosch een ongezonde stad was om in te wonen. De gemeenteraad sprak daarna in 1899 de eigenaren aan om de woningen aan te passen en te verbeteren. Voor het eerst in de geschiedenis van de stad werden twee cameren onbewoonbaar verklaard. Deze onbewoonbaarverklaring werd in de 20e eeuw op veel meer cameren in de stad toegepast.

BREDE HAVEN

BREDE HAVEN

De oudste aanwijzing in de schepenprotocollen van een haven in deze omgeving stamt uit de periode 1390-1394. De haven aan de westelijke oever, *waar de mandenmakers wonen*, of *bij de mandenmakers* was de oudste.
Deze haven werd gegraven om de zwaardere vrachtschepen en daarmee de winstgevende handel dichter bij het stadshart te leggen.
De westelijke oever van de haven heet Brede Haven, de oostelijke oever is de Smalle Haven. De Brede Haven is het oudst (aangelegd tussen 1441 en 1449, of nog eerder zoals hiervoor aangegeven) en strekt zich uit tot het Schrijvershuisje aan de Boom. Langs de Brede Haven werden de eerste kademuren aangelegd. De Smalle Haven is hoofdzakelijk pas na 1630 tot ontwikkeling gekomen.
Begin 15e eeuw werd de Brede Haven nog aangeduid als *de straat voorbij de Visbrug (platea ultra pontem piscium).* Deze Visbrug wordt al in 1356 in schriftelijke bronnen genoemd.
De haven zelf werd in 1448 uitgegraven.
In de stukken komt de Brede Haven ook voor als *Achter de Mandemakers*. Een zijstraatje van de Brede Haven heeft tot in de jaren veertig van de vorige eeuw de naam *Mandenmakersstraatje* gedragen. Er was ook een pakhuis, dat De *Mandemaker* heette, en er was het woonhuis *'t Mandenmakerskamertje*. Allemaal namen die verwezen naar mandenmakerij hier.
In de beginperiode van de stad deed de haven dienst als stadsgracht. De eerste stadswal grensde de percelen van de Orthenstraat aan de achterzijde af. De stadsmuur liep evenwijdig aan het Diezewater. Deze percelen waren daardoor aan de achterkant niet toegankelijk. Langs de Brede Haven vestigden zich schippers en kooplieden, aan de Smalle Haven woonden vooral neringdoenden.
Bij de Visstraat mondden er twee Diezetakken in uit: een vanuit de Molenstraat (de Vughterstroom), de andere kwam van de Kruisstraat (de Verwersstroom). Bij de aanleg van de tweede stadsmuur werd de Verwersstroom vanaf de Kruisstraat tot aan de Binnenhaven gedempt. De dichtgemetselde toog onder de brug in de Visstraat kwam in 1976 weer in het zicht. Na deze demping werd medio 15e eeuw vanaf de Abtsbrug een stroom gegraven die de Verwersstroom met de Vughterstroom verbindt.
Tot de komst van de Zuid-Willemsvaart (1826) was dit het havengebied van ’s-Hertogenbosch. Talloze zeilschepen en stoomboten meerden hier aan. In de 14e en 15e eeuw hadden de Bosschenaren echt een plaats in de wereldhandel. Zelfs in 1750, toen de stad al lang niet meer zo belangrijk was als in de late middeleeuwen liepen er per jaar ruim 4.000 vrachtschepen binnen. In 1860 was de stad, na Amsterdam en Rotterdam het 3e handelscentrum van het land. In die periode waren er hier ook zo’n vijftien herbergen gevestigd op en rondom de Brede Haven. De vele monumentale panden herinneren nog aan het glorierijke handelsverleden. Diverse huizen hebben de namen ontleend aan de visserij.

Het flatgebouw rechts (Dommelflat) aan de Brede Haven detoneert erg in zijn omgeving. Het heeft een horizontaal karakter in tegenstelling tot het verticale lijnenspel van de overige kleinschalige panden. Volgens de plannen tot stadsverbetering uit de jaren zestig van de vorige eeuw zou dit gebouw het einde van de bebouwing aan de haven zijn. De rest van de Brede Haven zou worden gesloopt ten behoeve van een verkeersplein bij het Bastion Oliemolen. Hiervoor zou men zelfs de loop van de Dommel aanpassen. Veel huizen waren tijdens de bevrijding in de Tweede Wereldoorlog beschadigd. Er was ook niet veel onderhoud meer aan de woningen gepleegd. Gelukkig zijn deze plannen (beruchte Structuurplan 1964) niet doorgegaan en is een verdere afbraak voorkomen.

Thans zijn de huizen allemaal gerestaureerd (1977-1980), of er is nieuwbouw neergezet. Het is een voorbeeld geworden hoe door deskundig herstel een straat weer tot nieuwe glorie kan worden gebracht. Naast kleinere huizen van arbeiders en ambachtslieden stonden hier ook de grotere, voorname huizen van de reders en kapiteins. Op de plaats waar toch nieuwbouw moest worden gepleegd is in ieder geval geprobeerd te kiezen voor een gevel met

een eigen verhaal. Zo zien we in de gevel van nummer 74, zowel de symboliek van de haven als de hobby van de bewoner, het zeezeilen terug in de vorm van de boeg van een schip.

Handel

De steeds maar groeiende stad had behoefte aan voedsel, brandstof en bouwmaterialen. De binnenlandse handelscontacten gingen via de Dieze, de grote rivieren en de brede stromen rond de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden naar Bergen op Zoom, Dordrecht, Brugge en Antwerpen.
De internationale handel liep naar het Rijnland, het Maasgebied en via de Noordzee naar Noorwegen, Zweden en Noord-Rusland. Per schip werd onder andere hout, lood, tin, teer, haring en zout aangevoerd. Als brandstof werden hout en turf al in de 14e eeuw aangevuld met in dagbouw gewonnen Limburgse steenkool. Steenkool werd vooral als brandstof voor de armen gezien terwijl de rijkere mensen hout of turf stookten. Ingevoerde houtskool was onmisbaar als brandstof voor het smelten van ijzer.
Bossche producten die over het water werden afgevoerd waren: laken, bier, bewerkt ijzer (de stad was beroemd om zijn naalden en messen) en leer. Bouwmaterialen, waaronder natuursteen voor de Sint-Jan werden met schepen en vlotten over de Maas en de Rijn naar de stad vervoerd.

BREDE HAVEN: Stuw

Het waterschap heeft als eis gesteld dat door middel van een volautomatische stuw de waterhuishouding moet worden gereguleerd. Dit betekent dat de stuw bij Zoete Lieve Gerritje in 2008 naar de haven is verplaatst. De stuw bestaat uit een stalen damwand met een betonnen deksloof en een stuwconstructie. Tevens wordt hier een steiger aangebracht. De aanleg van de steiger bevindt zich momenteel echter nog in een ontwerpfase.
De aanvankelijke opzet om op de kop van de haven bij de Visstraat via een zware hellingbaan de steiger toegankelijk te maken wordt niet uitgevoerd. Er zal nu gebruik worden gemaakt van de al aanwezige trappen. De steiger krijgt aan weerskanten van de nieuwe stuw een verschillend niveau, namelijk dat van de Binnendieze ten zuiden van de stuw en het iets lagere niveau van de Zuid-Willemsvaart en de Dieze ten noorden van de stuw. Door de aanleg van de stuw is het waterpeil in het gedeelte van de Binnenhaven bovenstrooms van de stuw en in de Binnendieze onder de Vismarkt permanent gestegen van 2,20 m +NAP naar 2,75 m +NAP.
Na de aanleg van de steiger kunnen de toeristen op dezelfde steiger inschepen voor zowel rondvaarten op de Binnendieze als voor het bezichtigen van de vestingwerken langs de Stadsdommel, Citadel en Vughtereiland. Hiervoor is ook de bestaande rioolbuis bij de oude stuw onder de overkluisde Binnendieze op de Vismarkt vervangen door een verlaagde rioolzinker. De huidige riolering kruiste de overkluisde Binnendieze en blokkeerde hierdoor de doorvaarbaarheid van de overkluizing.

BREDE HAVEN 1-2: De Swarte Ruyter

Het pand is een rijksmonument.
De naam *De Swarte Ruyter* dateert van 1584.
Het in oorsprong 16e-eeuwse pand met voorhuis en een vast achterhuis heeft twee verdiepingen met een onder blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak.
In 1839 is de voorgevel vervangen door de huidige gevel van schoon metselwerk met een geprofileerde kroonlijst. De gevels op de begane grond van het voorhuis en de zijgevel van achterhuis zijn gepleisterd. Op de begane grond zitten deuren met bovenlichten en vensters met schuiframen, waarvan twee met achtruits roedenverdeling. Op de verdiepingen zien we vensters met twaalfruits schuiframen in het voorhuis en zesruits ramen in het achterhuis.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 5: De Drie Moriaenshoofden

Waarschijnlijk heeft op deze plek vroeger de beeldenbestormer Cornelis Franssen gewoond.
Het pand is een rijksmonument.
Dit pand met een gevelsteen waarin het bouwjaar 1889 is vermeld, is gebouwd in de **neorenaissance**stijl.
Het drie raamassen brede bouwwerk telt drie lagen en een zolderetage. Het is opgetrokken uit machinale baksteen met ornamenten in geschilderd natuursteen en wordt afgedekt door een zadeldak. De ingang bevindt zich in de linkertravee. De ramen hebben deels gewijzigde vier- en zesruits schuif- en draairamen met glas-in-lood bovenlichten onder segmentbogen met aanzet- en sluitstenen en in de vullingen siermotieven. Deze bestaan op de eerste etage uit maskerkoppen en op de overige etages uit schelpmotieven. Onder de ramen zitten cordonlijsten en overigens speklagen.
Op de eerste etage zien we tevens in de linkertravee een driezijdige erker van hout met gebogen dak met zinken schubleien.
De tuitgevel heeft een middendeel dat met pilasters uitkraagt op voluten met leeuwenkoppen en wordt bekroond door een opbouw met gebogen fronton en voluten.
De top heeft verder deklijsten, speklagen en rolwerkcartouches met de tekst: *Anno 1889*.
Inpandig is de suitekamer op de verdieping voorzien van stucplafonds.
Het woonhuis is van algemeen belang. Het object heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling, namelijk de bouw en vernieuwing van stedelijke woonhuizen in de middeleeuwse binnenstad. Het object is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van het stadswoonhuis. Het heeft architectuurhistorische waarde vanwege de detaillering en de rijke opzet van de gevel. Het object heeft ensemblewaarde omdat het deel uitmaakt van een gave straatwand aan de Bossche stadshaven. Het huis is tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur en delen van het interieur.

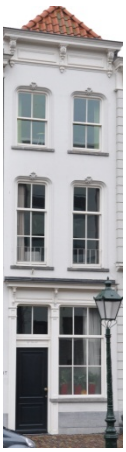
BREDE HAVEN 7: Den Hollandtsen Tuyn/Neuf

Dit pand werd in 1566 beschreven als *Den Hollandtsen Tuyn* en ook wel als *Stadt Houttuyn*. Hier woonde in die tijd Henrie de Raedt, deken van de korenkopers en handelaar in gedroogde vis. Het pand heeft een gewelfde kelder. Het pand is ook in gebruik geweest als hotel of logement. De naam *Neuf* duidt op het feit dat het hotel negen kamers had.

BREDE HAVEN 14: Het Rotterdams Marktschip

De naam van het pand dateert van 1649.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Het is een smal woonhuis dat oorspronkelijk de voor 's-Hertogenbosch kenmerkende indeling had van voor- en vast achterhuis. Zowel voor- als achterhuis was onderkelderd. In 1975 werd het pand ingrijpend hersteld, waarbij het voorhuis voor een deel behouden is gebleven. Op de begane grond zijn de herstelde houten balklagen bezienswaardig.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel dat deels uit de 2^{e} helft van de 19^{e} eeuw stamt. Het heeft van elders aangevoerde sleutelstukken en gedeeltelijk hergebruikte, niet meer dragende moer- en kinderbinten. Achter het huis ligt een kelder met tongewelf.

BREDE HAVEN 17: De Vreede

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het heeft een eenvoudige lijstgevel uit de 2^{e} helft van de 19^{e} eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 18: In de Drueve

Het pand droeg in 1603 bovenvermelde naam.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw.
De kap en balklagen stammen uit dezelfde periode. Achter het huis bevindt zich een tongewelf.

BREDE HAVEN 19-21

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met op de verdieping zes zesruits schuiframen. Het waren drie afzonderlijke panden die onder een dak zijn samengevoegd in de 19e eeuw.

BREDE HAVEN 27: Het Appeleboomke

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige bakstenen lijstgevel uit de 19e eeuw. In de achtergevel zitten rondboogramen. Dit gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 41

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand heeft een eenvoudige, gepleisterde lijstgevel. Boven de benedenpui zit een breed fries met stucwerkranden. Op de twee verdiepingen zitten twee ramen met ronde bovenhoek en een stucwerkomlijsting.
Aan de achterzijde zien we een eenvoudige, gepleisterde lijstgevel met twee souterrainramen en een ca. één meter boven het maaiveld gelegen deur. De zware grenenhouten enkelvoudige balklaag dateert uit de 18e eeuw. De enkelvoudige verdiepings- en zolderbalklaag is modern. De kap met twee dakbalkjutten met nokstijl van hergebruikt hout en gehakte telmerken is van de 1e helft van de 19e eeuw. De gepleisterde lijstgevel dateert van de 2e helft van de 19e eeuw.
Hier lag vroeger het steegje Achter de Vergulde Truyffel. Een truyffel (truffel) was een metselaarsgereedschap.

BREDE HAVEN 42

Het pand is een gemeentelijk monument.
In 1625 werd het pand onder bovenvermelde naam genoemd.
Het huis heeft aan de Brede Haven een eenvoudige lijstgevel van schoon metselwerk uit de 1e helft van de 20e eeuw en op de begane grond een poort met aan weerszijden twee kleine ramen. Poort en ramen zijn voorzien van getoogde bovenzijden met ontlastingsbogen met natuurstenen sluitstenen. Op de twee verdiepingen zitten twee ramen met getoogde bovenzijde. In de gevel zitten sierankers en het heeft een eenvoudige kroonlijst.
De gevel aan de achterzijde (Buitenhaven 82) is een eenvoudige lijstgevel van schoon metselwerk uit ca. 1920.

BREDE HAVEN 49: De Wijnroeier

De Wijnroeier

De Wijnroeier is de naam van de gevelsteen. De steen is gemaakt van geglazuurd aardewerk door Jeannie Lelyveld en aangebracht in 1982. De functie van wijnroeier is verbonden aan de haven.
De steen bestaat uit vier delen van geglazuurd aardewerk. Het is een vierkante steen met daarbinnen een ovaal reliëf, dat het wijnvat voorstelt. In het ovaal staat links de datum 1978 (het jaar waarin de restauratie van het huis klaar was) en rechts de naam van de wijnroeier. De letters zijn opgebouwd uit peilstokken, het gereedschap dat de wijnroeier bij de uitoefening van zijn functie nodig had. Binnen de omtrek van het vat zijn achter de genoemde voorstellingen de verschillende niveaus van de wijn in reliëf te zien. De wijnroeier controleerde de wijn om fiscale redenen en zorgde dus op deze manier voor stadsinkomsten.

Dit pand had oorspronkelijk geen gevelsteen en een oude naam was ook niet bekend. De eigenaar/bewoner wilde het oude gebruik laten herleven en koos daarom een naam die wel verband hield met de haven. Wijn was een veel aangevoerd artikel en in 1399 bedroeg de wijnaccijns zelfs de helft van het inkomen van de stad. Voor het innen van de belasting was er een beëdigd ambtenaar, die moest bepalen met een peilstok hoeveel wijn er in een vat zat. Dit was de wijnroeier. De kunstenares kreeg de opdracht dit beroep in de steen uit te beelden.

Bouwgegevens

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw. Achter het huis ligt een keldertje met tongewelf.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 50

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand heeft een eenvoudige lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 51

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis aan de Brede Haven heeft een eenvoudige bakstenen lijstgevel. In het dakschild zit een dakkapel met houten vleugelstukken. De achtergevel aan de Buitenhaven is een eenvoudige bakstenen lijstgevel. Het heeft een souterrain met een ca. 1 meter boven maaiveld gelegen deur, te bereiken via een stenen trapje. De gevel heeft een rijke kroonlijst.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 54

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een trapgevel uit de 18e eeuw met segment- en tudorvormige ontlastingsbogen. De zijgevel heeft stenen consoles onder de daklijst. Verder heeft het een enkelvoudige grenen balklaag met ojiefconsoles en een eikenhouten spiltrap. De kap heeft grenen en eiken dekbalkjukken en nokgordingen.
Het fraaie gebouw is van algemeen belang wegens de oudheidkundige en kunsthistorische waarde.

Henk(es), 3-11-2011

BREDE HAVEN 55

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 19e eeuw. Het pand vormt thans een geheel met het rechter pand op nummer 56. Onder het achterhuis ligt een klein keldertje met tongewelf.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 56

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 19e eeuw dat een geheel vormt met het linker buurpand op nummer 55. Onder het achterhuis bevindt zich een klein keldertje met tongewelf.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

BREDE HAVEN 59: Het Middelburgsche Schip

Het pand is een gemeentelijk monument.
Tijdens verbouwwerkzaamheden in dit pand is in het jaar 2000 onderzoek gedaan naar het interieur van het pand. Maike Tjon A Kauw, medewerker van de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM), wist op één muur maar liefst dertien lagen behang van elkaar te onderscheiden. De oudste laag dateert van 1765, de jongste van rond de Tweede Wereldoorlog. Het behang werd aangetroffen op de pleisterlaag en ging verborgen achter een jute bespanning met verschillende jongere lagen behang.
Verrassend was de aanwezigheid van een Engelse belastingstempel op de achterzijde van het behang. De behangfragmenten zijn afgenomen en in het depot van de afdeling BAM opgenomen.
Het Middelburgsche Schip toont als een van de weinige panden in ‘s-Hertogenbosch de geschiedenis van het papieren behang: zo'n 200 jaar geschiedenis in een paar millimeter dikte!

BREDE HAVEN 61-64

De drie panden worden als een gemeentelijk monument aangemerkt.
De drie huizen zitten achter één brede voorgevel van schoon metselwerk met T-schuiframen met geprofileerde stucwerklijsten met kuiven. Verder zien we attiekramen met stucwerklijsten en een kroonlijst met consoles. De gevel met toebehoren stamt uit de 2e helft van de 19e eeuw. Inpandig zien we enkelvoudige balklagen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde. De gevel is in een **eclectische** stijl uitgevoerd.

BREDE HAVEN 70-70A: Schoonhoven

Dit pand is een rijksmonument.
Het in oorsprong midden-17e-eeuwse pand met verdieping, onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak heeft een bakstenen trapgevel en een gepleisterde pui voor en een gedeeltelijk witgeverfde tuitgevel achter.
In de voorgevel zit een deur met bovenlicht en in totaal vijf vensters, op de begane grond en de verdieping met zes- , acht-, negen en twaalfruits schuiframen. Op de verdieping en in de geveltop zitten getoogde vensternissen, waterlijsten tussen de etages, natuurstenen afdekplaten op de trappen en staafankers. In de achtergevel zit een zesruits schuifraam op de verdieping, een zoldervenster met daarboven een dichtgezet ovaal venster, schouderstukken met natuurstenen afdekplaten en staafankers. Het pand heeft enkelvoudige, grenen balklagen met eenvoudige kwartrond geprofileerde houten consoles, een grenen spiltrap op de verdieping, een kap met vier dekbalkjukken en schaarspanten met balk.

Henk(es), 3-11-2011

BREDE HAVEN 71-71A: De Gekroonde Hoop

Dit pand is een rijksmonument.
Het in oorsprong midden-17e-eeuwse pand met een verdieping, onder met rode pannen gedekt zadeldak heeft een bakstenen trapgevel voor en een schild achter.
In de voorgevel zit een deur met bovenlicht en in totaal vijf vensters met acht- en zesruits schuiframen.
Op de verdieping en in geveltop zien we een zesruits roedenverdeling, een gedicht ovaal venster, natuurstenen afdekplaten op de trappen en staafankers.
In de achtergevel zit een deur met vierruits bovenlicht, twee gekoppelde achtruits schuiframen op de begane grond. Op de verdieping zitten zesruits schuiframen en staafankers. Het pand heeft enkelvoudige grenen balklagen en bezit nog de oorspronkelijke kap.

BREDE HAVEN 74

Aan weerszijden van de Brede Haven is in de jaren zeventig en tachtig van de 20e eeuw en ook bij recentere nieuw- en verbouw van panden voornamelijk sprake van een historiserende aanpak. Inmiddels zijn op een aantal plekken ook eigentijds vormgegeven invullingen gerealiseerd, waarvan deze de eerste is. Men heeft hier bewust gekozen voor een gevel met een eigen verhaal. Zo zien we in deze gevel, zowel de symboliek van de haven als de hobby van de bewoner, het zeezeilen terug in de vorm van de boeg van een schip.
De gevelindeling met zijn raam-deur-loggia en erkerpartijen correspondeert op heldere wijze met de achterliggende ruimten. De gevel past voor wat betreft schaal en hoogte in het totale straatbeeld. De boegvormige dakbeëindiging, in haar detaillering doorgezet in de onderliggende erkerpartij, accentueert de eigenzinnigheid van het ontwerp.
Het pand is gebouwd in 1988. Architect J. Janssen tekende het ontwerp.

BREDE HAVEN 117: De Drie Zwanen.

Dit pand is gebouwd in relatie met de bouw van het Fort Willem-Maria (de Citadel) en diende als woon- en verblijfplaats van de plaatsmajoor. Vanaf 1810 is het pand in gebruik geweest als woonruimte voor gehuwde soldaten, maar ook als gemeentelijke wachtruimte. Het oorspronkelijk in 1737 gebouwde pand is in 1898 afgebroken. Op dezelfde plaats en fundering werd een nieuw pand gebouwd, weer als behuizing voor gehuwde soldaten.

Bouwgegevens.

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huidige pand is in 1898 gebouwd en is in zijn huidige vorm een kopie van het pand uit 1638. De gevel langs de Brede Haven is een combinatie van een trapgevel en een halsgevel met rolwerk vleugelstukken. De trappen hebben een rechte afdekking. De halsgevel wordt afgedekt met een natuurstenen timpaan met jaartallen. De bakstenen gevel heeft op de verdieping drie ramen en een deur met ronde ontlastingsbogen erboven. Tussen de verdiepingen bevinden zich rechte frieslijsten.
De gevel langs de Buitenhaven is een trapgevel met rechte afdekkingen van natuursteen en een pinakel bekroning met schelpen schouderstukken. Op de zolder zijn twee smalle blindnissen met een breed raam. Op de verdieping zijn drie ramen met ontlastingsbogen erboven. De zijgevel heeft twee dakkapellen, rechte gootlijst en frieslijst ter hoogte van de verdiepingsbalklaag. Op de verdieping zijn twee ramen en twee dubbele blindnissen.
Op de begane grond bevinden zich raam- en deuropeningen met ontlastingsbogen. De balklagen en kap zijn uit 1898. Het gebouw is van algemeen belang wegens oudheidkundige en historische waarde.

BRUGPLEIN

BRUGPLEIN

Diezebrug

Hier komen Dommel, Aa én de Zuid-Willemsvaart samen. De Dommel en Aa fungeren als stadsgracht. De Aa loopt om de Citadel heen. Om deze brug is bij de bevrijding van de stad in 1944 hard gevochten. Infanterie-eenheden van de 53e Welsh Division bereikten via de spoorbaan vanuit Rosmalen de noordelijk stadsdelen De Vliert en De Muntel en konden bij verrassing de Diezebrug bezetten. Ze ontmoetten daar een groep verzetsstrijders die de brug al enige dagen onder schot hielden. De Duitsers deden echter een tegenaanval met pantsergeschut (Sturmgeschütze) waardoor de Welshmen, die niet over antitankgeschut beschikten teruggeslagen werden. De brug werd opgeblazen en de kleine groep Infanterie Zuid van de brug moest zich overgeven. De verzetsgroep wist nog net op tijd het vege lijf te redden.

BUITENHAVEN

BUITENHAVEN

In het begin van de 14e eeuw (1318) startte men hier, aan de westzijde van de stad met de bouw van de 2e ommuring. Destijds waren de muren nog voorzien van kantelen en weergangen en hadden een hoogte van 8 à 9 meter boven het gemiddelde waterniveau. Thans is dit ongeveer 5 meter. Als vroeger bij hoogwater de Binnenhaven onbereikbaar was voor schepen werd de stadsmuur als aanlegkade gebruikt.
De muur met rondelen is op het einde van de vorige eeuw (1984/1985) gerestaureerd, d.w.z. er is een nieuwe buitenschil tegen de bestaande stadsmuur geplaatst. Via de rondelen kunnen we een vlonder bereiken en de nieuwe walmuur van nabij bekijken. In de muur zitten de ringen waarmee de boten konden worden vastgezet
Eind juni 1880 sloot de gemeente 's-Hertogenbosch een overeenkomst met Waterschap De Beneden Dommel. Hierin verplichtte de gemeente zich om de lozing van de Dommel op de (Buiten)Dieze te verbeteren. Onder meer zou de watergang tussen de nieuwgebouwde sluis bij de Vughterpoort en de (Buiten)Dieze verbreed en verdiept worden. De gemeenteraad besloot om *aan de gracht achter de haven, vanaf de Dieze tot aan de brug in de Stationsweg, met de daarlangs gelegene kade de naam te geven van Buitenhaven*. Daarmee werd duidelijk de bestemming van dit laatste gedeelte van de Stadsdommel aangegeven. Pas vijf jaar later overigens werd het Dommelgedeelte langs de Buitenhaven op dezelfde diepte uitgebaggerd als de (Buiten)Dieze en de Zuid-Willemsvaart.

De Buitenhaven strekt zich dus uit van de Oliemolensingel tot aan de Wilhelminabrug. De Buitenhaven was altijd met enkele straatjes verbonden met de Brede Haven. In de afgelopen jaren zijn er enkele van verdwenen: Steenstraatje, De Hemdsmouw en Achter den Steenoven. Overgebleven zijn drie verbindingsstraatjes met de namen Korte Elleboog, De Vergulde Truffel en het Waaigat. Bij hoge waterstanden in de winter werd vroeger de Binnenhaven afgesloten en voeren de schepen de Buitenhaven in om daar te worden gelost of geladen. Door de hogere kademuur ging dat hier gemakkelijker dan in de Binnenhaven. De huizen aan de Buitenhaven zijn vaak voorzien van een trapje voor de deur. Dat herinnert aan de vestingtijd toen de wal hoger tegen de huizen lag. In de Buitenhaven lagen vroeger veel woonschepen. Tegenwoordig meren er vooral plezierboten aan.
De steegjes en straatjes tussen de Buiten- en Brede Haven hadden mede als doel om er voor te zorgen dat er voldoende wind in de Smalle Haven kwam voor de zeilschepen. De naam van het steegje, Waaigat verwijst er naar.

BUITENHAVEN: Wijk Het Zand

Aan de overkant van de Dommel ligt: “Het Zand”. De wijk die ligt tussen de Dommel en de spoorbaan was na de Vestingwet 1874 de eerste uitbreidingswijk buiten de stadsmuren. Het moerassig gebied van dertig hectare lag, zoals alle grond buiten de stadsmuren lager dan de stad zelf en is daarom eerst opgehoogd met drie tot vier meter zand, afkomstig van de Vughterheide. Hieraan heeft de wijk ook haar naam te danken. In totaal werd hier tussen 1889 en 1893 ruim 840.000 kubieke meter zand opgebracht. Het zand werd opgegraven door een ijzeren graafmachine, een zogenaamde excavateur afkomstig van de firma Mann uit Duitsland. De graafmachine werd in de volksmond daarom de IJzeren Man genoemd. Een andere naamsverklaring is dat de bevolking deze grote machine als een ijzeren man heeft beschouwd en daarom de graafmachine zo heeft genoemd. Via een spoorlijntje werd het zand met kiepwagentjes naar het op te hogen terrein gebracht. De plas die hierdoor is ontstaan heet nu dan ook De IJzeren Man. Het is een mooi recreatiegebied.
In tegenstelling tot de vorming van de middeleeuwse binnenstad bemoeide de gemeente zich alleen met het maken van het stratenplan, het bouwrijp maken van de grond en de aanleg en inrichting van de openbare ruimte, vooral de brede wandelboulevards. Particuliere investeerders en ondernemers werden overgehaald om te investeren en konden zonder veel beperkingen grond kopen.

Henk(es), 3-11-2011

De wijk is gebouwd op het einde van de 19e en aan het begin van de 20e eeuw (1889-1914). Het is een mooie wijk geworden met deels statige huizen met veelal een gemengde toepassing van diverse historische stijlmotieven. Het accent lag hierbij vooral op het **eclecticisme** en **neorenaissance.** Maar we zien ook kenmerken van **art deco, jugendstil** en **art nouveau**.
In korte tijd (1889-1914) was hier een wijk ontstaan die destijds als een van de fraaiste stationswijken van het land werd beschouwd.
De rij bomen aan de overkant is niet alleen ter verfraaiing geplant maar ook om het zicht op de stadsmuur met daarachter de oude en vervallen huisjes te belemmeren.

BUITENHAVEN: Stadsdommel

Aanvankelijk was de Dommel, die uitkwam in de Binnendieze alleen maar een niet al te brede stadsgracht. Vanwege de ontginningen in het stroomgebied van de Dommel nam de waterafvoer uit het achterland echter zodanig toe dat de stad, vanaf het midden van de 19e eeuw jaarlijks met overstromingen kampte. Men loste dit op door deze westelijke stadsgracht eind 19e eeuw te verdiepen en te verbreden. Hierdoor ontstond de Stadsdommel. Als gevolg hiervan zijn Bastion Deuteren, Bastion Maria en Bastion Oliemolen verdwenen. Het gebied maakt nu onderdeel uit van de ecologische verbindingszone tussen Het Bossche Broek, De Gement en Maasland.
De Dommel is een regenrivier die in Belgisch Limburg ontspringt op het Kempisch Plateau, in het moeras De Donderslag ter hoogte van het plaatsje Peer. Het loopt via de plaatsen Schaft, Waalre, Veldhoven, Eindhoven en Boxtel en stroomt aan de zuidzijde de stad binnen. De Dommel is 146 kilometer lang waarvan 120 km op Nederlands grondgebied ligt. Het stroomgebied in Nederland is ongeveer 140.000 ha groot en in België ca. 30.000 ha.

In de 19e eeuw had het de bijnaam Zwarte Water vanwege het water dat door de leerindustrie was vervuild.
De Dommel is tussen de stad en Boxtel eeuwenlang bevaren, weliswaar door schepen met een geringe diepgang.

BUITENHAVEN 8

Dit pand is een rijksmonument.
Het onderkelderd pand, met een verdieping die onder blauwe Hollandse pannen is gedekt heeft een afgewolfd zadeldak.
De voorgevel is in de 19e eeuw verhoogd met een lage tweede verdieping, gepleisterd en afgesloten met een geprofileerde kroonlijst.
Deze gevel bevat een deur met bovenlicht en vensters met afgeronde bovenhoeken, een geprofileerde omlijsting en glas-in-lood in de bovenlichten en in de plint twee getoogde kelderlichten.

BUITENHAVEN 9.

Dit pand is een rijksmonument.
Het vroeg-19e-eeuwse gepleisterd pand met mogelijk oudere kern heeft een verdieping en een onder, met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak.
De met een eenvoudige kroonlijst afgesloten voorgevel bevat twee kelderlichten, een deur en vijf vensters met zesruits (schuif)ramen en zijn in 1975 voorzien van luiken. Bij de restauratie in 1975 is de eenvoudige trap naar de voordeur vervangen door een bordestrap met hek en is tevens een trap met ingang naar de kelder aangebracht.
In de achtergevel zaten oorspronkelijk vier vensters met zesruits schuiframen, die in 1975 zijn vervangen door openslaande deuren met luiken en in het midden een deur. Ter hoogte van de bel-etage en de verdieping zitten vrij kleine vensters, deels met vierruits ramen.

BURGEMEESTER LOEFFPLEIN

BURGEMEESTER LOEFFPLEIN

Burgemeester Loeff

Dit plein is genoemd naar mr. H.J.M. Loeff, geboren in 1895 te Drunen en overleden in 1973 te Nijmegen. Hij was burgemeester van Drunen van 1923 tot 1930 en tevens van Oud-Heusden en Elshout van 1929 tot 1930. Daarna van Vught van 1930 tot 1935.
Vanaf 16 november 1944 was hij waarnemend burgemeester van 's-Hertogenbosch en vanaf november 1945 werd hij definitief aangesteld.
In het jaar dat hij waarnemend burgemeester was, heeft hij zich sterk gemaakt voor het herstel van de stad die in oktober 1944 zo verwoest was. Vele noodwoningen waren al gebouwd, maar door een gebrek aan bouwmaterialen was het complete herstel niet zo verlopen als hij had verwacht. Burgemeester Loeff ijverde eveneens voor een uitbreiding van ‘s-Hertogenbosch als industriestad. In 1947 werd de Michelinfabriek geopend. In werkelijkheid was de bouw ervan al vóór de oorlog begonnen. Conny Loeff, dochter van de burgemeester, trad als *meter* van de fabriek op. In dezelfde periode kwam het bedrijf van Remington naar ‘s-Hertogenbosch terwijl ook de vijlenfabriek Nicholson volgde. Dat was in 1955, toen Loeff 10 jaar in functie was.
In 1955 werd de tentoonstelling Etappe 1945-1955 gehouden, waarbij het stadsbestuur duidelijk liet uitkomen wat er in de tien jaar na de oorlog in ‘s-Hertogenbosch was gebeurd. Stadsuitbreidingen waren er gekomen en zouden ook plaatsvinden in de periode tot 1960, het jaar waarin burgemeester Loeff met pensioen zou gaan.
Tijdens de 15 jaar van het bewind van Loeff werd de bebouwde stad uitgebreid met circa duizend ha., waardoor ze driemaal zo groot werd. De bevolking nam toe met twintigduizend personen en er werden zevenduizend nieuwe woningen gebouwd.
Een speciaal afscheid werd Loeff aangeboden bij zijn pensionering. In het stadion De Vliert (ook onder zijn burgemeesterschap) waren ongeveer 8.500 kinderen samengekomen, allen geboren tijdens zijn ambtsperiode. Zij presenteerden een heel programma aan de scheidende eerste burger. Ook andere Bosschenaren hadden de gelegenheid afscheid van hem te nemen.
In een woord van herdenking in de Bossche gemeenteraad zei burgemeester Van de Ven: *De stad 's-Hertogenbosch mag dankbaar zijn dat zij in een kritieke fase van haar bestaan mr. Hendrik Loeff als burgemeester heeft gekregen. Hij heeft geschiedenis gemaakt en zijn onuitwisbare stempel gedrukt op de geschiedenis en de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch*.
Hij ontving van de stad als afscheidscadeau het beeld van "Sint-Jan Evangelist", dat stond vroeger op dit, naar hem genoemde, Burgemeester Loeffplein. Het beeld moest vanwege de bouw van de parkeergarage worden verplaatst naar de Parade.

Tolbrugwijk/ De Pijp

Hier zien we, halverwege de Stoa weer de contouren van de 1e stadsmuur. Aan de buitenkant liep de Binnendieze (Groote Stroom).
In de 13e eeuw was hier ter hoogte van de Marktstraat een poort in de vestingwal die naar de over de Binnendieze voerende Tolbrug leidde. Men hief daar tol voor passerende schepen.
De geschiedschrijving vermeldt echter ook een landtol met een brug over De Groote Stroom. Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier tussen 1994 en 1997 heeft echter uitgewezen dat de stadsmuur nabij de Tolbrug aaneengesloten was. Er zijn geen sporen aangetroffen die duiden op een stadspoort in deze 1e stadsmuur. Een aanwijzing voor een straat tussen de Tolbrug en de oude stadsmuur dateert ook pas uit de 2e helft van de 14e eeuw, later dus dan 1327. De beschrijving van de Tolbrug moet in die tijd dan ook op een scheeptol hebben geduid. Wellicht is later de heffing van tol na de uitbreiding van de stad verplaatst naar de Groote Stroom.
In de buurt van de Tolbrug vestigden zich al spoedig mensen. Aannemelijk is ook dat er al gauw een of meer herbergen en winkeltjes kwamen, al was het maar voor de tolbetalende schippers die hier aanmeerden. De wijk die hier vroeger lag, Tolbrugwijk heeft haar naam daar aan te danken. Toen de stad te klein werd en men buiten de eerste stadsmuren wilde bouwen hield men rekening met de draagkracht van de ondergrond en de

loop van de wegen. De stad en de wegen naar de stad toe lagen op verhoogde dekzandruggen en men bouwde dus verder langs de drie hoofdwegen van de stad.
Na 1350 lag dit gebied binnen de stadsmuren. Vanaf de Tolbrugstraat werd de omgeving geleidelijk ontgonnen. Met name in de 14e eeuw werd voor het ophogen van het terrein vermoedelijk vooral bagger uit de Binnendieze gebruikt. In dat ophogingspakket troffen archeologen in de jaren 1994-1997 veel weggegooide gebruiksvoorwerpen aan. Uit de vele vondsten, maar ook uit geschreven bronnen bleek dat er halverwege de 15e eeuw voornamelijk pottenbakkerijen zaten. Vermoedelijk was, vanwege de weinige bebouwing destijds het brandgevaar minder groot.
In deze wijk vonden er belangrijke vestigingen plaats zoals de Schutterij van De Handboog met Sint-Sebastiaan als patroon. In 1476 kwam hier hun gildehuis met bogaard of oefenplaats. In de 16e eeuw vestigden zich in deze wijk de franciscanessen, het Convent van de H.H. Elisabeth en Agnes, ook het Sint-Elisabeth Bloemenkamp genoemd. Na de opheffing van dat klooster werd het een tuchthuis. Het Klooster Mariënburg te Woensel bij Eindhoven bouwde er zijn refugiéhuis.
In 1744 kwam er de Tolbrugkazerne die vanaf 1897 een particuliere bestemming kreeg en uiteindelijk in 1956 is afgebroken.
De wijk die nogal groot was kende vele straatjes zoals onder andere: Scheidingstraat, Suikerstraat, het Peterseliestraatje, de Ruilebuil, het Schapenstraatje, de Mathildastraat, Sneidersplein en de Hooge Nieuwstraat. In deze laatste straat stond het bekende café ‘t Pumpke van Jan en Truus Bosmans.
In de wijk woonden veel handelaren en oud-soldaten uit het voormalige Nederlands Oost-Indische leger. Men noemde hen kwartaalzuipers omdat zij bij het ontvangen van hun pensioen dat meteen weer (grotendeels) opdronken.
In de 20e eeuw waren er nog zeven danshuizen met een orgel. Er stonden negen water- en vuurhuizen waar clandestien jenever werd verkocht.
Het kende ook meerdere logementen zoals De Walvis waar plaats was voor tweehonderd gasten.
Tenslotte kende de wijk ook een aantal bordelen. De Pijp stond bekend als *het kwartier van plezier* waar *niet alleen soldaten maar ook Bosschenaren zelf er verpozing zochten.*
Er woonden ook veel marktmensen en reizende kooplui, echte marskramers.
Zo op het einde van de 19e en in het begin van de 20e eeuw was niet alleen in deze wijk maar in de gehele stad het drankgebruik bovengemiddeld. In de stad werd toen meer dan 14 liter gedistilleerd gebruikt, ruim twee keer zo veel als het Brabantse gemiddelde.

Schamele huisvesting

Net als andere Nederlandse steden begon ‘s-Hertogenbosch in de 19e eeuw de gevolgen te merken van de bevolkingsgroei en de toenemende trek naar de steden. Woonden in 1795 nog 12.627 Bosschenaren binnen de oude stadsmuren, in 1849 was hun aantal opgelopen tot 21.703 en in 1889 werden zelfs 27.138 inwoners geteld. Ruimte was er echter nauwelijks. De eerst beschikbaar gekomen ruimte van de moestuinen was al snel volgebouwd. Door het gewoeker met de schaarse ruimte ontstond op de achtererven en in de gebieden tussen de hoofdstraten vaak een wirwar van stegen en sloppen.
De huizen hadden vaak maar één of twee kamers en waren over het algemeen voor de kinderrijke gezinnen veel te klein. Koken, eten, slapen, het moest allemaal in één kamer gebeuren. Ze waren erg donker omdat de ruimte maar één raam had. Bovendien waren de huisjes over het algemeen erg vochtig. Er waren ook maar weinig woningen met een privaat
In 1904 werden in De Pijp 328 woningen onderzocht. Slechts 50 woningen hadden een eigen privaat. 216 woningen moesten het stellen met een gemeenschappelijk privaat. Soms maar één voor 25 woningen. Tenslotte waren er nog 62 woningen met 226 bewoners voor wie helemaal geen voorzieningen bestonden. Deze mensen moesten hun behoefte in een emmer doen die ’s nachts stiekem in de Binnendieze werd geleegd. Hetzelfde Diezewater werd door sommige bewoners gebruikt als drinkwater. Slechts weinig woningen waren op het stedelijk waterleidingnet, dat vanaf 1885 bestond aangesloten. In het gunstigste geval kon men over een gemeenschappelijke pomp beschikken. Van de 328 woningen in De Pijp hadden er maar liefst 203 noch een pomp noch waterleiding. De Binnendieze was dan toch een uitkomst om aan water te komen dat volgens sommigen *toch zoo’n hartelijke smaak* had.

Afbraak

In de jaren vijftig van de 20e eeuw verdween langzamerhand De Pijp. Al aan het eind van de jaren dertig bestonden er plannen om deze buurt geheel te saneren en er een nieuwe bebouwing te realiseren. De Tweede Wereldoorlog en de wederopbouwplannen zorgden voor enig uitstel. In 1946 werd nog een uitbundig feest gevierd in Franse stijl, maar het was afgelopen met de *Rue de la Pipe*. In de jaren vijftig verdween de bevolking naar wijken elders en de oude bebouwing, waaronder een 18e-eeuwse kazerne, werd gesloopt. Daarmee verdwenen ook de danshuizen en cafés die zo kenmerkend waren voor De Pijp. Ook de straatnamen Achter de

Raam, Suikerstraat, Snijdersplein en Ruilebuil en het Schapenstraatje werden opgeofferd aan een geheel nieuw stratenpatroon.
De Marktstroom werd hierbij gedempt terwijl de Groote Stroom aan het zicht werd onttrokken waarbij het water via een grote rioleringsbuis wordt afgevoerd naar de Geertruisluis.
Als laatste verdween de Sint-Pieterskerk, hét centrum van de wijk.
Vóór de aanleg van het Burgemeester Loeffplein heette het gedeelte achter hotel Central *Achter de Raam*. Er stond daar ooit een, vier verdiepingen hoge bierbrouwerij.

Archeologisch onderzoek

In de jaren 1994 tot 1997 werden door archeologen maar liefst 6.000 voorwerpen uit de bouwputten voor de Arena en de Stoa en uit de afgevoerde grond gehaald.
Dat waren onder ander pelgrimstekens met religieuze en erotische voorstellingen, insignes, sieraden, messen en lepels, slotjes, sleutels en gereedschap, wapentuig, muziekinstrumenten, speelgoed etc. Daarnaast zaten daar ook vele voorwerpen van keramiek, leer, glas, textiel, hout en been bij die eveneens een schat aan informatie gaven over het dagelijkse leven in de middeleeuwen. Het meeste materiaal is gevonden in de grond waarmee de omgeving van het huidige Burgemeester Loeffplein in de 15e eeuw is opgehoogd. Het is een complete doorsnee van het afval van de stad in die tijd. De pelgrimstekens geven inzicht in de bezoeken door de Bosschenaren aan andere steden. Vaak zat er ook een spiegeltje bij. Meestal werden van de heiligen een keer per jaar de relieken aan het volk getoond. Met een spiegeltje dacht men op zo'n moment de heilige te kunnen vangen.

Vernieuwing

Het nieuwe stratenpatroon kent nog maar weinig oorspronkelijke straatnamen; enkel de Lange en de Korte Tolbrugstraat hebben het overleefd. Onder meer ervoor in de plaats kwamen het Burgemeester Loeffplein en de Pastoor de Kroonstraat. Aan het Loeffplein kwam een hoge flat en op het plein zelf werd een centraal busstation gerealiseerd met overstapmogelijkheden voor alle lijnen. In de buurt was al als eerste een nieuw politiebureau gebouwd. Het vorige gebouw (in de Orthenstraat) was in oktober 1944 onherstelbaar beschadigd en men werd tijdelijk in noodgebouwen in de Nieuwstraat gehuisvest. Het werd een zeer modern politiebureau, dat aan alle eisen van de tijd voldeed. Lovend zijn dan ook de krantenartikelen die bij de opening van de nieuwe *Woutekiet* verschenen. Toch zou ook dit nieuwe gebouw spoedig te klein worden. Het autopark van de politie groeide en ook de medewerkers zelf kwamen niet meer met de fiets maar dienden hun auto's vlak bij het bureau te kunnen parkeren. De sloop van de oude schoenenfabriek van Van den Berg (later: de confectiefabriek van Lambooy-Klunder) zorgde voor enige uitbreiding van het terrein. Door deze vergroting kon er tevens een sportzaal en een uitbreiding van de kantoorruimten gebouwd worden. Maar het bleven toch - hoewel elke uitbreiding juichend werd ontvangen - lapmiddelen. In de jaren tachtig van de 20e eeuw werd er serieus gezocht naar nieuwbouw elders voor het politiebureau. Een terrein aan de Orthenpoort werd gevonden en leek een geschikte locatie. In het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw werd deze nieuwbouw betrokken en kwam het oude politiebureau leeg. Het werd gesloopt en de Archeologische Dienst kon onderzoekingen doen naar de eeuwenoude geschiedenis van dit gebied.
Dit leverde vondsten op van het oude klooster Bloemenkamp en van de 18e-eeuwse kazerne.
Maar dat was de geschiedenis. Een nieuwe toekomst was er voor dit bouwterrein vlak bij het stadshart. Een nieuwe impuls wilde men geven aan de wat onlogisch liggende winkels aan het Burgemeester Loeffplein en de Pastoor de Kroonstraat. Er diende een winkelcentrum te komen waarmee men de 21e eeuw kon betreden.

BURGEMEESTER LOEFFPLEIN: Stoa en Arena

Na de afbraak van De Pijp werd de wijk volgebouwd met moderne, grootschalige gebouwen zoals ziekenhuis, politiebureau, garage e.d. Stedenbouwkundig verdiende dit gebied niet de schoonheidsprijs. Het detoneerde met de historische kern.

Het College vond namelijk dat de binnenstad doodziek was. Het zou alleen gezond gemaakt kunnen worden door haar om te vormen tot een moderne city, vol winkels en kantoren en met een goede doorstroming van het verkeer.
Na afbraak van enige gebouwen kwam er weer ruimte vrij voor een representatief winkelcentrum annex appartementencomplex

met een herkenbare vorm. Het werd een cirkelvormig gebouw met twee winkellagen. Er ontstond een levendige ontmoetings- en winkelplek. Voor het ontwerp trok de gemeente destijds een spraakmakend architectenduo aan. Ze zochten naar nieuwe wegen voor een oude stad. Het ronde winkelcentrum heeft de toepasselijke naam van Arena en is ontworpen door de Spaanse architect Oscar Tusquets. Verder wilde men heel bewust een natuurlijke verbinding tot stand brengen tussen de Markt en de Arena. Dat werd gerealiseerd via de aanleg van een winkelgalerij, bestaande uit twee lagen, ontworpen door de Spaanse architect Beth Gali. De naam hiervan is Stoa, refererend naar de oude Griekse zuilengalerijen. Zij ontwierp voor een deel van de binnenstad ook de bestrating en straatmeubilair.

De voetganger lijkt hier koning te zijn, maar de twee onderdelen van het plan worden nog wel doorsneden door een drukke weg waar zowel voetgangers als automobilisten in verwarring kunnen raken door de bestrating. Ook passeert hier de stadsbus nog steeds en liggen er bushaltes. Maar er is duidelijk geen sprake meer van een Centraal Busstation.

BURGEMEESTER LOEFFPLEIN: Beeld Jan Somers

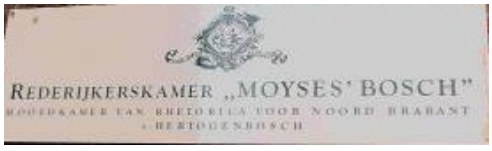
Hier op het hoekje van de Marktstraat ziet u een beeldje. Het beeldje stelt de legendarische Bosschenaar Jan Somers voor die geboren is in 1919 en overleden in 1997. Hij was gedurende ruim vijftig jaar stimulator en dirigent van de Komische Folkloristische Fanfare De Kikvorschen. Deze fanfare is sinds 1954 tevens de officiële Hofkapel van De Oeteldonksche Club van 1882. Zij werd opgericht in 1927. Somers heeft vele verdiensten in het Bossche maatschappelijke leven gehad. Hij was vakbondsbestuurder, actief in buurtcomités en personeelsverenigingen.
Jan Somers woonde hier in deze, inmiddels afgebroken wijk De Pijp. Later is hij verhuisd. Hij is dus feitelijk twee keer de pijp uitgegaan. De makers van het beeld zijn Jean en Marianne Bremers.

BURGEMEESTER LOEFFPLEIN 71-75: Rederijkerskamer Moyses Bosch

Dit pand is een gemeentelijk monument.

De bebouwing boven de Binnendieze die *Blauwe Kamer* werd genoemd, behoort nog tot de middeleeuwse bebouwing. Het pand staat op de fundamenten van de oudste stadsmuren. Het pand heeft lang dienst gedaan als apotheek van het Groot Ziekengasthuis. Op de verdieping bevond zich de regentenkamer. Dit gebouw wordt nu gebruikt door de 15e-eeuwse Rederijkerskamer Moyses Bosch. Deze Bossche rederijkerskamer met de mooie naam *Moyses Vierighe Bosch* dat betekent *het brandende braambos van Mozes* werd in 1496 voor het eerst vermeld in een stadsrekening. Vanaf dat jaar kreeg de kamer jaarlijks achttien gulden subsidie. De naam rederijker is een verbastering van het Franse woord rhétorique wat betekent welsprekendheid.
Een rederijkerskamer of kamer van rhetorica was een vereniging die mysteriespelen opvoerde. Deze spelen waren half religieus en half literair van opzet. Deze genootschappen kwamen enerzijds voort uit de schuttersgilden en anderzijds uit ambachtsgilden zoals de zogeheten *Gesellen vanden Speele*, een toneelspelersgilde. Langzamerhand ontwikkelden zij zich tot echte toneelverenigingen.
Zie verder artikel bij Herman Moerkerkplein.

CAPUCIJNENPOORT

CAPUCIJNENPOORT

De huidige Capucijnenpoort heette in de 16e eeuw *Waterstraatje*. Het werd aanvankelijk ook *Het Oude Waterstraatje* genoemd. In een schepenakte van 1577 werd het aangeduid als: *dat straetken neven den Postel.*
De Capucijnenpoort is een zijstraatje van de Postelstraat. Beide straten zijn genoemd naar kloosterorden die daar gevestigd zijn geweest.
In het midden van de 13e (1258) eeuw kreeg de Norbertijnenpriorij van Postel enige stukken grond met huis in de jonge stad 's-Hertogenbosch, maar gelegen buiten de veilige stadsmuren. Zij kregen dit huis van de poorter Lambertus Sus, onder voorwaarde dat hij hier zijn hele verdere leven mocht blijven wonen. Het was aanvankelijk een uithof, (boerderij van deze priorij. Later werd het, binnen de inmiddels veilige 2e stadsmuur een refugiéhuis voor de kloosterlingen van Postel. De bewoners van deze abdij waren van een voorname orde. Dat bleek onder meer uit het feit dat meerdere kloosterlingen lid zijn geweest van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Dat kon, zeker in de beginfase niet iedereen zomaar worden.
In 1613 verkochten zij een deel van de gebouwen aan de kapucijnen. Even daarvoor (1611), had deze Contrareformatorische Orde van de Kapucijnen zich, met instemming van bisschop Ghisbertus Masius en toestemming van het stadsbestuur in de stad gevestigd. Aanvankelijk kregen zij voorlopig een huis van de Bossche schepen Van Enghelant op de Windmolenberg en spoedig daarna in de Diepstraat. De kapucijnerorde wilde een tegenwicht vormen voor het opkomende protestantisme.
In 1614 bouwden de paters kapucijnen op de voormalige grond van Postel (gedeelte van het refugiéhuis van Postel) een klooster met een kloosterkerk. Hiervoor werd ook het Loyersgasthuis dat daar stond aangekocht en afgebroken. In 1620 werd deze kerk ingewijd. Dit klooster had 33 cellen waarvan er in 1629 25 cellen bezet waren. Door al deze aankopen werd het een zeer uitgestrekt terrein. De kapucijnerorde wilde een tegenwicht vormen voor het opkomende protestantisme.
Slechts een korte tijd hebben de paters hier echter kunnen wonen: na de capitulatie van 's-Hertogenbosch in 1629 aan Frederik Hendrik mocht de katholieke godsdienst niet meer in het openbaar worden uitgeoefend.
Het complex kreeg in de loop van de eeuwen verschillende eigenaren, waaronder het logement Oud Keizer hof. Ook werd er een brouwerij gevestigd.
In het begin van de 19e eeuw werd het gehele complex gesloopt.
Later heeft er door het complex een straatje met de naam Capucijnenpoort gelopen. Maar in de loop van de eeuwen is deze naam aan het andere straatje verbonden geraakt.
De Capucijnenpoort liep vroeger dood op een muur; begin jaren tachtig van de 20e eeuw werd het doorverbonden met de Uilenburgstraat.
In 1898 kwam er een nieuwe generatie kapucijnen die zich vestigde in de wijk Het Zand, aan de huidige Van der Does de Willeboissingel. De Bossche mejuffrouw Dorothée van Beugen schonk de grond aan de paters, terwijl zij later nog meer geschenken gaf. Deze straat heette eerst nog Kloostersingel en Westersingel voordat het als singel naar burgemeester Van der Does de Willebois werd vernoemd.

Kuystens- of Loyensmannengasthuis

Hier stond ooit het Kuystens- of Loyensmannengasthuis, door Willem Loyen en zijn vrouw gesticht in het begin van de 15e eeuw. Het werd vervolgens in 1614 overgeplaatst naar de Tolbrugstraat en in 1809 ondergebracht in de Sint Jorisstraat. Na de familie Loyen waren in de 16e eeuw provisors (bestuurders) van dit huis leden van de familie Kuysten, waaraan men de dubbele naamgeving te danken heeft. In het begin van de 20e eeuw werden er twaalf oude mannen verpleegd. Zo kwam het pand in de Sint Jorisstraat aan zijn populaire benaming De Twaalf Apostelen.

CAVALERIESTRAAT

CAVALERIESTRAAT

De naam Cavaleriestraat is een historische naam. Op de plaats van het huidige Theater aan de Parade hebben namelijk vanaf 1741 tot 1934 stallen gestaan voor de paarden van de cavalerie.
De huidige naamgeving is mede te verklaren vanwege de vroegere aanwezigheid van een groot militair oefenterrein voor de cavalerie op de huidige Parade.

CAVALERIESTRAAT: Cavaleriebrug

De brug, gebouwd in 1936 verbindt de Casinotuin met de Cavaleriestraat. Op de plek waar nu het Theater aan de Parade staat stonden vroeger ook paardenstallen voor de cavalerie.

Via deze brug kon men dan naar de manege op de hoek van de Hekellaan.
Hoewel de stallen bij de bouw van deze brug inmiddels afgebroken waren en dus geen toegang heeft kunnen geven tot deze stallen is deze brug desondanks vernoemd naar de stallen van de cavalerie.

CAVALERIESTRAAT 2

In de gevel is een steen aangebracht met de tekst *DE TRIENENTRAAI*. De gevelsteen is in 1959 gemaakt van Franse kalksteen door Frans van der Burgt. Het verwijst vaar de ziekenverzorging door het Klooster van de Cellebroeders/Alexianen. Het klooster was toegewijd aan de Triniteit (Heilige Drievuldigheid), wat verbasterd is tot Trienentraai.

CHOORSTRAAT

CHOORSTRAAT

In de 15e eeuw heette de Choorstraat, net als de Papenhulst en de Clarastraat, Wevershulst. Vroeger werd de straat (volgens Roelands) eveneens Papenhulst genoemd. De straat liep tot langs de Sint-Jan en niet zo ver door als nu maar eindigde ter hoogte van het priesterkoor. Voorbij dat koor begon toen het kerkhof. Toen dat gedeelte van het kerkhof na 1629 werd geruimd heeft de gemeente ook daar bestrating aangebracht en liep de straat verder door tussen de Sint-Jan en het toen nog aanwezige Groot Begijnhof. Pas toen, in de 17e eeuw kregen Choorstraat, Clarastraat en Papenhulst hun huidige namen. De naam heeft de straat te danken aan het priesterkoor van de kerk. Vroeger werd het woord *choor,* met de betekenissen *zangersgroep* en *altaarruimte* vaak gespeld met *ch*, in overeenstemming met zijn middeleeuws Latijnse herkomst. Op een plattegrond uit 1645 komen wij deze naam al tegen. Daarvoor werd hij omschreven als *Coorstraet.*

Naast het huis op de zuidelijke hoek van de Papenhulst stond het zogeheten *Huis der Choralen*, dat wel ten dienste van de zangers van de Sint-Jan geweest zal zijn; het werd ook wel het *huis van het kapittel der Sint-Jan* genoemd. Omstreeks 1870 werd het afgebroken en kwam er een woonhuis voor in de plaats. Later zijn deze huizen, met nog een paar andere die aan de kanunniken van de Sint-Jan toebehoorden, opeenvolgend afgebroken.

In 1908 werd toen het klooster met school gebouwd en later uitgebreid voor de zusters van Liefde, of zoals het - meer officieel en plechtig - genoemd werd: *het zedelijke lichaam 'in omnibus charitas'*.

Een deel van het kloostercomplex dateert overigens al uit 1843-1844.

Een korenpakhuis bleef staan. Dat werd later de kosterswoning. Ook het daaraan grenzend hoekhuis bleef ongemoeid, afgezien van de veranderingen die het omstreeks 1617 tot bouwloods van de Sint-Jan maakten, later tot Bank van Lening en tenslotte in 1856 tot pastorie/plebanie.

Sint-Eloysgasthuis

Ooit stond nabij de Orthenstraat het Sint-Eloysgasthuis. Op 5 december 1394 werd dit gasthuis door Wouter van Oeckel met instemming van zijn vrouw Margaretha gesticht. Hij bestemde toen bij testament een aan hem toebehorend erf in de Orthenstraat met de hierop gebouwde Sint-Eloyskapel tot verblijf van zeven behoeftige vrouwen. Familieleden van Coenraad van Driel kregen de voorkeur.

Arme en beklagenswaardige passanten mochten eveneens in het gasthuis logeren als er nog bedden vrij waren. Lichtekooien, schelmen, dieven en dergelijken werden niet toegelaten. Het gasthuis stond alleen open voor eerbare en behoorlijke mensen.

In 1750 werd dit aantal teruggebracht tot vier omdat de inkomsten daalden.

Later is dit gasthuis hier naartoe verplaatst.

CHOORSTRAAT 1: Plebanie Sint-Jan

Dit is de ambtswoning van de plebaan van de Sint-Jan. Een plebaan is een pastoor die namens de bisschop het bestuur over een kathedraal voert. Het woord plebaan is afkomstig van plebs (het volk).

Dit hoekhuis is, samen met de voormalige kosterswoning op nummer 3 in tegenstelling tot de meeste panden aan deze kant van de straat ongemoeid gelaten. Het had wel andere bestemmingen. In 1617 werd het een bouwloods van de Sint-Jan.

Bank van Lening

In 1736 kwam hier een Bank van Lening.

In dat jaar pachtte ene De Vry voor twaalf jaar de bank. Hij moest daartoe per jaar f 1.530.- pacht betalen. De Vry rekende de inbrengers van de goederen een rentepercentage van 16,25 %! Dat was nogal hoog. Hij kon van deze bedragen gemakkelijk een directeur, een boekhouder, een schatter en een klerk het werk laten doen. Hij hield er kennelijk zelf genoeg geld aan over. Eén van zijn kinderen trouwde met N. de Monchy en de bank zou lange tijd als de firma Wed. De Monchy en Co bekend (berucht?) worden. Door de familie De Monchy werd na afloop van de pachttermijn van meestal tien jaar steeds opnieuw een overeenkomst met het rijk afgesloten over de bank. Men betaalde dan jaarlijks een pachtsom die varieerde van f. 900.- tot f. 1.200.-.

In de Franse tijd werd bepaald dat het rijk de bank niet meer mocht verpachten: dit zou een taak voor de stad worden. Daarom kreeg in 1804 de stad van het Departementaal Bestuur toestemming een eigen bank te openen. Er werd steeds getracht een eigen bank op te richten, doch het stadsbestuur slaagde daar maar niet in. Uiteindelijk lukte dit pas in 1852. In augustus van dat jaar richtte de stad opnieuw ten behoeve van de armen een eigen Bank van Lening op die beheerd zou worden door het algemeen armenbestuur van de Godshuizen. Dit initiatief werd koninklijk goedgekeurd en het was gedaan met de firma De Monchy. Aan het eind van 1852 werd de bank op de hoek van de Choorstraat en de Parade gesloten. Op 1 januari 1853 opende de stedelijke Bank van Lening haar deuren in de Schilderstraat.

Plebanie

Het gebouw van de Bank van Lening werd gedeeltelijk gekocht door het kerkbestuur van de Sint-Jan. Deze bouwde op deze plek een pastorie.
De oude pastorie stond in de periode daarvoor midden op de Parade, tegenover het Stadsherberg ‘t Pumpke. Het *Pastoorshuis* was het enige overgebleven gebouw van het voormalige Groot Begijnhof op dit militaire exercitieterrein.
In juni 1855 werd hier de eerste steen gelegd door pastoor Van Liempd, die in 1856 de eerste bewoner werd van de plebanie van de Sint-Janskerk.
In dat jaar trad Petrus van Liempt af en werd Petrus Wilmer de nieuwe bewoner. Het was eigenlijk geen pastorie, maar een plebanie. De pastoor van de kathedrale kerk heet namelijk een plebaan. De aanwijzing kathedraal ontstond toen ’s-Hertogenbosch in 1853 na twee eeuwen weer een bisschop had gekregen: Mgr. Zwijsen
In 1908 werd het pand uitgebreid met een klooster en een school. Een deel van het gebouw is onderkelderd. De bogen in de muurkelders geven aan dat hier ooit wijn werd bewaard.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De gevel uit 1856 is in de **neogotische** stijl uitgevoerd. Herkenbaar o.a. aan de uitgekraagde en gepleisterde spits- en tudorbogen, kantelen en pinakels.
De plebanie is een goed voorbeeld van de architectuur uit die periode. Er werden elementen (met name de vensters) gebruikt uit de late Engelse gotiek, ook wel aangeduid als Tudorstijl. Het pand heeft een sober maar voornaam uiterlijk. Een bijzonder detail voor ’s-Hertogenbosch is de toepassing van de fraai gevormde 19e-eeuwse Oegstgeester dakpannen op de dakschilden.
Het ontwerp is van architect J.H.H. Bolsius.

CHOORSTRAAT 3: Voormalige kosterswoning

Het pand is een rijksmonument.
De voormalige kosterswoning van de Sint-Janskathedraal die eerder diende als korenpakhuis is gelegen aan de zuidelijke zijde van de Choorstraat en sluit aan op de plebanie van de Sint-Jan op de hoek Choorstraat – Parade. Aan de oostelijke zijde grenst de kosterswoning aan het klooster van de zusters van de Choorstraat. De kosterswoning dateert uit dezelfde bouwtijd als de plebanie, omstreeks 1855. Het pand werd opgetrokken in een sobere **eclectische** vormentaal, naar ontwerp van architect J.H.H. Bolsius, die eveneens de plebanie ontwierp. De kosterswoning is via een aantal tussendeuren vanuit de plebanie toegankelijk.
In de naoorlogse periode heeft het pand enige wijzigingen ondergaan. De kosterswoning kreeg onder meer een eenlaagse aanbouw aan de achterzijde en er werden enige nieuwe tussenwanden geplaatst op de eerste verdieping en zolderverdieping.
Het gedeeltelijk onderkelderde pand heeft een globaal rechthoekige plattegrond. Het pand telt twee bouwlagen, aan de voorzijde onder een schilddak, gedekt met verbeterde Hollandse pannen. Het achtergedeelte heeft een plat dak. Hierin ligt een kleine open binnenplaats.
De gevels zijn opgetrokken in handvorm baksteen, met hardstenen plint, dorpels en stoep. Verder zien we een bakgoot. De voorgevel wordt afgesloten door een kroonlijst. Geheel links zit de ingangspartij van de kosterswoning, gevormd door een houten paneeldeur met tweeruits bovenlicht en stoep. Geheel rechts de ingang van een voormalige remise, met dubbele paneeldeur. Het bovenlicht heeft een geometrische roedenverdeling met honingraatvormen. De vertrekken zijn voorzien van openslaande zesruits ramen.
De sober uitgevoerde achtergevel heeft aan de achterzijde, rechts een eenlaagse aanbouw onder een plat van latere bouwdatum. Links hiervan is een achteringang met bovenlicht. Het pand heeft een hardstenen stoep. De achtergevel is voorzien van rechtgesloten vensters met strek, waarin T-ramen.

In het interieur is de oorspronkelijke indeling van de kosterswoning in hoofdlijnen gehandhaafd. Op de begane grond geheel links een smalle gang, die toegang geeft tot een voor- en achterkamer. Hiertussen het trappenhuis en een tussenruimte: deze werd later aan de zijde van de voorkamer geopend. Ten zuiden van de achterkamer een open plaats, geheel tegen de achtergevel de keuken. Deze indeling wordt op de bovenverdieping herhaald. Rechts in de kosterswoning op de begane grond is er een koetsremise met aan de achterzijde een grote ruimte, die oorspronkelijk dienst deed als wasruimte (nu keuken). Op de verdieping hierboven waren oorspronkelijk aan de voorzijde een schatkamer en aan de achterzijde een logeerkamer ondergebracht. Later in gebruik genomen als bovenwoning. Op de zolderverdieping werden in de naoorlogse periode enige tussenwanden geplaatst voor slaapkamers.
Van het oorspronkelijke interieur resteert nog een klein aantal elementen. Hiervan zijn onder meer van belang: in enkele vertrekken nog de originele paneeldeuren en deuromlijstingen, eenvoudige lijststucplafonds in de voor- en achterkamers op begane grond en verdieping. De kelder heeft een tongewelf en wijnnissen.
De voormalige kosterswoning is van algemeen belang. De woning bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een geestelijke ontwikkeling: de kosterswoning bij de Sint-Janskathedraal illustreert het toegenomen belang van de Sint-Jansparochie sinds 's-Hertogenbosch in 1853 tot bisschopszetel werd uitgeroepen. Voorts is het pand als kosterswoning van belang als uitdrukking van een typologische ontwikkeling. De woning is van architectuurhistorisch belang vanwege de plaats die het inneemt binnen het werk van architect J.H.H. Bolsius. De kosterswoning bezit ensemblewaarde als essentieel onderdeel van het gebouwencomplex van de Sint-Jansparochie in de Choorstraat dat cultuurhistorisch van nationaal belang is.

CHOORSTRAAT 7: Congregatie Dochters van Maria en Jozef

Vroeger stond hier het *Huis der Choralen*, dat gebruikt werd door de zangers van de Sint-Jan. Het werd ook wel het huis van het kapittel van de Sint-Jan genoemd. Het werd in 1870 afgebroken en er kwam een woonhuis met kruidenierswinkel voor in de plaats. Hier stond vroeger ook het Sint-Eloysgasthuis.
In het begin van de 19e eeuw ontstonden in dertig jaar tijd (1820-1850) maar liefst negentien vrouwencongregaties. In tegenstelling tot de middeleeuwse kloosterlingen die zich vooral toelegden op koorgebed, studie en agrarische en handenarbeid richtten deze congregaties zich van meet af aan op de maatschappelijke dienstverlening zoals ziekenzorg, krankzinnigenverpleging en vooral onderwijs (kleuter-, lagere-, ulo- en kweekscholen en huishoudonderwijs). De zusters waren in het begin alleenstaande, ongehuwde vrouwen die zich het lot aantrokken van zieken, terminale patiënten, krankzinnigen, zwerf- en buitenechtelijke kinderen. In een later stadium kwam bemoeienis met het reguliere onderwijs.
Vier geëngageerde Bossche vrouwen begonnen hier in de stad met de opvang van dakloze zwerfkinderen. Deze *verlaten* kinderen konden immers niet terecht in het *Roomsch-Katholiek Weeshuis*. Als *verlaten kinderen sleepten zij een rampzalig bestaan voort en liepen zelfs gevaar door protestantsch geld en verzorging van het geloof afvallig te worden*. Daarin moest dus in een eigen thuishaven acuut worden voorzien! Pas later ontstond daaruit een religieuze groepering, die aanvankelijk in gewone burgerkledij opereerde.
De vrouwen behoorden tot de Orde Omnibus Charitas. De eerste overste was Catharina Verhees, bijgenaamd Heilig Kaatje. Zij was sociaal bewogen en kwam in aanraking met Jacobus Heeren, de kapelaan van de Sint-Jacob. Hij had in het begin van die eeuw eveneens kennis gemaakt met verwaarloosde kinderen uit zijn parochie. Voor een deel waren dat halfwezen, waar men thuis moeilijkheden had.
Kapelaan Heeren wist naast Catharina Verhees ook enkele andere dames te interesseren voor dit liefdewerk. Het aantal hulpdames groeide. Als logisch vervolg in die tijd ontstond er een klooster.
Deze oudste van de nieuwe congregaties, de Congregatie Dochters van Maria en Jozef werd toen op 7 juli 1820 gesticht. Op deze dag, de feestdag van Onze Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch, betrokken zij een gewoon pand aan de Choorstraat 7. Hieraan werd hun populaire benaming ontleend: *zusters van de Choorstraat*. Maar naar buiten toe werd alle schijn van een klooster vermeden: die mochten in die tijd namelijk nog niet opgericht worden. Men sprak elkaar onderling met juffrouw aan en gebruikte de familienaam. Natuurlijk werd er evenmin religieuze kleding gedragen. Het *Heilig Kaatje* werd de eerste overste van het *klooster*.
In 1843 werd de congregatie officieel goedgekeurd.
In het huis van de orde werden arme vrouwen opgenomen. Geen wezen, die werden elders ondergebracht. In 1838 begon de congregatie met het geven van onderwijs. Pater Heeren gaf zelf een half jaar les, daarna moesten de *juffrouwen* het zelf gaan doen.

In 1830 is hier een eerste bidruimte in gebruik genomen die in 1846 werd vervangen door een nieuwe kapel die met enkele aanpassingen dienst deed tot 1911.
Uit de periodes 1842-1843 en 1855 dateert een deel van het pand Choorstraat 7.
In het midden van de 19e eeuw, in 1843, kon de congregatie officieel goedgekeurd worden. In die periode werden ook de regels van de orde aangenomen en in 1850 werd de pauselijke goedkeuring verkregen.
De hoofdtaak van de orde werd het geven van onderwijs. Niet alleen de eigen zusters kregen hier een opleiding, maar ook leken.
Eind 19e eeuw werden langzamerhand de meeste aanliggende huizen hier afgebroken. In 1910-1911 werden hiervoor in de plaats tot op de hoek van de Papenhulst het klooster, refter, een nieuwe kapel en de schoolgebouwen (kweekschool met internaat Concordia en de muloschool H. Hart) gebouwd. De kweekschool was bestemd voor *jonge juffrouwen uit den netten stand.* De naam Concordia was ontleend aan de sociëteit van Jacob Heeren, gevestigd in een onlangs gerestaureerd pand in de Boerenmouw dat bestemd was *voor jongelingen van den gegoeden stand, toen hij zag, hoe deze hunne ontspanning dikwijls zochten op voor de zeden gevaarvolle plaatsen.*
Vanuit onze stad heeft deze congregatie tientallen kloosters gesticht in het hele land waaronder het Doveninstituut in Sint-Michielsgestel. Zij ontdekten daar dat een aantal dove mensen geestelijk gehandicapt was. Voor hen stichtten zij het Vincentiushuis in Udenhout. Bij observatie van deze gehandicapte kinderen rees het vermoeden dat sommigen autistisch waren. Dat leidde tot een nieuwe stichting, het Pedologische Instituut in Nijmegen die wetenschappelijk onderzoek deed naar het verschijnsel autisme.
De Bossche orde breidde zich ook uit buiten het land. Omstreeks 1925 stichtte men zelfs een klooster in Oost-Mongolië, in Sung-chou-tsoei-tze.
De orde is de enige orde die in 's-Hertogenbosch gesticht is en hier haar moederhuis heeft.
In een kort tijdsbestek ontstond er in de jaren zestig van de vorige eeuw over de gehele linie een enorme terugloop in het aantal geestelijken, broeders en zusters. Sinds 1968 zijn ook de zusters van deze congregatie uit het onderwijs verdwenen. Enige jaren geleden was de gemiddelde leeftijd van de zusters 78 jaar. Op dit moment wonen nog ongeveer dertig zusters in de nieuwbouw. De zusters kunnen via een gang binnendoor naar de kapel.
Het enorme kloostercomplex aan de Choorstraat-Papenhulst uit 1910/1911 is, met uitzondering van de kapel en een deel van het klooster nu feitelijk afgebroken. Alleen de buitenmuren zijn blijven staan. Tijdens deze verbouwing werden deze muren gestut met enorme ijzeren balken. De gevel herinnert ons nog wel aan de oorspronkelijke bestemming. De gevels van de schoolgebouwen verraden nog de toegepaste rationalistische **neogotiek**.
Het pand is nu omgebouwd tot een zeer luxe appartementencomplex waar men nu kloosterlijk kan wonen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het klooster van het Liefdesgesticht In Omnibus Charitas is gelegen aan de zuidelijke zijde van de Choorstraat en sluit aan de westelijke zijde aan op de plebanie en kosterswoning van de Sint-Janskathedraal. Op de oostelijke hoek is het klooster vastgebouwd aan het gebouw van de voormalige kweekschool/mulo. Het klooster bestaat uit enige vleugels, die uit verschillende bouwtijden dateren. Rechts een tweetal parallel aan elkaar gesitueerde langsvleugels, daterend uit 1843-1844. Deze oudste onderdelen van het klooster tonen een sobere **neoclassicistische** bouwstijl.
De schoolgebouwen uit 1910-1911 zijn ontworpen door de architect W.Th. van Aalst, die eveneens de kloostervleugel Choorstraat 7 en de kloosterkapel in 1919 heeft gebouwd.
Hieronder zijn hoofdzakelijk de elementen beschreven die na de ombouw tot appartementen nog zijn gehandhaafd.
Het onderkelderde klooster heeft een globaal rechthoekige plattegrond. De oudste (westelijke) kloostervleugels tellen twee bouwlagen en een mezzanine, de oostelijke uitbreiding telt aan de voorzijde twee, aan de achterzijde vier bouwlagen. De twee parallel aan elkaar gesitueerde oude kloostervleugels hebben schilddaken, gedekt met gesmoorde pannen, de oostelijke uitbreiding uit 1910-1911 heeft een plat dak met voorschild, gedekt met leien. Hierin zien we Vlaamse gevels en een houten lijstgoot op klossen. De gevel van de oude kloostervleugel wordt afgesloten door een houten kroonlijst. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met hardstenen plint, dorpels en dorpellijsten. In de gevel van de vleugel uit 1910-1911 zitten speklagen in witte en groene verblendsteen, profielstenen rondom de vensteropeningen, sierankers en onder de gootlijst een boogfries met driepassen. De sober uitgevoerde gevel van de oudste kloostervleugel heeft rechtgesloten vensteropeningen onder strek en is op de begane grond voorzien van achtruits schuiframen.
Links ligt de ingang, bestaande uit een paneeldeur met tweeruits bovenlicht. Op de eerste verdieping zitten zesruits schuiframen en ter hoogte van de mezzanine tweeruits ramen.

De achtergevels van de oude kloostervleugels tonen in hoofdlijnen dezelfde vensterindeling en raamdetaillering.
De kloostervleugel uit 1910-1911 wordt verticaal geleed door vier risalerende traveeën, afgesloten door Vlaamse gevels. Deze zijn afgedekt met een natuurstenen lijst met een smeedijzeren bekroning en een licht uitkragend bovengedeelte, waaronder een tandlijst. De meest rechtse risaliet is breder en bevat de ingangspartij, bestaande uit een beglaasde vleugeldeur met sierroosters. Hierboven is een getoogd bovenlicht met glas-in-lood aangebracht. Boven de ingangspartij zit een venster met T-raam, waarin een bovenlicht met kleine roedenverdeling. Dit wordt geflankeerd door twee smalle tweeruits ramen met kleine roedenverdeling in het bovenlicht. Het heeft rechtgesloten vensteropeningen onder segmentvormige ontlastingsbogen, met siermetselwerk in de boogvullingen. Hierin komen T-ramen met bovenlicht voor, waarin een kleine roedenverdeling. Ter hoogte van de zolder, in de Vlaamse gevels zien we eenruits ramen. De sober uitgevoerde achtergevel heeft rechtgesloten vensteropeningen, op begane grond, eerste en tweede verdieping onder ontlastingsbogen. In het midden zit de centrale achteringang, bestaande uit een beglaasde vleugeldeur met bovenlicht, waarin een kleine roedenverdeling. Rechts ligt de ingang naar het trappenhuis. Direct hierboven zit een lager, rechtgesloten venster, waarin glas-in-lood.
De vertrekken op begane grond en eerste verdieping hebben T-ramen, met kleine roedenverdeling in de bovenlichten. De tweede verdieping heeft stolpramen, met kleine roedenverdeling in de bovenhelft. De bovenste verdieping is voorzien van kleine tweeruits ramen.
Ter hoogte van de eerste verdieping is het trappenhuis voorzien van een breed, getoogd venster met glas-in-lood. In het midden van de achtergevel zitten twee over de gehele hoogte van de gevel uitgebouwde schoorstenen.
Inpandig toont het overgebleven klooster in hoofdlijnen nog de oorspronkelijke indeling: een ruime hal geeft toegang tot een centrale gang met aan voor- en achterzijde vertrekken. Links het trappenhuis. Het inpandige is grotendeels gemoderniseerd, met uitzondering van een aantal oorspronkelijke interieurelementen. Hiervan zijn onder meer van belang: in de hal een mozaïekvloer, tegellambrisering met sierrand in art nouveau detaillering en een stucplafond. In de gang zien we een eenvoudiger tegellambrisering en in het trappenhuis een houten trap met gesneden houten balusters.
Het klooster van het Liefdesgesticht In Omnibus Charitas is van algemeen belang. Het klooster heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van de geschiedenis van de katholieke congregaties in 's-Hertogenbosch. Het object vormt voorts een goede illustratie van de typologische ontwikkeling van het klooster in de 19^{e} en vroege 20^{e} eeuw. Het klooster bezit architectuurhistorische waarde als staalkaart van de kloosterarchitectuur van de 19^{e} en de vroege 20^{e} eeuw.
De oudere onderdelen hebben het uiterlijk van een sober **neoclassicistisch** herenhuis, de latere uitbreiding toont een rijkere **neogotische** vormentaal, typerend voor de kloosterarchitectuur rondom de eeuwwisseling.
Verder is de oostelijke vleugel van het klooster van architectuurhistorisch belang vanwege de plaats die het inneemt binnen het oeuvre van architect W. Th. van Aalst. Het object heeft ensemblewaarde als essentieel onderdeel van het kloostercomplex van het Liefdesgesticht In Omnibus Charitas, dat cultuurhistorisch en architectuurhistorisch van nationaal belang is.
Voorts vormt het klooster een markant onderdeel van de door katholieke kloosters, scholen en gasthuizen gedomineerde wijk rondom de Sint-Janskathedraal, geconcentreerd in de Choorstraat, de Clarastraat en de Papenhulst. Het klooster is tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur.

CHOORSTRAAT 7: Kapel

De kapel is een rijksmonument.
De bij het klooster aan de Choorstraat behorende kapel is gelegen op het binnenhof van het klooster. De georiënteerde kapel is via een dwars op de hoofdvleugel geplaatst bouwdeel verbonden met het klooster. De kapel werd gebouwd in 1910-1911, naar ontwerp van architect W.Th. van Aalst en vertoont de vormentaal van de **neogotiek**. In 1962 werden de beschildering en de glas-in-loodramen van de kapel gewijzigd.
De kapel is opgezet als een driebeukige, vier traveeën tellende kruisbasiliek met galerijen

Henk(es), 3-11-2011

en een vijf achtste koorsluiting. Tegen de oostelijke zijde van de transeptarmen zien we twee traptorentjes onder een kegeldak. Aan weerszijden van het koor staat een tweelaagse aanbouw voor de sacristie en een bergruimte onder schilddak. De kapel heeft een samengesteld zadeldak, gedekt met leien en een octogonaal (achthoekig) dakruiter. Boven de zijgevels bevinden zich dakkapellen. De zijbeuken hebben een plat dak, afgezet door een bakstenen balustrade. De gevels van de kapel zijn opgetrokken in baksteen.
De westelijke gevel wordt afgesloten door een topgevel met op de noordelijke hoek een achthoekig torentje onder spits, gedekt met leien. De westgevel gaat grotendeels schuil achter een in 1911 gebouwde en later verhoogde achtervleugel van het klooster.
De topgevel heeft een geleding in de vorm van klimmende boognissen en is voorzien van een groot spitsboogvenster, waarin lancetten met driepastracering, waarboven twee driepassen en een vijflobbige oculus.
De transeptarmen worden eveneens afgesloten door topgevels, waarin een identieke geleding en vensterindeling. In de transeptgevels zitten uitgebouwde biechtstoelen.
Tegen de zijgevels van de kapel zitten steunberen, afgedekt door ezelsruggen.
Het schip is in de zijgevels voorzien van spitsboogvensters, ingevuld met maaswerk in natuursteen. Op de begane grond in de zijbeuken zien we brede vensters en ter hoogte van de galerijen per twee gekoppelde, smallere spitsboogvensters. In de lichtbeuk en in de transeptarmen zitten raamtripletten.
Inpandig heeft de kapel zesdelige kruisribgewelven en in de viering en het koor stergewelven. Verder heeft het zijbeuken met galerijen en marmeren zuilen met koolbladkapitelen. In de orgeltribune zien we een neobarok orgelfront van beeldhouwer P.J. van der Mark.
In het zuidelijke transeptvenster is een glas-in-loodraam van Marius de Leeuw aangebracht.
De kapel, behorend bij het Klooster van het Liefdesgesticht In Omnibus Charitas is van algemeen belang. De kapel bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van de geschiedenis van de katholieke congregaties in 's-Hertogenbosch. Het grootschalige gebouw, behorend bij het klooster aan de Choorstraat, is voorts van belang als illustratie van de typologische ontwikkeling van de kloosterkapel. De kapel heeft architectuurhistorische waarde als voorbeeld van de neogotische stijl, karakteristiek voor de gebouwen van katholieke kloosters, scholen en instituten rondom 1900. Voorts heeft de kloosterkapel architectuurhistorische waarde vanwege de plaats die het inneemt binnen het oeuvre van de architect W. Th. van Aalst. Het object heeft ensemblewaarde als essentieel onderdeel van het kloostercomplex.

CHOORSTRAAT 8-12

Dit pand is een rijksmonument.
Het achterhuis is een 16e eeuws pand met een verdieping onder, met rode Hollandse pannen gedekt zadeldak tussen trapgevels, waarvan de trappen met gemetselde ezelsruggen zijn afgedekt. In de westgevel op de begane grond zitten twee zesruits schuiframen en op de verdieping twee T-ramen. Tegen de noordgevel staat een tweede, 18e eeuws achterhuis met verdieping onder met rode Hollandse pannen gedekt zadeldak. Op de begane grond van de westgevel bevinden zich twaalfruits schuiframen en op de verdieping zesruits schuiframen.

CHOORSTRAAT 14-16: Museum Slager

Hier aan de noordzijde van de straat stond tot 1902 het fraaie huis van Johan van Erp die het in de 17e eeuw bewoonde. Hij was vermoedelijk een nazaat van Willem van den Bossche, heer van Erp die in 1335 zijn kasteel en grond bij testament schonk aan de clarissen die hier vervolgens in de Clarastraat een klooster en kapel lieten bouwen.
Het huidige pand uit 1903 werd naast woning ook kantoorpand voor een verzekeringsmaatschappij. Het pand Choorstraat 16 vormt één geheel met nummer 14. Het eerste bevat de benedenverdieping, terwijl nummer 16 bij het bovenhuis hoort.

Grote Bossche van 1838

De voorgevel is voorzien van een tegeltableau in rode verblendsteen met de *tekst Anno 1838 Maatschappij van Brandverzekeringen Koningrijk der Nederlanden* en een rijkswapen tussen een olijfbladdecoratie. Als afbeelding is een gouden leeuw op een zwart veld te zien. Het erbij vermelde jaartal geeft tevens de oprichting van dit bedrijf aan. Op 21 mei 1838 werd deze brandverzekeringsmaatschappij opgericht. Het bedrijf groeide fors en

stond daarom ook voornamelijk bekend onder haar bijnaam *de Grote Bossche van 1838*. Deze naam was zelfs zo populair dat in advertenties deze verkorte naam voornamelijk gebruikt werd. In 1936 verhuisde de verzekeringsmaatschappij naar de Hinthamerstraat, waar ze bij de voormalige galerij (thans Xenos) een groot kantoor op de bovenverdieping in gebruik nam. In 1971 verdween het bedrijf naar Utrecht en de Bossche naam eveneens, omdat men een onderdeel uit ging maken van de AMEV, een grote landelijke verzekeraar. Deze maatschappij is inmiddels ook weer overgenomen.

Openbare leeszaal en boekerij

Het leeggekomen pand in de Choorstraat werd op 14 oktober 1936 in gebruik genomen door de *Openbare Leeszaal en Boekerij op r.-k. Grondslag*, die tevoren op de Markt gevestigd was. Bij gelegenheid van de opening was een eretentoonstelling van Petrus Marinus Slager in het pand ingericht. Waarnemend voorzitter H. Wijffels sprak ondermeer over de taken van de instelling: *De taak van de leeszaak is tweeërlei: leiding te geven door het aanbieden van het zorgzaam gekeurde boek en verband te leggen tussen het goede boek en de overige uitingen onzer cultuur, waardoor licht valt op de geheel eigen betekenisvolle plaats, die het boek in het cultuurgeheel inneemt*. In het midden van de jaren zestig was de bibliotheek hopeloos verouderd. Voor de volwassenen stond het merendeel van de boeken in depot, zelf zoeken was maar beperkt mogelijk. Een boek van Van het Reve zocht men tevergeefs. Wolkers was maar mondjesmaat aanwezig: scholieren moesten toch iets op hun lijst zetten. Totdat directeur Munnichs in 1966 afscheid nam, vierde de rooms-katholieke moraal nog hoogtij. Er werden ook niet zoveel nieuwe boeken aangekocht.
Ruim 35 jaar heeft de bibliotheek in het voormalige verzekeringspand haar taken uitgeoefend. In het begin van de jaren zeventig van de twintigste eeuw verhuisde zij eveneens naar de Hinthamerstraat: naar het leeggekomen Sint-Leonardusgesticht, ook bekend als het Geefhuis.

Museum Slager

In het woonhuis boven de bibliotheek woonden inmiddels sinds 1959 de heer en mevrouw Bergé-Slager. Dit woonhuis was langzamerhand in een museum veranderd: overal hingen schilderijen van leden van de schildersfamilie Slager. Nu was beneden een grote ruimte vrijgekomen. Het is te prijzen dat Hein en Suze het belangrijke besluit genomen hebben om de benedenverdieping in te richten tot een volwaardig museum, gewijd aan de schilderende leden van de familie waaraan het museum haar naam ontleent, en eveneens aan tijdgenoten en leerlingen van deze schilders. Het inrichten is in verschillende etappes gebeurd, maar thans is het een waardevol onderdeel van het cultuurpakket van de gemeente 's-Hertogenbosch.
In het museum Slager kan men de schilderkunst bekijken van de Bossche kunstenaarsfamilie Slager die bestond uit acht kunstenaars, verdeeld over drie generaties. Dat waren onder andere vier van de tien kinderen van de grondlegger, Petrus Marinus Slager (1841-1912), te weten: Piet jr., Frans, Jeanette en Corry. Zij traden in zijn voetsporen, zij het dat ze niet allemaal kozen voor het portret als hun belangrijkste onderwerp. Zowel Piet als Frans trouwde met een kunstenares, Piet met Suze Velsen, Frans met Marie van Gilse. Tom Slager vertegenwoordigt de derde generatie van het schildersgeslacht.
U kunt er over een periode van ruim één eeuw portretten, stillevens, stadsgezichten, waaronder ’s-Hertogenbosch en landschappen over vooral Noord-Brabant, de Belgische Kempen en Zuid-Europa bewonderen die van een hoge artistieke kwaliteit zijn.
Mevrouw Slager is inmiddels overleden evenals haar echtgenote, mr. Hein Bergé die op 25 april 2010, op 94-jarige leeftijd dood ging. Bergé keerde zich, samen met de architect Jan van der Eerden tegen de gemeentelijke plannen in de jaren zestig van de vorige eeuw om de Binnendieze te dempen. Aanvankelijk via het *Comité tot behoud van de Binnenstad*. Later richtten zij de politieke partij Beter Bestuur op om via de gemeenteraad (vier zetels) hun bezwaren meer kracht bij te zetten. Uiteindelijk is het gelukt om de Binnendieze te behouden. Inmiddels is de gehele Binnendieze gerestaureerd.
Het pand met het huisnummer 8 maakt thans onderdeel uit van het museum. Vroeger was hier echter een cafeetje gevestigd met de naam De Vierkante Meter. Het deed zijn naam eer aan en was het kleinste cafeetje van de stad van Moeke Simons, waar maar plaats was voor twee à drie personen. Het is nu officieel een rijksmonument.
In 2009/2010 is het museum ingrijpend verbouwd en is de ingang van het museum enige meters verplaatst naar het voormalige kleine cafeetje. De heropening vond plaats eind mei 2010.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het in **neorenaissancestijl** opgetrokken kantoorgebouw dateert uit 1903 en werd ontworpen door A.J. van Kempen en J.G.Th. Aerden. In 1936 werd het kantoorgebouw in gebruik genomen als bibliotheek, waarbij een gedeelte van de gang, samen met het voormalige archief, tot bibliotheekzaal werden omgebouwd. Ook werd een tussenmuur weggebroken. Het gebouw functioneert als museum.

Het onderkelderde kantoorgebouw heeft een globaal rechthoekige plattegrond. Het pand is opgebouwd uit drie gedeeltes: aan de voorzijde een tweelaags bouwdeel, waarin de bovenwoning, onder een plat dak met schilden en gedekt met muldenpannen.
Hierachter een smaller éénlaags bouwdeel onder plat dak voor de personeels- en archiefruimtes. Hierin is later een daklicht aangebracht. Aan de achterzijde van het pand, op de noordwestelijke hoek-, zien we een smal, L-vormig, tweelaags bouwdeel onder schilddak, waarin de conciërgewoning was ondergebracht. Het heeft een geprofileerde bakgoot op consoles.
De gevels zijn opgetrokken in rode verblendsteen met speklagen, met hardstenen plint en cordonlijsten. De voorgevel heeft een driedelige compositie. Rechts een gevelpartij van twee traveeën, links hiervan een, twee traveeën tellende risaliet met trapgevel. Geheel links zit een smallere gevelpartij met dubbele ingangspartij. Deze ingangspartij heeft twee gescheiden paneeldeuren met smeedijzeren traliewerk. De bovenlichten zijn in glas-in-lood uitgevoerd. Boven de dubbele ingangspartij zien we een tegeltableau met de tekst "Maatschappij van Brandverzekering voor het Koningrijk der Nederlanden - Anno 1838" en een rijkswapen tussen olijfbladdecoratie.
De voorgevel heeft T-vensters met natuurstenen fronton. In de risalerende partij zitten kelderramen met diefijzers en ter hoogte van de eerste verdieping een houten driezijdige erker op een hardstenen uitkraging. We zien glas-in-lood in de bovenlichten van de erker.
In de trapgevel zit een stolpvenster en twee natuurstenen gevelstenen met de jaartallen 1838 en 1903. De trapgevel is versierd met twee hoekpilasters en een overhoeks geplaatste middenpilaster, bekroond met natuurstenen obelisken.
De noordelijke gevel van het voorste, tweelaags bouwdeel kijkt uit op een smalle binnenplaats. Hierin rechts een achteringang met bovenlicht. Links hiervan een tweeruits toiletraam, met schuin hierboven een kleiner éénruits raam. Op de bovenverdieping zit een venster met T-raam. Rechts hiervan een klein éénruits venster.
De achtergevel van de bovenwoning kijkt uit op een dakterras. In het midden hiervan zit een dubbele, openslaande beglaasde deur met bovenlicht naar de keuken. Links hiervan een T-schuifraam. Geheel rechts in de achtergevel zien we een kleine uitbouw onder plat dak. Links hiervan bevindt zich een achteringang met bovenlicht en een smal tweeruits venster met klapraam. Het trappenhuis is hoger opgetrokken en heeft een boogvenster met in een boogvorm gerangschikte roeden.
De achtergevel van de conciërgewoning aan het Sint Janskerkhof heeft twee ingangen (paneeldeur met bovenlicht onder ontlastingsboog), waarvan de meest rechtse voor de woning, de linkse voor een bergplaats. De conciërgewoning is voorzien van schuiframen. De westelijke zijgevel van de conciërgewoning heeft op begane grond een zesruits schuifraam. Rechts hiervan een kleiner drieruits venster. In de oostelijke zijgevel, ter plaatse van de voormalige personeelskantoorruimte zitten schuifvensters.
Het inwendige toont nog gedeeltelijk de oorspronkelijke dispositie. De meest rechtse ingang geeft toegang tot een centrale gang. Rechts hiervan aan de voorzijde bevinden zich twee voormalige directeursvertrekken, gescheiden door een schuifdeur. Achter deze kamers ligt een kantoor voor de chef, hierachter het personeelskantoor. Rechts van de gang, die oorspronkelijk tot de achterzijde van het pand doorliep, het archief en de kluis. Het achterste gedeelte van de gang is later bij de voormalige archiefruimte getrokken. Aan de achterzijde van het pand ligt de bergplaats en de keuken van de conciërgewoning. De meest linkse ingang geeft toegang tot de vestibule en het trappenhuis van de bovenwoning. Deze heeft een centrale gang. Twee woonkamers en een slaapkamer liggen aan de voorzijde, de keuken, toilet en badkamer aan de achterzijde. In het interieur is nog een aantal oorspronkelijke elementen gehandhaafd. Hiervan zijn onder meer van belang: in verschillende vertrekken geprofileerde raam- en deuromtimmeringen en vloeren in eiken parket. In de directievertrekken houten binnenluiken, paneellambriseringen, schuifdeur met panelen, natuurstenen schoorsteenmantels, eenvoudige stucplafonds; in de gang een decoratieve tegelvloer, in de toiletruimtes op de begane grond art nouveautegelwerk; in de woonkamers in de bovenwoning rijke stucplafonds en natuurstenen schoorsteenmantels, in de archiefruimte een grote kluis met troggewelf.
Het pand heeft nog de authentieke, beschoten grenen kap met verbeterde Hollandse spanten.
Het kantoorgebouw van de Maatschappij van Brandverzekering voor het Koningrijk der Nederlanden is van algemeen belang. Het kantoorgebouw bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling: het vormt als verzekeringskantoor een goede illustratie van de groei van het verzekeringswezen rondom de 1900. Het kantoorgebouw bezit architectuurhistorische waarde vanwege de bijzondere neorenaissance ornamentiek en door het bijzondere materiaalgebruik, met name het tegeltableau en de houten erker in de voorgevel. Voorts bezit het kantoorgebouw architectuurhistorische waarde vanwege de plaats die het inneemt in het werk van de Bossche architect A.J. van Kempen.

Het kantoorgebouw heeft ensemblewaarde vanwege de betekenis van het beeldbepalende, rijk gedetailleerde pand voor het aanzien van de Choorstraat. Het kantoorgebouw is tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur en delen van het interieur.

CHOORSTRAAT 35-71: Wooncomplex

De gevel van dit appartementencomplex aan de Choorstraat is in originele staat gebleven. Daarachter schuilen 45 appartementen, inclusief een gesloten binnencour en ondergrondse parkeergarage. Ieder appartement heeft een eigen plattegrond en is ondergebracht in twee tot en met vijf lagen. De prijzen variëren van vijf ton tot rond twee miljoen euro. De oude bewoonsters, de zusters van de Choorstraat hebben hun intrek genomen in de nieuwbouw achter het complex. De herinnering aan de eerdere bewoners, de zusters, officieel Dochters van Maria en Joseph is blijvend vastgelegd met een plaquette aan de in ere gehouden gevel.

CITADELLAAN

CITADELLAAN

Vanaf het voetpad dat loopt van de Orthenbrug naar het benzinestation hebben we een mooi uitzicht op de bastions en de tussenliggende walmuur, de courtine van de Citadel. De gehele stadsomwalling had deze vorm en hoogte. Bovendien stonden achter de borstwering dubbele rijen lindebomen. De Noordpoort van de Citadel was belangrijk voor de verbinding van de vesting met het noorden. Via een houten brug kon men vanuit de vesting de weg naar Fort Crèvecoeur aan de Maas bereiken. Via deze route konden in oorlogstijd versterkingen worden aangevoerd of konden worden teruggetrokken op de vesting Holland.

Ten westen van de Citadel, tussen de Aa en de Dieze ligt de Beerse Sluis. Ze werd gebouwd in 1738, recht tegenover de uitmonding van de westelijke stadsgracht.

Orthenpoort

1e poort

De eerste poort die de naam kreeg van Orthenpoort maakte onderdeel uit van de eerste stadsmuur. Deze poort die ook wel Brusselse Poort werd genoemd is gebouwd aan het begin van de 13e eeuw (1200-1220).
Zij leidde naar het domein Orthen.
De poort lag tussen de huidige panden Orthenstraat 38/40 en 43/45 aan de overkant. Deze poort bestond uit twee verdiepingen en had twee flankerende hoefijzervormige torens, waarvan de ronde zijde naar buiten was gericht. De poort was iets groter dan de Leuvense Poort en had mogelijk een voorpoort, waarvan bij opgravingen in 1983 aanwijzingen zijn aangetroffen. De doorgang werd beveiligd door een valhek, waarvan de sleuf bij de Leuvense Poort werd teruggevonden. Daar achter zat (zaten) één of mogelijk twee, met ijzer beslagen klapdeur(en). Verder was er nog een werpgat in de vierkante ruimte achter het valhek en de poortdeur. Aan de buitenzijde stroomde een tak van de Binnendieze die als stadsgracht fungeerde.
Deze poort heette Brusselse Poort, genoemd naar een van de hoofdsteden van het hertogdom Brabant. De oudste vermelding dateert van 1303 als *Porta Vici Orthensis* maar werd al in het eerste kwart van de 13e eeuw gebouwd. Deze poort werd overigens ook wel Heilig Kruispoort genoemd vanwege de Kapel van het Heilig Kruis die hier vlakbij stond, naast het Sint-Geertruiklooster.
De poort verloor al spoedig haar verdedigende functie en al in 1250 stonden er huizen aan de buitenzijde van de voorpoort waarvan de vorm en omvang echter niet bekend zijn. Bij de buitengebruikstelling van de 1e stadsmuur zijn deze huizen gesloopt (1363). Na de uitbreiding van de stad kreeg zij, vanaf 1325 de naam Orthenbinnenpoort.
In het begin van de 17e eeuw werd deze toren even gebruikt (1616) voor de opslag van kruit. Toen daar vlakbij eens brand uitbrak besefte men dat de opslag tussen de woningen te veel risico’s inhield. Even later (1618-1621) werd iets verderop een echt Kruithuis gebouwd die bij de stadsingang op een weiland van het Sint-Geertruiklooster lag.
De poort was ook in gebruik als vergaderplaats van het Kramersgilde. In 1644 kreeg de poort nog een uurwerk dat afkomstig was van de afgebroken Petrus en Pauluskerk (andere naam: Sint-Pieterskapel) die stond tegenover de Citadel. De poort is in het begin van de 19e eeuw (1813) afgebroken. Ter plaatse van de huisnummers 43/45/47 liep in de 13e eeuw de stadsgracht die in het midden van de 14e eeuw werd gedempt.
De oude stadsmuur liep van hier richting waterpoort nabij de Geertruisluis en aan de andere kant liep de muur door waar nu de haven ligt. In de grond zitten nog restanten van deze poort, brug en gracht. In de bestrating is het silhouet van deze poort terug te zien.

2e poort

Na de uitbreiding van de stad in de 14e eeuw werd een nieuwe poort in de tweede stadsmuur gebouwd, even rechts van de Poort aan de Boom, ter hoogte van de huidige Citadel.
De oudst bekende vermelding in een stadsrekening, dateert uit 1351. Van het uiterlijk van de 14e-eeuwse poort is weinig bekend. In de eerste decennia van de 16e eeuw werd de poort gemoderniseerd en in 1542, na een bewogen ontwerpproces, eindelijk opgeleverd. Op verschillende 16e-eeuwse afbeeldingen (na 1542 vervaardigd) is de poort te zien als een hoge vierkante toren, waarin een doorgang was opgenomen. Het is zeer waarschijnlijk dat dit afgebeelde bouwlichaam nog grotendeels 14e -eeuws was, want juist in de 16e eeuw zou men,

in het licht van het steeds effectievere geschut, een lage poort hebben gebouwd. Ook de Pijnappelsche Poort en (vermoedelijk) de Koepoort, die uit dezelfde tijd stammen (de eerste helft van de 14e eeuw), hebben een vergelijkbare vierkante of rechthoekige opzet gehad.
De modernisering die in 1542 werd opgeleverd zal zich zodoende hebben beperkt tot kleine aanpassingen aan het poortgebouw en het begin hebben gevormd van de aanleg van een bolwerk, dat echter nooit werd voltooid. In 1581 werd, ten gevolge van de dreiging die er uitging van de Staatse troepen, de Orthenpoort (evenals de Sint Janspoort) met aarde dichtgestort en de brug bij Orthen afgebroken. Hiermee was deze zijde van de stad voor het wegverkeer nog alleen toegankelijk via de Hinthamerpoort. Het is mogelijk dat de Orthenpoort op dat moment als een soort muurtoren heeft gefungeerd.
Tijdens het Twaalfjarig Bestand in het begin van de 17e eeuw is de Waterpoort aan de Boom nog versterkt met een bastion aan beide zijden.
Om deze bastions en de Citadel (Fort Willem-Maria) te kunnen bouwen werd deze tweede stadspoort omstreeks 1635 volledig met de grond gelijk gemaakt en vervangen door een nieuwe poort tussen de Citadel en het Kruithuis.

3e poort

De derde poort kwam in de Citadellaan te staan ongeveer ter hoogte van het Kruithuis. Deze doorgang lag in de nieuwe route naar Orthen, die was verlegd als gevolg van de bouw van de Citadel of Fort Willem-Maria in 1637- 1642.
De middeleeuwse poort was omstreeks 1635 ten behoeve van de Citadel afgebroken en deze nieuwe poort zal omstreeks 1640 tot stand zijn gekomen. Van de nieuwe Orthenpoort uit circa 1640 is niet veel bekend. Vermoedelijk leek de doorgang sterk op de Sint Janspoort uit 1597 en de Hinthamerpoort uit 1632: een laag poortgebouw in de aarden wal. De doorgang was overwelfd en de gevels waren voorzien van een hardstenen bekleding.
In 1772 werd deze nieuwe poort alweer gesloopt en vervangen door een eenvoudiger doorgang. Wat overbleef waren niet veel meer dan twee profielmuren tegen de aarden wal met een hek in de vestingwal, bij de brug over de rivier de Aa die hier ook als vestinggracht fungeerde. Bij de poort stond nog een wachtgebouw.
In 1874 zijn de doorgang met hek opgeruimd.

Voor de verdediging van de stad zal deze zeer sobere doorgang geen grote betekenis hebben gehad: de naast de poort gelegen Citadel dekte de noordelijke toegangsweg tot de stad voldoende af.
Tijdens restauratiewerkzaamheden van de Citadel in de jaren tachtig van de 20e eeuw is een klein gedeelte van de poort teruggevonden.
De stadsmuren aan deze zijde van de stad zijn in de jaren zeventig van de vorige eeuw gerestaureerd.

Bastion Orthenpoort

Vóór de Orthenpoort is, naar ontwerp van de Italiaanse militaire architect Alessandro Pasqualini in de 16e eeuw een indrukwekkend bolwerk gebouwd van zeker 65 meter. Op bijgaande, onlangs herontdekte kaart uit 1616 is zowel de Orthenpoort als het enorme, vijfhoekige verdedigingswerk goed te zien.
Een andere bron van iets oudere datum meldt echter dat dit bolwerk nooit is gerealiseerd, mogelijk vanwege een gebrek aan geld of wellicht wegens het wegvallen van de directe oorlogsdreiging met Gelre.
De ontwikkelingen met betrekking tot dit bolwerk zou als volgt zijn.
Nadat in 1590 prins Maurits bij verrassing Breda heeft ingenomen, werd in ‘s-Hertogenbosch in allerijl de vesting versterkt. Zo is er sprake van dat het stadsbestuur een huis met erf aan de Orthenpoort kocht om er een bolwerk te kunnen aanleggen. Vermoedelijk ging het hier niet om de bouw van een bastion maar om de oprichting van een zogenaamde kat, een hoger gelegen platform voor het opstellen van geschut. In de jaren 1617/18 was het dan echt zo ver: er werd een bolwerk voor de Orthenpoort opgericht, een zogenaamd hol bastion. Dit

bastion was er, evenals het Bastion Oliemolen, op gericht de Dieze te beveiligen en de daarmee samenhangende inundatie rondom de stad. Daarnaast diende het om het verkeer op de dijk naar Orthen te controleren. Het bastion werd opgenomen in de stadsmuur vlak naast de Orthenpoort waarbij de weg naar Orthen om het bastion heen liep. Van dit bastion zijn geen restanten meer zichtbaar: in 1637 is ter plekke het Fort Willem-Maria gebouwd, thans bekend staand als de Citadel.

CITADELLAAN: Kunstwerk Jonas en de Walvis

Het beeldje van Leo Geurtjens uit het midden van de vorige eeuw (1965) vertelt het Bijbelverhaal waarbij Jonas, een van de kleine profeten bij een storm op zee door het lot was aangewezen om overboord gezet te worden. Door dit godsoordeel zou men de storm tot bedaren kunnen brengen. Hij werd door een grote vis opgeslokt en verbleef drie dagen en nachten in de vis. Hij bracht deze tijd in gebed door en God liet de vis Jonas uitspuwen. In het Nieuwe Testament symboliseert het verhaal van Jonas de dood en de verrijzenis van Christus.
De beeldhouwer wilde met het beeld het verband tussen mens en water duidelijk maken. De mens kan door middel van een brug het water oversteken. Het is tevens symbool voor de zich vernieuwende stad waarvan de Muntelbrug deel uitmaakt. Jonas kwam als nieuwe mens uit de vis te voorschijn. Het beeld toont het moment waarop hij uit de vis komt

CITADELLAAN 1,3 en 5: Militaire woningen

Vlak bij de Orthenpoort en later bij het resterende hekwerk door de stadsmuur bevond zich een wachthuisje, van waaruit militairen toezicht konden uitoefenen op iedereen die vanaf deze plek de stad binnenkwam of verliet. Kortom: het gehele terrein tussen het Kruithuis en de Citadel was militair terrein. Toen de Citadel op het einde van de 19e eeuw geen rol meer speelde als dwangburcht of fort werd het mogelijk in de directe omgeving te gaan bouwen. Het hek werd opgeruimd en ook het wachthuisje verdween. Andere gebouwen zouden ervoor in 1902 in de plaats komen, zoals de militaire bakkerij in de Vliertstraat en de woningen aan de Citadellaan. In 1902 werd er aan de *Orthenuitgang* op rijksgrond begonnen met de bouw van drie officierswoningen voor militaire gezinnen. De benodigde gelden (f 7.960,-) werden verkregen door de verkoop van een oud arsenaal aan de Congregatie van Jezus, Maria en Josef. Onder leiding van de genie vorderde de bouw gestaag, zodat in 1903 de eerste bewoners de militaire woningen konden betrekken. Militairen bleven in deze huizen wonen, terwijl de overige militaire gebouwen in de omgeving hun functie verloren. De woningen zijn in 1981 door de gemeente overgenomen. In de jaren 1986-1988 vond er een grote renovatie plaats. Thans vallen ze onder de Stichting Hertoghuizen, het geprivatiseerde gemeentelijk woningbedrijf.

Bouwgegevens

Volgens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 2004 is dit complex een rijksmonument. Een andere bron spreekt dit tegen.
De architectuur van deze woningen wordt gekenmerkt door een zorgvuldige detaillering in de **neorenaissance**stijl. Geleidelijk aan werden er in de nabijheid steeds meer particuliere woningen gebouwd. Aan de noordzijde van de woningen zijn de granaatinslagen uit de Tweede Wereldoorlog nog te zien.

CITADELLAAN 7: Kruithuis

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd in 1609 een Twaalfjarig Bestand afgesproken. Deze periode bood het stadsbestuur de gelegenheid om in samenwerking met de regering in Brussel de verdedigingswerken van de stad fors te versterken. In die periode zijn nagenoeg alle bastions en buitenwerken gebouwd. Men wilde ook het kruit veiliger opslaan. Tot dan toe waren het kruit en de kartetsen (projectielen gevuld met kogels of schroot) opgeslagen op verschillende plaatsen in de stad, zoals rondelen en torens van de stadsmuren met alle risico’s van dien. Zo werd ook een deel van de buskruitvoorraad bewaard in de Orthenbinnenpoort, de voormalige Heilig Kruispoort en bij Bastion Baselaar. Het depot in de Orthenbinnenpoort lag midden in de bebouwing. Nadat in de omgeving van dit depot in 1616 brand was uitgebroken besefte men ook dat de opslag van kruit op deze plaats een groot risico inhield. De stadsvergadering besloot op 28 mei van hetzelfde jaar een tweetal commissies te benoemen, die zich zouden bezig houden met een nieuw te bouwen kruithuis. Overigens was niet alleen de veiligheid van de burgers binnen de stad in het geding, de aartshertogen waren vanwege het strategische belang van de vesting ook van mening dat er een nieuw kruithuis diende te verrijzen. Om ideeën op te doen ging men in Delft het net gebouwde kruithuis bekijken, maar ook andere Hollandse steden werden bezocht.

Jan van der Weeghen, medicus en krijgsbouwkundige in dienst van de aartshertogen ontwierp, naar een voorbeeld in Delft dit Kruithuis. Bij aanvang van de bouw in maart 1618 was de één meter diepe en tien meter brede gracht al gedeeltelijk gegraven en kon begonnen worden met het metselen van de fundering. Het droog houden van de werkput zorgde daarbij voor nogal wat problemen, waardoor het aantal werklui op het werk kon oplopen tot rond de vijftig. Ook wilde het werk aan de fundering niet erg vlotten, mede omdat men te weinig stenen had besteld. De bouw viel ook veel duurder uit dan begroot, wat de nodige problemen en vertragingen met zich meebracht. Aanvankelijk wilde het stadsbestuur, om het Kruithuis te kunnen bekostigen extra belasting heffen op bier, tarwe en wijn. De dekens van de ambachtsgilden waren daar echter op tegen. De 12.000 beschikbare guldens waren al op. Er was nog ongeveer 8.000 gulden nodig. Van de rijksoverheid kreeg de stad 3.000 gulden. Isabella Clara Eugenie van Arragon, dochter van de Spaanse koning Filips II en getrouwd met aartshertog Albrecht van Oostenrijk voerde op dat moment als landvoogdes het bestuur over de zuidelijke Nederlanden. Zij dreigde zelfs dat de stad geen kruit meer zou krijgen als er geen financiële bijdrage kwam. Uiteindelijk werd de resterende 5.000 gulden door de bevolking betaald waarna het Kruithuis in 1621 kon worden afgebouwd. De kosten bedroegen toen tenslotte 22.748 guldens, 4 stuivers en 6 oortjes.
In 1629 werd het gebouw direct door Frederik Hendrik geconfisqueerd. De Staatsen lieten er direct een nieuw slot opzetten. Na verloop van tijd kreeg het Kruithuis andere bestemmingen. Na 1742 werd het kruit allereerst overgebracht naar het kruithuis Bastion Baselaar. Later werd het kruit in het kruithuis van de Citadel bewaard.
De gracht werd gedempt (1769) en er werden zelfs ramen in de buitengevel aangebracht.

Oorspronkelijk lag dit kruitmagazijn in een laaggelegen en drassig gebied binnen de 14e-eeuwse stadsmuur. Door ophoging van het terrein in de 19e en 20e eeuw toont het Kruithuis nu minder hoog.
Pas in 1947 kreeg de stad het Kruithuis van het Rijk terug hoewel hiervoor wel de Mortelkazerne aan het Rijk moest worden afgestaan.
Het Kruithuis werd o.a. gebruikt als wapen- en kledingmagazijn, munitiewerkplaats, opslagplaats, laboratorium, houtzagerij, openluchttheater, repetitielokaal voor Het Brabants Orkest en expositieruimte voor de Gemeentelijke Tentoonstellingsdienst.
In dit Kruithuis legde na de Tweede Wereldoorlog Nico van der Laan, broer van de benedictijner monnik Hans van der Laan via de postacademische cursus Kerkelijke Architectuur de basis voor de architectuurstroming van de **Bossche school**.
Na de restauratie in de vorige eeuw (1975) kreeg het de functie van museum voor hedendaagse kunst met vooral een keramiekcollectie. Bij deze grondige restauratie

werd de toenmalige, lager gelegen positie weer zichtbaar gemaakt, evenals de toegangspoort met brug die over de gedempte stadsgracht liep.
Onlangs wilde men het Kruithuis t.b.v. het museum ingrijpend verbouwen en er een ontsierende nieuwbouw aan toevoegen. Na ernstige bezwaren zijn deze plannen afgeblazen.
Momenteel beheert de Stichting Stok, een beroepsorganisatie voor beeldend kunstenaars het Kruithuis.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het Kruithuis van twee bouwlagen en een kap werd in de vorm van een regelmatige, gesloten zeshoek rond een binnenplaats gebouwd op de grote weide van het Sint-Geertruiklooster. Het Kruithuis kreeg zeer zware, één meter dikke buitenmuren. De binnenmuren waren echter veel lichter uitgevoerd, evenals de dakconstructie. Dit was gedaan om bij een eventuele explosie de druk omhoog te leiden waardoor de schade beperkt zou blijven. Het gebouw zou dan in feite niet exploderen maar imploderen, wat de veiligheid voor de stad bevorderde. Daarom was ook de toegangspoort aan de noordzijde gelegen, van de stad afgewend. Het lag destijds bovendien in een onbebouwd gebied.

Het heeft een mooie binnenplaats en een natuurstenen pilasterpoort met fronton, wapen en slot uit 1619/1629. In het wapen staat, vertaald: *Slaap om te ontwaken.*
Op het voorterrein staat een vrijstaand object van vier verticale, symmetrisch opgestelde, losse elementen dat een vierkant vormt. Tussen de elementen zit een kleine ruimte. Het is in 1977 gemaakt door Theo Wagemakers.
Dit Kruithuis is samen met het kruithuis in Delft de enige van de twee overgebleven kruithuizen uit de Tachtigjarige Oorlog.
Het Kruithuis is opgetrokken met baksteen en met toepassing van natuursteen. Het heeft een zandstenen, rustica pilasterpoort met fronton en wapen. Verder zijn er stenen wenteltrappen in de traptorens aangebracht. De houten balklagen en kapconstructie binnen zijn grotendeels oorspronkelijk, evenals de bouwmuren, traptorens en andere hoofdconstructies.

CITADELLAAN 24: Het Witte Huis

In de jaren twintig van de 20e eeuw was de tuberculose een gevreesde ziekte. Eerder stond ze bekend als *de tering,* maar juist deze bevreesdheid zorgde ervoor dat de naam van de ziekte steeds veranderde: de tering werd tuberculose, daarna tbc en vervolgens tb. De gezondheidscommissies ijverden voor een betere huisvesting. Daardoor zou de kans op tuberculose veel minder worden. Bevolkingsonderzoeken zouden de ziekte eveneens kunnen bestrijden door de tuberculose in een vroeg stadium te herkennen en te voorkomen dat zij zich verspreidde.
‘s-Hertogenbosch kreeg een eigen consultatiebureau.
Dit pand werd gebouwd in 1934 in opdracht van de *Provinciale Noord-Brabantsche Vereeniging tot Bestrijding der Tuberculose* naar een ontwerp van architect M. Evers (sr.) uit Rosmalen. De bouwkosten bedroegen f 66.500.-. Architect Evers uit Rosmalen ontwierp dit karakteristieke gebouw aan de Citadellaan. Vooral vanaf een van de bruggen over de Aa was het een mooi gezicht, dit strakke spierwit geschilderde gebouw aan het eind van de rivier, geklemd tussen twee bastions van de Citadel te zien liggen. Een mooie aanwinst voor het stadsbeeld, maar anderen waren om een andere reden verheugd. In oktober 1933 werd het gebouw onder grote belangstelling geopend. Deze belangstelling was zo groot, dat de feitelijke opening in het Bossche stadhuis plaatsvond. Burgemeester Van Lanschot memoreerde wat het stadsbestuur inmiddels gedaan had voor de woningbouw, om op die wijze de zuigelingensterfte tegen te gaan. Het consultatiebureau zou aan de gezondheid van de Bosschenaren bij kunnen dragen. De gezondheidsinspecteur was eveneens verheugd bij de opening. Hij zei daar ondermeer ... *omdat zij geschiedt, niettegenstaande wij leven in een tijd van ongekende geestelijke en stoffelijke depressies. Ons lichaam moet beschouwd worden als het aardse huis door den schepper aan ons toevertrouwd, wij hebben daarom den plicht de grootste zorg aan het lichaam te besteden*.
In de jaren vijftig kende Nederland nog grootscheepse bevolkingsonderzoeken naar tuberculose. In de winter van 1957-1958 kwam ruim 87 % van alle Bosschenaren naar de Citadellaan om zich te laten onderzoeken. Dit percentage lag boven het landelijk gemiddelde. Deze onderzoeken bleven enkele jaren doorgaan. In de jaren zeventig hielden zij ten slotte op. Slechts zeer sporadisch leest men tegenwoordig nog over een tb-explosie. Maar een snelle actie op het ontdekken ervan leidt nu tot een effectieve bestrijding.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit huis van architect Manus Evers is in 1933 gebouwd in de stijl van het **nieuwe bouwen (periode 1917-1960),** een Nederlandse variant van het **functionalisme**. Karakteristiek voor deze stijl zijn hier het gebruik van eigentijdse bouwmaterialen, zoals beton, staal en grote glasoppervlakten met stalen ramen. De functie bepaalt de vorm en er zijn geen ornamenten toegepast.
Het nieuwe bouwen wordt verder gekenmerkt door het streven naar een heldere verdeling van vertrekken, een voorkeur voor geometrische vormen, een wisselwerking van lucht, licht en ruimte en witte bepleistering. De inrichting is doelmatig, functioneel en aangepast aan de moderne eisen. Er is veel aandacht geschonken aan een harmonische ruimtelijke indeling. Het pand heeft een mooie trappenhal met glas-in-lood.
Het werd gebouwd als consultatiebureau.
In 1952 werd het pand aan de noordoostzijde in stijl uitgebreid met een éénlaags volume, onder een plat door C.M. Evers jr. Interne functiewijzigingen hadden tot gevolg dat ook enkele vensterpartijen in de achtergevel werden aangepast. In 1990 werd het pand gerestaureerd en gerenoveerd. In het oog springende veranderingen daarbij waren hernieuwde wijzigingen in de achtergevel, het vervangen van de afzaten en stalen vensters door turquoise aluminium vensters met overeenkomend profiel en het vervangen van de afdekking van de dakranden. Het interieur werd gemoderniseerd, hoewel in de hal de oorspronkelijke vloer weer in het zicht is gebracht. In het exterieur is de authentieke lichtblauwe kleur van de luifels teruggebracht.
Thans is het een architectenbureau.
Het gedeeltelijk onderkelderde, bepleisterde bakstenen pand beslaat een samengestelde plattegrond en bestaat uit een asymmetrisch cluster van blokvormige een-, twee- en drielaags bouwvolumes onder platte daken, deels voorzien van dakterras of balkon. Centrale spil in het pand is een schijfvormig drielaags volume (waarin onder meer een deel van het trapportaal), aan de noodwestzijde bekroond door een iets hoger oprijzende schoorsteen (waarin sinds 1990 een liftschacht). Direct aan de zuidzijde hiervan voegt zich een tweelaags volume met voorliggend (zuidoostelijk) éénlaags volume waarop balkon met doorgetrokken borstwering. Direct aan de noordzijde voegt zich een tweelaags volume waarop dakterras met doorgetrokken borstwering en in stijl vernieuwde pergola. Verder noordelijk zien we de eenlaagse uitbreiding uit 1952.
Centraal in de zuidoost- en zuidwestgevel zijn twee, gedeeltelijk betegelde entrees met overhangende lichtblauwe betonnen luifels op ijzeren kolommen gesitueerd.
De wit geschilderde gevels worden verlevendigd door donkere horizontale, verticale of cirkelvormige gevelopeningen, waarbij veelal gebruik werd gemaakt van lateien van gewapend beton. Boven de centrale entree zit een groot, deels gebrandschilderd glas-in-loodraam (trappenhuis) van Kees van Stiphout uit 1933.
Onderlangs het gebouw loopt een gecementeerde plint met daarin twee kelderkoekoeken, een direct onder de centrale entree aan de zuidoostzijde en een aan de noordwestzijde. Hoewel gemoderniseerd en op onderdelen gewijzigd, is de hoofdopzet van de plattegrond herkenbaar bewaard gebleven. De centraal gelegen kelder strekt zich uit over de gehele breedte van het gebouw; daarboven de vestibule en hal met beglaasde dubbele tochtdeuren met kleine roedenverdeling, terrazzovloer, originele hardstenen dorpels en plint; trappenhuis met granieten trap, ijzeren leuning, balustrade en deels gesmede hoofdbalusters; rondom gegroepeerde vertrekken met deels originele deurlijsten en dorpels. De voormalige wachtkamers zijn woonvertrekken geworden, de voormalige onderzoeksruimten zijn kantoor geworden. De oorspronkelijke röntgenkamer is nog steeds herkenbaar door de volledige afwezigheid van daglicht.
Het voormalige consultatiebureau is van algemeen belang. Het object is van belang als bijzondere uitdrukking van de vernieuwende ontwikkelingen in de gezondheidszorg tijdens het **interbellum,** verder vanwege het belang voor de typologische ontwikkeling van consultatiebureaus en vanwege het zeer innovatieve karakter van de uiterlijke verschijningsvorm, die kennelijk passend werd geacht voor deze functie. Het object bezit architectuurhistorische waarde vanwege het belang van dit stijlzuiver voorbeeld van het **nieuwe bouwen** voor de architectuurgeschiedenis, vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het architectonisch ontwerp en de verzorgde detaillering. Het object is van belang vanwege de gaafheid van de hoofdvorm en diverse gaaf bewaard gebleven elementen uit het interieur in relatie tot de visuele en structurele gaafheid van de wijk De Muntel.

CITADELLAAN 26

Dit pand is een rijksmonument.

Het aan een inham in de Citadellaan gelegen benzinestation uit 1929 is van de hand van architect H. Danser in de stijl van het **nieuwe bouwen**. Enkele openingen in de achtergevel zijn in later tijd (gedeeltelijk) dichtgezet. In de linker gevel is in de jaren negentig van de 20e eeuw een airconditioning geplaatst. De benzinepompen zijn van latere datum. Het belendende voormalige kantoorgebouw, via een smeedijzeren hek met het benzinestation verbonden, valt buiten de bescherming.
Het vrij gelegen, voornamelijk uit gepleisterde baksteen, glas en beton opgetrokken benzinestation beslaat een rechthoekige plattegrond met afgeronde hoeken aan de straatzijde en telt een bouwlaag onder een plat dak. Op circa een meter onder de dakrand zit een omlopende betonnen luifel, eveneens met afgeronde hoeken aan de straatzijde.
De achtergevel en een gedeelte van de linker- en rechtergevel bestaan uit een dragende, gecementeerde en beschilderde bakstenen wand.
De symmetrische voorgevel en de aan de straat gelegen delen van de linker en rechter gevel bestaan uit een doorlopende glazen pui. In de glaspui bevindt zich een twaalfdelig stalen venster op een gemetselde, gecementeerde en beschilderde afzaat met plint. Aan de uiteinden zien we een beglaasde stalen deur met valraam in het bovenlicht. In het muurdeel van de rechter gevel (noordwestelijke hoek van het pand) bevindt zich een houten deur op een dorpel van marmercement die toegang geeft tot een versoberd toilet annex keukentje, nu in gebruik als magazijn.
In het interieur zijn de ijzeren profielbalken van de zoldering door een verlaagd plafond aan het zicht onttrokken. Van het interieur zijn vermeldenswaard: vensterbank met witte keramische tegels, plint onder de glaspui en lambrisering (deels) met gevoegde wandtegels, toilet/keukengroep (deels) met zwart-gele vloertegels en crèmekleurige wandtegels.
Het benzinestation is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarden als herinnering aan de forse groei van de automobielindustrie tijdens het **interbellum**, vanwege het belang voor de typologische ontwikkeling van benzinestations en vanwege de innovatieve waarde van de uiterlijke verschijningsvorm, die gepast werd gevonden voor het uitdragen van de functie.
Het object bezit als vroege exponent van het nieuwe bouwen architectuurhistorische waarde vanwege het belang van de stijl en de toegepaste bouwtechniek voor de geschiedenis van de architectuur.
Het object bezit ensemblewaarden wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling van de belendende wijk De Muntel in de jaren twintig en gelegen aan een van de oude uitvalswegen van ‘s-Hertogenbosch naar het noorden. Daarnaast als markant voorbeeld van de historische bebouwing aan de Citadellaan. Het object is van belang vanwege de gaafheid van de hoofdvorm in relatie tot de visuele en structurele gaafheid van de wijk De Muntel

CITADELLAAN 30-58

De architect van dit Woningbouwcomplex Gezinswoningen, Citadellaan 30 is architect H.W. Valk.
Het is gebouwd in de periode 1914-1919.
Het betreft negentien woningen in twee typen, die werden gebouwd aan de noordelijke stadsuitbreiding van de gemeente 's-Hertogenbosch. De woningen zijn gerangschikt in een carré rondom een klein, aan de straatzijde open pleintje. In de hoeken van het carré bevinden zich telkens drie voordeuren, waarvan de middelste deur toegang geeft tot de kleine hoekwoning. De woningen hebben een begane grond en een zolderverdieping met dakkapellen onder een mansardekap, gedekt met rode tuile-du-nordpannen. Het besloten karakter van het hofje wordt versterkt door de lage muurtjes voor de woningen. De fundering is uitgevoerd in stampbeton, de buitenmuren zijn steens en de binnenmuren halfsteens.
De zijwanden van de dakkapellen zijn voorzien van lei of leipannen. Bij de verbreding van de Diezebrug omstreeks 1949 werd een deel van het hofje aangepast om de afrit van de brug aan te leggen. Bij renovaties in het verleden werden de kozijnen en vensters met roede-indeling vervangen door aluminium kozijnen.

CLARASTRAAT

CLARASTRAAT

Evenals de Choorstraat heette ook de Clarastraat vroeger Papenhulst. Daarvoor werden de Papenhulst en Clarastraat genoemd Wevershulst, verwijzend naar de lakennijverheid in deze omgeving. Zoals de naam al aangeeft waren het vooral de wevers die hier woonden en werkten.
De straat is nu genoemd naar het Convent van de Clarissen dat hier vroeger in deze straat gevestigd was.
Hier staat de dikste kastanjeboom (stamomtrek 4,50 meter) van de stad. Hij staat in een open perceel dat naar de Binnendieze loopt en is als parkeerplaats in gebruik. Deze enorme boom heeft door zijn gunstige standplaats de kans van zijn leven gekregen!

CLARASTRAAT 4

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit huis heeft een eenvoudige gebosseerde lijstgevel. De kelder heeft een tongewelf. De enkelvoudige balklagen kap met nok evenwijdig aan straat dateert van de 18e eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

CLARASTRAAT 25: Vondelingenhuis

Dit pand werd gebouwd in de 2e helft van de 16e eeuw. Het werd in 1570 ingericht als een huis voor vondelingen. Enkele jaren tevoren was er in de stad al een weeshuis gesticht. Aanleiding hiervoor was een in 1557 in de stad heersende pestepidemie die veel kinderen tot wees maakte. Het gebouw heeft eigenlijk maar ruim een halve eeuw onderdak geboden aan jonge vondelingen. Het huis werd beheerd door het Geefhuis. Het Vondelingenhuis werd in 1629 na de inname van de stad door Frederik Hendrik gesloten. De fondsen van het Geefhuis aan het Vondelingenhuis vervielen. Het Geefhuis betaalde voor de wezen van wie de familie niet in onderhoud kon voorzien. Daartoe hoorden zeker de vondelingen van wie geen enkel familielid bekend was. De vondelingen die vermoedelijk veelal van katholieke afkomst waren werden daarna opgevangen en voortaan opgevoed in het Gereformeerd Burgerweeshuis.
Het huis kwam in particuliere handen en had verschillende bestemmingen. Zo vestigde zich in het begin van 1940 het sigarenfabriekje van de firma G.W. van den Brink & Zoon, opgevolgd door G. de Graaf en Zoon.
Het pand is vermoedelijk niet veel veranderd sinds 1570, toen het een vondelingenhuis werd. Bossche bouwhistorici vonden bij de laatste verbouwing sporen van een grote brand die het pand in de 17e eeuw trof. Volgens oude rekeningen in het archief van de Bossche liefdadigheidsinstelling Tafel van de Heilige Geest moet dat zijn gebeurd in 1639. Daarna is het pand herbouwd. De kapconstructie en verschillende vloerbalken zijn vernieuwd.
Het huidige gebouw is 19e eeuws waarbij een deel van balklagen en metselwerk nog authentiek 16e eeuws is.

Structuurplan 1964.

Het had overigens niet veel gescheeld of het pand was afgebroken. De gemeente had namelijk in de jaren zestig en zeventig van de 20e eeuw alle panden aan de westzijde van de Clarastraat opgekocht om er ooit een doorbraak voor het autoverkeer te kunnen realiseren. Dat was één van de onderdelen van het omstreden en uiteindelijk grotendeels niet uitgevoerde Structuurplan Binnenstad 1964. Als het plan wel was doorgegaan, waren Louwschepoort, Clarastraat en Papenhulst deel uit gaan maken van een binnenstadsring, dwars door het historisch centrum, rond een voetgangersvriendelijk stadshart. Liefst vier rijstroken zou deze weg krijgen.

Vers

Boven de poort, dat toegang geeft tot het achterplaatsje is in 1985 weer de oorspronkelijke tekst van de (verdwenen) gevelsteen van het Vondelingenhuis aangebracht. In plaats van een steen werd toen een houten rouwbord gebruikt. Grafisch ontwerper Fons van der Linden maakte in de tekst een aantal letters rood. Als men de letters leest als Romeinse cijfers dan komt men uit op 1984, het jaar van de restauratie. Hij heeft hierbij wel een concessie moeten doen, hij gebruikte namelijk ook de letter W, die feitelijk geen Romeinse cijferwaarde heeft. De W moet in dit geval vertaald worden als tweemaal de V.
Als men alle rode letter achter elkaar zet dan ontstaat de volgende reeks: CIVWMILCILLWCIDV
De tekst luidt:

hetgene dat iCk gaff ten dIenste Van godt
Wiert Mijn Int eyndt het beste Loth
Maer dat iCk hIeLL tot mijn profijt
Dat Wiert iCk Int eynDe qVyth

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het in oorsprong 16e-eeuwse, aan de straatzijden gebosseerd, gepleisterd hoekpand met verdieping heeft een met Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild aan de zuidzijde en in schoon metselwerk opgetrokken tuitgevel aan de noordzijde. Het heeft een gepleisterde, gebosseerde **neoclassicistische** lijstgevel **(periode 1800-1870).** In de 19e eeuw was het een modeverschijnsel om de bakstenen gevels met specie te bestrijken om ze op gevels van natuursteen te laten lijken.
Aan de straatzijden op de begane grond zitten empire vensters met achtruits schuiframen voorzien van een brede middenstijl, wisseldorpelklossen en luiken.
Op de verdieping zitten zesruits schuiframen met een brede middenstijl; dubbele deur met leeuwenkopjes, snijlicht, een gebosseerde omlijsting die afgesloten is door een kroonlijst met consoles en staafankers met sierkrul. Hier zitten de luiken achter de ramen, aan de binnenzijde.
In de noordgevel bevinden zich twee zesruits schuiframen op de verdieping en een houten kloosterkozijn in de geveltop. In de gepleisterde oostgevel op de begane grond zitten twee kruiskozijnen met onder luiken en boven zesruits raampjes; op de verdieping twee zesruits schuiframen en forse staafankers.
De gepleisterde zij- en achtergevel(s) zijn blind.
Inpandig zien we een gang met marmeren tegels, een kelder met tongewelf onder een opkamer, drie hoge stucwerk schoorsteenmantels, een beschilderde houten kastenwand uit de 1e helft van de 19e eeuw, een stucwerkplafond uit de 1e helft van de 19e eeuw, samengestelde balklagen, een kap met eiken dekbalkjukken en grenen schaarspanten met balk.
Aan de noordzijde en door een gang met het pand verbonden treffen we een achterhuis aan met verdieping onder, met Hollandse pannen gedekt tentdak.
Op de begane grond bevindt zich een grote keuken met brede schouw.

CLARASTRAAT 54-166 en PAPENHULST 2: Clarissenklooster

Clarissen

De Clarissenorde, gesticht in 1212, is genoemd naar Sint-Clara van Assisi, volgeling en vriendin van Franciscus. Het is in principe een strenge, beschouwende orde die in armoede leefde, maar het hier gestichte klooster behoorde tot een relatief minder strenge tak. Zij leefden volgens de verzachtingen, die door Bonaventura in de oorspronkelijke regel van Sint-Clara waren aangebracht en die paus Urbanus IV had bekrachtigd. Volgens deze mildere regel was het bezit van vaste goederen toegestaan.
Zij werden dan ook wel eens de rijke clarissen (claren) of urbanisten genoemd. Zij kregen veel schenkingen. Zij hadden zelfs een eigen rentmeester die zijn huis had aan de Clarastraat 14-16.
De arme clarissen hadden hun klooster aan de Papenhulst.
Heilige Clara was ook patrones van het mooie weer. Als de Bosschenaren ergens mooi weer voor nodig hadden kwamen ze met giften, zoals worsten en de nonnen baden dan tot de Heilige Clara. (chiara = mooi, helder, klaar), de patrones van mooi weer.
De eerste clarissen kwamen in 1359 uit Keulen of uit Brussel.

Henk(es), 3-11-2011

Rond 1300 bezat ridder Geerling van den Bossche in de Hinthamerstraat op het huidige nummer 141, nabij de huidige Geerlingse Brug een stadskasteel. Na zijn dood kwam het grote pand in eigendom van zijn broer Willem. Op 28 augustus 1335 schonk ridder Willem van den Bossche, heer van Erp bij testament zijn kasteel en vele goederen aan de clarissen met als doel hier een klooster en kerk te laten bouwen. Hij schonk ook nog aan de Sint-Jan, de minderbroeders, de predikheren, de begijntjes en kerken. Hierdoor was hij er van verzekerd dat nog heel lang, op grote schaal voor zijn zielenrust zou worden gebeden. Ook in het testament aan de clarissen had hij de voorwaarde verbonden dat zij dagelijks drie missen zouden opdragen waarvan één voor het zielenheil van de overledenen, in het bijzonder voor dat van de Bossche ridder zelf, zijn ouders en zijn vrouw. Overigens zagen we hetzelfde bij de legaten ten behoeve van de vele gasthuisjes.
De executeur van Willem, Theo van Horne, richtte in 1344 het kasteel in tot een clarissenklooster. De toegangspoort stond in de Hinthamerstraat, ter hoogte van nummer 141. Dit oudste Urbanistenklooster in Nederland was een groot klooster dat tot de Papenhulst doorliep met een uitgestrekte tuin langs de Binnendieze (Groote Stroom). Daarbij liet hij een kapel bouwen die hier in de Clarastraat stond, ongeveer tegenover de Choorstraat. De zusters beschikten over een rosmolen die eventueel gehuurd kon worden als men iets te malen had. Zij hadden ook het visrecht om hier bij de Binnendieze te mogen vissen. Bovendien hadden zij ook een eigen boerderij en brouwerij. Dit is overigens niet zo verwonderlijk omdat bier destijds de volksdrank was. Koffie en thee kende men toen nog niet.

Na de inname van de stad in 1629 stierf de kloosterorde langzamerhand uit. In 1650 verlieten de clarissen ‘s-Hertogenbosch en vestigden zich in Mechelen. In 1686 leefden er nog maar twee clarissen. Midden vorige eeuw is het Rentmeestershuis dat dateerde uit de 16e eeuw gesloopt. De linker zijmuur en een deel van de middeleeuwse tuinmuur van het klooster zijn op het parkeerterrein nog te zien.

Theresianen

Het huidige klooster dateert grotendeels uit de 2e helft van de 19e eeuw (ca. 1872). Hier vestigden zich in op 5 augustus 1872 uit Aalst de eerste acht theresianen en een postulante van de Orde van de Zusters van Ongeschoeide Karmelietessen van O.L. Vrouw van de berg Carmel. Zij lieten een *karmel*, een slotklooster bouwen op de plaats waar eerst het Clarakloosterstond. In 1874 werden de refter en de recreatie, het voorkoor en koor gebouwd. In 1879 werden in het klooster zeer fraaie gebrandschilderde ramen geplaatst. Op 18 oktober 1879 was de karmel, inclusief de kapel met Lourdesgrot, helemaal klaar.
Overigens waren er in de 15e t/m 17e eeuw al enige theresianen in de stad, onder andere in een pand aan de Papenhulst en later in het refugiéhuis van de franciscanessen op de hoek Sint Jorisstraat en Kruisbroedersstraatje. Dat laatste pand stond sinds 1609 leeg. In 1633 hebben zij de stad verlaten en vestigden zij zich in Aalst, België. De Spaanse heilige die aan het begin van deze 16e-eeuwse orde stond was Theresa van Avila, vandaar dat de zusters ook wel de theresiaantjes werden genoemd.
Zij leefden letterlijk achter slot en grendel. Hun cellen waar zeer spaarzaam gemeubileerd. De cellen waren volgens de Orde van de Karmelietessen gemeubileerd: drie verstelbare planken voor het bed, een strozak, een strooien kussen, een eenvoudig houten stoeltje, een boekenkast/tafel, een kruisbeeld en enkele devote platen. De dag werd voornamelijk met gebed doorgebracht. Contact met de buitenwereld was er vrijwel niet. Men had het niet breed. Er is een tijd geweest dat in enkele cellen een halve schaal van een ei naast de deur hing om als wijwaterbakje dienst te doen. De mis kon men vanuit hun eigen cel achter tralies volgen. Van vijf uur ‘s morgens tot ’s avonds laat werd er gebeden en zoals in meer kloosters het geval was, mochten zij ook niet met elkaar praten. Behalve in de recreatiezaal want dan was het meestal een gezellig en vrolijk uurtje. Bezoek werd niet ontvangen. Door middel van een *rol* (een draaibare kast) konden brieven en boodschappen naar binnen worden gebracht. Dit was de taak van de zogenaamde *rolzuster.* Elke zuster had een eigen taak. Er waren een kosteres en bibliothecaresse. Een zuster zorgde voor het linnengoed en de kleding. Er waren tuinzusters, huishoudsters en ziekenverpleegsters. Soms was het noodzakelijk dat een buitenstaander het klooster binnenkwam. Een biechtvader of een arts mocht slechts in contact treden met een zuster indien er twee andere zusters bij waren. De kiesplicht zorgde er voor dat zij wel een keer het klooster moesten verlaten. Zij deden dat dan heimelijk met een doek over het hoofd.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vonden veel Belgische vluchtelingen onderdak in het klooster. De kelders dienden hierbij als schuilplaats. De laatste theresianen verlieten de stad in 1971.

Henk(es), 3-11-2011

Huidig “Claraklooster”

Het klooster dreigde te worden gesloopt. Op 1 september 1978 verkocht het bisdom Clarastraat 22 en 24 aan het Wilmaconcern. Het interieur werd zoveel mogelijk verhuisd naar andere kerken. Zo gingen het hoogaltaar, de communiebanken en zes driearmige kaarsenhouders naar de Sint-Lambertuskerk in Rosmalen. Nadat het klooster werd gekraakt is het eind vorige eeuw (1980) in gebruik genomen als wooncomplex. In de voormalige kapel zijn bijvoorbeeld ruim veertig appartementen in drie bouwlagen ondergebracht, waar zo’n vijftig volwassenen en tien kinderen wonen. Architect Egbert Hoogenberk heeft in 1983/’84 door de aard van de verbouwing haar specifieke sfeer nog helemaal intact gelaten, zoals de hoge, statige entree, de oude houtbewerkte haldeur, de omloop en tenslotte de binnen- en achtertuin. Zij geven een weldadig gevoel van middeleeuwse rust te midden van een moderne stad.
Naast de grote deuren die toegang geven tot het voormalige klooster hangt een wit bordje waarop geschreven staat: “Claraklooster”. Dit is eigenlijk onjuist. Het klooster heeft de naam te danken aan het feit dat op deze plek vroeger in de middeleeuwen een Claraklooster heeft gestaan. Ook in de periode dat er vanaf 1872 theresiaantjes in het klooster woonden was menig Bosschenaar niet op de hoogte van deze, eigenlijk foutieve naamgeving. De (nota bene vegetarische) theresiaantjes kregen, zoals dat ook in de middeleeuwen gebeurde een zogenaamde “claraworst” aangeboden met het verzoek te bidden voor mooi weer. De clarissen warren echter al lang uit het klooster verdwenen. Ook toen in de jaren tachtig van de vorige eeuw jonge kunstenaars in het klooster in de Clarastraat trokken werd het gebouw meestal “Claraklooster” of “de Clara” genoemd.

Bouwgegevens

De gevel is in baksteen uitgevoerd in een sobere **eclectische** stijl met **neogotische** elementen **(periode 1850-1900).** Het heeft een éénbeukige **neogotische** kapel uit 1878 met dakruiter, een driezijdige koorsluiting met spitsboogvensters en zijmuren met ronde vensters.
De kapel is ontworpen door L.C. Hezenmans.
In 1996 werden er restanten aangetroffen van het middeleeuwse Claraklooster van de theresianen.

Muur- en wapenschilderingen

In het interieur bevinden zich op diverse plaatsen restanten van beschilderingen die een verrassend beeld oproepen van de oorspronkelijke functie van het complex. Een aantal muurschilderingen is nu gerestaureerd. De meeste schilderingen zijn nog te zien aan de westkant van de kapel, nu een zijmuur van smalle gangen. De schilderingen zitten op de muur en op de gewelfribben, die uit de later ingebrachte vloer komen en in het plafond verdwijnen. Drie grote schilderingen zijn nu klaar. Op één verschijnt Jezus aan Theresa in Avila, de stichteres van de Orde van de Ongeschoeide Karmelietessen. De tweede is een engel boven de Lourdesgrot die in de kapel is gebouwd en de derde stelt ook Theresa voor met de Heilige Jozef.
Op de eerste verdieping zijn ook prachtige wapenschilderingen te bewonderen van hertogen en graven, die als weldoeners dienst hadden gedaan. De allerbelangrijkste daarvan was onbetwist graaf Florimond Joseph de Brouchoven de Bergeyck, telg uit een roemrijk geslacht, voortkomend uit onder andere Gerard van Broeckhoven (’s-Hertogenbosch 25 januari 1580 – Lier 7 februari 1638) die eens de titel heer van Bergeijk droeg. Een bijzondere schenking van Florimond de Brouchoven de Bergeyck aan het Bossche klooster was de bouw van het buitenhuis. Hier had hij jarenlang zijn pied à terre, zij grafelijk logeerverblijf. De woning van de rector was oorspronkelijk een gedeelte van het buitenhuis. De buitenzusters verzorgden de kapel en het huis van graaf De Brouchoven de Bergeyck en ontvingen gasten.
Na het overlijden van Florimond in 1908 werd er een zelfstandige woning voor de rector gebouwd. Het buitenhuis werd toen in tweeën gedeeld. Een gedeelte konden de zusters via het klooster bereiken en gebruiken als ontvangstruimte, het nadere gedeelte (de voormalige woning van de rector, die zij voortaan verhuurden) kreeg een entree via Clarastraat 24. Florimond was lid van de Orde van het Heilig Graf en voelde zich aanvankelijk aangetrokken tot het kloosterleven. Zijn geestelijk leider, pater jezuïet Adolphe Petit bracht hem op andere gedachten door hem op zijn familieplicht te wijzen, als laatste afstammeling van een roemrijke familie. Op dertigjarige leeftijd trouwde hij met zijn volle nicht uit hetzelfde geslacht, dat ook na de Franse Revolutie (die de adellijke titels had afgeschaft) in adellijke stijl was blijven leven. In 1877 kreeg hij adelserkenning met de titel graaf, een titel die zijn voorvaderen al eeuwenlang tot de revolutie hadden gevoerd.
Het wapen was en werd opnieuw een schild van azuur (blauw) met drie molenijzers van goud (geel). Of in de officiële heraldische taal: *D’azur à trois fers-de-moulin d’or.* Het is dit wapen dat, door alliantie verbonden met het wapen van de familie Gillès de Pélichy, ook afgebeeld zien op de muurschilderingen in dit wooncomplex. Het rouwbord van Caroline Leopoldine de Brouckhoven de Bergeyck (zus van Florimond en getrouwd met de baron Philippe Gillès de Pélichy maakt dit gegeven nog concreter.
Nader onderzoek zal nog moeten worden verricht, om met zekerheid vast te kunnen stellen welke personen nu precies met een wapen in de kapel van de zusters mochten worden vereerd.

DE HEMDSMOUW

DE HEMDSMOUW

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt in de Lange Putstraat 9. Het steegje is afgesloten met een opengewerkt hekwerk dat overdag open staat en ‘s nachts is gesloten. Ca. twee meter daarachter zit een 2e deur die op slot zit. Het steegje loopt dood.
Vroeger droeg het al de naam (De) Hemdsmouw.
Het steegje dat niet meer als zodanig in gebruik is dient als nooduitgang voor een restaurant in de Verwersstraat en voor de aangrenzende winkels aan de Lange Putstraat 9 en 11. De deur naast de winkel aan de Lange Putstraat 9 vervangt de ingang van dit steegje. Achter een 2e deur loopt het steegje weer door naar een daarachter gelegen onbebouwd terrein.

Schuilkerk Peperstraat 1

Het steegje werd vroeger mogelijk gebruikt als vluchtroute voor de bezoekers van de schuilkerk die vermoedelijk in de tuin van het huis Peperstraat 1 heeft gestaan.
Het houten kerkje was ook vanuit de Verwersstraat nummer 74 bereikbaar, ongeveer tegenover het voormalige gouvernementsgebouw en via het pand De Drie Schalen in de Lange Putstraat 39. Vanwege latere nieuwbouw zijn op beide locaties alle sporen gewist. Verder kon men nog via het Koestraatje, een steegje tussen de nummers 78 en 80 in de Verwersstraat de schuilkerk bereiken.
In 1670 werd het omschreven als *timmeragie, genoemd de capelle.* In verschillende eerdere overdrachtsakten, zoals al uit 1523, 1529, 1555, 1598 en 1618 komt dezelfde omschrijving voor. Het huis aan de Peperstraat was toen ook meestal in handen geweest van de kanunniken.
De bidplaats werd door de jezuïeten bediend en werd door hen in 1720 officieel verlaten toen alle jezuïeten de stad uit moesten. Desondanks werd het schuilkerkje nog tot 1736 bediend door de jezuïet, pater Cornelius Bocquet. Hij ging toen naar Bokhoven en liet de bediening van dit kerkje verder over aan zijn beide seculiere priesters.
In 1741 werd de schuilkerk gesloten.

DE KLOOSTERSGANG

DE KLOOSTERSGANG

Het openbare steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Orthenstraat 33 en 37 en Barbaraplaats. De doorgang is opgenomen in het pand Orthenstraat 33/35, dat vroeger Het Kalkschip heette. Het steegje/gang is geheel overbouwd en geeft thans toegang tot de Barbaraplaats. Het is nu een laag, donker steegje. Vrij toegankelijk, aan de zijde van de Barbaraplaats echter afsluitbaar met een ijzeren hekwerk.
Het pand stond op een breed perceel, dat deels in bezit was van het voormalige Sint-Geertruiklooster.
De rechter zijmuur van het pand stond op de grens van het kloosterterrein.
Bij de verkoop van de kloosterterreinen in 1706 bleken pand en de toen al overbouwde Kloostersgang eigendom te zijn van het klooster. Kort daarna is het huis geheel vernieuwd.
Het steegje gaf vroeger toegang tot het voormalige Sint-Geertruiklooster *(voor een verdere toelichting over dit klooster en de Barbaraplaats zie de beschrijving bij de Koksche Poort).*
Het steegje liep vroeger verder door. De naam van het steegje geeft ook letterlijk het doel van het steegje van destijds weer.
Aan weerszijden van het steegje stonden vroeger vijftien cameren waarvan er twee boven de Binnendieze stonden. Volgens een verkoopakte uit 1706 behoorden deze eenkamerwoningen tot het Sint-Geertruiklooster.
Aan de overkant van de Binnendieze, bereikbaar via een brug stonden verder nog drie huisjes, twee woningen onder één dak en een *speelhuis* in een ommuurde bogaard. Hoewel al deze bezittingen tot het klooster behoorden, lijken zij daar functioneel geen deel van te hebben uitgemaakt.

Henk(es), 3-11-2011

DE MORTEL

DE MORTEL

Voor het ontstaan van de stad lag hier het Landgoed De Mortel. De straat De Mortel wordt al in 1403 genoemd.
Het straatje dankt zijn naam aan een perceel grond dat Mortel heette en dat ouder was dan de stad zelf. Mortel verwijst naar een drassig land wat een verbastering is van moeras dat vroeger moor werd genoemd. Mogelijk kan het ook zijn afgeleid van zand dat gebruikt werd als verschralingmiddel voor metselmortel.
De straat heette in de 18e eeuw , en was van zonsondergang tot zonsopgang afgesloten voor burgers. Het toegangspoortje heeft een steen uit 1677 waarvan de voorstelling is weggehakt. Deze steen is afkomstig van een oude Diezeboog die zich hier bevond.
De Binnendieze lag hier vroeger open en er lag een brug, de Lombartsbrug.
In de nabijheid was vroeger de eerste Munt van de stad gevestigd.
Binnen de oude vestingmuren van 's-Hertogenbosch zijn in 1744 vier kazernes gebouwd. Het zijn de Mortelkazerne (840 man cavalerie), Tolbrugkazerne (1134 man infanterie), Berewoutkazerne (384 man artillerie) en Sint-Jacobskazerne (960 man infanterie, waarvan 240 gehuisvest in de Oude Sint-Jacobskerk).

De Mortelkazerne aan De Mortel is een gebouw met twee verdiepingen op een rechthoekige plattegrond. Met zijn breedte van 13,5 meter is het een indrukwekkend en karakteristiek bouwwerk. Kenmerkend zijn de twaalfruits ramen in diepe, getoogde vensters. Ook de drie andere kazernes hebben dezelfde vormgeving van de ramen. Tegenwoordig is de Mortelkazerne een appartementencomplex.

Archeologisch onderzoek

Bij archeologisch onderzoek in de tuin, begin 2010 zijn resten van het voormalige klooster van de bogarden verrassend gaaf tevoorschijn gekomen.
Uit historische bronnen was bekend dat het terrein oorspronkelijk deel uitmaakte van een groot adellijk complex aan de huidige Waterstraat. In 1414 is over dat complex de straat De Mortel aangelegd. Tussen de 15e en de 17e eeuw behoorde een deel van het complex tot het Bogardenklooster en later het Jezuïetenklooster.
De opgraving besloeg onder meer het achterterrein van een groot huis aan de Waterstraat, de loop van de Binnendieze (Hellegat), kloostergebouwen langs de Binnendieze en een deel van de kloostertuin. Tijdens de opgraving bleek dat De Mortel inderdaad pas in de 15e eeuw tot stand is gekomen. Daarbij kruiste ze de nog bestaande tak van de Binnendieze. Deze vormde in die periode de achtergrens van het al vermelde huis aan de Waterstraat. De bijbehorende gebouwen strekten zich uit tot tegen de Binnendieze. Aan de overzijde hiervan werden aan De Mortel geen huizen gebouwd maar bleef het gebied open. Vermoedelijk bevonden zich hier al in de 15e eeuw tuinen of een boomgaard die behoorden tot het klooster van de bogarden. De hoofdgebouwen van het klooster lagen aan de Verwersstraat, deels ter plaatse van de huidige gebouwen van het Noordbrabants Museum.

DE VERGULDE TRUFFEL

DE VERGULDE TRUFFEL

Het zijstraatje aan de Brede Haven dankt zijn naam aan een huis met de naam De Vergulde Truyffel, anno 1625. Een truffel of troffel is metselaarsgereedschap.

DODE NIEUWSTRAAT

DODE NIEUWSTRAAT

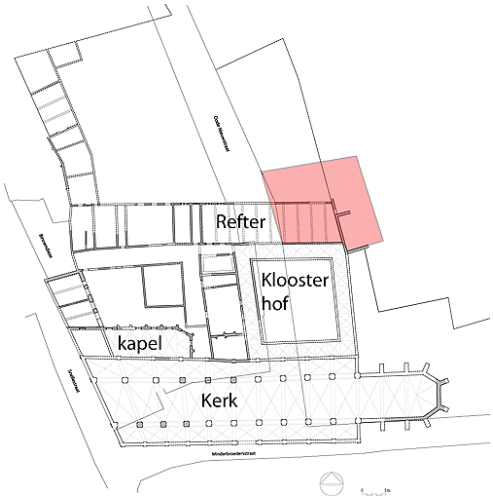

Deze straat is pas na 1629 ontstaan toen het Minderbroederscomplex werd afgebroken. Op dit gedeelte dat in 1355 aan het klooster was toegevoegd lagen de tuin en de bogaard van het klooster. In 1185 was dit nog de tuin van het jachtslot van hertog Hendrik I van Brabant.
In 1641 werd de Dode Nieuwstraat als openbare straat aangelegd. De nieuwe weg werd aangesloten op de al bestaande Minderbroedersstraat, en werd aanvankelijk Nieuwe Minderbroedersstraat en ook Nieuwe Karstraat genoemd.
De *projectontwikkelaars,* pensionaris (stadsadvocaat) en later schepen Johan Gans en stadstimmerman (aannemer) Frans Blom verwierven een aantal kloosters en kerken, waaronder dit klooster. Het was een groot kloostercomplex, dat zich uitstrekte van de huidige Pensmarkt tot aan de Snellestraat. De nieuwe eigenaren sloopten de kloosterkapel, de pandhof en een aantal gebouwen; een stal werd omgebouwd tot woning en een kloostergebouw verbouwd tot een groot magazijn. Deels van de sloopmaterialen werden zestien nieuwe huizen opgetrokken waaronder twee hoekhuizen.
De midden-17^{e}-eeuwse gebouwen die een beeld gaven van deze voor de stad zeldzame huizen zijn bij de sanering in de jaren zestig van de 20^{e} eeuw zonder enige vorm van documentatie gesloopt. De huidige bebouwing, de nummers 27 tot 39, dateert uit de late 19^{e} en 20^{e} eeuw.
Een absolute verklaring van de naam is niet gevonden. Men vermoedt echter dat deze straat, die deels achter de militaire gevangenis Het Geweldiger lag er troosteloos en niet opwekkend bij lag. Er was vermoedelijk ook weinig verkeer. Erg doods dus.

DODE NIEUWSTRAAT 27

Het pand op zich is in 2009 geheel vernieuwd. Archeologisch onderzoek heeft hier het volgende opgeleverd.

Minderbroedersklooster

In het gebied tussen de Pensmarkt en de Snellestraat bevond zich tussen 1228 en 1629 het Minderbroedersklooster. Dit oudste franciscanenklooster in Nederland werd gesticht op een terrein dat eigendom was van de hertog van Brabant. Het was het oudste en één van de belangrijkste kloosters van de stad en het enige dat binnen de eerste ommuring was gelegen. De gebouwen vormden een complex dat geheel ingeklemd was tussen de huizen aan de Pensmarkt, de Minderbroedersstraat en de Binnendieze.
Over de bebouwing was tot voor enkele jaren weinig bekend aangezien het klooster na 1629 grotendeels was gesloopt en opgedeeld in kleine percelen met woonhuizen. Sinds 1985 kon in diverse opgravingen en door bouwhistorisch onderzoek een groot deel van de kloostergebouwen tussen de Dode Nieuwstraat en de Snellestraat worden onderzocht. Hierdoor weten we vrij veel over ongeveer de helft van het kloostercomplex.
Het belangrijkste gebouw van het klooster was de enorme kerk die met haar lange zijde grensde aan de Minderbroedersstraat. Met een lengte van bijna tachtig meter was de kloosterkerk na de Sint-Jan de grootste van de stad. Aan de kerk sloot een kloosterhof met kloostergang aan met daaromheen diverse gebouwen. Haaks op de kerk lag langs de kloostergang een vleugel waar onder andere representatieve ruimtes en een kapittelzaal waren gelegen. Haaks daarop, evenwijdig aan de kerk, stond de refter (eetzaal). Na 1629 is over het kloosterterrein heen de Dode Nieuwstraat aangelegd waarbij onder andere de refter doorsneden is. Aan weerszijden van de Dode Nieuwstraat bleven delen van de refter overeind en werden onder meer als gevangenis, de Geweldiger gebruikt.
Op de plattegrond zien we het Minderbroedersklooster met in kleur het terrein aan de Dode Nieuwstraat. Vanwege de belangrijke resten die nog in de ondergrond aanwezig zijn is het terrein van het klooster aangewezen als archeologisch monument.

Locatie

Een klein terrein aan de Dode Nieuwstraat was één van de weinige stukken die nog voor onderzoek in aanmerking kwam. Omdat de eigenaar van de winkel aan de Pensmarkt dit terrein wilde bebouwen was onderzoek noodzakelijk. Uitgangspunt daarbij was dat zoveel mogelijk resten moesten blijven zitten en alleen de bovenste meter mocht worden onderzocht. De rest zal dus voor toekomstige generaties onderzoekers bewaard blijven.
Het kleine onderzoeksterrein aan de Dode Nieuwstraat ligt op een sleutelpositie voor onze kennis van de ontwikkeling van het klooster aangezien het op de grens ligt van de kloostergebouwen en een groot huis aan de Pensmarkt dat voorheen aan de hertog van Brabant toebehoorde. Op het terrein stond tot voor kort een klein 19e eeuws gebouwtje met een veel oudere zijmuur. Deze zijmuur vormde de buitenmuur van de reftervleugel en zal in de nieuwbouw, weliswaar onzichtbaar behouden blijven.
Tijdens het onderzoek werd vastgesteld dat zich vrij kort onder het maaiveld muren bevonden die behoren bij de oudste fase van het Minderbroedersklooster, vermoedelijk uit het derde kwart van de 13e eeuw. Het gaat om een ongeveer vierkant gebouw waarvan de vloer iets meer dan een meter onder het huidige maaiveld lag. De zijmuren waren zorgvuldig gemetseld met grote bakstenen van 26-28 cm lang. In de muur waren op regelmatige afstanden grote nissen aanwezig die dienden om kaarsen in te zetten.
Dat dit vertrek bij het klooster hoorde en niet bij een gebouw aan de Pensmarkt blijkt uit een doorgang die toegang gaf tot een gebouw dat stond ter plaatse van de latere refter. Van deze refter zijn eveneens de funderingen teruggevonden die aansloten bij het stuk muur dat nog overeind staat. Het gebouw is in de 17e eeuw voorzien van een kelder met kruisgewelven waarvan nog restanten aanwezig waren. Het is nog niet duidelijk of deze kelder is aangebracht toen het klooster nog functioneerde of na de aanleg van de Dode Nieuwstraat. Aansluitend op de refter bleek zich een uitbouw te bevinden, voorzien van steunberen die we mogelijk kunnen interpreteren als kapel. Helaas zaten deze resten zo diep dat ze niet verder onderzocht konden worden.
De nog overeind staande zijmuur van de refter is bouwhistorisch onderzocht. Een groot deel ervan blijkt nog uit het begin van de 14e eeuw te stammen. Hierin zijn twee enorme vensters teruggevonden, waarvan de zijkanten een zeer rijke baksteenprofilering vertonen. Aan de binnenzijde is een deel van een oorspronkelijke muurkast bewaard. Ook is de doorgang naar de door de archeologen aangetroffen kapel vastgelegd. Deze doorgang werd al in de kloostertijd verkleind of dichtgemetseld en op de vulling werd een muurschildering aangebracht, waarvan nog een klein fragment bewaard is gebleven. Een klein stukje informatie van de enorme legpuzzel die het Minderbroedersklooster heet. Bij de stadsbrand van 1463 ging de muur deels verloren waarna hij opnieuw is opgebouwd. Bij het onderzoek is ook een steegje uit de 17e eeuw aangetroffen.

Het onderzoek is kort voor Kerstmis 2008 afgerond en de resultaten zijn nog zeer voorlopig. Uiteindelijk zullend de resultaten samen met de resultaten van eerder onderzoek worden verwerkt in een uitgebreid verhaal over het Minderbroedersklooster.

EERSTE KORENSTRAATJE

EERSTE KORENSTRAATJE

‘s-Hertogenbosch kent enkele Korenstraatjes, waarvan de namen aangeven dat het beroep van korenkoopman er in het verleden veelvuldig voorkwam. Bekend zijn de Korenbrugstraat en het Eerste en Tweede Korenstraatje. Ze liggen aan de rand van het oudste stadsgedeelte, waar vroeger de eerste stadsmuur stond. In de late middeleeuwen liep het Eerste Korenstraatje (ook Korte Korenstraatje genoemd) aan de westzijde dood op de muur. Aan het einde van de straat zal een smalle doorgang in de stadsmuur zijn geweest. Al spoedig na voltooiing van de eerste stadswal werd er buiten de muur gebouwd. Het bebouwingproces werd voortgezet na de totstandkoming van de tweede stadsmuur. De beide Korenstraatjes en de Karrenstraat vormden een verbinding tussen de Markt en de doorgang aan het eind van het Eerste Korenstraatje. Later vormde het Eerste Korenstraatje een schakel met de Korenbrugstraat, waar op de nabijgelegen korenmarkt zich de korenhandel afspeelde.
Het nauwe Eerste Korenstraatje was even belangrijk als de veel bredere Karrenstraat, wat aan de percelering is af te leiden. In beide straten zijn oorspronkelijk brede kavels gevormd. Het hoekpand Eerste Korenstraatje 18 is een voorbeeld van huizen die tegen de eerste ommuring zijn aangebouwd. Dit van oorsprong 15e-eeuwse huis is tegen de buiten- of veldzijde van de stadsmuur aangebouwd. Bij archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in 1996 bleek de linkerzijgevel op het tracé van de oudste stadswal te staan. Van de stadsmuur werden restanten aangetroffen, zoals de vroeg-13e-eeuwse bouwvorm van kistwerk van tuf- en baksteen, evenals poeren (pijlerfundering), funderingsbogen en kantelen met schietspleten.
In deze straat zijn in meerdere panden in de kelders delen van de 1e stadsmuur teruggevonden.

Plaquette Gerrit Schulte

Tegen de gevel van het pand Korenstraatje 1 is een plaquette van de beroemde wielrenner Gerrit Schulte aangebracht.
Gerardus Bernardus Maria (Gerrit) Schulte (Amsterdam, 7 januari 1916 - 's-Hertogenbosch, 26 februari 1992) was een Nederlands wielrenner. Hij was in de tijd rond de Tweede Wereldoorlog één van Nederlands populairste coureurs. Zowel op de baan als op de weg behaalde hij vele overwinningen. In 1936 gaf de Franse sportjournalist Gaston Bénac hem de bijnaam *le fou pédalant*, omdat Schulte vaak vergeefs met zijn krachten smeet. In 1937 maakte hij zijn debuut in het profpeloton. Dat jaar versloeg hij op de achtervolging al de toen zeer bekende Jan Pijnenburg. Het volgende jaar reed hij voor de eerste en enige keer de Tour de France; toen de bergen opdoemden stapte hij af, maar daarvoor had hij wel een etappe gewonnen. Een Tourcarrière bleek voor deze 1m89 lange en zwaargebouwde (andere bijnamen waren *De Bossche Reus* en *De Lange*) wielrenner niet weggelegd; vooral ook omdat hij, naar eigen zeggen, nog geen honderd gulden had verdiend aan zijn deelname. Toen hij een week later gemakkelijk de relatief onbekende Grote Prijs Dunlop won, bracht dat vele guldens meer op. Een strategische beslissing voor het verdere verloop van zijn carrière was snel gemaakt. Vanaf dat moment koos Schulte – zoals veel renners van zijn generatie - voor koersen die hem financieel garanties boden. Schulte richtte zich dan ook vanaf deze tijd in grote mate op de destijds nog bijzonder populaire baan die vooral door de Zesdaagsen meer winstgevend was dan de weg.
In 1940 won Schulte de eerste van zijn negen Nederlandse titels op de achtervolging. Daarnaast werd hij driemaal nationaal kampioen op de 50 kilometer op de baan en viermaal Nederlands kampioen op de weg. Zijn topjaar was 1948. Toen werd hij zowel op de baan als op de weg Nederlands kampioen, en behaalde hij zijn meest legendarische overwinning: in Amsterdam werd hij wereldkampioen achtervolging, door in de finale de grote Fausto Coppi te verslaan.
In totaal haalde hij meer dan 100 overwinningen op de weg en meer dan 200 op de baan, waaronder 19 Zesdaagsen uit 73 starts en het Europees Criterium Koppelkoers in 1949, 1950 en 1951.

Op 25 maart 1960 nam de 44-jarige Schulte in het Antwerpse Sportpaleis definitief afscheid van het actieve wielrennen tijdens een te zijner ere gehouden wielergala.
In 1958 werd hij gekozen tot Sportman van het jaar.
Sinds 1955 wordt ieder jaar aan de beste Nederlandse profrenner de Gerrit Schulte Trofee uitgereikt. Deze wordt toegekend door de Club '48, een vereniging van oud-renners, en lezers van het blad Wielermagazine. De meest recente winnaar (2010) is Robert Gesink.
Al in 1948 had Schulte serieus overwogen met wielrennen te stoppen, en dit plan kwam opnieuw bij hem op toen hij in september 1951 het beheer van het restaurant bij Stadion De Vliert van FC Den Bosch kon overnemen. Maar op aandringen van zijn vrouw, die hem de werkzaamheden rond het restaurant zoveel mogelijk uit handen nam, zette Schulte zijn loopbaan voort. In dat restaurant werd ook jaarlijks de Gerrit Schulte Trofee uitgereikt aan de beste Nederlandse prof. Vanaf 1972 liet Schulte het dagelijkse beheer van De Vliert aan anderen over, en kon hij meer tijd besteden aan zijn hobby's: vissen, jagen en duiven melken. Geregeld liet hij zijn afkeuring blijken over de ontwikkelingen in het wielrennen sinds zijn vertrek. Na een jaar met hartproblemen werd hij in 1992 in zijn tuin door een fatale hartstilstand getroffen.

EERSTE KORENSTRAATJE 6: Het Schipke/De Arke Noe (1624)

In het cijnsboek van 1520 wordt eerst de kuiper Dirk Dirckz aangeslagen voor een perceel van 19 1/4 voet (= 5,54 m) wat precies gelijk is aan het huidige pand inclusief de rechterzijmuur. De kelder is veel smaller en kleiner dan het pand zelf. Waarschijnlijk betreft het een oudere kelder. Deze was van binnenuit en mogelijk ook vanaf de straat toegankelijk. Hij staat al zeker vanaf de 17e eeuw in verbinding met de kelder onder het hoekpand. De gemeenschappelijke muur tussen deze twee huizen kan nog uit de 14e eeuw dateren. De rechterzijmuur behoorde bij het pand. Mogelijk had het ondiepe huis een dwarsmuur.

EERSTE KORENSTRAATJE 9: De Mestwagen

De naam van het pand dateert uit 1655.
Het pand vormt samen met het pand Kruisstraat 31 een hoekpand.
Dit hoekpand is een gemeentelijk monument.
Het voorste gedeelte van het huis is onderkelderd. Het tongewelf lijkt uit de 17e eeuw te stammen. De kelder is nu toegankelijk vanuit het linker buurpand. De oude kelderingang is niet meer te reconstrueren, aangezien het gewelf aan de straatzijde in de 20e eeuw vernieuwd is en de kelder vroeger verder naar achter doorliep. Gezien de smalle straat aan de voorzijde ligt een kelderingang vanaf het achtererf meer voor de hand.

EERSTE KORENSTRAATJE 12: De Corenberg (1633).

Aangezien het huis in 1938 samen met het linker buurpand op nummer 8-10 geheel vernieuwd is, weten we niet hoe het huis in de 16e eeuw was ingedeeld. Alleen de oude kelder is gehandhaafd. Deze staat in verbinding met die onder het linker buurpand, een situatie die ook in de 16e eeuw al zo zal zijn geweest. In de kelder is nog de indeling in een voor- en achterhuis herkenbaar. De achterkelder is smaller. De kelderingang kan zich op de scheiding tussen beide delen bevonden hebben. Hier zitten in de zijmuren naden en bouwsporen in het gewelf. De kelder zal vroeger ook vanaf de straat toegankelijk zijn geweest.

EERSTE KORENSTRAATJE 16: Den Engel

Dit pand is tegen de eerste stadsmuur aangebouwd die in het midden van de 14e eeuw haar functie verloor. In de 16e-eeuwse cijnsboeken wordt een perceelsbreedte van 18½ voet (= 5,32 m) aangegeven. Dit is even breed als het huidige perceel. In tegenstelling tot het bouwblok aan de andere kant van het Eerste Korenstraatje is hier geen rekening gehouden met de breedte van een weergang. Bij het bouwhistorisch onderzoek in 1997 zijn bouwsporen van deze weergang aangetroffen. De constructie van poeren en bogen zal na het buiten gebruik raken van de stadsmuur gesloopt zijn. Het terrein lijkt daarna herverkaveld te zijn en voorzien van nieuwe cijnzen. Bij de bepaling van de hoogte van het cijnsbedrag is de dikte van de stadsmuur niet meegerekend, hoewel deze als zijmuur van het huis benut is.
Het pand is door oorlogshandelingen in 1944 ernstig beschadigd. Het is met behoud van de oude zijmuren en de kelder, vernieuwd. In de 17e-eeuwse kelder, die vanaf de straat toegankelijk was, is

de eerste stadsmuur nog aanwezig in de rechterzijmuur. De constructie bestaat uit grondbogen op poeren en opgaand werk uitgevoerd als kistwerk van tufsteen en baksteen. In de fundering van de voorgevel is nog een restant van een poer van de weergang zichtbaar. De andere weergangsbogen zijn gesloopt.

EERSTE KORENSTRAATJE 18: De Vier Heemskinderen

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Links in het café Reijnders zijn tijdens een verbouwing aan de achterzijde ter hoogte van de bar de restanten van de eerste stadsmuur gevonden. Deze stadsmuur moet hebben bestaan uit een buitenmuur met kantelen en aan de binnenzijde van de muur spaarbogen met daarop een weergang.
Na het buiten gebruik raken van de 1e stadsmuur in het midden van de 14e eeuw is er in de 15e eeuw een huis tegenaan gebouwd.

Aangezien het pand in 1896 geheel vernieuwd is weet men niet veel meer van het oude pand. Bij deze nieuwbouw is de rooilijn naar achteren gelegd. Ten behoeve van de fundering van de nieuwe voorgevel is het voorste gedeelte van de kelder toen gedempt.
Dit pand draagt de naam De Vier Heemskinderen. Let op de gevelsteen *Voermanshuis.* In 1896 was dit pand in gebruik genomen als hotel/logement.

EERSTE STRAATJE VAN BEST

EERSTE STRAATJE VAN BEST

Het openbare steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt links van Orthenstraat 7 en rechts van het Tweede Straatje van Best. Het steegje bestaat uit twee delen. Het eerste gedeelte, vanaf de Orthenstraat tot Achter de Tolbrug is het eigenlijke steegje. Het gedeelte daarna, met de naam Verlengde Straat van Best tot aan de Pastoor de Kroonstraat heeft de kenmerken van een straatje.
Het steegje liep oorspronkelijk dood op een tak van de Binnendieze, namelijk de Marktstroom.
Later stond het steegje in verbinding met het Tweede Straatje van Best. Weer later lag er een bruggetje over de Binnendieze. Halverwege het steegje ligt een mooi historisch pand.
Het steegje kent enige beeldbepalende gevelwanden. In het steegje is een overdekte luchtbrug tussen beide gevelwanden aanwezig. Het steegje is genoemd naar het voormalig, nabijgelegen Huis van Best waarvan Jan van Best eigenaar was. Deze familie was hier al in 1403 in het bezit van een stenen huis.
In 1522 werd het in het schepenprotocol *mansio* genoemd. Deze aanzienlijke stadsvilla stond merkwaardigerwijs niet aan de straatkant, maar op een achtererf van Orthenstraat 7. Van Best bezat ook grond achter de huizen in de Orthenstraat.
Het pand rechts van het steegje, Orthenstraat 7, werd genoemd De Gulden Bodem. Het achterhuis werd aangeduid als Het Steeghuis. Het was vroeger een belangrijk huis want het stond in 1596 al bekend als *hooghuys*.

Halverwege de 18e eeuw werd het erf helemaal volgebouwd met een bedrijfsruimte waarin o.a. een fabriek voor militaire kleding en uitrustingsstukken was gevestigd. In Het Steeghuis is dan een koffiebranderij ondergebracht.
In 1831 werd het pand voor 3.279 gulden verkocht aan IJzerhandel Van Miert die de begane grond als stalling voor rijtuigen gebruikte. Een blauw/grijze sluitsteen boven het grote raam (voorheen toegangspoort) in het steegje met het jaartal 1831 herinnert hier nog aan. In 1973 is Het Steeghuis ontdaan van pleisterwerk. De huidige naam luidt nu Achter ’t Glas.
Tussen het Eerste en Tweede Straatje van Best lag een pand dat De Lintmolen werd genoemd. Destijds was in dit huis een lintfabriek gevestigd. De stad kende veel van dergelijke fabrieken waar men de zogenaamde Bossche Band maakte. Deze band had landelijk een goede naam.

Als gevolg van de invoering van goedkopere band uit het buitenland (Elberfeld) raakte deze tak van industrie hier in verval. Hiervoor in de plaats kwamen ca. tien twijnderijen. In enkele gevallen werd zelfs met vijf à zes molens gewerkt. De garens die men hiervoor gebruikte, werden in de stad of directe omgeving gesponnen waardoor ongeveer 2000 spinsters hiermee hun boterham verdienden.
Midden-18e eeuw werd het achtererf tot aan de Binnendieze volgebouwd met o.a. eenkamerwoningen. Hierin woonden o.a. mensen met de volgende beroepen: kramer, mandenmaker, brandersknecht, bierdrager, kleermaker, hoedenmaker, kantwerkster, naaister, garentwijndersknecht en stoker. Een eeuw later werden de huisjes afgebroken en vervangen door fabrieken.
In 1828 kocht de graanhandelaar en molenaar Piet de Gruijter het pand De Lintmolen voor 1.800 gulden en installeerde er een rosgrutmolen om boekweit, haver en andere granen te pletten en erwten te splitten. Dit eigen fabricaat grutterswaren verkocht hij even verderop in zijn winkel aan de Hooge Steenweg. Drie generaties lang draaide deze grutterij hier op volle toeren. Er kwam een koffiebranderij bij. Pas daarna werd t.b.v. de aandrijving het (volgens overlevering) blinde paard vervangen door stoom.
Bij de bouw van een nieuwe fabriek aan de Smalle Haven in 1905 (zie gevelstenen) werd het pand verkocht aan de zusters van de Choorstraat en gesloopt. Zij lieten hier door architect Julien Dony, stadsbouwmeester en o.a. schepper van de Drakenfontein en een deel van de wijk Het Zand een lagere school bouwen. Het voorste deel werd in neorenaissancestijl uitgevoerd. Hierin werden gehuisvest een armenschool en een burgerschool. In 1974 kocht F. van Lanschot Bankiers NV dit pand.

FONTEINSTRAAT

FONTEINSTRAAT

In de Bossche schepenprotocollen kwamen we het straatje voor het eerst tegen in een omschrijving *de steeg van de Kerkstraat gaande naar de Autfoirts-brugge.* De Autfortschebrug ligt in de straat Achter het Stadhuis over de Binnendieze, hier Verwers-stroom genoemd. Ze is voor ons onzichtbaar ge-worden door de aansluitende bebouwing aan weerszijden van de straat.
Een andere aanduiding van de Fonteinstraat is *de straat gaande van die Cort Colperstraet naar die Lang Colperstraet.* Met de Korte Kolperstraat kan de huidige Kolperstraat bedoeld zijn of de huidige Krullartstraat, die aanvankelijk ook Kolperstraat genoemd werd. De Lange Kolperstraat was het eerste gedeelte van de Verwersstraat.
De naam Fonteinstraat duikt officieel op in de 19e eeuw, op de stadsplattegrond van J. B. Drossaers van 1832.
Hier is de straatnaam, zoals dat op veel plaatsen gebeurde, volgens Van Sasse van Ysselt ontstaan doordat hier in de 17e en 18e eeuw verschillende huizen in de straat een naam hadden met *fontein*. Zo stond er *De Gulden Fontein*, later genoemd *De Kleine Fontein* en weer later *De Eene Fontein.* Een ander huis heette *De Groote Fon-tein.* Aan de huizen hing een uithangbord met de betreffende fontein als huisnaam erop.
In het huis op de hoek van de Kolperstraat was in 1756 een *zwaardveger* gevestigd, dat was een wapensmid. Het huis had toen ook de toepasselijke naam *De Scherpe Weerelt.*
Recht tegenover de Verwersstraat lag het pand *De Drie Fonteinen.*
Het is dan ook niet verwonderlijk dat op dit pleintje vroeger al een fonteintje stond. Na vernieling is deze drinkwaterfontein hiervoor in de plaats gekomen. De huidige fontein is het winnende ontwerp van een in 1998 uitgeschreven wedstrijd door de Bond van Nederlandsche Architecten Kring ’s-Hertogenbosch. De fontein is vervaardigd door Joris Luchinger, student aan de Technische Universiteit in Delft en is aangeboden door de N.V. W.O.B. voor gebruik van de bewoners en bezoekers van de stad.

Om het fonteintje te laten spuiten moest men aanvankelijk met zijn twee-en zijn. Een moest met de voeten op een plaat/knop gaan staan waarna het water omhoog stoof waardoor de ander kon drinken. Dit systeem functio-neert nu niet meer waardoor er nu slechts een klein straaltje water con-stant naar boven komt.
De inspirerende tekst hierbij luidt:

Zi hadden malkander zo lief
Zi konden bi malkander niet komen
Het water was veel te diep

Dit versje gaat over twee geliefden die niet voor elkaar bestemd waren. Een diepe rivier scheidde de twee en in een poging het water over te steken, verdronk de jongen. Het meisjes koesterde de drenkeling in haar armen en benam zichzelf het leven.
Hier liep ook weer de gegraven stadsgracht vanaf de waterpoort aan het Herman Moerkerkplein naar Achter Het Stadhuis.
Hier zien we ook twee voorbeelden van een bajonetaansluiting. De naam bajonetaansluiting verwijst naar de manier waarop de bajonet (geweerdolk) op de geweerloop is bevestigd.
Hier komt zowel de Verwersstraat als de Kolperstraat haaks op deze straat uit. Hierdoor had de evt. vijand geen groot schietbereik.
De eigenaren van het pand op nummer 15 hebben, vanwege de zorgvuldige en historisch verantwoorde restau-ratie van het pand en gevel van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch in 2005 een plaquette ontvangen die links tegen de muur is bevestigd.

FONTEINSTRAAT 2: De Gulden Fortuin

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.

Geboortehuis bisschop Mgr. Ophovius

Huisnummer 2 is het geboortehuis van Michaël van Ophoven, de latere bisschop Mgr. Ophovius. Michaël van Ophoven werd geboren in 1570; op 22 januari van dat jaar werd hij in de Sint-Jan gedoopt. Dit kon worden vastgesteld omdat men vijf jaar eerder in deze kerk was begonnen met het inschrijven van de dopelingen in speciale boeken. Het Concilie van Trente had dat verplicht gesteld.
Zijn ouders waren Hendrik Peters van Ophoven en Henrica Hendriks van Ophoven. Het waren eerzame burgers die een weverij hadden en handeldreven in linnen. Het echtpaar Van Ophoven had vijf zonen en drie dochters; Michaël was de tweede zoon. Hij volgde de lessen aan de Latijnse school bij de broeders van het Gemene Leven in zijn geboortestad. Als Bosch' scholier kreeg hij er op 2 november 1583 de tonsuur (geschoren kale plek op het hoofd) van bisschop Lindanus van Roermond.
Nadat hij zijn opleiding in de stad had beëindigd vertrok hij onder begeleiding van zijn vader in 1585 naar Antwerpen. Ophovius trad in bij het Klooster van de Predikheren (dominicanen). Hij kende deze orde al omdat zij ook in zijn geboortestad een klooster bezaten. De moeder van Michaël was inmiddels overleden en omstreeks 1595 trok vader Van Ophoven met de rest van zijn gezin eveneens naar Antwerpen. Het was geen goede tijd om als handelaar in 's-Hertogenbosch te zijn; Antwerpen bood veel meer mogelijkheden.

Van Ophoven was niet de enige die in deze roerige 16e eeuw de hertogstad verliet. Telde 's-Hertogenbosch omstreeks 1500 nog zo’n twintig- à vijftwintigduizend inwoners, in 1629 waren dat er nog maar elfduizend driehonderd, de helft van een eeuw tevoren.
Het ging goed met Michaël die inmiddels (in 1593) al tot priester was gewijd en daarna in Leuven en Italië verder studeerde.
Zijn naam Ophoven werd in het Latijn: Ophovius.
Ophovius was jarenlang prior van het Predikherenklooster te Antwerpen en vertrouweling van aartshertogin Isabella, die hem voordroeg voor de Bossche zetel. Hij moest ook terug naar zijn geboortestad om de nalatenschap van zijn broer te regelen. Ophovius vertrok in februari 1623 naar ’s-Hertogenbosch.
Isabella, de aartshertogin gaf hem een netelige opdracht mee. Zij had vernomen dat Willem Adriaan van Horne, de militaire gouverneur van het stadje Heusden genegen was de zijde van de Spaanse koning te kiezen. Ophovius vertrok naar ’s-Hertogenbosch en deelde de plannen van Van Horne aan de Bossche gouverneur Van Grobbendonck mee.
Toen hij Van Horne in Heusden onder vier ogen sprak deed hij het aanbod van de aartshertogin: *als Van Horne de stad en het kasteel van Heusden zou overdragen dan kreeg hij het graafschap Hoorn; hij zou ridder in de Orde van het Gulden Vlies worden en hij kreeg een groot geldbedrag.*
Isabella was blijkbaar verkeerd geïnformeerd en Van Horne werd woedend. Ophovius werd gevangen gezet en na 1,5 maand werd hij op 2 april 1623 overgebracht naar de Gevangenpoort te ‘s-Gravenhage. Zowel de Staten-Generaal als de Staten van Holland namen deze zaak hoog op. Landverraad was een zwaar misdrijf. Het gepeupel eiste de dood van Ophovius. Isabella deed haar uiterste best om Ophovius vrij te krijgen. De Engelse koning bemiddelde zelfs in deze kwestie. Tijdens zijn 21 maanden durende gevangenschap heeft men nog geprobeerd hem het katholieke geloof te laten afzweren. Op 26 november 1624 kwam hij uiteindelijk vrij.
In 1626 was hij kandidaat om tot bisschop van zijn geboortestad 's-Hertogenbosch te worden benoemd. Er werden - zoals gebruikelijk - tal van inlichtingen over de persoon ingewonnen. Ook het Bossche stadsbestuur getuigde in een brief van 17 februari van dat jaar over de levenswijze van Michaël en zijn ouders.
Ophovius werd in 1626 bisschop gewijd in deze stad.
Zijn wapenspreuk *luce et fructu*, (met licht en vrucht), kon Ophovius daar niet voldoende waarmaken. Hij zou zich gaan inzetten voor de katholieke Reformatie als een tegenhanger van het opkomend protestantisme. Hij kreeg echter spoedig te maken met nieuwe oorlogshandelingen in de Meierij, uitlopend op het Beleg van ‘s-

Hertogenbosch. In die periode ontpopte hij zich als een man zonder vrees en een doortastend bestuurder. Hij bleef hier tot aan het moment dat de stad in 1629 werd veroverd door Frederik Hendrik. Hij speelde bij de onderhandelingen over de overgave van de stad tijdens het beleg in 1629 een belangrijke rol. Hij zette zich in voor het behoud van het katholieke geloof in zijn stad. Veel leverde dat jammer genoeg niet op. Hij ondertekende op 14 september 1629 de capitulatie van de stad, die ook voor hem ballingschap zou gaan betekenen. Alle priesters en mannelijke kloosterlingen, met uitzondering van hen die in de stad waren geboren (poorters) moesten de stad verlaten en het katholieke geloof mocht niet meer in het openbaar beleden worden. Het dagboek, dat de bisschop in de jaren 1629-1631 bijhield, bevat ook gegevens over de laatste maand van het beleg en behoort tot de kostbaarste archiefstukken van het bisdom.

Ophovius verliet de stad op 20 november 1629. Ook al was hij uit zijn geboortestad verbannen, toch bleef Ophovius de titel van bisschop van ’s-Hertogenbosch voeren. Zo weigerde hij de bisschopszetel van Brugge die hem werd aangeboden.

Hij overleed in 1637 in Lier en is begraven in de Dominicanerkerk te Antwerpen, de huidige Sint-Pauluskerk.

Het graf van Ophovius dateert uit 1637 en werd opgetrokken in marmer en Avesnes kalksteen. Het Jezuskind staat op de knieën van zijn moeder en reikt de geknielde bisschop een rozenkrans aan. Het beeld van Ophovius, bisschop van 's-Hertogenbosch en prior van de Antwerpse dominicanen, wordt toegeschreven aan Hans van Mildert. Boven op het grafmonument zit een wenende putto (mollig kinderfiguurtje) met zandloper, doodshoofd en omgekeerde toorts. Dit symboliseert dat de tijd voor iedereen maar al te snel voorbij gaat.

FONTEINSTRAAT 4: De Groote Fontein

Het pand is een gemeentelijk monument.

Vroeger stond hier een pand met de naam Den Rullenwagen. Dat pand werd in 1566 bewoond door de beruchte Floris Jansz.

In 1650 kocht Pieter van Bree, notaris en procureur in de stad, twee huizen onder één dak, namelijk De Groote Fontein en De Gulden Fortuin, met respectievelijk de huisnummers 4 en 2. Het huis op nummer 2 was het ouderlijk huis van Michaël Ophovius, de latere bisschop van de stad die daar in 1570 was geboren.

In 1694 en 1695 werden de beide huizen door de erfgenamen verkocht.

Schuilkerk Fonteinstraat 4

In de reformatietijd was hier in dit huis tijdens de eigendomsperiode van Van Bree een geheim bedehuis gevestigd. Het bedehuis zal in derhalve in gebruik zijn geweest tussen 1650 en 1694/1695.

In 1655 meldde schout Martinus Ackersdyck dat hij in dat geheime bidhuis *op den 29 meert een paepsche conventicule had gestoort ende is voor het huijs betaelt de volle peene van 300 Gulden ende aen mijn Heere den Hoogschouth gegeven sijn gerechtigheyt.*

Uit memoriaels van andere invallen blijkt dat Ackersdyck zestig gulden mag behouden voor de activiteiten.

FONTEINSTRAAT 5-7

Het smalle perceel grenst aan de achterzijde aan de oude stadsmuur. Er is al vroeg in de muur een uitgang naar het voormalige openbare binnenterrein aangebracht. Dat binnenterrein was en is via een steegje vanuit de Kolperstraat toegankelijk.

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen Kolperstraat 11/13 en 17. De deur ligt op nummer 15. Het steegje dat is afgesloten door een houten poort geeft toegang tot de achterliggende woning. Het steegje loopt dood op binnenplaatsje.

Het steegje ligt verborgen achter een deur. Het ganggedeelte is overbouwd.

Mogelijk bevond zich een kelder onder het achtergedeelte van het huis. Van de achtergevel van het oude, vermoedelijk 15e-eeuwse lagere achterhuis, is nog een klein deel aanwezig. Dit duidt erop dat ook dit pand in verband met de licht- en luchttoetreding ondieper was dan het linker buurpand.

FONTEINSTRAAT 10: De Colf

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1638 droeg het pand bovenvermelde naam.
In 1756 was in het pand een bakkerij gevestigd. Vanwege het hoge brandrisico moesten brandgevaarlijke beroepen worden uitgeoefend in hoekpanden. In het bovenlicht herinnert een gesneden kolfje hier nog aan.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand is aan de voor- en zijkant voorzien van een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw. Het pand is voorzien van moer- en kinderbinten en een balklaag. De kap heeft twee schaarspanten met balken en korbelen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

GASSELSTRAAT

GASSELSTRAAT

De straatnaam is een verbastering van Gasthuisstraat (Gasthuisstraetken). Men noemde deze straat vroeger Oude Gasthuisstraat. Dat oude gasthuis bestond sinds 1274 en stond ongeveer op de plaats van de kerk van de tegenwoordige Protestante Kerk Nederland (PKN). In 1458 werd het gasthuis verplaatst voorbij de Hinthamerstraat naar de overkant van de Binnendieze, op de plek waar het nu nog ligt als voormalig Groot Ziekengasthuis. Hiermee is dus verklaard hoe deze verbinding tussen Kerkstraat en Hinthamerstraat aan haar naam gekomen is.
In deze straat stonden ooit drie panden met de namen Hemel, Vagevuur en Hel.

Voormalig gasthuis en klooster met kapel

Groot Gasthuis

In deze straat stond hier, net buiten de 1e stadsmuur en stadspoort, op de plek waar nu de voormalige Nederlands-hervormde kerk, thans protestante kerk Nederland staat het eerste gasthuis van de stad. Het gasthuis werd al genoemd vóór het einde van de 13e eeuw (1274). Daarvoor stond het in het buurtschap de Reut, waar nu Fort Isabella ligt.
Gasselstraat is een verbastering van Gasthuisstraat. De naam van deze straat is hier van afgeleid.
Dit gasthuis stond niet alleen open voor zieken maar voor alle armen en was bestemd voor iedereen die geen onderdak had of geen geld had om in een herberg te slapen zoals pelgrims, reizigers, zwervers etc. Omdat het net buiten de stadsmuur lag konden met name vreemdelingen die na het sluiten van de stadspoorten bij de stad aankwamen en onderdak voor de nacht nodig hadden hiervan gebruikmaken.
Het accent kwam echter al gauw te liggen op het opvangen van arme, zieke mensen. Rijke mensen werden thuis verzorgd. De kerk ondersteunde dergelijke grote gasthuizen.
In 1277 vaardigde de bisschop van Luik statuten uit voor het Groot Gasthuis die deels voor de broeders en zusters van het gasthuis en deels voor de zieken waren bestemd.
Er was een goed georganiseerd dubbelconvent met oversten, een provisor en een priester. De leefregels in de statuten gingen grotendeels over de organisatie, de voorschriften over het eten en vasten, discipline en dagorde, silentium (verplichte zwijgen), bidden en biechten.
Slechts een alinea was gewijd aan de verpleging van de arme zieken, namelijk dat men de zieken, die wegens hun ernstige ziekte geen gewone spijs konden verdragen, zal geven wat ze verlangen als dit te krijgen was en dat een zieke die ernstige doktershulp nodig had zonder dit te kunnen betalen door de meesteres van het gasthuis moest worden geholpen.
Het klooster was gewijd aan de Heilige Elisabeth van Thüringen. Het zielenheil van de zieke stond dus voorop. Voordat de zieke in het gasthuis werd opgenomen moest hij eerst gebiecht hebben. Bovendien moest hij degenen die hij mogelijk kwaad had gedaan vergiffenis vragen en zo mogelijk genoegdoening schenken. Ook de financiële kant werd hierbij niet vergeten. Hij moest namelijk zijn bezittingen onder getuigen aan het gasthuis in bewaring geven. Als hij beter werd dan kreeg hij het terug. Indien hij echter overleed, zonder testament achter te laten dan verviel zijn bezit aan het gasthuis. Indien er wel een testament was dan moesten de kosten eerst worden verrekend.
Het gasthuis omvatte onder meer een klein klooster, twee ziekenzalen, een kleine kapel, enige woonhuizen waaronder cameren, twee stenen huizen, het huis De Beyart, een keuken, een brouwhuis met bakhuis en een varkenshok.
Een andere bron vermeldt dat aan het gasthuis een mannen- en een vrouwenklooster waren verbonden. De twee kloostergemeenschappen leefden strikt gescheiden van elkaar. Beide kloosters hadden een afzonderlijke refter, slaapzaal en werkruimten.
Er was een gezamenlijke kapel die op de hoek van de Gasselstraat en de Hinthamerstraat stond.
Het gasthuis was via een poort vanuit de Hinthamerstraat toegankelijk.
In 1376 werd door de bisschop van Luik het aantal nonnen beperkt tot zeven, die de regel van Sint-Augustinus volgden, en het broederconvent werd opgeheven. Een lekenbroeder zou de zusters voortaan bijstaan als hulpkracht voor de mannelijke patiënten.
In 1458 verhief de kapitteldeken van de Sint-Jan de kapel van het gasthuis krachtens pauselijke bul van 1456 tot een parochiekerk. In 1470 werd dit gasthuis, na toestemming van de paus verplaatst naar een locatie, hier iets verderop in het verlengde van deze straat (Gasthuisstraat). Op het einde van de Gasthuisstraat ligt de

toenmalige toegangspoort naar het voormalige gasthuis, later genoemd Groot Ziekengasthuis, thans Jeroen Bosch Ziekenhuis.
Nadat het gasthuis was verplaatst kwam de kerk in het bezit van de Broederschap van de Heilige Sint-Anna. De kapel bleef nog in functie totdat in 1487 met de bouw van de kapel aldaar werd aangevangen.

Sint-Annakapel

In 1523 is op de plaats van de oude kapel een nieuwe Sint-Annakapel gebouwd die met een poort vanuit de Hinthamerstraat en vanuit de Sint Annaplaats toegankelijk was.
Het hoge, kleine kerkgebouw had een dakruiter. Onder de kapel bevond zich een kelder. Zij bezat twee altaren en een groot orgel. Er stonden acht kleine huisjes tegenaan. Deze waren, evenals de andere gebouwen op het voormalige gasthuisterrein, in particulier bezit. Eén van deze huizen bezat in 1522 een houten gevel waarvan expliciet vermeld werd dat deze voordien van steen was.

Gasthuizen algemeen

Vanaf de 14e eeuw ontstond in de stad overigens nog een heel ander type gasthuis. Deze liefdadigheidsinstellingen, die meestal via een testament werden gesticht (legaat) waren veel kleiner en minder vermogend dan het Groot Gasthuis. Zij stelden hun voorzieningen voor een beperkte groep armen open. Kost en inwoning werden veelal beperkt tot nette armen en familieleden van de stichter. Zo was er een gasthuis dat alleen open stond voor godvruchtige vrouwen van een eerbare conversatie en een goede levenswandel. Soms werd ook bij testament geëist dat men dagelijks naar de kerk moest of geen alcohol mocht drinken. De stichters hadden, als weldoeners ook de behoefte om hun naam te laten voortleven tot ver na hun dood. De gasthuizen droegen daarom ook de naam van de stichters. De stad heeft 33 van dergelijke gasthuizen gekend.
Begin 19e eeuw verbood Lodewijk Napoleon Bonaparte deze gasthuisjes die in feite discriminerend waren.
Zij werden in 1811, met andere liefdadigheidsinstellingen samengevoegd onder één bestuur van de *Commission des Hospices.* In 1815 nam het *College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen* de plaats in van deze Franse commissie.

GASSELSTRAAT 8

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met winkelpui en twee vierruits schuiframen en een brede middenstijl op de verdieping. De kap met nok ligt evenwijdig aan de straat en heeft een dakkapel aan straatzijde. Het heeft verder enkelvoudige balklagen. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

GASSELSTRAAT NAAST NR. 14: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en is afgesloten door een opengewerkt ijzeren hekwerk. Het steegje werd vroeger enige tijd aangeduid als: *het gangsken, daar men naar de kerck gaet van Pater Geenen.* Pater Geenen bediende de schuilkerk die achter in het steegje lag van 1691 tot zijn dood in 1716.
Het pand naast het steegje heette vroeger De Hooge Kamere.
In de Gasselstraat stonden drie huizen met de toepasselijke namen De Hel, Het Vagevuur en De Hemel.
Het hek waarmee het steegje is afgesloten is ontworpen door Bart van Hoogen en Tinneke Reybroek. Met dit ontwerp wonnen zij in 1999 de B.N.A. Publieksprijs Kring ’s-Hertogenbosch. Het hekwerk bij het steegje Achter den Engelschen Pispot kent een gelijksoortig ontwerp.

Schuilkerk Sint-Anna

Achter in dit steegje lag een bedehuis of schuilkerk dat werd bediend door de dominicanen/predikheren. Het schuilkerkje was gewijd aan de Heilige Anna, moeder van Maria. Het werd ook wel genoemd Kerk in de Kerkstraat.
Wanneer het schuilkerkje in gebruik is genomen is niet duidelijk. In 1653 werd in ieder geval al melding gemaakt van de eerste pater dominicaan die dit kerkje bediende.
De paters die deze schuilkerk bedienden waren straatarm. Toch wisten zij in de loop van de tijd zoveel geld bij elkaar te krijgen dat de bidplaats in 1775 met toestemming van de Staten met twintig voet vergroot mocht worden. Deze kerk werd toen overigens al vijf jaar niet meer door kloosterlingen verzorgd maar door seculiere

priesters. In 1770 stierf de laatste predikheer die in kerkje dienst deed en kwam er een einde aan de missie van de dominicanen in de stad.
Eind 17e eeuw bediende priester Wassenbergh de achtergelegen schuilkerk. Gerardus (van) Wassenbergh was pestpater. Hij offerde zich op om zieken bij te staan. Hij liep gewoon rond in zijn habijt maar als speciaal teken droeg hij een rode stok waarop een kruis stond. Op het moment dat de pest zich in de stad openbaarde werd er een beroep gedaan op kloosterlingen. Meestal boden leden van de bedelorden, franciscanen en dominicanen zich aan, om de patiënten bij te staan. Jezuïeten stonden er ook om bekend. Een *pestmeester*, aangesteld door de stadsregering kostte per jaar 550 gulden en als er in een bepaald jaar geen pest heerste, kreeg hij toch nog 350 gulden. Daar kwam nog bij de *pestwijze vrouw,* die 150 gulden per jaar verdiende (*ende gheen pest wesende 75 gulden).* Als pestpater was Wassenbergh bijzonder geliefd in de stad. Maar de hoogschout haatte hem omdat Wassenbergh hem niets betaalde (steekpenningen). Wellicht maakt hij gebruik van zijn populariteit maar waarschijnlijk was het omdat hij als kapucijn niet over geld beschikte. In mei 1680 was er een kerkelijke plechtigheid die door Wassenbergh werd geleid. De dochter van een Franse officier van het garnizoen zou *het kleed der kwezels aannemen,* volgens de Derde Regel van de Norbertinessen. In de kerk waren daarom veel Franse officieren aanwezig. De schout viel de kerk binnen maar werd door de aanwezige officieren en burgers weer naar buiten gedreven en de dienst ging gewoon verder. De schout zwoer wraak, gesteund door de Hervormde Kerkenraad die niets van de *paapse stoutigheden* wilde weten. De Staten-Generaal werd aangeschreven en de schout kreeg de opdracht Wassenbergh gevangen te nemen. Bovendien moest hij de opstandige burgers beboeten en de Franse officieren zouden voor de krijgsraad moeten verschijnen. Het kerkgebouw werd in beslag genomen. De pestpater was inmiddels de stad ontvlucht en kwam niet meer terug. Hij werd volgevrij verklaard. De schuilkerk werd gesloten van 1681 tot 1684 maar mocht daarna weer wel worden gebruikt.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 17 meter, breed 8,5 meter en een tweede deel met een lengte van 7 meter en 10 meter breed.
In 1811 moest deze kerk van Napoleon I Bonaparte worden gesloten. De toenmalige rector bleef hier echter in het geheim werken totdat hij, na de verdrijving van de Fransen in 1814 het rectoraat van de Sint-Jan mocht overnemen. Het schuilkerkje is in 1970 pas afgebroken.
Dit steegje werd gebruikt als één van de drie vluchtroutes van de schuilkerk die hier tussen de Kerkstraat, Hinthamerstraat en Gasselstraat stond.
De overige vluchtmogelijkheden waren: Achter den Engelschen Pispot en het vervallen steegje Achter de Vergulde Ploeg of Achter de Vergulde Rijder, tussen Hinthamerstraat 49 en 51. Deze doorgang is nog aanwezig achter een blinde deur in de voorgevel van nummer 49.

GASSELSTRAAT 14: Winkelpui

Dit is de winkel van Wellens: *Staalwaren en Slijperij*, bouwjaar eind vorige eeuw (1985). De architect Marius van de Wildenberg heeft aan deze winkelpui een bijzondere uitstraling gegeven die verwijst naar de nering in de winkel. In de etalage zien we het lemmet van een mes en in de deur een guillotine.

GASSELSTRAAT 28

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het werd omstreeks 1912 gebouwd in de **UM 1800**-stijl.
Hier was vroeger een filiaal van de Nederlandse Bank gevestigd. Toen de criminaliteit en daarmee ook de kans op overvallen toenam kwamen er voor en in de bank gewapende bewakers.
Als bijvoorbeeld het leger geld kwam halen dan werden zij begeleid door bewapende leden van de marechaussee. De straat werd hierbij afgezet. Een beeld dat we eigenlijk meer kennen van het buitenland zoals Italië.
In deze voormalige bank heeft nu een modehuis haar intrek genomen.
Vanwege de zorgvuldigheid die bij de verbouwing in acht is genomen, waardoor het authentieke karakter gehandhaafd bleef, heeft dit pand in 2004 een plaquette gekregen die onthuld is door de werkgroep Het Kleine Monument van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch.

GASTHUISPOORT

GASTHUISPOORT

Dit straatje leidde in de middeleeuwen naar twee gasthuisjes, het Schilders- en het Sint-Maartensgasthuis.
Boven de deur voor de ramen van het Johan Schildersgasthuis zijn beelden die verwijzen naar de bedevaartsplaats Santiago de Compostela. De twee beeldjes aan de rechterkant stellen een huis op een paal voor waar overspelige vrouwen in werden opgesloten.

Gasthuizen algemeen

De zorg en aandacht voor zieken, armen en ouderen zijn tegenwoordig onlosmakelijk verbonden aan onze maatschappij. Naast goed uitgeruste bejaarden- en verzorgingshuizen zijn er ook de nodige sociaal-maatschappelijke instellingen. Via verzekeringen en goede sociale voorzieningen wordt de hulp aan deze groepen gegarandeerd. De hulp die vroeger was gebaseerd op barmhartigheid is nu een recht geworden.
Dat lag heel anders bij het grote aantal liefdadigheidsinstellingen, die vanaf de 14e eeuw in de stad gesticht werden. De welvaart van de jonge stad trok behoeftigen van buiten aan. De jonge burgerijen wisten zich erfgenaam van een traditie die zo oud was als het christendom zelf. Zij hadden er kennis mee gemaakt toen zij zelf nog op het platteland woonden en zij deden toen wat zij kloosters, abdijen, kapittels en de eigen parochie hadden zien doen, ze boden de vreemdeling onderdak en bouwden hiervoor een gasthuis. Zo’n gasthuis hoorde destijds bij de standaarduitrusting van een jonge middeleeuwse stad. In eerste instantie ging het om een onderkomen voor een kortstondig verblijf van een of twee nachten, uitsluitend voor passanten, die er ter liefde Gods een maaltijd kregen, een deken en een vuur om zich te warmen. Deze *varende luyden* waren een gemêleerd gezelschap. Sommigen van hen hadden een doel voor ogen, de pelgrim die uit devotie, of uit penitentie, of als gerechtelijke straf op weg was naar een bedevaartsoord, maar je had er ook de kleine koopman met zijn mars (marskramer), of zijn gefortuneerde broer die zaken deed op de jaarmarkt. Verder zagen we de dagloner die als seizoenwerker op weg was naar een nieuwe meester. Er waren echter ook veel mensen zonder doel, op weg naar nergens, zwervers, beroepsbedelaars, dikwijls nog invalide, verbannen criminelen, avonturiers en afgedankte krijgslieden. En voor allen was er, zonder aanziens des persoons plaats in het nachtasiel, de *baaierd* van het gasthuis.
Op deze wijze kwam ook het eerste gasthuis in de stad tot stand.
Aanvankelijk lag dit Groot Gasthuis, dat in 1274 al in de stukken voorkwam op de plaats waar nu de kerk van de Protestante Kerk Nederland (PKN) staat. Dat was net buiten de 1e stadsmuur in de Gasselstraat (voorheen Gasthuisstraetken en Gastelstraat). Die ligging daar kwam niet alleen vanwege de veiligheid maar het gaf ook aan dat iedereen van buiten de stad welkom was. Het *gasthuys in tSchertogenbosch* werd *vander goedelude elmisse* (aalmoezen) gesticht. Vermoedelijk was het gasthuis in 1274 al een erkende instelling in de stad. Naar alle waarschijnlijkheid zal het omstreeks het midden van de 13e eeuw zijn opgericht. Na de eerste stadsuitbreiding is dit gasthuis verplaatst naar de huidige Gasthuisstraat.
De stad stond bekend om zijn christelijke barmhartigheid.
Langzamerhand werden er in de stad zelf, vooral in de 14e en 15e eeuw gasthuizen gebouwd om (arme) zieken en bejaarden onder te brengen.
Op een gegeven moment waren er zelfs 33 gasthuizen in de stad, meer dan in enige andere stad in de Lage Landen. Relatief veel gasthuisjes stonden in de achterafstraatjes, zoals achter in de Hinthamerstraat (9). Niet zo vreemd overigens want in de *armenstraten* zaten natuurlijk ook veel arme bejaarden. De gasthuisjes waren niet zo groot, gemiddeld nog geen 10 personen.
De bewoners waren hier verzekerd van kost en inwoning en kregen soms ook een kleine financiële bijdrage.
Deze particuliere, kleinschalige gasthuizen werden bij testament gesticht waarbij welgestelde Bosschenaren via een legaat geld, landerijen en goederen achter lieten om liefdadigheidsinstellingen op te richten of in stand te houden. Tot meerdere eer en glorie van God maar ook van zichzelf. Zo’n daad van barmhartigheid werd min of meer gezien als een garantie voor een plaatsje in de hemel. Hun naam bleef dan ook ver na hun dood nog voortleven. Veelal was dan ook door de stichter bepaald dat men dagelijks moest bidden voor de zielenheil van de overledene.
In de statuten werden de voorwaarden van toelating bepaald, het huishoudelijk bestuur geregeld en voor de administratie gezorgd. Rentmeesters of provisoren bestuurden meestal deze gasthuizen. Er werden bij testament ook allerlei beperkende bepalingen opgenomen. Zo waren de particuliere voorzieningen alleen bestemd voor niet bedelende arme Bossche poorters en meestal behorend tot de familie van de stichter. Deze beperking ontstond vanwege de sterke toename van armen van buitenaf. Men moest zich ook netjes en vroom ge-

dragen, het ware geloof hebben of bijvoorbeeld geen sterke drank drinken. Op dronkenschap stond huisarrest. Heel specifiek werd bijvoorbeeld een gasthuis gesticht voor godvruchtige vrouwen van een eerbare conversatie en een goede levenswandel. Dikwijls moest men weduwe of maagd zijn en niet in staat zijn zelf de kost te verdienen. Verder moest men bijvoorbeeld ’s zomers om 21.00 uur binnen zijn. In de winter was dat zelfs 20.00 uur. Bij slecht gedrag werd maar één keer gewaarschuwd. Bij herhaling werd men uit het gasthuis verwijderd.
In de statuten van een gasthuis stond dat op Vastenavond/Aswoensdag, 22 sterk gezouten haringen per persoon moesten worden uitgedeeld. En tijdens de Bossche kermis kregen de bewoners vijf dagen aan een stuk een grote kan bier per persoon per dag.
Soms gold er ook een leeftijdsgrens die overigens niet van toepassing was op mensen met ernstige gebreken.
Begin 19e eeuw verbood Lodewijk Napoleon Bonaparte deze gasthuisjes die in feite discriminerend waren
Zij werden in 1811, met andere liefdadigheidsinstellingen samengevoegd onder één bestuur van de *Commission des Hospices.* In 1815 nam het *College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen* de plaats in van deze Franse commissie

Het Johan Schildersgasthuis

Op 22 augustus 1500 bestemde Jan Schilder, raad van de gemeente ’s-Hertogenbosch, twee huisjes met gronden, plaatsen en erven voor bewoning door acht vrouwen die ook weduwe of maagd moesten zijn. Bovendien moesten zij tot de familie Schilder behoren, vier van vaders- en vier van moederszijde. Zij moesten tevens dagelijks de Heilige Mis bijwonen tot zielenrust van de stichter. Haar goederen waaronder ook de eventuele toekomstige vervielen aan het gasthuis. Uit de reglementen maken we nog het volgende op: op Vastenavond/Aswoensdag kregen de bewoners 22 zoute haringen die heel sterk moesten worden gezouten om ze te conserveren en tijdens de kermis ontvingen zij drie tot vier liter bier.

Sint-Maartensgasthuis

Het andere gasthuisje, in 1682 gesticht door Coenraad van Boxtel Dirkszoon, was bestemd voor drie oude mannen én een dienstbode. Dit gasthuis bestond uit drie huizen die de helft vormde van een oude oliemolen, Sint-Maarten genoemd.

GASTHUISSTRAAT

GASTHUISSTRAAT

De naam van deze straat verwijst naar, enerzijds de oude locatie van het gasthuis dat net buiten de 1e stadsmuur in de Gasselstraat lag en anderzijds de latere situatie waarbij het gasthuis was verplaatst naar de plek achter de toegangspoort aan het einde van de straat.
De Gasselstraat verbindt de Kerkstraat met de Hinthamerstraat. De naam Gasselstraat is een verbastering van Gasthuisstraat. De Gasselstraat heeft ooit Oude Gasthuisstraat geheten. Het verlengde van de Gasselstraat, hier aan de overzijde van de Hinthamerstraat, heet nog steeds Gasthuisstraat. De straat werd ter onderscheiding van de Oude Gasthuisstraat ook wel Nieuwe Gasthuisstraat genoemd. Aan het einde van de Gasthuisstraat bevindt zich de vroegere hoofdpoort, die van 1661 tot 1932 de toegang vormde tot de terreinen van het Groot Ziekengasthuis (GZG). Hier valt ook goed waar te nemen dat deze straat afloopt richting Binnendieze. De Hinthamerstraat werd destijds aangelegd op een hogere zanddonk.

GASTHUISSTRAAT: BINNENDIEZE, De Groote Stroom

Via de trap komen we uit bij de oudste stadsgracht (De Groote Stroom). Aanvankelijk lag hier een van de vele houten watertrappen om de Binnendieze te kunnen bereiken ingeval er bluswater nodig was om een brand te blussen. De watertrap deed ook dienst als peilschaal. Als het veel geregend had en het water steeg dan zei men tegen elkaar *het water stond vanmorgen drie trappen hoger.*
Dit water is afkomstig van de Dommel die aan de zuidzijde bij de Groote Hekel de stad binnen komt. Vroeger werd dit water ook via de inmiddels gedempte tak Doode Stroom gevoed door de Aa aan de westelijke zijde van de stad. Deze tak vormde met de stadsmuur de verdediging van de eerste ommuurde stad. Na de stadsuitbreiding in de 14e eeuw (2e stadsmuur) kwam deze stroom geheel binnen de stadsmuren te liggen en is men, zoals hier over de Binnendieze heen gaan bouwen.

GASTHUISSTRAAT: Gasthuisbrug

Bij de aankoop van de benodigde percelen voor het gasthuis was het recht van een overbrugging over de Groote Stroom opgenomen. Dit recht was al in 1423 door de hertog van Brabant aan Jan van Berckel, de vader van de verkoper Nycolaas van Berckel, verleend. Jan van Berckel en zijn broer Goessen van Berckel hadden samen in 1418 het Hof van Brabant, met bijbehorende erven, gekocht van Johanna van Brabant. De voorloper van de huidige brug, gelegen aan het einde van de huidige Gasthuisstraat, dateert dus al uit het begin van de 15e eeuw.
Deze brug is aangelegd om het Groot Gasthuis dat oorspronkelijk in de Gasselstraat stond en in het midden van de 15e eeuw (1470) hierheen werd verplaatst, bereikbaar te maken. De brug dateert in zijn huidige vorm uit 1749. In 1990/1991 is de brug gerestaureerd. Met de rug naar de poort toe ziet men rechts aan de buitenkant boven het water twee, nog nauwelijks te lezen gedenkstenen met de inscriptie:

Willem Sone Versvelt
regent van het Groot Gasthuys
heeft den 3 aug 1749
aen deesen boog
den Eersten steen gelegd
oud vier jaaren.

GASTHUISSTRAAT 6

In het kleine pand Gasthuisstraat 6 is eind 2007 bouwhistorisch onderzoek gedaan.
Hier is, achter de 19e-eeuwse voorgevel, een aantal zeer interessante bouwsporen aangetroffen.
Bij de bouw van dit pand in 1512 (nauwkeurige datering op basis van jaarringenonderzoek) is gebruik gemaakt van de oude zijmuur van Gasthuisstraat 8 (vermoedelijk 15e eeuws metselwerk). Van de 16e-eeuwse eiken draagconstructie is op de verdieping en de zolder het grootste deel nog aanwezig. Op de verdieping is, onder de moerbalk, een compleet korbeelstel (zie linker afbeelding hieronder), met muurstijl, peerkraalsleutelstuk en korbeel, bewaard gebleven. En op de zolder treffen we een juk aan, met twee kromstijlen, korbelen en een dekbalk (zie rechter afbeelding hieronder).
Aan de zijde van de voorgevel steekt de dekbalk 56 cm over. De kromstijl en het korbeel zijn naar binnen verplaatst toen de huidige voorgevel werd aangebracht. Met behulp van de pengaten aan de onderkant en de toognagelgaten aan de zijkant van de dekbalk, valt de voormalige situatie nog te reconstrueren.

In combinatie met de bouwsporen op de verdieping wijst dit alles op een historische situatie waarbij het pand vermoedelijk een houten gevel heeft gehad. Bij de verbouwing in 2007/2008 bleef de eikenhouten draagconstructie gehandhaafd.

GASTHUISSTRAAT 9: Godshuizen

In het pand op nummer 9, was het voormalige, in 1903 gebouwde Centraal Kantoor van het Bestuur der Godshuizen gehuisvest. Hier stuurden de regenten van de Godshuizen de gezondheidszorg aan. Daarvoor, van 1811 tot 1903 hadden de regenten van de Godshuizen hun vergaderruimte in het pand boven de Binnendieze waar nu de Rederijkerskamer Moyses Bosch is gehuisvest. Na de opheffing van de gasthuizen op last van Napoleon I Bonaparte werd, mede op initiatief van de regenten van het Heilige Geefhuis in 1815 ook een aantal belangrijke, niet kerkelijke instellingen voor zieken- en armoedeverzorging ondergebracht bij het *College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen.*

Daarvoor waren de gasthuizen in 1811 al samengevoegd onder één Frans bestuur van de *Commission des Hospices.*
Vanaf 1880 maakt het Groot Ziekengasthuis deel uit van de Godshuizen, een overkoepelend orgaan voor de verschillende katholieke zorginstellingen in ’s-Hertogenbosch.
Aanwezig is een gevelsteen met de tekst Bestuur der Godshuizen anno 1903. Boven de deur zit een kinderkopje. Hendrik van der Geld was de maker van dit beeldhouwwerk.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand, gebouwd in 1903 bestaat uit twee losse huizen onder met blauwe Hollandse en muldenpannen gedekte zadeldaken en een dwars hierachter staand achterhuis onder met een leien gedekt mansardedak. Het linkerpand dat met de linkerzijgevel op de muur van de Binnendieze staat, bestaat uit een begane grond, ver-

dieping en zolder met borstwering. De vloeren en balklagen zijn van beton. De kap is door stucwerkbespanning aan het gezicht onttrokken.
De voorgevel is in het 1e kwart van de 20e eeuw in een **neorenaissance**stijl uitgevoerd. Het is een trapgevel van schoon metselwerk met op de begane grond een poort met twee ramen ernaast, op de verdieping drie schuiframen met achtruiters en een modern raam in de top.
De trappen waaronder een klimmend boogfries zit, zijn met natuurstenen dekplaten afgedekt.
De zijgevel van schoon metselwerk heeft op de begane grond en op de verdieping drie ramen.
Het rechter pand bestaat uit kleine kelder, begane grond, verdieping en zolder.
De kelder, die zich in het tussengedeelte van het pand bevindt heeft een moderne zoldering met stalen binten en troggewelfjes ertussen.
De begane grond heeft een gang met zwart marmeren vloertegels en wandtegels en een trappenhuis met lichtkoker. Naast de gang ligt een voor- en achterkamer met stucwerk plafond en betimmering om de ramen en een keuken. De balklagen zijn enkelvoudig. De kap heeft grenen gordingen spanten.
De ingangspartij heeft een natuurstenen omlijsting en timpaan met een gebeeldhouwd engelenkopje en vruchtentakken en een eikenhouten deur met smeedijzeren roosterwerk.
Naast de deur zien we twee ramen met ontlastingsbogen van rode baksteen en een natuurstenen sluitsteen erboven. In de boogvelden zit siermetselwerk van rode en gele steen.
Op de verdieping zitten drie ramen met ontlastingsbogen en in de top een rondboogfries waarin opgenomen een zoldervenster. In de top zit verder een hijsluik.
De gevel heeft bakstenen en natuurstenen banden. De trappen waarvan de onderste en de bovenste voorzien zijn van een overhoekse pinakel, zijn afgedekt door natuurstenen platen.
Het achterhuis bestaat uit begane grond (8 x 6 meter) verdieping en zolder. De kap heeft grenenhouten spanten uit het 1e kwart van de 20e eeuw.
De zaal op de begane grond heeft een fraai **neorenaissance** interieur met schouwbetimmeringen, parketvloeren, beschilderde moer- en kinderbinten en goudleerbehang, alles uit 1903.

GASTHUISSTRAAT 14-18

Het pand is een rijksmonument.
Dit deftige woonhuis dateert uit omstreeks 1850. Het heeft een middenrisaliet met geblokte hoekpilasters en een door kroonlijst op consoles versierd bovenvenster. De gevel is gepleisterd en heeft een hardstenen cordonlijst.

GASTHUISSTRAAT: Groot Ziekengasthuis

Op het einde van de Gasthuisstraat ligt de vroegere toegangspoort naar het Groot Gasthuis, later genoemd Groot Ziekengasthuis en thans Jeroen Bosch Ziekenhuis. In de beginfase werd het ook genoemd het Gasthuis Onzer Lieve vrouw.
Vanaf het ontstaan van het ziekenhuis op deze plek tot aan 1932, was dit de toegang tot het ziekenhuis. In 1932 was de nieuwbouw aan de Nieuwstraat klaar waardoor daar voortaan de ingang kwam te liggen. Aanvankelijk lag het Groot Gasthuis, dat in 1274 al in de stukken voorkwam op de plaats waar nu de kerk van de Protestante Kerk Nederland (PKN) staat. Dat was net buiten de 1e stadsmuur in de Gasselstraat (voorheen Gasthuisstraetken en Gastelstraat). Die ligging daar kwam niet alleen vanwege de veiligheid maar het gaf ook aan dat iedereen van buiten de stad welkom was. Het *gasthuys in tSchertogenbosch* werd *vander goedelude elmisse* (aalmoezen) gesticht. Vermoedelijk was het gasthuis in 1274 al een erkende instelling in de stad. Naar alle waarschijnlijkheid zal het omstreeks het midden van de 13e eeuw zijn opgericht.
Je hoefde geen inwoner (poorter) van de stad zijn. Omdat het in die tijd het enige gasthuis was in de stad, mocht het niemand van opname uitsluiten. Het gasthuis gaf in die tijd een onderdak aan zwervers, reizigers zonder veel geld, zieken, bejaarden, invaliden, bedevaartgangers en gasten die te laat kwamen en de poort gesloten vonden.
Het accent kwam echter al gauw te liggen op het opvangen van arme, zieke mensen. Rijke mensen werden thuis verzorgd. De kerk ondersteunde dergelijke grote gasthuizen. In 1277 vaardigde de bisschop van Luik sta-

tuten uit voor het Groot Gasthuis die deels voor de broeders en zusters van het gasthuis en deels voor de zieken waren bestemd. Het zielenheil van de zieke stond hierbij voorop.
Op het Reinier de Graafgasthuis in Delft na, is het Groot Ziekengasthuis het oudste nog bestaande ziekenhuis van Nederland.
Volgens een document uit 1540 werkte het gasthuis voor *alle arme, crance, miserabele personen soo mans ende vrouw, die op de straeten niet gegaen konnen.*
Voordat de zieke in het gasthuis werd opgenomen moest hij eerst gebiecht hebben. Bovendien moest hij degenen die hij mogelijk kwaad had gedaan vergiffenis vragen en zo mogelijk genoegdoening schenken. Ook de financiële kant werd hierbij niet vergeten. Hij moest namelijk zijn bezittingen onder getuigen aan het gasthuis in bewaring geven. Als hij beter werd dan kreeg hij het terug. Indien hij echter overleed, zonder testament achter te laten dan verviel zijn bezit aan het gasthuis. Indien er wel een testament was dan moesten de kosten eerst worden verrekend.
Op de eerste plek was er geen ruimte om uit te breiden. Vandaar dat men in de 15e eeuw (1458) na toestemming van de paus aan de overzijde van de Binnendieze hier aan de Groote Stroom dit complex liet bouwen. Hiervoor werden vijftien percelen aangekocht. Het gasthuis vormde toen zelfs een afzonderlijke parochie. Via de naamgeving Gasselstraat en Gasthuisstraat is de oude én nieuwe situatie bewaard gebleven.
Op de oude plek werd het kerkhof geruimd maar de kapel moest op bevel van paus Calixtus III, eigenlijk Alonso de Borja behouden blijven. Deze kapel kwam in handen van het Broederschap van de Heilige Anna. Het broederschap kreeg ook de aangrenzende panden in bezit. In 1523 werd de kapel afgebroken en vervangen door de Annakapel.
Het ziekenhuis kon in zijn eigen behoeften voorzien. Het had een eigen bakkerij, bierbrouwerij, moestuin maar ook kleding en meubilair werden in eigen beheer gemaakt. Zij bezat in de Meierij ook diverse hoeven of erfcijnzen en –pachters.
Vanaf 1681 tot 1910 (andere bron: 1603 tot 1922) deed een deel van het ziekenhuis ook dienst als militair hospitaal.
Tot in het begin van de 20e eeuw bleef het Groot Ziekengasthuis nagenoeg intact.
Vooral dankzij de geneesheer-directeur A. van Moorsel kreeg de vernieuwing van de ziekenhuiszorg eind 19e en begin 20e eeuw gestalte in nieuwbouw die nu nog grotendeels overeind staat. Vanaf die tijd onderging het complex voortdurend veranderingen met onder andere *moderne gebouwen* zoals een nieuw ziekenhuis (stervormig gebouw), een zusterhuis met kapel en een paviljoen voor patiënten die leden aan besmettelijke ziekten.
In 1974 werd het nieuwe grote ziekenhuis aan de Zuid-Willemsvaart gebouwd. Gebleven zijn de oude regentenkamer uit de 16e eeuw, (de *Blauwe Kamer* boven de overkluizing van de Binnendieze bij het Herman Moerkerkplein), de apotheek uit de 18e en 19e eeuw en de 17e-eeuwse hardstenen toegangspoort (1661). De apotheek was tot 1980 in gebruik.
Begin 2011 zal het ziekenhuis, vanwege ruimte- en parkeerproblemen worden verplaatst naar een locatie aan de rand van de stad, nabij de locatie Willem Alexander. De oudste gedeelten van het ziekenhuis zullen worden opgenomen in het voorgenomen ontwerp voor de nieuwbouw. De relatieve nieuwbouw zal echter worden afgebroken.

Het middeleeuwse gasthuis

Links van de gasthuispoort lag de apotheek – die nu nog bestaat maar niet meer als zodanig in gebruik is – met ernaast een rij destijds afgebroken dienstgebouwen en het over de Binnendieze hangende gebouw met de regentenkamer. Daartegenover bevond zich het eigenlijke gasthuis dat in de oorspronkelijk toestand twee zalen telde: voor beide geslachten één. Daarnaast, ongeveer tegenover de poort, de kapel. *Een fraay kerxcken* schreef de 17e-eeuwse geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven. Maar na 1629 kwam ook de kapel in gebruik als ziekenzaal. Loodrecht hierachter lag een volgende ziekenafdeling, het zogenaamde Spaanse huis. De open ruimte achter het gasthuis deed dienst als boerderij met moestuin, wijn- en boomgaard. Helemaal achterin lag het pesthuis dat in de 19e eeuw alleen tijdens cholera-epidemieën in gebruik was.
In het begin van de 20e eeuw (na 1907) zijn nagenoeg alle middeleeuwse gebouwen, met uitzondering van de regentenkamer afgebroken.

Sint-Maartensgasthuis

Hier stond vroeger nog een gasthuis, namelijk het Sint-Maartensgasthuis dat in 1684 was gesticht door Coenraad van Boxtel en het was bestemd voor drie oude mannen en een dienstbode.
Dit gasthuis bestond uit drie huizen die de helft vormde van een oude oliemolen, Sint-Maarten genoemd.

Medische verzorging

De nadruk van het middeleeuwse gasthuis lag op de verzorging van de armen en de zieken, niet op het genezen. Als de zieke eigenlijk doktershulp nodig had maar geen geld had om deze te betalen dan moesten de meesters van het gasthuis doen wat zij konden voor de genezing, wel echter tegen een *billijke* vergoeding.
De welgestelde burgerij dacht er toen niet over zich op te laten nemen in het ziekenhuis. Zij kozen voor particuliere verpleging. Te begrijpen, want wie vandaag de plattegrond van de gebouwen en hun beschrijving van het Groot Ziekengasthuis rond 1880 ziet, wenst die ziekenzorg niemand toe.
Er was destijds meer aandacht voor verzorging en verpleging dan voor genezing. De geneeskunde was een menging van “wetenschap” (piskijker) en magie. Voor elke ziekte was er wel een heilige bij wie je hulp kon inroepen. In de gelovige middeleeuwen kwam het op de eerste plaats aan op reiniging en redding van de ziel. Pas veel later komen de chirurgijn voor zweren en breuken, een dokter voor interne ziekten en een apotheek in beeld.
In de middeleeuwen was het belangrijk dat er evenwicht was tussen de vier lichaamsvloeistoffen: bloed - slijm - gele gal - zwarte gal (zwartgalligheid). In 1780 kwam er een ziekenhuisapotheek.
Bij het **GZG** lag de nadruk op de verpleging van minvermogenden. Dat liep via het armenbestuur, die loodjes verstrekte als bewijs dat men armlastig was. Als de persoon in kwestie was overleden moesten de nabestaanden het loodje inleveren. Hier komt het spreekwoord *het loodje leggen* vandaan.
In eerste instantie was de verzorging in handen van gasthuiszusters (nonnen). In 1629 werden de zusters vervangen door lekenpersoneel.
Met de medische zorg was het vroeger slecht gesteld. De aan de universiteit opgeleide *doctores medicinae* waren zeer geleerde heren die heel indrukwekkend in het Latijn de diagnose stelden en kruiden, zalfjes of drankjes voorschreven. Maar van de praktijk hadden zij weinig kaas gegeten. Tot het eigenlijke bind-, zet-, of snijwerk wensten zij zich niet te verlagen. Dat was de taak van de chirurgijns, niet te verwarren met de chirurgische specialisten van onze tijd. Integendeel, de chirurgijns waren van een lagere orde dan de *doctores*, die zich voor hun kennis wel stevig lieten betalen. In het *Groot* zag je de *doctor medicinae* niet zo veel. Daarvoor was hij dus veel te duur. Wel de chirurgijn natuurlijk, de man van de praktijk, die behalve heelmeester ook *barbier of baardscheerder* was. Hij behandelde en verzorgde alle soorten wonden, zette gebroken ledematen of amputeerde ze, trok tanden en kiezen, sneed puisten, eksterogen en gezwellen weg en was vooral bedreven in aderlaten. Het aftappen van bloed dreef, naar het oordeel van de mensen in die tijd het teveel aan kwade sappen uit het lichaam. Je moest de verschillende aderen wel goed kennen en weten wanneer en voor welke ziekten bepaalde aderen gelaten moesten worden.
Tot halverwege de 19^{e} eeuw waren de medische mogelijkheden nauwelijks groter dan in de middeleeuwen. Badkamers ontbraken, evenals operatiezalen. In de ziekenzaal kon men getuige zijn van ergerlijke tonelen.
In 1867 stelden de regenten de eerste geneesheer van het ziekenhuis aan, dokter A.H. Kuyper. Tegendraads als hij was, eiste hij vernieuwing.
In 1888 werd een aparte operatietafel aangeschaft en omstreeks 1910 kwam in het nieuwe pand een operatiekamer. In 1901 kende men ook nog steeds maar één arts. In 1905 vestigde de eerste oogarts zich en twee jaar later de eerste KNO-arts in het ziekenhuis. In 1932 telde het ziekenhuis echter al tien artsen.
Na de oprichting van het Algemeen Ziekenfonds in ‘s-Hertogenbosch (eind 19e/begin 20e eeuw?) liep de medische armenzorg sterk terug omdat de mensen zich nu ook konden verzekeren. In de crisisjaren van de 20^{e} eeuw nam de verstrekking aan armen weer toe.
De regenten van de Godshuizen zagen de inzet en ijver van de Duitse zusters in het Carolusziekenhuis en vanaf 1880 nam de Congregatie van Barmhartige Zusters van het Heilige Carolus Borromeus uit Trier ook de ziekenverzorging in het Groot Ziekengasthuis ter hand. Vele oudere Bosschenaren zullen zich de gebrekkig Duits-Nederlands sprekende zusters nog best voor de geest kunnen halen. Het ziekenhuis werd toen van een algemeen ziekenhuis een katholiek ziekenhuis. In 2005 namen de laatste zusters na 125 jaar zorg afscheid van het ziekenhuis om zich elders weer dienstbaar te maken.
Na de nieuwbouw van het Groot Ziekengasthuis in 1915 beschikte dat ziekenhuis over veel meer mogelijkheden om zieken te behandelen en te verplegen. De regenten van de Godshuizen hadden na jaren van nadenken en ruziemaken eindelijk ingestemd met deze nieuwbouw. Hoewel de gemeente in toenemende mate forse subsidies aan de Godshuizen beschikbaar stelde duurde het nog heel lang voordat de regenten hun houding van geslotenheid lieten varen en bereid waren tot meer samenwerking met andere instanties.
De medische zorg breidde zich in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw steeds verder uit. Preventie kreeg ook meer aandacht. Men bezocht bijvoorbeeld scholen om te kijken of de schoolbanken geen rugklachten zouden kunnen geven. Verder kwamen er speciale schoolartsen.

Apotheek/medische armenzorg

In 1780 richtte het Groot Gasthuis, als eerste gasthuis in de provincie, een eigen apotheek op. Tot dan toe had een apotheker uit de stad de medicamenten geleverd. Vanaf 1813 verstrekte de apotheek geneesmiddelen aan alle instellingen die tot de Godshuizen behoorden en aan alle gasthuizen van de stad.
Tegenwoordig voorzien de grote farmaceutische industrieën de samenleving van medicijnen. Vroeger echter maakten de apothekers vooral zelf hun middelen. Slaapbollensiroop bijvoorbeeld, vervaardigd van zaadbollen van papavers die een zekere hoeveelheid morfine bevatten. Of radijs met wijn als hulpmiddel bij het breken van nier- en blaasstenen of kwikzalf, samengesteld uit kwik, salpeterzuur en varkensreuzel tegen syfilis. De apotheek van het Groot Ziekengasthuis voorzag de dokters in de 19e eeuw echter ook van bloedzuigers. Bloed onttrekken aan een ziek lichaam, door aderlaten of door bloedzuigers, werd al door de Grieken heilzaam geacht voor het zieke lichaam. De bloedzuigers werden hier gekweekt in drie kuilen vol water. Soms had men vanwege de droogte een tekort aan bloedzuigers. De dokters werden dan verzocht zo veel mogelijk de aderlating toe te passen. In 1849 had men een goed oogstjaar. Er werden namelijk 6.371 bloedzuigers gevangen. De ziekenhuisapotheek leverde ook aan de armen.
In 1875 maakte de apotheker met zijn assistenten 56.000 recepten waarvan 20% bestemd was voor de burgerzieken in het GZG, 25% voor het militaire hospitaal en de rest (55%) voor de overige instanties die onder de Godshuizen vielen.

Loketje

Links van de poort zit in de muur van het gebouwtje een luikje met een belletje. Het recept haalde men bij de dokter die hier recht tegenover woonde, in het deftige huis (1850) op nummer 14. Eeuwenlang konden de arme zieken, die door het Bedeelingsfonds werden ondersteund via het loketje hier hun pillen en zalfjes halen.
De armen moesten zich ná zonsondergang op bepaalde avonden melden bij dit luikje waarna de medicijnen werden uitgereikt. Het lang in de rij moeten staan om op hun beurt te wachten werd dikwijls als zeer vernederend ervaren. Van klantvriendelijkheid was toen nog geen sprake. In november 1941 werd het Ziekenfondsbesluit van kracht en in 1942 kwam er een eind aan deze vorm van medische armenzorg.
De Duitse bezetter bepaalde dat voortaan iedereen naar de dokter kon. Conform het Ziekenfondsbesluit moesten alle werknemers met een inkomen beneden de landelijk vastgestelde loongrens zich verplicht aansluiten bij een erkend ziekenfonds.

Lepralijders

Omdat je met de lepralijders (en ook met de pestlijders) geen lijfelijk contact mocht hebben waren deze zieken uitgestotenen die *ter bewaering* in aparte huizen werden gestopt, liefst buiten de stad. De *Lazery* of *Leprozerie* van de stad stond langs de weg naar Hintham, nabij de kruising met de Vliertse Steeg. Lepralijders die de stad in kwamen moesten met een klepper hun komst aankondigen.
Melaatsheid werd de ziekte van Lazerus genoemd. Met deze ziekte verdiende je een plekje in de hemel. Met het oog op hun eigen ziel en zaligheid werden deze lepralijders relatief goed behandeld.

Liefdadigheid

In de nissen van de toegangspoort zien we replica’s (de originelen zijn in 1990 gestolen), vervaardigd op basis van oude foto’s, van Elisabeth van Thüringen (geboren in 1207), patroonheilige van ziekenhuizen, verpleegsters, bedelaars en wanhopigen (armenzorg) en Vincentius à Paulo (medio 17e eeuw), weldoener en organisator van liefdadigheid. Hieruit zijn de Vincentius verenigingen ontstaan.
Dit katholiek broederschap ontstond in 1833 in Parijs met als doel *door de beoefening van werken van naastenliefde zich te vervolmaken in het christelijk leven.* Materiële steun was geen hoofdzaak maar behalve geestelijke vertroosting brachten zij toch ook vaak hulp in natura mee. Het was ze echter vooral te doen om *nette* armen op het rechte pad te houden. De *gevallen* ongehuwde moeders en anderen die *in zonde* leefden kregen geen hulp.

GASTHUISSTRAAT: Groot Ziekengasthuis: Gezondheidssituatie vanaf medio 19e eeuw

Hygiëne en huisvesting

Eind 19e eeuw was ’s-Hertogenbosch een ongezonde stad. Dat had vooral te maken met de slechte hygiëne en de erbarmelijke volkshuisvesting. De statistieken spreken ondanks hun dorre cijferreeksen een duidelijke en treurige taal. De Bosschenaren stierven gemiddeld eerder dan de mensen uit de andere grotere steden. Vooral onder pasgeboren baby’s was de sterfte schrikbarend hoog. Rond 1885 haalde 25% van de kinderen het eerste jaar niet.
De binnenstad was overbevolkt en verkrot. Steeds meer mensen uit de Meierij zochten een plekje binnen de stadsmuren. Er was nog wel onbebouwde ruimte binnen de omwalling maar die was in beslag genomen door de tuinen van de welgestelden en door de moestuinen waar de hoveniers hun sla, wortelen en kool verbouwden. Achter de hoofdstraten waren in de loop van de 19e eeuw steeds meer gangetjes en steegjes bijgekomen met aan weerszijden benauwde en vochtige een- en tweekamerwoningen. Daarbij deed de Binnendieze in toenemende mate dienst als riool en vuilnisbelt. Vaak gooiden de mensen hun afval vanuit de huizen zo in het water.
De particuliere, commerciële vuilnisdienst wilde met zo weinig mogelijk moeite zoveel mogelijk huisvuil ophalen en vond het daarom ook niet interessant om al de nauwe steegjes in te duiken en daar de hopen vuil op te scheppen, laat staan dat men bereid was ook de straten schoon te vegen. Pas in 1899 kwam er de Gemeentelijke Reinigingsdienst waardoor de situatie verbeterde.
De riolering was een verhaal apart. Veel huizen hadden een eigen beerput, meestal op korte afstand van de waterput. Met een *Boldootwagen* werden overvolle beerputten leeggezogen waarna de wagen vertrok met achterlating van een stinkend bruin spoor.

Epidemieën

Epidemieën kwamen met een zekere regelmaat voor. Van eind 1870 tot augustus 1872 heersten de pokken in de stad. Meer dan 1000 Bosschenaren raakten besmet waarvan er 388 stierven.
In 1884 waren het de difterie en de kinkhoest, in 1885 opnieuw de difterie en in 1888, net als in veel andere jaren de mazelen. In 1891 brak de tyfus uit terwijl er in december van dat jaar en in januari daarop 328 inwoners aan de influenza bezweken. Tot overmaat van ramp stak later in dat jaar ook de gevreesde cholera weer de kop op. Achter in de tuin van het Groot Ziekengasthuis stond een barak die bedoeld was om bij epidemieën de besmette patiënten te isoleren. Het werd aangeduid als pesthuis. Dat niet alle besmettelijk zieken in dat pesthuis werden ondergebracht blijkt uit een beschrijving van dr. Kuyper: *alle zieken vinden hun plaats op een zaal, de tyfuslijder ligt naast de lijder aan reumatischmus, die aan roodvonk naast een roos….* Geen wonder dat de gegoede burgers zich liever thuis lieten verplegen.
Het gemeentebestuur was destijds verantwoordelijk voor de bestrijding van epidemieën, niet het ziekenhuis. Er moesten bij rampen steeds noodmaatregelen worden genomen. In 1860 werden twee zalen ingericht bij een cholera-epidemie en in 1871 gebeurde dit bij een pokkenepidemie. Van een echte isolatie van de zieken was echter geen sprake. Pas in 1914 besloot de verantwoordelijke instantie, het gemeentebestuur om een afzonderlijk pand te bouwen voor besmettelijke zieken.
Het Gemeentebestuur nam in allerijl een reeks voorzorgsmaatregelen. De mesthopen in de stad werden snel weggehaald, net als de magazijnen met oude kleren die vaak vol ongedierte zaten. Ook de darmenzouterij en de varkenshokken werden, als mogelijke infectiehaarden eveneens opgeruimd. Zelfs de kermis ging niet door omdat massa’s mensen zeker zouden leiden tot een snelle verbreiding van de ziekte. Omdat de stad sinds 1886 over een eigen waterleidingnet beschikte bleef de epidemie in 1892 uiteindelijk beperkt van omvang.
Aan het eind van de 19e eeuw nam de ongerustheid over de slechte gezondheidstoestand van de stadsbevolking duidelijk toe. Om de situatie te verbeteren begon men in 1886 met de aanleg van een drinkwaterleiding. Verder kwam uiteindelijk in 1899 de Gemeentelijke Reinigingsdienst. Geleidelijk aan verdwenen de vuilnishopen in de stad.
In de voedingssituatie kwam in 1914 verbetering door invoering van een Gemeentelijke Keuringsdienst van Waren.

Medische zorg

In de 19e eeuw was het vertrouwen in de medische staf veel minder dan nu. Een oud idee was dat de ziekte iets onvermijdelijk was. Sommigen meenden dat een ziekte een straf van God was vanwege het vele kwaad dat de mensen dagelijks bedreven. Daarom had het ook geen zin een dokter te raadplegen. Bovendien kon men een arts niet betalen en de kwaliteit van een arts liet veel te wensen over. In 1865 had de wetgever er voor gezorgd dat de opleiding van de artsen sterk was verbeterd.

Wie een bezoek aan een arts niet kon betalen mocht een biljet halen op het kantoor van het *Bedeelingsfonds*. Dat gaf recht op een gratis bezoek aan een van de speciale armendoctoren die ieder een deel van de stad voor hun rekening namen. Pas na 1927 kwam er een vrije artsenkeuze voor de armen.
Terwijl de rijken zich in de 19e eeuw nog aan huis lieten behandelen waren de vele armen, bij gebrek aan een ziekenkamer thuis op het Groot Ziekengasthuis aangewezen.
Operatiekamers waren er in die tijd nog niet. Grote inwendige operaties durfde men dan ook niet aan.
Eind 19e eeuw was de toestand in het ziekenhuis nog verre van ideaal. In 1879 waren er 116 kribben beschikbaar voor de burgerij en 220 kribben voor militairen. Bovendien konden er in het pesthuis nog 98 mensen worden opgenomen.
Rond 1900 was voor dit Groot Ziekengasthuis met 216 bedden zegge en schrijve één arts beschikbaar. Jarenlang heeft deze arts er bij het college van regenten er op aangedrongen dit volslagen verouderde gasthuis om te vormen tot een moderne geneeskundige instelling. Eén van de grootste problemen was het uiterst bedroevende peil van het "verplegend" personeel. Niet alleen ontbrak bij hen de meest elementaire scholing, ook van enige zorgzaamheid voor de zieken was nauwelijks sprake. Veel oppassers werden ontslagen wegens voortdurende dronkenschap, onzedelijk gedrag, diefstal, onordelijk gedrag of vanwege totale ongeschiktheid. Vanaf 1880 werd daarom na lang aandringen de verpleging van de patiënten toevertrouwd aan de zusters van de Heilige Carolus Borromeus uit Trier. Deze zusters waren al van veraf herkenbaar aan de witte kap met de twee vleugeltjes.
In 1899 werd op initiatief van een huisarts een ziekenfonds in de stad opgericht. Omdat alleen de huisartsenhulp was verzekerd en niet de ziekenhuisopname kwam men in 1921 tot een apart fonds voor ziekenhuisverpleging. De definitieve oplossing kwam met het Ziekenfondsbesluit van 1941 dat iedereen met een inkomen beneden een bepaalde grens verplicht verzekerde bij een ziekenfonds. Ook het in 1902 opgerichte Groene Kruis zorgde voor een verbetering van de gezondheidszorg. Later ontstond, speciaal voor katholieken eenzelfde soort vereniging, namelijk het Witgele Kruis.

Laatste ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog was de Nederlandse gezondheidszorg in een stroomversnelling geraakt. Naast het Groot Ziekengasthuis was er nog het Carolus Ziekenhuis op De Plein en het Sint-Johannes de Deo Ziekenhuis aan de Papenhulst. Inmiddels zijn beide laatste ziekenhuizen vervangen door nieuwbouw in Noord en West. Begin 2011 zullen alle ziekenhuizen en locaties verenigd worden in één grootschalig nieuw ziekenhuis op Wes, onder de naam Jeroen Bosch Ziekenhuis.
Ook voor de bejaarden kwam er een betere huisvesting.
Al met al is de huidige Bosschenaar, mede vanwege de betere voorzieningen en hulpverlening in lichamelijk opzicht veel gezonder dan zijn voorouders een eeuw geleden.

GASTHUISSTRAAT: GZG-complex

Overzicht

Het complex is gelegen op een globaal rechthoekig terrein, dat wordt begrensd door de Zuid-Willemsvaart (noordzijde), de Nieuwstraat (oostzijde), het Burgemeester Loeffplein en de Binnendieze (zuidzijde) en de Tolbrugstraat (westzijde). De oudere bebouwing bevindt zich hoofdzakelijk op de westelijke helft van het terrein. Aan de Binnendieze staat het poortgebouw met de vroegere toegangspoort. Eeuwenlang (tot 1932) gaf deze poort toegang tot het ziekenhuiscomplex. Schuin hier tegenover, in het midden van de westzijde van het terrein het **neorenaissance** ziekenhuis (stergebouw) met klooster en kapel uit 1911-1914. Direct ten noorden hiervan, aan de Tolbrugstraat, het paviljoen voor besmettelijke zieken uit ca. 1915. Aan de zuidzijde van het oude ziekenhuis een mortuarium uit 1888, waarin een poort met sculptuur van Hendrik van der Geld is geïntegreerd. Ten oosten van het oude ziekenhuis staat een ziekenpaviljoen in **neorenaissance**stijl uit 1915. Dit paviljoen sluit via een moderne vleugel aan op een het in **Amsterdamse school**stijl uitgevoerde ziekenhuis uit 1932, dat met de voorgevel aan de Nieuwstraat is gelegen.
Aansluitend hierop, aan de noordzijde van het terrein de hoofdzakelijk uit de jaren zeventig van de 20e eeuw (1974) daterende nieuwbouw van het ziekenhuis, die buiten de bescherming valt. Aan de Nieuwstraat sluit het ziekenhuis uit 1932 aan de zuidzijde aan op een vijftal panden - oorspronkelijk woonhuizen - die eveneens door

het Groot Ziekengasthuis - in gebruik zijn genomen, daterend uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw.
In 1908 werd het grootste deel van het oorspronkelijke ziekenhuiscomplex gesloopt en er kwam nieuwbouw voor in de plaats. Op de plaats waar men deze nieuwbouw had voorgesteld moest echter eerst het kerkhof worden geruimd. Tot op een diepte van 5,50 meter moest er gegraven worden om honderden geraamten te kunnen verwijderen die deels regelmatig in rijen opgestapeld waren. Men kwam zelfs een houten kist tegen waarin zich het geraamte van een paard bevond.
In de ondergrond zitten nog wel de restanten van de middeleeuwse gasthuiskapel met ziekenzaal. In 1910/1911 werd de grote hoofdvleugel gerealiseerd met de neogotische kapel en daarachter een stervormig vleugelcomplex. Het geheel bevatte acht grote zalen en enige kleinere ruimten waarin totaal 160 bedden stonden opgesteld. In het nieuwe complex was geen plaats meer voor een kerkhof, evenmin voor eigen groenten- en fruittuinen. In 1915 was de nieuwbouw gereed. De ingang bleef in de Gasthuisstraat. Het geheel werd ontworpen door de architecten J.A. Vrijman en Th.J. Klompers (kapel).
Al snel bleek de beschikbare ruimte te klein en er werden in 1928 panden aangekocht in de Nieuwstraat. Tussen 1928 en 1932 werd het ziekenhuis door dezelfde architect op deze plek verder uitgebreid en kwam de ingang voortaan in de Nieuwstraat te liggen.
Het portaal of te wel de doorrit was zo ontworpen om patiënten die per ziekenwagen aankwamen beschut en enigszins beschermd tegen publieke nieuwsgierigheid in het ziekenhuis te brengen. Bij de wachtkamer voor opname in het ziekenhuis was een badkamer gebouwd. Hier werden ernstig vervuilde patiënten en lijders aan scabiës eerst grondig gereinigd voordat zij naar de verpleegzalen werden overgebracht.
Na de Tweede Wereldoorlog werd het complex weer te klein waarna het in 1962 eerst werd uitgebreid met een groot flatgebouw voor het verplegend personeel en daarna in 1974 met de nieuwbouw tot aan de Tolbrugstraat.
Het complex van het Groot Ziekengasthuis is van algemeen belang. Het complex bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische en geestelijke ontwikkeling: het complex vormt een herinnering aan een van oorsprong middeleeuws ziekenhuis, dat zich richtte op de verzorging van de armere bevolking van 's-Hertogenbosch. De nu nog aanwezige, hoofdzakelijk uit de vroege twintigste eeuw daterende, gebouwen herinneren door hun omvangrijke schaal aan de belangrijke rol die het ziekenhuis ook aan het begin van de twintigste eeuw speelde in de medische zorg in 's-Hertogenbosch. Het ziekenhuiscomplex bezit architectuurhistorische waarde door de diverse stijlen die in de verschillende gebouwen zijn toegepast en die hierdoor een staalkaart vormen van de uiteenlopende stijlen, die achtereenvolgens in het begin van de twintigste eeuw in gebouwen voor gezondheidszorg werden toegepast. Het complex bezit ensemblewaarde door de bijzondere inrichting van het ziekenhuisterrein. Het complex is van belang vanwege de gaafheid van de bebouwing. Tot slot is het complex, als een der laatste complete ziekenhuiscomplexen in Nederland, van belang vanwege typologische en functionele zeldzaamheid.
In verband met de verhuizing van het ziekenhuis naar de Vlijmenseweg is het gehele complex in mei 2011 buiten gebruik worden gesteld.

Planontwikkeling GZG-terrein

Momenteel is men bezig met de planontwikkeling van het huidige GZG-terrein. De opdracht hiervoor is gegeven aan het Bureau Rijnboutt Van der Vossen uit Amsterdam. Het Bossche bureau Lubbers Landschap Architectuur en Stedelijk Ontwerp houdt zich bezig met de functie en invulling van het openbaar gebied. Een van de belangrijkste uitgangspunten is het behoud van het stervormig ziekenhuispaviljoen uit 1915, dat sinds enkele jaren te boek staat als rijksmonument en het klooster met kapel, Mariapaviljoen en mortuarium.
Eind april 2011 is het ziekenhuis in zijn geheel verplaatst naar de rand van de stad bij het voormalige ziekenhuis Willem Alexander. Met uitzon-

dering van de acht oudere rijksmonumenten van het ziekenhuis wordt de rest van het complex afgebroken en er komt een prestigieus woon- en winkelcomplex voor in de plaats. Naar verwachting komen er 515 woningen, achttien nieuwe gebouwen, waaronder een warenhuis (Bijenkorf) tegenover de Arena, 28.000 vierkante meter nieuwe winkelruimte, 12.000 vierkante meter cultuur (de stadsbibliotheek en het stadsarchief), 2.200 vierkante meter horeca (restaurant, bistro, lunchroom) en 4.000 vierkante meter hotel. De Tolbruggarage verdwijnt en onder de nieuwbouw komt een parkeergarage voor 900 auto’s en twee bewaakte fietsenstallingen voor totaal duizend fietsen. Het masterplan is zodanig aangepast dat drie platanen op het Kardinaal van Rossumplein kunnen blijven staan.
Naar verwachting zal in de loop van 2012 het bestemmingsplan definitief kunnen worden vastgesteld. Eerst dan zal, gefaseerd tot sloop van het complex worden overgegaan. Als eerste zal een deel van de locatie van de verpleegstersflat aan de Zuid-Willemsvaart worden gesloopt. Daar komt dan een tijdelijke parkeergarage, ter vervanging van de Tolbruggarage die dan kan worden gesloopt. Medio 2013 wil men starten met de bouw van een ondergrondse garage, start de ontwikkeling van het winkelgebied en vindt herinrichting plaats van het “zwerfgebied” aan de kant van de Nieuwstraat en de Gasthuisstraat. Medio 2014 worden het nieuwe winkelgebied en de nieuwe stadsbibliotheek gerealiseerd. Als laatste volgt in 2014 het woongebied aan de kant van de Zuid-Willemsvaart.
Tegen 2020 moet het werk klaar zijn.

Gasthuispoort

Deze toegangspoort sluit aan het einde van de Gasthuisstraat aan bij de brug over de Binnendieze. De poort is in het verleden enkele keren gesloopt en weer opgebouwd. De huidige poort is van 1916 en is een exacte kopie van de poort uit 1761.
De stijl van de 17e poort is **barok/classicistisch.** De rondgesloten natuurstenen doorgang is geplaatst op Toscaanse pilasters. Buiten deze rondboog staan Ionische pilasters.
In het fronton van de toegangspoort bevindt zich een houten stadswapen met boom waaraan toegevoegd het wapen van de hertogen van Brabant (vier leeuwen). De leeuwen in rood op zilver verwijzen naar Limburg terwijl goud op zwart Brabant vertegenwoordigt. De dubbelkoppige Habsburgse adelaar van het keizerrijk verwijst naar het wapen van de Habsburgers (Maximiliaan van Oostenrijk).

Links en rechts staan beelden van Elisabeth van Thüringen en Vincentius à Paulo. Het zijn niet de originele beelden (gestolen) maar replica’s van de hand van de Brabantse beeldhouwer Toon Grassens.

Apotheekgebouwen

Dit complex omvat enkele van de oudste gebouwen op het terrein. Het draagt de naam *oude apotheek* omdat de eerste eigen apotheek van het ziekenhuis hier gevestigd was.
De apotheekgebouwen sluiten aan bij de gasthuispoort en zijn zichtbaar vanaf de overzijde van de Binnendieze.
Het ensemble van gevels vormt een merkwaardig samengesteld geheel. De gebouwen aan de oostzijde zijn ontstaan omstreeks 1880 na een verbouwing van de vroegere rentmeesterwoning. Naast de portierswoning bevond zich een poort die toegang verschafte tot het binnenterrein. Op een schilderij van C.F. Cordes (Noordbrabants Museum) uit ca. 1900 zijn een dienstgebouw en de oude bakkerij te zien. Dit gedeelte is in 1843 verbouwd en voorzien van nieuwe gevels. Het kleine huisje uiterst westelijk dateert zelfs pas uit 1942. De gebouwen zijn opgetrokken op de oude keermuren die gerestaureerd werden in 1995.

GZG-complex: Mortuarium

Het lijkenhuis annex rouwkapel behorende bij het Groot Ziekengasthuis is direct ten westen van het ziekenhuis annex klooster (Com-

plexonderdeel 1) op de zuidwestelijke hoek van het ziekenhuisterrein gelegen.
Dit gebouw - dat oorspronkelijk een grotere omvang had - stond bekend als het Sint-Josephpaviljoen. Het werd in 1888 gebouwd en huisvestte aanvankelijk een polikliniek met aangrenzend een lijkenhuis en een rouwkapel. In 1938 werd aan de oostzijde een aanbouw onder plat met een nieuwe ingang naar de wachtkamer aangebracht.
In 1976 werd het bouwvolume gehalveerd, doordat de zuidelijke helft van het gebouw, waarin de polikliniek, een naaikamer en een vestibule waren ondergebracht, werd gesloopt. Hiermee werd extra parkeerruimte voor de auto’s gecreëerd. De monumentale ingangspartij van de polikliniek werd daarbij verplaatst naar de zuidgevel. De ingang wordt gevormd door een poortje met in het fronton een reliëf van de beeldhouwer Hendrik van der Geld.

Bouwgegevens

Dit pand uit 1888 is een rijksmonument.
De gevels zijn opgetrokken uit baksteen met speklagen in gele steen. De detaillering geldt als schoolvoorbeeld van ambachtelijke architectuur.
Het gebouw toont elementen van de **neorenaissance.**
De gevels van het gebouw zijn opgetrokken uit baksteen, met speklagen in verblendsteen en een hardstenen plint. In de voorgevel (westgevel) van het lijkenhuis zitten smeedijzeren sierankers. De voorgevel (westgevel) is opgebouwd uit twee licht risalerende, door topgevels afgesloten geveldelen op de beide hoeken, met daartussen een lager, rechtgesloten tussenlid. De gevelindeling van beide hoekrisalieten is identiek: op de begane grond twee getoogde vensters, waarin een schuifraam met tweeruits bovenlicht. De ontlastingsbogen zijn uitgevoerd in een lichtgekleurde baksteen. Ter hoogte van de zolder zit een drietal rondboognissen. De topgevels zijn afgedekt met een natuurstenen lijn, bekroond door een piron. In het tussenlid zit een tweetal rondboogdeuren, met hiertussen een klein éénruits raam. Aan weerszijden van de ingangspartij bevinden zich rechtgesloten vensters met schuifraam.

In de korte zuidelijke gevel aan de linkerzijde bevindt zich het uit 1888 daterende poortje dat wordt gevormd door een natuurstenen timpaan, ondersteund door twee vaasvormige elementen. Deze rusten op bakstenen pilasters, versierd met natuurstenen diamantkoppen en kapitelen. Hiertussen zit een segmentboog met een natuurstenen sluitsteen, waarop de tekst *A.D. 1888*.
De ingang wordt gevormd door een vleugeldeur met panelen, voorafgegaan door een lage bakstenen stoep. In het timpaan is een sculptuur aangebracht van beeldhouwer Hendrik van der Geld, voorstellende een engel, die in zijn uitgestrekte handen een lauwerkrans en palmtak vasthoudt. Rechts van de engel zien we een arts met patiënt, links een ziekenverzorger aan bed. Deze beeltenis stelt de zeven werken van barmhartigheid voor.
Rechts van de poort bevindt zich een tweetal kleine vensters met éénruits raam. In de oostelijke gevel links in de topgevel zit op zolderniveau een rond venster en hieronder een dichtgemetseld getoogd venster. In het midden gaat de oostgevel schuil achter een moderne eenlaagse aanbouw onder een plat. Rechts is de rouwkapel. Hierin zien we een drietal rondboogvensters, waarvan het middelste later is dichtgemetseld.

Stergebouw

Dit zogenaamde stergebouw in de vorm van een Andreaskruis werd in 1911 opgetrokken naar een ontwerp van rijksbouwmeester/ architect J.A. Vrijman en de huisarchitect van de Godshuizen, Th.J. Klompers als adviseur. Het was een enorme vooruitgang en beantwoordde aan de nieuwste inzichten op het gebied van de ziekenzorg.
Het gebouw bestaat uit een centraal gedeelte met, nu nog authentieke trappenhuizen en zelfs een lift wat in die tijd heel modern was. In het midden waren de kamer van de geneesheer-directeur, onderzoekskamers en een operatiezaal. Daarnaast zijn er in vier richtingen uitstekende paviljoenen met platte daken. In deze vleugels bevonden zich de ziekenzalen. Grote geveloppervlakten zorgden voor licht en lucht. Iedereen was er in die tijd van overtuigd dat met name licht een genezende werking had.
Voordeel van een stervorming gebouw was ook nog dat slechts enkele nachtzusters nodig waren om tegelijkertijd alle afdelingen in de gaten te houden.
Het gebouw is door allerlei aanbouwsels ontsierd en heeft hiermee sterk aan kracht en helderheid ingeboet. Bij de herinrichting van het gehele complex zullen deze aanbouwtjes worden afgebroken.

Het ziekenpaviljoen wordt door middel van een tweetal tussenvleugels verbonden met de omringende ziekenhuisgebouwen: aan de zuidzijde met het ziekenhuis/klooster, aan de noordzijde met het uit 1932 daterende, aan de Nieuwstraat gesitueerde ziekenhuis. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw is het ziekenpaviljoen aan de westzijde uitgebreid met een liftuitbouw.

Bouwgegevens

Dit pand uit 1919/1911 is een rijksmonument.

Het ziekenhuis, in een bouwstijl van de **neorenaissance** heeft een vlinderplattegrond, bestaande uit een tweelaagse middenvleugel, met op de hoeken daarvan vier diagonaal uitstralende hoekvleugels. Er zitten dakkapellen in de schilden. Het tweelaags gebouw is onderkelderd. De gevels zijn opgetrokken in baksteen met speklagen in gele verblendsteen. De geleding is door middel van dorpellijsten. In de gevels zijn sierankers aanwezig. Rond de vensteropeningen zijn profielstenen aangebracht. De gevels worden aan de bovenzijde afgesloten door een tandlijst. In de kopgevels is het middengedeelte van de gevel hoger opgetrokken en voorzien van hoekpinakels met bolbekroning. De gevels zijn voorzien van getoogde vensters, waarin stolpvensters met roedenverdeling en drieruits bovenlicht. In de kopgevels aan de westzijde bevinden zich de ingangspartijen, bestaande uit een beglaasde vleugeldeur met drieruits bovenlicht. Hierboven zit een moderne luifel. Aan de noordzijde van de tussenbouw bevinden zich op de hoeken twee driezijdig gesloten uitbouwen voor een trappenhuis onder een schilddak. Aangrenzend staat er een rechthoekige uitbouw onder een plat voor dienstvertrekken. Aan de zuidzijde bevindt zich links een modern laadperron met luifel.

Het zusterhuis

Dit gebouw is in 1914 ontworpen in de **neorenaissance**stijl door de architecten J.A. Vrijman en Th.J. Klompers. Links van de ingang bevonden zich de ziekenzalen en de dienstvertrekken en kantoren voor het lekenpersoneel. Het rechtergedeelte was het zusterhuis, dat tot enkele jaren geleden door de zusters bewoond werd.

De regenten van de Godshuizen zagen de inzet en ijver van de Duitse zusters in het Carolusziekenhuis en vanaf 1880 nam de Congregatie van Barmhartige Zusters van het Heilige Carolus Borromeus uit Trier, oorspronkelijk gesticht in 1652 in Nancy ook de ziekenverzorging in het Groot Ziekengasthuis ter hand. Vele oudere Bosschenaren zullen zich de gebrekkig Duits-Nederlands sprekende zusters nog best voor de geest kunnen halen. In 2005 namen de laatste zusters na 125 jaar zorg afscheid van het ziekenhuis om zich elders weer dienstbaar te maken.

Naast de entree is een door Jan van Sleeuwen gemaakt puntdicht te lezen over het verblijf van de zusters van de heilige Carolus Borromeus in ’s-Hertogenbosch.

de zusters van Trier
zijn niet meer hier
het leven is niet meer wat het was:
servitudo et humilitas

Bouwgegevens

Het klooster werd opgetrokken in een **neorenaissance**stijl, met elementen van de **neogotiek.**

Het ziekenhuis annex klooster heeft een globaal U-vormige plattegrond. Aan de achterzijde (noordzijde) bevindt zich in het midden een aanbouw voor een kapel. Het gebouw heeft een samengesteld dak, gedekt met leien. De kapel is voorzien van een wolfsdak, gedekt met leien, waarop een dakruiter. In het dakschild boven de voorgevel van het ziekenhuis/klooster zitten dakkapellen met dwarsgeplaatst zadeldakje en T-raam. Er is een geprofileerde bakgoot.

De gevels zijn opgetrokken in baksteen met speklagen in gele verblendsteen en natuurstenen waterlijsten, waaronder friezen in siermetselwerk. Er zijn hardstenen vensterdorpels aangebracht. Onder de goot zien we een tandlijst. In de gevel zijn smeedijzeren sierankers te zien.

Henk(es), 3-11-2011

De voorgevel (zuidgevel) bestaat voor twee derde uit een vleugel onder een schilddak, aan beide zijden afgesloten door hoekrisalieten met een trapgevel en dwarsgeplaatst zadeldak. Boven de meest linkse trapgevel zien we een natuurstenen wapendragende leeuw. Direct links hiervan staat een driezijdig gesloten, hoger opgetrokken bouwdeel voor het trappenhuis.
Geheel links bevindt zich een L-vormige vleugel onder een plat, aan de bovenzijde afgesloten door een bakstenen balustrade met overhoeks geplaatste pinakels. De voorgevel is voorzien van getoogde vensters, waarin T-ramen met een drieruits bovenlicht en ontlastingsbogen met natuurstenen aanzet- en sluitstenen.
In de trapgevels, ter hoogte van de zolderverdieping, zitten kleinere getoogde vensters met T-ramen en bovenlichten met kleine roedenverdeling.
In de meest linkse risaliet met trapgevel bevindt zich de hoofdingang van het ziekenhuis bestaande uit een vleugeldeur met panelen en sierroosters. Er is een getoogd bovenlicht en smalle getoogde zijlichten, voorzien van glas-in-lood.
Boven de ingang is een in glas en ijzer uitgevoerde luifel aangebracht, met gietijzeren waterspuwers.
In de trappenhuisuitbouw zitten getoogde vensters met tweeruits ramen, waarin glas-in-lood. Op het begane grondniveau zijn kleine gekoppelde, getoogde vensters aanwezig. De korte westelijke vleugel heeft in het midden van de westelijke gevel een terugspringende gevelpartij. De vleugel, waarin voornamelijk dienstruimtes waren ondergebracht, is voorzien van getoogde vensters met T-ramen. In de bovenlichten zien we een kleine roedenverdeling.
Van de korte oostgevel gaat de begane grond grotendeels schuil achter een éénlaags moderne aanbouw voor een bergplaats.
Op de bovenverdieping is de over twee bouwlagen aangebrachte driezijdige erker zichtbaar, waarin ter hoogte van de recreatiezaal op de eerste verdieping brede vensters met T-ramen en drieruits bovenlichten.
In het gevelgedeelte rechts hiervan bevinden zich getoogde vensters met T-ramen en drieruits bovenlichten.

Kapel van het zusterhuis

De kapel vormt een bouwkundig geheel met het zusterhuis en werd eveneens in 1914 ontworpen. De langs de kapel oprijzende liftschacht is illustratief voor de geringe esthetische waarde van de toevoegingen en aanbouwsels. De kapel werd in 1960 *gemoderniseerd:* wandschilderingen werden overschilderd en het plafond werd verlaagd. Boven de verlaagde plafonds bevinden zich nog de restanten van de oude muurschilderingen.

Bouwgegevens

Dit pand uit 1914 is een rijksmonument.
De éénbeukige **neogotische** kapel aan de noordzijde van het ziekenhuis/klooster telt vier traveeën en heeft een 5/8 koorsluiting. In de westelijke en oostelijke gevel is de kapel voorzien van grote spitsboogvensters met maaswerk. De gevel is ter plaatse van de vensters hoger opgetrokken en wordt hier afgesloten door steekkappen met wolfeind. Onder de vensters zitten muurnissen. In de koorafsluiting zien we lancetvensters met glas-in-lood. Rechts van de kapel gaat de achtergevel op de begane grond grotendeels schuil achter een moderne eenlaagse aanbouw onder een plat met verpleegruimtes. Direct rechts van de kapel staat een liftuitbouw.
Rechts, ter plaatse van behandelkamers op de eerste verdieping bevindt zich een door een (later aangebrachte) luifel afgedekt balkon met smeedijzeren balkonhek. Zowel de oostelijke zijgevel van de kapel als de achtergevel van het ziekenhuis/klooster gaat op het begane grondniveau schuil achter een moderne eenlaagse aanbouw onder plat, waarin dienstvertrekken zijn ondergebracht. De vertrekken zijn in de achtergevel voorzien van getoogde vensters met een T-raam. De achtergevel wordt afgesloten door een bakstenen balustrade.

Regentenhuis

Het uit de 2e helft van de 15e eeuw stammende regentenhuis was van 1811 tot 1903 in gebruik als vergaderplaats van de regenten van de Godshuizen. Het pand heeft een overkluizing over de Binnendieze, die in de 16e eeuw al Groote Stroom heette. De gevel vertoont talrijke bouwsporen uit het verleden. Het interieur is nog grotendeels intact en ademt nog de geest van de 17e en 18e eeuw. Omstreeks 1880 namen de zusters van Trier de bediening van het ziekengasthuis over. In het gebouw heeft nu de Rederijkerskamer Moyses Bosch zijn thuishaven.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het regentenhuis grenst aan de 13e-eeuwse waterpoort en is over de Binnendieze gebouwd. Het behoort al vanaf de middeleeuwen tot het Groot Ziekengasthuis (2e helft 15e eeuw). Het kent een verdieping met een met pannen gedekt wolfsdak.
In de, in schoon metselwerk opgetrokken oostgevel zien we een Diezeboog, achtruits draairamen op de begane grond, twee 19e-eeuwse houten kruiskozijnen op de verdieping, staafankers en diverse oude bouwsporen.

In de westgevel zit gedeeltelijk oud metselwerk met bouwsporen, segmentboog en een oud kruiskozijn. De kopgevels zijn omstreeks 1942 vernieuwd.
Inpandig zijn moer- en kinderbinten balklaag met laatgotische sleutelstukken aanwezig. Verder zien we een hoge stucwerk schoorsteenmantel (1e helft 19e eeuw), thans fungerend als deuromlijsting.

Mariapaviljoen

Op het huidige ziekenhuisterrein staat het Mariapaviljoen dat oorspronkelijk geen onderdeel uitmaakte van het ziekenhuis. Het pand werd in 1915 in opdracht van de gemeente gebouwd om te voldoen aan de Wet op de Besmettelijke Ziekten uit 1872. Patiënten met een besmettelijke ziekte werden hier verpleegd. Bezoekers mochten niet naar binnen en konden slechts door een raam naar binnen kijken. Moeders mochten dus ook niet bij hun zieke kinderen komen.
Het gebouw was voorzien van enige bassins om besmet water te verzamelen. Als een reservoir vol was, werd de inhoud ontsmet, waarop het werd weggevoerd via de riolering.
Het voor die tijd moderne gebouw was efficiënt ingericht, in elk van de vier hoeken was er opvang mogelijk voor lijders aan verschillende ziekten. De meest voorkomende ziekte was tuberculose of tbc. De patiënten konden ook gebruikmaken van een open dakterras en van een draaiplateau waarbij bezonning van alle zijden mogelijk was. De ziekenzalen beneden waren voorzien van een nieuw ventilatiesysteem, met onder meer draairamen en tuimelende bovenlichten. Aan de buitenzijde, over 2/3 van de hoogte van de bovenlichten was een vast raam aanwezig dat dienst deed als tochtscherm. Zo ontstond een matige ventilatie waarbij de buitenlucht niet naar binnen kon waaien.

In 1928 werd de verpleging van de besmettelijke zieken opgedragen aan het Groot Ziekengasthuis die het gebouw zelf in 1940 in eigendom kreeg.
Later werd er een nieuw paviljoen gebouwd voor besmettelijke zieken: het Sint-Rochuspaviljoen.
Het Mariapaviljoen kreeg vanaf 1942 een verpleegbestemming en wordt nu door de technische dienst (facilitair bedrijf) van het ziekenhuis gebruikt.
Waarschijnlijk is dit Bossche stenen paviljoen een van de weinige gebouwen die oorspronkelijk gebouwd is voor de verpleging van besmettelijke zieken dat nog bestaat. Bij veel andere ziekenhuizen vond de verpleging plaats in houten barakken.

Bouwgegevens

Dit pand uit 1915 is een rijksmonument.
Het paviljoen vertoont elementen van de **chalet**stijl en de **overgangs**stijl.
Het is ontworpen door de toenmalige directeur gemeentewerken J. Kersemaekers.
Het middendeel heeft een flauw hellend zadeldak, de hoekpaviljoens hebben een overstekend wolfsdak, gedekt met leien en een bakgoot op klossen. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met aan de bovenzijde een dubbele tandlijst en op diverse plaatsen polychrome, ruitvormige baksteendecoraties. Er zijn hardstenen vensterdorpels aangebracht. De vertrekken zijn voorzien van kruisvensters met kleine roedenverdeling in de bovenlichten.
De voorgevel aan de Tolbrugstraat (noordwestgevel) is symmetrisch en bestaat uit een éénlaags middenpartij, waarin de hoofdingang, geflankeerd door twee tweelaags hoekpaviljoens.
De ingangspartij bestaat uit een paneeldeur met drieruits bovenlicht, tussen twee smalle tweeruits vensters. Over de gehele breedte van de middenpartij is een houten luifel aangebracht.
Boven de ingangspartij zien we een natuurstenen gevelsteen waarvan de tekst verwijderd is. Tussen de vensters op de bovenverdieping zitten gevelstenen in een door een segmentboog afgesloten nis. Hierin staat de tekst *Anno - 1915.*
In de zuidwestelijke gevel zitten twee risalerende hoekpaviljoens. Hiertussen bevindt zich een terugliggende tweelaags middenpartij met uitbouw ter plaatse van het trappenhuis. In de uitbouw voor het trappenhuis zitten op de begane grond twee gekoppelde smalle éénruits vensters, op de verdieping een kruisvenster met glas-in-lood bovenlichten en een kleiner tweeruits venster in een muurnis. In de hoekpaviljoens op de bovenverdieping zitten drielichtsvensters met kleine roedenverdeling in de bovenlichten.
De zuidoostelijke gevel toont dezelfde opbouw als de noordwestelijke gevel, zij het met een afwijkende middenpartij.

GUARDIANENHOF

GUARDIANENHOF

Dit geheel nieuw, eind 2000 opgeleverd ontwikkeld stukje binnenstad Guardianenhof is ontworpen door Wilco Meeuwis. Het complex bestaat uit twaalf appartementen, zes maisonnettes en zes winkelunits. Het winkelgebied met diverse units moest een aan elkaar gerelateerde bestemming krijgen. Jammer genoeg is deze doelstelling niet gehaald. De winkels staan regelmatig leeg. Wellicht ligt het te veel buiten de normale loop van de winkelende mensen. Het project is gerealiseerd op initiatief van eigenaar Van de Sande.
Het Guardianenhof is een voorbeeld van nieuwbouw in een oude binnenstad. Het bruggetje is eveneens aangepast (postmodern). Van de architect Wilco Meeuwis, die ook het hotel van de Efteling heeft ontworpen is elders in de stad nog meer werk van hem zien. De stijl draagt wat Zuid-Europese invloeden. Dat is ook logisch omdat de architect weliswaar lang in ’s-Hertogenbosch woonde en daar werkzaam was maar al jaren lang in Sevilla, Spanje woont.
Een guardiaan of gardiaan is oorspronkelijk een overste van een franciscanenklooster (vergelijk het Latijnse guardianus = opzichter).
De gekozen naam heeft te maken met de aanwezigheid van de minderbroeders franciscanen, die daar in de buurt eeuwenlang een uitgebreid kloostergebied bezaten.
Elders in de Minderbroedersstraat is en plaquette van dit klooster te zien.
Na 1629 kwam het Minderbroedersklooster in particulier bezit en werd het als militaire gevangenis gebruikt. Het pal naast het bruggetje gelegen, over de Binnendieze gebouwde pand, behoorde oorspronkelijk tot het klooster, het is rond 1360 gebouwd. Tegenwoordig heeft dit pand het adres Snellestraat 49-51. Het was de woning van de militaire provoost, ook wel geweldenaar genoemd, die belast was met het opzicht van de gevangenis. In 1714 kwam het in eigendom van de familie Van Rijckevorsel. Het heette in die tijd Herberg De Gans. In het gebouw is de zijgevel van de kloosterkapel gevonden. Bij de verbouwing in 1998 werden restanten van hoge spaarnissen en gotische muurschilderingen aangetroffen. Tegenwoordig is het een rijksmonument.

De buxus die hier staat is meer dan 100 jaar oud. Vroeger werden er de palmtakken voor Palmzondag vanaf gehaald.
In het kleine gebouwtje op het binnenterrein bevindt zich een oorspronkelijk kaarsnisje. De haard is echter nagemaakt. Eigenlijk was dit de binnenkant van de muur van het klooster die verder doorliep.

Guardianenbrug

Het houten bruggetje - in een stalen constructie opgehangen - over de Binnendieze (Verwersstroom) werd februari 2001 in gebruik genomen. De Guardianenbrug ontsloot daarmee de woningen en winkels in de Guardianenhof.
Aan de zijgevel boven de Guardianenbrug werd in augustus 2002 het door kunstenaar André Megens aangebrachte gevelgedicht *Pleisterplaats* van de dichter Daaldreef onthuld. Het past in de reeks gevelgedichten van de Stichting Poëzie op Straat.

HAASJE, ‘T/KOFFIESTRAATJE

HAASJE, ‘T/KOFFIESTRAATJE

Het doodlopende steegje uit de 17e eeuw is door middel van een poort afgesloten en komt uit op een klein binnenplaatsje. Het steegje ligt ter hoogte van Smalle Haven 139.
Het steegje is genoemd naar het voormalige hoekpand op huisnummer 145 met de historische naam ’t Haasje. Het wordt ook wel Koffiestraatje genoemd.

Henk(es), 3-11-2011

HANDELSKADE

HANDELSKADE

Omstreeks 1400 was dit gebied al bebouwd.
De handelsstad ’s-Hertogenbosch voer met haar schepen onder meer naar de Oostzee en de Rijn op. Men bracht allerlei producten mee en vervoerde de Bossche specialiteiten naar elders. Het moet in de 15e eeuw, de Brabantse gouden eeuw een drukte van belang zijn geweest.
Aan deze drukte kwam in het midden van de 17e eeuw abrupt een einde. Het Fort Willem-Maria, populair genaamd De Papenbril en nu bekend als de Citadel werd in 1637 aangelegd.

Hiervoor werd de buurt helemaal afgebroken.
In de bestrating zitten aanlegringen en ter hoogte van de Kalkbrug staat een ijzeren voet van een kraan die hier vroeger heeft gestaan.

De Plein

Om er voor te zorgen dat de dwangburcht niet bij verrassing kon worden ingenomen en ten behoeve van een vrij schootsveld op de stad werden na de bouw van De Papenbril hier alle 43 huizen tussen de Citadel en de Binnendieze aan het Ortheneinde (de Zuid-Willemsvaart bestond toen nog niet) en de Orthenbuitenpoort afgebroken. Pas na veel gepraat en onderhandelen kregen de gedupeerden een schadevergoeding van de Staatse regering.
De vrijgekomen ruimte werd De Plein of in het Frans ook wel Esplanade genoemd. Op het grote en onbebouwde terrein lag het Schuttersveld; er werden militaire exercities en parades gehouden door De Bossche Schutterij.
In 1831 werd door de prins van Oranje, de latere koning Willem II hier op De Plein voor de Citadel aan de dienstdoende schutterij een door enkele Bossche dames vervaardigd vaandel uitgereikt. De gebeurtenis werd door de directeur van de Bossche tekenschool, D. Dubois op doek vereeuwigd. Dit schilderij hangt nog in de trappenhal van het stadhuis. De Bossche Schutterij was in 1815 opgericht en was gehuisvest in de Citadel.

Petrus en Pauluskerk/Sint-Pieterskapel

Even later moest ook de voormalige Petrus en Pauluskerk, (andere naam: Sint-Pieterskapel) die op de plek stond van de huidige bioscoop eraan geloven. Deze kerk was medio 15e eeuw (1450) als broederschapskapel met de naam Sint-Pieter en Sint-Paulus gebouwd aan het toenmalige Ortheneinde. Het was gebouwd voor de bedevaartgangers naar Rome. De kapel lag dwars over de huidige Van Tuldenstraat. Later werd de kapel, als gevolg van de maatregelen die voortvloeiden uit de besluiten van het Concilie van Trente (1545-1563) parochiekerk van de Sint-Pietersparochie. Dit concilie was de katholieke reactie op de Reformatie, waarbij de Katholieke Kerk verloren gegaan terrein probeerde te herwinnen door de geloofsleer duidelijk te omschrijven, de geloofsbeleving nieuwe elan te geven en de kerkelijke hiërarchie te herstructureren, waarbij grote bisdommen en parochies werden opgesplitst in kleinere en overzichtelijke eenheden.
De preekstoel van de kerk staat nu in de lutherse kerk in de Verwersstraat. Het oksaal is in het bezit van het Rijksmuseum Amsterdam.

Gerrit de Weertgasthuis

Op het Ortheneinde achter de eerste Sint-Pieterskerk werd dit gasthuis opgericht voor tien mannen. Dit moet gebeurd zijn vóór 1523 of 1528, want dit gasthuis trad toen als procespartij op in een procedure voor de Raad van Brabant.

Bebouwing

Het gebied tussen de Handelskade en Jan Heinsstraat is pas na 1874 (1880-1890) weer volgebouwd, toen de vesting werd ontmanteld. Daarna ging men buiten de stadsmuren de wijk Het Zand aanleggen.
Op 31 mei 1881 benoemde de Bossche gemeenteraad een aantal nieuwe straten. Zo ontstonden de Jan Heinsstraat, Van Tuldenstraat en Handelskade. De Handelskade ligt in het havenkwartier aan de noordzijde van de Bossche binnenstad. Richting het centrum gaat zij over in de Smalle Haven, de andere kant op komt men uit op

de Zuid-Willemsvaart. De Handelskade kreeg handel en nijverheid als belangrijke functie. Er werden pakhuizen en grote koopmanshuizen opgericht.
De stad is in het verleden nauwelijks een industriestad geweest. Zo zou bijvoorbeeld ooit Philips zijn tegengehouden. Toen De Plein weer mocht worden volgebouwd was, naast de zusters van Trier van de Heilige Carolus Borromeus ook een zekere Ir. Gerard Philips gegadigde voor de grond. De Plein lag gunstig bij de Zuid-Willemsvaart. Het gemeentebestuur gaf echter de voorkeur aan de zusters die er het Carolus Ziekenhuis lieten bouwen.

Ontwikkelingen nijverheid, handel en industrie vanaf de 19e eeuw

Laag niveau Bossche arbeider

In de 19e eeuw stond de Bossche arbeider niet best aangeschreven. De werkman stond zedelijk en intellectueel op een laag peil maar dat had vooral zijn oorzaak in de slechte omstandigheden. *Veel armoede vanwege onvoldoende loon, gebrekkige ontwikkeling, slechte huisvesting, drankmisbruik en gemis aan een behoorlijke ontspanning hadden de arbeidende klasse afgestompt en apathisch gemaakt.*

Kleinschalige handel/nijverheid

In de stad was weinig interesse voor de nijverheid. Van oudsher was handel de hoofdpijler van de Bossche economie. Daarnaast verdienden veel Bosschenaren hun brood bij de gemeente of het gouvernement, terwijl ook de rechtbank en het garnizoen belangrijke werkgevers waren.
‘s-Hertogenbosch is nooit een uitgesproken industriestad geweest. Dat wil overigens niet zeggen dat er geen of maar een onbetekenende nijverheid aanwezig was. Integendeel, de stad kende een grote verscheidenheid van bedrijfstakken. In 1848 telde de stad iets meer dan 700 bedrijven waarvan overigens slechts 25 met 10 of meer werkkrachten. Het bezat dus wel nijverheid maar overwegend in de vorm van een zeer gevarieerd en versnipperd kleinbedrijf. Daarnaast waren er talloze thuiswerkers. Tot aan de opheffing van de vesting ’s-Hertogenbosch in 1874 waren wonen en werken namelijk nauwelijks van elkaar gescheiden. De bedrijven en de werkplaatsen lagen vaak achter de woonhuizen. De bewoners namen het lawaai en de stank, die de bedrijvigheid veroorzaakte voor lief. Alles wat men kwijt wilde kieperde men eenvoudigweg in de *Diest,* die na verloop van tijd zo ontzettend stonk dat er protesten rezen van omwonenden.
Nadat de nieuwe Vestingwet 1874 bebouwing buiten de wallen toestond, verdween geleidelijk de ambachtelijke en industriële bedrijvigheid uit de binnenstad.

Opkomst industrie

De Bossche ondernemer was zeer traditioneel ingesteld, zodat men geen oog had voor de mogelijkheden die de moderne industrie bood. Onder moderne industrie werd verstaan de grootschalige, in fabrieken geconcentreerde industrie die gestandaardiseerde producten leverde waarbij op ruime schaal gebruik werd gemaakt van stoomkracht. Ook de lokale overheid werkte niet mee als bepaalde bedrijven op zoek waren neer geschikte vestigingsplaatsen. Zo gebeurde in ’s-Hertogenbosch niet, wat wel kon in Eindhoven, Tilburg en Helmond en werd ze door deze nieuwkomers voorbijgestreefd.
De industriële revolutie van ons land, de overgang van kleine ambachtelijke bedrijven naar fabrieksmatige productieprocessen ging dus goeddeels aan ’s-Hertogenbosch voorbij. De textielindustrie bijvoorbeeld, die in het begin van de 19e eeuw nog werkgelegenheid bood aan duizenden arbeiders (1805: acht garentwijnderijen en de lintfabrieken boden werk aan 5.600 arbeidskrachten, waaronder slechts 56 personen in vaste dienst) leende zich goed voor massafabricage, zoals Tilburg bewees. ‘s-Hertogenbosch miste wat dat betreft echter de aansluiting.
Na een lange tijd van malaise leefde de Nederlandse economie op het einde van de 19e eeuw weer op.
De tussenhandel in koloniale waren was weliswaar drastisch achteruitgegaan maar de levensmiddelenbranche won echter weer van betekenis door de oprichting van verschillende koffieraffinaderijen en door de jonge margarine-industrie. Het was in deze periode dat de sigarenindustrie en de schoennijverheid een grote vlucht namen. De stad werd in deze bedrijfstakken een industrieel centrum van bijna nationale betekenis.
De ijzer- en metaalnijverheid bloeiden ook, evenals de papierverwerkende industrie. Van oudsher stond de stad ook bekend om zijn drukkers.
Ook de Goud- en Zilverindustrie maakten gouden tijden door, mede vanwege de behoefte aan kerkelijke sieraden. Eind 19e eeuw waren bij 22 bedrijfjes ca. 250 gezellen aan het werk.
In het midden van de 19e eeuw kende de stad een zeer grote variëteit aan industrieën. Geen enkele bedrijfstak overheerste, het merendeel bestond uit kleinbedrijven. Een groot deel van de productie vond nog thuis plaats of geschiedde in werkplaatsen.
Rond de Eerste Wereldoorlog waren de industriële bedrijvigheid en werkgelegenheid gefundeerd op vijf pijlers, te weten: sigaren, schoenen, drukkerijen, metaal en levens- en genotmiddelen.

Kinderarbeid

Voordat in 1874 de kinderwet van Van Houten in werking trad werkten er in de stad veel jongeren in de diverse bedrijven. In 1866 stonden officieel 518 kinderen, jonger dan 16 jaar te boek als werknemer. In 1874 werd het voortaan bij wet verboden kinderen, jonger dan twaalf jaar te laten werken.

Sigarenindustrie

De stad ontwikkelde zich ook tot een van de belangrijkste sigarencentra in Nederland. Rond 1900 waren er in de stad zeventien sigarenfabrieken met in totaal 1.500 man personeel.
In 1890 werd aan de Boschdijkstraat een grote modelfabriek van de firma Goulmy en Baar geopend. Ruim vierhonderd sigarenmakers, bosjesmakers en strippers vonden er een baan. Een sigarenfabriek was over het algemeen geen toonbeeld van het nieuwe industriële tijdperk. Machines speelden hier een ondergeschikte rol. Huisindustrie kwam daarom veel voor. Men ontvluchtte zo ook de strakke discipline op de fabriek.
Langzamerhand kwamen er werkliedenverenigingen die zich sterk maakten voor de arbeiders.

Grutterij De Gruyter

Vanaf het begin van de 20e eeuw kwam de grutterij De Gruyter sterk in opmars. In 1905 verrees er een grote fabriek aan de Smalle Haven. In 1966 had De Gruyter nog een personeelsbestand van ca. 7.400 man waarvan een derde in de Bossche fabrieken werkte. Medio jaren zeventig van de vorige eeuw sloot De Gruyter echter zijn fabrieken en al zijn winkels. Het bedrijf met zijn toonbankwinkels was te laat overgeschakeld op de grootschalige zelfbediening in supermarkten.

Crisisjaren

Inmiddels ging het met, zowel de sigaren- als schoenindustrie heel wat minder goed. De hoge prijzen van leer en tabak waren oorzaak van een diepe depressie. Vanwege de Eerste Wereldoorlog viel ook de export nog weg, wat funest was. Voor de sigarenindustrie was er een concurrent uit de eigen branche bijgekomen, namelijk de sigaret.
Het aantal werkzoekenden nam in de crisisjaren vóór de Tweede Wereldoorlog steeds meer toe. In 1919 waren er 2376 werkzoekenden, een aantal dat in vier jaar opliep naar 5.000. Er werden grote werkverschaffingsprojecten ter hand genomen. Het graven van twee industriehavens nabij de voormalige veemarkt, de aanleg van het sportpark De Hooge Donken achter het spoor en de aankleding van het Prins Hendrikpark rond de plas de IJzeren Vrouw gaven veel werk.
Voormalige sigarenmakers werden omgeschoold tot bouwvakkers en bouwden de woningen aan de Bossche Pad en de omgeving van de Hinthamerpoort.
Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef de politiek van het gemeentebestuur voornamelijk gericht op de functie van stad als handels- en marktstad.

Industrieterreinen

De Vestingwet 1874 bood mogelijkheden op industrieterreinen op te zetten. Na aankoop van de vrijkomende militaire terreinen kreeg de stad de beschikking over een gebied ten noorden van de Citadel. Ook een deel van Het Zand en terreinen langs de Zuid-Willemsvaart werden aangewezen als industrieterrein. Het toenmalige stadsbestuur vond het gebied ten noorden van de Citadel een geschikte plek voor het vestigen van bedrijvigheid die niet meer binnen de muren was te handhaven. Het terrein was gunstig gelegen, de heersende wind waaide heel vaak uit het westen waardoor de stad verschoond bleef van stankoverlast.

Ontwikkelingen vanaf medio 20e eeuw

Medio 20e eeuw moest men vaststellen dat men het belang van het scheppen van een goed industrieel klimaat te laat had ingezien.
Inmiddels hadden al diverse fabrieken, waaronder de sigarenfabriek La Paz (naar Boxtel), de schroevengieterij Lips (naar Drunen) de stad verlaten. De bandenfabriek Michelin kwam hiervoor terug maar heeft de stad nu al weer verlaten.
Het industrieterrein in West trok nieuwe bedrijven aan zoals onder andere: schoenindustrie Bloch en Stibbe, de farmaceutische fabriek van Lamers & Indemans (nu Interpharm), de distilleerderij Cooymans, de schrijfmachinefabriek Remington Rand, AMP en de vijlenfabriek Nicholson File.
Niet minder blij was de stad met de komst in 1958 van bierbrouwerij Heineken. Thans nog een van de belangrijkste werkgevers in onze stad.
In 1965 telde de stad 65 grote industrieën waar ruim 11.000 mensen werkzaam waren. Meer dan een verdubbeling ten opzichte van 1945.
Krapte op de markt, met name voor het minder aantrekkelijke fabriekswerk creëerde een nieuw fenomeen, de gastarbeider. Michelin en Grasso gingen bijvoorbeeld in Spanje en Turkije arbeidskrachten werven.
In de jaren zestig van de vorige eeuw nam het aantal bedrijven nog flink toe maar in de daaropvolgende jaren liep de economie danig terug. Zelfs Remington waar ooit bijna 1.000 mensen hun brood verdienden kon het niet bolwerken en sloot haar deuren.

Door de crisis in de jaren tachtig zag de stad het aantal werklozen weer oplopen tot ca. 7.000 maar ook het aantal werkenden is enorm toegenomen.
Eind jaren tachtig kende de stad 4.000 bedrijfsvestigingen met ongeveer 50.000 man personeel.
Ook aan het begin van de 21e eeuw mag nu geconcludeerd worden dat de stad een goede, grote en florerende arbeidsmarkt kent.

Verdwenen industrieën

Naast de thans verdwenen sigarenindustrie kende de stad meer industrieën die (grotendeels) zijn verdwenen. Overigens was de stad geen industriestad. Zo zou bijvoorbeeld Philips ooit zijn geweigerd.

Drukkerijen

In het begin van de 19e eeuw telde onze stad acht boekdrukkerijen met ongeveer vijftig man personeel. In die tijd werden er veel kerkboeken gedrukt want het katholieke geloof beleefde een grote bloei. In 1862 telde de stad al dertien boekdrukkerijen met in totaal 130 man personeel. Bekende drukkerijen waren Lutkie en Cranenburg, uit 1852 (vanaf 1924 verder gegaan als De Zuid Nederlandse Drukkerij, inmiddels ook gestopt) met 160 werknemers, en Henri Bogaerts in de Sint Jorisstraat met 120 werklui. Hier werd De Katholieke Illustratie gedrukt die in 1867 was opgericht. Ook het volksweekblad Het Huisgezin met een oplage van 15.000 werd hier gedrukt.
De Firma J. Arkesteyn in de Kerkstraat had de Provinciale Noord-Brabantse Courant terwijl de drukkerij van weduwe Van Rooy uitgeefster was van de oudste katholieke krant van Nederland, De Noord-Brabander. Het Huisgezin ging later naar de firma Lutkie en Cranenburg die het op haar beurt weer overdeed aan C.N. Teulings. Dat was ook een drukker van naam. Begonnen in de Kerkstraat en later verhuisd naar het Emmaplein op de plaats van het eerste spoorwegstation. Hier werd onder andere gedrukt het dagblad Het Huisgezin, eveneens, na allerlei fusies opgegaan in het uiteindelijke Brabants Dagblad. Met zijn Koninklijke Drukkerijen en aanverwante bedrijven, waaronder de bekende uitgeverij van schoolboeken Malmberg en De Geïllustreerde Pers legde Teulings de grondslag voor het grootste uitgeversconcern van ons land, de VNU (Verenigde Nederlandse Uitgeverijen). Als onderdeel echter van een verschuiving van de kerntaken begon VNU uitgeversonderdelen af te stoten. In 2001 kocht het Finse mediabedrijf Sanoma WSOY voor 1,25 miljard euro de *VNU Consumer Information Group* waarin onder andere VNU Tijdschriften en Ilse Media (zoekmachine Ilse en Startpagina) waren ondergebracht.
In december 2006 maakte VNU bekend dat het wereldwijd 4.000 van de 42.000 arbeidsplaatsen schrapte. Het concern verkocht bovendien zijn laatste tijdschriftendivisie aan een Britse investeerder. Tijdschriften over productinnovatie, onderzoek en ontwikkeling kwamen voortaan onder dak bij een nieuwe, oude bekende naam; per 1 mei 2007 heet de voortaan van Nielsen onafhankelijke divisie VNU Media. De Engelse uitgeefactiviteiten gingen daarbij over naar Incisive Media.
Sinds 18 januari 2007 onderging VNU een naamswijziging naar The Nielsen Company, daarmee verwijzend naar de belangrijkste en bekendste merknaam van haar dochter AC Nielsen. Met onder andere AC Nielsen en Nielsen Media Research is The Nielsen Company actief in het verzamelen en analyseren van marketinginformatie, bedrijfsinformatie en radio en televisie kijkcijfers.

Leerindustrie

Hoewel de Langstraat de bakermat was van de leerindustrie heeft deze tak ook in onze stad gefloreerd. Omdat de bedrijfstak al vroeg te maken kreeg met import dreef men uiteindelijk meer handel dan dat men zelf produceerde.
Schoenmakers kende de stad in overvloed. In 1862 waren er 82 bedrijfjes met 259 man personeel. Men maakte niet alleen voor de inwoners schoenen maar ook voor het omliggende platteland. Op een gegeven moment exploiteerde men zelfs overzee.
De stad kende ook veel zadelmakers. Deze bedrijfjes zaten vooral aan de Zadelmakerstraat die thans de naam draagt van Schapenmarkt.
Tenslotte waren er ook nog bedrijfjes voor luxe lederwaren, zoals Doomernik.

Dranken

Zo'n 400 jaar geleden kende elke buurt wel wat bierbrouwerijen, zoals De Gulden Hopsack, De Witte Zwaan en De Swarte Leers. Op een gegeven moment waren er zelfs 51 brouwerijen in de stad.
Naast bier werd er ook drank gestookt zoals brandewijn en jenever. Men sprak ook wel van korenwijnstokers. Dat had te maken met de korenhandel in de stad in de 19e eeuw. De twee Korenstraatjes en de Korenbrugstraat verwijzen nog daar naar. In de Orthenstraat was ook nog De korenbeurs. Men werkte hoofdzakelijk met koren uit Amerika en andere landen. Dat was wel kwetsbaar omdat internationale oorlogen remmend werkten op de toevoer van koren.

In het midden van de 19e eeuw kende de stad twaalf likeurstokerijen. De bekendste waren Pompe en De Mann in de Peperstraat en Cooymans.

Levensmiddelen

In de stad stonden op een gegeven moment zeven korenmolens. In 1853 kwam de eerste molen op stoomkracht waardoor men niet meer afhankelijk was van de windkracht. In 1797 vroeg Henricus de Gruijter octrooi aan voor een paardengrutmolen. Deze kwam in 1818 in de Orthenstraat te staan. Piet de Gruijter (1795-1867) zette het bedrijf voort en het groeide uit tot een gigant op het gebied van levensmiddelen.
Midden-20e eeuw bezat men ongeveer vijfhonderd toonbankwinkels. De fabrieken stonden aan de Orthenstraat en Smalle Haven. Omdat men te laat overging tot omzetting naar zelfbedieningswinkels ging het bedrijf snel ten onder en in 1976 sloot de laatste winkel.

(Klein)metaal

In 1842 bouwde de familie Rouppe van der Voort een fabriek aan het kanaal. Dat was een loodpletterij. Er werden loden buizen vervaardigd maar ook zink en koper werden er verwerkt. Daarnaast stond de capsulefabriek van Lewin. Beide fabrieken zijn in de vorige eeuw ten onder gegaan of te wel ze hebben het loodje gelegd.
De fabriek van Grasso, begonnen in 1858 met een smederij en werkplaats aan het Hinthamereinde E289 produceerde machines voor de margarine-industrie zoals karnkneders, boterdrogers en boterverdeelapparatuur. De grondstoffen die door de margarine-industrie werden verwerkt waren aan bederf onderhevig. Om deze reden ging Henri, de enige zoon van Willem Grasso zich specialiseren in de koeltechniek. Aanvankelijk bestond de productie slechts uit condensors, verdampers en pekelbakken.
In 1868 liet hij een geheel nieuwe fabriek annex woonhuis bouwen aan de Zuid-Willemsvaart, tegenover het Kruithuis. Inmiddels had hij ruim 130 man personeel in dienst.
In 1894 nam zoon Henri het bedrijf over. Onder zijn bewind specialiseerde Grasso zich in koudetechniek.
Uitbreiding op deze locatie was uitgesloten. Hij verkocht de fabriek en kocht in 1896 de voormalige bedrijfsgebouwen van de boek- en steendrukkerij van Henri Bogaerts aan de Taalstraat in Vught.
In 1910 werd de eerste ammoniakcompressor geheel in de eigen fabriek gebouwd. Grasso maakte ook stoomwerktuigen.
Toen bekend werd dat Grasso begin 20e eeuw een nieuwe locatie zocht stelde de gemeente 's-Hertogenbosch alles in het werk om Grasso weer terug naar de stad te halen. Zij boden het bedrijf de mogelijkheid een stuk grond aan de westzijde van de spoorlaan aan te kopen. De kosten voor het afgraven en ophogen van het terrein bedroegen f. 35.000.- waarvan de helft door de gemeente werd bijgedragen. Het pand, ontworpen door de Tilburgse architect F. de Beer werd gerealiseerd in 1912/1913.
In 1920 had het bedrijf zelfs 317 medewerkers in dienst. Daarna daalde het personeelsbestand, mede vanwege de *Zwarte Donderdag* op 29 oktober 1929. Er ontstond toen een wereldwijde recessie (1929 -> 211; 1937 -> 60).
In 1937 werd Grasso verkocht aan de gebroeders Van Heijst.
In 1958, honderd jaar na de oprichting kreeg het bedrijf het predicaat *Koninklijk.*
Het bedrijf Grasso bestaat nog steeds in 's-Hertogenbosch en produceert de wereldberoemde koelcompressoren. Daarvoor waren overigens wel enige reorganisaties doorgevoerd zoals o.a. de scheiding van de productie en installatie van koelcompressoren in 1965. Hiervoor werd het installatiebedrijf Grenco (Grasso Engineering and Contracting) opgericht. Om verdere investeringen mogelijk te maken en de concurrentie het hoofd te bieden trad Grasso in 1992 toe tot de Duitse multinational GEA. Grasso is uniek omdat zij als enige bedrijf ter wereld gelaste koelcompressoren fabriceert.
Bij Grasso werken wereldwijd 3.300 mensen in ruim 45 bedrijven. In de stad werken in totaal nog 380 mensen bij vestigingen van Grasso en Grenco.
De zogenaamde kleinmetaal bestond uit een aantal installatiebedrijven zoals Frits Weck, Felix, Gemen, Fa. Bos, H. van de Plas en Scheepens. Al deze bedrijven zijn verdwenen of opgegaan in grotere ondernemingen.
Tenslotte kende de stad nog het familiebedrijf van Sopers. Men bouwde een fabriek van wapens en munitie, De Kruithoorn. Tot 1961 ging het goed maar toen moest er flink geïnvesteerd worden en dat werd te veel voor de familie. Het werd aan een Duitse onderneming verkocht, Industriewerke Karlsruhe. Eind 20e eeuw moest de fabriek toch haar poorten sluiten.

Diverse industrieën

Een kleine opsomming van uit de stad verdwenen industrieën zijn: diverse koekfabrieken zoals Verkade en Lambermont; kunstboterfabrieken zoals Nederveen en Corduwener; twee zoutziederijen; rijtuigenfabriek van Lathouwers (later Opeldealer) dat nog steeds bestaat en in 1998 haar 150-jarig bestaan heeft gevierd; orgelfabrieken waaronder van Vollenbergh, twee pianofabrieken en liefst veertien meubelfabrieken.

HANDELSKADE 1A/2

Op nummer 1A/2 werd op 27 augustus 1901 op de bovenverdieping de bekende minister-president Jan de Quay geboren, lid van de toenmalige KVP. Hij werd door zijn vader op het stadhuis aangegeven. Het gezin De Quay woonde echter in Den Haag en kennelijk kwam de bevalling onverwacht. Tussen 1946 en 1959 was hij commissaris van de Koningin van Noord-Brabant. Van 1959 tot 1963 was hij minister-president. Zijn naam zal altijd verbonden blijven aan het *Welvaartsplan Noord-Brabant*. Kern van deze nota was het scheppen van werkgelegenheid. Noord-Brabant onder De Quay was de eerste provincie die zo'n welvaartsplan opstelde en uitvoerde.

Koffiehandel

De koffiehandelaar L. Reynders was aan het eind van de 19e eeuw eigenaar van dit pand. In de handelsstad 's-Hertogenbosch was toen een aantal koffiebranderijen actief en er werd veel in *koloniale waren* gehandeld. Op de begane grond was het pakhuis van Reynders gevestigd en hijzelf woonde met zijn gezin op de bovenverdieping.

Loge De Edelmoedigheid

Na het vertrek van de familie Reynders kwamen er nieuwe bewoners op de eerste verdieping. Op de begane grond kwam toen een soort kerkgebouw. Het was de loge *De Edelmoedigheid* van de vrijmetselaars. Deze loge was oorspronkelijk in 1776 in ‘s-Hertogenbosch opgericht. In 1940 confisqueerde de Duitse bezetter alle bezittingen van de Bossche Loge, zoals ze dat ook met de overige loges in ons land deed.
Na afloop van de Tweede Wereldoorlog rezen er moeilijkheden tussen de loge en het Bossche gemeentebestuur over het restaureren en weer in gebruik nemen van het logegebouw. Dit leidde er tenslotte toe dat de loge De Edelmoedigheid in 1950 naar Tiel vertrok, waar ze thans nog actief is. Later zou de stad opnieuw een loge van de vrijmetselarij krijgen.

HANDELSKADE 7-10: Sigarenindustrie

Handel en nijverheid waren de belangrijkste kenmerken van de stad. Industrie kwam in de 19e en begin 20e eeuw nauwelijks van de grond. Er was één uitzondering: de sigarenindustrie. Tot medio 19e eeuw werd er vooral met de pijp gerookt. Daarna kwam de sigaar naar voren. In Europa ontwikkelde de sigaar zich vanaf begin 1800. In Nederland werd de eerste sigarenfabriek in Kampen in 1826 opgericht door Lehmkhul uit Bremen, Duitsland. De sigarenindustrie ontwikkelde zich zeer snel boven de grote rivieren en ook in het zuiden van het land, waar de lonen lager waren. Mede hierdoor ontstonden hier vrij veel sigarenfabrieken.
Al in 1806 was er een tabakssnijder, genaamd Van den Eerenbeemt. Hij had twee personen in dienst. Verder was er in die tijd ook een pijpenfabriek. Op Markt 2 was de tabaksfabriek van Van der Pas gevestigd. Tussen 1845 en 1940 waren er in ’s-Hertogenbosch 83 behoorlijke bedrijven in de tabak en sigarenindustrie gevestigd. Rond 1890 waren er ca. dertig sigarenfabrikanten.
Op het einde van de 19e eeuw kwam in Nederland, in een aantal bedrijfstakken het grootbedrijf tot ontwikkeling, zo ook in de sigarenindustrie. Deze bedrijfstak was sinds 1850 in ’s-Hertogenbosch min of meer traditioneel van opzet. Het werk geschiedde met de hand en het vereiste nauwelijks scholing.
In 1881 werd aan de Handelskade de eerste sigaar gepresenteerd door de sigarenfabriek La Paz, van Th. Houtman. Deze fabriek had een oppervlakte van 1.650 m2. Negen jaar later had Houtman 106 sigarenmakers in dienst en was hiermee de op één na grootste werkgever in de stad. Op een gegeven moment werkten er zelfs 300 arbeiders. De arbeidsdag van de sigarenmaker duurde toen elf uur, exclusief de schafttijd.
De sigarenindustrie nam na 1890 in ’s-Hertogenbosch een grote vlucht. Om de concurrentie met de sigarenindustrie in de noordelijke Kempen, waar de lonen lager waren, vol te houden legden de Bossche sigarenindustrie zich vooral toe op het leveren van kwaliteitswerk.
In 1899 vonden meer dan 1.000 mensen in sigarenfabrieken een bestaan. Rond 1910 zelfs meer dan 1.400.
De stad kende in de 19e en het begin van de 20e eeuw (1915) tussen de elf en zeventien sigarenfabrieken. Hieronder waren onder andere: Van Baar-Costelie, C. Houtman, De Leeuw, Goulmy en Baar, Azijnman en J.F. Gostelie.
De bolknak van De Leeuw, merk Lion, was zeer in trek, evenals La Paz van Houtman. La Paz werd onder andere voor Willem II gemaakt. Het bedrijf met het merk La Paz is in 1928 overgenomen door Van Susante uit Boxtel (Elisabeth Bas).

Goulmy en Baar lag aanvankelijk aan de Kruisbroedersstraatje, De Leeuw in de Vughterstraat en Houtman eerst in de Torenstraat en later aan de Handelskade waar ruimte kwam voor 250 werklieden. Gostelie had begin 20e eeuw haar fabriek aan de Luybenstraat.
In 1898 betrok Goulmy en Baar aan de Boschdijkstraat zijn nieuwe fabriek. Er werkten daar toen ongeveer 400 sigarenmakers. Na een uitbreiding waren het er zelfs 500 man, zodat het op dat moment de grootste sigarenfabriek van het land was. Goulmy en Baar had in zijn beste jaren, met inbegrip van de thuiswerkers wel 1000 werknemers in dienst, zowel mannen, vrouwen als kinderen. In 1929 werd de fabriek overgenomen door Willem II uit Valkenswaard. Vandaar dat nu nog op het gebouw aan de Boschdijkstraat deze naam prijkt. Een andere bron spreekt overigens over 400 medewerkers in de fabriek waar plaats was voor maximaal 500 mensen.
Maurits Azijnman liet in 1898 een groot fabriekscomplex bouwen in de Visstraat, op nummer 27-29. Later verhuisde de fabriek naar de Havensingel en weer later naar de Orthenpoort, in het pand waar nu Nettorama is gevestigd. Daar zijn tot na de Tweede Wereldoorlog sigaren gemaakt. Het bedrijf had in 1948 ongeveer 315 personen in dienst.
De directeuren kwamen voornamelijk uit het noorden omdat er in het katholieke zuiden gezagsgetrouwe en goedkope arbeidskrachten waren. Machines hadden in de sigarenindustrie hun intrede nog niet gedaan. Het was voornamelijk handwerk dat geleverd werd door de vele sigarenmakers. De vingervlugheid van sigaren- en bosjesmakers was de kurk waar het traditionele productieproces op dreef.
Sigarenmakers waren overigens niet de gemakkelijkste arbeiders. De meesterknecht liep in de werkzaal regelmatig zijn rondjes via de smalle doorlopen die de tafels van de werklieden van elkaar scheidden, om er streng op toe te zien dat er niet gepraat werd maar doorgewerkt. Zij hadden ook te maken met de *sigarennakijker* die het als controleur voor het zeggen had. Eén van deze controleurs had de bijnaam *Kees de knijper*. Wanneer hij een sigaar betastte was de spanning voelbaar. De sigarenwerker die op stukloon werkte hield de adem in als de *knijper* in een bak met sigaren wroette, want als deze *sigarennakijker* uitschot vermoedde dan vond hij dat ook. Als een deel van de dagproductie tot de tweede of zelfs derde garnituur werd verklaard dan scheelde dat de maker behoorlijk in zijn loon. Zolang er nog geen vakbonden waren die de arbeiders op georganiseerde wijze in verzet konden brengen tegen misstanden, werden de frustraties op de fabriek zelf uitgevochten.
In 1909 waren 1.460 personen in loondienstverhouding in de sigarenindustrie werkzaam.
Er werd echter niet alleen in de fabrieken gewerkt maar er waren ook heel veel zelfstandig thuiswerkende sigarenmakers. Al met al verdienden er op een gegeven moment tussen de 1.500 en 2.000 mensen hun boterham aan deze tak van industrie. Dat was ongeveer een kwart van de totale Bossche beroepsbevolking. Ze werkten er als sigarenmaker, bosjesmaker of tabaksstripper. Deze laatste twee functies waren de hulpjes van de kleine zelfstandige sigarenmakers.
De sigarenindustrie had zich tussen 1850 en 1914 duidelijk ontwikkeld tot grootindustrie.
Eind december 1894 vormden de sigarenmakersleden van de r.-k. Werkliedenbond een vakvereniging, het Tabaksbewerkersgilde Sint-Petrus. Het gilde startte met 46 leden en sloot zich als eerste Bossche gilde aan bij een nationale organisatie. Eind 1903 bedroeg het ledental 275 en was hiermee de op een na grootste afdeling van het land. Desondanks was het ledental, ten opzichte van het aantal arbeiders (1.000) niet groot. Veel arbeiders hadden zich destijds aangesloten bij socialistisch georiënteerde verenigingen. Dit had vooral te maken met de slechte werkomstandigheden en de lage lonen.
Slechts een kwart eeuw zou de sigarenfabricage in de stad bloeien. In de loop van de Eerste Wereldoorlog liep het aantal mensen sterk terug omdat de aanvoer van tabak overzee vanwege de oorlogsomstandigheden stagneerde en soms stil lag. Juist in die jaren werd er door de sigarenmakers gestaakt. In 1914 zorgde de invoering van een stukloonregeling voor een forse inkomstendaling. Dus werd er gestaakt. De meeste fabrieken sloten omstreeks 1920 toen hun poorten waarbij velen daardoor toen werkeloos werden. De leeggekomen panden aan de Handelskade kwamen in een openbare veiling. Toen de aanvoer weer op gang kwam verhuisden de fabrikanten verder naar het zuiden, naar Boxtel en Valkenswaard waar de arbeidskrachten goedkoper waren.
In de stad kwamen er omscholingsprogramma's voor werkeloze sigarenmakers. Zij moesten bouwvakkers worden want de stad had grote behoefte aan goede woningen. Voor de bouw koos men Bredero's Bouwbedrijf in Utrecht omdat zij ervaring hadden in het vervaardigen van grote betonstenen. Hiermee kon men sneller en gemakkelijker huizen laten bouwen door omgeschoolde sigarenmakers. De huizen werden gebouwd aan de Bossche Pad en omgeving en in het gebied Hinthamerpoort (Nieuwe Ambachtstraat, Willem Dekkersstraat en het Eikendonkplein). Het werden er ongeveer vierhonderd. Men vreesde voor eentonigheid en dat klopte ook wel. De omgeschoolden kregen een laag salaris maar men kon bij een hogere dan gemiddelde productie wel extra beloningen krijgen.
De huur van deze huizen, die in de volksmond sigarenmakerwoningen werden genoemd was laag. De huizen hadden *geen mooie kamer.* De wethouder vond dit niet nodig. Hij deelde daar over mee: *zij zal dagelijks voor den pot moeten zorgen, de kleeren herstellen en van oud nieuw maken. Zij zal door haar overleg en kennis de*

waarde van het door haar man verdiende loon moeten trachten te verdubbelen. Zulk een huisvrouw heeft aan een teveel aan ruimte niets dan last. Dat te groote huis voor haar capaciteit heeft tot gevolg dat zij boven haar kunnen gaat leven, teveel besteedt aan meubileering en er te weinig overschiet voor voedsel en andere noodzakelijkheden, waardoor allicht ondervoeding en erger voor haar en haar kinderen ontstaat.

Voormalige sigarenfabriek/appartementen

Op de huisnummers 7-10 stond vroeger vanaf 1880 de sigarenfabriek La Paz. De merknaam La Paz was duidelijk in de gevel vermeld. In de crisisjaren nam Van Susante te Boxtel haar over (1929). Nadat het bedrijf hier nog enige jaren was voortgezet werd zij later naar Boxtel overgeplaatst. Een andere, nu nog bekende naam is Willem II die elders in de stad stond. Dit gebouw werd vanaf het begin van de 20e eeuw (1920) gebruikt als pakhuis. (Expeditie, Meubeltransport en Veembedrijf Beekwilder).

Appartementen

De Handelskade verloor haar functie van overslag en de transportondernemingen verdwenen. Door het opknappen van de 19e-eeuwse woningen en ze geschikt te maken voor bewoning heeft de Handelskade op het eind van de vorige eeuw weer een geheel nieuwe functie gekregen die beter past in de Bossche binnenstad.

HAVENSINGEL

HAVENSINGEL 1-1A

Dit pand is een rijksmonument.

Stalhouderij

In 1810 was Louis C. Bogaerts een stalhouderij begonnen aan het Hinthamereinde. Na enkele jaren werd deze overgenomen door Fr. Putters die de zaak eerst naar de Orthenstraat en de stalhouderij later naar de Uilenburg verplaatste. Daar bleef zij tot eind 19e eeuw.
In deze nieuwe wijk Het Zand vond Putters voldoende ruimte om een nieuwe, grote stalhouderij te realiseren. Architect Julien Dony bouwde in 1898 de stalhouderij aan de Stationsweg zelf en om de hoek, aan de Havensingel, de stallen en de hooizolder. Huis nummer 1a aan de Havensingel is dan ook oorspronkelijk een paardenstal en koetshuis. Erboven bevond zich de hooizolder, een hijsinrichting herinnert daar nog aan. Links van dit pand was de staldeur.
Kees Spierings herinnert zich in “Wij waren nog stadje” (1964): *De inrijpoorten aan de Stationsweg waren meestal gesloten, maar aan de Havensingel lag de binnenplaats met de stallen en de dampende mesthoop. Langs de Dommel, op het wandelpad, werden ook de koetsen gewassen en gepoetst, de koetsen met de mooie koperen kaarslantaarns, die nu gevraagd antiek zijn! Daar werden soms ook paarden afgedraafd. Een boerenjongen liet het paard draven en mijnheer Putters stond te kijken: samen met de koopman, de zweep in de hand*.
Een kleine anderhalve eeuw bleef het een stalhouderij.

Garage

Vanaf 1952 handelde Putters alleen nog maar in het nieuwe vervoermiddel: de auto. Was het eerst alleen maar Mercedes Benz, later kwam er ook Alfa Romeo bij en de Japanse merken Mitsubishi en Honda. Putters zou later naar de Rietveldenweg verhuizen.

Spreuk

Aan de zijde van de Havensingel zien we bovenin de spreuk: *nostris succede penatibus hospes.*
De vertaling van deze spreuk luidt: *betreedt ons huis als gast* of *treed binnen in mijn huis. De gastheer.* Mogelijk zou de tekst nog een dubbele betekenis kunnen hebben, namelijk: *moge het goed gaan met mijn huis. De gastheer.*
De penaten (Latijn: penates) zijn de Romeinse huisgoden/beschermers van huis en haard. Voor hen werd in elke Romeinse woning een altaartje opgericht, meestal in het atrium. Het woord wordt ook wel overdrachtelijk gebruikt voor huis/haard.
De huidige bewoners/gebruikers van het pand wisten niet van het bestaan van deze spreuk. Mogelijk is dit welkom ook van toepassing bij een wandeling door de wijk Het Zand.

HEKELLAAN

HEKELLAAN

Het terrein van de Hekellaan tot aan de Binnendieze was eens een wei van het Baselaarsklooster. Nadat de kloosterlingen in de 17e eeuw verdwenen waren, werd het terrein een groot bleekveld, dat toebehoorde aan een hierbij gelegen washuis. Tot in de 19e eeuw bleef dit terrein deze functie behouden. Bebouwing vond pas aan het eind van die eeuw plaats. De wasinrichting van Verhasselt verdween toen.
Er lag hier ook nog enige tijd een vuilnisbelt. Het wasgoed spoelde men in de Binnendieze en legde het daarna op het gras te bleken. Toen de wasserij ophield te bestaan werden hier deze manege en de voormalige rijks hbs gebouwd. Overigens stond op de plek waar nu de Casinotuin ligt ook een wasserij met bijbehorend bleekveld.
De Hekellaan ligt tussen de Groote Hekel waarlangs de Dommel de stad binnenstroomt en de inmiddels verdwenen Kleine Hekel waar aanvankelijk de Aa de stad binnen kwam. Dit verklaart de naam van deze straat.
Maar wat betekende het woord hekel.? Dit woord hekel, verwant met een haak, slaat op een houten balk, of boomstam, voorzien van scherpe ijzeren pinnen, die 's nachts en in tijden van oorlog in het water van de inlaatopening(en) neergelaten werd om boten, soldaten of gespuis tegen te houden. Dit instrument had deze naam gekregen omdat het veel gelijkenis vertoonde met een apparaat dat gebruikt werd bij de verwerking van vlas en hennep en dat hekel genoemd werd: een houten blok waarin ijzeren pinnen waren geslagen. De stengels van het vlas of de hennep werden tussen die pinnen door getrokken om ze te zuiveren van ongerechtigheden voordat ze verder werden bewerkt tot linnen stoffen, touw e.d. Het is deze bewerking die ons de uitdrukking *over de hekel halen* en het woord *hekelen* heeft bezorgd. De betekenis van hekel werd vervolgens van balk met pinnen uitgebreid tot waterpoort in zijn geheel. Het woord hekel dat we gebruiken als we ergens een broertje dood aan hebben, is misschien ook hetzelfde woord, misschien ook niet. Vroeger werd ook nog de uitdrukking *op een hekel zitten* gebruikt, met de betekenis: in heel moeilijke omstandigheden verkeren.
De Vestingwet van 1874 gaf vestingsteden de ruimte om stadsmuren te slopen en wallen te slechten. Dat gebeurde ook in ‘s-Hertogenbosch maar slechts gedeeltelijk omdat de muren en de wallen hier ook een waterwerende functie hebben. De stad kwam met plannen om de *walgangen* achter de stadsmuren te vervangen door bredere wegen en parken. Na een gedeeltelijke afbraak van muur en wal zijn aan het eind van de 19e eeuw de plantsoenachtige lanen langs de gehele zuidelijke stadsrand aangelegd, met parkaanleg op de bastions Oranje, Baselaar en Sint Anthonie.
De Bossche bevolking sprak van *de wandeling.* Men kwam er flaneren, naar muziekconcerten luisteren en naar theateropvoeringen kijken of een glaasje drinken op het terras van Paviljoen Albers. Met name was het, tussen 1880-1890 door tuinarchitect J. M. Marechal aangelegde park op het Bastion Baselaar zeer geliefd. Het gedeelte tussen de Groote Hekel en Bastion Baselaar kreeg de naam *Groote Hekellaan*, terwijl het stuk tussen dit bastion en de Zuid-Willemsvaart de *Kleine Hekellaan* werd genoemd. Het deel tussen de Casinotuin en Bastion Baselaar noemde men *Het Plantsoen* dat werd bewaakt door zogenaamde walagenten. Tientallen jaren bleven deze lanen een landelijk karakter behouden. Aan de stadskant lagen grote warmoezen. Pas in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw maakten de warmoezen plaats voor huizen en straten.
In 1931 werden beide straatnamen vervangen door één, namelijk Hekellaan.

HEKELLAAN: Bastion Sint Anthonie

Tijdens de eerste eeuwen van de vesting veranderde er aan de vorm en constructie van de stadsmuren niet veel. Eeuwenlang werd dezelfde soort wapens gebruikt. In het begin van de 16e eeuw ging men echter over tot het gebruik van het buskruit en moderne wapens. De stadsmuren waren hier niet tegen bestand. In die tijd werd de stad regelmatig bedreigd door het hertogdom Gelre. Maarten van Rossum was een beruchte roofridder. Men anticipeerde op de betere wapens en sloopte de weergangen en de kantelen. De stadsmuren en de muurtorens werden verlaagd. De muurtorens werden omgebouwd tot uitstekende rondelen. Verder werden de muren op bevel van het Hof in Brussel aan de

binnenzijde voorzien van aarden wallen. Ca. tweehonderd woningen moesten hiervoor wijken en veel bomen werden gekapt. De rondelen werden eveneens volgestort.
Nadat de dreiging van de Geldersen met het sluiten van het Verdrag van Venlo was geweken deed men voorlopig niet veel meer aan de stadsmuren. Maar al snel werd het weer onrustig. Luther kwam met zijn Reformatie met o.a. de Beeldenstormen als gevolg. Na een periode van relatieve rust brak de Tachtigjarige Oorlog uit. De stad werd regelmatig bedreigd door o.a. prins Maurits. Er werd een Twaalfjarig Bestand afgesproken (1609-1621).
Ingenieur Jan van der Weeghen kreeg onder andere de opdracht een ontwerp te maken voor de verdere versterking van de vesting in de vorm van de bastionnering van de stad. Met de bouw van vijfhoekige, uitstekende bastions kon de stad goed met strijkvuur worden verdedigd. Er waren dan geen dode hoeken meer.
Dit hol bastion is tussen 1618 en 1622 gebouwd op de plaats waar vroeger een niet afgebouwd kasteel uit ca. 1414 stond van de hertog Antonis van Brabant. Dit bastion draagt daarom ook zijn naam. Het fungeerde als beveiliging voor de rivier de Aa en diende om het Hinthamerbolwerk en Bastion Baselaar van flankerend vuur te voorzien.
De muren zijn twee meter dik, de breedte gemeten van de schouderhoeken bijna 95 meter, de diepte van de saillant tot de keel ongeveer tachtig meter en de breedte van de keel circa 74 meter. De gracht voor het bastion werd begin 20e eeuw gedempt.
Achter het bastion staat op de tekening van Joan Blaeu (midden 17e eeuw) een laag gelegen gebouw afgebeeld, vermoedelijk was dit een zogenaamde barak waar een deel van het garnizoen in gevestigd was.
Er heeft hier ook een Sint Anthoniuspoort gestaan die bij een beleg door prins Maurits zwaar werd beschadigd en daarna is afgebroken.
Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart verdween een flank van dit bastion en werd het tot zeven meter +AP verlaagd. Hierbij werd ook de noordmuur verlegd.
Op deze plaats heeft hier op een Molenberg met tussenpozen tot vermoedelijk eind 19e eeuw een van de vele molens gestaan. De vestinggracht die voor dit bastion lag, is in het begin van de 20e eeuw (1908) gedempt.
Lange tijd lag hier een vuilnisbelt, genaamd Het Stortje. Er stond ook even, aan de zijde van de Zuid-Willemsvaart een woonwagenkampje.

Reconstructie

Het bastion is onlangs hersteld in de staat waarin het zich in de Franse Tijd, ca. 200 jaar geleden bevond. Hierover waren voldoende gegevens bekend in tegenstelling tot de periode daarvoor. De reconstructie hield in dat vóór het bastion ruim twee meter grond werd afgegraven en óp het bastion is een aarden wal van ongeveer tweeëneenhalve meter hoogte aangebracht. Deze wal heeft een binnen- en buitentalud gekregen en er zijn drie kanonnen geplaatst. Een deel van de aarden wal is bewust niet aangelegd. De aarden wal is bijna op de centimeter nauwkeurig in de oude staat teruggebracht met een buitentalud (aflopend), plongée, binnentalud, schuttersbanket en bankettalud.
De aarden wal gaat over in een constructie van stalen lamellen en is voorzien van een loopbrug. Hierdoor kon men enige monumentale bomen sparen en de overgang naar de straat is zo wat minder abrupt. De tekst onder de brug verwijst naar termen die bij vestingwerken worden gehanteerd.
Het staal dat voor de lamellen is gebruikt, bezit de eigenschap dat het onder bepaalde voorwaarden van blootstelling aan de buitenlucht, als gevolg van een hoog fosforgehalte geleidelijk wordt bedekt met een beschermende laag oxiden (roestlaag), de zogenaamde patinalaag. Hierdoor kunnen kunstwerken zonder verdere corrosiebescherming uitgevoerd worden. Dit materiaal heeft dus een veel langere levensduur dan gewoon metaal. Het is vervaardigd uit cortenstaal.

Het publiek kan over de wal rondwandelen.
Het bastion was een zogenaamd hol bastion, dat wil zeggen dat het terreterrein aan de stadszijde van het bastion was verlaagd.

Rennende soldaten

Hier zien we de afbeeldingen van twee fuseliers van de 53e Welsh Division die in 1944 hier de Zuid-Willemsvaart overstaken. De brug was opgeblazen maar de sluisdeuren waren nog intact en gesloten.
Met steun van vlammenwerpende tanks (Crocodiles) slaagde de Engelse infanterie erin via de sluisdeuren de overkant te bereiken, waar zij dekking vond achter de oude muur van het Bastion Sint Anthonie. Op het bastion herinnert dit staalsculptuur aan dit gevecht.

Het ontwerp is van Guus Keser (broer van de schrijfster Marianne Keser) en het werd door de Stichting Oktober 1944 geschonken aan de gemeente. In 2000 is het geadopteerd door de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch.

Tour de France

Op deze plek is ook een eik geplant ter herinnering aan en als symbool van verbondenheid met de Tour de France die in 1996 in de stad startte. De stad kreeg hiermee internationale bekendheid. De boom werd geschonken door de Société du Tour de France.
Op de plaquette staat:
Grand Départ à ’s-Hertogenbosch, dimanche 30-6-1996.

Sint Anthoniuspoort of Baseldonkpoort

Deze belangrijke poort bevond zich aan de oostzijde van de stad, dicht bij de plaats waar de rivier de Aa bij de Kleine Hekel de stad instroomde. Tegenwoordig markeert de brug over de Zuid-Willemsvaart tussen de Oostwal en de Hekellaan waarschijnlijk de ligging van deze poort, die de toegang tot de stad verzorgde vanuit de richting Den Dungen, Sint- Michielsgestel en Schijndel. Zijn naam ontleende de poort aan het klooster Bazeldonk, dat op enige afstand buiten de stad was gelegen. Nadat dit klooster in 1542 was gesloten en gesloopt, ontstond vermoedelijk behoefte aan een nieuwe naam en werd de poort Sint Anthoniuspoort genoemd. Een voor de hand liggende naam, de St. Anthoniusstraat liep destijds rechtstreeks naar de poort en de Sint-Anthoniuskapel lag in de nabijheid. De poort behoort tot de tweede stadsmuur, waarvan de aanleg aan het eind van de 13e eeuw begon. Ofschoon de precieze bouwtijd niet bekend is, mag verondersteld worden dat het bouwwerk al rond 1300 voltooid was. Na een weinig ingrijpende aanpassing in 1535 raakte de poort in 1601 ernstig beschadigd tijdens het beleg door prins Maurits en werd het gebouw uiteindelijk in 1618 gesloopt. Van het uiterlijk van de 14e-eeuwse poort is weinig bekend. In 1535 werd het bouwwerk verfraaid met beeldhouwwerken in Avennersteen: onder meer beelden van Sint-Anthonius, Sint- Sebastiaan en vijf leeuwen. Deze beeldhouwwerken werden door een schilder van een kleurige afwerking voorzien. Bovendien werd aan de poort een omgracht rondeel of blokhuis verbonden, dat diende als geschutsplatform. In 1618 vond de definitieve sloop van het bouwwerk plaats en werd op dezelfde plek of daar vlakbij een bastion met een natte gracht aangelegd, Bastion Sint Anthonie genaamd. Als gevolg daarvan bevond zich hier sindsdien geen toegang meer tot de stad.

HEKELLAAN: Keizer Maximiliaan

Hier zien we een standbeeld, gemaakt in 1923 door Hildo Krop, eens winnaar van de Grand-Prix op de Wereldtentoonstelling te Parijs dat keizer Maximiliaan van Oostenrijk als ruiter voorstelt. Hij werd geboren in 1459 en overleed in 1519. Hij was een Duitse keizer van 1493 tot 1510 en in 1477 aartshertog van Oostenrijk. Door het huwelijk met Maria van Bourgondië werd hij ook hertog van Brabant. Om zijn hals hangt een keten van het Gulden Vlies, destijds een belangrijke ridderorde. Hij heeft een paar keer de stad bezocht, onder meer voor het 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies (1481) en vanwege de Gelderse oorlogen. Maximiliaan kreeg nogal te maken met afvallige ridders, die de zijde van de Franse koning kozen. Toen Maximiliaan in 1481 in ’s-Hertogenbosch het kapittel van het Gulden Vlies bijeenriep werden de afvalligen uit de orde gesloten. Omdat Philippe de Crèvecoeur daadwerkelijk de wapens opnam tegen zijn wettige heer, trof hem de grootste schande. Zijn wapen werd onderstebo-ven boven één van de poorten van de Sint-Jan gehangen.
Maximiliaan verbleef toen in het dominicaner Predikherenklooster in de Hinthamerstraat. Hij verwekte destijds een onwettige dochter, Barbara Disquis. Het beeldje is oorspronkelijk afkomstig van de oude Wilhelminabrug,

die gebouwd was in de stijl van Berlage. Deze brug werd tijdens de bevrijding van de stad in de Tweede Wereldoorlog zo zwaar beschadigd dat hij moest worden vervangen.

HEKELLAAN: Beckerstoren

Bij de bouw van de stadsmuur werden op regelmatige afstand van elkaar halfronde muurtorens aangebracht. Met pijl en boog kon men toen ongeveer 40 meter ver schieten waardoor de rondelen dus op maximaal 80 meter afstand moesten liggen. Na de bouw van de 2e stadsmuur stonden er 23 torens. Thans zijn het er nog twaalf waarvan er twee niet meer oorspronkelijk zijn. Nadat de stad nog twee keer werd uitgebreid kende men meer muurtorens. Van 31 muurtorens zijn de namen bekend. De namen zijn ontleend aan een ambacht of gilde, een heilige of aan de plaats van de toren. De torens kenden meestal twee verdiepingen die soms waren overwelfd en vanaf de begane grond bereikbaar waren. De torens staken naar buiten uit om zo goed mogelijk naar alle kanten te kunnen schieten. In vredestijd mocht men gratis in de toren wonen mits men in dienst was van het stadsbestuur. Zo woonden in deze toren eens een stratenmaker en een beul.
In het begin van de 16e eeuw werden als gevolg van het gebruik van buskruit en ijzeren kogels de stadsmuren verlaagd en voorzien van aarden wallen. Dit had tot gevolg dat veel huizen die te dicht bij de wallen kwamen moesten worden gesloopt. In totaal werden er in de stad ca. tweehonderd huizen gesloopt en er werden ook veel bomen gekapt. De muurtorens werden toen uiteraard ook tot walhoogte teruggebracht en omgebouwd tot rondelen die ook werden volgestort met puin, afval en aarde.
Deze nieuwe massieve verdedigingswerken hadden een sterkere constructie en waren groter van omvang. De middellijn van de rondelen in ’s-Hertogenbosch bedroeg zo’n twaalf meter, genoeg ruimte voor het opstellen en manoeuvreren van geschut. Voor zover bekend werden de kanonnen in ‘s-Hertogenbosch tijdens belegeringen óp de rondelen opgesteld.
Dit rondeel is in 1972 bij restauratiewerkzaamheden ontdekt. Het heet Beckerstoren maar wordt ook wel Vuurwerkerstoren genoemd.
Opvallend zijn de uitstekende muurresten aan beide zijden van het rondeel. Aanvankelijk sloot op dit punt de oude stadsmuur aan op het rondeel. Bij de aanleg van de bastions Sint Anthonie en Baselaar moest men de ligging van de stadsmuur echter enigszins corrigeren waardoor de muur een fractie meer naar buiten kwam te liggen.
De vestinggracht die hier lag is in 1909 gedempt. Hiervoor werd zand gebruikt dat vrijkwam bij het graven van het Drongelens Kanaal.

In het verlengde van de Bethaniestraat stond vanaf 1575 tussen de Bleek en de stadsmuur een standerdkorenmolen van het Klooster van Baseldonk. In 1629 werd de molen als behorend bij kerkelijke goederen geconfisqueerd en in 1641 verkocht. In 1673 werd er een melding gemaakt van een lege molenwerf.

Vuurwerkerstoren

Kort na de officiële afscheiding met België werden in de periode 1840-1843 vier oude muurtorens omgebouwd tot kleine kruitmagazijnen.
Kruittoren 1 lag tussen het Bastion Maria en Bastion Deuteren en was geschikt voor de opslag van 24.000 pond kruit. Kruittoren 2 was gelegen tussen het Bastion Vught en het Bastion Maria. Hier kon 21.000 pond kruit worden opgeslagen. Kruittoren 3 bevond zich tussen de Groote Hekel en Bastion Baselaar. Dat kruitmagazijn had een capaciteit van 13.000 pond. Kruittoren 4 lag op de courtine tussen het Bastion Muntel en de Citadel en kon 24.000 pond bevatten. Dit was de Toren achter de Zusters van Orthen.
Nadat de Vestingwet 1874 van kracht werd zijn de kruitmagazijnen buiten gebruik gesteld.
Behalve dat oude muurtorens omgebouwd werden tot kruittorens, richtte men ook nog twee oude vestingtorens in als vuurwerkerstoren. Eén daarvan lag hier op de vestingwal tussen Bastion Baselaar en Bastion St.-Anthonie (5,02 meter lang en 4,39 meter breed) en wordt de Beckerstoren genoemd. De andere toren was de Hofstadtoren (4,71 meter lang en 4,59 meter breed). Deze laatste toren wordt ook de Pulvertoren genoemd. Beide torens werden na 1874 ontmanteld en de restanten van beide werden in de jaren zeventig van de 20e eeuw gerestaureerd.

Verdediging

Iedere middeleeuwse stad zorgde zelf voor een stedelijk leger. De inwoners van de stad, de zogenaamde poorters waren dus verplicht mee te werken aan de handhaving van veiligheid en orde in de stad. Dat gold uiteraard ook voor de diverse gilden. De steden waren daartoe verdeeld in blokken. In de loop van de 13e en 14e eeuw kregen de ambachtslieden meer structuur en gingen de ambachtsbroeders bij elkaar in de buurt wonen. In de 14e eeuw werd het ambacht een militaire eenheid. Elk gilde en dus ook het Gilde van de Bakkers (de beckers) had daarom de plicht een deel van de stadsmuur te beschermen. In de keur van de slagers was opgenomen dat de gezworenen van dit gilde de bevoegdheid hadden iedere slager onder de wapenen te roepen.
Tot de opkomst van de Scuten, de schuttersgilden van de Oude en De Jonge Voetboog, De Handboog en het Gilde van De Kolveniers, aan het eind van de 14e eeuw, was de verdediging een zaak geweest van de ambachtsgilden. De schutterijen oefenden in de zogeheten bogaarden.
Maar ook later zien wij nog dat de ambachtsgilden zo nodig ingeschakeld werden bij het krijgsbedrijf. In 1525 telde de stad 24 gilden die onder leiding stonden van een gildemeester en die liefst 71 beroepen omvatten.
Ook handhaving van de inwendige rust in de stad, de wacht op de stadswallen, toren en uitkijktorens was tot de 16e eeuw een taak van de ambachtslieden, later dus in samenwerking met de schutterijen. In verband met deze militaire taken waren de gildemeesters verplicht een eigen harnas of wapenuitrusting te bezitten voordat zij meester konden worden. Ook beschikten de gilden over oorlogsbenodigdheden die betaald moesten worden door de leden van de gilden.
De naam van de toren was dus ontleend aan de rol die de *beckers* op deze plaats in de verdediging van de stad hadden. De toevoeging toren is vanwege zijn oorspronkelijke vorm.

Ambachtsgilden

Deze gilden waren een belangenorganisatie van personen met hetzelfde beroep. In een gilde werd kennis en ervaring uitgewisseld. Nieuwe gildeleden werden opgeleid in het vak. Na een gedegen opleiding kon een leerling erkend worden als vakman met de titel *gezel* en uiteindelijk met de *meestertitel,* na het afleggen van de gilde- of meesterproef.
Het gilde behartigde de belangen van de gildeleden en beschermde hen. Vaak had een gilde het alleenrecht op het uitoefenen van het vak met de zekerheid van kwalitatief werk. De kwaliteit van het product was beschreven in de zogenaamde *keur.* Daarnaast speelden sociale aspecten een rol en ook het onderhouden van de goddelijke dienst in de kerk. In het verleden hadden bijna alle Bossche ambachtsgilden een eigen altaar in de Sint-Jan, dat was toegewijd aan de patroonheilige van het gilde. Al deze altaren zijn verloren gegaan tijdens de beide Beeldenstormen in 1566 of in de periode na 1629.

HEKELLAAN: Bastion Baselaar

Tijdens het Twaalfjarig Bestand van de Tachtigjarige Oorlog (1609-1621) kreeg ingenieur Jan van der Weeghen onder andere de opdracht een ontwerp te maken voor de verdere versterking van de vesting in de vorm van bastionnering van de stad. Met de bouw van vijfhoekige uitstekende bastions kon de stad goed met strijkvuur worden verdedigd. Er waren dan geen dode hoeken meer.
Ook dit bastion is bij de grondige verbetering van de vesting in het begin van de 17e eeuw (1622) gebouwd. Hiervoor werd het tracé van de 14e-eeuwse stadsmuur deels aangepast. Directe aanleiding was een verrassingsaanval van prins Maurits aan de zuidzijde van de stad.

Vanaf het rondeel bij de Bethaniestraat tot de Beckerstoren legde men een nieuw stuk stadsmuur aan met daarin opgenomen het vooruitstekende Bastion Baselaar.
Om strategische redenen werd met de aanleg van het Bastion Baselaar de stad iets uitgelegd. Bij de bouw van deze 17e-eeuwse stadsmuur is gebruik gemaakt van hergebruikte stenen, vermoedelijk afkomstig van de 14e-eeuwse muur. Op de nieuwe hoek van de verlegde stadsmuren kon het bastion beter de flanken van de muur bestrijken.
Het heeft er veel van weg dat, evenals bij het Bastion Oranje, bij de aanleg van het nieuwe verdedigingswerk een deel van de oude gracht bleef gehandhaafd. In de ondergrond zitten ook nog restanten van de oude, teruggelegen stadsmuur.
Aangezien er bij dit bastion zelfs sprake is van een grote waterpartij moet dit verdedigingswerk tamelijk ver voor de oude wal zijn aangelegd.

Dit verdedigingswerk, gebouwd door ene Marcelis Janssen, werd ook wel houten bolwerk genaamd. Op de kaart van Joan Blaeu (midden 17e eeuw) is duidelijk te zien dat ook hier sprake is van een hol bastion.
Het bastion was ongeveer 76 meter diep, 82 meter breed en de keel was ongeveer 57 meter breed.
De gracht voor het bastion werd in het begin van de 20e eeuw gedempt.
Het is genoemd naar het nabij gelegen Baselaarsklooster.
Ook hier werd een gebouwtje opgericht maar niet zoals bij de andere bastions hoog boven op de wal. Het gebouwtje was laag gelegen en tegen de omwalling aangebouwd.
Nabij dit bastion stond ook een molen. Een van de vele molens die de stad kende. In 1861 waren er nog acht windmolens over. Meestal waren het korenmolens die voor voedsel konden zorgen als de stad werd belegerd.

Kruitmagazijn

In de loop van de 18e en de 19e eeuw werden in de stad drie bomvrije kruitmagazijnen opgericht. In 1845 werd aan het einde van het Volderstraatje in de hoofdwal een kruitmagazijn gebouwd. Het tweede magazijn kwam binnen de Citadel te liggen. Het derde magazijn werd in 1742 hier achter de keel van Bastion Baselaar gebouwd. Dit magazijn was 15,69 meter lang en 7,85 meter breed en kon 76.000 pond buskruit bevatten. Behalve dat in 1790 een nieuw portaal is gebouwd voor het magazijn en tegelijkertijd de opslagplaats zelf hersteld is, is van dit magazijn weinig bekend. Het gebouw zal vermoedelijk na 1874 zijn geslecht.

Baselaarsklooster

Al snel na de stichting van de stad vestigden groepjes religieuzen, vaak niet meer dan een handje vol, zich in of vlakbij de stad.
In 1205 werd dit klooster Porta Coeli of wel *Baseldonck* gesticht door Winaldus van Basel op een verhoging buiten de wallen, ongeveer op de plek waar nu Sluis 0 ligt. Het werd ook wel Baseldonkklooster genoemd. De novicen kwamen uit de gegoede burgerij van ’s-Hertogenbosch. In het klooster mochten maximaal twaalf mannen wonen. Paus Alexander IV gaf hun toestemming giften aan te nemen tot maximaal honderd mark zilver, ook als het geld afkomstig zou zijn van woekerwinsten. Dit heeft iets weg van witwassen.
In 1244/1245 sloot het klooster zich aan bij de Orde van de Wilhelmieten. Het was een kluizenaarsorde zoals ook de kartuizers in Vught. Dit soort kloosters had vaak weinig leden maar waren rijk door de vele schenkingen. Het was een klein klooster. De kloosterlingen waren gekleed in een wit habijt, gingen blootsvoets en onderhielden zeer strenge kloosterregels van de Heilige Benedictus waardoor er maar weinig dagen in het jaar waren waarop zij niet hoefden te vasten. De Wilhelmietenorde bestaat nu niet meer.
Het klooster lag in het schootsveld en is daarom in 1542 afgebroken toen Maarten van Rossum de stad bedreigde. Veldmaarschalk Van Rossum had namens de hertog van Gelre namelijk de opdracht gekregen om Antwerpen, net zoals Den Haag in 1528 te plunderen of brand te stichten. Onderweg had hij al vele dorpen, zoals Erp en Sint-Oedenrode geplunderd en verbrand.
In 1543 werd door deze kluizenaarsorde grond aangekocht, ter hoogte van het Sint Jacobskerkhof/ Windmolenbergstraat en bouwden er een fraterhuis. De huidige naam Baselaarsstraat herinnert hier nog aan. In 1547 werd naast het Klooster Bethanië de eenbeukige kapel met een driezijdig gesloten koor gebouwd. De laatgotische poort was vervaardigd uit hardsteen en versierd met renaissance ornamenten en beeldhouwwerk uit mergel. Na 1629 is dit klooster verbeurdverklaard, in 1641 door de *projectontwikkelaars* Frans Blom en Gans aangekocht en in 1767 gesloopt.

Muziektuin

Op deze plek stond vroeger een muzieknis waar kapelmeester Ogier van De Stedelijke Schutterij en later nog het Stedelijk Orkest menig concert hebben gegeven. Deze muzieknis was hier neergezet omdat de muziekuitvoeringen in de Casinotuin alleen toegankelijk waren voor De leden van de sociëteit en hun dames.
Het plantsoen dat was aangelegd tussen 1880 en 1890 werd een ware muziektuin van de stad. In 1906 werd de Stedelijke Schutterij ontbonden.
In 1922 kreeg de stad nog een uniek militair muziekkorps, Het Bataljon, later Regiment Wielrijders genoemd. Op de fiets maakte het regiment muziek. Kapelmeester Borstlap was hiervan de dirigent. De trommels waren op het stuur bevestigd. De blaasinstrumenten bevonden zich achter op de rug. Het Bossche stadsbestuur schonk het regiment in 1932 een eigen muziektent. Op 31 augustus 1939 trad *Nederlandsch Wielrijders Muziekkorps, enigste ter wereld* voor het laatst in de stad op.
Ook heeft er van Piet Mulders een café gestaan met de naam Café De Plantage, later Plantsoenzicht geheten. Voor het café lag een groot terras. Uitnodigend waren de witte terrasstoeltjes waar voor 6 cent een lekker biertje werd getapt.
Jaarlijks werden hier uitvoeringen gegeven zoals de opvoering van De Fremersberg, gevolgd door de Slag bij Waterloo met echte kanonschoten en krijgsrumoer. Het plantsoen zag dan zwart van de mensen. Generatie na generatie heeft die slag de volksverbeelding gevuld met romantiek en heldendom.

Aan de stadszijde lagen grote tuinderijen.

Skeletten soldaten in Franse dienst

Half maart 2011 werden op het Bastion Baselaar enkele menselijke botten gevonden. Daar moest het wortelstelsel van een boom worden geprepareerd. De boom moet worden verplaatst voor de toekomstige, ondergrondse parkeergarage. In de periode vanaf eind maart tot begin april 2011 vond nader archeologisch onderzoek plaats. Op het bastion zijn aan de stadszijde van de muur minimaal 66 geraamtes blootgelegd. Men sluit niet uit dat bij de aanleg van de garage nog meer skeletten zullen worden gevonden.
Nader onderzoek wees uit dat de skeletten zeer waarschijnlijk afkomstig zijn van soldaten in Franse dienst die in 1794 en 1795 zijn overleden. De soldaten hebben deel uitgemaakt van het leger van Pichegru die in 1794 de stad heeft veroverd.

Wijze van begraven

Zo te zien waren ze haastig begraven. De doden werden zo efficiënt mogelijk in een diepe kuil van ruim twee bij drie meter gelegd waarbij de personen om en om met het hoofd naar het noorden of het zuiden kwamen te liggen. In de bovenste lagen werden de skeletten met het hoofd naar het westen of het oosten gericht. Op deze wijze werden circa zes à zeven lagen doden op elkaar gestapeld. De aanwezigheid van een zandlaag tussen de verschillende lagen skeletten geeft aan, dat de kuil niet in één keer is opgevuld met lichamen. Men sprong niet erg zorgvuldig met de doden om. Sommige doden lagen op hun buik en soms zelfs op hun zij om een rand van de kuil op te vullen. Er is geen enkel spoor van kleding aangetroffen. Mogelijk hadden de doden alleen een hemd aan of werden ze zelfs naakt begraven. In één geval werd een bronzen ring om de vinger aangetroffen, maar verder zijn geen persoonlijke bezittingen gevonden.
Een voorlopig fysisch-antropologisch onderzoek bracht aan het licht dat het grotendeels jonge mannen zijn, veel zelfs onder de twintig jaar oud. Dit past in het beeld dat het om militairen gaat. In ten minste vier gevallen zijn ook skeletten van het vrouwelijke geslacht aangetroffen. Bij het leger dienden niet alleen mannen maar ook marketentsters en vrouwen die voor de voedselvoorziening zorgden.

Onderzoek doden/doodsoorzaak

Over de doodsoorzaak kan nu nog weinig worden gezegd. Bij één geraamte is een musketkogel tussen de ribben aangetroffen. Tussen de skeletten werden ook nog enkele andere, losse kogels gevonden. Verder is in zes gevallen, net boven de knie een onderbeen geamputeerd. Veel personen hadden gedurende hun jeugd meerdere keren last gehad van ziektes of voedseltekort waardoor de aanmaak van tandglazuur was gestagneerd. In de gebitten werden verder weinig gaatjes aangetroffen wat vermoedelijk te maken heeft met de lage gemiddelde leeftijd. Bij enkele skeletten kon vastgesteld worden dat deze personen (stenen) pijpen rookten waardoor er een rond gat in hun gebit was ontstaan.
Vermoedelijk zijn de militairen in het hospitaal overleden en niet op het slagveld omgekomen. De troepen waren vermoeid en hadden honger. Na de inname van de stad op 9 oktober 1794 had het Franse leger het voormalige gouvernementsgebouw aan de Verwersstraat (huidig Noordbrabants Museum) tijdelijk als militair hospitaal ingericht. De soldaten waren in slechte conditie en er heerste in de stad een dysenterie-epidemie (rode loop) waaraan veel mensen overleden en zeer waarschijnlijk ook deze soldaten. Een andere bron trekt deze conclusie in twijfel. Het aantal, aan rode loop omgekomen Bosschenaren zou zijn meegevallen. De strenge vorst heeft waarschijnlijk de rode loop gestuit. Meer waarschijnlijk lijken het gebrek aan goede huisvesting, kleding, voedsel e.d. oorzaken voor hun overlijden. Zelfs in het hospitaal was gebrek aan voedsel, niet in de laatste plaats omdat de zogenaamde officieren van gezondheid *’s morgens gebrade hammen aten en wijn dronken als water, terwijl de brave zieken gebrek leden.* Er deed zich nog iets anders voor. Een ingekwartierde soldaat had een dokter dringend gesmeekt, mocht hij ziek worden, hem niet naar het hospitaal over te brengen. Als dat toch nodig was dan moest de dokter zijn horloge en andere waardevolle spullen afnemen *omdat hij zeer wel wist, dat diegene, welke met iets van waarde in het hospitaal kwamen, er nimmer weder levendig uitgeraakten.*

Geen doodskisten

Opvallend is dat de doden niet in lijkkisten zijn begraven. Een bron vermeldt dat er in die tijd geen timmerhout te verkrijgen was. Een andere bron zegt dat er weliswaar, vanwege de strenge winter een zeker gebrek aan

timmerhout was omdat het hout moest worden gebruikt voor de verwarming van de militaire bakovens. Uit het Kistenboek bleek echter dat bij het begraven van overleden ingezetenen van ’s-Hertogenbosch de hele winter normaal in alle gevallen doodskisten werden gebruikt. Er was één uitzondering: de personen, die in het Groot Ziekengasthuis overleden en op het kleine kerkhofje bij het ziekenhuis een laatste rustplaats kregen moesten het zonder doodskist doen. Uit aantekeningen valt op maken dat hier niet alleen houtgebrek een rol heeft gespeeld. In notulen van de regenten van het ziekenhuis van 26 februari 1795 is namelijk de volgende tekst aangetroffen: *vermits het gebrek aan hout de aannemer der doodskisten niet in staat is geweest het vereischte aantal van doodskisten in gereedheid te hebben en volgens zijn bestek te houden en dat gedurende de tijd dat de Franschen een hospitaal in het gasthuis hebben gehad zij hunne dooden zonder kisten hebben begraven, hetgeen de vader (het hoofd) genoodzaakt is geweest meede ten opzigte van de burgers te doen.* Het lijkt er dus op dat behalve het houtgebrek ook meegespeeld heeft dat het Groot Ziekengasthuis de Fransen niet voor het hoofd durfde te stoten door de burgeroverledenen anders te behandelen dan de Fransen met hun doden deden. In ieder geval staat hier zwart op wit dat de overleden militairen toen zonder lijkkisten ter aarde besteld werden. Vermoedelijk gebeurde dat al vanaf de ingebruikname van het Frans hospitaal, kort na de inname van de stad. Dit beeld past bij de ziekenverzorging in de legers: met dode soldaten werd in die periode slordig omgesprongen.

begraafplaats

Op de vier kerkhoven bij de kerken in de stad was te weinig plaats waarna het stadsbestuur plekken aanwees waar wel begraven kon worden. Bastion Baselaar en De Pettelaar werden als noodbegraafplaats aangewezen. Deze veronderstelling lijkt logisch maar wordt door een andere bron toch in twijfel getrokken. In de archieven is hierover niets te vinden. Voor een kuil van twee bij drie meter, zoals aangetroffen op het bastion zou op één van de kerkhoven toch wel plaats moeten zijn? Of worden er op termijn nog meer grafkuilen aangetroffen waardoor er sprake was van een grotere opslagbehoefte? Wellicht liet de toen geldende wetgeving het niet toe of was er angst voor besmetting (door de lucht veronderstelde men toen)? Misschien was het ook gewoon gebruikelijk om in oorlogstijd overleden militairen ergens apart te begraven?

Opslag/vervolgonderzoek

De skeletten zijn nu allemaal geborgen en zullen verder worden onderzocht, waarbij gekeken wordt naar leeftijdsopbouw, aangeboren afwijkingen, ziektes, doodsoorzaak en mogelijk de herkomst (via isotopenonderzoek) van de begraven personen. Samen met de historische gegevens kunnen zij ons een goed beeld bieden van het leven van de soldaten van het Franse leger en hun sterven in ’s-Hertogenbosch in 1794 of 1795. Dit onderzoek zal overigens pas plaats vinden nadat de graafwerkzaamheden voor de te bouwen ondergrondse garage achter de rug zijn, zodat eventueel aangetroffen geraamtes nog in dit onderzoek kunnen worden meegenomen.

Gedenkteken

De gemeente is in principe bereid om na de bouw van de parkeergarage, ter nagedachtenis van de militairen op het bastion een monumentje plaatsen in de vorm van een gedenkteken of een grafsteen. Hierdoor kan er ook iets van de geschiedenis van deze plek worden verteld.

HEKELLAAN: Pelikaanfontein

Deze Pelikaanfontein werd in 1931 door dr. Lamers en dr. Indemans, nu bekend als farmaceutisch bedrijf Interpharm aan de gemeente ’s-Hertogenbosch geschonken, mede vanwege de goede onderlinge verstandhouding De fontein stond oorspronkelijk in de tuin van het pand aan de Wolvenhoek 10. Dit pand was eigendom van fabrikant Rouppe van der Voort. In 1930 werd dat pand aangekocht door dr. Lamers en dr. Indemans die daar hun *N.V. Pharmaceutische Fabriek en Groothandel in Ziekenverzorgingsartikelen* vestigden. Toen de onderneming in de tuin van Wolvenhoek 10 een magazijn liet bouwen stond de fontein daar in de weg. De fontein was vroeger veel mooier en groter. Het bestond toen uit drie segmenten waarvan alleen het onderste is overgebleven.

De gemeente gaf in 1987 opdracht aan een kunstenaar (Leidi Haayer) om de verwaarloosde fontein te versieren. Zij gaf de versiering de titel mee van *Herfstbladeren*. Veel Bosschenaren vinden deze herfstbladeren echter erg lelijk en vinden dat ze meer op automatten lijken. Hopelijk zal de fontein nog eens in de oude luister worden hersteld.

Zeer waarschijnlijk zal deze fontein plaats moeten maken voor de nog aan te leggen parkeergarage. Het ligt in de bedoeling de fontein dan op te knappen en eind 2012, begin 2013 te verplaatsen naar het nog uit te breiden Museumkwartier. Om exacter te zijn, er wordt nu gedacht aan een nieuw pleintje op de hoek van Weversplaats en Beurdsestraat dat de naam Mariaplaats of Bogardenplaats (vanwege het middeleeuwse Bogardenklooster waarvan in de zomer 2010 fundamenten zijn opgegraven) zal krijgen.
Het ziet er nu (eind 2010) naar uit dat een restauratie van de grond komt. Delen van de fontein, die gerestaureerd moeten worden zijn ondertussen veiliggesteld en de kunstenares heeft ingestemd met de verwijdering van de herfstbladeren. De financiering is zo goed als rond. De gemeentelijke afdeling BAM is voortvarend aan de slag gegaan met de restauratie en vernieuwing van de fontein.

HEKELLAAN: Stadsgracht/parkeergarage

Thans liggen er vergevorderde plannen om het historische stadsbeeld zo goed mogelijk terug te brengen. De discussie hierover is, vooral vanwege milieuaspecten, verkeersdruk en verplaatsing van het tennispark van De Pettelaer echter nog gaande.
Men wil de stadsgracht weer open leggen en onder deze gracht een parkeergarage van drie verdiepingen situeren voor elfhonderd auto’s. Nu kunnen er op het Vonk en Vlamterrein maar vierhonderd auto’s parkeren. Vanuit de Casinotuin loopt er dan een verdiept voetpad onder de Hekellaan en stadswal door. Via een loopbrug en een transparant trappenhuis kan men de parkeergarage bereiken.
De toegang voor auto’s tot de parkeergarage komt te liggen bij het Bastion Baselaar. Boven de parkeergarage krijgen we de stadsgracht weer terug.
De tunnel wordt verlaagd aangebracht waardoor er een goed zicht ontstaat op de middeleeuwse stadsmuur. Het laatste woord is hierover overigens nog niet gezegd. Er zijn ook twijfels over de rentabiliteit van de parkeergarage. De bezettingsgraad wordt volgens bezwaarmakers door de gemeente veel te rooskleurig voorgesteld. De uitvoering van het plan Zuiderpark-Stadswalzone kost ongeveer 70 miljoen euro. Daarvan gaat ongeveer 60 miljoen naar de ondergrondse parkeergarage.

HEKELLAAN: Vestingmuur

Deze stadsmuur dateert van oorsprong uit de 14e eeuw en is daarna diverse malen aangepast, versterkt en gerestaureerd.
Op verschillende plaatsen kan men aan de achterzijde dicht bij de muur komen waardoor de muurbegroeiing van dichtbij te zien is. Hier is op enkele plaatsen de tongvaren aangetroffen. Verder kan men onder andere de muurleeuwenbek en bergbasterdwederik aantreffen.

Restauratie stadsmuur

In september 2010 is gestart met de restauratie van de stadsmuur over een lengte van meer dan tweehonderd meter. Het betreft het deel vanaf de Pettelaarseweg tot aan het Bastion Baselaar en bestaat uit een drietal muurvakken en twee rondelen (muurtorens). Het meest westelijke rondeel staat thans bekend als de Judastoren. Van de oostelijk hiervan gelegen toren is geen historische naam bekend.
Deze restauratie maakt onderdeel uit van een grootschalige aanpassing van de huidige situatie. In de toekomst zal hier, indien de gemeenteraad hier definitief mee akkoord gaat en bezwaren van omwonenden geen roet in het eten gooien een ondergrondse parkeergarage gerealiseerd worden. Bovenop de garage komt een waterpartij die een visualisering is van de oorspronkelijke stadsgracht.
Deze stadsmuur maakte oorspronkelijk onderdeel uit van de tweede ommuring, die naar wordt aangenomen rond het midden van de 14e eeuw is voltooid. In de 17e eeuw werd deze muur aangepast aan de eisen van die tijd. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog gaf het stadsbestuur in 1609 opdracht aan Jan van der Weeghen om een plan te maken voor de modernisering van de vestingwerken. Er werd onder andere een groot aantal bastions aangelegd en de aarden wal achter de muren werd versterkt.

Het gedeelte dat vele jaren lang onder de grond heeft gezeten verkeert nog in een goede staat. Het voegwerk is vervangen. Op andere plekken is hier en daar slecht metselwerk vervangen waarbij tevens de rollaag (bovenste deel muur) grotendeels is vernieuwd. Bij de restauratie zijn restanten van weergangen en een schietgat aangetroffen.
Een groot gedeelte stamt nog uit de 17e eeuw. De muren ten westen van de toren bij de Bethaniestraat verkeerden in de 19e eeuw in een zeer slechte staat. Onderzoek heeft namelijk aangetoond dat de muren hier over de volledige hoogte van een nieuwe voorzetmuur, inclusief een houten fundering, werden voorzien. Dendrochronologisch onderzoek van de fundering heeft aangetoond dat dit omstreeks 1845 moet zijn gebeurd.
Blijkbaar was de stadsmuur niet stabiel genoeg, aangezien men toen tegelijkertijd een aantal nieuwe steunberen aan de voorzijde heeft aangebracht. Deze zijn te vergelijken met de nog bestaande steunberen aan de Zuidwal. De steunberen zijn bij de huidige restauratie (2010/2011) weer opgemetseld. Op de plaats van de grout/muurankers heeft de gemeente een aardig detail laten aanbrengen. Om de uiteinden van de ankers zit een ronde schijf van cortenstaal met daarop de romeinse cijfers MMX (2010). Dit is het jaar van de restauratie.
Tijdens de restauratie heeft men blijvend zichtbaar gemaakt dat in verschillende eeuwen aan de muur is gewerkt. Zo is in een gerestaureerd deel een “tijdslijn” achtergelaten die aangeeft wat is vernieuwd rond 1845 en wat ouder is. De muur is afgegraven tot aan de fundering, enkele meters onder het maaiveld van het parkeerterrein Vonk en Vlam. Deze fundering bestaat uit houten palen en balken.
Bij de restauratie is in het bijzonder aandacht besteed aan de aangetroffen muurvegetatie. Men heeft netjes om de beschermde planten, zoals het muurleeuwenbekje, tongvaren en korstmossen heen gewerkt. De voegen erachter liet men open.

HEKELLAAN: Vonk en Vlam terrein

Hier ligt thans een grote parkeerplaats aan de Hekellaan. Op deze plaats werd in het begin van de 20e eeuw een grote tentoonstelling gehouden ter stimulering van het gebruik van elektriciteit en gas. De naam van de tentoonstelling heette: Vonk en Vlam. De vestinggracht vanaf het Bastion Sint Anthonie tot aan de Judastoren was toen net gedempt met de grond die vrij kwam bij het graven van het Drongelens Kanaal. Vóór deze tentoonstelling had het terrein de bijnaam Het Zwarte Zandje.
Na 1874 verloor de stad haar vestingstatus en heeft men de wallen verlaagd en als stadspark ingericht. Omdat de wallen van belang bleven als waterkering en er voor zorgden dat de hoger gelegen aarde van de stadswal niet naar buiten wegzakte werden zij in stand gehouden en van een nieuw bakstenen buitenlaag voorzien.

Rondeel

Hier ligt ook nog een tamelijk intact gebleven rondeel waarvan de naam echter onbekend is. Bij onderzoek is in de dikte van de muur een ruimte voor een trap gevonden om naar de weergang te kunnen gaan. Deze trap bevond zich echter in de muur van de toren, in tegenstelling tot de trap bij de Judastoren waar deze in de eerste kolom naast de toren geplaatst was. Het was geen stenen trap; aangenomen moet dan ook worden dat hier een houten trap heeft gestaan. Later werd de deuropening dichtgemetseld vanwege de aanleg van de aarden wal achter de stadsmuur in de 16e eeuw.
Aansluitend op de oostzijde van de toren bevond zich de oorspronkelijke 14e-eeuwse muur. Deze lag achter de muur die naar Bastion Baselaar loopt. Deze oorspronkelijke muur sloot rechtstreeks aan op de Beckerstoren bij het huidige rugbyveld.

HEKELLAAN: Kikker oude Wilhelminabrug

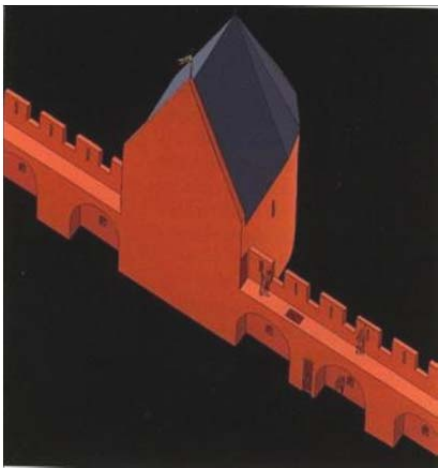

Bij de ingang naar het Vonk en Vlam terrein vinden we een ander element van de oude Wilhelminabrug terug. Deze brug, die in de stijl van **Berlage** werd in de Tweede Wereldoorlog onherstelbaar vernield en moest worden vervangen. Op de stadsmuur ziet u een afbeelding van een kikker.

HEKELLAAN: Toren voor de Judasbrug/Judastoren

In de vestingmuur zijn bij de bouw van de 2e stadsmuur 23 halfronde muurtorens aangebracht. Dit was er een van. Zijn naam is ontleend aan de vlakbij (Nachtegaalslaantje) gelegen Judasbrug en werd daarom ook wel eens de Toren voor de Judasbrug genoemd. Nadat de vestingstad rond 1500 haar definitieve vorm had gekregen telde de stad overigens nog meer muurtorens. Er zijn 31 namen van de muurtorens bekend, ontleend aan een ambacht of gilde, een heilige of aan de plaats van de toren.
In de geschiedschrijving is geen verklaring te vinden voor de naam Judas. Men veronderstelt dat het mogelijk te maken zou kunnen hebben met het feit dat de iets verderop gelegen brug bij de Oude Dieze diverse keren moest worden hersteld en herbouwd. Wellicht heeft deze brug aan hetzelfde euvel geleden waardoor zij vanwege haar onbetrouwbaarheid de naam Judasbrug zou hebben gekregen.
Ook deze toren was oorspronkelijk hoger en voorzien van een spits. Maar veel elementen van de oude verdedigingstoren zijn nog wel goed herkenbaar. In tijden van vrede mocht men gratis in de toren wonen mits men in dienst was van het stadsbestuur. In het begin van de 16e eeuw heeft men als gevolg van de modernisering van de wapens en het gebruik van buskruit de torens verlaagd. Een groot deel van de weergang is nog ondergronds aanwezig evenals een trap naar het 14e-eeuwse maaiveld. Aan de stadszijde van deze toren is, bij een opgraving in 1997, een deel van de veertiende eeuwse stadsmuur, met een weergang, steunbogen en een trap ontdekt. Dit is bijzonder omdat een muurtoren normaal alleen een inpandige trap had. De aangetroffen trap bevond zich in één van de kolommen waarop deze weergang rustte.

Op bijgevoegde reconstructietekening is aan de binnenzijde van de muur aan de rechterzijde van de eerste boog, rechts van de toren de trap te zien. Verder zien we de trapopening op de weergang en de deur in de toren.
De trap was opgevuld met zand en puin. Dit is waarschijnlijk in de 16e eeuw gebeurd toen er een binnenwal tegen de vestingmuren werd aangelegd. Er zijn plannen om bij de restauratie van dit deel van de vesting de aangetroffen muurresten weer zichtbaar te maken.

Kruitmagazijn

Kort na de officiële afscheiding met België is de onderbouw van deze muurtoren in 1840 omgebouwd tot een kruittoren en is het metselwerk aanzienlijk verzwaard. Een deel van de borstwering en een deel van het grondwerk van de oude toren werden toen verwijderd. Daarna is in het restant van de toren een bomvrije kelder met een toegang gemetseld, waarna het geheel weer met aarde werd aangevuld. Het metselwerk boven de keldervloer dateert dan ook van 1840, het jaar van de verbouwing. Binnen de toren kreeg de bomvrije kelder een aparte trap en ingang. Onder de keldervloer bevindt zich echter nog metselwerk van de middeleeuwse muurtoren. Aan de buitenzijde is dit middeleeuwse metselwerk niet waar te nemen, aangezien gelijktijdig met de verbouwing tot kruittoren een klampmuur voor het metselwerk is opgemetseld. De kruitkelder is nog intact. De kruitkelder is toegankelijk via een bajonetvormige gang die evenwijdig aan de vestingmuur loopt. Het kruitmagazijn zelf is een langwerpige ruimte voorzien van een tongewelf en staat haaks op de vestingmuur. Het gewelf is voorzien van twee ventilatiegaten met een natuurstenen kozijn. Na de aanname van de Vestingwet van 1874 heeft het magazijn haar functie verloren, maar bleef het gebouw als zodanig gehandhaafd.
Gelijktijdig werden in de stad in de periode 1840-1843 nog drie oude muurtorens tot kleinere kruitmagazijnen ingericht. Kruittoren 1 lag tussen de bastions Maria en Deuteren en was geschikt voor de opslag van 24.000 pond kruit. Kruittoren 2 was gelegen tussen het Bastion Vught en het Bastion Maria. Hier kon 21.000 pond kruit worden opgeslagen. Deze muurtoren, kruittoren 3 bevond zich tussen de Groote Hekel en Bastion Baselaar. Dit

kruitmagazijn had een capaciteit van 13.000 pond. Tussen het Muntelbolwerk en de Citadel lag op de courtine kruittoren 4, de Toren achter de Zusters van Orthen. Dit kruitmagazijn kon 24.000 pond herbergen.
Nadat de Vestingwet 1874 van kracht werd zijn de kruitmagazijnen buiten gebruik gesteld.

HEKELLAAN: Monument Henri Bakker

Aan de voorzijde van het rondeel ziet u een monument ter herinnering aan de in 1933 overleden eerste Bossche vlieger Henri Bakker. Het bestaat uit blokken Duitse Muschelkalksteen met in het midden een bronzen plaquette. Dit gedenkteken is in 1938 door architect Co Brandes ontworpen en door beeldhouwers Dupuis en later Albert Termote gemaakt in de stijl die invloeden vertoont van het **expressionisme.** Het stelt een vliegende adelaar voor die met zijn klauwen een medaillon met het portret van Henri Bakker toont.
In tegenstelling tot veel andere luchtvaartpioniers stierf hij gewoon aan een ziekte. De jaren 1911-1936 verwijzen naar de 25-jarige herdenking van de militaire manoeuvres.
De tekst van de omlijsting van het monument luidt:
De burgerij dezer stad aan haren luchtvaartpionier 1911 Henri Bakker, 1936, eerste piloot van het Nederlandsche leger.
Henri werd op 15 februari 1878 geboren in ’s-Hertogenbosch. Zijn vader was amanuensis aan de hbs. In het hoekpand Korte Putstraat 11/Putgang begon hij een werkplaats voor fietsen. Zelf woonde hij later Achter het Stadhuis op nummer 18. In de telefoonlijst van het Rijkstelefoonkantoor ’s-Hertogenbosch stond hij vermeld als *Bakker, Henri. Verhuurinrichting van automobielen, vertegenwoordiger der Spijker auto’s. Korte Putstraat.*
In 1909 werd de Eerste Nederlandse Vliegvereniging (ENV) opgericht. Vervolgens werd er een Blériot vliegtuig aangekocht. Er werd voor de Molenheide bij Gilze-Rijen gekozen om een vliegterrein aan te leggen met een hangar en werkplaats. Men begon toen met drie leerlingen, waaronder Henri Bakker. Elk van hen wilde de eerste zijn die in en boven Nederland het vliegbrevet zou halen! Hiervoor was slechte één vliegtuig beschikbaar. Op 13 februari 1911 was het eindelijk zo ver dat de drie kandidaten hun vliegersexamen konden afleggen. Mulder meldde zich als eerste en met slechts enkele seconden verschil was Bakker de tweede. Aangezien er dus maar één toestel beschikbaar was moest men op elkaar wachten. Er moest o.a. driemaal rond het terrein worden gevlogen op een hoogte van 100 meter. Mulder slaagde. Bakker wilde zijn voorganger overtreffen en maakte zij hoogtevlucht tweemaal zo hoog. Bakker was dus de tweede piloot die boven Nederland zijn brevet haalde.
Daarvoor was in 1910 Jan Hilgers al de eerste Nederlandse vliegenier die boven Nederlands grondgebied had gevlogen. Een dag later gevolgd door een andere Nederlander. In 1903 waren de gebroeders Wright Bakker overigens al voor geweest met een zelfgemaakt motorvliegtuig, gemaakt van latten en zeildoek. In 12 seconden werd toen 40 meter afgelegd.
Bakker maakte tijdens de ‘s-Hertogenbosche Vliegweek die in 1911 boven de Pettelaarse Schans werd gehouden veel indruk op de Bosschenaren toen hij de hele week met zijn Blériot Condor, een eendekker van hout en doek demonstaties gaf. Hoog (1.500 meter), laag, met of zonder wind, wel of geen passagiers, het maakte voor hem geen verschil. Later vloog hij zelfs om de Sint-Janstoren heen met zijn Blériot. De toestellen stegen op van een geïmproviseerd vliegveldje Het Vliegveld bij De Pettelaar ter hoogte van een van de weilanden van de Pettelaarse boerderij annex café.
Later dat jaar, in september 1911 legde het Nederlandse leger op De Pettelaar het eerste, primitieve militaire kampement, speciaal bestemd voor vliegtuigen aan. Het vliegkamp Pettelaar was onderdeel van een grootschalige landelijke militaire oefening waarin troepenbewegingen en rivieroversteken in het echt werden nagebootst. De verantwoordelijke generaal wilde bij de oefening ook gebruik maken van motorvliegtuigen. Zelf beschikte het leger nog nauwelijks over vliegtuigen laat staan vliegers. Een aantal burgers met een eigen toestel, waaronder Bakker werd uitgenodigd om aan deze manoeuvres deel te nemen. Bakker manifesteerde zich weer als een uitmuntend vlieger. Hij werd aangesteld tot (reserve) sergeantvlieger en door koningin Wilhelmina benoemd tot *Ridder in de Orde van Oranje Nassau met de Zwaarden.*
Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd hij opgenomen in de luchtvaartafdeling van het leger en bevorderd tot luitenant-vlieger.
Hoewel hij dus niet de eerste Nederlandse piloot was die boven Nederland vloog was hij feitelijk wel de eerste piloot van het Nederlandse leger die dat kunststukje uithaalde. Gevoegd bij zijn in Nederland behaalde brevet rechtvaardigt dit wel de tekst op het monument van *eerste piloot van het Nederlandsche leger.*

In mei 1911 had Bakker met twee collega’s de Nederlandse Aviateurs Maatschappij De Condor opgericht. Met een geheel nieuwe tweepersoons Blériot eendekker *De Condor* vestigde zijn maatschappijtje zich op een terrein op de Hertenberg bij Ede. In de korte tijd van het bestaan werd een groot aantal demonstratie- en reclamevluchten gemaakt. Toen zijn toestel na de start in de Singelgracht te Breda terecht kwam waren er echter geen middelen om een nieuw vliegtuig aan te schaffen. Bovendien leverden de vluchten te weinig op. Een jaar na oprichting ging de maatschappij Condor al failliet. Bakker ging zelf door en richtte een eigen vliegschool op met een Blériot. Ook dit werd geen vetpot. In 1918 hield hij er mee op. Hij vestigde zich in Wageningen om terug te keren in de autohandel als Ford-dealer. Op 13 maart 1933 stierf Henri Bakker op 55-jarige leeftijd aan een nierziekte.
In 1936 werd bij *het vliegveld De Pettelaar* feestelijk herdacht dat Bakker 25 jaar geleden boven de stad zijn vliegkunsten had vertoond.
De Pettelaarse Schans werd in 1623 op last van prins Maurits aangelegd bij een aanval op de stad. De schans is in 1672 geëgaliseerd. In 1960 is de stervormige omtrek weer hersteld bij de aanleg van het recreatiegebied De Pettelaarse Plas.

HEKELLAAN: Casinotuin

Vroeger lagen hier aan de Binnendieze verschillende wasserijen met een groot grasveld. Men spoelde het wasgoed in de Binnendieze en legde het daarna op het gras te bleken. In het begin van de 18e eeuw moest de vuilnisbelt die buiten de Vughterpoort lag vanwege oorlogsdreiging worden gesloten. De gemeente kocht toen in 1735 het bleekveld aan. Een deel van de westelijke bleekvelden werd door het stadsbestuur ingericht tot een vuilnisbelt; de andere helft werd weer verhuurd als bleekveld.
Midden 19e eeuw werd de gemeentelijke vuilnisbelt weer verplaatst naar een terrein buiten de stad, namelijk bij de Vughterpoort. Van deze vrijgekomen ruimte werd in 1867 de Sociëteit Casino huurder en op 21 juli 1879 voor een bedrag van 17.500.- gulden eigenaar van de tuin. Deze omringde het stuk grond, dat destijds veel groter was dan de huidige tuin met een sloot en een hoog ijzeren hek, liet er een ijzeren muziek-*kiosque* met kap op bouwen en maakte er een theetuin van. Deze tuin stond door middel van een romantisch, gebogen bruggetje over de Binnendieze in direct contact met de oorspronkelijke Casinotuin en de schouwburg van de sociëteit die aan de Papenhulst stond. Omzoomd door struiken wisten de leden van de sociëteit zich beschermd tegen blikken van buitenaf. De concerten die daar regelmatig werden gegeven, vaak door het Stedelijk Orkest onder leiding van de bekende musicus Marinus Ogier waren een begrip. Naast militaire muziekkorpsen traden af en toe ook plaatselijke muziekkorpsen op, zoals *Goulmy en Baar* en het *Harmoniekorps.* Deze muziekuitvoeringen waren alleen toegankelijk voor de leden van de sociëteit en hun dames. Daarom werd op het Bastion Baselaar ook een muzieknis geplaatst voor de overige Bosschenaren.
Behalve concerten werden er ook openlucht-bals in de tuin georganiseerd.
In 1915 werd, achter de grote zaal ook een tennisbaan aangelegd. De baan rendeerde zo goed dat men een paar jaar later al een tweede baan liet aanleggen. Omdat de ondergrond niet beviel werd die al snel daarna vervangen door twee gravelbanen.
Toen de Sociëteit in 1935 een nieuw gebouw betrok aan de Parade, kwam de voormalige theetuin weer in handen van de gemeente. Aanvankelijk werd er nog entree geheven om het parkje te kunnen betreden. In 1953 richtte de gemeente het gebied in als een openbaar parkje en dempte het watertje dat het gebied omsloot. Nog steeds staat dit parkje bekend als Casinotuin. Met kon in de tuin en omgeving heerlijk wandelen.
De gemetselde voetbrug in de tuin heet Cavaleriebrug en herinnert ons aan het garnizoensverleden van de stad. De cavalerie maakte hier gebruik van als verbinding tussen de voormalige manege aan de Hekellaan en de stallen aan de Parade. De stallen op de parade waren overigens al afgebroken voordat deze stenen brug in 1936 werd gebouwd.
Alleen hier in de Casinotuin heeft de Binnendieze nog natuurlijke taluds.
Tot aan het einde van de 19e eeuw kende het Nachtegaalslaantje aan de zijde van de Hekellaan nog bleekvelden. Daarop werd het linnen uitgespreid om in het zonlicht beter te kunnen bleken, zodat het witter kon worden.

Aan de oostzijde van het Nachtegaalslaantje stond in 1900 ook nog een wasserij met een groot grasveld. Toen dit bedrijf was opgehouden te bestaan werd op het terrein een nieuwe Rijks hbs gebouwd evenals een manege.

Beatrixboom

In de tuin staat de Beatrixboom (lindeboom) die geplant is toen Beatrix 50 jaar werd (1987).

Joods Scholierenmonument/plaquette

In de Casinotuin staat een natuurstenen, Joods Scholierenmonument. Het stelt een beeldengroep voor van kinderen die met hun koffertje op weg gaan. Marijke Theunissen is de ontwerpster. Het plateau met zitelementen heeft de vorm van een davidsster. De tekst luidt: *Het gedroomde leven abrupt voorbij.* Het monument werd in 1995 opgericht ter herinnering aan de joodse leerlingen en docenten tijdens de Tweede Wereldoorlog die hier vlakbij in 1941-1943 op het *Joodsch Lyceum* hadden gezeten.

Aan de gevel hier om het hoekje aan de Papenhulst nummer 7 is tevens een plaquette tegen de muur geplaatst. Hier was in 1942-1943 het *Joodsch Lyceum* gevestigd.

Dit Joodsch Lyceum was, zoals ook elders in het land eigenlijk geen *Joodsch Lyceum* in de precieze betekenis: *een school waar de cultuur van het Jodendom wordt onderwezen en waar ook de Joodse vakken zoals Hebreeuws wordt gegeven.* Dit gebeurde er niet. Het opleidingsprogramma was gelijk aan dat van andere middelbare scholen. Er zaten echter uitsluitend Joodse kinderen op school.

Granieten kunstwerk

De twee grote granieten kunstwerken van de Franse beeldhouwer Eugène Dodeigne symboliseren de toegang tot de stad. In 1996 waren de kunstwerken geschonken door de J.C. van Lanschotstichting.

Bomen

In 1914 was het gemeentebestuur ernstig bezorgd over de toestand van de bomen in *Het Plantsoen*. Enkele bomen stonden in een hoek van 60 graden en dreigden bij de eerst beste storm om te waaien. De brandstofschaarste was toen groot.

De bomen die er nog van oorsprong staan zijn een esdoorn, twee zware kastanjes, twee bruine beuken, een treurbeuk en drie boomhazelaars.

De bomen in het zogenaamde Hazelaarslaantje in het Zuiderpark zijn ontstaan uit zaailingen van de vruchtdragende hazelaars in de Casinotuin.

In juni 2011 is een 150 jaar oude beuk gekapt omdat de boom ernstig was verzwakt door reuzenzwammen.

Langs de waterkant zien we een spontane ontwikkeling van voornamelijk vlier, esdoorn en klimop. Deze planten vinden we in de gehele stad langs de Binnendiezestroom terug. Waar nog oude muren voorkomen kunnen we een hoogst interessante muurflora aantreffen van muurleeuwenbekjes, diverse varens en vele andere, vaak zeldzame planten. De vlierbessen worden verspreid door de vogels die in de Binnendieze hun dorst komen lessen.

HEKELLAAN: De Schroef van Archimedes

De achterliggende gedachte van deze schroef is de mens die water in beweging brengt. Nederlanders doen dit al eeuwenlang. Polders worden drooggemalen door verschillende soorten schepwerktuigen, zoals schepraderen, tonmolens en vijzelpompen. Voor de geschiedenis van ‘s-Hertogenbosch was het droogmalen van het gebied rond de stad in 1629 van het grootste belang. De Schroef van Archimedes verwijst eigenlijk

Henk(es), 3-11-2011

naar de tonmolens die gebruikt werden ten tijde van de belegering van ’s-Hertogenbosch door Frederik Hendrik. Een tonmolen bestond uit een houten cilinder met een daarin passende houten schroef van Archimedes. Het werktuig werd met de onderkant in het water geplaatst. Door de schroef rond te draaien kon het water omhoog gebracht worden. Soms was het een windmolen maar veelal waren het molens die ingeval van windstilte aangedreven konden worden door paarden. De vijzelpompen waren vroeger van hout en werden meestal aangedreven door watermolens.
In het kader van een gemeentelijk fonteinenplan (waarvan overigens alleen deze en Dieske zijn gerealiseerd) kreeg de Engelse beeldhouwer Tony Cragg de opdracht om een fontein te maken. Aanvankelijk weigerde hij omdat hij nog nooit een fontein had gemaakt.
Bovendien vond hij een fontein een decoratieve vormgeving die niets te maken heeft met autonome beeldende kunst. Na lang nadenken kreeg hij toch belangstelling voor het project. Hij kwam met het idee om de mens die het water in beweging brengt uit te beelden. Zijn idee verwijst naar een elementaire ontwikkeling in de menselijke geschiedenis; het hevelen van water door middel van de schroef van Archimedes (ook wel tonmodel of vijzelmodel genoemd). Dit is een koker met een schroef van een aantal bladvormige gangen waarmee water omhoog wordt gebracht. Deze methode werd al door de oude Egyptenaren gebruikt en werd ook in Nederland in de 14e eeuw gehanteerd voor de inpoldering van land. Zo ontstond een mechanische sculptuur, een kunstwerk waarvan de vorm bepaald werd door de functie.
Hij ontwierp deze schroef waarbij hij het effect van het vallende water vooraf niet goed kon inschatten. De schroef werd in 1992 bij de fa. Lips gemaakt van een legering van koper, nikkel en aluminium.
De schroef wordt aangedreven door een elektrische motor die zich onder water bevindt. Het water wordt met een snelheid van ongeveer dertig omwentelingen per minuut zes meter hoog opgeschroefd. Het wordt met golven uit de schroefmond gestuwd en aan weerszijden valt een watergordijn. De werking van de schroef is aanschouwelijk. Tegelijkertijd wordt het zuiver functionele van de schroef ontkend. Het water wordt oneindig en schijnbaar nutteloos gecirculeerd, wat in strijd is met de oorspronkelijke werking van het apparaat. Craggs Schroef van Archimedes krijgt daarmee niet alleen een symbolische, maar ook een esthetische waarde.
Het symboliseert ook het drukke, dynamische stadsleven.
Na enige jaren trad metaalmoeheid op waarna van brons een nieuw ontwerp door de fa. Lips is gemaakt. Het mechanisme is storingsgevoelig.

HEKELLAAN: Verzetsmonument

Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft de stad veel geleden. De slachtoffers vielen bij de bezetting van de stad in mei 1940, tijdens de oorlog, door bombardementen, deportatie van joden naar de concentratiekampen (268 doden) en vooral tijdens en direct na de bevrijding. Bij deze bevrijding, waarbij zwaar werd gevochten lieten 253 burgers en 145/146 militairen van de 53e Welsh Division het leven. De ellende was toen echter nog niet afgelopen. De stad was weliswaar bevrijd maar de vijand lag aan de overkant van de Maas. Vijandelijk granaatvuur en neerkomende V1’s eisten tussen de bevrijding van de stad en het einde van de oorlog nog eens 185 doden.
In het stadhuis bevindt zich een epitaaf, een wandreliëf dat niet alleen de Bosschenaren noemt als omgekomen verzetsstrijders maar ook de 515 burgers die als gevolg van de oorlogshandelingen zijn gestorven. In totaal verloor de stad ongeveer 656 medeburgers voordat de definitieve bevrijding kwam. Op basis van in 2008 beschikbare bronnen komt men op een kleine 800 doden. Op deze, weliswaar niet officiële lijst komen de namen voor van 34 militairen, 25 mensen die als gevolg van verzetsactiviteiten omkwamen, 13 mensen die gedwongen in Duitsland werkten in het kader van de *arbeitseinsatz,* 338 burgerslachtoffers, 291 joden en 83 burgers uit Rosmalen, Engelen en Bokhoven en Empel en Meerwijk. Een andere bron spreekt over een kleine 900 doden.
Dit oorlogsmonument is hier een blijvende herinnering aan. Het monument is in 1953 ontworpen door de beeldhouwer Peter Roovers. De ontwerpfase verliep moeizaam. Ook een tweede ontwerp werd door een landelijke commissie die de minister van Kunst, Onderwijs en Wetenschappen moest adviseren om kunstzinnige redenen afgekeurd. Desondanks verleende de minister toch zijn goedkeuring met de stelling: *over monumenten dient geen eindeloos debat te ontstaan.* Een groot deel van de landelijke pers bemoeide zich er toen mee. De plaatsing leverde nieuwe problemen op. De Casinotuin was aangewezen. Het beeld moest daar echter volgens het contract uiterlijk 1 april 1953 zijn geplaatst. Er zou daar echter de manifestatie *Muziekhof* plaatsvinden. Uiteindelijk kwam het beeld niet in de Casinotuin maar hier recht tegenover deze tuin te staan. In het

linkerbeen van de voorste figuur zijn alle krantenartikelen over bovenstaand geharrewar geplaatst. Leuk voor het nageslacht. Overigens is dit van buitenaf niet zichtbaar.
Het beeld bestaat uit drie bronzen figuren die het Nederlandse volk symboliseren. De beide achterste mannen stellen de slachtoffers van de concentratiekampen voor. De voorste heeft zijn boeien verbroken en gaat, zelfbewust en fier als overwinnaar een nieuwe tijd tegemoet. Op deze plaats vindt elk jaar de dodenherdenking plaats.
Op het voetstuk van het monument staat het volgende gedicht van professor Michiels:

Gedenk die tot der dood getrouw
In ’t zicht van tirannieke machten
Het vege lijf ten offer brachten
Opdat de geest verwinnen zou

In de stad staan zeven werken van hem. Hij heeft onder andere het epitaaf in het stadhuis gemaakt en het beeld van Madonna met Kind, ter ere van kapelaan Koopmans op het gelijknamige plein.

HEKELLAAN 2: Voormalige manege

‘s-Hertogenbosch was vanaf de 16e tot eind 20e eeuw een garnizoensstad. Vele militairen bewoonden de kazernes in de Bossche binnenstad. Er waren ook stallen voor de cavalerie. Regelmatig moesten deze paarden oefenen. Deze oefeningen, bijvoorbeeld het trekken van kanonnen, vonden voor een belangrijk deel plaats in de open lucht. Maar er was ook een overdekte manege. Sinds 1788 bezat het militaire garnizoen al een overdekte rijloods. Deze bevond zich eerst ten zuiden van de Sint-Cathrienkerk op het Kruisbroedershof. Deze was echter flink in verval geraakt en werd in 1900 vervangen door deze nieuwe overdekte, gesloten militaire manege aan de Hekellaan. Vergelijkbare loodsen stonden ook elders in het land, bijvoorbeeld in Leeuwarden.
Op deze plek achter de stadswal bevond zich eerst een open rijbaan voor de cavalerie, die na de bouw van de naastgelegen rijks hbs werd verhuisd naar de overzijde van de Hekellaan.
De stad kende vroeger drie maneges waaronder twee voor militairen. Dit is er een van.
Inpandig was het gebouw uiteraard nauwelijks onderverdeeld omdat zich hier immers het rijvlak bevond. Aan de voorzijde bevond zich een klein portaal en enkele bergingen. Daarboven een kleine tribune en een verwarmbare officierskamer.
Als er oefeningen in de openlucht plaats moesten vinden, gebeurde dit aan het begin van de Pettelaarseweg. Er werd niet alleen geoefend om de paarden nauwkeurig orders te laten opvolgen. Er werden ook kunstjes gedaan. Kunstrijden met een paard en schermoefeningen vonden er eveneens plaats.
Tot 1930 werden de paardenstallen aan de Parade gebruikt en in 1934 verdwenen deze paardenstallen uit de Bossche binnenstad. Op de plaats van de stallen aan de Parade kwam in 1935 een schouwburg van de Sociëteit Casino. De gebruikers van de manege waren er dus niet meer; er moest een andere bestemming voor gevonden worden.
Nadat het gebouw vanaf 1922 enige tijd had leeggestaan werd het op initiatief van tandarts P. van der Heijde in gebruik genomen als de eerste overdekte tennisbaan in Zuid-Nederland. Burgemeester Van Lanschot sloeg het eerste balletje bij de officiële opening.
Maar na enkele jaren was het hiermee afgelopen. Het gebouw werd door de Duitsers geconfisqueerd en heeft toen dienst gedaan als opslagplaats van in beslag genomen goederen uit het concentratiekamp Vught waarin gevangenen te werk werden gesteld.
Ook na de oorlog bleef het gebouw voornamelijk dienst doen als opslagplaats voor Bossche bedrijven.
In 1962 werd de vroegere manege een sportzaal. Deze functie maakte plaats voor het onderwijs, toen het mbo-college er lokalen in bouwde. Het Stedelijk Museum Het Kruithuis heeft er tijdelijk onderdak gevonden in afwachting van de nieuwbouw.
In september 2010 werd het gebouw tijdelijk gesloten om intern verbouwd te worden waarna het veilinghuis van Van der Hoeff (voorheen Korst) hier haar intrek heeft genomen.
Het gebouw blijft als monument behouden.

Bouwgegevens

Het pand uit 1900 is een rijksmonument.

De voormalige militaire manege is gebouwd in **neorenaissance** bouwstijl naar ontwerp van de Eerst Aanwezend Ingenieur (EAI) kapitein M. Onnen die ook het poortgebouw van de Citadel ontwierp.
De eenlaagse manege op een rechthoekig grondplan meet 44 bij 20 meter en is opgetrokken uit machinale baksteen. Zij heeft een zadeldak, belegd met bitumen als vervanging voor de oorspronkelijke blauwe kruispannen.
Het gebouw is negen traveeën lang en drie traveeën breed. De traveeën in de langsgevel worden van elkaar gescheiden door lisenen en op de hoeken zijn gemetselde pilasters met verdiepte velden aangebracht. Elk travee is voorzien van een rechtgesloten venster met hardstenen onderdorpel en dito aanzet- en sluitstenen. De ramen hebben een driedeling met zesruits schuiframen, geflankeerd door halve zesruits ramen. De westgevel heeft in de middentravee een toegangspoort.
De oostgevel heeft een eenlaagse aanbouw uit latere tijd, waarvoor vijf vensters zijn gewijzigd. De daklijst rust op klossen. Het pand heeft een gemetselde plint rondom. Beide eindgevels hebben een segmentbooglijst.
De kopgevel heeft een gestuukte deuromlijsting met daarboven een gepaard boogvenster, omsloten door een gemetselde rondboog. De boogvensters zijn voorzien van rechtgesloten zesruits schuiframen en blinde boogtrommels met polychrome tegels. Aan beide zijden van de toegang zijn vergelijkbare vensters aangebracht. Onder de vensters zijn luiken aangebracht, die toegang gaven tot de bergplaatsen.
Ook de drie traveeën van de achtergevel zijn voorzien van vergelijkbare gepaarde rondboogvensters, met blinde boogtrommels in de middelste travee. De ramen zijn voorzien van een roedenverdeling.
In het interieur zijn de bergplaatsen, de officiersruimten en de tribunes verwijderd. Verder is het interieur ongewijzigd. De kap bestaat uit een beschot van kraaldelen, gedragen door acht ijzeren Polonceau-spanten.
De voormalige manege is van algemeen belang. Zij heeft cultuurhistorische waarde als herinnering aan het militair verleden van de vestingstad 's-Hertogenbosch en een goed voorbeeld van het type militaire rijloods. Zij heeft architectuurhistorische waarde als exponent van neorenaissance bouwkunst en vanwege haar oorspronkelijke vormgeving. Het is voldoende gaaf behouden en zeldzaam als voorbeeld van het type militaire rijloods.

HEKELLAAN 4: Voormalige rijks hbs

Aanvankelijk was deze school gevestigd aan de Papenhulst naast het oude Casino in een herenhuis met drie verdiepingen. Zowel de rijks hbs als de kweekschool was op het einde van de 19e eeuw al gemengd. Het Stedelijk Gymnasium liet in 1904, na lang tegensputteren voor het eerst meisjes toe.
Het complex van de voormalige rijks hbs, een scheikundelokaal en een gymnastieklokaal/tekenlokaal annex conciërgewoning, is gelegen aan de noordelijke zijde van de Hekellaan, die de zuidelijke begrenzing van de Bossche binnenstad vormt. Het complex ligt binnen het stedenbouwkundig waardevolle gebied rond de Hekellaan en het Baselaarpark en Baselaarsstraat, waar aan het begin van de 20e eeuw een luxueuze - voornamelijk uit villa’s bestaande - bebouwing op de middeleeuwse wallen ontstond.
Naast de Rijks hbs bevindt zich hier een ander belangrijk voormalig schoolgebouw: het al beschermde Stedelijk Gymnasium aan het Nachtegaalslaantje. Zowel de rijks hbs, als de gymnastiekzaal en tekenlokaal annex conciërgewoning werd gebouwd in 1905, naar ontwerp van de architect J.A. Vrijman, rijksbouwkundige voor gebouwen van Onderwijs. In 1908 werd de rijks hbs uitgebreid met een scheikundelokaal, dat middels een lage poort op het hoofdgebouw aansluit. Ook deze latere toevoeging werd uitgevoerd naar ontwerp van J.A. Vrijman.
De voormalige *Rijks Hoogere Burgerschool* is op 6 september 1905 in gebruik genomen. Men noemde het toen *een ruim en fraai modern schoolgebouw.* Het was bewust hier aan de Hekellaan gebouwd omdat het hier toen zo heerlijk rustig was, wat het onderwijs en de studie ten goede zou komen.
Nadat het pand enige tijd illegaal was gekraakt kent het thans legale bewoners.
Inmiddels is het pand namelijk al weer een kleine dertig jaar als (gedoogd) kraakpand in gebruik als woon- en werkplaats voor onder andere beeldende kunstenaars. De rijks hbs had van meet af aan een broedplaatsfunctie en heeft die door de jaren heen behouden. Onder meer dankzij de inspanningen van de bewoners is het pand een rijksmonument geworden. Op dit moment is een groot deel van de bewoners werkzaam als cultureel ondernemer, waarbij men moet denken aan het hele brede scala van kunsten en toegepaste kunsten. Deze veelheid aan beroepen - variërend van filmmaker, grafisch vormgever, DJ, meubeldecorateur, fotograaf, computeranimator, multimediaal kunstenaar tot filosoof, literair auteur en componist - maakt de rijks hbs tot een ideale

werkomgeving, waarin op niet-programmatische wijze door kruisbestuiving en wederzijdse aanmoediging veel individuen op het spoor van een veelbelovende carrière zijn gezet.
De gemeente ’s-Hertogenbosch bezint zich nu over plannen voor het hele terrein. Gezien het schrijnend gebrek aan goede en betaalbare woonwerkruimten in onze stad zetten de bewoners in op voortgang en rekenen zij op een vruchtbare dialoog met de gemeente.
De bewoners hebben hun belangen verenigd in de AtelierBeheerStichting (ABS).

Bouwgegevens

Rijks hbs

Dit pand is een rijksmonument.
De rijks hbs vertoont stijlelementen van het **eclecticisme** en de **neorenaissance**.
Een andere bron vermeldt dat de school en de gymnastiekzaal/conciërgewoning stijlelementen vertonen van de **overgangsstijl**, gemengd met elementen van de **rationalistische neogotiek**.
Inpandig onderging het schoolgebouw in 1908, 1924 en 1954 enige verbouwingen. In hoofdlijnen is het schoolgebouw echter nog origineel.
Het gedeeltelijk onderkelderde schoolgebouw heeft een globaal L-vormige plattegrond met een vleugel aan de voorzijde (conciërgekamer en hoofdportaal) en aan de oostelijke gevel (leslokalen) en telt twee bouwlagen onder een samengesteld overstekend zadeldak, gedekt met leien. In het dakschild boven de voorgevel zitten twee dakkapellen en boven de achtergevel vier dakkapellen. We zien schoorstenen boven de dakschilden boven de voor- en achtergevel. De muren zijn uitgevoerd in baksteen met hardstenen dorpellijsten. Het schoolgebouw heeft T-vensters met een drieruits bovenlicht onder een segmentvormige ontlastingsboog.
De voorgevel (zuidelijke gevel) is opgebouwd uit een, twee traveeën tellend, sterk vooruitspringend gedeelte, met hierin de hoofdingang. Links hiervan zit een, drie traveeën tellende gevelpartij. Rechts bevindt zich een smallere gevelpartij van één travee met aan de voorzijde een anderhalflaagse uitbouw voor het trappenhuis en de toiletten onder een lessenaarsdak en een eenlaagse aanbouw onder een plat voor de rijwielstalling.
De ingangspartij onder een segmentboog heeft een dubbele houten paneeldeur en een hoge, hardstenen stoep.
Boven de hoofdingang zit een driedelig venster onder een segmentvormige ontlastingsboog, rechts van de hoofdingang twee identieke, boven elkaar geplaatste vensters.
Boven de hoofdingang zien we een zandstenen fries met de tekst *Rijkshoogereburgerschool Anno 1905* met op de uiteinden links een meisjeshoofdje en rechts een jongenskop. Rechts boven de hoofdingang is een natuurstenen reliëf met het rijkswapen aangebracht.
In de oostelijke gevel rechts ligt de vleugel met leslokalen en links, een vijf traveeën tellende gevelpartij, met hierin rechts, aansluitend op de uitstekende vleugel een aanbouw van anderhalve bouwlaag voor toiletten. Hierin zitten kleine spleetvensters, afgesloten door een keperboog. In de oostelijke zijde van deze aanbouw bevindt zich een achteringang met dubbele houten paneeldeur en een zesruits bovenlicht onder een segmentboog.
Geheel links ligt de aanbouw voor het trappenhuis/toiletten, eveneens bij de toiletten voorzien van spleetvensters. Boven in deze aanbouw zit een groot drielichtsvenster.
De achtergevel telt tien traveeën. Geheel rechts staat een eenlaagse aanbouw onder een plat dak. Hierin bevindt zich een achteringang, gevormd door een paneeldeur, voorafgegaan door een hardstenen stoep. Aan weerszijden hiervan zitten kleine éénruits vensters.
De westelijke gevel heeft op de noordelijke en zuidelijke hoek risalerende gevelpartijen. Hierin zitten ter hoogte van de zolder kleine vensters en boven het zoldervenster in de meest linkse hoekrisaliet een hijsbalk. Direct rechts van de noordelijke hoekrisaliet is een zijingang.
Inpandig is de oorspronkelijke dispositie van het schoolgebouw bewaard gebleven. Achter de hoofdingang ligt een klein tochtportaal, dat toegang geeft tot de centrale gang, met aan weerszijden hiervan op de begane grond de directeurs- en conciërgekamer en een viertal klaslokalen. De leslokalen in de noordelijke vleugel van de rijks hbs worden ontsloten door een dwars hierop geplaatste gang. Aan de oostelijke zijde van de hoofdgang ligt het trappenhuis en in de gang in de noordvleugel een stalen trap.
Op de bovenverdieping lagen oorspronkelijk negen klaslokalen en de bibliotheek.
In het interieur is nog een groot aantal oorspronkelijke elementen bewaard gebleven, zoals onder meer op de begane grond in de gang een terrazzovloer met siertegelrand, dubbele beglaasde tochtdeuren met zij- en bovenlichten onder segmentbogen en oorspronkelijke paneeldeuren naar klaslokalen, sommige met zij- en bovenlicht onder een segmentboog. In de klaslokalen liggen houten vloeren. In het trappenhuis - door middel van twee rondbogen met zuil naar de gang geopend – zien we hardstenen trappen. Op de tussenverdieping ligt nog het oorspronkelijke toilettenblok. In de gang op de bovenverdieping ligt een tegelvloer. De oorspronkelijke beschoten grenen kap is nog aanwezig.

Henk(es), 3-11-2011

Langs de Hekellaan is het schoolterrein afgezet door middel van een smeedijzeren ajour hek (opengewerkt).

Scheikundelokaal

Het scheikundelokaal van de voormalige rijks hbs te 's-Hertogenbosch ligt op de noordoostelijke hoek van het hoofdgebouw van de rijks hbs, waarmee het via een lage poort wordt verbonden. In 1908 werden de scheikundelokalen in het hoofdgebouw van de rijks hbs in gebruik genomen als gewone leslokalen en kregen de lokalen voor scheikundeonderwijs een nieuw onderkomen achter het hoofdgebouw. Het scheikundelokaal werd eveneens ontworpen door Rijksbouwkundige J.A. Vrijman. Het scheikundelokaal toont een sobere vormgeving in een **traditioneel-ambachtelijke** vormentaal. In 1929 werd onder het scheikundelokaal een verwarmingskelder aangelegd. Verder bleef het gebouw vrijwel ongewijzigd.
Het deels onderkelderde scheikundelokaal heeft een globaal rechthoekige plattegrond en telt één bouwlaag onder een plat dak. De gevels zijn uitgevoerd in baksteen met een hardstenen dorpellijst. De langgerekte westelijke gevel telt tien traveeën. De lokalen zijn voorzien van hoge T-ramen met achtruits bovenlicht. De vijfde en zesde travee van links springen licht voor het gevelvlak uit. Hierin links bevindt zich de ingang van het scheikundelokaal. Deze bestaat uit een dubbele beglaasde deur met twaalfruits bovenlicht, voorafgegaan door een hardstenen stoep. Rechts hiervan zit een breed drielichtsvenster, waarvan de bovenlichten zijn voorzien van een kleine roedenverdeling. In de nog sterker voor het gevelvlak uitspringende vierde travee zit eveneens een drielichtsvenster met kleine roedenverdeling in de bovenlichten. De noordelijke, oostelijke en zuidelijke gevels van het scheikundelokaal zijn vensterloos.

Gymnastiekzaal annex conciërgewoning

De voormalige gymnastiekzaal annex conciërgewoning is gelegen ten noordwesten van het hoofdgebouw van de rijks hbs, op de zuidelijke oever van de Binnendieze. Dit gebouw werd gelijktijdig met het hoofdgebouw, in 1903-1904 opgetrokken, naar ontwerp van J.A. Vrijman, rijksbouwkundige voor het onderwijs. De gymnastiekzaal en conciërgewoning tonen een meer sobere uitwerking van de **neorenaissance** vormentaal van het hoofdgebouw. In 1951 is de gymnastiekzaal aan de westzijde uitgebreid met een buiten de bescherming vallende éénlaags aanbouw onder lessenaarsdak. De tweelaagse gymnastiekzaal/conciërgewoning heeft een globaal L-vormige plattegrond. Het gebouw heeft een gymnastiekzaal op een rechthoekige plattegrond, met hierboven een tekenlokaal. Het zadeldak is gedekt met leien. De smallere, lagere haaks hierop geplaatste aanbouw voor de conciërgewoning, deels één-, deels tweelaags, heeft eveneens een rechthoekige plattegrond. Ook dit zadeldak is gedekt met leien. Het heeft een brede dakkapel met een vijftal, vierruits ramen.
De gevels zijn opgetrokken in baksteen met natuurstenen water- en dorpellijsten en bevatten smeedijzeren sierankers. In het midden van de zuidgevel, direct links van de aanbouw voor de conciërgewoning ligt de ingang van de gymnastiekzaal. Ter hoogte van de gangen tegen de zuidgevel zitten smalle éénruits vensters onder een ontlastingsboog, ter hoogte van het trappenhuis volgen deze de trap in klimmende lijn.
Geheel rechts ligt de voormalige conciërgewoning met T-vensters met drieruits bovenlicht onder ontlastingsbogen en kleine keldervensters. De oostelijke gevel van de conciërgewoning heeft geheel rechts een ingangspartij, bestaande uit een houten paneeldeur met bovenlicht onder een ontlastingsboog. Links, aansluitend op de deur zit een venster met zesruits bovenlicht. Geheel links bij de woonkamer bevindt zich een dubbele beglaasde tuindeur met drieruits bovenlicht en hardstenen stoep.
Rechts ligt de kopgevel van de gymnastiekzaal: hierin zien we links resten van een voormalige aanbouw, met rechts hiervan een tweeruits toiletraam. Hierboven een T-venster met drieruits bovenlicht onder een ontlastingsboog. Rechts, bij de zaal zit een groot zesdelig venster met tweeruits ramen onder een ontlastingsboog.
Ter hoogte van het tekenlokaal zitten vier- en zesruits ramen met drieruits bovenlicht onder een ontlastingsboog. In de gevel zitten stalen kozijnen. Het meest linkse raam is gewijzigd. De noordelijke gevel heeft op de begane grond hoge achtruits vensters met stalen kozijnen. Op de bovenverdieping zitten vierruits T-vensters met drieruits bovenlicht.
De vensterloze westelijke kopgevel gaat op de begane grond gedeeltelijk schuil onder een eenlaagse aanbouw uit 1951. Hierboven, geheel rechts bevindt zich een uitbouw voor toiletblokken in het trappenhuis met spleetvensters onder een keperboog.
Het inpandige van de voormalige gymnastiekzaal/tekenzaal met conciërgewoning toont nog grotendeels de oorspronkelijke indeling. De gang en trappenhuis liggen tegen de zuidelijke zijde van het pand. Aan de noordzijde op de begane grond ligt de gymnastiekzaal en op de verdieping drie tekenlokalen.
De voormalige conciërgewoning heeft op de begane grond aan de zuidzijde de woonkamer. Ten noorden hiervan de keuken, uitkomend op de gang met trap. Er bevinden zich drie slaapkamers op de bovenverdieping.
Van het oorspronkelijke interieur resteert nog een groot aantal elementen. In de conciërgewoning liggen houten vloeren en paneellambriseringen. In het trappenhuis van de gymzaal staat een hardstenen trap met een smeedijzeren balustrade en het heeft een meerkleurige tegelvloer. Er zijn hardhouten vloeren in de tekenlokalen. In het tekenlokaal bevindt zich een open kap met verbeterde Hollandse spanten en ijzeren trekstangen.

HERMAN MOERKERKPLEIN

HERMAN MOERKERKPLEIN

Het plein is genoemd naar de bekende 20e-eeuwse Bossche kunstenaar, auteur en cartoonist, Herman Moerkerk die leefde van 1879 tot 1949. Hij was zeer betrokken bij het wel en wee van de stad. Zo was hij heel actief bij allerlei culturele evenementen, zoals het 750-jarig bestaan van ’s-Hertogenbosch. Hij was ook een begenadigde illustrator en tekenaar van talloze bekende politieke prenten e.d.

Herman Moerkerk

Op 2 maart 1879 werd Herman Moerkerk in 's-Hertogenbosch geboren. In deze stad zou hij bijna vijftig jaar wonen en werken. Zeventig jaar later, op 23 augustus 1949 overleed hij te Haarlem, zijn tweede woonstad.
In 's-Hertogenbosch ging Moerkerk naar school, later in Sittard. Hij werd er opgeleid voor het zakenleven; een schilder- of tekenopleiding heeft hij niet genoten. Na afloop van zijn studie werd hij opgenomen in de zaak van zijn vader. In zijn vrije tijd tekende hij al. Langzamerhand ging deze liefhebberij Moerkerk totaal in beslag nemen. Hij zou dan ook uitgroeien tot iemand die met deze tekentalenten woekerde. Hij was tekenaar, schilder, ontwerper van optochten, toneeldecors en affiches, en journalist. Vooral zijn karikaturen, wekelijks geplaatst in *de Provinciale* trokken sterk de aandacht van de Bosschenaren. Als politieke tekenaar heeft hij menige gebeurtenis richting kunnen geven. Méér misschien dan in de periode dat hij in de Bossche gemeenteraad zitting had. Weliswaar pleitte hij daar vóór het vieren van carnaval en vóór het oprichten van een schoonheidscommissie, de meeste furore maakten toch zijn tekeningen als *Leerke plezeerke*, *De Bossche maagd* en *De 50.000ste.* Er gebeurde in de jaren twintig bijna niets, of Herman Moerkerk had er een artistiek aandeel in. Zelfs de saaiste gemeenteraadsverslagen in de krant werden verslonden door de schetsjes die Herman Moerkerk erbij plaatste.
Een opmerkelijke actie van Moerkerk was in 1927 het *opvoeren* van het nieuwe Russische talent Alexei Wladkine. Zijn tentoonstelling oogstte in Tilburg veel lof van de kunstcritici, totdat Moerkerk verklaarde dat hij deze werken zelf had geschilderd.
Een jaar later, in 1928 zou Herman Moerkerk naar Haarlem verhuizen. Daar had hij vast werk gevonden bij De Katholieke Illustratie en het vele reizen hinderde hem. Maar wat ‘s-Hertogenbosch betreft was hij nog niet helemaal uitgeput: *Den Bosch is zoo zwellend van humor, door den aard der menschen en door den aard der conflicten, dat er eigenlijk tientallen dingen te maken zijn*. Toch vertrok hij optimistisch naar Haarlem, om er tien jaar later te vertellen dat de enige overeenkomst tussen beide steden de eerste letter, de *H* is.
In 1979 verscheen er een boek met tientallen van de duizenden tekeningen die Moerkerk heeft vervaardigd. Het werk van hem is verschillende malen tentoongesteld in zijn geboortestad. Ook in 1962, toen er al gesuggereerd werd een straat naar hem te noemen, *het liefst in het hart der stad waarvoor zijn hart zo warm klopte*. Anderen waren het er niet zo mee eens en verklaarden: *dat een cultuurdrager van formaat... niet gedeformeerd, verkleind mag worden tot de grootte van een straatnaambordje*. Het is er, twintig jaar later, toch van gekomen. Op de gedempte Binnendiezetak tussen de Korte Waterstraat en het Burgemeester Loeffplein, kwam het Herman Moerkerkplein, met een uitzicht op de Binnendieze en enkele monumentale en pittoreske gevels. Moerkerk zal ze ongetwijfeld zelf wel eens getekend hebben.

HERMAN MOERKERKPLEIN: Waterpoort

We staan nu op een van de oudste plekken van de stad. Bij de verdediging van de stad werd niet alleen gebruik gemaakt van muren en torens maar ook van het water. Naast landpoorten waren dus ook waterpoorten nodig om de toegang te regelen en de stad te beveiligen.
De verschillende takken van de Binnendieze zijn in de loop van de geschiedenis herhaaldelijk verlegd om als stadsgracht te kunnen dienen. Al direct bij de bouw van de 1e stadsmuur was de natuurlijke waterloop van de Aa en de Dommel hier als Marktstroom door de

ommuurde stad geleid. Vervolgens werd buiten de muur een stadsgracht gegraven, wat in het van nature natte milieu ten noorden van de Markt betrekkelijk eenvoudig was. De gracht was door het veen tot in het dekzand uitgegraven en had een breedte van vijftien meter. De diepte was niet meer dan een meter, wat in die moerassige omstandigheden blijkbaar voldoende was. Deze gegraven gracht, vanaf dat moment onderdeel van de Groote Stroom kwam buiten de waterpoort nabij de huidige Geertruisluis weer samen met de Marktstroom. Deze tak vormde met de stadsmuur de verdediging van de eerste ommuurde stad.
Na de stadsuitbreiding in de 14e eeuw (2e stadsmuur) is men, zoals ook bij deze toog is gebeurd over de Binnendieze heen gaan bouwen. In het kader van het beruchte Structuurplan 1964 om het verkeer in de stad ruim baan te geven is deze tak in de jaren zestig (tussen 1962 en 1966) van de vorige eeuw in fases gedempt en voorzien van een rioleringsbuis die uitkomt bij de Geertruisluis. De thans volledig gedempte linkertak (Marktstroom) liep tussen de torens van de waterpoort door achter de huizenrij van de Markt.
Binnen de eerste stadsmuur was dit de binnenhaven. Fatsoenlijke wegen waren er niet of nauwelijks waardoor men de Binnendieze gebruikte voor het zware transport. Deze tak is in 1962 gedempt. Het oude tracé is nog enigszins herkenbaar door de vorm van de Tolbrugstraat en de randbebouwing.

Vanaf de brede watertrap heeft men een mooi uitzicht op het nog aanwezige rechtergedeelte van de watertoren van omstreeks 1200. Dit torenrestant behoort tot de oudste, bakstenen vestingwerken in de noordelijke Nederlanden. Het heeft aan de buitenzijde een latere schil van vermoedelijk deels 17e- en 19e-eeuws metselwerk, maar vanuit de tuin van de voormalige regentenkamer van het Groot Ziekengasthuis kan men aan de binnenkant nog een blik werpen op het authentieke metselwerk van kort na 1200. Het metselwerk hier is uit de dikste bakstenen vervaardigd die men in de stad kan tegenkomen. De steenformaten zijn: 28,5-29,5 x 14-15 x 7,7-8,5 cm, tien lagen = 90-92 cm. In de toren is geen tufsteen aangetroffen. Aangezien de muur een gebogen verloop heeft, is er geen sprake van een duidelijk metselverband. De aangrenzende muur aan de noordzijde is van een latere datum. Dit blijkt ook uit de steen met het jaartal 1650 boven het poortje. De muur langs de gedempte Marktstroom is eveneens van jongere datum. Het bovengedeelte zelfs van na de demping van de Marktstroom.

Het is niet bekend hoe de plattegrond en de bovenbouw van de waterpoort eruit moet hebben gezien. Uit de destijds nog aanwezige restanten van de zuidelijke toren viel af te leiden dat er een doorstromingsopening was.
In de tegenoverliggende gevel is het linker gedeelte als het ware nagebouwd. In het plaveisel is tussen beide poorten voor de beeldvorming ook de sleuf aangebracht voor de bomen, die in het water konden zakken. Met deze bomen werd de doorvaart verhinderd.
In de ondergrond zitten nog restanten van de 13e-eeuwse waterpoort, stadsmuur, gedempte loop van de Binnendieze en kademuren.
Vanwege de verhuizing van ziekenhuis omstreeks 2012 wordt het gehele, hierachter liggende terrein gereconstrueerd. Daarbij ligt het in de bedoeling dat ook een gedeelte van deze oudste stadsmuur wordt gereconstrueerd/gerestaureerd en zichtbaar wordt gemaakt.
Naast de waterpoort werd een zeer toepasselijke tekst van de 17e-eeuwse Bossche geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven in hardsteen uitgekapt en aangebracht:

Tot dit groot gherief van water
is dese Stadt ghekomen
door haar groote kosten ende arbeyt.

HERMAN MOERKERKPLEIN: Rederijkerskamer Moyses Bosch

Hier tegenover is onder andere links de voormalige regentenkamer en verderop rechts de apotheek van het Groot Ziekengasthuis te zien. De bebouwing boven de Binnendieze, die *Blauwe Kamer* werd genoemd, behoort nog tot de middeleeuwse bebouwing. Het interieur van de regentenkamer is nog voor het grootste deel intact en ademt de geest uit van de 17e en 18e eeuw.

Dit huis, dat dateert uit de 16e eeuw was van 1811 tot 1903 de vergaderplaats van het bestuurscollege (de regenten) van de Godshuizen waar het Groot Ziekengasthuis vanaf 1880 onder viel. In 1903 betrokken de Godshuizen een pand in de Gasthuisstraat nummer 9. Haaks op dit pand staat ook nog bebouwing uit de 18e en 19e eeuw, de zogenaamde apotheekgebouwen.
De regentenkamer wordt nu gebruikt door de 15e-eeuwse Rederijkerskamer Moyses Bosch. Deze Bossche rederijkerskamer met de mooie naam *Moyses Vierighe Bosch* wat betekent *het brandende braambos van Mozes* werd in 1496 voor het eerst vermeld in een stadsrekening. Vanaf dat jaar kreeg de kamer jaarlijks 18 gulden subsidie. De naam rederijker is een verbastering van het Franse woord *rhetoriquer* wat betekent *welspreken.*
Een rederijkerskamer of kamer van rhetorica was een vereniging die mysteriespelen opvoerde. Deze spelen waren half religieus en half literair van opzet. Deze genootschappen kwamen enerzijds voort uit de schuttersgilden en anderzijds uit ambachtsgilden zoals de zogeheten *Gesellen vanden Speele*, een toneelspelersgilde. Langzamerhand ontwikkelden zij zich tot echte toneelverenigingen.
‘s-Hertogenbosch kende in de 16e eeuw relatief veel, namelijk vijf kamers: De Passiebloem (1e vermelding in 1493), Sint-Catharina (1496), Sint-Agaath (1496) en Moyses Bosch (1496) en als jongste uit 1574 Sint-Barbara. Moyses Bosch werd als de belangrijkste rederijkerskamer beschouwd.

Landjuwelen

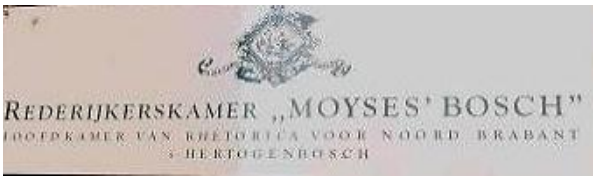
In de 16e eeuw werden er diverse *landjuwelen* gehouden. Dat waren onderlinge wedstrijden tussen een aantal rederijkerskamers. Deze competitie omvatte een cyclus van zeven wedstrijden die elk afzonderlijk als landjuweel werden aangeduid. Wegens oorlogen of geldgebrek konden overigens niet altijd de volledige serie van zeven wedstrijden worden afgerond. Er zijn maar twee volledige series landjuwelen in Brabant gehouden waaronder die tussen 1515 (Mechelen) en 1561 (Antwerpen). De eerste winnaar kreeg een zilveren schaal en de verplichting de volgende wedstrijd te organiseren en twee zilveren schalen beschikbaar te stellen. De winnaar van de tweede wedstrijd organiseerde vervolgens de derde en stelde drie schalen beschikbaar en zo verder tot en met de zevende en laatste wedstrijd. Voorafgaand aan het landjuweel waren er veel zaken te regelen: toestemming van de landsheer, vrijgeleide voor alle bezoekers, rondzenden van de kaart, jury benoemen, vaststellen wie mocht beginnen en in welke volgorde men de stad zou binnentrekken.
Een uitgenodigde stad deed er alles aan om zich zo goed mogelijk te presenteren (denk aan de openingsceremonie van de Olympische spelen) bij de binnenkomst in de stad waar het landjuweel werd gehouden. Het landjuweel was de ideale manier voor de deelnemende steden om te laten zien wat ze in huis hadden, al was het maar om de eigen economie een impuls te geven. Kosten nog moeite werden gespaard. Bij het landjuweel waren veel prijzen te winnen. Onder meer voor de mooiste intocht, de grappigste zot, het mooiste blazoen, de schoonste kerkgang, de presentatie en het beste esbattement. Een esbattement is een laatmiddeleeuwse benaming van Franse herkomst (letterlijk “amusement”) voor vermakelijk, niet hoogdravend, (rederijkers)toneel met een satirische inslag. De gemiddelde lengte van een esbattement was ca. vijfhonderd versregels. De hoogste beloning, de hoofdprijs van het landjuweel, werd toegekend aan het beste esbattement.

Landjuweel Antwerpen

In veel opzichten was het laatste landjuweel in Antwerpen in 1561 het hoogtepunt van de rederijkerij in het hertogdom Brabant. De intocht op zondag 3 augustus was een attractie die twaalf uur duurde. Elke deelnemende stad wilde zich van de fraaiste en rijkste kant tonen. Zo kwam uit Brussel een stoet van 340 paarden en vele praalwagens. De 15 steden kwamen met in totaal 1.393 rederijkers te paard, 23 praalwagens en 200 andere wagens, allemaal prachtig versierd. De deelnemers droegen gewaden en kostuums van de duurste stoffen, in de kleuren van hun stad en voor elke groep hetzelfde uniform.
Met ongeveer 150 paarden, het blazoen (schild uit 1542), trompetters, de *prince* met lakeien, stadsspeellieden, praalwagen, tien wagens en tenslotte twee vierspannen kwam als voorlaatste Moyses Bosch. Na een aanloop van een paar dagen waarbij de zotten hun rol hadden kunnen spelen en een banket was gehouden voor de *princes,* de factoren, dekens en edellieden, opgeluisterd met retorische gedichten en muziek werden de dicht- en toneelwedstrijden gehouden.
De vraag voor het spel der sinne luidde: *Dwelck den mensch daldermaalst tot conste verweckt?.* Het hele festival duurde drie weken waarna men nog een paar weken verder ging met haagspelen, een beperktere uitvoering van een landjuweel, waaraan ook kamers uit kleinere steden en uit plaatsen buiten Brabant mochten deelnemen. Uiteindelijk behaalde Moyses Bosch de hoofdprijs voor het beste esbattement, waarvan de titel en de tekst helaas niet zijn bewaard gebleven. De hoofdprijs bestond uit zeven zilveren schalen van elk zes ons.

Dat was een bijzondere prestatie. Na afloop spoedde een speciale bode uit Antwerpen naar ’s-Hertogenbosch om de Bosschenaren te vertellen dat hun stadgenoten de hoofdprijs hadden behaald. De boodschapper kreeg hiervoor zeven gulden van het gemeentebestuur.
Dit gaf voor de winnaar wel de verplichting het volgende jaar het landjuweel te organiseren. Dat kwam er niet van vanwege de politieke en religieuze twisten in die dagen die uiteindelijk leidden tot de Tachtigjarige Oorlog.
De verovering van de stad in 1629 betekende feitelijk het einde van de activiteiten van de plaatselijke rederijkerskamers. Na nog eenmaal te hebben deelgenomen aan een festiviteit zagen we in de 18e eeuw nog even een teken van leven. Moyses Bosch kocht een voormalige schuilkerk in een zijstraat van de Kerkstraat. Het kerkje dat eigendom was van de jezuïeten werd ingericht als schouwburg. Het zijstraatje kreeg de naam Rederijkersstraatje. Het was slechts een laatste opleving want in 1740 werd de kamer ontbonden en haar bezit verkocht.

Heroprichting Moyses Bosch

Ruim 200 jaar later vond de hergeboorte plaats. Het toneelgezelschap Roomsch Toneel te ’s-Hertogenbosch dat van 1915 dateerde werd in het stadhuis van Gent door de Gentse rederijkerskamer geïnstalleerd als *souverijne camere* Moyses Bosch Vanaf dat moment is de kamer in en buiten ’s-Hertogenbosch een begrip voor het betere amateurtoneel. Sinds zij haar intrek in dit historische pand van de Godshuizen nam beschikt zij ook over een klein, intiem eigen theater. Een bezoek meer dan waard. Zij maakt nu twee grotere producties per jaar en biedt daarnaast een uiteenlopend programma van kleinere producties uit het eigen repertoire en is ook in staat op aanvraag ter gelegenheid van bijzondere stedelijke gebeurtenissen speciale stukken te realiseren.
Zij telt nu 37 leden. Nieuwe leden moeten aan een aantal kwaliteitseisen voldoen. Men wordt eerst aspirant-lid en pas na bewezen bekwaamheid mag men toetreden tot de kamer. Het is een uitgesproken vrijwilligersorganisatie waaraan iedereen onbezoldigd zijn bijdrage levert. Een uitzondering wordt gemaakt voor de regisseurs van de theaterproducties van wie een hoogwaardige professionaliteit wordt verwacht en die dan ook wordt gehonoreerd.
Vanaf 1951 heeft de kamer vele prijzen gehaald tijdens de diverse *landjuwelen.*
Moyses Bosch was in juni 2007 gastheer van het 24e internationale rederijkerscongres van het Verbond van de kamers van rhetorica in Vlaanderen en Nederland. Aan het congres in het Jeroen Bosch Centrum deden negentien rederijkerskamers mee. Er werden onder meer toneelwedstrijden gehouden.
Kortom: de Rederijkerskamer Moyses Bosch is een unieke vereniging in ’s-Hertogenbosch die historisch besef, literatuur en toneel in interdisciplinaire theatervormen presenteert op een niveau dat in de Nederlandse amateurkunst zeer aansprekend is.

HERMAN MOERKERKPLEIN: Dieske.

De raadsgroepering Knillis die hier rechts haar eigen onderkomen annex café heeft, had eind 20e eeuw de wens geuit dat er meer fonteinen in de stad moesten komen.
Eén van de leden zag door een toeval een afbeelding van een vijfhonderd jaar oud ontwerp van een gravure ter grootte van een postzegel in een boek over Jheronimus Bosch. Deze gravure van een *Minnepaar met Nar bij een fontein* is in het British Museum in Londen teruggevonden. De ontwerper was Alart Duhamel, onder andere bouwmeester van de Sint-Jan rond 1490 en dus ook tijdgenoot van Jheronimus Bosch. Hier vlakbij de Binnendieze ziet u deze in brons uitgevoerde Bossche gravure.
Het twintigjarig bestaan van de groepering Knillis werd aangegrepen om deze fontein daadwerkelijk te realiseren.
Geïnspireerd door de gravure van Alart Duhamel maakte het kunstenaarsechtpaar Jean en Marianne Bremers de fontein. Zij voegden Dieske er aan toe.

Dieske was volgens de (later bedachte) legende een klein, elfjarig straatjochie die op de stadsmuur met vriendjes aan het spelen was. Hij moest plassen waarbij hij met zijn vriendjes het spelletje speelde wie het verst in de Diest (Binnendieze) kon plassen. Plotsklaps zag hij in het struikgewas vreemde lieden waarbij hij dacht aan soldaten van de vijandelijke hertog van Gelre. Dieske (een verzonnen naam) sloeg alarm waarop de poortwachters net op tijd de poorten konden sluiten. Zo werd Dieske een held die moest worden vereeuwigd. Hij werd bovenop de zuil van de fontein geplaatst.

In 1992 was de fontein met daarop Dieske en de nar klaar. Twee jaar later volgde het minnepaar met mandoline. Zij ontwierpen ook het “Bosschenaartje” als bijbehorende beschermende paaltje.
Zij namen de vrijheid van de kunstenaars om de nar met een modern digitaal horloge af te beelden. Hiermee creëerden zij een verbinding tussen het verleden en de moderne tijd. De lepel in de hand van de nar is bedoeld om via de bolle kant boze geesten die daarin kijken te laten schrikken. Ook zien we een kikker in de hand van de nar. Symbolisch stonden kikkermascottes vroeger voor rijkdom, vruchtbaarheid en gezondheid. Zij zorgden voor een lang leven. Zij moesten door geliefden worden gedragen om voor een gelukkige relatie te zorgen, gezegend met wederzijdse hartstocht en trouw.
Het begrip fontein is hier overigens wel vrij ruim geïnterpreteerd.

HERMAN MOERKERKPLEIN: Het Diezeriool

Tussen 1961 en 1963 is het gedeelte tussen de waterpoort en de Geertruisluis in fasen gedempt. Hierachter begon vroeger het Tolbrugkwartier die in de volksmond De Pijp werd genoemd. Deze volksbuurt was volledig verpauperd en werd in de jaren zestig van de vorige eeuw gesloopt. Dat gebeurde in die periode wel meer. De aanleg van het Burgemeester Loeffplein en de behoefte aan bouwterreinen voor onder andere de nieuwbouw voor het Groot Ziekengasthuis vormden de aanleiding om dit gedeelte van de Groote Stroom te dempen. In die tijd kwam de riolering van de binnenstad nog geheel in de Binnendieze uit. Doorstroming van het water richting Geertruisluis en dus verversing van de Groote Stroom was daarom noodzakelijk. Het open water werd toen vervangen door een groot riool. Bezwaren waren er toen nauwelijks want men verkeerde toen toch in de veronderstelling dat het beter was om de gehele Binnendieze te dempen.

Na het vertrek van het ziekenhuis naar het nieuwe Jeroen Bosch Ziekenhuis aan de Vlijmenseweg, begin 2011 wordt het gehele GZG-terrein opnieuw ingericht. De “nieuwbouw” wordt afgebroken en de oude bebouwing wordt geïntegreerd in een groots woon- en winkelgebied. Indien de financiën het toelaten zal ook de gedempte tak van de Groote Stroom weer (voor een deel) worden opengelegd. Hierdoor wordt het mogelijk via de Geertruisluis door te varen tot aan de Binnenhaven.

HET BONT PAARDJE

HET BONT PAARDJE

Deze woningen, uit 1986 zijn gerealiseerd naar aanleiding van de architectuurprijsvraag Den Bosch 800 (1985). De architect is Jan Huybrechts uit Asten.
De woningen en bedrijfsruimten in de stijl van de **Bossche school,** zijn gegroepeerd rond een binnenplaats. Dit binnenhof is ontsloten door een brede poortdoorgang aan de Molenstraat (op het punt waar het smalle straatje overgaat in een veel bredere openbare ruimte) en een poortgebouw op het achterterrein. Beide doorgangen maken van het binnenterrein een voortzetting van de straat, een openbaar gebied. Het is ook bedoeld als gezamenlijke buitenruimte die bij het wonen hoort. Een traptorentje met spiltrap in de zuidoostelijke hoek vormt een verbinding tussen de bedrijfsruimte en een woning.
De straatnaam Het Bont Paardje is terug te voeren op een pand met de huisnaam Het Bont Pérdje of Het Bont Peertjen, dat aan de zuidkant van de huidige woning Molenstraat 13 heeft gestaan. In de 16e eeuw was er een brouwerij in gevestigd. Rond 1750 was het een herberg met stalling, *een groote uitspanning.*

Schuilkerk Het Bont Peertjen

Ingeklemd tussen de stadswal, de Sint Jansstraat, de Molenstraat en de Gasthuispoort lag vlakbij de Sint Janspoort, ter hoogte van het Hofje van Koolen een schuilkerkje. De bezoekers van het bedehuis konden bij onraad naar alle kanten verdwijnen, ook via het erf van Het Bont Peertjen dat op de Uilenburg uitkwam.
Het schuilkerkje was naar alle waarschijnlijkheid in 1669 eigendom van Philips van Beugen die twaalf jaar later ook een wijnpakhuis in het Huis van Boxtel kocht. In 1681 kwam in dat laatste pand direct een schuilkerk.
Niet bekend is de periode dat het schuilkerkje als bedehuis heeft gediend.
Op basis van geruchten werd in 1669 of het jaar daarvoor een onderzoek gedaan naar het bestaan van een schuilkerkje op deze locatie. Men kon echter geen harde bewijzen vinden. De magistraat gelastte wel dat de doorgangen tussen de twee verdachte panden moest worden dichtgemetseld.
Het Hofje van Koolen werd ook Walpoorthofje genoemd, vanwege de nabijheid van de walpoort en Sint Janspoort. Waar de naam Hofje van Koolen vandaan komt is niet bekend.

HET MOLENIJSER

HET MOLENIJSER

Het straatje ligt op de plek waar eens een tak van de Binnendieze stroomde, namelijk de Groote Stroom. Na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart in de jaren 1822 en 1826 werd deze tak afgesneden van watertoevoer (Aa). De drooggevallen bedding werd toen de Doode Stroom genoemd. Tussen 1923 en 1929 werd deze bedding gedempt. Het straatje ligt rechts van de voormalige Bank van Lening.

HINTHAMEREINDE

HINTHAMEREINDE

Wanneer het Hinthamereinde werd ommuurd is niet precies bekend. Uit de stadsrekeningen van 1517/1518 blijkt dat er huizen en grond zijn onteigend ten behoeve van de aanleg van een stadswal. Op de oudste kaart van de stad, van Jacob van Deventer uit omstreeks 1565 zien we dit stadsdeel geheel ommuurd weergegeven. De Muntelwal stamt uit deze periode. Vanaf deze wal hadden verdedigers een goed schootsveld langs de Noordwal. Toen deze wal is aangelegd is de rivier de Aa opgesplitst om, buiten de stadsmuren ook als stadsgracht te dienen.
Hier lag ook eens de Kleine Hekel waarlangs de natuurlijke bedding van de rivier de Aa de stad binnenkwam.
Met de aanleg van de Zuid-Willemsvaart is de hekel verdwenen. Het kanaal werd dwars door de voormalige beemden, akkers, tuinen en boomgaarden van het Fraterhuis Sint-Gregorius, en de kloosters van de zusters van Orthen, Predikheren en Augustinessen gegraven.
De straat kende ook twee water- en vuurhuizen. Daar kon men in het begin van de 20e eeuw voor een paar centen onder andere zijn koffiepot laten vullen met koffie en warm water.
Er zijn maar weinig straten in de stad die zoveel zijstraatjes kent als het Hinthamereinde.
In 1858 besloot Willem Grasso voor zichzelf te beginnen met een smederij en een werkplaats aan het Hinthamereinde E 289.
Vroeger begon het Hinthamereinde al na de Geerlingse Brug. Het was toen een deftige buurt met grote patriciershuizen. Daar woonden enkele fabrikanten en bankiers maar vooral veel groothandelaren in koloniale waren.

Baseldonkpoort en –Brug

Over de Aa lag nabij de Kleine Hekel de Baseldonkse Brug. Op het einde van de Hinthamerstraat lag ook de Baseldonkpoort, ook wel Sint Anthoniuspoort genoemd. Ze werd in 1618 gesloopt.
Zie verder artikel bij Hekellaan,

Bastion Hintham/Hinthamerbolwerk

Het Bastion Hintham, ook wel Hinthamerbolwerk genoemd, stond nabij de plek waar nu de voormalige Watertoren staat, ten zuidoosten van het Hinthamereinde.
Rond 1618 werden aan de noordzijde van de stad bij de Hinthamerpoort twee bastions aangelegd. Eén ervan was het Hinthamerbolwerk dat behalve de toegangsweg naar de stad vanaf Hintham ook het scheepvaartverkeer op de Aa controleerde. Op de kaart van Joan Blaeu (midden 17e eeuw) lijkt het dat, in tegenstelling tot de meeste andere bastions, hier sprake is van een vol bastion. Evenals bij het Muntelbolwerk is te zien dat achter het bastion een lager gelegen langgerekt gebouw staat. Ook dit zal waarschijnlijk een barak geweest zijn die gediend heeft als onderkomen van de in de stad gelegerde soldaten.
In 1879 werd het Bastion Hintham met aangrenzende wallen geslecht. De aarde die hierbij vrijkwam werd aangewend voor de gedeeltelijke demping van het stuk stadsgracht dat voor het Bastion Hintham lag en voor het dempen van het gehele stuk gracht dat tegenwoordig aangeduid wordt als de Oostwal. De voorwerken die voor het verdedigingswerk lagen werden opgehoogd zodat er een goede verbinding ontstond met de Hinthamersteenweg, thans de Graafseweg genaamd.

De Herkmolen

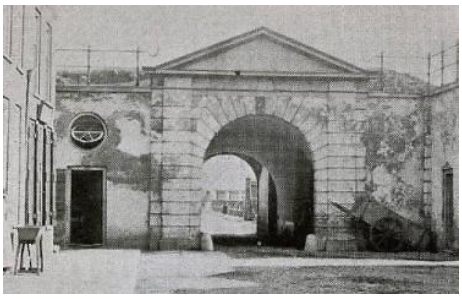
Rogier van Broeckhoven en Hendrik van Liebergen hadden in 1621 vergunning gekregen om hun windmolen te verplaatsen van de Hinthamerdijk naar de stadswal achter de Tolbrug. De plaatsaanduiding achter de Tolbrug doet vermoeden dat de molen aanvankelijk gestaan heeft aan de Kasterenwal of Noordwal. Daar zijn echter geen gegevens van bekend. Verplaatsen moeten we overigens niet al te letterlijk nemen, want in feite is in de vergunning slechts sprake van het windrecht. Van Broeckhoven had bij de Paustoren een molen die in 1601 schade leed. Op de kaart van Joan Blaeu uit 1649 is een molen aangegeven op Bastion Hintham, waarvan uit documenten blijkt dat deze van Van Broeckhoven was. Op dezelfde kaart staat de molen bij de Paustoren niet meer aangegeven, zodat we aannemen dat de molen op Bastion Hintham daar de opvolger van was.
In 1784 kocht Willem van Herck deze molen van Leonard Habraken. In het begin van de 19e eeuw werd de molen naar de toenmalige eigenaar de Huysmansmolen genoemd. Maar ook werd de molen aangeduid met de, thans onverklaarbare, naam Molenwaarborg. In 1837 werd de molen omschreven als houten korenwindmolen,

waarmee een standerdmolen bedoeld wordt. Het juiste jaar waarin de molen werd afgebroken is niet bekend; het moet vóór 1870 geweest zijn. Laatste molenaar was Verhees. In 1879 werd ook het bastion geslecht.

Zwijmel- of Zwengelbrug

Lang voordat de Zuid-Willemsvaart gegraven werd lag er al een brug die de Hinthamerstraat met het tegenwoordige Hinthamereinde verbond. Toen liep daar ook een Dieze-arm die afkomstig was van het riviertje de Aa. De brug heette de Zwijmel– of Zwengelbrug. Oorspronkelijk van hout maar in 1447 vervangen door een stenen brug.

Hinthamerpoort

Hier bij de oude Bartenbrug (bouwjaar 1937), aan het einde van het Hinthamereinde moet ongeveer de Hinthamerpoort hebben gestaan. Het bouwwerk behoorde bij de stadsmuur uit de laatste middeleeuwse stadsuitbreiding, die omstreeks 1500 heeft plaatsgevonden. De poort werd ook wel Graafse Poort genoemd vanwege de weg naar Grave. Het bouwjaar van de poort is niet exact bekend maar het zal ongeveer in dezelfde tijd zijn geweest als de bouw van de wallen.

Van dit poortgebouw is weinig bekend. Het gebouw was voorzien van een overwelfde doorgang, die afgesloten kon worden met een dubbel stel zware houten deuren.

In 1525 begon men met de bouw van een rond bolwerk dat voor de poort in het water lag. Via twee bruggen en doorgangen kon men de stad bereiken. Men vond het geheel blijkbaar zo belangrijk dat men er bij de voltooiing in 1539 een beeld van Sint-Andreas op plaatste. Verder was de doorgang opgesierd met de wapens van de keizer en de stad en vanzelfsprekend een Mariabeeld.

Het bolwerk lag als een eiland in de gracht en was door middel van bruggen met de poort en de straatweg verbonden. In het bolwerk was een tweede doorgang gerealiseerd. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog is het Hinthamerbolwerk zwaar versterkt en uitgebouwd. Aan weerszijden van de poort werden aansluitend op De Muntel- en Oostwal twee halfbastions gebouwd en tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kwam er in de plaats van het ronde bolwerk een rechthoekig hoornwerk met halfbastions en een ravelijn. Op dit hoornwerk stootte Ernst Casimier in 1629 zijn neus en daarom verlegde hij zijn aanval naar de Noordwal. Één van de bastions droeg de naam Sint-Teunis.

In 1632 werd de oude poort gesloopt en vervangen door een nieuwe en eenvoudige, overwelfde doorgang door de wal die kon worden afgesloten met zware houten deuren.

Later werd voor het bolwerk nog een voorwerk, een zogenaamde halve maan, aangelegd, eveneens met een bolwerk versterkt.

Omstreeks 1739 zijn de vestingwerken van de stad gemoderniseerd en verdween het hoornwerk. Er kwamen drie ravelijnen, twee contragardes en een enveloppe. Dit geheel had veel overeenkomsten met de werken van de Sint Janspoort. Aan de overzijde van de Aa kom je als straatnamen nog de namen van de beide bastions tegen.

De aanval van de Fransen in 1794, op dit punt werd dankzij deze zware vestingwerken afgeslagen.

In 1829 werd de poort nog vernieuwd. Een andere bron vermeldt nog een verbouwing in 1804 waarbij de poort aan de buitenzijde werd vernieuwd.

De poort functioneerde tot 1874, waarna de Vestingwet in werking trad en werd vervolgens in 1890 afgebroken.

Restanten

Aan de overkant van de Aa stond het Hinthamerbolwerk en aan de andere oever van het water, in de vorm van een halve maan vinden we nog een stukje muur. Dit is een bijna 300 jaar oud restant van één van de 18e-eeuwse voorwerken van de oude Hinthamerpoort. Het is in onze stad het enige voorwerk waarvan nog resten te zien zijn. Onderzoek in het najaar van 2006 heeft nu uitgewezen dat er ook nog behoorlijk wat resten onder het gras liggen. Behalve de ronde muur liggen nu ook twee hoekpunten van de halve maan bloot. Vanaf het jaar 1730, toen het voorwerk naar ontwerp van Menno van Coehoorn werd aangelegd lag het helemaal in het water. Na de ontmanteling van de vesting, eind 19^{e} eeuw zijn de stadsmuren blijven staan maar nagenoeg alle voorwerken werden gesloopt of verdwenen onder het zand.

Verder is de *keelzijde* van een ravelijn met daarbij een opvallende trap blootgelegd.

Voor een uitvoerige beschrijving van deze vondsten wordt verwezen naar het artikel bij de Aawal: Bastion Muntel.

HINTHAMEREINDE: Pijnappelsche Poort

Waar de Hofstad en het Sint Andriesstraatje het Hinthamereinde kruisen, lag vroeger de Pijnappelsche Poort die bestond uit een vierkante verdedigingstoren met een onderdoorgang. De poort vertoonde grote gelijkenis met de Orthenpoort en de Koepoort. Het teruggevonden muurwerk was in Vlaams verband gemetseld en kan daarom eind 13e eeuw gedateerd worden. Behorend tot dezelfde stadsuitbreiding, onderscheidde deze opzet zich sterk van onder andere de Heilig Kruispoort, die teruggreep op de 13e-eeuwse aanleg met hoefijzervormige torens.
Deze poort behoorde, evenals de hele Noordwal bij de eerste grote stadsuitleg en zal rond 1300 zijn voltooid.
Het kreeg de naam Pijnappelsche Poort, genoemd naar het nabijstaande huis Den Pijnappel. Andere bronnen spreken over de poortwachter Pijnappels of verwijzen naar pijnappels die op de poort afgebeeld kunnen zijn.
Nadat het gehele Hinthamereinde eind 15e en begin 16e eeuw aan de vesting was toegevoegd en er een nieuwe Hinthamerpoort was gekomen verloor deze poort in 1499 haar functie en werd het daarna Hinthamer Binnenpoort genoemd. De poort is in 1723 wegens bouwvalligheid gesloopt. Korte tijd later was ook de gracht met straatvuil dichtgegooid.
In 1995 werden de fundamenten van deze poort, die bestond uit een vierkante verdedigingstoren met een onderdoorgang teruggevonden. Ook in het Sint Andriesstraatje heeft men resten van de stadsmuur teruggevonden evenals een aantal cameren.
Bij de nieuwbouw in 1998 heeft een van de bewoners met een historisch besef aan de Straatnamencommissie verzocht de naam Pijnappelsche Poort te behouden. Dit verzoek is gehonoreerd.
Het verzoek van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch om de gevonden muurresten zichtbaar te maken, vond jammer genoeg geen gehoor.

HINTHAMEREINDE 1: Vml. pand Kloveniersgilde

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Op de plek van het pand Hinthamereinde 1 stond in de 16e eeuw het grote gebouw en de schietbaan van het Kolveniers- of Kloveniersgilde. Het was de jongste van de vier schuttersgilden die dienden ter verdediging van de stad. De kloveniers waren, behalve met zwaard en spies, ook bewapend met zeng- of schietbus, een soort van vuurwapen, ook kolfbus of klover genoemd, waaraan het gilde ook zijn naam dankt. In de gevel zijn het wapen van de Brabantse leeuw en van de stad ’s-Hertogenbosch opgenomen.

HINTHAMEREINDE 11: Steegje St. Teunisgangske

Dit bewoonde steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het is door een deur afgesloten. Oorspronkelijk was dit een openbaar steegje dat lag tussen Hinthamereinde 11 en 13.
Het eerste gedeelte van het steegje dat nu is opgenomen in het pand Hinthamereinde 11 is thans tot aan de 1e verdieping volgebouwd. Daarachter loopt het steegje wel door en komt het uit op een onbebouwd binnenterrein.
In de gevel zijn aan de voorzijde van het steegje een voordeur en een smal raam geplaatst. Oorspronkelijk heette het steegje St. Teunisgangske, genoemd naar het hoekhuis, Hinthamereinde 9 met de naam St. Teunis. Dit huis dateert van 1622. Het huis Hinthamereinde 13 draagt de historische naam De Drie Swaentjes en dateert van 1672.

HINTHAMEREINDE 12-14: Steegje

Het onbewoonde steegje is afgesloten met een half opengewerkt ijzeren hekwerk en behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Het afgesloten steegje wordt gebruikt als opslagplaats. Het steegje ligt tussen de panden met de historische namen De Drie Kremers, Hinthamereinde 12 en De Kivit, Hinthamereinde 14. In de Spinnenkop (vallichtversiersel) van het pand De Drie Kremers zijn drie mannen geschilderd met hun mars (korf) achterop.

HINTHAMEREINDE 18-20: Steegje

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon maakt nu onderdeel uit van een winkel.
De lengte van het steegje bedraagt ca. twintig meter, waarvan de eerste vier meter van het steegje bij een winkel is getrokken. Daarna loopt het steegje door.
In de binnenstad heeft het Hinthamereinde de grootste dichtheid aan steegjes. De meeste steegjes zijn aan de openbaarheid onttrokken maar soms nog wel herkenbaar. Het steegje ligt tussen de panden met de historische namen De Raapkoek, later De Vijgeton, Hinthamereinde 18 en De Gulden Leeuw, Hinthamereinde 20/24.

HINTHAMEREINDE 24-26: Steegje

Het bewoonde steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon is voorzien van een afsluitbare dichte ijzeren poort.
Het steegje lag tussen de panden met de historische namen De Gulden Leeuw, Hinthamereinde 20/24 en De Roode Haan, anno 1640, Hinthamereinde 26.

HINTHAMEREINDE 35-37: Steegje

Het onbewoonde steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon is afgesloten d.m.v. een houten poort. Boven deze poort is tot en met de 1e verdieping een muur aangebracht.
Het thans naamloze steegje werd vroeger genoemd Achter den Bijenkorf, afgeleid van het hoekhuis Hinthamerstraat 37 met de historische naam De Bijekorf.
Op Hinthamerstraat 35 stond in het begin van de 19e eeuw nog een huis met een houten, met pannen gedekte luifel vóór het pand, genaamd De Vergulde Toebacston.

HINTHAMEREINDE 43-45: Steegje.

Het steegje is gebouwd in 2005. Het steegje geeft toegang tot nieuwbouwwoningen.
Het is overkapt en feitelijk is het niet meer dan een soort brandgang.

HINTHAMEREINDE 47-49: Steegje

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon is afgesloten
door middel van een houten poort.
Het steegje dat, net als de rest van de steegjes in deze straat al bestaat sinds de 17e eeuw is opgenomen in de voorgevel van een huis dat vroeger de naam droeg De Blauwe Handt. Dit huis werd ook wel genoemd De Blauwe Haan.

HINTHAMEREINDE 64A-66: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en is afgesloten door een vervallen houten poort waarachter nog een muur is opgetrokken.
Het steegje is zowel aan de voorzijde als aan de achterzijde dichtgebouwd.
Het liep oorspronkelijk helemaal door in de richting van de stadsmuur en moet er al vanaf de 15e eeuw hebben gelegen. Dat is opmerkelijk, want blijkbaar is dus bij de oudste bebouwing in dit deel van de stad rekening gehouden met een steegje om het achterterrein te bereiken. Het steegje was toen zelfs meteen voorzien van bestrating en in het midden lag een goot voor de afvoer van regen- en afvalwater.
Het steegje droeg vroeger de naam Achter den Groenen Jeger, genoemd naar het hoekhuis, Hinthamereinde 66 met de naam Den Groenen Jeger, anno 1603.
Het achterliggende terrein is onbebouwd en op een kaart uit 1832 stond het terrein aangegeven als tuin.

Archeologisch onderzoek

Archeologisch onderzoek op het achterterrein heeft begin 2007 verrassende resultaten opgeleverd. Onverwacht werden hier resten van gebouwen aangetroffen die er tussen ca. 1450 en het begin van de 19e eeuw hebben gestaan. Op de oudste kadastrale kaart uit 1820/1823 staat op het terrein een klein huisje afgebeeld. De rest van het terrein is daarop leeg en vermoedelijk in gebruik als tuin. Bij de opgravingen kwamen allerlei muren tevoorschijn van diverse gebouwen die teruggaan tot de 15e eeuw. Deze besloegen een groot deel van het achterterrein en blijkbaar was het gebied oorspronkelijk veel dichter bebouwd dan werd gedacht.
Het oudste gebouw, stammend uit de 15e eeuw, met een lengte van ongeveer 9,10 meter en een breedte van minimaal 4,50 meter was degelijk gebouwd. De fundering bestond uit, om de paar meter brede bakstenen kolommen met poeren die waren verbonden door smallere muurtjes. Vermoedelijk heeft op de kolommen een houten constructie/opbouw gestaan. Helaas zijn er geen resten van de vloeren bewaard gebleven. Waarschijnlijk bood het pand ruimte aan ambachtelijke activiteiten. Na verbouwingen in de loop van de 16e en 17e eeuw is het gebouw in de loop van de 17e eeuw voor een groot deel, met uitzondering van de muur langs het steegje afgebroken en vervangen door woningen van kleinere omvang (cameren). De muur werd verbouwd tot tuinmuur. Bij de opgraving zijn minimaal twee van dergelijke cameren onderzocht. Tegen de muur, die de twee huisjes van elkaar scheidde was een schouw aangebracht waaruit blijkt dat het verwarmd kon worden. Onder de vloer is een pot teruggevonden die bedoeld was om ‘s avonds de as in te vegen zodat door het smeulende vuur geen brand kon ontstaan.
Aangenomen wordt dat de woningen vóór 1832 zijn afgebroken.
Het steegje gaf toegang tot dit achterterrein. In het steegje was ook een goot aangebracht voor de afwatering. Opvallend is dat het steegje al vroeg voorzien was van een bakstenen bestrating.

Zoutziederij

Op het deel ten zuiden van het steegje Achter de Groene Jager was een zoutziederij gevestigd. Deze werd al vermeld in 1654 en heeft bestaan tot het midden van de 20e eeuw.
In een zoutziederij werd ruw zout dat meestal uit het Middellandse Zeegebied werd aangevoerd, geraffineerd tot keukenzout. Dit werd gedaan door het ruwe zout te mengen met water en in grote pannen of ketels te verhitten en in te laten dikken, waarbij verontreinigingen verwijderd werden. In het ruwe zout zaten veel verontreinigingen die gebonden konden worden door ossenbloed aan het mengsel toe te voegen. De verontreinigingen kwamen dan na verloop van tijd bovendrijven en werden afgeroomd. Als door het kookproces het meeste zout was uitgekristalliseerd werd het in manden geschept om verder te kunnen drogen.
Hoewel grote stukken van het terrein in het recente verleden diep waren verstoord werden toch nog resten van de zoutziederij teruggevonden waaronder een oventje of fornuis waarop een zoutpan moet hebben gestaan. Het fornuis heeft een sleutelgatvormige plattegrond met een rond deel waarop de pan heeft gerust en een rechthoekig deel van waaruit men het vuur onder de pan kon opstoken. Het teruggevonden fornuis dateert, op basis van de gebruikte bakstenen uit de 19e eeuw.
Na het weghalen van het fornuis bleek zich hieronder een hele grote en diepe waterput te bevinden. Deze had een diameter van 2,60 meter en was voorzien van een koepel. Door middel van een loden pijp kon men water uit de put pompen. Dergelijke grote waterputten kwamen niet vaak voor in de stad. Vermoedelijk werd de put gebruikt om de grote hoeveelheden water uit te putten die bij het proces nodig waren.

HINTHAMEREINDE 73: Vml. Watertoren

De eerste watertorens in ons land, dikwijls met ronde of trechtervormige reservoirs stammen uit de jaren 1830-1840. Aanvankelijk waren deze waterreservoirs bestemd voor de watervoorziening van stoomlocomotieven. Pas vanaf het midden van de 19e eeuw werden er watertorens gebouwd voor de drinkwatervoorziening.
Dit is een voormalige watertoren die in 1887 in gebruik is genomen. Op de plaats van de toren heeft vroeger een van de vele verdedigingstorens op de wal gestaan.
Tot ver in de 19e eeuw ontbrak het in de stad aan een waterleidingsysteem. Het water werd gehaald uit putten of zelfs uit open water, zoals de langzamerhand steeds vuilere Binnendieze. In 1866 brak er een cholera-epidemie uit die aan 299 Bosschenaren het leven kostte en in totaal 551 slachtoffers eiste. Men noemde dat de blauwe dood.
In 1974 werd de functie van de watertoren opgeheven.
Momenteel maakt naast het Jong Kunstenaarscollectief POST ook de Bossche Kunstacademie gebruik van dit gebouw. Deze instanties hebben via de Atelierbeheersstichting ’s-Hertogenbosch hier hun plaats gekregen met de bedoeling om jonge kunstenaars in de stad te houden. Ook het Bossche Makershuis (BMH) is hier actief. In maart 2011 heeft de gemeente de watertoren verkocht aan de Nationale Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed (BOEi). De toren zal worden gerestaureerd. Vermoedelijk komen er kantoren of horeca in het rijksmonument. Het pand was voor de gemeente niet rendabel. De gemeente heeft de komende vijftien jaar het eerste recht van koop.

Drinkwater

In vroegere eeuwen moesten de Bosschenaren al het water, ook het drinkwater, uit putten en pompen halen of ook wel uit het oppervlaktewater. Dat de hygiëne hierbij te wensen overliet laat zich raden. Vanwege het ontbreken van een goed rioleringssysteem was de Bossche bodem doordrenkt van fecale stoffen. Het water van de openbare stadspompen die via welputten hun water aan de bodem onttrokken was uiterst slecht en ongezond. Dieper boren had ook geen zin omdat de bodem tot op grote diepte was verontreinigd. Men gebruikte ook het water van de Binnendieze, de Dommel, de Aa en de Zuid-Willemsvaart als drinkwater. Met name de Binnendieze was, vanwege de vele riolen die hier op loosden totaal ongeschikt. Eigenlijk was alleen het water uit de Zuid-Willemsvaart, hoewel *niet fris en aangenaam* niet direct schadelijk voor de gezondheid. Pas in de 19e eeuw kwam men landelijk aarzelend tot de aanleg van waterleidingen. De eerste van ons land was de *Amsterdamsche Duinwaterleiding* die in 1853 werd aangelegd. Het geld hiervoor moest van particulieren komen. Toen er in 1866 veel doden waren gevallen ten gevolge van een cholera-epidemie (in 's-Hertogenbosch werden 541(551?) personen aangetast, van wie er 299 overleden) werd er een staatscommissie ingesteld, die de drinkwatervoorziening moest onderzoeken. Meer dan het geven van de aanbeveling een waterleiding aan te leggen voor gemeenten met meer dan 35.000 à 40.000 inwoners kon deze commissie niet doen. Pas langzamerhand kwam de aanleg van waterleidingen op gang. ‘s-Hertogenbosch was daarbij niet eens zo erg laat. In 1882 vroeg het Bossche stadsbestuur advies aan de stedelijke gezondheidscommissie over het tot stand brengen van een waterleiding met oplevering van goed drinkwater. Vanzelfsprekend antwoordde de commissie positief. Door de totstandkoming van een goede waterleiding zou het sterftecijfer van de stad dalen. De zorg voor zuiver drinkwater kreeg in de jaren 1883-1884 een nader accent door de dreiging van een nieuwe cholera-epidemie. De gemeenteraad van 's-Hertogenbosch besloot in 1885 tot de aanleg van een drinkwaterleiding. Dit besluit werd door de gezondheidscommissie *de belangrijkste beslissing van het jaar 1885* genoemd. Het grondwater van de heidegronden van Helvoirt, Cromvoirt, Vught, Sint-Michielsgestel, Rosmalen en Nuland werd onderzocht. De laatste bleek de beste kwaliteit drinkwater op te leveren. Bestekken en voorwaarden voor aanbesteding werden gemaakt voor de watertoren aan het Hinthamereinde en voor de pompinrichting op de hei tussen Nuland en Rosmalen, evenals voor de stoomwerktuigen voor de gemeentelijke hogedrukwaterleiding. Brabant Water heeft overigens hier nog altijd een station.

In 1887 was de aanleg van de waterleiding klaar. De toren was nodig voor het leveren van voldoende waterdruk. Via een hoogdrukleiding werd dit water naar de stad vervoerd.

Het waterleidingsysteem werd in 1887 ook in gebruik genomen. Er waren toen 32 huisaansluitingen. Het aantal aansluitingen liep langzaam op. Eind van dat jaar waren er al 487 betalende gebruikers. In 1893 waren dat er al 1354. De overige Bosschenaren maakten toen nog kosteloos gebruik van de 16 standpijpen om aan water te komen.
Zeker in het begin gold stromend water nog als een kostbare voorziening. In de woningen van de welgestelden werden de leidingen ook doorgetrokken naar de verdiepingen. Voor het eerst konden toen badkamers worden aangelegd terwijl ook op de slaapkamer de commode met lampetkan geleidelijk aan werd verdrongen door de vaste wastafel. De waterleiding maakte ook de aanleg van wc’s met waterspoeling mogelijk. In 1893 werden er watermeters in de huizen geplaatst. Men moest vanaf 1894 in het bezit zijn van een aansluiting op de waterleiding of men moest beschikken over een goede pomp die drinkwater gaf.
In het begin van de 20e eeuw verdwenen geleidelijk aan de pompen uit het Bossche stadsbeeld.
De toren raakte buiten gebruik in 1974 toen men overging op de inzet van pompen om de waterdruk op peil te houden. Dat was nodig omdat er flats kwamen die hoger waren dan de watertoren.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Zo vlak bij de vestingwerken liet men in 1885 door architect Kalff met gevoel voor historie deze toren bouwen. Vanwege de zware hoeksteunberen en de kantelen heeft het een karakter van een burcht. De toren is 33 meter hoog en is voorzien van twee waterreservoirs met een capaciteit van elk 180 m3. Het tegeltableau uit 1885 (aanvang bouw) van geschilderde geëmailleerde lavasteen bevat het wapen van de stad. Het is gesigneerd door de maker mr. Gillet en de architect Jan Kalff, directeur van gemeentewerken. Volgens bouwhistoricus Harrie Boekwijt van de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) was Jan Kalff een vroegere hoofdingenieur van de Staatsspoorwegen. Het is gebouwd in de **eclectische** bouwstijl.
De bakstenen watertoren van het zogeheten vlakbodemtype is gebouwd op een vierkant grondplan en heeft een plat dak met kantelen. De toren heeft een hardstenen plint en vier geledingen, die van elkaar worden gescheiden door hardstenen waterlijsten. De gemetselde hoekpilasters zijn in de eerste geleding voorzien van hardstenen rustica hoekblokken. Aan de noord- en de zuidzijde leiden hardstenen trappen naar gepaarde houten toegangsdeuren met smeedijzeren beslag.
De toren wordt aan de bovenkant afgesloten door een uitkragend boogfries, rustend op natuurstenen kraagstenen met kantelen en hangtorentjes op de hoeken.
Aan de noordzijde hebben de toegangsdeuren een rondboog bovenlicht met radiaalverdeling. Zij bevinden zich in een rondboognis met zandstenen aanzet-, tussen- en sluitstenen. In de boogtrommel is een lavaschildering aangebracht met het Bossche wapen met twee wildemannen en het bouwjaar 1885, gesigneerd en gedateerd: *LAVEE EMAILLEE MR. GILLET PARIS 1887.*
Aan de zuidzijde bevinden de toegangsdeuren zich in eenzelfde rondboognis en hebben zij elk een vernieuwd halfrond bovenlicht.
In de tweede geleding is in de noord- en zuidgevel eenzelfde rondboognis aangebracht met zandstenen aanzet-, tussen- en sluitstenen. Binnen de gevelnis is op de eerste verdieping een gepaard rondboogvenster met ijzeren raam met roedenverdeling aangebracht, een rondboogvenster met zandstenen sluitstenen en in de boogtrommel twee halfrondboogvormige ramen met ijzeren roedenverdeling, van elkaar gescheiden door een hardstenen zuiltje met bladkapiteel. Uit de muren steken gekrulde sierankers.
In de derde geleding zijn in elke gevel twee rondboogvensters geplaatst met zandstenen sluitsteen. In de vierde geleding heeft elke gevel een rond raam met zandstenen aanzet- en sluitstenen. De indeling van het interieur heeft enige wijzigingen ondergaan in verband met de nieuwe functie.
Oorspronkelijk telde de toren maar twee tussenverdiepingen, waarvan er één zich onder de rechthoekige, in geklonken plaatstaal vervaardigde vlakbodemreservoirs bevindt. Dat was de inspectievloer. Hier bevonden zich ook de technische voorzieningen. In de loop der tijd zijn, zoals hierna aangegeven diverse extra vloeren ingebouwd.
Op de eerste verdieping is een nieuwe vloer geplaatst en op de tweede en derde verdieping zijn wanden geplaatst. De troggewelven op de verdiepingen zijn nog aanwezig, evenals het trappenhuis aan de noordzijde.
Op de vierde verdieping zijn nog de houten raamluiken aanwezig alsook de zware ijzeren vloerbalken van de bovenste verdieping.
Op de bovenverdieping bevindt zich een tweetal vierkante vlakbodemreservoirs van plaatijzer met geklonken verbindingen en trekstangen. Elk heeft een inhoud van 180 m3. Een andere bron vermeldt een gezamenlijke capaciteit van 400 m3. De standpijp, die van de begane grond naar de bovenste verdieping loopt, loopt midden door alle verdiepingen heen. Ook is nog een belangrijk deel van het buizenstelsels aanwezig.
De watertoren met vierkante waterreservoirs van het vlakbodemtype is van algemeen belang. Hij heeft cultuurhistorische waarde als illustratieve vertegenwoordiger van een historisch waterdistributiesysteem. Hij

heeft architectuurhistorische waarde als goed voorbeeld van eclecticisme en als kenmerkend voorbeeld van het oeuvre van de architect. Hij heeft bouwhistorische waarde vanwege de typerende waterreservoirs. Hij heeft ensemblewaarde vanwege de markante plaats in de stad en in het silhouet van de stad. Hij is gaaf behouden en bijzonder zeldzaam vanwege de vierkante vlakbodemreservoirs en als watertoren in eclectische bouwstijl.

HINTHAMEREINDE 80-82: Steegje

Het bewoonde steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en is aan de straatzijde afgesloten door een houten poort.
Het maakt halverwege een haakse bocht naar links en dan direct weer naar rechts en liep vroeger door naar de Oude Hofstad.
Het steegje ligt tussen de panden met de historische namen De Rooie Ploeg, anno 1728, Hinthamereinde 80 en Den Boerendans, anno 1615, Hinthamereinde 82.

HINTHAMERSTRAAT

HINTHAMERSTRAAT

Met de Hooge Steenweg/Orthenstraat en de Vughterstraat vormde deze straat één van de drie toegangs-/uitvalswegen van de stad. Deze straten werden bij de diverse uitbreidingen van de stad telkens verlengd. Bijna alle huizen die aan deze straat liggen dateren van de 16e of 17e eeuw. Eens hadden ze trap- of klokgevels. Nu zijn het bijna allemaal lijstgevels. Een modeverschijnsel uit vooral de 19e eeuw.
Desondanks is de gevelrij in de Hinthamerstraat nog mooi. De panden zijn van verschillende grootte en ook de bouwstijlen zijn sterk verschillend. De gevels vormen een fraaie rij, al kun je dat eigenlijk pas goed zien als je er enige afstand van neemt. Vanaf de straat omhoogkijkend komen de gevels niet echt tot hun recht. Het meest veranderden de onderpuien van de huizen. In het begin van de 20e eeuw kende de Hinthamerstraat nog vele woningen, maar deze zijn praktisch verdwenen. Er is nog slechts een enkel kantoor; de meeste huizen zijn ingericht tot winkel.

Vismarkt

De allereerste vismarkt van de stad lag hier, even buiten de Leuvense Poort.

Botermarkt

Tussen de Leuvense Poort en de Markt werd tot aan het midden van de 18e eeuw (1743) de botermarkt gehouden.

Puntdichten

In 1998 werd de Spaanse architect Beth Gali gevraagd voor de herinrichting van een aantal straten in de binnenstad. Zij ontwierp roestvrijstalen fietsrekken en onorthodoxe straatverlichting (Kerkplein) en koos voor een plaveisel met patronen van natuursteen. Als onderdeel voor de herbestrating van de Hinthamerstraat schreef de gemeente een prijsvraag uit voor kinderen voor het schrijven van puntdichten (epigram). De beste puntdichten met de namen van de kinderen werden in de natuurstenen bestrating gegraveerd. Je loopt er letterlijk overheen. Komend vanaf de Markt is het eerste puntdicht aan de rechterkant van de Hinthamerstraat te zien:

mijn gedicht staat op een tegel
ik loop er overheen
ik zou hem willen pakken
maar ja het is een steen
(Joost van Hoof)

Helemaal doorlopend naar de Zuid-Willemsvaart zijn er zestien puntdichten in de bestrating opgenomen. Aan de andere kant van de straat, richting Markt zijn nog eens veertien puntdichten in het wegdek te lezen. Het laatste puntdicht bevindt zich vlakbij de Korte Waterstraat:

Rosmalen bij Den Bosch
hoera dan hoeven wij niet zo ver
te fietsen
(Peter Thijssen)

HINTHAMERSTRAAT 2: De Gapert

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand kende in het verleden diverse achtereenvolgende namen zoals De Gapert anno 1648, De Meelsack anno 1675, De Roode Leeuw, anno 1678 en Rouanen anno 1741.
De ondergrondse ruimte werd *om goidswill bewoent*, dat zoveel wil zeggen als voor niets, wat duidde op een weinig draagkrachtige bewoner.
De kelder en een deel van het bovengrondse werk van de zijmuren dateert uit de vroege 14e eeuw. De fundering van de voorgevel lijkt jonger. Deze is vermoedelijk in de tweede helft van de 14e eeuw aangelegd, gelijktijdig met de verhoging van de zijmuren

en het aanbrengen van balklagen en kap. Het huis is in het begin van de 15e eeuw verlengd met twee balkvakken, waardoor het dieper werd dan de buurpanden en de beide zijmuren van ramen konden worden voorzien. Op het schilderij van het Schermersoproer staat het pand met een stenen trapgevel afgebeeld.

HINTHAMERSTRAAT 3-5: Achter Milanen

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het huis is, zoals ook de naam al zegt, op het achterterrein van het hoekhuis Milanen, Markt 33 gebouwd. Gezien een peerkraalsleutelstuk zijn deze houtconstructies in de 15e of begin 16e eeuw aangebracht. De baksteenformaten van de andere muren in de kelder wijzen op een veel hogere ouderdom van de voorganger van het pand (13e of 14e eeuw). Dit sluit goed aan bij de ouderdom van het buurpand Markt 33.

HINTHAMERSTRAAT 4: De Eenhoorn

In de 15e eeuw was dit pand in bezit van een ingebieder, de beheerder van de Gevangenpoort. In 1552 woonde hier al een apotheker. Bij de stadsbrand in 1419 heeft het pand schade opgelopen en werd toen grotendeels vernieuwd.
Het pand heeft in het verleden nogal wat namen gekend, zoals onder andere De Blinde Ezel, anno 1632; Het Griffioen, anno 1670; De Vergulde Ezelinne anno 1675; De Koningshoed; Het Landwijf en sinds 1770 tot op heden De Eenhoorn.
Lange tijd heeft hier een koekfabriek en later koekwinkel van de firma Suys (de bekende Bossche koek) gezeten. Het had toen een van de weinige authentieke 19e-eeuwse winkelinterieurs. Het rook er niet alleen naar Bossche koek, de Sint-Jansmoppen, taai-taai en kruiden maar het was het beste voorbeeld van een goed geconserveerde 19e eeuwse winkel. Een slanke wenteltrap viel meteen in het oog maar ook de gladgeschuurde toonbank, de ouderwetse weegschalen, koekjestrommels en glazen zuilen trokken sterk de aandacht. Anton Pieck had hier veel inspiratie opgedaan. Zijn tekenpen legde het interieur vast. Toen de winkel in 1969 sloot, was men alom bezorgd over dit interieur. Echter, de nieuwe eigenaar, Dixons wilde ervan af. Hij had het liefst een kaal interieur om zijn fototoestellen te kunnen verkopen. Velen protesteerden, waaronder de Bossche Commissie voor Stadsschoon. Tevergeefs: burgemeester en wethouders gaven - na overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg - toestemming om het interieur te verwijderen. De ijzeren spiltrap uit dit pand bevindt zich nu in de Oude Sint-Jacob. Ze werd gemaakt door Van de Brande in Brussel.

Eenhoorn

In de gevel is een 18e-eeuwse verguld natuurstenen beeld van een eenhoorn in het fraaie bovenlicht aangebracht. Eén van de magische krachten die men in de middeleeuwen aan de hoorn van de eenhoorn toeschreef was dat het zou gaan bloeden als er gif in de buurt was. Bij menige maaltijd ontbrak deze eenhoorn dan ook niet. Het symbool treffen we daarom dus aan bij apothekers. De hoorn vormde ook een kostbaar ingrediënt bij het samenstellen van sommige medicijnen.
De eenhoorn is ook een mythologische fabelfiguur, symbool van de maagdelijkheid. Alleen een maagd kan een eenhoorn vangen.
Een bovenlicht is een raam boven de voordeur van huizen, gewoonlijk met snijwerk versierd. Door de eigenaar van het pand werd vroeger aan het huis een naam gegeven. Deze naam werd aan iedereen duidelijk gemaakt door middel van een gevelsteen, uithangbord of bovenlicht

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand met dakkapel heeft een **neoclassicistische** (**periode 1800-1870**) lijstgevel uit 1789. Daarvoor had het een topgevel. Boven de pui is een kroonlijst op consoles aanwezig. Het heeft een rijk bovenlicht met de beeltenis van een eenhoorn en met waaierzwikken in de flankerende vensters. Op de verdiepingen zijn schuiframen/kruisvensters aanwezig.
In de 15e eeuw was dit huis in bezit bij de ingebieder, de beheerder van de Gevangenpoort. Een eeuw later blijkt hier niets meer van. In 1553 werd een familie als bezitter belast met een betaling voor acht schouwen, één *aste*, één *brouwgetouw*, één *smisse* en één bakoven. De bakoven, het brouwgetouw en het grote aantal schouwen kwam meestal voor bij herbergen. Gezien het grote aantal stookplaatsen en de verschillende gebruikers moet hier sprake zijn geweest van gebouwen op het achtererf. In de kelder onder het achterhuis werd

geen stookplaats aangetroffen. De kelder onder het voorhuis en de straatkelder zijn recentelijk gesloopt. We weten daarom niet of hier een stookplaats gezeten heeft. De kelder onder het voorhuis behoorde tot de oudste van het hele bouwblok. Deze smalle kelder dateerde waarschijnlijk nog uit de 13e eeuw. De straatkelder zal jonger zijn geweest. Het huis is later tegen het linker buurpand aangebouwd.
Bij de stadsbrand van 1419 heeft het pand schade opgelopen. De balklagen, het houtskelet en de kap zijn gezien de dendro-datering (1422 +/- 6 jaar) kort daarna aangebracht, gelijktijdig met de rechter zijmuur en de kelder onder het achterhuis. De dakvoet is toen aan de rechterzijde verbreed door het aanbrengen van een boogfries. Het nieuwe huis kreeg een indeling in een voor- en achterhuis, waarbij de scheiding tussen beide delen vermoedelijk een houten wand was. Tegen de rechter zijmuur van het voorhuis kwam een grote stookplaats op de begane grond dat op een bijzondere functie duidt. Deze ruimte werd versierd met muurschilderingen met Bijbelse voorstellingen. Ook het achterhuis kreeg een rookkanaal tegen de rechter zijmuur. De spiltrap werd tegenover de grote schouw geplaatst in het achterste balkvak van het voorhuis.
Op het schilderij van het Schermersoproer staat het pand vaag afgebeeld met een stenen topgevel.

HINTHAMERSTRAAT 6: De Drije Cannnen

Dit pand is een gemeentelijk monument.
De naam dateert uit het begin van de 17e eeuw.
De kelder is nog in zijn volle glorie aanwezig. Het heeft een tongewelf met insteekgewelven, die aan de rechterzijde op rondbogen steunen. Deze bogen staan in het voorste gedeelte koud tegen de funderingsmuur van het rechter buurpand. Dit betekent dat de kelder jonger is dan het buurpand. Gezien de baksteenconstructie dateert de kelder nog uit de 14e eeuw. Ook de smallere achterkelder staat tegen dezelfde 13e-eeuwse funderingsmuur van het rechter buurpand. Ook aan de linkerzijde is de kelder later tegen het buurpand aangebouwd. Het opgaande werk is eveneens aan beide zijden tegen de buren aangebouwd. Dit zal gezien de dendrodateringen kort na 1462 hebben plaatsgevonden. Het pand kreeg toen op de beide verdiepingen een houtskelet. Mogelijk was er oorspronkelijk een dwarsmuur op de scheiding tussen het voor- en achterhuis. De balklagen van het achterhuis zijn zwaarder uitgevoerd dan in het voorhuis. In het voorhuis was de zoldering van de begane grond beschilderd met sterren, wat op een representatieve functie duidt.
Op het schilderij van het Schermersoproer lijkt het pand, gezien de bruine kleur, met een houten gevel te zijn afgebeeld.

HINTHAMERSTRAAT 7: De Roode Ster

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand heeft een indeling in een voorhuis en een iets smaller achterhuis. Ter plaatse van de tussenmuur versmalt het perceel zich aan de linkerzijde. Aan de rechterzijde is de zijmuur gemeenschappelijk met het buurpand. Het achterhuis staat tegen de achtermuur van Markt 29. Op deze zijmuur was (in de 16e eeuw?) een natuurstenen goot aangebracht. Deze waterde, in tegenstelling tot wat gebruikelijk was in de stad, naar voren, naar de Hinthamerstraat af. Dit zal zijn geschied met het oog op de geheel bebouwde achtererven in de hoek van het bouwblok. De kelder onder het voorhuis bezat twee naast elkaar gelegen tongewelfde ruimten. De kapconstructie en de brandmuur wijzen op een bouw in de 15e of 16e eeuw.

HINTHAMERSTRAAT 8: De Cleerbessem/De Groene Hoed

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het pand droeg vroeger de namen De Cleerbessem, anno 1611 en De Groene Hoed, anno 1719. In 1603 was in dit huis een *vettewarierwinkel* (olie, boter, zeep, spek) gevestigd
Het pand ligt op de hoek van het Rozemarijnstraatje. Dit steegje loopt aan de binnenzijde van de eerste stadsmuur van de Hinthamerstraat naar de waterpoort over de Binnendieze. Via het straatje is het achtererf ontsloten. Hier stonden in de 16e eeuw enige huisjes aan een dwarssteegje, het Wantstraatje genaamd. Het erf en de steegjes stonden in de 15e eeuw letterlijk en figuurlijk in verbinding met de nabijgelegen Gevangenpoort in de Hinthamerstraat.

Medio 16e eeuw betaalde de ingebieder, de beheerder van de Gevangenpoort, voor vier schouwen. Een deel van de gevangenis van de poort lag onder dit huis.
De beheerder van de gevangenis had ook bezittingen ten noorden van de poort.
Van het Wantstraatje en de daaraan gelegen huisjes is thans niets meer aanwezig. Aan het Rozemarijnstraatje staan nog enkele huisjes achter het hoofdpand, maar deze zijn grotendeels uit de 19e eeuw.
Het pand aan de Hinthamerstraat dateert, gezien de beide zijmuren en de verdiepingsbalklaag, uit de 15e eeuw. Het voorhuis is onderkelderd, het ondiepe achterhuis waarschijnlijk niet. Het huis is ouder dan het linker buurpand. De fundering van de linker zijmuur dateert uit de 13e eeuw. De kelder van het pand is daarmee ook ouder dan die van het linker buurpand.
Op het schilderij van het Schermersoproer heeft het pand een trapgevel.

HINTHAMERSTRAAT 9-11: De Roode Haan

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1573 wordt het perceel omschreven als: *Inden hoeck bij de trappe vande Gevangenpoorte*. Deze trap bevond zich tussen de vroegere voorgevel en de eigenlijke stadspoort. Op de opmetingstekening van de poort vlak voor de sloop in 1813 staat de trap aangegeven. Na de sloop is de nieuwe voorgevelrooilijn iets naar achteren verlegd. Het pand zal toen deels vernieuwd zijn, waarbij de thans gesloopte kelder onder het achtergedeelte gehandhaafd is, evenals de zijmuren. De rechter zijmuur kan gezien het metselwerk nog 15e eeuws zijn. De linker zijmuur is vele malen verbouwd. In het oudste gedeelte was op 1,5 m van de voorgevel een later dichtgezette doorgang naar het buurpand nummer 13/15.

HINTHAMERSTRAAT 10: Leuvense Poort

In de bestrating zien we hier weer de contouren van een van de drie stadspoorten van de oudste ommuring. In dit geval de Leuvense Poort, ook wel Lovensche Poort genoemd. Deze poort had twee hoefijzervormige torens. Vanaf deze poort liep ook de allereerste vestingmuur van de stad naar de Gasthuistoren, de huidige waterpoort aan het Herman Moerkerkplein.
De doorgang werd beveiligd door een valhek, waarvan de sleuf bij deze poort werd teruggevonden. Daarachter zat (zaten) één of mogelijk twee, met ijzer beslagen klapdeur(en). Verder was er nog een werpgat in de vierkante ruimte achter het valhek en de poortdeur.
Samen met de twee andere stadspoorten werd deze poort genoemd naar een van de drie zustersteden van het hertogdom. Waar mogelijk zijn overal in de stad de bij opgravingen gevonden muurresten op deze wijze aangeduid. Restanten van de poort zijn hier in de winkel met huisnummer 10 te zien. In het pand op nummer 12 ziet u de ronding van een muur en vanaf enige afstand is de ronding van de toren met tentdak te zien. Deze winkel is als het ware tegen, en om de restanten van deze toren aangebouwd.

De winkel met huisnummer 10 met de historische naam *Lovensche Poort* is op het eind van de 19e eeuw (1892) tegen de muur aangebouwd. Op de gevelsteen is min of meer een fantasieafbeelding van deze poort uit 1938 te zien met de tekst *Anno Domino MDCCCXCII* en *Dit is de Lovensche Poort*. In deze winkel ziet u eveneens originele restanten van de muur.
Nadat de stad was uitgebreid met een tweede, grotere omwalling verviel de functie van deze poort maar bleef wel als binnenpoort bestaan. De stadsgracht die hierlangs liep werd gedempt waardoor tegen de buitenzijde van de stadsmuur kon worden gebouwd. Tot 1629 heeft hier ook nog een kapel gestaan.

De Gevangenpoort

De poort ging toen alleen nog maar dienst doen als Gevangenpoort. Aanvankelijk alleen op de bovenverdieping. Op de begane grond kwamen winkels. Later werd ook de kelder als gevangenis gebruikt.

Uit oude oorkonden bleek dat de Leuvense Poort in elk geval al in 1297 en in 1310 als Gevangenpoort (*Porta Captivoru, Porta dicta ghevanghenderporte*) in gebruik was.

In 1297 gaf hertog Jan II van Brabant de vorsterij of het ingebiederschap van de Gevangenpoort erfelijk uit aan Hendrik van Dike van Velthoven voor zes pond per jaar. In 1310 verklaarden de schepenen van de stad dat Goessekin, zoon van Ludof van der Steen zijn aandeel in een woning onder de Gevangenpoort verkocht had. Hieruit bleek dus dan toen ook al particuliere stenen woningen onder of tegen de poort waren aangebouwd. Het huis zal het huidige pand Hinthamerstraat 10 zijn, waarin een deel van de stadspoort is opgenomen. Onder het achterhuis bevindt zich een kelder waarin nog een deel van de stadsmuur zichtbaar is. In de kelder, die vanaf de straat en vanuit het huis toegankelijk is, bevindt zich een stookplaats.
De stad is in 1526 bezitter geworden van het noordelijk gedeelte van de Gevangenpoort en aangrenzende gebouwen, waaronder kennelijk de muur met weergang.
In de onderaardse kelder, diefput of *gayool* werden de onhandelbare gedetineerden voor straf opgesloten. Binnen deze volkomen duisternis ontbrak elke voorziening en wentelden de gestraften zich bij wijze van spreken in hun eigen drek. Vluchtgevaarlijke sujetten konden bovendien nog met een ketting aan een blok aan de grond worden vastgeketend, zelfs halskragen waren niet ongebruikelijk. Over het lot van de uitgestotenen bekommerde men zich in voorgaande eeuwen niet of nauwelijks.
Op de 1e en 2e verdieping bevonden zich tweemaal drie vertrekken voor gegijzelden of civiele gevangenen die hun schulden niet wilden betalen en dus werden opgesloten tot zij of hun familieleden aan hun verplichtingen hadden voldaan. In elke cel stond een aantal houten kribben met stro. Deze ruimten waren beter dan die van criminele gevangenen.
In 1562 werden voor deze gegijzelden achter het stadhuis bij de griffie nieuwe gijzelkamers gemaakt.
Verschillende dorpen in Noord-Brabant hadden ook een eigen onderkomen voor hun boeven, maar voor hen die wat langer moesten zitten of voor wie er in de eigen plaats geen onderkomen was, fungeerde de Leuvense Poort al voor de gehele Meierij.
Overigens verbleven de gevangenen hier meestal niet lang. Zij werden alleen even vastgezet in afwachting op de uitspraak die bijna altijd uit lijfstraffen of de doodstraf bestond. Eigenlijk een soort Huis van Bewaring. Met enige fantasie kun je deze Gevangenpoort bestempelen als het eerste Bossche politiebureau. De verdachten verbleven in een soort politiecel. Zelfs nog in de 18e eeuw bestond het merendeel van de ingeslotenen uit preventief gedetineerden. Tussen 1704 en 1793 waren er van de 1.292 gedetineerden slechts negentien veroordeelden met een gevangenisstraf. Meestal duurde die preventieve hechtenis maar kort.
Er was ook een martelkamer ingericht.
Hoewel er verder niet veel bekend is over de inrichting en bestemming in de oudste tijden van zijn bestaan moet er zeer waarschijnlijk tot 1629 een kapel zijn ingericht in het poortgebouw. Uit stukken bleek namelijk dat in 1464 een fundatie was gemaakt tot het houden van enige missen in deze kapel.
De situatie van de 15e tot de 18e eeuw is wellicht af te leiden uit een hierna vermelde beschrijving van de situatie in 1806 door de toenmalige inspecteur van het gevangeniswezen.

Gevangenisleven

- Een aardig verhaal uit die tijd is dat het niet al te moeilijk was om te ontsnappen. De gevangenbewaarder deed het werk veelal alleen en werd daarbij soms geholpen door zijn vrouw en evt. kinderen. Het was dan ook niet ondenkbaar dat de gevangenbewaarder in slaap viel. Wat er dan kon gebeuren laat zich gemakkelijk genoeg raden. Het had ook zijn voordelen om op goede voet te komen met zijn vrouw of een van de dochters. Vanwege de lage vergoedingen voor dit werk was het zeker niet onmogelijk om het op een akkoordje te gooien.
- In die tijd waren er altijd kroegen te vinden in de nabijheid van een gevangenis. Hieruit ontstond de beeldspraak *het gelag betalen.* Als iemand namelijk schuld had aan personen en daarvoor in de gevangenis zat dan konden de schuldeisers als genoegdoening voor de schulden op kosten van de gevangene zich te goed doen aan eten, drank en potverteren. De schuldenaar moest namelijk *het gelag betalen.*
- Bij een inspectie in 1806 vond men zowel op de 1e en 2e verdieping vier hokken waar licht en lucht slechts spaarzaam in de cellen doordrongen. In de onderaardse *diefput of gayool* werden de zwaarste en meest onhandelbare gevangenen ondergebracht. Zij kregen geen krib, geen stro, geen licht en evenmin verse

lucht. De meeste cellen waren toen zo bouwvallig dat de gevangenen ’s nachts, om vluchten te voorkomen aan de ketting werden gelegd. Het stonk er ook verschrikkelijk.

- De inspecteur had ook een positief punt te vermelden. Het eten was goed, hij had het zelf geproefd.

In de kelders van de winkel bevinden zich de restanten van de kerkers die als gevangenis werden gebruikt. Ze bleef als gevangenis in gebruik tot 1807 toen het tuchthuis aan de Spinhuiswal in gebruik werd genomen. Het in 2007 opgeheven Huis van Bewaring droeg de naam Leuvense Poort.

Arme gevangenen

Personen die in de gevangenpoort terecht kwamen moesten in hun eigen onderhoud voorzien. Soms hadden zij zelf voldoende middelen hiervoor of betaalden hun familieleden of vrienden voor hun levensonderhoud. Al vroeg hadden particulieren daarvoor in de stad een fonds gesticht tot ondersteuning van de arme gevangenen. In 1348 bestond dit fonds al volgens een akte. De *arme-gevangenmeester* diende de inkomsten voor de arme gevangenen te ontvangen en te beheren. In de praktijk behoorde dit echter tot de activiteiten van de knecht. Hij haalde de aalmoezen op, zorgde voor de voedseluitreiking, bewassing, het legen van de tonnen en dergelijke. In de instructies van de gevangenmeester stond dat de gevangenen elke dag van eten moesten worden voorzien, behalve op zondag en woensdag. Op deze dagen kregen zij het eten van de Tafel van de Heilige Geest. Vanaf 1636 kregen de gevangenen voortaan alle maaltijden van de knecht.
Voor zijn werk kreeg de *arme-gevangenmeester* eind 16e eeuw zestien gulden per jaar. Zijn knecht kreeg aanvankelijk vijf stuivers per week, later vijftien stuivers en maaltijden. Bovendien kreeg hij op Witte Donderdag en Goede Vrijdag de helft van de aalmoezen. Op deze dagen werden de gevangenen speciaal door de Bossche bevolking bedacht. Zo werd eens in het jaar 1622 1.028 eieren opgehaald waarvan de helft dus naar de knecht ging en de andere helft naar de arme gevangenen. Toevallig was er maar één gevangene. Gelukkig was men echter zo slim om de eieren te verkopen en de opbrengst ten goede te laten komen aan het fonds.
In een andere periode kon met via een *schaftlijst* vaststellen wat de gevangenen kregen. Drie maal per dag kreeg men kokend water in waterflessen. Per dag kreeg iedereen tevens een halve kan bier. Op zondag was het menu een half pond vlees in een soep, dat aangemaakt was met gepelde gerst. De volgende dag werd het restant van de zondag opgediend. Op dinsdag kreeg men erwtensoep met spek, eveneens te verdelen over twee dagen. Op donderdag kreeg men knollen of zuurkool voorgeschoteld. Vrijdag waren het aardappelen, met azijn en boter. Op zaterdag waren boekweitgrutten met karnemelk aan de beurt.

Ingebieder

Uit de stukken bleek dat aanvankelijk de hertog van Brabant zelf zeggenschap had over de poort en de daaraan verbonden functie van ingebieder maar hij droeg deze bevoegdheid veelal over aan particulieren. Dit recht hield in dat de stedelijke schepenbank buiten de stad en zijn vrijdom (Hintham, Orthen, Den Dungen, Vranckenhoffstad en Het Reut) wonende, nalatige schuldenaars in bepaalde gevallen kon verplichten voor haar terecht te staan. De functie van ingebieder was, zoals uit de genoemde oorkonde van 1297 bleek, gekoppeld aan het *eigendom* van de Gevangenpoort. De ingebieder heette om die reden dan ook wel *portier.* Bovendien was hij daardoor tevens cipier van die poort en als zodanig verantwoordelijk voor de gang van zaken aldaar.
In 1523 kon de stad met grote moeite de helft van de poort in eigendom verwerven en in 1526 werd de andere helft van de poort aangekocht. Vanaf dat moment was het de stad die het ingebiederschap verpachtte.

Afbraak poort

Toen Napoleon I Bonaparte in 1810, op doorreis door de stad naar Rusland deze poort passeerde vond hij deze poort uit militair oogpunt wel wat te nauw voor zijn kanonnen. In de laatste jaren van zijn regeerperiode moest hij zijn troepen dikwijls met grote snelheid verplaatsen. Buiten de stad om trekken kon niet vanwege de drassige omgeving. Vooral als hij door de Vughterstraat en de Hinthamerstraat trok waren de beide laatste binnenpoorten een sta-in-de-weg. Hij gaf de opdracht om te poort te slopen voordat hij hier weer terugkwam. Deze poort en één van de torens zijn even later (1813), op het rechter gedeelte in de winkel na gesloopt. Napoleon zelf is echter nooit meer teruggekomen. Hij verbleef voortaan op een vast adres.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een eenvoudige **neoclassicistische** gevel met horizontaal gegroefd wit pleisterwerk met aan de voorkant een zadeldak, evenwijdig aan de lijstgevel en aansluitend bij het dak van de poorttoren met aan de achterzijde een topgevel.
De voorgevel/winkelpui van het pand dateert van ruim een eeuw geleden. Toen werd ook de gevelsteen aangebracht die het precieze jaar laat zien: *Anno Domini MDCCC*XCII; het bouwjaar is dus 1892.

HINTHAMERSTRAAT 12: ’t Kasteel van Ravenstein

Dit pand droeg vroeger de namen 't Kasteel van Ravenstein, anno 1630 en 1781, en Den Coornbergh. In 1675 stond dit pand vermeld als bakkerij. De eerste naam ontving dit huis in 't begin van de 17e eeuw van de zelfbewuste bakker Jacob van Ravenstein.
Niet duidelijk is wanneer dit pand tegen de zijkant van de Gevangenpoort is aangebouwd. Na de 1e stadsuitbreiding verloor deze poort zijn originele functie maar bleef wel bestaan. De stadsgracht die hier van achter het stadhuis naar de waterpoort bij het huidige Herman Moerkerkplein liep werd gedempt waardoor tegen de buitenzijde van de stadsmuur kon worden gebouwd. Vermoedelijk heeft men hier al vrij snel een pand tegen de muur aangebouwd.
Restanten van de poort zijn hier in de winkel goed te zien. In deze winkel ziet u de ronding van een muur en vanaf enige afstand is de ronding van de toren met tentdak te zien. Deze winkel is als het ware tegen, en om de restanten van deze toren aangebouwd.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een gepleisterde **neoclassicistische** lijstgevel met kroonlijst op consoles en vensters met gestukadoorde versieringen.
Aan de gevel hangt een uithangteken in de vorm van een naturalistisch beeld van een arend. Een dergelijk teken fungeerde vroeger ook al als een teken voor de fabriek van Van Arendonk. Het werd omstreeks 1970 gemaakt. De maker is onbekend.

HINTHAMERSTRAAT 13-15

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Over dit perceel werd in de middeleeuwen geen hertogcijns geheven. Het was oorspronkelijk hertogelijk bezit en grensde aan de stadspoort. De poort en de aansluitende huizen werden in 1356 in twee afzonderlijke eigendommen verdeeld onder de beide ingebieders. Zij waren ook de beheerders van de gevangenis. In 1523, respectievelijk 1526 kwamen beide delen in het bezit van de stad. De linker zijmuur staat op de plaats waar de stadsmuur op de Leuvense Poort aansloot. Na het buiten gebruik raken van de stadsmuur kreeg men het recht om in en op de stadsmuur te bouwen. De eigenaar kwam toen ook in het bezit van een *mansio anterior* onder de poort. Het pand heeft daarom destijds ook geen naam gekregen.
In 1813 zijn de poort en delen van de aangrenzende huizen gesloopt. De rooilijn is bij deze gelegenheid iets naar achteren verlegd. Voor de aanleg van de fundering van de nieuwe voorgevel zijn grote bakstenen gebruikt, die vermoedelijk van de stadspoort of muur afkomstig zijn. Het ziet ernaar uit dat in 1813 het hele pand vernieuwd is met gebruikmaking van oude bouwmaterialen. De kelders kunnen wel ouder zijn (midden-14e eeuw), maar de gewelven bezitten ook bakstenen, die afkomstig zullen zijn van de sloop van de stadsmuur. De rechter zijmuur is eveneens gemetseld met hergebruikte baksteen. De linker zijmuur staat ter plaatste van de oude stadsmuur. Deze gemeenschappelijke muur is waarschijnlijk in 1813 vernieuwd. De perceelgrens aan de linkerzijde maakt achter het pand een sprong van circa 40 cm die vermoedelijk verband houdt met de stadsmuur. In 1526 is er nog sprake van een stenen muur die aan twee personen behoorde. De linker perceelgrens liep door tot in de poort. Deze verdeling van de poort zal na het opheffen van het verdedigingswerk in het midden van de 14e eeuw zijn bewerkstelligd. Hierdoor ontstond er een diep pand dat gedeeltelijk in de poort was opgenomen en in twee afzonderlijke woningen was verdeeld. Het perceel grensde aan de achterzijde aan een stal, het Groot Ziekengasthuis en aan het erf van Markt 25.

HINTHAMERSTRAAT 14-16: Het Duifhuis/Jeruzalem

Het pand op nummer 14 werd Jeruzalem genoemd. Het pand op nummer 16 droeg aanvankelijk in 1622 de naam Het Duifhuis. In 1742 had het, zoals bleek uit een gevelsteen de naam Den Engelschen Handschoen.
In het huis op nummer 14 woonden in 1566, de *nieuwgezinden* Wouter en Peter Buysen met hun twee zusters. Zij waren voorname burgers. Omdat zij de Sint-Annakapel, er tegenover, voor de hervormde godsdienst in beslag hadden genomen, noemden men deze kapel de Buysenkapel. In documenten staat vermeld dat een van de twee zusters 't klokske luidde, als men, *vanwege het consistorie predicken soude, heretieke sermoenen.*

Bouwgegevens.

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Oorspronkelijk waren dit twee panden, zoals nog te zien aan de afzonderlijke en verschillende gepleisterde lijstgevels en schilddaken.
De linkergevel heeft een bovenpartij met cordonlijst, horizontale groeven in het pleisterwerk en venster met afgeronde bovenhoeken en kuiven van stucwerk.

De rechtergevel heeft een bovenpartij met rechthoekige, geprofileerde vensteromlijstingen en eveneens cordonlijsten. Samen vormen zij een moderne winkelpui.
Aan de achterzijde heeft elk van beide oorspronkelijke panden een gepleisterde trapgevel uit de 17e eeuw. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.
In 2004 liet het college in een brief aan de eigenaar weten dat de percelen aan de Hinthamerstraat 14 en 16 niet meer aangewezen zijn als gemeentelijk archeologisch monument. Dat had te maken met het feit dat bij werkzaamheden uit het verleden is gebleken dat er geen archeologische relicten meer in de bodem zaten.

HINTHAMERSTRAAT 17-19: De Meierijsche Kar

Dit pand is een gemeentelijk monument.

De naam van het pand kent een historische achtergrond die teruggaat tot de allereerste periode van de stad. De boeren en boerinnen uit de Meierij die naar de jonge stad kwamen konden hier namelijk, aan de buitenzijde van de stadsmuur en stadspoort hun karren stallen. Zo is iets verderop ook de Keulse Kar aan zijn naam gekomen.
Na het buiten gebruik stellen van de stadspoort werd tegen het poortgebouw een pand gebouwd. Beide gebouwen werden met elkaar verbonden met een tussenlid waarin een winkel en het woonhuis waren gevestigd.
Na de sloop van de poort in 1813 is ook dat huis gesloopt waarbij de kelder wel bespaard is gebleven.
Bij het pand dat daarna geheel werd vernieuwd is gebruik gemaakt van de bakstenen en oude bouwmaterialen die vrijkwamen bij de sloop van de poort. Het hoofdpand heeft toen ook een nieuwe voorgevel gekregen die iets achter de oude rooilijn kwam te liggen. Onder het achterhuis werd gelijktijdig een tweede kelder aangebracht, die door een gang in verbinding werd gesteld met de oude kelder onder het voorste gedeelte. Achter de rechter zijmuur van deze kelder zitten restanten van een oudere muur die, gezien het baksteenformaat mogelijk een onderdeel is van de oude stadsmuur.

Aan de achterzijde staat een pakhuis dat volgens de gevelsteen in 1815 gebouwd is. De rechter zijmuur van het hoofdpand en de achtermuur van het achterhuis zijn gelegen op de plaats van de oude stadsmuur.
Een gedeelte van het pand De Witte Helm, Markt 27 lag achter de stadsmuur en had dan ook de toepasselijke naam Achter de Stadswal. Het was via de Sint Annaplaats bereikbaar.

Eetcafé De Meierijsche Kar is een van de oudste cafés van de stad. Voor zover bekend is vanaf omstreeks 1900 de horeca in het pand gevestigd. De huidige inrichting van de zaak dateert (grotendeels) van 1949.

HINTHAMERSTRAAT 18: De Esel/De Lijnwaatkist

Het pand droeg vroeger de namen De Esel, anno 1606 en later De Lijnwaatkist.
Achter dit pand lig/lag? het huis, genaamd 't Hof van Brabant, zijnde het voormalig kasteel van de hertog van Brabant. Dit huis strekte zich in 1611 uit tot aan het steegje Achter het Vuurstaal. De ligging ervan werd volgens Jan Mosmans door Oudenhoven onvolledig, en door Van Heurn in zijn manuscript verkeerd aangegeven.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
In oorsprong is dit waarschijnlijk een 15e eeuws hoekpand dat in de 19e eeuw is gepleisterd met een voorhuis en een vast achterhuis - met twee verdiepingen - onder met pannen gedekt zadeldak met schild voor en een topgevel achter. De drie vensterassen brede voorgevel is gebosseerd gepleisterd, heeft een moderne winkelpui, cordonlijsten, vensters met schuif- en T-ramen, afgeronde bovenhoeken en geprofileerde stucwerkomlijsting met kuif en is afgesloten door een geprofileerde kroonlijst met tandlijst.
In de zijgevel zitten rechtgesloten vensters met T-ramen, deels zeer lange staafankers en op de verdiepingen een op twee boogjes uitkragend, voormalig rookkanaal.
In de achtergevel zitten restanten van oud metselwerk met speklagen van witte Brabantse steen. Inpandig zien we in het voorhuis een kelder met tongewelf en insteekgewelven; moer- en kinderbinten balklagen; kap met drie oude eiken dekbalkjukken en vernieuwde schaarspanten en sporen.

HINTHAMERSTRAAT 21: De Sprinkhaan

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Mogelijk behoorde dit perceel, samen met Hinthamerstraat 23/25 tot aan de verhuizing in 1458 tot het oude gasthuis buiten de stadsmuur. Er werd geen cijns over geheven. Het perceel was in het begin van de 19e eeuw precies even breed als het buurpand. Kort daarop zijn beide huizen geheel verbouwd, vermoedelijk door dezelfde eigenaar, waarbij de osendrup tussen beide panden is verdeeld. Het pand heeft nog de traditionele indeling van een voor- en achterhuis. Onder het achterhuis bevindt zich een kelder gedeeltelijk boven het maaiveld.
Op het voornoemde schilderij van J.H. van Grootvelt uit 1839 staat het huis nog afgebeeld met een oude trapgevel. Het bezat een hoge begane grond, een verdieping, een zolder en een vlieringzolder.

HINTHAMERSTRAAT 20-22: Het Wijnbekken

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand kende achtereenvolgens de volgende namen: Het Gulden Kruis, anno 1607; Het Gecroond Hoefijzer, anno 1670 en Het Wijnbekken, anno 1775.
Net buiten de 1e stadsmuur staat dit huis uit de 15e eeuw. Bij archeologisch onderzoek bleek dat het huis nog grotendeels middeleeuws is. Het bestaat uit een voorhuis en achterhuis, beide onderkelderd. De kelders hebben tong- en insteekgewelven. Bewaard gebleven zijn ook de middeleeuwse, samengestelde balklagen met sleutelstukken waarop nog resten van een beschildering te zien zijn. Bijzonder is de imposante eiken kapconstructie op het gehele huis, die bestaat uit dekbalkjukken met sporen van beschot. In het voorhuis hangt een eikenhouten windas/hijsrad. Op het eikenhout zijn telmerken aangetroffen maar ook zogenaamde timmermansmerken. Deze telmerken zijn het handmerk van de maker van de constructie. De achtergevel is ook nog oorspronkelijk. In de gevel zijn interessante bouwsporen zichtbaar waaronder restanten van oorspronkelijke gevelopeningen, natuurstenen speklagen en waterlijsten.
Het pand heeft een gepleisterde, gebosseerde lijstgevel met kroonlijst en fries met velden en ramen met geprofileerde stucwerkomlijstingen met ronde bovenhoeken. Het heeft een moderne onderpui.
Het is een fraai gebouw van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

HINTHAMERSTRAAT 23-25: Het Gekroonde Sweert

Vanuit het pand was, zo blijkt uit een schepenakte uit 1522, de kelder onder de Sint-Annakapel bereikbaar. In de huidige kelder is in de zelfstandige zijmuur die aan de kerk grensde weliswaar een boog zichtbaar, maar die lijkt meer op een funderingsboog dan op een dichtgezette doorgang. De kelder onder het voorste gedeelte van het pand is in zijn huidige vorm modern, waardoor geen sporen van een doorgang naar de kapel te zien zijn. Aan de rechterzijde is wel een gedeelte van een tongewelf bewaard gebleven.

In de 19e eeuw is het huis grotendeels vernieuwd, zodat geen oudere elementen meer aanwezig zijn. Op het schilderij van J.H. van Grootvelt uit 1839 staat het pand afgebeeld met een klokgevel. Het bezat een hoge begane grond, een verdieping, een zolder en een vlieringzolder.
In de voorgevel is een Mariabeeldje aangebracht.

HINTHAMERSTRAAT 26: De Witte Olifant

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het pand droeg in 1741 de naam De Molensteen. Vanaf 1750 draagt het de naam De Witte Olifant. Een olifant was één van de aanduidingen voor de koekenbakker. In 1750 was het pand eigendom van een koekenbakker. Misschien zag men de olifant als een vertegenwoordiger van de landen waar men de specerijen vandaan haalde.

Gevelsteen

In de topgevel is onder de kroonlijst een 18e-eeuwse gevelsteen van Franse kalksteen aangebracht met een afbeelding van een olifant. Oorspronkelijk was deze uit hout gesneden. De afgebeelde olifant is niet wit doch verguld. De steen is in slechte staat.

Bioscoop

Vroeger zat hier een bioscoop. Lange tijd was hier echter niets meer van te zien. De gemeente heeft zich er echter sterk voor gemaakt om de gevels van de panden zoveel mogelijk weer in de authentieke staat terug te brengen. Men ziet nu weer de naam van de bioscoop: Cinema Royal. Deze bioscoop is in 1964 gesloten. In 1911 kreeg de stad overigens haar eerste bioscoop, Chicago op de Markt 69, rechts van het pand De Roodenburgh met een mooie jugendstilpui. Jammer genoeg is de gevel verdwenen. In het steegje Achter het Vuurstaal bevond zich de nooduitgang van deze bioscoop.

Brantsgasthuis

Hendrik Brant en zijn zuster Elisabeth stichtten op 8 juli 1465 een gasthuisje voor vijf arme vrouwelijke familieleden. Zij stelden hiervoor hun achterhuis, dat bij de zogenaamde witte appelboom lag, hiervoor beschikbaar. Het achterhuis stond in het Gruiterstraatje, thans Achter het Vuurstaal geheten.
De instelling werd door de stichters gedoneerd met roggepachten, terwijl verder door hen werd bepaald, dat aan elke bewoonster in de vastentijd twee kwarten raapolie moesten worden uitgereikt.

HINTHAMERSTRAAT 29: De Gekroonde Witte Zwaan

Ongeveer op deze plaats stond vroeger het eerste gasthuis van de stad. De bijbehorende kapel werd in de 15e eeuw verkocht aan de Broederschap van de Heilige Sint-Anna.
De Hinthamerstraat kende tot het begin van de 19e eeuw hier een bebouwing van woonhuizen.
Het hoekpand heette vanaf 1669 al De Gekroonde Witte Zwaan. Later werd het De Roode Schoen genoemd.
In het begin van de 19e eeuw verdween deze bebouwing en werd er tussen de Hinthamerstraat en de Kerkstraat de Nederlands-hervormde kerk gebouwd, thans in gebruik door de Protestante Kerk Nederland (PKN). Zowel aan de Kerkstraat als aan de Hinthamerstraat was er een open stuk grond tussen de straat en het kerkgebouw. Het open stuk aan de Kerkstraat werd in het begin van de jaren zeventig van de 20e eeuw toegevoegd aan de openbare ruimte, het werd het huidige Kerk-

pleintje.
Het open terrein aan de zijde van de Hinthamerstraat bleef zeer lang onbebouwd. Tot 1904 heeft er een hek van houten palen gestaan die als een scheiding fungeerde. In 1900 werd door het kerkbestuur een plan ingediend om twee winkelwoonhuizen te realiseren. Dit plan werd gerealiseerd en bij de bouw van deze panden stootte men bij het aanleggen van de fundamenten op de resten van de middeleeuwse gasthuiskapel.
Mevrouw K. Mulders opende in 1972, toen de straat als winkelpromenade ingericht werd hier een kledingzaak onder de naam Modehuis Maison Kitty. Ruim drie jaar later verbouwde de familie Mulders het pand opnieuw en kreeg het een horecabestemming. Het werd een petit-restaurant onder de naam Bagatelle. Waar komt deze naam vandaan? In 1779 werd in Parijs aan de rand van het Bois de Bologne in twee maanden (64 dagen), een kasteeltje gebouwd naar aanleiding van een weddenschap, aangegaan tussen graaf van Artois en Maria-Antoinette. De graaf schonk het slotje aan zijn geliefde, voor hem was het maar een kleinigheidje, een *bagatelle*. Deze naam werd in mei 1976 overgenomen door Eef en Kitty Mulders, nog steeds de eigenaren.

Bouwgegevens

Het pand in **jugendstil**stijl is gebouwd in 1904.

HINTHAMERSTRAAT 30: Het Vuurstaal

Het pand is een rijksmonument.
Het huis onder een schilddak heeft een lijstgevel van 18e eeuws metselwerk, waarin 19e-eeuwse vensters.
Het steegje, links van dit pand met de naam Achter het Vuurstaal is naar dit pand vernoemd.
Een vuurstaal is de ijzeren aanslag van een revolver, een hard stuk metaal waarmee je vonken op een vuursteen kon maken. Met die vonken kon je stro of een tondel aansteken. Kennelijk heeft hier ooit een wapensmid gewoond.
Daarvoor heette dit Het Gruitstraatje, naar het kantoor van de hertog dat daar stond. Gruit was een plantje, dat bij het brouwen van bier gebruikt werd. Er werd belasting op geheven. Later (vanaf ongeveer 1450) gebruikte men hop in plaats van gruit. Degene die de belasting op gruit voor de hertog in ontvangst nam, was de gruitmeester. Waarschijnlijk was een verre voorvader van de familie De Gruyter een gruitmeester.

HINTHAMERSTRAAT 31: P. de Gruyter & Zn

Op dit adres staat nog een pand waarin een winkel van P. de Gruyter & Zn was gevestigd. Het was een typisch Bosch bedrijf, ontstaan uit de graanhandel en grutterij van een Bossche familie en sterk verbonden met de handelsfunctie van de stad. Dit grootwinkelbedrijf (gruttersfirma) heeft jarenlang haar fabrieken in de stad gehad. In het midden van de vorige eeuw telde dit bedrijf landelijk meer dan vijfhonderd winkels. De bediening liep via de toonbank. Het bedrijf anticipeerde te laat en onvoldoende op de zelfbediening. Omstreeks 1970 werd de laatste winkel gesloten.
Achter de huidige wandbekleding zit nog een oorspronkelijk tegelplateau van De Gruyter.

Geschiedenis De Gruyter

De 23-jarige grutter Piet de Gruijter (1795-1867) had in 1818 voor 180 gulden per jaar een eenvoudige winkel gehuurd aan de Hooge Steenweg nummer 8. Piet begon als zoon van een grutter en korenkoper en verkocht er graan dat in de molen was verbrijzeld tot gort, zoals boekweitgort en havergort. Gort was volksvoedsel dat werd verwerkt tot brood, pap, brij, pannenkoeken en wafels. In zijn zaak stond hiervoor een molen die met de hand werd aangedreven. De winkel bestond uit een bescheiden vertrek met een groot aantal voorraadbakken. Zijn vrouw assisteerde hem in zijn zaak.
Een paar jaar later kocht hij het pand Het Schaekburt, eveneens aan de Hooge Steenweg op nummer 10 voor 5.000 gulden. Bovendien slaagde hij er in om in 1826 het belendende pand Het Gulden Kruis aan te kopen.
Kort daarna trad Piet alsnog in de voetsporen van zijn vader: naast graanhandelaar werd hij ook molenaar.
In 1828 kocht de graanhandelaar en molenaar Piet de Gruijter in de Orthenstraat een eenvoudig textielfabriekje met een pakhuis, genaamd De Lintmolen voor 1.800 gulden. Hij richtte in deze fabriek een grutterij in. Evenals zijn vader gebruikte hij een paard om het graan te kunnen malen. Hiervoor installeerde hij een rosgrutmolen om boekweit, haver en andere granen te pletten en erwten te splitten. Dit eigen fabricaat grutterswaren verkocht hij even verderop in zijn winkel aan de Hooge Steenweg.

In 1862 kwam zijn zoon Louis in de zaak en de grutterij werd omgedoopt *tot P. de Gruyter en Zoon*. Het waren echter vooral de twee kleinzoons Lambert en Jacques die voor een grote bloei en landelijke bekendheid zouden zorgen.
Drie generaties lang draaide deze grutterij hier op volle toeren. Er kwam een koffiebranderij bij. Pas daarna werd t.b.v. de aandrijving het (volgens overlevering) blinde paard vervangen door een stoommachine.
In 1905 werd de eerste winkel aan de Smalle Haven gebouwd. Winkels van De Gruyter in het hele land muntten uit door een prachtige inrichting en een fraaie betegeling met voorstellingen van landen waar de te verkopen producten vandaan kwamen. Oudere Bosschenaren herinneren zich ongetwijfeld de speciale dagen, waarop de fabriek koffie of cacao verwerkte. De hele stad geurde er naar. Bekend is *het snoepje van de week.*
Een meer uitgebreide informatie over het concern van De Gruyter is opgenomen bij de Smalle Haven.

Gevel- en reclame-uitingen

Lange tijd was de aanduiding van de naam verborgen achter allerlei reclame-uitingen. Het gemeentebeleid was er echter op gericht om zoveel mogelijk gevels weer in de oorspronkelijke staat te laten terugbrengen. Hier ziet u het effect ervan. Het verfraaien van winkelgevels krijgt van de gemeente thans nog een extra stimulans. Er moeten nog ongeveer 200 tot 250 puien van panden met een beschermd stadsgezicht worden aangepast. Ondernemers kunnen nu rekenen op een subsidie van 2.500 euro.
Ook wordt er door de gemeente aandacht besteed aan de ontsierende reclames aan de gevels. Zo zijn onder andere de lichtbakken waarmee de bierbrouwer laat weten welk bier en in het café wordt getapt inmiddels verwijderd. Verder moeten rolluiken open (doorzichtig) zijn en het liefst aan de binnenkant geïnstalleerd.

Bouwgegevens

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De gevel is uitgevoerd in de stijl van **art nouveau/art deco** (**periode 1890-1920**).
De gevel uit 1920-1921 is ontworpen door A. G. Welsing.
De pui-omlijsting en de decoraties zijn uitgevoerd in blauw geglazuurde tegels.

HINTHAMERSTRAAT 32: De Vergulde Speelwagen

Het pand droeg in 1606 bovenvermelde naam. Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel uit het einde van de 18e eeuw en een 16e-eeuwse trapgevel aan de achterzijde.
Op het perceel bevindt zich een hoofdhuis aan de straat met erachter een kleine plaats en een los achterhuis (pakhuis). Begin 2007 werd de winkelruimte van het pand verbouwd wat een aanleiding vormde om de ruimte in te meten en bouwhistorische sporen te documenteren.
Het huis genaamd De Vergulde Speelwagen heeft een indeling gekend met een voorhuis en een vast achterhuis, dat gescheiden was door een brandmuur. De brandmuur is op de begane grond geheel verdwenen. Het pand bezit een interessante achtergevel; een trapgevel uit de 16e eeuw die, met uitzondering van de vensters, nog geheel in tact is.
Na het verwijderen van het winkelinterieur kwamen enkele interessante bouwsporen aan het licht waaronder de linker zijmuur in het voorhuis die, op basis van de grote baksteenformaten, uit de 14e eeuw stamt. Het is onduidelijk of de muur oorspronkelijk bij het linker buurpand of bij een voorganger van dit pand hoort.
Vermoedelijk stamt het huidige voorhuis uit de 15e of 16e eeuw. Mogelijk heeft in eerste instantie alleen het voorhuis als zelfstandige woning bestaan en is later (in de 16e eeuw) het achterhuis gebouwd. Opvallend is dat alleen het voorhuis een kelder heeft gehad terwijl een kelder onder het achterhuis meer gebruikelijk was. De kelder is helaas tijdens een verbouwing in 1964 dichtgestort en afgedekt met een betonvloer.
Zowel in het voor- als achterhuis bestaat de balklaag van de verdiepingsvloer uit moer- en kinderbinten. In het tweede balkvak van het voorhuis is aan de rechterzijde een raveling van een trapgat zichtbaar. In een kinderbint is nog de keep van de voormalige trapspil (zeshoekig) te herkennen. De moerbalk is voor een deel afgeschuind om over de trap te kunnen lopen zonder het hoofd te stoten. Op een verbouwingstekening uit 1964 staat er een spiltrap getekend in het laatste balkvak van het voorhuis, net voor de brandmuur. Waarschijnlijk was de spiltrap ooit al een keer eerder van het tweede balkvak naar het derde balkvak verplaatst.
Dat het achterhuis later tussen de bestaande bebouwing is gebouwd blijkt ook uit een opmerkelijke overkraging van de rechter zijmuur. Deze rechter zijmuur is eigenlijk de buitenmuur van het rechter buurpand. Op de verdiepingen is dit ook zichtbaar, waar dit pand een eigen zijmuur heeft met een osendrup ertussen. De muur op de verdiepingen heeft nooit doorgelopen tot de begane grond. Om het muurwerk op te vangen heeft men

een constructie toegepast met een overkraging met houtskelet. De dragende, steens dikke muur is 1.20 meter naar binnen geplaatst, waardoor als het ware een (inpandige) overdekte buitengang/steeg is ontstaan. Deze muur is in 1964 verwijderd. Een mogelijke verklaring voor deze opmerkelijke situatie is: het rechter buurpand had recht van overpad over het terrein van dit huis waarbij de gang niet binnen kon worden gemaakt. Er zijn echter ter plaatse geen sporen van een deur in de zijmuur van het rechter buurpand aangetroffen.

HINTHAMERSTRAAT 33-35

In 1993 is het pand afgebrand en zonder kap vier jaar aan weer en wind blootgesteld. Na de volledige sloop heeft men niet gekozen voor een moderne bouw, waaruit had moeten blijken dat er geen historische structuren meer bewaard waren gebleven maar men plaatste er een historiserende gevel.

HINTHAMERSTRAAT 36-38: De Bloeiende Peperboom

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Achter de moderne bakstenen klokgevel heeft de gemeentelijke bouwhistoricus dendrochronologisch onderzoek verricht. Dat betekent dat er houtmonsters van balklagen genomen zijn die aan een wetenschappelijk onderzoek werden onderworpen. Jaarringen zijn niet ieder jaar gelijk: in sommige jaren zijn ze breder, dikker, dan in andere jaren. Door onderlinge vergelijking hebben deskundigen een complete reeks van jaarringen kunnen vervaardigen van de huidige tijd terug tot ver in de 15e eeuw. En dat juist in de periode dat 's-Hertogenbosch gekenmerkt werd door enkele stadsbranden, ook in de Hinthamerstraat.
Het pand Hinthamerstraat heeft tevens te lijden gehad van een stadsbrand die in 1419 onder meer het noordelijk deel van de Hinthamerstraat teisterde en aan 112 mensen het leven kostte.
Oorspronkelijk moet dit het poortgebouw geweest zijn van het Predikherenklooster of het kreeg deze functie na deze stadsbrand. Dit Klooster van de Dominicanen - zo werden de bewoners van het klooster genoemd - is op het einde van de 13e eeuw in 's-Hertogenbosch gesticht. In 1419 werd dit klooster door het vuur verwoest. Daarbij verbrandde onder meer het rijke boekenbezit van de kloosterlingen.
Na 1629 werden de kloostergebouwen verkaveld en verkocht en werd er dwars door het kloosterterrein een “nieuwe straat” (de huidige Nieuwstraat) aangelegd. Ruim twee eeuwen geleden was er in het pand een tabakswinkel gevestigd. De Bloeiende Peperboom was de naam van het huis. Zo hebben er achter deze voorgevel kennelijk altijd verschillende geuren een rol gespeeld. Er werden ooit specerijen verkocht (het pand heeft niet voor niets deze naam!) en later was er een winkel in tabakswaren gevestigd. Thans zorgen parfumerieën voor de verschillende waar te nemen geuren.
De bouwhistoricus heeft aan kunnen tonen dat de gebouwen kort na de brand in 1419 herbouwd zijn. Omdat het zogenaamde splinthout ontbrak, kon de balklaag gedateerd worden op circa 1435; dat betekent dat de bouw tussen 1430 en 1440 heeft plaatsgevonden. Op de tweede verdieping van het pand heeft hij op kunnen merken dat het hout voor een deel hergebruikt is; er kunnen latere verbouwingen plaatsgevonden hebben. De balklaag van een lagere verdieping was ouder en heeft een ingewikkelder profilering.
Het oorspronkelijke gebouw dateert dus van na de 15e-eeuwse stadsbrand. Latere verbouwingen - met gebruikmaking van het bestaande hout - hebben plaatsgevonden. De voorgevel is modern, ondanks zijn klokvorm. De empire schuiframen zijn uit de 19e eeuw.

HINTHAMERSTRAAT 40: De Roosekrans

Dit is een goed bewaard, in oorsprong middeleeuws (15e eeuws) winkelwoonhuis met de naam De Roosekrans dat vanaf ongeveer 1649 al zo werd genoemd. Achter het huis op Nieuwstraat 4 lag vroeger De Oude Geuzenschool, in beheer bij de parochie van Sint-Pieter.
Huug Finkers is sinds 1993 eigenaar van deze chocolaterie/koekhuis. Wat hij toen nog niet wist, is het verrassende feit dat zijn grootmoeder het pand in 1924 had gekocht en daar tot omstreeks 1937 ook een chocolaterie had.
Het is een typisch Bosch’ woonhuis met voorhuis, achterhuis en kelders. Het was een van de eerste stenen huizen van ’s-Hertogenbosch, zoals ze voortaan gebouwd werden na de grote stadsbrand in 1463.

Henk(es), 3-11-2011

Het was vroeger overigens geen hoekhuis. Dat werd het pas toen in 1644 een pand werd gesloopt ten behoeve van de aanleg van de Nieuwstraat.
Het heeft aan de achterzijde een trapgevel met ezelsruggen. De beeldbepalende voorgevel (lijstgevel) is gebouwd in de 19e eeuw, evenals de fraaie winkelpui. Het pand werd in dezelfde periode ingedeeld als winkel met bovenwoning. Het kreeg een insteekkamer en tussenkamer met hangkamer. In 1916 werd in het voorhuis een modern winkelinterieur aangebracht. Bij de laatste restauratie is het bijna volledig aanwezige houtimitatie-interieur gehandhaafd en voor zover nodig hersteld. De decoratief gevulde vitrinekasten reiken tot het plafond. Tussen het voor- en achterhuis bevindt zich een glas- in loodraam.

In het achterhuis, in de muur van de opkamer bevinden zich nog gereconstrueerde muurschilderingen van diamantkoppen uit de 2e helft van de 16e eeuw. Door een bijzondere schildertechniek ervaart de kijker een soort namaak driedimensionaal beeld (trompe l’oeil). Vanaf de Nieuwstraat is een kopie van deze schildering in de muur van de opkamer, gemaakt door Christiaan van Lith nog goed te zien
In het achterhuis fungeren opkamer en kelder als *salon de café*.
In de blauwgrijs getinte opkamer met muurschildering rust het groenblauwe plafond op de originele moer- en kinderbalken die een monumentale aanblik hebben. Hier zijn de oude kaarsnissen nog zichtbaar.
In de Nieuwstraat kun je ook goed zien dat de achterkamer hoger is dan het voorhuis. Dat komt omdat onder de achterkamer een kelder zit die half onder het straatniveau is gebouwd.
De kelder is voorzien van een hedendaags balkenplafond. Bij de vervanging van de balken werd het plafond vijf centimeter verhoogd en de vloer ca. twintig centimeter uitgediept, zodat de ruimte kon voldoen aan de horeca-eisen.
Decoratief is het hekje rond het trapgat dat naar de kelder onder het voorhuis leidt. Dat hekje heeft ooit in de Sint-Jacobskerk, thans Jheronimus Bosch Art Center, gestaan als afsluiting van de doopkapel.

Ook onder het voorhuis ligt een kelder. De kelder stond eeuwen geleden in verbinding met het Klooster van de Predikheren. Aan de linkerzijde van het pand lag vroeger een kloostergang die leidde naar het vroegere Predikherenklooster. Tijdens bouwhistorisch onderzoek in 1993 werd een eiken deurkozijn aangetroffen, alsmede de oorspronkelijke opening met daarboven resten van een spitsboog.
Het pand kreeg op 2 april 1995 een plaquette, gemaakt door Henk van de Baast van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch.
In de zijgevel is in 1995 een modern Mariabeeldje aangebracht, gemaakt door Cornel Snels uit Heeswijk-Dinther.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
In oorsprong is dit waarschijnlijk een 15e eeuws pand met insteek, verdieping en een verdieping, onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak tegen een bakstenen trapgevel aan de achterzijde en met wolfeind boven de in de 19e eeuw tot twee verdiepingen verhoogde en met geprofileerde lijst afgesloten voorgevel.
Op de trapgevel bevindt zich nog de originele afdekking van gemetselde ezelsruggen.
De *voorzetgevel* is, ten opzichte van het huis erg hoog. Van het erachter gelegen zadeldak is bijna niets meer te zien. Dat was een teken van rijkdom, want als je centen had moest je dat laten zien door een gevel die hoger was dan die van de buren. Op de verdieping houden twee ijzeren trekhaken de voorzetgevel op zijn plaats.
De witgeverfde bakstenen voorgevel heeft een eenvoudige, laat-19e-eeuwse houten winkelpui en op de beide verdiepingen drie vensters met schuiframen.

Het voor- en achterhuis is van elkaar gescheiden door een dwarsmuur (brandmuur) met stookplaatsen.
Onder de voorzijde van het voorhuis zit ook een kleine kelder, een hele mooie kelder met een dwars geplaatst tongewelf met enkele gewelfde nissen.
In de gepleisterde zijgevel zit een deur met bovenlicht, vier vensters en vork-, kruis- en staafankers.

HINTHAMERSTRAAT 47: De Maagd van Tricht

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.

Henk(es), 3-11-2011

Aan de linkerzijde van het pand Hinthamerstraat 47 is een deur waarachter zich een zeer smal steegje bevindt. Dit steegje is in de 17e eeuw vernoemd naar het linker buurpand Hinthamerstraat 49-51 De Ploeg. Het steegje had daardoor ook als naam Antony van Hinthamstraatje. Het leidde naar een huis op het binnenterrein dat De Korenbloem heette. Aan de rechterzijde ziet men de middeleeuwse zijgevel van het pand Hinthamerstraat 47, vroeger De Maagd Van Tricht geheten, waarin enkele restanten zichtbaar zijn van houten stijl- en regelwerk. Hieruit kan worden opgemaakt dat dit huis aanvankelijk in vakwerkbouw uitgevoerd is geweest.

Schuilkerk Sint-Anna

Via het steegje was ook een achtergelegen schuilkerkje bereikbaar.

HINTHAMERSTRAAT 48: De Rooipoort.

In 1521 logeerde in deze voormalige herberg koning Christiaan van Denemarken en in 1529 de beruchte Gelderse krijgsoverste Maarten van Rossum. In de 17e eeuw was het een brouwerij.
Het pand heeft vermoedelijk nog in verbinding gestaan met het pand daarnaast met de naam Die Pauwe.
In 1995 zijn oude schilderingen gevonden. De oudste schilderingen worden geschat uit 1425. De overige schilderingen zijn van 80 tot 100 jaar later.

HINTHAMERSTRAAT 49-51: De Ploeg

Dit huis, gelegen aan de linkerzijde van het vervallen steegje Achter de Vergulde Ploeg dateert in aanleg uit de 15e eeuw. Een andere bron spreekt over vroeg-16e eeuw. In 1621 droeg het de naam De Ploeg.
Tot begin 20e eeuw bestond er een verbinding met het steegje Achter den Engelschen Pispot en vormde het ook een vluchtroute voor de schuilkerk die tussen de Hinthamerstraat en de Kerkstraat stond. Voor informatie over deze schuilkerk zie de beschrijving daar.
Deze doorgang is nog aanwezig achter een blinde deur in de voorgevel van nummer 49.
Het steegje is genoemd naar het hoekhuis De Ploeg, Hinthamerstraat 49-51. In dit voormalige steegje lag het huis De Korenbloem.

Schuilkerk Sint-Anna

Achter in dit steegje lag een bedehuis of schuilkerk, dat werd bediend door de dominicanen/predikheren. Het schuilkerkje was gewijd aan de heilige Anna, moeder van Maria. Het werd ook wel genoemd Kerk in de Kerkstraat.
Wanneer het schuilkerkje in gebruik is genomen is niet duidelijk. In 1653 werd in ieder geval al melding gemaakt van de eerste pater dominicaan die dit kerkje bediende.
De paters die deze schuilkerk bedienden waren straatarm. Toch wisten zij in de loop van de tijd zoveel geld bij elkaar te krijgen dat de bidplaats in 1775 met toestemming van de Staten met twintig voet vergroot mocht worden. Deze kerk werd toen overigens al vijf jaar niet meer door kloosterlingen verzorgd maar door seculiere priesters. In 1770 stierf de laatste predikheer die in kerkje dienst deed en kwam er een einde aan de missie van de dominicanen in de stad.
Eind 17e eeuw bediende priester Wassenbergh de achtergelegen schuilkerk. Gerardus (van) Wassenbergh was pestpater. Hij offerde zich op om zieken bij te staan. Hij liep gewoon rond in zijn habijt maar als speciaal teken droeg hij een rode stok waarop een kruis stond. Op het moment dat de pest zich in de stad openbaarde werd er een beroep gedaan op kloosterlingen. Meestal boden leden van de bedelorden, franciscanen en dominicanen zich aan, om de patiënten bij te staan. Jezuïeten stonden er ook om bekend. Een *pestmeester*, aangesteld door de stadsregering kostte per jaar 550 gulden en als er in een bepaald jaar geen pest heerste, kreeg hij toch nog 350 gulden. Daar kwam nog bij de *pestwijze vrouw,* die 150 gulden per jaar verdiende (*ende gheen pest wesende 75 gulden).* Als pestpater was Wassenbergh bijzonder geliefd in de stad. Maar de hoogschout haatte hem omdat Wassenbergh hem niets betaalde (steekpenningen). Wellicht maakt hij gebruik van zijn populariteit maar waarschijnlijk was het omdat hij als kapucijn niet over geld beschikte. In mei 1680 was er een kerkelijke plechtigheid die door Wassenbergh werd geleid. De dochter van een Franse officier van het garnizoen zou *het kleed der kwezels aannemen,* volgens de Derde Regel van de Norbertinessen. In de kerk waren daarom veel Franse officieren aanwezig. De schout viel de kerk binnen maar werd door de aanwezige officieren en burgers weer naar buiten gedreven en de dienst ging gewoon verder. De schout zwoer wraak, gesteund door de Her-

vormde Kerkenraad die niets van de *paapse stoutigheden* wilde weten. De Staten-Generaal werd aangeschreven en de schout kreeg de opdracht Wassenbergh gevangen te nemen. Bovendien moest hij de opstandige burgers beboeten en de Franse officieren zouden voor de krijgsraad moeten verschijnen. Het kerkgebouw werd in beslag genomen. De pestpater was inmiddels de stad ontvlucht en kwam niet meer terug. Hij werd volgevrij verklaard. De schuilkerk werd gesloten van 1681 tot 1684 maar mocht daarna weer wel worden gebruikt.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 17 meter, breed 8,5 meter en een tweede deel met een lengte van 7 meter en 10 meter breed.
In 1811 moest deze kerk van Napoleon I Bonaparte worden gesloten. De toenmalige rector bleef hier echter in het geheim werken totdat hij, na de verdrijving van de Fransen in 1814 het rectoraat van de Sint-Jan mocht overnemen. Het schuilkerkje is in 1970 pas afgebroken.
Dit steegje werd gebruikt als één van de drie vluchtroutes van de schuilkerk die hier tussen de Kerkstraat, Hinthamerstraat en Gasselstraat stond.
De overige vluchtmogelijkheden waren: het steegje in de Gasselstraat tussen de nummers 16 en 18 en het steegje Achter den Engelschen Pispot in de Kerkstraat.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Verbouwingen in de 19e en vroege 20e eeuw hebben het oorspronkelijke aanzien van het pand gewijzigd. Ook de indeling in winkel en aparte bovenwoning dateert uit de 19e eeuw. In het interieur van de bovenwoning zijn echter nog diverse middeleeuwse elementen bewaard gebleven. Het huis heeft de gebruikelijke indeling van een voor- en vast achterhuis. Het voor- en achterhuis hebben op de begane grond (nu winkel) een binnenkamer met insteekverdieping (hangkamer) gehad, waarvan de hangkamer nu toegankelijk is vanuit de bovenwoning.
Het pand met verdieping heeft een, onder met Hollandse pannen gedekt zadeldak met een trapgevel achter en met een wolfeind boven de, omstreeks 1800 tot twee verdiepingen verhoogde, gepleisterde en door een kroonlijst met trigliefen afgesloten voorgevel.
De voorgevel heeft een fraaie, uit omstreeks 1900 daterende, in hardhout en hardsteen uitgevoerde **neorenaissance** winkelpui en daarboven een in het midden iets naar voren springend balkon op consoles met een smeedijzeren hek over de gehele breedte van het pand.
Op de verdieping zitten twee T-ramen en openslaande deuren met bovenlicht in het midden en vierruits schuiframen op de tweede verdieping.
Onder het voor- en achterhuis bevinden zich kelders (bereikbaar vanuit de gang van de woning), die oorspronkelijk ook vanaf de straatzijde toegankelijk waren. De voorkelder, voorzien van een eikenhouten zoldering was tot in de 18e eeuw of misschien ook nog 19e eeuw bewoond (restanten van een schouw tegen de linker zijmuur).
De kelder onder het vaste achterhuis heeft een tongewelf.
Op de verdiepingen zijn moer- en kinderbalken bewaard gebleven, voorzien van peerkraalsleutelstukken (15e eeuws) en 16e-eeuwse sleutelstukken met renaissancevormgeving (acanthusblad). De balklaag van de zoldervloer is uitgevoerd als houtskelet (met houten muurstijlen).
De middeleeuwse achter(trap-)gevel is in de 19e eeuw bepleisterd. Het pand is in 2001 hersteld.
De kap dateert van de 16e eeuw.

HINTHAMERSTRAAT 50-52: De Gulden Son

De naam De Gulden Son, van het pand op nummer 52 dateert van 1639. Ooit was hier een brouwerij gevestigd waarvan het uithangbord bewaard is gebleven.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een statige lijstgevel van schoon metselwerk uit het laatste kwart van de 18e eeuw of eerste kwart van de 19e eeuw. De onderpui is modern, met op de eerste verdieping vier zesruits schuiframen en op de tweede verdieping vierruits schuiframen. Het heeft hardstenen raamdorpels. Het pand kent verder een rijke kroonlijst met gesneden consoles en lijstdecoraties in het fries. De balklaag op de 2e verdieping en zolder bestaat uit moer- en kinderbinten. Het heeft een moderne gordingen kap. De twee kelders hebben tongewelven. Het achterhuis is tegen het voorhuis aangebouwd. Onder de binnenplaats bevinden zich keldertjes met tongewelf. Het fraaie gebouw is van algemeen belang wegens oudheidkundige en kunsthistorische waarde.

HINTHAMERSTRAAT 54-60

Dit grote pand is neergezet als galerijgebouw. Later zijn de open ruimtes tussen de bogen opgevuld met een entree en etalages. Het pand dat aanvankelijk op nummer 54 stond droeg de naam De Drie Hoefijzers.
Het pand heeft kenmerken van de **Amsterdamse school** en de stijl van het **traditionalisme**.

HINTHAMERSTRAAT 55: De Gulden Schoen

Dit pand bestond vroeger uit twee afzonderlijke huizen. Het westelijk gelegen huis droeg de naam De Gulden Schoen.
Dit pand werd eind 18e eeuw al zo genoemd.
Volgens de historicus Hezenmans werd hier, ten huize van Willem Hubert meester-timmerman, architect en republikein, de *Vaderlandsche Sociëteit* opgericht, die tot devies had: *Eindelijk uit d' onderdrukking.* Dat het juist *dit* huis was kan niet worden bevestigd. Een andere bron vermeldt namelijk het buurpand op nummer 57.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het pand is gebouwd in 1773, in **Brabantse rocaille**, geïnspireerd op **Lodewijk de XV**-stijl (periode 1690-1770). De barokke gevel is voorzien van vlakke hoekuitmetselingen en een vooruitspringende middenpartij met een rijk omlijst verdiepingsvenster. In de top zit een kroonlijst met consoles.
In 1955 werd de begane grond weliswaar grondig verbouwd maar met behoud van de travee-indeling met geblokte pilasters en met naar binnen liggende moderne vitrines.

HINTHAMERSTRAAT 57: De Drij Hamerkens

Het is één van de kleinste panden in de stad, maar door de goed bewaard gebleven voorgevel is het tevens één van de meest herkenbare van de laatmiddeleeuwse woonhuizen. Het pand heeft een 15e-eeuwse oorsprong. De voorgevel is een voorbeeld van de late gotiek en dateert vermoedelijk uit de eerste helft van de 16e eeuw. Een andere bron spreekt over een bouw rond 1580. Tot 1613 vormde het één geheel met nummer 55, De Gulden Schoen. Omstreeks 1780 woonde de Bossche republikein, stadstimmerman en architect Willem Hubert hier. Hij richtte er de eerste Bossche *Vaderlandsche Sociëtei*t op.
Vóór 1881 heette het pand De Gulden Egge, daarna kreeg het zijn huidige naam. Het pand deed o.a. dienst als etablissement, water- en vuurhuis en als echt Bosch bierhuis of jenevercafé. Men zegt dat tijdens de Geuzenopstand zich in het pand een schuilkeldertje voor de papen bevond. Het pand is in 1927 gerestaureerd.

Water- en vuurhuizen

De water- en vuurhuizen waren speciale winkeltjes, waarvan de stad er in de verschillende volksbuurten heel wat heeft gekend.
Het was meestal een klein winkeltje. Soms beschikte men voor de verkoop van het warme water over een aparte ruimte, al dan niet losstaand van de winkel of woonhuis. De opstelling was tegen de achterwand van het lokaal of in een van de hoeken van de achterwand. Daar stond dan een grote ketel die diende als waterreservoir. De inhoud van deze ketel was veelal 1.000 liter, een enkele was aanmerkelijk kleiner (100 liter). De ketel, die van ijzer of koper vervaardigd was stond op een bepaalde hoogte opgesteld. Een gemetselde halfronde muur onttrok de ketel aan het oog. Op gezette tijden werd deze, evenals de overige muren gewit en soms voorzien van een geteerde zwarte lambrisering. Slechts een enkele keer werd er tegelwerk aangebracht. Het muurtje om de ketel reikte niet tot aan het plafond. Aan de bovenzijde werd er ruimte vrijgehouden om de ketel met water te kunnen bijvullen. Hiervoor moesten eerst de planken, waarmee de ketel was afgedekt worden verwij-

derd voordat er met behulp van een emmertje kon worden bijgevuld. Hierbij gebruikte men een trapje of leertje. Aan de onderzijde van de muur, onder de ketel waren de stookgaten. Afhankelijk van de grootte van de ketel telde men soms wel vier stookgaten. De stookgaten waren gemetseld van Engelse brandstenen en voorzien van ijzeren roosters. Hierop werd het vuur gaande gehouden om het water in de ketel op temperatuur te brengen en te houden. Ter hoogte van de onderkant van de ketel was of waren door de muur heen één of twee kranen van koper aangebracht waarmee het water uit de ketel getapt kon worden. In de betreffende muur was ook en asgat aanwezig, soms voorzien van een ijzeren deurtje. De wat meer luxe uitvoeringen van deze ketels beschikten over een peilglas waaraan de stand van waterniveau kon worden afgelezen. Meestal was het geheel aangesloten op een bestaand rookkanaal.
Tot de attributen behoorde onder andere een vuurtang die werd gebruikt om de *slofkes* uit het vuur te halen. Uiteraard beschikte men over een pook voor het oprakelen van het vuur en een schop voor het afvoeren van het as onder de roosters. Deze werd tevens gebruikt voor het inleggen van een slofke. Als brandstof werden turf, hout en briketten gebruikt.
Er werden, hoewel niet zo gebruikelijk in deze stad ook eenvoudige uitvoeringen gebruikt. De ketel hing dan aan een ketting boven het open vuur en het warme water werd er door middel van een grote lepel uit geschept. De laag bij de grond liggende vuurhaard bevond zich binnen een soort rand van gemetselde stenen.
Later werden de ketels vervangen door kolenkachels, waarop dan enkele ketels met water werden geplaatst.
De water- en vuurhuizen lagen meestal in de volksbuurten. Het was een gelegenheid waar men in deze volkswijk aanvankelijk alleen warm water en brandende kooltjes of briketten kon kopen.
Het accent lag ’s zomers op het kopen van warm water en ’s winters had men behoefte aan gloeiende kooltjes.
De stad kende in 1866 31 officiële water- en vuurhuizen.
Ondanks de komst van de gasfabriek waren er in 1910 nog 21 locaties. In 1922 was het aantal teruggelopen tot twee en een jaar later waren ook deze beide water- en vuurhuizen verdwenen.

Warm water

Het warm water wat men hier kocht werd voor verschillende doeleinden gebruikt. Dit gebeurde vooral ’s zomers omdat er dan thuis geen kachel brandde.
De buurtbewoners kwamen bijvoorbeeld op maandag met emmers tegelijk want dan was het wasdag. Huisvrouwen die warm water voor de was nodig hadden kregen voor drie cent zelfs een tonnetje heet water thuisbezorgd. Het vervoer van dit warme water gebeurde met een speciale handkar. Dit vervoermiddel was voorzien van een halfronde bodem waarop de tonnetjes horizontaal vervoerd werden. De tonnetjes waren voorzien van een houten stop, ter plaatse trok de bezorger de stop er uit en goot het warme water in de gereedstaande wastobbe of emmers. Om zich enigszins te beschermen tegen de hitte die deze vaatjes uitstraalden droeg hij een sloof van leder.
Ook vrijdags wanneer alles in huis een goede beurt kreeg was er bij de water- en vuurhuizen een extra omzet aan warm water.
Men kwam ook met de koffiepot aanzetten. Rond 1900 kon men nog voor tien personen gemalen koffie halen die twee cent kostte. Met de prijs van een cent voor het kokende water en een cent voor de melk kwam dat op totaal vier cent, goed voor een heerlijk kopje koffie. Meestal bracht men echter de pot met daarin al de gemalen koffie mee naar het water- en vuurhuis om het te laten vullen.
Andere dagelijks terugkerende rituelen (naast het water halen voor de koffie) waren het bakje warm water voor de heer des huizes om zich te scheren; de kan met warm water voor de afwas en in de winterdag de vulling voor de warmwaterkruik die voor de baby’s werd gebruikt.
In de winterperiode was de verkoop van warm water beduidend minder. In vrijwel alle gezinnen had men dan de mogelijkheid om ketels gevuld met water te plaatsen op de brandende kachels. Op de Brabantse platte buiskachel, een duveltje of het keukenfornuis werd het water dan aan de kook gebracht en/of gehouden.
Het is begrijpelijk, dat juist in zo'n periode van omzetverlies de koopmansgeest van onze Bossche water- en vuurverkopers op zoek ging naar andere bronnen van inkomsten door uitbreiding van het assortiment.

Kooltjes/briketten

Eèn van de meest voor de hand liggende activiteiten ‘s winters was dan ook de verkoop van *gloeiende slofkens* afkomstig uit het vuur onder de grote waterketel. Een kooltje werd dan door middel van een vuurschop eruit getild en in een langwerpig of vierkant aardewerken of ijzeren bakje gelegd (een test) en er vervolgens goed ingelegd. Dit was een methode waarbij het gloeiende kooltje niet alleen in de as werd gelegd, maar ook met as afkomstig uit de aslade werd toegedekt. Dit had het voordeel, dat de tijdsduur dat het kooltje de functie van warmtebron moest vervullen verlengd werd. Vervolgens werd de test in een stoof geplaatst; een vierkant houten kistje met een aantal gaten aan de bovenzijde en aan één zijde open. Deze stoven dienden als verwarming voor de voeten. Op de stoof werden de voeten geplaatst. Als de grote rok, jurk of kamerjas er dan nog over heen ging, werden ook de benen goed verwarmd.

Ze werden niet alleen thuis gebruikt maar ook op de markten en in de kerken. De Sint-Jan had in vroegere tijden nog een speciaal stovenkamertje van waaruit de *stoelenzetsters* deze stoven met kooltjes verhuurden aan de kerkgangers. Een stoof met twee slofjes kostte rond 1900 zo’n zes cent.
De vuurkooltjes werden ook gekocht door bepaalde categorieën ambachtslieden. Met name waren dat de smeden voor hun smidsvuur en de kleermakers voor hun persijzer. Maar ook de koperslager ging soms kooltjes halen als hij moest solderen. Overigens zullen zij waarschijnlijk niet voor een geweldige omzetverbetering hebben gezorgd.
De kooltjes en eventueel briketten werden ook nog gebruikt om de kachel thuis aan te steken.

Ontwikkelingen

Aanvankelijk kon men er alleen warm water en gloeiende kooltjes lopen. Het water- en vuurhuis was echter niet alleen een praktische voorziening, het was ook een sociaal trefpunt. Later vulden ook andere (huishoud)artikelen de schappen. Het werd een soort buurtwinkeltje.
Om het wachten wat aangenamer te maken werd er ook wel, legaal of illegaal een borreltje geschonken. In de meeste water- en vuurhuisjes kon men ook illegaal drank kopen. Sommige water- en vuurhuizen werden volwaardige cafés zoals Stadsherberg ‘t Pumpke, destijds liggend aan de Hooge Nieuwstraat en thans aan de Parade.
Toen de huizen stromend water kregen werd het water- en vuurhuis nog meer een *seizoensbedrijf.* In de winter, als thuis de kachel brandde had men het water- en vuurhuis niet meer nodig. Of het moest nog zijn voor een testje gloeiende kolen die in de stoof, die destijds in geen enkel huis ontbrak, de voeten hielp warm te houden.
Na de oprichting van de Gemeentelijke Gasfabriek in 1887 kwam er langzaamaan toch een einde aan het tijdperk van de water- en vuurhuizen.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pandje is gebouwd in de stijl van de **Brabantse gotiek (periode 1230-1560).**
De top versmalt trapsgewijs naar boven.
De kenmerken zijn een bakstenen trapgevel met bergstenen bedekking op de trappen, natuurstenen waterlijsten en andere sierdelen, overhoekse zij- en middenpinakels en glas-in-loodramen. De hoeken van de schuin geplaatste pinakels lopen door over het gevelvlak en eindigen in een geprofileerd element. Op de verdieping zitten korfbogige vensternissen met een kratervormige driepas in het boogveld.
In de ontlastingsboog boven het raam op de (zolder-)verdieping is een gotische driepasvorm gemetseld.
Een andere bron omschrijft de gevel als **(Hollandse) renaissance.** Voor een deel klopt dit gezien de vermoedelijke bouwperiode en de aanwezigheid van renaissance kenmerken zoals een natuurstenen band en kruiskozijnen.

Kenmerken gotiek (1230-1560)

- Spitse bogen als omlijsting van vensters en deuren.
- Spitse versieringen (pinakels) als bekroning van geveltoppen, luchtbogen etc.
- Opengewerkte geometrische figuren in de bovenste gedeelten van vensters en deuren (maaswerk).
- Sterk verticale opzet.
- Veel ornamenten.
- Luchtbogen en steunberen aan de buitenzijde van een kerk.
- Kruisribgewelven.

HINTHAMERSTRAAT 62: Het Spinnewieltje

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een lijstgevel uit omstreeks 1780 met boven de winkelpui horizontaal gegroefd pleisterwerk, segmentvormige overtoogde vensters met stucversiering en een fragment van een oudere kroonlijst met consoles in **régencestijl.**
Een andere bron spreekt ook over de **Lodewijk de XV**-stijl.

HINTHAMERSTRAAT 63-65: De Kroon

Oorspronkelijk bestond dit pand uit drie huizen, te weten De Rode Os, In De Croon en Het Vergulde Varken. In De Kroon werd al in een document van 1540 genoemd terwijl het pand Het Vercken al in 1448 werd vermeld.
Op 6 maart 1788 gaf de toenmalige eigenaar, mr. Wilt G.J. Baron van Rhenen aan de bekende stadstimmerman en architect Willem Hubert opdracht tot vernieuwing van het pand. Dit was na aanleiding van zijn verbouwing van het pand De Wereld in de Peperstraat. De Rode Os werd koetshuis.
In 1903 kwam het huis in bezit van jhr. mr. F.J.J.M. van Rijckevorsel.
Omstreeks 1930 begon dhr. W.A. Francé er het café-restaurant Hof van Brabant dat in 1951 door dhr. C. van Leeuwen werd overgenomen. In 1969 is het verbouwd tot Eurohotel.
Dit pand was een voornaam pand. In 1809 logeerde er koning Lodewijk Napoleon Bonaparte tijdens zijn bezoek aan de stad en in 1810 de koning en zijn gemalin van Westfalen.
Omstreeks 1760 was het pand op nummer 65 een winkel van *Fransche Cramerijen*. Bij herstellingswerkzaamheden vond men in het thans samengetrokken pand, het volgende rijmpje: *Oranje ziet men in U herleven, En doet de Patriotten beven.*

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De bakstenen gevel met vlakke vooruitspringende middenpartij en hoeklisenen stamt uit het 1e kwart van de 19e eeuw. De gevel heeft een geprofileerde kroonlijst en natuurstenen raamkozijnen op de 1e verdieping. De zesdelige schuiframen zijn voorzien van een console onder de wisseldorpel.
De monumentale deur was opgeslagen op de zolder van het stadhuis doch is thans opgenomen in het voormalige pand van Lentjes en Drossaerts in de Verwersstraat.

HINTHAMERSTRAAT 69: De Duif

Dit pand is een rijksmonument.
In 1648 werd het pand De Klokhinne genoemd. Momenteel heet het De Duif.
Quirinus van Amelsfoort, de schilder van het grote doek, genaamd Sint-Nicolaas, overleed hier in 1820. Het schilderij, aanvankelijk afkomstig uit de voormalige Vleeshal hangt thans boven bij de herentrap in het stadhuis.
Het huis heeft een hardstenen pilastergevel uit omstreeks 1840 of iets vroeger.

HINTHAMERSTRAAT 70: St. Jozef

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Op deze plek stond vroeger een huis met de naam De Roode Haen. Dat is in 1642 afgebroken om plaats te maken voor de toen aangelegde Tweede Nieuwstraat. Na de komst van het klooster en de Sint Josephkerk heet deze straat thans Sint Josephstraat.
Het hiervoor in de plaats gekomen pand kreeg de naam De Fransche Page. Vanaf 1877 was hier de Boekbinderij Mosmans gevestigd. Mosmans verkocht het pand in 1902 en in 1902-1903 volgde er ruiling en bouw van het huidige pand. Hierin werd magazijn Sint-Jozef gevestigd, waar *1001 artikelen* werden verkocht. Mogelijk is het beeld van de Heilige Jozef er rond die tijd gekomen.
Vanaf dat moment wordt het pand ook genoemd St. Jozef.

Beeld

In de gevel zien we een naturalistisch weergegeven Heilige Jozef als timmerman, met zaag in de hand en een werkbank links achter hem.

HINTHAMERSTRAAT 72: Geefhuis/Bibliotheek

De officiële naam van dit pand is de Tafel van de Heilige Geest Het was de zetel van de regenten ter ondersteuning van de armen in de stad. In de 13e eeuw (vermoedelijk 1268 maar in ieder geval vóór 1281) voortgekomen uit een parochiële instelling van armenzorg, de Tafel van de Heilige Geest. Tot bestuurders koos men het liefst iemand die geen kinderen had omdat hij dan meer *iever* aan de dag kon leggen.

Vroeger stond er in de kerk een *tafel van de Heilige Geest* waarop men goederen en giften kon neerleggen die bestemd waren voor de armen. Eigenlijk de middeleeuwse voorloper van onze huidige voedselbanken. De opbrengsten waren dusdanig dat de bouw van dit pand kon worden gerealiseerd. In de volksmond kreeg het pand al gauw de naam van het Geefhuis. Uit stukken blijkt dat het pand al voor 1325 in het bezit was van deze organisatie.

In maart 1811 bepaalde de minister van Binnenlandse Zaken namens Napoleon I Bonaparte dat de openbare instellingen voor armenzorg volgens de Franse wetten voor liefdadigheidsinstellingen moesten worden georganiseerd. Er werden toen twee organisaties voor de armenzorg gevormd. De eerste was de *Commission des Hospices*, waaronder alle oude mannen- en vrouwenhuizen en het Groot Ziekengasthuis werden verenigd. De tweede, het *bureau de bienfaissance (*bureau van weldadigheid), verenigde alle instellingen waar mensen niet intern verbleven, zoals het Geefhuis, de blokken en ook de diaconieën. De regering van Koninkrijk der Nederlanden, die het Franse bewind in 1813 opvolgde, nam het staande beleid ten aanzien van de armenzorg over. In 1815 werd het Geefhuis, het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, het Groot Ziekengasthuis, het zinnenlooshuis Reinier van Arkel, het Bedeelingsfonds met de andere instellingen in de stad overgenomen door het *College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen.*

Armenzorg/bedelen

In de middeleeuwse gemeenschap waren er veel liefdadige instellingen. De Bosschenaren waren best trots op hun grote mate van caritas (liefdadigheid). In hun maatschappij was er altijd en overal armoede. De meeste mensen verdienden net genoeg om zich in leven te kunnen houden. Ging er iets mis, bijvoorbeeld bij een misoogst of oorlogsgeweld dan kwam hun bestaan in gevaar. Het gevolg was ondervoeding en daardoor een grotere vatbaarheid voor ziekten. Men was armoede gewend.

Langzamerhand kwam er in de stad een nieuwe categorie de aandacht vragen, namelijk de thuiszittende stille armen. Mensen die wellicht een zekere welstand gekend hadden, maar door tegenslag van welke aard dan ook aan lager wal waren geraakt of thans door gebrekkigheid of ouderdom niet meer voor zichzelf konden zorgen. Het waren in ieder geval behoeftigen of hun huisgenoten die het hun eer te na kwamen om te gaan bedelen, hetzij aan de kerkdeur of aan de poort van het Geefhuis. Uit zelfrespect hadden zij er bewust voor gekozen om hun stand hoog te houden in plaats van hun hand.

In die tijd was het niet het stadsbestuur, maar de mensen persoonlijk of een groep mensen die voor hen zorgden. Een arme kon er niets aan doen dat hij of zij zo was. *Goede werken doen* was bijvoorbeeld het geven van een aalmoes, kwijtschelden van een huurschuld, of als je er geld voor had, het stichten van een tehuis voor bejaarden die arm waren. Het geven van aalmoezen gebeurde spontaan op straat, aan de deur of de poort van een klooster. De stad was sinds haar bestaan een handelsstad. Mede door die handelsgeest had de bezittende klasse in de stad een groot gevoel van solidariteit ontwikkeld. Het kon immers iedereen gebeuren dat de handel mislukte. Men steunde elkaar vroeger dus in slechte tijden. Er was echter nog een tweede reden tot vrijgevigheid. Tot in de 18e eeuw bestond de opvatting dat God de wereld geschapen had, zoals die wereld er toen uitzag. De verdeling tussen arm en rijk was door de schepper bepaald. Maar de rijken mochten zich niet onttrekken aan de nood van de armen. Zij behoorden aalmoezen te geven. Daar werden niet alleen de armen beter van. De rijken kregen hun beloning in het hiernamaals.

De steun voor armen kwam ook via instellingen die erin gespecialiseerd waren. Zo’n instelling werd een godshuis genoemd, omdat het de wil van God wasdom naastenliefde te beoefenen. De oudste instelling was de Tafel van de Heilige Geest, die vanuit de kerk ontstond en in de volksmond het Geefhuis werd genoemd.

Het Geefhuis was in de middeleeuwen een particuliere instelling die onder toezicht stond van het stadsbestuur. De *Heilige-Geestmeester* beheerde het vermogen van deze stedelijke liefdadigheidsinstelling en zag toe op de dagelijkse gang van zaken in het Geefhuis.

Vanuit dit pand werden de armen in de stad tweemaal per week voorzien van soms boekweitpap maar vooral roggebrood. Ieder van hen kreeg meer dan een kilo per week. Heel af en toe was er iets extra’s, zoals wat haringen, wat erwten en nu en dan een ei. Kleding en schoenen werden soms ook uitgedeeld. Verder schafte de

pot vooral rapen, uien, kolen, prei, pastinaak en knoflook, het voedsel dat bij uitstek geschikt werd geacht voor de veel grovere maag waarmee armen, naar men werkelijk meende, door het leven gingen.
Soms kreeg men baar geld in de vorm van een koperen muntje. Op een dergelijk muntje staat aan de ene zijde bijvoorbeeld de letter T, dat staat voor turf, dus voor huisbrand die in ruil voor deze penning kon worden afgehaald. Op de keerzijde is een duif afgebeeld, symbool van het Heilige Geesthuis, dan wel een pelikaan, symbool van de christelijke opofferingsgezindheid.
Aanvankelijk ging vanaf de 13e eeuw een bode twee keer per week met een bel rond en riep luidkeels dat er die dag door de Tafel *gespynd* (uitgedeeld) zou worden. Later werden broodpenningen (loodjes) verstrekt waarmee bedelaars brood konden verkrijgen. Het benodigde geld hiervoor kreeg men via legaten, andere schenkingen maar ook van het stadsbestuur. Voorwaarde was dat men wel geboren Bosschenaar moest zijn of ten minste tien tot vijftien jaar in de stad wonen. Het Geefhuis had onder meer een eigen bakkerij en slagerij. Het kon zich dankzij de vele pachthoeven in de Meierij vrijwel helemaal zelf bedruipen. Het Geefhuis bezat ook diverse erfcijnzen en –pachten. Rond 1525 was ca. 15% van de stad afhankelijk van de bedeling.
De armen kregen een soort loden plaatje als machtiging (loodje) waarmee zij eten konden komen afhalen. In onze stad was dat een briefje met dezelfde functie. Als hij echter was overleden dan moesten de nabestaanden het loodje weer komen inleveren. De uitdrukking: *het loodje leggen* komt hier vandaan.
De armen werden ook ondersteund door de negen blokken (drie wijken) die de stad kende. Deze onderverdeling in wijken en blokken ontstond tussen het jaar 1350 en 1500 en werd pas in 1810 opgeheven. Deze organisatie was er van oorsprong op gericht brand te weren en te zorgen voor de openbare watervoorziening. Nadat de bewoners van de stad onder leiding van de gilden in opstand waren gekomen tegen de torenhoge bijdragen die de stad moest verlenen aan de hofhouding van de hertogen en hun eigenzinnige oorlogen, werd als resultaat van deze opstand in 1477 in de negen blokken in de stad ook armenfondsen opgericht.
Thuisarmen en langdurig zieken konden voortaan rekenen op steun. Zij kregen van de blokmeester een bedelpenning, die zij zichtbaar moesten dragen. Zij mochten alleen op vrijdag bedelen. Onder leiding van de bedelvaders trokken zij dan al bedelend door de straten. De bedelvaders droegen als teken van waardigheid een bedelstaf met zilveren knop. Deze bedelvaders of bedelvoogden hielden dus toezicht op de bedelaars. Bewapend met een goed *zijdegeweer* en een stok weerden zij vreemde bedelaars uit de stad. Zij leidden gauwdieven en landlopers voor de presidentschepen, verhoorden ze en brachten ze naar de Gevangenpoort. Tijdens de schepenvergadering was er altijd een bedelvoogd aanwezig om *aldaar alle geraas, gekijf, vegterijen en andere disordres te helpen weeren.*
Jaarlijks werden twee blokmeesters aangesteld, te weten de blokmeester van het boek en de blokmeester van de broden. De blokmeester van het boek was verantwoordelijk voor het beheer van goederen, van alle inkomsten en voor het opmaken van een jaarverslag. De blokmeester van de broden was verantwoordelijk voor de uitdelingen van brood en geld. Wekelijks gingen de blokmeesters, op zondag na de mis, collecteren langs alle huizen. In bijzondere gevallen ontvingen de blokmeesters gelden van de gemeente.
Naast de armenzorg was aan de blokmeesters ook de brandbestrijding toevertrouwd. De blokken gaven steun aan de thuiszittende armen (huisarmen). Dat waren niet de bedelaars die openlijk voor hun slechte toestand uitkwamen maar bejaarden, weduwen en gehandicapten die hun beroep niet meer konden uitoefenen.
Zowel het Geesthuis als de blokken hield bij de bedeling ook rekening met de jaarlijkse vastenperiode. Vlees was er toen bijvoorbeeld echt niet bij.
In 1775 werd bijna 25% van de bevolking ondersteund.
Hoewel de blokken in 1810 werden opgeheven gebruikte men in de stad nog lang de uitspraak: *hij trekt van d'n blok.*
In sommige blokken was het vroeger gebruikelijk dat de blokmeesters bij hun aftreden aan het Blok een zilveren schildje schonken. Enkele daarvan zijn bewaard gebleven in het Noordbrabants Museum.
Vanaf 1750 was het aantal mensen zonder bezittingen sterk toegenomen. Dat kwam door de economische teruggang maar er speelde ook mee dat aan het eind van de 18e eeuw de gemeenschappelijke gronden werden verdeeld onder particuliere bezitters. De kleine boeren konden zich niet meer handhaven. En net zoals overal in de wereld trokken de armen naar de stad. Daar was wellicht nog wat te verdienen. Uit een telling in 1849 bleek dat 's-Hertogenbosch als grootste stad van Brabant 21.703 inwoners telde waarvan er slechts 12.757 (59 %) ingezetenen in 's-Hertogenbosch waren geboren. De rest kwam van elders en juist onder deze groep was de armoede het grootst. Een andere bron liet zien dat in 1867 418 gezinnen het hele jaar door het armenbestuur werden onderhouden. Van deze gezinnen waren 280 gezinshoofden buiten de stad geboren.
In 1854 was de eerste armenwet aangenomen die bepaalde dat het ondersteunen van armen een taak was van particulieren en kerken. Ondersteuning van armen door de gemeentelijke armenzorg kwam pas aan de orde bij volstrekte onvermijdelijkheid.

De stad kende toen inmiddels twee grote bedelende instellingen: de Godshuizen, waarin alle kerkelijke liefdadigheidsinstellingen verenigd waren en de Sint-Vincentiusvereniging, een particulier initiatief uit 1847.
Hoewel in het begin van de 19e eeuw er al op een andere manier over armoede werd gedacht, zoals het perspectief beiden door middel van scholing en onderwijs, waren de Bossche paupers nauwelijks bereid over te schakelen van wat losse karweitjes en straathandel naar gedisciplineerde arbeid in fabrieken en werkplaatsen. Ondanks de armoede die er in de stad heerste werd een armennaaischool uit 1817 in 1854 opgeheven wegens gebrek aan belangstelling en de spinschool uit 1820 werd vier jaar later alweer gesloten.

Ontwikkeling bedelen

Armoede is er door de eeuwen heen altijd al geweest en er is ook altijd gebedeld. Ook nu kennen we de voedselbanken en zien we in alle grote steden nog zwervers en bedelaars.
In oude tijden trokken de bedelaars vooral en meestal in groten getale naar de steden waar altijd wel iets te halen viel bij de burgers maar vooral aan de kloosterpoorten. Op den duur werd het bedelen een maatschappelijke kwaal en men zag zich genoodzaakt er maatregelen tegen te nemen. Na meerdere vroegere verordeningen vaardigde het stadsbestuur in 1774 een *Ordonnantie voor Wijkmeesters der Hoofdstadt 's-Hertogenbosch. In het nagaan en weeren van geringe vreemdelingen.* Een van de redenen voor deze opdracht was dat de stad *overladen werd met die vreemdelingen* waardoor de ondersteuning van de *arme Ingezetenen dezer stadt moet verflauwen, maar ook het Geefhuis, Diakonien, blokken en andere armen Fondsen boven hun vermogen worden bezwaard.*
De wijkmeesters kregen een bord voor hun huis aangebracht waarop stond waarover zij moesten waken. Zij moesten van het wijkbestuur aan de hand van bewonerslijsten ook controleren of er niet iemand illegaal bij kwam. Eigenaars en verhuurders konden bij overtreding rekenen op een boete van 25 gulden. Schippers, voerlieden met rijtuigen, postwagens of karren mochten geen *Arme Personen* de stad binnen brengen *op poene van 30 stuivers* ten bate van de *Bus,* zo heette de armenzorg van de *Blok.* Als zij dat toch deden moesten zij deze mensen zelf onderhouden totdat zij de stad weer hadden verlaten.
Het was bekend dat de bedelaars veelal deel uitmaakten van wijdvertakte dievenbendes en het was dan ook niet vreemd dat het stadsbestuur hiertegen optrad. Onder die bendes bevonden zich ook melaatsen die verplicht een klepper of ratel droegen die zij in beweging moesten brengen zodra zij andere mensen naderden zodat deze mensen zich op tijd aan het gevaar van besmetting konden onttrekken.
De magistraat liet de bedelaars, als ze er al in geslaagd waren de stad binnen te komen de poort uit jagen. Wie verder bedelend werd aangetroffen werd onmiddellijk ingerekend en maar de Gevangenpoort gebracht en daar gedurende enige dagen op water en brood in voorarrest gehouden.
De uit de stad verjaagde bendes kwamen dan op het platteland terecht in het een of ander dorp. Als zo'n bende dan een bepaald dorp naderde werden de klokken geluid, de bewoners verzamelden zich en de boeren, gewapend met dorsvlegels, schoppen en alles waarmee maar geslagen kon worden stormden er op af en verjoegen de belagers.
Toch was het bedelen niet helemaal verboden. Inwoners die door ouderdom of lichaamsgebreken niet meer tot werken in staat waren konden een bedelvergunning krijgen. In sommige steden was dat een loodje of een penning, in onze stad was dat een briefje. Het eventueel doorverkopen van zo'n vergunning werd zwaar bestraft. In het begin van de 20e eeuw functioneerde deze regeling nog in onze stad. Het was daarbij toegestaan om op vrijdag te bedelen, op andere dagen was dat verboden. Ook het toen nog in gebruik zijnde gezegde: *hij trekt van d'n blok* herinnerde nog aan die oude tijden.
Rond 1860 werd gemiddeld 25% tot 30% bedeeld door het Burgerlijk Armbestuur. Dit percentage lag toen veel hoger dan in andere Nederlandse steden. Pas na 1870 verbeterde de situatie langzamerhand. Het loonpeil van de ongeschoolde arbeiders lag in deze periode rond het bestaansminimum, zodat de mogelijkheid om te sparen nagenoeg ontbrak. Karakteristiek voor deze tijd was de grote liefdadigheid, een van de Christelijke deugden. De *caritas* was echter geen middel maar een doel op zich zelf. Een grote vrijgevigheid strekte immers tot het zielenheil van de rijken. De bedeling was niet gericht op wezenlijke verbeteringen. De talrijke instellingen voor liefdadigheid werkten dan ook meestal niet samen. De bedeling was niet gericht op wezenlijke verbeteringen. De arme behoorde te berusten in zijn of haar lot, terwijl een oprecht geloof en een fatsoenlijke levenswijze hem of haar na zijn of haar dood het loon van de hemel ten deel zou doen vallen. In deze periode werd ook niet nagegaan of de aanvrager inderdaad niet in staat was zichzelf in leven te houden, terwijl de omvang van de steun veelal beneden het bestaansminimum lag. Bij velen vulde de bedeling het te lage loon aan en er was dus feitelijk sprake van een verkapte subsidiëring van het bedrijfsleven. Tot ongeveer 1914 heeft de Bossche armenzorg in geen enkel opzicht bijgedragen tot een verbetering van de sociale situatie.
De belangrijkste instantie die belast was met de armenzorg was vanaf 1815 het *College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen*. Zij beheerden in dat jaar, volgens taxatie een enorm vermogen van 2,25 miljoen gulden, dat vanaf de 13e eeuw was gevormd uit talloze schenkingen en legaten. Oorspronkelijk

bestond er een groot aantal stichtingen/gasthuizen. Hun vermogen was bestemd voor de armenzorg, de zorg voor ouden van dagen, de *zinnelozen* (krankzinnigen) en de zieken.
Sinds 1847 waren er ook nog vier Conferenties van Sint-Vincentius actief in de stad.

Oude Mannen- en Vrouwenhuis/Armengesticht voor Mannen en Jongens én voor Vrouwen en Meisjes

Het Geefhuis werd opgeheven en hiervoor in de plaats kwam in 1822 een Oude Mannen- en Vrouwenhuis. De ene helft was bestemd voor oude mannen, het andere deel voor bejaarde vrouwen. Mannen en vrouwen, ook al waren zij gehuwd woonden gescheiden van elkaar. Om in te treden in het Oude Mannen- en Vrouwenhuis moest je bij voorkeur poorter zijn.
Het oude pand bleek daar echter niet zo geschikt voor vanwege problemen met ongedierte en wateroverlast.
In 1825 werd daarom besloten het pand ingrijpend te verbouwen. Hierbij ontstond de huidige voorgevel.
In 1855 kwam de zijvleugel aan de Sint Josephstraat vrij. In de 19e eeuw kende men de *thuiszittende armen* maar eveneens werden behoeftige mannen, vrouwen en kinderen dikwijls *bedeeld*, dat wil zeggen tegen betaling bij anderen in de kost gedaan. Wekelijks werden zij bezocht door een van de 36 armenverzorgers van het *Bedeelingsfonds.* De huisarmen werden daarbij beoordeeld op hun *zeedelijk gedrag* en *de nijverheid om door eigen arbeid aan hun behoeften gedeeltelijk te voldoen.* Daarna werd pas beslist of ze voor een toelage, in natura in aanmerking kwamen. Dat vond men op een gegeven moment veel te duur. Er werd daarom in 1856 besloten de jongens van 7 tot 16 jaar en de bedeelde mannen onder te brengen in een nieuw opgericht "*Armengesticht voor Mannen en Jongens*". Vanaf 1868 werd het Sint-Josephgesticht niet meer bediend door leken maar door de broeders van O.L. Vrouw van Lourdes.
Er kwam tevens op de hoek bij de Zuid-Willemsvaart/Schilderstraat een *Armengesticht voor Vrouwen en Meisjes* waar ook de jongens onder 7 jaar onderdak kregen. Vanwege ruimtegebrek en gebrek aan lucht en licht verhuisden de mannen en jongens in 1907 naar de Hogereburgerschool aan de Papenhulst en in 1925 naar de Graafseweg/Muntelbolwerk. De vrijgekomen ruimte werd toen bestemd voor oude vrouwen uit het Arme Vrouwen- en Meisjesgesticht in de Schilderstraat.
Vanaf dat moment werd deze zijvleugel het Sint-Annagesticht genoemd.
De bewoners van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, Huize Leonardus, zoals dat toen heette hadden nauwelijks contacten met de vrouwen. Onder het bewind van de nonnen was het uiteraard uit den boze om dan samen te wonen. Als er incidenteel toch een echtpaar werd toegelaten dan moest men wel apart gaan slapen. Het huis was immers ook niet ingericht voor echtparen. De mannen kwamen aan de voorzijde te zitten en de vrouwen werden ondergebracht in de zijvleugel. De binnenplaats was de enige gelegenheid waar mannen en vrouwen elkaar mochten ontmoeten. Ik zie ze in mijn jeugd nog voor het raam zitten. Het tehuis was bestemd voor *fatsoenlijke* burgers die te oud waren om voor zichzelf te kunnen zorgen. Zij konden zich er met hun laatste spaarcentjes inkopen. Hoe jonger ze waren des te hoger was het bedrag dat zij daarvoor moesten neertellen. Er was veel belangstelling. Geboren Bosschenaren hadden echter voorrang bij de opname. Wie van buiten kwam kon wel worden toegelaten maar alleen tegen een veel hoger bedrag. Ze sliepen in grote slaapzalen. Wie ooit van de bedeling had geleefd en arm was werd doorverwezen naar de twee armengestichten, dat voor mannen aan de Sint Josephstraat en voor vrouwen aan de Zuid-Willemsvaart.
Pas ver in de 20e eeuw liet het bestuur van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis ook echtparen toe.
Tot 1970 is het gebouw in gebruik geweest als bejaardentehuis.
Vanaf 1974 is hier de Openbare Bibliotheek gevestigd die binnen enkele jaren zal worden verplaatst naar het vrijkomende GZG-terrein.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De **neoclassicistische (periode 1800-1870)** voorbouw naar de klassieke oudheid (Grieks) aan de Hinthamerstraat en de vleugel rechts achter de binnenplaats dateren uit 1825 toen het complex gedeeltelijk werd herbouwd en aangepast aan de toenmalige eisen van de tijd. Het ontwerp was van de Bossche stadsarchitect P. J. de Zutter, oorspronkelijk afkomstig uit het Belgische Ieper.

De grote gevel langs de Sint Josephstraat is echter nog grotendeels middeleeuws. Het muurwerk van het voorste deel dateert nog uit de 14e eeuw en het achterste deel uit 1463. Dit was het jaar waarin de stad werd geteisterd door een grote stadsbrand. Veel huizen binnen de stad zijn in deze periode herbouwd of gedeeltelijk vernieuwd.

De gevel is voorzien van bosseringen en cordonbanden die de verdiepingen visueel scheiden. Het kent sobere, geometrische **Dorische** vormen. Een aantal ramen boven de ingang heeft een kroonlijst. De oorspronkelijke vensters in de buitenmuren zijn in de 19e eeuw vervangen en de muren bepleisterd. De derde verdieping is als een mezzanine (halve verdieping met kleine rechthoekige of ovale vensters, veelal gelegen onder of achter een attiek en in combinatie met een lijstgevel) uitgevoerd.
Op de hoekpilasters zit een attiek (verhoging boven de kroonlijst van een gevel), soms voorzien van balusters, (vaasvormig) met gedraaide stijlen. Het pand heeft een licht vooruitspringende ingangspartij met boven de voordeur een fronton. Het pand is voorzien van middeleeuwse kelders.

Timpaan

In het timpaan zat ooit een gotisch reliëf dat in 1525 hier boven de toegangspoort werd aangebracht. Het stelt de bedeling voor met brood, schoenen en stoffen. Velen waren in de stad voor hun dagelijks brood afhankelijk van de goedgeefsheid van anderen. De rector of bestuurder zit hierbij in een zetel. Aan beide zijden van hem staan manden met brood en andere levensmiddelen die aan de armen werden uitgedeeld. Het reliëf heeft hier drie eeuwenlang boven de toegangspoort gehangen, totdat het bij de bouw van een nieuwe gevel in 1824 werd verwijderd. Dit zwaar beschadigde reliëf is nu te zien in het Noordbrabants Museum. De rector ontbreekt hier echter op.

In het timpaan van het fronton boven de deur zit in de top een (vermoedelijk) bronzen schildje. Het schildje vermeldt de tekst: *’s-Hertogenbosch* en toont gelijkenis met het Bossche stadswapen. Hierbij zijn de letters B.W.M. geplaatst waarvan de betekenis (nog) niet bekend is.

Plaquette De Tijd

In het pand Schapenmarkt 5 richtte Mgr. Judocus Smits in 1845 het r.-k. dagblad De Tijd op. De voormalige bisdomarchivaris Drs. J.W.M. Peijnenburg promoveerde op een proefschrift over dit onderwerp. Evenals Smits was hij in Eindhoven geboren. Bij het honderdjarig bestaan van De Tijd onthulde burgemeester Loeff aan genoemd pand een door beeldhouwer Peter Roovers vervaardigde gedenksteen. Te betreuren is, dat bij een verbouwing in 1971 deze steen, niettegenstaande vele protesten weer verwijderd moest worden. Maar hij is nog te zien. De herdenkingsteen uit 1945 is bij de verbouwing verplaatst naar het Geefhuis in de hal van de Openbare Bibliotheek.
In het midden van de 19e eeuw waren de drukkerijen in 's-Hertogenbosch een bloeiende tak van nijverheid. Een daarvan was die van de gebroeders Verhoeven die aan de Schapenmarkt hun bedrijf uitoefenden. Doordat het bedrijf echter in 1845 een krant is gaan drukken, De Tijd onder redacteurschap van Judocus Smits, weten we over één van hun producten iets meer.
Judocus Smits was in 1813 in Eindhoven geboren en in 1838 priester gewijd. Zijn gezondheid liet echter te wensen over en in 1842 werd hem ontslag verleend, *vrijwillige demissie om inpasselijkheid*. Smits was intussen actief geworden als hoofdredacteur van De Noord-Brabander. Smits vond de beide functies die hij uitoefende, priester en journalist, goed te combineren maar het leverde hem wel moeilijkheden met de vicaris op. Enerzijds diende Smits zich als priester te onderwerpen aan deze functionaris, anderzijds voelde hij zich als journalist onafhankelijk. Maar het leidde ertoe dat Smits in 1845 bij De Noord-Brabander gedwongen ontslag moest nemen.

In 1845 stichtte Smits daarop zelf een blad, De Tijd. Het drukken liet hij over aan de gebroeders Verhoeven. Ook nu kreeg hij te maken met een oppositie, maar zijn plannen werden gerealiseerd. Op 17 juni

1845 verscheen het eerste exemplaar en voortaan rolden de nummers driemaal per week van de drukpers. Bosschenaren moesten daarvoor 3,50 gulden per kwartaal betalen en indien verzonden per post moest er 4 gulden voor betaald worden. Een klein jaar later waren er 250 abonnementen. Véél, vond men! Toen al ontstonden er plannen om De Tijd voortaan in de hoofdstad van het land, Amsterdam, te laten drukken. Aan zijn Bossche drukker Verhoeven vroeg Smits of deze bereid was een filiaal in Amsterdam te openen. Deze zag daar geen brood in en vanaf 1 juli 1846 kwam De Tijd voortaan uit Amsterdam. De gebroeders Verhoeven zouden De Tijd vervolgens in Noord-Brabant en Limburg distribueren. Bij Verhoeven konden ook advertenties worden opgegeven: de contacten tussen Judocus Smits en zijn vroegere Bossche drukker bleven goed.

Kenmerken neoclassicisme (1800-1870

- Juiste toepassing klassieke orden door kennis verkregen uit archeologisch onderzoek.
- Portieken met losstaande reusachtige zuilen, over meerdere verdiepingen.
- Blokvormige gebouwen zonder pilasters.
- Symmetrie op de middenas.
- Gepleisterde en natuurstenen gevels.
- Kordonbanden.
- Gevels bestaan uit basement, bel-etage, en verdiepingen onder de kroonlijst, afgesloten met flauw hellend dak.
- Tussen verdieping en kroonlijst vaak een lage zolderverdieping (mezzanine).
- Boven op de kroonlijst een borstwering (attiek).
- Pilasters of halfzuilen zorgen voor een verticale gevelgeleding.
- Tempelfront.
- Schuifvensters met, afhankelijk van de hoogte, vier, zes of acht ruiten.

HINTHAMERSTRAAT 74: Jeroen Boschhuis/Muzerije

De naam Jeroen Boschhuis is misleidend. Jheronimus Bosch heeft hier niet gewoond. De naam werd pas op 9 oktober 1965 gegeven aan dit pand tijdens de opening als *Cultuur Centrum voor de Amateurkunst.* In dit pand werd in 1967 slechts het idee geboren om een grote Jeroen Bosch tentoonstelling te organiseren. Die is toen ook in het Noordbrabants Museum gehouden. Dit pand kent wel een rijk én afwisselend verleden.
Oorspronkelijk stonden op deze plek vijf afzonderlijke panden. In 1477 werden de drie linkerpanden aangekocht door jhr. Berthout Bacx. Na zijn dood erfde jhr. Reinier van Brederode onder andere deze drie panden. Hij was tevens heer Van Cloetingen in Zeeland. Hij was het die de drie panden liet samenvoegen en de naam gaf van Huijs van Cloetingen. In 1571 heeft bisschop Laurentius Metsius dit *huys* als privépersoon aangekocht. Hij kocht eveneens als privépersoon de twee rechts ervan gelegen panden. Deze stonden bekend onder de naam Huijs Van Jacob Coolen. Na zijn dood ruilden de erfgenamen in 1587 al deze panden tegen het huidige refugiéhuis aan de Spinhuiswal. Het refugiéhuis maakte deel uit van de Abdij van Tongerlo. Tot 1590 bleven deze huizen dienst doen als Refugiéhuis van Tongerlo.

De abt van Tongerlo stond het huis daarna af aan het bisdom van ’s-Hertogenbosch. In opdracht van de tweede bisschop van ’s-Hertogenbosch, Laurentius Metsius die ook abt was van de Abdij van Tongerlo werden vier panden samengevoegd en omstreeks 1590 als het eerste bisschoppelijke paleis in gebruik genomen. Na aankoop in 1598 van het hoekpand met de naam Huijs Van Doerne door bisschop Nicolaas Zoesius werd het paleis verder uitgebreid. In de gevel aan de rechterkant, vlak onder de glasrand van de thans overdekte binnenplaats is het wapen te zien van deze bisschop. De bisschoppen die hier hun zetel hadden waren achtereenvolgens:

Laurentius Metsius, Clemens Crabeels, Ghisbertus Masius, Nicolaas Zoesius en Michael Ophovius.
Na de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1629, toen Ophovius bisschop was werd het paleis verbeurd verklaard en ingericht als militair commandement en ambtswoning van de militaire commandant van het Staatse leger.
Nadat het pand in 1764 was voorzien van een nieuwe voorgevel gingen de Fransen het in 1794 als kazerne gebruiken. Een paar jaar later (1796) werd het even respectievelijk de zetel van het Hof van Justitie van Brabant en Departementale Rekenkamer van Brabant (1802).

Nadat de Fransen in 1810 waren verjaagd werd het pand door Napoleon I Bonaparte weer bestemd tot Bisschoppelijk Paleis. Hij stond toen op het toppunt van zijn wereldlijke macht maar trachtte tevens het kerkelijk gezag uit te oefenen. Hij had namelijk paus Pius VII zijn kerkelijke macht afgenomen waarna de paus hem in de ban deed. Hierop nam Napoleon I Bonaparte op zijn beurt de paus gevangen en trachtte over de Katholieke Kerk te heersen door onder andere uitsluitend hem welgevallige bisschoppen te benoemen. Zo herstelde hij op 26 april 1810 het bisdom ’s-Hertogenbosch en benoemde op 20 mei van dat jaar de 83-jarige Petrus de Pauw tot eerste bisschop na Ophovius. De Pauw woonde toen in Gent en heeft nooit op zijn “troon” in ’s-Hertogenbosch gezeten. Hij stierf datzelfde jaar zonder zelfs ooit de stad te hebben gezien. Daarna benoemde Napoleon I Bonaparte Mathias van Camp, pastoor van de Sint-Jacobskerk in Antwerpen tot bisschop van ’s-Hertogenbosch. Eind december 1810 legde deze in handen van de Franse keizer de eed van trouw af. Vanaf januari 1811 tot aan de val van Napoleon bleef hij in ’s-Hertogenbosch wonen. Door de val van Napoleon was Van Camp genoodzaakt om op 15 december 1813 de stad te verlaten.
In een van de benedenkamers zien we deuren in Lodewijk XV-stijl en pauselijke emblemen, die herinneren aan het feit dat het huis in 1812 inderdaad nog korte tijd bisschoppelijk paleis was voor de door Napoleon I Bonaparte benoemde Mathias F. van Camp.
Vanaf 1813 tot 1828 kreeg het pand weer de functie van militair commandement.
In 1828 werd het een paleis van justitie voor de hof van assisen. Even later (1838) vonden er zittingen plaats van het provinciale gerechtshof waarna in 1840 ook de zetel van de rechtbank naar dit gebouw werd overgeheveld. Tot dan toe werden de rechtszittingen in het stadhuis gehouden. Twee gerechtszalen herinneren nog aan deze tijd.
In 1876 werden de provinciale gerechtshoven opgeheven waarna er landelijk nog maar vijf gerechtshoven bleven bestaan. Onder het Bossche gerechtshof kwam nu, behalve de provincie Noord-Brabant ook de provincie Limburg te vallen.

In 1922 werd het paleis van justitie aan de Zuidwal opgeleverd. Het pand kwam weer vrij en werd gekocht door de r.-k. Lycea. Achter het pand, aan de overzijde van de Binnendieze werd op een binnenterrein, waar nu een parkeergarage staat het Sint-Janslyceum voor jongens gebouwd. Dat pand was via de Sint Josephstraat bereikbaar. In dit pand kwam het Marialyceum voor meisjes. Beide scholen hadden dus aparte ingangen en waren door middel van een ijzeren brug gescheiden die de toepasselijke naam kreeg van Brug der Zuchten.
Nadat de scholen in 1963 naar een nieuwbouw elders in de stad waren vertrokken kreeg het een culturele bestemming. Eerst als theater en bioscoop. Daarna werd het even de locatie voor de Stedelijke Muziekschool.

Muzerije

Sinds 1986 zijn de exploitatie en het beheer van dit gemeentelijk pand in handen van Stichting De Muzerije. Dit is een centrum waar men onder begeleiding een vrijetijdsbesteding kan beoefenen op het gebied van beeldende kunst, fotografie, dans, muziek en theater.
Het pand is in 2008/2010 ingrijpend verbouwd. De kosten van dit vernieuwbouwproject bedroegen tien miljoen euro. Voor dit bedrag werden de aan elkaar gekoppelde woningen uit de 16^{e} eeuw grondig onderhanden genomen. Het interieur werd aangepast aan de specifieke eisen terwijl ook de monumentale buitenkant is opgeknapt. Het achterste gedeelte van De Muzerije, waar vroeger de filmzalen van het Jeroen Boschhuis waren, is gesloopt. Ook het trappenhuis ging er uit. Hiervoor in de plaats is een binnenplaats teruggekomen met balkons, dat overdekt is met glas. De openingen die er ooit aan de zijkant zaten zijn weer teruggekomen. Ver-

der zijn de bijzondere kelders toegankelijk gemaakt en in gebruik genomen voor diverse functies. De historische bouwstructuur en het monumentale karakter van het gebouw blijven gehandhaafd.
In 2010 is deze verbouwing afgerond.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Oorspronkelijk stonden hier vijf afzonderlijke panden met o.a. de namen Huijs van Cloetingen, Huijs van Jacob Coolen en het Huijs van Doerne. In de loop van de 15e en 16e eeuw werden deze panden gefaseerd samengevoegd. In 1764 zijn deze vijf panden door architect Jac. Evertsen voorzien van één zogenaamde Franse lijstgevel in **rococostijl**. Het werd daarmee in die periode, na het stadhuis het grootste pand met een openbare functie in de stad.
Onder het pand ligt een mooie, gerestaureerde 15e-eeuwse kelder met een tongewelf. Deze kelder wordt gebruikt als ontvangst- en vergaderruimte en is dus in principe te bezichtigen.
De gevel is in de stijl van **Lodewijk de XV**. Het heeft een hardstenen poort met Ionische pilasters en kapitelen en een ruime ingang. Verder heeft het een duidelijk uitspringend risaliet en een rijk versierde kroonlijst met gesneden consoles in **régencestijl**. De dakkapellen hebben kleine raampjes en een gebogen lijst.
Inpandig zien we in de gangen gestuukte moerbalken met sleutelstukken uit de 17e eeuw. In een van de benedenkamers zitten deuren in Lodewijk XV-stijl en pauselijke emblemen, die herinneren aan het feit dat het huis in 1812 nog korte tijd bisschoppelijk paleis was voor de door Napoleon I Bonaparte benoemde M.F. van Camp. In de grote achterzaal zien we een cassettenplafond en in stuc emblemen van de Gerechtigheid. De voorkamer kent een empire-interieur.
Op de binnenplaats is een wapen in natuursteen van bisschop Nicolaas Zoesius te zien ter herinnering aan het Bisschoppelijk Paleis vanaf 1590 tot 1629.
Bij de in 2010 afgeronde restauratie zijn onder andere de 19e-eeuwse empirevensters gereconstrueerd met de luiken (persiennes) van het 19e-eeuwse gerechtshof.

HINTHAMERSTRAAT 76-78: In den Brouwketel

Het pand is gebouwd rond 1650.
In 2002 is de benedenverdieping (inclusief kelder) van het rechter buurpand op nummer 78 met de naam De Twee (Drie) Blauwe Leliën aan het restaurant toegevoegd waardoor het thans over negentig zitplaatsen beschikt.
Bij de restauratie/renovatie in 2002 heeft men deze panden ook zoveel mogelijk in de historische staat teruggebracht op basis van oude bouwtekeningen. Zo zijn aan de zijde van de straat In den Boerenmouw drie glas-in-loodramen opnieuw aangebracht.
In de kelder van het pand zijn destijds ook historische graftegels aangetroffen.

De graftegels kwamen boven water bij renovatiewerkzaamheden van het toenmalige restaurant De Tent.
De kelders onder het restaurant waren ongeveer 1.75 meter hoog. Ze zijn 75 centimeter dieper uitgegraven om er rechtop in te kunnen staan. Ook zijn toen twee kelders met elkaar verbonden. Toen men de grond en het puin afvoerden, bleken daar plots twee graftegels, een hele en een incomplete tussen te zitten.
Op de vermoedelijk 15e-eeuwse grafsteen staat de tekst: *Hier ligt begraven Aert Lamberts en Klaesken zijn huisvrouw en Henrick Henrickzoen.*
Medewerkers van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente ‘s-Hertogenbosch waren daarbij aanwezig en hebben de tegels meegenomen.
Volgens de stadsarcheoloog E. Nijhof ligt het voor de hand dat de tegels uit de Sint-Jan afkomstig zijn. "*Dat is waarschijnlijker dan dat ze uit de Sint-Jacob komen. Ik schat dat ze van de vijftiende, begin zestiende eeuw dateren. De ene is 44 centimeter in het vierkant, de andere 36 centimeter. Het feit dat het tegels en geen zerken zijn, betekent dat deze mensen in de kathedraal begraven zijn. Dat veronderstelt een bepaalde standing. Gelet op de grootte van de tegels denk ik dat het middenstanders zijn. Arme mensen werden doorgaans op het kerkhof begraven*."

Gevelsteen

De gevelsteen van Franse kalksteen met de afmetingen 50 x 50 cm is tussen 1850 en 1900 aangebracht. Afgebeeld zijn een vergulde ketel en letters tegen een zwarte achtergrond. Sinds 1850 heet dit pand In den Brouwketel, waarschijnlijk ontleend aan een brouwerij op die plaats.

HINTHAMERSTRAAT 81: De Roode Sluier

Dit pand droeg vroeger ook de naam Het Bont Palet.
Vroeger stond hier op de hoek de sigarenfabriek De Roode Sluier (Sluijer) van de Gebr. Houtman die was opgericht in 1848. Op het dak zijn nu nog de sheddaken van de fabriek te zien waar ongeveer 115 personen in dienst waren. Zij maakten onder andere de thans nog bekende La Paz sigaren voor onder meer Willem II.
Zij gingen met de tijd mee. In oktober 1895 plaatsten zij een gasmotor van 10½ pk voor het opwekken van elektriciteit. Zij hadden toestemming van het stadsbestuur gekregen om voor een half jaar de fabriek en de winkel van elektrisch licht te voorzien. Dat was toen iets geheel nieuws en daarom volgde de overheid de ontwikkeling daarvan met een kritisch oog, om het risico van ongelukken tegen te gaan.
In 1880 verhuisde de fabriek naar de Handelskade. Deze fabriek is met het merk in 1928 overgenomen door J. van Susante uit Boxtel (Elisabeth Bas).
De winkel hier op de hoek bleef als filiaal gehandhaafd. Het heette toen *Sigarenmagazijn Gebr. Houtman* en was de winkel van de N.V. Hollandsche Maatschappij tot Exploitatie van Sigarenfabrieken. Dit was een fusie tussen de gebroeders Houtman en de Amsterdamse Sigarenfabriek.
Boven de deur van hun winkel prijkte trots het wapen van de koning omdat zij hofleverancier waren geworden, evenals de firma Strijbosch & Co. Bovendien lieten de gebroeders Houtman in de voorgevel de afdrukken afbeelden van de twee medaillons die zij op twee Parijse wereldtentoonstellingen in 1857 en 1867 met hun sigaren hadden gewonnen. Het medaillon links, die in 1867 is ontvangen, draagt de tekst: *EXPOSITION UNIVERSELLE MDCCCLXV11 à PARIS.* De tekst in het midden is niet meer leesbaar. Op het medaillon rechts van 1857 staat de tekst: *NAPOLEON III EMPEREUR.*
Rond 1900 werkten er 1.000 Bosschenaren in de sigarenindustrie en werd er veel geëxporteerd. Het was er druk, waardoor *de werklieden zich van een ruim bestaan konden verzekeren*. Jaarlijks werden er 60 miljoen sigaren in 's-Hertogenbosch vervaardigd.
De sigarenindustrie bestaat allang niet meer maar de medaillons zijn nog een tastbare herinnering aan deze voor onze stad destijds belangrijke bron van inkomsten.

HINTHAMERSTRAAT 82: Sint Marten

In 1651 stond dit pand bekend onder de naam Sint Marten.
Het pand is een rijksmonument.
Omstreeks 1750 was hier een speldenmakerij gevestigd. Het maken van spelden was vroeger een zeer belangrijke Bossche industrie.
Het huis heeft een eenvoudige halsgevel met aan de uiteinden toegespitste rollagen en is bekroond door een driehoekig fronton met jaartal 1691. In de voorgevel zitten schuiframen.

HINTHAMERSTRAAT 84-86

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1908 werd de pui van het pand Hinthamerstraat 84 vernieuwd naar ontwerp van architect C. H. Sanders. De percelen In de Boerenmouw 7 behoren van oudsher tot het voorpand aan de Hinthamerstraat. Op die percelen stonden eerst boerenstallen. Later werden die panden, eerst in 1919 door architect K.C. Suyling en in 1929 nog eens door architect W. Ruyters verbouwd tot een fabriekje.
Het huis is in 2001 tijdens een verbouwing bouwhistorisch onderzocht. In 2004 zijn de werkzaamheden aan het pand hervat, waardoor het mogelijk was het onderzoek af te ronden.
Het pand bestaat uit een voorhuis met later gebouwd, een vast achterhuis. Het achterhuis is onderkelderd. Zowel het voor- als achterhuis bestaat uit een begane grond met twee verdiepingen en een zolder. Op basis van het uitvoerige bouwhistorisch onderzoek is een overzicht verkregen van de wijzigingen door de loop van de tijd. De oudst bekende situatie gaat terug naar het midden van de 15e eeuw waarbij het voorhuis vijf balkvakken diep was met een houtskelet. Waarschijnlijk heeft er voor die tijd ook al een huis op het erf gestaan. Het vaste achterhuis wat drie balkvakken diep is, is aan het einde van de 15e of begin van de 16e eeuw tegen het voorhuis aangebouwd. Het houtskelet in het voorhuis werd toen verwijderd en de balken werden voorzien van nieuwe sleutelstukken met rijke peerkraalmotieven. In de 19e eeuw is vervolgens het pand opgehoogd waarbij de vloerniveau’s van het voor- en achterhuis gelijk zijn getrokken. Op de plaats van de toen gesloopte brandmuur is toen een trappenhuis met lichthof gebouwd.
De voorgevel, achtergevel en de 19e-eeuwse kapconstructie zijn tegelijkertijd met de ophoging vernieuwd.
Op het moment van onderzoek waren de kapconstructie en de indelingen, die bestonden uit zogenaamd Brabants werk met gekruiste rachels met riet en stucwerk, al verwijderd.

HINTHAMERSTRAAT 85-87

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Achter de gepleisterde voorgevel gaat een huis schuil met een nog kenmerkende indeling met een voorhuis en een vast achterhuis dat tot stand is gekomen in de 15e en 16e eeuw. Het achterhuis is omstreeks 1420 opgetrokken met toen nog een onbebouwd voorerf aan de straat. In het midden van de 16e eeuw werd ook dit voorerf bebouwd en het achterhuis gemoderniseerd. De bebouwingsgeschiedenis op het perceel gaat echter veel verder terug; tijdens het bouwhistorisch onderzoek zijn restanten aangetroffen van muurwerk uit de 13e en 14e eeuw. De oorsprong van de bebouwing ligt in een 13e eeuws dwarshuis waarvan de voorgevel circa negen meter achter de huidige rooilijn is gelegen.
Het pand zoals we dat nu nog herkennen bestaat uit een deels onderkelderde begane grond, een verdieping en een zolder met achter het huis een klein achterterrein. De kelder onder het achterhuis heeft een tongewelf en is smaller dan het pand. Aan de rechterzijde van het pand ligt een gang die uitkomt op het achterterrein. De balklagen in het huis bestaan uit eiken moer- en kinderbinten uit de 16e eeuw. In het voorhuis heeft de balklaag een omvang van vier en in het achterhuis van twee balkvakken. De balklaag in het achterhuis is rijk beschilderd met een sjabloonschildering (circa 1570). Onder de moerbalk zitten consoles die gedateerd zijn (1568). De consoles bezitten aan de zijkanten rolwerk en aan de onderzijde een acanthusblad.
In het achterste gedeelte van het voorhuis zijn restanten aangetroffen van een binnenpui. Achter deze pui zat een stucplafond uit de vroege 19e eeuw met tegen de linker zijmuur een rookkanaal. In het voorste gedeelte van het huis is omstreeks 1920 een stucplafond aangebracht met art-deco stijlkenmerken. De linker zijmuur bestaat deels uit zeer grote bakstenen, zogenaamde kloostermoppen, en stamt uit de vroege 13e eeuw. In deze muur is een bouwnaad aangetroffen die duidt op twee tegen elkaar aan gebouwde bouwdelen. Het muurgedeelte aan de straatzijde, behoort bij nummer 87. Tegen dit gedeelte is het achterhuis van het linker buurpand gebouwd.
Het muurwerk op de perceelafscheidingen stamt grotendeels uit de 19e eeuw met uitzondering van de muur aan de linkerzijde vanaf de achtergevel. Deze muur bestaat uit twee delen, te weten: het gedeelte tegen de

achtergevel is opgetrokken uit secundair gebruikte stenen en gaat over in een gedeelte uit de 15e of 16e eeuw. In deze muur is een restant van een later aangebracht eiken kozijntje aangetroffen.

Schuilkerk

In 1636 woonde in dit pand Aert van Empel, kanunnik van de Sint-Jan. Omdat hij behoorde bij het kapittel van Sint-Jan mocht hij in de stad blijven wonen, maar geen Heilige Missen opdragen. Hij genoot zelfs een jaarwedde. Hij had in zijn huis op zolder een schuilkerk ingericht. Van Empel was met de eigenaar van het hoekpand op nummer 83, Het Houtere Huiske overeengekomen dat in het hoekhuis een dakvenster zou worden aangebracht. Het was, zo vlak na het Beleg van 1629 voor de gelovigen te riskant om direct het huis te betreden waar de schuilkerk was ondergebracht. Nu kon men via de buren en het dakvenster toch de schuilkerk bezoeken.
In 1680 was het dakvenster weer dichtgemaakt en de schuilkerk was opgeheven. De dakgoot was toen wel aan groot onderhoud toe.
Het Houtere Huiske dankt zijn naam aan de houten bouwloods van de Sint-Jan. Hier tekende eeuwen geleden de loodsmeester de benodigde uitslagen en beitelden de gezellen het fijnere beeldwerk, dat de kathedraal van binnen en buiten siert.

HINTHAMERSTRAAT 89: Het Rood Hekken

Sinds 1883 is in dit pand een bakkerij gevestigd. De gevel is versierd met leeuwenkoppen en ramhorens en is in 1978 gerestaureerd. De wanden van de winkel zijn voorzien van polychrome tegeltableaus die 100 jaar geleden werden gebakken bij de Plateelbakkerij de Distel in Amsterdam. Zij laten voorstellingen zien uit de bakkerswereld zoals de weg van het graan, van zaaien en oogsten, via het malen naar de bakkerij. Zij verraden aarzelend de latere komst van de bekende **jugendstil** uit het begin van de 20e eeuw.

In de achterin gelegen bakkerij wordt brood gebakken volgens oude recepten en traditie.
Het pand is in 2007 door de Stichting Monumentenprijs Noord-Brabant onderscheiden met de Brabantse Monumentenprijs. Het werd uitgeroepen tot de mooiste monumentale winkel van Brabant. De bronzen plaquette vormt hierbij het bewijs.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
De meest achtergelegen delen van het pand stammen uit de periode 1290-1300, 15e en 16e eeuw. De muurrestanten in het achterste deel van het huis dateren uit de vroegste periode. Het huis deed vroeger dienst als koetshuis van de Sint-Jan. Het voorste stuk, de winkel en de kamer daarachter dateren uit 1637 en fungeerden tot 1883 als koopmanshuis.
De gevel is versierd met leeuwenkoppen en ramshorens.
De eenvoudige bakstenen lijstgevel stamt uit het midden van de 19e eeuw.
Volgens Jan Mosmans dateert het pand uit 1748.
Tussen de winkel en de daarachter gelegen kamer is een **neogotische** houten binnenpui te zien. De achterkamer was ingericht in de biedermeierstijl waarvan de lambrisering, spiegel en het lederen plafond nog stille getuigen zijn.
Bij bouwhistorisch onderzoek is vastgesteld dat ooit evenwijdig aan de Hinthamerstraat niet aan maar enkele meters achter de rooilijn, een pand heeft gestaan op het perceel van de zaak en het buurperceel. Het muurwerk achter in het huis dateert van ongeveer 1300. Na de stadsbrand in 1419 is dit *dwarspand* gesplitst in twee huizen. Het bakkerspand kreeg daarbij een laag voorhuis tot aan de straat. In 1647 is dit voorhuis verhoogd. Tijdens de laatste restauratie van de winkelpui kwam een puibalk met het jaartal 1647 te voorschijn.

HINTHAMERSTRAAT 92

Het Neynselsgasthuis.

Op 5 maart 1345 bestemde Hendrik van Neynsel, rector van de heilige Catharina in de Sint-Janskerk bij testament zijn huis en erf tot huisvesting van dertien arme vrouwen. Dit pand lag links van het huidige Zwanenbroedershuis. De feitelijke uitvoering van het testament vond plaats op 14 maart 1355. Testamentair was vastgelegd dat degene die tweedracht of twist zaaide onder de bewoonsters uit het huis zou worden verwijderd en door een ander worden vervangen.

Bouwgegevens

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.

Het vermoedelijk, oorspronkelijk 14e-eeuwse pand heeft een unieke balklaag die bij een verbouwing in de tweede helft van de 15e eeuw is aangebracht. In 1994 werd een bijzondere middeleeuwse schildering ontdekt met o.a. motieven van diamantkoppen en zuiltjes, uitgevoerd in zwart met grijze tinten.
De houten voorgevel is in de 19e eeuw gesloopt.

HINTHAMERSTRAAT 92-94: Steegje

Dit steegje is in 1955 dichtgebouwd en leidt nu via een portiek en een gang naar een woning boven de winkel. Na enige meters loopt het steegje weer door en komt uit op een onbebouwd terrein.
Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort bevindt zich tussen de historische panden Neijnsels Fundatie en de Lieve Vrouwe Broederschap. Het steegje werd vroeger ook genoemd Lieve Vrouwepoort.

HINTHAMERSTRAAT 94: Zwanenbroedershuis

Broederschap

In dit pand is de oudste Bossche, nu nog bestaande instelling: *de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap* gehuisvest. Deze, van oorsprong religieuze vereniging kreeg in 1318 van de bisschop van Luik de officiële statuten. Zij bestond feitelijk al eerder en had als primaire doel om de Mariadiensten in de Sint-Janskerk op te luisteren.
In de statuten werden voor het eerst als leden vermeld de *clerici* (personen met de status van clericus) en de *scolares*. De clerici hadden de kruinschering gehad en waren daardoor opgenomen in de geestelijke stand. Er waren echter ook veel clerici met een lagere wijding dan een priester. Zij konden daarom gewoon in het huwelijk treden. Voor degenen die alleen een lagere wijding hadden ontvangen lag het zwaartepunt op een maatschappelijke carrière en niet op een kerkelijke. Het waren bijvoorbeeld schrijvers, notarissen e.d. De clericileden werden ook wel *gezworen broeders* genoemd. Zij hadden namelijk bij hun aantreden een eed op het evangelie afgelegd.
De scolares waren de leerlingen aan de Latijnse school die zich voorbereidden op het behalen van deze status.
De clerici en scolares, klein in aantal, vormden een naar binnen gekeerde groep, die geheel uit Bosschenaren bestond.
Als teken van hun lidmaatschap en het feit dat men de statuten naleefde droegen de *gezworen* leden een insigne met de spreuk *sicut lilium inter spinas* wat betekent: *als een lelie tussen de doornen.* De lelie is Maria die tussen de doornen van deze (verdorven) wereld haar zuiverheid en maagdelijkheid bewaart. De *gezworen broeders* vormden ook de kern van de Broederschap. Eigenlijk sprak men pas op het einde van de 14e eeuw over *gezworen leden* toen men ook lid kon worden zonder de statuten te hoeven naleven. Zij werden *buitenleden* genoemd.
Overigens konden aanvankelijk alleen mannen zich aansluiten bij dit Broederschap.
De eerste wijziging deed zich voor rond het midden van de 14e eeuw. Voor het eerst traden toen ook vrouwen toe tot de Broederschap. Vaak waren dat de echtgenotes van clerici (die ondanks hun geestelijke staat mochten trouwen) en enkele begijntjes. Desondanks bleef de groep klein en naar binnen gekeerd, in overeenstemming met de doelstelling van de Broederschap.

Henk(es), 3-11-2011

Degene die in het bestuur zaten en de dagelijkse leiding hadden werden *proost* genoemd. Alle leden betaalden voor zowel het lidmaatschap als voor hun overlijden (doodschuld). Het was dus ook een soort levensverzekering. Bij overlijden van een van de broeders werd door de medebroeders voor de nabestaanden gezorgd. Naast deze inkomsten ontving de Broederschap ook cijnzen op bezittingen van land en huizen. De bezittingen ontstonden via erfenissen en schenkingen.
Ongeveer tachtig kernleden waren betrokken bij de dagelijkse gang van zaken, onder meer bestaande uit de wekelijkse viering van vespers en mis ter ere van Maria in de eigen kapel van de Sint-Jan. Hiervoor maakte de Broederschap gebruik van zes tot acht professionele zangers, die op hoog niveau en volgens de laatste smaak zongen. Nog steeds bezit de Broederschap zeven grote koorboeken met meerstemmige muziek uit die tijd, een uniek bezit.

Broederschappen algemeen

Broederschappen zijn vooral in de middeleeuwen ontstaan. Dit waren door de Katholieke Kerk goedgekeurde verenigingen van leken met een godvruchtige en sociale doelstelling. In die tijd was het persoonlijk handelen voornamelijk gericht op het hiernamaals en in veel mindere mate op het verkrijgen van rijkdom. De leden waren vaak de beoefenaars van bepaalde ambachten met veel aanzien.
Rond 1500 was er sprake van een hoogconjunctuur in de godsdienstigheid, die zich uitte in een grote honger van de gelovigen naar verdieping. Maar deze hoogconjunctuur vond weinig weerklank onder de clerus en werd vanuit de kerkelijke leiding onvoldoende beantwoord door nieuwe vormen van pastoraal aanbod. Er deed zich een kortsluiting voor op de religieuze markt, een kortsluiting tussen de religieuze vraag van de gelovigen en het aanbod van de kerkelijke structuren. Daarom zochten de leken hun geestelijk voedsel elders, onder meer in de Broederschappen. Die Broederschappen waren een soort lekenalternatief voor datgene waarin het klerikale zielzorgaanbod tekortschoot, namelijk religieuze verdieping. De Broederschappen bloeiden toen als nooit tevoren. In de Broederschappen reikten leken aan elkaar, soms ondersteund door kloosterlingen en in enkele gevallen door wereldheren, behalve sociaal prestige en status vooral ook religieuze verdieping aan. Want dat was waar men uit zorg voor de ziel naar verlangde. Men verlangde God te ontmoeten, niet alleen bemiddeld via een veelheid aan rituelen, instituties en ambtsdragers, maar ook onbemiddeld en direct. Dat verlangen richtte zich onder meer op het zelf kunnen lezen van Gods Woord, de Heilige Schrift.
Er was behoefte aan meer, aan verdieping, aan spiritualiteit, aan al datgene wat de gelovige in staat zou stellen een directe, volwassen en persoonlijke verhouding met God te ontwikkelen. Van die behoefte is onder meer het werk van Jheronimus Bosch een getuigenis.

Mariaverering

Dit Broederschap wijdde zich speciaal aan de verering van Maria. Jaar na jaar werd Moeder Gods door de gezworenen geëerd met een uitgebreide liturgie op Maria Boodschap, Maria Hemelvaart en nog zo’n twintig andere feestdagen, en voorts iedere week tijdens de vespers op dinsdag en de mis op woensdag.
Veel aandacht werd verder besteed aan het houden van processies. De grootste was de jaarlijkse processie ter ere van Maria. Uit alle delen van het hertogdom stroomden dan de mensen toe. In de processie liepen dan, behalve de leden van de *Illustre Lieve Vrouwe Broederschap*, de ambachtslieden, de schutterijen, rederijkers, scholieren en hun leraren, kanunniken, priesters, kloosterlingen, zangers en muzikanten mee. Behalve veel vaandels, vlaggen en relieken en het Heilig Sacrament werd natuurlijk ook het beeld van de Zoete Lieve Moeder Maria meegedragen. Allerlei groepen beeldden Bijbelse taferelen uit.
De Broederschap had een eigen, *oude* Mariabeeld. Het in 1380 bij de kerk gevonden beeld was van het volk. De grote toeloop van pelgrims die vanaf 1380 naar de Sint-Jan in ’s-Hertogenbosch kwamen om genezing te vinden bij het wonderbeeld van Maria veroorzaakte een grote drukte in de Sint-Jan.

Liefdadigheid

De Broederschap had ook werken van liefdadigheid tot haar taak. In de 15e eeuw was het zeer vermogend geworden. De Broederschap gaf onder nadere opdrachten aan belangrijke beeldende kunstenaars, musici (voor het schrijven van kerkmuziek), dichters en toneelspelers. Bekende namen zijn Phillippus de Monte, Orlando di Lasso, Clemens non Papa en Adriaen Willaert. Het culturele leven in de stad stond hierdoor op een hoog peil. Bovendien hield het Broederschap zich bezig met de armenzorg.

Aflaten

In de tweede helft van de 14e eeuw (1371) kreeg de Broederschap een wat opener karakter en het werd voor iedereen opengesteld. Mannen en vrouwen die zich niet aan de statuten van de Broederschap hoefden te

houden konden op deze wijze toegang krijgen tot de geestelijke gunsten die het lidmaatschap met zich meebracht. Het werd daarom populair bij de bevolking van de stad. Niet alleen de hiervoor beschreven behoefte aan religieuze verdieping zorgde voor een bloei van de Broederschappen. De Broederschappen waren door de Kerkelijke overheid namelijk ook begunstigd met aflaten. Door een schenking in geld of natura of door een aantal gebeden kon men een aflaat verdienen. Tegenover deze prestatie stond dan een vermindering van straf, die anders bleef bestaan óók als de zonden in de biecht waren vergeven. Deze aflaten maar ook de kleurrijke processie, de armenzorg en de Mariadevotie zorgden er voor dat steeds meer mensen lid wilden worden. De Broederschap stond hier wel voor open. Het verhoogde immers haar inkomsten. Vooral mensen uit de bovenlaag van de bevolking, zoals notabelen, studerende jonge mensen e.d. werden toen lid zonder de verplichting tot een kruinschering. Vooral mannen maar ook vrouwen konden lid worden. Dat laatste bleef echter meestal beperkt tot de echtgenotes van de gezworenen en enkele begijntjes. Al deze leden werden toegelaten als *buitenleden*. De *buitenleden* hoefden zich niet aan de statuten te houden en hadden ook niets met de dagelijkse gang van zaken bij de Broederschap te maken. Zij deelden echter, zoals beoogd wel mee in de aflaten. Jaarlijks kregen zij op 2 februari, het feest van Maria Lichtmis een kaars uitgereikt.
De stad kende rond 1400 maar liefst 25 van dergelijke broederschappen. Rond 1500 telde de Broederschap ca 15.000 (buiten)leden waaronder bisschoppen, koningen, prinsen en patriciërs.

Registratie

Alle leden moesten, zoals eerder vermeld betalen voor hun lidmaatschap. Op hun beurt wilden zij erkend worden als leden om aanspraak te kunnen maken op de eraan verbonden voordelen, zoals de aflaten en de kaars. Hiervoor werd een registratie opgesteld. Van iedereen werd op de eerste plaats het eenmalige lidmaatschapsgeld (inschrijfgeld) geregistreerd. De tweede verplichting van de leden was de betaling van de doodsschuld na het overlijden. Meestal betaald door de erfgenamen maar soms was dat tijdens het leven van het lid al voldaan. Beide aspecten vormden de basis van de ledenadministratie. De proosten namen deze gegevens over in hun jaarrekeningen ten behoeve van de financiële verantwoording.
Van de ledenregisters is geen enkel exemplaar boven water gekomen. Gelukkig zijn de jaarrekeningen, waarin de ledenregistratie minutieus werd overgenomen, wel bewaard gebleven. Dankzij deze rekeningen zijn de leden van de Broederschap tot 1620 bekend. Tot dat jaar zijn de rekeningen redelijk compleet, maar die van de periode 1621 tot 1642 zijn verdwenen. Vanaf 1642 kende de Broederschap geen gewone leden meer. Naast de gezworen broeders bestond ze enkel uit 36 leden.
Dankzij een subsidie van de Stichting Tilmanshof aan het BHIC konden de 18.571 pagina’s worden gescand. Daarna zijn er ongeveer 88.000 namen ingevoerd in de database. Waarschijnlijk zijn dat ongeveer 40.000 verschillende personen omdat iedere persoon via een inschrijving en een doodschuld twee keer voorkomt in de rekeningen.
Als voorbeeld zien we dat in het rekeningjaar 1486/1487 het inschrijfgeld door Jheronimus Bosch werd voldaan en in 1516 werd voor hem de doodschuld betaald. Zijn vrouw Aleyt van de Meervenne betaalde haar inschrijfgeld in het rekeningjaar 1468/1469 terwijl in 1522/1523 de doodschuld voor haar werd voldaan.

Eretitel Zwanenbroeder

De eretitel van *Zwanenbroeder* is ontstaan uit het vroegere gebruik om bij de jaarlijkse maaltijd zwaan te eten De broeders kregen de zwaan cadeau van één van de *gezworen* leden. Aan de hand van een rekening kon worden vastgesteld dat dit al aan het einde van de 14e eeuw (1384) voorkwam. Graaf Floris van Egmond was een belangrijke schenker van zwanen (uit zijn slotgracht). Soms werd ook door een vermogend lid een zwaan geschonken. De titel *Zwanenbroeder* werd verleend aan niet-clerici die de broeders wel graag als lid wilden verwelkomen. Het werd toen voor de (invloed)rijke, voor de Broederschap belangrijke heren mogelijk om tot de kerngroep toe te treden. Het schenken van de zwaan werd losgekoppeld van de titel *Zwanenbroeder*. Men kon nu ook *Zwanenbroeder* worden als andere belangrijke diensten aan de Broederschap waren bewezen.
De zwaan is het symbool van goedertierenheid. Overigens heeft het nog een heel andere betekenis. Een rode vlag met witte zwaan (eenzaamheid) wijst namelijk op de aanwezigheid van een bordeel. Zie hiervoor het schilderij De marskramer van Jheronimus Bosch).
Het eten van zwaan was destijds voorbehouden aan de hoge adel. In het verleden waren o.a. prins Willem van Oranje, leden van het Koninklijk Huis, zoals prins Bernhard en Jheronimus Bosch lid. Koningin Beatrix, prinses Irene en prins Willem Alexander zijn ereleden/Zwanenbroeders van deze Broederschap. Eenmaal per jaar, op de vierde donderdag in oktober komen de leden samen voor het feestmaal waarbij zwaan wordt gegeten.

Na 1629 andere opzet

Kort na de verovering van de stad door de Staatsen in 1629 verloor de Broederschap haar religieuze karakter.
Aanvankelijk zag het ernaar uit dat de Broederschap zou gaan verdwijnen. Tegen alle verwachtingen in echter stelden enkele prominente protestanten hun kandidatuur. Men kon de Broederschap op zich ook moeilijk verbieden omdat Willem van Oranje, de Vader des Vaderlands ooit lid was geweest. De Broederschap kreeg het karakter van een sociëteit. De leden hielden zich bezig met liefdadigheid, de maaltijden en het samenzijn. Maar ook in die periode leverden zij een belangrijke bijdrage aan het culturele leven.
In 1641 verzochten enkele protestanten, waaronder de gouverneur van de stad, Johan Wolfert van Brederode, om toegelaten te mogen worden tot de Broederschap. Dit gaf aanvankelijk een heftige strijd tussen voor- en tegenstanders uit zowel reformatorische al katholieke kringen.
Uiteindelijk kwamen er in 1642 nieuwe statuten, die onder meer bepaalden dat de Broederschap voortaan zouden bestaan uit 36 broeders uit de hoogste kringen, namelijk 18 katholieken en 18 gereformeerden. Met streefde als doel na om de eendracht tussen de christenen te bevorderen.
Tot op de dag van vandaag bestaat de kern van de Broederschap nog steeds uit dezelfde samenstelling.
Men vond het ongewenst dat katholieke en protestante notabelen vijandig tegenover elkaar zouden staan.
Het betekende wel dat er geen kerkelijke diensten meer gehouden werden. Dat had als consequentie dat de broederschapskapel in de Sint-Jan (overigens pas formeel in 1701) werd overgedragen aan het protestante kerkbestuur.
In de 18e eeuw sudderde de Broederschap voort en een deel van de bezittingen werd verkocht. In de 19e eeuw kwam de Broederschap weer wat meer tot leven. Tijdens het 500-jarig bestaan van de Broederschap werd de latere koning Willem II gevraagd om zich bij de Broederschap aan te sluiten. Hij accepteerde dat en werd de eerste Koninklijke Zwanenbroeder.
Het bestuur van de Broederschap wordt nu gevormd door acht *Proosten*, gelijkelijk verdeeld over de katholieke en reformatorische lijn. De aangewezen *Regerend* en *Toeziend Proost* komen jaarlijks afwisselend uit beide lijnen. Verder zijn er vier *Candidati* (uit iedere lijn twee), een grote groep *Candidanti* en *Honorairen* lid van de Broederschap. De laatste groep zijn de leden die de leeftijd van 72 jaar hebben bereikt of te kennen hebben gegeven niet meer tot de kerngroep te willen behoren. Het maximale aantal leden bedraagt 120. De Broederschap telt momenteel zo’n honderd leden, afkomstig uit het gehele land.
Daarnaast is er momenteel nog een beperkt aantal Zwanenbroeders die overigens, anders dan vroeger allemaal lid moeten zijn van het Koninklijk Huis. Zij alleen mogen nu deze 14e-eeuwse eretitel van Zwanenbroeder dragen.

Eigentijds karakter

Sinds enige decennia is men zich ook weer gaan toeleggen op een eigentijdse invulling van de oorspronkelijke doelstelling (Mariaverering). De hoofddoelen zijn onder andere het onderling bevorderen van de christelijke saamhorigheid (oecumenische dienst) en broederlijke band, het steunen van de armen en het in stand houden van het (im)materiële cultureel erfgoed. Er wordt vooral aan “stille” liefdadigheid gedaan. Men geeft hier geen ruchtbaarheid aan. Men houden er lezingen en er worden interne bezinningsweken gehouden.
Tegenwoordig kan men in het gebouw zelfs in het huwelijk treden.
De Broederschap is momenteel nauw verbonden met het hospice De Duinsche Hoeve in Rosmalen.

Locaties/panden

Broederschapskapel

In de stichtingsakte staat beschreven hoe het de nieuwe Broederschap werd toegestaan om zich in het juist gebouwde noordelijke zijkoor van de 14e-eeuwse Sint-Jan te vestigen. Vanaf het moment echter dat de eerste delen van de nieuw gebouwde kerk in 1370 klaar waren, verhuisden de broeders naar de noordelijke koorzijbeuk. Dit was van oudsher de plek waar traditioneel een Mariakapel was gelegen. Dit had te maken met het feit dat de kerkplattegrond als een kruis werd gezien. Maria was daarbij altijd aan de linkerzijde van het kruis afgebeeld.
Vanaf 1374 vergaderde de Broederschap bij gebrek aan een eigen onderkomen, volgens een andere bron ook *op eene verdieping van de toren der Sint-Janskerk.*
In 1408 werd de kapel door Willem van Kessel vergroot. Al heel snel daarna werd de kapel opnieuw uitgebreid waardoor de oppervlakte in 1420 meer dan verdubbeld was. De kapel werd toen tweebeukig. In 1426 kreeg de kapel een nieuw orgel, gemaakt door de Maastrichtse orgelbouwer Anthonius van Elen.
De kapel werd weer te klein en er werd door de bouwmeester Alart Duhamel een nieuw ontwerp gemaakt. In 1478 werd gestart met de bouw van de huidige kapel maar pas in 1485 gaf de Luikse bisschop Johannes van Horne goedkeuring om de oude broederschapskapel af te breken en vergroot weer op te bouwen. Onder toezicht van onder andere twee gezworen leden, namelijk Alart Duhamel en zijn leerling Jan Heyns werd de bouw

in 1494 voltooid. Verschillende schenkers zorgden voor een prachtige inrichting. Jan Heyns bracht toen, samen met zijn knechten *dat oude autaer (*retabel*),* dat was vervaardigd door de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel over naar de nieuwe kapel. Hij plaveide ook de vloer van de kapel met Doornikse steen. Eind 15e eeuw werd het orgel uitgebreid. Pas in 1533 werd de inrichting van de kapel van de Broederschap, die in de 16e eeuw Illustre Lieve Vrouwe Broederschap ging heten, min of meer afgerond met de bouw van een nieuw orgel.
Na 1629 werd de kapel gebruikt als klaslokaal door de Illustre school. Nadat de kerk, begin 19e eeuw weer in het bezit kwam van de katholieken werd het de Sacramentskapel.

Panden

Op 29 juli 1484 overleed Gijsbert van der Poorten, kanunnik. Hij had in 1483 bij testament aan de Broederschap een huis aan de Hinthamerstraat nagelaten, zodat de Broederschap nu naast een eigen kapel (de huidige Sacramentskapel in de Sint-Jan) ook een eigen huis bezat voor niet-liturgische activiteiten.
Dit pand, genaamd De Pauw, heette vanaf die tijd Lieve Vrouwepoort.
In de periode 1535-1538 verbouwde Jan Derkennis, bouwmeester van de Sint-Jan dit pand en ontwierp daarvoor een natuurstenen poortgebouw in de stijl van de renaissance. Midden-19e eeuw (1839) stortte dit gebouw in.
In 1846 werd het huidige pand gebouwd.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Bij de bouw van dit laatste pand namen koning Willem II en zijn troonopvolger koning Willem III toen zo'n 25% van de kosten (koning Willem II een bedrag van tweeduizend gulden en kroonprins Willem vierhonderd gulden) op zich om het huidige pand te laten bouwen. Dit pand met een koperen zwaan (1958) in de top is door J.H. Laffertée in de romantische **neogotische** stijl gebouwd. Het pand lijkt op een kerk. Hij bouwde ook de inmiddels weer afgebroken kerk van Sint-Pieter en de eveneens verdwenen Korenbeurs/politiebureau in de Orthenstraat.
Op 11 april 1846 begon men met de bouw waarna de oplevering ongeveer 1,5 jaar later plaats vond.
Het pand heeft een gepleisterde gevel met drie traveeën met wimbergen tussen de steunberen en houten venstertraceringen.
Deze vorm van gotiek wordt ook wel eens **stukadoorsgotiek** genoemd. Het werd ook genoemd**: Willem-II-gotiek**. Er zijn gietijzeren, draaiende ramen aangebracht en verder zien we spitsbogen. Boven de ramen bevindt zich een opengewerkt maaswerk. Verder kent de gevel spitse versieringen (pinakels) en balustrades.
In het timpaan zit *de lelie tussen de doornen* en op de top de zwaan.
De interieurafwerking van de Grote Zaal uit 1868-1870 is uniek vanwege de neogotische stijlkenmerken en ademt de sfeer van anderhalve eeuw geleden. Dat alleen al is een bijzondere gewaarwording. Ontwerper hiervan is L.C. Hezenmans.
Inpandig zien we betimmeringen in dezelfde stijl. De Kleine Zaal aan de voorzijde heeft een fraai stucwerkplafond met hanggewelven.
Tot de inrichting uit de bouwtijd behoort onder meer een gietijzeren kachel.

Beelden

Na de restauratie tijdens de jaren 1950-1958 kreeg de beeldhouwer Marius van Beek de opdracht enkele beelden te vervaardigen, die thans de voorgevel sieren. Na ongeveer twee jaar aan de vier van Musschelkalksteen vervaardigde beelden gewerkt te hebben, konden zij in 1962 geplaatst worden. De beelden stellen vier personen voor, die belangrijk zijn geweest voor de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.
De vier beelden stellen van links naar rechts voor:

- *Willem van Oranje.*
- *Gerardus van Uden, (vermeend) oprichter van het Broederschap; komt niet in de oprichtingsoorkonde voor.*
- *Gijsbert van der Poorten, schenker van het eerste gebouw.*
- *Graaf Floris van Egmond, een belangrijke schenker van de zwanen.*

Museum

Het Zwanenbroedershuis fungeert nu niet alleen als huis voor de broeders maar is sinds kort ook een officieel museum. In een kleine museale ruimte heeft de Broederschap enkele van de fraaiste museale stukken tentoongesteld, waaronder twee panelen van het oude altaar (1475-1477) van de Broederschap uit de Sint-Jan. Deze werden gemaakt door Adriaan van Wezel, uit de school van Jheronimus Bosch. Enkele andere delen van het altaar bevinden zich in het Rijksmuseum van Amsterdam. Andere kunstschatten zijn o.a. twee vleugelkasten van het Maria-altaar van Adriaen van Wesel, 15e eeuws houtsnijwerk, enorme middeleeuwse koorboeken/muziekgeschriften, een stadsplattegrond die in het midden van de 16e eeuw is vervaardigd door Jacob van Deventer, een unieke collectie tinnen drinkkannen en wijnpinten van de Zwanenbroeders (waaronder die van Willem van Oranje), glaswerk en servies, een glazen beker op gouden voet, geschonken door keizer Maximiliaan van Oostenrijk en tenslotte een grote glazen beker met het wapen van alle landen van het Habsburgse Rijk uit 1657.
Verder bezit het de originele oprichtingsakte en de bijna complete serie rekeningen sinds 1330.
Het archief is nog nagenoeg geheel aanwezig. Hierdoor kan men aan de hand van een rekeningenboek uit 1516 vaststellen dat Jheronimus van Aken (Jheronimus Bosch) door zijn medebroeders de laatste eer werd bewezen. De Broederschap betaalde ook de rekening.
Sinds kort kan men ook in het Zwanenbroedershuis trouwen.

De Lieve Vrouwebrug

Toen de Broederschap in 1483 door schenking het pand De Pauw verkreeg werd het vanaf die tijd Lieve Vrouwepoort genoemd. De brug over de Binnendieze aan de achterzijde van dit pand, die nog steeds in het bezit is van de Broederschap verbond de bezittingen aan beide zijden van het water. De zeer oude brug, vermoedelijk voor een groot gedeelte nog 15e eeuws, verkeerde voor de restauratie in een dermate slechte staat dat men er niet zonder gevaar onderdoor kon. Bij de restauratie was een volledige afbraak noodzakelijk en de brug werd tot in de kleinste details weer exact opgebouwd. Het is nu een rijksmonument en een parel aan de Groote Stroom. De restauratie in 1988 is via een opschrift kenbaar gemaakt: *renovatum MCMLXXXVIII.* Na de restauratie in 1997 heet de brug officieel De Lieve Vrouwebrug. Daarvoor had deze brug geen naam.

Op de brug staat een ijzeren hek van siersmeedwerk met daarin twee afbeeldingen van Maria. Het hek en de afbeeldingen zijn ontworpen en uitgevoerd door siersmederij Thijs van der Helm uit Sint-Michielsgestel.

HINTHAMERSTRAAT 100: De Drij Vergulde Kloskens

Noodziekenhuis Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Bevrijdingsdagen in 1944 was in dit pand een noodziekenhuis van het Rode Kruis ingericht. Aanvankelijk werden de zieken en gewonden in de kamers verpleegd. Vanwege het toenemende gevaar werden de ongeveer dertig personen overgebracht naar de kelders van dit pand. Na ruim twee maanden werd dit noodziekenhuis weer opgeheven.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De naam van het pand stamt uit 1603. In 1607 was het een brouwerij.
In dit brede huis gaan twee middeleeuwse panden schuil die in de 19e eeuw zijn samengevoegd achter een strakke gepleisterde lijstgevel. Het pand kreeg toen een symmetrische indeling met een centrale gang.
De ramen in de voorgevel zijn bij een restauratie in 1970 gereconstrueerd naar hun 19e-eeuwse uitmonstering. De fraaie voordeur is afkomstig uit het pand Vughterstraat 90.
Mogelijk is hier oorspronkelijk sprake geweest van één breed 13e-eeuws huisperceel, dat later in de 15e of vroege 16e eeuw is opgesplitst en bebouwd met twee smallere huizen, die overigens identiek waren voor wat betreft de hoofdafmetingen en indeling. Wellicht hebben we hier te maken met een zogenaamd *dubbelhuis.* De oudste, nog zichtbare restanten van de twee huizen gaan terug tot de 15e of vroege 16e eeuw. In het gebouw

bevinden zich nog de resten van het linkerhuis (breed 5,5 meter) en een rechterpand (breed 6 meter), die het beste te herkennen zijn aan de hand van de kelders. Links bevinden zich een tongewelfde voor- en achterkelder die samen de plattegrond vormen van een traditioneel Bosch’ woonhuis. Boven het maaiveld zijn de zijmuren, brandmuur en achtergevel nog voor een deel aanwijsbaar. De kelderindeling van het rechterpand wijst eveneens op een voor- en achterhuisindeling met dezelfde dieptematen als het linkerpand. Opvallend is dat de kelder van het voorhuis een gewelfconstructie heeft die afwijkt van de meer algemene tongewelfconstructie. De kelder is ingedeeld in vier vakken, gevormd door gordelbogen waartussen haaks hierop gemetselde flauwe tongewelven zijn aangebracht met een overspanning van circa twee meter. De iets smallere achterkelder heeft wel een traditioneel tongewelf.
Dit rechterpand heeft geen eigen rechterzijmuur. Hiervoor werd de zijmuur van de buurman, Hinthamerstraat 102-104 gebruikt die opgetrokken is in grote 13e-eeuwse bakstenen, gemetseld in Vlaams verband.

HINTHAMERSTRAAT 101-103: De Keulsche Kar

De naam van dit café luidt De Keulsche Kar en verwijst al naar de beginjaren van onze stad. Al bij de stichting van de stad werd er handel gedreven met Keulen. De weg daarheen lag voor de Bosschenaren nog verder open toen de hertogstad in 1222 onder de verantwoordelijkheid van de Keulse bisschop kwam. De paardenkarren voor de handel vertrokken vanaf hier.
Toen men in de jaren zestig van de vorige eeuw achter het pand water- en gasleidingen ging aanleggen stuitte men op vele geraamtes die daar nog in de grond lagen. Het was een uitloper van het hiernaast liggende Sint-Janskerkhof.

Hinthamerstraat 102: De Gelaarsde Haan

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit woonhuis, voorzien van een gepleisterde, gebosseerde voorgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw, heeft een zeer vroege oorsprong die hoogstwaarschijnlijk teruggaat tot kort voor of omstreeks 1300. Het huis vormde oorspronkelijk één geheel met het rechter buurpand op nr. 104 op de hoek van de Louwschepoort en had een achtererf dat zich uitstrekte tot aan de Binnendieze. Het brede huis aan de straat had stenen zij- en achtergevels, die nog ter plekke bewaard zijn gebleven. De scheidingsmuur tussen de nummers 102 en 104 dateert uit het begin van de 16e eeuw, toen het brede huis werd opgedeeld tussen twee eigenaren.
Het pand nr. 102, kort geleden in gebruik genomen als groentewinkel, is onlangs gerestaureerd, waarbij in het winkelinterieur de 16e-eeuwse moerbalken weer in het zicht zijn gebracht. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek zijn aanwijzingen gevonden dat de oorspronkelijke stookplaats van het brede pand geplaatst zal zijn geweest tegen de linker zijmuur en na de splitsing van het huis tegen de rechtermuur. Uit deze bouwfase zijn tevens sporen teruggevonden van een binnenpui, behorend bij een verwarmde binnenkamer (binnenhaard).
De tongewelfde kelder is vanuit de winkel toegankelijk gemaakt. In de kelder is de linker zijmuur van het brede huis te zien, die is opgebouwd met grote bakstenen (kloostermoppen). Achter in de kelder bevond zich de oorspronkelijke trap naar de woning. Een kelderluik vormt de verbinding met de straat.
Op de verdieping zitten twee T-schuiframen en op de zolder twee lage ramen. Het gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

HINTHAMERSTRAAT 104: De Gekroonde Laars

In 1649 werd dit pand De Witte Lelie genoemd, daarna De Gulden Wan. Later, in 1728 heette het De Gekroonde Laars.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Het pand heeft een 19e-eeuwse gevel waarachter een laatmiddeleeuws huis met tongewelfde kelder. De fundering en enkele muurfragmenten zijn 13e eeuws.
Het pand vormde vroeger één geheel met nummer 102.

Henk(es), 3-11-2011

HINTHAMERSTRAAT 107: De Moriaen

Muurschildering vogeltje in een kooi

In de linker zijmuur achter de voorgevel is een kleine muurschildering uit het begin van de 17e eeuw aangetroffen. Deze schildering is vrijgemaakt. Het stelt een in perspectief geschilderd vogelkooitje voor met een vogeltje (putter). De eigenaar heeft er een soortgelijk vogelkooitje naast laten hangen. Volgens de eigenaar is het een middeleeuws gebruik dat dames van lichte zeden een vogelkooitje voor het raam hingen. Als het luikje open stond dan was de dame beschikbaar. Dit verklaart ook de term lichtekooi.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De voorgevel van dit pand stamt uit de 19e eeuw.
Het huis heeft een bakstenen gevel uit omstreeks 1840. In de bovenramen zien we waaierzwikken.

HINTHAMERSTRAAT 110

Deze verbouwing is een van de resultaten van de Architectuurprijsvraag Den Bosch 800 (1985). De bouwmassa is onderverdeeld in een hoog woonhuis en een lager achterhuis, gescheiden door een open trappenhuis. Een onderdoorgang refereert aan de hier vroeger aanwezige Louwschepoort. De dubbele gevelpui aan de voorzijde voegt zich in de straatwand en dient als isolatie (geluid en warmte) en vergroting van het woonoppervlak met een smalle serre die op mooie dagen als loggia geopend kan worden.

HINTHAMERSTRAAT 111-113: Steegje

Het voormalige steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Het is thans opgenomen in een dubbel winkelpand en is bebouwd tot en met de 1e verdieping.
Het steegje heette vroeger Patrijspoortje met als verbastering Potteypoortje.
De Bossche regentenfamilie Pottey stond bekend als dooppeter (doopvader) over dit steegje.
Het hoekpand Hinthamerstraat 111 droeg de historische naam De Reiswagen terwijl op de andere hoek, Hinthamerstraat 113 het pand werd genoemd De Vijgeton.

HINTHAMERSTRAAT 119: De Gekroonde Kat

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1629 heette het pand nog De Drije Ossen. Later werd het De Gekroonde Kat genoemd.

Bouwhistorisch onderzoek

In 2009 was het alweer het 27e Bossche woonhuis waarin middeleeuwse muurschilderingen zijn ontdekt. En voor het eerst werd een kamer aangetroffen met schilderingen op alle vier wanden. Dat is zeer bijzonder. De schilderingen van begin 16e eeuw bevinden zich op de bovenverdieping van het achterhuis dat rond 1500 moet zijn gebouwd. Er zijn resten te zien van een gele, geschilderde lambrisering met geschilderde spijkers. Dat is allemaal imitatie, alles werd nageschilderd. Er doorheen schemeren figuren uit een iets eerdere fase. Vermoedelijk een ananas. Verschillende figuren komen op de wanden steeds terug, die kennelijk met sjablonen werden aangebracht. Verder zijn gotische tekens te zien met een religieuze betekenis. De letters staan onder andere voor Maria, en Jezus en Maria. Zeer waarschijnlijk woonde hier een rijke familie. Dat

valt onder meer af te leiden aan het spreidsel tegen het plafond. Dunne stukjes eikenhout, waardoor je de planken van de vloer erboven niet zag. Na de restauratie van het pand is het beschilderde plafond in het zicht gebleven. Voor de schilderingen op de muren zijn voorzetwanden geplaatst maar enkele schilderingen zijn zichtbaar gebleven door middel van raampjes.
Bij aanvullend bouwhistorisch onderzoek bleek echter dat de interieurafwerking van het pand op de begane grond nog een extra bijzonder karakter heeft. Deze afwerking dateert uit de 1e helft van de 16e eeuw. Op twee moerbalken in het achterhuis werden resten aangetroffen van zogenaamd *persbrokaat.* Deze decoratiemethode, waarmee textiel werd geïmiteerd, is in ons land alleen bekend in een religieuze context, zoals onder meer in de Pieterskerk in Leiden en de Grote Kerk te Breda. Voorbeelden uit burgerlijke interieurs zijn uiterst zeldzaam en vooralsnog alleen in België aangetroffen, bijvoorbeeld in het Huis van de Duitse Natie of Oosterlingenhuis te Brugge. De techniek is hier niet zozeer toegepast als textielimitatie, maar eerder vanwege de reflecterende werking van het reliëf. Dat is ook het geval in dit pand. Persbrokaat werd gemaakt van tinfolie dat in een gegraveerde loden mal werd gedrukt. Zodoende verkreeg de folie een op textiel gelijkend oppervlak. Vervolgens werd de achterzijde verstevigd met was of een harsachtige substantie en kon de voorzijde worden verguld of beschilderd waarna de decoratie werd opgeplakt. Het persbrokaat in dit pand bestaat uit tien cirkels met een diameter van 21,5 cm die op ongeveer 75 cm uit elkaar, om en om op de zij- en onderkant van de moerbalken zijn aangebracht. Tussen de cirkels bevindt zich telkens een druppelvormig punt van ongeveer 10 cm groot, eveneens gemaakt van persbrokaat. Als voorstelling is in de cirkels een stralenkrans afgedrukt met in het centrum letters. Vermoedelijk gaat het om een M en een A, die als monogram van Maria kunnen worden gelezen. Het is ook mogelijk dat er Anna heeft gestaan. Kleuronderzoek heeft uitgewezen dat de stralenkrans beschilderd is geweest met een goud imiterende laag. De achtergrond blijkt blauw te zijn geweest. Voor het aanbrengen van het persbrokaat was de verdiepingsbalklaag oranjerood geschilderd, waarna de plaats van de schijven met een zwarte contour was gemarkeerd. Het totaalbeeld van de zoldering moet een buitengewone bonte indruk hebben gemaakt. Deze vondst van het persbrokaat is een primeur voor Nederland. Het lijkt er op te wijzen dat de afwerking van het interieur van de Bossche woonhuizen veel meer beïnvloed was door de Zuidelijke Nederlanden dan door Holland en Het Sticht (een sticht of stift was een klooster, of een gebied waarover een abt of een bisschop als vorst wereldlijke zeggenschap had. In Nederland werd met Het Sticht doorgaans Het Sticht Utrecht bedoeld, het gebied waarover de bisschoppen van Utrecht in de Middeleeuwen als prins-bisschoppen de landsheerlijkheid uitoefenden. Het Overijsselse, Drentse en Groningse deel werd vroeger vaak Oversticht genoemd, het Utrechtse deel Nedersticht.

De afwerking doet vermoeden dat de bewoner van het huis een welgestelde man moet zijn geweest. Mogelijk kan nader historisch onderzoek hier in de toekomst uitsluitsel over geven.

HINTHAMERSTRAAT 135: De Drie Koningen/Moriaenen

Het pand is een rijksmonument.
In oorsprong is dit een 16e eeuws hoekpand met verdieping onder, met Hollandse pannen gedekt zadeldak met wolfeind en door een kroonlijst met consoles en omlijste velden afgesloten voorgevel. Omstreeks 1850 werd er een gebosseerd, gepleisterde gevel aangebracht. Het huis heeft een voor- en achterhuis.
In de drie vensterassen brede voorgevel zit een deur met bovenlicht in het midden en in totaal acht vensters, alle met geprofileerde stucwerkomlijsting en met kuifstukken. In de zijgevel zit een groot venster en twee vensters met achtruits schuiframen en op de verdieping achtruits schuiframen en staafankers.
Inpandig zien we een kelder met kruisgewelven en gordelboog en een moer- en kinderbinten verdiepingsbalklaag.

HINTHAMERSTRAAT 138: De Drie Halve Manen

Het pand is een gemeentelijk monument. Eigenaar is inmiddels de Vereniging Hendrick de Keyser uit Amsterdam die zich inzet voor het behoud van architectonisch of historisch belangrijke gebouwen en hun interieur.
In 2009/2010 deed het pand mee aan het tv-programma voor de titel Het Mooiste Pand van Nederland waarin het onder andere moest opnemen tegen het Ravelijn van Bergen Op Zoom. De winnaar ontving een prijs van één miljoen euro dat moet worden gebruikt voor de restauratie. Het pand haalde finale net niet, mede vanwege het niet voldoen aan afgesproken opdrachten. Carnaval was hierbij een belangrijke spelbreker. Nu, inmiddels een jaar later (mei 2011) staat het pand volledig in de steigers en wordt het voormalige woonhuis alsnog gerestaureerd.
Gelegen aan de rechterzijde van het smalle Slijpersstraatje helt de zijmuur van dit middeleeuwse huis vervaarlijk naar links. Achter de, eind 19e eeuw gepleisterde voorgevel gaat een verrassend goed bewaard gebleven middeleeuws Bosch’ woonhuis schuil.
Uitzonderlijk zijn de onlangs bij het bouwhistorisch onderzoek aangetroffen restanten van fraaie muurschilderingen.
Begin 2005 werd begonnen met het bouwhistorisch onderzoek van dit pand. Het vermoeden bestond dat het winkel/woonhuis nog grotendeels authentiek zou zijn, met name door de nog aanwezige sporenkap en hangkamer. Bij het verwijderen van de voorzetwanden bleek dat het pand nog meer interessante zaken te bieden had.

Het pand blijkt inderdaad nog de gehele 15e- en 16e-eeuwse constructie te bezitten. De indeling bestaat uit een voor- en achterhuis, gescheiden door een brandmuur, met rechts in het achterhuis een gang naar een tweede vast achterhuis. Dit tweede achterhuis is ouder dan het hoofdhuis. Het gehele hoofdhuis is onderkelderd. De hangkamer blijkt een 19e-eeuwse insteekverdieping te zijn, mogelijk ter vervanging van een oudere. Oorspronkelijk besloeg de kamer in het achterhuis de hele breedte van het pand. In het begin van de 17e eeuw is de kamer versmald en de gang aangebracht. Hiermee kreeg het pand de huidige, voor de stad kenmerkende indeling.
Naast de interessante jongere interieurafwerking, zoals het behang en de beschilderde 19e-eeuwse plafonds en vloeren zit de grootste verrassing gedeeltelijk achter een dik pakket witkalklagen. Op alle wanden van de achterkamer op de begane grond zit een laatgotische muurschildering van ranken met uitbundige, gestileerde bloemen en enkele subtiel verscholen beestjes (vosje, haas en hondje). Op de linker zijmuur is tussen de vensters een groot deel van een engel bewaard gebleven met krulharen en een mooie, roodgeel gekleurde vleugel. Hoe de schildering op de tegenoverliggende rechterwand – de wand in de huidige gang - eruit ziet is onbekend omdat hierover een tweede schildering is aangebracht. Deze interessante, vroegrenaissanceschildering bestaat uit een grote cartouche met rol- en beslagwerk en een omkaderde, tweeregelige tekst met aan de onder- en bovenzijde in het midden een mannenhoofdje. Ten tijde van deze cartouche waren de overige wanden wit geschilderd. De schilderingen dateren van midden na de stadsbrand van 1419 en vóór 1550. Later onderzoek wijst er op dat er ook schilderingen zijn aangetroffen van rond 1550-1580.

Na onderzoek bleek de achterkamer niet de enige ruimte te zijn die beschilderd is geweest. Ook in het voorhuis zijn restanten aangetroffen van een geometrische schildering (mogelijk een fries). En op de verdieping werd op de linker zijmuur van het achterhuis, eveneens tussen de vensters, een restant van een

cartouche aangetroffen met ingekerfde tekst. Deze cartouche is echter geheel anders dan op de begane grond en vermoedelijk van latere datum.
Ondanks dat er in ‘s-Hertogenbosch vaker muurschilderingen worden aangetroffen zijn deze schilderingen uniek te noemen. Zowel door de vorm als de gaafheid. Behalve in het pand Orthenstraat 41, dat grensde aan de Orthenpoort, werden gelijksoortige taferelen nergens eerder aangetroffen. Daar werden in 1982 ook dezelfde rankmotieven op de draagbalken aangetroffen.

De laatgotische schilderingen lijken banden te hebben met gewelfschilderingen van de Sint-Jan. De renaissanceschildering heeft zeer waarschijnlijk een relatie met Antwerpen. Nader onderzoek naar onder meer de eigenaars en bewoners zal hopelijk meer gegevens aan het licht brengen. De technische staat van de schilderingen is, afhankelijk van de plek op een buiten- of binnenmuur, tussen slecht en goed. Door het enthousiasme en bereidwilligheid van de eigenaar wordt onderzocht of de schilderingen gerestaureerd kunnen worden en in het pand behouden kunnen blijven.
Het ligt in de bedoeling dat, mede op verzoek van de eigenaar de erg beschadigde taferelen worden bewaard en in het pand worden geïntegreerd.
In april 2011 trof men onder een vloer resten aan van een schouw uit de (her)bouwtijd van het pand, omstreeks 1550.
Achter in het huis gebruikten de bewoners nog een oude waterpomp.

HINTHAMERSTRAAT 141: Het kasteel van ridder Geerling van den Bossche

Op deze plek stond rond 1300 het Kasteel van jonkheer ridder Geerling van den Bossche, genaamd heer van Erp. De jonkheer was een van de leenmannen van de hertog van Brabant. Hij overleed kinderloos in het begin van de 14e eeuw. Hij liet zijn *stenen huis* na aan zijn broer Willem van den Bossche die het in 1335 bij testament schonk aan de Kloosterorde van de Clarissen met als doel het kasteel als klooster te laten inrichten. De executeur, Theo van Horne liet dat in 1344 doen. De toegangspoort van het klooster lag aan de Hinthamerstraat. Daarbij liet hij een kapel bouwen in de Clarastraat, ongeveer tegenover de Choorstraat.
Ruim driehonderd jaar heeft deze kloosterorde in het voormalige woonhuis/kasteel gewoond. Na 1629 stierf het langzaam uit, omdat er geen nieuwe novicen mochten worden aangenomen. In 1650 vertrokken de overgebleven clarissen naar Mechelen.
Op het eind van de 19e eeuw bewoonde J.A. Loeff, minister van justitie, het pand. Later werd zijn broer mr. P.J. H. Loeff de nieuwe eigenaar. In 1934 eindigde hij zijn carrière bij justitie als president van het gerechtshof.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De voorzetgevel is in **neoclassicistische** stijl uitgevoerd.
Het heeft een kroonlijst met muizentanden en schuiframen op beide verdiepingen.
Empire elementen in de stijl **van Lodewijk de XIV** zijn herkenbaar bij de deur met kroonlijst en in het bovenlicht.

HINTHAMERSTRAAT: Geerlingse Brug

Deze brug overkluist hier de Binnendieze. Het is genoemd naar jonkheer, ridder Geerling van den Bossche, heer van Erp die hier in een kasteel op huisnummer 141 heeft gewoond. De jonkheer was een van de leenmannen van de hertog van Brabant. Na zijn overlijden liet hij het na aan zijn broer Willem die het in 1335 bij testament schonk aan de Kloosterorde van de Clarissen met als doel hier een klooster te laten bouwen.
De eerste vermelding van een houten brug is uit de 14e eeuw (1333, Kroniek van Molius). Daarvoor was de Hinthamerstraat weliswaar de belangrijkste uitvalsweg van de Markt richting Grave en Nijmegen maar toen lag hier nog geen gegraven tak van de Binnendieze.

Tijdens de grote expansie van de stad in de 14e eeuw werd de afvoer van de Groote Stroom ingrijpend gewijzigd. De belangen van de scheepvaart lagen hieraan mede ten grondslag. De Groote Stroom is vanaf de stichting van de stad tot in de 19e eeuw altijd een belangrijke scheepvaartverbinding geweest van en naar de Meierij. Met name de aanvoer van hooi was, zoals gezegd, vanuit het Maasgebied naar de meer drogere gebieden ten zuiden van de stad met agrarische vestigingen hierbij van grote betekenis. Gedurende de 13e en het begin van de 14e eeuw waren de schippers gedwongen een grote omweg te maken rondom de Windmolenberg gelegen op ruime afstand ten oosten van de eerste vestingmuren. Een groot probleem vormde voorts de sterke verzanding van dit stroomgedeelte. Teneinde deze problemen op te lossen werd omstreeks het einde van de 13e eeuw door het stadsbestuur een verkorting van de afstroomweg van het water voorgestaan waardoor een grotere stroomsnelheid ontstond op het resterende kortere gedeelte met als gevolg een vermindering van de sedimentatie. Deze verkorting, die uiteraard ook in het belang was van de scheepvaart, kon worden gerealiseerd door middel van een doorgraving van de dekzandrug waarop de Hinthamerstraat is gelegen. Deze doorgraving had plaats tussen 1300 en 1319, onder en aan weerszijden van de huidige Geerlingse Brug en aansluitend aan de bestaande stroomgedeelten ten noorden en ten zuiden van de Hinthamerstraat. Dit is het gedeelte tussen de rijks hbs en de voormalige Bank van Lening in de Schilderstraat.
Een brug was dus pas nodig nadat de verkorte route was gegraven.
De brug is diverse malen vervangen en verbreed. Zo ook in 1453 toen *die Geerlinxe brugge gebreeyt* (verbreed) werd in verband met het toenemende verkeer. Na de, tijdens de Tweede Wereldoorlog opgelopen schade, onder andere veroorzaakt door Duitse tanks en het daverende geallieerde oorlogstransport is de brug volledig afgebroken en vanwege het zware en drukke verkeer in 1949 voorzien van een betondek en een betonkoker. Bij de restauratie van de Binnendieze is in 1996 de brug in oude glorie hersteld en zijn aan de buitenkant gemetselde wanden/randtogen aangebracht om het aanzicht te verfraaien. Aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat, links van de brug staat boven de Binnendieze een erker op gemetselde palen met daaronder een deur die toegang geeft tot de kelder onder de (achter)huizen. De erker is gebouwd in de zogenaamde **Venetiaanse** stijl.
Aan de andere kant van de straat, aan de zijde van de Schilderstraat staat een typisch Bosch huis met een voorhuis en een achterhuis, gescheiden door een brandmuur. Aan de waterkant zijn nog zware metalen objecten te zien. Waarschijnlijk gaat het hier om restanten van ijzeren delen van overkragingen.

Vóór de aanleg van de Zuid-Willemsvaart eindigde hier de Hinthamerstraat en begon over de Geerlingse Brug al het Hinthamereinde. In de volksmond werd gesproken van het Gekkeneind vanwege de aanwezigheid van het psychiatrische ziekenhuis Reinier van Arkel.
Het vroegere Hinthamereinde was ook een deftige buurt met grote patriciërshuizen. Daar woonden enkele fabrikanten en bankiers maar vooral veel groothandelaren in koloniale waren.

HINTHAMERSTRAAT 148

Het pand is in 2010 aangewezen als rijksmonument.
De bouw gaat terug naar de late middeleeuwen maar de voorgevel is kenmerkend voor ’s-Hertogenbosch in de 19e eeuw.
Het pand is onlangs voorzichtig en smaakvol gerestaureerd waarbij ook de kleine winkel zijn functie en 19e-eeuwse uitstraling heeft teruggekregen.

Het pand met verdieping staat op een L-vormige plattegrond. Het voorste gedeelte heeft een met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak en haaks daarop boven het achterste deel zit een zadeldak tegen een gepleisterde puntgevel met daarop aansluitend een iets lager zadeldak boven het gepleisterde achterhuis met verdieping.
In de gepleisterde en met eenvoudige kroonlijst afgesloten voorgevel zien we een eenvoudige houten winkelpui, cordonlijst en op de verdieping drie vensters met zesruits schuiframen met afgeronde bovenhoeken en geprofileerde stucwerkomlijsting met kuifstukje. Verder heeft het een getoogde dakkapel met schuifraam.
Het pand overkluist aan de rechterzijde de getoogde poort naar de Schilderstraat.
In de gepleisterde zijgevels zitten zesruits schuiframen op de begane grond en twee T-ramen op de verdieping. In de zijgevel van het achterhuis zit een vierruits schuifraam.

Gevelsteen

In de gevel, rechts van het raam zit een gevelsteen met de tekst: *I.V.H. 28 juli 1864.* Het is niet bekend waaraan deze steen refereert.

HINTHAMERSTRAAT 150: Het Rood Leeuwke

Dit pand droeg in 1649 bovenvermelde naam.
Het pand is een gemeentelijk monument en is onlangs gerestaureerd.
Het huis onder een schilddak heeft een eenvoudige bakstenen lijstgevel waarop een kroonlijst uit de 19e eeuw. Het pand zelf is, zoals zoveel panden in de binnenstad middeleeuws.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

HINTHAMERSTRAAT 151-153-155: De Nooteboom

De eerste eigenaar van dit pand was Willem van den Bossche, een broer van ridder Geerling van den Bossche.
Omstreeks 1434 kwamen de cellebroeders naar ‘s-Hertogenbosch. Zij werden alexianen genoemd. Zij woonden eerst aan de Hinthamerstraat 180, later bewoonden zij dit huis De Nooteboom. In 1470 vestigden zij zich aan de Parade.
Deze lekenbroeders verzorgden mensen die aan de pest leden, ook wel de Zwarte Dood genoemd. Vele steden en dorpen werden daardoor geteisterd en ook onze stad ontkwam er niet aan.
Nadat de broeders het huis hadden verlaten werd het een particulier woonhuis, in de 17e eeuw is het in tweeën gesplitst en verbouwd.
Mede vanwege de dikke middeleeuwse muren was de kelder onder het woonhuis tijdens de bevrijding van de stad in de Tweede Wereldoorlog een schuilplek voor heel wat mensen. Soms belt wel eens iemand aan die hier heeft geschuild met de vraag om de bewuste kelder nog eens te mogen zien.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De drie samengevoegde panden (151-153-155) zijn voorzien van een gepleisterde, gebosseerde (met een punthamer bewerkte) lijstgevel, herkenbaar aan de blokken uit ca. 1850 in de **neoclassicistische** stijl**.** De fraaie voorgevel is voorzien van prachtige vensters met stucversiering; halfronde ramen, waarvan de hoeken boven de rondingen zijn ingevuld met waaiers. Deze waaierzwikken zijn kenmerkend voor het midden van de 19e eeuw. De gele kleurstelling van de gevel met mosterdgele kozijnen en donkergroene deuren en ramen is een reconstructie van de originele 19e-eeuwse kleurstelling.
De drie identieke voordeuren hebben ook identieke roosters waarvan echter alleen het rooster van nummer 155 origineel is. De twee andere roosters zijn kopieën van dit originele rooster.
Achter deze samengevoegde panden gaat een heel ingewikkelde woonconstructie schuil. Het van oorsprong middeleeuwse achterhuis van 151-153 bevindt zich achter het woonhuis Hinthamerstraat 149, terwijl daarenboven achter voordeur nummer 155 zich alleen maar een hele lange, inpandige gang bevindt, die leidt naar een zelfstandig achterhuis achter nummer 153. Hinthamerstraat 151-153 is kadastraal één nummer. Nummer 151 is een bovenwoning.

Achter de voordeur van nummer 153 bevindt zich een lange gang die tot aan de achtergevel reikt. Links daarvan de voorkamer met een stookplaats met een beige marmeren schoorsteenmantel. Na ca. acht meter komt men in de hal, met aan de rechterzijde het 14e-eeuwse onderkelderde achterhuis. De kelder heeft een tongewelf en in de wanden zijn nog originele kaarsnissen aanwezig. In de kelder bevindt zich een betegelde waterkelder die in de 19e eeuw diende om water te bewaren. In de noordwand van de kelder zijn twee dichtgemetselde doorgangen te zien die toegang boden tot de kelder van het voorhuis. Op de plaats van het voorhuis bevindt zich het huidige pand Hinthamerstraat 149.
In de hal (het achterste, brede deel van de hal) is een geweldig tegeltableau te zien van vier bij tweeënhalve meter. Eerder moet daar een ander, 17e-eeuws tableau hebben gezeten want daarvan zijn bij graafwerkzaamheden tientallen fragmenten teruggevonden. Kenmerkend aan het huidige tableau zijn de drie kandelabers, twee terzijde, een in het midden. Een kandelaber is een grote kaarsenstandaard of houder van een olielamp met een driedelige voet. De kandelaber is meestal uitbundig van versieringen en vorm. Daar tussenin zitten als twee aparte schilderijtjes, kleine molentafereeltjes, de een in een zomerlandschap, de ander in wintertooi. Verder zijn alle kleine tegeltjes versierd met enerzijds repeterende tierelantijntjes en anderzijds met kleine dier- en bloemmotieven.
Aan een zijmuur op de binnenplaats bevinden zich nog twee kleine, enigszins afgebrokkelde reliëfs. De een stelt onmiskenbaar God de Vader in de hemel voor terwijl de andere, minder herkenbare afbeelding uit heiligenfiguren bestaat. Zij vormen de herinnering aan de kruisweg die in de 2e helft van de 19e eeuw in de nissen in de achtermuur van de tuin werden aangebracht. In het pand staan voor het tegeltableau nog twee terracotta beeldreliëfs wat duidelijk kruiswegstaties zijn.
In de hal bevindt zich een toilet met een schuine wand die afkomstig is van een traptoren die de afsluiting heeft gevormd van het vroegere middeleeuwse voorhuis. Sporen hiervan zijn ook op de bovenverdiepingen terug te vinden.
In het laatste deel van de gang ligt het laat-18e-eeuwse tweede achterhuis. De hier onderliggende kelder heeft een tongewelf. De toegang tot deze kelder is in de loop der tijd diverse keren verplaatst. In de grote slaapkamer op de 1e verdieping bevindt zich een gerestaureerd middeleeuws raam.

Vanuit de woonkamer komt men in een aangebouwde keuken. Het uitbouwtje boven de Binnendieze is vanuit twee vertrekken bereikbaar. Duidelijk is te zien dat zich aan de zijde van de Geerlingse Brug ooit een *plonsplee* heeft bevonden. In de muur van de zijgevel is zelfs nog het muurwerk met raampje van het 14e-eeuwse toiletuitbouwtje te zien.
Achter het tweede achterhuis is de huidige keuken aangebouwd, van oorsprong eind 18e eeuw. Als gevolg van een granaatinslag tijdens de Tweede Wereldoorlog is dit gedeelte weer geheel in de oude stijl herbouwd met behoud van de bijzondere houten kap met tongewelf. In de tuin naast de keuken ligt nog een betegelde waterkelder. De pomp in de keuken was hierop aangesloten.
Vanuit deze keuken voert een stenen trap naar een derde kelder onder de woonkamer, weer met een tongewelf, maar ditmaal in de dwarsrichting, die daar vanaf eind 18e of begin 19e eeuw zit. In de buitenwand is een gat geboord waaruit bleek dat de muur daar 78 cm dik is. Al dieper wordt de muur steeds dikker tot bijna twee meter op middeleeuws funderingsniveau.
Bij de oorlogshandelingen van oktober 1944 werden ook twee daken van het oorspronkelijke dubbele huis afgeschoten. De middeleeuwse kap met aan beide zijden een trapgevel, is *teruggereconstrueerd.* Vanwege het kostenaspect laat de reconstructie van de tweede kap vooralsnog op zich wachten.
In een vitrinekast die in het achterdeel van de gang staat wordt een aantal archeologische resten bewaard, zoals een oude bel, fragmenten van een 18e-eeuwse schouw, die in het achterhuis heeft gezeten, een fragment van een 19e-eeuwse schouw en restanten van middeleeuwse potje en pannetjes.

HINTHAMERSTRAAT 156: De Drije Witte Mollen

Het pand is een rijksmonument.
Het pand in de **neoclassicistische** stijl heeft een lijstgevel van omstreeks 1800. Het heeft een rijke kroonlijst bestaande uit parel- en eierlijsten en guirlandes. De daklijst wordt ondersteund door vier consoles in de vorm van ossenkoppen (schedels) en heeft klossen met druppen.

In de volksmond werd het pand ook De Vier Ossen genoemd vanwege de vier ossenkoppen (burcrânes), die thans de kroonlijst schragen.

HINTHAMERSTRAAT 157: De Gulden of Houten Hand

Het pand is een rijksmonument.
Dit is een kenmerkend laatmiddeleeuws woonhuis met voor- en vast achterhuis. Van dit huis is opvallend veel bewaard gebleven zoals beide zijmuren, de kelder, de achtergevel, de balklagen en de kapconstructies (eiken dekbalkjukken met sporenspannen en dakbeschot).
Op basis van een jaarringenonderzoek (dendrochronologisch onderzoek) stammen de kapconstructies, van zowel het voor- als achterhuis, uit omstreeks 1565. De achtergevel is een bijzonder fraaie topgevel met top- en schouderstukken uit eveneens de 16e eeuw (1565). In de gevel zijn bogen zichtbaar die de plaats aangeven van de oorspronkelijke vensters. In het huis zijn consoles aangetroffen die eveneens in de 16e eeuw te dateren zijn wat het aannemelijk maakt dat het huis omstreeks 1565 moet zijn opgetrokken. Opvallend is de binnenplaats die in 1903 is aangebracht ter plaatse van de oorspronkelijke brandmuur tussen voor- en achterhuis. Het interieur van het huis stamt uit de 19e en 20e eeuw.
Het huis met een schilddak heeft een eenvoudige, gebosseerde gepleisterde lijstgevel in late **empire**stijl uit de 1e helft van de 19e eeuw.

HINTHAMERSTRAAT 158: De Gulden Engel

Het pand is een rijksmonument.
Dit fraai gerestaureerde pand kan worden gerekend tot het traditionele Bossche woonhuistype uit de 15e eeuw (1470) met een voorhuis en een vast achterhuis dat in de 19e eeuw is voorzien van een gepleisterde voorgevel.
Onder het achterpand ligt een kelder met tongewelf, iets smaller dan het voorhuis. Daarboven ligt, enigszins verhoogd de kelderkamer. Vooral in het achterhuis zijn de middeleeuwse kenmerken bewaard gebleven, zoals moer- en kinderbalken en de kapconstructie. De drie gekromde eikenhouten jukken die de eiken daksporen met haanhouten dragen behoren tot een zeldzaam type. Dit type kapspant, is een zogeheten tussenbalkjuk, waarbij de horizontale gebintbalk tussen de kromme stijlen is bevestigd in plaats van erop. Dergelijke houtconstructies kwamen in de 15e en vroege 16e eeuw algemeen voor in met name 's-Hertogenbosch en Nijmegen. Elders in Nederland zijn zij uiterst zeldzaam.
Het voorhuis is wat minder middeleeuws doordat het in de 19e eeuw is gewijzigd.
Op de begane grond is de linker zijingang van het achterhuis verlegd naar de voorgevel waardoor er een aparte gang langszij het voorhuis ontstond. Vroeger was dat voorhuis één grote ruimte. Vermoed wordt dat de voorgevel van hout is geweest en dat de ingang (dubbele deur) in het midden zat. Tijdens die verbouwing zijn ook de vloerbalken en kapconstructie van het voorhuis vervangen. Een verbouwing daarvoor heeft enkele 18e-eeuwse elementen toegevoegd zoals de fraaie binnendeuren met geprofileerde, gebogen bovenpanelen.
In de jaren zeventig van de 20e eeuw heeft een restauratie plaatsgevonden onder toezicht van architect Jan van der Eerden.

Het pand met verdieping heeft een met rode Hollandse pannen gedekt schilddak. De in de 19e eeuw gebosseerde gepleisterde voorgevel heeft een hardstenen plint, een deur met een geprofileerd kalf en eenvoudig snijlicht, twee achtruits schuiframen op de begane grond en twee zesruits schuiframen op de verdieping en is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst.

HINTHAMERSTRAAT 159: De Gulden Sester

Het pand droeg in 1636 al de naam: De Gulden Sester. Een sester is een inhoudsmaat.
Het pand is een rijksmonument.

De gevel uit 1724 in de stijl van **Lodewijk de XIV** heeft een zware, rijke kroonlijst. Het jaartal is onder de daklijst te zien. Verder heeft het een dakkapel met gebogen fronton. De fraai gesneden consoles zijn voorzien van koppen. Het verdiepingsvenster is uitgevoerd in de stijl van de **Brabantse rocaille**. Verder heeft het kruisramen.

HINTHAMERSTRAAT 160: De Stadt Ravensteijn

De naam van het pand dateert van 1566.
Het pand is een gemeentelijk monument. De winkel is aan beide zijden vastgebouwd aan de belendende panden. Het pand werd omstreeks 1890 gebouwd in een **neorenaissance** vormentaal. In 1955 werd het pand inwendig verbouwd. Hierbij werd de winkelruimte op de begane grond vergroot en onderging ook de indeling van de bovenwoning enige wijzigingen. De oorspronkelijke functie van het pand bleef tot op heden gehandhaafd.
Het pand heeft een langgerekte rechthoekige plattegrond. Achter het magazijn van de winkel ligt een open plaats. Het pand telt twee bouwlagen onder een zadeldak, gedekt met kruispannen. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met een natuurstenen pui en stucwerk hoekblokken en banden in de voorgevel en siermetselverband in de borstweringen ter hoogte van de tweede verdieping. Onder de gootlijst bevinden zich drie sierankers.
Het pand heeft een smalle, twee traveeën tellende, symmetrische lijstgevel met geprofileerde gootlijst, rustend op consoles. Tussen deze consoles zijn diamantkoppen aangebracht. De winkelpui op de begane grond beslaat de gehele breedte van de voorgevel: centraal hierin de winkelingang, bestaande uit een niet authentieke beglaasde deur (oorspronkelijk een dubbele deur) met bovenlicht. Aan weerszijden hiervan etalageramen. Deze worden geflankeerd door ranke pilasters. In de borstwering zitten onder de etalageramen spiegels.
De pui wordt aan de bovenzijde afgesloten door een kroonlijst, met boven de ingang een gebroken, gebogen fronton, rustend op voluutvormige consoles. Boven in dit fronton een steen waarin een druiventros is afgebeeld.
Ter hoogte van de eerste verdieping zitten rechtgesloten vensters met schuiframen, waarin glas-in-lood bovenlichten. Deze zijn voorzien van een gepleisterde omlijsting, bekroond door een fronton met schelpversiering. Ter hoogte van de tweede verdieping zitten getoogde vensters met schuiframen. Hierboven zien we gepleisterde aanzet- en sluitstenen. De indeling van het pand is in de naoorlogse periode gewijzigd. De winkelruimte is geheel gemoderniseerd.
De winkel met bovenwoning is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling: het vormt als winkel/woonhuis een illustratie van de uit luxueuze woonhuizen en winkelpanden bestaande bebouwing aan de Hinthamerstraat. Het object heeft architectuurhistorische waarde vanwege de neorenaissancestijl en rijke detaillering, met name in de winkelpui. De winkel heeft ensemblewaarde vanwege het belang van het pand voor het aanzien van de Hinthamerstraat, een middeleeuwse toegangsweg tot de stad met een overwegend 19e eeuws ogende bebouwing. De winkel is tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur.

HINTHAMERSTRAAT 163: Het Gulden Kruis/ De IJzeren Man

Het vorige pand is in april 2004 gesloopt. Bij archeologisch onderzoek zijn daarbij diverse interessante zaken ontdekt.
Onder de snackbar zat nog een gave, 17e-eeuwse kelder. Deze was diverse malen verbouwd, zodat er in totaal vier keldertrappen zijn gevonden waaronder vermoedelijk een 17e-eeuwse trap.
Op het achterterrein werd een 19e-eeuwse waterkelder aangetroffen. Dergelijke kelders waren volledig betegeld en voorzien van waterdichte specie. Ze dienden om regenwater op te vangen. Ze varieerden sterk in formaat.
Behalve een waterkeldertje vond men ook een 19e-eeuwse beerput.
Zichtbaar werd ook een sterk beroete bakstenen stookvloer behorend bij een houten huis uit het eind van de 13e eeuw. In die tijd hadden de huizen nog lemen vloeren en bevond het haardvuur zich middenin de ruimte op een stenen vloer. Bij het weghalen van de vloer vond men een pot van aardewerk op zijn kop (de bodem is hier kapot).
Bij het verder uitgraven bleken er drie potten op hun kop onder de stookvloer te liggen. Dit fenomeen heeft men al vaker in 's-Hertogenbosch aangetroffen. De betekenis hiervan is niet helemaal duidelijk, maar het is mogelijk bedoeld om boze geesten te verjagen dan wel te vangen.
In de doorsnede van de opgravingsput zijn heel mooi de vele lemen vloeren te zien die vanaf de 13e eeuw bij vele verbouwingen op elkaar gestapeld zijn. In de 13e eeuw woonde men twee meter lager dan de straat waar wij nu lopen.
De gevel en verdere bouwdelen stammen, hoewel het wellicht anders doet vermoeden alle uit het begin van de 21e eeuw.

HINTHAMERSTRAAT 164: De Witvoet/De Ganzepoort

Fraters van het Broederschap van het Gemene Leven

Vroeger waren dit vijf panden waaronder Het Duifke, De Drie Hamerkens en De Ganzepoort. In het begin van de 15e eeuw (1425) kwam een aantal fraters van de Broederschap van het Gemene Leven vanuit Zwolle naar de stad. Zij vestigden zich op dit adres. Zij noemden zichzelf broeders van Sint-Gregorius. Het huis werd toen ook het Sint-Gregoriushuis genoemd.
Enige tijd daarvoor, in 1381-1382 had Geert Grote, de bekende Nederlandse boetepredikant een mannenvereniging opgericht die de naam kreeg *Broederschap des Gemeenen Levens*. Deze naam betekende dat de leden in gemeenschap van goederen leefden. Deze fraters legden geen kloostergelofte af. De fraters leefden van eigen middelen, gaven onderwijs maar hielden zich ook bezig met het overschrijven van boeken en het bakken van hosties. Ze hadden ook een eigen drukkerij.
De broeders en ook de zusters van het Gemene Leven namen de opvang en de taak van het mentorschap op zich van leerlingen van stads- en kapittelscholen die bij hen in de kost waren en die, ofwel in het convict zelf huisvesting vonden ofwel in afzonderlijke voor hen bestemde woningen. Het mentorschap hield onder meer in het begeleiden en repeteren van wat op school was geleerd. Maar ook, en eigenlijk vooral, het opvoeden en vormen van deze jonge mannen tot toekomstige geestelijken of kloosterlingen. Het waren derhalve min of meer seminaries avant la lettre dus, deze broederhuizen, hoe klein ze aanvankelijk ook waren.
Zij gaven dus onderdak aan de vele leerlingen van buiten ’s-Hertogenbosch die er de Latijnse school bezochten. Na het verdwijnen van deze Latijnse school boden zij onderdak aan de leerlingen van het jezuïetencollege.

Zij deden echter nog iets bijzonders. Behalve de genoemde huisvesting en vorming bieden aan leerlingen hielden zij in huis kringgesprekken over de Bijbellezingen van de eerstvolgende zondag, een soort preekgesprekken, zoals die in het recente verleden ook bij de Sint-Jan plaatsvonden. En bij die preekgesprekken mochten gewone gelovigen uit de stad zich ook aansluiten. Die gesprekken werden collaties genoemd, naar het Latijnse collationes. Het was zo bijzonder dat de broeders in enkele steden een bijnaam kregen, die van deze praktijk was afgeleid: collatiebroeders. Dankzij een brief van Erasmus uit 1516 is bekend dat de broeders ook in ’s-Hertogenbosch die bijnaam hadden. Dat lijkt er dus op dat ook in ’s-Hertogenbosch leken uit de stad mochten aanschuiven bij de Bijbelgesprekken van de fraters.

Het Rijke en Arme Fraterhuis

Het Rijke Fraterhuis stond al in de 15e eeuw hier achter bij de gedempte Binnendieze waar nu de Zuid-Willemsvaart ligt. In 1424 stichtte Dirk van Herxen, overste van het fraterhuis in Zwolle, dit fraterhuis onder bescherming van Sint-Gregorius. Deze fraters maakten deel uit van een fratergemeenschap van het Gemene (gemeenschappelijk) Leven. Deze gemeenschap hield zich bezig met zielzorg, studie, handwerk, kopiëren van teksten en korte tijd met de boekdrukkunst.
Bovendien verleenden ze huisvesting aan leerlingen van de Latijnse school (Erasmus) en droegen ze zorg voor de *bonnefanten. Bonnefanten* waren onbemiddelde scholieren aan de Latijnse school. De kosten voor de studie en huisvesting werden uit een fonds bekostigd. Dit was een vorm van christelijke charitas, die we in die tijd ook veelvuldig elders aantroffen. Men noemde deze kinderen *boni enfants, bon enfants of te wel bonnefanten.*
Het terrein strekte zich uit tot op deze plaats waar twee huizen en een poort van deze broeders stonden. Andere huizen die bij het klooster hoorden waren: De Rooie Ton, Het Haaske en Het Molenijzer, thans Hinthamerstraat 166. Hier stond toen ook een kloosterkerk, gewijd aan de patroon van het huis Gregorius de Grote. Het was een grote bakstenen kerk met een driezijdig gesloten koor.
Buiten het klooster hadden zij een kostschool met internaat voor kinderen van rijke ouders (Sint-Antoniusgesticht) en een aparte afdeling voor jongens uit de middelbare klasse. De school voor rijkere kinderen was een voorname school die gelijkgesteld kon worden met het gymnasium. Veel bekende en beroemde Nederlanders hebben er gestudeerd waaronder de humanist Desiderius Erasmus, bisschop Sonnius etc.
In 1405 werd nog een kostschool opgericht voor arme jongens die aan de overkant van de Hinthamerstraat lag, ter plaatse van de toren van de Sint-Jacobskerk. Deze school kreeg de naam Arme Fraterhuis en heeft op die plaats tot ongeveer 1504 bestaan. Daarna kwam het te liggen aan de andere kant van de Binnendieze, nabij de Schilderstraat. De stichting van de fraters werd inmiddels het Rijke en Arme Fraterhuis genoemd. In 1526 telde het convent met het Rijke Fraterhuis 21 fraters en 24 scholieren en het Arme Fraterhuis 100 scholieren.
In 1615 werden het Arme Fraterhuis door de bisschop gekocht ten behoeve van een seminarie. Op 20 maart 1623 werd het klooster door de fraters opgeheven. In datzelfde jaar betrokken de norbertijnen het voormalige Rijke Fraterhuis. Deze woning fungeerde echter niet als refugiéhuis, maar als abdij, omdat toen wel vaststond dat terugkeer naar het oude Berne aan de Maas uitgesloten was.
De kloostergebouwen werden in het begin van de 17e eeuw (1623/1625: Rijke Fraterhuis; 1629: Arme Fraterhuis) verkocht aan de Abdij van Berne. De overgebleven fraters gingen bij hen inwonen.
Een groot gedeelte van de gebouwen is in de 18e eeuw gesloopt.

Latijnse school

Nadat de jezuïeten in 1610 de Latijnse school in de Kerkstraat hadden overgenomen en de school als Jezuïetencollege werd voortgezet in de Verwersstraat werd in 1630 de Latijnse school hier min of meer opnieuw opgericht in het pand, waar eerst het seminarie gevestigd was.
De eerste keer dat er melding werd gemaakt van een Latijnse school (Scolae de Buscho) in de stad was al in het jaar 1274. In dat jaar vermaakte Willem van Gent, een gefortuneerde poorter van ’s-Hertogenbosch bepaalde bedragen aan diverse kerkelijke en charitatieve instellingen. Voor het eerst werden het Gasthuis, het Leprozenhuis, het Begijnhof en de Latijnse school genoemd.
Waar een school was, bestond een band met een parochiekerk. Feitelijk was het toen niet meer dan een parochieschool. Dit betekende overigens niet dat het bestuur van zo’n school, de zogenaamde scholasterij, in handen was van de pastoor of van de kerkmeesters. Het bestuur berustte doorgaans bij die persoon of die corporatie die het begevingsrecht van de parochie bezat, die er met andere woorden de pastoor kon benoemen.
In 1366 viel de stad nog steeds onder het bisdom Luik maar de Sint-Jan kreeg haar eigen kapittel van dertig kanunniken. Toen werd een van deze kanunniken scholaster waardoor hij belast werd met het schoolbestuur. In 1423 werd de functie van scholaster opgeheven en trok het kapittel, met toestemming van de paus, de scholasterij aan zich, incorporeerde, zoals dat heette de scholasterij en proclameerde zichzelf daarmee tot schoolbestuur. Al spoedig daarna werd de feitelijke bestuurstaak op de schouders van de cantor gelegd, een nieuwe functie sinds 2 september 1425. Op voornoemde datum stichtte kanunnik Arnold Buck de cantorij van

het Sint-Janskapittel. Dit duidde erop dat de zangcultuur van kanunniken en koralen een niveau had bereikt dat vroeg om een vaste en deskundige leiding.
We hadden hier dus te maken met een kapittelschool. Hoewel in dezelfde periode de broeders van het Gemene leven zich in de stad hadden gevestigd om er een convict te stichten was het geen fraterschool of een stadsschool. De magistraat had er niet de minste bemoeienis mee.
Deze oude kapittelschool heeft gestaan aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat, tussen de Clarastraat en het Sint Janskerkhof.
Tussen 1420 en 1425 werd haar opvolgster, de Latijnse school gebouwd aan de zuidzijde van de Kerkstraat, ter hoogte van nummer 79.
De kapittelschool, nu de Latijnse school, ontwikkelde zich in de loop van de 16e eeuw tot een instituut van grote faam. Rond 1500 koos rector Henricus Boort bewust voor de vernieuwing van het onderwijs in de Latijnse taal, geheel in de lijn van de steeds meer veld winnende humanistische gedachte. Tevens verscheen in 1503 de nieuwe grammatica van zijn collega Gerardus Cannifinus, die hierin brak met alle tot nu toe geëerbiedigde schooltradities en beriep zich in een enthousiaste inleiding op een reeks, met name genoemde klassieke grammatici als de ware gidsen voor ieder die zich binnen de geheimen van de Latijnse taal wilde begeven. Erasmus was toen al weg uit 's-Hertogenbosch. Hij was, ongeveer achttien jaar oud, in 1487 naar Gouda vertrokken en had in zijn latere leven geen goede herinneringen aan zijn tweejarig verblijf in het convict van de broeders van het Gemene Leven. Zijn grieven golden vooral hun pedagogisch beleid; maar ook het Latijnse onderwijs, dat hij, naar wij mogen aannemen op de Latijnse school zal hebben gevolgd, lag in die tijd nog ver achter op dat in Deventer.
Aan de Bossche Latijnse school heeft het Grieks minder aandacht gekregen dan het Latijn, Grieks is altijd een bijvak gebleven. Toch floreerde de school. In de loop van de 16e eeuw steeg het aantal van haar klassen naar zeven. Dit duidde niet op het aantal leerlingen van de school, maar op het aantal leerstofeenheden, waarvan men zich de kennis moest verwerven. Men kon daar, afhankelijk van ijver en begaafdheid, korter of langer over doen. Met enige zekerheid mag worden gesteld dat het ál klassiek was wat de klok sloeg. Van aardrijkskunde en geschiedenis was op de Latijnse school geen spoor te bekennen, waarmee het overigens niet of nauwelijks afweek van soortgelijke instellingen elders. De toelating tot de Latijnse school stond open voor jongens van zes tot zeven jaar. Zij begonnen in de eerste klas met het aanleren van die vaardigheden waarmee ook de jongens op de zogenaamde bijscholen begonnen: lezen, schrijven, rekenen, de elementaire kerkelijke leer en liturgie en er werd wat toneel gedoceerd.
Daarna begon voor hen in de tweede klas de studie van het Latijn en in de vierde die van het Grieks. De Latijnse school van 's-Hertogenbosch was gezegend met tal van bekwame leraren en rectoren, die de Latijnse en Griekse letteren beheersten en in enkele gevallen ook enig Hebreeuws kenden. Tussen het einde van de 15e en het begin van de 17e eeuw waren dat onder andere Marcropedius, Schenkelius, Verlenius, Vladeracken en Verepaeus. Deze zeer bekwame humanisten deden in niets onder voor hun collega's van Antwerpen en andere Brabantse steden. Zij en hun collega's hebben het humanistische onderwijs in 's-Hertogenbosch tot grote hoogte gevoerd en daardoor de Latijnse school een faam bezorgd die toen wel vergelijkbaar was met de school in Deventer. Het was dan ook niet zo verwonderlijk dat de Latijnse school jaren kende van duizend en meer leerlingen. Een klein deel kwam daarbij uit de stad zelf, verreweg de meesten echter uit de Meierij, enkelen ook van daarbuiten.
Een groot aantal van de niet-Bosschenaren woonde bij Bossche gastgezinnen. Maar ook de convicten van de broeders van het Gemene Leven telden heel wat kostgangers. In 1525 woonden er in het Rijke Fraterhuis 24 kinderen en 70 in 1598. In het Arme Fraterhuis telde men 100 kinderen in 1526, in 1546 was dat aantal opgelopen tot 125 en in 1598 was het aantal in ieder geval meer dan 70. Vanuit deze convicten zagen de poorters hen iedere morgen onder begeleiding van de fraters in lange rijen naar de Latijnse school gaan, gekleed in hun grauwgrijze lange kleed, het hoofd gedekt met de karakteristieke fraterkap.
Begin 17e eeuw was het leerlingenaantal teruggelopen van voorheen soms meer dan duizend tot zo'n vierhonderd. Er dreigde hier een in cultureel opzicht belangrijke instelling te worden aangetast.
Tijdens het Twaalfjarig Bestand van de Tachtigjarige Oorlog haalde bisschop Ghisbertus Masius, gesteund door het stadsbestuur onder andere de jezuïeten naar de stad. De jezuïeten kochten in 1609 op de plek van het voormalige bogardenklooster een fors aantal percelen in en rond de Verwersstraat. Er ontstond een groot Jezuïetencollege inclusief klaslokalen, tuinen en kerk voor de honderden studenten. Later, in 1615 lieten zij de kloosterkerk bouwen die nog grotendeels intact is.
Met de komst van de jezuïeten naar de stad werd de Latijnse school door hen min of meer overgenomen en gewijzigd in het Jezuïetencollege. Dit college startte in 1610 in het kloostercomplex van de jezuïeten in de Verwersstraat.

In december 1630 was het weer mogelijk om zich aan te melden voor de stedelijke Latijnse school. De school was toen gehuisvest in het gebouw waar eerder het seminarie van het voormalige Arme Fraterhuis was ondergebracht. Dit lag aan de oostzijde van de Schilderstraat.
In 1637 kwam er een nieuw schoolreglement waarbij landelijk werden gereguleerd het leerplan, lesmethode, klassenindeling en het gebruik van de leerboeken. Er kwamen ook regels ten aanzien van promotie en prijsuitreiking. Het accent op de Latijnse school lag, zoals in de naam eigenlijk al ligt opgesloten op het Latijn zoals het *Colloquia* van Erasmus. *Colloquium* betekent in het algemeen een discussiebijeenkomst of symposium. Het woord is afgeleid uit het Latijn waarin de letterlijke betekenis "samenspraak" is. Dit woord is door Desiderius Erasmus (1466/69-1536) als titel gebruikt voor de door hem geschreven dialogen. De *Colloquia* groeide uit van een eenvoudig leerboekje voor studenten Latijn tot een boek vol levenswijsheid. Het boek bevat tal van onderwerpen, zoals: de studie van de schone letteren, de positie van de vrouw, de godsdienst, het probleem van oorlog en vrede. Verder werd op school de poëzie van Horatius, Ovidius en Vergilius behandeld. In beperkte mate hield men zich ook met het Grieks bezig.
De leerlingen, hoofdzakelijk kinderen van de dorpsdominees uit de Meierij kregen de grondbeginselen van Grieks, Latijn en filosofie bijgebracht in een cursus van drie jaar, verdeeld over drie klassen.
Na een jaarlijkse wedstrijd tussen de drie klassen konden de winnaars van de hoogste klas aanspraak maken op een studiebeurs. Men moest dan nog wel even een perfecte oratie, een toespraak in het Latijn houden die niet langer dan dertig minuten mocht duren.
Eeuwenlang werd het begin van de lessen op de Latijnse school aangekondigd door het luiden van de klok. In dit opzicht maakte het niets uit wie de school leidde: de kapittelheren, de jezuïeten of de dominees. Maar er was wel een ander groot verschil. Bij de *papen* liep het aantal jongens in de honderden, bij hun opvolgers na 1629 haalde het aantal in eerste instantie nauwelijks de veertig. De katholieke ouders gaven de voorkeur aan de half illegale bijscholen die in de achterhuizen of schuilkerken waren gevestigd. Roomse leerlingen waren ook niet verplicht de godsdienstlessen bij te wonen, waarschijnlijk gingen zelfs vele katholieke jongens naar buitenlandse colleges. Op 30 augustus 1641 was er namelijk een plakkaat uitgevaardigd dat het bijwonen van de lessen voor katholieken verbood. In de omgeving waren diverse Latijnse scholen met internaat waar de rijke katholieke ouders hun kinderen naar toe stuurden zoals in Megen, Boekel, St-Agatha, Boxmeer, Gemert, Geel, Turnhout, Hoogstraten en Uden. Dit waren de vrijdommen waar de republiek niets te vertellen had.
In tegenstelling met haar voorganger, het Jezuïetencollege, dat in 1611 nog 800 en in 1621 nog 550 leerlingen bezat, schommelde het leerlingenaantal op de Latijnse school later aanvankelijk tussen de 100 en de 200. Eind 1736 bedroeg het aantal leerlingen 70. Tussen 1741 en 1753 daalde het aantal leerlingen tot 38.
Nadat bij het beleg in 1794 de gebouwen door de beschieting van de Fransen zeer zwaar beschadigd waren werd het een hospitaal voor soldaten.
In 1795 werden enkele, naast elkaar gelegen panden aan de Papenhulst betrokken, ongeveer op de plek van het voormalige ziekenhuis Joannes de Deo. Er kwamen steeds minder leerlingen met als dieptepunt zes leerlingen in 1834. De bovenverdieping werd ingenomen door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
In 1848 werd de Latijnse school overgenomen door het gymnasium in het Nachtegaalslaantje dat in 1854/1856 op dezelfde plek een nieuwbouw liet neerzetten. Andere bronnen vermelden de jaartallen 1865 en zelfs 1880 als jaartal van de nieuwbouw.

Illustre school

Omdat een studie in Leiden of Leuven kostbaar was en lang duurde richtte het protestante stadsbestuur in 1637 de Illustre school op, die een verblijf op de universiteit aanzienlijk zou bekorten. De studenten waren immers al deels geschoold in de wetenschap en de theologie. De school had vooral als doel aanstaande predikanten op te leiden voor de universitaire studie of aan toekomstige officieren een vooropleiding te geven.
Hoewel de Latijnse school en de Illustre school tamelijk dicht bij elkaar lagen waren zijn formeel gescheiden scholen.
Als gehoorzaal diende eerst de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in de Sint-Jan en sinds 1672 het koor van de voormalige Begijnhofkerk. Na de instorting van deze kerk in 1689 werd nu eens de Waalse kerk, dan weer de Sint-Jan gebruikt, totdat in 1731 definitief de kapel tot gehoorzaal werd bestemd. Van de 53 hoogleraren die de school gekend heeft, waren er 34 al als predikant in de stad werkzaam, verder vond men onder hen twee juristen, negen medici, vijf rectoren van de Latijnse school, een hoofd van de lutherse school en twee wiskundigen.
De eerste Bossche hoogleraar was dan ook een theoloog, afkomstig uit het Noordfranse Sedan. Hij kende weliswaar geen Nederlands maar dat was niet bezwaarlijk omdat de voertaal op school toch het Latijn was. Deze docent, Maretz of Maresius gaf zowel filosofieles aan de hoogste klas van de Latijnse school in de Schilderstraat

als openbare colleges theologie en filosofie aan de Illustre school in de *gewitte* kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in de Sint-Jan. Feitelijk had de stad dus vroeger een eigen universiteit.

Bijscholen/verdere schoolontwikkelingen

Gedurende de 16e en het begin van de 17e eeuw waren het ongetwijfeld de Latijnse school en het Jezuïetencollege die de naam van ’s-Hertogenbosch met ere naar buiten brachten. Vanaf, zeker 1570 telde de stad nog zes tot zeven zogenaamde bijscholen, *schola minores,* in tegenstelling tot de *schola maior,* de Latijnse school. Ze waren bestemd voor de talrijke kinderen, die om welke reden dan ook niet het Latijnse onderwijs volgde. Het volgen van onderwijs was niet verplicht. Zoal ook de Latijnse school klein begonnen was, ontstonden er bij de in 1569 door bisschop Sonnius tot parochiekerken verheven bedehuizen van Sint-Pieter, Sint-Jacob en Sint-Cathrien scholen met hetzelfde doel. Deze lagere scholen, *duytse* scholen noemde men ze, waren voor de stadsbevolking als geheel van meer belang dan de roemruchte Latijnse school. Die was er, evenals haar opvolgster het college van de jezuïeten, voor de happy few, de meer begaafden en bovendien nog vaak voorzien van een beurs. Deze scholen bepaalden het cultuurbeeld van de stad omdat zij ten goede kwamen van alle stadskinderen. Verder waren er ook nog een Franse school, een meisjesschool en een paar zondagsscholen. Men kon vanuit deze *duytse* scholen overstappen naar de Latijnse school. Zij golden dus feitelijk als basisscholen voor het Latijnse onderwijs. De kinderen leerden er de primaire vaardigheden van lezen, schrijven en rekenen, maar ze ontvingen er ook een grondslag voor hun godsdienstig leven; ze leerden er namelijk de voornaamste gebeden en geloofswaarheden.

De eerste aanduiding dat ook meisjes onderricht ontvingen dateert van 1484, toen de overste van het Groot Begijnhof bepaalde dat er niet meer dan vier meisjes tegelijk binnen het Begijnhof aanwezig mochten zijn.

De zondagsscholen waren geïnspireerd door het Concilie van Trente en geheel en al in de geest van de Contrareformatie. Deze school was in beginsel een catechisatieschool. De scholen werden in 1595 onder de stimulerende werking van bisschop Ghisbertus Masius, in goede samenwerking met het kapittel opgericht. Hiermee wilde men bereiken dat aan die jongens en meisjes, die door huiselijke omstandigheden niet in de gelegenheid waren de *duytse* scholen te bezoeken, de beginselen van de geloofsleer zouden worden bijgebracht. Tevens kregen zij dan nog onderricht in lezen en schrijven. Dit onderwijs was, in tegenstelling tot de *duytse* scholen kosteloos maar wel verplicht. Spijbelen van de jeugd kwam de ouders zelfs op een boete te staan.

Al deze vormen van onderwijs, die zich gedurende de drie laatste decennia van de 16e eeuw duidelijk hadden ontwikkeld, maken aannemelijk dat tegen 1600 iedere jongen en ieder meisje in s’-s-Hertogenbosch zich een bepaalde primaire schoolkennis hadden kunnen verwerven. En dat betekende ongetwijfeld iets voor het algemene culturele niveau van de stadsbevolking.

In 1630 werd het lager onderwijs geregeld bij een schoolreglement waarin werd bepaald dat men alleen een school mocht openen als er bewijzen van kennis en geschiktheid werden overlegd en men de bereidheid moest tonen de voortgang van de ware religie te bevorderen. De nog aanwezige roomse meesters moesten de boeken gebruiken die ook aan de gereformeerden waren voorgeschreven. Na 1 mei 1631 moesten de roomsen het schoolhouden staken en werden de katholieke bijscholen een soort tegenhanger van de schuilkerken. Ze werden geduld vanwege het geringe aantal protestante leerkrachten. In 1640 werd in een nieuw schoolreglement, vanwege het gebrek aan protestante onderwijzers bepaald dat de katholieke meesters alleen jongens boven de twaalf jaar les mochten geven in *alder hande handwecken en de vrije consten.* In 1653 werd dit artikel geschrapt.

Aan het eind van de 18e eeuw had de stad, behalve een middelbare Latijnse school en een hogere Illustre school slechts een handvol kleinere bewaar- en lagere scholen bij een stadsmeester of schoolmeester thuis.

In 1901 was het onderwijsaanbod enorm uitgebreid. Er waren zeventien bewaarscholen, twintig lagere scholen, een rijks hbs, een stedelijk gymnasium, twee kweekscholen, een ambachtsschool (lts), de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten, een burgeravondschool en een muziekschool.

Men miste echter in 1918 een *roomsch onderwijs, geheel doortrokken van den Roomschen zuurdesem, dat vragen Paus en Bisschoppen, dat vragen ook de Roomsche ouders onzer stad.*

In 1918 kreeg ‘s-Hertogenbosch aan de Hinthamerstraat dan ook zijn eerste katholieke middelbare school. Het pand was provisorisch omgebouwd tot een school. De jongens konden via het steegje Achter de Mollen en de meisjes via het steegje Achter de Exters de school bereiken. Om er voor te zorgen dat de jongens en meisjes gescheiden bleven begonnen de lessen voor de jongens tien minuten eerder.

In 1913 waren de r.-k. Leergangen voor Letteren, Staat, Wis- en Natuurkunde hier gevestigd. De rector wilde hiervan een universiteit maken. Hiervoor was echter nieuwbouw noodzakelijk. Omdat ook Tilburg en Eindhoven deze school wilden hebben stelde de rector financiële eisen aan het gemeentebestuur, zoals een gratis bouwterrein, jaarlijkse subsidie e.d. Dit vond het Bossche bestuur te gortig. Tilburg echter niet waarmee de stad de kans op een eigen universiteit verloren liet gaan.

Erasmus

In 1485 verbleef de wijsgeer en humanist Desiderius Erasmus er als leerling bij de broeders maar die was niet erg enthousiast over het verblijf.
Hij werd als Geert Geerts geboren op 27 oktober 1467, waarschijnlijk te Rotterdam en op 12 juli 1536 te Basel overleden. Hij was een onwettig kind (defectus natalis) van een priester en zijn huishoudster. Door het vroege overlijden van zijn beide ouders werd hij voor studie naar ’s-Hertogenbosch gestuurd. Zijn drie jaar oudere broer Pieter verbleef hier al. Hij woonde van 1484 tot 1487 in onze stad. Erasmus bracht zijn drie jaar door bij de broeders van het Gemene Leven (Rijke Fraterhuis). Dit was geen echt klooster, maar meer een leefgemeenschap van ongehuwde mannen die, zonder kloostergeloften af te leggen, een religieus leven leidden. Aan het Rijke Fraterhuis was een soort internaat verbonden, waar leerlingen van de Latijnse school woonden en opgevoed werden door de fraters. Later schreef hij dat dat niet de gelukkigste tijd was van zijn leven. Zijn grieven golden vooral hun pedagogisch beleid maar ook het Latijnse onderwijs dat hij, naar we mogen aannemen op de Latijnse school zal hebben gevolgd. Deze Latijnse school was in zijn tijd gelegen ter hoogte van het pand Kerkstraat 79, op het achterterrein.
In 1487 vertrok hij naar Gouda, om in te treden in de Orde van de Augustijnen. Na vijf jaar werd hij daar tot priester gewijd. Hierna reisde hij af naar Zwitserland voor verder theologische en filosofische studies.
Hij was een van de grootste geleerden van zijn tijd. Hij was monnik, priester, theoloog, taalkundige, pedagoog, pacifist en leerde zijn volk denken. Hij geldt al een van de grondleggers van het humanisme maar bleef toch zijn hele leven lang de Katholieke Kerk trouw. Wel kwam hij herhaaldelijk in botsing met de kerk vanwege zijn verlichte denkbeelden, zijn kritische instelling en zijn aanvankelijke steun aan kerkhervormer Maarten Luther. Hij schreef vele boeken en talloze brieven maar zijn gelegenheidswerkje *Lof der Zotheid* heeft het beste de tand des tijds doorstaan. Het heeft nog niets aan zeggingskracht ingeboet. Hij was raadsheer van keizer Karel V. Hij was vooral bekend door zijn studie van de kerkvaders en het Nieuwe Testament.
Hier in de stad siert zijn portret de hal van het Stedelijk Gymnasium aan de Kooikersweg.
Het beeldje staat in Leuven.

Zusters van Liefde uit Tilburg

Toen in 1844 de pastoor van de Sint-Jacobsparochie niet tijdig voor een geschikt lokaal kon zorgen, ging daar een eerste onderwijsinrichting aan de neus van de Bossche zusters van de Choorstraat voorbij. Later zou Joannes Zwijsen, intussen bisschop van 's-Hertogenbosch, zijn eigen *Zusters* van Liefde *van de Oude Dijk* naar onze stad dirigeren. Die vestigden zich hier, pal tegenover de Sint-Jacobskerk. Ze bouwden daar een eigen indrukwekkend onderwijsdomein op, tot voor kort reikend tot de Zuid-Willemsvaart.
Het zou niet helemaal correct zijn om het monopolie van onderwijs aan meisjes in de tweede helft van de 19e eeuw uitsluitend toe te wijzen aan de zustercongregaties van JMJ, zusters van de Choorstraat en de zusters van Liefde uit Tilburg. Er was immers nog een kleine protestants-christelijke school en een school van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen. Maar die waren vooralsnog weinig succesvol.
Een zware stempel drukten de drie wel op alle onderwijs aan meisjes en dat zou, met behulp van nog weer andere, latere zustercongregaties, duren tot na de Tweede Wereldoorlog. In het begin waren het vooral de bewaarscholen, die zorg vroegen. Er heerste een voortdurend tekort aan bevoegde krachten. Bij het ontbreken van enigerlei vorm van subsidiëring liet het de staat onverschillig, toen goedwillende zusters zich als een soort van toezichthouders ontpopten. De naam *bewaarschool* - tachtig kinderen en één zuster! - was veelzeggend. Later richtten zij zich op, wat wij de basisscholen zouden noemen op het geven van onderwijs in *vrouwelijke handwerken, bidden, christelijke leering en welgemanierdheid*. Tegen het einde van de 19e eeuw verschenen er kwekelingen, die onder supervisie van een gediplomeerde zuster onderwijs gaven. Intussen hielden duizenden zusters zich met onderwijs bezig.

Ontwikkeling kloosters

Tussen 1800 en 1850 ontstonden in Nederland maar liefst negentien actieve vrouwencongregaties. Rond 1945 bereikten al die gezelschappen hun hoogste aantal leden. In dat jaar begonnen de aanmeldingen echter af te nemen. Intussen schreed de veroudering voort. Op het eind van de jaren zestig in de vorige eeuw waren ook uittredingen niet meer ongewoon. Die bereikten een dieptepunt tijdens de discussie rond 1970 over de religieuze kledij: pij, habijt, korter of langer, een moderner snit of een (kloosterlijke?) jurk. Ook de psychologische drempel bleek toen te zijn geslecht. De zusters van Liefde uit Tilburg, de allergrootste congregatie in Nederland, telde in 1946 op haar hoogtepunt 4155 leden. In 1964 bedroeg dit nog altijd 3.505. In 1989 was het ledental gehalveerd tot 1.761.

Johan Gans

Vermoedelijk speelde de *projectontwikkelaar* mr. Johan Gans een rol bij verkoop van de kloostergebouwen in de 17e eeuw.
Johan Gans was in 1630, één jaar na de verovering van de stad door Frederik Hendrik, vanuit Holland naar 's-Hertogenbosch gekomen. Hij werd er direct pensionaris en maakte later deel uit van het stadsbestuur. Samen met Frans Blom kocht hij grote, leeggekomen kloostercomplexen op, om deze als een soort *projectontwikkelaar* verder te verkopen. Onder meer kocht hij dit fraterhuis in de Schilderstraat. Van dit complex maakte het huis In Den Witten Voet in de Hinthamerstraat deel uit. Hier ging hij zelfs in wonen. Het was inderdaad een poortgebouw; als je er doorheen ging liep je door een straatje dat bij de Binnendieze uitkwam. Hier stonden enige huisjes. Coenraad Christiaan Molhuysen, die in 1729 vanuit Duitsland in 's-Hertogenbosch kwam wonen, huurde dit huisje aan de Binnendieze voor vijftig gulden per jaar. Het huidige huis De Ganzepoort stond er toen al. Volgens de bouwkundige omschrijving dateert de voorgevel met de natuurstenen pilasters uit de 17e eeuw. Het zal naar zijn eigenaar Johan genoemd zijn. Gans is in 1674 overleden en werd in de Sint-Jan begraven. Zijn grafzerk ligt in het hoogkoor van de Sint-Jan ten noorden van het altaar.
De huidige voordeur en het bovenlicht zijn omstreeks 1800 vervaardigd. Het poortgebouw en de doorgang zijn toen kennelijk verdwenen. Uit een beschrijving blijkt dat de doorgang in 1810 nog aanwezig was.
Het bordje met de naam Ganzepoort is er in 1967 aangebracht, toen de winkeliers de toeristen - op weg naar de Jeroen Bosch tentoonstelling in de Bethaniestraat - op de historische namen van de panden in de straat aandacht wilden vestigen.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
De gevel uit 1660 is in de **classicistische stijl (Hollandse barok)** uitgevoerd. Het is een pilastergevel van de kolossale orde met natuurstenen composietkapitelen bestaande uit de **Ionische** en **Korinthische orde.** De pilasters rusten op basementen. We zien rijk versierde, gebeeldhouwde natuurstenen festoenen boven de ramen tussen de twee woonlagen. Deze stammen uit de 17e eeuw. Het pand heeft een hoog schilddak, evenwijdig aan de gevel en een middenrisaliet van twee traveeën.
Rond 1800 is in de **neoclassicistische** stijl de deur met kroonlijst op klossen aangebracht. Het bovenlicht bestaat uit empire elementen (motief van cirkel en segmenten) en de ramen zijn voorzien van waaierzwikken.

HINTHAMERSTRAAT 166-170: Steegje

Dit bewoonde steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het is d.m.v. een poortje afgesloten.
Het steegje liep vroeger dood op een tak van de Binnendieze, genaamd de Doode Stroom. Deze tak was de oude natuurlijke bedding van de rivier de Aa die bij de Kleine Hekel de stad binnen stroomde en vanaf de Schilderstraat verder liep via De Groote Stroom. In de periode tussen 1923 en 1929 is de Doode Stroom gedempt.
Het steegje met de oorspronkelijke naam Raaijmakersstraatje is waarschijnlijk genoemd naar Willem de Raaijmaker die hier zijn ambacht uitoefende. In zijn werkplaats vervaardigde hij raderen.
Links van het steegje, Hinthamerstraat 166/168 bevonden zich vroeger drie kleine woningen met de historische namen De Rooie Ton, Het Haasje en Het Molenijser. Zij behoorden destijds tot het Rijke Fraterhuis. In 1853 kochten de zusters van Liefde uit Tilburg het gebouw. Het kreeg toen de naam Sint-Antonius. Midden-19e eeuw (1860) zijn deze drie panden verbouwd tot een dubbel woonhuis. Later kwam er (deels) een meisjesschool in.
Het huis Hinthamerstraat 170 dateert van 1603 en heeft de naam De Drie Leliën.

HINTHAMERSTRAAT 174: Het Reekalf

Het pand heeft een **neoclassicistische** lijstgevel met een daklijst met **rocaille**achtige consoles. Boven de verdiepingsramen zitten ornamenten.

HINTHAMERSTRAAT 176: De Rooie Kroon/ De Drije Kandeleers

De naam De Drije Kandeleers dateert van 1600. Vroeger was hier onder andere een brouwerij gevestigd.
Het pand is een rijksmonument.
Het monumentale pand met koetshuis uit omstreeks 1840 bestond vroeger uit twee panden. Op de begane grond is de gevel van hardsteen met bossingen en op de bovenverdieping is de gevel gepleisterd. Het heeft een vlakke cordonlijst onder de eerste verdieping, verbonden met balustraden voor de diepliggende vensters en een geprofileerde lijst onder de kortere vensters van de tweede verdieping. De kroonlijst berust op medaillons. Langs de verdiepingen zien we hoekblokken.
Recentelijk is er een omvangrijke verbouwing gestart waarbij er gelegenheid was om het huis in te meten en te documenteren. Het was al bekend dat het brede huis met aangrenzend koetshuis rond 1840 gebouwd is ter plaatse van drie oudere panden. Tijdens de beginfase van het onderzoek bleek al snel dat van deze, van oorsprong laatmiddeleeuwse huizen, alleen de kelders nog resteren. De linker zijmuur stamt ook nog uit de late middeleeuwen maar behoort bij het aangrenzende buurpand. In deze muur zijn bouwsporen herkenbaar, behorend bij vloerbalken en muurstijlen (houtskelet) van het buurpand. Uit bouwsporen valt verder af te lezen dat bij de herbouwfase in de 19e eeuw bouwmateriaal is hergebruikt uit de 18e eeuw. Nader onderzoek zal hopelijk de bouwgeschiedenis van dit huis verder verduidelijken.

HINTHAMERSTRAAT 177: De Gulden Roos

Aanvankelijk was dit pand in gebruik als pastorie van de Sint-Jacobskerk. Vanwege de sloop omstreeks 1930 van de naastgelegen panden Hinthamerstraat 165-167 en 169 werd dit een hoekpand. Het pand maakt thans als hotel (pelgrimskamers) onderdeel uit van het Jheronimus Bosch Art Center.

Spreuk

In de gevel bevindt zich een steen met daarop een Bossche spreuk: *’t Is klaor goeje botter!.* Dat betekent zoveel als: dat is allemaal op niveau/van kwaliteit of puur van hoge kwaliteit.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het gedeeltelijk onderkelderd pand met twee verdiepingen heeft een met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak en is in oorsprong waarschijnlijk 17e eeuws.
De gepleisterde, gebosseerde gevel aan de Hinthamerstraat stamt uit de 19e eeuw. De gevel aan het pleintje moet, gezien de afbraak van de belendende panden van latere datum zijn.
De gevels hebben een hardstenen plint, cordonlijsten en zijn afgesloten met een gestuukte geprofileerde kroonlijst met goot op klossen.
Op de begane grond zien we vensters met stalen achtruits ramen en aan de voorzijde hebben de ramen een geprofileerde stucwerkomlijsting en kuif. Op de verdieping zitten vensters met zesruits stalen ramen en aan de voorzijde zijn deze ramen eveneens voorzien van een geprofileerde omlijsting.
Aan de voorzijde bevindt zich de deur met bovenlicht, stucwerkomlijsting en een kuif. Inpandig zijn moer- en kinderbinten balklagen aanwezig.

HINTHAMERSTRAAT 179: De Maghet Van Den Bossche

De naam van het pand dateert van 1635.

Schuilkerk De Maagd van Den Bosch

De schuilkerk die oorspronkelijk in het pand De Hopsack (voorheen genaamd De Witte Lelie), Hinthamerstraat 183 was ondergebracht, werd (vermoedelijk na 1655 maar vóór 1663) verplaatst naar dit pand De Maghet Van Den Bossche, Hinthamerstraat 179. Het bedehuis was in het achterhuis gevestigd terwijl in het voorhuis de pastoor woonde van *de parochie van het Hinthamereind.*
De schuilkerk werd door de dominicanen bediend, normaal genoemd predikheren.

Henk(es), 3-11-2011

Ter herinnering aan de dominicanen werd Sint-Dominicus vereeuwigd in een glas-in-loodraam in de toenmalige Sint-Jacobskerk.
De bidplaats had een achteruitgang in de Sint Jacobstraat en via het steegje Achter den Doove kon men rechtstreeks in de Hinthamerstraat uitkomen.
Nadat de katholieken in 1672 meer vrijheid hadden gekregen zouden er nog tien predikheren volgen als bedienaren van deze schuilkerk van Sint-Jacob. De bidplaats van Sint-Jacob werd in 1740 gesloten maar een jaar later, met toestemming van de Staten-Generaal heropend. Vanaf dat moment werd de bidplaats bediend door seculiere priesters (wereldheren).
De schuilkerk bleef in gebruik tot 1803 en werd daarna afgebroken. Op 2 oktober 1804 werd op dezelfde plaats een nieuwe kerk geopend en ingewijd.

HINTHAMERSTRAAT 181: De (Groote) Gekroonde Hamer

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand bestond vroeger uit twee afzonderlijke huizen. De naam behoorde bij het rechterpand.
Dit vier vensterassen breed pand uit het 2e kwart van de 19e eeuw heeft een verdieping onder een met pannen gedekt schilddak. De gepleisterde, op de begane grond gebosseerde, voorgevel heeft een hardstenen plint en een stoep van twee treden. Verder heeft het een cordonband met fries, gedecoreerd met een eenvoudige stucwerkversiering en is afgesloten door een geprofileerde kroonlijst met een goot op klossen.
Op de begane grond zien we boven de deur een getoogd, tweeruits bovenlicht en getoogde vensters met achtruits draairamen, alle met getoogde en geprofileerde stucwerkomlijsting.
Op de verdieping zitten vensters met afgeronde bovenhoeken, achtruits draairamen en rechtgesloten, geprofileerde stucwerkomlijsting met oren.
Inpandig zien we onder andere een kelder met tongewelf van het voormalige pand, enkelvoudige balklagen, stucwerkplafonds, schoorsteenmantels en een eikenhouten trap met een open wrong.

HINTHAMERSTRAAT 182: Sint Jacob

Het pand heet Sint Jacob. Een naam die het deelt met nog twee andere panden in de stad. Alle drie waren het een soort logement voor pelgrims die via de Bossche Sint-Jacobskerk op weg waren naar het bedevaartsoord Santiago de Compostela.
In de gevel heeft oorspronkelijk een beeld van Sint-Jacob gezeten. Sinds 1900 hoort dit beeld tot de vaste collectie van het Noordbrabants Museum.
De achterbebouwing van dit pand aan het steegje Achter de Exters was oorspronkelijk het kantoor van C (Coenraad).N. Teulings. Drukkerij Teulings is de voorloper van de VNU (voormalig eigenaar van het Brabants Dagblad). In 1914 verhuisde de drukkerij naar het Emmaplein.

Bouwgegevens

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.

Het pand heeft in het voorjaar van 2005 een grootschalige verbouwing ondergaan. De begane grond, de kelder en een klein gedeelte van de verdieping is nu onderzocht. In de volgende fase kan het overige deel onderzocht worden.
Het pand heeft de typische Bossche indeling met een voorhuis en vast achterhuis. Het voorhuis heeft twee bouwlagen en een kap met aan de voorzijde een extra verdieping onder een kap evenwijdig aan de straat. Het achterhuis heeft een kelder, twee bouwlagen en een kap. Het achterhuis is twee keer zo breed door een extra bouwvolume achter Hinthamerstraat 180 (Achter de Exters 1A). Het extra bouwvolume is alleen op de begane grond onderdeel van de woning die vanuit de Hinthamerstraat toegankelijk is.
Bijzonder is dat in dit pand, naast een fraai 19e eeuws interieur, middeleeuws metselwerk is waargenomen.
In zowel de brandmuur als de rechter en linker zijmuur in het voor- en achterhuis zijn grote, laat-13e of vroeg-14e-eeuwse, bakstenen (28*12,5*6,5-7 cm) aangetroffen. Niet eerder is een huis met bakstenen van dit formaat aangetroffen zo ver buiten de 13e-eeuwse stadsmuur. Aangenomen werd dat er buiten de stadsmuur geen grote stenen huizen stonden. Aangezien slechts een gedeelte van het pand op dit moment is onderzocht, is het moeilijk vast te stellen hoe het pand er in de late 13e of vroe-

ge 14e eeuw heeft uitgezien. Het is niet duidelijk of de bebouwing buiten de stadsmuur dezelfde typologie had als daar binnen.
In de 15e eeuw is het pand uitgebreid/verbouwd volgens het standaard Bossche woonhuistype; voorhuis met vast achterhuis. Uit deze periode stammen waarschijnlijk de kaarsnissen, die zijn ontdekt in het voorhuis. Vermoedelijk is het voorhuis aan het einde van de 18e eeuw verbouwd, waarbij ook de voorgevel is vernieuwd.
In de tweede helft van de 19e eeuw heeft het pand zijn huidige uiterlijk gekregen. Het interieur is toen vernieuwd. Waarschijnlijk is toen ook het achterhuis van Hinthamerstraat 180 bij het pand getrokken. Aan het einde van de 19e eeuw (1870) is waarschijnlijk het pand nogmaals verbouwd, waarbij de serre is gebouwd. Bijzondere interieurelementen zijn; het rijke stucplafond in de salon in het achterhuis, de empireschouwen, de serre, het stucwerk met Korinthische kapitelen in de gang en tot slot het plafond met sierlijke en veelkleurige bloem- en rankenschildering in de eetkamer.
Bij herstelwerkzaamheden in 2006 is in een kamer van het achterhuis onder een kalklaag een plafondschildering gevonden met bloemenranken, boeketten, viooltjes, madeliefjes en bladmotieven in mooie pasteltinten. De schildering is als het ware gevat in een passe-partout en is uitgevoerd in pasteltinten, wat heel bijzonder was voor die tijd.

HINTHAMERSTRAAT 183: De Hopsack en De Kalverendans

De kern van dit herenhuis bestaat uit twee oudere, waarschijnlijk 17e-eeuwse woonhuizen - genaamd De Hopsack en De Kalverendans - die omstreeks 1880 werden samengevoegd. Vandaar de twee naamplaten. Tevens werd het gebouw hierbij aan de straatzijde met één travee uitgebouwd en kreeg het een nieuwe voorgevel in de eclectische stijl. Het herenhuis is aan beide zijden tegen de belendende panden aangebouwd. Aan de achterzijde heeft het herenhuis op de begane grond een aanbouw van recentere bouwdatum.
In de jaren negentig van de twintigste eeuw onderging het herenhuis inpandig enige wijzigingen, o.a. in de keuken en het trappenhuis op de eerste verdieping: de oorspronkelijke dispositie bleef echter in hoofdlijnen gehandhaafd.

Schuilkerk de Witte Lelie

Na 1629 was in het pand De Hopsack dat toen nog de naam droeg: De Witte Lelie een schuilkerk ondergebracht. De schuilkerk werd door de predikheren bediend.
De schuilkerk had een achteruitgang in de Sint Jacobstraat (het poortje tussen de nummers 17 en 21 is nu nog te zien) en via het steegje Achter den Doove kon men rechtstreeks in de Hinthamerstraat uitkomen. Rond 1970 was deze uitgang nog aanwezig.
Later (vermoedelijk na 1655 maar vóór 1663) is die schuilkerk overgebracht naar het achterterrein van het pand De Maghet Van Den Bossche op nummer 179.

Namen en nummers van huizen

In het verre verleden was de gevelsteen of uithangbord de belangrijkste adresaanduiding. Ook het beroep van de bewoner werd vaak door een gevelsteen aangegeven. De Bosschenaar had vroeger keuze genoeg om zijn pand van een herkenbare naam te voorzien. Zo werden aan de kop van de haven waar de vis werd verhandeld veel huizen voorzien van een naam die verwijst naar een vis, zoals: *De Gulden Steur, Den Carper en Den Salm*. Veel panden kregen dus een naam die zeer nauw verbonden was met het beroep wat in het pand werd uitgeoefend zoals: De Boterton, Het Suikerbrood, De Zoutschotel, De Kandypot, De Zeeperye etc. Smederijen werden aangeduid met: Het IJzeren Man, Het Sweert, Het Vuurroer, De Kerrebijn en Het Vuurstaal.
Als een pand een nieuwe eigenaar of bewoner kreeg dan kon het zijn dat de naam veranderde. In de verkoopakte van vele panden komt een naam voor met de vermelding *vanouds…..*
Men mocht overigens niet tweemaal dezelfde naam voeren in één straat.
Einde 18e eeuw (1796) vond het stadsbestuur het gemakkelijker om de huizen te nummeren. De stad kende toen drie wijken met elk drie blokken en binnen deze blokken/wijken werd er voortaan vanaf nummer één genummerd. (bijvoorbeeld wijk D, nummer 235).
Oorspronkelijk was deze indeling in blokken voor de brandveiligheid en de armenzorg, maar de bekendheid met de eigen wijk, maakte dat de blokmeesters, al dan niet gewild, slachtoffer van de bureaucratie werden. Zij, die dit laagste organisatorische verband van de stad beheerden en beheersten, kenden immers het best de persoonlijke omstandigheden van de inwoners van hun wijk of blok en waren daarom de ideale zetters of bepalers van de belasting die ieder huishouden moest betalen.
Aan het begin van de 19e eeuw (1809), tijdens de Franse tijd werd de huisnummering per straat ingevoerd.

Ter gelegenheid van de Jeroen Bosch tentoonstelling in 1967 in het destijds hier vlakbij gelegen Noordbrabants Museum (Oude Sint-Jacob) werden alle huizen in deze straat voorzien van een naamplaatje met daarop de oorspronkelijke naam. Dat ging overigens niet zo gemakkelijk omdat soms meerdere huizen waren samengetrokken of juist weer opgedeeld. Ook veranderde men regelmatig van naam. Bovendien had niet elk huis een eigen naam maar werden de namen in negen gevallen overgenomen van huizen die vanwege het graven van de Zuid-Willemsvaart elders moesten worden afgebroken.

Familienamen

Nagenoeg gelijktijdig (1811) voerde Napoleon I Bonaparte de burgerlijke stand in. Iedereen moest toen een familienaam kiezen. Velen hadden toen nog geen achternaam. Sommigen kozen daarom de naam van de gemeente waar men oorspronkelijk vandaan gekomen was. Anderen dachten meer aan hun beroep of ambacht. Weer anderen hielden de naam aan die ze in feite al hadden: Hendrik, de zoon van Jan werd al gauw Hendrik Janszoon genoemd. Later werd dat Jansen. De namen interesseerden Napoleon niet zozeer, het was hem meer te doen om iets waarop later de Duitsers ook zo gek werden, namelijk: registratie. Niet iedereen nam het kiezen van een familienaam zo serieus. Denk maar eens aan bijvoorbeeld: *Naaktgeboren, DeKwaadsteniet, Niemantsverdriet* etc.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het gedeeltelijk onderkelderde herenhuis met een lijstgevel met een kroonlijst op klossen telt twee bouwlagen onder een plat dak met schilden, dat gedekt is met leien en deels onder een schilddak dat gedekt is met verbeterde Hollandse pannen. Boven de middentravee zit een dakkapel met een gebogen lijst, bekroond met een fronton.
Aan weerszijden van het fronton zien we zinken oeil-de-boeufs.
De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met in de voorgevel een hardstenen plint, waterlijst, dorpellijsten, deuromlijsting en een balkon.
De voorgevel is symmetrisch en telt vijf traveeën, waarvan de middelste licht risaleert.
De in 1880 vervangen voorgevel is in de **eclectische** stijl gebouwd. Een andere bron verklaart deze voorgevel als **neoclassicistisch**.
De vertrekken zijn voorzien van getoogde T-schuifvensters. In de middenrisaliet bevindt zich de hoofdingang. Deze wordt gevormd door een dubbele beglaasde paneeldeur met getoogd bovenlicht en een hardstenen geblokte omlijsting.
Hierboven zit een hardstenen balkon, rustend op voluutvormige consoles met een hardstenen balustrade. Boven de openslaande beglaasde balkondeuren zit een getoogd bovenlicht. Rondom deze balkondeuren is een geblokte omlijsting in metselwerk aangebracht.
Onder de dakkapel is de licht vooruitspringende kroonlijst voorzien van trigliefen en metopen.
De smallere achtergevel is voorzien van een pleisterlaag met schijnvoegen. De gevel wordt afgesloten door een geprofileerde bakgoot. In deze gevel zien we rechtgesloten vensters met stolpramen en een hardstenen dorpel.
Ter hoogte van de begane grond gaat de oorspronkelijke achtergevel schuil achter een latere aanbouw: de gevel is als binnenmuur gehandhaafd.
Inpandig is de oorspronkelijke dispositie in hoofdlijnen zo gebleven. Ook is nog een aantal oorspronkelijke elementen in het interieur gehandhaafd. Hiervan zijn onder meer van belang: in de vestibule een decoratieve tegellambrisering, tochtdeur met geëtste ramen; in de voorkamer links een beschilderd stucplafond, beschilderde lambriseringen en paneeldeur, vensterbanken en een natuurstenen schouw; in de voorkamer rechts een eenvoudiger beschilderd stucplafond en schuifdeuren. Op de bovenverdieping zien we in de woonkamers stucplafonds en een houten schuifdeur. Onder de voorkamer en het trappenhuis ligt een oudere kelder met tongewelf.

HINTHAMERSTRAAT 184: ’T Wit Leeuwken.

In 1634 droeg het pand bovenvermelde naam.
Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een bakstenen lijstgevel uit het begin van de 19e eeuw. De schuiframen zijn voorzien van klossen met druppen onder de wisseldorpels.

HINTHAMERSTRAAT 189-191: De Kattendans

Medio 19e eeuw geleden hingen de dansende katten, in hout gesneden, volgens Mosmans hier nog uit de gevel.
In dit huis werd in 1596 de beroemde schilder Abraham van Diepenbeeck, zoon van de schilder Jan Roelofsz. van Diepenbeeck geboren. Hij werd op 9 mei 1596 in ’s-Hertogenbosch gedoopt en overleed te Antwerpen in december 1675. Hij werd daar begraven in de Sint-Pauluskerk.
Vader Jan was in de eerste plaats glaskunstenaar, daarnaast schilderde hij. Ramen van zijn hand zijn er niet meer. Een schilderij van hem is een voorstelling van het Bossche Schermersoproer, dat hij rond 1600 maakte en nu in het bezit is van het Noordbrabants Museum.
Abraham was een Nederlands glasschilder, schilder en tekenaar, behorend tot de Antwerpse school.
Na het einde van het Twaalfjarig Bestand kwam ’s-Hertogenbosch weer in de frontlinie te liggen en ging het een onzekere tijd tegemoet. Abraham verliet de stad en vestigde zich in 1622 in Antwerpen, waar hij zijn eerste successen behaalde als schilder van kerkramen, o.a. in de kathedraal en de Sint-Pauluskerk. Na een klassieke studie werd hij één van de beste leerlingen en assistenten van Peter Paul Rubens. Hij specialiseerde zich in historiestukken en portretten. In 1622/1623 werd hij als meester-glasschilder toegelaten tot het Sint-Lucasgilde. Abraham huurde in 1634 in Antwerpen een huis en liet zich twee jaar later inschrijven als poorter. In 1624 had hij overigens al vrijstelling van bepaalde belastingen en burgerdiensten gevraagd en gekregen. Deze voorrechten werden in 1636 bevestigd. Die vrijstelling is echt een teken dat de schilder succesvol en beroemd was, want op die manier probeerde het stadsbestuur de schilder te paaien om in Antwerpen te blijven. In 1641 werd hij hoofd van de Antwerpse academie. Pas na een reis naar Italië legde hij zich voornamelijk toe op het schilderen in olieverf en tekenen. Tot deze tekeningen behoren de 58 voorstellingen gegraveerd door Cornelis Bloemaert voor het boek *Tableaux du Temple des Muses van de Abbé de Marolles.* Tijdens het bewind van Karel I was hij in Engeland. Hier schilderde hij de portretten van de eerste hertog van Newcastle en zijn gezin. Hij illustreerde ook zijn boek: *A general system of horsemanship in all its branches.*

HINTHAMERSTRAAT 190-192: In de Drije Swarte Mollen

De naam van het pand luidt In De Drije Swarte Mollen. In de gevel is een gevelsteen aangebracht uit de 18e eeuw die gemaakt is van Franse kalksteen. In 1560 droeg dit pand al deze naam.
Feitelijk bestond het pand vroeger uit twee percelen met twee afzonderlijke panden. Het tweede pand droeg in 1607 de naam Den Boerendans. Dat was een bierbrouwerij. Beide panden zitten nu achter één gevel met de gevelsteen in het midden.
In 1818 werd één van de koffiebranderijen (Drie Mollen van de familie Sweens in dit pand opgericht waarbij men een enigszins aangepaste naam van het huis als firmanaam koos.

Koffiebranderij Drie Mollen

In 1712 bracht de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) voor het eerst koffie mee naar Nederland, naar Amsterdam. Deze koffie (894 pond) was afkomstig van Java. Voordien was sporadisch koffie naar onze streken gekomen vanuit Arabië. Maar in het begin van de 18e eeuw hadden Hollanders enige planten in Java ingevoerd. Andere producten die de schepen van de VOC naar ons land brachten, waren thee, suiker, rijst, nootmuskaat, peper, gember, kruidnagels en katoen.
In deze 18e eeuw was 's-Hertogenbosch een groeiende handelsplaats. Schepen kwamen vanuit Amsterdam naar onze stad. Hier werden de goederen in karren overgeladen en verder getransporteerd in zuidelijke richting. Eén van de families die zich hiermee bezighield was Van Lanschot. Deze koopmansfamilie had zich gespe-

cialiseerd in de handel in koloniale waren, dus ook in koffie. Pas toen de handel hierin sterk afnam, gingen zij zich met de geldhandel bezighouden.
Naast handelaren vestigden zich in 's-Hertogenbosch ook branderijen voor de bewerking van koffie. Uit het begin van de 19e eeuw dateren de koffiebranderijen Drie Mollen (1818) en In de Palmboom, beide opgericht door de familie Sweens. In de 19e eeuw kwam daar nog de koffiebranderij van De Gruyter bij.
In de 18e eeuw was koffie nog geen volksdrank. Slechts de welgestelden dronken deze *nieuwe* drank. Voor het drinken van koffie werden zelfs speciale gelegenheden gebouwd: de koffiehuizen. Deze koffiehuizen pasten in het sociale patroon van de 18e-eeuwse mens. Hier kon men zijn sociale contacten opdoen.
Eén van de drie koffiebranderijen van de familie Sweens werd gevestigd in de Hinthamerstraat (thans nummer 192), in het huis dat al in 1560 bekend stond onder de naam In de Drij Swarte Mollen. Hoe dit huis aan deze naam is gekomen, is niet bekend; de middeleeuwse mens gebruikte wel meer fantasienamen om zijn eigen pand bekendheid te geven. De huisnaam werd dus als firmanaam verkozen. Ook het naast het huis gelegen straatje heeft de naam (Achter de Mollen) aan de naam van het huis zelf ontleend.
Drie Mollen is de enige koffiebranderij die nu nog in de Bossche binnenstad werkzaam in. Zij strekt zich uit van de Hinthamerstraat tot aan de daarachter gelegen Zuid-Willemsvaart. Hier kan men nog steeds de geuren van de vers gebrande koffie opsnuiven. Een geur, die bij de buurtbewoners maar al te bekend is. Drie Mollen is nu een onderdeel van United Coffee.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De kern van het pand wordt gevormd door twee oudere, vermoedelijk 17e-eeuwse woonhuizen, die omstreeks 1900 werden verbouwd en één nieuwe gezamenlijke voorgevel (met achterliggende travee) kregen, mogelijk naar ontwerp van Eduard. Cuypers. Deze gevel vertoont de **neorenaissance**stijl, met in de winkelpui verwijzingen naar **art nouveau.** De winkel behoorde bij de in 1818 opgerichte koffiebranderij In De Drij Swarte Mollen (Drie Mollen). Deze koffiebranderij lag achter de winkel, aan de Zuid-Willemsvaart. Het woonhuis werd later uitgebreid met een tuinkamer en serre aan de noordzijde. In 1963 werd een gedeelte van de oorspronkelijke kap gesloopt en vervangen door een plat dak. Ook werd de keuken aan de achterzijde uitgebreid met een aanbouw voor een bijkeuken onder zadeldak.
Het onderkelderde pand heeft een globaal L-vormige plattegrond en telt twee bouwlagen, deels onder een plat dak met schilden, gedekt met leien, deels onder een zadeldak met verbeterde Hollandse pannen en eveneens deels onder een plat dak. Er zijn dakkapellen boven de voorgevel. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, de zijgevels zijn bepleisterd en de achtergevel is gewit. In de voorgevel zitten een hardstenen plint met bossage, hardstenen waterlijsten, kalkstenen speklagen en aanzet- en sluitstenen. De voorgevel van het pand is asymmetrisch en heeft een driedelige samenstelling. In het midden bevindt zich een smalle gevelpartij, afgesloten door een trapgevel. Aan weerszijden hiervan wordt de voorgevel afgesloten door een kroonlijst. Links is een gevelpartij met op de begane grond de winkelpui. Rechts zien we een, twee traveeën tellende gevelpartij.
De hoofdingang van het woonhuis is gelegen in het midden van de gevel: deze bestaat uit een houten paneeldeur met siertraliewerk en een getoogd bovenlicht. Hierboven zit een wenkbrauwboog. Daarboven zien we een Frans balkon met een smeedijzeren sierhek. De vertrekken zijn voorzien van schuiframen, op de begane grond getoogde vensters en ter hoogte van de eerste verdieping rechtgesloten ramen onder segmentbogen.
Op de verdieping hebben de schuiframen gedeelde bovenlichten. Links boven de winkelpui zit een drielichtsvenster met bovenlichten onder een segmentboog.
In de trapgevel ter hoogte van de zolder is een getoogd schuifvenster aangebracht. Hieronder zien we een gevelsteen met drie mollen. De winkelpui heeft links een etalagevenster met houten kozijn in art nouveaudetaillering. Het afgerond bovenlicht is voorzien van glas-in-lood. Rechts hiervan zien we een beglaasde houten winkeldeur met panelen, houtsnijwerk en een gedeeld bovenlicht.
De winkelpui wordt aan de bovenzijde afgesloten door een stalen latei met rozetten. Aan weerszijden van de winkelpui zitten ranke pilasters. Aan de bovenzijde heeft de pui een kalkstenen omlijsting, versierd met kanteelachtige motieven. Boven de winkelpui is een smeedijzeren uithangbord aangebracht.
De sober uitgevoerde westelijke zijgevel is bepleisterd. Op de verdieping ter hoogte van een slaapkamer zit een rechtgesloten venster met een vernieuwd raam. Links hiervan, op de begane grond een rechtgesloten venster met stolpraam en hardstenen dorpel.
De eveneens sobere achtergevel kijkt uit op een tuin, oorspronkelijk een binnenplaats tussen winkel/woonhuis en de achterliggende koffiebranderij.
De noordelijke achtergevel bestaat sinds de verbouwing van 1963 uit een rechtgesloten gevel.
Ter hoogte van de eerste verdieping zitten schuiframen en ter hoogte van de tweede (zolder-)verdieping stolpramen.

Op de begane grond gaat de achtergevel schuil achter een eenlaagse aanbouw onder plat dak voor de tuinkamer. In de lagere oostelijke achtergevel zien we stolpramen met drieruits bovenlicht. Ook deze gevel gaat ter hoogte van de begane grond schuil achter een eenlaagse serre onder plat dak. Inpandig toont het gebouw nog voor een groot deel de dispositie van omstreeks 1900. Het pand heeft een centrale gang, bereikbaar via de ingang van Hinthamerstraat 192, met aan de rechterzijde een salon, een trappenhuis en een zitkamer en de later toegevoegde tuinkamer. Links van de gang liggen de winkel, met daarachter een kantoor. Achter de winkel zijn een kleine hal, de keuken en de eetkeuken gelegen.
In het interieur is nog een groot aantal oorspronkelijke elementen aanwezig. Hiervan zijn onder meer van belang: in de winkel nog de oorspronkelijke kasten en een toonbank, in de salon een rijk stucplafond, in het trappenhuis de trap met gietijzeren balusters en rijk versierde houten trappaal met bronzen lamp/beeld, tussen gang en trappenhuis een stucreliëf met puttivoorstelling, in de zitkamer een schoorsteenmantel, paneellambriseringen, paneeldeuren en geprofileerde deuromlijstingen en in de keuken een houten schouwkap, gietijzeren haardplaat met voorstelling en siertegels.
Het pand bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling: het vormt als winkel/woonhuis behorend bij de koffiebranderij De Drie Mollen een herinnering aan een voor de stad 's-Hertogenbosch belangrijke tak van de industrie. Het pand heeft architectuurhistorische waarde vanwege de stijl: een neorenaissance vormentaal met verwijzingen naar de art nouveau. Voorts is het van belang vanwege de rijke detaillering en het materiaalgebruik. Het pand heeft ensemblewaarde vanwege de bijzondere betekenis van dit karakteristieke pand voor het aanzien van de Hinthamerstraat. Het pand is tot slot van belang vanwege de gaafheid, met name van het nog grotendeels authentieke winkel- en woonhuisinterieur.

HINTHAMERSTRAAT 193: De Druijf

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit pand was met nog enige naastgelegen panden vroeger eigendom van de Bossche schilder Jan Roelofsz. van Diepenbeeck die het Schermersoproer heeft geschilderd. Hij is de vader van Abraham van Diepenbeeck, leerling van Peter Paul Rubens. Hij woonde sinds 1590 in *De Drueve*. Abraham werd geboren op nummer 189.
Veel later, in 1910 woonde er een andere Bossche schilder, Johannes, Franciscus Kops (1873-1951). Hij heeft onder meer het schilderij, Atelier van Jheronimus Bosch gemaakt dat thans in het stadhuis hangt. Frans Kops werd vooral beroemd door zijn schilderijen in kerken en muurschilderingen in openbare gebouwen, meest in Noord-Brabant. Hij woonde bijna 40 jaar op de Koningsweg 34-36. Boven de deur bevindt zich een gevelsteen met Sint-Lucas, patroonheilige van de kunstschilders.

Schuilkerk De Druijf

Een kleindochter van Jan Roelofs van Diepenbeeck kreeg twee dochters en twee zonen. Eén zoon, Petrus Tybosch, die later priester werd richtte in 1688 in het pand een schuilkerkje in. Hij wilde de gelovigen kennis laten maken met zijn jansenistische opvattingen en ze weglokken van de schuilkerk van de Sint-Jacob, die door de predikheren werd bediend. Maar zijn schuilkerkje werd weinig bezocht, met name omdat hij de leerstellingen van het Jansenisme aanhing.
Het Jansenisme was een religieuze en politieke beweging uit de 17^{e} en 18^{e} eeuw, die zich vooral in Frankrijk ontwikkelde als reactie op bepaalde ontwikkelingen in de Rooms-katholieke Kerk en op het absolutisme van de vorsten uit die dagen. De beweging werd genoemd naar de Leuvense hoogleraar en bisschop van Ieper, Cornelius Jansenius (1585-1638). Zijn boek *Augustinus*, dat na zijn dood verscheen, in 1640, werd door de paus als ketterij veroordeeld. Jansenius stond onder andere kritisch tegenover de nadruk op uiterlijke vormen van devotie en verering van beelden en heiligen. Zijn opvattingen lagen die bij denkbeelden van Johannes Calvijn.

Deze schuilkerk werd hem niet in dank afgenomen en men probeerde via een arbitrage nader tot elkaar te komen. Dit mislukte. Vermoedelijk werd in hetzelfde jaar de schuilkerk op deze plek alweer opgeheven. In dat jaar werd hij pastoor van de parochie Sint-Jacob. Maar in 1690 moest hij aftreden vanwege zijn jansenistische opvattingen en vertrok naar Dordrecht.

HINTHAMERSTRAAT 194: De Vergulde Roostel

In 1619 droeg het pand de naam De Marsman, later, in 1666 kreeg het bovenvermelde naam.
Het pand is een gemeentelijk monument.

Henk(es), 3-11-2011

Het huis heeft een geverfde lijstgevel van schoon metselwerk, onderpui met hoge smalle ramen en een deur met bovenlicht, alle uit de 19e eeuw. In de gevel zien we onderaan een hardstenen basement, een smeedijzeren deurpaneel, op de verdieping twee draairamen, een rijke kroonlijst met gootklossen en daarboven een dakkapel met timpaan. De kelder heeft een tongewelf.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

HINTHAMERSTRAAT 196-198: St. Jan

De naam dateert van 1603.
Het pand is een rijksmonument.
Het pand is steeds een zeer voornaam burgerhuis geweest.
Het drie vensterassen breed pand uit de 2e helft van de 19e eeuw heeft een verdieping met een, onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met een topgevel achter en met een schild aan de voorzijde.
De gebosseerd gepleisterde voorgevel heeft een (in 1975 gereconstrueerde) pui, bestaande uit een dubbele deur met hardstenen stoep en gedeeld bovenlicht en aan beide zijden gekoppeld aan een zesruits attiekraam. De penanten zijn boven de hardstenen vensterbanken voorzien van houten pilasters met opgelegd lijstwerk en afgedekt door een gootlijst.
Op de verdieping zitten drie vensters met zesruits schuiframen, afgeronde bovenhoeken, geprofileerde stucwerkomlijsting en hardstenen vensterbanken.
De gevel is afgesloten door een brede geprofileerde kroonlijst met in het fries drie zolder-tweelichten.
Onder het pand ligt een oude kelder met tongewelf.
De constructie en interieur zijn uit de 2e helft van de 19e eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

HINTHAMERSTRAAT 199-201: De Twee Scheeren/De Swaen

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De panden op nummer 201 met de naam De Twee Scheeren en op nummer 199, genaamd De Swaen hebben samen één gemeenschappelijke voorgevel.
Het pand op nummer 199 is een rijksmonument terwijl het pand op nummer 201 als gemeentelijk monument staat geregistreerd.
Het van oorsprong laatmiddeleeuwse woonhuis, dat vroeger werd genoemd De Witte Swaen, behoort tot het kenmerkende Bossche type met een voor- en onderkelderd vast achterhuis. Het heeft uit- en inpandig diverse bezienswaardige onderdelen uit verschillende periodes bewaard.

Uit de late middeleeuwen dateren o.a. de kelder en de zijmuren. De bakstenen achtergevel is 17e eeuws, evenals de moer- en kinderbalken met renaissanceconsoles. Het huis heeft een 19e-eeuwse voorgevel en een 17e-eeuwse achtergevel met vlechtingen. De in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel uit de late 18e of vroege 19e eeuw heeft een geprofileerde kroonlijst met goot op klossen.
Het pand op nummer 199 heeft twee verdiepingen onder een met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak. De gepleisterde 19e-eeuwse, gebosseerde winkelpui met hardstenen plint, met in het midden een deur met hoog bovenlicht is omsloten door gecanneleerde pilasters en afgedekt door een kroonlijst met trigliefen en goot op klossen, en aan weerszijden gekoppeld aan hoge winkelruiten.
In de bovenlichten zitten glas-in-lood ramen. Op de 1e verdieping zien we twee zesruits schuiframen en op de 2e verdieping twee vierruits schuiframen.
In de winkelruimte (het voorhuis) bevindt zich een fraaie houten binnenpui (eerste helft 19e eeuw) met de voor die tijd kenmerkende ornamenten zoals waaierzwikken. De trap in de zijgevel is eveneens 19e eeuws. De achterkamer (achterhuis) heeft betimmeringen uit de 18e eeuw (rococo). Het interieur is verrassend fraai gebleven.
Het huis op nummer 201 heeft een uit natuursteen opgetrokken moderne onderpui, zesruits schuiframen op de 1e en vierruits schuiframen op de 2e verdieping en een kroonlijst met goot. Verder heeft het drie balkvakken met moer- en kinderbinten op de verdieping en zolder en later aangebrachte acanthussleutelstukken en console met gesneden hoofd.

HINTHAMERSTRAAT 203: Reinier van Arkel

Reinier van Arkel is het oudste, nog bestaande psychiatrisch ziekenhuis van Nederland.

Gasthuizen/liefdadigheidsinstellingen

De zorg en aandacht voor zieken, armen en ouderen is tegenwoordig onlosmakelijk verbonden aan onze maatschappij. Naast goed uitgeruste bejaarden- en verzorgingshuizen zijn er ook de nodige sociaal-maatschappelijke instellingen. Via verzekeringen en goede sociale voorzieningen wordt de hulp aan deze groepen gegarandeerd. De hulp die vroeger was gebaseerd op barmhartigheid is nu een recht geworden.
In de middeleeuwen ging dat dus heel anders. Aan het einde van de 13e eeuw waren er in de stad twee liefdadige instellingen, namelijk De Tafel van de Heilige Geest, ook wel genoemd het Geefhuis en het Groot Gasthuis. Het Geefhuis bedeelde de armen in natura en later ook in geld terwijl het Groot Gasthuis onderdak bood aan armen, zieken, bejaarden en reizigers.
Kenmerkend voor deze beide instellingen was dat zij groot in omvang waren, rijk en open stonden voor alle armen. Bovendien speelden de Kerk en overheid hierbij een belangrijke rol bij de oprichting en bestuur van de instituten.
Dat lag heel anders bij de vele liefdadigheidsinstellingen die vanaf de 14e eeuw in de stad gesticht werden. Op een gegeven moment waren er zelfs ruim dertig (33) gasthuizen in de stad. De bewoners waren verzekerd van kost en inwoning en kregen soms ook een kleine financiële bijdrage.
Naast de gasthuizen kende de stad ook drie wijken, elk onderverdeeld in drie blokken. In elk van deze negen blokken was een blokfonds dat aan de armen voedsel en andere hulp bood. De fondsen werden beheerd door belangrijke mannen uit de buurt, de blokmeesters. Zij kregen hun inkomsten uit grondbezit in de Meierij.
De particuliere gasthuizen en de negen blokken waren veel kleinschaliger en beschikten over veel minder geld dan het Groot Gasthuis en het Geefhuis. Zij werden via een testament gesticht waarbij welgestelde Bosschenaren via een legaat geld, landerijen en goederen achter lieten om liefdadigheidsinstellingen op te richten of in stand te houden. Een dergelijke daad van barmhartigheid werd min of meer gezien als een garantie voor een plaatsje in de hemel. Hun naam bleef dan ook tot ver na hun dood nog voortleven. Rentmeesters of provisoren bestuurden meestal deze gasthuizen. Er werden bij testament wel allerlei beperkende bepalingen opgenomen. Zo waren de particuliere voorzieningen alleen bestemd voor niet bedelende arme Bossche poorters/burgers en meestal behorend tot de familie van de stichter. Deze beperking ontstond vanwege de sterke toename van armen van buitenaf. Men moest zich ook netjes en vroom gedragen, het ware geloof hebben of bijvoorbeeld geen sterke drank drinken. Heel specifiek werd bijvoorbeeld een gasthuis gesticht voor godvruchtige vrouwen van een eerbare conversatie en een goede levenswandel. Veelal moest men ook *ten eeuwigen dagen* bidden voor de zielenheil van hun weldoeners.

Ontwikkelingen Reinier van Arkel

In 1439 liet Reinier van Arkel bij zijn overlijden zijn vermogen na aan een te stichten tehuis voor zinnelozen *(Reynerus van Arckels Fondatie voor ses zinneloose menschen*). Hij was vermogend, niet getrouwd maar werd in 1425 wel vader van een onwettige dochter. Van Arkel was erg begaan met het lot van *de meest ongelukkige aller menschen voor wie zelfs in het gasthuis geen plaats was.* Ze werden opgesloten in de Gasthuistoren. Gebouwd als een van de oudste stenen gebouwen werd dit het eerste dolhuis (gekkenhuis) en tevens het oudste, nog bestaande psychiatrisch ziekenhuis van Nederland. In het eerste stenen huis was plaats voor zes krankzinnigen die gratis werden verpleegd.

In de loop van de eeuwen werd het later genoemde Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen regelmatig uitgebreid. De sterke toename had dan ook gevolgen voor de behuizing. Het eerste dolhuis werd op het einde van de 17e eeuw vervangen en in de 18e eeuw verder uitgebreid. Begin 19e eeuw (1837) werd alles tot de kelders toe afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Een aantal panden aan de Hinthamerstraat zoals Het Hoefijzer, De Hopwagen, De Witte Burrie en Het Zwart Lam en delen van de oude kazerne werd in 1838 aan het complex toegevoegd. Eind 20e eeuw vond er weer nieuwbouw

plaats waarbij de laatste restanten van de kazerne verdwenen.
Boven de voordeur in de Hinthamerstraat staat de tekst *Geneeskundig Gesticht Anno 1838*. Oorspronkelijk zat boven de voordeur De Steen der Sinneloosen, gemaakt van zandsteen, in barokstijl, door de Dordtse steenhouwer Peter van Coeverden ingevolge een opdracht van 16 mei 1686. De steen zat daar van 1686 tot 1838. Daarna werd deze steen ingemetseld op de binnenplaats. De steen werd in 1992 gerestaureerd. De tekst luidt: *Reynerus van Arckel Fondatie voor ses arme sinneloose menschen.* Uitgebeeld worden: (vervolgings-)waan, maniak, dementie, melancholie, hallucinatie en idiotie.
Vanaf 1700 werden ook patiënten uit de Meierij en even later ook uit het gehele land toegelaten. In 1846 kwam de eerste psychiater, dr. Rap Mund.
Tussen 1845 en 1892 groeide het complex met diverse vleugels en binnenplaatsen verder naar achteren uit tot voorbij de middeleeuwse Oude Sint-Jacobskerk. Aan de Sint Jacobsstraat werd een rond 1830 gebouwde kapel opgenomen in de vleugels van de grote binnenplaats (1845-1853).
Eind 19e eeuw verbleven er zevenhonderd patiënten. Eind vorige eeuw waren er zelfs achthonderd patiënten, los van de vele dag- en poliklinische behandelingen (honderd dagbehandelingen en tienduizend poliklinische behandelingen).

De toeloop was in 1870 zo groot dat twee artsen van het tehuis een nieuw krankzinnigengesticht oprichtten buiten de stad, op het Landgoed Coudewater onder Rosmalen.

In 1936 vond er, naar ontwerp van J.J. van Dillen een volgende uitbreiding plaats. De aansluitende vleugels omvatten de herbouw van de voormalige Sint Jacobskazerne van 1744. Het uiteinde van de kazerne aan de Bethaniestraat kreeg een verdieping. Hier bevond zich een kapel met koorlantaarn en een schip, waar mannen en vrouwen door een muur werden gescheiden. Deze vleugel is in 1996 goeddeels gesloopt, waarbij het koor van de kapel en de ingang zijn behouden.
Vanaf medio 19e eeuw tot eind 20e eeuw (1853-1991) werden de patiënten geheel verzorgd door de religieuze broeders en zusters van de Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Barmhartigheid, voorheen Congregatie Goede Werken, in 1830 gesticht door Glorieux.
Na enige tijd deel uit te hebben gemaakt van de GGZ, de Geestelijke Gezondheidszorg ’s-Hertogenbosch is de inrichting weer zelfstandig en heeft haar historische naam Reinier van Arkel weer teruggekregen.

Behandeling

In de middeleeuwen ging het vooral om de bescherming van de maatschappij tegen de als gevaarlijk beschouwde *zinnelozen.* Verpleging was daarbij een groot woord: medicijnen zoals tegenwoordig waren onbekend, met als gevolg dat noodgedwongen veel dwangmiddelen werden gebruikt en dat de mensen in hokken of kooien werden opgesloten. Het personeel bestond uit eenvoudige mensen zonder een medische of, zoals we later zullen zien, een religieuze achtergrond.
Vroeger ging men niet zo met respect met deze patiënten om.
De behandeling was hier ook niet te vergelijken met die van tegenwoordig. De ongelukkigen werden met riemen en kettingen vastgebonden of opgesloten in hokken of kooien. De zware deuren van hun verblijfplaats waren voorzien van grendels. Via een kleine opening in de deur kregen de stakkers het eten in ijzeren of houten bakken aangereikt.
Pas in de 19e eeuw werd men ook behandeld. Vooralsnog was een eventuele genezing meer een kwestie van toeval dan van iets anders. In 1854 meldde de geneesheer als een van de weinige successen van dat jaar het *herstel* van een jongen door toepassing van koude douches. Na behandeling met een *flinken breeden straal* was deze jongeling *die vroeger uren, ja dagen achtereen, roerloos en sprakeloos als een beeld op dezelfde plaats bleef staan in zoverre hersteld dat hij geregeld antwoordt en spontaan allerlei bezigheden en uitspanning zoekt.*
In de volksmond werd deze wijk die Hinthamereinde heet het Gekkeneind genoemd vanwege de aanwezigheid van dit gekkenhuis.
Er was ook een liedje:

er is een brand gewist,
er is een brand gewist,
er is brand op het Hinthamereind gewist,
en de gekken hebben het uitgepist.

Het gekken kijken

De zinnelozen vermaakten zich niet, maar anderen vermaakten zich wel om hen. Evenals elders in de republiek bestond ook in ’s-Hertogenbosch de gewoonte dat men tegen betaling de zinnelozen kon gaan bezichtigen.

Lieden van geringe *komaf* moesten daarvoor een stuiver in de collectebus storten, fatsoenlijke mensen moesten zelf weten hoeveel zij gaven, maar van hen werd meer verwacht. In het reglement was wel bepaald dat bij een bezichtiging de binnenvader of –moeder er altijd bij moest zijn en dat de vader moest waken voor plagerijen. Alleen op Vastenavond, wanneer de “kinderen” warm wittebrood (warme bollen) als traktatie kregen, werden nieuwsgierigen niet toegelaten. Van verzet werd in de bronnen niets teruggevonden.
Het gekken kijken werd zelfs in officiële voorschriften vastgelegd. Zo stond er in 1748 nog in het reglement:
art. 13 *Als 't gebeurt, dat geringe menschen het huys en de kinderen komen besigtigen, zal de binnenvader ofte binnenmoeder van yder persoon afvorderen een stuyver en dat gelt in de bus steken.*
art. 14 *Dog wanneer er fatsoenlyke lieden voorgeschreven huys en sinneloosen komen sien, zal de binnenvader ofte binnenmoeder met aanwyzinge der bus deselve versoeken den armen indag- tig te willen zyn.*
De binnenvader of -moeder moest er bij deze expositie wel zorg voor dragen *dat de sinneloosen door besigtigers niet worden geschagrineert, getergt off op eenige wyze beledigt.*
In 1809 maakten de bestuurders van de inrichting een einde aan de bezichtigingen: het leverde te weinig op en sommige bewoners waren dagen uit hun doen en onhandelbaar.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.

Gevel Sint Jacobstraat

Deze bakstenen gevel dateert van 1838 en is gebouwd in een **neoclassicistische,** niet gepleisterde stijl **(periode 1800-1870).** Het heeft een geprofileerde cordonlijst. Het fronton boven de ingang en rondboog staan op geblokte pilasters. Het timpaan in het fronton is leeg.

Gevel Hinthamerstraat

Deze gepleisterde gevel is gebouwd in 1838 in een streng **neoclassicistische** stijl. Het ontwerp was van de Bossche stadsarchitect P.J. de Zutter, oorspronkelijk afkomstig uit het Belgische Ieper. Kenmerken van dit gebouw zijn de hoekblokken, cordonlijsten en attiek. Het heeft een uitspringende ingangspartij met een halfrond bovenlicht met vensters daarboven en een kroonlijst op consoles. De vensters liggen diep naar achter en zijn op de 1e verdieping voorzien van ijzeren balustrades.
Op de gevel staat de tekst *Geneeskundig Gesticht 1838.*

Diversen

In het pand is speciaal voor koningin Wilhelmina een koninklijk toilet gebouwd die tijdens een bezoek van haar aan de stad dienst kon doen bij haar rondrit.
De ziekenomroep ORVA (Omroep Reinier van Arkel) kent hier haar oorsprong. Ze functioneert nu in de diverse ziekenhuizen en zorgcentra. In het pand (binnenplaats) is nog steeds een steen aanwezig met daarop een afbeelding van opgesloten en geketende zinnelozen met het jaartal 1442. Deze steen is gemaakt ter gelegenheid van de nieuwbouw in 1686.
Aan het eind van de gang, halverwege de trap staat het beeld van de Heilige Dymphna.
In 1953 werden in de kapel glazen aangebracht van glazenier Ten Horn, om te herdenken dat een eeuw eerder religieuzen de verpleging in het ziekenhuis hadden overgenomen.

Beeldengroep

Op de binnenplaats staat een beeldengroep van spelende kinderen met een bal, gemaakt door de Spaanse kunstenaar Juan Muñoz (1953-2001).
Bij het betreden van de omsloten binnenplaats wordt men getroffen door de krachtige aanwezigheid van zes sculpturen: twee palen met stootkussens en vier mannen. De vier mannen zien er bijna hetzelfde uit. Ze zijn kleiner dan levensgroot, hebben een kaal hoofd en een gehavend gezicht. Hun kleding vertoont scheuren en wordt met spelden bij elkaar gehouden. Ze staan als bevroren in hun beweging, alsof ze plotsklaps zijn gestopt in hun activiteit. Wat die activiteit was is niet precies duidelijk, waarschijnlijk een balspel. Eén van de mannen heeft een bal in zijn hand, die

voortdurend ronddraait. Een ander staat in een afwachtende houding tegenover hem. De overige twee lijken niet echt betrokken bij het spel. Alle objecten hebben dezelfde kleur: loodgrijs. De loodkleur – de beelden zijn niet echt van lood gemaakt, maar van kunststof – versterkt de indruk van verstarring en verstilling. Muñoz baseerde dit werk op een foto uit de jaren dertig die hij vond in het archief van de psychiatrische kliniek Reinier van Arkel. Op de foto zijn patiënten te zien die in identieke kleding korfbal spelen, terwijl enkele geestelijken toekijken.

HINTHAMERSTRAAT 206-208

Achter in het steegje Achter het Schaapshoofd lag de Sociëteit De Palmhof, waarvan in 1795 Sweens als rentmeester optrad.

Bouwgegevens

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis met een gepleisterde, gebosseerde lijstgevel met winkelpui uit het 4e kwart van de 19e eeuw heeft een verdieping met drie zesruits schuiframen en een zolder met drie vierruits schuiframen. Om de ramen zitten geprofileerde stucwerklijsten met kuif en ronde bovenhoeken.
De kroonlijst heeft geornamenteerde gootklossen. Langs het steegje Achter het Schaapshoofd zien we een gepleisterde gebosseerde lijstgevel met zesruits schuiframen. Het pand heeft enkelvoudige balklagen, een kap met vurenhouten dekbalkjukken en schaarspanten met balk. Onder het achterhuis ligt een keldertje met moderne zoldering en opkamer.

HINTHAMERSTRAAT 207: De Groote Valk

Dit pand dateert van 1636 met boven de deur een gevelsteen anno 1640. Op deze gevelsteen staat ook de naam van het pand: In de Valk vermeld. Ook het jaar 1888 is hieraan toegevoegd. In 1560 droeg het pand de naam De Kleine Valk.
Een tweede, vage gevelsteen geeft aan J.J.A.M. Stay 1888.
Het pand stond van 1551 tot 1666 aaneengesloten als herberg bekend.

Stadsbrand

Op 30 april 1419 brak op deze plek een grote brand uit. Het werd een echte stadsbrand. De meeste huizen aan de Hinthamerstraat, aan de oost- en noordzijde van de Markt tot aan het Scheidingstraatje gingen in vlammen op. Eveneens werden verwoest het Groot Ziekengasthuis, het Armenhuis, het Klooster van de Predikheren, een deel van de Sint-Jan en het Groot Begijnhof op de Parade. Hierbij kwamen in totaal 112 mensen om.

Bouwgegevens

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het huis heeft een schilddak en een gebosseerd, gepleisterde lijstgevel waarin empire schuiframen van omstreeks 1830.

HINTHAMERSTRAAT 210: St. Joris

Rond 1650 was hier een bierkelder in gebruik.
Dit pand is een rijksmonument.
Het pand stamt waarschijnlijk uit de 16e eeuw met een 1e verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met een puntgevel achter en een klokgevel met rollaagafdekking en gebogen top aan de voorzijde. Deze bakstenen klokgevel is in de 2e helft van de 18e eeuw aangebracht.
De voorgevel heeft een gepleisterde pui, een deur met een geprofileerd kalf en een gedeeld bovenlicht. Het negenruits schuifraam en het vierruits schuifraam in de geveltop zijn in 1975 gereconstrueerd c.q. aangebracht. Op de verdieping zien we een hoog luik.
In de achtergevel zien we in de geveltop twee houten kruiskozijnen.
Inpandig treffen we een moer- en kinderbinten balklaag aan met enige ojiefsleutelstukken en balkbeschilderingen en een kap met vier eiken dekbalkjukken.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

HINTHAMERSTRAAT 212: De Palmboom

De naam van het pand dateert van 1602.
Boven de deur hangt een uithangbord met de tekst: In de Palmboom.
Ooit was hier de oudste koffiebranderij van Brabant gevestigd.
Het pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een eenvoudige lijstgevel met een kroonlijst op klossen en een schilddak. Boven de ingang zien we een rijk gesneden bovenlicht en een deurkalf met het jaartal 1782. Verder kent het pand fraaie schuiframen met blokjes en druppen onder de wisseldorpel. Het huis is nog helemaal in de staat van een woonhuis.

HINTHAMERSTRAAT 216: De Blauwe (Groene) Hand

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1753 was dit huis verhuurd aan schepen Piper. Het was vooral door toedoen van deze magistraat, dat het de Bossche jeugd verboden werd, om met Driekoningen, zingend langs de huizen te gaan.
Uit kinderlijk misnoegen eindigden sindsdien de jonge snaken, een van hun liedjes, vóór het huis van Piper luid schreeuwend, met de volgende toespeling op zijn naam: *Piep!! zeet de muis, In het zomerhuis*.

HINTHAMERSTRAAT 217: Voormalige Sint-Antoniuskapel

De allereerste Sint-Antoniuskapel stond hier iets verderop in de Diepstraat naast het niet meer aanwezige Sint-Antoniusgasthuis. Vermoedelijk heeft de kapel haar naam aan dit gasthuis te danken. De kapel werd in 1491 verlaten, ontwijd en ingericht als twee burgerwoningen.
In hetzelfde jaar, 1491 werd hier door de Broederschap van Sint-Antonius de Broederschapskapel gesticht. Het moet gebouwd zijn door de bouwmeesters van de Sint-Janskerk.
De kapel was oorspronkelijk een éénbeukige zaalkerk met een inpandig torentje, dakruiter en een smaller éénbeukig koor met vijfzijdige koorsluiting.
Behalve het hoofdaltaar, toegewijd aan Sint-Antonius, kreeg de grote kapel nog drie andere altaren. Deze werden toegewijd aan Onze Lieve Vrouw, aan Sint-Genoveva en aan Maria Magdalena. Hieruit kan worden opgemaakt dat het Antoniusgilde een rijk en machtig gilde was
Sint-Antonius Abt, een Egyptische kluizenaar uit de 3e eeuw, en als zodanig een van de grondleggers van het kloosterleven, was een van de meest populaire heiligen van de middeleeuwen. Veel kunstenaars, onder wie Jheronimus Bosch, verbeeldden zijn weerstand tegen een duivelse verleiding.
Het Broederschap vereerde Sint-Antonius, in het bijzonder vanwege de bestrijding van het *Heylig of Sint-Anthoniusvuur*, een gevreesde brood/graanvergiftiging, die in de middeleeuwen duizenden slachtoffers eiste. Deze vergiftiging ontstond als het zogenaamde moederkoren, een schimmel die in het koren woekert en er vóór het malen niet werd uitgehaald maar gewoon werd meegebakken. De gruwelijke ziekte leidde tot het pijnlijk afsterven van ledematen. In die tijd zorgde ook miltvuur, vlektyfus of rode loop bij varkens en ander vee voor veel slachtoffers. Daarom wordt Antonius vaak met een varken afgebeeld. De antoniusvarkens die vrijelijk hun kostje bijeen scharrelden op de afvalhopen in de stad, behoorden dan ook toe aan de Antoniusbroederschap. Op de naamdag van de heilige, 17 januari, werden de varkens geslacht, waarna het vlees onder de armen werd verdeeld.

Tijdens de beide Beeldenstormen in 1566 had de kapel veel te lijden en ook de bombardementen tijdens de belegeringen door prins Maurits richtten schade aan. Deze schade werd echter tussen 1609 en 1621 in ere hersteld. Dat was niet meer het geval met de grote schade die ontstond tijdens het

beleg van de stad Frederik Hendrik in 1629. Na de val van de stad werd de uitoefening van de katholieke eredienst verboden en de broederschap kon dus geen gebruik van de kapel meer maken. De kapel kwam in het bezit het stadsbestuur. De kapel raakte steeds meer in verval en werd, met uitzondering van de voorgevel al in 1649 gesloopt. De vrijkomende grond werd verkocht maar de gemeente bleef eigenaar van de voorgevel en stukje daarachter waarop het torentje stond. Er werd bepaald dat dit behouden moest blijven.

Wat er nog aan oude bebouwing rond de gevel stond werd in de jaren vijftig afgebroken om plaats te maken voor het bejaardencentrum Antoniegaarde. Maar de gevel van de kapel bleef gehandhaafd en werd in 1956-1960 opnieuw gerestaureerd. De voorgevel vormt tot op de dag van vandaag een fraaie visuele afsluiting van de straat die al vanaf de Markt zichtbaar is.
Achter de voorgevel werd vroeger ten behoeve van de firma Moonen een pakhuis gebouwd. Later werd de kapel in ere hersteld toen het de kapel werd van het erachter gelegen bejaardentehuis Antoniegaarde. Nu vormt het een entree naar een appartementencomplex en een apotheek.

Sint-Antoniusgasthuis

Dit gasthuis, die haar naam heeft ontleend aan haar ligging bij de Antoniuskapel werd door Jan Toenys Vinschot op 15 mei 1361 gesticht voor de huisvesting van zes arme vrouwen, waarvoor hij een huis en erf op de Windmolenberg bestemde. Voor een of twee nachten, en bij ziekte voor langere tijd mochten tevens acht goede, devote, vreedzame en rustige reizende mannen of vrouwen van goede naam in het huis logeren. Zij mochten beslist geen vagebonden *oft van ongevallich regiment zijn.*
Voor dit doel doteerde Vinschot het huis met veertien bedden, veertien dekens en 28 paar lakens en allerlei ander huisraad. De bedden moesten worden opgemaakt door de zes arme vrouwen, die tevens het lijnwaad (linnengoed) moesten wassen.
De bewoonsters en reizigers werden verplicht vóór zonsondergang binnen te zijn.
Na de dood van een van de bewoonsters vervielen haar goederen aan de overige vrouwen.
De stichter wees in zijn testament provisoren aan die na zijn dood moesten optreden. Dat waren: de prior van het Baselaarsklooster, de pastoor van het Groot Begijnhof en de procurator van de Tafel van de Heilige Geest.

Bouwgegevens

De stijl van de gevel is **laatgotisch (periode 1230-1560).** De gevel is van hardsteen, zandsteen en ledesteen.
Ze werd vele malen gerestaureerd. In 1751 werd de voorgevel nog voorzien van een open houten klokkentorentje, vervaardigd door Van Warmond, met daarin de twee klokken uit de toren van de voormalige Sint-Jacobskerk, waaronder de uit 1574 daterende klok, die door Adriaan Steylaert uit Mechelen is vervaardigd.
Toch veranderde er in de loop van de tijd nogal wat aan de voorgevel en toen men besloot tot restauratie in laatgotische stijl, moest men zijn verbeelding laten werken.
In 1855 werden de rijk versneden steunberen voorzien van pinakels, vensters en traceringen. Het heeft verder een open balustrade waarachter de geveltop met traceringen terugspringt.
In 1910 vond een grondige restauratie plaats door H. van Heeswijk, restauratiearchitect van de Sint-Jan waarbij aan de voorgevel baldakijnen en de vier, neogotische, natuurstenen heiligenbeelden werden aangebracht. De beelden verwijzen naar de vier altaren waar de heiligen aan toegewijd waren. De beelden zijn gemaakt door Hendrik van der Geld.
Van links naar rechts stellen de beelden voor: de Heilige Antonius-Abt, patroon van de slagers; de Heilige Maagd Maria; de Heilige Genoveva en Heilige Maria Magdalena. Aan deze heiligen waren vroeger altaren in de kapel toegewijd.
De beelden zijn in 2007 vervangen door replica’s. Deze kopieën zijn gehakt door Ton Mooy.
De originele beelden die in een zeer slechte staat verkeerden zijn gerestaureerd waarna zij een minder kwetsbare plaats zullen krijgen, vermoedelijk in Antoniegaarde.

Beeld Heilige Antonius-Abt

Het meest linkse beeld stelt de Heilige Antonius-Abt (Heilige Antonius de Grote) voor, de patroon van de kapel. Antonius leefde van 251? Tot 356. Hij trok zich na de dood van zijn ouders als kluizenaar terug in de woestijn. In de woestijn was de kluizenaar slachtoffer van aanvallen door boze geesten en van erotische visioenen. Antonius bracht een aantal kluizenaars samen in een gemeenschap. Hij wordt daarom beschouwd als de stichter van het kloosterwezen. In de late middeleeuwen was Antonius een populaire heilige. Na een epidemie van het

Heylig- of Sint-Antoniusvuer, een soort broodvergiftiging werden veel genezingen aan hem toegeschreven. De Orde van de Antonieten met Antonius als patroon, legde zich toe op de verpleging van zieken.
Het beeld van Antonius werd door Van der Geld op de traditionele manier uitgebeeld: gekleed als monnik met kap en mantel. In de linkerhand draagt hij een open boek, rechts een staf in de vorm van een T (tau) en een bel. Aan zijn voeten zit een varken. Van der Geld ging in zijn vormgeving terug op middeleeuwse voorbeelden. Antonius is afgebeeld als monnik. De taustaf, die hij draagt, is een staf met een horizontale kruk en was in het oosten een bisschops- of abtsstaf. De bel herinnert aan het klokje dat de antonieten hanteerden. Ook de zogenaamde antoniusvarkens, die vrij rond liepen en het afval aten, droegen een bel om de hals.
In 1889 had Hendrik van der Geld al een zeer goed gelijkende beeltenis van Antonius gemaakt voor de kooromgang in de Sint-Jan.

Lengende haan/hen

In 1751 werd de gevel versierd met een open houten torentje. In tegenstelling tot wat men van een toren mag verwachten staat er geen torenhaan maar een torenhenneke.
Daar zit een heel verhaal aan vast.
Het verhaal gaat dat keizer Karel V met zijn echtgenote een bezoek zou brengen aan onze stad. Vanwege een ouderwetse winter met veel sneeuw en ijs kwam hij niet per rijtuig maar per slee door de Hinthamerpoort de stad binnen. Uiteraard waren de bestuurders van de stad met schepenen, raadslieden, de gildebroeders, de ambachtsdekens en natuurlijk ook de schutterij met hun vliegende vaandels en slaande trommen ter verwelkoming op straat aanwezig. Het gezelschap was op weg naar het Hof van Zevenbergen van Hendrick Prouninck van Deventher in de Keizerstraat waar het zou logeren.
Keizer Karel was een sportieve man en mende zelf de paarden van de slee. Maar in een bocht hier bij de kapel ging het toch mis. Hij raakte even een stadspomp die op de hoek stond en de slee viel om. De keizerin die uit de slede dreigde te vallen werd echter opgevangen door de vele dames (poorteressen) die langs de kant stonden. Omdat de dames sneller gereageerd hadden dan de heren poorters liet de keizer als geschenk nou eens geen vergulde haan maar een vergulde hen op de toren van de Antoniuskapel zetten.
Een bewijs dat de Bossche dames door de eeuwen heen altijd hun mannetje hebben gestaan.
T.b.v. een Bossche revue schreef Niek de Rooij er zelfs een mooi liedje over waarvan hier het refrein:

Op de kapel van ’t Hinthamerend
Daar staat een henneke
Tok, tok, tok, een henneke
Het heeft nog nooit z’n stert gezien
Det aardig beest
De vraag die blijft
Waarom is dè nou krek een hen geweest

HINTHAMERSTRAAT 218-220: Den Ancker/De Koperen Knop

Het pand op nummer 218 draagt de naam Den Ancker sinds 1618. Het pand op nummer 220 droeg de naam De Koperen Knop.
In de voorgevel zien we deze naam terug op een gevelsteen van Franse kalksteen. Het is een eenvoudige steen met de afbeelding van een anker en de tekst *In Den Ancker* eronder. Over de naam is niets bekend. In het pand kan ooit een herberg hebben gezeten, maar een anker is ook een wijnmaat (38.8 liter). Aangezien het merendeel der Bossche gevelstenen vrij eenvoudig is, is het niet mogelijk om op grond van enkel stilistische kenmerken een datering te geven.
Het pand op nummer 220 draagt de naam De Koperen Knop.

Bouwgegevens

De panden zijn gemeentelijke monumenten.
Het huis heeft een, twee verdiepingen tellend middengedeelte en twee lagere vleugels. Het hoge gedeelte met een lijstgevel van schoon metselwerk heeft drie traveeën die gescheiden zijn door gestapelde orde dubbellisenen met op de begane grond een natuurstenen winkelpui en op de verdieping drie ramen met ontlastingsbogen met natuurstenen sluit- en geboortestenen.

De lage zijgebouwtjes hebben gevels van schoon metselwerk met lisenen, ramen en deuren met ontlastingsbogen met natuurstenen sluit- en geboortestenen. Het pand heeft enkelvoudige balklagen en een gordingenkap uit het 4e kwart van de 19e eeuw en een goot met gootklossen.

HINTHAMERSTRAAT 222: Dit is in kassteel Van Helmont

De naam en afbeelding van het pand *Dit is in kassteel Van Helmont* zijn weergegeven op een gevelsteen van Franse kalksteen uit 1625. Het huidige pand dateert uit circa 1890. Tussen 1406 en 1415 wilde hertog Anton van Brabant een kasteel bouwen ter hoogte van Sluis 0. Anton regeerde slechts kort (1406-1415) en bij zijn dood was het kasteel nog niet afgebouwd. Het bouwsel raakte in verval. Honderd jaar later, in 1515 kreeg de stad toestemming de restanten te slopen. De daarbij vrijgekomen stenen werden gebruikt voor de verdedigingswerken van de vestingstad. Daarmee verdween het Bossche kasteel. Mogelijk is er nog een andere verklaring voor de naam van het pand. Vanaf deze plaats liep tevens de weg naar Helmond. Op heldere dagen zou men vroeger vanaf hier Helmond hebben kunnen zien liggen.

HOF VAN ZEVENBERGEN

HOF VAN ZEVENBERGEN 7: Spreuk Domien van Gent

In de tuinmuur van dit pand is één van de ruim 35, in de stad aanwezige spreuken aangebracht van de overleden Bosschenaar Domien van Gent.
De spreuk luidt:

’t is klik veur den bult
’t heet net gespuld

De spreuk refereert naar de slag die sommige klokken vijf minuten voor het hele uur slaan. Mensen op het platteland kregen eigenlijk een soort voorwaarschuwing waardoor zij niet verrast werden als de klok zijn uren sloeg. De spreuk betekent: de tijd vliegt, het is zo voorbij of voortmaken, het is al laat.

HOF VAN ZEVENBERGEN 1-3: Hof Van Zevenbergen

Dit pand is een rijksmonument.
Laat-15^{e} eeuw (1480) is hier, in opdracht van de heer van Zevenbergen een adellijk stadspaleis gebouwd.
Later kwam het in het bezit van burgerlijke families en werd het pand in drie herenhuizen opgedeeld.
Eind 17^{e} eeuw (1693) liet Willem van Bree, eigenaar van onder meer een bank en glasblazerij het pand verbouwen tot een groot dubbel woonhuis met voorvleugel en samengevoegd met de belendende hoekpaviljoens. Hij wilde een weeshuis voor katholieke kinderen oprichten maar kreeg hiervoor geen toestemming van de protestante overheersers. Een eeuw later verkochten zijn kleinkinderen het pand voor een gering bedrag aan de oprichters van het Roomsch Armenweeshuis. Hiermee realiseerden zij alsnog de langgekoesterde wens van hun grootvader.
Het Roomsch Armenweeshuis, opgericht in 1783 was bedoeld om bedelarij van weeskinderen te voorkomen en hen een handwerk te leren, maar onderwijs mocht niet gegeven worden. Om de jongens en meisjes gescheiden te kunnen houden werd dwars over de binnenplaats een muur gebouwd.
Er vonden regelmatig verbouwingen aan het pand plaats waardoor van de oorspronkelijke bouw alleen de trapgevels aan de korte zijden en de uitwendige traptoren aan de achterzijde nog aanwezig zijn. De centrale poort is gereconstrueerd naar de 17^{e}-eeuwse periode. De vensters hebben een 19^{e}-eeuwse empire-indeling.
Op de binnenplaats staat een klassieke boogstelling met laatgotische boogzwikken. Twee bogen zijn vermoedelijk afkomstig van het 16^{e}-eeuwse (1533) bordes van het stadhuis. Deze bogen zijn later voorzien van nieuwe sluitstenen. Bij de restauratie in 1991-1992 is het geheel aangevuld met een derde boog. Tegen een zijgevel van de overkapping is de 18^{e}-eeuwse gevelsteen van het Roomsch Weeshuis bevestigd.

Achter het pand is een ouderwetse kloostertuin ingericht met tegen de achterwand vijgen- en moerbeiplanten. Tevens is met ijzeren frames een berceau, een Franse perenloofgang aangebracht. Thans zijn in het pand kantoren en appartementen ondergebracht.

HOFJE VAN KOOLEN

HOFJE VAN KOOLEN

Dit hofje werd eveneens Walpoorthofje genoemd en ook wel Sint Janshofje vanwege de nabijheid van de Sint Janspoort. Waar de naam Hofje van Koolen vandaan komt is niet bekend.
Hier vlakbij zien we nog een deel van de voormalige kapel van het klooster Mariënburg.

Schuilkerk Het Bont Peertjen

Ingeklemd tussen de stadswal, de Sint Jansstraat, de Molenstraat en de Gasthuispoort lag vlakbij de Sint Janspoort, ter hoogte van het Hofje van Koolen een schuilkerkje. De bezoekers van het bedehuis konden bij onraad naar alle kanten verdwijnen, ook via het erf van Het Bont Peertjen dat op de Uilenburg uitkwam.
Het schuilkerkje was naar alle waarschijnlijkheid in 1669 eigendom van Philips van Beugen die twaalf jaar later ook een wijnpakhuis in het Huis van Boxtel kocht. In 1681 kwam in dat laatste pand direct een schuilkerk.
Niet bekend is de periode dat het schuilkerkje als bedehuis heeft gediend.
Op basis van geruchten werd in 1669 of het jaar daarvoor een onderzoek gedaan naar het bestaan van een schuilkerkje op deze locatie. Men kon echter geen harde bewijzen vinden. De magistraat gelastte wel dat de doorgangen tussen de twee verdachte panden moest worden dichtgemetseld.

HOFSTAD

HOFSTAD

Op de voormalige militaire gronden aan de Hofstad, de Nieuwe Hofstad, de Hoge Nieuwstraat en de Korte Tolbrugstraat werd sinds 1871 een groot aantal arbeiderswoningen gebouwd.

Hekel in de Hofstad

Het water dat via de hekel in de Oostwal binnenstroomde en het tracé van de oude stadsgracht volgde, werd voor een deel via deze hekel in de stadsmuur weer geloosd op de rivier de Aa. De Hekel in de Hofstad is gebouwd tijdens de derde uitleg waarbij het gebied rondom het huidige Hinthamereinde rond 1500 bij de stad werd gevoegd. Tijdens de herstelwerkzaamheden aan de Muntelwal in de jaren zeventig van de 20e eeuw, waarbij de oude schil voor de oorspronkelijke stadsmuur vervangen werd door een nieuwe, zijn geen sporen van deze hekel aangetroffen. Frans Hoogenberg vervaardigde omstreeks 1588 een plattegrond van de stad waarop te zien is dat deze waterdoorlaat zich in een rondeel bevonden zou hebben. Vermoedelijk hield de doorlaat op met functioneren toen de oude stadsgracht rond 1725 gedempt werd, het is echter ook mogelijk dat hij nog een tijdlang gefunctioneerd heeft ten behoeve van de afwatering van de wijk Hofstad.

HOFSTAD: Pulvertoren

Oorspronkelijk liep de Noordwal hier rechtdoor. Pas na de uitbreiding van de stad met de toevoeging van het Hinthamereinde kwam er een knik in de muur. De muurresten die weer zijn opgemetseld en het rondeel, tonen dit duidelijk aan.

Ook deze toren is later gebruikt voor de opslag van kruit = pulver.

Vuurwerkerstoren

Kort na de officiële afscheiding met België werden in de periode 1840-1843 vier oude muurtorens omgebouwd tot kleine kruitmagazijnen.
Kruittoren 1 lag tussen het Bastion Maria en Bastion Deuteren en was geschikt voor de opslag van 24.000 pond kruit. Kruittoren 2 was gelegen tussen het Bastion Vught en het Bastion Maria. Hier kon 21.000 pond kruit worden opgeslagen. Kruittoren 3 bevond zich tussen de Groote Hekel en Bastion Baselaar. Dat kruitmagazijn had een capaciteit van 13.000 pond. Kruittoren 4 lag op de courtine tussen het Bastion Muntel en de Citadel en kon 24.000 pond bevatten. Dit was de Toren achter de Zusters van Orthen.
Nadat de Vestingwet 1874 van kracht werd zijn de kruitmagazijnen buiten gebruik gesteld.
Behalve dat oude muurtorens omgebouwd werden tot kruittorens, richtte men ook nog twee oude vestingtorens in als vuurwerkerstoren. Eén daarvan lag op de vestingwal tussen Bastion Baselaar en Bastion St.-Anthonie (5,02 meter lang en 4,39 meter breed) en wordt de Beckerstoren genoemd. De andere toren was deze Hofstadtoren (4,71 meter lang en 4,59 meter breed). Deze laatste toren wordt ook de Pulvertoren genoemd. Beide torens werden na 1874 ontmanteld en de restanten van beide werden in de jaren zeventig van de 20e eeuw gerestaureerd.

HOOGE STEENWEG

HOOGE STEENWEG

Het is van oudsher, vanaf de stichting van de stad één van de drie hoofdstraten die op de Markt uitkomen. De andere twee straten zijn de Vughterstraat en de Hinthamerstraat. Deze straat liep ook rechtstreeks naar het vroegere jachtslot van de hertog. Vroeger heette de Hooge Steenweg, samen met de Orthenstraat de Orthensedijk.
De Hooge Steenweg dankt zijn naam aan een met plaveistenen bedekte straatweg over een hoger gelegen terrein.
Het gebied ligt namelijk op een hoge dekzandrug, evenwijdig aan de Binnendieze (de Marktstroom), die zich vanaf de Markt naar het noorden uitstrekte. De Marktstroom kwam in de middeleeuwen via de voormalige waterpoort aan het huidige Herman Moerkerkplein de stad binnen en verliet de stad bij de tweede waterpoort bij de tegenwoordige Geertruisluis. Vanaf de oprichting van de stad liep deze Diezetak binnen de eerste stadsommuring. Het straatgedeelte tussen de Scheidingstraat en Ruische Poort kreeg later de naam Hooge Steenweg. Het terrein aan de rechterzijde (gerekend vanaf de Markt) liep vanaf de straat sterk af naar de Binnendieze, het hoogteverschil bedroeg ruim 1,50 meter. Dat is nog altijd zo: als je van de Hooge Steenweg de Scheidingstraat inloopt, merk je duidelijk dat de straat daalt. Dat achterterrein was drassig en vanuit de Hooge Steenweg via vier stegen toegankelijk. Aan de andere kant van de Binnendieze werden de achterterreinen ontsloten via een openbare weg, Achter de Tolbrug. Er waren bedrijfjes gevestigd die stromend water nodig hadden. In de beginperiode waren dat leerverwerkende ondernemingen, later vestigden er zich bierbrouwerijen. De Marktstroom was bevaarbaar, zodat aanvoer van goederen over water mogelijk was. In de 16e eeuw lagen er acht bruggen over deze waterweg. De Marktstroom is tussen 1962 en 1966 in fasen gedempt.
Het hoogste punt van de stad is gelegen op de aansluiting van de Hooge Steenweg met de Scheidingstraat/Pensmarkt. Hier stonden de eerste huizen van 's-Hertogenbosch. Beide straten hadden al eind 13e eeuw stenen woningen. Percelen aan de linkerkant van de Hooge Steenweg (gezien vanuit de Markt) werden aan de achterkant ontsloten door een zogenaamde achterstraat, die later de Karrenstraat is gaan heten. Deze straat ligt nu nog steeds ongeveer een meter lager
Veel panden aan de oostzijde van de straat hebben nog middeleeuwse kelders. Ook een groot aantal panden aan de westzijde van de straat heeft, ondanks een eventuele recente bouw nog middeleeuwse kelders.

HOOGE STEENWEG 1-1A: De Gapert

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand bestond in 1650 uit twee huizen, namelijk De Swarte Hont en De Gapert (1520).
De grote stadsbrand van 1419 woekerde volgens documenten *tot aan De Swarten Hont voort.*
In De Gapert was in 1571 een bierbrouwerij gevestigd.
Op de plek van dit in 1854 gebouwde hoekpand stonden voorheen twee smallere panden. Deze zijn ontstaan na deling van één breed pand, De Cupenborg, waarvan de rechter zijmuur ongeveer in het midden van het huidige Scheidingstraatje stond. Dit straatje heette vroeger Achter de Gapert. Het moet gezien de bouwsporen een groot zaalhuis geweest zijn met een half boven maaiveld gelegen kelder en een bel-etage. De hergebruikte balken van het zware houtskelet zijn in de winter van 1304/'5 gekapt. De oudste datering van het stenen huis is uit 1370. In 1559 is sprake van de helft van een stenen huis, waaruit blijkt dat het toen al gedeeld was.
Bij de haardentelling in 1553 bleek dat er onder andere ook een brouwgetouw aanwezig was, waaruit we mogen concluderen dat de gasten op eigen gebrouwen bier werden getrakteerd.
De nog aanwezige kelders onder het huis en het Scheidingstraatje zijn thans nogal vochtig en klam. In de kelder zijn bouwsporen aangetroffen die mogelijk tot een schouw behoorden.
Het geheel werd in 1559 omschreven als een in twee helften verdeeld stenen huis met erf en achterhuizen, achterwaarts uitstrekkende tot aan de Binnendieze. Onder de straat bevond zich een kelder die echter niet

werd vermeld. De toegang tot de straatkelder is oorspronkelijk in de fundering van de voorgevel opgenomen. De straatkelder is in 1971 gesloopt.
Bij de splitsing in twee panden in de tweede helft van de 16e eeuw is de kelder door twee evenwijdige tongewelven in twee even brede ruimten verdeeld. Achter het metselwerk uit deze bouwperiode is veel ouder baksteenwerk in Vlaams verband zichtbaar dat boven de gewelfaanzet doorloopt. Hierin is een halfsteens boog zichtbaar van een spaarveld. Deze bouwsporen duiden op een hoger gelegen zoldering met houten balken. In het midden van de voormuur is een restant van een zware bakstenen muurdam zichtbaar, waaruit we mogen afleiden dat er een onderslagbalk aanwezig was, vergelijkbaar met die in de kelders van andere, vroege stenen huizen in de stad. De grote kelder moet gedeeltelijk boven het maaiveld gelegen hebben. In de voormuur zijn bouwsporen aanwezig die op een kelderingang in het midden van het pand wijzen. Deze centrale ingang kunnen we in verband zien met een trap naar de bel-etage. De linker zijmuur van het zaalhuis is nog gedeeltelijk aanwezig en dateert uit dezelfde periode als de kelder. In de huidige verdiepingsbalklaag zijn nog delen van hergebruikte zware moerbalken met pengaten van korbelen aanwezig die behoren bij de bouw kort na 1304. Het metselwerk van de kelder en de linker zijmuur dateren uit dezelfde periode. Halverwege de nog aanwezige linker zijmuur zijn restanten van een grote stookplaats aangetroffen. Deze bevond zich in het derde balkvak van de grote, onverdeelde zaal. Op de verdieping is de linker zijmuur vernieuwd. Dit zal in de 16e eeuw gebeurd zijn. Uit die tijd dateert de muurschildering met geometrische figuratie die op deze muur is aangetroffen.
Het is niet zeker of er in de oudste fase al een achterhuis aanwezig was. De huidige kelder onder het achterhuis is jonger dan die onder de zaal, maar besloeg wel de volle breedte van het oude perceel. De achterkelder heeft een vlak tongewelf dat vermoedelijk uit de 14e eeuw stamt. Bij de verbreding van het Scheidingstraatje in 1854 is de kelder versmald en het gewelf gedeeltelijk gesloopt. De balklagen van het achterhuis zijn in 1854 eveneens ingekort. De dendrochronologisch gedateerde moerbalk (winter 1482/'83) van de eerste verdiepingsbalklaag bezat pengaten van een houtskeletconstructie en een rankenschildering, waarover een 17e-eeuwse schildering was aangebracht. De tweede verdiepingsbalklaag bezat sleutelstukken met een dubbele peerkraalprofilering. De linker zijmuur van het achterhuis bezit op goothoogte een gemetselde rechte muizentand en op de begane grond een hoog raam. De rechter zijgevel staat op het schilderij van het Schermersoproer als een blinde druipgevel weergegeven. De achtergevel is op het schilderij als tuitgevel afgebeeld. Bij de versmalling van het pand in 1854 zijn de kelders en de linker zijmuur gehandhaafd en zijn de oude moer- en kinderbalken hergebruikt. Omstreeks 1900 is het gebouw weer verbouwd waarbij de voor- en zijgevel vernieuwd zijn.

HOOGE STEENWEG 3: Den Helm

Bovengenoemde naam werd in 1670 al gevoerd.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Uit de bouwsporen valt af te leiden dat het pand in zijn stenen vorm uit de 15e eeuw dateert en tegen het buurpand nummer 1 is aangebouwd. Achter het pand stond een los achterhuis dat gezien de nog aanwezige kelder uit de late 16e of uit de 17e eeuw stamde.
In 1553 werd de eigenaar aangeslagen voor vier schouwen, een stoof, een brouwgetouw en een schouw in de kelder. Ook andere wijntavernen in de Hooge Steenweg en aan de Markt bezaten een eigen bierbrouwinstallatie. Het grote aantal stookplaatsen was gebruikelijk bij herbergen. In de huidige kelder is de stookplaats niet meer aanwezig. De kelder is door een dwarsmuur in twee gedeelten verdeeld. In de dwarsmuur zijn bouwsporen van twee doorgangen zichtbaar. De dwarsmuur draagt de bovengrondse scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis. Deze indeling is op de verdiepingen nog aanwezig, evenals de bijbehorende balklagen. Het is niet duidelijk uit welke periode de kelder stamt. Het voorhuis telt vier balkvakken, het achterhuis drie, beide oorspronkelijk voorzien van een houtskeletconstructie. In het voorhuis hebben de moerbalken sleutelstukken met een dubbele peerkraalprofilering. Het achterhuis heeft in de 16e of vroege 17e eeuw een nieuwe balklaag gekregen, waarbij de oude moerbalken zijn hergebruikt en consoles met acanthusbladversieringen zijn toegevoegd. Op een balk zijn schilderingen met wapens aangetroffen.
Van de oude kap die in 1930 gesloopt is zijn de opmetingsgegevens vastgelegd. Hieruit blijkt dat het huis drie bouwlagen met kap bezat.

HOOGE STEENWEG 2-4

Op deze plek stonden vroeger twee panden met de nummers 2 en 4. In 1920 zijn beide panden op de kelders na en de rechterzijmuur van nummer 4 gesloopt. De huidige kelder van nummer 2 geeft nog de indeling aan in een voor- en achterhuis. De beide kelders stonden niet met elkaar in verbinding. In de 17e eeuw, of later, is het gewelf van de achterkelder vernieuwd.
De rechterzijmuur zal gezien het baksteenformaat nog uit de 13e of begin 14e eeuw stammen. Het losstaande achterhuis, zo blijkt uit de bouwsporen, was in de 15e eeuw al aanwezig. Het is in latere tijd grotendeels vernieuwd.
Het pand vormt nu een geheel met de panden op nummer 6 en 8. Aanvankelijk waren deze drie panden voorzien van een gezamenlijke winkelpui. Bij een verbouwing in de zomer van 2010 heeft dit pand weer een afzonderlijke winkelpui gekregen. Bovendien is aan het Tweede Korenstraatje inpandig een glazen pui met houtsnijwerk hersteld, die jarenlang verscholen zat achter afdekplaten.

HOOGE STEENWEG 5-7: De Gulden Zon

In 1624 droeg dit pand al de naam De Gulden Zon.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het grote pand is geheel onderkelderd en geeft een indeling in een voorhuis met vast achterhuis te zien. De linker zijmuur behoort tot het vroeg-14e-eeuwse buurpand, waartegen het later is aangebouwd. De achtergevel en de rechter zijmuur lijken gelijktijdig in de 15e eeuw te zijn gebouwd. Aan de rechterzijde is het huis tegen het oudere buurhuis aangebouwd. Het achterhuis kreeg toen, in tegenstelling tot het voorhuis, een eigen bouwmuur. Mogelijk is er een faseverschil in het voor- en het achtergedeelte van de rechter zijmuur. In 1929 is de zolderverdieping van het hoge, drie bouwlagen tellende pand gesloopt. De tekeningen van de gesloopte kap wijzen op een bouw in de 15e eeuw. De aanwezigheid van enkele consoles met acanthusbladversieringen plaatsen de moerbalken met kinderbinten in de tweede helft van de 16e eeuw.
Achter het pand heeft een 16e eeuws vrijstaand achterhuis gestaan, dat onderkelderd was. Tussen dit smallere achterhuis en het hoofdpand zal een toilet geweest zijn.
De voorgevel is nog de middeleeuwse natuurstenen gevel, die in de 19e eeuw gepleisterd is.

Abraham van Houwelingen alias Lekkerbeetje

In 1597 kwam het pand in handen van de beroemde luitenant Gerardt Abrahamsz. van Houwelingen, beter bekend onder de bijnaam van Lekkerbeetje. Tot ver buiten de stad was hij bekend geworden. Het Middelnederlandse *Leckerbeetkijn* betekent smeerlap of gemene kerel. Deze bijnaam had hij gekregen omdat hij enige tijd daarvoor, als militair in Staatse dienst de plaats Geertruidenberg in handen van de Spanjaarden had gespeeld.
Hij was daarna overgelopen naar de Spanjaarden en tijdens de Tachtigjarige Oorlog was hij ritmeester der kurassiers onder Anthonie Schets, baron van Grobbendonck die de bevelhebber van ‘s-Hertogenbosch was. Hij werd vooral bekend vanwege het ruitergevecht op de Vughterheide op 5 februari 1600. Dit gevecht was uitgelokt door Pierre de Bréauté, een Franse edelman en officier, in dienst van de Staatsen (Maurits). Iedere partij nam deel met 21 man. Bij de eerste de beste aanval sneuvelde Lekkerbeetje en zijn broer Anthonie maar de Bosschenaren wonnen uiteindelijk toch de strijd. De Bréauté werd aanvankelijk gevangen genomen maar uit woede over de dood van Lekkerbeetje uiteindelijk toch vermoord. Lekkerbeetje werd begraven in de kloosterkapel van de predikheren. Later is de kapel afgebroken en er is niets bewaard gebleven. Het was destijds een grote gebeurtenis dat heel Europa door ging en waarvan talloze afbeeldingen zijn gemaakt. In het Noordbrabants Museum kan men nog altijd een gerestaureerd Delftsblauw tegeltableau bewonderen dat afkomstig was als schoorsteenstuk uit een huis aan de Brede Haven.
Dergelijke tweegevechten kwamen in de middeleeuwen regelmatig voor. Deze Slag van Lekkerbeetje is een van de laatste, zo niet de laatste slag die op deze wijze werd gehouden. Men vond ze tijdens een oorlogsvoering, rationeel gezien nergens toe dienen en te riskant.
Vught kent nog een Lekkerbeetjeslaan en een De Bréautélaan terwijl ’s-Hertogenbosch hem in de wijk Het Zand eveneens eert met de Lekkerbeetjesstraat (gelegen tussen Koningsweg en Maijweg) en de Van Bréautéstraat, een zijstraat van de Van der Does de Willeboissingel.

Henk(es), 3-11-2011

Een bronzen beeldengroep op de hoek Loonsebaan en De Bréautélaan te Vught, nabij café-restaurant De Vughterheide, herinnert sinds 2000 ook aan dit treffen.
Hij was een vermogend man, zo blijkt uit zijn testament dat na zijn roemruchte dood bij de slag op de Vughterhei werd opgesteld. Hij bezat onder andere vijf rijpaarden en twee *wagenperden metten wagen*. Deze zullen op het achtererf, bereikbaar via een brug over de Binnendieze, gestald zijn.

HOOGE STEENWEG 6: De Blauwe Sluys

Dit pand is een gemeentelijk monument.
In het achtergedeelte van het huis zijn tegen de linker zijmuur bouwsporen van rookkanalen en een 16e of vroeg-17e eeuws stookgewelfje aangetroffen. De linker zijmuur zelf is ouder en dateert uit de 14e eeuw. De dwarsmuur ter plaatse van de scheiding tussen het voor- en het achterhuis lijkt jonger. De kelder onder het voorste gedeelte is mogelijk ouder (13e eeuw) dan die onder het achterhuis. De kelders zijn vanaf de straat en het achtererf toegankelijk. Het gewelf is in de 15e of begin 16e eeuw vernieuwd. Mogelijk is dit geschied op het moment dat het pand en het rechter buurpand op nummer 8 samen vernieuwd zijn. Deze samenvoeging, die in feite teruggaat naar de oorspronkelijke situatie van het 33½ voet brede perceel, betreft alleen de constructies, niet het eigendom en het gebruik. De eiken balklagen met moer- en kinderbinten zijn in die bouwperiode aangebracht. De balklagen lopen over de breedte van beide panden door. Er zijn enkele sleutelstukken met peerkraalprofilering aangetroffen, die op een bouwcampagne in de tweede helft van de 15e eeuw of het begin van de 16e eeuw wijzen.
De stenen topgevel die op de aquarel uit 1832 van kapitein Gevers van Endegeest vaag staat afgebeeld, lijkt met zijn gebogen fronton uit de 17e eeuw te dateren. Beide huizen hebben dan eigen, van elkaar afwijkende, gevels. De hoogte van de begane grond is voor beide panden verschillend getekend, de verdiepingen zijn wel gelijk. De panden tellen drie bouwlagen met kap.
Het pand vormt nu een geheel met de panden op nummer 4 en 8. Aanvankelijk hadden de panden op de nummers 4 tot en met 8 een gezamenlijke winkelpui.
Bij een verbouwing in de zomer van 2010 heeft dit pand weer een afzonderlijke winkelpui gekregen.

HOOGE STEENWEG 8: De Gulden Kroon

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Omstreeks het jaar 1500 is het pand bouwkundig samengevoegd met het linker buurpand. Het bezit en gebruik van de panden bleven echter gescheiden. In 1603 droeg het de naam Den Slot. Later kreeg het de naam De Gulden Kroon. De voorste kelder dateert nog uit de late 13e of het begin van de 14e eeuw. De achterkelder is iets jonger. Het lijkt erop dat de bouwgeschiedenis van beide buurpanden Hooge Steenweg 6 en 8 gelijk is. De kelders zijn vanaf de straat en het achtererf toegankelijk. Merkwaardig is het kleine keldertje achter Hooge Steenweg 8, met een trap naar de begane grond. Heeft hier een achterbouw gestaan?
De oude stenen voorgevel kennen we van de 19e-eeuwse tekening van kapitein Gevers van Endegeest. De topgevel geeft drie bouwlagen aan met een vrij flauwe kap.
Het pand vormt nu een geheel met de panden op nummer 4 en 6. Aanvankelijk hadden de panden op de nummers 4 tot en met 8 een gezamenlijke winkelpui.
Bij een verbouwing in de zomer van 2010 heeft dit pand weer een afzonderlijke winkelpui gekregen.

De Gruijter

Hoewel nadere zekerheid ontbreekt, moet het in 1818 dit pand zijn geweest (oude nummering 208) dat door Piet de Gruijter voor een bedrag van 180 gulden per jaar werd gehuurd. Hier begon hij toen voor zichzelf een grutterij en handel in granen, zaden, kippenvoer, erwten en meel. De artikelen werden los en in kleine hoeveelheden verkocht. Hij leverde zijn producten zowel aan particulieren als aan handelaren en boeren. De winkel bestond uit een bescheiden vertrek met een groot aantal voorraadbakken. In 1822 en 1826 werden door hem ook de twee naastliggende panden aangekocht.
In het in november 2010 door Sprangers uitgebrachte boek *De Kunst van De Gruyter* bestrijdt hij de algemene opvatting dat de eerste winkel van De Gruyter in ’s-Hertogenbosch is ontstaan. In zijn ogen werd de eenvoudi-

ge gruttershandel hier aan de Hooge Steenweg, nummer 8 verbouwd tot een reclamepand van het bedrijf met een inpandig kantoor en het woonhuis van de familie erboven. Volgens hem is het kruideniersimperium, wat de winkels betreft in Utrecht gestart en wel op 1 september 1896.
Een andere bron (Jaap Zwart) bevestigt de opvatting. Volgens hem is in datzelfde jaar in ’s-Hertogenbosch, Hooge Steenweg 10 een 2e vestiging geopend.

HOOGE STEENWEG 9-11: De Hemel/ De Witte Schilt

Aan de Hooge Steenweg 9 staat een huis dat op het eerste oog niet opvalt in de gevelrij. Wie echter omhoog kijkt ziet dat het dak één geheel vormt met het dak van het linker buurpand. Achter de twee afzonderlijke voorgevels gaat dan ook een groot stenen zaalhuis schuil.
De geschiedenis van dit huis gaat terug tot eind 13e eeuw. In de eerste helft van de 14e eeuw is het pand opgedeeld in een voor- en achterhuis. Vervolgens werd het huis in het midden van de 15e eeuw in twee gelijke helften gesplitst, met een verdieping opgehoogd en voorzien van een nieuwe kapconstructie. De oorspronkelijke kelder is gebouwd rond 1300. De huidige ton- en dwarsgewelven zijn uit de 15e eeuw. De kelder werd niet opgedeeld en behoort tot op de dag van vandaag nog helemaal bij het pand op nummer 11.
Aanvankelijk vormde dit zaalhuis met de nummers 9 en 11 dus samen één pand. Het heette toen De Cupenborch, genoemd naar de toenmalige bierbrouwerij die hier gevestigd was.
Het bestaat thans uit de panden op nummer 9, De Hemel (1573) en op nummer 11, De Witte Schilt (1608).
Vanwege het niveauverschil is de kelder aan de voorkant, de begane grond aan de achterkant. De kelder is gerestaureerd en wordt als winkelruimte gebruikt.
Tot 1881 is het pand in zijn 15e-eeuwse situatie bewaard gebleven inclusief een gemeenschappelijke trapgevel als voorgevel. In dat jaar is de top van de gevel verwijderd en is het dak aangepast (minder steil).
Op 23 juli 1659 kwamen een predikant en een diaken de schepenkamer van het stadhuis binnen met het verzoek, aan *den eigenaar van de huizinge "Den Hemel" op den Hoogensteenweg te gelasten, zijn uithangbord* (waarop de Heilige. Drievuldigheid was voorgesteld) *in te halen*. De schepenen gaven daar onmiddellijk opdracht voor.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het voorhuis met vast achterhuis kent twee verdiepingen met onder een blauwe pannen gedekt zadeldak tegen een topgevel achter en met een schild voor het iets lagere achterhuis onder een met oude Hollandse pannen gedekt zadeldak tegen de gepleisterde puntgevel. Onder het voorhuis ligt een grote kelder met ton- en insteekgewelven en onder het achterhuis een kelder, overzolderd door een zware enkelvoudige balklaag met muurstijlen en korbelen.
De voorgevel van het noordelijk gedeelte (nummer 9) is een laat-19e-eeuwse, in gele en rode baksteen opgetrokken lijstgevel met gemoderniseerde winkelpui, cordonlijsten en per verdieping twee getoogde vensters met rechtgesloten schuiframen.
De voorgevel van het zuidelijk gedeelte (nummer 11) is een midden-19e-eeuwse, gepleisterde lijstgevel met moderne winkelpui, cordonlijsten en per verdieping drie rechtgesloten vensters met schuifframen en stucwerkomlijsting met kuif.
In de linker achterkelder is nog een restant te zien van een 14e-eeuwse balklaag. De ton- en dwarsgewelven stammen uit de 15e eeuw.
Beide panden vormden samen één groot pand, dat tegen het einde van de 13e eeuw gebouwd is. Het oorspronkelijke perceel was volgens de cijnsboeken 59 voet (= 16,97 m) breed.
In de eerste helft van de 14e eeuw is het huis verbouwd, vermoedelijk toen het brede perceel in drie smallere percelen verdeeld werd. Hierbij bleven de twee rechtergedeelten in handen van Willem Posteel. Het grote huis werd toen blijkbaar in tweeën gedeeld. Dit verklaart de twee brede kelderingangen, die bij het bouwhistorisch onderzoek zijn waargenomen. De rechterhelft van het gebouw, Hooge Steenweg 9, kwam in 1444 aan Arnold van Vladeracken, een telg uit een belangrijk Bosch geslacht. Hij zal het pand samen met de buurman hebben verbouwd, waarbij de kruis-graatgewelfde kelder, het houtskelet en de kapconstructie zijn aangebracht. Tussen de beide helften werd vanaf het maaiveld tot in de nok van het dak een langsmuur aangebracht, die tot op

heden aanwezig is. De kelder bleef één geheel. Ook de linkerhelft van de natuurstenen voorgevel, die toen als trapgevel voor beide panden is geplaatst, is er nog gedeeltelijk.
De oorspronkelijke achtergevel is, zij het sterk verminkt, nog aanwezig. Deze stenen (trap?)gevel bezat nissen met spitsbogen. Ook de zijmuren bezaten spaarnissen op de begane grond en mogelijk op de verdiepingen. Het pand kreeg een nieuwe voorgevel en een brandmuur die het verdeelde in een voor- en achterhuis.
In de 15e eeuw werd er een nieuwe kelder aangelegd met twee parallel lopende tongewelven die met insteekgewelven met elkaar verbonden zijn. Het voorhuis is hierbij verhoogd en voorzien van een houtskeletconstructie en een nieuwe kap. De fraaie trapgevel, waarvan nog enkele tekeningen bekend zijn, zal toen zijn aangebracht.

HOOGE STEENWEG 10: Het Gulden Kruis/ Het Schaekburt

De Gruijter

In 1822 kwam het pand Het Schaekburt voor een bedrag van 5000 gulden in het bezit van de grutter Piet de Gruijter. Bovendien slaagde hij er een paar jaar later in (1826) om het naastgelegen pand Het Gulden Kruis aan te kopen. Beide panden bleef lange tijd in bezit van de familie De Gruijter. In 1928 was er een winkel in gevestigd. In 1943 werd het omschreven als een handel in koloniale waren.

Bouwgegevens

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit pand vormt tegenwoordig één geheel met het rechter buurpand. Het linker deel droeg de naam Het Gulden Kruis. In 1637 werd het rechterdeel genoemd Het Schaekburt en in 1772 De Nieuwe Gulden Poort.
Uit de cijnsboeken blijkt dat het oorspronkelijk ook één breed perceel is geweest van 25 voet (= 7,19 m). Dit is ongeveer 60 cm minder dan het huidige. Vermoedelijk is hier, evenals bij de voorgaande percelen sprake van twee verdwenen *osendruppen* van ieder één voet. Uit de bedragen, die in de middeleeuwen aan hertogcijns moesten worden afgedragen, blijkt dat het rechterdeel breder moet zijn geweest dan het linker, dat nu nog zo is.
De oude steile kapconstructie is ten gevolge van oorlogsschade in 1948 geheel vervangen. Deze nieuwe kap strekt zich over beide panden uit.

Links: Het Gulden Kruis

De oude achtergevel lag ruim twee meter voor de huidige gevel en was gelijktijdig met de linker zijmuur gebouwd. Deze gemeenschappelijke muur met het achtergedeelte van nummer 8 kan in de kelder nog uit de 14e eeuw stammen. Het opgaande werk is jonger. Het pand is aan de rechterzijde tegen het 14e-eeuwse buurhuis gebouwd. De kelder was vanaf de straat en vanaf het achtererf toegankelijk. Hij staat in verbinding met die onder het rechter buurpand.

Rechts: Het Schaekburt

De kelder onder het pand is vanaf de straat toegankelijk. Een later aangebrachte dwarsmuur zal als fundering voor een scheidingsmuur tussen het voor- en het achterhuis gediend hebben. Tegen deze muur was in het hoge voorhuis een verhoogde vloer als insteek aangebracht. Deze bouwcampagne zal, gezien het baksteenwerk van de rechter zijmuur en de nog aanwezige moer- en kinderbinten van de eerste verdiepingsbalklaag van het voorhuis, in de 15e eeuw hebben plaatsgevonden. Enkele moerbalken hebben nog een sleutelstuk met peerkraalprofilering.
In het achterhuis zijn bouwsporen aangetroffen die mogelijk op een hijsinstallatie duiden. In dezelfde ruimte zal zich tegen de achtergevel een uitgebouwd toilet bevonden hebben.

HOOGE STEENWEG 12: Inden Gulden Backoven

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Volgens Mosmans heette het pand in 1576 De Gulden Sint Barbara, terwijl het in 1636 de naam Den Drijvoetstoel droeg. Het is niet duidelijk wanneer het bovenvermelde naam kreeg.
De achterkelder bezit nog een oud tongewelf. De kelder was vanaf de straat en het achtererf toegankelijk. Een dwarsmuur verdeelde de kelder en vermoedelijk het bovenliggende pand in een voor- en een achtergedeelte. De linker zijmuur van de kelder dateert ver-

moedelijk uit de 15e of vroege 16e eeuw. De rechter zijmuur is, ook wat het opgaande werk betreft, nog in de tweede helft van de 13e of in de 14e eeuw te plaatsen. Het pand dateert, gezien het opgaande muurwerk en de moerbalken met peerkraalsleutelstukken, uit het begin van de 16e eeuw. Op een van de (herlegde) moerbalken is een vroeg-17e-eeuwse schildering met ranken aangetroffen. Het is niet waarschijnlijk dat het huidige hoge pand van drie bouwlagen met kap in de 16e eeuw ook zo hoog was.

HOOGE STEENWEG 14: Sint Maarten

Bovenvermelde naam dateert van 1502/1503.
In de kelder zijn enkele bouwsporen die wijzen op een scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis. Tegen deze muur kunnen ook schouwen een plaats gehad hebben. De kelder, het enige na de nieuwbouw in 1907 bewaard gebleven oude gedeelte, was vanaf de straat en vanaf het achtererf toegankelijk. Uit oude foto's blijkt dat het voorhuis vóór 1907 uit twee bouwlagen met zolder bestond. Het achterhuis had, zo blijkt uit bouwsporen in de zijgevel van het buurpand, eenzelfde omvang.

HOOGE STEENWEG 15: Het Half Varken

Het pand droeg voor 1600 de naam Den Gulden Haen, later kreeg het pand bovengenoemde naam.

Voormalige Luxorbioscoop

Het voormalige theater uit 1919 met bovenwoning, is gelegen aan de oostelijke zijde van de Hooge Steenweg in de binnenstad van 's-Hertogenbosch. Het van oorsprong middeleeuwse perceel strekt zich uit tot het achterliggende straatje Achter de Tolbrug. In 1919 is het bovengrondse gedeelte van het oude gebouw afgebroken en vernieuwd.
Na de Tweede Wereldoorlog werd het pand in gebruik genomen als bioscoop Luxor.
Na de beëindiging van deze naoorlogse bioscoopfunctie is het gebouw herbestemd als winkel. De kledingzaak Sting is hier nu in gehuisvest. Bij deze verandering werd het trappenhuis op het begane grondniveau gesloopt. Van de voormalige toneeltoren in de achterbouw werd de bovenste verdieping gesloopt, waardoor de achterbouw werd verlaagd tot het niveau van de zaal. Het zadeldak hiervan werd tot aan de achtergevel doorgetrokken en twee insteekverdiepingen voor technische ruimten werden verwijderd. In 1991 is de voorgevel op de begane grond gerestaureerd: de in de naoorlogse periode verwijderde lantaarnarmaturen en vlaggenmasten boven de pui werden opnieuw tegen de gevel aangebracht.
Binnen zijn nog elementen van een bioscoop te zien. Er staat op de eerste verdieping bijvoorbeeld nog een levensgrote filmprojector en een loge met fauteuils is eveneens nog aanwezig.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het theater werd in 1919 gebouwd en vertoont stijlelementen van **art deco** en de **Amsterdamse school**. Een andere bron vermeldt de stijl van **art nouveau** en **jugendstil,** genoemd naar het Duitse tijdschrift *Die Jugend* **(periode 1890-1920).** Deze stijl van bouwen is in Nederland veel toegepast bij theaters en wordt ook wel de **Tuschinski**-stijl genoemd.

Het ontwerp werd geleverd door de Haagse architect A.J. Hekker, van wie de naam is uitgehakt aan de rechterzijde van de voorgevel.
Het voormalige theater is opgebouwd uit een vrij smalle voorbouw, waarin de vestibule en foyer van de bioscoop waren ondergebracht, met daarachter een breder bouwdeel, waarin zich de toneelzaal en de toneeltoren bevonden. Het theater telt drie bouwlagen. Onder de voorbouw bevinden zich waarschijnlijk nog (delen van) de kelder van een middeleeuws pand. De voorbouw wordt afgesloten door een plat dak. Hierachter volgen een tussenbouw met een lichtkap en een projectorruimte met plat dak, waarop nog resten van een dwarsgeplaatst zadeldak. De voormalige toneeltoren aan de achterzijde is voorzien van een zadeldak. De voorgevel is uitgevoerd in natuursteen (zandsteen en graniet), de achtergevel in baksteen.
De rijk uitgevoerde voorgevel heeft een open pui, waarin een tweetal ronde granieten kolommen. In de pui, boven de vensters en aan de bovenzijde van de gevel zijn geome-

trische sierranden in de natuursteen uitgehouwen. Het heeft een gebeeldhouwde pui-omlijsting met gietijzeren lampen. De decoraties verwijzen naar verschillende culturen zoals Egypte, India, Japan en Griekenland.
Verder kent de gevel een plasticiteit en grote glasoppervlakten, vaak in een ijzeren omlijsting.
Boven de pui bevindt zich een licht risalerende, tweezijdig gesloten middenpartij. Hierin zitten op de eerste verdieping brede vensters met een vast kalf en een schuifraam en op de tweede verdieping lagere, smallere vensters met schuiframen. Aan weerszijden van de middenrisaliet bevinden zich smalle vensters met schuiframen en ter hoogte van de eerste verdieping met een vast kalf.
Op de tweede verdieping is een tweetal smeedijzeren vlaggenstokhouders aangebracht. Boven de pui op de begane grond bevinden zich twee smeedijzeren lantaarnarmaturen.
De achtergevel bestaat uit een, in de naoorlogse periode verlaagde bakstenen topgevel. Op de begane grond zijn de twee (oorspronkelijk vier) achteringangen voorzien van moderne deuren (oorspronkelijk dubbele deuren). In het midden zitten twee drielichtsvensters op de plaats van de voormalige deuren. Ter hoogte van het toneel bevindt zich een grote dubbele deur. Hierboven, ter plaatse van de voormalige insteekverdieping boven het toneel zit een tweetal licht uitkragende, tweezijdig gesloten erkers, met hiertussen een klein balkon met smeedijzeren sierhek. Aan de beide uiteinden van de achtergevel zijn twee smalle, verticale muurnissen aanwezig, waarin smalle hoge vensters, voorzien van diagonale, ruitvormige raamroeden. In de verlaagde geveltop zitten twee niet oorspronkelijke, smalle hoge éénruits vensters.
Het inpandige van het voormalige theater is door de naoorlogse verbouwingen deels gewijzigd: de oorspronkelijke indeling van de voorbouw met hal, vestibule, kassaloket op de begane grond en foyer met buffet op de eerste verdieping is niet meer herkenbaar. Het trappenhuis in de hal is ter hoogte van de begane grond verwijderd. In de lichtkap zijn nog restanten van het trappenhuis op de verdieping en de oorspronkelijke toiletruimten aanwezig. Van de bovenwoning op de tweede verdieping is de oorspronkelijke dispositie nog grotendeels gehandhaafd. De voormalige theaterzaal wordt afgesloten door een gebogen stucgewelf, waarin gebogen neonbuizen, waarschijnlijk daterend uit de jaren vijftig van de 20e eeuw. In de wanden van de zaal zitten rondboognissen. In de voormalige zaal is het balkon nog aanwezig. Ook de oorspronkelijke interieurafwerking is op diverse plaatsen nog aanwezig. Hiervan zijn onder meer van belang: panelen in de nog resterende trapbalustrades ter plaatse van de eerste verdieping, tegellambris in de op het trappenhuis aansluitende gang en de toiletruimten op de eerste verdieping. Verder zitten er in de bovenwoning houten lambriseringen, een trap, geprofileerde deuromlijstingen, vensterbanken, schouw en een stucplafond in de woonkamer. In de voormalige zaal is het gebogen stucplafond met ronde ontluchtingskanalen nog aanwezig en zitten er rondboognissen in de zijwanden. Tenslotte zijn de paneelbetimmeringen tegen de wanden van het balkon nog aanwezig.

Het voormalige theater is van algemeen belang. Het theater heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling: het theater vormt een goede illustratie van het toenemende belang van culturele voorzieningen in 's-Hertogenbosch als gevolg van de toegenomen welvaart in het begin van de 20e eeuw. Voorts is het pand van belang als illustratie van de ontwikkeling van het bouwtype theater. Het voormalige theater is van belang vanwege de markante mengeling van art deco- en Amsterdamse schoolelementen, vanwege de rijke detaillering in deze stijlen en vanwege het bijzondere materiaalgebruik, met name de rijke toepassing van natuursteen in de voorgevel en baksteen in siermetselverband in de achtergevel. Het theater bezit ensemblewaarde vanwege het belang van dit beeldbepalende pand voor het aanzien van de binnenstad. Het theater is tot slot van belang vanwege typologische en functionele zeldzaamheid.

Bouwstijlen art deco, art nouveau en jugendstil

Art deco is een internationale decoratieve stijl in de bouwkunst en kunstnijverheid waarbij vooral strakke geometrische en op moderne techniek geïnspireerde vormen en kleurige motieven zijn aangebracht. De **art deco** greep deels terug op de kunst van het ambacht, terwijl tegelijkertijd werd voortgebouwd op de ontwikkelingen die door de machine mogelijk werden gemaakt. De naam is ontleend aan de *Exposition des Arts Décoratifs et Industriels*, die in 1925 in Parijs gehouden werd. De term werd vervolgens gebruikt om de verschillende ontwikkelingen aan te duiden die tussen de twee wereldoorlogen.
Voorloper van de **art deco** is de **art nouveau** die zich kenmerkt door zwierig gebogen lijnenspel en florale versieringen. Met gestileerde bloemen, bladeren en stengels werden de gevels sierlijk gedecoreerd. Veelal asymmetrisch met onder andere de *zweepslag* als herkenning en meer geometrisch met hoefijzerbogen, parabolen en cirkels. De gevels werden verrijkt door het aanbrengen van loggia’s erkers, torentjes en dakstukken. Men gebruikte schone materialen in de letterlijke zin, zoals verblendsteen dat eigenschappen had van hard, glad, gekleurd, afwasbaar en maatvast. Verder zagen we geglazuurde en gekleurde dakpannen, hardstenen elemen-

ten met ingehakte sierlijnen en figuren, siersmeedijzerwerken voor de loggia’s, balkons en op de daken. Tenslotte waren de tegelplateaus met voorstellingen over de *vooruitgang* kenmerkend waarbij glas-in-loodramen behoorden met terugkerende patronen en versieringen.
Jugendstil is de Duits-Oostenrijkse variant en over het algemeen minder uitbundig. De golvende lijn, de zweepslag werd vereenvoudigd en de versiering werd geometrisch.
Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog wordt beschouwd als het einde van deze architectuur- en kunstvorm.

Kenmerken art deco (1910-1940)

- Op moderne techniek geïnspireerde vormen en kleurige motieven.
- Strakke en eenvoudige vormgeving.
- Geometrische patronen.
- Abstracte vormen en helder kleurgebruik.
- Versieringen in staal of smeedwerk, gewapend beton of baksteen.
- Vaak toegepast in winkels (Amsterdamse school).

Kenmerken art nouveau/jugendstil (1890-1920)

- Deze stijl is genoemd naar de Parijse kunsthandel *Salon de L’Art Nouveau.*
- Art nouveau is wat zwieriger van aard dan de jugendstil die iets meer geometrisch is.
- Gestileerde florale motieven als bloemen, planten, stengel en blad.
- Uitbundige, sierlijke en asymmetrische lijnvoering.
- Bij de geometrische variant hoefijzerbogen, parabool- en cirkelvormige motieven.
- Grote plasticiteit van de gevels d.m.v. gebruik van loggia’s, erkers en torentjes maar ook details als flessenhalsvormen, muursleuven en opstaande dakstukken ter afsluiting van de lijstgevel.
- In toenemende mate hardsteen met scherp omlijnde decoraties verdiept in reliëf uitgehakt.
- Nieuwe toepassingen van bouwmaterialen als (siersmeed)ijzer, geglazuurd baksteen, glas en gekleurde tegels, verblendsteen.
- Harde bakstenen en pannen.
- Veelvuldig gebruik van glas-in-lood.
- Grote glasoppervlakken in ijzeren omlijsting.

HOOGE STEENWEG 16-18: De Wijnkan/Het Wit Keuls Kanneken

In 1811 startte Louis A. van Miert in dit pand zijn ijzerwarenhandel. Bij de start van het bedrijf werd het al snel uitgebreid met het belendende huizen op nummer 16, De Aston, thans De Gulden Ster en op nummer 16a De Gulden Pot.
Meer dan anderhalve eeuw later hield dit bedrijf in 1974 op te bestaan.

Bouwgegevens

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel van schoon metselwerk met kroonlijst met gesneden consoles uit de 2e helft van de 19e eeuw. Op de verdieping zitten twee grote schuiframen met kleinere attiekramen erboven. De pui is gemoderniseerd.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.
Het pand is in het laatste kwart van de 19e eeuw grotendeels vernieuwd.
De zijmuren en een deel van de achtergevel zijn toen echter behouden, zodat er tijdens de verbouwing in 1982 nog restanten van een laat-16e-eeuwse geometrische muurschildering in het zicht konden komen in de achterkamer op de eerste verdieping. Deze was dus kennelijk als woonruimte in gebruik.
De linker zijmuur dateert mogelijk nog uit de 14e eeuw. De rechter zijmuur zal iets jonger zijn. De gewelven zijn later (17e eeuw?) vernieuwd. De kelder was vanaf de straat toegankelijk.
Waarschijnlijk bezat het huis in de 16e eeuw een houten gevel aangezien in 1776 subsidie voor het aanbrengen van een stenen gevel is verstrekt.

HOOGE STEENWEG 17: Inden Luypaart

Dit pand is een gemeentelijk monument.
In 1573 droeg dit pand al de naam Inden Luypaart. Het was ook de naam van een bierbrouwerij die hier gevestigd was.
Uit het cijnsboek van 1573 blijkt dat men cijns moest betalen voor een brug, een *putsteiger* en een uitsteek boven de Binnendieze. Bij de haardentelling in 1553 was een brouwgetouw aanwezig. Er worden dan ook vier schouwen en twee ovens geteld. De functies van de ovens zijn niet duidelijk. Enkele schouwen zijn nog in het huidige achterhuis te herkennen. Een schouw met een gewelfde stookvloer in het eerste balkvak van het voorhuis lijkt echter uit een latere tijd (17e eeuw?). De zijmuur is op die plaats van hergebruikte baksteen. Toch lijkt het voorhuis oorspronkelijk het oudste gedeelte. De fundering van de voorgevel en mogelijk de aansluitende kelder kunnen nog uit de 14e eeuw dateren. Tussen het voor- en het achterhuis zit een bouwnaad. Het opgaande muurwerk en de kelder van het achterhuis dateren uit de 15e eeuw. Het houtwerk van de balklagen, het houtskelet en de nog gedeeltelijk aanwezige kapconstructie kunnen uit de 15e eeuw stammen, evenals de restanten van de rankenschildering in het voorhuis op de begane grond.

HOOGE STEENWEG 19: De Witte Leeuwin

Het pand droeg in 1635 bovenvermelde naam.
In het pand was in de middeleeuwen een poortgebouw opgenomen, dat het achtererf van de beide buurpanden toegankelijk maakte. In het verlengde van de poort lag een brug over de Binnendieze die acht voet (= 2,30 m) breed was en 27 voet (= 7,77 m) lang. Deze brug verbond de Hooge Steenweg met Achter de Tolbrug. In 1553 werd Peter de Leeuw als huurder aangeslagen voor twee schouwen en een brouwgetouw. Op het achtererf van beide buren bevonden zich meerdere bierbrouwerijen. De poort zal dienst gedaan hebben voor deze bedrijven.
Het geheel onderkelderde poortgebouw omvat een voorhuis met een smaller achterhuis, daterend uit de 15e eeuw. Op de begane grond was in de 16e eeuw een muurschildering aangebracht. Het is niet aannemelijk dat men de zijmuren van een doorrijpoort zo rijk beschilderde, zodat we mogen aannemen dat de poort toen al niet meer als zodanig functioneerde. De bouwsporen van een spiltrap in het derde balkvak duiden hier ook op. In het begin van de 16e eeuw is het poortgebouw al gescheiden van het linker buurpand nummer 21/23.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw en een pui uit het laatste kwart van de 19e eeuw. Op de verdieping zitten twee vierruits schuiframen. De vensters zijn omgeven met geprofileerde stucwerklijsten. Verder heeft het pand moer- en kinderbinten balklagen met peerkraalsleutelstukken.

HOOGE STEENWEG 20: In ’t Gulden Lam

In 1635 werd dit pand In 't Gulden Lam of De Lammerenberg genoemd.
Het pand is een rijksmonument.
Dit hoekpand was onderdeel van een groot perceel van 76½ voet (= 22 m). Zetten we deze maat uit vanaf de linker zijmuur van het pand, dan blijkt dat ook het naastgelegen steegje en panden aan de noordzijde ervan tot dit grote perceel behoorden. In 1573 is de hertogcijns in twee gelijke delen verdeeld. Elysabeth, de weduwe van Reinier *lootgieter, op den hoek* moet de helft van 32 penningen oud geld betalen. Bij de haardentelling van 1553 werd Elysabeth, de weduwe van Reinier vander Aelfort als bezitster aangeslagen voor vier schouwen. Haar man Reinier blijkt dus niet loodgieter te heten, maar dit beroep te hebben uitgeoefend. In het Loodgieterstraatje zal dus inderdaad lood gevloeid hebben. Of één van de vermelde schouwen voor het loodgietersbedrijf diende, of voor het kuipersbedrijf van Lambert *die cuper*, die hier in 1511/'12 vermoedelijk zijn beroep uitoefende, is niet na te gaan.
Het aantal van vier schouwen houdt in dat alle hoofdvertrekken verwarmbaar waren. Zowel in het voor- als het achterhuis hebben tegen de gezamenlijke brandmuur rookkanalen gelopen. In de achterkelder bevindt zich een diepe nis in de fundering

van de brandmuur. Deze kan een restant zijn van een stookplaats.
De kelders zijn vanaf de straat en waarschijnlijk oorspronkelijk ook vanaf het achtererf toegankelijk. Aan de kelderlichten in de rechter zijmuur valt af te leiden dat de kelder aangelegd is toen het Loodgieterstraatje al bestond. De kelder en de bovenbouw zijn in de tweede helft van de 15e, of het begin van de 16e eeuw, geheel vernieuwd. Het pand is tegen de linker buur gebouwd, waarbij op de begane grond de gemeenschappelijke, mogelijk nog uit de 14e eeuw daterende zijmuur gehandhaafd bleef. Het luxe uitgevoerde pand bezat twee bouwlagen met zolder. De moerbalken worden ondersteund door rijk versierde sleutelstukken met geprofileerde natuurstenen consoles.
In het voorhuis zijn 16e-eeuwse geometrische muurschilderingen aangetroffen op de hoogte van een insteekverdieping. Ook op de eerste verdieping zijn in de voorkamer 16e-eeuwse muurschilderingen aangetroffen in de vorm van een lambrisering, bestaande uit een klassiek hoofdgestel met consoles en tandlijst. Deze kamer zal als representatieve ruimte gediend hebben.
Het in oorsprong vermoedelijk 16e-eeuwse pand - voorhuis met vast achterhuis – heeft een verdieping en verdiep onder met blauwe Hollandse pannen (en golfplaten) gedekte zadeldaken, (kappen van voor- en achterhuis liggen niet helemaal in elkaars verlengde) met een gepleisterde trapgevel achter en met een wolfeind boven de in schoon metselwerk opgetrokken en door kroonlijst met consoles en lijstwerk afgesloten voorgevel.
De voorgevel heeft een vroeg 20e-eeuwse winkelpui, drie zesruits schuiframen op de verdieping en drie vierruits schuiframen op zolderhoogte. Het heeft verder een deels gepleisterde zijgevel met forse staafankers.
In de achtergevel zit een deur met bovenlicht en zesruits schuiframen
Inpandig zien we onder andere een kelder met tongewelf, moer- en kinderbinten balklaag en een kap met eiken dekbalkjukken.

HOOGE STEENWEG 21-23: In Rome

Het pand is een gemeentelijk monument.
Uit de zijmuren en de kelders blijkt dat het brede achterhuis zeker uit de eerste helft van de 14e eeuw dateert. De linker zijmuur, gemetseld in Vlaams verband, heeft op de begane grond een nis of vensteropening. Een nog uit de 14e eeuw daterende dwarsmuur in de kelder geeft de scheiding tussen het voor- en achterhuis aan. Het voorhuis is er later, vermoedelijk in de 16e eeuw, tegenaan gebouwd.
De gepleisterde lijstgevel van het huis stamt uit de 2e helft van de 19e eeuw. De pui op de begane grond is in 1926 aangebracht. Op de 1e verdieping zitten drie schuiframen met stucwerkomlijsting met kuif en op de 2e verdieping drie lagere schuiframen met eveneens stucwerkomlijstingen met kuif. Het voorhuis heeft een nog gedeeltelijk aanwezig houtskelet met moer- en kinderbinten. De kap heeft grenenhouten schaarspanten met juk. Onder het huis ligt een grote kelder met tongewelf.
Op de verdieping zien we stucwerkplafonds.
Onder het achterhuis ligt een kelder met tongewelf en insteekgewelven.
Op de verdieping zien we een fraai stucwerkplafond en betimmeringen uit de 2e helft van de 19e eeuw. De draag- en dakconstructie dateren eveneens uit de 2e helft van de 19e eeuw.
Naast het voor- en achterhuis aan de linkerzijde ligt een gang.
Het eerste losse achterhuis heeft twee stucwerk schoorsteenmantels, trap- en raam omtimmeringen en een draag- en een kapconstructie uit het 1e kwart van de 19e eeuw. Dit is een rijk voorbeeld van een achterhuis uit het 1e kwart van de 19e eeuw.
Het tweede losse achterhuis heeft een tuitgevel met vlechtingen en ramen met korfbogen er boven en een klein raam in de top, eveneens met een ontlastingsboog. De verdiepingsbalklaag heeft aangepaste, zwaardere en lichtere grenen balken. De zolderbalklaag is enkelvoudig, grenen met ojief sleutelstukken. Een ojief is een zeer gebruikelijk profiel dat wellicht zijn naam ontleent aan de veelvoorkomende contour van gewelfribben in de gotiek. Het wordt gevormd door een in- en uitgezwenkte lijn en wel: beneden bol en boven hol of beneden hol en boven bol. De kap heeft twee dekbalkjukken met nokgordingen.

Schuilkerk In Rome

Nadat het huis in 1640 werd aangekocht diende het geruime tijd als schuilkerk/bedehuis. Het huis stond op een perceel dat strekte tot over de Binnendieze (Marktstroom), waar het een achteruitgang had in het straatje Achter de Tolbrug, op nummer 28. Tussen de huisnummers Hooge Steenweg 25 en 27 lag toen als mogelijke vluchtweg ook een steegje, genaamd Het Kerkstraatje.

In 1650 werd de eigenaar van het pand Jan van Vechel, volgens een Bossche schepenakte al eens beboet met het gebruikelijke bedrag van 300 gulden. Hij moest, na een verloren proces toen geld lenen en een grondrente op zijn huis vestigen om deze boete te kunnen betalen.
In 1665 verkochten de dochten van de inmiddels overleden eigenaar Jan van Vechel het pand aan een protestant. De schuilkerk was toen in ieder gevel al opgeheven. Hiervoor in de plaats werd in datzelfde jaar de schuilkerk Sint-Petrus van de jezuïeten, Achter de Tolbrug in gebruik genomen.
Zeer waarschijnlijk is de schuilkerk van 1640 tot 1665 bediend door de jezuïet Jacobus van Gerwen, Bosschenaar van geboorte.

HOOGE STEENWEG tussen 25 en 27: vml. steegje Kerkstraatje

Vroeger lag hier tussen Hooge Steenweg 25 en 27 een steegje dat via een brug over de Marktstroom doorliep tot Achter de Tolbrug. Hier stond in de 17e en 18e eeuw een schuilkerk waarmee de naam Kerkstraatje verklaard is. Vóór die tijd werd dit openbaar straatje vermeld als *gemeen gangske.* Er stonden toen een groot huis, enkele cameren (eenkamerwoningen) en zeven huisjes met daarachter een bleekveld met de naam De Ramen. Het voorste gedeelte van het straatje is in 1850 bij de complete nieuwbouw in het pand Hooge Steenweg 27, De Zij Spek opgenomen terwijl het gedeelte daarachter bij nummer 25 werd getrokken voor het aanbrengen van een kelderingang en een toilet. Dit achtergedeelte is nu nog aanwezig. Via Achter de Tolbrug, nummer 28 had men ook toegang tot het Kerkstraatje.
In 1850 was op nummer 27 een postkantoor gevestigd. Na 1945 kwamen beide panden in bezit van F. van Lanschot Bankiers NV.
In het najaar 2011 worden de twee bovenste verdiepingen van dit pand weggehaald en vervangen door een dubbele dakopbouw. De nieuwbouw moet aansluiten op de omliggende historische panden. De gevel is dan ook in de stijl van de jaren twintig van de 20e eeuw teruggebouwd.

HOOGE STEENWEG 27-31: F van Lanschot Bankiers NV

In 1737 legde Cornelis van Lanschot het fundament voor het huidige, beursgenoteerde bankiershuis. Hiermee is Van Lanschot een de oudste banken van Nederland. Van Lanschot had bijvoorbeeld in 1818 een eigen munt, namelijk het Lanschotje. Van Lanschot zocht en zoek altijd gebouwen uit die bij hun doelstellingen aansluiten. Monumentale panden die rust en continuïteit uitstralen. De panden laten zij dan ook zorgvuldig restaureren waarmee zij een bijdrage leveren aan het behoud van ons cultureel erfgoed.
Oorspronkelijk was de bank in twee panden op de Markt, nummer 17 en 19 gevestigd. Deze twee oude huizen met de historische namen In den Haen en In de Vergulde Ketel zijn nu samengevoegd tot een pand met als huisnummer 17. De oude gevelstenen van deze huizen die een haan en een ketel voorstellen zijn op de binnenplaats van de eerste verdieping van het pand Hooge Steenweg 29 ingemetseld.
De drie panden die we hier zien dragen vanaf de Ruische Poort gezien de historische namen: De Zon/ na 1545 De Pijnappel, anno 1607; De Gelderse Roos (1502) en De Zij Spek (begin 16e eeuw).
Onder de panden bevinden zich nog (delen) van de oudste kelders. Deze drie samengevoegde panden zijn alle een gemeentelijk monument.

Nummer 27: De Zij Spek

Begin 16e eeuw droeg dit pand de naam De Zij Spek.
Het voorste gedeelte van het perceel was in het begin van de 16e eeuw gescheiden van het achtergedeelte. Het achtererf was via het openbare steegje bereikbaar. In 1513 kreeg de invloedrijke familie Van Vladeracken het pand in bezit.
In 1573, zo blijkt uit het cijnsboek, waren het hoofdpand en de uitbouw boven de Binnendieze in verschillende handen. Twintig jaar daarvoor waren ze, volgens de haardentelling, nog in bezit van Van Vladeracken. Van het

achterhuis op de Binnendieze is niets meer over. Ook het oude pand aan de Hooge Steenweg is grotendeels verdwenen. De kelder is het enige oude gedeelte dat nu nog aanwezig is. Deze bevindt zich onder het voorste gedeelte van het huis en was toegankelijk vanaf de straat en vanuit het achtergedeelte. Onder het achterhuis was waarschijnlijk geen kelder.
Bij de complete nieuwbouw in 1850 is het voorste gedeelte van het Kerkstraatje als gang bij het huis getrokken en is hier een nieuwe kelderingang gemaakt. Toen werd ook het postkantoor hier ondergebracht.
In 1880 kocht Godefridus van Lanschot het pand De Zij Spek en bracht toen het kantoor van de firma over van de Markt naar de Hooge Steenweg. Hij woonde al sinds 1870 in het ernaast gelegen pand De Gelderse Roos.

Nummer 29: De Gelderse Roos

Dit pand droeg in 1502 al bovenvermelde naam.
In 1569 werden de kelders van het pand aangeslagen voor de 100e penning. Uit de bedragen blijkt dat er een grote en een kleinere kelder aanwezig waren. De kleine kelder zal de nog aanwezige tweebeukige tongewelfde kelder onder het achterhuis zijn. De grote kelder is niet meer aanwezig, maar uit bouwsporen tijdens de sloop in 1948 zijn natuurstenen kolommen waargenomen, die duidden op een kelder met zes kruisgewelven, rustend op pijlers. Dergelijke kelders komen over het algemeen voor bij belangrijke oude gebouwen. Hebben we hier van doen met een oorspronkelijk *stadskasteel?* In 1608 was er nog sprake van *de steenen kamer* achter het hoofdhuis.
Het brede pand is door een dwarsmuur in een voor- en achterhuis verdeeld. De linker zijmuur heeft 14e - of 15e eeuws baksteenwerk. In de bijna 90 cm dikke rechter zijmuur is een verjonging aangebracht, die wijst op een lage begane grond. Ook de linker zijmuur is opvallend zwaar. Hier is rekening gehouden met de bouw van het buurpand. De balklagen en de kapconstructie dateren uit de late 16e of uit de 17e eeuw. Van de oude bebouwing op het achtererf, zoals de stenen kamer en de cameren is niets meer terug te vinden.
In 1870 kocht Godefridus L. H. van Lanschot het middelste pand, De Gelderse Roos en ging er zelf wonen.

Nummer 31: De Pijnappel

In 1499 kocht de invloedrijke Dirk van Hedel het toen als *leeg erfgoed of huisplaats* omschreven goed. Waarschijnlijk werd ermee bedoeld het huis met een onbebouwd erf ernaast, dat nu bekend staat als de Ruische Poort. Uit het cijnsboek van 1520 blijkt dat op de poort een hertogcijns rustte. De breedte van het perceel bedraagt namelijk 40 voet (= 11,50 m), wat precies de breedte van het huis inclusief de poort is. Dirk moest ook betalen voor een keldermond. Deze is nog in de huidige kelder aantoonbaar. Verder is in de cijnsboeken sprake van een stuk grond van 41 voet aan de overzijde van het water. Dit was waarschijnlijk het overig leeg erfgoed (*reliqua vacua hereditas*), waarvan in 1499 sprake was. Hier moeten we het latere Refugiéhuis van Mariënhage situeren. In de cijnsboeken is ook sprake van een oliemolen (*domistadium olei*) Achter de Tolbrug. Deze (water?)molen was waarschijnlijk over de voormalige stadsgracht gebouwd.
In 1545 werd hetzelfde *leeg erf, huisplaats, tuin en verder erf* verkocht aan Jan Pynappel. Er is in de verkoopakte sprake van een huis, erf, plaats en ledig erf achter het huis *De Zon* en van een weg naar dat huis met daaraan negen huisjes. Mogelijk waren beide huizen tegen elkaar aangebouwd, aangezien er in 1563 na de dood van Jan Pynappel gesproken werd over *twee huizen onder één dak met ledige plaats*. Het huis De Pijnappel is geheel onderkelderd. Het heeft een indeling in een voor- en achterhuis, gescheiden door een brandmuur. De voor- en zijgevel zijn zwaar gefundeerd. Het baksteenwerk van de linker zijmuur is in de loop der tijd sterk veranderd, gebruikmakend van hergebruikte steen. Het onderste gedeelte lijkt nog uit de 14e eeuw te stammen. Het huis is in de 16e eeuw verhoogd. De balklagen en kapconstructie dateren nog deels uit die tijd.
In 1946 werd hier door de firma Van Lanschot het 3e pand met de naam De Pijnappel (1499), links van De Gelderse Roos aangekocht.

Samenvoeging panden

Vanaf 1946 werden de panden De Zij Spek, De Gelderse Roos en De Pijnappel gerestaureerd, inpandig verbouwd en samengevoegd. Tot besluit van deze renovatie werden de lijstgevels van het hoofdgebouw van de bank, Hooge Steenweg 27-31 in 1954 vervangen door drie nieuwe **neogotische** trapgevels.
Hier is sprake van een eigenzinnige vorm van wederopbouw, geïnspireerd op Duitse en Vlaamse (Brugge) trapgevels. H.W. Valk ontwierp de voorgevels. Het is dus een on-Bossche gevel. De gevels lijken veel ouder dan ze zijn. In het middelste pand, De Gelderse Roos werd de hoofdingang gesitueerd.

Historische stenen

Aan weerszijden van de ingang zitten enkele historische stenen.

Links op één steen.

- Een hardstenen mannenhoofd van Mercurius (Romeinse god van handel) met een gevleugeld helmpje op.

Henk(es), 3-11-2011

- Verder een haan en een ketel die zijn nagemaakt van de gevelstenen die oorspronkelijk in de eerste panden van Van Lanschot stonden op de Markt, nummers 17 en 19. (Zie hierboven).
- Een roos die De Gelderse Roos voorstelt en de naam van het pand weergeeft.
- Een opgaande bloemstengel omringd door een slang (esculaap).
- De jaartallen 1799, het veronderstelde beginjaar als bankiersbedrijf en 1875; later werd ontdekt dat 1737 het werkelijke stichtingsjaar was.

Rechts op één steen

- Een mooie vrouw met lang golvend haar met als hoofdtooi een soort kroon met poorten en kantelen; dit zou de Bossche stedenmaagd zijn met het oude stadswapen van ’s-Hertogenbosch.
- Het oude stadswapen van ’s-Hertogenbosch waarop een boom; vier klimmende *leeuwtjes en de dubbelkoppige adelaar.*
- *Een p*almtak als een soort symbool voor de handel.

Rechts op ’n tweede steen

- Het jaartal 1937 dat vermoedelijk op een misverstand berust omdat het stichtingsjaar van Van Lanschot 1737 is. Mogelijk kan dit duiden op het tweehonderdjarig bestaan van de bank.

Aan de linkerkant is een koperen plaat aan de muur bevestigd met de naam van Van Lanschot waarop tevens het wapen van Van Lanschot met twee boompjes met een toren waarop nog een boompje.

Van Lanschottoren

Vanwege ruimtegebrek heeft F. van Lanschot Bankiers NV achter het station aan het Leonardo Da Vinciplein in het Paleiskwartier ook nog een opvallende Van Lanschottoren laten bouwen, waar een deel van het personeel werkzaam is.
De ontwerper hiervan is Gerard Derks. De toren heeft 12 verdiepingen en is 55 meter hoog.

Geslacht Van Lanschot/ontwikkelingen firma

Cornelis van Lanschot werd in 1711 in het Brabantse Loon op Zand geboren, als zoon van Adrianus Franciscus van Lanschot (1682-1731) en Elisabeth van den Hove (1684-1762). Het geslacht Van Lanschot woonde generaties lang in de omgeving van Zundert. Adrianus Franciscus was de eerste die zijn geluk elders zocht. In Loon op Zand vestigde hij zich als bierbrouwer, waar zijn oudste zoon, Lambertus van Lanschot, het vak van hem overnam. Cornelis huwde de Venlose koopmansdochter Henrica Cecilia Henrici en vertrok naar ’s-Hertogenbosch.
In 1737 werd Cornelis van Lanschot ingeschreven als poorter van de stad. Kort na zijn inschrijving werd hij toegelaten tot het Kramers- en Tingietersgilde. Op 22 juli 1737 boekte hij zijn eerste inkopen in zijn *ontfangboek* Hiermee begint de officiële geschiedenis van F. van Lanschot Bankiers NV. In 1744 betrok hij het pand De Gulden Ketel aan de Markt. Vanuit dit pand en later vanuit de aangrenzende panden bedreven de familieleden van Van Lanschot generaties lang hun handel. Vanaf het begin hield Cornelis zich zowel met de groot- als detailhandel bezig.
De firma had een uitgebreid assortiment. In zijn pakhuis had Van Lanschot niet minder dan tien soorten thee opgeslagen, acht soorten koffie, talrijke soorten specerijen, suiker, olie, rijst, vruchten, sukade, gember enz. De waren kocht hij in bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie. In de bewaarde boekhouding is een duidelijk onderscheid gemaakt in groot- en in kleinhandel. De kleinhandel betrof de verkoop van producten via de winkel aan de Markt. In de groothandel kwam het koopmanschap van de familie Van Lanschot sterker tot uiting. De goederen werden aan een uitgebreide kring van vaste wederverkopers, vaak winkeliers geleverd. Zijn producten zette Cornelis van Lanschot voor een deel af in ’s-Hertogenbosch en directe omgeving. Daarnaast richtte hij zich sterk op de handelsroute Breda-Antwerpen. Deze oriëntatie was niet toevallig tot stand gekomen. De familie Van Lanschot kwam namelijk oorspronkelijk uit Antwerpen. Later verhandelde hij zijn waren tot buiten de grenzen van de republiek.
De winst uit het bedrijf en de nalatenschap van de familie van zijn vrouw belegde Cornelis in huizen en landerijen. Zo kocht hij onder andere in 1752 het pand Het Vergulde Duifke, Markt 59. Verder kocht Cornelis in 1753 het pand De Gulden Ketel, Markt 17 dat hij al vanaf 1744 huurde.
In 1767 trok Cornelis zich ten gunste van zijn zoon Godefridus terug uit de firma en verhuisde naar Antwerpen.
De familie Van Lanschot was tijdens de jaren tachtig van de 18e eeuw actief in de patriottische beweging. Godefridus die vanaf 1767 firmant was werd in een officieel document omschreven als: *Bruine oogen, eenigzints Pokdalig van aangezigt, hebbende eeene Paruik op ’t Hoofd, zijnde middelmatig van Postuur….*

Godefridus en zijn zoon Franciscus (1768-1851) waren in 1786 betrokken bij de oprichting van een *Vaderlandsche Sociëteit* in ’s-Hertogenbosch en tevens lid van het Schuttersgenootschap van de Colveniers. De sociëteit ontwikkelde zich tot een pressiegroep en wilde de bevolking beschermen tegen mogelijke inbreuken van de overheid op oude Brabantse privileges.
Toen Frankrijk op 1 februari 1793 de oorlog aan de Engelse koning verklaarde deed het dat vanzelfsprekend ook aan stadhouder Willem V. Deze oorlog had voor Van Lanschot geen nadelige gevolgen. Integendeel, met de verkoop van de voorraden koffie, thee, rijst en overige koloniale waren aan het in de stad gelegerde, tienduizend man sterke Pruisische garnizoen wist de firma een aanzienlijke winst te maken.
Franciscus was hoofd van het zogenoemde *Armenzorg Blok van de Markt* en lid van de gemeenteraad van 1810 tot 1851.
Aan het einde van de 18e eeuw had de firma zo’n tweehonderd afnemers.
De firma was de politiek en maatschappelijk roerige eeuwwisseling (18e naar 19e eeuw) tamelijk ongeschonden doorgekomen. Onder Franciscus van Lanschot maakte de firma in de eerste helft van de 19e eeuw een periode van groei en verbreding door. Franciscus werd door zijn bestuurlijke en zakelijke kwaliteiten de grondlegger van het vermogen van de familie Van Lanschot. Hij was tevens de naamgever van de huidige vennootschap. Na de dood van zijn vader veranderde onder de leiding van Franciscus het karakter van de firma danig. Kassiers- en bankzaken namen, naast de goederenhandel, een steeds belangrijkere plaats in. In toenemende mate verleende Van Lanschot ook kredieten aan relaties van zijn goederenhandel en ook aan andere ondernemers. In 1851 nam zijn zoon Augustinus (1794-1874) het bedrijf over.
De opvolger van Augustinus, de firmant Godefridus L. H. van Lanschot (1835-1907) maakte het bankieren tot de enige activiteit van de firma. Deze overgang naar de geldhandel werd in de hand gewerkt door de achteruitgang van de goederenhandel. De steenweg naar Luik en de Zuid-Willemsvaart waren daar debet aan. Godefridus stichtte met zijn vrouw en zoons de commanditaire vennootschap F. van Lanschot, het huidige bankiershuis.
Het bedrijf verhuisde in 1880 naar de Hooge Steenweg, waar het hoofdkantoor nog steeds zetelt. Maar A.J.A. van Lanschot - broer van Godefridus - bleef aan de Markt wonen en een zaak uitoefenen: hij was agent van De Nederlandsche Bank en werd hierin in 1909 opgevolgd door zijn zoon W.M. van Lanschot. Toen deze in 1911 lid werd van de Eerste Kamer der Staten Generaal trad hij als agent af: beide functies waren niet verenigbaar. Het grote pand aan de Markt werd een woonhuis.
In 1871 maakte Van Lanschot de eerste hypotheekakte op. In 1881 werd de goederenhandel definitief vaarwel gezegd.
In de 19e eeuw behoorde de familie Van Lanschot tot de bestuurlijke en financiële elite van Brabant. Het aanzien was groot en de leden van de familie lieten zich graag zien in de vele Bossche sociëteiten en genootschappen, zoals de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen, het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (voorloper Noordbrabants Museum), de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en de herensociëteiten Amicitia en De Zwarte Arend. Zo was H.F.M. van Lanschot burgemeester van 1880 tot 1883. In 1917 werd hij opgevolgd door de populaire burgemeester mr. F.J. van Lanschot. Hij was onder andere bekend van het populaire radioprogramma *Luistervinken* waarin hij propaganda maakte voor de stad. Hij leidde ook zelf bezoekers aan de stad rond. In 1941 trad hij af. De familie Van Lanschot verloochende haar katholieke achtergrond niet. Katholieke organisaties en Kerk werden materieel gesteund.
Vanaf het einde van de 19e eeuw werd de kapitaalrekening van de firma, mede door de inbreng van familiegeld, steeds groter. De bank ontwikkelde zich in de 1e helft van de 20e eeuw voortvarend, hoewel het protectionistisch overheidsbeleid en de bemoeienis van de regering belemmerd werkten. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog zette de groei flink door en het aantal werknemers steeg van 20 naar 150. In 1977 waren er inmiddels 881 werknemers in dienst. In 1956 begaf Van Lanschot zich als eerste algemene bank op de spaarmarkt. De eerste vestiging buiten ’s-Hertogenbosch werd in 1954 in Eindhoven geopend, gevolgd door Tilburg in 1959. Het Nederlandse kantorennetwerk groeide gestaag en werd gevolgd door uitbreiding in het buitenland, te weten Curaçao, Zürich, Luxemburg en Antwerpen. In die periode waren er nog diverse leden van de familie werkzaam als firmant binnen het bankiershuis. Deze familietraditie werd in 1970 doorbroken door de toetreding van twee buitenstaanders als vennoot.
De firmant Joannes C. van Lanschot (1929-1991) gaf een sterke impuls aan de groei van het bankiershuis, dat van een regionale bank uitgroeide tot een in de Benelux opererend, zelfstandig bedrijf.
In 1990 kreeg de Britse National Westminster Bank door een overname een belang van tachtig procent. Hierdoor ging de firma deel uitmaken van een groot internationaal netwerk. Later werd het belang van NatWest herplaatst bij een groep Nederlandse institutionele beleggers.
Via een netwerk van ongeveer dertig kantoren in de Benelux richt Van Lanschot zich thans op vermogende particuliere cliënten, familiebedrijven en institutionele beleggers.

HOOGE STEENWEG 28: De Lelie

Het pand droeg in 1606 al de naam De Lelie.
Het pand is een gemeentelijk monument.
De linker zijmuur van het pand staat op de oude scheiding tussen de twee grote percelen. Het 13e of vroeg-14e-eeuwse baksteenwerk van deze muur behoort tot het oudste dat in dit bouwblok is aangetroffen.
In de rechter zijmuur van het smalle pand kwam bij een verbouwing in 1998 een vakwerkconstructie in het zicht. Deze loopt over meerdere verdiepingen door. Met een tussenbalkconstructie is een verdiepingsbalklaag en een insteekverdieping aangebracht. Uit de bouwsporen kon worden vastgesteld dat de verdiepingsbalklaag sleutelstukken bezat en aan de rechterzijde korbelen die op de vakwerkwand aansloten. Gezien de getrokken telmerken en het baksteenen vulwerk zal deze wand uit de 16e eeuw dateren. Het huis telde vier balkvakken, die voorzien waren van mogelijk latere (17e-eeuwse) hangbalken. Onder het voorste gedeelte bevindt zich een klein keldertje, dat vanaf de straat en van binnenuit toegankelijk is. Het pandje telt twee bouwlagen en een kap met eiken dekbalkjukken, die vermoedelijk uit de bouwtijd van de vakwerkmuur dateren.

HOOGE STEENWEG 30: De Doornenkroon

De gevel van dit pand en het pand rechts daarvan op nummer 32 lijken veel op elkaar. Deze gevel is van de 19e eeuw en uitgevoerd in de **neorenaissance**stijl. Het huis er achter werd voor het eerst in 1576 vermeld. In 1520 moest voor het pandje echter al cijns worden betaald. Het pandje is geheel onderkelderd en vanaf de straat toegankelijk. Het voorste gedeelte heeft een tongewelf, het achterste deel een enkelvoudige balklaag. Dit houdt mogelijk verband met een indeling in een voor- en achterhuis. Gezien de grote hoogte van de begane grond zal er een insteek geweest zijn. Het pand is in 1949 grotendeels vernieuwd.
Het pandje heeft diverse benamingen gekend met als laatst uit 1728 De Doornenkroon.

HOOGE STEENWEG 32: De Goudsbloem

In 1520 werd het pand al in de cijnsboeken vermeld.
Het pand is een rijksmonument.
Dit pand heeft nog de oorspronkelijke renaissance trapgevel uit 1638. Toen zijn ook de balklagen met rijk geprofileerde consoles, de kapconstructie en mogelijk de insteekverdieping aangebracht.
De tweedeling met het pand op nummer 30 is toen in de kelder gehandhaafd. Hier is nu nog een restant van een smal tongewelf zichtbaar. De enkelvoudige balklaag in de kelder is waarschijnlijk bij de 17e-eeuwse verbouwing aangebracht. De gevelsteen in de top geeft het jaartal 1638 aan. Maar de gevel is in de 19e eeuw echter wel opnieuw beklampt. Beklampen is het repareren of verfraaien van een oude muur door middel van een bekleding van een dunne laag metselwerk. In feite dus een soort voorzetgevel plaatsen. Bij het vaststellen van de oudheid moet men dus niet alleen naar het bouwmateriaal kijken maar ook naar het jaartal en de restauratiegeschiedenis.
De **renaissance** gevel heeft natuurstenen banden, blokken, vleugelstukken en segmentvormige ontlastingsbogen. Het heeft een gebogen topfronton met pijnappel.

IN DEN BOERENMOUW

IN DEN BOERENMOUW

In het begin van de 16e eeuw werd het straatje genoemd Achter de Boerenmouw. Op het kerkhof aan de noordzijde van de Sint-Jan, grenzend aan de Hinthamerstraat, stond tot 1629 een groot kruisbeeld. Daarom werd het toen ook wel genoemd: *Het straetje tegenover het Heilig Kruis* of *tegenover ’t groot cruys opt St.Janskerckhoff.* Het straatje had toen iets weg van een pleintje. In 1640 werd het genoemd: *eene plaetse, daer men gaet naer de wooninge des Paters van den Convente der Susteren van Orthen, welcke plaetse alsnu geheeten is in den Boerenmouw.* Via dit pleintje kwam men uit op het terrein van het Klooster van de Zusters van Orthen.
Waar de naam van dit straatje vandaan komt is niet met zekerheid te zeggen. De meest gebruikte verklaring is dat deze naam verwijst naar een uithangbord (reclamebord?) aan een pand op de hoek van de Hinthamerstraat en dit straatje. Dit uithangbord zou hebben bestaan uit een boerenmouw waaruit een wijzende hand of vinger stak. Mogelijk heeft de benaming boerenmouw ook betrekking op de naam van een huis dat daar stond tijdens het Beleg van 1629.
Het smalle straatje loopt licht af naar een brug over de Binnendieze.
Vanaf deze brug hebben we een fraai uitzicht op de noordzijde en de toren van de Sint-Jan. Dit uitzicht is talloze malen gefotografeerd en geschilderd.
De straat komt uit in de Jeroen Boschtuin, een officieel stiltegebied. Oorspronkelijk was het de kloostertuin van het Redemptoristenklooster. We staan aan de achterkant van de voormalige Sint-Josephkerk, nu Orangerie geheten. De Orangerie is een centrum voor congressen, bedrijfsbijeenkomsten en recreatie.
De neogotische kerk is gebouwd in 1859 en maakte tot 1971 deel uit van het klooster dat er naast ligt en thans in gebruik is als appartementencomplex.
De redemptoristen waren erg geliefd, vanwege hun massale zielenzorg aan de armen en verlatenen. De officiele naam is: Congregatie van de Allerheiligste Verlosser (verlosser in het Latijn: redemptor). Een van de bekendste redemptoristen was Peerke Donders uit Tilburg, die werkzaam was in melaatsenkolonie Batavia in Suriname (in 1982 zalig verklaard). Een andere bekende redemptorist was kardinaal Van Rossum, naar wie het Kardinaal Van Rossumplein genoemd is.

Het Neijnselsgasthuis

In het straatje was ooit het Hendrik van Neijnselgasthuis gevestigd. Het werd ook wel het Campensgasthuis genoemd. Hendrik van Neijnsel, rector van het altaar van de Heilige Catharina van Alexandrië in de Sint-Janskerk stichtte het bij zijn testament van 5 maart 1345. Hij bestemde toen zijn huis en erf in de Hinthamerstraat tot huisvesting van dertien arme vrouwen. Dit huis heeft gestaan tussen het Zwanenbroedershuis en het straatje In den Boerenmouw.
Wie tweedracht of twist zaaide onder de bewoonsters zou door de executeurs en na hun dood door de bloedverwantcollector en de rector van het altaar uit het huis verwijderd kunnen worden en een ander zou in haar plaats opgenomen worden.
Deze testamentaire beschikking werd op 14 maart 1355 bekrachtigd.

Bluswater

In de middeleeuwen stonden de huizen, werkplaatsen en pakhuizen dicht op elkaar. De gebruikte bouwmaterialen zoals o.a. hout en riet waren zeer brandbaar. Een brand kon zich dus snel uitbreiden. De stadsbranden van 1400, 1419 en vooral die van 1463 richtten dan ook enorme schade aan, waarbij hele straten en stadswijken betrokken waren. Men kon er weinig tegen doen.
Vóór de invoering van de brandspuit in 1688 bestonden de beschikbare blusmiddelen uit niet meer dan brandemmers, gieters, ladders en brand-

haken.
Voor de brandbestrijding waren de zogenaamde blokmeesters verantwoordelijk en zij droegen ook zorg voor de toegankelijkheid van de watertrappen.
Men was vroeger erg bang voor brand. Heel vroeger luidde men ’s avonds de Sint-Jans Evangelistklok van de Sint-Janskerk ten teken dat de vuren in de huizen moesten worden gedoofd.

Brug der Zuchten

Vanaf de brug in het straatje In den Boerenmouw zien we aan de oostzijde een overkluizing over de Binnendieze. Ca. tien meter daarvoor lag een ijzeren brug, ter hoogte van de huidige raampartijen. Dit was de verbinding tussen het Marialyceum, vanaf 1922 gevestigd in de huidige Muzerije en het Sint-Janslyceum voor jongens aan de overkant van de Binnendieze. Jongens en meisjes gingen strikt gescheiden naar school en hadden derhalve ook een eigen ingang. Deze, inmiddels weer verdwenen verbinding tussen beide scholen werd genoemd Brug der Zuchten. Vermoedelijk werd dit vooral in het begin zo ervaren. Later moesten de jongens soms een les bijwonen in een lokaal van het Marialyceum.

IN DEN BOERENMOUW: Brug

De huidige brug die nog in oorspronkelijke staat is dateert van 1745, zoals blijkt uit de sluitsteen boven de toog. Het kan ook zo zijn dat in voornoemd jaar de brug is veranderd, vervangen of hersteld. Gezien de te stellen eisen mag ervan worden uitgegaan dat de oorspronkelijke brug grote gelijkenis vertoonde, aangaande de doorvaarthoogte en de doorvaartbreedte, met de huidige brug.
De brug is in 1989/1990 gerestaureerd.
Al vroeg in de stadsgeschiedenis moet op deze plaats een brug hebben gelegen over de Groote Stroom. Uitgaande van het gegeven dat de vermogende ridder Willem van den Bossche in het begin van de 14e eeuw eigendommen bezat aan de noordzijde van de Groote Stroom mag worden aangenomen dat vanaf het begin de brug heeft bestaan uit een stenen boogconstructie. De bouw van stenen bruggen door rijke poorters van de stad, nabij hun eigendommen, was immers in de 13e eeuw al een vrij normaal verschijnsel. In een Bossche schepenakte uit 1573 wordt o.a. vermeld: *in een straet aldaer, als men gaat naer den Susteren van Orthen tegen Heylich Cruys over, naest de woninge des paters van den Susteren van Orthen.* In een akte uit hetzelfde jaar wordt voorts vermeld: *dat huis werd als toen gezegd te staan roerlings bij de stenen brug, in voormeld straatje gelegen*. Het straatje In den Boerenmouw heeft kennelijk tot de val van de stad in 1629 geheten *het straetje tegenover het Heylich Cruys*, aangezien in een schepenakte uit 1640 de huidige benaming wordt gebezigd. Tot 1629 heeft tegenover In den Boerenmouw op het Sint Janskerkhof een kruisbeeld gestaan. Hier was de oude benaming dus van afgeleid.
Naast de brug is een houten watertrap, die gebruikt werd om goederen te laden en te lossen en bluswater te putten.

IN DEN BOERENMOUW: Jeroen Boschtuin

Achter de voormalige Sint-Josephkerk ligt de Jeroen Boschtuin. Deze openbare stadstuin met een oase aan stilte is de voormalige kloostertuin van de paters redemptoristen. Door de ontkerkelijking kwam de kerk leeg te staan. De voormalige Sint-Josephkerk (1850) is nu in gebruik als Orangerie. Het is nu een succesvol partycentrum voor feesten, bedrijfsbijeenkomsten en congressen. Er wordt nu een pilsje getapt vanuit de biechtstoel. Het klooster dat er naast ligt is thans omgebouwd tot een appartementencomplex.

Fontein

De fontein bestaat uit een bronzen draadmodel van een bol, waarin menselijke figuren te zien zijn. Zij stellen drie zwemmende menselijke figuren voor. De bol wordt gedragen door een natuurstenen waterbak met gebogen bodem. In het midden een zuil waarop het beeldhouwwerk is geplaatst. Deze fontein werd in 1994 gemaakt door Ru van Rossum uit Tilburg. Het is geschonken door de Lionsclub aan de gemeente bij gelegenheid van haar 25-jarig bestaan.

IN DEN BOERENMOUW 3-5

Dit pand is een rijksmonument.
Het vermoedelijk 17e eeuws pandje met een lage verdieping heeft een onder met pannen gedekt zadeldak (dwarskap) tussen de in gele ijsselsteentjes opgetrokken puntgevels met vlechtingen.
De in de 19e eeuw gepleisterde voorgevel is afgesloten met een kroonlijst. Op de begane grond zien we een zesruits schuifraam en een deur met gedeeld bovenlicht en op de verdieping twee T-ramen.

IN DEN BOERENMOUW 11-13

Het pand is een rijksmonument.
Dit vermoedelijk 17e eeuws, aan de zuidzijde van de Groote Stroom gelegen, gepleisterd pandje met lage verdieping heeft twee met blauwe Hollandse pannen gedekte zadeldaken (nok evenwijdig aan de straat) met aan de noordzijde schilden en aan de zuidzijde puntgevels.

IN DEN BOERENMOUW 15-17: Concordia

In dit straatje werden in 1573 twee huisjes met erven verkocht aan kanunniken van de Sint-Jan. De achterzijde van de woninkjes grensden aan het erf van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. De huisjes stonden, gezien vanaf de Hinthamerstraat aan de rechterkant van het straatje, direct aan de overzijde van de Binnendieze, op de plek waar nu het pand Concordia met de trapgevel staat. Het pandje dat direct aan de Binnendieze lag was in gebruik als pastorie terwijl het daarnaast gelegen pandje als schuilkerk was ingericht.
Later werd het pand in gebruik genomen als sociëteit.
In de Tweede Wereldoorlog kreeg dit pand een andere functie en werd het Militair Tehuis opgeheven.
Het pand heeft een kenmerkende trapgevel uit de 19e eeuw. De 19e-eeuwse societeitszaal die achter dit huis lag is in 1987 gesloopt. In de laatste jaren van haar bestaan was zij als autogarage in gebruik.
Nu is het een woonhuis.

Schuilkerk Heilig kruis

Elyzabeth, de vrome, gefortuneerde en ongehuwde dochter van Hendrick de Bruyn, maakte in 1646 haar testament op. Zij was waarschijnlijk een klopje, een vrome en gefortuneerde dame. Zij woonde hier In den Boerenmouw, in een pand dat naast dit pand met de trapgevel lag. Zij had dat pand gehuurd van Hendrik van Roy. In haar testament vroeg zij na haar dood begraven te worden in de kapel van het Clarakloster. De Sint-Jan was immers in protestantse handen gekomen. In het testament sprak zij ook over haar woonhuis (destijds hier het tweede huis aan de noordzijde van de Binnendieze/Groote Stroom) en zij vroeg al haar erfgenamen *om over haar nalatenschap te handelen, zoals ze haar heeft meegedeeld.* Ze had de woning namelijk ingericht als huiskerk of: *orato-*

rium des heiligen kruis, bediend door de kapucijnen. Kennelijk durfde zij dit niet in een officieel document vast te leggen.
Het stadsbestuur deed er herhaaldelijk invallen, omdat het in het openbaar uitoefenen van de katholieke godsdienst verboden was. Martinus Ackersdyck, een berucht *papenvanger,* schreef in zijn dagboek over deze invallen: o*p den 15 April 1653, soo hebbe ick gestoort een paepsche vergaderinge, dewelcke gehouden werdt in de huysinge, toebehorende aan Elysabeth de Bruyn ... maer alsoo daer geen ofte weynich menschen in waeren, die gekent sijn geweest, soo is voor het huys betaelt f 300,-.*
In april 1659 overleed Elysabeth. De schuilkerk bleef bestaan.
Tussen 1725 en 1733 werden aan zowel het kerkje als de pastorie de nodige herstelwerkzaamheden verricht. In 1727 werd een nieuwe vloer in de kerk gelegd en werden de kozijnen en de deur tussen de oude en de nieuwe kerk uitgebroken. Het altaar werd gemarmerd in 1729 en het jaar daarop is de hele kerk in de verf gezet. In 1730 werd een orgel geplaatst dat 400 gulden had gekost.
In 1736 werd de schuilkerk gesloten omdat er een bekering had plaatsgevonden. De twee kapucijnen, die in deze schuilkerk dienden werden er namelijk van verdacht de hand te hebben gehad in de overgang van de familie van de Bossche luitenant-kolonel in Staatse dienst, Van Lith de Jeude tot het katholicisme. Bemiddeling en verzoeken om clementie, vanuit Brussel werden van de hand gewezen. In 1856 werd deze tak van Van Lith de Jeude door de Belgische koning in de adelstand verheven. In augustus 1737 mocht de kapel van het Heilig Kruis weer opnieuw worden gebruikt.
Een beschrijving uit die tijd luidt: *deeze kerk is niet groot maar word zeer net onderhouden. In dezelve staat maar een autaar, tegenover denzelven is een oxaal, waarop een orgel staat.*
Na de dood in 1761 van de laatste kapucijn werd de bediening van de schuilkerk overgenomen door de seculiere priesters.
In 1773 werden de schuilkerk en de pastorie op naam gezet van de roomse gemeente, dankzij genereuze eigenaren uit Brugge.
In 1803 werd de schuilkerk officieel door de kerkelijke overheid gesloten omdat de parochianen weer de beschikking kregen over een grotere Sint-Jacobskerk. Want inderdaad: hoewel het schuilkerkje vlak bij de Sint-Jan stond, was het de parochiekerk van Sint-Jacob. De rector en de kapelaan die ernaast bleven wonen werden tot pastoor en kapelaan van de Sint-Jacob benoemd.
Daarna werd de schuilkerk tot 1818 als parochiehuis gebruikt.

Pastorie

Na 1629 verbleven er vaak vier kapucijnen in de stad. Drie daarvan verbleven tijdelijk in Vught. Zij hadden hiervoor toestemming gekregen. De vierde, pater Columbanus bleef voortdurend in de stad, verkleed als werkman. De kapucijnen moesten in opdracht van hun oversten het apostolaat in kloosterhabijt doen, onder hun vermomming en mochten nooit als kapelaan bij een pastoor van een parochiekerk werken. Na het overlijden van pater Marcellianus heeft pater Columbanus het schuilkerkje een tijdje alleen bediend.
Zeer vermoedelijk woonde pater Columbanus van de Orde van Kapucijnen al vóór 1640 in het pand aan de Groote Stroom, naast de schuilkerk. De pater werd kosteloos onderhouden doorzijn buurvrouw Elysabeth. Dit pand met de trapgevel werd ingericht als pastorie en woonhuis voor de paters kapucijnen die zich hier verborgen hielden en gedurende meer dan een eeuw stiekem de katholieke eredienst in de naastgelegen schuilkerk verzorgden. Pater Columbanus werd in 1644 gevangen genomen en uit de stad verbannen maar na een jaar kwam hij al weer terug in de stad na veel aandrang van de Bossche bevolking bij het stadsbestuur. Hij genoot bij de bevolking een goede reputatie. De pater overleed op 13 januari 1659.
Na de dood van pater Columbanus werd de schuilkerk tot 1672 even niet meer bediend.
In dat zogenaamde Rampjaar werd het voor de katholieken in de stad weer wat dragelijker omdat de Fransen het land wilde veroveren. In de stad had men een Spaanse legereenheid toegelaten om die Fransen uit de stad te weren.
In 1725 werd de kelderkamer naast de kerk in orde gebracht. Het secreet in de hoek, tegenover het ledikant, dat bij vochtig weer een vreselijke geur verspreidde, werd met een enkel steentje toegedekt.
Toen deze parochie in 1818 een nieuwe pastorie in de Hinthamerstraat kocht, kwam deze pastorie hier In den Boerenmouw leeg te staan. Vanaf 1803 tot 1818 heette het gebouw: de Kapel van het Heilig Kruis.

Sociëteit Concordia

De voormalige schuilkerk en pastorie werden verbouwd. In 1818 kwam hier een sociëteit voor deftige burgers, Concordia geheten. Deze bleef er nog geen halve eeuw gevestigd. In 1866 werden de gebouwen verkocht aan de paters redemptoristen en hief de sociëteit zich op.

Militair Tehuis

In 1866 werd in de stad, in navolging van andere steden, een r.-k. Militaire Vereniging opgericht. In ’s-Hertogenbosch werden de redemptoristen, onder leiding van pater Mens belast met de uitvoering daarvan. De Vereniging had tot doel om jonge militairen een gelegenheid te geven om hun vrije tijd op een gezellige en prettige manier door te brengen in een vertrouwde omgeving en de slechte invloeden van de kazerne af te remmen. Het idee was geënt op de werkwijze van de Aartsbroederschap van de Heilige Familie, opgericht door de redemptoristen. In praktijk ging het er, naar hedendaagse maatstaven erg vroom aan toe. Ontspanning werd steeds gekoppeld aan gebed, geestelijk gezang en lezingen met godsdienstige thema’s door de redemptoristen.
Aanvankelijk vonden de bijeenkomsten plaats in het gebouw van de Sint-Vincentiusvereniging. Deze vereniging was in 1847 in deze stad opgericht. Later verhuisde men naar hier, waar een pand was aangekocht door de redemptoristen (vml. schuilkerk?). Dat gebouw werd door de toeloop van leden al snel te klein en in 1883 kon men hier het gebouw van de voormalige sociëteit voor een bedrag van 11.000 gulden aankopen.
De paters redemptoristen verbouwden het geheel tot een Tehuis voor r.-k. Militairen. Tot aan de Tweede Wereldoorlog gaven de redemptoristen leiding aan de Vereniging, die in die jaren een grote bloei kende. Van 1940 tot 1942 lag het gebouw er verlaten bij. In 1942 ontvingen de redemptoristen van de *Duitse Commissaris-Generaal van Niet-Commerciële Verenigingen* een bevelschrift, waarin de r.-k. Militaire Vereniging met onmiddellijke ingang ontbonden werd verklaard. De bezittingen werden daarbij in beslag genomen.
Na de oorlog verkeerde het pand in een zeer slechte staat en de heropgerichte vereniging vond tijdelijk onderdak in het gebouw van de Sint-Vincentiusvereniging aan de Nieuwstraat. In januari 1951 werd het pand De Zwarte Arend aan de Markt gehuurd. Vijf jaar later besloot men echter, vanwege de hoge huurlasten daar het katholiek Militair Tehuis in ‘s-Hertogenbosch op te heffen, in afwachting van een betere huisvesting. Na 90 jaar kwam er een einde aan de inzet van de redemptoristen voor de rooms-katholieke militairen in de stad.
Als een herinnering aan de vorige bewoners bleef dit militair tehuis bekend staan onder de naam Concordia. De tekst op de voorgevel van dit pand: *R.-K. Militairen Vereniging Concordia* verwijst hier nog naar.

IN DEN BOERENMOUW 21

Het pand is een rijksmonument.
Dit vermoedelijk 17^{e} eeuws pandje zonder verdieping heeft aan het noordelijk gedeelte een onder blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak en aan het zuidelijk gedeelte een met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak (dwarskap) tussen de puntgevels met vlechtingen.
De westgevel van het noordelijk gedeelte is blind. In de gepleisterde westgevel van het zuidelijk gedeelte zit een deur met drieruits bovenlicht en zesruits schuifraam. In de noordelijke geveltop zit een houten kloosterkozijn. In de oostgevel zitten van zuid naar noord een twintigruits schuifraam, een deur met gedeeld bovenlicht, een zesruits schuifraam, achtruits openslaande deuren en een twintigruits schuifraam.

JAN HEINSSTRAAT

JAN HEINSSTRAAT

Deze straat is genoemd naar Jan Heins, een medewerker van Alart Duhamel, de bekende bouwmeester van de Sint-Jan. Later werd hij zijn zwager. Jan Heins was eerst de medewerker en later de opvolger van Alart Duhamel. Deze in Brugge geboren loodsmeester werd in 1495 als zodanig aangesteld, bij de kerk waaraan hij al in 1478 werkzaam was als *cnaep* en leerling. Tijdens zijn werkzaamheden werd het laatste deel van de oude romaanse Sint-Jan (met uitzondering van de toren, Mariakapel en een deel van de huidige doopkapel) afgebroken om plaats te maken voor het nieuwe schip. Maar Jan Heins was niet alleen werkzaam in de Sint-Jan, ook buiten de stadsmuren was hij actief. In de jaren 1504-1509 bouwde hij in Vught het Kasteel Maurick. Op 5 januari 1516 maakte hij zijn testament op, waarbij hij onder meer de wens uitsprak dat hij begraven wilde worden in de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, waar hij lid van was. Tevens liet hij de kerkfabriek het een en ander na, onder meer drie pilaren en een sieraad met parels. Ook vermaakte hij er al zijn gereedschap aan.
Vlak na het opmaken van het testament moet hij overleden zijn: op 19 januari 1516 werd er voor hem door de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in de Sint-Jan een plechtige requiemdienst gehouden.

De Plein

Ten behoeve van een vrij schootsveld van het in 1637 gebouwde Fort Willem-Maria (de huidige Citadel), werd het gedeelte van de stad tussen de Orthenstraat en de Citadel in opdracht van Frederik Hendrik in 1645 gesloopt. Hierdoor kon men de katholieken in de gaten houden (De Papenbril). Voor dit schootsveld van de Citadel werden de Petrus en Pauluskerk (andere naam: Sint-Pieterskapel) en 43 huizen afgebroken.
Zo ontstond het Casteels Pleijn of Esplanade, in de volksmond De Plein genoemd.
De Plein bleef een onbebouwd militair terrein waar de soldaten van het garnizoen werden gedrild, maar diende ook als paradeplaats waar machthebbers de troepen inspecteerden.
Hoogtepunt was het bezoek van keizer Napoleon I Bonaparte Op 7 mei 1810 inspecteerde hij de vesting ’s-Hertogenbosch en zijn troepen die op de Esplanade in het gelid stonden.
Het was echter ook groen want volgens de zogenoemde *Kroniek van Sint-Geertruy* werden er in 1690 ruim vierhonderd bomen (Schotse linden, essen en iepen) geplant.
Pas na de Vestingwet 1874 kon dit terrein weer worden bebouwd.
Op 31 mei 1881 benoemde de Bossche gemeenteraad een aantal straten. De straat aan de zuidrand van De Plein kreeg toen de naam Jan Heinsstraat. In 1876 vestigden zich de zusters van de Heilige Carolus Borromeus aan de Jan Heinsstraat 3-5 om zich te wijden aan de ziekenzorg. Het Carolus Ziekenhuis en het zusterklooster zullen daar later ontstaan. In 1885 werd aan de Jan Heinsstraat 4, recht tegenover het einde van de Orthenstraat, het gebouw van Liedertafel Oefening en Ontspanning feestelijk geopend. Vanaf 1903 ging het gebouw door het leven als Concertgebouw. Op eerste kerstdag 1896 werd de Pelgrimskerk aan de Jan Heinsstraat 14 door de gereformeerde gemeente in gebruik genomen. Vanwege de kenmerkende voorgevel door Bosschenaren *Kerk met de Groene Ruitjes* genoemd. Al jaren is sprake van leegstand. Het pand zal worden afgebroken en plaats maken voor een appartementencomplex.

Vml. Petrus en Pauluskerk/Sint-Pieterskapel

De kerk stond op de plaats van de tegenwoordige bioscoop aan de Jan Heinsstraat. Het was een kerk met drie beuken, pseudo zijtransepten en een driezijdig gesloten koor. In 1569 werd zij verheven tot parochiekerk. Na de afbraak in 1645 t.b.v. een vrij schootsveld tussen de Citadel en de stad ging het uurwerk naar de Brusselse Poort. De preekstoel ging eerst naar de Sint-Geertruikerk, vervolgens naar de Waalse kerk en staat nu in de voormalige lutherse kerk in de Verwersstraat. Het oksaal kwam terecht bij het Rijksmuseum te Amsterdam.

Carolushof/Carolus Ziekenhuis

Vroeger stond hier het Carolus Ziekenhuis, gebouwd in de stijl van de **Bossche school**. Het werd gesloopt in 1976. Alleen de kapel bleef gespaard. Hierin is nu het Stadsarchief gevestigd. De officiële naam van het ziekenhuis luidde overigens: *Ziekenhuis van de Vereniging van de Zusters van Barmhartigheid van de H. Carolus Borromeus.*
De barmhartige zusters van de Heilige Carolus Borromeus uit de Duitse stad Trier hadden zich in 1876 noodgedwongen in onze stad en andere plaatsen gevestigd. Zij mochten in Duitsland niet meer fungeren als opvoed-

ster van kinderen. In 1663 werd de Congregatie van Barmhartige Zusters van het Heilige Carolus Borromeus gesticht in Nancy. Vanuit Frankrijk werden kloosters opgericht in Duitsland, waaronder Trier in 1739. Tijdens de Kulturkampf (een strijd die de overheid van het Duitse Keizerrijk onder Otto von Bismarck van 1872 tot 1879 voerde om de macht van de Rooms-katholieke Kerk te breken) keken de zusters uit naar een mogelijk vestiging elders. De Bossche bisschop Zwijsen voelde wel iets voor een vestiging in ’s-Hertogenbosch. Hij wilde ze hebben voor de ziekenverpleging, voor opvang van weeskinderen en opvoeding van verwaarloosde kinderen. In opdracht van de congregatie kocht de voorzitter van de Sint-Vincentiusvereniging, op 6 september 1875 een perceel aan de Jan Heinsstraat 3-5. Daarop bevonden zich een herenhuis met aanbouw, een looierij, koetshuis, pakhuis en vier arbeiderswoningen. Op 12 mei 1876 kwamen de eerste vijf (zeven?) Duitse zusters uit Trier in 's-Hertogenbosch aan. Tot 1876 was het Groot Ziekengasthuis (GZG) het enige ziekengasthuis in de stad. Wie het zich kon veroorloven, zorgde dat hij wegbleef uit het GZG, dat destijds een slechte reputatie had.
Hier begonnen zij een ziekenhuisje. Het pand was er nauwelijks geschikt voor. Ook het gebrek aan kennis van de Nederlandse taal maakte het de zusters aanvankelijk moeilijk om een nieuw bestaan op te bouwen. Ze kwamen van alles tekort in het huis. Voorlopig moest men, vanwege gebrek aan stoelen en banken op kisten gaan zitten. Bedden waren er evenmin voldoende. In het begin was de verpleging van zieken hoofdzakelijk aan huis, later werden zieken opgenomen in het zogeheten Carolus-Gesticht. Er werden mannen en vrouwen toegelaten, maar toen de broeders van de Heilige Joannes de Deo met de verpleging van mannelijke zieken begonnen, werd het Carolus een vrouwenziekenhuis. Het Carolus Ziekenhuis waar de Duitse zusters eerst de verpleging ter hand hadden genomen groeide sterk. Ook de regenten van de Godshuizen zagen de inzet en ijver van de Duitse zusters. Vanaf 1880 namen de zusters ook de ziekenverzorging in het Groot Ziekengasthuis ter hand. Vele oudere Bosschenaren zullen zich de gebrekkig Duits-Nederlands sprekende zusters nog best voor de geest kunnen halen. Wat waren de zusters blij toen in 1915 een nieuwe kapel op het ziekenhuisterrein van het GZG kwam.
In de jaren tachtig van de 19e eeuw vond een grote uitbreiding plaats van het Carolus Ziekenhuis. De tweede uitbreiding was in 1953.
In 1963 ging het ziekenhuis een fusie aan met het ziekenhuis Joannes de Deo dat daarna Carolus II ging heten. In 1966 werd nog een nieuwe kapel met kloosterflat gebouwd. Tot 1969 had het alleen vrouwelijke patiënten. De mannen konden terecht bij het Sint-Johannes de Deo. Na de sluiting van dit laatste ziekenhuis in 1969 konden de mannen ook in het Carolus Ziekenhuis terecht. Uiteindelijk werd ook dit ziekenhuis in 1975 opgeheven.
In 1980 werd het Caroluscomplex gesloopt, driehonderd appartementen kwamen ervoor in de plaats. Het ziekenhuis verhuisde naar de Hervensebaan, het Carolusziekenhuis is nu een onderdeel van het Jeroen Bosch Ziekenhuis. In 2011 wordt deze locatie opgeheven en zal het ook onderdeel gaan uitmaken van het grote, nieuwbouwcomplex van het Jeroen Bosch Ziekenhuis aan de Vlijmenseweg.

Glas-in-loodraam

De Bossche glaskunstenaar Marius de Leeuw maakte in 1965 nog een glas-in-loodraam voor de kapel van het Carolus Ziekenhuis. De wand van ruim 200 m2 is een abstracte voorstelling van het scheppingsverhaal. In 1982 verhuisde het kunstwerk naar de Maria Reginakerk in Boxtel. Bij de sloop van deze kerk in 2003 is o.a. deze wand aan een Belgische opkoper verkocht. Begin 2006 dook deze wand op de site van www.marktplaats.nl op. De wand is inmiddels aangekocht door de Stichting Vrienden van de Kapel van het Jeroen Bosch Ziekenhuis. Dit stukje Bosch cultuurbezit zal uiteindelijk een plaats krijgen in de kapel van het nieuwe Jeroen Bosch Ziekenhuis aan de Vlijmenseweg.
De financiering hiervoor was medio 2010 nog niet rond.

JAN HEINSSTRAAT: De Zevensteensebrug

In de loop der eeuwen is deze brug herhaaldelijk ingrijpend hersteld en vervangen. Tegen het midden van de 13e eeuw was het stadsbestuur genoodzaakt een uitbreiding van de mogelijkheid van laden en lossen van schepen te zoeken buiten de stadsmuren. Als meest geschikte locatie voor een nieuwe los- en laadplaats werd gekozen voor een situering op een hoger gelegen terreingedeelte nabij de Vughterstroom even buiten een vermoedelijk aanwezige poort aan het einde van het Eerste Korenstraatje. Gezien de geringe omvang van de Vughterstroom, in relatie met de Dieze en de Maas, voldeed deze waterloop niet aan de nieuwe eisen van bevaarbaarheid. Een oplossing hiervoor werd gezocht door ten noorden van de vesting de twee natuurlijke stromen, de Groote Stroom en de Vughterstroom, met elkaar te verbinden. Ter plaatse van de kruising van de

nieuwe waterloop met de bestaande Orthense weg (de huidige Orthenstraat) werd de Zevensteensebrug gebouwd. Het graven van deze waterloop en de bouw van de brug heeft vermoedelijk tussen 1250 en 1275 plaats gehad. De eerste schriftelijke vermelding van de brug dateert uit 1302. De stad lag toen overigens nog binnen haar eerste ommuring. De brug was nodig omdat de Orthenstraat in die tijd de belangrijkste uitvalsweg naar het noorden was. In de loop van de eeuwen werd de brug herhaaldelijk ingrijpend hersteld en vervangen. Zo ook in 1708. Het werk werd betaald met geld dat vrijkwam door de verkoop van enkele huizen die aan gilden waren verhuurd. In 1863 werd de brug, op de landhoofden met natuurstenen lijsten na weer gesloopt en vervangen door een brug met gietijzeren liggers en een wegdek van eiken planken. De landhoofden werden samengesteld door metselwerk en natuurstenen lijsten. Bij de restauratie in 1975 bleek de fundering van de landhoofden in een uitstekende staat te verkeren. Het dek van de brug werd vanwege betonrot gesaneerd en hersteld. De gemetselde vleugelmuren van de landhoofden werden plaatselijk door nieuw metselwerk vervangen.
Dit gedeelte van de Binnendieze werd vroeger Baaiwater genoemd. De brug heette vroeger dan ook Baaiwaterbrug.

JAN HEINSSTRAAT: Brug naar het Water en Vuurplein

De brug is gelegen op de plaats van de kruising van de toegang tot de oorspronkelijke brandweerkazerne met de in de 13e eeuw gegraven verbinding tussen de Dommel en de Vughterstroom.
In het kader van de bouw van een nieuwe brandweerkazerne tussen de Orthenstraat en de Geertruisluis in 1933 was de bouw van een brug over de Binnendieze op deze plaats noodzakelijk. De brug werd in overeenstemming met de meeste bruggen over de Binnendieze uitgevoerd als een stenen boogbrug. De brug was in 1938 voltooid. In 2005 is de brug gerestaureerd en voorzien van een verbeterde dekconstructie waardoor het draagvermogen is vergroot.

JAN HEINSSTRAAT 14: Vml. Pelgrimskerk

In de jaren tachtig van de 19e eeuw vond na de uittocht van rechtzinnigen in de jaren dertig van die eeuw uit de Nederlands Hervormde Kerk, opnieuw een exodus van hervormden plaats die genoeg hadden van de vrijzinnige prediking en algemene christelijkheid. Ze noemden zich *dolerend* en waren volgelingen van een Amsterdamse dominee: Abraham – *de Geweldige* – Kuyper, stichter van de Vrije Universiteit, de Antirevolutionaire Partij en bestrijder van niet-principiële protestantse godsdienstigheid.
In de jaren tachtig van de 19e eeuw hadden deze gereformeerden behoefte aan een groter kerkgebouw. Op deze plek was bouwgrond beschikbaar gekomen omdat De Plein weer mocht worden bebouwd.
Het kerkgebouw, met de naam Pelgrimskerk is gebouwd in 1886 door de *Afgescheiden Gemeente*, en als zodanig gebruikt tot 1966. De bijnaam was *Kerk met de Groene Ruitjes* vanwege de kenmerkende voorgevel. De meeste Bosschenaren kwamen namelijk niet in een protestants kerkgebouw. Men zei dus al gauw: *hij komt van de kerk met de groene ruitjes.*
In 1966 betrokken de gereformeerden een nieuw kerkgebouw, genaamd Wederkomstkerk aan de Rijnstraat. In 1969 verloor het gebouw zijn kerkelijke functies en kreeg het uiteenlopende bestemmingen. Het gebouw kwam leeg te staan en werd als opslagplaats in gebruik genomen.
Het, inmiddels bouwvallige gebouw zal worden afgebroken om plaats te maken voor een nieuw appartementencomplex.

Bouwgegevens

De zogenaamde Pelgrimskerk voor de Gereformeerde Gemeente dateert van 1896. Architect Wierda uit Amsterdam ontwierp het nieuwe kerkgebouw dat voor 16.640 gulden door meester-metselaar Van der Bruggen uit 's-Hertogenbosch werd gerealiseerd.
De **neogotische** voorgevel werd in 1935 vervangen door een door architect J. Wilschut ontworpen pui.

JAN HEINSSTRAAT 14-18: Steegje

Het steegje dateert uit het einde van de 19e en begin 20e eeuw. Het loopt dood op een achterliggend pand en is afgesloten door middel van een houten poort.
Het steegje staat rechts van een voormalig en thans leegstaand kerkgebouw. Deze gereformeerde kerk met de naam Pelgrimskerk werd in 1886 in gebruik genomen. Door de Bosschenaren werd het gebouw *Kerk met de Groene Ruitjes* genoemd naar de kenmerkende voorgevel. Het steegje was vroeger vermoedelijk een achterom voor het achter de kerk gelegen binnenterrein.
De oorspronkelijke, hier aanwezige middeleeuwse bebouwing (kerk en 43 huizen) is na de bouw van de Citadel in 1637 afgebroken ten behoeve van een vrij schootsveld richting stad. Dit gedeelte werd daarna De Plein genoemd. De Fransen gaven het later de naam Esplanade.
Het gebied is op het einde van de 19e eeuw na de opheffing van de vestingstatus weer volgebouwd.

JAN HEINSSTRAAT 38

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het pand dateert uit 1886, met een gevelsteen met symbolen van de vrijmetselaars: de passer en een tekendriehoek. Het verband met de vrijmetselaars is niet bekend.

JAN HEINSSTRAAT: Concertgebouw later Euro Cinema

Naar Duits voorbeeld werd in 1843 in 's-Hertogenbosch de *Liedertafel Oefening en Uitspanning* opgericht. Een liedertafel is een zangvereniging van uitsluitend mannen. Deze liedertafels zijn ontstaan uit kerkkoren, een liedertafel in een kerk is een bord waarop de gezangen vermeld staan. De Bossche Liedertafel Oefening en Ontspanning behoorde midden-19e eeuw tot de top van de Nederlandse mannenkoren. In 1881 werden plannen uitgedacht voor een gebouw voor de liedertafel aan de Jan Heinsstraat. Dit terrein was door de Vestingwet van 1874 vrijgekomen voor bebouwing.
Op 31 mei 1885, in het feestjaar van de herdenking van het zevenhonderdjarige bestaan van 's-Hertogenbosch, vond de plechtige opening plaats van het pand: Liedertafel Oefening en Ontspanning.
De zaal had een zeldzaam goede akoestiek dankzij de nisbouw van het toneel. Het was tot 1935 de grootste Bossche zaal voor 1.400 personen. Bovendien had het een kleine zaal voor kamermuziek en een grote tuin waar een muziektent de mogelijkheid bood voor openluchtconcerten.
Jarenlang gaf de Liedertafel, opgericht in 1843 hier haar concerten. Nadat de Liedertafel in 1903 failliet was gegaan werd het gebouw benut voor toneelvoorstellingen tot het in 1924 door burgemeester Van Lanschot werd heropend als het Concertgebouw. Na de opening van het Casino in 1935 ging het gebouw dienst doen als bioscoop. In de Tweede Wereldoorlog fungeerde het even als distributiekantoor (distributiezegels).
De fraaie voorgevel werd gesierd door vier vrouwshoge beelden in nissen. De beelden stelden de volgende muzen voor: Euterpe (fluitspel), Terpsichore (dans en poëzie), Thaleia (blijspel), Melpomene (tragedie). In 1942 werden de beelden aan een beeldhouwer verkocht. De muzen waren in de Griekse oudheid de godinnen van kunsten en wetenschappen, er waren er negen. Een tempel ter ere van de muzen heette in het Grieks een *mouseion*; daar is ons woord museum van afgeleid.
In het midden van de jaren zestig schakelde heel Nederland massaal over van mijngas op aardgas. Nieuwe leidingen moesten daarvoor worden aangelegd. Een defect in een aardgasleiding bij bestratingswerkzaamheden veroorzaakte op 11 februari 1965 een explosie, die het Concertgebouw grotendeels verwoestte. Door de hevige luchtdruk werd de voorgevel, de hal en een gedeelte van de zaal totaal vernield. Al werd gesproken over restauratie: in de praktijk bleek dat onmogelijk. De klap was door de hele stad te horen.
De situatie voor de Bossche filmliefhebbers was ineens slechter geworden. Het Concertgebouw kon geen films meer vertonen en juist een maand tevoren had Cinema Royal in de Hinthamerstraat haar deuren gesloten. Weliswaar ontstonden er op de tekentafels vele plannen voor het terrein aan de Jan Heinsstraat maar pas tien jaar later werd er daadwerkelijk gebouwd. Vlak vóór Kerstmis 1975 opende Euro Cinema haar filmtheater met onder meer vier bioscoopzalen. In één klap hoorde 's-Hertogenbosch er bij de filmliefhebbers weer bij. Op 1 september 1976 sloot het Luxor Theater aan de Hooge Steenweg zijn deuren.

JEROEN BOSCHPLEIN

JEROEN BOSCHPLEIN

Aan de Hinthamerstraat bevond zich aanvankelijk ter hoogte van de Sint-Jacobskerk geen plein. De Bosschenaren kerkten vóór 1629 in de kerk aan de Bethaniestraat. Na een ondergrondse periode werd in het midden van de 19e eeuw, gestimuleerd door pastoor Kemps een Sint-Jacobskerk in de zogenaamde Waterstaatstijl naar een ontwerp van architect Arnoldus van Veggel gebouwd. Pastoor Prinsen liet deze kerk echter in het begin van de 20e eeuw slopen en vervangen door nieuwbouw, naar een ontwerp van de architecten Jos Cuypers en Jan Stuyt. Mgr. Prinsen (1852-1941) was van 1885 tot 1936 aan de parochie verbonden, eerst als kapelaan, later als pastoor. Maar de kerk was niet direct gereed volgens de bouwplannen. Ze lag in 1905 nog te midden van de bebouwing en bezat in het begin nog geen toren. Pastoor Prinsen wilde een hoge toren, hoger dan die van de Sint-Jan. Daarvoor kreeg hij echter geen toestemming; later werd een lagere toren gerealiseerd. De hoofdingang van de kerk lag aan de zijkant, aan de Parochiestraat (nu: Mgr. Prinsenstraat).
Er werd geijverd om de kerk vrijliggend te maken. Voor dat doel moest in ieder geval aan de Hinthamerstraat een aantal huizen worden gesloopt. Omstreeks 1930 zou dat inderdaad gebeuren. Vanaf de Parochiestraat (oorspronkelijk *De Poort aan het erf Teunis Geertsen* geheten; vanaf 1931 Mgr. Prinsenstraat) werden onder meer gesloopt de panden: Het Hoefijzer, De Dove Man, De Koe en Het Bont Paardje. Ook verdween grotendeels het steegje Achter den Doove dat oorspronkelijk aan de Hinthamerstraat lag en waarvan nu slechts rudimentair het laatste stukje aanwezig is. Het aldus ontstane plein werd in 1935 bekroond met een in Franse kalksteen vervaardigd beeld. Albert Termote vervaardigde De Goede Herder, op initiatief van de parochianen ter ere van hun pastoor. Dit plein heeft vanwege de nieuwe bestemming van de voormalige Sint-Jacobskerk een nieuwe naam gekregen, namelijk: Jeroen Boschplein. In het voorjaar van 2007 is het voorterrein heringericht.

JEROEN BOSCHPLEIN: Beeld De Goede Herder

Dit beeld dat, voor die tijd een zeer vrije interpretatie van een Goede Herder weergeeft werd in 1935 opgericht ter ere van Mgr. Prinsen, toen ruim veertig jaar (1895-1936) pastoor van deze parochie. Later werd hij proost van het kapittel van de katholieke basiliek.
In 1852 was Mgr. Prinsen geboren en priester gewijd in 1875. In 1885 werd hij aangesteld als kapelaan.
Mgr. Prinsen ontwikkelde zich in onze stad gaandeweg tot een invloedrijk en sociaal bewogen priester. Al naar aanleiding van het verschijnen van de sociale encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII in 1891 hield kapelaan Prinsen in zijn parochiekerk een serie preken over sociale vraagstukken. Mgr. Prinsen was een groot animator voor de oprichting van de r.-k. Werkliedenbond te ’s-Hertogenbosch. Tevens speelde hij een grote rol bij de oprichting van de r.-k. Lycea en was erg actief op het gebied van volkshuisvesting. Hij was ook de eerste die in zijn parochie in 1905 een patronaat oprichtte voor zowel jongens als meisjes. Later werd hij tot ereburger van de stad benoemd.
Het beeld is gemaakt door Albert Termote. Het beeld geeft een grove, weinig gedetailleerde, knielende mannelijk figuur/herder weer met een schaap over de schouders en één in de armen.
De straat naar de Sint-Jacobskerk is naar hem genoemd. Het beeld van de Goede Herder is, vanwege de herinrichting van het plein en de plaatsing van een fontein iets verplaatst.

JEROEN BOSCHPLEIN: Fontein

Op het plein, ontworpen door Ruudt Peters en landschapsontwerper Willem Jans is in het hart een zeven meter hoge, keramische fontein geplaatst met daaraan een soort destilleerkolven. Deze fontein kostte 125.000 euro. Kunstenaar Ruudt Peters liet zich hierbij inspireren door een fontein, als scheppings- en vruchtbaarheidssymbool op het paradijsluik op het linkerpaneel van het schilderij van Jheronimus Bosch, *De tuin der lusten.* De opdracht aan Adam en Eva, *wees vruchtbaar en wordt talrijk* wordt verzinnebeeld door deze roze levensbron als verwijzing naar het seksuele in het algemeen en de vruchtbaarheid in het bijzonder. De scheppende kracht van de vruchtbaarheid is tot uitdrukking gebracht door de verticale buis (mannelijk) op een schaal op een bol (vrouwelijk). Her roze, vleeskleurige is uiteengelegd in het bloedrode van de mannelijkheid en het maagdelijke wit van het vrouwelijke.
Het alchemisteninstrumentarium bij uitstek, de retort (glazen vat, bestaande uit een bolronde kolf met een lange tuit, die meer dan 90 graden omgebogen was en dus naar een lagergelegen monding liep), zowel aan de fontein als op het hek verwijst naar de alchemie.
Het met grijze grit en grassen gevulde aardse plein is omgeven door een zwart afsluitend hek. Dit hek symboliseert het helse: de punten van het hek zijn vlamvormig en zwarte retorten veranderen in het donker in vuurpotten.
Het plein in totaliteit omvat verwijzingen naar vier elementen: *aarde, water, lucht* en *vuur*: de rode robijnen op de *aarde*; het stromende *water* van de fontein die op de hele uren rook de *lucht* in stoot en rond het plein het helse *vuur.* Uit deze vier elementen is al het materiële ontstaan om tot het vijfde element, de kwintessens, van het wezenlijke te komen.
In totaliteit symboliseert de witte fontein en het zwarte hek ook de hemel en de hel.
Als het donker wordt zal in de kolven, die ook in het nieuwe hekwerk zijn aangebracht het water op gezette tijden ophouden te stromen om daarna te ontwaken in vuur/rook.
Volgens de maker hebben fontein, het hek en het plein ook een formele taak. Zij moeten de functieverandering van deze kerk tot uitdrukking brengen. De kerk als het ware ontkerkelijken.
Dit terrein is afsluitbaar en is ’s nachts niet toegankelijk.

JEROEN BOSCHPLEIN: Archeologisch onderzoek

In het kader van de herinrichting van het plein voor de voormalige Sint-Jacobskerk aan de Hinthamerstraat (nu omgedoopt tot Jeroen Boschplein) en de plaatsing van een fontein, een hekwerk, afvalcontainers en enkele bomen is in twee fasen beperkt archeologisch onderzoek verricht.
Het plein voor de Sint-Jacobskerk is in 1931 tot stand gekomen om vrij zicht te verkrijgen op de gevel van de kerk. Daarvoor is destijds een rij van oorsprong middeleeuwse huizen gesloopt. Het was onbekend of de resten daarbij diep waren uitgebroken. Bij het eerste onderzoek, de bouwput van de fontein, bleek al snel dat dicht onder de huidige bestrating nog funderingen van de gesloopte huizen aanwezig waren. Omdat de opgraving beperkt bleef tot de bouwput van de fontein en de regelput voor de wateraanvoer, kon geen goed inzicht worden verkregen in de opbouw van de huizen. Wel kwamen resten van zijmuren, vloeren en kelders tevoorschijn. Opvallend was dat een middeleeuwse vloer slechts ongeveer 30 cm onder het huidige maaiveld lag, waaruit geconcludeerd
kan worden dat sinds die tijd het terrein nauwelijks is opgehoogd. Achter de huizen bevonden zich de achterterreinen, waarop onder meer een beerput en een waterput lagen. Het is duidelijk dat de archeologische resten onder het plein gaaf bewaard zijn gebleven en het dus een terrein van hoge archeologische waarde betreft.
Bij de opgravingen kwam men onder andere een skelet tegen van een koe die in de 15^{e} eeuw op het achterterrein was begraven.
De resten van muren en kelders zijn, op de plaats waar de nieuwe fontein is gekomen tot vlak onder het maaiveld bewaard gebleven.

Ook bij het vervolgonderzoek bleek dat de resten van de middeleeuwse en latere bebouwing direct onder de huidige bestrating nog aanwezig waren. Van een vijftal woonhuizen kwamen onder meer de voorgevels, zijgevels en vloeren in het zicht.
In een vrijgemaakt profiel werden enige belangrijke fasen van de bewoning langs de Hinthamerstraat zichtbaar gemaakt, zoals:

- Het gele dekzand uit de laatste ijstijd (ca. 13.000 jaar geleden).
- Het oorspronkelijke maaiveld van vóór de stichting van de stad; de huidige straat ligt ruim twee meter hoger.
- Een paalkuil van een houten huis uit de eerste helft van de 13e eeuw.
- De zwart/oranje resten van de grote stadsbrand uit 1419.

Verrassend is, dat er al zo vroeg in de 13e eeuw zo ver buiten de bescherming van de stadsmuur langs de Hinthamerstraat werd gewoond.
In het onderste vlak werden in het gele zand twee 13e-eeuwse kuilen gevonden. In doorsnede bleken het twee waterputten geweest te zijn met onderin nog houtresten van de tonnen.
De oudste bakstenen muur die bij dit onderzoek is gevonden dateert uit het begin van de 15e eeuw, net vóór de stadsbrand. Dit huis grensde aan het steegje Achter den Doove.
Het proces van verstening van de houten huizen was al in de 14e eeuw begonnen, maar vooral na de grote branden van 1419 en 1463 werd dit proces in versneld tempo doorgezet. De rieten daken en de houten zijwanden werden hierbij als eerste aangepakt. Houten voor- en achtergevels bleven nog lang bestaan. De laatste houten voorgevel in 's-Hertogenbosch (in de Kerkstraat) werd in 1878 gesloopt.
Bij de opgravingen werd een zwarte brandlaag zichtbaar van de brand in 1419. Deze laag lag op de toenmalige bestrating van brokken baksteen en natuursteen. Het steegje Achter den Doove heeft op deze plek bestaan tot de sloop van 1931.
Hier zien we funderingen van middeleeuwse huisjes vlak voor de ingang van de Sint-Jacobskerk. Op de voorgrond is een skelet te zien van een koe die in de 15e eeuw op het achterterrein werd begraven.

JEROEN BOSCHPLEIN 2: Sint-Jacobskerk

In de 17e eeuw werden enige tijd godsdienstoefeningen gehouden in een schuilkerk/bidplaats die was ondergebracht in het pand De Lelie, later genoemd De Hopsack, Hinthamerstraat 183.
Wat later (vermoedelijk na 1655 maar vóór 1663) werd de schuilkerk ondergebracht achter het pand De Maghet Van Den Bossche aan de Hinthamerstraat 179. De gevelwand in de straat liep toen nog gewoon door. Deze schuilkerk had twee vluchtwegen, namelijk een in de Sint Jacobstraat en een in het straatje Achter den Dove, voorheen Fraterstraatje. Dit straatje liep door tot de Hinthamerstraat.
Begin 19e eeuw (1804) werd de schuilkerk afgebroken en vervangen door een kerk. Nog even werd de kerk door de Franse prefect ontruimd omdat de pastoor de door keizer Napoleon I Bonaparte aangewezen bisschop niet wilde erkennen. Het veranderde toen even in een pakhuis voor suikerbieten. Nadat Napoleon I Bonaparte in 1815 zijn Waterloo had gevonden, deed de kerk weer dienst als gebedshuis.
Toen bij een herindeling van de parochies (1842) in de stad een kleine halve eeuw later deze parochie werd vergroot moest er ook een nieuw godshuis komen. Er kwam nu in 1844 een zogenaamde Waterstaatskerk met grote koepel. Twintig jaar later werd de houten koepel van de kerk door de bliksem onherstelbaar verwoest. Ook de bouwkundige toestand van de kerk werd steeds zorgelijker.

Er moest weer een nieuwe kerk komen, alweer de 4e op rij. Van de oude kerk bleef echter één kruisarm bespaard en werd voorbestemd als sacristie.
Deze kerk werd hier in het begin van de 20e eeuw (1906-1907) gebouwd. Ontworpen door J. (Jan) Th. J. Stuyt, dezelfde architect als van de Sint-Cathrien. Hij werkte samen met Jos Cuypers. De bouwpastoor was Mgr. C.C. Prinsen, kapelaan van 1885 tot 1895 en daarna pastoor tot 1936.

Er werd gekozen voor centraalbouw met het Griekse kruis als plattegrond, met een koepel in het hart van het kruis. Vanwege ruimtegebrek werd het priesterkoor met de twee zijkapellen niet, zoals het uitgangspunt is van de Kerk naar het oosten maar in dit geval naar het zuiden gericht. De schildering in de koepel corrigeert deze afwijking weer door de dierenriem zo te plaatsen, alsof het priesterkoor op het oosten is geplaatst. Hiervoor is in de koepel de poolster, die ons naar het noorden wijst, richting het oosten geschilderd. Daardoor wordt het werkelijk zuiden het fictieve noorden en staat het hoogaltaar georiënteerd. Op de pendentiefs heeft men dat versterkt door daarop bij het priesterkoor het woordje *oost* ter schilderen.
Op 24 juni 1907 werd de eerste Heilige Mis opgedragen. De gelovigen kwamen het kerkgebouw binnen via de Parochiestraat (die later een andere naam kreeg: Mgr. Prinsenstraat).
Vooralsnog kwam er slechts een toren van negentien meter hoog.
Het verhaal gaat dat de pastoor, Mgr. Prinsen een toren wilde hebben die hoger was dan die van de Sint-Jan. De bisschop stond dit echter niet toe. Toen duidelijk werd dat enige huizen (nummers 165-167-169) aan de Hinthamerstraat zouden worden afgebroken begon men ongeveer twintig jaar later (1927) met de bouw van een lagere, 52 meter hoge toren. Slanke Noord-Italiaanse campanillatorens hebben hiervoor model gestaan. Vijf jaar later volgde de frontgevel met voorportaal. De ingang via de zijkant verviel hierdoor. Daarna werden de huizen afgebroken waardoor er een knus kerkplein ontstond.
De kerk heeft tot 2002 dienst gedaan als parochiekerk.
Bij opgravingen eind 2007 zijn op deze plek restanten aangetroffen van lemen vloeren met sporen van de stadsbrand die in 1419 heeft gewoed. Er zijn eveneens tongewelven gevonden die deel uitmaakten van de kelders uit de 18e eeuw.

Bouwgegevens

Deze voormalige kerk is een rijksmonument.
Onder de generatie van opkomende architecten leefde destijds de opvatting dat neogotiek niets oorspronkelijks had. De vorm is duidelijk geïnspireerd door de byzantijnse cultuur (Aya Sophia in Constantinopel, thans Istanbul) die goed is terug te vinden in de open raamgalerijen en mozaïeken.
De kerk kent diverse stijlen zoals een **Byzantijnse** koepel; ronde, gemetselde bogen, vlakke wanden, ribloze kruisgewelven, graatgewelven en aan de buitenkant de decoratieve rand onder de daklijsten en de opvulling met zwart-witte tegels van de topgevel uit de **romaanse** periode; spitsbogen in de **gotische** stijl en het grondplan, toren en hoogteberekening uit de **renaissance** periode en **jugendstil**kolommen. Hier is sprake van een goed op elkaar afgestemd **eclecticisme.**
Op de klokkenverdieping heeft elke zijde drie gekoppelde galmgaten met een klein balkon ervoor en daarboven in elke hoek een in rode steen uitgevoerd beeld.
De kerk is in 1991-1993 in- en uitwendig gerestaureerd.

Koepel

Het meest kenmerkend aan de bouw van deze kerk is de vierkante plattegrond, gevormd door vier pijlers, via pendentiefs overgaand in een ronde koepel. Behorend bij deze stijl is de beschildering van de koepel en de pendentiefs. Dit zijn overgangselementen van de vierkante pilaren naar de ronde koepel.
Overheersend is de koepel met een overspanning van veertien meter. Vanwege de bodemgesteldheid moest de opbouw zo licht mogelijk worden gehouden. Twaalf pilaren met terracottabanden ondersteunen het dak en deze kolommen dragen de namen van de twaalf apostelen op de vele geglazuurde tegels.
De koepel met tamboer is aan de buitenzijde voorzien van een dwerggalerij. Langs de dakranden zijn friezen van geblokte tegelpatronen aangebracht.

Op de vier pilaren die de koepel steunen staan de windrichtingen, echter een kwartslag gedraaid om te verbergen dat het altaar niet naar het oosten is gericht.
De Bossche schilder Frans Kops heeft het koepelgewelf en de pendentiefs in secco geschilderd.
Centraal onder koepel staat de ster, die door de profeet Jesaja werd voorspeld. De tekst onder de balustrade staat daar ook op: *Volken zullen wandelen naar uw licht en koningen naar de glans die over u opgaat.* Rondom deze grote ster is de sterrenhemel geschilderd met een bijzonder plaats voor de poolster. Onder de sterrenhemel zijn de twaalf tekens van de dierenriem weergegeven. De balustrade voert langs het nieuwe Jeruzalem met twaalf poorten en twaalf torens uit het Boek der Openbaring van Johannes. Een stoet van twaalf mannen en twaalf vrouwen trekt op naar de Deur Des Hemels, Maria. De namen van deze 24 figuren, voornamelijk heiligen, zijn bekend, ook van de zes ontbrekende afbeeldingen.

Beelden

De natuurstenen beelden in de nissen in de voorgevel en beelden op de vier hoeken van de toren, alle met een hoogte van 230 cm dateren van omstreeks 1918. Zij zijn vervaardigd door Atelier M. van Bokhoven en Jonkers. Het zijn statige beelden van een hoekige en strakke vormgeving.
Op de bovenste hoeken van de kerktoren staan vier roodstenen engelen met een hoogte van 250 cm met gespreide vleugels. Zij zijn gemaakt in dezelfde strakke, lineaire stijl als de beelden in de voorgevel.
In de rand van de spitsboog met loof- en vlechtwerk boven de ingang zitten vijf medaillons met vertegenwoordigers uit de vijf werelddelen van destijds: Afrika (neger), Azië (Chinees), Europa (blanke, architect Jan Stuyt), Amerika (indiaan) en Australië (Tasmaniër). Zij stellen de verspreiding van het geloof over de hele wereld voor.
Onder de geveltop staat een beeld van Johannes de Doper.

Boven op de boog staat aan de linkerkant, een vrouwelijk, gekroond figuur met een kelk en toorts of kruisvaan (de Kerk, allegorie). Zij is uitgebeeld in een triomfantelijke houding. Zij symboliseert de kerk (het geloof) of ecclesia. Het andere beeld aan de rechterzijde is een geblinddoekte vrouw die haar hoofd heeft afgewend. Zij draagt een korte staf. Zij is het symbool van de synagoge (allegorie voor het Jodendom), voorstellende het ongeloof. Dit zijn twee vrijstaande beelden (70 x 230 cm), gemaakt van grijs natuursteen, op een console en onder een baldakijn. De voorstelling van ecclesia en synagoge is al bekend in de middeleeuwen. Het motief kwam aanvankelijk voor in de kruisingsscènes. De personificatie van ecclesia kijkt op naar het kruis of de gekruisigde Christus. Zij herkent het ware geloof, terwijl de synagoge zich afwendt van het kruis en het ongeloof symboliseert. Vanaf de 13e eeuw komen ecclesia en synagoge al voor als zelfstandige figuren in de kunst.
Het thema van kerk en synagoge werd in de middeleeuwen nog op een geheel andere wijze vormgegeven. Als de beide verkenners van Kanaän, die een druiventros dragen, worden uitgebeeld, staat de druiventros symbool voor Christus. De voorste drager is de synagoge: hij keert zijn rug toe naar Christus. De achterste drager houdt de ogen gericht op de druiventros en is symbool van ecclesia of het geloof.
Boven in de punt van de gevel staat een vrijstaand Christusbeeld van grijze natuursteen onder een driepasboog.

De beelden direct links en rechts van het portaal zijn Petrus Canisius (schrijver catechismus) van een zachte gele natuursteen en Leonardus van Veghel (martelaar van Gorcum, in ‘s-Hertogenbosch geboren) van een grijze natuursteen.
In het portaal staat op een trumeau (middenpilaar van een brede deurpartij) Sint-Jacob (pelgrim) afgebeeld met staf en schelp.
Verder staan er geheel links en rechts nog enige beelden waarbij het beeld rechts (Heilige Franciscus Xaverius, patroon van de missionarissen) van het portaal een jakobsschelp in zijn handen heeft, het symbool van de bedevaarts-

Henk(es), 3-11-2011

tocht naar Santiago de Compostela.
Geheel links staat het beeld van Theresia van Lisieux (patrones van de missie) van grijze natuursteen.

Leonardus van Veghel

Leonardus, in 1527 in de Postelstraat geboren, bezocht de school van de Broeders van het Gemene Leven en studeerde in Leuven. Hij werd priester en was vanaf 1558 pastoor te Gorcum (Gorinchem). Hij was één van de negentien martelaren van Gorcum. Hij was een slachtoffer geworden van de strijd van de watergeuzen tegen de katholieken. Het verhaal van de martelaren van Gorcum speelde in het begin van de Tachtigjarige Oorlog. De leider van de watergeuzen, Lumey, was met zijn vloot min of meer per ongeluk de Zeeuwse wateren *ingeblazen.* Hij veroverde op 1 april 1572 Den Briel (Den Brielle) en trok van daaruit naar Gorcum. Hier werden negentien geestelijken gevangengenomen en gemarteld. Daarna werden ze in Den Briel in juni 1572 opgehangen in een schuur. Voordat zij door de papenhaters werden opgehangen waren zij verschrikkelijk gemarteld, gefolterd en in het openbaar vernederd.

De negentien martelaren werden in 1675 zalig verklaard en in 1867 volgde hun heiligverklaring. Deze heiligverklaring had zeker ook een kerkpolitieke achtergrond. Na eeuwen van onderdrukking en achterstelling was langzamerhand in de loop van de 19e eeuw een tijdperk aangebroken van katholieke emancipatie. Daarin paste een heiligverklaring van de negentien martelaren heel goed. In 1932 werd in Den Brielle een kerkelijk complex gewijd, bestaande uit een kerk en een zogenaamd martelveld. Hier wordt, tijdens de vele bedevaarten de dood van de martelaren herdacht,
Van zijn vader, die kaarsenmaker was en van zijn moeder en zuster is in de Sint-Cathrien nog een gemeenschappelijke grafzerk te zien.

Interieur

Het interieur is met baksteen in schoon metselwerk opgetrokken en voorzien van banden van verglaasde terracotta. Koor en zijkapellen hebben halfronde sluitingen. Het is een belangrijk voorbeeld van vernieuwing in de kerkelijke bouwkunst.
Het houtsnijwerk dateert uit de 17e en 18e eeuw.
De fresco’s zijn aangebracht in de periode 1911-1922, voor het grootste deel door de Belg Georges de Geetere. Het zijn, naast Bijbelse voorstellingen op de zijmuur ook afbeeldingen van notabelen die de kerk lieten bouwen. De locaties zijn: koepel hoogkoor (het offerkarakter van de eucharistieviering), koepel Sacramentskapel (de aanwezigheid van Christus), koepel Mariakapel (een tuin met musicerende engelen ter ere van Maria), westwand (verering van Maria) en de oostwand (toewijding van de parochie aan het Heilig Hart). Opvallend hierbij is dat hij zijn muurschilderingen telkens anders signeerde. De schildering aan de zuidelijke muur bij de Mariakapel signeerde hij als volgt: *George de Geetere 1922 Egregius Pictor Sana* wat betekent: *inderdaad een voortreffelijke schilder.* Hij bezat blijkbaar humor en zelfspot, of hij was gewoon ijdel.
Uit de vorige kerk zijn afkomstig de in barokstijl gesneden houten orgelgalerij, de barokke eikenhouten preekstoel uit de 17e eeuw, twee biechtstoelen uit de 1e helft van de 19e eeuw (1844 en 1850; ontworpen door L. Veneman), een eikenhouten communiebank en houten heiligenbeelden uit de 18e of 1e helft van de 19e eeuw. Deze heiligenbeelden stellen voor: Heilige Lucia, Sint-Franciscus Xaverius, Sint-Franciscus van Assisi, een heilige monnikfiguur, Sint-Anthonius van Padua, Sint-Jan Evangelist, Petrus, Paulus, Sint-Vincentius a Paulo (?), Sint-Willibrord (?), vier eikenhouten engelenfiguren, een reliëf van een engel en Sint-Leonardus van Veghel.
Verder zijn er aanwezig een albasten doopvont uit de 1e helft 19e eeuw en veertien in hout gesneden kruiswegstaties, in 1898 gemaakt door A.M. van der Geld uit ‘s-Hertogenbosch. De kerk bezit ook nog twee biechtstoelen uit de 17e eeuw.
De schilderijen zijn uit de 18e eeuw, te weten: vier schilderijen met bustes van de evangelisten; kruisiging; Maria met Kind en kleed en een rozenkrans, gevend aan respectievelijk de Heilige Simon Stock en Sint-Dominicus; Verrijzenis; Christus in de Hof van Olijven; Geseling; Doornenkroning; Christus en de wenende vrouwen; Hemelvaart; Maria’s tenhemelopneming; Ontmoeting van Maria en Elisabeth; Opdracht in de tempel; Jezus als leraar in de tempel en Maria Magdalena wenend bij het kruis.
De preekstoel en de orgelkast, eveneens van houtsnijwerk zijn kort na 1800 in Antwerpen op een veiling van een klooster gekocht. De preekstoel, gemaakt in 1635 kwam uit de St.-Michielsabdij te Antwerpen en is van de hand van Erasmus Quellinus. De orgelkast/klankkast is 18e eeuws.
De Angelusklok, bij de ingang van het priesterkoor, dateert uit 1482 en is daarmede de op een na oudste klok van de stad. De oudste is de Mariaklok van het stadhuis. Hij is gemaakt door G. Moer met een doorsnede van 66,5 cm. In de kooromgang hangt een zeer oude klok van een anonieme gieter.
Het gave pneumatisch orgel met hoofdwerk en zwelwerk is in 1900 gemaakt door M. Maarschalkerweerd. Het mechanisch torenuurwerk, voorzien van een elektrische opwinding is buiten gebruik gesteld.

Henk(es), 3-11-2011

In de kerk ligt aan de oostzijde de Heilige Hartkapel en aan de westzijde de Mariakapel. De doopkapel is gelegen aan de voet van de toren.
De kerk die onlangs van binnen en van buiten is gerestaureerd is een goed voorbeeld van de zich vernieuwende kerkelijke bouwkunst uit het begin van de 20e eeuw.

Wapenborden

In de geschiedenis van ’s-Hertogenbosch neemt 1481 een bijzondere plaats in. In dat jaar vond het 14e Kapittel van de Orde van het Gulden Vlies plaats in de Bossche Sint-Jan, die op dat moment nog niet af was. Voor deze gelegenheid werden onder andere wapenborden vervaardigd van de deelnemende ridders. Deze borden werden tijdens het kapittel opgehangen in de kerk en zijn daar tot 1794 blijven hangen. In dat jaar werden ze door de Fransen verwijderd en het merendeel werd op de Parade verbrand.
In de aanloop van het 800-jarig bestaan van ’s-Hertogenbosch in 1985 werd door de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch het idee geopperd om de wapenborden te reconstrueren. Zij nam contact op met Het Bossche Palet, een vereniging van amateurschilders. Ook daar leefde hetzelfde idee. Onder bezielende leiding van Lambert van Lith werd het plan uitgewerkt. Er waren nog twee originele borden bekend: twee in het Rijksmuseum en twee in het Noordbrabants Museum. In het Stadsarchief bevonden zich nog tekeningen en beschrijvingen. Uiteindelijk pronkten in 1985, als vanouds de gereconstrueerde wapenborden in de Sint-Jan. Na het feestgedruis wilde het kerkbestuur de borden kwijt. Na allerlei omzwervingen werden de borden opgeslagen in de kelder van het Kringhuis.
Uiteindelijk hebben de wapenborden een mooie plaats gekregen rond het priesterkoor van de voormalige Sint-Jacobskerk. Waarom juist in dit huidige Jeronimus Bosch Art center? Jeroen Bosch heeft als 31-jarige alle festiviteiten rond het kapittel meegemaakt en heeft dat zelfs gebruikt als inspiratie, bijvoorbeeld voor De keisnijding. Bovendien had Bosch een opdracht overgehouden aan het kapittel. Engelbrecht van Nassau bestelde een schilderij bij hem, dat nu bekend staat als De tuin der lusten.

JEROEN BOSCHPLEIN 2-6: Jheronimus Bosch Art Center

De kerk is thans feitelijk niet meer als kerk in gebruik maar is gelukkig behouden gebleven. Het pand is ontkerkelijkt en grondig gerenoveerd, waarbij onder meer de kruizen en klokken uit de toren zijn verwijderd. Het heeft nu als Jheronimus Bosch Art Center een educatieve en toeristische functie. In de kerk en in de toren die met een lift bereikbaar is, is een blijvende tentoonstelling met digitale beelden, fotopanelen en wandtapijten ondergebracht, alle gewijd aan Jheronimus Bosch. Der afbeeldingen zijn op ware grootte.
In de kerk zweven zeven levensgrote driedimensionale figuren uit de voorstellingen van Bosch, gemaakt in een Tsjechisch atelier. Een kwartronde, rode wand in de Mariakapel vormt, met de twee grote ronde tafels met okergele en rode krukken de educatiehoek. De tegenoverliggende kapel heeft een blauwe, losstaande nissenwand voor de tekeningen van Jheronimus. Naast het hoogaltaar, nabij de trap naar de kelder staat een aantal okergele vitrinekasten, waar een archeologische collectie van de gemeentelijke afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) een beeld geeft van de stad in de tijd dat Jheronimus Bosch er leefde, van ongeveer 1450 tot 1516. Daarvoor hangt een enorm filmscherm voor de vijftien-minuten documentaire die bij aanvang van een bezoek aan de expositie kan worden bekeken. Er zijn prachtig ingerichte galeriekamers met reproducties en bijbehorende audio-guides. De indeling van deze galeriekamers is verzorgd door dr. E. Hoffman, een Jheronimus Bosch kenner bij uitstek. De teksten zijn van Thomas Vriens.
Met of zonder koptelefoon, verkrijgbaar bij de kaartverkoop in de hal kunnen de bezoekers via de glazen lift, net voor de doopkapel, naar de toren vertrekken. Op veertig meter hoogte, veilig achter glas heeft men een overzicht over de hele stad. Met de wenteltrap vervolgt men de route naar beneden, waar alle panelen van Bosch op de diverse verdiepingen te zien zijn. In de kerk hangen ook nog diverse gedigitaliseerde schilderijen van Jheronimus Bosch op ware hoogt, waaronder De tuin der lusten.
Voor de bouw van de lift zijn grotendeels de bestaande hefgaten voor de klokken benut. De liftschacht is, evenals de lift zelf grotendeels van glas. Bezoekers mogen uit veiligheidsoverwegingen geen uitstapje maken boven de gewelven van het kerkgebouw en langs de fresco’s van Georges de Geetere.
De kelders onder de kerk zijn wel opengesteld. In de kelder is namelijk het Jheronimus Bosch’ schildersatelier ingericht zoals het er vermoedelijk moet hebben uitgezien.

In de kerk zien we ook zes levensgrote poppen die fantasiefiguren verbeelden die de middeleeuwse schilder op zijn beroemde panelen vereeuwigde. De meester zelf is gebaseerd op de weinige afbeeldingen die van hem bestaan. De poppen zijn gemaakt door kunstenares Nanda van Alebeek uit Zaltbommel.
De voormalige sacristie is verbouwd tot bibliotheek met meer dan 3.000 boeken en artikelen en een auditorium, een soort collegezaal. Men beschikt ook over twintig computers om spreekbeurten voor te kunnen bereiden, werkstukken op te stellen of voor andere studies.
Een multifunctionele zaal en restaurant/lunchroom liggen achter de voormalige pastorie. Een museumwinkel, kantoor- en hotelaccommodatie (Jeroen Boschplein 6) zijn ondergebracht in enige panden aan de Hinthamerstraat/Jeroen Boschplein. De zogenaamde pelgrimskamers refereren naar vroegere tijden toen bedevaartgangers naar Santiago de Compostela hier vlakbij onderdak vonden.

Het voorterrein is heringericht waarbij op een centrale plek een fontein is geplaatst. Deze fontein is een kopie van een afbeelding uit het schilderij De tuin der lusten.
De Stichting Jheronimus Bosch Centrum, welke het Jheronimus Bosch Art Center exploiteert krijgt een jaarlijkse vergoeding (peildatum 2006) van 125.000 euro. Daarvoor moet zij wel voldoen aan de in de subsidieovereenkomst gestelde voorwaarden, namelijk 25.000 bezoekers, waaronder 3.500 leerlingen per jaar in jaar vijf ná de opening.
In 2009 kreeg het JBAC de Albert Swaneprijs uitgereikt vanwege onder andere de grote meerwaarde die het JBAC biedt, de actieve kunstbeleving die uitdaagt tot meedenken over de lijnen van het verleden naar het heden en vervolgens naar de toekomst. Een extra meerwaarde is *het tweede leven* dat een belangrijk monument als de Sint-Jacob heeft gekregen.

Oordeelspel

De Stichting Oordeelspel, gebaseerd op Het Laatste Oordeel heeft een reconstructie laten maken van het Oordeelspel. Het Oordeelspel toont de samenhang van de kosmos als onderdeel van Gods schepping en de plaats van de aarde en van de mens daarin. Het tien meter hoge oordeelspel is uniek in de wereld en is eind mei 2010 opgeleverd als onderdeel van de vaste Jheronimus Bosch expositie in het Jheronimus Art Center in ’s-Hertogenbosch.

Belangrijk onderdeel is het astronomisch kunstuurwerk met calendarium. Het is een monumentaal uurwerk dat de burgerlijke tijd en de gemiddelde zonnetijd aangeeft met de posities van de zon, de maan, de dierenriem en de schijngestalten van de maan. Veelal is er een calendarium aanwezig waarop de vaste en veranderlijke christelijke feestdagen en heiligendagen zijn weergegeven. Het geheel wordt vervolmaakt door een automatisch figurenspel dat op bepaalde uren van de dag een verhaal vertelt. Drie keer per dag ziet de toeschouwer hoe de middeleeuwers dachten over goed en kwaad en de beloning of straf daarvoor. Drie keer per dag zullen dan ook de luiken van het oordeelspel zich openen voor het schouwspel waarin de één in de hel verdwijnt en de ander naar de hemel gaat. Dit spel vormt een essentieel onderdeel van een astronomisch uurwerk. De werking geschiedt onder begeleiding van muziek door een automatisch spelend orgel of een klokkenspel. Middeleeuwse uurwerken zijn er onder ander in Munster, Lund en Rostock. Het astronomisch uurwerk staat volgens de traditie in het westen van de kerk. In het Art Center is de plaatsbepaling 51°41’15.07” noorderbreedte en 05°18’43.21” oosterlengte.

KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN

KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN

Dit plein is aangelegd op het terrein van de Prekerspoort nadat de Staat dit in 1641 had verkocht. Het kreeg toen uiteraard een andere naam dan thans. Ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest van de Congregatie van de Paters Redemptoristen werd in 1933 dit plein voortaan het Kardinaal Van Rossumplein genoemd. Hiermee werd hulde gebracht aan een belangrijk lid van de voor de stad verdienstelijke Orde van de Redemptoristen.
In de tweede helft van de 19e eeuw stimuleerde het Bossche stadsbestuur de veehandel; ook de boeren in de Meierij schakelden over van de productie van akkerbouw op veeteelt. In 1851 kwamen er in de stad vijf speciale markten voor handel in paarden en hoornvee. Dit aantal werd langzamerhand uitgebreid. Het vee werd van heinde en verre, zelfs per schip aangevoerd.
Vanaf 1892 kwam hier de wekelijkse veemarkt. Daarvoor was het eerst een jaarlijkse veemarkt en later nam de frequentie steeds toe. De locatie was toen nog het Sint-Jacobskerkhof.
Het plein werd al spoedig te klein. Het duurde dan ook niet lang of langs de Zuid-Willemsvaart stond het vee voortaan tot aan de Schilderstraat. Ook nadat de Varkensmarkt naar de Tolbrugstraat was verhuisd bleef de veemarkt met ruimtegebrek kampen. De Nieuwstraat, Sint Josephstraat en zelfs de Van Berckelstraat aan de overkant van het kanaal (paardenmarkt) waren nodig om de toenemende aanvoer van het vee te verwerken.
Men vond in 1931 een nieuwe locatie aan de Oude Engelense Weg in West om daar de grootste veemarkt van West-Europa te worden.
Heel onverwachts kreeg de veemarkt in het begin van de 21e eeuw te maken met een zeer besmettelijke varkenspest waardoor niet alleen deze veemarkt maar ook alle overige veemarkten in het land een roemloos einde kregen.

KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN: Kardinaal Van Rossum

Wilhelmus Marinus van Rossum werd geboren in 1854 en werd na het afleggen van de eeuwige geloften in 1874 in het klooster van Wittem gewijd tot redemptorist. In 1879 werd hij daar priester. Nadat hij diverse functies had vervuld zoals: leraar Latijn en professor dogmatische theologie voltooide hij de bouw van het nieuwe klooster, waar zijn voorganger, onder zijn inspiratie mee begonnen was. In 1895 werd Van Rossum, in plaats van een benoeming in de missie van Brazilië door het generaal bestuur van zijn congregatie naar Rome geroepen. Een jaar later begon zijn Romeinse carrière. In 1909 werd Wilhelmus van Rossum benoemd tot lid van het Generaal Bestuur van de Paters Redemptoristen. Vervolgens werd hij op 27 oktober 1911 door paus Benedictus XV tot kardinaal benoemd. Deze benoeming maakte in katholiek Nederland diepe indruk omdat er zeer lange tijd geen Nederlandse geestelijke tot kardinaal was benoemd. Hij was de eerste Nederlandse kardinaal sinds de Reformatie. Men zag het ook als erkenning van de emanciperende katholieke minderheid. Hij zou Nederland overigens maar zelden bezoeken. In 1914 werd de kardinaal belast met het voorzitterschap van de pauselijke Bijbelcommissie welke functie hij achttien jaar heeft uitgeoefend. In deze hoedanigheid bereidde hij de encycliek *Spiritus Paraclitus* voor die op 15 december 1920 verscheen.
Ondertussen werd hij op 12 maart 1918, als hoogtepunt van zijn carrière benoemd tot prefect van de congregatie de *Propaganda Fide,* dat wil zeggen *de verkondiging van het geloof*.
Deze aanstelling maakte hem wereldvermaard. In 1918 wijdde de paus hem ook nog tot bisschop. Hij werd de grote strateeg onder de missiepauzen Benedictus XV en vooral paus Pius XI. Hij had een grote invloed op de uitbreiding van het missiewerk. Hij inspireerde de pausen bij het schrijven van de encyclieken over de missie, stimuleerde de bouw van seminaries in missiegebieden en haalde ordes en congregaties over om hun missiegebieden uit te breiden. Tevens bevorderde hij de oprichting van missiegenootschappen die op parochieel niveau gesteund werden door veel katholie-

ken. Hij propageerde onder ander het *St. Petrus-Liefdeswerk,* dat de opleiding van inheemse missionarissen bekostigde.
Een enkele keer bezocht kardinaal Van Rossum zijn vaderland. Zijn eerste officiële bezoek was in 1913. De kardinaal werd hier, ongewild, betrokken bij de minder verkwikkelijke activiteiten van de katholieke integralisten. Deze behoudende groepering schuwde geen enkel middel om alles wat zweemde naar modernisme te hekelen en te veroordelen. Vernieuwende ideeën, gedachten en personen werden door hen gezien als een directe bedreiging van het katholieke geloof. De integralisten meenden in kardinaal Van Rossum een medestander te vinden, want redemptoristen stonden over het algemeen niet als progressief te boek. Bij een aantal toespraken en interviews ontpopte hij zich echter als tegenstander van deze opvattingen en sprak in duidelijke bewoordingen zijn afkeuring uit.
In 1924 was de kardinaal nogmaals officieel in het land. Namens de paus was hij voorzitter op het *Internationaal Eucharistisch Congres.* In 1932 was hij in dezelfde hoedanigheid op voornoemd congres maar dan in Kopenhagen.
Op de terugweg werd hij wegens ziekte opgenomen in het ziekenhuis van Maastricht. Hij overleed daar op 30 augustus 1932 en werd bijgezet in de grafkelder van de redemptoristen te Wittem.

Beeld

In het begin van de 20e eeuw was het gebruikelijk dat er op verschillende plaatsen in Nederland standbeelden werden opgericht voor belangrijke katholieke voormannen. Veelal gebeurde dat in de plaatsen waar deze personen geboren waren of er voor langere tijd hadden gewoond of gewerkt.
Van Rossum had echter geen specifieke betekenis of bijzondere band met ‘s-Hertogenbosch. Hij woonde maar één jaar in het klooster van de redemptoristen hier vlakbij in de Sint Josephstraat. Vanaf 1873 bracht hij hier zijn noviciaat door en hij werd er in 1874 gekleed.
Dat zijn beeld toch in deze stad terecht kwam, was te danken aan de burgemeester van de stad, mr. F.J. van Lanschot, als gedreven organisator en fondsenwerver. Burgemeester Van Lanschot had er voor gezorgd dat de benodigde gelden bijeen werden gebracht. Ook een aantal zakenmensen, enkele kloosterordes en stichtingen hadden geld toegezegd. Met hoefde zelfs onder de bevolking geen grote inzamelingsactie te houden.
Dit bronzen beeld is gemaakt door August Falise (1875-1936) en in juni 1934 feestelijk onthuld.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dit beeld voor de Duitsers verborgen gehouden in het Kruithuis. Zij hadden grote belangstelling voor het brons.

KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN: Bergbezinkbassin

Enige jaren geleden is bij aanpassing van het plein onder het plein een bergbezinkbassin aangelegd om als overstort overtollig rioolwater op te kunnen vangen met een opslagcapaciteit van 3800 m3. Onder het terrein lag vroeger een schuilkelder van de Bescherming Bevolking (BB).
In het kader van het project *Westwal keert weer* is in 2008 in het opnieuw aangelegde Bastion Maria een tweede bergbezinkbassin aangelegd.

KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN 3

De gevelsteen in de voorgevel boven de garagedeur laat de figuren zien van Cosmas en Damianus. Deze steen dateert van 1952 en is vervaardigd door Jacques de Bresser.
De heiligen Cosmas en Damianus zijn frontaal afgebeeld en - zoals vaak - gekleed in de lange dracht van de geleerden. Tussen hen in bevindt zich de (medische) slang. Zij zijn de patroonheiligen van de artsen en apothekers en in deze functie bevinden zij zich ook op deze gevel. Het pand is in gebruik als huisartsenpraktijk.

KARDINAAL VAN ROSSUMPLEIN 15: Café De Unie

De naam van dit café heeft een historische betekenis.
In 1826 richtte een aantal Bosschenaren een gezelschap op met als doel *kennis van handel en nijverheid te bevorderen en te doen gepaard gaan met gezellig verkeer.* Het kreeg de naam De Unie, was liberaal van opzet en bestemd voor de Nouveau Riche. In 1828 kochten zij hier op de hoek van de Tweede Nieuwstraat (thans Sint Josephstraat) en de Lijnbaan (thans Zuid-Willemsvaart) een stuk grond en lieten er een eigen societeitsgebouw neerzetten.
Het kreeg een beugel- en kegelbaan en voor de handboogschutterij een eigen schietbaan.
In 1890 werd in dit pand de Nederlandse Kegelbond opgericht. Even daarna hield de Sociëteit De Unie op te bestaan. In 1896 werd het een koffiehuis en later een café. Veel bezoekers aan de veemarkt zullen hier hebben gezeten.

Bouwgegevens

Het hoekhuis met een gepleisterde **neoclassicistische** lijstgevel, hoekblokken en rijke kroonlijst dateert uit 1829. De gepleisterde zijgevel is voorzien van een basementverdieping, timpaan, hoekblokken en omlijstraam. De gevel van de achterbouw langs Zuid-Willemsvaart is gepleisterd met basement verdieping, en kent twee verdiepingen en een attiekverdieping.
Het pand behoort tot de eerste bebouwing langs de Zuid-Willemsvaart.

KARRENSTRAAT

KARRENSTRAAT

De Karrenstraat was in eerste aanleg een secundaire straat. Het diende als achterstraat ter ontsluiting van de achtererven van de grote percelen aan de Hooge Steenweg. Bouwhistorisch onderzoek van de hoekpanden aan de Visstraat wijst op een versmalling van de Karrenstraat. Deze versmalling moet al vóór de 16e eeuw hebben plaatsgevonden. Het gedeelte vanaf de Visstraat tot het Loodgieterstraatje was oorspronkelijk even breed als de rest van de Karrenstraat. Voor een achterstraat was dit opvallend breed. Volgens bouwhistoricus Ad van Drunen kan de verklaring hiervoor gezocht worden in de handelsactiviteiten aan en op de nabijgelegen Binnenhaven en Vismarkt. Hier werden vroeger de karren gestald van de marktkooplui die via de Sint Janspoort, Sint Jansstraat, Korenbrugstraat en Eerste Korenstraatje hier naar toe kwamen om de karren te stallen. De Karrenstraat heeft er haar naam aan te danken.
Oorspronkelijk had de straat geen roepnaam, zij werd omschreven als *in vico tendente de pomerio fratrum minorum dicti loci de Buscho ducis versus forum Piscium* (de straat die loopt van de boomgaard van de minderbroeders gelegen in ‘s-Hertogenbosch naar de Vismarkt). Dat de straat oorspronkelijk geen uitgesproken naam had, versterkt het vermoeden dat het in eerste aanleg een achterstraat was achter de hoofderven van de Hooge Steenweg. Pas later krijgt zij een naam, *Schreynemakersstraet*. Daarna komt in 1289 in een archiefstuk de naam *Kerstraet* voor. In 1442 blijkt ook het aangrenzende Tweede Korenstraatje als *Kerstraet* te worden aangeduid. Er komen veel beroepen voor die op directe of indirecte wijze met handel, transport en kleine ambacht en nijverheid te maken hebben. De fiscale registers vermeldden er in de loop van de 16e eeuw drie hoefsmeden, drie kuipers, twee snijders, een viskoper en een timmerman. Verder zijn genoteerd een bakker, een ketellapper en een schoenmaker. In de Karrenstraat waren meerdere kleinere herbergen, waarvan er één tevens een bierbrouwerij bezat. Aan het einde van de Karrenstraat bevond zich een toegangspoort naar het terrein van het daar sinds 1228 gevestigde Klooster van de Franciscanen Minderbroeders.
De meeste panden in deze straat waaronder ook nieuwbouwpanden hebben nog middeleeuwse kelders.

KARRENSTRAAT 1: Sinte Peeter

Het pand is een rijksmonument.
Het hoekpand bestaat uit een voor- en een achtergedeelte. In de kelders is deze verdeling nog aanwezig. De kelder op de hoek, die vanuit de Karrenstraat toegankelijk is, dateert gezien het baksteenformaat uit de 14e eeuw. Het tongewelf is later aangelegd: in de tweede helft van de 17e eeuw, gelijktijdig met het gewelf van de achterkelder.
Het pand telt vier bouwlagen met zolder. De begane grond en twee verdiepingen dateren uit de 17e eeuw. De derde verdieping en de kap zijn ontstaan na een verhoging van het pand, waarschijnlijk in de 18e eeuw. De 17e-eeuwse indeling is nog na te gaan: een dwarsmuur zal het pand in twee bijna even grote ruimten verdeeld hebben. Door middel van rookkanalen tegen beide topgevels konden de ruimten verwarmd worden. Tegen de tussenmuur bevindt zich nog de houten spiltrap. De lage ruimten op de verdiepingen worden gedekt door enkelvoudige balklagen met ojiefconsoles. Het is niet duidelijk of de ruimten dienst gedaan hebben als opslagruimte of voor bewoning. De bogen in de topgevel, die twee smalle (klooster)vensters en in het midden een breed (kruis)venster ontlasten, geven geen indicatie over de oorspronkelijke functies van de ruimten op de verdiepingen.
Het pand met drie verdiepingen heeft een met pannen gedekt zadeldak (dwarskap) tussen de puntgevels. In de gepleisterde voorgevel zit een deur met bovenlicht, op de eerste drie etages elk vier vensters met (zesruits) schuiframen en op de derde verdieping drie vierruits schuiframen. In de gepleisterde zuidelijke topgevel is een deur met gedeeld bovenlicht en winkelruit op begane grond en per verdieping een recht- (1e verd.) of rondgesloten tweelichtvenster en vierruitsraam in de geveltop.
Inpandig zien we kelders met tongewelven, enkelvoudige balklagen en een kap met schaarspanten met balk.

KARRENSTRAAT 6-8: In Sint Pauwels

Dit pand is een rijksmonument.
Het huisperceel werd oorspronkelijk aan de achterzijde begrensd door de oudste, 13e-eeuwse stadsmuur. Na de stadsuitbreiding vanaf de 14e eeuw is deze stadsmuur buiten bedrijf gesteld en afgebroken. Sommige delen bleven echter gehandhaafd als erfbegrenzing of als bouwmuur voor nieuwe huizen.
Aan de linkerzijde wordt het pand momenteel geflankeerd door een modern gebouw uit de jaren zestig van de 20e eeuw (voormalige Gemeentelijke Sociale Dienst), dat is gebouwd op de plaats van een verdwenen middeleeuws huis De Drie Gerstebroden.
Het achterhuis is in de 15e eeuw gebouwd op een toenmalig open erf tussen twee andere huizen. Hierbij heeft men domweg gebruik gemaakt van de bestaande zijmuren van deze huizen en daarin de eigen balken van de verdiepingsvloeren opgelegd. Het heeft een bezienswaardige, tongewelfde kelder.
Gelijktijdig met de sterke vernieuwing van het achterhuis is in de 16e eeuw op het tot dan toe onbebouwde voorste gedeelte van het perceel een voorhuis gebouwd. Het hele gebouw is toen onderkelderd ten behoeve van de opslag van goederen en voorzien van een nieuwe, bijzondere combinatie van een dekbalk- en een tussenbalkconstructie. De kap van het achterhuis echter is een zuivere dekbalkconstructie. Tegen de rechter zijmuur van het voorhuis kwam een nieuwe stookplaats. Tussen het voor- en achterhuis, die waarschijnlijk door een lichte wand gescheiden waren, bevond zich een spiltrap. Het pand is na de sloop van het linker buurpand in 1957 ingekort en voorzien van een nieuwe achtergevel.
Het is een in schoon metselwerk opgetrokken pand met verdieping onder een met pannen gedekt zadeldak. De voorgevel, een tuitgevel met vlechtingen, heeft op de begane grond een enigszins gewijzigde 19e-eeuwse pui en op de verdieping twee zesruits en in de geveltop een zesruits schuifraam.

KARRENSTRAAT 9-11: Het Greel

De naam van het pand werd in 1579 al vermeld.
Dit pand is een rijksmonument.

De kelders zijn vanaf de straat en vanaf het achtererf toegankelijk. In 1533 was er een herberg gevestigd. In het cijnsboek van 1573 moet Laurens Peeterss een hertogcijns van drie penningen oud geld betalen om bij een kelder onder de straat een put aan te leggen voor mout. Kennelijk was er in het pand ook een brouwerij gevestigd, wat bij herbergen wel vaker het geval was. Deze put of straatkelder is bij het bouwhistorisch onderzoek niet aangetroffen.
Het huis heeft eenvoudige gevel uit 1779, zoals blijkt uit een gevelsteen. Het heeft een gesneden kroonlijst met consoles. De benedenpartij is geheel gewijzigd.
Het pand is het rechter gedeelte van een breder huizencomplex dat ook de panden, Karrenstraat 13-15 omvat.

KARRENSTRAAT 10: De Sester

Dit pand is een rijksmonument.
Een sester is een oude Bossche korenmaat.
Het huis bezit een smallere kelder die mogelijk even oud is als die onder de linkerbuur. De 14e-eeuwse kelder is vanaf de straat en vanaf het achtererf toegankelijk. De keldermuren corresponderen echter niet met de bovengrondse constructies zoals de achtergevel, de dwarsmuur halverwege het huis en de rechter zijmuur. Het huis lijkt in de 15e eeuw herbouwd te zijn, waarbij het een houtskeletconstructie kreeg. De brandmuur is later toegevoegd. Mogelijk is deze muur, inclusief de twee rookkanalen op de begane grond, gelijktijdig aangebracht met de verhoging van het pand in de 16e eeuw. Deze verhoging kreeg eveneens een houtskelet. Over de kapconstructie weten we niets, omdat deze in 1954 geheel vernieuwd is. Aan de rechterzijde kreeg het pand in de 16e eeuw een doorgaande gang naar het achtererf. Vanuit deze gang was de spiltrap in het tweede balkvak in het voorhuis bereikbaar.

Het pand heeft een gepleisterde lijstgevel uit omstreeks 1770, met een gesneden kroonlijst met consoles. Verder zitten er schuiframen in de gevel waarvan de ramen op de eerste verdieping spitsboogmotieven in de bovenruiten hebben.

KARRENSTRAAT 12-14: De Roode Zwaen of Gans

In 1631 droeg het pand bovenvermelde naam.
Dit pand is een rijksmonument.
In het cijnsboek van 1573 wordt melding gemaakt van een klein keldertje onder de straat, waarvoor in 1549 vergunning was verleend. Dit straatkeldertje is nog te traceren. Het loopt gedeeltelijk vóór het linker buurpand door, over de breedte van het niet onderkelderde gedeelte. Deze merkwaardige situatie kan te maken hebben met een oudere steeg tussen beide huizen. De kelder van Karrenstraat 12-14 is kleiner dan het erboven staande pand. De kelder moet ouder zijn. Hij is vanaf de straat toegankelijk. In de 17e eeuw is het huis ingrijpend verbouwd, waarbij de kap en de balklagen vernieuwd zijn.
Het huis heeft een topgevel, waarin schuiframen zijn aangebracht.

KARRENSTRAAT 13-15: De Rooden Eenhoerne

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand, onderdeel van een groot complex van een voormalig plaatselijk kledingmagazijn, bestond vroeger uit twee huizen: nummers 9-11, bekend als herberg Het Greel in 1579, en nummers 13-15, herberg De Rode Eenhoorne, die al in de 16e eeuw werd genoemd. Zoals blijkt uit een jaartalsteen in de voorgevel heeft dit pand in 1779 zijn huidige gevel gekregen. Als gevolg van een vergroting van de winkel en de behoefte om in de Karrenstraat een representatief karakter aan de zaak te geven, heeft een grote interne verbouwing plaats gevonden. Hierbij is de onderpui vernieuwd en de bovenpui gerestaureerd. De beide achtertopgevels zijn als laatste gegeven van de oorspronkelijke bebouwing eveneens behouden.
Het pand is het linker gedeelte van een breder huizencomplex dat ook de huizen Karrenstraat 9 en 11 omvat. Waarschijnlijk is dit gedeelte de poort tot het achtererf geweest, waar een achterhuis en mogelijk een stal stonden. Het is, in tegenstelling tot de andere gebouwen van het complex, voor zover na te gaan niet onderkelderd. De vermoedelijk nog 15e-eeuwse linker zijmuur is in de 17e eeuw verhoogd. De balklagen zijn enkelvoudig en dateren mogelijk uit 1779, gezien de datum in de (thans verdwenen) sluitsteen. In de verhoogde zijmuur zijn nog enkele 17e-eeuwse sierlijke gevelankers zichtbaar.

KARRENSTRAAT 16-18: De Hollandsche Pullewagen

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1631 droeg het pand bovenvermelde naam.
Onder het pand bevindt zich een smalle kelder die vanaf de straat en het achtererf toegankelijk is. Tegen de achtergevel is een uitbouw aanwezig waarin zich de keldertrap bevindt. Is deze uitbouw een restant van een traptorentje?
Het pand heeft een hoge begane grond, die voorzien was van een insteekverdieping. Deze is in 1975 gesloopt. Ook de oude kap en balklagen zijn niet meer aanwezig.

KARRENSTRAAT 20: De Drie Snoecken

Dit pand is een rijksmonument.
Onder het pand bevindt zich nog een kelder, die vanaf de straat toegankelijk is. De brede tongewelfde kelder dateert mogelijk uit de 15e eeuw.
In de 19e eeuw is de bovenbouw geheel vernieuwd. Op het achterterrein staat nog een oud achterhuis, dat oorspronkelijk tot het pand Eerste Korenstraatje 8/10 behoorde.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 19e eeuw, met horizontale groeven en segmentvormige, overtoogde vensters met kuiven in stuccordonlijsten. De kap vormt een geheel met het huis op nummer 22.

Henk(es), 3-11-2011

KARRENSTRAAT 22: De Verloren Soon

In 1615 droeg het pand bovenvermelde naam.
Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft al langer dan een eeuw een horecabestemming.
Het op een hoek gelegen pand van het café Zomers en Zomers heeft samen met het buurpand op nummer 20 één 19e-eeuwse gevel. Uit de cijnsbelastingen valt af te leiden dat het hoekpand en het aangrenzende huis, Karrenstraat 20 twee afzonderlijke panden waren, die mogelijk oorspronkelijk tot één groot hoekperceel behoorden, samen met de beide aangrenzende panden Karrenstraat 18 en Eerste Korenstraatje 6. Ook in het Eerste Korenstraatje verhult de gevel dat het oorspronkelijke hoekhuis iets smaller is. In de kelder is het gewelf dat volgens een jaartal in het stucwerk in 1668 verfraaid is, voorzien van stucornamenten op een wijze zoals vooral in Zuid-Nederland en Vlaanderen gebruikelijk was. In de stad is dit het enige bewaard gebleven voorbeeld. De kelder die, gezien het formaat van de stenen ouder is dan het pand zelf, is helaas slecht toegankelijk. Aan de zijde van de Karrenstraat was een klein straatkeldertje, dat niet in de cijnsboeken wordt vermeld. Mogelijk is het in 1668 aangelegd. De naastgelegen kelderingang dateert uit latere tijd. De kelder was vóór die tijd toegankelijk vanuit de buurkelder, wat een bevestiging is van het vermoeden dat beide panden oorspronkelijk één geheel vormden. In de kelder onder het hoekpand was een stookplaats aanwezig.
Het pand is in de 19e eeuw sterk vernieuwd. De beide oude zijmuren zijn toen wel gehandhaafd. Uit de baksteenformaten valt af te leiden dat de scheidingsmuur met Karrenstraat 20 uit de 15e eeuw dateert. De zijmuur met het Eerste Korenstraatje 4/6 stamt nog uit de 14e eeuw.
Het huis heeft een gepleisterde gevel uit de 19e eeuw, met segmentvormige, overtoogde vensters en schuifraamen en cordonlijsten. De kap vormt een geheel met het huis op nummer 20.

KARRENSTRAAT 30

Het pandje was gedurende een groot deel van de 16e eeuw in het bezit van de familie Rombouts. De kelder die vanaf de straat en vanuit het linker buurpand toegankelijk is, loopt niet tot de achtergevel door. Het keldergewelf is evenals de enkelvoudige balklagen en de kap in de 20e eeuw vernieuwd. Van de 16e-eeuwse situatie is niet veel bekend. Zeker is dat het kleine achterplaatsje er toen, gezien de kruisvensters in de zijgevel van het Eerste Korenstraatje 5/7, al was. De linker zijmuur is de 15e-eeuwse achtergevel van het hoekpand. De rechter zijmuur, die het pandje scheidt van het buurhuis, kan gedeeltelijk nog uit de 16e eeuw dateren.

KARRENSTRAAT 32: De Moriaan

Het pandje vormt samen met het linker buurhuis een circa zeven meter breed langspand, dat door een één-steens dunne muur in twee gelijke helften wordt verdeeld. De rechter zijmuur is gemeenschappelijk en dateert, gezien het baksteenwerk, evenals de tussenmuur uit de 15e eeuw. In het achtergedeelte was op de begane grond tegen de rechter zijmuur een stookplaats aanwezig, met daarnaast een grote spaarnis. De kelder, die vanaf de straat toegankelijk was, is gedempt. De balklagen en kap zijn in de 20e eeuw vernieuwd, zodat de verdere 16e-eeuwse indeling en constructies onbekend zijn.

KARRENSTRAAT 34

Dit pand is een rijksmonument.
Dit pand is in de 18e eeuw sterk verbouwd en toen verlengd tegen de achtergevel van Kruisstraat 35. Het pand heeft een halsgevel uit de 18e eeuw.
Het staat al meer dan een eeuw bekend als een café.
Het pand lijkt later in de middeleeuwen tegen twee belendende huisjes te zijn aangebouwd, zodat een mogelijk aanwezige osendrup bij het pand getrokken zal zijn. Aan de rechterzijde grenst het aan een veel groter pand. De gemeenschappelijke muur tussen beide panden vertoont, zowel in de kelder als bovengronds enkele vreemde sprongen en nissen. Dit doet vermoeden dat het buurpand bovengronds van latere datum is. Het beeld in de kelder is juist andersom. Hier lijkt de grote kelder onder het buurpand ouder te zijn. De bouwvolgorde is nu niet

na te gaan. Tussen beide kelders zal wel een verbinding geweest zijn. De kelder onder nummer 34 was vanaf de straat en vanaf een niet meer aanwezig achterplaatsje toegankelijk.
Het huis heeft een gepleisterde halsgevel uit de 18e eeuw.

KARRENSTRAAT 38: De Twee Snoeken

Dit pand is een rijksmonument.
De naam De Twee Snoeken werd in 1632 al vermeld.
Het pand heette eerder De Sleutel. Nu is er een restaurant in gevestigd.
Het pand dateert vermoedelijk uit het eerste kwart van de 17e eeuw. Het werd verbouwd in 1811. Het werd gerestaureerd in 1977. Het pand loopt door tot de Kruisstraat 37. Het vormde toen ook tot in de 16e eeuw één geheel met nummer 37. De achtergrens werd gevormd door de eerste stadsmuur. Daarna vond er een splitsing plaats die het perceel in de diepte halveerde. De kelder is vermoedelijk ouder dan het huis. In de kelder, die vanaf de straat toegankelijk is, bevinden zich een stookplaats en meerdere kaarsnissen. Het tongewelf bevat meerdere insteekgewelven. De bovenbouw zal, gezien de balklagen met peerkraalsleutelstukken uit de 15e of het begin van de 16e eeuw dateren. In het begin van de 17e eeuw is het pand weer samengevoegd met Kruisstraat 37. Er is toen een nieuwe kap op het gehele pand gezet. Het pand heeft een gemetselde lijstgevel met schilddak. De ingang en hijsgaten zijn voorzien van rondbogen.
In de zijtraveeën zitten bovenvensters met een kleine roedeverdeling. In de sluitsteen staat het jaar 1815 vermeld.
Het pand heeft een lijstgevel met schilddak. De ingang en hijsgaten hebben rondbogen. De bovenvensters in de zijtraveeën hebben een kleine roedeverdeling.

KASTERENWAL

KASTERENWAL

Van de Kasterenwal en de Noordwal zijn de muren en rondelen gerestaureerd. Bij het Beleg van 1629 heeft deze wal een belangrijke rol gespeeld. Het Staatse leger viel niet alleen het Bastion Vught aan, maar ook de Noordwal. Onder leiding van Ernst Casimir van Nassau, een neef van Frederik Hendrik en stadhouder van Friesland, wisten de Staatse troepen met hun schansen de wal te benaderen en er dreigde een bres in de wal te worden geschoten. De verdedigers hebben toen in allerijl een nieuwe aarden wal achter de bestaande wal opgeworpen. Bij deze werkzaamheden is bij gebrek aan mankracht een compagnie vrouwen ingezet. Deze dreigende doorbraak in de verdediging van de stad heeft ongetwijfeld een rol gespeeld bij het besluit van het stadsbestuur om, toen het Bastion Vught veroverd was, te capituleren.
Het gebied dat aan de andere kant van het water de Aa ligt was tot 1915 onbebouwd. Het was erg moerassig. T.b.v. de tussen 1915 en 1923 gerealiseerde stadsuitbreiding De Muntel moest dit gebied eerst ca. drie meter worden verhoogd.

Molen

Al rond 1500 bevond zich een molen bij de stadsmuur, naast de rivier de Aa. Vlak daarvoor, in 1496, hadden de schutters van De Handboog de beschikking gekregen over het ernaast liggende terrein. De schutters plantten bomen en richtten hun bogaard in. Dat leidde tot moeilijkheden met de molenaar: immers de wilgen ontnamen de molen de wind. Daarop werd er in 1510 een overeenkomst met molenaar Aert Peter Stevenszoen gesloten waarbij de bomen gekapt zouden worden en nieuwe geplant. De nieuwe wilgen zouden eens in de vier jaar geknot en gesnoeid worden. De bekendste molenaar van de molen op deze plek was de familie Van Kasteren. Marcelis van Casteren bezat er rond 1595 een molen en in 1673 herbouwde Hendrik van Kasteren zijn molen. In de 19e eeuw zijn de Bossche molens verdwenen, toen de stoomkracht haar intrede deed. Maar de naam Van Kasteren bleef gehandhaafd. In 1881 noemde de gemeenteraad de straat naast de stadsmuur de Kasterenwal en de eerste brug over de rivier de Aa heette voortaan Kasterenbrug. Zijn opvolger kreeg in 1921 de naam Rückertbrug. Dertig jaar later, toen er nieuwe huizen in het gebied gebouwd werden, ontstonden de Eerste en de Tweede Kasterenstraat.

KASTERENWAL: Aa

Volgens de meeste plattegronden stroomt hier de Aa. Feitelijk is dit onjuist. De natuurlijke bedding ligt binnen de vesting en maakt deel uit van de Binnendieze. De rivier kwam de stad bij de Kleine Hekel binnen en werd aanvankelijk vanaf dat punt de Groote Stroom genoemd. Toen deze wal bij de stadsuitbreiding medio 16e eeuw is aangelegd is ook de rivier de Aa verlegd om ook als stadsgracht te dienen. De oorspronkelijke rivierbedding binnen de stadsmuren behield echter wel zijn watertoevoer uit de Aa maar het eerste stuk tussen Hinthamereinde en de Schilderstraat werd uiteindelijk door het graven van de Zuid-Willemsvaart tussen 1822 en 1826 toch helemaal afgesneden van de Aa. Vanaf dat moment kreeg dat gedeelte de naam de Doode Stroom.
De vaarroute via de Groote Stroom was al tussen 1300 en 1319 aangepast. Vanaf de voormalige rijks hbs werd een nieuwe stroom dwars door de dekzandrug, waarop de Hinthamerstraat lag, gegraven. Deze gegraven stroom kwam uit bij de huidige haakse bocht bij de Zusters van Orthenpoort. Deze aangepaste Groote Stroom ligt er nog steeds en wordt door de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch ook bevaren. In de jaren twintig van de vorige eeuw werd de Doode Stroom gedempt.
De Aa zoals we die hier zien is een brede gegraven vestinggracht die de waterafvoer van de Aa moet garanderen.
De Aa ontspringt in de Noord-Limburgse Peel als regenrivier en heeft een stroomgebied van ca. 80.000 ha. Na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart verloor de Aa haar functie voor de scheepvaart.

KASTERENWAL: Rückertbrug

Deze brug is op 14 maart 1921 geopend om een verbinding tot stand te brengen met de wijk De Muntel. Deze stadsuitbreiding (1915-1923) was toen in volle gang. Het ontwerp is van J. D. Meysing, onderdirecteur van de Dienst Publieke werken en de brug is genoemd naar de gemeentearchitect.
Van het begin af aan heette deze brug de Rückertbrug, als eerbetoon aan ir. J.H.E. Rückert, directeur Gemeentewerken. Rückert, geboren in Amsterdam, overleed al op 15 november 1918, ongeveer tweeënhalf jaar voor de opening van de brug op 39-jarige leeftijd. Hij was overleden aan de Spaanse Griep. De officiële stukken vermelden echter: *na een kortstondige infectieziekte.* In de stad waren binnen een paar dagen 56 mensen aan deze dodelijke influenza overleden. Nadat hij ongeveer vijf jaar bij de gemeente Tilburg had gewerkt werd hij op 11 januari 1917 in de Bossche raadsvergadering benoemd tot directeur Gemeentewerken. Hoewel hij na nog geen jaar werkzaam te zijn geweest in deze stad al overleed had hij in die korte tijd al zoveel waardering opgebracht dat burgemeester F.J. van Lanschot in 1921 aan de brug zijn naam verbond. De brug was destijds zo belangrijk dat hiervoor de minister van Arbeid (P. Aalberse) moest komen om deze brug officieel te openen.

De constructie is bijzonder. De holle pijlers zijn van metselwerk terwijl de landhoofden en het dek van gewapend beton zijn en bekleed met een bakstenen schil. Het bijzondere metselwerk is in de zijvlakken rijk gedecoreerd met tandlijsten.
Opvallend zijn het siersmeedwerk tussen de pilasters en de vier smeedijzeren palen met lantaarns die, na een reconstructie, na een jarenlange afwezigheid weer op de met graniet afgedekte pilasters staan. In de jaren zestig van de 20e eeuw waren deze lantaarns plotsklaps verdwenen. Hoewel de smid kon worden achterhaald, de firma Gielens uit de Orthenstraat, ontbraken tekeningen, zo die er al zijn geweest. Kundige smeden ontwierpen vroeger dikwijls niet van papier maar alleen op basis van duidelijke aanwijzingen lantaarns. Aan de hand van oude foto’s heeft nu een stagiaire van de BAM digitaal alle werktekeningen, nodig voor een precieze reconstructie in kaart gebracht. De kosten voor deze nieuwe sierlantaarns bedroegen in 2002 ruim f. 120.000 (ca. 55.000 euro), aanzienlijk meer dan het bedrag van ruim f. 82.000 (ruim 37.000 euro), waarvoor de gemeente de bouw van de hele brug aan aannemingsbedrijf *Den Bosch* in 1920 gunde. De bouw heeft eigenschappen van de **Amsterdamse school** zoals de bakstenen decoraties en de balusters in siersmeedwerk.

In 2009 is het gehele wegdek vervangen en zijn ook delen van het metselwerk vervangen dan wel gerestaureerd. De draagkracht van de brug liet te wensen over.

KATERSTRAATJE

KATERSTRAATJE

Het straatje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort en aan beide zijden toegankelijk is ligt tussen Vughterstraat 217 en 219 en Westwal 32 en 32A.
Het werd oorspronkelijk genaamd Katerstraatje, later Katersteeg, genoemd naar het huis De Swarte Kater dat vroeger stond op de plaats van Vughterstraat 219. De vorige eigenaar had aan de gevel twee afbeeldingen van een poes aangebracht, verwijzend naar de historische naam. Deze kenmerken zijn bij de verkoop van het pand in 2010 verdwenen.
Het huis is gebouwd in 1906 nadat hier eerst een café met bovenwoning had gestaan. Het bevat elementen van **jugendstil/art deco.** De kelder is ouder dan het huis. Oorspronkelijk werd dit deel van de straat *Vuchterdijk* genoemd. Het huisnummer 83 van deze oude straataanduiding is nog zichtbaar aanwezig.
Ongeveer dertig jaar geleden werd achter het huis een grote beerput ontdekt. Halverwege het steegje ligt een parkeerterreintje dat vanuit de Westwal bereikbaar is.
Medio vorige eeuw was het de bedoeling om, als onderdeel van een totaal verkeerscirculatieplan (Structuurplan 1964) een brede weg aan te leggen tussen de Westwal en de Parklaan, waardoor het stadscentrum snel bereikt zou kunnen worden. Het pand De Swarte Kater zou dan worden gesloopt en kon destijds alleen als sloophuur worden verhuurd. Het plan ging uiteindelijk niet door.
De woning op nummer 217 draagt de naam De Swarte Bellaert. Mosmans beschreef een bellaart als de voorste koe van een kudde die een bel om heeft.

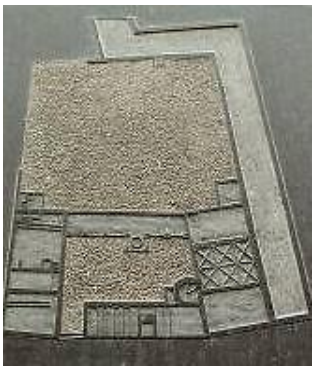
KEIZERSTRAAT

KEIZERSTRAAT

Tegenover het Hof van Zevenbergen heeft een huis gestaan in Italiaanse stijl dat vermoedelijk door de Lombarden gebouwd werd, die woonden er nogal veel in deze buurt. Later kwam het huis in bezit van Hendrick Prouninck (Proening) van Deventher, schepen en zwanenbroeder, een voornaam man in een voornaam huis. Afgezien van de Sint-Joriskapel besloeg het de hele westzijde van de straat. Hendrick verleende meermalen gastvrijheid aan vorstelijke personen. Ook Karel V, die trouwens ook al eens in het Hof van Zevenbergen gelogeerd had, verbleef nog wel eens bij hem. Het beviel Karel daar blijkbaar heel goed want het bezoek van 1545 gaf hem aanleiding om zijn gastheer in de adelstand te verheffen. Van Deventher liet hierop een beeld van de keizer boven de ingangspoort van zijn stadspaleisje plaatsen. Van toen af aan droeg Hendrick's huis de naam Keizershof en werd de straat, Keizerstraat genoemd.
In 1994 is bij de restauratie van de synagoge een zijtak van de kleine Vughterstroom van de Binnendieze ontdekt. De naam van deze zijtak luidt: Mortelgraaf.
In de 16e eeuw bestond de Keizerstraat voor een belangrijk deel uit een aaneengesloten rij van deze belangrijke stadspaleizen, afgesloten door de even voorname Sint-Joriskapel van het schuttersgilde, die met zijn forse westtoren, twee transepten, een koor en met een lengte van ca. veertig meter de allure en afmetingen had van een forse dorpskerk. Van deze gebouwen is nu alleen het Hof van Zevenbergen nog in verminkte vorm overgebleven. De Sint-Joriskapel is in 1979 opgegraven.
Onder het Anna Frankplein loopt een tak van de Binnendieze (Kleine Vughterstroom/Hellegat). Het ligt in de bedoeling, om mogelijk gelijk met de aanleg/uitbreiding van het Museumkwartier een deel van deze tak open te leggen waardoor ook de 17e-eeuwse Coninxbrug in de Keizerstraat weer zichtbaar wordt.

Voormalig Keizershof

Ongeveer op deze plek stonden vroeger enige aanzienlijke stadshuizen die in 1526 werden aangekocht door, Hendrick Prouninck (Proening) van Deventher schepen en zwanenbroeder. Hij liet deze huizen verbouwen tot een stadspaleis, bestaande uit vier vleugels rond een binnenplaats.
Op basis van enige tekeningen, vervaardigd kort vóór de sloop, was bekend dat het Keizershof was gebouwd in een rijke laatgotische stijl met enkele vroege renaissance-elementen. Het gebouw bestond uit een groot, min of meer rechthoekig complex rond een binnenplaats met een galerij, rustend op zuilen, aan twee zijden grotendeels begrensd door de Binnendieze. In de hoek van de binnenplaats stond een grote, veelhoekige traptoren, die boven de daken uitstak.
Het Keizershof werd in de 16e eeuw als het fraaiste en belangrijkste paleis van de stad beschouwd. Dit blijkt uit het feit dat in deze periode vrijwel alle belangrijke vorstelijke personen, die de stad bezochten, hier werden ondergebracht. Dit gold bijvoorbeeld voor keizer Karel V in 1540 en 1545, zijn zoon Filips II, de latere koning van Spanje en heer der Nederlanden samen met landvoogdes Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden, in 1549. Zij had er ook al eerder gelogeerd bij haar verblijf in de stad in 1539.
Als dank voor zijn verblijf verhief Karel V zijn gastheer Hendrick van Deventher in 1545 in de adelstand. Hij had hier toen ruim drie weken gelogeerd maar vanwege een aanval van spit het paleisje vermoedelijk helemaal niet kunnen verlaten.
Van Deventher heeft vervolgens een beeld van de keizer boven de ingangspoort laten plaatsen waarna het paleisje het Keizershof werd genoemd.
Vanaf het keizerlijk logeren werd de straat, Keizerstraat genoemd.
In 1871 werd het pand gesloopt. Een schoolgebouw kwam er voor in de plaats. Een maquette met een plattegrond van het hof in de muur van het stadskantoor is de enige herinnering aan dit pand.
Het Keizershof kan worden beschouwd als een typerend voorbeeld van een 16e eeuws stadspaleis, meestal gebouwd door de adel, soms ook door rijke patriciërs, die de adel imiteerden. In ’s-Hertogenbosch kennen we dergelijke residenties ook van de heren van Zevenbergen, Helmond, Brecht, Boxtel en de graven van Megen en de graven van Brimeu.
De funderingen van het Keizershof zijn bij de opgravingen vrijwel onbeschadigd aangetroffen. Het is goed te zien dat het Keizershof gebouwd is op drie, mogelijk vier oudere percelen en gebouwen.

Lombardenhuis

Het belangrijkste van deze oudere panden was het Lombardenhuis, gelegen aan de oostzijde van het complex tegen de Binnendieze. De Lombarden waren Italianen, een genootschap van bankiers, die een groot deel van de vorsten en de hoge adel in onze streken tot klant hadden. Uit voorafgaand historisch onderzoek is gebleken dat de Lombarden het pand in 1389 hadden gekocht en hier tot 1493 hun zaken hebben gedreven. De funderingen van het Lombardenhuis zijn grotendeels hergebruikt bij de bouw van het Keizershof. Ook dit huis was een zeer groot en belangrijk stenen huis geweest met minstens één, met kruisribgewelven overdekte kelder.

Bokaal

Bij de opgravingen werden in een beerput tal van scherven aangetroffen van een bijzonder bokaal, een Siegburg trechterbeker met deksel. De beker is versierd met een wapenschild met bloemen en ranken. Het bokaal is naar alle waarschijnlijkheid in het begin van de 16e eeuw vervaardigd en in het 2e kwart, mogelijk rond het midden van de 16e eeuw in de beerput gedeponeerd. Vermoedelijk was het een huwelijksgeschenk voor het echtpaar Floris van Egmond, 2e graaf van Buren en Leerdam, heer van IJsselstein, Eindhoven, Cranendonk en Sint-Maartensdijk (1469-1539) en Margaretha van Bergen-Glymes (na 1481-na 1551). Het huwelijk tussen beide echtelieden is gesloten op 12 oktober 1500. Floris bezat een huis in de Orthenstraat (1530-1539) en was, evenals Van Deventher lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Zijn nieuwe schoonvader Cornelis van Bergen bezat het Hof van Zevenbergen.
Op de bokaal staat het alliantiewapen van de families Van Egmond en Van Bergen en verschillende vruchtbaarheidssymbolen. Dat wijst allemaal op een huwelijk. Volgens de stadsarcheoloog Hans Janssen zou de bokaal echter niet voor het echtpaar Van Egmond bestemd zijn geweest maar voor de gasten op hun huwelijk. Waarom de bokaal juist hier in deze beerput is aangetroffen is niet vast te stellen hoewel er wel diverse mogelijke varianten zijn onderzocht. Het blijft echter gissen. Mogelijk heeft het toch te maken met de hiervoor vermelde Bossche locaties.

Parkeergarage

De garage die hier ligt is in 2003 gebouwd als volautomatische garage en was bestemd voor 150 auto’s van gemeenteambtenaren. Het project is, ondanks allerlei inspanningen om technische redenen echter mislukt. De garage is, zes jaar later omgebouwd tot een “ouderwetse” garage met drie parkeerlagen, stalen hellingbanen en met slechts ruimte voor 86 auto’s.
De sloop van de nooit gebruikte installatie en de verbouwing kostten nog eens 2,9 miljoen euro terwijl de garage eerder al 3,9 miljoen kostte.

KEIZERSTRAAT 12a en 12b: Hof van Zevenbergen

Laat-15e eeuw (1480) is hier, in opdracht van heer Cornelis de Glymes een adellijk stadspaleis gebouwd. De Glymes was getrouwd met Maria van Zevenbergen. Maria bezat de heerlijkheid Zevenbergen. Hij was een machtig man in het noordelijk deel van het hertogdom Brabant. Hij werd in 1482 in de Slag van Tienen tot ridder geslagen. Hij was hofmeester, raad en maarschalk van rooms-koning Maximiliaan en van Filips de Schone. In 1500 was hij opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. Hij bezat vele goederen. Door koop werd hij onder andere in 1499 heer van Heeswijk en Dinther.

Het stadspaleis werd naar haar genoemd: Hof van Zevenbergen. De gevels herinnerden sterk aan het Markiezenhof in Bergen op Zoom waar zij van afkomstig waren. Hij woonde hier toen Filips de Schone in 1496 zijn Blijde Incomste hield in tegenwoordigheid van zijn vader keizer Maximiliaan van Oostenrijk. Hij was hier ook toen Filips d Schone in 1504 voorbereidingen trof voor een aanval op Gelre, het huidige Gelderland. Hij overleed in 1508.

Later kwam het pand in het bezit van burgerlijke families en werd het pand in drie herenhuizen opgedeeld.
Eind 17e eeuw (1693) liet Willem van Bree, eigenaar van onder meer een bank en glasblazerij het pand volledig verbouwen tot een groot dubbel woonhuis met voorvleugel en samengevoegd met de belendende hoekpaviljoens. Hij wilde een weeshuis voor katholieke kinderen oprichten maar kreeg hiervoor geen toestemming van de protestante overheersers.

Een eeuw later verkochten zijn kleinkinderen het pand voor een gering bedrag aan de oprichters van het Roomsch Weeshuis. Hiermee realiseerden zij alsnog de langgekoesterde wens van hun grootvader.
De portretten van de regenten van dit weeshuis hangen tegen de vier wanden van de Groene Salon in het Noordbrabants Museum. De gewenste vestiging van het Roomsch Weeshuis in 1778 had voor de jonge wezen overigens nogal wat voeten in aarde. De stad had hele rijke armenfondsen maar het weeshuis was na 1629 protestants geworden. Het stadsbestuur hield de vestiging een kleine twee eeuwen tegen. Een aantal vooraanstaande katholieke families lukte het uiteindelijk wel. De katholieke clerus verzette zich nog wel. Zij vreesden concurrentie bij het vergaren van inkomsten, nodig om de kerkgebouwen en de priesters zelf te onderhouden.
Het Roomsch Armenweeshuis, opgericht in 1778 was bedoeld om bedelarij van weeskinderen te voorkomen en hen een handwerk te leren, maar onderwijs mocht niet gegeven worden. Om de jongens en meisjes gescheiden te kunnen houden werd dwars over de binnenplaats een muur gebouwd. Het weeshuis werd na de Tweede Wereldoorlog opgeheven.

Binnenplaats Hof van Zevenbergen: Karel V

In het voorhof staat een borstbeeld van keizer Karel V. Karel V werd geboren in Gent op 24 februari 1500. Hij was de zoon van Filips I van Habsburg (Filips de Schone) en Johanna van Aragon/Castilië (Johanna de waanzinnige). Door het overlijden van zijn vader in 1506 erfde Karel op zesjarige leeftijd zijn titels in de Lage Landen. Het regentschap kwam in handen van keizer Maximiliaan van Oostenrijk, zijn grootvader, die Margaretha als landvoogdes aanstelde. Op vijftienjarige leeftijd werd Karel ingehuldigd als heer der Nederlanden. De Nederlandse gewesten vormden echter maar een klein gedeelte van het rijk van Karel V. Op 15 april 1516 werd Karel in Brussel tot koning van Spanje uitgeroepen nadat zijn grootvader van moederszijde, Ferdinand V van Aragón, was overleden. In 1519 werd hij, na de dood van zijn grootvader keizer Maximiliaan van Oostenrijk, door de Duitse keurvorsten zogenaamd gekozen tot keizer van het Heilige Roomse Rijk (de kiezers waren omgekocht!). Op 23 oktober 1520 vond zijn kroning plaats te Aken. Tegelijkertijd zorgden de conquistadores voor een adembenemende uitbreiding van de bezittingen in Zuid- en Midden-Amerika. Deze koloniën vielen rechtstreeks onder de Spaanse kroon (dus onder Karel V). In 1526 trad Karel in het huwelijk met Isabella van Portugal. Zij kregen één zoon, Filips II, en twee dochters, Maria en Johanna. Door politieke en dynastieke ontwikkelingen verwierf Karel V een ongekende macht die zelfs die van Karel de Grote verre overtrof. De jonge vorst maakte echter met zijn vooruitstekende kin, zijn openhangende mond, zijn bleke gezicht en de lege blik in zijn uitpuilende ogen, een niet bijster intelligente en onaantrekkelijke indruk die bij velen associaties opriep met zijn zwakzinnige moeder. Dit waren in zijn algemeenheid kenmerken van de Habsburgers. Hij was ook inderdaad zwakbegaafd: leerde langzaam in zijn jeugd, sprak lispelend en moeilijk en beheerste alleen de Franse taal behoorlijk. Door zijn plichtsbesef en een onwankelbaar geloof in zichzelf, slaagde deze weinig begaafde en onaantrekkelijke vorst er echter toch in om de krijgslieden en diplomaten van zijn tijd te overheersen. Hij was hertog van Brabant van 1515 tot 1549. Daarna werd hij opgevolgd door zijn zoon Filips II. In 1555 trok hij zich terug als heer der Nederlanden en droeg de soevereiniteit over de Nederlanden ook aan zijn zoon Filips II over. Karel was nog slechts 55 jaar oud, maar was moegestreden door veertig jaar van onophoudelijke verwikkelingen over de macht in Europa, gekweld door de niet te winnen strijd tegen de nieuwe religie en gesloopt door aanhoudende aanvallen van jicht en andere kwalen die hij met zijn rusteloosheid en zijn onmatige levensstijl goeddeels over zichzelf had afgeroepen. De keizer verlangde ernaar zijn ontzaglijke verantwoordelijkheid uit handen te kunnen geven, zonder dat hij daar-

mee ook zijn invloed op de Europese politiek zou verliezen. Die was immers gegarandeerd in de adviezen die hij, naar hij zich had voorgenomen, vanuit zijn klooster San Yuste, waar hij zich zou terugtrekken, aan zijn zoon en opvolger zou geven.
Vrij snel daarna stierf hij echter op 21 september 1558.

Buste Karel V

Om de nek van het borstbeeld hangt het teken van Het Gulden Vlies. Bij de Orde van het Gulden Vlies hebben de leenmannen trouw gezworen aan hun leenheer. De buste is gemaakt door het echtpaar Jean en Marianne Bremers die ook de makers zijn van beeld Dieske. Tegen de consoles zien we monstertjes in de stijl van Jheronimus Bosch. Ook de Pieckepoort en de Molen van Esch zijn te zien evenals het lamsvacht van het Gulden Vlies.
Het beeld werd op initiatief van de werkgroep Het Kleine Monument van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch eind 20e eeuw (1998) onthuld. Het herinnert aan zijn bezoek aan de stad in 1515 en zijn overnachting in dit huis.
Op de sokkel is de hofstoet uitgebeeld die via de Vughterpoort de stad intrekt.

Orde van het Gulden Vlies

De Orde van het Gulden Vlies die in 1481 voor de 14e keer bij elkaar kwam was een elitaire ridderorde, die in 1430 door hertog Filips de Goede werd ingesteld bij gelegenheid van zijn huwelijk met Isabella van Portugal. Alleen hoge edelen uit de staten van Bourgondië mochten lid zijn en legden een plechtige eed af aan de hertog. De orde diende volgens de statuten tot eer van God, tot steun van het christelijk geloof en tot verheffing van de edele ridderstand. Ze gaf glans aan de hertog, die zelf grootmeester en soeverein hoofd van de orde was.
Maximiliaan van Oostenrijk, de man van Maria van Bourgondië werd in 1478 tot hoofd van de orde uitgeroepen. In 1481 werd zijn tweejarig zoontje Filips, de latere hertog de Schone (1478-1506), tijdens het kapittel in de hertogstad tot ridder geslagen. Nog geen jaar later volgde deze Filips, in maart 1482 zijn moeder al op als hertog van Bourgondië, weliswaar tot 1493 nog onder regentschap van zijn vader Maximiliaan. In 1494 werd hij meerderjarig verklaard waarna hij persoonlijk het bewind in handen nam.

Blijde Incomste

Op de sokkel van het borstbeeld staat de tekst *De Blijde Incomste*. Vanaf 1355 al was het gebruikelijk dat voor of tijdens de troonbestijging van elke nieuwe hertog in de belangrijkste steden van zijn hertogdom (in dit geval Leuven, Brussel, Antwerpen en ’s-Hertogenbosch) een intocht plaats vond. Hierbij beloofde hij de eerder, door zijn voorganger gemaakte stadsprivileges en voorrechten in acht te nemen waarop het bestuur van de stad op haar beurt trouw beloofde aan de hertog. Eigenlijk was het een soort van Brabantse grondwet.
Deze Blijde Incomsten gingen met veel uiterlijk vertoon van pracht en praal gepaard hoewel wat minder uitbundig dan bijvoorbeeld in de steden Antwerpen, Brugge, Gent en Leuven waar sprake was van triomfbogen, zuilengalerijen, allegorische theaterstukken en *tableaux vivants.*
In 1496 hield Filips de Schone hier, in tegenwoordigheid van zijn vader keizer Maximiliaan van Oostenrijk zijn Blijde Incomste.
Nadat in 1549 bekend was geworden dat Filips II zijn vader Karel V als hertog van Brabant zou opvolgen werden al weken van te voren in de stad voorbereidingen getroffen. Voor het stadhuis kwam een indrukwekkend podium te staan, behangen met tapijten en versierd met wapenborden.
De schout, schepenen, heren van de raad, zo’n veertig in getal reden de prins ongeveer een halve mijl buiten de stad tegemoet. De stadsbestuurders werden daarbij geëscorteerd door talrijke ruiters, voor het merendeel gekleed in rood fluweel, satijn of damast, met witbepluimde hoeden van zwart fluweel.
Eerder al hadden zich daar in de velden buiten de stad maar liefst 2.500 in krijgsuitrusting gestoken burgers opgesteld, gewapend met pieken en geweren, vergezeld van pijpers en tamboers, alles keurig in carrés, de standaarden klapperend in de wind, allen getooid met de kleuren van de prins en hun scharlaken baretten versierd met witte, gele en rode pluimen. Om hen heen stonden nog eens honderd geharnaste ruiters, in uniform uitgedost, die 8 stukken veldgeschut hadden meegebracht. Vanaf de stadsmuur vuurde men 27 zware kanonnen saluutschoten af. Vanaf de Vughterpoort tot aan de Keizerstraat stonden zevenhonderd oudere poorters met grote, brandende toortsen. Al met al een heel indrukwekkend gebeuren.
Filips logeerde in het huis van Hendrick Prouninck (Prouning) van Deventer (Keizershof). Hij werd daarbij, zoals gebruikelijk overladen met geschenken. Bij deze gelegenheid ontving *hij zes voederen wijns, 200 malder, haver en twee grote kostbare ossen met zilveren horens.*
Zo zal het ongeveer ook wel zijn gegaan met *De Blijde Incomste* van Karel V. Op 12 juli 1515 begroetten de poorters de nieuwe heer der Nederlanden Karel van Habsburg. Hij deed als vijftienjarige op feestelijke wijze zijn intrede in ‘s-Hertogenbosch. De stadsregering en geestelijkheid begeleidden hem naar zijn logeerplaats bij

zijn Bossche vertrouweling, hier in het Hof van Zevenbergen. Later verbleef hij ook wel eens in het inmiddels verdwenen Keizershof aan de overkant van de straat. Naar aanleiding van zijn verblijf in het Keizershof heeft deze straat de naam Keizerstraat gekregen.

Ontwikkelingen hertogdom Brabant

Het hertogdom Brabant is een lappendeken van territoria die in de loop van de tijd bijeengebracht was. De gebieden waren onderworpen aan een heerser die doorgaans de titel van hertog van Brabant kreeg. Die titel is een louter feitelijke, geen juridische titel, omdat er nooit een juridische akte tot oprichting van een hertogdom van Brabant of tot een creatie van een hertog van Brabant heeft bestaan.
Het territorium van het latere hertogdom Brabant kreeg ongeveer vanaf het jaar 1000 vorm door de geleidelijke uitbreiding van het machtsbereik van de graven van Leuven, van wie graaf Lambert in 1003 als eerste wordt vermeld.
Tussen het jaar duizend en het midden van de 13e eeuw zijn de graven van Leuven, in oorsprong niet meer dan de machthebbers over een bescheiden graafschap in de gouw Haspengouw, er namelijk in geslaagd aan dat eerste gebied de Brusselse regio, met daaraan verbonden de naam Brabant, toe te voegen, alsmede Waals-Brabant en de gewesten tussen de Rupel en de Beneden-Maas.
Historici hebben de indrukwekkende groei van Brabant willen verklaren door de toekenning van de titel van hertog van Neder-Lotharingen aan de Leuvense graaf bij het begin van de 12e eeuw. De oorzaken lagen echter elders, aangezien de territoriale uitbreiding van Brabant, zoals vermeld veel vroeger was ingezet. De laatste hertog van Neder-Lotharingen was Godfried van Bouillon die regeerde van 1087 tot 1100. Hij is vooral bekend geworden vanwege het feit dat hij in 1096 besloot ter kruistocht te gaan. Hij werd leider van de eerste kruistocht (1096-1099). Hij is door Anton Derkinderen in de hal van het stadhuis afgebeeld in het tweede vlak van de wandschildering dat de stichting van de stad ‘s-Hertogenbosch voorstelt.
Het hertogdom Brabant is de vrucht van een politiek van veroveringen en territoriale eenmaking. De graven van Leuven hebben een relatief uitgestrekt en homogeen vorstendom uitgebreid door de adel en de domeinen van de Kerk met alle mogelijke middelen aan hun gezag te onderwerpen. Het was het werk van de lange adem; zelfs het hart van het hertogdom, het “oude” Brabant, dat wil zeggen de kwartieren Brussel en Leuven, hebben zij slechts met grote moeite kunnen winnen. Geleidelijk had men ook West-Brabant kunnen inpalmen.
De bevolkingsgroei, de ontwikkeling van het platteland en de opkomst van de steden waren elementen waarop de graven doelbewust hebben aangestuurd om hun doel te bereiken.
Binnen het machtsbereik van de graven/hertogen van Leuven/Brabant ontwikkelden zich ook regionale en lokale machtshebbers met eigen burchten en invloedssferen. Het zou nog een groot deel van de 12e en zelfs de 13e eeuw vergen voordat de hertog deze als leenman onder zijn gezag had geplaatst. De economische groei van het platteland en de stedelijke ontwikkeling werden in Brabant pas merkbaar vanaf de 12e eeuw. Daarvoor doken slechts Antwerpen, Nijvel en later Gembloers op als handelscentra van betekenis, alle drie evenwel aan de uiterste grenzen van het latere Brabantse territorium.
De inlijving van Noord-Brabant begon relatief vroeg. Sinds de 11e eeuw hadden de graven van Leuven, naar het schijnt, om evidente redenen belangstelling getoond voor de Maasvallei. Ze was vanaf de vroegste middeleeuwen een van de belangrijkste handelswegen en had daardoor talrijke commerciële nederzettingen laten opbloeien. De graven hadden de hand gelegd op Orthen, niet ver van de linker Maasoever, en bleven voortdurend op het vinkentouw om de minste gelegenheid tot gebiedsuitbreiding in de regio te benutten. Zo namen zij al vóór 1138 wederrechtelijk bezit van Lithoijen. Het was echter hertog Hendrik I die de systematische verovering van Noord-Brabant tot een goed einde bracht. Hij verdreef er de naburige vorsten van Holland en Gelre, maakte korte metten met de invloeden van Keulen en Luik, onderwierp de adel en legde zijn voogdij op aan de kerkelijke goederen. Hendrik stichtte er steden, verleende vrijheden en richtte er een administratie in om de samenhang van zijn veroveringen en het Brabantse karakter ervan te versterken.
In de jaren 1225-1250 was de territoriale vorming van Brabant voltooid.
Sinds de stichting van de stad aan het einde van de 12e eeuw had ’s-Hertogenbosch altijd alert moeten zijn op zijn positie als vierde hoofdstad van Brabant. Tussen Brussel, Leuven en Antwerpen enerzijds en ’s-Hertogenbosch anderzijds bestond er eigenlijk geen gelijkwaardigheid maar was er feitelijke een situatie van *drie plus één.* Dit lag niet zozeer aan de onwil van de overige steden of van het hertogelijke hof, maar veeleer aan de ligging van de stad in een uithoek van het hertogdom, ver van het machtscentrum rond Brussel en Leuven. Dit was vanzelfsprekend een belemmering voor intensieve onderlinge contacten.

Van graafschap Leuven naar hertogdom Brabant

Op 13 mei 1106 werd door keizer Hendrik V van het Heilige Roomse Rijk aan graaf Godfried I van Leuven de titel van hertog van Neder-Lotharingen toegekend. Hierbij kwam ook het marktgraafschap Antwerpen in zijn handen. De feitelijke verovering van het marktgraafschap zou echter slechts zeer geleidelijk verlopen. Turnhout werd bijvoorbeeld pas echt Brabants aan het einde van de 12e eeuw.

Ook al had de titel van hertog van Neder-Lotharingen veel van zijn glans verloren, toch vormde deze titel met de bijkomende rechten en bezittingen een middel om het kleine graafschap Leuven een hoger prestige te verlenen. Als vertegenwoordiger van keizer Hendrik V in dit deel van zijn Heilige Roomse Rijk was de hertog de *primus inter pares* onder de gewestelijke vorsten, maar niet veel meer dan dat. De titel verschafte de hertog de legitimatie (militair) in te grijpen buiten het eigen territorium, zoals in de Vlaamse, Luikse en Utrechtse opvolgingskwesties in de jaren tussen 1119 en 1127. Met de titel verwierf de graaf de hertogelijke ambtsgoederen, die, afgezien van de oude Karolingische heerlijkheid Herstal en de keizerstad Aken, niet veel om het lijf hadden. Zijn zeggenschap over het marktgraafschap Antwerpen, dat hij ook verwierf, strekte zich uit over de huidige Antwerpse Kempen (tussen Demer, Dijle, Rupel, Schelde en de beide Neten) en zeker niet over het huidige Noord-Brabant.
Godfried II van Leuven werd hertog in 1139 en overleed al heel snel in 1142. Hertog Godfried III nam de macht over. Hij overleed in 1190.
De eerste hertog van Brabant, als verheffing van het landgraafschap Brabant tot hertogdom kwam omstreeks 1183/1184 aan de macht als hertog Hendrik I. Hij was de zoon van hertog Godfried III en bleef aan de macht tot 1235.

In 1190, enkele dagen na de dood van hertog Godfried III van Leuven werd de graaf/hertog van Leuven tijdens de Rijksdag van Schwäbisch Hall door het keizerlijk hof de titel van hertog van Neder-Lotharingen ontnomen maar de graaf van Leuven behield wel het recht om zijn hertogelijke titel en gezag uit te oefenen binnen de door hem gecontroleerde graafschappen en voogdijgebieden. Op dat moment werd de titel van hertog van Leuven voorgoed vervangen door de titel van hertog van Brabant. Hier lagen ook de meeste bezittingen.
In 1235 werd hertog Hendrik II van Brabant benoemd en werd in 1248 opgevolgd door hertog Hendrik III van Brabant. Van 1261 tot aan 1267 was Hendrik IV, hertog van Brabant.
Met hertog Jan I van Brabant kwam ook Limburg in het bezit van de opeenvolgende hertogen van Brabant, zodat ze zich voortaan konden betitelen als hertog van Brabant, Neder-Lotharingen en Limburg.
Achtereenvolgens kwamen de navolgende hertogen aan de macht:

- 1267 - 1294 Jan I van Brabant.
- 1294 - 1312 Jan II van Brabant.
- 1312 - 1355 Jan III van Brabant.

In december 1355 stierf, 59 jaar oud, de laatste hertog Jan III uit dit vier eeuwen oude vorstengeslacht. Zijn drie zoons waren hem al voorgegaan, zijn drie dochters overleefden hem. En aan de oudste, Johanna, liet hij zijn hertogdom na. Hij had daarbij bepaald dat Brabant ongedeeld aan zijn dochter moest worden overgedragen, waarbij tevens haar beide jongere zusters geldelijk schadeloos moesten worden gesteld. De familie was het hier blijkbaar niet over eens.
Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen viel namelijk Brabant binnen. Deze graaf was getrouwd met een jongere zuster van hertogin Johanna en eiste daarom een deel van de erfenis op.
De betwisting van deze erfregeling door Vlaanderen en Gelre leidde tot de Brabantse Successieoorlog. De Vlamingen boekten tijdens deze Brabantse Successieoorlog (1356-1357) grote successen maar werden uiteindelijk toch gestuit. Graaf Willem V van Holland kreeg Heusden terwijl Vlaanderen in 1357 de plaatsen Mechelen en Antwerpen kreeg toebedeeld. Bovendien behield Lodewijk van Male het recht de titel *hertog van Brabant* te blijven voeren.
Vanaf 1356 heerste hertogin Johanna, dochter van Jan III en gehuwd met Wenceslaus van Bohemen in Brabant.
Op 3 januari 1356 vaardigde het jonge vorstenpaar de privilegebrief uit, die de verworven en toekomstige rechten en vrijheden van de onderdanen ten aanzien van hun landsheer en ten aanzien van elkaar bekrachtigde en tegen vorstelijke willekeur waarborgde. In de loop van de 15^{e} eeuw is men dit fundamentele staatsstuk Blijde Incomste gaan noemen, omdat het door iedere nieuwe hertog die zijn entree maakte in de vier hoofdsteden van het hertogdom moest worden erkend. Onder die naam is het van kracht gebleven tot aan de Franse revolutie toe. Uit deze privilegebrief sprak het diep gevoelde verlangen van de Brabanders en in het bijzonder van de Brabantse steden, bijeen te blijven onder hun eigen landsheer.
De laatste jaren van haar bewind vormden een dieptepunt in de geschiedenis van Brabant. Zij overleed kinderloos in 1406, als laatste van het Huis van Leuven dat sinds 1106 over Brabant heeft geregeerd.
Brabant kwam toen onder het gezag van hertog Antoon, een broer van de hertog van Bourgondië. Hij sneuvelde in 1415 in de slag bij Agincourt, waar hij aan de zijde van de Franse koning tegen de Engelsen vocht.
Zijn opvolger en zoon hertog Jan IV van Brabant zou, mede door zijn huwelijk met Jacoba van Beieren, hebben kunnen uitgroeien tot de belangrijkste vorst van de Nederlanden, maar was in werkelijkheid een uitermate

zwakke heerser, die er nooit in is geslaagd de zaken naar zijn hand te zetten. Vierentwintig jaar oud was hij toen hij in 1427 kinderloos overleed.
Opvolger was zijn broer, hertog Filips van Sint-Pol. Deze probeerde Brabant los te weken uit de sterke invloed van Bourgondië, maar stierf al na drie jaar, eveneens kinderloos, in 1430.

Bourgondische Nederlanden

Na het uitsterven van deze, afgeleide hertogelijke tak van het Huis van Leuven viel de Brabantse hertogstitel uiteindelijk, gekozen door de Staten van Brabant toen toe aan Filips de Goede, hertog van Bourgondië. Brabant maakte voortaan deel uit van een groter geheel, de Bourgondische Nederlanden. Het bewind van Filips de Goede duurde tot 1467.
Tien jaar later, op 5 januari 1477 sneuvelde zijn zoon en opvolger Karel de Stoute op het slagveld bij Nancy.

Habsburgse Nederlanden

De afgezanten van de gewesten die te Gent voor een vergadering waren bijeengeroepen legden de jonge, 19-jarige erfopvolgster Maria van Bourgondië een eisenpakket voor dat zij in het zogenaamde *Groot Privilegie* van 11 februari 1477 wel moest inwilligen. Verloren gegane voorrechten en vrijheden werden weer teruggegeven. Er ontstond een reactionaire revolutie en een weerstand tegen het samengaan.
Maximiliaan van Oostenrijk, zoon van keizer Frederik III van Habsburg en keizer van het Heilige Roomse Rijk en diens toekomstige opvolger, huwde Maria in april 1477, waardoor de Bourgondische Nederlanden, en dus ook Brabant, in een nog groter geheel werden opgenomen. Na haar dood in 1482 trad hij op als regent/voogd voor hun zoon en erfgenaam Filips de Schone.
In 1494 gaat Filips de Schone zelf regeren waarbij het *Groot Privilegie* weer werd ingetrokken en voorzichtig werd gewerkt aan de eenheidsstaat die Karel de Stoute voor zich had gezien. Men had blijkbaar de bijna twee decennia nodig gehad om de geesten vertrouwd te maken met de gedachte, dat de Bourgondische landen meer waren dan alleen maar een toevallige verzameling van min of meer zelfstandige staten en dat er tussen hen onder het langdurig bewind van hun gemeenschappelijke vorsten een eenheid was gegroeid die rustte op een gelijkheid van belangen.
Zijn huwelijk in 1496 met Johanna van Castilië, tweede dochter van het Spaanse koningspaar Ferdinand II van Aragon en Isabella van Castilië bracht deze opvattingen echter in een ander perspectief en leidde tot samenvoeging van de Habsburgse bezittingen met het Spaanse Rijk. Een Spaans koningschap lag weliswaar niet in het verschiet omdat nog drie leden van het Spaanse koningshuis als erfgenaam van de troon voorrang hadden op Johanna. Maar in vier jaar tijd stierven deze allen en zo lag de weg naar de kroon van Spanje thans voor Filips open. Filips de Schone overleed echter in 1506. Uiteindelijk bracht dit niet veel uitstel.

Spaanse Rijk

Toen hun zoon Karel in 1515 in Brussel namelijk meerderjarig werd verklaard en ingehuldigd als – onder meer – hertog van Brabant, ging Brabant deel uitmaken van een rijk dat zich op termijn uitstrekte over een groot deel van Europa en zelfs tot in Amerika. Van zijn jonggestorven vader erfde hij Bourgondië en de Nederlandse gewesten. Van zijn grootouders van moederszijde Spanje en daarmee ook Napels, Sardinië, Sicilië en het onmetelijke Spaanse rijk in Amerika. Zijn grootvader Maximiliaan liet hem de Oostenrijkse erflanden na, dus ook Bohemen, Moravië en Hongarije en vervolgens wist hij zich op 19^{e} jarige leeftijd te verzekeren van de Duitse keizerstroon, toen die na het overlijden van Maximiliaan was vrijgevallen. In de Nederlanden zou hij zich nadien nog meester maken van Friesland, Groningen, Utrecht en Gelre en in Noord-Italië van het vorstendom Milaan.
Wat volgde was een levenslange worsteling om greep te krijgen op het bestuur en de instituties van al deze gebieden, waar de elites zich met alle macht vastklampten aan hun aloude vrijheden en privileges. Maar er was ook de eindeloze strijd tegen aartsvijand Frankrijk, dat in de Habsburgse omsingeling een obstakel zag voor de eigen Europese ambities. Tegelijk moest oorlog gevoerd worden, tegen, wat in de Bossche stadsrekeningen werd omschreven als de *ongenadigen, beestelycken Mensch der Turkx* die opdrong in de richting van Wenen en ook in de Middellandse Zee. Herhaaldelijk probeerde de keizer de paus te overreden om samen op te trekken tegen de leer van de Hervorming, maar vergeefs, want de Heilige Vader had meer oog voor zijn territoriale belangen in Italië en voor de illusie van een eigen onafhankelijke machtspositie dan voor de eenheid onder de christenen. Wat Karel daarom in het thans genoemde Duitsland (o.a. Elzas en Habsburg) niet lukte, het uitroeien van wat hij zag als verdoemde ketterijen, werd vervolgens in de Nederlanden met des te meer vuur nagestreefd.

Relatie stad/hertog

In zijn algemeenheid bestond in de steden de behoefte het vorstelijk gezag zichtbaar te benadrukken en te legitimeren. In de stad waren daarom bijzondere plekken altijd opgesierd met symbolen van de hertogelijke macht, als verwijzing naar de feitelijke machtsverhoudingen en natuurlijk als uiting van stedelijke gehechtheid aan het van God gegeven gezag. Op enkele van de stadspoorten prijkte daarom het wapen van keizer Karel

naast dat van de stad. Ook het voormalige predikherenklooster en de Sint-Jan waren voorzien van afbeeldingen van wapens van de hertog of keizer.
Begin 16e eeuw kreeg ook de voorgevel van het stadhuis vier beelden, te weten: keizer Karel V, keizer Maximiliaan, hertogin Johanna van Brabant en haar man Wenceslaus, hertog van Luxemburg.
Niets werd nagelaten om de suggestie te wekken van een onverbrekelijke band van wederzijdse genegenheid tussen de hertog en zijn onderdanen. Het bericht dat keizer Karel na zijn vertrek uit de Nederlanden veilig in Spanje was aangekomen, vormde aanleiding voor een processie door de straten van ’s-Hertogenbosch om God te danken voor zijn behouden overtocht.
Vanwege de uitgestrektheid van het rijk behoorden bezoeken aan de stad tot een zeldzaamheid. Maar als dat gebeurde dan was dit voor de dynastie een uitstekende gelegenheid om zich in alle macht en luister aan de onderdanen te vertonen en indruk op hen te maken. Gezag was immers in belangrijke mate gebaseerd op ontzag.
Met het ensceneren van grootse intochten werden loyaliteit en saamhorigheid gesmeed, zo was het tenminste de bedoeling. De persoon van de vorst, de Vliesridders en overige edelen in hun oogverblindende uitdossing, de vaandels, wapenschilden en overige symbolen van het hoge gezag, de hele entourage van herauten en hofmeesters, trompetters en valkeniers, de karrenvrachten aan kostbare bagage die steeds werden meegezeuld, alles was erop gericht om de verhevenheid, de rijkdom en de roem van de vorst en de dynastie uit te dragen en zo iedere twijfel aan de vanzelfsprekendheid en onaantastbaarheid van zijn gezag uit te bannen.

Omgekeerd bood een dergelijke ontvangst aan de stad een unieke kans om de wensen van de stedelijke gemeenschap bij de vorst neer te leggen en zich als gemeenschap te manifesteren ten overstaan van de heer en ieder die deze bijzondere gebeurtenis bijwoonde. De wijze waarop dat ging is elders beschreven bij de Blijde Incomste.

Binnenplaats: De Wachters

Met deze twee beelden worden de erewachters uitgebeeld zoals die in oude portalen van tempels en grafkelders werden aangetroffen. De twee thema’s zijn *de vaas* en *de buste*. De beelden zijn eind vorige eeuw (1991) gemaakt door Desiree Tonnaer.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Het Hof van Zevenbergen is een gerestaureerd hofcomplex uit de 1e helft van de 16e eeuw met een interessante binnenplaats en enkele recente woningen op het achtererf.
Er vonden regelmatig verbouwingen aan het pand plaats (1662 en 1695) waardoor van de oorspronkelijke bouw alleen de trapgevels met de zadeldaktrappen aan de korte zijden en de uitwendige veelhoekige traptoren aan de achterzijde nog aanwezig zijn. In 1778 is het tot weeshuis ingericht, waarbij het opnieuw verbouwd en vereenvoudigd is. Hierbij zijn de trapgevels van de hoekpaviljoens gesloopt en het middendeel verhoogd. De centrale poort is gereconstrueerd naar de 17e-eeuwse periode. De vensters hebben een 19e-eeuwse **empire**-indeling. Op de binnenplaats staat een klassieke boogstelling met **laatgotische** boogzwikken. Twee bogen zijn vermoedelijk afkomstig van het 16e-eeuwse (1533) bordes van het stadhuis. Deze bogen zijn later voorzien van nieuwe sluitstenen. Bij de restauratie in 1991-1992 is het geheel aangevuld met een derde boog. De kelder heeft vlakke kruisgewelven. Tegen een zijgevel van de overkapping is de 18e-eeuwse gevelsteen van het Roomsch Weeshuis bevestigd.

In de rechter achtervleugel zitten fijn gesneden 17e-eeuwse sleutelstukken met acanthusbladeren. We zien verder veel regentenportretten.
Achter het pand is een ouderwetse kloostertuin ingericht met tegen de achterwand vijgen- en moerbeiplanten. Tevens is met ijzeren frames een berceau, een Franse perenloofgang aangebracht. Thans zijn in het pand kantoren en appartementen ondergebracht.

KEIZERSTRAAT 12-14: Steegje van Adel

Van het steegje is de historische betekenis onbekend. Het is afgesloten met een opengewerkt ijzeren hekwerk en het loopt dood op een binnenplaats.
Het pand Keizerstraat 12A is uit de 19e eeuw met overbouwde poort die naar een binnenterrein leidt.
Ter gelegenheid van een speurtocht van onbenoemde steegjes in 2007 hadden de zusjes Anne-Fleur (toen elf jaar) en Femke Finkers (toen vijf jaar) voor het afgesloten steegje aan de Keizerstraat, gelegen tussen de nummers 12 en 14, de naam *Steegje van Adel* bedacht. Deze originele en historisch verantwoorde straatnaam bleek het beste te passen bij een van de zeven steegjes van de speurtocht.
Binnen de werkgroep Toponymie van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch was het idee ontstaan om, nu het onbenoemde steegje toch een naam had gekregen, er ook daadwerkelijk een straatnaambord op te hangen. De werkgroep nam daartoe contact op met de eigenaren van het pand Keizerstraat 14, waaraan het steegje is gelegen. De eigenaren van het steegje waren direct erg enthousiast over het plan, maar hadden nog wel enkele vragen. Zouden er geen juridische tegenstrijdigheden ontstaan door het ophangen van een straatnaambord? Zouden zij van adres moeten veranderen? De werkgroep heeft zich met deze vragen tot de gemeente 's-Hertogenbosch gewend. Het aanbrengen van een straatnaambord leverde in dit geval geen bezwaar op, omdat het steegje particulier bezit is. Er hoefde dus geen toestemming gevraagd te worden. De eigenaren hoefden ook niet van adres te veranderen, de postbezorging zou door het ophangen van een straatnaambord niet ontregeld worden. Nadat deze rechtskundige en praktische hobbels genomen waren, wilden de eigenaren graag meewerken aan een definitieve afronding van de speurtocht uit 2007.

Met enig ceremonieel schroefde een lid van de werkgroep Toponymie op 22 juli 2008 het straatnaambord Steegje van Adel tegen de muur van het pand Keizerstraat 12.

KEIZERSTRAAT 12

Het pandje is een rijksmonument.
Dit eenvoudig 19e-eeuwse pandje heeft een verdieping met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak en met aan de oostzijde een overbouwde poort naar binnenterrein. We zien vensters met zesruits schuiframen op de begane grond en verdieping. De voorgevel heeft een gepleisterde plint, cordonlijst en een eenvoudige geprofileerde kroonlijst.

KERKSTRAAT

KERKSTRAAT/KERKPLEINTJE

Deze Kerkstraat is zo genoemd, omdat ze vanaf de Markt naar de Sint-Jan loopt. Niet dus, omdat er zich in deze straat een kerk van de Protestante Kerk Nederland (PKN) bevindt. Deze laatste kerk werd pas in het begin van de 19e eeuw (1820/1821) als hervormde kerk gebouwd, terwijl de straatnaam eeuwen ouder is. Dwars door het smalle gedeelte van de Kerkstraat, ook wel Korte Kerkstraat genoemd, liep zelfs de oudste Bossche stadsmuur van circa 1225. Dat was ook de tijd dat men begon met de bouw van de oudste Sint-Jan in Romaanse bouwstijl. Deze straat is aangelegd nadat de stadsmuur voltooid was. De vroegste vermelding is uit een oorkonde van 1311 waar de straat beschreven stond als: *in vico ecclesiae*, dat wil zeggen in de Kerkstraat.
Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat er oorspronkelijk geen doorgang in de muur aanwezig was. Een afvoergoot door de muur doet vermoeden dat ter plekke van de straat bebouwing heeft gestaan. Het gedeelte van de Kerkstraat (Korte Kerkstraat) tot aan de stadsmuur is opvallend recht met twee evenwijdig lopende rooilijnen op circa 5,60 m van elkaar. Dit zou de breedte van een perceel kunnen zijn. Het gedeelte van de straat buiten de muur is veel breder en onregelmatiger van afmeting. Het gedeelte in de Kerkstraat binnen de stadsmuur is, in tegenstelling tot de Kolperstraat, niet belast met hertogcijnzen. Dit versterkt het vermoeden dat het eerste gedeelte van de Kerkstraat oorspronkelijk een perceel was dat vanaf de Markt tot aan de stadsmuur liep.
Ten behoeve van de bouw van de Sint-Jan was echter alsnog een doorgang wenselijk. Deze doorgang kwam er dan ook.
De Kerkstraat is een straat geweest met een sterk wisselende bestemming. Het karakter van de Kerkstraat is in de loop van de eeuwen veranderd. Vóór 1629 was er de Latijnse school gevestigd en woonden er boekhandelaren.
Winkels waren er, maar ook gewone woonhuizen, *gesloten huizen* genaamd en kantoren. Ook de eerste Bossche drukkers vestigden zich op het eind van de 15e eeuw in deze straat. Zelfs een krantendrukkerij was er tot in de Tweede Wereldoorlog gevestigd. Het was de bekende *Bossche Courant,* ook wel *de Krant van Drakensteyn* genoemd. Deze krant verdween tijdens de Tweede Wereldoorlog toen de twee in ’s-Hertogenbosch verschijnende regionale kranten in opdracht van de bezetter moesten fuseren.
Vroeger zaten hier ook drukkers die hoofdzakelijk kerkboeken en bijbels maakten.
Ook had ooit de Rederijkerskamer Moyses' Bosch hier een schouwburg.
In het deel vanaf de Torenstraat waren er enkele winkels en voornamelijk woonhuizen. Een gevarieerde gevelrij die een statigheid uitstraalde.
Tijdens carnaval draagt het plein een andere naam, namelijk Amadeiroplein. Het bordje hangt overigens niet meer aan de muur.

Verdwenen bebouwing

Uit de geschreven bronnen is bekend dat op het terrein tussen de Kerkstraat en de Hinthamerstraat oorspronkelijk het Groot Gasthuis stond. De oudste vermelding van het gasthuis dateert uit 1274. Het stond buiten de eerste stadsmuur die toen al buiten gebruik was. Aan het gasthuis waren een mannen- en een vrouwenklooster verbonden. De twee kloostergemeenschappen leefden strikt gescheiden van elkaar. Beide kloosters hadden een afzonderlijke refter, slaapzaal en werkruimten.
Er was een gezamenlijke kapel die op de hoek van de Gasselstraat en de Hinthamerstraat stond. Nadat het Groot Gasthuis tussen 1458 en 1471 naar de overzijde van de Hinthamerstraat verhuisde, werden de gronden van het oude gasthuis afzonderlijk verkocht. De gebouwen zullen grotendeels gesloopt zijn. Alleen de oude gasthuiskapel en enkele aangrenzende gebouwen bleven gehandhaafd. Ze kwamen in gebruik bij de Broederschap van Sint-Anna. In 1523 is de kapel vervangen door een nieuwe, waartegen op de hoek van de Hinthamerstraat en de Gasselstraat kleine huisjes gebouwd zijn. Langs de Gasselstraat verrezen in de tweede helft van de 15e eeuw een achttal huizen. Aan de belangrijke Kerkstraat bouwde men na de verplaatsing van het gasthuis een aantal grote huizen. Van 1630 tot 1819 werd de kerk gebruikt door de Waalse Gemeente.
De Sint-Annakapel was een kleine eenbeukige kapel met een driezijdig gesloten koor. De westgevel was tegen de zijmuur van de huizen van J. Wiertz aan de Hinthamerstraat gebouwd. Tegen deze gevel bevond zich het orgel. Er waren twee altaren en er stond een groot beeld van Sint-Christoffel opgesteld. De kapel had een ingang aan de Hinthamerstraat en een aan de Sint Annaplaats. Op stadsgezichten uit de 17e eeuw is het hoge

steile dak weergegeven waarop een ranke dakruiter stond. In dit torentje hing de speldenmakersklok die 's morgens en 's avonds luidde om de werktijden van de speldenmakers aan te geven. De hoge kap was aan de binnenzijde in het zicht. Later, in 1646, is er een houten tongewelf in aangebracht. Dit gewelf, waarvan we weten dat het fraai beschilderd moet zijn geweest, was afkomstig van de Sint-Petrus- en Pauluskerk die in dat jaar ontmanteld werd. Onder de Sint-Annakapel bevond zich een kelder, maar dit zal geen crypte geweest zijn.
De kleine huisjes tegen de kapel, zogenaamde cameren, waren aan drie zijden ingesloten. Het moeten in verband met de ramen van de kerk lage huisjes geweest zijn van één bouwlaag met kap. Bij elk huisje zijn op de kaart uit 1818 twee namen genoteerd (twee bewoners?).
Over de huizen aan de Gasselstraat weten we weinig. Er stonden acht huizen van verschillende grootte. Het moeten deels kleine huizen met een kap evenwijdig aan de straat geweest zijn. Deze bevonden zich op het achtererf van het hoekhuis aan de Kerkstraat. In de Gasselstraat stonden ook enkele grotere huizen waarvan er één De Beyart heette. Zeker twee huizen waren van steen.

KERKSTRAAT/KERKPLEINTJE: Bestrating

Op het eind van de 20e eeuw kreeg de Spaanse architect Beth Gali de opdracht om straatplaveisel en –meubilair te ontwerpen voor de binnenstad. Hier op het Kerkpleintje en verderop in de Kerkstraat kon zij zich uitleven zonder al te veel financiële beperkingen. Deze bestrating met veel marmer is het resultaat. Ook de brede trap voor de ingang van de kerk is een ontwerp van haar. Het Kerkpleintje wordt ‘s avonds sfeervol verlicht. Daarna werd er op het budget beknibbeld waardoor elders in de stad de kwaliteit van de bestrating duidelijk is verminderd. Ook ontstond er weerstand tegen de wat Zuid-Europese stijl die hier in deze historische, Noord-Europese stad werd toegepast.

KERKSTRAAT: Putdeksels

Tegenover Kerkstraat 27 ligt een putdeksel. Beth Gali had de Kerkstraat helemaal opnieuw ingericht en met veel pijn en moeite mocht een kunstenaar uit de stad hier nog iets aan toevoegen. Deze deksel, die ontworpen is door Agnes Bomers stelt de Bossche riolering voor. Je kunt er met niet al te grote voeten op staan waardoor je symbolisch in de riolering staat. Iets verderop in de straat ligt nog zo’n deksel.
De wijze waarop het figuur op het putdeksel is afgebeeld wordt anamorfose genoemd. Dit levert een vertekend figuur op die, in een gebogen spiegel bezien een goed beeld te zien geeft. Met andere woorden, als men op het gladde ronde gedeelte van het deksel een bolle spiegel zou leggen dan ziet men in de spiegel een normale putdeksel.

KERKSTRAAT: Kerkpleintje

Het Kerkpleintje is pas ontstaan toen t.b.v. de kerk een zestal huizen in de straat werd afgebroken. In eerste instantie werd het een besloten kerktuintje met een smeedijzeren hek. Later werd het tuintje opgeheven en voorzien van plaveisel. In de bestrating zitten merkstenen met N.H.K. erop die de grenslijn aangeven van het kerkelijk eigendom. De kerkbezoekers mogen op zondagochtend hun auto hier dan ook binnen de afbakening parkeren. De rest van de week is het pleintje openbaar terrein.

Lindeboom

De Hollandse linde op dit pleintje staat op de plaats waar eens een ruim honderdjarige bruine beuk domineerde. Helaas is deze reus in een dag geveld. Zijn aftakeling begon in 1968, toen de tuin voor de kerk veranderde in een wandel- en winkelpromenade. De oude beuk, geteisterd door graafwerkzaamheden, aanleg van leidingen, ophoging en gaslekkage, heeft het helaas niet kunnen redden. In de ontstane leegte verscheen deze Hollandse linde, die al vanouds in dorpen en steden als middelpunt op markten en pleinen werd geplant. Ook als gedenkboom werd hij vaak gebruikt. Er zijn exemplaren bekend van vele eeuwen oud.
In de zomer ruikt zijn bloesem naar honing en wordt daardoor druk door bijen bezocht.

KERKSTRAAT/KERKPLEIN: Musicerende vrouw

Dit beeldje van een musicerende vrouw met zeven dansende kinderen is vervaardigd door E. Mutsaerts. Het is geplaatst ter ere van burgemeester Lambooy die zijn ambt vervulde in de 2e helft van de 20e eeuw (1961-1969). Het werd hem bij zijn afscheid namens de burgerij aangeboden.
Gedurende zijn periode gebeurde er veel en er ontstond langzamerhand een omslagpunt in denken in de stad. Het nieuwe provinciehuis zou niet meer in de stad maar aan de rand van de stad een plaats gaan krijgen. De nieuwe Brabanthallen en een kunstijsbaan werden geopend. Het Structuurplan 1964 zorgde er voor dat in het centrum al veel werd afgebroken t.b.v. het verkeer. Ook de Binnendieze werd al deels gedempt. Uiteindelijk is het Structuurplan, inclusief de opvattingen over het dempen van de Binnendieze niet uitgevoerd. Ook werd het eenrichtingsverkeer ingevoerd. In zijn periode werd ook de tachtigduizendste Bosschenaar geboren.
De Burgemeester was nogal voortvarend gebleken in het afbreken van het oude en het bouwen van nieuw. Hij had dus een grote scheppingsdrang. De Musicerende vrouw heeft 7 kinderen rondom haar heen: 7 dagen had God nodig om de aarde te scheppen. God zij dank is het Lambooy niet gelukt ’s-Hertogenbosch te scheppen naar zijn idee.
Naar hem is ook een brug over de Zuid-Willemsvaart genoemd.

KERKSTRAAT/KERKPLEINTJE: Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen

In 1819 werd in de stad een afdeling van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen opgericht. In eerste instantie deed men nog niet veel aan het onderwijs. Er werden vooral lezingen gehouden, er kwam een bibliotheek en een spaarkas onder leiding van het Nutsbestuur.
Achter de speelgoedzaak staat een vroeger schoolgebouw van deze Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen. Deze scholengemeenschap is op het einde van de 18e eeuw (1784) opgericht *uit een teeder mededogen met den staat des gemenen mans*. De ingang van de school ligt aan de andere kant. Als in 1894 de schooldeuren opengaan is Henkie Sneevliet één van de eerste leerlingen. Deze Bosschenaar zou een internationale socialistische voorvechter worden. In september 1907 ging ook Jantje de Quay naar deze school. Hij zou het later tot minister-president en commissaris van de Koningin in Noord-Brabant brengen. Beiden, Henk Sneevliet en Jan de Quay, zijn in hun geboortestad met een straatnaam geëerd. Deze school heeft dienst gedaan tot mei 1927. Toen werd het nieuwe gebouw aan de Van der Does de Willeboissingel betrokken.
Op de plaats van deze speelgoedwinkel lag vroeger een ommuurde speelplaats die bij de Nutsschool behoorde. Later kwam hier een verenigingsgebouw. Het werd omschreven als: Geheel Onthouders Koffiehuis, Hotel, Restaurant. Op oude foto’s is te zien dat hier, in plaats van dit gebouwtje er toen een heel gezellig terras lag.

In 2008 is de voorgevel van de winkel zo goed mogelijk aangepast aan de voormalige gevel. De gevel is voorzien van acht grote toogramen met houten kozijnen en hardstenen dorpels en omranding, sierlijsten en ornamenten. Vroeger waren het dichtgemetselde togen die het schoolplein afschermden. In de aanvankelijke situatie was de ingang afgeschermd door een ondoorzichtig ijzeren hekwerk. Dat past natuurlijk niet bij een winkel. Er zijn nu twee houten deuren als entree aangebracht en voorzien van het originele timpaan dat in het gemeentearchief werd teruggevonden.

KERKSTRAAT 3: De Vergulde Kemel

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De naam van het pand dateert van 1608.
In 1777 is dit pand gelijktijdig met het linker buurpand vernieuwd. Hierbij is de oudere, 17e-eeuwse kelder gehandhaafd. De rechter zijmuur bezit in de kelder nog 14e eeuws metselwerk. De linker zijmuur is iets jonger en zal uit de 15e eeuw dateren. Over het perceel werd geen hertogcijns geheven, waaruit mag worden afgeleid dat het tot het hoekpand Markt 19 behoorde.

Henk(es), 3-11-2011

KERKSTRAAT 5: De Pot/Het Ossenhoofd

Het pand is een gemeentelijk monument.

Links: De Pot

In 1621 droeg dit gedeelte van het pand al voornoemde naam.
Het pand stond op het voormalige achtererf van Markt 19. Het pand is even diep als de breedte van dit achtererf. Vanaf het laatste kwart van de 18e eeuw staat het huis in verbinding met het rechter buurpand. Oorspronkelijk zullen het twee afzonderlijke panden geweest zijn. De gemeenschappelijke zijmuur is 42 cm dik. Het huis was onderverdeeld in een voor- en achterhuis, gescheiden door een brandmuur.

Rechts: Het Ossenhoofd

Dit pand is dieper dan de breedte van het hoekperceel Markt 19. Waarschijnlijk is het gebouwd nadat het binnenterrein herverkaveld is. Gezien de schaarse bouwsporen zal dit in de 14e of 15e eeuw hebben plaatsgevonden. De middeleeuwse indeling in voor- en achterhuis is nog in de kelder herkenbaar aan de tussenmuur. Het pand heeft in verbinding gestaan met de beide buurpanden. In 1777 is het gedeeltelijk vernieuwd.

KERKSTRAAT 8-10: Sint Catharinarat

Het pand heeft later ook de namen De Kroon en De Roos gehad. Het is geheel onderkelderd.
De kelder, vroeger vanaf het achtererf toegankelijk, is vermoedelijk oud en voorzien van een tongewelf. Het bovengrondse gedeelte van het huis is in de 19e en 20e eeuw sterk vernieuwd. De oude rechter zijmuur is gemeenschappelijk met die van het buurpand.

KERKSTRAAT 12: Het Klein Glazen Hekken

Mogelijk behoorde het perceel oorspronkelijk tot het terrein van de stadsmuur en is het na de ontmanteling bebouwd. In de gemeenschappelijke zijmuur aan de rechterzijde zijn grote bakstenen en tuf van de stadsmuur hergebruikt. De zijmuur bevat twee kaarsnissen en een bergnis. Halverwege het pand zijn bouwsporen van een stookplaats aangetroffen met aan weerszijden op circa vijftig cm boven het vloerpeil een ingemetselde kogelpot. Het kleine pand is aan de achterzijde geheel ingebouwd door het achterhuis van nummer 14. Deze bouwsporen bevestigen dat de twee panden gelijktijdig gebouwd zijn, direct na de sloop van de stadsmuur. De oude (15e-eeuwse?) kelder bevindt zich onder het voorgedeelte. Waarschijnlijk was er vroeger een klein binnenplaatsje achter het huis. In 1933 is het een ingrijpend verbouwd en verhoogd.

KERKSTRAAT 14: De Franse Glaskorf

Dit pand is een gemeentelijk monument.
De stadsmuur is waarschijnlijk gesloopt bij de bouw van het huis. In de huidige rechter zijmuur, die op de plaats van de voormalige stadsmuur staat, zitten de bouwsporen van enkele bolkozijnen of delen van kruiskozijnen. Kennelijk stond hier het huis aan de rechterzijde vrij. Het pand heeft een L-vormige plattegrond. Onder het dwars geplaatste achterhuis ligt een kelder, die gedeeltelijk boven het maaiveld uitsteekt. De kelder heeft vlakke tongewelven die op gordelbogen steunen. Het voorhuis is niet onderkelderd. De rechterzijmuur van het voor- en achterhuis dateert, evenals de achtergevel uit de 15e of 16e eeuw. De muur tussen beide bouwdelen is uit een latere periode. Het achterhuis heeft een moer- en kinderbintenbalklaag met peerkraalsleutelstukken. De samengestelde balklaag in het voorhuis is opnieuw gelegd.

KERKSTRAAT 18: De Gulden Arent

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Hier woonde in de 18e eeuw de adellijke Bossche graveursfamilie Van Berckel. Het meest bekend is: Theodoor van Berckel, graveurgeneraal te Brussel, *wiens penningen en medailles tot de schoonste voortbrengselen der stempelsnijkunst behooren.*
Dit pand is het enige gebouw op het terrein van het oude gasthuis dat nog aanwezig is. Gezien de bouwmassa en de indeling zal het niet als onderdeel daarvan gebouwd zijn. Waarschijnlijk dateert het van kort na de verplaatsing van het gasthuis in 1458. De kap van het voorhuis heeft vertimmerde tussenbalkjukken en sporenparen met een haanhout. De achterkap heeft echter gewone dekbalkjukken. Gezien de detaillering en de toegepaste (gehaalde) telmerken dateren beide kappen uit dezelfde tijd. De smallere kelder onder het achterhuis steekt gedeeltelijk boven het begane grondpeil uit. Bouwsporen wijzen op een oorspronkelijke brandmuur tussen het voor- en achterhuis.
Het huis heeft een schilddak en geverfde lijstgevels uit de 18e eeuw. Verder heeft het een tuitgevel achter met top en schouderstukken en moer- en kinderbintenbalklaag op de 1e verdieping. De kap van het voor- en achterhuis bevat eiken tussendekbalkjukken en eiken gemerkte sporen met haanbout. Er ligt een kelder met tongewelf onder het achterhuis.
Het is een fraai gebouw van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KERKSTRAAT 19

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het oude perceel loopt nog circa 1,25 m onder het rechter buurpand nummer 17 door. Deze merkwaardige situatie zal te maken hebben met de uitgifte van de grond na het buiten gebruik raken van de stadsmuur. De beide zijmuren van het pand dateren nog uit de 15e eeuw. Hieruit kan worden afgeleid dat het brede perceel met smalle huizen bebouwd was, dat mogelijk in handen van één bezitter was. De zijmuren zijn dan ook gemeenschappelijk. De rechter zijmuur ligt in het verlengde van de perceelgrens van het pand Kolperstraat 18/20 dat in het begin van de 16e eeuw in dezelfde handen was. Mogelijk is het gehele perceel van de Kerkstraat tot de Kolperstraat in een keer uitgegeven na het dempen van de stadsgracht.
Het smalle pand is geheel onderkelderd. De kelder is vanuit de straat toegankelijk. De dwarsmuur in het achterste gedeelte van de kelder is de fundering voor een scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis. In de zijmuren van het voorhuis zijn grote spaarnissen aangebracht. In een van deze terugliggende boogvelden zitten vier kaarsnissen naast elkaar. Waarom deze hier zo dicht bij elkaar zitten is niet duidelijk. Wellicht zijn ze aangebracht in verband met een functie van het voorhuis, waarbij veel licht nodig was?

KERKSTRAAT 20: Protestante (grote) kerk

In de beginperiode van de stad stond op deze locatie het Groot Gasthuis dat later de basis werd van het Groot Ziekengasthuis (GZG). Toen het gasthuis werd verplaatst naar de huidige locatie van het GZG werd op deze plaats in 1523 de voormalige gasthuiskapel vervangen door een nieuwe kapel, de Sint-Annakapel. Vanaf 1810 tot 1819 deed deze kapel dienst als Waalse kerk.
In het begin van de 19e eeuw kregen de katholieken na de Staatse periode waarin de katholieke godsdienst niet openlijk mocht worden beleden hun kerken weer terug. Zo *schonk* Napoleon I Bonaparte bij een officieel bezoek aan de stad op 10 mei 1810 de Sint-Jan weer aan de katholieken. Hij deelde daarbij mede *Vous aurez la grande eglise et un eveque aussi* (Gij zult de Grote kerk krijgen en een bisschop bovendien). Dat laatste viel echter niet goed bij de Bosschenaren. Een bisschop moest door de paus worden benoemd en niet door Napoleon. Desondanks kreeg de stad een bisschop die door de katholieken werd genegeerd. Formeel is de teruggave van de Sint-Jan pas geregeld in 1816, toen koning Willem I op 11 december in Brussel hiervoor een Koninklijk Besluit tekende. Hiervoor moesten de katholieken wel 60.000

gulden betalen. Tevens werd toen bepaald dat voor de hervormden ten laste van het rijk een nieuwe kerk moest worden gebouwd.
De protestanten kregen toen dringend behoefte aan een eigen kerk.
De gemeente koos deze plek uit omdat het gasthuis met de Sint-Annakapel uit 1523 die hier stonden toch gesloopt moesten worden. Ook werden nog achttien huizen rond de voormalige kapel door de gemeente gekocht of onteigend en gesloopt. In de Kerkstraat werd een zestal panden afgebroken.
In de volksmond noemden de protestanten dit de Grote Protestante Kerk. In feite kende de stad echter al een Grote Kerk. De Bosschenaren noemden de Sint Janskerk eigenlijk nooit bij haar naam. Het was altijd *de Grote Kerk.* We kregen dus twee *Grote Kerken* in de Kerkstraat.
Boven de ingang staat de tekst: *Nederlandse Hervormde Kerk*. Hoewel de hervormden nu zijn opgegaan in de Protestante Kerk (PKN) Nederland moet de oude tekst boven de ingang gehandhaafd blijven omdat het gebouw een monument is.

Historie protestants geloof

Vanaf de Reformatie, onder leiding van Maarten Luther en later Johannes Calvijn scheidden de protestanten zich af van de Rooms-katholieke Kerk.
Maarten Luther (Eisleben, 10 november 1483 – aldaar 18 februari 1546) was een zeer belangrijke Duitse protestantse theoloog en reformator. Begonnen als augustijner monnik (1506) die het sacrament van de priesterwijding ontvangen had (1507), ontwikkelde hij zich na zijn benoeming in 1508 tot hoogleraar in de moraaltheologie aan de universiteit van Wittenberg tot dé leidende persoonlijkheid van de Reformatie in het Duitse Rijk. De publicatie van zijn academische stellingen tegen de handel in aflaten op 31 oktober 1517 is het symbolische begin van het protestantisme. In 1521 werd Luther geëxcommuniceerd door paus Leo X. Luthers naam wordt dikwijls in één adem genoemd met de reformatoren Huldrych Zwingli en Johannes Calvijn.
De hervormingsbeweging van Calvijn (1509-1564) kenmerkte zich door enerzijds een grote gestrengheid en rechtlijnigheid en anderzijds door een welomschreven organisatie. Vanuit Frans-Vlaanderen kreeg het calvinisme in de jaren zestig van de 16^{e} eeuw ook voet aan de grond in de Nederlanden, waar het tegen de verdrukking in groeide. Al snel raakte het hier verbonden met het verzet tegen de centralisatiepolitiek van koning Filips II.
Vanaf de Tachtigjarige Oorlog tot 1816 was de *Nederduits(ch) Gereformeerde Kerk* de officiële staatskerk van de *Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.*
In 1816 werd deze Kerk onder koning Willem I hernoemd tot *Nederlands Hervormde Kerk.* Nadat in 1834 er al via de *Afscheiding* een afsplitsing ontstond kwam er in 1886 tijdens de *Doleantie* een nieuwe afscheiding onder leiding van de Amsterdamse predikant Abraham Kuyper die tevens een invloedrijk antirevolutionair politicus, journalist en wetenschapper was. Uit de samenvoeging van de *Dolerende Kerken* en de *Kerken* die ontstaan waren uit de *Afscheiding* van 1834 ontstonden in 1892 de *Gereformeerde Kerken* in Nederland. De *Hervormde Kerk* die hier haar kerk had bleef bestaan. Op 1 mei 2004 is deze *Nederlands Hervormde Kerk* met de *Gereformeerde Kerken in Nederland* en de *Evangelisch-Lutherse Kerk* opgegaan in de *Protestante Kerk Nederland (PKN*). Daarnaast zijn er nog diverse kleine, zelfstandige protestante stromingen.

Hendrik Vos

Hendrik Vos (14..-1523 was afkomstig uit ‘s-Hertogenbosch en als monnik van de augustijner eremieten een collega van de hervormer Maarten Luther. In diens geboortestad Eisleben nam hij de reformatorische ideeën van Luther over, werd spoedig verdacht van sympathieën met de *nieuwe religie*, in de kraag gegrepen en op 1 mei 1523 op de Grote Markt in Brussel verbrand. Hij wordt, samen met een medebroeder uit het Antwerpse augustijnenklooster beschouwd als de eerste protestantse martelaar en slachtoffer van de inquisitie/vervolging reformatoren. (*Den Eersten Martelaar der Hervorming).*
Luther schreef voor deze *zwey edle kleynod Christi* een gedicht/lied : *Ein neues Lied wir heben an.*
In de kerk hangt een plaquette ter herinnering aan hem.

Historie Protestante Gemeente ’s-Hertogenbosch

Nadat de stad in 1629 in handen was gevallen van de Staatsen en alle kerkgebouwen en kloosters door de calvinisten waren geconfisqueerd vonden de kerkdiensten van de protestanten (Nederduits Gereformeerde Kerk) steeds plaats in verschillende kerkgebouwen. De Franssprekende tak van het kerkgenootschap kerkte in de Sint-Annakapel. Dat was tot 1819 hun kerk. Deze Waalse Gemeente was ontstaan uit de in 1629 in de stad gelegerde Franse militairen. Het Nederlandssprekende deel kerkte in de Sint-Jan en in de Sint-Geertruikerk. Soms gebruikte men ook andere kerkgebouwen zoals de voormalige Sint-Pieterskerk.
De lutheranen die hier al vanaf 1629 in de stad aanwezig waren kregen pas in 1686 hun godsdienstvrijheid en in 1689 een eigen kerkgebouw. Daarvoor hadden ze tot 1641 gekerkt in de Minderbroederskerk en daarna in particuliere huizen.

Volgens de lidmatenboeken van de Nederduits Gereformeerde Kerk en de Waalse Gemeente bestond, zeker in het begin het grootste gedeelte van de lidmaten uit militairen en functionarissen met hun gezinnen en waren zij zeer ambulant. Het ledental van de Engelse en Lutherse Kerk was nog meer militair getint.
Voor zover kon worden vastgesteld was in de Staatse periode ongeveer 20% van de inwoners protestant. De beoogde overgang van de bevolking naar het protestante geloof was dan ook mislukt.
De rijksoverheid was eigenaar van de kerkgebouwen en beschikte, zoals de Protestante Gemeente ervoer hierover naar willekeur. Dat blijkt onder meer uit een resolutie van de Raad van Staten der Verenigde Nederlanden op 13 juli 1746. De overheid had, zonder overleg besloten de Sint-Geertruikerk te gaan gebruiken voor zieken en gekwetsten van het leger. Men verzocht de heren kerkmeesters de kerk zo spoedig mogelijk te ontruimen van stoelen en banken en gaven tevens de opdracht de godsdienst van zondagsmorgens te verplaatsen naar de Kruiskerk, voorloper van de huidige Sint-Cathrienkerk. Maar ook het regiment Zwitserse soldaten dat in de stad gelegerd was kreeg op 21 augustus 1748 toestemming om op zondagmorgen om 11 uur hun godsdienstoefening te houden in de Kruisbroederskerk. Even later, op 14 december 1748 werd de Sint-Geertruikerk niet meer gebruikt voor de opvang van zieken en men mocht de kerk weer gaan gebruiken voor de eredienst. Bovendien mocht men in deze kerk ook de doden weer begraven. De kerk moest weer wel worden ingericht met banken en andere, voor de kerkdienst noodzakelijke zaken. Ook de Oude Sint-Jacob aan de Bethaniestraat kreeg, na eerst als paardenstal te zijn gebruikt de bestemming van arsenaal. De Sint-Geertruikerk werd later opnieuw aangewezen als paardenstal en ook de Kruiskerk kreeg deels een bestemming als militaire bakkerij en deels ook als paardenstal. Voor de protestanten bleven dus uiteindelijk maar twee kerken over, namelijk de Sint-Jan en de Sint-Annakapel, die beide overigens voor wat de ruimte betrof wel voldeden.
In 1798 publiceerde het Intermediair Uitvoerend Bewind op 12 juli een Staatsregeling (Grondwet) waarin de scheiding tussen Kerk en Staat formeel werd uitgesproken. Het uitgangspunt daarvan was de slogan: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Alle godsdiensten werden gelijkgesteld. Het voor de kerkgenootschappen meest ingrijpende gevolg was de herverdeling van alle kerkelijke goederen, waarbij gedacht moest worden aan kerkgebouwen, maar ook aan de enkele, in een hoek staande houten kerkbank of de pachtopbrengst van een stukje land in eigendom van een parochie of protestante diaconie. De verdeling moest plaatsvinden in evenredigheid met het aantal belijders.
Intern werden de uitgangspunten voor het behartigen van de hervormde belangen vastgesteld. Tevens werd bezien wat de gevolgen zouden zijn als men onverhoopt zonder kerkgebouw zou komen voor der eredienst. In 's-Hertogenbosch bestond de eerste actie uit het bundelen van de verschillende krachten.
Op 20 juli 1798 schreef de *Vicarus Generaal Apostolair des Bisdoms van 's-Hertogenbosch,* A. van Alphen onder andere dat de Sint-Jan vervallen was en het onmogelijk was deze *Groote kerk van 's-Hertogenbosch in behoorlijken staat te brengen en te onderhouden. Onze schuurkerken zijn wel goed onderhouden.* Aan het einde van zijn brief stelde hij: *laat de protestanten de Sint-Jan maar behouden.*
De kerkenraad stuurde op 30 juli 1798 een brief aan de *Waalsche Gemeente* met o.a. de tekst: *als zeer noodzakelijk achtende, dat, ware het mogelijk, allen der Hervormde Belijdenisse toegedaan, zich verenigden, om tegen het Roomsch gezind Kerkgenootschap een billijk evenwicht te maken; om speciaal, opzichtelijk het overnemen van kerkgebouwen binnen deze stad, en de zaaken daaraan reeds verbonden, of die hieruit nog verder zullen voordvloeyen, het belang van ons gezamtentlijk naar bevind denzelve te handelen.* De *Waalsche Gemeente* stemde hiermee in.
In de Franse periode was er een Ministerie van Eredienst, waarbinnen twee afdelingen, rooms-katholiek en protestants. Om vanuit de landelijke bestuurslaag te kunnen communiceren werden er in 's-Hertogenbosch twee commissies opgericht die een machtiging hadden gekregen om de voorstellen te beoordelen en daarover een positief dan wel negatief oordeel over uit te brengen. De commissies waren een *Commissie voor het Behartigen van de Roomsch Katholieke belangen (CRK*) *en de Commissie voor het Behartigen van de Protestante belangen (CPR*). De taakstelling die de CPR meekreeg was onder andere: *zich beijveren voor het behoud van de kerkgebouwen en kerkelijke eigendommen en deze duiden als wettig eigendom van de Gereformeerden.* Zij moesten zich *keren tegen onderhandelingen die zouden leiden tot het afstaan van de kerkgebouwen of de kerkelijke goederen of het doen van enige uitkering ten laste van de kerkgemeente.*
Nadat de *municipaliteit* (aanduiding voor gemeente in de Franse tijd) een Plan van Schikking had opgesteld voor de herverdeling van de kerkelijke goederen in 's-Hertogenbosch en die had voorgelegd aan de diverse kerkelijke stromingen, lag de CPR onmiddellijk dwars. Zij achtte het plan in strijd met de Staatsregeling van 1798 en ging in het geheel niet in op wat er in het plan werd voorgesteld. De CRK vond de reactie van het CPR *niet erg Christelijk.*
Buiten het CPR om werd er ook een brief gestuurd aan het vertegenwoordigend Lichaam des Bataafse Volk door de Bossche predikant J. J. van Drunen en een aantal anderen. Zij maakten de katholieken uit voor vervolgers en verdrukkers van de lidmaten van de Hervormde Godsdienst. Blijkbaar was men er zich niet van bewust

dat de geschiedenis zich hier herhaald had maar dan in de omgekeerde richting. De CRK zweeg hierover wijselijk. De toon was hiermee gezet. Het Plan van Schikking had de intentie van een minnelijke schikking waarvan, door de opstelling van het CPR dus niets terecht kwam.
Eind 18e eeuw bleek uit een publicatie over onregelmatigheden d.d. 12 april 1798 dat de verstandhouding tussen de protestanten en rooms-katholieken veel te wensen overliet. De aanhef van deze publicatie luidde: *Burgers,* zij is gericht *tegen de verstoringen of belemmeringen van de Godsdienstoefening, speciaal in de groote of Sint-Janskerk alhier.*
Ook in die tijd hadden de magistraten lange tenen. De protestanten vroegen aan de hoogschout om de Sint-Jan te laten bewaken om de verstoringen te voorkomen. Deze vond de klachten overdreven. Hij stoorde zich aan de kerkenraad die de klacht rechtstreeks bij de schepenen had ingediend. Dat ervoer hij als kritiek op zijn beleid. Men beloofde toch extra waakzaam te zijn.
Op 5 november 1798 notuleerde de kerkenraad: *klagte over aanhoudende, steeds toenemende onvriendelijkheden, in en van buuten de groote kerk ten tijde van den openlijke Godsdienst, vooral des avonds.* De kerkenraad nam contact op met het Militair Gouvernement en schreef een brief aan de schepenen. In de brief staan zaken waarvan men last had, zoals: *het inwerpen van glazen; vreemd geschreeuw binnen het kerkgebouw; geweldige kloppen op de deuren; onstuimig indringen van een onoverzienlijke menigte bij het openen der deuren; het slaan en verdere beledigingen van diverse personen; zo onder als bij den aanvang en het beëindigen van de Erediensten.*
Ook op 9 augustus 1801 werd er door de kerkenraad geklaagd. Zij notuleerde: *dat alsoo de namiddaggodsdienst oefening dikwerf gestoord wierd door het Musiek bij Fransche troepen gebruikelijk, wanneer zig dat op dien tijd op de Paradeplaats deed hooren.* Het genotuleerde gesprek tussen de commandant van de Franse troepen en de kerkenraad vermeldde dat zij zeer vriendelijk waren ontvangen en dat men beloofd had er rekening mee te zullen houden.
Inmiddels was in het Plan van Schikking van de Municipaliteit van 8 februari 1799 een taxatie opgenomen van de waarde van de betreffende kerken en kosterswoningen die moesten worden herverdeeld. De Sint-Jan had hierbij een waarde van 301.325 gulden en de kosterswoning 1.200 gulden. De Sint-Annakapel stond te boek voor een bedrag van 17.324 gulden, de Kruiskerk voor een bedrag van 12.056 gulden terwijl de Sint-Geertruikerk een waarde vertegenwoordigde van 6.630 gulden. Inclusief nog een aantal kosterwoningen kwam dit in totaal uit op een bedrag van ongeveer 340.000 gulden.
Het Plan van Schikking lag moeilijk bij de hervormden omdat zij meenden dat de katholieken in 1629 op een wettige wijze afstand hadden gedaan van de kerken en de goederen waardoor het hun eigendommen waren geworden. Dat idee werd nog versterkt omdat de Staten-Generaal toen en ook later veel voorrechten gaven aan de in die tijd nieuw ingevoerde godsdienst maar nergens gaven zij het eigendom van die gebouwen en goederen aan de nieuwe godsdienst, alleen het gebruik. Dit schreef de *hoofdminister van Justitie en Politie* in 1807 aan koning Lodewijk Napoleon. Hij verwees naar het feit dat bij decreet van de Nationale Vergadering d.d. 6 augustus 1796 de overheersing van de Hervormde Kerk werd afgeschaft. Daarom werd de Sint-Jan terecht opgeëist door de rooms-katholieken. Bovendien, zo schreef hij, *heeft de meerderheid van individuen in de stad ook de meerderheid van recht, dus ook recht op het grootste kerkgebouw.* Dit staafde hij door de volgende cijfers uit 1805: rooms-katholiek 80,3%; hervormd 17,4%; luthers 1,8% en joods 0,5%.
Het aantal zielen van de protestante gemeente bedroeg 2.500 waarvan er tussen de 1.300 en 1.400 lid waren van Protestante Kerk.
In 1809 bleek bij een telling dat het aantal katholieken 11.183 en het aantal protestanten 2.346 bedroeg.
De verstandhouding tussen de instanties die de katholieke en protestante belangen behartigden was, gezien de tegengestelde belangen verre van optimaal.
Op een gegeven moment stelde de minister via een resolutie, die elf artikelen omvatte aan Napoleon I Bonaparte onder andere het volgende voor*: de rooms-katholieken krijgen de Sint-Jan in gebruik met kosterswoning; de hervormden de Sint-Geertruikerk en de Sint-Annakapel met kosterswoningen; de gemeente krijgt de opdracht uit het kerkenfonds de Sint-Geertruikerk in orde te brengen*. Verder werd voorgesteld de hervormden voor de aanschaf van een orgel geld te geven (4.000 gulden) en ook de Lutherse Kerk en Joodse Gemeente een financiële bijdrage te verlenen van respectievelijk 2.000 en 1.000 gulden. Tenslotte gaf hij aan dat de hervormden, zes weken na het opnemen van de situatie de Sint-Jan zouden moeten ontruimen. Aan de helderheid van genoemde resolutie heeft het niet gelegen maar al met al duurde het uiteindelijk toch nog een hele tijd voordat een en ander echt was gerealiseerd. De overgang in 1806 van de Bataafse Republiek naar het Koninkrijk Holland was ook een vertragende factor.
Op 10 mei 1810 brachten de katholieken ten einde raad de totale problematiek bij Napoleon I Bonaparte nog eens onder de aandacht. Hij bracht toen een bezoek aan de stad. Zoals bij de inleiding al is aangegeven beloof-

de hij de Sint-Jan aan de katholieken terug te geven wat in 1816 door een Koninklijk Besluit op 11 december werd bekrachtigd.
In de tussenliggende tijd maakte de kerkenraad in 1814, nadat de Franse overheersing was opgeheven van de gelegenheid gebruik *reclame te doen over onze verlorene voorrechten en in het bijzonder tot wederverkrijging van de St. Janskerk.* Zoals uit het voorgaande valt op te maken is dat uiteindelijk niet gelukt.

Bouwgegevens

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het is een kruiskerk, voor een bedrag van 83.000 gulden gebouwd in 1820/1821 in een sobere **neoclassicistische** stijl met grote halfcirkelvormige vensters in beide beuken. Deze vensters zorgen voor een helder licht.
Bij deze bouw werden Griekse en Romeinse bouwstijlen nagebootst. Het kent een strakke **classicistische** baksteenarchitectuur. De middentoren met luidklok vertoont nog **neoclassicistische** kenmerken zoals pilasters, zuilen met **Dorische** kapitelen en geprofileerde basementen.
Deze bouwstijl was kenmerkend voor de regeringsperiode van koning Willem I.
De architect van de kerk is J. de Greef, stadsbouwmeester van Amsterdam, die voor de koning het paleis Noordeinde en paleis Soestdijk had verbouwd en uitgebreid. Hij ontwierp ook het paleis van justitie in Amsterdam.
Op 6 januari 1822 is de kerk in een speciale kerkdienst in gebruik genomen.
Binnen heeft de kerk wit gepleisterde wanden, een galerij op gietijzeren en gemarmerde zuilen en een koofplafond met stucrozetten.
Het interieur heeft een indrukwekkende ruimtewerking met een heldere lichtinval. De preekstoel, orgelzolder en tribune dateren vanaf de bouw.
Het orgel, gebouwd door de firma Bätz in Utrecht voor een bedrag van 14.000 gulden werd op 13 november 1831 in gebruik genomen en in 1962 gerestaureerd.
De verplaatsbare doopvont stond in de 18e eeuw enige tijd in de geconfisqueerde Sint-Jan. De protestanten maakten in de Sint-Jan geen gebruik van de bestaande doopvont die in een speciale doopkapel stond opgesteld. De protestante gemeenschap was namelijk van mening dat de doop in het midden van de gemeente bediend moest worden, als teken van Gods verbond met het kind en als teken van opname van het kind in de kerk. Totdat zij in 1718 aan Cornelis Brem *coperslager tot Amsterdam* voor honderd gulden opdracht hadden gegeven voor het vervaardigen van een verplaatsbare doopbekkenhouder gebruikte zij in de Sint-Jan een eenvoudige tinnen bekken.
In een van de hoeken van de kerkzaal staat nog de oude kansel, gemaakt bij de bouw van de kerk. Hij is ontworpen door A. Goekoop, hoofdingenieur van Waterstaat, die ook, het inmiddels verdwenen meubilair voor deze kerk ontwierp. Bij de herinrichting van de kerk in 1978, waarbij de oude banken verdwenen werd ook deze kansel buiten gebruik gesteld. Bij deze herinrichting werd ook de huidige Avondmaalstafel geplaatst. In het houtwerk zijn enkele christelijke symbolen aangebracht, zoals korenaren en druiventrossen, als verwijzing naar brood en wijn en een vis als het aloude herkenningsteken van de Christelijke gemeente. Aan de zijkant van de tafel is het kerkzegel van de Hervormde Gemeente 's-Hertogenbosch te zien.
Het tapijt voor de tafel, ontworpen door mevrouw Buijs is in 1977, geheel in smyrnawerk geknoopt door een grote groep gemeenteleden. De wandkleden onder het orgel zijn eveneens door mevrouw Buijs ontworpen en door haar gemaakt. De kleden maken sinds 1974 deel uit van het interieur. De klok van de Sint-Annakapel die dateert van het begin van de 18e eeuw (1713) hangt nu in deze kerk. Hij hing eerst in de toren van de kerk.
De brede trap voor de kerk is ontworpen door Beth Gali en aangebracht in 1995.
In de kerk zien we een gedenksteen met de tekst: *Ter Herinnering Aan het Driehonderdjarig Bestaan der Hervormde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629, 11 november 1929.*

Waterstaat

De katholieken hadden al een paar eeuwen lang geen ervaring meer met het bouwen van kerken. Hetzelfde gold eigenlijk ook wel voor de protestanten omdat zij de katholieke kerken hadden geconfisqueerd. Deze protestante kerk werd in het begin van de 19e eeuw (1820/1821) gebouwd naar een ontwerp van Jan de Greef. Op 6 januari 1822 werd de kerk ingewijd.
In die tijd kreeg de overheid, mede dus vanwege het ontbreken van ervaring bij de protestanten onder koning Willem I (ministers van Binnenlandse Zaken, Openbare Werken en Waterstaat) een belangrijke stem in het kapittel bij de bouw van kerken. Vanwege de grote invloed op het ontwerp en de bouw van de kerken worden dergelijke kerken ook wel Waterstaatskerken genoemd. Tot ongeveer 1800 waren de beroepen van ingenieurs en architect één. Daarna werden de beroepen en opleidingen gescheiden. Beide kregen hun eigen opleidingen. Dit was niet zo verwonderlijk omdat de gevolgen van de industriële revolutie, voor het Europese vasteland vanaf 1800 en de wereldhandel nieuwe bouwtechnieken eisten. Dit betekende dat in Nederland alle officiële gebouwen ressorteerden onder het departement van Waterstaat met haar (hoofd)ingenieurs. In de praktijk

hield dit in dit dat de ingenieurs van Waterstaat de ontwerpen maakten of toezicht hielden op de ontwerpen van anderen. Ook de kerken vielen onder deze regeling die halverwege de 19e eeuw overigens weer werd afgeschaft.

KERKSTRAAT 21

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het huidige pand is slechts 3,40 m breed. Het smalle pand dateert uit de 16e eeuw. De oude kap met dekbalkjukken en de samengestelde zolderbalklaag zijn nog aanwezig. Het is geheel onderkelderd. De kelder is vanaf de straat toegankelijk.

KERKSTRAAT 23-25: De Stad Antwerpen

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het pand is tegen het linker buurpand aangebouwd.
De perceelgrens loopt aan de rechterzijde bijna over de volle breedte van het bouwblok tot de bebouwing van de Kolperstraat door. Waarschijnlijk is deze grens tussen twee grote percelen ontstaan bij de uitgifte van de gronden kort na de ontmanteling van de stadsmuur.
Het pand is onderverdeeld in een voor- en achterhuis, gescheiden door een dwarsmuur. De balklagen kunnen nog uit de 16e eeuw dateren. Er zijn geen aanwijzingen van een kelder onder het huis. Op het achtererf bevindt zich wel een tongewelfde kelder, die op een losstaand achterhuis duidt.

KERKSTRAAT 27: Het Gulden Lampet

Aan het eind van de 19e eeuw vestigde zich J.J. Lorentz in het pand.
Zijn grootvader Joseph (1799-1847) was werkzaam geweest als boekbindersknecht en boekbinder. Zoon Johann was boekbinder, boekhandelaar en leesbibliotheekhouder. De derde generatie tenslotte was eveneens boekhandelaar. Maar het gezin van J.J. Lorentz bleef kinderloos en daarom deed hij zijn zaak in 1912 over aan A.J. Heinen die bij hem in dienst was. Heinen was in die tijd belangrijk, velen gingen echter liever naar de katholieke boekhandel van Mosmans aan de Markt, dan naar de protestantse Heinen. A.J. Heinen overleed in 1919 en zijn broer Marius nam de boekhandel over die later door zijn kinderen Ad en Joop voortgezet zou worden tot september 1994. Er kwam toen een nieuwe eigenaar, Ton Meulman, maar de naam Boekhandel Heinen bleef vooralsnog gehandhaafd. De boekhandel met weer een nieuwe eigenaar heeft zich thans bij een landelijke keten aangesloten en heet nu voortaan Selexyz.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand is op het eind van de 18e eeuw grotendeels vernieuwd waardoor geen oudere gegevens meer bekend zijn. Tot het hoekhuis behoorde ook het kleine huis, Krullartstraat 3. Het achterhuis van het hoekpand heeft nog een herplaatsbare kapconstructie uit de 1e helft van de 15e eeuw.
Het is mogelijk dat de kap van het huis behoorde tot een lager pand met trapgevel, waarvan resten zijn aangetroffen in de huidige achtergevel.
Het huis heeft een lijstgevel met gebosseerde witte pleisterlaag, kroonlijst op consoles en met sierreliëfs uit ongeveer 1775.

KERKSTRAAT 33: Den Rooseboom

De naam van het pand dateert van 1614.
Eind 17e eeuw werd het pand eens bestormd door inwoners van de stad. Er was veel armoede en honger en men verdacht de graanhandelaar, die de pand bewoonde ervan graan op zijn zolders achter te houden om de prijs van het graan op te drijven.
In 1774 was hier een herberg ondergebracht.

Schuilkerk De Rooseboom

Na het overlijden van haar vader in 1652 richtte haar dochter samen met haar man, als nieuwe eigenaren in dit pand een schuilkerk in.
Invallen in 1657 en 1659 kostten de eigenaren telkens een boete van 300 gulden.

Henk(es), 3-11-2011

Op 19 november 1686 deed de weduwe afstand van de *tocht (*vruchtgebruik) van het huis ter wille van haar kinderen. Zeer waarschijnlijk was dat ook het einde van het bestaan van dit schuilkerkje.
Over het huiskerkje zelf en de bedienaren is weinig bekend. Men kon vluchten via een gang en een poortje dat in de Krullartstraat uitkwam.

KERKSTRAAT 34

Het pand is een rijksmonument.
De voorgevel met eikenhouten pui dateert uit 1860 en is een typisch voorbeeld van de **neogotiek**. De houten pui wordt geflankeerd door twee vrouwenfiguren waarvan links één met passer, stoomlocomotief en bijenkorf de Nijverheid verbeeldt terwijl de rechter figuur met een hoorn des overvloeds de Welvaart/handel symboliseert.

De **neogotische** pui is voorzien van een hardstenen plint met vierpastracering en arcaturen (arcade van kleine bogen die meestal als siermotief wordt gebruikt). De ezelsbogen zijn voorzien van driepassen, hogels, pinakels, leeuwenkoppen en hondenkoppen.
De bovenverdiepingen hebben hoekuitmetselingen waarop frontalen, boogfriezen en waterlijsten en segmentvormige, overtoogde vensters met houten traceringen.

Bouwgegevens

De gevel is gebouwd in de stijl van de **neogotiek (periode 1840-1900).** Deze decoratieve, romantische getinte bouwstijl is afkomstig uit Engeland. Deze **stukadoorsgotiek** bestaat uit gotische elementen in gips gemodelleerd, die onder andere ook is toegepast bij de C&A, Zwanenbroedershuis en de lutherse kerk.
Kenmerken zijn de imitatie van de echte gotiek, kantelen, boogfries, rijk gesneden houten gevel, deels wit gepleisterde gevel, opengewerkte geometrische gedeelten (maaswerk). Op beide uiteinden van de dakrand is een fronton aangebracht. Verder zien we gietijzeren venstertraceringen.

Kenmerken neogotiek (1840-1900

- Imitatie gotische stijl.
- Stukadoorsgotiek.
- Gotische elementen zijn niet van steen maar van gips.
- Gebouwen zien er “nieuw” uit vanwege het gebruik van machinaal vervaardigde baksteen.
- Spitsboogvensters met gietijzeren traceringen, veelhoekige, potloodachtige steunberen met spichtige pinakels, uitkragende hoektorentjes.
- Reeksen gepleisterde spitsboogjes en drie- of vierpassen voor balustraden of als (boog)friezen onder de daklijst.
- Bij landhuizen kantelen en accolade- of kepervormige vensters met gestuukte wenkbrauwen.
- Aanvankelijk pleisterwerk, vooral bij kerken toegepast.

KERKSTRAAT 36

Dit smalle huis heeft een eenvoudige lijstgevel met twee T-schuiframen op de verdieping. Aan de achterzijde heeft het een gepleisterde tuitgevel. Het heeft verder nog de oorspronkelijke gevel langs het steegje Achter den Engelschen Pispot. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KERKSTRAAT 47-49: De Getrouwe Herder

Het pand werd eerder al De Drie Bellen genoemd. Dit pand is een rijksmonument.
Het vermoedelijk 17e-eeuwse pand heeft een, onder een met pannen gedekt schilddak. Het voorste gedeelte is verhoogd om een tweede verdieping te verkrijgen. Het heeft een voorhuis met een vast achterhuis waarbij de opkamer een onderkelderde tongewelf heeft. De, in schoon metselwerk opgetrokken 19e-eeuwse voorgevel heeft een gemoderniseerde pui, cordonlijsten, per verdieping twee vensters met afgeronde bovenhoeken, T-ramen, zware geprofileerde stuc-

werkomlijsting en kuif, en is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst met consoles. Achter de overbouwde binnenplaats van het pand staat een in oorsprong los achterhuis met verdieping onder met pannen gedekt zadeldak tussen puntgevels, waarvan die aan de achterzijde vermoedelijk kort na 1945 vernieuwd is. De oude, waarschijnlijk 16e-eeuwse kap heeft drie paar jukspanten.

KERKSTRAAT 48-50: Den Knijnenberg

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In het begin van de 20e eeuw bestond het achterste gedeelte van de Kerkstraat uit gesloten woonhuizen. Zo ook het pand Kerkstraat 48-50, Den Knijnenberg genaamd. De handel in de binnenstad breidde zich echter uit. Op de benedenverdieping kwamen meestal winkels en groothandels; op de etage werd gewoond. Na de Tweede Wereldoorlog was op nummer 48 een speelgoedgroothandel gevestigd. Diens opvolger was de textielgroothandel Boelens, die later elders in de Kerkstraat nieuwe huisvesting vond.
Als we naar de kroonlijst van Kerkstraat 48-50 kijken, zien we daar het jaartal 1970 geschilderd, hoewel het toch een 19e-eeuwse gevel lijkt. De gevel is inderdaad zo oud, maar in 1970 restaureerde de toenmalige eigenaar Guus Olderaan (vandaar de in de kroonlijst geschilderde initialen van hem en zijn vrouw: GO en AH) het pand en liet het grondig verbouwen. Op de benedenverdieping (nr. 48) had het echtpaar een parfumeriewinkel. De bovenverdieping (nr. 50) bleef en is nog altijd in gebruik als woonhuis. Later betrok kunsthandel De St.-Jansbasiliek het pand.
Tijdens de kerstperiode staat de etalage vol met kerststallen in verschillende stijlen. Het zichtbaar maken van het verhaal van Christus' geboorte dateert uit de middeleeuwen en wel van Sint-Franciscus (1182-1226), de stichter van de minderbroeders. Deze dierenvriend introduceerde ook de os en de ezel. In 1228 vestigden de minderbroeders zich in 's-Hertogenbosch. Brachten zij toen ook al de kerststal mee? In ieder geval is er na zoveel eeuwen nog steeds belangstelling voor kerststallen. Er bestaat een landelijke vereniging De Kerststal. In de Sint-Jan zijn vrijwilligers druk bezig om, zoals elk jaar een bijzondere kerststal te maken.

KERKSTRAAT 54

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het is haast niet meer voor te stellen, maar in dit pand werd één van de twee Bossche kranten vervaardigd. Op de bovenverdieping woonde de eigenaar en op de begane grond waren de kantoren. Achter deze kantoren bevonden zich grote ruimten waar de zetterij gevestigd was en de grote rotatiepersen de grote rollen papier met nieuws bedrukten. Deze krant was de *Provinciale Noordbrabantse* en *'s-Hertogenbossche Courant*, kortweg *de Provinciale* genoemd.
J.J. Arkesteyn en Zoon was sinds 1853 eigenaar en uitgever van deze oudste Bossche krant, daterend uit 1771. Later werd de familie Teulings en daarna Van Roosmalen eigenaar en hoofdredacteur. De krant had destijds een iets kleiner formaat dan de andere nieuwsbladen en het verhaal gaat dat de oorzaak daarvan was dat de grote rollen papier door het kleine steegje Achter den Engelschen Pispot moesten en deze daardoor niet breder konden zijn.

Geschiedenis Bossche kranten

Voor de geboorte van de Bossche krant waren de gevestigde drukkers L.J. Bresser en C.A. Viéweg verantwoordelijk. Zij lieten de *'s-Hertogenbossche Dingsdagse (en Vrydagse) Courant* op 2 juli 1771 het levenslicht zien.
Rond het einde van de 18e eeuw was meer berichtgeving over plaatselijke aangelegenheden gewenst. De daarop, vanaf 1794 vrijmoedig anticiperende *'s-Hertogenbossche Vaderlandsche Courant (vanaf 1798 Bossche Vaderlandsche Courant)* profiteerde aanvankelijk van de vrijheid van drukpers, maar zag die verworvenheid na de Bataafse inlijving (1810) meteen teniet gedaan worden met het gewijzigde, zwaar gecensureerde *Journal de Département des Bouches du Rhin*.
Na de Franse verdrijving las de Bosschenaar vanaf 1814 het *Staatkundig Dagblad van de Rhyn-Monden*, enkele maanden later opgevolgd door het *Dagblad van het departement der monden van den Rhijn*. Nog in datzelfde jaar alweer gewijzigd in *Dagblad der Provincie Braband* (1814-1815), om daarna een drietal jaren (1815-1818)

door het leven te gaan als *Dagblad der Provincie Noord-Braband*. Of dat nog niet genoeg was werd de krant in 1818 omgedoopt tot *Provinciaal Dagblad*.
De overheidsgezinde houding van het Provinciaal Dagblad bracht de rooms-katholieke oppositie in 1829 - net voor de scheiding van de Nederlanden - tot een nieuwe periodiek: *De Noord-Brabander*. Naast De Noord-Brabander (vanaf 1849 Noord-Brabanter en vanaf 1869 dagblad) en een eigenstandige katholieke *Nieuwe Noord-Brabanter* - die in 1872 alweer verdween - kon ‘s-Hertogenbosch dus kiezen uit maar liefst vier periodieken, in de wetenschap dat de Bossche boekdrukker Bogaerts vanaf 1869 *Het Huisgezin* uitgaf. Dat duurde niet lang. In het zicht van de twintigste eeuw ontvouwde zich uit de meer progressieve Noord-Brabanter en het in 1892 opgerichte conservatieve *Noord-Brabantsch Dagblad*, het katholieke dagblad *Noord-Brabanter-Noordbrabantsch Dagblad* (1895). Al snel na de eeuwwisseling fuseerde deze krant met het uitgegeven Huisgezin, een periodiek als reactie op het al te progressieve maatschappelijk- en politieke leven, dat tot 1905 als bijblad van de Katholieke Illustratie verscheen. Het Huisgezin had een groot lezerspubliek, maar de slechte financiële omstandigheden maakte een fusie in 1910 met het Noord-Brabanter-Noordbrabantsch Dagblad noodzakelijk, waarna het *Noordbrabantsch Dagblad-Het Huisgezin* (in de volksmond Het Huisgezin) op de deurmat plofte.
Ondertussen bestond er ook al lang nog een andere krant in de stad. Dat was het *Provinciaal Dagblad, w*aarvan de titel in 1845 al gewijzigd was in *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche Stads- Courant*.
Ingrijpend was het jaar 1853, waarin de doorontwikkeling van deze krant tot de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (in de volksmond De Provinciale) van de firma J. Arkesteyn een feit was.
Met twee kranten ging ’s-Hertogenbosch de 20e eeuw in. De eigenaar van het katholieke Noordbrabantsch Dagblad-Het Huisgezin, de firma Lutkie en Cranenburg, kortweg Het Huisgezin, verlegde de aandacht vrij snel van het landelijke naar het stedelijke nieuws, waardoor de concurrentie met de Provinciale sterk toenam. Deze krant kreeg een steviger katholieke signatuur en zo groeiden beide Bossche dagbladen inhoudelijk naar elkaar toe. In oktober 1941 werden beide, sterk gecensureerde kranten door de bezetter gedwongen een fusie aan te gaan. Daardoor verscheen vanaf 3 november 1941 nog maar één krant: de *Noordbrabantsche Courant*. Deze gedwongen spreekbuis van de bezetter rekte zijn bestaan tot het einde van 1943, waarna de “foute” *Nieuwe Brabantsche Courant* (eerste editie 3 januari 1944) verscheen. Deze, door de nazi’s gestuurde krant strandde daags na Dolle Dinsdag, op 11 september 1944.
Daarna verscheen er tot na de bevrijding (oktober 1944) geen plaatselijke krant in ‘s-Hertogenbosch. Pas in november 1944 richtte een groepje vertegenwoordigers van illegale bladen, de stichting *De Vrije Pers* op, die het gelijknamige, onafhankelijke *Vrije Pers* vanaf 13 november 1944 liet verschijnen. Op 28 april 1945 verscheen het nieuwe *Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad* met eerst als ondertitel *Algemeen dagblad voor 's-Hertogenbosch en de Provincie Noord-Brabant* en vanaf 17 november ineens *Katholiek dagblad voor 's-Hertogenbosch en omgeving*.
Met een duidelijke verwijzing naar de periode vóór de fusie in 1941, werd in 1946 de krant omgedoopt in *Provinciaal Noordbrabantsche Courant - Het Huisgezin*. Ruim tien jaar later, in 1958, werd door de toenmalige leiding van de krant besloten tot een dagblad dat regionaal breder ingezet moest worden. Met een nieuwe drukpers verscheen de krant vanaf 3 januari 1959 onder de titel *Brabants Dagblad*. Als ondertitel bleef nog wel staan Provinciaal Noordbrabantse Courant - Het Huisgezin, in de loop van 1960 verdween ook deze subkop.
Jaargang nummer 238 betekent dat de Brabantse krant alleen maar in het Haarlems Dagblad zijn meerdere moet erkennen in het oudste, nog bestaande Nederlandse dagblad.

KERKSTRAAT 56

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een gebosseerd, gepleisterde gevel uit omstreeks 1825 met schuiframen en een ingangspartij bestaande uit geblokte pilasters met kroonlijst waaronder trigliefen met druppen. Verder heeft het een hardstenen plint.

KERKSTRAAT 67: Vml.Postkantoor/ Postdistrict

Op deze plek stond vroeger een prachtig postkantoor, geopend in 1896. Het was gebouwd in de **neorenaissance**stijl en had ook eclectische kenmerken. Boven de hoekentree was een groot balkon met balustrades aangebracht. Het interieur was chique met veel marmer. De balies waren met siersmeedwerk afgewerkt.

Henk(es), 3-11-2011

In 1967 moest dit kantoor echter wijken voor deze nieuwbouw, gebouwd door het Architectenbureau Mens en Pruym.
Toen het regiokantoor van Postkantoren BV het pand verliet bleef alleen het postkantoor op de begane grond nog over. In de vleugel aan de Korte Putstraat kwamen diverse horecagelegenheden. Omdat de grootschalige gevel nogal detoneerde met het kleinschalige karakter van deze horecastraat heeft men de zijgevel bouwkundig aangepast. Deze zijgevel is nu wat opgedeeld en heeft nu een wat speelser en minder storend aanzicht gekregen.
In oktober 2009 heeft Postkantoren BV het pand voorgoed verlaten waarna het pand in 2010/begin 2011 inpandig helemaal opnieuw is ingedeeld en voorzien van nieuwe gevels aan de zijde van de Kerkstraat. Aan deze zijde zijn vier verschillende gebouwtypen met verschillende stijlen, materialen en kleur aangebracht. De oude rooilijn is deels hersteld. De goothoogte is lager terwijl de bovenverdieping wat naar achteren springt zodat het gebouw lager lijkt dan het feitelijk is. De voormalige binnenplaats is grotendeels bebouwd.
De al aanwezige fietsenkelder van het voormalige postdistict onder het pand is via de Kerkstraat toegankelijk gemaakt voor het publiek. De stalling kan negenhonderd fietsen herbergen. De toegang met hellingbaan ligt in de Kerkstraat. Het stallen van fietsen is gratis.

Opgravingen

De bestaande kelder onder het voormalige postkantoor is onlangs aan de achterzijde uitgebreid om ruimte te bieden aan een grote fietsenstalling.
In februari 2010 zijn onder de grond van deze binnenplaats resten van gotische pinakels en hogels van de Sint-Jan teruggevonden. Deze zijn rond 1500 hergebruikt als fundering van een huis. Het is een spectaculaire vondst. Zij levert nieuwe gegevens op over de bouwgeschiedenis van de Sint-Jan. De vondsten moeten van een gotische uitbreiding zijn van de eerste, romaanse kerk. Bekend was dat het schip van de oude kerk in 1505 is afgebroken en dat sloopmateriaal hiervan is gebruikt voor de versterking van de dijk in Orthen. Maar daar is nooit iets van teruggevonden op een paar kleine stukjes na in de huidige doopkapel, die uit dezelfde periode stamt. De pinakels, hogels (bloemknoppen) en andere versieringen van tufsteen uit de Eifel zaten vanaf begin 14^{e} eeuw tot ongeveer 1500 op de oude Sint-Jan, waarna ze dus hier op dit terrein terechtkwamen. Op het einde van de 13^{e} en in het begin van de 14^{e} eeuw was de romaanse Sint-Jan uitgebreid met gotische zijbeuken aan zowel de noorder- als zuiderkant. Hiervoor werd als steensoort tufsteen gebruikt.

KERKSTRAAT 71: Den Bijbel

Dit pand is een rijksmonument.
In 1569 droeg het pand bovenvermelde naam.
In dit pand woonde in 1626 Jan van Turnhout, de boekdrukker. Zijn concurrent Antony Scheffers woonde er tegenover in het pand ’t Missaal. Zij konden niet met elkaar overweg. Op zondag 19 juli 1626 ging Van Turnhout voor het huis van Scheffers staan, *hem dreijgende en uitcrijssende, seggende in substantie: Gij schele, compter uijt. Hebt gij 't hert dat gij uijtcompt, ik sal u vermoorden, deselve woorden tot verscheijden reijsen repeteerende*.
Het huis bestaat uit twee panden, waarvan het linkse deel met een gebosseerde, gepleisterde lijstgevel en schuiframen uit omstreeks 1800 en het rechtse deel met een gepleisterde lijstgevel en stucversiering uit omstreeks 1870. Beide delen zijn voorzien van een schilddak.

KERKSTRAAT 73-75: Het Fransch Kabinet

Het pand is een rijksmonument.
Dit winkelwoonhuis behoort tot het kenmerkende laatmiddeleeuwse Bossche woonhuistype dat is ingedeeld in een voorhuis en een vast achterhuis.
Na de grote stadsbranden van de 15e eeuw werd het al verboden om nog in hout te bouwen. Zelfs herstellingen mochten toen niet meer plaatsvinden aan deze kwetsbare panden. Langzamerhand verdwenen de strooien daken en kwamen er leien daken; de houten voorgevels werden van steen, onder meer dankzij stedelijke subsidies. Deze bepaling werd in 1744 nog eens herhaald. Het herstellen van een houten voorgevel werd bestraft met een boete van vijftig gulden. Timmerlieden die hieraan meewerkten kregen vijfentwintig gulden boete opgelegd.
Dit pand had tot 1878 als één van de allerlaatste huizen nog zijn 15e-eeuwse houten voorgevel met tachtig kleine ruitjes. In dat jaar werd de begane grond verbouwd tot winkel waarbij tevens vanwege het brandgevaar een nieuwe voorgevel werd aangebracht.
In het winkelinterieur dateren enkele stucplafonds en betimmeringen uit dezelfde periode. Op de verdiepingen en zolders is het oorspronkelijke middeleeuwse werk voor een groot deel behouden gebleven, met plaatselijk herstellingen uit de 17e eeuw (houten consoles onder de 15e-eeuwse moerbalken en sleutelstukken). De middeleeuwse sporenkap is nog grotendeels gaaf, evenals het daarop gelegen eikenhouten dakbeschot in het woonhuis. Uit onderzoek is gebleken dat het voorhuis tot stand is gekomen omstreeks 1475 na de verbouwing van een ouder, lager voorhuis. Het achterhuis is gebouwd omstreeks 1450 maar heeft waarschijnlijk eveneens een oudere voorganger gehad. Tussen de eerste verdieping en zolder is nog het restant van de oorspronkelijk houten spiltrap aanwezig.
Het pand is in de periode 1999-2001 gerestaureerd, waarbij de stenen trapgevel aan de achterzijde is gereconstrueerd naar zijn 15e-eeuwse vorm op basis van bouwhistorisch onderzoek.
Het woonwinkelpand behoort tot een kenmerkend laatmiddeleeuwse Bosch’ woonhuistype met een vast achterhuis.
Het pand heeft een gedekt schilddak. De, in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel heeft een gave houten winkelpui met pilasters met kapitelen uit de 2e helft van de 19e eeuw en cordonlijsten. Op beide verdiepingen zitten twee getoogde vensters met T-ramen, geprofileerde stucwerkomlijstingen en kuifstukken. De gevel is afgesloten door een kroonlijst met consoles en verdiepte velden.

KERKSTRAAT 77: Naest de Papenschole anno 1754

In 1754 werd het pand zo genoemd. Het lag inderdaad naast de Latijnse school of *Paapenschool.*
Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft twee verdiepingen onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild aan de voorzijde. De gepleisterde, 19e-eeuwse voorgevel met cordonlijsten is afgesloten door een kroonlijst met gebosseerde velden en consoles. In de gevel zien we een deur met bovenlicht en vensters met schuiframen (op verdieping T-ramen), alle met geprofileerde stucwerkomlijsting en kuifstuk, en in bovenlichten op begane grond glas-in-lood ramen.

KERKSTRAAT 79: Paapenschool

Op deze plek stond in de middeleeuwen de Latijnse school. De school werd tussen 1420 en 1425 hier gebouwd.
De naam van de school wisselde nogal eens: *hooghe schole, schola maior* en *magna scola.* Deze laatste aanduiding was ter onderscheiding van de kleinere bijscholen. Het meest gangbaar was toch wel Latijnse school of grote school. Deze school besloeg hier meerdere percelen. Het was de opvolger de oude kapittelschool, die stond aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat, tussen de Clarastraat en het Sint Janskerkhof.
Deze onderwijsinrichting, die vanwege de grote toeloop in 1566 werd vergroot, droeg het volgende opschrift: *Urbis honos, patriae columen relligionisPastorali aere est haec parata schola*. Dit betekent: *deze school, de luister der stad, en de steun van den voorvaderlijken Godsdienst, is op kosten der geestelijkheid tot stand gebracht.*

Later, na 1629 kreeg het pand ook nog de naam Paapenschool. Dit pand heeft de naam behouden.

De Latijnse school

Wie zich verdiept in het onderwijs in ’s-Hertogenbosch in de periode vóór de Staatse overheersing heeft al gauw de befaamde Latijnse school voor de geest, met haar grote namen van leraren en pedagogen. Maar als alles is ook zij klein begonnen.

De eerste keer dat er melding werd gemaakt van een Latijnse school (*Scolae de Buscho)* was al in het jaar 1274. In dat jaar vermaakte Willem van Gent, een gefortuneerde poorter van ’s-Hertogenbosch bepaalde bedragen aan diverse kerkelijke en charitatieve instellingen. Voor het eerst werden het Gasthuis, het Leprozenhuis, het Groot Begijnhof en de Latijnse school genoemd. Hij vermaakte aan de *rector scolarum,* het hoofd van de school dus, een bedrag, op voorwaarde dat hij steeds op de vigilie (vooravond, dag voor een kerkelijk feest; nachtwaken) van Van Gents jaargetijde met zijn leerlingen de liturgische gezangen zou verzorgen. Het was een vertrouwd beeld in die tijden en nog lang daarna: scholieren die met hun zang de kerkelijke plechtigheden opluisterden. Waar een school was, bestond een band met een parochiekerk. Feitelijk was het toen niet meer dan een parochieschool. Dit betekende overigens niet dat het bestuur van zo’n school, de zogenaamde scholasterij, in handen was van de pastoor of van de kerkmeesters. Het bestuur berustte doorgaans bij die persoon of die corporatie die het begevingsrecht van de parochie bezat, die er met andere woorden de pastoor kon benoemen. Ten aanzien van de vraag wie het bestuur voerde over de jonge Bossche school bestaan enkele onduidelijkheden, maar wat wel vaststaat, is dat in het begin van de 14e eeuw het bestuur in handen lag van een Luikse kanunnik. Op zich begrijpelijk, als we bedenken dat de stad onder het bisdom Luik ressorteerde. In 1366 viel de stad nog steeds onder het bisdom Luik maar de Sint-Jan kreeg haar eigen kapittel van dertig kanunniken. Toen werd een van deze kanunniken scholaster waardoor hij belast werd met het schoolbestuur. In 1423 werd de functie van scholaster opgeheven en trok het kapittel, met toestemming van de paus, de scholasterij aan zich, incorporeerde, zoals dat heette de scholasterij en proclameerde zichzelf daarmee tot schoolbestuur. Al spoedig daarna werd de feitelijke bestuurstaak op de schouders van de cantor gelegd, een nieuwe functie sinds 2 september 1425. Op voornoemde datum stichtte kanunnik Arnold Buck de cantorij van het Sint-Janskapittel. Dit duidde erop dat de zangcultuur van kanunniken en koralen een niveau had bereikt dat vroeg om een vaste en deskundige leiding.

We hadden hier dus te maken met een kapittelschool. Hoewel in dezelfde periode de broeders van het Gemene Leven zich in de stad hadden gevestigd om er een convict te stichten was het geen fraterschool of een stadsschool. De magistraat had er niet de minste bemoeienis mee.

Deze oude kapittelschool heeft gestaan aan de zuidzijde van de Hinthamerstraat, tussen de Clarastraat en het Sint Janskerkhof.

Tussen 1420 en 1425 werd haar opvolgster, de Latijnse school gebouwd aan de zuidzijde van de Kerkstraat, ter hoogte van nummer 79. De naam van de school wisselde nogal eens: *hooghe schole, schola maior* en *magna scola.* Deze laatste aanduiding was ter onderscheiding van de kleinere bijscholen. Het meest gangbaar was toch wel Latijnse school of grote school. In 1670 werd de school nog omschreven als *Groote Latijnssche of Paapenschool.*

De kapittelschool, nu de Latijnse school, ontwikkelde zich in de loop van de 16e eeuw tot een instituut van grote faam. Rond 1500 koos rector Henricus Boort bewust voor de vernieuwing van het onderwijs in de Latijnse taal, geheel in de lijn van de steeds meer veld winnende humanistische gedachte. Tevens verscheen in 1503 de nieuwe grammatica van zijn collega Gerardus Cannifinus, die hierin brak met alle tot nu toe geëerbiedigde schooltradities en beriep zich in een enthousiaste inleiding op een reeks met name genoemde klassieke grammatici als de ware gidsen voor ieder die zich binnen de geheimen van de Latijnse taal wilde begeven. Erasmus was toen al weg uit ’s-Hertogenbosch. Hij was, ongeveer achttien jaar oud, in 1487 naar Gouda vertrokken en had in zijn latere leven geen goede herinneringen aan zijn tweejarig verblijf in het convict van de broeders van het Gemene Leven. Zijn grieven golden vooral hun pedagogisch beleid; maar ook het Latijnse onderwijs, dat hij, naar wij mogen aannemen op de Latijnse school zal hebben gevolgd, lag in die tijd nog ver achter op dat in Deventer.

Aan de Bossche Latijnse school heeft het Grieks minder aandacht gekregen dan het Latijn, Grieks is altijd een bijvak gebleven. Toch floreerde de school. In de loop van de 16e eeuw steeg het aantal van haar klassen naar zeven. Dit duidde niet op het aantal leerlingen van de school, maar op het aantal leerstofeenheden, waarvan men zich de kennis moest verwerven. Men kon daar, afhankelijk van ijver en begaafdheid, korter of langer over doen. Met enige zekerheid mag worden gesteld dat het ál klassiek was wat de klok sloeg. Van aardrijkskunde en geschiedenis was op de Latijnse school geen spoor te bekennen, waarmee het overigens niet of nauwelijks afweek van soortgelijke instellingen elders. De toelating tot de Latijnse school stond open voor jongens van zes tot zeven jaar. Zij begonnen in de eerste klas met het aanleren van die vaardigheden waarmee ook de jongens

op de zogenaamde bijscholen begonnen: lezen, schrijven, rekenen, de elementaire kerkelijke leer en liturgie en er werd wat toneel gedoceerd.
Daarna begon voor hen in de tweede klas de studie van het Latijn en in de vierde die van het Grieks. De Latijnse school van ’s-Hertogenbosch was gezegend met tal van bekwame leraren en rectoren, die de Latijnse en Griekse letteren beheersten en in enkele gevallen ook enig Hebreeuws kenden. Tussen het einde van de 15e en het begin van de 17e eeuw waren dat onder andere Marcropedius, Schenkelius, Verlenius, Vladeracken en de eerder genoemde Verepaeus. Deze zeer bekwame humanisten deden in niets onder voor hun collega’s van Antwerpen en andere Brabantse steden. Zij en hun collega’s hebben het humanistische onderwijs in ’s-Hertogenbosch tot grote hoogte gevoerd en daardoor de Latijnse school een faam bezorgd die toen wel vergelijkbaar was met de school in Deventer. Het was dan ook niet zo verwonderlijk dat de Latijnse school jaren kende van duizend en meer leerlingen. Een klein deel kwam daarbij uit de stad zelf, verreweg de meesten echter uit de Meierij, enkelen ook van daarbuiten. Een groot aantal van de niet-Bosschenaren woonde bij Bossche gastgezinnen. Maar ook de convicten van de broeders van het Gemene Leven telden heel wat kostgangers. In 1525 woonden er in het Rijke Fraterhuis 24 kinderen en 70 in 1598. In het Arme Fraterhuis telde men 100 kinderen in 1526, in 1546 was dat aantal opgelopen tot 125 en in 1598 was het aantal in ieder geval meer dan 70. Vanuit deze convicten zagen de poorters hen iedere morgen onder begeleiding van de fraters in lange rijen naar de Latijnse school gaan, gekleed in hun grauwgrijze lange kleed, het hoofd gedekt met de karakteristieke fraterkap.
Begin 17e eeuw was het leerlingenaantal teruggelopen van voorheen soms meer dan duizend tot zo’n vierhonderd. Er dreigde hier een in cultureel opzicht belangrijke instelling te worden aangetast.
Tijdens het Twaalfjarig Bestand van de Tachtigjarige Oorlog haalde bisschop Masius, gesteund door het stadsbestuur onder andere de jezuïeten naar de stad. De jezuïeten kochten in 1609 op de plek van het voormalige bogardenklooster een fors aantal percelen in en rond de Verwersstraat. Er ontstond een groot Jezuïetencollege inclusief klaslokalen, tuinen en kerk voor de honderden studenten. Later, in 1615 lieten zij de kloosterkerk bouwen die nog grotendeels intact is.
Met de komst van de jezuïeten naar de stad werd de Latijnse school door hen min of meer overgenomen en gewijzigd in het Jezuïetencollege. Dit college startte in 1610 in het kloostercomplex van de jezuïeten in de Verwersstraat.
In december 1630 was het weer mogelijk om zich aan te melden voor de stedelijke Latijnse school. De school was toen gehuisvest in het gebouw waar eerder het seminarie van het voormalige Arme Fraterhuis was ondergebracht. Dit lag aan de oostzijde van de Schilderstraat.
Hoewel de Latijnse school en de Illustre school tamelijk dicht bij elkaar lagen waren zijn formeel gescheiden scholen.
In 1637 kwam er een nieuw schoolreglement waarbij landelijk werden gereguleerd het leerplan, lesmethode, klassenindeling en het gebruik van de leerboeken. Er kwamen ook regels ten aanzien van promotie en prijsuitreiking. Het accent op de Latijnse school lag, zoals in de naam eigenlijk al ligt opgesloten op het Latijn zoals het *Colloquia* van Erasmus. *Colloquium* betekent in het algemeen een discussiebijeenkomst of symposium. Het woord is afgeleid uit het Latijn waarin de letterlijke betekenis "samenspraak" is. Dit woord is door Desiderius Erasmus (1466/69-1536) als titel gebruikt voor de door hem geschreven dialogen. De *Colloquia* groeide uit van een eenvoudig leerboekje voor studenten Latijn tot een boek vol levenswijsheid. Het boek bevat tal van onderwerpen, zoals: de studie van de schone letteren, de positie van de vrouw, de godsdienst, het probleem van oorlog en vrede. Verder werd op school de poëzie van Horatius, Ovidius en Vergilius behandeld. In beperkte mate hield men zich ook met het Grieks bezig.
De leerlingen, hoofdzakelijk kinderen van de dorpsdominees uit de Meierij kregen de grondbeginselen van Grieks, Latijn en filosofie bijgebracht in een cursus van drie jaar, verdeeld over drie klassen.
Na een jaarlijkse wedstrijd tussen de drie klassen konden de winnaars van de hoogste klas aanspraak maken op een studiebeurs. Men moest dan nog wel even een perfecte oratie, een toespraak in het Latijn houden die niet langer dan dertig minuten mocht duren.
Eeuwenlang werd het begin van de lessen op de Latijnse school aangekondigd door het luiden van de klok. In dit opzicht maakte het niets uit wie de school leidde: de kapittelheren, de jezuïeten of de dominees. Maar er was wel een ander groot verschil. Bij de *papen* liep het aantal jongens in de honderden, bij hun opvolgers na 1629 haalde het aantal in eerste instantie nauwelijks de veertig. De katholieke ouders gaven de voorkeur aan de half illegale bijscholen die in de achterhuizen of schuilkerken waren gevestigd. Roomse leerlingen waren ook niet verplicht de godsdienstlessen bij te wonen, waarschijnlijk gingen zelfs vele katholieke jongens naar buitenlandse colleges. Op 30 augustus 1641 was er namelijk een plakkaat uitgevaardigd dat het bijwonen van de lessen voor katholieken verbood. In de omgeving waren diverse Latijnse scholen met internaat waar de rijke

katholieke ouders hun kinderen naar toe stuurden zoals in Megen, Boekel, St-Agatha, Boxmeer, Gemert, Geel, Turnhout, Hoogstraten en Uden. Dit waren de vrijdommen waar de republiek niets te vertellen had.
In tegenstelling met haar voorganger, het Jezuïetencollege, dat in 1611 nog 800 en in 1621 nog 550 leerlingen bezat, schommelde het leerlingenaantal op de Latijnse school later aanvankelijk tussen de 100 en de 200. Eind 1736 bedroeg het aantal leerlingen 70. Tussen 1741 en 1753 daalde het aantal leerlingen tot 38.
Nadat bij het beleg in 1794 de gebouwen door de beschieting van de Fransen zeer zwaar beschadigd waren werd het een hospitaal voor soldaten.
In 1795 werden enkele, naast elkaar gelegen panden aan de Papenhulst betrokken, ongeveer op de plek van het voormalige ziekenhuis Joannes de Deo. Er kwamen steeds minder leerlingen met als dieptepunt zes leerlingen in 1834. De bovenverdieping werd ingenomen door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.
In 1848 werd de Latijnse school overgenomen door het gymnasium in het Nachtegaalslaantje dat in 1854/1856 op dezelfde plek een nieuwbouw liet neerzetten. Andere bronnen vermelden de jaartallen 1865 en zelfs 1880 als jaartal van de nieuwbouw.

KLEIN LOMBARDJE

KLEIN LOMBARDJE

Lommerd

In de middeleeuwen mochten de christenen geen geld uitlenen tegen rente. De geldhandel was daarom grotendeels in handen van joden. Toch was er een uitzondering: de Lombarden, afkomstig uit Noord-Italië, die hiervoor van de paus toestemming hadden gekregen. Vanaf de 13e eeuw vestigden deze Lombarden zich in onze streken en meer in het bijzonder hier achter het stadhuis. In 1284 waren zij al betrokken bij het innen van belasting. Dit bleek uit bronnen toen hertog Jan I het stadsbestuur van ’s-Hertogenbosch had laten weten dat het hem toekomende bedrag niet aan hem maar aan Willem de Lombard moest worden betaald.

Onder de Bossche Lombarden waren er die zelfs als geldschieters van de hertogen optraden. Vanaf 1379 tot aan het moment dat koning Filips II in 1578 een soort Bank van Lening opzette voor zijn geldzaken, beheersten zij de geldhandel. Bij grote geldleningen werkten de Lombarden in heel Brabant samen. Zij leenden onder andere geld uit aan het stadsbestuur maar ook de hertog maakte bijvoorbeeld gebruik van hun diensten. Zelfs de Utrechtse bisschop Jan van Diest moest in de 1e helft van de 14e eeuw een beroep doen op de Bossche Lombarden. In de 15e eeuw liep de macht van de Lombarden terug. Zo werd het door de hertog verboden de maximaal te bedingen rente hoger te stellen dan de *derde penning.* Maar ruim 33% was desondanks toch nog een tamelijk hoge woekerrente.

In het midden van de 16e eeuw trokken zij weg. De overheid nam de functie over met het stichten van een Lombard in het Lombardje en nog een in het Klein Lombardje. Het waren instellingen zoals wij die later in de Schilderstraat gehad hebben, namelijk de Bank van Lening. Men kon er goederen belenen als men zelf onvoldoende geld bezat. Deze instellingen hadden dus een meer sociaal karakter. De mensen waren er ook niet rouwig om toen de Lombarden vertrokken. De joden en Lombarden vroegen woekerwinsten van eerst wel 50%, later werd dat dus maximaal 33%.

Hun naam bleef voortbestaan in het begrip *lommerd* en in ‘s-Hertogenbosch dus in de naam van het stukje stad hier achter het stadhuis. Het was een volksbuurtje, zoals de stad er zoveel gekend heeft. Het werd tenslotte gesaneerd en afgebroken. En voor in de plaats kwam het winkelcentrum ’t Lombardje.

Hamersgasthuis

In het Klein Lombardje stond vroeger ook het Hamersgasthuis voor acht arme vrouwen. Het lag achterin op de plek van het overbouwde gedeelte, ter hoogte van het nog bestaande Baetenpoortje.

Jenneke Hamers, dochter van Huybert Hamers, had op 26 april 1570 van de hertog van Brabant verlof gekregen een vrouwengasthuis op te richten, waartoe zij overging op 2 maart 1582. De gebouwen, die zij tot gasthuis voor acht vrouwen bestemden, waren haar acht cameren, gelegen in een straatje, genoemd het *Baetenpoortje*. Vier kamers werden bewoond door de acht vrouwen, dat wil zeggen twee op één kamer. De resterende kamers werden verhuurd en de opbrengst daarvan kwam ten goede aan het gasthuis.

Arme familieleden van de stichtster kregen de voorkeur. Zij moesten wel elke dag bidden voor de welvaart en de rust in de stad maar ook voor de zaligheid van de stichters, haar ouders, broers, zusters en andere familieleden. Wie dit niet naleefde kreeg van de beheerders zijn portie niet of werd zelfs uit het gasthuis gezet. Elke bewoonster kreeg ieder jaar een mud rogge. Gezamenlijk ontvingen zij elk jaar een *pleyt torfs* en twee vette varkens van tenminste 150 pond per stuk.

KLEIN LOMBARDJE 8: Janus Borghs

Naast dit poortje is in de gevel van het huis, Klein Lombardje nummer 8 een herdenkingssteen opgenomen ter nagedachtenis aan de in 1981 overleden, legendarische en markante Bosschenaar Janus Borghs die boven het poortje woonde.

De tekst van de steen luidt:

Janus Borghs 1914-1981,
dit blijve een taal een teken een man alleen,
de pijp, de hond, het oog, de bloemen, de Bossche grond,
hier had hij het wel bekeken.

Henk(es), 3-11-2011

Janus was een van die bijzondere stadstypen, een *stadsgek* met een raar oog. Hij had een opvallend verminkt gezicht. Het verhaal gaat dat Janus als kind *een mep tegen den kop* had gekregen van zijn moeder waardoor hij met zijn gezicht op een gloeiend hete kachel terechtkwam. Dit verminkte gezicht werd zijn handelskenmerk, hoewel hij daarmee veel werd gepest. Waarschijnlijk dreigde hij daarom altijd naar groepjes jeugd, ook al deden ze niets. Hij trok afschrikwekkende grimassen waarmee hij vooral jonge meisjes als een soort bezigheidstherapie de stuipen op het lijf joeg. Janus heeft zijn leven gesleten met een sigaar in zijn mond, en een hondje aan zijn zijde.

Hij droeg ook de bijnaam *Janus Kiep*. Deze bijnaam kreeg hij vanwege zijn bijzondere manier van lopen. Met zijn lange gestalte en magere nek liep hij met grote passen waarbij hij bij iedere stap zijn hoofd naar voren gooide. Hij liep dus als een kip en in het Bosch’ dialect wordt dat uitgesproken en geschreven als *kiep*.

Hoewel hij ook dikwijls *Janus Kiepoog* werd genoemd had dat dus (aanvankelijk) niets met zijn verminkt oog te maken. Hij had overigens een bloedhekel aan deze bijnaam en kon daar dan ook erg kwaad over worden.

Janus was erg koningsgezind. Op Koninginnedag versierde hij zich altijd uitbundig met oranje. Zelfs in de oorlogstijd tooide hij zich met de voorletters van Juliana en Bernhard. Dat was door de Duitse bezetters verboden, maar toevallig waren de J en de B ook de initialen van zijn eigen naam. Toen na zijn dood zijn papieren naar het stadsarchief werden overgebracht, waren daar (veel) kaarten en brieven bij van leden van het Koninklijk Huis, gestuurd in antwoord op zijn post.

Hij liep op straat ook altijd met de muziek mee en maakte gemakkelijk een praatje.

Ooit heeft Janus geprobeerd in de gemeenteraad te komen. Hoewel hij genoeg handtekeningen verzameld had, werd de lijst toch afgekeurd. Zijn commentaar: *Rijke mensen magge alles, zelfs verkiezingslijsten vervalsen*.

Een groot vereerder van Onze Lieve Vrouwke was Janus Borghs zeker. In de ommegang liep hij altijd mee en als hij door middel van een handgeschreven raamposter iets mee te delen had aan de Bosschenaren of zijn grieven uitte, deed hij dat altijd *onder bescherming van Onze Lieve Vrouw*.

Een van de belangrijkste feesten voor Janus was carnaval. De grote optocht op maandag werd altijd door hem geopend. In 1978 zakte hij op carnavalsmaandag in elkaar. Daarna werd hij nooit meer de oude. Maar hij wees iedere hulp van de hand. Totdat bouwvakkers die aan het nieuwe Lombardje werkten hem dood op de grond vonden. Hij was in het weekeinde van 4 op 5 oktober 1981 gestorven, eenzaam, zoals hij eigenlijk zijn hele leven geweest was.

Toen Janus in 1981 kwam te overlijden kreeg hij van de Bosschenaren een *staatsbegrafenis* vanuit een propvolle Sint-Jan waarbij honderden bidprentjes werden uitgedeeld. Ook de Parade stond vol om Janus uitgeleide te doen. Het is jammer dat hij nooit geweten heeft hoe populair hij was. Hij is begraven op Groenendaal, thans weer begraafplaats Orthen genoemd waar zijn graf nog steeds te zien is.

In het stadsarchief wordt een aantal persoonlijke eigendommen van hem, die door de familie is afgestaan bewaard.

Iets verderop staat in een tuin aan het Lombardpad een beeldje van hem met zijn onafscheidelijke hondje Tippy.

KOESTRAATJE

KOESTRAATJE

Het doodlopende steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen Verwersstraat 78 en 80. Het is afgesloten door middel van een opengewerkt metalen sierhekwerk.
Het steegje heeft drie mooie, karakteristieke luchtbogen/steunbogen. Het hoekhuis op nummer 78 heeft een gevelsteen uit 1880 met hamer, zaag en moker. Er is tevens een geglazuurd tableau aangebracht met de tekst *Metsenaer en Timmerman*.
Het huis Verwersstraat 80 droeg de naam De Drie Scabellen en later De Roskam. Het pand werd voor het eerst in 1668 vermeld.

Schuilkerkjes

In de tuin van het huis Peperstraat 1 stond een houten schuilkerkje. Het stond ingeklemd tussen de straten Lange Putstraat, Peperstraat en Verwersstraat. Via het pand De Drie Schalen in de Lange Putstraat was de bidplaats bereikbaar. Naast dit steegje kon dat ook via een steegje dat in de Verwersstraat bij nummer 74 uitkwam. Door de latere nieuwbouw daar is daar niets meer van te zien. Men kon er ook komen via het Koestraatje, dat is gelegen tussen de nummers Verwersstraat 78 en 80 in de Verwersstraat. Tenslotte lag er nog een gangetje in de Peperstraat.
De bidplaats werd door de jezuïeten bediend en werd door hen in 1720 officieel verlaten toen alle jezuïeten de stad uit moesten. Desondanks werd het schuilkerkje nog tot 1736 bediend door de jezuïet, pater Cornelius Bocquet. Hij ging toen naar Bokhoven en liet de bediening van dit kerkje verder over aan zijn beide seculiere priesters. In 1741 werd de schuilkerk gesloten.

KOKSCHE POORT

KOKSCHE POORT

Het openbare steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Orthenstraat 25 en 27 en staat in verbinding met de Barbaraplaats. Waar de naam van het steegje vandaan komt, weet niemand. Evenmin is bekend wanneer het een openbare straat is geworden.
Het steegje liep vroeger verder door tot een tak van de Binnendieze (Marktstroom) en gaf toen via een stenen brug toegang tot het voormalige Sint-Geertruiklooster.
Achter in de Koksche Poort stond in de 16e eeuw een groot stenen gebouw, waar we verder geen informatie over hebben. De situering is opmerkelijk, omdat grote panden niet snel op achtererven gebouwd werden.

Sint-Geertruiklooster

Dit klooster, gesticht door de dominicanessen stond hier vanaf het midden van de 15e eeuw net binnen de 1e stadsmuur. Enige decennia later bewoonden de zusters augustinessen het klooster dat was bestemd voor de *betere* dames tot aan het einde van de 17e eeuw. Vele dochters van deftige en adellijke families hebben in het Sint-Geertruiklooster geleefd.
De Barbaraplaats is genoemd naar de omstreeks 1482 geboren dochter van keizer Maximiliaan van Oostenrijk en de weduwe Disquis. Tijdens het kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1481 (de top van het ridderschap in die tijd, waar veel vorsten lid van waren) bracht de keizer zijn vrije tijd door met de weduwe Disquis. Deze dochter Barbara Disquis was het resultaat van zijn vrijetijdsbesteding. Barbara gaf er later de voorkeur aan in de stad te blijven hoewel zij als halfzuster van Filips de Schone naar het hof van Bourgondië kon. Zij deed haar intrede in dit klooster en overleed daar in 1568. Zij schreef een kroniek die wordt bewaard in de Abdij van Berne.
In de bijbehorende kloosterkerk werd in 1473 het hart van hertog Arnoud van Gelder, den Vorst, een waardig en sober levende man bijgezet in een *silvern casseken*. Van Gelder kwam voorheen regelmatig in de stad en verbleef dan nog wel eens in het klooster. Hij had bij testament aangegeven dat na zijn overlijden zijn hart in het klooster moest worden bewaard. Daarvoor was Van Gelder zes jaar lang door zijn eigen zoon te Buren gevangen gehouden.
Na de inname van de stad in 1629 deed het kloostercomplex nog dienst als militair hospitaal, arsenaal, hooizolder en ook als tijdelijk verblijf voor hoge ambtenaren van de regering (Statenlogement). De op 11 november 1798 opgerichte deftige sociëteit met de welluidende naam *Muzijk-, en Redoute-Kollegie* werd hier ook ondergebracht.
In 1842 werden ten behoeve van de bouw van de eerste particuliere *gazfabriek* alle gebouwen afgebroken. In de 20e eeuw zijn met de aanleg van de Barbaraplaats alle funderingen opgeruimd. In de bestrating zijn de funderingen van dit klooster gedeeltelijk aangegeven.

KOLPERSTRAAT

KOLPERSTRAAT

De Kolperstraat heeft in de loop van de tijd meerdere namen gehad. In 1450 heette het: *Dat Cort Cofstraetken,* later Coverstraat en Colpertstraat.
Met de naam Kolperstraat werd tot ongeveer het midden van de 15e eeuw meestal de straat aangeduid die later Verwersstraat ging heten. Soms was de korte straat die nu nóg Kolperstraat heet inbegrepen, maar als speciaal dit korte stuk werd bedoeld sprak men vaak van *Kort Kolperstraat*, en van de weeromstuit noemde men de latere Verwersstraat dan soms *Lang Kolperstraat*.
De Kort Kolperstraat wordt in begin 15e-eeuwse stukken ook genoemd de *vicus sartorurn veterum vestium* of *vicus reparatorum vetenim vestium*, dit is: Oude Klerenmakersstraat of Oude Klerenherstellersstraat. Heel vroeger woonden hier met name *repareerders der oude claedere*. Later was het vooral het straatje waar veel colporteurs woonden.
De straat zou haar naam hieraan te danken kunnen hebben. De oorsprong van de naam kan echter ook afkomstig zijn van het huis De Kolf op de hoek van de Fonteinstraat en de Verwersstraat. Daar stond een bakhuis en in het bovenlicht was een gesneden houten kolfje aangebracht. Als die bakker nu 's morgens zijn brood gebakken had, blies hij staande voor zijn deur op een hoorn en op dat sein kwamen de huismoeders uit de omliggende straten naar De Kolf om het dagelijks brood in te slaan. Zodoende raakte de naam Kolf zeer ingeburgerd, dusdanig dat ook de huidige Krullartstraat en Verwersstraat - zij het dan met een kleine variatie - naar De Kolf genoemd werden. Later zijn de namen Colf en Colvert verdwenen.
Het Bosch’ dialect heeft er *Kolper* van gemaakt.
Het restant van de 1e stadsmuur bevindt zich in de tussenmuur van de winkels 16 en 18, tegenover nr. 16a. Deze stadsmuur en gracht liepen door tot aan de Leuvense Poort. De ligging van de muur is hier in de bestrating opgenomen in een zwartgrijze steensoort.

KOLPERSTRAAT 2: De Witvoet

Dit pand is een rijksmonument.
Op het pand rustte vroeger geen hertogcijns. Kennelijk behoorde het oorspronkelijk tot het hoekhuis aan de Markt. Een 16e eeuws afschrift van een oudere akte maakt melding van de deling van het pand en het rechter buurpand. Het wordt in de akte omschreven als een huis en erf met een *ledig plaetsken met een leijsken.* Waarschijnlijk wordt hiermee de kleine, slechts 1 m brede strook grond bedoeld, die overkapt zal zijn geweest. De kelder onder het pand geeft de indeling van het huis in een voor- en achterhuis aan. Aangezien het huis in 1745 grotendeels vernieuwd is, waarbij wel enige oude dekbalkjukken zijn hergebruikt, is er over de oudere situatie weinig meer te zeggen.
Het huis heeft een ingezwenkte halsgevel met aan hun uiteinden toegespitste rollagen langs de hals. Het heeft een gebogen fronton met jaartal 1745 en daaronder: RENOVATUM. Het is in 1961 gerestaureerd. Vroeger maakte het deel uit van het sociëteitsgebouw *Amicitia,* Markt 15.

Pothuis

Het lage bouwsel dat links voor dit pand staat is het laatste pothuis van de stad. Zo’n pothuis was meestal een overkapping van een kelder of kelderingang en soms in gebruik als woning of als werkplaatsje van bijvoorbeeld een schoenmakerij of van een ander ambacht.

KOLPERSTRAAT 3: De Gulde Bock

De naam van het pand dateert van 1607. Daarna heette het De Bontmantel. Na 1715 kreeg het de naam De Drie Passementen.
Het pand is een rijksmonument.
Hoewel al vroeg ervan gescheiden, behoorde het pand oorspronkelijk als achterhuis tot Markt 13. De iets boven maaiveld gelegen kelders van beide huizen stonden met elkaar in verbinding. Kolperstraat 3 is wel breder dan Markt 13, wat verklaarbaar is uit het feit dat ook het pand Markt 11 in de 14e eeuw tot hetzelfde bezit behoorde. Door verbouwingen in de 17e eeuw en de eerste helft van de 19e eeuw is van de oudere situatie weinig meer aanwijsbaar.
Onder het pand bevindt zich een kelder van drie meter hoogte waarin het daglicht binnenkomt. Het in oorsprong vermoedelijk 17e eeuws, gedeeltelijk onderkelderd pand met twee verdiepingen heeft een, onder met pannen gedekt zadeldak (dwarskap) tussen tuitgevels met vlechtingen.
De voorgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw is opgetrokken in schoon metselwerk, vier vensterassen breed en afgesloten met een forse, geprofileerde kroonlijst.
Op de begane grond zitten twee achtruits schuiframen en daaronder twee kelderluiken en een vrijwel gave, houten, 19e-eeuwse winkelpui. Op de 1e verdieping zien we zesruits schuiframen en op de 2e verdieping vierruits draairamen.
De kelder is voorzien van troggewelfjes en steekt gedeeltelijk boven het maaiveld uit. Het huis is naar achter toe verdiept, wat op te maken is aan de fundering in de kelder. Het pand bevat een begin 19e eeuws interieur, zoals stucplafonds, kastbetimmeringen en binnenluiken. Het pand is geheel voorzien van enkelvoudige balklagen en een fraaie vroeg-19e-eeuwse kapconstructie.

KOLPERSTRAAT 4: Het Rood Scharlaken

Het pand droeg in 1562 al bovenvermelde naam.
Het huis heeft een schilddak en een bakstenen lijstgevel waarop een kroonlijst met tandlijst met daarin empire schuiframen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.
Ook achter dit huis bevindt zich een even brede strook grond als bij het linker buurpand.
Aangezien het pand in 1969 op de kelder na geheel vernieuwd is, kan alleen uit foto's van de sloop worden vastgesteld dat de balklagen uit de 15e eeuw dateerden. Het is in deze opzet tegen het rechter buurpand gebouwd, waarbij het aan de achterzijde verlengd is. De kelder behoort tot een ouder, ondieper huis dat alleen op het achtererf van het hoekpand stond.

KOLPERSTRAAT 5: Het Wapen van Luyck

De naam van het pand dateert van 1632. Het heeft ook nog de namen gehad: 't Wapen van Vrancrijk" en De Valk.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Voor dit pand werd geen hertogcijns gerekend, waaruit we mogen afleiden dat het perceel oorspronkelijk tot het hoekhuis Markt 13 behoorde. Op het achterterrein stond het pand Inden Valk. Het achterhuis was via het straatje vanuit de Kolperstraat toegankelijk. Dit gold eveneens voor het nabijgelegen achterhuis achter Markt 11. Een klein gewelfd keldertje onder het achtererf van Markt 11 kan nog een restant zijn van dat achterhuis.
Het pand aan de Kolperstraat is smal en diep, met een indeling in een voor- en achterhuis. Het voorhuis was onderkelderd. De begane grondvloer lag boven maaiveld, wat nu nog het geval is bij het rechter buurpand. Zowel het voorhuis als het achterhuis is na elkaar, vermoedelijk in de 15e of 16e eeuw verhoogd.
In de tweede helft van de 19e eeuw zijn de kappen, de gevels en het interieur vernieuwd. Het pand stond en staat nog, voor wat betreft de kelder en de begane grond, in verbinding met Kolperstraat 3.
Het pand bezit een gepleisterde lijstgevel aan de straatzijde met op de begane grond een houten pui uit de jaren dertig van de vorige eeuw. Boven de verlaagde plafonds zijn in het achterhuis enkele

samengestelde balklagen, bestaande uit moerbalken en kinderbinten, gevonden. De 15e- en 16e-eeuwse samengestelde balklagen bevatten nog sleutelstukken en sporen van houten muurstijlen.
Op de begane grond en de verdieping zijn afgehakte muurbogen waargenomen in de 14e-eeuwse zijmuren.
In het voorhuis zijn de samengestelde balklagen in de 19e eeuw vervangen door enkelvoudige balklagen. Verder is een vloerschildering te voorschijn gekomen op de enkelvoudige balklaag van de eerste verdieping aan de bovenzijde van de vloerdelen. Deze dateert van het einde van de 19e eeuw. Enkele kaarsnissen en dichtgezette openingen verschenen in de ontpleisterde wanden.
Het oorspronkelijke tongewelf van de kelder is bij een eerdere verbouwing verdwenen.

KOLPERSTRAAT 7-9: De Goudsblom

De naam van het pand kwam in 1675 in de documenten voor.
Het pand is een rijksmonument
Het pand uit de 2e helft van de 19e eeuw heeft drie verdiepingen onder een met pannen gedekt schilddak.
De drie vensterassen brede, gepleisterde en op de 1e verdieping gebosseerde voorgevel heeft een vernieuwde pui (1979) met cordonlijsten en rechtgesloten draairamen op de 1e verdieping. Op de 2e en 3e verdieping zien we getoogde vensters met T-raam en geprofileerde stucwerkomlijsting (en kuifstuk op 2e verdieping) en is afgesloten met een getande gootlijst. Alle vensters zijn voorzien van smeedijzeren raamhekken. Boven het midden van de 1e verdieping zit een balkon op rijk gedecoreerde consoles en met een fraai smeedijzeren hek.
Onder de linkerhelft van het huis bevindt zich een kleine kelder die uit de 15e of 16e eeuw kan dateren. Aangezien het pand in de 19e eeuw grotendeels vernieuwd is, kan de oude situatie niet nader onderzocht worden.

KOLPERSTRAAT 9-11: De Hooywagen

In 1602 droeg dit pand bovenvermelde naam.
Ook dit pand zal behoord hebben tot het 49 voet (= 14,10 m) brede perceel, waarvan in de 16e eeuw vermeld staat dat het onbebouwd was. Het in 1552/'53 vermelde zijstraatje van de Kolperstraat kan ook ter plaatse van dit onbebouwde erf gelopen hebben. Bij de bouw van het huis zou het straatje vervangen kunnen zijn door de steeg aan de linkerzijde. In een akte uit 1611 is er sprake van een *gangcxken* aan de rechterzijde van het pand.
Het voorhuis is mogelijk 16e eeuws, het achterhuis is er later (in de 17e eeuw?) tegenaan gebouwd. Het pand is in de 19e eeuw ingrijpend verbouwd.

KOLPERSTRAAT 14: De Vergulde Biecort

De naam van het pand stamt uit 1566.
Het pand is een gemeentelijk monument.
De oude rechter zijmuur is gefundeerd op vroeg-14e-eeuwse grondbogen, waaruit we mogen afleiden dat de perceelsgrenzen hier sinds die tijd niet meer gewijzigd zijn. De vrijstaande linker zijmuur zal in de eerste helft van de 16e eeuw zijn gebouwd, gelijktijdig met het bovengedeelte van de rechter zijmuur, de voorgevel en de kelder.
De eigenaar van dit pand bezat ook de beide buurpanden aan de linkerzijde. Uit de heffing blijkt dat er sprake is van een gedeeltelijk leegstaand pand. Mogelijk wordt hiermee het niet onderkelderde achterhuis bedoeld. Het gehele huizencomplex was via een steeg vanuit de Kolperstraat toegankelijk.

KOLPERSTRAAT 15-17: De Klinkers

Aan de rechterzijde van het pand loopt een steegje met de naam Korenbeursstraatje die het binnenterrein ontsluit. Dit steegje is in de 19e eeuw overbouwd. Volgens de zettingen uit het begin van de 16e eeuw stonden er zeven of acht huizen op het binnenterrein. Het moeten grote huizen geweest zijn aangezien er drie, vier en zelfs vijf stookplaatsen per huis aanwezig waren. Eén huis had bovendien een oven. Op het schilderij van het Schermersoproer staan meerdere grote huizen afgebeeld. Deze stenen huizen zijn mogelijk de losse achterhuizen op de erven achter de Markt en de Kolperstraat. Van deze huizen zijn geen resten meer aanwe-

zig.
Het is moeilijk voor te stellen dat de aanzienlijke bebouwing op het binnenterrein slechts via een smal inpandig steegje bereikbaar was. Mogelijk was er een toegang over het onbebouwde erf, waarvan in de cijnsboeken sprake was. Bij de bebouwing van het erf zal het steegje in het gebouw zijn aangebracht.
Het huis heeft een indeling in een voor- en achterhuis. Onder het achterhuis zat een half boven de grond gelegen kelder. Na een ingrijpende verbouwing in 1977 is van het pand alleen de oude linker zijmuur met een gedeelte van een osendrup nog aanwezig.

KOLPERSTRAAT 16A-C: De Muggendans

De naam van het pand dateert uit 1573
Het pand stond *iuxta murum*, dat wil zeggen: *naast de muur.* Hiermee werd de stadsmuur bedoeld, die aan de rechterzijde van het perceel liep. Op het einde van de 18e eeuw en recentelijk in 1960 is de muur aangetroffen onder het rechter buurpand. Op het achtererf staat de stadsmuur vermoedelijk nu nog gedeeltelijk overeind. In 1330 is er in een akte uit het archief van het Geefhuis sprake van de uitgifte van een huis, op voorwaarde dat het huis met een stenen gebouw zal worden verbeterd. De linker zijmuur van het pand bevat 14e eeuws metselwerk, dat mogelijk het gevolg is van deze voorwaarde.

Steegje

Ter plaatse van De Muggendans was (en is) tussen de huisnummers 14 en 16 een inpandig steegje naar de Kolperstraat, waarover geen cijns werd geheven. Van het circa 7,70 m brede pand is de samengestelde balklaag van de relatief lage begane grond nog aanwezig. Het is niet bekend hoe hoog het huis in de 16e eeuw was.

KOLPERSTRAAT 18-20: De Schotse Roos

Het huis stond aan de buitenzijde van de stadsmuur. Waarschijnlijk is het in het begin van de 14e eeuw tegen de muur gebouwd. Bij verbouwingswerkzaamheden zijn in 1960 nog delen van de muur waargenomen, maar deze zijn bij een recente verbouwing niet meer aangetroffen.
Waarschijnlijk vormde het één geheel met het kleine pand nummer 22, dat aan de linkerzijde een inpandige gang had. Via deze gang was het achterhuis van De Schotse Roos bereikbaar. Deze situatie was mogelijk al in 1569 aanwezig, aangezien er toen sprake was van een achterhuis.
Dit hoofdhuis zal, gezien de baksteenformaten in de rechter zijgevel uit de 15e eeuw dateren. Het huis was geheel onderkelderd. De nu ontoegankelijke kelder kon vroeger vanuit het achtererf betreden worden.

KOLPERSTRAAT 19-21: De Rooie Scheer

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De naam dateert van 1566. Later kreeg het nog de namen 't Gekroond Kruispotje (1724) en De Medeklinkers.
Het pand was destijds eigendom van Jan Andriessen, de beeldenstormer.
De linker zijmuur van het huidige pand is de oude stadsmuur. De weergang is niet meer aanwezig. De rechter zijmuur behoort oorspronkelijk tot het huis. Het voorste gedeelte is nu gemeenschappelijk. Het achterhuis heeft aan de rechterzijde vermoedelijk gedeeltelijk nog een osendrup, die tussen de beide buurpanden verdeeld is. Onder het voorhuis moet nog een kelder aanwezig zijn, maar deze is niet meer toegankelijk. In het pand bevinden zich verder geen middeleeuwse resten.

KOLPERSTRAAT 23: De Twee Gapers

De naam dateert van 1573.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Bij de bouw van het pand, vermoedelijk in de 14e eeuw, is de stadsmuur gehandhaafd. Het huis is aan de rechterzijde tegen het toen al aanwezige buurpand gebouwd. Het zal niet hoger zijn geweest dan één bouwlaag met kap. Bouwsporen wijzen op een indeling in een voor- en ach-

terhuis. De begane grondvloer zal circa 70 cm onder het huidige maaiveld gelegen hebben. In de eerste opzet zal er geen kelder geweest zijn. Deze is bij een grootscheepse verbouwing in de 15e eeuw onder het achterhuis aangebracht. De kelder is gedeeltelijk boven het vloerpeil van het voorhuis aangelegd. Hij was vanaf het achtererf toegankelijk, wat doet vermoeden dat toen het erf tot het pand behoorde. Het huis is bij deze verbouwing verhoogd. De balklagen kunnen nog uit deze periode dateren.
In de haardentelling van 1553 werd de bezitter belast met drie schouwen. Deze zijn tegen de oude stadsmuur aangelegd. In het achterhuis kregen de begane grond en de verdieping ieder één stookplaats. De stookplaats in het voorhuis op de begane grond was in 's-Hertogenbosch niet gebruikelijk.

KOLPERSTRAAT 25: Inden Vos ende Craen

De naam die dateert van 1573 verwijst naar de bekende fabel van Jean de la Fontaine (1621-1695) die gaat over de raaf en de vos. Hij heeft overigens meer fabels geschreven waaronder zijn bekendste: de krekel en de mier.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Het pand staat ter plaatse van de gedempte stadsgracht.
Het pand is opvallend diep gefundeerd met grondbogen. Mogelijk is dit het gevolg van de aanwezigheid van de stadsgracht. De rechter muur is dieper gefundeerd dan de linker. Beide muren lijken even oud, waarschijnlijk 14e eeuws. De kelder onder het achtergedeelte dateert uit dezelfde tijd. Het pand had blijkbaar vanaf de bouw een indeling in een voor- en achterhuis. De kelder was niet vanaf het achtererf toegankelijk, wat erop kan duiden dat dit terrein behoorde bij Fonteinstraat 3. De linker zijmuur heeft op de begane grond en ook op de eerste verdieping spaarnissen met rondbogen.

KOLPERSTRAAT 27: De Scherpe Werelt

In 1552/1553 droeg het pand bovenvermelde naam.
Het pand is een rijksmonument.
Het pand vormde vroeger één geheel met Fonteinstraat 1. In 1611 was er nog sprake van een *hooghhuys*, waarmee het hoge achterhuis, (Fonteinstraat 1) bedoeld zal zijn. In de scheidingsmuur tussen beide bouwdelen waren doorgangen en rug-aan-rug rookkanalen.
Bij een verbouwing zijn hoge spaarnissen met rondbogen aangetroffen, die tot het buurpand behoorden.
Onder het pand bevindt zich een kelder die vanuit de Kolperstraat toegankelijk was.
Het hoekpand heeft een gepleisterde lijstgevel uit het begin van de 19e eeuw met horizontale groeven. Aan de zijde van de Kolperstraat hebben de bovenramen waaierzwikken.

KOLPERSTRAAT 30: Het Hoefijzer

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De panden droegen later ook nog de namen: In Den Jeger (1624), Weijman en De Vijf Pakken (1713).
Dit hoekhuis is waarschijnlijk gelijktijdig met het buurpand in de 15e eeuw gebouwd op de plek van een ouder, vermoedelijk 14e eeuws huis. Het huidige pand is zestig cm smaller dan vroeger, wat betekent dat de Krullartstraat vroeger smaller moet zijn geweest. Onder het pand ligt een kelder uit het einde van de 16e eeuw. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek in 1991 zijn meerdere stookplaatsen aangetroffen. Zij bevonden zich tegen de muur tussen het voor- en achterhuis. Het achterhuis was vroeger dieper dan nu. De totale lengte van het huis bedroeg oorspronkelijk zestien meter. Het was daarmee even diep als het linker buurpand. Het achterhuis was in twee delen verdeeld, die beide waren onderkelderd.

KORENBEURSSTRAATJE

KORENBEURSSTRAATJE

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen Kolperstraat 11/13 en 17. Het steegje dat is afgesloten door een houten poort, geeft toegang tot de achterliggende woning. De deur ligt op nummer 15. Het steegje loopt dood op een binnenplaatsje. Het ganggedeelte is overbouwd.
Het steegje kwam ongeveer uit aan de achterkant van het pand dat stond in de Ridderstraat 8. De naam van dat pand was De Korenbeurs. Vermoedelijk heeft het steegje daar haar naam aan te danken. Later werd dat pand ’t Roodhuis, anno 1376 genoemd.
Volgens de zettingen uit het begin van de 16e eeuw stonden er zeven of acht huizen op het binnenterrein. Het moeten grote huizen geweest zijn aangezien er drie, vier en zelfs vijf stookplaatsen per huis aanwezig waren. Eén huis had bovendien een oven. Op het schilderij van het Schermersoproer staan meerdere grote huizen afgebeeld. Deze stenen huizen zijn mogelijk de losse achterhuizen op de erven achter de Markt en de Kolperstraat. Van deze huizen zijn geen resten meer aanwezig.
Het is moeilijk voor te stellen dat de aanzienlijke bebouwing op het binnenterrein slechts via een smal inpandig steegje bereikbaar was. Mogelijk was er een toegang over het onbebouwde erf, waarvan in de cijnsboeken sprake was. Bij de bebouwing van het erf zal het steegje in het gebouw zijn aangebracht.
Op huisnummer, Kolperstraat 11/13 lag het huis met de naam De Hooywagen, anno 1602, later genoemd De Fransche Bakker. Het huis Kolperstraat 17 werd genoemd De Klinkers. Ca. 150 jaar geleden schonk men hier *soopie/soopjes* (slokje brandewijn/borrel).

KORENBRUGSTRAAT

KORENBRUGSTRAAT

Via de Korenbrug bereiken we de Korenbrugstraat. Vroeger werd hierlangs het koren naar de Markt vervoerd. In het verlengde van deze straat ligt het Eerste Korenstraatje en verderop zelfs nog een Tweede Korenstraatje.

Bajonetaansluitingen

Op het einde van de straat zien we een kruispunt met zogenaamde bajonetaansluitingen van de straten die verspringend op elkaar aansluiten. Voor de verdediging van de stad immers perfect omdat men uiteraard niet om het hoekje kon schieten. Dergelijke aansluitingen zijn op meer plaatsen in de stad terug te vinden. Nu geeft het een wat knussere en intiemere sfeer.
Links een café met de naam De Haverkist dat ook weer doet herinneren aan vroegere activiteiten hier.

KORENBRUGSTRAAT: Zoete Lieve Gerritje

Midden vorige eeuw was de toenmalige directeur van het VVV (Jan Bruens) op zoek naar een geschikte figuur die ’s-Hertogenbosch zou kunnen personifiëren. Hij stuitte daarbij op Zoete Lieve Gerritje. Hij vroeg zich af wie er in het bekende liedje werd bezongen. Het spoor leidde naar de dichter/schrijver Anton van Duinkerken. Die meende dat Gerritje een *beruchte baanrover, brandstichter of moordenaar* is geweest die naar ’s-Hertogenbosch gebracht werd voor zijn terechtstelling. De brandewijn met suiker was daarbij een soort verdovingsmiddel, om de executie zo soepel mogelijk te laten verlopen.
Een bandiet leende zich uiteraard niet erg als promotiefiguur. Bruens aarzelde dan ook niet lang en maakte van Zoete Lieve Gerritje een boerenmeisje uit de Meierij dat vrolijk naar de stad toe gaat. Zij wordt daarbij vergezeld door *du’n urste boer d’n beste,* een vooraanstaande boer die haar moet chaperonneren. Bruens legde zijn idee voor aan Van Duinkerken en die liet via zijn secretaresse weten: *Hij vindt uw uitleg wel zo aardig.*
Op 14 november 1953 deed Lieve Gerritje voor het eerst haar intrede in de stad en zij legde toen de laatste steen van de bestrating op de Markt. In die steen staat een kort gedicht van de hand van Jan van Sleeuwen gegraveerd:

Van vele honderden
Lei Gerritje mij als leste
Tot voetveeg onder den
Eersten boer den beste

Vanaf het midden van de vorige eeuw trad Zoete Lieve Gerritje, wat later vergezeld door *den eersten boer den besten* bij belangrijke Bossche aangelegenheden aan. Dat had een folkloristisch karakter waarbij brandewijn met suiker werd geschonken.
Bruens nam in die tijd ook het initiatief om een standbeeld van Zoete Lieve Gerritje op te richten ter verlevendiging van de Bossche binnenstad. Het beeldje werd gefinancierd door de uitgifte van certificaten. Iedereen kon, via de aankoop van een certificaat van één gulden vrijer, chaperon of brandewijnschenker van Gerritje worden. Op 16 juli 1958 werd het beeldje, gemaakt door Leo Geurtjens, onthuld. Zoete Lieve Gerritje is niet een specifiek Bossche aangelegenheid. Ook in de Achterhoek kent men een Zoete Lieve Gerritje die daar ook populair is.
Zoete Lieve Gerritje, ons zo dierbaar, staat voor de goedlachse vrolijkheid van de Brabantse mens. Ze kreeg dan ook een plaatsje in een van de oudste stadsdelen, de Uilenburg aan de rand van de Binnendieze. Vlak bij de toenmalige Sint Janspoort waarlangs de boerenbevolking de stad kwam binnenrijden.
Het beeld stelt een boerin uit de Meierij voor die omhoog kijkt naar de mensen. Op haar korf (met daarin o.a. eieren en boter) prijkt een trotse haan, symbolen voor de waren waarmee de boerinnen uit de Meierij naar de Bossche markt kwamen.

Achter haar zijn de eerste versregels te lezen van het bekende liedje dat zij symboliseert: *dat gaat naar Den Bosch toe*. De melodie is niet authentiek maar vermoedelijk afkomstig van een Frans liedje *Le Petit Matelot*, gecomponeerd door Pierre Caveau. In West-Vlaanderen lijkt een kantwerkersliedje veel op deze melodie.
Onlangs werd opnieuw onderzoek gedaan naar de werkelijke oorsprong van Zoete Lieve Gerritje. Hieruit bleek dat Anton van Duinkerken er niet ver naast zat. Naast de moordenaar van Anton van Duinkerken en het door Bruens bedachte boerinnetje uit de Meierij wordt de werkelijke identiteit nu toegeschreven aan een criminele travestiet uit Amsterdam met de naam Gerrit Geesinck, (alias Gerrit de Croaat, Lekkere Gerrit, de Kleine Jongen en Mietje van Wageningen) die met een Hollandse bende hier op rooftocht was. Nadat hij op het platteland ‘n boerinnetje van haar portemonnee had beroofd trok hij soms in de herberg vrouwenkleding aan, maakte hij allerlei grappen en liep daarbij dan ook met een mand met eieren rond.
In december 1798 werd hij in Amsterdam gearresteerd en op 25 januari 1800 werd hij via ophanging ter dood gebracht. Het liedje luidt:

Dat gaat naar Den Bosch toe zoete lieve Gerritje
Dat gaat naar Den Bosch toe zoete lieve meid
Wat zullen wij daar drinken, zoete lieve meid?
Brandewijn met suiker, zoete lieve Gerritje,
Brandewijn met suiker, zoete lieve meid.
Wie zal dat betalen, zoete lieve Gerritje?
Wie zal dat betalen, zoete lieve meid?
Den eerste boer den beste, zoete lieve Gerritje,
Den eerste boer den beste, zoete lieve meid.

KORENBRUGSTRAAT: Voormalige Stuw

Links van het beeld van Zoete Lieve Gerritje bevond zich tot 2008 een stuw waarmee de waterstand op de Binnendieze kon worden geregeld. De Korenbrugstuw is oorspronkelijk aangelegd in de 13e eeuw. Vroeger heeft hier ook een sluis gestaan. In 2008 is deze stuw vervallen en hiervoor in de plaats is in de Binnenhaven een volautomatische stuw aangebracht.

KORENBRUGSTRAAT: Mariaverering; Stille en Plechtige Omgang

Zoals op zoveel plaatsen in deze buurt staat ook hier op dit hoekpand een Mariabeeld tegen de gevel. Het beeld is van lindehout gemaakt in de **neogotische** stijl. Het heeft de naam *Ons Lief Vrouwke*. De maker is H. Suyskens die ook de beelden aan de gevel van Het Keershuis en boven de ingang van de Sint Annaplaats heeft gemaakt.
Op dit punt passeerde vroeger tot in het midden van de vorige eeuw elk jaar de Plechtige Maria Omgang. Volgens de volkslegende zou het beeld van Maria in 1315 een nachtelijke rondgang hebben gemaakt in de stad, waarna de bevolking verlost werd van een pestepidemie. Ter herinnering hieraan is in 1368 de processie ontstaan langs dezelfde weg die het Mariabeeld zou hebben gelopen. De eerste jaren moet dan een ander Mariabeeld zijn meegevoerd, want het huidige *wonderbeeld van de Zoete Lieve Moeder Maria* werd pas in 1380 in een van de bouwloodsen van de Sint-Jan gevonden. Volgens een ander verhaal zou dit Mariabeeldje echter al in de romaanse kerk hebben gestaan. Men wilde het echter niet meenemen naar de nieuwe gotische kerk omdat het er onooglijk uitzag. Ze zouden het beeldje daarna hebben verborgen in de bouwloods. De eerste aan Maria toegeschreven wonderen werden vanaf 1382 opgetekend in het zogenaamde Mirakelboek. Deze kostbare foliant bevat ongeveer vijfhonderd verklaringen en wonderbaarlijke gebedsverhoringen. Het Mirakelboek is bijgewerkt tot 1603 en bevindt zich in de Mariakapel van de Sint-Jan.
De weg die de processie volgde, de *Bidweg* of *Beeweg* is niet willekeurig gekozen. De route begon en eindigde bij de luipoort van de Sint-Jan en volgde een zo lang mogelijke weg binnen de oude stadsmuren, zonder twee keer dezelfde straat te nemen. Vanaf de 14e eeuw vond de jaarlijkse processie plaats op de eerste zondag na 24 juni, de feestdag van de H. Johannes de Doper. Vanaf 1511 werd de plechtigheid gehouden op de eerste zondag na het feest van Maria Visitatie (31 mei). Het beeld werd dan met grote plechtigheid door de stad rondgedragen, en die dag werd genoemd: *Onze Lieve Vrouwe dragt.* In de middeleeuwen groeide de processie uit tot een groot volksfeest, waar alle ambachtsgilden aan deelnamen. Na de inname van de stad in 1629 mochten er

geen openbare processies meer worden gehouden. Het Mirakelboek en het Mariabeeld had men in 1630 via Antwerpen naar Brussel in veiligheid kunnen brengen. De katholieke Bosschenaren lieten zich door het processieverbod echter niet weerhouden en liepen “stilletjes” (zwijgend bij zichzelf biddend) toch door de bekende straten. Zo ontstond tijdens de Staatse overheersing de Stille Omgang: de gewoonte om rond de Bossche feestdag van Onze Lieve Vrouwe op 7 juli, negen dagen achtereen (een noveen) in stilte de Beeweg te lopen. In 1853 keerden het Mariabeeld en het Mirakelboek, na een gedwongen ballingschap van 225 jaar terug in ‘s-Hertogenbosch. Rond het teruggekeerde Mariabeeld ontstond meteen een enorme volksdevotie.
Tijdens de cholera-epidemie van 1866 liepen veel Bosschenaren biddend de historische Beeweg. Toen de Sint-Jan vanwege besmettingsgevaar gesloten moest blijven en het wonderbeeld niet bezocht kon worden, ontstond spontaan een verlenging van de Beeweg, met een lus door de Lepelstraat, waar een vroeg-19e eeuws Mariabeeld met Jezuskind op een binnenplaats van een branderij stond. Dit Mariabeeld werd even het middelpunt van de omgangsdevotie en werd gezien als vervangster van het wonderbeeld in de Sint-Jan. De cholera-epidemie in 1866 was er dus de oorzaak van dat de Stille Omgang nieuw leven werd ingeblazen.
In 1874 plaatste Mgr. Zwijsen het beeld gedurende de dagen van de Stille Omgang midden in de kerk. (Ook nu krijgt het Mariabeeld in de meimaand, mede vanwege de grote toeloop een andere plaats). Later gingen de mensen tijdens het noveen de straten, waar de Stille Omgang langs trok spontaan versieren. Vanaf 1916 werd de Stille Omgang ter ere van de Zoete Lieve Vrouw tot een jaarlijkse Plechtige Omgang uitgeroepen.
Tot in de jaren vijftig van de 20e eeuw behoorde deze Plechtige Omgang tot de uiterlijke verschijnselen van het *Rijke Roomsche Leven*. In 1966 lukte het niet meer vanwege een gebrek aan deelnemers. In 1967 was er nog eenmaal een grote processie. Daarna zijn er alleen nog bescheiden Omgangen met het Mariabeeld gehouden, steeds op de tweede zondag in de Mariamaand mei (Moederdag). De hele maand mei wordt hij overigens ook in stilte gelopen.
Daarnaast vindt nog steeds de Stille Omgang in juli plaats, negen avonden achtereen (noveen) vanaf het feest van Maria op 7 juli.

Initiatief Louis Aarts

Op diverse plaatsen in de stad zijn Mariabeeldjes geplaatst. Dit is vooral de verdienste geweest van Louis Aarts. Hij was de Bossche initiatiefnemer bij uitstek. Tal van ideeën kwamen van hem vandaan. Dikwijls mondde dit ook uit in de oprichting van een vereniging zoals De Boschboom, de Kring Vrienden van ‘s-Hertogenbosch, Vereniging rond Janus en Bet, Het Bossche Palet, Comité Den Bosch in mei, de Vereniging de Stille Omgang etc. Meestal maakte hij in het begin korte tijd deel uit van het bestuur om daarna weer te verdwijnen.
Naast dit beeldje kreeg hij het ook voor elkaar om langs de bedevaartweg, op andere plaatsen een beeldje te krijgen zoals tegen Het Keershuis in de Lepelstraat, boven de ingang van de Annaplaats, tegen De Klosbeugel op de hoek van de Lange en Korte Putstraat en in de Sint Jorisstraat.

KORENBRUGSTRAAT 2: De Gekroonde Kandypot

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Aanvankelijk heette het pand in 1603 De Soutkast. Later kreeg het de naam van Het Hooghuis en sinds 1743 werd het door de kruidenier die hier zijn winkel had genoemd De Gekroonde Kandypot.
Gelijktijdig met deze nieuwe eigenaar kreeg het pand toen ook een nieuwe voorgevel.
In de voorgevel zien we op een gevelsteen van Franse kalksteen de tekst: D'GE-CROOND-KANDYPOT en het jaartal 1743.

De afbeeldingen op deze steen pasten goed bij zijn functie. In het midden zien we een kandijpot met aan weerszijden daarvan twee vormen die nog het meest lijken op oudere wetse puntzakjes met links de letter K (van kandij) en rechts de letter S (van suiker).

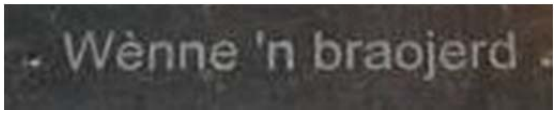
KORENBRUGSTRAAT 5-7: De Zeperije

In 1603 werd het pand ook genoemd De Sleutel.
Het pand heeft een tongewelf.

Bossche spreuken en gezegdes

Op, inmiddels meer dan 35 gevels komen we uitspraken tegen in Bosch’ dialect zoals hier op nr. 7: *wènne’n braojerd*. Het betekent: *kletsmajoor, prutser, stoethaspel, knoeier.* (uit: Bosch woordenboek). Braoja betekent*: aan elkaar maken/lassen smeden.* De initiatiefnemer van het aanbrengen van deze Bossche spreuken was, de inmiddels overleden Domien van Gent.

Bierbrouwerij

Hier heeft Jan Kollenbrug, eigenaar van Café Bar Le Duc een volwaardige stadsbrouwerij ingericht met twee gistketels en brouwketels. Kollenburg brouwt onder andere de biersoorten Kolleke Jonge Jan, Ome Jan en Oude Jan, Kolleke Rosé met toegevoegd framboos en het eveneens zeer gewaardeerde Kolleke Triple bier.
Het is ook te koop en te drinken in het Eurohotel aan de Kerkstraat en in slijterij Belgers aan de Hinthamerstraat.
Samen met nog vier brouwerijen in de regio wordt hier ook het liniebier gebrouwen. De Stichting De Groene Vesting heeft als doel de herinnering aan het Beleg van ’s-Hertogenbosch levendig te houden. Het brouwen van liniebier is hiervan een van de middelen.

KORENBRUGSTRAAT 9: Den Ysvogel

Later werd het pand De Vlijmensche Molen genoemd.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel van drie traveeën die herbouwd is in 1968.
De achtertuitgevel heeft top- en schouderstukken en zesruits schuifframen. De kelder heeft een tongewelf.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KORENBRUGSTRAAT 10: De Grootte Breijel

De Korenbrugstraat is evenals het gehele wijkje De Uilenburg van oudsher verbonden met de haven en met de Sint Jansstraat waar de daar gelegen stadspoort de stad met het achterland verbond. De transporten van deze goederen gingen met paard en kar. Er waren dan ook verschillende stalhouderijen gevestigd.
De oude naam van dit pand herinnert ons daar nog aan. In de 17e eeuw (1603) komt het voor onder de naam De Grote Breijel. Een breijel (breyel) is een ijzeren paardengebit. Later werd dit pand De Drie (of Twee) Gekroonde Snoeken genoemd: een naam die in verband kan worden gebracht met de bij de haven gelegen Vismarkt. In 1906 was er Koens, de vrachtrijder, gevestigd. Ook deze vervoerde zijn goederen nog met paard en kar. Het pand is onderkelderd, maar deze kelder is volgestort.

Gevelsteen

Hier weer een gevelsteen met een tekst van Domien van Gent: *krèk wè’k wou*. Dat betekent ongeveer: dat is nu precies wat ik wil.

KORENBRUGSTRAAT 11: Sint Christoffel

Vroeger waren dit twee huisjes. De naam van het oostelijk pand dateert van 1621.
Het pand is een rijksmonument.
Op 27 november 1832 stortte de stenen brug tussen dit pand en het pand De Drie Kroonen aan de overzijde van de straat in.
Het drie vensterassen breed en vier vensterassen diep pand uit de 2e helft van de 19e eeuw heeft een verdieping onder met blauwe Hollandse

Henk(es), 3-11-2011

pannen gedekt omlopend schilddak. De westelijke gevel loopt diep door tot aan de Binnendieze.
De gevels hebben een gebosseerd gepleisterde plint, cordonlijst en zijn afgesloten door een kroonlijst met consoles en zoldertweelichten in het fries.
Op de begane grond zitten rondboogvensters met een achtruits raam en geprofileerde stucwerkomlijsting.
Op de verdieping zien we getoogde vensters met een zesruits raam en geprofileerde stucwerkomlijsting, die aan de bovenzijde extra zwaar is aangezet en uitspringt.
Aan de straatzijde zijn de vensters en de deur op de begane grond gemoderniseerd.
Het pand heeft een oude kelder met tongewelf.
Aan de achterzijde bevindt zich een vastgebouwd achterhuis met verdieping onder met pannen gedekt zadeldak. De gevelbehandeling en vensters stemmen overeen met het hoofdpand.
In het achterhuis bevindt zich een kelder met tongewelf en moeren – kinderbinten - balklagen. De gevels zijn omstreeks 1975 wit geverfd.

KORENBRUGSTRAAT 12: De Drie Molenijzers

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand heette in de 17e eeuw (1635) De Drie Molenysers. Dit pand heeft een kelder met tongewelf, die vroeger op straat uitkwam, maar nu alleen vanuit het pand bereikbaar is. Het was toen een bierbrouwerij.
In deze kelder is de dichtgemetselde trap naar de straat nog zichtbaar. De kelder is een tijd onbereikbaar geweest, maar was zeker tot ongeveer 1885 in gebruik, te zien aan de geschilderde jaartallen met initialen.

KORENBRUGSTRAAT 14: De Rode Schoen

In de 17e eeuw heette dit pand De Rode Schoen.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Aan de gevel is nu nog te zien dat er diverse bedrijven in gevestigd zijn geweest. Zo staat er te lezen *Janssens* en vaag zichtbaar *Manufacturen en leder Gebrs. Scholte, kantoor overzijde*. Verticaal staan nog de woorden *en gros*. Janssens handelde in heel verschillende zaken: schoolbenodigdheden en schuimrubber.
Ook dit pand heeft een kelder met een tongewelf.

KORENBRUGSTRAAT 16: De Drie Kroonen

Dit is een gerestaureerd 18e eeuws koetshuis met koetsierswoning. De grote inrijpoort, de hooizolder en het hijsluik herinneren hier nog aan. De oorspronkelijke, middeleeuwse panden waren het eigendom van de Abdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden. Tussen 1512 en 1528 moet de overkluizing tot stand gekomen zijn. In 1676 is de toog ingestort en vervolgens vernieuwd. De oudste archiefgegevens zijn van 1675.
Het pand is 30 meter lang en is 2.500 m3 groot.
Het pand met de naam De Drie Kroonen en een houten gaanderij tegen de buitengevel bestaat uit drie delen:

- Het voorhuis dat gerestaureerd is in de 18e eeuw.
- Het middendeel wat vermoedelijk ouder was, maar dan wel vóór 1695 omdat in dat jaar een dam is vervangen door een sluis.
- Het achterhuis met vroeger een brouwerijhuis uit de 17e eeuw (1663).

Achter dit pand zit op het randje aan de Binnendieze een duiveltje. Het is alleen zichtbaar vanaf het water.

Watermolen

Voorheen stond hier ook een watermolen waarvan de restanten in de muur te zien zijn.
Zekerheid heeft men niet maar bij werkzaamheden aan het pand heeft men jaren geleden in de muur onder het huis links van het bruggetje drie openingen en in de muur aan de straatzijde één opening ontdekt die gediend kunnen hebben als spiloplegging van een waterrad. Onder het stenen bruggetje moet vroeger de as van het schoepenrad hebben gezeten. Bovendien zijn er twee ijzeren haken aangetroffen onder het pand De Zwaan, Molenstraat 4. Tussen deze haken kan een ketting hebben gehangen om te voorkomen dat de bootjes het schoepenrad

konden bereiken. Vermoedelijk werd de molen, gelet op de handel hier destijds en de benaming van verschillende straten gebruikt, om koren te malen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
In het begin van de 19e eeuw is een deel van de gevel vernieuwd.
Inpandig treffen we onder andere aan een eiken trap (1651), een doorgang met engelkopje in een bekronend fronton en enige sleutelstukken (17e eeuw). De 16e-eeuwse houten skeletconstructie is nog vrijwel intact. Beneden is nog een oude balklaag met geprofileerde sleutelstukken aanwezig. Verder zien we een keuken met blauwe, paarse en twee polychrome tegels (18e eeuw). Het pand heeft een hoog schilddak en een lange zijgevel langs de Dieze aan de Molenstraat.

KORTE PUTSTRAAT

KORTE PUTSTRAAT

Vroeger heette het straatje ook wel Gorterstraat of Grutterstraat.
De straat dankt haar naam aan de openbare waterput die in 1575 al in de Lange Putstraat stond ter hoogte van de Verwersstraat.
Een andere verklaring voor de naam is dat hier, in zowel de Korte als de Lange Putstraat vroeger ten behoeve van de lakennijverheid grote verwersputten stonden. Kortom putten hebben er in de buurt genoeg gestaan.
De straat kent diverse steegjes zoals de Putgang, Achter het Azijntonnetje en Achter de Truyffel. Dit laatste steegje is nog wel enigszins herkenbaar maar is in een cafépand opgenomen.
Aanvankelijk was het in de 20e eeuw een straatje met diverse (oude) ambachten, zoals edelsmederijen, koperslagerijen, timmerwerkplaatsen en pakhuizen. Ook in de 15e en 16e eeuw waren er, verspreid over de stad continue meer dan tien goudsmedenfirma’s actief. Ze hebben vermoedelijk geleefd van opdrachten van de hele Meierij, van de kerken, de kloosters of ze hadden nog een nevenberoep.

Thans is het dé horecastraat van de stad voor wat betreft de restaurants en de gezellige sfeer. In 2002 is deze straat ook landelijk gekozen als dé horecastraat van het jaar. Het is een geliefd uitgaansgebied.
Er is ook voldoende sociale controle. Als u goed kijkt dan ziet u achter het raam op de bovenverdieping van het hoekpand Korte en Lange Putstraat iemand door de lamellen gluren.

KORTE PUTSTRAAT 9

Het huis waarin de koperslagerfamilie Teulings in de 20e eeuw haar oude ambacht uitoefende, is volgens Monumentenzorg, een van de weinige huizen die zowel voor wat het exterieur als voor wat het interieur betreft een vrijwel volledig beeld geeft van de oorspronkelijke indeling van een 17e eeuws huis. Het is in de jaren 1961-1962 volledig gerestaureerd.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Kenmerkend voor het exterieur van een dergelijk huis zijn de trapgevel, de gemetselde sierbanden, de kruiskozijnen, de ontlastingsboogjes, versierd met gebeeldhouwde kopjes en de onderpui. De reconstructie van de onderpui werd mogelijk, toen tijdens de restauratie de originele prachtige gebeeldhouwde puibalk onder de betimmering vandaan kwam.
Het pand heeft een trapgevel uit 1610 met uitgekraagde togen en kopjes boven de beide vensters van de verdieping. Verder heeft het een natuurstenen band en een waterlijst. In het pand zit een hangkamer met spiltrap.

KORTE PUTSTRAAT 11: Den Trip

Het pand Korte Putstraat 11 heette vroeger Den Trip en dateert van 1670. Een trip is een pantoffeltje met houten hak. Een dergelijke afbeelding komt o.a. voor in het wapen van de adellijke familie Laman Trip. De eigenaar van het huidige café heeft met historisch besef zijn café de naam Taveerne ’t Pantoffeltje gegeven. Er is overigens geen bewijs gevonden dat iemand van deze familie hier op dit adres heeft gewoond. Wel is bekend dat iemand van de familie ooit lid was van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en dat eind 19e eeuw een familie vanuit de stad is verhuisd naar Den Haag.
Op het einde van de 19e eeuw was hier nog een protestante school Den Tripen gevestigd. Verder waren op het einde van de 19e eeuw hier een smid en steenhouwer

werkzaam.
Henri Bakker, die later bekend werd als eerste Nederlandse militaire vlieger begon hier met een werkplaats voor fietsen. De motormuis Bakker maakte als vliegenier in 1911 een *rondje* om de Sint-Jan. Op de Hekellaan staat een groot monument van hem, op het rondeel naast het bevrijdingsmonument.
Zelf woonde hij later Achter het Stadhuis op nummer 18. In de telefoonlijst van het Rijkstelefoonkantoor ’s-Hertogenbosch stond hij vermeld als *Bakker, Henri. Verhuurinrichting van automobielen, vertegenwoordiger der Spijker auto’s. Korte Putstraat.*

KORTE PUTSTRAAT 13: De Hasewint.

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand Korte Putstraat 13 op de andere hoek van het steegje Putgang droeg de historische naam De Hasewint waarvan de naam dateert uit 1648.
Dit huis heeft een eenvoudige 18e-eeuwse lijstgevel. De zijgevel en de topgevel aan de achterzijde zijn ouder.
In het pand waren vroeger onder andere een lijstenfabriek, timmerwerkplaats, koperslagerij en een pakhuis gevestigd.

KORTE PUTSTRAAT 21: Het (Wijn)Azijntonneke

In 1603 droeg het pand de naam Het Meereblad. Later kreeg het pand bovenvermelde naam.
Het steegje links van dit huis is hiernaar genoemd.
Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een trapgevel uit het eind van de 18e eeuw. In de gevel zitten beneden schuiframen en een bovenlicht met zwenkende en cirkelende roeden.

KORTE PUTSTRAAT 23: Eijndhoven

In 1697 droeg het pand bovenvermelde naam.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw, met op de begane grond een moderne pui en op de verdieping zesruits schuiframen en geprofileerde stucwerklijsten om de vensters.
De achtergevel is een gepleisterde tuitgevel. Het huis heeft een indeling die een goed voorbeeld is van de ontwikkeling van de woonhuisindeling in de 2e helft van de 18e eeuw. Onder het achterhuis ligt een kelder met enkelvoudige balklaag. Boven de kelder ligt een hoger gelegen achterkamer. De zolder heeft een schilddak met grenen spanten en gordingen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KORTE PUTSTRAAT 25

Dit huis met een schilddak heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 19e eeuw. De gevel heeft stucwerk raamomlijstingen met kuif, zesruits schuiframen en attiekramen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KORTE PUTSTRAAT 27: De Klosbeugel

Het 17e-eeuwse huis Korte Putstraat 27 is één geheel met het pand, Lange Putstraat 16 en de kelder van het pand Lange Putstraat 14.
Het pand dateert van ongeveer 1650. In een akte van 1731 wordt het als volgt omschreven: *Huysingen met syn regte ende toebehoorte van dien gestaen ende geleegen binnen deze stad op den hoek van de Lange Putstraat de eene syde een gangetje ende huysingen de Drie Edamse Kaesen, de andere syde de gemeen Corte Putstraat, strekkende voor aan de Putstraat tegens de huysingen van Jacomine van Blommenbergh*. Aan de linkerzijde van het huis in de Lange Putstraat ziet men nog de sporen van een wen of soey. Op de hoek ziet u een Mariabeeldje. Dit zou een kopie zijn van het Mirakelbeeld in de Sint-Jan. Soortgelijke Mariabeeldjes zijn in een katholieke stad als ‘s-Hertogenbosch op veel meer plaatsen te zien.

Zoei/osendrup

Links van het pand zien we een zogenaamde *zoei (soey)*, die er oorspronkelijk voor diende om het regenwater dat van het dak afliep naar achteren af te voeren naar een waterloop. Dit was een ruimte van minimaal twee voet.
De uitdrukking *zooi* komt hier vandaan omdat er dikwijls allerlei rommel lag. Een *zoei* werd ook wel *osendrup*, dakdrup of *wen* genoemd. Vroeger stonden de huizen bewust niet tegen elkaar maar men hield enige ruimte over om het regenwater af te voeren naar een waterloop.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit huis heeft een 17e-eeuwse **renaissance** trapgevel (1650) met natuurstenen waterlijsten en een rond topvenster. De gevel is van baksteen met natuurstenen versieringen.
Onder de gele pleisterlaag zijn de ontlastingsbogen zichtbaar boven de vensters. De gevel heeft afgedekte geveltrappen zoals kenmerkend is voor 's-Hertogenbosch. De toppilaster is verdwenen. Bovenin zien we aan de zijde van de Lange Putstraat een rond topvenster.
In de Franse tijd werd het pand aangepast aan de stijl van die dagen: de **empire**stijl. Zo werd de muur gepleisterd en de oude kruiskozijnen werden vervangen door grote ramen. Bij de restauratie is de **empirestijl** bij de ramen op de begane grond gehandhaafd, maar in het bovengedeelte zijn de oude kruiskozijnen teruggebracht; ook de pleisterlaag is verwijderd.

KORTE WATERSTRAAT

KORTE WATERSTRAAT

Deze straat en in het verlengde daarvan ook de Krullartstraat en de Fonteinstraat vormden eens een gegraven waterloop. Deze waterloop liep vanaf de straat Achter het Stadhuis tot aan de waterpoort bij het huidige Herman Moerkerkplein. Bij de vergroting van de stad in de 14e eeuw verloren de oudste stadsgrachten hun belangrijke functie. De originele waterstromen bleven gehandhaafd, maar deze gegraven stadsgracht kreeg een nieuwe bestemming. Of deze watertak dichtslibde of werd gedempt, dat is niet duidelijk. In de ondergrond zitten nog restanten van de waterloop. Het resultaat was in ieder geval hetzelfde: het werd een straat vanaf de Hinthamerstraat tot aan het Herman Moerkerkpleintje. De Korte Waterstraat kreeg een bebouwing tegen de oude stadsmuur aan en ook aan het einde van de doodlopende straat ontstond een bebouwing.
Aanvankelijk werd ook deze straat in de Bossche schepenprotocollen niet bij naam genoemd maar omschreven. Zo luidde de omschrijving in 1368-1369: *de straat van de Gevangenpoort gaande naar het water.*
De oudste omschrijving die niet nader te dateren valt was: *in die Weterstraet (*weter is een middeleeuws-Nederlandse bijvorm voor water) *die van de Hinthamerstraat loopt naar de stroom of naar de kerker van de Gevangenpoort.* Hij werd dan ook wel Lage Waterstraat genoemd.
Het is natuurlijk ook mogelijk dat de straat haar naam eenvoudigweg ontleende aan het feit dat ze naar het water liep.
In latere tijden, toen het straatnamenbestand van een stad steeds meer als één systeem werd beschouwd en men dus helemaal geen behoefte had aan meerdere gelijke straatnamen in de stad, werd deze straat met het voorvoegsel *Korte* onderscheiden van de Waterstraat bij De Mortel.
Aan het eind van de 19e eeuw stonden hier eenvoudige arbeiderswoningen.
In 1916 kreeg het einde van de straat een nieuwe functie. De drankenwinkel Cooijmans in de Hinthamerstraat kreeg behoefte aan méér ruimte, zowel aan een magazijn als aan kantoorruimte. In 1916 werd er daarom aan het einde van de Korte Waterstraat een fors gebouw neergezet, dat aan de behoefte van dit bedrijf voldeed. Op de begane grond verscheen er een magazijn, een garage en een kantoor, terwijl er op de verdieping drie aparte woningen gerealiseerd werden. De firma verdween op een gegeven moment en de gemeente werd eigenaar van het complex. De magazijnruimte werd verdeeld in drie aparte gedeelten en ook het kantoorgedeelte werd verhuurd. In de jaren zeventig van de 20e eeuw ontdekte de stadspartij Knillis deze plek en kon het van de gemeente huren als haar eigen politiek en cultureel actiecentrum. Ook andere politieke partijen hebben wel een ontmoetingsruimte gehad, maar Knillis is de enige die zoiets nog steeds in gebruik heeft als een ontmoetingsruimte.
De toegang tot de uit 1916 daterende garage van Cooijmans heeft een drastische wijziging ondergaan. Zo'n vijftig jaar geleden, in de zestiger jaren, werd een van de twee takken van de Binnendieze die achter de Korte Waterstraat stroomde gedempt. De garagetoegang werd verbouwd tot een doorgang naar een wandelroute in de richting van het nieuw te ontwikkelen winkelcentrum rond het Burgemeester Loeffplein. Bovendien biedt het toegang tot een van de mooie plekjes aan de gerestaureerde Binnendieze: het Herman Moerkerkplein met de fontein Dieske.
In deze straat, die schuin afloopt naar de Binnendieze werd heel vroeger buiten de eerste stadsmuur de vismarkt gehouden. Nadat de stad werd uitgebreid met een tweede, grotere stadsmuur werd deze vismarkt verplaatst naar de haven nabij de huidige Visstraat.

KORTE WATERSTRAAT 12-16: Bouwblok

Dit complex is een rijksmonument.
Dit onregelmatige bouwblok bestaat uit twee (voormalige) pakhuizen (nummer 14) op de begane grond, een voormalige garage met loods (nummer 15) op de begane grond en een deel van verdiepingen en drie woningen (nummers 12, 16 en 13) op de bovengelegen verdiepingen. De entrees zijn gelegen aan de Korte Waterstraat, voorheen een driezijdig gesloten cul-de-sac (doodlopend), maar nu via een voetgangersdoorgang met de langs de achterzijde stromende Binnendieze (Groote Stroom) verbonden.

Henk(es), 3-11-2011

De noordzijde (achterkant) ligt vrij aan het Herman Moerkerkplein, de westzijde grenst aan het smalle Rozemarijnstraatje. Aan de oostzijde staat aangrenzende bebouwing.
Het in opdracht van A. Cooijmans gebouwde blok werd in 1916 ontworpen door architect A.J. van Kempen in een stijl die invloeden vertoont van de **neorenaissance**. Het grootste deel van de gewapende betonconstructies is geleverd door de *N.V. Industrieele Maatschappij F.J. Stulemeyer & Co. te Breda*. Een betonplaat boven de garage kwam van de Oosterhoutse firma Martens. De meest ingrijpende wijziging betreft de verbouwing van een deel van de voormalige garage (nummer 15) tot voetgangersdoorgang in 1969. Daarbij is de gevelopening zelf intact gebleven. De garage is ook in 1949 en 1974 op onderdelen gewijzigd. Het blok is later deels gerestaureerd en aan de achterzijde gewit.
Inpandig zijn de woningen licht gemoderniseerd. Het op de eerste verdieping gelegen plat (een vide) van de woning op nummer 13 is in 1983 bij de woning betrokken. In 1998 is aan het Herman Moerkerkplein op de oude fundering een deel van de voormalige waterpoort aan de Dieze gereconstrueerd.
Het, met uitzondering van de voormalige garage niet onderkelderde bakstenen bouwblok beslaat een onregelmatige plattegrond. De, in een U-vormig patroon rond de Korte Waterstraat gegroepeerde bouwvolumes tellen aan de voorzijde twee bouwlagen en een kapverdieping onder een omlopend, met opnieuw verbeterde Hollandse pannen gedekt zadeldak met een groot dakschild aan de voorzijde en een klein dakschild met dezelfde nokhoogte maar hogere dakvoet aan de achterzijde. In de tussen de trapgevels opgesloten schilden bevinden zich diverse dakkapellen onder met zink gedekte, afgeplatte schilddaken waarin achttienruitsvensters met kleine roedenverdeling. De schoorstenen op de nok zijn deels vernieuwd. Aan de dakvoet zit een omlopende, ruim overstekende geprofileerde goot op gesneden klossen.
Aan de achterzijde en zijkanten tellen de objecten drie bouwlagen onder een plat, waarin diverse vluchtluiken.
Aan het Rozemarijnstraatje staat een twee- en eenlaagse uitbouw onder plat.
Aan de Binnendieze bevindt zich een taps toelopende eenlaagse uitbouw (voormalige loods) onder een plat die door de steilheid van het talud van de Binnendieze een hoge kopgevel heeft.
Het pand heeft sobere daklijsten.
Het met een geknipte voeg in kruisverband gemetselde blok is aan de Korte Waterstraat uitgevoerd in schoon metselwerk en aan de achter- en zijkant gecementeerd. In de oksels van de U-vormig gegroepeerde voorgevels aan de Korte Waterstraat bevinden zich twee hoekoverbouwingen.
De lange zijden van de Korte Waterstraat zijn asymmetrisch van opzet, de korte zijde symmetrisch.
De gevels worden geleed en verlevendigd door een onder de goot gelegen fries met siermetselwerk met het gebruik van hardsteen voor de omlopende plint; enkele (lek-)dorpels en aanzetstenen; zandsteen voor speklagen; pseudopilasters; geprofileerde en klimmende omlijstingen van poorten; deuren en bovenlichten; de consoles van de hoekoverbouwingen; (deels) van afgeplatte diamantkoppen voorziene sluitstenen en vormstukken; doorgetrokken onder- en bovendorpels; de aanzetstukken en dekplaten van de trapgevels en door een rechthoekige gevelplaat met het opschrift *A[nn]o 1916*.

Op de begane grond geven drie opeenvolgende, sierlijk beslagen en beglaasde vleugeldeuren onder rondbogen toegang tot de (voormalige) pakhuizen. De overige entrees (nummers 12, 13, 15 en 16) hebben een rondboogvormig kozijn of rechtgesloten kozijn met korfbogig bovenlicht en zijn voorzien van een kleine roedenverdeling en groen glas. In de gevels zien we beglaasde en getraliede, geprofileerde paneeldeuren met sierlijk beslagwerk.
Op de verdieping zitten kruiskozijnen met twintigruits vensters en schuifvensters met zesruits bovenlichten. De bovenlichten zijn voorzien van groen glas. Het complex heeft een sobere, in het midden verspringende achtergevel. De vensters onder strekken hebben gecementeerde bakstenen afzaten (nu deels vervangen door keramische afzaten). Het zijn veelal stolpvensters met een horizontale roede, vaste vensters met een-, twee- en vierruits ramen en een samengesteld meerdelig venster. We zien eenvoudige steekankers. Hier bevindt zich ook de gereconstrueerde ronding van de waterpoort. Er is een eenlaagse uitbouw met achttien- en vierentwintigruits vensters waarop een plat, dat toegankelijk is vanuit het oorspronkelijk bij de garage behorende kantoor in het uitspringende deel van de tweede bouwlaag.
De eveneens in het midden verspringende zijgevel aan het Rozemarijnstraatje (westzijde) is overeenkomstig gedetailleerd. Het plat van de woningen met de nummers 12 en 16 is gesitueerd op de uitbouw van de pakhuizen. Het plat van de aan de oostzijde gesitueerde woning (nummer 13) was oorspronkelijk een vide over twee bouwlagen. De indeling van de plattegronden is met uitzondering van de voormalige garage herkenbaar bewaard gebleven. Bij de woningen zijn op de eerste verdieping een (deels gemoderniseerde) keuken, woonkamer, privaat en een vanuit de woning toegankelijk plat rondom een gang gegroepeerd met op de tweede verdieping nog een zolderruimte en een tweetal slaapkamers.

De voormalige pakhuizen bestaan uit twee van elkaar afgescheiden ruimten die toegankelijk zijn via drie entreepoorten. Van de interieurs is een aantal elementen van belang. De kleine kelder van de voormalige garage bevat troggewelfjes tussen ijzeren profielbalken.
In de eenvoudige woninginterieurs resteren (deels) de gesneden houten trappalen en de gebogen leuningen in het trappenhuis; schouwboezems en schouwbalken in de keukens, restanten van marmeren schouwen in de woonkamers, enkele eenvoudig gestuukte lijsten op plafonds en deuren met licht geprofileerd lijstwerk en originele, ovale houten deurkrukken.
Het bouwblok, bestaande uit twee voormalige pakhuizen (nummer 14), een voormalige garage met loods (nummer 15) en drie woningen (nummers 12, 13 en 16) is van algemeen belang. Het object heeft cultuurhistorische waarden daar het als voorbeeld van woningen voor de middenstand een bijzondere uitdrukking vormt van de sociale ontwikkeling in het begin van de 20^{e} eeuw. Daarnaast is het van belang als bijzondere uitdrukking van de ontwikkeling in de handelssector. Bovendien is het object van belang voor de typologische ontwikkeling van pakhuizen en bovenwoningen. Het object heeft architectuurhistorische waarden vanwege de esthetische kwaliteiten van met name de voorgevels aan de Korte Waterstraat, de verzorgde ornamentiek en verfijnde detaillering. Het object heeft ensemblewaarden vanwege de historische functioneel-ruimtelijke relatie met de omliggende aan- en afvoerkanalen over de weg en via het water. Verder heeft het object ensemblewaarde als beeldbepalend onderdeel van de historische bebouwing aan de Korte Waterstraat, met name gelegen in de oorspronkelijk gesloten kopgevel. Het object is van belang vanwege de goeddeels vrij gaaf bewaard gebleven hoofdvormen en diverse elementen uit de interieurs en draagt bij tot de visuele en structurele gaafheid van de als stadsgezicht beschermde Bossche binnenstad.

KROMME ELLEBOOG

KROMME ELLEBOOG

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Buitenhaven 17 en 20 en Brede Haven 27 en 27B etc.
Het gedeelte bij de Brede Haven heette vroeger Achter den Steenoven, genoemd naar het oorspronkelijk op de hoek gelegen pand waar nu een modern appartementencomplex staat. Het huis, Brede Haven 27 wordt genoemd Het Appelboomke.
Het steegje dankt haar naam aan de vorm van het straatje.

KROMMEWEG

KROMMEWEG

Halverwege de Hofstad ligt een weggetje met de naam Krommeweg. Op deze plaats lag oorspronkelijk een tak van de Binnendieze. Door het graven van de Zuid-Willemsvaart werd de verbinding tussen deze tak en de Hinthamerstroom verbroken. Toen kregen we de Dode Stroom (tussen Zuid-Willemsvaart en Zusters van Orthenpoort) en de Binnendiezetak bij de Hofstad werd gedempt. De weg volgt de kromming van de gedempte stroom; vandaar de naam Krommeweg.

KRUISBROEDERSHOF

KRUISBROEDERSHOF

Het Kruisbroedershof en naaste omgeving is een merkwaardige buurt met een geheel eigen sfeer, ontstaan door de vestiging, eind 15e eeuw (1470) van een klooster van de kruisheren (meestal kruisbroeders genoemd) en gebouwd door een aantal kloosterlingen van de Orde van de Kruisheren.
Tegenover de kerk was lange tijd aan de Kuipertjeswal de 2e stadsmuur met de Kruisbroederstorente zien.
Hier in de buurt lag ook een waterput waarvan resten werden gevonden bij de vernieuwing van het Kruisbroedershof in 1972.
Na 1629 werd hier op het terrein een militaire manege gebouwd die in het begin van de 20e eeuw, evenals de door de familie Tilman gebouwde woningen werden vervangen door de huidige woningen in de stijl van de Amsterdamse school.

Kruisbroeders

In 1309 hadden zich aan de Verwersstraat enige jongemannen gevestigd met de bedoeling gezamenlijk een godvruchtig leven te leiden. Zij noemden zich bogarden en waren eigenlijk een soort mannelijke begijnen. Het waren dan ook geen echte kloosterlingen. In 1439 namen zij de regels en de kleding van de Derde Orde van Sint-Franciscus aan en werden daardoor alsnog kloosterlingen.
Op een gegeven moment verlangde een aantal paters en broeders naar een strengere regel. Zij werden in 1467 opgenomen in de Orde van de Kruisheren. Deze orde was in 1211 gesticht door een Luikse kanunnik. Zij volgde de regel van Augustinus en hun voornaamste taak was het koorgebed. Daarnaast besteedden de Bossche kruisbroeders veel tijd aan het bestuderen en kopiëren van boeken.
Zo ontstond het ongewone verschijnsel van twee kloosterorden in één klooster. Dat kon nooit goed gaan en dat ging uiteindelijk ook niet goed. De kruisheren waren bovendien ook strenger in de leer dan de paters van de Derde Orde van Sint-Franciscus. Nadat er onenigheid was ontstaan met de overgebleven acht bogarden, over wie recht kon laten gelden op de gebouwen, moesten de kruisheren, bestaande uit acht kruisbroeders van paus Paulus II dat klooster in 1469 verlaten terwijl de bogarden gerechtigd waren er te blijven wonen. Aanvankelijk vonden de, inmiddels tien kruisbroeders een vervallen pand in De Mortel, een krot zo omschreven zij dat in hun kroniek. Dezelfde kroniek vermeldde ook nog dat zij vanwege de erbarmelijke omstandigheden zelfs naar de dood verlangden. Op 15 juli 1470 konden zij zich echter op deze plek gaan vestigen, nadat een invloedrijke burger Jan Monnicx van hertog Karel de Stoute toestemming had gekregen om een klooster te bouwen voor de Bossche kruisheren.
Zij bouwden dus hier een kapel en klooster. De kapel bestaat nog steeds voor een deel. Het is het hoogkoor van de huidige Sint-Cathrienkerk. Het klooster was toegewijd aan de Heilige Catharina van Alexandrië. Met geleend geld was dit pand gekocht, de tekst op de toegangspoort inspireerde de Bosschenaren om te zorgen dat deze schuld snel werd afgelost.
Het nieuwe kloosterterrein werd ontsloten naar de hoofdstraten via een tweetal stegen, de huidige Kruisbroedersstraatjes. Er lag ook een brug over de Binnendieze.
Zowel aan de Vughterstraat als aan de Sint Jorisstraat bevond zich een toegangspoort die beide vermeld stonden als Kruisbroederspoort. Men kwam uit bij de toegangspoort van het Kruisbroedersklooster met het opschrift *da tua dum tua sunt, post mortem tua non sunt* (*geef aalmoezen van uw bezit, zolang het nog het uwe is, want na uw dood behoort het u niet meer toe*). Het terrein had tevens een achteruitgang bij de stadswal, de Kuipertjeswal. Het is overigens onbekend in hoeverre het Kruisbroedersklooster al in de 15e eeuw over een afzonderlijke kloosterkapel beschikte. In de ondergrond bevinden zich nog resten van het klooster. Het klooster lag ten zuiden van de kapel. De sacristie die tot de oorspronkelijke bouw behoort staat achter de pastorie.
Tussen de gebouwen en de Vughterstraat bevond zich het kerkhof.
De kruisbroeders waren niet erg rijk. Toen in 1606 de brug in het Kruisbroedersstraatje dringend gerepareerd diende te worden, konden de broeders dat niet betalen. De orde verkocht daarop het stuk grond waarop de brug zich bevond aan het stadsbestuur, onder de voorwaarde dat deze brug gerestaureerd zou worden en voortaan door de stad onderhouden. De broeders hadden een goede naam in ‘s-Hertogenbosch. Dit blijkt onder andere uit het verslag dat bisschop Zoesius in 1619 naar de paus zond over de toestand in zijn bisdom. Hij

prees de kruisbroeders om hun vroomheid in het gebed en hun getrouwheid aan de regels. Van geen van de andere Bossche kloosters zei de bisschop iets dergelijks.

KRUISBROEDERSHOF 2: Pastorie

Aan de zijkant staat de uit het begin van de 17e eeuw daterende voormalige pastorie (1619) met een fraaie **laatrenaissance (maniërisme)** krulgevel met rolbanden **(periode 1530-1630).** Tijdens de restauratie in 1995 dienden de in de 19e eeuw aangebrachte pleisterlagen op de gevels te worden verwijderd. De oorspronkelijke architectuur kwam daarbij weer goed in het zicht. De voorgevel is door zijn breedte, de relatief flauwe kaphelling en het centrale rookkanaal sterk geassocieerd met de Zuid-Nederlandse architectuur. Deze stijl kwam vooral in het Maasland en de aangrenzende gebieden algemener voor dan in Noord-Nederland.
Op zich niet verwonderlijk, aangezien de bouw dateert van vóór de machtswisseling in 1629.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De gezwenkte **renaissancegevel** is voorzien van gevelankers die samen het jaar 1619 uitbeelden.
De voorgevel wordt per verdieping geleed door mergel- en zandstenen architraven (geprofileerde band onder een kroonlijst) en kroonlijsten/cordonlijsten (geprofileerde spekband). De ontlastingsbogen boven de vensters (en voormalige deuren) hebben mergelstenen aanzet- en sluitstenen, terwijl in de geveltop een ronde nis is opgenomen met een mergelstenen omlijsting. Het hierin geschilderde symbool van de Orde van de Kruisbroeders is niet oorspronkelijk maar in deze vorm vermoedelijk in de 19e eeuw hierin aangebracht.
In de geveltop zitten gespiegelde mergelstenen voluten en daaronder enkelvoudige voluten.
In de voorgevel zitten kruisvensters, omgeven door Bentheimer zandsteen en bovenlichten die zijn voorzien van glas-in-loodpanelen. De oorspronkelijke ijzeren duimen van de luiken bij de onderramen waren bij de restauratie nog aanwezig. Op de hoeken van de gevel zitten natuurstenen verticale banden (hoekkettingen). De voorgevel is duidelijk rijker vormgegeven dan de zijgevel boven de Binnendieze, waar alleen de vensters in natuursteen waren uitgevoerd.
Het **maniërisme** is een stijlperiode die de overgang vormde tussen de **hoogrenaissance** en de **barok**. Wordt ook wel beschouwd als de laatste fase van de renaissance. Komt min of meer overeen met de hier beschreven kenmerken.

Kenmerken renaissance (1530-1630)

- Rijke versieringen aan de gevels in combinatie met natuurstenen banden in het metselwerk.
- Trapgevels.
- Veelal gevelopbouw drie, twee, een.
- Afwisselende lagen rode baksteen en lichte natuursteen (speklagen).
- Kruiskozijnen.
- Zware, ruw gehakte blokken in de onderste laag van een gebouw (rustica).
- Elementen uit de klassieke oudheid zoals zuilen, pilasters en frontons.
- Vroegrenaissance: te steile frontons met portretkoppen.
- Fantasieornamenten ontleend aan dieren- en plantenrijk.
- Schelpmotieven.

Kenmerken maniërisme

- Oprekking van klassieke motieven.
- Bakstenen gevels geleed door lagen natuursteen.
- Frontons, festoenen.
- Als details siermetselwerk, sierankers, wortelmotieven, rozetten, mascarons, leeuwenkoppen en als bekroning obelisken en siervazen.
- Trap- en topgevels.
- Inspringende hoeken gevuld met klauwstukken.

KRUISBROEDERSHOF 4: Sint-Cathrienkerk en vml. klooster

Medio 15e eeuw namen de bogarden, die verbleven in een klooster aan de Verwersstraat de regels en kleding aan van de Derde Orde van Sint-Franciscus en werden daardoor alsnog echte kloosterlingen. Binnen dat klooster ontstonden echter problemen waardoor op een gegeven moment (1467) acht van hen kozen voor de strengere Orde van de Kruisheren. Deze kloosterorde van het Heilig Kruis was gesticht door Theodorus van Celles. Theodorus van Celles (ca. 1166-1236) stichtte na zijn deelname aan de kruistochten met enkele gezellen de gemeenschap van de kruisdragers. Twaalf jaar na zijn dood werd deze kloostergemeenschap door de paus verheven tot orde. Hij wordt door de leden van de Orde van het Heilige Kruis (kruisheren) als zalige vereerd. Theodorus werd waarschijnlijk in 1166 op zijn familiekasteel in de Ardennen geboren. In Luik studeerde hij aan de kapittelschool van Sint-Lambertus. Na zijn opleiding vergezelde hij bisschop Radulphus van Zaehringen op de Derde Kruistocht naar het Heilige Land. In Jeruzalem raakte hij onder de indruk van het leven van de Reguliere Kanunniken van het Heilig Graf. Na terugkeer in de Lage Landen werd Theodorus benoemd tot kanunnik van het kathedraal kapittel van Luik. In 1209 nam hij deel aan de kruistocht tegen de Albigenzen in Occitanië. Daar nam hij zich voor zich te verzetten tegen de wereldse levensstijl van het merendeel van de Luikse kapittelheren (kanunniken). Hij stierf in 1236 in het moederklooster van de Kruisbroeders in Hoei. De locatie van zijn graf is onbekend. Theodorus is nooit heilig verklaard. Hij wordt door de kruisbroeders (kruisheren) als een zalige vereerd. Sinds het jaar 2000 draagt de Europese provincie van de Orde van het Heilig Kruis (OSC) zijn naam.

In het klooster in de Verwersstraat ontstond er even later onenigheid met de overgebleven bogarden over het eigendom van het Bogardenklooster aan de Verwersstraat. Paus Paulus II besliste ten gunste van de bogarden en de (nieuwe) kruisheren verlieten in 1469 het bogardenklooster en vestigden zich tijdelijk, zoals ze zelf in hun kroniek schreven in een vervallen *krot* in De Mortel. Zij moesten namelijk eerst van de hertog van Brabant, in dit geval Karel de Stoute, toestemming krijgen om een eigen klooster binnen de stad te mogen oprichten. Dit wachten duurde kennelijk zo lang, en hun toestand was zo slecht, dat ze verlangden naar de dood, zo zegt ons dezelfde kroniek. De toestemming kwam en even later betrokken zij hier een nieuw gebouwd klooster met kapel. Met geleend geld van weldoeners waren zij hiertoe in staat gesteld.

Vanuit de Vughterstraat en de Sint Jorisstraat kon je via twee verschillende straatjes, maar met dezelfde naam, het Kruisbroedersstraatje bij het klooster komen. Men kwam uit bij de toegangspoort van het Kruisbroederskloosterm met het opschrift *da tua dum tua sunt, post mortem tua non sunt* (geef aalmoezen van uw bezit, zolang het nog het uwe is, want na uw dood behoort het u niet meer toe).

De tekst op de toegangspoort inspireerde de Bosschenaren om te zorgen dat deze schuld snel werd afgelost.

In het begin van de 16e eeuw (van 1533 tot 1542) lieten de kloosterlingen van de Orde van de Kruisheren hier, tegen het aangrenzende kloostercomplex aan een kapel als eenbeukige kloosterkerk bouwen dat voor een gedeelte rustte op een tongewelf boven de Binnendieze. Er zal geen kerk ter wereld zijn waar meer mensen onder het altaar hebben doorgevaren dan dat zij er voor geknield hebben.

De kerk werd gewijd aan de Heilige Catharina van Alexandrië.

Tussen deze gebouwen en de Vughterstraat lag het kerkhof. Later kwam er een bloemisterij.

Een groot deel van deze kapel, het huidige priesterkoor staat er nu nog. Dit gedeelte heeft spitsbogen en is in een laatgotische stijl uitgevoerd.

Nagenoeg gelijktijdig is de sacristie tegen de kapel aangebouwd. Dit is onder meer vastgesteld op basis van een dendrochronologisch (=jaarring) onderzoek van een houtmonster uit de kap.

In 1569 werd de stad na het Concilie van Trente verdeeld in een viertal parochies waarbij bisschop Sonnius deze kloosterkapel ook de functie gaf van parochiekerk.

De broeders hadden een goede naam in de stad. Dit bleek onder andere uit het verslag dat bisschop Nicolaas Zoesius in 1619 naar de paus zond over de toestand in zijn bisdom. Hij prees de kruisbroeders om hun vroomheid in het gebed en hun getrouwheid aan de regels. Van geen van de andere Bossche kloosters zei de bisschop iets dergelijks.

Kerk

Vanwege de functie als parochiekerk en de vernielingen van de kerk bij de belegering door prins Maurits in 1601 werd in de periode 1601-1607 het schip en zijbeuk op kosten van het stadsbestuur verder uitgebouwd. De eerste steen voor de uitbreiding is nu nog in de kerk te zien. De inscriptie op de steen vermeldt de naam van Anthonie Schets, baron van Grobbendonck, militair gouverneur van de stad. Zes jaar later was de bouw gereed. Versieringen werden later aangebracht. Zo schonk bisschop Masius in 1609 een gebrandschilderd raam, terwijl in 1620 het Bossche stadsbestuur negentig gulden gaf waarvoor eveneens een gebrandschilderd raam werd aangeschaft.
In 1619 is de pastorie tegen de sacristie aangebouwd.
Na de inname van de stad in 1629 door de Staatsen kwam de kerk, zoals overal in de stad in gereformeerde handen. Bij het Beleg van 1629 waren de kerk en het klooster grotendeels verwoest. Na het herstel konden de calvinisten de kerk feitelijk pas in 1650 in gebruik nemen.
Met andere kloosterlingen en seculiere geestelijken bleven er ook, tegen de strenge regels in, enige kruisbroeders achter om in het geheim de verboden kerkdiensten te houden.
De parochianen van de Sint-Cathrien zochten tot 1693 hun toevlucht in de kloosterkerk op de Uilenburg waar het convent immers mocht uitsterven. Daarna bezocht men vanaf 1702 tot de instorting in 1745 de schuilkerk Sint-Jan in de Kruisstraat. Vervolgens ging men naar de schuilkerk bij de Molenbrug in de Vughterstraat in de tuin van de vroegere pastorie bij het steegje Achter het Zwarte Beerke. Deze schuilkerk werd bediend door de dominicanen.
In de kerk zelf kwam o.a. een broodbakkerij van het leger. Tijdens de Franse bezetting was het in gebruik als paardenstal, hooimagazijn en legermagazijn met bakovens.
In 1810 kwam de kerk, mede door toedoen van een keizerlijk decreet van Napoleon I Bonaparte weer in katholieke handen. Vanaf 1811 werd het weer een parochiekerk.

Waterstaatskerk

Medio 19^{e} eeuw (1842) werd deze kerk op het priesterkoor, de sacristie en een aantal muren links en rechts van het westportaal (restant schip) uit 1601 na, volledig afgebroken en vervangen door een Waterstaatskerk. Deze Kruiskerk, naar een ontwerp van Jos de Kroon, en in gebruik vanaf 1844 heeft het niet lang volgehouden. Men was al snel ontevreden over het gebouw: het was slecht gebouwd en men had er geen uitzicht op het altaar.

Kruiskerk

Daarom werd er in 1916 een nieuwe kerk gebouwd, naar een ontwerp van Jan Stuyt en opgeleverd in december 1917. De oude koorbeuk uit 1533 is echter eeuwenlang blijven staan. Verder zijn in het westportaal zowel aan de linkerzijde als aan de rechterzijde nog muurresten aanwezig die stammen uit de periode dat de voormalige kapel tussen 1601 en 1619 tot een heuse kerk werd uitgebouwd. Ook van de Waterstaatskerk zijn midden links en rechts nog enige muren opgenomen in de huidige kerk.
Hoewel de kerk niet meer als parochiekerk fungeert, blijft het een veelzijdige functie behouden. Iedere zaterdag kunnen de parochianen een mis volgens de Latijnse ritus volgen en op zondag betreden gelovigen uit heel Zuid-Nederland de kerk voor een Byzantijnse dienst. Zij behoren tot de Johannes Van Damascus Gemeenschap, onderdeel van de Katholieke Kerk.

Klooster

Het klooster werd in 1682 in gebruik genomen als de militaire gevangenis Het Geweldiger. In 1748 was dit nog steeds zo maar toen meer specifiek voor deserteurs. In 1801 werden de kloostergebouwen verkocht en later grotendeels gesloopt. Bovengronds is er niets meer bewaard gebleven. In de ondergrond bevinden zich resten van het klooster.
Ook het pandhof of kloosterhof van de kruisbroeders is al lang verdwenen. Het had een grootte van 15 x 15 meter en er omheen lag de pandhofkruisgang, waar de broeders hun gebeden konden bidden. De straatnaam Kruisbroedershof herinnert ons zowel aan deze broeders als aan hun pandhof. Het rustieke en intieme van een pandhof is er nauwelijks terug te vinden omdat het Kruisbroedershof grotendeels als parkeerplaats is ingericht.

Patroonheilige

De nis boven de ingang was leeg vanaf de totstandkoming van de kerk tot 1932.
Pas op 23 oktober 1932 is het natuurstenen beeld van de Heilige Catharina van Alexandrië in de nis geplaatst. Het beeld is een schenking van president Sweens, oud-pastoor van de parochie. Maker van het beeld was de bekende beeldhouwer A. van Bokhoven.
De Heilige Catharina is voorgesteld met haar attributen: de kroon op het hoofd, het zwaard in de linkerhand en het rad rechts van haar.

Catharina werd in het jaar 306 door keizer Maxentius ter dood veroordeeld. Hij zocht het rad uit als moordwerktuig, maar volgens een legende deed een engel het rad breken en verhinderde deze marteling. Vervolgens werd zij wel onthoofd door het zwaard. Sindsdien is zij de patroonheilige van wijsgeren, wagenmakers en molenaars.
Sint-Cathrien is ook de patroon tegen dauwworm of eczeem (vroegere naam Catharinawiel).
In het timpaan boven de deuren zijn eveneens martelaarsattributen afgebeeld, de kroon en de palmtak. Tenslotte is boven op het dak/timpaan, links en rechts van het beeld het “rood-witte” kruis van de kruisheren te zien.

Relikwieën

De kruisbroeders bezaten twee belangrijke relikwieën. Er was een *wonderkruis,* gevonden nadat een zieke een hostie had uitgespuugd en begraven onder een plavei. Toen deze plavei later gelicht werd, ontdekte men het kruisbeeld. In 1517 werd door de bisschop van Luik aan alle vereerders van dit wonderkruis een aflaat verleend.
De broeders bezaten eveneens een relikwie, een deel van de arm, van de Heilige Hubertus. Als iemand door een dolle hond gebeten was en met dit relikwie werd gezegend, was hij onmiddellijk genezen.

Hij komt van de Kruiskerk

Met een verwijzing naar de Orde van de Kruisheren wordt de kerk ook Kruiskerk genoemd. Er is hierover ook een Bosch’ gezegde dat zegt: *Hij komt van de Kruiskerk* wat betekent dat men van het (parochie)nieuws verstoken bleef omdat er tijdens de Franse bezetting in de kerk enige tijd in de Franse taal werd gepreekt. Slechts weinig Bosschenaren konden dit verstaan. De rest wist dus van niks. Hij is *een bietje dom….dan witte niet veul.*
Er is nog een verklaring voor dit gezegde.
In de nabijheid van de kerk was een man kruit aan het drogen in een pan op de kachel. Plotseling ontplofte het kruit waarbij de hele voorgevel naar beneden viel. Velen kwamen nieuwsgierig kijken. Het ongeluk vormde die dag het onderwerp van gesprek. De kerkgangers hadden echter niets van de ontploffing gehoord en toen zij uit de kerk kwamen wisten zij dus nog van niets. Dit vond men zo opmerkelijk dat zij dit in een gezegde vastlegden: *Hij komt van de Kruiskerk.*
Maar er kan ook nog een andere verklaring zijn voor de oorsprong van dit gezegde. De Kruiskerk vond haar oorsprong als parochiekerk in 1569 toen de kapel van het Kruisbroedersklooster hiertoe werd verheven. Deze kruisheren lazen de mis maar de parochiële berichten werden niet aan de parochianen bekendgemaakt. Deze kerkgangers wisten dus niet wat er zich binnen de parochie afspeelde en kwamen dus van de Kruiskerk.

Bouwgegevens Kruiskerk

De kerk is een rijksmonument.
Begin 20e eeuw (1916-1917) werd de huidige kerk, nu in de vorm van centraalbouw als **neobyzantijnse** koepelkerk gebouwd door de architect Jan Stuyt die ook de bouw van de Sint-Jacobskerk voor zijn rekening had genomen. In beide gevallen was afstand genomen van de bouwstijl van de neogotiek. De oude kapel en sacristie uit het begin van de 16e eeuw (1533-1542), die waren opgetrokken uit baksteen met natuurstenen banden en sierdelen, de daarnaast gelegen pastorie en een deel van het westportaal uit 1601 bleven ook nu weer gespaard. De laatgotische sacristie heeft een achtdelig kruisribgewelf. De twee spitsboogvensters met de glas-in-loodbeglazing dateren uit het begin van de 20e eeuw. Zij zijn echter aangebracht binnen de oorspronkelijke spitsboogvensters.

In de linker- en rechteruitbouw vinden we ook nog restanten terug van de Waterstaatskerk uit 1842-1844.
Opvallend is de koepel met een overspanning van 22 meter, uitgevoerd in gewapend beton. Destijds de eerste constructie van een dergelijke omvang in Nederland. De gewelfschil van de koepel is 12 cm. dik bij de aanzet en 10 cm. in de kruin.
Uiterlijk is de gehele kerk, uitgezonderd de 16e-eeuwse bouwdelen bepleisterd met Terra Nova wat inhield dat door toevoeging van gekleurd zand of fijngemalen natuursteen het pleisterwerk een door-en-door gekleurde natuurlijke tint zou verkrijgen.
De architect liet bij de bouw een soort van handtekening achter via de koperen bollen boven op het dak, de zogenaamde *stuiterballen*.

Interieurstukken

Een eis bij het ontwerp was dat er ruimte moest zijn om een aantal belangrijke schilderijen van de Vlaamse schilder P. Verhaghen te kunnen ophangen die het kerkbestuur in het begin van de 19e eeuw (1829) had aangekocht van de Abdij van Averbode.
Het thans geheten België had toen te maken met een golf van antiklerikale maatregelen en de norbertijnen waren blij dat een deel van hun bezit zo een nieuwe bestemming kreeg. De kerk kreeg zelfs een schilderij cadeau. Als tegenprestatie mocht de parochie Bossche tulpenbollen leveren die destijds even beroemd waren dan de Bossche bollen.
De koepel is aan de binnenzijde door Jan Oosterman beschilderd met taferelen uit de Bergrede.
Er hangen ook enige schilderijen van Theodoor van Thulden waaronder *Het Mystiek Huwelijk van de Heilige Catharina*. Het is op linnen geschilderd in de 17e eeuw en was al aanwezig in de voormalige schuilkerk (van 1651 tot 1811) die stond achter het huis Het Zwarte Beerke, Vughterstraat 98. Het schilderstuk beeldt uit dat het kind Jezus, op de schoot van Maria gezeten, de verlovingsring aan Catharina van Alexandrië overhandigt, als teken van wederzijdse trouw en liefde. Van Thulden was weliswaar geen leerling van Rubens maar heeft wel met hem samengewerkt. Dit onderwerp werd in die omgeving vaker op doek vastgelegd.
Het 3-klaviers orgel van J. J. Vollebregt dateert van 1850. De familie Vollebregt woonde van 1861 tot 1866 in de Taalstraat te Vught en kwam daarna definitief naar ’s-Hertogenbosch. Daar kwam de orgelbouwerij in de stad tot grote bloei.
In de kerk liggen grafzerken uit de 17e eeuw. Eén zerk is bij het hoogaltaar in de muur gemetseld. Het is de steen van de vader, moeder en zuster van de Heilige Leonardus van Veghel, de Bossche martelaar van Gorcum.
De kerk bezit vier klokken, vervaardigd door Jan Moor (1562), Melchior Haze (2e helft 16e eeuw), en Alexius Petrus Petit (1759) en Henricus Petit (1791).
Verder zijn er meer oude elementen aanwezig.

KRUISBROEDERSHOF 7 t/m 17: Hofje

Op het binnenterrein van het Kruisbroedershof ligt, nabij het hofje een gedeelte van de Kleine Vughterstroom, een tak van de Binnendieze open. Een houten bruggetje verbindt het voorterrein met een rijtje voormalige magazijnen en werkplaatsen die zijn gerestaureerd tot fraaie stadswoningen. Vroeger lag op deze plek vanaf 1614 een kerkhof dat gesloten werd in 1842.

KRUISBROEDERSHOF 10: Vml. pastorie

Hier stond de voormalige pastorie van de Sint-Cathrien. Na de sloop in 1801 van de kloostergebouwen verscheen hier een burgerschool. In 1877 namen in dit gebouw de fraters de zorg voor de Armenschool op zich. In 1953 kwam er een nieuwe school voor de jongens aan de overkant van het hof, ook geleid door de fraters, die zich later terugtrokken uit het onderwijs. In 1965 was het de (voormalige) pastorie van de Sint-Cathrien).
Vroeger heette deze plek De Hooge Brakken.

KRUISBROEDERSHOF 31: Vml. r.-k. Jongensschool

De school is een rijksmonument.
In 1940 kwam hier de (voormalige) r.-k. Jongensschool voor L.O. Zij is gebouwd in de stijl van de **Delftse school**. Het ontwerp is van architect C.M. Evers. Thans is hier de basisschool Het Bossche Broek gevestigd.

KRUISBROEDERSSTRAATJE

KRUISBROEDERSSTRAATJE

Het steegje loopt vanaf de Vughterstraat tussen de huisnummers 80 en 82 door naar de Sint Jorisstraat tussen de nummers 11 en 13 en behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Via dit steegje was het Kruisbroedersklooster bereikbaar vanuit de Vughterstraat en via een poort die in de Sint Jorisstraat op huisnummer 11 stond. Een Bossche schepenakte uit 1534 meldt het bouwen van *eenen boog boven de Dieze achter het huis Sint Jorisstraat 11.* De poort kreeg de naam de Vossen- of Kruisbroederspoort en werd omstreeks 1800 gesloopt.
Het huis op nummer Vughterstraat 82 dat dateert uit 1551 werd eerst genoemd De Gulden Ploegh, later De Drie Kremers.
Op nummer 80 lag een dubbel huis uit 1670 met de namen De Witte Hand en ’t Swart Schaep.

Het steegje is genoemd naar zowel het Klooster van de Kruisbroeders/Kruisheren als naar de bedienaars van de Sint-Cathrienkerk.
Het steegje kruist met een bruggetje een tak van de Binnendieze, namelijk de Kleine Vughterstroom.
In de voorgevel van het pand op nummer 42 zijn restanten te zien van een toog over de hieronder stromende Binnendieze. Verder zien we beeldbepalende gevelwanden en zijn er restanten van middeleeuwse percelen en het oude beloop van de rooilijnen.
Het steegje werd vroeger wel eens genoemd het Bossche Montmartre. In het steegje woonde bij de volkstelling in 1822 onder andere een speldenmaker, een meer voorkomend beroep in deze buurt.
In 2010 werden de panden met de huisnummers 1, 2, 3, 4, 6, 10, 12, 14, 16, 18 en 42 aangewezen als gemeentelijk monument.

KRUISBROEDERSSTRAATJE 13: Vml. bierbrouwerij

Het pand is een gemeentelijk monument.
Deze oude bierbrouwerij met aanvankelijk een L-vormige indeling is later uitgebreid tot aan de Binnendieze.
Aanvankelijk bestond de eigenlijke brouwerij uit twee geschakelde bouwdelen en een haaks daarop gesitueerde vleugel.
Het hoofdgebouw was lange tijd grotendeels aan het oog onttrokken door een bakstenen voorbouw van twee verdiepingen uit 1957. De voormalige brouwerij heeft een zogenaamde *Philibert-kap*, een type uit de scheepsbouw. In een dergelijke kap bestaan de spanten uit verschillende lagen planken. Samen vormen ze gebogen balken waarop het dak rust. Kenmerkend hierbij is de vierkante dakopbouw met lantaarn en piramidedak daarboven. Daarin zitten licht- en ventilatieopeningen die nodig waren om het mout te drogen. De brouwerij die dateert van ca. 1850 heeft één verdiepingsvloer van baksteen. Aan de oneffenheden is nog te zien waar vroeger de brouw- en gistkuipen stonden.
In de gevel van de uitbreiding, die grenst aan de tuin van het perceel Sint Jorisstraat 15 is een gevelsteen aangetroffen. De steen geeft het jaar 1862 aan, waarschijnlijk is dit het jaar waarin de gevel is vernieuwd. De dwarsvleugel is eveneens later in de 19e eeuw aan het complex toegevoegd. Later, in 1957, is de brouwerij nog uitgebreid met een platte aanbouw langs de Binnendieze.
Achter de voormalige hoofdtoegang bevond zich een gang met trap naar de bovenverdieping, aangebracht in de jaren dertig van de 20e eeuw met een doorgang naar een ander gedeelte. Opvallend zijn de aangetroffen merktekens op de balken en het kaphout. Waarschijnlijk geven deze Romeinse cijfers de stadia aan van het brouwproces: de mout voorbereiden, vochtig maken, drogen, verwarmen, schroten en *maischen* (omzetting van zetmeel naar eenvoudige suikers). Op zowel de grote (droog)zolder als op de verdieping zijn deze geschilderde cijfers aangetroffen. Op de verdieping bevond zich de brouw- en gistruimte, waar op de vloer de plaats van de kuipen nog herkenbaar is. Op de bovenliggende zolder werd vermoedelijk *de wort* (moutpap verkregen

door maischen) gedroogd. De vloer van de eerste verdieping, waar de brouwketels op stonden, is samengesteld uit stalen balken met gemetselde troggewelfjes. De vloer wordt ondersteund door gietijzeren kolommen. De kapconstructies van de beide bouwdelen bestaan uit houten Philibertspanten.
Het is een van de laatste herinneringen aan het grote aantal brouwerijen, dat de stad vroeger kende.
In 1910 was hier de Stoombierbrouwerij De Bijenkorf gevestigd.
Binnenkort komen hier vier stadswoningen waarbij de voormalige brouwerij uiteraard blijft bestaan. De bouw uit 1957 is inmiddels gesloopt. Van het pand, direct achter de brouwerij wordt de kap ongeveer één meter omhoog getild. Rechts daarvan komt een nieuw pand. Alle woningen krijgen ieder een inpandige garage.

KRUISBROEDERSSTRAATJE: Kerkstroom

Dit gedeelte van de Binnendieze komt via de Kruisbroedershekel, een lage en smalle waterpoort de stad binnen en loopt onder het priesterkoor van de Sint-Cathrienkerk door. Dit verklaart meteen de naam van deze tak. De waterpoort is vanaf de bouw van de vestingmuur aan de Spinhuiswal (14e eeuw) in bedrijf. Dit is de enige plek in Nederland waar men onder de apsis van een kerk door kan varen. De stroom verdwijnt bij huisnummer 42 onder de weg en de huizen. De dichtgemetselde toog is hier nog goed te zien. Iets verderop sluit deze stroom tussen de huisnummers 32 en 34 aan op de Kleine Vughterstroom. Op het binnenterrein van het Kruisbroedershof ligt, nabij het hofje een gedeelte van deze stroom open. Een houten bruggetje verbindt dat met een rijtje voormalige magazijnen en werkplaatsen die zijn gerestaureerd tot fraaie stadswoningen.

KRUISSTRAAT

KRUISSTRAAT

Deze straat ligt evenwijdig aan de buitenzijde van de eerste stadsmuur. Op het eind van de 13e eeuw (ca. 1290) stonden er hier al huizen. De straat had toen nog geen naam. In de 14e eeuw werd zij omschreven als *de straat strekkende van de Vismarkt tot het Minderbroederskloosterr*, of...*tot de boomgaard van de Minderbroeders*. De straat werd ook omschreven als: *in de straat gaande van de Abtsbrugge naar de Vismarkt.* De Abtsbrugge ligt over de Binnendieze (Verwersstroom) ongeveer op de plaats waar de Postelstraat en de Snellestraat uitlopen in de Kruisstraat. Deze naam ontleende de brug aan de abt van de Benedictijnenabdij Sint-Trudo in Sint-Truiden. In 1934 is de brug hersteld.
Tot in de 15e eeuw waren de percelen aan de Postelstraat met de nummers 60 t/m 66 en Kruisstraat 2-4 in het bezit van deze abdij.
Later werd het gedeelte van de huidige Kruisstraat tot aan de Korenbrugstraat/Eerste Korenstraatje ook genoemd Mandemakerstraat. Daarna kreeg het de naam de Korte Kruisstraat. Het gedeelte tussen de Korenbrugstraat en de Postelstraat werd genoemd Achter de Minderbroeders. Om het nog ingewikkelder te maken: de huidige Korenbrugstraat en in het verlengde daarvan de Eerste Korenstraat werden in die tijd in hun geheel aangeduid als Kruisstraat.
De vroegste vermelding van de naam Kruisstraat stamt uit 1424 of 1425. Toen werd melding gemaakt van *een stenen muur tussen twee huizen bij de Korenbrug, tussen Abtsbrugge en de Cruysstrate, strekkend van de straat tot de oude stadsmuur.* De Korenbrug lag over de Binnendieze (Vughterstroom), tussen de huidige Korenbrugstraat en de huidige Sint Jansstraat. Het citaat houdt overigens in dat alleen het meest noordelijke deel van de tegenwoordige Kruisstraat, aan de kant van de Visstraat toen deze naam had.
Na de ontmanteling omstreeks 1365 van de oudste stadsmuur, die zijn verdedigende functie vanwege de stadsuitbreiding had verloren, nam het belang van deze straat toe. Zij vormde de schakel tussen de Vismarkt aan de kop van de Binnenhaven en de Korenmarkt, die vlakbij de Korenbrug in het verlengde van het Eerste Korenstraatje was gelegen. De stadsgracht aan de oostzijde, vanaf de splitsing Snellestraat en Postelstraat tot aan de Binnenhaven werd gedempt en bebouwd. Dit zal in de 15e en 16e eeuw hebben plaatsgevonden. In deze periode werden in de straat veelal grote panden gebouwd. Op de huizen rustte geen hertogcijns. De voorhuizen stonden ter plaatse van de gedempte stadsgracht, met de rug tegen de muur.
Oorspronkelijk liep de Verwersstroom hier als stadsgracht rechtdoor naar het noorden om in de Binnenhaven uit te stromen. In 1534 is deze stroom gedempt.
Staande op de Guardianenbrug is de dichtgemetselde toog van de oude waterloop nog goed te zien.
Op de plek waar de Kruisstraat overgaat in de Snellestraat, buigt de Binnendieze (Verwersstroom) nu naar het westen af. In verband met de waterafvoer van een andere stadsgracht werd hier na de stadsuitbreiding medio 15e eeuw een nieuwe, en thans nog aanwezige verbinding gegraven tussen de Verwersstroom en de Vughterstroom in de Uilenburg.
De naam Kruisstraat voor het huidige tracé dateert vermoedelijk pas uit de 18e eeuw. Samen met enkele nabijgelegen straten vormt de Kruisstraat een grondplan, dat op een kruis lijkt. Mogelijk geeft dit de verklaring voor de naam.
In deze straat zijn in de kelders van verschillende panden delen van de stadsmuur teruggevonden.
In 1595 werd van een huis beschreven dat het aan de achterzijde tot aan de oude stadsmuur liep. De achterhuizen stonden aan de binnenzijde van de stadsmuur, ter plaatse van de gesloopte weergang en een naastgelegen pad. Hierdoor konden de achtererven van de panden aan de Karrenstraat ongemoeid blijven. Dit proces van ontmantelen en bebouwen van de stadsmuur verliep hier anders dan bij het aan de overzijde van het Eerste Korenstraatje gelegen bouwblok waar de achtererven afgescheiden werden en afzonderlijk bebouwd.
Begin 19e eeuw kende de straat nog vele houten voorgevels.

Plek voormalige Abdij en Refugiéhuis Abdij Truido

Op het kruispunt van de Kruisstraat (2-4-6), Postelstraat (66-68) en Snellestraat, aan de overkant van de Binnendieze bevond zich in de 14e eeuw de Abdij Truido, monniken van het Klooster van de Abdij van Trudo in Sint-Truiden. Het pand Postelstraat 66 uit 1500 maakte hier onderdeel van uit. In de kelder zitten nog restanten van het oudere kloosterpand. Ook de oorspronkelijke middeleeuwse panden Molenstraat 16 en 18 (18e eeuw koetshuis met koetsierswoning) waren toen eigendom van het klooster.

Hier vlakbij was ook het Refugiéhuis van de Abdij van Postel ondergebracht.
Een dergelijk huis was bedoeld om kloosterlingen van buiten de stad tijdens de Gelderse maar uiteraard ook tijdens andere oorlogen een veilig onderdak te bieden. Het platteland werd veelvuldig geplunderd en beroofd. De naam is afkomstig van het Franse woord réfugier wat uitwijken, een toevlucht zoeken betekent.

KRUISSTRAAT: Binnendieze/Verwersstroom

De Verwersstroom begint bij de Groote Hekel en loopt vanaf het Voldersgat lange tijd evenwijdig aan de Verwersstraat, ten zuidwesten van de huizen. Bij het Lombardje verdwijnt zij onder de gebouwen van Achter het Stadhuis en Snellestraat om, op een klein gedeelte bij de Stoofstraat na ondergronds te blijven tot de Kruisstraat. Omdat de grond dicht bij het centrum duur en schaars was werd het grootste gedeelte van de Verwersstroom overkluisd.
Midden-15e eeuw werd het gedeelte van de Verwersstroom vanaf de Postelstraat omgelegd naar de Uilenburg. Oorspronkelijk ging de stroom vanuit de Snellestraat, als stadsgracht rechtdoor langs de Kruisstraat naar de haven. Bij het Guardianenhof is de gesloten toog nog te zien. Linksaf loopt de Binnendieze richting Vughterstroom en de wijk Uilenburg.
Het gedeelte tussen de Kruisstraat en Achter het Stadhuis maakte vroeger onderdeel uit van de stadsgracht langs de eerste ommuring van rond 1220.

KRUISSTRAAT: De Abtsbrug

Stadsgracht

Hier liep als stadsgracht ook een van de takken van de Binnendieze. Deze gracht liep als Verwersstroom rechtdoor richting haven. Nadat deze stadsgracht haar verdedigende functie, na de uitbreiding van de stad had verloren kon het water langs de Kruisstraat worden gedempt. Er werd toen in het midden van de 15e eeuw een directe verbinding gegraven naar de Vughterstroom in de Uilenburg. Dat was voor de waterafvoer noodzakelijk.
Na de demping van de voormalige stadsgracht werd er gebouwd aan de oostzijde van de Kruisstraat. De bebouwing aan deze kant van de Kruisstraat staat, tot het Eerste Korenstraatje, op de gedempte tak van de Verwersstroom.

Brug

De oorspronkelijke brug die hier lag heette Beversbrug maar is inmiddels helemaal vernieuwd. De brug wordt nu genoemd de Abtsbrug wat een verwijzing is naar de abt van de Abdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden. Nabijgelegen percelen maakten tot in de 15e eeuw deel uit van deze abdij. In de 17e eeuw ontstond aan de westzijde van de brug bebouwing zodat de overkluizing nu nog maar aan één zijde als brug herkenbaar is. In 1934 werd de Abtsbrug door een nieuwe constructie vervangen. De funderingen zijn in 1973 hersteld.
Hier werd in de 15e eeuw een directe verbinding gegraven tussen de Verwersstroom en de Vughterstroom. In die periode, midden-15e eeuw zal ook de brug zijn aangelegd. Er lag toen namelijk al een straat, genaamd Achter de Minderbroeders die naar de Vismarkt liep.
De brug werd al in 1466 in het *Bosch’ Protocol* vermeld. In 1995 stond het water van de Binnendieze tot halverwege het kelderraam.

KRUISSTRAAT 1: De Blaasbalg

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis met de naam De Blaasbalg, is genoemd naar een pand dat hier voorheen stond op nummer 3. In oorsprong is het in 1641 gebouwd tegen het terrein van het voormalige Klooster van de Minderbroeders (franciscanen). Helaas is het grote kloostergebouw in het midden van de jaren zestig van de 20e eeuw, zonder bouwhistorische documentatie gesloopt.
Bij de restauratie in 1963 zijn oude fundamenten gevonden van een eerder huis dat mogelijk dateert uit de 15e eeuw, dat hier

grensde aan de achterzijde van de stadsmuur. Deze is als zijmuur van de aangrenzende vleugel van het Minderbroedersklooster benut. Dit pand is iets breder dan de voorgaande vier pandjes. Het lijkt niet tot dit rijtje huizen behoord te hebben. Het pand staat “koud” tegen het oudere rechter buurpand. Dit blijkt uit de foto's van de fundering van de rechter zijmuur, die in het zicht zijn geweest tijdens de sloop in 1963. Het was een fundering op grondbogen, die waarschijnlijk in de 16e eeuw is aangebracht. De grondbogen zaten vlak onder het huidige maaiveld, waaruit we mogen concluderen dat er geen kelder onder het voorhuis aanwezig was. Dit kan verband houden met de voormalige stadsgracht die ten behoeve van de bouw van de huizen omstreeks 1534 gedempt zal zijn. De fundering op grondbogen vertoonde aanzienlijke verzakkingen, waarschijnlijk door het inklinken van de grachtvulling. Onder het achterhuis bevond zich wel een kelder. Deze grensde aan de eerste stadsmuur, die dienst deed als achtermuur.
Het huis stond via doorgangen in verbinding met de achtergelegen kloostervleugel en met het rechter buurpand, waarmee het ook een kleine binnenplaats deelde. Het is niet waarschijnlijk dat deze verbindingen al in de 16e eeuw tot stand zijn gebracht, aangezien de panden in 1572 in afzonderlijke handen waren. Het huis behoorde toe aan de messenmaker Robert van Grioethusen. In 1606 kwam het in bezit van de hoedenmaker Peter, de zoon van Nicolaas Peterszn. Het pand heeft dus nooit tot het klooster behoord. De verbinding tussen de gebouwen zal daarom van latere datum zijn.
Op 8 mei 1804 kocht Victor Andreas van Rijckevorsel, wijnkoper het pand. Van Rijckevorsel was actief en nodigde bijvoorbeeld op zijn buitengoed Beukenhorst in Vught politieke en kerkelijke autoriteiten uit, waar dan een stevig glas gedronken werd. Het gevolg was dat *de Eerwaarde Heeren wel eens in de verkeerde rijtuigen stapten, waarvan het gevolg was, dat de rijtuigen met inhoud bij de verkeerde pastorieën terecht kwamen*. De wijnkoper stierf kinderloos in 1855 en zijn erfgenamen verkochten het pand aan Augustinus Jacobus Arnoldus van Lanschot. Van Lanschot bewoonde, evenals de andere bewoners vóór hem, De Blaasbalg in de wintermaanden en was 's zomers op zijn buitenverblijf, Kasteel Maurick, te vinden. Zijn grote bibliotheek was dan ook in twee gedeelten gesplitst. Tachtig jaar bleef de familie Van Lanschot eigenaar. In 1931 kocht de gemeente 's-Hertogenbosch De Blaasbalg met erbij behorende huisjes en gronden voor f 45.000,-. Het Gemeentelijk Licht- en Waterbedrijf gebruikte de gebouwen daarna tot 1956. De Blaasbalg werd toen met planken enkele jaren dichtgespijkerd. Het pand is later gerestaureerd.
Onder dit pand liep vroeger de Binnendieze naar de haven. Zij werd echter medio 15e eeuw naar de Uilenburg verlegd. Het stukje Binnendieze naast het pand is een gedeelte van de oudste stadsgracht van ca. 1200.
Hier staat ook nog een ruim 100 jaar oude buxuspalm. Vroeger werden met Palmzondag palmtakken van deze buxuspalm gebruikt.
Het grote huis boven de toog heeft een laat-18e-eeuwse **Lodewijk de XIV** voorgevel en kroonlijst met consoles. Inpandig zien we deuren en omlijstingen uit de 18e en 19e eeuw. In de tuin staat een open koepel uit de 18e eeuw en een poortje uit de 17e eeuw dat in 1867 hier naartoe is overgebracht.

Peilschaal/hoog water

Via de binnenplaats aan de Dode Nieuwstraat is aan de achterzijde een peilsteen te zien die de hoge waterstand bij diverse overstromingen aangeeft. Zo stond het water in de Kruisstraat in 1757 ongeveer één meter hoog en in 1880 ongeveer 50 cm. De peilschaal met de oude aanduiding AP werd als een soort administratie gebruikt. Bij iedere keer dat het water hoger stond werden een jaartal en de waterhoogte in de steen gebeiteld. Het oudste is van 1658 en de jongste van 1880. Regelmatig liep de stad, zoals in de winter van 1879-1880 onder water. De begane grond van ieder Bosch huis werd onbewoonbaar en men verhuisde naar de 1e verdieping. De bakkers en slagers kwamen met bootjes en vlotten langs de deur. Het rioolvuil stroomde door de straten en de drinkwaterputten raakten besmet. Veel inwoners uit de omliggende dorpen vluchtten naar de stad. Het hoge water verhinderde het varen van boten onder bijvoorbeeld de spoorbrug. Het dagelijkse leven was voor iedereen wekenlang ontregeld. Ondanks aandringen bij de regering in Den Haag werd aan de problematiek niets gedaan. In 1880 besloot het gemeentebestuur dan maar om voor 150.000 gulden een stoomgemaal te bouwen bij de Groote Hekel aan de Zuidwal. Hierdoor kon men na sluiting van de sluizen/hekels het water uit de stad pompen. De stad bleef voortaan grotendeels watervrij maar de omgeving van de stad kwam tot in het begin van de 20e eeuw nog regelmatig blank te staan. De aanleg van het Drongelens Kanaal tussen 1907 en 1911 loste ook dit probleem op hoewel het een enkele keer nog wel mis ging (1995).

Restant klooster

Als restant van het klooster staat in de tuin nog een open koepel uit de 18e eeuw en een 17e-eeuwse poortje dat echter in 1867 hierheen werd verplaatst. Tijdens de nieuwbouw van het Guardianenhof werd het restant

van een vroegere eindgevel van het 15e-eeuwse kloostergebouw aangetroffen. Een binnenplaatsje vlak achter deze gevel werd in de vroege 16e eeuw dichtgebouwd. Binnen deze aanbouw werd destijds een schouw geplaatst tegen de bestaande gevel van het kloostergebouw. Deze gerestaureerde muur met de schouw en een nisje voor kaarsen vormt nu de achterwand van de kleine kiosk.

Pest/Pesthuis

Vroeger stond hier aan de buitenzijde van de Binnendieze, op een wat afgelegen plekje in de tuin van dit klooster een pesthuisje. Daar woonde, in tijden van pest een pater die de lijders aan die ziekte in de stad bezocht. Hij woonde daar eenzaam en afgezonderd, om op die manier te voorkomen dat als hij besmet zou raken dit zou overbrengen op zijn medebroeders.
Met een zekere regelmaat brak vroeger de pest uit zoals in 1482 toen de bevolking werd gedecimeerd en in 1866 toen er bijna driehonderd doden vielen.
Niemand wist eigenlijk goed wat hem overkwam. Hele huishoudens werden door de mysterieuze ziekte getroffen en men beschouwde het als een wonder als iemand, eenmaal ziek geworden, aan de dood ontkwam. De doden begraven en een naam geven aan de verschrikking, *de zweetziekte,* of *de Engelse pest,* was het enige waartoe de machteloze achterblijvers in staat waren.
Ook in 1554 en 1555 werd de stad ‘s-Hertogenbosch getroffen door de pestepidemie. Veel Bosschenaren waren aan deze ziekte bezweken.
In 1557 en 1558 heerste de pest opnieuw, en nu nog veel venijniger, in de stad.
In 1557 zou volgens de geschiedschrijver Cuperinus het aantal doden *omtrent sesthien oft seventhien dusent* hebben bedragen. Wegens de hoge koorts werd de pest wel *heete sieckte* genoemd. Maar ook wel *haastige sieckte.* De mensen vielen soms zomaar op straat neer, gaven veel bloed op en waren meestal binnen een paar uur dood. Er stierven er zoveel dat het volgens Cuperinus ondoenlijk was de lijken te tellen.
Pestlijders werden afgezonderd in het pesthuis dat achter de tuin van het Groot Gasthuis stond.
Gebrek aan hygiëne, het gemis van een riolering en gemeentereiniging droegen bij aan het ontstaan van de pest. Kloosterlingen namen, zoals hier de verpleging van zieken op zich, met als gevolg dat ook veel kloosterlingen het leven lieten.

KRUISSTRAAT 2-4: De Nobel

Het pand is een rijksmonument.
De huizen aan de linkerkant (2-4), grenzend aan de Binnendieze vormden vroeger samen met het huis op nummer 6 één pand met de naam De Nobel. Het pand bevindt zich op het erf dat in de 15e eeuw toebehoorde aan de Abdij van de H. Trudo, Orde van Benedictus uit Sint-Truiden. Het huis is omstreeks 1450 gebouwd.
De nabijgelegen brug heeft de naam Abtsbrug hieraan te danken. In het achterhuis was vroeger in 1637 een grote brouwerij gevestigd.
De naam van het pand dateert van 1637.
Het huis met een eenvoudige lijstgevel en dakkapel uit het begin van de 19e eeuw kent een rijke geschiedenis. De naam De Nobel heeft het te danken aan een gelijknamige munt. Een nobel is een middeleeuwse gouden munt die voor het eerst werd geslagen in 1344 in Engeland. Vanaf 1388 tot in de 17e eeuw circuleerden deze munten ook in de Nederlandse gewesten.

Schuilkerk De Nobel/Sint-Jan

In 1628 werd bierbrouwer Adraen Suyskens eigenaar van dit pand. De achterbouw werd al gauw tot schuilkerk ingericht. Zoals gebruikelijk had ook deze schuilkerk vluchtuitgangen. Het achtererf lag naast de Poort van Diepen die toen via een overkluizing over de Binnendieze (Vughterstroom) ook een verbinding had met de Uilenburg. Men kon ook wegkomen via het pand in de Kruisstraat op nummer 8, Sint-Jan.
De schuilkerk werd alleen bediend door seculieren, zowel plebanen als kapelaans. Mosmans beweert overigens dat ook de paters jezuïeten de kerk hebben bediend. De bedienaren waren tegelijk plebaan van de Sint-Jan, pastoor van de Sint-Cathrien en deservitor van de Sint-Pieter.
Min of meer gelijktijdig was er ook een schuilkerk in het naastgelegen pand de Sint-Jan. Via dat huis kon men de huiskerk op het achtererf van De Nobel bereiken. Mogelijk hebben de diensten aanvankelijk op de zolder van het huis Sint-Jan plaatsgevonden en daarna in het pakhuis op het achtererf van De Nobel. In een memoriael van Martinus Ackersdyck schreef hij na een huiszoeking in 1656: *den letsten April 1656 gestoort een paepsche conventicule, dewelcke wierdt gehouden op de Cruijstraet, daeruijt hanght St.Jan ende is voor het huijs betaelt de volle penne van 300 Gulden ende daer van aen mijn heere den hoochschouth gegeven sijn gerechtchheijt.* Ook in een artikel uit 1676 sprak men nog over het pand Sint-Jan. Wanneer de overgang van de

ene naar de andere schuilkerk heeft plaatsgevonden is niet duidelijk, evenmin hoe lang zij gelijktijdig als schuilkerk hebben gefunctioneerd.
De schuilkerk is tussen 1657 en 1683 en van 1702 tot 1745 gebruikt door de parochies van Sint-Jan en Sint-Pieter. Ook parochianen van de Sint-Cathrien kwamen naar deze schuurkerk.
De schuilplaats was tussen 1683 en 1702 gesloten. De gelovigen gingen toen naar de bidplaats Mariënburg aan de Walpoort. Nadat het pand De Nobel in 1702 in andere handen was overgegaan kon het weer als schuilkerk worden benut.
Uit een schepenakte van 1745 blijkt de gedoogstatus in die periode. De katholieke eigenaar van dit huis kon namelijk zonder risico’s openlijk aantekenen dat een deel van De Nobel gebruikt was geweest als een *Roomsch Kerckehuys.*
De kerk is in 1745 ingestort en niet meer herbouwd. De Staten-Generaal hadden in dat jaar ook bevolen dat het aantal schuilkerken moest worden teruggebracht tot vijf. Na de instorting mocht het bedehuis Achter de Tolbrug weer betrokken worden door de verenigde parochies van de Sint-Jan en Sint-Pieter.

KRUISSTRAAT 6: De Morgenstar

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand maakte aanvankelijk deel uit van het pand De Nobel op nummer 2-4 maar is daar later van afgescheiden. Daarna kreeg het de naam De Morgenster. Door de afbraak van het oude pand (of gedeelte daarvan?) ontstond er vroeger ruimte voor de binnenplaats van de Poort van Diepen.
In het huidige pand is het steegje Poort van Diepen opgenomen.

Poort van Diepen.

Het steegje met een ijzeren poort komt uit op een niet overdekte binnenplaats. Het steegje stond vroeger via een smalle platte houten brug over de Binnendieze in verbinding met een pand in de Uilenburg. Achter het huis De Nobel, Kruisstraat 2 aan de linkerzijde staat nu nog steeds een aantal huisjes. Achterin stond hier tot het einde van de 19e eeuw een waterpomp voor gezamenlijk gebruik. De nis is nog aanwezig.
Het steegje heeft haar naam te danken aan de voormalige eigenaar van de huizen hier, de familie Van Diepen die dit wooncomplex rond 1750 liet bouwen.
In het steegje staan mooie beeldbepalende gevelwanden.

KRUISSTRAAT 8: De Vergulde Sint Jan

Het pand is een rijksmonument.
Aan de rechterkant op nummer 8 stond het huis Sint-Jan met een schuilkerk op zolder. Het huis is in de 18e eeuw ingestort. Beide huizen hadden een uitgang in dit steegje die dus als vluchtweg kon worden gebruikt bij een overval op één van de schuilkerken.
In het pand zijn in 1995 een gotisch Maria-nisje en tamelijk zeldzame 17e-eeuwse schilderingen gevonden van ranke figuren en vogelmotieven.
In de volksmond werd het pand ooit genoemd De Engelschman.
Dit huis heeft een **neoclassicistische,** gepleisterde lijstgevel uit ca. 1860.

Schuilkerken

Vroeger was zowel in het huis De Nobel als op de zolder in dit huis een schuilkerk gevestigd. Beide schuilkerken hadden in dit steegje een uitgang als vluchtmogelijkheid. De Poort van Diepen had toen via een overkluizing over de Binnendieze (Vughterstroom) ook verbinding met de Uilenburg.
De schuilkerken werden bediend door seculiere geestelijken.
Zie voor verdere informatie het artikel bij Kruisstraat 2-4.

KRUISSTRAAT 10: De Toirtse en Brille

De naam van dit huis dateert van 1630.
Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een schilddak met **empire** lijstgevel, kroonlijst met tandlijst en schuiframen.

KRUISSTRAAT 12 en 14: De Swarte Leers

Dit pand is een rijksmonument.
Achter de voorgevel gaat een typerend laatmiddeleeuws woonhuis schuil. De indeling kent een voor- en vast achterhuis, daterende uit de 15e eeuw. Het huis heeft een schilddak met een empire lijstgevel, kroonlijst op tandlijst en schuiframen.
Het pand heette vóór 1603 oorspronkelijk De Halve Mane. Deze naam staat ook onder de kroonlijst vermeld. Thans wordt het De Swarte Leers genoemd. Onder deze naam was hier op het achtererf een bierbrouwerij gevestigd. Bij een restauratie in 1996 werd op de verdieping in het achterhuis (bovenwoning, nr. 14) over het gehele plafond een unieke schildering aangetroffen uit het jaar 1648. Op de samengestelde balklaag bevond zich op de moerbalk de geschilderde datum *12 oktober 1648.* Deze schildering is geconserveerd. Verder werden er onder andere middeleeuwse voer- en kapconstructies uit 1467 aangetroffen die grotendeels behouden zijn gebleven.

KRUISSTRAAT 15-17: De Biekaar

De naam van het pand dateert van 1650.
Dit pand omvat een voor- en achterhuis met een scheidingsmuur ter plaatse van de oude stadsmuur. Het achterhuis is toegankelijk via de steeg aan de linkerzijde. Het gehele voorhuis is onderkelderd. In de kelder is de stadsmuur, bestaande uit tuf- en baksteen, nog aanwezig. Deze was voorzien van een zware, tweesteens, keperboog met een vlijlaag (constructielaag met filterfunctie, bestaande uit één of meer lagen plat gelegde bakstenen die in verband zijn geplaatst). Door de muur is een kelderingang gehakt. De kelder was ook vanaf de straat toegankelijk. De fundering van de voorgevel bevat grote bakstenen, vermoedelijk afkomstig van de stadsmuur en kleinere bakstenen, zodat een bouw in de 16e eeuw mogelijk is.
Door een brand in 1980 is het pand, op de interessante kelder na, geheel verloren gegaan. In verband met het hooggelegen keldergewelf ligt het vloerpeil van de begane grond van het huis circa 50 cm boven het niveau van de vloeren in de omringende huizen.

KRUISSTRAAT 19/19A: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Het steegje komt na ca. tien meter uit op een klein binnenplaatsje. Dit binnenplaatsje is afgesloten door een ijzeren hek.
Aan de straatzijde is het steegje afgesloten door een normaal ogende voordeur. De voordeur is opgenomen in de voorgevel van het pand, Kruisstraat 21A, dat in 1650 de naam droeg van Sint Christoffel.
Het pand 21/21A bestond later feitelijk uit twee huisjes met de namen ’t Klein Winkeltje en De Drie Ribben.
Het steegje loopt dood op twee woningen.
Aanvankelijk stonden er afzonderlijke achterhuisjes. Een huisje is later tegen het vaste achterhuis aangebouwd. Tegen de achtergevel van het pand Karrenstraat 6/8 staat een oud achterhuis.

KRUISSTRAAT 19-21: Sint Christoffel

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heette vroeger Sint Christoffel. Deze naam dateert van 1650.
Het pand heeft een eenvoudige, geschilderde lijstgevel uit ca. 1780 met kroonlijst op consoles. In de bovenvensters zitten schuiframen met waaierzwikken. Het bestond eigenlijk uit twee huisjes met de namen ‘t Klein Winkeltje en De Drie Ribben.

Henk(es), 3-11-2011

De huisjes waren gebouwd op het achtererf van Karrenstraat 10. Na de ontmanteling van de stadsmuur zal hier een herverkaveling hebben plaatsgevonden. De scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis staat ter plaatse van de stadsmuur. Onder het voorhuis bevindt zich een kleinere kelder, waarvan de afmetingen bepaald zullen zijn door de voormalige stadsgracht. In de kelder is de fundering van de voorgevel zichtbaar. Deze lijkt uit de 16e eeuw te zijn. De kelder is van binnenuit toegankelijk en mogelijk ook vanaf de straat. Het huis lijkt onafhankelijk van de kelder te zijn gebouwd.
Het pand Kruisstraat 19 is gelijktijdig met het pand van de rechterburen in 1780 grotendeels vernieuwd.
Het maaiveld van het binnenterrein ligt circa 80 cm lager dan het straatpeil in de Kruisstraat en ruim 1 meter beneden dat in de Karrenstraat. Het achtererf bezat een eigen nummer op het kadastrale minuutplan. Er stonden afzonderlijke achterhuisjes. Een huisje is later tegen het vaste achterhuis aangebouwd. Het bezat een samengestelde balklaag en kan nog uit de 17e eeuw dateren. Over de huisjes en hun bewoningsgeschiedenis is verder niets bekend.
Tegen de achtergevel van Karrenstraat 6/8 staat een oud achterhuis, dat in het bezit was van een kelder. Achter de voorgevel ligt, aan de rechterkant achter een afgesloten deur een klein steegje dat uitkomt op een binnenplaatsje.
Het steegje loopt dood op twee woningen.

KRUISTRAAT 22: Rotterdam

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Oorspronkelijk werd dit pand genoemd De Vijghkorf en het dateert van 1603.
Dit pand heeft nog de restanten van een 15e-eeuwse kelder met tongewelf van een karakteristiek, laatmiddeleeuws Bosch’ woonhuis. De ingang van de kelder ligt aan de achterzijde. Het pand is onderverdeeld in een voor- en vast achterhuis.

KRUISSTRAAT 23-25: Het Ossenhooft

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit pand is evenals de buurpanden gebouwd aan weerszijden van de eerste stadsmuur. De bouw van de huizen zal in de tweede helft van de 15e eeuw of het begin van de 16e eeuw hebben plaatsgevonden. Delen van de stadsmuur kunnen nog in de ondergrond aanwezig zijn en misschien als fundering zijn benut. Dit kan ook het geval zijn in het onderhavige pand, hoewel de brandmuur niet helemaal dezelfde richting heeft als de voormalige stadsmuur. Het achterhuis is smaller en voorzien van een steeg aan de rechterzijde, die als inpandige gang in het voorhuis zal hebben doorgelopen. De kelder beslaat alleen het voorste gedeelte van het huis. Mogelijk heeft dit te maken met de breedte van de stadsgracht. De kelder is vanaf de straat en van binnenuit toegankelijk. Het pand is aan het eind van de 18e eeuw sterk verbouwd, alleen de verdiepingsbalklaag kan nog informatie over het huis in de 16e eeuw bevatten.

KRUISSTRAAT 26: De Witte Schoen

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het pand heette oorspronkelijk De Kleine Zoutkist en dateert uit 1603.
Opvallend zijn de twee dichtgemetselde ramen aan de linkerkant van het pand.
Dit is niet gedaan omdat men het huis anders wilde indelen. Begin 19e eeuw had de Franse overheid een belastingheffing op het aantal ramen, deuren, vensters en schoorstenen ingevoerd. Door ramen e.d. dicht te metselen kon men de belasting wat beperken. Deze belastingmaatregel was landelijk.

KRUISSTRAAT 27: Het Reusken

Het pand droeg in 1637 al bovenvermelde naam.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand is, zoals meerdere panden in de straat op de gedempte stadsgracht gebouwd, waardoor er geen hertogcijns op rustte. Het is tegen het hoekpand aangebouwd. De scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis staat ter plaatse van de stadsmuur, die waarschijnlijk hier nog dienst doet als fundering. Het achterhuis staat op het achtererf van de panden Eerste Korenstraatje 14 en 16. Het is iets smaller dan het voorhuis, wat niet

ongebruikelijk was in 's-Hertogenbosch. De onbebouwde ruimte naast het achterhuis kan nauwelijks een gebruiksfunctie gehad hebben. Het gehele huis is onderkelderd. In de kelder onder het voorhuis bevindt zich tegen de oude stadsmuur een grote ronde uitmetseling, die doet denken aan een rondeeltoren. Het metselwerk is echter van veel latere datum, zodat we hier vermoedelijk met een put te maken zullen hebben. De kelders zijn alleen van binnenuit toegankelijk. Beide zijn voorzien van kelderlichten. Ten behoeve van de renovatie is in 1978 het pand opgemeten en bouwhistorisch verkend. Toen bleek dat de samengestelde balklagen sleutelstukken met een peerkraalprofilering hadden. Ook de kapconstructie van het achterhuis dateerde nog uit het begin van de 16e eeuw. In het voorhuis was een insteekverdieping aanwezig. Het vloerpeil van de begane grond lag in het achterhuis, vanwege de hoger gelegen kelder 1,30 m hoger.

Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel met cordonlijsten uit de 2e helft van de 19e eeuw, met op de begane grond een pui uit 1917, een attiek met zes lichtopeningen en moer- en kinderbinten.

Inpandig zien we een 1e verdiepingsbalklaag met peerkraalsleutelstuk, binnenpui, insteek en een kelder met tongewelf. In de kelder zijn restanten van de 13e-eeuwse stadsmuur aangetroffen. Onder het achterhuis zit een kelder met tongewelf. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KRUISSTRAAT 28A: Bierbrouwerij ’t Kolleke

Hier heeft Jan Kollenbrug, eigenaar van Café Bar Le Duc om de hoek, Korenbrugstraat 5-7 een volwaardige stadsbrouwerij ingericht met twee gistketels en brouwketels. Kollenburg brouwt onder andere de biersoorten Kolleke Jonge Jan, Ome Jan en Oude Jan, Kolleke Rosé met toegevoegd framboos en het eveneens zeer gewaardeerde Kolleke Triple bier.

Het is ook te koop en te drinken in het Eurohotel aan de Kerkstraat en in slijterij Belgers aan de Hinthamerstraat.

Samen met nog vier brouwerijen in de regio wordt hier ook het liniebier gebrouwen. De Stichting De Groene Vesting heeft als doel de herinnering aan het Beleg van ’s-Hertogenbosch levendig te houden. Het brouwen van liniebier is hiervan een van de middelen.

KRUISSTRAAT 29: De Vier Heemskinderen

Dit pand is een gemeentelijk monument.

Het pand wordt ook gesitueerd in de Eerste Korenstraatje 18.

Links in het café Reijnders zijn tijdens een verbouwing aan de achterzijde ter hoogte van de bar de restanten van de eerste stadsmuur gevonden. Deze stadsmuur moet hebben bestaan uit een buitenmuur met kantelen en aan de binnenzijde van de muur spaarbogen met daarop een weergang.

Na het buiten gebruik raken van de 1e stadsmuur in het midden van de 14e eeuw is er in de 15e eeuw een huis tegenaan gebouwd.

Aangezien het pand in 1896 geheel vernieuwd is weet men niet veel meer van het oude pand. Bij deze nieuwbouw is de rooilijn naar achteren gelegd. Ten behoeve van de fundering van de nieuwe voorgevel is het voorste gedeelte van de kelder toen gedempt.

Dit pand draagt de naam De Vier Heemskinderen. Let op de gevelsteen *Voermanshuis.* In 1896 was dit pand in gebruik genomen als hotel/logement.

KRUISSTRAAT 30-32: De Blinde Spiegel

Het pand is een gemeentelijk monument.

In 1501 bepaalde de toenmalige eigenaar bij testament dat uit de opbrengst van zijn huis een som geheven moest worden tot onderhoud van een kaars op het oksaal in de Sint-Janskerk.

Henk(es), 3-11-2011

KRUISSTRAAT 31/Eerste Korenstraatje 9: Onder Ons Lieffvrouwe

De naam van dit pand dateert uit 1547.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit hoekpand was oorspronkelijk op het Eerste Korenstraatje gericht. Het was met de voorkant tegen de eerste stadsmuur aangebouwd. Onder het pand bevindt zich een drietal kelders achter elkaar. De linker zijmuur ervan bevat restanten van de stadsmuur. De kelder op de hoek heeft in de 17e eeuw nieuwe ribloze kruisgewelven gekregen. De kleinere kelder met een tongewelf uit de 17e eeuw is vanaf de straat toegankelijk. Aangezien het pand in de 19e eeuw sterk verbouwd is weten we niets van de bovengrondse toestand van het huis in de 16e eeuw.

Eerste Korenstraatje 9: De Mestwagen

De naam van het pand dateert uit 1655.
Het voorste gedeelte van het huis is onderkelderd. Het tongewelf lijkt uit de 17e eeuw te stammen. De kelder is nu toegankelijk vanuit het linker buurpand. De oude kelderingang is niet meer te reconstrueren, aangezien het gewelf aan de straatzijde in de 20e eeuw vernieuwd is en de kelder vroeger verder naar achter doorliep. Gezien de smalle straat aan de voorzijde ligt een kelderingang vanaf het achtererf meer voor de hand.

KRUISSTRAAT 33-35: De Kleine Oyevaar/De Oyevaar

Het pand is een gemeentelijk monument.
Vroeger stonden op dit perceel twee huizen, een breed hoofdpand en een smaller zijhuis. Het zijhuis diende bij dergelijke samengevoegde huizen veelal als poort tot het achtererf. Van dit huistype zijn er in de 16e eeuw meerdere exemplaren gebouwd in 's-Hertogenbosch. In het cijnsboek van 1520 staat alleen een kleine hertogcijns vermeld voor een kelder vóór het huis. Deze in 1540 aangelegde straatkelder was voorzien van een ijzeren venster in de straat. De kelder onder het huidige pand is niet meer toegankelijk. Op een foto uit 1962 is aan de linkerzijde van de gevel een kelderingang zichtbaar. De aanwezigheid van een straatkelder is slechts uit het cijnsboek bekend. Het perceel was evenals de buren niet belast met een hertogcijns. Het is uit de cijnsboeken niet af te leiden of het perceel oorspronkelijk tot Karrenstraat 32 en 34 behoorde.
Het linker gedeelte van De Oyevaar is het eigenlijke hoofdhuis. Het is een diep pand dat is onderverdeeld in een voor- en achterhuis. Aangezien het pand en zijn kleine buurman in de 18e eeuw zijn samengevoegd tot een breed langspand en in de 19e eeuw nogmaals sterk verbouwd, is de 16e-eeuwse situatie niet meer geheel duidelijk. De Kleine Oyevaar, genoemd in 1669, heeft nog een kelder die vanaf het achterterrein toegankelijk is. Hier zijn resten van oud metselwerk te zien, die vermoedelijk tot de stadsmuur behoorden.
Het huis heeft een lijstgevel uit het 4e kwart van de 18e en het 1e kwart van de 19e eeuw van witgeverfd schoon metselwerk met zadeldak tussen zij-topgevels. Op de begane grond bevond zich een inrijpoort en een deur en op de beide verdiepingen drie schuiframen met kleine roedeverdeling (aangebracht in 1973). De pui is inmiddels bepleisterd en springt iets naar voren. De inrijpoort is vervangen door een raam. Verder heeft het een moer- en kinderbintenbalklaag.

KRUISSTRAAT 34-36: De Twee Roozen

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heette anno 1603 De Rooie Leu of Leeuw. In 1750 droeg het de naam De Twee Roozen.
Het huis heeft een lijstgevel met oorspronkelijke doorgaande Ionische pilasters uit de 17e of 18e eeuw.

KRUISSTRAAT 37: De Sleutel/ De Twee Snoeken

De naam De Twee Snoeken verwijst naar de periode dat hier vlakbij de vismarkt floreerde. Vele soorten vis werden in het verleden aangevoerd, opgeslagen en o.a. met paard en kar doorgevoerd. De vis kwam niet alleen uit de grote rivieren maar ook uit de Oostzee. De haring was wel de allerbelangrijkste vissoort. Dit voormalige pakhuis liep al in de 16e eeuw door tot de Karrenstraat 38. Het strekte zich uit tot aan het langs de Kruisstraat gelegen tracé van de oudste Bossche stadsmuur. Het heeft aan beide straten een inrijpoort.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Het pand bestond oorspronkelijk uit twee huizen die ruggelings tegen elkaar waren gebouwd. De balklagen, voorzien van sleutelstukken met peerkraalprofilering, wijzen op een bouw in de eerste helft van de 16e eeuw. In de periode 1600-1650 zijn de beide panden met elkaar verbonden. Aan de sluitsteen in de Kruisstraat kunt u zien dat de gevel in de Kruisstraat dateert van 1765. De gevel in de Karrenstraat is geplaatst in 1815. Onderdelen van het pand zijn echter veel ouder. Er zijn nog fragmenten uit de 15e eeuw te zien. Zo heeft het pand aan de Karrenstraat een tongewelf met (vermoedelijk 15e-eeuwse) insteekgewelven. De ribloze kruisgewelven in de kelder van het pand aan de Kruisstraat zijn 17e eeuws. De kelderruimte zelf kan ouder zijn. Aan de straatzijde bevinden zich twee kelderlichten. Volgens een aantekening op een tekening uit een bouwdossier van 1952 is er onder de keldervloer nog een ruimte aanwezig. Mogelijk was dit een beerkelder, of het zijn de weergangsbogen van de stadsmuur.

De kapconstructie is voorzien van een timmermansteken dat toebehoorde aan Dirk Diricks van Lith, een meester-timmerman die we kennen van de bouw van het Kruithuis, in het begin van de 17e eeuw. Er kwam toen een nieuwe kap over beide panden die in het begin van de 17e eeuw weer waren samengevoegd.

De voorgevel is op de voormalige stadsmuur gefundeerd.

KRUISSTRAAT 38: De Gekroonde Kreeft

In 1634 werd het pand vermeld onder de naam Den Gulden Hullick. Later werd het genoemd Het Schip. In 1756 kreeg het pand van een viskoper de naam De Gekroonde Kreeft.

Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw. De balklagen, kap en interieur stammen uit dezelfde periode. De kelder met tongewelf is van oudere datum. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KRUISSTRAAT 39-41: Den Olymuelen

Het pand is een gemeentelijk monument.

In 1573 staat dit pand in het cijnsboek onder de naam Den Olymuelen vermeld voor een bedrag van 6 penningen oud geld dat een zeepzieder moest betalen. Niet zeker is of toen ook het pand Kruisstraat 39/41 gebouwd is.

De rechter zijmuur van de kelder is samengesteld uit bakstenen van variërende grootte. Deels kunnen deze stenen uit de 16e eeuw stammen, andere zijn van een groter formaat en zullen vermoedelijk afkomstig zijn van de gesloopte stadsmuur. De voorgevel van het pand is nog gefundeerd op de 96 cm. dikke stadsmuur. Het keldergewelf is echter pas in de 17e eeuw aangebracht. Het bestaat uit vier velden met een kruisgraatgewelf, die in het midden door een gemetselde kolom gesteund worden. De kelder bevindt zich slechts onder een deel van het in de 19e eeuw vernieuwde pand. Hieruit valt af te leiden dat het oude pand minder diep zal zijn geweest.

KRUISSTRAAT 40: De Ekster/ De Vergulde Ster

Dit pand is een gemeentelijk monument.

Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw, met onderpui en raamomlijstingen uit 1913. De balklagen, kap en interieur zijn eveneens uit dezelfde periode. De oudere kelder heeft een tongewelf. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

Henk(es), 3-11-2011

KRUISSTRAAT: Guardianenhof

Het Guardianenhof is een voorbeeld van nieuwbouw in een oude binnenstad. Het bruggetje is eveneens aangepast (postmodern). Van de architect Wilco Meeuwis, die ook het hotel van de Efteling heeft ontworpen is elders in de stad nog meer werk te zien. De bouwstijl heeft Zuid-Europese invloeden. Dat is ook logisch omdat de architect weliswaar lang in ’s-Hertogenbosch woonde en daar werkzaam was maar al jarenlang in Sevilla, Spanje woont.

De naam herinnert aan het Minderbroeders-klooster dat hier ooit stond. Guardiaan is de aanduiding van de overste van dit klooster.
In de Minderbroedersstraat is een plaquette van dit klooster zien.
De buxus die hier staat is meer dan 100 jaar oud. Vroeger werden er de palmtakken voor Palmzondag vanaf gehaald.

KRULLARTSTRAAT

KRULLARTSTRAAT

Dit smalle straatje tussen de Kolperstraat en de Kerkstraat is ontstaan na de ontmanteling van de 1e stadsmuur. Hierbij was aan de buitenzijde van de muur een terrein van circa 25 x 40 m aangelegd, gedeeltelijk op de plaats van de stadsgracht. Het terrein was in enkele grote percelen verdeeld, waarbij langs het hoekperceel de straat is aangelegd. Later, wanneer is niet helemaal duidelijk, is het straatje ongeveer 60 cm versmald.
Aanvankelijk werd deze straat genoemd Kolperstraat naar de nabij gelegen bakkerij De Kolf.
In de 15e eeuw had het meerdere namen zoals: *Crullenstraetken*, *Crullaertstraetken*, *Coetelbaertstraetken*, maar ook *(Korte) Kolperstraat* en straat van de *grumellatores* of de *gramellatores* (vlasbrakers). Ook werd het omschreven als *de straat die van de Colperstraet loopt naar de Keircstraet.* Hiermee zal met de Colperstraet de huidige Kolperstraat zijn bedoeld.
Een paar maanden later noteerde de secretaris van de schepenen: *straatje dat van de Kerckstraet loopt naar de Colperstraet, tussen Jan Crullen en Jan Spaerpenninc.*
In de schepenprotocollen van 1410 of 1411 werd het straatje genoemd *Crullenstraetje.*
Over de oorsprong van de naam heerst echter de nodige verwarring. Van Sasse van Ysselt noemde namelijk een andere Johan Crullen die, een eeuw vroeger in 1352 op de hoek van de Kerkstraat woonde in het pand De Ossenkop, Kerkstraat 29.
Crullen is echter niet hetzelfde als *Krullart.* Mosmans schreef namelijk: *de oudste schrijfwijze is Crullaertstraetke, waarschijnlijk naar een 15e-eeuwse familie Crullaert.* De naam *Crullaertstraetken* kwam in de schepenprotocollen in 1474 opdagen en werd daarna afwisselend met *(s)Crullenstreatken* gebruikt. Mogelijk kan de naam *Crullen* in de volksmond zijn verbasterd tot *Crullaert.*
Het is echter ook nog mogelijk dat de naam, volgens Kappelhof een verbastering is van het middeleeuws Latijns woord *grammulator*. In een akte van 15 juli 1394, die in het stadsarchief ligt, staat in het archief van De Tafel van de Heilige Geest de overdracht vastgelegd van een erfcijns van 40 schellingen uit een erfgoed in de *vicus grumellatorum.* Op de rug van die akte staat *Crullestraat of Colperstraat,* een aanwijzing dat *vicus grumellatorum* op de Krullartstraat slaat. Onzeker is of *grumellator* gelijk is aan *grammulator.* Een *grammulator* werd in woordenboeken middeleeuws Latijn (Niermeijer en Ducange) omschreven als breken of kneden van vlas. Braken, breken of zwingelen van vlas, is kneuzen van de stengels na het roten. Roten is het vlas blootstellen aan de inwerking van vocht. Daardoor komt de vezel los van de schors. Deze vezel was van belang voor het vervaardigen van linnen. Een en ander zou kunnen betekenen dat er vroeger vlasbrakers in ’s-Hertogenbosch hebben gewoond. Kappelhof ondermijnt bovenstaande verklaring echter door aan te voeren dat er in de stad waarschijnlijk nog nooit vlas is gebraakt.
Op de percelen aan beide zijden van het straatje rustten geen hertogcijns, waaruit we mogen concluderen dat deze percelen behoorden tot die in de Kerkstraat en de Kolperstraat.
Vlak voor de Tweede Wereldoorlog was dit vooral een straatje vol nering, zoals een schoenmakerij, kaaswinkeltje, tabaksgroothandel en een beroemd snoepwinkeltje waar je toen nog voor één cent snoep kon kopen.
Hier krijgt het straatje weliswaar niet de toevoeging *Achter* maar wordt wel weer naar het hoekhuis vernoemd. Beide namen komen in aanmerking als naamgevers.

Gastvrijheid!

Lange tijd stond er een café in deze straat waar hygiëne en service niet hoog in het vaandel stonden. Het wilde nogal eens gebeuren dat bij een kop koffie een lepeltje ontbrak. Als men er dan alsnog om vroeg dan was het vaste antwoord: *ge ruurt mar met oewe vinger.* Zo kwam het dat deze “gastvrije” gelegenheid in de stad nooit anders is genoemd dan *de vuile vinger.*

KRULLARTSTRAAT 7

Dit kleine pandje wordt niet in de cijnsboeken vermeld. Vermoedelijk stond het op het achtererf van de hoofdbebouwing aan de Kerkstraat, waardoor er geen cijns op rustte. Het is later tegen de achtergevels van Kolperstraat 26/28 en 30 aangebouwd. Waarschijnlijk is het gelijktijdig met het rechter buurhuisje gebouwd. In zijn huidige vorm is het geheel 19e eeuws. Er zijn geen sporen van een kelder aanwezig. In de kap zijn delen van een 15e-eeuwse puibalk herge-

bruikt. Deze houtconstructies behoorden tot een stenen gevel, mogelijk de oude voorgevel van het pand.

KRULLARTSTRAAT 9

Dit kleine pandje zal deel hebben uitgemaakt van het hoekhuis. Er werd geen hertogcijns voor betaald. In de 19e eeuw is het geheel vernieuwd. Onder het huisje lijkt een kelder geweest te zijn. Deze zal van binnenuit toegankelijk zijn geweest aangezien een kelderingang vanuit de smalle straat niet goed mogelijk was. Het huisje bezat een eigen rookkanaal, onafhankelijk van het hoekpand Kolperstraat 30. Bij de haardentelling van 1553 wordt het echter niet aangeslagen.
Het kleine, ondiepe pand heeft een gepleisterde lijstgevel met moderne pui (1905) en zesruits schuiframen uit de 19e eeuw met brede middenstijl en wisseldorpelklosjes. Verder bezit het een moderne spiltrap en een kap zonder spanten. De nok ligt evenwijdig aan de straat.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KRULLARTSTRAAT 16

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis met een schilddak heeft een lijstgevel uit het 3e kwart van de 19e eeuw, waarin zesruits ramen, attiekramen met geprofileerde stucwerklijsten, kuiven en enkelvoudige balklagen.
Her gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

KUIPERTJESWAL

KUIPERTJESWAL

In 1318 verleende hertog Jan III van Brabant 's-Hertogenbosch toestemming zijn vestingwerken uit te breiden. Door deze nieuwe ommuring kwamen gebieden, die al geruime tijd bewoond werden, veilig binnen de stadswallen te liggen. Deze uitbreiding bracht de stad van aanvankelijk negen op een oppervlakte van honderd hectaren. De bouw van de tweede vestingmuur duurde ongeveer vijftig jaar, en werd rond 1365 voltooid. De stadsmuur liep langs de Kuipertjeswal naar de Vughterstraat. Daar op de hoek van beide straten stond een stadspoort, de Heilig Kruispoort genaamd. Deze poort die hier op deze plek stond ter hoogte van het afgebroken pand Vughterstraat 148 is gebouwd tussen 1250 en 1352 met als waarschijnlijke datum omstreeks het jaar 1318. De Kuipertjeswal lag pal achter de vestingmuur, en fungeerde als ontsluitingsweg om in situaties van gevaar schutters en burgers snel naar bedreigde plekken aan de stadsmuur te brengen. Aan de zuidwestelijke kant van het nieuwe grondgebied was de Kuipertjeswal tot in het begin van 1400 de uiterlijke begrenzing van de stad. Toen men rond 1400 de bebouwing langs de Vughterdijk ging ommuren ontstond het Vughtereind met de Vughterpoort. De Heilig Kruispoort noemde men toen de Vughterbinnenpoort.

De Kruisbroedershof en naaste omgeving vormen een wijk met een geheel eigen sfeer. De buurt is ontstaan door de vestiging in 1470 van de kruisheren, in 's-Hertogenbosch meestal kruisbroeders genoemd. Op een groot terrein bij de Sint Jorisstraat bouwden zij hun kapel en klooster.

De Kuipertjeswal dankt haar naam mogelijk aan ene Kuiper die hier aan de wal heeft gewoond. In 1866 waren nog dertien *kuipers* in de stad woonachtig. Kuiper was het beroep van een vaten- of tonnenmaker. Met dit beroep kon ook bedoeld worden een haringpakker of een arbeider aan de papierkuip.

Tijdens archeologisch onderzoek in 2004 zijn op de hoek Kuipertjeswal en Kruisbroedershof enkele unieke leerlooierkuipen gevonden. De meeste looikuipen waren van baksteen, sommige nog ingedekt met een houten bekleding, wellicht door een kuiper aangebracht. Er werden ook nog hoornpitten aangetroffen. Die runderhoorns zaten vast aan huiden die ter plekke werden afgeleverd. Vlakbij de looiputten zijn funderingen van twee panden uit de 18^{e} eeuw gevonden en er is een straatje blootgelegd dat parallel aan de Kuipertjeswal liep. Verder zijn een beerput en enkele zware, gemetselde kolommen (zogenaamde steunberen) in de bodem aangetroffen. Er is een flinke gedenksteen gevonden, met het jaartal 1611 erop, dat mogelijk aan het Kruisbroedersklooster herinnert. Bij graafwerk zijn in tuinen enkele markante, natuurstenen consoles (draag- of kraagsteen) aangetroffen, die ook aan het klooster herinneren.

Dwars door de Kuipertjeswal stroomde al eeuwen een tak van de Binnendieze, de Parkstroom, die via de Sint Corneliushekel aan de Parklaan de stad binnenkwam. Vanwege verwaarlozing en slechte doorstroming van het Diezewater werd de Parkstroom in 1950 gedempt. Toen verdween ook de Diezebrug uit de Kuipertjeswal.

Na 1629 werd er hier op deze plek een manege gebouwd, die lang is blijven bestaan al werd het later gebruikt voor het stallen van de legerpaarden. Eind 19^{e}/begin 20^{e} eeuw liet Tilman hier nog huisjes neerzetten. Maar stal en deze huisjes moesten later (1928) weer plaatsmaken voor de huidige huizen in de stijl van de Amsterdamse school.

Midden-20^{e} eeuw was de straat niet zo breed als zij nu is. Aan de Vughterstraat stond toen naast nummer 150 nog een huis, dat later gesloopt werd om de Kuipertjeswal in het kader van een verkeerscirculatieplan (Structuurplan 1964) breder en beter toegankelijk te maken voor het autoverkeer. Vanaf de Kuipertjeswal gezien stond dit huis aan de linkerzijde. Daardoor veranderde de Kuipertjeswal van een klein, rustig achterafstraatje in een verkeersaantrekkende straat: een geheel ander straatbeeld dan ruim een halve eeuw geleden.

Heilig Kruispoort/Vughterbinnenpoort

In 1318 verleende hertog Jan III van Brabant 's-Hertogenbosch toestemming zijn vestingwerken uit te breiden. Deze uitbreiding bracht de stad van aanvankelijk negen op een oppervlakte van honderd hectaren. De bouw van de tweede vestingmuur duurde ongeveer vijftig jaar, en werd rond 1365 voltooid. Aan de zuidwestelijke kant van het nieuwe grondgebied was de Kuipertjeswal tot in het begin van 1400 de uiterlijke begrenzing van de stad. De stadsmuur liep langs de Kuipertjeswal naar de Vughterstraat.

Op de kruising met de Vughterstraat stond toen de Heilig Kruispoort en iets ten oosten daarvan lag een waterpoort. De Heilig Kruispoort stond ter hoogte van het verdwenen pand Vughterstraat 148. Hij is gebouwd tussen 1250 en 1352 met als waarschijnlijke datum het jaar 1318. Hier vlakbij stond ook een van de vele verdedigingstorens, namelijk de Kruisbroederstoren. De Kuipertjeswal lag pal achter de vestingmuur, en fungeer-

de als ontsluitingsweg om in situaties van gevaar schutters en burgers snel naar bedreigde plekken aan de stadsmuur te brengen.
Rond 1400 volgde weer een stadsuitbreiding, nu met de Vughterdijk van acht hectaren. De Vughterdijk was het gedeelte van de Vughterstraat vanaf de Kuipertjeswal tot aan het huidige Wilhelminaplein. De uitleg van de Vughterdijk werd ook al snel ommuurd. Daardoor raakte de vestingmuur bij de Kuipertjeswal buiten gebruik. Met de bouw van de Pieckepoort in die nieuwe stadsmuur werd de Heilig Kruispoort omgedoopt tot Vughterbinnenpoort. In 1947 werd de naam Vughterdijk omgezet in Vughterstraat.
De Heilig Kruispoort die toen de Tweede Vughterbinnenpoort werd genoemd verloor bij de uitleg zijn functie grotendeels en ging dienst doen als hulpgevangenis en als chirurgijnkamer. Overigens was dat niet meer dan een soort huis van bewaring. Gevangenisstraffen kende men in die tijd niet of nauwelijks. Men werd alleen maar opgesloten in afwachting van een berechting. In 1629 hebben muur en poort nog even dienst gedaan als tweede verdedigingslinie. In 1645 werd er een torentje op geplaatst dat afkomstig was van de vroegere Petrus en Pauluskerk/Sint-Pieterskapel die tegenover de Citadel lag en daar vanwege het vereiste schootsveld moest worden afgebroken. In 1652 werd de toren voorzien van een uurwerk. Vanaf 1662 werd het een Theater tot Ontleding, Ontleedkamer van het Bossche Chirurgijngilde tot het in 1669 vertrok naar het voormalige Klooster der Zwartzusters op de Papenhulst. Vanaf 1669 diende het als vergaderzaal van de Schutterij De Jonge Voetboog. Vanaf 1677 kreeg het een bestemming voor antiquiteiten kunstkamer, oudheidskamer. Eigenlijk werd het meer en meer een rariteitenkabinet. Hier waren o.a. geraamtes van mismaakte mensen en misdadigers te zien. Er was zelfs een tafereeltje neergezet van drie zittende geraamtes die aan het kaarten waren! Het eerste gemeentemuseum was geboren.
Een eeuw (1799) later werd de poort gesloopt omdat er nogal eens karren onder de poort vast kwamen te zitten. De muren e.d. zijn eveneens afgebroken. De restanten zitten nog in de ondergrond voor de panden Vughterstraat 129 en 131. De fundering werd in juni 1997 teruggevonden.
Hier lag ook het schietterrein van het Gilde De Oude Schuts.

LAMSTRAATJE

LAMSTRAATJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Postelstraat 28 en 30 en Uilenburg 24 en 28.
Het steegje liep vroeger dood op de Binnendieze (Verwersstroom). In 1975 is het via een houten bruggetje verbonden met de wijk de Uilenburg.
Het steegje is genoemd naar het huis Postelstraat 34, Het Wit Lam, waar in 1600 een brouwerij was gevestigd. Vroeger strekte het perceel van dit pand zich uit tot over het hoekhuis op nummer 30. Vermoedelijk had dit huis een achteruitgang in het steegje.
In 1566 werd dit pand bewoond door een zekere Embert Thulinck die in dat jaar meedeed met de Beeldenstormen in de stad.
Het huis Postelstraat 28 werd genoemd Nieuw Herlaer en droeg na 1669 de naam Het Casteel Van Onsenoort.
Het huis Postelstraat 30 kreeg de naam De Groote Sint Antonis. Het is een middeleeuws huis van het gangbare Bossche type, dat wil zeggen met vast achterhuis. Het pand heeft zelfs twee achterhuizen, waarvan het eerste is onderkelderd. In de 2e helft van de 19e eeuw is het flink verbouwd. In de zijgevel langs het Lamstraatje is duidelijk te zien dat alleen de begane grond en kelder nog uit de middeleeuwen dateren. De voorgevel, met originele winkelpui is van de 19e eeuw. Bij een restauratie zijn de oorspronkelijke moer- en kinderbalken teruggevonden.

Vml. toegangspoort Mariënburg

Vroeger eindigde hier de wijk Uilenburg en stond hier een grote toegangspoort van de Mariënburg die dwars over de weg stond. Bij de bouw van het nieuwbouwcomplex Oud Keizershof, genoemd naar een logement dat hier eerder stond heeft men de straat doorgetrokken tot de Capucijnenpoort. Het Lamstraatje werd daarbij door middel van een houten brug verbonden met de Uilenburg.
Vanaf hier kijkt men nu op de achterkant van het Mariënburgklooster (Burcht van Maria). Het is eind 19e eeuw (1897-1899) gebouwd in opdracht van de Congregatie van de Zusters van JMJ (Jezus, Maria, Jozef).
De kweekschool en de huishoudschool die er naast stonden zijn deels afgebroken of zijn omgebouwd tot appartementen. In de tuin staan exotische planten en bomen. Zo staat er nu een heel grote, meer dan honderd jaar oude sequoia.
Eerder stond hier vanaf het begin van de 15e eeuw (1423) tot aan het midden van de 17e eeuw (1676) een Klooster van de franciscanessen (zusters van het Gemene Leven). Het convent werd aan de Heilige Maagd Maria gewijd en kreeg daarom de naam Mariënburg. In 1868 vestigden zich vanuit Engelen de zusters van het Gezelschap van JMJ. Dit klooster heeft uit piëteit dezelfde naam behouden. Oorspronkelijk waren er wel 350 nonnen in het klooster. Nu wonen er nog ca. twintig waarvan de meesten, gezien hun leeftijd min of meer hulpbehoevend zijn.

LAMSTRAATJE 11: Vml. brouwerij

In het pand dat hier aan de Binnendieze grenst, was vroeger een van de vele bierbrouwerijen gevestigd die de stad kende.

LANGE PUTSTRAAT

LANGE PUTSTRAAT

Oorspronkelijk heette deze straat, dat wil zeggen vóór 1544 Gorterstraatje, vermoedelijk verwijzend naar gort of grutjes. De huidige naam heeft zij echter te danken aan een openbare waterput die hier al in 1575 in de straat ter hoogte van de Verwersstraat stond. In de zijgevel van het hoekpand Lange Putstraat/Verwersstraat 46 verwijst een gevelsteen met de naam van het pand De Oude Put, anno 1614, naar deze put.
Een andere bron spreekt over een *verwersput* die ten behoeve van de verwers was geslagen en vermoedelijk op de hiervoor omschreven plaats stond.
Een andere verklaring voor de naam is dat hier, in zowel de Korte als de Lange Putstraat vroeger grote verwersputten stonden.

Schuilkerk

In de Lange Putstraat was een uitgang van een schuilkerk. Eigenlijk was dat maar een klein houten kerkje dat waarschijnlijk in de tuin van het huis Peperstraat nummer 1 gestaan heeft.
Het schuilkerkje was ook vanuit de Verwersstraat, nummer 74 bereikbaar, ongeveer tegenover het voormalige gouvernementsgebouw, via het pand De Drie Schalen in de Lange Putstraat 39 en via het Koestraatje, een steegje tussen de nummers 78 en 80 in de Verwersstraat. Mogelijk kon men het schuilkerkje ook bereiken via het nog nauwelijks herkenbare steegje De Hemdsmouw.
In 1670 werd het omschreven als *timmeragie, genoemd de capelle.* In verschillende eerdere overdrachtsakten, zoals al uit 1523, 1529, 1555, 1598 en 1618 komt dezelfde omschrijving voor. Het huis aan de Peperstraat was toen ook meestal in handen geweest van de kanunniken.
De bidplaats werd door de jezuïeten bediend en werd door hen in 1720 officieel verlaten toen alle jezuïeten de stad uit moesten. Desondanks werd het schuilkerkje nog tot 1736 bediend door de jezuïet, pater Cornelius Bocquet. Hij ging toen naar Bokhoven en liet de bediening van dit kerkje verder over aan zijn beide seculiere priesters.
In 1741 werd de schuilkerk gesloten.

Margriet Heerensgasthuis

Dit gasthuis stond hier op de hoek van de Lange Putstraat (aanvankelijk Gorterstraat geheten) en de Verwersstraat. Van Sassen van Ysselt omschrijft het als gelegen in de Lange Putstraat tussen het huis De Helm en de Korte Putstraat. Het werd op 6 oktober 1459 door Margriet Heeren gesticht ten behoeve van vier arme vrouwen, *twee van den bloede van haar vader en twee van den bloede van haar moeder.*
Omstreeks 1600 is dit gasthuis verplaatst naar het steegje Achter de Drie Zwarte Mollen aan de Hinthamerstraat.

Effecten Structuurplan 1964/verzet

In deze straat ziet u de effecten van het beruchte Structuurplan 1964 waarmee werd beoogd om via brede toegangswegen de binnenstad met de auto te kunnen bereiken.
In die tijd werd juist de monumentenwet ingevoerd. Op een ontwerplijst van het rijk stonden zeshonderd panden. Maar dat wilde de gemeente niet. Het paste niet in hun plannen en het aantal moest terug naar ongeveer honderd. Op een kaart uit 1963, die aan het Structuurplan 1964 ten grondslag lag werden de opvattingen van het stadsbestuur duidelijk zichtbaar. Er was veel kaalslag te zien en er ontstonden geheel nieuwe gevelwanden als gevolg van doorbraken voor het verkeer.
Volgens Bergé van Beter Bestuur hield het plan in dat 5.800 meter gevelwand zou moeten verdwijnen. Zo zou het verkeer onder andere door de Lange Putstraat en Waterstraat worden geleid. Café Het Vosken, op de hoek Verwersstraat en Lange Putstraat, de voormalige bakkerij met de naam Het Fortuintje, op de hoek Verwersstraat en Waterstraat en huizen aan de Lange Putstraat zouden moeten verdwijnen. Uiteindelijk werden alleen enkele monumentale panden aan de Lange Putstraat gesloopt. In de Snellestraat 49-51 zou de voormalige Kosmopoliet worden gesloopt, gelijk met een aantal panden in de Postelstraat.
Officieel betekende de realisering van het plan de sloop van “maar” 1.500 meter straatwand, de aantasting van maar liefst 66 straten en het dempen van de Groote Stroom tussen het Slijpersstraatje en de waterpoort bij het Herman Moerkerkpleintje.

Hoewel, na een hevig verzet door onder andere mr. Hein Bergé (die later ook de Binnendieze grotendeels open wist te houden) het Structuurplan 1964 uiteindelijk in de ijskast belandde had de gemeente hier en daar toch al een voorschotje genomen door panden af te breken.
Om de strijd aan te binden tegen het beruchte Structuurplan 1964 wilde Bergé als aanvoerder van het *Comité tot Behoud van de Binnenstad* in de gemeenteraad zien te komen. Vlak voor de verkiezingen reed Bergé, samen met Domien van Gent met een geluidswagen door de stad. De volgende dag werd Bergé verbaliseerd omdat hij, gezeten naast de bestuurder pamfletten op straat zou hebben laten vallen. De officier van Justitie had weliswaar een boete van 10 gulden geëist voor *het laten vallen van papier op de openbare weg* maar de kantonrechter sprak hem vrij omdat niet duidelijk was wie van de twee dit zou hebben gedaan. Ondanks alle grote en kleine tegenwerkingen heeft Bergé uiteindelijk toch aan het langste eind getrokken.
Er waren namelijk landelijk andere opvattingen ontstaan waarbij gepleit werd voor het behoud van oude binnensteden. Ook in ‘s-Hertogenbosch nam, aangewakkerd door de felle debatten in de gemeenteraad de belangstelling voor de historische binnenstad toe.
En de allerbelangrijkste ontwikkeling was het feit dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de Bossche binnenstad in 1972 als *Beschermd Stadsgezicht* aanwees waarbij door het Rijk en de Provincie subsidies werden toegezegd. Het dempen van de Binnendieze en grootschalige doorbraken in de binnenstad ten behoeve van een verkeerscirculatieplan behoorden niet langer meer tot de reële mogelijkheden. Desondanks waren er toch al veel huizen afgebroken. Het herstel van de veelgeplaagde monumentale binnenstad kon beginnen.

LANGE PUTSTRAAT 2

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een lijstgevel, waarvan het metselwerk een geheel vormt met dat van Verwersstraat 44, Het Vosken.

LANGE PUTSTRAAT 9: Huis met vml. steegje De Hemdsmouw

Achter dit hekwerk en deur ligt het voormalig steegje De Hemdsmouw. Dit steegje bood vermoedelijk een vluchtmogelijkheid voor een schuilkerk.
Dit huis heeft een eenvoudige, gepleisterde lijstgevel met een keldertje met tongewelf. De gang ligt links naast het pand. Dit pand is een gemeentelijk monument. Het pand is in 1606 gebouwd.

Schuilkerk

Het houten schuilkerkje stond in de tuin van het huis Peperstraat 1. Het stond ingeklemd tussen de straten Lange Putstraat, Peperstraat en Verwersstraat. Via het pand De Drie Schalen in de Lange Putstraat 39 was de bidplaats eveneens bereikbaar. Vanwege latere nieuwbouw op deze plek is hier niets meer van te zien. Naast dit steegje kon men ook via een steegje dat in de Verwersstraat bij nummer 74 uitkwam de schuilkerk bereiken. Door de latere nieuwbouw is ook daar het steegje verdwenen. Men kon er ook komen via het Koestraatje, dat is gelegen tussen de nummers Verwersstraat 78 en 80 in de Verwersstraat. Tenslotte lag er nog een gangetje in de Peperstraat.
In 1670 werd het omschreven als *timmeragie, genoemd de capelle.* In verschillende eerdere overdrachtsakten, zoals al uit 1523, 1529, 1555, 1598 en 1618 komt dezelfde omschrijving voor. Het huis aan de Peperstraat was toen ook meestal in handen geweest van de kanunniken.
De bidplaats werd door de jezuïeten bediend en werd door hen in 1720 officieel verlaten toen alle jezuïeten de stad uit moesten. Desondanks werd het schuilkerkje nog tot 1736 bediend door de jezuiet, pater Cornelius Bouquet. Hij ging toen naar Bokhoven en liet de bediening van dit kerkje verder over aan zijn beide seculiere priesters. In 1741 werd de schuilkerk gesloten.

LANGE PUTSTRAAT 11-13

Dit pand is een gemeentelijk monument.
De twee panden zijn samengevoegd tot één pand onder één kap en één voorgevel. Het pand heeft een gepleisterde lijstgevel met ronde ramen in het fries van de kroonlijst. Het linkerpand heeft een verhoogde vloer in het achterhuis met een kelder met tongewelf er

onder. Tussen de panden bevindt zich een stenen scheidingsmuur. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

LANGE PUTSTRAAT 14: De Drie Edamsche Kazen

Dit pand is een rijksmonument.
In de volksmond werd dit pand ook wel *Het Rode Korstje* genoemd. Waarom, is niet duidelijk.
Het omstreeks 1850 daterend, gepleisterde pand met een gebosseerde voorgevel heeft een verdieping onder een met rode Hollandse pannen gedekt schilddak.
De voorgevel heeft een hardstenen plint, in het midden een dubbele deur met gesneden kalf en bovenlicht en aan weerszijden gekoppeld aan een achtruits schuifraam, een cordonlijst, op de verdieping twee vensters met zesruits schuiframen, die evenals op de begane grond een geprofileerde omlijsting hebben, en is afgesloten met een eenvoudige geprofileerde kroonlijst.
Inpandig zien we een kelder met tongewelf onder het achterste gedeelte en een fraaie houten binnenpui als scheiding tussen winkel en achterhuis uit de 2e helft van de 19e eeuw en enkelvoudige balklagen.
De kelder behoort bij het pand De Klosbeugel op nummer 16.

LANGE PUTSTRAAT 16: De Klosbeugel

In de 17e eeuw kende De Klosbeugel samen met het pand aan de linkerzijde één eigenaar. Deze verbouwde beide panden en dichtte eveneens een, tussen beide gebouwen gelegen steegje. Maar deze eigenaar deed meer: bij de verbouwing sloot hij de kelder onder het linkerpand en maakte een toegang daarheen via De Klosbeugel. Toen de panden later weer aparte eigenaren kregen ontstond de merkwaardige situatie dat een huis een kelder bezat die onder een ander pand gelegen was. De nieuwe eigenaar van dat laatste pand, De Drie Edamsche Kazen geheten en ook wel *Het Rode Korstje* zal daar vanzelfsprekend niet zo blij mee zijn geweest.
Ook de kelder onder het pand in de Korte Putstraat 27 behoort bij dit pand.
Op de hoek ziet u een Mariabeeldje. Dit zou een kopie zijn van het Mirakelbeeld in de Sint-Jan. Deze beeldjes zult u in een katholieke stad als ’s-Hertogenbosch op veel meer plaatsen tegenkomen. Hier is heel goed te zien op welke wijze het regenwater vroeger werd verwerkt. Links van het pand zien we een zogenaamde *zoei (soey)*, die oorspronkelijk diende om, zo rond 1500 het regenwater dat van het dak afliep naar achteren af te voeren naar een waterloop. De uitdrukking *zooi* komt hier vandaan omdat er dikwijls allerlei rommel lag. Een *zoei* werd ook wel *osendrup*, dakdrup of *wen* genoemd.
Vroeger stonden de huizen bewust niet tegen elkaar maar men hield veelal een ruimte over van één Bossche voet (28 cm.) om het druipende regenwater af te voeren naar een waterloop.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Dit huis heeft een 17e-eeuwse **renaissance** trapgevel uit 1650 met natuurstenen waterlijsten, rond topvenster, korfbogige ontlastingsbogen op de 1e verdieping en een masker onder de verdwenen toppilaster.
De gevel is van baksteen met natuurstenen versieringen. Het heeft afgedekte geveltrappen zoals kenmerkend is voor 's-Hertogenbosch.
Het 17e-eeuwse huisje Korte Putstraat 27 vormt één geheel met het pand Lange Putstraat 16 en de kelder van het pand Lange Putstraat 14.
In de Franse tijd werd het pand aangepast aan de stijl van die dagen: de **empirestijl**. Zo werd de muur gepleisterd en de oude kruiskozijnen werden vervangen door grote ramen. Bij de restauratie is de empirestijl bij de ramen op de begane grond gehandhaafd, maar in het bovengedeelte zijn de oude kruiskozijnen teruggebracht; ook de pleisterlaag is verwijderd.

Henk(es), 3-11-2011

LANGE PUTSTRAAT 18

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige 18e-eeuwse gevel met cordonlijst, schuiframen en een schilddak.

LANGE PUTSTRAAT 20

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige 18e-eeuwse gevel met schuiframen en een schilddak.

LANGE PUTSTRAAT 21: De Spie

In de jaren zeventig van de 20e eeuw werd achter het hoekpand aan de Parade een omvangrijk deel van het bouwblok tussen de Lange Putstraat, Parade en Verwersstraat bouwrijp gemaakt voor nieuwe kantoorgebouwen met een grote ondergrondse parkeergarage. De voorgevels van de toen gesloopte monumenten zijn vrij exact gekopieerd. Het pand De Spie is in feite een restruimte tussen de nieuwbouw uit de jaren zeventig en de oude binnenstadsbebouwing. Hier is het verschil tussen oud en nieuw, tussen sloop en behoud, direct zichtbaar. Er is nu een atelierruimte, waarin de zijmuur van het middeleeuwse rechter buurpand, Lange Putstraat 19 met alle bouwsporen over de volle lengte te zien is.

LANGE PUTSTRAAT 40: Archief Bisschoppelijk Paleis

Hier werden in 1968 huizen gesloopt ten behoeve van de bouw van dit kantoor van het bisdom. Met de bouw van dat kantoor is men pas in 1981 begonnen. In dit pand is het Bisschoppelijk Archief en het Bouwbureau ondergebracht.
In de loop der eeuwen zijn er telkens nieuwe bouwstijlen ontwikkeld en toegepast. We mogen er trots op zijn dat er ook een **Bossche school (periode 1950-heden)** bestaat. Dit pand is in deze stijl door de architect Jan de Jong gebouwd.
De ontwerper heeft hier bewezen op een duidelijke wijze de stijluitgangspunten te handhaven zonder geweld aan te doen aan de gestelde bouwopgave. Kenmerken hierbij zijn: robuust, sober, diepliggende, repeterende raampartijen, baksteen en beton wisselen elkaar af d.m.v. horizontaal aangebrachte natuursteenbanden en hellende dakvlakken met keramische pan. Ook de als een soort fries behandelde gevelbeëindiging ter plaatse van de dakvoet wijst op een gedetailleerde aanpak. De aandacht voor het detail is ook te zien in de wijze waarop de overbouwde entree is vormgegeven.

Ontstaan Bossche school (1950-heden)

Deze architectuurstroming van na de Tweede Wereldoorlog werd bedacht door de benedictijner monnik Hans van der Laan (1904-1991). Alvorens hij priester werd studeerde hij voor architect. Hij introduceerde het wiskundige Plastische Getal, de basis voor de Bossche school. Hij formuleerde een stelsel van ideale maatverhoudingen (Plastisch Getal) die met name door zijn broer Nico van der Laan (1908-1986) werd verwerkt in een postacademische cursus Kerkelijke Architectuur.
Deze verhoudingsstelsels bepalen de ruimteverhouding, de onderlinge maatverhouding, de overgangen tussen ruimten en afmetingen van samenstellende elementen. Deze postacademische cursus werd destijds gehouden in het Kruithuis.
Centraal staat het matenstelsel, afgeleid van het Plastisch Getal op basis van universele wetten van de menselijke waarneming. Het is een samenhangend stelsel van driedimensionale maten. De onderlinge harmonieuze verhoudingen in ruimte, vorm en hun dikte en grootte spelen hierin een bepalende rol.
Uiterlijke kenmerken zijn het sobere materiaal- en kleurgebruik, massieve en volumineuze vormen, spaarzame decoratie en de combinatie van baksteen en beton.

Over deze theorieën heeft Hans van der Laan twee boeken geschreven, namelijk Het Plastische Getal (1965-1967) en De Architectonische Ruimte (1976-1977).
Aanvankelijk was de Bossche school een scheldnaam voor een groep katholieke en traditioneel ingestelde architecten die de cursus Kerkelijke Architectuur te ’s-Hertogenbosch hadden gevolgd en geïnspireerd werden door de vroegchristelijke basilica. Pas later werd het de naam van een architectuurstroming.

Kenmerken Bossche school

- Binnenruimte ommuurd door een maquetteachtige bouw in *beleefbare* maatvoering (ruimtebesluitend).
- Onderlinge maatverhoudingen (Plastisch Getal).
- Sobere, soms kloosterlijke vormgeving.
- Massieve, volumineuze en eenvoudige vormen.
- Vooral gebruik van baksteen, beton en hout.
- Zichtbare combinaties van baksteen en gewapend beton (bijvoorbeeld de lateien in het zicht)
- Gebruik van handvorm baksteen met direct afgestreken voegen.
- Verdiepte neggemaat (diepliggende ramen).
- Fijn geprofileerde stalen ramen.
- Harmonie in kleuren en materialen.
- Spaarzame decoratie.
- Repeterende raampartijen.
- Hellende dakvlakken met keramische pan.
- Eenvoudige constructiemethode.
- Inspiratiebron uit Toscane.
- Kernachtig, robuust, geen versieringen.

Deze stijl is vooral in de 2e helft van de vorige eeuw in Zuid-Nederland toegepast.
In deze stad zijn ca. vijftien voorbeelden hiervan te vinden waaronder het pand tegenover dit Bisschoppelijk Archief, de San Salvatorkerk te Orthen, Het Bont Paardje in de Molenstraat 17-19, Carolushof in de Jan Heinsstraat/Zuid-Willemsvaart, woonhuis aan de Parklaan 22B en appartementen aan de Pettelaarseweg Oost etc.

LANGE PUTSTRAAT 44-46

Zijgevel van het pand Parade 11, waarin het Bisschoppelijk Paleis/Archief is gevestigd. Voor een beschrijving zie aldaar.

LANGE PUTSTRAAT/VERWERSSTRAAT 46: De Oude Put

In dit pand met de naam De Oude Put, anno 1614 was vroeger o.a. een slager gehuisvest. In de zijgevel in de Lange Putstraat zitten nu nog de ijzeren ringen waarmee de koeien werden vastgezet voordat zij werden geslacht. Op deze manier kon hij ook heel goed aan zijn potentiële klanten laten zien dat het vlees dat hij verkocht heel vers was.

Gevelsteen

In de gevel is op een gevelsteen afgebeeld een figuur die water uit een put schept en de tekst *De oude Put. Gerestaureerd 1958*. Met deze nieuwe Franse kalksteen heeft men de oude, sinds 1614 bestaande naam van het pand in ere gehouden.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het huis uit 1614 had oorspronkelijk een trapgevel. De geveltop is verdwenen en vervangen door een lijstgevel. De gevel heeft horizontale natuurstenen banden en korfbogige ontlastingsbogen op eerste verdieping met een 19e-eeuwse kroonlijst en vensteromlijstingen met kuiven die bij recente herstellingen in 1959 zijn gehandhaafd. De zijgevel aan Lange Putstraat is eveneens voorzien van natuursteenbanden en tudorvormige ontlastingsbogen.

LEPELSTRAAT

LEPELSTRAAT

Net als de Vismarkt herinnert de Lepelstraat aan het handelsverleden van ‘s-Hertogenbosch. Een lepel is een middeleeuwse inhoudsmaat voor koren. Hiermee werd een bepaalde hoeveelheid koren vastgesteld. Verschillende straatnamen in de omgeving wijzen er op dat het hier in de Uilenburg onder meer een echt graancentrum was: het Eerste en Tweede Korenstraatje (waar veel korenkopers en ook de deken van het Gilde van de *Corencoopers* woonden), de Korenbrug, de Korenbrugstraat en De Korenbeurs. Vanuit de Langstraat werd veel koren de stad in gebracht via de nabijgelegen Sint Janspoort. Aan de Lepelstraat en de andere genoemde straten waren korenmarkten en ook in de herbergen in de omgeving werd graan verhandeld.

Er zijn thans overigens toch twijfels over het feit dat deze straat vernoemd zou zijn naar een middeleeuwse korenmaat. De naam van deze straat is namelijk betrekkelijk jong. Van Sasse van Ysselt schreef dat *de namen van Lepel- en Molenstraat oudtijds niet bekend waren.* Hij vermeldde verder dat van de huizen die daar stonden alleen vermeld werd dat zij *over de Korenbrug* stonden. In protocollen komt enkele malen de aanduiding voor *tussen de Visbrug en de Korenbrug.* Ook hiermee zal de huidige Lepelstraat bedoeld zijn. De oudste vermelding van de Lepelstraat komt voor op een oude kaart van de stad uit omstreeks 1820, een voorloper van de oudste kaart (minuutplan) van het kadaster uit 1832. De Korenbrugstraat heette toen nog Kruisstraat. Op de kaart wordt wel de Korenbrug vermeld. Verder komt de Lepelstraat enkele keren voor in het bevolkingsregister van 1822. In de 19e eeuw heerste in deze buurt een levendige korenhandel. Wellicht dat in deze periode de naam Lepelstraat is ontstaan. Roelands kwam met een suggestie dat de straatnaam te maken zou kunnen hebben met een lepel als Middelnederlandse benaming van een schoep van een watermolen. Dit zou te maken kunnen hebben met een vroegere watermolen in deze buurt. Verklaringen van de straatnaam Lepelstraat in diverse andere steden leveren ook geen nieuwe gezichtspunten op. Een andere verklaring voor de naam Lepelstraat, hoewel eveneens speculatief moet worden gevonden in de lepelachtige vorm van de straat. Men zegt dat je dat ervaart als je er doorheen loopt. Op oudere plattegronden wordt die kromming wel duidelijk weergegeven. Al met al is er geen eenduidige en zekere verklaring te vinden hoewel de laatste uitleg de meeste kans lijkt te maken de juiste te zijn.

Deze straat draagt ook de naam van Vismarkt zoals u hier aan de overzijde aan het straatnaambordje kunt zien. Het is, voor zover bekend de enige straat in Nederland met twee namen.

Verklaring Uilenburg

Ook de naam Uilenburg kan een link met de graanhandel hebben. Hoewel niemand precies weet waar de naam Uilenburg vandaan komt, geeft J.A.M. Roelands een mogelijke verklaring. Uilenburg zou door veelvuldige verbasteringen afkomstig kunnen zijn van de naam *Rulenberg*. Volgens het Middelnederlands woordenboek van Verdam betekent *rulen* of *rullen*: pellen van graan, en *berch* betekent graanberg. Er was in deze buurt ook een huis dat *De Corenberch* heette. En aan de Karrenstraat was een pand met de naam *De Hollandsche Rullewagen*. Bij een onderzoek in de Molenstraat - ter hoogte van de huidige opstapplaats van de rondvaarten - zijn sporen van een watermolen gevonden. Het is heel goed mogelijk dat het een pelmolen voor een of meer graanpellerijen is geweest. Gezien het bovenstaande lijkt het Roelands niet geheel onwaarschijnlijk dat uit de oude betiteling van deze graanbuurt *Rulenburg*, via een reeks van verbasteringen van namen als *Hulenborch, Rulenburg, Uulenborch, Uylenborgh*, ten slotte de huidige naam Uilenburg is ontstaan.

LEPELSTRAAT: Vismarkt

Deze tweede benaming ontstond pas nadat de oorspronkelijke vismarkt eind 19e eeuw hier naartoe was verplaatst. Naast de Visbrug lag de Vughterstroom tot aan de Korenbrugstraat open. In 1872 overkluisde de gemeente dit open gedeelte. Op de plaats waar nu allerlei winkels en restaurantjes staan stond vroeger de visafslag. De met hekken omzoomde, overdekte

vishal stond op een overkluisde tak van de Binnendieze. De vis lag hier op hardstenen banken uitgestald om veelal bij afslag te worden verkocht. Particulieren of hun dienstmeiden konden de vis aan de buitenzijde van de hekken laten schoonmaken door arbeidersvrouwen uit de Uilenburg. Zo konden zij een kleine aanvulling verdienen op het karige loon van hun mannen (vaak havenarbeiders).
Aan de uiteinden zien we nog de oorspronkelijke administratiegebouwtjes van de markt- en veilingmeester.
Zoals gevreesd deed de aanleg van het kanaal de Zuid-Willemsvaart de Bossche handel inderdaad geen goed.

De handel nam sterk af waardoor ook de wijk Uilenburg, gelegen aan de Binnenhaven vanwege het vervallen van de werkgelegenheid verpauperde. Later kwamen er direct aan het kanaal nieuwe bedrijven die toch weer werkgelegenheid creëerden. De verbetering van de wegen en de verbinding van het spoor zorgden dat de stad haar overslagfunctie vanuit de Meierij definitief verloor.
Medio 20e eeuw (1942) hield deze vismarkt dan ook op te bestaan.
De twee bankjes bij het bruggetjes zijn afkomstig van deze vismarkt.

Bouwgegevens

De hoekgebouwtjes hebben een hardstenen plint en gepleisterde hoekpilasters met verdiepte velden. De gevels worden afgesloten door een cassettenfries en kroonlijst met daarboven aan de voorzijde een bakstenen fronton.

LEPELSTRAAT: Voormalige Korenbrugstuw

De eerste sluis moet hier vermoedelijk al in de 13e eeuw hebben gelegen. Later werden hier, waarschijnlijk in 1735 twee stuwen op enige afstand van elkaar gebouwd die daardoor samen één sluis vormden. Bij het aanleggen van de overkluizing in 1872 t.b.v. de Vismarkt is vermoedelijk een stuw gesloopt. Dit hing ongetwijfeld samen met het buiten gebruik raken van de Binnendieze als vaarroute aan het einde van de 19e eeuw.
Het verschil in waterpeil tussen de Vughterstroom en de Binnenhaven bedroeg 55 cm en werd door de Korenbrugstuw in stand gehouden.
Inmiddels is deze stuw in 2008 afgebroken. Hiervoor in de plaats is in de Binnenhaven, iets verderop stroomafwaarts een nieuwe, volautomatische stuw geplaatst.

LEPELSTRAAT/KORENBRUGSTRAAT: Zoete Lieve Gerritje

Midden vorige eeuw was de toenmalige directeur van het VVV (Jan Bruens) op zoek naar een geschikte figuur die ’s-Hertogenbosch zou kunnen personifiëren. Hij stuitte daarbij op Zoete Lieve Gerritje. Hij vroeg zich af wie er in het bekende liedje werd bezongen. Het spoor leidde naar de dichter/schrijver Anton van Duinkerken. Die meende dat Gerritje een *beruchte baanrover, brandstichter of moordenaar* is geweest die naar ’s-Hertogenbosch gebracht werd voor zijn terechtstelling. De brandewijn met suiker was daarbij een soort verdovingsmiddel, om de executie zo soepel mogelijk te laten verlopen.
Een bandiet leende zich uiteraard niet erg als promotiefiguur. Bruens aarzelde dan ook niet lang en maakte van Zoete Lieve Gerritje een boerenmeisje uit de Meierij dat vrolijk naar de stad toe gaat. Zij wordt daarbij vergezeld door *du’n urste boer d’n beste,* een vooraanstaande boer die haar moet chaperonneren. Bruens legde zijn idee voor aan Van Duinkerken en die liet via zijn secretaresse weten: *Hij vindt uw uitleg wel zo aardig.*
Op 14 november 1953 deed Lieve Gerritje voor het eerst haar intrede in de stad en zij legde toen de laatste steen van de bestrating op de Markt. In die steen staat een kort gedicht van de hand van Jan van Sleeuwen gegraveerd:

Van vele honderden
Lei Gerritje mij als leste
Tot voetveeg onder den
Eersten boer den beste

Bij de herbestrating van de Markt in 2008/2009 is de tekst van deze steen opgenomen in een nieuwe steen waarop ook de eerdere twee teksten voorkomen.
Vanaf het midden van de vorige eeuw trad Zoete Lieve Gerritje, wat later vergezeld door *den eersten boer den besten* bij belangrijke Bossche aangelegenheden aan. Dat had een folkloristisch karakter waarbij brandewijn met suiker werden geschonken.
Bruens nam in die tijd ook het initiatief om een standbeeld van Zoete Lieve Gerritje op te richten ter verlevendiging van de Bossche Binnenstad. Het beeldje werd gefinancierd door de uitgifte van certificaten. Iedereen kon, via de aankoop van een certificaat van één gulden, vrijer, chaperon of brandewijnschenker van Gerritje worden. Op 16 juli 1958 werd het beeldje, gemaakt door Leo Geurtjens, onthuld.
Zoete Lieve Gerritje is niet een specifiek Bossche aangelegenheid. Ook in de Achterhoek kent men een Zoete Lieve Gerritje die daar ook populair is.
Zoete Lieve Gerritje, ons zo dierbaar, staat voor de goedlachse vrolijkheid van de Brabantse mens. Ze kreeg dan ook een plaatsje in een van de oudste stadsdelen, de Uilenburg aan de rand van de Binnendieze. Vlak bij de toenmalige Sint Janspoort waarlangs de boerenbevolking de stad kwam binnenrijden.
Het beeld stelt een boerin uit de Meierij voor die omhoog kijkt naar de mensen. Op haar korf (met daarin o.a. eieren en boter) prijkt een trotse haan, symbolen voor de waren waarmee de boerinnen uit de Meierij naar de Bossche markt kwamen.
Achter haar zijn de eerste versregels te lezen van het bekende liedje dat zij symboliseert: *Dat gaat naar Den Bosch toe*. De melodie is niet authentiek maar vermoedelijk afkomstig van een Frans liedje *Le Petit Matelot*, gecomponeerd door Pierre Caveau. In West-Vlaanderen lijkt een kantwerkersliedje veel op deze melodie.
Onlangs werd opnieuw onderzoek gedaan naar de werkelijke oorsprong van Zoete Lieve Gerritje. Hieruit bleek dat Anton van Duinkerken er niet ver naast zat. Naast de moordenaar van Anton van Duinkerken en het door Bruens bedachte boerinnetje uit de Meierij wordt de werkelijke identiteit nu toegeschreven aan een criminele travestiet uit Amsterdam met de naam Gerrit Geesinck, (alias Gerrit de Croaat, Lekkere Gerrit, de Kleine Jongen en Mietje van Wageningen) die met een Hollandse bende hier op rooftocht was. Nadat hij op het platteland ‘n boerinnetje van haar portemonnee had beroofd trok hij soms in de herberg vrouwenkleding aan, maakte hij allerlei grappen en liep daarbij dan ook met een mand met eieren rond.
In december 1798 werd hij in Amsterdam gearresteerd en op 25 januari 1800 werd hij via ophanging ter dood gebracht.
Het liedje luidt:

Dat gaat naar Den Bosch toe zoete lieve Gerritje
Dat gaat naar Den Bosch toe zoete lieve meid
Wat zullen wij daar drinken, zoete lieve meid?
Brandewijn met suiker, zoete lieve Gerritje,
Brandewijn met suiker, zoete lieve meid.
Wie zal dat betalen, zoete lieve Gerritje?
Wie zal dat betalen, zoete lieve meid?
Den eerste boer den beste, zoete lieve Gerritje,
Den eerste boer den beste, zoete lieve meid.

LEPELSTRAAT: Mariabeeld

Aan de rechterzijde zien we een kapelletje met een Mariabeeld, een van de vele in de stad.
De eerste informatie over een Mariabeeldje, hier in de directe omgeving dateert van 1515 toen er onenigheid ontstond over een kapelletje dat op de Vismarkt stond. Vissers en visvrouwen wilden het bedehuisje vergroten terwijl anderen het daar niet mee eens waren. Mogelijk heeft dit beeldje hier dan ook eeuwenlang gestaan en niemand wist waar het vandaan was gekomen.
Bij de koop van het huis In den Grooten Beer in het begin van de 19e eeuw (1817) troffen de eigenaren (Frijthof en Pompe) tussen de rommel op de werf van de jeneversto-

kerij van Pompe en de gebroeders Man dit Mariabeeld met kindje Jezus aan. Het hoofd van het kindje Jezus ontbrak en werd bij een latere restauratie toegevoegd. Het Mariabeeld werd netjes op de binnenplaats gezet. Via een toegangspoort, de Berenpoort kon men dit beeldje bereiken. Het Mariabeeldje werd ook wel genoemd *Onze Lieve Vrouw tussen de Tonnekes.* De Bosschenaren konden het beeld wel zien maar zij besteedden er niet veel aandacht aan.
In 1866 veranderde dat echter. In de stad liepen tot dan toe alleen de vrouwen heimelijk de omgang. Nu besloten ook de mannen om mee te doen. Voor het eerst sinds de inname van de stad in 1629 liep men, vermoedelijk vanwege de angst dat de gevreesde cholera zou uitbreken weer met velen in het openbaar de oude Bidweg. Enkele leden van de Aartsbroederschap van de Heilige Familie hadden hiervoor het initiatief genomen om de Maria-omgang te lopen. Binnen enkele dagen liepen honderden mannen van de Broederschap de Bidweg. Deze werd gehouden tijdens de noveen ter ere van Maria vanaf haar feestdag op 7 juli. Die liep echter aanvankelijk hier niet langs. Toen de cholera uitbrak die 551 slachtoffers eiste waaronder 299 doden, bleef de Sint-Jan echter vanwege besmettingsgevaar gesloten waardoor de gelovigen tijdens de Beeweg het wonderbeeld van de Zoete Lieve Moeder Maria niet mochten bezoeken om er te bidden. De deelnemers knielden wel voor de gesloten deur. Maar men had dus met dit Mariabeeld hier een alternatief. De Beeweg werd aangepast en liep voortaan ook langs dit Mariabeeld.
Inmiddels is vanwege de nieuwbouw, ontworpen door de architecten Tauber uit Alkmaar en Frans van Dillen en Rien Ogier uit Rosmalen en in gebruik genomen in 1987 hier het oude kapelletje, dat na de Tweede Wereldoorlog was geplaatst vervangen door de huidige kapel. Deze kapel is ontworpen door architect Jan van der Eerden. Bij de planontwikkeling had men de terugkeer van het Mariabeeld met kapelletje en het aanwezige café bedongen. Tot in de jaren vijftig van de 20e eeuw behoorde deze Plechtige Omgang tot de uiterlijke verschijnselen van het *Rijke Roomsche Leven*. In 1966 lukte het niet meer vanwege een gebrek aan deelnemers. In 1967 was er nog eenmaal een grote processie. Daarna zijn er alleen nog bescheiden omgangen met het Mariabeeld gehouden, steeds op de tweede zondag in de Mariamaand mei (Moederdag). De hele maand mei wordt hij overigens ook in stilte gelopen.
Daarnaast vindt nog steeds de Stille Omgang in juli plaats, negen avonden achtereen (noveen) vanaf het feest van Maria op 7 juli.
Boven de ingang zit een goudkleurige ster met de naam De Kleine Beer. Een verwijzing naar een pand dat in de 17e eeuw ongeveer op deze plaats stond.

LEPELSTRAAT 45: Het Keershuis

Dit laat-15e-eeuwse pand dankt haar naam aan de kaarsen die hier vroeger werden gemaakt. Men verkocht hier aan de boeren die vanuit de Langstraat ’s morgens vroeg de stad binnenkwamen of in de avond de stad weer verlieten met kaarsen voor de lantaarns van de karren. In het midden van de 18e eeuw werd een bakkerij in het huis gevestigd. Vanwege het mogelijke brandgevaar moest dat een hoekpand zijn.

Beeldje De Goede Moeder

Op de hoek van de gevel één van de vele Mariabeelden die deze van oorsprong katholieke stad kent. Het beeldje, gemaakt van lindehout door de Vughtenaar H. Suijskens heeft de naam De Goede Moeder en stelt Maria voor met kind op schoot. Het werd op 16 oktober 1983 ingewijd door pater Barnabas van de Brule. Het beeld is aangebracht ter nagedachtenis aan Louis Aarts, die het initiatief nam om meerdere beelden op de route van de Beeweg te plaatsen. De plaatsing van dit beeldje heeft hij niet meer mee mogen maken. Daarom is in dit beeldje de naam en sterfdag van Louis Aarts aangebracht.

Oorspronkelijk heette het pand *Onder Ons Lief Vrouwke.*

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Henk(es), 3-11-2011

Het is één van de oudste panden van de stad. Het pand heeft 13e-eeuwse fundamenten van een breed stenen huis en er zijn 14e-eeuwse bouwfragmenten gevonden. De zijgevel en een deel van het interieur met houtskelet zijn nog authentiek uit de 15e eeuw. De toegepaste bouwstijl is **laatgotisch (periode 1230-1560).**
De overkraagde zijgevel is bewust zo gemaakt om te voorkomen dat het regenwater via het dak langs de houten gevel afliep. In de middeleeuwen kende men aanvankelijk nog geen dakgoten en regenpijpen.
Later werden er wel goten aangebracht die uiteindelijk ook niet voldeden.
Om de straten zoveel mogelijk begaanbaar te houden werd er op een gegeven moment een verbod uitgevaardigd op de ouderwetse goten die vaak tot ver boven de straat uitstaken, wat bij stortregens natuurlijk veel ongemak gaf. Vanaf 1640 moest het regenwater door loden of blikken pijpen langs de gevel worden afgeleid.
Deze bouwwijze zou ook zijn toegepast om een betere gewichtsverdeling te krijgen bij het stapelen van goederen op de eerste verdieping.
Nog een mogelijke verklaring kan zijn dat een grotere vloeroppervlakte op de verdieping ten opzichte van de begane grond belastinggeld zou besparen. Men moest immers belasting betalen op basis van de vloeroppervlakte van de begane grond. Het geeft in ieder geval een mooi middeleeuws stadsbeeld.
De laat **neoclassicistische** voorgevel in **empire**stijl met kroonlijst en tandlijst dateert van begin 19e eeuw en kwam in de plaats van een houten voorgevel.
De achtergevel heeft oorspronkelijke zadeldakvormige gedekte trappen. Op de 1e verdieping zien we schuifframen met klos onder de wisseldorpel.
Op deze verdieping zijn aan de binnenzijde op de linker zijmuur van de insteekverdieping restanten van twee muurschilderingen uit diverse perioden aanwezig. De oudste fresco dateert uit ca. 1500 en stelt de kruisdraging van Christus voor. Het werd bij de restauratie van het pand eind vorige eeuw (1980) ontdekt. Naast deze schildering (bij het venster) zijn restanten zichtbaar van een jongere geometrische diamantschildering, uitgevoerd in diverse grijstinten. Dergelijke, sterk in het oog springende patronen waren in de 2e helft van de 16e eeuw geliefd in vele Bossche huisinterieurs.

LOMBARDJE

LOMBARDJE

Het steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen Achter het Stadhuis nummer 20 en 20A en tussen Klein Lombardje 8 en 14. Het biedt ook toegang tot het winkelcentrum en kantoren van Lombardje.
In deze omgeving woonden veel joden. Zij woonden in eerste instantie buiten de eerste stadsmuur. Zij mochten aanvankelijk niet bij de christenen in de stad wonen. De joden mochten bijvoorbeeld niet alle soorten werkzaamheden verrichten. In de steden legden zij zich dan ook toe op de handel waarbij de contacten tussen de verschillende gemeenschappen van joden in Europa van groot belang waren.
Naast de detailhandel hielden zij zich vooral bezig met de geldhandel. Er was steeds meer behoefte aan baar geld en daar maakten zij dankbaar gebruik van.
Ongeveer in dezelfde periode vestigden zich hier, eveneens in eerste instantie buiten de stadsmuren ook de Lombarden, geldschieters uit Lombardije, een regio in Noord-Italië. Vanaf de 12e eeuw verspreidden zij zich over West-Europa. Vooral via de jaarmarkten reisden zij met de handelaren mee. Zij waren de enigen die van de paus (Concilie van Trente) in geld mochten handelen en daar rente voor mochten vragen. Samen met de joden, die wegens het kerkelijk renteverbod ook op de geldmarkten actief waren, speelden ze een rol als kredietverleners.
Vooral via de jaarmarkten reisden zij met de handelaren mee.
In de stad vestigden de Lombarden zich vooral hier in het gebied Achter het Stadhuis en de Waterstraat en in een latere fase ook in de Keizerstraat. Zij dreven hun geldhandel onder meer ook op de Pensmarkt en in de Minderbroederstraat.

Dat gebeurde via een kraam, een tafel met weegschalen en zakken munten.
In het Italiaans heette zo’n kraam een *banca.* Daar is ook onze benaming voor *bank* van afgeleid.
Eenmaal gevestigd in de steden, kregen zij daar een vergunning om een *tafel van lening* of een *bank van lening* te houden voor een periode van tien tot vijftien jaar. Vaak werden de vergunningen doorverleend van vader op zoon, zodat lange tijd dezelfde families een bank van lening konden exploiteren.
In 1284 waren zij al betrokken bij het innen van belasting. Uit bronnen bleek namelijk dat hertog Jan I het stadsbestuur van ’s-Hertogenbosch had laten weten dat het hem toekomende bedrag niet aan hem maar aan Willem de Lombard moest worden betaald. Tot aan het moment dat Filips II in 1578 een soort bank van lening opzette voor zijn geldzaken, beheersten zij de geldhandel Bij grote geldleningen werkten de Lombarden in heel Brabant samen. Zij leenden niet alleen geld uit aan particulieren maar onder andere ook aan het stadsbestuur. De hertogen van Brabant maakten eveneens gebruik van hun diensten. Zelfs de Utrechtse bisschop Jan van Diest moest in de 1e helft van de 14e eeuw een beroep doen op de Bossche Lombarden.

Vanwege de schaarste op de geldmarkten en het verbod voor christenen om rente te vragen, durfden de Lombarden interest te vragen die kon oplopen tot vijftig procent, in een enkel geval zelfs tot tachtig procent.
In de 15e eeuw liep de macht van de Lombarden terug. Zo werd het door de hertog verboden de maximaal te bedingen rente hoger te stellen dan de *derde penning.* Maar ruim 33% was desondanks toch nog een tamelijk hoge woekerrente.
In het midden van de 16e eeuw trokken zij weg. De overheid nam de functie over met het stichten van een Lombard in het Lombardje en nog een in het Klein Lombardje. Het waren instellingen zoals wij die later in de Schilderstraat gehad hebben, namelijk de Bank van Lening. Het werd ook wel de Lommerd genoemd, wat een verbastering is van het woord Lombard. Bosschenaren spraken ook wel van *Ome Jan.*
Men kon er goederen belenen als men zelf onvoldoende geld bezat. Deze instellingen hadden dus een meer sociaal karakter. De mensen waren er ook, gezien de woekerwinsten niet rouwig om geweest toen de Lombarden vertrokken.
Boven de doorgang naar het Lombardje zit nog een oud houten reclamebord van een autobedrijf.
Vroeger stond hier, zoals dat op meer plaatsen in volksbuurten het geval was een aantal kleine woningen met op de binnenplaats een blok met een enige gezamenlijke wc’s.

Henk(es), 3-11-2011

Op het einde van het steegje ligt het Baetenpoortje dat een verbinding maakte tussen beide Lombardjes. In de sluitsteen boven het poortje staat de datum 1793. De laatste meters vóór dit poortje zijn overbouwd.

Janus Borghs

Naast dit poortje is in de gevel van het huis Klein Lombardje nummer 8 een herdenkingssteen opgenomen ter nagedachtenis aan de in 1981 overleden, legendarische en markante Bosschenaar Janus Borghs die boven het poortje woonde.
De tekst van de steen luidt:

Janus Borghs 1914-1981,
dit blijve een taal een teken een man alleen,
de pijp, de hond, het oog, de bloemen, de Bossche grond,
hier had hij het wel bekeken.

Janus was de *stadsgek* met een raar oog. Hij had een opvallend verminkt gezicht. Het verhaal gaat dat Janus als kind *een mep tegen den kop* had gekregen van zijn moeder waardoor hij met zijn gezicht op een gloeiend hete kachel terecht kwam. Dit verminkte gezicht werd zijn handelskenmerk. Hij trok afschrikwekkende grimassen waarmee hij vooral jonge meisjes als een soort bezigheidstherapie de stuipen op het lijf joeg. Janus heeft zijn leven gesleten met een sigaar in zijn mond en een hondje aan zijn zijde. Hij was erg koningsgezind, hield van carnaval, liep op straat altijd met de muziek mee en maakte gemakkelijk een praatje.
Hij droeg ook de bijnaam *Janus Kiep*. Deze bijnaam kreeg hij vanwege zijn bijzondere manier van lopen. Met zijn lange gestalte en magere nek liep hij met grote passen waarbij hij bij iedere stap zijn hoofd naar voren gooide. Hij liep dus als een kip en in het Bosch’ dialect wordt dat uitgesproken en geschreven als *kiep*.
Hoewel hij ook dikwijls *Janus Kiepoog* werd genoemd had dat dus (aanvankelijk) niets met zijn verminkt oog te maken. Hij had overigens een bloedhekel aan deze bijnaam en kon daar dan ook erg kwaad over worden.
Toen Janus in 1981 kwam te overlijden kreeg hij van de Bosschenaren een “staatsbegrafenis” vanuit een propvolle Sint-Jan waarbij honderden bidprentjes werden uitgedeeld. Ook de Parade stond vol om Janus uitgeleide te doen. Het is jammer dat hij nooit geweten heeft hoe populair hij was. Hij is begraven op Groenendaal, thans weer begraafplaats Orthen genoemd waar zijn graf nog steeds te bewonderen is.
In het stadsarchief wordt een aantal persoonlijke eigendommen van hem, die door de familie is afgestaan bewaard.
Iets verderop staat in een tuin aan het Lombardpad een beeldje van hem met zijn onafscheidelijke hondje Tippy.

Hamersgasthuis

In het Klein Lombardje stond vroeger ter hoogte van het nog bestaande Baetenpoortje ook het Hamersgasthuis voor 8 arme vrouwen.
Jenneke Hamers, dochter van Huybert Hamers, had op 26 april 1570 van de hertog van Brabant verlof gekregen een vrouwengasthuis op te richten, waartoe zij overging op 2 maart 1582. De gebouwen, die zij tot gasthuis voor acht vrouwen bestemden, waren haar acht cameren, gelegen in een straatje, genoemd het *Batenpoirtken*.
Vier kamers werden bewoond door de acht vrouwen, dat wil zeggen twee op één kamer. De resterende kamers werden verhuurd en de opbrengst daarvan kwam ten goede aan het gasthuis.
Arme familieleden van de stichtster kregen de voorkeur. Zij moesten wel elke dag bidden voor de welvaart en de rust in de stad maar ook voor de zaligheid van de stichters, haar ouders, broers, zusters en andere familieleden. Wie dit niet naleefde kreeg van de beheerders zijn portie niet of werd zelfs uit het gasthuis gezet. Elke bewoonster kreeg ieder jaar een mud rogge. Gezamenlijk ontvingen zij elk jaar een *pleyt torfs* en twee vette varkens van tenminste 150 pond per stuk.

Plaats Royaal

Op de plaats van het huidige winkelcentrum Het Lombardje stond vroeger het Bossche etablissement *Plaats Royaal.* Hier kwamen in 1882 enkele Bossche middenstanders bijeen om te overleggen hoe zij het door bisschop Mgr. Godschalk veroordeelde carnavalsfeest konden *veredelen* zodat het toch doorgang kon vinden. De oplossing werd het stichten van het dorp Oeteldonk en de Oeteldonksche Club van 1882.

LOMBARDPAD

LOMBARDPAD: Janus Borghs

Janus Borghs, geboren in 1914 en overleden in 1981 was een markante en legendarische Bosschenaar. Janus was de *stadsgek* met een raar oog. Hij had een opvallend verminkt gezicht. Het verhaal gaat dat Janus als kind *een mep tegen den kop* had gekregen van zijn moeder waardoor hij met zijn gezicht op een gloeiend hete kachel terecht kwam. Dit verminkte gezicht werd zijn handelskenmerk. Hij trok afschrikwekkende grimassen waarmee hij vooral jonge meisjes als een soort bezigheidstherapie de stuipen op het lijf joeg. Janus heeft zijn leven gesleten met een sigaar in zijn mond en een hondje aan zijn zijde. Hij was erg koningsgezind, hield van carnaval, liep op straat altijd met de muziek mee en maakte gemakkelijk een praatje. Met carnaval liep hij mooi uitgedost door de straten van zijn Oeteldonk.

Hij droeg ook de bijnaam *Janus Kiep*. Deze bijnaam kreeg hij vanwege zijn bijzondere manier van lopen. Met zijn lange gestalte en magere nek liep hij met grote passen waarbij hij bij iedere stap zijn hoofd naar voren gooide. Hij liep dus als een kip en in het Bosch’ dialect wordt dat geschreven en uitgesproken als *kiep*.

Hoewel hij ook dikwijls Janus Kiepoog werd genoemd had dat dus (aanvankelijk) niets met zijn verminkt oog te maken. Hij had overigens een bloedhekel aan deze bijnaam en kon daar dan ook erg kwaad over worden.

Hij heeft hier vlakbij gewoond boven het Baetenpoortje in het steegje Klein Lombardje op huisnummer 8.

Toen Janus kwam te overlijden kreeg hij van de Bosschenaren een “staatsbegrafenis” vanuit een propvolle Sint-Jan waarbij honderden bidprentjes werden uitgedeeld. Ook de Parade stond vol om Janus uitgeleide te doen. Het is jammer dat hij nooit geweten heeft hoe populair hij was. Hij is begraven op Groenendaal, thans weer begraafplaats Orthen genoemd waar zijn graf nog steeds te bewonderen is.

Naast dit poortje is in het gangetje in de gevel een herdenkingssteen opgenomen ter nagedachtenis aan hem. De tekst van de steen luidt:

Janus Borghs 1914-1981,
dit blijve een taal, een teken, een man alleen,
de pijp, de hond, het oog, de bloemen, de Bossche grond,
hier had hij het wel bekeken.

Hier op deze, enigszins afgelegen en eenzame plek zoals hij in leven ook was zien we hem met zijn onafscheidelijk hondje “Tippy”. Het beeldje is door F. van der Loo in 1986 gemaakt.

De tekst bij het beeldje luidt:

mijn wens is vervuld
als dank zal vanuit de hemel
mijn lied zacht over Den Bosch
blijven klinken.

LOMBARDPASSAGE

LOMBARDPASSAGE: Dat gaat naar Den Bosch toe

Hier op deze nogal verscholen plek staat een beeldengroepje dat in 1985 ter gelegenheid van het achthonderdjarig bestaan van de stad aan de burgerij van de stad is aangeboden door de winkeliersvereniging “De Gezellige Straten”. Het is gemaakt door Ger van Rosmalen.

Het stelt een natuurgetrouw Brabants boerenpaar voor dat zich naar de Markt haast. De beeldengroep heeft dan ook de toepasselijke naam gekregen: *Dat gaat naar Den Bosch toe.*

LOODGIETERSSTRAATJE

LOODGIETERSSTRAATJE

Het steegje dat aan beide zijden met een ijzeren hekwerk is afgesloten behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het steegje ligt tussen Hooge Steenweg 20 en 22 en Karrenstraat 25 en 29.
Het wordt ook wel genoemd *Lootgietersstraetken, Hinckartstraatje en Huikart-straatje*.
Het steegje is genoemd naar een 16e-eeuwse *Reinier, lootgieter op den hoek*.
Dit steegje werd aangelegd over een groot terrein, zich uitstrekkende van de Hooge Steenweg tot de Karrenstraat en de achterzijde van de percelen van de Visstraat. In 1438 heette het steegje Hinckartstraatje, genoemd naar de toenmalige eigenaar van het gebied, de invloedrijke en welgestelde ridder Philip Hinckart. Het straatje diende ter ontsluiting van de achtererven van de grote panden aan de Hooge Steenweg. Daarvoor werd hier een bijna vierkant stukje grond uitgegeven van 11.5 bij 11 voet (3.31 meter x 3.16 meter) waarbij testamentair werd bepaald dat dat stukje grond niet meer mocht worden bebouwd. Deze afspraak heeft men tot op heden gerespecteerd. Niet bekend is of het stukje grond aan de noord- of zuidzijde van het steegje ligt.
Het pand Hooge Steenweg 20 droeg de namen In ’t Gulden Lamen en De Lammerenberg en dateert uit 1635.
Het pand op nummer 22 bestond vroeger uit twee panden, namelijk De Wan, uit 1603 en het pand met de achtereenvolgende namen: De Stokvisch, ’t Wapen Van Luijck en De Stad Luik.
In het steegje stonden vroeger in de 1e helft van de 16e eeuw, volgens de gemene zettingen (belastingen bij verervingen) minimaal vijf cameren. Ze werden bewoond of gebruikt door onder andere snijders, kuipers, vis-kopers en een mandenmaker.
De aanslag voor de 100e penning in 1569 geeft zelfs zeven cameren in het Hinckartstraetken aan.
Bij de haardentelling van 1553 werd Elysabeth, de weduwe van Reinier vander Aelfort, *lootgieter op den hoek* als bezitster aangeslagen voor vier schouwen. In het Loodgieterstraatje zal dus inderdaad lood gevloeid heb-ben. Het steegje zal daarom ook zo heten.
In het oudste doopboek van de Sint-Jan is in 1566 de doop van een kind te vinden, van wie de ouders woonden in het Lootgietersstraetken.
Begin 20e eeuw (1908) woonde hier iemand met een thans uitgestorven beroep, namelijk morgenwekker.
De grootschalige nieuwbouw in de jaren dertig van de vorige eeuw (pakhuizen van de firma Van Miert) en na de Tweede Wereldoorlog (voormalig Hotel De Postzegel en De Drie Gezusters) heeft de oude bebouwing in het steegje bijna geheel doen verdwijnen. Alleen het pandje op nummer 4 dat op het achtererf van het huis Hooge Steenweg 20 staat is nog van de 19e eeuw. Toen werd het vernieuwd waardoor de 16e eeuw niet meer valt te reconstrueren.
Aan de rechterzijde van Loodgieterstraatje, nummer 4 bevindt zich een perceel dat niet tot een van de twee hoekpanden behoorde. Het is nu onderdeel van het grote pakhuis dat hier in 1934 is gebouwd. Het is voorzien van een later aangebracht souterrain.
Tegenwoordig is het steegje onbewoond. Het straatje wordt vooral gebruikt als opslagruimte. Hoewel het offi-cieel een openbare weg is, ontbreekt er al jaren een straatnaambord.

LOUWSCHEPOORT

LOUWSCHEPOORT

Dit gedeelte behoorde tot het terrein van de zusters van Orthen. Het leidde vroeger naar de Lijckpoort van het klooster. Het straatje heette toen dan ook Lijckpoort.
Al vóór 1250 stond op deze plaats het Hooghuis van Megen, eigendom van de graven van Megen. De straat is genoemd naar notaris Pieter de Louw die in het midden van de 17e eeuw (1652) in het bezit kwam van het Hooghuis.
Ook hier zijn, zoals in de Zusters van Orthenpoort boven de deuren van de huisjes enige gevelstenen aangebracht die de geschiedenis van het oude klooster vertellen.

- 41-47 Bierbrouwerij.
- 49-55 Verblijf voor bejaarden.
- 57-93 Orgelspel.
- 65-71 Zusters worden met bootje uit Vught teruggehaald.
- 73-77 Maria van Bourgondië geeft via haar zoontje Filips geld voor een altaar.

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek bewoningsgeschiedenis

De natuurlijke ondergrond bestaat uit dekzand dat hier tijdens de laatste ijstijd door de wind is afgezet. Op dit dekzand heeft zich een zogenaamd podsolprofiel (zanderige bodem bedekt met slecht verteerd organisch materiaal) gevormd, waarvan tijdens het onderzoek op verschillende plaatsen restanten zijn aangetroffen. Op grond van de hoogteligging van dit zand zijn er aanwijzingen dat vlak langs de Binnendieze (Aa) een laag natuurlijk dekzandruggetje langs het riviertje heeft gelopen, dat mogelijk als een oeverwal geïnterpreteerd kan worden. Deze hoge dekzandruggen, direct aan het water gelegen, waren al vanaf de prehistorie zeer geliefde vestigingsplaatsen voor bewoning. Tijdens de opgraving zijn enkele scherven gevonden, daterend uit de ijzertijd. Bewoningssporen zijn echter niet aangetroffen. Deze zijn aantoonbaar vanaf de vroege middeleeuwen na de stichting van de stad 's-Hertogenbosch.
De oudste bebouwing is aangetroffen op het achterterrein en dateert uit de periode 1200-1275. Het betrof hier een houten gebouw waarvan de functie niet bekend is. Uit deze periode dateren greppels die evenwijdig aan de Binnendieze (Groote Stroom) lopen. Mogelijk dat deze greppels als erfscheiding gefungeerd hebben of langs de oorspronkelijk houten huizen gelopen hebben en dienden als afwatering. In één van de greppels werd een houten heftje van een mes gevonden, versierd met gotische motieven.
Tegen het einde van de 13e eeuw werd aan de Hinthamerstraat een groot bakstenen huis gebouwd. In dezelfde periode werd op het achterterrein het geheel in hout uitgevoerde huis vervangen door een houtskelet huis op bakstenen poeren. Ook uit deze periode dateren enige greppels die evenwijdig aan de Binnendieze lopen. De Groote Stroom lag in deze periode elf meter zuidelijker dan thans het geval is en was voorzien van een gecombineerde houten en bakstenen beschoeiing.
Rond het midden van de 14e eeuw werd de Binnendieze opgeschoven en vond op het terrein nieuwbouw plaats. De huizen die in deze periode waren gebouwd, zijn geheel van steen. De in de 14e eeuw aangelegde muur van de Binnendieze werd per perceel aangelegd, waardoor hierin onderlinge tijdsverschillen zijn ont-

staan. De bebouwing is in deze periode met zekerheid georiënteerd op de Louwschepoort. In de 15e en 16e eeuw vonden een verdere opsplitsing en herverkaveling langs de Louwschepoort plaats. Het is dan ook zeker dat de Louwschepoort al vanaf het tweede kwart van de 14e eeuw aanwezig moet zijn geweest. Het is echter niet met zekerheid te zeggen dat de Louwschepoort daarvoor ook al bestond. De greppels uit een vroegere periode zouden hiervoor wel een aanwijzing kunnen zijn.
Een belangrijke kavelscheiding is de grens tussen de Hinthamerstraat 100 en 102 die zich tot aan de Binnendieze uitstrekte. Deze grens gaat zeker tot het eerste kwart van de 14e eeuw terug, mogelijk zelfs tot het einde van de 14e eeuw. Het is dan ook niet uit te sluiten dat het hier om de grens van een perceel ging, dat behoorde tot de oudste uitgegeven kavels langs de straat. De breedte van dit perceel zou ongeveer overeenkomen met het 13e-eeuwse stenen huis aan de Hinthamerstraat, dat een breedte heeft van 9.2 meter. De begrenzing aan de oostzijde van dit perceel is langs de Louwschepoort niet meer vast te stellen door de latere verbouwingsactiviteiten van de huizen langs dit straatje.
Uitgaande van de in het cijnsboek van 1520 vermelde breedte van 38 voet (10,5 meter) zal deze grens ongeveer 1,3 meter ten oosten van de huidige rooilijn van het hoekpand Hinthamerstraat en Louwschepoort hebben gelegen.
De resultaten van het onderzoek versterken het beeld dat de Hinthamerstraat, buiten de eerste stadsommuring al in een vroeg stadium versteend moet zijn geweest. Mogelijk dat de noordzijde door een gunstiger ligging (aan de achterzijde door de Binnendieze begrenst) in een vroeger stadium versteend is dan de zuidzijde van de straat.

Structuurplan 1964

In het begin van de 20e eeuw verdween hier een aantal arbeidershuisjes. Aan het eind van de jaren dertig ontwikkelden Bossche stadbestuurders ook plannen om buurten in de binnenstad te saneren en in het stadscentrum pleinen en forse straten aan te leggen. Het Minderbroedersplein, Burg. Loeffplein en een plein bij het Lombardje werden toen al ontwikkeld, realisering van de plannen volgde ruim twintig jaar later. Ook voor wat betreft doorbraken door de stad om het steeds groeiend autoverkeer dichter bij het stadshart te laten komen, werden ruim een halve eeuw geleden al plannen ontworpen. De kaalslag, als gevolg van de gedeeltelijke sloop van enige huisjes hier zal bijgedragen hebben aan de discussies op het stadhuis die in het begin van de jaren zestig leidden tot een structuurplan voor de binnenstad, met voor de Louwschepoort een negatief resultaat: het straatje moest verdwijnen. Een doorgetrokken verkeersweg vanuit een bredere - en eveneens sterk aangepaste Clarastraat - zou over de Louwschepoort naar de Binnendieze gaan lopen. En via de gedempte Binnendieze naar het Burgemeester Loeffplein. De gemeenteraad aanvaardde dit structuurplan in 1964 en begon met de werkzaamheden. Delen van de Binnendieze werden gedempt (in het Tolbrugkwartier) en het grote pand aan de Hinthamerstraat, waarvandaan door middel van een doorgang de Louwschepoort verbonden was, sneuvelde. Het karakter van de omgeving was toen geheel gewijzigd.
In het gedeelte tussen de Hinthamerstraat en de Binnendieze was slechts één oud pand blijven staan. Toen men langzamerhand terug begon te komen op het Structuurplan 1964, werd de bekende Bossche architect Jan van der Eerden in staat gesteld dit pand, het Hooghuis te restaureren. Van der Eerden, die er ook eigenaar van was, heeft dit werk met vakmanschap gedaan. Nu staat het er wat onwennig in een *nieuwe* omgeving.
Maar aan de Hinthamerstraat gaapte ruim dertig jaar een groot gat. Met het achthonderdjarig bestaan van de stad voor ogen in 1985 besloot men een prijsvraag uit te schrijven voor een drietal kaalslaggebiedjes in de stad. De winnaars zouden hun project mogen realiseren. Onder meer het doortrekken van de gevelwand aan de Hinthamerstraat en het realiseren van een doorgang daarin naar de Louwschepoort werd daarin betrokken. Prijswinnaar van déze locatie werd *Geurs en Schulz Architekten* te Delft. In 1985-1986 werd het gebouw met de bestemming winkelen (op de begane grond) en wonen (op de verdiepingen) gerealiseerd.

LOUWSCHEPOORT: Louwschepoortbrug

Ondanks het gegeven dat deze brug, gezien eerdergenoemde Lijckpoort, een onderdeel is geweest van de toegangswegen naar het klooster van de zusters van Orthen is het niet aannemelijk dat tegelijk met het stichten van het klooster voor vrouwen twee bruggen zouden zijn gebouwd. De brug in de Louwschepoort zal dan ook, uitgaande van deze gedachte, van een latere datum zijn. Het is niet uitgesloten dat na de stichting van het z.g. dubbelklooster in 1444 de behoefte is ontstaan voor een aparte toegang voor de mannen. De

bouw van de brug zou dan in de tweede helft van de 15e eeuw kunnen worden getraceerd. De brug gaf tevens toegang tot het aan de andere zijde van de Groote Stroom gelegen Refugiéhuis van het Klooster Mariënkroon te Heusden.
Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 werd ook dit refugiéhuis geconfisqueerd en in 1630 verkocht aan Henrick van Zoerendoncq, oudschepen van de stad. Zijn vrouw Margaretha de Cort verkocht het voormalige refugiéhuis, na het overlijden van de oudschepen, in 1652 aan Pieter de Louw, notaris in 's-Hertogenbosch. Naar deze Pieter de Louw is de Louwschepoort genoemd.
Volgens de sluitsteen aan de oostzijde is de brug in 1985 gerestaureerd.

LOUWSCHEPOORT: De Lieve Vrouwebrug

Toen het Broederschap in 1483 door schenking het pand De Pauw verkreeg werd het vanaf die tijd De Lieve Vrouwepoort genoemd. De brug over de Binnendieze aan de achterzijde van dit pand, die nog steeds in het bezit is van de Broederschap verbond de bezittingen aan beide zijden van het water. De zeer oude brug, vermoedelijk voor een groot gedeelte nog 15e eeuws, verkeerde voor de restauratie in een zo slechte staat dat men er niet zonder gevaar onderdoor kon. Bij de restauratie was volledige afbraak noodzakelijk en de brug werd tot in de kleinste details weer exact teruggebouwd. Het is nu een rijksmonument en een parel aan de Groote Stroom. De restauratie is via een opschrift kenbaar gemaakt: *renovatum MCMLXXXVIII.* Na de restauratie in 1977 heet de brug officieel De Lieve Vrouwebrug. Daarvoor had deze brug geen naam.

Op de brug staat een ijzeren hek van siersmeedwerk met daarin twee afbeeldingen van Maria. Het hek en de afbeeldingen zijn ontworpen en uitgevoerd door siersmederij Thijs van der Helm uit Sint-Michielsgestel.

LOUWSCHEPOORT: Jeroen Boschtuin

Achter de voormalige Sint-Josephkerk ligt de Jeroen Boschtuin. Deze openbare stadstuin met een oase aan stilte is de voormalige kloostertuin van de paters redemptoristen. Door de ontkerkelijking kwam de kerk leeg te staan. De voormalige Sint-Josephkerk (1854-1855) is nu in gebruik als Orangerie. Het is nu een succesvol partycentrum voor feesten, bedrijfsbijeenkomsten en congressen. Er wordt nu een pilsje getapt vanuit de biechtstoel. Het klooster dat er naast ligt is thans omgebouwd tot een appartementencomplex.

Fontein

De fontein is een bronzen draadmodel van een bol, waarin menselijke figuren te zien zijn. Zij stellen drie zwemmende menselijke figuren voor. De bol wordt gedragen door een natuurstenen waterbak met gebogen bodem. In het midden een zuil waarop het beeldhouwwerk is geplaatst. Deze fontein werd in 1994 gemaakt door Ru van Rossum uit Tilburg. Het is geschonken door de Lionsclub aan de Gemeente ’s-Hertogenbosch bij gelegenheid van haar 25-jarig bestaan.

LOUWSCHEPOORT 2-4: Hooghuis van Megen

Het pand is een rijksmonument.
Dit in 1971 fraai gerestaureerde middeleeuws woonhuis is gebouwd aan de achterzijde van een breed huiserf van de Hinthamerstraat (nummers 102 en 104), dat zich oorspronkelijk

uitstrekte van deze straat tot aan de Binnendieze (Groote Stroom). De achtergevel van het pand is gelegen op de linker erfscheiding van het 13e-eeuwse huis aan de Hinthamerstraat.
Deze uit twee huizen bestaande bebouwing langs de Louwschepoort is tot stand gekomen is in diverse bouwfasen. De eerste bewoningssporen op deze locatie gaan terug tot de periode 1200-1275.
De Louwschepoort zal als straatje zeker omstreeks het midden van de 14e eeuw hebben bestaan aangezien er in die periode al stenen huizen aan het straatje hebben gestaan. Ook de oorsprong van het pand Louwschepoort 4 gaat terug op de 14e-eeuwse periode, afgaande op de aangetroffen funderingen in de kelder, bestaande uit bakstenen poeren en een grondboog. Boven het maaiveld zijn de baksteenformaten kleiner en zijn vele stenen hergebruikt. De grote hoeveelheid bouwsporen duidt op meerdere verbouwingen van het huis.
Het huis is waarschijnlijk getroffen door de grote stadsbrand van 1419, want het is kort daarna op de bestaande 14e-eeuwse fundering herbouwd in de huidige vorm.
Het linkerdeel (Louwschepoort 2) was aanvankelijk slechts één verdieping hoog met een lessenaarsdak tegen de zijmuur van het rechterpand op nummer 4. Hierna, vermoedelijk in de 15e of vroege 16e eeuw, werd ook het linkerpand met een verdieping verhoogd en voorzien van een zadeldak in het verlengde van het rechter huis. In de voorgevel zijn onder meer bouwsporen zichtbaar van ontlastingsbogen die behoord hebben tot een vensterindeling met drielichtkozijnen, die later is gewijzigd in de huidige raamindeling.
Aan de voorzijde zijn de 18e-eeuwse schuiframen tijdens de restauratie gereconstrueerd. Bovendien is op de verdieping van het pand op nummer 4 een middeleeuws venster (kloosterkozijn) gereconstrueerd op basis van de aangetroffen bouwsporen.

In de voorgevel zijn ook sporen van een oudere deuropening en enkele dichtgemetselde kaarsnisjes te zien. Dergelijke muurnissen werden doorgaans binnenshuis toegepast. Hieruit blijkt dat er aan straatzijde tegen de gevel een uitbouw heeft gestaan. Vermoedelijk was dat een uitgebouwde traptoren.
Bij de voordeur is dat ook te zien. De in deze buitenmuur opgenomen kaarsnis diende oorspronkelijk voor de inwendige verlichting van dit trappenhuis. In het interieur van het woonhuis zijn de middeleeuwse moer- en kinderbalken in het zicht gebracht.
Het voorhuis met vast achterhuis is gescheiden door een brandmuur met door ezelsruggen afgedekte trappen, met verdieping en onder met blauwe Hollandse pannen gedekte zadeldaken.
In de noordgevel, een tuitgevel met vlechtingen zitten twee zolderlichten met achtruits ramen en luiken. In de oostgevel bevinden zich 24- en 30-ruits schuiframen, deuren met vier- en achtruits bovenlicht, een kloosterkozijn op de verdieping van nr. 4, staafankers en sporen van oudere raamopeningen.
Inpandig zien we een kelder met tongewelf; moer- en kinderbinten balklagen, deels met consoles, deels met muurstijlen en korbelen. Verder is er een sporenkap, gedeeltelijk met eiken tussendekbalkjukken.

Bestemmingen

Het Hooghuis van Megen dat hier al vóór 1250 op deze plaats stond, was eigendom van de graven van Megen. Het huis heeft daarna nog andere voorname bewoners gekend, onder andere de adellijke familie Dickbier waaraan oude fresco's aan de muren van de Sint-Annakapel in de Sint-Jan nog herinneren. In 1652 werd notaris Pieter de Louw eigenaar en aan hem dankt de straat haar tegenwoordige naam. In het begin van de 16e eeuw werd het een Refugiéhuis van het Klooster Mariëndonk uit Heusden. Daarna was het onder andere in gebruik als bierbrouwerij (1711). In 1794 was het tijdens het Beleg van Pichegru een militair hospitaal. Er werden 89 zieke of gewonde Zwitserse huursoldaten van het garnizoen verpleegd. Franse granaten hebben het huis tweemaal zwaar beschadigd. Van Heurn schreef dat het gebouw in zijn tijd een geweldige steenhoop was met aan de straatzijde een hoge spitse gevel, voorzien van meerdere torentjes.

LOUWSCHEPOORT 32-38: Vml. Arbeiderswoningen

Bossche leef- en woonomstandigheden

In de 16e eeuw was het aantal bewoners in de stad drastisch gedaald, gehalveerd zelfs, als gevolg van de Gelderse oorlogen en de Tachtigjarige Oorlog. In de 19e eeuw ging het bevolkingsaantal weer groeien. Waren er in 1819 nog 13.237 inwoners, in 1849 waren het er 21.703. En die moesten allemaal binnen de wallen wonen. Bovendien hield de werkgelegen-

heid geen gelijke tred met de bevolkingstoename. Werkeloosheid en bittere armoede waren het gevolg. De werkeloosheid bleef nog lang hoog. Nog in 1889 was van de mannen tussen de 23 en 65 jaar 9% werkloos. Het landelijk percentage lag toen op 5%. Pas in de jaren negentig van de 19e eeuw nam het aantal arbeidsplaatsen toe. De werklozen en laagbetaalde arbeiders vonden veelal onderdak in eenkamerwoningen in smalle straten en stegen. Meestal bestonden deze huisjes uit één kamer met een (open) zolder erboven, die dan als slaapgelegenheid werd gebruikt. Deze eenkamerwoningen werden vooral bewoond door gezinnen van 5 tot 7 of zelfs meer personen. De kans op besmetting was dus levensgroot. Door de slechte voeding was het weerstandsvermogen erg klein. *Aardappelen met lawaaisaus* (azijn en mosterd) was het gewone volksvoedsel. Later ging men wat meer roggebrood eten, maar groenten en fruit waren een zeldzaamheid.
In 1870 kende de stad een pokkenepidemie en zowel in 1849 als in 1866 een cholera-epidemie. Bij deze laatste epidemie vielen toen 551 slachtoffers, waaronder 299 doden te betreuren waren. Dat de voedselsituatie zo slecht was, lag ook aan de relatief hoge huren die men moest betalen. Een vakman verdiende zes gulden per week en de huishuren bedroegen hier 30 cent tot 1,5 gulden. En dat, terwijl het kleinste huis niet het goedkoopste was.

In 1874 verloor de stad haar vestingstatus, waardoor er buiten de stadsmuren ruimte beschikbaar kwam maar de woonomstandigheden verbeterden maar langzaam. Pas na 1900 kwam de woningbouw in Het Zand op gang en later volgde De Muntel. Maar ook deze woningen waren niet toegankelijk voor de allerarmsten. Bovendien zorgde de Tweede Wereldoorlog voor een grote woningnood. Daarom bleven ook de huisjes hier in de Louwschepoort bewoond. Dat gold niet voor alle overige eenkamerwoningen in de stad. Bijna al deze huisjes zijn als gevolg van de vernieuwingsdrift in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw afgebroken. Slechts enkele huisjes hebben de slopershamer overleefd en zijn of worden nog gerestaureerd.

Arbeiderswoningen

In 1964 kwam het Structuurplan, waarin de planning van een aantal wegen dwars door de binnenstad opgenomen was. Ook de pandjes in de Louwschepoort zouden moeten verdwijnen. Het plan werd echter niet uitgevoerd. De huisjes in de Louwschepoort bleven staan en werden later als pakhuis gebruikt. Uiteindelijk zijn deze gerestaureerd of beter gezegd gerenoveerd.
Deze voormalige, gerestaureerde arbeiderswoningen dateren uit het laatste kwart van de 19e eeuw. Dit type huisjes is in grote aantallen in de 19e eeuw gebouwd als huisvesting voor arbeiders. Hier waren zij vooral bedoeld voor sigarenmakers. Deze huisjes werden op een open, dikwijls laaggelegen achterterrein gebouwd en ontbeerden elk comfort. Een toilet hadden ze niet, evenmin een aansluiting op de openbare waterleiding. De bewoners maakten gebruik van gemeenschappelijke privaten aan de Binnendieze en van waterputten. Er is zelfs een periode geweest dat er voor de bewoners slechts één waterpomp beschikbaar was, namelijk in het huis van de heer Sterk. Daar kon men 's morgens tussen acht uur en half negen en 's middags van vier tot half vijf water halen. Was er buiten deze tijden water nodig, dan moest men het uit de Binnendieze halen. Dat had grote gevolgen voor de volksgezondheid. Het water van de Binnendieze was sterk vervuild. Niet alleen gooiden mensen er hun potten en emmers in leeg, maar ook de woningen die wel een privaat bezaten, loosden op de Binnendieze. Epidemieën kregen alle kans en sloegen vooral hard toe bij de onderlaag van de bevolking.
In de kademuur bij de brug aan de westzijde zit een gedenkteken voor Harrie Boom. Hij was eind 20e eeuw 20 jaar lang uitvoerder van een aannemingsbedrijf dat belast was met de uitvoering van de restauratie van de Binnendieze. Zijn lijfspreuk was: *Door*, d.w.z. dóórwerken.
De pandjes hebben een met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak, dat doorloopt over de buurpanden. In de voorgevel zitten zesruits schuiframen en een deur met een gedeeld bovenlicht.

LOUWSCHEPOORT 47: Restant Klooster van de Zusters van Orthen

Verborgen tussen de bebouwing langs de Zuid-Willemsvaart, bevindt zich het laatste bovengrondse restant van het 15e-eeuwse klooster van de Zusters van Orthen, de voormalige refter (eetzaal).

Het ligt achterin op het terrein van de bloemenkwekerij De Vlinder die hier sinds 1919 is gevestigd. Het is de begane grond van het langgerekte pand.

Dit klooster werd omstreeks 1423 gesticht voor de zusters van het Gemene Leven. Enige tijd later vestigden ook de broeders van het Gemene Leven zich bij het klooster waardoor het een zogeheten dubbelklooster werd. In 1481, tijdens de bijeenkomst van het kapittel van het Gulden Vlies onder leiding van keizer Maximiliaan van Oostenrijk, logeerden zijn vrouw Maria van Bourgondië en hun 3-jarig zoontje Filips de Schone in het klooster. Bij deze gelegenheid werd de jonge Filips in de Sint-Jan tot ridder geslagen. Na de opheffing van het klooster in de 17e eeuw werden de gebouwen in onderdelen in 1692 verkocht aan particulieren. *Het Pand* kwam dat jaar in eigendom van de Bossche burger Rogier van Heeze die het bezit onderbracht in een naar hem genoemde stichting en het gebouw bestemde voor de huisvesting van arme alleenstaande mannen en vrouwen. Deze Fundatie van Rogier van Heeze is nog steeds eigenaar van *Het Pand*. Het wordt momenteel verhuurd aan beeldende kunstenaars. Het voormalige reftergebouw is alleen nog op begane grondniveau middeleeuws van oorsprong, de verdieping en kap van het gebouw dateren uit de 19e eeuw.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
In oorsprong is *Het Pand* een 15e eeuws restant van het Klooster van de Zusters van Orthen.
Het in schoon metselwerk opgetrokken pand heeft een verdieping met een, onder rode Hollandse pannen gedekt zadeldak. Tegen de noordgevel bevinden zich steunberen en een deur met zestienruits bovenlicht. In de oostgevel zit een vierentwintigruits schuifraam en haaks tegen de zuidzijde een witgeverfde latere aanbouw zonder verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak en met zesruits schuiframen. Tegen de zuidgevel staat een lagere aanbouw onder een zadeldak, die als portiek fungeert. In de westgevel zitten twintigruits schuiframen op de begane grond en zesruits schuiframen op de verdieping.
Inpandig zien we 15e-eeuwse balklagen met moer- en kinderbinten met muurstijlen en in oostelijke aanbouw met ojiefsleutelstukken. In de zijmuur van de zijgang langs de oostgevel zitten enige kaarsnissen en de gangvloer bestaat uit zwart marmeren tegels.

MARKT

MARKT: Ontstaan

Markt, Mart of Mert, het is een vertrouwd woord. In bijna elke stad en elk dorp in Nederland en Vlaanderen kom je het op een straatnaambordje tegen. Het klinkt op het eerste gehoor dan ook als van Nederlandse bodem. Maar het Duitse Markt, het Engelse Market en het Franse Marché wijzen naar verder weg. En inderdaad, aan de basis van al deze woorden ligt het Latijnse *mercatus* dat ook markt betekent en dat verwant is met *merx* of *merces* uit dezelfde taal, met de betekenis van koopwaar.
In de steden hadden vanouds de marktplaatsen een belangrijke functie in het economische en sociale leven en men vindt ze dan ook meestal op een centrale of in ieder geval gemakkelijk toegankelijke plaats in de stad. In ‘s-Hertogenbosch is het de plek waar de stad begonnen is.
Lang voor het ontstaan van de stad liepen hier nog beesten rond die nu grotendeels zijn uitgestorven. Dat waren onder andere de wolharige neushoorns, mammoeten, wilde paarden, reuzenherten en wilde zwijnen. Deze dieren waren al lang verdwenen toen er hier op de Markt een Romeinse nederzetting kwam. Begin derde eeuw na Christus zijn de Romeinen weer vertrokken. Daarna ontstond er hier in het centrum een uitgestrekt bos, gelegen op enige hogere zandheuvels (donken) met daaromheen moerassen.
Na eeuwen van weinig activiteit kwamen vanaf het jaar 1000 langzaam enige streken in Europa tot bloei en zo begon ook de echte handel over lange afstand zich te ontwikkelen. Overal zochten handelaren gunstige plekken om zich te vestigen. Deze plek was geschikt omdat het droog en wat hoger lag en aan het water van de riviertjes Aa en Dommel en nabij de Maas. Vlakbij lag ook al de nederzetting Orthen waarvan de hertog van Brabant persoonlijk eigenaar was. De hertog ging hier ook graag jagen en had een jachthuis laten bouwen ongeveer op de plek waar nu de Pensmarkt ligt, ter hoogte van nummer 16 waar nu de HEMA staat. Even later liet hij aan de Pensmarkt ook zijn paleis/kasteel bouwen.
Uit de verre omtrek kwam men nu handeldrijven. De hertog verleende toestemming om er huizen en herbergen te bouwen. Zo ontstond langzamerhand de stad die de naam kreeg des hertogen bos of te wel ‘s-Hertogenbosch.
Zelf liet hij vlakbij zijn kasteel in het begin van de 13^{e} eeuw ook twee kasteeltjes bouwen voor zijn vrienden Beckerlijn en Coppetijn. De eerste kreeg De Moriaan en de tweede De Roodenburgh. De Moriaan staat daar nog steeds op de hoek waar nu de Marktstraat ligt. Het andere pand dat op de andere hoek stond is begin 20^{e} eeuw (1910) afgebroken. Een gevelsteen herinnert hier nog aan.
Uiteraard werd er meer gebouwd. Eerst aan de noordzijde van de Markt en aan de Hooge Steenweg. Deze gedeeltes lager hoger dan de rest. Aanvankelijk waren het boerenhuizen van hout en leem met daken van stro. Ze stonden los van elkaar. Tussen de huizen liepen smalle gangetjes. Deze gangetjes werden *soey* of *weng* genoemd en dienden voor de afvoer van het water. Riolering bestond er toen nog lang niet.
Later werd er, nadat het terrein waar nodig eerst werd opgehoogd ook op andere plaatsen gebouwd. Zo ontstond langzamerhand de Markt die eind 14^{e} eeuw haar tegenwoordige vorm kreeg en toen ook al met veldkeien was verhard.
Uit een tekening van 1855 valt op te maken dat er op de Markt aan de noordzijde ook enige tijd bomen hebben gestaan.
Vroeger werd het gedeelte bij De Moriaan Appelmarkt genoemd.

Lange, Corte en Witte Cameren

Opvallend is dat het blok op de Markt al eeuwenlang dezelfde L-vorm heeft behouden. De eigenlijke naam hiervan was eerst De Cameren, later onderverdeeld in Lange, Corte en Witte Cameren. In het blok waren onder andere ondergebracht de Laken-

hal, de Vleeshal en het Broodhuis. Bovendien maakte ook het allereerste stadhuis onderdeel uit van dit blok. Samen vormden zij, met het op korte afstand gelegen huis van de hertog het bestuurlijke en economische centrum van de stad. Ook het stratenpatroon is onveranderd.

MARKT: Archeologisch onderzoek

Het historische en archeologische belang van de Markt kan als volgt worden samengevat. De Markt vormt de oudste kern van de stad. Hier bevinden zich dan ook de oudste sporen van de stad uit het einde van de 12e eeuw die dankzij een enkele meters dik ophogingspakket, daterend uit de tweede helft van de 13e eeuw en de eerste helft van de 14e eeuw voor een groot deel ongeschonden bewaard is gebleven. Een dergelijke situatie, waarin de oudste kern van een stad in de ondergrond zo goed is geconserveerd, komt in Nederlandse steden zeer weinig voor. De Markt van 's-Hertogenbosch is bovendien het enige voorbeeld in Nederland en één van de weinige voorbeelden in Europa, waarbij deze oudste kern bestaat uit een bewust gestichte stad. Daarom verdient de ondergrond van de Markt bescherming als gemeentelijk archeologisch monument.
Deze stelling kan met de volgende archeologische en historische gegevens worden onderbouwd. Uit de oudste historische gegevens blijkt dat de stad voor het eerst werd vermeld in een reeks oorkonden vanaf 1196. De stad werd toen expliciet genoemd als *nova civitas apud silvam* (nieuwe stad in/bij het bos). Vanaf 1213 komt de Latijnse vorm van de huidige naam voor: *buschum ducis* (bos van de hertog). Deze en andere historische gegevens suggereren, dat het om een nieuwe, door de hertog van Brabant gestichte stad gaat. Archeologische gegevens over de Markt zijn beschikbaar dankzij een klein archeologisch onderzoek, dat in 1977 is uitgevoerd ter gelegenheid van de vervanging van de riolering en het aanbrengen van een nieuwe sierbestrating.
Uit dit onderzoek vallen in hoofdlijnen de volgende conclusies te trekken:

- De natuurlijke ondergrond van de Markt bleek te bestaan uit een hoge dekzandrug aan de noordzijde, parallel aan de Marktstroom, een onderdeel van de Aa. Op deze hoge oever lag in de ijzertijd en de Romeinse periode (ca. 700 vóór Christus tot ca. 200 na Christus) hier een nederzetting. Deze nederzetting is rond 200 na Christus verlaten, waarna het terrein met bomen en bosjes overgroeid raakte. Dit bos is gerooid tegen het einde van de 12e eeuw, waarna een nieuwe nederzetting werd aangelegd met houten huizen en enige ambachtelijke activiteit. Deze onderzoeksresultaten bevestigden de suggestie uit de historische bronnen, dat er een nieuwe stad werd gesticht in het *bos van de hertog*.

Op bijgaande foto zien we het begin van de stad, namelijk een rooikuil dat wijst op het kappen van het bos.

- Uit het archeologisch onderzoek in 1977 is ook de latere geschiedenis van het marktterrein gereconstrueerd. In de tweede helft van de 13e eeuw werd het terrein van de Markt, vooral aan de zuidzijde zo drassig dat de huizen werden afgebroken en er over het gehele terrein een pakket van ca. 1,5 m schoon zand en stadsafval werd opgebracht. In elk geval vanaf de tweede helft van de 14e eeuw was het gehele marktterrein met veldkeien bestraat. Deze bestrating werd in de 15e eeuw na nieuwe ophogingen nog eenmaal vernieuwd, waarna de bestrating tot in de 20e eeuw ongeveer op het huidige niveau gehandhaafd bleef.
  Op de foto zien we een 2.50 meter dik ophogingspakket van afwisselend geel zand en donker stadsvuil, waarin vele eeuwen stadsgeschiedenis ligt opgeslagen.

- Uit het archeologisch onderzoek is ook gebleken, dat de huidige rooilijn van de Markt, bestaande uit merendeels grote, bakstenen huizen met een houtskelet tegelijk met of kort na de ophoging van het terrein rond 1300 tot stand is gekomen.
- Tijdens het archeologisch onderzoek zijn ook de fundamenten gedocumenteerd van enig

straatmeubilair uit de 15e en 16e eeuw, waarvan het belangrijkste element de stadswaterput is, een enorme structuur van 3,60 m doorsnede, voorzien van een zeshoekig puthuis, waaruit tegen betaling door de stad schoon water werd geleverd. De waterput is afgebeeld op een schilderij van de Markt als Lakenmarkt, daterend uit het tweede kwart van de 16e eeuw. De put is hier voorzien van het Habsburgse wapen (de dubbele adelaar). Keizer Maximiliaan had de stad hiervoor speciale toestemming verleend. Deze stedelijke waterputten zijn algemeen in het Duitse Rijk in deze periode en kunnen nog steeds in vele Duitse steden worden aangetroffen. In Nederland zijn ze echter zeer zeldzaam.
Op de fundamenten van de middeleeuwse put is in 1979 een eigentijdse versie van put en puthuis opgetrokken die echter inmiddels is afgebroken. In het najaar van 2010 zijn de ondergrondse restanten van deze waterput door middel van een glasplaat zichtbaar gemaakt.
Al snel kwam er een scheur in de glasplaat waardoor de glasplaat lange tijd werd afgedekt met bielzen. In september 2011 was er nog geen besluit genomen op welke wijze het kapotte glas zal worden hersteld. Inmiddels komen er echter steeds meer verzoeken uit de politiek en bevolking om het puthuis, in aangepaste vorm te laten terugkomen.

MARKT: Stad en Meierij van ‘s-Hertogenbosch

Met de Meierij werd vroeger bedoeld het gebied in het hertogdom Brabant, gelegen in het stroomgebied van Aa en Dommel.
Kern hiervan was de stad ’s-Hertogenbosch met zijn vrijdom, waaronder de plaatsen vielen: Den Dungen, Hintham en Orthen.
Het totale gebied bestond uit vier kwartieren, te weten:

- Maasland met als hoofdplaats Oss.
- Oisterwijk met de gelijknamige hoofdplaats.
- Peelland met als hoofdplaats Sint-Oedenrode en later Helmond.
- Kempenland met als hoofdplaats Eindhoven.

De indeling in kwartieren werd ingesteld in een periode waarin de hertog van Brabant een groot deel van het huidige Noord-Brabant in zijn bezit kreeg. Dit vond zijn beslag tijdens en na de ambtsperiode van hertog Hendrik I van Brabant vanaf 1203, toen Brabant de jurisdictie over dit gebied verwierf. De hertog werd vertegenwoordigd door de kwartierschout, die in de hoofdstad van het kwartier zetelde. Vanaf de late middeleeuwen was de kwartierschout de hoogste functionaris in elk van de vier kwartieren van de Meierij. Het ambt werd vaak door de plaatselijke (land)adel uitgeoefend. Hij functioneerde boven de lokale schepenbanken, maar onder de in 's-Hertogenbosch zetelende hoogschout. Die ging over de gehele Meierij en sprak recht over belangrijke kwesties. De lagere rechtspraak werd uitgeoefend door een schepenbank, voorgezeten door een schout.
De Meierij bestaat nu uit de plaatsen in de driehoek Tilburg, Eindhoven en ’s-Hertogenbosch.

MARKT: Herinrichting

De oude bestrating op de Markt die dateerde uit 1979 en bestond uit kleine kasseitjes was op veel plaatsen kapot en was volgens de gemeente aan vervanging toe. Het opnieuw bestraten met dezelfde stenen was, ondanks aandringen van velen vanwege de vele gebroken stenen volgens het college niet mogelijk. Men wilde dit tevens aangrijpen om de gehele Markt opnieuw in te richten. Het college wilde hierbij tevens de Pensmarkt betrekken en hiervan, zoals dat vroeger ook was in feite één plein maken door hetzelfde materiaal te gebruiken. Hierover werd echter jarenlang gediscussieerd. Men besloot uiteindelijk het volledige plein te voorzien van een hoogwaardige en duurzame bestrating met verlichting. Ten aanzien van aanvullende verzoeken m.b.t. het opknappen van kelderluiken en gevels, stoepen en trappen was men echter erg terughoudend. Ook de waterput zou in de huidige vorm niet meer terugkeren. Wel zullen restanten van de oude put door middel van een zeskantige glazen plaat met een natuurstenen rand en verlichting zichtbaar worden gemaakt.
Het beeld van Jheronimus Bosch heeft een andere plek gekregen en staat nu direct tegenover het huis De Kleine Winst waar hij als kind heeft gewoond.

Henk(es), 3-11-2011

Tevens is het doorgaande verkeer geweerd en wordt het al vóór de Markt omgeleid.
In november 2008 is de nieuwe bestrating opgeleverd. De verdere aankleding is in het voorjaar van 2009 gerealiseerd.
In de hoek van het bouwblok op de Markt is een groepje bomen geplaatst en enige natuurstenen zitbanken. Dezelfde banken staan tegenover het stadhuis.
Op drie plaatsen zijn hoge lichtmasten geplaatst, voorzien van diverse verlichtingskleuren. Aan de panden van het blok op de Markt zijn lampen van hetzelfde langwerpige type aangebracht die niet het pand maar de Markt verlichten.
De herinrichting van Markt en Pensmarkt kostte 4,1 miljoen euro.
Na de aanleg van een nieuwe bestrating van de Markt was het in het verleden gebruikelijk dat dit gepaard ging met het plaatsen van een laatste steen met een toepasselijke tekst (sluitsteen). Dat is ook deze keer gebeurd. Overigens zijn de oude sluitstenen van 14-11-1953 en 11-11-1978 opgeknapt en weer teruggeplaatst.
De tekst van de laatste sluitsteen van 22-3-2009 is bedacht door Coen Free, directeur van het Koning Willem I College.
De tekst luidt:

Waar Jeroen zijn wezens schiep
En den eerste boer met Gerritje liep
Ligt nu eigentijds graniet
Waarop de Bosschenaren voortaan
Van handel en vertier geniet

De steen van 1953 heeft als tekst:

Van vele honderden
Lei Gerritje mij als leste
Als voetveeg onderden
Eersten boer den beste

In 1978 kreeg de steen de tekst:

Heremetijd na al die tijd
Door Gerritje weer verleid

Waterput

Vanaf de 15e eeuw stond er op de Markt een stenen waterput. Vlak bij de put stond een klein kapelletje met een beeldje van Onze Lieve Vrouw. In de 16e eeuw werd er boven de waterput een puthuis gebouwd. Aanvankelijk van steen waarbij het water werd opgehaald met putemmers. Het puntdak van leien werd bekroond met de dubbelkoppige Habsburgse adelaar, die ook in het stadswapen te vinden is.
De constructie van de stadswaterput en ook van de latere stadspompen kan worden opgevat als een garantie van de stedelijke overheid aan haar burgers dat elke ingezetene altijd over schoon water kon beschikken. Natuurlijk had dit de praktische en functionele motivatie om ziektes en epidemieën tegen te gaan, maar het was ook een prestigeproject, een middel tot representatie van het stadsbestuur en het tonen van de stedelijke macht. Daarom werd de put uitgerust met een duidelijk zichtbaar, afsluitbaar puthuis met een representatief uiterlijk en voorzien van het stedelijke wapen. Ook de latere, in 1761 opgerichte pomp had een veel representatiever uiterlijk dan voor de functie noodzakelijk was. De vanaf 1530 steeds herhaalde straffe verbodsbepalingen (*Gebodenboek)* tegen bekladding en het dumpen van viezigheid van allerlei soort, waren er dan ook niet alleen op gericht om de leverantie van schoon drinkwater te garanderen, maar vooral ook om te voorkomen

dat het pronkende psychologisch effect van put en pomp als prestigeobject werd bedorven. Op overtreding hiervan werden strenge straffen uitgesproken.
Maar ook het wildplassen, o*ft seyn gevoech te doene* waardoor het water *onsuver ende onbequaem* werd om mee te *coeken* (koken), werd streng aangepakt. Hier paste geen gedoogbeleid en overtredingen werden niet getolereerd. En dan waren er nog de vandalen die de ketting en de emmer vernielden. Wie daarop betrapt werd, hing een boete boven het hoofd van negen stuivers.
In die periode hield men zich al bezig met milieuaspecten. Het gemeentebestuur had gemerkt dat men

allerlei rommel, dode beesten, vuilnis in de put gooide. Het gevolg was dat regels ten aanzien van het gebruik van de put werden opgesteld. Op overtreding hiervan werden strenge straffen uitgesproken.
Bij de put stond ook enige tijd een schandpaal waaraan misdadigers met een beugel werden vastgemaakt. Boven op de paal stond een Lieve Vrouwebeeld. Toen even later deze paal zijn beste tijd had gehad kwam hiervoor in 1618 een nieuw kapelleke, staande op een sierlijke stenen pilaar in de plaats. De Bosschenaren hebben hier niet lang plezier van gehad. Na de val van 1629 moest het beeld verdwijnen.
In de Noordelijke Nederlanden zijn stedelijke, 17e-, 18e en 19e-eeuwse waterpompen geen ongewoon verschijnsel. Hun voorgangers, de middeleeuwse stedelijke waterputten, al of niet voorzien van puthuis, zijn echter uiterst zeldzaam. Het enige in Nederland nu nog bestaande exemplaar, daterend uit 1541 (met een achthoekig natuurstenen puthuis uit 1551) is bewaard gebleven in Veere aan de zuidzijde van de Grote Kerk.
In 1632 werd de put vervangen door een houten pomp waarop een lantaarn was geplaatst. Toen die in 1760 bijna was vergaan kwam er een stenen pomp voor in de plaats. Er stonden daaromheen vier stenen palen die met smeedijzer aan elkaar waren verbonden en voorzien van verlichting. De sokkel van de gouden leeuw die voor de oude V&D staat is hiervan afkomstig. De laatste stadspomp werd in 1871 afgebroken.
In 1980 werd een nieuwe waterput door de Nederlandse Baksteenindustrie aangeboden aan de stad. Zij had een metselwedstrijd uitgeschreven en twaalf finalisten mochten deze put metselen. De put is, bij de herinrichting van de Markt in 2008 afgebroken. Het leek onvoldoende op de oorspronkelijke waterput die hier heeft gestaan.
Hiervoor in de plaats zijn restanten van de vier meter diepe, oude put, eind 2010 door middel van een zeskantige glazen plaat met een natuurstenen rand en een zwakke ledverlichting in de omranding van de put zichtbaar gemaakt. Er zijn verder geen schijnwerpers in de put aangebracht.

De zeven centimeter dikke glazen plaat is vlak zodat men er op kan staan en zitten. Hiervoor is speciaal glas gebruikt waar niet gemakkelijk krassen op kunnen komen. Het glas wordt een beetje verwarmd en er is ventilatie in de put aangebracht waarmee condensvorming wordt voorkomen.
Een herinnering aan een historisch verleden blijft op deze wijze toch tastbaar.
De oude waterput krijgt hoogstwaarschijnlijk een nieuwe plek bij het Koning Willem I College, vlakbij de nieuwe Randweg. Het zal dan voor iedereen zichtbaar zijn vanaf de Vlijmenseweg.

Archeologisch onderzoek

In 1977 is op de Markt het eerste echte archeologische onderzoek in de binnenstad van 's-Hertogenbosch uitgevoerd. Dit eerste onderzoek was meteen raak, omdat het grondpakket onder de bestrating een tijdcapsule bleek te zijn, waarin alle archeologische informatie over de oorsprong, het ontstaan en de eerste eeuwen van het bestaan van de stad ligt opgesloten. Daarom heeft de ondergrond van de Markt inmiddels een beschermde status gekregen als een gemeentelijk archeologisch monument.
De put bleek rond te zijn met een buitendiameter van vier meter. De wand van de put bestond uit twee gedeelten: een natuurstenen binnenring en een bakstenen mantel. De gemetselde put is bijna vier meter diep en reikt tot diep in het grondwater. Onder de gemetselde put bevindt zich nog een houten put om het binnendringen van zand en verstopping van de put te voorkomen. Om de ronde put werden grote gedeelten aangetroffen van een bakstenen zeskantig fundament, dat diende als fundament van een zeshoekig puthuis met een buitendiameter van 5.84 meter ter hoogte van het fundament (5.38 meter, vermoedelijk opgaand werk).
De fundering van het puthuis was iets later aangelegd dan de primaire putconstructie. Op basis van de formaten van de gebruikte baksteen en het archeologische materiaal in de fundamentsleuven is de aanleg van de oorspronkelijke put gedateerd in de eerste helft van de 15e eeuw en de bouw van het puthuis in de tweede helft van de 15e eeuw, mogelijk zelfs nog in het begin van de 16e eeuw. De aanleg van zowel put als puthuis vond plaats toen de Markt al een eeuw zijn huidige vorm had bereikt en met natuurstenen keien was bestraat.
Het archeologisch onderzoek heeft ook aangetoond, dat in een later stadium het puthuis is afgebroken en op de fundamenten van de oorspronkelijke put een nieuw bakstenen gewelf is gemetseld, waarop in de 17e eeuw een pomp is geplaatst, die in de 18e eeuw weer is vernieuwd. Van de latere fases van de verschillende pompen zijn tijdens de opgraving gedeelten aangetroffen. Op basis van de geschreven bronnen kunnen we aan sommige van de elkaar opvolgende bouwfasen van put en pomp exacte jaartallen verbinden. Zo weten we uit de stadsrekeningen, dat het zeshoekige puthuis is hersteld, misschien zelfs gebouwd in 1522, toen een grote partij Naamse steen aan het puthuis werd verwerkt en dit met leien werd gedekt. Bij die gelegenheid werden ook de drakenkoppen aan de loden pijpen, die het water in de bakken spuwden, ontstopt. Vervolgens werd het stads-

wapen met de in goudverf geschilderde dubbelkoppige Habsburgse adelaar op het dak aangebracht. Het voeren van dit keizerlijke Habsburgse wapen was een privilege, dat volgens de stadssecretaris Peter van Os door keizer Maximiliaan van Oostenrijk aan het stadsbestuur verleend was ter gelegenheid van het bezoek van Maximiliaan aan de stad in 1508.
In 1632 werd de put vervangen door een pomp, die in 1761 op haar beurt weer werd vervangen door een nieuwe, fraai bewerkte hardstenen pomp, omgeven door vier kleinere hardstenen pilaren waarop een sierwerk van ijzerwerk boven de pomp steunde. De ontwerptekeningen van deze pomp zijn in de archieven bewaard gebleven. In 1871 is de pomp afgebroken.

MARKT: Etude Gotique

Dit gotische podium tussen De Moriaan en Hema is een geschenk van de aannemers, werkzaam in onze stad aan de burgerij van de stad ter gelegenheid van het achthonderdjarig bestaan van de stad.
Het is gemaakt door Marian Boezem in 1986.
Het is een platte sculptuur van granito in de kleuren licht- en donkergrijs en roze.
Bij de herinrichting van de Markt in 2008 is het beschadigde en enigszins vervallen podium weggehaald en in overleg met de kunstenares vervangen door een identiek podium, ditmaal in stevig natuursteen. Bovendien is het podium enigszins verplaatst.
Boezem staat vooral bekend om haar radicale kunstopvatting en het werk in de openbare ruimte. Boezem was in de tweede helft van de jaren zestig van de 20e eeuw samen met Jan Dibbets en Ger van Elk een vertegenwoordigster van conceptuele kunst en arte povera in Nederland. Zij maakte onder andere **AZ**, 2007, een kunstwerk ter ere van tekstdichter Lennaert Nijgh. Het marmeren beeld met de letters A en Z symboliseert de teksten die Nijgh schreef. Het is in de openbare ruimte geplaatst na de herinrichting van de Oude Groenmarkt in Haarlem in 2006 en 2007. In de A is een kleine fontein opgenomen.

MARKT: (Voor)kelders

De meeste oude Bossche huizen hebben een kelder onder het achterhuis. In de hoger gelegen delen van de stad, zoals de Markt, Pensmarkt, Schapenmarkt, de Hooge Steenweg, Orthenstraat, Visstraat, Karrenstraat en het voorste gedeelte van de Vughterstraat en Hinthamerstraat kende men eveneens kelders onder het voorhuis. Voor een deel strekten deze voorkelders zich ook uit onder de straat.
In een aantal gevallen liepen deze voorkelders zelfs ver onder de Markt door. Zo kon het gebeuren dat in 1928 een vrachtauto een middeleeuwse kelder vernielde. In 1991 is precies hetzelfde gebeurd. Een vrachtauto reed over de Bossche Markt en zakte door de bestrating in een kelder. Inmiddels zijn de meeste straatkelders volgestort, maar er zijn er nog diverse in gebruik.

MARKT: Week- en jaarmarkten/Kermis

Weekmarkten

De boeren uit de Meierij kwamen met hun producten naar de Markt en er ontstond hier een levendige handel in allerlei producten. De boeren kregen hierbij elk hun eigen wijk op de Markt. De boeren en boerinnen zaten meestal per dorp bij elkaar. Ze waren van elkaar te onderscheiden door de mutsen. Uiteraard waren er ook Bossche hoveniers. De gildemeesters probeerden schoenen, messen, wollen stoffen, hoeden of aardewerk aan de man te brengen.
De eerste eeuwen van haar bestaan bleef de stad nog sterk afhankelijk van de economische stimulansen van de landsheer. Van het begin af aan werd er op de markt allerlei vee verhandeld, zoals hoornvee, varkens en schapen.
Een belangrijke stimulans vormde de toestemming in 1328 van hertog Jan III om voortaan een vrije weekmarkt te houden. Donderdag werd marktdag, maar van woensdagmiddag tot vrijdagmiddag kon iedereen - handelaar en bezoeker - vrij, zonder angst voor arrestatie of beslaglegging op zijn goederen wegens nog openstaande schulden - uitgezonderd schulden die op de marktdagen waren aangegaan - de stad binnenkomen en verlaten.
Niet iedereen hield zich aan deze regel, zodat de hertog in 1504 deze nog maar eens herhaalde. Uitgezonderd van deze marktvrijheid werden degenen met een zwaar delict op hun kerfstok, degenen die uit de stad verban-

nen waren en zij die bij de hertog zelf in het krijt stonden. Ook het stadsbestuur was aan de markt veel gelegen. Het probeerde daarom zo veel mogelijk te verhinderen dat de hertog toestemming gaf tot het houden van weekmarkten op het platteland. De Bossche weekmarkt werd streng gereglementeerd.
In de uitgebreide *politieverordeningen* legde het stadsbestuur onder andere vast waar precies bepaalde producten moesten worden verkocht en hoe de kwaliteit van de producten moest worden aangetoond. In een register, dat naar het opschrift op de band als *Placcaet- en Geboeiboek* (*geboei*= geboden) wordt aangeduid, is een aantal van dergelijke verordeningen bewaard gebleven. De eerste in dit register opgenomen versie is afgekondigd op 29 oktober 1542, maar de verordening waarop deze is gebaseerd dateert al uit 1530.
Uit de ordonnantie blijkt dat in de eerste rij de kramen van de *gewantsnijders* stonden. De kramen mochten niet langer zijn dan vijf el (circa 3,5 meter) op straffe van een boete, die voor een derde aan de hertog, een derde aan de stad en een derde aan de aanbrenger of klager toekwam. Aan het einde van de rij moest een weg openblijven ter breedte van een lakenkraam en vanaf dat punt stonden de kramen van de speldenmakers, nestelmakers (kleine lederwarenproducenten, nestel = veter of rijgsnoer) en bonnetmakers (mutsenmakers).
In de tweede rij, rug tegen rug met de eerste, stonden ook weer *gewantsnijders*.
De derde rij met laken volgde aan de overkant van de weg met de rug tegen de speldenmakers en nestelmakers. Hadden de lakenhandelaars dan nog niet genoeg kramen, dan mochten ze nog een vierde rij in beslag nemen.
In die vierde rij stonden nog steeds handelaars uit de stad zelf. Zij die behalve in de stad gemaakte stoffen ook andere stoffen verkochten, kwamen pas in deze vierde rij terecht. Aan het einde daarvan mochten pas handelaars van buiten de stad staan en degenen die lakens van mindere kwaliteit aanboden. De laatsten kregen een speciaal teken van wit papier ter grootte van een halve hand. De vijfde rij, ook weer een dubbele rij, begon bij het *Lieve Vrouwehuisje* achter de laatste rij van de lakenhandelaars en strekte zich uit langs de put richting het huis De Ster bij de Corte Cameren. Hierin stonden de schoen- en pantoffelmakers.
Ook de zesde rij bevatte kramen met lederwaren. Hier stonden de zeemschoenmakers en lederschoenmakers die niet in de vorige rij terecht konden.
In de zevende rij, achter de schoenmakers, voor zover nodig met dubbele kramen, stonden dan de messenmakers.
Achter de eerste rij, langs de weg, kwamen de ketelaars en tripmakers (trippen waren muilen met houten zolen/hakken) te staan, die ook kousen en halsdoeken en dergelijke verkochten.
Achter de rij van de schoenmakers, daar waar de rij van messenmakers ophield, stonden nog de zeeldraaiers of touwslagers en daar weer achter de mandenmakers.
Achter de laatste rij van de lakenhandelaars konden de meelverkopers hun product verhandelen. Achter de meelkramen en de kramen van de speldenmakers stonden de kramen met vetwaren, zoals kaas en boter. Deze werden op banken en in kramen van maximaal zes voet verkocht vanaf de *zooi* (watergoot) van het Klooster van de Minderbroeders en dan richting Hooge Steenweg. Om het verkeer door te kunnen laten was dit maar een enkele rij.
Vrijdags vóór de middag moesten de kramen zijn opgeruimd of voor de huizen en kelders worden gezet. Alle buitenlieden met kaas en boter, van wie velen uit Gorcum of elders uit Holland kwamen, stonden aan het einde of achter de lakenhandelaars.
Andere producten die genoemd werden zijn wildbraad, aardewerk, fruit, pensen, beuling en andere vleeswaren.
Een aantal levensmiddelen mocht ook op andere dagen op de markt verkocht worden of in de straten tegen de huizen of kelders van de verkopers aan, mits de buren daar niet over klaagden. Dat betrof bijvoorbeeld melk, eieren, boter, kabuiskolen (witte en rode kolen met een gesloten krop), wortelen en warmoes (kool of bladgroente).
De verordening geeft verder ook uitgebreid aan waar elders in de stad allerlei producten mochten worden verkocht: linnen bijvoorbeeld in de Kerkstraat en ook een tijdje in de Korte Putstraat.
De tweedehandsmarkt was geconcentreerd in de Hinthamerstraat vanaf het Sint Janskerkhof richting Gevangen- of Leuvense Poort. De kramen mochten maximaal 12 voet vanaf de muur van de kerk de straat insteken, zodat wagens nog gemakkelijk konden passeren.
Op niet-marktdagen mochten de uitdragers hun spullen niet verder dan zes voet of vier voet breed op de straat (zoals in de Stoofstraat en Achter het Wild Varken) zetten, afhankelijk van de totale breedte van de straat. De schoenlappers stonden in de Hinthamerstraat aan de muur van het Sint Janskerkhof. Wagens met hout en turf stonden respectievelijk in de Postelstraat en de Sint Jorisstraat, als zij via de Vughterpoort, of in de Peperstraat en Kerkstraat, als zij via de Hinthamerstraat en Hinthamerpoort de stad binnenkwamen. Varkens mochten in de 16^{e} eeuw op woensdag en donderdag niet meer in de Verwersstraat worden verkocht, maar alleen in de Beurdsestraat. Buiten de marktdag mocht men korte tijd deze beesten bij de put op de Markt verkopen. Vis

mocht uitsluitend nog op de vismarkt verkocht worden en niet meer bij de Minderbroederspoort. In 1585 verleende Filips II voorlopig, en in 1587 definitief, toestemming voor het houden van een speciale weekmarkt voor vette en magere beesten en een stapel voor ossen en hoornbeesten zoals de stad Lier die ook kende.
Aanvankelijk bleef de aanvoer en verkoop beperkt tot levensmiddelen. Later kwam er van alles bij zoals: kramerijen, aardewerk, potten en pannen en sinds 1464, toen het Gewanthuys definitief Vleeshuis werd, ook manufacturen.

Jaarmarkten

Zoals onder andere uit de indeling van de marktkramen blijkt, had de weekmarkt vooral een lokale en regionale betekenis. Kooplieden van buiten de stad werden nauwelijks toegelaten of kregen de slechtere plaatsen. Naast de weekmarkt kende de stad echter ook enige jaarmarkten, die het lokale en regionale belang overstegen. Bij deze jaarmarkten kwamen vooral kooplieden van buiten met hun waren naar de stad. Deze jaarmarkten waren destijds spraakmakend.
Ook bij jaarmarkten was het van belang dat vreemde kooplieden van overheidswege geprivilegieerd werden. Pas bij een zogenaamde vrije jaarmarkt golden namelijk beschermende maatregelen voor handelaars en bezoekers. Dat was zeer belangrijk, omdat men ook aansprakelijk was voor schulden van stad- en landgenoten. Om criminaliteit tegen te gaan werden bovendien delicten, die tijdens deze markten werden begaan, strenger bestraft. Ten teken van de marktvrijheid plaatste het stadsbestuur tijdens de marktperiode houten kruisen op het bordes van het stadhuis. Niet van alle Bossche jaarmarkten is een marktprivilege bewaard gebleven. Hoe oud deze markten zijn is dus niet met zekerheid te zeggen. In totaal zouden er in de loop van de tijd zeven jaarmarkten gehouden worden.
Vermoedelijk al uit de 13e of 14e eeuw stammen:

- De Sint-Jansmarkt, van drie dagen vóór Sint-Jans Baptistavond tot en met drie dagen na Sint-Jan (21-27 juni). De feestdag van Johannes de Doper was de belangrijkste jaarmarkt. De Sint-Jansmarkt werd vanouds gehouden op het Sint Jacobskerkhof. In de 19e eeuw was deze jaarmarkt erg populair. Rond het Sint Jacobskerkhof was het een echte boerenkermis.
- De Markt van Onze Lieve Vrouwe Geleide, van donderdag voor de Omgang tot zondag daarna. De Omgang werd *de facto* tot 1511 en *de iure* tot 1514 gehouden op de zondag na Sint-Jan Baptist en sindsdien op de eerste zondag na 2 juli, Onze Lieve Vrouw Visitatie.
- De Veemarkt, aanvankelijk van daags na Sint-Lucas Evangelist tot Sint-Severijn (19-22 oktober). In verband met het samenvallen met de Arnhemse jaarmarkt werd deze markt in 1464 verplaatst naar daags na Sint-Severijn tot en met Allerheiligenavond (23-31 oktober).
- De Sinterklaasmarkt, van drie dagen vóór sinterklaasavond tot en met drie dagen na sinterklaasdag (3-9 december).

Deze hiervoor vermelde markten worden in opsommingen steeds het eerste genoemd, gevolgd door twee hierna komende nieuwe jaarmarkten. Het recht om deze twee markten te houden was door hertogin Johanna in 1403 aan de stad verleend. Het waren:

- De Markt van Halfvasten of Zuijmarkt, gehouden op maandag tot en met woensdag vóór Halfvasten. De marktvrijheid ging in op zaterdag vóór zondag *Oculi* (de derde zondag van de Vasten) en duurde tot zaterdag voor zondag *Laetare Jherusalem* (de vierde zondag van de Vasten).
- de Sint-Bartholomeusmarkt, daags na Sint-Bartholomeusdag (24 augustus) en de twee daaropvolgende dagen. Marktvrijheid gold van Bartholomeusavond tot en met Sint-Gielisavond (23-31 augustus).

In de 16e eeuw kwam er nog een zevende jaarmarkt bij. Deze werd door Karel V in 1540 op een verzoek daartoe van de stad, in verband met de oorlog met Gelre en de beden (belastingen) die 's-Hertogenbosch op moest brengen ten behoeve van de oorlog met Frankrijk, toegestaan.
Jaarmarkten waren met andere woorden voordelig voor de stedelijke economie en financiën.

- Deze Jaarmarkt werd de Vrije Jaarmarkt voor Magere Beesten genoemd. Hij werd gehouden op de dinsdag en woensdag voor Pasen. De marktvrijheid ging weer drie dagen tevoren in en eindigde drie dagen na afloop van de markt.
- Ook wordt nog de Kermismarkt vermeld in september. Deze is wel van een latere periode.

Hoewel de week- en jaarmarkten voor de inwoners van stad en omgeving van groot belang waren, vormden deze markten toch niet het belangrijkste verkooppunt voor een aantal producten van de stedelijke nijverheid. De Bossche economie was namelijk vooral gebaseerd op export- en transitohandel. De transitohandel werd gestimuleerd door de ligging van de stad aan de handelsroute over water en over land van Keulen naar Vlaanderen en later Antwerpen, destijds liggend in het hertogdom Brabant. De exportverkoop van Bossche producten vond vooral plaats op de jaarmarkten van Antwerpen en in het bijzonder van Bergen op Zoom, maar ook waren er handelscontacten met bijvoorbeeld Keulen, Neurenberg en Frankfurt, Engeland en Spanje. Op het

Deense schiereiland Schonen, in het zuiden van het huidige Zweden, had de stad aan de Oostzee zelfs een permanente handelsnederzetting of *vitte*.
De kooplieden voor de jaarmarkten en kermissen mochten destijds hun handelswaar in het stadhuis opslaan. In de Voorzaal, in de Rolkamer, in de Vierschaar en zelfs op de trap. In de nacht voor de markt sliepen de kooplieden er ook. Uit een document uit 1759 bleek dat dit vanaf dat moment niet langer meer mocht. De reden hiervoor was dat het verfwerk werd beschadigd. Maar: ook in 1778 werd een dergelijk verbod uitgevaardigd. Waarschijnlijk is men dus na het eerste verbod gewoon weer doorgegaan.
Hieruit blijkt overigens wel dat het stadhuis vroeger veel meer een openbare functie vervulde dan nu. De Markt liep als het ware over in de benedenverdieping van het stadhuis.

Randgebeuren

Er werd echter niet alleen handel gedreven. Het randgebeuren, zoals de goochelaars, koorddansers, berenleiders, kwakzalvers, muzikanten en liedjeszangers trok niet alleen veel publiek uit de stad aan maar ook uit de gehele Meierij. Zij amuseerden het publiek en probeerden eveneens met hun optredens wat geld te verdienen. Zij bepaalden in belangrijke mate de sfeer. Niet de sfeer van het zakendoen maar juist het informele en gezellige karakter voerde de boventoon. Er werden ook toneelspelen opgevoerd. Op het bordes van het stadhuis en boven de diverse stadspoorten had men een houten kruis geplaatst als teken van marktvrede. De koopman wist dan dat zijn koopwaar door de stad zou worden beschermd. Niemand zou hem mogen vasthouden of zijn goederen in beslag nemen omdat hij bijvoorbeeld zijn oude schulden nog niet had betaald. Zelfs op weg naar huis stond hij nog onder bescherming van de jaarmarktvrijheid.
Niet iedereen was altijd welkom. In de 18e en het begin van de 19e eeuw werd bijvoorbeeld regelmatig bepaald dat kwakzalvers, planeetlezers of horoscooptrekkers, rijfelaars (bij wie bezoekers konden dobbelen) draaiborden, loterijkramen en dergelijke niet zouden worden toegelaten. Schout en schepenen moesten toen niets van dat gegok hebben.
Aangezien er tijdens deze jaarmarkten van alles te zien was is het niet verwonderlijk dat Jheronimus Bosch zich hiertoe aangetrokken voelde. Onder meer zijn schilderij De keisnijding zal er door geïnspireerd zijn. In de middeleeuwen, maar ook daarna, meende men dat men krankzinnigheid door middel van het operatief verwijderen van kleine keien uit het hoofd kon genezen. Een kwakzalver maakte in zo'n geval een snee in het hoofd van de patiënt, dat flink ging bloeden en haalde daar zogenaamd een kei uit. De zieke werd hierdoor genezen. In al de eeuwen is er op dit gebied eigenlijk weinig veranderd.
Door het jaar heen gebeurde er veel op de Markt zoals wagenspelen waarbij abele spelen of religieuze legenden ten besten werden gegeven, hanengevechten maar ook het Schermersoproer. Bij bezoeken van bijvoorbeeld keizer Maximiliaan van Oostenrijk ter gelegenheid van het 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies, Karel V, hertog van Alva, Pichegru, Napoleon I Bonaparte en Lodewijk Napoleon Bonaparte werd er op de Markt langdurig gefeest.

Jaarmarkten elders

Bossche kooplui en gilden bezochten ook jaarmarkten in de omgeving. Antwerpen en Bergen op Zoom waren belangrijke jaarmarkten. Men huurde op de markt een *roe* af, dat wil zeggen een heel straatje met kramen.

Kermis begin 19e eeuw

De kermis te 's-Hertogenbosch begon elk jaar op de vierde zondag van augustus. Dat is overigens nu nog zo. Evenals op de jaarmarkten die de stad kende, werden er op de Markt tal van kramen en tenten opgeslagen, waarvan de standplaatsen bij loting werden vastgesteld. Op de kermis werden door een groot aantal gezelschappen toneel- en dansvoorstellingen gegeven. Daarvoor vroegen zij, door middel van beschilderde vaandels en korte optredens vóór de tenten, de aandacht van de toeschouwers, waaronder ook in de stad gelegerde Franse militairen, wat is te zien op een anoniem schilderij uit die periode. Zo werden op de kermis van 1811 ondermeer *De Verzoening of de Broedertwist, groot en beroemd Toneelspel van Kotzebue, gevolgd door de Houthakkers, groot Ballet Pantomine* en *De Vrouw met twee Mannen, groot en beroemd Toneelspel gevolgd door de Twee Piro’s en het nieuw groot Ballet Pantomine* opgevoerd. Voorts waren er op de kermis kramen met eet- en drinkwaren en kramen waar men allerhande snuisterijen kon kopen. Uitdrukkelijk maakte men bekend dat *kwakzalvers, planeetlezers of horoscooptrekkers, rijfelaars, draaiborden, loterykramen en diergelykens* niet werden toegelaten en dat bedelaars en vagebonden werden geweerd. Schoenpoetsers en ventsters mochten blijkbaar wel op de kermis opereren, zo is te zien op het schilderij. Buiten de activiteiten op de Markt werden er 's avonds ook bals en muziekpartijen gehouden in de koffiehuizen en logementen, waarbij reizende gezelschappen de optredens en uitvoeringen verzorgden.

MARKT: Reuk/stank

Als je de stadspoort uitreed, in de richting van Vught, Vlijmen of Hintham, dan hoefde je niet ver te gaan voor je de rijke geuren van het land kon opsnuiven. Zeker in de vroege zomer. Het moet een verademing zijn geweest als die groene weldaad langs je neusvleugels gleed en tegelijk was het een nauwelijks voor te stellen contrast met wat men zojuist nog binnen de stadsmuren had geroken. Want de geur lag altijd als een deken over de stad. Geur die omhoog kringelde uit de vele honderden hout- en turfvuren die altijd brandden, in de winterkou uiteraard, maar evengoed in de zomerhitte. Onder de ketels van de bierbrouwers en van de lakenververs, in de oven van de bakkers en de pottenbakkers of in de vele smidsen die ’s-Hertogenbosch telde. Als er brons gesmolten werd door Jaspar Moer in de Clockgieterspoort in de Berewoutstraat moesten de vuren dagen achtereen met blaasbalgen hooggehouden worden. En er brandde vuur in de huizen natuurlijk, in de schouwen en onder de kookpotten in de keukens. De prikkelende geuren van smeulende turf, van rook en houtvuur vermengden zich op zijn beurt met een zoetige stallucht, afkomstig van de dieren die bij vele honderden in de stad gehouden werden: paarden, varkens, geiten, kippen en schapen. En uiteraard ook van het rundvee dat op de veemarkten in de stad verhandeld werd.
Vanzelfsprekend waren er ook plekken waar de neus op een aangename manier werd gestreeld, zoals in de werkplaatsen van de timmerlui en schrijnwerkers, waar zagen en blokschaven, behalve zaagsel en krullen ook de verrukkelijke geuren losmaakten van vers hout: eiken vooral, beuken, soms ook wel notenhout en naaldhout. Als de bakkersovens opengingen en de warme broden, de wafels en de pasteien op de toonbanken werden geschoven, dreven de geuren van de verse baksels door de open luiken naar buiten.
Minder verlokkelijk kon het ruiken, zeker op warme dagen, op de Vismarkt aan de Binnenhaven of in het Vleeshuis op de Markt, waar de aangeboden koopwaar wel eens wilde wankelen op de grens tussen vers en niet meer zo vers. Stank was er ook op het Sint Janskerkhof waar schaapsvellen in de zon te drogen werden gelegd. Er waren plaatsen waar je maar het beste met een grote boog omheen kon lopen, zoals in de buurt van het Voldersgat waar de knechten van de lakenvollers rond stampten in bakken met aarde en pis, of aan het Ortheneinde waar in de looikuilen van de huidenvetters de vellen te rotten lagen.
In de Verwersstraat walmden golven van stank omhoog uit de verfkuipen van de lakenververs en elders in de stad hing een misselijkmakende lucht rond de ketels waarin de zeepzieders en kaarsenmakers dierlijke vetten aan de kook brachten.
Op allerlei plekken deden voorbijgangers in het openbaar hun behoefte. Alleen tegen het stadhuis, de kerken en op de kerkhoven was het volgens de stedelijke ordonnantie verboden om er *te staen seijcken oft schijten.* Latrines en beerputten, ook al waren de betere voorzien van een stenen overwelving, waarmee de stank werd geweerd, vormden een voortdurende bron van ergernis en conflicten tussen buren.
Als er wierook en waskaarsen werden gebrand, als de boeketten voor de heiligenbeelden geurden en de kruiden die door de begijntjes op de altaren waren uitgestrooid, riep dat associaties op met de *geur van heiligheid* die Gods uitverkorenen zou omgeven, onder wie natuurlijk Maria, die immers de *Zoete Vrouwe* werd genoemd. Maar vaak werd die zalige geur verdrongen door de weemakende lucht van de dood, want de kerken en kapellen dienden tevens als begraafplaats voor de stedelijke elite. Steeds weer moesten de kerkvloeren open voor de bijzetting van een nieuw lijk in de gewijde, maar vaak al overvolle aarde onder de stenen zerken.
De geur van zweet en ongewassen lijven, bijna overal merkbaar waar mensen bijeen waren, maakte duidelijk dat lichaamshygiëne geen algemeen aanvaarde vanzelfsprekendheid was. Lang niet alle huizen waren ingericht op een bad of zelfs maar een regelmatige wasbeurt en bij de openbare badhuizen of stoven, onder meer in de Stoofstraat, stond niet zelden het seksueel vermaak voorop, eerder dan lichamelijke reinheid. Wie zich tegen kwalijke dampen en luchtjes op straat teweer wilde stellen was aangewezen op reukwaters, waarmee handschoenen geparfumeerd konden worden. Men kon om de pols of de hals kleine zakjes dragen, gevuld met welriekende kruiden of deze zelfs in de kleren laten naaien. Stank riep niet alleen weerzin op maar ook angst, omdat de uitwaseming gezien werd als de veroorzaker van ziekten. Op een gegeven moment vervaardigde het gemeentebestuur een reeks van geboden en verbodsbepalingen uit tegen de stank en smerigheid in de stad. Voortaan mocht niemand meer dan één schaap, één kalf en één lam in zijn huis houden. Niemand mocht zijn varkens meer op straat laten lopen of mest storten op straat of in de Binnendieze. Verder mocht niemand zeepziedersas langer dan drie dagen op straat laten liggen en de lakenververs mochten alleen loog in de Binnendieze storten en geen ander afval en dan nog alleen ’s nachts, van een uur na zonsondergang tot een uur voor zonsopgang. Maar hoe vaak ook het storten van vuil en afval ook werd verboden en hoe vaak ook werd bepaald dat *voortaan op zaterdag en alle heiligendagen de inwoners voor hun huis, erf, deur of poort hun straat moeten keren en het vuil naar een aangewezen plaats brengen zodat de slijkkarren het kunnen wegbrengen en dan moeten de straten schoongehouden worden*, alleen al de eindeloze herhalingen van deze geboden en verbodsbepalingen maken duidelijk dat ze nauwelijks enig effect gehad hebben.

MARKT: Jheronimus Bosch

Dit is de stad waar de bekende schilder Jheronimus (Jeroen) Bosch heeft gewoond. Jeroen, uit te spreken als Jeroon was vermoedelijk zijn roepnaam bij het Broederschap. Hij was een Nederlands kunstschilder van de noordelijke renaissance. Hij is de beroemdste Bosschenaar aller tijden. Op de Markt staat zijn standbeeld. Het is gemaakt door August Falise en is onder andere op initiatief van burgemeester F. J. van Lanschot in 1930 tot stand gekomen. Het beeld heeft al op diverse plaatsen op de Markt gestaan en staat sinds het voorjaar 2009 vlak bij het huis De Kleine Winst waar hij als kind heeft gewoond.

Zijn familienaam Van Aken verwijst naar een schildersfamilie die oorspronkelijk uit Aachen kwam. Het vermoeden bestaat dat de familie in de jaren twintig van de 15e eeuw via Nijmegen naar ’s-Hertogenbosch zijn verhuisd. De eerste betrouwbare aanwijzing over de familie dateert van 1430/1431 en heeft betrekking op de grootvader van Bosch, Jan van Aken. Jan van Aken (overleden in 1454) had vijf zonen, waarvan er ten minste vier schilder waren. Een daarvan, de in 1478 overleden Antonius van Aken was de vader van Jheronimus Bosch. Zijn moeder heette Aleid van der Minnen. De familie Van Aken was destijds een toonaangevende, Bossche schildersfamilie.

Jheronimus Bosch is vermoedelijk omstreeks 1450 geboren en in 1516 overleden.

Op een gegeven moment liet hij zich Bosch noemen. Zo signeerde hij ook het paneel van Johannes de Evangelist in 1489 met Jheronimus Bosch.

Er is geen 100% bewijs dat hij hier in de stad is geboren. Zijn familie woonde hier echter al enige decennia. Aannemelijk lijkt het dus wel. In 1450 had de familie een atelier in de Vughterstraat. Mogelijk kan hij daar geboren zijn. In 1462 kocht zijn vader Antonius het pand met de huidige naam De Kleine Winst, Markt 29. Daar ging de familie wonen en er werd een atelier ingericht. Wat wel zeker is dat hij vanaf zijn twaalfde jaar in dat pand heeft gewoond. Een andere bron meldde echter dat de Universiteit in Nijmegen onlangs had uitgezocht dat Jheronimus Bosch pas op 13-jarige leeftijd naar onze stad zou zijn gekomen. Daarentegen zijn er echter meer aanwijzingen dat hij hier wel zou zijn geboren. Zijn grootvader woonde hier immers ook al.

De eerste vermelding van Bosch is terug te vinden in 1474. Ergens tussen 1480 en 1481 trouwde hij met Aleyt Goyaerts van den Meervenne die weliswaar enkele jaren ouder was maar tevens van goede afkomst en zeer vermogend. Aleyt woonde bij haar moeder in de Schilderstraat. Haar moeder was onder andere in het bezit van een pand aan de Markt, op nummer 61, waar nu Invito is gevestigd. Hij ging daar met Aleyt wonen en bleef de Markt dus trouw. Daar had hij ook zijn atelier. Hij is vermoedelijk op het voormalige Sint Janskerkhof begraven. Het tijdstip waarop hij is begraven, 9 augustus 1516 kon worden vastgesteld aan de hand van de rekening van de begrafeniskosten die ligt opgeslagen in het Zwanenbroedershuis.

In 1486/1487 kwam de naam Bosch voor de eerste keer als buitenlid voor in het register van de Lieve Vrouwe Broederschap waarmee hij de rest van zijn leven nauw verbonden zou blijven. Een jaar later werd hij een gezworen lid. Dat was op zich bijzonder omdat een schilder een ambachtsman was die eigenlijk niet bij de gezworen broeders thuis hoorde. Het Broederschap had er vermoedelijk echter ook belang bij omdat in die periode gewerkt werd aan de bouw van de Sacramentskapel. Hij kreeg hiervoor verschillende opdrachten waaronder vermoedelijk twee panelen voor het retabel van Adriaen van Wesel, namelijk een voorstelling van Johannes de Doper en Johannes de Evangelist op Patmos.

Jheronimus Bosch-jaar 2016

Ter gelegenheid van het feit dan Jheronimus Bosch in 2016 500 jaar geleden is gestorven wordt in de stad een grootscheepse herdenking gehouden die gedurende het gehele jaar aandacht zal krijgen met als hoogtepunt een expositie van zijn schilderijen.

De musea zullen echter zeer terughoudend zijn om de stukken de wereld over te laten reizen omdat Jheronimus Bosch zijn werken schilderde op houten panelen. Die houten panelen zijn extreem kwetsbaar voor grote temperatuurverschillen. De verzekeringspremies zijn mede daarom ook torenhoog.

Waarschijnlijk zal het Museum Boijmans Van Beuningen de schilderijen wel tijdelijk afstaan. Het Museum voor Schone Kunsten te Gent gaf echter onlangs te kennen hier weinig voor te voelen. Van vijftien schilderijen is het nog niet zeker terwijl er zes zeker niet zullen komen waaronder de beroemde drieluiken De tuin der lusten (Prado), De hooiwagen (Prado) en Het laatste oordeel. (Venetië).

Werken van Jheronimus Bosch

Voor de Sint-Jan heeft hij ontwerpen gemaakt voor een gebrandschilderd raam voor de nieuwe kapel, een kruisbeeld en een kandelaar. In 1504 gaf Filips de Schone, hertog van Bourgondië aan *Jheronimus van Aeken*, genaamd Bosch de opdracht tot vervaardiging van een altaar. Dat was de eerste keer dat de schilder naar zijn geboorteplaats werd genoemd. Dit altaar is verloren gegaan. Filips de Schone was een groot bewonderaar van Jheronimus. Hij bezat tenminste vijf door hem vervaardigde panelen.
In onze stad is helemaal niets meer bewaard gebleven, ook niet van de schilderingen e.d. voor de Sint-Jan.
Aan Jheronimus Bosch zijn 26 tot 30 schilderijen toegewezen. Er bestaan ook nog ongeveer twintig tekeningen van zijn hand.
Bosch werkte vaak in opdracht van de Katholieke Kerk. Toen tijdens de Tachtigjarige Oorlog het protestante Nederland steeds sterker werd zijn zeer waarschijnlijk veel katholieke bezittingen uit ‘s-Hertogenbosch in veiligheid gebracht naar het zuiden van Europa.
Een aantal schilderijen was eigendom geworden van Willem van Oranje. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog had Filips II de bezittingen van Willem van Oranje verbeurd verklaard waardoor Filips in het bezit kwam van schilderijen van Bosch.
Na de val van de stad in 1629 stond Frederik Hendrik de geestelijken toe de nog aanwezige altaarstukken e.d. uit de kerk mee te nemen. Anderen, zoals o.a. Filips de Schone waren de opdrachtgevers en dus legitiem in het bezit gekomen van diverse schilderijen. In de 18^{e} en 19^{e} eeuw was er weinig belangstelling voor het werk van Bosch. Vermoedelijk is het werk dat toen nog aanwezig was in de stad verkocht of zelfs vernietigd.
Bosch leefde en werkte in een tijd waarin het wereldbeeld snel veranderde. Hij schilderde religieuze onderwerpen maar gebruikte ook onderwerpen uit de volkscultuur.
Hij slaagde erin, om vertrekkende vanuit de zichtbare wereld een onbekende wereld op te roepen vol verschrikkingen.
Daarvoor gebruikte hij vaak fantastische taferelen en spookbeelden met duivels, exotische dieren en monsters.
‘s-Hertogenbosch als levendige middeleeuwse stad met al zijn schrijnende tegenstellingen was voor hem een uitstekende inspiratiebron. Opgegroeid aan de Markt zag hij het allemaal voor zich gebeuren. Bovendien maakte hij nog iets bijzonders mee. Als 13-jarig kind was hij getuige van de grote stadsbrand in 1463 die, volgens de geschiedschrijver Cuperinus wel 4.000 woningen in de as legde. Een andere geschiedschrijver, Van Sasse van Ysselt, L.B.C. achtte dit, zeer terecht overdreven. Het juiste aantal is niet bekend. Nader onderzoek in de archieven leidde, onder voorbehoud tot ruim 500 huizen. Het aantal moet echter wel aanzienlijk zijn geweest. De brand zal ongetwijfeld een onuitwisbare indruk op hem hebben gemaakt. In zijn latere werk zien we herhaaldelijk het motief van een stadsbrand, wanneer hij verschrikkingen voor de mens wilde verbeelden. We zien verwijzingen hiernaar terug in de drieluiken van de Gekruisigde martelares, De hooiwagen, Het laatste oordeel, De verzoeking van Antonius en De tuin der lusten. Ook het hellemedaillon bij de Zeven hoofdzonden doet ons herinneren aan de stadsbrand van 1463.
Voor zover bekend heeft hij slechts op één schildering een fragment van de stad laten zien en wel deze brand die in de Verwersstraat begon en een groot deel van de stad in as legde. De metershoge vlammen zijn geschilderd vanuit de positie, Markt 61 waar hij later met zijn Aleyt woonde. Overigens woonde hij op dat moment nog niet op dat adres maar op het adres, Markt 13. Dit schilderij hangt in het Dogenpaleis te Venetië. Op het linker paneel van het drieluik Gekruisigde martelares is het blok op de Markt te zien, met daarachter het stadhuis met enkele huizen. Op de achtergrond hiervan zien we de grote stadsbrand.
Ongetwijfeld zal hij vanaf de stadsmuur in de verte ook dorpen hebben zien branden. Vooral ’s nachts gaven de vlammen een spookachtig effect dat hij op zijn panelen heeft vereeuwigd in angstaanjagende en helle taferelen. In werkelijkheid zag hij hoe het krijgsvolk van Maarten van Rossum de dorpen van de Meierij plunderde en in brand stak.
In De keisnijding of De dood van een vrek hekelde hij de misstanden in de Bossche samenleving.
Jheronimus heeft grote invloed gehad op de kunst in zijn tijd. In de 16^{e} eeuw legden schilders zich toe op het maken van imitaties van zijn werk. Lange tijd werden deze schilderijen voor originelen gehouden. Deze navolgingen zijn zeer waardevol, omdat sommige panelen nauwkeurige versies zijn van verloren gegane, oorspronkelijke werken van Bosch.
Nog altijd is het werk van Jheronimus Bosch een belangrijke inspiratiebron voor kunstenaars en wetenschappers.
De veelal onbegrijpelijke afbeeldingen op zijn schilderijen konden voor een deel worden ontrafeld aan de hand van de middeleeuwse taal.

Keisnijding

De keisnijding was een schijnoperatie, uitgevoerd door gewetenloze oplichters die beweerden aan hevige hoofdpijnen of krankzinnigheid een einde te kunnen maken door *versteende spinnen of horzels* uit iemands hoofd te snijden. De truc bestond uit het plotseling te voorschijn halen van een meegebrachte steen - *de steen der dwaasheid* – nadat in de schedelhuid een snee was gemaakt, die flink bloedde.
In deze voorstelling is de kwakzalver te herkennen aan zijn tabbaard. Om aan te geven dat er echter iets mis is met deze *dokter* heeft Bosch hem een trechter als hoofddeksel gegeven, de *trechter der wijsheid*. Geheel rechts maakt een non even onzinnig gebruik van een boek. De galg op de achtergrond is een verwijzing naar de slechtheid van de wereld.
In deze voorstelling haalt de kwakzalver echter geen keien uit het hoofd van zijn slachtoffer, maar bloemen. Tegenwoordig gaat men ervan uit dat bloemen in de middeleeuwen symbool stonden voor domheid. De Spaanstalige titel van het werk is dan ook *Extracción de la piedra de locura*, de verwijdering van de steen der dwaasheid. De schilder probeert ons hier dus te waarschuwen voor de kwalijke praktijken van kwakzalverij, of ons op zijn minst een spiegel voor te houden.
Samen met zijn werk de Goochelaar zijn dit de enige twee twee profane schilderijen. De overige werken hebben een sacrale basis.

Visioen aan de hel

Ook zijn Visioen aan de hel maakte grote indruk door de angstaanjagende spookbeelden: mensen aan het spit, in pannen vol kokende pek, met toeters of doorboord met slangen. Deze, thans voor ons mysterieuze beelden waren heel begrijpelijk voor zijn tijdgenoten.
Hij slaagde er in, om vertrekkend vanuit de zichtbare wereld een onbekende wereld op te roepen vol verschrikkingen. De raadselachtigheid zorgde ook voor wilde theorieën. Zo dachten en denken misschien nu nog wel veel mensen dat Bosch hallucinerende middelen gebruikte.

De tuin der lusten

De tuin der lusten is een drieluik. Op zondag stond het drieluik open. De rest van de week waren de beide deurtjes dicht.
Aan de buitenzijde van de deurtjes staat een glazen bol waarin het water en de aarde in de fase van de derde dag van het scheppingsverhaal (De schepping der wereld). Zon en maan waren er toen nog niet. God kijkt hierbij van buiten de schepping naar de aarde. De afbeelding is kleurloos.
Het linker gedeelte van het drieluik gaat over de schepping van Adam en Eva (Het aards paradijs) waarbij het huwelijk tussen Adam en Eva wordt voltrokken.
Het middengedeelte geeft het (wellicht wat frivole) leven op aarde (De tuin der lusten) aan. De mensen op het middenpaneel maken zich schuldig aan een van de zeven hoofdzonden, namelijk de wellust. Een andere verklaring is dat de wereld er zo, lief en vredig zou hebben uitgezien als Adam en Eva niet in het aards paradijs hadden gezondigd.
Het rechterdeel van het drieluik stelt de hel op aarde voor. Hierop wordt uitgelegd waaraan de mensen op aarde zich schuldig hebben gemaakt.
De Nassau’s hadden dit schilderij in 1548 in hun bezit in Brussel.

Overige schilderijen

Hij kon echter ook heel verheven het lijden van Christus schilderen. Bekend zijn ook zijn humoristische werken waarin spreekwoorden en volksgebruiken werden verstopt.
In openbare en privéverzamelingen van Europa en Amerika bevinden zich talrijke aan Bosch toegeschreven schilderijen. De meeste hiervan, hoewel diverse deskundigen hierover niet een eensluidende mening hebben zijn kopieën of nabootsingen. Met een tamelijke zekerheid kunnen een kleine dertig schilderijen van hem als origineel worden beschouwd. In Nederland heeft alleen het Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam drie schilderijen in haar bezit zoals De marskramer, Zondvloed en Sint-Christoffel. De familie Philips heeft als particulier ook één schilderij van hem in haar bezit. Zijn overige werken zijn elders in de wereld te zien zoals in het Museo del Prado, Philadelphia Museum of Art, Frankfurt am Main, British Museum in Londen, Louvre te Parijs, Wenen etc.
Bekende werken van hem zijn o.a. De tuin der lusten en De schepping der wereld, beide in het Prado te Madrid. Ook in het nabijgelegen klooster El Escorial zijn enige schilderijen te bewonderen. Niet zo onlogisch want Filips II was bijvoorbeeld een fervente kunstverzamelaar en/of zeer vermoedelijk een opdrachtgever. In het Museum voor Schone Kunsten te Gent hangen de schilderijen Kruisdraging en Sint-Hiëronymus.

Bezichtiging via Google Earth

In 2009 heeft het Prado in Madrid samen met Google Earth veertien meesterwerken van Jheronimus Bosch tot in detail gefotografeerd en via Google Earth beschikbaar gesteld. De schilderijen werden stukje voor stukje gefotografeerd waarna de afzonderlijk stukjes weer werden samengevoegd tot één schilderij. Zo is bijvoorbeeld de muis in De tuin der lusten beter gedetailleerd te bestuderen dan met het blote oog op het originele schilderij in ruimte 56 van het Prado. Inzoomen op een detail is mogelijk als nooit tevoren maar een gemiddeld beeldscherm zal het aantal benodigde pixels nog niet kunnen weergeven.

MARKT: Het vroegere stadsbestuur

Schout, schepenen en gezworenen; 1e lid

In een middeleeuwse stad werden de bevoegdheden van het bestuur, al dan niet uitvoerig, beschreven in de oorkonde over het stadsrecht. Soms werd er nog verwezen naar het stadsrecht van de moederstad, de stad waaraan het gegeven recht veelal aan ontleend was. In het stadsrecht werd dan aangegeven dat een college de stad moet gaan besturen. Op grond hiervan ontstonden in de meeste steden de schepencolleges. Hiertoe behoorde ook de rechtspraak want de schepenen droegen er zorg voor *dat alles in de stad geschiedt overeenkomstig recht en gewoonte.*

Vanaf het ontstaan van de stad bestond het dagelijks bestuur uit schepenen en gezworenen. De gezworenen waren de afgetreden schepenen van het voorafgaande jaar. Zij ondersteunden de schepenen in bestuursaangelegenheden. Na een jaar moesten zij aftreden.

De schepenen werden gekozen uit de voorname poorters, de rijke burgers dus. De stad kende aanvankelijk zeven schepenen. Hertog Karel V veranderde dat in 1525 in negen. Elk jaar op 1 oktober, (Bamis, het feest van Sint-Bavo) moesten zeven van de negen schepenen plaatsmaken voor anderen. Deze *rijckste, notabelste ende nuttighste mannen die men daartoe vinden konde* zorgden nu één jaar voor het geven van nieuwe reglementen, het uitvaardigen van publicaties, het benoemen van het gemeentepersoneel, het toezicht op de *posterijen*, het bijhouden van de stadsfinanciën, rechtspraak en vele andere taken. In feite waren de schepenen belast met de dagelijkse gang van zaken van het gemeentebestuur. Dat betrof enerzijds veel administratie, zoals het vastleggen wie er voogd werd over een minderjarig weeskind of de verkoop van huizen. Bij hen werden ook geschillen tussen burgers gemeld, net als overtredingen en misdrijven. Om die administratie goed te kunnen bijhouden was het noodzakelijk dat op het stadskantoor steeds een aantal schepenen aanwezig was. De schepenen hielden hun werkzaamheden nauwkeurig bij in zogenaamde schepenprotocollen.

Omwille van de continuïteit mochten twee schepenen één jaar langer aanblijven.

Een afgetreden schepen was nog één jaar gezworene en daarna bleef hij behoren tot de raden, behalve dus als hij weer als schepen werd herkozen.

Herbenoeming als schepen kon pas plaatsvinden drie jaar na aftreden en sinds 1494 twee jaar na aftreden. Veelal kwamen dezelfde figuren weer terug als schepen. Meespelen in het stadsbestuur deed men overigens toch. Na zijn aftreden als schepen en daarna als gezworene bleef hij behoren tot de raden.

Aanvankelijk benoemden de schepenen zelf hun opvolgers bij aftreden.

Vanaf 1336 werden nieuwe schepenen voortaan door de hertog benoemd. Aftredende schepenen mochten hiervoor nog wel een schriftelijke voordracht doen.

Er werd toen bepaald dat ‘n schepen minimaal 25 jaar oud moest zijn, minimaal twee jaar poorter van de stad en te goeder trouw binnen het hertogdom. Wat later werd dat zelfs vier jaar en de eis dat men in de Meierij van ’s-Hertogenbosch moest zijn geboren.

In 1356 had hertogin Johanna van Brabant bij een bezoek (Blijde Incomste) aan de stad een nieuwe overeenkomst afgesloten waarbij werd bepaald dat zij geen vreemdelingen in het stadsbestuur meer zou benoemen. Zij garandeerde tevens dat kooplieden vrijheid van beweging zouden krijgen in geheel Brabant. Deze bepaling droeg in belangrijke mate bij aan de economische opbloei in de latere jaren. In geen enkel ander gewest hebben kooplui deze bevoorrechte positie ooit gekregen.

In 1383 werd deze eis nog verder verscherpt en men moest toen in beginsel zelfs geboren poorter zijn. Verder moest een schepen het hele jaar met het merendeel van zijn gezin in de stad wonen. Als hij er nog niet woonde dat werd hij verplicht om, op straffe van een forse boete daarbinnen te komen wonen. Van hen werd ook geeist dat zij ten minste een bepaald vermogen bezaten. Omdat zij geen vergoeding kregen voor hun werkzaamheden, waren hun functies als vanzelf voorbehouden aan een kleine groep van gegoede families, die konden leven van hun bezittingen.

De hertog deed zijn keuze uit een voordracht, opgesteld door de laagschout, die het hertogelijk gezag in de stad vertegenwoordigde. Ook weer om de continuïteit te waarborgen, waren de oud-schepenen als gezworenen gedurende een jaar na hun aftreden nog nauw bij het stadsbestuur betrokken. Na een tussentijd van nog eens een jaar was men opnieuw als schepen benoembaar.

Boven de schepenen en gezworenen stonden de meier of hoogschout en de richter of laagschout. De meier of hoogschout was de hoogste functionaris in de Meierij en vertegenwoordigde de hertog. Onder hem viel de criminele rechtspraak in de stad en de Meierij. In de stad vormde hij met de schepenen de zogenaamde Hoge Vierschaar. Hij was daarvan de voorzitter, had te zorgen dat er recht werd gesproken en voerde ook de vonnissen uit. De schout werd door de hertog benoemd.

De laagschout behandelde in de stad en zijn vrijdom met de schepenen de civiele zaken. Ook nam hij nieuwe schepenen de eed af.

Vanaf, in ieder geval 1408, bestond het stadsbestuur uit drie geledingen. Het eerste lid, zoals hiervoor beschreven werd gevormd door de schepenen en gezworenen. De schepenen traden na een jaar af maar behielden nog een jaar hun plaats in het stadsbestuur als gezworenen. Dat was de tweede geleding. De gezworenen mochten na één regeringsjaar aanblijven als lid van het stadsbestuur. Zij werden dan raadslieden en hadden weinig inbreng meer. De vertegenwoordigers van de ambachtslieden, de gildedekens vormden de derde groep. Het dagelijks bestuur lag bij de schout, de schepenen en de gezworenen, samen een college van vijftien personen. Twee rentmeesters controleerden de boeken. Dit stadsbestuur besliste wanneer ze de raadsleden en de ambachtsdekens wilde oproepen voor overleg en besluitvorming. Daarbij bleven de gildedekens zeggenschap houden over het financieel beleid en de heffing van accijnzen. Het stadsbestuur in deze vorm bleef bijna 100 jaar bestaan.
In 1525 had keizer Karel V bepaald dat iedere dag, op vaste uren, zowel 's morgens als 's middags schepenen op het stadhuis aanwezig moesten zijn. Dat gold ook voor de zondagen en feestdagen.

Raden; 2e lid

De raden, dat waren diegenen die ooit schepen en gezworen waren geweest, vormden het 2e lid. In oude stukken worden zij ook wel *ledige luden* genoemd.
In woelige tijden stonden zij vaak met het 1e lid, als aristocratisch element tegenover het zogenaamd democratisch element, de gilden. Hoewel zij al vroeg werden genoemd, werden hen pas in 1399 uitdrukkelijk bepaalde werkzaamheden opgedragen. Vanaf 1408 maakten zij onderdeel uit van het stadsbestuur en bezaten zij de bevoegdheid om aan de wetgeving mee te werken.
De raadsleden werden, net als de dekens van de ambachtslieden voor een vergadering opgeroepen als dat voor de besluitvorming nodig was.
De positie van raadsleden ging een leven lang mee, maar naarmate het mandaat als schepen langer terug in de tijd lag en de kans op nog eens een jaar als schepen te functioneren navenant kleiner werd, nam de animo voor het bijwonen van de raadsvergaderingen natuurlijk sterk af. Omdat de schepenen hun inbreng toch op prijs stelden besloten zij in 1544 de raadsleden presentiegeld te betalen, een stuiver per vergadering.

Dekens van de gilden; 3e lid

De dekens van de ambachten en gilden vormden het 3e lid van het stadsbestuur. Zij werden geacht de *kleine luiden* te vertegenwoordigen, maar dat moet voor sommigen onder hen een hele opgave zijn geweest, want de belangen van de soms welgestelde gildedekens liepen niet altijd parallel met die van de doorsnee ambachtsman.
In de loop van de 14e eeuw hebben de gilden invloed weten te krijgen in het stadsbestuur, met name op het financiële terrein. De stad kwam in die periode tot grote economisch bloei. Dit was vooral te danken aan de activiteiten van de in de gilden georganiseerde handwerk- en handelslieden. De lakenindustrie en de handelaren in landbouwproducten leverden inmiddels een aanzienlijke bijdrage aan de welvaart van de stad.
Om zowel de interne kosten van de stad als de hertogelijke belastingen te kunnen betalen moest het stadsbestuur hiervoor mede een beroep doen op de leden van de diverse gilden. De macht van de gilden nam hierdoor toe.
De dekens van de ambachtsgilden hadden stemrecht als het ging om belangrijke financiële beslissingen en het heffen van accijns. De dekens bezochten de raadsvergaderingen trouw.
De Bossche gilden, te omschrijven als een vereniging of groepering, toegerust met publieke bevoegdheid (d.w.z. wetgeving, bestuur en rechtspraak) ten aanzien van de uitoefening van het ambacht van haar leden hadden in de eerste plaats een belangrijke economische functie maar ook een godsdienstige en charitatieve rol. Hieronder viel te verstaan de deelname aan het kerkelijk leven, de sociale verzorging van zieke leden, een militaire rol zoals de bewaking van de stad en het deelnemen aan het leger van de hertog. Bovendien hadden zij een rol in staatkundig opzicht. Het patriciaat was niet machtig genoeg om zich niets van deze gilden aan te trekken. Hoewel het patriciaat meestal de steun van de hertog had zien we dat bij het wegvallen van die steun de macht van de gilden toenam. In 1336 sloten de hertog en de gilden een verdrag. In het vervolg benoemde de hertog de schepenen. Daarnaast benoemde de hertog twee *borzedragenen (beursdragers)* die toezagen op het financieel beleid. De gilden kregen ook meer invloed: accijnzen konden niet meer worden vastgesteld zonder hun goedkeuring. De controle op het financiële beleid van de beursdragers, later ook rentmeesters of borgermeesters genoemd werd strenger. Dit mede op verzoek van de Bossche gilden.
In 1399 ontstond er opnieuw onrust. Hertogin Johanna was van oordeel dat de stad haar financiële verplichtingen niet nakwam. De stad weigerde ook de door de hertog benoemde schepenen te erkennen en de gilden vergaderden zonder dat de door de hertogin aangestelde schout daarbij aanwezig was. Philips de Goede bemiddelde en gaf de stad op een groot aantal punten gelijk.

Regelmatig probeerden de gilden een greep naar de macht te doen. In 1408 stelde hertog Anton echter orde op zaken door middel van het Charter van Rosmalen en werden toen de raadsleden als 2e lid ingevoerd. Onder Karel de Stoute daalde de welvaart en zijn dood in 1477 was dan ook het sein voor een opstand overal in zijn rijk en zo ook in de stad. Door de zwakheid van het centrale gezag wisten de gilden, tegen de zin van andere leden van het stadsbestuur een reeks economische politieke maatregelen te nemen. Er volgde revolutie op revolutie.
De dekens verweerden zich telkens tegen de enorme financiële lasten die de burgers van de stad moesten opbrengen om een garnizoen te onderhouden en aan de *beden* die de landvoogd oplegde, te voldoen.
In de 16e eeuw had de stad te maken met een sterke economische teruggang. In 1506 en 1516 moest de stad zelfs loterijen houden om aan geld te komen.
Spanningen en sociale tegenstellingen leidden in 1525 opnieuw tot een grote gilderevolutie. Aanleiding was vermoedelijk het verhogen van het maalgeld en de bieraccijns. Men eiste afschaffing van het maalgeld en vermindering van de bieraccijns. De gildedekens weigerden, in tegenstelling tot de schepenen een vaste bijdrage aan de landsheer te betalen. Zij beschuldigden de schepenen ervan, dat zij in de gunst van de keizer wilden komen, ten koste van het welzijn van de stad. Ook wilde men dat de kloosters gingen meebetalen in de lasten van de stad. Zij waren vrijgesteld van het betalen van accijns, onder andere op drank. De kloosters beriepen zich op de landvoogdes, die hun privileges garandeerde. De bevolking plunderde de voorraadkelders van de wilhelmieten en de predikheren. De kartuizers konden dat voorkomen door in hun boomgaard tafels met brood, boter, kaas en bier klaar te zetten. Men wist uiteindelijk de opstandelingen te overreden te onderhandelen met de landvoogdes. Het resultaat hiervan was dat ongeveer 150 poorters, onder wie het complete stadsbestuur en alle ambachtsdekens blootshoofds, in het zwart gekleed en met een brandende toorts in de hand buiten de stad trokken en Margaretha van Oostenrijk, de landvoogdes en enige dochter van keizer Maximiliaan uit zijn huwelijk met Maria van Bourgondië op hun knieën nabij de Vughterpoort om vergeving vroegen. De stad moest naast de gevorderde bijdrage voor straf een boete van 12.000 gulden betalen. Nadat Maria op jonge leeftijd al tweemaal weduwe was geworden was zij in 1507 door haar vader aangesteld als landvoogdes over de Nederlanden. Zij bleek over grote diplomatieke gaven te beschikken en haar hof in Mechelen ontwikkelde zich tot een brandpunt van cultuur in de Nederlanden. Karel V breidde vervolgens de magistraat uit terwijl de politieke macht van de gilden werd beperkt. Zij mochten voortaan hun eigen dekens niet meer benoemen. Ook hoefde niet elke poorter tevens lid van een gilde te zijn. Hiermee kwam een einde aan de telkens optredende machtsverschuivingen binnen het stadsbestuur en aan de vele opstanden. Deze nieuwe organisatie duurde ongeveer een eeuw. De rol van de gilden bleef beperkt. Zij hebben nooit meer de wapens durven opnemen en zich nog slechts morrend verzet tegen hun onwelgevallige besluiten.
Vanaf 1629 werden zij niet meer voor een vergadering uitgenodigd.

Rentmeesters, muurmeesters en burgemeesters

In 1336 werden door de hertog op voordracht van de schepenen en gezworenen twee *borzedragenen* benoemd. Zij werden belast met het financiële beheer van de stad, waarover zij eenmaal per jaar verantwoording moesten afleggen. Vanaf 1388 mochten zij door de stadsregering zelf worden benoemd. Na hun aftreden mochten zij de eerste twee jaar niet in het stadsbestuur worden gekozen.
De gilden kwamen in verzet tegen de wijze waarop de rentmeesters van hun bevoegdheid gebruik c.q. misbruik maakten. Er werden bijvoorbeeld geen begrotingen meer opgesteld zodat er uitgaven konden worden gedaan totdat de schatkist leeg was.
In het privilege dat de hertog in 1399 aan de stad gaf werd onder andere ook bepaald dat de rentmeesters, nu *borgermeesters* genoemd, voortaan tevens straatmeester zouden zijn. Deze functie werd voorheen uitgeoefend door speciaal door de schepenen aangestelde poorters. Er kwamen strenge voorschriften met betrekking tot beheer en verantwoording en er werden in algemene voorschriften vastgelegd welke uitgaven van stadsgelden waren toegestaan.
Later kwam men er achter dat men de functie van straatmeester annex burgemeester had onderschat. Hij was zo zwaar belast met het innen van accijnzen en renten, het betalen van lijfrenten en schulden etc., dat hij zijn taak van aanschaf van bouwmaterialen en het toezicht op de werklieden op de uitvoering van hun werkzaamheden onvoldoende kon vervullen.
De controle op het financiële beleid van de beursdragers, later ook rentmeesters of borgermeesters genoemd werd strenger. Dit mede op verzoek van de Bossche gilden.
In 1408 stond de hertog toe dat er weer aparte muur- of straatmeesters konden worden aangesteld.
Na 1441 gingen de burgemeesters toch weer een rol spelen met betrekking tot de openbare werken. Het financiële beheer bleef een bron van ongenoegen voor de gilden. Met een controle achteraf waren de gilden niet tevreden.

In 1477 werd het deel van hun ambt dat het muurmeesterschap betrof hun opnieuw ontnomen. Voortaan werden door het stadsbestuur uit de gilden twee goede mannen benoemd die geen officieel ambt bekleedden om die functie te kunnen vervullen. Zij legden tegelijk met de burgemeesters rekening en verantwoording af. Als loon ontvingen zij zes oude schilden (munteenheid) per jaar.
Bij de grote bestuurshervorming in 1494 kwamen naast de bestaande rentmeesters, naar het voorbeeld van Leuven, in het stadsbestuur, twee rijke burgemeesters. De een, buitenburgemeester genoemd, werd door de hertog benoemd uit gezworenen en raden. De andere, de binnenburgemeester, werd door de ambachten gekozen uit een voordracht van drie raadslieden, opgemaakt door de buitenburgemeester, schepenen en gezworenen. Deze burgemeesters fungeerden niet als rentmeester, maar zij waren administratieve en justitiële functionarissen. Zij stonden boven de schepenen en hadden behalve een algemene bestuurstaak, waarbij zij bijvoorbeeld het stadsbestuur bijeen konden roepen, op de vergadering als eerste het woord. Toch hield ook deze opzet niet lang stand. In 1498 werd ook deze verandering ingetrokken en een jaar later werd een college van zes goede mannen ingesteld ter sanering van de staatsfinanciën.
De burgemeester die het dagelijkse bestuurswerk moest doen werd ook wel poortmeester genoemd. Hij werd bijgestaan door een raad van (invloed)rijke en wijze of vroede mannen. Zo’n raad heette *vroedschap.* Vrouwen kwamen er toen nog niet aan te pas.

Overige stadsfunctionarissen

De stad kende nog veel andere personen die werkzaamheden in stadsdienst of ten behoeve van de stad verrichtten. Meestal waren dat geen ambtenaren in moderne zin, maar hadden hun ambt gepacht. De stad was zo verzekerd van bepaalde inkomsten. Anderen verrichtten stadsdiensten op afroep als het nodig was, vergelijkbaar met de huidige oproepkrachten.
Voorbeelden van deze functionarissen zijn: secretarissen, pensionarissen, klerken, ijkmeesters, stadsboden, stadswakers, poortwachters, scherprechters en pijpers.
Verder kende men groenroeden, een soort deurwaarders die als ambtsteken een groene roede of staf droegen en de ingebieder, die cipier van de gevangenpoort was. De ingebieder had, evenals de groenroede de taak van deurwaarder, maar dan voor het gebied buiten de stad en zijn vrijdom of vrijheid. De buurtschappen Orthen, Hintham, Den Dungen, Vranckenhoffstad en Het Reut behoorden tot de vrijdom.

Taken stadsbestuur

Het stadsbestuur was in hoge mate zelfstandig. Het stelde zelf de hoogte van de belastingen in en inde deze ook zelf. Wat men onder bestuur verstaat valt af te lezen uit het stadsrecht. Zo zorgde men voor het vaststellen van prijzen, maten en gewichten. Om die gewichten te kunnen controleren liet men een stadswaag bouwen, waar alle goederen werden gewogen. Aan de Schapenmarkt stonden op de nummers 16 t/m 20 twee wagen, namelijk De Kleine Waag en De Grote Waag. In 1299 werd al voor het eerst melding gemaakt van een waag in de stad. De gemeente verstrekte het waagrecht aan derden dat om de paar jaar opnieuw werd uitgegeven.
Eveneens werd er een vlees- of vishal gebouwd, waar vlees en vis werden gekeurd en verkocht. Alle koopwaar werd zo door de overheid van de stad streng gekeurd. Steden konden, naast het stadsrecht ook bepaalde voorrechten (privileges) krijgen van de landsheer, zoals het marktrecht. Ze mochten dan zelf week- en jaarmarkten houden. Kooplieden die slechte spullen aanboden werden streng gestraft en van de markt uitgesloten.
Ook zorgde men er voor dat er een organisatie was om branden te kunnen blussen.
Verder moest de stad zorgen voor lijf en goed van de poorters door hen te beschermen tegen gevaren, die van buiten kwamen. Daarom werd er ook een muur om de stad aangelegd. Deze zorg was een belangrijke taak van het stedelijk bestuur. Het stadsbestuur moest ook, voor de verdediging, dikwijls vrij kostbaar geschut en verder oorlogstuig aanschaffen. De dagelijkse bewaking van de stad, zowel in oorlogs- als in vredestijd hoorde daar ook bij.
Het stadsbestuur had tevens taak om de belangen van de stad te behartigen bij en soms ook tegenover de landsheer, andere heren en steden. Deze belangenbehartiging kon betrekking hebben op het betalen van beden (belastingen) aan de landsheer, tolheffing, handelsmogelijkheden, beveiligen van handelswegen en vaarwater.
De stad was dus, behalve een rechtsgemeenschap ook een belangengemeenschap. De behartiging hiervan was aan de gehele raad toevertrouwd.
Een belangrijke inkomstenbron voor de stad waren de indirecte belastingen, in de vorm van de heffing van accijnzen. Dat waren belastingen op verbruiksgoederen (levensmiddelen etc.). Deze belasting was dus niet gebaseerd op draagkracht maar op de mate van het verbruik van levensmiddelen.
Deze accijnzen werden vaak voor meerdere jaren verpacht. Die verpachting verzorgde de overheid en gaf die aan de meestbiedende. De hoogste bieder werd zo pachter. Het voordeel voor de stad was dat men vooraf al

wist hoeveel de accijnzen zouden opbrengen en werden vaak al vooruitbetaald. Er waren destijds veel gegadigden, het was toen een goede geldbelegging.
Behalve het verpachten van accijnzen werden er ook molens, de waag, tollen, veren en dergelijke in diverse steden verpacht.
Tenslotte waren er inkomsten uit vergoedingen voor door de stad verleende diensten zoals het gebruik van verkoopplaatsen (vlees- en visbank), gebruik van een kraan voor het laden en lossen, gebruik van de waag voor het wegen van de goederen en het officieel vaststellen van gewicht en maat (hout, turf, zout, laken). Ook deze waren vaak weer verpacht. Dit alles leverde vaak ruim 80% van de gewone inkomsten op.
De verplichtingen van de stad waren niet gering. De hertog vroeg regelmatig een bijdrage, soms in geld en soms in mensen, voor zijn dure hofhouding en zijn oorlogen.

Bestuur na 1629

Direct na 1629 komen gereformeerden vanuit de noordelijke Nederlanden naar de veroverde stad. Na niet al te lange tijd maakten zij een vijfde van de bevolking uit, de rest bleef katholiek.
Het capitulatieverdrag bepaalde dat ’s-Hertogenbosch een gereformeerde stad moest worden. Dat wilde zeggen dat haar bestuurders de nieuwe godsdienst (Nederduits Gereformeerde Kerk) moesten aanhangen. Daarnaast moest de helft van de belastingen die de Bosschenaren opbrachten, overgemaakt worden naar Den Haag. Ook het militair beleid viel niet langer onder het stadsbestuur maar kwam onder centraal gezag. Soms werd met succes gepleit voor verlaging van de belastingdruk.
Het stedelijk beleid liet Den Haag aan het lokale bestuur over. De samenstelling van hert stadsbestuur bleef gelijk, alleen de dekens van de gilden maakten geen onderdeel meer uit van dat bestuur.
Frederik Hendrik benoemde in 1629 voor eenmaal een nieuw stadsbestuur van in totaal 49 personen: 9 schepenen, 7 gezworenen, en 33 raden. Zij moesten officieel van gereformeerde huize zijn en kwamen grotendeels van buiten de stad. Van een aantal gezworenen en raden is bekend dat zij, weliswaar niet openbaar, de roomskatholieke godsdienst aanhing. De zittende schepen en gezworenen maakten zelf de voordracht voor hun opvolgers. In 1660 werd het aantal stadsbestuurders op eigen verzoek teruggebracht tot 40.
Men zou mogen verwachten dat een gereformeerde bestuurlijke elite, die voor een deel ook nog van buiten ’s-Hertogenbosch kwam, en een overwegend katholieke bevolking die weinig politieke invloed kon uitoefenen veel weerstand zou oproepen. Dat viel eigenlijk toch wel mee. De overwegend katholieke gilden maakten dan wel geen deel meer uit van het stadsbestuur, zij bepaalden wel in grote mate het economische en sociale leven in de stad. De schutterijen beleven de orde in de stad bewaren. De negen blokken van de stad waren, net als voorheen belast met de brandveiligheid en de armenzorg. Zo werden handel en nijverheid, sociale zorg en veiligheid behartigd door organisaties die ingebed waren in het katholieke deel van de Bossche bevolking. Deze instellingen konden ook de politieke agenda beïnvloeden door een verzoekschrift te schrijven.
Net als voorheen ging de besluitvorming van de schepenen en gezworenen vooral over minder belangrijke zaken. Bijna driekwart van de agendapunten betrof gemeentelijke ambtenaren. Er werd bijvoorbeeld beslist over het traktement van de organist, de aanstelling van een arts in het ziekenhuis en het pensioen van de weduwe van één van de schepenen. Ook als het ging om de openbare orde, het wegennet, veiligheid en gezondheidszorg, dan vormde een verzoekschrift meestal de aanleiding tot behandeling en niet een initiatief van het gemeentebestuur. Voorstellen voor grote vernieuwingen, zoals de plannen voor verbetering van de haven, kwamen niet van het stadsbestuur maar van de landsregering.
Naast het stadsbestuur benoemde Frederik Hendrik een hoogschout, pensionarissen die de financiën beheerden, secretarissen en een griffier. Na die eerste benoeming werden deze ambtenaren, behalve de hoogschout, weer op basis van de privilegiën van de stad, door de stadsregering benoemd. De stadsregering benoemde ook andere ambtsdragers, zoals bijvoorbeeld dokters, een apotheker en chirurgijn van het Groot Ziekengasthuis, zeven professoren aan de Illustre school, twee organisten, voorzangers en voorlezers in de kerken, een schrijfmeester en vijf preceptoren (leraren Latijn) aan de Latijnse school, twee klokkenstelders, de rentmeester van het weeshuis, de huurkoetsier en vier opzieners van de brandspuiten.
De bestuurlijke elite had er zelf belang bij om zoveel ambten te vergeven. Van het geld dat de schepenen voor hun diensten kregen kon men niet leven. Het was daarom aantrekkelijk om een aantal nevenfuncties te hebben.
In het jaar 1702 werd een soort roulatiesysteem ingevoerd voor het vergeven van ambten. Als er een betrekking vrij kwam dan hadden de zittende schepenen het recht om zichzelf of iemand anders te benoemen. Soms ging het om lucratieve ambten als een rentmeesterschap of een postmeester. Maar functies als graan- en turfmeter, nachtroeper en doodgraver kwamen ook beschikbaar. De deftige schepen voerde zo’n functie dan niet zelf uit maar huurde daar weer iemand voor in. Het gevolg van deze regeling was dat het ambtenarenapparaat op het gebied van stedelijke administratie, ordehandhaving, onderwijs en toezicht veelal uit dezelfde mensen bestond.

Aan het eind van de 18e eeuw kwam de positie van het stadsbestuur en daarmee de oude verhoudingen onder druk te staan. Daarbij ging het niet alleen om de vraag of burgers meer invloed moesten hebben in het bestuur van hun stad. Men vroeg zich ook af of het stadsbestuur onafhankelijk moest zijn en blijven en dus ook een eigen beleid moest kunnen blijven voeren. Anderen waren de mening toegedaan dat de bestuurlijke maatregelen voor de gehele provincie of zelfs voor het hele land moesten gelden. Voorstanders van het decentraal bestuur spraken in die tijd graag over de stadsregering. Zij waren van oordeel dat de stad geregeerd moest worden op basis van de bestaande, lokale privileges. De tegenstanders, de zogenaamde unitaristen, bestreden het stedelijk patriciaat. Zij wilden dat regelingen voor de burgers in het gehele land gelijk zijn. Zij beriepen zich op de idealen van de Franse Revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap.
Na de verovering van het land door de Franse troepen werd in Nederland de Bataafse Republiek uitgeroepen. Een van de eerste zaken die gerealiseerd werd was het kiesrecht. Op 4 april 1795 werden de leden van het stadsbestuur door de Bosschenaren zelf gekozen. Op 1 maart 1796 kwam de eerste democratisch verkozen volksvertegenwoordiging van Nederland bijeen in Den Haag. Een tweede belangrijke vernieuwing was dat de politieke macht van ons land bij de landsregering in Den Haag kwam te liggen. De Provinciale Staten vormden een tweede politieke laag. Voor de gemeenten werden reglementen voor plaatselijk bestuur ontworpen. Er ontstond een felle discussie over de macht van steden. De unitaristen zagen het gemeentebestuur slechts als een *blotelyk administratief lichaam* terwijl de federalisten bleven pleiten voor een stadsbestuur dat een, zij het beperkt eigen beleid zou kunnen voeren.
De Provinciale Staten legde een nieuwe bestuursreglement voor aan de zittende schepenen en raadslieden. De term *stadsregering* die de Bossche elite bij voorkeur gebruikte werd vervangen door *gemeentebestuur.* De bevoegdheden werden ook fors beperkt. De schepenen en raadslieden weigerden het nieuwe reglement voor te leggen aan de Bossche kiezers. Uiteindelijk volgde dan toch een stemming. De stad had toen ruim 1.800 stemgerechtigde burgers (mensen die voldoende kapitaalkrachtig waren). De 799 stemgerechtigden die hun stem hadden uitgebracht verwierpen het voorstel. Ruim 1.000 kiezers waren thuisgebleven. De Provincie nam echter aan dat zij vóór zouden hebben gestemd en daarmee was het voorstel toch aangenomen.
Langzamerhand kreeg het gemeentebestuur, na invoering van nieuwe reglementen de vorm die het nu nog heeft. In 1798 werden, om de bedrijfsvrijheid en de onderlinge concurrentie te bevorderen de ambachtsgilden afgeschaft en de organisatie opgeheven. De dekens van de gilden maakten overigens al vanaf 1629 formeel geen deel meer uit van het bestuur maar waren achter de schermen wel invloedrijk.
Vanaf 1814 vormde de gemeenteraad het hoogste bestuur in de gemeente. Burgemeester en wethouders vormden het dagelijks bestuur. Een jaar later werd een nieuwe stedelijk reglement van kracht waarin was bepaald dat er in een gemeente drie burgemeesters moesten zijn. Tevens werd aangegeven wie de leden van de gemeenteraad mochten kiezen. Dat waren in die tijd alleen mannen. Bovendien mochten het alleen de mannen zijn die meer dan tien gulden aan grondbelasting en personele rechten betaalden. In de praktijk betekende dit dat van de 13.000 inwoners er nog geen 1.200 hun stem mochten uitbrengen. Kandidaat gemeenteraadsleden moesten welgestelde mannen zijn die minimaal 25 gulden aan belastinggelden afdroegen.
In 1824 kreeg de koning (Willem I) meer en de stad minder bevoegdheden. Voortaan werd er maar één burgemeester benoemd. Dat was als eerste A. G. Verheijen. De zittende burgemeesters P.H. Fenema en W.T. Thye Hannes werden wethouder. Het gemeentebestuur bestond toen uit 22 leden. De leden hoefden ook niet meer van de *ware gereformeerde religie* te zijn. Ook personen met een katholieke levensovertuiging mochten weer zitting nemen in het gemeentebestuur. In 1844 bestond de gemeenteraad uit vijf protestanten en vijftien katholieken.
Ook op een nadere manier veranderde de samenstelling van het bestuur. Voor 1794 waren het vooral rijke renteniers die alle tijd hadden voor bestuurlijk werk. Nu zaten ook kooplieden en ondernemers in de gemeenteraad. Hoewel de gemeenteraad gekozen werd was het zeker nog geen afspiegeling van de maatschappij. Het was opnieuw een elitair en welgesteld gezelschap, bestaande uit een kleine groep families die de stad bestuurde.
De gemeente had een beperkt takenpakket. Taken als onderwijs, gezondheidszorg, openbare veiligheid en sociale voorzieningen bestonden niet of waren in particuliere handen, zoals van de Godshuizen of de schutterij. Vergaderingen van het gemeentebestuur vonden meestal maar eens in de maand plaats en de agenda was beperkt. Er was dan ook maar een gering aantal ambtenaren. De belastingdienst kon het met ruim twintig mensen af terwijl het secretariaat van de gemeente, waar ook de burgerlijke stand werd bijgehouden aan tien mensen werk bood.
De financiële positie was, ondanks het beperkt aantal ambtenaren niet rooskleurig. Dat kwam vermoedelijk door de armenzorg. Op een totale bevolking van ongeveer 13.500 werd ruim één derde bedeeld. Er waren ook ongeveer 200 beroepsbedelaars in de stad. De armen werden ondersteund door de Godshuizen, maar die instelling kreeg op haar beurt subsidie van de gemeente.

MARKT: Rechtspraak/straffen

De Markt was ook de plaats waar lijf- en doodstraffen in het openbaar werden voltrokken. Gevangenisstraffen werden tot het eind van de 18e eeuw vrijwel nooit uitgesproken. Rechtspraak was dus vooral een zaak van lijfelijke en *schandstraffen* en als het wat tegen zat de doodstraf.

Organisatie

Het Bossche recht is even oud als de stad zelf.
Het stadsbestuur had behalve een wetgevende en een bestuurlijke taak, in die tijd *policie* geheten, ook een rechtsprekende taak, namelijk *justitie.* Hierbij speelden de schouten een rol.
De Bossche schepenbank was competent in alle strafrechtelijke zaken die begaan waren in de stad. Zelfs buiten het rechtsgebied van de stad, in de Meierij nam dit recht zijn loop. Dat ondervonden vreemdelingen als ze de verplichtingen, die ze in de hertogstad waren aangegaan niet nakwamen. Dan werd de *ingebieder,* een assistent van de schout (min of meer vergelijkbaar met de tegenwoordige deurwaarder) er op uitgestuurd. Wie niet wilde betalen werd bij verstek veroordeeld en moest zelfs rekening houden met een strafexpeditie.
De rechtspraak door de schout en schepenen van de stad vond plaats in de zogenaamde Vierschaar in het stadhuis.
Vanaf de 2e helft van de 14e eeuw waren er twee schoutsfuncties, namelijk die van hoogschout en die van laagschout. De hoogschout trad op bij criminele of zware strafzaken terwijl de laagschout de civiele zaken en boetstraffelijke zaken deed. In 1535 werden beide functies weer in één persoon verenigd waarbij het verschil in functie wel bleef bestaan. De ene keer trad de schout op in zijn functie van hoogschout terwijl hij op een ander moment fungeerde als laagschout.
De schepenbank werd vanaf 1527 bijgestaan door een griffier, die door de schepenen werd benoemd. Hiervoor werd tussen 1531 en 1534 op het achtererf van het stadhuis een houten griffiegebouw geplaatst.

(Hoog)schout

Als voorzitter van het stadsgerecht werd als vertegenwoordiger van de landsheer een schout, *richter of iudex* aangesteld. De leiding van de schepenbank berustte dus bij de schout. Hij was de belangrijkste vertegenwoordiger van de landsheer, de hertog van Brabant. Na 1629 traden de Staten-Generaal in de plaats van de hertog.
De schout zat de rechtszittingen voor, hij vorderde dat er rechtgesproken werd en hij zorgde voor de tenuitvoerlegging van de straffen. Hij vervulde als een soort officier van justitie ook de rol van openbaar aanklager. Hij was echter niet betrokken bij de vaststelling van de inhoud van de vonnissen. Hij was volgens hedendaagse begrippen de korpschef van de politie. De schout sprak formeel het vonnis uit, in overeenstemming met de uitspraak van de schepenen. Een derde van de boete kwam hem toe. Hij moest rekening en verantwoording afleggen aan de Rekenkamer van Brabant.
Daarnaast lag zijn werkterrein op het gebied van waterstaat, vooral in de Meierij, en hij was voorzitter van de Meierijvergadering. Meierijvergaderingen waren bijeenkomsten van gedeputeerden uit de stad en de Meierij, die op het einde van de 15e eeuw veelvuldig plaatsvonden ter bespreking van allerlei problemen.
De hoogschout was ook degene die toestemming moest geven bij verlening of verandering door het stadsbestuur van een keur voor de ambachten.

Laagschout

De laagschout, die alleen in de stad en de vrijdom bevoegd was, vervulde een rol bij civiele zaken, waaronder ook de lichte overtredingen konden vallen. Ook hij werd door de hertog benoemd, maar was in het algemeen afkomstig uit het Bossche patriciaat (aanzienlijke stand). Hij mocht 1/5 van de inkomsten behouden. Ook hij moest zich verantwoorden bij de Rekenkamer van Brabant.
De laagschout moest er ieder jaar voor zorgen dat de hertog nieuwe schepenen benoemde en hen de eed afnam.

Schepenen

De schepenen, een beetje vergelijkbaar met de huidige wethouders (in België worden ze bijvoorbeeld nog steeds zo genoemd) speelden voor rechter. De schepenen trokken zich voor het vellen van een oordeel altijd in de raadkamer terug zonder de schout.

Structuur rechtspraak.

Criminele zaken

De schepenbank was bevoegd in alle criminele zaken over feiten die begaan waren in de stad of de Meierij, uitgezonderd binnen heerlijkheden met hoge justitie. In deze zaken trad de hoogschout op.

Civiele zaken/beroepsinstantie

In civiele zaken werd rechtgesproken in zaken waarbij poorters of hun goederen in het geding waren.

Naast de rechtbank in eerste aanleg was de schepenbank ook een beroepsinstantie voor vonnissen van vele banken in de Meierij en soms, op verzoek ook andere plaatsen.
Behalve een hoger beroep, dat een in het ongelijk gestelde partij kon instellen, kende men in het verleden ook het instituut van *ten hoofde gaan.* Daarbij waren het de schepenen die, voordat zij vonnis velden aan schepenen van een andere plaats gingen vragen wat recht(ens) was. Meestal was die andere plaats een moederstad, de stad waaraan men het stadsrecht had ontleend. ‘s-Hertogenbosch ging ten hoofde in Leuven.

Vrijwillige of voluntaire jurisdictie

Een derde tak van de rechtspraak was de vrijwillige of voluntaire jurisdictie. Dit was geen rechtspreken over conflicterende partijen of over misdaden maar had meer het karakter van een op bestuur lijkende werkzaamheid. De neerslag van deze activiteiten zijn terug te vinden in de vanaf 1365 bewaard gebleven Bossche protocollen. Schepenen verzorgden onder ander het boedelbeheer voor weduwen en wezen, akten van verkopingen, erfdelingen, renteverkopen, betalingsbeloften, maningen en kwijtingen, voor zover gelegen in de stad en de Meierij. Verder werden zij betrokken bij verklaringen over geboren poorterschap van mensen die in de stad geboren waren, akten over leerknapen bij ambachtsmeesters en vanaf het einde van de 15^{e} eeuw ook testamenten. Overigens waren er ook notarissen die transportakten, testamenten e.d. konden opmaken.

Strafproces

Een civiel proces verliep aanvankelijk mondeling en later schriftelijk. Bij een strafproces werd de verdachte echter opgehaald en naar de Leuvense Poort gebracht (Gevangenpoort). Het ophalen van een verdachte verliep niet altijd naar wens. De schout mocht bijvoorbeeld zonder toestemming van de schepenen niet iemand zelfstandig in een woning ophalen als de voordeur en belendende ramen gesloten waren. Minimaal één schepen moest hierbij dan aanwezig zijn. De schout stoorde zich niet altijd aan deze regels wat tot conflicten binnen het gemeentebestuur leidde.
Een misdadiger kon ook zijn toevlucht zoeken in een kerk of op het kerkhof. Ook dit kerkelijke asielrecht werd door de schout en medewerkers wel eens geschonden. Nadat een schout een misdadiger die zich op het kerkhof van de minderbroeders schuil hield had gevangengenomen greep de bisschop van Luik, onder wiens kerkelijke jurisdictie de stad viel, in. De hele stad werd in de kerkelijke ban gedaan. Dat was een heel zware straf omdat het een algehele schorsing van de kerkelijke bedieningen inhield. Er mocht niemand meer gedoopt worden, biechten of ter communie gaan. Maar het ergste was dat men de laatste sacramenten niet mocht ontvangen waardoor men dus het risico liep na de dood direct naar de hel te gaan. Het Hof van Rome moest er toen aan te pas komen om het interdictum na vijf jaar weer op te heffen. Het stadsbestuur moest een boete van 500 mattoenen aan de bisschop van Luik betalen.
Ook thans komt het gebruik maken van het kerkelijke asielrecht nog wel eens voor. In 1979 zochten 200 christelijke Arameeërs een toevlucht in de Sint-Jan om op deze wijze een verblijfsvergunning voor ons land te krijgen. Zij voelden zich in het islamitische Turkije bedreigd. Hun voorouders leefden tussen de rivieren de Eufraat en de Tigris. Het gebied behoort nu tot Turkije, Syrië en Irak. In 1975 had Nederland de eerste groep Aramese vluchtelingen een verblijfsvergunning gegeven. Hun volk leed namelijk onder het geweld van de Koerden en de Turken, die ook met elkaar in conflict waren. Na 1977 werd een individuele beoordeling ingevoerd. Zij waren het daar niet mee eens en op 13 april 1979 betraden zij de kerk om deze pas 100 dagen later weer te verlaten. Deze bezetting had succes. In juni 1979 besloot de Raad van State de regeling weer te schrappen waardoor 159 van de 200 bezetters in Nederland mochten blijven.
Als een arrestant vroeger werd opgesloten dan moest hij binnen drie dagen worden voorgeleid. Hij werd dan in aanwezigheid van enige schepenen door de schout verhoord.
Hoewel men in de middeleeuwse rechtspraak gebruik maakte van getuigenverklaringen was dat echter op zich geen voldoende bewijs om iemand te veroordelen. Indien daartoe aanleiding bestond dan werd de verdachte in de Gevangenpoort verhoord door een beul of scherprechter met gebruikmaking van folterwerktuigen (duimschroeven, scheenschroeven, pijnbank, brandmerken, geselen e.d.) om een bekentenis te verkrijgen. Anders dan tegenwoordig moest men vroeger een bekentenis afleggen. Nu heeft een verdachte het recht om te zwijgen. Na een “afgedwongen” bekentenis moest de verdachte vervolgens *buiten pijn en banden van ijzer* de bekentenis nogmaals herhalen. In de Gevangenpoort was ook een gijzelkamer beschikbaar. Trok men de bekentenis in dan was een hernieuwde ondervraging op de pijnbank mogelijk.
Om een bekentenis af te dwingen werd soms ook het *vuur aan de schenen gelegd* waarbij de verdachte op een stoel werd gebonden. De stoel werd daarbij steeds dichter bij het vuur geschoven, totdat zijn schenen verbrandden.

Vijf Godsoordelen

In het begin van de middeleeuwen vond de rechtspraak nog plaats volgens de Germaanse traditie. Zo kende men toen nog de volgende vijf godsoordelen:

- **Vuurproef:** hierbij moest de beschuldigde gedurende een bepaalde tijd z’n hand in het vuur houden, een gloeiend stuk ijzer over een afstand van negen schreden dragen of blootsvoets over een vuur lopen; als zijn wonden binnen een bepaalde tijd genezen waren, dan was hij onschuldig.
- **Koudwaterproef:** de rechtervoet van een beschuldigde werd vastgebonden aan de linkerarm; daarna werd hij zo enkele keren in het water gegooid; met een touw dat om zijn middel gebonden was werd hij uit het water getrokken; als de beschuldigde zonk, was hij onschuldig; een onschuldige zou namelijk direct zinken; wie bleef drijven was behekst; men dacht dat heksen minder dan 50 kilogram wogen en zouden blijven drijven; de koudwaterproef werd soms nog tot in de 19e eeuw toegepast op vrouwen die van hekserij beschuldigd werden.
- **Broodproef:** men gaf de beschuldigde een stuk brood dat hij snel moest opeten; bleef het brood bij hem in de keel steken, dan was de verdachte schuldig.
- **Bloedproef:** men bracht de verdachte bij het lijk van een vermoord iemand; als de wonden van het lijk gingen bloeien, dan was de verdachte schuldig.
- **Tweegevecht:** de beschuldigde en de aanklager moesten een tweegevecht houden; als de aanklager won dan werd de beschuldigde opgehangen of verminkt; won de beschuldigde echter, dan moest de aanklager 60 schellingen betalen en hij werd tevens levenslang eerloos verklaard; hij werd dus feitelijk uit de gemeenschap gestoten.

Vonnis

‘s-Hertogenbosch was een van de eerste steden die geschreven rechtsregels kende waaraan de rechters zich hadden te houden. Men wist dus welke straffen men riskeerde. Als je iemand met een mes had verwond dan kon je rekenen op een fikse boete of het afhakken van een hand. Straatroof, incest en sodomie werden meestal met de dood bestraft. Voor overspel en bigamie golden straffen als drie jaar verbanning, de schandpaal of het maken van een bedevaart. Als je de hertog had beledigd werd je verbannen nadat je eerst de tong was doorboord of drie dagen gegeseld.
De schepenbank kon overigens wel zelf bepalen hoe de straf werd voltrokken. Op moord stond altijd de doodstraf maar de plaatselijke rechtbank bepaalde of dat gebeurde door onthoofden, radbraken of zoiets. De zwaarste straf was onthoofden gevolgd door vierendelen met een mes en bijl.
Tegen de vonnissen van de schepenbank was geen beroep mogelijk tenzij men kon aantonen dat het vonnis niet in overeenstemming was met het bestaande recht.
Hoe meer vonnissen er werden voltrokken des te gunstiger was het voor de stad/schout zelf. Vanaf 1459 mocht de stad/schout namelijk 1/3 deel van de inkomsten uit de rechtszaken zelf behouden. En de laagschout (lage Vierschaar) mocht 1/5 deel van de bekeuringen en boetes houden.

Terechtstellingen

Bij de doodstraf werd op de Markt voor het stadhuis een schavot gebouwd waar de executie plaats vond. Dat kon gebeuren d.m.v. een zwaard (veelal bij mannen), wurgpaal, galg, radbraken of guillotine. Ook kon je tijdens een gevecht door een zwaard worden gedood (*manslach)* of worden gekookt in een ketel met water. Dat overkwam de valsmunter (*valser).* Vervolgens werd het lijk enige tijd als afschrikwekkend voorbeeld buiten de stad op het Galgenveld (thans de Parade) en na de 1e stadsuitbreiding medio 14e eeuw op de Vughterheide aan de Drietorentjesgalg ten prooi aan raven en ander ongedierte opgehangen. Tussen de drie torentjes/palen waren lijnen gespannen zodat het mogelijk was meerdere personen gelijktijdig op te hangen. Bij ophanging voor het stadhuis werd volgens het protocol het krukje waar de op te hangen persoon op stond weggeschopt bij de 1e slag van de klok van 12 uur.
Een andere manier van terechtstelling was soms de verbranding. Dit gold vooral voor ketters en later ook voor heksen. Het laatste heksenproces in ons land vond in 1610 plaats. Heksen werden op de pijnbank gefolterd totdat het slachtoffer bekende als hij al niet op de pijnbank overleed, wat ook voorkwam. Bij een bekentenis werd de heks verbrand. Soms werden zij, die berouw toonden eerst gewurgd. Dat was dan een uiting van menselijkheid.
Moord met voorbedachten rade werd bestraft met de meest afgrijselijke vorm van de doodstraf, namelijk radbraken en vierendelen. Zo werd op de Markt in 1576 een gevangengenomen soldaat levend *gequartierd.* De vier delen werden daarna bij de stadspoorten opgehangen.
In het stadhuis was binnen de Vierschaar ook een vierkant gat in een gewelf aangebracht. Het verhaal gaat dat hierdoor veroordeelden van gegoede huize ondersteboven naar beneden werden gelaten in een waterton en zo werden verdronken. Hierdoor ontliepen zij de smaad van een openbare terechtstelling op de Markt.
Als men een beetje geluk had werd men niet ter dood veroordeeld maar dan kreeg men een schandstraf. *Gemene* vrouwen en hoeren werden bijvoorbeeld in een draaikooi geplaatst waarbij men ze mocht uitschelden, sarren en met allerlei vuil mocht bekogelen. Of men werd in een huik op een kar rondgereden, aan een

schandpaal (aan de kaak stellen) vastgebonden, die op de Markt stond of men moest met een houten mantel rondlopen. Deze straffen vervingen voor de vrouwen de lijfstraffen. Een huik uit 1688 wordt bewaard in het Noordbrabants Museum. Op deze houten huik zijn onreine dieren en symbolen uitgesneden zoals: padden, slangen, kikkers, spinnen, hagedissen en vleermuizen, naast de drie grote bosbomen, hét herkenningsteken van de stad.
Maar men kon echter ook tijdelijk of definitief uit de stad worden verbannen of het burgerrecht verliezen.
Een bedevaartstocht naar bijvoorbeeld Rome of Santiago de Compostela kwam ook regelmatig voor.
Voor eenvoudige delicten werden boetes in geld opgelegd maar de mogelijkheid bestond ook dat men een aantal stenen moest leveren of zelf moest metselen (taakstraf).
Brandmerken gebeurde met een afdruk van de Bossche Boom, want men moest zien waar zo'n bandiet was veroordeeld.
Er bestond ook een *kwawivenstraf* waarbij vrouwen, die ruzie gemaakt hadden met een draagjuk zware stenen van de ene stadspoort naar de andere moesten brengen, dit *tot lehringen ende vermaeck.*
In de 18e eeuw kreeg de rechtspraak een wat menselijker gezicht. Zo verdween in 1798 de pijnbank. In 1854 werden de lijfstraffen afgeschaft. Landelijk werd in 1860 de laatste Nederlander in Maastricht opgehangen voor de moord op zijn schoonmoeder en in 1870 verdween landelijk de doodstraf in vredestijd. In 1983 werd in de grondwet bepaald dat de doodstraf niet meer kan worden opgelegd.
De laatste terechtstelling op de Markt te 's-Hertogenbosch vond plaats in 1856. Toen werden hier twee misdadigers (vader en zoon) uit Rucphen veroordeeld *tot eenen strop om den hals, aan eene galg vastgemaakt en een luik onder den voeten te doen wegvallen.* Uit de stukken bleek verder dat zij als liefdadigheid een goede maaltijd van *puik beste aardappelen en gebraden vlees* hadden gekregen. Op de dag van de terechtstelling kregen zij alle twee nog *drie goede boterhammen met koffie*. Zoals gebruikelijk vonden deze ophangingen onder grote belangstelling plaats. Een priester stond met het crucifix bij de galg. Op een afstand stond de echtgenote en moeder van de veroordeelden toe te kijken.
De Bossche Markt was, na het voltrekken van de laatste doodstraf in 1856, hoe gek het ook klinkt een van haar grote trekpleisters kwijt.
Met betrekking tot de ophanging aan de Drietorentjesgalg op de Vughterheide is nog een bijzonder verhaal te melden uit het jaar 1710.
Men liet de gestraften daar lang aan de galg hangen, hun lichamen *ten prooi aan raven en ander ongedierte*. Op een uitzondering na. En dat was toen Driek van Houthem na gedane zaken in de stad, gezeten op zijn hoogkar op een koude decemberavond naar Cromvoirt terugkeerde. Zijn knecht Arie zat naast hem en bij de Drietorentjesgalg aangekomen zagen ze dat er weer een aanhing. *Baas*, zei de knecht, in het voorbijrijden*, hij leeft nog. Bende gek jongen*, zei Driek, dat doet de wind. Maar Arie hield vol en uiteindelijk moest de boer toegeven dat zijn knecht gelijk had. Toen heeft het tweetal zich barmhartiger betoond dan het gerecht. Zij hebben de gehangene losgeknoopt, hem op de kar gelegd en hem mee naar Cromvoirt genomen. Daar werd hij verzorgd en zat in korte tijd met zijn redders bij de brandende haard. Men bracht hem later naar de hooizolder en dat was een goede plaats om te slapen. Maar hij wilde verder, zo ver mogelijk weg van het gerecht van 's-Hertogenbosch. En hoewel de boer hem ook in dit opzicht hulp had toegezegd, de veroordeelde wilde daar niet op wachten. In het holst van de nacht is hij opgestaan en heeft hij een paar laarzen van de boer aangetrokken, die hij had zien hangen. De beul had hem immers zijn schoeisel afgenomen. Vervolgens begaf hij zich naar de stal, maakte het paard los om daarop te vluchten maar trapte in de duisternis tegen een jong geitje aan, dat klagend begon te blaten. Dit geluid drong door tot boer en knecht. Zij slopen naar de stal en zagen een man die klaar stond om er met het paard tussenuit te trekken. Boer Driek greep zijn geweer, pakte het bij de loop en sloeg er op los. Blijkbaar nogal hard want de dief zakte ineen en het bleek dat de boer hem had doodgeslagen. Eerst toen zagen ze wie de dief was. Grote schrik, want waar moesten ze met hem blijven? Het van de galg halen van een gehangene was al een misdaad en de boer beschouwde zichzelf al als een verloren man. Vol angst zaten ze nog over de gevaarlijke toestand te delibereren, toen de knecht opeens uitriep: *we gaan hem weer aan de galg hangen*. Dat was een goed idee en Driek ging er op in. In het holst van de nacht zijn ze in vliegende vaart naar de galg teruggereden en hebben het lichaam van hun ondankbare gast weer op dezelfde plaats opgehangen. Toen vlug naar huis en naar bed.
De volgende morgen zagen de boeren en boerinnen die naar de Markt in de stad trokken de gehangene met hoge laarzen aan, aan de galg hangen. Dat was nog nooit vertoond, bovendien hadden sommigen hem gisteren nog zonder laarzen zien hangen. En de man had ook nog een gapende wond aan zijn hoofd, terwijl hij de dag tevoren geen verwondingen had. Er verzamelde zich een grote menigte om de galg. Het werd in de stad verteld en het kwam ter ore van de schepenen. Zij stuurden er een van de groenroeden op af en ja, hij kwam terug met de boodschap dat de gehangene cavaleristenlaarzen droeg en dat hij een gruwelijke wond aan het voorhoofd had. Die zaak moest en zou worden uitgezocht. Aanknopingspunt vormde de laarzen en dus haalde men er de

heren van het schoenmakersgilde bij. Die verklaarden echter dat de laarzen zeker 150 jaar oud waren en dat de eigenaar al lang ter ziele moest zijn. Daarmee was de zaak afgedaan.

Gezegdes, gebaseerd op de middeleeuwse rechtspraak

De wijze waarop de rechtspraak werd uitgevoerd in de middeleeuwen heeft de taal verrijkt met onder andere de navolgende gezegdes: iemand op de pijnbank leggen; iemand het vuur na aan de schenen leggen; hij was geradbraakt; iemand aan de kaak stellen; die man is gebrandmerkt; hij groeit op voor galg en rad en iemand de duimschroeven aandraaien.

Scherprechter

De scherprechter of beul was degene die de door de schepenbank uitgesproken lijf- of doodstraffen uitvoerde. Daarnaast verzorgde hij de foltering van de personen die van een strafbaar feit werden verdacht tijdens het verhoor in de Gevangenpoort om hen tot een bekentenis te brengen. In stadsrekeningen vinden we betalingen voor de aanschaf van pijnigingsmiddelen. Soms kon hij het alleen niet aan. In 1530 werd hij bijvoorbeeld geholpen door een beul uit Kleef. Anderzijds assisteerde hij ook collega’s in andere plaatsen zoals onder andere in Heeswijk.

Huisvesting

Aan het einde van de 16e eeuw werden in de Nederlanden de eerste tuchthuizen ingericht en men ging werkstraffen opleggen. Deze straf kwam neer op opsluiting in een werkinrichting. Aan het einde van de 17e eeuw heeft men in de stad pogingen ondernomen om een tuchthuis van de grond te krijgen. De omliggende gemeenten wilden echter niet meebetalen hoewel het tuchthuis ook voor hen beschikbaar was. Pas in 1806 begon men met de bouw van een tuchthuis aan de Sint Jorisstraat. Dit was het inmiddels al weer gesloten Huis van Bewaring. De Gevangenpoort werd daarna in 1813 afgebroken.

Groenroede

De schout, die verantwoordelijk was voor de uitvoering van het vonnis werd bijgestaan door (drie) groenroedes die bij hun indiensttreding een stok (groenroede) en de sleutels van het stadhuis kregen. Het in de hand hebben van de groene staf/roede was niet alleen een teken van hun bevoegdheid maar zeker ook een symbool voor hun waardigheid. Benoeming en ontslag geschiedden door de schepenen. Zij mochten onder meer stadsinkomsten en stadsaccijnzen innen, op bevel van de schepenen beslag op iets leggen en iemand arresteren. Hun taak was tweeledig, namelijk een politionele en een justitiële taak. Zij vervulden de rol van deurwaarder, zowel in opdracht van de schepenbank als van particulieren maar fungeerden ook als een soort bode. Zij gingen met ijkmeesters mee om valse maten te vernietigen. Zij waren ook verantwoordelijk voor het verzorgen van publicaties en het bijeenroepen van de schepenbank. Alleen geboren of *gekochte* poorters (*uyt wettigen bedde gesproten)* mochten voor deze functie in aanmerking komen. Zij mochten geen wijn of bier schenken of drinken. Zij kregen ook geen loon maar werden per verrichting betaald. Zij moesten in de buurt van het stadhuis wonen.

Ingebieder

De stad kende het zogenaamde recht van ingebod wat wilde zeggen dat de stedelijke schepenbank buiten de stad en zijn vrijdom wonende en in gebreke zijnde partijen in bepaalde omstandigheden kon verplichten zich voor deze schepenbank te komen verantwoorden. In tegenstelling tot de groenroedes die in de stad en de vrijdom als deurwaarders optraden kon de ingebieder personen van buiten de stad dagen om naar de schepenbank te komen. De ingebieder had als ambtsteken een rode roede en hij bereed een wit paard.
De functie van de ingebieder was verbonden met die van de Gevangenpoort. Hij werd daarom ook wel portier genoemd. Hij was tevens cipier van de Gevangenpoort waarbij hij verantwoordelijk was voor de algehele dagelijkse gang van zaken in de poort.

Schuttersgilden

De stad kende vier schuttersgilden, genoemd naar de bewapening van de schutters: De Oude Voetboog, De Jonge Voetboog, De Handboog en het Gilde van De Kolveniers die het geweer hanteerde.
De schuttersgilden assisteerden de schout en zijn groenroedes in politiële zaken. De schutters handhaafden de orde niet alleen in de stad maar haalden op verzoek van de schout ook elders gearresteerde misdadigers op en brachten deze voor berechting naar de stad. Verder trokken zij met de schout naar het platteland om daar rovers gevangen te nemen. Zo nodig voerden zij ’s nachts waakdiensten uit in de straten en op de wallen. Als kerntaak verdedigden zij ook de stad indien deze werd aangevallen. In de loop van de 16e eeuw raakten de schutterijen van de stad een deel van de politiële taken kwijt. Er kwamen torenwachters, nachtwakers en portiers om toe te zien op de toegang van de stad.
Vanaf 1567 werd de stad door een eigen garnizoen verdedigd.

Hoewel de schuttersgilden in de 16e eeuw dus langzamerhand hun politie- en verdedigingstaken verloren bleven zij echter wel bestaan.
Na de val van de stad in 1629 moesten de schutters hun schiettuig, kogels en kruit inleveren. De corporaties werden niet opgeheven maar het werden eigenlijk niet meer dan gezelligheidsverenigingen.
Na enige tijd werd overigens wel duidelijk dat ondanks de ontwapening van de schutters bij hen thuis toch schiettuig en kogels aanwezig waren. Na een crisis van enige jaren slaagde de stad er destijds wonderwel in katholieke en gereformeerde Bosschenaren te laten samenwerken. Begin jaren veertig van de zeventiende eeuw werden de vier weer als schutterijen heropgericht. De ene helft van de manschappen bestond uit katholieken, de rest was gereformeerd. De schutters liepen samen wacht, paradeerden in vol tenue als de prins van Oranje op bezoek kwam en dronken gezamenlijk een pint bier. Van animositeit is vrijwel nooit meer sprake geweest. Integendeel, de gereformeerde officieren prezen in 1672 hun katholieke manschappen voor hun loyaliteit.
In 1787 werden, bij besluit van de Staten-Generaal alle schutterijen echter ontbonden verklaard.

Politie

Een aparte politieorganisatie was er in de vroegste geschiedenis van de stad niet. Weliswaar was er een stadsbestuur, dat ook de rechtspraak tot zijn taken had maar de Bosschenaren waren in feite gezamenlijk de politieorganisatie. Betrapte men een dief op heterdaad dan moesten de gestolen goederen op de rug van de dief worden gebonden en diende men, vergezeld van zijn buren de dader vast te houden tot de rechters (het stadsbestuur destijds) hem konden laten ophalen en veroordelen.
Later speelden ook andere partijen (deels) een politiële rol, zoals: de groenroedes, nachtwakers, klapwakers, poortwachters en de schutterijen. Zo nodig werden zij bijgestaan door wachten van het garnizoen. Verder had het stadsbestuur zijn witte roeden of dienaren van de korte stok die als ordehandhavers konden optreden. Zij droegen als waardigheid een witte stok.
In 1531/1534 bouwde men op het achtererf van het stadhuis onder andere een kamer voor de *policiemeesters.* Dat *houthuis* werd in 1563 vervangen door een nieuw griffiegebouw.
De schout was het hoofd van de “politie”. De *rakkers* waren zijn dienaren. Nu zouden we ze agenten noemen.

Gemeentepolitie

Napoleon I, Bonaparte, zorgde er voor dat de rechtelijke macht helemaal werd losgemaakt van het stadsbestuur. De inlijving leidde tot invoering van nieuwe wetboeken: de Code Pénal (het Wetboek van Strafrecht), de Code Civil (Burgerlijk Wetboek) en de Code de Commerce (Wetboek van Koophandel). De rechterlijke organisatie werd sterk verbeterd. Lodewijk Napoleon, Bonaparte had daarvoor al een minder stringente, op de Nederlandse omstandigheden afgestemde versie ingevoerd. De politie werd niet meer ondergebracht bij deze rechtelijke macht maar bleef gekoppeld aan de gemeente.
Napoleon I, Bonaparte stelde per decreet op 3 augustus 1810 twee commissarissen (korpschefs) aan als vervangers van de schout. De benoeming van deze twee Franse oud-advocaten stuitte echter op bezwaren van het Bossche stadsbestuur. De burgemeester Verheijen schreef aan de minister van Algemene Politiezaken *dat de twee de taal en de zeden, de gebruiken en eigenaardigheden van de Bossche bevolking niet kennen. Hoe moeten zij de orde handhaven en de rust herstellen, bij geschillen tussenbeide komen en informaties inwinnen, als zij de taal van het gewone volk niet eens verstaan?*
Op aandrang van de burgemeester ruimde een van de twee Fransen het veld voor Philippe Schouten, de oudste groenroede. Hij werd de eerste (echte) commissaris-korpschef van politie in ‘s-Hertogenbosch. In 1813 verdween de tweede Fransman. Het korps telde toen in totaal twaalf leden. Onder het bewind van P.J. van Zuijlen, die vanaf 1818 liefst 25 jaar de scepter zwaaide over het Bossche korps, groeit de sterkte van het korps tot dertig mensen.
Het eerste politiebureau van de stad stond op de hoek Markt en Ridderstraat 1/3. De politie had daar van 1875 tot 1885 een hokkerig onderkomen met een cellencomplex in de kelder. Het merendeel van de arrestanten bestond toen uit beschonken lieden. De steile trap bleek voor velen een niet te nemen obstakel. Uit de annalen blijkt dat nogal wat dronkaards bij een val van die trap armen of benen braken.
In die tijd moest het politiepersoneel vooral *grote handen* hebben. De mannen moesten regelmatig hun handen laten wapperen c.q. hun vuisten gebruiken. Tamelijk ongeschoold werk dus waarvoor ook een laag loon werd betaald. Voeg daarbij het regelmatig drankmisbruik. In 1866 werden vijftien van de dertig politiefunctionarissen disciplinair gestraft wegens plichtsverzuim en drankmisbruik. Het zal dan ook duidelijk zijn dat het gezag van de politie in die tijd niet groot is geweest.
Na tien jaar betrok men in 1885 een bestaand gebouw op de Markt, nummer 6. Vergeleken met het eerste pand op de hoek van de Ridderstraat en de Markt was dit onderkomen riant te noemen met enkele kamers en een arrestantenbewaarplaats in de kelder. De officiële benaming luidde: *Commissariaat van Politie.* Dit pand

werd gesloopt bij de bouw van de voormalige C&A, Pensmarkt 1. Na de verhuizing van het bureau naar de Orthenstraat in 1909 bleef het nog tot 1932 in gebruik als hulpbureau.
In de Orthenstraat betrok de politie, na een grondige verbouwing het voormalige pand De Korenbeurs, later het bureau voor de Provinciale Directie van ’s-Rijks Belastingen. Het korps telde toen 55 mensen. Dat aantal was in 1923 al opgelopen tot 89. Ten opzichte van vergelijkbare andere gemeenten was de Brabantse hoofdstad hiermee onderbedeeld. In oktober 1944 werd het politiebureau door granaatvuur goeddeels vernield en onbruikbaar. Een zeer tijdelijk onderdak vond men in de kelders van het immense fabriekscomplex van P. de Gruyter & Zn, iets verderop in de straat.
In 1945 vond de politie een redelijk geschikte plek in enkele grote herenhuizen aan de Nieuwstraat 29/31. Hier was zelfs een kleine garage. In de tuin werd een cellenblok gebouwd. Maar eigenlijk voldeed het pand niet aan de minimale eisen.
In 1960 werd een, voor die tijd modern nieuw politiebureau in gebruik genomen in het Tolbrugkwartier. Er was een goed geoutilleerde meldkamer, een schietbaan, een sportzaal en een degelijk cellencomplex. In 1988 telde het korps 187 leden. Er ontstond opnieuw ruimtegebrek waardoor er weer een nieuw bureau moest komen.
Het nieuwe Hoofdbureau van de Politie Brabant-Noord, aan de Vogelstraat 41 werd in 1993 in gebruik genomen. Het was gebaseerd op 225 mensen. Het politiebureau bestaat uit een vrij gesloten gemetselde onderbouw en met een aluminium platen beklede opbouw. De prominente, enigszins gebogen straatgevel wordt gedomineerd door de vrijstaande gevelkolommen die de bovenste laag dragen. Het is ontworpen door de Architectengroep LRRH, met als projectarchitect Loerakker.

MARKT: Straatverlichting

Olieverlichting

Tot het jaar 1684 kende ‘s-Hertogenbosch geen openbare straatverlichting. Er bestond alleen het voorschrift dat ieder, die na het invallen van de duisternis uitging, een brandende lantaarn bij zich moest dragen.
Wie in het toenmalige ’s-Hertogenbosch ’s avonds in het donker een voet buiten de deur zette, moest rekening houden met uiteenlopende fysieke ongemakken. Dit nog even afgezien van de kans op een onvrijwillige ontmoeting met gewelddadige of criminele personen die, naar blijkt uit criminele processtukken, ook in die tijd in de stad actief waren. In grote delen van de stad waren de straten niet of nauwelijks geplaveid, met onaangename gevolgen bij slecht weer. Her en der lagen hopen mest en afval, waar verstrooide wandelaars in donkere nachten in verzeild raakten. En anders waren daar de riolen in de vorm van goten (soey) aan de weerzijden van de straten, waar de eigenaren van deftige huizen hardstenen zerken over legden bij wijze van bruggetjes. Regelmatig liepen deze goten over en de bezitters van kelders in de buurt behoorden tot de gedupeerden. Privaten waar een hele steeg mee moest doen, stroomden eveneens regelmatig over, met als gevolg stankoverlast en gevaarlijke uitglijders in enkeldiepe drek. Leuningen en hekken raakten weg, zodat de mensen in de Binnendieze belandden. Het stadsbestuur keerde regelmatig bedragen uit aan redders die drenkelingen in het vieze water waren nagesprongen.
In 1684 besloot het stadsbestuur daarom openbare straatverlichting in te voeren. In 1685 werden in de stad honderden olielantaarns geplaatst, een vrij nieuwe uitvinding uit het jaar 1667 van de Amsterdammer Jan van der Heyden. Hij was ook de uitvinder van de brandspuit. De aanlegkosten van 450 straatlantaarns bedroegen rond de 3.400 gulden. Behalve een opziener nam de stad vier vullers en achttien lantaarnaanstekers in dienst. Iedere lantaarnaansteker had de zorg voor 25 lantaarns, die elke avond binnen een kwartier moesten branden.
In de 18^{e} eeuw brandden de lantaarns op een mengsel van lijn- en raapzaadolie. In de winter werd meer lijnolie toegevoegd om de lampenolie vloeibaar te houden.
Het stadsbestuur besteedde het opzienersambt openbaar aan, tegelijk met het onderhoud, het vullen en het aansteken. Enige tijd later werd de opzichter vast aangesteld en besteedde het stadsbestuur de levering van olie aan. Op zich was dit een kostbare onderneming. De straatverlichting kostte de stad jaarlijks zo'n 3.000 gulden.
De meeste lantaarns werden geplaatst in de belangrijkere straten waar ze met armen aan de gevels waren bevestigd of ze stonden op lantaarnpalen. De zijstraten werden minder goed bedeeld. Achterafstraten en –stegen kwamen er helemaal bekaaid af. Op verzoek van particulieren werd wel eens een lantaarn op de door hen gewenste locatie geplaatst.

Gasverlichting

Een kleine twee eeuwen lang werd de stad verlicht met olielampen. In het midden van de 19^{e} eeuw kwam hierin verandering. Gemeten naar de lichtopbrengst was het nieuwe gaslicht vele malen beter dan de olielamp. Ook een efficiëntere bediening en de steeds lagere prijs van het gas speelden een rol om van olie op gas over te schakelen. De olieverlichting leverde voor het onderhoud vaak problemen op. Wel was voor de nieuwe verlich-

tingsmethode een infrastructuur nodig: een gasfabriek en een buizenstelsel. Door een concessie aan een particulier kwamen de aanlegkosten voor rekening van de exploitant en niet op het bord van de gemeente. Particuliere gasmaatschappijen waren vaak bereid om de gasprijs voor de overheid fors te verlagen, als ze daarmee een concessie konden binnenhalen.
Een ander voordeel voor de gemeente was een besparing op de personele kosten van de lantaarnaanstekers, aangezien het aansteken nu minder tijd kostte.
Vóór 1847 besloten vrijwel alle Nederlandse steden met meer dan 15.000 inwoners om hun straten door gaslantaarns te verlichten of honoreerden ze verzoeken tot oprichting van een gasfabriek. In vestingsteden als Groningen, Maastricht, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Breda en Deventer hield het Rijk de aanleg van de openbare gasverlichting en de bouw van steenkolengasfabrieken echter tot het einde van de jaren veertig van de 19e eeuw tegen. Daar kon gaslicht dus pas ná 1850 worden ingevoerd.
Gas werd hoofdzakelijk voor verlichting gebruikt. In 1854 kreeg 's-Hertogenbosch zijn eerste (particuliere) gasfabriek. De directie van de fabriek sloot met de gemeente een contract over de levering van (steenkolen)gas voor de straatverlichting. Dat jaar werd een begin gemaakt met het vervangen van tot dan toe gebruikte olielampen door gaslantaarns.
De eerste jaren regende het klachten over het gaslicht. Geleidelijk aan trad er enige verbetering op. In 1865 waren er ten behoeve van de openbare verlichting 308 gaslantaarns voor vol licht en 225 voor half licht in gebruik. In 1883 verscheen een grote lantaarn op de Markt, in de volksmond *De Lange Sijn* genaamd.

Gemeentelijk gasbedrijf

Klachten over prijs en kwaliteit van het gas hielden aan. De Kamer van Koophandel verweet de directie van de gasfabriek dat zij van haar monopoliepositie misbruik maakte door levering van duur en slecht licht. In 1887 zegde de gemeente de concessie, die nog tot 1 juli 1889 liep, op en ging over tot oprichting van een eigen gasfabriek. De gasdistributie bleek een lucratieve zaak en daarom aanlokkelijk voor tal van gemeenten. Die waren daarmee ook af van vaak langdurige twisten tussen gemeente, particulieren en de gasfabriek over de prijs van het gas en de geleverde kwaliteit.
Per 1 januari 1890 ging de levering van gasverlichting in gemeentehanden over. Op die datum werden er ook 98 nieuwe straatlantaarns in bedrijf gesteld, alle geplaatst in de buitenwijken, op de wallen, in plantsoenen en bij de toegangen naar de stad. *Deze zeer groote verbetering heeft echter niet onvermengden bijval gevonden, juist de bijgeplaatste lantaarns zijn dagelijks het mikpunt van de grofste baldadigheid en geen dag gaat er voorbij waarop niet aan glasruiten en branders schade wordt toegebracht vooral door het werpen met steenen*.
Ondanks dit vandalisme bleef het aantal lantaarns gestaag groeien. In 1892 waren er al 516: 430 nachtlantaarns, 69 avondlantaarns en 13 lantaarns die alleen 's zomers brandden. Als extra service aan concertgangers werden er vier lantaarns in de nabijheid van het Concertgebouw geplaatst en wel op de Kalkbrug en de Zevensteensebrug. Zij deden alleen dienst op concertavonden
In 1894 vonden experimenten plaats met het nieuwe gasgloeilicht. Deze uitvinding bracht een ware revolutie in de gasverlichting teweeg. Het gloeikousje gaf niet alleen een veel beter en helderder licht dan de open vlam, het verbruikte ook veel minder gas.
De invoering van de zogenaamde Ritterlantaarn betekende in die jaren een verdere verbetering van de straatverlichting. Het tot dan toe gebruikte model was vierkant en voorzien van vlakke ruiten. De Ritterlantaarn had echter een ronde glasmantel, zodat er geen schaduwen ontstonden en het licht onbelemmerd naar alle kanten kon uitstralen. Bovendien was de lantaarn voorzien van een reflector.
Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond er een tekort aan kolen, nodig voor de gasproductie. De kolenschaarste maakte een bezuiniging op het gasgebruik noodzakelijk. Daarom werd in december 1916 meer dan de helft van de straatlantaarns buiten gebruik gesteld; het jaar daarop volgden de meeste andere.

Elektriciteitsverlichting

Rond 1880 deed elektriciteit als de modernste lichtbron haar intrede. Nijmegen was in 1886 de eerste Nederlandse gemeente met elektrische straatverlichting. Het drukke scheepvaartverkeer op de Waal en de onmogelijkheid gasbuizen in de kade te leggen dwongen tot het gebruik van elektrisch licht als enig alternatief. De meeste Nederlandse gemeenten gingen pas in de 20e eeuw op elektrische straatverlichting over.
‘s-Hertogenbosch toonde zich zo enthousiast over de nieuwe lichtbron, dat het zelf een elektriciteitscentrale wilde exploiteren. De mogelijke winst die hiermee te behalen viel, speelde daarbij een grote rol. De regering floot het gemeentebestuur echter terug, door in 1917 te bepalen dat de Provinciale Noordbrabantsche Elektriciteits Maatschappij (P.N.E.M., thans Essent) het monopolie op de elektriciteitsopwekking kreeg. Als (lucratieve) troost mocht de gemeente wel de distributie in eigen hand houden. Het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf ging per 1 juli 1920 van start. De komst van elektriciteit betekende dat ook de openbare straatverlichting vanaf 1921 geleidelijk werd omgebouwd van gas naar elektriciteit. Vanwege de kosten elektrificeerde de stad aan-

vankelijk alleen de verlichting in de belangrijkste straten van het centrum en de omgeving van het station voor een bedrag van 40.000 gulden.
De primeur van de elektrische straatverlichting lag echter niet in het oude centrum, maar in de nieuwbouwwijken De Muntel en De Bossche Pad. Daar werden op 28 september 1921 de eerste lampen ingeschakeld, en wel zes op De Bossche Pad en vijf op het Muntelterrein.
Voor een aantal ingezetenen kwam dit moment niet vroeg genoeg. Toen medio september de verlichting gebruiksklaar was, maar uit bezuinigingsoogpunt nog niet ingeschakeld, volgden vele klachten. Op 1 oktober werden er 51 lampen in de Visstraat, Orthenstraat, Hooge Steenweg, Pensmarkt, Schapenmarkt, Vughterstraat, Kerkstraat en Hinthamerstraat ontstoken; 6 oktober nog eens negen op het Muntelterrein en op 2 en 19 november negentien lampen op de Stationsweg. Eind 1921 waren er 92 nieuwe elektrische lampen in bedrijf.
Aan de verandering zat ook een sociaal aspect. De gemeenteraad wilde toch niet zomaar de oude vertrouwde gaslantaarnaanstekers met hun lange stok met haak op straat zetten. Daarom besloot de raad alle elektrische lantaarns te voorzien van een schakelaar, die de aansteker met zijn stok en haak bediende. De vooruitgang werd daarmee nog een beetje tegengehouden.
Tussen 1921 en 1925 kreeg de ombouw van de straatverlichting in elektrische verlichting zijn feitelijk beslag. Van de op palen gemonteerde gaslantaarns werd met weinig moeite en kosten het bovenstuk, de lantaarn zelf, vervangen. Dit was bijvoorbeeld het geval op de Stationsweg. In het straatbeeld veranderde er weinig. Elders was dit wel het geval. De gasverlichting functioneerde in hoofdzaak met wandarmaturen. Voor de elektrische verlichting van smalle straten was het doelmatiger om straatoverspanningen aan te brengen De lampen werden op een hoogte van acht meter opgehangen, met een onderlinge afstand van 35 à 40 meter, zoals in de Hinthamerstraat, de Orthenstraat en de Vughterstraat.
De laatste gaslantaarns werden in 1925 omgebouwd. Er waren toen 1.140 (elektrische) lampen in bedrijf. Daarmee was de periode van het gaslicht voorgoed voorbij. Er was echter één uitzondering. Uit curiositeit liet de gemeente op het Tilmanshofje een gaslantaarn staan. De bewoners bleven echter net zo lang protesteren tot ook deze laatste lantaarn in 1940 zijn gasgloeikop verloor, om te worden voorzien van een elektrische peer.
Het is de laatste jaren weer heel modern om imitatiegaslantaarns in het straatbeeld terug te brengen. Ook in ‘s-Hertogenbosch staan op diverse plaatsen weer vierkante lantaarns met een koperen dak, vooral in de buurt van kleine steegjes. Bij een, eind 20^{e} eeuw uitgevoerde renovatie van de Vughterstraat, Hinthamerstraat en Kerkstraat is eveneens gekozen voor armaturen die teruggrijpen op vroeger tijden. Deze nostalgie is echter wel gebaseerd op de toepassing van elektrisch licht.

MARKT: Vegen en schoonmaken

Al in de oudste stadsrekening die uit 1399 stamt, is een hoofdstuk te vinden over het vegen en schoonmaken van de straten. Dit betekent dat de Bossche reinigingsdienst al ruim 600 jaar bestaat of in ieder geval op zijn minst aandacht had voor het schoonhouden van de stad.
Later deed het stadsbestuur in 1445 ook weer pogingen om de middeleeuwse gewoonte om afval en vuilnis op straat te gooien tegen te gaan. Er werden *slijcvegeren* aangesteld die eenmaal per week de stad rondgingen. Ze kondigden hun komst aan *met eenen hoernken of mit enen scelleken, aan heur perden hangende.* De bedoeling was dat de bewoners hun afval pas naar buiten brachten als de vuilophalers langs kwamen. Maar veel haalde dit niet uit. Door de eeuwen heen moest dit verbod telkens worden herhaald.
In 1530 werden nieuwe regels vastgesteld waarbij duidelijke milieueisen werden behandeld. Zij werden genoteerd in *het geboeiboeck* (het boek van de geboden). Op zaterdag moesten de bewoners bijvoorbeeld voortaan hun straten vegen. Als het stadsbestuur constateerde dat men in gebreke bleef gold er een boete. Deze opbrengsten werden gelijkmatig verdeeld tussen het stadsbestuur, de hertog en de aanbrenger.
In hetzelfde jaar bepaalde het stadsbestuur ook dat *nyemandt joe wye hij zij, oudt oft jonck, in der kercken, opten kerkhoff van St. Jans, noch oych opter stadhyus sal moegen gaen en staen seycken of schijten.* Ondanks deze verordening hielp het echter niet veel.
Om de straten zoveel mogelijk begaanbaar te houden werd er een verbod uitgevaardigd op ouderwetse goten die vaak tot ver boven de straat uitstaken, wat bij stortregens natuurlijk veel ongemak gaf. Vanaf 1640 moest het regenwater door loden of blikken pijpen langs de gevel worden afgeleid.
Een paar eeuwen later stelde het stadsbestuur bijvoorbeeld in 1709 voor de zoveelste keer via voorschriften dat het vuil niet zomaar op straat mocht worden gegooid. Dagelijks reden er slijkkarren door de straten en de mensen konden er *onreynigheyt, assche ende andere vuylighyut uyte huysen ofte kelders komende* opgooien.
In dezelfde publicatie werd bekendgemaakt dat iedereen elke zaterdag en woensdag vóór twee uur ’s middags de stoep voor zijn huis moest vegen en de vuiligheid *aan hoopen byeen vergaderen*. De slijkkarren, die met ratels hun komst aankondigden namen dit vuil dan mee.

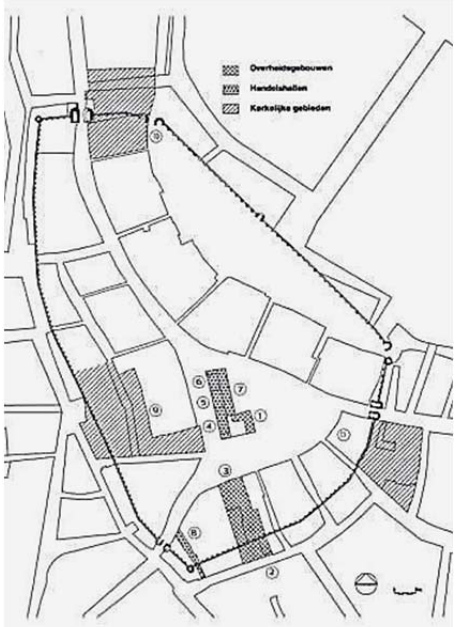
Ook uit een politiereglement van 1838 blijkt dat men in die periode nog ongeveer op dezelfde wijze het vuil liet verzamelen en ophalen. Datzelfde gold ook voor het vegen van de straten. De poortklok werd in de zomermaanden om 16.00 uur geluid en dan moest iedereen tot 17.00 uur voor zijn huis en erf de straat vegen en schrobben. ’s Winters vonden deze veegbeurten één uur eerder plaats. Bij nalatigheid kreeg men een boete van een rijksdaalder. De marktlui moesten ‘s middags om 14.30 uur de Markt weer verlaten hebben zodat de reinigingsdienst haar werkzaamheden kon beginnen. Degenen die na het slaan van de torenklok van het stadhuis nog aanwezig waren konden rekenen op een boete.

MARKT: Verkeer

In de jaren tachtig van de 19e eeuw ontstond rond de Markt een reusachtige driehoek van tramsporen.
De lijn die van het Hinthamereinde kwam splitste zich op de Markt via de Hooge Steenweg richting station en via de Schapenmarkt richting Vught en Voorburg. Een verbindingsspoor dat via de Pensmarkt liep maakte de driehoek compleet.
Later, bij de opmars van het autoverkeer werd de Bossche Markt na de Eerste Wereldoorlog een echt verkeersknooppunt. ANWB-borden op de hoek van de Kolperstraat wezen de automobilist de weg naar Amsterdam en Utrecht, Nijmegen of Eindhoven. Er kwamen verkeersheuvels om het verkeer op en rond de Markt te geleiden.
De middenstand wreef zich in de handen bij het drukker worden van het verkeer. Minder leuk werden de verkeersproblemen.
Het doorgaande snelverkeer werd daarom later via een rechtstreekse noord-zuidverbinding die dwars door de wijk Het Zand en voor het station langs liep buiten het stadscentrum geleid. Zowel bij het Wilhelminapark als op het Willemsplein werd een moderne rotonde aangelegd.
Toen ook deze route het aanbod niet meer aankon werd eerst nog een tunnel onder de Draak aangelegd. Deze oplossing bood maar even soelaas. De beide rotondes werden daarna vervangen door het ingenieuze Heetmanplein en onder de spoorlijn bij Orthen kwam nog een viaduct.
Uiteindelijk verloste de aanleg van de snelweg (A2) die geheel buiten de stad kwam te liggen de stad van het immense doorgaande verkeer. De rondweg werd in december 1970 opengesteld.
Thans wordt ook het plaatselijke verkeer buiten de Markt omgeleid waardoor alleen nog het bestemmingsverkeer op beperkte tijdstippen wordt toegelaten. In 2008 is de gehele Markt herbestraat en opnieuw ingedeeld waardoor zelfs het openbare vervoer en de taxi niet meer langs de Markt rijden.

MARKT 1: Het Stadhuis: Bouwhistorie

Eerste stadhuis

Situering bestuursgebouwen, handelshallen en geestelijke instellingen binnen de eerste stadsmuur.

1 = eerste stadhuis
2 = tweede stadhuis
3 = derde (huidige) stadhuis
4 = eerste Lakenhal, later Vleeshal
5 = Broodhuis
6 = vermoedelijke tweede Lakenhal, (t.w. Vleeshal?)
7 = Corte Cameren
8 = de Grote Waag en de Kleine Waag
9 = Minderbroederskloosterkerk
10 = Geertruiklooster
11 = oude Groot-Ziekengasthuis

Waarschijnlijk heeft de stad in de beginperiode na het verkrijgen van het stadsrecht nog geen speciaal stadhuis gehad, maar maakte men vermoedelijk gebruik van bestaande gebouwen zoals De Roodenburgh en De Moriaan of van openbare plaatsen zoals herbergen, markt of kerkhof.
Het allereerste stadhuis uit de 13e eeuw stond midden op de Markt, naast de korte zuidelijke gevel van de Lakenhal. Deze Lakenhal maakte deel uit van het blok op de Markt. Tegen de oostelijke zijmuur van deze Lakenhal zijn later de Corte Cameren aangebouwd. Het raadhuis/stadhuis stond ongeveer op de plaats van het café De Paternoster. Delen van zeer zwaar baksteenwerk uit de 13e eeuw zijn nog aanwezig in de kelders van de panden van Markt 12/12A, 14 en 18. In de zijmuren van Markt 14, 16 en 18 zijn bovendien gemetselde bogen waargenomen, die op grote ruimten duiden, die karakteristiek waren voor een representatief gebouw.
Alle aangetroffen muren wijzen er dus op dat hier een groot stenen gebouw moet hebben gestaan.
Een combinatie van geschreven en bouwhistorische bronnen bevestigt dit vermoeden. Zo is er een akte aangetroffen uit 1295 die sprak over een huis en erf, gelegen *naast de Lakenhal aan het eind naar het Minderbroederskerkhof toe.* Op de rugzijde van de akte staat in een 14e eeuws handschrift *van den raethuys.* Het lijkt erop dat met dit huis en erf het toenmalige stadhuis bedoeld wordt, gelegen naast de Lakenhal.
Op zich ook niet onlogisch, zo precies in het hart van de vroegste nederzetting stonden natuurlijk de belangrijkste gebouwen. Behalve de Lakenhal waren hier de Vleeshal en het Broodhuis gevestigd. Samen vormden zij met het nabijgelegen huis van de hertog (het latere Lombardenhuis) het bestuurlijke en economische centrum van de stad.
Het raadhuis/stadhuis bestond overigens enkel uit een grote hal. Daar konden de Bosschenaren terecht bij lezers, schrijvers, notarissen en klerken om hun zaakjes te regelen. Zo konden ook de vele analfabeten een brief laten lezen of opstellen. Op een verhoging, binnen de Vierschaar werd rechtgesproken, niet alleen over ingezetenen in de stad maar over de inwoners van de hele Meierij die toen half Brabant besloeg.
Hoe lang het oudste stadhuis dienst gedaan heeft is niet bekend. Wel weten we dat de stadsregering dit pand al vóór het midden van de 14e eeuw verlaten heeft.

Tweede stadhuis

Het tweede stadhuis stond op het terrein aan de achterzijde van het pand De Gaffel aan de straat Achter het Stadhuis. De Gaffel maakte later onderdeel uit van het derde en huidige stadhuis. Wanneer het stadhuis is gebouwd valt alleen bij benadering te zeggen. In 1348 werd voor het eerst melding gemaakt van dit raadhuis. De aangetroffen zware funderingen van een bakstenen gebouw zijn ruwweg in de 14e eeuw te dateren. Op basis van de baksteenformaten en het aangetroffen *Vlaams verband* (bepaald patroon van metselwerk) is, bij recent onderzoek (2005) vastgesteld dat dit deel in het eerste kwart van de 14e eeuw is opgetrokken. Opvallend is dat dit metselwerk doorloopt tot in de kap. Het pand is dus altijd zo hoog geweest. In de oudst bekende stadsrekening uit 1399/1400 werd dit pand het *auden raethuse* genoemd.
Het gebouw stond aan de zuidzijde van de Binnendieze, aan de buitenzijde van de oudste stadsmuur op de hoek met de Verwersstroom. De buitenwerkse maten bedroegen ca. 10,50 x 5 meter, de funderingen waren ongeveer 75 cm. dik. Het gebouw bestond uit twee delen. Ter plaatse van het rechterdeel, aan de westzijde lag de Stadhuisbrug waardoor het achterterrein ook vanaf de openbare straat toegankelijk was. Mogelijk stond hier een poorthuis. Het aangetroffen baksteenwerk was dusdanig zwaar dat het gebouw waarschijnlijk twee bouwlagen geteld heeft. Als we er vanuit kunnen gaan dat hier inderdaad sprake was van het tweede raadhuis/stadhuis dan moet de raadzaal op de eerste verdieping hebben gelegen, deels boven de rijpoort. De lange gevel van het gebouw stond in de oude rooilijn van Achter het Stadhuis. Deze straat is na de ontmanteling van

de stadsmuur in het derde kwart van de 14e eeuw aangelegd. De oude rooilijn lag ongeveer in het midden van de huidige straat. In ieder geval heeft het maar kort als stadhuis gefunctioneerd aangezien het nieuwe, derde stadhuis al in 1366 werd aangekocht.
Nadat het stadsbestuur naar het in 1366 verworven *heerenhuis* was verhuisd bleef het oude gebouw nog wel een hele tijd in gebruik en deed onder meer dienst als bestuursgebouw, later als opslagruimte en werkplaats. Zo is er onder meer de stadsturfschuur in ondergebracht en er werden bouwmaterialen, rijshout en zelfs kanonnen met het benodigde buskruit en salpeter opgeslagen. Aan de Binnendieze bevond zich een werf waar een hijskraan stond en een trap om bij het water te kunnen komen. In 1566 werd *in dat alde raethuys al dat metaelwerck* van de Sint-Jan opgeborgen om het te beschermen tegen de beeldenstormers.
Gedurende de gehele 16e eeuw vonden er nog reparaties plaats aan het pand.
Vermoedelijk werd het pand in etappes afgebroken. Begin 20e eeuw kwamen hier de gebouwen van de waarborg voor goud- en zilverwerken en het gebouw van het kantongerecht. In 1930 verdween het bij een sloop definitief. Hiervoor in de plaats kwam nog een kantoorgebouw. Al deze gebouwen hebben nu weer plaats gemaakt voor het huidige stadhuis/bestuurscentrum.

Derde stadhuis

De Lysscap

Het derde stadhuis, met de naam De Lysscap werd omschreven als *stenen huis en erf, zich uitstrekkende naar achter vanaf de Markt tot aan het water aldaar, met een achterhuis en met alle overige toebehoren.* Het was een groot, voornaam koopmanshuis uit het begin van de 14e eeuw dat doorliep tot aan de eerste stadsmuur en toebehoorde aan de familie Lysscap. Op basis van de baksteenformaten en het aangetroffen *Vlaams verband* mag worden geconcludeerd dat dit deel in het 1e kwart van de 14e eeuw is opgetrokken. Opvallend is dat dit metselwerk doorloopt tot in de kap. Het pand is dus altijd zo hoog geweest. Het linker en rechter pand zijn beide later in de 14e eeuw tegen dit pand aangebouwd. Beide waren, zoals te zien op oude prenten lager dan dit pand.
De kapconstructie is zeer interessant. De oudste onderdelen zijn een drietal hergebruikte, beschilderde balken, die dendrochronologisch zijn gedateerd op *1340 +/- 6* jaar. Deze zijn waarschijnlijk afkomstig van de eerste verdiepingsbalklaag van het *heerenhuis* en in *1670* op zolder gelegd ter versteviging van de constructie van de toren. Deze (nieuwe) toren is gebouwd in *1650.* Naast een dendrochronologische datering is er zelfs een bestek dat deze datering bevestigt.
In 1366 kwam *het huis van Lysscap* in het bezit van de stad. Volgens de vroegere stadsarchivaris Louis Pirenne is rond 1372 op deze plaats het zogenaamde *heerenhuis* tot stand gekomen. De nog in de huidige stadhuistoren hangende Mariaklok dateert van dat jaar. Stilistisch zou deze gotische toren ook in die periode geplaatst moeten worden.
Het belangrijkste deel van dit stadhuis was ook hier de hal waar recht werd gesproken en zaken konden worden geregeld.
Bij de grote brand in 1463 brandde dit stadhuis deels af. Sommige geschiedkundigen twijfelen overigens over de geleden schade omdat kronieken daar geen melding van hebben gemaakt. Wel is duidelijk dat in 1478 de voor- en achtergevel van het stadhuis zijn verbouwd. Johan Hendrik van Heurn beschreef dat het pand helemaal was afgebroken en dat in voornoemd jaar een geheel nieuw stadhuis moet zijn gebouwd dat eveneens *het heerenhuis* werd genoemd.
In de 2e helft van de 15e eeuw werd in De Roodenburgh nog ruimte voor de stadsrekenkamer gehuurd en pas in 1552/1553 verlieten de stadsrentmeesters dat pand weer.
In de jaren 1529 tot 1533 werden onder dit pand de deels boven het maaiveld gelegen gotische kelders met kruisribgewelven aangebracht c.q. vernieuwd. De pilaren waren van witte steen terwijl de basementen en draagkolven uit natuursteen waren gehouwen. Daarboven metselde men de bakstenen gewelven.
Toen werd ook het vierkante gat aangebracht in het keldergewelf, ter plaatse van het huidige buffet. Het gat kwam in de hal van het stadhuis uit, nabij de Vierschaar.
In de muren van de kelder werden nissen of viziergaten aangebracht waarin kaarsen of olielampjes konden worden gezet ter verlichting van de ruimte. Twee grote stookplaatsen aan weerszijden bij de ingang dienden bij koude tot verwarming. De vloer bedekte men met rode en bruine tegels. Bij het uitgraven zijn er nog enige teruggevonden.
Vóór de kelder onder het bordes werd een soort ondergronds voorportaal aangebracht dat in directe verbinding stond met de ruimte onder het balkon.
Van het pand werd tevens de oude pui ofwel bordes afgebroken en een nieuw bordes toegevoegd.
In de volksmond werd dit bordes de *blauwe stoep* genoemd omdat men hier belasting kwam betalen.
Tevens werd het gebouw voorzien van een nieuwe voorgevel, versierd met beeldhouwwerk, het stadswapen en de klok. De heren van de zittende schepenbank lieten, met een passend gevoel voor eigenwaarde boven de

toegangsdeur en onder het enorme wapen van Karel V, een reeks van kleine schildjes aanbrengen met daarop hun familiewapens. Een daarvan was dat van Goeswijn van der Stegen, bewoner van het pand Peperstraat 6, thans genaamd De Loet. Tot aan de nieuwe verbouwing van het stadhuis 140 jaar later, bleef het daar zitten als een klein monument voor een indrukwekkende bestuurscarrière.
De voorgevel kreeg vier, door Jan Darkennis gesneden beelden, te weten: keizer Karel V, hertogin Johanna van Brabant, haar man Wenceslaus, hertog van Luxemburg en keizer Maximiliaan van Oostenrijk. Het keizerlijk wapen werd eveneens in de voorgevel verwerkt terwijl in 1530 voor het eerst een ruiterspel in de voorgevel was aangebracht. Het bestond toen uit twee rondrijdende en twee staande figuren. Tenslotte voltooide men in 1533 de verbouwing en zette de gevel in de verf.
Op het dak stonden, volgens A.F.O. Van Sasse van Ysselt destijds twee torenspitsen. Op een schilderij van het Schermersoproer van Jan Roelofsz. van Diepenbeeck (1579-1625) zijn beide torenspitsen te zien, een voor op het dak en de tweede spits achter op het dak. Een historieprent van het Schermersoproer, getekend in 1579 geeft hetzelfde beeld te zien.
Van de verfraaiingen van de voorgevel en de nieuwe pui of bordes is niets bewaard gebleven, maar de twee kelders die in 1530 werden gebouwd, gescheiden door een één meter dikke muur die als basis diende voor de voorgevel kan men nog steeds bewonderen.
Bij de bouw was de bouwmeester en meester-steenhouwer van de Sint-Jan, Jan Darkennis, uit Henegouwen nauw betrokken. Hij liet onder andere de witte steen, gehouwen in Brussel en de blauwe Namense steen aanvoeren. Mogelijk zijn de natuurstenen afdekstenen op de trappen van de gevel, die versierd zijn met schelpmotieven, van zijn hand. Dit zijn de vroegste renaissance elementen in 's-Hertogenbosch. In dit pand is nog een drietal eiken spanten aangetroffen (dendrochronologische datering 1520 +/- zes jaar), die nog naar deze verbouwing verwijst.
Zo op het eerst oog was het merkwaardig dat juist in deze periode een drastische verbouwing van het stadhuis had plaatsgevonden. De uitzichtloze oorlog met Gelre sleepte zich immers al jaren voort, de roggeprijzen waren buitensporig hoog en toen in het voorjaar van 1530 op tal van plaatsen de Maasdijk doorbrak, bij Empel, bij Megen en bij Lithoijen, drong het water, niet voor het eerst en niet voor het laatst, door de straten van de stad. De toestand op het platteland dreef wanhopige en hongerige massa's tot uit Gelre, Kleef en Vlaanderen toe, in zulke aantallen naar de stad, dat de Tafel van de Heilige Geest door zijn voedselvoorraden dreigde heen te raken. En zoals zo vaak drong in het voetspoor van de honger de pest de stad binnen. Twee jaar lang heerst er sterfte in de stad. De verklaring voor deze buitensporigheid was natuurlijk, behalve een eenmalig overschot op de lopende rekening, de voltooiing, of liever gezegd de beëindiging van de werkzaamheden aan de Sint-Jan. Daarmee kwam immers de genoemde, ervaren bouwmeester Jan Darkennis, en een hoeveelheid ongebruikte bouwmaterialen ter beschikking van het stadsbestuur.
De kelders werden in de 16e eeuw gedeeltelijk verhuurd aan onder andere een zadelmaker en een harnasmaker. In dezelfde periode had ook de stedelijke groenroede (gerechtelijke deurwaarder, tevens een soort stadsbode die als teken van zijn waardigheid een groene stok bij zich had) er zijn woonvertrekken en er werd ook nog een kapel in gevestigd.
Toen de oude gotische toren(s) dreigde(n) in te storten werd(en) in 1644 de spits(en) afgebroken en even daarna de fundamenten versterkt. Toen dat onvoldoende bleek te zijn werd besloten om de oude stadhuistoren(s) af te breken. Het oude houtwerk werd later gebruikt voor het maken van een nieuwe Vierschaar. In 1651 werd op het stadhuis één nieuwe toren geplaatst.
In de nu grotere ruimte kwam een carillon te hangen dat aanvankelijk bestond uit vijftien klokken. De gebroeders Francois en Pieter Hemony goten veertien klokken hiervan in 1649. Verder hing daar de uurwerkklok uit 1372, genaamd Mariaklok. Het mechanisme was afkomstig van meester Juriaen Spraeckel van Zutphen. Momenteel bestaat het carillon uit 36 klokken en ze zijn nog steeds te horen.
Een hoog uitkijkpunt kon men vroeger niet missen in de stad. De toren was daarom constant bemand met een stadswacht bovenin om bij een eventuele brand snel te kunnen waarschuwen. Bovendien kon een naderende vijand op tijd worden gesignaleerd.

De Gaffel

In 1481 kwam het pand/*heerenhuis* De Gaffel, met kelders links van het stadhuis in bezit van de stad. Bij diverse geschiedschrijvers bestaat overigens geen eenduidigheid over het jaar waarin de gemeente dit pand heeft aangekocht. De naam is afgeleid van de gaffelbroeders, die een soort katholiek broeder- of genootschap vormden die, gelijk aan de schutterijen een militaire functie vervulden. Deze Brabantse edellieden zouden de Geldersen met gaffels hebben aangevallen waarna zij op de vlucht sloegen. Stadsarchivaris R. A. van Zuylen was echter van mening dat gaffel betekende *oudtijds gezelschap of gilde en de gaffelkamer dus een gildekamer moest zijn.* De gaffelbroeders vergaderden destijds in dit pand. Het werd daarom de Gaffelkamer of Gemeene

Landskamer genoemd. Een gaffel is een tweetandige hooivork. Bij de scheepsbouw wordt een rondhout ook gaffel genoemd.
Aanvankelijk werd dit huis verhuurd maar in 1514/1515 werd er een *Gaffelen- ende theerhuys* (wijntaverne*)* van gemaakt en ging het onderdeel uitmaken van het, naastgelegen bestaande stadhuis. Destijds kende het pand ook nog een kelder onder de straat. Deze is thans niet meer aanwezig. Wel is er nog een afgescheiden stoep met kelderingang. Het *Gaffelhuis of Teerkamer* dat diende als ontvangstruimte voor de magistraat, werd vanaf 1517 door de gedeputeerden (kwartiermeesters) van de vier kwartieren van de Meierij als vergaderruimte gebruikt en vanaf 1518 ook als wijnhuis voor de *Heeren.* Bij de verbouwing in 1529/1530 werd de kelder aan de wijntaverne onttrokken en ging men er zelf wijn opslaan. Gelijktijdig werd van de twee bestaande verdiepingen één grote, indrukwekkende feestzaal gemaakt. Pm: Ad van Drunen maakte in zijn boek *van Straet tot Stroom* hier opvallend genoeg geen melding van.
In 1545 kwam er een nieuwe pui waarvoor een luifel, zitbanken en beeldsnijwerk werden geleverd. Tevens werd in de gevel het stadswapen aangebracht.

Dit grote, twee verdiepingen tellende pand met twee haaks op elkaar staande vleugels kreeg de allure die bij een welvarende stad paste. Het fraaie pand bezit zeldzame oude kappen en balklagen met de gekantelde balken waartussen stenen gewelven zijn aangebracht. De eikenhouten balken steunen op natuurstenen kozijnen. De bekende Amsterdamse bouwmeester Joost Bilhamer kwam speciaal naar ’s-Hertogenbosch om deze unieke kruiskozijnen te maken.
Volgens de geschiedschrijver Johan Hendrik van Heurn hield de Gaffel omstreeks 1606 op te bestaan omdat het toen bij het stadhuis werd getrokken.

Griffiegebouw

De administratieve werkzaamheden en daarmee het aantal schrijvers breidden in de 16e eeuw sterk uit.
Op het achtererf bouwde men daarom in 1531/1534 een kamer van de *policiemeesters,* de getuigenkamer, een washok en een privaat die via een galerij met het stadhuis verbonden werden.
De verdere toename van het aantal schrijvers leidde er toe dat in 1563 op het achtererf op de plek van het *houthuis* (oude griffiegebouw) een nieuw griffiegebouw verrees, ontworpen door de Bossche bouwmeester Marcus Aelbertss. Gebouwd werd er op de oudere kelders en rioleringen die waarschijnlijk dienden voor de hier aanwezige *stillen* (openbare toiletten). Onlangs zijn nog interessante, deels nog 14e eeuwse bouwresten hiervan onder het voormalige griffiegebouw aangetroffen.
Na de grondige verbouwing in 1670 werd de griffie verplaatst naar het hoofdgebouw van het stadhuis. Deze voormalige griffiezaal werd toen ingericht als trouwzaal en is dat nu nog steeds.

De Sinterklaas

Eind 16e eeuw (1599) kocht de gemeente het pand De Sinterklaas, rechts er van. Het werd omschreven als *huys, erve, hoff ende achterhuys.* Het wordt dan een *domus lapidea* (stenen huis) genoemd. De aanvankelijke namen van dit pand waren In den Aern en later Het Huys van Sint Claes. Dit pand was het gildehuis van het Kramersgilde, de vereniging van kleinere handelaren. Voordat de gemeente in het bezit kwam van het pand werd het door de eigenaar, het Kramersgilde voor een periode van acht jaar verhuurd aan een zekere Willem Rutger Willemsz. Hij moest hiervoor een huurprijs van 63 Carolusguldens betalen. Bovendien was in het huurcontract de bepaling opgenomen dat de dekens van het ambachtsgilde een eigen kamer (ver-

gaderruimte) zouden hebben die zij mochten gebruiken zo dikwijls zij dit nodig achtten. Tijdens de belangrijke marktdagen, zoals Sint-Nicolaas en Sint-Jansdag zouden zij de beschikking krijgen over een tweede kamer. Verder moest er een bergplaats zijn voor hun houtskool en moest de huurder de tafels dekken als het gilde zou vergaderen. Het was een bijzonder groot pand dat zich uitstrekte tot de Binnendieze. Nadat de gemeente in het bezit was gekomen van dit pand werd het eerst ook nog even verhuurd.
De voorgevel van De Sinterklaas werd in 1607, op basis van een tekening van Jan Roelofsz. van Diepenbeeck niet helemaal vervangen maar aangepast aan de gevel van het pand De Gaffel.
Hierdoor ontstond er een gevel die in aanzicht één geheel vormde met de midden- en linkergevel met een frontbreedte die we nu nog kennen.
Nadat in 1670 de nieuwe voorgevel van het stadhuis gereed was gekomen en een kleine tien jaar later de pui met bordes en trappen was het oude pand niet meer als afzonderlijk pand herkenbaar. Men kwam vanaf die tijd vanaf het bordes het stadhuis binnen via de grote vestibule.
De in het verleden dichtgegooide kelders werden pas in het begin van de 20e eeuw bij toeval ontdekt.

De Trompet

In de 17e eeuw (1661) werd het huis De Trompet in de Ridderstraat aangekocht voor de uitbreiding van de stedelijke administratie. Enige kamers werden aan het stadhuis toegevoegd terwijl het resterende gedeelte weer werd verkocht. Marcus Cloot verzorgde de verbouwing waarbij nieuwe kamers werden ingericht en schouwen en trappen gemaakt. Door latere verbouwingen is van de toenmalige inrichting van de benedenverdieping niets meer over. Om de verbinding vanuit het stadhuis met De Trompet tot stand te brengen is in 1669 de Trompetgalerij gebouwd. Deze op de 1e verdieping gelegen galerij met tongewelf is nog wel intact en sluit nu aan op de Romangalerij.

Verbouwingen derde stadhuis

In de nacht van 25 op 26 december 1669 brak er in het stadhuis een betrekkelijk klein brandje uit waarbij de visiteerkamer, gelegen in het achterste gedeelte van het stadhuis (griffiegebouw) verloren ging. Aanvankelijk wilde men alleen de schade herstellen. Even later bleek echter dat het stadsbestuur en enige burgers moeite hadden met het wat speelse, frivole karakter van de laatgotische gevel met renaissance kenmerken. Een verbouwing van het stadhuis moest tot sieraad gaan strekken van de stad en daarom moest ook de bestaande gevel worden vervangen. Dit relatief klein brandje grepen de Staatsen dus aan om in 1670 het stadhuis zowel aan de binnen- als de buitenkant grondig te verbouwen. Enkel de kelders en de zijmuren bleven gehandhaafd. Het stadhuis moest een deftige Hollandse indruk maken en een sieraad voor de stad zijn, in navolging van de indrukwekkende stadhuizen in Amsterdam (thans koninklijk paleis) en Maastricht. Het voorstel van de bouwmeesters mr. Pieter Minne uit ’s-Gravenhage en Dirk van der Lith uit ’s-Hertogenbosch werd aangenomen. De in **classicistische Hollandse barok**stijl opgetrokken voorgevel toont overeenkomsten met de scheppingen van andere grote bouwmeesters in die tijd, zoals: Van Campen, Post en Philips Vingboons.
Financieel stond de stad er toen zo slecht voor dat iedere nieuwe ambtenaar die in dienst kwam geld moest betalen. De laagste ambtenaar betaalde een bedrag van 50 gulden terwijl de pensionaris 500 gulden moest neerleggen. Dat geld werd gebruikt voor de aankleding van het stadhuis.
Met de brede monumentale gevel werd in de ogen van onze 17e eeuwse voorouders een *hoge* en verantwoordelijke taak gesymboliseerd die indruk moest maken op de bewoners van de stad.
Nadat bij de verbouwing de voorgevel in 1670 was vervangen wilde men toen ook de rest van het pand gaan vernieuwen/aanpassen. Deze verbouwing stagneerde echter omdat tijdens het Rampjaar 1672-1673 een groot deel van de Meierij bezet was door Franse troepen. Het Bossche stadsbestuur had bovendien het geld nodig voor andere doeleinden. De definitieve vrede met Frankrijk werd pas in 1679 in Nijmegen gesloten. Na deze vrede kon de verbouwing worden voortgezet. Het oude ruiterspel werd toen vervangen door een nieuw, door Jacob Roman gesneden ruiterspel. Bovendien werden toen de Vierschaar en de pui met bordes en trappen gemaakt.
Het stadswapen, dat in 1670 in het timpaan was geplaatst werd in 1798 verwijderd. Het huidige stadswapen werd in 1802 aangebracht.

Henk(es), 3-11-2011

Als architect voor de overige verbouwingen, voor zover het niet de voorgevel betrof, was aangewezen de Rotterdammer Claes Jeremiasz Persoons.
Bij deze verbouwing (1670-1674) zijn de panden, die oorspronkelijk niet dieper waren dan de diepte van de raadskelder aan de achterzijde verlengd. Opvallend detail is hierbij dat de schoorstenen op de hoeken van het voordakschild bij de architectuur van de voorgevel horen en slechts decoratie zijn. De werkende schoorstenen liggen er vlak achter. Het linker pand is als eerste verlengd, waarna de achtergevel met bijpassend dakschild is gemaakt. Vervolgens is de kapconstructie van het middelste pand gelijktijdig met de bouw van de nieuwe kap op het rechter pand aangepast.
Omdat de stad het in die periode financieel niet breed had duurde het eigenlijk wel 20 jaar voordat alle kamers en zalen weer ingericht waren.
In 1693 werd de achterbouw (voormalige griffiehuis) uit 1563 via de Romangalerij (genoemd naar Jacob Roman, de hofarchitect van de stadhouder-koning Willem III die de ruimte ontwierp) verbonden met de voorbouw. Roman had ook het Paleis Het Loo ontworpen. De bouwer was Jan Allewee.
Eind 17e eeuw werden voor de verdere aankleding van het stadhuis onder andere vervaardigd/gerealiseerd de nog steeds aanwezige wapenschilden, de portretten van de stadhouders, de wandtapijten en de schildering van de zoldering en schoorsteenmantel in de voormalige raadzaal en de Vierschaar.
De pui/ondergevel werd in 1791 veranderd in een breed bordes met trappen. Omstreeks het jaar 1850 is dit bordes afgebroken waarna in 1913 het bordes weer in de 17e- eeuwse toestand is gebracht.
In bouwkundig opzicht zijn de ramen in de voorgevel te situeren in de 19e eeuw. De oorspronkelijke 17e eeuwse kruis- en bolvensters hadden kleinere glas-in-loodpanelen. Inpandig dateert een aantal paneeldeuren uit deze periode.

Bouwgegevens

Het resultaat van de verbouwing is de huidige monumentale, macht uitstralende voorgevel in een **Hollandse classicistische barok (periode 1630-1700)**. Het is, voor wat betreft de stijl, vergelijkbaar met het Paleis op de Dam te Amsterdam. De kenmerken zijn: bouwelementen uit de klassieke oudheid, gebruik van natuursteen, pilasters (kolossale orde), tempelfront als gevelschema, festoenen en versierde Ionische kapitelen. De pilasters zijn geplaatst op een, uit grote blokken opgebouwde onderste zone. Symmetrie en proportie worden hierbij benadrukt. Het gebouw heeft een eenvoudige hoofdvorm en goede verhoudingen. Het heeft een classicistische deur met fronton en bossering. In het timpaan zien we het wapenschild van de stad
Pieter Minne uit Den Haag en Dirk van der Lith uit 's-Hertogenbosch waren de architecten voor de voorgevel.
De Rotterdammer Claes Jeremiasz Persoons, van wie in deze stad nog nakomelingen wonen was de stadsbouwmeester die de overige aanpassingen aan het gebouw voor zijn rekening nam. Een grafzerk in de Sint-Jan herinnert nog aan hem.
De kapconstructie is zeer interessant. De oudste onderdelen zijn een drietal hergebruikte, beschilderde balken, die dendrochronologisch zijn gedateerd rond 1340 +/- zes jaar. Deze zijn waarschijnlijk afkomstig van de eerste verdiepingsbalklaag van het *heerenhuis* en in 1670 op zolder gelegd ter versteviging van de constructie van de toren. Naast een dendrochronologische datering is er zelfs een bestek dat deze datering bevestigt.
De uit Bentheimer zandsteen opgetrokken pilastergevel dateert, zoals in het timpaan van de Romeinse cijfers valt af te lezen uit het jaar 1670.
Het bordes met de monumentale trappen kwam pas negen jaar later.
Omstreeks 1850 werd dat bordes afgebroken en in 1913 vervangen door het huidige bordes.
De achtkantige toren is gebouwd in 1650. Het carillon heeft 36 klokken waarvan de oudste met de naam grote Mariaklok dateert van 1372. Dit is de uurslagklok. Elke woensdag wordt het carillon tussen 10.00 en 11.00 uur bespeeld.

Kenmerken Hollands classicisme (1630-1700)

- Zo goed mogelijk gebruiken van bouwelementen uit de klassieke oudheid.
- Gebruik van de Romeinse bouworde, d.w.z. een zuil met daarop een kapiteel als versierde bekroning.
- Gebouwen hebben een eenvoudige hoofdvorm met weinig decoratie.
- Frontons boven de vensters en boven het middenrisaliet meestal een groot fronton.
- Toepassing, met behulp van pilasters van het antieke tempelfront als gevelschema.
- Festoenen/guirlandes tussen de pilasters en de borstweringen onder de vensters.
- Pilasters in de gevels, vaak over meer dan één verdieping (kolossale orde); soms op een verhoging.
- Later verdergaande verstrakking zonder pilasters, met vensteropeningen zonder versieringen.

MARKT 1: Het Stadhuis: Vertrekken

Hal

In 1984/1985 is deze hal gerestaureerd waarmee het ook zijn oorspronkelijke, 17e eeuwse, **Hollandse classicistische barokke** verschijningsvorm terug kreeg. Het enige wat niet oorspronkelijk is zijn de wandschilderingen die pas op het einde van de 19e eeuw zijn aangebracht. Daarvoor hingen aan de witte, kale muren vier wapenborden die nu in de trappenhal van de herentrap hangen.
De hal was overigens het belangrijkste deel van het stadhuis waar de bevolking terecht kon bij lezers, schrijvers, notarissen en klerken voor allerlei vragen, handelingen etc. Zo konden ook de vele analfabeten een brief laten lezen of opstellen.
De hal werd als openbaar gebied aangemerkt en dat is het nu eigenlijk nog steeds.
Op een verhoging, binnen de Vierschaar werd rechtgesproken, niet alleen over ingezetenen in de stad maar over de inwoners van de hele Meierij die toen half Brabant besloeg.

Kanonnen

In de hal staan twee van de vier kanonnen uit 1580. De overige twee kanonnen staan in de antichambre voorbij de Romangalerij.

Deze kanonnen zijn eigendom geweest van de toenmalige militaire gouverneur van de stad, Charles van Cortenbach, heer van Helmond. Cortenbach was belast met de verdediging van de stad en volgens een verklaring uit 1594 had hij vier bronzen en twee ijzeren stukken geschut aan de stad beschikbaar gesteld, onder voorwaarde, dat hij ze ook weer kon opeisen. (*zie verder bij antichambre).*
Op het bekende schilderij van J.A van Beerstraten uit 1665 is te zien dat deze vier kanonnen buiten het stadhuis vóór het bordes staan opgesteld. Kennelijk bedoeld om indruk te maken.

Vierschaar

In deze hal bevindt zich tevens de historische Vierschaar, een verhoogde, door een balustrade afgescheiden ruimte waar schout en schepenen tot 1811 rechtspraak hielden. Deze Vierschaar dateert van 1679/1680 en verving de eerdere gotische Vierschaar. Hij is ontworpen door Jacob Roman, hofarchitect van stadhouder-koning Willem III en tevens ontwerper van de Romangalerij.
Het oude woord afgeschaard (afgescheiden) geeft hier nog zuiver de oorspronkelijke betekenis weer. Op een veld werd op vier plaatsen met behulp van palen en koorden een kleine ruimte afgezet. Daarbinnen namen de rechters plaats en spraken zij, aldus afgezonderd van het volk en daarvan onderscheiden, recht. De Vierschaar is in een aantal stadhuizen zeer fraai en vaak kostbaar uitgevoerd. Zoals in Amsterdam bijvoorbeeld. In het Bossche stadhuis is de duidelijkheid en soberheid bewaard gebleven en hebben de stadsbestuurders, de schepenen, de ruimte ook echt functioneel gebruikt. In deze stad werd dan ook wel van een schepenbank gesproken. Deze schepenbank bezat overigens niet alleen in de stad, maar over de hele Meierij rechtsmacht en stond daarom in hoog aanzien.
Hier lag in de hal, nabij de Vierschaar ook nog het luik dat gebruikt werd bij de terechtstelling van de beter gesitueerden die de schande van een openbare terechtstelling wilden ontlopen.

Wandschilderingen Antoon Derkinderen

De wandschilderingen zijn van de Bossche schilder Antoon Derkinderen. Eigenlijk zijn het geen echte wandschilderingen want ze zijn niet direct op de muren aangebracht. De linkerwand, genoemd de eerste *Bossche Wand* is in bleke olieverftinten op de achterzijde van linoleum aangebracht terwijl de rechterwand, de tweede *Bossche Wand* met temperaverf op linnen is geschilderd. Hoewel sommigen, zeker destijds moeite had-

den/hebben zijn werk op juiste, artistieke waarde te schatten hebben grote tijdgenoten van hem, zoals de schilders Israëls en Maris, altijd grote bewondering gehad voor zijn schilderkunst.

Eerste Bossche Wand

De eerste *Bossche Wand*, die het eerst is aangebracht, werd in 1892 naar aanleiding van het 700-jarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch (daartoe in staat gesteld door de rente van een legaat van Adrianus van der Heyden, 1779-1854) aan de stad geschonken door het Departement ’s-Hertogenbosch van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen.
Antoon Derkinderen had deze schildering gemaakt als tegenprestatie voor de studiebeurs die hij van het Nut had ontvangen om een studie te kunnen volgen aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Afgebeeld is de stichting van de stad in het jaar 1185 waarbij hertog Hendrik I, vorstelijk gezeten op zijn paard, de huldeblijken van zijn onderdanen, de stedenbouwers, in ontvangst neemt.
Links zien we paus Urbanus III en rechts keizer Frederik I (Barbarossa), beiden de verpersoonlijking van de twee machten waardoor het christelijke Europa destijds werd geleid: het pausdom en het keizerschap. Frederik I had als bijnaam Barbarossa (in het Italiaans: roodbaard) vanwege zijn rode baard.
De honden zijn van het ras Weimar. Dat waren destijds koninklijke honden.
In de vlakvullingen bovenin zijn afbeeldingen van de kruistochten opgenomen. Deze kruistochten brachten vroeger het hele christendom in beweging. In 1095 had paus Urbanus II hiertoe een oproep gedaan tijdens het Concilie van Clermont-Ferrand.
Op het meest rechtse deel van de schildering wordt uitgebeeld wat kroniekschrijver Cuperinus schreef: *Groote charitate en melydende bermhertichheyt thonen sy den armen en gebrecklicke menschen.* De Bossche barmhartigheid had destijds een goede naam.
Op deze schildering zien we bedelaars en behoeftigen aankloppen bij een klooster om onderdak en eten te krijgen. In feite was dit de voorloper van de later gestichte gashuisjes in de stad.

Tweede Bossche Wand

Dankzij een royaal gebaar van een aantal inwoners en een fonds kon het stadsbestuur een paar jaar later, in 1897 door Antoon Derkinderen een tweede schildering (tweede *Bossche Wand)* laten aanbrengen. Hij koos hierbij als hoofdthema de kathedraal omdat *schooner dan eenig ander feit de bouw der Sint-Janskerk de stad bindt aan wat de glorie zal blijven der christelijke tijden en hare bewoners in geen hunner handelingen nader gekomen zijn aan de hoogste hoogten die menschenverlangens zich bouwen konden.*
De kathedraal is zo geschilderd dat men zich werkelijk bij de ingang waant en naar het priesterkoor staat te kijken. In het middentafereel op het rechtergedeelte van de wand is het interieur van de kathedraal afgebeeld met de zeven heiligen die er worden aanbeden. De zeven heiligen zijn de vertegenwoordigers van dienaren van God. Hij koos figuren die toen voor het gelovige volk vertrouwd waren. De drie kleine ramen links en rechts zijn in feite de beide transepten, de kruisarmen. De twee grote ramen horen bij de portaalwanden van deze transepten en staan dus in werkelijkheid loodrecht op het vlak van de tekening. Aan de buitenzijden van dit middentafereel zijn de patroonheiligen van de kathedraal afgebeeld.
In de vlakvullingen bovenin wordt de parabel van de wijze en de dwaze maagden verbeeld. Het tafereel geheel links symboliseert de *harmonie des arbeids.*
Voor nadere informatie over het leven en de werken van Antoon Derkinderen zie hiervoor het afzonderlijke hoofdstuk.

Schilderij Jan Peeters

Links van de Vierschaar, vlak voor de Romangalerij hangt een schilderij van Jan Peeters uit 1852. Hij was als commies werkzaam in het stadhuis en schilderde in zijn vrije tijd. Dit schilderij geeft vanuit de hal zicht op het deel, links van de hal en een kijkje in

de Romangalerij. De wandschilderingen van Antoon Derkinderen waren er nog niet en aan de wanden van de hal hingen de vier wapenborden. Één bord is op het schilderij te zien.

Spreuken

Omstreeks 1986 heeft de toenmalige gemeentesecretaris, de heer mr. Leo Kokhuis de diverse spreuken in de hal laten aanbrengen. Hij heeft ze niet zelf verzonnen hoewel diverse spreuken een diepzinnige betekenis hebben. De spreuken werden uit een Succesagenda gehaald.

Bodekamer

In de bodekamer hangt een schilderij van de Markt in 's-Hertogenbosch, geschilderd door Frans Slager (1876-1953) in 1902.
Verder zien we een schilderij met een deel (straalkapellen) van de Sint-Jan.
Tenslotte hangt hier, prominent aanwezig een geschilderd stadswapen van ’s-Hertogenbosch. Het wapen wordt geflankeerd door twee wildemannen met knuppel.

Voormalige fractiekamer, nu secretariaat

Voor het hek aan de linkerzijde in de hal bevindt zich de voormalige fractiekamer voor de diverse gemeenteraadsgroeperingen. Momenteel is het in gebruik als kamer/kantoor voor het secretariaat.
De kamer in de hal aan de rechterzijde, voorbij de bodekamer wordt als kantoor gebruikt.

Romangalerij

Links, voorbij de Vierschaar ligt de Romangalerij, genoemd naar Jacob Roman, hofarchitect van stadhouder-koning Willem III die in 1693 deze galerij ontwierp. In de Bossche stadsrekeningen wordt hij genoemd: *aerghiteckt van sijn conincklijcke mayesteit van Groot Bretaengie.* De bouwer van de galerij was Jan Allewee.
Deze, wat hoger gelegen galerij met een mooi, zeldzaam troggewelf verbindt het hoofdgebouw van het stadhuis met de achterbouw uit 1563. Vooral de voorgevel van deze galerij is interessant. Die ligt iets terug ten opzichte van de achterbouw en benadrukt daardoor de verbindende functie. Bij de indeling heeft Roman zich duidelijk laten inspireren door de monumentale gevel van het hoofdgebouw. Bij de bouw toonde de architect aan dat hij niet alleen over een goede smaak beschikte maar ook oog had voor de juiste verhoudingen.
Aan de achterplaats heeft de galerij een sobere classicistische gevel.

Buste Piet jr. Slager

De buste, in 1927 vervaardigd door August Falise (1875-1936) vertoont de afbeelding van Pieter (Piet jr.) Slager (1871-1938), telg van de bekende Bossche kunstenaarsfamilie Slager die bestond uit acht kunstenaars, verdeeld over drie generaties.
In het Museum Slager kan men de schilderkunst bekijken van deze Bossche kunstenaarsfamilie Slager die bestond uit acht kunstenaars, verdeeld over drie generaties. Dat waren onder andere vier van de tien kinderen van de grondlegger, Petrus Marinus Slager (1841-1912), te weten: Piet jr., Frans, Jeanette en Corry. Zij traden in zijn voetsporen, zij het dat ze niet allemaal kozen voor het portret als hun belangrijkste onderwerp. Zowel Piet als Frans trouwde met een kunstenares, Piet met Suze Velsen, Frans met Marie van Gilse.

Tom Slager vertegenwoordigt de derde generatie van het schildersgeslacht.
U kunt er over een periode van ruim één eeuw portretten, stillevens, stadsgezichten, waaronder ’s-Hertogenbosch en landschappen over vooral Noord-Brabant, de Belgische Kempen en Zuid-Europa bewonderen die van een hoge artistieke kwaliteit zijn.
Mevrouw Suze Slager, dochter van Piet jr. is inmiddels overleden evenals haar echtgenote, mr. Hein Bergé die op 25 april 2010, op 94-jarige leeftijd dood ging.

Portret onbekend persoon

Vooralsnog is zowel de maker als de persoon die op dit schilderij staat onbekend.

Portret August Falise

Deze beeldhouwer, geboren op 26 januari 1875 te Wageningen en overleden op 7 januari 1936 was van 1921 tot 1936 leraar aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht in ’s-Hertogenbosch.
De schilder is niet bekend. Mogelijk dat een lid van de familie Slager dit portret heeft geschilderd.
Falise maakte niet alleen de buste van Pieter (Piet jr.) Slager die in deze galerij staat maar onder andere ook de beelden van:

- Jheronimus Bosch (1930) op de Markt.
- Mercurius, Romeinse god van de handel (de Griekse god is Hermes: *boodschapper van de goden en god van de handel en de dieven; herkenbaar aan zijn staf en vleugelschoenen*) en Ceres, Romeinse godin van het graan, de landbouw en de vruchtbaarheid (de Griekse godin is Demeter: *godin van de landbouw, de oogst en het graan; korenaar is dan ook haar teken*) aan de gevel van de V&D, Schapenmarkt. (In oktober 2010 meldde Arne Bonsaksen van het veilinghuis Vendu Notarishuis in Rotterdam dat het beeld geen voorstelling is van Ceres maar van de *schikgodin* Clotho. Het is de spintster (vandaar het spinrok in haar hand) die de levensdraad van de mens spint en zijn lot bepaalt).
- Prins Hendrik, buste in het Zwanenbroedershuis.
- Van Sasse van Ysselt, buste in het Noordbrabants Museum.
- Kardinaal Van Rossum, op het Kardinaal Van Rossumplein.
- Borstbeeld van koningin Wilhelmina in de Hogeschool Avans, aan de Onderwijsboulevard.

Portretten van vier onbekende personen

Het is niet bekend wie de personen zijn op deze vier schilderijen. Evenmin is duidelijk of er een zekere relatie bestaat tussen deze schilderijen en de geschiedenis van het stadhuis of stad.

Trompetgalerij

Loodrecht op de linkerzijde van de galerij staat de in 1669 gebouwde Trompetgalerij. Deze naam is bewust gekozen omdat het de verbinding vormt met het huis De Trompet in de Ridderstraat dat in 1661 door de stad werd aangekocht voor de uitbreiding van de stedelijke administratie. Anders dan bij de Romangalerij heeft deze galerij een tongewelf.

Antichambre trouwzaal

Een stukje rechtdoor, voorbij de Romangalerij ligt de iets hoger gelegen antichambre voor de trouwzaal. Deze ruimte straalt importantie en rust uit door het donkere eikenhout van de eeuwenoude moerbinten, de gebeeldhouwde consoles, de zwarte Namense steen, de roomkleurige travertijn in de diagonale tegelrijen van het vloerpatroon en de blanke wanden.
Toen de trouwzaal nog als griffie werd gebruikt was dit de wachtruimte.
Dat voormalige griffiegebouw bestaat uit twee, haaks op elkaar staande bouwdelen. De gevels aan de achterplaats zijn voorzien van natuurstenen speklagen en een topgevel met afwisselend gebogen en rechte trappen, afgedekt met natuurstenen platen. De gevels zijn echter naar oud model vrijwel geheel opnieuw opgetrokken.

Kanonnen

In de antichambre staan twee van de vier kanonnen uit 1580. De overige twee kanonnen staan in de hal. Deze kanonnen zijn eigendom geweest van de toenmalige militaire gouverneur van de stad, Charles van Cortenbach, heer van Helmond. Cortenbach was belast met de verdediging van de stad. Hij had vier bronzen en twee ijzeren stukken geschut aan de stad beschikbaar gesteld, onder voorwaarde, dat hij ze ook weer kon opeisen.
Op de loop staat de tekst: *En l’an 1580 je fut faict de par Ian de Challengy.* (De Challengy’s was een 15e/16e eeuwse bronsgietersfamilie in Lotharingen).
Over deze kanonnen is in het verleden veel te doen geweest.
In 1583 had de graaf van Mansfeld deze kanonnen geschonken aan zijn petekind Charles van Cortenbach, zoon van Adolf van Cortenbach, toenmalig heer van Helmond. Vanwege de talrijke Staatse invallen vestigde Van Cortenbach zich met zijn gezin in ’s-Hertogenbosch. Vanaf 1581 was hij militair gouverneur van deze stad. Als gouverneur was hij belast met de verdediging van de stad. Voor deze verdediging stelde hij volgens een verklaring uit 1594 vier metalen (dat wil zeggen bronzen) en twee ijzeren stukken geschut beschikbaar. Dat gebeurde onder de voorwaarde dat ze ook teruggevraagd konden worden. Dat gebeurde toen ook in 1616. Het Bossche stadsbestuur (schepenen, gezworenen, raadslieden en de dekens van de ambachtsgilden gezamenlijk) stemde daar mee in onder de voorwaarde dat er een kwitantie voor werd afgegeven. Of deze kwitantie ooit is afgegeven, is echter niet bekend. Waarschijnlijk niet, anders waren de kanonnen wel afgestaan.
In 1927 ontstond er een ware briefwisseling tussen de Helmondse historicus J. Heeren en de Bossche stadsarchivaris Henri Ebeling. In 1921 was namelijk het kasteel van Helmond in eigendom van de stad Helmond gekomen. Men wilde dan ook graag de kanonnen, die aanvankelijk eigendom waren van de heer van Helmond terug hebben. Burgemeester van Lanschot schijnt toen tegen zijn collega in Helmond gezegd te hebben: *kom ze maar halen, dan breng ik de Bossche weerbaarheid in het gelid.* Na een pennenstrijd van enkele maanden gebeurde er uiteindelijk niets. Ebeling opperde ook nog de mogelijkheid dat deze kanonnen helemaal niet afkomstig zouden zijn van Van Cortenbach. Hij bracht de herkomst van de kanonnen in verband met de inname van de stad in 1794 door de Franse troepen, onder leiding van generaal Pichegru. Of deze opvatting van Ebeling klopte mag ook worden betwijfeld, want waren dit ook niet de vier kanonnen die op het schilderij van het stadhuis, gemaakt door J. A. van Beerstraten in 1665, vóór het bordes stonden opgesteld?
Bij de discussie over de eigendomsrechten werden over en weer allerlei aspecten ingebracht zoals de weggeslepen familiewapens en het jaartal 1580. Of de kanonnen nu wel of niet van de heer van Helmond afkomstig zijn, de gemeente Helmond behoort beslist niet tot het Huis van Helmond en is ook geen erfgenaam van de Van Cortenbachs.
De gemeente had het kasteel in 1921 gekocht van de familie Wesselman, die het op haar beurt ook weer gekocht had. De gemeente Helmond kan dus moeilijk rechten doen gelden wat zij eigenlijk ook al had toegegeven. In 1973, bij de tentoonstelling ter gelegenheid van het feit dat het kasteel vijftig jaar in gebruik was als raadhuis in Helmond werden, op verzoek twee kanonnen uitgeleend, mits zij na de expositie direct weer zouden worden teruggegeven. Dit is ook netjes gebeurd.

Portretten aantal burgemeesters ’s-Hertogenbosch

Hier hangen prominent geschilderde portretten van de navolgde burgemeesters van de stad:

- Mr. H.J.M. Loeff (1885-1973); **1945-1960**; geschilderd door W. v.d. Plas in 1960.
- Mr. R.J.J. Lambooy (1904-1992); **1961-1969**; geschilderd door W. v. d. Plas in 1969.
- Mr. G.M.J.W. van de Ven (1913-1996); **1969-1978**; geschilderd door W. v.d. Plas in 1978.
- Mr. B.L.A. van Zwieten (1924-); **1978-1989**; geschilderd door Peer van de Molengraft in 1989.
- Mr. D.C.B. Burgers (1932-2006); **1989- 1996**.

Schilderij Thomyrus en Cyrus

Dit schilderij is een anonieme kopie naar een schildering van Peter Paul Rubens (populairste meester uit de barokperiode) en stelt Thomyrus en Cyrus II de Grote voor.
Cyrus staat in de Bijbel bekend als Korus (559 voor Christus), stichter van het Perzische Rijk. Hij stamt uit de dynastie van de Achaemeniden, die het Perzische Rijk regeerde.
Koningin Thomyrus regeerde over de Massageten. Cyrus dong naar haar hand. Zij weigerde omdat zij wist dat het hem te doen was om haar land en helemaal niet om haar hand. In de oorlog die toen uitbrak werd haar zoon gevangen genomen en hij pleegde, vanwege de schande zelfmoord. Thomyrus wist Cyrus uiteindelijk te doden en wraakte haar zoon door het afgehouwen hoofd van Cyrus in mensenbloed onder te dompelen omdat hij bij zijn leven met bloed niet te verzadigen zou zijn geweest. Dit laatste is op het schilderij afgebeeld. (verhaal verteld in de Historiën van Herodotus 201-216).
De figuur van Cyrus de Grote sprak levendig tot de verbeelding van latere geslachten. Zijn uitzonderlijke bekwaamheid als legeraanvoerder én zijn veronderstelde religieuze tolerantie - die in de praktijk niet groter was dan die van andere oosterse vorsten - gaven aanleiding tot het ontstaan van een rijke legendecyclus rond zijn persoon. In het werk van Herodotus komt hij naar voren als een legendarische persoonlijkheid, van wie de historische realiteit dreigt verloren te gaan in een overvloed van volkse verhalen.
Nb: *Het origineel is niet ovaal maar rechthoekig. Verder zijn er meer verschillen met het origineel: kleding en omvang van de personen wijken af; de omgeving is anders; de hond is niet afgebeeld op het origineel en Rubens heeft één persoon meer geschilderd.*

Atelier van Jheronimus Bosch

Op dit schilderij is te zien hoe Jheronimus Bosch een drieluik voorstelt aan eventuele kopers. Het schilderij is in 1913 gemaakt door de Bossche schilder Frans Kops (1873-1951). Als voorstudie gebruikte Kops een lege kamer uit een voormalig stadspaleis van de familie Gruuthuse in Brugge waarin nu het Gruuthusemuseum is gevestigd. Dit museum is in het bezit van een fragment van een altaar uit de Sint-Jan.
Johannes Franciscus (Frans) Kops, woonde en werkte in ’s-Hertogenbosch en in Brugge. Hij was leerling van de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in ‘s-Hertogenbosch die in zijn periode onder leiding stond van Julien Dony en P.M. Slager sr. Daarna bestudeerde hij in Brugge in het museum aldaar ruim een jaar lang de oude

meesters. Hij schilderde en tekende stillevens, portretten en historische onderwerpen. Zijn bekendheid kwam vooral door zijn schilderijen in kerken en muurschilderingen in openbare gebouwen, meest in Noord-Brabant. Hij heeft veel samengewerkt met Jan Bogaerts. Daarna gaf hij nog les aan H.A.J.M. de Laat en aan R.M. Pijnenburg. Naast dit schilderij hing in dit stadhuis ook het schilderij: De aanbidding van het kind Jezus. Tot aan zijn dood woonde hij op de Koningsweg 34-36. Boven de deur bevindt zich een gevelsteen met Sint-Lucas, patroonheilige van de kunstschilders.
De stad heeft jammer genoeg geen enkel schilderij of ander stuk van Jheronimus Bosch in haar bezit.
In Nederland hangen alleen in het Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam enige schilderijen zoals De marskramer, Zondvloed en Sint-Christoffel. Philips heeft als particulier één schilderij van hem in bezit. Zijn overige werken zijn elders in de wereld te zien zoals in het Museo del Prado, Philadelphia Museum of Art, Frankfurt am Main, Londen, British Museum, Louvre te Parijs, Wenen etc. Bekende werken van hem zijn o.a. De tuin der lusten en De schepping der wereld, beide in het Prado te Madrid. Ook in het nabijgelegen klooster El Escorial zijn enige schilderijen te bewonderen. In het Museum voor Schone Kunsten te Gent hangen de schilderijen Kruisdraging en Sint-Hiëronymus.
Overigens hoeft u niet zo ver te reizen.
In de kerk en in de toren van de voormalige Sint-Jacobskerk aan de Hinthamerstraat, het huidige Jheronimus Bosch Art Center is een blijvende tentoonstelling ingericht met digitale beelden, fotopanelen en wandtapijten, alle gewijd aan Jheronimus Bosch. Alle fotografisch gekopieerde schilderingen, drieluiken etc. zijn hier op ware grote te bewonderen.

Slag van Lekkerbeetje

Het schilderij, Slag van Lekkerbeetje is vermoedelijk geschilderd door Esaias van de Velde (1587-1630). Deze nazaat van een protestantse Vlaming had een grote invloed op de Hollandse landschapschilderkunst**.** De schilder was een sleutelfiguur in de ontwikkeling van het realistische Hollandse landschap. Hij brak met de invloeden uit Italië waar vooral fantasielandschappen werden geschilderd. Het idee om het land om hem heen op een natuurlijke manier te gaan vastleggen, heeft Esaias misschien gekregen toen hij in Haarlem woonde (tussen circa 1609 en 1618).
Op het schilderij is de eerste charge te zien waarbij Lekkerbeetje werd gedood. Lekkerbeetje ligt links op de voorgrond.
Het gevecht is vele malen geschilderd en er verschenen ook gravures van. De schilderijen zijn onder meer te zien hier in het stadhuis in de antichambre en de kamer van de gemeentesecretaris, het Noordbrabants Museum, het gemeentehuis te Vught, het Prinsenhof in Delft maar ook in een museum in Wenen en in El Escorial nabij Madrid.
Wie was nu Lekkerbeetje en wat waren de achtergrond en de directe aanleiding van deze slag?

Achtergrond

In de tweede helft van de 16^{e} eeuw waren de Nederlandse gewesten (Noord en Zuid) in opstand gekomen tegen de Spaanse koning, die als erfgenaam van de Bourgondische hertogen ook in de Nederlanden de machthebber was. De opstand had verschillende achtergronden en motieven, maar omdat koning Filips II zich verplicht voelde in zijn gebieden het protestantisme met wortel en tak uit te roeien, kwam deze opstand geleidelijk aan meer in het teken van de godsdienststrijd te staan en werden de hervormden de harde kern daarvan. Zij maakten zich als het ware van de opstand meester. Waar deze aan de macht kwam werd hun godsdienstige richting de heersende en werden de anderen onderdrukt of minstens achtergesteld. Scheiding van kerk en

staat was toen nog een onbekend begrip. Tegen 1600 had de opstand, ook wel de Tachtigjarige Oorlog genoemd (1568-1648), zich min of meer ontwikkeld tot een reguliere oorlog tussen twee staten. Aan de ene kant was er de nieuwe Republiek der Verenigde Nederlanden. Het opperste gezag werd hier uitgeoefend door de Staten-Generaal in ’s-Gravenhage. De stadhouder voerde als hun kapitein en admiraal-generaal de oorlog. Ten tijde van deze slag was dat prins Maurits, zoon van Willem van Oranje. De directe tegenstander zetelde in Brussel, in de personen van het echtpaar Albertus en Isabella, achterneef en dochter van Filips II. In 1600 besloeg de republiek in grote trekken het westen, noorden en oosten van het tegenwoordige Nederland. Breda was in 1590 door Maurits veroverd en Geertruidenberg in 1593. De rest van Noord-Brabant was echter nog in Spaanse handen.
Het stadje Geertruidenberg speelde nog een rol in dit verhaal. Na het vertrek in 1588 van de Engelse gouverneur-generaal Leicester nam Willoughby het bevel van de Engelse troepen in de Nederlanden op zich. Zijn zwager Wingfield werd benoemd tot gouverneur van Geertruidenberg.
Wingfield erkende het gezag van de Staten-Generaal echter niet, waarop prins Maurits besloot de stad te belegeren. Dit beleg in 1589 mislukte omdat muitende soldaten die tot zijn leger behoorden de stad Geertruidenberg in handen hadden gespeeld van de Spaanse bevelhebber, de hertog van Parma, Alexandro Farnese. De Staten-Generaal verklaarde deze opstandelingen vogelvrij en op hun hoofd was een prijs gesteld. Deze muitende soldaten die de stad hadden verraden (eigenlijk dus min of meer verkocht aan de Spanjaarden) werden de *Bergverkopers* genoemd. Onder hen bevonden zich onder andere de Bosschenaren Gerardt Abrahamsz. van Houwelingen, zijn broer Anthonie en nog twaalf soldaten die in 1600 betrokken raakten bij de Slag van Lekkerbeetje. Vanaf het moment in 1589 waarbij hij in de stad Geertruidenberg aan het muiten sloeg kreeg hij de bijnaam Lekkerbeetje. Dit betekende smeerlap, losbol, gemene kerel en in zijn geval verrader. Mogelijk kan zijn bijnaam ook zijn ontleend aan zijn vogelvrijverklaring en de prijs op zijn hoofd, een *lekker hapje.* Overigens heeft het ook nog een geheel andere betekenis, namelijk van heel goede minnaar.
Lekkerbeetje ging, met een aantal soldaten over naar de vijand en werd in ’s-Hertogenbosch luitenant (plaatsvervanger) van de militaire gouverneur Anthonie Schets van Grobbendonck. Hij was ook ritmeester van de kurassiers (cavaleristen).

Aanleiding

In 1598 had Van Grobbendonck een compagnie ruiters onder commando van Lekkerbeetje naar Diest gestuurd, van waaruit zij patrouilleerden. Op een gegeven moment stuitten zij op een groep ruiters, onder commando van luitenant Jacques de Visé. Het betrof een deel van een compagnie Fransen waarvan de edelman Pierre de Bréauté de kapitein was. De Bréauté had zich in dienst gesteld van de Staten-Generaal en was op dat moment met zijn compagnie gelegerd in Geertruidenberg. Er hadden nogal wat Franse beroepsmilitairen emplooi gezocht in de Nederlanden na beëindiging van een Frans-Spaanse oorlog (1598). De Bréauté met *de eere ende reputatie van een zeer vroom en vaillant (dapper en sterk) soldaet* was op aanbeveling van de Franse koning door Maurits met open armen ontvangen. Hij was toen overigens nog geen twintig jaar oud.
De Visé en zijn mannen werden overrompeld en vier van hen werden gevangen genomen. Hij schreef zijn kapitein met het verzoek om losgeld te sturen. Gevangen genomen soldaten vrij kopen was destijds een vrij normale zaak, temeer omdat men krijgsgevangen slecht kon gebruiken. De Visé kreeg zijn geld wel maar tevens een stortvloed aan verwijten van De Bréauté. Hij vroeg zich daarbij verwonderd af waarom De Visé zich had laten verslaan door een stelletje leeglopers en schurken. Een officier van De Bréauté had zich niet moeten laten inpakken, nog niet door een dubbele overmacht. Hij, De Bréauté, zou het met twintig van zijn mannen wel durven opnemen tegen veertig van die Bosschenaren. Uiteraard las Lekkerbeetje deze brief ook en de Bréauté kreeg zijn zin. Lekkerbeetje nam de uitdaging aan, maar dan zouden ze natuurlijk wel de slag leveren met ieder een gelijk aantal ruiters, namelijk twintig. De Bréauté accepteerde dit. Als onderdeel van de ridderscultuur kwamen dit soort afgesproken tweegevechten in de middeleeuwen in heel Europa voor.

De slag

Er volgde eerst een uitvoerige briefwisseling tussen De Bréauté en Lekkerbeetje over het hoe, wanneer en waar. Men deed dat op een opvallend hoffelijke manier. De Bréauté wilde het liever opnemen tegen Van Grobbendonck maar daar kwam niets van in. Een aantal plaatsen passeerde de revue maar uiteindelijk kwam men uit op *de heyde van Vucht te weten tusschen het gerichte (*de galg), *ende deze stadt* (‘s-Hertogenbosch*), gemerckt* (aangezien) *dat de hey daer is de effenste ende het meest plein* (open). Voor wat de tijd betrof werd overeengekomen 5 februari 1600, om 11 uur. Verder had men elkaar zeer nadrukkelijk en herhaaldelijk beloofd dat zij ieder met twintig combattanten zouden aantreden en van anderen niets te duchten zouden hebben.
Er ontstond eerst een psychologische oorlogsvoering waarbij De Bréauté aan Lekkerbeetje mededeelde dat hij uiteindelijk één man meer had dan was afgesproken waarna Lekkerbeetje hals over kop nog een krijger uit zijn bed optrommelde. Eén van de trompetters van De Bréauté ging naar ’s-Hertogenbosch om hun komst aan te kondigen en deze keerde terug met de boodschap van Lekkerbeetje dat zij niemand in leven zouden laten. De

Bréauté verscheen niet precies op de afgesproken plaats en zou ook reservepaarden achter de hand hebben. Lekkerbeetje trok zich daar niet veel van aan.
De slag begon om 13 uur en bij de eerste de beste aanval sneuvelde Lekkerbeetje, dodelijk getroffen door een kogel tussen zijn harnas en helm. Ook zijn broer Anthonie liet hierbij direct het leven. Ondanks dat raakten de Bosschenaren niet in paniek en kregen zij toch de overhand, mede omdat vijf Fransen het slagveld ontvluchtten. De Bosschenaren wonnen uiteindelijk toch de strijd. De zwaargewonde De Bréauté gaf zich met zijn vier laatste manschappen over en zij werden aanvankelijk gevangen genomen. Uit woede over de dood van Lekkerbeetje werd De Bréauté en zijn soldaten uiteindelijk toch in koelen bloede vermoord. Lekkerbeetje had immers vooraf ook gezworen dat hij niemand in leven zou laten.
Lekkerbeetje werd begraven in de kloosterkapel van de Predikheren. Later is de kapel afgebroken en er is niets bewaard gebleven.
Het was destijds een grote gebeurtenis dat heel Europa door ging en waarvan talloze afbeeldingen zijn gemaakt. In het Noordbrabants Museum kan men nog altijd een gerestaureerd Delftsblauw tegeltableau bewonderen dat afkomstig was als schoorsteenstuk uit een huis aan de Brede Haven.
De slag van Lekkerbeetje was een van de laatste voorbeelden van een riddergevecht die in de Middeleeuwen regelmatig voorkwamen. In de latere, rationele opvattingen en praktijken op het gebied van oorlogsvoeren vond men ze nergens toe dienen en te riskant.
Vught kent nog een Lekkerbeetjeslaan en een De Bréautélaan terwijl ’s-Hertogenbosch hem in de wijk Het Zand nog eert met de Lekkerbeetjesstraat (gelegen tussen Koningsweg en Maijweg) en de Van Bréautéstraat, een zijstraat van de Van der Does de Willeboissingel.

Vervolg

De geschiedenis vertelt nog dat het lijk van De Bréauté werd overgebracht naar zijn nog zeer jonge vrouw in Frankrijk Charlotte de Harley. Een huisvriend, graaf Hoqincourt, kwam van Frankrijk naar 's-Hertogenbosch om Van Grobbendonck tot een duel uit te dagen. Laatstgenoemde ging daarop echter niet in. De jeugdige weduwe trad van verdriet in een klooster. Zodra echter haar toen nog jonge en enige zoon Adrien Pierre de Bréauté volwassen was geworden, toog hij op zijn beurt naar de Nederlanden om daar de dood van zijn vader te wreken. Hij meldde zich in 1625 te Dongen in het hoofdkwartier bij prins Frederik Hendrik voor het Staatse leger. Daar vernam hij, dat zich onder de troepen van Spinola Marqués de Los Balbases te Gilze een zoon van gouverneur Van Grobbendonck bevond. Adrien Pierre daagde deze zoon uit tot een tweegevecht. Dit werd gehouden aan de Vijf Eiken bij Rijen. De naam Vijf Eiken, aan de weg naar Oosterhout, bestaat nog steeds. Bij dit duel liet Adrien Pierre het leven en daarmee stierf deze tak van De Bréauté’s uit. Het geval Lekkerbeetje had daarom - buiten de vele gesneuvelde soldaten - drie voorname doden geëist, waaronder een vader en zijn enige zoon. Indirect raakte het ook Tilburg omdat Van Grobbendonck van 1621-1641 o.a. ook heer van Tilburg en Goirle was. In Tilburg draagt thans een straat nog zijn naam.

Wapen 53e Welsh Division

Hier hangt het wapen van de 53e Welsh Division die ’s-Hertogenbosch tussen 22 en 27 oktober 1944 heeft bevrijd. Het wapenbord werd in 1945 aan burgemeester Loeff aangeboden.
De wijk Het Zand was het laatste stadsdeel waar nog Duitse militairen zich hadden verschanst en vanuit de lucht werd verdedigd. Aan beide zijden van het wapen hangen lijsten waarop de omgekomen militairen staan vermeld. Onder de burgerij zijn tijdens de bevrijding van de stad veel slachtoffers gevallen: 253 doden, 800 ernstige en 1300 lichtgewonden. Ook onder de soldaten van de Welsh Division die op 27 oktober de bevrijding van de stad voltooiden, waren ook slachtoffers te betreuren: elf officieren en 134/135 manschappen lieten hun leven bij de slag om Den Bosch. De divisie had 705 gewonden. De gesneuvelden liggen begraven op de Britse oorlogskerkhoven (British War Cemetery) in Uden, Heesch en Bergen op Zoom. Bij de bevrijding werden ook vele huizen vernield. Van de ruim tienduizend Bossche panden werden er 722 totaal verwoest of onherstelbaar beschadigd, 7.570 licht beschadigd en 1.349 panden hadden glasschade. De beproeving was echter nog niet over, want de bezetter lag nog aan de overkant van de Maas. Vijandelijk granaatvuur eiste tussen de bevrijding van ‘s-Hertogenbosch en het einde van de oorlog nog eens 185 doden. In totaal zijn ongeveer 900 Bosschenaren door oorlogsgeweld om het leven gekomen.

Vestibule trouwzaal

In 1944 is een granaat gevallen precies voor deze trouwzaal. Enkele jaren later is deze kleine vestibule hersteld.

Henk(es), 3-11-2011

De hele versiering van deze vestibule verwijst hier heel passend naar de *oprechte trouw* die in de zaal daarachter beloofd gaat worden. Deze ruimte werd dus voorzien van diverse decoraties die met het huwelijk te maken hebben.
Marius de Leeuw maakte bij de tekst van Jan van Sleeuwen (1951) de plafondschilderingen; het prachtige raam in de nis aan de rechterkant is ook van zijn hand. Van Sleeuwen was docent Nederlands aan het Sint-Janslyceum hier in de stad.

Marius de Leeuw

Marius de Leeuw, geboren in de Verwersstraat in 's-Hertogenbosch in 1915 en overleden in Helvoirt, in het jaar 2000 was een Nederlands beeldend kunstenaar.
Zijn vader was goudsmid met de werkplaats in de Stoofstraat. In die tijd, rond de Eerste Wereldoorlog was ’s-Hertogenbosch een centrum van edelsmeden. Marius volgde onderwijs aan het Stedelijk Gymnasium. In 1935 liet hij zich inschrijven bij de Bossche Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht. Na de academie en militaire dienst volgde hij lessen aan de Rotterdamse Academie. Via de Haagse Academie belandde hij bij zijn leermeester prof. Heinrich Campendonk, verbonden aan de Rijksacademie in Amsterdam. In 1945 huwde Marius de Leeuw Jule van Beek. In 1947 werden Maria en Juliette geboren, In hetzelfde jaar won hij de prestigieuze Prix de Rome voor monumentale en versierende kunsten en de Cultuurprijs van de Provincie Noord-Brabant.
Het winnende ontwerp werd pas in 2005 uitgevoerd in glas-in-lood. Dit raam hangt nu in het Koning Willem I College in 's-Hertogenbosch.
In 1951 werd hij docent aan de academie te Eindhoven en in 1953 aan de Bossche Koninklijke Academie voor Kunst en Vormgeving (decoratief tekenen, later monumentale en versierende vormgeving).
In 1961 werd Marius de Leeuw geëerd met de Noord-Brabantse prijs voor beeldende kunst. In 1973 volgde zijn benoeming tot adjunct-directeur aan de Bossche academie. Van 1973 tot aan zijn pensionering in 1980 was hij

adjunct-directeur van deze kunstacademie.
Het oeuvre van Marius de Leeuw omvat schilderijen, aquarellen, kostuumontwerpen, gelegenheidsgrafiek, reisschetsen, figuurstudies, sgraffito (soort fresco)- en intarsiawerken (inlegwerken), muurschilderingen en mozaïeken. Vanaf 1943 ontwierp De Leeuw vele, monumentale glas-in-loodramen in opdracht van kerk- en schoolbesturen, (nuts)bedrijven en overheid. De glas-in-loodramen werden meestal uitgevoerd door BV Glasbewerkingsbedrijf Brabant in Tilburg en de firma Van Tetterode in Amsterdam. Zijn ramen tonen gestileerde, figuratieve voorstellingen of natuurvormen.
De Leeuw vervaardigde daarnaast ook schilderijen, gouaches, tekeningen, aquarellen en grafieken. Hij schilderde veelal mensfiguren, stillevens en abstracte werken. In zijn vrije werk, dat als divers kan worden aangemerkt, speelt harmonieus kleuronderzoek een hoofdrol.
De werken bevinden zich verspreid over Nederland in vele kerken en publieke gebouwen.
Hij maakte onder andere in ’s-Hertogenbosch de volgende ontwerpen:

- Het ontwerp van de ambtsketen van de burgemeester van ’s-Hertogenbosch.
- Glas-in-loodraam *waarheid, gerechtigheid en barmhartigheid*; bevindt zich in de hal van het voormalige paleis van justitie.
- Raam van geëtst glas in het stadhuis.
- Plafond- en wandschilderingen en raam in vestibule trouwzaal van het stadhuis ’s-Hertogenbosch.
- Raam in de Sint-Antoniuskapel *in den Avond geurt alles wat men geplant heeft.*
- Twee ramen in de *Goede Herderkapel* van de Sint-Jan.
- Raam van het noordertransept Sint-Jan*; vrouw bekleed met zon en maan onder haar voeten, op haar hoofd een kroon met twaalf sterren; een grote rode draak met zeven hoofden, tien hoornen en op de hoofden zeven Koninklijke hoeden.*

- Glas-in-loodraam in de hal naast de sacristie van de Sint-Jan met als thema: *gij die mij ruimte geeft*; geschonken door de inmiddels overleden plebaan Gerrit van de Camp.
- Ramen in trappenhal KPN, Prins Bernhardstraat.
- Vier ramen hoofdkantoor Essent.
- Raam kantoor Grasso.
- Drie ramen in het Noordbrabants Museum (voormalig woonhuis Commissaris der Koningin).
- Drie ramen in de San Salvatorkerk in Orthen.
- Vijf ramen Sint-Antoniuskerk in De Muntel (kerk is afgebroken, ramen zijn opgeslagen).
- Serie ramen in het Sint-Janslyceum.

Bij toeval kwam het bestuur van de Stichting Vrienden van de Kapel van het Jeroen Bosch Ziekenhuis in 2003 via internet op het spoor van een schitterend glas-in-loodkunstwerk van deze bekende Bossche kunstenaar. De glas-in-loodpanelen maakten eerder deel uit van de kapel in het voormalige Carolus Ziekenhuis in ‘s-Hertogenbosch. De panelen werden later verkocht aan de Maria Reginakerk in Boxtel. Na de sloop van deze kerk (2003) zijn de glas-in-loodpanelen bij een sloopbedrijf beland. De 180 panelen, met een totale oppervlakte van 200 m2 bevonden zich in zeven kisten bij een sloper, die op het punt stond ze aan verschillende cafés (!) te verkopen. Het bestuur, dat zich inspant voor de bouw van een nieuwe kapel bij het Jeroen Bosch Ziekenhuis, besloot de panelen aan te kopen en te zorgen voor een waardige herbestemming in de kapel van het ziekenhuis. De financiering van deze kapel was in mei 2011 overigens nog niet rond.

Deur trouwzaal

Deze deur is van na de Tweede Wereldoorlog. Het houtsnijwerk van de beide deuren van de trouwzaal geven in twee parallel lopende voorstellingen de vier jaargetijden en de vier episoden van een mensenleven aan. De maker is Frans van der Burgt.

Op de linkerdeur zijn de vier jaargetijden te zien:

- Lente (het zaaien).
- Zomer (het oogsten van graan).
- Herfst (het oogsten van fruit).
- Winter (uitgebeeld door het spinnen).

Parallel hiermee lopen de vier voorstellingen op de rechterdeur, die de vier perioden in een mensenleven weergeven:

- Kindertijd (twee spelende kinderen).
- Jeugd (twee verliefde mensen).
- Volwassenheid (het ouderschap).
- Ouderdom (waarbij de ene partner de ander liefdevol verzorgt).

Afbeeldingen op de consoles

Als men naar de trouwzaal toeloopt dan zie men op het rechterconsole c.q. kapiteel, vlak bij het plafond in het hout uitgesneden, twee kopjes die een vrolijk paar voorstellen. Als men daarna de trouwzaal weer verlaat dan ziet men, op het linkerconsole c.q. kapiteel aan de zijde van de Romangalerij dat stel van elkaar afgekeerd en lijken zij al ruzie te hebben. Op het rechterconsole treffen we ook nog een duiveltje aan.

Afbeeldingen op de kapitelen.

De kapitelen van de pilaren in deze ruimte zijn bewerkt met prachtig houtsnijwerk. Het zijn

Henk(es), 3-11-2011

allemaal sprookjes zoals links, richting trouwzaal Hans en Grietje en Assepoester en bij de deur van de trouwzaal Klein Duimpje. Rechts zien we Doornroosje, Sneeuwwitje en bij de deur Roodkapje. Het houtsnijwerk is ook hier van de hand van Frans van der Burgt.
Met een realistische kijk op het huwelijk zouden, vrij vertaald de diverse houtsnijwerkjes het volgende kunnen symboliseren: een huwelijk is eerst alleen maar rozengeur en maneschijn, het is net een sprookje maar er komen ook minder leuke momenten in een huwelijk.

Frans van der Burgt

Hij werd in 1915 in ’s-Hertogenbosch geboren. Hij was leerling in het bekende atelier M. van Bokhoven en Jonkers. In de oorlogsjaren zat hij een periode ondergedoken bij de beeldhouwer Peter Roovers in Mook. Later vervolgde hij zijn opleiding bij Niel Steenbergen. In 1952 vestigde hij zich als zelfstandig kunstenaar in de stad. Voordat hij in 1959 naar Rosmalen verhuisde had hij zijn atelier in een gedeelte van de voormalige manege aan de Hekellaan. Veel beelden van hem kregen een plaats in vooral Brabantse gemeenten, onder andere in het kader van de zogenaamde 1% regeling waarbij 1% van een bouwsom kon worden besteed aan kunstwerken. Ook klein plastiek in steen of brons vond zijn weg naar veel particulieren. De schoonheid van de natuur en het samenzijn van mensen keerden als thematiek regelmatig terug in zijn werk. In 1985 is hij overleden.
Enige werken van hem zijn:

- De *Trienentraai,* Cavaleriestraat 2 (1959).
- Aan de Stationstunnel reliëfs van 70 bij 50 cm met aan de stadskant: *man met lasapparaat* en *man met trompet/hoorn* en aan de westzijde *meisje met bloemen* en *man met seinlamp;* aan dezelfde tunnel aan de westkant boven de tunnelingang een 250 cm hoog beeldhouwwerk, genaamd *cultuur en arbeid,* deze twee sterk gestileerde figuren stellen een vrouw voor in een lange rok en een man, gekleed als arbeider, beiden dragen bloemen in een wiel.
- Aan de Wilhelminabrug op beide pylonen de *geschiedenis van ’s-Hertogenbosch (1956).*
- De gevelstenen *over de activiteiten van de zusters van Orthen* in de Louwschepoort en de Zusters van Orthenpoort.
- De bronzen spits *Sint-Jan de Doper* op het puntdak van de gerfkamer van de Sint-Jan.
- De gevelsteen *De vredesduif,* pand Het Vergulde Duifke, Markt 59.
- De gevelsteen *De voetballer,* Pensmarkt 7 ter gelegenheid van het landskampioenschap van BVV in 1948.
- De gedenksteen vóór het stadhuis in Heusden waar 134 burgers omkwamen bij het bombardement van het stadhuis, één dag voor de bevrijding.
- Voor zijn woonplaats Rosmalen voerde hij ook opdrachten uit, zoals: een *borstbeeld van de koningin;* het *Bevrijdingsmonument* in de Schoolstraat; het beeld *De bouwvakker* op de Driesprong en een beer op het schoolplein van Kindcentrum de Troubadour.

Schilderij met stadsgezicht op Napels

Of er een speciale reden is om dit schilderij hier in het stadhuis op te hangen en zo ja welke is niet bekend. Op het schilderij, geschilderd door een zekere Vervloet in 1826 is de stad Napels afgebeeld.

Trouwzaal

In de achterbouw bevindt zich op een wat hoger niveau een ruimte die aanvankelijk werd gebruikt als griffie (1563) maar inmiddels al meer dan drie eeuwenlang, de functie vervult van een trouwzaal. Overigens kan men in het stadhuis ook trouwen in de oude en nieuwe raadzaal. Behalve in het stadhuis wordt het jawoord ook regelmatig gegeven in het Noordbrabants Museum en op het Landgoed Coudewater. Minder bekend zijn de locaties: stedelijke Toonzaal, Zwanenbroedershuis en het voormalige gemeentehuis te Rosmalen. In 2011 gaf het college ook toestemming om te trouwen in de Lutherse Kerk, de Azijnfabriek, de Citadel, de molen in Rosmalen en in de Brabanthallen.

In 2011 kostte het afsluiten van een huwelijk in het stadhuis van maandag tot en met vrijdag 328 euro terwijl voor de zaterdag 670 euro moest worden betaald. Sinds kort kan er ook op zondag worden getrouwd. Hieraan hangt wel een fors prijskaartje, namelijk 1.000 euro.
Bij wet is het verplicht de mogelijkheid te bieden om kosteloos te trouwen. Dit vindt dan bijvoorbeeld plaats in een kamer van het stadskantoor waar in feite vooral de voorgeschreven formaliteiten plaatsvinden. De mogelijkheid bestaat alleen op dinsdagochtend tussen 09.00 uur en 09.30 uur. De kosten voor het Noordbrabants Museum zijn door de weeks 400 euro en op zaterdag 600 euro.
In de griffie werden vroeger de administratieve werkzaamheden verricht die voortvloeiden uit de rechtelijke taken van de schepenen. De administratie die voortkwam uit hun werk als bestuurder, werd op de secretarie gedaan. Toen na 1670 het hoofdgebouw werd verbouwd werd de griffie daar naartoe overgebracht en kreeg deze ruimte de functie van trouwzaal.
Vanaf de inname van de stad in 1629 waren huwelijken die voor een katholieke priester werden gesloten niet meer rechtsgeldig. De Katholieke Kerk bezat geen eigen kerken meer. Bovendien mochten de schuilkerken hiervoor niet worden gebruikt. Katholieken moesten voortaan een huwelijk sluiten ten overstaan van schepenen of ten overstaan van de dominee. Bij deze laatste golden weliswaar goedkopere tarieven maar de katholieken kozen meestal niet voor deze laatste optie. Om de katholieken de gelegenheid te bieden om een huwelijk formeel af te sluiten werd hiervoor dus deze voormalige griffie vrijgemaakt.

Een enkele keer had deze trouwzaal nog een andere functie. Jaarlijks werd rond 1 oktober twee keer een maaltijd gehouden. Dit gebeurde ter gelegenheid van het aftreden van de oude en het in dienst treden van de nieuwe schepenen.

Goudleer

In de middeleeuwen kende men het principe van spouwmuren nog niet. De wanden waren enkelsteens opgetrokken en lieten dus gemakkelijk koude door. Om dit enigszins tegen te gaan werden de wanden in voorname huizen en kamers voorzien van wandbekleding zoals goudleer of wandtapijten.
De wanden in deze kamer zijn gestoffeerd met kostbaar goudleer dat dateert uit 1763. Hiervoor werden kalfsvellen gebruikt die op een speciale manier zijn gelooid. Na het looien en het op maat snijden van de vellen werd een laagje bladzilver aangebracht, geplakt met verdunde perkamentlijm en daarna gepolijst. Daarna werd de eiwitlaag aangebracht en tenslotte een dubbele gele vernislaag, waardoor het zilver zijn diepe goudkleur kreeg waaraan het zijn naam te danken heeft. Hierna werd het leer natgemaakt. Vervolgens werden op de voorzijde van het leer op de zilverlaag houten vormen in de drukpers gelegd, die negatief waren uitgestoken. Daarna werd de pers aangedraaid, waarna het reliëf in het leer ontstond. Op de laklaag werd dan de decoratie aangebracht in dekkende of transparante kleuren en daarover kwam een dunne laag, getinte vernis. Vermeldenswaard is dat het aanbrengen van het bladzilver niet in de zomer kon gebeuren. In de gebruikte perkamentlijm zaten namelijk zwavelverbindingen die door hogere temperaturen snel op het zilver reageerden waardoor zwart zilversulfide ontstond.
Een andere bron vermeldt dat de stukken leer eerst met behulp van stempels werden voorzien van een reliëf

en dat ze daarna pas met bladzilver, eiwitlaag en de dubbele vernislaag of polychromie werden afgewerkt.
In 1990 is het goudleer in de trouwzaal gerestaureerd.
Goudleervellen die in treksterkte achteruit waren gegaan zijn nu voorzien van een polyester achterdoek als versteviging. Om spanningen en/of krimp tot een minimum te beperken is het achterdoek rondom voorzien van een strook elastische stof. Niet het goudleer maar de elastische stof is op de muurschroten gespijkerd. Deze strook vangt de werking, als gevolg van krimp of rek op waardoor scheuren worden voorkomen.
Zou men bij de restauratie in 1990 het goudleer hebben vervaardigd volgens dezelfde methode, dan zou één vierkante meter goudleer 6.000 gulden (2.700 euro) hebben gekost.
Rechtsboven op de achterwand is één vlak bewust niet gerestaureerd en dus nog helemaal authentiek.
Dit schijnt een Joodse traditie te zijn om bij herstelwerkzaamheden, restauraties e.d. altijd iets onveranderd te laten als een soort herinnering aan het verleden. Zo kun je op langere termijn sporen uit diverse periodes terugvinden. Een andere verklaring zou zijn dat men bewust niet alles perfect restaureert. Dat zou namelijk kunnen duiden op een vorm van hoogmoed.
Voor nadere informatie over het goudleerbehang wordt verwezen naar het afzonderlijke hoofdstuk.

Houten achterwand

De houten achterwand wordt gevormd door een prachtig staaltje schrijnwerkersambacht uit de 17e eeuw. Deze lambrisering is vervaardigd uit duurzaam wagenschot met fraai gebeeldhouwde fries.
Wagenschot is de benaming voor kwartiers gezaagd eikenhout.
Eikenstammen werden, nadat zij enige tijd in het water hadden gelegen, eerst met de hand gekloofd in vier stukken, zeg maar vier kwartieren. Uit die gekloofde stukken werden vervolgens, vooral uit de kern planken gezaagd. Het resultaat is dan een heel fijne kwaliteit gezaagd hout met een mooie tekening (de spiegels) en zonder knoesten, dat daarna glad geschuurd werd. Wagenschot werd voornamelijk gebruikt waar het fraaie hout goed uitkomt zoals dunnere planken voor scheepsbetimmering of voor woningen. Voordeel van wagenschot is dat het nauwelijks *werkt.* De term wagenschot heeft uitsluitend betrekking op eiken, niet op andere houtsoorten.
Voor de schotten en kleppen van karren had men vroeger behoefte aan hard, lokaal hout. Hiervoor kwam het beschikbare eikenhout in aanmerking. Door dit hout op een speciale manier te bewerken was het mogelijk te komen tot een speciaal hard soort eikenhout. Dit hout werd namelijk gekloofd en dus niet gezaagd. Voordat hiertoe werd overgegaan werd dit eikenhout gedurende een langere periode in vlotten gewaterd met de onderzijde van de boom tegen de stroming in. De stroming van de boomsappen verloopt namelijk van de voet van de boom naar de kruin.
Met het wateren van de bomen kon men het volgende bereiken:

- Transport over water was eenvoudiger.
- Sorteren van de stammen ging gemakkelijker.
- Nat hout kreeg geen droogscheuren.
- Nat hout kon niet worden aangetast door schimmels en insecten.
- De structuur van het hout veranderde zodanig dat het sneller droogde en eenvoudiger was te impregneren met stoffen die aantasting tegengaan.

Deze wand is afkomstig van het eerder aangekochte pand De Gaffel, de oorspronkelijke grote ontvangstzaal van het stadsbestuur. Deze ontvangstzaal stond toen op de plek waar zich nu de kamers van de burgemeester en de gemeentesecretaris bevinden. Als we de verschillende schriftelijke gegevens mogen geloven, was deze ontvangstzaal rijk en overdadig ingericht. Bij de grote verbouwing in 1670 verdween het pand De Gaffel.
De houten achterwand van de huidige trouwzaal is nog het enige stuk dat van dat rijke interieur bewaard is gebleven.

Zilveren kunstwerk op schouw/Vrijheidsbeeld

Op de schouw staat een verguld zilveren beeld met op de voet van dit monumentje de teksten: *Leipzig 1813* en *Vredespaleis 1913.*
Dit vrijheidsbeeld heeft een voorgeschiedenis. In 1813 verloor Napoleon I Bonaparte de veldslag van de geallieerden waarna hij werd verbannen en ons land werd bevrijd van de

Franse overheersing. De Nederlanden werden onafhankelijk. Koning Willem I zette op 30 november 1813 voet op Nederlandse bodem en werd later, in 1815 soeverein vorst in een onafhankelijk land dat toen nog bestond uit Nederland, België en Luxemburg. Deze onafhankelijkheid moest toen gevierd worden, hoewel er nog voldoende problemen moesten worden opgelost. Napoleon I Bonaparte kwam echter onverwachts terug met een groot leger maar vond in 1815 hier toch zijn Waterloo.
Ter herinnering aan dit feit werd in 1863 een prijsvraag uitgeschreven om een *Nationaal Monument* te ontwerpen. Het winnende ontwerp, van de hand van de broers Joseph en Jacques Jaquet uit Antwerpen werd in 1869 onthuld en staat op het Plein 1813 in ‘s-Gravenhage. Het monument is opgebouwd uit een groot aantal elementen en vertoont diverse opschriften. Het is een brede, vierkante zuil op een groot voetstuk met een afgeplatte top, waarop een bronzen beeld van de triomferende Nederlandse maagd staat. Aan de voorzijde staat een beeld van koning Willem I en aan de achterzijde dat van de drie personen die zijn terugkomst voorbereidden. Aan beide zijkanten zijn vrouwenfiguren geplaatst die de Godsdienst en de Geschiedenis voorstellen.
In 1913 vierde men in het land feest naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de onafhankelijkheid en de Volkerenslag bij Leipzig. Er moest weer een monument komen. Er werden diverse kunstenaars aangeschreven om een model te maken voor dit *Nationaal Monument.* Ook de Bossche goudsmid Jonkergouw zond een verguld , zilveren beeldje in. Het was dit beeldje dat echter niet werd uitgekozen. Het beeldje werd daarna aan de stad ’s-Hertogenbosch geschonken en siert nu de schouw in de trouwzaal.
Onduidelijk is wie de opdrachtgever was en of er een zekere financiële tegemoetkoming heeft plaatsgevonden. Waar het beeld van de winnaar staat is evenmin duidelijk. Dit zou nabij het Vredespaleis in ’s-Gravenhage moeten zijn. Een andere bron vermeldt dat uiteindelijk, om welke reden dan ook geen beeld is geplaatst.

De stoelen van de trouwzaal

In 1972 werd een deel van de stoelen uit de trouwzaal van het stadhuis van 's-Hertogenbosch opnieuw gestoffeerd. Ogenschijnlijk waren deze stoelen in één serie gemaakt of aangekocht. Na het verwijderen van de aanwezige stoffering en het onderwerk bleek echter, bij nadere beschouwing van de rompen, dat deze stoelen steeds in kleine hoeveelheden waren bijgemaakt. Bij enkele - kennelijk de oudste stoelen uit deze serie - werden restanten meubelbekleding aangetroffen waarvan de herkomst en weeftechniek onbekend voorkwamen. Voor nadere informatie werden deze opgestuurd naar het Textielmuseum in Tilburg.
Na onderzoek bleek, dat deze stof de naam had gedragen van *velours couche* ook wel *geplet trijp.* Volgens het rapport van het Textielmuseum moest deze stof, gezien de methode van vervaardiging (mohair pluche met liggende pool), zeker méér dan honderd jaar oud zijn. Het grondweefsel bestaat uit linnengarens, de pooldraad is van mohair kamgarens.
Over de juiste ouderdom van dit weefsel, gebruikt als bekleding op de stoelen van de trouwzaal, hebben de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch geen uitsluitsel kunnen geven.

Diversen

De schoorsteenmantel is vervaardigd in de stijl van Lodewijk de XVI. Een andere bron spreekt over Lodewijk de XV.
Verder vallen nog de oorspronkelijke, donker eikenhouten moerbinten op.
De kroonluchters, van Venetiaans glas zijn aangebracht in 1950 na de reparatie/restauratie van de granaatinslag uit de Tweede Wereldoorlog. Ongeveer dezelfde lampen zijn toen ook aangeschaft voor de kamer van de burgemeester.

Galerij links van de antichambre naar hal bestuurscentrum

Portretten aantal burgemeesters ’s-Hertogenbosch

In deze galerij, die in de 19e eeuw tot stand is gekomen hangen schilderijen van een aantal burgemeesters van ’s-Hertogenbosch:

- Mr. A.G. Verheijen (1770-1857); maire van **1810-1814**; burgemeester van **1814-1848**.
- Jhr. mr. E.J.C.M. de Kuyper (1817-1893); burgemeester van **1857-1874**; kopie uit 1925 door Arnold van de Laar.
- Mr. A.F.X. Luyben (1818-1902); **1874-1880**; geschilderd door Emanuel E.G. van der Ven in 1879.
- Mr. H.F.M. van Lanschot (1842-1883); **1880-1883**; postuum geschilderd door C.J. Watelet in 1931; in 1938 door familie aan de gemeente aangeboden.
- Mr. F.J. van Lanschot (1875-1949); **1917-1941**; in 1947 geschilderd door Jan Sluyters (1881-1957).

Spreuk

Aan de lange zijde van de galerij zien we een Latijnse spreuk, met daaronder in kleine letters de Nederlandse vertaling.
De Nederlandse tekst luidt:
De rechter zal komen die zal recht spreken waar een vals vonnis geveld werd of meineed gepleegd die de slachtoffers van onrecht in het gelijk zal stellen de dag van het recht zal eens aanbreken waarop een zuiver hart zal gaan boven een bitter woord en een goed geweten meer waarde zal worden toegekend dan een volle beurs.
Bovenop de tekst zitten twee vogeltjes die, zo op het eerste oog op eksters lijken. Gelet op de tekst en de symboliek van de ekster lijkt dit ook juist te zijn.
De ekster (Pica pica) staat symbool voor ontevredenheid. Ook als dief of babbelzieke dief heeft de ekster een symbolische betekenis. In China echter, zien ze de ekster als aankondiger van goed nieuws.

Schilderijen met strandgezicht en landschap

Of er een speciale reden is om deze schilderijen hier in het stadhuis op te hangen en zo ja welke is niet bekend. Op een schilderij, geschilderd door een zekere Visscher is een niet traceerbaar landschap afgebeeld. Het andere schilderij laat een strandgezicht uit ca. 1698 zien. De schilder is onbekend.

Onderbouw trouwzaal

Onder de trouwzaal zijn bij de bouw van het bestuurscentrum op de begane grond onder andere een nieuwe garderobe, toiletten, perskamer en een rookkamer aangebracht.

Vanaf de Trompetgalerij/hal bestuurscentrum komen we in een lange gang die onderverdeeld is in een drietal tussenruimtes. In deze gang, nabij de hal van het bestuurscentrum hangen de vier wapenschilden van de vier plaatsen die deel uitmaken van de stad ’s-Hertogenbosch, te weten: Rosmalen, Empel en Meerwijk, Engelen en Bokhoven.
De roodbruine vloertegels zijn nog authentiek, afkomstig van het pand De Gaffel.

Herentrap

Deze trap bevindt zich in het oorspronkelijke huis De Gaffel. Het houtsnijwerk is van de hand van Jacobus van der Hoeven, die ook de wapenborden die hier hangen heeft gemaakt.
Op de begane grond hangt een tableau over het 800-jarig bestaan van de stad.
Deze herentrap leidt naar de 1e verdieping waar de schepenen vroeger hun raadszittingen hielden. De leuning is gemaakt van zwaar eikenhout, waarbij de kruisgewijs geplaatste balken eindigen in kunstig gesneden, naar elkaar gewende hondenkoppen. De grote pijnappels bekronen de hoofd- en hoekbalusters.

Voormalige Welshroom

Op de begane grond bij de herentrap bevindt zich de voormalige Welshroom. De kamer is nu in gebruik bij het secretariaat.

Plaquette 750-jarig bestaan van de stad

In 1935 vierde de stad haar 750-jarig bestaan. Het hele jaar door waren er activiteiten en festiviteiten. In juli vonden de Stille en Plechtige Omgang plaats. Op 16 juli werd het miniatuurstadje *Oud ’s-Hertogenbosch,* dat in de Casinotuin aan de Hekellaan was gebouwd, officieel geopend. Daar werden de Brabantse burgemeesters en de Brabantse gilden ontvangen en vonden nog andere officiële ontvangsten plaats. In een speciale ridderzaal werd het mirakelspel Beatrijs opgevoerd. Verder was de hele stad versierd en in iedere wijk vonden eigen activiteiten plaats. Onder leiding van de bekende Bosschenaren Herman Moerkerk en Kees Spierings speelden mensen uit de wijk Het Zand het sprookje De gelaarsde kat. Op het Eikendonkplein bracht men het toneelstuk Sneeuwwitje. Bij de Citadel werd via een groots waterspektakel de Slag om Poederoyen nagespeeld. En iedere Bosschenaar kende natuurlijk het feestlied: *haal de vlaggen….*
Ter herinnering aan al die festiviteiten werd in mei 1936 deze plaquette onthuld. In het marmer staat er op geschreven: *in de julimaand van 1935 vierde onze stad het feest van haar 750-jarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch,* gevolgd door de namen mr. F.J. van Lanschot en Herman van den Eerenbeemt. In kleinere letters staan de namen vermeld van: L.J.J. Lobach; mr. H.G.J.M. Wagenaar; J.M.G. van Lanschot; E.J.M.E. Gerritse; J.A.M. Cleerdin; F.J. Fokkelman; J.T.M. van de Laar; Has van Meerten; A.B.M. Brans; H.J.M. Ebeling; Piet van Kessel; A.M. Koppens; mr. J.P.W.A. Smit; André Verhorst en M.G.W. van Soestbergen. Onder deze namen was op het marmer een bronzen portret van mr. F.J. van Lanschot aangebracht waaronder zijn naam en functie. De grote organisator, Herman van den Eerenbeemt was in 1935 al tot ereburger van de stad benoemd.

Plaquette achthonderdjarig bestaan van de stad

In de trappenhal van de herentrap hangt boven de deur van de voormalige Welshroom ook een plaquette ter herinnering aan de viering van het achthonderdjarig bestaan van de stad. Deze plaquette werd in 1985 aan de stad aangeboden bij het afscheid van burgemeester Van Zwieten.

Wapenschilden

Tegen de enorme wanden hangen, bovenin op de 1e verdieping vier in hout gesneden wapenschilden, vervaardigd door Jacobus van der Hoeven. Gemaakt van gepolychromeerd hout. Deze schilden hingen oorspronkelijk in de hal maar moesten eind 19e eeuw plaatsmaken voor de wandschilderingen van Antoon Derkinderen.
De stadsrekening uit 1685/1686 vermeldt de prijzen van 24 gulden en20 gulden voor de stoffering.
Het zijn de wapens van:

- ’s-Hertogenbosch.
- Brabant met de gouden leeuw.
- Republiek der Zeven Provinciën met leeuw, zeven pijlen en de tekst: *Eendracht maakt macht*.
- Frederik Hendrik met de tekst: *honi soit qui mal y pense.*

Orde van de Kousenband

Dit is het wapen van de Orde van de Kousenband.
De Orde van de Kousenband (The Most Noble Order of the Garter) is een van de oudste Europese ridderorden, ingevoerd in 1348 door koning Eduard III van Engeland. De koningen van Engeland, nu die van het Verenigd Koninkrijk, zijn de soevereinen van de orde. De Orde van de Kousenband is een zuiver hoofse en wereldlijke orde die geen religieuze idealen nastreeft. Het eerste doel van de orde is de machtige adel aan de vorst te binden. Dat de orde uit twee keer twaalf ridders bestaat, doet vermoeden dat de orde ooit een toernooigezelschap was.
Het symbool bij uitstek voor de Orde van de Kousenband is de blauwfluwelen kousenband, met het devies: *honi soit qui mal y pense (schande over hem die er kwaad van denkt)*.
Het volledige groot ceremonieel uniform bestaat uit de gouden halsketen met het juweel, de fluwelen mantel met sleep, de zogenaamde surcoat, voor de mannen een wambuis met pofbroek, het hoofddeksel met struisvogelveren, zijden kousen en schoenen, een degen en handschoenen. Deze ceremoniële ordekleding wordt al lange tijd niet meer gebruikt. Tijdens de diensten in de kapel van St. George dragen de ridders de fluwelen mantel over een jacquet of uniform. De hoed met witte veren wordt nog wel gedragen, maar in een vereenvoudigde vorm. Op het uniform, of bij een rokkostuum dragen de ridders een donkerblauw lint over de linkerschouder. Op de rechterheup hangt daaraan de *investment badge*: een gouden juweel dat Sint-Joris met de draak, gevat binnen een kousenband met het devies van de orde, toont.
Vrouwen dragen de kousenband om de linkerarm, onder een lange rok is de kousenband namelijk niet zichtbaar. Mannen dragen de kousenband aan het Britse hof onder een kniebroek onder de linkerknie.
Op de feestdag van Sint-Joris lopen de leden, ridders en de officieren (waaronder geestelijken) van de orde in een plechtige processie, gekleed in hun donkerblauwe en donkerrode mantels, met keten en gepluimde hoed, van het kasteel in Windsor naar *Saint George's Chapel*. Op deze dag vinden in het kasteel ook de investituren in de orde plaats. De investituur houdt in dat de soeverein van de orde de nieuwe ridder een kousenband om het been knoopt.

Henk(es), 3-11-2011

Van de leden wordt verwacht dat zij trouw zijn aan de soeverein van de orde. Deze trouw strekt zich, in het geval van ridders zoals buitenlandse staatshoofden, vanzelfsprekend niet uit tot de reguliere horigheid zoals de orde die kent.
Het ordereglement bepaalt dat bij overlijden van het ordelid de juwelen dienen te worden terugbezorgd aan het Britse koningshuis. Bij hoge uitzondering heeft de Britse koningin toegestaan dat de versierselen van koningin Wilhelmina in Nederland zijn gebleven. Zij zijn te zien in het Museum van de Kanselarij van de Nederlandse Ridderorden op Het Loo.
Over deze kousenband loopt overigens nog een andere verklaring, Aan het hof werd vroeger een bepaald ritueel uitgevoerd als een dame werd toegevoegd aan het hof. Men moest dan, in tegenstelling tot het voorgaande wel een kousenband om het been van de dame doen. Daarom staat er op het bord ook een Franse tekst die in het Nederlands luidt: *wee degene die hier kwaad over denkt.*
Kousenband is ook een extreem lange peul, lijkend op een uitgerekte sperzieboon. De kousenband wordt gekweekt in tropische, Aziatische gebieden en in Zuid-Amerika. Vermoedelijk komt hij oorspronkelijk uit tropisch Afrika. Evenals de cowpea hoort hij tot *Vigna unguiculata*, gemakshalve vignaboon genoemd. De lange groene peul, de vrucht van de plant, bevat als hij doorrijpt een vijftiental niervormige, bruine of zwarte zaden.

Kousenband groeit aan een klimmende plant die gemakkelijk uitschiet tot vier meter hoogte. Bloeiende kousenbandjes halen het kunststukje uit om `s ochtends te openen met een bleek geel-violette bloem en deze `s middags te sluiten, maar dan is hij inmiddels wel blauw gekleurd! De smaak van kousenband lijkt op die van een sperzieboon, maar is krachtiger en sappiger.

Portret koning Willem II

Links aan de wand hangt een groot staatsieportret van koning Willem II, geboren in 1792 en overleden in 1849, koning van 1840 tot 1849. Het schilderij is gemaakt door P. Dielman, (1800-1858) directeur van de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in ‘s-Hertogenbosch.

Prins Willem II van Oranje en De Bossche Schutterij

D. Dubois (1800-1840), eveneens directeur van de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in ‘s-Hertogenbosch schilderde het doek aan de tegenoverliggende wand. Op dit schilderij reikte dezelfde telg van Oranje, die toen nog kroonprins was, op 24 juli 1831 op het plein vóór de Citadelkazerne, als kolonel-generaal van de schutterijen het vaandel uit aan kapitein mr. L.A. Lightenveld, de commandant *der ‘s-Hertogenbossche schutterijen* die met zijn manschappen (gewapende burgermacht) zou gaan deelnemen aan de Tiendaagse Veldtocht in augustus 1831.
De Bossche Schutterij was in 1815 opgericht en was gelegerd in de Citadelkazerne.
In 1830 waren de Belgen in opstand gekomen naar aanleiding van de Julirevolutie in Parijs. Voorzien van *een broodzak, een veldfles en dertig scherpe patronen* nam de Bossche Schutterij in 1831 deel aan deze Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus. Er bleef toen een halve compagnie achter om als vestingartillerie de stad te beschermen. Hoewel deze deelname geen invloed had op de Belgische opvattingen wisten zij zich daar wel te onderscheiden. Op 12 september keerden de Bosschenaren terug in de stad.

Vier leden van de schutterij kregen de Militaire Willemsorde.
Men kwam met een buit van onder andere vijf kanonnen terug. Drie kanonnen (zesponders) werden omgesmolten. Eén kanon is te zien in het Legermuseum te Delft terwijl een ander kanon in het Militaire Luchtvaart Museum te Soesterberg te bewonderen valt. Een andere bron (de Bossche Schutterij) meldt dat dit tweede kanon te zien is in legerplaats ‘t Harde.
Een schutterij is een gewapende burgerwacht, tussen leger en bevolking in.
De troepen die koning Willem I in 1831 naar Brussel stuurde, werden geleid door zijn zoon en troonopvolger prins Willem, de latere koning Willem II. Daarvoor had prins Willem zijn vader in oorlogstijd al eens waargenomen.
Toen Napoleon I Bonaparte in 1815 van het eiland Elba

ontsnapt was, nam de troonopvolger van koning Willem I, prins Willem namelijk dienst in het leger en werd Nederlands bevelhebber tijdens de Slag bij Waterloo. Hij kwam licht gewond terug en in de ogen van sommigen zelfs als held van Waterloo.

Belgische Opstand

De Belgen kwamen in 1830 in opstand en splitsten zich af van de Nederlanden. Vrede werd pas in 1839 gesloten.
De Belgische Revolutie, Belgische Opstand of Belgische Omwenteling, alle drie omschrijvingen die hetzelfde betekenen, namelijk een burgerlijke revolutie in 1830 in de geschiedenis van België tegen de Nederlandse koning Willem I die uiteindelijk tot de onafhankelijkheid van België heeft geleid.
De Belgische Revolutie was geïnspireerd door de ideeën van de Verlichting. De drang naar individuele vrijheid en parlementaire democratie en het verlangen naar onafhankelijkheid van de Noordelijke Nederlanden waren uitingen van een sterk opkomend liberalisme en nationalisme.
Op 9 maart 1814, in het Verdrag van Chaumont, besloten de geallieerde mogendheden (Groot-Brittannië, Oostenrijk, Pruisen en Rusland) niet alleen om samen verder te strijden tot de totale nederlaag van Napoleon I Bonaparte, maar ook tot de oprichting van een groter *Royaume des Pays-Bas* (een Verenigde Nederlanden). Dit werd bevestigd op het Congres van Wenen (september 1814 - juni 1815). Hier besloten de grote mogendheden om de Zuidelijke Nederlanden bij de Verenigde Provinciën te voegen en zo een tegenwicht te vormen voor Frankrijk en de Duitse Bond. Hierbij moet overigens vermeld worden dat de Zuidelijke Nederlanden niet alleen het huidige België betrof, maar ook de huidige Nederlandse provincie Limburg en het huidige Groothertogdom Luxemburg. Op 16 maart 1815 stelde prins Willem zichzelf aan tot koning Willem I van dit Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.
De zeer conservatieve grondwet, die koning Willem I in 1815 aan het Zuiden had voorgesteld, werd door een college van 1603 Belgische notabelen verworpen. De koning paste echter de zogeheten *arithmétique hollandaise* of Hollandse rekenkunde toe: hij verkreeg toch een meerderheid voor zijn grondwet door de stemmen van de afwezigen en diegenen die om godsdienstige redenen hadden tegengestemd toch bij de voorstemmers te rekenen. Zo kreeg het land deze grondwet opgelegd.
Het koninkrijk was echter geen solide staat en beide landsdelen hadden maar weinig gemeenschappelijk. De culturele verschillen tussen het Noorden en het Zuiden waren steeds groter geworden sinds de scheiding in de zestiende eeuw. Niet alleen de geloofsverschillen tussen het katholieke Zuiden en het protestantse Noorden waren een probleem, maar ook de taal. In Vlaanderen, het Nederlands sprekende deel van het latere België, werd de gehele industrie gedomineerd door de Franstalige burgerij, die vreesde dat Nederlands het Frans zou verdringen. In Wallonië was deze vrees nog groter.
Er waren verschillende vlakken waarop de Zuid-Nederlandse gewesten zich achtergesteld voelden:

- Ondanks het feit dat het Zuiden 3,5 miljoen (62%) inwoners had en het Noorden maar 2 miljoen, kregen de Belgen slechts 50% van de zetels in het parlement. Aan de andere kant betaalde het Noorden, vooral de provincies Zuid- en Noord-Holland, wel meer dan 50% van de belastingen.
- De zeer ongelijke openbare schuld van de vroegere staten (voor het Noorden 1,25 miljard, voor het Zuiden slechts 100 miljoen florijnen) werd samengeteld.
- De meeste staatsinstellingen waren in het Noorden gevestigd, terwijl de staatsambten ongelijk verdeeld waren: slechts één minister op vier kwam uit de Zuidelijke provinciën. Dit was echter geen bewuste discriminatie, maar te wijten aan de opstelling van de katholieke bisschoppen die hun gelovigen op straffe van excommunicatie verboden hadden om gelijk welke overheidsbetrekking aan te nemen.
- Niet alleen in het leger werd het Nederlands de officiële taal maar dat gold ook voor het onderwijs en het bestuur in Vlaanderen en later ook de arrondissementen van Brussel en Leuven.
- Men wilde, zeker in het begin dat de staat het protestante karakter behield.
- Belastinggelden werden vooral gebruikt om in het Noorden de infrastructuur van het verkeer te verbeteren.
- Het regime van koning Willem I werd steeds openlijker autoritair, naar Pruisisch model.

Er ontstond uiteindelijk in het Zuiden een sterk monsterverbond tussen de liberalen en katholieken die een hevige oppositie voerden.
Een opvoering van de opera La Muette de Portici op 25 augustus 1830 lokte een opstand van de Franstalige burgerij uit, gevolgd door een volksrumoer. Het regeringsleger reageerde, maar was niet voorbereid op een guerrillaoorlog in de nog middeleeuwse straten van de steden. Na gevechten her en der geraakte het leger in ontbinding en werd het bijna geheel uit de zuidelijke provincies verdreven.
Het Voorlopig Bewind riep op 4 oktober 1830 de onafhankelijkheid uit van de Zuidelijke Nederlanden onder de naam België. Het Nationaal Congres keurde op 7 februari 1831 een voor die tijd progressieve grondwet goed.

In 1831 werd via de Tiendaagse Veldtocht nog een poging ondernomen om de Belgen te verslaan. Het leger van de opstandelingen, onder leiding van Leopold I verloor bij Hasselt en Leuven van het grotere, sterkere en beter georganiseerde leger van het koninkrijk. Door Frans militair ingrijpen en Engelse diplomatieke druk werd Nederland echter gedwongen tot een wapenstilstand. De Europese grootmachten Engeland en Frankrijk begonnen een economische blokkade van Nederland, waardoor Nederland bijna failliet ging. De Zuidelijke Nederlanden konden zich toen afscheiden en het Koninkrijk België werd gevormd. Het Nationaal Congres had in 1830 al het voornemen uitgesproken om van België een koninkrijk te maken. In 1831 werd als eerste koning Leopold van Saksen-Coburg-Gotha benoemd.
Het duurde overigens nog tot 1839 dat Nederland, bij het Verdrag van Londen de Belgische onafhankelijkheid erkende.

Gouverneur baron Andreas, Joannes, Ludovicus van den Bogaerde van Terbrugge

Op het schilderij van de Tiendaagse veldtocht staat één persoon de andere kant uit te kijken. Dit is de gouverneur baron Andreas (André), Joannes, Ludovicus van den Bogaerde, Belg van geboorte. Hij was betrokken bij de strijd tegen de Belgen die in opstand waren gekomen. Hij hielp ook Breda en Eindhoven te bevrijden van de Belgen. Hoewel koning Willem I Noord-Brabant aan België had toegewezen heeft hij er mede voor gezorgd dat Noord-Brabant toch aan Nederland werd toegevoegd. Het lijkt erop dat hij op het schilderij met een dubbel gevoel staat en zich daarom afwendt van de prins Willem II.
In 1787 werd hij in Gent geboren als Andreas Joannes Ludovicus, de zoon van André F.E. baron van den Bogaerde en van Marie J. van Larebeeke, (enigst kind van Gillis van Larebeeke, heer van Terbrugge).
André werd in 1819 burgemeester van Waasmunster, later districtscommissaris in Sint-Nicolaas en Gent. Hij was ook kamerheer bij koning Willem I. In 1830 werd hij benoemd tot gouverneur van de koning in Noord-Brabant. Dat kon, omdat Willem I koning was in het Koninkrijk der Nederlanden. Toch rommelde het al: in 1829 waren er in de Zuidelijke Nederlanden petities aangeboden en in 1830 brak er in het zuiden een echte opstand uit. Dat was een belangrijke periode voor Noord-Brabant. Enerzijds werd er in het noorden gevreesd dat de Brabanders misschien mee zouden doen met hun katholieke geloofsgenoten in het zuiden; anderzijds was het toch ook dat er *een Belg* gouverneur was in de provincie.
In de hele provincie waren militairen gelegerd. Ook de vestingsteden kregen te maken met een overvloed aan militairen. Zo ook 's-Hertogenbosch. In de verschillende kazernes was er voor hen geen plaats genoeg, zodat zij eveneens bij particulieren thuis moesten worden ondergebracht. Omdat de stad een vestingstad was en zo dicht bij het opstandige zuiden lag, kreeg ’s-Hertogenbosch te maken met de staat van beleg en werd het burgerbestuur ondergeschikt gemaakt aan de militaire opperbevelhebber van de vesting. Deze situatie duurde tamelijk lang, tot 1839, toen het eindverdrag met België gesloten werd.
Andreas J.L. baron van den Bogaerde van Terbrugge, heer van Heeswijk-Dinther, was al die tijd in functie gebleven. Hij heeft zich tot Nederlander laten naturaliseren. Tot 1842 bleef hij gouverneur van Noord-Brabant. Van den Bogaerde was een van de oprichters in 1836 van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Belangstelling voor geschiedenis en kunst had hij bijzonder veel. Tussen 1825 en 1830 had hij al enige historische werken geschreven. Heer van Heeswijk en Dinther was hij in 1833 geworden door de aankoop van het kasteel en de bijbehorende gronden. De baron wilde het kasteel als buitenverblijf gebruiken (normaal woonde hij in het Gouvernement, in de Verwersstraat; in deze periode verbleven daar ook soldaten). In aangepaste stijl breidde hij het kasteel uit en liet het restaureren.
Hij drukte ook zijn stempel op de directe omgeving van zijn kasteel in Heeswijk. Hij liet onder andere tussen Rosmalen en Veghel een verharde weg aanleggen die nu bekend staat als de Gouverneursweg. Hij had hier zelf wel enig belang bij want hij kon hierdoor veel sneller het Gouvernement in ’s-Hertogenbosch bereiken.
In 1855 stierf André op het kasteel. Zijn middelste zoon Louis bleef op het kasteel wonen. Net als zijn jongste broer Donat trad hij de voetsporen van zijn vader en ging op grote schaal historische voorwerpen verzamelen. Toen Louis in 1895 ongehuwd en kinderloos overleed nam zijn broer Donat, die lange tijd in het Kasteel De Nemelaer had gewoond zijn intrek in het kasteel.
Voor zijn dood in 1895 had Donat een bijzonder testament opgesteld. Uit angst voor het mogelijke uiteenvallen van de collectie, het levenswerk van de jonkers en hun vader, kwamen daarin beschermende bepalingen. Alles moest onaangeroerd blijven tot het jongste kleinkind van hun broer Amedée 80 jaar zou zijn geworden. Pas in 1963 mocht deze nazaat van Amedée beschikken over zijn erfenis. Eenzelfde bepaling gold voor het kasteel Nemelaer in Haaren. Onbewoond bleven inderdaad de beide kastelen. Het testament werd echter met gedeeltelijk succes aangevochten door de erfgenamen waardoor het roerend bezit in het decennium daarna door de erfgenamen toch grotendeels verkocht kon worden. Eén van de kunstwerken die in 's-Hertogenbosch terechtkwam is het 15e eeuwse Lijdensaltaar dat in de Sint-Jan te bewonderen is.
In de stad is in de wijk De Schutskamp een straat naar hem vernoemd.

Geschiedenis Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten in ‘s-Hertogenbosch

Deze school werd bij de oprichting in 1812 genoemd *Academie Imperiale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture*. Sinds 1814 heette zij de *Stadsacademie voor Teeken- en Schilderkunst* en in 1828 kreeg het de naam van de *Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten*. In 1869 werd er een burgeravondschool aan toegevoegd, in 1873 een kleine muziekschool en in 1877 een ambachtsschool. Het beeldhouwen kreeg in die tijd veel aandacht, mede vanwege de restauratie van de Sint-Jan. Rond 1900 ontwikkelde de school zich tot een belangrijk artistiek centrum, vooral rond de schilderdocent Petrus Marinus Slager. In 1917 kreeg Huib Luns (1881-1942) als directeur van de school de taak een fusie tot stand te brengen tussen kunst-, kunstnijverheids- en technisch onderwijs. In 1918 ontstond als gevolg hiervan de nieuwe *Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht in ‘s-Hertogenbosch* (KTA). De school vond huisvesting in de Sint Jorisstraat 82. In 1927 werd een geheel nieuw pand aan het voormalige Duhamelplein (thans Kapelaan Koopmansplein) geopend. In 1952 werd de school opgesplitst in een ambachtsschool (lts), mts en kunstnijverheid. In datzelfde jaar is aan de Pettelaarseweg opgericht de *Koninklijke School voor Kunst en Nijverheid* (de Kunstacademie). De mts aan het Kapelaan Koopmansplein werd in 1957 gewijzigd in hts.

Sint-Nicolaas

Tegen de achterwand van de trappenhal bevindt zich, centraal op het schilderij het schilderij van Sint-Nicolaas van Myra de heilige, die volgens de legende drie vermoorde en in een ton gepekelde kinderen weer tot leven wist te wekken. Volgens de legende werden deze kinderen gedood door een herbergier, die de lichamen inzoutte in pekeltonnen. Nicolaas kwam langs, ontdekte het drama en wekte de kinderen weer tot leven.

Sint-Nicolaas zou ook noodlijdende zeelieden van de verdrinkingsdood hebben gered. Dat was aanleiding voor de zeelui hem als patroonheilige te kiezen.

De vrome aanwezigheid van het rundvee aan zijn rechterzijde kan eenvoudig worden verklaard. Sint-Nicolaas was namelijk de patroon van het Slagersgilde dat het schilderij in 1789 door Quirinus van Amelsfoort (1742-1820) liet maken voor hun gildehuis, het Vleeshuis aan de Pensmarkt, recht tegenover het stadhuis.

In 1810 werden de gilden op gezag van Napoleon I Bonaparte opgeheven en het Vleeshuis werd aan de Gemeente verkocht met de complete inboedel. Vanaf dat moment kreeg het een plaatsje in het stadhuis. Op de achtergrond is de stad globaal te zien. Het was destijds niet ongebruikelijk, zoals wellicht hier ook is gebeurd dat er aan zo’n groot schilderij meerdere schilders gewerkt hebben.

Wie was nu Sint-Nicolaas?

Rond het jaar 270 werd Nicolaas geboren als zoon van een rijke koopman in Patara in de provincie Lycië in Klein-Azië (het huidige Turkije). Nicolaas werd tot priester gewijd en met het geld van zijn ouders hielp hij velen die in nood verkeerden. Later werd Nicolaas bisschop van Myra. Uit die tijd dateren vele verhalen en legenden rond Nicolaas. Op 6 december 340 is Nicolaas overleden en jaren later werd hij heilig verklaard. Daardoor mocht hij de naam sint voor zijn naam plaatsen en vereerd worden.

Omstreeks het jaar 1000 maakten de Lage Landen kennis met Sint-Nicolaas, toen op het Valkhof in Nijmegen de eerste kapel ter ere van hem werd opgericht in opdracht van de Byzantijnse prinses Theofanou, die in 972 getrouwd was met Otto II, keizer van het Duitse Rijk. In het Byzantijnse Rijk had de verering van Sint-Nicolaas al een hoge vlucht genomen. De prinses stimuleerde de verspreiding van de verering van Sint-Nicolaas door in verschillende plaatsen langs de Rijn kerken te laten bouwen die gewijd waren aan de Heilige Nicolaas. Toen in 1087 het gebeente van de heilige werd geroofd uit zijn graf in Myra door Italiaanse zeevaarders om het uit handen van oprukkende moslims te houden en naar het Italiaanse Bari werd overgebracht, groeide de populariteit van Sint-Nicolaas ook in West-Europa. Dit werd nog versterkt door het verschijnen van de Legenda Aurea (Gouden Legenden), waarin de Italiaanse dominicaan Jacobus de Voragine de levens van de bekende heiligen op schrift zette. Een van de legendes die een beslissende rol hebben gespeeld in de populariteit van Sint-

Nicolaas handelt over de drie vermoorde jongens, waarin de heilige als beschermer van de jeugd naar voren komt. Deze kinderen zien we ook op dit schilderij afgebeeld.
Het populaire sinterklaasfeest is een uitvloeisel van de eeuwenoude midwinterfeesten. De feesten waren niet religieus gebonden maar bedoeld om de zon te stimuleren terug te keren naar de middaghoogte van de zomer. In die tijd gaf men elkaar, in navolging van de koningen bij het kindje Jezus, op 6 januari met Driekoningen geschenken. Het sinterklaasfeest, gevierd op 5 december heeft een christelijke moraal en toont op speelse wijze het verschil tussen goed en kwaad.
Er bestaat ook een tweede uitleg over de herkomst van Sint-Nicolaas. In de middeleeuwen werden in Europa veel heidenen bekeerd. Om niet direct in de problemen te komen met de bevolking lieten de bekeerders de heidense feesten geleidelijk opgaan in Christelijke feesten en namen Christelijke heiligen de plaats in van heidense goden. In uiterlijk en gedrag van de Germaanse oppergod Wodan lijkt het of de heilige Nicolaas langzaam maar zeker diens uiterlijk en taak heeft overgenomen. Wodan was een forse man met een wijde mantel, muts en lange baard. Hij reed op een wit paard door de lucht en droeg in zijn handen een speer. Hij werd begeleid door twee raven, die hem informeerden over het gedrag van de mensen. Wodan werd zeer vereerd en alleen een zeer populaire heilige als Nicolaas van Myra kon hem vervangen.

Het sinterklaasfeest in Nederland

In het jaar 1274 werd de naam Sint-Nicolaas voor het eerst in 's-Hertogenbosch genoemd. Van de vier altaren in de Sint-Jan werd er toen één toegewijd aan Sint-Nicolaas. In datzelfde jaar werd op het Groot Begijnhof een kerk met een eigen priester en een eigen kerkhof gewijd aan Sint-Nicolaas. Het Bossche Kramersgilde had Sint-Nicolaas als zijn patroon. Ook het Gilde van de Bossche Vleeshouwers had Sint-Nicolaas als patroonheilige.
In de middeleeuwen werd op zes december *Sunter Claes dach* gevierd. Het was een verplichte feestdag, waarop niet werd gewerkt. Men ging naar de kerk en men nam deel aan de feestelijkheden ter ere van Sint-Nicolaas. De armen kregen na de hoogmis brood en geld. In 's-Hertogenbosch werd op die dag één van de toen nog twee jaarmarkten gehouden, de Sint-Nicolaasmarkt.
In de 16e eeuw was het gebruikelijk dat scholieren hun eigen kinderbisschop kozen, die in optocht naar de Sint-Jan werd geleid. Hij werd bijgestaan door zwartgemaakte jongens en zij kregen voedsel en geschenken. Ook kregen scholieren soms van een welgestelde heer een vrije dag en geld om het Nicolaasfeest te vieren. Later ging men ook arme kinderen trakteren. Zo ontstond een volksfeest, waarin de schoen of klomp als vindplaats van geschenken een rol ging spelen. Op de avond voor 6 december werden vooral voor de kleinsten geschenken en lekkers bij de schoorsteen gelegd.
De Reformatie zorgde er voor dat in de 17e eeuw Sint-Nicolaas meer een onzichtbare kindervriend, opvoeder en huwelijksmakelaar werd. Alle openbare verering van de heilige werd verboden. In huiselijke kring vierde men het feest van Sint-Nicolaas door elkaar geschenken te geven, banket en suikergoed te eten en koeken te bakken met een afbeelding van de heilige.
Aan het einde van de 18e eeuw kreeg Sint-Nicolaas het opnieuw zwaar te verduren. In de geest van de Verlichting mochten aan kinderen geen onwaarheden worden verteld. Cadeautjes mochten wel uit naam van de heilige gegeven worden, maar men vond dat men de jeugd niet mocht wijsmaken, dat de heilige nog zelf zijn ronde deed. Tot 1845 werd er wel over Sinterklaas gesproken en gezongen. Hij trad niet in het openbaar of in huiselijke kring op. Ook gaf hij aan stoute kinderen de roe. Van Zwarte Piet is nog geen sprake! Pas na 1845 verschijnt Sinterklaas in het openbaar, gekleed als bisschop. Rond 1850 maakte de Amsterdamse onderwijzer Jan Schenkman een versjesboek met gekleurde afbeeldingen met de titel Sint-Nicolaas met zijn knecht. De beginregels van dit vers kent iedere Nederlander uit zijn hoofd: *Zie ginds komt de stoomboot…*begrippen als Spanje en stoomboot worden moeiteloos aan het verhaal van de Sint toegevoegd. Dat de Sint over een knecht beschikt – die dan nog niet Zwarte Piet wordt genoemd – is ook een vondst van Schenkman. Langzaam zal Zwarte Piet zich naast Sinterklaas voegen; in de praktijk en in boeken. Hij heeft de rol van bestraffer en boeman. De roe neemt een heel bijzondere plaats in. In de middeleeuwen was de roe een strafwerktuig, maar een roe kun je ook zien als symbool van vruchtbaarheid. Kinderen die de roe kregen, waren eigenlijk te oud voor het sinterklaasfeest, dus vruchtbaar.
Aan het eind van de 19e eeuw werd het Sint-Nicolaasfeest niet alleen meer in familiekring gevierd, maar trad de Sint meer en meer in de openbaarheid. Ook voor de commercie werd het sinterklaasfeest aantrekkelijk. De middenstand ging het sinterklaasfeest stimuleren.
In het Zuiden werden aan het eind van de 19e eeuw voor het eerst intochten georganiseerd om geld en goederen te verzamelen voor de benodigde geschenken voor speciale sinterklaasfeesten ten bate van de armen. Waarschijnlijk heeft de rooms-katholieke traditie, die Sint-Nicolaas altijd al hoog in het vaandel droeg, bijgedragen aan de populariserings van de heilige.
Op 29 november 1909 vond in 's-Hertogenbosch de eerste officiële intocht van Sint-Nicolaas plaats. Het volgende jaar gebeurde dat nog eens maar daarna bleef de intocht liefst 25 jaar weg. Pas in 1936 organiseerde het

Comité Sint-Nicolaasintocht 1936, waar vertegenwoordigers van de R.K. Middenstandsvereniging en de R.K. Winkeliersvereniging zitting in hebben, weer een *Plechtige Intocht van Sint-Nicolaas.* Twee jaar later werd het Sint-Nicolaascomité ’s-Hertogenbosch opgericht die onafhankelijk opereerde en die vanaf dat jaar van de intocht een succes wist te maken. Sindsdien bezoekt de Sint ’s-Hertogenbosch elk jaar trouw.

Heilige?

In 1959 nam het Vaticaan de lijst met heiligen nog eens kritisch door en besloten werd er tweehonderd namen van te schrappen. Onder hen ook onze Sint-Nicolaas, volgens Rome was Sint een samenvoeging van oude heidense legenden en waren er geen aanwijzingen dat hij ooit bestaan heeft. In het *Breviarium Romanum*, uitgave 1946 en in het *Handboek der H. Familie*, uitgave 1941 kwamen we nog het feest van de Heilige Nicolaas tegen op 6 december maar in het *Zondags Misboek*, uitgave 1960 is zijn naam niet meer te vinden. Hoewel…niet meer te vinden, ze hebben onze goedheiligman toch even over het hoofd gezien. In de litanie van Allerheiligen vinden wij zijn naam toch nog een keer genoemd. Paus Paulus VI verklaarde in 1970: Hij mag vereerd worden, maar het hoeft niet meer.

Portret J. van der Griendt

Dit schilderij is gemaakt door Petrus Marinus Slager (1841-1912). Het stelt Jan van der Griendt (1804-1884) voor. Hij was een Bossche industrieel, geboren in Orthen. Hij had onder andere een fabriek in koffiesiroop opgericht, bezat een ijzerfabriek en had tot zijn dood een fabriek in kunstboter (margarine). Verder was hij vele jaren lid van de gemeenteraad, voorzitter van de Kamer van Koophandel en lid van de Provinciale Staten. Buiten ’s-Hertogenbosch was hij ook heel actief. Al in 1853 was hij begonnen met de ontginning van de Peel. Hiervoor had hij in de gemeente Deurne, samen met zijn broer Nicolaas 610 ha. hoogveen gekocht. Om het in cultuur brengen van deze grond mogelijk te maken werd er eerst een kanaal gegraven om het transport te verbeteren. Toen kon er turf gegraven worden. Nadat de turf was afgegraven werd de grond bebouwd. Daarna werd een ander gedeelte op dezelfde manier ontgonnen. De nederzettingen die bij deze ontginningen ontstonden kregen de naam Griendtsveen, genoemd naar deze Jan van der Griendt en Helenaveen, genoemd naar zijn vrouw Helena Panis. De plaatsen bestaan nog steeds. Helenaveen werd al in 1853 gesticht door de Bossche opzichter van Waterstaat Jan van der Griendt. Griendtsveen werd pas rond 1885 door de twee zonen van Jan van der Griendt gesticht, dat wil zeggen na de dood van Jan.

Beiden liggen op het kerkhof in Orthen begraven.

Later bleek, ter gelegenheid van een herinneringsfeest dat de familie in de Peel niet zo geliefd was.

Oranjegalerij

Op de 1e verdieping leidt een dikke rode loper naar de Oranjegalerij. Deze galerij heeft haar naam te danken aan de serie portretten van de Oranjevorsten. Van de Vader des Vaderlands, prins Willem I tot en met de huidige koningin Beatrix. De galerij wordt gebruikt bij speciale gelegenheden, recepties, ontvangsten en dergelijke. Vroeger was het feitelijk niet meer dan een bovenvestibule die uitsluitend als wacht- en loopruimte diende.

Portretten van de Oranjes

De Oranje-Nassau’s die hier hangen zijn:

- Prins Willem I (Willem de Zwijger/Willem van Oranje) leefde van 1533-1584; regeerperiode/stadhouder: **1572-1584**; van J. de Langhe, vervaardigd in 1693, naar een onbekende schilder; kosten 36 gulden.
- Prins Maurits, 1567-1625; stadhouder: **1584-1625**; van J. de Langhe in 1693, naar een onbekende schilder; kosten 36 gulden.
- Prins Frederik Hendrik, 1584-1647; stadhouder: **1625-1647**; van J. de Langhe in 1686, naar een onbekende schilder; kosten 32 gulden.
- Prins Willem II, 1626-1650; stadhouder: **1647-1650**; van J. de Langhe in 1686, naar een onbekende schilder; kosten 32 gulden.
- Prins Willem III, 1650-1702; stadhouder: **1672-1702**; van J. de Langhe in 1686; naar een onbekende schilder; kosten 32 gulden; ook koning van Engeland (als Willem III), Schotland (als Willem II en Ierland (als Willem I).
- Prins Willem IV, 1711-1751; stadhouder: **1747-1751**; van B.S Bolomy (1739-1819); vroegste vermelding in 1917, inventarislijst.
- Prins Willem V, 1748-1806; stadhouder: **1751-1795**; van B.S. Bolomy (1739-1819); vroegste vermelding in 1917, inventarislijst.
- Koning Willem I, 1772-1843; **vorst van 1813-1815 en koning van 1815-1840**; van M. van Bree (1773-1839); gemaakt in 1816; kosten 266 gulden.
- Koning Willem II, 1792-1849; **1840-1849**; van Emmanuel A.H. van der Ven (1821-1883); naar Dielman.
- Koning Willem III, 1817-1890; **1849-1890**; van B. Hollander naar Pieneman; vroegste vermelding in 1917, inventarislijst.
- Koningin Wilhelmina*, 1880-1962; **1890-1948**; van Lizzy Ansingh (1875-1959); in 1938 vervaardigd bij het 40-jarig regeringsjubileum; kosten 300 gulden; het meest kostbare schilderij.
- Koningin Juliana, 1909-2004; **1948-1980**; van W. van der Plas (1912-1984); vervaardigd in 1969.
- Koningin Beatrix, 1938-…; **1980-heden**; van M. Hoevenaars (1947-); vervaardigd in 1983.

Henk(es), 3-11-2011

* Van koningin/regentes Emma is geen schilderij aanwezig. Zij was getrouwd met de 41 jaar oudere koning Willem III. Tijdens zijn laatste levensdagen, van 14 tot 21 november 1890 trad zij op als regentes en na zijn dood aanvaardde zij het regentschap voor haar dochter Wilhelmina, die in 1898 tot koningin werd gewijd.

Toelichting stadhouders

Stadhouders (letterlijk *plaatsbeklederes*) waren functionarissen die namens de landsheer het gezag uitoefenden in een of meer gewesten. De stadhouder werd ook wel luitenantgouverneur genoemd. De gewestelijke stadhouders stonden in rang onder de landvoogd (gouverneur-generaal) of de stadhoudergeneraal.
Al in de 13e eeuw werden bij gelegenheid stadhouders benoemd. Een vast ambt werd het stadhouderschap onder de regering van de Bourgondische hertog Filips de Goede, het eerst in Holland vanaf 1433. Brabant heeft nooit een eigen stadhouder gehad; omdat de centrale regering hier was gevestigd, was een gewestelijke vertegenwoordiger onnodig.
De stadhouders hadden zitting in de Raad van State, zaten het gewestelijke rechtscollege voor en riepen de Gewestelijke Staten bijeen. Voor het overige liepen hun bevoegdheden van gewest tot gewest uiteen. Tijdens de regering van Karel V werden hun instructies duidelijker omschreven en landvoogdes Maria van Hongarije probeerde hun invloed te beperken. In de 16e eeuw leidden de stadhouders dikwijls het gewestelijk verzet tegen het Habsburgse bewind. Daarom werden zij in sommige gewesten niet meer benoemd. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog hadden sommige gewesten twee stadhouders: een die zijn aanstelling van de landsheer had verkregen en een die was benoemd door de opstandige Staten. Willem van Oranje bijvoorbeeld, stadhouder van Holland en Zeeland van 1559 tot 1567, werd in 1572 door de Staten van deze gewesten weer erkend, terwijl Filips II een plaatsvervanger had benoemd.
In de Republiek der Verenigde Nederlanden was het stadhouderschap in wezen overbodig geworden na de afzwering van de landsheer. Als er geen landsheer was, kon deze zich immers ook niet laten vertegenwoordigen. Toch bleven de gewesten stadhouders benoemen die tevens als legeraanvoerder werden aangesteld. Formeel waren zij ondergeschikt aan de Gewestelijke Staten, bij wie de soevereiniteit berustte. Maurits, zoon van Willem van Oranje, werd stadhouder van Holland en Zeeland (vanaf 1588) en Utrecht, Gelderland en Overijssel (vanaf 1590), en zijn erfgenamen wisten deze vijf gewesten te behouden.
Omdat de stadhouders uitgroeiden tot feitelijke staatshoofden en gevreesd werd dat zij de soevereiniteit naar zich toe zouden trekken, werd na de dood van Willem II in 1650 geen nieuwe stadhouder meer benoemd in de vijf gewesten waarover deze had geregeerd. Bovendien was de latere stadhouder Willem III bij het overlijden van zijn vader, Willem II nog niet geboren. Hiermee deed het Eerste Stadhouderloze Tijdperk haar intrede. In Friesland, Groningen en Drenthe bleven stadhouders aan het bewind. In 1667 schafte Holland het stadhouderschap zelfs af bij het *Eeuwig Edict*. Maar toen in het rampjaar 1672 de republiek behoefte had aan een sterke leider, kon Willem III als stadhouder aantreden, eerst in Holland en Zeeland, daarna in Utrecht (1674), Gelderland en Groningen (1675) en Drenthe (1696). Holland verklaarde in 1674 het stadhouderschap erfelijk (Friesland deed een jaar later hetzelfde voor de afstammelingen van Jan de Oude van Nassau). Maar omdat Willem III kinderloos overleed in 1702, hoefde geen opvolger te worden benoemd en brak voor alle gewesten minus Friesland het Tweede Stadhouderloze Tijdperk aan. Hieraan kwam een einde doordat de Friese stadhouders zich lieten erkennen in Groningen (1718), Gelderland en Drenthe (1722) en ten slotte in de andere gewesten (1747). In dat laatste jaar werd het stadhouderschap met de functies van kapitein-generaal en admiraal-generaal erfelijk verklaard voor de hele republiek samen, ook in de vrouwelijke lijn. Willem IV (1747-1751) en Willem V (1751-1795) zijn de enige algemene stadhouders van de Verenigde Nederlanden geweest. Maar ook zij bleven formeel ondergeschikt aan de Staten. In 1795, na de Franse inval in de Nederlanden, hield het stadhouderschap op te bestaan.

Biografie stadhouder-prins Willem I (Willem de Zwijger/Willem van Oranje)

Willem van Oranje-Nassau (ook wel Willem de Zwijger genoemd), werd op 24 april 1533 geboren te Nassau, slot Dillenburg. Hij was een zoon van Juliana van Stolberg-Wenigerode en Willem de Rijke, graaf van Nassau. Hij erfde in 1544 op 11-jarige leeftijd de titel *Prins van Oranje* toen zijn neef, René van Châlon, kinderloos stierf. Toen ontstond feitelijk het geslacht Oranje-Nassau. Hij werd later bekend als de *Vader des Vaderlands*, één van de grootste patriotten die ons land gekend heeft.
Aanvankelijk werd de prins, tot zijn elfde jaar Luthers opgevoed door zijn ouders. Toen hij het prinsdom Orange in Frankrijk erfde en de titel *Prins van Oranje* kreeg, werd hij echter naar Brussel gestuurd om daar katholiek opgevoed te worden onder supervisie van landvoogdes Maria van Hongarije. Dit was een voorwaarde van keizer Karel V. De vader van Willem (Willem de Rijke)) had geen bezwaar, wel zijn moeder Juliana van

Stolberg. Omdat Maria van Hongarije (de zuster van keizer Karel V) de Reformatie geen kwaad hart toedroeg, stemde ook zij uiteindelijk toe. In Brussel werd Willem onder meer onderwezen in: krijgskunde, diplomatie, Latijn, Frans, Duits, Italiaans en Spaans.
In 1551 trouwde Willem de Zwijger met Anna van Egmond/Buren, gravin van Buren, Leerdam en Grave. Hoewel er geen sprake was van een liefdeshuwelijk, was het geen ongelukkig paar. Zij schonk hem drie kinderen: Philips-Willem, Maria en een dochtertje dat te vroeg stierf. Op 24 maart 1558 stierf Anna van Egmond.
In 1555 werd Willem van Oranje door Filips II benoemd tot stadhouder van de Nederlandse provincies Holland, Zeeland en Utrecht. In hetzelfde jaar volgde hij zijn vader op als graaf van Nassau.
In 1561 trouwde Willem voor de tweede keer, nu met Anna van Saksen, dochter van de keurvorst Maurits van Saksen. Zij was streng Luthers opgevoed, lelijk van uiterlijk en had een onaangenaam karakter. Van liefde was dan ook geen sprake, maar zij verleende de prins de steun van Saksen, Hessen en de Paltz, en daar was het Willem van Nassau dan ook om te doen geweest. Uit dit huwelijk werd prins Maurits geboren. Het huwelijk ging heel slecht en in oktober 1568 besloot Anna dan ook op eigen houtje naar Keulen te vertrekken, met een eigen gevolg en slechts weinig geld. In 1571 pleegde zijn overspel met haar juridisch adviseur Jan Rubens, de vader van de schilder Peter Paul Rubens. Uit deze relatie werd in augustus 1571 haar dochter Christine geboren. In theorie hadden Anna van Saksen en haar minnaar de doodstraf verdiend, maar Oranje hoopte nog steeds op politieke steun van Anna’s machtige familieleden en wilde daarom de breuk geheim houden. Anderhalf jaar wachtte Anna in spanning op wat haar lot zou zijn. Haar geestelijke toestand ging nu snel achteruit. Ze dronk te veel, maakte ruzie met haar bedienden, en leed aan stemmingswisselingen. In 1575 vatte Willem van Oranje het plan op om opnieuw te trouwen: via Charlotte de Bourbon hoopte hij Franse politieke steun te verwerven. Hij kreeg vijf hoogleraren van de nieuwe Leidse universiteit zover zijn huwelijk met Anna ongeldig te verklaren vanwege haar slechte humeur, haar drankmisbruik en het feit dat ze vreemdging. Anna werd vervolgens krankzinnig verklaard. Haar kinderen werden haar afgenomen en de resterende tijd van haar leven bracht ze door in een dichtgemetselde kamer in het paleis van de Saksische keurvorst in Dresden. Ze stierf daar aan uitputting. Ze ligt in Meißen begraven.
Het bewind van de Spanjaarden in Nederland was hardvochtig en intolerant, met name voor wat betreft de protestanten. Willem organiseerde een sterke oppositie tegen de Spaanse onderdrukker met als gevolg dat Filips gedwongen was om in 1564 de zeer gehate kardinaal Granvelle terug te roepen. Gealarmeerd door de Nederlandse opstandigheid stuurde hij echter drie jaar later de hertog van Alva met een leger naar de Nederlanden. Willem zag zich gedwongen om te vluchten naar het gebied dat nu Duitsland heet. Alva sommeerde Willem om te verschijnen voor de inquisitie. Toen Willem voor deze eer bedankte, liet Alva beslag leggen op al zijn eigendommen in Nederland. In 1568 bracht Willem een leger bij elkaar en viel de Nederlanden binnen. Bij gebrek aan steun van zijn landgenoten, werd hij echter al spoedig verslagen.
Na zijn nederlaag tegen Alva vestigde de prins zich in Enkhuizen. In 1572 kwamen de provincies Holland en Zeeland, onder leiding van Willem van Oranje, succesvol in opstand tegen de Spaanse onderdrukker. Willem de Zwijger werd uitgeroepen tot stadhouder. De prins liet zich bekeren tot het calvinisme. Daarmee kreeg hij voor elkaar dat de protestanten en katholieken een verbond sloten. Na nog vier jaar van bittere gevechten, verenigden op 8 november 1576 zestien van de zeventien provincies zich tegen de Spaanse koning toen zij de Pacificatie van Gent tekenden. De vijf meest zuidelijke provincies (het huidige België) werden echter al snel weer terugveroverd door de Spaanse overheerser. In 1579, met de Unie van Atrecht, beloofden zij het katholieke Spaanse gezag weer te erkennen. In reactie hierop sloot een aantal noordelijke gewesten, onder leiding van Willem van Oranje, samen met enkele Vlaamse en Brabantse steden de Unie van Utrecht waarin ze aankondigden de strijd tegen de Spanjaarden voort te zetten.
Willem van Oranje, de Staten-Generaal en de Staten van Holland besloten ’s-Hertogenbosch te gaan uithongeren door middel van een blokkade van de Maas. In 1581 stippelden zij een verschroeide-aardepolitiek uit die moorddadig zou uitpakken voor de bevolking. Jaar in jaar uit kwamen Hollandse soldaten in de Meierij de oogsten te velde en in de schuren vernietigen, dorpen werden bij tientallen verbrand en er kwam een bevel om het gehele gebied te ontruimen. De gezondheid van de bewoners werd ernstig ondermijnd en in enkele jaren liep het bevolkingsaantal in de Meierij terug van 90.000 tot 28.000. Niet al die ruim 60.000 mensen zijn gesneuveld. De weinige Bossche kapitalisten vluchtten naar Antwerpen en Holland, terwijl veel arbeiders naar Holland uitweken.
In 1575 was de prins inmiddels al voor de derde maal getrouwd. Zijn echtgenote was de eerder genoemde Charlotte de Bourbon-Montpensier. Hij vond bij haar liefde, gezelligheid, aanhankelijkheid en verzorging. In 1582 werd er een aanslag gepleegd op Willem. Hij raakte hierbij gewond en werd liefdevol verzorgd door zijn echtgenote. Zij vergat echter zelf rust te nemen en als gevolg daarvan werd deze taak haar fataal. Haar gezondheid liet het afweten en zij stierf op 5 mei 1582.

Willem trouwde in 1583 voor de vierde keer met Louise de Coligny, weduwe van Charles de Téligny. Uit dit huwelijk werd in 1584 Frederik Hendrik van Oranje-Nassau geboren. Door met Louise de Coligny te trouwen hoopte Willem de Fransen voor zich te winnen.
Op 10 juli 1584 kwam er abrupt een einde zijn leven. Prins Willem werd op de Prinsenhof te Delft doodgeschoten door Balthasar Gerards. Koning Filips II had een prijs van vijfentwintigduizend kronen op het hoofd van de prins gezet die hij *de pest van de gehele christelijkheid en vijand van het menselijk geslacht* noemde. Op die dinsdag maakte Balthasar Gerards zijn opwachting bij prins Willem met het verzoek hem reisbescheiden te verschaffen. Balthasar had twee pistolen, één om de prins te vermoorden en één om zijn aftocht mee te dekken. Omdat hij niet kon zwemmen, en bang was dat hij via de gracht zou moeten vluchten, had hij uit voorzorg een zwemband van varkensblaas omgedaan. Hij schoot de prins dood zodra deze uit de eetzaal kwam maar werd gegrepen voordat hij kon vluchten. Balthasar Gerards was een fanatieke katholiek en een groot bewonderaar van koning Filips II. Balthasar Gerards werd op een gruwelijke manier gemarteld en ter dood gebracht.
Op 3 augustus 1584 werd de prins van Oranje-Nassau in de Nieuwe Kerk te Delft begraven. Dit omdat het familiegraf te Breda niet te bereiken was vanwege de Spanjaarden. Sindsdien is de Nieuwe Kerk te Delft de laatste rustplaats voor de leden van het koninklijk huis. Het stadhouderschap ging over op de zoon van Willem, prins Maurits.
Willem van Oranje was er niet in geslaagd om zijn droom, een verenigd Nederland, te verwezenlijken maar heeft met de Unie van Utrecht wel de basis gelegd voor het latere Nederland.

Biografie stadhouder-prins Maurits

Moritz August van Oranje-Nassau werd geboren op 14 november 1567 op slot Dillenburg in het graafschap Nassau. Hij was een zoon uit het tweede huwelijk van Willem van Oranje (Willem de Zwijger) met Anna van Saksen. Zijn moeder verliet het kasteel in oktober 1568. Maurits zou haar nooit meer terugzien. Zijn vader verbleef vooral in de Nederlanden om daar leiding te geven aan de opstand. Zijn opvoeding ontving Maurits daarom van zijn oom Jan van Nassau, samen met diens kinderen, onder wie Willem Lodewijk van Nassau, de latere stadhouder van Friesland. De streng calvinistisch geschoolde kinderen studeerden gezamenlijk in Heidelberg van 1575 tot 1577. Daarna voegde Maurits zich bij zijn vader in Holland. In 1582 werd hij student te Leiden.
Toen Maurits in 1585 de leeftijd van 18 jaar bereikte, werd hij door Oranjeaanhanger en raadspensionaris van Holland, Johan van Oldenbarnevelt, tot stadhouder van Holland en Zeeland en admiraal van de vloot benoemd. Formeel stond hij onder het bevel van de graaf van Leicester, die tot gouverneur-generaal van de Nederlanden was benoemd door de Engelse koningin Elizabeth I. De soevereiniteit over de opstandige gewesten was haar in 1585 aangeboden. In 1590 en 1591 werd Maurits bovendien stadhouder van Gelderland, Utrecht en Overijssel. Veel later, in 1618, kreeg hij ook de titel Prins van Oranje toen zijn oudere broer Filip Willem overleed.
Het leven van prins Maurits stond in het teken van de strijd tegen de Spanjaarden waarbij hij grote successen boekte, zowel ter land als ter zee.
Maurits werkte vruchtbaar samen met Johan van Oldenbarnevelt, die in 1586 raadspensionaris van Holland was geworden. Van Oldenbarnevelt bespeelde de Hollandse Staten en de Staten-Generaal en Maurits trad op als veldheer. Zijn eerste grote succes in die hoedanigheid was de herovering van Breda dankzij de list van het turfschip (1590). In het decennium dat volgde nam hij, vaak samen met Willem Lodewijk, tal van belangrijke steden in (Nijmegen en Zutphen in 1591; Steenwijk en Coevorden in 1592; Groningen in 1594; Oldenzaal, Enschede en Grol in 1597), waardoor het grondgebied van de opstandige Nederlanden bijna verdubbelde. Voor de belegeringstechniek vertrouwde hij op de vindingen van Simon Stevin, zijn tactiek ontleende hij aan de oudheid. Als krijgsheer verwierf Maurits zich Europese faam. De stad ‘s-Hertogenbosch heeft hij ook diverse malen aangevallen maar heeft deze echter nooit kunnen veroveren.
In 1600 werd prins Maurits er door de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën eropuit gestuurd om Duinkerken te veroveren. De Duinkerkse kapers brachten de republiek namelijk veel schade toe op zee. Bij Lombardsijde, nu Nieuwpoort geheten, kwam Maurits het Spaanse leger onder leiding van hertog Albrecht tegen. De strijd begon op 2 juli en werd gewonnen door het leger van prins Maurits. Het Beleg van Nieuwpoort mislukte echter en Maurits, die vooraf al had geprobeerd om deze veldtocht af te houden, keerde woedend terug naar de Nederlanden. Dit was het begin van de verwijdering tussen hem en Van Oldenbarnevelt.
Toen dook Spinola Marqués de Los Balbases met zijn leger op in de Zuidelijke Nederlandse Staten. Dat veroorzaakte onrust in de Nederlandse republiek. Steeds meer regenten spraken over vrede met de Spanjaarden. Er waren echter ook voorstanders van de oorlog waaronder prins Maurits en de calvinisten die bang waren voor de rooms-katholieke invloed. Van Oldenbarnevelt ging er tussenin zitten, hij was vóór de oorlog maar dan wel

mét de steun van buitenlandse bondgenoten. Omdat dat er niet inzat, reisde prins Maurits (tegen zijn zin) op 1 februari 1608, samen met zijn halfbroer Frederik Hendrik, zijn neef Willem Lodewijk en een stoet van edelen naar Rijswijk om Spinola Marqués de Los Balbases te ontmoeten. Vrede werd er niet gesloten maar wel een Twaalfjarig Bestand. De Zeven Gewesten mochten alles houden wat ze op dat moment bezaten en werden vrijverklaard. De vaart met Indië zou met rust worden gelaten net als de kaapvaart en andere winstgevende handel. De toegefelijkheid van de Spanjaarden hield met name verband met de overwinning op de Spanjaarden van admiraal Jacob van Heemskerck in 1607 bij Gibraltar.
Aan het begin van de 17e eeuw ontstond er in Nederland, onder invloed van de Leidse hoogleraar Arminius, een nieuwe godsdienststroming. Deze *remonstranten* hingen een meer liberale en minder dogmatische variant van het calvinisme aan. De tegenstanders van dit nieuwe geloof, de contraremonstranten werden vertegenwoordigd door een andere Leidse Hoogleraar, Gommarus. Aanvankelijk hield prins Maurits zich afzijdig van deze godsdiensttwist. Hij was van mening dat de geleerden die strijd maar moesten uitvechten. Op aandringen van zijn neef Willem Lodewijk, koos hij uiteindelijk echter toch partij voor de contraremonstranten. Maurits was namelijk bang dat het toestaan van het remonstrantse geloof zou leiden tot een verzwakking van de kerk die de deur openzette naar een terugkeer van het katholicisme en de Habsburgse overheid. Ook militaire overwegingen speelden een rol bij deze keus. Van Oldenbarnevelt daarentegen koos de zijde van de remonstranten. Op 23 juli 1617 toonde prins Maurits openlijk waarvoor hij stond: in 's-Gravenhage kregen de contraremonstranten de beschikking over de oude Kloosterkerk en hij luisterde daar naar de preek van voorganger Rosaeus. Op dat moment was de verwijdering tussen prins Maurits en de raadspensionaris volledig.
Van Oldenbarnevelt zag de tweespalt en stelde een stuk op dat later de naam de *Scherpe Resolutie* zou krijgen. Daarin werd gesteld dat er geen nationale synode zal worden gehouden en dat de steden *waargelders* in dienst mochten nemen om de orde te handhaven. Op de Dordtse Synode, in 1618 bijeengeroepen door de Staten-Generaal, werd het theologische dispuut beslecht ten gunste van de contraremonstranten. Prins Maurits schafte de *waargelders* af. Hij begon daarmee in Utrecht en ondervond daarbij geen gewapend verzet. Tegelijkertijd veranderde hij de wet in de meeste Hollandse steden. Remonstrantse regenten werden vervangen door contraremonstranten. De Remonstrantse Kerk werd in de ban gedaan en de leiders van de beweging werden vervolgd. De 70-jarige Van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot, Hoogerbeets (pensionaris van Leiden) en Ledenberg (pensionaris van de Staten) werden in 1618 gevangen genomen. In 1619 werd Van Oldenbarnevelt onthoofd. Toen Maurits in 1625 overleed werd de ban op de remonstranten opgeheven. Echter pas in 1795 zouden de remonstranten als officiële kerk erkend worden. Erg talrijk is de Remonstrantse Broederschap nooit geweest. In de tweede helft van de 19e eeuw beleefde zij, als uitgesproken vrijzinnig kerkgenootschap, een hoogtepunt. In de tweede helft van de 20e eeuw liep het ledental sterk terug: van 40.000 in 1960 naar nog geen 10.000 in het jaar 2000.
In 1620, toen Willem Lodewijk overleed, werd Maurits stadhouder van Groningen en Drenthe (Friesland ging naar Ernst Casimir). In 1621, na afloop van het Twaalfjarig Bestand, hervatten de Spanjaarden de vijandigheden. Ook Maurits hervatte de strijd, echter met weinig succes. Er gingen in het Zuiden zelfs enkele steden verloren. Ook bleek zijn staatsmanskunst niet toereikend om te compenseren voor het verlies van Van Oldenbarnevelt. Lusteloos en ziek overleed hij op 23 april 1625 te 's-Gravenhage.
Maurits was nooit getrouwd, maar heeft wel een groot aantal verhoudingen gehad, onder meer met Margaretha van Mechelen bij wie hij drie zonen verwekte. Andere kinderen had hij bij ten minste vijf andere vrouwen. Hij werd als stadhouder en kapitein-generaal opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik, die hem vanaf 1597 op zijn veldtochten had vergezeld.

Biografie stadhouder-prins Fredrik Hendrik

Frederik Hendrik van Oranje-Nassau werd geboren te Delft in 1584 als de enige zoon uit het huwelijk van Willem van Oranje met Louise de Coligny, zijn vierde echtgenote. In 1625 volgde hij zijn halfbroer, prins Maurits, op als stadhouder. Maurits droeg toen ook het bevel over de strijdkrachten over aan Frederik Hendrik. Tevens vroeg hij Frederik Hendrik om te trouwen en zo het voortbestaan van de dynastie zeker te stellen. Op 4 april 1625 huwde Frederik Hendrik Amalia van Solms-Braunfelt, zij was een hofdame uit het gevolg van Frederik van Palts, de *Winterkoning* van Bohemen. Uit dit huwelijk werden vijf kinderen geboren: de latere stadhouder Willem II in 1626 en daarna nog vier dochters.
Frederik Hendrik regeerde Nederland in de *gouden eeuw.* De republiek was op het hoogtepunt van haar macht en had weinig te lijden onder religieuze en politieke conflicten. De cultuur floreerde met schilders als Rembrandt, Frans Hals en Jan Steen en Amsterdam was het financiële centrum van Europa.

Frederik Hendrik leefde als een vorst en liet verscheidene paleizen bouwen. Naast het Huis Honselaarsdijk bouwde hij het Paleis Noordeinde, de Nieuwburch te Rijswijk en maakte hij een begin met het Huis ten Bosch, dat door Amalia van Solms-Braunfelt te zijner ere werd afgebouwd. Daarnaast toonde hij veel belangstelling voor de kastelen van Breda, Buren, Dieren en IJsselstein. Zijn zin voor cultuur heeft hij geërfd van zijn moeder Louise de Coligny. Het Huis Honselaarsdijk wordt dan ook wel het *Klein Versailles* genoemd naar het paleis te Versailles dat is gebouwd door Lodewijk de XIV, de Zonnekoning.
Prins Frederik Hendrik en zijn neef graaf Ernst Casimir van Nassau begonnen in 1626 een offensief tegen de Spanjaarden. De familietak van Ernst Casimir erfde later de titel *Prins van Oranje* nadat stadhouder-koning Willem III kinderloos was gestorven.
In 1629 vorderde Frederik Hendrik Kasteel Maurick in Vught als zijn hoofdkwartier. Hij verjoeg de Spanjaarden uit ‘s-Hertogenbosch en nam na een aantal maanden strijd de onneembaar geachte stad in. Hij verkreeg zodoende zijn bijnaam *De Stedendwinger*. Hij heroverde, naast 's-Hertogenbosch, onder meer ook Sas van Gent, Hulst, Venlo, Roermond en Maastricht. In 1637 nam Frederik Hendrik Breda in, het laatste Spaanse bolwerk in de Zuidelijke Nederlanden. Een poging om Antwerpen te veroveren, in datzelfde jaar, mislukte. De grenzen van het latere koninkrijk der Nederlanden begonnen zich af te tekenen.
Frederik Hendrik realiseerde zich al snel dat het belangrijk was om banden aan te gaan met andere mogendheden als hij de strijd tegen Spanje wilde winnen. Bekwaam diplomaat als hij was, verwierf hij geldelijke steun van Frankrijk en ging hij een verbond aan met de Engelsen door in 1641 zijn zoon Willem II uit te huwelijken aan Mary Stuart I, de dochter van de Engelse koning Karel I. Uiteindelijk begon Frederik Hendrik in 1646 aan vredesonderhandelingen met Spanje. Dit zou, in 1648 (na zijn dood), resulteren in de Vrede van Münster waarmee er een einde kwam aan de Tachtigjarige Oorlog. Frederik Hendrik overleed in Den Haag in 1647. De titel, Prins van Oranje, ging naar zijn zoon prins Willem II.
Opvallend detail in de klederdracht is het verschil van de kraag van Frederik Hendrik en de kragen van Willem van Oranje en prins Maurits. De kragen van de laatste twee hebben veel meer volume en worden omschreven als een zogenaamde “molensteen”. Deze kraag past bij kort haar. Vanaf Frederik Hendrik werd de haardracht langer waardoor werd gekozen voor een platte, gladde kraag.

Biografie stadhouder-prins Willem II

Willem II werd in 1626 geboren. Hij was de enige zoon uit het huwelijk van Frederik Hendrik en Amalia van Solms-Braunfelt. In 1641 trouwde hij met Mary Stuart I, de oudste dochter van koning Karel I van Engeland. In 1647 volgde hij zijn vader op.
Zijn ambities brachten hem regelmatig in conflict met de belangrijke Amsterdamse koopmanshuizen. Willem II was geen voorstander van de Vrede van Münster hoewel de onafhankelijkheid van de Nederlanden, waarvoor zoveel jaren was gestreden, hiermee een feit was geworden. Direct na het tot stand komen van de vrede startte hij dan ook in het geheim onderhandelingen met Frankrijk, met als doel het uitbreiden van zijn grondgebied, centralisering van de regering en het op de Engelse troon brengen van zijn zwager Karel II. Dat stuitte op veel weerstand van de Nederlandse Staten. In 1650 liet Willem de leiders van de oppositie gevangennemen. Het verzet werd daarmee echter niet gebroken.
In 1650 overleed Willem, slechts 24 jaar oud, aan de pokken. Bij zijn dood besloten de Staten van Holland om geen nieuwe stadhouder te benoemen omdat ze de Oranjes te machtswellustig, te oorlogszuchtig en te pro-Engels vonden. Dit luidde het eerste stadhouderloze tijdperk in. Feitelijk had hij ook geen opvolger, want zijn vrouw, Mary Stuart I was toen nog in verwachting van de latere stadhouder-koning Willem III.
In 1672, het rampjaar, ontstond echter de behoefte aan een sterk militaire leider om de dreigende ondergang af te wenden. Er werd dan een beroep gedaan op de postuum geboren zoon van Willem II en Maria Stuart I, Willem III.

Biografie stadhouder-koning prins Willem III

Willem III van Oranje, geboren te Den Haag op 14 november 1650, was de zoon van stadhouder Willem II en Mary Stuart I, dochter van Engelse koning Karel I. Hij werd geboren na de dood van zijn vader prins Willem II. Willem III stond bekend als een koud en berekenend man, maar hij was een bekwaam veldheer en diplomaat. Zijn regeringsperiode is van groot belang geweest voor de monarchie.
In het rampjaar 1672 verklaarde Engeland de Republiek der Zeven Provinciën de oorlog. In april deden Frankrijk, Münster en Keulen hetzelfde. Er was behoefte aan een sterk militaire leider. Daarom werd in juli van 1672 prins Willem III tot stadhouder benoemd waarmee er een einde aan het Eerste Stadhouderloze Tijdperk kwam. Willem bevocht de Fransen met veel succes. Dit resulteerde in vredesvoorstellen van

koning Lodewijk de XIV die echter niet geaccepteerd werden door prins Willem III en de Staten-Generaal. Er was veel beroering onder het Nederlandse volk. Oranje voerde de boventoon weer en degenen die niets of weinig met de Oranjes ophadden, moesten het ontgelden. Zo werden op 20 augustus 1672 raadspensionaris Johan de Witt (die toen zijn ambt al had neergelegd) en zijn broer Cornelis, gelyncht door een woedende menigte bij de Gevangenpoort in Den Haag. De gebroeders De Witt werden beschuldigd van hoogverraad tegen prins Willem III.
Op 19 februari 1674 werd de vrede getekend met Engeland (Vrede van Westminster). De oorlog werd te duur voor Engeland en de regering trok er geen geld meer voor uit. Op 22 april 1674 werd de Vrede met Münster getekend en op 11 mei 1674 de vrede met Keulen. Alleen Frankrijk zette de strijd nog voort.
Teneinde zijn banden met Engeland te versterken, trouwde Willem III in 1677 met de 15-jarige Engelse prinses Mary Stuart II, dochter van de latere koning Jacobus II. Onder druk van deze alliantie, en niet in de laatste plaats vanwege de diplomatieke vaardigheden van Willem, ging Lodewijk de XIV uiteindelijk in 1678 akkoord met een vredesvoorstel in het voordeel van de Nederlanden. De door Frankrijk veroverde gebieden in de Zuidelijke Nederlanden moesten teruggegeven worden en het handelsverbod met Frankrijk werd opgeheven.
In 1688 nodigden Engelse protestanten de Nederlandse prins Willem III uit om hun koning (zijn schoonvader), Jacobus II, te verdrijven omdat deze een te pro-katholieke koers zou varen. Met 15.000 man aan troepen landde hij op 5 november 1688 in Torbay. Het merendeel van de Engelse adel schaarde zich achter prins Willem III en koning Jacobus II werd gedwongen naar Frankrijk te vluchten. Om meer overmacht te hebben op de katholieken, weigerde prins Willem III om als prins-gemaal naast zijn echtgenote in Engeland te regeren. Na goedkeuring van het Engelse parlement werden *William and Mary* op 22 januari 1689 gekroond tot koning en koningin van Engeland. Lodewijk de XIV reageerde hierop met een oorlogsverklaring aan Engeland en de Nederlandse republiek. Het Schotse parlement accepteerde de nieuwe heersers, het voornamelijk katholieke Ierland moest echter met geweld overtuigd worden. Dit gebeurde in 1690 bij de Slag om de Boyne. Daarbij werden Jacobus II en zijn Frans-Ierse leger verslagen.
In 1694 overleed Mary Stuart II kinderloos. Vanaf dat moment regeerde Willem alleen. De meeste tijd was hij verwikkeld in oorlogen op het vaste land van Europa. Hij leidde een reeks van veldslagen tegen de Franse koning Lodewijk de XIV. Met succes. In 1697, met de vredestraktaten van Rijswijk, gaven de Fransen zich over en moesten zij het grootste deel van de veroverde gebieden weer prijsgeven.
Willem III overleed op 29 maart 1702 aan de gevolgen van een val van zijn paard op Hampton Court. Bij gebrek aan een troonopvolger, werd hij in Engeland opgevolgd door koningin Anna, de zuster van zijn overleden vrouw.
Willem zorgde voor veel opschudding met zijn testament omdat hij zijn hele vermogen van 800.000 gulden en zijn bezittingen in de Nederlanden naliet aan Johan Willem Friso van Nassau-Dietz (een verre neef). De Friese erfstadhouder was op dat moment pas 15 jaar oud en de meerderheid van de gewesten vond het beter om hem niet als stadhouder te kiezen. Zo brak het Tweede Stadhouderloze Tijdperk aan.
In 1747 stak een nieuw Frans gevaar de kop op. De republiek deed weer een beroep op een Oranjevorst: de Friese stadhouder Willem IV, de zoon van de hierboven genoemde Johan Willem Friso, werd stadhouder in alle gewesten.

Biografie stadhouder-prins Willem IV

Willem Karel Hendrik Friso van Oranje-Nassau (de latere stadhouder Willem IV) werd op 1 september 1711 geboren. Hij was de zoon van Johan Willem Friso van Nassau-Dietz en Maria Louise von Hessen-Kassel. Zijn vader, Johan Willem Friso, heeft de titel P*rins van Oranje*, samen met een aanzienlijk vermogen, geërfd van zijn verre neef stadhouder-koning Willem III die kinderloos stierf. De erfenis werd echter aangevochten door Frederik van Pruisen. Toen Johan Willem Friso in 1711 naar Den Haag kwam voor de definitieve regeling van de erfeniskwestie, verdronk hij bij Moerdijk in het Hollands Diep. De veerschuit, waarin hij de oversteek wilde maken, kapseisde namelijk door een plotselinge rukwind.
Na de dood van stadhouder-koning Willem III stierf, vanwege het ontbreken van een wettige opvolger de Bredase tak van Willem van Oranje uit en ging het Huis van Oranje-Nassau verder in de zogenaamde Friese tak, de nazaten van Willems broer Jan VI van Nassau- Dillenburg.
In 1713 kwam er, met de Vrede van Utrecht, een einde aan de Spaanse Successieoorlog. Deze oorlog kostte de republiek handenvol met geld vanwege de schade aan de scheepvaart. Bij de Vrede van Utrecht kreeg Oostenrijk de Zuidelijke Nederlandse Staten toegewezen. De Fransen werden gedwongen het kapersnest in Duinkerken op te ruimen. Keizer Karel VI van Oostenrijk fungeerde jarenlang als buffer tussen Frankrijk en de Republiek der Nederlanden. Toen hij in 1740 overleed, was

dat de aanzet voor een nieuwe Europese oorlog. Deze werd grotendeels in de koloniën uitgevochten en de handel kwam daardoor in een diep dal terecht.
In 1734 trouwde Willem IV met Anna van Hannover en Engeland, dochter van de latere Britse koning George II. Een minder gelukkige keuze vanwege de tegenstellingen tussen Engeland en de republiek. Hierdoor waren Willem en zijn echtgenote niet erg gezien bij de Staten in Holland. Toen hij, na zijn huwelijk, samen met zijn vrouw een bezoek bracht aan Amsterdam, was er dan ook geen enkele burgemeester aanwezig om hen welkom te heten.
In 1746 trokken de Fransen op tegen de republiek. Ze veroverden Vlaanderen en rukten verder op naar Brabant. Willem IV moest toezien hoe ook Maastricht en Breda door de Fransen onder de voet werden gelopen.
In 1747 waren de Staten van de Republiek der Nederlanden ten einde raad toen er vanuit Vlaanderen grote stromen met vluchtelingen naar Zeeland en Holland kwamen. De gruwelijke verhalen van deze oorlogsvluchtelingen brachten het land in rep en roer. In Zierikzee stelden predikanten, om het volk gerust te stellen, uit naam van de bevolking nieuwe regenten aan. Dit was de start van een nieuw begin. De Zeeuwse Statenvergadering benoemde op 28 april 1747 Willem IV tot stadhouder.
De Fransen trokken zich hier weinig van aan en namen Ieper, Namen, Sluis en Hulst zonder slag of stoot in. Het bericht over deze nederlaag wakkerde de volkswoede flink aan en relletjes groeiden uit tot een opstand tegen het weifelende gezag. In maart 1748 brak er een oproer uit in Groningen toen de geboorte van een nieuwe prins van Oranje, de latere stadhouder-prins Willem V, werd afgekondigd. Het huis van de burgemeester werd vernield en boeren, die al enige tijd in onmin leefden met het stadsbestuur, trokken met knotsen en stokken de stad in. Ze eisten dat het stadhouderschap weer erfelijk wordt verklaard. Onrust was er ook in Friesland, daar moesten de controleurs van de belastingpachters het ontgelden. In Harlingen kwamen de schippers in opstand, zij trokken onder begeleiding van tamboers naar Leeuwarden. De prins verraste vriend en vijand door er drie regimenten uit Overijssel op af te sturen teneinde de rust te herstellen.
Overal in het land, van noord tot zuid, braken er opstanden en relletjes uit. Uit angst voor het volk, werd overal de prins van Oranje erkend als stadhouder-prins Willem IV werd daarmee, qua bevoegdheden, de machtigste stadhouder uit de Nederlandse geschiedenis. Hij miste echter het leiderschap van zijn voorgangers waardoor hij de grootste problemen had om de losgeslagen krachten binnen de republiek onder controle te krijgen. Hij zocht hulp bij hertog Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbuttel, bevelhebber in Oostenrijkse dienst, die voor 60.000 gulden, naast zijn rol als veldmaarschalk het gouverneurschap van 's-Hertogenbosch op zich nam. Hoe negatief deze hertog ook vaak beschreven wordt, toch is hij degene die de fakkel van het Oranjegezag brandend heeft gehouden toen Willem IV op 22 oktober 1751, slechts 40 jaar oud, overleed.
Acht jaar later, in 1759, overleed ook Anna van Engeland, een gebeurtenis waar het Nederlandse volk niet bepaald rouwig om was. Haar lichaam werd, met veel pracht en praal, bijgezet in de Nieuwe Kerk te Delft.
De dan 11-jarige prins van Oranje, de latere stadhouder-prins Willem V, kwam onder voogdij van de hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, de gouverneur van 's-Hertogenbosch die hiervoor een honderdduizend gulden per jaar opstreek. Zijn portret hangt in het Noordbrabants Museum nabij de maquette van de stad op de 1e verdieping.

Biografie stadhouder-prins Willem V

Willem V werd in 1748 geboren. Hij was de oudste zoon van Willem IV en Anna van Hannover/Engeland. Toen hij nog maar 11 jaar oud was, werd de jonge Willem wees. Hij kwam onder voogdij te staan van de hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, de gouverneur van 's-Hertogenbosch. In 1766, het jaar waarin Willem IV 18 jaar oud werd, kwam er een einde aan het voogdijschap van de hertog. Door het tekenen van de *Acte van Consulentschap,* bond Willem zich echter met handen en voeten aan de hertog die op die manier een flinke vinger in de pap hield.
Op 4 oktober 1767 trouwde Willem V met Wilhelmina von Hohenzollern, een Pruisische prinses die in Berlijn geboren was. Ze kregen drie kinderen, te weten Louise Frederike (1770), Willem Frederik, de latere koning Willem I (1772) en Frederik (1774). Wilhelmina was, zoals later zou blijken, een krachtige persoonlijkheid. Dit in tegenstelling tot de zwakke Willem V.
In 1780 brak de Vierde Engelse Oorlog uit. Dit was de doodssteek voor de handel die toch al grotendeels stillag. Stadhouder-prins Willem V werd ervan beschuldigd dat hij er heimelijk Engelse sympathieën op na hield. Daardoor ontstond er een verwijdering tussen enerzijds de regenten en anderzijds het stadhouderlijk huis. In de tweede helft van de jaren tachtig maakten de patriotten (tegenstanders van Oranje) zich meester van het bestuur in de provincie Holland. Zij probeerden de macht van Willem V te verzwakken door hem een aantal belangrijke functies te ontnemen. Zo verloor hij in 1785, naar aanleiding van het Oranjeoproer in 's-Gravenhage,

het commando over het garnizoen aldaar. De prins reageerde hierop door met zijn gezin Den Haag te verlaten en zich in Nijmegen te vestigen. Een jaar later werd hem de functie van kapitein-generaal ontnomen naar aanleiding van de aanval van Oranjegezinde troepen op de Gelderse stadjes Hattem en Elburg.
De aanhangers van Oranje wilden zich niet bij deze situatie neerleggen. Zij vonden dat de stadhouder het zich niet langer kon permitteren om in Gelderland te verblijven en waren van mening dat hij terug moest keren naar Den Haag om zijn macht te herstellen. Willem V was echter niet bereid te gaan tenzij hij daartoe zou worden uitgenodigd door de Staten van Holland. Zijn echtgenote prinses Wilhelmina besloot dan om zelf naar Den Haag te gaan. Het doel van haar reis was het herstellen van de rust en vrede en het voorkomen van een burgeroorlog tussen de patriotten en Oranjegezinden.
Op 28 juni 1787 ging prinses Wilhelmina via Nijmegen, Tiel, Nieuwpoort en Schoonhoven op weg naar 's-Gravenhage. De voorgenomen reis van de Wilhelmina lekte echter uit en een vrijkorps uit Gouda wachtte haar op bij de Goejanverwellesluis die, wegens desertie van troepen, onbewaakt was. Zo gebeurde het dat Wilhelmina met haar gevolg werd aangehouden en naar een vlakbij gelegen boerderij werd gebracht waar het vrijkorps van Gouda ingekwartierd was. Het gezelschap werd met getrokken sabels bewaakt. 's Avonds arriveerde de Commissie van Defensie die weigerde de prinses doorgang te verlenen zonder goedkeuring van de Staten van Holland. De volgende dag keerde zij woedend naar Nijmegen terug waar ze een brief stuurde naar haar broer, Frederik Willem II, koning van Pruisen. Door het incident bij de Goejanverwellesluis kon hij haar niet langer zijn hulp weigeren.
Frederik Willem II, koning van Pruisen, beschouwde de aanhouding van zijn zuster als een belediging en eiste genoegdoening van de Staten van Holland. Op 13 september trok een leger van 20.000 Pruisische soldaten de republiek binnen. Het rukte met drie colonnes tegelijk op en bereikte op 15 september de eerste belangrijke vesting Vianen, die echter ontruimd bleek. Alleen vanaf het water ondervond het leger enige tegenstand van de patriotten. Op de rivier lag namelijk het fregatschip *De Waakzaamheid*, dat door de Commissie van Defensie voor de verdediging van Vianen was aangekocht. Door de lage waterstand lag het echter vast, zodat het slechts onder één hoek op de naderende Pruisische troepen kon vuren. Ook elders ondervonden de Pruisen weinig of geen tegenstand van de patriotten. Op 18 september 1787 zette de Staten van Holland dan ook (noodgedwongen) Willem V terug in zijn functie van kapitein-generaal en commandant van het garnizoen te 's-Gravenhage. Twee dagen later keerde hij op hun verzoek terug naar Den Haag. De patriotten ontvluchtten het land, velen van hen keerden echter na 1795 (de inval van de Fransen) weer terug om weer bestuursfuncties te gaan vervullen.
Op 26 juni 1794 walsten de Fransen over het thans genoemde België. In september belegerden de Fransen, met succes, 's-Hertogenbosch. Op 22 september 1794 eiste Pichegru de stad op. In de stad woedden branden en verlamd van schrik kwam het stadsbestuur bijeen. Na een heftig bombardement van vier etmalen gaf de stad zich over.
Op 16 oktober capituleerde Venlo, Maastricht viel na een belegering van zes weken en op 7 november volgde Nijmegen. De overgebleven patriotten vierden feest en dansten rond de vrijheidsbomen. Utrecht viel op 16 januari 1795 in handen van de Fransen, Arnhem op 17 januari en Nieuwersluis op de 18e. Willem V vertrok op zondag 18 januari, geholpen door Scheveningse vissers, richting Engeland. Hij vertrok met de woorden: *ik ga maar ik kom weder.*
Dit was het begin van de Bataafse Republiek. De ridderschappen, en daarmee tevens de adel als geheel, werden afgeschaft. De Bataafse Revolutie stond in het teken van de vooruitgang, verlichting en de opmars van de burgerij. Er was geen plaats meer voor maatschappelijke overblijfselen uit de middeleeuwen.
Toen in 1798 de conservatieven een staatsgreep pleegden werd Rutger Jan Schimmelpenninck door Napoleon I Bonaparte aangesteld als ambassadeur van Frankrijk. Napoleon hield de ontwikkelingen in zijn Bataafse vazalstaat echter zelf ook nauwlettend in de gaten. Hij zag een steeds maar stijgende staatsschuld en een wankelende regering. Dat beviel hem helemaal niet. Op 4 juni 1806 werd Schimmelpenninck gedwongen zijn ontslag als raadspensionaris aan te bieden. Een dag later riep keizer Napoleon I Bonaparte zijn broer Lodewijk uit tot de koning der Nederlanden. Hij werd daarmee de eerste Nederlandse koning.
Willem V overleed op 9 april 1806 te Brunswijk. Op 29 april 1858 werd zijn stoffelijk overschot bijgezet in het familiegraf in de Nieuwe Kerk te Delft.

Biografie koning Lodewijk Napoleon Bonaparte

Weliswaar behoorde Lodewijk Napoleon Bonaparte uiteraard niet tot de dynastie van Oranje-Nassau maar gezien zijn functie als koning en zijn verdienstelijke rol die hij in die korte tijd heeft gespeeld is hij het vermelden en beschrijven waard.

Louis Napoleon Bonaparte werd in 1778 te Ajaccio (Corsica) geboren als jongste broer van Napoleon I Bonaparte. Hij studeerde aan de Franse militaire school te Châlons-sur-Marne. Evenals als zijn broer Napoleon nam hij deel aan de Franse bezetting van Italië (1796-97) en Egypte (1798-99).

In 1806 werd hij door Napoleon I Bonaparte uitgeroepen tot koning van Holland. De bedoeling van Napoleon was duidelijk: hij wilde vazalstaten creëren. Op het hoogtepunt van zijn macht werden er vier Europese tronen bezet door familieleden van Napoleon. Eigenlijk was hij helemaal niet blij geweest met zijn benoeming in Holland. Hij wilde er niet heen, maar eenmaal hier dwong hij veel respect af. Hij beheerste de Nederlandse taal niet zo goed, althans zijn uitspraak liet te wensen over. Een beroemde uitspraak van hem is dat hij *konijn van Olland* was in plaats van *koning van Holland*.

Lodewijk Napoleon Bonaparte was getrouwd met Hortense de Beauharnais, de stiefdochter van Napoleon. Ze kregen drie zonen: Napoleon Charles Bonaparte (de latere Napoleon III), Napoleon Louis Bonaparte, en Louis Napoleon Bonaparte die negen dagen na zijn geboorte overleed. Het huwelijk, dat gearrangeerd was door Napoleon, was verre van gelukkig. Zowel Lodewijk als Hortense was actief buiten het echtelijke bed.

Lodewijk Napoleon Bonaparte werd verrassend hartelijk ontvangen in Den Haag. Dit hield verband met een aantal omstandigheden. In de eerste plaats was er geen sprake van een abrupte omwenteling. Aan het einde van de 18^{e} eeuw hadden de stadhouders al een quasi monarchaal gezag verworven en het volk had onder Schimmelpenninck kunnen wennen aan het eenhoofdige gezag. Op de tweede plaats was ex-stadhouder-prins Willem V juist overleden. Zijn volgelingen waren daardoor van hun eed van trouw ontslagen. Een pikante bijzonderheid was dat de actie van keizer Napoleon, om zijn jongste broer koning van Holland te maken wel enige staatsjuridische grond had. Willem Frederik, prins van Oranje-Nassau, zoon van de overleden erfstadhouder Willem V (de latere koning Willem I dus!) had namelijk in 1801 zijn erfelijke rechten op het stadhouderschap van de Nederlanden verkocht aan Napoleon. Ten derde was men opgelucht dat de voormalige republiek niet ingelijfd was bij Frankrijk want dit zou ten koste zijn gegaan van de door de Hollanders zo gekoesterde onafhankelijkheid.

Lodewijk Napoleon Bonaparte bouwde verder op de bestuurlijke verworvenheden van de Bataafse Republiek en de regering van Schimmelpenninck. Zo maakte hij dankbaar gebruik van het voortreffelijk functionerende bestuursapparaat dat de bekwame regering van Schimmelpenninck had achtergelaten. Lodewijk droeg echter zelf ook een steentje bij. Hij voerde onder andere een uniforme munt in, wat het innen van belastingen vergemakkelijkte en liet een voor die tijd zeer humane versie van het Wetboek van Strafrecht samenstellen en zette zich in voor verbetering van de gezondheidszorg en het onderwijs.

Ook op het culturele vlak heeft hij zijn sporen nagelaten. Hij nam initiatieven tot de oprichting van de Koninklijke Bibliotheek en van een nationaal museum. Op 15 september 1809 opende dit Koninklijk Museum zijn deuren in het Amsterdamse Paleis op de Dam. Deze voorloper van het Rijksmuseum was gebaseerd op de collectie van de in 1800 geopende Nationale *Konst-Gallerij* in Den Haag.

Hij was een slagvaardig bestuurder die ervoor zorgde dat de katholieken hun kerken zoveel mogelijk terugkregen, maar had ook oog voor de belangen van minderheden. Overal realiseerde hij nieuwe "Lodewijk-kerkjes" voor de hervormden. Daarvan kwamen er wel veertig in Brabant.

Lodewijk ontpopte zich als een ware mecenas (begunstiger van geleerden en kunstenaars) en kocht binnen korte tijd enkele vermaarde collecties voor het museum. Bovendien stimuleerde hij de eigentijdse kunst door het organiseren van een expositie van levende meesters en het toekennen van prijzen.

Hij stond ook bekend als de koning die in 1809 een wet uitvaardigde die elke baby het recht gaf op borstvoeding. Het was eigenlijk een van de eerst kinderwetten. Aanleiding hiervoor was dat hij tijdens zijn reis door Brabant en Zeeland hoorde van veel kindersterfte doordat baby's vervuilde koeienmelk dronken. Moeders moesten namelijk weer snel na een geboorte op het land werken.

Tijdens zijn korte regering werd Lodewijk steeds populairder. Deze populariteit dankte hij in grote mate aan zijn snelle reactie bij diverse rampen die het koninkrijk teisterden. Hij hielp mee bij de rampbestrijding en de slachtofferhulp. Zo bezocht hij in 1809 de Betuwe na een overstroming en verstrekte hij financiële hulp aan de slachtoffers. Ook werd het door de Hollanders bijzonder gewaardeerd omdat hij weigerde mee te werken aan de dienstplicht en het Continentaal Stelsel. Het in 1806 afgekondigde Continentaal Stelsel behelsde een blokkade op de handel van Engeland met andere Europese staten. Dit zou desastreus zijn geweest voor de Nederlandse economie, ware het niet dat koning Lodewijk veel vrijstellingen verleende en nauwelijks toezicht hield

op de naleving. Pas in 1808 sloot hij bijvoorbeeld de havens af voor schepen die niet uit landen van de bondgenoten kwamen.
In 1809 vaardigde hij een wet uit die elke baby recht gaf op borstvoeding. In feite was dit één van de eerste kinderwetten. De aanleiding hiervoor was dat hij tijdens zijn reis door Brabant en Zeeland hoorde van veel kindersterfte omdat baby’s vervuilde koeienmelk te drinken kregen. De moeders moesten namelijk weer snel na een geboorte op het land werken.
In de ogen van Napoleon I Bonaparte deed Lodewijk Napoleon het niet goed. Er ontstond een ruzie tussen Lodewijk en Bonaparte, een echt familiedrama dat nooit meer goed kwam. Anders dan zijn broers Jozef in Spanje en Jerôme in Westfalen deed Lodewijk niet zomaar alles wat Bonaparte voorschreef. Zo weigerde hij de handelsblokkade van Engeland goed te controleren. Hij vond dat die ons land te veel schade berokkende. Ook verzette de koning zich tegen de eis van Napoleon I Bonaparte om de dienstplicht in te voeren en zo’n 40.000 Hollandse soldaten voor het keizerlijk leger te leveren. Hij vond dat de bevolking al voldoende door Frankrijk was belast. De Franse keizer was woedend over het verzet van Lodewijk. Bonaparte verbood zijn broer Lodewijk, die getrouwd was met Hortense, het zusje van zijn eerste vrouw, met wie hij drie zonen had een eigen dynastie te vestigen. Hij vond dit Holland niet waard.
Eind 1809 besloot Lodewijk om naar Parijs te gaan om met zijn broer te praten en te redden wat er nog te redden viel. Deze missie werd een volledige mislukking. Lodewijk werd in Parijs vastgezet en zijn koninkrijk Holland werd tussen januari en juli 1810 door Frankrijk ingelijfd. In maart 1810 deden Franse douaniers hun intrede en werden Zeeland, Brabant en Limburg bij Frankrijk ingelijfd. De koning mocht van zijn broer in april 1810 eindelijk terug naar Amsterdam omdat hij daar geen kwaad meer kon doen.
Vlak voordat de hoofdstad Amsterdam, begin juli 1810 door de Franse troepen werd bezet, maakte koning Lodewijk in een indrukwekkende proclamatie aan het volk zijn aftreden bekend: *Hollanders! Nooit zal ik U, dit goede en deugdzame volk, vergeten. Tot mijn laatste snik zal ik U geluk toewensen.* Koning Lodewijk Napoleon bezweek onder de grote druk en op 1 juli tekende hij afstand van de troon. Lodewijk vluchtte daarna via Oostenrijk en Zwitserland naar het thans genoemde Italië. In ondermeer Florence en Rome bracht hij zijn levensavond door, gescheiden van zijn vrouw Hortense, die altijd trouw is gebleven aan de keizer en zijn twee overgebleven zonen, van wie de jongste het in 1852 nog tot keizer Napoleon III schopte.
Op 9 juli werd per decreet het koninkrijk Holland bij Frankrijk ingelijfd en viel het voortaan rechtstreeks onder het bewind van keizer Napoleon I Bonaparte. ‘s-Hertogenbosch werd de hoofdstad van het Département des Bouches du Rhin. De Franse prefect nam zijn intrek in het tot Hôtel de la Préfecture omgedoopte gouvernement, het huidige Noordbrabants Museum. De prefect bleef hier tot 1813.
Hij overleed in 1846 zonder nog ooit contact te hebben gehad met zijn broer Bonaparte.
De inlijving in 1810 leidde tot invoering van nieuwe wetboeken: de Code Pénal (het Wetboek van Strafrecht), de Code Civil (Burgerlijk Wetboek) en de Code de Commerce (Wetboek van Koophandel). De rechterlijke organisatie werd sterk verbeterd.
In de traditionalistische verouderde geschiedschrijving van de *vaderlandsche geschiedenis* heeft men geprobeerd om Lodewijk Napoleon Bonaparte uit onze geschiedenis *weg te schrijven*. Moderner historisch onderzoek leverde echter waarderende beoordelingen van hem op. Op de populariteit die Lodewijk Napoleon als koning verworven had, kon Willem I zijn bewind bouwen. Zonder Lodewijk Napoleon was de monarchie in Nederland nooit zo populair geworden. Hij was de wegbereider voor het moderne koningschap.

Biografie koning Willem I

Feitelijk begint hier de monarchie.
Willem Frederik van Oranje-Nassau werd in 1772 in Den Haag geboren als oudste zoon van stadhouder-prins Willem V, de laatste stadhouder van de Nederlanden, en Wilhelmina von Hohenzollern, prinses van Pruisen. Van 1791 tot 1837 was hij getrouwd met zijn nicht Wilhelmina van Pruisen. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren: Willem in 1792 (de latere koning Willem II), Frederik in 1797 en Marianne in 1810.
Willem I leidde als kapitein-generaal de operaties tegen de Fransen in de jaren 1793-1795. Hij vocht vanuit het thans genoemde Duitsland tegen de Bataafse Republiek en daarna tegen de Fransen. Toen de Fransen hadden gewonnen, zag hij zich genoodzaakt om met zijn gezin het land te verlaten. Hij vestigde zich eerst in Engeland en later in het thans genoemde Duitsland.
Van 1813 tot 1815 was hij vorst van de *Verenigde Nederlanden*.
Het Verdrag van Parijs (1814) voorzag in de samenvoeging van Nederland en België in één koninkrijk en Willem I werd uitgeroepen tot koning. In 1815 stond hij, onder druk van het Weense Congres, zijn bezittingen in het huidige Duitsland en Pruisen af en ontving in

plaats daarvan het Groothertogdom Luxemburg dat toen een grondgebied omvatte dat ruim twee maal zo groot was als het huidige Luxemburg.
In 1815 werd hij koning van het *Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden.* In 1839 werd deze benaming gewijzigd in *Koninkrijk der Nederlanden* en deze naam is tot op heden ongewijzigd gebleven.
Willem I was afkerig van meeregeren door de Staten-Generaal en regelde alles zoveel mogelijk via Koninklijk Besluit. Het lukte hem in de loop van de jaren de grondwet zodanig uit te leggen dat zijn soevereiniteit als het ware boven de wet kwam te staan. Op die manier kon hij op autocratische wijze het land besturen.
De belangstelling van Willem I ging vooral uit naar de handel en economie. Door zijn bemoeienissen op dit gebied, kreeg hij de bijnaam *koning koopman.* Hij wilde van het koninkrijk een economische reus maken waarbij het Noorden zich vooral bezig hield met de handel en het Zuiden zich meer richtte op de industrie. Deze welvaartspolitiek moest de twee landsdelen binden en het koninkrijk een plek geven tussen de grote mogendheden.
Hij voerde een uniform belastingstelsel in dat tot doel had om de grote staatsschuld af te lossen. Daarbij koos hij voor een belastingstelsel dat aansloot bij de Noord-Nederlandse economie. Als compensatie voor het Zuiden richtte hij het Fonds voor Nijverheid op. Dit Fonds verleende leningen en subsidies aan de Zuid-Nederlandse industrie, zodat die geen last ondervond van het nieuwe belastingstelsel. Voor het Noorden werd de Nederlandsche Handels Maatschappij opgericht, die zich vooral richtte op de handel tussen het koninkrijk en Oost-Indië. Ook zorgde Willem I voor banken die de economie nieuwe impulsen moesten geven. Zo richtte hij De Nederlandse Bank op die een modernisering betekende voor het geldverkeer. Daarnaast zorgde hij voor verbeteringen in de infrastructuur, de nijverheid en de stoomvaart.
Koning Willem I had veel meer bijnamen, zoals: de *besluitenkoning* vanwege het feit dat hij het liefst regeerde via Koninklijke Besluiten, de al eerder genoemde *koopmankoning* omdat hij de handel in Nederland sterk stimuleerde en oprichter was van de Nederlandse Bank (1814) en de Nederlandse Handels Maatschappij (1824) en de *wegen- en kanalenkoning* omdat door zijn toedoen het wegen- en kanalennet in Nederland werd gemoderniseerd en uitgebreid. De naam *koperen koning* had hij te danken aan het feit dat hij bij zijn terugkeer in Scheveningen tot teleurstelling van velen niet met zilver maar met kopergeld strooide en tot slot droeg hij de naam *quillaume le têtu*, de *koppige koning*, de naam die hij vooral kreeg tijdens de vredesonderhandelingen in Londen.
Het was zijn persoonlijke doel om ervoor te zorgen dat zijn *Groot-Nederland* als eenheid zou functioneren. Door het *vernederlandsen* van bestuurlijke instellingen wilde hij, via de taal een eenheid in het koninkrijk creeren. De Franse invloed in het Zuiden hield dit proces echter tegen. Daarnaast leidde zijn inbreng op kerkelijk gebied en in het onderwijs tot spanningen in het Zuiden die uiteindelijk culmineerden in de Belgische Revolutie. De opstand ontstond op 25 augustus 1830 (na de voorstelling van de nationalistische opera *La Muette de Portici* van D.F.E. Auber te Brussel) en werd aangewakkerd door francofielen en katholieke geestelijken. Daarbij werd ook gebruik gemaakt van het gevoel van onvrede onder de lagere sociale klassen. Veel arbeiders waren werkloos en door de misoogst van 1830 was de bevoorrading in de knel gekomen. De Belgische Revolutie was dus eigenlijk niet alleen een politieke maar ook een sociale opstand.
Prins Frederik, zoon van Willem I, arriveerde op 23 september 1830 met 12.000 man troepen in Brussel en bezette de stad. Bij de daarop volgende gevechten, waarbij zijn leger bijna helemaal uit de zuidelijke provincies werd verdreven kwam het Voorlopig Bewind tot stand, dat op 4 oktober 1830 de onafhankelijkheid uitriep. Het Nationaal Congres, verkozen op 3 november 1830, bevestigde dit en kondigde enkele maanden later op 7 februari 1831 een liberale grondwet af. Dat de Belgen kozen voor een monarchie en voor het Huis Saksen-Coburg, was ter wille van de grote mogendheden. Die erkenden daardoor de afscheiding op 20 januari 1831 met *De grondslagen van de scheiding* waarin de grenzen werden vastgelegd en België eeuwige neutraliteit werd opgelegd.
Willem I stuurde in 1831 zijn oudste zoon, de latere koning Willem II, naar Brussel om daar met geweld de orde te herstellen. Deze *Tiendaagse Veldtocht* werd een fiasco, hoewel het leger eigenlijk aan de winnende hand was omdat de kroonprins zich tot onderhandelingen liet verleiden. Hoewel Willem I geen steun kreeg van de Europese grootmachten, bleef hij zich koppig tegen de afscheiding verzetten. Dit veroorzaakte bijna het failliet van de staat en zijn reputatie als financieel genie liep behoorlijke schade op. In 1839 zag hij zich uiteindelijk toch gedwongen om vrede te sluiten met de jonge Belgische staat. Bij deze gelegenheid moest hij ook de huidige Belgische provincie Luxemburg, die toen nog deel uitmaakte van het Groothertogdom Luxemburg, aan België afstaan. De afscheiding vereiste bovendien een grondwetswijziging, waarbij ook de strafrechtelijke verantwoording voor de koning werd ingevoerd (1840). Deze inperking van zijn macht was vrij onbeduidend, maar Willem I vond dit al veel te ver gaan.
Zijn teleurstelling over de afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden en feit dat zijn onderdanen bleven aandringen op een liberale grondwet, zijn de redenen dat Willem I op 7 oktober 1840 teleurgesteld afstand deed

van de troon. Na zijn aftreden vestigde hij zich in Berlijn waar hij trouwde met de Zuid-Nederlandse katholieke gravin d'Oultremont. Hij werd opgevolgd door zijn zoon koning Willem II. Onder diens bewind werd de zo gewenste herziening van de grondwet een feit. Hij overleed op 71-jarige leeftijd in Berlijn.

Biografie koning Willem II

Willem Frederik George Lodewijk van Oranje-Nassau, werd geboren in Den Haag op 6 december 1792 als oudste zoon van koning Willem I en Wilhelmina van Pruisen, een nicht van de koning. Toen de Fransen in 1794 Nederland binnenvielen, zag de koninklijke familie zich genoodzaakt in 1795 het land te verlaten. Zij leefden 18 jaar lang in ballingschap. Prins Willem volgde zijn opleiding aan de universiteit van Oxford. In 1811 nam hij dienst in het Engelse leger waar hij als *aide-de-camp* van generaal Wellesley (de latere hertog van Wellington) deelnam aan de Napoleontische oorlogen. Prins Willem, de latere koning Willem II voerde de Belgische en Nederlandse troepen aan in de Slag bij Waterloo in 1815. In datzelfde jaar werd zijn vader, Willem I, uitgeroepen tot koning van Nederland en België.
In 1816 huwde prins Willem Anna Paulowna Romanova, de dochter van de Russische tsaar Paul I. Uit dit huwelijk werden vier kinderen geboren: in 1817 Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk van Oranje-Nassau(de latere koning Willem III), in 1818 Willem Alexander Frederik Constantijn Nicolaas, in 1820 Hendrik en in 1824 Sophie.
Daarnaast verwekte Willem ook kinderen bij enkele buitenechtelijke relaties. Algemeen wordt aangenomen dat Willem en Marianne der Nederlanden en Willem Frederik van Dijck kinderen van hem zijn. Verder zouden er nog drie zoons en een dochter zijn waarvan Willem II vermoedelijk de vader is.
De homoseksuele relaties die Willem II als kroonprins en als koning met een aantal jongemannen onderhield werden zijn beschreven. De koning zou zich hebben omringd met dienaren die hij niet kon ontslaan vanwege de "afschuwelijke motieven" waarvoor hij hen had aangenomen.
Toen de Belgen in 1830 in opstand kwamen tegen zijn vader koning Willem I, pleitte prins Willem voor meer autonomie van de Zuidelijke Nederlanden. Koning Willem I wilde daar echter niets van weten. In het daarop volgende jaar kreeg de jonge Willem II de taak om met behulp van de Nederlandse troepen de rust in België te doen weerkeren. In 1830 werd er een aanzienlijke troepenmacht gelegerd in Noord-Brabant en Willem II verbleef vanaf dat moment meestal in Tilburg dat diende als uitvalsbasis voor de Tiendaagse Veldtocht van augustus 1831 die onder zijn leiding stond. Het leger van de opstandelingen onder leiding van Leopold I verloor bij Hasselt en Leuven van het grotere, sterkere en beter georganiseerde leger van het koninkrijk. Door Frans militair ingrijpen en Engelse diplomatieke druk werd Nederland echter gedwongen tot een wapenstilstand. De Europese grootmachten Engeland en Frankrijk begonnen een economische blokkade van Nederland, waardoor Nederland bijna failliet ging. De Zuidelijke Nederlanden konden zich toen afscheiden en het België werd gevormd. In 1839 erkende Nederland pas de onafhankelijkheid van België
In 1840 volgde hij zijn vader op als koning Willem II van Nederland en vestigde zich min of meer definitief in Tilburg. De belangrijkste gebeurtenis uit zijn korte regeringsperiode was de invoering van een nieuwe liberale grondwet die in 1848 tot stand kwam onder druk van de revoluties die dat jaar overal in Europa plaats hadden gevonden. De ministeriële verantwoordelijkheid werd ingesteld en er zouden in het vervolg rechtstreekse verkiezingen worden gehouden. Al voor zijn koningschap gaf Willem grote bedragen uit aan (onder meer) zijn schilderijenverzameling. Hij had als koning steeds financiële problemen. Kort voor zijn overlijden leende hij van de tsaar nog een miljoen gulden. Zijn erfgenamen zagen zich, na zijn plotselinge dood, genoodzaakt verschillende veilingen te houden van onder meer zijn collectie schilderijen. Voor een deel werden zijn schilderijen door de tsaar gekocht. Ze zijn nu nog steeds in de Hermitage in Sint-Petersburg te bewonderen. Koning Willem II overleed in 1849 in Tilburg en werd als koning Willem III opgevolgd door zijn zoon prins Willem.

Biografie koning Willem III

Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk van Oranje-Nassau, werd geboren te Brussel op 19 februari 1817 als zoon van Willem II en Anna Paulowna Romanova. Nadat hij een militaire opleiding had gevolgd, trouwde hij op 18 juni 1839 met zijn nicht Sophia van Württemberg. Uit dit huwelijk werden drie zonen geboren: in 1840 Willem, in 1843 Maurits en in 1851 Alexander. Het huwelijk was echter niet gelukkig. In 1851 zette zijn schoonfamilie de voorbereidende stappen tot een echtscheiding. Deze vond geen doorgang, maar sindsdien leefde de koningin, gescheiden van haar man, op het Huis ten Bosch in Den Haag. Alleen bij officiële plechtigheden verscheen zij nog in het publiek. Ze overleed op 3 juni 1877.
Als kroonprins werd Willem III door zijn vader, met wie hij vrijwel doorlopend con-

flicten had, buiten alle staatszaken gehouden. Met name het voornemen van Willem II, tot een grondwetsherziening in liberale geest, leidde tot scherpe tegenstellingen. Na het aannemen van de grondwetswijziging in 1848, die de persoonlijke bevoegdheden van de koning zeer beperkte, deed de kroonprins afstand van zijn opvolgingsrecht en eiste openbaarmaking daarvan in de Staatscourant. Zijn vader, koning Willem II, weigerde dit echter.
Spoedig daarna overleed Willem II en volgde Willem III hem in november van 1849 toch op als koning. Dat hij daarbij genoodzaakt was om het kabinet van J.R. Thorbecke te accepteren, was een bittere pil voor hem. Hij verzette zich vergeefs tegen de constitutionele en liberale vernieuwingen. In de eerste jaren van zijn regering doken er geregeld geruchten op over een staatsgreep die de koning zou beramen, met name in 1853 als de Aprilbeweging hiervoor een gunstig klimaat leek te scheppen.
De liberale Grondwet van 1848 gaf alle Kerken het recht zich naar eigen goeddunken te organiseren. De aangekondigde vorming van het katholieke aartsbisdom Utrecht en de vier katholieke bisdommen Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond, stuitte op grote tegenstand van protestants Nederland. Thorbecke keurde het pauselijk besluit echter goed. Door de Aprilbeweging werden er 200.000 handtekeningen verzameld, die werden aangeboden aan koning Willem III met het verzoek het besluit van de paus af te keuren. De koning reageerde, tegen het regeringsbesluit in, met een van sympathie getuigend antwoord. In reactie hierop vroeg de regering Thorbecke haar ontslag aan. Deze ontslagaanvraag werd door Willem III aanvaard. Een ander bewijs van de *groot protestantse* denkwijze van de koning vonden we in de Wet op het Lager Onderwijs van 1857. Verder liet Willem III zich overigens niet vaak verleiden tot antipapisme.
Over het algemeen liet koning Willem III zijn ministers hun gang gaan, maar zelfs de geringste schijn van inbreuk op zijn rechten deed hem ontsteken in woede. Ook liet hij sympathieën en antipathieën, bijvoorbeeld tegen Thorbecke met zijn gedrag beïnvloeden zoals bij de kabinetsformaties, waarin hij het laatste woord had. Van *parlementaire* en *homogene* kabinetten wilde hij niets weten en daar waar hij de kans kreeg, drong hij de formateurs conservatieve figuren op. Hoewel Willem een tegenstander van het liberalisme was, kon hij niet verhinderen dat in 1887 een grondwetsherziening tot stand kwam, die een verdere democratisering van het staatsbestel inluidde.
In de jaren 1867-1868 speelde de zogenaamde Luxemburgse kwestie. Sinds 1814 behoorde het groothertogdom Luxemburg tot het persoonlijk bezit van het Huis van Oranje. De Franse keizer Napoleon III wilde Luxemburg echter na de overwinning inlijven bij Frankrijk om het Europese machtsevenwicht te herstellen. Nadat koning Willem III had geprobeerd om Luxemburg aan Napoleon III te verkopen werd in 1867 in Londen een compromis bereikt. Luxemburg bleef aan het Huis van Oranje verbonden en zou neutraal blijven. De Tweede Kamer was ontstemd over het feit dat de regering de Nederlandse neutraliteit in gevaar gebracht had en eiste haar aftreden. Dit was niet wat koning Willem III wilde en daarom ontbond hij de Kamer.
Het persoonlijk leven van de koning gaf vaak aanleiding tot ergernis, ook in het buitenland. Enige weken na de dood van koningin Sophia gaf hij te kennen dat hij wilde trouwen met een Franse operazangeres, mademoiselle Ambre, die hij - zonder ministerieel contraseign (medeondertekening) en dus ongeldig - in de adelstand verheven had. Het kabinet protesteerde krachtig en prins Frederik bezwoer zijn neef de kroon neer te leggen. De koning liet daarop zijn voornemen varen en een jaar later werd de verloving van de 61-jarige koning bekend gemaakt met de dan 20 jarige prinses Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van Waldeck-Pyrmont.
Het huwelijk werd op 7 januari 1879 voltrokken. Op 31 augustus 1880 werd uit dit huwelijk prinses Wilhelmina geboren. Vanaf dat moment verbleef de vorst meestal op Het Loo waar hij op 23 november 1890 overleed.
Zoals gezegd werd hij bekend en berucht door zijn levenswijze, die hem de bijnaam koning Gorilla opleverde. Aan de vooravond van diens 70e verjaardag in 1887, verscheen er een satirisch schotschrift over zijn *liederlijk leven, dat uitsluitend aan Venus en Bacchus was gewijd*. De brochure deed veel stof opwaaien.
Omdat de drie zonen uit zijn eerste huwelijk allemaal al overleden waren, werd hij na zijn overlijden opgevolgd door zijn dochter Wilhelmina. Prinses Wilhelmina was bij het overlijden van haar vader echter nog minderjarig. Haar moeder, koningin Emma trad daarom tot 1898 (het jaar waarin Wilhelmina 18 jaar werd) op als regentes. Omdat een vrouwelijk staatshoofd voor Luxemburg niet acceptabel was, trad het groothertogdom in 1898 uit het Koninkrijk der Nederlanden.

Biografie regentes, koningin Emma

Adelheid Emma Wilhelmina Theresia, geboren te Arolsen op 2 augustus 1858, dochter van vorst George Victor van Waldeck-Pyrmont en prinses Helena van Nassau, werd op 7 januari 1879 de tweede vrouw van de 41 jaar oudere koning Willem III. Uit dit huwelijk werd op 31 augustus 1880 hun enige kind, prinses Wilhelmina geboren.
Tijdens de laatste levensdagen van de koning (14 november tot 23 november) trad Emma als regentes op en na zijn dood aanvaardde zij het regentschap voor haar dochter. Zij heeft dit vervuld tot 1898. Die taak moet niet gemakkelijk voor haar zijn geweest. Zij was

er niet voor opgeleid, bovendien was ze een vrouw, zodat haar optreden met extra aandacht werd gevolgd. In het begin van haar regentschap vermeed Emma dan ook zoveel mogelijk risico's. Door haar beminnelijke en verstandig optreden had koningin Emma, sinds 1898 doorgaans *de koningin-moeder* genoemd, wezenlijk bijgedragen aan de versterking van de monarchie. De sympathie van de natie kwam tot uiting in de vorm van een nationaal geschenk toen haar dochter Wilhelmina in 1898 de regering aanvaardde. Het ging om een grote som geld. Koningin Emma bestemde het voor de inrichting van het door haar afgestane buitenverblijf bij Renkum (sindsdien Oranje-Nassau Oord geheten) als sanatorium voor tbc-patiënten. Zij overleed in 1934.

Biografie koningin Wilhelmina

Wilhelmina Helena Pauline Maria van Oranje-Nassau, geboren te 's-Gravenhage op 31 augustus 1880, was het enige kind uit het tweede huwelijk van koning Willem III met Emma. Ze werd in streng isolement opgevoed. Het hof heeft zij in haar memoires gekarakteriseerd als *de kooi*.

Door het overlijden van haar halfbroer Alexander op 21 juni 1884, werd ze troonopvolgster. Bij de dood van haar vader, op 23 november 1890, werd ze koningin. Aangezien ze dan nog minderjarig is, werd haar moeder, koningin Emma, aangewezen als regentes. Wilhelmina werd tot koningin gekroond op 6 september 1898 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

Op 7 februari 1901 trouwde Wilhelmina met hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin. Dit gebeurde na nogal wat diplomatieke onderhandelingen. Men was bang dat een huwelijk met een al te hoge Duitse prins gevaarlijk zou kunnen zijn voor de onafhankelijkheid van Nederland. Toen al stond Nederland in de schaduw van Duitsland en de Duitse keizer Wilhelm II betreurde het dan ook zeer dat zijn zonen te jong waren om te trouwen. Een huwelijk met haast dynastieke achtergronden was voor hem ideaal geweest om de banden tussen Nederland en Duitsland te bevestigen. Het oog van Wilhelmina werd door haar moeder echter op Hendrik van Mecklenburg-Schwerin gewezen. Deze was van minder hoge afkomst en vormde dus geen problemen. Uit dit huwelijk werd op 30 april 1909 hun enige kind, prinses Juliana, geboren.

Prins Hendrik van Mecklenburg had echter vooral belangstelling voor de jacht en voor vrouwen. Hij verwekte zelfs een buitenechtelijk kind. De hoofdcommissaris van de Haagse politie Van 't Sant probeerde de schandalen die Hendrik veroorzaakte zoveel mogelijk te verdoezelen, zo nodig door het betalen van zwijggeld.

Wilhelmina geloofde in een hecht verbond tussen God, vaderland en Oranje. Willem van Oranje en koning Willem I waren haar grote voorbeelden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog steunde koningin Wilhelmina fanatiek de Nederlandse neutraliteit. In de jaren '20, toen het kabinet sterk bezuinigde op defensie, dacht ze meermalen aan aftreden. Haar precieze invloed op de politiek was moeilijk vast te stellen. Het stond wel vast dat zij in de politiek verre van meegaand was. Vaak koos zij duidelijk partij, ook in politiek gevoelige zaken. Zo was ze fel gekant tegen Engeland in de Boerenoorlog en zond ze in 1900 een Nederlands oorlogsschip om de Transvaalse president Paul Kruger naar Europa te brengen. Ook verzette ze zich tegen het herstel van de diplomatieke betrekkingen met het Vaticaan die in 1925 verbroken werden. Soms ging Wilhelmina tot aan de grenzen van haar grondwettelijke bevoegdheden. Door categorisch te weigeren, wist ze invloed uit te oefenen op het beleid van de regering. Bijvoorbeeld in 1918 toen het kabinet wenste dat opperbevelhebber Snijders ontslagen zou worden of in 1924 toen ze minister Van Karnebeek belette om diplomatieke betrekkingen met Rusland aan te knopen.

Vanaf de opkomst van Adolf Hitler in Duitsland leefde Wilhelmina in de overtuiging dat een nieuwe wereldoorlog onvermijdelijk was en dat Nederland er deze keer niet buiten zou kunnen blijven. Omdat zij elk vertrouwen in het opperbevel van de Nederlandse troepen had verloren, liet zij in februari 1940 de chef van de generale staf Reynders vervangen door generaal Winkelman. Op het moment dat de Duitsers in 1940 Nederland binnenvielen vluchtte ze naar Engeland waar ze een regering in ballingschap oprichtte.

In Londen werd Wilhelmina hèt symbool voor het Nederlandse verzet. Via radiotoespraken stak zij de Nederlandse bevolking een hart onder de riem. Ook hechtte ze veel waarde aan het contact met de Engelandvaarders.

Gedurende haar ballingschap in Londen kreeg het koningschap voor Wilhelmina meer inhoud, in de vorm van meer politieke macht. Verontwaardigd over de defaitistische houding van minister-president De Geer, dreef ze diens ontslag door. Hij werd opgevolgd door Gerbrandy. Liever nog wilde ze een volledig nieuw kabinet, maar Gerbrandy liet het zover niet komen. Gaandeweg vestigde Wilhelmina haar hoop op een nieuw staatsbestel na de oorlog, zonder de oude politieke partijen en met een sterk uitvoerend gezag waarin een vooraanstaande rol zou zijn weggelegd voor de kroon en de leiders van het verzet.

Toen ze na de oorlog, in 1945, terugkeerde naar Nederland werden de oude verhoudingen echter grotendeels hersteld. Voor Wilhelmina betekende dit een enorme teleurstelling. *Ik ga weg* deelde ze in mei 1948 kortaf

mede aan minister-president Beel. De vermoeide koningin wilde de viering van haar vijftigjarige regeringsjubileum vermijden. Beel en Drees wilden echter niet meewerken aan een snelle troonwisseling. Besloten werd tot een overgangsregeling waarbij prinses Juliana de zaken zou waarnemen en Wilhelmina tot haar verjaardag rust kreeg, om kort daarop af te treden. Op 4 september 1948 deed Wilhelmina in het Paleis op de Dam troonsafstand. Ze werd opgevolgd door haar enige kind, prinses Juliana. De jaren daarna bracht zij door op Paleis Het Loo. Haar laatste openbare optreden was bij de Watersnoodramp van 1953, toen zij zich (met de haar zo kenmerkende voortvarendheid) onmiddellijk liet overbrengen naar het rampgebied. Wilhelmina stierf op 28 november 1962. Volgens haar eigen wens werd ze in een witte koets naar de koninklijke grafkelder in de Nieuwe Kerk te Delft gebracht.

Biografie koningin Juliana

Juliana Louise Marie Wilhelmina van Oranje-Nassau werd op 30 april 1909 geboren als enig kind uit het huwelijk van koningin Wilhelmina met prins Hendrik van Mecklenburg. De geboorte van het prinsesje was zeer welkom, het Huis Oranje zou anders wellicht uitsterven. Op advies van de pedagoog Jan Ligthart besloten haar ouders haar in klassikaal verband lager onderwijs te geven. In de periode 1915-1920 kreeg zij les met enige leeftijdgenootjes in een klasje op Huis ten Bosch. Koningin Wilhelmina gaf hier zelf godsdienstles. Omdat de grondwet bepaalde dat de prinses op achttienjarige leeftijd in staat moest zijn haar moeder op te volgen, verliep het onderwijs van de prinses in een ander tempo dan bij de meeste kinderen. Na vijf jaar lager onderwijs kreeg prinses Juliana privéles op hbs/gymnasiumniveau. Op 30 april 1927 werd prinses Juliana achttien jaar en grondwettelijk meerderjarig. Twee dagen later werd de prinses door haar moeder ingeleid in de Raad van State.
Van 1927 tot 1930 volgde zij colleges aan de Universiteit van Leiden. Haar studie werd bekroond met een erepromotie tot doctor in de letteren en de wijsbegeerte. Na afloop van haar studie kreeg de prinses een eigen secretariaat in haar paleis aan de Kneuterdijk. Ze hield zich weliswaar nog niet bezig met staatszaken, maar vertegenwoordigde het Koninklijk Huis wel bij tal van officiële evenementen. In de crisisjaren kwam het Nationaal Crisiscomité tot stand op initiatief van de prinses. De prinses volgde haar vader, na diens overlijden in 1934, op als voorzitter van het Nederlandse Rode Kruis.
Ondertussen maakte het kabinet zich zorgen over het ongehuwd blijven van de prinses. Op 7 januari 1937 waren deze zorgen voorbij toen zij met de Duitse prins Bernard Leopold Frederik Everhard Julius Coert Karel Godfried Pieter von Lippe-Biesterfeld trouwde. Bij Koninklijke Besluit van 8 januari 1937 werd vastgesteld dat de kinderen van prinses Juliana de naam Van Oranje-Nassau zouden dragen. Het paar vestigde zich op het Paleis Soestdijk. Een vleugel werd compleet opnieuw ingericht. Dit was het geschenk van het Nederlandse volk. Prins Bernhard en prinses Juliana kregen vier dochters, die allemaal werden geboren nog voordat Juliana de troon besteeg: Beatrix Wilhelmina Armgard (31 januari 1938), Irene, Emma Elisabeth (5 augustus 1939), Margriet Francisca (19 januari 1943) en Maria Christina (18 februari 1947). Prinses Maria Christina (haar roepnaam was aanvankelijk Marijke, later Christina) is door een oogafwijking gedeeltelijk blind. Dit is veroorzaakt door het feit dat koningin Juliana tijdens haar zwangerschap besmet raakte met rode hond. Prins Bernhard heeft ook nog drie buitenechtelijke kinderen verwekt: twee jongens bij Ann Orr Lewis, zijn minnares in Londen, en een meisje, Alexia, bij Hélène Grinda-Lejeune.
Toen de Duitsers in 1940 het land binnen vielen vluchtte het koninklijke gezin naar London, de kroonprinses reisde al snel door naar Canada waar ze zich vestigde in Ottawa. Ze bleef daar totdat de oorlog voorbij was. Prins Bernhard bleef bij koningin Wilhelmina in Londen als haar adjudant in buitengewone dienst. Hij promoveerde tot ere-luchtmaarschalk bij de Royal Air Force (RAF) en in 1944 werd hij bevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten (de ondergrondse verzetsorganisaties) en van de Nederlandse Strijdkrachten (de land- en luchtstrijdkrachten). In die laatste hoedanigheid was hij er in mei 1945 bij toen de Duitsers in het Wageningse *Hotel De Wereld* de capitulatie ondertekenden. Na de oorlog, in 1945, ging prinses Juliana in Breda wonen. Hier werkte ze mee aan een hulpactie voor de bevolking van het noordelijke deel van Nederland, die zwaar onder de Hongerwinter had geleden.
Koningin Wilhelmina deed op 2 september 1948 troonafstand en Juliana volgde haar twee dagen later op. Op 6 september vond in de Nieuwe Kerk te Amsterdam de inhuldiging als koningin der Nederlanden plaats. Haar menselijkheid en eenvoud vielen goed bij het Nederlands volk waardoor ze erg populair was.
In het eerste jaar van haar regeerperiode werd de aandacht van koningin Juliana vooral opgeëist door de Indonesische kwestie. In 1949 tekende zij in het Paleis op de Dam de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië. Het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden werd door de koningin bekrachtigd in 1954. Dit Statuut vormde de grondslag voor een samenwerkingsverband voor de drie overgebleven delen van het koninkrijk: Nederland,

Suriname en de Nederlandse Antillen. Na Indonesië scheidde in 1975 ook Suriname zich af van het koninkrijk der Nederlanden. In dat jaar ondertekende koningin Juliana de Acte van Erkenning van de Republiek Suriname.
Tweemaal in haar regeerperiode is er sprake geweest van een crisis die consequenties hadden kunnen hebben voor de monarchie: de eerste was de affaire Greet Hofmans, de tweede de Lockheedaffaire, waarin prins Bernhard verwikkeld raakte. Ook de huwelijken van haar dochters Irene in 1964 en Beatrix in 1966 zorgden voor beroering onder het Nederlandse volk.
De toestand van prinses Marijke (Christina) was een voortdurende bron van zorgen voor zowel Juliana als Bernhard. Bernhard schakelde daarom in het voorjaar van 1948 de hulp van gebedsgenezeres Greet Hofmans in. Haar aanwezigheid op Paleis Soestdijk zorgde in 1956 voor een diepe crisis aan het hof. In een aantal artikelen in Duitse en Amerikaanse bladen verschenen berichten over Greet Hofmans die door koningin Juliana al een aantal jaren werd geraadpleegd in verband met de oogkwaal van prinses Marijke. Hofmans zou zich daarbij een aanzienlijke invloed aan het hof hebben verworven. De pacifistische opvattingen van koningin Juliana zouden onder invloed van Hofmans zijn versterkt. Bernhard verloor zijn geloof in de gebedsgenezeres, maar Juliana bleef Hofmans vertrouwen en het hof deelde zich in tweeën. Een driemanschap bestaande uit Beel, Gerbrandy en Tjarda van Starkenborgh Stachouwer stelde een onderzoek in naar de omstandigheden die tot die buitenlandse publicaties hadden geleid. Als gevolg hiervan werden de relaties tussen het Koninklijk Huis en Greet Hofmans verbroken en werd de hofhouding gereorganiseerd. Het ontbreken van informatie in Nederlandse media werd sindsdien vaak aangehaald als voorbeeld van zelfcensuur van de pers.
In 1976 kreeg koningin Juliana te maken met de Lockheedaffaire rondom prins Bernard. De affaire begon in februari van dat jaar met een zware beschuldiging door de president-directeur van de Amerikaanse vliegtuigfabriek Lockheed. Prins Bernhard zou in totaal 1,2 miljoen dollar aan steekpenningen hebben aangenomen, in ruil voor zijn voorspraak bij de aankoop van onder andere de Starfighter F104. Bernhard ontkende aanvankelijk pertinent. Juliana dreigde met troonsafstand als het onderzoek zich zou voortzetten. Uiteindelijk concludeerde de regering Den Uyl dat de prins zich inderdaad had *begeven in verhoudingen en omstandigheden die niet aanvaardbaar zijn*. De prins moest terugtreden uit alle posities die tot een verwarring van functies of belangen hadden geleid. Ook werd de prins ervan beschuldigd voor de oorlog lid te zijn geweest van de Duitse SS. Door ingrijpen van de BVD werd het onderzoek gestaakt.
Juliana was goed op de hoogte van alle staatszaken en liet haar autoriteit gelden als ze dat nodig vond. Ze was niet bang om haar morele opvattingen kenbaar te maken wat soms spanningen met het kabinet veroorzaakte. In 1952 had koningin Juliana een conflict met het kabinet toen zij aandrong op gratie voor de ter dood veroordeelde W. Lages. Zij dreigde zelfs met troonsafstand waarop het kabinet zwichtte. Zij verzette zich al vanaf 1950 fel tegen verdere executies van oorlogsmisdadigers. In 1950 verleende ze gratie aan de Duitsers Kotälla, Aus der Fünten en Fischer, deze werden bekend als De drie van Breda. Dit riep hevige protesten op van onder meer Kamerleden, de pers, en natuurlijk de Joodse gemeenschap.
Als koningin bleef Juliana zeer betrokken bij sociale vraagstukken. Die betrokkenheid bleek onder meer uit haar talrijke bezoeken aan ziekenhuizen, revalidatiecentra, sanatoria, bejaardenhuizen en kindertehuizen. In de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 werden de provincies Zeeland en Zuid-Holland getroffen door een zeer zware watersnoodramp. Koningin Juliana zette zich in voor het verkrijgen van internationale hulp voor de slachtoffers en bezocht dagen achtereen het rampgebied. Op het internationale vlak hadden vooral de problematiek van ontwikkelingslanden, het vluchtelingenvraagstuk en de zorg voor kinderen over de hele wereld haar aandacht.
Op 31 januari 1980 deelde koningin Juliana via radio en televisie mee dat zij op 30 april van dat jaar af zou treden ten gunste van haar dochter, prinses Beatrix.
Juliana's sociale maatschappelijke bewogenheid zette zich in de jaren hierna nog voort. Ze zette zich onder meer in voor de gehandicapten. Sinds eind jaren 1990 leefde de hoogbejaarde (90+) prinses een teruggetrokken leven en vertoonde zich niet meer in het openbaar. Dit vanwege haar achteruitgaande gezondheid. Zij overleed op 20 maart 2004 op 94-jarige leeftijd.

Biografie koningin Beatrix

Beatrix Wilhelmina Armgard van Oranje-Nassau werd op 31 januari 1938 geboren op Paleis Soestdijk te Baarn. Zij was het eerste kind van prinses Juliana en prins Bernhard. Beatrix is geboren als Prinses der Nederlanden, Prinses van Oranje-Nassau en Prinses van Lippe-Biesterfeld. In 1939 kreeg ze een zusje, prinses Irene.
Toen de oorlog in mei 1940 uitbrak week het gezin uit naar Engeland. Prinses Beatrix, haar moeder en zusje moesten voor hun veiligheid na een maand uitwijken naar Ottawa in Canada. Daar werd in 1943 prinses Margriet geboren. Prins Bernhard bleef tijdens de oorlog in Londen bij koningin Wilhelmina. Op 2 augustus 1945 zette het

gezin weer voet op Nederlandse bodem. In 1947 werd prinses Maria Christina (haar roepnaam was aanvankelijk Marijke, later Christina) op Paleis Soestdijk geboren.
In Canada volgde prinses Beatrix na de kleuterschool het lager onderwijs.
Na terugkeer in Nederland vervolgde zij lager onderwijs op De Werkplaats. Dit was de school van onderwijsvernieuwer Kees Boeke in Bilthoven. In april 1950 ging de prinses naar het Incrementum, een dependance van het Baarns Lyceum. In 1956 behaalde ze daar het eindexamen gymnasium-A.
In datzelfde jaar schreef prinses Beatrix zich in als studente aan de Rijksuniversiteit Leiden. Ze werd daar ook actief in de Vereniging van Vrouwelijke Studenten (VVSL). De eerste jaren van haar studie volgde ze colleges in de theoretische en toegepaste sociologie, rechtswetenschap, economie, parlementaire geschiedenis en staatsrecht. Later volgde ze ook colleges over de cultuur van Suriname en de Nederlandse Antillen, het Statuut van het koninkrijk en over actuele internationale staatkunde, volkenrecht, geschiedenis en Europees recht.
In de zomer van 1959 behaalde prinses Beatrix haar kandidaatsexamen rechten. In 1961 slaagde zij voor haar doctoraalexamen rechten vrije studierichting.
In 2005 ontving de koningin een eredoctoraat van de Universiteit Leiden. De koningin kreeg het eredoctoraat vanwege de manier waarop zij het belang van vrijheid van mensen aan de orde had gesteld en zich had uitgesproken over de verantwoordelijkheid die vrijheid met zich meebrengt.
Op 28 juni 1965 maakten koningin Juliana en prins Bernhard via radio en televisie de verloving bekend met de Duitse Diplomaat Claus von Amsberg. Er werd eerst toestemming gevraagd bij het parlement. In het najaar van 1965 namen de Tweede Kamer en daarna de Eerste Kamer de toestemmingswet voor het huwelijk aan. Claus von Amsberg verkreeg direct daarna het Nederlands staatsburgerschap
Op 10 maart 1966 voltrok burgemeester van Amsterdam G. van Hall het huwelijk van prinses Beatrix met de Claus von Amsberg.
Na het burgerlijk huwelijk in het stadhuis vond de kerkelijke inzegening plaats in de Westerkerk. De prins kreeg die dag de titel Prins der Nederlanden en het predicaat Jonkheer van Amsberg.
Het prinselijk paar nam hun intrek in Kasteel Drakensteyn in de Lage Vuursche, waar de prinses al vanaf 1963 woonde. Prinses Beatrix en prins Claus kregen drie zonen: prins Willem-Alexander (1967), prins Friso (1968) en prins Constantijn (1969).
Prinses Beatrix kon volgens de Nederlandse grondwet al sinds haar achttiende verjaardag op 31 januari 1956 als meerderjarige het koninklijk gezag aanvaarden.
Dit gebeurde pas werkelijk op 30 april 1980, toen koningin Juliana op haar 71^{e} verjaardag afstand deed van de troon. Prinses Beatrix volgde haar moeder op als koningin der Nederlanden. Tijdens een verenigde vergadering van de Eerste en Tweede Kamer in de Nieuwe Kerk te Amsterdam werd ze ingehuldigd.
Op die dag liet ze weten 30 april als datum aan te houden voor de viering van Koninginnedag, als eerbetoon aan haar moeder.
Het koninklijk gezin verhuisde in 1981 naar Paleis Huis ten Bosch in Den Haag, het regeringscentrum. In 1984 werd Paleis Noordeinde het werkpaleis van de koningin. Dat is nu, eind 2010 nog zo.
Koningin Beatrix heeft acht kleinkinderen. Prins Claus maakte de geboorte van hun eerste kleinkind, Eloise (dochter van prins Constantijn en prinses Laurentien) op 8 juni 2002 nog mee. Hij overleed op 6 oktober 2002. Op 7 december 2003 kreeg de koningin nog een kleindochter, prinses Catharina-Amalia, dochter van prins Willem-Alexander en prinses Máxima. In 2004 werd haar eerste kleinzoon geboren, Claus-Casimir, zoon van prins Constantijn en prinses Laurentien. Op 26 maart 2005 is haar derde kleindochter geboren, Luana, het eerste kind van prins Friso en prinses Mabel. Het vijfde kleinkind, de tweede dochter van prins Willem-Alexander en prinses Máxima - prinses Alexia - werd op 26 juni 2005 geboren. Op 3 juni 2006 werd het zesde kleinkind, de tweede dochter van prins Constantijn en prinses Laurentien, Leonore, geboren. Het zevende kleinkind, Zaria, tweede dochter van prins Friso en prinses Mabel, is op 18 juni 2006 geboren en het achtste kleinkind, dochter van de prins van Oranje en prinses Máxima - prinses Ariane - kwam op 10 april 2007 ter wereld.
Als lid van de regering is de koningin nauw betrokken bij de politiek. Zij vertegenwoordigt Nederland in binnen- en buitenland en houdt contact met de samenleving.
De koningin:

- Overlegt met de minister-president en spreekt regelmatig met de ministers en staatssecretarissen.
- Ondertekent wetten en koninklijke besluiten.
- Benoemt (in)formateurs van nieuwe kabinetten.
- Is voorzitter van de Raad van State, het belangrijkste adviesorgaan van de regering. Sinds haar 18^{e} verjaardag is zij lid van de Raad van State.

De koningin vertegenwoordigt Nederland in binnen- en buitenland. Zo legt zij jaarlijks enkele staatsbezoeken af. Ook ontvangt de koningin staatshoofden en regeringsleiders die een bezoek aan Nederland brengen. Daarnaast ontvangt zij ambassadeurs bij aanvang en beëindiging van hun functie in Nederland.

Een speciale band heeft de koningin met de Nederlandse Antillen (is vanaf 10 oktober 2010 een land binnen het Koninkrijk der Nederlanden; Curaçao en Sint-Maarten zijn nu zelfstandige landen binnen het Koninkrijk; Bonaire, Sint-Eustatius en Saba zijn bijzondere Nederlandse gemeenten) en Aruba en Suriname, voormalige koloniën van Nederland. In deze landen is de belangstelling voor het Oranjehuis nog altijd groot.
De koningin schenkt veel aandacht aan belangrijke gebeurtenissen in Nederland. Bij rampen, zoals de vuurwerkramp in Enschede of de Tsunami-ramp in Azië, toonde de koningin haar medeleven met slachtoffers en sprak ze met nabestaanden.
Ook stelt ze zich zo goed mogelijk op de hoogte van wat er in de samenleving leeft. Daarnaast legt de koningin streekbezoeken af door het hele land. Bij deze bezoeken komen allerlei maatschappelijke kwesties op lokaal niveau aan de orde. Tijdens speciaal opgezette werkbezoeken besteedt de koningin aandacht aan vraagstukken op bijvoorbeeld het gebied van justitie, landbouw, minderheden en milieubeheer.
De koningin is beschermvrouw van een groot aantal organisaties. Ook bekleedt zij meerdere erefuncties.
De koningin houdt van beeldhouwen, paardrijden en zeilen. De zeilsport beoefent zij bij voorkeur op haar lemsteraak De Groene Draeck. Deze boot kreeg zij van het Nederlandse volk voor haar achttiende verjaardag. Andere favoriete sporten zijn tennis en skiën. De koningin heeft grote belangstelling voor beeldhouwen, schilderkunst, ballet en muziek. Zij bezoekt regelmatig exposities en voorstellingen, waarbij ze graag contact zoekt met de kunstenaars. De koningin houdt zich elk jaar intensief bezig met de toekenning van de Koninklijke Prijs voor de Vrije Schilderkunst.

Epitaaf

Aan een van de zijwanden houdt een door Peter Roovers, in 1947 gemaakt klein epitaaf (graftombe) de herinnering levend aan de slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog in ‘s-Hertogenbosch zijn gevallen. In de stad staan zeven werken van hem. Hij heeft onder andere het verzetsmonument aan de Hekellaan gemaakt en het beeld van Madonna met Kind, ter ere van kapelaan Koopmans op het gelijknamige plein.
Hij liet in deze epitaaf de volgende bede graveren:
Dat uit al dit zinloze mensenmoordende geweld toch nog de bezinning zal oprijzen die de vrede brengt, hier verzinnebeeld in een krans van bloemen en vruchten, door engelenhanden gedragen.
In het schrijn bevinden zich persoonlijke eigendommen van de gevallenen zoals een tabaksdoos, een brief of iets dergelijks. De zichtbare tekst aan de voorzijde luidt: *den dood mijn vader.* Dit is echter niet de volledige tekst. De complete tekst rondom het schrijn is namelijk: *tot in den dood mijn vaderland getrouwe.*
Dit speciale grafschrift vond haar oorsprong naar aanleiding van het volgende voorval. In de meidagen van 1940 verdedigden Bossche jongens ons land tegen de invallende Duitse troepen. Al gauw werd in de stad bekend dat zestien jongens waren gesneuveld. Later kwam daar nog een jongen bij. Via het Rode Kruis of door strijdmakkers kwamen de persoonlijke bezittingen van de gesneuvelden weer in het bezit van de nabestaanden. Een van de ouders, de heer A. Hunkemöller, kwam op het idee om deze persoonlijke herinneringen aan de doden in een schrijn te bewaren. Eind 1940 was het door Hunkemöller gemaakte schrijn in zijn grondvorm klaar. Een comité, dat inmiddels was opgericht, besloot edelsmid G. Cordang te verzoeken een eenvoudige versiering voor het schrijn te maken. Het schrijn werd behalve met zilverbeslag versierd met twee wapens, namelijk van ’s-Hertogenbosch en van Nederland. Op de hoeken zien we vier helmen.
Men had het plan om het schrijn al in de oorlog als een blijvende herinnering in het stadhuis te plaatsen maar dat kon niet vanwege de Duitse aanwezigheid. Het schrijn moest men verbergen.
In de loop van de oorlog werd duidelijk dat er meer Bosschenaren streden in geallieerde dienst of in het verzet. Een behoorlijk aantal overleefde dat niet.
In 1946 begon men de epitaaf te maken. Het beeldhouwwerk, van Peter Roovers was van Ettringer tufsteen. Hij verwerkte hierin de symbolen van de oorlog, zoals: een vliegtuig, tank, parachute en een oorlogsboot. Naar boven toe

zien we bloemen als symbool van een beter leven. Vanuit enkele tekenen van oorlogsgeweld aan de onderkant groeien vredessymbolen in een sierlijke boog naar boven. Een monument van hoop.
In de plaquette staan de namen van hen die stierven als militair, gesneuveld in de meidagen van 1940, of later in geallieerde dienst, of als verzetsstrijder, gefusilleerd of omgekomen in een concentratiekamp. Verder worden 515 Bossche burgers gememoreerd, gestorven ten gevolge van oorlogsgeweld.
Het schrijn staat op een stenen tafel, waarin zich nog een kist bevindt, die afgedekt wordt door een rood-wit-blauw dundoek. In deze kisten zitten de persoonlijke bezittingen van 178 (180) gedode Bosschenaren. Voorts worden in het schrijn foto’s bewaard over de Tweede Wereldoorlog in ’s-Hertogenbosch. Verder ligt er in het schrijn nog een boekje met korte biografieën van de zeventien in mei omgekomen soldaten. De meeste stukken die bewaard worden hebben betrekking op de gesneuvelde soldaten die genoemd worden op de epitaaf.

In de epitaaf is een gedenkplaat aangebracht met 34 namen. Aan weerszijden van de stenen tafel met de eikenhouten kist staan nog zeven andere namen vermeld. Van deze, in totaal 41 namen zijn er 17 omgekomen bij de strijd in 1940. Naast deze 17 soldaten zijn er nog 11 soldaten die later zijn omgekomen en 13 mensen uit het verzet.
Het monument is in mei 1947 onthuld.
In totaal verloor de stad ongeveer 656 medeburgers eer de definitieve bevrijding kwam. Op basis van in 2008 beschikbare bronnen komt men op een kleine 800 doden. Op deze, weliswaar niet officiële lijst komen de namen voor van 34 militairen, 25 mensen die als gevolg van verzetsactiviteiten omkwamen, 13 mensen die gedwongen in Duitsland werkten in het kader van de arbeitseinsatz, 338 burgerslachtoffers, 291 joden en 83 burgers uit Rosmalen, Engelen en Bokhoven en Empel en Meerwijk. Een andere bron spreekt over een kleine 900 doden.

Buste Jonkheer mr. P. van der Does de Willebois

Tegenover de epitaaf staat de marmeren buste van jonkheer P.J.J.S.M. van der Does de Willebois.
Jonkeer P. J.J.S.M. van der Does de Willebois werd geboren op 9 januari 1843 te ’s-Hertogenbosch. Hij overleed daar op 11 mei 1937. Hij stamde uit een voornaam en adellijk geslacht en was aristocraat in hart en nieren. Hij vond dat het landelijk, provinciaal en stedelijk bestuur het best uitgevoerd kon worden door mensen uit zijn eigen klasse. Arbeiders hoefden van hem geen politieke invloed te krijgen. Toch werd de invloed van de werkende klasse in zijn tijd als burgemeester steeds groter. Bij zijn aantreden had slechts 15% van de Bosschenaren stemrecht. In 1917 werd het algemeen kiesrecht voor mannen ingevoerd, tegelijk met het passief kiesrecht voor vrouwen. Zij kregen twee jaar later ook het algemeen kiesrecht. Mogelijk is hij vanwege deze ontwikkelingen in 1917 als burgemeester afgetreden. Na het gymnasium volgde hij zijn vader op als directeur van de Maatschappij van Brandverzekering voor het Koninkrijk der Nederlanden. Van 1868 tot 1898 was hij lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Tussen 1870 en 1883 was hij gedeputeerde. Vervolgens was hij van 1898 tot 1923 lid van de Eerste Kamer. Van 26 maart 1884 tot 1 juli 1917 was Van der Does de Willebois burgemeester van de stad.
In ’s-Hertogenbosch was hij, deels uit hoofde van zijn functie als burgemeester, kapitein der Schutterij, lid van het College van Regenten over de Godshuizen, plaatsvervangend voorzitter van de schoolcommissie, voorzitter van de Ridderschap, lid van het hoofdbestuur van de Sint-Radboud Stichting en voorzitter van de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten.
Daarnaast was hij een belangrijk stimulator van een groot aantal zaken in de stad. Onder zijn bestuur werd bijvoorbeeld de eerste uitbreiding buiten de stadswallen gerealiseerd; de wijk Het Zand. Er was ook aandacht voor de sociale woningbouw. Het prachtige station werd gerealiseerd. In zijn periode kreeg de stad een waterleiding met een goede kwaliteit drinkwater en een eigen gasfabriek. De eerste telefoonaansluitingen kwamen tot stand en vanaf 1916 trok de Plechtige Omgang weer door de stad.
Daarom was het logisch dat zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1909 groots werd gevierd.
Iedere dag verscheen er een aparte *nieuwstijdinghe* waarin de belangstellenden op de activiteiten van die dag werden gewezen. Terrasjes waren er ruim voldoende, er werd toneel gespeeld, terwijl belangstellenden de

grouwelcamere konden bekijken, waarin de oude stedelijke folterwerktuigen tentoongesteld waren. Er verscheen zelf een aparte postzegel/sluitzegel met het portret van de burgemeester.
Dit beeld is in 1909 bij het 25-jarig jubileum van de burgemeester gemaakt door de beeldhouwer Toon Dupuis. Bij dit jubileum is de naam van de voormalige Kloostersingel en Westersingel veranderd in de Van der Does de Willeboissingel.

Meridiaan

In de Oranjegalerij ziet men tussen de ramen één gekeurd glas-in-loodraampje. Als men goed kijkt dan valt een klein gaatje op. In het verlengde van dit raampje is op de grond precies in een noord-zuid richting diagonaal over de houten vloer een 14 meter lange koperen strip aangebracht, deels verborgen onder een vloerkleed met de stadsplattegrond. Het is de meridiaan, de middaglijn. Als de zon om 12 uur ’s middags recht in het zuiden staat betekent dat ook dat de zon op dat moment recht door het open gaatje op de koperen strip straalt. Het is vergelijkbaar met een gnomon. Dat is een verticale stang of zuil waarvan de schaduw op een plat vlak valt, om de hoogte van de zon te bepalen.
Feitelijk geeft de zonnestraal op de grond echter niet het middaguur aan. De zonnestand is namelijk afhankelijk van de tijd van het jaar. Alleen op de langste dag van het jaar, 21 juni gaat dit principe op. Men moet het als de *zonnetijd* zien. In 1853 is deze meridiaan aan de stad geschonken. De schenker, Franciscus Everts was van beroep arrondissementsijker en zoon van een *horlogiemaker*. Iemand die gespecialiseerd is in nauwkeurigheid en dit vermoedelijk van thuis uit heeft meegekregen, heeft de kans gekregen om een dergelijke meridiaan voor het stadhuis te maken. Uniek in de geschiedenis van de tijdmeting. Nergens is zoiets in Nederland te zien.
Het vaststellen van de tijd was vroeger sterk afhankelijk van de stand van de zon. Men kende toen landelijk ook nog geen uniforme tijd. Vanouds werd op elke plek op aarde de lokale tijd gehanteerd. Als de zon in het zuiden stond, was het twaalf uur. Een zonnewijzer wees dan altijd de juiste tijd aan. Met de komst van nauwkeurige uurwerken lukte dat niet meer en ging men over naar de middelbare zonnetijd. Nog altijd gold dat elke plaats zijn eigen tijd had. Dat werd nauwelijks opgemerkt doordat er weinig gereisd werd, en bovendien waren de reistijden lang. Door de komst van spoorwegen en radio kwam de noodzaak een uniforme tijd in te voeren. In 1866 besloten de Nederlandse Spoorwegbedrijven dat alle stationsklokken de tijd van Amsterdam zouden aanhouden. Sommige gemeenten besloten dat hun burgerlijke tijd gelijk zou zijn aan de spoortijd, maar andere hielden vast aan de lokale tijd, waardoor de torenklok niet gelijk stond met de stationsklok.
In 1892 besloten de Spoorwegen de tijd van Greenwich aan te houden. Deze was 19½ minuut achter op de tijd van Amsterdam. Pas in 1909 wezen alle Nederlandse klokken dezelfde tijd aan, want toen werd besloten dat de Amsterdamse tijd voor heel Nederland zou gelden. In 1940 werd door de Duitse bezetter de Midden-Europese Tijd ingevoerd, die een uur voor is op de tijd van Greenwich en ruim veertig minuten op de tijd van Amsterdam. Van 1916 tot 1945 kende (niet in alle jaren in deze periode overigens) Nederland een zomertijd om het energieverbruik te verminderen. In 1977 werd de zomertijd opnieuw ingevoerd.

Vloerkleed stadsplattegrond

Toen in de jaren zeventig het karpet op de Oranjegalerij van het stadhuis te 's-Hertogenbosch aan vernieuwing toe was, leefde bij het college de gedachte om een kleed te laten ontwerpen met een voorstelling die betrekking had op de geschiedenis van de stad. In overleg met de toenmalige stadsarchivaris werd gekozen voor het idee om een kaart van Joan Blaeu uit 1649 als karpet uit te laten voeren, in afmetingen die geschikt waren voor deze zaal.
Hier op de grond ligt het resultaat: in een vloerkleed verwerkte oude stadsplattegrond, gebaseerd op de door de vermaarde cartograaf Joan Blaeu getekende plattegrond van ’s-Hertogenbosch in 1649. Een plattegrond die aan het eind van de 19e eeuw nog net zo was. Het stratenpatroon, de loop van de Binnendieze en de functie van de vestingstad zijn hierop duidelijk te herkennen. Dit karpet is in de jaren 1973-1974 vervaardigd.
Voor de binnenstad kunnen we er ons ook vandaag nog uitstekend op oriënteren. In het oorspronkelijke plan zou de Belgische wever Edmond de Cneudt, Vlaming van oorsprong op de vier hoeken van het kleed de wapens weven van 's-Hertogenbosch en haar drie zustersteden, Leuven, Brussel en Antwerpen. Hij heeft ze echter niet aangebracht omdat het, in zijn opinie, niet was toegestaan aan het volk om over wapens van steden en vlaggen te lopen. Dit privilege was uitsluitend voorbehouden aan wereldlijke en kerkelijke gezagsdragers.
De Cneudt was in 1905 in Gent geboren en in 1987 in Baarn overleden. Zijn eerste opleiding volgde hij aan de Academie voor Beeldende Kunst te Gent. Later vervolgde hij in Rotterdam en Den Haag zijn opleiding aan een soortgelijke academie. Zijn bedrijf vestigde hij in Baarn.

Anekdote

Over het karpet van de Oranjegalerij bestaat een bijzondere anekdote:
In het oorspronkelijke plan zouden op de vier hoeken van het kleed de wapens komen van de zustersteden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. De wever (Edmond de Cneudt), een Vlaming in hart en nieren, had er erg veel moeite mee om deze gedachte uit te voeren. In zijn redenering was het lopen over wapens van steden en vlaggen een privilege, dat uitsluitend voorbehouden was aan wereldlijke en kerkelijke gezagsdragers en niet aan het volk. Daarom ontbreken op het karpet ook de wapens van de vier steden. Het kleed werd buiten de stadsmuren verder uitgebreid met het groen van de moerassige bodem rond ’s-Hertogenbosch.

Plaquettes

Tegen de vier wanden zijn bovenin de hoeken vier plaquettes aangebracht met middeleeuwse teksten.

Blaeu

Het geslacht Blaeu was zeer bekend als tekenaars en uitgevers van onder andere zeevaartkundige gegevens, zowel in kaartvorm als beschrijving. De stichter van dit bedrijf was Willem Jansz. Blaeu. Hij werd in 1571 geboren als zoon van een Amsterdamse haringkoopman te

Alkmaar of mogelijk Uitgeest. Via een aantal omzwervingen (o.a. Denemarken) leerde hij het vak van astronomie evenals het maken van instrumenten en globes. Terug in Amsterdam begon hij een *kaartenmakerij* en in 1602 vervaardigde hij zijn eerste hemel en aardglobe.
Het werk dat hij afleverde stond zo hoog aangeschreven, dat de Verenigde Oost-Indische Compagnie hem in 1633 benoemde tot hun officiële kaartmaker.
In 1638 stierf Willem Jansz. Het bedrijf werd voortgezet door zijn zoon, dr. Joan Blaeu (23 september 1596-28 mei 1673). Hij werd hierbij aanvankelijk geassisteerd door zijn broer Cornelis, die in 1646 overleed. Joan (ook genoemd Johannes Willemsz) was niet alleen vermaard om zijn aardrijks- en zeevaartkaarten, maar tevens was hij erg goed thuis in de: *regtsgeleerdheid* en een bedreven advocaat. Hij behoorde in zijn stad Amsterdam tot de schepenen en de raad. Ook mocht hij zich de officiële kaartmaker van de V.O.C. noemen, in welke functie hij zijn vader opgevolgd was.
Zonder zijn andere uitgaven te kort te doen vergaarde hij als drukker en uitgever toch de meeste roem met *het groot Stedenboek der Verenigde Nederlanden* in 1649. Uit het bovenvermelde boek is de kaart afkomstig waarnaar het betreffende karpet door weverij *Edmond de Cneudt* werd vervaardigd. Opmerkelijk is het, dat op deze kaart van Blaeu het stratenplan en de loop van de wateren vrijwel niet afwijken van de huidige kern van de stad ‘s-Hertogenbosch.
Joan Blaeu ging zich steeds meer toeleggen op de productie van landkaarten in zijn uitgeverij. Zijn plan om een volledige beschrijving te geven van de toen bekende wereld heeft hij niet helemaal waar kunnen maken. Maar toch leverde hij met de uitgave van de *Atlas Major of Grooten Atlas* een zo grootse prestatie, dat deze nog steeds als de beste uitgave uit de 17e eeuw beschouwd wordt. De benodigde geografische gegevens om deze kaarten te vervaardigen kwamen op verschillende manieren bij de uitgevers binnen. Voor de zeekaarten konden zij een beroep doen op de scheepsbemanningen. Tijdens hun reizen brachten deze bemanningen de verschillende kusten, wateren en eilanden in beeld; vóór hun vertrek hadden ze daartoe uitgebreide instructies van de kaartenmakers ontvangen. Voor de gegevens op het land, maakten zij zowel gebruik van landmeters als van hun eigen opmetingen; daarvoor waren zij soms maanden van huis. Om de ligging van en de afstanden tussen landen aanschouwelijk te maken vervaardigden zij in hun bedrijf ook globes, waarop de door hun gedrukte kaarten werden aangebracht.
Op het toppunt van hun roem, toen negen persen de uitgaven van atlassen en stedenboeken drukten, die over de hele wereld aftrek vonden, werd het bedrijf op 22 februari 1672 door een catastrofale brand verwoest. De volledige schade bedroeg 382.000 gulden. Joan Blaeu overleefde deze ramp niet lang, hij stierf op 28 mei 1673.
Hoewel zijn erfgenamen Willem, Pieter en Joan jr. het bedrijf voortzetten, was de glorietijd voorbij. In 1695 werd de inventaris geveild en na de dood van Joan Blaeu jr. in 1712 werd de zaak opgeheven.

Oude raadzaal

De voormalige raadzaal heeft niet geleden onder de verwoede debatten die er ongetwijfeld hebben plaatsgevonden. Het is een sfeervolle ruimte waarvan alle muren zijn bedekt met wandtapijten met paradijselijke taferelen.
Vroeger kende men nog geen behang of zoiets dergelijks. De wanden waren meestal wit/onbewerkt. Om meer waarde en uitstraling aan een zaal te kunnen geven koos men later voor wandtapijten/gobelins of goudleerbehang. Er was nog een reden om de wanden te behangen. Men kende in de middeleeuwen nog geen spouwmuren. De enkelsteens muren lieten daardoor gemakkelijk koude en tocht door. Bekleding zorgde ervoor dat dit zo goed mogelijk werd voorkomen of beperkt.
De toegangsdeur naar deze raadzaal is afkomstig uit de Sint-Jan ten tijde van de protestante overheersing. De deur schermde de ruimte voor de ouderlingen af.
Deze oude raadzaal werd in het verleden als volgt omschreven: *groote kamer off college.*

Wandtapijten

Een wandtapijt is een handgeweven tapijt dat een decoratieve functie heeft en het behoort tot de textiel- en toegepaste kunst. Een wandtapijt met de aanduiding gobelin komt uit de manufactuurwinkel die in 1602 door

de Vlaamse tapijtwevers Frans van der Planken en Marc Coomans opgericht werd in het leegstaande pand (het *Hôtel Gobelin* in Parijs) dat voorheen door het verversgeslacht Gobelin werd gebruikt. Feitelijk mogen we dus de wandtapijten die hier niet vandaan komen niet als gobelin benoemen.
Deze voormalige raadzaal is met name uniek dankzij haar stoffering. Er is geen enkel historisch stadhuis in Nederland dat zich wat dat betreft laat vergelijken met dat van ’s-Hertogenbosch. Wandtapijten tref je wel vaker aan, maar een zaal die rondom, van plafond tot vloer, hiermee is bespannen is ronduit zeldzaam. Steeds weer raken bezoekers die voor het eerst de raadzaal binnenkomen onder de indruk van de bijzondere sfeer. Een sfeer die wordt gecreëerd door een samenspel van verschillende componenten waarbij de wandtapijten de belangrijkste rol spelen.

Op de wandtapijten zien we 17e eeuwse landschappen en bosgezichten met doorkijkjes en hier en daar verlevendigd door dieren. Ze zijn in 1679 in opdracht van het stadsbestuur gemaakt en geleverd door de Delftse tapijtwever Maximiliaan van der Gucht (1603-1689) en dus ca. 330 jaar oud.
Er zitten geen boorden aan de wandtapijten. De twaalf stukken waren aan elkaar genaaid.
Bij aflevering bleek echter dat de wandtapijten niet op hoogte waren, zodat Van der Gucht op een aantal plekken er ongeveer één el heeft moeten bijweven. Over het eindresultaat was men nog niet helemaal tevreden. De extra geleverde strook was overal goed zichtbaar en sloot niet goed aan op de bestaande wandtapijten. Om dit euvel te verhelpen en de grote stukken lucht enigszins te breken liet men er enige vogeltjes op schilderen. De toevoeging bleef overigens nog steeds zichtbaar, vooral waar de wolken niet pasten bij de reeds geweven luchten. In de loop van de jaren zijn de vogeltjes als gevolg van de diverse wasbeurten *gevlogen*.
Zeer waarschijnlijk zijn deze wandtapijten of een deel daarvan niet speciaal voor deze raadzaal gemaakt.
Te beginnen bij het tapijt tussen raam en schoorsteen zien wij achtereenvolgens:

- Een pauw.
- De zwanen (uit dit tapijt werd een stuk gesneden vanwege de deur.
- De geelgroene papegaai.
- Een haas.
- Een rode papegaai (het deurstuk is hier erg storend).
- Een hand met jachtbuit.
- Vechtende honden.
- Een hopvogel in het landschap.
- Een Haasje en buizerd.
- Een ijsvogel.
- Een Papegaai in een boom.
- Een bok.

Door licht, vocht, stof en rook zijn de tapijten in de loop van de tijd ernstig beschadigd. Doordat de restauraties die men vroeger liet verrichten die naam nauwelijks verdienden werd er pas in de jaren 1960-1971 voor het eerst echt vakkundig gerestaureerd. Deze restauratie kostte 67.000 manuren en in geld omgerekend bijna 490.000 gulden (230.000 euro).
Eind vorige eeuw zijn de wandtapijten opnieuw gerestaureerd waar, in tegenstelling tot de vorige restauratie waarbij veel is vernieuwd nu was gekozen voor het zoveel mogelijk conserveren van de doeken. De wandtapijten zijn nu met klittenband vastgezet.

Plafond

Jacob Roman maakte het oorspronkelijke ontwerp voor het plafond van de raadzaal. Hij bood het in 1693 aan, maar bestek noch tekeningen zijn bewaard gebleven, In een schriftelijke bijlage stelde hij voor om de schilderingen in de spiegels (de vlakke velden tussen de geprofileerde lijsten) niet rechtstreeks op het houten plafond aan te brengen maar om *beneden ter hand* schilderingen (medaillons) op doek te vervaardigen. De schilder hoefde dan niet boven zijn hoofd te schilderen en kon er rustig in zijn atelier aan werken. Bovendien zou men de raadzaal maar 14 dagen niet kunnen gebruiken. Het werk werd daardoor aanzienlijk goedkoper.
De decoratieve beschildering van het houten plafond werd op 28 juli 1693 door het stadsbestuur gegund aan Elias van Nijmegen (1667-1755), een van de telgen van het Nijmegens geslacht dat heel wat getalenteerde decorateurs telde.
Van Nijmegen had vlak daarvoor een *concept tot cieringe van de solder in de groote kamer off collegie der heeren van de leden schepenen* ingediend.
Elias volgde niet de opzet van Roman maar ging volgens zijn eigen voorstel te werk: enige velden werden beschilderd in een witte, marmer imitatie, andere velden in diverse soorten rood marmer, de middenvlakken werden blauw geschilderd met daarop witte ornamenten: de wijzerplaat werd geel, op de vier hoeken kwamen de *vier naesie*, eveneens in geel en de geprofileerde lijsten werden verguld. Met de *vier naesie* werden de vier medaillons bedoeld. Op de omranding van elk medaillon staan de namen van de vier in die tijd bekende werelddelen: *AFRICA, AMERIKA, ASIA* en *EUROPA.* Op elk middenveld is, in de uitvoering van een grisaille of grauwschildering een persoon afgebeeld die door kledingdracht, haartooi en gelaatstrekken het betreffende werelddeel symboliseert. Het schilderwerk suggereert een reliëf door middel van geschilderde schaduwen. De afbeeldingen stellen respectievelijk de volgende personen voor: moor met een fantasiekroon, indiaanse vrouw met verenpruik, een rijk geklede man met oosters hoofddeksel en een koninklijk geklede vrouw. Het feit dat men slechts uitging van vier werelddelen was toen niet zo verwonderlijk. Op het einde van de 17e eeuw werd Australië (*l’Holanda nova* volgens de 17e eeuwse atlas van Joan Blaeu) nog niet als een afzonderlijk werelddeel gezien. Het afbeelden van de werelddelen was in de 2e helft van de 17e eeuw een gewild thema. Het Bossche stadsbestuur gaf met deze wereldwijde blik te kennen dat de stad veel handelscontacten met alle windstreken voorstond. Deze medaillons zijn door Elias met olieverf geschilderd op een met oliegrondering geprepareerd doek.
Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat de medaillons oorspronkelijk bevestigd zijn geweest in de ronde lijsten op de vier hoeken van het plafond van deze oude raadzaal. Ze vormden een geheel met de rest van het houten plafond. De medaillons zijn echter in 1963 uit het plafond verwijderd. Er moest toen een nieuw verwarmingssysteem in de oude raadzaal worden aangebracht. Bij die gelegenheid zijn kunststof kappen in de ronde lijsten aangebracht waardoor er voor de medaillons geen plaats meer was. De medaillons werden op de zolder van het stadhuis opgeslagen en werden weer “ontdekt” toen men in 2007 besloot de oude schilderijen over te brengen naar het depot van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) in de Oude Sint-Jacobskerk. Als de schilderijen gerestaureerd worden komt een mogelijke herplaatsing in de oude raadzaal ook weer in beeld.
Jacob Roman had bij zijn voorstel in feite een zestal schilderingen voor ogen die eerst op doek moesten worden aangebracht. Naast de vier medaillons bracht Elias een vijfde schildering echter wel direct op het plafond aan. Dat is de nu nog aanwezige schildering die een adelaar voorstelt met een banderol in zijn bek waarop het jaartal 1693 en de meermalen in raadhuizen weergegeven spreuk *AUDI ALTERAM PARTEM* (hoor de andere partij) in een lettertype dat enige overeenkomst heeft met dat op de vier medaillons. De schildering is op een later tijdstip, waarschijnlijk eveneens in 1879, op een niet al te beste manier overgeschilderd met goudverf zodat een stilistische vergelijking met de medaillons moeilijk is.
De zesde schildering van Romans ontwerp heeft men niet terug kunnen vinden.
De plafondklok is aangesloten op het uurwerk in het torentje en het uurwerk in de kamer van de burgemeester.

Vloerbedekking

Midden op de vloerbedekking zien we, enigszins verscholen tussen de tafels en stoelen het stadswapen van de stad ’s-Hertogenbosch.

Schouw

Het haardstuk van de schouw stamt uit de 17e eeuw. De schouw is vermoedelijk ontworpen door Jacob Roman waarbij hij tevens het houtsnijwerk ervoor heeft geleverd. Elias van Nijmegen heeft de schouw geschilderd waarbij de kroonlijst en de pilasters in wit en diverse kleuren rood werden gemarmerd. De *cieringe* zoals kapitelen, basementen, gebeeldhouwde friezen en de lijst om de schildering werden verguld. Johan Hendrik van Heurn beschreef deze kleurstelling nog in 1780. Bij een latere gelegenheid, naar het zich laat aanzien in 1879, is de 17e eeuwse marmerschildering van Van Nijmegen op zodanige wijze van de schouw verwijderd dat er nu geen sporen van het originele schilderwerk meer zichtbaar zijn.

De tegels van de schouw zijn weliswaar ook 17e eeuws maar zijn hier pas midden 20e eeuw aangebracht.

De kostbare, oude tegels zouden door mr. C.A.F.H.W.B. Van den Clooster Baron Sloet tot Everloo, die van 1941 tot 1943 door de Duitsers was aangesteld als burgemeester als hobby zijn verzameld.

De eenheid en de gerechtigheid

Boven de schouw hangt een schilderij van Theodoor van Thulden (1606-1669). Het is een voorstelling van *De* eenheid en de gere*chtigheid,* vrij fundamentele begrippen voor een raadzaal. Een groot kenner van het werk van Van Thulden meent echter dat aan het werk een ingewikkelder en tegelijkertijd ook boeiender symboliek ten grondslag ligt. Van Thulden maakte het schilderij in 1646, een tijd waarin veel diplomatieke activiteiten werden ontwikkeld om de Tachtigjarige Oorlog te beëindigen door een definitieve overeenkomst tussen de strijdende partijen, de republiek en Spanje. In het Zuiden werd gehoopt op een herstel van de eenheid van de Zeventien Nederlandse gewesten die zouden moeten resulteren in één grote macht.

Henk(es), 3-11-2011

Deze hoop lijkt te zijn uitgedrukt in het gebaar en de attributen van de vrouwenfiguur Unio of Concordia (Eenheid of Eendracht) rechts. Ze heeft de zeventien pijlen gebundeld en ze draagt op haar hoofd de leeuwenscalp, het teken van kracht. De huid van het dier hangt over haar rug. De leeuwenhuid is het attribuut van Heracles en duidt op kracht en macht. De filosofie was dat één pijl gemakkelijk was te breken terwijl dat bij een bundel van zeventien pijlen natuurlijk veel moeilijker was. Doorredenerend gold dat ook voor één gewest dat niet sterk was maar zeventien gewesten samen waren onoverwinnelijk.
Omdat dit herstel van de oorspronkelijke eenheid niet alleen een verlangen is, maar in de ogen van de schilder ook historisch is bepaald en niet meer dan gerechtvaardigd is, is ook Justitia (Rechtvaardigheid) onderdeel van het tafereel. Zij zet, als linkerfiguur met zwaard en een lege weegschaal als de gebruikelijke attributen in haar hand haar aanwezigheid nog meer kracht bij door in een opmerkelijk, Bijbels gebaar haar sandaal naast *Eendracht* te plaatsen. Met deze gebaren stemt zij in met de wens van Eendracht/Concordia.
De schilder wilde deze vrouw waarschijnlijk symboliseren als: *eendracht maakt macht.*
De uitleg van het gehele schilderij zou dan kunnen zijn: voor een goed bestuur (van de stad) is een rechtvaardig en eensgezind optreden noodzakelijk.
Het schilderij heeft ook wel als titel: *Allegorie op de rechtvaardigheid* , *De Nederlandse maagd en de rechtvaardigheid* en *Eendracht maakt macht.*

Theodoor van Thulden

Het stadhuis (voormalige raadzaal en kamer burgemeester) kent een aantal prachtige doeken van Bosschenaar Theodoor van Thulden (1606-1669). Van Thulden is geboren in de Minderbroedersstraat en uiteindelijk ook gestorven in ’s-Hertogenbosch.
Theodoor werd op 9 augustus 1606 gedoopt in 's-Hertogenbosch als zoon van Jacobus Gerardsz. Van Thulden en Heyltje Dirckxdr. van Meurs. Hij was de oudste van minstens tien kinderen. Zijn broer Arnoldus was secretaris van Nederweert, Henricus was minderbroeder en Petrus (kloosternaam Benedictus) was prior van de Cistercienserinnenabdij van Sint-Bernardus aan de Schelde bij Antwerpen. Zijn vader was lakenkoopman. Zijn moeder stamde uit een familie van belangrijke Bossche zilversmeden, die behoorde tot het stadspatriciaat. Onder meer haar grootvader, haar vader en haar broer waren zilversmeden. Mogelijk kunnen hierdoor de artistieke aspiraties bij de jonge Theodoor zijn gestimuleerd. Van vaderszijde was dat minder te verwachten omdat deze tak niet uit een familie van kunstenaars stamde.
Zoals opmerkelijk veel kunstenaars uit de 17e eeuw was Theodoor van Thulden van een bijzonder goede afkomst. Mogelijk heeft een aantal opvallende relaties zijn latere carrière dan ook beïnvloed. De naam stamt van een kleine heerlijkheid onder Hilvarenbeek. Daarnaast had de familie haar wortels in het aan Hilvarenbeek grenzende Oirschot. Zowel Hilvarenbeek als Oirschot behoorde toe aan een van de belangrijkste geslachten uit de Zuidelijke Nederlanden, de Merodes. Een oom van Theodoor, Abraham van Thulden, trad min of meer bij hen in dienst, als schepen van hun residentie Westerloo, ten zuiden van Turnhout. Een oom van hem, Nicolaas was schepen van de stad, lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap en schrijver van enige juridische boeken. Zijn zoon Johannes was eveneens schepen, later stadspensionaris en vanaf 1627 achtereenvolgens raadsheer, deken en vicekanselier in de Raad van Brabant. Verreweg het belangrijkste lid van de familie was echter een andere zoon van Nicolaas en een naamgenoot van Theodoor. Deze werd, na te zijn begonnen als advocaat te ’s-Hertogenbosch, in 1620 hoogleraar rechten te Leuven. Daar bracht hij het tot hoofd van de faculteit en werd aangesteld als lid van de Hoge Raad te Mechelen. Onder zijn Latijnse naam Diodorus Tuldenus staat hij bekend als schrijver van talrijke vooraanstaande, juridische en filosofische werken. Jarenlang, tot aan zijn dood, onderhield hij een vriendschappelijke correspondentie met Constantijn Huygens.
Van Thulden stamt uit de andere tak van de familie, voortgekomen uit het eerste huwelijk van zijn overgrootvader. Het ligt voor de hand dat Theodoor ten minste zijn eerste onderwijs genoot van de minderbroeders en, hoewel niet aangetoond ook van de jezuïeten.
Begin jaren twintig van de 17e eeuw verhuisde het gezin van vader Jacobus naar Oirschot maar Theodoor maakte dat waarschijnlijk niet meer mee.
Van Thulden ging op vijftienjarige leeftijd naar Antwerpen, de stad van Rubens waar hij in de periode 1621/1622 bij de schilder Abraham Blyenberch in de leer ging om zich daar te bekwamen in de schilderkunst. Bluyenberch werkte vooral als schilder van portretten.
Na vijf jaar, in 1626 of 1627, schreef hij zich in bij het Antwerpse schildersgilde. Hij ontwikkelde zich geleidelijk tot een Rubensiaans schilder, met een eigen karakter. Theodoor van Thulden ontving opdrachten uit de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden. Hij schilderde voornamelijk altaarstukken, allegorieën en portretten.
Rond 1631 verbleef hij in Parijs. Hij had het voorbeeld van talrijke anderen gevolgd. Daar interesseerde hij zich vooral voor de schilderingen uit de school (maniërisme) van Fontainebleau en schilderde onder andere ook kastelen van Fontainebleau. Uiterlijk 1634 was Van Thulden weer terug in Antwerpen, waar hij in dat jaar werd aangesteld als kerkmeester van de Sint-Jacob.

Theodoor leek zich voorgoed te Antwerpen te hebben gevestigd. Op 18 november 1636 verwierf hij het poorterschap van de stad en op 25 december van dat jaar werd hij lid van de Kolveniersgilde. Artistiek ging het hem ook voor de wind. Uit die tijd dateren zijn eerste grote mythologische en allegorische doeken en Rubens had hem, zoals vermeld een paar keer bij een groot project betrokken.
Theodoor schilderde in opdracht voor de pater jezuïeten alsook voor de dominicanen.
Ongetwijfeld heeft hij zich zeker laten beïnvloeden door de universele geest van Peter Paul Rubens, gezien de zwier van zijn prachtige barokdoeken. Rubens was ook een diplomaat en een veel geziene gast aan de hoven. Van Thulden was ook een tijdgenoot van Rembrandt. Beiden waren zij in hetzelfde jaar geboren en later ook in hetzelfde jaar overleden.
Van Thulden heeft twee keer met Rubens samengewerkt. De eerste keer in 1634/1635. Van Thulden schilderde toen mee aan de decoraties van twee door Rubens bedachte triomfbogen. Deze werden opgericht ter gelegenheid van de *Pompa Introitus Ferdinandi,* de glorieuze intocht (Blijde Intrede) in Antwerpen op 17 april 1635 van de kardinaalinfant Ferdinand, broer van Filips IV en nieuwe landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden.
De magistraten van Antwerpen, trots op het succes van de decoraties, besloten toen de herinnering daaraan levend te houden en droegen Theodoor op, die zonder twijfel een reputatie had opgebouwd als graveur een serie gravures uit te voeren van de door Rubens ontworpen triomfbogen. Van Thulden zou de stad tweehonderd exemplaren van het boek leveren voor een bedrag van 2.000 gulden. De jonge kunstenaar leek een gouden slag te hebben geslagen maar de werkelijkheid zou anders uitpakken.
Tussen deze twee ondernemingen door, was de bijna 29-jarige schilder op 24 juli 1635 in de Sint-Jacob in Antwerpen getrouwd met de 17-jarige Maria van Balen (1618-na 1655). Zij was een petekind van Rubens en de dochter van de beroemde Antwerpse schilder Hendrick van Balen, de Oude en Margarita Briers. Uit dit huwelijk blijkt wel dat zijn status als schilder van formaat gevestigd was. Het echtpaar kreeg in 1636 één dochter: Marie-Anna die op 7 mei van dat jaar werd gedoopt. Het kind stierf echter jong, het werd nog geen acht jaar (1636 - ca. 1644).
Ondertussen had hij in de jaren 1636/1637 opnieuw met Rubens samengewerkt: hij schilderde toen twee doeken naar een ontwerp van Rubens voor de *Torre de la Parada* in Madrid.
In 1638, drie jaar na zijn opdracht was het boek van de *Pompa Introitus Ferdinandi* nog steeds niet verschenen hoewel hij zijn platen al lang had voltooid. Hij diende daarom een klacht in bij de magistraat. Hij kon zijn werk niet voltooien omdat Gevartius zijn tekst nog niet af had. De stad ondernam echter niets en hij vatte het plan op om de platen dan maar zelf uit te geven. Nu kwam de magistraat wel in actie en verijdelde zijn plan. Hij bleef zich echter beklagen. In 1641 kreeg hij 800 gulden extra voor de *vermeerderinge vande pampieren ende druckinge, mitsgaders vergrootinge ende verbeteringe vande selve platen.* De magistraat besloot toen ook nog een plaat toe te voegen, namelijk van de door Rubens ontworpen triomfwagen op de overwinning op de Staatse troepen bij Kallo, voor Antwerpen, op 21 juni 1638. Theodoor ging akkoord, maar diende vier dagen later wel een gepeperde rekening in: 5.705 gulden extra voor de vermeerdering aan de 200 boeken, 973 gulden vanwege het renteverlies over dit bedrag, 3.000 gulden inkomensderving door het niet kunnen verkopen van eigen handelsexemplaren en de nu waarschijnlijk afgenomen interesse door het overlijden van Don Ferdinand een maand daarvoor, 1.200 gulden voor een duurdere drukker en tenslotte 120 gulden voor vier extra perkamenten en twee extra papieren exemplaren. Hierop stelde de magistraat een onafhankelijke geschillencommissie in, bestaande uit schilders, drukkers, graveurs en een plaatdrukker. In 1643 stemde de magistraat erin toe om Van Thulden in totaal 4.500 gulden uit te keren, waarvan hij op dat moment al 3.800 gulden had ontvangen. Gezien zijn oorspronkelijke eis kan hij dit nauwelijks als een bevredigende genoegdoening hebben ervaren.
Ondertussen was hij in 1638 na het overlijden van zijn schoonmoeder in financiële problemen gekomen. Zijn vrouw moest namelijk een bedrag van 2.800 gulden terugstorten aan het sterfhuis, zijnde het verschil tussen de 1.200 gulden die haar uit de nalatenschap toekwam en de 4.000 gulden die zij bij haar huwelijk met Theodoor al had ontvangen. In dezelfde periode was hij gekozen tot Deken van het Sint-Lucasgilde, later tweede deken en weer later hoofddeken. Ook hier verliep het niet voorspoedig. Hij had zich bij de magistraat beklaagd over de misbruiken in het gilde, maar zijn klacht bleef onbeantwoord. Bij zijn aftreden als deken bleek dat hij de huur van de Schilderskamer niet had betaald waarna de eigenaar, de Schutterij van de Oude Voetboog, beslag liet leggen op zijn huisraad. Een gerechtelijk vonnis stelde hem in 1641 persoonlijk aansprakelijk voor het tekort tijdens zijn dekenaat. De juridische en financiële problemen rond zijn dekenaat en rond de uitgave van de *Pompa* en de teleurstelling over het eindresultaat van de geschillencommissie hadden zijn animo om in Antwerpen te blijven danig aangetast. In 1643 had Van Thulden van het Antwerpse stadsbestuur een paspoort *voor het gebied van de vijand* gevraagd en verkregen.

In 1646 of 1647 keerde Van Thulden terug naar zijn geboortestad. Hij vestigde zich toen waarschijnlijk in een pand in de straat Achter het Wild Varken op nummer 16, op de hoek van de Kleine Lombardstraat, thans Klein Lombardje.
Hoewel woonachtig in de republiek, bleef hij werken voor opdrachtgevers uit zowel ‘s-Hertogenbosch als uit het katholieke Zuiden. Hij maakte de schilderijen in zijn atelier en verstuurde ze naar de opdrachtgevers.
Tussen 1648 en 1651 schilderde hij in opdracht van Amalia van Solms-Braunfelt, de weduwe van Frederik Hendrik niet minder dan zes grote, allegorische werken voor de Oranjezaal in Huis ten Bosch te ’s-Gravenhage.
Ook de Bossche Vroede Vaderen behoorden tot zijn clientèle. Zij bestelden in totaal vier schilderijen: *Twee leeuwen* (1646), *De eenheid en de gerechtigheid* (1646), *Allegorie op het recht op hoger beroep van* de vier schepenbanken van de *Meierij op de schepenbank van ‘s-Hertogenbosch* (1647) en *Allegorie op het verzoek van Brabant om toe te mogen treden als lid van de Staten-Generaal der Republiek* (1650). Deze kunstwerken zijn ook thans nog in het stadhuis te bewonderen.
Tot 1651 schilderde hij nog portretten. In dat jaar voltooide hij het portret van Josina Copes - Schade van Westrum dat in het Noordbrabants Museum is te bezichtigen. Zij was de vrouw van Otto Copes, schepen en pensionaris van ‘s-Hertogenbosch. Het is een goed voorbeeld van de allegorische portretten die hij maakte.
In eigen land wordt Van Thulden tegenwoordig nauwelijks nog gewaardeerd maar in het Louvre in Parijs des te meer. Het zijn dan ook deze doeken die, juist door hun kunststijl, de herinnering levend houden aan de grote cultuurgemeenschap die Brabant ooit was. Al dateren ze merkwaardig genoeg pas van zo’n twintig jaar nadat de kanonnen van Frederik Hendrik een onherstelbare bres sloegen in de staatkundige eenheid van Brabant. Een harde realiteit die in 1648 in Münster werd bezegeld.
Van Thulden werd op 12 juli 1669 begraven in de Bossche Sint-Jan waarbij de kerkklokken meer dan drie uur voluit luidden.

Werkkamer burgemeester

Deze kamer ligt in het voormalige pand De Gaffel.
In de werkkamer staan links en rechts van de schouw wandkasten die gevuld zijn met (kostbaar) keramiek. Vroeger was het de schepenkamer waar de negen schepenen van de stad vergaderden. De kamer is ingericht in de stijl van Lodewijk de XIV.

Boven de schouw zien we een Latijnse spreuk: *justitia fundamentum regnorum.* Vrij vertaald betekent dit: rechtvaardigheid vormt de grondslag van de staat.
De klok draait, eveneens de klok in het plafond van de oude raadzaal op het uurwerk in de toren.

Allegorie op het verzoek van Brabant om toe te mogen treden als lid van de Staten-Generaal der republiek

Aan de linkerkant in de kamer hangt een schilderij van Theodoor van Thulden (1606-1669). Het is door hem in 1650 geschilderd.
De jonge vrouw, buit van Mars, het veroverde noordelijke deel van het hertogdom Brabant (het huidige Noord-Brabant) staat smekend voor de troon van de Staten-Generaal en vraagt als gelijkwaardige partner te worden toegelaten tot het *Convent der Zeven Verenigde Gewesten.* Zij heeft het wapen van Brabant in haar handen.
De rechtsonder geschilderde spelende putti (Een putto (meervoud: putti of putto's) of amoretto is in de beeldhouw- en schilderkunst een mollig kinderfiguurtje, bijna altijd mannelijk en meestal naakt) proberen ondertussen de Brabantse pijl als achtste in de hechte pijlenbundel van het Gemenebest te wringen. Tevergeefs, zo heeft de geschiedenis geleerd. Staats-Brabant (grotendeels het huidige Noord-Brabant) werd een Generaliteitsland en bleef dat tot 1795. Het werd toen Bataafs-Brabant.
Een andere toelichting luidt dat de Bossche stedenmaagd, herkenbaar aan haar corsage het wapen van Brabant voor zich uit draagt. Zij wil het aanbieden aan de vrouw Unio of Eendracht op de troon, herkenbaar door het naambordje en de wapens van de zeven provinciën boven haar hoofd. Zij vertegenwoordigt de tot de Unie van Utrecht behorende gewesten. De Bossche stedenmaagd wil dat het Brabantse wapen bij de wapens van de Zeven Provinciën boven de troon wordt gehangen, zodat Brabant een gelijkwaardig lid van de Staten-Generaal zou zijn.
De putti op de traptreden voegen ondertussen een pijl (Brabant) toe aan de bundel van zeven pijlen.

Generaliteitslanden

Generaliteitslanden waren gebieden die in de tijd van de republiek onder direct bestuur van de Staten-Generaal vielen. In tegenstelling tot de zeven gewesten: Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Holland en Zeeland, hadden zij geen stem in het landsbestuur. Het waren voornamelijk rooms-katholieke gebieden die in een later stadium van de Tachtigjarige Oorlog op Spanje veroverd waren, of in sommige gevallen zelfs pas verkregen werden na het einde van de Spaanse Successieoorlog in 1713, zoals Staats-Opper-Gelre. Ze fungeerden in veel gevallen als bufferzone tussen de republiek en de Spaanse, respectievelijk Oostenrijkse Nederlanden.
De generaliteitslanden waren:

- Staats-Brabant, ruwweg de huidige provincie Noord-Brabant.
- Staats-Vlaanderen, het huidige Zeeuws-Vlaanderen.

- Staats-Opper-Gelre (Overkwartier), de streek rond Venlo; een groot deel van Opper-Gelre bleef Spaans en werd later gedeeltelijk geannexeerd door Pruisen (1702), terwijl een ander deel Oostenrijks Gelre werd.
- Staats-Overmaas, de streek rond Maastricht; bij het sluiten van de Vrede van Münster (1648) kon tussen Spanje en de republiek geen overeenstemming worden bereikt over de toewijzing van de landen van Overmaas; met het Partagetraktaat van 1661 werd het geschil uiteindelijk bijgelegd.
- Westerwolde en Wedde, het zuidoosten van de huidige provincie Groningen, dat vanaf de Reductie van Groningen in 1594 een Generaliteitsland was, tot 1619.

Gebieden buiten Europa werden vaak ook in naam van de Staten opgeëist, zoals het Staten Island bij Nieuw-Amsterdam (huidig New-York) of het Stateneiland aan de zuidkust van Argentinië.

Allegorie op het recht op hoger beroep van de vier schepenbanken van de Meierij op de schepenbank van ‘s-Hertogenbosch

Op het andere doek uit 1647, eveneens van Theodoor van Thulden (1606-1669) wordt ’s-Hertogenbosch voor-

gesteld als een tronende vrouwe Justitia. Haar al eerder genoemde hoge positie in het rechtssysteem van de Meierij, wordt hier gesymboliseerd door een aan haar gebracht huldebetoon door de vier kwartieren, v.l.n.r. Peelland, Maasland, Oisterwijk en knielend Kempenland.

Tronend op een voetstuk met het wapen van 's-Hertogenbosch ontvangt de Rechtvaardigheid (vrouwe Justitia, ongeblinddoekt met weegschaal en zwaard) het verzoek van de vier smekende vrouwen die de wapenschilden van de vier kwartieren van de Meierij meedragen. Het verbeeldt het verzoek op het recht op hoger beroep van de vier schepenbanken van de Meierij op die van de schepenbank van ’s-Hertogenbosch.

Het wapen van Kempenland is tevens het wapen van de Van Thuldens.

De liggende riviergod op de voorgrond is een vast ingrediënt van Van Thuldens allegorieën. Vermoedelijk personifieert hij hier de Dommel.

Binnen de beeldende kunst is een allegorie een personificatie van een abstract begrip. Neem bijvoorbeeld vrouwe Justitia (personificatie), zij staat voor het woord recht (abstract woord).

De wildeman met het wapen van ’s-Hertogenbosch

Boven de schouw hangt overigens nog een werk van Van Thulden (1606-1669), het wapen van ’s-Hertogenbosch, dat wordt verbeeld door een zogenaamde wildeman als schildhouder. De wildeman is in de heraldiek het zinnebeeld van de menselijke kracht die de natuur aan zich onderwerpt.

Leeuwenpaar

Dit schilderij is vermoedelijk gemaakt door Theodoor van Thulden (1606-1669). Het oorspronkelijk werk is van Peter Paul Rubens.

De twee leeuwen symboliseren kracht en macht, evenals de Unio- of Eendrachtfiguur op andere schilderijen van hem.

Kamer B en W naast de raadzaal

Deze kamer, die grenst aan de Markt dateert in de huidige vorm van 1763. De in rococostijl uitgevoerde inrichting, zoals het fraaie plafond en de schouw, is naar een ontwerp van de Bossche architect J. Verhellouw. Ook hier zijn de wanden bekleed met goudleer. Deze zijn nog niet gerestaureerd. De kamer is rechtstreeks vanuit de raadzaal bereikbaar.

Portretten stadhouder-koning Willem III en echtgenote Mary II Stuart

De portretten van stadhouder-koning Willem III en zijn gemalin Mary Stuart II, de Engelse koningsdochter zijn voorzien van prachtige, laat 17e eeuwse baroklijsten. Beide schilderijen zijn vervaardigd in 1694 door Jean Henri Brandon, een uit Frankrijk gevluchte hugenoot (overleden in 1714). De gezamenlijke kosten bedroegen 122 gulden en 10 stuivers.

Zowel prins Willem III als Mary Stuart II staat, tot de knieën afgebeeld, in een interieur. Ze staan enigszins naar elkaar toegewend naast een tafel waarop de regaliën (kroon en wereldbol) liggen. Beiden dragen een met hermelijn gevoerde mantel, evenals de regaliën symbool van hun waardigheid.

Beide portretten hebben een fenomenaal rijk versierde lijst, gemaakt door de *beeltsnyder* Jacobus van der Hoeven, aan wie op 12 maart 1686 24 gulden werd betaald voor het snijden van een bovenstuk van een lijst met *alderly krijsgeweer.* Er werd in deze rekeningen niet gesproken over de rest van de lijst en ook niet voor welk schilderij dit bovenstuk bestemd was. Toen Brandon in 1694 de twee portretten afleverde, heeft men het bovenstuk van Van der Hoeven uit 1686 voor het portret van Willem III gebruikt en waarschijnlijk heeft Van der Hoeven toen de rest van de lijst voor Willem en de hele lijst voor Mary Stuart II gemaakt.

Beide lijsten zitten vol symbolische motieven: krijgsattributen bij Willem en de figuren van justitia, pax (?) en caritas bij Mary. Vermoedelijk hebben ook de bloemen die erin zijn verwerkt een verwijzende functie.

Opvallend is het contrast tussen de krijgshaftige bekroning van de lijst van de stadhouder-koning, een verwijzing naar zijn rol als veldheer, en het lieflijke visioen van moederschap in de lijst van de koningin. Dat laatste was overigens een beeld dat zich in werkelijkheid nooit zou voordoen, integendeel. Mary II overleed op jonge leeftijd in 1694, kinderloos en ernstig verzwakt door opeenvolgende miskramen.

Prins Willem III is in Engeland bekend als de *Orange King* en in Ierland van onder andere de slag aan de rivier Boyne. Hierdoor kreeg hij, als buitenlander ook meer gezag en aanzien in Engeland. Als *King Billy* is hij tot vandaag de dag de held van de protestante Unionisten gebleven. Hij droeg ook nog de bijnaam Dutch William. Door zijn huwelijk met Mary Stuart II werd hij koning van Engeland (als Willem III), Schotland (als Willem II) en Ierland als Willem I).

Hoewel hij in de Nederlanden als stadhouder “gewoon” een prins was werd hij ook regelmatig aangeduid als stadhouder-koning.

Stadhouder-koning Willem III is kinderloos gestorven als gevolg van een longontsteking die was ontstaan na een sleutelbeenbreuk bij een val van zijn paard.

Allegorische voorstelling van de verovering van ‘s-Hertogenbosch door Frederik Hendrik

Het schoorsteenstuk is een zogenaamd witje, een grisaille. Bij een grisaille werden bij het schilderwerk alleen tinten aangebracht. Er werden geen natuurlijke kleuren gebruikt maar men beperkte zich tot de weergave van de dingen in alle mogelijke schakeringen van dezelfde kleur, meestal grijs of bruin. Deze techniek werd bedacht in de oudheid maar werd vooral in de 15e tot de 18e eeuw toegepast in de stijl van de schilder Jacob de Wit. We zien in een allegorische voorstelling de verovering van de stad door Frederik Hendrik in 1629 symbolisch uitgebeeld. Het is in oliedoek op verf geschilderd door F. van de Hengel (1705-1785). Achter een altaar waarop een vuur brandt staan twee vrouwenfiguren (Godsdienst en Vrijheid). De laatste steekt de Bossche stedenmaagd de hand toe en daarbij vallen de boeien van haar armen. Vrijheid, met een hoed op een paal (een vrijgekomen slaaf in Rome kreeg een hoed) vertrapt een krijgsman met afgebroken zwaard. Onder het hoofd van de verslagene zien we een helm en een mijter. Bovenin een borstbeeld van Frederik Hendrik, waaronder staat geschreven in het Latijn: *gewijd aan Frederik Hendrik, prins van Oranje-Nassau, bevrijder van de stad ’s-Hertogenbosch anno 1629.*
Na 1873 werd dit schilderij geruime tijd vervangen door een ander omdat het thema de katholieke meerderheid van de gemeenteraad niet aanstond.

Portretten presidenten Sint-Eloysgilde

In deze kamer hangen twee portretten van presidenten van het Sint-Eloysgilde, namelijk A. van Koenen (donkere baard) en C.H. de Bruin (lichte baard). Beide portretten zijn geschilderd door Petrus Marinus Slager (1841-1912) ter gelegenheid van hun beider zilveren jubileum bij voornoemd gilde, respectievelijk in 1883 en 1902.
Van Koenen was de eerste president van dit gilde van gezellen van het Goud- en Zilversmedengilde en oefende deze functie tussen 1847 en 1887 uit.
De Bruin volgde hem op als president.

Vier stillevens

Aan de wand hangen vier stillevens met bloemenmotieven. Het is niet bekend wie de schilder(s) is (zijn).

Gang 1e verdieping nabij kamers wethouder

Secretaris Pels

Op de gang hangt een schilderij van de gemeentesecretaris Th. Pels. Dit ter herinnering aan *zijne vijfentwintig jarige ambtsvervulling van de secretaris der stad ’s-Hertogenbosch, aangeboden door beambtenaren en bedienden ter gemeentesecretarie.(1891-1916).*
In de stad is een straat naar hem vernoemd, namelijk de Pelssingel.

Wethouderskamer achter naast de Oranjegalerij

Deze voormalige radenkamer waar de gezworenen en raden voor de vergadering met de schepenen bijeen kwamen dateert van 1763. Later werd het de kamer voor B en W. Thans is dit één van de kamers voor de wethouders. De kamer grenst aan een binnenplaats. Ook deze kamer is behangen met goudleer. In de hoek, achter een gordijn is een wastafel gelegen.
De kamer heeft een mooie, gebeeldhouwde schouw en een klok.

Schilderij Samson en Delilah

Het is niet duidelijk welke Bijbelse afbeelding van Samson en Delilah hier wordt voorgesteld. Evenmin is de naam van de schilder bekend.
Het Bijbelse verhaal komt op het volgende neer.
De naam Simson ook wel Samson genoemd betekent zonnig. Simson was een richter (tijdelijk leider) van Israël. In tegenstelling tot de andere richters gaf hij niet zozeer leiding aan het volk Israël, maar voerde wel met de hulp van God strijd tegen de Filistijnen. Hij was vanaf zijn geboorte een nazireeër en mocht zijn hoofdhaar niet afscheren. Aan zijn nazireeërschap ontleende hij een enorme fysieke kracht.
Simson werd verliefd op een Filistijns meisje in Timna. Onderweg naar zijn geliefde werd hij door een leeuw aangevallen, maar hij sloeg de leeuw dood. Toen hij later weer in Timna was geweest, ontdekte hij dat er een bijennest met honing in het kadaver was. Hij vertelde aan niemand dat hij een leeuw had gedood en waar hij de honing had gevonden.
Ondanks de protesten van zijn ouders (die liever zagen dat hij met een Israëlitisch meisje trouwde) trouwde hij met het meisje uit Timna. Tijdens de bruiloft gaf hij zijn vrienden een raadsel op dat verwees naar de leeuw. Als de vrienden de oplossing konden geven, zou hij ze elk een stel kleren geven. De vrienden, die niets van de leeuw afwisten en het raadsel dus niet konden oplossen, ontfutselden hem de oplossing via Simsons vrouw. Simson ging daarop naar Ashkelon, sloeg dertig Filistijnen dood en gaf de kleren aan de vrienden die de oplossing van het raadsel hadden gegeven. Hij was over de afloop zo boos dat hij zijn bruid in de steek liet.
Niet lang daarna probeerde Simson toch weer met zijn vrouw in contact te komen, maar het bleek dat ze inmiddels met een ander was getrouwd. Uit woede daarover stak Simson het koren van de Filistijnen in brand. De Filistijnen namen daarop wraak door de vrouw van Simson te doden. Simson sloeg terug en doodde een aantal Filistijnen. De Filistijnen vielen daarop Israël aan en eisten de uitlevering van Simson. De Israëlieten leverden Simson uit, maar Simson rukte zich los en sloeg duizend Filistijnen dood met een ezelskaak.
Op een dag kwam Simson in de Filistijnse stad Gaza, waar hij een prostituee bezocht. De inwoners van de stad besloten de poort te bewaken zodat Simson niet meer kon ontsnappen. Simson rukte echter de poort uit zijn hengsels en sleepte de deuren een bergtop op.
Later kwam Simson in het Sorekdal waar hij de Filistijnse Delilah ontmoette. Deze vrouw zou zijn uiteindelijke ondergang worden. Delilah vroeg Simson waarin zijn geweldige kracht schuilde en hoe hij overmeesterd kon worden. Uiteindelijk vertelde Simson haar dat hij zijn kracht zou verliezen als zijn haar zou worden afgeschoren. Terwijl hij sliep riep Delilah een man en liet hem de zeven haarlokken van Simsons hoofd afknippen, waarna

Simson door de Filistijnen werd overmeesterd. Zijn ogen werden uitgestoken en hij werd naar Gaza gebracht om een molen te draaien.
De Filistijnen organiseerden vervolgens een offerfeest in de tempel van Dagan ter ere van de vangst van Simson. Hij werd geroepen om de massa te vermaken. Meer dan drieduizend man had zich inmiddels op het dak verzameld om het spektakel bij te wonen. Eenmaal in de tempel verzocht Simson de bediende die hem binnenbracht of hij tegen een pilaar mocht leunen. Simson vroeg vervolgens aan God of hij nog één keer zijn kracht kon terugkrijgen (zijn haar was inmiddels aangegroeid) zodat hij twee centrale tempelpilaren omver kon werpen. Zijn verzoek werd ingewilligd, de hele tempel stortte vervolgens in en hij stierf samen met duizenden Filistijnen. Hierdoor stierven meer Filistijnen dan hij in totaal tijdens zijn leven had gedood.

Schilderij Pastorale

Boven de 18e eeuwse schouw bevindt zich een anoniem schilderij (olieverf op doek) genaamd Pastorale, eveneens uit dezelfde eeuw. Volgens de voormalige wethouder Pauli zou de buste van de dame aanvankelijk onbedekt zijn geweest. In opdracht van de vroegere burgemeester H.F.M. van Lanschot is de buste achteraf voorzien van een blauwe sjaal. Dit was toen zijn werkkamer.

Overige schilderijen

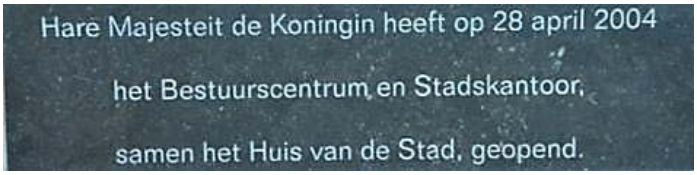
In de kamer hangt nog een aantal schilderijen waaronder een afbeelding van een meisje van schilder P. Moreelse. Volgens kenners zou dit schilderij overigens niet van Moreelse zijn maar van een leerling van Rembrandt. Ook hier is niet bekend wat de schilderijen moeten voorstellen en of er enige relatie bestaat met het stadhuis of kamer.

Klok

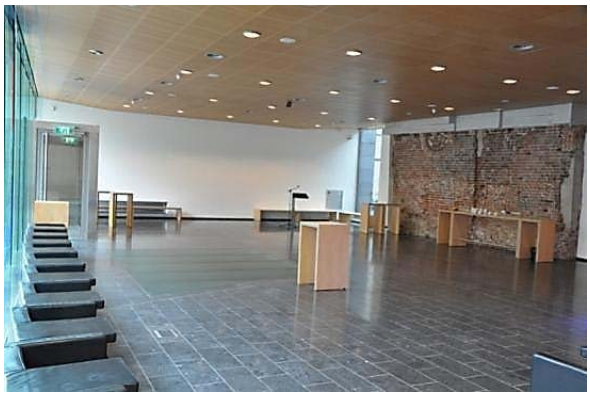
De klok in deze kamer is in 1935 aangeboden bij het 750-jarig bestaan van de stad 's-Hertogenbosch door een aantal gemeentebesturen uit de omgeving.

Bestuurscentrum

Tegen de achterzijde van het stadhuis is (officiele opening door koningin Beatrix op 28 april 2004) een geheel in moderne stijl opgetrokken bestuurscentrum gebouwd. De nieuwe gevel heeft een ingetogen vormgeving. Net zoals bij het stadskantoor is ook hier transparantie een sleutelbegrip. Zo blijft door de brede toegang naar het binnenhof de achtergevel van het stadhuis deels zichtbaar. De buitenzijde van het gebouw is bekleed met licht natuursteen, de binnenwanden zijn hoofdzakelijk met hout afgewerkt.
De architect van zowel dit bestuurscentrum als het stadskantoor is Dirk-Jan Postel.
De totale kosten van beide gebouwen bedroegen ca. 43.500.000 euro, exclusief BTW.

Ontvangsthal

Het bestuurscentrum is het onderkomen van de gemeenteraad en de raadsfracties. De benedenverdieping is grotendeels in gebruik als ontvangsthal en is het centrale ontmoetingspunt. Belangrijke gebouwen hebben in de stad een plein voor de deur. Dat kon hier niet. Om die reden is de voorruimte onder de raadzaal gesitueerd en zoveel mogelijk transparant gehouden. Door een glazen plaat in de vloer van de ontvangsthal is te zien hoe de Binnendieze onder het gebouw doorstroomt. De Binnendieze maakt hier een haakse bocht (Verwersstroom). Vroeger liep deze tak van de Binnendieze, langs de buitenkant van de stadsmuur nog door naar de waterpoort bij het Herman Moerkerkplein. De loop van de rivier is af te lezen in de vloer; het glazen loopvlak brengt licht in het ondergrondse deel en een afwijkende maat van de natuursteen volgt de contour van de rivier. Ook het lage zijraam en de brug naar de binnenplaats tonen de loop van de Binnendieze.
De oude, 13e eeuwse stadsmuur, achterwand van de trouwzaal is mooi geïntegreerd in de gestuukte wand. Vanaf de straatzijde is deze oude stadsmuur in de ontvangsthal te zien. Deze muur loopt overigens via de raadzaal door tot en met de bovenste verdieping van het gebouw. De contouren van een huis met puntgevel dat ooit tegen de buitenzijde van de muur aangebouwd was zijn nog waar te nemen.

Van de glaswand op de benedenverdieping heeft de Belgische kunstenaar Benoît een waar kunstwerk gemaakt. In email en onder de titel *de burgers van ’s-Hertogenbosch* wordt gesymboliseerd dat het bestuurscentrum ook van en voor de burgers is. Naast mensfiguren is een paar voorwerpen te zien: het groene staafje in het entreeportaal is volgens Benoît *een frite*. De schilderingen zijn in Oostenrijk gerealiseerd, vanwege de bijzondere techniek die hierbij nodig was en het grote formaat. Het kunstwerk is de gemeente aangeboden door alle partijen die bij de bouw van het Huis van de Stad betrokken zijn geweest.
De werkruimten voor het college van burgemeester en wethouders bevinden zich in het oude stadhuis.

Het ontwerp van het hek buiten is geïnspireerd op de golven en de vallende druppels in het water.
Tussen deze hal en de gang zien we een oude deur waarvan de herkomst onduidelijk is. Mogelijk kan het een deurtje naar het achtergelegen terrein zijn geweest, nadat de 2e stadsmuur was aangebracht.
Onder het stadhuis en het bestuurscentrum loopt nog een uit de 14e eeuw daterende, gemetselde riool dat op de Binnendieze loosde.
De hal van het bestuurscentrum wordt onder meer gebruikt voor grotere bijeenkomsten, presentaties, recepties e.d.

Henk(es), 3-11-2011

Nieuwe raadzaal

In het nieuwe gedeelte is op de 1e verdieping ook de moderne, multifunctionele raadzaal ondergebracht. De driehoekige vorm is, zegt men afgeleid van de vorm van de Markt. Het zou ook de vorm van een bisschopsmijter hebben.
Op basis van het inwoneraantal (140.000 inwoners) heeft ’s-Hertogenbosch 39 raadszetels. Kenmerkend zijn de bijzondere architectuur en inrichting: stijlvol en transparant. De raadzaal heeft een soort *dubbele hoogte* onder hetzelfde plafond. Op het tweede, open niveau bevindt zich de publieke tribune. Vanwege de beperkte ruimte is deze publieke tribune op een insteekverdieping gelegd. Aan weerszijden is het natuurstenen blok met de raadzaal van de zijwanden vrijgehouden door glas. Zo is er een zicht ontstaan op de binnenplaatsen.
Opvallend is een enorme klok die vanuit de vloer op het plafond wordt geprojecteerd en een associatie vormt met de grote, antieke klok op het plafond in de oude raadzaal.

Aan de straatzijde zijn grote vensters aangebracht waarbij één van de ramen is voorzien van een flinterdun marmer dat wel het licht, maar niet het zicht doorlaat. Aan de andere kant bevindt zich een groot raam dat uitzicht biedt op het oude stadhuis.
De witte achtergevel van deze nieuwbouw detoneert, volgens velen nogal t.o.v. de historische bebouwing.

Commissiekamers

Op de 2e verdieping bevinden zich de commissiekamers: de Leuvenzaal en Trierzaal, vernoemd naar de zustersteden van ’s-Hertogenbosch. Hier vinden maandelijks de openbare commissievergaderingen plaats. In de Trierzaal zijn de lange smalle zalen opvallend (naar de stijl van de gevels in de omgeving). Bij de Leuvenzaal valt vooral het grote raam op dat uitzicht biedt op het stadhuis. Op de bovenste verdieping zijn de raadsfracties actief. In de fractiekamers start in feite de politieke besluitvorming.

MARKT 1: Het Stadhuis: Wandtapijten Raadzaal

Algemeen

Misschien niet zo oud, maar wel bijna zo oud als de geschiedenis van de wandtapijten zijn de daarmee verband houdende reparaties aan deze tapijten.
Omdat wandtapijten oorspronkelijk 's nachts nooit bleven hangen, hadden deze ook geen gelegenheid om sterk uit te zakken. Bovendien hadden de vorsten er zó veel, dat zodra een wandtapijt slijtage vertoonde, het vervangen werd door een ander. Er was dan tijd en gelegenheid om het tapijt te laten repareren.
De fraaiste exemplaren werden gereserveerd voor feesten en plechtige gelegenheden; minder fraaie tapijten dienden dan voor dagelijks gebruik. Vorsten stelden speciale personen aan om voor hun wandtapijten te zorgen, de zgn. *Chevaliers de Tapisserie.* Filips de Goede, hertog van Bourgondië, beschikte zelfs over zes personen die de zorg hadden over zijn wandtapijten. Bovendien hadden zij nog hulp van twaalf knechten.
In de loop van de 16e eeuw werd het wandtapijt van een normaal gebruiksartikel tot een versieringsobject voor paleizen en zalen. Men ging er toe over om de tapijten dag en nacht te laten hangen. Soms had men ook maar één stel, dat dan noodgedwongen wel moest blijven hangen. Het nadeel van dit laten hangen was, dat de tapijten uitzakten. Tevens hadden stof en rook van tabak en houtvuur gelegenheid zich af te zetten op het weefsel waardoor de vezels aangetast werden, evenals door de invloed van licht. Ook beschadigingen, als gevolg van het vastspijkeren van de wandtapijten bij het ophangen was een oorzaak van slijtage, evenals rattenvraat. Ouderdomsverschijnselen speelden ook een rol, dikwijls beïnvloed door onoordeelkundig verven, waardoor de vezels snel verteerden. Soms ook verschoten de kleuren zeer snel, waardoor het aanzien van de wandtapijten duidelijk verminderde.
Dit verkleuren en deze slijtage deden al spoedig de behoefte ontstaan aan personen die de tapijten konden herstellen. Oorspronkelijk was dit werk opgedragen aan de *rentrayeurs,* in het Oudnederlands *afsetters* genaamd. De *afsetter* was de man die, als een tapijt klaar was, voor de afwerking hiervan zorgde. Hij naaide de bij de wever ontstane gaten aaneen, bevestigde de boorden - die meestal los geweven werden - aan de tapijten, verbeterde kleine foutjes, e.d. Het was een volkomen eerzaam beroep.
Al van zeer vroeg in de geschiedenis van de wandtapijten zijn oude rekeningen bekend van reparaties. Geen wonder als men bedenkt, dat de oorspronkelijke eigenaren deze tapijten overal mee naar toe namen. Wat de toenmalige *afsetters* precies verstonden onder reparaties, is niet duidelijk. Wel weten we, dat men de tapijten spoelde in ruim water. Gaten werden blijkbaar gerepareerd op een gelijke wijze als nu, door zo nodig een nieuwe ketting in het weefsel te spannen en dan met een naald de inslag er overheen te stoppen, zodat het patroon weer doorliep. Versleten stukken werden soms uitgeknipt en volledig vervangen. Hetzelfde gebeurde met wapens en portretten als de tapijten van eigenaar verwisselden. Veelal was dit het geval tijdens en na de Franse Revolutie, toen de wapens van de gehate adel op de tapijten moesten worden verwijderd en soms vervangen werden door de wapens van Napoleon I Bonaparte.
Nergens blijkt of hiervoor wol of zijde werd gebruikt die al verschoten was, of dat men nieuw materiaal gebruikte, in de verwachting, dat dat wel bij zou kleuren in de loop van de tijd.
Voor het ophalen van de kleuren had men verschillende methoden:

- Een wasbeurt met bepaalde middelen (het is helaas niet meer te achterhalen welke middelen hiervoor gebruikt werden); zolang deze onschuldig waren, was het een goede manier.
- Men krabde het bovenste laagje van de vezel af, waardoor de kleuren weer fris werden.
- Soms ook flambeerde men de wol, door er oppervlakkig met een vlam langs te gaan; daardoor verdween het bovenste vuile laagje en stond de vezel weer open voor het opnemen van verf; deze methode was wel funest voor het materiaal: de kleuren werden wel opgehaald met verven, maar de wol werd aangetast; het gevolg van deze laatste reparatiemethode is geweest, dat er in de 17e en 18e eeuw verboden zijn geweest voor het herstellen van wandtapijten; men trok er zich weinig van aan; de prijzen van de reparaties werden gewoon verhoogd met de boetes die moesten worden betaald.

Later werden de *afsetters* echter tevens andere, meer frauduleuze karweitjes opgedragen, namelijk het *bijverven* van de tapijten. Weliswaar was oogluikend toegestaan, dat de *afsetter* moeilijke contouren mocht ophalen, maar in de eerste helft van de 16e eeuw en ook nog wat later, ging men zo ver, dat de *afsetter* vaak hele taferelen van landschappen en personen op de tapijten schilderde, zodat er doeken ontstonden die voor het grootste deel vervalst waren. Hiertegen werd streng opgetreden, bijvoorbeeld in de *Placaten* van de landvoogdes Maria van Hongarije (van 1525 en 1539) en later van hertog Karel V (1544) zelf. Slechts: *Wyt cryt, rood ende swam pinoir* waren toegestaan. Daarnaast, als enig vloeibaar verfmiddel, inkt voor de contouren. In Holland was het *afsettersbedrijf* in een apart gilde georganiseerd.
Het bijverven van de wandtapijten is ondanks de verboden (zij het op bescheiden schaal) altijd blijven bestaan. Het huidige begrip van afzetten (iemand oplichten) is hiermee verklaard.

In het laatste deel van de 18e eeuw is met het verminderen van de interesse in de wandtapijten ook de belangstelling voor de reparaties afgezwakt. Pas aan het einde van de 19e eeuw werd in de grote Franse staatsweverij *Gobelins* een atelier gevestigd waar o.m. de verschillende tapijten uit het Franse staatsbezit werden hersteld.
Ook in Nederland heeft men thans nog reparatieateliers, zoals de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel in Haarlem. Ze heeft ook de wandtapijten van de raadzaal van het stadhuis ’s-Hertogenbosch gerestaureerd.

De wandtapijten van het stadhuis

In de tweede helft van de 17e eeuw is 's-Hertogenbosch zich steeds meer een echte hoofdstad gaan voelen van het gewest Brabant. Nadat in 1669 een brand had gewoed in het toenmalige stadhuis, besloot de overheid tot een grondige inpandige verbouwing.
Door de stadsbouwmeester Claes Jeremiasz. Persoons werd het laatgotische stadhuis verbouwd. Eigenlijk was het geen wonder, dat 's-Hertogenbosch voor dit nieuwe stadhuis *des hertogen bos* in zijn raadzaal terug wilde zien. Onderzoekingen op de Markt hadden namelijk aangetoond dat daar inderdaad een bos moest zijn geweest. De overheden besloten dan ook om voor de schepenkamer een groot wandtapijt te laten weven, met het bos als motief. Dit was in die tijd dé manier om te laten zien wat je als stad waard was. Iets goedkopere manieren waren goudleerbehang en houten panelen. De opdracht hiervoor ging naar Maximiliaan van der Gucht. Van der Gucht, vermoedelijk in 1603 in Delft geboren, was vanaf 1635 als wever in deze plaats gevestigd. Hij was het meest bekend door zijn v*endures, (*gobelin-wandbespanningen) voor een hele kamer met voorstellingen van 17e eeuwse landschappen, bosgezichten met doorkijkjes, hier en daar verlevendigd door dieren. Maar ook figuratieve tapijten kwamen van zijn getouwen, zoals de Slag bij Nieuwpoort (te zien in Brussel). Ook het Zweedse Hof betrok veel tapijten van hem.

In 1679 ontving hij zijn opdracht voor het stadhuis van 's-Hertogenbosch. In de Bossche stadsrekeningen is niet de opdracht maar wel de officiële afrekening gevonden.
Op 30 september 1679 werd aan Aletta van der Gucht betaald door *de Heeren Magistraet der stat 's-Hertogenbos* de som van 1.318 gulden voor de levering van een aantal wandtapijten.
Bij nadere beschouwing over de uitvoering van deze opdracht zou men kunnen stellen, dat er niet die zorg aan is besteed, die verwacht zou mogen worden van deze wever. De eerlijkheid gebiedt echter wel te zeggen, dat de prijs die voor de wandtapijten werd betaald niet erg hoog was.
Op de stadsrekening is al duidelijk aangegeven, dat de levering van deze wandtapijten (54 ellen tour) is gebeurd in een aantal stuks van verschillende afmetingen.
De afrekening vermeldt:

- Eén stuk van 10,5 el lang en 6,5 el hoog.
- Eén stuk van 8,5 el lang en 5,5 el hoog.
- Twee vensterstukken.
- Andere stukken van 5,5 el hoog, tevens nog 32 ellen lucht voor de kortste tapijten.

Door de verschillende afmetingen van de wandtapijten, bleek een deel hiervan niet de juiste hoogte te hebben voor de schepenzaal. Om dit te verhelpen werd door de wever een extra strook wandtapijt geleverd van 32 el lengte en ruim één el hoogte, tegen kennelijk een speciale prijs van drie gulden per vierkante el. De strook (overigens van een mindere kwaliteit als de al geleverde wandtapijten) werd aan de bovenzijde van de kortste tapijten, als *locht* toegevoegd. Toen men met het stellen van de wandtapijten bijna klaar was, bleek dat men nog drie el lucht te kort kwam. Ook deze werd nageleverd en bovendien voorzien van een tiental vogeltjes.
Over het eindresultaat was men toch niet helemaal tevreden; de toevoeging van de extra geleverde strook lucht, was vooral daar zichtbaar, waar de wolken van deze strook niet pasten aan de lucht van de wandtapijten. Om dit euvel te verhelpen en de grote stukken lucht enigszins te breken liet men er vogeltjes op schilderen. Op 25 oktober 1679 werd aan H. van Hastenburch de som betaald van 18 gulden en 18 stuivers *voor het stellen van enige vogeltiens*. Deze vogeltjes zijn als gevolg van diverse wasbeurten inmiddels *gevlogen.*

Dat de levering van de wandtapijten niet perfect was, zou wellicht kunnen liggen aan het feit, dat Van der Gucht (gezien zijn hoge leeftijd) zich niet veel meer met deze opdracht heeft bemoeid. Dit blijkt mogelijk uit de stadsrekening, waaruit valt op te maken dat de afrekening van deze opdracht niet door hem maar door zijn dochter Aletta gebeurde. Dat voor de uitvoering van deze opdracht wandtapijten werden geleverd waarvan de hoogtematen niet klopten met de hoogte van de schepenzaal, vond waarschijnlijk zijn oorzaak in het feit dat Van der Gucht een aantal delen van het totale wandtapijt nog in voorraad had. Deze hadden echter niet de juiste hoogte, zodat hij een gedeelte bij heeft moeten weven om de goede maat te bereiken. Dit laat zich verklaren, enerzijds door de vrij lage prijs die men betaalde voor deze tapijten, anderzijds hadden wevers vaak tapijten in voorraad om te verhuren bij speciale gelegenheden en feesten. Misschien hadden deze wandtapijten eerst wel een andere bestemming en waren ze een koopje voor het Bossche stadsbestuur.
Wever Maximiliaan van der Gucht overleed in 1689. Zijn zoon zette het werk van zijn vader in Delft nog enige tijd voort.

Onderhoud en restauratie

De oudste stadsrekening over het onderhoud van deze wandtapijten dateert van 3 januari 1680. Dan wordt aan Jan de Vigne door de *Heere Magistraat* een bedrag betaald van 12 gulden en 10 stuivers.
In 1942 werden de wandtapijten gewassen en waar nodig bijgestopt. Toen werd ook de ophanging gewijzigd: de wandtapijten waren tot dan met spijkertjes bevestigd op de muurschroten. Door nu gebruik te maken van drukknopen konden de wandtapijten bij een eventuele brand - het was immers oorlog - vlug van de muur genomen worden.
In het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw bleek dat het kostbare en historisch zeer waardevolle wandtapijt dringend aan restauratie toe was. De restauratie, uitgevoerd in de periode van 1962 tot 1971 door de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel in Haarlem, vergde bijna 67.000 werkuren. Van de totale oppervlakte (141 vierkante meter) werd er 18,5 vierkante meter vernieuwd. Per uur werd gemiddeld circa 2,8 vierkante centimeter gerestaureerd. Aan deze restauratie werd, met de naald, door 35 mensen - voor kortere of langere tijd - gewerkt.
De totale kosten van de restauratie bedroegen: 489.844 gulden (230.000 euro).
Het afwerken van de omslagen, het op maat maken van de wandtapijten en het stellen werden verzorgd door de medewerkers van *Woninginrichting Karel Bruggeman* te 's-Hertogenbosch.
Om dit waardevolle bezit voor de stad te behouden werd tussen 1995 en 1998 het wandtapijt opnieuw gerestaureerd bij het al eerder genoemde atelier. Hierbij is gebruik gemaakt van moderne technieken, zoals het van de ruimtevaart afkomstige klittenband. De wandtapijten zijn nu dan ook met klittenband vastgezet op een katoenen steundoek. Door middel van dit doek wordt het uitzakken van de wandtapijten voorkomen en wordt tevens het hele gewicht van het wandtapijt door deze steundoek gedragen en niet langer alleen door de, vanwege ouderdom zwakke en kwetsbare draden van het wandtapijtweefsel. Bovendien kan men bij calamiteiten de wandtapijten snel verwijderen.
De restauratie was begroot op 500.000 gulden, waarvan het rijk ruim 315.000 gulden heeft bijgedragen. Er waren voor de restauratie 6.000 manuren nodig.
De verwachting is nu dat de wandtapijten nu veel langer mee kunnen dan dertig jaar (de vorige restauratie). Als de tapijten goed worden onderhouden en het vuil op tijd wordt verwijderd zodat het niet kan hechten dan kan het er 100 jaar tegen.

MARKT 1: Het Stadhuis: Goudleerbehang

Oorsprong/ontwikkeling

Het stadhuis van 's-Hertogenbosch heeft niet alleen een fraaie raadzaal met een kostbaar wandtapijt (geweven wandbekleding), maar bezit ook een aantal vertrekken waarin de wanden bespannen zijn met het prachtige goudleerbehang.
Alhoewel goudleer? Misschien kunnen we hier toch beter spreken van leer met een goudachtige glans, want hoewel de naam anders doet vermoeden is er geen enkel stukje goud verwerkt in dit behang. In vakkringen spreekt men dan ook liever van *cordaans-cuir,* genoemd naar de Spaanse plaats Cordoba.
Het vervaardigen van goudleer is waarschijnlijk van Arabische oorsprong. Geschiedschrijvers meldden, dat er rond 1150 al geschreven werd over de stad Ghadames, waar men goudleer zou maken. De Moren introduceerden en beheersten de goudleervervaardiging in Spanje. Voornamelijk de plaats Cordoba was vanaf de 14e eeuw het centrum van de goudleerindustrie. Maar ook andere Spaanse steden als Sevilla en Barcelona hadden deze industrie binnen hun muren. Sevilla was destijds bovendien de uitvoerhaven, van waaruit het goudleer werd verscheept naar Marseille, en van daaruit over land naar Parijs. Vanuit deze laatste stad vond het transport dan weer plaats naar een groot aantal steden.
De bestellingen van dit leerbehang gebeurden per verkochte kamer(s); kennelijk had men vanuit Spanje geen stalenmateriaal van wat mogelijk was (de versiering of kleur). Men liet de bestelling vergezeld gaan van een summiere aanduiding over de kleuren, bijvoorbeeld *veel wijnrood of olijfgroen* of *zeker de kleur dofblauw niet*. Of de Spaanse leveranciers konden slecht lezen of men nam het niet zo nauw, maar de Antwerpse importeur Goetkints klaagde in 1624 zijn nood bij een Spaanse leverancier, dat hem steeds behang werd geleverd in kleuren die niet door hem besteld waren. De betalingen door o.a. deze firma Goetkints gebeurden weinig in geld, maar meestal werd geruild met producten uit eigen streek, zoals wandtapijten, schilderijen, linnen, etc.
Goudleer werd niet alleen gebruikt voor versiering van wanden, maar ook voor andere doeleinden zoals kamerschermen, het bekleden van stoelen, e.d.
Tot ongeveer 1630 heeft Cordoba de toon aangegeven bij de vervaardiging van het goudleer. Het verdrijven van de Moren door Filips III (zoon van Filips II, en van 1598-1621 koning van Spanje) in 1610 was kennelijk de oorzaak van de terugval van deze industrie in de genoemde Spaanse steden. Veel verdreven Moren vestigden zich toen in Venetië, dat in Italië het centrum werd van deze tak van industrie.
Via Spanje, Italië en Frankrijk kwam de techniek van het bewerken van leer naar de zuidelijke en noordelijke Nederlanden. In onze streken kwam deze industrie, met name in de 17e eeuw, tot grote bloei. Weliswaar was de bloeitijd in de noordelijke Nederlanden vrij kort, ze begon rond 1600 en duurde tot ongeveer 1680. In dat jaar moesten er al ondernemingen gesloten worden in verband met de opkomst van andere, goedkopere producten voor bekleding van wanden.
In de zuidelijke Nederlanden droeg Vlaanderen en in het bijzonder de stad Mechelen, in belangrijke mate bij aan deze bloeiperiode.
Waarom nu juist Mechelen? De Mechelse goudleermakers konden zich verzekeren van de steun van zeer bekwame beeldhouwers, die zorgden voor een grote en zeer fraaie collectie drukplaten, waarmee het leer bewerkt werd. Bovendien bezaten de Mechelse goudleerbewerkers het geheim omtrent de vervaardiging van het vernis, dat zorgde voor de prachtige goudglans. Ook hierom was hun leder zeer gewild. De Mechelse goudleermakers looiden hun leer zelf volgens een speciale methode in tonnen, zodat men sprak van *tonleder,* dit in tegenstelling tot het elders aangewende systeem van *touwleer* dat bewerkt werd door de huidenvetters. Daarnaast waren de goudleermakers door familiale banden zo nauw aan elkaar verwant, dat zij binnen dit gebied een monopolie bezaten.

In de noordelijke Nederlanden was het vooral Amsterdam, dat naam maakte door het leer dat daar werd vervaardigd. Meesters in de kunst van het *goudleermaecken* waren daar o.a. Hans le Maire en Jacob Dircksz de Swart.
De vraag naar het Hollandse goudleer was zo groot, dat bijvoorbeeld Hans le Maire al werkte met zo'n 120 arbeiders. Uit de archieven blijkt, dat deze Le Maire contracten afsloot voor 17.000 Franse kalfsvellen per jaar. Ook zijn overeenkomst met een goudslager voor levering van 24.000 blad geslagen zilver per week, loog er niet om.
De grote vermaardheid van het Hollandse goudleer was eigenlijk te danken aan een nieuw principe dat hier werd toegepast, en dat *verheven goudleer* werd genoemd.
In 1628 werd aan de goudleermaker Jacob Dircksz de Swart octrooi verleend om dit verheven goudleer te maken. Tot dan toe werd door middel van kleine handstempels de leervellen aan de voorzijde voorzien van kleine motiefjes. Het is hoogstwaarschijnlijk een Hollandse uitvinding geweest om deze techniek te vervangen door aan de achterzijde het leer te bewerken, hetgeen tot dan toe zeer ongebruikelijk was. De methode hield in, dat men gebruik maakte van houten vormen, waarin de schrijnwerker het patroon negatief uitgestoken had. Het leer werd vochtig gemaakt en met de vergulde kant op de houten drukvorm gelegd in de pers; vervolgens werd de pers aangedraaid en ontstond het reliëf in het leer. Ook nu is men het er nog over eens, dat er groot vakmanschap voor nodig was om:

- De houten blokken van een patroon te voorzien.
- Het leer op de juiste manier hierin te persen.

De leervellen die gebruikt werden voor wandbekleding, hadden een afmeting van 75 x 65 cm. Men naaide zoveel vellen aan elkaar als een wand hoog en breed was. Vervolgens werd zo'n wandgedeelte op de houten muurlatten gespijkerd en eventueel in de hoeken afgebiesd met strookjes leer en vastgezet met siernagels.
De ontwikkelingen en de opkomst van het geschilderde behang bleek een geduchte concurrent te worden voor het goudleer. Goudleer was door zijn oorsprong en zijn bewerkingen een kostbaar product. Om de prijs aantrekkelijker te maken en het afzetgebied te behouden, paste men andere methodes toe. In wezen echter was de aftakeling van het tijdperk van het goudleer al begonnen.
Om deze redenen werden de vellen nu *gescharnierd* (aan elkaar geplakt), waardoor banen ontstonden zonder de genaaide dwarsnaden en die de hoogte hadden van de betreffende kamer. Omdat het fabricageproces met de houten vormen zeer arbeidsintensief was, ging men nu de baan van gescharnierde vellen leer door een metalen mangel halen, waardoor deze baan voorzien werd van een klein, repeterend patroon. Ook werden banen lederen vellen, geheel onbewerkt geplaatst op de wanden, om ze vervolgens te beschilderen met figuren en motieven.
Ondanks al deze vereenvoudigingen bleef de prijs van het goudleerbehang duurder dan de geschilderde papieren behangsels.
Het einde van het tijdperk van het goudleer was in zicht; op een enkele uitzondering na werd er na plm. 1800 geen goudleerbehang meer vervaardigd.
Toch bleef er bij het inrichten van oude patriciërswoningen een zekere heimwee bestaan naar dit fraaie product van vakmanschap.
Het was Jan Mensing, die rond de 20e eeuw probeerde een werkplaats voor goudleer van de grond te krijgen in Amsterdam. In 1924 verhuisde hij naar Bussum waar hij met zes personeelsleden probeerde goudleerbehang volgens de oude Hollandse methode te vervaardigen. Hoewel hij naar ontwerpen van o.a. Berlage fraaie staaltjes van zijn vakmanschap toonde, was de grote handicap voor zijn bedrijf de slechte kwaliteit van het gebruikte leer, als gevolg van de veranderde looitechniek. Noodgedwongen heeft hij zijn toevlucht moeten zoeken tot leer uit Engeland; weliswaar ook geen beste kwaliteit, maar altijd nog beter dan de aangeboden kwaliteiten van het Europese vaste land. Van het goudleer, dat door Jan Mensing werd vervaardigd, zijn nog mooie voorbeelden bewaard gebleven.

Vervaardiging

De techniek

Hoewel de vervaardiging van goudleer al eeuwen oud is, blijft het principe (behalve de versieringen in het leer) eigenlijk gebaseerd op het:

- Bewerken en op maat snijden van de vellen.
- Plakken van zilverfolie.
- Politoeren.
- Aanbrengen eiwitlaag.
- Aanbrengen van een dubbele gele vernislaag.

Leer

De schapen- en geitenvellen werden hoofdzakelijk gebruikt in Italië en Spanje. En de kalfsvellen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden

Zilver

Het laagje bladzilver - bestaande uit velletjes zilver met de maat van 95 x 95 mm - werd met verdunde perkamentlijm op het leer geplakt en vervolgens met een agaatsteen gepolijst, waardoor het zilverblad een goede hechting kreeg en het oppervlak glad werd.
Over het bladzilver werd dan een laagje eiwit gestreken met een tweeledig doel om:

- Te voorkomen dat zilversulfide werd gevormd (dit is het verkleuren van het zilver, waardoor de goudglans veranderde in een dofbruine kleur).
- Ervoor te zorgen, dat de later op te brengen gele lak niet in het zilver drong.

Door een gele lakvernis tweemaal over het zilver te strijken verkreeg men de diepe goudkleur waaraan dit product zijn naam te danken heeft.
Het aanbrengen van het bladzilver kon niet in de zomer gebeuren. In de gebruikte perkamentlijm zaten namelijk zwavelverbindingen die door hogere weerstemperaturen sneller op het zilver reageerden, waardoor het zwarte zilversulfide ontstond.
Een andere bron vermeldt dat de stukken leer eerst met behulp van stempels werden voorzien van een reliëf en dat ze daarna pas met bladzilver, eiwitlaag en de dubbele vernislaag of polychromie werden afgewerkt.

Kleur

Op de laklaag werd daarna de decoratie aangebracht in dekkende of transparante kleuren; hierover kwam vervolgens een dunne laag getinte vernis.

Versieringen

Er waren drie methodes:

- Aan de voorzijde met kleine stempels bewerken (Spaans goudleer).
- Reliëf drukken door middel van vormen; het zogenaamde verheven goudleer. (Mechels werk en noordelijke Nederlanden).
- Door middel van een stalen mangel.

Restauratie wethouderskamer (vml. radenkamer)

Bij de restauratie in 1911 van het goudleerbehang in de radenkamer van het stadhuis te 's-Hertogenbosch ontdekte men op de muur het met rood krijt geschreven opschrift:

1763 24 Dec. door Caspar Reytz behangen

Deze Caspar Reytz (waarschijnlijk afkomstig uit de omgeving van Mainz, in het thans genoemde Duitsland) werd op 15 februari 1749 poorter van de stad 's-Hertogenbosch. Hij huwde op 18 mei 1749 met Willemine van den Hurk, ingezetene van de stad.
Voor de radenkamer van het stadhuis leverde behanger Caspar Reytz volgens zijn nota van december 1763; 31 banen goudleer met een totale lengte van bijna 159 el, 3.500 spijkers, vijf pond lijm en een half pond garen voor in totaal 421 gulden, drie stuivers en 12 penningen.
Het door hem verwerkte goudleer is waarschijnlijk rond 1760 in Dordrecht vervaardigd.
Bij dezelfde restauratie werd een beschreven stuk papier gevonden op de middenwand, waaruit bleek dat het goudleerbehang op 3 augustus 1882 door J. Krijbolder te ‘s-Hertogenbosch was gerestaureerd *onder toezicht van den Hoofdopziener en de Commies ter Secretarie*, voor een bedrag van 73 gulden en 92,5 cent.
Bij het begin van de 20e eeuw verkeerde dit goudleerbehang in een zeer vervallen toestand en dreigde zijn complete ondergang tegemoet te gaan. Bij de raadsvergadering van 30 maart 1911 werd aan de restaurateur J. Mensing uit Amsterdam opdracht gegeven het goudleer te restaureren. De totale kosten (met bijlevering van een nieuwe baan goudleer) bedroegen 1.700 gulden. De waarde van het goudleerbehang werd door J. Mensing in 1911 geschat op 17.000 gulden.
De laatste restauratie in 1990 werd uitgevoerd door het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam.
Bij deze restauratie kwam men onderstaande problemen tegen:

- Ouderdom van het goudleer, waardoor leermoeheid optrad, met als gevolg een grote mate van krimp of rek door de wisselingen in de luchtvochtigheid.
- Uitdroging en spanning waardoor scheuren in het leer waren ontstaan als gevolg van het gebruik van de centrale verwarming.

Via chemische analyses werd vastgesteld op welke wijze het leer gelooid was, chroom of plantaardig. Rond 1900 werd het product, om de prijs vermoedelijk te drukken niet voorzien van zilverfolie maar door tinolie of een mengsel van lood en zink.

Goudleervellen die in treksterkte achteruit waren gegaan zijn nu voorzien van een polyester achterdoek als versteviging. Om spanningen en/of krimp tot een minimum te beperken is het behang rondom voorzien van een strook elastische stof. Niet het goudleer maar de elastische stof is op de muurschroten gespijkerd. Deze strook vangt de werking, als gevolg van krimp of rek op waardoor scheuren worden voorkomen. De ontbrekende stukken zijn aangevuld met nieuw kalfsleder dat met een leerverf is behandeld. Het onderscheid tussen oud en nieuwe goudleer blijft weliswaar zichtbaar maar er is nu weer een geheel vlak.
Indien men in 1990 bij de restauratie dezelfde materialen en werkmethode had gebruikt als vroeger dan zou één vierkante meter goudleer toen ca. 6.000 gulden hebben gekost. (ruim 2.700 euro).

Imitatie goudleerbehang

Vanaf ongeveer 1850 was in ons land een product verkrijgbaar uit oosterse landen (Japan, China) dat opgang maakte onder de naam: Japan-cuir en cuir-atique. Met behulp van een houten wals werd het dessin van dit imitatiegoudleer verdiept uitgehold. In Europa, maar ook elders in de wereld ontstonden fabrieken waar dit imitatieleer werd vervaardigd. Een bekende fabriek kwam uit het Belgische Laken van de fabrikant Alphonse Lacroix (1867-1978)
Een andere imitatie van het corduaans-cuir was het *leerpapier.* Qua materiaalsoort had het geen overeenkomst meer met het echte goudleer. Het was vervaardigd van een stevige papierkwaliteit en door het gaufrage (vertaald uit het Frans: figuren persen in) systeem voorzien van een leernerf. Het was afwasbaar en het kon tegen een stootje. Veelal gebruikt bij lambriseringen en kinderkamers. Rond de jaren vijftig van de vorige eeuw ontstond een andere visie over het bekleden van de wanden in woningen en openbare gebouwen. Daarmee verdween ook het imitatiegoudleer.

MARKT 1: Het Stadhuis: Burgemeesters

Vóór 1795 was de burgemeester lid van een stedelijke elite die hem uit haar midden benoemde. Sinds de Grondwet van 1848 is hij de door de Kroon benoemde voorzitter van een gekozen gemeenteraad en van het college van burgemeester en wethouders (B en W). Deze laatste twee organen gaan hem sindsdien in de gemeentelijke hiërarchie vooraf. Niet de burgemeester maar de raad werd formeel-juridisch aan het hoofd van de gemeente geplaatst. Naast het voorzitterschap van de raad en van het college deelde de wetgever van 1851 de burgemeester ook een aantal taken toe die hem tot een gedelegeerde van de regering in het gemeentebestuur maakte. Zijn rol als toezichthouder op de rechtsgeldigheid van raadsbesluiten en zijn leidende taken op het terrein van de politiezorg springen daarbij het meest in het oog.
Opvallend is dat bijna één eeuw lang tot 1941, dus na de invoering van de gemeentewet alle Bossche burgemeesters uit *eigen kweek* afkomstig zijn geweest. Slechts één van hen, jhr. Mr. E.J.C.M. de Kuyper (1857-1874) was niet in de stad geboren maar daar wel al enige tijd werkzaam.
Hierna zijn de burgemeesters vanaf 1808 vernoemd, waarbij vanaf 1874 van de meeste burgemeesters de belangrijkste aspecten tijdens de ambtsperiode zijn vermeld (m.u.v. de Tweede Wereldoorlog):

- **Dr. P.J. van Berkel (1808 - 1810).**
- **Dr. P.J. van Berkel (1810), maire.**
- **Mr. A.G. Verheijen (1810 - 1814), maire.**
- **Mr. A.G. Verheijen (1814 - 1848).***
- **Mr. J. Losecaat (1815 - 1816).***
- **P.H. Fenema (1815 - 1824).***
- **Jhr. W.H. Thye Hannes (1816 - 1824). ***
- **P.J. Vermeulen (1849-1856).**
- **Jhr. mr. E.J.C.M. de Kuyper (1857 - 1874).**
- **Mr. A.F.X. Luyben (nov. 1874 - juni 1880):** *vestingwet; stadspoorten en voorwerken werden gesloopt; stadsmuur bleef gehandhaafd om overstromingen te voorkomen.*
- **mr. H.F.M. van Lanschot (okt. 1880 – dec. 1883):** *de Oeteldonksche Club van 1882 werd opgericht om te voorkomen dat de Vastenavondviering zou ontaarden.*
- **Jhr. mr. P.J.J.S.M. van der Does de Willebois (mrt. 1884 – juni 1917)**: *de stad kreeg een waterleiding (1885) met een betere waterkwaliteit dan de pompen konden leveren; voor de benodigde waterdruk werd de watertoren gebouwd; gemeente richtte eigen gasfabriek op (1888); eerste telefoons verschenen (1886); eerste stadsuitbreiding buiten de stadsmuren na vier eeuwen (Het Zand); in 1916 trok voor het eerst een Plechtige Omgang door de straten; arbeiders organiseerden zich in vakbonden; hoge werkeloosheid van vooral sigarenmakers tijdens de Eerste Wereldoorlog.*
- **Mr. F.J. van Lanschot (sept. 1917 – sept. 1941):** *werkeloze sigarenmakers werden omgeschoold tot bouwvakkers; uitbreidingsplan dat voorzag in een woonwijk ten noorden van de stad (De Muntel) en een ten zuiden (Het Bossche Broek); De Muntel werd gerealiseerd maar i.p.v. het volbouwen van Het Bossche Broek vond er woningbouw plaats in De Vliert; economisch slechte tijd; weinig werkgelegenheid; de veemarkt werd verplaatst; Tweede Wereldoorlog brak uit.*
- **Mr. C.A.F.H.W.B. van den Clooster Baron Sloet tot Everloo (dec. 1941 – juni 1943):** aangesteld door de Duitse bezetters.
- **Mr. A.M.P. Thomassen (juli 1943 – okt. 1944):** aangesteld door de Duitse bezetters; lid van de NSB;
- **M.G.W. van Soestbergen (okt. 1944 – nov. 1944):** plaatsvervangend.
- **Mr. H.J.M. Loeff (waarnemend vanaf nov. 1944; (okt. 1945 – sept. 1960):** *stad herstelde zich na de oorlog; industrieën werden aangetrokken; gemeente bouwde hiervoor fabriekshallen; Sociale Dienst en de Dienst voor Werkvoorziening en Sociale Zaken werden opgericht; extra aandacht voor goed onderwijs.*
- **Mr. R.J.J. Lambooy (febr. 1961 – febr. 1969):** *het Structuurplan 1964 was bepalend voor deze periode in de stad; de ontplooiing van ’s-Hertogenbosch als een goed bereikbaar stadscentrum zou ten koste moeten gaan van de demping van de Binnendieze, sloop van veel huizen en doorbraken ten behoeve van het verkeer; felle discussies over het monumentenbeleid; de minister wilde 623 objecten op de monumentenlijst, het gemeentebestuur dacht slechts aan 88 panden, uiteindelijk werden het er 240.*
- **Mr. G.M.J.W. van de Ven (apr. 1969 – mei 1978):** *de gemeenten Engelen (met Bokhoven) en Empel en Meerwijk werden op vrijwillige basis geannexeerd; ontkerkelijking zorgde er voor dat kerken gesloten moesten worden, zoals onder meer de Redemptoristenkerk, de Sint-Pieter en de Sint-Leonardus; de rondweg werd in gebruik genomen wat een grote ontlasting van de doorgaande verkeersstroom bete-*

kende; er vond een kentering plaats ten opzichte van het monumentenbeleid waarvoor de stad in het Monumentenjaar 1975 zelfs een landelijke onderscheiding kreeg.

- **Mr. B.L.A. van Zwieten (sept. 1978 – juli 1989):** *de stad vierde in 1985 haar 800ste verjaardag, emotioneel onderdeel was de reünie van de 53e Welsh Division, onze bevrijders uit 1944; de restauratie van de Sint-Jan is voltooid?; over de in restauratie zijnde Binnendieze werden vanaf 24 mei 1985 boottochten georganiseerd; de wijk Maaspoort met onder meer bolwoningen en grasdakwoningen werd gerealiseerd; het Noordbrabants Museum kreeg een nieuwe huisvesting in het vml. gouvernementsgebouw in de Verwersstraat en het Rijksarchief verhuisde naar de gerestaureerde Citadel.*
- **Mr. D.C.B. Burgers (sept. 1989 – jan. 1996).**
- **J. F. M. van der Beek (jan. 1996 – sept. 1996):** waarnemend.
- **Mr. dr. A.G.J.M. Rombouts. (sept. 1996-....).**

* In november 1815 kwam er een *Stedelijk Reglement* tot stand dat bepaalde dat er, gelijktijdig drie burgemeesters waren. In 1824 is dat echter weer gewijzigd en werd het stelsel van één burgemeester weer in het leven geroepen.

MARKT 1: Het Stadhuis: Antoon Derkinderen

Levensbeschrijving

Antoon, zoon van een Bossche goudsmid werd op 20 december 1859 geboren in de Vughterstraat wijk H nr. 153 (thans nummer 116). De ambtenaar van de burgerlijke stand spelde zijn naam als Derkinderen maar hijzelf en ook andere familieleden gebruikten zowel de schrijfwijze Derkinderen als Der Kinderen. Er waren nog acht kinderen vóór hem en het gezin had geen geld om de kleine Antoon te laten studeren.
Voor hem dus geen dure kunstacademie maar de kosteloze rijkskweekschool voor Onderwijzers in ’s-Hertogenbosch. Hier studeerde hij van 1874 tot 1878. Daarna schreef hij zich in aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten, ook in ’s-Hertogenbosch, om een middelbare akte tekenen te halen.
De directeur onderkende zijn talent en moedigde hem aan zijn onderwijscarrière op te geven en een kunstopleiding te gaan volgen. Ook zijn moeder wist hij te overtuigen.
Met een studiebeurs van het Bossche departement van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen vertrok hij in 1880 naar Amsterdam waar hij een opleiding kreeg aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten.
Deze Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen stelde zich tot doel *de vooruitgang van het volk* te bevorderen door onder meer het stichten van lagere scholen en het organiseren van culturele evenementen als lezingen of toneelvoorstellingen. Het Nut verstrekte ook beurzen aan veelbelovende, maar minvermogende jongelui.
In die periode kwam hij, met de wetenschap dat de stad binnenkort haar 700-jarig bestaan zou vieren op het idee om acht schilderijen te maken van 4 bij 3,20 meter die de geschiedenis van ’s-Hertogenbosch tot onderwerp zouden hebben. Vanaf de stichting van de stad eind 12^{e} eeuw, zou hij uit elke eeuw een onderwerp kiezen. Tussen 1883/1884 heeft hij zes ontwerpen in aquarel (potlood, zwart krijt) gerealiseerd zoals de stichting van de stad, de bouw van de Sint-Jan, de Blijde Incomste van Wenceslas van Luxemburg en hertogin Johanna van Brabant in 1356, ‘s-Hertogenbosch weigert keizer Frederik van het thans genoemde Duitsland en zijn zoon aartshertog Maximiliaan de toegang binnen haar muren in 1488, de boetedoening van de Bosschenaren na het oproer in 1525 en het beleg van de stad in 1629. Hij maakte deze ontwerpen, uiteraard nog in een kleiner formaat op eigen initiatief en bood deze eerste opzet, in de hoop een opdracht tot uitvoering te krijgen met een begeleidende brief aan het gemeentebestuur aan. Hij wilde de definitieve schetsen op zwaar, sterk doek aanbrengen in eenvoudige vlakke kleuren, in de geest van een muurschildering als fresco.
Het was hem gelukt. In 1884 kreeg Antoon van het Nut nog een eenmalig bedrag van 1.600 gulden toegewezen. In ruil voor dit bedrag, dat verspreid over twee jaar zou worden uitgekeerd moest hij als tegenprestatie voor deze financiële ondersteuning vrij naar keuze een schilderij maken dat door de Maatschappij aan de stad zou worden aangeboden. Hij had toen echter ook al de opdracht gekregen voor *de Processie van het Heilig Sacrament van Mirakel* voor de Begijnhofkerk te Amsterdam. Dat was vrij uniek, twee opdrachten te moeten voltooien die voor wat betreft aard en omvang voor Nederlandse begrippen uitzonderlijk genoemd mochten worden. De complicaties rond de *Processie* waren aanleiding tot verdere vertraging zodat Derkinderen pas in mei 1889 aan het werk voor de stad toekwam.
In deze periode, tussen 1883 en 1889 waren echter de denkbeelden van Derkinderen flink veranderd. Hij bleek ontvankelijk te zijn voor Wagners *Gesamtkunst, (creatief kunstwerk waarin geprobeerd is vele kunstvormen, inclusief de beeldende kunst, kunstnijverheid en uitvoerende kunst samen te voegen tot één geheel; de term werd door Richard Wagner geïntroduceerd)* voor het geromantiseerde verlangen naar het middeleeuwse gildeverband. Hij werd ook sterk beïnvloed door de opvattingen van zijn hoogleraar op de Rijksacademie J. A. Alberdingk Thijm, die de noodzaak van samenhang tussen kunst en maatschappij benadrukte en er vanuit ging dat goede kunst bezielende en verheffende krachten bevatte.
Derkinderen ontwikkelde het denkbeeld waarbij een kunst zou ontstaan die voor de gemeenschap, dus voor iedereen, toegankelijk zou zijn in een openbaar gebouw. Een hechte samenwerking tussen de verschillende kunsttakken was nodig, zoals bij de middeleeuwse kathedraalbouw. Hij was tot de stellige overtuiging gekomen dat zijn kunst zowel uit de samenleving moest voortkomen, als voor die samenleving bestemd moest zijn. In deze opvatting paste het niet om de historische gebeurtenissen als zodanig tot in detail uit te beelden. Integendeel, het ging om de essentiële elementen eruit te distilleren, zoals de religie, die richtinggevend zou zijn geweest voor de middeleeuwen en de gemeenschapszin. Om daaraan uitdrukking te geven moest de kunst gebruik maken van symbolen en geabstraheerde beelden.
In 1889 maakte hij in aquarel nog een tweede ontwerp. Hij was toen afgestapt van het idee om een aantal afzonderlijke schilderijen te maken. Het betrof nu één complete, monumentale wandschildering van de gehele linkerwand van het Bossche stadhuis. Op enkele, relatief gezien kleine wijzigingen na, zoals een verdergaande stilering van de voorstelling en het vrijwel geheel vermijden van perspectief, is de uiteindelijke beschildering naar voorbeeld van deze tweede opzet gemaakt.

De schetsontwerpen van de eerste en de tweede opzet liggen opgeslagen in het stadsarchief van ’s-Hertogenbosch of zijn in langdurig bruikleen afgestaan aan het Noordbrabants Museum.
De uitvoering van het groots opgezette werk vroeg echter wel een nieuw honorarium en er werd een contract opgesteld waarin bepaald werd dat Derkinderen nog 2.750 gulden in termijnen zou ontvangen, gerelateerd aan de voortgang van de schildering. Voor de ontwerpschets ontving hij nog 400 gulden.
Van 1889 tot eind 1891 werkte Derkinderen aan de uitvoering van zijn opdracht, eerst in Amsterdam maar in 1890 kwam hij, zoals beloofd in ‘s-Hertogenbosch wonen. Het werk moest eind november 1891 klaar zijn en dit is hem gelukt want begin januari 1892 werd het gehele werk tentoongesteld in het Panoramagebouw te Amsterdam en vervolgens bij Pulchri in Den Haag. In maart 1892 werd het naar ‘s-Hertogenbosch overgebracht waar het in 1893 officieel aan de gemeente werd overgedragen.
Het is de schildering op de linker (noordelijke) wand in de hal van het stadhuis en wordt aangeduid als de zogenaamde eerste *Bossche Wand.* Critici spraken van een nieuw fenomeen: *gemeenschapskunst.* Het werk werd gezien als een geslaagde poging om te komen tot een monumentale schilderkunst, die op een hoger plan stond dan bijvoorbeeld de decoraties in de kerken van Pierre J.H. Cuypers. De schildering is niet gemaakt op gewoon linnen maar in bleke olieverftinten op de achterkant van linoleum. Aanvankelijk gaf dit materiaal meer stevigheid dan linnen maar na 90 jaar was het uitgezakt en broos geworden terwijl de geoxideerde olie en hars nadelig ingewerkt hebben op de verf. Onlangs is de schildering dan ook gerestaureerd.
Deze schildering stelt de stichting van de stad voor door hertog Hendrik I van Brabant rond zijn jachtslot in “1185”. Om de gebeurtenis in het perspectief van die tijd te plaatsen, heeft Derkinderen afbeeldingen over de kruistochten en van keizer en paus toegevoegd. Zij waren de vertegenwoordigers van de wereldse en kerkelijke macht. Verder is, rechts van de herentrap de Bossche barmhartigheid afgebeeld.
Antoon bracht de gebeurtenis terug tot de historische essentie, namelijk de middeleeuwse maatschappij met een wereldlijk en een geestelijk gezag alsook de kruistochten die fungeren als kader voor het optreden van hertog Hendrik van Brabant en de roemrijke Bossche caritas.
Het kunstwerk baarde veel opzien en de meningen waren verdeeld. Vooral de vormgeving van de muurschildering maakte veel reacties los want Antoon had gebroken met de 19e eeuwse traditie om historische onderwerpen duidelijk, kleurrijk en levendig uit te beelden. Ook bij het schilderen van de *Processie* had hij zich al van deze stijl gedistantieerd. Derkinderens vroegste plannen voor de schilderijen in het stadhuis verschilden aanzienlijk van dit, uiteindelijke resultaat.
Derkinderens kunst, waaronder ook zijn glas-in-loodramen en boekverluchting, werd *gemeenschapskunst* genoemd omdat zij sterk de nadruk legde op een maatschappelijk-ideële instelling. Vanwege deze principes brak Derkinderen, als eerste in Nederland, met de 19e eeuwse traditie om historische onderwerpen herkenbaar, kleurig en levendig uit te beelden in losse schilderijen. Tijdgebonden uitingen in realistische vorm zouden hun betekenis voor toekomstige generaties verliezen, meende hij.
Met deze gewijzigde opvattingen kon het ook niet anders dat het resultaat van zijn uiteindelijke wandschildering zoveel gemengde gevoelens opriep bij velen.
De stijl viel zo verkeerd dat hij hierdoor een aanstelling als *decoratief schilder* bij de nieuwbouw van het Rijksmuseum te Amsterdam misliep. Als antwoord op een verzoek van Antoon om in aanmerking te komen voor een opdracht in het nationale prestigeproject van het Rijksmuseum kreeg hij namelijk als reactie: *welnu beide malen (*de tentoonstellingen van de Processie en de eerste Bossche Wand) *ben ik teleurgesteld. Gold het slechts details, het ware niet erg geweest. Maar uw methode om bij een compositie, die zeer veel goeds heeft, teekening en vorm en kleur te verdoezelen, komt mij in gemoede zoo verkeerd voor dat ik mij daarin een beletsel zie om voor te stellen U voor het rijk een decoratieven arbeid te bestellen.*
Jonge kunstenaars echter waren wel enthousiast. Zij begrepen dat het Antoon niet om te doen is geweest de historische gebeurtenissen als zodanig uit te beelden. Deze schildering werd dan ook door anderen opgevat als een stap in de goede richting, die de kunst moest uitgaan om opnieuw een relevante plaats in de maatschappij te bezetten.
In de eerste *Bossche Wand* is het hoofdtafereel, de stichting van de stad, geen verslag van het daadwerkelijke bouwen, maar een *monument ter verheerlijking van een daad van algemeen belang.* De indeling van het muurvlak door consoles en doorgangen is bewust gebruikt om de voorstelling in verschillende vakken in te delen. De kleur is gedempt gehouden als in een fresco en het perspectief is nagenoeg uitgebannen om het vlak niet te doorbreken. De kunst moet de architectuur respecteren. Alle niet noodzakelijke details, waarvan hij zich in de voorbereidende fase zo nauwkeurig had vergewist en waarvan een eerste ontwerp ook getuigde, liet hij weg. Zo bleef van de voorstelling, waaruit elke dynamiek was verdwenen, een monumentaal, statisch beeld over, ingekaderd in een strenge vormgeving. Door de openbaarheid van het kunstwerk in het hart van de stad, beantwoordde het bovendien aan de absolute voorwaarde van een intensieve wisselwerking met het publiek.

Een recensent van het Noordbrabants Dagblad formuleerde het als volgt: *de personen zijn dan ook niet behandeld als portretten, maar als symbolen van de waardigheid of den maatschappelijken stand, dien zij vertegenwoordigen en even symbolisch is hun handelen en optreden.*
Bij de tweede *Bossche Wand* was duidelijk te zien dat Antoon weer een verdere ontwikkeling had doorgemaakt. Op een kunstreis naar Italië had hij kennis gemaakt met de Zuid-Duitse schilderschool van Beuron, die sterk werd bepaald door geometrische figuren. Derkinderen had later geschreven dat men hem daar had gewezen op de geheimen en de kostbare schat die in cirkel en cijfer besloten lagen.
Bij deze tweede schildering had hij het principe van stilering verder doorgevoerd en er was nog minder dan bij de eerste sprake van een realistische weergave. De afbeelding is als het ware abstracter. Ook de materiaalkeuze is anders. Derkinderen was afgestapt van het linoleum. Hij had weer doek gebruikt maar beschilderde dit nu met temperaverf. Dit had consequenties voor de kleurwerking. De twee wanden in één ruimte wekken dan ook eerder de indruk te contrasteren dan samen één eenheid te vormen. De eenheid bestond in de achterliggende ideeënwereld maar was voor de toeschouwer nogal ontoegankelijk. De discrepantie tussen beide wanden werd in verschillende kritieken als bezwaar genoemd. Hij werd ook verweten dat het werk te katholiek was en te sterk op Byzantijnse voorbeelden gebaseerd. Voor deze schildering ontving hij 5.400 gulden.
Het hoofdthema is hier de kathedraal en hij verbond aan dit thema *het geloof en de arbeidslust* van de Bosschenaren. In het interieur van de kerk zijn Maria en de heiligen afgebeeld, met daarnaast allegorieën van *Nijverheid* en *des Arbeids Harmonie*. Hij koos voor de heiligen die voor het gelovige volk van die tijd vertrouwd waren, waaronder Agnes, Petrus en Joris, Catharina en Augustinus, Franciscus en Christoffel en uiteraard Maria en Johannes de Evangelist. Over de lengte van de wand loopt een fries over het mysteriespel.
Antoon raakte vooral bekend als monumentaal kunstenaar en wordt, samen met J. Toorop, A. Roland Holst en J. Thorn Prikker tot de voornaamste vertegenwoordigers van het symbolisme in Nederland gerekend.
Derkinderens eerste werk van monumentale omvang was een opdracht van de rector van de Begijnhofkerk te Amsterdam, B.H. Klönne. Deze kreeg de gelegenheid om ter herdenking van zijn zilveren priesterfeest in 1884 een schilderij te laten maken. Als onderwerp werd gekozen *De Processie van het Heilig Sacrament van Mirakel* (1888). Bij deze processie herdenkt men een wonder uit de 14e eeuw, waarbij de Heilige Hostie, door een zieke uitgebraakt en in het vuur geworpen, niet verbrandde. Het schilderij zou de processie uitbeelden, zoals die in de 16e eeuw, vóór de Alteratie in 1578 (omwenteling in Amsterdam waarbij de katholieke stadsregering werd afgezet) werd gehouden. Ruim vier jaar heeft hij hieraan gewerkt. Dit schilderij was echter onaanvaardbaar voor de opdrachtgever. Klönne schreef dat Derkinderen zijn aanwijzingen had moeten opvolgen waarop Derkinderen antwoordde dat men van te voren wel uitgangspunten kon overeenkomen, maar dat de kunstenaar verantwoordelijk was voor het uiteindelijke resultaat. Het werd opgeborgen en rond 1900 verkocht. Na enige jaren tentoongesteld te zijn geweest in het Stedelijk Museum te Amsterdam werd het werk in 1929 tenslotte toch geplaatst in de Begijnhofkerk.
Hij voelde zich ook aangetrokken tot de glasschilderkunst en boekversiering. Hij maakte o.a. een raam in het gebouw van de rijksuniversiteit; decoraties in het gebouw van de Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente te Amsterdam, de Beurs van Berlage te Amsterdam, de Rozenkranskerk te Amsterdam en de Nederlandsche Handels Maatschappij te Amsterdam. Ten behoeve van de nieuwe Beurs zijn overigens alleen de ramen uitgevoerd. Er ontstond namelijk een onoplosbaar conflict tussen Derkinderen en Berlage over de uitvoering van het werk. Na deze mislukking kreeg hij geen opdrachten meer voor monumentale muurschilderingen. Hij ontwierp ook enige praalwagens voor de optocht bij het 750-jarig bestaan van de stad.
Nationaal gezien was het hoogtepunt van zijn carrière zijn benoeming in 1907 tot hoogleraar-directeur van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Zo kon hij zijn opvattingen over het kunstonderwijs verwezenlijken: kunst en ambacht tot elkaar brengen. Bovendien kon hij zo propageren dat kunst een maatschappelijke functie moest hebben waardoor hij een lans kon breken voor de monumentale schilderkunst.
Derkinderen overleed op 2 november 1925 te Amsterdam. Bij de viering van het 750-jarig bestaan van 's-Hertogenbosch in 1935 werd tegen de gevel van zijn geboortehuis, Vughterstraat 116 een gedenksteen aangebracht.

Eerste Bossche Wand door Antoon Derkinderen

Imponerend zijn de monumentale wandschilderingen in de hal van de Bossche schilder Antoon Derkinderen. Echte wandschilderingen zijn het overigens niet. De linker- of noordelijke wand is op de achterkant van linoleum en de rechterwand op linnen geschilderd. De linkerwand is eerst aangebracht en is in 1892 door het Departement ’s-Hertogenbosch van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen aan onze stad geschonken. Derkinderen had deze schildering, tegen een aanvullende vergoeding gemaakt, mede als tegenprestatie voor de studiebeurs die hij van het Nut had ontvangen om een studie te kunnen volgen aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te

Amsterdam.

Stichting van ‘s-Hertogenbosch

Het tafereel stelt de stichting van de stad voor, in “1185” door hertog Hendrik I van Brabant, die vorstelijk te paard gezeten, nabij zijn jachtslot de hulde van zijn onderdanen, de stedenbouwers in ontvangst neemt. De twee torens verbeelden zijn jachthuis. De groene tint op de achtergrond stelt het landgoed Orthen voor.

Links zien we paus Urbanus III en rechts keizer Frederik I, bijgenaamd Barbarossa (roodbaard; Waiblingen, 1122 – Anatolië, 10 juni 1190; telg van het huis Hohenstaufen en van 1155 tot aan zijn dood keizer van het Heilige Roomse Rijk) die ten tijde van de

Henk(es), 3-11-2011

stichting van de stad de dragers van de machten waren waardoor het Christelijk Europa werden geleid: paus-dom en keizerschap.
Het Heilige Roomse Rijk was een politiek conglomeraat van landen in West- en Centraal-Europa tijdens de mid-deleeuwen. Het ontstond uit het oostelijke gedeelte van het Frankische Rijk bij het Verdrag van Verdun (843). Het Rijk bestond bijna een millennium, tot het werd opgeheven in 1806. In de 15e eeuw werd de naam uitge-breid tot Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie (*Sacrum Romanum Imperium Nationis Germanicae* in het Latijn). Het Rijk werd rooms genoemd, omdat het werd ingesteld als voortzetting van het Romeinse Rijk.

Bossche barmhartigheid

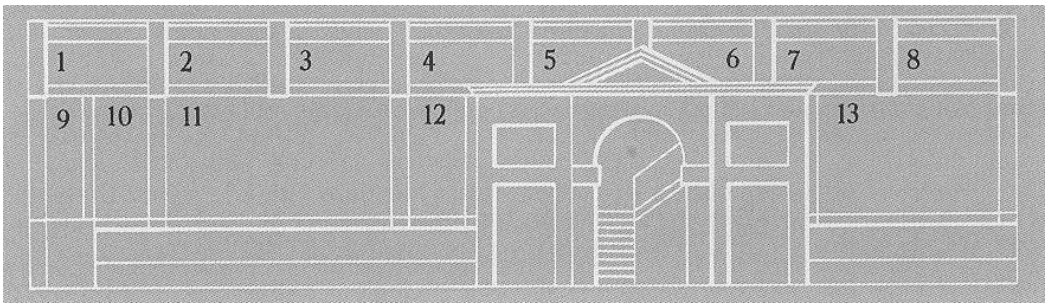
Daarnaast is hier de voorstelling van de veel geroemde Bossche armhartigheid opgenomen. Hier zien we hulp-behoeftigen aankloppen bij een klooster, feitelijk de voorloper van de gasthuisjes.

Kruistochten

Om dit gebeuren in een groter historisch kader te plaat-sen heeft Derkinderen een fries van acht voorstellingen aan de kruistochten gewijd. Het was het eerste werk dat als gemeenschapskunst werd gepresenteerd en werd aan-geduid als eerste Bossche Wand. Uitgaande van de plaats van de consoles, die de balklaag van de zoldering onder-steunen, heeft Derkinderen de wand, zoals uit onder-staand schema valt op te maken, in vlakken verdeeld, waarvan elk een eigen voorstelling kreeg.

Korte toelichting van de afbeelding(en) per vlak:

1. Christus aan het kruis, gekleed in een koningsmantel. Geknield voor het kruis, onder een palmboom. Peter van Amiens, die onder het pontificaat van paus Urbanus II, afgebeeld voor de boogarchitectuur, de eerste kruistocht predikte. **Opschrift***: Deus Vult (God wil het, het is Gods wil;* de leuze van de kruisvaarders*). Petrus. Urbanus.*
2. Het Heilige Graf, bewaakt door een engel met een schild. Voor het graf drie mannen; links; Hugo van Payens, stichter van de Orde van de Tempeliers; midden; Godfried van Bouillon, aanvoerder van de eerste kruistocht; rechts: Gerard, stichter van de Johannieterorde. **Opschrift***: Christus. Vincit; Hugo. Gotfried. Gerard.*
3. De keizer van het thans genoemde Duitsland en de koning van Frankrijk geknield voor het kruis; achter hen twee schildknapen. Links van hen predikt Bernard van Clairvaux een nieuwe kruistocht. **Opschrift***: Christus. Regnat; Bernard. Konrrad Lodewijk.*
4. Keizer Frederik I Barbarossa, voor de boogarchitectuur, roept op tot de vierde kruistocht; rechts van hem Richard Leeuwenhart met de leeuw als zijn symbool. **Opschrift***: Christus. impernat; Frederik. Richard.*
5. De Nederlandse geschiedschrijver Olivier van Keulen met een staande vrouwenfiguur die de geschiedenis symboliseert. **Opschrift***: Non. nobis. Domine; Olivier.*
6. De symbolen van de kruistochten: kruis, zwaard, passiebloem. De Franse geschiedschrijver Jean de Joinville, eveneens met een staande vrouwenfiguur als symbool voor de geschiedenis. **Opschrift:** *non. nobis. sed; Jean.*
7. Links graaf Willem I van Holland als tegenhanger van koning Richard Leeuwenhart en initiator van de Hollandse kruistochten; rechts een getimmerde structuur op twee vaartuigen die diende bij de inname van Damiate. Ervoor Hayo van Wolvega, representant van de Hollandse adel. **Opschrift:** *Nomini. tuo. da. gloriam (*samen met de opschriften van de nummers 5 en 6 de eerste regels van psalm 115 vormend) *Willem. Hayo.*
8. Doodsbed van koning Lodewijk IX van Frankrijk de heilige, twee priesters. **Opschrift:** *Beau. Sire. Dieu. Jesus. Christ. garde. moi. et. toute. ma. gent.*
9. Van links naar rechts en van boven naar beneden de wapens van de paus, keizer en Brabant en daaronder van de steden Brussel, Leuven, ‘s-Hertogenbosch en Antwerpen, symbolisch voor het verbond van deze vier hoofdsteden van Brabant. De tekst onder de wapens luidt: *Op de tijden toen de Christenvolken naar het oosten trokken ter kruisvaart; toen Urbanus paus was en Frederik keizer; toen werd onder hertog Hendrik ’s-Hertogenbosch gesticht; Brussel, Antwerpen en Leuven bouwden de poorten.*

10. Het geestelijke gezag, gepersonifieerd door paus Urbanus III met links een benedictijner monnik als vertegenwoordiger van de reguliere geestelijkheid en rechts een kardinaal als vertegenwoordiger van de seculiere geestelijkheid.
11. Het hoofdtafereel: de stichting van ‘s-Hertogenbosch, voorgesteld door de stichter hertog Hendrik te paard met knechten en jachthonden; op de achtergrond twee torens van zijn jachtslot en de bouwende werklieden. De hertog heeft een jachtvalk in zijn rechterhand.
12. De wereldlijke macht, gepersonifieerd door keizer Frederik I (Barbarossa), met links een bisschop als vertegenwoordiger van de intellectuele macht en rechts een zwaarddrager als vertegenwoordiger van de militaire macht/uitvoerend gezag.
13. De deugd der barmhartigheid, voorgesteld door het opnemen van hulpbehoevenden in een kloosters/gasthuis.

Kruistochten

Onder de kruistochten verstond men in de ruime zin alle middeleeuwse religieus gemotiveerde militaire ondernemingen vanuit het katholieke westerse christendom tegen niet-christenen of ketters (vijandelijke groepen waren bijvoorbeeld katharen en moslims). Men zou hier ook latere militaire operaties onder kunnen verstaan, zoals de Slag bij Lepanto in 1571.
Kruistochten in engere zin waren een aantal militaire veroveringstochten die de westerse legers tussen 1095 en 1271 ondernamen tegen de islamitische invasies, voor de herovering en het behoud van de voor christenen heilige plaatsen in Palestina. Ze begonnen als een poging van de christenen om Jeruzalem, de heiligste plaats in het christendom, op de moslims te heroveren. De kruistochten hadden een aantal specifieke kenmerken. Zo begonnen ze meestal met een proclamatie door de paus (dat gold voor de eerste vijf kruistochten). De oproep werd daarop verspreid door middel van een pauselijke bul en preken van geestelijken. Formeel waren alleen kruisridders gerechtigd om op kruistocht te gaan (dat veranderde in 1213). De kruistochten werden gefinancierd door een specifieke belasting, zoals de *cruzada* of de s*aladintiende.* Een laatste kenmerk is dat kruisvaarders een aflaat ontvingen.
Hoewel kruistochten later als een bijzondere categorie oorlogen werden beschouwd, zagen tijdgenoten dat anders. De kenmerken van de kruistocht liepen parallel aan de zogenaamde rechtvaardige oorlog (*bellum justum*). De rechtvaardige oorlog was een Romeins concept dat in de christelijke traditie geïntegreerd werd door Augustinus. Thomas van Aquino en Gratianus werkten zijn ideeën verder uit. Drie kenmerken stonden centraal: de oorlog moest worden uitgeroepen door een legitieme autoriteit, worden gevochten voor een rechtvaardig doel en er moest gevochten worden met een juiste intentie. In feite voldeed de kruistocht aan al deze voorwaarden: de legitieme autoriteit was de paus, het doel was de bevrijding van Jeruzalem, en de intentie van de strijders was juist omdat ze religieus gemotiveerd waren.
Overigens werd de term kruistocht of kruisvaarder aanvankelijk niet gebruikt, hoewel wel gesproken werd van ridders van het Kruis of ridders van Christus. De kruisvaarders zagen zichzelf vooral als pelgrims.
Als motivatie voor de kruistochten golden onder meer de:

- Bevrijding van Jeruzalem.
- Islamitische macht buiten Europa houden.
- Oosterse Kerk herenigen met de Rooms-katholieke Kerk.
- Uitbreiding van de wereldse macht naar het oosten (economisch).

In het kielzog van de hervormingen van paus Gregorius VII was een toenemende vroomheid zichtbaar, waardoor een voedingsbodem ontstond voor de kruistochten. Het oproepen tot de kruistochten gaf de paus ook een zekere autoriteit ten aanzien van de keizer. Het lag immers niet voor de hand dat een geestelijk leider opriep tot gewapende strijd, dat was de taak van wereldlijke leiders. In die zin moet de competentiestrijd tussen paus en keizer ook gezien worden als een opmaat tot de Investituurstrijd. De kruistochten verschaften ook een goede uitlaatklep voor de interne problematiek van Europa. Voor de kerkelijke macht was het een uitstekende manier om bepaalde elementen, die anders voor ongewenste agressie zouden zorgen binnen Europa, te verplaatsen en in te zetten voor wat men als een goede zaak beschouwde. Vele nobelen en ridders gingen uit puur eigenbelang, om land of geld te verkrijgen. Veel ridders bezaten immers zelf geen land meer door de vele landopdelingen als gevolg van het feodale systeem. Ook handelaren gingen mee om zo handelsroutes tussen het Midden-Oosten en West-Europa tot stand te brengen.
De kruistochten werden vernoemd naar het kruis. Veel soldaten (uit allerlei landen) hadden een rood kruis op hun rechterschouder staan. Dit droegen zij als teken dat zij wilden vechten voor het christendom.
In november 1095 riep paus Urbanus II tijdens het Concilie van Clermont-Ferrand alle christenen op hun geloofsgenoten in het oosten te hulp te snellen en de heilige stad Jeruzalem te bevrijden uit handen van de moslims. Wie deelnam aan de kruistocht, kreeg vergeving van al zijn zonden. Het enthousiasme was groot.
De eersten die aan deze oproep gevolg gaven waren, hoewel formeel toen nog voorbehouden aan de kruisridders, dan ook de gewone mensen. Ze naaiden een rood kruis op hun schouders en vertrokken voor hun volkskruistocht naar Palestina. Pas toen de eerste volkskruistocht ter plaatse was, vertrokken ook zwaar bewapende ridders te paard op kruistocht. Godfried van Bouillon (1061-1100), hertog van Lotharingen, nam ook deel aan deze eerste kruistocht. Op 15 juli 1099 werd Jeruzalem heroverd. Godfried van Bouillon werd gekozen tot Beschermer van het Heilig Graf, het graf van Christus. In oktober 1187 wisten de moslims onder leiding van Saladin de stad opnieuw in handen te nemen.

Vanuit West-Europa werden nog zes kruistochten ondernomen, te beginnen in 1147 en eindigend met de zevende in het jaar 1272. Sommige bronnen vermelden overigens nog meer kruistochten.
Hertog Hendrik I, die ’s-Hertogenbosch stadsrechten verleende nam van 1189 tot 1192 deel aan de derde kruistocht naar het Heilige land. Hij overleed in Keulen en werd in de Sint-Pieter te Leuven begraven.

Gevolgen

De reizen van West-Europa naar het Heilig Land waren lang en gevaarlijk. Onderweg stierven velen. Tijdens de veldslagen vielen aan beide zijden dan ook veel slachtoffers.
De kruistochten hebben ongetwijfeld veel invloed gehad op de geschiedenis.
De kruisvaarders maakten nader kennis met zegeningen van het cultureel superieure Oosten, en zij die terugkwamen brachten producten (zijde en specerijen), kennis en gewoonten terug naar West-Europa.
Ook islamitische wetenschappen, zoals sterrenkunde en wiskunde, bereikten via deze weg onze streken.
De kruistochten gaf het West-Europese christendom ook een afleiding van haar binnenlandse problemen en een gemeenschappelijke doelstelling.
De grotere mobiliteit van mensen en goederen aan het eind van de middeleeuwen is zonder twijfel ook een gevolg van de kruistochten. Iets dat ook onomstreden met de kruisvaarders politiek te maken heeft gehad is de verzwakking van het Byzantijnse Rijk. In hoeverre is echter discutabel.
Desondanks waren de tochten geen groot succes. Af en toe werden er steden veroverd en kleine koninkrijkjes gesticht maar deze zijn in de loop van de tijd weer verdwenen. Vaak door onderlinge ruzies of omdat ze niet bestand waren tegen aanvallen van de Arabieren. Dankzij de korte kruistochtsuccessen konden christelijke pelgrims enige tijd weer naar Jeruzalem reizen, maar daarna juist moeizamer wegens de aangewakkerde godsdienstige onverdraagzaamheid.
Een zeer duidelijk negatief gevolg van deze kruistochten was de Jodenvervolging. Na de eerste kruistocht zijn vele Joodse gemeenschappen in het thans genoemde Duitsland, Bohemen en Jeruzalem vervolgd. Na de derde kruistocht hebben in Engeland zeer veel van deze afschuwelijke vervolgingen plaats gevonden.
De Orde van de Tempeliers of Tempelorde (*Orde van de Arme Ridders van Christus en de Tempel van Salomo*) was een rooms-katholieke monnikenorde die ten tijde van de kruistochten een Heilige Oorlog tegen de moslims voerde in het Heilige Land. Ze was gestructureerd als een ridderorde en erg militair ingesteld. Na de val van de Latijnse staten heeft de paus de tempelorde in 1312 opgeheven. De Franse koning Filips de Schone had de aanval geopend op de tempeliers. Ze werden beschuldigd van ketterij, maar zijn nooit veroordeeld.

Tweede Bossche Wand door Antoon Derkinderen

Later meenden vooraanstaande Bosschenaren, maar ook kunstenaars dat tegenover deze schildering in de hal van het stadhuis aan de zuidzijde een tweede wandschildering moest komen. Of Derkinderen een aanvullende opdracht zou krijgen hing natuurlijk af van de wijze waarop de eerste Bossche Wand zou worden ontvangen. Bovendien werd er een lichte pressie uitgeoefend op het gemeentebestuur en enige vooraanstaande inwoners. Het Nut verzamelde de – positieve – kritieken uit de kranten en liet ze in een brochure uitgeven. Daarbij was ook opgenomen een felicitatie, tevens verzoekschrift van een aantal kunstenaars en andere vooraanstaande personen, gericht aan de burgemeester van de stad. Aanvankelijk was een hiervoor gesticht fonds niet voldoende om de gehele tweede Bossche Wand te betalen. Pas in maart 1893, nadat een aantal inwoners van de stad, waaronder Augustinus, Jacobus, Arnoldus van Lanschot en jhr. Van Rijckevorsel een contract met Derkin-

deren had afgesloten kon Antoon aan de slag. In de jaren 1893-1896 ontstond dus van de hand van Antoon een tweede wandschildering met de Voorstelling van de Kathedraal. Voor deze tweede Bossche Wand ontving Derkinderen 5.400 gulden. Daarbij verplichtte hij zich ook tot het adviseren bij de beschildering van de zoldering en lambrisering en de afwerking van de ramen en de ingangswand om een eenheid te waarborgen.
Deze schildering, waarbij consequent dieptewerking is vermeden is in 1897 door een aantal rijke ingezetenen van de stad geschonken. Het is met temperaverf geschilderd op linnen.

Sint-Jan

De binnenkant van de kathedraal is zo geschilderd dat men zich werkelijk bij de ingang waant en naar het priesterkoor staat te kijken. De achtergrond is een sterk gestileerde weergave van de binnenkant van de Sint-Jan, gezien vanuit het westen. In het midden zien we de hoge koorsluitingen en links en rechts daarvan eerst de drie traveeën van het dwarsschip/kruisarmen met, in de lichtbeukvensters, verrassend exacte traceringen en daar weer naast de portaalwanden van het noorder- en zuidertransept. Deze twee grote ramen staan in werkelijkheid loodrecht op het vlak van de tekening.
In het middentafereel op het rechtergedeelte van de wand is het interieur van de kathedraal afgebeeld met de zeven heiligen die er worden aanbeden. Hier zien we Agnes met vanaf links van haar Franciscus, Catharina en Petrus. Rechts van haar staan afgebeeld Joris, Augustinus en Christoffel. De zeven heiligen zijn de vertegenwoordigers van dienaren van God. Hij koos figuren die voor het gelovige volk vertrouwd waren.
Aan de buitenzijden van dit middentafereel zijn de patroonheiligen van de kathedraal afgebeeld, Maria als zetel der wijsheid en Johannes de Evangelist op Patmos die een visioen van het hemelse Jeruzalem krijgt. Naar hen zijn ook de beide kerkportalen genoemd.
Deze tweede Bossche Wand heeft als spiegelbeeld nagenoeg dezelfde indeling als de eerste. Toch heeft de plaatsing van de voorstelling in deze tweede Bossche Wand een extra symbolisch aspect. Het interieur van de kathedraal met links aan de noordkant Maria en rechts aan de zuidkant Johannes de Evangelist volgt de reële situatie in de Sint-Jan, waarvan de zuidkant aan Johannes en de noordkant aan Maria is gewijd. Het fries met de voorstelling van de parabel van de wijze en dwaze maagden dat over de gehele breedte van het werk loopt, verwijst naar de vroegere plaats van de parabel in de kerk. Vanuit de aanvankelijke plaats, het voor leken afgesloten priesterkoor, breidde het spel zich uit over de gehele kerk, zodat ook de toeschouwers deelnemers werden. Hierin zag Derkinderen zijn ideaal verwezenlijkt: een dramatische kunst, waar de gehele gemeenschap bij betrokken was, verbonden met een monumentaal bouwwerk.

Parabel wijze en dwaze maagden

Boven deze schildering zien we in de acht vlakvullingen de parabel van de wijze en dwaze maagden afgebeeld.
De parabel van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden verhaalt hoe tien bruidsmeisjes de komst van de bruidegom afwachten. Alle tien hebben ze een olielamp meegenomen, maar in tegenstelling tot de wijze maagden hebben hun dwaze gezellinnen geen extra olie in kruiken bij zich. Omdat de bruidegom op zich liet wachten, werden ze allemaal slaperig en dommelden ze in. Midden in de nacht klonk er luid geroep: “Daar is de bruidegom! Kom, ga hem tegemoet”. Dat wekte de meisjes en ze brachten hun olielampen in orde. De dwaze maagden zeiden tegen de wijze maagden: “Geef ons wat van jullie olie, want onze lampen gaan al uit”. De wijze

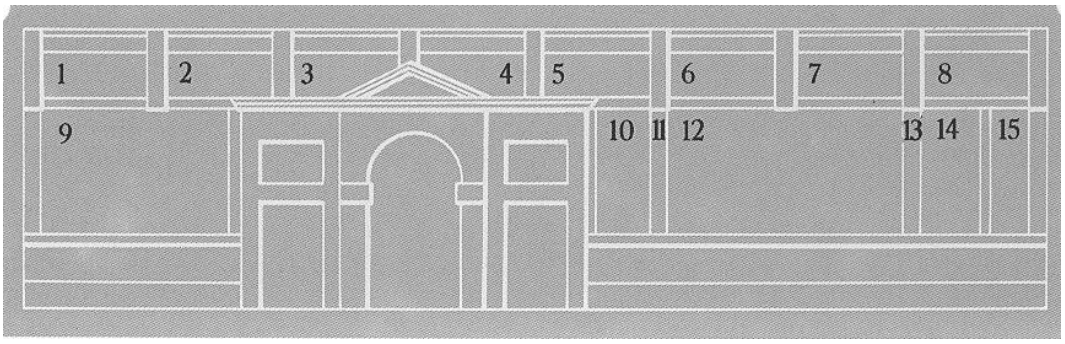
maagden antwoordden: “Nee, straks is er nog te weinig voor ons en jullie samen. Zoek liever een verkoper en koop zelf olie”. Terwijl de dwaze maagden op olie uit waren, arriveerde de bruidegom, en zij die klaarstonden gingen met hem naar binnen voor het bruiloftsfeest, waarna de deur gesloten werd. Enige tijd later kwamen ook de andere maagden. Ze riepen: “Heer, heer, laat ons binnen!” Maar hij antwoordde: “Ik ken jullie werkelijk niet. Wees dus waakzaam, want jullie weten niet op welke dag en op welk tijdstip hij komt”. De dwaze maagden werden uiteindelijk door de duivel naar de hel geleid.

Arbeids Harmonie

Op het meest linkse gedeelte van de wand eert Derkinderen in de voorstellig *des Arbeids Harmonie* waarbij binnen de veilige stadsmuren de wetenschap en kunst beoefend kan worden, terwijl daarbuiten de soldaat zorgt voor de verdediging en de landman op zijn land aan het werk is. Opnieuw een deugd van de Bosschenaren, die van hun nijverheid.
Centraal groeit de boom van de levenswisseling.

Korte toelichting van de afbeelding(en) per vlak:

1. Kerkinterieur met gesloten priesterkoor waarvoor een engel staat met kruisstaf die de maagden links en rechts van hem maant tot waakzaamheid. **Opschrift:** *LEVATE. CAPITA. VESTRA.*
2. Dezelfde scene nu zonder engel. Links de maagden die met brandende lampen staan, rechts de maagden die met gedoofde lampen slapen. **Opschrift:** *QUONIAM. APPROPINQVAT.*
3. Links Mattheus, bij wie in het evangelie de parabel van de wijze en de dwaze maagden voorkomt; rechts de jongelingen, die de symbolen van de komst van Christus dragen (ster van Bethlehem, gaven der Drie Koningen). **Opschrift:** *REDEMPTIO. VESTRA.*
4. Rechts Johannes de Evangelist, van wie zijn evangelie vertelt over Het Laatste Oordeel; links de knapen die de symbolen die hierop betrekking hebben dragen. **Opschrift:** *ANTIQUA. NE. INTUEAMINI.*
5. Na middernacht worden de maagden verzocht de bruidegom die zal komen tegemoet te gaan, waarna de dwaze maagden rechts bij het ontwaken ontdekken dat hun lampen opgebrand zijn. **Opschrift:** *ECCE. EGO. FACIO. NOVA.*
6. Rechts van de kerkingang zitten twee kooplieden met oliekruiken. De dwaze maagden vragen om olie. Twee toeschouwers zien hierin hun eigen levensstrijd verzinnebeeld. **Opschrift:** *ET. NUNC. ORIENTUR.*
7. De vijf wijze maagden betreden met brandende lampen het eerder voor hen gesloten priesterkoor. De priester, met kruisstaf, maakt een zegenend gebaar. **Opschrift:** *TE. DEUM. LAUDAMUS. TE.*
8. Het priesterkoor is weer gesloten, vijf lampen branden rond het kruis van Christus; de dwaze maagden worden door de duivel naar de hel geleid. **Opschrift:** *DOMINUM. CONFITEMUR.* (de Latijnse opschriften zijn ontleend aan Lukas 21 vers 28, Jesaja 43 vers 18 en 19 en een Ambrosiaanse hymne: verheft uw hoofden, want uwe verlossing nadert. Ziet niet de oudheid: ik zal nieuwe wonderen wekken en zij zullen stralend zijn. U God loven wij, U God belijden wij).
9. Des Arbeids Harmonie, als volgt voorgesteld: centraal groeit de boom der levenswisseling. Zij draagt zes vruchten zoals er zes scheppingsdagen waren en er zes wereldtijdperken en zes leeftijden zijn. Vijf figuren, waarvan er drie op de geestelijke arbeid betrekking hebben, staan onder de boom opgesteld; van links naar rechts: de *krijger*, als verdediger van de gemeenschap; de *betogende* met het boek en het pentagram als teken van de wet; de *overweging,* peinzend gezeten met een bol en een bloem als symbool van de controverse tussen het oneindige en allesomvattende en het kleine en vatbare; een *maagd* die de vermogens van de mens bezingt en de *landarbeider*, die voor het voedsel zorgt. De *krijger en landarbeider* staan beiden buiten de stadsmuren. **Onderschrift:** *In welgeordenden arbeid openbaarde zich het geloof der gemeente.*
10. De moeder Gods Maria, gezeten op de troon van Salomon, voorgesteld als zetel der wijsheid.
11. Decoratieve scheidingsband met zes scenes die betrekking hebben op de schepping: het scheiden van licht en duisternis; de scheiding van de wateren; de groei van de flora; zon, maan en sterren; de komst van de fauna en de schepping van de mens.
12. Interieur van de Sint-Jan, met centraal het priesterkoor en links en rechts het transept. Hierin zijn zeven heiligen opgesteld als de zuilen van de kerk. Het zijn van links naar rechts: Franciscus, de medelijdende met lelie; Catharina, de verstandige met zwaard en rad; Petrus, de raadgevende met sleutels; Agnes, de wijze; Joris, de sterke met zwaard en schild waarop het teken van Christus, Augustinus, de kennende als bisschop met Bijbelvertaling en klaverblad en tenslotte Christoffel, de godvrezende. Christoffel draagt op zijn hoofd de hele aarde in de handen van het Christuskind (Jezus) en links is zijn stok al aan het uitbotten geslagen, waarbij de prille twijgen zich grappig vertakken in de tracering van het grote transeptraam. Het verhaal gaat dat Christoffel mensen bij een doorwaadbare plaats de rivier over droeg. Op een dag was hij aan het werk met een jongen op zijn rug. De rivier begon plots te zwellen en de jongen werd zwaar als lood. Met de grootste moeite wist de reus de overkant te bereiken en verzuchtte toen: het lijkt wel of ik de hele wereld heb getorst! Niet alleen de hele wereld, antwoordde

de jongen, maar ook de schepper van die wereld en als bewijs daarvan zal jouw knoestige stok, als je hem vanavond naast je in de grond steekt, morgenvroeg volop bloeien en vruchten dragen! In rooms Europa werd Christoffel vooral afgebeeld op plaatsen waar veel mensen langs kwamen. Men hoefde maar door een stadspoort te komen, een hal van het stadhuis binnen te lopen of een kerk binnen te gaan overal was een afbeelding van Christoffel te zien. Als men een beeltenis van hem had aanschouwd dan zou men namelijk op die dag beschermd zijn. Na het laatste concilie is zijn kerkelijke feestdag van 25 juli door het Vaticaan geschrapt met als argument dat hij enkel legendarisch zou hebben geleefd. De zeven heiligen vertegenwoordigen om de beurt een kardinale en een theologische deugd, respectievelijk: *de rechtvaardige* (justitia); *de gelovende* (fides); *de voorzichtige* (prudentia); *de beminnende* (caritas); *de daadkrachtige* (fortitudo): *de hopende* (spes) en *de matige* (temperantia).

13. Decoratieve scheidingsband met zes voorstellingen van de tijdperken van de wereldgeschiedenis uit de Bijbel (Oude Testament): het aardse paradijs met de verboden boom en de slang; de ark van Noach met duif; de tent van Abraham en de drie broden; de gekroonde harp van David; de profetenrol van Jeremias met ziedende pot en roede en het Christus monogram.

14. Johannes de Evangelist op Patmos met het visioen van het hemelse Jeruzalem, zoals beschreven in zijn Openbaring (21:9-23); patroonheilige van de Sint-Jan. Boven Johannes als symbool de poorten van Jeruzalem.

15. De wapens van Brabant en ’s-Hertogenbosch.

Onderschrift onder het rechtergedeelte van de wand staat de tekst: *ter eere van God en zijne heiligen, ter nagedachtenis der Heilige. Maagd en van den H. Johannes de Evangelist ev., werd in de XIII de eeuw de bouw der Sint-Janskerk begonnen.*

MARKT 1: Het Stadhuis: stadhuis en zijn gebruikers in het verleden

In dit artikel zijn voor de beeldvorming de belangrijkste personen, activiteiten, handelingen, procedures e.d. in de 16e, 17e en 18e eeuw beschreven, waarbij moet worden vermeld dat niet in alle gevallen gedurende deze periode één en dezelfde procedure werd gevolgd. Deze informatie is primair afkomstig van Johan Hendrik van Heurn en door A.F.O. Van Sasse van Ysselt opnieuw beschreven.

Plakkaten

Alle plakkaten van de landsoverheid en van de stadsregering werden vroeger in aanwezigheid van de schout of zijn plaatsvervanger en twee schepenen na trompetgeschal door de oudste van de groenroeden aan het publiek geopenbaard. Zo werd er bijvoorbeeld in de periode oktober 1674 tot medio september 1675 onder andere via ophanging aan het bordes het volgende aangekondigd:

- Oprichting van de nieuwe West-Indische compagnie.
- Maatregelen tegen het werpen van stenen door jongeren.
- Verbod pektonnen te branden vanwege de sterke wind;
- Melding inbraak Sint-Jan.
- Misdragingen jongens bij pui en zaal van het stadhuis.
- Misdragingen op Vastenavond.
- Schoonhouden Binnendieze en straten.
- Werpen van sneeuwballen.
- Vals geld.
- Vreemde krijgsdienst.
- Monopolie maken van doodskisten voor het weeshuis.
- Registratie van vreemdelingen.
- Viering op 14 september van de verovering van de stad in 1629.

Ook werden de openbare verkopingen en verpachtingen aan de pui/bordes bekend gemaakt en werden de huwelijksgeboden van diegenen die voor schepenen in ondertrouw waren gegaan afgekondigd. De Bossche burger werd op deze wijze over alles wat hem aanging op de hoogte gesteld.

Vestibule

Via de poort met het Romeinse jaartal 1670 in het timpaan kwam men in de vestibule. Hier hingen toen de vier gebeeldhouwde wapenborden. De wanden waren verder niet bekleed. Aan het einde van deze ruimte, bevond zich, twee treden hoger de Vierschaar.

Griffie

Rechts van de vestibule lag de griffie. Hier werden in kasten de processtukken, rollen, d.w.z. de registers waarin de op elke zitting te behandelen zaken stonden vermeld en de andere boeken die tot de griffie behoorden bewaard. Elke procureur had er een kastje waarin de stukken van een proces dat nog niet beëindigd was konden worden opgeborgen. De processen betroffen geschillen tussen partijen op het gebied van het burgerlijk recht.

De Bossche schepenbank was competent in zaken betreffende feiten, goederen en rechten binnen de stad en haar vrijdom. De schepenbank mocht ook handelen met betrekking tot de verplichtingen die door de schepenen van ’s-Hertogenbosch waren aangegaan al hadden ze betrekking op goederen buiten de stad en haar vrijdom. De aangelegenheden moesten wel binnen de Meierij liggen, met inbegrip van nog enkele overige plaatsen, gelegen buiten de Meierij.

Tevens trad de Bossche schepenbank op als hof van appel.

Van de burgerrechtelijke vonnissen was herziening door de Raad van Brabant mogelijk.

De rolle

De proceszaken werden bepleit in het vertrek, gelegen achter de griffie, de *rolle* genaamd. Aan beide zijden van het vertrek stond een grote bank met een lessenaar ervoor t.b.v. de procederende partijen met hun advocaten en procureurs. Aan een, op een verhoogd podium geplaatste tafel bij de ramen zaten de schout, schepenen, pensionaris en griffier. Daar tegenover, achter een hek zat het publiek.

Secretarie

Links van de vestibule bevond zich de secretarie, de kamer van de secretarissen die daar aan een, op een verhoging geplaatste lessenaar zaten. Hier kon de Bossche burger een door hem aangegane overeenkomst, zoals de koop van landerijen, huizen, renten en cijnzen, pacht, huur, erfafscheiding e.d. laten vastleggen.

De heren zaten dus nogal hoog, zó hoog dat de poorters niet konden zien wat zij schreven, wat dan ook de bedoeling was.
De minuutakten werden in het protocol opgetekend en door twee schepenen als getuigen ondertekend. Ten behoeve van de schepenen stond er in deze ruimte *een aanzienlijk gestoelte* met een kap erboven. Aan de grosse die aan beide partijen werd uitgereikt hingen de zegels van deze schepenen.

Protocolkamer

Achter de secretarie bevond zich de protocolkamer waarin, langs de vier muren kasten stonden. Het was het verlengstuk van de secretarie. Hier werden de vele belangrijke archiefstukken bewaard zoals de protocollen van de secretarissen en de protocollen van de overleden notarissen uit de stad en vrijdom, voor zover ze niet door een (schoon)zoon waren opgevolgd (besluit Raad van Brabant 1665). Verder lagen er de poortersboeken, waarin iedereen die niet in ’s-Hertogenbosch was geboren maar wel, na vervulling van bepaalde voorwaarden in aanmerking wilde komen voor de privileges van de stad werd ingeschreven. Ook een lijfrenteboek, het pensioenboek genaamd en nog vele andere belangrijke stukken werden hier opgeslagen.

Kamer beambten huwelijkszaken

Vanuit de vestibule kwam men vanuit een galerij aan de rechterkant in een kamer waar de beambten voor de huwelijkszaken zaten. Aanstaande paartjes moesten zich hier voor de ondertrouw melden waarna zij paarsgewijs in de trouwkamer werden toegelaten.

Trouwkamer

In de voormalige griffiekamer werden vanaf 1670 de huwelijken voltrokken.
Vanaf de inname van de stad in 1629 waren huwelijken die voor een katholieke priester werden gesloten niet meer rechtsgeldig. Katholieken moesten voortaan een huwelijk sluiten ten overstaan van schepenen of ten overstaan van de dominee. Bij deze laatste golden goedkopere tarieven. In deze trouwzaal werd jaarlijks twee keer een maaltijd gehouden. Dit gebeurde ter gelegenheid van het aftreden van de oude en bij het in dienst treden van de nieuwe schepenen.

Kamer pensionaris, 1e verdieping

Voorbij de herentrap lag op de 1e verdieping aan de linkerkant de kamer van de pensionaris. Hij was de voornaamste ambtenaar van de stad, die de zittingen van de schepenen en de raad bijwoonde en notuleerde, juridische adviezen opstelde, de stad in Den Haag vertegenwoordigde en de belangrijke uitgaande missiven (ambtelijke brieven) opstelde.
Zijn invloed op het stadsgebeuren kon groot zijn want hij bleef terwijl de schepenen telkens wisselden, al bleven er altijd twee schepenen uit het voorgaande college zitten om de continuïteit te waarborgen.
In deze kamer (in de periode 1573- 1680 waren er twee) vond men de resolutieregisters, de missiven en rapporten door en voor de stadsregering.
Thans is het de kamer van de gemeentesecretaris.

Schepenkamer, 1e verdieping

Rechts van de herentrap bevond zich op de 1e verdieping de schepenkamer waar de negen schepenen van de stad vergaderden. Hier stonden de wandkasten met juridische en historische naslagwerken die nu als magistraatsbibliotheek in het gemeentearchief te vinden zijn. Ook het stadszegel werd hier bewaard. Midden in deze kamer stond een vergadertafel waarin iedere schepen een lade had om zijn papieren op te bergen. Nu is het de kamer van de burgemeester.

Raadzaal, 1e verdieping

De voormalige raadzaal was destijds de vergaderzaal van schepenen, gezworenen en raden, vergelijkbaar met de huidige gemeenteraad. Men kwam er via de bovenvestibule van het stadhuis die vroeger uitsluitend als wacht- en loopruimte diende. De portretten van de stadhouders waaraan de bovenvestibule haar naam Oranjegalerij te danken had hingen hier vroeger in deze raadzaal. In het midden van de zaal stond een grote tafel waaraan de schepenen en pensionaris zaten. Aan de zijkant zaten de zeven gezworenen en raden. Schepenen, gezworen en raden waren in totaal met veertig personen.

Radenkamer, 1e verdieping

De tegenwoordige wethouderskamer dateert van 1763. Het was vroeger de radenkamer, waar gezworenen en raden voor de vergadering met de schepenen bijeenkwamen. In deze kamer werden vele commissievergaderingen gehouden. Belangrijkste commissies waren de commissie van de beleiden, de financiën, de privilegiën en later die van de barakken en de straatweg.

Wachtkamer kamerbewaarders en groenroeden, 1e verdieping

Deze tegenwoordige keuken op de 1e verdieping aan de achterzijde was vroeger de wachtkamer voor de kamerbewaarders, de groenroeden en andere bedienden van de stad.
De kamerbewaarder is nu te vergelijken met de huidige bode.
De groenroede had naast zijn functie als aankondiger een belangrijke functie als gerechtsdienaar, uitvoerder van de justitie. Op bevel van de schepenen mocht hij beslag leggen of iemand arresteren. Ook dagvaardingen werden door hem aan de gedaagde medegedeeld.
Het toezicht zoals dat tegenwoordig door de politie wordt uitgeoefend was vroeger de taak van de bedelvoogden (twee in getal) en de nachtroepers of klapwakers (zestien manschappen en twee commissarissen).
Naast de schoorsteen stond een kast. Op de deur van deze kast stond een oude man geschilderd die verschillende degens onder een van zijn armen droeg. Deze gemeenteambtenaar droeg de bijnaam Peter de Gek. Hij moest de degens van de regenten van de stad bewaren terwijl zij vergaderden. Hij woonde in een steegje aan het einde van de Orthenstraat. Dit steegje draagt ook zijn naam.

Plattelandskamer, 1e verdieping

Achter de wachtkamer lag de plattelandskamer waar vroeger de vergaderingen van de gemachtigden van de vier kwartieren plaats vonden. Ook vergaderden hier de polderbesturen uit het kwartier Maasland. In de huidige situatie is deze ruimte niet meer aanwezig. Bekend is dat er vroeger meer deuren op de bovenvestibule (thans Oranjegalerij) uitkwamen.

Kamers 2e verdieping

Bij de trap lag de kamer waar de stadsrekeningen bewaard werden. Ook de presidentschepen had hier een eigen kamer. Boven de bovenvestibule lag een grote kamer die nu als commissiekamer voor vergaderingen is ingericht. In deze kamer werden de rekeningen van de rentmeesters van kerken en kapellen bewaard met hun bijlagen. Deze rekeningen, evenals die van de meeste godshuizen in de stad en die van de meeste ambachtsgilden werden jaarlijks door de stad gecontroleerd. De meeste rekeningen en hun bijlagen zijn bewaard gebleven en berusten in het stadsarchief.
Boven de radenkamer bevond zich hier nog een kamer waar de stadsmaten (eigen maten- en gewichtenstelsel van de stad) werden bewaard en bovendien alle beulswerktuigen. Al deze voorwerpen bevinden zich nu in het Noordbrabants Museum.
Boven de plattelandskamer lag nog een kamer, de oude griffie geheten waar sinds 1760 de oudste processtukken werden bewaard. Daar werden ook de lampions en andere voorwerpen bewaard waarmee bij feestelijke gebeurtenissen het stadhuis werd versierd.

MARKT 1: Het Stadhuis: Diversen

Toren-/nachtwaker

Eeuwenlang verbleef er dag en nacht in de toren een nachtwaker. In een stadsrekening werd deze nachtwaker al in 1399 genoemd. Hij had als taak de stad in de gaten te houden. In oorlogstijd moest hij ook letten op de mogelijke nadering van de vijand. Elk uur moest hij op de trompet blazen om aan te geven dat hij wakker en waakzaam was. In vredestijd moest hij speuren naar een begin van een brand. Als er brand was moest de nachtwaker op zijn trompet blazen om zo alarm te slaan. Vervolgens werd ook de klok van het stadhuis geluid en omdat deze niet overal goed te horen was werd ook nog een van de grote klokken van de Sint-Jan geluid. Daarna ging de blokmeester te voet naar de brand kijken om te beoordelen of het nodig was om de brandspuit te halen.
Elk jaar op oudejaarsavond blies de nachtwaker om 12 uur precies op zijn trompet om het nieuwe jaar aan te kondigen. De Markt stond op dat moment vol volk. Enkele leden van het koor Cecilia zongen daarna vanaf de toren koraalmuziek.
Eind 19e eeuw nam de politie de taken van de nachtwakers over waarmee ook een einde kwam aan deze jaarlijkse traditie.

Lijk

In oktober 1574 trof men in de toren het lijk aan van een nachtwaker. Hij was gestorven aan de pest. Men was bang dat bij transport binnendoor het stadhuis besmet zou raken. De stadhuisbode en een knecht van het pesthuis moesten het lijk daarom buitenom via de daken en het huis De Lelie, Markt 3 afvoeren. De constructie

van de toren was overigens ook zodanig dat de afvoer niet anders kon plaatsvinden. In de kantoorruimte van het stadhuis werden vervolgens jeneverbesstruiken verbrand om de atmosfeer te zuiveren, een bekende methode in die tijd. De ruimte werd destijds verwarmd door een vuurwagen. Opvallend was dat de klerken gewoon moesten doorwerken, terwijl de schepenen zich naar een veilige ruimte achter hadden begeven. Zijn *nachtpels,* die verrot was, werd op de stadswal begraven. De nieuwe torenwachter ontving van de stad een nieuwe pels. Daarna moest de hele toren nog eens extra goed worden schoongemaakt. Zij kregen hiervoor een vorstelijke beloning van drie guldens en vier stuivers.

Marie Janssen

Op de avond van 16 mei 1663, rond half elf, liep Marie Janssen te bedelen in de Ridderstraat. Zij werd van de deur gewezen en ging zonder aalmoes verder richting Kerkstraat. Vanaf de Ridderstraat werd zij gevolgd door Gilbert Tael, schoolmeester en torenwachter op het stadhuis. Op een gegeven moment pakte hij de vrouw vast en zei: *Kom, ga met me mee, ik zal u in een andere wereld brengen, waar ge nog nooit geweest bent.* Hoewel zij weigerde en zei naar haar man en kinderen te willen, trok hij haar mee naar het stadhuis en ging daar met haar naar binnen. Hij beloofde haar brood en zei haar binnen een half uur terug te brengen. Vervolgens sloot hij haar op in de toren en ging bier halen. Bij terugkomst ving hij, zoals de schout in zijn eis formuleerde, *zijn vuiligheid en onmanierlijkheid* aan. Hij probeerde de vrouw seksuele handelingen bij hem te laten verrichten, ontkleedde haar, blinddoekte haar met haar voorschoot, bond haar vast, legde haar over de knie en sloeg haar met een bezem. De vrouw schreeuwde en huilde en vroeg hem waarom hij dat deed, waarop Tael zei *uit mijn plaisier ofte geneucht.* Een verkrachting wist Marie door haar verzet uiteindelijk te voorkomen. Tenslotte gooide hij haar op een daar staand bed en viel naast haar in slaap. Om half vijf in de ochtend begon het ritueel opnieuw, maar rond zes uur bracht hij haar naar beneden en liet haar gaan. Overigens niet dan na haar gevraagd te hebben zondagmiddag terug te komen onder de belofte haar dan iets te geven. Marie antwoordde, dat zij deze nacht haar leven lang niet zou vergeten, en rende de trappen van het stadhuis af, naar huis en naar de schout om haar verhaal te doen.

Tael ontkende voor het gerecht, de Vierschaar de aanwezigheid van de vrouw op de toren niet, maar verklaarde dat hij, die toch altijd een keurige man was geweest, die nacht dronken was geweest en zich door de vrouw, die niet deugde, had laten bewegen haar logies te geven. Dat hij zich misdragen had, viel niet te bewijzen. Hoogstens had hij Marie, die dat toeliet, wat op haar achterste getikt. Zo erg was dat toch niet voor een goede torenwachter dat hij daarvoor een lijfstraf moest krijgen, temeer daar hij niet van overspel of *vleselijke conversatie* werd beschuldigd. Marie had alles erger willen maken dan het was. Ook het vastbinden was met haar toestemming gebeurd omdat zij hoopte op wat geld of op *vleselijke conversatie* waarvan hij zich, God zij dank, had onthouden. Het was niet meer dan wat *dartele billenpletserij en er had beslist geen vleselijke conversatie had plaatsgevonden.*

Om hem te helpen, gingen op verzoek van zijn vrouw en zijn moeder diverse kennissen en buren bij een notaris een verklaring afleggen dat zij Tael alleen maar kenden als een keurige man en dat hij nog nooit iets kwaads van hem hadden gehoord. Anderen legden een verklaring af dat het slachtoffer een onfatsoenlijke, drankzuchtige en leugenachtige vrouw was, die berucht was om de ruzies met haar man en nachtenlang weg bleef van huis. Deze twee notariële verklaringen overhandigde Tael aan het gerecht en hij vroeg daarop vrijlating uit zijn hechtenis. Het mocht echter niet baten. Veertien dagen na het plegen van de gewraakte gedragingen veroordeelden de schepenen hem. Hij werd uit de stad verbannen. Dat was vroeger een zware straf, omdat hij hierdoor zijn rechten als poorter van een belangrijke stad verloor.

Nachtroepers/klapwakers

Vanaf het eind van de 16e eeuw waren er in de stad nachtroepers of klapwakers. Zij waakten niet alleen tegen brand maar ook tegen diefstal, inbraak en smokkelarij. Een half uur voor de aanvang van hun dienst moesten zij zich verzamelen in de hal van het stadhuis. En na afloop moesten zij zich daar ook weer afmelden en uiteraard ook de eventuele bijzonderheden rapporteren. Een politiebureau kende men in die tijd nog niet. Het stadhuis werd in die tijd voor deze en administratieve doeleinden gebruikt.

Elk uur liepen zij in hun wijken rond en door het slaan van de klap en door luid te roepen lieten zij zich horen zonder een straat van de wijk over te slaan. Als er brand was ontdekt dan moesten zij luid roepen dat er brand was en waar. Verder waren zij verplicht de brandmeester en belanghebbenden in hun wijk uit bed te kloppen én door de hele wijk de *klap verkeerd slaan.*

Indien er 's nachts deuren of ramen open stonden dan moesten zij beschaafd aankloppen en de bewoners waarschuwen. Een poging tot diefstal, inbraak en dergelijke moesten zij proberen te beletten, eventueel hulp inroepen of de daders zelf grijpen. Als dit niet lukte dan moesten zij *de klap weer verkeerd slaan.*

De per stadswijk georganiseerde brandwachten liepen bij een melding snel naar het brandspuithuisje en vervolgens naar de brand. Diegenen die er het eerst waren kregen een beloning. In 1892 werden de zestien nog

bestaande nachtwakers (één functie op de toren, de rest patrouillerend in de stad) ontslagen en werd hun taak overgenomen door de politie.

Ontvangst hoog bezoek

In de middeleeuwen kreeg de stad soms een hoog gezelschap van edelen of vorsten op bezoek. Dat gebeurde dan meestal in een bonte warreling van vaandels, blazoenen en goud bestikte mantels. Alle stadsgeluiden werden dan overstemd door de roffel van honderden paardenhoeven op de veldkeien en het bedwelmende, urenlange geluid van de talloze klokken die ’s-Hertogenbosch rijk was.
De pui van het stadhuis was op zulke dagen behangen met kostbare, vaak nog speciaal beschilderde stoffen en in de avond lichtten de gevels aan de Markt op in het schijnsel van vreugdevuren die gestookt werden in pektonnen of vuurpannen.

Stadhuispenningen

Vanaf 1704 was ’s-Hertogenbosch begonnen met het uitreiken van presentiegeld in de vorm van zilveren penningen aan de leden van de stadsregering om er voor te zorgen dat ze de vergaderingen ook echt bijwoonden.
Het stadsbestuur sloot hiervoor een contract met de zilversmid Theodoor Casper van Berckel om deze zogenoemde stadhuispenningen te leveren. Tussen 1704 en 1795 verkocht de familie Van Berckel honderdduizend penningen aan de stad. Twee generaties Theodoor van Berckel sloegen de penningen in hun eigen werkplaats, maar bestelden de stempels waarschijnlijk bij graveurs van buiten de stad. Kleinzoon Theodoor van Berckel bleek echter een groot talent te hebben als graveur en vanaf 1761 was het familiebedrijf in staat om de stadspenningen volledig in eigen beheer te vervaardigen en te leveren. Naar hem is in deze stad een straat vernoemd. Na verloop van tijd werden de penningen ook voor andere doeleinden gebruikt: relatiegeschenk, prijs voor de beste leerling van de Latijnse school, beloning voor de brandweer etc.
Ook werden er later penningen in een grotere maat geslagen die precies twee keer zo zwaar waren als de oorspronkelijke, kleinere versie. Van deze dubbele stadhuispenning bestond naast een zilveren versie ook een gouden versie. Omdat het stadsbestuur de bouw van stenen gevels bevorderde in plaats van de bestaande houten gevels werd bijvoorbeeld een gedeelte van de benodigde stenen aan de eigenaar vergoed met zo’n gouden penning.

Ruiterspel

In de gevel, onder het fronton is een ruiterspel te zien uit 1679-1680, opvolger van een eerder ruiterspel uit de 16e eeuw (1530), destijds bestaande uit twee rondrijdende en twee stilstaande figuren en gesneden door Jasper Mabee.
De huidige pèrdjes bestaan uit vier ruiters die in twee tegengestelde richtingen rond draaien en twee trompetters te paard die vast opgesteld staan.
Nadat bij de verbouwing de voorgevel in 1670 was vervangen wilde men toen onder andere ook het ruiterspel vernieuwen. Dit stagneerde omdat tijdens het rampjaar 1672-1673 een groot deel van de Meierij bezet was door Franse troepen. Het Bossche stadsbestuur had bovendien het geld nodig voor andere doeleinden. De definitieve vrede met Frankrijk werd pas in 1679 in Nijmegen gesloten. Na deze vrede kon de verbouwing worden voortgezet.

Meester Juriaen Spraeckel van Zutphen kreeg een bedrag van 280 gulden *wegens het maecken vande instrumenten om de ruyters te doen gaen.* Wie de maker was van het ruiterspel is minder helder. Misschien was het Daen Adriaensz, die al in 1672 36 gulden kreeg *over het snyden van zes paerdekens.* Wellicht heeft Daen de paarden gesneden en iemand anders de ruiters.
In augustus 1679 sneed Jacob Roman, de hofarchitect van stadhouder-koning prins Willem III en bouwer van Paleis Het Loo de *vier ruyters en twee trompetters te paert tot de orloge (*horloge, uurwerk) *vant stadhyus.* Hiervoor ontving hij 14 gulden.

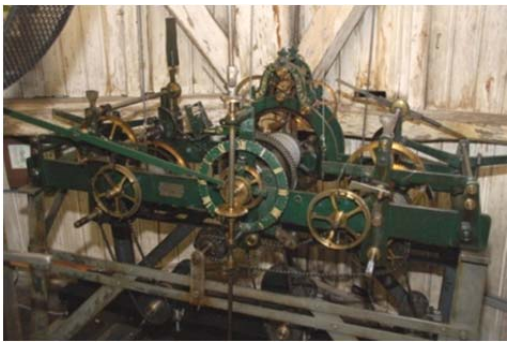

Elk half uur spelen zij een melodietje waarbij de vier ruiters hun tegengestelde rondjes draaien. Zij voeren als het ware een spiegelgevecht. Het draait, evenals de klok in het plafond van de oude raadzaal én de kamer van de burgemeester op het uurwerk in de toren. Door een ingenieus mechanisme wordt dat allemaal met het carillon in beweging gebracht.
In 1975 werden het torentje en carillon van het stadhuis gerestaureerd. De Bossche pèrdjes werden toen behandeld door de bekende firma Eijsbouts uit Aarle-Rixtel.

Carillon

Luidklokken zijn specifiek verbonden met een kerk. Bij carillonklokken is dat niet het geval. Luidklokken kunnen wel als carillonklok worden gebruikt, andersom gaat niet. Luidklokken bewegen naar de klepel toe. Carillonklokken hangen stil en worden aangeslagen door hamers. Meerdere luidklokken kunnen samen een *gelui* vormen. Carillonklokken vormen samen een beiaard, carillon of klokkenspel. Een beiaard is een met een klavier of trommel bespeelbaar muziekinstrument, dat uit één of meerdere series klokken bestaat. Om de klokken te kunnen bespelen maakt de beiaardier gebruik van een stokkenklavier. De carillontrommel wordt mechanisch voortbewogen en heeft een vast ritme van het laten horen van de melodieën. Bij de trommel is het dus nodig om van tijd tot tijd de melodieën te vernieuwen. Afhankelijk van de grootte van de trommel is dit een erg arbeidsintensieve klus.
Al honderden jaren hebben Bosschenaren kunnen genieten van de beiaardmuziek vanaf de Sint-Janstoren, en van het Bossche stadhuis. Vanaf het begin 15e eeuw werd in de Nederlanden op klokken gebeierd, een ritmisch klankenspel op klokken via draden aan klepels. Al in 1425 speelde in 's-Hertogenbosch *Alart metten clocken* op de Sint-Janstoren. Deze Alart was de eerste van een onafgebroken reeks beiaardiers. Momenteel is Joost van Balkom stadsbeiaardier, de derde generatie uit de familie van Balkom. Voor hem was dat zijn vader Sjef van Balkom, die weer voorafgegaan werd door zijn vader Toon van Balkom. Toon van Balkom werd in 1915 benoemd door het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch tot *stadscarillonneur,* zoals dat toen werd omschreven. Eén keer per jaar *versteekt* hij, rond de Bossche kermis de melodieën op de speeltrommels. Het versteken betekent dat alle toonstiften, die de hefbomen oplichten van de trommel, worden losgeschroefd en uitgenomen. De genummerde horizontale lijnen bepalen de toonhoogte, de verticale het ritme en de tijdsduur. De verschillende toonstiften worden met behulp van een plank, waarop de noten staan aangegeven en een muziekblad met de uitgewerkte melodie gestoken. Een helper in de trommel schroeft na het insteken de toonstift vast.

Vanaf het begin van de 15e eeuw werd met de klokken gebeierd, d.w.z. trekken aan draden die met de klepels van de klokken verbonden waren. Vanaf het begin van de 16e eeuw kende 's-Hertogenbosch een beiaard van veertien klokken, geleverd door de Bossche klokkengieters Willem en Jaspar Moer. Vanuit een soort klavier, door middel van draden konden toen de klokken worden bespeeld. In de 17e eeuw werd een pedaal en met de voeten bespeelbare toetsen toegevoegd. De beiaard werd daardoor zo volmaakt dat de beiaardspelkunst tot volle bloei kon komen.

Henk(es), 3-11-2011

In de 17e eeuw is de klokkenspelkunst tot zeer grote bloei gekomen doordat de Utrechtse stadsbeiaardier Jacob van Eyck in samenwerking met de gebroeders Hemony ontdekte hoe klokken gestemd konden worden, met ander woorden, hoe klokken op de goede toonhoogte gebracht konden worden. De gebroeders Hemony werden zeer vermaard.
Weinig mensen zijn ooit in het torentje van het stadhuis geweest. De klim ernaartoe is geen eenvoudige. Een eenzame plek, maar eentje met een magnifiek zicht op de Markt van 's-Hertogenbosch.
In dit torentje hangt een beiaard van een zeer aparte samenstelling. De dertien klokken uit 1951 en zeven klokken uit 1975 van de beroemde klokkengieter, Koninklijke Eijsbouts uit Asten zijn heel bijzonder. Ze passen wonderwel goed bij de, in totaal vijftien oude klokken van Francois en Pieter Hemony, gegoten in 1649, m.i.v. de nieuwe klokjes, die in 1691 waren gemaakt door Melchior Haze en de anonieme uurslagklok uit 1372 met een diameter 120 cm, genaamd Maria, thans genoemd Mariaklok. Deze uurslagklok is vermoedelijk één van de oudste, nog aanwezige en in gebruik zijnde klokken in Nederland. Hoewel als anoniem omschreven, is deze klok waarschijnlijk gegoten door de Bossche klokkengieter Jacobus van Helmont. ‘s-Hertogenbosch was tussen de 14e en de 16e eeuw een beroemd centrum van klokkengieters.
Het mechanisme/trommelspeelwerk is destijds gemaakt door meester Juriaen Spraeckel van Zutphen.
De oudste klokken vormen de basis van deze lichte drie-octaafsbeiaard.
De beiaard is momenteel aangevuld tot 36 klokken. In 2003/2004 is het carillon gerestaureerd.
Op de oudste klok van het Bossche stadhuis staat een prachtig gedicht:

Ic heit Maria d’oercloc
Die lude staen na mi op
Ic werd gheslaghen vandezen werc
Daerom ben ic groet ende sterc

Gilden

De ambachtsgilden waren een belangenorganisatie van personen met hetzelfde beroep. In een gilde werd kennis en ervaring uitgewisseld. Nieuwe gildeleden werden opgeleid in het vak. Na een gedegen opleiding kon een leerling erkend worden als vakman met de titel *gezel* en uiteindelijk met de *meestertitel,* na het afleggen van de gilde- of meesterproef.
Het gilde behartigde de belangen van de gildeleden en beschermde hen. Vaak had een gilde het alleenrecht op het uitoefenen van het vak met de zekerheid van kwalitatief werk. De kwaliteit van het product was beschreven in de zogenaamde *keur.* Daarnaast speelden sociale aspecten een rol en ook het onderhouden van de goddelijke dienst in de kerk. In het verleden hadden bijna alle Bossche ambachtsgilden een eigen altaar in de Sint-Jan, dat was toegewijd aan de patroonheilige van het gilde. Al deze altaren zijn verloren gegaan tijdens de beide Beeldenstormen in 1566 of in de periode na 1629.
De gilden die vóór 1629 zijn opgericht kennen nog patroonheiligen. Sommige gilden hadden meer dan één heilige.
Het oudste gilde werd gevormd door de smeden, waartoe ook behoorden de slotmakers, speldenmakers, messenmakers, speermakers, harnasmakers, zwaardvegers en koperslagers. Dit gilde is het eerste, voor zover bekend, dat een kaart of reglement kreeg en wel van hertog Jan II in 1302. Twee jaar later volgde het Gilde van de looiers en schoenmakers. Vrijwel alle latere keuren zijn door het stadsbestuur gegeven, maar wel moest de hoogschout, als vertegenwoordiger van de landsheer, er ter bevestiging ook zijn zegel aan hechten.
De belangrijkste gilden met hun patroonheilige(n) zijn:

- Smeden…… Sint-Eloy.
- Molenaars……Sint-Agnes.
- Bakkers…… Sint-Lucia.
- Korenkopers…… Sint-Rombout.
- Slagers……Sint-Nicolaas.
- Viskopers…… Sint-Petrus en Paulus.
- Leerlooiers……Sint-Chrispijn en Crispianus.
- Wolwevers…… Sint-Jacob.
- Gewantsnijders……Sint-Michaël.
- Bontwerkers……Sint-Christoffel.
- Nestelmakers…… Sint-Bartholomeus.
- Speldenmakers…… Sint-Thomas de apostel.
- Schrijnwerkers…… Sint-Jan Evangelist.
- Verwers……Sint-Jacob.
- Hoedenmakers…… Sint-Antonius abt.

- Volders……..Sint-Laurens.
- Linnenwevers……Sint-Severus.
- Goudsmeden……Sint-Eloy.
- Schilders…….. Sint-Lucas.
- Barbiers…… Sint-Cosmas en Damianus.
- Timmerlieden…….. Sint-Joseph.
- Kruiers…….. Sint-Quirijn.
- Lintwerkers……Driekoningen.

Na 1629 zijn onder andere de navolgende gilden nog opgericht:

- Schippers.
- Oudekleerkopers.
- Bierdragers.
- Zakkendragers.
- Koren- en zoutmeters.
- Schoolmeesters.
- Turftonders en turfdragers.
- Voerlieden.
- Kraankinderen.
- Baardragers.
- Veerlieden op, respectievelijk Den Dungen, Hintham, Vlijmen en Deuteren.

Opgravingen achter het stadhuis

Kanonskogels

Ten behoeve van de nieuwbouw (bestuurscentrum) achter het stadhuis, waarbij een gebouw uit de jaren dertig van de 20e eeuw werd gesloopt, werden in 2002 bij opgravingen bijzondere ontdekkingen gedaan. Er werden onder andere een kleine honderd natuurstenen kanonskogels gevonden. Opzienbarend, en voor zover bekend is zoiets in heel Nederland nog niet voorgekomen. De kogels zijn stuk voor stuk groter dan een tennisbal maar hebben verschillende formaten, in diameter variërend van ca. 10 tot 46 cm, die over het algemeen zeer zorgvuldig zijn rond gehouwen. Dat zegt iets over het kaliber van het geschut dat de stad in de middeleeuwen gebruikte.
Mogelijk zijn deze kogels in 1508 door de Bosschenaren gebruikt als munitie voor de *tymelaars* of *de grote bus*, waarmee kasteel Poederoyen werd belegerd.
Het terrein achter het stadhuis fungeerde in de eerste helft van de 16e eeuw als de gemeentewerf (*stat tuyn*), waar het stadsbestuur hout en natuursteen voor bouwactiviteiten en geschut en munitie voor oorlogsomstandigheden liet opslaan.
De meeste kleinere exemplaren waren verwerkt in het plaveisel, dat schuin omhoog liep naar de Stadhuisbrug. Vondsten onder en boven het plaveisel tonen aan, dat dit plaveisel gefunctioneerd heeft in de tweede helft van de 16e eeuw, mogelijk tot in de eerste helft van de 17e eeuw. Het stukje straat van kanonskogels bevond zich in de inmiddels gesloopte achterbouw van het Bossche stadhuis, naast een ander stukje straat dat was geplaveid met gewone stukken natuursteen. Het straatje leidde naar een brug over de pas later overkluisde Binnendieze. Dat is de Stadhuisbrug geweest die voor het *Oude Raethuys* lag. Dit gebouw lag tegen de buitenzijde van de oudste, grotendeels tufstenen stadsmuur.
De grotere kogels bevonden zich voor een belangrijk deel in de vulling van de fundamentsleuf voor het Griffiegebouw, dat in 1562-1563 werd gebouwd. Deze vondstomstandigheden wijzen erop, dat de kogels waarschijnlijk zijn afgedankt rond of kort na het midden van de 16e eeuw. Op zichzelf is deze datering niet vreemd, omdat natuurstenen kogels toen onbruikbaar ouderwets waren geworden en door het nieuwe bronzen en gietijzeren geschut, dat kleinere kalibers ijzeren kogels gebruikte, niet meer konden worden afgeschoten.
Eind 16e, begin 17e eeuw werden de natuurstenen kogels dan ook vervangen door gietijzeren. Die waren regelmatiger van vorm en je kon er veel beter mee schieten. De stenen kogels waren toen niet meer nodig en men heeft ze hier dus toen kunnen gebruiken als bestrating.

Waterdoorgang

Ook werd bij deze opgravingen, die werden verricht door de gemeentelijke dienst Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) een grote stenen boog aangetroffen waarvan men aanvankelijk dacht dat het een gewone gewelfboog was. Nader onderzoek leerde echter dat het vermoedelijk gaat over een grote waterdoorgang uit ca. 1200. In eerste instantie dacht men aan een grote waterinlaat of –uitlaat. Maar de doorgang is zo groot en breed, wel een meter of vier, zodat men er vermoedelijk met een bootje doorheen kon. Men vermoedt nu dat het gebruikt is door handelaren die met bootjes over de Binnendieze en Dommel kwamen en bij de Markt aanmeerden. De doorgang was weer snel dichtgemetseld, omdat het onveilig was, zo’n groot gat in de stadsmuur.

Onderaardse gang/riool

Restanten van het oude raadhuis heeft men toen niet aangetroffen omdat er, in de loop der eeuwen al weer verschillende nieuwe bouwlagen bovenop de restanten zijn gekomen. Dieper graven was toen niet mogelijk. Er is nog wel een onderaardse gang aangetroffen. Het verhaal gaat dat stadsbestuurders de gang in tijden van nood konden gebruiken als geheime vluchtweg naar de Binnendieze. Meer waarschijnlijk is echter dat het gewoon een riool is geweest.

Hier hebben ook enige ambachtshuisjes met oventjes gestaan. Eén ervan was nog redelijk intact en is vermoedelijk gebruikt bij een bierbrouwerij. Water was in die tijd niet te drinken, bier wel omdat het hiervoor gebruikte water vooraf werd gekookt.

Partnersteden

Links en rechts bij de trappen van het bordes zien we twee plaquettes van de partnersteden Leuven en Trier.

Doorkijkjes binnenplaats

Zowel van de verdiepingen als op de begane grond is er een mooi zicht op beide binnenplaatsen. Hier is goed te zien hoe de voormalige griffie, de antichambre en de Roman- en Trompetgalerij zijn opgebouwd en op elkaar zijn afgestemd. Verder treffen we nog een oude waterpomp aan.

We kijken ook op de zijkant van het gebouw van de V&D.

Oorspronkelijk bevatte het pand een elftal gebrandschilderde glas-in-loodramen met scènes uit de Brabantse geschiedenis. Zij waren ontworpen door Huib Luns, vader van oud-minister Joseph Luns. Hij was onder andere directeur van de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht (KTA) in de stad. Zij hebben nu een plaats gekregen in het atrium van de Avans Hogeschool aan de Onderwijsboulevard. In dit pand zijn in de zij- en achtergevels nog enige ornamentele vensters te zien.

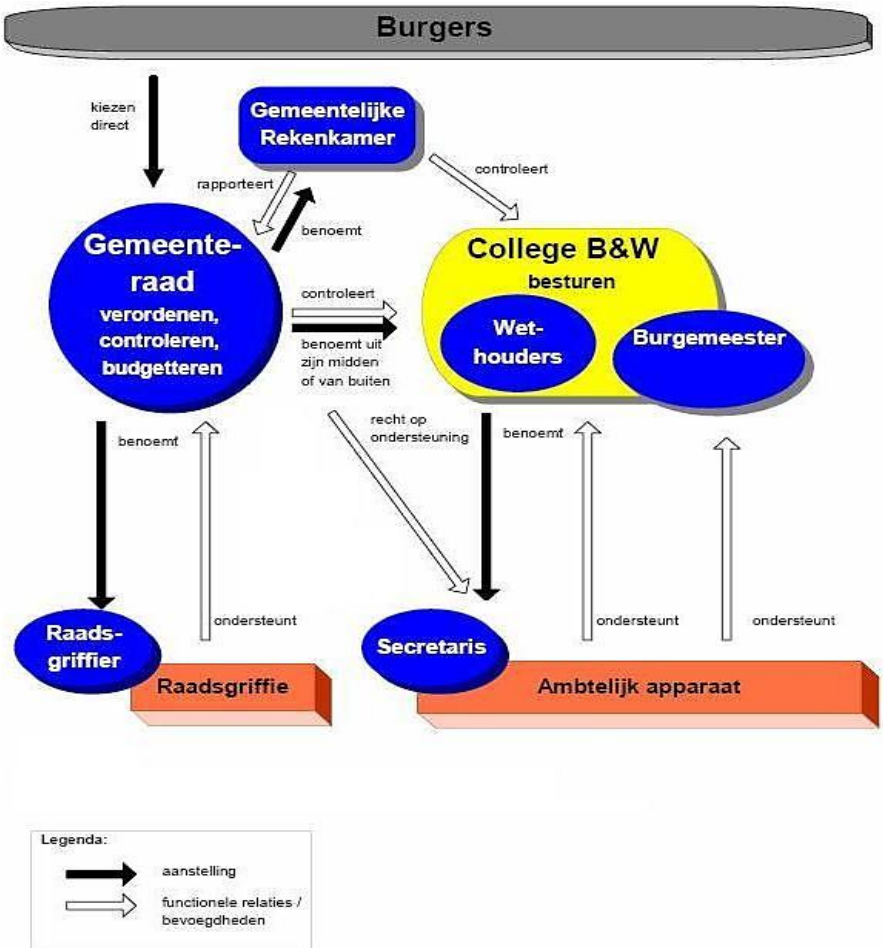
Deurknop prins carnaval

De deurknop van de deur van het bordes naar de hal van het stadhuis verwijst naar een jaarlijks terugkerende verhandeling. Op carnavalszondag overhandigt de burgemeester de sleutel van de stad aan Peer vaan den Muggenheuvel tot den Bobberd. Deze Peer is gedurende de drie carnavalsdagen symbolisch de burgemeester van de stad. De deurknop bevat het wapen van de stad en de naam van prins Amadeiro XXIII. De knop is op 11-11-1995 officieel in gebruik genomen.

De maker is Antoine Hoedemakers.

MARKT 1: Het Stadhuis: Bestuurlijke en ambtelijke organisatie

Bovenstaand een schematisch overzicht van het gemeentebestuur. De gemeente is een openbaar lichaam. Hiermee wordt een overheidsorganisatie aangeduid die rechtspersoonlijkheid bezit. Het openbaar lichaam wordt bestuurd door bestuursorganen. De raad, het college van burgemeester en wethouders, de burgemeester en de commissies zijn bestuursorganen. Elk van deze organen heeft zijn eigen bevoegdheden en taken.
Het historische stadhuis biedt dagelijks onderdak aan de burgemeester en de vijf wethouders, de secretariële ondersteuners en o.a. de bodes. In het gebouw vinden officiële ontvangsten plaats, representatieve activiteiten, bijzondere activiteiten zoals sporthuldigingen en o.m. de sleuteloverdracht tijdens het Oeteldonkse Carnaval. Daarnaast worden er in de trouwzaal (en ook wel in de oude raadzaal) wettige huwelijken gesloten.
Op de eerste verdieping met de Oranjegalerij en de oude raadzaal vinden regelmatig allerlei soorten bijeenkomsten (zoals seminars, huldigingen, vieringen van jubilea) plaats, echter voor niet meer dan 150 gasten (i.v.m. de vloerbelasting).

Raad

Volgens de grondwet is de gemeenteraad het hoogste orgaan in een gemeente. De samenstelling van de gemeenteraad wordt eens per vier jaar bepaald op grond van de gemeenteraadsverkiezingen. Het aantal raadsleden is afhankelijk van het aantal inwoners. De kleinste gemeenten (onder de 3.000 inwoners) hebben negen raadsleden, de grootste gemeenten (meer dan 200.000 inwoners) hebben 45 raadsleden. In principe kan iedere inwoner van 18 jaar of ouder lid worden van de gemeenteraad. ‘s-Hertogenbosch kent een raad van 39 leden. Het zijn de politieke partijen die een lijst van kandidaten opstellen, waaruit de kiezers een keuze maken. Het raadslidmaatschap vergt, wanneer men het goed wil doen, behoorlijk wat tijd. Afhankelijk van de grootte van een gemeente gaat er per maand 30 tot 100 uur werk in het raadslidmaatschap zitten. En dat gebeurt doorgaans in de vrije tijd. Een raadslid krijgt een vergoeding voor de bezigheden. Het raadslidmaatschap wordt meestal uitgevoerd naast een andere baan of functie. De functie van de gemeenteraad is te vergelijken met die van een algemeen bestuur van een organisatie, instelling of vereniging. Hoofdtaken van de gemeenteraad zijn het vaststellen van de hoofdlijnen van beleid en het toezien op de uitvoering daarvan. Ook stelt de gemeenteraad de begroting vast en benoemt en ontslaat wethouders. Als de post van burgemeester vacant is, doet de gemeenteraad een voordracht aan de Kroon. In de gemeenteraad heeft ieder lid een even zware stem. Beslissingen worden genomen bij meerderheid van stemmen. De gemeenteraad wordt ondersteund door de griffier. De griffier staat de raad en de door de raad ingestelde commissies bij de uitoefening van hun taak terzijde.

Het college van B en W

Het college van burgemeester en wethouders (kortweg ook vaak B en W genoemd) is het dagelijks bestuur van de gemeente. Ook zorgt het college voor het uitvoeren van landelijke regelingen (het medebewind). Voorbeelden daarvan zijn het uitvoeren van de Wet Werk en Bijstand en de Wet Milieubeheer. Als dagelijks bestuur is

het college van B en W de eerst verantwoordelijke instantie voor de financiën van de gemeente. Het college voert het personeelsbeleid van de gemeentelijke organisatie.
Het college heeft voor de uitvoering van zijn taken tal van wettelijke bevoegdheden. Een voorbeeld daarvan is het aan- en verkopen van gemeentelijke eigendommen. In het college heeft iedere wethouder zijn eigen taakgebied of portefeuille, maar over het gebruiken van bepaalde bevoegdheden moet door het college als geheel besloten worden. B en W beslissen bij meerderheid van stemmen, waarbij de stem van de burgemeester dubbel telt als de stemmen staken.
Het college is over het gevoerde beleid verantwoording schuldig aan de gemeenteraad en kan door de gemeenteraad dan ook ter verantwoording worden geroepen. Als de gemeenteraad het niet eens is met een collegebesluit, kan de raad dit besluit echter niet herroepen. Wel kan de raad er bij het college op aandringen een ander besluit te nemen; in het uiterste geval kunnen één of meerdere wethouders naar huis worden gestuurd.

Wethouder

Wethouders worden door de raad benoemd. Als één van de raadsleden tot wethouder wordt benoemd verliest hij zijn raadslidmaatschap. Als raadslid wordt hij dan opgevolgd door een andere vertegenwoordiger van zijn partij. Ook is het mogelijk dat de raad iemand van buiten de eigen kring of zelfs van buiten de eigen gemeente tot wethouder benoemt. Wel geldt in dat laatste geval de eis dat de wethouder uiterlijk binnen een jaar na benoeming binnen de gemeentegrenzen komt wonen.
Elke wethouder heeft zijn eigen taakgebied of portefeuille, zoals onderwijs, openbare werken, financiën, huisvesting, sport en cultuur. Net als het aantal raadsleden is het aantal wethouders van de gemeente afhankelijk van het aantal inwoners. Daarnaast maken de politieke partijen die het college vormen afspraken over het aantal wethouders en de specifieke inhoud van de portefeuilles. Het wethouderschap is in de meeste gemeenten een meer dan volledige dagtaak, al komen in sommige gemeenten zowel deeltijd- als voltijdswethouders voor en is het in het slinkend aantal kleine gemeenten een deeltijdbaan. De wethouder krijgt, afhankelijk van de grootte van de gemeente, een salaris. Tussen raad en wethouder geldt, net als tussen Tweede Kamer en minister, de vertrouwensregel. Verliest de wethouder het vertrouwen, dan moet hij aftreden.

Burgemeester

In tegenstelling tot raadsleden en (indirect) wethouders wordt de burgemeester niet gekozen, maar benoemd door de Kroon, dat wil zeggen bij Koninklijk Besluit op voordracht van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Wanneer ergens een vacature ontstaat, worden sollicitanten opgeroepen via een advertentie in de Staatscourant. Intussen maakt de gemeenteraad meestal een lijstje met eigenschappen waaraan de nieuwe burgemeester zou moeten voldoen, een profielschets. De meeste gemeenteraden stellen ook een vertrouwenscommissie in die een voorkeursvolgorde van kandidaten mag aangeven. De gemeenteraad besluit uiteindelijk over de selectie van kandidaten en stuurt een lijstje met minstens twee namen naar de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Meestal volgt deze de aanbeveling van de gemeenteraad op. Voorafgaand aan de aanbeveling kunnen gemeenten een zogenaamd burgemeestersreferendum organiseren. Alle kiesgerechtigde inwoners mogen daarbij een voorkeur uitspreken voor een van de twee door de raad geselecteerde kandidaten.
De burgemeester is voorzitter van de gemeenteraad en voorzitter van het college van B en W. De burgemeester heeft een aantal eigen wettelijke taken en bevoegdheden. Hij is verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde en veiligheid in de gemeente en in menige gemeente houdt de burgemeester zich ook bezig met het promotiebeleid of de voorlichting, de communicatie, van de gemeente. Als benoemd bestuurder heeft de burgemeester ook een beetje de functie van opzichter. De wet spreekt over zijn zorgplicht ten aanzien van bijvoorbeeld de tijdige voorbereiding van beleid en de goede samenwerking met andere overheden. Hij moet besluiten van de gemeenteraad en het college uitvoeren, maar als hij die in strijd met de wet of het algemeen belang acht, dan kan hij zo'n besluit voor vernietiging voordragen bij de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De benoeming van de burgemeester geldt steeds voor een periode van zes jaar. Na advisering door de gemeenteraad wordt een burgemeester meestal automatisch herbenoemd. Alleen de Kroon, de koningin en de ministers, kan de burgemeester ontslaan, de gemeenteraad dus niet. Hierbij geldt echter dat de burgemeester meestal de eer aan zich houdt op het moment dat de raad het vertrouwen in de burgemeester op zegt. Formeel gezien hoeft dit dus echter niet.

Raadsvergaderingen, commissies en wijk- en dorpsraden

Raadsvergaderingen

Politiek hoogtepunt in het zittingsjaar van de gemeenteraad vormt de begrotingsbehandeling, die meestal vroeg in het najaar plaatsvindt. Het vaststellen van de begroting is een belangrijke bevoegdheid van de raad. Het college van B en W doet voorstellen voor nieuwe uitgaven en bezuinigingen die hij het komend jaar nodig

acht. In uitvoerige debatten bespreekt de gemeenteraad de plannen, wijzigt wat hij nodig en wenselijk acht en stelt ten slotte de begroting vast. Het college heeft zich daar dan aan te houden.
Een andere belangrijke bevoegdheid van de raad is het vaststellen van verordeningen, een soort gemeentelijke wetten. Een voorbeeld is een subsidieverordening, waarin regels zijn vastgelegd over toekenning van subsidies aan plaatselijke organisaties. Het college moet verordeningen uitvoeren. In vrijwel alle gemeenten vergadert de gemeenteraad op een vast tijdstip, minimaal eens per maand.

Commissies

Het raadswerk bestaat lang niet alleen uit het bijwonen van de raadsvergaderingen. Een belangrijk deel van het voorbereidende werk wordt in raadscommissies gedaan. Raadscommissies, hun taken en bevoegdheden, worden ingesteld door de gemeenteraad. Gemiddeld genomen vergaderen de commissies vaker dan de voltallige gemeenteraad. Om in een vroegtijdig stadium invloed uit te kunnen oefenen richten burgers en belangengroepen zich vaak op de raadscommissies. Er zijn verschillende soorten commissies. Raadscommissies bestaan uit raadsleden, maar er kunnen ook burgers in worden benoemd. Commissies houden zich meestal met een bepaald beleidsterrein bezig, zoals financiën. In dergelijke commissies worden zaken besproken, voordat ze in de voltallige raad aan de orde komen.
Het college kan ook commissies instellen, vaak commissies met een concrete taak, zoals het beheer van sportaccommodaties of de toewijzing van woningen. In dergelijke commissies worden vaak belanghebbende en/of deskundige burgers benoemd.

Wijkraden en dorpsraden

In veel gemeenten komen wijkraden of dorpsraden voor. Vaak wordt, wanneer door gemeentelijke herindeling een nieuwe grote gemeente ontstaat in de afzonderlijke wijken of kernen een wijk- of dorpsraad opgericht. Dorps- of wijkraden krijgen hun taken en bevoegdheden van het centrale gemeentebestuur. Wijk- of dorpsraden vertegenwoordigen de bevolking van een bepaalde wijk of kern en hebben een voornamelijk adviserende taak. Ze geven door wat er leeft onder de bevolking en zijn een officieel aanspreekpunt voor het gemeentebestuur.

Samenstelling Gemeenteraad: verkiezingen en collegevorming

Verkiezingen

Eens per vier jaar worden, op een vaste dag, in heel Nederland gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Tussentijdse verkiezingen worden alleen gehouden wanneer op basis van een herindeling een nieuwe gemeente gevormd wordt en ook een nieuwe gemeenteraad moet worden gekozen.
Alle inwoners van 18 jaar en ouder kunnen op de verkiezingsdag naar de stembus. Bij gemeenteraadsverkiezingen kunnen niet alleen mensen met de Nederlandse nationaliteit hun stem uitbrengen. Ook buitenlanders die minstens vijf jaar in Nederland wonen en een verblijfsvergunning hebben, hebben actief en passief kiesrecht op gemeentelijk niveau. Burgers van andere landen van de Europese Unie hebben deze rechten al direct vanaf het moment dat ze zich in een Nederlandse gemeente vestigen.
Op het stembiljet voor de gemeenteraadsverkiezingen staan de namen van de belangrijkste landelijke politieke partijen vermeld. Die partijen hebben plaatselijke afdelingen die zich met de gemeentepolitiek bezighouden. Daarnaast zijn er vaak groeperingen die alleen in de eigen gemeente opereren. Partijen zoals onder andere Bosch Belang, De Stadspartij en Leefbaar ’s-Hertogenbosch en Rosmalen richten zich vooral op kwesties die in de stad zelf spelen.
Alle partijen proberen op eigen wijze zo veel mogelijk stemmen te winnen. Zeker in verkiezingstijd bestaan voor de kiezer volop mogelijkheden kennis te nemen van het gedachtegoed en de standpunten van de deelnemende partijen. In de meeste gemeenten wordt daarnaast ook door middel van verkiezingsborden, debatbijeenkomsten, uitslagenavonden en in toenemende mate met speciale verkiezingssites aandacht aan de verkiezingen besteed.

Collegevorming

Na de verkiezingen is de eerste belangrijke bezigheid van de nieuwgekozen gemeenteraad het formeren van een college en de benoeming van de wethouders. In veel gemeenten is het de gewoonte dat de partij die als grootste uit de stembus is gekomen het initiatief neemt bij de collegeonderhandelingen. Al naargelang die onderhandelingen kan het college van B en W verschillende samenstellingen krijgen. In sommige gemeenten wordt een meerderheidscollege gevormd. Daarin hebben gelijkgezinde partijen die samen een meerderheid hebben alle wethoudersposten in handen. Aan zo'n college ligt een beleidsprogramma ten grondslag. Daarom wordt het ook wel een programcollege genoemd. Als voordeel van een programcollege geldt dat het daadkrachtig op kan treden, een duidelijke politiek kan voeren. Als nadeel wordt genoemd dat partijen die buiten het college staan, geen invloed op het beleid hebben.

Een alternatief voor het meerderheidscollege vormt het afspiegelingscollege. In dat geval vormt het dagelijks bestuur een min of meer getrouwe afspiegeling van de gemeenteraad. Als voordeel kan worden genoemd dat alle belangrijke partijen bij het beleid betrokken worden. Als nadeel kan gelden dat het door de noodzakelijke compromissen minder duidelijk wordt welk beleid het college van plan is te voeren.
De burgemeester moet in staat worden gesteld zijn zienswijze over het (aanstaande) programma (en eventueel de verdeling van de portefeuilles) te geven.
De laatste gemeenteraadsverkiezingen hebben plaatsgevonden in het voorjaar van 2010.

Ambtelijke organisatie

Burgers van Nederland hebben vaak meer met ambtenaren dan met bestuurders te maken. Ambtenaren hebben tot taak besluiten voor te bereiden en uit te voeren. Ambtenaren zijn niet alleen op gemeentehuizen te vinden. Veel gemeenten hebben een eigen milieupolitie, ambtenaren met speciale opsporings- en bekeuringsbevoegdheden. Ook stratenmakers en de vuilnisophalers kunnen in dienst zijn van de gemeente.
Aan het hoofd van de gemeentelijke organisatie staat de gemeentesecretaris.

Gemeentesecretaris

De gemeentesecretaris heeft de leiding over de ambtenaren en vormt de verbinding tussen het college van B en W en het ambtelijk apparaat. Hij is verantwoordelijk voor het goed functioneren van de ambtelijke organisatie en is aanwezig bij de vergaderingen van het college van B en W.
De ambtelijke organisatie is verdeeld in diensten, directies of sectoren, met daaronder afdelingen voor onderdelen van de gemeentelijke beleidsterreinen, bijvoorbeeld voor welzijn, sociale zaken, milieu, waterstaatszaken, ruimtelijke ordening, economie, recreatie, natuur, verkeer en vervoer. De ambtelijke ondersteuning van de gemeenteraad is in handen van een griffier, die overigens binnen de ambtelijke organisatie niet onder de gemeentesecretaris valt. In sommige gemeenten is het wel zo dat de gemeentesecretaris tevens de griffier is.

Het duale stelsel

Hoofdlijnen

De belangrijkste verandering sinds de invoering van het duale stelsel (in 2002), ter vervanging van het monistisch stelsel is dat de positie, de functie én de bevoegdheid van de gemeenteraad en van het college uit elkaar zijn getrokken. Het draait hierbij vooral om bevoegdheden.
Bij het monistische stelsel maakten de wethouders wel deel uit van de raad. Een nadeel daarvan was dat een ter verantwoording geroepen wethouder in de raad kon worden beoordeeld door onder meer diezelfde wethouder, maar dan als raadslid.
In de kern betekent dualisme macht en tegenmacht en een heldere scheiding van machten. De accenten van het raadslidmaatschap liggen nu meer op volksvertegenwoordiging en controle en veel minder op medebestuur, laat staan die van mede-uitvoering van het collegebeleid. Dit geeft meer ruimte aan de beleidsinitiërende, beleidsvernieuwende en controlerende rol van de raad en geeft de burgers meer duidelijkheid.
De wetgever heeft de benamingen van de bestuursorganen veranderd: het college van burgemeester en wethouders heet nu simpelweg college en de gemeenteraad is in het vervolg gewoon de raad. Overigens komt men de oude benaming college van B en W en gemeenteraad nog wel vaak tegen. De burgemeester heet nog steeds zo, maar zijn positie is sinds het duale stelsel wel versterkt.

Belangrijkste regels

De raad is er om de beleidskaders te formuleren en om te controleren. In de raadsdebatten gaat het dus om de grote lijnen. De raad bepaalt de eigen agenda.
Het college (burgemeester en vijf wethouders) heeft vrijwel alle bestuursbevoegdheden. De raad benoemt de wethouders maar die maken geen deel meer uit van de raad. Er zitten daadwerkelijk 39 gekozen raadsleden in de raadzaal. De raad heeft allerlei wettelijke mogelijkheden om het college aan te sturen en te controleren: recht van amendement, recht van initiatief, recht van interpellatie, recht van onderzoek, vragenuurtje.
Wethouders zijn niet langer voorzitter of lid van de raadscommissies. Dat zijn de raadsleden zelf. Wethouders worden door de voorzitter van de raadscommissie uitgenodigd te verschijnen. Tijdens raadsvergaderingen is het niet meer nodig dat het voltallige college achter de bestuurstafel zitting neemt. Alleen die wethouders wiens onderwerp op de agenda staat zijn aanwezig. In onze stad zitten sinds de laatste samenstelling van de gemeenteraad de wethouders uit praktische overwegingen weer gewoon achter de bestuurstafel.
De raad heeft recht op ambtelijke bijstand in de vorm van een eigen griffie van zeven personen waaraan de griffier de leiding geeft. Binnen elke gemeente is een rekenkamerfunctie verplicht. Deze rekenkamer of rekencommissie controleert het werk van de gemeente op doelmatigheid.
Het college opereert meer als eenheid. De burgemeester, als voorzitter van dit college, ziet toe op die collegialiteit en op een integraal beleid en kan (los van zijn eigen portefeuille) zaken op de agenda plaatsen. Er komen meer mogelijkheden voor participatie door burgers:

- Interactieve beleidsvorming.
- Burgerinitiatief.
- Raadgevend correctief referendum.

De burgemeester ziet toe op de burgerparticipatie en de kwaliteit van de dienstverlening. Van de resultaten maakt hij jaarlijks melding in een zogeheten burgerjaarverslag. Dat gaat ook over de manier waarop het gemeentebestuur met bezwaarschriften en klachten is omgegaan.

MARKT 1: Het Stadhuis: officiële herkenningstekens

De gemeente ’s-Hertogenbosch heeft een aantal officiële herkenningstekens. Dit zijn het gemeentewapen, de gemeentevlag, de ambtsketen van de burgemeester en het logo. Daarnaast kent de gemeente dorpswapens voor de voormalige gemeenten Bokhoven, Empel en Meerwijk, Engelen en Rosmalen. Afhankelijk van het moment doet één van de herkenningstekens dienst als symbool voor de gemeente.

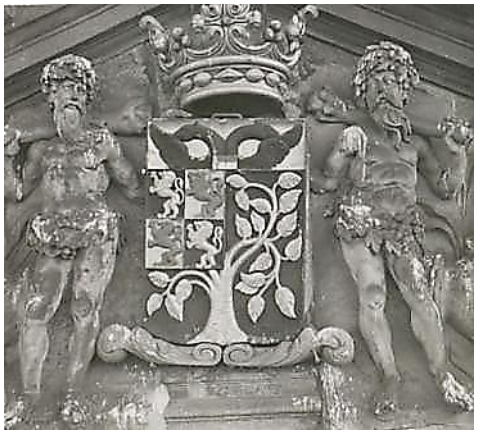
Stads- en gemeentewapen

Het wapen is hét officiële herkenningsteken van een gemeente. Gemeentewapens vinden hun oorsprong vaak in middeleeuwse zegels (herkenningstekens, afgedrukt in was). Dit geldt ook voor het wapen van de stad ’s-Hertogenbosch. Het geeft in één beeld de geschiedenis van de stad weer vanaf de 12e tot in de 17e eeuw. ‘s-Hertogenbosch was oorspronkelijk een nederzetting vlakbij een bos van de hertogen van Brabant en kreeg eind 12e eeuw stadsrechten (1196). In de 13e eeuw bestond er al een stadszegel.

In het timpaan van het stadhuis ziet men het stadswapen. Dit is niet het stadswapen uit 1670, toen de voorgevel werd vervangen. Dat werd namelijk in 1798 verwijderd waarna de huidige afbeelding in 1802 werd aangebracht.

Boven de ingang van het stadskantoor aan de Wolvenhoek hangt in metaal uitgevoerd het stadswapen van ’s-Hertogenbosch, gemaakt door de edelsmid Cees Clement. In de oudst bekende vorm bestaat het wapen van de stad slechts uit drie bomen: één grote in het midden, geflankeerd door twee kleinere. De oudste afbeelding van dit wapen is te zien op het zegel dat aan een akte hangt waarin ene Jutta van Ende haar goederen overdroeg aan haar schoonzoon Alberdinus, een Bosschenaar. Deze, van 14 december 1242 daterende akte bevindt zich in de Abdij van Berne in Heeswijk. Later zien we op een afbeelding ook een boom met drie takken.

Gemeentewapen

Het gemeentewapen bestaat uit een schild, bekroond door een hertogskroon en vergezeld door twee wildemannen.

Op het schild staat een boom van goud afgebeeld met daarin het wapen van de hertogen van Brabant (vier leeuwen). De leeuwen in rood op zilver verwijzen naar Limburg terwijl goud op zwart Brabant vertegenwoordigt.

De boom is door de eeuwen heen hét teken van de stad ’s-Hertogenbosch geweest. Verder zien we een tweekoppige Habsburgse adelaar met een rood en wit gekleurd borstschild.

Het schild is bekroond en gedekt met een gouden kroon van vijf bladeren (fleurons).

Dit schild wordt door twee wildemannen met een knots vastgehouden.

Het wapen, in de combinatie met boom, leeuwen, adelaar, kroon en wildemannen werd in 1817 officieel door de Hoge Raad van Adel bevestigd.

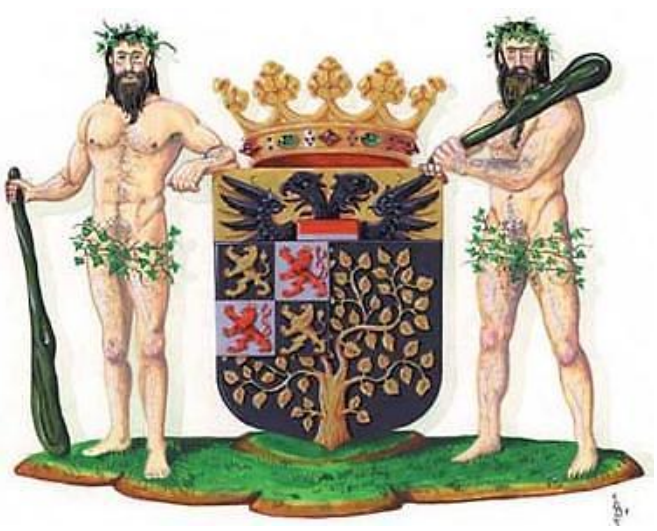
In 1978 werd een verbeterde versie van dit wapen officieel vastgesteld waarbij met name de kroon een ander uiterlijk kreeg. Als gevolg van de gemeentelijke herindeling, waarbij de gemeenten Rosmalen en ’s-Hertogenbosch werden samengevoegd tot één nieuwe gemeente ’s-Hertogenbosch, moest er opnieuw een gemeentewapen worden vastgesteld. De gemeenteraad besloot het wapen van de voormalige gemeente ’s-Hertogenbosch te handhaven. Alleen werd de kroon uit 1817 in het wapen teruggebracht.

Toelichting stadswapen

Het oorspronkelijke stadswapen bestond, als een verwijzing naar de naam van de stad, uit een boom, geflankeerd door twee kleinere bomen.

In de loop van de 14e eeuw werd het stadswapen met de boom vermeerderd met het wapen van de hertogen van Brabant.

Het recht om in het stedelijke wapen ook het hertogelijke wapen van Brabant te voeren was in 1356 verleend door Johanna, hertogin van Brabant (dochter van hertog Jan III). De stad had haar en haar man enkele maanden gastvrijheid verleend toen Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen Brabant binnenviel. Deze graaf was

getrouwd met een jongere zuster van hertogin Johanna en eiste daarom een deel van de erfenis op. Hertog Jan III was in 1355 overleden terwijl zijn beide zonen Hendrik en Godfried inmiddels ook al dood waren. Hij werd na zijn dood dan ook opgevolgd door zijn oudste dochter Johanna. De betwisting van deze erfregeling door Vlaanderen en Gelre leidde tot de Brabantse Successieoorlog. De Vlamingen boekten tijdens deze Brabantse Successieoorlog (1356-1357) grote successen maar werden uiteindelijk toch gestuit. Graaf Willem V van Holland kreeg Heusden terwijl Vlaanderen in 1357 de plaatsen Mechelen en Antwerpen kreeg toebedeeld. Bovendien behield Lodewijk van Male het recht de titel *hertog van Brabant* te blijven voeren.
De Limburgse leeuwen maken al sinds 5 juni 1288 deel uit van het wapen van de hertogen van Brabant. Toen vond De Slag van Woeringen plaats tussen hertog Jan I van Brabant en de aartsbisschop van Keulen, Siegfried van Westerburg, graaf Reinoud I van Gelre, Luxemburgers en Limburgers. Reinoud I was van 1280 tot 1288 ook hertog van Limburg. Het slagveld lag tussen Keulen en Neuss. Brabant won de slag waardoor Limburg bij Brabant werd gevoegd wat vijf eeuwen zo zou blijven. De hertog van Brabant werd hierdoor een van de machtigste mannen van het Nederrijngebied. De zoon van hertog Jan I, Jan II nam toen de Limburgse leeuw in zijn wapen op, zodat het hertogelijk wapen tijdens de periode van Johanna uit vier kwartieren bestond. Het eerste en vierde kwartier toonde de Brabantse leeuw: goud op een zwart veld. Het tweede en derde kwartier gaven de dubbelstaartige Limburgse leeuw weer: rood op zilver.
Oorspronkelijk was de boom op het Bossche stadswapen groen op een zwart veld. De samenstelling van de wapens werd steeds meer aan regels gebonden. Eén van die regels was, dat kleur op kleur, of metaal op metaal niet mocht. De boom werd daarom goudkleurig.
In 1508 werd het wapen met toestemming van keizer Maximiliaan van Oostenrijk uitgebreid. Voortaan mocht de Habsburgse dubbelkoppige adelaar op het stadswapen gevoerd worden. Het wapen kreeg zo zijn definitieve vorm.
Sinds 1670 wordt dat stadswapen bekroond door een gouden kroon. Het wapenschild wordt door twee wildemannen vastgehouden. Waarom de wildemannen bij het Bossche wapen zijn opgedoken, staat niet vast. Wildemannen waren in de middeleeuwen populaire figuren, talismannen waaraan bescherming toevertrouwd was. Deze wildemannen zouden de bewoners van het bos van de hertog moeten voorstellen. Een andere verklaring is dat men de wildemannen tot schildwachten gemaakt heeft omdat men deze bosbewoners in verband bracht met de stichting van de stad.
In de loop van de eeuwen waren fouten in de verschillende uitvoeringen opgetreden. In 1975 werd daarom door het stadsarchief onderzoek ingesteld naar het eigenlijke wapen. Dat heeft ertoe geleid dat de gemeenteraad op 21 december 1977 een wapenverbetering goedkeurde. De officiële wapenbeschrijving is op 8 maart 1978 bij Koninklijk Besluit bekrachtigd.

Timpaan

In het timpaan bevindt zich centraal het gemeentewapen. Naast de twee wildemannen zien we twee liggende stroom- en riviergoden, te herkennen aan het water dat uit de kruiken stroomt waarop zij leunen.
In de hoeken zijn twee manden des overvloeds te zien waaruit bij de linker de vruchten van het land komen en bij de rechter jachthonden (wild) en een sikkel (graan).
Dit alles symboliseert, net als een rebus: de hertogstad ’s-Hertogenbosch is een goed verdedigde vestingstad, omgeven door twee riviertjes, de Dommel en de Aa en gelegen in een vruchtbaar land.

Dorpswapens

In de vergadering van de gemeenteraad van ’s-Hertogenbosch van 18 maart 1999 waarin het nieuwe gemeentewapen werd vastgesteld, werd ook besloten dorpswapens in te stellen voor de voormalige gemeenten. Dit is gebeurd op advies van een externe commissie die zich ook met het stadswapen had beziggehouden. De gemeente Engelen (waaronder de per 1922 al opgeheven gemeente Bokhoven) en de gemeente Empel en Meerwijk, werden in 1971 toegevoegd aan de stad. In 1996 werden de gemeenten ’s-Hertogenbosch en Rosmalen samengevoegd tot de huidige gemeente ’s-Hertogenbosch. In tegenstelling tot het gemeentewapen hebben de dorpswapens geen officiële status. Deze wapens hebben vooral een symbolische en cultuurhistorische functie.

De wapens van de voormalige gemeenten Bokhoven, Engelen, Empel en Meerwijk werden aangewezen als dorpswapens. Het wapen van de voormalige gemeente Rosmalen werd ingevoerd als dorpswapen na aanpassing van de kleuren en de symbolen.
Uitgangspunt bij de vaststelling van de dorpswapens was dat de achtergrond van alle wapens azuurblauw moest zijn.
In het bestuurscentrum hangen de vier dorpswapens op een prominente plaats aan de wand. De Bosschenaar Anton Schupp schilderde deze vier wapens in 2005 in opdracht van het gemeentebestuur.

Bokhoven

Het wapen is in 1817 vastgesteld. Hierop is een bok te zien in de rijkskleuren goud met een azuren achtergrond.

Empel en Meerwijk

Dit wapen is vastgesteld in 1817.
Hierop zien we de parochiepatroon Sint-Landelinus, lopend en met een helm op het hoofd. In de ene hand houdt hij een lans, in zijn andere een wapenschild met drie gekroonde, afgerukte leeuwenkoppen. Op de rug draagt hij een wapenschild waarop voluit zijn naam. De heilige is destijds heel primitief getekend. Hij neemt een vreemde houding aan, heeft twee schilden bij zich en lijkt twee rechterarmen te hebben. Ook het gezicht is heel simpel afgebeeld. Zo was het oorspronkelijk wapen en men heeft dat ook zo overgenomen. De afbeelding is in goud, de achtergrond in azuur.

Engelen

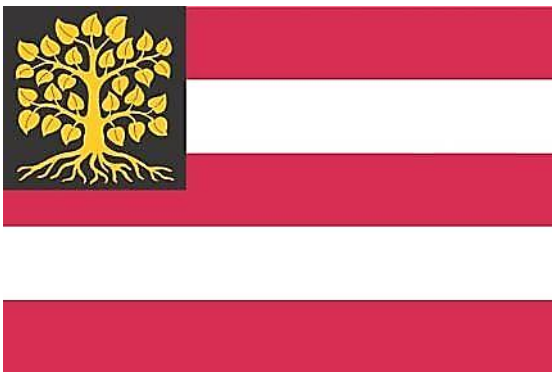
Hier zien we een afbeelding van een engel. Vanaf de 17e eeuw was dit een engel met in de rechterhand een zwaard en in de linkerhand een gesel. Bij de beschrijving/vaststelling in 1953 is de engel geïnterpreteerd als de aartsengel Yophiël. Deze zou met een vlammend zwaard en een gesel Adam en Eva uit het aards paradijs hebben verjaagd.

Rosmalen

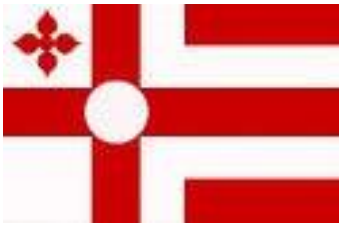
Het wapen van Rosmalen is gecorrigeerd naar een oorspronkelijk zegel van de schepenbank. De rijkskleuren goud en azuur werden vervangen door de meer historisch verantwoorde kleuren van het kwartier van Maasland, zilver en keel (rood). In plaats van de in 1817 bedachte symbolen *klaverblad* en *molenrad* werden de oorspronkelijk symbolen *Maaslands vierblad* en *gestileerde ploeg,* op voorstel van de plaatselijke heemkundekring in 1999 in ere hersteld. De officiële beschrijving luidt: *In azuur een ploeg van goud, boven vergezeld van een schild van zilver, beladen met een vierblad van keel.*

Gemeentevlag

Het voeren van een vlag door gemeenten is nog niet zo oud als het voeren van een wapen. In Noord-Brabant gebeurt dit sinds de 20e eeuw. Een wapen is vooral als teken van een bestuur van een bepaald gebied, de vlag symboliseert in het algemeen de gehele bevolking van dat gebied.
Met het ontstaan van de nieuwe gemeente ’s-Hertogenbosch in 1996 moest er een nieuwe gemeentevlag komen die bij alle officiële en feestelijke gelegenheden binnen de gemeente kan worden gebruikt. In de raadsvergadering van 23 september 1999 werd besloten tot het invoeren van een nieuwe gemeentevlag voor de stad.
De nieuwe vlag bestaat uit vijf banen in de kleuren rood en wit. Boven in de hoek aan de broekzijde (band aan de stokzijde van de vlag) van de vlag staat een gele bosboom op een zwart kanton (rechthoek of vierkant in de broektop). De vijf banen staan gelijk aan de vijf voormalige gemeenten (Bokhoven, Empel en Meerwijk, Engelen, Rosmalen en ’s-Hertogenbosch). Dit komt ook tot uitdrukking in het aantal takken van de boom. De kleuren rood en wit waren van oudsher de wapenkleuren van het historisch kwartier Maasland, waartoe de voormalige gemeenten Empel en Meerwijk en Rosmalen behoorden.
De boom legt een relatie met het Bossche stadswapen en symboliseert historische waarden als: gezag, vrijheid, groei en leven en wettigheid (plaats waar rechtgesproken wordt).

Dorpsvlag Rosmalen

Op verzoek van de Heemkundekring Rosmalen heeft de gemeenteraad van ’s-Hertogenbosch op 8 juni 2000 een dorpsvlag voor het nieuwe stadsdeel Rosmalen vastgesteld. Hierin komen opnieuw de kleuren rood en wit en het Maaslands vierblad (gevormd door lindebladeren om een knop) terug. Het Birgittijns kruis met cirkel (de Heilige Hostie) in het midden herinnert aan het middeleeuwse Klooster Mariënwater te Coudewater bij Rosmalen. De officiële beschrijving luidt:
in wit een rood (Scandinavisch) kruis waarvan de armen van 1/5 vlaghoogte; in de vluchttop en in de vluchthoek een rode baan van 1/5 vlaghoogte en 7/15 vlaglengte; op de scheiding van broeking en vlucht een witte schijf rakende de snijpunten van de kruisbanen; in het midden van het broektopkanton een rood vierblad (gevormd door vier lindebladeren om een knop) van 7/20 vlaghoogte.

Ambtsketen

Op basis van de Gemeentewet 1851 werd een aantal officiële, door de burgemeester te dragen, *onderscheidingsteekenen* definitief ingesteld. Eén van die tekens was de ambtsketen. Het door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken mr. J.R. Thorbecke voorbereide Koninklijk Besluit van 16 november 1852 regelde de instelling van *een zilveren penning, hebbende eene middellijn van veertig strepen en vertoonende aan eene zijde het wapen des Rijks, aan de andere dat der gemeente(…).*
Het rijkswapen wordt afgebeeld omdat de burgemeester ook rijkstaken vervult. Dit moet bijvoorbeeld zichtbaar zijn als de burgemeester namens Hare Majesteit koninklijke onderscheidingen uitreikt. De huidige ambtsketen van de gemeente ’s-Hertogenbosch werd in 1966 ontworpen door de Bossche kunstenaar Marius de Leeuw en werd uitgevoerd in gebrand zilver door de edelsmeden Paul en Frans Zwollo te Oosterbeek. Het wapen van de stad is uitgevoerd in goud en email.
Merkwaardig was, dat het maken deze nieuwe ambtsketen afhankelijk was van een schenking door de firma Bos en Kalis te Sliedrecht.

Logo

Het logo van de gemeente bestaat uit een beeldmerk met een woordmerk. Dit logo vormt een onderdeel van de huisstijl van de gemeente ’s-Hertogenbosch. Deze huisstijl, in 1992 ontworpen, is net als de vlag afgeleid van de symboliek in het gemeentewapen. Meer nog dan het gemeentewapen is het logo het herkenningsteken waarmee de gemeente in al haar uitingen dagelijks naar buiten treedt. Op onder meer briefpapier, enveloppen, visitekaartjes, koffiekopjes en gemeenteauto’s is het logo van de gemeente afgebeeld.

In het logo is een blauwe hertogskroon weergegeven met als kroonbeugels gestileerde bomen en daarboven goudkleurige ruitvormen. Naast dit beeldmerk staat het woord ’s-Hertogenbosch.

MARKT 1A: De Raadskelder

Bouwhistorie

Een deel van de kelders van het restaurant De Raadskelder dat hier is gehuisvest is afkomstig van het pand De Gaffel, dat in 1481 al door het stadsbestuur was aangekocht. Een ander deel is gelegen in de gotische gewelven die in 1529, bij de verbouwing van het stadhuis onder het toenmalige 14e-eeuwse stadhuis De Lysscap zijn aangebracht. De meerbeukige, gotische kelder met kruisribgewelven is ontworpen door de bouwmeester van de Sint-Jan, Jan Darkennis. Onder zijn leiding plaatsten de bouwlieden pilaren van witte steen uit Brussel en Antwerpen. De basementen en draagkolven werden uit natuursteen gehouwen. Daarboven metselde men de bakstenen gewelven. Toen werd ook het vierkante gat aangebracht in het gewelf ter plaatse van het huidige buffet. Het gat stond in verbinding met de erboven gelegen hal van het stadhuis, nabij de Vierschaar waar door de schepenen recht werd gesproken. Dit gaf aanleiding tot allerlei speculaties. Er zijn weliswaar geen bewijzen maar er lijkt toch een sterk verband te bestaan met eventuele straffen die door de schepenen werden uitgesproken. Zo gaat het verhaal dat hierdoor veroordeelden van gegoede huize onderstеboven naar beneden werden gelaten in een waterton en verdronken. Op die manier ontliepen zij wel de smaad van een openbare terechtstelling op de Markt.
Vóór de kelder onder het bordes werd een soort ondergronds voorportaal aangebracht dat in directe verbinding stond met de ruimte onder het balkon.
In 1533 werd de verbouwing voltooid.
Bij de grondige verbouwing in 1670, waarbij onder andere de voorgevel van het stadhuis werd vervangen bleven de kelders onder het stadhuis ongemoeid. En zouden zo ook blijven tot op heden. Wel werden vermoedelijk in die tijd nieuwe kelders toegevoegd zoals onder het voormalige rechterpand De Sinterklaas. Als gevolg van het feit dat bij deze verbouwing de middenpartij naar voren geplaatst werd moest ook de fundering verlegd worden. De bouwers plaatsten het fundament eenvoudigweg tegen de fundering van de oude pui in de kelder. Zodoende werd het oorspronkelijke voorportaal onder het bordes nagenoeg gehalveerd. Er liggen vier kelders, waarvan de oudste, d’Olde Regtbank dateert uit de 14e eeuw. Zij worden gesteund door pilaren in het midden. De twee zijkelders hebben een authentiek tongewelf.
In de muren van de kelder werden nissen of *viziergaten* aangebracht waarin kaarsen of olielampen konden worden gezet ter verlichting van de ruimte. Twee grote stookplaatsen aan weerszijden bij de ingang dienden bij koude tot verwarming. De vloer bedekte men met rode en bruine tegels waarvan bij het uitgraven van de vloer nog enkele zijn teruggevonden.
In 1985 zijn alle pilaren in de kelders vervangen.

Bestemmingen

De oorspronkelijke bestemming van de huidige De Raadskelder was een ontvangst- en feestzaal voor schout en schepenen. Belangrijke personen als keizer Karel V, Filips II van Spanje, prins Willem van Oranje, de hertog van Alva, keizer Maximiliaan van Oostenrijk en Napoleon I Bonaparte zijn er ontvangen.
De kelders zijn in 1532 aan de boek- en prentverkoper Adriaen Roeloffs verhuurd en in 1533 door boekdrukker Jan van Turnhout gebruikt.
In 1566 hebben de kelders gediend als gevangenis voor 53 Franse soldaten die door de Spaanse koning Filips II gevangen waren genomen bij Saint Quentin. Een decennium later (1577) werden er Staatsen gevangen gehouden.
Na de inname van de stad in 1629 werd er de Staatse Hoofdwacht gelegerd. Deze zou hier blijven totdat men in 1671 voor dit doel het pand De Leeuwenborgh aan de oostkant van de Markt had aangekocht.
Daarna werden de kelders vermoedelijk eeuwenlang als opslagruimte gebruikt en raakten langzaamaan in onbruik. De vloer bleek in de loop van de eeuwen ca. 80 centimeter te zijn verhoogd, waardoor de ondergrondse zalen zich lieten aanzien als een flinke kruipruimte onder het stadhuis. Totdat in 1908 de aanleg van een centrale verwarming leidde tot de herontdekking van het bestaan van de kelders. De Bossche historicus Mosmans wees toen op de schoonheid en het historisch belang van deze kelders. Hij pleitte voor restauratie en dat gebeurde gelukkig ook.
Na de restauratie in 1908, diende de kelder als verzamelplaats voor de Stadsfolterkamer. Dit museum werd in 1925 verplaatst naar het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.
Men wilde de ruimte daarna gaan gebruiken als drankgelegenheid. De poging van het stadsbestuur om er een *verlofslocaliteit voor het verkoopen van alcoholvrije en alcoholhoudende, andere dan sterke dranken e.d.* leed

schipbreuk. Dat werd niet toegestaan. De gedachte alleen al was afkeurenswaardig: *het stadhuis kon niet geschraagd worden door een onwaardigen ondergrond.* De raad zag verder als nadeel dat *menschen bij kunstlicht onder den grond zoeken, wat zij bij daglicht boven den grond kunnen vinden.*
De kelders werden toen maar enige tijd door de boeren en boerinnen uit de Meierij als boterhal gebruikt voor de verkoop van hun boter en eieren. De oude Boterhal was daarvoor al afgebroken en de kwijnende botermarkt vond hier dus enige tijd haar huisvesting.
Men wist toen nog niet dat dit maar van korte duur was. Het negatieve besluit van de raad zou slechts twee jaar standhouden door een actie van niemand minder dan hun burgemeester F.J. van Lanschot. In de zomermaanden van 1927 hield de toenmalige burgemeester F.J. van Lanschot namelijk zijn befaamd geworden radiotoespraken tot de *luistervinken.* Op zijn uitnodigingen via de radio volgden vele toeristische bezoeken, die hij deels zelf rondleidde door de oude stad. En waar konden zij beter worden ontvangen en een Brabantse koffietafel gebruiken dan in de historische kelders? De stadhuiskelders werden dan ook ingericht als ontvangstruimte waar de bezoekers dus van een Brabantse koffietafel konden genieten. De geboorte van de Brabantse koffietafel vond dan ook hier in 1927 in De Raadskelder plaats.
Vanwege het succes had de bakker Piet Hendrix de gemeente daarna verzocht om de kelder in te richten als Raadskelder *met de bedoeling, gelegenheid te bieden een glas kwast of misschien bier in een bescheiden restaurant* te gebruiken. Hij kreeg warme steun van de burgemeester die stelde: *’t is voor de stad. Van reclame, daar wordt je rijk van.* Enthousiast begon deze nieuwe waard aan de inrichting. Bekende Bossche kunstschilders zoals: Jan van Anrooy, Frans Slager, Herman Moerkerk, André Verhorst, Gerard Gerrits, A. M. Koppens, Vogelaar en R.M. Pijnenburg leverden hun aandeel in de vorm van schilderwerken. De kunstsmid Derks smeedde de lantaarns.
In 1929 opende de/het nieuwe stadstaveerne/café-restaurant haar deuren.
Links van het stadhuis werd een kelder echter als openbare fietsenstalling benut waarbij achterin ruimte was vrijgehouden voor het gemeentepersoneel.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog was in één van de ruimten een schuilkelder ondergebracht.
Bijgaand een gedicht over De Raadskelder, in 1930 gemaakt door Anton van Duinkerken:

Wie in den Bossche kelder zit
Verliest zichzelf in Uw bezit
O, Bacchus Evoë
Doch schooner droombeeld ken ik niet
Dan ’t welk de drinker voor zich ziet

Huidige situatie

De Raadskelder is er nog steeds.
De stookplaatsen en de viziergaten (nissen voor kaarsen of olielampjes) zijn ook nog aanwezig. De tegeltjes achter de open haarden zijn afkomstig van grote Bossche slooppanden. Volgens het Nederlands Tegelmuseum in Otterlo zit er een vermogen aan tegels tegen die wanden. Twee van de kroonluchters zijn nog origineel. De andere twee zijn door leerlingen van de toenmalige mts nagemaakt als afstudeerproject. De schilderingen op de gewelven zijn verdwenen onder kalklagen maar indrukwekkende schilderijen aan de wanden laten zien dat bekende Bossche schilders, zoals Frans Slager, Herman Moerkerk en Jan van Anrooy graag vertoefden in de toen nieuwe horecagelegenheid. Velen van hen werkten als docent aan de toenmalige Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht (KTA). Dat was toen een slecht betaald beroep. Hun rekeningen liepen hier nogal eens op. Ze betaalden dan soms met een van de schilderijen die hier nu hangen.
In het linkerdeel van De Raadskelder bevindt zich de Prinsenkelder, die in gebruik is als feest- en dinerzaal. Achter in De Raadskelder is d’Olde Regtbank gelegen, een aparte diner- en vergaderruimte. De vierde kelder, aan de rechterkant van De Raadskelder, is in gebruik als keuken.
De toiletten van het restaurant zijn onder het bordes gelegen.
De aankleding uit 1929 is vrijwel onveranderd en de sfeer is nog steeds onvervalst, gemoedelijk Brabants. De gastheer is Tonny Rademaker jr. die sinds 1989 de scepter zwaait over de Raadskelder. De Raadskelder is een niet meer weg te denken gelegenheid, zeer gewaardeerd door clubs die er hun thuishonk vinden, door gezelschappen die er hun feest willen vieren en door groepen toeristen die er kennismaken met de Brabantse koffietafel.

Gedenksteen Eerste Wereldoorlog

Boven de ingang naar de opslagkelder is een Belgische gedenksteen aangebracht, onthuld op 14 december 1918, ter herinnering aan de oorlog 1914/1918 voor het gastvrije onthaal van 2.700 Belgische vluchtelingen die kortere of langere tijd, soms voor de volle vier jaar in deze stad verbleven.
De tekst luidt:

De uitgeweken Belgen
Ter dankbare herinnering
Aan de stad ’s-Hertogenbosch
Oct. 1914 Dec. 1918.

De moord op aartshertog Frans-Ferdinand, troonopvolger van het Oostenrijkse keizerrijk en diens echtgenote op 28 juni 1914 te Sarajevo door de Serviër Princip wordt beschouwd als de rechtstreekse aanleiding tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Ons land werd daarbij niet rechtstreeks betrokken en kon zijn neutraliteit handhaven, maar ondervond wel de gevolgen van de oorlog. Men mobiliseerde de land- en de zeemacht. Dit hield verband met de strikte neutraliteitspolitiek van de regering. Op 4 augustus overschreden Duitse troepen de grenzen van het eveneens neutrale België. De troepenmacht in Noord-Brabant werd direct versterkt en het hoofdkwartier van het veldleger werd in ’s-Hertogenbosch gevestigd. Een ander gevolg was de distributie van levensmiddelen en brandstoffen.
In België sloegen honderdduizenden op de vlucht voor de oorlogsverschrikkingen. Velen vluchtten naar het noorden. Vooral na de belegering van Antwerpen op 7 oktober 1914 kwam er een ware volksverhuizing op gang. In heel Nederland werden in allerijl steuncommissies opgericht. Ook onze stad werd overspoeld met vluchtelingen. Het plaatselijke steuncomité voor de Belgische vluchtelingen had onvoldoende financiële middelen om de vluchtelingen van voedsel en onderdak te voorzien. Door particulier initiatief bijeengebrachte fondsen waren lang niet voldoende. De gemeente schoot geld voor dat later door de rijksoverheid werd terugbetaald. Een extra gemeentevergadering werd bijeengeroepen om over deze financiële ondersteuning te beslissen. Hoewel sommigen er niet van overtuigd waren dat het rijk zou terugbetalen werd toch besloten het steuncomité een bedrag te betalen van ten hoogste 10.000 gulden. Later moest dit krediet nog verhoogd worden tot 20.000 gulden. Hoewel veel vluchtelingen passanten waren, bleek een regelmatige verhoging van het krediet noodzakelijk. Het passantenhuis was ingericht in het pand Wolvenhoek 11.
Hoeveel Belgische vluchtelingen in de stad verbleven is onbekend. Het Bossche bevolkingsregister *Vreemdelingen 1914-1918* vermeldt alleen al zo’n 2.700 Belgen die in ’s-Hertogenbosch werden opgenomen.
Na afloop van deze oorlog hebben de in deze stad verblijvende Belgische vluchtelingen die hiervoor genoemde herdenkingsplaquette aan de stad geschonken.

Plaquette Neville Chamberlain (1938)

Deze herdenkingssteen werd aangebracht na de *vredesmissie* van de Engelse premier Chamberlain. Nadat de stad in 1940 door de Duitsers werd bezet, werd de tekst door een Duitse officier die deze inscriptie zag, met zijn sabel beschadigd. Hierna werd de tekst, met uitzondering van de Latijnse tekst zo goed mogelijk verwijderd.
De Latijnse tekst luidt: *laus deo semper pax optima rerum.* Vrij vertaald betekent dit: *immer Gods lof; vrede is het beste der dingen.*

MARKT 3: De Lelie

In 1356 werd door de toenmalige eigenaar een stukje van de stadsmuur, dat achter zijn huis stond en dat gelijk was aan de breedte van zijn huis aangekocht.
De naam De Lelie kwam al omstreeks 1500 voor. In die tijd was Aleyd van Berckel, de weduwe van jonker Jan van Berckel, de eigenaar van het pand. Zij vermaakte het in 1536 bij testament aan haar neef Peter van Asper, op voorwaarde dat hij vijf arme oude vrouwen zou onderhouden. Na zijn dood moesten zijn erven hem in zijn bestuursfunctie opvolgen. Dit gasthuisje stond in het steegje Achter het Raam/Raamstraatje, gelegen tussen de Oude Dieze 7 en 9.
Bij de verbouwing van het stadhuis in 1670 liep dit pand schade op, die geraamd werd op 1.683 gulden waarna de eigenaar een schadevergoeding kreeg van 1.000 gulden. Zijn luifel moest hij afbreken en met 130 gulden

extra moest hij zijn gevel restaureren zodat de aangepaste gevel de nieuwe gevel van het stadhuis waardig zou zijn.

In de 18e en 19e eeuw was er in het pand een koffiehuis gevestigd. Het stond onder meer bekend als Engels Coffijhuis, Heusdensch Koffiehuis en gedurende meer dan een eeuw als: Oud Stads Koffiehuis. Toen werd er niet alleen koffie gedronken, maar werd er tevens van de leestafel gebruik gemaakt.
Gelezen werd er ook toen in het begin van de 20e eeuw er de bibliotheek, beter bekend als *De r.-k. Leeszaal*, werd gevestigd.
Na het vertrek van de bibliotheek bleek De Lelie in zo'n slechte toestand te verkeren dat het pand niet verhuurbaar was. De gemeente, eigenaar van het pand besloot tot een ingrijpen**de** modernisering en verbouwing, wat eigenlijk op nieuwbouw neerkwam.
Aangezien het pand in 1939 dus feitelijk geheel werd vernieuwd, is er weinig bekend over de constructies en de indeling van het oude pand.
Het pand is geheel onderkelderd. Het had vroeger een 16e-eeuwse trapgevel.

VVV

Na de nieuwbouw in 1939 zou de VVV op de begane grond van dit pand gevestigd worden.
In 1900 al werd er in de stad een vereniging opgericht met als doel *vermeerdering van welvaart en bloei in Den Bosch en het bevorderen van het vreemdelingenverkeer*. Deze vereniging heette Bosch' Belang en het was deze vereniging die in 1932 het initiatief nam om te komen tot een soort VVV: *Stichting Bureau voor Vreemdelingenverkeer van 's-Hertogenbosch.* Bosch' Belang zelf werd in 1937 ontbonden. De VVV kreeg in 1935 huisvesting toegewezen in de buurt van de Drakenfontein, in een houten gebouwtje, een voormalig politiepostje. Maar bij de realisering van de traverse moest het gebouwtje verdwijnen en werd er naar een nieuwe huisvesting gezocht. Die werd hier in De Lelie gevonden. Dat was in 1939 toen de politieke toestand in West-Europa steeds dreigender werd. Mede daarom werd besloten de kelder van het pand geschikt te maken voor huisvesting van de Luchtbeschermingsdienst. Het gewelf moest vernieuwd worden en scherfvrij gemaakt, een sluis aangebracht tegen eventuele gasaanvallen, ventilatiekanalen aangelegd en een vluchtluik.
Na de oorlog betrok de VVV het pand opnieuw. In 1945 begon men tevens met een gidsencursus. Informatrices van de VVV leidden de bezoekers de stad door en de Sint-Janstoren op. Dat gebeurde door hen, tot in 1970, het hostessteam werd opgericht. Maar toen was de VVV inmiddels verhuisd (dat gebeurde in 1967), naar een nieuwe huisvesting: De Moriaan.
Het pand De Lelie kreeg een winkelbestemming op de begane grond, terwijl gemeentelijke kantoren op de verdieping gevestigd waren en men eveneens de kelder nog gebruikte. Met de komst van het stadskantoor verdween het gebruik van De Lelie, met uitzondering van de kelder door de gemeente.

MARKT 5: Het Vosken

Dit pand heeft verschillende andere namen gekend, namelijk De Gulden Wijnpot, De Gulden Schenkkan en De Gulden Romer.
In de 17e eeuw kreeg het pand de naam van Het Vosken.
Al in de 15e eeuw was in dit pand een bakkerij gevestigd.
In de trapgevel zit boven de puilijst een cartouche met een gebeiteld vospaardje ingemetseld. Aan weerszijden een portretbuste.
Langgeleden was hier de vergaderlocatie van het college der Laken-Zegelaars. De stad stond vroeger bekend om zijn lakenindustrie (wol en later linnen).
De achteruitgang van dit pand kwam, begin 17e eeuw uit in de Ridderstraat. Het poortje is nu verplaatst naar de Oude Sint-Jacobskerk aan de Bethaniestraat waar thans de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente is gevestigd.

Gevelsteen

Het sierlijk gevelsteentje met de afbeelding van een vospaardje in een geornamenteerd medaillon is gemaakt van Franse kalksteen. De steen is 17e eeuws.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.

Henk(es), 3-11-2011

In het cijnsboek werd de eigenaar in de middeleeuwen aangeslagen voor een breder perceel dan de feitelijke breedte van het pand. Dit wijst ook op, de bij het pand op nummer 3 beschreven osendrup of smal steegje van circa 60 cm aan de rechterzijde.
In de beide gemeenschappelijke zijmuren is vroeg-14e eeuws baksteenwerk aangetroffen. De rechter zijmuur in het voorhuis is op de begane grond voorzien van grote spaarnissen. Deze muur is in de kelder gefundeerd op grondbogen. Er zijn twee kelders, een onder het voorhuis en een onder een deel van het achterhuis. De kelders zijn van binnenuit en vanaf de straat toegankelijk. Naast de kelderingang bevindt zich een straatkeldertje.
De achtergevel die grenst aan Ridderstraat 3B heeft een 16e-eeuwse top met daarin een kloosterkozijn. De kap van Ridderstraat 3B moet dus aan de achterzijde lager zijn geweest.
Aangezien het pand in de 17e eeuw sterk verbouwd is, waarbij de kap en de balklagen zijn veranderd en de voorgevel is vernieuwd, is de oude toestand van het huis niet meer geheel te reconstrueren.
De 17e-eeuwse trapgevel heeft natuurstenen banden, blokken en waterlijsten. Verder zien we uitgekraagde togen boven de korfbogige vensternissen en een masker onder de toppilaster. In 1913 is het pand gerestaureerd waarbij de onderpui is veranderd in een grote boog over de vitrines heen.

MARKT 6: Vml. Commissariaat van Politie

Aan de zijde van de Markt was op nummer 6 van 1885 tot 1909 het tweede politiebureau gevestigd. Vergeleken met het eerste pand op de hoek van de Ridderstraat 1/1A en de Markt was dit een relatief riant onderkomen met enkele kamers en een arrestantenbewaarplaats in de kelder.
De officiële benaming luidde: *Commissariaat van Politie.*
Na de verhuizing van het bureau naar de Orthenstraat bleef het nog tot 1932 in gebruik als hulpbureau.
Dit pand werd gesloopt bij de bouw van het huidige pand (voormalige C&A), Pensmarkt 1.

Het Bossche marktoproer van 1891

In het voorjaar van 1891 werd de regel ingevoerd dat de marktkooplieden voortaan een reçu moesten ontvangen nadat ze hun staanplaatsgeld hadden betaald. Vóór die tijd werd het marktgeld geïnd door de politie. Op een gegeven moment bleek dat de marktkooplieden meer moesten betalen terwijl de gemeente toch minder inkomsten had. Na een onderzoek bleek dat er met de marktgelden was gesjoemeld. De plaatselijke politie bleek slechts de helft, jaarlijks 8.500 gulden in de gemeentekas te hebben gestort. Een hoofdagent en commissaris Van Goor bleken zélf in de fout te zijn gegaan. De Bossche burgerij was verbolgen en stak de draak met de *foute dienders.* Groepen jongelui trokken, spotliedjes zingend door de straten. Er was hiervoor zelfs een speciaal *Klaaglied der Bossche Burgers* geschreven. Op 18 juli braken er zelfs relletjes uit. De burgemeester kondigde een samenscholingsverbod af en de sluitingstijden van herbergen, tapperijen en koffiehuizen werden vervroegd. De Bossche dienders grepen hard in, zonder aanziens des persoons. De overmacht was echter te groot.
De oproer van een maand later werd de *Bloedavond* genoemd. Wekenlange ongeregeldheden in de stad bereikten hun hoogtepunt op donderdagavond 20 augustus 1891. Een menigte van vele honderden Bosschenaren zette de binnenstad op stelten. De politie trok op bevel van de hoofdcommissaris de sabels. De bereden marechaussee viel de opstandelingen te paard in de rug aan. Het werd een slagveld. Het oproer kon slechts met moeite de kop worden ingedrukt.
De schuldigen werden uiteraard vervolgd. De hoofdagent kreeg een gevangenisstraf, terwijl de commissaris werd overgeplaatst. Het korps werd daarna gereorganiseerd. Alle zestien nachtwakers werden met pensioen gestuurd. De inning van de marktgelden werd vanaf dat moment een taak van de apart benoemde marktmeester.

MARKT 7: De Groenenburg

In de 16e eeuw (1597) stond het pand met een L-vormige plattegrond bekend onder de naam De Groenenburg. Later heette het ook nog De Zwaan.
Het pand is een gemeentelijk monument.
In de 13e eeuw stond hier op het brede perceel al een huis. De bakstenen fundering van de voorgevel dateert nog uit die tijd evenals de zijmuren in de Ridderstraat, de funderingsbogen van de achtergevel, de kelder en mogelijk nog enkele delen van de tweede verdiepingsbalklaag. Vermoedelijk is het brede kavel in de 14e eeuw in twee smallere percelen verdeeld. Hierbij zijn oude bakstenen hergebruikt voor het aanleggen van de kelders. Waarschijnlijk is toen eveneens de achtervleugel gebouwd. De achterkelder vertoont in ieder geval een bouwnaad met het voorste gedeelte. Gezien de formaten

van de stenen in de achterkelder kan de bouw ervan nog in de 14e eeuw hebben plaatsgevonden.
Het pand was voorzien van meerdere kelders, die vanuit de traptoren toegankelijk waren. Vóór het huis is in 1553 een grote kelder onder de straat aangelegd, die helaas in 1978 gesloopt is. Na de aanleg van de straatkelder is de kelder onder het huis in tweeën gedeeld, waarbij beide kelders een toegang vanaf de Markt kregen.
Het pand had aanvankelijk een houten voorgevel. In de 18e eeuw was deze brede langsgevel omgevormd tot een bakstenen lijstgevel met de voor de 18e eeuw typerende schuiframen, voorzien van een kleine ruitindeling. Door deze ingrijpende verbouwing in 1713 is van het 15e-eeuwse huis nog maar weinig aanwezig. De kelders, delen van de zijmuren en mogelijk nog enkele delen van de tweede verdiepingsbalklaag resteren nog.

Groote Sociëteit

Kort na 1713 kwam het pand in eigendom van Johann van Hooft. Daarna kreeg het huis de naam *Stadskoffiehuis.* Hier vestigde zich in 1763 *de Groote Sociëteit,* waarvan de leden afkomstig waren uit vooraanstaande Bossche regentenfamilies en officieren van het garnizoen. In 1782 verhuisde het gezelschap naar het nabijgelegen en aangekochte pand Markt 11, De Zwarte Arend.

MARKT 8: Het Wit Haesken

In 1668 droeg het pand bovenvermelde naam. Later heette het De Drie Roomers. Thans is hier café Jeronimus gevestigd.
De middeleeuwse kelder, die onder het gehele huis doorloopt, is bij de sloop van het vroegere pand in de 19e eeuw bewaard gebleven. De kelder was vanaf de Markt en vanaf een binnenplaatsje toegankelijk. Onder het plaatsje achter het huis was ook een keldertje. De beide middeleeuwse zijmuren zijn bij de nieuwbouw in de 19e eeuw gehandhaafd. Beide muren lijken uit één bouwperiode te stammen. De kelder is inmiddels volgestort.

MARKT 9: De Witte Flesch

Oorspronkelijk heette dit pand Het Gekroond Vosken. Na 1610 is de naam veranderd in De Witte Flesch.
Dit betrekkelijk smalle pand vormde met de beide buurpanden één breed perceel van 70 voet. Er stond één groot stenen gebouw op. Dit grote pand heette De Groenenburg. Dat pand is later gesplitst. De aanvankelijk houten voorgevel is tussen 1730 en 1777 vervangen door een nieuwe stenen lijstgevel.
De fundering stamt, gezien de baksteenformaten nog uit de 13e eeuw en is in relatie te brengen met het baksteenwerk in het naastgelegen pand Markt 7/7A. Waarschijnlijk was het door dwarsmuren verdeeld. De linker zijmuur in de kelder van nummer 9 is waarschijnlijk de fundering van deze dwarsmuur.
Onder het hele pand werd vroeger een kelder aangelegd, die in verbinding werd gebracht met een keldertje onder de straat. Gezien de baksteenformaten kan een gedeelte van het metselwerk van het straatkeldertje nog in de 14e eeuw gedateerd worden.

In 1952 is het pand geheel vernieuwd, zodat alleen in de kelders en de zijmuren nog bouwhistorische zaken aanwezig zijn. De voorkelder is volgestort.

Gevelsteen

In de topgevel zit een gevelsteen van Franse kalksteen met daarin afgebeeld een fles in laagreliëf.
De huidige steen is gevonden in de kelder van het pand Vughterstraat 3 maar zou wel afkomstig zijn van dit pand. Mogelijk is dit niet de oorspronkelijke steen.

MARKT 10: De Vergulde Spiegel

Het pand stond in 1671 bekend onder de naam De Vergulde Spiegel.
In de rechter achterhoek van de kelder bevindt zich een zware fundering die mogelijk behoorde bij een groot rookkanaal met een stookplaats in de kelder. Het pand lijkt, gezien de indeling van de kelder en de zijmuren, in een voor- en achterhuis verdeeld te zijn geweest. Aangezien het in het midden van de 19e eeuw geheel vernieuwd is, valt over het 16e-eeuwse pand weinig te zeggen.

Henk(es), 3-11-2011

MARKT 11: De Zwarte Arend

Sociëteit De Zwarte Arend

In 1782 werden de panden, die in de loop van de tijd alleen onder de naam De Zwarte Arend bekend stonden, aangekocht door de *Groote Societeit* die aanvankelijk haar huisvesting had in het Stadskoffiehuis, Markt 7. De *Groote Sociëteit* was in 1763 ontstaan als een koffiehuisgezelschap, waarin de mannelijke elite van de stad de kranten kon lezen en discussieren over tal van onderwerpen. Deze vereniging bleef voortbestaan tot de Franse tijd, maar leidde als gematigd Orangistisch gezelschap in 1809 een kwijnend bestaan. De vereniging ging in dat jaar min of meer over in de eerder genoemde *Nieuwe Sociëteit,* in logement De Gouden Leeuw aan de Schapenmarkt, maar keerde in 1821 terug naar het eigen honk aan de Markt, waar zij een deel van het koffiehuis huurde.
In 1832 werd het pand aangekocht voor 15.000 gulden. De vereniging paste toen haar naam aan; het werd *Sociëteit De Zwarte Arend*. Het ledenaantal van de sociëteit groeide en in 1839 werd het pand ingrijpend verbouwd.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de sociëteit verboden. In het pand kwam eerst een officierscasino voor de *SS* en later *De Nederlandsche Arbeidsdienst*.
Vlak vóór de bevrijding vonden honderden vluchtelingen er onderdak en daarna werd het door de Stoottroepen gebruikt.
Pas in 1949 kreeg de sociëteit haar pand terug. Maar inmiddels had men al een samenwerking gevonden met de *Sociëteit Amicitia,* gelegen aan de Markt 15 en plannen voor een fusie gesmeed. Deze fusie werd daadwerkelijk gerealiseerd. De gefuseerde sociëteit bezat nu twee panden aan de Markt. In de jaren vijftig van de vorige eeuw heeft het nog gediend als een militair tehuis.
In 1969 verliet men de panden om een nieuw onderkomen te betrekken aan de Peperstraat. Beide andere panden werden afgestoten, maar de zinken arend verhuisde mee naar de Peperstraat.
Daarna kreeg het pand aan de Markt een winkelfunctie.

Links: De Zwarte Arend

In de 15e eeuw is het pand samengevoegd met het pand van de rechterburen waarna het in 1565 weer is gesplitst. Het pand behoorde in de 14e eeuw aan dezelfde eigenaar als het linker buurpand Markt 13.
In het midden van de 17e eeuw had het pand nog een houten gevel met drie overkragingen.
In 1862 werd het, samen met het buurpand aan de rechterkant gesloopt en vervangen door het huidige gebouw waardoor er, op de beide zijmuren na geen oude bouwhistorische zaken meer resten.
De beide panden stonden bekend onder de historische namen De Witte Arend en De Zwarte Arend. Deze, van oorsprong middeleeuwse huizen zijn van oudsher in gebruik geweest als herberg.

Rechts: De Witte Arend

Het rechtergedeelte van Markt 11 was een afzonderlijk pand dat volgens informatie uit 1520 ook de panden Markt 7/7A en 9 omvatte. Uit het cijnsboek bleek ook dat het perceel al gesplitst was. Op het meest linker gedeelte stond het huis De Witte Arend dat in die tijd verbonden was met het buurpand De Zwarte Arend.
In het begin van de 16e eeuw was hierin een herberg gevestigd. In 1565 werden beide panden gesplitst.
In 1862 werd ook dit pand afgebroken en vervangen door het huidige, samengevoegde pand.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit huidige gebouw aan de Markt is te beschouwen als een qua architectuur gaaf sociëteitsgebouw.
In 1861 zijn beide oude panden afgebroken en is dit pand gebouwd door de Belgische architect Pierre Peeters. Hij koos niet voor de in die tijd gebruikelijke neogotiek maar voor de **deuxième empirestijl** (**eclectische**, gemengde vormentaal), toen heel populair in het Frankrijk van Napoleon III.
De gepleisterde voorgevel is onderverdeeld in vier vensterassen (traveeën) met een ingang aan de rechterzijde en met een onder blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak. De door pilasters (muurpijlers) gelede bel-etage heeft vensters en toegang met halfronde bovenlichten.
Op de verdieping zien we hoge T-vensters en een eenvoudig gedecoreerde cordonband en vensters met geprofileerde omlijsting. De gevel is rijkelijk voorzien van ornamenten (consoles) en geprofileerde stucwerklijsten, in overeenstemming met de toenmalig heersende stijlopvattingen in Nederland en België. De gepleisterde voorgevel heeft een hardstenen plint, is op de begane grond in vier vakken verdeeld door pilasters en is afgedekt

met een kroonlijst met omlijste velden op zware consoles, tandlijst en acroteria (bekroning van gevelhoeken of grafmonumenten met een beeld of ornament, soms in terracotta of zink) ter hoogte van de consoles.
Boven de kroonlijst zit een attiek met segmentboog in het midden, afgesloten met geprofileerde lijst en bekroond door een opvliegende adelaar.
De begane grond heeft rondgesloten vensters en een deur met boven elk een oculus (oog).
Inpandig is maar weinig overgebleven van de oorspronkelijke grandeur. Op de verdieping en in het souterrain zijn de indeling en enkele interieurelementen, zoals deuren en lijstwerk nog deels oorspronkelijk. Het souterrain werd gebruikt als woning van de huismeester (met woon- en slaapkamer aan de voorzijde, daarachter bevonden zich diverse voorraad- en opslagruimtes, keuken en kolenkelders). Op de verdieping bevond zich een aparte salon en zijkamer van de sociëteit.

Beeld Zwarte Arend

Als toppunt van overmoed prijkte vanaf 1863 op de nok van de gevel een grote zinken zwarte arend die zijn vleugels uitslaat. De arend is in 1997 vervangen door een kunststof exemplaar. De originele arend staat thans in de tuin van huize De Wereld in de Peperstraat. Dat pand is het huidige onderkomen van de sociëteiten Amicitia en De Zwarte Arend.
De voorkelder is volgestort.

MARKT 12: De Wereld

De naam van het café, In de Kleine Werelt is afgeleid van de historische naam van het pand.
Een gesneden aardbol in het bovenlicht verwijst naar de naam van dit pand.
Het huis werd al in 1598 vernoemd, bij de grootse uitvaartdienst, die de stad hield voor koning Filips II. Men las: *dat van het voetvolk, hetwelk met zwartbekleede trommen en averechts onder den arm gedragen geweren aan de stoet deel nam, drie rotten zich na afloop weer voor het huis De Wereld moesten opstellen.*

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het voormalige winkelwoonhuis is in 1912 gebouwd in de **art nouveau**stijl naar ontwerp van de architect T.H.J. Pastoor. De fundamenten, kelders en zijmuren dateren van veel vroeger. Het pand heeft een prominente ligging als hoekpand van het bouwblok midden op de Markt in het centrum van de stad. Het winkelgedeelte is nu in gebruik als café. Omstreeks 1975 is het interieur van het woonhuis ingrijpend gewijzigd.
Het hoekpand, gelegen op een rechthoekig grondplan met afgeschuinde hoek is drie bouwlagen hoog en heeft schilddaken met een plat dak. Aan de oostzijde, ingebouwd in het bouwblok, kent het enkele uitbouwen met dezelfde hoogte. De afgeschuinde hoek loopt uit in een topgevel, evenals de linkertravee van de westgevel. De laatste topgevel is vereenvoudigd. De gevels zijn opgetrokken uit gele verblendstenen met decoraties van lichtblauwe bricornastenen. De geprofileerde hardstenen plint is voorzien van decoraties in de deurposten. De dorpels boven de vensters zijn van zandsteen. De houten erker op de eerste verdieping van de afgeschuinde hoek wordt gesteund door zandstenen kraagstenen. Boven de erker is een gietijzeren balkon aangebracht. Eenzelfde balkon bevindt zich in de middelste travee van de westgevel, op dezelfde verdieping. De vensters op de eerste en tweede verdieping zijn voorzien van openslaande ramen onder bovenlichten met kleine roedenverdeling. De dakschilden zijn belegd met leien in maasdekking en voorzien van drie dakkapellen met zinken schilden.
De kelders van het pand dateren gedeeltelijk uit de 15e en 16e eeuw. Een gedeelte heeft een tongewelf, andere delen hebben een betondek boven troggewelfjes op ijzeren I-profielen (stalen profiel waarvan de dwarsdoorsnede de vorm van de letter I heeft) uit 1912.
Onder dit pand zit in de oude kelders nog 13e eeuws metselwerk. Deze zware fundering behoorde tot een groot stenen gebouw dat ter plaatse van het uitspringende gedeelte van het bouwblok stond. In het begin van de 16e eeuw was dit gebouw al in meerdere huizen verdeeld.
Er bevinden zich drie kelders onder de straat die door middel van een gang met elkaar verbonden zijn. De authentieke straatkelder is archeologisch gedateerd in de 15e of 16e eeuw en is 40 m2 groot.

De kelder krijgt licht via een tralievenster. De twee kleinere straatkelders aan de zijkant van het pand zijn waarschijnlijk minder oud. Het huis had in de 17e eeuw een uitkragende houten voorgevel met twee overkragingen. De achtergevel had een hoge stenen trapgevel.
Het interieur van de winkel is later gewijzigd. Ook de indeling van het woonhuis is omstreeks 1975 gewijzigd.

MARKT 13: De Vijf Vocalen

Het huis op de hoek Markt/Kolperstraat stond in 1490 bekend onder de naam Het Gulden Lavoir, wat de Franse benaming is voor washok of washuis. In het jaar 1690 gaf de drukker Carel Palier het pand de naam De Druckerij. Een halve eeuw later (1741) gaf zijn zoon aan dit pand de naam De Vijf Vocalen. Een naam die het nu nog heeft. Bij een verbouwing in 1760, waarbij de houten voorgevel werd vervangen door een stenen gevel liet de eigenaar 5 klinkers (A, E, I, O, U) aanbrengen in de vernieuwde kroonlijst. Deze klinkers zitten er nog.
Het ontwerp voor deze verbouwing, waarbij de huidige vorm van de gevel grotendeels tot stand kwam was van Willem Hubert, stadstimmerman en architect van onder meer het statige herenhuis De Wereld, Peperstraat 15.
De eigenaar was een fan van keizer Frederik III die deze afkorting overal op liet zetten, tot tafels en stoelen toe.

Er zijn diverse verklaringen mogelijk voor de vijf klinkers, te weten:

- De letters staan voor *Alles-Erdische-Ist-Oesterreich-Untertan*; deze tekst zou door de Habsburgers uit Oostenrijk op het pand zijn aangebracht om de Bosschenaren aan het verstand te brengen dat zij moesten gehoorzamen aan de Oostenrijkse monarchie. In het Nederlands zou het, vrij vertaald, betekenen: *Alles op aarde is ondergeschikt aan Oostenrijk*.
- De letters staan voor de Latijnse tekst *Austriae-Est-Imperare-Orbi-Universo*, dat wil zeggen Het is Oostenrijks Bestemming Te Regeren Over de Gehele Wereld; een tekst die keizer Frederik III (1415-1493) op verschillende gebouwen liet aanbrengen.
- Mogelijk kunnen het gewoon de klinkers zijn uit de letterkist van de drukker, aangebracht bij de benaming De Vijf Vocalen.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het schilddak heeft een omgekorniste kroonlijst uit 1760 en een fries onder de kroonlijst.
In het huidige pand is alleen de rechter zijmuur van de kelder en mogelijk de fundering van de voorgevel nog 14e eeuws. De huidige kelder dateert vermoedelijk uit de 2e helft van de 16e eeuw. Zijn, onder 45 graden gekantelde enkelvoudige (eiken?) balklaag, waartussen bakstenen troggewelfjes, is uniek voor 's-Hertogenbosch.
Het pand heeft een schilddak.
De kelder, die van binnenuit en vanaf de straat toegankelijk was, bezat een stookgelegenheid en diende waarschijnlijk als keuken. Vóór het huis, onder de straat is later, in twee fasen een klein straatkeldertje aangelegd.
In 1760 is het pand ingrijpend verbouwd, waardoor de bouwhistorische gegevens van de voorganger verloren zijn gegaan. Alleen de rechter zijmuur, waartegen de oude rookkanalen zijn te situeren, bevat nog oude bouwsporen. Zo zijn de oudere vloerhoogten van het buurpand (nummer 11) nog te herkennen op het achtererf.
Een bekende eigenaar van De Vijf Vocalen was uitgever Hendrik Palier die samen met C.R. Hermans in 1837 aan de basis stond van de oprichting van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

MARKT 14: De Vergulde Roos Van Jericho

Het pand droeg in 1623 bovenvermelde naam.
Ter plaatse van dit pand stonden in de 16e eeuw twee smalle huizen, waarvan het linkerpand volgens de lijst van inkwartiering in 1603 Het Cloofhoot heette. In de kelders is deze tweedeling nog herkenbaar. Ook de kelder onder de straat was in tweeën verdeeld. De verdeling in smalle percelen is ontstaan na de gedeeltelijke sloop van het grote bakstenen gebouw uit de 13e eeuw. Op de begane grond zijn in de beide zijmuren grote bogen aangetroffen, die de ruimten oorspronkelijk met elkaar verbonden. Bij de verdeling in kleinere panden zijn de bogen opgevuld.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Het voormalig winkelwoonhuis is in 1913 gebouwd in **art nouveau**stijl naar ontwerp van de architect T.H.J. Pastoor. De fundamenten, kelders en zijmuren dateren uit de middeleeuwen. Het pand heeft een prominente ligging midden op de Markt in het centrum van de stad. Het winkelgedeelte is nu in gebruik als café.
Het pand is gelegen op een rechthoekig grondplan met een inpandig afgeronde hoek, is drie bouwlagen hoog en heeft een schilddak met een plat dak. De gehele benedenpui bestaat uit grote etalageruiten met afgeronde hoeken in gietijzeren stijlen en houten spitsbooglijsten. De lage en licht geprofileerde plint is van hardsteen. De rest van de voorgevel is opgetrokken uit verblendstenen en loopt uit in twee getuite topgevels, die met elkaar worden verbonden door een gemetselde balustrade. De licht getoogde vensters kennen een segmentboog met natuurstenen sluitsteen en zijn voorzien van schuiframen onder bovenlichten met roedenverdeling. In de middentravee van de eerste verdieping is een eenvoudig balkon aangebracht met een hardstenen plaat en ijzeren balustrade.
Vanuit het pand was vroeger in de linker zijmuur een doorgang naar Markt 12. De linker boog in de kelder is dichtgezet met ijsselsteentjes terwijl de doorgang rechts is afgedekt door een hergebruikte eikenhouten balk met een vast peerkraalsleutelstuk. De boog en het omringende muurwerk dateren nog uit de 13e eeuw.
De rechter zijmuur, die gemeenschappelijk is met Markt 16, bevat een later dichtgezette grote boog in het achterste gedeelte. In het voorste gedeelte van deze muur is een niet oorspronkelijke, later weer dichtgezette opening aangetroffen. Het pand zal lange tijd in verbinding hebben gestaan met het rechter buurpand, nummer 16. De doorgang naar het buurpand was afgedekt door een hergebruikte eikenhouten balk met een vast peerkraalsleutelstuk. Deze balk zal tot de gesloopte houtskeletconstructie van het pand behoord hebben. Uit bouwsporen blijkt dat de muurstijlen op de begane grond niet tot de vloer doorliepen, maar op consoles ter hoogte van de schoren rustten.
Oude afbeeldingen laten een trapgevel zien die voor beide bouwdelen staat.
Het interieur op de begane grond herinnert niet meer aan dat uit 1913. De erboven gelegen bouwlagen hebben nog de oorspronkelijke indeling en enige waardevolle elementen. Op de eerste en tweede verdieping worden rijk geornamenteerde stucplafonds aangetroffen. Op de eerste verdieping is nog de houten **neorenaissance** trappaal aanwezig.
Links in het café is een nis zichtbaar die een spaarboog vormt in het laat-13e-eeuwse metselwerk.

MARKT 15: Neerlandsch Koffiehuis

In het begin van de 16e eeuw was dit hoekhuis in twee helften verdeeld.
Later bestond dit pand feitelijk uit vier huizen. Het huis aan de linkerkant droeg oorspronkelijk de naam Het Wit Lavoir (washok/washuis) en werd vanaf 1603 genoemd De Coffijpot. Het middelste deel heette in 1623 Sint Franciscus.
Verder behoorden de hier achterliggende huizen aan de Kolperstraat 2 en 4, respectievelijk De Witvoet, anno 1619 en Het Rood Scharlaken tot dit pand. Het pand staat aan de achterzijde in verbinding met Kolperstraat 2. Het achterhuis werd in een bepaalde periode ook genoemd In Den Witte Diamant.
In 1780 droeg het gezamenlijke pand de naam *Het Hollandsch Koffiehuis*. Om de Belgen die toen in opstand waren gekomen niet te provoceren werd de naam in 1830 veranderd in *Neerlandsch Koffiehuis*.
In 1961 is het pand hersteld.

Sociëteit Amicitia

Vanaf de oprichting in 1789 was hier in dit pand, samen met het pand De Witte Diamant in de Kolperstraat een sociëteit gehuisvest. Deze sociëteit stond bekend als een vereniging van gematigd patriottische aristocraten. Alle leden waren eens lid geweest van de *Vaderlandsche Sociëteit*, maar deze was in 1787 verboden. In 1809 moest de kastelein van het koffiehuis de deur sluiten: wegens schulden verliet hij de stad. Van de curator van de failliete boedel kochten de leden van de sociëteit gezamenlijk het pand. De naam van de sociëteit werd toen gewijzigd in *Amicitia.*

Na de Tweede Wereldoorlog werd dit pand ook het onderkomen van de sociëteit *De Zwarte Arend*. In 1949 fuseerden beide sociëteiten. In 1969 vonden zij een ruimere behuizing in het huis De Wereld in de Peperstraat, nummer 15 waar de sociëteit nu nog gehuisvest is.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit hoekhuis is in het begin van de 16e eeuw in twee helften verdeeld. Het

voormalige sociëteitsgebouw heeft een 18e-eeuwse gevel met een onderkelderd uitpandig gepleisterd buffet (pothuis) aan de Kolperstraat. Dit pothuis is het enige als bovenbouw boven het straatniveau in de stad bewaard gebleven pothuis. Een pothuis/-kelder) is een huisje dat als een opbouw dienst deed als afscherming van een kelderingang, aan de straatkant, tegen ongewenste gasten en regenwater. Potkelders werden soms ook wel bewoond en ze werden vaak ook gebruikt als plaats waar men zijn ambacht uitoefende. Tegelijk met de verandering van het gevelbeeld in de 18e en 19e eeuw, waarbij de meeste houten en stenen topgevels werden vervangen door gemetselde en gepleisterde lijstgevels zijn ook de vele kelderopbouwen vóór de gevels geleidelijk aan uit het stadsbeeld verdwenen. Zij werden uiteindelijk meestal vervangen door in stoepen verzonken ijzeren luiken.
Het gebruik van lijstgevels was een modeverschijnsel dat afkomstig was uit België.
Onder het pand bevindt zich een kelder die in de breedte in twee gelijke tongewelfde ruimten is verdeeld. De voorkelder van dit pand is, zoals op veel plaatsen volgestort.
Het baksteenformaat wijst erop dat de kelder in de 15e eeuw is aangelegd. Ter plaatse van de nog aanwezige dwarsmuur zal een scheiding tussen het voor- en het achterhuis geweest zijn. Het achterhuis werd in de 17e eeuw afzonderlijk vermeld.
In het midden van de 17e eeuw heeft er een verbouwing plaatsgevonden, waarbij zowel de balklagen als de gevels zijn veranderd. Het pand staat aan de achterzijde in verbinding met Kolperstraat 2. Waarschijnlijk hoorde dit pand en het buurpand Kolperstraat 4 van oorsprong tot het hoekperceel.

MARKT 16: Het Jesumanneken

Het pand is een gemeentelijk monument.
In het begin van de 16e eeuw stond het pand nog in verbinding met het linker buurpand op nummer 14. In 1520 werd het smalle pandje *camera* genoemd.
De kelder is nu nog vanuit het buurpand toegankelijk. De funderingen van de beide zijmuren zijn opvallend zwaar. Ze zijn ouder dan het huidige pand en zullen tot een grote stenen voorganger behoord hebben.
Aangezien het pand in 1914 op de kelder na geheel vernieuwd is, kunnen alleen de oude afbeeldingen nog iets zeggen over vroeger.

Gevelsteen

Het pand kreeg in 1914 ook een nieuwe voorgevel, wat valt af te lezen van de gevelsteen Anno 1914.

MARKT 17: In den Haen/In de Vergulde Ketel

Dit gebouw op nummer 17 bestond vroeger uit twee panden. Aan de rechterkant het pand op voormalig nummer 19, In den Haen (De Haan, dat in 1823 werd verbouwd en links het pand In de Vergulde Ketel (De Gulden Ketel). De panden hebben nu een gemeenschappelijke gevel. Beide panden werden in de geschiedschrijving voor het eerst genoemd in het begin van de 14e eeuw.
De twee oorspronkelijke gevelstenen van beide panden zitten nu in een muur op de binnenplaats op de 1e verdieping van F. van Lanschot Bankiers NV aan de Hooge Steenweg.

Links: In de Vergulde Ketel (De Gulden Ketel)

In 1622 droeg het pand bovenvermelde naam.
Het huis De Gulden Ketel aan de linkerkant had een houten voorgevel die in het midden van de 17e eeuw vervangen is door een halsgevel met pilasters. In de 14e-eeuwse linker zijmuur bevindt zich een boog die duidt op een eerdere verbinding met het linker buurpand. De rechter zijmuur dateert nog uit de 14e eeuw. De kelder is mogelijk iets jonger.
In de 15e en begin 16e eeuw was het huis verbonden met het rechter buurpand. In 1523 werden ze gescheiden om in 1798 weer een geheel te worden, wat thans nog zo is.
De Gulden Ketel werd in 1753 (andere bron: 1753) gekocht door Cornelis van Lanschot, koopman van beroep, die het pand al vanaf 1744 gehuurd had. In het pand vestigde hij een groot- en kleinhandel in koloniale waren zoals koffie, thee en cacao.
In 1782 kocht Van Lanschot ook het rechter buurpand In den Haen.

Rechts: In den Haen (De Haan)

Van dit pand is al een verkoopakte bekend uit 1312. Het huis stond toen vermeld als *huis en erf, mitten sprong-he*, wat wil zeggen dat het een houten gevel bezat. Deze gevel staat afgebeeld op het schilderij van het Schermersoproer. Er zijn twee *sprongen* of overkragingen te herkennen. De achtergevel is een stenen trapgevel, die uit de 15e of 16e eeuw dateert. Uit deze tijd zijn ook de stenen zijmuren. Het huis heeft op de begane grond en de verdieping een houtskeletconstructie. Vóór het huis bevond zich een grote straatkelder, die evenals de kelder onder het huis toegankelijk was vanaf de Markt. In 1589 was er sprake van een winkel en een tuin met een achterhuis. Dit achterhuis moet, gezien de achtergevel, los gestaan hebben van het hoofdpand. De tuin waarin dit achterhuis stond zal oorspronkelijk hebben doorgelopen tot het perceel waarop de oude stadsmuur stond. Dit achtererf heette De Muggendans. Het was toegankelijk vanuit de Kolperstraat. Er stonden meerdere huizen op, die nu allemaal verdwenen zijn. De muurstijlen lopen niet tot de begane grondvloer door. De kap bezit op elkaar geplaatste dekbalkjukken.
In 1749 werd de tin- en loodgieter Joseph van Weert eigenaar die het in 1782 op zijn beurt verkocht aan Godefridus van Lanschot, zoon van Cornelis van Lanschot. Hij werd toen als volgt omschreven: *middelmatig van postuur, eenigszins pokdalig en dragende eene paruik op het hoofd.* Vijf jaar later, in 1787, werd het pand geplunderd tijdens een opstand van het garnizoen. Honderden spullen werden gestolen en veel is vernield, waaronder het bedrijfsarchief. Vele eigendommen konden later echter weer worden teruggevonden.
Tussen het pand en het linker buurpand De Gulden Ketel ligt een natuurstenen goot (*zoei*, *osendrup*).
Het pand is in 1823 verbouwd.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De kleinzoon Franciscus liet in 1823 beide panden samenvoegen tot één huis. Deze samenvoeging betrof overigens alleen de eerste drie meters van beide huizen. Hierbij werd de gevel vernieuwd. Het voorste gedeelte van het dak werd daarbij voorzien van een kap, evenwijdig aan de straat, een foefje dat men toen vroeger in de stad meer toepaste.
In 1973 is het hele pand gerestaureerd waarbij de voorgevel een nieuwe pui kreeg. De huidige gevel van dit pand stamt uit ongeveer 1800. De voorgevel is vanwege oorlogsschade na de Tweede Wereldoorlog verbouwd.
Deze voorgevel heeft een tandlijst onder de goot en kroonlijst met klossen en trigliefen (versieringen in een fries op regelmatige afstanden van elkaar geplaatst) boven de pui. Een fries is een horizontale strook langs een gevel die meestal met beeldhouwwerk is versierd. De voorkelder is volgestort.

MARKT 18: De (Gulden) Paternoster

In 1573 droeg het pand bovenvermelde naam.
Dit is één van de oudste cafés van de stad. Het is ook een echt Bosch café.
Het pand maakt onderdeel uit van het blok dat vroeger Corte Cameren werd genoemd. In tegenstelling tot de meeste huizen in de stad hadden deze woningen weinig achterruimte. Vandaar deze benaming. In 1508 kregen ze de naam *Die Cameretten*.
Het is niet exact bekend wanneer het pand voor het eerst is gebruikt als herberg. Een spotprent uit 1891 geeft aan dat dit toen al geruime tijd het geval moet zijn geweest. Op deze spotprent werd overigens gesuggereerd dat de plaatselijke politie het café uitgebreid had bezocht. Dat was vermoedelijk suggestief bedoeld vanwege het politiepostje (hulppolitiebureau) dat enige tijd in het achterhuis was gevestigd.
Achter het pand heeft ook één van de vele brandspuithuisjes gestaan die de stad ooit kende.
In 1915 werd het pand aangekocht door de Limburgse Brand’s brouwerij. Een opmerkelijk feit aangezien deze brouwerij in dat jaar voor het eerst buiten de directe omgeving van de Limburgse brouwerij de stap waagde om de Nederlandse markt te verkennen. Het Brandbier wordt hier nu nog geschonken.
In de middeleeuwen werden hier paternosterkes of te wel rozenkransen gemaakt.
Hans Vlek, een bekende Bossche dichter was lange tijd een trouwe gast van café De Paternoster. Hier zag hij de levendige handel op de Markt. Hij schreef er een mooi gedichtje over:

Zachtzilver liggen haringen op groene sla
Te glanzen in een gouden zon
Tussen koperen makrelen als morsdode juwelen
Waar Christus eens zo dol op was

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit hoekpand is in aanleg 14e eeuws. Dit is gebaseerd op de vondst van grote steenformaten van de achter- en tussenmuur tijdens de verbouwing in 1981. Op een 18e-eeuwse tekening van de Markt is het pand nog afgebeeld met een stenen trapgevel aan de voorzijde zoals dat ook nog te zien is op het 16e-eeuwse schilderij van de Lakenmarkt. Aan de buitenzijde overheerst thans het 19e-eeuwse gevelbeeld. Het huis heeft thans een schilddak en eenvoudige lijstgevels uit de 18e eeuw.
Het pand werd voor het eerst genoemd in 1573 als *int Paternoster*. Op dat moment verkochten de erfgenamen het pand. De erfgenamen moesten toen onder andere betalen voor een nieuwe kelder met ijzeren traliewerk aan de straat waarvoor in 1540 vergunning was verleend en voor een kelder onder het huis.
De gemeenschappelijke 13e-eeuwse muur met het pand Markt 18A (het huidige achterhuis) wijst op een relatie tussen beide bouwdelen, toen op deze plek één groot gebouw gestaan moet hebben. Van dit gebouw zijn nog gedeelten van twee tussenmuren in de vorm van de beide zijmuren van het huidige pand (18A) bewaard gebleven. Op de eerste verdieping zat namelijk een grote boog die één geheel vormde met het oude metselwerk. De boog was later opgevuld. Het lijkt erop dat het grote gebouw een hoge begane grond had, waarvan de afzonderlijke ruimten door middel van bogen met elkaar verbonden werden.
In de rechter zijmuur is op de verdieping een grote boog aangetroffen evenals in de tegenover gelegen muur. Ook in deze muur is sprake van 13e eeuws metselwerk. Dit betekent dat ook Markt 20 oorspronkelijk tot het grote gebouw behoord moet hebben. Dit laatste pand is overigens in 1886 geheel gesloopt ten behoeve van de bouw van de eerste Bossche telefooncentrale.
Onder het gebouw zaten diepe kelders. De kelder onder het huidige gebouw behoorde bij dit grote gebouw. De kelder bezit troggewelven die rusten op zware boogconstructies, een voor 's-Hertogenbosch zeldzame constructie. De kelder is smaller dan het pand, zodat de rechter zijmuur een zeer zware fundering moet hebben. We hebben hier te maken met zeer oud metselwerk (13e eeuw?) dat later verbreed is. Deze kelder is toegankelijk via een trap in de hoek waar de kelders onder Markt 16, 18 en 18A bij elkaar komen.
De voorkelders aan de voor- en zijkant zijn aan beide zijden gesloopt en volgestort. In 1983 zijn muurresten van een straatkelder aangetroffen onder het plaveisel naast het pand. Dit was vermoedelijk de potkelder.
Het grote gebouw waar hierover gesproken wordt was vermoedelijk het eerste stadhuis van ’s-Hertogenbosch.
Na een gedeeltelijke sloop van dit stadhuis werd Markt 18A hiervan een afzonderlijk huis dat waarschijnlijk in de 17e eeuw als achterhuis bij Markt 18 is gevoegd.
Het achterhuis Markt 18A heette vroeger De Gulden Korve, gedateerd 1624.

MARKT 18A: De Gulde Korve

De gemeenschappelijke muur met Markt 18, waarin de aldaar beschreven grote boog zat, wijst op een relatie tussen beide bouwdelen in de 13e en 14e eeuw, toen op deze plek een groot gebouw gestaan zal hebben. Van dit gebouw zijn nog gedeelten van twee tussenmuren in de vorm van de beide zijmuren van het huidige pand bewaard gebleven. In de rechter zijmuur is op de verdieping een grote boog aangetroffen evenals in de tegenover gelegen muur. Ook in de deze linker zijmuur is sprake van 13e eeuws metselwerk. Dit betekent dat ook het voormalige buurpand Markt 20 oorspronkelijk tot het grote gebouw op de hoek behoord moet hebben. Op de begane grond, waarvan de vloer mogelijk iets boven het maaiveld lag, stonden de ruimten met elkaar in verbinding. Onder het gebouw zaten diepe kelders. De kelder onder het huidige gebouw behoorde daartoe. Deze is toegankelijk via een trap in de hoek waar de kelders onder Markt 16, 18 en 18A bij elkaar komen. Dit moet de binnenhoek van het grote hoekpand zijn. Mogelijk heeft hier een traptoren gestaan. Het grote gebouw was vermoedelijk het eerste stadhuis van 's-Hertogenbosch. Na de gedeeltelijke sloop werd Markt 18A een afzonderlijk huis dat waarschijnlijk in de 17e eeuw als achterhuis bij Markt 18 is gevoegd. De oude, 13e-eeuwse kelder, waarvan het gewelf in de 15e eeuw vernieuwd is, is bij de verbouwing in 1983 aangetroffen. Uit de zware 1,40 m dikke fundering uit de 13e eeuw valt af te leiden dat de terugliggende gevel op zijn oorspronkelijke plaats staat.

MARKT 19: De Ekster

Het pand droeg in 1622 bovenvermelde naam.
Het was in het begin van de 16e eeuw, samen met de buurpanden aan de Markt in het bezit van één familie. Het ondiepe pand bezat een smaller achterhuis dat mogelijk de huidige panden Kerkstraat 1 (Het Wit Lam Gods) en nummer 3 omvatte. Beide huizen stonden met elkaar in verbinding. Ook de kelders liepen door. De voorkelder is nu volgestort.
Aan de rechterzijde van het pand liep vanaf de Markt een gang waardoor het achtererf bereikbaar was. De gang zal niet openbaar geweest zijn aangezien er geen melding van wordt gemaakt in de cijnsboeken. Waarschijnlijk was het een inpandige gang aangezien de gemeenschappelijke zijmuur tussen beide huizen uit de 14e eeuw stamt.
Op het schilderij van het Schermersoproer is het pand afgebeeld met een stenen trapgevel. Ongeveer 60 jaar later had het, zoals bleek uit een tekening een houten gevel met drie overkragingen en een hoge voorbouw. Dit is op zich een zeer bijzondere situatie.
Den Ekster, anno 1622 zat in hout gesneden, op een eikentakje, boven de voordeur. Tussen dit perceel en het volgende perceel liep in 1605 een straatje.

MARKT 23: De Drye Witte Leeuwkens

Bovenvermelde naam droeg het pand in 1614. Omstreeks 1660 werd het De (Groote, Witte) Toebacspijp genoemd.
In de huidige kelder is nog een middeleeuwse schouw aanwezig. De beide keldermuren stammen waarschijnlijk uit dezelfde tijd (15e eeuw?). Het gewelf hoort hier mogelijk ook bij. De linkermuur is op een oudere (14e-eeuwse?) fundering gezet. Mogelijk stond de kelder in verbinding met die van nummer 25, aangezien er in 1569 sprake was van dezelfde bezitter en huurder. De kelder onder de stoep vóór het huis is niet in de cijnsboeken vermeld. Deze voorkelder is nu volgestort.
Er werd alleen betaald voor een perceel van 13½ voet (= 3,88 meter), wat even breed is als het huidige pand zonder de beide zijmuren. Aan de achterzijde was het veel breder en grenst het perceel direct aan Kerkstraat 4. Gezien de kleinere kelder was er oorspronkelijk een kleine binnenplaats achter het ondiepe pand.

De moderne voorgevel detoneert bij de overige gevels. Plannen om deze gevel te wijzigen stuitte enige jaren geleden op weerstand van de gemeente. Zij ziet deze gevel als een tijdsbeeld.

MARKT 25: De Eenhoorn

Het pand had later de naam Prins Van Oranje. Het is een gemeentelijk monument.
Tussen deze kelder en de kelder van het buurpand Markt 23 bevindt zich een, nu dichtgezette doorgang. Waarschijnlijk is het keldergewelf in de 17e eeuw vernieuwd. Het pand bezit een kleine straatkelder. De kelder heeft een mooi kruisgewelf en is ca. 80 m2 groot.
Het perceel wordt in de cijnsboeken berekend op 16½ voet (= 4,73 meter), wat iets smaller was dan het huidige perceel. Waarschijnlijk bezat het een osendrup aan de rechterzijde. Het perceel loopt door tot aan de oude stadsmuur. De perceelgrens aan de rechterzijde is zeer onregelmatig. Mogelijk komt dit door een latere verdeling van de rechter buurpercelen na de aanleg van de Kerkstraat. Aan deze zijde zijn de gebouwen later tegen nummer 25 aangebouwd.

MARKT 26: Het Wit Paard

In 1739 droeg het pand bovenvermelde naam.
Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een schilddak en een pilastergevel uit de 19e eeuw. Na de oorlogsschade in de Tweede Wereldoorlog is het pand, met behoud van de oude kelders ingrijpend vernieuwd.

MARKT 27: De Witte Helm

Dit pand droeg in 1544 bovenvermelde naam.
Het pand is een rijksmonument.
Het perceel liep van de Markt tot de Annaplaats waar een *camere bij de Gevangenpoort* stond. Deze kleine woning stond aan de buitenzijde tegen de oude stadsmuur, ter plaatse van de gedempte stadsgracht. Aan de Markt stond het hoofdhuis waarvan de fundering van de voorgevel en rechter zijmuur nog uit de 2e helft van de 14e eeuw kan dateren. Hoewel de kelder mogelijk nog uit de 15e eeuw dateert is het gewelf met de insteekgewelven van kleine baksteen in de 17e eeuw vernieuwd. Het is een tamelijk lange kelder met een mooi kruisgewelf (ca. 80 m2), met straatkelder (15 m2).
Het pand is in 1948 gerestaureerd door architect H.W. Valk. Hij voorzag het pand van een gefantaseerde trapgevel. Hij heeft zijn eigen woning aan de Vughterweg 74 ook geheel in een quasi oude stijl gebouwd.
In de jaren zeventig van de 20e eeuw werd bij verandering van eigenaar onder andere de etalagepartij gewijzigd. Verder werd een belangrijk deel van de stadsmuur gesloopt en de originele keldervloer verdween waarbij waardevolle plavuizen werden stukgeslagen.
Desondanks zijn inpandig aan de achterkant nog overblijfselen aanwezig van de 1e en oudste, 13e-eeuwse stadsmuur.
Het pand heeft nog een privéstoep en de voorkelder is nog in gebruik.

Gevelsteen

De gevelsteen van Brauvilliers zandsteen is gemaakt door Jacques de Bresser. Afgebeeld is een helm in driekwart aanzicht, met het onderschrift Inden Witten Helm, verwijzend naar de vroegere naam van het pand.

MARKT 29: De Roosekrans/De Kleine Winst

In de 17e eeuw (1637) heette dit pand De Roosekrans.
De huidige naam van het pand, De Kleine Winst bestaat al 160 jaar.

Jheronimus Bosch

Archiefonderzoek heeft uitgewezen, hoewel sommigen beweren dat dit het geboortehuis van Jheronimus Bosch is, dat de vader van Jheronimus Bosch pas in 1462 dit pand heeft aangekocht. Vanaf dat jaar betaalde *Thonijs die maelre* (Anthonius de schilder) ook cijns voor dit pand. Uit die tijd dateert een van de namen van het pand: Sint Anthonis. Tijdens de stadsbrand van 1463 bevond zich in het pand een schildersatelier, vermoedelijk dus van de vader van Jheronimus Bosch. Overigens wordt Jheronimus Bosch, waarvan beweerd wordt dat hij in dit huis ook zijn atelier had niet in de archiefstukken vermeld.
Dit is het pand waar zeer vermoedelijk Jheronimus Bosch is opgegroeid en niet het geboortehuis zoals anderen beweren. Hij kwam hier als twaalfjarig jongetje te wonen.

Plaquette

In de gevel bevindt zich onder het rechterraam een bronzen plaquette van Jean en Marianne Bremers die ons aan dit feit doet herinneren. De inscriptie luidt: Jeroen Bosch/1450-1516/bracht hier in/De Roosekrans/ zijn jeugdjaren door.

Alphons Diepenbrock

Tussen 1888 en 1894 bewoonde Alphons Diepenbrock (1862-1921) als vrijgezel en – een weinig succesvolle leraar Latijn en Grieks aan het Bossche Stedelijk Gymnasium, maar vooral bekend geworden als musicus en componist, een kamer in dit pand. In 1888 promoveerde hij cum laude op Seneca aan de gemeentelijke universiteit in Amsterdam. Zijn grootste verdienste ligt op het gebied van de katholieke kerkmuziek, waarvan vooral zijn monumentale *Missa In die Festo* van belang is. Deze mis componeerde hij in zijn Bossche periode

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Henk(es), 3-11-2011

Het winkelwoonhuis met een voorgevel uit 1875 in **eclectische** bouwstijl heeft een oudere kern en kelder, die mogelijk tot de late middeleeuwen teruggaan.
Het pand behoorde oorspronkelijk, samen met de panden Markt 31 en 33 tot één groot stenen huis op de hoek van de Hinthamerstraat. In de 15e eeuw is het grote pand opgesplitst.
Het afgescheiden perceel was volgens de cijnsboeken 14 voet (= 4,03 meter) breed, gelijk aan het huidige huis met inbegrip van één zijmuur. Waarschijnlijk bevond zich aan de rechterzijde een osendrup.
De kelder, die voorzien is van een houten zoldering, kan nog uit deze bouwperiode dateren.
De kelder die nog aanwezig is, kan helaas niet bezocht worden. Onder de straat bevond zich een straatkelder en een kelderingang. In 1621 werd er toestemming vanuit Brussel verleend om een tweede kelderingang te maken met een *leyve ende vuytsteck*. Deze uitbouw is te zien op de tekening van J. van Beerstraten uit circa 1660. Het pand had toen een houten gevel met een hoge pui en een ver uitkragende topgevel.
Het winkelwoonhuis op een rechthoekige plattegrond is drie bouwlagen hoog en heeft een zadeldak. De winkelpui bestaat uit smalle houten puipilasters en hoge etalageruiten. Zij kent een licht geprofileerde hardstenen plint, ingelegd met marmer.
De eerste en tweede verdieping hebben een gepleisterde en geschilderde gevel. Op de eerste verdieping zijn twee licht getoogde vensters aangebracht met geprofileerde lijsten met kuif en uitspringende bovenhoeken. De vensters hebben T-ramen. Op de tweede verdieping zijn vergelijkbare vensters aangebracht, die echter iets lager zijn en zijn voorzien van openslaande ramen. In deze vensters zijn gedecoreerde ijzeren raamhekjes geplaatst. De gevel wordt afgesloten door een kroonlijst met consoles. Het dak is belegd met Oudhollandse pannen. Uit het dak steekt een dakkapel met vierruits schuifraam. Voor de pui liggen kelderluiken.
Kelder, muren en indeling van het pand dateren van ver vóór de bouw van de voorgevel. De kelder dateert mogelijk uit de 15e eeuw en bestaat uit een voorgedeelte met houten zoldering en een deur naar de straatzijde, en een achtergedeelte met tongewelf. In de voorkelder is een bakoven geplaatst, die vermoedelijk uit 1911 dateert maar mogelijk een oudere oorsprong heeft.
De winkelinrichting dateert vermoedelijk uit 1875 en bestaat uit open houten kastenwanden en een houten toog. Het gestuukte plafond kent een beschildering met bloemmotieven in eclectische stijl. In het erachter gelegen magazijngedeelte is een afscheidingswand met glas-in-loodramen en schuifdeuren geplaatst. Het achterhuis kent een vloer met polychrome en gepolijste cementtegels. De houten kapconstructie is mogelijk laatmiddeleeuws en heeft een gordingenkap met kromme spanten. Het winkelwoonhuis is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een op het eind van de 19e eeuw verbouwd winkelwoonhuis met middeleeuwse kern. Het heeft architectuurhistorische waarde als representant van eclectisch bouwen. Het heeft bouwhistorische waarde vanwege de verschillende historische bouwperioden die het vertegenwoordigt. Het pand heeft ensemblewaarde vanwege de ligging aan de Markt en in een rij van vergelijkbare winkelwoonhuizen. Het pand is gaaf behouden.

MARKT 30-32: De Vergulde Star

In 1656 werd het pand genoemd De Vergulde Star.
Dit pand is een rijksmonument.
Het pand grensde vroeger aan het Broodhuis. In 1520 was het Broodhuis al meer dan een eeuw opgeheven en verdeeld in vier cameren. Het oorspronkelijke Gewanthuys was in die tijd als Vleeshuis in gebruik. Uit een akte van 1408/'9 uit het archief van de Rekenkamer te Brussel kan worden afgeleid dat de nieuwe Lakenhal op de zolder van het (dan verdeelde) Broodhuis gehuisvest is. De vestiging van de Lakenhal zou dus meer dan een eeuw op de zolders van het voormalige Broodhuis gevestigd zijn geweest. Uit de akte van 1520 valt overigens niet af te leiden in welk jaar de toestemming dateert om op de muur van het Gewanthuys de achtergevel van een huis te bouwen. De rechter zijmuur van het pand bevat op de begane grond laat-13e of vroeg-14e eeuws baksteenwerk met een grote boog die het pand in verbinding stelde met het buurpand. Vermoedelijk hebben we hier te maken met de *gaandery van de Corte Cameren*.
De kelder onder het pand was oorspronkelijk vanaf de straat toegankelijk en later vanuit het buurpand.
Hoewel de oude balklagen zijn verdwenen, zijn de oude 15e- of 16e-eeuwse kapspanten nog aanwezig. Zij horen bij de houten gevel die staat afgebeeld op het schilderij van de Lakenmarkt.
Het huidige pand heeft een gepleisterde lijstgevel van omstreeks 1860 en een schilddak. In de gevel zitten vensters met afgeronde bovenhoeken.

MARKT 31: De Drye Vijzels

De naam dateert van 1637.
Het pand is een gemeentelijk monument.
De geschiedenis van dit huis is nauw verbonden met die van het linker buurpand. Maar ook met de rechterbuur had het een ruimtelijke samenhang. De oude 13e-kelder liep onder beide panden door. Al vroeg in de 15e eeuw is er een muur in de kelder geplaatst als fundering voor een dwarsmuur, die het rechtergedeelte (Markt 29) van het grote hoekhuis afscheidde. De splitsing in drie afzonderlijke panden vond later in de 15e eeuw plaats. Mogelijk dateert de kapconstructie met de merkwaardig korte haanhouten nog uit die tijd, evenals de balklagen. In de achtergevel is op de eerste verdieping nog oud, mogelijk 13e eeuws metselwerk waargenomen. Vóór het pand lagen een straatkelder en een beerkelder, die later zijn aangebracht. Zij zijn beide volgestort.

MARKT 33: Melanen

In 1573 droeg dit pand de naam Melanen.
In 1569, toen een geweermaker het pand in bezit had, bleek hij er buskruit te hebben opgeslagen, wat bewoning toch enigszins riskant maakte. Toen men in dat jaar iemand op de Markt fusilleerde, kocht men bij Jan in Melanen twee pond *buscruyt* à acht stuivers per pond.
In de 18e eeuw heette het pand ’s-Gravenhage en had toen een opschrift aan de gevel *Vivat Orange.*
In 1506/1507 moest de eigenaar van het relatief kleine hoekpand een hertogcijns betalen voor dit pand dat niet overeenstemde met de breedte van het pand. Het pand was veel smaller. Een verklaring voor deze brede perceelsmaat werd gevonden toen tijdens een verbouwing in 1992 de kelder onderzocht is. Hieruit bleek dat deze onder de beide buurpanden (Markt 31 en 29) doorliep. Deze grote ruimte was voorzien van tussensteunpunten op kolommen. De constructies dateren uit de 13e eeuw.
Op de hoek van de Hinthamerstraat heeft vroeger een groot stenen huis gestaan. In de vroege 15e eeuw is het meest rechtergedeelte van de kelder door een muur afgescheiden van de rest. Deze muur was ook op de begane grond aanwezig. Later, mogelijk nog in de 15e eeuw is ook het overgebleven deel van de kelder in tweeën gedeeld. Toen zullen ook de afzonderlijke huizen zijn gebouwd.
In de cijnsboeken is ook melding gemaakt van een kelder onder de straat en een keldermond. Bij bouwhistorisch onderzoek zijn twee straatkelders aangetoond en een oorspronkelijke kelderingang. Er bevond zich nog een kleine kelder vóór deze kelderingang onder de straat. In de kelders zijn enige beer- en waterputten aangelegd. De twee voorkelders zijn beide volgestort.
Deze dateren uit de tijd na de splitsing van de panden.
Het pand is in 1877 ingrijpend verbouwd en in 1913 met een verdieping verhoogd. Het ziet ernaar uit dat het gelijktijdig met het buurpand is gebouwd met een gemeenschappelijke zijmuur.
De tekening uit circa 1660 van J. van Beerstraten geeft twee gelijke houten gevels weer, met een hoge winkelpui en daarboven een reeks kruisvensters. Dit duidde op een woonfunctie op de verdieping.

MARKT 34-36: De Vergulde Hoed

Markt 34: Het Hoeike

De naam van het pand was in 1657 De Son. Later kreeg het de naam Het Hoeike.
Volgens het cijnsboek van 1520 werd de eigenaar ook aangeslagen voor het rechter buurpand Markt 36 en voor enkele panden aan de Pensmarkt, die aan de achterzijde met elkaar in verbinding kunnen hebben gestaan. De huidige verbinding met het buurpand op nummer 36 dateert echter van latere tijd. Bij een verbouwing in de 18e eeuw zijn de twee panden herbouwd en voorzien van nieuwe balklagen en kapconstructie. De kelders zijn toen samengevoegd en voorzien van een boven maaiveld gelegen enkelvoudige balklaag. Oorspronkelijk waren de kelders dieper gelegen. De kelders waren vanaf de Markt toegankelijk. Naast de toegang bevond zich een straatkelder.

Markt 36: De Drie Kammen

In 1569 droeg het pand Den Hont. Na 1656 kreeg het pand bovenvermelde naam. Bij de samenvoeging met Markt 34 in de 18e eeuw kreeg het inmiddels gezamenlijke pand de naam Het Hoeike of De Vergulde Hoed.
Het pand bezat een oude, mogelijk 13e of vroeg-14e-eeuwse kelder, die vanaf de straat toegankelijk was. Vanuit deze kelder was een kelder onder de straat bereikbaar, die over de breedte van de twee panden doorliep en vermoedelijk uit het begin van de 16e eeuw dateert. Deze kelders zijn nu volgestort.

Gevelsteen

Op de nog aanwezige zeer sierlijke gevelsteen in de voorgevel staat een vergulde hoed afgebeeld. Het is gemaakt van Franse kalksteen en is verguld. De steen stamt vermoedelijk uit de 18e eeuw. Hoe het pand aan deze naam komt is niet precies bekend. Een hoed of drie hoeden was het teken van de hoedenmaker of hoedenstoffeerders.

MARKT 35: De Eenhoorn

In het bovenlicht van de apotheek op nummer 35 zien we een eenhoorn. Het pand was al in 1672 een apotheek. In 1750 werd het een loodgieterswinkel. Een eenhoorn past goed bij de huidige functie van apotheek die hier al weer vanaf het begin van de 19e eeuw in bedrijf is.
Van 1828 tot 1939 was hier apotheek H. van Baer gevestigd. In 1939 nam de grootvader van de huidige apotheker Bas Albers de apotheek over. In 1972 volgde zijn zoon hem op en sinds 2002 leidt Bas de apotheek. Het is de oudste, nog bestaande apotheek van de stad. Het interieur is grotendeels nog van die tijd.
De eerdere naam van het pand was Oranjeboom.

De *magie* van een eenhoorn

Waarom past de eenhoorn nu zo goed bij een apotheek? Het oude symbool van de apotheek is immers de gaper. De eenhoorn is een mythologisch dier, dat al bij de Assyriërs voorkwam. Toen had het echter nog geen paardenlijf, maar werd het voorgesteld als een stier met een kromme hoorn en met manen in de nek. De Perzen namen deze afbeelding over en gebruikten deze als versiering van het kapiteel. Ook bij de Grieken kwam de eenhoorn voor en had toen inmiddels een paardenlijf gekregen.
De middeleeuwse mens geloofde in het bestaan van de eenhoorn. Deze was ondertussen het symbool van de maagdelijkheid geworden. Alleen een maagd kon een eenhoorn vangen en deze legde dan in volle overgave zijn kop op haar schoot. Ook in de heraldiek (wapenkunde) vond de eenhoorn zijn weg.
De middeleeuwer hechtte veel waarde aan de hoorn van de eenhoorn. Deze had belangrijke magische krachten. Handige lieden verhandelden rinoceroshoorns en narwaltanden alsof zij van de eenhoorn afkomstig waren. Misschien geloofden zij er zelf ook wel in.

Eén van de magische krachten die men aan de hoorn van de eenhoorn toeschreef was, dat het zou gaan bloeden als er gif in hun buurt kwam. Bij menige vorstelijke dis ontbrak de hoorn dan ook niet.
Het spreekt haast vanzelf dat iets wat dergelijke krachten zou bezitten, ook in de toenmalige “geneeskunde” zijn weg vond. De zogenaamde hoorns van de eenhoorns vormden een kostbaar ingrediënt bij het samenstellen van sommige medicijnen. Zo stuurde de hofmaarschalk van Hendrik II een stukje eenhoorn, toen de dochter van Hendrik, Anne de Montmorency, aan kinderpokken leed.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De oorsprong van het huis gaat terug tot het begin van de 15e eeuw, toen het waarschijnlijk werd herbouwd ten gevolge van de grote stadsbrand van 1419. Elementen van de kapconstructie stammen uit 1422. Waarschijnlijk zijn deze bij de verbouwing herplaatst.
Het pand heeft de kenmerkende voor- en achterhuisindeling met houten binnenpui in het voorhuis en beschikt nog over de middeleeuwse balk- en kapconstructies. De fraaie voorgevel dateert uit het eind van de 18e of het begin van de 19e eeuw.
De lijstgevel stamt uit het eind van de 18e of het begin van de 19e eeuw, waarvan met name de winkelpui (vroeg-19e eeuws) opvalt met een eenhoorn in het bovenlicht. Ook het gave winkelinterieur van de apotheek met kasten en een achterwand met glasroeden in siervormen dateert uit deze periode.

De tongewelfde kelder is van de 15e eeuw en was verbonden met de kelder van het rechter buurpand. Ook onder het achterhuis zit een kelder, maar die is waarschijnlijk niet gelijktijdig aangelegd.
Op het schilderij van het Schermersoproer staat het huis afgebeeld met een houten gevel die op de beide verdiepingen gekoppelde vensters heeft over de volle breedte van de gevel.

Bouwhistorisch onderzoek BAM

Het huis gaat schuil achter een bepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw. Het pand bestaat uit een kelder (zowel onder het voor- als achterhuis), een begane grond, een eerste, een tweede en een zolderverdieping. Verder is het verdeeld in een voor- en een vast achterhuis, gescheiden door een brandmuur.
Al vanaf het begin van de 19e eeuw is het pand in gebruik als apotheek. Op de begane grond is een bijzonder fraai interieur bewaard gebleven dat behoort bij de functie als apotheek. Het pand is vermoedelijk na de stadsbrand van 1419 herbouwd en de eeuwen daarna weer meerdere malen verbouwd. Van een oudere voorganger zijn fragmentarische restanten aangetroffen in de rechter zijmuur waar muurwerk is waargenomen uit de late 13e of vroege 14e eeuw. Vermoedelijk is dit een restant van een stookplaats. De grootte en plaats van de stookplaats maakt het aannemelijk dat die onderdeel uitmaakte van een stenen (zaal)huis dat mogelijk bij de grote stadsbrand van 1419 is verwoest. Van het huis uit de 15e eeuw zijn beide zijmuren bewaard gebleven. In de linker zijmuur zijn op de verdieping restanten aangetroffen van spaarbogen. De bogen werden in het muurwerk aangebracht om bakstenen uit te sparen. Later zijn de bogen opgevuld met metselwerk waardoor een vlakke muur is ontstaan. Het muurwerk van de linker zijmuur van het voor- en achterhuis lijken uit ongeveer dezelfde periode te stammen, maar zijn vermoedelijk niet gelijktijdig gebouwd. De brandmuur in het pand is later tussen beide oudere zijmuren geplaatst. Op de verdieping werden in de linker zijmuur bouwsporen aangetroffen van de positie van een oudere achtergevel. Het bleek dat het huis later naar achter toe uitgebreid is.
Op de tweede verdieping is in de linker zijmuur een overkraging aangetroffen die behoorde bij het linker buurpand. Als gevolg hiervan zijn de moerbalken voorzien van muurstijlen, die aan de bovenzijde deels in de overkraging zijn gehakt. De balklagen in het pand bestaan uit moerbalken en kinderbinten waarvan er enkele op de eerste verdieping nog voorzien zijn van fraai gesneden gotische peerkraalsleutelstukken. Op de tweede verdieping zijn de moerbalken voorzien van eenvoudig geprofileerde sleutelstukken. De kapconstructie bestaat uit eiken dekbalkjukken waarop A-spanten staan. In het pand zijn tevens enkele muurschilderingen aangetroffen waaronder een schildering met draperieën uit het eind van de 18e of begin van de 19e eeuw. Bijzonder zijn de muurschilderingen op de eerste verdieping waar op beide zijmuren restanten van diamantkoppen boven een lambrisering zijn aangetroffen die teruggaan tot de eerste helft van de 16e eeuw. In de tweede helft van de 19e eeuw is het interieur van het pand aangepast, waarbij de bepleisterde voorgevel werd vernieuwd. De indeling stamt voor een groot deel uit deze tijd en is in de loop van de 20e eeuw verder aangepast.

MARKT 37: De Witte Duif

Het pand is een rijksmonument.
In 1451 is er al sprake van een stenen huis op deze plaats. In 1603 droeg het de naam Wit Duifje.
Zowel onder het voorhuis als het achterhuis is een kelder aanwezig. De kelder onder het voorhuis is toegankelijk vanaf de straat terwijl de kelder onder het achterhuis bereikbaar is via het achterterrein. De kelder onder het voorhuis bezit nog steeds een stookplaats. Het is niet waarschijnlijk dat er vroeger personen in de kelder woonden omdat deze daarvoor te vochtig zal zijn geweest. De keldermuren dateren uit de 14e of de 15e eeuw, het gewelf is later aangebracht, evenals de straatkelder. De houtconstructies hebben kenmerken van het midden van de 16e eeuw. Na die tijd is het huis met twee balkvakken verlengd. Waarschijnlijk vond dit plaats in 1628 toen er op de gemeenschappelijke muur met het linker buurpand (Markt 39) een loden goot werd aangebracht. Bij deze verbouwing zal men de balken van het huis in de nieuwe muur tussen de beide huizen hebben gelegd. Het achtererf *metten achterhuyse ende logien daer op getimmert* liep tot de Marktstroom, waar een trap naar het water lag.
Op het schilderij van het Schermersoproer staat het huis weergegeven met een topgevel. Aan de linkerzijde lijkt een steegje te zijn aangegeven. Dit zal het in de 19e eeuw, als inpandige steegje omschreven Het Muizenhol moeten zijn, waarvan in de 16e-eeuwse archiefbronnen echter geen melding werd gemaakt.
Het huis heeft een bakstenen lijstgevel met dakkapel en kroonlijst op klossen van omstreeks 1800.

MARKT 38 en 38A: De Vijf Ringen

Het pand is een gemeentelijk monument. Dit pand behoorde, samen met nummer 40 tot de Corte Cameren.
In 1552/1553 droeg het pand de naam De Vijf Ringen. Het pand had toen een grote straatkelder die nu is volgestort. De kelder onder het huis bezat een trap vanaf de Markt.
De kelder heeft een houten zoldering met een samengestelde balklaag. De andere houtconstructies van het huis zijn modern. Een eiken moerbalk met een peerkraalsleutelstuk (15e of begin 16e eeuw) is in de verdiepingsbalklaag hergebruikt.
De achtergevel dateert van de 15e of 16e eeuw. Op de eerste verdieping van de trapgevel is nog een grote boog aanwezig.
Ook in de rechter zijmuur is een boog waargenomen, maar dan op de begane grond. Deze uit de tweede helft van de 14e eeuw daterende muur zal met de boogopening onderdeel hebben uitgemaakt van de elders al gememoreerde gaanderij van de Corte Cameren.
Het onderste gedeelte van de achtergevel, dat tevens dienst doet als achtermuur van de bebouwing aan de Pensmarkt, is nog ouder dan de zijmuren en dateert uit de 13e of begin 14e eeuw.

MARKT 39-41: De Vijzel

Dit pand maakte vroeger onderdeel uit van het pand Het Hooghuis Van Vladeracken. Op 10 mei 1626 stortte *op schoon lichte dag* het grote stenen huis in, waarbij zestien mensen, waaronder de eigenaar het leven lieten. In 1630/1631 zijn ter plekke twee smallere huizen gebouwd, waarvan het rechterpand De Vijzel op nummer 39-41 een inpandige gang kreeg, genaamd Het Muizenhol, die de kleine huizen op het binnenterrein ontsloot. Het linkerhuis kreeg de naam De Vijf Ringen dat volledig is opgegaan in de nieuwbouw.
Omstreeks 1630 is dit pand gebouwd, waarbij het oude hout en de stenen van de ingestorte voorganger zijn hergebruikt. Ook de oude kalk die in de kelder lag opgeslagen, werd benut. De *blaauwe steene trappen aldaer geleegen*, komen in de delingsakte uit 1630 toe aan huisnummer 39. Hiermee zal de trap naar de beletage zijn bedoeld, die staat weergegeven op het schilderij van de Lakenmarkt. In het nieuwe huis was aan de rechterzijde een bestaande steeg opgenomen. Deze diende voor gezamenlijk gebruik om er *te voet off te peerde* door te gaan. Het was toegestaan vanuit het huis *eenige doorraemen te setten' om als 'uyt- off inganck door de voors. ganck te gebruycken tsy ter mercktwaert off waterwaets*. Ook mocht men een kelderingang aan de achterzijde maken, die uit kon komen op het lege erf aan de achterzijde.
Het nieuwe huis is inderdaad van een kelder voorzien. Deze ligt in tegenstelling tot die van het oude Hooghuis geheel onder het maaiveld. Er is bij de aanleg gebruik gemaakt van de oude rechter zijmuur, waardoor de kelder smaller is dan het eigenlijke huis. Onder het steegje Het Muizenhol is geen kelder aanwezig. De kelder heeft een tongewelf en er is een gewelfd keldertje onder de straat ter plaatse van het voormalige pothuis. Het pand is tegen het eind van de 18e eeuw ingrijpend verbouwd. Ook in het midden van de 19e eeuw vond er een verbouwing plaats, waarbij de bijzondere kapconstructie van gebogen spanten is aangebracht. Hierdoor is vrijwel niets meer over van het vroeg-17e-eeuwse pand.
In de 18e eeuw was dit pand als koffiehuis in gebruik. In 1786 werd hier de *Vaderlandsche Sociëteit* opgericht, een fervent patriottisch gezelschap dat een jaar later, tijdens de oplopende spanningen aan de vooravond van de Franse Revolutie werd ontbonden. In 1795 werd deze sociëteit opnieuw opgericht.
Het pand maakt nu één geheel uit van de modezaak C&A.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit huis heeft een rijkversierde neogotische voorzetgevel uit ca. 1845 met spitsboogvensters met gietijzeren traceringen. De verwerking van de stucwerkelementen wordt wel omschreven als stukadoorsgotiek. Het werd ook genoemd**:** Willem-II-gotiek. De gevel is ingedeeld door rolstaven en boogfriezen. De twee middenvensters van de eerste verdieping zijn samengevat door een korfboog en balustrades met spitsdriepassen en visblazen in cirkels. Het pand is voorzien van een schilddak en heeft een volgestorte voorkelder. Zowel onder het voorhuis als het achterhuis is een kelder aanwezig. Deze kelders zijn afzonderlijk toegankelijk vanaf de straat, respectie-

velijk het achterterrein. De kelder onder het voorhuis bezit nog steeds een stookplaats. Vanwege de vochtigheid zal wel niemand in de kelder hebben gewoond.
Achter deze voorgevel ligt een veel ouder pand uit het jaar 1603 met een schilddak.
Op het schilderij van het Schermersoproer staat het huis weergegeven met een topgevel.

Inpandig steegje Het Muizenhol

Aan de rechterzijde (oosten) lag in de 19e eeuw het inpandig steegje Het Muizenhol Dit steegje ontsloot de kleine huizen op het binnenterrein. In de 16e-eeuwse archiefbronnen wordt hiervan echter geen melding gemaakt. In 1631 moet het steegje zijn overbouwd.

MARKT 40, 42 en 42A

De panden 38 en 40 behoorden tot de Corte Cameren. Deze Corte Cameren vormden oorspronkelijk één rij van twaalf huizen die tussen het hoekhuis, Markt 42 en het huis, Markt 20 in de binnenhoek van het L-vormige bouwblok stonden. De huizen waren allemaal (nagenoeg) gelijk van breedte.
Thans zijn de panden 40 t/m 42A samengevoegd onder één schilddak en een lijstgevel uit het begin van de 19e eeuw.
Het pand is een rijksmonument.

Markt 40: De Gulden Clock

Dit pand dat in 1627 de naam droeg De Gulden Clock was het laatste pand van de Corte Cameren. Het grensde aan het hoge hoekpand. De grote straatkelder had eenzelfde plattegrond als die van het linker buurpand. Waarschijnlijk waren ze even oud, hoewel het cijnsbedrag niet gelijk was.
Het pand is in 1816 gesloopt waarna alleen de kelder onder het huis nog bewaard is gebleven. Deze kelder was via een trap vanaf de Markt toegankelijk en stond in verbinding met de grote straatkelder.
De houten uitkragende gevel had een hoge pui met een luifel ervoor, zoals alle andere Corte Cameren.

Markt 42: De Gulden Poort

Het pand De Gulden Poort die deze naam droeg in 1523 was een opvallend hoog huis op de hoek van de Cameretten of de Corte Cameren. Het pand stond met alle andere aangrenzende panden in verbinding. In 1816 is dit pand en het buurpand Markt 40, op de kelders, na geheel vernieuwd.
De kelder wijst uit dat het pand in de 1e helft van de 14e eeuw is gebouwd.
Het pand had twee houten gevels aan de straatzijde. De twee andere gevels waren stenen trapgevels. Het pand had vier bouwlagen.
De Corte Cameren verloren in de 2e helft van de 16e eeuw hun functie voor de lakenhandel. De galerij is in het midden van de 18e eeuw opgeheven en in de afzonderlijke huizen geïntegreerd.

Markt 42A: De Gulden Camme

De Gulden Camme, die in 1611 zo genoemd werd is tegen de tweede Lakenhal aangebouwd. De korte gevel van de hal vormde de achtermuur van het kleine pand met vierkante plattegrond. Het pandje is later naar achteren uitgebreid, ten koste van de Lakenhal. Aangezien het pand in ca. 1840 bij het linker buurpand is getrokken en daarna geheel vernieuwd is, zijn geen oude bouwsporen meer aanwezig. In de kelder is nog wel een restant van een stookplaats waar te nemen.

MARKT 51-55

Aanvankelijk stonden hier drie huizen op de plaats van de huidige nieuwbouw. Van links naar rechts waren dit Logement Het Hert, een voorname stadsherberg uit de 16e eeuw; De Gulden Kop, in 1540 al als een voornaam logement beschreven, vervolgens in de 19e eeuw tot 1890 Het Brabants Koffiehuis genoemd en daarna Hotel Noord-Brabant en tenslotte het huis De Vijf Ringen. Dit laatste huis maakte onderdeel uit van het vroegere Hooghuis van Vladeracken dat in 1626 instortte. Beide laatstgenoemde panden werden in 1631 door de zonen van de eigenaar herbouwd en gesplitst waarna het rechtergedeelte werd genoemd De Vijzel..
Het pand De Vijzel, gelegen op nummer 39-41 heeft thans een neogotische gevel uit ca. 1845.

Hotel Noord-Brabant

In fases vormden al deze panden gezamenlijk vanaf het einde van de 19e eeuw het gerenommeerde Hotel Noord-Brabant. Het was zo goed gegaan met het Hotel Noord-Brabant, dat de eigenaar, Piet Mulders de panden links en rechts erbij had gekocht en zijn hotel uitbreidde. De advertenties in de dagbladen getuigden van deze vooruitgang in het hotelwezen. Hij had al snel telefoon: nummer 171. Al in de jaren twintig van de 20e eeuw hadden de kamers *warm en koud stroomend water*, waren er badkamers en was er een lift. Een eigen *autogarage* bezat het hotel eveneens, net als trouwens een *Groot terras met uitzicht op het marktplein.*

In 1969 maakte de familie Mulders bekend dat het hotel gesloten zou gaan worden.
Enige jaren later moesten deze panden plaat maken voor de nu nog aanwezige nieuwbouw van C&A. Het neogotische pand rechts maakt daar nu ook onderdeel van uit.
De voorkelders zijn volgestort.
In het trappenhuis van het naastgelegen pand op nummer 39-41 is het wapen van het hotel in een muur opgenomen.

Horeca

De opheffing en latere afbraak van dit hotel werd in 1969 gezien als een nieuwe aanslag op de leefbaarheid van de toch al zo geplaagde binnenstad. Toen in 1972 de inventaris van Hotel Noord-Brabant, de grootste zaak van het zuiden werd geveild kwam een eind aan een stukje horecageschiedenis dat terugging tot de 19e eeuw. De karigheid van de jaren vijftig was hieraan net zo schuldig als de opkomst van de televisie. Het bracht een radicale verandering in de uitgaansgewoonten te weeg. Zo ging het Hof van Brabant na een verbouwing zonder café-restaurant verder onder de naam Eurohotel. Op de Markt verdween Café Tivoli terwijl ook Hotel-café-restaurant Royal in de Visstraat en het Oranje Hotel in de Verwersstraat zich in de jaren zeventig van de vorige eeuw gedwongen zagen de deuren te sluiten.

De Hooge Huizinge; later De Vijzel/De Vijf Ringen

Ter plaatse van dit huis en het linker buurpand stond Het Hooghuis van Vladeracken. In 1626 stortte, *op schoon lichte dag* dit grote stenen huis in, waarbij zestien mensen, waaronder de eigenaar het leven lieten. In 1631 zijn hier ter plekke twee, smallere huizen gebouwd, waarvan het rechterpand, nummer 39-41, een inpandige gang kreeg. Dit had de naam Het Muizenhol, die de kleine huizen op het binnenterrein ontsloot. Dit steegje diende voor gezamenlijk gebruik om er *te voet off te peerde* door te gaan. Van het oorspronkelijke stenen huis kennen we twee afbeeldingen op de 16e-eeuwse schilderijen, waaronder de Lakenmarkt. Het was een huis met een boven het maaiveld gelegen, zogenaamde *bel-etage* of *schoon verdiep,* vergelijkbaar met De Moriaan. Dit hooghuis kwam eerst in 1476 in bezit van de familie Van Vladeracken.
Na de herbouw en splitsing werd het rechtergedeelte (nummer 39-41) genoemd De Vijzel, terwijl het linkerdeel na 1635 De Vijf Ringen werd genoemd.
Voor de bouw van het pand De Vijf Ringen stond de helft van de afkomende bouwmaterialen van het Hooghuis ter beschikking. Dit zal ertoe hebben bijgedragen dat de bouw kort na 1630 zijn beslag heeft gekregen. Men kon gebruik maken van de oude linker zijmuur van De Hooge Huyzinge en aan de rechterzijde de balken in de nieuwe 1½ steens dikke muur van het buurpand verankeren. In deze muur van hergebruikte 14e of 15e-eeuwse baksteen zat een ontlastingsboog, die mogelijk een doorgang naar het buurhuis overspande. De balklagen, de kap en de kelder zijn in de 17e eeuw nieuw aangelegd.
Van dit pand resteert alleen nog een kelder uit de 16e eeuw.

De Gulden Cop

Al in de 15e eeuw was er een herberg in het pand gevestigd. In het begin van de 16e eeuw was de familie De Heusch bezitter van wat dan omschreven wordt als: *huis, erf, plaats en erfenis, gelegen zoo aan de eene als aan de overzijde van de Dieze*. Het pand werd in die tijd verhuurd aan, onder andere, Otto de barbier en Jacob de hoedenmaker. Het achterterrein was bereikbaar via de poort van Achter het Hert aan de linkerzijde, waarop een recht van overpad rustte. Op het achtererf stond ook een *galderij*, waarover in 1630 onenigheid was.
Tot de sloop van het hoofdpand in 1973 was de grote tweebeukige kelder met kruisgraatgewelven op kolommen nog aanwezig. Het gewelf dateerde uit de 15e eeuw, de zijmuren waren mogelijk nog 13e eeuws. Ze waren op het dekzand aangelegd, dat zich hier circa drie meter onder het huidige maaiveld bevindt. Voor het huis bevond zich nog een kleine straatkelder. Een mogelijk latere dwarsmuur in de kelder zal als fundering voor een scheidingsmuur tussen het voor- en het achterhuis hebben gediend.
Op de twee 16e-eeuwse schilderijen staat het huis afgebeeld met een bakstenen trapgevel van drie traveeën breed met kruisvensters. De ingangsdeur zat in het midden, de kelderingang aan de rechterzijde. In de top

bevond zich één kruisvenster. Het schilderij van het Schermersoproer geeft een symmetrische stenen gevel weer. Het huis ziet er met zijn gelijke vensters op alle verdiepingen niet uit als een gewoon woonhuis met opslagzolders. Alle etages zouden bewoond kunnen zijn, wat overeenkomt met de functie van herberg.

Het Hert

In 1409 werd het als stenen huis vermeld. Het perceel liep toen over de Marktstroom door, tot aan de stadsmuur. Er lag een stenen brug en ook een hoger gelegen weg. Wellicht was de weg hoger aangelegd in verband met eventuele overstromingen van het achterterrein. Op het achtererf stonden toen een stal en (tuin)muren. In 1506 werd het gedeelte ten noorden van de Binnendieze afgescheiden van het perceel. In het begin van de 16e eeuw was het een logement. Het werd omschreven als *een steenen huis met erf* en stal.
Van het oorspronkelijke stenen huis uit de 13e eeuw is thans weinig meer over. De fundering van de linker zijmuur, een zware muur met grondbogen, gefundeerd op het dekzand kon tijdens een bouwhistorisch onderzoek van het buurpand in 1987 gedocumenteerd worden. De muur bleek een keer hersteld te zijn, waarbij er nieuwe funderingsbogen zijn aangebracht. De funderingsbogen doen vermoeden dat de kelder onder het voorhuis een enkelvoudige balklaag uit de bouwtijd bezat. De vierkante achterkelder is van jongere datum. Mogelijk is het achterhuis later verlengd. Het voorhuis bezat zijmuren met zowel in de kelder, als op de begane grond en de eerste verdieping vijf grote spaarnissen. In het bovengrondse werk waren het nissen met spitsbogen. Het achterhuis was ongeleed. De kap bezat oude (15e-eeuwse?) eiken dekbalkjukken.
Op de 16e-eeuwse schilderijen staat het pand met een stenen trapgevel afgebeeld. De hoge begane grond heeft een deur in het midden met aan de rechterzijde de kelderingang en links een uitbouw. Op de verdieping zitten drie kruisvensters die op bewoning duiden. In de top zit een kruisvenster. De gevel wordt opgesierd door gekleurde velden boven de ramen en blindnissen in de top.
In 1514 heette het pand Het Hert. In dat jaar kochten de wasmeesters van het Schuttersgilde De Oude Schuts dit pand: acht jaar later verkochten zij het weer. Het bleef een logement tot het eind van de 18e eeuw. In 1799 kocht F.A. Mosmans, de stamvader van de latere bekende Bossche familie, dit pand. In 1817 kwam het in handen van Wouterus van de Pas. Onder die familienaam was er in het begin van de 20e eeuw nog een tabakszaak in gevestigd. Later nam Piet Mulders het over om zijn hotel te vergroten.

Verdwenen steegjes

Rechts van huisnummer 39-41 lag het thans verdwenen steegje Het Muizenhol.
Links van het voormalige pand Het Hert lag een steegje met de naam Achter het Hert. Het liep door naar het straatje Achter de Raam. Hier was ook een vogeltjesmarkt. Het steegje Achter het Hert lag naast een voorname stadsherberg met de naam Het Hert. In 1513 logeerde er mr. Jan van Dinxlaken, *scrijnscriver der stad Keulen*, die gekomen was, om het geschil over het *groote kanon, de booze Griet of de Stuer Gewalt, in der minne te schikken*.

MARKT 57: De Leeuwenburg

Hier vond, op de hoge gelegen grond de eerste bebouwing plaats bij de totstandkoming van de stad. Hier stond eerst het huis De Leeuwenburg, een groot stenen huis dat qua afmetingen vergelijkbaar was met het pand De Moriaan en in aanleg dateerde uit het einde van de 13e of vroege 14e eeuw. Later, al in het begin van de 15e eeuw (1409) stond op deze plaats een adellijk huis, in bezit van ridder Dirck de Roover.
In 1422 werd het pand als een stenen huis omschreven.
Een eeuw later, in 1502, was Lodewijk Beijs eigenaar. Volgens de Bossche kroniekschrijver Wilhemus Molius bood Beijs gastvrijheid aan keizer Maximiliaan van Oostenrijk en zijn tweede echtgenote Bianca Maria Sforza. Volgens een andere kroniekschrijver, Cuperinus, verbleef echter alleen de keizerin bij Lodewijk Beijs en logeerde de keizer in het Predikherenklooster. Dat was voor hem een vertrouwd adres: tijdens het 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1481 had ook hij zijn intrek genomen bij de predikheren.
Lodewijk Beijs zelf was een rijk koopman en verwierf

vermaardheid doordat hij twee keer op een pelgrimstocht naar het Heilig Land was geweest en een keer naar de berg Sinaï. Van deze pelgrimage profiteerde de Sint-Jan: de relikwieën die hij meebracht, werden daar bewaard in het altaar van Sint-Catharina.
In 1639 was het gedaan met de functie van woonhuis voor De Leeuwenborgh.
Het werd in 1671 aangekocht door de Raad van State en de Hoofdwacht (Corps de Garde) werd erin gevestigd. De Hoofdwacht was een duidelijk herkenbaar symbool voor de permanente en nadrukkelijke militaire aanwezigheid in de stad. Aanvankelijk was deze gevestigd in de kelders onder het stadhuis, de huidige Raadskelder. Op 22 augustus 1703 verkocht de Raad van State het pand aan Nicolaas Pardijck, die daarbij wel verplicht werd het te herstellen en te vernieuwen volgens het bestek. Ook zou hij het moeten onderhouden zolang de Hoofdwacht er in was gevestigd. Het Rijk betaalde daarvoor 270 gulden huur per jaar. De Hoofdwacht verbleef hier bijna twee eeuwen en werd pas in 1869 overgebracht naar de stallen van de veldartillerie aan de Parade.
De nieuwe functie van De Leeuwenborgh werd die van postkantoor. Van 1869 tot 1896 - toen de post naar de Kerkstraat verhuisde - was hier het hoofdpostkantoor gevestigd.
Na verkoop kreeg het pand, na een complete verbouwing een horecafunctie.
Het huidige hotel bestaat uit twee panden. Het linkerpand werd al genoemd in 1566 en kreeg de namen mee van De Croon en ’t Wapen Van Vranckrijk/Schild van Frankrijk (1583). Het rechterpand stamt uit de 15e eeuw en was toen al een adellijk huis. De historische namen waren: De Hoofdwacht, Leeuwenburg, Campershuyzing, Kamphuis en Kamphus.
De huidige eigenaar heeft enig gevoel voor historie gelet op het feit dat zijn restaurant thans één van de historische namen draagt.
Ook nu nog is Hotel Central sterk beeldbepalend voor de noordzijde van de Markt. Het is echter niet meer de voorgevel zoals die er in het begin van de 19e aanwezig was. De gevel is geheel veranderd en er kwam een verdieping bij. Ook onder de grond is er het een en ander veranderd. De aanwezige middeleeuwse kelders hebben bij de laatste verbouwing in 1987 schade opgelopen, al lijken ze nu nog steeds authentiek. Logeerden er 500 jaar geleden keizerlijke gasten, ook nu biedt Leeuwenborgh eenmaal per jaar gastvrij onderdak aan een *vorstelijk* persoon: prins Amadeiro van Oeteldonk.

Schild van Frankrijk

Uit de schepenprotocollen blijkt dat in 1445 op het huis, dat dan als stenen huis vermeld werd, het recht rustte om tegen de muur van het rechter buurpand, De Leeuwenburg aan te bouwen. Dit verklaarde de dichtgezette ramen in het achterhuis van De Leeuwenburg. Hieruit valt af te leiden dat Markt 57 oorspronkelijk minder diep was, of een laag achterhuis bezat. De kelder onder het achterhuis dateert uit het midden van de 14e eeuw, zodat het er naar uitziet dat hier sprake was van een oorspronkelijk éénlaags achterhuis dat later verhoogd is. Uit het schepenprotocol uit 1445 is tevens gebleken dat de linker zijmuur gemeenschappelijk bezit was met de buurman. Achter het huis was toen een hof en een achterhuis.
Op de 16e-eeuwse schilderijen werd het huis weergegeven met een stenen trapgevel met een grote driepasnis in de top. Op de begane grond bevond zich een centrale ingang met aan weerszijden een kruisvenster. Op de eerste en tweede verdieping waren twee kruisvensters geschilderd, wat op een woonfunctie wees.
Het pand bestond uit een voorhuis met een vermoedelijk later achterhuis. Beide zijn onderkelderd. Oorspronkelijk hadden de kelders een houten zoldering. De achterkelder is minder diep dan het huis, wat wijst op een latere verlenging van het achterhuis.
Op het schilderij van het Schermersoproer staat een ondiep pand weergegeven. Het achterhuis moet er dan, gezien de kelder, reeds hebben gestaan. Het vermoeden van een laag achterhuis, dat na de 16e eeuw verhoogd is, wordt hierdoor versterkt. Bij deze bouwcampagne zal het huis tevens naar achteren zijn verlengd met één balkvak.

De Leeuwenburg

Het cijnsboek van 1573 staat vermeld dat naast de heffingen voor de twee percelen ook een bedrag voor een *uuysteck* voor aan het huis moest worden betaald. Hiermee zal de nu nog aanwezige bebouwing vóór het huis bedoeld zijn. Uit het archief van de Rekenkamer van Brabant blijkt dat in 1612 aan de schepen Rogier van Broeckhoven vergunning is verleend voor deze uitsteek, die 24 voet (= 6,90 meter) lang en acht voet (= 2,30 meter) breed mocht zijn. De lengte komt overeen met de voor het huis aangetroffen straatkelders. De luifel diende, zo meldt het archiefstuk, ter opluistering van de stad en om er een *hangende kamer* op te bouwen.
Naast de twee straatkeldertjes bevond zich een oudere kelderingang die, zo is tijdens het bouwhistorisch onderzoek komen vast te staan, reeds bij de bouw van het huis in de 13e of begin 14e eeuw is aangebracht. De grote, deels boven het maaiveld gelegen kelder zal in aanvang een houten balklaag gehad hebben. In de 15e eeuw is deze vervangen door kruisribgewelven op natuurstenen zuilen. De deels uit tufsteen vervaardigde gewelfribben waren gepolychromeerd. De oorspronkelijke keldervloer lag op maaiveldhoogte van het achtererf. De kelder was vandaar uit eenvoudig toegankelijk.

Bouwgegevens

Het pand, inclusief kelder is een rijksmonument.
In de 1987 is het pand volledig herbouwd. Het was hierbij de bedoeling dat alleen de voorgevel zou blijven staan. De rest was tot aan het maaiveld afgebroken. Toevallig of niet, de voorgevel stortte op enig moment volledig in. Deze gevel is daarna zoveel mogelijk weer in de oorspronkelijke stijl **(jugendstil)** opgetrokken.
Bijzonder zijn de oude kelders uit de 13e of begin 14e eeuw die als restaurant c.q. feestzaal in gebruik zijn. Oorspronkelijk waren de kelders voorzien van een houten zoldering en werden ze in de 15e eeuw voorzien van kruisribgewelven op natuurstenen zuilen met vierkante dekstukken. De beschildering van de ribben is een reconstructie van gevonden kleuren bij het kleuronderzoek. De deels uit tufsteen vervaardigde gewelfribben waren gepolychromeerd.
Deze gotische kelders zijn bij de verbouwing bespaard gebleven. Deze zes traveeën van de tweebeukige kelders zijn overigens volgens een andere bron pas in de 16e eeuw onder het pand aangebracht.
De oorspronkelijke kelder lag op maaiveldhoogte van het achtererf en was van daaruit eenvoudig toegankelijk. Vóór het pand liggen twee middeleeuwse straatkelders.
Op de beide 16e-eeuwse schilderijen staat het huis met een stenen trapgevel afgebeeld. In de top zitten ronde blindnissen. Op de eerste en tweede verdieping zijn kruisvensters, die op een woonbestemming duiden. De wanden van deze ruimten waren, zoals we al zagen, voorzien van spaarboognissen die met *gemaelde clederen* behangen waren. Men kon de zaal vanaf de straat betreden via een beschoten *portael*. Dit portaal zal zich achter de toegangsdeur in het midden van de voorgevel bevonden hebben.

Cameren

Volgens opgave in het haardenregister werd het huis in 1553 aan verschillende personen verhuurd. De eigenaresse woonde er zelf overigens ook, aangezien ze voor *vijf schouwen, één brouwgetouw, één stove en één bakoven* moest betalen.
In de kelders woonden meerdere mensen die voor twee stookplaatsen betaalden. Enkele huurders woonden op het achterterrein. Daar stonden diverse cameren die bereikbaar waren vanaf de Markt via een poort in het inmiddels verdwenen steegje Achter het Hert, rechts van het pand.

MARKT 59: Het Vergulde Duifke

In de top van het pand is een gevelsteen aangebracht met de naam Het Vergulde Duifke. We zien een vergulde duif met een vredestak in de bek. Daarboven de davidsster ter herinnering aan de vele Joodse slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog. Het is van natuursteen met bladgoud en gemaakt door Frans van der Burgt in 1945. De voorkelder is nog in gebruik.

Gebruiksgeschiedenis

Het Vergulde Duifke is in veel verschillende handen geweest. In de 16e eeuw was hier een herberg gevestigd.
Het is nogal eens voorgekomen, dat de erfgenamen van een eigenaar het pand weer verkochten.
In 1752 werd het pand verkocht aan Cornelis van Lanschot. Cornelis was in 1711 in Loon op Zand geboren. In 1737 trouwde hij in 's-Hertogenbosch met Henrica Cecilia Henrici. Dat jaar werd hij ook poorter van de stad en werd ingeschreven als meester in het Kramers- en Tingietersgilde tegen betaling van achttien gulden. Om als meester in het gilde ingeschreven te worden, moest men poorter van ’s-Hertogenbosch zijn. Waar Cornelis als koopman in handelde is niet bekend. In 1744 huurde hij een pand aan de Markt 17, De Gulden Ketel, dat hij in 1750 (andere bron: 1753) kocht. Hier vestigde hij zijn bedrijf, dat hij later uitbreidde met aangrenzende panden. Van Lanschot kocht in 1752 ook Het Vergulde Duifke. Wat er toen in het pand zelf gebeurde, is niet bekend. Mogelijk heeft hij het als belegging gekocht en werd het pand verhuurd. Cornelis van Lanschot stierf in Antwerpen, zijn zoon Godefridus zette het bedrijf in 's-Hertogenbosch voort.
In 1908 verhuisde Antonius Franciscus Jansen zijn winkel op de hoek van de Markstraat naar Markt 59. Hij was zijn handel in textiel als marktkoopman begonnen. In Het Duifke kreeg hij beschikking over een grotere winkel en meer opslagruimte. In 1909 en 1914 kwamen respectievelijk zijn zonen Bart en Joh in het bedrijf werken. Vanaf die tijd heette het kledingbedrijf A.F. Jansen & Zn. Zij verkochten een goede kwaliteit heren confectiekleding, maar ook maatkleding. Die kleding werd veelal door thuiswerkende kleermakers gemaakt. Bart en Joh Jansen leerden het kleermakersvak ook. Zo konden zij deskundig het afgeleverde goed

beoordelen en ook zelf kleding maken. A.F. Jansen & Zn. was dus eigenlijk ook een confectiebedrijf, waardoor de klanten vrij exclusieve kleding konden kopen. De voorgevel van het pand gaf dat ook aan. In 1914 stond er op te lezen: *Magazijn de Hoop-Herenkledingfabriek-A.F. Jansen & Zn.* Later werd er meer kleding van fabrieken gekocht en de aanduiding *Herenkledingfabriek* verdween. Ervoor in de plaats kwam *Herenkleding Magazijn.* In 1936 werd het na een grondige verbouwing voortaan: *A.F. Jansen & Zn*. Behalve door de goede kwaliteit van de kleding, bonden de familie Jansen hun klanten ook doordat zij hen goed kenden en niet na zouden laten naar de familie te informeren. Toon stierf in 1929, het bedrijf werd door de zonen voortgezet. Overigens is Toon Jansen nog lang de markten afgegaan en ook zijn vrouw Leentje Jansen-Bodar hield lang haar kraam in dames-ondergoed en ander gebreid goed.
Na de Duitse inval in mei 1940 kwamen enkele maanden later in augustus, textiel en kleding op de bon. De voorraden verminderden en de mensen gingen steeds minder kleding kopen. Toch wist het bedrijf stand te houden en zelfs vrijstelling van werken in Duitsland te verkrijgen voor verschillende personeelsleden. Bij de bevrijding van de stad in oktober 1944 werd het pand zwaar beschadigd. Het magazijn werd totaal verwoest en de pui vernield. Er mocht een nieuwe voorgevel gebouwd worden, mits die esthetisch verantwoord was. Deze werd ontworpen door broer Loa Jansen. Bovenin de gevel kwam een gevelsteen die duidde op de naam van het pand, een vergulde duif, met een vredestak in de bek. Daarboven werd een davidsster aangebracht als een herinnering aan de vele joden die niet uit de vernietigingskampen terugkeerden. Velen van hen waren immers werkzaam geweest in de textielconfectie. De vernieuwde gevel was in juli 1945 al klaar, de verdere herstelwerkzaamheden vonden later plaats.

Vaderlandsche Sociëteit

Eind 1786 was de tijd blijkbaar rijp om aan de patriottenbeweging in de stad ook een organisatorische basis te geven, want op 21 december van dat jaar besloten 45 Bosschenaren tot de oprichting van de *Vaderlandsche Sociëteit*. Die voorzag overduidelijk in een behoefte. Na een maand waren er negentig leden, een half jaar later al meer dan tweehonderd.
Onder de leden waren protestante regenten met klinkende namen als Van der Does, Verster, Verspeyk, Van Heurn, Martine, Van Beresteyn en Halfwassenaer. Er traden ook juristen en medici toe, maar ook de *fine fleur* uit handel en nijverheid, juist onder hen veel katholieken: de wijnhandelaren Van Rijckevorsel, de bierbrouwer Heeren, kooplui als vader en zoon Van Lanschot, de lintfabrikanten Loutermans en Mosmans en de zilversmid Sassen.
Deze sociëteit werd gevestigd in het logement Het Duifje, hier aan de Markt op nummer 59 en wel in de bovenkamer die uitzag op de Markt.
Van 19.00 uur ’s morgens tot 11.00 uur ’s avonds konden de leden hier terecht voor *nuttige en aangename conversatie.* Die formulering in de statuten deed het voorkomen alsof het de leden van de sociëteit vooral te doen was om sociaal verkeer, maar de prinsgezinde advocaat-fiscaal Van Oldenbarnevelt doorzag uiteraard de politieke bedoelingen en rapporteerde aan Den Haag dat in de gesprekken op de sociëteit *het bestuur van den lande en de persoon van Zijn Doorluchtige Hoogheid op het onbetamelijkst wierden getauxeerd en op het hevigste gehoond en gelasterd.*
De almaar uitdijende macht van de patriotten, vooral in Holland, Utrecht en Gelderland, had al in de vroege zomer van dat jaar de hofkringen rond de stadhouder tot de overtuiging gebracht dat de maat vol was. Op 13 september 1787 trokken twintigduizend Pruisische troepen de republiek binnen. Daardoor aangemoedigd, namen de Orangisten overal in de republiek en vaak op een weinig zachtzinnige manier het heft weer in handen. De vermeende vastberadenheid van de patriotten verdween daarbij als sneeuw voor de zon.
In ’s-Hertogenbosch besefte men toen ook dat de kansen gekeerd waren. Het stadsbestuur liet vanaf de Sint-Janstoren de Oranjevlag wapperen, verbood op straffe van zes gulden boete het dragen van de zwarte patriottenkokardes en begon het dragen van oranje versierselen juist van harte aan te bevelen. Enkele weken later werd dit zelfs verplicht.
De soldaten in de stad waren zo getergd dat zij deze situatie aangrepen om de stad eens een lesje te leren, mogelijk uitgelokt of opgezet door prinsgezinde politici. Hoe dan ook, vanaf 8 november 1787 spoelde er een ongekende golf van geweld en vernieling over de stad. Grote groepen soldaten trokken door de straten, sloegen bij honderden panden de ruiten in, drongen de huizen binnen, eisten wijn en geld en plunderden naar hartenlust.
Met het openlijk vertoon van patriottische sympathie was het na deze geweldsuitbarsting uiteraard gedaan. De Vaderlandsche Sociëteit moest op bevel van de Staten-Generaal al een jaar na de oprichting worden opgedoekt. In 1795 werd de sociëteit echter heropgericht.

Bouwgegevens

Het pand is een gemeentelijk monument.

In 1480 werd melding gemaakt van het huis en het daaraan verbonden recht tegen de muur van het rechter buurpand te mogen bouwen. Ook mocht men, in de stenen muur aan de linkerzijde balken en de goot die daarop, lag benutten. Het perceel waarop het huis gebouwd is, vormde oorspronkelijk één geheel met het rechter buurpand. De rechter zijmuur is gemeenschappelijk en zal in de 14e eeuw zijn gebouwd. De linker zijmuur is zelfstandig en dateert mogelijk uit dezelfde tijd.
Het huis bezat vermoedelijk een indeling in een voorhuis met daaraan grenzend een achterhuis. Deze verdeling is in de kelder nog te herkennen. De kelder is, zoals gebruikelijk aan de Markt, niet vanuit het pand, maar vanaf de straat en het achtererf toegankelijk. Voor het huis bevindt zich een straatkelder.
Op de 16e-eeuwse schilderijen van de Markt staat het huis nog met een houten gevel afgebeeld. Zowel op de eerste als de tweede verdieping zijn over de volle breedte ramen aangebracht, wat op meer dan een opslagfunctie duidt. In de top zit een luik. De zolder, waarvan de oude kap na 1922 gesloopt is, zal voor opslag dienst gedaan hebben.

MARKT 61: Het Root Cruys

In 1477 heette dit pand IndenSalvatoer. Later (1635) droeg het de naam Het Root Cruys. Medio 19e eeuw (1850) werd het pand vermeld als In Palier’s Tijd en De Pelicaan.
Dit vermoedelijk 15e-eeuwse gebouw is onderkelderd. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de bakstenen fundering van de voorgevel in de 14e eeuw is aangelegd. De zijmuren in de kelder dateren uit dezelfde tijd. Het gewelf is later aangebracht. Tegen de linke zijmuur bevindt zich een originele stookplaats. Twee 16e-eeuwse schilderijen geven het pand weer met een stenen trapgevel met kantelen.

Jheronimus Bosch

Dit pand was eigendom van de moeder van Aleyt Goyaerts van den Meervenne die in de Schilderstraat woonde. Aleyt trouwde tussen 1479 en 1481 met Jheronimus Bosch en zij gingen hier aan de Markt wonen. Jheronimus ging hier niet alleen wonen maar had er ook zijn atelier. Het atelier van Jheronimus Bosch was in een losstaand huis op het achterterrein.
De schilder woonde er vermoedelijk van 1481 tot zijn dood in 1516. Zijn vrouw zou er daarna nog zes jaar blijven wonen.
Enige jaren geleden is hier in de kelder nog een tentoonstelling aan hem gewijd.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een typisch **neoclassicistische** voorgevel uit de latere jaren van de empire periode (3e kwart 19e eeuw). De kelder en zijmuren zijn nog middeleeuws.
Het twee vensterassen breed pand heeft twee verdiepingen onder een met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild voor.
De gepleisterde voorgevel is afgesloten door een kroonlijst met consoles, omlijste velden, tandlijst en goot op klossen.
De gedeeltelijk hardstenen pui gaat grotendeels schuil achter latere wijzigingen.
Op de verdieping zijn een hardstenen borstwering met balusters op hardstenen consoles en vensters met afgeronde bovenhoeken en geprofileerde omlijsting met kuifstuk aanwezig.
Op de tweede verdieping bevindt zich een doorlopend balkon met fraai gietijzeren hek en rustend op drie consoles met atlanten (een atlant of telamon is in de architectuur en beeldhouwkunst een zuil in de vorm van een mannenfiguur die het hoofdgestel van een gebouw draagt. De naam atlant is afgeleid van Atlas (genitief: *Atlantos*), de mythologische hemeldrager), vensters met afgeronde bovenhoeken, geprofileerde omlijsting met kuifstuk en muurdammen met gecanneleerde pilasters.
Inpandig zien we een kelder met tongewelf, rijk geprofileerde en gedetailleerde betimmeringen, stucwerkplafonds en een trappenhuis, eveneens uit het 3e kwart van de 19e eeuw.

Bouwhistorisch onderzoek BAM

Een verbouwing van de winkelruimte en de gevelpui gaven in 2007 aanleiding om de begane grond nader te bekijken. De kelder en verdiepingen waren al eerder gedocumenteerd. Tijdens het onderzoek bleek al snel dat men te maken had met een oud huis, beide zijmuren gaan terug gaan tot de 14e eeuw. De aangetroffen restanten van het rijke interieur, zoals dat ook op de verdieping is aangetroffen, is in het 3e kwart van de 19e eeuw tot

stand is gekomen. Archeologisch onderzoek in de kelders heeft al eerder uitgewezen dat beide zijmuren in de kelder ook uit de 14e eeuw stammen.
De beide zijmuren op de begane grond kwamen tijdens de verbouwing in het zicht en gaven een zeer rommelig beeld. Opvallend was dat de zijmuren flink waren teruggehakt waardoor van de oorspronkelijke muurdikte nog maar een fractie resteerde. In de linker zijmuur is een fragment aangetroffen van een kaarsnis evenals restanten van rookkanalen uit verschillende perioden. In het pleisterwerk van de rechter zijmuur, daar waar de gang in de 2e helft van de 19e eeuw langs liep, zijn sporen zichtbaar van omlijste stucwerkvelden. Onder de velden liep een lambrisering met een marmerbeschildering. Voor de verbouwing van het pand in het 3e kwart van de 19e eeuw was de gang en trap tegen de linker zijmuur gelegen terwijl de trap later (met de verbouwing) naar de brandmuur is verplaatst. Onder de verdiepingsvloer, die waarschijnlijk nog geheel bestaat uit moer- en kinderbalken, is met de verbouwing in de 19e eeuw een stucplafond aangebracht. Het enigszins gehavende plafond met rijke ornamenten en muurlijsten (eierlijsten) geeft nog goed de indeling van de begane grond weer aan het einde van de 19e eeuw. Tijdens de verbouwing van de winkelruimte werd de gelegenheid aangegrepen om de 19e-eeuwse natuurstenen gevelpui te reconstrueren.

MARKT 67: De Gulden Appel

In 1628 droeg het pand al bovenvermelde naam.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Gedurende de 15e en de eerste helft van de 16e eeuw was in dit pand een bakkerij gevestigd. Het huis bezat een stenen brug over de Dieze, zodat de bakkerij zich op het achtererf bevonden kan hebben.
Bij de haardentelling in 1553 waren er twee schouwen in het huis, die door de huurder Peter Otten betaald moesten worden. Kennelijk was er toen geen bakkerij meer gevestigd. De schouwen bevonden zich aan de rechterzijde tegen de zijmuur van het pand De Engel. Ook in de kelder, die in 1553 verhuurd was aan een messenmaker, was één schouw. Deze is in de huidige kelder nog terug te vinden.
De kelder, die vanaf de straat en vanaf het achtererf toegankelijk is, stond vroeger in verbinding met De Engel. Het keldergewelf stak gedeeltelijk boven het oude straatpeil uit, waardoor de begane grond een soort bel-etage was. De kelder loopt niet tot aan de huidige, deels nog 16e-eeuwse, achtergevel door. Het pand is in die eeuw kennelijk verlengd. Een indeling in een voor- en achterhuis is niet duidelijk herkenbaar. De spiltrap in het midden van het pand zal uit de 17e eeuw dateren.

De achtergevel bezit nog fragmenten van siermetselwerk die duiden op een trapgevel met overhoekse pilasters en geprofileerde waterlijsten.
Op de begane grond is een pui met centrale ingang en een kelderingang aan de rechterzijde.

MARKT 69: Vml. bioscoop Chicago

Op deze plek werd in 1911 de eerste Bossche bioscoop met de naam Chicago geopend. De gevel had een mooie pui in de stijl van **jugendstil**. Het pand is later afgebroken. De kelder uit de 16e eeuw is nog wel aanwezig.

MARKT 71: De Blauwe Pluijm

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Op de 16e-eeuwse schilderijen staat de gevel afgebeeld als een houten topgevel met twee overkragingen. Het huis heeft een zeer hoge pui, die aansluit op de nu nog aanwezige samengestelde balklaag. In het pand zijn nu op de verdieping nog consoles aanwezig met rijk besneden acanthusbladeren. De oude kap is vervangen door een lessenaarsdak dat tegen de zijmuur van De Roodenburgh aanloopt. De linker zijmuur behoort tot De Roodenburgh. Uit bouwhistorisch onderzoek blijkt dat deze muur een buitenmuur geweest is, zonder ramen. Ook de 14e-eeuwse rechter zijmuur behoort tot het buurpand. Onder het achterhuis bevindt zich een kleine kelder. Deze zal tot een smaller achterhuis behoord hebben.
Het pand heeft een trapgevel.

MARKT 73 A: De Roodenburgh

Stadskronieken beschrijven dat hertog Hendrik I van Brabant in 1174 *dede timmeren op die merct twee plaisante huizen.* Het woord timmeren betekende bouwen want in werkelijkheid waren beide grote panden, begin 13e eeuw de eerste stenen woningen in de stad. De panden leken niet op elkaar. De Roodenburgh was gebouwd in de **romaanse** stijl met rondbogen terwijl De Moriaan een moderner, gotisch aanzicht had met spitsbogen.
Waarschijnlijk stond het pand oorspronkelijk vrij. De zijgevel was voorzien van waterspuwers en twee kelderlichten in het achterste gedeelte dat duidt op een onbebouwd buurerf. De gevel was echter blind. Het ontbreken van ramen wijst op bebouwing vlak naast het huis of op plannen om dit te bouwen. De linker zijgevel die aan de openbare straat grensde, bezat wel ramen.
Hertog Hendrik I had ze laten bouwen voor zijn vrienden Beckerlijn en Coppetijn die verbonden waren aan het hof van de hertog. De eerste kreeg De Moriaan en de tweede De Roodenburgh.
Zij leefden echter in een langdurige vete omdat zij elkaar het recht op de nabijgelegen Tolbrug betwistten. Hun latere verzoening is jarenlang door de poorters herdacht met *vermaarde* hanengevechten.
Op het einde van de 15e eeuw was het, in de nabijheid van de Binnendieze een brouwerij. In de 1e helft van de 16e eeuw was daar de stadsrekenkamer (soort afdeling financiën) ondergebracht.
Op de 16e-eeuwse schilderijen staat De Roodenburgh als een groot hoog stenen gebouw afgebeeld met een rijke trapgevel, met een hoge begane grond en drie verdiepingen met tweelichtvensters. In de top bevonden zich meerdere luiken en een hijsinrichting. De bel-etage was de belangrijkste ruimte, die via een brede trap en een centrale ingang bereikbaar was. De eerste verdieping bezat grote ramen. In de linker zijgevel zaten ramen, wat op een mogelijke woonfunctie duidt. De tweede verdieping en de zolders dienden voor opslag. De zolderbalklaag rustte op een uitkragend boogfries. De balklaag was versterkt met korbelen. De kap bezat sporengespannen, waaronder vermoedelijk later ter versteviging spanten zijn geplaatst. De kap was voorzien van een dakbeschot, zo blijkt uit de opgave van de schade van het bombardement van 1601.
Vóór 1780 is de trapgevel vervangen door een 18e-eeuwse gevel met kroonlijst. Het pand heeft even gediend als gevangenis en later weer als woonkazerne. Vanaf 1880 hebben diverse vishandelaren het pand gehuurd. Het werd ook nog even als boterhal gebruikt.
In 1908 kocht de gemeente het pand om het ondanks vele bezwaren in 1910 af te breken. Het pand was toen al lang ontsierd door een eenvoudige lijstgevel. De archivaris Jan Mosmans heeft de oude situatie uitgebreid in beeld gebracht en het ook gepubliceerd. Alleen de oude kelders zijn bewaard gebleven.
In het depot van het Noordbrabants Museum liggen nog bouwfragmenten die gered zijn bij de sloop in 1910. Vroeger stond er tegen de voorgevel een pothuis.

Gevelsteen

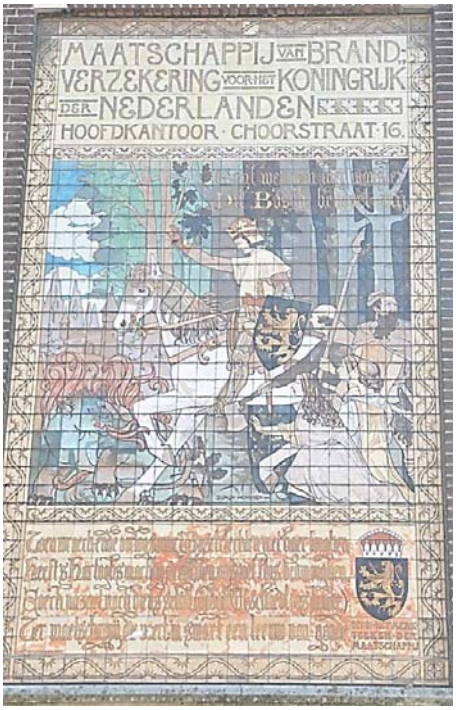

Een gevelsteen van dat jaar, ontworpen door architect K.C. Suyling met de afbeelding van het voormalige pand en de tekst: *Gesticht in de 12e eeuw, vernieuwd anno 1910* herinnert ons nog aan het voormalige stadskasteel. Het is te zien in de voorgevel tussen de twee rondbogen.
Overigens wordt het oorspronkelijke pand ten onrechte als 12e-eeuws aangemerkt. Dit moet de 13e eeuw zijn.

Tegeltableau

In de blinde zijgevel zit een tegeltableau gewijd aan hertog Hendrik I van Brabant, degene die de stad stadsrechten heeft toegekend. In opdracht van de voormalige Maatschappij van Brandverzekering voor het Koninkrijk der Nederlanden *De Grote Bossche van 1838* heeft Dorus Hermsen dit tableau gemaakt en gesigneerd. De tekst luidt: *Gaat weg van hier monster, dit bosch behoort mij.* De tekst lijkt te verwijzen naar de stichting van de stad, hoewel de stad op de achtergrond al te zien is. Het vertrappen van de vuurspugende draak staat verder symbool voor het verzekeren tegen schade als gevolg van brand.

Henk(es), 3-11-2011

Een andere bron vermeldt overigens dat niet hertog Hendrik maar hertog Jan op het tableau is afgebeeld. Gelet op het feit dat de stad al te zien is zou dit laatste ook waar kunnen zijn.
Op verzoek van de werkgroep Het Kleine Monument is dit tableau gerestaureerd. Deze werkgroep, onderdeel van de Kring Vrienden van ‘s-Hertogenbosch houdt zich bezig met het behoud en restauratie van kleine monumenten.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het winkelwoonhuis met achterhuis is in 1910 gebouwd in **eclectische** stijl met **neorenaissance** elementen naar een ontwerp van de architect K.C. Suyling. Een deel van de fundamenten en zijmuur behoorden tot het stadskasteel De Roodenburgh uit de 13e eeuw, dat in 1910 is gesloopt.
Het pand op rechthoekig grondplan met een afgeschuinde hoek is drie bouwlagen hoog en heeft een samengesteld dak.
De gevels zijn opgetrokken uit machinale baksteen met natuurstenen elementen en de dakschilden zijn belegd met leien in maasdekking.
De drie zijden van het voorhuis worden bekroond door een trapgevel.
De benedenverdieping bestaat uit een winkelruimte en magazijn met tussenvloer.
De winkelpui, die zich uitstrekt over twee traveeën van de voorgevel, de afgeschuinde hoek en een travee van de zijgevel, kent getoogde etalageopeningen met granieten kolommen, dito aanzetstenen en gemetselde togen.
Het voorhuis heeft op de eerste en tweede verdieping rechtgesloten vensters met natuurstenen onder- en bovendorpels met op de tweede en derde verdieping natuurstenen aanzetstenen. De vensters hebben schuiframen onder een glas-in-lood bovenlicht.
De rechter zijmuur is nog oorspronkelijk van ongeveer 1200.
Op de eerste verdieping is een tweetal Franse balkonnetjes geplaatst, één in de rechter travee van de voorgevel en één op de afgeschuinde hoek. Beide bestaan uit een smeedijzeren hekwerk en een natuurstenen plaat en kraagstenen.
In de rechtertravee van de voorgevel is op de tweede verdieping een halfronde erker aangebracht op natuurstenen kraagsteen. De afgeschuinde hoek eindigt in een erkerachtige vensterpartij met houten kozijnen op de derde verdieping.
De zijgevel heeft een gemetselde plint en een hardstenen speklaag en aanzetstenen. Op de begane grond is een getoogde magazijndeur aangebracht en een getoogd venster, alsook een getoogd kelderluik dat wordt geflankeerd door kleine rondvensters.
Op de eerste en tweede verdieping zijn rechtgesloten vensters aangebracht met houten kruiskozijnen. De gootlijst is geplaatst op klossen.
Het interieur van winkel en magazijn op de begane grond zijn grondig gewijzigd. Ook indeling en inrichting van het voorhuis zijn gewijzigd. De indeling van het achterhuis is in grote lijnen ongewijzigd, doch bevat weinig waardevolle oorspronkelijke details.
Het winkelwoonhuis met achterhuis is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een grootstedelijk winkelwoonhuis buiten de Randstad en als voorbeeld van een schaalvergroting binnen een bestaand stedelijk weefsel. Het heeft architectuurhistorische waarde als voorbeeld van eclecticisme met neorenaissance elementen en als voorbeeld van het oeuvre van de architect Suyling. Het heeft kunsthistorische waarde vanwege het zeldzame tegeltableau in de zijgevel van een Bossche kunstenaar (Dorus Hermsen). Het heeft bouwhistorische waarde vanwege de 13e-eeuwse fundamenten en zijmuur, alsook vanwege de toegepaste materialen, waaronder het graniet in de winkelpui, de natuurstenen gevelsteen in de voorgevel, het tegeltableau in de zijgevel. Het pand heeft ensemblewaarde vanwege de prominente ligging op de hoek van de Markt en de Marktstraat, in het centrum van de stad. Het is gaaf behouden en zeldzaam als voorbeeld van een groot winkelwoonhuis met achterhuis in eclectische stijl met neorenaissance elementen.

MARKT 79: De Moriaan

Evenals het tegenovergelegen, inmiddels verdwenen pand De Roodenburgh is dit pand De Moriaan in opdracht van hertog Hendrik I van Brabant op het einde van de 12e eeuw gebouwd voor een van zijn vrienden, Beckerlijn. De huidige vorm van dit pand dateert van het begin 13e eeuw (1220).
De Moriaan is het meest complete voorbeeld van een groot bakstenen zaalhuis in 's-Hertogenbosch uit het begin van de 13e eeuw, waarvan door sommigen wordt aangenomen dat het gebouw door zijn robuuste en weerbare uiterlijk kon dienen als verdedigbaar *stadskasteel*.
Langs de noordzijde van de Markt en aan de Hooge Steenweg bevonden zich diverse huizen van dit type, daterend van vóór de 14e eeuw. In de loop van de eeuwen zijn die panden grotendeels gesloopt, onherkenbaar verminkt of voorzien van een latere lijstgevel.
In 1350 is de oorspronkelijk houten gevel vervangen door een **gotische** stenen gevel. Hierdoor werd dit huis het oudste bakstenen zaalhuis van ’s-Hertogenbosch en het oudste bakstenen huis op één na (Deventer) van het land.
Oorspronkelijk was De Moriaan eigendom van de vooraanstaande familie Coptiten en in het begin van de 15e eeuw van Dirck de Roover, ridder en heer van de Nemelaer. Via Petronella de Roover kwam het huis in bezit van de familie van haar man Claes Oem van Bockhoven (gestorven omstreeks 1478), die tot in de 16e eeuw eigenaar bleef van De Moriaan.
In 1580 werd het pand genoemd: Het Bisschopshuis. Bisschop Laurentius Metsius heeft hier gewoond. Tijdens de roerige periode van de Beeldenstormen (1566 en 1567) diende het pand als vergaderplaats voor hervormingsgezinden die hier omstreeks kerstmis plannen smeedden om de katholieken uit de stad te verjagen, dan wel massaal te doden. Het pand kende toen verschillende vluchtwegen waardoor het bijzonder geschikt was voor deze verboden bijeenkomsten.
Het pand had in het verleden verder nog vele andere bestemmingen. Het was o.a. een woning van een adellijke familie, kerk, voor zowel lutheranen als hervormden, theater, kazerne, pakhuis en winkel. Uit oude stadsrekeningen bleek dat het huis in 1618 ook diende als *Comediegebouw* waarin komedianten speelden tijdens de Bossche kermis.
In latere vermeldingen in 1671 en 1686 werd dit theater omschreven als *Speelhuys.*
Het achtererf was vanuit de Marktstraat via een poort, De Meelpoort genaamd, bereikbaar. Het gaf vroeger toegang tot Hoge Cameren.
Mogelijk was er ook een toegang via een inpandige gang tussen de twee buurhuizen, de nummers 75 en 77 aan de Markt. Via de poort zal ook het achterterrein achter Markt 87/89 en 91 bereikbaar zijn geweest.
Sinds 1967 is het V.V.V. in de Moriaan gevestigd.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
De kelder en de zijmuren zijn grotendeels uit de 1e helft van de 13e eeuw. De balklagen en kapconstructie zijn uit een tweede bouwperiode kort na 1310. De kelder, die half onder het maaiveld ligt, behoort tot de eerste stenen bouw uit de eerste helft van de 13e eeuw. Uit die tijd zal ook de voorgevel dateren. Aanvankelijk had het pand een houten achtergevel en mogelijk ook een houten voorgevel.
De plafondbalken in de kelder zijn waarschijnlijk de oudste van de stad. Deze rusten op drie gemetselde kolommen en op de fundering van de voorgevel en de achtergevel. De kelder ligt half boven en half onder de grond waarmee het een voorbeeld is van het oudste keldertype van onze stad. Vroeger lag de vloer van de voorste kelder op het niveau van de begane grond. In de loop van de tijd is de grond vanwege de jaarlijks terugkerende wateroverlast opgehoogd waardoor het automatisch een kelder werd.
De zuiltjes aan de binnenzijde van de ramen zijn weliswaar origineel maar zaten niet exact op de huidige plaats. Dit geldt ook voor enkele kapiteeltjes. Een andere bron vermeldt dat deze kapiteeltjes en zuiltjes van elders komen en ongeveer van rond 1200 zijn.
De bovenbouw dateert voor een deel ook nog uit de 1e periode.
De kelder heeft spaarbogen, in hout gedekt, waaronder een zware middenbalk op bakstenen pijlers via grote sleestukken. Op de oosthoek van het pand staat een uitgekraagde traptoren. Onder de straat ligt nog een klei-

ne kelder die mogelijk nog uit de 14e eeuw stamt. Boven de kelder in de gevel zit een segmentboogfries. Op de verdieping zijn in spitsboognissen gevatte vensters aanwezig.
De zaal boven de kelder is ingrijpend gewijzigd in het eerste kwart van de 14e eeuw. Men haalde de insteekvloeren aan voor- en achterzijde weg en verlaagde de zoldervloer. De toen aangebrachte zolderbalklaag heeft zware sleutelstukken en korbelen die rusten op natuurstenen consoles. Verder kreeg het pand toen een nieuwe en opmerkelijke kapconstructie met langsgebinten, in de dwarsrichting gekoppeld door tussenbalken. Later zijn ter versterking schoren tegen de gebintstijlen geplaatst. Het achterste deel van de kapconstructie is toegevoegd bij de restauratie in 1961-1965. Aan die restauratie, onder leiding van C.J.M. van der Veken dankt het pand grotendeels zijn huidige uiterlijk.
Het gotische huis heeft een trapgevel.
Dit in de jaren zestig van de twintigste eeuw gerestaureerde pand is aan buitenzijde deels gereconstrueerd naar de situatie in de 12e eeuw. Zo zijn het hoektorentje en trapgevel herbouwd op basis van aanwezige bouwsporen en vooral ook historische afbeeldingen. Veelal zijn hierbij nieuwe materialen gebruikt. Toch zijn ook nog veel oorspronkelijke bouwkundige elementen bewaard gebleven, met name aan binnenzijde van het gebouw: muren en houten draagconstructies dateren nog voor een aanzienlijk deel uit de middeleeuwse bouwperioden van het huis. Zo is pas door recent onderzoek gebleken dat de houten draagconstructies van de verdiepingsvloer en de kapconstructie behoren tot een tweede verbouwingsfase van het pand uit het jaar 1310.
De linker voorhelft is veranderd door de inbouw van een ander huis.
Het pand is opgetrokken met baksteen in Vlaams verband met toepassing van natuursteen. De kelder is voorzien van spaarbogen, in hout gedekt, waaronder een zware middenbalk op bakstenen pijlers via grote sleestukken. Er is een uitgekraagde traptoren op de oosthoek. Boven de kelder in de gevel zit een segmentboogfries. Op de verdieping zien we in spitsboognissen gevatte vensters. Verder valt de aanzet van een trapgevel op. Het pand is in tweeën gedeeld door een vakwerkwand.
Het vakwerkhuisje tegen de voorgevel is een reconstructie van het in de 19e eeuw afgebroken origineel.
Bij de restauratie heeft men verder de achtergevel en een jongere achtergevel gesloopt.
Het historiserend bouwen komt tegenwoordig veel minder voor. Tegenwoordig is het gebruik om de bouwsporen door de eeuwen heen intact te laten. Daarbij wordt zoveel mogelijk materiaal hergebruikt. Dat wordt conserverend restaureren genoemd.

Sloopvergunning

In de loop van de eeuwen was het huis opgedeeld in verschillende panden en raakte steeds meer in verval. Het pand is in 1956 ternauwernood aan de sloop ontsnapt. De gemeente had zelfs al een sloopvergunning afgegeven. Men wilde er een winkel bouwen *die het stadsbeeld ter plaatse zeer ten goede zou komen.* De gemeenteraad sprak over een reëel middenstandsbelang. Ook de plaatselijke krant Het Huisgezin vond *dat men er nu eenmaal niet aan kon ontkomen dat interessante en zelfs waardevolle zaken van historische aard die iedereen graag zou willen behouden moeten sneuvelen voor de levensbelangen en het welzijn van de thans levende en toekomstige generaties.* Er kwam een landelijke actie om dit, toen nog oudste stenen woonhuis van Nederland te behouden. De actie slaagde, mede omdat de minister van Cultuur weigerde het pand van de monumentenlijst af te voeren. In de jaren 1961-1966 is het uiteindelijk volledig gerestaureerd met reconstructie als uitgangspunt. Hierbij zijn echter de oorspronkelijk nog aanwezige twee hoekpanden die in 1330 al werden vermeld opgeofferd.

Schat

Over De Moriaan werd vroeger verteld dat er een schat onder begraven lag. Deze geruchten ontstonden omdat er in de 13e en 14e eeuw adellijke families hebben gewoond. Dit ging zover dat de verkoper van het pand aan de gemeente in de verkoopakte liet opnemen dat bij een vondst een deel voor hem zou zijn. Bij de restauratie is echter geen schat gevonden.

Hanengevechten

De overlevering wil, dat Beckerlijn ruzie kreeg met een andere voorname stadgenoot, Jacob Coppetijn, die in het tegenover gelegen pand De Roodenburgh woonde. Het liep hoog op, andere notabelen kozen partij. Er ontstonden onlusten, roofovervallen, moord en doodslag op burgers. Tot in de 16e eeuw werd de vrede na deze burgertwist op Vastenavond herdacht met het houden van hanengevechten op de Markt.

De Wijnschenker

In de zijgevel van het pand is een afgietsel aangebracht van een Romeins reliëf, genaamd De Wijnschenker. Dit was een cadeau van de zusterstad Trier i.v.m. het achthonderdjarig bestaan van onze stad in 1985.

Poortje

Het poortje in de zijgevel met als jaartal 1685 heeft hier oorspronkelijk niet gestaan maar is afkomstig van het Hooghuis te Hoeven. Daar stond dit poortje tot 1963.

MARKT 87: In den Papagay

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand werd in 1513 genoemd In den Papagay.
Het oorspronkelijke perceel liep tot over de Marktstroom door. Een stenen brug verbond de beide delen. Op het achtererf was er sprake van een *oude mansio* en andere oude gebouwen. Bevond zich hier op het achtererf een stenen woongebouw? Dit gebouw zal via de brug en door *De Meelpoort* bereikbaar zijn geweest vanaf de openbare straat. Een deel van het achtererf is in de 15e eeuw door de buurman, Dirck de Roover van De Moriaan gekocht. Hier liep een vijf voet (= 1,44 meter) brede weg en een brug naar het gebied aan de overzijde van het water waar een stal stond. Deze 15e-eeuwse transactie van een deel van het achtererf bleef gedurende eeuwen gehandhaafd. Uit de akte blijkt dat in die tijd de zijmuur met De Moriaan gemeenschappelijk bezit was. Uit het bouwhistorisch onderzoek weten we dat dit in de praktijk neerkwam op twee koud tegen elkaar aangebouwde muren met een gemeenschappelijke goot.
In 1513 verkocht het klooster Mariënburg het huis en erf, dat zich toen tot aan de Binnendieze uitstrekte.
In 1573 had het huis nog een houten gevel. In 1624 werd het omschreven als *een voorhuis, genoemd de Papagay, met zijn kelders, plaats, zomerkeuken, middenhuis, andere plaats en achter- of brouwhuis, uitgaande in de Tolbrugstraat*. Van het huis zoals het er in de 16e eeuw bij stond, zijn de zijmuren, een deel van de balklagen en de kap nu nog aanwezig, evenals de kelder. Restanten van de keldermond en de trap waarover in 1520 gesproken werd, bevinden zich nog onder de straat aan de rechterzijde van het pand. Ze grenzen aan de voorkelder van De Moriaan, waarmee ze in de 16e eeuw in verbinding hebben gestaan. Mogelijk bezat het huis zelf oorspronkelijk ook een voorkelder, aangezien er in 1966 middeleeuws muurwerk is aangetroffen op circa vier meter vóór de rooilijn.
Het huis lijkt oorspronkelijk door een dwarsmuur in een voor- en achterhuis te zijn verdeeld. Het voorhuis was met ruim 17 meter opvallend diep. Mogelijk was er nog een tweede dwarsmuur, zodat er een vrij unieke indeling in drieën kan zijn geweest. Ook de buurpanden hebben een meer dan normale afmeting van het voorhuis. Aan de rechterzijde is het pand direct tegen De Moriaan aangebouwd, maar het bezat wel een eigen bouwmuur. Gezien de lichtopeningen in de zijmuur van het oudere buurpand, was De Papagay oorspronkelijk minder diep.

MARKT 91-105

De historische huizen die hier stonden zijn allemaal in de Tweede Wereldoorlog onherstelbaar beschadigd. Zij zijn vervangen door deze nieuwbouw. Hierbij moest ook het pand Markt 105 er aan geloven. Dit werd in 1958 gesloopt ten behoeve van deze totale nieuwbouw.
Hier stond destijds onder andere op nummer 89-91 het bekende Café-restaurant Lohengrin. Het werd een van de bekende grote Bossche restaurants waar vele verenigingen onderdak vonden. Zo vergaderde er de Oetel-donksche Club en de voetbalvereniging Wilhelmina. In de jaren dertig heeft ook prins Hendrik, de echtgenoot van koningin Wilhelmina, er eens een bezoek gebracht. Tijdens de oorlog was koningin Wilhelmina naar het vrije Engeland gegaan, de voetbalvereniging Wilhelmina moest haar naam wijzigen, het werd: De Kanaries.
In oktober 1944 bij de bevrijding van de stad werd Lohengrin in brand geschoten. Onder hevig vuur probeerde de brandweer nog te blussen, maar moest alles laten uitbranden.
Jarenlang heeft het terrein braak gelegen: slechts de onder de grond nog steeds aanwezige kelders herinnerden aan de befaamde gebouwen die er eens stonden. Peek & Cloppenburg bouwde er tenslotte een kledingwarenhuis. Een grootschalig gebouw dat niet zo erg paste in het straatbeeld van de Markt, zoals het hier ook nog heet. Maar bij een latere verbouwing heeft men de voorgevel fors aangepast. Ze werd wat speelser en liet duidelijk uitkomen dat er vroeger drie verschillende panden stonden. Weliswaar nog steeds een groot gebouw, maar de detaillering maakte het passender in de historische Bossche binnenstad.
Inmiddels is hier de Bijenkorf gevestigd.
Opnieuw kunnen we constateren dat er de laatste eeuw flink wat veranderd is. De privéstoepen zijn voor het merendeel verdwenen, slechts in de Peperstraat en bij één pand aan de Zuid-Willemsvaart zijn ze gehandhaafd.

MARKTSTRAAT

MARKTSTRAAT

Deze straat ligt in het verlengde van de Tolbrugstraat en zal oorspronkelijk ook die naam gedragen hebben. In de 18e eeuw had het gedeelte van de Markt tot aan de Tolbrug over de Marktstroom al de naam Marktstraat gekregen.
Op het achtererf van het hoekperceel stond een rij kleine huizen, die waarschijnlijk in de 15e eeuw zijn gebouwd. We kennen de bewoners uit de zetting van 1552/'53, de haardentelling uit dat laatste jaar en de 100e penningheffing uit 1569. Zij oefenden beroepen zoals bontwerker, schrijnwerker, schoenlapper, snijder, spelmaker en ijzerkramer uit. Eén huurder werd als *pauper* aangeduid. Jonkheer Goessen van Brecht was bezitter van de dertien huisjes. Mosmans vermeldde de huisnamen. Enkele werden al in de 15e eeuw als stenen huis aangemerkt.
Met name werd een stenen huis naast de Binnendieze vermeld, met een onbebouwd erf er bij. Ook naast de poort halverwege de Marktstraat, die toegang gaf tot het terrein achter De Moriaan, werd melding gemaakt van een, vermoedelijk stenen huis. Er mocht tegenaan gebouwd worden zonder vensters aan te brengen aan de kant van De Moriaan. In de poort zelf werd slechts één huis vermeld. Waarschijnlijk stond hier, zoals vermeld, de stal van De Moriaan.
De Markstroom lijkt al in de 16e eeuw overbouwd te zijn. Het hoekhuis zal het huis Inde Pluyme geweest zijn.
De Marktstraat gaf vroeger toegang tot de gehele Tolbrugbuurt, beter bekend onder de naam De Pijp. Het was een echte volkswijk waar velen ambachtelijk werk verrichtten, waar een kazerne stond, waar danshuizen en cafés plezier en vreugde aan velen brachten. Maar al vóór de Tweede Wereldoorlog kwam er een saneringsplan van de gemeentelijke tekentafel. Nog eenmaal zou de wijk een groot feest kennen: bij de bevrijdingsfeesten werd een *Rue de la Pipe* in geheel Franse stijl gerealiseerd, al voeren er toen wel *Venetiaanse* gondels over de Binnendieze. Deze sanering werd daadwerkelijk in de jaren zestig van de 20e eeuw uitgevoerd. De Pijpbewoners hadden toen inmiddels allemaal huisvesting elders gevonden. Alle huizen en de voormalige suikerraffinaderij werden afgebroken, de Binnendieze gedempt en er werd plaatsgemaakt voor een nieuw winkelcentrum, een politiebureau, uitbreidingen van het ziekenhuis en een parkeergarage. De rooilijnen zouden eveneens veranderen. Zelfs straatnamen verdwenen. De verschillende bouwstijlen, gevelindelingen en -bekroningen hebben plaatsgemaakt voor de kenmerkende eenvoud van de Bossche School. Architectenbureau Wijnen en Senders ontwierp de bebouwing en in 1972 werden de winkels en de erboven gelegen kantoren op de hoek Markstraat en Burg. Loeffplein gerealiseerd. Maar inmiddels is men anders aan gaan kijken tegen de bebouwing uit de jaren zestig. Het politiebureau is alweer verdwenen en ook het Burgemeester Loeffplein heeft een grote verandering ondergaan. Na afbraak van enige gebouwen kwam er weer ruimte vrij voor een representatief winkelcentrum annex appartementencomplex met een herkenbare vorm. Het werd een cirkelvormig gebouw met twee winkellagen. Er ontstond een levendige ontmoetings- en winkelplek. Voor het ontwerp trok de gemeente destijds een spraakmakend architectenduo aan. Ze zochten naar nieuwe wegen voor een oude stad. Het ronde winkelcentrum heeft de toepasselijke naam van Arena en is ontworpen door de Spaanse architect Oscar Tusquets. Verder wilde men heel bewust een natuurlijke verbinding tot stand brengen tussen de Markt en de Arena. Dat werd gerealiseerd via de aanleg van een winkelgalerij, bestaande uit twee lagen, ontworpen door de Spaanse architect Beth Gali. De naam hiervan is Stoa, refererend naar de oude Griekse zuilengalerijen.

MATHILDASTRAAT

MATHILDASTRAAT

De leer- en schoenenindustrie is in 's-Hertogenbosch eeuwenlang van belang geweest. Direct na de stichting van de stad bevond zich al een leerlooierij aan de noordzijde van de vestingstad (waar zich nu het Gertru-complex bevindt).
In het midden van de 19e eeuw begon de fabricage van fabrieksmatig vervaardigde schoenen. Eén van de Bossche schoenenfabrikanten was Maurus (Maurits) van den Bergh, die een fabriek begon in de Verwersstraat tegenover het gouvernement. Al vrij snel verplaatste hij de zaak naar de Korte Putstraat. Op dit adres werd gestart met het vervaardigen van *leestklare schoenen*. In 1897 kreeg hij de kans om de Tolbrugkazerne aan te kopen. Deze in 1744 gebouwde kazerne was genoemd naar de Lange Tolbrugstraat (waar zij aan lag), de hoofdstraat van voormalige volkswijk Tolbrugkwartier (De Pijp). De kazerne werd verbouwd tot een *Welingerichte Stoom-Schoenfabriek*, die aan alle eisen voldeed die men in die tijd kon stellen. Met behulp van stoommachines werd de productie flink opgevoerd. In 1894 maakten 200 arbeiders in de nieuwe fabriek per week 4.000 paar schoenen, wat een jaarproductie betekende van ongeveer 210.000 paar schoenen.
Ondanks de slagzin *Ge loopt op rozen,* werd de schoenfabriek op 4 november 1938 opgeheven. Daarmee verdween ook het bekende schoenmerk Monta.
Maurus van den Bergh had een particuliere weg op het fabrieksterrein, die van de fabriek tot aan de Zuid-Willemsvaart leidde. Hij noemde deze straat naar zijn jongste dochter: de op 19 mei 1878 geboren Mathilde Estèphe. In 1909 besloot de gemeenteraad de weg Mathildastraat (dus niet: Mathildestraat) te noemen, waarmee ze een openbare straat werd. Bij de herindeling van het gebied De Plein kreeg de Mathildastraat een ander beloop. Nu verbindt ze de Tolbrugstraat met de Bloemenkamp.

MGR. PRINSENSTRAAT

MGR. PRINSENSTRAAT

De Mgr. Prinsenstraat is genoemd naar monseigneur Prinsen, geboren in 1852 te Aarle-Rixtel en overleden op 2 maart 1941. Van 1885 tot 1895 was hij kapelaan van de Sint-Jacobskerk en van 1895 tot 1936 was hij pastoor van dezelfde kerk.
Het standbeeld De Goede Herder bij de voormalige Sint-Jacobskerk houdt de herinnering aan deze zeer geziene priester levendig. Het beeld werd hem aangeboden ter gelegenheid van zijn zestigjarige priesterschap. In 1904 heette de straat nog Parochiestraat. In de Sint-Jacobskerk is sinds maart 2007 het Jheronimus Bosch Art Center gevestigd.
Pastoor Prinsen hield zich bezig met de oprichting van de r.-k. Werkliedenbond en de r.-k. Lycea. Hij was tevens erg actief op het gebied van de volkshuisvesting. Aan het einde van de Mgr. Prinsenstraat bevindt zich het Sint Jacobshof. Dit complex met 44 hofjeswoningen is rond 1932 door architect C.M. Evers gebouwd in opdracht van en gefinancierd door de r.-k. Parochie van Sint-Jacob, waar Prinsen toen pastoor van was. Als men de Mgr. Prinsenstraat vanaf de Hinthamerstraat doorloopt, kan men vóór het Sint Jacobshof, naar rechts. Men komt dan uit op het balkon boven de Binnendieze.
Aan de overkant is de tuin te zien van het voormalige Claraklooster dat in 1359 gesticht werd met gelden uit de erfenis van jonkheer Geerlingh van den Bossche. Goed waarneembaar is de tuinmuur van het Claraklooster langs de Binnendieze. Deze waterkerende muur met bestaande funderingen van rond 1300, heeft een lengte van ongeveer 70 meter, en is in 1996/1997 grondig gerestaureerd. Links van de kloostertuin ziet men het Sint-Janscentrum (priesteropleiding) en het voormalige ziekenhuis Joannes de Deo.

MGR. PRINSENSTRAAT 39-61

Deze woningen werden gebouwd in opdracht van de r.-k. Parochie van Sint-Jacob. De architect was C. M. Evers. Het complex bestaat uit verschillende typen woningen, bestemd voor arbeidersgezinnen. Het Sint Jacobshof is opgebouwd uit een tweetal langgerekte blokken met boven- en benedenwoningen langs de oostelijke en westelijke zijde van het hofje, een sluitblok met kleinere woningen aan de zuidelijke zijde hiervan en een hoger sluitblok met poort aan de noordzijde van het complex.

In dit laatste blok zijn meer luxueuze, ruimere woningen ondergebracht, met een hoofdingang aan de Mgr. Prinsenstraat. Het complex werd omstreeks 1930 gebouwd en toont een regionale variant van de **Amsterdamse school**. Het blok aan de Mgr. Prinsenstraat werd omstreeks 1934 aan de westzijde uitgebreid met een hoekwoning. De westelijke begrenzing van het woonhofje wordt gevormd door de Binnendieze (Groote Stroom).
Het hofje met 44 woningen heeft de vorm van een hoefijzer. De huisjes in het hofje hebben een beperkte oppervlakte en zijn bedoeld voor bejaarden en eenpersoonshuishoudens. Zij zijn ook enige tijd bewoond geweest door patiënten van het psychiatrisch ziekenhuis Reinier van Arkel, een begeleid wonen *avant la lettre*. De onderdoorgangen zijn zo geplaatst dat ze het hofje intact laten en tegelijkertijd een afsluiting vormen. Zo midden in de stad is het toch een oase van rust. Bij mooi weer zitten veel bewoners, zoals aan het meubilair al te zien is buiten. Er is vrij veel schaduw. De lantaarnpalen zijn in **art deco**stijl uitgevoerd. De houten bank met ijzeren onderstel kent een boomstammotief.
In 1993 is het hofje gedeeltelijk gerestaureerd.

Bouwgegevens

Dit gebouwencomplex is een rijksmonument.
Het complex heeft kenmerken van de **Amsterdamse school** zoals stijl dak en de fijne afwerking. Het poortgebouw met prachtige kruisribgewelven wordt in de Mgr. Prinsenstraat aan beide zijden geflankeerd door woningen die zijn voorzien van een mansardekap. Er is een zorgvuldige keuze van kleuren, materialen en details toegepast. Let maar eens op de trapopgangen naar de portiekwoningen.
De woningen tellen twee (Mgr. Prinsenstraat 41-57) bouwlagen onder een geknikt schilddak en tweeënhalve (Mgr. Prinsenstraat 59-61 en Bethaniestraat 1-5) bouwlaag onder een schilddak, gedekt met verbeterde Hollandse pannen. Er zitten dakkapellen in de schilden boven de voor- en achtergevel. De kappen zijn voorzien van een bakgoot. In het midden van het bouwblok bevinden zich een hoger opgetrokken gedeelte onder een dwarsgeplaatst zadeldak, waarin de toegangspoort tot de binnenplaats van het hofje. De gevels zijn opgetrokken in baksteen.
De voorgevel (noordgevel) heeft in het midden aan de zijde van de Mgr. Prinsenstraat een hoger opgetrokken risaliet met topgevel, waarin de poort naar het binnenpleintje. Deze poort bestaat uit twee, door een rondboog met sluitsteen geopende doorgangen, waarin een overkluizing met bakstenen kruisgewelven. In de pijlers en zijmuren van de poort zijn geglazuurde bakstenen toegepast.
Aan weerszijden van de poort bevinden zich uitgebouwde trappenhuizen onder tentdakjes. Hierin is een met tegels beklede buitentrap geplaatst, die leidt naar de ingangen van de bovenwoningen. De opening naar het trappenhuis wordt aan de bovenzijde afgesloten door trapsgewijs overstekende bakstenen. Hierop aansluitend een hoog, verticaal element, bestaande uit glazen bouwstenen. De woningen boven de poort hebben in de voorgevel rechtgesloten kruisvensters met vooruitspringende bovenlichten, waarin een kleine roedenverdeling. De vensters zijn voorzien van onderluiken. Boven in de topgevel zit een tweetal kleine, ronde vensters.
De woningen aan weerszijden van de poort hebben op de begane grond en eerste verdieping ter hoogte van de salons, driezijdige erkers, waarin ramen met glas-in-lood bovenlichten. De ingangspartijen bestaan uit houten paneeldeuren met negenruits raam en bovenlicht, waarin glas-in-lood ramen. Ter plaatse van de voorkamers op de begane grond zitten rechtgesloten vensters met een schuifraam, waarin een glas-in-lood bovenlicht. De vertrekken op de eerste verdieping zijn voorzien van smalle, verticale ladder vensters met glas-in-lood.
De woningen op de hoek Mgr. Prinsenstraat - Bethaniestraat (Mgr. Prinsenstraat 57-59 - Bethaniestraat 3-5) hebben op de begane grond en eerste verdieping, ter plaatse van de salons rechtgesloten vensters met schuifraam en glas-in-lood bovenlicht.
Op de tweede verdieping zien we kleinere vensters met een drieruits raam. Ter plaatse van de badkamers/toiletten bevinden zich kleine vensters met een valraam. In de afgeschuinde hoek, bij de woningen (Mgr. Prinsenstraat 61- Bethaniestraat 1) is een driezijdige erkerachtige uitbouw aangebracht ter plaatse van de salons, waarboven op de tweede verdieping een balkon. Op de hoeken hiervan zien we decoratief metselwerk. De erker is voorzien van kruisvensters met vooruitspringend glas-in-lood bovenlicht en in de zijmuren van de erker zitten smallere schuifvensters met glas-in-lood bovenlicht. In de afgeschuinde hoek is de gevel op de hoeken voorzien van een in glazen bouwstenen uitgevoerd verticaal element.
De westelijke kopgevel van het blok loopt door in de Diezewand. Hierin bevindt zich op de begane grond een moderne erker met lessenaarsdak ter plaatse van de woonkamer. Links hiervan en op de begane grond en eerste verdieping zitten schuiframen met glas-in-lood bovenlicht (op de begane grond is het glas-in-lood verwijderd).
De sober uitgevoerde achtergevel (zuidgevel) is in het midden hoger opgetrokken en wordt hier afgesloten door een topgevel met vlechtingen.
Op de eerste verdieping van de woningen zit boven de poort een balkon met dubbele, nieuwe beglaasde balkondeuren met zij- en bovenlicht. Hierboven, op de tweede verdieping bevinden zich rechtgesloten kruisvensters. Ter hoogte van de zolder zitten twee kleine ronde vensters.
De woningen (Mgr. Prinsenstraat 43 en 51) aan weerszijden van de poort hebben aan de achterzijde een deels eenlaagse en deels tweelaagse uitbouw onder een plat. Hierin zien we rechtgesloten kruisvensters. Ter plaatse van de keuken bevindt zich een paneeldeur met zij- en bovenlichten. Links, respectievelijk rechts hiervan zien we een dubbele, beglaasde, - moderne - tuindeur, met zij- en bovenlichten.
De achtergevel van Mgr. Prinsenstraat 41 gaat gedeeltelijk schuil achter een tweelaags aanbouw onder plat. Links hiervan, is op de begane grond een moderne tuindeur te zien.
Op de eerste verdieping is een balkon aangebracht met dubbele beglaasde balkondeuren met zij- en bovenlichten en glas-in-lood in de bovenlichten.
Op de tweede verdieping, ter hoogte van een slaapkamer zit een driedelig venster met bovenlichten. Rechts hiervan is een beglaasde paneeldeur, die toegang geeft tot het plat.

De woningen Mgr. Prinsenstraat 57-59 zijn via een éénlaags aanbouw onder plat verbonden met het westelijke blok met woningen aan het hofje. Hierboven zit een balkon met moderne beglaasde deuren met zij- en bovenlicht. De woningen in de afgeschuinde hoek van het blok (Mgr. Prinsenstraat 57-61) hebben op de begane grond een éénlaags aanbouw, waarboven een balkon met beglaasde balkondeuren met zij- en bovenlicht.
Inpandig is de indeling bij een aantal woningen gewijzigd. Mgr. Prinsenstraat 41 toont nog in hoofdlijnen de oorspronkelijke indeling. Op de begane grond bevindt zich links de entree van de bovenwoning met trappenhuis en rechts de entree met achterliggende gang voor de benedenwoning. De benedenwoning heeft rechts van de gang twee kamers en een suite met schuifdeur.
In de aanbouw is op de begane grond een keuken en een slaapkamer gelegen. De bovenwoning heeft een overeenkomstige indeling. Aan de voorzijde, boven de entree heeft de bovenwoning nog een kleine kamer. Op de bovenverdieping liggen twee kleine kamers tegen voor- en achterzijde van het trappenhuis en twee grotere slaapkamers tegen de westgevel.
De woningen, behorend bij het Sint Jacobshof, zijn van algemeen belang. De woningen bezitten cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling: zij vormen een goed voorbeeld van volkswoningbouw, gefinancierd door een rooms-katholieke parochie. Voorts illustreren zij een typologische ontwikkeling: zij vormen een goed voorbeeld van gesloten bebouwing rondom een gemeenschappelijke open ruimte, een karakteristieke vorm van volkswoningbouwcomplexen in de eerste helft van de 20^{e} eeuw en een actualisering van het hofjesthema in een historische binnenstad. De woningen hebben architectuurhistorische waarde vanwege de bijzondere, op de Amsterdamse school gebaseerde ornamentiek en vanwege het bijzondere materiaalgebruik. De woningen bezitten ensemblewaarde als essentieel onderdeel van het Sint Jacobshofje, dat cultuurhistorisch en architectuurhistorisch van nationaal belang is. De woningen zijn tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur.

MINDERBROEDERSSTRAAT

MINDERBROEDERSSTRAAT

Vermoedelijk liep het oorspronkelijke straatje dood tegen de stadsmuur. In 1297 is er al sprake van een straat achter het Minderbroedersklooster tot aan de stadsgracht. Omstreeks 1365 is het tot voorbij de 1e stadsmuur over de Binnendieze doorgetrokken.
Het smalle straatje vormde de zuidgrens van het Minderbroedersklooster. Aan dit klooster ontleende het zijn latere naam: Minderbroedersstraat. De straat was destijds vanaf de Marktzijde afgesloten met een hek, het zogenaamde minderbroedershek dat later vervangen werd door een poort.

In 1480 heette de straat Spoerstraetken. In 1611 werd de naam veranderd in Dravelgas of Dravelstraat en Dravelgits. Later kreeg het de naam van het hier gelegen klooster.
Kort na de sloop van de Minderbroederskerk in 1641 werd over het terrein waarop het klooster stond werd een *nieuwe* straat (de Dode Nieuwstraat) met een aantal huizen aangelegd. Van het Minderbroedersklooster bleef niets meer over. Slechts bij archeologisch onderzoek is de stadsarcheoloog onder de grond de resten van het voormalige klooster tegengekomen.

Handelaren

In de Minderbroedersstraat waren omstreeks 1750 niet minder dan zestien winkels van *ouwe cleercoopers*, bedden- of lakenhandelaars.
In de 19e/20e eeuw werd het straatje door de Bosschenaren ook wel Beddenstraatje genoemd. Men kon hier zowel nieuwe, als gebruikte bedden kopen. Ook kon men er (gebruikte) kleding aanschaffen of eventueel huren. Zo was hier onder andere Het Mantelhuis gevestigd waar bijvoorbeeld rouwmantels werden verhuurd. Het Mantelhuis werd eind 19e eeuw gesloten en in 1913 afgebroken. Men had toen minder belangstelling voor de rouwmantels gekregen. Voor een begrafenis moest men namelijk sinds ongeveer 1860 helemaal buiten de bebouwde kom in Orthen zijn. Dat vond men te ver weg.
Overigens vond men destijds dat het kopen of huren van tweedehands kleding niet helemaal zonder risico was. Een Bossche geneesheer waarschuwde dat deze kleding vaak met ziektekiemen besmet was, zodat *menschen aan de longenteering kwijnende en uitdrooging onder den gemeenen man moet worden gezocht worden.*

Afbraak

Na de Tweede Wereldoorlog wilde het Bossche stadsbestuur een aantal wijken in de binnenstad saneren en het gebied rond de Markt aanpassen. Stadsarchitect Piet van Kessel tekende tussen 1952 en 1963 de nieuwe situatie. Er zouden vier pleinen ontstaan (Minderbroedersplein, Lombardsplein, Kerkplein en Tolbrugplein), die door middel van een ringweg met elkaar verbonden moesten worden. Daarvoor dienden onder meer de Snellestraat en de Krullartstraat verbreed te worden en moest een verbinding worden aangelegd tussen de Krullartstraat en de Sint Annaplaats en tussen de Korte Waterstraat en het nieuwe Tolbrugplein. In 1953 werden deze plannen gepubliceerd. Zij sloten goed aan bij de nieuwbouwplannen van de provincie bij de Waterstraat en de Wolvenhoek. Maar het betekende ook dat de panden aan de Minderbroedersstraat tussen de Dode Nieuwstraat en de Snellestraat gesloopt moesten worden. En dat terwijl deze nog best goed waren en eigenlijk niet gesaneerd hoefden te worden maar alleen moesten wijken om het ringwegplan te realiseren. Oppositie tegen dit plan was er niet. Alleen de latere grootschalige plannen van de provincie ondervonden forse weerstand. Langzamerhand kwamen de panden aan de Minderbroedersstraat leeg te staan en werden De Granaatappel, Het Bruidsbed, De Gekroonde Valk, De Drie Zittekussens en De Stoomboot Julia gesloopt in het begin van de jaren zestig. Niet dus als gevolg van het Structuurplan van 1964, maar van het ruim tien jaar oudere Ringwegplan. Een echt plein werd er niet aangelegd. Daar moest nog zeker twintig jaar op worden gewacht.
In 1985 werden nog twee panden aan de Dode Nieuwstraat gesloopt en kon de huidige nieuwbouw ter plekke gerealiseerd worden. Vlak daarvoor vond archeologisch onderzoek plaats. Onder meer werden de vroeg-13e-eeuwse stadsmuur en de kerk van het voormalig klooster teruggevonden. Op het plein is nu nog in de bestrating te zien waar deze zich bevonden.

Klooster van de Minderbroeders

Minderbroeders

In de 12e en 13e eeuw hadden kloosters veelal grote bezittingen. De monniken en zusters waren doorgaans van goede *komaf*. Dat veranderde echter. Er kwam een nieuw type religieuzen.
Op deze plaats lag vroeger een groot Klooster van de Franciscanen Minderbroeders. De franciscaner orde was begin 13e eeuw gesticht door Franciscus van Assisi, die zichzelf en zijn volgelingen nederig *fratres minores,* de mindere broeders noemden. Zij droegen het ideaal van de evangelische armoede uit. Het was een bedelorde, die zich bij voorkeur in de steden vestigde om zich daar in te zetten voor het zielenheil van de inwoners, in tegenstelling tot oudere orden die op het land woonden en met werken hun kost verdienden. De franciscanen gaven hun rijkdommen weg en gingen gekleed als een herder met een ruw kleed en liepen zowel in de zomer als de winter barrevoets op sandalen. De drie knopen in het koord symboliseerden de geloften van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid. Zij moesten de burgers morele, religieuze en sociale regels bijbrengen zolang de stad nog geen eigen parochiekerk had.
Deze monniken kwamen in het begin van de 13e eeuw (1228) naar de stad. Zij hadden in 1206 van hertog Hendrik I van Brabant al grond gekregen in zijn tuin. Het klooster besloeg een groot terrein: van de Pensmarkt tot de Snellestraat en van de Minderbroedersstraat tot aan de Kruisstraat.

Klooster/kerk

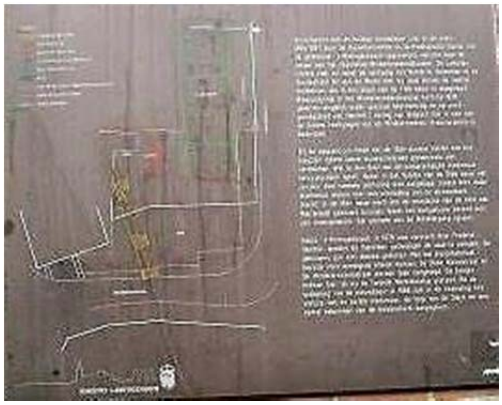
Het klooster dat oorspronkelijk uit houten gebouwtjes bestond lag aanvankelijk binnen de eerste stadsmuren, tussen de Pensmarkt en de Snellestraat. Waarschijnlijk is men in 1258/1259 begonnen met de bouw van een grotere kerk die in het jaar 1263 gewijd werd. Dit moet de driebeukige kerk zijn geweest die deels uit archeologisch onderzoek bekend is. Dit grote kerkgebouw liep mogelijk tot aan de 1e stadsmuur. Het was de eerste kerk binnen de stadsmuren.
Het in 1295 vermelde kerkhof zal ten oosten aan de koorzijde van de kerk hebben gelegen.
Met de ontmanteling van de 1e stadsmuur in het midden van de 14e eeuw kwamen er mogelijkheden voor de uitbreiding van het klooster. Het terrein is in 1355 uitgebreid. Aan de westzijde kon hierdoor de kerk worden verlengd tot over de Binnendieze. Het kloosterterrein werd uiteindelijk twee keer zo groot wat mogelijkheden gaf tot verder bouwactiviteiten. Aan de noordzijde van de kerk bevonden zich de kloostergebouwen waaronder de kapittelzaal en het oude gasthuis. In 1374/1375 zijn de nieuwe refter en slaapzaal gebouwd.
Tussen de kerk en een groot lang gebouw dat evenwijdig aan de kerk stond lag een pandhof. Het lange gebouw en de kerk waren met elkaar verbonden door een dwarsvleugel. Aan de westzijde van deze dwarsvleugel werd in de 15e of begin 16e eeuw een zijkapel van de kerk gebouwd. De noordzijde van deze kapel is thans nog gedeeltelijk aanwezig als zijmuur van het pand Snellestraat 49/51. Later is de kapel naar het westen toe, over de Binnendieze uitgebreid. Op het kloosterterrein werd een kapel gebouwd met een stenen turfhuis ernaast. Er stond ook een brouwhuis. Waar deze gebouwen precies stonden is niet duidelijk. Vermoedelijk stonden zij vrij op het terrein dat verder ingericht was met een boomgaard en een moestuin. Via een poort kon men het klooster vanuit de Karrenstraat bereiken. Bij deze poort lag al in 1386 een put waarnaar het naastgelegen huis De Put vernoemd is.

Kloosterleven

Met toestemming van de pastoor van Orthen verzorgden de kloosterlingen parochiële taken. Ook de Sint-Jan werd omstreeks 1280 een parochiekerk onder jurisdictie van de pastoor van Orthen. Het was een groot, bloeiend klooster met een kerk die altijd druk bezocht werd. Het grote klooster had gedurende de 16e eeuw een wisselende bezetting. In 1526 waren er 57 kloosterlingen en in 1570 was dat aantal gedaald tot ca. 25.
De relatie tussen het stadsbestuur en de minderbroeders is praktisch altijd een goede geweest. Enkel in 1366, toen het Bossche stadsbestuur enige misdadigers liet oppakken die een toevlucht hadden gezocht op het kerkhof van de minderbroeders, werd deze relatie verstoord. De stad werd zelfs door de bisschop in de ban gedaan, omdat dit een inbreuk was op de kerkelijke rechten. De Minderbroeders hebben steeds overvloedig schenkingen gekregen van het Bossche stadsbestuur voor de vele activiteiten. De post *wijnschenkingen* uit de stadsrekeningen laat dit duidelijk blijken. Tot 1629 is dit het geval.
De minderbroeders hadden tal van onheilen meegemaakt, zoals de brand in 1463, de nogal eens voorkomende pest, de beide Beeldenstormen, diverse belegeringen en tenslotte de val van de stad in 1629. Zo bleef er bijvoorbeeld bij de Beeldenstorm in 1566 niet veel van de kerk en het klooster meer over.

Het klooster werd verlaten in 1629. Het werd opgekocht door de befaamde heren Gans en Blom, projectontwikkelaars uit oude tijden. Een gedeelte van het klooster werd verkocht. In 1641 werd de rest, waaronder de kloosterkerk gesloopt.

Plaquette

Op de plaquette aan de muur is de juiste ligging van het klooster goed te zien.
Het klooster was zeer groot en werd begrensd door de Markt, de Minderbroedersstraat, de Snellestraat, de Kruisstraat en het Tweede Korenstraatje.
P.M.: Rond 1500 kende ’s-Hertogenbosch zestien (grote) kloosters; zes refugiéhuizen; twee begijnhoven; twee liefdadigheidsgestichten en tien kapellen voor de broederschappen.
Eén op de 15 inwoners was een mannelijke kloosterling of vrouwelijke religieuze. In Brussel was dat één op de 33 en in Antwerpen één op de 75. De stad werd dan ook wel Klein Rome van het noorden genoemd.

Stadsmuur/loop Binnendieze

In de Minderbroedersstraat zitten in de ondergrond nog restanten van het klooster en van de eerste stadsmuur. Hieronder stroomt ook de Binnendieze. In de bestrating zijn de loop van de overkluisde Binnendieze en de eerste ommuring opgenomen. Verder is hier een putdeksel te zien die door de brandweer bij brand kan worden gebruikt om water uit de Binnendieze te halen.

De zitelementen op de foto stonden op de plaatsen waar ooit de pilaren van de kloosterkerk stonden. Bij de laatste herbestrating zijn deze elementen weggehaald.

MINDERBROEDERSSTRAAT 4

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Van dit pand is geen naam bekend. Wellicht vormde het één geheel met het hoekpand aan de Schapenmarkt? Uit de 16e eeuw zijn banden tussen deze panden en Schapenmarkt 5 bekend. De compacte bebouwing op de hoek maakt een onderlinge band aannemelijk. Het huis heeft de diepte van de beide hoekpercelen. In 1553 wordt er één schouw geteld. Deze zal tegen een van de topgevels hebben gestaan. Het pand bezat twee bouwlagen en een kap parallel aan de straat. Deze kap is in 1939 verhoogd waarbij gebruik gemaakt is van de 19e-eeuwse spanten. De kap zal gezien de plattegrond van het gebouw ook in de 16e eeuw een langskap geweest zijn. De kap is bij een brand in 1744 waarschijnlijk niet verwoest, aangezien de samengestelde eiken zolderbalklaag het tot in onze tijd heeft uitgehouden. Onder het hele huis bevindt zich een kelder, maar deze is niet toegankelijk.

MINDERBROEDERSSTRAAT 6: Het Trepke

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De naam van het pand luidde in 1626 Het Trepke. Mogelijk houdt de naam van dit huis verband met de trappen naar het Minderbroedersklooster op de hoek van de Schapenmarkt. Het kan deel hebben uitgemaakt van het hoekpand Schapenmarkt 1 en van mogelijk de buurpanden aan de hoofdstraat. Aan de rechterzijde loopt een steegje dat de achtererven van de hoekpanden ontsluit. Het pand lijkt uit het eind van de 16e of het begin van de 17e eeuw te dateren. Het heeft vier kleine vakken met eiken moer- en kinderbinten, ojiefvormige consoles en een

langskap met een dekbalkjuk. De kelder die zich oorspronkelijk onder het hele huis bevond was toegankelijk vanaf de straat, wat slechts mogelijk werd ná de verbreding van de straat kort na 1629.

MINDERBROEDERSSTRAAT 6-8: Steegje

Tussen de nummers 6 en 8 ligt een verborgen steegje dat vroeger deel uitmaakte van het oude Spoerstraatje. Dit steegje ontsloot de achtererven van de hoekpanden. Mogelijk liep dit steegje met een haakse bocht door tot de Schapenmarkt.

MINDERBROEDERSSTRAAT 8: De Twee Oircussen

Dit pand heette aanvankelijk De Drie Schalen. Na 1661 werd het De Twee Oircussen genoemd. Het pand is een gemeentelijk monument.
Het pand loopt in de lengte over de volle breedte van de drie hoekpercelen op de Schapenmarkt door. Aan de linkerzijde grenst een steegje dat de achtererven van de hoekpanden ontsluit. Mogelijk liep dit steegje met een haakse bocht door tot de Schapenmarkt. Het pand is door een brandmuur verdeeld in een voor- en achterhuis. Het achterhuis is helemaal onderkelderd, het voorhuis heeft een smaller keldertje, dat daaraan grenst. De kelder heeft een inpandige ingang en een kelderlicht aan de zijde van de steeg. Het pand bezit samengestelde balklagen met peerkraalsleutelstukken. De eiken dekbalkjukken van de vermoedelijk laat-16e- of 17e-eeuwse kap zijn volgens de tekeningen van de bouw in 1927 gesloopt.

MINDERBROEDERSSTRAAT 10: De Rooster

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand is minder diep dan het linker buurpand, maar het heeft een achtererfje. Hierdoor beslaat het perceel wel de gehele breedte van de achtererven van de drie hoekpercelen van de Schapenmarkt. Het pand is later tegen nummer 8 aangebouwd. Tegen de achtergevel heeft een klein achterhuisje gestaan.
Onder het pand zal een kelder aanwezig zijn, maar deze is niet toegankelijk. De verdiepingsbalklaag heeft drie vakken met moer- en kinderbinten. In het achterste vak, dat een strijkbalk bezit, bevond zich de trap. De zolderbalklaag was enkelvoudig. Vermoedelijk is het huis in de 17e eeuw verhoogd. De kap bezit moderne spanten die, gezien de bouwsporen in de 17e-eeuwse achtergevel, zijn aangebracht bij de verhoging van de kap.

MINDERBROEDERSSTRAAT 28-30: Sint Antonius

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In dit pand woonde in het begin van de 17e eeuw de ouders van de Bossche schilder Theodoor van Thulden. De schilder is hier in 1606 geboren.
Het pand grenst aan de rechterzijde aan de oude, 1e stadsmuur. In de kelder zijn veel hergebruikte bakstenen toegepast, die gezien de grootte van de stadsmuur afkomstig zullen zijn. Het pand moet dus van ná de ontmanteling van de stadsmuur dateren. Het metselwerk van de zijmuren wijst op de tweede helft van de 14e eeuw. De kelder die vanaf het achtererf van Schapenmarkt 7 en vanaf de straat toegankelijk was, behoort tot de 14e-eeuwse opzet. De dwarsmuur in de kelder is van een latere tijd, vermoedelijk de 16e eeuw. Er zal toen een nieuwe indeling gemaakt zijn in een voor- en achterhuis. De scheidingsmuur tussen beide bouwdelen zal echter niet tot boven het dak hebben doorgelopen, aangezien er op deze plaats een hoog eikenhouten dekbalkjuk is geconstateerd. De rookkanalen van de twee schouwen moeten dan tegen de zijmuren gelopen hebben. De samengestelde balklagen zijn nog grotendeels aanwezig. De kapconstructie zal in de 17e eeuw bij de vernieuwing en verhoging van de achtergevel ook zijn vernieuwd. Het pand is in de 19e eeuw en recentelijk met een verdieping verhoogd.

MOLENBERG

MOLENBERG

De aan weerskanten van de Vughterstraat liggende zijstraten Sonneveld en Molenberg markeren het einde van deze bij de Schapenmarkt beginnende hoofdweg. De beide flatgebouwen aan Sonneveld en Molenberg liggen aan de zuidelijke rand van de voormalige vestingwerken.
De naam Sonneveld komt van de metselaarsbaas Gerardus van Son, die begin 19e eeuw op deze plek en ook in de Van Sonsteeg grond bezat en ter plekke een aantal huisjes bouwde.
De Molenberg is genoemd naar de *Molen van Esch*, die tegenover de huidige Molenbergflat aan de Stadsdommel heeft gestaan, op de ondergrond van het inmiddels verdwenen Bastion Deuteren. Deze graanmolen was de laatste van de 22 verschillende molens die binnen de stadswallen hebben gestaan. De eerste melding van een Bossche stadsmolen stamt uit 1504. In dat jaar mocht Aart Peter Stevensz een windmolen oprichten achter de Tolbrug. De *Molen van Esch* stond aanvankelijk bekend als de *Nieuwe Steenen Molen*, en werd in 1889 gebouwd. Voor de bouw van de voorganger, de *Oude Steenen Molen*, werd in 1613 vergunning verleend. In 1920 raakte de *Molen van Esch* buiten werking, in 1922 werd hij letterlijk gekortwiekt: de wieken gingen eraf. Uiteindelijk werd in 1939 de nog bestaande onderbouw gesloopt.
Iets verderop begint het Wilhelminaplein, officieus bekend als Heetmanplein. Dit door prof. ir. Heetman ontworpen verkeersknooppunt kwam in 1965 in de plaats van twee pleinen, het Willemsplein en het Wilhelminapark, later Wilhelminaplein genoemd. Het Heetmanplein is een wirwar van rijbanen, verkeerslichten en veel pijlen.

MOLENSTRAAT

MOLENSTRAAT

Voor ons ligt de Binnendieze. Alle waterwegen binnen de stadsmuren hebben de naam Binnendieze. Hier ligt een van de opstapplaatsen voor de vaartochten over de Binnendieze.
Deze straat heeft haar naam te danken aan de watermolen die hier ooit moet hebben gestaan tegen het pand Korenbrugstraat 14-16/Molenstraat 2. Zekerheid heeft men niet maar bij werkzaamheden aan het pand heeft men jaren geleden in de muur onder het huis links van het bruggetje drie openingen en in de muur aan de straatzijde één opening ontdekt die gediend kunnen hebben als spiloplegging van een waterrad. Onder het stenen bruggetje moet vroeger de as van het schoepenrad hebben gezeten. Bovendien zijn er twee ijzeren haken aangetroffen onder het pand De Zwaan, Molenstraat 4. Tussen deze haken kan een ketting hebben gehangen om te voorkomen dat de bootjes het schoepenrad konden bereiken. Vermoedelijk werd de molen, gelet op de handel hier destijds en de benaming van verschillende straten gebruikt om koren te malen.
Ooit kende de stad nog een tweede watermolen, namelijk de oliemolen aan de Oliemolensingel.

MOLENSTRAAT: Wijk Uilenburg

We zijn hier in de wijk Uilenburg. Waar de naam precies vandaan komt is niet helemaal duidelijk. Een geschiedschrijver veronderstelde dat het oude woord Uilen-bergh duidde op een huis, toren of burcht die hier zou hebben gestaan en waarin een uil huisde. Wat we zeker weten is dat een deel van een straat vroeger al Uilenburg werd genoemd. Het Uilenburgstraatje komt als zijstraatje hier nu nog op uit. De naam geldt nu voor de gehele buurt.
Wat we ook weten is dat hier al vroeg in het bestaan van de stad, in de 12^{e} eeuw houten huizen met een strooien dak hebben gestaan. Deze huisjes lagen toen nog buiten de 1^{e} stadsmuur. Bij opgravingen zijn resten van de 12^{e}-eeuwse bebouwing aangetroffen. Het bijzondere hiervan was dat deze huisjes toen een landelijk karakter hadden.
Bij de uitbreiding van de stad in de 14^{e} eeuw met een tweede, grotere stadsmuur kwam deze wijk binnen de muren te liggen. De woningen kregen toen ook een stedelijk karakter. Aanvankelijk waren het primitieve houtbouwhuizen op ingegraven palen. Later werden de huizen uit steen opgetrokken. Er ontstond ook min of meer een tweedeling in het type huizen. Aan de ene kant van de Binnendieze kwamen de grotere en bredere, luxe huizen terwijl aan de andere kant vooral kleinere woningen, bedrijfjes, winkeltjes, stallen en pakhuizen werden gebouwd. De bewoning en de functies van de wijk werden in sterke mate beïnvloed door de ligging aan enige takken van de Binnendieze.

De Binnendieze is heel vroeger gevormd door de riviertjes De Aa en de Dommel die op deze plek toen hun weg zochten langs de hogere zanddonken, richting Dieze en Maas.
De Vughterstroom stroomt hier nu nog. Bovendien lagen de haven en een stadspoort, namelijk de Sint Janspoort hier vlakbij. Handel en de daarmee gepaard gaande nijverheid bepaalden eeuwenlang het gezicht van de buurt in al haar verscheidenheid. Het was een levendige wijk met een vis- en korenmarkt.
Van oudsher was de stad in het hart van de Meierij een handelsstad. Behalve een regionaal marktcentrum was de stad ook een knooppunt van doorvoerhandel. Vanuit de zeehavens werden koloniale waren, zout, vis, kaas en bouwstoffen per schip hier-

heen gebracht en met karren of op kleinere schepen verder afgevoerd naar het afzetgebied in het zuiden. Omgekeerd werden vanuit het zuiden kolen e.d. aangevoerd.
Dat veranderde op het moment dat koning Willem I, ook wel de kanalenkoning genoemd hier de Zuid-Willemsvaart liet aanleggen. De overslag van goederen werd hierdoor overbodig. De handel ging letterlijk en figuurlijk meer en meer aan de Binnenhaven voorbij. De pakhuizen raakten leeg. De activiteiten namen sterk af. Toen er later treinverbindingen kwamen en het wegennet sterk werd verbeterd was de haven nog nauwelijks meer nodig. De Binnendieze had haar economische betekenis verloren en werd steeds minder onderhouden. De Binnendieze kreeg in toenemende mate de functie van openbaar riool. Ook het gemeentelijke rioolstelsel loosde geheel op de Binnendieze. Desondanks werd er nog dagelijks drinkwater uit de Binnendieze geschept. Al met al ontstond er een ondragelijke toestand.
De wijk Uilenburg verpauperde sterk en werd een arbeiderswijk met slechte levensomstandigheden en vaak erbarmelijke woningen. Veel huisjes werden vanwege het instortingsgevaar en de stank en vervuiling onbewoonbaar verklaard. In de jaren zestig van de vorige eeuw wilde men de Binnendieze dan ook grotendeels dempen. Na vele bezwaren en verzet ging dat uiteindelijk niet door en werd er besloten om de gehele Binnendieze in de stad te restaureren. Gelijktijdig wilde men deze wijk nieuw leven inblazen. Langzamerhand kwamen er ook particuliere bouwactiviteiten op gang. Het resultaat is een schilderachtige en rustieke buurt waar je met veel plezier doorheen wandelt.
De Uilenburg was vroeger de *armoekant* van de Postelstraat.
Heel in de verte ziet u de prachtige Sint-Cathrienkerk.

MOLENSTRAAT: De Vughterstroom

De Vughterstroom ligt tussen de Visstraat en de Molenbrug in de Vughterstraat waar de stroom overgaat in de Kleine Vughterstroom. De Vughterstroom loopt door een van de fraaiste gedeelten van de stad, het Uilenburgkwartier. Deze wijk was rond 1960 volledig verpauperd maar nadat besloten was dat de Binnendieze niet mocht worden gedempt startte in 1973 een ambitieus restauratieplan. Onmiddellijk na het herstel van de funderingen, opgaande muren en overkluizingen van de rivier zelf, kwam de restauratie van de woningen op gang.
Het middeleeuwse karakter is hier volledig bewaard gebleven. Het karakter van de Vughterstroom wordt bepaald door de bruggen en de over het water gebouwde eeuwenoude huizen.

MOLENSTRAAT: Muurbegroeiing Binnendieze

Vóór de restauratie waren de oude, vervallen muren en voorlanden zeer weelderig en gevarieerd begroeid met planten, struiken en zelfs bomen. De begroeide muren toonden een aantrekkelijke doorleefdheid.
Na de restauratie moest de vegetatie opnieuw beginnen. Langzamerhand raakt het voegwerk van de opgaande, gemetselde muren na jaren door verwering, vocht en vorst plaatselijk weer beschadigd. Hierdoor komen kalk en mineralen vrij die een voedingsbodem vormen voor muurplanten. Afhankelijk van hun behoefte aan zon, beschutting of vocht komen allerlei soorten op de muren voor.
Deze planten zijn oorspronkelijk afkomstig uit het bergachtige zuiden van Europa. Ondanks de geringe humusvorming en het minimale vermogen tot het opslaan van water, ontstaat in de muren een klimaat waarin korstmossen en mosrijke pioniergemeenschappen kunnen gedijen.
Het beschermde kleine graskruid komt hier zo weelderig voor dat de stad hierom bij de echte liefhebbers van planten beroemd is. Verspreid langs de Binnendieze groeien verder onder andere muurvaren, mannetjes- en wijfjesvaren en muurleeuwenbekje. Houtachtige gewassen worden bestreden omdat verweerd metselwerk niet bestand is tegen de wortelgroei.

MOLENSTRAAT: Peer vaan den Muggenheuvel

Boven het water van de Binnendieze hangt aan de gevel tussen twee ramen een beeldje dat De Halve Peer vaan den Muggenheuvel voorstelt. De Peer is tijdens carnaval de *Burgervaojer* van Oeteldonk. De toenmalige vertolker van de Peer (Frans Vennix) werd destijds door de Oeteldonksche Club via een *leasecontract geleend* van de carnavalsvereniging De Oetels.
De Oeteldonksche Club, die in 1882 is opgericht organiseert onder andere jaarlijks de intocht en de optocht. De club coördineert verder het officiële carnavalsgebeuren.
Het contract met de Oeteldonksche Club verwaterde en na elf jaar wilde de Peer terug naar zijn eigen club. Dat ging niet zo maar. Er werd erg veel overlegd, zelfs in een heuse directiekeet op de Markt maar zonder enig resultaat. Dit leidde uiteindelijk toch tot een bijzonder kort geding die door de Oetels werd aangespannen. De president van de rechtbank, bij deze gelegenheid bijgestaan door elf vrouwelijke griffiers in Oeteldonkse kleding (dassen) sprak in november 1987 zijn oordeel uit. De Oetels zouden direct na de zitting van de Oeteldonksche Club één vat goed bier en twee flessen Jägermeister ontvangen. Verder moesten De Oeteldonksche Club en De Oetels er gezamenlijk voor zorgen dat een waardig gedenkteken zou worden opgericht voor het instituut Peer. Nadat de Oetels volgens hen meer dan een jaar hadden gewacht lieten zij deze *Halve Peer* plaatsen die verdacht veel op Frans Vennix lijkt. Het bronzen beeld is gemaakt door Ton Bruysters. Een halve Peer uiteraard omdat het alleen het aandeel van de Oetels betrof. De Oeteldonksche Club begreep dat zij aan het lijntje was gehouden omdat zij wel degelijk had willen meewerken. Als tegenreactie liet de Oeteldonksche Club niet de andere helft maken maar lieten zij door Martin van Opdorp een waardig gedenkteken vervaardigen als hommage aan alle Peren. Elders in de stad (Sint Josephstraat) verscheen een beeld dat bestond uit een kapstok met daaraan de kleren van de Peer. Het beeld wordt ook genoemd: De Kleren van de Peer. De Peer is immers volgens de Oeteldonksche Club geen persoon maar een instituut en aangezien de kleren de Peer maken werd voor deze oplossing gekozen. Wel bijzonder, tweemaal een beeld voor één *Burgervaojer.*
Frans Vennix is in januari 2007 op 76-jarige leeftijd overleden.

MOLENSTRAAT: Eerbetoon aan Bergé en Van der Eerden

In het voorjaar van 2010 heeft kunstenaar Piet van Leest een bronzen plaquette gemaakt waarop in reliëf de portretten van Hein Bergé en Jan van der Eerden zijn afgebeeld. De portretten zijn omlijst door hun namen en de woorden: *redders van de Binnendieze*.
De plaquette is gefinancierd door Bonnet en de gemeente ’s-Hertogenbosch. Het is een eerbetoon aan de twee mannen. Zonder hun intense strijd zou de stad een totaal ander aanzien hebben gekregen. Vele generaties lang zal dit zijn weerklank hebben in de Bossche maatschappij.
Overigens relativeerde in juli 2010 wethouder Verkuylen, die destijds als wethouder van financiën een belangrijke rol had in de besluitvorming het eerbetoon aan beide heren. Men mocht ze niet teveel ophemelen. De gemeente kon, volgens hem niet anders. Er waren in die periode absoluut onvoldoende financiële middelen om zowel de Binnendieze intact te houden als een nieuwe riolering aan te leggen. Wellicht was het ook wel zo en kon men dit op lokaal niveau financieel niet oplossen. Laat echter onverlet dat de politiek, zoals hierna blijkt geen enkele intentie toonde om de Binnendieze te behouden.
Aanvankelijk werden hun acties niet in dank afgenomen door het gemeentebestuur dat ’s-Hertogenbosch wilde opstoten in de vaart der volkeren, onder andere door de aanleg van grote vierbaanswegen dwars door de binnenstad. De twee voorvechters werden verguisd, ze hielden de vooruitgang tegen. En weinigen begrepen waarom zij zich druk maakten over het stadsriviertje, dat toen werd gezien als een open riool. Bergé en Van der Eerden hielden echter stug vol. Zij richtten de politieke partij Beter Bestuur op en legden contacten met de landelijke politiek. Met uiteindelijk het resultaat dat de Bossche binnenstad door de minister van cultuur als

beschermd stadsgezicht werd aangewezen. Dat betekende dat de Binnendieze niet gedempt en de monumentale panden niet afgebroken mochten worden. Het kostbare erfgoed bleef uiteindelijk behouden.
De plaquette, met een doorsnede van ruim een meter is hier bij de opstapplaats van de vaartochten in de Molenstraat tegen de zijgevel van het Griekse restaurant geplaatst en eind november 2010 onthuld.
Dit had overigens heel wat voeten in de aarde. Men hechtte aan deze prominente plaats waar hij door iedereen die er wandelt of een rondvaart maakt kan worden gezien. Maar op deze plek hing ook *De Halve Peer*. Uiteindelijk is De Halve Peer, na overleg met de Oetels een eindje opgeschoven en geplaatst tussen de ramen van het Grieks restaurant
Om ook toekomstige generaties te laten weten hoe belangrijk beide heren voor de stad waren is aan de leuning boven de Binnendieze tegenover de plaquette een koperen plaat met informatie bevestigd.

Druppels in de Binnendieze

Aan de Bosschenaren was verzocht hiervoor een kernachtige tekst te formuleren die betrekking heeft op de betekenis van beiden.
De winnende tekst luidt:

Druppels in de Binnendieze.
Ogenschijnlijk onopvallend,
stuwden twee druppels, vol levenskracht,
af- en opwaarts, doch nimmer gebonden,
een weg, die zelf was uitgedacht.
Hoewel wrijving poogde te sturen,
hebben zij ons treffend geleerd,
dat door de kracht van slechts twee druppels,
zelfs een stroom kan worden gekeerd.

Bergé overleed op 25 april 2010, op 94-jarige leeftijd.

MOLENSTRAAT 1: Het Rood Kruis

Het pand heeft vele uiteenlopende functies gekend zoals: kerk, staatsgevangenis, pakhuis, drukkerij, vishal en smederij.
Over de periode van de kerk valt het volgende nog te melden.
Op 19 oktober 1842 stichtte een aantal personen de Christelijke Afgescheiden Gemeente te 's-Hertogenbosch. Oorspronkelijk behoorde men tot de Hervormde Kerk, maar men had zich daarvan losgemaakt. Wij kennen hen thans als de Gereformeerde Kerk.
In maart 1854 kochten zij dit pand. De aankoopsom bedroeg 1.500 gulden en de verbouwing kostte de kleine geloofsgemeenschap nog eens 1.487 gulden. Ruim dertig jaar is het als een kerkgebouw gebruikt. Maar aangezien de kerkgemeenschap groeide, werd er uitgezien naar een groter pand. Hiertoe werd grond aangekocht aan de Jan Heinsstraat en met Kerstmis 1886 werd daar de nieuwe kerk in gebruik genomen.

Chocolade-/Bossche bollen

Als vishal kende het gebouw rond 1900 roemruchte tijden.
De koopman Enoch Hartman had in het pand eens een groep negerinnen tentoongesteld, van wie de onderlip door schotelvormige schijven was uitgegroeid. Kees Spierings was er als kleine jongen naar toe gegaan en schreef erover in 1966: *De misvormde wijd-uitstekende lip, haar hoge, iele stemmen die snel en vinnig de hoge ruimte vulden, het doffe getrommel dat zij deden horen, is eigenlijk het enige wat ik mij herinner. En een intens medelijden. Angstdromen heb ik ervan gehad. Het verhaal gaat ook dat d*e vishandelaar de bovenverdieping in gebruik had als danszaal. Er was eens een voorstelling met muziek en dans, uitgevoerd door een groep van twintig negerinnen. Zij maakten veel indruk op de Bossche bevolking.
Men zegt dat de naam van de beroemde Bossche bol is afgeleid van het aanzien van de, gekscherend genoemde *chocolade bollen* van de danseressen.
De echte chocolade-/Bossche bol is in 1920 geïntroduceerd.
Bakker Jan de Groot aan de Stationsweg maakt de enige echte Bossche bollen. Velen, zelfs ver buiten de stad maken de chocoladebol na. De smaak/kwaliteit is dan meestal anders en/of minder.

Domien van Gent/Spreuk

Het is daarom misschien ook niet toevallig dat u juist hier, onder de vensterbank van het raam op de hoek de spreuk ziet *oe gotte kèk daor* van de Bossche dichter en levenskunstenaar Domien van Gent. Dit betekent *mijn hemel, kijk daar eens*. Hij noemde zichzelf *los werkman, in dienst der muze.* Hij heeft zich zijn hele leven ingezet voor de verspreiding van kunst en cultuur in ’s-Hertogenbosch en omgeving. Van Gent was van plan de stad te verrijken met meerdere spreuken. Kort daarna overleed hij echter. Maar zijn idee is later toch verder uitgevoerd. In de Korenbrugstraat zijn nog andere spreuken te zien. Inmiddels zijn in deze stad ruim 35 spreuken op deze wijze vereeuwigd.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Achter het pleisterwerk van dit, in 1986 gerestaureerde pand gaat een 16e-eeuwse bakstenen gevel schuil met een uitkragende gootlijst waaronder een rondboogfries. Het pand rust op een fundering uit de 14e eeuw. De kelder met kruisgewelven en natuurstenen pilaren is weer 17e eeuws. Het had vroeger een buitentrap, de kelder lag dus hoger. De oude gietijzeren ramen in de zijgevel zijn nog oorspronkelijk.
Het pand kent twee verdiepingen met een, onder pannen gedekt zadeldak met een schild voor en tegen een trapgevel achter. In 1913 is dit pand sterk verbouwd, waarbij de hoek werd afgeschuind en voorzien van een iets uitkragend topgeveltje onder een insteekkap. De gevels werden toen voorzien van getoogde vensters met T-ramen en op de begane grond van de noordgevel van rondboogvensters met gietijzeren roedenverdeling. De voorgevel en de afschuining werden gepleisterd en inpandig werden enkelvoudige balklagen aangebracht. De voorgevel heeft op de begane grond een deur met bovenlicht en een getoogde dubbele deur en is afgesloten met een rondboogfries. De witgeverfde noordgevel heeft een deur met gedeeld bovenlicht en is afgesloten met een gemetselde, uitkragende gootlijst.
Inpandig zien we een tweebeukige, vier traveeën lange kelder met kruisgewelven rustend op natuurstenen kolommen en een 16e-eeuwse kap met eiken dekbalkjukken en schaarspanten met balk.

MOLENSTRAAT 2

Dit pand is een rijksmonument.

De zijgevel van dit pand is over een lengte van meer dan dertig meter op een langs de Vughterstroom staande kademuur gefundeerd. In 1973 werd de fundering tot vijftig cm boven de waterlijn hersteld. In 1982 startte het herstel van de funderingen van vijftig cm boven de waterlijn tot maaiveldhoogte. In 1985/1986 werd het pand gerestaureerd. Monumentenzorg vermeldt 1978 al het jaar van de restauratie.
De eigenaar van het pand bouwde de tegen de zijgevel aangebrachte gemetselde brug. Het pand bestaat feitelijk uit drie delen, het voorhuis, tussendeel en achterhuis. Het grenst in de Molenstraat aan het boven de Vughterstroom gebouwde pand dat vroeger een koetsiershuis was en waarin nu café-restaurant Van Puffelen is gevestigd.
Het in oorsprong vermoedelijk 16e eeuws, gedeeltelijk over de Binnendieze gebouwd pand zonder verdieping bestaat uit een oostelijk gedeelte onder een met rode Hollandse pannen gedekt wolfsdak, met twee negenruits ramen in de noordgevel en zes rondboogvensters met zesruits ramen in de zuidgevel.
In het westelijk gedeelte heeft het een met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak, dat boven de hogere westgevel is afgewolfd en bij de inspringende noordwesthoek is ingekort.
Aan de noordzijde boven de Binnendieze zit een zesruits schuifraam en een dakkapel met vierruits schuifraam.
In de inspringende hoek zien we schuin geplaatste inrijdeuren, een zesruits venster aan de westzijde, een acht- en vierruits schuifraam en een gevelsteen aan de noordzijde.
In de westgevel zit een deur met vlechtingen en bovenlicht, een zesruits schuifraam en rondgesloten vensternis.
Inpandig zien we een enkelvoudige balklaag, een kap met grenen dekbalkjukken en schaarspanten met balk, windas en hardstenen drinkbakken van de voormalige paardenstal.

Korenmolen

De bouw, combinatie en de hoek die deze twee huizen met elkaar vormen doet vermoeden, dat daar ooit een watermolen geweest moet zijn. Deze opvatting wordt verstrekt door de wetenschap dat achter het pand, Molenstraat 4, de Vughterstroom en de Verwersstroom samenkomen. Daar vormen ze één stroom, die veel sterker is dan normaal voor de Binnendieze. Dit kon dus een uitstekende plek zijn om hier een watermolen te situeren. Bij een onderzoek aan dit pand met de naam De Drie Kroonen ontdekte men vier openingen voor spiloplegging, waar de as van het schoepenrad van de watermolen heeft gelopen. Het is verder bekend dat vroeger veel koren de stad werd binnengebracht via de nabijgelegen Sint Jansspoort. In de herbergen in de Uilenburg werd veel graan verhandeld. De Korenbrugstraat en het Eerste en Tweede Korenstraatje dragen niet voor niets hun naam. De door waterkracht aangedreven molen is daarom zeer waarschijnlijk een korenmolen geweest.

MOLENSTRAAT 3-5

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel, enkelvoudige balklagen en een gordingen kap uit de 2e helft van de 19e eeuw. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

MOLENSTRAAT 4-6: De Zwaan

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand dat, rustend op een boog over de Binnendieze is gebouwd, is van oorsprong een 17e- en 18e-eeuwse koetsierswoning met stallen van een woning aan de Postelstraat. Het pand heeft binnen een mooie, oude uitstraling.
Voorheen was hier in de middeleeuwen een bierbrouwerij gevestigd. In 18e eeuw was het een koetsierswoning met stallen.
Hendrik de Laat, de laatste koperslager had hier zijn winkel. Daarna kwam de horeca.
De voormalige stalruimte, gebouwd boven de Binnendieze heeft een zware, enkelvoudige balklaag.

Gevelsteen: zwaan

Het pand heeft zijn, historisch niet verantwoorde naam, ontleend aan de gevelsteen met zwaan. Deze gevelsteen behoort namelijk oorspronkelijk niet bij dit pand maar is afkomstig van een pand in de Vughterstraat. Dit gebeurde overigens wel met meer gevelstenen in de stad.
Een zwaan duidde op een café-restaurant waar tevens dames aanwezig waren om gezelschap te houden. Ook op een schilderij over het beleg van de stad in 1629 door Frederik Hendrik komt een tent voor met de aanduiding van een zwaan.

Salamander

Net boven de toog van de Binnendieze is de regenpijp versierd met De Dorstige Salamander, gemaakt in 1996 door Joris Baudoin uit Zaltbommel.

MOLENSTRAAT 7-9

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige, in schoon metselwerk opgetrokken geverfde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met getande kroonlijst. De enkelvoudige gordingen kap stamt eveneens uit dezelfde periode. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

MOLENSTRAAT 11-13

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw. De kroonlijst is doorbroken door een dakkapel. Het pand heeft enkelvoudige balklagen en een interieur, eveneens uit de 2e helft van de 19e eeuw. De kap, met grenen dekbalkjukken met schaarspanten met balk en gehakte merken stamt ook uit de 19e eeuw.

MOLENSTRAAT 15A: Het Diezehuis

Hier kan men kaartjes kopen voor onder andere een Diezetocht. Het is namelijk één van de verkooppunten voor vaartochten, wandelingen, rondleidingen etc. van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch.
De moderne aanbouw is ontworpen door de Bossche architect Marius van de Wildenberg. Een geslaagde integratie van oude en nieuwe elementen. Hij ontving voor deze creatie in het jaar 2000 de Bossche architectuurprijs. Elders in de stad zullen we nog meer moderne ontwerpen van hem tegen komen. (Wellens Gasselstraat 14-16, Café Cordes aan de Parade en een deur in vorm van cd-hoes, Hinthamerstraat 20).

Spreuk

Op de drempel van de toegang tot de boten van de Binnendieze staat de spreuk van Domien van Gent *op oewe ponteneur staon.* Dat betekent zo veel als: op je strepen staan.
In de stad zijn meer dan 35 van dit soort spreuken in de gevels aangebracht. Niet alle spreuken zijn overigens van hem afkomstig.

MOLENSTRAAT 16 en 18: De Krul

De overkluizing hier moet in het begin van de 16e eeuw (1512-1528) tot stand zijn gekomen. In de stad ontstond toen namelijk steeds meer ruimtegebrek. Volgens een hardstenen sluitsteen met het jaar 1676 is de toog toen ingestort en vervolgens weer vernieuwd. De oorspronkelijk middeleeuwse panden die hier stonden waren in het bezit van het hier gelegen Klooster van de Abdij van Trudo in Sint-Truiden. In de 15e eeuw werden deze kloosterbezittingen in delen aan particulieren verkocht.
In 1973 verkeerde de overkluizing en de daarop staande bebouwing in een zeer slechte staat. Het werd dan ook verboden om er onderdoor te varen. Na het herstel van deze overkluizing nam de eigenaar van het pand het initiatief tot restauratie van de woning. Het werd een uitzonderlijk fraai geheel. Dit gerestaureerde koetshuis met koetsierswoning dateert hoofdzakelijk uit de 18e eeuw. De grote inrijpoorten, hooizolder en hijsluiken herinneren er nog aan. Bij de restauratie heeft men het authentieke karakter enig geweld aangedaan. De overkraging van het hijsraam is niet historisch. De goederen werden namelijk via het hijsluik onder het dak boven de inrijpoort naar boven gehesen.
Vanaf de brug in het Uilenburgstraatje heeft men een fraai uitzicht op dit pand, gebouwd op een met natuursteen gemarkeerde toogaanzet. Het behoort ongetwijfeld tot de meest gefotografeerde gebouwen van de stad.

Gevelsteen

In de voorgevel zien we een spreuk van Domien van Gent met de tekst: *we'n wir wôr.* Het betekent: *wat een weer hè.*
De stad kent inmiddels meer dan 35 van dit soort spreuken. Niet alle spreuken zijn overigens van hem afkomstig.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.

Dit, in oorsprong waarschijnlijk 17e eeuws, gedeeltelijk over de Binnendieze gebouwd pand zonder verdieping heeft twee met blauwe Hollandse pannen gedekte zadeldaken (dwarskappen) tussen de tuitgevels met vlechtingen. Boven de Diezeboog zien we tegen de zuidgevel van het oostelijk deel een lage aanbouw onder een met blauwe Hollandse pannen gedekt lessenaarsdak. In de voorgevel bevindt zich een terugliggende inrijpoort, waarboven een houten zolder met luik; zes- en zestienruits schuifraam en een deur met gedeeld bovenlicht.
Inpandig bevinden zich kappen met tussendekbalkjukken met standvinken en drie schaarspanten met balk. Het pand is in 1978 gerestaureerd.

MOLENSTRAAT 17-19: Het Bont Paardje

Deze nieuwbouw dateert uit 1986. Het pand is gebouwd door architect Jan Huybrechts in de stijl van de **Bossche school.** Deze stijl is gebaseerd op het stelsel van maatverhoudingen en kenmerkt zich door het ruimtebesluitende karakter: veelal baksteen, simpele constructiemethode, vaak kloosterlijk van aard, kernachtig, robuust, sober en zonder versieringen. Uiteraard kent de stad meerdere panden in deze stijl zoals het Bisschoppelijk Archief in de Lange Putstraat, het voormalige WOB-gebouw in de Verwersstraat/Lange Putstraat, San Salvatorkerk te Orthen en het appartementencomplex aan de Zuid-Willemsvaart.
Vlak voor de bouw van dit pand wees archeologisch onderzoek uit dat hier in de 14e eeuw een breed woonhuis moet hebben gestaan. Men trof hierbij de grootste beerput van de stad aan met de afmetingen van bijna vijf bij vier meter en vierenhalve meter diep.

Later stond op deze plek in de 16e eeuw een brouwerij met de naam Het Bont Paardje. In de jaren zestig van de vorige eeuw moest hier een aantal arbeiderswoningen plaatsmaken voor een grootschalig wasserijcomplex. Het detoneerde tussen de overige kleinschaligheid maar paste in het tijdsbeeld van dat moment.

MOLENSTRAAT 23

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudig gepleisterde lijstgevel uit de 1e helft van de 19e eeuw met een deur met gesneden kalf. De zijgevel langs de Gasthuispoort is van schoon metselwerk. Het pand heeft enkelvoudige balklagen en een kap met schaarspanten met balk. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

MOLENSTRAAT 25

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 1e helft van de 19e eeuw met zesruits schuiframen met geprofileerde stucwerkomlijsting en een deur met gesneden kalf. Op beide verdiepingen zitten vierruits ramen.
Het keldertje onder het voorgedeelte heeft enkelvoudige balklagen.

MOLENSTRAAT 29: In Constigh Boec

Dit pand, gebouwd in 1987 door architect L. v.d. Lee heeft van de toenmalige bewoner de naam gekregen van In Constigh Boec als verwijzing naar zijn beroep, uitgever van kunstboeken. Het geeft tevens aan hoe kunstzinnig een boek kan zijn.
Dit gedeelte van de stad (de wijk Uilenburg) bereikte het eerste haar voltooiing na een periode van verbouw, restauratie en nieuwbouw. In het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw is op een zeer verantwoorde manier in de bestaande gevelwand een nieuw woonhuis gebouwd, met een romantische tuitgevel passend in het historisch beeld van de Molenstraat. De gevelindeling is harmonisch met als accent de centrale toegangspartij, met boven de voordeur een hoog doorgetrokken bovenlicht. De toegepaste details van de kozijnen, het vlechtwerk in de gemetselde topgevel en de wijze waarop de van buiten zichtbare binnentrap is gerealiseerd, versterken het aantrekkelijke totaalbeeld.

De opdrachtgevers wilden tot in lengte van dagen zelfstandig in dit huis kunnen wonen. Zij wilden daarom veel en brede deuren en een lift. Het beperkte, smalle terrein gaf aanleiding om ruimte in de hoogte te zoeken. Om de gevel een robuust karakter te geven zijn de kozijnen met brede kant naar buiten geplaatst.

MOLENSTRAAT 31

Omstreeks 1900 vond hier een gruwelijke gebeurtenis plaats. Een krankzinnig geworden man sloeg in blinde razernij een 14 maanden oud kindje in de bedstede tegen de muur dood.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand uit de laat-17e eeuw bestaat uit een voorhuis met klokgevel in gesausde baksteen en een vast achterhuis. Het kent een zadeldak met Hollandse pannen gedekt tegen een ingezwenkte halsgevel (voor) en met een schild (achter). De zijgevels zijn in de 19e eeuw iets verhoogd. De deuren hebben een bovenlicht en zesruits schuiframen in het voorste gedeelte. Het achterste gedeelte (Walpoort 1 a en 3) is in 1924 vrij sterk vernieuwd en van nieuwe vensters en deuren voorzien.

MUNTELSTRAAT

MUNTELSTRAAT

MUNTELWAL

MUNTELWAL

Wanneer het Hinthamereinde werd ommuurd is niet precies bekend. Uit de stadsrekeningen van 1517/1518 blijkt dat er huizen en grond zijn onteigend ten behoeve van de aanleg van een stadswal. Op de oudste kaart van de stad, van Jacob van Deventer uit omstreeks 1565 zien we dit stadsdeel geheel ommuurd weergegeven. De Muntelwal stamt uit deze periode. Vanaf deze wal hadden verdedigers een goed schootsveld langs de Noordwal. Toen deze wal is aangelegd is de rivier de Aa verlegd om ook als stadsgracht te dienen. De natuurlijke loop binnen de stadsmuren bleef wel bestaan.
Bij de aansluiting van de Muntelwal op de Aawal is aan de overzijde van het water nog een restant van een gemetseld voorwerk te zien, genaamd een halve maan. Een halve maan is een verdedigingswerk in de gracht met een halve, maanvormige achterzijde (keel). Deze halve maan dekte het Bastion Muntel, dat hier lag.
Bij werkzaamheden aan het ravelijn van het oude Muntelbolwerk werd in het voorjaar van 2006 deze halve maan blootgelegd.

Als onderdeel van dit bolwerk liggen hier buiten de stadsmuur ook nog enveloppen, ravelijnen en courtines.
De muur staat er al bijna 300 jaar, als restant van een van de 18e-eeuwse (1740) voorwerken van de oude stadspoort aan het Hinthamereinde.
Deze voorwerken waren destijds bedoeld om de toegang tot de stadspoorten nog lastiger te maken dan ze al waren. De vijand moest eerst een reeks bruggetjes over de stadsgracht en versterkingen over voordat hij voor de (dichte) stadspoort stond.
De vestingmuur die onder de graszoden en zandhopen tevoorschijn is gekomen is nog in een redelijke staat.
Vanaf de jaren 1730, toen het voorwerk werd aangelegd naar een ontwerp van Menno van Coehoorn lag het helemaal in het water.
Van de voorwerken bij de Hinthamerpoort zijn in het recente verleden ook overblijfselen gevonden bij de bouw van de Munteltuinen en de sloop van de Bartjeskerk. Vermoedelijk is er een muurwerk gevonden dat behoorde bij een voorwerk van de 15e-eeuwse Hinthamerpoort die iets westelijker lag dan de latere poort. Van de andere halve maan zijn eerder al resten gevonden, onder andere bij de sloop van de Bartjeskerk die er deels op gefundeerd was en daarom verzakte.
Na restauratie is deze muur geïntegreerd in de groene zone aan de Aa. Het is een uitnodigend, parkachtig rustpunt geworden voor de bewoners uit de omgeving.
Langs het trottoir is een leuning aangebracht en twee “liggende” trappen in het gras zodat de halve maan overal kan worden betreden.
Voor de beschrijving van de onlangs ook weer opgegraven restanten van een ravelijn met trap zie het artikel bij de Aawal.

Bastion Muntel/Muntelbolwerk

Het tweede bastion dat omstreeks 1618 aan de noordzijde van de stad bij de Hinthamerpoort werd aangelegd was het Muntelbolwerk, ook wel genoemd Bastion Muntel. Behalve dat dit bolwerk evenals het Hinthamerbolwerk het verkeer op de weg van en naar Hintham controleerde, diende het ook de lange en kwetsbare noordelijke flank/courtine van de stad van strijkvuur te voorzien. Op de kaart van Joan Blaeu (midden 17e eeuw) is duidelijk te zien dat er in die tijd al sprake is van een vol bastion.
Ook hier stond op het bastion een molen op een molenberg. De molen behoorde in eerste instantie tot het type standerdmolen (oudste houten type windmolen), later verrees hier een modernere achtkantige molen. In 1887 kocht de gemeente de molen aan waarna deze werd afgebroken.

Naast de molen is een gebouwtje getekend, wellicht een wachthuis. Evenals bij het Hinthamerbolwerk ligt achter dit bastion een lager gelegen langgerekt gebouw dat gediend zal hebben als onderkomen van de in de stad gelegerde soldaten.
Het bastion werd al geslecht in 1879. Evenals bij het Bastion Hintham werd de aarde die vrijkwam bij het afgraven gebruikt voor het gedeeltelijk dempen van de gracht en het ophogen van de voorwerken. Op een deel van deze grond werd de straat de Aawal aangelegd.

Hekel in de Muntelwal

Deze waterdoorgang dateert evenals de hekel in de Oostwal van omstreeks 1500 toen het Hinthamereinde bij de stad werd gevoegd. Deze hekel lag in het verlengde van de hekel in de Oostwal. Het water dat via de Oostwal binnenstroomde werd voor een deel met behulp van deze waterdoorlaat in de Muntelwal weer op de gracht geloosd. Deze wateruitlaat heeft tot ongeveer 1725 gewerkt. Rond die tijd werd de stadsgracht gedempt en verviel ook de functie van de wateruitlaat. Tijdens rioleringswerkzaamheden in augustus 1977 is de doorgang door de Muntelwal waargenomen.

MUNTELWAL: Aa

Toen deze wal is aangelegd is ook de rivier de Aa verlegd om als stadsgracht te dienen. De oorspronkelijke rivierbedding binnen de stadsmuren behield echter wel zijn watertoevoer uit de Aa maar het eerste stuk tussen het Hinthamereinde en de Schilderstraat werd uiteindelijk door het graven van de Zuid-Willemsvaart tussen 1822 en 1826 toch helemaal afgesneden van de Aa. Vanaf dat moment kreeg dat gedeelte, dat in oorsprong deel uitmaakte van de Groote Stroom de naam de Doode Stroom. De Groote Stroom was echter in het belang van de scheepvaart door middel van een doorgraving van de dekzandrug waarop de Hinthamerstraat is gelegen al omgelegd. Deze doorgraving had plaats tussen 1300 en 1319, onder en aan weerszijden van de huidige Geerlingse Brug en aansluitend aan de bestaande stroomgedeelten ten noorden en ten zuiden van de Hinthamerstraat. Hiermee wordt het gedeelte bedoeld tussen de voormalige rijks hbs en de haakse bochten bij de Zusters van Orthenpoort.
De Groote Stroom sneed vanaf toen een stuk af en liep langs de Geerlingse Brug.
In de jaren twintig van de vorige eeuw werd de Doode Stroom gedempt.

NACHTEGAALSLAANTJE

NACHTEGAALSLAANTJE

Vroeger lagen hier aan de Binnendieze verschillende wasserijen met een groot grasveld. Men spoelde het wasgoed in de Binnendieze en legde het daarna op het gras te bleken. In het begin van de 18e eeuw moest de vuilnisbelt die buiten de Vughterpoort lag vanwege oorlogsdreiging worden gesloten. De gemeente kocht toen in 1735 de westelijke bleekvelden aan en maakte er gedeeltelijk een vuilnisbelt van. De andere helft werd weer verhuurd als bleekveld. Daarop werd het linnen uitgespreid om in het zonlicht beter te kunnen bleken, om er witter uit te zien.
In het begin van de 19e eeuw kende het Nachtegaalslaantje aan de zijde van de Hekellaan nog bleekvelden. Van dit stuk bleekveld werd in 1867 de Sociëteit Casino eigenaar. Deze omringde het stuk grond, dat destijds veel groter was dan de huidige tuin met een sloot en een hek, liet er een paviljoen op bouwen en maakte er een theetuin van. Deze stond door middel van een bruggetje over de Binnendieze in direct contact met de schouwburg van de sociëteit die aan de Papenhulst stond.
Toen de sociëteit in 1935 een nieuw gebouw betrok aan de Parade, kwam de voormalige theetuin weer in handen van de gemeente. Aanvankelijk werd er entree geheven om het parkje te kunnen betreden. In 1953 richtte de gemeente het gebied echter in als een openbaar parkje en dempte het watertje dat het gebied omsloot. Nog steeds staat dit parkje bekend als Casinotuin.
Vroeger stond er ook een muziektent. Deze muziekuitvoeringen waren alleen toegankelijk voor de leden en hun dames. Daarom werd op het Bastion Baselaar ook een muzieknis geplaatst voor de overige inwoners van de stad.
Met kon in de tuin en omgeving heerlijk wandelen.

Aan de oostzijde van het Nachtegaalslaantje stond in 1900 ook nog een wasserij met een groot grasveld. Toen dit bedrijf was opgehouden te bestaan werd op het terrein een nieuwe rijks hbs gebouwd evenals een manege.
Met de Pettelaarseweg had het Nachtegaalslaantje een romantische reputatie. Het waren beide namelijk uitverkoren wandelgebieden van verliefde stelletjes. De Pettelaarseweg had niet voor niets de bijnaam *De Groene Bedstee.*
Een nachtegaal is een onopvallende vogel met een bijzonder geluid. Hij laat zich vaak ’s nachts of in de schemering horen, een gewild tijdstip voor verliefde paartjes. Wellicht dat daar de naam van het laantje vandaan komt.

NACHTEGAALSLAANTJE: Judasbrug

De eerste brug die het Nachtegaalslaantje met de Papenhulst verbond werd in 1422 gebouwd en lag naast de huidige brug. Destijds werd de brug genoemd *Aen den Paapenhulst*.
Vanwege de vele, bij herhaling optredende wellen ontstonden ontgrondingen onder de houten funderingen van de brug waardoor plotselinge instortingen plaats vonden. Door dit negatieve karakter had deze brug al in het begin van de 17e eeuw de naam Judasbrug. Tijdens een herbouw van de brug in 1525 werd een gedenksteen geplaatst in een zijvleugel van de brug met het jaartal van de oorspronkelijke bouw.
Om de verbinding met de stadswal te verbeteren werden in het verlengde van de Papenhulst in 1528 gronden, gelegen tussen de Dommel en de stadswal door het stadsbestuur aangekocht. Op deze aangekochte gronden werd een nieuwe weg aangelegd die tevens werd doorgetrokken naar de Groote Hekel.
Ook de brug iets verderop aan de andere kant van de Casinotuin was nogal kwetsbaar. Hier hadden de in de grond aanwezige wellen de fundamenten ondermijnd waarna die brug in 1742 instortte. Mogelijk leden beide bruggen aan hetzelfde euvel. Vanwege de onbetrouwbaarheid van deze brug heeft hij vermoedelijk de naam Judasbrug gekregen. Ook de andere brug zou zo zijn genoemd.

Henk(es), 3-11-2011

De brug boven de Groote Stroom van de Binnendieze heeft gietijzeren brugleuningen en een origineel stuk gietijzeren hek (deels in een boom gegroeid).
De sluitstenen aan beide zijden van de brug geven aan dat deze in 1993 is gerestaureerd.

Bij de brug zien we ook nog de riooluitmonding (cloaca) van de voormalige manege.
In de sluitsteen van de gerestaureerde Judasbrug zijn aan de onderzijde twee namen uitgehouwen, namelijk Suzanne en Annemarieke. Het zijn de voornamen van de beide dochters van Peter Verhagen, jarenlang projectleider van de restauratie van de Binnendieze en de vestingwerken.

NACHTEGAALSLAANTJE 1: Voormalig Gymnasium

In dit gebouw was vroeger het Stedelijk Gymnasium ondergebracht. In 1848 was het gymnasium gesticht als directe opvolger van de stedelijke Latijnse school, die in 1630 min of meer was afgeleid van de Latijnse school. Deze Latijnse school, die aanvankelijk als parochieschool is begonnen werd in ’s-Hertogenbosch voor het eerst in 1274 genoemd.
Toen zij naar elders was vertrokken was de bibliotheek van het Noordbrabants Genootschap hier nog enige jaren ondergebracht, alvorens het rijke cultuurhistorische bezit van deze instelling naar Tilburg verhuisde.
Sinds 2007 is in het monumentale pand, dat inmiddels een rijksmonument is, de antiekhandel Vanderven & Vanderven Oriental Art Gallery hier gehuisvest. De kantoor- en expeditieruimte hebben hier onderdak gekregen.

Geschiedenis Gymnasium

Het Stedelijk Gymnasium is de opvolger van de Latijnse school uit de middeleeuwen, die waarschijnlijk al in de 13e eeuw (1274) als parochieschool werd gesticht. In 1425 werd het een kapittelschool als opleiding voor jongens, die aanvankelijk ten dienste stond van de eredienst in de Sint-Jan als zanger of acoliet. Destijds verzorgde dat instituut het onderricht in het mondeling en schriftelijk beheersen van het Latijn. Daarnaast werd onder andere ook de filosofische propedeuse gegeven, nodig om toegelaten te worden tot de universiteit. De regionale spreiding van de leerlingen in die tijd was wel iets groter dan die van nu. Toen bezochten leerlingen uit Gelre (ongeveer het huidige Gelderland) en uit plaatsen die thans in het huidige Limburg liggen de om zijn opleiding bekend staande school. Opmerkelijk is ook dat er toen sprake was van een school, die qua omvang vergelijkbaar is met de scholengemeenschappen van nu. In de 16e eeuw volgden meer dan 1200 leerlingen soms jaarlijks het onderricht. Dat grote aantal werd zeer sterk bevorderd door een uitgebreid beurzenstelsel, dat er op gericht was juist de kansarmen de mogelijkheid te bieden toch hun gaven zo hoog mogelijk te ontwikkelen.
In 1609, aan het begin van het Twaalfjarig Bestand, heeft bisschop Ghisbertus Masius de jezuïeten uitgenodigd de leiding en de bemensing van de (Latijnse) school over te nemen. In 1629 werden ook deze jezuïeten verbannen en ging de school over in gereformeerde handen.
Dat deze school mensen heeft afgeleverd, die grote maatschappelijke en wetenschappelijke betekenis hebben gehad, spreekt voor zich. Twee daarvan zijn de humanist Erasmus en de geograaf Mercator. De maatschappelijke ontwikkelingen gingen de school niet voorbij. Na de inname van ‘s-Hertogenbosch in 1629 kregen de stedelijke regeerders toezicht op het onderwijs, dat zich van toen af moest ontwikkelen in de richting van de Reformatie. Desondanks bleef de gerichtheid op de oudheid standhouden terwijl de hoge taakopvatting werd gehandhaafd. Pas in de Franse tijd deden vakken als geschiedenis en aardrijkskunde als apart vak hun intrede, spoedig gevolgd door Nederlands, wiskunde en de moderne talen.
In 1795 werden enkele, naast elkaar gelegen panden aan de Papenhulst betrokken, ongeveer op de plek van het voormalige ziekenhuis Joannes de Deo. Er kwamen steeds minder leerlingen met als dieptepunt zes leerlingen in 1834. De bovenverdieping werd zelfs ingenomen door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
In 1848, toen de school definitief werd omgezet in het Stedelijk Gymnasium van 's-Hertogenbosch, was de nieuwe naam dan ook niet meer dan een sluitstuk van de ontwikkeling die in feite al tevoren was begonnen. Dat de ontwikkeling ook toen niet ophield wordt duidelijk als we zien dat vrijwel onmiddellijk begonnen werd met een tweedeling in de school. Een deel leidde op voor de universiteit, een ander deel richtte zich meer op de algemene maatschappelijke vorming. Deze laatste taak werd in 1867 overgedragen aan de *Rijks-*

hogereburgerschool. Sindsdien heeft het Stedelijk Gymnasium onder leiding van de opeenvolgende rectoren zich steeds weer tot taak gesteld kwalitatief hoogstaand onderwijs te geven aan allen die daartoe geschikt waren.
Ze bestaat tot de dag van vandaag als Stedelijk Gymnasium, maar in een heel andere vorm.
In 1888 werd het Stedelijk Gymnasium gevestigd aan het Nachtegaalslaantje. Pm: dit jaartal lijkt niet juist. Het pand werd namelijk al in 1865 gebouwd terwijl een andere bron overigens 1856 vermeldt.
In de hele 19e eeuw was het een piepklein schooltje - nooit meer dan 25 leerlingen en dan alleen nog maar jongens.
Deze schoolsoort kreeg in 1867, zoals overal in Nederland ernstige concurrentie te lijden van de toen door Thorbecke opgerichte hogereburgerschool (hbs). De hbs gaf een sterk modern programma aan vakken zoals: vreemde talen en vooral wis-, natuur- en scheikunde en biologie. De hogereburgerschool werd vooral door de katholieke geestelijkheid met argusogen bezien. Ze werd godsdienstloos genoemd. Aardig is dat het latere hbs-gebouw uit 1905 aan de Hekellaan gelegen is met de achterkant, bijna grenzend aan het gymnasium. Op die wijze konden leerlingen van het gymnasium, dat zijn programma later ook moderniseerde, lessen volgen in de vaklokalen van de rijks hbs zonder officieel van de hoofdingang gebruik te hoeven maken.
In 1887 werd voor het eerst een poging ondernomen om meisjes toe te laten. Dat werd echter, ondanks reacties geweigerd. Rond de eeuwwisseling werd een nieuwe poging ondernomen. Opnieuw stond men dit niet toe. Uit het hele land kwamen hier reacties op. In het NRC en in het satirische blad Uilenspiegel verscheen van een hoogleraar een ingezonden stuk waarbij hij de droom van de rector beschreef. In die droom, die voor hem eerder een nachtmerrie moest zijn zag Smit (rector) *eene groote menigte wufte deernen op luidruchtige wijze zingende: dat gaat naar Den Bosch toe, Lieve lekkere Gerritje. De meisjes drongen de schoollokalen binnen en vielen de mannelijke gymnasiasten om den hals. In zijn droom zag Smit verder dat ten slotte zelfs de leraren van het gymnasium aan het dansfestijn deelnamen. En het was den rector of hij uit de verte lichtzinnige muziek van Strauss hoorde.* Pas enige jaren later (1904) werden er voortaan meisjes tot het Stedelijk Gymnasium toegelaten. Bij zijn afscheid had Smit aangegeven dat hij in de praktijk had ervaren dat jongens en meisjes in één school verenigd een gunstige invloed op elkaar kunnen uitoefenen.
Onder grote protesten is het Stedelijk Gymnasium in de jaren zeventig van de vorige eeuw verplaatst naar de Kooikersweg. Op dit moment is het Stedelijk Gymnasium gehuisvest in het Paleiskwartier in De Goudklomp, aan het Mercatorpein waar het eigenlijk al weer te weinig ruimte heeft. Mercator was, naast Erasmus een van de bekendste leerlingen van de Latijnse school.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand is in 1865 gebouwd door de stadsarchitect J.M. Nabbe. Andere bronnen melden als bouwdatum 1854/1856 en zelfs 1880. Het is opgetrokken in de **neoclassicistische** stijl **(periode (1800-1870).** Het is een kenmerkend voorbeeld van symmetrische, neoclassicistische architectuur.
Het is een blokvormig pand met verdieping onder een met leien gedekt omlopend schilddak met een, vijf vensterassen brede, gebosseerde, symmetrische hardstenen voorgevel met een geometrische vorm met cordonlijsten, achtruits schuiframen en een dubbele deur met bovenlicht en is afgesloten door een forse houten kroonlijst met tandlijst. De zij- en achtergevel(s) zijn in schoon metselwerk uitgevoerd met achtruits (schuif) ramen en in de zuidgevel twaalfruits schuiframen. Tegen de zuidgevel staat een lagere aanbouw met verdieping onder een met leien gedekt schilddak en voorzien van zesruits schuiframen.
Inpandig zien we aan de noordzijde van de centrale gang een monumentaal trappenhuis en een ruime bordestrap met gietijzeren balusters van na de verbouwing in 1880. Ook de sobere paneeldeuren zijn van deze periode.
Achter het pand staat een mooie 19e-eeuwse, gedeeltelijk open houten loods in houtskeletbouw onder met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak, rustend op houten pijlers met gesneden korbelen en opengewerkte houten lijsten onderlangs de goten.
De gevel met kroonlijst is gebosseerd.

NIEUWE HOFSTAD

NIEUWE HOFSTAD

Na 1871 werd er op de voormalige militaire gronden aan de Hofstad, de Nieuwe Hofstad, de Hoge Nieuwstraat en de Korte Tolbrugstraat een groot aantal arbeiderswoningen gebouwd.

NIEUWSTRAAT

NIEUWSTRAAT

Nadat de stad in 1629 was veroverd en de katholieke kerken en kloosters in beslag werden genomen kochten in 1641 de heren Johan Gans en Frans Blom van de Raad van State het Sint-Geertruiklooster, het Klooster Achter de Tolbrug, het Predikherenklooster en het Minderbroedersklooster. De kloosters werden afgebroken en de sloopmaterialen werden doorverkocht of hergebruikt. Zij koesterden grootse plannen: tussen de dwangburcht Fort Willem-Maria (de huidige Citadel) en de Hinthamerstraat moest een compleet nieuwe woonwijk komen, met daarbij een nieuwe haven. Er werden alvast in 1641/1642 twee straten aangelegd die dwars door het lege en drassige terrein van het voormalige Klooster van de Predikheren liepen: de Eerste en Tweede Nieuwstraat. Tussen 1644 en 1710 werden de straten met stenen belegd. Op de bouw van kleine eenkamerwoningen (cameren) na, kwam de bebouwing niet van de grond; het gebied bleef decennialang een open karakter houden.

De Nieuwstraat liep vroeger heel anders dan nu. Eigenlijk was het een zijtak van de Tweede Nieuwstraat die nu Sint Josephstraat heet. Die aftakking begon ter hoogte van het tegenwoordige Kardinaal Van Rossumplein en liep door tot aan wat vroeger De Plein heette. De nu verdwenen Hooge Nieuwstraat herinnerde er nog aan. Eerst later werd vanaf het Kardinaal Van Rossumplein een verbinding met de Hinthamerstraat tot stand gebracht en dat is nu de tegenwoordige Nieuwstraat.
Vroeger lagen hier, op de lager gelegen delen vooral tuinderijen.

Johan Gans en Frans Blom

Na de val van ’s-Hertogenbosch in 1629 confisqueerden de nieuwe machthebbers de katholieke kerkelijke gebouwen en goederen. Het Staatse leger en de dominees bleken vervolgens niet alle vrijgekomen gebouwen te kunnen vullen en leegstand dreigde. Hierop zette Den Haag heel wat paaps onroerend goed in de etalage. Uit de hofstad kwam zelfs een tip voor een herinrichting van delen van de stad. Het was de heer Nobel (*nomen est omen = de naam is een voorteken*) die in 1639 het idee opperde om een nieuwe havenpoort aan te leggen, vanaf de bestaande haveningang, richting Hinthamerstraat. Voor dit nieuwe havenkwartier, tussen de dwangburcht Fort Willem-Maria (de huidige Citadel, 1637) en de Hinthamerstraat moesten de erven en opstallen van het Sint-Geertrui-, het Elisabeth Bloemenkamp- en het Predikherenklooster aangesproken worden. De gemeente wilde wel meebouwen en graven maar er was geen geld voor het verwerven van de voormalige kloostergebouwen. Hierop meldden zich twee heren als aspirant-kopers. Dat waren Johan Gans, pensionaris (stadsadvocaat) en later schepen te ’s-Hertogenbosch en Frans *Blom, koopman hier ter stede* (citaat Van Heurn). Gans en Blom waren eigenlijk een soort 17^{e}-eeuwse projectontwikkelaars. Deze functie hadden zij te danken aan Frederik Hendrik die na de verovering van de stad in 1629 in het kader van het capitulatieverdrag de kerkelijke goederen liet confisqueren. Bij de koop van het Predikherenklooster bedongen Gans en Blom het recht om op het terrein straten aan te leggen. Ze waren letterlijk kind aan huis bij het lokale bestuur. Bovendien kon Gans het op Haags niveau goed vinden met Cornelis Musch, griffier van de Staten-Generaal. Musch was de schoonzoon van Vadertje Jan-Stap-Netjes Cats maar was gelijkertijd ook zo corrupt als hij groot was. Maar goed, het duo was niet flauw.
Van Sasse van Ysselt heeft acht pagina’s nodig voor de opsomming van het door Johan en Frans aangekochte *zwartgoed.* Gans en Blom voelden zich echter helemaal niet bezwaard want zij hadden een missie (of zending in dit geval): de herontwikkeling van de oude stad. In korte tijd gaven zij de stad een *nieuw* aanzien. In 1641 werd, na geheim overleg met de Raad van State het voormalige Klooster van de Predikheren verkocht aan de heren Gans en Blom. Zij kochten een paar jaar later het pand De Molensteen in de Hinthamerstraat en lieten het slopen om er een nieuwe straat aan te laten leggen. Deze straat moest leiden naar hun aan de Binnendieze gelegen eigendommen. Het Predikherenklooster verdween met grote ijver onder de slopershamer, waarbij volgens ooggetuigen zelfs resten van opgegraven doden in de Binnendieze werden gegooid. Sloopmaterialen werden doorverkocht of hergebruikt. Twee doorsteken *verrijkten* de stad: de Nieuwstraat en de Tweede Nieuwstraat, die later Sint Josephstraat zou heten. Ook bij het Minderbroedersklooster gingen zij enthousiast aan de slag. Dit convent, bescheiden begonnen in de achtertuin van het jachtslot van hertog Hendrik I van Brabant was tussen 1228 en 1629 uitgegroeid tot een groot complex. Een deel werd gesloopt, de rest werd aange-

past. Er kwamen zelfs zestien nieuwe woningen aan een openbare weg die eerst Nieuwe Minderbroedersstraat of Nieuwe Karrenstraat heette. Later werd dit om onbekende reden de Dode Nieuwstraat. Aan de kroon op hun werk, de aanleg van een nieuw, bruisend havenkwartier kwamen zij niet toe. Zij haalden uiteindelijk veel meer weg dan dat zij teruggaven. Op de bouw van de zestien kleine eenkamerwoningen (cameren) na, kwam de bebouwing niet van de grond.
Blom en Gans worden in de akten ook wel kooplieden in s*wart goet* genoemd, maar geen kooplui in *swart gelt.* Dat begrip kende men toen nog niet.

NIEUWSTRAAT: Brug

Op 28 juli 1413 werd het perceel van Godefridus Sceyvel, dat direct aan de noordzijde van de Groote Stroom en aan de westzijde van de huidige Nieuwstraat was gelegen, voor 1/3 deel overgedragen aan de predikheren. Het overige 2/3 deel verkregen de predikheren in 1453 door vererving eveneens in bezit samen met het recht van een brug over de Groote Stroom. Deze brug was gelegen ter plaatse van de huidige overbrugging in de Nieuwstraat en bereikbaar via een zijstraat van de Hinthamerstraat, na 1453 genoemd De Kloostersgang, gelegen tussen de huidige panden aan de Hinthamerpromenade Het Verguld Leeuwke en De Roosekrans. Deze voorloper van de huidige overbrugging uit de 17e eeuw dateert dus vermoedelijk reeds minimaal uit het begin van de 15e eeuw aangezien immers mag worden aangenomen dat het perceel van Godefridus Sceyvel via deze brug bereikbaar was.

De brug in de Nieuwstraat met de gietijzeren brugleuning vormt het begin van een overkluisd gedeelte van de Binnendieze. In 1877 werd de brug verbreed. De eerdere brugbreedte is nog af te lezen aan de breedte van het eerste gedeelte van de huidige Nieuwstraat, gezien vanaf de Hinthamerpromenade. Van de brug af gezien is de linker kademuur (15e eeuw) de zijmuur geweest van de middeleeuwse Predikherenkerk.
De brug is in 1990/1991 gerestaureerd.

NIEUWSTRAAT 2

Dit pand vormt een geheel met Hinthamerstraat 40. Het huis heeft een zijtrapgevel uit de 17e eeuw. Het pand is een voorbeeld van een typisch Bosch’ woonhuis.
In de Nieuwstraat kun je ook goed zien dat de achterkamer hoger is dan het voorhuis. Dat komt omdat onder de achterkamer een kelder zit die half onder het straatniveau is gebouwd. Mogelijk hield men rekening met de hoge waterstanden die de stad regelmatig teisterden. Ook onder het voorhuis is een kelder. De kelder stond eeuwen geleden in verbinding met het Klooster van de Predikheren.
Het pand kreeg op 2 april 1995 een plaquette, gemaakt door Henk van de Baast van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch. In de zijgevel is in 1955 een modern Mariabeeldje aangebracht, gemaakt door Cornel Snels uit Heeswijk-Dinther.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
In oorsprong is dit waarschijnlijk een 17e eeuws pand met insteek, verdieping en verdiep onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak tegen een topgevel (achter) en met wolfeind boven de in de 19e eeuw tot twee verdiepingen verhoogde en met geprofileerde lijst afgesloten voorgevel. De witgeverfde voorgevel heeft een eenvoudige, laat-19e-eeuwse houten winkelpui en op de beide verdiepingen drie vensters met schuiframen.
In de gepleisterde zijgevel zit een deur met bovenlicht en vier vensters; vork-, kruis- en staafankers.

NIEUWSTRAAT 13-15-17

Het pand is een rijksmonument.
Dit huis dateert uit het eind van de 16e of begin 17e eeuw (1625) met een linker zijtrapgevel waarin vensters met korfboognissen waarvan de meeste zijn dichtgezet.
De voorgevel is in de 18e eeuw verbouwd met grote vensters met schuiframen.
De rechterzijkant heeft een topgevel met vlechtingen. De achterbouw is over de Binnendieze heen gebouwd.

Het pand is gebouwd in de stijl van de **renaissance.** De halfronde ontlastingsbogen van de zijgevel liggen, evenals de kruiskozijnen dieper in de gevel. De contrasteffecten en de vorm en kleur van de trapgevel zijn doordacht. Verder zien we zandstenen stelblokjes en sluitstenen.

NIEUWSTRAAT 19: vml. koetshuis

Dit pand is een rijksmonument.
Het voormalige koetshuis uit de 2e helft van de 19e eeuw ligt aan de Binnendieze. Het, in schoon metselwerk opgetrokken pand zonder verdieping heeft een onder blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met een schild achter.
De voorgevel met hardstenen plint heeft in het midden rechtgesloten inrijdeuren, waarvan de bovendorpel zich voortzet in een (houten) cordonlijst, met daarboven een halfrond bovenlicht voorzien van waaiertracering en in gele baksteen gemetselde rondboog. Ter afdekking van de geveltop zien we getand gemetselde hoeklisenen van gele baksteen en een zware geprofileerde lijst. In de zijgevel zitten twee zesruits schuiframen.

NIEUWSTRAAT 20-32: panden GZG

De huizen zijn gebouwd in de 18e en de 19e eeuw, maar de geschiedenis van de straat gaat terug tot 1641. Toen besloot het stadsbestuur om het voormalige Predikherenklooster te verkopen aan de *projectontwikkelaars* Gans en Blom. Het gebied rond het klooster werd herverkaveld en daarbij ontstonden de Eerste Nieuwstraat, de Tweede Nieuwstraat en de Hoge Nieuwstraat. De Eerste Nieuwstraat heet nu nog steeds Nieuwstraat.
Op een kadasterkaart uit 1817 is de verkaveling van de panden 20 tot en met 32 al zichtbaar.

Bouwgegevens

Nieuwstraat 24

Het pand is een rijksmonument.
In oorsprong is dit vermoedelijk een 17e of 18e eeuws pand met een verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak tussen puntgevels (nok evenwijdig aan de straat).
De vroeg-19e-eeuwse, zes vensterassen brede, gebosseerd gepleisterde voorgevel heeft een hardstenen plint, risalerende ingangspartij, deur met bovenlicht, schuiframen en is afgesloten door kroonlijst met panelen. In de achtergevel zitten zesruits schuiframen op de verdieping. De laat-19e-eeuwse, vlakgedekte achteruitbouwen zijn zonder verdieping.

Nieuwstraat 26

Het pand is een rijksmonument.
Het vermoedelijk 18e-eeuwse pand met verdieping heeft een onder blauwe Hollandse pannen gedekt omlopend schilddak.

De vijf vensterassen brede, gebosseerd gepleisterde voorgevel uit het 3e kwart van de 19e eeuw heeft een hardstenen plint, kordonlijst, deur met bovenlicht en vensters met T-ramen, alle voorzien van afgeronde bovenhoeken, geprofileerde stucwerklijst en kuifstuk en is afgesloten met geprofileerde kroonlijst.

Nieuwstraat 32

Het pand is een rijksmonument.

Dit vermoedelijk 18e eeuws pand met verdieping heeft een, onder een L-vormig, met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak dat aan de achterzijde tegen de topgevel grenst.

De gepleisterde, zes vensterassen brede voorgevel uit het 3e kwart van de 19e eeuw heeft een hardstenen plint, kordonlijst, deur met getoogd bovenlicht en getoogde vensters met T-ramen, alle met geprofileerde omlijsting en kuifstuk en is afgesloten door een kroonlijst met gesneden fries, met acanthusbladen en goot op klossen. Het fraaie gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

NIEUWSTRAAT 33-41 (37)

De gevel van dit pand is gebouwd in de stijl van **art nouveau/jugendstil.**

Het wordt soms ook als **eclecticisme** gekwalificeerd. Het pand kent mooie details.

NIEUWSTRAAT 34: Groot Ziekengasthuis: Polikliniek

(zie voor de overige gebouwen van het GZG-complex en de functie van het ziekenhuis in het algemeen de beschrijving bij Gasthuisstraat)

Begin 20e eeuw bleek de beschikbare ruimte van het ziekenhuis te klein en er werden in 1928 panden aangekocht in de Nieuwstraat. Tussen 1928 en 1932 werd het ziekenhuis door architect J.J. van Dillen op deze plek verder uitgebreid en kwam de ingang voortaan in de Nieuwstraat te liggen.

Het gebouw sluit aan de noordoostelijke zijde via een éénlaags tussenlid onder een plat aan op de uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw daterende nieuwbouw van het Groot Ziekengasthuis. Op de noordwestelijke hoek is het ziekenhuis via een tweelaags tussenlid onder plat verbonden met een ziekenpaviljoen uit 1915.

Het portaal of te wel de doorrit was zo ontworpen om patiënten die per ziekenwagen aankwamen beschut en enigszins beschermd tegen publieke nieuwsgierigheid in het ziekenhuis te brengen. Bij de wachtkamer voor opname in het ziekenhuis was een badkamer gebouwd. Hier werden ernstig vervuilde patiënten en lijders aan scabiës eerst grondig gereinigd voordat zij naar de verpleegzalen werden overgebracht.

Met de bouw van de nieuwe polikliniek manifesteerde de instelling zich prominent aan de Nieuwstraat.

Het pand is gebouwd in een regionale variant van de **Amsterdamse school**.

In de voorgevel, boven de hoofdingang zien we een tweetal beelden, aan de rechterzijde Vincentius à Paulo, organisator van liefdadige werken en aan de linkerzijde Elisabeth van Thüringen, een vorstin die veel aan liefdadigheid deed. De beelden zijn in 1930-1932 ontworpen door de beeldhouwers M. van Bokhoven en Henri Jonkers en gemaakt van Maulbrunner zandsteen.

De halve beelden (achterzijde in de gevel) staan op consoles, half in een nis en zijn van een vrij strakke vormgeving, met grote vlakken, in stijl verwant aan de beelden in de gevel van de Sint-Jacobskerk en de Sint-Cathrienkerk, maar ze zijn meer blokgebonden en compacter. Vincentius à Paolo (1576-1660) was de stichter van de lazaristen en van de zusters van liefde. Hij werd in 1737 heilig verklaard.

Elisabeth van Thüringen (1207-1231) was de dochter van koning Andreas II van Hongarije. Gedurende de hongersnood van het jaar 1226 was zij een toonbeeld van christelijke naastenliefde, leefde in vrijwillige armoede en werd al in 1235 heilig verklaard.

Inpandig is het ziekenhuis in de loop der tijd sterk gemoderniseerd. Ook is de dispositie op punten gewijzigd. In hoofdlijnen is de oorspronkelijke indeling echter nog herkenbaar. Aan de voorzijde leidt de entree naar een rechthoekig portaal (met moderne draaideur), waarachter een ruime hal. Aan de zuidzijde hiervan ligt een L-vormige, centrale gang. Tegen de westgevel (achtergevel) van het ziekenhuis bevindt zich een tweede gang, eveneens aansluitend op de grote hal. Aan weerszijden van de gangen en de hal zien we kantoren, wachtruimtes en behandelkamers. In het interieur resteert nog slechts een klein aantal oorspronkelijke elementen, waaronder in de grote hal op de eerste verdieping een drietal glas-in-loodvensters met allegorische voorstellingen van de Liefdadigheid, de Wetenschap en de Barmhartigheid.

Bouwgegevens

Het totale complex is een rijksmonument

Het onderkelderde ziekenhuis telt twee bouwlagen onder een sterk overstekend mansardedak, gedekt met geglazuurde verbeterde Hollandse pannen. Het gebouw heeft een globaal U-vormige plattegrond met tweelaags uitbouwen onder een mansardekap aan de zuid- en noordzijde van de zuidelijke vleugel. Aan de noordelijke zijde grenst het ziekenhuis aan de uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw daterende nieuwbouw. Op de noordwestelijke hoek sluit het aan op een tussenvleugel, die het ziekenhuis verbindt met het ziekenpaviljoen uit 1915.

Het pand heeft een uitkragende gootlijst en is boven de voor- en achtergevels voorzien van moderne dakkapellen.

De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met natuurstenen plint en vensterdorpels. De voorgevel van de oostelijke vleugel aan de Nieuwstraat toont een symmetrische opbouw: twee hoekrisalieten en een sterker risalerende middenbouw, waarin de hoofdingang, gevormd door een vleugeldeur met smeedijzeren traliewerk in een detaillering van de **Amsterdamse school** onder een rondboogvormig bovenlicht.

De hoofdingang bevindt zich in een portiek, geopend door rondbogen in de zijden van de middenrisaliet. Aan de voorzijde van de portiek zit een groot rondboogvenster, geflankeerd door twee kleine rechtgesloten vensters. In de borstwering bevindt zich een vooruitspringend muurwerk, afgedekt door een natuurstenen dorpellijst. Boven de kleine vensters zien we twee zandstenen beelden van het atelier Van Bokhoven en Jonkers. Tussen de beelden, in sierletters, de tekst: "Groot Ziekengasthuis".

De vertrekken op begane grond en verdieping zijn voorzien van laddervensters met stalen roeden, met inspringende ondergedeelten. In de terugliggende geveldelen bevinden zich bredere drielichtsvensters, eveneens met ladderroeden en inspringende ondergedeelten.

De achtergevel van de oostelijke vleugel gaat op de begane grond gedeeltelijk schuil achter een moderne aanbouw onder plat. Ter plaatse van de centrale hal is een tweelaags uitbouw onder plat, waarin een drietal rechtgesloten vensters met glas-in-lood. Rechts hiervan een later toegevoegde uitbouw voor een lift. Links van het trappenhuis op de verdieping rechtgesloten vensters, waarin stalen kozijnen met kleine roedenverdeling. De zuidelijke vleugel heeft op de bovenverdieping drielichtsvensters met ladderroeden en een inspringend benedengedeelte. Op de begane grond zitten kleinere rechtgesloten vensters. Iets rechts van het midden van de zuidgevel ligt het trappenhuis in een risaliet met een hoger opgetrokken paraboolvormige gevel.

De tweelaags uitbouwen aan de noord- en zuidzijde van de zuidelijke ziekenhuisvleugel zijn van rechtgesloten vensters voorzien. De zuidelijke uitbouw heeft op de begane grond brede negenruits venster en op de bovenverdieping zesruits vensters met stalen kozijnen. In de zuidelijke kopgevel is een achteringang. Ter hoogte van de eerste verdieping zit een breed twaalfruits venster.

De aanbouw ten noorden van de zuidvleugel heeft op de begane grond drielichtsvensters met ladderroeden in de bovenlichten. Ter hoogte van de bovenverdieping zitten ramen met ladderroeden in de bovenlichten en inspringend benedengedeelte.

De noordelijke gevel van de noordvleugel gaat op begane grondniveau grotendeels schuil achter een moderne éénlaags tussenbouw. Op de bovenverdieping zijn rechtgesloten vensters met ladderroeden aangebracht in het bovenlicht en inspringend benedengedeelte. Ter hoogte van de gang zien we een risaliet met een hoger opgetrokken paraboolvormige gevel. Hierin een hoog ladderven ster. De achtergevel (zuidgevel) van de noordvleugel gaat vrijwel geheel schuil achter een moderne tweelaags aanbouw onder plat.

NIEUWSTRAAT 43-73 (29-31): Voormalig politiebureau

Van 1945 tot 1960 waren deze grote herenhuizen de huisvesting van de politie. In de tuin werd een cellenblok gebouwd. Het was de tijd van de wederopbouw na de oorlog. De politie kende toen een periode van betrekkelijke rust. Wel ging het verkeer meer en meer aandacht vragen. In veel straten werd het eenrichtingsverkeer ingevoerd. Naast de bestaande surveillanceronden te voet werden, hoewel daar in het verleden veel bezwaren tegen bestonden toch de fietsroutes ingevoerd.
Weer of geen weer, de (hoofd)agenten moesten er op uit en dat werd gecontroleerd, ook via kwartiers- en halfuurs controlepunten. Verder werd de verplichte sport ingevoerd om de fysieke gesteldheid van de korpsleden te verbeteren.
Nadat de politie de nieuwbouw aan het Burgemeester Loeffplein had betrokken werden hier, in afwachting van de nieuwbouw in de Kerkstraat midden jaren zestig van de vorige eeuw het postdistrict en postkantoor tijdelijk ondergebracht.

NIEUWSTRAAT 75

Het pand is een gemeentelijk monument. De nummers 35 t/m 73 zijn eveneens als gemeentelijk monument aangemerkt.
Dit pand is gebouwd rond 1874 en is een sprekend voorbeeld van een rijk herenhuis. De smaak van de latere 19e eeuw blijkt uit het interieur. De bijzondere, rijk beschilderde plafonds zijn gemaakt in 1885 door meester-stukadoor Th. Thelen, volgens de moeilijk te vinden inscriptie. Het plafond is in 1998 gerestaureerd door Rescura BV uit Den Haag. Het rijkversierde, kleurrijke plafond heeft kenmerken van **neo-Louis XIV** en is aangevuld met gepolychromeerde bloemen.

NOORDWAL

NOORDWAL

Van de Kasterenwal en de Noordwal zijn de stadsmuren en rondelen gerestaureerd. Bij het Beleg van 1629 heeft deze wal een belangrijke rol gespeeld. Het Staatse leger viel niet alleen het Bastion Vught aan, maar onder andere ook de Noordwal. Onder leiding van Ernst Casimir van Nassau, een neef van Frederik Hendrik en stadhouder van Friesland, wisten de Staatse troepen met hun schansen de wal te benaderen en er dreigde een bres in de wal te worden geschoten. De verdedigers hebben toen in allerijl een nieuwe aarden wal achter de bestaande wal opgeworpen. Bij deze werkzaamheden is bij gebrek aan mankracht een compagnie vrouwen ingezet. Daarvoor moesten *onnuttige* monden van kinderen en ouderen de stad verlaten.
Deze dreigende doorbraak in de verdediging van de stad heeft ongetwijfeld een rol gespeeld bij het besluit van het stadsbestuur om, toen het Bastion Vught veroverd was, te capituleren.
Hier lag vroeger in de Aa ook een zwembad, genaamd De Zwemkom.
Op het achterliggende terrein van het Klooster van de Zusters van Orthen lag hier vroeger tegen De Aa aan een *blekery* of te wel een bleekveld.

Vml. Zwembaden/badinrichting

Men kan het zich in deze tijd nauwelijks meer voorstellen en er is ook niets meer van te zien maar het is wel interessant om te weten. In deze rivier De Aa lag in de bocht van de Noordwal naar de Muntelwal vanaf 1884 de gemeentelijke open badinrichting, genaamd De Zwemkom met duikplank en al. Daarvoor kende de stad geen zweminrichting. Het gemeentebestuur ontving wel steeds meer klachten over baden en zwemmen in de Zuid-Willemsvaart. De boetes werden toen ook drastisch verhoogd naar 25 gulden per overtreding, gelijk aan drie weeklonen voor een timmerman of metselaar of men kreeg drie dagen gevangenisstraf.
Via een bruggetje over de Aa kwam men aan de overkant op de Aadijk waarna men via een tweede bruggetje het zwembad kon bereiken. De Aa was toen aanvankelijk nog wel redelijk schoon. Dit gemeentebad was bestemd voor minvermogenden. Vrouwen mochten er niet komen. Op deze plek kwam later de stadskwekerij dat enige jaren geleden weer plaats moest maken voor een opvallend wijkje met witte huizen, genaamd De Munteltuinen.
Iets oostelijker, voorbij de Bartjesbrug, waar de Aa naar links afbuigt en schuin tegenover de Watertoren lag ook een zwembad voor de militairen. De gemeente was overigens formeel verplicht een militair zwembad aan te leggen en te onderhouden.
De meer vermogenden konden, als zij een abonnement namen voor 2,50 gulden per jaar toen ook van dit militaire zwembad gebruikmaken.
Al spoedig voldeed de gemeentelijke zwemkom niet meer aan de eisen. Het water was te ondiep en de bodem was bezaaid met stenen. Door de vele waterplanten in de rivier werd het water bovendien onvoldoende ververst. Er was daarom dringend behoefte aan een nieuwe zweminrichting. Ook met de militaire zwemkom waren niet allen even gelukkig. In 1887 schreef een onbekende Bosschenaar in de Bossche courant dat *een toneel wordt gevormd door burgers en militairen die het terrein onmiddellijk aan de rivier De Aa grenzende tot hunne badkamer hebben gekozen. Vanuit het plantsoen langs de Oostwal gaande heeft men nu het gezicht op deze opene badkamer, die pas een zedenkwetsend uitzicht aanbiedt.*
Later werden deze zwembaden tijdens de crisisjaren vóór de Tweede Wereldoorlog (1934) dan ook vervangen door de Gemeentelijke Zweminrichting De IJzeren Vrouw. Vooralsnog was het zwembad tamelijk sober ingericht en men mocht nog steeds alleen gescheiden zwemmen. Er was één mannen/jongens, vrouwen- en familiebad. Pas veel later werd het gemengd zwemmen toegestaan. Het zwembad is overigens al weer opgeheven.
De plas ligt er nog wel. Hoogbouw zal de plaats van het zwembad innemen. Aan de zandwinning die nodig was voor de naoorlogse stadsuitbreidingen hield de stad een aantal unieke recreatieplassen over waaronder deze IJzeren Vrouw.

In de 2e helft van de 19e eeuw en begin 20e eeuw had Douay en Co hier aan de Noordwal *De ’s-Hertogenbossche, Wasch en Badinrichting* staan. In deze badinrichting kon men van 07.00 uur tot 19.00 uur koude en warme stortbaden nemen. Ook in de Kempenlandstraat stond vroeger een badinrichting voor het publiek.

Muntelpoort

Van deze poort aan de noordflank van de stad, is de exacte positie niet bekend: waarschijnlijk heeft hij gelegen tussen de vestingtoren aan het einde van de Noordwal en de Orthenpoort. Deze kleinere poort zal toegang gegeven hebben tot een veldweg in de polder genaamd De Muntel. Het poortje moet al vóór 1399 bestaan hebben.

NOORDWAL: De Rückertbrug

Deze brug is in 1921 gebouwd om een verbinding tot stand te brengen met de wijk De Muntel. Deze stadsuitbreiding (1915-1923) was toen in volle gang. Het ontwerp is van J.D. Meysing van de Dienst Publieke werken en de brug is genoemd naar de gemeentearchitect.
De constructie is bijzonder. De holle pijlers zijn van metselwerk terwijl de landhoofden en het dek van gewapend beton zijn en bekleed met een bakstenen schil.

Opvallend zijn het siersmeedwerk tussen de pilasters en de vier gereconstrueerde smeedijzeren palen die, na de restauratie, na een jarenlange afwezigheid weer op de met graniet afgedekte pilasters staan. De bouw heeft eigenschappen van de Amsterdamse school zoals de bakstenen decoraties en de balusters in siersmeedwerk.
De brug was destijds zo belangrijk dat hiervoor de minister van Arbeid (P. Aalberse) moest komen om deze brug officieel te openen.
In 2009 is de brug helemaal opgeknapt en gerestaureerd waarbij het wegdek werd vervangen.

NOORDWAL: Rondeel

Het rondeel in de vestingmuur tegenover de Kanaalstraat is een restant van de muurtoren achter de zusters van Orthen. De terreinen van het Klooster van de Zusters van Orthen, gesticht in 1424 liepen van de Groote Stroom die daar parallel liep aan de Hinthamerstraat tot aan deze vestingmuur. In dit gedeelte van de stad lagen meer grote open gebieden binnen de vesting. Hierbij moet u denken aan weilanden, akkers, moestuinen, boomgaarden die in het bezit waren van kloosters en zorginstellingen. Binnen de vestingmuren moest de stad in staat zijn in haar eigen levensonderhoud te voorzien.

In 1592 werd ter hoogte van de Kanaalstraat hier een standerdmolen gebouwd. Deze molen had eerder op de Oude Hulst gestaan en was de Molen van de Zusters van Orthen. De molen werd in 1627 verplaatst naar het Bastion Vught.

OLIEMOLENSINGEL

OLIEMOLENSINGEL

De Oliemolensingel verbindt de Buitenhaven met de Zuid-Willemsvaart. De oorspronkelijke naam van deze singel was Aert Tambourswal en maakte toen deel uit van de verdedigingsmuur van de stad. Het huis op de hoek Brede Haven en Waaigat refereert hier aan en wordt dan ook genoemd: De Tambour.
De bebouwing van de singel bestaat vooral uit de achtergevels en achtertuinen van de op de Brede Haven staande huizen.

Stoomtram/Paardentram

Stoomtram

De Stoomtramweg-Maatschappij ‘s-Bosch – Helmond, opgericht op 7 november 1881 had haar station met een houten remise eerst aan de Graafseweg ter hoogte van de huidige Dennenstraat. De nachtstoker, die moest zorgen dat de stoomketel ’s morgens voor de eerste rit voldoende druk op de ketel had, kon hier overnachten.
De eerste verbinding was met Vught en later ook met Voorburg.
Vanaf 1883 begon de exploitatie van de hoofdlijn van ’s-Hertogenbosch naar Helmond, waaraan de maatschappij ook haar naam ontleende. Deze lijn liep van ’s-Hertogenbosch via de provinciale weg naar Rosmalen en volgde dan de route via de Wamberg, Berlicum, Middelrode, Heeswijk, Dinther, Beugt en Veghel en vandaar verder naar Erp, Gemert, Beek en Donk, Aarle-Rixel en Helmond. Een rit van Helmond naar ’s-Hertogenbosch nam al met al 3,5 uur in beslag.
De tramlijn ’s-Hertogenbosch-Drunen-Heusden werd de volgende en is geopend op 8 november 1896.
Ten behoeve van de verdere stadsuitleg werd het station verplaatst naar een plek nabij de Rückertbrug. In 1918 stopte deze maatschappij en werd overgenomen door de Mij. ‘s-Hertogenbosch–Helmond-Veghel–Oss. In 1933 reed deze laatste tram.
In 1899 kreeg de Tramwegmaatschappij Sint-Oedenrode–’s-Hertogenbosch, ondanks alle roet, rook en ontploffingsgevaar toestemming om met de stoomtram bij Sluis O de stad binnen te komen en langs de Zuid-Willemsvaart naar de Jan Heinsstraat te rijden. In 1902 werd de route via twee, nieuw aangelegde bruggen en de Oliemolensingel verlengd tot het Meierijplein, thans Emmaplein waar het eerste houten treinstation als tramstation ging fungeren. Daar moeten aanzienlijke inkomsten tegenover gestaan hebben wat de maatschappij liet deze beide bruggen op eigen kosten aanleggen. Eén route ging via de Brede Haven en één route via de draaibrug over de Dommel. In die tijd mocht ook de tram uit de Langstaat tot aan het station aan het Emmaplein rijden. De stoomtram moest daarbij o.a. over het smalle bruggetje naast de Boombrug. Dit bruggetje was aan beide zijden afgesloten met een dubbel hek. De tramconducteur opende eerst het ene hek en reed vervolgens de brug op. Het hek werd gesloten en daarna ging het andere hek open en kon de tram doorrijden. Het hek werd dan uiteraard weer gesloten. Deze procedure vond onder doodse stilte plaats. Aan weerszijden van de tram bevond zich namelijk in de diepte het water en er was geen leuning of andere bescherming langs het bruggetje.
Eenmaal per jaar kwam het circus Carré naar de stad en had een standplaats op de Markt. De trammaatschappij moest hier rekening mee houden. De stoomtram maakte te veel lawaai waardoor de leeuwen, die in kooien op de Markt stonden er bang van werden en luidruchtig brulden. Als men echter de paardentram gebruikte roken de paarden de leeuwen en sloegen dan op hol. Het gevolg was dat gedurende de aanwezigheid van het circus de tram een andere route volgde.
De dorpen in de omgeving hadden geen rechtstreekse aansluiting naar het centrum. De stoomtram mocht, vanwege het ontploffingsgevaar en de rook, niet door de stad rijden. In het centrum van ’s-Hertogenbosch reed aanvankelijk alleen de paardentram. Bij de voormalige Vughterpoort en bij het Hinthamereinde werd de locomotief afgekoppeld en voor elke wagon werd een paard aangespannen. Dat wisselen van paard en locomotief was natuurlijk tijdrovend. Vanaf 1895 reed de tram richting Vught met paardentractie door naar Voorburg. De locomotief kwam er niet meer aan te pas. Voor het traject naar Helmond bleef de combinatie paardentractie en stoomtractie wel bestaan.
Vooral op marktdagen zat de tram vol met boeren en boerinnen. De tram vervoerde ook vee. Dat werd uitgeladen op het Emmaplein. Kudden koeien werden door drijvers door de stad geleid naar de veemarkt, die toen nog bij het Kardinaal van Rossumplein lag.
In 1918 stopten de tramdiensten naar Helmond door financiële problemen. Dit zou te wijten zijn geweest aan de onervarenheid en inefficiëntie. Het bedrijf was opgezet met een budget van twee miljoen gulden, waardoor niet al te nauw naar de uitgaven werd gekeken. Er was te veel materiaal ingekocht en te veel personeel inge-

huurd dat hoge salarissen verdiende. Soortgelijke situaties doen zich nu nog steeds voor. Even later rijden er toch weer trams op het traject. De verschillende gemeenten hadden samen het bedrijf overgenomen. Maar de personeelskosten wogen nog steeds zwaar en er moest nieuw materieel komen. Dat laatste kon gelukkig tweedehands worden aangeschaft. Het kaartje werd duurder en als gevolg daarvan daalde het aantal passagiers. De concurrentie met de autobus liet zich toen ook gelden. Men heeft nog wel even nagedacht over een *electrische tractie* in plaats van aandrijving door een stoommachine of een paard maar dit is er nooit van gekomen.
Vanaf 1933 werden alleen nog goederen per tram vervoerd. In 1934 fuseerden de Hollandsche Buurtspoorwegen samen met de vijf andere grote stoomtrammaatschappijen, tot de Brabantse Buurtspoorwegen en Autodiensten, de BBA. De BBA bezat toen 13 locomotieven, 22 rijtuigen, 88 goederenwagens, 8 autobussen, 2 vrachtwagens en 6 vaartuigen. De maatschappij stapte volledig over op het vervoer via autobussen. De trams werden verkocht. De rijtuigenloods bij het tramstation aan het Emmaplein was al in 1899 ontmanteld en herbouwd aan de Veemarktweg, op het terrein van de firma Koudijs. Daar is het houten gebouwtje ook al weer verdwenen en het hout ligt nu in opslag min of meer te verrotten, wachtend op restauratie en herbouw elders.
Het tramstation zelf was toen ook al gesloopt. Het moest in 1916 plaats maken voor de nieuwbouw van Drukkerijen C.N. Teulings.

Paardentram

Vanaf 1881 kende de stad een paardentram, omdat de stoomtram vanwege rook- en ontploffingsgevaar aanvankelijk niet door de stad mocht rijden. Er was een concessie verleend voor het realiseren van een stoomtram maar aanvullend kreeg de particuliere ondernemer J. van Hasselt toestemming voor een paardentram in de stad. De paardenspoorweg verbond de stad met Vught. De paardentram naar Vught had op de Markt, iets rechts van het café De Paternoster haar station. De paardentram sloot bij de Vughteruitgang en op het Hinthamereinde aan op de stoomtram.
In november 1881 bestonden er voor het stadsverkeer al drie lijnen. De paardentram had voorrang op alle andere voertuigen, dat wil dus zeggen, voorrang op paard-en-wagens, koetsen en handkarren. Om die voorrang ook daadwerkelijk af te dwingen luidde de koetsier bij elke hoek van de straat, overal waar het druk was en voor iedere brug de bel. Op de Markt, waar de drie lijnen elkaar kruisten, gaf dat veel geluidsoverlast, vooral ’s avonds. Men beklaagde er zich dan ook over dat te veel met de koperen bel werd geluid. Vanaf 1884 moest er ’s avonds na zonsondergang voortaan iemand met een lantaarn vóór de paardentram uit lopen om andere verkeersdeelnemers te waarschuwen en gevaarlijke situaties op tijd te herkennen.
Enige zelfwerkzaamheid van de passagiers was wel eens nodig. Het kon namelijk gebeuren dat bij het nemen van een wissel de tram uit de rails liep. De conducteur was gewapend met een lange haak, om de wissel in de goede stand te duwen. Als dat uiteindelijk niet lukte dan moesten de passagiers allemaal naar het achterbalkon om gezamenlijk te *jutteren*. Alle passagiers gingen dan achterin tegelijk door de knieën. Als dit goed gelijktijdig gebeurde dan kwamen de voorwielen van de tram iets omhoog. De conducteur kon de tram zo weer in het juiste spoor duwen.
De tarieven lagen voor velen te hoog. Zo kostte een ritje 1^{e} klasse naar Vught 17,5 cent en 2^{e} klasse 12,5 cent.
In 1896 werd het oude treinstation aan het Emmaplein in gebruik genomen als tramstation. Aanvankelijk kwam daar alleen de paardentram.
In 1929 maakte de paardentram zijn laatste rit in de stad. Autobussen namen het vervoer over.

Dijkpoortje

Dit poortje bevond zich aan de noordwestzijde van de stad, vlakbij de waterpoort, Poort aan de Boom. Hier kon men dan met behulp van een pontje de dijkweg langs de Dieze bereiken. Het kon alleen door voetgangers gebruikt worden. Buiten dat poortje bevond zich een klein landhoofd, van waaruit een brugje over de vestinggracht gelegd was naar de aan de overzijde gelegen dijk, die naar het toenmalige gehucht Engelen leidde.
Bij recente herstelwerkzaamheden zijn geen resten van de muurdoorgang teruggevonden.

Hekels

Tijdens de bouw van het Bastion Oliemolen werden de oude stadsmuur, een rondeel en een deel van de gracht langs de oude stadsmuur intact gelaten. De waterinlaat kon door middel van een hekwerk afgesloten worden. Aan de zijde van de waterpoort, Poort aan de Boom werd een inundatiesluis gebouwd waarmee de stand van het water op de stadsgracht (Dommel) beïnvloed kon worden. Het was een schotbalkensluis waarmee het water dus opgestuwd kon worden. De sluis werd ook wel aangeduid met Oliebaksluis. Vermoedelijk zal de wateruitlaat ook voorzien zijn van een hekel. In 1881 werden de borstwering en de omwalling van het bastion afgegraven. Vermoedelijk is de grond die daarbij vrijkwam gebruikt voor de demping van deze waterloop. Aan de hand van het verdiept liggende maaiveld, is tegenwoordig nog het tracé van de waterloop te herkennen. De kans bestaat dat bij de demping de sluis ongemoeid is gebleven en deze nu nog onder het maaiveld aanwezig is.

OLIEMOLENSINGEL: Bastion Oliemolen

Tijdens de eerste eeuwen van de vesting veranderde er aan de vorm en constructie van de stadsmuren niet veel. Eeuwenlang werden dezelfde soort wapens gebruikt. In het begin van de 16e eeuw ging men echter over tot het gebruik van het buskruit en moderne wapens. De stadsmuren waren hier niet tegen bestand. In die tijd werd de stad regelmatig bedreigd door het hertogdom Gelre. Maarten van Rossum was een beruchte roofridder. Men anticipeerde op de betere wapens en sloopte de weergangen en de kantelen. De stadsmuren en de muurtorens werden verlaagd. De muurtorens werden omgebouwd tot uitstekende rondelen. Verder werden de muren op bevel van het Hof in Brussel aan de binnenzijde voorzien van aarden wallen.

Nadat de dreiging van de Geldersen met het sluiten van het Verdrag van Venlo was geweken deed men voorlopig niet veel meer aan de stadsmuren. Maar al snel werd het weer onrustig. Luther kwam met zijn Reformatie met o.a. de Beeldenstormen als gevolg. Na een periode van relatieve rust brak de Tachtigjarige Oorlog uit. De stad werd regelmatig bedreigd door o.a. prins Maurits.

Er werd een Twaalfjarig Bestand afgesproken. Ingenieur Jan van der Weeghen, afkomstig uit Boxtel kreeg

onder andere de opdracht een ontwerp te maken voor de verdere versterking van de vesting in de vorm van de bastionnering van de stad. Met de bouw van vijfhoekige uitstekende bastions kon de stad goed met strijkvuur worden verdedigd. Er waren dan geen dode hoeken meer.

Met de bouw van het bastion dat hier heeft gelegen en oorspronkelijk werd genoemd naar de opdrachtgever Van Grobbendonck, commandant van de vesting werd in 1614 begonnen. Dit wordt ook bevestigd door de bijgevoegde tekening uit 1616 waarop de contouren van dit bastion zijn te zien.

Samen met Bastion Orthenpoort diende het om de inundatie rondom de stad veilig te stellen en het verkeer op de rivier de Dieze te controleren. Daarnaast moest het ook de dijk langs deze rivier dekken. Het Bastion Oliemolen was in de keel afgesloten door middel van een aard-tambourswal: twee overwelfde doorgangen door de wal, afgesloten met dubbele houten hekken. Op de kaart van de stad van de hand van Joan Blaeu (midden 17e eeuw) is te zien dat hier om een hol bastion gaat. Tegen de keel van het bastion bevindt zich het restant van de oude stadsgracht, ook wel De Oliebak genaamd. Tijdens de bouw van het bastion heeft men het stuk gracht en de bijbehorende oude stadsmuur intact gelaten. Zowel de waterinlaat als de wateruitlaat zullen van hekels zijn voorzien. In de wateruitlaat was ook een schotbalkensluis opgenomen. Het Dommelwater stroomde hier dus achter het Bastion Oliemolen langs.

In de punt van het bastion is een gebouwtje afgebeeld, waarschijnlijk een wachthuis.

Rond 1657 werd hier een houten achtkantige oliemolen gebouwd met schuur en woning. Het bastion kreeg hierdoor de naam Bastion Oliemolen. Een oliemolen was een molen die speciaal gebouwd was om uit oliehoudende zaden (raapzaad, koolzaad, lijnzaad en aardnoten) olie te persen. De eerste door windkracht aangedreven oliemolen was in Nederland, de Zee Munnik die in 1566 in Harlingen was gebouwd. Vóór die tijd werden rosmolens ingezet voor de winning van de plantaardige olie. Bij een rosmolen werd de aandrijfkracht geleverd door een paard (ros) of een ezel.

De watermolen werd eind 19e eeuw (1890), zoals zoveel andere molens afgebroken. Het werd ook nog Bolwerk bij de Boom genoemd, naar zijn beveiligingsfunctie van de Waterpoort aan de Boom.

Bij de normalisering van de Dommel op het einde van de 19e eeuw (1894) zijn alle buitenwerken waaronder dit bastion geslecht. Naast de draaibrug is de oorspronkelijke aanzet van de korte, zuidelijke flank van dit bastion nog te zien.

Bij de restauratie, eind vorige eeuw is de op het einde van de 19e eeuw (1871) aangebrachte verlaging aan de havenzijde hersteld met vleugelmuren, een gemetselde trap, en een talud. De schuine zijde is nog een overblijfsel uit de tijd dat de beer (fecaliën) uit de stad die bestemd was voor de boeren, hier in de schepen werden geladen.

OLIEMOLENSINGEL: Verdwenen gracht

In de 17e eeuw liep hier bij de achtertuinen nog een klein grachtje vanaf de Oliemolensingel (buitenzijde draaibrug) naar de Brede Haven ter hoogte van het Waaigat. De dichtgemetselde toog is hier nog te zien. Het maakte deel uit van het Bastion Oliemolen. Het grachtje kreeg zijn water uit de Binnenhaven en werd genoemd De Oliebak. Bij de restauratie in 1995/1996 van de Waterpoort aan de Boom kwam aan de Dommelzijde van de Oliemolensingel de gemetselde toog van de toegang naar de Oliebaksluis in het zicht. Deze sluis speelde een belangrijke rol in het handhaven van het waterpeil in de Binnendieze en als opstuwingswerk bij een eventuele militair-strategische onderwaterzetting (inundatie). Bij de restauratie werden de gemetselde toog en de toegangsopening van de Oliebaksluis over enkele meters weer zichtbaar gemaakt.

OLIEMOLENSINGEL: Havenbrug

Bij de aanleg van de wijk Het Zand, de eerste stadsuitbreiding buiten de wallen, werden rond de overgang van de 19e naar de 20e eeuw drie bruggen over de Stadsdommel gebouwd. Een van de bruggen die de oude stad met de nieuwe wijk verbond, was de Draaibrug of Havenbrug bij het Brugplein. Helemaal aan het noordelijke uiteinde van de nieuwe wijk gelegen.

Deze draaibrug weegt ruim 190 ton en werd ruim 100 jaar geleden, tussen 1900 en 1902 gebouwd in opdracht van de *Tramweg Mij Sint-Oedenrode – ’s-Hertogenbosch*. Hij was bedoeld om het tramverkeer uit de Meierij aan te laten sluiten op het spoorwegnet.
Op 26 juni 1899 was het traject Sint-Michielsgestel - 's-Hertogenbosch al geopend. De stoomtram kwam bij Sluis 0 de stad binnen en reed langs de Zuid-Willemsvaart. Met als voorlopig eindstation de Jan Heinsstraat.
Op 8 juni 1902 vond de feestelijke openstelling van de Draaibrug plaats.
Deze brug werd, in tegenstelling tot de andere bruggen over de Dommel draaibaar gemaakt omdat het de bedoeling was een deel van de Dommel als haven te gebruiken. De doorstroming van de Stadsdommel mocht niet worden belemmerd. De brug kreeg voor die tijd enorme afmetingen. Deze brug kreeg, vanwege de binding met de haven officieel ook de naam Havenbrug. De brug is destijds met alle beschikbare techniek op ambachtelijke wijze ter plaatste samengesteld.
Door deze overbrugging van Binnenhaven en Stadsdommel werd de bestaande tramlijn verlengd tot het Meierijplein (tussen Emmaplein en Boschveldweg) waar zich het *Oude Station* bevond. Al in 1937 werd de tramlijn opgeheven.
In 1966 werd de Draaibrug, die vanwege de vervallen staat niet draaibaar meer was voor de scheepvaart gesloten verklaard. In 1993 is de brug grondig en ambachtelijk gerestaureerd. Van dit type draaibrug bestaan er nog maar enkele.
Aan de zuidwestzijde van het landhoofd is bij de officiële opening in 1902 een gedenksteen aangebracht met als tekst:
Den 8 juni 1902 werd deze brug, gebouwd door Tramweg Mij Sint-Oedenrode –’s-Hertogenbosch, overgedragen aan de gemeente ’s-Hertogenbosch en werd deze gedenksteen geplaatst door Cornelis van Lanschot en August A. Kroon.
Hiermee werden ook de zorgplicht voor deze brug en de aansprakelijkheid aan de gemeente overgedragen.

OLIEMOLENSINGEL: Poort aan de Boom

De tweede ommuring telde vijf waterpoorten. Verkeer over de weg was tot ver in de 18e eeuw niet goed mogelijk. Veel transport vond dus over water plaats. Het water was daarom van levensbelang voor de stad. Via de grote rivieren passeerden de grondstoffen en goederen hier de waterpoort om in de Binnenhaven te worden gelost. Producten die in de stad waren geproduceerd verlieten veelal door deze poort de stad.
De eerste waterpoort die in 1399 al in de stadsrekeningen werd genoemd *Der poerte aen den boem,* lag iets zuidelijker dan deze plek.
Vanwege de verlegging van de stadsmuren raakte deze al gauw buiten gebruik. Door verzanding van het Zwarte Water (de (Buiten)Dieze buiten de stadspoorten in het noorden van de stad) ondervond het scheepsverkeer veel hinder. Men kwam tot het besluit om de stroom en de toegang tot de haven te verleggen. In 1441 werd de Binnendieze dan ook gedeeltelijk verlegd, waardoor de bouw van een nieuwe waterpoort noodzakelijk was. De oude waterpoort werd tussen 1441 en 1448 gesloopt.

Deze volgende Waterpoort *aan de Boom* werd gebouwd in 1448. De vorm hiervan is bekend vanwege een aantal plattegronden en aanzichten van de stad. Recent archeologische onderzoek spreekt dit overigens tegen: aan de hand van onder meer de baksteenformaten kon vastgesteld worden dat de poort zo’n vijftig tot honderd jaar eerder moet zijn gebouwd.
Deze poort gaf toegang tot de Binnenhaven. De waterpoort bestond uit twee hoge torens, aan elke kant van het water één. Aan de buitenzijde hadden ze de vorm van een hoefijzer (of halfrond), aan de stadszijde bevond zich een vlakke gevel met een spitse top. De torens waren bovenin verbonden met een gemetselde brug. De schepen moesten met gestreken mast de haven in. Een andere bron vermeldt overigens dat de stenen brug zo hoog was dat de schepen hun mast juist niet hoefden te strijken. De haveningang werd ’s nachts tussen deze twee torens afgesloten met een drijvende mastboom, voorzien van ijzeren pinnen (hekel) en grote hekken. Ook onder de waterspiegel was een boom aangebracht. Indien men deze boom zonder problemen kon passeren dan was de vaartocht over de Maas tot aan Gorinchem gegarandeerd. De naam van de poort is hieraan ontleend.
In verband met de verzanding van het Zwarte Water, het deel van de rivier tussen de stad en Engelen, werd, zoals al werd vermeld, vanaf 1441 een nieuwe verbinding gegraven. In samenhang hiermee werd buiten de stad een nieuwe haven aangelegd, de Buitenhaven (ook wel Buiten- of Engelse Dieze genaamd). Om de nieuwe haventoegang te beveiligen werd ook de Poort aan de Boom vernieuwd. Tegen de hoefijzervormige veldzijde werd een veelhoekige schil aangemetseld. Tevens kan toen het stevige houten poorthek zijn aangebracht, waarvan sprake was. In de 16e eeuw zal de huidige halfronde schil, waarin hardstenen blokken op de waterlijn zijn aangebracht, tegen de 15e-eeuwse veelhoekige schil zijn gemetseld. De achtergevel van de archeologisch onderzochte toren bleek in eerste instantie geen eigen fundering te hebben, mogelijk rustte deze op de begane grond op een boog. Later is er wel een fundering aangelegd
Anderhalve eeuw later (1591) nam het stadsbestuur de beslissing de twee torens van hun spitsen te ontdoen. Overigens gebeurde dat niet alleen met deze torens. Alle muren en torens werden, vanwege de verbetering van de aanvalswapens verlaagd en verstevigd. Daarbij zijn de resterende gedeelten van de torens waarschijnlijk volgegooid met zand, om aldus een platform te maken voor het opstellen van het zware geschut. Na 1629 werden de beide torens grotendeels gesloopt, waarbij slechts de voetstukken behouden bleven waartussen ’s nachts de boom gelegd werd. Tijdens het Twaalfjarig Bestand zijn aan beide zijden van de waterpoort bastions gebouwd om de havenmond te kunnen verdedigen. De Orthenpoort werd hiervoor afgebroken en iets verplaatst. Vanaf deze ophaalbrug, de Boombrug zien we links nog een torenvoetstuk.
Van de waterpoort is alleen de verlaagde westelijke toren nog aanwezig. Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart kon de oostelijke toren aanvankelijk nog blijven staan. Bij het rechttrekken van de Dommel tussen 1877 en 1880 is ook de aansluiting met de Zuid-Willemsvaart verbreed. Hierdoor werd deze oostelijke toren een obstakel voor het scheepvaartverkeer en is afgebroken. Dat gebeurde ook met één bastion van de Citadel.

Bij archeologisch onderzoek in 1995 kwamen de fundamenten van de waterpoort tevoorschijn. De poort had torens met een hoefijzervormige plattegrond en bleek tussen 1350 en 1400 te zijn gebouwd. Dat spoort met de hiervoor vermelde gegevens.

OLIEMOLENSINGEL: De Boombrug

Deze ophaalbrug ligt op de landhoofden van een keersluis uit het einde van de 19e eeuw (1881). Deze keersluis was bedoeld om de stad bij hoge waterstanden te beschermen. De brug is genoemd naar de boom waarmee de doorgang onder de brug kon worden afgesloten. Als de sluizen bij hoog water werden gesloten dan was de Binnenhaven niet meer bereikbaar. Men moest dan uitwijken naar de Buitenhaven in de Dommel.
Opmerkelijk is de hoek die uit de brugwachterswoning is gehaald om de tram hier te laten passeren. Hij kon hier namelijk na het passeren van het bruggetje moeilijk een scherpe bocht maken. De tram moest over een speciaal hiervoor, rond 1900 aangelegd smal bruggetje naast de Boombrug. Dit bruggetje was aan beide zijden afgesloten met een dubbel hek. De tramconducteur opende eerst het ene hek en reed vervolgens de brug op. Het hek werd gesloten en daarna ging het andere hek open en kon de tram doorrijden. Het hek werd dan uiteraard weer gesloten. Deze procedure vond onder doodse stilte plaats. Aan weerszijden van de tram bevond zich namelijk in de diepte het water en er was geen leuning of andere bescherming langs het bruggetje.

OLIEMOLENSINGEL 1-3: Commandeurshuis

In het verleden stond hier op deze plek het wachthuis aan De Boom dat in 1638 was gebouwd en diende als een (sluis)wachterswoning. In 1809 werd het door de stad *ten eeuwige dage* aan het Rijk overgedragen. Het wachthuis had niet alleen een wachtlokaal maar was voor een deel ook in gebruik als woonhuis voor een gehuwde *soldaatwaschbaas.* Het werd in 1898 afgebroken en hiervoor in de plaats kwam het hier op de hoek staande Oud Commandeurshuis met de naam De Drie Zwanen. Het kreeg opnieuw een bestemming als woonhuis voor gehuwde soldaten van de Citadelkazerne. In het leger stond het bekend *als woningen voor gehuwden aan den boom.* Het waren twee aparte woningen. Het deed ook dienst als bureau en dienstwoning van de plaatsmajoor. Deze militaire functionaris regelde de wacht en de garnizoensdiensten. De militairen hebben de stad en het pand verlaten en het heeft nu dus een andere bestemming gekregen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit, in 1898, in schoon metselwerk opgetrokken gebouw is een kopie van het uit 1638 daterende pand, dat hier gestaan heeft. Het pand met verdieping heeft een onder met rode Hollandse pannen gedekt zadeldak tegen een verhoogde halsgevel met klauwstukken (zandstenen ornamenten aangebracht in de hoeken van 90° van een halsgevel) en is afgedekt met een fronton aan de voorzijde en tegen een trapgevel bekroond door pinakel, afgedekt met segmentboogvormig fronton en waaiervormige klauwstukjes.
Op de begane grond zitten een rondboog en getoogde vensternissen met vierentwintigruits kruiskozijnen (voor- en achtergevel) en (gekoppelde) vierentwintigruits schuiframen. Op de verdieping zien we dezelfde ramen in rechtgesloten vensters in voor- en zijgevel en in getoogde vensternissen in de achtergevel.
In de geveltop van de voorzijde zit een kruisvenster met onder luiken en boven vierruits raampjes en daarboven in een rondboognis een rond venster met negenruits raam.
In de geveltop van de achterzijde zit een zestienruits kruiskozijn met aan weerszijden een getoogde blindnis en sierankers. Aan de noordzijde zien we twee dakkapellen onder met leien gedekte schilddakjes en met luiken. Aan de voorzijde zien we een plint, lijstwerk, blokken op hoeken en in bogen en strekken. Voor de klauwstukken en frontons is gebruik gemaakt van natuursteen.

Henk(es), 3-11-2011

OLIEMOLENSINGEL 2: Vml. Brugwachtershuisje

Dit is het voormalige brugwachtershuisje, gebouwd einde 19e eeuw (ca. 1890). Het werd ook wel De Boom genoemd. Hier woonde de brugwachter. Vroeger liep hier de stoomtramlijn van Sint-Oedenrode – ’s-Hertogenbosch langs. Hiervoor moest echter wel in 1900 een stukje van de hoek worden weggenomen.
In het jaar 2000 is dit huisje gerestaureerd. Aan de achterzijde is een afzonderlijke ruimte aangebouwd t.b.v. de schippers die hier aanmeren. Achter het huisje zien we het onderstuk van de westelijke verdedigingstoren van de Waterpoort aan de Boom.

OOSTWAL

OOSTWAL

Van de formidabele vestingwerken is hier niets meer over, alleen een muurtje langs de weg geeft aan waar de wal vroeger heeft gelegen. In het begin van de 20e eeuw (1918) werd de Oostwal nog Oude Gracht genoemd. In hetzelfde jaar dempte men de vestinggracht.
Aan het eind van de Oostwal is bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart de vestingmuur op de plek waar de Kleine Hekel lag doorbroken.
Op deze plek ligt nu Sluis 0, de eerste van de 21 schutsluizen tussen ’s-Hertogenbosch en Maastricht.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog speelde deze sluis een belangrijke rol. Toen de 53e Welsh Division bij de aanval op de stad in 1944 de brug over de Aa benaderde werd deze opgeblazen. Dat gold voor alle overige bruggen over de Zuid-Willemsvaart. De sluisdeuren van Sluis 0 waren echter nog intact. Via deze sluisdeuren kon men de overkant bereiken. Er werd in die nacht een baileybrug aangelegd. Om de aanleg te camoufleren werd er door de geallieerden de hele nacht geschoten. De volgende dag kon men met tanks en infanterie het kanaal oversteken en uiteindelijk de stad veroveren.

Kleine Hekel

Nadat de 2e stadsmuur was aangelegd liep het water van de Aa via de Kleine Hekel aan de noordoostzijde de stad in. De rivier stroomde als een tak van de Binnendieze naar het kloostercomplex nabij de Zusters van Orthenpoort.
In de huidige situatie kan de toenmalige waterpoort gesitueerd worden naast de Anthoniebrug over Sluis 0 bij de Oostwal, ongeveer ter plekke van het huidige kruispunt Oostwal/Zuid-Willemsvaart.
Deze waterpoort, die niet ver ten noorden van de voormalige Sint Anthoniuspoort lag, maakte onderdeel uit van de 2e stadsmuur, waarvan de bouw begon eind 13e begin 14e eeuw. In de stadsrekeningen komt deze hekel al in 1399 voor.
De waterpoort werd ook wel Anthoniushekel genoemd.
Naast waterinlaat zal de Kleine Hekel ook gefunctioneerd hebben ten behoeve van het scheepvaartverkeer. Uit een opmeting uit 1757 blijkt dat dagwijdte van de inlaatpoort 4,50 meter bedroeg. De waterpoort bestond uit één overwelfde doorgang, die met een hekel, een boom met lange ijzeren pinnen, kon worden afgesloten. Ook wordt melding gemaakt van stevige houten poorthekken als afsluiting, die vermoedelijk tot een latere modernisering zullen hebben behoord. Hiermee werd voorkomen dat ongewenste personen ongemerkt de stad konden binnen- of uitvaren.
Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart, tussen 1822 en 1826 werd deze waterpoort afgebroken. Het water van de Aa werd buitenom, als stadsgracht langs de noordzijde van de stadsmuur geleid.

Hekel in de Oostwal

Deze waterdoorgang dateert evenals de hekel in de Muntelwal van omstreeks 1500 toen het Hinthamereinde bij de stad gevoegd werd. De loop van de oude stadsgracht werd daarbij gehandhaafd, met als gevolg dat in de omwalling een hekel voor het instromende water moest worden gemaakt. De gracht werd rond 1725 gedempt waarmee ook de functie van de hekel kwam te vervallen.

OOSTWAL: Bossche Pad/sigarenmakerwoningen

Handel en nijverheid waren de belangrijkste kenmerken van de stad. Industrie kwam in de 19e en begin 20e eeuw nauwelijks van de grond. Er was één uitzondering, de sigarenindustrie. De stad kende in de 19e en het begin van de 20e eeuw (1915) elf sigarenfabrieken. Maar er waren ook heel veel zelfstandig thuiswerkende sigarenmakers. Al met al verdienden er op een gegeven moment tussen de 1.500 en 2.000 mensen hun boterham aan deze tak van industrie. Ze werkten er als sigarenmaker, bosjesmaker of. In de loop van de Eerste Wereldoorlog liep dit aantal sterk terug omdat de aanvoer van tabak overzee vanwege de oorlogsomstandigheden stagneerde. Velen werden toen werkeloos. Er kwamen omscholingsprogramma’s voor werkeloze sigarenmakers. Zij moesten bouwvakkers worden want de stad had grote behoefte aan goede woningen. Voor de bouw koos men Premetro’s Bouwbedrijf in Utrecht omdat zij

ervaring had in het vervaardigen van grote betonstenen. Hiermee kon men sneller en gemakkelijker huizen laten bouwen door omgeschoolde sigarenmakers. De huizen werden hier o.a. aan de overkant gebouwd aan de Bossche Pad en omgeving en in het gebied Hinthamerpoort. Het werden er ongeveer vierhonderd. Men vreesde voor eentonigheid en dat klopte ook wel. De omgeschoolden kregen een laag salaris maar men kon bij een hogere dan gemiddelde productie wel extra beloningen krijgen.
De huur van deze huizen, die in de volksmond sigarenmakerwoningen werden genoemd was laag. De huizen hadden *geen mooie kamer.* De wethouder vond dit niet nodig. Hij deelde daar over mee: *zij zal dagelijks voor den pot moeten zorgen, de kleeren herstellen en van oud nieuw maken. Zij zal door haar overleg en kennis de waarde van het door haar man verdiende loon moeten trachten te verdubbelen. Zulk een huisvrouw heeft aan een teveel aan ruimte niets dan last. Dat te groote huis voor haar capaciteit heeft tot gevolg dat zij boven haar kunnen gaat leven, teveel besteedt aan meubileering en er te weinig overschiet voor voedsel en andere noodzakelijkheden, waardoor allicht ondervoeding en erger voor haar en haar kinderen ontstaat.*

ORTHENSTRAAT

ORTHENSTRAAT

Deze straat is, evenals de Vughterstraat en Hinthamerstraat vanaf het ontstaan van de stad één van de drie belangrijkste toegangswegen naar de stad. In alle drie de straten stond ook een stadspoort. Ook na de uitbreiding van de stad die werd omringd door een grotere stadsmuur bleven dit de belangrijkste in- en uitvalswegen. Er kwamen echter alleen nieuwe stadspoorten die verder naar buiten werden geplaatst.
Men neemt aan dat in de Orthenstraat de eerste huizen van de stad hebben gestaan, ongeveer langs de Dieze-arm die vanaf de voormalige Geertruibrug naar de Maas liep. De loop van de Binnendieze was hier oorspronkelijk anders. De Orthenstraat volgt in zijn milde buiging de natuurlijke waterlopen. Achter de huizen rechts, vanaf de stadszijde gezien loopt de nu een gedempt gedeelte van de Groote Stroom terwijl achter de huizen aan de linkerzijde de haven ligt die een uitmonding is van de Vughterstroom.
Het gebied ligt op een hoge dekzandrug, evenwijdig aan de Binnendieze (de Marktstroom), die zich vanaf de Markt naar het noorden uitstrekte. De Marktstroom kwam in de middeleeuwen via de voormalige waterpoort aan het Herman Moerkerkpleintje de stad binnen en verliet de stad bij de tweede waterpoort bij de tegenwoordige Geertruisluis.
Het terrein aan de rechterzijde (gerekend vanaf de Markt) liep vanaf de straat sterk af naar de Binnendieze, het hoogteverschil bedroeg ruim 1,50 meter. Dat is nog altijd zo. Als je van de Hooge Steenweg de Scheidingstraat inloopt merk je duidelijk dat de straat daalt. Dat achterterrein was drassig en vanuit de Hooge Steenweg via vier stegen toegankelijk. Aan de andere kant van de Binnendieze werden de achterterreinen ontsloten via een openbare weg, Achter de Tolbrug. Er waren bedrijfjes gevestigd die stromend water nodig hadden. In het begin waren dat de leerverwerkende ondernemingen, later vestigden er zich bierbrouwerijen. De Marktstroom was bevaarbaar, zodat aanvoer van goederen over water mogelijk was. In de 16e eeuw lagen acht bruggen over deze waterweg. De Marktstroom is tussen 1962 en 1966 in fases gedempt.
Vanaf de oprichting van de stad liep deze Diezetak binnen de eerste stadsommuring.
Het straatgedeelte tussen de Scheidingstraat en Ruische Poort kreeg later de naam Hooge Steenweg. De straat heette vroeger, samen met de Hooge Steenweg de Orthensedijk. Het noordelijkste stukje van de Orthenstraat werd vroeger Ortheneinde genoemd.

Bierbrouwerijen

Zoals op zoveel plaatsen in de stad lagen hier in deze straat op een gegeven moment diverse bierbrouwerijen. Maar in de eerste eeuwen van haar bestaan waren vooral de thuisbrouwers in de stad heel belangrijk. Beroepsbrouwers speelden tot in de 14e eeuw nog geen grote rol. Veel bier werd geïmporteerd uit onder andere Haarlem, Hamburg en zelfs Wismar. In de 2e helft van de 15e eeuw kwam hier verandering in. De Dommel en de Aa leverden geschikt water en de hop werd geteeld in het Land van Heusden. De graanaanvoer was echter het zwakke punt. Voor het graan was de stad grotendeels van import afhankelijk. In tijden van schaarste ging het bakken van brood dan ook voor en werd het brouwen van bier soms verboden. In 1445 werd het bijvoorbeeld verboden om van rogge (roggebrood was toen het voedsel voor de gewone man) bier te brouwen. Alleen de duurdere graansoorten zoals weit, gerst, haver en spelt mochten worden gebruikt. Aanvankelijk deden de brouwerijen op het platteland de Bosschenaren nogal wat concurrentie aan. Niet alleen was het bier, door het ontbreken van de hoge stedelijke accijns veel goedkoper maar soms kwalitatief veel beter. Niet verwonderlijk met het vervuilde water van de Binnendieze.
Soms probeerde het stadsbestuur bepaalde projecten zoals de bouw van het Kruithuis te financieren door middel van een extra belasting op het bier te heffen. Dit werd haar echter niet in dank afgenomen. De volksdrank zou hierdoor veel te duur worden.
In de 16e eeuw nam het aantal brouwerijen sterk toe. Waren er in 1567 nog 22 brouwerijen, rond 1600 was dat aantal gestegen tot 51. Hiervan stonden er toen 41 in de Vughterstraat. Alle lagen nabij de Binnendieze die o.a. als koelwater werd gebruikt. Andere bronnen spreken zelfs over 100 brouwerijen. Ruim de helft van het bier werd thuis gebrouwen voor eigen gebruik.

Bier was destijds een echte volksdrank. Het had overigens wel een lager alcoholpercentage dan nu, namelijk 2,5 % tegenover 5 %. Water was vaak onbetrouwbaar. Zelfs in het Groot Ziekengasthuis kregen de patiënten bier op bed.
Via accijns kon het stadsbestuur aan veel geld komen. De accijns op bier was de belangrijkste inkomstenbron voor de stad. Maar de stadsbestuurders hadden er ook een flinke kluif aan de brouwers in de hand te houden want er werd nogal eens gerommeld met bijvoorbeeld de inhoud van de vaten om accijns te ontduiken.
Later nam wegens toenemend gebruik van koffie, thee, cacao en wijn het aantal brouwerijen weer sterk af tot nog zeventien brouwerijen rond 1740. In de 19e eeuw schommelde het aantal tussen zes en acht. Veel brouwerijen lagen dicht bij de Binnendieze zoals onder andere De Drie Kronen en Het Bont Paardje. Bekende, overgebleven brouwerijen waren Het Anker van A. Mulders, De Rode Kroon van F. van Erp, De Engel van T. Heeren, De Witte Zon van H. de Bont, De Witte Zwaan van J. van Gulick, De Klok van J. van Maren, De Ster van J. Boelen en De Halve Maan van G. van Schijndel.
Ruim twee eeuwen geleden kende de stad het Koningsbier. Het was, zo luidde een Latijnse lofzang op deze drank uit 1790, *de vloeibare koning van alle biersoorten. De Binnendieze verschaft aan de burgers rijkelijk het heldere vocht, waaruit de brouwer de vloeibare nectar weet te brouwen.* Het Bossche Koningsbier was volgens de schrijver *van smaak en in kracht zoveel beter dan elk ander. Het smaakt zacht, maar toch kun je er behoorlijk dronken van worden.*
Het typische Bossche bier bestaat niet meer. Terwijl tal van kleine brouwerijen, vooral in België veel verschillende biersoorten maken is er niet een echt typisch Bosch bier meer. Overigens is er weer enige hoop zoals elders uit de tekst blijkt.
Tot ongeveer 1900 was het meeste bier nog hooggegist zoals we dat nu nog kennen van sommige Belgische biersoorten zoals Trappist. Later kon men vanwege de technische vooruitgang overschakelen op lage gistingsmethoden. Het pilsje werd toen de meest gedronken biersoort. Dit betekende het einde van veel kleine Bossche brouwerijen. De Witte Zwaan in de Vughterstraat hield het nog uit tot 1927.
De industrialisatie van het brouwproces had een einde gemaakt aan de hegemonie van de kleine brouwerijen. Kleinschalig, ambachtelijk bier brouwen werd een dure zaak. Kolen en turf werden door stoom vervangen, de thermometer kwam en de saccharometer (suikermeter), om het soortelijk gewicht te kunnen bepalen waardoor het alcoholpercentage beter kon worden geschat. Louis Pasteur beschreef en verbeterde het gistingsproces en de reincultuur werd ontdekt waardoor een beter gist gekweekt kon worden en het bier langer houdbaar bleef. Bovendien kwamen er koelmachines.
De stad bleef tot 1958 zonder een brouwerij. In dat jaar opende echter Heineken een nieuwe fabriek in de stad. Hierdoor werd een eeuwenoude traditie van bierbrouwerijen weer in ere hersteld. Weliswaar maar één brouwerij maar met een omzet die veel hoger ligt dat het gezamenlijke aantal van de eerdere 51 brouwerijen. Bovendien kreeg de stad er nog iets voor terug dat zij nooit eerder had bezeten. Heineken werd namelijk tevens Hofbrouwer van Oeteldonk.
Inmiddels kent de stad ook weer een kleinschalige bierbrouwerij. Deze stadsbrouwerij, met de naam ’t Kolleke van Jan van Kollenburg ligt in de Kruisstraat.
‘t Kolleke, beschikt over twee ketels van vijfhonderd liter. Het bier is te koop in zijn aangrenzend Café Bar Le Duc, gelegen aan de Korenbrugstraat. Het is ook te koop en te drinken in het Eurohotel aan de Kerkstraat en in slijterij Belgers aan de Hinthamerstraat. De biertjes dragen de naam Kolleke Oude Jan, Kolleke Jonge Jan, Kolleke Rosé met toegevoegd framboos en het eveneens zeer gewaardeerde Kolleke Triple Bier.
Samen met nog vier brouwerijen in de regio wordt hier ook het liniebier gebrouwen. De Stichting De Groene Vesting heeft als doel de herinnering aan het Beleg van ’s-Hertogenbosch levendig te houden. Het brouwen van liniebier is hiervan een van de middelen.

ORTHENSTRAAT: Ruische Poort

Oorspronkelijk gaf deze poort, die aan de Hooge Steenweg ligt toegang tot het daarachter liggende Refugiéhuis van het Augustijnenklooster Mariënhage, afkomstig van de plaats Woensel bij Eindhoven. Na 1629 kreeg dit vluchthuis een andere bestemming omdat alle mannelijke geestelijken de stad moesten verlaten. Rond 1840 tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw deed het gebouw dienst als pastorie van de vlakbij gelegen parochiekerk Sint-Pieter. Het is thans, zoals diverse panden hier in gebruik bij de F. van Lanschot Bankiers NV.
Het Mariabeeldje in de poort is in 1927 gemaakt door Jac. Goossens. Dit is tevens het jaar waarin de poort werd gerestaureerd. Het is een holgeprofileerde natuurstenen ingangspoort, overtoogd door een uitgekraagde boog op twee kopjes. De poort was

Henk(es), 3-11-2011

bepleisterd maar bij de restauratie heeft men de oorspronkelijke baksteen weer zichtbaar gemaakt. In de tweede helft van de 16e eeuw heeft men boven de poort een huysinge (kamer) gebouwd die in de 17e eeuw weer is afgebroken. Tijdens de aanwezigheid van de pastorie kreeg de poort in de volksmond de bijnaam van Pastoorspoort.

Het steegje is echter officieel genoemd naar Johan Ruysch, commissaris ordinarius van de Staten-Generaal, belast met de monstering van het garnizoen en fortificatiën van ’s-Hertogenbosch. Hij kocht in 1648, direct na de Vrede van Münster het refugiéhuis voor een bedrag van 5.900 gulden van de laatste wettige eigenaar, het Klooster Mariënhage. De koop werd echter niet erkend door de Staatse overheid waardoor hij het pand met het daarbij gelegen bleekveld en een aantal cameren twee jaar later nog eens moest kopen, nu van de rentmeester-generaal.

Zie voor meer informatie het artikel bij de Ruische poort.

ORTHENSTRAAT: Voormalige Brusselse Poort

De Orthenstraat is één van de drie hoofdwegen die de stad vanaf de 1e ommuring kent. Vanaf het centrum werden de hogere dekzandruggen gekozen om de uitvalswegen daarop aan te leggen.

De poort die hier lag maakte deel uit van de eerste stadsmuur, waarvan de bouw aan het eind van de 12e eeuw begon. In die muur werden drie landpoorten, twee waterpoorten en drie hoektorens (bolwerken) geplaatst. De vestingmuur is rond 1220 voltooid en is daarmee een van de oudste, gemetselde vestingwerken van Nederland. De poort lag tussen de huidige panden Orthenstraat 38/40 en 43/45 aan de overkant. Deze poort bestond uit twee verdiepingen en had twee flankerende hoefijzervormige torens, waarvan de ronde zijde naar buiten was gericht. De poort was iets groter dan de Leuvense Poort en had mogelijk een voorpoort, waarvan bij opgravingen in 1983 aanwijzingen zijn aangetroffen. De doorgang werd beveiligd door een valhek, waarvan de sleuf bij de Leuvense Poort werd teruggevonden. Daar achter zat (zaten) één of mogelijk twee, met ijzer beslagen klapdeur(en). Verder was er nog een werpgat in de vierkante ruimte achter het valhek en de poortdeur. Aan de buitenzijde stroomde een tak van de Binnendieze die als stadsgracht fungeerde.

Deze poort heette Brusselse Poort, genoemd naar een van de hoofdsteden van het hertogdom Brabant. De oudste vermelding dateert van 1303 als *Porta Vici Orthensis* maar werd al in het eerste kwart van de 13e eeuw gebouwd. Deze poort werd overigens ook wel Heilig Kruispoort genoemd vanwege de Kapel van het Heilig Kruis die hier vlakbij stond, naast het Sint-Geertruiklooster.

De poort verloor al spoedig haar verdedigende functie en al in 1250 stonden er huizen aan de buitenzijde van de voorpoort waarvan de vorm en omvang echter niet bekend zijn. Bij de buitengebruikstelling van de 1e stadsmuur zijn deze huizen gesloopt (1363). Na de uitbreiding van de stad kreeg zij, vanaf 1325 de naam Orthenbinnenpoort.

In het begin van de 17e eeuw werd deze toren even gebruikt (1616) voor de opslag van kruit. Toen daar vlakbij eens brand uitbrak besefte men dat de opslag tussen de woningen te veel risico’s inhield. Even later (1618-1621) werd iets verderop een echt Kruithuis gebouwd die bij de stadsingang op een weiland van het Sint-Geertruiklooster lag.

De poort was ook in gebruik als vergaderplaats van het Kramersgilde. In 1644 kreeg de poort nog een uurwerk dat afkomstig was van de afgebroken Petrus en Pauluskerk (andere bron: Sint-Pieterskapel) die stond tegenover de Citadel. De poort is in het begin van de 19e eeuw (1813) afgebroken. Ter plaatse van de huisnummers 43/45/47 liep in de 13e eeuw de stadsgracht die in het midden van de 14e eeuw werd gedempt.

De oude stadsmuur liep van hier richting waterpoort nabij de Geertruisluis en aan de andere kant liep de muur door waar nu de haven ligt. In de grond zitten nog restanten van deze poort, brug en gracht. In de bestrating is het silhouet van deze poort terug te zien.

ORTHENSTRAAT: De Zevensteensebrug

De eerste brug die hier lag dateert van 1302. De stad lag toen overigens nog binnen haar eerste ommuring. De brug was nodig omdat de Orthenstraat in die tijd de belangrijkste uitvalsweg naar het noorden was. In de loop der eeuwen is deze brug herhaaldelijk ingrijpend hersteld en vervangen. De landhoofden met natuurstenen lijsten zijn echter nog van 1863. Dit gedeelte van de Binnendieze werd vroeger Baaiwater genoemd. De brug heette vroeger dan ook Baaiwaterbrug.

ORTHENSTRAAT 1: In De Braucuip

Het pand Orthenstraat 1/3, gelegen aan de linkerkant van de poort bestond oorspronkelijk uit twee huizen, namelijk In De Braucuip, aanvankelijk genoemd Inden Gulden Wildeman (1506/’07), later De Gulden of De Vergulde Brouwkuip. Dit was een voormalige bierbrouwerij. Het tweede pand was De Gulden Struis, eerder genoemd De Struis of Vogelstruis (1559). Van beide panden is niets bewaard gebleven.
In 1728 werden beide huizen samengevoegd en in 1886 gesloopt. Alleen in de kelder zijn de twee afzonderlijke huizen nog te onderscheiden. De panden kwamen in het bezit van het kerkbestuur van de Sint-Pieter.
In 1901 kochten de zusters van de Choorstraat beide huizen om er een klooster van te laten maken. In 1922 lieten zij het klooster weer afbreken en hiervoor in de plaats kwam dit zusterhuis met kapel.
Achter deze panden was in 1887 al een scholencomplex gebouwd waar tot het midden van de 20e eeuw zowel arme meisjes als meisjes uit de gegoede stand, aanvankelijk gescheiden naar school gingen. In 1959 nam de F. van Lanschot Bankiers NV het complex over. Het schoolcomplex achter dit pand werd afgebroken en hiervoor kwam nieuwbouw voor de bank in de plaats.

Bouwgegevens

Het pand is gebouwd in de **neorenaissance**stijl met trapgevels, gotische ornamenten en eigentijdse sierreliëfs. De architect hiervan was Julien Dony, die ook de Drakenfontein ontwierp.

Gevelsteen

In plaats van een rondvenster boven de toegangsdeur zien we hier een sculptuur van een brouwer met een bol gezicht met zijn brouwlepel. De maker is onbekend en de grote ronde steen, groot 93 cm met als tekst *De Gulden Brouwkuip* is in de jaren zestig van de vorige eeuw aangebracht. Mogelijk is de steen oorspronkelijk 17e eeuws.

ORTHENSTRAAT 3: De Gulden Hopsack

De oude kelders van De Gulden Hopsack getuigen van een bewonersgeschiedenis die waarschijnlijk teruggaat tot de 13e eeuw.
Van dit pand werd in 1564 voor het eerst melding gemaakt. Het huis werd toen aangekocht door een bierbrouwer, een zekere Wouter van Uden. Zijn woonhuis lag er pal naast. Hij verbouwde het pand rond 1600 tot pakhuis, voor de opslag van hop. Daar ontleent het pand haar naam aan. Hopbellen (de vrouwelijke bloemen van de hopplant) werden gebruikt bij de bereiding van bier, vandaar de naam hopzak. Een afbeelding van een zak met hop is nog te zien op de (afgesleten) gevelsteen. Op de verdiepingen werden granen en hop opgeslagen. De eigenaar gaf zijn pand de naam De Gulden Hopsack, de naam die het nu nog draagt.
In 1600 kocht een andere brouwer, Wouter Jansz van Wel het gebouw en gebruikte het als brouwerij. Wouter Jansz van Wel was niet de enige brouwer in de stad. In 1568 waren er 22 bierbrouwerijen in ‘s-Hertogenbosch. In 1601 was het aantal opgelopen tot 51. De Bosschenaren bleken dus wel van een biertje te houden. Nu was dat niet zo verwonderlijk: het drinkwater was onbetrouwbaar en vaak besmet. Dat maakte bier volksdrank nummer één. Toch heeft De Gulden Hopsack niet lang deel uitgemaakt van een brouwerij.
De toenmalige eigenaar liet het van oorsprong houten pakhuis in 1619 ombouwen tot een pand van steen. Hij kreeg hiervoor van het gemeentebestuur ook een premie omdat de gemeente vanwege brandgevaar de bouw van stenen huizen wilde stimuleren.
Na deze herbouw heeft het pand ruim twee eeuwen lang dienst gedaan als woonhuis. Het pand is eeuwenlang in het bezit geweest van bierbrouwers en wijnkopers.

In de periode 1637 tot 1643 was het de woning van Jaques de Lange, kapiteingeweldiger over het garnizoen van ’s-Hertogenbosch. Tussen 1678 en 1736 woonden er, opmerkelijk genoeg voornamelijk weduwen.
De strijd tussen de patriotten en de Oranjegezinden is ook aan De Gulden Hopsack niet voorbij gegaan. De toenmalige eigenaar van het pand, de wijngrossier Kipppinx sloot zich, evenals de familie Van Lanschot aan bij de in 1786 opgerichte patriottische Vaderlandsche Sociëteit. De Gulden Hopsack had hij verhuurd aan de Joodse arts Levi Salomons. Het pand werd door het geringe aantal joden dat de stad toen kende, bij gebrek aan een eigen synagoge in gebruik genomen voor de erediensten en was het als zodanig een voorloper van de synagoge. Salomons stimuleerde een huissynagoge echter niet, reden waarom hij in 1780 een brief aan het stadsbestuur schreef om een eigen ruimte voor de joodse gemeenschap van een kleine tachtig leden. Het stadsbestuur reageerde negatief: bovendien wezen zij er op dat nog in 1777 er een besluit genomen was dat joden géén poorter mochten worden en evenmin toegelaten zouden worden tot inwoner van de stad. Maar de tijden zouden veranderden. Met de komst van de Fransen en de daarop volgende politieke veranderingen was dit inderdaad zo. In 1798, een jaar vóór zijn dood, werd Levi Salomons alsnog toegelaten als Bosch poorter. Het huis was in 1787, samen met veel patriottische huizen al eens volledig geplunderd. Dat gebeurde niet alleen bij Salomons, maar bij vele honderden huizen in de stad, toen het garnizoen in opstand kwam. Later werden de vele geplunderde goederen teruggenomen van de stelende soldaten en op kijkdagen aan de beroofde Boschenaren tentoongesteld.
In 1823 krijgen de Bossche joden pas hun eigen synagoge.
In 1831 deed de toenmalige eigenaar het pand voor 2.175 gulden over aan de ijzerhandel Louis van Miert die er een opslagplaats voor ijzerwaren van maakte, waardoor het pand nogal wat wijzigingen onderging. Deze bekende Bossche familie bleef tot 1970 eigenaar van het pand. Het pand werd gebruikt als pakhuis en als winkel. Omdat het ijzer een te zware last was voor de zolderbalken verhuurde Van Miert het pand diverse keren.
In 1970 was het pand door de bankiers Van Lanschot aangekocht, en het werd ingrijpend gerestaureerd en in oude luister hersteld. Onder andere werden de prachtige plafondschilderingen die toen tevoorschijn kwamen, gerestaureerd. Bij deze restauratie kwam ook het bewijs, dat hier zeker hop opgeslagen heeft gelegen: tussen de vloernaden werden nog hopzaden aangetroffen.
In de 20^{e} eeuw is het pand twee keer gerestaureerd (zie gevelsteentje met tekst: *hersteld 1923 en in 1970)*. Hierbij heeft men het interieur zoveel mogelijk teruggebracht in de oorspronkelijke vroeg-17^{e}-eeuwse situatie. Het interieur heeft ook nog 17^{e}-eeuwse plafonds. In het pand is op de tussenverdieping met gesloten balustrade een comptoir aanwezig. In dit kantoortje hield de brouwer toezicht op alle activiteiten in zijn pand. De trap naar de kelder is bezet met merendeels 17^{e}-eeuwse blauwwitte tegeltjes met kinderspelen, landschapjes, vissen en andere dieren. Op de eerste verdieping is de vergaderzaal met oude lage balken en versierde zoldering. Verder zien we gerestaureerde schilderingen aan het 17^{e}-eeuwse plafond (ranken, vogels, guirlandes). Een mooie wenteltrap loopt helemaal door tot in de nok van het pand. In de zolder zitten, naar de straatkant toe, nog oude ronde gaten, waardoor het dikke kabeltouw werd getrokken van het grote hijsrad. Dat houten rad hangt onder de kap. Zowel het rad als de ijzeren V-vormige tanden op de rand zijn origineel.
In de hal staat een zeer grote weegschaal. Verder loopt er nog een mooie wenteltrap door tot in de nok. Er is ook nog een groot hijsrad te zien. De waterput is in ere hersteld.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een prachtige **renaissance** gevel met natuurstenen banden, een voorbeeld van de Hollandse renaissancestijl uit het begin van de 17^{e} eeuw. Kenmerkend is het kleurige baksteenmetselwerk met zandstenen sierdelen, decoratieve muurankers en de trapgevel met hijsluik.
De entree heeft een insteekverdieping. De bakstenen trapgevel heeft een houten onderpui met daarboven smalle ramen. De bakstenen bovenbouw heeft een decoratieve band van afwisselend licht en donker hardsteen. De verdiepingen worden geleed door gemetselde horizontale geprofileerde cordonlijsten. Boven de kruisvensters met groene luiken zien we geprofileerde bakstenen korfbogen die op leeuwenkopjes steunen. Ze omsluiten een met geometrische patronen en diamantkoppen gemetseld mozaïekveldje. Verder zien we vier krullende muurankers en stenen kopjes. De trapgevel is over twee verdiepingen geplaatst. Inpandig zien we enige sleutelstukken.

Gevelsteen

De gevelsteen dateert van na 1619.
De voorstelling op de gevelsteen is niet duidelijk maar vermoedelijk was er een zak, waarin destijds de hop werd bewaard (hopzak) met in de vier hoeken hopbellen in uitgebeiteld. Doordat de Franse kalksteen is afgesleten is de voorstelling bijna niet meer te onderscheiden.

Henk(es), 3-11-2011

ORTHENSTRAAT 4-6: De Hooge Stoep

De rooilijn van dit pand ligt op de oorspronkelijke plaats. De verspringing van de rooilijn ten opzichte van het naastgelegen huis van circa 1,20 meter bood vroeger plaats aan de kelderingang. In 1520 werd de breedte van het perceel op 22 voet (= 6,33 m) gesteld. Dit is even breed als het huidige pand, inclusief één zijmuur. Over de steeg op nummer 6 werd verder geen cijns geheven, waaruit we mogen concluderen dat het een openbaar straatje was. Het gaf toegang tot het achtererf achter de panden van de Visstraat. Waarschijnlijk stond het in verbinding met een ander, in 1432 vermeld steegje dat tot aan de eerste stadsmuur doorliep.
Nu nog herkenbaar zijn de restanten van het onderkelderde achterhuis van Orthenstraat 4, dat later bij de panden Visstraat 5 en 7/9 is getrokken. Het achterhuis is, op de kelders en een deel van de achtergevel na, gesloopt. De restanten dateren uit de 14e eeuw. Het voorhuis is voorzien van een tweebeukige kelder met tongewelven die in het midden door gordelbogen op pijlers worden ondersteund. De kelder was vanaf de straat toegankelijk. Aangezien het pand in de 19e eeuw sterk vernieuwd is, zijn geen verdere oude gegevens bekend.

ORTHENSTRAAT 5-7: Achter ’t Glas

Het pand rechts van het steegje, Orthenstraat 7 werd genoemd De Gulden Bodem. In 1573 wordt voor het eerst voor dit pand cijns vermeld. Het achterhuis werd aangeduid als Het Steeghuis. Het was vroeger een belangrijk huis want het stond in 1596 al bekend als *hooghuys.*
in de 18e eeuw woonde hier Adriaan van Orthen, een advocaat. Diens niet onbemiddelde weduwe deed in 1746 mee aan een project om het erf achter buurhuis De Lintmolen tot aan de Binnendieze vol te bouwen met huurhuisjes. Kleine eenkamerwoningen waren het, voor eenvoudige mensen met beroepen als kramer, mandenmaker, brandersknecht, bierdrager, kleermaker, hoedenmaker, kantwerkster, naaister, garentwijndersknecht of stoker. Onder de latere bezitters van deze huurhuisjes komen we overigens nog een bekende naam tegen, zoals die van de brouwer Lambert van Roosmalen van De Gulden Brouwkuip.
Halverwege de 18e eeuw werd het erf helemaal volgebouwd met een bedrijfsruimte waarin o.a. een fabriek voor militaire kleding en uitrustingsstukken was gevestigd. In Het Steeghuis was toen een koffiebranderij ondergebracht.

In 1831 werd het pand voor 3.279 gulden verkocht aan IJzerhandel Van Miert die de begane grond als stalling voor karren en wagens gebruikte.
De blauwe sluitsteen in de boog boven het raam in het Eerste Straatje van Best vermeldt het jaartal 1831. Dat markeert de verbouwing van Het Steeghuis, die Van Miert als nieuwe eigenaar liet uitvoeren. Wat nu een groot raam is, moet in die tijd een deur geweest zijn, waardoor karren en wagens in en uit reden. Een bouwkundige aanwijzing daarvoor ligt in het pand: de vloer ligt een stukje lager. Bij de restauratie van De Gulden Hopsack in 1973 is Het Steeghuis ontdaan van pleisterwerk, zodat de bakstenen muren weer zichtbaar werden. Het pand is ook van binnen zoveel mogelijk in authentieke stijl gerestaureerd
De huidige naam luidt nu Achter ’t Glas.
Het pand is verdeeld in een voorhuis en een klein achterhuis, dat voorzien is van een gedeeltelijk boven maaiveld gelegen kelder. Aan de achterzijde grensde het aan de kort na 1600 gebouwde bierbrouwerij van de buren.

ORTHENSTRAAT tussen 7 en 9: De Lintmolen

Lintfabriek

Tussen het Eerste en Tweede Straatje van Best lag een pand uit de 18e eeuw dat De Lintmolen werd genoemd. Destijds was in dit huis een lintfabriek gevestigd. De stad kende veel van dergelijke fabrieken waar men de zogenaamde *Bossche Band* maakte. Deze band had landelijk een goede naam. Als gevolg van de invoering van goedkopere band uit het buitenland (Elberfeld) raakte deze tak van industrie hier in verval. Hiervoor in de plaats kwamen er ca. tien twijnerijen. In enkele gevallen werd zelfs met vijf à zes molens gewerkt. De garens die men hiervoor gebruikte werden in de stad of directe omgeving gesponnen waardoor ongeveer 2.000 spinsters hiermee hun boterham verdienden.
Midden-18e eeuw werd het achtererf tot aan de Binnendieze volgebouwd met o.a. eenkamerwoningen. Hierin woonden onder meer mensen met de volgende beroepen: kramer, mandenmaker, brandersknecht, bierdrager, kleermaker, hoedenmaker, kantwerkster, naaister, garentwijndersknecht en stoker. Een eeuw later werden de huisjes afgebroken en vervangen door fabrieksruimte.

Piet de Gruyter en Zn.

Henricus de Gruijter (1765-1843) exploiteerde aan de Vughterdijk een rosmolen, waar boekweit en haver werd gepeld, schoongemaakt en gegrut. Een paard bracht de maalstenen in beweging; de molenaar liet het in een vaste cirkel rond de as lopen. Het voordeel van een rosmolen was dat de molenaar niet afhankelijk was van wind- en waterkracht. Het nadeel echter was dat de molenbemaling traag verliep en dat het paard niet onbeperkt kon blijven lopen.
De 23-jarige zoon Piet de Gruijter (1795-1867) had in 1818 voor 180 gulden per jaar een eenvoudige winkel gehuurd aan de Hooge Steenweg op nummer 8. Hij begon er voor zichzelf een grutterij en handel in granen, zaden, kippenvoer, erwten en meel. Het graan werd in zijn zaak in de met de hand aangedreven molen verbrijzeld tot gort, zoals boekweitgort en havergort. Gort was volksvoedsel dat werd verwerkt tot brood, pap, brij, pannenkoeken en wafels. De artikelen werden los in kleine hoeveelheden verkocht. Hij leverde zijn producten zowel aan particulieren als aan handelaren en boeren. De winkel bestond uit een bescheiden vertrek met een groot aantal voorraadbakken. Zijn vrouw assisteerde hem in zijn zaak.
Een paar jaar later (1822) kocht Piet het pand Het Schaekburt, eveneens aan de Hooge Steenweg op nummer 10 voor 5.000 gulden. Bovendien slaagde hij er in om in 1826 het belendende pand Het Gulden Kruis aan te kopen.
Kort daarna trad Piet alsnog in de voetsporen van zijn vader: naast graanhandelaar werd hij ook molenaar.
In 1828 kocht de graanhandelaar en molenaar Piet de Gruijter een eenvoudig textielfabriekje met een pakhuis, genaamd De Lintmolen voor 1.800 gulden. Hij richtte in deze fabriek een grutterij in. Evenals zijn vader gebruikte hij nu een paard om het graan te kunnen malen. Hiervoor installeerde hij een rosgrutmolen om boekweit, haver en andere granen te pletten en erwten te splitten. Enkele knechten werden in dienst genomen om deze werkzaamheden te verrichten.
Dit eigen fabricaat grutterswaren verkocht hij even verderop in zijn winkel aan de Hooge Steenweg. Op deze wijze legde Piet de Gruijter de basis voor het systeem van eigen productie met verkoop dat jarenlang het concept bleef van het kruideniersimperium.
De industrialisatie begon rond het midden van deze 19e eeuw in Nederland voorzichtig op te komen, maar het duurde nog enkele decennia voordat de stoommachine, direct gevolgd door de benzine- en elektromotor op grote schaal zijn intrede deed en de windmolens als duurzame energiebron verdrong.
In 1862 kwam zijn zoon Louis in de zaak en de grutterij werd omgedoopt *tot P. de Gruyter en Zoon*. Deze naamsverandering zou zijn ontstaan omdat men daarmee bij het aanbrengen van neonletters één letter kon besparen. In 1865 droeg Piet zijn bedrijf, inclusief rosmolen, het pakhuis en de paardenstal over aan zijn 32-jarige zoon Louis, die bekend stond als *minder markante persoonlijkheid.* Het waren daarom vooral zijn twee zonen Lambert en Jacques die voor een grote bloei en landelijke bekendheid zouden zorgen. De grutterij werd aanzienlijk gemoderniseerd en de winkelketen werd uitgebreid. Er kwam een koffiebranderij bij. Vermoedelijk werd t.b.v. de aandrijving het (volgens overlevering) blinde paard op het einde van de 19e eeuw vervangen door een stoommachine.
In 1901 werd de toen aanwezige machine van vijf pk vervangen door een zwaardere machine van 13 pk.

In 1905 werd de eerste winkel aan de Smalle Haven gebouwd. Winkels van De Gruyter in het hele land muntten uit door een prachtige inrichting en een fraaie betegeling met voorstellingen van landen waar de te verkopen producten vandaan kwamen. Oudere Bosschenaren herinneren zich ongetwijfeld de speciale dagen, waarop de fabriek koffie of cacao verwerkte. De hele stad geurde er naar. Bekend is *het snoepje van de week.*
Zie verder het artikel bij de Smalle Haven.

School

Bij de bouw van een nieuwe fabriek aan de overzijde van de Orthenstraat en grenzend aan de Smalle Haven in 1905 (zie gevelstenen) werd het pand De Lintmolen verkocht aan de zusters van de Choorstraat. Het voormalige pakhuis werd afgebroken. Zij lieten hier door architect Julien Dony, stadsbouwmeester en o.a. schepper van de Drakenfontein een lagere school bouwen. Hierin werden gehuisvest een armenschool en een burgerschool. Zelfs tot lang na de Tweede Wereldoorlog werd er onderwijs gegeven: door de Hogere Agrarische School. Toen deze school naar de inmiddels weer afgebroken nieuwbouw ging op De Vliert, trok de studentenvereniging Gremio Uno in het pand. Thans maakt het nog steeds tussen de twee steegjes gelegen pand sinds 1974 deel uit van het grote complex van de bankiers Van Lanschot.

Bouwgegevens

Aan de straatkant kreeg het pand een statige en evenwichtige **neorenaissance** trapgevel. In de top zitten gekartelde cartouches om de twee ronde ramen, waaronder een fries van gemetselde en geblokte nissen dat het bovenstuk afsluit. Verder zien we hardstenen speklagen, geblokte korfbogen boven de ramen met hun luiken en krullende sierankers, waaraan een bloem ontspringt. De verdere ornamentiek levert een fries op met een paar hardstenen reliëfs in kruismotief, geflankeerd door *Anno* en *1905* en is uitgevoerd in de trant van de ornamentontwerpen waarmee de Antwerpenaar Floris de Vriendt in de renaissance zo’n succes had.

ORTHENSTRAAT 8-10: De Fluweelen Sadel

Aan de linkerzijde van het linker gedeelte van het pand liep een straatje waarover geen cijns geheven werd. De kelder werd in de 16e eeuw afzonderlijk verhuurd en was vanuit het steegje bereikbaar. Het loopt nu ook onder het rechterdeel van het pand door. De beide tongewelven rusten op gordelbogen met pijlers in het midden van de kelder. Deze constructie is vergelijkbaar met die onder nummer 4 en dateert waarschijnlijk eveneens uit de 17e eeuw. In de 19e eeuw zijn ze weer sterk gewijzigd, zodat er weinig meer bekend is over de oude constructies en structuren. Op het erf stond een achterhuis en een stenen muur.
De kelder onder het voorhuis van het rechterdeel van het pand was vanaf de straat toegankelijk. Het stond in verbinding met de kelder onder het rechter buurpand nummer 12, dat in dezelfde handen was. De kelder vormde één geheel met die van het linker buurpand, dat zoals vermeld in andere handen was. Hoe het gebruik van de kelders geregeld was, roept vragen op. Ook de eigendomsverhoudingen van de huizen zelf zijn niet duidelijk. Het pand is in de 19e eeuw gelijk met het linker gedeelte ingrijpend verbouwd, zodat we over de rest niets meer te weten kunnen komen.

ORTHENSTRAAT 9: Inden Hoorn

De naam van pand dateert van 1573.
Het pand staat op de hoek van het Tweede Straatje van Best. Het bezat een kelder onder het voorste deel van het huis, dat mogelijk in verbinding stond met een kelder onder de straat. Een brandmuur verdeelde het huis in een voorhuis met vast achterhuis. Het voorhuis had waarschijnlijk een insteekverdieping. Onder het achterhuis is geen kelder waargenomen.

Gevelsteen

Boven in de voorgevel zit een gevelsteen ingemetseld waarop een soort posthoorn te zien is met de tekst Den Hoorn 1622. Op zo’n hoorn werd door de bakker geblazen als teken dat het dagelijks brood klaar lag op de schappen zodat iedereen wist dat het brood opgehaald kon worden. Toen de bakker het brood aan huis ging bezorgen is het hoorngeschal in onbruik geraakt.

ORTHENSTRAAT 11: De RoôRoos

Het pand is in 1933 helemaal vernieuwd. Toch was er nog een verwijzing naar het verleden, namelijk de vroegere naam van het pand, De RoôRoos.
Onder een gebeitelde roos stond de tekst:

'T HVYS OS GOD BEQVÆ(M)
DIE ROO ROES IS SYN NAAM.

Deze roos en tekst zijn verdwenen.

ORTHENSTRAAT 13: De Witte Hant

In het pand was in het begin van de 17e eeuw (1614) een leerlooierij gevestigd. In dit deel van de Orthenstraat bevonden zich vanaf de beginperiode van de stad leerverwerkende bedrijven op de achtererven. Deze bepaald niet schone industrie heeft zich eeuwenlang vlakbij belangrijke huizen en kerkelijke instellingen weten te handhaven. Men koos bewust voor deze locaties, zo vlak voordat het door de leerlooierijen vervuilde water van de Binnendieze de stad weer verliet.
Ten tijde van de leerlooierij is het hoofdpand verbouwd. Het kreeg een voorhuis met vast achterhuis, gescheiden door een 17e-eeuwse dwarsmuur. Ook de balklagen en de kap dateren uit deze bouwperiode. Aan de linkerzijde vertoont de perceelgrens een tweetal verspringingen. Dit kan mogelijk duiden op de aanwezigheid van een osendrup. Bij de gemene zetting van 1502/'3 werden naast de eigenaar nog zes personen vermeld. Deze zullen op het achterterrein gewoond hebben, dat via het openbare straatje bereikbaar was. Onder hen waren twee kleermakers, een schrijnwerker en een *zeemscoemeker.*

ORTHENSTRAAT 14-16: Voormalige fabriek van De Gruyter

In 1818 huurde graanhandelaar en molenaar Piet de Gruijter (1795) een winkeltje aan de Hooge Steenweg op nummer 8. Zijn vader Henricus woonde op de Vughterdijk als grutter en korenkoper. De zaken gingen goed en in 1828 kocht hij in de Orthenstraat 7-9 het pakhuis De Lintmolen en een viertal kleine huisjes in het Eerste en Tweede Straatje van Best. Hij installeerde er een rosgrutmolen in om er boekweit, haver en andere granen te pletten en erwten te splitsen. Bovendien werden de grondstoffen/goederen daar opgeslagen.
Na het toetreden van zoon Louis ging het bedrijf P. de Gruyter & Zn heten, zonder puntjes. Deze naamsverandering zou zijn ontstaan omdat men daarmee bij het aanbrengen van neonletters één letter kon besparen. Groot was het bedrijf nog niet. Dat duurde tot de komst van Lambert en Jacques, de twee zonen van Louis. Die breidden het assortiment uit: naast de meelsoorten, peulvruchten, granen, zaden en veevoer kwamen er margarine en roomboter, wat later gevolgd door koffie en thee. In 1896 opende Jacques het eerste filiaal in Utrecht. Meerdere winkels volgden. Jacques was ook de uitvinder van de 10%-bonnen bij een contante betaling. De Gruyter was een grootwinkelbedrijf (gruttersfirma). In de volksmond werd hij ook wel Piet de Dief genoemd. Door de vele winkeluitbreidingen werd de gruttersmolen hier te klein.
Aan de overzijde van de Orthenstraat op nummer 14-16 werd een uitbreidingsmogelijkheid gevonden. Het pand Orthenstraat 14 had de naam Strickepoort. Het was een van de oudste, stenen huizen van de stad, gebouwd in de 14e eeuw. Op het achterterrein stonden vijf kleine huizen, die in 1904 zijn gesloopt ten behoeve van De Gruyter. In 1911 werd de Strickepoort afgebroken. Stapsgewijs werd het grootste gedeelte van de middeleeuwse bebouwing gesloopt, In 1903 werd daar het eerste kantoor gebouwd, drie jaar later gevolgd door een fabriek aan de Smalle Haven. Uitbreidingen volgden spoedig; er kwam een nieuwe koffiefabriek en een grutterij. In 1920 werd vermicelli, macaroni en chocolade in productie genomen. In 1939 stond de bekende fabriek van De Gruyter er in zijn geheel. Het was een kolossaal, dominant betonnen complex, waarbij de buitenschil uit gele baksteen bestond. Men gaf het niet voor niets de bijnaam Het Gele Monster.
Het rook hier altijd naar gebrande koffie en cacao. Al vóór het uitbreken van de oorlog was er overigens al een nieuwe fabriek in de buurt van de veemarkt. In het midden van de vorige eeuw telde dit bedrijf landelijk meer dan vijfhonderd winkels. De bediening liep via de toonbank. Maar de groei zou niet blijven duren.
Het bedrijf anticipeerde echter te laat en onvoldoende op de zelfbediening. In de jaren zestig zette een neergang in, hoewel er toen ook een derde fabriek werd geopend. In die jaren verdwenen ook de kinderen van Lambert en Jacques uit de directie. De Bosschenaren gingen aan het eind van de jaren zestig steeds meer oog (en neus) krijgen voor de stankoverlast van De Gruyter in de binnenstad. Onderhandelingen over verplaatsing van het bedrijf in 1968 liepen op niets uit door het uitblijven van een rijksbijdrage.

Omstreeks 1976 werd landelijk de laatste winkel gesloten. In september 1980 werd begonnen met de sloop van het fabriekscomplex. Vijf jaar later stond er een groot appartementencomplex, de Brusselse Poort, gebouwd conform het plan Nijsen.
In november 1983 besloot de gemeente de nieuwe verbindingsstraat, tussen Orthenstraat en Smalle Haven, De Gruyterpassage te noemen. Een naam die herinnert aan het bedrijf dat hier stond én aan de familie De Gruijter die het stichtte. Aan de kant van de haven kunnen we nog één geel stukje muur van deze fabriek zien.

ORTHENSTRAAT 15: De Brandijzers

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand werd vroeger genoemd Int Brandyser.
Tijdens een ingrijpende restauratie/verbouwing in 1989 bleek dat de percelen op nummer 15 en 17 in de 15e eeuw al waren samengevoegd. Achter de trapgevel van nummer 15 en de laat-19e-eeuwse lijstgevel van nummer 17 lag het brede achterhuis. Achter beide voorgevels onder dit achterhuis werd tijdens de verbouwing een kelder ontdekt. De muren tussen de kelder en het voorhuis dateren nog uit het begin van de 14e eeuw. De aanlegdiepte van de funderingen is op 3.10 + NAP, dat is bijna drie meter onder het huidige straatpeil. Het voorhuis van nummer 15 is in de huidige opbouw iets ouder dan het achterhuis. Gezien de versierde sleutelstukken onder de eikenhouten moerbalken is het nog laatgotisch. In de 17e eeuw is het voorhuis gemoderniseerd. Er kwam een nieuwe spiltrap op de grens van het achterhuis. Een restant van deze trap is bij de restauratie aangetroffen en nu opgeslagen in het depot van de Bouwhistorische en Archeologische Dienst (B.A.M.). In de 17e eeuw is ook de kap vernieuwd en is de trapgevel aangebracht. Het achterhuis is later, met de verbouwing van het voorhuis voorzien van nieuwe topgevels die zorgvuldig gemetseld zijn met zogenaamde vlechtingen van afwijkende gekleurde baksteentjes.
Het verband met het linker perceel is nu nog duidelijk waarneembaar. Het achterhuis loopt namelijk achter nummer 17 door. Dit geheel onderkelderde achterhuis is in de 17e eeuw grotendeels vernieuwd, maar de 15e-eeuwse voorganger had in de rechter zijmuur nog zijn bouwsporen in de vorm van een stookplaats met haardstenen achtergelaten. De vondst van vijftien, mooi versierde haardsteentjes in de zijmuur op de begane grond duidt erop dat de bewoners hier in de 16e eeuw al een fraaie open haard hadden. De kap van het achterhuis heeft nog een spant waarvan het hout in het najaar van 1469 gekapt is. De hoge begane grond van het voorhuis bezat een insteek die bij de 17e-eeuwse verbouwing is gehandhaafd. De houtconstructies zoals de balklagen, kap en spiltrap zijn toen vernieuwd. Mogelijk is ook de gemeenschappelijke zijmuur met nummer 17 met gebruikmaking van de oude bakstenen herbouwd.
Het huis heeft een trapgevel in een **renaissance**stijl uit de 1e helft van de 17e eeuw met rechte afdekstenen en timpaanbekroning op de bovenste trap. De gevel van ijsselsteentjes is in 1962 hersteld. De pui stamt uit de 1e helft van de 19e eeuw.
De tuitgevel aan de achterzijde is uitgevoerd in gele baksteen met rode vlechtingen. Inpandig treffen we moer- en klinkerbinten balklagen en een kap met eiken dekbalkjukken aan. Verder is er een restant te zien van de eikenhouten spiltrap uit de 1e helft van de 17e eeuw.
Het achterhuis heeft een dekbalkjuk en een dichtgestorte kelder.
Het gebouw is van een eenvoudige, doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

ORTHENSTRAAT 17

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Gezien de bouwhistorische elementen, zoals de rechter zijmuur en de verdiepingsbalklaag, is vastgesteld dat het huis in de 16e eeuw de huidige bouwvorm gekregen heeft. Onder het voorste gedeelte tegen de voorgevel bevindt zich een keldertje met tongewelf, dat mogelijk uit de 17e eeuw stamt. De fundering van de voorgevel dateert nog uit de 15e eeuw.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel van schoon metselwerk uit de tweede helft van de 19e eeuw met een kroonlijst met consoles. Boven de ramen zitten geblokte ontlastingsbogen en horizontale natuurstenen banden.

In het voorschild van het dak is een dakkapel met spitsdakje aangebracht. Op de begane grond zien we een insteek tegen de achtermuur met moer- en kinderbinten. De balklagen en kap dateren uit voornoemde periode.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.
Omdat dit perceel al in de 15e eeuw was samengevoegd met het perceel op nummer 15 zijn er nog diverse gemeenschappelijke elementen te zien. Zie hiervoor de beschrijving van het pand op nummer 15.

ORTHENSTRAAT 19-23: Inden Entvoegel/Inden Anker

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het voormalige pand op nummer 21 heette in 1552 Inden Entvoegel. In 1552/1553 werd het pand op nummer 19 genoemd Inden Anker. Beide panden vormen nu een geheel.
Het huis met een moderne pui heeft een gepleisterde, geblokte lijstgevel met op de verdieping en de zolderverdieping vier ramen met een geprofileerde stucwerkomlijsting met kuif.
De knik in de voorgevel verraadt nog de oude indeling in twee smalle panden, die ook in de kelders nog aantoonbaar is. Het linkerpand heeft twee kelders met tongewelven achter elkaar. Het rechterpand heeft een kelder onder het voorhuis, die ook pas tijdens de laatste bouwcampagne in de 19e eeuw lijkt te zijn aangelegd.
Alleen de rechter zijmuur dateert nog uit de 16e eeuw. De rest van het pand is in de 19e eeuw vernieuwd. De kap, balklagen en interieur dateren uit de 2e helft van de 19e eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

ORTHENSTRAAT 25: De Prins van Luyk

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand werd eerder genoemd De Gapert.
Uit bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de zijgevel aan de Koksche Poort al in het derde kwart van de 15e eeuw is gebouwd. De fundering in de kelder is zelfs nog ouder, waarschijnlijk 14e eeuws.
Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat er in de 13e eeuw een houten voorganger met ingegraven palen gestaan heeft. Dergelijke panden waren vrijstaand, zodat er een onbebouwde strook grond tussen de huizen aanwezig was. De stenen opvolger uit de 14e eeuw zal eveneens vrij hebben gestaan. Bij de bouw omstreeks 1462 van het pand dat we nu nog kennen, bleef de osendrup aan de rechterzijde gehandhaafd.
Het 15e-eeuwse pand is een traditioneel Bosch’ woon/werkhuis met voorhuis, dat voorzien was van een houtskeletconstructie, vermoedelijk een insteekverdieping, een brandmuur en een smaller achterhuis. Beide bouwdelen zijn onderkelderd.
Tijdens bouwwerkzaamheden in het pand is een gotisch sleutelstuk aangetroffen met een peerkraalprofilering en gutsversieringen. Houtmonsters van het sleutelstuk werden gedateerd in het jaar 1463 (kapdatum van het hout). Mogelijk is het pand na de stadsbrand, die delen van de stad teisterde in het jaar 1463 grotendeels herbouwd. Een sleutelstuk of balkslof diende als vergroting van het draagvlak van een balkeinde van een vloerconstructie. De sleutelstukken waren modegevoelig en meestal rijkversierd met houtsnijwerk en profileringen.
Het huis heeft thans een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw, met op de verdieping en de zolder drie ramen. De pui is modern. De oude zijgevel aan de Koksche Poort is gepleisterd. In de achtergevel zitten restanten van een trapgevel uit de 15e of 16e eeuw. Verder zijn aanwezig restanten van houtskelet, moer- en kinderbinten en hol-bal consoles. De kap met twee eiken dekbalkjukken boven elkaar, laat gebroken sporen met haanhouten uit de 15e eeuw zien.
Op de eerste dekbalken ligt een vlieringzolder. Het achterhuis toont restanten van een trapgevel uit de 15e of 16e eeuw. We zien een moer - en kinderbinten zolderbalklaag. De kap heeft een eiken tussenbalkjuk met krommer. Verder zijn er sporen met haanhout en langsverbindingen over de laatste vijf haanhouten aangetrof-

fen. De windschoren zijn gemerkt met gekraste merken, de sporen zijn ongemerkt uit de 15e of 16e eeuw. Naast het achterhuis staat een trappenhuis uit de 19e eeuw.
Het fraaie gebouw is van algemeen belang wegens oudheidkundige en kunsthistorische waarde.

ORTHENSTRAAT 29-31

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel van schoon metselwerk uit de 2e helft van de 19e eeuw.
Het pand bevat geen oudere bouwfragmenten dan de 19e eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

ORTHENSTRAAT 33-35: Het Kalkschip

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Onder dit pand loopt aan de linkerzijde de openbare gang, De Kloostersgang genaamd.
De 16e-eeuwse percelering komt niet overeen met de huidige. Na de confiscatie van het klooster zullen het pand en de beide buurpanden ter linke zijde nieuw gebouwd zijn op het herverkaveld terrein. Bij de verkoop van de kloosterterreinen in 1706 blijkt het pand en de toen al overbouwde Kloostersgang ter linkerzijde eigendom te zijn van het klooster. Kort daarna zal het huis geheel vernieuwd zijn, waarbij de overbouwing van De Kloostersgang bij het pand werd getrokken. De balklagen dateren uit de 18e eeuw. De kapspanten zijn samengesteld uit hergebruikte onderdelen die dendrochronologisch ná 1473 zijn te plaatsen. Onder het achterhuis bevond zich een smallere kelder, waarvan de ouderdom niet is vast te stellen. Aan de achterzijde is het pand tegen de hoek van het 15e-eeuwse zijhuis van Orthenstraat 41, de keuken (en eetzaal?) van het klooster gebouwd.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel van schoon metselwerk uit de 2e helft van de 19e eeuw. In de voorgevel zitten twee deuren, waarvan de linker toegang heeft tot het momenteel overbouwde steegje De Kloostersgang. De enkelvoudige balklagen dateren uit dezelfde periode terwijl de kap met eikenhouten dekbalkjukken met krommers en gekraste telmerken uit de 16e eeuw dateert. Het onderste gedeelte van de kap is beschoten met staand dakbeschot, daarboven eiken- en dennen sporen. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

ORTHENSTRAAT 37

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Dit kleine perceel, dat aan de achterzijde aan de voormalige keuken/eetzaal van het klooster grensde, behoorde oorspronkelijk tot het grote perceel van 63 voet.
Het huidige pandje biedt geen aanknopingspunten over de oude situatie en datering aangezien het geheel in de 19e en 20e eeuw is vernieuwd. Het is wel bekend dat er zich onder het achterhuis een smallere kelder bevond, waarvan men de ouderdom echter niet weet.
Het huis heeft thans een gepleisterde lijstgevel met goed geprofileerde onderpui met consoles uit de 2e helft van de 19e eeuw. In de voorgevel zitten twee T-schuiframen met een geprofileerde, stucwerkomlijsting op de verdieping en twee attiekramen met geprofileerde stucwerklijsten met kuif. De gevel heeft een rijke kroonlijst met consoles. Verder zijn er enkelvoudige balklagen en een schilddak met gordingen spanten uit voornoemde periode. Naast het pand aan de rechterkant bevindt zich momenteel de inpandige Kloostersgang.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

ORTHENSTRAAT 39

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Evenals het buurpand Orthenstraat 37 behoorde dit pand tot het grote, 63 voet brede perceel van het klooster. Gezien de huidige perceelsbreedte moet er een herverkaveling hebben plaatsgevonden. Het perceel liep tot tegen de keuken en eetzaal van het klooster. In 1706 is het verkocht als zijnde: *huis met plaatsje daarachter*. Over de ouderdom valt weinig te zeggen, aangezien het huis in de 19e eeuw geheel vernieuwd is. Onder het achtergedeelte zit nog een kelder, die vermoedelijk ook uit de 19e eeuw dateert.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel met pui uit de 2e helft van de 19e eeuw met een kroonlijst. Op de verdieping zitten twee zesruits schuiframen. De balklagen en kap dateren eveneens uit dezelfde periode. Het achterhuis, gelegen aan De Kloostersgang is grotendeels ingebouwd in latere aanbouwsels. De moer- en kinderbintenbalklagen met sleutelstukken dateren uit de 15e of 16e eeuw.

ORTHENSTRAAT 41

Dit grote stenen huis dateert in oorsprong uit het eind van de 13e eeuw. Er werd in 1325 al melding van gemaakt. De geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven schreef dat kort na de stichting van de stad *een seker persoon ....., heeft hier op de plaetse waer nu 't S. Geertuyden Clooster is, een huys ebouwd tot een herberghe*.
De situering van een onderkomen voor vreemdelingen pal naast de stadspoort, lag voor de hand en verklaart het zeer vroege, grote stenen huis.
Nadat de stadsommuring buiten gebruik raakte, werd de stadsgracht aan de noordzijde in het midden van de 14e eeuw gedempt en de aangrenzende stadsmuur in 1356 verkocht. In die tijd zal het pand zijn uitgebreid met een achterhuis dat onderkelderd werd. Toen het pand in gebruik kwam bij het Sint-Geertruiklooster werd het kort na 1460 inpandig geheel verbouwd. Waarschijnlijk deed het vanaf die tijd dienst als refter. Er was een directe verbinding met het hiervoor beschreven keukengebouw aan de rechterzijde en de kloostergebouwen aan de linkerzijde, beide daterend uit de tweede helft van de 15e eeuw.
Het rijk beschilderde 15e- en 16e-eeuwse interieur, zowel op de begane grond als de verdiepingen, wijst op een sacrale functie. Uit bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat het huis, nadat het aan het klooster was toegevoegd, zijn oorspronkelijke verdeling in een voor- en achterhuis verloren heeft. Het bezat ook geen eigen trappenhuis meer.
Op het achterterrein stond een zware bakstenen toren met een hoefijzervormige plattegrond. Samen met een identieke toren aan de andere kant van de Binnendieze vormde deze een waterpoort. De toren was onderdeel van de stadsmuur die langs de linkerzijde van het perceel naar de Brusselse Poort liep. Van deze muur zijn slechts enkele restanten teruggevonden, de rest zal al in het midden van de 15e eeuw zijn afgebroken.

Bouwgegevens

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft thans een lijstgevel van schoon metselwerk uit de 19e eeuw met deur en schuiframen uit dezelfde tijd. De achtergevel is gepleisterd met schuiframen en een dakkapel met hijsluik. Inpandig zien we een statige trap uit de 1e helft van de 19e eeuw, houtskelet en moer- en kinderbinten balklagen met rijke peerkraalsleutelstukken uit de 15e en 16e eeuw. De kap met schilddak en vurenhouten spanten dateert uit de 1e helft van de 20e eeuw.

ORTHENSTRAAT 41-43: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Aan de zijde van de Orthenstraat is het steegje afgesloten door een muur. Aan de andere kant is het gesloten door middel van een houten poort en een ijzeren hekwerk.
Het steegje grensde direct aan de binnenkant van de Orthenpoort.
Het steegje is thans niet meer in gebruik.
Op de plek van pand Orthenstraat nummer 41 werd in het begin van de 14e eeuw het Sint-Geertruiklooster gesticht. Het pand werd in 1463 geheel verbouwd en verhoogd. Het pand stond net binnen de 1e stadsmuur.

ORTHENSTRAAT 49-51

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit huis op de hoek van de Orthenstraat en het Sint Geertruikerkhof heeft een gepleisterde gevel met zesruits schuiframen en een gepleisterde zij-topgevel met top- en schouderstukken. De kap met nok loopt evenwijdig aan de straat. Het pand is in 1976 gereconstrueerd naar het eerder op deze plaats staande pand uit de 18e eeuw.

ORTHENSTRAAT 59

Dit pand is een rijksmonument. Het heeft een halsgevel uit de 18e eeuw en een tongewelf. In het pand is een steegje opgenomen met de naam Achter de Pluim.

ORTHENSTRAAT 59: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het steegje is afgesloten met een houten poort. Het komt uit op een kleine binnenplaats. Het eerste gedeelte is overbouwd. Boven de poort staat met sierletters aangegeven: In De Witte Pluym. Rechts daarvan een afbeelding van de Zoete Lieve Vrouw.
Het huisje, waarvan het steegje onderdeel van uit maakt op nummer 59 heeft een halsgevel uit de 18e eeuw en een tongewelf.
In de volksmond werd dit steegje in het verleden genoemd Achter de Pluim. Dit was het hoekpand met tongewelf op nummer 57.
Eén huis verder lag vroeger, tussen de nummers 59 en 61 nog een steegje, genaamd Achter de Roskam. Dit steegje kwam daar halverwege op uit, vervolgens liep het steegje dood op de Binnendieze.

ORTHENSTRAAT 65

In het pand Orthenstraat 65, rechts van het Peter de Gekstraatje was de voormalige regionale commandopost van de brandweer gevestigd.
In het pand was vroeger een poort aanwezig. Via deze doorgang kon men de voordeuren van in totaal achttien kleine woninkjes uit de 2e helft van de 18e eeuw bereiken. Omstreeks 1975 zijn deze arbeiderswoningen grotendeels gesloopt.
Op de begane grond zit in het midden ook nu weer een brede doorgang naar de achterliggende, gerestaureerde cameren en het Water en Vuurplein. Deze doorgang is op verzoek van de gemeente bij de restauratie van dit pand weer aangebracht.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een, in schoon metselwerk opgetrokken gevel uit de 2e helft van de 19e eeuw onder een, met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak.
De voorgevel heeft een gepleisterde met cordonlijst afgesloten begane grond en is afgesloten door een eenvoudige kroonlijst. In de voor- en achtergevel zitten getoogde vensters met achtruits (begane grond en 1e verd.) en vierruits (2e verd.) schuiframen. De gedeeltelijk verbrede poortdeuren met drieruits bovenlicht en huisdeuren hebben een gedeeld bovenlicht.
De poort, die onderdeel uitmaakt van een kantoor staat overdag open waardoor er een directe toegang mogelijk is naar de overgebleven, gerestaureerde cameren.

ORTHENSTRAAT 71: Het Paradijs

Het pand is een rijksmonument.
Dit vroeg-19e-eeuwse pand heeft twee verdiepingen waarvan het voorste gedeelte een, onder rode en blauwe kruispannen gedekt schilddak heeft met haaks daarop staand het met rode en blauwe Hollandse pannen gedekte zadeldak met wolfeind boven de rest van het pand.
De in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel heeft een hardstenen plint, vensters met zesruits (b.g. en 1e verd.) en vierruits (2e verd.) schuiframen, een deur met snijlicht tussen gecanneleerde pilasters en is afgedekt met een gekorniste kroonlijst, die over de gehele breedte van de gevel doorloopt. Deze kroonlijst is afgesloten met een tandlijst.

ORTHENSTRAAT 77: St. Andries

In 1678 droeg het pand bovenvermelde naam.
Vanaf 1673 stond hier het gemeentelijke slachthuis St. Andries op het Ortheneinde. Het bestond uit een voorpand en achterdeel. Voorin was een ruimte met doorloop naar de achterzijde; daar stonden de hokken met de beesten. Het slachthuis verhuisde in 1908 naar een voormalige boterfabriek aan de Zuid-Willemsvaart. Het pand werd volledig verbouwd en het werd in genoemd jaar een stalling voor de eerste Bossche brandweerwagens. Het is als zodanig nog steeds herkenbaar.
In 1938 liet de brandweer op het huidige Water en Vuurplein een brandweerkazerne, en aan de Jan Heinsstraat een brug over de Binnendieze bouwen. De kazerne heeft er tot 1996 gestaan, daarna werd het complex gesloopt, alleen de gevelsteen uit 1938 herinnert hier aan.

ORTHENSTRAAT 290: De Korenbeurs

Op deze plek stonden vroeger de Sint-Eloyskapel die toegewijd was aan de Heilige Eligius en het huis De Rode Leeuw.
Na 1629, toen de katholieke eredienst verboden werd, verloor de Sint-Eloyskapel haar functie. Het gebouw werd gebruikt als turfschuur en *ashuis*.
In 1765 kocht de stad 's-Hertogenbosch het huis De Rode Leeuw en bouwde op de erven van dit huis en de vroegere kapel een nieuwe *stadsaschschuur*.
In de eerste helft van de 19e eeuw, werd deze *stadsaschschuur* afgebroken. J.H. Laffertée, die ook het Zwanenbroedershuis tekende ontwierp een nieuw gebouw, waarin de stedelijke korenbeurs ondergebracht moest worden. Voorheen werden er korenmarkten gehouden in de Hinthamerstraat bij de Hervormde Kerk. Een groot succes is deze korenbeurs niet geworden. De korenhandel was eigenlijk al over zijn top.
Aanvankelijk was het echter nog een zeer bloeiende handel. De belangrijkste afnemers op de graanmarkt waren de jeneverstokers uit Schiedam en Rotterdam. Toen ook aan het einde van de 18e eeuw in de stad een aantal jeneverstokerijen werd opgericht profiteerde de graanhandel daarvan als nooit tevoren. De handel liep echter in het begin van de 19e eeuw snel achteruit omdat de verkeersverbindingen zowel te water als te land sterk waren verbeterd. De Korenbeurs kwam dus eigenlijk te laat.
In de tweede helft van de 19e eeuw kwam er ook steeds meer goedkoop graan uit Amerika en de boeren uit de Meierij schakelden steeds meer over op veeteelt. De Bossche veemarkt groeide, de korenbeurs kwam in moeilijkheden en er moest een andere bestemming voor gevonden worden. Hier werd het dus uiteindelijk een mislukking waarna op de grote achterplaats om de twee weken een linnenmarkt werd gehouden. Een overblijfsel van de vroegere linnenindustrie.
Daarna werd het de huisvesting van de Provinciale Directie ‘s-Rijks Belastingen. In 1909 betrok de politie dit pand.
In 1944 is dit pand door Engels granaatvuur grotendeels vernield. De Korenbeurs werd uiteindelijk afgebroken en maakte plaats voor nieuwbouw, waarin het Districtsbureau der Provinciale Arbeidsvoorziening en het Gewestelijk Arbeidsbureau onderdak vonden.
Het is thans in gebruik door diverse katholieke instellingen.

Sint-Eloysgasthuis

Op 5 december 1394 werd dit gasthuis door Wouter van Oeckel met instemming van zijn vrouw Margaretha gesticht. Hij bestemde toen bij testament een aan hem toebehorend erf in de Orthenstraat met de hierop gebouwde Sint-Eloyskapel tot verblijf van zeven behoeftige vrouwen; familieleden van Coenraad van Driel zouden de voorkeur hebben.
Arme en beklagenswaardige passanten zouden eveneens in het gasthuis mogen logeren als er bedden vrij waren. Lichtekooien, schelmen, dieven en dergelijken werden niet toegelaten. Het huis stond alleen open voor eerbare en behoorlijke mensen.
Tot provisoren van het gasthuis stelde Van Oeckel schepen en procurator van de Tafel van de Heilige Geest aan en indien mogelijk ook een *geschikt ontwikkeld man* uit de oudste familieleden van Coenraad van Driel. Deze bestuurders moesten elk jaar rond Allerheiligen twee beleidvolle en verstandige mannen tot rectoren van het gasthuis kiezen om het te besturen. Zij moesten in de omgeving van het gasthuis wonen

Politiebureau

In 1909 is het pand in gebruik genomen door het Commissariaat van Politie. Opmerkelijk was, dat er behalve vijf gewone cellen, ook een bewaarplaats voor krankzinnigen werd ingericht. Al te best was de toestand van het gebouw niet. In 1911 moesten er nieuwe vloeren, plinten en gootlijsten komen, het voorportaal van de bewaarplaats van krankzinnigen werd overdekt en kreeg dubbele grenenhouten deuren. Ook kregen de krankzinnigenruimte en de cel voor de vrouwelijke arrestanten tralies.
In 1910 bestond het politiekorps van 's-Hertogenbosch uit 55 man, in 1923 was dit gegroeid tot 89 mensen. Dat was voor een stad van de grootte van 's-Hertogenbosch aan de magere kant.
Behalve dit hoofdbureau kende de stad in die periode overigens nog een groot aantal posthuizen. Veelal waren dat kleine, eenvoudige houten gebouwtjes, vergelijkbaar met een groot tuinhuis. Deze politiepostjes stonden onder andere op de Parade, direct tegenover de Stallen, de Markt, Kardinaal Van Rossumplein, Zuidwal, Koninginnenlaan, Hinthamereinde, Oranje Nassaulaan, Windmolenbergstraat, Muntelbolwerk, Hinthamerstraat, Stationsweg en Orthen. In 1936 werd in de volksbuurt De Vogelwijk een permanent posthuis gebouwd dat vlak na de Tweede Wereldoorlog weer werd afgebroken.
In de oorlogsjaren was de politie slecht uitgerust en bewapend. Verschillende agenten moesten samen met één wapen doen. Bovendien werd het politiebureau in 1943 overvallen door als Duitse militairen verklede leden van het verzet, die alle aanwezige wapens opeisten.
Bij de bevrijding van de stad werd het gebouw zwaar beschadigd en de politie verhuisde in 1945 naar de Nieuwstraat.

OUD BOGARDENSTRAATJE

OUD BOGARDENSTRAATJE

Het historische steegje dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen Verwersstraat 63 en 65.
Alleen het eerste gedeelte vanaf de Verwersstraat heeft het karakter van een steegje. Het was een mooie verbinding met historische bebouwing tussen de Verwersstraat en Beurdsestraat.
Het steegje herinnert aan de bogarden, mannelijke begijnen die zich hier aan het begin van de 14e eeuw (1309) in een klooster hadden gevestigd.
Van de oude perceelsindeling en rooilijnenbeloop zijn restanten te zien.
Het huisje op nummer 22 zal binnenkort wijken voor de nieuwbouw van het Museumkwartier. Het is geen officieel monument maar het valt wel onder het beschermd stadsgezicht. Vermoedelijk is het pandje van oorsprong 18e eeuws.

Bogarden

Midden in deze wijk, die in de late middeleeuwen het centrum was van de lakenindustrie, leefde een kleine, typisch middeleeuwse kloostergemeenschap: de bogarden. Een stil zijsteegje van de Verwersstraat, het Oud Bogardenstraatje, herinnert eraan dat zij in deze buurt hebben geleefd en gewerkt. Bogarden of *begarden* waren vrome mannen die naar het voorbeeld van de begijnen in de 13e eeuw, gezamenlijk leefden en zich toelegden op gebed, innerlijk leven en handenarbeid. In 1309 kochten enkele mannen een huis in de Verwersstraat, ongeveer op de plaats van het huidige Noordbrabants Museum en bestempelden het tot klooster. De bogarden verdienden de kost met het weven van wollen lakens. Net als de begijnen waren het geen echte kloosterlingen, maar hadden ze een status tussen een kloosterling en leek in. Bogarden kun je mannelijke begijnen noemen. In 1439 namen ze de regel en kledij van de Derde Orde van Sint-Franciscus aan, enkele bogarden werden tot priester gewijd. In 1467 sloten acht bogarden zich aan bij de Orde van de Kruisheren. Naderhand ontstond er een conflict tussen de nieuwe kruisheren en de overgebleven bogarden over het eigendomsrecht van de kloostergebouwen. Paus Paulus II besliste in 1469 ten gunste van de bogarden, waardoor de kruisheren gedwongen waren te vertrekken. Het aantal bogarden was in 1526 tot zeventien opgelopen. Daarna begon er langzaam een verval in te treden. Omstreeks 1588 was hun klooster bijna uitgestorven, er leefden er toen nog twee. Het klooster werd afgestaan aan de zusters van Sint-Annenborch. In 1613 kochten de jezuïeten het gebouw.

Klootsteen

Aan het begin van het steegje (tussen Verwersstraat 63 en 65) zijn op de hoeken schampstenen aangebracht. Deze stenen werden door de Bosschenaren ook wel *kloten* genoemd. Als men over deze schampstenen reed riep de berijder nog wel eens *klote*.

Gevelstenen

In de zijgevel van het museum zijn gevelstenen, afkomstig van andere oude en belangrijke panden te zien:

- Steen met de afbeelding van een boom en een kruis, voorstellende het wapen van de kruisheren (rechtsonder).
- Steen van Nispen-Linden(1722).
- Steen Den Engelschen handschoen.
- Vier identieke stenen met leeuwenkop.
- Twee stenen met een engelenkopje.

Voorbij het bruggetje over de Verwersstroom bevindt zich aan de rechterkant de tuinmuur van het Noordbrabants Museum.
De wapensteen uit 1827 met het rijkswapen in kalksteen in de tuinmuur is afkomstig van de in 1891 gesloopte Vughterpoort. Deze steen komt uit het bezit van het Noordbrabants Museum.
De lantaarnpaal die hier staat in uitgevoerd in de stijl van art deco.

Henk(es), 3-11-2011

OUDE DIEZE

OUDE DIEZE

Waarom de stroom hier de naam Oude Dieze gekregen heeft, is niet met zekerheid te beantwoorden, maar een aannemelijke veronderstelling is de volgende.
Er zijn aanwijzingen dat de Oude Dieze (de stroom) en de voortzetting daarvan (de Verwersstroom tot bij het Noordbrabants Museum) een natuurlijke waterloop is, die zich verder, via een scherpe knik (Hellegat), voortzet in de Kleine Vughterstroom. Het is mogelijk dat de naam Oude Dieze is ontstaan na het graven van de rest van de Verwersstroom, die vanaf het museum rechtdoor loopt, evenwijdig aan de Verwersstraat. In ieder geval moet de Oude Dieze (de stroom) zo wel genoemd zijn ter onderscheiding van een of ander nieuw stuk Binnendieze. Overigens wordt deze hele stroom nu als Verwersstroom aangemerkt.
Over de betekenis van het woord Dieze, dat overigens ook elders voorkomt is niets met zekerheid te zeggen. Veel waternamen, ook buiten Nederland, zijn zeer oud, deels nog voor de tijd van de Germanen. Gezaghebbende historisch taalkundigen hebben op goede gronden aangenomen, dat onder andere de naam Dieze van Keltische oorsprong moet zijn, dus enkele duizenden jaren oud. Volgens sommigen van deze geleerden zou Dieze zoiets betekenen als *heilige beek*.
De straat is naar deze stroom genoemd.
In 1798 werd aan de zuidzijde van de stad het Groot Seminarie gevestigd dat één jaar later naar Sint-Michielsgestel verhuisde.

OUDE DIEZE: Oude Diezebrug

De eerste brug over de Groote Stroom werd in 1670 gebouwd. In 1742 stortte deze brug in. Een steen in de brug met jaartal 1742 houdt de herinnering aan de eerste brug wakker.
De 18e-eeuwse stadshistoricus Johan Hendrik van Heurn schreef hier het volgende over: *in de maand Februari van het jaar 1742, des avonds om zes uren storte de Steenen Brug aan het einde der straat, Oude Dieze genaamd, zonder dat er enig ongeluk door geschiede, onverwagt in. In den beginne wist men hier van gene rede te geven, doch by het opruimen van de Puin, en het liggen van de grondslagen der Nieuwe Brug, bevond men, dat de Wellen in den grond aldaar gevonden, de oorzaak deezer instorting waren. Die Brug werd in den volgenden Zomer hersteld.*
Hij werd zelfs, gezien de steen hetzelfde jaar nog herbouwd.
In 1965 besloot de gemeenteraad de brug, vanwege de slechte toestand hiervan en het feit dat de Binnendieze toch zou worden gedempt te slopen en te vervangen door een gronddam met een betonnen duiker. Nadat de demping van de Binnendieze van de baan was en vanwege een gewenste doorvaart besloot men toch weer een brug te plaatsen. De brug die men nu ziet en die naast het Voldersgat ligt is in 1992-1993 naar de stijl van de 18e eeuw gereconstrueerd. De oorspronkelijke brug is met oude stenen herbouwd. Voor de verbreding van de brug zijn echter nieuwe stenen gebruikt. Het werd dus een nieuwe Oude Diezebrug.

De oorspronkelijke steen uit 1742 die tijdens de werkzaamheden was teruggevonden is ingemetseld in de westelijke vleugelmuur. We treffen nog meer sluitstenen aan, één met het jaartal 1992, refererend naar de reconstructie van deze brug en één steen met de oude naamsbeschrijving *Oude Diese.*

Peilschaal

Onder de muur van het vroegere Café De Rode Leeuw is een peilschaal aangebracht die het *Oeteldonks Peil* aangeeft. Het is een carnavaleske verwijzing naar de oude peilschalen aan de overzijde van het Voldersgat die de waterhoogten in AP en NAP aangeven.

OUDE DIEZE 1: De Boerendans

Het huis Oude Dieze 1 heette aanvankelijk ‘t Cofferen en later De Boerendans en werd in het begin van de 16e eeuw al genoemd.

Bewaarschool

In 1882 telde 's-Hertogenbosch negen bewaarscholen waarvan er zeven katholiek waren. Eén van deze scholen bevond zich hier vanaf 1883 achter de voorgevel van Oude Dieze 1.
De allerkleinste Bosschenaren die onderwijs volgden was de jeugd tussen de twee en zeven jaren op de bewaarscholen. Hoewel, onderwijs? Er werd voornamelijk toezicht uitgeoefend. Rijks- of gemeentelijke subsidies kregen deze scholen niet. De ouders moesten voor de kosten opdraaien. De Amalia-bewaarschool stond op de hoek van de Oude Dieze en het Volderstraatje. Het was een moderne school, een *fröbelschool.* Zo werd er bijvoorbeeld ieder half uur iets aan lichamelijke ontspanning gedaan, hetzij door gymnastische oefeningen, hetzij door spel in de open lucht.
De Amalia-bewaarschool was in hoofdzaak bestemd voor kinderen van protestanten, *uit den arbeidenden stand*. Maar er werden ook joodse kinderen toegelaten en katholieken, die blijkbaar bewust voor deze school kozen, want aan katholieke bewaarscholen had 's-Hertogenbosch geen gebrek. Een gediplomeerde leerkracht, *eene beschaafde onderwijzeres die eene akte bezit voor het houden eener bewaarschool en voor nuttige handwerken* stond aan het hoofd van de school.
Op een gegeven moment liep het aantal leerlingen van de bewaarschool terug. Er volgden gesprekken met het plaatselijk Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Uiteindelijk kregen deze gesprekken pas in 1948 resultaat. Er werd kennelijk gewacht tot de hoofdleidster 60 jaar zou zijn geworden in oktober 1948. Daarna viel de school voortaan onder het bestuur van 't Nut.

Amadeirohuis

Rond 1980 werd de Oeteldonksche Club eigenaar van de voormalige bewaarschool. Zij vestigde er haar Amadeirohuis. Dit leverde onder meer problemen met de buurt op. Er werd te hard en nadrukkelijk muziek gemaakt en het héle jaar door carnaval was wel wat veel. Het stadsbestuur trad op en bepaalde in 1985 dat er slechts muziek gespeeld mocht worden als er geluidswerende maatregelen getroffen waren. Er werd nog een keer een ontheffing verleend voor het carnaval in 1986, maar daarna was het snel voorbij met het Amadeirohuis. Enkele maanden later kocht de gemeente het pand om het een nieuwe bestemming te geven.
De voormalige bewaarschool is thans geheel verbouwd, terwijl er aan de achterzijde nieuwbouw plaatsgevonden heeft. En er wordt weer gewoond.

OUDE DIEZE 3: ‘t Cofferen

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument. De naam betekent kist of koffer.
Onder het voorhuis ligt een kelder die tijdens de bevrijding van de stad in oktober 1944 veelvuldig door de bewoners is gebruikt.

Schuilkerk In’t Cofferen

In 1606 werd dit pand gekocht door de kanunnik Daniel van Emmerick. In 1638 was hij nog eigenaar. De Bossche kanunniken van de Sint-Jan mochten na 1629 in de stad blijven maar geen diensten verrichten. Vanzelfsprekend droegen zij toen de mis op in hun eigen woning of bij gelijkgestemde burgers. Eind september 1629 had bisschop Ophovius 125 altaarstenen gewijd. Hierdoor kon men in vele huizen, bij zowel priesters als anderen de missen opdragen.
De schuilkerk was ingericht in de bebouwing tussen het voorhuis en het achterhuis. Dit tussenlid liep tot de noordelijke kade van de Binnendieze (Verwersstroom).
In 1652 de schuilkerk door Martinus Ackersdyck bezocht waarbij hij tachtig personen aantrof. Omdat de aanwezigen *tot de smalle gemeente behoorden* (smalle beurs) werd er over de boete

onderhandeld. De laagschout vond uiteindelijk de boete van 25 gulden per persoon rechtvaardig. Bovendien moest de eigenaar 300 gulden betalen. Hiervan werd 240 gulden afgedragen terwijl hij 60 gulden mocht houden voor de activiteiten.
Lang vóór 1700 het pand al diverse malen doorverkocht en kort na 1710 werd een predikant eigenaar van het pand. Zeer waarschijnlijk heeft het pand alleen in de 17e eeuw dienst gedaan als schuilkerk. In de 17e eeuw had men vanuit het achterhuis zicht op de stadswal.
Omstreeks 1940 stond er nog steeds een achterhuis aan de zuidzijde van de Binnendieze. Het gehele pand had toen aan de oostzijde een gang van ruim 32 meter lengte en liep door tot over de Binnendieze die daar overkluisd was.
Er waren in de 17e eeuw diverse vluchtwegen van dit schuilkerkje. Via het Raamstraatje kon men wegkomen, evenals via een poortje, gelegen in het Voldersstraatje. Via de achtertuin was de stadswal te bereiken en vanuit een raam kon men ook via de Binnendieze vluchten.

OUDE DIEZE 4/6

Dit is het vroegere woonhuis en atelier van Hendrik van der Geld. Hij was een bekende beeldhouwer die veel pilaarheiligen en andere beelden (ca. 130) voor het interieur van de Sint-Jan heeft gemaakt. Op nummer 4 had hij zijn atelierruimte. Hij is geboren in 1838 te Elshout en overleed in 1914 te 's-Hertogenbosch. De reliëfs in de boogvelden zijn door hem gemaakt, namelijk De steenhouwer, De beeldhouwer en De ornamentsnijder.

Het toont aan wat er in zijn atelier aan religieus werk werd gemaakt: kapitelen, beelden, reliëfs, figuur- en ornamentschilderingen en ontwerpen voor kerkelijk meubilair.
Boven de voordeur bevindt zich de tekst: *Arbeijd sere voert tot eere,* uitgevoerd in natuursteen en aangebracht in 1877. Er zitten in de gevel ook nog enkele sluitstenen in de vorm van maskers, evenals drie leeuwenkoppen.

Hij is o.a. de maker van:

- De reliëfs in de gevels van de Oude Dieze 4 en 6.
- Het altaar van de Sint-Annakapel van de kooromgang van de Sint-Jan (voorheen de Kapel van het Viskopersgilde) en de daarbij in de nis bevindende blanke piëta van de Heilige Anna.
- Het altaar van de huidige Sacramentskapel, voorheen de Kapel der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, ontworpen door Lambert Hezenmans.
- Restauratie middeleeuwse koorbanken van 1877 tot 1881.
- De beelden aan de gevel van de Antoniuskapel.
- Het natuurstenen beeld van de Heilige Antonius van Padua in de muur van het Kapucijnenklooster aan de Van der Does de Willeboissingel.

Veel werk van hem staat in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden.

Bouwgegevens

Oude Dieze 4

Het pand is een rijksmonument.
De gevel van het pand, nummer 4 is in de **neorenaissance**stijl uitgevoerd. De voormalige atelierruimte stamt uit 1888. Het pand heeft een met blauwe, Hollandse pannen gedekt zadeldek tussen tuitgevels met trap- en poortgebouw onder een met leien gedekt schilddak. De in schoon metselwerk opgetrokken gevels zijn voorzien van een hardstenen plint, lijsten, blokken, diamantkoppen, gebeeldhouwde kopjes als sluitstenen van de twee

rondboogvensters en van de inrijpoort met halfrond bovenlicht en leeuwenkoppen op de hoeken van de schouderstukken.

Oude Dieze 6

Dit pand is een rijksmonument.
Het uit 1888 daterend, in **neorenaissance**stijl gebouwde, voormalige woonhuis op nummer 6 van de beeldhouwer Hendrik van der Geld is in schoon metselwerk opgetrokken met een verdieping onder een met leien gedekt zadeldak (dwarskap) voor en een omlopend schilddak achter aan de westzijde tegen de trapgevel. Het heeft een iets risalerende oostelijke gevelhelft onder een insteekkap tegen een trapgevel. De voorgevel is voorzien van plint, banden, lijsten en diamantkoppen in hardsteen. Verder zien we een gesneden paneeldeur met smeedijzeren deurijzers en een gedeeld bovenlicht. In de gevel zitten de ramen in rondgesloten (begane grond) en getoogde (verdieping) vensternissen. Op de begane grond in de boogvelden zien we boven de vensters gebeeldhouwde taferelen uit het middeleeuwse bouwbedrijf.

OUDE DIEZE 5: De Vijf Sterren

Dit huis staat op de plaats waar vroeger de panden stonden met de namen, De Drie Sterren, later genoemd De Twee Vergulde Sterren en het oostelijk daarvan gelegen huis, genaamd: De Twee Witte Sterren.
Het pand dateert van ca. 1870 en draagt thans de naam De Vijf Sterren.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De gevel is uitgevoerd in de **neorenaissance**stijl **(periode 1850-1900**). Een andere bron noemt het **eclectisch** vanwege de talloze toevoegingen.
Kenmerkend is de afwisseling in (nieuw machinaal) schoon metselwerk met horizontale speklagen. Het kent, in tegenstelling tot de renaissance panden een opmerkelijk gaaf uiterlijk.
De in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel heeft een plint, deuromlijsting, balkon op consoles boven de deur en een cordonlijst van hardsteen en overig lijstwerk van pleisterwerk.
Aan weerszijden van de risalerende ingangspartij zitten in het midden, twee gekoppelde, rechtgesloten vensters met T-ramen en een brede, geprofileerde omlijsting (op de b.g. met sluitsteen) aan de bovenzijde en op de verdieping onder de vensters nissen met een smeedijzeren hekwerk.
In het middenrisaliet zit een dubbele deur met bovenlicht, balkon op consoles en een smeedijzeren hek, balkondeuren met bovenlicht, gebosseerde omlijsting en het is afgedekt door een kroonlijst met console. De gevel is afgesloten door een gekorniste, geprofileerde kroonlijst met consoles boven middenrisaliet, dakkapel met pilasters, kroonlijst en timpaan en met aan weerszijden een oeil-de-boeuf.
Het **eclecticisme** is een bouwstijl met gemengde toepassing van verschillende historische stijlmotieven. Aanvankelijk werden vooral de klassieke vormen “uitgelezen” en met elkaar gecombineerd tot een nieuw geheel. Vanaf 1875 kreeg het een grotere invloed van de renaissance en een steeds vrijere vormentaal gericht op schilderachtige effecten.

Kenmerken eclecticisme (1850-1900)

- Door elkaar heen gebruiken van verschillende stijlen.
- Eerst witgepleisterde gevels.
- Later baksteengevels met gekleurde, gestuukte banden.
- Drukke composities met vooral classicistische elementen en motieven uit de Lodewijkstijlen.
- In de latere periode een grotere invloed van de renaissance (topgevels, torentjes, kleurig siermetselwerk) en een steeds vrijere, op schilderachtige effecten gerichte vormentaal.
- Rondbogen, pilasters en rondboogfriezen onder de kroonlijst.
- Na 1880 nadruk op asymmetrische gevels en hogere, vaak gecompliceerde dakpartijen.
- Combinatie van neorenaissance en houten chaletkappen soms met neogotische en ná 1900 met jugendstil elementen.
- Neobarok, vaak gemengd met **renaissance** motieven.

Kenmerken neorenaissance (1850-1900

- Afwisselend gekleurde lagen in het metselwerk, natuursteen of pleisterwerk (speklagen).
- Het gebruik van mens- en dierkoppen als versiering.
- Gebruik van baksteen.
- Delen van de gevel als trap- of topgevel.
- Gebruik van medaillons, cartouches en diamantkoppen.
- Ontlastingsbogen met natuurstenen aanzet- en sluitstenen, soms met mens- en dierkoppen.
- Boogvullingen met gekleurde tegeltjes of siermetselwerk; geblokte bogen boven de vensters en deuren.
- Imitatie van de Nederlandse renaissancestijl, te herkennen aan het nieuwe, gave uiterlijk.
- Later dakschilden in combinatie met deels vlakke daken.

OUDE DIEZE 7

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand met een gepleisterde lijstgevel met dakkapel, schuiframen (beneden met luiken) en bovenlicht met elkaar kruisende segmenten stamt uit het einde van de 18e eeuw.

OUDE DIEZE TUSSEN 7/9: Steegje Achter het Raam/ Raamstraatje

Vroeger diende dit steegje als verbinding tussen de Oude Dieze en de Zuidwal en was bereikbaar via een bruggetje over de Verwersstroom. Het steegje heeft diverse namen gekend zoals Ramerstraatje, Raamstraatje en In de Ramen die verwezen naar de lakenindustrie die hier werd beoefend.
Het herinnert aan de houten stellages of ramen bij de Binnendieze in die buurt, waarin de pas gevolde of geverfde wollen lappen gespannen werden om ze op te rekken.
Daarvoor had het steegje de naam Spijkerboorgangske, genoemd naar het huis op de hoek Het Spijkerboor.
Het steegje is met een hek afgesloten.

Van Berckelsgasthuis

Hier stond vroeger een gasthuisje nabij de Groote Hekel in het steegje In de Ramen. Het werd gesticht door Aleyd van den Broeck, weduwe van Jan van Berckel bij haar testament van 4 november 1536 en de daarbij behorende addities van 11 november 1537 en 14 april 1539.
Het gasthuis was bestemd voor vijf arme vrouwen. Het schijnt, dat het gasthuis feitelijk al eerder functioneerde. In een procedure voor de Raad van Brabant van 1531 met betrekking tot geestelijke beden over de jaren 1523 en 1528 trad namelijk ook het Van Berckelsgasthuis als partij op.
Mogelijk is het gasthuis later van het steegje In de Ramen verplaatst naar het steegje Achter den Doove.
Testamentair werd onder andere bepaald dat de bewoners zouden ontvangen *scherbier en pottagie,* jaarlijks *vijf sester rogge, elk kwartaal tien stuivers, jaarlijks een pleyt torfs* en *twee hondert eycken rys.* In de vasten kregen zij *vyf quarten olys (raapolie)* en een vat bier terwijl tijdens de advent een half vat bier werd geschonken. Als er na deze uitgaven en de kosten van reparaties nog geld over was dan mochten er nog varkensvlees of andere noodzakelijke dingen worden gekocht.

OUDE DIEZE 8

De panden met de huisnummers 4 t/m 12 hebben een duidelijk gemeenschappelijke geschiedenis. Zij zijn in één keer in 1887/1888 in **neorenaissance**stijl opgetrokken, nadat op deze plek een lakmoesfabriek zijn functie had verloren. Lakmoes is een stof, bereid uit verschillende soorten van korstmossen waarvan lakmoespapier wordt gemaakt. Lakmoespapier is een ongelijmd of wit filtreerpapier, gedrenkt met lakmoestinctuur dat als een chemische indicator wordt gebruikt ter onderkenning van een zuur of een base/loog. Een basische oplossing heeft een pH-waarde

hoger dan 7 en zal het lakmoespapier blauw kleuren. Bij een pH-waarde, kleiner dan 4,5 verandert de kleur van lakmoes in rood.
Sinds 1993 zit in het pand een antiekhandel van twee heren, te weten Maurice Ackermans en Henk Smitz. De handel heet *De Gecroonden Boschboom.* Vijf keer per jaar houden zij een verkoopvoorstelling.

Anna van Hambroeck/beeld van Zoete Lieve Moeder

Rond 1629 woonde op deze plek Anna van Hambroeck. Zij bewaarde hier na het beleg van de Staatsen in 1629 het wonderbeeld van de Zoete Lieve Moeder Maria en smokkelde het in het voorjaar van 1630 via Antwerpen naar Brussel. Bisschop Ophovius had haar het beeld met sieraden in bewaring gegeven met het verzoek het in veiligheid te brengen.
De Bossche bisschop Mgr. Ophovius woonde toen al in Brussel.
Bisschop Mgr. Zwijsen heeft het beeld, na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie na onderhandelingen in 1853, na ruim 200 jaar weer uit Brussel naar de Sint-Jan teruggehaald. In Brussel bevinden zich echter nog steeds twee kronen en een scepter van het Mirakelbeeld.
Naast de voordeur is heel toepasselijk een bronzen afbeelding van Onze Lieve Vrouw van ’s-Hertogenbosch te zien.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand is gebouwd door architect Hezenmans in 1887/1888. Het heeft een **neorenaissance** bakstenen (schoon metselwerk) rijkelijk gedecoreerde voorgevel met natuurstenen ornamenten, speklagen en blokken. De trapgevel is uitgedost met fraaie korfbogen, waarin zich kleurige tegeltjes
in verschillende, speelse composities laten bewonderen.
De achtergevel draagt het karakter van een robuuste Brabantse boerengevel.
Het schilddak met insteekkap is gedekt met rode Hollandse pannen tegen de trapgevel boven het midden van de voorgevel. Verder zien we een paneeldeur met houtsnijwerk en bovenlicht en T-ramen, alle in getoogde nissen met verschillende tegelpatronen in de boogvelden.
De voorgevel is voorzien van hoek- en middenpilasters.
Aan het eind van de gang bevindt zich de dubbele (want: joodse) keuken. Dit was in verband met de rituele scheiding van gerechten, dat - zoals bij orthodoxe joden gebruikelijk is - kosjer van karakter - hoort te blijven. In de achterste keuken bevindt zich de toegang naar de kelder, groot genoeg voor wel duizend flessen wijn.

OUDE DIEZE 10.

Het pand is een rijksmonument.
Het in de rooilijn van de Oude Dieze gelegen voormalig herenhuis is een tussenwoning op een rechthoekig perceel. Het in 1887 gebouwde pand werd opgetrokken in **neorenaissance**stijl. In 1913 is de kapverdieping licht gewijzigd. In 1915 is de topgevel opnieuw gevoegd. In 1951 zijn de segmentbogen en boogvullingen in de voorgevel gerestaureerd. Diverse herstelwerkzaamheden en lichte modernisering van het interieur hebben in 1990 plaatsgevonden.
Het gedeeltelijk onderkelderde bakstenen pand beslaat een rechthoekige plattegrond en telt twee bouwlagen en een kapverdieping onder een tentdak met aan drie zijden omlopende, met gesmoorde Hollandse pannen gedekte schilden.
De voorgevel is opgehoogd met een derde bouwlaag. We zien opliggende bakgoten, zakgoot en geprofileerde, overstekende goten.
De symmetrische voorgevel van het met geknipte voeg in kruisverband gemetselde pand telt vier traveeën en wordt bekroond met een door een samengestelde topgevel (middelste twee traveeën) onderbroken lijstgevel met hoofdgestel.
Het pand wordt horizontaal geleed en verlevendigd door een zaagtandlijst, doorgetrokken lekdorpels, sierfriezen, speklagen en -blokken en de plint. Midden- en hoekpilasters zorgen voor de verticale geleding. In de topgevel zit een staande ovale nis met *ANNO* en *1887*.
Het entreeportaal bevindt zich in de tweede travee. Het pand wordt verder geleed en verlevendigd door het gebruik van gele, zwarte en rode (geprofileerde) baksteen voor ontlastingsbogen, siermetselwerk in boogvel-

den en het entreeportaal; diverse soorten natuursteen voor pilasterbasementen en -kapitelen, aanzet- en sluitstenen (met diamantkop), afdeklagen en gevelornamenten. Verder zien we smeed- en gietijzer voor de sierlijke gevelankers, traliewerk op de entreedeur en het kelderrooster.
De gevelopeningen hebben korf- en segmentbogen met daaronder rechtgesloten, sierlijk gesneden en afgebiljoende kozijnen. Hierin zitten T-vormige schuifvensters en naar binnen openslaande stolpvensters, grotendeels met bovenlichten en voorzien van deels gekleurd glas-in-lood. In de gevel bevindt zich tevens een beglaasde en getraliede paneeldeur onder een soortgelijk bovenlicht.
De eveneens vier traveeën brede achtergevel is soberder gedetailleerd. Het bestaat uit een, twee traveeën brede, eenlaagse serre-uitbouw waarboven een balkon met sierlijke balustrade. Er is een dakkapel onder een plat waarin vensters met kleine raamroeden in de bovenzone. De vensters onder de strekken hebben hardstenen lekdorpels. Verder zien we een tandlijst onder de goot.
De opzet van de plattegrond is bewaard gebleven. Een lange middengang op de begane grond en de verdieping leidt naar het achtererf.
Op de begane grond liggen aan weerszijden een ontvangstkamer, garderobe, trappenhuis, keuken, toilet, kamer-en-suite en een serre.
Op de verdiepingen bevinden zich diverse voormalige woon- en slaapvertrekken aan de middengang of rondom de overloop.
Van het interieur zijn onder andere vermeldenswaard de gang met marmeren lambrisering en vloerplaten, het trappenhuis met decoratief gesneden trapbalusters, overhoekse schamppalen en fonteintje, de kelder met troggewelf en plavuizen, de diverse kamers en vertrekken met paneeldeuren voorzien van geprofileerd lijstwerk, plafonds met stucwerk en vensterblinden met panelen.
Het voormalige herenhuis is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarde als voorbeeld van een woning voor de meer welgestelden. Het object heeft architectuurhistorische waarde vanwege de verfijnde detaillering en de verzorgde ornamentiek in de gevels en grote delen van het interieur. Het object heeft ensemblewaarde als karakteristiek onderdeel van de historische bebouwing aan de Oude Dieze. Er bestaat een stilistische en architectonische relatie met belendende bebouwing. Het object is van belang wegens de architectonische gaafheid en de vele bewaard gebleven elementen uit het interieur en draagt bij tot de visuele en structurele gaafheid van de Bossche binnenstad.

OUDE DIEZE 12/14/16

Seminarie

Op deze plek werden in 1798, na veel tegenwerking van Staat en katholieke ambtsdragers twee huizen als seminarie ingericht. Nagenoeg gelijktijdig werd voor hetzelfde doel Landgoed Herlaer in Vught aangekocht. In 1839 werd dit seminarie verplaatst naar het speciaal hiervoor gebouwde Haarendael in Haaren.

Jonkheer Serraris

De geschiedenis van dit pand is ontstaan op het einde van de 19e eeuw; het jaartal 1888 duidt daar al op. Vóór die periode stonden er enige kleine huisjes. Die werden in dat jaar vervangen door dit nieuwe, kapitale huis van jonkheer Serraris. De gebeeldhouwde letters in de voorgevel zijn nu grotendeels duidelijk: Ao MDCCCLXXXVIII betekent: gebouwd in het jaar 1888. De letter S heeft betrekking op jonkheer Theodore Serraris, terwijl de V verwijst naar de familienaam Vogelvanger van zijn vrouw Marie.
Jhr. Theodore Serraris werd in Maastricht geboren op 28 november 1842. Hij studeerde rechten en startte in Limburg een rechterlijke loopbaan. Hij werd ambtenaar bij het kantongerecht in Gulpen en griffier bij het kantongerecht in Hulst. Hier leerde hij zijn toekomstige echtgenote kennen: Marie Josephina Vogelvanger (de letter V in de voorgevel). Vervolgens werkte hij als substituut-officier van justitie in Tiel en 's-Hertogenbosch. In de laatste stad beëindigde hij zijn carrière, hij werd eerst advocaat-generaal en later procureur-generaal aan het gerechtshof.
Serraris was in augustus 1871 vanuit Tiel in 's-Hertogenbosch komen wonen: eerst aan de Hoge Steenweg en later aan de Vughterdijk. In 1888 bouwde hij zijn *nieuwe kapitale woonhuis* aan de Oude Dieze. In die tijd namelijk werd de stad ontmanteld en legde het stadsbestuur aan de zuidzijde, bij de Hekellaan, een groot plantsoen aan. Dit plantsoen, in de volksmond *de wandeling* geheten lag letterlijk naast de deur van zijn huis. De heer en mevrouw Serraris en hun drie kinderen woonden hier. Opmerkelijke nevenbetrekkingen had jonkheer Serraris niet. Hij was weliswaar lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, maar had wel veel invloed in rechterlijke en politieke kringen. Hij kreeg twee Nederlandse en twee Belgische onderscheidingen voor zijn werk op dat terrein. In 1882 had de Russische tsaar hem eveneens onderscheiden tot ridder in de Orde van

Sint-Stanislaus van Rusland. In 1916 overleed mevrouw Serraris-Vogelvanger, haar echtgenoot stierf vier jaar later. De uitvaart vond plaats in de Bossche Sint-Jan, maar Serraris werd in Maastricht begraven.

Keuringsdienst van Waren

's-Hertogenbosch bezat in de 19e eeuw al een gemeentelijke Keuringsdienst. A. van den Dries was naast directeur van deze instelling ook apotheker bij het Groot Ziekengasthuis en dáár was deze instelling toen gevestigd. In 1919 kwam de nieuwe Warenwet tot stand en traden nieuwe gemeenten tot de Keuringsdienst toe. De dienst had daarom dringend behoefte aan nieuwe huisvesting. Het pand van de even tevoren overleden jonkheer Serraris bood de mogelijkheid. De verbouwing begon in 1923 en op 1 februari 1924 werd het gebouw, dat ruimschoots voldeed aan de eisen van de tijd in gebruik genomen. Eerst in 1982 vertrok de Keuringsdienst van Waren naar een nieuwe huisvesting in de Kruiskamp.

Het Rode Kruis

Het pand aan de Oude Dieze stond daarna tien jaar leeg. Tal van nieuwe mogelijkheden werden onderzocht. Met tenslotte als resultaat dat de plaatselijke afdeling van het Rode Kruis er een onderdak vond.
In 1863 keurden zestien Europese staten het voorstel van de Zwitserse bankier Jean Henry Dunant goed om verenigingen van vrijwillige hulpverleners op te richten.
Het Nederlandse Rode Kruis werd in 1867 opgericht en al vrij snel daarna, in 1870 werd in ’s-Hertogenbosch het Comité van het Roode Kruis opgericht, het *’s-Hertogenbossche Hulpcomité*. De hulpverlening stond in dat eerste jaar vooral in het teken van de hulpverlening aan de slachtoffers van de Frans-Duitse oorlog (1870-1871). Later werd er geld ingezameld voor de slachtoffers van de oorlog in Transvaal, de Balkanoorlog en weer later de Eerste Wereldoorlog. Ook werden slachtoffers hier in de stad verzorgd en behandeld. In de Tweede Wereldoorlog kon men aanvankelijk weinig uitrichten maar later stond men weer paraat bij de evacuaties van zieken en ouden van dagen vanuit de westelijke provincies naar het zuiden.
In 1953 was de afdeling van ’s-Hertogenbosch gevestigd in het Volderstraatje met een oefenruimte in de Havendwarsstraat. Later verhuisde men naar de Handelskade 6 en weer later naar de Verwersstraat 60. Bij het 100-jarig bestaan van de afdeling in 1970 kreeg men, mede dankzij de inzet van oud-burgemeester mr. R. Lambooy, de beschikking over een gedeelte van het monumentale Hof van Zevenbergen in de Keizerstraat. Financiele redenen dwongen het Rode Kruis echter op zoek te gaan naar een andere locatie. Dankzij de warme steun uit de bevolking en van het gemeentebestuur is het uiteindelijk gelukt om in 1992 het imposante pand Oude Dieze 12 te betrekken.
Op de verdieping werden nog enige appartementen gerealiseerd in het ruim een eeuw oude gebouw.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het tweelaags herenhuis op een L-vormige plattegrond is opgetrokken uit een bruinrode machinale baksteen en telt twee bouwlagen. Het is gebouwd in de **neorenaissance**stijl. Het heeft een evenwijdig zadeldak met leien in maasdekking. De gevels hebben een hardstenen plint en cordonlijsten onder de ramen. Tevens zijn er natuurstenen speklagen. De T-vormige schuiframen hebben korfbogen met siermetselwerk en hoek- en sluitstenen. Tussen de ramen zitten gesmede sierankers. Er is een dubbele paneeldeur onder een korfbogige ontlastingsboog met hoekstenen en sluitsteen met leeuwenkop. In het veld boven de deur zien we het jaartal 1888 en de initialen SV.
De zijgevel heeft dezelfde ramen als de voorgevel en een driehoekige schoudergevel met hardstenen afdekking en een toppinakel met bekroning in siersmeedwerk met windwijzer.
In de top zit een driedelige van ramen voorziene nis. Op de hoek op de eerste etage bevindt zich een overhoekse erker op forse natuurstenen consoles. De erker heeft een natuurstenen afdekking. De kroonlijst en dakkapellen zijn toevoegingen uit het begin van de twintigste eeuw. De aanbouw heeft T-ramen en herhaalt de detaillering van de voorgevel.
De achtergevel is eenvoudiger van opzet. In de oksel van de aanbouw bevindt zich een eenlaags gedeelte met smeedijzeren balkonhek en driedelige ramen. Er is een tuinmuur met poort.
Inpandig heeft het gebouw in de gang met pilasters een cassette stucplafond en paneeldeuren. De stookkelder heeft gemetselde troggewelfjes tussen ijzeren binten. Het trappenhuis heeft een gesneden trappaal tussen de begane grond en verdieping. Op de verdieping bevindt zich een hal met een stucwerk cassettenplafond.
Het woonhuis is van algemeen belang. Het object heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling, namelijk de bouw van luxueuze woonhuizen in de randzone van de middeleeuwse binnenstad. Het object is tevens van belang als voorbeeld van de typologische ontwikkeling van

het woonhuis. Het heeft architectuurhistorische waarde vanwege de detaillering en de opzet als breed huis. Het object heeft ensemblewaarde omdat het als hoekpand deel uitmaakt van een gave straatwand in neostijlen. Het huis is tot slot van belang vanwege de gaafheid van exterieur en delen van het interieur.

OUDE DIEZE 13: De Witte Laars

Oorspronkelijk stonden op deze plek twee huizen. In 1751 kocht Cornelis Beijnen beide huizen, trok ze samen en begon er een leerlooierij. In 1785 liet de toenmalige eigenaar beide huizen afbreken en dit statige herenhuis er voor in de plaats neerzetten.

Openlegging Verwersstroom

Achter het pand Oude Dieze 13 lag onder de tuin een ca. 17 meter lange gemetselde toog. Door indringing van regenwater en vorstschade verkeerde de toog in een onstabiele toestand. Herstel van de toog was onmogelijk omdat de aangetaste fundering het heien van de daarvoor noodzakelijke damwand tot een te gevaarlijke onderneming maakte. Daarom metselde men na de sloop van de toog aan beide zijden nieuwe grondkerende muren naar een ontwerp van Tyke Visser en Wouter Hogendoorn. Tussen de muren maakte men twee steunberen en een tweetal voetgangersbruggen. Vanaf de Zuidwal is dit goed te zien.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Het pand uit ongeveer 1800 heeft een **neoclassicistische** gevel met hoekuitmetselingen, middenrisaliet en een omgekorniste kroonlijst met trigliefen. Verder zien we een deuromlijsting met kroonlijst op tandlijst en festoenen en een kopje. In het pand zijn een centrale gang met enkele kamers en een trappenhuis te zien. In de kamers zijn de fraaie plafonds en stookplaatsen nog intact. Verder is de tuin die bij het pand hoort eveneens nog intact. Hier is een prachtig zicht op de gerestaureerde Binnendieze.

OUDE DIEZE 15

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand uit de 2e helft van de 19e eeuw (met oudere kern) met verdieping heeft een, onder Hollandse pannen gedekt schilddak. De in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel met hardstenen plint heeft een paneeldeur met gedeeld bovenlicht en in totaal vijf zesruits ramen en is afgesloten door een geprofileerde kroonlijst met omlijste panelen. In de gepleisterde, met kroonlijst afgesloten achtergevel zitten vierruits schuiframen.
Inpandig zien we een kelder met tongewelf onder het achterhuis en een voorhuis met een moeren kinderbinten verdiepingsbalklaag. De overige balklagen zijn enkelvoudig. De kap heeft schaarspanten.

OUDE DIEZE 17

Het rechterdeel van dit statige pand behoorde in het begin van de 16e eeuw toe aan het Heilig Kruisaltaar in de kerk op het Bossche begijnhof. Het huisje werd door de rector van dat altaar in 1527 verkocht aan de priester Gerard van Lueken van Vechel. Ruim honderd jaar lang zou het in handen van Bossche priesters blijven.
Ook het huisje, de linkerzijde van het huidige pand vormend, was in het begin van de 16e eeuw (1515) eigendom van een priester.
Eind 18e eeuw zijn de twee panden samengevoegd tot één riant woonhuis, gelegen in deze voorname straat in de stad.

Burgemeester H.J.M. Loeff

Mr. H.J.M. Loeff (1895-1973) was van 1945 tot 1960 burgemeester van 's-Hertogenbosch en woonde in die jaren hier aan de Oude Dieze. Hij was zeer direct betrokken bij het herstel van de stad na de oorlogsperiode en trachtte industrieën aan te trekken. Samen met de Kamer van Koophandel bouwde de gemeente industriehal-

len om de komst van nieuwe bedrijven te stimuleren. Ongetwijfeld zal hij dikwijls in zijn tuin vertoefd hebben, waar doorheen de Binnendieze stroomde. Het water van dit stadsriviertje werd steeds vuiler en vooral in de warme zomermaanden was de geur niet erg aantrekkelijk. Toch nam Loeff daarover geen beslissing: het werd niet gedempt, noch gerestaureerd. Die beslissing nam wel zijn opvolger burgemeester Lambooy, die wilde dat stinkwater dempen.
Na het vertrek van het gezin Loeff kreeg het pand een andere functie, het werd een kantoor.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand met een eenvoudige bakstenen gevel stamt uit ongeveer 1775. In de voorgevel zitten schuiframen waarbij de ramen beneden ook zijn voorzien van luiken. De gevel wordt afgesloten door een kroonlijst op gesneden consoles in **régence** stijl.

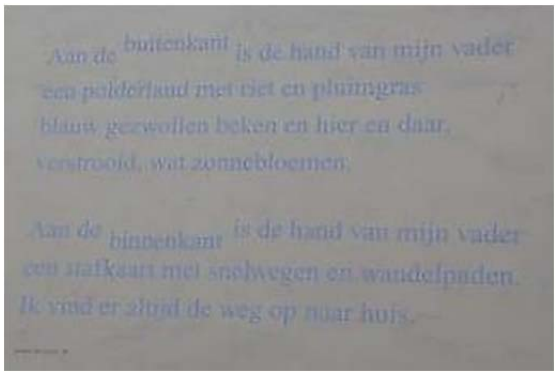
OUDE DIEZE 19

In 1630 werden op deze plaats twee panden samengevoegd. Nu is het een breed 18e eeuws (1775) dubbel koetshuis. Op de gevel bevindt zich sinds 2000 een gedicht van Armand van Assche: *De hand van de vader.* Het gedicht is aangebracht in opdracht van de Stichting Poëzie op Straat. Hij was een Vlaamse dichter die leefde tussen 1940 en 1990.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het dubbel koetshuis, onder een breed en hoog met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak heeft een schild voor en een gepleisterde topgevel achter en stamt uit de 19e eeuw. De witgepleisterde voorgevel is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst doorlopend naar nummer 21 en bevat een deur met gedeeld bovenlicht, een stel rechtgesloten deuren, een stel rondgesloten deuren met aan weerszijden een getoogd stalvenster en erboven getoogde hooiluiken. In de achtergevel zitten negenruits schuiframen.

Aan de achterzijde bevinden zich twee topgevels, een terras (vroeg 20e eeuw) met siertegels en een door gietijzeren kolommen gesteund afdak.
Dit woonhuis heeft een interieur met een vrijwel gave 18e- en 19e-eeuwse uitmonstering, plafonds met stucornamenten, gang met zwart/wit marmeren tegels, aan de rechterzijde een salon met zwart marmeren schoorsteenmantel, vleugeldeuren naar de gang met panelen en raamomtimmeringen (waarschijnlijk nog 18e eeuws) en een trappenhuis met een rijk gesneden trappaal.

OUDE DIEZE 21

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand uit de 2e helft van de 19e eeuw (met een oudere kern) heeft een verdieping met een onder blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild voor en tegen een gepleisterde tuitgevel achter. De gebosseerd gepleisterde voorgevel is afgesloten door een geprofileerde kroonlijst doorlopend naar nummer 19 en bevat een deur met bovenlicht en een gesneden kalf met tandlijst, vensters met zesruits schuiframen en een zolderlicht.
Inpandig zien we enkelvoudige balklagen en een kap met vier schaarspanten met balk.

OUDE DIEZE 23-25: Het Diezehuys

Meer dan honderd jaar is hier al een café of herberg gevestigd. Het werd genoemd De Roode Leeuw. Het was in Brabant gebruikelijk dat herbergen en andere uitspanningen de naam kregen van De Leeuw, De Rode Leeuw, De Zwarte of De Gouden Leeuw. Deze leeuw was ontleend aan het wapen van de hertog van Brabant. Hij voerde een gouden leeuw (later twee en ook nog twee rode leeuwen) in zijn schild. De naamgeving van deze herbergen ontstond omdat de hertog tijdens zijn reizen door het Brabantse land deze uitspanningen wel eens met een bezoek vereerd zal hebben.
Maar hier was men op een andere manier aan de voormalige naam De Rode Leeuw gekomen.
Dit café hier op de hoek tegen de Binnendieze aan kwam eind 19e eeuw in het bezit van de heer N. de Rooij. Hij was getrouwd met een meisje dat De Leeuw heette. Op de zijmuur stond duidelijk vermeld: Café N. de Rooij de Leeuw. Later werd dit, hiervan afgeleid en door de Bosschenaren verbasterd, omgedoopt in De Roode Leeuw.
Thans draagt het café-restaurant de naam Het Diezehuys.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met op de begane grond een brede pui met deur ernaast. Op de begane grond bevinden zich drie gekoppelde, openslaande deuren met bovenlicht die zijn afgedekt met een kroonlijst en deur met bovenlicht.
Op de verdieping zitten drie getoogde vensters met T-schuiframen, geprofileerde stucwerkomlijsting en een kuifstuk. De verdieping heeft een onder grijze betonpannen gedekt zadeldak met een schild voor en met een wolfeind achter.
De voorgevel met cordonlijst is afgesloten door een kroonlijst.
In de dakschild aan de voorzijde zitten twee gekoppelde dakkapellen met houten vleugelstukken en timpaan en gesneden wangen.
De zijgevel is gepleisterd.
Op de begane grond hangt tegen de zuidoostgevel een uitkragend, houten balkon/waranda met overkapping waarop twee stel openslaande deuren uitkomen met bovenlicht en vensters met vierruits draairamen met bovenlicht.
De achtergevel is in na een brand in 1972 vernieuwd. Ook het overkapte balkon/waranda, de balklagen, kap en interieur zijn daarbij geheel vervangen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

OUDE HULST

OUDE HULST

De oudste bekende vermelding staat in een Bossche schepenakte van 13 mei 1305: *een huis in de straat geheten Aude Huls*. Dat was dus vóór de bouw van de (tweede) stadsmuur. Zoals elders is ook hier later in de eeuw de straat of buurt (*vicus*) door de stadsmuur en wal doorsneden, zodat percelen deels binnen en deels buiten de stad kwamen te liggen. Oude aanduidingen van de ligging van de *Oude Huls* maken duidelijk dat dit de straat is die later, en nu nog, Sint Jorisstraat heet.
Deze straat was in de middeleeuwen veel langer en omvatte toen de thans afzonderlijk genoemde straten van respectievelijk: Sint Jorisstraat, Oude Hulst en Weversplaats.
De straat werd in de schepenbrieven van het Bosch’ Protocol (1366-1811) aangeduid met Huls, Hulstraat, Heulstraat, Aldenhuls en Hoelstraat. Dit *huls* of *hoel* kan in verband staan met *hol*, dat drassig en week betekent. *Hol* en *hul* komen ook voor in samenhang met hellingen en hoogten en voor een plateautje, dat zich boven het omringende stroomland verheft. Mogelijk is dit *huls* of *hoel* afkomstig van *holt* of *hult* een archaïsche vorm voor hout (= bos). De naam duidt dan op een oud akkercomplex dat gewonnen is op een bosterrein. *Hul(le)* kan ook nog heuvel betekenen. Meest waarschijnlijk lijkt nu dat h*uls* is afgeleid van een struik als ondergrond in oude loofbossen. Het Middelnederlandse woord voor struik/boom luidde *huls.*
Opvallend is dat in alle oude vermeldingen aan de naam geen -t is toegevoegd. Volgens het Etymologisch Woordenboek is deze –t later toegevoegd.
Van de straat Oude Hulst, die al heel lang bestaat, is vrijwel niets dan wat achtergevels en -uitgangen, plus de naam overgebleven. Vroeger was het echter onderdeel van een levendige volksbuurt.
Er bevond zich in de Hulstraat ook nog de Hulsterbrug: de brug waarover de Hulsstraat/Sint Jorisstraat de Binnendieze (Kleine Vughterstroom) passeerde. De Sint Jorisstraat werd aanvankelijk *De Hul- of Hoelstraat* genoemd. De overkluizing over de Kleine Vughterstroom werd vóór de naamsverandering van de Sint Jorisstraat de Hulsterbrug genoemd. In 1649 was de overkluizing aan beide zijden nog onbebouwd en kon van een brug worden gesproken.
De naam Oude Hulst doet verwachten dat er ook een Nieuwe Hulst moet zijn (geweest), maar dat is uit de stukken niet gebleken.

Boertsche poort of Poort opten Altenhulst

Deze kleinere poort bevond zich aan de zuidzijde van de stad en bood doorgang aan het verkeer van en naar Sint-Michielsgestel. De locatie moet gezocht worden in de buurt van de Oude Hulst. De poort bevond zich in de 2^{e} stadsmuur, waarvan de aanleg eind 13^{e} eeuw begon. Het is mogelijk dat de poort al in de 14^{e} eeuw is gerealiseerd, maar ook een latere verwezenlijking is mogelijk. De Boertsche Poort, gelegen in de nabijheid van de Boertsche molen, zal zijn gesloopt toen in de periode 1517/1518-1541/1542 in deze buurt een aantal huizen plaats moest maken ten behoeve van de bouw van een nieuwe vestingmuur met toren. Mogelijk dat veel later de aanleg van Bastion Oranje de aanleiding vormde de poort te slechten.
In de nabijheid stond ook de Adam van Mierdegasthuizen.

PAPENHULST

PAPENHULST

In de middeleeuwen (1458) werd de straat genoemd Wevershulst, vermoedelijk vanwege het grote aantal wevers dat daar woonde en er hun ambacht uitoefende. In die tijd was de straat ook langer.
Langzamerhand vestigden zich in deze straat en de omgeving kanunniken, verbonden aan het kapittel van de Sint-Janskerk en andere geestelijken van de Sint-Jan waardoor de straat later (inclusief het huidige Nachtegaalslaantje) Papenhulst werd genoemd. Een geestelijke werd in de oude tijden dikwijls *paap* genoemd wat vroeger geen scheldwoord was. Pas in de tijd van de Reformatie, de protestante kerkhervorming in de 16e eeuw kreeg het begrip paap een negatieve betekenis. De kanunniken hadden in de 16e eeuw de daar gelegen *Heerenkelder* in gebruik voor de opslag van wijn. Er waren ook conflicten met het stadsbestuur m.b.t. de accijns. De kanunniken bedreven vanuit hun *Heerenkelder* een levendige smokkelhandel met hun accijnsvrije voorraden bier en wijn. Toen het stadsbestuur trachtte hun dat te beletten wisten zij de bisschop van Luik over te halen de stad in de kerkelijke ban te doen. Na de val van de stad in 1629 werd de kelder als geestelijk goed door de staat verbeurd verklaard en verkocht.
Tussen de *Heerenkelder* en de Binnendieze bevond zich het uitgestrekte kloosterterrein van de clarissen, dat doorliep tot aan de Clarastraat.
Na 1629 moesten alle mannelijke geestelijken de stad verlaten. De in de volksmond gegroeide naam Papenhulst werd toen ook officieel.
Opmerkelijk is dat de geestelijken in de 20e eeuw juist hier zijn teruggekeerd.
Aan de westzijde kwamen de scholen van de zusters van de Choorstraat (De Congregatie der Dochters van Maria en Jozef) en aan de oostzijde hadden de fraters van Tilburg een klooster (1928) en de broeders van de Barmhartigheid van Sint-Johannes de Deo een ziekenhuis (1914).
In 1833 stichtte Joannes Zwijsen, pastoor van de parochie ’t Heike in Tilburg de zusters van Liefde (van de Oude Dijk) en in 1844 de fraters/paters congregatie. Beide Tilburgse congregaties hebben zich vooral met het onderwijs beziggehouden. In 1862 vestigden de Tilburgse fraters zich in onze stad, aanvankelijk in de Torenstraat en later dus hier in de Papenhulst.
Aan de oostzijde van de Papenhulst, vlak bij de Binnendieze, bevond zich het gebouw van de Sociëteit Casino. Deze sociëteit organiseerde concerten en bals in een houten tent en vanaf 1853 hier op Papenhulst 31 in een stenen schouwburg. Nu konden er ook toneelvoorstellingen gegeven worden en er werden ter financiering van het geheel grote carnavalsbals gehouden: de herleving van het Bossche carnaval. Hoewel de zaal inmiddels vergroot was, bleek zij in de 20e eeuw toch te klein. De sociëteit verhuisde daarom in 1935 naar een nieuwe ruimte aan de Parade, waar velen het Theater aan de Parade nog kennen als het Casino.
Naast de zaal van de sociëteit bevond zich in de 19e eeuw de normaalschool. Dat was een rijksinstelling voor de opleiding van onderwijzers. Onder meer de bekende zanger Orelio en de kunstenaar Antoon Derkinderen volgden hier na hun lagere school een vervolgopleiding.
In het laatste decennium van de 19e eeuw ontstond er als inzet van de gemeenteraadsverkiezingen, een schoolstrijd in de stad. De vraag was: moest er een openbare, neutrale school komen voor de opleiding van onderwijzers, of een katholieke? De katholieken in de gemeenteraad wonnen: de Bisschoppelijke Kweekschool werd opgericht en de normaalschool verhuisde naar Nijmegen. Vanuit de Choorstraat hadden de scholen zich al uitgebreid. De zusters van de Choorstraat hadden er een kleuterschool, een lagere school, een ulo en een opleiding voor onderwijzeressen. Langzamerhand hadden deze scholen zich uitgebreid tot de gehele oostzijde van de Papenhulst. De scholen zijn inmiddels echter hier verdwenen.

Jan Moonsgasthuis

Jan Moons *ende syne Huisvrou Aleid* richtten hier in 1400 een gasthuisje op voor twaalf oude mannen. Het stond naast de vroegere *Heerenkelder* en nabij het Adam van Mierdegasthuis voor oude vrouwen. Later lag het naast de vroegere Normaalschool. Op die plek stond vervolgens de Kweekschool Concordia.
De procurator van de Tafel van de Heilige Geest en de kerkmeesters van de Sint-Jan waren de provisoren van het gasthuis.

Adam van Mierdegasthuizen

Adam van Mierde, deken van het in 1366 door zijn toedoen opgerichte kapittel van de Sint-Janskerk, is de stichter van twee gasthuizen, een voor mannen en een voor vrouwen. Hij riep deze instellingen in het leven bij zijn testament van 17 maart 1403. Tot gebouw van het mannengasthuis bestemde hij met instemming van zijn schoonzoon Johan de Groot van Herlaer en zijn dochter Hille zijn woning, die gelegen was op de plaats *Boerde* buiten de stadsmuren. Dit was nabij de Molensteeg- of Molenpoort achter de Weversplaats en de voormalige Sint-Barbarakapel. Ook de Boertsche Poort lag in de buurt.
Met betrekking tot het oude vrouwengasthuis bepaalde hij, dat dit onmiddellijk na zijn dood gefundeerd moest worden en dat het zou dienen tot opname van vrouwen, minstens 36 jaar oud en van een goed gedrag en een eerbare conversatie. Het huis dat tot gasthuis werd aangekocht lag in de Papenhulst en grensde aan de zogenaamde *Heerenkelder* die weer naast het Jan Moonsgasthuis lag.
Bij codicil van 20 maart 1403 bepaalde Adam voorts dat na de dood van de executeurs als uitvoerders van zijn testament zouden optreden de oudste kanunnik van de Sint-Janskerk, geboren poorter van de stad, de oudste of een van de oudste schepenen van de stad en de procurator van de Tafel van de Heilige Geest.
Het opstellen van leefregels liet hij over aan de provisoren. In 1445 werd in de statuten vastgelegd dat in het mannengasthuis dertien mannen mochten wonen en een dienstmaagd, die voor het eten en de was moest zorgen. In het vrouwengasthuis mochten eveneens dertien personen wonen.
Enige bepalingen uit de statuten gingen over de vereiste discipline in het gasthuis; het dagelijks bijwonen van de mis en uiteraard het bidden voor de stichter. Ze mochten geen handel drijven of een ambacht in het gasthuis uitoefenen. De vrouwen mochten echter wel spinnen of naaien.

PAPENHULST: Groote Stroom

Het gedeelte van de Groote Stroom tussen de voormalige rijks hbs. en de haakse bochten bij de Zusters van Orthenpoort is een 14e-eeuwse (1300-1319) gegraven tak van de Binnendieze.
In het verleden was dit gedeelte overigens breder dan nu. Achter de bestaande muren zijn nog oudere muren ontdekt. Waarschijnlijk had men behoefte aan ophoogzand voor dit oorspronkelijk lage gebied. Voor de scheepvaart was de enorme breedte van de Groote Stroom hier niet noodzakelijk.

Voorlanden

Achter het Clarakloosterkent de Binnendieze natuurlijk begroeide oevers. Deze voorlanden die de begroeiing mogelijk maken zijn in het verleden aangebracht om het metselwerk op de waterlijn te beschermen of voor verder verval te behoeden. Struiken en bomen zorgen voor schaduw, breken het licht, trekken insecten aan en daardoor weer vogels aan waardoor een leefmilieu ontstaat met een eigen kringloop. Voor sommige planten, struiken en bomen die behoren tot de pionier- en half pioniersoorten zijn dit ideale groeiplaatsen. Tot deze plantensoorten behoren de zwarte els, esdoorn, meidoorn en vlier. Deze verdragen een hoge grondwaterstand. Bij de restauratie zijn de voorlanden zoveel mogelijk ontzien.

PAPENHULST 1-3: Vml Kweekschool Concordia, M.U.L.O. van het Heilig Hart en Bewaar- en Lagere School

Henk(es), 3-11-2011

Dit voormalige schoolgebouw was bestemd voor de meisjeskweekschool Concordia en de M.U.L.O. van het Heilig Hart. In hetzelfde grote complex waren ook de Bewaar- en Lagere school gevestigd. De Lagere meisjesschool werd gebouwd in 1908. Hiervoor werd onder andere het Sint-Eloys vrouwengasthuis afgebroken. Het gebouw is ontworpen door architect W. Th van Aalst die ook de kloostervleugel Choorstraat 7 en de kapel in 1910 heeft gebouwd. Het behoorde tot de Congregatie Dochters van Maria en Josef, in de volksmond genoemd het Klooster van de Zusters van de Choorstraat. Deze congregatie werd in 1820 in de Choor-

straat gesticht. In dertig jaar tijd (1820-1850) ontstonden er landelijk maar liefst negentien vrouwencongregaties, de meeste in Noord-Brabant. De oudste van deze nieuwe congregaties is gesticht in 1820 in een huis aan de Choorstraat. De eerste overste was Catharina Verhees, bijgenaamd *Heilig Kaatje.* Congregaties richtten zich van meet af aan op maatschappelijke dienstverlening: ziekenzorg, krankzinnigenverpleging en vooral onderwijs (kleuter-, lager-, ulo-, kweek- en huishoudonderwijs). Het waren in het begin alleenstaande, ongehuwde vrouwen, die zich het lot aantrokken van zieken, terminale patiënten, krankzinnigen, zwerf-, en buitenechtelijke kinderen. In een later stadium ging het reguliere onderwijs zich er ook mee bemoeien.
De zusters van de Choorstraat hebben ook het Doveninstituut in Sint-Michielsgestel gesticht en later ook het Vincentiushuis in Udenhout.
Het klooster - nu in de Papenhulst - telt uitsluitend oudere zusters. Zij wonen nu in een nieuwe aanbouw.

Bouwgegevens

Dit complex is een rijksmonument.
Het enorme kloostercomplex aan de Choorstraat-Papenhulst is feitelijk afgebroken en verbouwd tot appartementen. Alleen de buitenmuren (decorbouw) herinneren ons nog aan de oorspronkelijke bestemming. De kapel is echter blijven bestaan en is mooi gerestaureerd.
Het grootschalige schoolgebouw werd in 1910-1911 gebouwd, naar ontwerp van architect W. Th. van Aalst. In de Choorstraat sluit het schoolgebouw aan op de eveneens door Van Aalst gebouwde kloostervleugel.
Het pand kent een monumentale architectuur met elementen van de rationele **neogotiek** in baksteen, geglazuurde bakstenen banden en profielstenen rond de vensters en deuren. Het voormalige schoolgebouw heeft een globaal L-vormige plattegrond, met een afgeschuinde noordoostelijke hoek. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met spekbanden in witte geglazuurde bakstenen en profielstenen rondom de venster- en deuropeningen en hebben een hardstenen plint, cordonlijsten en sierankers. De voormalige platte daken zijn vervangen door kappen.
De voorgevel wordt afgesloten door een boogfries met driepassen, waarboven een houten gootlijst op klossen. Op de hoeken en in het midden van de gevels aan de Papenhulst en de Choorstraat zien we risalieten met topgevels. In de middelste topgevel van de gevel aan de Papenhulst zit een klimmende tandlijst. In de meest linkse risaliet lag de ingang van de mulo, in de middenrisaliet de ingang van de kweekschool. Beide ingangspartijen worden gevormd door een met een segmentboog afgesloten portaal, waarin een vleugeldeur met panelen en sierroosters. Verder zien we een getoogd bovenlicht met kleine roedenverdeling.
De voorgevel heeft rechtgesloten vensters onder segmentvormige ontlastingsbogen. Hierin zitten T-ramen met onder- en bovenlichten, beide met kleine roedenverdeling.
In de topgevels, ter hoogte van de zolder zitten twee kleine, rechtgesloten vensters.

PAPENHULST 2 en CLARASTRAAT 54-166: Vml. Clarissenklooster

Clarissen

Evenals de Choorstraat heette ook de Clarastraat vroeger Papenhulst. Het is nu genoemd naar het Convent van de Clarissen dat hier vroeger in deze straat stond.
Op 28 augustus 1335 schonk ridder Willem van den Bossche, heer van Erp bij testament zijn kasteel De Nooteboom, een jaarlijkse rente van 350 goudguldens en vele goederen aan de clarissen met als doel hier een klooster en kerk te laten bouwen. Hij schonk ook nog aan de Sint-Jan, de minderbroeders, de predikheren, de begijntjes en kerken. Hierdoor was hij er van verzekerd dat nog heel lang, op grote schaal voor zijn zielenrust zou worden gebeden. Ook in het testament aan de clarissen had hij de voorwaarde verbonden dat zij dagelijks drie missen zouden opdragen waarvan één voor het zielenheil van de overledenen, in het bijzonder voor dat van de Bossche ridder zelf, zijn ouders en zijn vrouw. Overigens zagen we hetzelfde bij de legaten ten behoeve van de vele gasthuisjes.
De executeur-testamentair van Willem van den Bossche, Theo van Horne, liet in 1344 alvast een kloosterkerk bouwen voor het nog op te richten clarissenklooster. In 1348 kreeg hij van paus Clemens VI toestemming een clarissenklooster te stichten en richtte hiervoor het geschonken kasteel in. De toegangspoort stond in de Hinthamerstraat, ter hoogte van nummer 141. Dit oudste urbanistenklooster in Nederland was een groot klooster dat tot de Papenhulst doorliep met een uitgestrekte tuin langs de Binnendieze (Groote Stroom).
Daarbij liet hij een kapel bouwen die hier in de Clarastraat stond, ongeveer tegenover de Choorstraat.

Op 21 september 1359 betrokken de eerste clarissen, afkomstig uit Brussel of uit Keulen het klooster en de kerk.
De zusters beschikten over een rosmolen die eventueel gehuurd kon worden als men iets te malen had. Zij hadden ook het visrecht om hier bij de Binnendieze te mogen vissen. Bovendien hadden zij ook een eigen boerderij en brouwerij. Dit is overigens niet zo verwonderlijk omdat bier destijds de volksdrank was. Koffie en thee kende men toen nog niet.
Zij kregen veel schenkingen. Zij hadden een eigen rentmeester. Zij werden ook wel eens de rijke clarissen genoemd omdat zij leefden volgens de verzachtingen, die door Bonaventura in de oorspronkelijke regel van Sint-Clara waren aangebracht en door paus Urbanus IV waren bekrachtigd. Volgens deze mildere regel was het bezit van vaste goederen toegestaan.
Uit de archieven blijkt dat zij het, zowel materieel als geestelijk goed hadden. Er waren dagen dat de zwijgplicht verviel, er getrakteerd werd en zelfs spelletjes werden gedaan. Naast kerkelijke feestdagen waren ook *boskermis* en de grote *vastelavont* aanleiding voor speeldagen. Ook, nadat de aderlating van de zusters was verricht, wat in alle mannen- en vrouwenkloosters op geregelde tijden geschiedde, werden de zusters verzachtingen op de regel en drie dagen bijzondere recreatie toegestaan.
De arme clarissen hadden hun klooster aan de Papenhulst.
Na de inname van de stad in 1629 stierf de kloosterorde langzamerhand uit.
Het stadsbestuur vroeg de Staten-Generaal om het voormalige klooster te mogen gebruiken als weeshuis. Sinds 1629 woonden er namelijk veel wezen van soldaten van buiten ’s-Hertogenbosch in de stad. Zij mochten niet in het Burgerweeshuis worden opgenomen omdat het geen Bossche kinderen waren. Het verzoek werd afgewezen.
In 1650 verlieten de clarissen ‘s-Hertogenbosch en vestigden zich in Mechelen. In 1686 leefden daar nog maar twee clarissen. Midden vorige eeuw is het Rentmeestershuis, dat dateerde uit de 16e eeuw gesloopt. De linker zijmuur en een deel van de middeleeuwse tuinmuur van het klooster zijn op het parkeerterrein nog te zien.

Gedeelten van deze muur zijn rond 1300 gebouwd en maakten deel uit van de onderkelderde bebouwing van vóór de tijd dat het Clarakloster in 1359 was gesticht.
In het begin van de 16e eeuw werd de oude bebouwing tot kapel verbouwd. Het gotische kapelraam dat bij de restauratie weer zichtbaar is gemaakt dateert uit die tijd.

Karmelietessen/theresianen

Het huidige klooster dateert grotendeels uit het einde van 19e eeuw (1872).
Hier vestigden zich in 1872 de eerste acht theresianen en een postulante (de Orde van de Zusters van Ongeschoeide Karmelietessen van O.L. Vrouw van de berg Carmel). Zij lieten een *karmel*, een slotklooster bouwen op de plaats waar eerst het Clarakloster stond. In 1624 waren overigens al twee zusters en vijf novicen vanuit Antwerpen naar onze stad verhuisd. Ze huurden hier een huis aan de Papenhulst. Daarna betrokken ze het refugiéhuis van de franciscanessen op de hoek Sint Jorisstraat 13 en het Kruisbroedersstraatje. In 1633 (andere bron 1629) hebben zij de stad verlaten en vestigden zij zich in Aalst, thans België. De Spaanse heilige die aan het begin van deze 16e-eeuwse orde stond was Theresa van Avila, vandaar dat de zusters ook wel de theresiaantjes werden genoemd.
Zij leefden letterlijk achter slot en grendel. Hun cellen waar zeer spaarzaam gemeubileerd. De cellen waren volgens de Orde van de Karmelietessen gemeubileerd: drie verstelbare planken voor het bed, een strozak, een strooien kussen, een eenvoudig houten stoeltje, een boekenkast/tafel, een kruisbeeld en enkele devote platen. De dag werd voornamelijk met gebed doorgebracht. Contact met de buitenwereld was er vrijwel niet. Men had het niet breed. Er is een tijd geweest dat in enkele cellen een halve schaal van een ei naast de deur hing om als wijwaterbakje dienst te doen. De mis kon men vanuit hun eigen cel achter tralies volgen. Van vijf uur ‘s morgens tot ’s avonds laat werd er gebeden en zoals in meer kloosters het geval was zij mochten ook niet met elkaar praten. Behalve in de recreatiezaal want dan was het meestal een gezellig en vrolijk uurtje. Bezoek werd niet ontvangen. Door middel van een “rol” (een draaibare kast) konden brieven en boodschappen naar binnen worden gebracht. Dit was de taak van de zogenaamde *rolzuster.* Elke zuster had een eigen taak. Er waren een kosteres en bibliothecaresse. Een zuster zorgde voor het linnengoed en de kleding. Er waren tuinzusters, huishoudsters en ziekenverpleegsters. Soms was het noodzakelijk dat een buitenstaander het klooster binnenkwam. Een biechtvader of een arts mocht slechts in contact treden met een zuster indien er twee andere zus-

ters bij waren. De kiesplicht zorgde er voor dat zij wel een keer het klooster moesten verlaten. Zij deden dat dan heimelijk met een doek over het hoofd.
Tijdens de Eerste Wereldoorlog vonden veel Belgische vluchtelingen onderdak in het klooster. De kelders dienden hierbij als schuilplaats. De laatste theresianen verlieten de stad in 1971.
Het klooster dreigde daarna te worden gesloopt. Nadat het klooster werd gekraakt is het eind vorige eeuw (1980) in gebruik genomen als wooncomplex. In het interieur bevinden zich op diverse plaatsen restanten van beschilderingen die een verrassend beeld oproepen van de oorspronkelijke functie van het complex. In 1996 werden er restanten aangetroffen van het middeleeuwse Clarakloosterr van de clarissen.

Bouwgegevens

De gevel is in baksteen uitgevoerd in een sobere **eclectische** stijl met **neogotische** elementen **(periode 1850-1900).** Het heeft een éénbeukige neogotische kapel uit 1878 met dakruiter, een driezijdige koorsluiting met spitsboogvensters en zijmuren met ronde vensters.
De kapel is ontworpen door L.C. Hezenmans.

PAPENHULST 4-6: Sint-Janscentrum (voormalig klooster/kapel)

Fraters van Tilburg

Joannes Zwijsen, pastoor van de Heikese parochie in Tilburg stichtte in 1833 de zusters van Liefde (van de Oude Dijk) en in 1844 de fraters/paters congregatie. De officiële naam luidt: *Congregatie van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid.* Beide Tilburgse congregaties hebben zich vooral met onderwijs beziggehouden. Zij hebben zich ook in het midden van de 19e eeuw (1862) in ’s-Hertogenbosch gevestigd, aanvankelijk in de Torenstraat. Zij zorgden voor een groot aantal leerkrachten dat les gaf op lagere scholen, ulo's, en een kweekschool. Maar ook op de vglo en de blo. Daarnaast waren velen van hen actief in het verenigingsleven. Op hun scholen en in hun verenigingen zaten echter alleen jongens, de meisjes waren op de zusters aangewezen.
Om het groeiend aantal fraters onderdak te kunnen bieden moesten er regelmatig kloosters gebouwd worden. Het klooster aan de Torenstraat was te klein geworden.
Zo kochten de fraters in 1919 aan de Papenhulst een terrein voor 42.000 gulden om er een klooster te bouwen. Op het terrein stond een aantal woningen en erachter lag nog een *zoutkeet*. Die zouden vanzelfsprekend eerst moeten verdwijnen. Maar omdat er in 1919 woningnood in de stad was, mochten de bestaande huizen slechts gesloopt worden van de gemeente als er vijf middenstandswoningen voor in de plaats gebouwd werden. Daarom werden er dan ook vijf woningen gebouwd in de Moliusstraat.
Hun klooster, plaats biedend aan zestig mannen werd uiteindelijk in 1927-1928 gebouwd naar een ontwerp van architect Jos Duijnstee. Hij handhaafde de in de tuin gelegen *zoutkeet* en liet deze als het ware als een soort ruïne tussen het groen figureren.
De fraters namen het lager-, ulo-, en handelsavondonderwijs voor jongens in handen met als sluitstuk de Bisschoppelijke Kweekschool.
Een kleine halve eeuw hebben de fraters hun klooster bewoond. En later, toen er een terugloop van het aantal fraters kwam, werden tal van katholieke instellingen in het grote gebouw gehuisvest. Dat was onder meer de Sint-Jansstichting die een groot aantal scholen in onze stad bestuurde. De fraters zijn thans allemaal uit het gebouw. Het complex heet nu het Sint-Janscentrum en er is onder andere een diocesaan centrum voor priesters- en diakenopleiding in gevestigd. Het is zowel een opleidingsinstituut als een woon- en leefgemeenschap.
De fraters zelf wonen nog steeds in de Hinthamerstraat 164, De Witvoet.

Priesteropleiding/vormingscentrum

In 1987 werd hier een theologisch opleidingsinstituut gevestigd en functioneert nu als diocesaan centrum voor een priester- en diakenopleiding. (Sint-Janscentrum).
In het jaar 2006 waren er voor het eerst geen eerstejaars studenten op het seminarie. In de jaren negentig studeerden er jaarlijks nog gemiddeld zes priesterstudenten af. De instroom was weliswaar groter maar tijdens de

studie haakten er steeds studenten af. De priesteropleiding duurt zeven jaar waarvan het eerste jaar een *spiritualiteitsjaar* waarin de nieuwe student meeloopt en naast de studie theologie kennis maakt met het gewijde ambt van priester.
In de ruim twintig jaar dat het Sint-Janscentrum bestaat zijn 90 priesters gewijd en 85 permanent diakens. Voorts werden er enkele honderden pastoraal assistenten opgeleid. Naast deze opleidingen is er groot aantal activiteiten, veelal betreffende geloofsverdieping, waarmee het Sint-Janscentrum zich heeft ontwikkeld tot een echt vormingscentrum.

Kapel

Na binnenkomst wijst een marmeren trap onder een imposante, drie bouwlagen hoge koepel min of meer vanzelfsprekend de weg naar de kapel.
In het klassieke donkerte van de kapel met muren van schoon metselwerk onderscheidt men drie traveeën met rondboogramen, gescheiden door gemetselde rondboogribben die het gestuukte tongewelf dragen. In de achterste travee bevindt zich een gemetselde koortribune. De viering (kruising van de middenbeuk en het dwarsschip van een kerk) wordt overkoepeld door een hangkoepelgewelf. De kapel heeft een eigentijds altaar. Onder het altaar bevindt zich de grote refter. Nu is het een collegezaal met houten schuifpaneeldeuren. Deze paneeldeuren verdelen de ruimte in tweeën.
De glasramen in de kapel links stellen voor de Heilige Catharina van Alexandrië, en de Heilige Jacobus de Meerdere. Zij zijn gemaakt door de Bossche pater Peter van Bergen. Rechts de Heilige Johannes en de Heilige Theresia.
Achter het altaar zijn van links naar rechts te zien de Heilige Thomas van Aquino, de Heilige Leonardus van Veghel, de Heilige Stanislaus Kostka, de Heilige Tarcicius, de Heilige Pius X en de Heilige Norbertus.
De twee heel grote ramen in de zijbeuken stellen aan de linkerkant voor de Zoete Moeder van ‘s-Hertogenbosch met op de achtergrond de Sint-Jacob, de Sint-Jan, de Sint-Cathrien en het stadhuis en er voor enkele fraters van Tilburg.
Aan de rechterkant is de Heilige Vincentius à Paulo afgebeeld, met op zijn arm een vondeling. Naast hem bevinden zich links en rechts enkele zusters van Liefde en Lazaristen. Geheel rechts is Frederic Ozanam, de stichter van de Sint-Vincentiusverenigingen te zien.
In de tuin staat een grot met een Mariabeeld.

Hal/zaal onder kapel

Aan de voet van de trap is een prachtige sculptuur te zien van *Moses en het brandend braambos* en in het souterrain een bronzen beeld van het *gevecht van Jacob met de engel,* allebei van pater G. Mathot. Imposant zijn de houten beelden van de twaalf apostelen gemaakt in de 18e eeuw en afkomstig uit Antwerpen.

Muur

De oever van de Binnendieze in de tuin van het Sint-Janscentrum bestond over een lengte van circa tachtig meter uit een verzakte en uit het lood staande betonnen wand. Met behulp van trekankers en ankerschotten is de muur verstevigd en bekleed met metselwerk.
Achter de bestaande muren zijn bij de restauratie nog oudere delen ontdekt.

Bouwgegevens

Het pand (klooster en kapel) uit 1927/1928 is een rijksmonument.
De bouwstijl is **heroriëntatie (periode 1905-1925).** Ook wel genoemd **nieuw historiserende** stijl. De architect was Jos Duynstee. In deze periode zette men zich af tegen het rationalisme en jugendstil en men greep terug naar oude stijlen. Vaak was dat de stijl van Lodewijk de XV.
Dit pand is gebouwd in een architectuur die onder andere door **neoromaanse** elementen enerzijds traditioneel van karakter is maar tegelijkertijd ook invloeden vertoont van de **expressionistische Amsterdamse school** (torentje). Het **traditionalisme** grijpt hier terug naar de klassieke vormentaal, baksteencultuur, pilaster en kapiteel. Het pand met een T-vormige plattegrond kent een symmetrische indeling met schilddaken, risalerende zijvleugels en een centrale ingangspartij (middenrisaliet) met tentdak waarop een dakruiter (torentje, spitsje of koepel).

Henk(es), 3-11-2011

Dolné omschrijft het pand als **interbellumstijl** (kruising tussen **Amsterdamse school** en **functionalisme** en tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog in**)**. De ingangspartij heeft kenmerken van **jugendstil**. Al zijn er ook hier weer diverse stijlen te onderkennen.
De gevel is van baksteen met granieten trappen en bordes. In het rondboogvormige bovenlicht boven de deuren is een afbeelding van Onze Lieve Vrouw in glas-in-lood te zien.
Het ingangsportaal is gemaakt van tufstenen. Verder zien we rondboogvensters op de begane grond met kruiskozijnen en glas-in-lood in de bovenlichten op de begane grond en rechtgesloten vensters, eveneens met kruiskozijnen op de verdiepingen.
De gevel heeft twee zijrisalieten onder een schilddak en een middenrisaliet onder een tentdak en is voorzien van een gemetselde plint, siermetselwerk ter hoogte van de begane grond en een muizentandversiering onder de dakrand.
De entree in het middenrisaliet heeft een geprofileerde tufstenen omlijsting en wordt voorafgegaan door een granieten bordes dat via eveneens granieten trappen wordt bereikt. De dubbele paneeldeur heeft een rondboogvormig bovenlicht met een afbeelding van Onze Lieve Vrouw in glas-in-lood.
De middenrisaliet heeft gemetselde lisenen tussen de vensterpartijen die eindigen in tufstenen ornamenten. Op de verdiepingen van de middenrisaliet zijn lange rechtgesloten vensters aangebracht.
De begane grond heeft rondboogvensters met kruiskozijnen en glas-in-lood in de bovenlichten.
Op de verdiepingen zijn rechtgesloten vensters aangebracht met kruiskozijnen en tufstenen geboortestenen.
De daken zijn belegd met verbeterde Hollandse pannen en voorzien van dakkapellen. Het tentdak van de middenrisaliet heeft een dakruiter op achtkantige, opengewerkte sokkel, belegd met koperplaat.
Het voorgebouw wordt doorsneden door een lange gang met lambrisering van keramische tegels en cementtegels op de vloer. De gemetselde kruisgewelven worden gedragen door betonnen rondbogen.
Het interieur is in hoofdlijnen ongewijzigd gebleven. De centrale hal op de begane grond is aan de achterzijde gelegen en vormt de verbinding tussen het voorgebouw en de kapel. Het is drie verdiepingen hoog en wordt afgesloten door een tongewelf van glas-in-lood.
Vanaf de begane grond voert de centrale, granieten trap naar de kapel en vandaar naar de verdiepingen. Trap en hal hebben dezelfde lambrisering en keramische tegels en cementtegels op de vloer als het voorgebouw.
De gang op de begane grond heeft paneeldeuren met glas-in-lood met rondboogvormige bovenlichten.
Aan de achterzijde van het voormalige klooster loopt een gemetselde galerij, extra mooi dankzij de gemetselde kruisgewelven, gedragen door betonnen rondbogen.
Rechts van de hal bevinden zich de kamer van de rector en de vertrekken van de overige geestelijke begeleiders. Links zien we een conferentiezaal, genoemd naar vicaris Jacobs die in 1986 heeft bemiddeld bij de overgang van het fraterhuis naar de *Sonnius Stichting.* Daar liggen ook de les- en werkruimten. Aan de straatzijde liggen een paar spreekkamers en de administratie.
In rijen statige portretten trekt de geschiedenis van de priesteropleiding aan de aandachtige bezoeker voorbij.
Op de eerste verdieping bevinden zich aan de achterzijde twee kamers met een hoog tongewelf. In de achtervleugel, die dwars op het voorgebouw is gelegen, bevindt zich de georiënteerde kapel op de eerste verdieping en de refter met recreatiezaal op de begane grond.
Deze vleugel is evenals het voorgebouw opgetrokken uit bakstenen gevels met een betonnen casco. Het samengestelde dak bestaat uit een zadeldak, een dwars gelegen zadeldak boven de viering met een opengewerkte lantaarn voorzien van een spits en schilden boven het koor. Het schip is drie traveeën lang, met in de achterste travee een gemetselde koortribune. De muren bestaan uit schoon metselwerk. De traveeën worden van elkaar gescheiden door gemetselde rondboogribben, die het gestuukte tongewelf dragen. Elke travee is voorzien van gepaarde rondboogramen. De viering heeft een hangkoepelgewelf. Het verhoogde koor is aan drie zijden gesloten. Op de begane grond van deze vleugel is de refter gevestigd, met schuivende, hoge, houten paneeldeuren. De refter wordt van de serre onder het koor gescheiden door schuivende, hoge deuren met ramen met roedenverdeling. De geprofileerde cascoconstructie is in deze ruimten zichtbaar aanwezig. In de noordelijke oksel van beide gebouwdelen bevindt zich het binnenhof, die aan de noord- en oostzijde wordt omsloten door een eenlaags baksteenbouw onder zadeldak.
Op de eerste verdieping bevinden zich verder onder andere de bibliotheek en een collegezaal. Aan de straatzijde zien we een lange rij cellen, die nu door de priesterstudenten worden bewoond, met dit verschil dat de huidige bewoners ieder twee cellen ter beschikking hebben.
Het klooster met kapel is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als uiting van de katholieke geloofsijver in het interbellum (tijd tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog) en als goed voorbeeld van kloosterbouw in die tijd. Het heeft architectuurhistorische waarde als goed voorbeeld van interbellumbouwkunst vanwege de combinatie van traditionalistische vormentaal met Amsterdamse schoolelementen. Het heeft bouwhistorische waarde vanwege de toegepaste materialen, met name het glas-in-lood, het glazen ton-

gewelf in de centrale hal, de zichtbaar gehouden betonnen cascoconstructie en de tufsteen in de voorgevel. Het heeft ensemblewaarde vanwege de ligging in het centrum van de stad. Het is gaaf behouden en relatief zeldzaam als klooster in traditionalistische architectuur uit het interbellum.

Kenmerken heroriëntatie/nieuw historiserende stijl (1905-1925)

- Strak symmetrisch van opzet met hoofdingang.
- Opbouw zowel horizontaal als verticaal duidelijk geleed.
- Verdiepingen rusten doorgaans op sokkel.
- Afgesloten met kroonlijst al dan niet met een attiek of balustrade met daarboven een duidelijke en krachtig vormgegeven dakpartij.
- Dakpartij verlevendigd met dakerkers, koepels of torens.
- Decoratiemotieven zoals festoenen, pilasters, geblokte hoeklisenen, segmentvormige en driehoekige frontons.

PAPENHULST 7

Plaquette Joodsch Lyceum

Aan de gevel hier op nummer 7 is een plaquette tegen de muur geplaatst. Hier was tussen september 1941 en april 1943 het Joodsch Lyceum gevestigd. De lessen werden gegeven op de zolder van de toenmalige normaalschool die hier stond.
De ruim honderd leerlingen van twaalf tot zestien jaar die uit geheel Brabant, Limburg, Tiel en Zaltbommel kwamen zijn hier naar school gegaan, voordat zij werden weggevoerd naar de diverse concentratiekampen.
Het was echter geen specifieke joodse school waar de cultuur en het Jodendom werden onderwezen. Dat gebeurde er niet. Het onderwijs was gelijk aan dat van andere middelbare scholen. Het enige bijzondere was dat er alleen joodse kinderen op school zaten.
De Joodse lagere school was gehuisvest in de synagoge aan de Prins Bernhardstraat.

Bouwgegevens

Het pand, waarin de plaquette is aangebracht is als woonhuis gebouwd rond 1900. Het heeft een **neorenaissance** trapgevel (periode 1850-1900). In de boogtrommels boven de vensters zijn mozaïeken aangebracht.

PAPENHULST 26: Vml. ziekenhuis Joannes de Deo

Op deze plek stond vroeger het huis Wevershuls waar eens, omstreeks 1580 de arme clarissen van het Klooster Sint-Elisabethsdael te Boxtel hun intrek namen omdat door de Tachtigjarige Oorlog hun verblijf daar onhoudbaar was geworden. Na een verblijf van ruim dertig jaar vertrokken zij in 1611, tijdens het Twaalfjarig Bestand weer naar hun klooster in Boxtel.
Daarna, in de 18e eeuw begon een officier van gezondheid, Rippens genaamd, hier links van het pand Wevershuls een particuliere verpleeginrichting voor *deftige* geesteszieken, ook wel verbeterhuis genoemd. Deze particuliere krankzinnigenverpleging betrof een tiental mannelijke en vrouwelijke patiënten uit de betere standen. Deze inrichting bestond van 1779 tot 1864.
Nadat de panden lang in het bezit van de familie Rippens gebleven waren, kwamen ze in handen van *de Duitse broeder*, die officieel heette: *de Vereeniging tot verpleging van zieken, genaamd broeders van barmhartigheid van Joannes de Deo*.

In 1879 bouwde de broeders een nieuw ziekengasthuis. In 1912 werden diverse, nabijgelegen panden, waaronder de *Heerenkelder* gesloopt. Op het vrijgekomen terrein werd in 1914 dit huidig pand als ziekenhuis Sint-Johannes de Deo gebouwd. Bovendien werd het in 1879 opgetrokken ziekengasthuis toen ingrijpend verbouwd.

In 1914 betrokken de broeders dit verbouwde pand.
Het ziekenhuis was aanvankelijk speciaal bestemd voor pastoors uit het Bossche bisdom, later voor jongens en mannen en weer later voor iedereen.

Broeders van de Barmhartigheid van Sint-Johannes de Deo

Het ziekenhuis werd beheerd door de Broeders van de Barmhartigheid van Sint-Johannes de Deo. Zij kwamen in 1876, vanwege de *Kulturkampf* uit Duitsland en vestigden zich eerst in de Orthenstraat. Daar begonnen zij al met hun particuliere ziekenverpleging. Zij richtten zich op de verzorging van de meer welgestelde Bossche bevolking. Zij waren bekende figuren in het stadsbeeld door hun dagelijkse wijkverpleging en het afleggen van de gestorvenen. In 1879 verhuisden deze Duitse broeders naar de Papenhulst waar zij eerst in een particuliere woning hun intrek namen. In hetzelfde jaar nog lieten zij hier een ziekengasthuis bouwen. Er ontstond behoefte aan uitbreiding en in 1914 werd het ziekenhuis uitgebreid met het huidige gebouw.
Veertig jaar later, in 1954 stonden de broeders voor een belangrijke keus. Zij onderhandelden over de aankoop van het gymnasiumgebouw en de vroegere manege aan het Nachtegaalslaantje. Op die manier kon het ziekenhuis nogmaals vergroot worden om Joannes de Deo voldoende expansiemogelijkheden te geven. Dat is niet doorgegaan: de vraagprijs was te hoog. Daarom besloten de broeders 's-Hertogenbosch te verlaten en hun ziekenhuis over te dragen aan het Carolus Ziekenhuis.
In 1963 verlieten de broeders dan ook de stad en er volgde een fusie met het Carolus Ziekenhuis dat in de Jan Heinsstraat gevestigd was. Het ziekenhuis werd toen als dependance Carolus II genoemd. Carolus had de exploitatie overgenomen, de broeders bleven eigenaar van het pand. Met 110 bedden was Carolus II het kleinste Bossche ziekenhuis.
In 1969 werden de patiënten overgebracht van de Papenhulst naar het ziekenhuis in de Jan Heinsstraat waar de Duitse zusters van Trier de leiding hadden.

De Paap

In 1970 stond het pand tijdelijk leeg en diende daarna voor huisvesting van gastarbeiders die in Heusden bij Jonker Fris werkten. Nadat deze vertrokken waren, werd het pand gekraakt. Vanaf toen heette het De Paap, symbool van de Bossche kraakbeweging. Het pand werd uiteindelijk, na jarenlange onderhandelingen gekocht door de gemeente en het werd toen verhuurd aan de toenmalige krakers, zodat iedereen er nu legaal woont.

Geamputeerde ledematen

Het verhaal gaat dat de conciërge van het naastgelegen gymnasium vroeger aan de nieuwe leerlingen vertelde dat geamputeerde ledematen uit het ziekenhuis duidelijk zichtbaar via de afvoerpijp in de Binnendieze terechtkwamen. In de pauze stonden de nieuwe leerlingen dan vol aandacht in het water te kijken.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het gebouw aan de Papenhulst werd gebouwd in 1914. Dit ziekenhuis sloot aan op een ouder ziekengasthuis van de Broeders van Barmhartigheid, dat dateerde uit 1879. Dit oudere gedeelte werd in 1914 en later ingrijpend verbouwd. In de zuidelijke achtergevel is in het oudere muurwerk nog een jaartalsteen aanwezig met als tekst *B. v. B. 1879*. Het ontwerp van het ziekenhuis, dat stijlelementen van het **eclecticisme** en **neoclassicisme** vertoont, werd geleverd door architect Julien. Dony.
Een andere bron vermeldt dat het pand is gebouwd in de stijl van de **heroriëntatie (periode 1905-1925).** Deze stijl was een reactie op de jugendstil en het **rationalisme** en is gebaseerd op historische stijlen, verwerkt in vormen en constructies. Kenmerken zijn hier: baksteenarchitectuur met klassieke elementen zoals zuiltjes, pilasters, kroonlijsten, renaissance stelblokjes en sluitsteentjes en bloklijsten onder de dakrand.
De ingang toont een ingetogen schilddak van heroriëntatie en Toscaanse zuiltjes. Daarboven zien we echter een neogotische korfboog. Het Sint-Janscentrum behoort eveneens tot de stijl **heroriëntatie.**
Sinds 1987 huisvest het voormalige ziekenhuis woon- en bedrijfsruimtes en werd een groot aantal vertrekken gemoderniseerd. De inwendige dispositie bleef echter in hoofdlijnen gehandhaafd. Achter het ziekenhuis ligt een diepe achtertuin met een aantal buiten de bescherming vallende bijgebouwen. Aan de noordzijde van de noordelijke vleugel staan diverse één- en tweelaags aanbouwen onder een plat. Deze latere toevoegingen vallen eveneens buiten de bescherming.
Het onderkelderde ziekenhuis heeft een L-vormige plattegrond, bestaande uit een langgerekte globaal rechthoekige westvleugel langs de Papenhulst en een uit verschillende bouwdelen samengestelde noordvleugel. Deze bestaat van west naar oost uit een parallel aan de westvleugel gesitueerde kapel, twee langgerekte drielaags bouwdelen onder schilddak (de in 1914 verbouwde/uitgebreide oudere onderdelen van het gasthuis) en een tweelaags bouwdeel onder plat. Het geheel telt drie bouwlagen plus souterrain onder een samengesteld schilddak, gedekt met leien. Het dak is voorzien van dakkapellen. We zien verder een geprofileerde bakgoot op klossen.

In het midden van het dak boven de vleugel langs de Papenhulst bevindt zich een rond koepeltje op Toscaanse zuiltjes.
De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met kunststenen cordonlijsten en aanzet- en sluitstenen. De voorgevel van de langgerekte westvleugel aan de Papenhulst wordt afgesloten door een kroonlijst. Links zien we een sterk risalerende gevelpartij, geheel rechts een weinig vooruitspringende hoekrisaliet.
De hoofdentree bevindt zich direct rechts van de meest linkse hoekrisaliet en bestaat uit een dubbele eiken-houten paneeldeur met een gesneden omlijsting onder een ondiep portaal, afgesloten door een geprofileerde kunststenen wenkbrauwboog op consoles. Hiervoor is later een diep voorportaal geplaatst. Verder is het pand uitgerust met een plat dak en lage bakstenen muren waarop in kunststeen uitgevoerde Toscaanse zuilen. Hier-tussen zitten ramen met een kleine roedenverdeling. Het middengedeelte van de voorgevel wordt afgesloten door een fronton met oculus.
Op de begane grond en eerste verdieping zijn de vertrekken voorzien van hoge schuifvensters met glas-in-lood bovenlichten. Op de tweede verdieping heeft de gevel een geleding met pilasters. In de nissen zitten kleine, per twee gekoppelde zesruits vensters.
Onder de dakgoot zit een sierrand in strengperssteen.
In de meest rechtse travee bevindt zich een gevelsteen met het jaartal 1914.
De zuidelijke kopgevel van de westvleugel loopt door tot onder maaiveldniveau. Hierlangs stroomt de Binnen-dieze. Deze gevel telt drie traveeën. De smallere middentravee risaleert. Ter hoogte van de kelder bevinden zich tweelichtvensters.
Op de twee verdiepingen hierboven zien we schuifvensters die identiek zijn aan die in de voorgevel, zij het dat hier de oorspronkelijke luiken nog aanwezig zijn. In de risalerende middentravee, ter hoogte van de begane grond zit een klein balkon. Verder zijn er openslaande balkondeuren en een halfrond bovenlicht.
De noordelijke kopgevel van de westvleugel gaat ter hoogte van de begane grond schuil achter een éénlaags aanbouw onder een plat, met daarin de voormalige toegang voor de ambulances. Op de eerste verdieping, ter plaatse van de voormalige sterilisatiekamer zit een kruisvenster. Op de bovenverdieping is de gevelgeleding en vensterindeling identiek aan de voorgevel.
De achtergevel van de westvleugel heeft rechts een uitbouw voor het trappenhuis. Hierin bevinden zich traps-gewijs verspringende vensters met kleine roedenverdeling. Links hiervan zien we een minder diepe uitbouw voor de toiletblokken met kleine vierruits vensters. Geheel links gaat de oorspronkelijke achtergevel over de begane grond en eerste verdieping grotendeels schuil achter een latere aanbouw, met daarin een driedelig samengesteld venster met stolpramen en drieruits bovenlichten met glas-in-lood. Hierboven een balkon.
Op de tweede verdieping zitten stolpvensters met een kleine roedenverdeling.
In de zuidelijke gevel van de noordvleugel bevindt zich links een tweelaagse uitbouw onder een plat dak met de verbindingsgang tussen de nieuwbouw uit 1914 en het verbouwde oudere gasthuis. Hierin zijn zesruits ramen te zien.
De achteringang heeft een moderne deur en een halfrond bovenlicht in de oostelijke zijgevel. Rechts hiervan staan de twee verbouwde oudere ziekenhuisvleugels. Hierin zien we op de begane grond en eerste verdieping zesruits ramen. In de bovenverdieping zitten kleine tweelichtvensters.
Op de begane grond gaan de gevels van deze vleugel gedeeltelijk schuil achter twee plat afgedekte eenlaagse uitbouwen met tuinkamers, beide latere toevoegingen. De kopgevels van deze bouwdelen zijn vensterloos. In het meest oostelijke bouwdeel bevindt zich de achteringang met bovenlicht en moderne deur.
De noordgevel van de noordelijke ziekenhuisvleugel gaat ter hoogte van de begane grond en eerste verdieping schuil achter een aantal één- en tweelaagse aanbouwen, overwegend van latere bouwdatum. Direct links van de kopgevel van de hoofdvleugel is een hoge, later toegevoegde liftschacht aangebracht. Links hiervan, ter hoogte van de eerste verdieping, ligt een vijfzijdig gesloten ruimte met een grote, aaneengesloten raampartij voor de operatiekamer. In het midden van de noordelijke vleugel staat de kapel, die op begane grond schuil-gaat achter een eenlaagse aanbouw. Hierboven zien we een topgevel.
De inpandige dispositie van het voormalige ziekenhuis is als gevolg van de latere woon- en bedrijfsfunctie enigszins gewijzigd. Met name rond de voormalige keuken, maar ook in de voormalige ziekenkamers zijn bin-nenmuren toegevoegd en weggebroken. In hoofdlijnen is de oorspronkelijke indeling echter nog herkenbaar. Achter de vestibule bevindt zich een centrale hal op een octogonale (achthoekige) plattegrond, waarop de gangen van de westvleugel en de noordvleugel uitkomen. Rechts van de centrale hal bevindt zich een ruim trappenhuis met in het midden een liftschacht. Tegen de voorgevel van de westvleugel en aan weerszijden van de centrale gang in de noordvleugel zijn de voormalige ziekenkamers gelegen.
Op de eerste verdieping aan de noordzijde van de westvleugel ligt de voormalige operatiekamer. Voorts is nog een aantal oorspronkelijke elementen in het interieur gehandhaafd. Hiervan zijn onder meer van belang: in de vestibule een tochtdeur, bovenlicht met geëtst glas, waarin de tekst *caritas Christi urget nos (de*

liefde voor Christus laat ons geen rust), in de gangen tegelvloeren en (deels) nog oorspronkelijke deuren en deuromlijstingen, in de sanitaire ruimtes terrazzovloeren, in de keukentjes decoratieve betontegelvloeren, in de trappenhuizen betonnen trappen met balustrades in siersmeedwerk, glas-in-loodraam in het kleine trappenhuis en tenslotte op de eerste verdieping, ter plaatse van de voormalige artsenkamer aan het zuidelijke uiteinde van de gang een beglaasde vleugeldeur met bovenlicht waarin geëtst glas, met in het glas van de deuren de initialen *C.A*.
De kapel heeft een halfronde apsis en een ziende kap (dakconstructie die duidelijk zichtbaar is vanuit de eronder liggende gebruiksruimte) met later aangebrachte dakramen.
Inpandig is de kapel gemoderniseerd, maar heeft nog een aantal authentieke elementen, met onder meer boven de ingang een houten zangkoortribune en beeldnissen. De ingang heeft een dubbele opgeklampte deur, waarop zware siersmeedwerk gehengen (gesmeed ijzeren element, tenminste aan één zijde voorzien van een langwerpig blad, waaraan een luik, raam of deur draait).
Het voormalige ziekenhuis Joannes de Deo is van algemeen belang. Het ziekenhuis heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische een geestelijke ontwikkeling: het vormt een illustratie van de door religieuzen georganiseerde ziekenzorg voor de meer welgestelde Bossche bevolking in de 19^{e} en vroege 20^{e} eeuw. Verder vormt het een goede illustratie van de typologische ontwikkeling van het ziekenhuisgebouw aan het begin van de 20^{e} eeuw. Het ziekenhuis heeft ensemblewaarde vanwege het belang van dit gebouw voor het aanzien van de wijk ten zuidoosten van de Sint-Janskathedraal, waarin sprake was van een concentratie van kloostergebouwen en katholieke scholen en gasthuizen. Het ziekenhuis is tot slot van belang vanwege typologische zeldzaamheid.

PARADE

PARADE

Dit gebied behoorde vroeger tot het perceel De Pepers en strekte zich uit van de Hinthamerstraat tot aan de Oude Dieze. De Sint-Jan was er toen nog niet.
Eerdere namen waren Weesstraat, Peperstraat en Duhamelstraat.
Op 1 juni 1967 kreeg het gedeelte tussen de Kerkstraat en de Lange Putstraat, dat toen nog Peperstraat werd genoemd, het deel tussen de Peperstraat en Triniteitstraat, dat toen nog als Weesstraat bekend stond en de oostelijke rijweg, die toen nog Duhamelstraat heette allemaal als straatnaam Parade.

Galgenveld

Volgens de geschiedschrijver Wilhelmus Molius lag hier heel vroeger buiten de 1e stadsmuur een heuvel waar recht werd gesproken en waar ook een galg stond. Het werd dan ook Galgenveld genoemd.
Na de aanleg van de 2e stadsmuur kwam dit gebied binnen de ommuring te liggen. Het Galgenveld werd toen verplaatst naar de Vughterheide en er kwam hier ruimte vrij voor een begijnhof. Een deel werd bij het kerkhof van de Sint-Janskerk betrokken.

Groot Begijnhof

Zo rond 1274 werd voor het eerst melding gemaakt van de bebouwing hier op het vrijthof van de Sint-Jan van een Groot Begijnhof dat toen de naam Mariënburg droeg. De begijntjes waren afkomstig van de zusters van Orthen. Volgens een oorkonde ontstond er in dat jaar een geschil met de parochie van Orthen over de afscheiding van het begijnhof van deze parochie. De prior van de predikheren van Leuven, die optrad als scheidsman, besliste dat de begijnen het begijnhof mochten verplaatsen naar de huidige Parade en dat ze tevens een eigen kerk, kerkhof en priester mochten hebben. Het betrof een heel groot terrein, dat niet alleen de oppervlakte van de huidige Parade besloeg maar ook het terrein tot aan de Binnendieze bij de Papenhulst waar later de omliggende straten, huizen en het Theater aan de Parade zouden komen.
Het grootste begijnhof van de zuidelijke Nederlanden had een hoge ommuring met een hoofdpoort tussen de Sint-Jan en de huidige plebanie en een klein poortje aan de kant van de Peperstraat. De driebeukige kerk/kapel die in 1304 werd voltooid was toegewijd aan de Heilige Nicolaas en stond ongeveer midden op de huidige Parade.
Het belangrijkste deel van het complex was het hof voor de welgestelde begijnen. Zij woonden met twee tot vijf vrouwen in een woninkje, een zogenaamde refter.
Daarnaast waren er twee verblijven voor arme begijnen die de grote en de kleine infirmerie werden genoemd.
De begijntjes hadden geen kloosterbeloften afgelegd. Feitelijk was het een gemeenschap van leken.
Zij hadden wel een gelofte afgelegd van gehoorzaamheid en kuisheid maar niet voor eeuwig. Begijnen konden altijd het hof verlaten. Een gelofte van armoede was helemaal niet aan de orde. Zij legden zich toe op een sobere en ingetogen levensstijl en beoefenden op die manier hun geloof.
De hoge muren met hun stevige poorten en de vertrouwenwekkende nabijheid van de naastgelegen Sint-Jan gaven de begijntjes een gevoel van veiligheid en onderlinge verbondenheid aan de weduwen en de ongetrouwde vrouwen die hier hun leven vulden met vroomheid, soberheid en dienstbaarheid. Dienstbaarheid aan de armen van de stad, die ze hulp boden in het huishouden; aan de kerk, waar ze de versiering verzorgden en waarvoor ze het nodige handwerk vervaardigden; aan de jonge meisjes van de stad, die ze leerden lezen, schrijven, handwerken, weven en de Franse taal. Zij verdienden hiermee niet alleen hun kost maar betaalden daarmee ook de bomen op het begijnhof. Dat waren lindebomen, al vanaf de vroege middeleeuwen een symbool van Maria.
Niet alleen de mogelijke maatschappelijke functie die men kon vervullen was een reden om begijn te worden. Sommigen verloren hun man en zochten dan uit pure armoede hun toevlucht bij de begijnen.
Op een gegeven moment woonden er driehonderd begijnen.

Hun reglement vermeldde, naast bepalingen over de gezagsverhoudingen en geestelijke plichten, blijkbaar noodzakelijk bepalingen als sluitingstijden van het begijnhof, het verbod om mannen op het begijnhof te laten overnachten en de redenen om een begijn te verwijderen: zwangerschap, diefstal en vechten op het begijnhof of in de stad.
De begijnen stonden in de stad in hoog aanzien.
Zij hadden strenge kledingvoorschriften, zoals: *een gecnoepten onderrock* met daar overheen *een gewaet van den hoefden totten voeten, swart, wit of grauw*. Andere kleuren waren niet toegestaan.
Na de val van de stad in 1629 mochten er geen nieuwe begijnen meer intreden. Het begijnhof mocht blijven bestaan totdat de laatste begijn gestorven zou zijn. In 1646 woonden er nog 78 begijntjes en 58 weduwen en andere alleenstaande vrouwen. De laatste begijn stierf in 1694. Dit was Cornelia van Deursen. Het hele hof was inmiddels vervallen geraakt.
Er ontstonden tussen de stad en de staat heftige geschillen over het eigendom van de terreinen.
In 1693 stonden er volgens de plebaan van Kessel nog drie huizen overeind. Veel gebeurde er voorlopig niet met het terrein: staat en stadsbestuur twistten over het eigendomsrecht. Wel werden er in 1701-1702 twee houten stallen voor het garnizoen gebouwd.
In 1721 werd pas beslist dat het terrein onder beide partijen verdeeld zou worden. Althans onder bepaalde condities, waarvan het Geefhuis profiteerde. Op het staatsgedeelte werd toen in 1741 begonnen aan de bouw van de stenen stallen van de bereden veldartillerie en cavalerie. Ook in 1750 en in 1753 werden er nog stallen gebouwd. Op het aan de stad toegekende gedeelte werden in 1749 de gebouwen gesloopt, behalve het Pastoorshuis dat tegenover het huidige café 't Pumpke stond. Dat pand bleef dienst doen als pastorie van de Sint-Jan. De stad liet het haar toebedeelde domein in 1749 inrichten als parade- en exercitieterrein. Rond 1850 wilde de minister van oorlog hier nog een overdekte manege naast bouwen, maar dit werd door het stadsbestuur tegengehouden. In 1900 kwam die manege er toch, maar dan aan de Hekellaan.
Toen in 1856 de nieuwe pastorie van de kathedraal werd gebouwd is het Pastoorshuis alsnog gesloopt.
Tijdens archeologisch onderzoek op de Parade in 1983, toen er een nieuwe riolering moest worden aangelegd, werden de fundamenten van kleine huisjes, de ommuring en de kerk teruggevonden en nauwkeurig in kaart gebracht. Verder trof men nog een beerput aan waarvan de inhoud een indruk geeft over het dagelijkse leven van de begijnen.

Kluizenares

In de 15e eeuw stond tegen de Sint-Nicolaaskerk, onderdeel van het op de Parade gelegen Groot Begijnhof een kluis aangebouwd. Maar in de begintijd van het begijnhof, dat al in 1274 wordt vermeld, stond de kluis nog niet tegen de kerk aan, terwijl al in 1372 een kluizenares, die was ingesloten op het begijnhof, een testamentair legaat ontving. Zij moet dus ergens anders hebben gewoond. Volgens Van Sasse van Ysselt heeft deze kluis in de omgeving van de Triniteit gestaan voordat ze naar de Sint-Nicolaaskerk werd verplaatst. Achterin op het terrein van de begijnen stond een huis dat voor het eerst in de archieven opdook in 1409. In 1486 stond dat huis vermeld als: *enen huyse genoemt die Cluize staende bynnen deser stadt ter plaetzen genoemt op die Tryniteyt.* Overigens woonde daar, eind 15e eeuw al geen kluizenaressen meer.
Toen de kluis tegen de kerk aan stond was de kluizenares via een doorkijkluik van binnenuit verbonden met het priesterkoor om zodoende de communie te kunnen ontvangen. Vanaf ca. 1493 werd de kluis door twee kluizenaressen bewoond. Vanaf het begin tot aan 1605 moeten ongeveer vijftien vrouwen op deze manier als kluizenares hun leven hebben gesleten. De meesten van hen waren eerder begijn. Van één kluizenares weten we dat zij na haar insluiting slechts eenmaal de kluis heeft verlaten omdat zij op het stadhuis moest verschijnen voor het afgeven van een volmacht.
Bij het archeologisch onderzoek in 1983 zijn restanten gevonden van een klein huisje dat tegen de kerk aangebouwd was. Mogelijk moet dat de kluis geweest zijn.

Grafzerk

Een grafzerk van één van de begijntjes herinnert nog aan de begijnen. De steen ligt bij de zitbank naast het beeld van Sint-Jan Evangelist. Destijds gebruikte men veel afkortingen. Voluit zou hier staan: *Hier ligt begraven IJken, Goevaert Haubrakens dochter, begijn die stierf anno 1519 des zondags na beloken Pasen*. Zij is dus gestorven op zondag 24 april 1519.
Een groot gedeelte van de fundering van het Groot Begijnhof bevindt zich nog steeds onder de Parade.

Parade/stallen

Het vrijgekomen terrein van het voormalige Groot Begijnhof werd na lang overleg opgesplitst in een gedeelte voor de staat en een deel voor de stad.
Op het staatsgedeelte werden in 1701-1702 hier op de Parade twee houten stallen voor het garnizoen gebouwd.
Later kwamen hiervoor op dit deel van het terrein in 1741, op de plek waar nu het Theater aan de Parade staat twee grote militaire stenen stallen voor de ruiterij (cavalerie, huzaren en bereden artillerie) in de plaats. Ook in 1750 en in 1753 werden er nog stallen neergezet.
Nadat het laatste deel van het begijnhof acht jaar later was gesloopt (met uitzondering van het Pastoorshuis) werd in 1749 op het voor de stad bestemde gedeelte het exercitieterrein De Paradeplaats aangelegd. Voorheen gebeurde het marcheren van de militairen op de Markt. De aflossing van de garnizoenswacht, de wachtparade, die voordien altijd op de Markt gehouden werd, vond nu hier plaats. Ook voor ander militair ceremonieel was dit de aangewezen plek. Op 6 augustus 1903 stichtte de zestienjarige Adriaan Mulder brand op de hooizolder van het eerste stalblok aan de Parade. De vier hier in het garnizoen gelegerde batterijen van het 3e Regiment Veldartillerie waren wegens schietoefeningen op Schietkamp Oldebroek (Gelderland) niet aanwezig. Als reden voor zijn actie gaf de brandstichter aan: *dat hij zo barsch door zijn vader behandeld werd*. Voor zijn daad werd hij veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf. De herbouw van het afgebrande stalblok vond begin 1909 plaats en het stalblok werd nog tot 1930 gebruikt. In 1934 werden de paardenstallen gesloopt ten behoeve van de nieuwbouw van de Casinoschouwburg. De sociëteit Casino had tot dan toe een theaterzaal met toegang aan de Papenhulst. Het straatje dat toen werd aangelegd tussen de Triniteitstraat en de Casinotuin, werd ter herinnering aan het militaire paardenvolk Cavaleriestraat genoemd.
De naam Parade is dus ontstaan omdat de militairen hier paradeerden en exerceerden.

Parkeerplaats -> autovrij

Na de sloop van de stallen werd de Parade een speelveld waar de Bossche jeugd dankbaar gebruik van maakte, maar men mocht er niet voetballen. Zodra een Bossche agent zijn gezicht vertoonde, hield het balspel op, want dan dreigde inbeslagname van de bal. Het terrein was nog steeds niet verhard. Deze halfverharding functioneerde echter goed.
Er hadden hier al eerder auto’s gestaan die er de oorzaak van waren dat de bodem zodanig verdicht was geraakt dat de wortels van de lindebomen onvoldoende zuurstof meer kregen. De lindebomen waren doodziek geworden. Dit kwam de gemeente eigenlijk wel goed uit.
In 1963 besloot het stadsbestuur de Parade te verharden en echt als parkeerplaats in te richten. Al een paar weken later, voor iemand besefte wat er gebeurde, lagen de eeuwenoude lindebomen tegen de vlakte en was de vertrouwde, ingetogen sfeer van het prachtige, 18e-eeuwse plein teniet gedaan.
De (doodzieke?) lindebomen moesten verdwijnen omdat zij een kleverig goedje afscheidden waardoor ze zijn vervangen door gecastreerde kastanjebomen. Deze bomen laten geen plak achter.
In 1965 was het zover en werd dit terrein in gebruik genomen als parkeerplaats. Ten behoeve van de verkeersafwikkeling werd er een nieuwe straat aangelegd tussen de Lange Putstraat en het voormalige Casino die het terrein in tweeën deelde.
Aanvankelijk zou het plein, in afwachting van een verdere planontwikkeling op 1 januari 2007 autovrij worden gemaakt. De middenstand maakte daartegen echter bezwaren, mede omdat er nog geen of onvoldoende acceptabele, alternatieve parkeermogelijkheden beschikbaar waren gekomen. De rechter achtte deze bezwaren gegrond en schortte het vrijmaken van het plein op. De Parade is inmiddels al vanaf 1 juli 2007 autovrij en wacht op een herinrichting.
Hoe het plein er uiteindelijk uit komt te zien was echter nog niet duidelijk. De bevolking werd uitgenodigd om vóór 31 maart 2007 te reageren op de volgende vijf stellingen:

- De kastanjes moeten worden vervangen door lindebomen.
- Geen gebouw op de Parade.
- Op korte termijn blijven de bussen over de Parade rijden.
- De Parade blijft beschikbaar als evenemententerrein.
- Er wordt geen uitbreiding gegeven aan de terrassen. Wel is een kwaliteitsverbetering van de terrassen gewenst.

Verder kon men ook andere ideeën aandragen.
Er waren twee plannen overgebleven waaruit in 2009 via een enquête door de bewoners van de stad een keuze is gemaakt. Het plan van Lubbers had het gehaald waarbij de belangrijkste consequentie was het vervangen van de paardenkastanjebomen door lindebomen. De realisatie zou in 2010 plaatsvinden.

De verkiezing van een nieuwe gemeenteraad, begin 2010 heeft echter roet in het eten gegooid. Mede gelet op de minder goede economische situatie heeft de gemeenteraad besloten het plan van Lubbers niet te laten uitvoeren. De kosten hiervan waren meer dan vijf miljoen euro. Momenteel wordt gewerkt aan een veel minder kostbare aanpassing van de Parade.
Inmiddels is begin november 2010 de aangepaste herinrichting van de Parade gepubliceerd. Belangrijkste uitgangspunten hierbij zijn dat de kastanjebomen vooralsnog blijven staan en dat bestaand materiaal zoveel mogelijk opnieuw wordt gebruikt. De bomen, die aan de kastanjebloedingsziekte leiden zullen de komende jaren goed in de gaten worden gehouden. Rond de wortels worden met speciale apparatuur en onder grote druk scheuren in de bodem gemaakt. Daardoor krijgen de boomwortels meer lucht. Tegelijkertijd worden mest- en voedingsstoffen in de bodem geperst. Deze techniek heet ploffen.
De Parade wordt enkele centimeters verhoogd, voor de afwatering vanaf het midden iets aflopend naar de zijkanten en zal opnieuw bestraat worden met de bestaande granieten keien, maar nu in een diagonaal wildverband. Hierbij wordt zoveel mogelijk in één verband gestraat, zodat het plein ook visueel weer één geheel wordt. Het plein wordt een stuk groter doordat de straat tussen de Lange Putstraat en het Theater aan de Parade komt te vervallen. De huidige bushalte daar wordt naar de zuidzijde verplaatst terwijl ook het overige verkeer van deze straat (voormalige Weesstraat) gebruik moet gaan maken. Deze straat en de straat langs de cafés krijgen net als nu een “geleed profiel” met rijweg en trottoir. De bestrating zal bestaan uit gebakken rode straatklinkers en de inmiddels bekende grijze “Bossche tegels” van twintig bij twintig cm. Voor de verlichting wordt gebruik gemaakt van de bestaande verlichting, aangevuld met enkele lichtmasten midden op de Parade voor de evenementen. Tussen de bomen in het carré wordt een loper gelegd van tegels van sierbeton.
In de bestrating van het plein worden verbijzonderingen gemaakt met natuurstenen tegels bij het Bisschoppelijk Paleis, het Zuidportaal van de Sint-Jan en de entree van het Theater aan de Parade. Ook worden in de bestrating van het plein voorzieningen opgenomen voor mindervaliden, zoals blindengeleidestroken, veilige oversteken, op- en afritten en verhoogde busperrons.
De huidige banken van natuursteen krijgen opnieuw een plek op de Parade. De huidige parkeerplaatsen aan de zuidzijde zullen verdwijnen en er komen twintig parkeerplaatsen voor gehandicapten aan de zuid- en de oostzijde.

Bomen

Tot 1966 stond hier een carré van lindebomen op het toen nog halfverharde terrein. Het frequente parkeergebruik veroorzaakte echter een bodemverdichting waardoor een ernstig zuurstofgebrek in de bewortelingszone ontstond. De wortels van het oude lindebestand konden niet meer optimaal functioneren, zodat de bomen gedoemd waren tot een vroegtijdige dood. Bovendien hadden de lindebomen zeer veel last van de lindebladluis (*eucallipterus tiliae*). Deze lindebladluis scheidde honingdauw, een suikerhoudend vocht, af, waarop weer schimmels zoals roetdauw groeiden. De plakkerige honingdauw die op de geparkeerde auto’s viel zorgde voor zeer veel overlast.
Uit de voorgestelde reconstructieplannen gaf het gemeentebestuur de voorkeur aan een open plein, gericht op het centrum met een zo groot mogelijke parkeerruimte.
Men wilde de Sint-Jan ten voeten uit zien. De linden werden vervangen door paardenkastanjebomen
Deze paardenkastanjebomen dragen geen vruchten, het zijn gecastreerde kastanjes, op een bepaalde manier geënt. De twee bomen bij het bushuisje in de voormalige Weesstraat dragen echter wel vruchten. Men koos bewust voor deze gecastreerde paardenkastanjebomen omdat de auto’s hierdoor niet onder de plak kwamen te zitten.
In 2004 brak er landelijk de kastanjeziekte uit. Inmiddels was in Nederland een derde van alle paardenkastanjes aangetast door deze ziekte. In onze stad waren begin 2007 ruim 300 van de 1.800 paardenkastanjes besmet. De zieke bomen hebben plekjes op hun stam waar bruin vocht uit loopt. Een remedie voor deze bloedingsziekte is er niet. Van de 119 paardenkastanjes die hier op de Parade staan waren er toen 98 aangetast door deze kastanjebloedingsziekte. Het is onduidelijk of deze bomen ten dode zijn opgeschreven. Misschien kunnen ze nog tien tot vijftien jaar blijven leven.
Inmiddels was via een enquête onder de bewoners van de stad gekozen voor een herinrichtingsplan waarbij deze paardenkastanjes door lindebomen zouden worden vervangen waardoor de vroegere situatie weer kon worden hersteld.

Henk(es), 3-11-2011

In april 2010 was echter een nieuwe gemeenteraad gekozen. Een van de opvallendste punten uit het coalitieakkoord was het besluit om het herinrichtingsplan van Buro Lubbers uit financiële overwegingen niet uit te voeren. In plaats van de begrote vijf miljoen euro mag nu maximaal 1,5 miljoen euro worden besteed aan de herinrichting van de Parade. De kastanjebomen blijven vooralsnog behouden en de bestrating zal vermoedelijk worden hergebruikt.

Urinoirs

Aan de zijde van de cafés is enige jaren geleden een verzonken urinoir bijgeplaatst. In het weekend, tijdens festiviteiten en met carnaval worden de urinoirs hydraulisch op straatniveau gebracht. Hiervoor werden met dergelijke festiviteiten tijdelijke, verplaatsbare urinoirs geplaatst.
Ruim een eeuw geleden (1891) was dat anders. In de gehele stad werden 31 urinoirs geteld. Een journalist van de krant vond dit echter nog te weinig. Er waren zelfs plekken in de stad waar men (mannen en jongens, aan vrouwen werd kennelijk helemaal niet gedacht) langer dan een kwartier moest lopen voordat men een urinoir aan kon treffen. De journalist pleitte er ook voor dat er een mooier exemplaar als straatmeubilair op de Markt moest komen. *De Markt waar dag op dag honderden een geheelen voormiddag doorbrengen, bezit een waterbak, een model van ondoelmatigheid. Waarom niet een omheinde urinoir op de Markt aangebracht, op een goed gekozen plaats.*

PARADE: Johannes de Evangelist

Dit drie meter hoge bronzen beeld op een sokkel stelt de apostel Johannes de Evangelist, patroonheilige van de stad ‘s-Hertogenbosch en kerkpatroon van de Sint-Jan voor. Johannes was de schrijver van de Apocalyps en de Openbaringen.
Het beeld was bedoeld als een afscheidscadeau aan burgemeester H.J.M. Loeff (1945-1960). De Industriële Kring en de Kamer van Koophandel hadden het initiatief genomen om hiervoor geld in te zamelen bij het bedrijfsleven en de burgerij. Bij zijn afscheid was het beeld nog niet klaar en hij kreeg een verkleinde kopie. In 1964 werd het beeld uiteindelijk geplaatst op het naar hem vernoemde plein: Burgemeester Loeffplein. De aanleg van een parkeergarage zorgde er voor dat het beeld werd verplaatst naar deze plek.
De adelaar op de schouder is het symbool van Johannes. Iconografisch is de plaats van de adelaar echter niet juist. De adelaar als symbool mag alleen worden weergegeven in combinatie met de symbolische weergave van de drie andere evangelisten.
De beeldhouder Mari Andriessen had hiermee echter een andere bedoeling. Toen Loeff in 1960 de opdracht kreeg was de stad volop in ontwikkeling en de stad breidde zich sterk uit. Zo moest de volksbuurt De Pijp wijken voor moderne gebouwen aan het Burgemeester Loeffplein en de Tolbrugstraat. Hij plaatste de adelaar, die zijn vleugels uitstrekt, het symbool van Sint-Jan de Ziener bewust achter het hoofd van de evangelist. Hiermee wilde hij de vlucht van de gedachte en daarmee de ondernemerslust suggereren die leidde tot de uitbreiding van de stad. Het beeld werd aldus een symbool voor het herstel en vernieuwing van de stad.
In het voetstuk staat gebeiteld: *Aan mr. H.J.M. Loeff, burgemeester 1945-1960. De burgers van den Bosch.*
Op een plakkaat staat verder het volgende gedicht van professor Michels:

De vogel van Sint-Jan, ter vlucht gereed
Verbeeldt de verten die de ziener schouwt
In hen de stad, die naar haar toekomst bouwt
Wetende haar taak, werkende aan wat zij weet

Over deze burgemeester is nog een aardige anekdote te vertellen. In 1948 werd de voetbalclub BVV landskampioen en Gerrit Schulte, *le fou pédalant,* wereldkampioen wielrennen. Bij de gemeenschappelijke huldiging moest hij een toespraakje houden in het Italiaans. Dat deed hij met veel verve en zonder haperingen. Dat riep respect af bij de omstanders. Toen men hem vroeg waarom hij het Italiaans zo goed beheerste verklapte hij zijn geheim. Hij had zijn toespraakje gewoon in het Nederlands opgesteld en is daarna naar de Italiaanse ijssalon Zammatteo gegaan met het verzoek deze tekst te vertalen. Vervolgens had hij de hele tekst van buiten geleerd en opgezegd.

PARADE: Europa laat zich niet ontvoeren

Voor het Theater staat een beeld met als naam *Europa laat zich niet ontvoeren*. Het beeld is door de sociëteit Casino, opgericht in 1828 en bij haar 150-jarig bestaan aan de gemeente ’s-Hertogenbosch geschonken. Aanvankelijk stond het beeld in de Casinotuin maar het werd na een zware beschadiging verplaatst naar deze, sociaal veiliger plek.
Marius van Beek kreeg de opdracht een beeld te maken en wilde de Griekse mythologie over de ontvoering van Europa visualiseren.
Deze mythe gaat over Europa, de mooie dochter van koning Agenoor die in Phoenicië woonde. De Griekse oppergod Zeus werd verliefd op haar maar kon haar vanwege zijn jaloerse echtgenote niet openlijk het hof maken. Hij bedacht een list en veranderde zich in een stier. Hij benaderde haar op het strand waar zij met haar vriendinnen aan het spelen was. Europa sprong achterop en zij vluchtten al zwemmend naar Kreta. Zij kregen daar volgens de mythe een kind, Minos genaamd.
De verbinding Kreta-stier is een hele oude. In de beschaving van het Kretenzische volk, die lang vóór de Griekse klassieke beschaving bloeide nam de stier een belangrijke plaats in.
De kunstenaar vroeg zich af wat er gebeurd zou zijn als Europa zich niet had laten ontvoeren en probeerde dit met rijke fantasie hier in zijn werk tot uitdrukking te brengen. De achterliggende gedachte van Van Beek was: het werelddeel Europa is draagster van cultuur en beschermster der schone kunsten. Vandaag de dag laat Europa zich niet nóg eens ontvoeren. En zo ontstond dit beeld waarbij Europa de snode mensstier verjaagt met een paar banderilla’s, zoals men die bij stierengevechten gebruikt.

PARADE: Religieus beeldhouwwerk in ‘s-Hertogenbosch

Het plaatsen van beelden is een typisch katholiek gebruik. Protestanten, joden en islamieten vermijden de uitbeelding van personen. Joden en protestanten beroepen zich daarbij op een Bijbeltekst uit Exodus waarin staat dat *gij geen godenbeelden zult maken, geen afbeelding van enig wezen boven in de hemel of beneden op aarde.* In de Christelijke Kerk van de eerste eeuwen was men zeer terughoudend in het maken van beelden, maar na een beeldenstrijd, waarin voor- en tegenstanders elkaar bestookten met argumenten, accepteerde de Kerk uiteindelijk het gebruik en de verering van beelden. Er volgde een grote opbloei van religieuze kunst. In de middeleeuwen werd het gebruik van beelden algemeen geaccepteerd. Kerken en kloosters werden vrijwel altijd versierd met afbeeldingen van heiligen waarbij Maria, de moeder van Gods Zoon, de meest uitgebeelde heilige werd. Heiligenbeelden werden niet allen op religieuze plaatsen, zoals kerken, kerkhoven en kloosters gezet maar ook aan de gevels van huizen, aan stadspoorten, op pleinen en bij bruggen. In de Bossche kronieken wordt herhaaldelijk gesproken over de aanwezigheid van beelden op die plekken. Poorten, bruggen, (gast)huizen en straten kregen daarbij niet zelden de naam van een heilige.
In de loop van de eeuwen groeide echter de weerzin tegen dit gebruik. De voorgangers van de Reformatie waarschuwden tegen het misbruik van beelden. Het zou de rechtstreekse relatie tussen God en de mensen verhinderen. Daarbij, vonden zij, is de verwijdering van beelden een noodzakelijke maatregel.
Tijdens de Beeldenstormen van 1566 werd door de aanhangers van de Reformatie dan ook drastisch afgerekend met de beeldenpraktijk en werden de katholieken beschuldigd van afgoderij. Bij de bestorming van de Sint-Janskathedraal en de vele kloosterkerken in de stad in augustus en oktober 1566 door de beeldenstormers, werd veel beeldhouwwerk, dat niet in veiligheid was gebracht, vernield. Ook het openbaar religieus beeldhouwwerk in onze stad moest er aan geloven. Slechts het middeleeuwse reliëf van het Geefhuis (nu te zien in het Noordbrabants Museum) en het reliëf van het weeshuis van de cellebroeders uit 1619 (Trinitеitstraat) zijn, weliswaar in zwaar verminkte staat, bewaard gebleven.
Na de verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik kreeg de Nederduits Gereformeerde Kerk het op kerkelijk gebied voor het zeggen in de stad en verdween het laatst overgebleven openbaar religieus beeldhouwwerk uit het stadsbeeld. Door de hervormers werden deze beelden spottend *roomsche poppenkast* genoemd. Alleen de namen van huizen en straten, die een religieuze achtergrond hadden, bleven bestaan. In de 17^{e} eeuw werden, opmerkelijk genoeg landelijk gevelstenen toegestaan met een Bijbels thema. In ’s-Hertogenbosch kennen we hiervan een voorbeeld. In 1671 werd de gevel van het huis In De Put aan het Eerste Korenstraatje verbouwd in de typisch Amsterdamse Vingboonsstijl. Boven de deur werd een gevelsteen geplaatst, die er nu nog zit, met een afbeelding van Jezus en de Samaritaanse vrouw bij de put.

Pas in de 19e eeuw zien we een voorzichtige terugkeer van religieus beeldhouwwerk in de stad. Op de deels afgesloten binnenplaats van een distilleerderij aan de Lepelstraat werd in 1825 een levensgroot Mariabeeld, rond die tijd gegoten in cementsteen, gevonden, dat vanaf dat moment een plaatsje kreeg op de binnenplaats. Het beeld trok de aandacht van passerende bedevaartgangers, die de historische Beeweg liepen en er zelfs een straatje voor om liepen. In 1843 werd aan de gevel van de nieuwe neoclassicistische Sint-Pieterskerk, gelegen aan Achter de Tolbrug, een beeld geplaatst van de apostel Petrus. Datzelfde beeld staat, sinds de afbraak van de kerk in de tuin van de voormalige pastorie.
Dit betekende echter nog geen doorbraak. De gevels van de eveneens in die tijd in neoclassicistische stijl gebouwde Sint-Cathrien en Sint-Jacob kregen geen beeldhouwwerk aan de buitenzijde.
Pas na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en onder invloed van de romantiek met hang naar het verleden, kwam er meer aandacht voor het herstel van de Sint-Jan en verschenen er in de stad verschillende werkplaatsen voor religieus beeldhouwwerk. In de stad waren toen vele beeldhouwers actief, terwijl verschillende van hen, zoals de beeldhouwers Hendrik van der Geld, de gebroeders Goossens en later Van Bokhoven en Jonkers eigen ateliers openden, waar beeldhouwers, schrijnwerkers en schilders werkzaam waren. Zij maakten beeldhouwwerk voor talrijke nieuwe kerken, kloosters en scholen die in het bisdom gebouwd werden en voorzagen de gevels van een beeld van de patroonheilige.
De neogotische gevel van de Sint-Josephkerk uit 1859 kreeg in 1872 een beeld van Sint-Joseph, gemaakt door de Bossche beeldhouwer Frans Kuipers. Hendrik van der Geld maakte op kosten van commissaris Paulus, Jan Bosch van Drakestein in 1895 het koperen beeld van Johannes de Evangelist, dat op de top van het zuidertransept van de Sint-Jan geplaatst is, ter herinnering aan het koperen beeld van Sint-Johannes dat ooit boven op de vieringtoren heeft gestaan, maar bij de brand in 1584 verloren is gegaan. In datzelfde jaar maakte hij, in opdracht van de Bossche bisschop Wilhelmus van der Ven, een *Sedes Sapientiae* (Maria Zetel der Wijsheid) voor de gevel van de nieuwe Bisschoppelijke Kweekschool aan de Sint Josephstraat. Na de sloop van dit gebouw heeft dit beeld een plaats gekregen aan de gevel van de Pabo aan de Frans Fransenstraat.
Het kwam wel vaker voor dat een beeld van de ondergang werd gered. Het gevelbeeld van Carolus Borromeus, uit 1880 dat te zien was aan de gevel van het Carolusziekenhuis aan de Jan Heinsstraat, werd bij de afbraak van het pand door de zusters meegenomen naar de nieuwbouw aan de Hervensebaan, waar het geplaatst werd bij de ingang van het klooster.
In 1913 maakte Hendrik van der Geld vier beelden voor de gerestaureerde gevel van de middeleeuwse Antoniuskapel aan de Hinthamerstraat. Hoewel de kapel al in 1640 werd afgebroken sieren de beelden van de Heilige Antonius-Abt, Onze Lieve Vrouw, Heilige Genoveva en Maria Magdalena sindsdien de voorgevel. Bij de restauratie in 2007 zijn deze beelden vervangen door getrouwe kopieën, gemaakt door beeldhouwer Ton Mooy.
In de boogvelden boven de ramen van de voormalige woning en werkplaats van Hendrik van der Geld aan de Oude Dieze 6 is nog beeldhouwwerk van hem te zien. Het toont aan wat er in zijn atelier aan religieus werk werd gemaakt: kapitelen, beelden, reliëfs, figuur- en ornamentschilderingen en ontwerpen voor kerkelijk meubilair.
Uit het atelier van Jac. Goossens is, voor zover bekend, alleen het Onze Lieve Vrouwebeeldje bekend dat in 1927, na de restauratie van de poort boven de Ruische Poort is geplaatst.
Van veel beeldhouwwerk uit het begin van de 20e eeuw, zoals bijvoorbeeld het Aloysiusbeeld uit 1910 boven de gelijknamige school aan de Sint Josephstraat 16 en het beeld van Sint-Jan uit 1894 boven de voormalige school aan de Torenstraat 6 zijn de makers helaas onbekend gebleven, maar er zal ongetwijfeld veel afkomstig zijn uit de Bossche ateliers.
Uit het atelier Van Bokhoven-Jonkers kwamen de acht heiligenbeelden in de stilistische stijl van Beuron, die sinds 1930, nadat de Sint-Jacobskerk aan de Hinthamerstraat werd afgebouwd, de sobere voorgevel sieren. Boven de boog van het portaal kwam een rijke reliëfversiering met vijf medaillons met vertegenwoordigers van de vijf, toen bekende continenten. Bovenin wordt het Europees continent vertegenwoordigd door een beeltenis van architect Jan Stuyt.
Niet alleen kerken en kloosters werden nu voorzien van religieus beeldhouwwerk. Ook aan de gevels van particuliere woonhuizen en werkplaatsen verschenen heiligenbeelden. Op de hoek van de Hinthamerstraat en Sint Josephstraat werd in 1901 een pand gebouwd waar in een hoeknis een levensgroot beeld geplaatst is van Sint-Joseph als werkman, met zaag en werkbank. De bijbehorende winkel kreeg toen de naam *Magazijn Sint-Joseph.*
Zo zien we ook nog de heiligen Cosmas en Damianus, die in opdracht van huisarts Mensen in 1952 werden uitgebeeld aan de gevel van het pand, Kardinaal Van Rossumplein 3. Zij zijn de patroonheiligen van artsen en apothekers.
De tijd tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog (interbellum) werd wel de periode van het Rijke Roomse Leven genoemd. Al eerder kreeg een periode in de geschiedenis overigens eenzelfde aanduiding. Katholieken kenden een sterke verbondenheid binnen de eigen gemeenschap en manifesteerden dit zelfbewust. Voorbeel-

den hiervan zijn het grootse Heilig Hartmonument van Aloys de Beule, naar een ontwerp van de Bosschenaar Dorus Hermsen, aanvankelijk aan het Julianaplein geplaatst en vanwege de aanleg van de traverse verplaatst naar het Emmaplein; het bronzen beeld van kardinaal Van Rossum van August Falise, geplaatst op het gelijknamige plein en het beeld van De goede herder naar ontwerp van Albert Termote, geplaatst op het thans genoemde Jheronimus Boschplein.

PARADE: SINT-JAN: Bouw

De toren van de Sint-Jan en de kerk lijken zo op het eerste oog niet zo bij elkaar te passen. Toch is deze combinatie historisch verantwoord. De toren stond er zelfs eerder.
In de beginperiode van de stad waren de Bosschenaren voor hun religieuze verplichtingen aangewezen op de verafgelegen San Salvatorkerk in het buurtschap Orthen. Dit buurtschap was 370 jaar ouder dan de stad zelf. Er zijn aanwijzingen dat er op deze plaats al heel vroeg een kapel heeft gestaan om te voorzien in de pastorale behoeften van een jonge, snel groeiende stad. Maar wie hiervoor precies opdracht had gegeven is niet bekend. Wellicht was dat de hertog.
Formeel bleef de Sint-Jan tot 1418 ondergeschikt aan de San Salvatorkerk. Pas toen scheidde de paus beide kerken en kreeg de stad ook een eigen pastoor. Men kon in het begin ook nog gebruik maken van een oude kapel, gewijd aan Sint-Pieter. Deze kapel bevond zich aan het Maelstroom en lag vóór het buurtschap Orthen.

Romaanse kerk

Vanaf ongeveer 1210 werd buiten de 1e stadsmuren gebouwd aan een kerk in de toen gebruikelijke **romaanse** stijl. Hertog Hendrik I van Brabant had hiervoor een stukje grond aan de stad geschonken dat De Pepers heette. Deze wat hoger gelegen grond was hiervoor geschikt.
Uit de nog aanwezige restanten van de oudste Sint-Jan (romaanse toren) en de waargenomen fragmenten van funderingen kon worden opgemaakt dat deze eerste kerk, op een enkel detail na, zoals pilaren en de deelzuiltjes en kapiteeltjes in de torenvensters gebouwd moet zijn in baksteen. Het baksteenformaat (kloostermoppen van 28 bij 13,5 bij 8 cm) is hetzelfde wat werd gebruikt bij de, omstreeks 1215-1225 gebouwde eerste stadsmuur.
Deze kleine romaanse kerk stond er in ieder geval al in 1222, echter nog zonder kerktoren.
Het tijdstip van de bouw blijkt namelijk uit een oorkonde, waarbij hertog Hendrik I van Brabant zijn bezittingen bij Orthen in en rond de nieuwe stad ’s-Hertogenbosch aan de Keulse aartsbisschop Engelbert van Berg schonk. In 1235 zou de hertog van Brabant die overigens weer in leen terugkrijgen.
De in deze oorkonde vermelde *atrio ecclesiae,* dat wil zeggen het hof waarop de kerk is gebouwd en de *curia* (hertogelijk hof) werden uitdrukkelijk buiten deze schenking gelaten. De term *ecclesiae* wijst erop dat er inmiddels al een kerk gebouwd moest zijn.
Dit atrium, het kerkdomein diende als vergaderplaats van gilden, het uitoefenen van rechtspraak en in dit geval ook als galgenveld. Dit afgebakende gebied was ongeveer zestig bij zeventig meter groot. Het terrein werd in de 13e eeuw ommuurd. Tot in de 18e eeuw stond deze immuniteitsmuur nog deels overeind.
De kerk werd gewijd aan Sint-Johannes de Evangelist.
Op grond van stijlvergelijking met andere torens, in met name het Maasland wordt aangenomen dat de romaanse toren al in de jaren 1230-1250 tegen de kerk moet zijn aangebouwd. Specifiek zijn de vensters typerend voor die tijd vanwege hun enigszins spitse vorm. Zij worden beschouwd als voorbeeld van **romanogotiek**, dat wil zeggen een overgangsvorm tussen de beide bouwstijlen. De zware bakstenen toren heeft een typische gevelindeling met boognissen die zijn omgeven door lisenen en boogfriezen. In de nissen zijn de vensters en lichtspleten opgenomen. De over twee verdiepingen aangebrachte vensters waren oorspronkelijk de galmga-

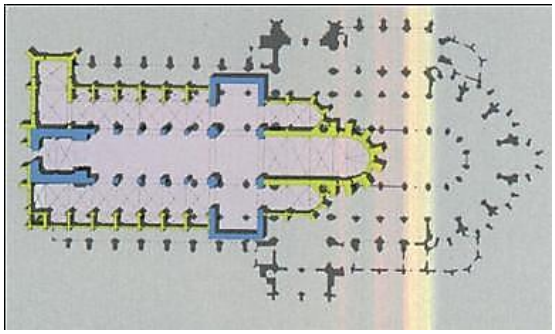
ten voor de klokkenzolders van de toren. De kapitelen en basementen zijn van natuursteen. De oorspronkelijke vloer van het torenportaal ligt ongeveer 1.80 meter onder de huidige vloer. Deze romaanse toren, het onderste deel van de huidige westtoren, was vermoedelijk tussen de 25 en 31 meter hoog, exclusief spits of zadeldak.
Met de toren erbij was de kerk ongeveer 57 meter lang.
Volgens oude kroniekschrijvers kwam in 1268 het gotische doophuis gereed. Zekerheid is er niet over dit jaartal. Afgaande op de architectuur wordt aangenomen dat de doopkapel in ieder geval rond 1300 is omgebouwd of uitgebreid tot de nu nog steeds bestaande Mariakapel, die daarmee na de toren het oudste deel van de Sint-Jan is.
De bouw van de Mariakapel in gotische vormen viel ongeveer samen met andere uitbreidingen en verbouwingen van de romaanse kerk aan het begin van de 14e eeuw. Zo werd waarschijnlijk gelijktijdig de noordelijke zijbeuk van de romaanse kerk vervangen door een bredere en hogere gotische zijbeuk. Ook aan de zuidzijde werd de oude zijbeuk gesloopt en verrees er een bredere gotische opvolger. De nieuwe zijbeuk liep door langs de toren en eindigde daar in een kapel die vandaag de dag nog steeds overeind staat in de vorm van de doopkapel. Aan de westzijde werd de zijbeuk afgesloten met de bouw van het nog steeds bestaande traptorentje. De buitenzijde van deze zijbeuken was voorzien van een tufstenen schil. Deze uitbreidingen kregen allerlei architectonische kenmerken, zoals steunberen met pinakels, balustrades en venstertraceringen van tufsteen. In 2010 werden honderden tufstenen brokstukken van deze gevels teruggevonden bij archeologisch onderzoek in de Kerkstraat, waar ze na de sloop in 1505 als fundering voor een huis waren gebruikt. Bij de bouw van de gotische kerk waren deze zijbeuken afgebroken.
Ook kwam er in het begin van de 14e eeuw in de romaanse toren een nieuw gotisch portaal van tufsteen.
De opmerkelijkste uitbreiding van de romaanse kerk kwam echter aan de oostzijde. Tussen 1300 en 1310 werd daar gestart met de bouw van een langer en hoger koor met twee zijkoren. De uitgebreide kerk had toen uiteindelijk een vijfzijdige gotische koorafsluiting. Mogelijk is ook het transept van de romaanse kerk nog vervangen door een gotisch transept, maar daarvoor ontbreken concrete aanwijzingen. Na de uitbreidingen was de Sint-Jan tachtig meter lang. Hiermee trad de kerk ook buiten het oorspronkelijke immuniteitsterrein. De vergrote kerk kreeg ook een aantal altaren waaronder in 1304 het Heilig Kruisaltaar en in 1312 het Heilige Geestaltaar. In 1318 mocht het Broederschap voor de verering van Maria, die later het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap zou gaan heten het pas gebouwde noordelijke zijkoor in gebruik nemen.
Van deze romaanse kerk zijn uiteindelijk alleen de 13e-eeuwse toren, die omstreeks 1250 aan de kerk was toegevoegd, het (aanvankelijk losstaande) doophuis en het traptorentje overgebleven. Ook een deel van de huidige doopkapel is eveneens authentiek.
Kenmerkend voor de romaanse stijl zijn onder andere de rondbogen en zuiltjes in de ramen.

Baksteenformaten

Over het algemeen kan men aan de gebruikte baksteenformaten in de woonhuizen in de Bossche binnenstad zien hoe oud het metselwerk is. De bakstenen hadden namelijk door de stadsregering vastgestelde minimum afmetingen, die in de loop van de eeuwen steeds kleiner werden. Bij de Sint-Jan is deze dateringstechniek niet te gebruiken. De baksteenformaten van de kerk veranderden in de diverse bouwperioden nauwelijks en zijn dan ook niet te vergelijken met de bakstenen van huizen in de stad in dezelfde periode. Aangenomen mag worden dat de kerkfabriek, of de Sint-Jan als instelling, zich niet hoefde te houden aan de stedelijke bouwvoorschriften over baksteenformaten. Voor grote werken als kastelen, stadsmuren en kerken beschikten de bouwers vaak over een of meer eigen steenovens. De kerkfabriek van de Sint-Jan heeft ongetwijfeld een aantal steenovens in bezit gehad, vermoedelijk in de buurt van Empel, waardoor men altijd kon beschikken over eigen bakstenen. Deze eigen baksteenproductie verklaart waarom er maar weinig variatie is in de baksteenformaten van de romaanse en gotische Sint-Jan.

Gotische kerk

Grondplan/algemeen

Na de gotische vergroting van de romaanse kerk begon men op het einde van de 14e eeuw (1350) gefaseerd aan de ombouw tot de huidige laatgotische kerk. Hierbij werd mogelijk het grondplan gevolgd van de kathedralen van Amiens en de Notre Dame in Parijs. Zeer waarschijnlijk heeft ook de Keulse Dom tot voorbeeld voor de bouw gediend. Het grondplan toont aan hoe ambitieus de Bossche bouwmeesters het werk hebben aangepakt.
De nieuwe Sint-Jan kreeg de hoofdopzet van een basiliek. Er zouden echter aan elke kant van het schip twee zijbeuken worden gebouwd, een kooromgang met zijbeuken en

straalkapellen, een hoge middentoren en een volledig nieuw westfront. De kerk moest ongeveer 140 meter lang worden en 62 meter breed, terwijl de hoogte tot de gewelven 30 meter zou bedragen. Het was ook de bedoeling de oude kerk helemaal te vervangen en te slopen.

Voor de nieuwbouw werd de kerkplattegrond dan ook opnieuw uitgezet. De nieuwe oriëntatie op het oosten week iets af van die van de romaanse kerk. Omdat het nieuwbouwplan nooit helemaal werd uitgevoerd en de westtoren uiteindelijk bleef staan, is dit verschil in oriëntatie nu nog steeds te zien. Vanaf de 5e eeuw heerst de opvatting dat het priesterkoor richting oosten moet staan omdat in het oosten het licht opkomt.

Al tussen 1320 en 1341 kocht de kerkfabriek, die belast was met de bouw van de kerk systematisch percelen aan ten oosten van de kerk.

De bouw van de nieuwe gotische kathedraal moet tussen 1350 en 1360 begonnen zijn, want de eerste bouwdelen werden al vóór 1374 opgeleverd en in gebruik genomen.

Bij de bouw van de kerk waren er zeer veel, soms wel dertig steenhouwers en beeldhouwers gelijktijdig werkzaam. Ze kwamen bijna allemaal uit Brabant of het verdere zuiden. Helaas hebben zij hun werk niet herkenbaar gesigneerd. Men vindt nooit een naam, soms een teken of een merk maar dan is niet bekend van wie dat is.

Ze bouwden een grote kruisbasiliek met, weliswaar een enkelvoudig transept, maar met een vijfbeukig schip, een krans van zeven straalkapellen rond de kooromgang en later ook nog kapellen aan weerszijden van de noorder- en zuiderzijbeuk. In navolging van de Onze Lieve Vrouwekerk van Antwerpen zag men af van het gebruik van ronde zuilen. In plaats daarvan zijn rijk gelede bundelpijlers toegepast die zonder onderbreking van kapitelen omhoogschieten en zich vlak onder het gewelf ontvouwen in de afzonderlijke gewelfribben. Daardoor wordt de suggestie van grote hoogte gewekt, terwijl deze in werkelijkheid betrekkelijk gering is. Waar de kathedraal van Amiens 42 meter hoog is, komt de Sint-Jan tot niet meer dan 28 meter hoogte. De rijzige indruk van de kerk wordt mede bepaald door de manier waarop de muurvlakken tussen de pijlers zijn opgebouwd.

Het is niet bekend welke bouwmeester toen de leiding had. De eerste bouwmeester die op basis van geschreven bronnen in verband kan worden gebracht met de Sint-Jan is Willem van Kessel. In 1407 had hij de leiding over de bouwwerf van de kerk en waarschijnlijk behield hij deze functie tot zijn dood omstreeks 1425. Vanwege dit sterfjaar kan hij bezwaarlijk worden aangewezen als de ontwerper van de Sint-Jan. Hij was echter wel verantwoordelijk voor de bouw en de detaillering van een groot deel van de huidige kerk. Hij behoorde tot de grote namen van de gotiek in Brabant.

Hoewel over de financiering van de kerk niets bekend is zal het kapittel vanaf 1366 verantwoordelijk zijn geweest voor het bijeengaren van gelden. Toeval of niet, vanaf de vondst van het wonderbeeld van de Zoete Lieve Moeder Maria in 1380 nam met de Mariaviering het aantal pelgrims snel toe en stegen de inkomsten van de kerk navenant.

Koorzijbeuken

De bouw van de nieuwe kerk begon met de twee koorzijbeuken, parallel aan het nog bestaande koor van de oude kerk. De bakstenen constructie van de nieuw gebouwde kerkdelen werd zowel aan de binnenzijde als aan de buitenzijde geheel bekleed met natuursteen, in dit geval tufsteen. Hierdoor kreeg deze kerk een veel rijkere uitstraling dan de bakstenen kerken die men in ‘s-Hertogenbosch en omgeving gewend was.

Doorgaans werden nieuw gebouwde delen van kerken zo snel mogelijk in gebruik genomen. Het is daarom aannemelijk dat deze nieuwste delen van de Sint-Jan met houten, tijdelijke bouwsels verbonden werden met de oude romaanse kerk, zodat ze direct bereikbaar werden.

Aan de buitenzijde van de koorzijbeuken verschenen rijk bewerkte steunberen met standbeelden en werden voor het eerst wimbergreliëfs toegepast. Onder de balustrades kwamen waterspuwers en aan de oostzijde van de koorzijbeuken twee sierlijke traptorentjes.

Straalkapellen

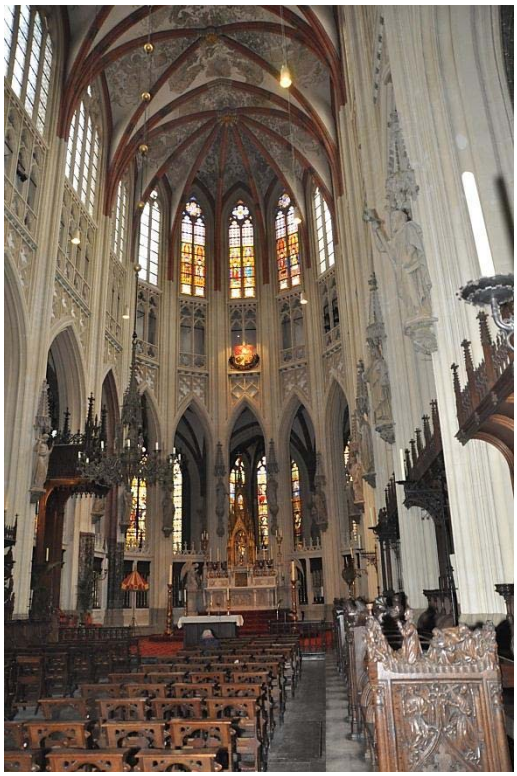
Daarna werden de zeven straalkapellen gebouwd. Opvallend is dat de middelste straalkapel ongeveer twee keer zo groot

werd als de andere, zoals ook bij de beroemde kathedraal van Amiens. Deze overeenkomst leidde in het verleden tot de veronderstelling dat de destijds ongeveer honderd jaar oude Franse kathedraal als voorbeeld voor de Sint-Jan heeft gediend. De verschillen tussen beide kerken vallen echter meer op. De invloed van de Keulse Dom lijkt vele malen groter te zijn geweest. De straalkapellen bouwde men vanuit de twee koorzijbeuken in de richting van de middelste straalkapel. Daar aangekomen ontdekte men dat met het uitzetten van de richting van de koorzijbeuken iets mis was gegaan, want deze bleken niet precies parallel aan elkaar te zijn gebouwd. Deze fout moest in de middelste straalkapel worden gecorrigeerd waardoor deze iets ruimer is geworden dan bedoeld en enigszins asymmetrisch. De straalkapellen weren inpandig rijker vorm gegeven dan de koorzijbeuken, onder meer met rijke blindtraceringen in de zijmuren. Ook hier werden de ruimtes overwelfd met fraai gebeeldhouwde sluitstenen. De middelste straalkapel kreeg met een grote, hangende sluitsteen een bijzondere en zeldzame versiering. De buitenzijde van de straalkapellen kreeg een zeer rijke decoratie, die nog nergens in de Nederlanden was vertoond. De steunberen werden versierd met fraaie kraagstenen met daarop twintig tufstenen standbeelden van profeten. In de hoeken naast de steunberen verschenen tien kleinere standbeelden van mannelijke profeten en vrouwelijke profeten (sybillen). Deze beelden werden geplaatst onder fraai gebeeldhouwde baldakijnen. Maar liefst 42 waterspuwers sierden de balustrades en ook hier werden boven de vensters 21 wimbergreliëfs aangebracht, die onder meer het leven van de jonge Christus uitbeelden. Voorgaande bouwactiviteiten hebben plaatsgevonden in een korte, aaneengesloten periode tussen 1360 en 1385.

Hoogkoor/kooromgang

Hoewel het hoogkoor nog moest worden opgetrokken werden bij de bouw van de koorzijbeuken en de straalkapellen wel al enorme steunberen gebouwd voor het opvangen van de toen nog te bouwen luchtbogen van het hoogkoor. Deze steunberen boven de daken van de lage kapellen, luchtboogstoelen genoemd, werden ook met beeldhouwwerk versierd. Grote staande figuren boven elkaar, steeds twee per luchtboogstoel werden uitgebeeld als gewapende mannen, variërend van wildeman met knots tot keizer met zwaard.

Om de pijlers tussen de kooromgang en het hoogkoor te kunnen bouwen, moest men in 1383 een klein stukje van het koor van de oude kerk afbreken. De meest westelijke travee van het nieuwe koor werd echter nog niet gebouwd. Hier bleef het koor van de oude kerk overeind en in gebruik. De kapconstructie van het koor is omstreeks 1390 voltooid. Daarna kon het slaan van de gewelven van koor en kooromgang beginnen. Dit ging gelijk op met het bouwen van de veertien dubbele luchtbogen rond het koor. Aangenomen mag worden dat de kooromgang en het koor, op de meest westelijke travee na, rond 1400 moeten zijn voltooid. Het nieuwe koor was rechtstreeks toegankelijk vanuit het koor van de oude kerk en is dan ook zeer waarschijnlijk snel ingericht. Verdere verfraaiing en inrichting van het koor, met de beschildering van de gewelven en het bouwen van de koorbanken, werden pas ter hand genomen na 1420, na de voltooiing van de westelijke travee.

Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat voor de start van de bouw van het koor het terrein, vanwege de regelmatige wateroverlast werd opgehoogd. Nu is het hoogteverschil tussen de vloeren van het koor, de kooromgang en de straalkapellen nauwelijks (meer) waar te nemen. Maar de natuurstenen plinten van de kolommen van het koor zitten enkele decimeters hoger dan die van de buitenrand van de kooromgang.

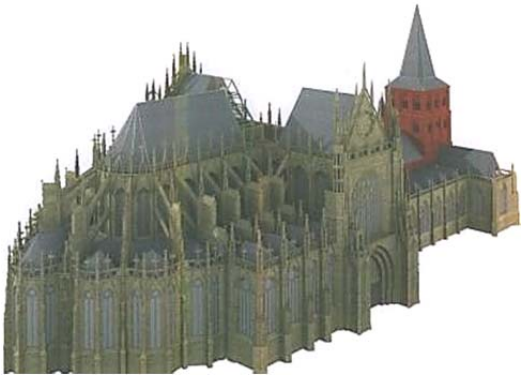
Bij de bouw van het koor zijn ook kenmerken door steenhouwers aangebracht die afwijken van die aan de straalkapellen. Bovendien zijn het er aanzienlijk meer en ook meer verschillende. Hieruit mag worden opgemaakt dat een relatief grote groep steenhouwers aan het koor werkte, waardoor het in een kortere tijd kon worden gebouwd.
De luchtbogen aan de buitenzijde van het koor moesten de zijdelingse druk van de stenen gewelven op de zijmuren kunnen opvangen. Zij zijn, hoewel dat in onze steken niet nodig was, op de Sint-Jan dubbel uitgevoerd, net als bij de grote Franse en Duitse gotische kathedralen. Het is niet duidelijk of dit te maken had met een constructieve voorzichtigheid, of, meer waarschijnlijk, met uitgesproken vormwil van de bouwmeester, geïnspireerd op de prestigieuze voorbeelden zoals de Dom van Keulen.

Noordertransept

Rond 1400 begon men ook met de bouw van het noordertransept, het noordelijk deel van het transept van de Sint-Jan. Een aanzienlijk deel van de oostelijke gevel ervan was al eerder opgetrokken, omdat die deel uitmaakte van de koorzijbeuk (broederschapskapel) en de kooromgang. De al deels opgetrokken traptoren van het noordertransept, grenzend aan de broederschapskapel, werd voor de uitbreiding aangepast en de traptoegang kwam daardoor in de kapel te liggen. Boven de gewelven van de kapel is aan het muurwerk van de traptoren nog steeds te zien hoe de nieuwe gevel van de kapel tegelijkertijd met het bovenste deel van de traptoren werd gebouwd. De overige wanden van het noordertransept werden ook al opgetrokken, voor zover dat mogelijk was, om de oude kerk heen. Omstreeks 1415 moet het oude koor zijn afgebroken en kon de definitieve afbouw van het koor beginnen. De meest westelijke travee ontbrak immers nog. Met het laatste stukje van het koor bouwde men meteen twee van de vier zware pijlers van de viering, die later de vieringtoren moesten ondersteunen. In het jaar 1427 was men klaar met het koor en begon men met de bouw van de nieuwe koorbanken.
Om het nieuwe transept geheel af te kunnen bouwen, moest men eerst het transept van de oude kerk afbreken. De sloop van het oude koor met de zijkoren was daarvoor niet genoeg. Men had meer ruimte nodig.
Na de sloop van het oude transept begon men in 1420 aan de bouw van het noordertransept en tegelijkertijd met de afbouw van de viering en het muurwerk van het zuidertransept. De bouw van de viering, de centrale kruising van het transept met het schip en koor verliep voorspoedig. Rond 1435 was de viering klaar, nog zonder de pas in de 16^{e} eeuw gebouwde vieringtoren, maar wel met een noodkap. In hetzelfde jaar waren ook de muren van het noordertransept zo ver gevorderd dat de kapconstructie kon worden gebouwd. Nadat de kap in 1440 was gebouwd kon men beginnen met de bouw van de gewelven en de luchtbogen. De luchtboog aan de oostzijde werd versierd zoals de luchtbogen rond het koor, met zes hogels op de afdekstenen. Bij de luchtboog aan de westzijde werd echter iets heel nieuws geïntroduceerd. Men plaatste er zes zittende figuurtjes op, de zogenaamde luchtboogbeeldjes. Later zouden langs het zuidertransept en het schip nog negentig van die beeldjes volgen.
De gewelven van het noordertransept werden niet als eenvoudige kruisribgewelven uitgevoerd maar als veel gecompliceerdere en rijkere netgewelven. Thans is aan de gewelven nog steeds te zien dat men tijdens de bouw het plan wijzigde en de al gebouwde aanzetten voor de kruisgewelven afboog, zodat er netgewelven konden worden gemaakt. Het noordertransept was rond 1450 helemaal klaar.

Zuidertransept

Nog voordat het noordertransept volledig was afgebouwd begon omstreeks 1420 de bouw van het zuidelijke deel van het transept. De funderingen en onderste muurdelen van het zuidertransept werden toen al, ruim om de koorpartij van de oude kerk heen, aangelegd. Hoewel men zich vooral toespitste op de afbouw van het noordertransept werd toch ook hier aan de zuidzijde doorgebouwd. Een groot deel van de gevel aan de oostzijde was al gerealiseerd bij de koorzijbeuk en de kooromgang. De rest van het zuidertransept werd al tot ongeveer zeven meter hoogte opgetrokken. Nadat de viering omstreeks 1435 was voltooid, werd eerst de oostwand van het transept tot aan de dakvoet opgetrokken en verder afgebouwd. Hier werd het zogeheten Bockkoor tegenaan gebouwd. In deze aanvankelijk niet gepande kapel, die thans de Sint-Anthoniuskapel wordt genoemd, werd vóór 1453 een altaar gesticht dat was gewijd aan de Verlosser, de Heilige Drievuldigheid, de Heilige Maagd Maria en Sint-Martinus. Vanaf 1435 waren ondertussen de oostelijke traveeën van de zuidelijke zijbeuken van de kerk gebouwd, samen met de westgevel van het transept. Dit deel was in 1452 klaar. Boven de gewelven van de zijbeuken verrezen al de steunberen en luchtboogstoelen, die later de gewelven en luchtbogen van het transept moesten gaan ondersteunen. De wanden van het zuidertransept konden vervolgens verder worden opgetrokken, voordat men overging tot het afbouwen van de transeptgevel. Tegelijk hiermee verscheen er omstreeks 1450 een kleine sacristie, die later in gebruik zou worden genomen door de ordebewaker (suisse) van de kerk. Deze Suissekamer is vanuit het zuidertransept via enkele treden en een sierlijk poortje toegankelijk en heeft een fraaie opengewerkte gewelfconstructie.

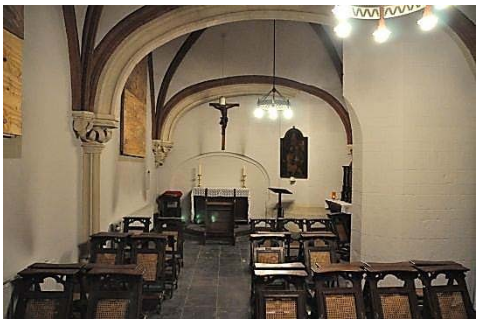

Erboven is een overwelfde archiefkamer die tot 1986 dienst heeft gedaan. De gevel van het zuidertransept werd tussen 1450 en 1460 opgetrokken. Deze gevel is een uitzonderlijk fraai voorbeeld van de Brabantse gotiek. Omstreeks 1460 was de kapconstructie boven het zuidertransept klaar. In het daaropvolgende decennium werden de luchtbogen en de gewelven van het zuidertransept gebouwd. Net als bij het noordertransept werden er netgewelven aangebracht. Deze werden bont geschilderd, de ribben overwegend rood en de gewelfvlakken kregen fraaie rankenschilderingen met bloemen. In tegenstelling tot de kap, die bij de grote kerkbrand in 1584 verloren ging zijn deze gewelven toen niet verloren gegaan en zijn dus authentiek. De schilderingen zijn hier in de 19e eeuw wel grotendeels vernieuwd. De luchtbogen zijn op dezelfde manier afgewerkt als aan de noordzijde. Aan de kant van het koor werden de bogen afgezet met hogels, terwijl aan de zijde van het schip zes luchtboogfiguren werden geplaatst. In dezelfde periode is de topgevel afgewerkt. De top werd nog geheel met tufsteen bekleed, maar de enorme pinakels op de hoeken en de balustrades langs het dak werden voor het eerst in Duitse Bentheimer zandsteen uitgevoerd. In de periode tussen 1470 en 1485 is de voorhal afgebouwd. Vermoedelijk speelde Alart Duhamel hierin een grote rol. Niet alleen bij de vormgeving van de voorgevel van de hal, maar ook bij het hakken van het verfijnde beeldhouwwerk boven de portaaldeuren.

Diverse ruimtes

Gelijktijdig met het gereedkomen van het zuidertransept werden omstreeks 1480 een sacristie en een zaal voor het kapittel van de Sint-Jan aangebouwd langs de zuidelijke kooromgang en de

eerste twee straalkapellen van het koor. De gevels van de relatief lage eenbeukige aanbouw zijn per travee opgebouwd als topgevel met daarop hogels en kruisbloemen. De voormalige sacristie van het kapittel is nu in gebruik als Goede Herderkapel, terwijl de voormalige kapittelzaal als sacristie fungeert.

Vermoedelijk werd omstreeks 1500 aan de westzijde van het zuidertransept en de Suissekamer een klein kapelletje gebouwd, dat nu in gebruik is als Sint-Jozefkapel. In het kleine kapelletje, dat is voorzien van een fraai gedetailleerd stergewelf en rijk gebeeldhouwde reliëfs in de gevel, bevindt zich onder de verhoogde vloer een, in baksteen overwelfd keldertje dat vermoedelijk als particuliere grafkelder was bestemd.

Broederschapskapel

In de stichtingsakte staat beschreven hoe het de nieuwe Broederschap werd toegestaan om zich in het juist gebouwde noordelijke zijkoor van de 14e-eeuwse Sint-Jan te vestigen. Vanaf het moment echter dat de eerste delen van de nieuw gebouwde kerk in 1370 klaar waren, verhuisden de broeders naar de noordelijke koorzijbeuk. Dit was van oudsher de plek waar traditioneel een Mariakapel was gelegen. Dit had te maken met het feit dat de kerkplattegrond als een kruis werd gezien. Maria was daarbij altijd aan de linkerzijde van het kruis afgebeeld.

Vanaf 1374 vergaderde de Broederschap bij gebrek aan een eigen onderkomen, volgens een andere bron ook *op eene verdieping van de toren der Sint-Janskerk.*

In 1408 werd de kapel door Willem van Kessel vergroot. Al heel snel daarna werd de kapel opnieuw uitgebreid waardoor de oppervlakte in 1420 meer dan verdubbeld was. De kapel werd toen tweebeukig. In 1426 kreeg de kapel een nieuw orgel, gemaakt door de Maastrichtse orgelbouwer Anthonius van Elen.

De kapel werd weer te klein en er werd door de bouwmeester Alart Duhamel een nieuw ontwerp gemaakt. In 1478 werd gestart met de eerste activiteiten voor de bouw van de huidige kapel. Feitelijk begon men echter pas in 1482, maar dit ging vooralsnog moeizaam. Men had namelijk nog geen bouwvergunning gekregen. Toen de Luikse bisschop Johannes van Horne alsnog in 1485 formeel goedkeuring gaf om de oude broederschapskapel af te breken en vergroot weer op te bouwen kon men voortvarend aan de slag gaan. Onder toezicht van onder andere twee gezworen leden, namelijk Alart Duhamel en zijn leerling Jan Heyns werd de bouw in 1494 voltooid.

In de jaren 1494-1495 werkte men de sacristie van de nieuwe kapel, de Gerfkamer af. Diverse steensoorten werden bij de bouw van de kapel gebruikt waaronder de Bentheimer zandsteen. Deze steen werd verwerkt in de wimbergen boven de vensters, de pinakels op de steunberen en in de balustrade.

Verschillende schenkers zorgden voor een prachtige inrichting. Jan Heyns bracht toen, samen met zijn knechten *dat oude autaer,* dat was vervaardigd door de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel over naar de nieuwe kapel. Hij plaveide ook de vloer van de kapel met Doornikse steen. Eind 15e eeuw werd het orgel uitgebreid. Pas in 1533 werd de inrichting van de kapel van de Broederschap, die in de 16e eeuw Illustre Lieve Vrouwe Broederschap ging heten, min of meer afgerond met de bouw van een nieuw orgel.

Het is een van de fraaiste kapellen van de late gotiek in de Nederlanden geworden. Aan de buitenzijde zijn de steunberen rijk versierd met baldakijnen en pinakels boven leeg gebleven beeldnissen die ondersteund worden door prachtig gebeeldhouwde kraagstenen. Bij de meest recente restauratie werd de kapel in oude luister hersteld door de reconstructie van de oorspronkelijke kalkstenen buitenschil.

Binnen is de weelde niet minder. De inwendige steunberen zijn voorzien van dubbele beeldnissen met overdadig versierde baldakijnen. Ook het gewelf is een huzarenstukje. De wat gedrukte gewelfvorm is uitgevoerd als een gecompliceerd netgewelf, voorzien van tientallen sluitstenen.

Na 1629 werd de kapel gebruikt als klaslokaal door de Illustre school. Nadat de kerk, begin 19e eeuw weer in het bezit kwam van de katholieken werd het de Sacramentskapel.

De afbouw van de kerk

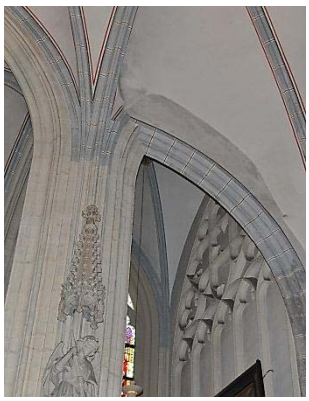
Nadat omstreeks 1470 het transept van de kerk in hoofdlijnen was voltooid, kon de kerkfabriek zich gaan richten op de afbouw naar het westen.

In 1469 had de bisschop van Luik al toestemming gegeven om *bij de geheele vertimmering van de kerk* altaren te verplaatsen, te vernieuwen en nieuwe altaren te stichten, maar een bouwvergunning voor de hele kerk bleef nog uit.

Vanaf 1478 is onder leiding van loodsmeester Alart Duhamel en zijn *cnaepe* Jan Heyns gewerkt aan de voorbereidingen van de bouw van het nieuwe schip en de zijbeuken. Er werden onder andere al stenen en luchtbogen besteld. Men ging toen blijkbaar nog steeds uit van de afbouw conform de bedachte opzet.
Tussen 1472 en 1493 had de kerkfabriek alle huizen aan de overzijde van de Torenstraat aangekocht om de westwaartse verlenging van de Sint-Jan mogelijk te maken. Er werd toen druk gewerkt aan de Sint-Jan en het was de bedoeling om het schip van de kerk zó uit te breiden dat hier een of zelfs twee nieuwe grote westtorens gebouwd zouden kunnen worden. De huizen zouden daarvoor gesloopt moeten worden en de Torenstraat verlegd. Waar nu de Torenstraat ligt zou een nieuwe toren moeten verrijzen.
Eind 15e eeuw (1485) gaf de bisschop van Luik, Johannes van Horne toestemming de laatste restanten van de oude romaanse kerk af te breken. Hieruit blijkt dat er inderdaad een nieuwe toren moest komen. Kort daarop brak men de oude noordelijke zijbeuk, die lag tussen de al vernieuwde oostelijke traveeën van het schip en de Mariakapel af. Het oude romaanse schip met de zuidelijke zijbeuk bleef vooralsnog bestaan en werd nog gewoon gebruikt. Vermoedelijk heeft men toen snel de nieuwe noordelijke zijbeuken, inclusief luchtboogstoelen gebouwd. Deze nieuwe gevels van de zijbeuk kregen slankere steunberen met rijk opengewerkte beeldnissen, grotere vensters en in de wimbergen geen beeldhouwwerk maar een flamboyant, laatgotisch patroon met zogenoemde visblazen. Ook de noordelijke gevel van het schip werd, voor zover nog niet gebouwd, tot aan het dak opgetrokken, zodat een gesloten wand tot tegen de oude toren ontstond. Pal tegen de oude toren werd de aanzet gebouwd voor de volgende travee, die op de plaats van de toren moest komen. Al deze werken aan de noordzijde waren omstreeks 1495 voltooid. In dat jaar ook vertrok Alart Duhamel naar Leuven om daar stadsbouwmeester te worden en nam zijn pupil en inmiddels zwager Jan Heyns de rol van loodsmeester over.
De bouw was nu zo ver gevorderd dat de nieuwe noordelijke zijbeuken en de gehele noordgevel van het schip het lage, oude kerkschip volledig overvleugelden. Het oude schip bleef zo lang mogelijk in gebruik.
Pas in 1505 maakten de kerkmeesters hun voornemen om de romaanse kerk echt af te breken, kenbaar. Men ging toen ook daadwerkelijk over tot de afbraak van het oude kerkschip en de zijbeuk.
In een stadsrekening over de jaren 1505-1506 is terug te vinden dat de stad *de gruissteen gevallen van den bouw der st. Janskerck* had gekocht om de Orthense Dijk daarmee te verharden. De kleinere brokken tufsteen van de gesloopte zijbeuk werden eveneens verkocht om als puinfundering te dienen bij de bouw van een 16e-eeuw huis in de Kerkstraat. In 2010 werden bij een archeologisch onderzoek honderden van deze brokken tufsteen, delen van pinakels, vensters en balustrades teruggevonden.
Vrijwel direct daarna begon men met de verdere afbouw. De ontbrekende traveeën van de zuidelijke schipzijbeuken werden tussen 1505 en 1510 opgetrokken. De gevels ervan volgen precies de vormgeving van de noordelijke zijbeuken.
Tussen 1510 en 1515 werd de zuidgevel van het nieuwe schip gebouwd. Ook daar werd net als aan de noordkant de aanzet voor de volgende te bouwen travee ter plaatse van de toren aangebracht. De aanzetten voor dit nooit gebouwde deel van het schip zijn nog steeds aanwezig boven de gewelven boven het grote orgel.
In de jaren 1515 en 1517 werd de kap van het schip gebouwd.
Tussen 1517 en 1521 werden de gewelven en de nog ontbrekende luchtbogen van het kerkschip gebouwd.
Op de bovenste luchtbogen werden de beroemde luchtboogfiguren geplaatst, steeds zes per boog. Deze beeldjes zijn destijds allemaal gehakt uit *Asvernes* of Avennersteen, een zachte kalksteen die eigenlijk ook niet geschikt was om buiten te gebruiken. Alle beeldjes zijn inmiddels dan ook vervangen.
Jan Heyns maakte de afbouw niet meer mee. Hij overleed in 1516. Vermoedelijk werd zijn werk overgenomen door zijn pupil Jan Anthonus Hediart van Henegou.
Omstreeks 1520 werd hij opgevolgd door de eveneens uit Henegouwen afkomstige Jan Darkennis de Oude, geboren in 1485. Naast zijn loodsmeesterschap had hij ook een bloeiend aannemersbedrijf, dat jij samen met zijn zoon Jan Darkennis de Jonge runde vanuit zijn huis op de hoek Peperstraat en de Lange Putstraat. Jan Darkennis kreeg in de stad veel opdrachten. Zo verbouwde hij de gevel en de pui van het stadhuis en bouwde hij de gewelven van de Raadskelder (1529-1533). Hij vernieuwde ook diverse stadspoorten en vestingwerken, zoals de Vughterpoort (1525), de Gevangenpoort (1530), de Sint-Janspoort met het bolwerk ervoor (1531), de

Orthenpoort en de Hinthamerpoort (beide in 1541). In 1538 bouwde hij het nieuwe Zwanenbroedershuis waarvan hij al zo lang lid was en in 1560 nog een *nyeuwe blau poorte* voor het Bossche Clarakloosterr. Tot op bijna tachtigjarige leeftijd bestierde Jan de Oude de bouwloods.
In 1522 werden maar liefst achttien altaren gewijd in de Sint-Jan. Hieruit kan worden opgemaakt dat de nieuw gebouwde delen van het schip en zijbeuken dan ook daadwerkelijk in gebruik zijn genomen.
Hiermee was de kerk echter nog niet af. Na de sloopwerkzaamheden waren nog delen van de oude kerk, te weten de oude romaanse toren, de Mariakapel en de doopkapel met de kleine hoektoren, blijven staan. Er moest immers nog een verlengd kerkschip komen, met een of zelfs twee torens in plaats van de bestaande westtoren. In 1515 was dit plan nog steeds actueel omdat toen de aanzetten voor de verlenging met twee nieuwe traveeën aan de westzijde zijn aangebracht.
De slechte economische situatie van de stad in die tijd, mede veroorzaakt door de Gelderse Oorlogen zorgde er echter voor dat dit plan uiteindelijk toch niet werd uitgevoerd.
De romaanse toren bleef staan en men koos er voor deze te verhogen met gotische bakstenen klokkenverdiepingen en met een met leien gedekte naaldspits.
Gelet op het feit dat in de toren in 1524 een nieuw uurwerk is geplaatst moet worden aangenomen dat deze verhoging tussen 1517 en 1524 is aangebracht.
Aannemelijk is dat deze torenverhoging een tijdelijk karakter had. Als men definitief had afgezien van de verlenging van de kerk, dan had men de opgehoogde toren zeker beter bij de rest van de kerk laten passen door deze met natuursteen te bekleden. Vermoedelijk werd de torenverhoging nog steeds als tijdelijk gezien, maar noodzakelijk vanwege de functies die een kerktoren toen nu eenmaal had. Als klokkentoren was de oude toren te laag ten opzichte van de nieuwbouw. Bovendien was de toren als uitkijkpost in gebruik en noodzakelijk voor een stadsuurwerk.
In de hoop de kerk nog eens te kunnen afbouwen verbond men ook de beide zijbeuken op provisorische wijze aan wat nog overeind stond van de oude kerk: de doopkapel, de Mariakapel en de toren. Bij de overgang van de noorderzijbeuken naar de Mariakapel is nog steeds duidelijk te zien dat de boogaanzetten voor de achtste travee (knik in de gewelfribben) al waren aangebracht toen alsnog werd besloten om de Mariakapel, naar men dacht voorlopig te behouden. Ook aan de zuidkant van de kerk was te zien dat er een onooglijke, in baksteen uitgevoerde noodverbinding was aangebracht tussen de zuider zijbeuk en de doopkapel. Bij een latere restauratie is deze noodverbinding vervangen door een half traveetje die qua maatvoering duidelijk afweek van de overige traveeën.

Hierdoor kreeg het gotische schip met zijbeuken niet de beoogde negen of zelfs tien traveeën maar slechts zeven traveeën.
Pas in de 19e eeuw zou onder invloed van restauratieplannen de discussie over het voltooien van de kerk aan de westzijde weer opkomen, maar vanwege de hoge kosten ook weer snel doodbloeden.
Bij een latere restauratie in de 20e eeuw werd nog even gedacht aan het bekleden van de toren met natuursteen waardoor toren en kerk meer een eenheid zouden vormen. Hier werd toch niet voor gekozen omdat men dan afbreuk zou doen aan de historisch ontstane situatie.
De kerk verkocht later haar grondbezittingen weer en thans wordt de hoek Torenstraat en Kerkstraat ingenomen door een bank.

De middentoren

Tussen 1523 en 1529 werd er nog een houten midden- of vieringtoren met een hoogte van 85 meter gebouwd. Men koos bewust voor hout om het gewicht te beperken. De toren was bekroond met een meters-hoog koperen beeld van de kerkpatroon die vanuit zijn hoge positie geacht werd de stad tegen alle onheil te behoeden.
De onderbouw van de houten middentoren was van baksteen, bekleed met natuursteen. Hierin werden acht grote vensters opgenomen, waardoor een zee van licht viel in de viering van de kerk. De onderbouw van de middenstoren wordt daarom ook wel de lantaarn genoemd. De

bouw van deze lantaarn startte omstreeks 1500 onder leiding van Jan Heyns, die na zijn dood werd opgevolgd door loodsmeester Jan Hediart. Toen deze op zijn beurt werd opgevolgd door Jan Darkennis de Oude, moet de stenen lantaarn nagenoeg voltooid zijn geweest. Darkennis moet waarschijnlijk als ontwerper van deze toren worden aangemerkt.
Boven de lantaarn was de middentoren geheel van hout, bekleed met lood om het hout te beschermen tegen weer en wind. Deze constructie was bovendien veel lichter dan een stenen toren. In maart 1523 begon met de bouw van het houten deel van de toren.
Na zes jaar bouwen was men zover dat de bekroning van de toren kon worden opgehesen. Deze bekroning bestond uit een zwaar, enkele meters hoge, koperen beeld van de patroonheilige van de kerk, Johannes de Evangelist. Dat was een hele klus en trok veel bekijks. Men omschreef het als volgt: m*it twee zeelen, reykende van dat opperste van den nieuwe thoren tot midden in die loodse, staende aan dat chorenhuys, gewonden op.*
Over de precieze hoogte lopen de meningen van de verschillende geschiedschrijvers sterk uiteen. Jan Hezenmans schatte de hoogte van de toren in 1866 op zo’n 120 meter. Xavier Smits ging uit van een hoogte van liefst 150 meter, kennelijk geïnspireerd door de oude stadsgezichten. Mosmans kwam in 1931 uit op een hoogte van 86,5 meter. De toenmalige stadsarchivaris Louis Pirenne legde in 1955 de hand op een foto van het tot dan toe onbekende stadsgezicht van Anton van den Wyngaerde. De originele pentekening is in het bezit van Ashmolaen Museum in Oxford. Van den Wyngaerde had deze tekening, waarop onder andere zeer gedetailleerd de Sint-Jan met middentoren afgebeeld staat, gemaakt tussen 1548 en 1558. Hij werkte veelal in opdracht van Filips de Tweede en stond bekend om zijn nauwkeurige weergave van belangrijke gebouwen. Indien hij de toren net zo nauwkeurig heeft getekend als de rest van de kerk, dan was die, vanaf de grond gemeten, ongeveer 96 meter hoog.
Tijdens een hevig onweer op 25 juli 1584 werd de toren door de bliksem getroffen. *Dat was juist op de dag dat de Bosschenaren in de kerk het feit hadden gevierd dat prins Willem van Oranje, ook genoemd De Zwijger in het Prinsenhof te Delft door Balthasar Gerards was vermoord.* Voornoemde opvatting wordt thans overigens weerlegd. Het zou een verzonnen verhaal zijn en niet op enig historisch bewijs gestoeld. De legende zal in de propagandasfeer van de godsdienststrijd zijn ontstaan.

Niet alleen de houten toren brandde volledig af maar ook de rest van de kerk, waaronder het dak en de westelijke toren werd zwaar beschadigd. Bovendien werd bij het instorten van de toren het oksaal en enkele altaren geheel verwoest. Ook het tegen de wand van de westtoren geplaatste grote orgel ging geheel verloren.
Het herstel duurde lang. De houten toren werd niet meer herbouwd. Pas jaren later, vanaf 1589 tot zeker nog 1605, bouwde men de nog steeds bestaande koepel. De torenaanzet en de vier lage hoektorentjes werden toen ook hersteld. De renaissance vormen van de rondboog- en roosvensters die daarbij werden aangebracht om het interieur van nog meer licht te voorzien, wijken duidelijk af van de gotische spitsboogvensters die elders in de kerk zijn toegepast. Uiteraard werden toen ook de gewelven weer aangebracht.
Tussen 1610 en 1613 werd een nieuw oksaal gebouwd. In dezelfde periode kwam er ook een nieuw hoogaltaar en werden ook de andere herstelwerkzaamheden uitgevoerd.
In de jaren 1617-1622 werd het uit hoofdwerk, rugpositief en bovenwerk bestaande orgel gebouwd. Florens Hocque vervaardigde het speelwerk terwijl de eikenhouten orgelkast werd gebouwd door Franchois Symons uit ’s-Hertogenbosch. In 1784-1787 heeft de Nijmeegse orgelmaker Antonius Heynenman in de oude orgelkast overigens, vanwege de slechte toestand van het orgel een praktisch helemaal nieuw orgel gebouwd. Het orgel telt nu ongeveer 3.500 pijpen.

Overige feiten

De laatgotische kruisbasiliek heeft een vijfbeukig middenschip. De afronding van de aangepaste bouw was voltooid in 1529.
In tegenstelling tot de romaanse bouwwerken met zware muren en kleine vensters is de gotiek gebaseerd op hoge ruimtes en veel licht. De horizontale krachten moeten hierbij worden omgebogen in verticale krachten. Via de luchtbogen worden deze krachten overgebracht op de luchtboogstoelen en de krachten worden via de steunberen aan de buitenzijde afgevoerd naar de fundering.
Op de bovenste luchtbogen zitten in totaal 96 luchtboogbeeldjes (luchtboogruiters) die oorspronkelijk dateren van ca. 1500 maar deze zijn in de 19^{e} eeuw alle vernieuwd. De beeldjes zijn meestal in middeleeuwse kledij uitgedost. Afgebeeld worden onder andere beroepen, muzikanten maar ook duiveltjes, dieren, ridders, konin-

gen, draken en andere fantasiefiguren, sommige in de stijl van Jheronimus Bosch. Uniek in de wereld, nergens anders komen deze beeldjes voor. Op elke luchtboog zitten zes beeldjes.
Links van het portaal, tegen het koor ligt de Sacramentskapel die behoorde aan de Zwanenbroeders. De kapel is zeer rijk aan architectuur.
Naast de kerk staat een bouwloods waarin het Sint-Jansmuseum is gevestigd.
Het recente bouwonderzoek heeft honderden rode, witte en gele verfsporen opgeleverd. In 1789 waren deze kleuren aan de buitenzijde van de Sint-Jan op diverse plaatsen nog zichtbaar. In de middeleeuwen moet de kleurenpracht van de kerk een mooi gezicht zijn geweest.
Enige cijfermatige gegevens over de Sint-Jan:

- Lengte kerk 115 meter.
- Breedte dwarsschip 62 meter.
- Breedte schip met zijbeuken 40 meter.
- Hoogte middenschip tot gewelf 29 meter.
- Plafondhoogte koepel 41 meter.
- Nokhoogte dak 39 meter.
- Oppervlakte vloer 5.000 m2.
- Oppervlakte ramen 700 m2.
- Hoogte westtoren 73/74 meter.
- Aantal treden toren 218/220.
- Orgelpijpen 3.500.
- Luchtboogbeeldjes 96.
- Totaal aantal beelden binnen en buiten de kerk 600.

PARADE: Sint-Jan: Zuiderportaal

Het zuiderportaal of –transept is toegewijd aan de kerkpatroon Johannes de Evangelist. Hij is tevens patroonheilige van de stad.
Een transept is de zijbeuk van een kruiskerk. Bij de indeling van een kruiskerk heeft men het principe van een kruis toegepast. De beide transepten zijn in feite dus de uiteinden van de korte horizontale balk van een kruis.
De toekenning aan Johannes de Evangelist is niet toevallig. Toen Jezus Christus aan het kruis hing stond Maria aan zijn rechterkant en de apostel Johannes aan de linkerkant. Vandaar dat aan dit linkertransept het leven van Johannes het belangrijkste onderwerp is. Aan de andere kant vinden we het Mariaportaal.
Het monumentale karakter van het portaal dat een zekere gewichtigheid aan de ingang geeft markeerde voor de mens vroeger maar ook nu nog het belang van de overgang tussen het profane buiten en het sacrale binnen. De buitenwereld waarin de mens verbonden was met de natuur en haar omgeving met al haar goede kanten maar ook haar bedreigingen

en de binnenruimte waar de mens beschermd was tegen de bedreigingen van deze buitenwereld en waar men weer op kracht en op rust kon komen.
Het zuidertransept werd vanaf 1420 tot ca. zes à zeven meter opgetrokken. Tussen 1430 en 1470 werd deze transeptarm vermoedelijk tot de volle hoogte afgebouwd. De voorhal van het zuidertransept kwam gereed in 1485. Ook zijn de reliëfs en verdere decoratie op het einde van de

15e eeuw voltooid.
Onder leiding van Lambert Hezenmans zijn tussen 1886 en 1898 dit portaal met de voorhal en het transept gerestaureerd. In tegenstelling tot het Mariaportaal aan de andere kant gebeurde dit minder rigoureus. Er werd weliswaar een nieuw iconografisch (uitdrukken van een verhaal in beelden) programma opgesteld maar dit gebeurde met meer oog voor de deels bewaarde oude resten. Overigens was het uitdrukken van een verhaal in beelden vroeger heel gewoon omdat nagenoeg iedereen toen analfabeet was.
Tijdens de restauratie kwamen, onder kalklagen verborgen, boven de ingangen gave reliëfs te voorschijn met scènes uit het leven van Johannes de Evangelist. De kwaliteit van deze reliëfs was zo goed dat het Rijksmuseum te Amsterdam afgietsels in gips gebruikte als onderwijsvoorbeelden.
Bij de restauratie zijn overigens de meeste beelden in **neogotische** stijl vernieuwd en men voegde volgens het nieuwe iconografische plan een aantal nieuwe beeldhouwwerken toe. Het raam werd in 1883 ontworpen door L.C. Hezenmans en uitgevoerd door het atelier van Capronnier.
De reliëfs boven de deuren zijn echter authentiek en dateren van ca. 1500.
Tegen de middenpijler, tussen de deuren zien we onder een baldakijn een beeld van Johannes de Evangelist met een kelk (gifbeker) in zijn linkerhand. Het beeld van Johannes met een kelk is ontleend aan de zogenaamde Legenda Aurea. Volgens het verhaal uit dit boek deed de heidense hogepriester van Ephese een belofte. Hij zou zich bekeren als Johannes een giftige drank tot zich nam zonder dat het hem zou schaden. Twee terdoodveroordeelden, die dezelfde drank dronken, stierven onmiddellijk. Johannes maakte een kruisteken over de beker en bleef gezond nadat hij gedronken had.

Het slangetje dat uit de kelk komt staat symbool voor het gif uit de kelk. Johannes, apostel en evangelist, was de zoon van Salomé en Zebedeus en de jongere broer van de apostel Jacobus de Meerdere. Hij zat bij het Laatste Avondmaal naast Christus en kreeg van Jezus aan het kruis Maria als moeder. In Rome zou hij zijn gemarteld in kokende olie. Later werd hij verbannen naar het eiland Patmos en schreef daar de Openbaring. Na zijn verbanning keerde hij terug naar Ephese en schreef daar het vierde evangelie en enkele brieven. Omstreeks het jaar 100 overleed hij op hoge leeftijd. Het beeld is in 1901 vervaardigd door de Bossche beeldhouwer Hendrik van der Geld.
Aan weerszijden staan de profeten Jesaja en Jeremia. Het lag in de bedoeling dat de reeks beelden langs de zijwanden zou worden voortgezet. De consoles en baldakijnen hebben echter, vermoedelijk vanwege geldgebrek nooit hun beelden gekregen. Deze lege plekken zijn (vermoedelijk?) niet door de Beeldenstormen van 1566 veroorzaakt. Verder zie je aan het eind van een boog, links een beeldje van een kind met een looprekje.
In de geveltop is de gedaanteverandering van Christus op Thabor weergegeven. Het beeld van Christus is een kopie van het beeld dat nu in de luipoort in de Sint-Jan staat. Naast Christus staan de beelden van de profeten Mozes en Elias, getuigen uit het Oude Verbond. Uit het Nieuwe Verbond waren de drie apostelen Petrus, Jacobus en Johannes getuigen bij deze verheerlijking.
Hoewel deze beide verbonden een overeenkomst hebben met het Oude en Nieuwe Testament omvat het meer dan deze beide testamenten. Dit blijkt wel uit het woord Verbond. Een verbond is immers een overeenkomst tussen twee partijen. De betrokken partijen zijn aan deze voorwaarden of beloften gebonden. Zo is het ook met de verbonden die God maakte met de mensen. Zowel het Oude als het Nieuwe Verbond werd gemaakt over de Wet van God.
Bij de plaatsing van deze beelden is men iconografisch gezien de fout in gegaan. Petrus en Jacobus zijn onder Christus geplaatst maar Johannes de Evangelist prijkt op de top van de kerk. Vermoedelijk was het monumentale koperen beeld van Johannes te laat klaar en is het daarom bovenin geplaatst. Op de plaats waar Johannes had moeten staan is nu een beeld van Maria gesitueerd. In het opengeslagen boek is te lezen dat de schenker van het beeld van Johannes de Evangelist jonkheer Paulus Jan Bosch van Drakestein was. Hij is ook bekend als schenker van De Draak bij het station.

Taferelen en visioenen uit het leven van Johannes de Evangelist

In de laatgotische omlijsting aan de bovenzijde van de beide ingangen zijn taferelen en visioenen uit het leven van Johannes te zien.
In de zwikken van links naar rechts zien we:

- Johannes die op Patmos zijn Openbaringen schrijft waarbij de duivel het inktpotje wil omgooien, zodat die niet langer het Evangelie kon schrijven.
- Twee strijdende ruiters, verwijzend naar de, in de Apocalyps voorspelde laatste werelddagen.
- Johannes tijdens het Laatste Avondmaal, liggend tegen de borst van Christus.
- Johannes tijdens zijn marteling, knielend in een vat met kokende olie; een beul gooit met een grote lepel nog wat olie op het vuur.

Boven de linkerdeur zien we in het midden tussen de uitstekende zwikken van de driepas een adelaar, het symbool voor de schrijver van de Apocalyps, Johannes de Evangelist, met een pennenkoker in zijn bek.
Van links naar rechts zien we de volgende afbeeldingen in de zwikken:

- Johannes de Doper als voorspreker.
- Dubbellijvig monster met leeuwenkop, beest uit de Apocalyps.

Onder Johannes de Doper zijn twee gevleugelde engelenkopjes afgebeeld, onder de adelaar twee fabeldieren en onder het beest twee monstertjes.

Het Laatste Oordeel

In de driepas boven de rechterdeur, is over de drie uitstekende zwikken verdeeld Het Laatste Oordeel weergegeven. Hierbij is Christus als oordelende rechter met wijd uitgestrekte armen in het midden geplaatst. Het zwaard des oordeels houdt hij met de linkerhand aan de mond. Onder hem zien we twee doden die uit het graf verrijzen waarbij de dode rechts wordt verdoemd en de dode links gelukzalig wordt verklaard.
Van links naar rechts zijn de volgende afbeeldingen in de zwikken te zien:

- Neergeknielde, smekende Maria, haar borst omvattend; symbolische weergave van haar moederschap naar Jezus toe; voorspreekster voor de mensheid.
- De profeet Ezechiël, voorloper van Johannes uit het Oude Testament.

Onder beide afbeeldingen zijn bazuinblazende engelen geplaatst die Het Laatste Oordeel aankondigen.

Onder aan de uitstekende zwikken hangen van links naar rechts de symbolen van de apostelen: Lucas (rund), Mattheus (mens), Johannes (adelaar en Marcus (leeuw).
Aan de linkerzijde van het grote transeptraam staan de beelden van Noë, Abraham en Jacob.
Aan de rechterzijde: de drie koningen Caspar, Melchior en Balthasar.
Op de rechterdeur staat vermeld: *Jhs wei vertrauwen datsu mi bistant wante mi wrachte U tot eer.*
Op de linkerdeur staat geschreven: *Jhesu heer der werelt wit vergeefe mi, mijn verlosser sijt Ghi.*
Verder zijn de kraagstenen versierd met kinderfiguurtjes zoals een kindje met een looprekje. Op één van de schilderijen van Jheronimus Bosch komen we een dergelijke afbeelding ook tegen.

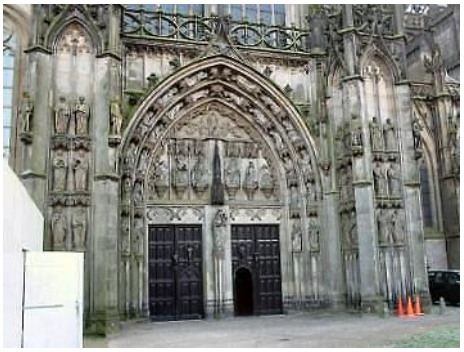
PARADE: Sint-Jan: Noorderportaal

Dit noorderportaal of –transept is toegewijd aan Maria. Centraal staat hier het beeld van Maria met kind op de middenstijl. Men zegt dat het gezicht van het kindje zou lijken op de zoon van Napoleon I Bonaparte. Volgens de overlevering zou dit een dankbetuiging aan Napoleon I Bonaparte zijn omdat hij bij een bezoek in mei 1810 er voor gezorgd had dat de katholieken de kerk terug zouden krijgen. De consequentie was wel dat de katholieken hiervoor 60.000 gulden aan het Rijk moesten betalen en de helft van de kerkgoederen aan de protestanten moesten overhandigen.
Het hier aanwezige beeldhouwwerk is tussen 1860 en 1868 aangebracht en was op het oorspronkelijke materiaal gebaseerd. In die periode werden ook alle lege beeldnissen ingevuld met nieuw bedachte beelden. Het is niet bekend wat daar in de middeleeuwen heeft gestaan. Aan de buitenzijde is hier geen enkele originele (tuf)steen meer aanwezig. Van de gehele transeptgevel is nog slechts één origineel beeld, de tronende Christus uit het portaal, in Museum de Bouwloods te zien.
Boven de toegangsdeuren zijn de tronende figuren van Abigaïl en koning David (links) en Esther met koning Xerxes (rechts) uitgebeeld, geflankeerd door engelen.

Henk(es), 3-11-2011

In het timpaan boven de deur zien we bovenin de Christusfiguur als *Salvator Mundi*, redder van de wereld, omgeven door engelen en cherubijntjes en met in de hand een rijksappel als symbool voor de wereld in de hand. In de deuromlijsting staan in de twee grote spitsbogen, de zogenaamde archivolten de 24 oudsten (ouderlingen) uit het boek Openbaring ter weerszijden van Christus. Zij waren de mederechters bij Het Laatste Oordeel.

Links en rechts van het portaal, op de steunberen staan de twaalf gekroonde apostelen (stamvaders van Israël) met hun gezicht naar het noorden gericht. Daarnaast wordt het verhaal van de vijf wijze en vijf dwaze maagden uitgebeeld. De vijf wijze maagden hebben een brandende lamp in de hand terwijl de vijf dwaze maagden door de duivel worden weggevoerd.
In het medaillon van de geveltop zien we God de Vader naast de figuur van Maria. Beiden zijn geflankeerd door engelen die er tijdens de restauratie in de 19e eeuw bij bedacht zijn. Hier wordt de kroning van Maria tot Koningin van de Hemel uitgebeeld.
Dit portaal is vanaf 2006 tot eind 2010 gerestaureerd. De kosten hiervan bedroegen ca. 11 miljoen Euro.

PARADE: Sint-Jan: Mariakapel

De Mariakapel die rond 1268 is gebouwd in de **vroeggotische** stijl had oorspronkelijk de functie van doophuis. Van oorsprong stond deze voormalige doopkapel los van de kerk omdat niet gedoopten niet in een gewijde kerk mochten komen.

Mariabeeld(en)

Omstreeks 1380 vonden werklui tijdens de bouw van de Sint-Jan in de loods een oud eikenhouten Mariabeeldje dat ze in stukken wilden hakken om het te gaan gebruiken als haardvuur. De bouwmeester verhinderde dit echter. Het kindje Jezus ontbrak aan het beeld. Later zag men kinderen met het kindje Jezus spelen. Men pakte het af en moeder en kind werden weer verenigd. Omdat men destijds het beeldje lelijk vond kreeg het een plaats op verschillende plekken in de kerk. In de 14e eeuw was men namelijk al gewend dat de Madonna als een elegante vrouw werd afgebeeld. Er stond toen in de kerk een 102 cm hoog beeld met een rode tuniek met zonnetjes erop en een gouden band om haar middel. Het overkleed dat zij droeg was van een groene stof. Het beeld vertoonde een mysterieuze glimlach en Maria was staande afgebeeld. Deze uitvoering zegt mogelijk iets over de ouderdom van het beeld. Men maakte dit soort beelden rond de periode van 1250.
Het verhaal gaat ook dat het Mariabeeld in de romaanse kerk moet hebben gestaan. Het zou echter niet zijn meegenomen naar de gotische kerk omdat men het onooglijk vond. Ze verborgen het Mariabeeldje in de bouwloods. Dit verklaart wellicht ook dat volgens de legende het Mariabeeldje in 1315 een route door de sneeuw heeft afgelegd tijdens de pestepidemie. Iedereen die langs die route woonde was de volgende dag genezen.

In de loop van het jaar 1381 is het beeld in de toenmalige doopkapel geplaatst aan de noordzijde van de kerk.
In die tijd waren er twee Mariabeelden in de Sint-Jan. Het beeld van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, de *oude* Maria en het *nieuwe* beeld in de doopka-

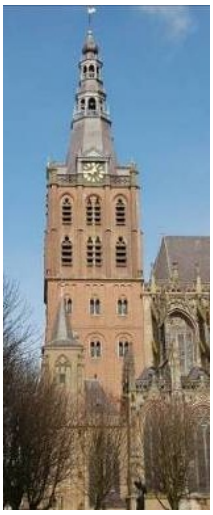
pel, het beeld van het volk. Na 1446 werd het oude doophuis alleen nog gebruikt voor de Mariaverering en werd de doopkapel verplaatst naar de zuidwestkant van de kerk. Het beeld van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap kreeg tegen het eind van de 15e eeuw een plaats in de weelderige kapel die later de huidige Sacramentskapel is geworden.
Langzamerhand werden er wonderen of mirakels aan dit beeldje toegekend. Steeds meer mensen gingen op bedevaart naar de Zoete Lieve Vrouw in de stad.
Na de inname van de stad door de Staatsen zijn het beeld en alle sieraden door twee karmelieten naar bisschop Ophovius gebracht. Hij heeft dit beeld ondergebracht bij Anna van Hambroeck in haar huis aan de Oude Dieze, nummer 8. Zij zorgde ervoor dat het beeld in 1630 via het zuidelijk deel van Brabant eerst in Antwerpen en later in Brussel terecht kwam. Daar woonde inmiddels op dat moment de Bossche bisschop Mgr. Ophovius.
Bisschop Mgr. Zwijsen heeft het beeld, na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie na onderhandelingen in 1853, na ruim 200 jaar weer uit Brussel naar de Sint-Jan teruggehaald. In Brussel bevinden zich echter nog steeds twee kronen en een scepter van het Mirakelbeeld.

Mirakelen

Vanwege de vele aan haar toegekende mirakelen en gebedsverhoringen wordt onze Zoete Lieve Moeder in deze kapel vereerd. In de kapel zitten altijd mensen te bidden of komen er even om een kaarsje op te steken. Vooral in de Mariamaand (mei) komen, veel bedevaartgangers (vanuit de verre omgeving) (te voet) naar de Sint-Jan. Vanwege deze grote toeloop wordt het Mariabeeldje in deze maand dan ook verplaatst, naar de voorzijde van het middenschip/linkerzijbeuk van de kerk.
Het Mirakelboek, waarin vanaf 1382 alle wonderen zijn opgetekend is in de kapel aanwezig. Het ligt in een mooie houten kast onder het beeld. Gedurende de eerste twee jaar werden er niet minder dan 380 wonderen vermeld.
In 2007 kreeg het beeld een nieuwe schutsmantel die door Jan Peter Muilwijk uit Middelburg is ontworpen. De bekende Bossche modeontwerper Addy van den Krommenacker werd gevraagd om de ontwerper te assisteren bij de realisering. De mantel moet tenslotte ook goed *vallen.*
Maria kreeg voor het eerst een buiten- en binnenmantel. De rode buitenmantel symboliseert het leed van de wereld. De lichte binnenmantel vertegenwoordigt een troostrijke plek om te schuilen.

PARADE: SINT-JAN: Toren

Eigendom toren

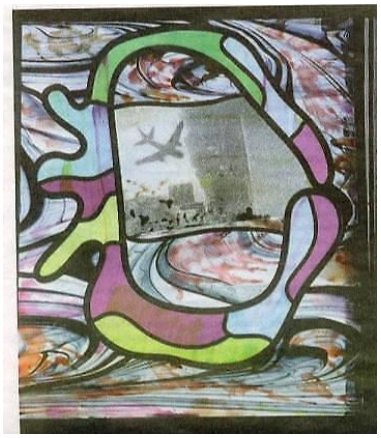

Met de toren van de kerk heeft het stadsbestuur door de eeuwen heen altijd bemoeienis gehad. Ze diende als openbare tijdaanwijzer, uitkijkpost en plaats voor de feest- en alarmklokken. In 1798 had de landsregering bepaald dat alle torens en klokken aan de gemeentebesturen in eigendom toekwamen. Dit was nodig om het algemeen belang te garanderen. Hieraan werd in ’s-Hertogenbosch niet getornd. De toren had namelijk een functie van openbare tijdaanwijzer, (militaire) uitkijkpost en plaats voor de klokken die brand en alarm signaleerden en openbare feesten aankondigden. Terwijl de katholieke en hervormde commissies nog steeds over het kerkgebouw aan het beraadslagen waren werd de toren in 1801 geruisloos gemeentebezit. De stad betaalde voortaan het luigeld en de stadsarchitect hield toezicht op de te verrichten reparaties.
Onlangs kwam er een gemeenteraadslid tijdens een vergadering van de gemeenteraad met een voorstel om via de verkoop van de toren aan financiële middelen te komen. De meeste gemeenteraadsleden deden wat lacherig en waren zeer verbaasd te horen dat de toren geen eigendom van het bisdom was maar van de gemeente. De verkoop ging uiteraard niet door.

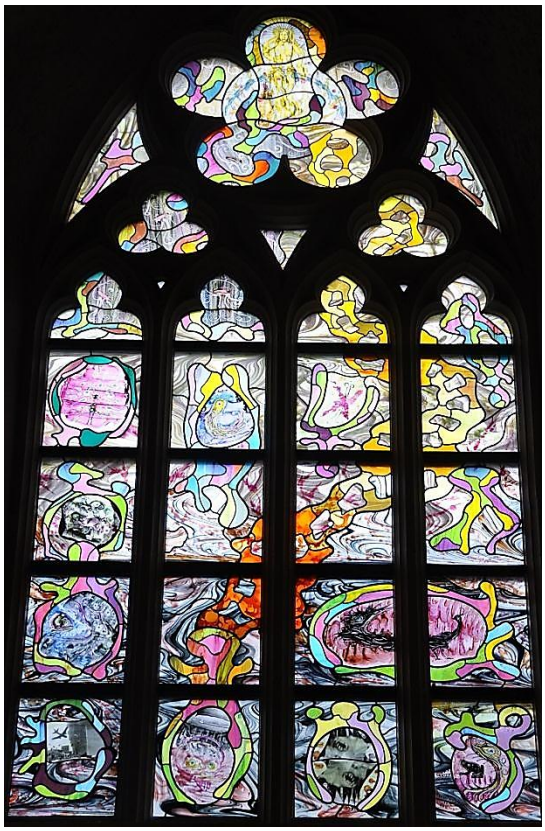
Glas-in-lood: Het Laatste Oordeel

Voor het eerst sinds 1985 heeft de Sint-Jan weer een glas-in-loodraam gekregen. Een geschenk van een weldoener, de projectontwikkelaar ir. J.H.M. Lisman. Hij wilde iets terug doen voor de kerk die zoveel voor hem en zijn ouders betekende. Het raam verbeeldt Het Laatste Oordeel uit waarbij de mens aan God verschijnt om een plek te krijgen in het hiernamaals. Het raam is gesitueerd op een prominente plek: in het torenportaal boven de hoofdingang, aan de westkant van de kerk. Het meet 6,20 meter bij 5,05 meter en is ontworpen door de Tilburgse kunstenaar Marc Mulders. Het is op de eerste paasdag, 8 april 2007 onthuld en ingezegend door bisschop Hurkmans.

Mulders volgt in zijn raamontwerp de cultuurhistorie. Toen Marc Mulders op zoek was naar een geschikte afbeelding van God in de hemel voor dit glas-in-loodraam Het Laatste Oordeel voor de Sint-Jan vond hij een afbeelding van Christus, zittend op de regenboog het meest geschikt. Tot zijn grote verbazing bleek die afbeelding van Alart Duhamel te zijn. Duhamel (ca. 1449-1509) was de bouwmeester van de Sint-Jan en ontwerper van de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Hij was ook prentenmaker en liet zich voor zijn prent inspireren door Het laatste oordeel van Jheronimus Bosch. Zo *iets verzin je toch niet*, zei hij en zo kon hij in zijn ontwerp opeens iets meenemen van de historie van de Sint-Jan. Het raam staat bol van symboliek met bovenin God in de hemel, uitgebeeld als Jezus Christus, daaronder het vagevuur en onderin de hel. Het stelt de klassieke driedeling voor.

In zijn ontwerp verwerkt Mulders ook de recente geschiedenis. Zo is op één van de panelen, zoals uit bijgevoegde foto blijkt, in het vagevuur het vliegtuig te zien dat op 11 september 2001 in de tweede toren van het World Trade Center in New York vloog. Het beeld symboliseert voor Mulders een eigentijdse hel op aarde en werd op het Grafisch Atelier in Eindhoven op glas gezeefdrukt.

Henk(es), 3-11-2011

Centraal in het raam staan twee begrippen. Door het hele raam wentelt een trap zich vanuit de hel langzaam omhoog naar de hemel die door de zielen kunnen worden beklommen. Tweede verbindende element is de afbeelding van een iris, die in de hel zich naar beneden richt en in de hemel haar kroonbladeren openstelt voor het neerdalende licht. Lovend en dankend voor haar bestaan versiert zij de entree van de hemel, de bron van elk bestaan. De bloeiende iris symboliseert de eeuwige lente waarin alles ontstaat. Op een ander paneel zien we op de foto een draak met een kikker op de tong uit de Openbaring.
Mulders is zich bewust van de traditie in de Sint-Jan. Immers, Hendrik Wiegersma, Egbert Dekkers en Marius de Leeuw ontwierpen in de vorige eeuw nog ramen voor de Bossche kathedraal. Albert Troost was in 1985 de laatste ontwerper van glas-in-loodramen.

Klokken

In de middeleeuwen dwarrelden vanuit de toren van de Sint-Jan tonen van klokkenspel naar omlaag. Het was misschien wel het eerste carillon in de Nederlanden.
Het was de voorslag van veertien klokken die Willem en Jaspar Moer, befaamde klokkengieters in ’s-Hertogenbosch en zonen van Gobelinus Moer, stamvader van een klokgietersfamilie in 1505 hadden gegoten. Tot halverwege de 16e eeuw waren enkele generaties van deze familie werkzaam in de Clockgieterspoort in de Berewoutstraat. De stad kende gedurende de gehele middeleeuwen beroemde klokkengieters.
Eigenlijk was de lucht boven de stad altijd wel vol klokgelui, zeker op hoogtijdagen, als de Lieve Vrouw werd rondgedragen of als ’s-Hertogenbosch met hoog bezoek werd vereerd. Dan lieten alle klokken van de stad hun stemmen horen in een urenlang aanhoudende, bedwelmde overdaad. Twaalf mannen waren nodig om in de Sint-Janstoren alleen al de grote klok in beweging te krijgen, de Sint-Jan Evangelist van meer dan 10.000 pond, waarmee het rouwbeklag werd gebeierd. Na de dood van de koning van Aragon, toch niet een vorst die de Bosschenaren bijzonder nabij moet hebben bijgestaan, was in 1521 de doodsklok van juli tot begin oktober dag na dag te horen, vierenzestig dagen achtereen. Maar dat gebeurde dan ook op dringend verzoek van keizer Karel V zelf. De klokken regeerden echter ook over het alledaagse leven, over het begin van de werkdag, over de kerkgang natuurlijk of over het sluiten van de stadspoorten bij het vallen van de avond.
Het grote carillon in de westtoren bestaat nu uit 57 beiaardklokken waarvan er zeven ook dienst doen als luidklokken.
Voor een belangrijk deel zijn de beiaardklokken in 1925 in Engeland gegoten door Gillett and Johnston Croydon.
Het Sint-Janscarillon accordeerde op een gegeven moment niet en werd sinds 1914 niet meer bespeeld. Daarom werd bij Gillett en Johnston in het Engelse Croydon een nieuw speelwerk besteld. De behoud- en herstelwerkzaamheden gingen ook daarna door en zijn onlangs voltooid.
In 1970 werd het luidklokkenspel (dus niet het carillon) uitgebreid van vijf naar zeven klokken.
In maart 2007 is het luidklokkenspel verder uitgebreid met drie klokken. Hiermee beschikt de beiaardier nu over een zogeheten Dorische toonladder, met alle tonen. Een van de drie nieuwe klokken is afkomstig uit de voormalige Sint-Jacobskerk. Toen die haar functie als kerk verloor, was één van de consequenties dat de klokken niet meer mochten worden geluid. Reden voor de gemeente en kerkbestuur om te bekijken of de klokken niet naar de Sint-Janskathedraal konden. Jo Timmermans van “Monument Sint-Jacob BV” én destijds voorzitter van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch wilde graag meewerken en schonk zelfs drie klokken aan de gemeente, de eigenaar van de kerktoren. Niet iedere luidklok kan echter één op één worden overgezet in een ander spel. Twee van de drie klokken bleken qua omvang of geluid niet te passen. Die werden dan ook bij de Koninklijke Klokkengieterij Eijsbouts ingeruild voor twee passende klokken. Nu is een volledige toonladder beschikbaar waarin geluid kan worden. Het biedt voor de klokkenspeler dan ook meer mogelijkheden. In de Katholieke Kerk is het traditie veel gebruik te maken van Gregoriaanse melodieën. Die zijn met een complete toonladder te spelen.
Feitelijk hebben we nu eigenlijk zelfs elf luidklokken, omdat ook het angelusklokje (helemaal bovenin de toren) nu meetelt.
De belangrijkste luidklok is de Noteman die dateert van 1641 en genoemd is naar de maker. Deze klok heeft een doorsnede van 2,5 meter en een gewicht van 5.500 kilo. Deze klok slaat op de hele uren en hij wordt geluid bij begrafenissen. Deze klok werd daarom ook wel de “doodsklok” genoemd. Het totale gewicht van alle klokken bedraagt 25.000 kilo. Alleen de luidklokken wegen samen al 16.900 kilo.
Verder zijn er nog negen voorslagklokken die allemaal in 1979 door de Koninklijke Klokkengieterij Eijsbouts zij gegoten.
Samenvattend kent de toren van de Sint-Jan nu 69 klokken, te weten:

- 57 beiaardklokken, waarvan er zeven ook dienst doen als luidklok.
- Drie luidklokken.

- Negen voorslagklokken, waarvan er één gebruikt wordt als luidklok.

Gelet op het feit dat sommige klokken voor meer dan een doel kunnen worden ingezet zijn 57 klokken voor de beiaard te gebruiken, negen als voorslag en elf als luidklokken, ook wel genoemd het elfgelui.
Regelmatig bespeelt de stadsbeiaardier die ook het carillon op het stadhuis bespeelt op het carillon. Ieder kwartier laat dit carillon, door een speeltrommel mechanisch aangestuurd haar melodieën horen.
Elk jaar worden er nieuwe melodieën uitgezocht. Hiervoor moet de beiaardier de speeltrommel *versteken,* wat een tijdrovend karwei is. De vier, in 2007 gekozen liedjes van Elvis Presley vielen niet bij iedereen in goede aarde. Men begreep niet dat de kerk een repertoire toeliet dat sex, drugs en rock and roll predikte.

Beklimming toren

Zes verdiepingen beklimmen (218/220 treden) zijn er nodig voordat de bodem van de spits op een hoogte van 43 meter wordt bereikt. Op alle zes zolders krijgt men uitleg. Men wentelt naar boven over uitgesleten, stenen treden en nieuwe houten trappen. De trappen worden wat smaller naar boven en verraden zo nu en dan dat men in de middeleeuwen een smaller postuur had dan de nazaten van de 21e eeuw.
Al snel worden de balken zichtbaar die verdiepingen hoger de *klokkenstoel* torsen. Het op en neer gaan van de klokken zou te veel druk uitoefenen op het romaanse deel van de toren. Daarom is er van hout een soort stoel gemaakt waarin ze hangen. Op de derde zolder staan de vernuftige installaties om zowel de klokken als het carillon aan te sturen. Ze werken nog steeds maar worden nu wel geholpen door een molentje. Ieder jaar worden ze in de Goede Week bijgesteld en worden er vier nieuwe melodieën geïnstalleerd die het hele jaar te horen zijn. Elk kwartier draaien enorme metalen tonnen met geponste gaten een kwartslag en horen de bezoekers het resultaat boven hun hoofd in de klokkentoren. Bij de beklimming zijn van verdieping tot verdieping de draden te volgen die uiteindelijk de hamers bedienen die de klokken in beweging brengen.
Tien klokken hebben hun plaats op de luidzolder met in het midden de Noteman, de grootste klok uit 1641 met een gewicht van 5.500 kilo. Het carillon op de beiaardzolder daarboven telt maar liefst 59 klokken en klokjes. Ze kunnen automatisch maar ook handmatig worden bediend. Dat laatste doet de beiaardier regelmatig, bijvoorbeeld iedere woensdagmorgen tijdens de markt.
In totaal hangen er in de toren 69 klokken.
Op 43 meter hoogte, op de basis van de gotische spits zijn de binnenkanten te zien van de vier uurwerken die de stad van tijd voorzien. Daar zijn ook de drie deuren die toegang geven tot de balkons.
De toren is 73 meter hoog.

Stadscomme

In de toren zijn in een ruimte in de hal tot 1733 de stadsprivilegiën van de stad bewaard. Deze stadscomme was de veiligste en minst brandgevaarlijke plek van de stad.

Bouwgegevens

De toren, die in de kern grotendeels uit ca. 1250-1260 dateert, is opgetrokken in baksteen, met toepassing van natuursteen voor lijsten, boogfriezen, vensters en balustraden. Tijdens een restauratie bleek dat de in de 19e eeuw aangebrachte beklamping in zo’n slechte staat verkeerde dat herstel hiervan niet mogelijk was. Men moest een nieuwe buitenschil aanbrengen. Hiervoor gebruikte men baksteen die in vorm, kleur en afmetingen aansloot bij het 13e- en 16e-eeuwse werk. De onderste geleding is aan de buitenzijde geheel bekleed met natuursteen, nieuw aangebracht tijdens de eerste restauratie van de kerk in de 19e eeuw. De tweede en de derde geleding, tijdens de laatste restauratie in de 13e-eeuwse toestand gereconstrueerd, zijn voorzien van spaarvelden met daarin gekoppelde rondboogvensters, gevat in een spitsboognis. De gotische bovenbouw heeft drie, door steunberen van elkaar gescheiden spaarvelden met daarin spitsbooggalmgaten. De bekronende balustrade werd hersteld naar 19e-eeuwse situatie, terwijl het wijzerbord in classicistische omlijsting aan elke zijde een reconstructie is van de 17e-eeuwse situatie. De toren wordt bekroond door een achtzijdige, gedeeltelijk openwerkte spits met een peervormige helm. Deze helm kreeg zijn huidige vorm tijdens de laatste restauratie van de toren.

PARADE: SINT-JAN: Restauratie

Opvattingen restauratie

De 19e-eeuwse katholieken keken met bewondering om naar de kunst van de middeleeuwse gotiek. Zij beschouwden dit als de stijl waarin de ware katholieke geest tot uiting kwam. Uit hun verlangen dit na te volgen ontstond de neogotiek. Toen in 1859 een begin werd gemaakt met de restauratie van de sterk vervallen kerk nam men de **neogotiek** ook als uitgangspunt. Het gevolg was dan ook dat de kerk rijker met beeldhouwwerk werd versierd dan dit in de middeleeuwen het geval was geweest. Aan de andere kant werd een aantal historische, maar niet gotische pronkstukken zoals het 17e-eeuwse hoofdaltaar en het 17e-eeuwse renaissance oksaal uit de kerk verwijderd.

Oksaal

Het oksaal vond in 1869 zijn weg naar een museum in Londen, namelijk het Victoria and Albert Museum. Het oksaal, dat de kanunnikenbanken afschermde, stond er sinds 1610-1613 en werd als toppunt van de renaissancekunst beschouwd. Hoewel te laat voor een aantal pronkstukken zijn de opvattingen later gelukkig veranderd. Her oksaal werd destijds *den Jubé* genoemd. De verkoop van dit oksaal leverde later heel wat commotie op. Het was destijds voor cultureel minnend Nederland een enorme schok. De verkoop was destijds volkomen legaal, de restauratiearchitecten van de Sint-Jan en de bisschop wensten een zuiver gotische kerk waarin kunstwerken uit een ander tijdperk niet zouden passen. Een aantal rijke en kunstminnende Amsterdammers was het daar niet mee eens en spande zich in om zo’n uitverkoop van Nederlands erfgoed te voorkomen. Zo is de Vereniging Rembrandt min of meer ontstaan.

Behoefte aan kunstenaars

De katholieke herleving in de 19e eeuw heeft vanwege het indrukwekkende kerkenbouwprogramma een zware stempel gedrukt op de Bossche kunstenaarswereld. Heel wat kunstenaars zijn hun loopbaan begonnen aan de openbare Bossche Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. De kunstschilder Petrus Slager gaf hier les aan onder andere Antoon Derkinderen, Jan Sluyters en Jan Bogaerts die uitgroeiden tot kunstenaars van nationale faam. Maar ook Bossche grootheden, zoals Dorus Hermsen, Frans Kops, Herman Moerkerk en niet te vergeten zijn eigen kinderen Piet, Frans, Jeanette en Corry werden door Petrus Slager gevormd.

Gebruikte soorten natuursteen

Bij de bouw van de Sint-Jan zijn in de loop van de eeuwen als schilbekleding veel soorten natuursteen gebruikt. De keuze werd toen, maar soms ook tijdens de veel latere restauratie veelal bepaald door de beschikbaarheid, uiterlijk, importmogelijkheden, vervoer en kosten.

Het oudste deel van de kerk is bekleed met tufsteen uit Duitsland. Tufsteen is een vulkanische as die op natuurlijke wijze wordt gevormd. De kwaliteit van deze oude tufsteen is in het algemeen zeer goed en kan wel 500 jaar meegaan.

Na ongeveer 1470 werd bij de bouw zandsteen uit Bentheim gebruikt. Deze steen is afkomstig van het graafschap Bentheim achter de Duits-Nederlandse grens bij Oldenzaal. Het bevat veel ijzerverbindingen. Zandsteen is een goede, degelijke, weervaste en goed te bewerken steen. De steen wordt wat grijzig van kleur.

Ook haalde men uit Frankrijk en België kalksteen. Minder sterk en erg licht van kleur.

Voor de diverse restauraties van de Sint-Jan zocht men steeds naar een goede steen. Als standaardsteen voor de restauratie viel men terug op de tufsteen. Ditmaal uit Italië. Maar deze steen was veel minder goed. De steen moest soms al na 80 jaar weer worden vervangen. Zo werd ook de tragietsteen ingezet. Op zich een sterke en goede lavasteen maar met een rare kleurschakering, niet historisch en vooral moeilijk verfijnd te bewerken. Basaltlava (Peperino Duro) werd ook gebruikt maar hier golden eigenlijk dezelfde voor- en nadelen als de tragietsteen. Bovendien zat er geen “leven” in de steen. Zandsteen mocht vanwege de gezondheidsrisico’s bij de bewerking niet meer worden benut.

Men gebruikte ook de Ettringer tufsteen uit Duitsland. Dit is een ruwe steen met een open structuur die gemakkelijk water opzuigt. Het materiaal werd met behulp van dynamiet gewonnen. Intussen was vast komen te staan dat door het explosieve geweld meteen hele kleine haarscheuren waren ontstaan. De steen was in feite dus al beschadigd voordat die bij de Sint-Jan werd gebruikt. De tufsteen nam hierdoor water op, dat bij vorst bevroor, uitzette en aldus een desastreuze uitwerking op het materiaal had. En dat was nog niet alles. Er kwam

ook water bij de doken (ijzerstaven om stenen onderling te verbinden) die daardoor zijn gaan roesten. Er was dus al een inwendige schade, zodat de tweede restauratie in feite een optische restauratie was. Binnenin zat het niet goed.
Uiteindelijk is men na veel zoeken terechtgekomen in Portland waar een veel betere kalksteen werd gevonden. Deze Portland Stone uit Engeland werd onder andere gebruikt bij de restauratie van de WestMinster Abbey en St. Pauls Cathedral in Londen. Ook diverse gebouwen in Leiden werden hiermee in ca. 1800 al gerestaureerd. In alle gevallen behoudt de steen zijn sterkte.
Hoewel de Portlandsteen nu de restauratiesteen van de kerk is geworden betekent dit niet dat alleen deze steen wordt gebruikt. Uitgangspunt is het zoveel mogelijk behouden van de aanwezige steen. Als dat mogelijk is dan moet men soms uit esthetische overwegingen en vanwege de totale stenenstructuur dezelfde soort steen gebruiken.
Soms worden om het authentieke karakter te behouden hiervoor ook bestaande stenen geïmpregneerd. Vanwege de hoge kosten blijft dit meestal wel beperkt tot de beelden. Het beeld wordt hierbij gedemonteerd en in een grote tank vacuüm gezogen. Vervolgens wordt onder grote druk kunsthars in de steen geperst. Alle poriën worden hiermee opgevuld.
Na de restauratie zijn op tal van plaatsen kleurverschillen te zien, maar daaruit kan men dan ook de geschiedenis van de Sint-Jan aflezen.
Nadat de Sint-Jan was gebouwd telde de kerk vijf tot zes soorten steen. Inmiddels, vele eeuwen later zijn dat er zo’n 35 geworden.

Restauraties

Na eeuwenlang onvoldoende te zijn onderhouden verkeerde de kerk in 1850 in een verregaande staat van verval.
Rond 1859 begon de eerste restauratie en op ’n enkele onderbreking na wordt tot aan de dag van vandaag aan de kerk gewerkt. Bij de restauratie zijn enkele duidelijke periodes te onderkennen, namelijk vanaf 1859 tot 1946; vanaf 1961 tot 1984 en vanaf 1998 tot en met eind 2010.
De 19e-eeuwse restauraties en de versiering van meer dan driehonderd beelden werden verzorgd door kunstenaars die werden opgeleid of verbonden aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. Deze school maakte van de stad een centrum van in neogotische stijl werkende beeldhouwers en houtsnijders.
In die periode (1869) werd het uit de 17e eeuw stammende renaissance oksaal dat tot 1867 de scheiding vormde tussen schip en koor aan het in Londen gelegen Victoria and Albert Museum verkocht.
In een buitenmuur van de Sint-Jan is de volgende tekst aangebracht:

Toen Mgr. Wilhelmus Mutsaers Bisschop was en Mgr. Joannes van Susante plebaan,
bestond de commissie voor de uitwendige restauratie dezer kathedraal 100 jaar.
26 oktober 1958

Deze tekst wordt gevolgd door de namen van de leden.

Aanleiding laatste restauratie

Halverwege de jaren tachtig van de 20e eeuw werd, met name de situatie aan de buitenzijde van de kerk ronduit gevaarlijk. De kathedraal begon letterlijk af te brokkelen. Hele ornamenten, handen en hoofden van beelden verpulverden, braken af en kwamen naar beneden rollen. Een fikse herfststorm werd voor voorbijgangers een levensgroot gevaar.
Hiervoor waren meerdere oorzaken aan te wijzen, zoals het klimaat. Nederland blijkt namelijk een slecht land te zijn voor een kathedraal van dit kaliber. De gestage afwisseling van zon, neerslag, vorst en dooi vragen het uiterste van de natuursteen. Daarnaast waren er constructieproblemen. Niet de oorspronkelijke bouwers maar de latere restaurateurs, gingen ongewild in de fout. Uit onderzoek was namelijk gebleken dat opeenvolgende generaties bij het herstelwerk 35 verschillende soorten natuursteen verwerkten. Het oorspronkelijke materiaal was niet meer voorhanden of werd later niet meer geschikt bevonden.
Vooral vanaf 1859 verschenen er bedenkelijke soorten tufsteen aan de gevels: prima van kleur en heel goed bruikbaar voor het verfijnde beeldhouw- en profielwerk. Wat men toen waarschijnlijk niet wist was dat de gebruikte steensoorten binnen enkele decennia al onderhevig waren aan ernstige slijtage en afbrokkelende korsten. Dat veel stukken aan elkaar waren bevestigd met ijzeren pennen hielp ook niet mee. Het ijzer roestte, zette uit en drukte de stenen van binnen uit elkaar.
Na de Eerste Wereldoorlog maakte ook nog de Duitse Ettringer tufsteen zijn opwachting en toen ging het echt mis. Deze vulkanische stenen zijn uiterst poreus, waardoor er water was binnengedrongen als in een spons. De schade van vorst aan zulke stenen was niet te overzien. Net toen de noodzaak tot redding voor iedereen evident was had de kerk mazzel. Het tweede paarse kabinet had honderden miljoenen guldens over en besloot de mensheid wat na te laten als herinnering aan de voorspoed van die dagen. De Sint-Jan werd een van de uitverkoren “kanjermonumenten” die meer zou krijgen dan gewoon weer een opknapbeurt.

Henk(es), 3-11-2011

Restauratie 1998-2010

Als onderdeel van de restauratie van de Sint-Jan is onder meer het noordertransept gerestaureerd. Hier was de nood het hoogst. Uitgangspunt hierbij was dat er conserverend moest worden gerestaureerd waarbij maximaal bestaand materiaal moest worden gebruikt. Steen voor steen werd afgepeld en later minutieus weer in elkaar gezet. Het uitgangspunt was dat alles wat niet nog minstens 50 jaar mee zou kunnen moest worden vervangen of gerestaureerd. Hiervoor moest ongeveer 500 kubieke meter natuurstenen bekleding worden gedemonteerd en voor het grootste deel weer worden teruggeplaatst na vervanging van 6.000 roestende doken, ankers en krammen door roestvrijstalen ankers. Elke steen was losgezaagd met hele fijne steenzaagjes, of losgeweekt met een welpasta. Elk exemplaar was daarbij genummerd, gefotografeerd en met z’n exacte locatie op de website van de restaurateurs gezet. Iedereen die iets met de restauratie te doen had, wist op elk moment precies waar welk blok was, wat er mee moest gebeuren en waar het daarna naartoe moest. De stenen gingen onder de beitel of werden exact gekopieerd in steenhouwateliers. Uiteindelijk is na de vervanging van de roestende ankers slechts 5% van de natuursteen blokken vervangen.
Het verfijnde werk aan de ornamenten en de gevelbeelden was in handen van beeldhouwer Ton Mooy. Voor het opnieuw uithakken van beelden gebruikte hij de Britse Portlandstone. Exacte kopieën waren overigens vaak niet meer mogelijk. Mooy greep voor zijn ontwerpen terug op bewaarde fragmenten uit vroeger tijden en op de iconografie van historische figuren zoals hertogen, koningen en keizers.
Dit karwei werd eind 2010 afgerond en kostte rond 8.4 miljoen euro. Alleen de stellage al kostte ca. 1.5 miljoen euro. Deze enorme stalen constructie was nodig omdat de grootste blokken wel 1.500 kilo wogen. Deze wijze van werken was uniek in Europa en is tot nu toe alleen één keer bij een reconstructie van de Frauenkirche in Dresden toegepast. Iedere twee weken werd gemeten of de steigers nog wel goed in het lood stonden want ze konden mogelijk te veel aan het gebouw gaan hangen. Aan de binnenzijde van de kerk waren hiervoor tijdelijk stutten aangebracht.
Bij deze huidige restauratie van de kerk is bijna alle tufsteen vervangen door Engelse kalksteen uit Portland. Uiteraard werden ook hier de ankers vervangen door roestvrij staal.
Aan de zuidzijde van de kerk was de restauratie minder ingrijpend. Zo nodig zijn de natuurstenen blokken en versieringen vervangen door elementen van eenzelfde soort natuursteen. De 19^{e}-eeuwse, neogotische engelenbeelden op de luchtboogstoelen zijn in nieuwe natuursteen nagehakt door de Amersfoortse beeldhouwer Ton Mooy. Soms waren de beelden zo afgebrokkeld dat de gezichten nauwelijks te herkennen waren. Ze werden dan in gips gereconstrueerd en daarna gebeeldhouwd.
Naast vervanging van natuurstenen bekleding van de buitenkant van de kerk zijn de glas-in-loodramen aan de zuidkant van het transept opnieuw in het lood gezet. Bij de restauratie werd en passant het herstel van de daken etc. meegenomen.
Voor deze gehele restauratie was aan deze zijde echter een minder zware steigerbouw nodig. De kosten bedroegen hier vier miljoen euro.
Eind 2010 was de 12-jarige restauratie achter de rug en was de Sint-Jan weer helemaal steigervrij.
Met een bedrag van 44 miljoen euro was men ook nog binnen het budget gebleven.
Heel bewust heeft men een engel vormgegeven in de moderne stijl; een herinnering aan de restauratie van 2010.

Nieuwe “oude” beelden

Eind 2009 waren er zo’n dertig grote beelden en honderden ornamenten op het Amersfoortse beeldhouwersatelier van Ton Mooy geweest. Samen met vijf beeldhouwers maakt hij ze nauwgezet na of ontwerpt ze nieuw.
De huidige ornamenten aan de Sint-Jan zijn kopieën van eerdere kopieën van eerdere kopieën. Ze waren zo verweerd dat ze aan vervanging toe waren. Veel beelden hadden ook hun beste tijd gehad. Als het beeld nog (redelijk) compleet was dan werd er direct uit de opgegeven steensoort een nieuw beeld of ornament gemaakt. Was het er slecht aan toe, dan werd het eerst met gips compleet gemaakt, zodat de opdrachtgever kon zien hoe het zou worden. De beeldhouwers maakten een zo getrouw mogelijk “origineel”. Soms kon dat met behulp van oude tekenin-

gen of oude bouwfragmenten. De andere keer voer men hoofdzakelijk op de eigen kennis van historisch beeldhouwwerk. Afhankelijk van de grootte en het materiaal duurde het gemiddeld een tot zes weken voordat het nieuwe ornament naar ’s-Hertogenbosch kon worden overgebracht. Veelal moest het, hoe nauwkeurig de tekeningen ook waren op locatie nog even helemaal passend worden gemaakt.

Financiën

De laatste, uitgebreide restauratie, die eind 2010 werd afgerond kostte 38/40 miljoen euro. Weliswaar heeft het rijk het leeuwendeel gefinancierd (70%) en heeft ook de gemeente (5%) en provincie (5%) een aardige duit in het zakje gedaan, de 20% die het kerkbestuur bijeen moest brengen beliep dus acht miljoen euro, toch nog een gigantisch bedrag. Dat was ook teveel voor de Stichting Nationaal Monument Sint-Jan om zich daarvoor blindelings garant te (durven) stellen, maar de mensen achter deze stichting hebben er alles aan gedaan om dit enorme bedrag binnen te krijgen. Dat is uiteindelijk ook gelukt. De Sint-Jan was door de toenmalige staatssecretaris aangewezen als *kanjerrestauratie.* Dat betekende dat het rijk zich bereid had verklaard er heel veel geld in te stoppen. Het rijk verbond er wel de voorwaarde aan vast dat de restauratie zo mogelijk goed moest worden uitgevoerd zodat men er de eerste vijftig jaar geen omkijken meer naar had. De steigers moesten begin 2011 allemaal zijn verdwenen. Uiteraard zal in de toekomst goed onderhoud gepleegd moeten worden waarvoor jaarlijks al gauw zo’n acht ton mee gemoeid zal zijn. Dit bijeen te krijgen is voor het kerkbestuur een hele opgave. Om het interieur op te knappen heeft men via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed medio 2010 een bedrag van 650.000 euro gekregen. De subsidie valt onder het Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten (Brim) en moet worden uitgesmeerd over zes jaar. De Rijksdienst huldigt hierbij de opvatting dan men er voor moet zorgen dat een monument niet in een slechte staat raakt waardoor men in een later stadium minder geld nodig heeft voor een duren of ingrijpende restauratie.

Flessenpost

De restauratieploeg heeft ergens in de gevel een fles nagelaten met daarin een antwoord aan de schrijvers van de flessenpost die in 2005 werd gevonden achter een van de gevelbeelden. Het bleek een echo uit de oorlog, toen de kathedraal ook in de steigers stond.
De aangetroffen tekst luidt:
Op den 12 november 1940 hebben Aloisius Johannes Baert en Franciscus Herst, steenhouwers aan de restauratie van de St.Janskerk, terwijl de Duitsche bommenwerpers over onze stad vlogen en duizende mensche door het oorlogsgeweld sterven moesten, deze flesch hier in gemetseld. Dengene die deze flesch vind wenschen wij een gelukkig leven. En we hopen dat het leven dan beter mag zijn dan nu. HOU DOE WOR.
Men hoopt dat het antwoord, uit deze tijd, voorlopig niet wordt gevonden. Het is wel even genoeg geweest met die eeuwige restauraties, als zal de Sint-Jan nooit onderhoudsvrij zijn.

PARADE: SINT-JAN: Diversen, uitpandig

Engel met mobiel

In het kader van de restauratie van de Sint-Jan heeft de beeldhouwer Ton Mooy onder andere 25 engelen gemaakt. Als sluitstuk van deze jarenlange restauratie van de kerk heeft hij het kerkbestuur ervan kunnen overtuigen één moderne engel te maken. Overigens is zijn idee niet uniek. In een kelder van de Dom in Keulen in Duitsland staat een soortgelijke engel met

mobiel die men echter niet op de kerk heeft durven of willen plaatsen. De achterliggende gedachte was dat moderne engelen ook eigentijds communiceren. Op een luchtboogstoel, direct links van het zuiderportaal was een sokkel vrij. Deze zandstenen engel met een hoogte van 1,25 meter is uitgerust met een mobiel en een laptoptas aan zijn schouder. De mobiele telefoon heeft maar één knop voor een directe verbinding met god.

Erwtenman

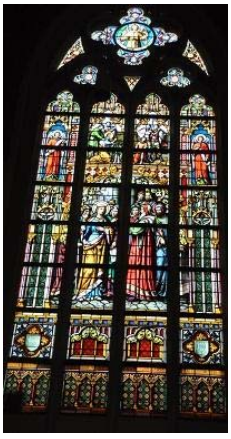

Rechts van het noorderportaal (Mariaportaal) zien we de afbeelding van de Erwtenman. De legende van de Erwtenman luidt als volgt. De Erwtenman, in die dagen een steenhouwer en goed vakman werkte aan de Sint-Jan. Op een dag komt zijn vrouw, zoals gewoonlijk zijn eten brengen. De man, toch al niet zo geliefd bij zijn collega’s ziet de inhoud van de ketel, een maal gekookte erwten. Hij wordt boos op zijn vrouw omdat hij alweer erwten te eten krijgt. Hij schopt de ketel met erwten om en roept: *vrouw is dit voedsel voor een man, die dagelijks een braspenning verdienen kan?* Een braspenning is in die tijd een heel goed loon. Zijn collega’s die dit zagen gebeuren hebben dit tafereel uitgehouwen in steen. Van de Erwtenman is nooit meer iets gehoord maar het voorval is vereeuwigd. Men zegt ook dat de persoon in kwestie de bouwmeester en beeldhouwer van de Sint-Jan, Alart Duhamel moet zijn. Hij leefde van 1440 tot ca. 1509.
Of het verhaal op waarheid berust is niet helemaal duidelijk. Dit verhaal komt namelijk niet alleen in deze stad voor maar ook elders, zoals bij de Abdijkerk van Gerode (Sasken).

Gerfkamer

Dit merkwaardig laatgotisch gevormd gebouwtje ligt als het ware tegen de kerk aangeplakt tussen de Broederschapskapel (nu Sacramentskapel) en de 1e straalkapel. Het is gedekt met leien en op de dakspits van het puntdak staat het beeld van Johannes de Doper.
Gerf betekende in het Middelnederlands naast kleden ook graf. Mogelijk hadden de grafdelvers van het hierbij gelegen Sint Janskerkhof hier hun dienstlokaal.

Glas-in-loodramen

De ramen in de Sint-Jan zijn niet echt oud, althans niet van de bouwperiode. Tussen 1769 en 1772 is de gehele oude beglazing van de kerk verwijderd. Ze zijn allemaal vervangen door glas-in-loodramen van hoge kwaliteit. De oudste dateert van 1863. De meeste ramen dateren van de periode 1863-1890. Zij zijn toen ontworpen door L. C. Hezenmans en uitgevoerd door de ateliers A.M. Schmitz te Aken, J.B. Capronnier te Brussel en Lateux te Saint-Fermin. Ook na de vernielingen tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er ramen vervangen. In de Sacramentskapel werden in 1953 glazen van P. Wiegersma geplaatst, die de geschiedenis van het Mirakelbeeld tot onderwerp hebben. Marius de Leeuw maakte de glazen voor het grote venster van het noordertransept en voor de Goede Herderskapel.

Hekwerk/wildplassen

Iets van deze tijd is het hek dat, na veel overleg rondom de kerk is geplaatst en is bedoeld om het wildplassen tegen de muren te voorkomen. Vanuit de cafés werden de muren veelvuldig bezocht waardoor de muren werden aangetast.
De toenmalige plebaan Gerrit van de Camp van deze kerk had hierover een mooie beeldspraak: *het was vechten tegen de bierkaai, maar de slag van Waterloo hebben we wel gewonnen.*

Stenenkring/gedachtenisteken

Buiten de kerk zijn in het verleden vele duizenden Bosschenaren naamloos begraven. Deze laatste rustplaatsen waren reden voor het kerkbestuur om daar toch even de aandacht van iedereen op te vestigen. Er moest een symbolische gedachtenisteken komen. Het resultaat zien we hier voor het noordelijke portaal waar in het plaveisel een stenenkring/gedachtenisteken van Niel Steenbergen is opgenomen. In een cirkel liggen 24 gedenkstenen waarvan er 22 stenen verwijzen naar de gilden die in de 16e eeuw een altaar hadden in de Sint-Jan. Zo wordt verwezen naar de brede lagen van de Bossche bevolking. Eén steen verwijst naar de pelgrims die vanuit alle windstreken naar de Zoete Lieve Moeder hier in de Sint-Jan komen. Eén steen duidt de inwoners van de stad aan. In het midden ligt een grotere steen (plaquette) die de grootste vergeten groep symboliseert: de armen, gebrekkigen, kreupelen, lammen en blinden. Kortom de mensen die de hulp het beste konden gebruiken.

Op hen slaat dan ook de tekst van deze steen:

opkomen zal Hij voor de armsten, recht doen aan de kleinsten (psalm 72).

Skeletten voormalig kerkhof

Nadat in 1984 de oude houten bouwloodsen van de Sint-Jan waren afgebroken is archeologisch onderzoek uitgevoerd op dat deel van het voormalige kerkhof van de Sint-Jan waar de huidige bouwloods zou worden neergezet. De resten van 421, aldaar begraven mensen (ongeveer evenveel mannen als vrouwen) werden blootgelegd. Het kerkbestuur gaf toestemming voor onderzoek van de skeletten, mits de skeletten naderhand zouden worden herbegraven. In mei 2011 was het onderzoek afgerond. De meeste skeletten dateren uit het einde van de 18e eeuw en de 1e helft van de 19e eeuw. In 1858 vond hier de laatste begrafenis plaats. Ongeveer 200 skeletten zijn zo goed als compleet. Van de overige skeletten is niet al het botmateriaal aanwezig. Al het botmateriaal is onderzocht op leeftijd, geslacht, gezondheidstoestand en dergelijke. Het rapport hierover is nog niet gepubliceerd. Uit het eerste onderzoek in 1984 werd afgeleid dat op dat gedeelte van het terrein vooral armere mensen zijn begraven. Velen hadden kromme beenderen, wat kan wijzen op een gebrek aan vitamine D. Zij kregen dan ook de zogenaamde Engelse ziekte. Zij waren onzorgvuldig begraven in een greppel. Aan de zijkanten lagen veel kinderen begraven. Dat was toen gebruikelijk en het had niets te maken met het feit dat ongedoopte kinderen niet in gewijde grond mochten worden begraven. De meeste kinderen waren ook toen al gedoopt. De doden werden in die periode ook begraven met een rozenkrans in de handen, veelal uit bedevaartsoorden zoals Kevelaer. Opvallend was verder dat bij een klein deel van de schedel was doorgezaagd. Mogelijk waren dat soldaten die door de Bossche chirurgijnen als proefkonijn werden gebruikt. skeletten

De resten zijn in dozen opgeslagen in het depot van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente.

Bij het zoeken naar een geschikte locatie voor het herbegraven kwamen gemeente en kerkbestuur uit bij een niet meer gebruikte kelder naast de Sint-Jan, op het terrein van de fietsenstalling naast de Mariakapel. In deze kelder stond vroeger een pompinstallatie van de brandweer. Deze kelder is met de huidige techniek van de brandweerwagens en de sprinklerinstallatie niet meer nodig. Deze oplossing biedt ook de mogelijkheid om later de restanten, indien zich nieuwe technieken aandienen nog eens nader te onderzoeken.

Het kerkbestuur heeft vlak voor Allerzielen 2011 de menselijke resten een laatste, nieuwe rustplaats gegeven in deze kelder.

Op 2 november 2011 heeft de plebaan Geert-Jan van Rossum met een eenvoudige plechtigheid de herbegraving gevierd. Een eenvoudig kruis van zes stoeptegels geeft vooralsnog de plek aan. Later zal hier een natuurstenen gedenksteen worden geplaatst met de tekst, afkomstig uit de Openbaring van Johannes, Apocalyps 14, 13, het laatste boek van het Nieuwe Testament:

“Zalig de doden die in de heer sterven, van nu af aan. Ja waarlijk”, zegt de Geest. “Laat hen uitrusten van hun moeiten, want hun daden vergezellen hen”.

PARADE: SINT-JAN: Diversen, inpandig

Het inpandige van de kerk maakt, ondanks de relatieve hoogte (middenschip 28,30 meter) een zeer rijzige indruk. De illusie van hoogte wordt versterkt doordat de schalken van de bundelpijlers, die de vijf beuken van elkaar scheiden , ononderbroken tot de gewelfsluitingen doorlopen. Boven de scheibogen van hoogkoor, middenschip en transept loopt een triforium met maaswerk. Daarboven bevindt zich een lichtbeuk met grote vensters. De zwikken boven de scheibogen zijn gevuld met maaswerk; in het koor geometrisch en in het schip flamboyant. Tegen de massieve altaaraanzetten van de pijlervoeten van het middenschip stonden oorspronkelijk hoogstwaarschijnlijk houten altaren. Koor en schip hebben kruisgewelven, en de transeptarmen netgewelven waarvan die in de zuidarm in 1609 werden vernieuwd na de torenbrand van 1584.

Sacramentskapel

In de stichtingsakte staat beschreven hoe het de nieuwe Broederschap werd toegestaan om zich in het juist gebouwde noordelijke zijkoor van de 14e-eeuwse Sint-Jan te vestigen. Vanaf het moment echter dat de eerste delen van de nieuw gebouwde kerk in 1370 klaar waren, verhuisden de broeders naar de noordelijke koorzijbeuk. Dit was van oudsher de plek waar traditioneel een Mariakapel was gelegen. Dit had te maken met het feit dat de kerkplattegrond als een kruis werd gezien. Maria was daarbij altijd aan de linkerzijde van het kruis afgebeeld.

De Broederschap beschikt over documentatie waaruit blijkt dat de kapel in 1373 is ingericht. Vanaf 1374 vergaderde de Broederschap bij gebrek aan een eigen onderkomen, volgens een andere bron ook *op eene verdieping van de toren der Sint-Janskerk.*

In 1408 werd de kapel door Willem van Kessel vergroot. Al heel snel daarna werd de kapel opnieuw uitgebreid waardoor de oppervlakte in 1420 meer dan verdubbeld was. De kapel werd toen tweebeukig. In 1426 kreeg de kapel een nieuw orgel, gemaakt door de Maastrichtse orgelbouwer Anthonius van Elen.

De kapel werd weer te klein en er werd door de bouwmeester Alart Duhamel een nieuw ontwerp gemaakt. In 1478 werd gestart met de bouw van de huidige kapel maar pas in 1485 gaf de Luikse bisschop Johannes van Horne goedkeuring om de oude broederschapskapel af te breken en vergroot weer op te bouwen. Onder toezicht van onder andere twee gezworen leden, namelijk Alart Duhamel en zijn leerling Jan Heyns werd de bouw in 1494 voltooid. De kapel is later tegen de toenmalige buitenzijde van de kerk aangebouwd, wat te herkennen is aan de vier steunberen aan de rechterzijde van de kapel. De oorspronkelijke muur is toen vervangen door open bogen. Verschillende schenkers zorgden voor een prachtige inrichting. Jan Heyns bracht toen, samen met zijn knechten *dat oude autaer,* dat was vervaardigd door de Utrechtse beeldhouwer Adriaen van Wesel over naar de nieuwe kapel. Hij plaveide ook de vloer van de kapel met Doornikse steen. Eind 15e eeuw werd het orgel uitgebreid. Pas in 1533 werd de inrichting van de kapel van de Broederschap, die in de 16e eeuw Illustre Lieve Vrouwe Broederschap ging heten, min of meer afgerond met de bouw van een nieuw orgel.

Na 1629 werd de kapel gebruikt als klaslokaal door de Illustre school. Nadat de kerk, begin 19e eeuw weer in het bezit kwam van de katholieken werd het de Sacramentskapel.

In de kapel zien we een 15e eeuws gewelfschilderij en prachtig gebeeldhouwde kolommen. De twaalfarmige lichtkroon, eveneens uit de 15e eeuw kwam oorspronkelijk uit ’s-Gravenbrakel, nu België en was een geschenk van de hertog van Brabant.

Het altaar dat in de huidige Sacramentskapel staat werd in 1874 door de beeldhouwer Hendrik van der Geld vervaardigd. Het ontwerp daarvan was echter van Lambert Hezenmans, de toenmalige restauratiearchitect.

De zeven gebrandschilderde ramen zijn alle ontworpen door Lambert Hezenmans en tussen 1870 en 1875 vervaardigd door de glazenier Capronnier.

De ramen laten de volgende voorstellingen zien:

- Christus, die les geeft in de tempel; Josef en Catharina.
- De bruiloft te Kana; het offer van Abraham en Melchisedech; Christus spreekt tot de apostelen; Henricus en Paulina.
- Het Laatste Avondmaal; Pascha; maaltijd te Emmaus; Johannes en Anna.

- De Wonderbare Broodvermenigvuldiging; de Mannaregen; Godfried van Kappenberg; Dorothea.
- Heilig Sacrament; Franciscus en Catharina.
- Opdracht in de tempel; Augustinus en Helena.
- Christus aan het kruis.

Het meubilair is eigentijds en in 1935 geschonken door de leden van het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.
Er brandt altijd een lichtje in deze kapel, namelijk het godslampje.
De schildering van de Boom van Jesse, op de kolom tussen de noordelijke koorzijbeuk en de kapel is tussen 1407 en 1422 gemaakt in opdracht van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Verder zijn op een van de pijlers van de zuidelijke zijbeuk schilderingen van heiligen te zien en op de kolommen van een van de scheibogen van het koor schijntapisserieën met bontgekleurde bloemen en vogels tussen groen lover. Deze scheiboog vormde vroeger de omlijsting voor de (verdwenen) sacramentstoren.

Gedraaid baldakijn

Lange tijd ging het verhaal dat het werk van het gedraaid baldakijn niet van Alart Duhamel was maar van iemand anders. Er zou zich een vreemdeling hebben gemeld bij de bouwmeester van de Sint-Jan die om werk vroeg. Hij moest hiervoor eerst een proefstuk maken. Hij was verontwaardigd omdat men twijfelde aan zijn kwaliteiten. Hij maakte toen dit meesterwerk waarbij 1/5 van de omtrek was *omgetorst* maar de bekroning, een kruisbloem stond loodrecht boven het middelpunt van het onderste deel. Hij kreeg direct een goede baan aangeboden maar hij hield de eer aan zichzelf en verliet de stad.
Bij de restauratie van de kerk, eind 20e eeuw ontdekte men echter de initialen van Alart Duhamel. Hij was de bouwmeester van de Sint-Jan zelf. Hij was een tijdgenoot van Jheronimus Bosch. Behalve aan de Bossche Sint-Jan werkte hij ook aan het stadhuis van Leuven en later in Antwerpen. Daar overleed hij in 1506 en werd begraven in de door hem ontworpen Onze Lieve Vrouwe Kapel van de Burchtkerk.
Over hetzelfde baldakijn, waar eens een Mariabeeld onder stond en nu een beeld van de Bosschenaar Leonardus van Veghel wordt ook verteld dat het zo draaiend of scheef was geworden vanwege de bouwvalligheid.
De kalkstenen sculptuur in flamboyante stijl, uit vermoedelijk 1485 werd in 1894 gerestaureerd, waarbij de verloren gegane top werd gereconstrueerd en de nissen van heiligenbeeldjes werden voorzien.

Altaren

Behalve grote organisaties, zoals de Illustre Lieve Vrouw Broederschap met hun eigen altaren en kapellen waren er in de romaanse kerk nog vele andere altaren te vinden die door onafhankelijke geestelijken werden bediend. Zij waren bijvoorbeeld in dienst van een gilde om in een gildekapel de missen op te dragen of ze werden betaald door een familie voor het herdenken van een overledene bij diens graf of bij het familiealtaar.

De altaren van de gilden stonden in de straalkapellen. Deze altaren stonden echter ook tegen de pilaren van het middenschip. Dat is nog te zien aan de afgekapte zijkanten.
Tijdens de bouw van de gotische kerk nam het aantal altaren in de oude kerk nog steeds toe. In 1427 waren het er 36, omstreeks 1550 niet minder dan 48. Ooit stonden er zelfs 52 altaren in de kerk.
Na 1629 zijn alle altaren uit de kerk verdwenen.

Kooromgang

Tussen het hoogkoor en de straalkapellen ligt de kooromgang. Nabij de sacristie zien we een monumentje, gemaakt voor bisschop Masius.
Boven de ramen van de kooromgang staan taferelen uit de Bijbel. Boven op de afdekking staan vorsten en hertogen van Brabant.

Doopvont

De laatgotische geelkoperen doopvont is gemaakt door Arnt van Tricht in 1492 en wellicht ontworpen door Alart Duhamel. Het deksel hangt aan een staaf met daaromheen een rijk versierd baldakijn van drie verdiepingen. De staaf zit bevestigd aan een drie-

hoekige smeedijzeren draaikraan. Met behulp van een kraan die aan de muur is bevestigd kan de 350 kilo zware deksel van de doopvont worden opgetild en weggedraaid.

Grafzerken

In de kerk zijn nog ongeveer 520 grafzerken aanwezig, waarvan er echter niet een op de oorspronkelijke plaats ligt. Aanvankelijk lagen er rond 1752 nog 657 stenen in de kerk. Voor een deel zijn de zerken nog nauwelijks leesbaar. Deze grafzerken zijn onlangs onderwerp van studie geweest en zijn in 2010 in een lijvig, vierdelig en ruim acht kilo zwaar boekwerk beschreven.

Lijdensaltaar

Dit prachtige altaar is omstreeks 1500 gemaakt in Antwerpen. Het komt daar uit de kerk van Sint-Antonius. Onderaan is de jeugd van Jezus te zien terwijl in het midden en boven de laatste week van Jezus is afgebeeld. Dit is de week van Palmpasen tot Pasen en daarna Hemelvaart.

Hoogkoor

In de middeleeuwen was dit de plaats waar de kanunniken zeven keer per dag het koorgebed kwamen zingen. Zij zaten dan in deze prachtige, met houtsnijwerk versierde koorbanken. Deze koorbanken zijn door diverse kunstenaars gemaakt tussen 1430 en 1460. Ze zijn tussen 1877 en 1881 ingrijpend en historiserend gerestaureerd door de ateliers Van der Geld en Veneman.

Keizer Maximiliaan van Oostenrijk hield hier in 1481 de vergadering van de ridders van het Gulden Vlies. Zijn vierjarig zoontje, Filips de Schone werd hier tot ridder geslagen. Filips was de vader van Karel V en grootvader van Filips II.

Straalkapellen

De smalle, hoge straalkapellen liggen als een stralenkrans rond het hoogkoor. De middelste was vroeger de kapel van het Gilde van de Viskopers. De laatste kapel is tegenwoordig de gedachteniskapel. Hier wordt niet alleen het lijden van Jezus herdacht maar ook de dood van twee andere personen, namelijk pater Titus Brandsma en zuster Edith Stein, die beiden tijdens de Tweede Wereldoorlog werden afgevoerd naar een concentratiekamp en daar om het leven kwamen.

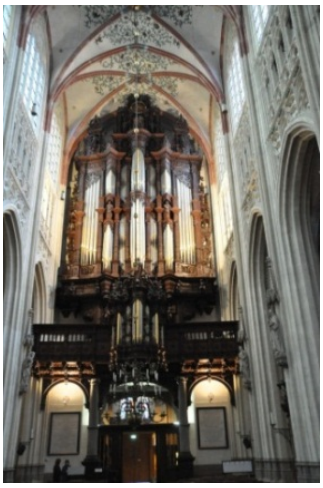
Koepel

Helemaal bovenin de koepel zien we het *Alziend oog*. Aanvankelijk was hier geen koepel maar een hoge houten toren (1523) gesitueerd. In juli 1584 sloeg hier de bliksem in en de toren brandde helemaal af. Het Alziend oog is geschilderd in 1822 en bijgewerkt in 1839, toen de koof een decoratie kreeg van ranken met bladeren en bloemen.
Boven, tegen de vier pilaren zitten de symbolen van de vier evangelisten die het levensverhaal van Jezus hebben opgeschreven, namelijk: Mattheus (mens), Marcus (leeuw), Lucas (rund) en Johannes (adelaar).

Henk(es), 3-11-2011

Orgel

Na de grote brand van de middentoren in 1584 werd dit orgel gebouwd, omdat het eerste orgel ook bij deze brand was vernield. Van 1617 tot 1622 is aan dit, twintig meter hoge orgel, bestaande uit hoofdwerk, rugpositief en bovenwerk gewerkt.
Florens Hocque en Hans Goltfusz vervaardigden het speelwerk terwijl de eikenhouten orgelkast en balustrade werden gebouwd door Franchois Symons uit ’s-Hertogenbosch. Het rijke snijwerk is vooral van Georg Schysler.
In 1784-1787 heeft de Nijmeegse orgelmaker Antonius Heynenman in de oude orgelkast overigens, vanwege de slechte toestand van het orgel een praktisch helemaal nieuw orgel gebouwd.
Bovenaan, net onder de klok tussen twee kraanvogels bevindt zich de *doodstrommel* die elke minuut een beetje draait. In dertig minuten is deze trommel helemaal rond. Deze trommel is verbonden met het mechaniek van het grote torenuurwerk. Bij het slaan van de grote klok komen geschilderde mannen en vrouwenfiguren in beweging, achtervolgd door de Dood. Deze dodendans dateert uit omstreeks 1630.
In het orgel zijn ongeveer 3.500 pijpen verwerkt. De kast is voorzien van prachtig houtsnijwerk.

Preekstoel

De kerkstoel werd heel bewust in het midden van de kerk geplaatst omdat men vroeger uiteraard geen microfoon en luidsprekers had. Zo stond de geestelijke niet alleen tussen de mensen maar ook hoger zodat men hem beter kon zien en horen. De preekstoel in **renaissance**stijl is versierd met prachtig houtsnijwerk uit de periode 1550-1567. Er zijn zes taferelen te zien over de verkondiging van het woord.
De zeskantige kuip rust op een voet die bestaat uit een pijler met daaromheen zes Korinthische zuilen. De preekstoel is voorzien van een klankbord en een in drie verdiepingen opgebouwde bekroning en is onder meer versierd met heiligenbeelden en een klein Korinthisch tempeltje.

Tekens steenhouwers

Verspreid door de hele kerk vind je op wel vijftien verschillende plekken (pilaren en muren) een teken van een steenhouwer. Op deze manier liet een steenhouwer zijn eigen handtekening achter.

PARADE: SINT-JAN: Brandbeveiliging

Brandpompen

Tot 2005 was de brandweer bij een eventuele brand in de Sint-Jan voor het bluswater aangewezen op het grondwater. Aan de kant van de fietsenstalling was, ondergronds een klein pomphuisje. Om er zeker van te zijn dat die pompen technisch in orde waren, werd er regelmatig proef gedraaid. Eigenlijk niet strikt nodig. Brandweerauto’s beschikken tegenwoordig zelf over een krachtige pomp.
Er is dan ook voor een nieuwe oplossing gekozen. Bij brand in de Sint-Jan rijden blusauto’s naar de Hinthamerstraat, ter hoogte van de Muzerije. Achter de poort is een brandkraan. Daar kunnen de slangen zo op aangesloten worden. De blusauto fungeert als pomp. Mocht meer water nodig zijn, dan kunnen ook via het straatje In de Boerenmouw slangen uitgelegd worden naar de Binnendieze.

Nieuwe beveiliging

Ook de beveiliging van de kathedraal is vernieuwd. In de kerk en de toren zijn overal buisjes aangebracht die continue lucht aanzuigen. Die lucht wordt gecontroleerd op stof en rook. Stijgt het percentage van deze stoffen boven een bepaalde waarde, dan gaat onmiddellijk een alarm af in de brandweerkazerne.
In de toren is een droge sprinklerinstallatie aangelegd. In ieder meetpunt zitten twee buisjes. Die buisjes staan onder druk. Bij een temperatuur van zeventig graden springt een buisje, de druk valt dan weg. Normaal zou dan die watersproeier in werking treden. In een gebouw met zoveel oud hout is ongecontroleerd water sproeien niet wenselijk. Ook nu gaat het alarm in de brandweerkazerne af.
Een paneeltje aan de buitenzijde van de bouwloods is aangesloten op alle meetpunten in de kerk. Daar kan de gearriveerde brandweer direct op zien vanaf welke plaats een brandsignaal is doorgegeven. Daar bevindt zich ook het verdeelpunt voor de verdere watertoevoer. Een aansluiting voor de toren, een aansluiting voor het middendeel van de Sint-Jan onder de hoge kap en één voor de zijbeuken: de lagere kappen. De brandweerauto pompt het water naar dit verdeelpunt en daar wordt gericht water naar de kerk geleid, waar diverse aansluitpunten zijn. Zo is in de toren een stijgpijp, waar op verschillende verdiepingen blusslangen kunnen worden aangekoppeld. Dergelijke aansluitpunten zijn ook in de kerk en in de goten van de kerk.

Ontruimingsplan

Naast de signalering gaat het uiteraard vooral om de veiligheid van de aanwezige mensen en de ontruiming daarvan. Wat de kerk betreft, gaat men er van uit dat er in zo’n grote ruimte, met zoveel uitgangen, die gemakkelijk open te maken zijn, geen echte problemen zullen ontstaan.
In de toren is dat natuurlijk anders. Daarvoor is een ontruimingsplan gemaakt. In de toren is op elke verdieping telefoon, er is noodverlichting en er hangt ook op elke etage een brandblusapparaat. De torengids zal, in geval van brand zijn groep zo snel mogelijk naar beneden brengen. Lukt dat niet, dan is er een vluchtweg; onder de luidklokken is een deur die toegang geeft tot de goten van de kerk. Die zijn breed genoeg om in te lopen. Uiteraard is dit getest. Vanaf het zuidertransept wordt dan iedereen naar beneden gebracht.

PARADE: SINT-JAN: Overig

Alart Duhamel

Exacte gegevens over Alart Duhamel ontbreken nagenoeg. Vermoedelijk werd hij omstreeks het midden van de 15e eeuw geboren. Zijn familienaam doet een zuidelijke herkomst vermoeden.
Sociaal raakte Duhamel in ‘s-Hertogenbosch ingeburgerd. In 1478 al was hij samen met zijn zus Nicolaä en zijn voorman Jan Heyns lid geworden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap. Nicolaä zou trouwen met Heyns. In 1484 verloor Duhamel, zijn eerste vrouw, Margriet van Auweningen, aan wie de herinnering voortleeft door een gedenksteen in de Sint-Jan. Zijn tweede vrouw, Gosina, staat samen met zijn wettige zoon Sebastiaan vermeld in Duhamels testament van 12 december 1505. Zij was de natuurlijke dochter van de Bossche hoogschout Jan Heyns. Aan Gosina vermaakte hij toen anderhalve mark zilver en aan zijn zoon 75 Rijnsgulden, samen met zijn overige bezit. Duhamel wenste begraven te worden in de Lieve-Vrouwekapel van de Antwerpse Sint-Walburgiskerk. Of dat laatste inderdaad gebeurd is zullen we waarschijnlijk nooit weten, aangezien deze kerk in 1843 werd gesloopt. Wanneer in een akte van 27 januari 1507 voorzien wordt in misintenties in de Sint-Jan ter nagedachtenis aan meester Alart, wordt duidelijk dat Alart Duhamel kort daarvoor moet zijn overleden. Jan Heyns, *lapicida et magister fabrice ecclesie*, ook al één van de executeurs-testamentair, werd onder anderen met de uitvoering hiervan belast.
Twee keer werd een naar hem genoemde straat en plein gewijzigd in een andere naam waardoor de stad geen naar hem genoemde straat meer heeft.
Duhamel hoorde thuis in de rij Marcilius van Keulen, Willem van Kessel, Jan Heyns en Jan Darkennis. Zij allen worden als bouwmeesters in verband gebracht met de bouw van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch.
In sommige gevallen speelt legendevorming daarbij een rol. In het kader van zijn opleiding van gezel tot meester werd zijn eerste meesterstuk afgekeurd. Het verhaal gaat dat hij in zijn vrije tijd een nieuw meesterstuk heeft gemaakt. Dit zou het gedraaide gotische baldakijn zijn boven het beeld van Leonardus van Veghel in de Sint-Jan. Enige jaren geleden zijn de initialen van hem, bouwmeester van de Sint-Jan op dit kunstwerk ontdekt.
Duhamel is echter meer dan een legende. In 1478 dook zijn naam op in een *steencontract* dat de kerkmeesters van de Sint-Janskerk op 19 oktober sloten met *steenleverancier* Jan Quaywante. Duhamel figureerde als *loetsmeester* bij de ondertekening van het contract. Eind 1494 begin 1495 heette het dat Duhamel *van hier (Den Bosch) metter woene trekt tot Loeve*, *dat hij metterwoon* (gevestigd) vertrokken is naar een andere hoofdstad van het hertogdom Brabant, Leuven. Daar was hij inmiddels benoemd tot stadsbouwmeester en bouwmeester van de Sint-Pieterskerk. Hij herstelde in die hoedanigheid het Leuvense stadhuis, nadat hij al in 1492 het Hof van Kamerijk had ingericht voor de ontvangst van keizer Maximiliaan en zijn zoon Filips de Schone. In 1502 vergrootte hij het refugiéhuis van de abdij van Park. In datzelfde jaar beëindigde Duhamel zijn functie als Leuvens stadsbouwmeester. Zijn laatste levensdagen sleet hij in Antwerpen, alwaar hij in 1500 buitenpoorter geworden was.
Van omstreeks 1478 tot omstreeks 1495 was Alart Duhamel dus *loetsmeester* van de Sint-Jan. Dat wil zeggen dat hij de technische leiding had van de kerkfabriek, de organisatie die verantwoordelijk was voor de bouw van de kerk. De bouwmeester leverde de gereedschappen en trok vaklieden aan. Zijn opdrachtgevers waren de kerkmeesters. Aan hen legde hij rekening en verantwoording af. Zij betaalden Duhamel een jaargeld en loon voor elke dag dat hij op de bouw aanwezig was. Een dergelijke regeling maakte het voor Duhamel mogelijk ook elders actief te zijn als adviseur. Zo reisde hij herhaaldelijk naar Antwerpen om er te adviseren over de bouw van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar. Zijn *Cnaepe of parleerder* hield dan als voorman in ‘s-Hertogenbosch een oogje in het zeil. In de overeenkomst van 1478 werd Jan Heyns als zodanig genoemd.
Duhamel raakte bij de Sint-Jan betrokken toen de gotische nieuwbouw, omstreeks 1380 begonnen, in volle gang was. Koor, straalkapellen en het transept waren al grotendeels voltooid.
Heeft Duhamel een stempel kunnen drukken op de detaillering van dit gedeelte van de kerk? In dat geval zouden de non-figuratieve decoraties van de wimbergen van het schip maar vooral de talloze figuren op de deklijsten van de luchtbogen voor zijn rekening komen. Met name deze luchtboogbeelden maken de Sint-Jan uniek en doen bemoeienis van Jheronimus Bosch, een tijdgenoot van Duhamel, bij de nieuwbouw van de kerk vermoeden. Zeker is de betrokkenheid van Duhamel bij de bouw van de kapel voor de Lieve Vrouwe Broederschap, ten noorden van het hoogkoor van de Sint-Jan. In 1478-1479 heette Duhamel *werckmeester* en leverde hij het ontwerp voor deze kapel. Enkele jaren later werd hij *raetgesel* genoemd en bleek Jan Heyns zijn rol als *meester van onsen nijen choer* te hebben overgenomen. Ingeklemd tussen de noordelijke zijbeuk van de kooromgang en de noordelijke transeptarm, ontstond een kapel die is voorzien van een bijzonder rijk netgewelf en een uitbundige wanddetaillering. Door op vernuftige wijze in één travee blindtracering toe te passen, waarbij het maaswerk onder een hoek van 45 graden op het muurvlak werd geplaatst, realiseerde Duhamel een optisch afgewogen ruimte. Overigens was de situatie ter plaatse bepalend voor Duhamels ontwerp. Hij verbouw-

de - in de letterlijke zin van het woord - de aanwezige steunberen van de oorspronkelijke buitenmuur van het kerkkoor tot flamboyant opengewerkte baldakijnen waarin vooral de elkaar doorkruisende bogen opvallen. Dit X-motief, Duhamels handelsmerk, keerde terug in het eveneens uitbundige zuidelijke transeptportaal, en in het zogenaamde *draaiend baldakijn*, dat is bevestigd tegen de noordoostelijke vieringpijler. Duhamels hand werd zo dus ook in deze gedeelten van de Sint-Jan zichtbaar.
De voltooiing van de Sint-Jan heeft Duhamel niet meer mogen beleven. Integendeel, vermoedelijk heeft de stagnerende bouwactiviteit onder invloed van de algehele stedelijke malaise op het eind van de 15e eeuw zijn vertrek naar Leuven bespoedigd. Het blijft in ieder geval opmerkelijk dat hij daar als bouwmeester van de Sint-Pieterskerk het romaanse werk aan de westkant van die kerk sloopte om nieuwbouw mogelijk te maken. Het is verleidelijk Duhamels plannen voor deze Leuvense kerk in verband te brengen met de vergeefse pogingen die kort daarvoor ook in ‘s-Hertogenbosch waren ondernomen om tot een gotisch westfront voor de Sint-Jan te komen.
Duhamel maakte niet alleen architectonische ontwerpen. Zijn ontwerp in gravure voor een monstrans - wederom voorzien van het X-motief- bleef bewaard, evenals enige andere gravures. Uit het Bossche schepen-protocol blijkt dat hij in 1483 het ontwerp voor een *cyborye* vervaardigde, dat vervolgens in Keulen bij Henrik Gerits Borchgreve werd gerealiseerd. In 1492 ontwierp hij een houten model voor de koperen spijlen die Arnt van Tricht zou gieten ten behoeve van de broederschapskapel. Betrokkenheid van Duhamel bij de doopvont van Van Tricht, eveneens uit 1492, laat zich dan ook raden.

Financiering

De financiering van dit kostbare bouwwerk was vooral een zaak van de Bosschenaren zelf. Dat gebeurde op verschillende manieren. Dikwijls lieten de bewoners van de stad bij testament geld na voor de kerk. Meestal niet zo zeer als doel op zich maar om na de dood van hun zielenrust verzekerd te zijn. Daarnaast brachten de ambachtsgilden het nodige geld bijeen. Soms betaalde een gilde een bepaald onderdeel van de kerk, zoals bijvoorbeeld een raam. Geschenken kwamen er ook van de diverse hertogen.
Overigens werd er niet continue aan de kerk gewerkt. Er werd alleen gebouwd als er voldoende geld voorhanden was.

Mirakelbeeld

Een gelukkig *toeval* bij het begin van de bouw was de vondst van het Mirakelbeeld van Onze Lieve Vrouw. Een wonderbeeld dat niet alleen veel bezoekers trok maar ook allerlei schenkingen opleverde. Er ontstonden veel wonderen die in het bewaard gebleven Mirakelboek zijn opgeschreven. Het is op zijn minst wel merkwaardig dat de wonderen ongeveer ophielden te bestaan nadat de bouw van de kerk was voltooid.
Het beeld is vermoedelijk vervaardigd in een Maaslands atelier tussen 1280 en 1320.
Vanaf 1380 is het beeld het middelpunt van een intense verering die tot op heden voortduurt.

Poorterschap

Zodra de kerk er stond werd er in de Sint-Jan gedoopt. De doop vond plaats in de losstaande doopkapel die nu als Mariakapel in gebruik is. Het dopen was erg belangrijk omdat men door de doop in de Sint-Jan tevens poorter werd met alle daaraan verbonden rechten en plichten. Zij moesten dan wel in de stad of zijn vrijdom (Orthen, Hintham, Den Dungen, ’t Reut) zijn geboren. Een geboren poorter kon zijn poorterrecht niet verliezen, hoelang hij ook buiten de stad verbleef.
Poorters hadden toegang tot de Bossche armenzorg, ambachtsgilden en schepenbanken en genoten tal van andere stedelijke voorrechten. Men werd toen nog niet in een doopregister ingeschreven. Het eerste doopboek van de Sint-Jan, het eerste van Nederland dateert van 1565.
“Geworden” poorters waren zij, die zich hier vestigden, de voorgeschreven tijd hier hadden gewoond, de eed van trouw aan de landsheer hadden afgelegd en een bepaald bedrag hadden betaald. Zij mochten niet langer dan driemaal zes weken buiten de stad verblijven, tenzij voor herendienst, pelgrimstocht of om handel te drijven, anders verloren zij hun poorterrecht. Poorter kon men ook worden door huwelijk, schenking en koop. Vooral koop en schenking openden perspectieven voor zowel stadsbestuur als immigrant: het verschafte laatstgenoemde een relatief goedkope weg naar het hart van de stedelijke gemeenschap, anderzijds leverde het de regenten een greep op de samenstelling van de stadsbevolking.
In het oudste stadsrecht van 1196 was bepaald dat iedereen tegen het betalen van een klein bedrag van zes penning poorter van ’s-Hertogenbosch kon worden, zonder vooraf in de stad te hebben gewoond. Een kleine honderd jaar later, in het stadsrecht van 1284 waren deze voorwaarden nog onveranderd. In het stadsrecht van 1330, bekend als het Privilegium Trinitatis werd het aanzienlijk moeilijker. Er werd toen een bedrag gevraagd van maar liefst vijf pond, de helft voor de hertog en de andere helft voor de stad. Bovendien kwamen daar nog bedragen bij voor de kerk van de Sint-Jan, voor de laagschout en voor de vorser. Al met al meer dan tweehonderd keer zoveel als voorheen. Hieruit mag worden geconcludeerd dat de kleine man werd geweerd,

al zal ook wel de moeilijke financiële toestand van de stad hieraan debet zijn geweest. Later moest men weer langer onafgebroken in de stad woonachtig zijn geweest. Keizer Karel V verordende in 1525 zelfs een tijd van vijf jaar. Weer later werd besloten dat iedereen, op wiens gedrag niets aan te merken viel, tot het poorterschap mocht worden toegelaten zonder er acht aan te geven hoe lang hij in de stad had gewoond, met dien verstande echter dat niemand vrijdom van tol kon genieten, tenzij men een jaar en zes weken poorter was geweest.
In de jaren rond 1640 kregen talrijke gereformeerden gratis poorterrechten, terwijl gelijktijdig katholieke inwijkelingen formeel (maar niet noodzakelijk in de praktijk) de toegang tot het gekochte burgerschap ontzegd werd.

Kanunniken

De stad was in de loop van de 14e eeuw zeer sterk gegroeid. Bovendien werden door de bisschop Jan van Arkel van Luik aan de Sint-Jan extra functies aan de kerk toegevoegd in de vorm van een college of kapittel. De romaanse kerk werd hierdoor te klein.
De dertig kanunniken van de kapittelkerk werden in 1366 aan de kerk verbonden met als functies, het plechtig zingen van het dagelijkse koorgebed, zielzorg, onderwijs en het beheer van de kerk. Zij bezaten verder het recht van de begeving van de beneficies, dat wil zeggen financiële fondsen die aan altaren verbonden waren en waaruit de geestelijken betaald werden om aan deze altaren missen te lezen. Zij behoorden tot de stedelijke elite.
Hun domein was het hoogkoor van de Sint-Jan, dat met koorhekken en een oksaal van de rest van de kerk was afgescheiden. Tussen 1430 en 1460 werden hier de nog altijd bestaande koorbanken geplaatst waarin de kanunniken plaatsnamen voor hun belangrijkste taak, het zingen van de getijden.
Het kapittel had, tot ongenoegen van de burgers in de 16e eeuw een grote macht die opwoog tegen die van de stad en haar regering. In tal van zaken duldden de kanunniken geen inmenging van buitenstaanders, zelfs niet van het stadsbestuur. Formeel had het stadsbestuur geen zeggenschap over de kanunniken. Zij vielen rechtstreeks onder verantwoordelijkheid van de bisschop van Luik. Zonder toestemming van de kanunniken mochten er in de stad geen scholen worden opgericht. Zij hadden ook veel andere privileges, zoals de vrijdom van belasting op wijn en bier. Dat leverde regelmatig conflicten op. Meer en meer gingen er stemmen op om de privileges te beperken en ze tot het ambt terug te brengen. Toen in 1559 paus Paulus IV overging tot oprichting van nieuwe bisdommen in Nederland waren de kanunniken daar helemaal niet blij mee. ‘s-Hertogenbosch werd namelijk één van de nieuwe bisdommen. Langzamerhand nam de macht van de kanunniken toen af. De vernieuwing zoals bedoeld door het Concilie van Trente kreeg gestalte. De Sint-Jan werd nu een echte bisschopskerk.

Grote Kerk

Het zou vroeger in niemands hoofd zijn opgekomen om de Sint-Janskerk bij zijn naam te noemen. Het was altijd *De Grote Kerk.* Het is typisch dat de hervormden deze naam ook voor hun kerk in de Kerkstraat zijn gaan gebruiken. Twee *Grote Kerken* dus in één Kerkstraat. Ook in andere steden kom je protestante kerken tegen met de naam *Grote Kerk.*

Gieten van de klokken

Hier op het Sint Janskerkhof begon Jacob Noteman in 1640 met het gieten van nieuwe klokken voor het luidklokkenspel van de kerk. Hij verkeek zich echter op het gewicht en de weke ondergrond. Tijdens het gietproces braken de afgietsels. Hij nam de brokstukken mee naar Leeuwarden en maakte daar de voorslagklokken af. Vervolgens moesten deze klokken over water hierheen worden vervoerd. Een hele klus.
Noteman was ook de maker van de voorslagklok met een gewicht van 5.500 kilo. Het werd de *doodsklok* genoemd omdat hij bij begrafenissen werd geluid.

Gezicht zoon Napoleon

In de naald van het noorderportaal staat een Mariabeeldje waarvan het gezicht zou lijken op de zoon van Napoleon I Bonaparte. Volgens de overlevering een dankbetuiging aan Napoleon omdat hij in 1810 beloofde de kerk aan de katholieken terug te geven. Hiervoor moest door de katholieke gemeenschap een bedrag van 60.000 gulden aan het Rijk worden betaald en 1/3 van de kerkgoederen aan de protestanten worden overgedragen.

Brand middentoren

Begin 16e eeuw (1523) werd er nog een houten middentoren met een hoogte van 85 meter gebouwd. Men koos bewust voor hout om het gewicht te beperken. Tijdens een hevig onweer, in de avond op 25 juli 1584 werd de volledig met lood beklede houten toren door de bliksem getroffen. Niet alleen de houten toren brandde volledig af maar ook een deel van de kerk, waaronder het dak en de westelijke toren werd zwaar be-

schadigd. Hoewel er later geld werd ingezameld is deze toren niet meer herbouwd en vervangen door de huidige koepel.

Willem van Oranje vermoord

Op 25 juli 1584 hoorden de Bosschenaren voor het eerst dat twee weken daarvoor prins Willem van Oranje, ook genoemd Willem De Zwijger in het Prinsenhof te Delft door Balthasar Gerards was vermoord. Het leidde tot een opgewekte stemming in de stad. Hij had geprobeerd de stad en de Meierij via een blokkade uit te hongeren. Eigenlijk een soort genocide. Ook liet hij door Hollandse soldaten oogsten vernietigen en dorpen uitbranden. Men vond daarom dat Willem een terechte straf had gekregen en zij baden tot God om de eenheid in de Nederlanden snel te herstellen en dat het katholieke geloof zou terugkeren. Op die dag werd er daarom ’s middags in de Sint-Jan plechtig het Te Deum Laudamus (U, God loven wij) gezongen. Sommigen zagen in de brand een godsoordeel. Door een dankdienst in de kerk te houden vanwege een moord riep de stad immers de straf van God op.
Willem van Oranje, geboren in 1533 was de eerste van de tak van Oranje-Nassau. Hij was graaf van Nassau en prins van Oranje, stadhouder van Bourgondië, Holland, Zeeland en Utrecht. Tevens was hij lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

Ossen- en koeienhuiden

Het kwam meer voor dat de middeleeuwse bouwlegenden op verschillende kerken betrekking leken te hebben. Een Bossche legende is die van de ossen- koeienhuiden. Aangezien de grond onder de Sint-Jan moerassig zou zijn waren als fundering ossen- en koeienhuiden met daartussen schorslagen gebruikt. De bouwmeester die dit zou hebben bedacht wilde deze oplossing geheim houden omdat hij er een flinke beloning voor verwachtte. Dit geheim zou door het zoontje van de bouwmeester die dit had gehoord toen de bouwmeester zijn geheim aan de vrouw vertelde verklapt zijn. De vader gooide daarna het kind in zijn woede tegen de muur waarna het kind overleed.
Zeer waarschijnlijk is echter gebouwd op één van de hier aanwezige zanddonken.
Deze legende wordt echter ook verteld over de Martinitoren in Groningen, de Sint-Lievenmonstertoren in Zierikzee, de Oude Kerk in Amsterdam en de Sint-Laurens in Rotterdam.
Dat dit verhaal over ossen- of koeienhuiden in omloop is gekomen is wel te verklaren. Als men in de middeleeuwen ten behoeve van een groot gebouw een flinke funderingsgleuf moest aanleggen, dan had men, net als tegenwoordig, last van grondwater. Klokpompen of damwanden had men uiteraard nog niet. Om dat grondwater uit de funderingsgleuf te houden, bekleedde men de wanden van de sleuf plaatselijk met ossen- en koeienhuiden. Op deze manier werden de metselaars in staat gesteld om in een min of meer droge sleuf de fundering snel op te metselen. Als ze op die betreffende plaats klaar waren dan werden de huiden opgepakt en even verderop hergebruikt. Een leren huid was natuurlijk ook veel te kostbaar om zomaar in de ondergrond te laten zitten. Dit laatste verhaal is dus feitelijk geen legende maar realiteit.
In tal van sagen komen verhalen voor dat kerken en met name de torens zijn gebouwd op koeienhuiden c.q. ossenhuiden.
Als redenen worden genoemd: de versteviging van de vochtige zachte bouwondergrond; het stoppen van het grond/welwater; als bouwoffer; tegen een blikseminslag en als bouwritueel, dat wil zeggen mannelijke dieren op een vrouwelijke plek of onder de mannelijke toren. Vergelijkbaar met een bron onder het koor, het vrouwelijke punt. Tenslotte kan het ook afgeleid zijn van het woord *huien* dat een verbastering is van heien.
Waarschijnlijk is het echter afkomstig van het handmatig heien d.w.z. het heien van houten palen waarbij de heiploeg bestaande uit ca. vijftien personen een gietijzeren heiblok d.m.v. de reep naar boven trok en op het commando *hui* van de heibaas gelijktijdig het touw lieten vieren. Het bovenaanzicht van de paalkoppen leek, met de nodige fantasie op het vlekkenpatroon van een koe. In Amsterdam is van enkele panden bekend die *op huyden* zijn gebouwd. Uit onderzoek bleek dat hiervoor afgedankte scheepshuiden (scheepswanden) zijn gebruikt. De lange planken werden horizontaal neergelegd en een bouwwerk werd daarbovenop gemetseld. Bij een promotiestelling werd de volgende uitspraak gedaan: *ter wille van de romantiek van het vakgebied grondmechanica moet het verhaal dat middeleeuwse kerken op koeienhuiden zijn gebouwd in stand worden gehouden.* Mogelijk is het gebruik van huiden in de kerkbouw een echt fries gebruik. De Friezen moesten in de Romeinse tijd al belasting betalen in koeienhuiden.

Dodelijk ongeluk

Bij de bouw zullen in het verleden ongetwijfeld ambachtslieden om het leven zijn gekomen. Gegevens zijn daarover echter niet bekend. De veiligheidsmaatregelen zoals wij die nu kennen zullen er vroeger vermoedelijk in veel mindere mate zijn geweest.
We kennen echter wel een merkwaardig voorval dat in het begin van de 16e eeuw, toen de kerk bijna klaar was moet hebben plaatsgevonden. Eén van de werklieden die boven op het dak werkte maakte plotseling een mis-

stap en gleed uit. Hij kon zich nergens aan vastgrijpen en viel met een ijselijke gil naar beneden. Juist op dat moment passeerde een Bosschenaar de Sint-Jan. De werkman viel boven op de ongelukkige passant. Deze was op slag dood terwijl de werkman wonderwel niets mankeerde. De familie van de overledene diende echter wegens doodslag op een familielid een klacht in bij het gemeentebestuur, dat ook als rechter fungeerde. Het stadsbestuur nam de klacht serieus en hoorde diverse getuigen. Het was een lastige rechtszaak maar uiteindelijk kwamen de schepenen tot een uitspraak. De ambachtsman werd schuldig bevonden aan de dood van de toevallige passant. Daarom zou één van de familieleden in staat gesteld worden om bovenop de Sint-Jan te klimmen. De ambachtsman moest dan beneden naast de kerk gaan staan. Het familielid mocht zich vanaf de kerk naar beneden laten vallen, bovenop de werkman. Op deze manier zou recht gedaan worden. De familie was echter niet zo gelukkig met dit vonnis en trok haastig de aanklacht in.

Schola Cantorum

Bij de viering van de plechtige liturgie was, zeker in de middeleeuwen de zang uitermate belangrijk. Aanvankelijk waren het de kanunniken die zongen, bijgestaan door jongensstemmen. Broeders zongen zelf ook en het was ook gebruikelijk beroepszangers van buiten de stad aan te trekken. Men probeerde dikwijls de beste zangers naar de stad te halen.
Nadat in het begin van de 19e eeuw de Sint-Jan in katholieke handen was teruggekeerd konden de katholieke erediensten er weer worden uitgeoefend. De missen werden begeleid door gemengde koren die onder andere missen van Haydn, Mozart en Beethoven zongen.
In 1847 werd in de Sint-Jan officieel een parochieel koor opgericht. De composities van de toenmalige directeur P. van Paesschen werden vaak in de kerk ten gehore gebracht. In 1853 werd de kerk weer een kathedraal en daarom veranderde de naam van het koor in Kathedraal Koor. In 1930 werd de Sint-Jan verheven tot basiliek waarbij kapelaan Petrus de Bree door bisschop Mgr. Diepen werd benoemd tot Rector Cantus van een op te richten Schola Cantorum.
De leden van het Kathedraal Koor waren niet erg gelukkig met deze nieuwe ontwikkeling. Er werd een verdeling in activiteiten afgesproken. Het Kathedraal Koor verzorgde naast de doordeweekse missen en loven ook de meeste erediensten op zondag. De Schola Cantorum zou met haar zang de hoge feestdagen, de mei- en oktoberzondagen en de Omgangstijd muzikaal luister bijzetten. Het Kathedraal Koor ging door met haar oude repertoire terwijl de Schola aan een nieuw repertoire bouwde. Het Kathedraal Koor hield in 1943 op te bestaan.
Na de oprichting van de Schola ging de kapelaan langs de Bossche scholen om een jongenskoor te kunnen vormen. In hetzelfde jaar werd de jongerengroep van de Schola opgericht. Er werden opleidingsklassen gevormd om de jongens klaar te stomen voor het grote koor. Ook de heren kregen les in stemvorming en muziektheorie.
Archivaris Jan Mosmans bedacht een nieuwe naam, afkomstig van de oude naam van het koor van het Lieve Vrouwe Broederschap uit de kerk: *Die Sangheren Onser Liever Vrouwen*.
Tegenwoordig kent het koor ook vrouwelijke leden. Het timmert ook wat meer aan de weg, onder meer door het uitgeven van grammofoonplaten/cd’s. Hierop staan naast het moderne repertoire ook gezangen uit het rijke Bossche verleden.

Muziek

Het Bossche muziekleven was tijdens de middeleeuwen uitbundig en rijk. De liturgische diensten werden opgeluisterd met Gregoriaans of meerstemmig gezang. Daarvoor werden beroepszangers en componisten van buiten, soms van ver weg, gecontracteerd. De meeste muzikanten waren tegelijk componist. Ze kwamen meestal uit het zuiden, maar niet altijd. Ze gingen daar naartoe waar het meest betaald werd. Het slechts werden ze betaald in het noorden bij de Hollanders omdat daar de steden veel kleiner waren en de financiële mogelijkheden dus geringer. Ze werden soms uit het noorden weggekocht en als ze goed waren werden ze doorverkocht, aan bijvoorbeeld de hertog in Brussel, de koning in Madrid, de paus in Rome of het Oostenrijkse Hof in Wenen.
Met hun trompetten, kornetten en een fagot begeleidden de Bossche stadspijpers deze zangers. De jaarlijkse processies waren feestelijke gebeurtenissen waarop tal van tamboerijnen, vedels (peervormig strijkinstrument), harpen en violen in de stoet te horen waren.
In het archief van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap bevinden zich nog enkele, prachtige muziekbanden die aan die tijd herinneren, waarin composities werden overgeschreven van beroemde componisten of waarin nieuwe composities van Bossche componisten werden opgenomen.
Na 1629 verdwenen de luisterrijke vieringen in en buiten de kerken. Men hoorde alleen nog orgelmuziek na de preek of tijdens de psalmzang. Pas aan het einde van de 18e eeuw werd voor het eerst buiten de kerk georganiseerd muziek gemaakt. In de besloten sfeer van de sociëteiten werden de zogenaamde herenconcerten gehouden.
Tegen het midden van de 19e eeuw kwam het Bossche muziekleven weer tot bloei. Met het herstel van de Katholieke Kerk werden de kerkkoren weer actief.

Een hoogtepunt was de oplevering van het Concertgebouw in 1885 dat plaats bood aan 1.400 personen.

Wapen van de Sint-Janskerk

Het wapen van de Sint-Jan ziet er als volgt uit:

- In het bovenste deel staat een mijter, als teken dat de Sint-Jan een bisschopskerk is waardoor het tevens als kathedraal mag worden aangeduid; achter de mijter zitten kruislings twee voorwerpen aan een lange stok, namelijk een parasol (conopeum) en een processieklokje als teken dat de kerk ook de eretitel van basiliek heeft gekregen.
- Linksonder zien we een adelaar met boek dat het symbool is van Johannes de Evangelist, waar de kerk naar genoemd is en die tevens de kerkpatroon is van de Sint-Jan.
- Rechtsonder staat een gouden lindeboom, onderdeel van het stadswapen van ’s-Hertogenbosch.

Onder het wapen staat *Ecce Mater Tua,* wat betekent *Zie daar je moeder.* Dat zei Jezus tegen Johannes die samen met Maria onder het kruis stond. Hij zegt het ook tegen ons: Maria is de moeder van ons allemaal.
In 1950 is het wapen van de Sint-Jan door de Hoge Raad van de Adel in ’s-Gravenhage officieel bevestigd.
De officiële naam van de Sint-Jan luidt: Kathedrale basiliek St. Johannes Evangelist in ’s-Hertogenbosch.

Illustre school

Omdat een studie in Leiden of Leuven kostbaar was en lang duurde richtte het protestante stadsbestuur in 1637 de **Illustre school** op, die een verblijf op de universiteit aanzienlijk zou bekorten. De studenten waren immers al deels geschoold in de wetenschap en de theologie. De school had vooral als doel aanstaande predikanten op te leiden voor de universitaire studie of aan toekomstige officieren een vooropleiding te geven.
Als gehoorzaal diende eerst de kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in de Sint-Jan en sinds 1672 het koor van de Begijnhofkerk. Na de instorting van deze kerk in 1689 werd nu eens de Waalse kerk, dan weer de Sint-Jan gebruikt, totdat in 1731 definitief de kapel tot gehoorzaal werd bestemd. Van de 53 hoogleraren die de school gekend heeft, waren er 34 al als predikant in de stad werkzaam, verder vond men onder hen twee juristen, negen medici, vijf rectoren van de Latijnse school, een hoofd van de lutherse school en twee wiskundigen.
De eerste Bossche hoogleraar was dan ook een theoloog, afkomstig uit het Noordfranse Sedan. Hij kende weliswaar geen Nederlands maar dat was niet bezwaarlijk omdat de voertaal op school toch het Latijn was. Deze docent, Maretz of Maresius gaf zowel filosofieles aan de hoogste klas van de Latijnse school in de Schilderstraat als openbare colleges theologie en filosofie aan de Illustre school in de *gewitte* kapel van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in de Sint-Jan. Feitelijk had de stad dus vroeger een eigen universiteit.

PARADE: SINT-JAN: Museum De Bouwloods

Naast de kerk staat De Bouwloods uit 1985 waarin het Sint-Jansmuseum is ondergebracht. Onder het hele gebouw is een kelder aangebracht. De Bouwloods is een opslagplaats voor verwijderd middeleeuws beeldhouwwerk, bouwfragmenten, gipsafgietsels van originele bouwfragmenten, documentatie en restauratiearchief.
In de loods worden ruim tweehonderd stuks beeldhouwwerk geëxposeerd uit de periode van de 13e tot midden-20e eeuw.
Er liggen ook enkele kopieën van wapenborden van het 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1481 die in 1985 zijn vervaardigd door het Bossche Palet.

In de gevel van De Bouwloods zit een natuurstenen beeldengroep *Architect en Beeldhouwer*, in 1984 gemaakt door Jaques de Bresser ter gelegenheid van zijn vijftigjarig jubileum als beeldhouwer aan de Sint-Jan.

Bezoekerscentrum

Met een nieuw bezoekerscentrum hoopt het Bossche college van B en W, de toeristische aantrekkingskracht van de Sint-Jan aanmerkelijk te vergroten. De huidige Bouwloods zal hiervoor

moeten wijken. Het project is in september 2009 gepresenteerd.
Het bezoekerscentrum moet *op aanschouwelijke wijze thema’s belichten die vertellen over de bouw, geschiedenis, betekenis en het functioneren van de kathedraal.*
In het gebouw kunnen bezoekers niet alleen terecht voor een toelichting op de bouwkundige kant van de kathedraal. Men krijgt er ook een idee van de omstandigheden waaronder zo’n kerkgebouw tot stand is gekomen en de rol die de kathedraal door de eeuwen heen heeft gehad.
Opvallend onderdeel van het project wordt een panoramalift in het bezoekerscentrum die het mogelijk moet maken om de beeldhouwwerken bovenop de Sint-Jan van dichtbij te zien. Ook bijzonder is een tunnel onder de straat die de huidige Bouwloods scheidt van de Sint-Jan. De tunnel leidt naar een tweede lift in de kathedraal en de lift komt dwars door de vloer in de Sint-Jan uit.
In het bezoekerscentrum moet verder een atelier komen voor beeldhouwwerkers.
Realisering vindt op zijn vroegst in 2013 plaats, mits de financiering rond is.
Het plan is overigens bij velen, ondanks de positieve aspecten met gemengde gevoelens ontvangen.
Op 28 december 2010 maakte het college van B en W bekend dat voorlopig, vanwege de financiële onzekerheid wordt afgezien van de uitvoering van voormelde plannen. De kosten van het plan bedragen ca. 12 miljoen euro. Een groot deel zal afkomstig moeten zijn van externe financiers. Daar is vooralsnog onvoldoende interesse getoond.

PARADE: SINT-JAN: Kathedraal én Basiliek

De naam kathedraal ontleent de kerk aan het feit dat de stad een bisschopszetel kent.
De eretitel van basiliek wordt echter alleen afgegeven omdat men bijvoorbeeld een bedevaartsoord is, of vanwege de bijzondere betekenis van de kerk, etc. Deze kerk kreeg de titel in 1930.
De zichtbare eretekens zijn: de rood-witte parasol ((conopeum) en het processieklokje (tintinnabulum). Deze symbolische kenmerken worden op het priesterkoor geplaatst. In alle gevallen gaat het om de titel *Basilica Minor.*
De titel *Basilica Major* is voorbehouden aan vijf kerken waarvan vier in Rome: de Sint-Pieter, de Sint-Jan van Lateranen, de Santa Maria Maggiore en de Sint-Paulus buiten de muren. Buiten Rome heeft alleen de basiliek van Sint-Franciscus te Assisi deze titel.
Een basiliek wordt ook wel eens omschreven als *kerk waarvan het middenschip, de lichtbeuk hoger is opgetrokken dan de zijbeuken en daardoor licht ontvangt door hoog geplaatste vensters.*

PARADE: SINT-JAN: Kerkelijk leven

Eerste periode na stichting stad

‘s-Hertogenbosch was gebouwd op grond van het Landgoed Orthen. Het dorp Orthen was veel ouder dan ’s-Hertogenbosch en had een parochiekerk die aan de Verlosser was toegewijd, een San Salvatorkerk. Zij viel onder het bisdom Luik.

De parochie van Orthen strekte zich uit tot aan het grondgebied van Vught. Al sinds Karel de Grote waren de grenzen van de parochies nauwkeurig vastgesteld. Plaatsen die later ontstonden vielen dus automatisch onder een bepaalde parochie. Zo kwam het dat de bewoners van ’s-Hertogenbosch tot de parochie van Orthen behoorden en in de parochiekerk daar de sacramenten moesten ontvangen. In het begin gaf dit geen problemen en werd dit als vanzelfsprekend aanvaard. In de stad zelf was er nog geen kerk of kapel. Het stadje groeide echter en langzamerhand begon men de gang naar Orthen als een last te ervaren, maar het gemis van een eigen parochiekerk voelde op den duur ook als een afgang. Bovendien werd de San Salvatorkerk te klein. Op de weg naar Orthen lag, halverwege de huidige Orthenstraat de Sint-Pieterskapel waaraan ook een priester verbonden was. De pastoor van Orthen stond toe dat de Bosschenaren deze kapel als parochiekerk gingen gebruiken.

In 1228 vestigden zich in de stad de minderbroeders. Ook deze kloosterkerk mocht, met toestemming van de pastoor van Orthen als parochiekerk worden gebruikt. Het mes sneed hiermee aan twee kanten. Enerzijds werd de kerk in Orthen hiermee ontlast en anderzijds namen de minderbroeders een groot deel van de zielzorg over.

Rond 1220 werd buiten de muren van de stad, aan de huidige Parade gestart met de bouw van een kerk in de romaanse stijl en gewijd aan Sint-Jan. Weldra werden er allerlei legaten aan deze kerk vermaakt, bestemd voor het dagelijks of wekelijks doen lezen van Heilige Missen. Er werden priesters aan de kerk verbonden om de daarmee aangegane verplichtingen na te komen. In 1274 waren al acht priesters daarmee belast. In 1268 werd aan deze Sint-Jan een geheel afzonderlijke doopkapel aangebouwd wat er op duidt dat deze kerk ook in het parochiële leven werd ingeschakeld. Omstreeks 1280 kreeg het pas formeel de status van parochiekerk. De pastoor van Orthen deed niet graag afstand van het grootste deel van zijn parochie en heeft de aanwijzing van de Sint-Jan als parochiekerk dan ook zo lang mogelijk weten tegen te houden. Met een geschat inwonersaantal van 8.000 was dat echter ondoenlijk geworden.

Tussen 1380 en 1529 kwam voor de romaanse kerk de huidige gotische kerk in de plaats. De oude toren van de Romaanse kerk werd hierbij geïntegreerd in de bouw van deze kathedraal.

Behalve kerken en kapellen kwamen er ook kloosters in de stad. Al voor de komst van de minderbroeders hadden de wilhelmieten of baselaars, zo genoemd naar hun stichter Winaldus van Basel, het Klooster Porta Coeli gesticht nabij de stad aan de weg naar Den Dungen.

In 1274 werd het buiten de stadsmuur gelegen (ter hoogte van de huidige protestante kerk) gasthuis bediend door de broeders en zusters, die de regel van de Heilige Augustinus volgden. Er was ook een priester aan verbonden.

In 1286 kwamen de eerste predikheren of dominicanen zich hier vestigen en zij bouwden in 1296 het predikherenklooster aan de Hinthamerstraat.

In 1309 werd door enige jongemannen een godsdienstig genootschap opgericht waarvan de leden een godvruchtig leven wilden lijden volgens de derde regel van de Heilige Franciscus. Zij werden bogarden genoemd maar waren vooralsnog geen kloosterlingen. In 1398 kochten zij een huis in de Verwersstraat.

In 1318 werd het Illustre Lieve Vrouwe Broederschap gesticht. Dit Broederschap bestond uit onder andere uit geestelijken, studerende jongelui en leken en had tot doel de bijzondere verering van de Heilige Maagd Maria.

Bisschopszetel/ 1e bisschop Sonnius

In de voor de katholieken kwetsbare 16e eeuw moesten er nieuwe bisdommen komen om de Nederlanden voor het katholieke geloof te kunnen behouden.

Op 12 mei 1559 werd ’s-Hertogenbosch als bisschopsstad aangewezen. Het diocees Luik, waaronder de stad viel was daar zeker niet gelukkig mee. Het betekende verkleining van macht en vermindering van inkomsten. Luik moest aan niet minder dan vijf nieuwe bisdommen terrein afstaan.

In 1562 nam de Leuvense hoogleraar Franciscus Sonnius feitelijk bezit van de eerste bisschopszetel in de stad. Franciscus Sonnius werd in 1506 of 1507 in Son geboren als Frans van der Velde. Hij bezocht de beroemde Latijnse school in ’s-Hertogenbosch, een kapittelschool. Hij woonde bij de fraters van het Gemene Leven aan de Hinthamerstraat, zoals veel leerlingen die van ver kwamen. Na zijn *humaniora* opleiding *(*studie van klassieke talen, Latijn en Grieks en klassieke literatuur) vertrok hij naar Leuven waar hij in 1539 een succesvolle theologiestudie bekroonde met een doctorstitel. Daar had hij zich ook, naar de mode van de geleerden een Latijnse naam aangemeten: Sonnius naar zijn geboorteplaats. De paus had hem op 10 maart 1561 al tot bisschop van

de stad benoemd. Toen hij op 10 november 1562 in België tot bisschop was gewijd en daarna naar zijn toekomstige residentie ’s-Hertogenbosch was gegaan om er plechtig te worden geïnstalleerd was hij daar eigenlijk niet echt welkom. Men wist dat hij een tijdlang inquisiteur was geweest en dat was al geen aanbeveling, bij de magistraat niet en bij het volk nog minder. Men begreep niet dat hij niet naar ’s-Hertogenbosch was gekomen om op ketters te jagen, maar om, geheel in de geest van het Concilie van Trente, het gelovige volk weerbaar te maken tegen de opdringende hervorming, de geloofskennis te vermeerderen, het geloofsleven uit de sleur te halen, de stedelijke zielzorg beter te organiseren en om een toegewijde schare van jonge priesters te vormen.
Ook de Bossche gilden verzetten zich tegen de komst van de bisschop.
Tenslotte waren ook de kanunniken bevreesd om hun angstvallig gekoesterde rechtspositie en zagen een bedreiging voor hun levenswijze en hun macht- en inkomenspositie. Hoewel de paus hem in 1562 al had benoemd, werd de pauselijke jurisdictie (rechtsmacht) van een bisdom pas effectief nadat de koning er zijn instemming mee had betuigd. Dat liet echter tot 12 september 1565 op zich wachten. Gedurende de eerste drie jaar van zijn ambtsbekleding bleef zijn jurisdictie tot de stad ’s-Hertogenbosch zelf beperkt.
In 1569 wees de bisschop drie nieuwe parochies aan, de Sint-Pieter, de Sint-Jacob en de Sint-Cathrien. Dit tastte wel de inkomsten aan van de kanunniken van de Sint-Jan. Op allerlei manieren werkten zij de bisschop tegen.
Na 1579 werd de stad een toevlucht voor alle katholieken. Het leverde de stad de bijnaam op van *Klein Rome.*
In de 17e eeuw kwamen ook de jezuïeten. Deze orde was vooral opgericht om het protestantisme te bestrijden.

PARADE: SINT-JAN: Hervorming/gevolgen

Opkomst hervormingen

Al sinds de 14e eeuw was in de Kerk een roep om hervorming te horen geweest. De levensstijl aan het pauselijk hof deed eigenlijk nog maar weinig denken aan de christelijke eenvoud en soberheid, die alom gepredikt werd en de opkomende renaissance met zijn wereldse tendensen deed daar natuurlijk geen goed aan. Door de ballingschap in Avignon en het daarop volgende, beschamende Westerse Schisma, zakte het pauselijk aanzien verder weg. Het Concilie van Bazel liep, mede door de houding van de paus op een mislukking uit. Daarna wist Rome tot in de 16e eeuw het bijeenroepen van een nieuwe kerkvergadering uit te stellen, met op termijn desastreuze gevolgen voor de eenheid van de Kerk. Het was echter niet alleen de leiding van de Kerk die ter discussie stond, maar ook de geloofsbeleving zelf. De vele en omstandige kerkelijke ceremonies, vaak niet meer dan een inhoudsloze poppenkast, de woekering van de volksvroomheid in al zijn oppervlakkigheid en bijgeloof, de schraapzucht en de hang naar wereldse zaken van nogal wat clerici, dat alles riep het verlangen op naar een nieuwe spiritualiteit, naar een verinnerlijking van het geloof en een terugkeer naar de zuiverheid en eenvoud van het oorspronkelijke christendom.
Een van de bewegingen waarin dit verlangen in daden werd omgezet, was die van de Moderne Devotie, gesticht door de uit Deventer afkomstige prediker Geert Grote (1340-1384) en vooral bekend geworden door het veelvuldig herdrukte boek *De navolging van Christus* door Thomas à Kempis.
In het begin van de 16e eeuw kreeg de leer van de Hervorming ook in ‘s-Hertogenbosch veel aanhang, vooral onder de ambachtslieden. De stad mocht dan wel een indruk van grote vroomheid wekken met zijn talrijke kerken, kloosters en kapellen, met zijn ommegangen en klokgebeier en met een overdaad aan pijen en habijten in het straatbeeld van alledag, steeds meer Bosschenaren reageerden met spot, met ergernis of zelfs met weerzin op het doen en laten van de geestelijkheid. Bang voor sociale en politieke onlusten probeerde het gezag de aanhangers van het nieuwe geloof op alle mogelijke manieren te intimideren. Desondanks groeide *de verdoemde secte* gestadig. Bij velen verdween de eerbied voor de officiële Kerk en haar dienaren.
Van calvinisten was, vroeg in de 16e eeuw nog geen sprake, maar hun voorlopers, onder wie lutheranen, wederdopers en sacramentariërs, en talloze anderen werden fel vervolgd door de wereldlijke overheid, die in deze zaken optrad als een verlengstuk van de Katholieke Kerk. De ijver van de inquisiteurs en de gestrengheid van de rechtbanken namen toe. Die waren afkerig van ketterse geluiden maar nog meer beducht voor maatschappelijke onrust.
Bij omstanders van de brandstapels op de marktpleinen begon de twijfel te knagen. Twijfel aan de vanzelfsprekendheid en de genadeloosheid waarmee de ketterse geluiden, of wat daar voor doorging, gesmoord werden. Tenslotte waren veel bedienaren van de Kerk ook niet bepaald een toonbeeld van geloofsijver of van een onbesproken levenswandel. Was het dan niet begrijpelijk dat er mensen waren die al die rituelen en dogma’s als ballast gingen zien en wilden terugkeren naar de ware evangelische eenvoud? Die verlangden naar een hechte en directe band met God en Zijn woord, zonder tussenkomst van Kerk of priesters. Er waren er veel die zich in principe wilden vasthouden aan de uitgangspunten van het katholieke geloof maar die toch maar moeilijk hun medelijden en bewondering konden onderdrukken voor de sloebers op het schavot, of hun verontwaardiging

over de onbarmhartigheid waarmee de gevestigde machten van de Kerk en maatschappij hun posities probeerden veilig te stellen.
In 1525 waren de ambachten wanhopig geworden door de belastingdruk die de geldverslindende politiek van Karel V op de stad legde en de weigering van sommige kloosteroversten om, zelfs onder deze buitengewone omstandigheden, af te zien van hun vrijdom van belasting en zo te helpen de pijn wat eerlijker te verdelen. Maar liefst één op de achttien inwoners van de stad behoorde tot de geestelijke stand en hoefden dus vrijwel geen belasting te betalen. De middengroep van zelfstandige ambachtsmeesters *krijtte* (protesteerde) tegen de invoering van alweer een belasting (De Krijters).
De ambachtslieden van de stad braken in juni 1525 de poort van het Predikherenklooster aan de Hinthamerstraat open en deden zich te goed aan de voorraden in de kelder. Ook de kartuizers in Vught werden bezocht en de wilhelmieten op de Baseldonk. Men deed zich te goed aan het kloosterbier, de boter en de haring.
De centrale regering zag in deze aantasting van wat ontastbaar hoorde te zijn een goede aanleiding om nu maar eens voorgoed af te rekenen met alle opstandigheid en tegelijk de greep van Brussel op het stedelijk bestuur te versterken. Landvoogdes Margaretha van Parma was woedend en stuurde troepen. De dekens van de ambachtsgilden werden uiteindelijk gedwongen de landvoogdes op hun blote knieën om vergiffenis te smeken. De invloed van de gilden op het stadsbestuur werd, zoals gezegd in de keizerlijke verordening blijvend en sterk beperkt, terwijl die van de stedelijke oligarchie (macht in handen van enkelen uit een bevoorrechte klasse, zoals edelen, regenten, priesters) en via deze de macht van de centrale regering, juist aanmerkelijk werd uitgebreid.
Omdat plakkaten tegen de ketterij weinig uithaalden werden vanaf 1533 aanhangers van de Hervorming ter dood gebracht. Uit angst dat ze zelfs op het schavot nog zouden gaan zingen of preken stopte de beul *elc een zeel met een knoop in de mondt.* Afdoende was dat niet altijd. Soms bad men nog hardop. Joost Gerits die Leppersz., voormalig koster van de Sint-Pieter, was zo de eerste die in de stad om zijn geloof ter dood werd gebracht. Dat was op 3 juli 1533. Omdat hij alsnog tot inkeer was gekomen, werd hij niet aan de vlammen overgegeven, maar onthoofd. Anderen die zich minder berouwvol toonden verdienden een gruwelijker dood. Zij werden gewurgd en vervolgens verbrand of hun afgehouwen hoofd werd bij de Drietorentjesgalg in Vught op een ijzeren pin gestoken.
Enkele jaren later, bij een nieuwe reeks terechtstellingen werden toen zestien of achttien mannen en vrouwen gevangen genomen *die men seyde dat waren herdoopt*. Een kwalijker reputatie dan die van de anabaptisten of wederdopers was sinds de jaren dertig van de 16e eeuw niet denkbaar. Zij hadden het er blijkbaar ook naar gemaakt. Gezagsgetrouwe kringen waren nu eenmaal niet zo gesteld op een leer die de wereldlijke wet en de militaire plichten verwierp. En al helemaal niet op excessen als naaktloperij, veelwijverij en een totale gemeenschap van goederen. In september 1538 werden allen op de Vughterheide op een schavot gewurgd en verbrand.
De groeiende verdraagzaamheid die de leidende Bossche kringen aan de dag legden, en die mogelijk nog werd gevoed door angst voor uitbarstingen van volkswoede, had overduidelijk gevolgen voor de aanpak van andersdenkenden.
Vanaf het moment dat Luther in 1517 zijn stellingen aan de deur van de slotkapel van Wittenberg had genageld tot aan 1545 zijn in de stad 21 hervormde personen om hun geloof ter dood gebracht. Eén van hen was in de cel overigens al een natuurlijke dood gestorven. Het lijk werd echter toch nog naar de Markt gebracht en daar alsnog publiekelijk onthoofd. Zo fanatiek was men. In de daaropvolgende twintig jaar tot aan de Beeldenstormen in 1566 is er niet één meer ter dood gebracht.
In de jaren na 1560 had de compromisloze leer van Johannes Calvijn voet aan de grond gekregen in 's-Hertogenbosch en omgeving. Weliswaar waagde vóór de zomer van 1566 geen hervormde predikant het zich in de stad te vertonen, maar in het verborgene werden de geesten rijp gemaakt voor de evangelische leer. Hij bood zijn volgelingen behalve een geloofsleer, even stellig als streng, ook een kerkelijke organisatie aan waarin de taken en de gezagsverhoudingen nauw omschreven waren. Op plaatselijk niveau kwam het gezag in handen van een consistorie, een kerkenraad. Daarin was slechts plaats voor de gezeten burgerij.
Ondanks de vervolgingen werden de hervormden steeds vrijmoediger. De stad raakte geleidelijk vervuld van een sfeer van dreiging, of juist van hoop, al naar gelang het kamp waartoe men behoorde: al aan het eind van 1565 waren op verschillende plaatsen in de stad *famose ende dreygende brieffkens* aangeplakt.
In het diepste geheim werkte de kleine gereformeerde gemeente in de stad, en ongetwijfeld met steun van Antwerpse en Duitse broeders in het geloof, aan de vorming van een consistorie. Het samenbrengen van deze Gideonsbende, die uiteindelijk zo'n vierentwintig getrouwen zou omvatten is zonder twijfel het werk geweest van Hendrik in den Hoorn, die zichzelf Agylaeus, de *ontrechte* noemde. Al in 1558 werd hij om zijn opvattingen uit de stad verbannen. In 1562 keerde hij terug naar zijn geboortestad 's-Hertogenbosch om er de leiding op

zich te nemen van het calvinistische consistorie. Het consistorie had een vaste vergaderplek in het huis van Claes de Leeuw aan de Sint Jorisstraat. Hij was een centrale figuur in het Bossche consistorie.
Het Concilie van Trente dat in 1545 was begonnen, veroorzaakte een machtige tegenbeweging via de Contrareformatie. Een van de middelen het godsdienstig leven in de Kerk weer nieuw leven in te blazen, zagen de concilievaders in een herindeling van de bisdommen. Er dienden er meer te komen en zij dienden kleiner te zijn, zodat de bisschop zijn arbeidsterrein kon overzien en beter contact kon houden met de geestelijkheid en gelovigen. In het in 1559 vastgestelde plan werd ook ’s-Hertogenbosch als bisdom aangewezen. De eerste bisschop van Franciscus Sonnius.
In het voorjaar en de vroege zomer van 1566 ging er een nerveuze tinteling door ’s-Hertogenbosch; de stad was vol van geruchten en heimelijkheid. Reizigers en bodes brachten het laatste nieuws over de politieke crisis in Brussel, waar de landvoogdes bekneld was geraakt tussen de onwrikbaarheid van haar hoogst katholieke broer, de koning, en de onmogelijke eis van afschaffing van de ketterplakkaten die haar door het Verbond van Edelen gesteld was. Margaretha van Parma, die verstoken was van de raad van haar belangrijkste adviseur, kardinaal Granvelle, en zich in de steek gelaten voelde door de hoge adel, Oranje en Egmond voorop, zag geen andere uitweg dan de kettervervolging voorlopig op te schorten. Door het toenemend verzet van de hoge adel onder Oranje was Margaretha gedwongen haar adviseur Granvelle te ontslaan. De hervormden aarzelden niet lang om de geboden ruimte te benutten. Uit de Bommelerwaard kwamen berichten over priesters die de Moederkerk de rug hadden toegekeerd en die een nieuwe leer verkondigden, beschermd door plaatselijke heren. De zelfverzekerdheid en de vastberadenheid van de Bossche hervormingsgezinden namen snel toe.
Misschien was het juist wel al die gistende onzekerheid die de machthebbers krampachtig deed vasthouden aan oude rechten en aan oude gewoonten. Tijdens de kermis in het jaar 1566, begin juli kwamen, zoals ieder jaar de bisschop, de kapitteldeken, de hoogschout en andere hoogwaardigheidsbeklеders na de hoogmis bijeen in de sacristie van de Sint-Jan om daar *nae auwer gewoente* een ontbijt van brood, bier en wijn te gebruiken. Vervolgens voegde het gezelschap zich onder luid gebeier van de kerkklokken bij de processie, waarin het wonderbeeld van de Lieve Vrouwe werd rondgedragen, langs de route die twee eeuwen eerder, in 1368 was vastgelegd. In de stoet liepen ook de ambachtsgilden met hun patroonheiligen, de schutterijen in volle wapenuitrusting en de rederijkers. Vervolgens werden de kerkschatten voorbijgedragen. Dan kwamen de geestelijken zoals de kloosterlingen, beneficianten, kapelaans en natuurlijk de kanunniken van de Sint-Jan, gevolgd door de kapitteldeken die in een kostbare monstrans het Heilig Sacrament meedroeg. Daarna de stedelijke elite, het stadsbestuur en natuurlijk de gezworenen en zwanenbroeders van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, die verantwoordelijk waren voor het verloop van de processie. Het was echter niet meer de vanzelfsprekende en feestelijke gebeurtenis die het ooit was. Ambachtsgilden hadden de deelname, op straffe van een geldboete verplicht moeten stellen. Desondanks hadden veel gezellen en meesters er de voorkeur aan gegeven in Hedel over de Maas het woord Gods te gaan horen dat daar door de predikanten werd verkondigd.
Er hing, vanwege de uitdagende openbare ommegang van de *paapse santenkraam* een nerveuze spanning in de lucht en het demonstratieve vertoon van het oude katholieke geloof werd door sommigen in de menigte langs de straten beantwoord met een even uitdagend gebrek aan eerbied.
Enkele dagen later gaf een aanzienlijk jurist in de stad, mr. Reinier Everszwijn, aanhanger van de Hervorming openlijk zijn mening dat het in ’s-Hertogenbosch niet zou deugen, *zolang de koopmanschap in de kerken zou blijven*, waarmee hij eigenlijk bedoelde dat de kerken gezuiverd moesten worden van beelden en ornamenten en eigenlijk alles wat aan de roomse riten herinnerde.

Beeldenstormen

Uiteindelijk werd de stad in 1566 tweemaal getroffen door een Beeldenstorm, een in augustus en een tweede, langduriger en intenser in oktober. De opstandelingen waren niet alleen ketters maar ook economisch ontevredenen.

Eerste Beeldenstorm

De Beeldenstorm in Antwerpen op 20 augustus was de vonk die ook het Bossche kruitvat deed exploderen. Twee dagen later kwam in de ochtend van donderdag 22 augustus een aantal reiswagens uit Antwerpen op de Schapenmarkt aan. Toen deed in ’s-Hertogenbosch ook het gerucht de ronde wat zich in de Antwerpse Lieve-Vrouwekerk had afgespeeld. Priesters, kanunniken en later ook de gildedekens begonnen in de loop van de middag hun bezittingen en toebehoren uit de Sint-Jan in veiligheid te brengen.
Er verzamelde zich in de middag van 22 augustus een groep luidruchtige calvinisten en meelopers bij de Sint-Jan. Ze wilden de kerk zuiveren van *afgodische smetten.* Nadat ze nogal provocerend enige psalmen hadden gezongen tilde men een groot kruisbeeld op en liet het op de grond vallen waarna de menigte op het beeld in ging hakken. Dat was het begin van een grootscheepse vernieling en plundering van de kerk die de hele dag duurde.

Beelden werden van de sokkels getrokken, kisten opengebroken, boeken verscheurd, en met messen, bijlen, stokken en hellebaarden werd er ingehakt op retabels en schilderijen. Later op de dag gingen schutters van de Jonge Schuts naar de kerk om de beeldenstormers uit de kerk te verjagen en tenminste de stadsprivileges, die in de kerk werden bewaard in veiligheid te brengen. Behalve de privileges wisten ze ook nog aardig wat kostbaarheden uit het kerkinterieur te bergen en op karren te laden die naar het stadhuis reden. De kerk werd ’s nachts bewaakt maar de volgende dag, zo tegen het middaguur werd de kerk noodgedwongen weer aan het gepeupel overgegeven. Al van af het begin waren de schutterijen, daarin gesteund door het derde lid, de ambachtsdekens niet zo enthousiast geweest bij het bestrijden van de beeldenstormers. Ze hadden zich dan ook teruggetrokken met de woorden: *die papen die moegen haer kercke selffs bewaren.*
Het consistorie had de macht over de beeldenstormers en daarmee zijn greep op de gebeurtenissen inmiddels verloren. De stad viel nu ten prooi aan een losgeslagen bende voor wie blinde vernielzucht en plundering van linnenkasten en van keuken- en keldervoorraden in de kloosters, belangrijker scheen dan de zuivering van kerken en kapellen.
De stad telde meer dan dertig kerken, kapellen en kloostergebouwen. De volgende dagen waren de kloosters aan de beurt, zoals eerst het Predikherenklooster aan de Hinthamerstraat. Bij de minderbroeders werd eerst de kerk *gezuiverd.* Bij de fraters was men, zoals eerder bij de kartuizers op de gebeurtenissen voorbereid. Het nonnenklooster Mariënburg aan de Uilenburg werd weer wel volledig vernield en geplunderd. Ze gingen, na even het klooster te hebben verlaten de hele nacht te keer in het klooster en joegen de zusters doodsangst aan. De hele nacht door duurde de verschrikking voor de paters, de monniken en nonnen. Geen van de kloosters werd gespaard, ook de vrouwenkloosters niet.
Het waren niet de aanhangers van Maarten Luther maar die van Johannes Calvijn die de Sint-Jan van haar beelden hadden beroofd.
Het duurde ruim twee weken voor de katholieken en de stadsregering weer enigszins bekomen leken te zijn van de overdonderende gebeurtenissen. Op 6 september liet de magistraat van de stadhuispui het herstel afkondigen van de katholieke eredienst in de stad. In de kloosters werd hier en daar weer een mis opgedragen en in de Sint-Jan werd gepredikt. Maar dat gebeurde nog wel *int heymelijck sonder te luyden daertoe.* De onrust en vooral de dreiging in de stad was nog lang niet verdwenen.

Tweede Beeldenstorm

Het stadsbestuur had aan de landvoogdes verzocht iemand met autoriteit te sturen om de rust terug te krijgen. Deze tweede Beeldenstorm had vooral een lokale oorsprong. Het volk vreesde dat de inquisitie op handen was en stelde zich te weer. Aanleiding was het gerucht dat twee regeringscommissarissen, die eind september door de landvoogdes Margaretha van Parma vanuit Brussel naar ’s-Hertogenbosch waren gestuurd om er de rust te herstellen, te weten Nicolaes van der Stegen (de vader bewoonde het pand De Loet, Peperstraat 6) en Dierick Noppen, leden van de Raad van Brabant en beiden geboren Bosschenaren, in feite de opdracht hadden om de gemoederen in de stad te kalmeren, maar het tegendeel was het geval. Het gerucht dat beide raadsheren de opdracht hadden om in ’s-Hertogenbosch de inquisitie in te voeren, vormde de rechtstreekse aanleiding voor een tweede Beeldenstorm. Het lag niet zozeer aan het falen van beide commissarissen maar het werd vooral in de hand gewerkt vanwege de dubbelhartige opdracht die zij uit Brussel hadden meegekregen en die in de explosieve atmosfeer van ’s-Hertogenbosch faliekant verkeerd uitpakte. Aan het stadsbestuur schreef Margaretha dat de heren naar de stad kwamen om de rust en de katholieke eredienst te herstellen, maar ook om de handel en ambacht weer op gang te brengen. In een brief van Margaretha aan haar broer, koning Filips II, kwam echter een heel ander doel om de hoek kijken namelijk: *om de toestand van de stad te weten te komen en in het bijzonder wie er de goeden waren en de opstandigen.* Dat was iets anders dan bemiddelen en vrede stichten, dit leek wel heel erg sterk op een inquisitie. Als reactie kwamen de calvinisten opnieuw in het geweer, nu in een doelbewuste poging het katholicisme in de stad met wortel en tak uit te roeien.
De presidentschepen werd gealarmeerd door het bericht dat zich op het Sint Jacobskerkhof een bende aan het verzamelen was, gewapend met hamers en bijlen. De schout probeerde het oproer nog tegen te gaan maar op weg er naartoe verliet een deel van zijn gezelschap de groep. Uiteindelijk moesten hij en zijn helpers vluchten om zich in veiligheid te kunnen brengen.
Vanaf 10 oktober raasde vijf dagen en nachten lang weer een storm van vernieling en plundering door de talrijke kerken en kloosters van de stad. Het Baselaarsklooster was na de vlucht van de schout het eerste doelwit van de meute geweest. Het werd volledig vernield en geplunderd. Kort daarna was het Minderbroederskloosters aan de beurt. Maar ook de andere kloosters en kapellen kwamen aan bod en uiteraard werd ook de Sint-Jan weer opengebroken. Priesters en monniken werden hardhandig de stad uitgejaagd en van sommige kloostergebouwen bleven niet veel meer dan ruïnes over. Een zuster van het klooster Mariënburg aan de Uilenburg had geschreven: *och Joden en Turken zouden nauwelijks doen, wat zij gedaan hebben.*

Inderdaad was er geen grens aan de plunderingen en vernielzucht die door de stad en zijn omgeving woedde. Niets en niemand werd ontzien. Wat aan de eerste Beeldenstorm was ontkomen, wat sindsdien was teruggeplaatst of in tussentijd hersteld, werd nu alsnog, of weer opnieuw vernield. De grondigheid waarmee de meute zijn werk had gedaan was verbijsterend. Niet alleen werden altaren, beelden, schilderijen en andere voorwerpen van eredienst neergehaald en kapotgeslagen, niet alleen werden keldervoorraden, meubelstukken en kostbaarheden met karrenvrachten tegelijk de kloosters uitgedragen en met schuiten weggevoerd, maar zelfs deuren, vloerplanken, vensterluiken, ijzerwerk en daklood werden uitgebroken en geroofd.
Deze Beeldenstorm had een nog veel verwoestender uitwerking dan de eerste van augustus van dat jaar. De beide, door Margaretha gezonden commissarissen, schout en de meeste schepenen waren de stad ontvlucht.
De stad had enorme klappen opgelopen, maatschappelijk, economisch en religieus. Groepen Bosschenaren waren op ongekende manier tegenover elkaar komen te staan en er was haat en wantrouwen gezaaid, die nog jarenlang zou doorwoekeren.

Broos herstel

De landvoogdes, Margaretha van Parma, die enkele maanden tevoren nog met aarzeling en toegeeflijkheid had gereageerd op de gebeurtenissen in de Nederlanden, maar die inmiddels met een zekere vastberadenheid was begonnen aan het heroveren van het verloren terrein, wenste deze provocatie van de Bossche calvinisten niet over haar kant te laten gaan. Zij was de bizarre toestand in ’s-Hertogenbosch en vooral natuurlijk de gijzeling van haar commissarissen meer dan beu. Opnieuw stuurde zij een regeringscommissie naar de stad met de opdracht er orde op zaken te stellen. Zij toonden zich de gewiekste onderhandelaars die zij heetten te zijn. Ze wisten de schout- die net als de meeste schepenen tijdens de ongeregeldheden de benen hadden genomen – over te halen zijn taak weer op te pakken, zij het onder bescherming van een persoonlijke lijfwacht. Gebruikmakend van het feit dat de regering in Brussel dag aan dag aan kracht won, over een groeiende troepenmacht beschikte en de hoge adel aan haar zijde vond – met uitzondering dan van Oranje, Egmond, Hoorne, Hoogstraten en natuurlijk de onbezonnen Johan Wolfert, heer van Brederode, *de Grote Geus* – slaagden zij erin de calvinistische heerschappij in de stad in de loop van enkele maanden stap voor stap terug te dringen. Eerst lukte het hun het Bossche Consistorie (kerkenraad) te bewegen met slechts twee kerkgebouwen genoegen te nemen: de Oude Sint-Jacob en de Sint-Annakapel. Een volgend resultaat was de vrije uitoefening van de katholieke eredienst. Bisschop Sonnius voorzag een directe en toegewijde zielzorg en daarom benoemde hij bij decreet van 16 juli 1569 dat het Bossche stadsgebied in vier parochies zou worden verdeeld.
Eind 1567 stemde het consistorie ermee in dat de hervormde preken, zoals voorheen, nog slechts buiten de stad in het open veld mochten plaats vinden. Kort nadien moest men zelfs de predikanten ontslaan, waardoor het met de calvinistische eredienst in en om ’s-Hertogenbosch was gedaan.
Ondertussen hadden veel aanhangers van de *nye lere* de stad verlaten.
Aan het middeleeuwse religieuze erfgoed was echter onherstelbare schade toegebracht. Er was een enorm gat geslagen in de stedelijke financiën en de massale uittocht, eerst waren het de katholieken en na de komst van hertog Alva ook de gereformeerden, uiteindelijk misschien wel een kwart van de totale bevolking. Het was een nieuwe dreun voor de toch al geplaagde stedelijke economie, die zich daarvan nooit meer helemaal zou herstellen. Ook de politieke schade was groot. De reputatie van de stad in Brussel lag aan gruzelementen.
In 1576 kwamen de calvinisten weer terug naar de stad. Er was een vredesverdrag, de bekende Pacificatie van Gent gesloten tussen het opstandige en calvinistische noorden en het katholieke zuiden. In de stad werd onderhandeld over het vertrek van de Spaanse troepen, zoals afgesproken bij de Pacificatie. De troepen, die nog heel wat soldij te goed hadden, weigerden te gaan voor men hen had betaald. Pas nadat de stadsregering hen zes maanden extra soldij in het vooruitzicht had gesteld en tevens had gezworen trouw te zullen blijven aan de koning en onder geen voorwaarde troepen van de Staten-Generaal in het garnizoen te zullen toelaten, verlieten zij de stad op 21 september 1577.
De komst van de calvinisten bracht opnieuw spanningen in de stad en toen werden er weer kerken vernield. Bisschop Mgr. Metsius was in 1577 al de stad uit gevlucht. Hij overleed in 1580, nog voor hij de bisschopszetel weer had kunnen innemen.
De calvinisten vaardigden ook allerlei verboden uit.
In 1579 koos de stadsregering uiteindelijk, door middel van het onderschrijven van de Unie van Atrecht weer voor het gezag van de koning van Spanje, onder de nadrukkelijke voorwaarde dat zij geen garnizoen hoefde op te nemen.

Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

De Nederlanden waren na de Bourgondiërs in handen gekomen van de Habsburgers. Karel V had door erfenis en huwelijk een zeer groot rijk gekregen. Naast de Nederlanden waren dat Luxemburg, het Duitse Rijk, de Bourgondische kerngebieden, Spanje en delen van het huidige Italië. Daar kwamen nog de door Spanje ontdek-

te en veroverde gebieden overzee bij. Er was geen eenheid in dit rijk. Ieder gebied had eigen wetten, regelingen en privileges.

Oorzaken

Oorzaak was ontevredenheid op drie terreinen: politiek, religieus en financieel. De Nederlanden werden in naam van de heer geregeerd door landvoogdessen (Margaretha van Parma en Maria van Hongarije). In ieder gewest waarvan hij heer was had hij een stadhouder aangesteld (= plaatsvervanger).

Politieke consequenties ontstonden er toen keizer Karel V was opgevolgd door zijn zoon Filips II, koning van Spanje die, in tegenstelling tot zijn vader slecht bekend was in de Nederlanden. Bovendien sprak hij geen Nederlands en had hij een Spaanse, streng katholieke opvoeding gekregen. Hij was daarom niet geliefd in de Nederlanden. Hij was via de erfopvolging tevens heer in al die graafschappen, hertogdommen enzovoort in de Nederlanden. Filips wilde van het sterk verbrokkelde gebied één geheel smeden en alle Nederlandse gebieden op één lijn krijgen. Dit wilde hij bereiken door de oude inheemse adel uit haar bevoorrechte positie te halen en te vervangen door Spaanse ambtenaren.

De opstandelingen of *geuzen* verzetten zich tegen Filips' streven om van al deze gebieden één staat te maken.

Op religieus gebied bleek dat de kerk in de late middeleeuwen ernstig verzwakt was. Aan de top stonden corrupte pausen. Aan de basis was er weinig discipline met slecht opgeleide priesters die het met de regels niet zo nauw namen. In de 16e eeuw kwam er steeds meer behoefte aan zuivering, allereerst binnen het verband van de Katholieke Kerk. Men wilde een terugkeer naar de Bijbel en de wortels van het christendom. In Duitsland kwam Maarten Luther en in Frankrijk Johannes Calvijn die een religieuze hervorming wilden of te wel een Reformatie. Karel V en later Filips II vaardigden via plakkaten strenge wetten tegen deze leer uit. Filips bestreed het opkomen protestantisme te vuur en te zwaard. Desondanks ontstonden er buiten de steden hagenpreken en weigerden stedelijke besturen soms om tegen hen op te treden. Op den duur zag ook de Katholieke Kerk dat veranderingen in de Kerk hard nodig waren om tegenwicht te kunnen bieden aan de protestanten. Dit was de Contrareformatie. Er kwamen in 1559 kleinere bisdommen. Verder werden ook de parochies verkleind en de priesteropleidingen werden verbeterd. Tenslotte kwam er een strenger toezicht op de tucht.

Op financieel gebied verviel de mogelijkheid voor de heer om extra geld aan het gewest te vragen (bidden, vandaar bede). Voorheen was het gewest via de drie standen (geestelijkheid, adel en steden) vertegenwoordigd in de Staten van het gewest. Dit college onderhandelde dan met de heer en moest dan toestemming voor de bede geven. Filips II en zijn ambtenaren vonden dit te omslachtig en legden zware belastingen op van bijvoorbeeld de *tiende penning* (belasting van 10%) zonder enig overleg met de Staten.

Ontstaan

In 1566 barstte de bom. De adel bood een smeekschrift aan en als reactie daarop liet Filips II twee vooraanstaande edelen, Egmond en Horne, op de Grote Markt in Brussel onthoofden.

Er vonden twee Beeldenstormen plaats die overigens een meer sociale dan religieuze grondslag hadden.

De koning reageerde hierop met de instelling van een speciale rechtbank met snelle en hardvochtige veroordeling van opstandelingen (Raad van Beroerten of Bloedraad) en het sturen van de hertog van Alva als landvoogd om met militair geweld de opstand te kunnen neerslaan.

In Holland namen de opstandige geuzen onder leiding van Willem van Oranje langzamerhand het roer in handen. Willem van Oranje werd de centrale leidersfiguur. Zijn eerste militaire actie, die uitmondde in de Slag bij Heiligerlee (1568) wordt gezien als het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Deze actie liep voor hem slecht af, maar later werden er successen geboekt, waarvan er enkele in het nationale geheugen zijn blijven hangen, zoals de inname van Den Brielle in 1572, het mislukte Spaanse Beleg van Alkmaar: het begin van *de Victorie* in 1573 en Leidens Ontzet in 1574.

In 1573 werd Alva teruggeroepen naar Spanje maar de huursoldaten bleven en vervielen vaak tot plunderingen en muiterij vanwege het niet tijdig ontvangen van soldij.

Tot 1576 was er vooral strijd in Holland, daarna lag het noorden van het hertogdom Brabant lange tijd in de vuurlinie.

In 1576 sloten de Staten van de gewesten en vele steden een overeenkomst (Pacificatie van Gent) met als doel de muitende Spaanse soldaten te kunnen verdrijven. Filips II was bang voor een volledige afscheiding en stuurde de hertog van Parma weer om een wig te drijven in deze partij. Dat lukte hem in 1579 en hij sloot een overeenkomst met enkele gewesten in het uiterste zuiden (Unie van Atrecht). Zij zouden weer volledig katholiek worden en zich onder Spaanse heerschappij scharen.

Vrijwel onmiddellijk reageerden de overige gewesten door nog in hetzelfde jaar de Unie van Utrecht te sluiten die uitging van godsdienstvrijheid onder leiding van Willem van Oranje.

De opstand werd steeds meer een oorlog tussen de in feite al onafhankelijke republiek en Spanje en tegelijkertijd een burgeroorlog tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, én een strijd tussen calvinisten en katholieken.

In 1584 werd Willem van Oranje vermoord die werd opgevolgd door prins Maurits en later prins Frederik Hendrik.
In 1585 bezegelde de val van Antwerpen de scheiding van noord en zuid. De Zuidelijke Nederlanden bleven onder het bewind van een landvoogd die door de koning van Spanje benoemd werd. Het katholicisme bleef daar de enige toegestane godsdienst.
Een strijd kon niet uitblijven maar het noorden werd economisch sterker. Vanwege de onrust, betere economie en repressie vluchtten veel stedelingen van zuid naar noord.
Tijdens de oorlog ontstond in 1588 in het noorden de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waar het calvinisme de toon aangaf.
De republiek werd bestuurd door de Staten-Generaal in Den haag, het Zuiden vanuit Brussel, met Madrid op de achtergrond.
Vanaf 1598 was het bestuur over de Zuidelijke Nederlanden toevertrouwd aan de aarshertogen Albertus en Isabella. De laatste was een dochter van Filips II.
Tegen het jaar 1600 aan waren in feite de kaarten geschud en de militaire machten ongeveer in evenwicht. Het gebied van de republiek besloeg grofweg het westen, het noorden en het oosten van het tegenwoordige Nederland. Het hertogdom Brabant stond grotendeels onder controle van Brussel, maar het noordelijk deel daarvan bleef oorlogsgebied.
Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kon de stad ’s-Hertogenbosch weer op krachten komen en kon de Contrareformatie het katholieke geloof stevig verankeren in de stad. Dit gebeurde onder meer door de komst van de jezuïeten.
Door de verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik kwam de stad en tevens de hele Meierij in Staatse en dus protestante handen.
Het veroverde Brabantse gebied mocht geen lid worden van de statenbond maar bleef als veroverd gebied (Generaliteitsland) bestuurd worden door de Staten-Generaal.
In 1648 werd in Münster de officiële vrede tussen de republiek en Spanje getekend. Spanje erkende de onafhankelijkheid van de republiek. De zuidelijke gewesten bleven Spaans, de republiek werd als een zelfstandig gebied erkend en ertussenin lag een gebied dat behoorde tot de republiek, maar een ondergeschikte positie bleef bekleden ten opzichte van de andere gewesten. Dat gebied bestond onder andere uit: Staats-Vlaanderen (het latere Zeeuws-Vlaanderen); Staats-Brabant ((de huidige provincie Noord-Brabant met uitzondering van de noordwesthoek (Land van Heusden en Altena, Geertruidenberg en omgeving was Hollands)) en de gebieden ten oosten van de Meierij, op Grave en het land van Cuijk na, die de meeste tijd zelfstandig waren.

Schermersoproer

Voorgeschiedenis

De Beeldenstormen hadden het begin ingeluid van de roerigste en meest rampzalige periode die de stad tot dan toe had beleefd. ‘s-Hertogenbosch had enorme klappen opgelopen, maatschappelijk, economisch en religieus. Groepen Bosschenaren waren op een ongekende manier tegenover elkaar komen te staan en er was haat en wantrouwen gezaaid, die nog jarenlang zou doorwoekeren. De reputatie van de stad in Brussel lag in gruzelementen. Een Bossche delegatie vroeg bij een bezoek aan Margaretha van Parma berouwvol om een *pardoen genereal* voor alle gebeurtenissen die haar gezag ondermijnd hadden. Tegelijkertijd beseften ze ook dat zij nu niet meer aan een garnizoen konden ontkomen. Voor de bevolking betekende dat een onoverzienbare overlast en voor het stadsbestuur een gevoelig verlies van zijn gezag. Het was de eerste bres in de eeuwenoude muur van stedelijke autonomie.
Zoals overal elders in de Nederlanden zat het gezag in de zomer van 1567 weer stevig in het zadel en was de rust teruggekeerd.
Maar dat duurde niet lang. Koning Filips II, de verkrampte kluizenaar uit Madrid, zag het herstel van de rust in zijn Nederlandse gebieden als niet meer dan een eerste stap. Hij had nooit enig gevoel voor deze landen en hun bevolking weten te ontwikkelen. De hele episode van het verzet van de adel, geuzenopstand en Beeldenstormen was voor hem een gruwel geweest en het onweerlegbare bewijs van de verdorvenheid van de Nederlanden. Hij wilde daarom voor eens en altijd een einde maken aan de ergerniswekkende geest van het stellen van particulier belang boven het algemeen belang, aan rebellie, aan het eeuwige opwerpen van bezwaren over beden en privileges en aan de ketterse opvattingen die in dit, altijd dwarse land niet eens meer heimelijk beleden werden. Om dat te bereiken stuurde hij de hertog van Alva met een indrukwekkende troepenmacht naar de Nederlanden. Ondanks het kortstondige calvinistische bewind in de stad viel de rekening die Alva aan de Bossche bestuurlijke elite presenteerde eigenlijk nog wel mee, zeker in vergelijking wat er elders gebeurde.
Het bewind van Alva kreeg het niet voor elkaar om, ondanks alle martelingen, verbanningen, terechtstellingen, confiscaties en centralistische wetgeving, de Nederlanden te onderwerpen. Zes jaar na zijn komst had zich in de Nederlanden een kern van verzet genesteld die niet meer uitgeroeid kon worden. Onder Alva’s opvolger Re-

quensens maakte krijgsgeweld plaats voor diplomatie maar ook dat haalde niets uit. Toen Requensens overleed en de Spaanse soldaten aan het muiten sloegen omdat zij al maanden geen soldij hadden ontvangen kwam voor Willem van Oranje het grote moment waar hij al jaren op had gewacht. Alle Nederlandse gewesten keerden zich onder deze omstandigheden eensgezind tegen het Spaanse bewind en eisten het vertrek van de Spaanse en alle andere buitenlandse troepen. De Staten-Generaal kwamen bijeen, nota bene op initiatief van de Staten van Brabant, een openlijke rebellie tegen het koninklijk gezag. Maar onder de schijnbare eenheid van de Pacificatie van Gent en de Generale Unie die daaruit voortkwam, gingen in feite twee opstanden schuil. Een van Hollandse snit, radicaal en gericht op een autonome en protestante staat en voor altijd los van Spanje. Het andere was er een naar Brabants model, meer pragmatisch, inclusief bereidheid tot verzoening met de koning als die maar staatkundige concessies wilde doen en bovenal gebaseerd op het behoud van het katholicisme. Tussen beide opvattingen gaapte echter een kloof die ook Willem van Oranje niet kon dichten. De compromisloze houding van de calvinisten speelde daarin een belangrijke rol. De Spaanse Staat en de Roomse Kerk waren voor hen een twee-eenheid. Er ontstond een systematische campagne van intimidatie en machtspolitiek waarin de ene stedelijke regering na de andere van katholieken werd ontdaan. Met schaamteloze zelfgenoegzaamheid eisten de calvinisten ondertussen voor zichzelf in het Zuiden precies die vrijheid die ze aan de katholieken in het Noorden ontzegden.
In de nood waarin de Nederlanden in 1576 door het muiten van de Spaanse troepen waren komen te verkeren, had ook de Bossche stedelijke elite als vanzelfsprekend steun gegeven aan de rebellie van de Staten van Brabant tegen het Spaanse gezag. Men wilde ook van het garnizoen af, weliswaar Duits en niet Spaans maar wel degelijk koningsgezind. Men was bang dat men, met de keuze voor de Opstand last zou kunnen krijgen van een muitend garnizoen. Maandenlange onderhandelingen over de aftocht van het garnizoen verliepen in een uiterst explosieve sfeer, met troepen van de Staten-Generaal die rond de stad samentrokken en garnizoenssoldaten die zich steeds dreigender opstelden tegen de burgerij. Uiteindelijk trokken de troepen op 21 september 1577 met vliegende vaandels de stad uit. Na tien jaar was de stad weer vrij van een garnizoen.
De opluchting was niet voor lang. Een kleine kern calvinisten had de tijden van Alva overleefd. Na zijn vertrek en zeker na de Pacificatie van Gent keerden de ballingen van 1567 terug. Het was deze groep die in de stad voor de tweede keer in tien jaar tijd een strijd om de macht ontketende. De geleidelijke, aanvankelijk misschien nauwelijks opvallende infiltratie van calvinisten in de stedelijke instellingen kreeg in oktober 1578 het karakter van een coup toen door toedoen van Willem van Oranje een schepencollege werd benoemd, waarin maar liefst vijf van de negen schepenen de calvinistische zaak waren toegedaan. Een dergelijk college deed geen recht aan de getalsverhoudingen in de stad, waar naar schatting een kleine 80% van de bevolking katholiek was. De calvinisten eisten begin september de Sint-Pieter en de Sint-Jacob op en enkele dagen later kon ternauwernood een complot worden verijdeld waarbij geprobeerd was om ’s nachts de poorten open te zetten voor zo’n zes- tot zevenhonderd Antwerpse geuzen. Bisschop Laurentius Metsius moest de stad ontvluchten.
Over en weer werkten beide partijen elkaar tegen.
Maar waar het natuurlijk om ging, was de keuze die de stad zou moeten maken: aansluiting bij de Unie van Utrecht?, terugkeer onder het gezag van de koning? of toch maar samen met de Staten-Generaal de opstand voortzetten zolang Madrid zich niet tot concessies bereid toonde?
In januari 1579 spatte de zeepbel uiteen. Eerst stapte de Waalse adel, via de Unie van Atrecht (6 januari) uit de Opstand. Hun afgunst op Oranje en hun weerzin tegen de calvinistische drijverij had daarvoor een basis gelegd. Parma’s belofte de privileges te herstellen deed de rest. Nog geen drie weken later reageerde het Noorden. De Unie van Utrecht bezegelde op 23 januari het onverzoenlijk antikatholieke karakter van de Opstand, bevestigde Holland, en niet Brabant als het centrum daarvan en was daarmee de nekslag van Willem van Oranje’s levenswerk, een gezamenlijke opstand van Noord en Zuid.

Het Schermersoproer

Op 1 juli 1579 bereikte de Bosschenaren het bericht dat Maastricht twee dagen tevoren na een maandenlange belegering was gevallen voor de hertog van Parma, Alexandro Farnese, waarvan de troepen er vervolgens een gruwelijke plundering aanrichtten, waarbij velen het leven lieten. Men was bang dat het volgende doel ’s-Hertogenbosch zou zijn. In de paniek die ontstond eisten de hervormden de onmiddellijke aansluiting van de stad bij de Unie van Utrecht, de enige zekerheid van steun en hulp bij het dreigende gevaar. De plechtige afkondiging daarvan onder aanvoering van Hendrik Agylaeus, rond drie uur in de middag, vanaf de pui van het stadhuis, liep echter uit op een catastrofe. Maandenlang was de spanning in de stad opgevoerd, door provocaties, verdachtmakingen en scheldpartijen over en weer.
Tijdens deze openbare afkondiging viel er op de Markt, vanuit het katholieke schuttersvendel in de buurt van het stadhuisbordes een schot, gericht op het calvinistische Schermersgilde dat op de Pensmarkt bij de Minderbroedersstraat stond opgesteld. Er werd teruggeschoten en vele andere schoten volgden. De spanning die

sinds januari in de stad heerste ontlaadde zich. De burgerstrijd tussen de protestante/hervormde en katholieke schuttersgilden duurde uren. Bij het invallen van de nacht werden er 42 doden en 120 gewonden geteld.
Aanvankelijk was niet meteen duidelijk wat de gevolgen van deze ramp waren voor de politieke koers van de stad. Twee dagen later, op 3 juli, werd de aansluiting van ’s-Hertogenbosch bij de Unie van Utrecht nog eens bevestigd, zij het dat daarbij ook de deur naar een oplossing via het vredesoverleg in Keulen werd opengehouden.
Toch had voor de calvinisten in de stad het laatste uur geslagen. Dezelfde derde juli verscheen een trompetter van Parma voor de stad. Hij riep de stad op terug te keren onder het gezag van de koning. Velen zagen daarin hun vrees bevestigd dat de Spaanse legers daadwerkelijk in aantocht waren. Ten onrechte, naar later bleek, maar met het gruwelijk lot van Maastricht in gedachten wilden ze de komst daarvan niet afwachten. Zo kwam er in de dagen en weken daarna een ongekende exodus op gang. Het moeten er letterlijk duizenden Bosschenaren zijn geweest die de stad ontvluchtten, onder hen in ieder geval alle calvinisten, ambachtslui en de meer gegoeden. De meesten van hen zouden nooit meer terug keren.
Als enige Brabantse stad kwam zij weer onder het gezag van de Spaanse koning te staan. Overigens niet voor heel lang want de val van de stad in 1629 deed het tij voor de katholieken weer helemaal keren.
Over dit Schermersoproer heeft Jan Roelofsz. van Diepenbeeck het bekende schilderij gemaakt, dat in het Noordbrabants Museum hangt.

Effecten Contrareformatie en katholieke herleving

Sinds de stad in 1579 een definitieve keuze had gemaakt voor de terugkeer onder het gezag van de koning van Spanje, terugkeer ook in de schoot van de Moederkerk, was de heilsboodschap van de zegepralende Kerk rijkelijk over haar uitgestort. Met hernieuwde ijver hadden de bisschoppen de verkondiging opgepakt van de katholieke geloofsleer, die door het Concilie van Trente (1545) in een catechismus was vastgelegd. Een in geest en gedrag hervormde geestelijkheid, oogst van het nieuw ingestelde seminarie, toog aan het werk om de kudde de Blijde Boodschap te brengen, maar vooral om hen te kneden tot brave, oppassende en gehoorzame gelovigen, terwijl de jezuïeten in hun nieuwe college een hele generatie schoolkinderen opvoedden in een geest van zelfbewuste strijdbaarheid.
Indrukwekkende nieuwe kunstwerken in de Sint-Jan, zoals schilderijen van Abraham Bloemaert, het renaissance oksaal van Coenraad van Noremborch, het hoogaltaar van Hans van Mildert en de prachtige orgelkast van Hans Schysler moesten de triomf van het roomse geloof aantonen en benadrukken. Kortom, geen middel was geschuwd om de katholieke gelovigen het besef bij te brengen dat in geloofszaken slechte één opvatting de juiste was.
In de onrustige oorlogstijd kwamen veel religieuze groeperingen uit de omgeving naar ’s-Hertogenbosch. Zij zochten veiligheid binnen de stadsmuren. Onder hen waren de zusters van Annenborg uit Rosmalen, arme clarissen uit Boxtel, karmelietessen en theresianen. Ook de kartuizers uit Vught, de kanunniken van Mariënhage uit Woensel bij Eindhoven, de monniken van Sint-Barbaradaal uit Den Dungen en de bewoners van de Abdij van Berne vestigden zich binnen de muren. In deze periode kreeg de stad ook de naam *Cleyn Rome.* Een aantal van hen had al een refugiéhuis in de stad. Het aantal geestelijken en religieuzen bedroeg in 1600 ongeveer 5% van de bevolking, dat wil zeggen ongeveer zeshonderd personen.
Na 1629 bleken de Bosschenaren inderdaad immuun voor alle pogingen om hen los te weken van het pausdom, hoewel men zich kan afvragen of dat heeft gelegen aan alle inspanningen van de katholieke herbeleving of dat het te maken had met de traditionele verwevenheid van het katholieke geloof met het volksleven en de alledaagse routines.

In protestante handen

Na de verovering van de stad door Frederik Hendrik kwam de kerk in 1629 in protestante handen.
De Staatsen ergerden zich aan de nog aanwezige *autaaren, cruysen ende alle andere overblijfselen van ’t Pausdom.* Dit alles werd verwijderd en in plaats van knielbanken werden er kerkzitbanken geplaatst. De ambachtsgilden reageerden snel en brachten nog zoveel mogelijk voorwerpen in veiligheid. Het was een kale kerk geworden. De protestanten gebruikten een deel van de kerk voor hun eigen erediensten en de rest voor andere zaken. Er hebben paarden in de kerk gestaan, soldaten in geslapen en de kerk diende als opslagplaats. Met behulp van houten wanden had men de immense ruimte verkleind.
De nieuwe machthebbers koesterden de illusie dat zij de overwonnen Bosschenaren hun wil konden opleggen. Er werden pogingen ondernomen om het leven in de stad te doordringen van het calvinisme. Dat was echter niet erg succesvol.
Men had in de eerste periode na de inname van de stad de handen dus vol met het uiteenjagen van bijeenkomsten in de vele schuilkerken die in de stad in gebruik waren genomen. Men klaagde bij de kerkenraad voortdurend over de *paapse stoutigheden,* waarmee de katholieken vasthielden aan hun oude gebruiken, of

het nu heiligenverering was, het branden van kaarsen en het sprenkelen van wijwater bij begrafenissen, of het zwaaien met een gildevlag waarop een Bourgondisch kruis te zien was.
Na de Vrede van Münster in 1648 werd de uitoefening van het katholicisme in Noord-Brabant zelfs officieel verboden. Op een gegeven moment werd een plakkaat uitgevaardigd waarin gewaarschuwd werd dat men zich met de ontheiliging van de dag des Heren de *rechtveerdigen toorn Godts op den hals* zou halen. Al het werk dat niet noodzakelijk was werd verboden, winkels en herbergen moesten de gehele dag op slot en vermakelijkheden waren taboe.
Conform het schoolreglement van 1655 werd het katholieke onderwijzers verboden om nog onderricht te verstrekken en door het Reglement op de Politieke Reformatie (1660) werden de katholieken ook uitgesloten van politieke ambten.
Langzaamaan voegde het stadsbeeld zich naar de nieuwe macht; de bouw in 1670 van een nieuwe stadhuisgevel in een kenmerkende Hollandse classicistische stijl liet er geen misverstand over bestaan dat de traditionele politiek, culturele en economische oriëntatie van de stad op het Zuiden radicaal was omgebogen naar de republiek. Nog zo'n in het oog lopend symbool van de gewijzigde verhoudingen was de bouw van het Fort Willem-Maria, sinds de Franse tijd beter bekend als de Citadel. Hoewel het ook deel uitmaakte van de omwalling, was het toch vooral bedoeld om de stedelijke bevolking onder de duim te houden.
Met het verbod op openlijke uitingen van het roomse geloof werden ook de katholieke gebouwen in beslag genomen. De militaire commandant nam zijn intrek in het Bisschoppelijk Paleis aan de Hinthamerstraat en kerkgebouwen werden ingericht als kazerne, paardenstal of als magazijn. Tot in de 18^{e} eeuw zou deze afbraak van het katholieke stadsbeeld aanhouden met bijvoorbeeld de ombouw in 1776 van het voormalige jezuïetencomplex in de Verwersstraat tot gouvernementspaleis, of de sloop van het Groot Begijnhof voor de aanleg van een militaire paradeplaats in 1740.
In werkelijkheid was de hele operatie om het openbare leven in de stad te doordringen van het calvinisme vanaf het begin gedoemd te mislukken. Allereerst omdat de katholieken, vanuit welk motief dan ook, zich simpelweg niet uit hun overtuiging lieten losweken, ook al waren zij daarom tot tweederangs burgers gedegradeerd. Maar de omvorming van de stad tot een calvinistische samenleving mislukte ook omdat de feitelijke zeggenschap van het stadsbestuur over allerlei aspecten van het leven in de stad daarvoor gewoon niet groot genoeg was. De maatschappelijke middengroepen zoals gilden, schutterijen, de negen blokken die in de verschillende wijken van de stad de armenzorg en de brandpreventie voor hun rekening namen, konden zich met de oude stedelijke rechten en privileges in de hand beroepen op autonomie in de uitoefening van hun taken.
Veel gilden hielden ook ten tijde van de republiek vast aan katholieke gebruiken en symbolen. Zo zijn er afbeeldingen bekend op een begrafenisschild van het bakkersgilde uit 1678 en een vaandel van het speldenmakersgilde uit 1767. Op beide staan de katholieke patroonheiligen, respectievelijk Sint-Aubertus en Sint-Thomas weergegeven, tegelijk met de wapens van de republiek, van de Oranjes en de stad.
In veel van die organisaties woog de werkelijkheid van alledag, in handel en bedrijf of in sociale contacten voor veel Bosschenaren gewoon zwaarder dan de tegenstelling tussen beide religies. Door de gereformeerde gildebroeders werd nauwelijks bezwaar gemaakt tegen katholieke gebruiken. Zo groeide hier en daar geleidelijk aan een omgangsoecumene, die de rechtzinnige dominees een gruwel moet zijn geweest.
In de realiteit was er dus een groot verschil tussen de rigoureuze calvinistische wetgeving en de toepassing ervan. In de regel hield de situatie van de Noord-Brabantse katholieken vanaf 1648 het midden tussen enerzijds gedoogde clandestiene beoefening van de katholieke religie en anderzijds wederzijdse onverdraagzaamheid en pesterijen die van protestante zijde soms het karakter van kleine kerkvervolgingen aannamen.
Uiteindelijk werden in 1672 de bidplaatsen zelfs officieel omdat de Fransen, onder aanvoering van koning Lodewijk de XIV voor de stad lagen en de stadsbestuurders het zekere voor het onzekere namen. Toen dit gevaar echter geweken was werden de godsdienstoefeningen weer regelmatig verstoord. Het opleggen van boetes en/of het afkopen daarvan leidde tot veel corruptie en bezwaarschriften. De Staten-Generaal namen daarom in 1730 een resolutie aan waarin de roomse diensten in feite werden gelegaliseerd. De Raad van State mocht priesters toelaten indien zij afkomstig waren van de republiek en niet behoorden tot een kloosterorde. Zo moesten de predikheren bijvoorbeeld hun Sint-Jacobsparochie verlaten en de apostolisch vicaris benoemde een seculiere geestelijke. Maar ook daarna werden de godsdienstoefeningen nog regelmatig verstoord.
Het gevolg van deze dubbelzinnige toestand op godsdienstig gebied was dat, ondanks alle protestante reglementen en antikatholieke verbodsbepalingen Noord-Brabant uitgesproken katholiek bleef. De blijvende trouw aan de Kerk van Rome wordt verklaard door twee factoren, namelijk een diepgewortelde roomse geloofsovertuiging dat ongetwijfeld het belangrijkste constitutieve element was van het Brabantse nationalisme. De tweede factor was de actieve steun van de geloofs- en landgenoten in Spaans Brabant. De verbannen kloosterlingen werden daar opgevangen en konden vanuit Spaans Brabant missieachtige activiteiten uitoefenen onder hun herderloze broeders in het Noorden. Vooral jezuïeten, minderbroeders en predikheren maakten zich als missi-

onaris verdienstelijk. Omdat ook het katholiek onderwijs verboden was ging ook het weeshuis over in gereformeerde handen.
Uiteindelijk was de wethandhaving in de praktijk heel wat milder dan de taal van de wettekst. *Gedogen* zou een kenmerk worden en blijven voor het beleid in de gehele republiek en Koninkrijk.
Verder maakten de protestanten bezwaar tegen de *kamers van rhetorica* die in en buiten de stad een eerbiedwaardige historie kenden. Hoewel er klachten bleven bestaan over aanstootgevende aspecten met betrekking tot Gods kerk werden ook zij op den duur gedoogd. Ook het *danssen ende springen* werd verwerpelijk geacht. Verzet hiertegen door de kerkenraad hielp onvoldoende. Toen ook de gereformeerden bleven dansen ebde de belangstelling voor dit frivole fenomeen bij de kerkenraad weg.
Samenvattend lukte het de kerkenraad niet om iedere stedeling via de stadsregering verboden op te leggen. Het stilleggen van het openbare leven op zondag was niet gelukt, een verbod op optredens van de komedianten in de stad haalde het niet en de Bosschenaren bleven dansen. De overheid probeerde er wel voor te zorgen dat de prediking op zondag ongestoord kon verlopen.
Het stadsbestuur had bij alle perikelen een beslissende rol van bemiddeling en matiging gespeeld. In naam van het algemeen belang had het stadsbestuur de omgangsoecumene, de nagenoeg unieke (relatief) vreedzame samenleving tussen beide confessies gerealiseerd.

PARADE: SINT-JAN: Herstel katholiek geloof

Met de komst van de revolutionaire Franse legers in 1794 werden de katholieke verhoudingen na 170 jaar radicaal gewijzigd. Tot de erfenis van de Bataafse en Franse tijd behoorde namelijk ook de formele gelijkberechtiging van de katholieken, die altijd al de overgrote meerderheid van de Bossche bevolking hadden gevormd. Uiteraard was de eeuwenlange achterstelling niet met een enkele pennenstreek van de ene dag op de andere ongedaan gemaakt. Het duurde echter tientallen jaren voordat de grondwettelijke bepaling van 1796 ook werkelijk maatschappelijke realiteit was geworden. Veel katholieken hadden immers geen enkele ervaring in het dragen van bestuurlijke en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Maar aan het eind van de 19^{e} eeuw was dit alles overwonnen. De katholieken beheersten opnieuw het openbare leven, onder meer via een netwerk van charitatieve, culturele en politieke organisaties, de stad telde weer talrijke kerken en kloosters en ’s-Hertogenbosch kon dus weer met recht, zoals ook in de middeleeuwen, worden aangeduid als het *Klein Rome* van de Nederlanden.
De Hervormde Kerk zag zich al haar oude voorrechten ontnomen.
Alle kerkelijke genootschappen werden gelijkgesteld. Niet alleen voor de katholieken kwam daarmee een einde aan hun achterstelling, maar ook andere dissidente groepen zoals lutheranen, doopsgezinden en niet te vergeten de joodse gemeenschap waren niet langer tweederangs burgers.
Tijdens de volkstelling in 1799 bleek dat de stad 10.715 katholieken telde. Het aantal hervormden/calvinisten bedroeg 2.587. Verder waren er 327 lutheranen en 79 joden.
In 1853 beleefden de katholieken een hoogtepunt toen de bisschoppelijke hiërarchie in ons land werd hersteld. Sinds 1629 had de stad geen bisschop meer gehad. Door dit herstel bloeide het *Rijke Roomsche Leven* in Nederland weer op. Er werden veel nieuwe kloosters gesticht.
In de jaren zestig van de vorige eeuw ontstond echter in een heel kort tijdsbestek over de gehele linie een terugloop in het aantal geestelijken, broeders en zusters. Het kerkbezoek was daarvoor al sterk afgenomen.

Teruggave Sint-Jan

Een eerste teken van de gewijzigde verhoudingen was de teruggave aan de katholieken van de belangrijkste kerk in de stad, de Sint-Jan. Een groep notabelen had hierom verzocht. Zij brachten onder andere in dat de bevolking voor viervijfde uit katholieken bestond.
In de naald van het noorderportaal staat een Mariabeeldje waarvan het gezicht zou lijken op de zoon van Napoleon I Bonaparte. Volgens de overlevering een dankbetuiging aan Napoleon omdat hij in 1810 beloofde de kerk aan de katholieken terug te geven. Hij deelde daarbij mede *Gij zult de Grote kerk krijgen en een bisschop bovendien.* Dat laatste viel echter niet goed bij de Bosschenaren. Een bisschop moest door de paus worden benoemd en niet door Napoleon. De meeste katholieken en zeker de geestelijken zaten niet te wachten op een prelaat die slechts een pion was in de machtsstrijd tussen het revolutionaire Frankrijk en de Heilige Stoel en die daarom door Rome zeker niet erkend zou worden. Toch kreeg de stad zijn bisschop. Op 29 mei 1810 werd Petrus de Pauw, 83 jaar oud, als zodanig benoemd. Na diens overlijden op 21 september werd als zijn opvolger Mathias van Camp benoemd. Deze werd in november 1810 uiterst koel ontvangen, reisde vervolgens naar Parijs, waar hij de eed aflegde. Veel katholieken meden de Sint-Jan en om het bezoek aan deze kerk min of meer af te dwingen, sloten de Fransen op zeker moment de overige katholieke gebedshuizen in de stad. Bisschop Van Camp vertrok voorgoed uit ‘s-Hertogenbosch op 15 december 1813.

Formeel werd de teruggave van de Sint-Jan pas definitief geregeld in 1816, toen koning Willem I op 11 december in Brussel hiervoor een Koninklijk Besluit tekende. Er moest wel 60.000 gulden aan het Rijk worden betaald. Met dat geld konden de hervormden hun eigen kerk bouwen. Bovendien moest een derde van de erfgoederen van de Sint-Jan aan de protestanten worden overhandigd.
In 1840 werd de Sint-Jan overigens pas weer opnieuw parochiekerk.
Het was een dubbel gevoel waarmee de katholieken de Sint-Jan weer in gebruik namen.
Na de teruggave was de kerk er niet best aan toe. Hij was verwaarloosd en slecht onderhouden. Overal kapotte ruiten, lekkende daken, scheuren waar gras en bomen in bloeiden. Men dacht er zelfs even over om de kerk te slopen en er een nieuwe kerk voor in de plaats te zetten. Gelukkig overwon het gezonde verstand.

PARADE: SINT-JAN: Katholiek Brabant vanaf medio 1850 tot heden

Bloei van de kerk op alle fronten

In 1849 was bijna 40% van de Nederlandse bevolking katholiek. Emancipatie van katholieken, vanaf 1795 officieel, maar zonder zich te manifesteren, werd een feit van alledag. De situatie van het Ancien Régime bestond nog steeds, want Nederland was een missiegebied met aartspriesters boven de rivieren en apostolisch vicarissen in het zuiden. De paus zette zich af tegen de jansenistische oudkatholieke kerk, al meer dan een eeuw in het star protestante Utrecht functionerend, *een monster en een pest.*
Het herstel in 1853 van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, en daarmee ook van het bisdom ’s-Hertogenbosch, was als het ware de bekroning van de katholieke herleving in Nederland.
Het besluit, en mogelijk ook het massale maar vergeefse protest van, ook Bossche protestanten tegen wat zij zagen als een aantasting van het fundamenteel calvinistische karakter van de Nederlandse staat, maakte bij de katholieken een geest van triomfalisme los.
Nederland werd weer een volwaardige kerkprovincie met een aartsbisschop en bisschoppen. De nieuwe grondwet van 1848 van Thorbecke had dit herstel mogelijk gemaakt. Deze grondwet bepaalde namelijk vrijheid van vereniging, vergadering en van godsdienst. Met de *bulle Ex qua die arcano* van paus Pius IX werd het herstel werkelijkheid.
In 1853 werd de stad voor het eerst na de val in 1629 weer een officiële bisschopsstad. De bisschop Mgr. Zwijsen (1794-1877) vestigde zich overigens pas een jaar later in de stad als apostolisch administrator van het bisdom. Hij was tevens aartsbisschop van Utrecht. Geen bisschop heeft zo’n grote invloed gehad op het kerkelijk leven in Nederland als Zwijsen. Hij was de krachtfiguur waar de Kerk in deze 19e eeuw behoefte aan had. Hij stichtte parochies, weeshuizen en kloosterordes. Kerk- en armenbesturen werden opgericht, het katholiek onderwijs van de grond getild en een nieuwe priesteropleiding in het leven geroepen in Rijsenburg. De grote verdienste van Zwijsen was dat hij een duidelijke structuur heeft aangebracht in de parochies, met name door de stichting van het aartsbisdom. Hij had zich ook vasthoudend getoond bij pogingen het wonderbeeld van de Zoete Lieve Moeder Maria terug te krijgen. Op 27 december 1853 keerde het wonderbeeld met bazuingeschal terug, samen met het Mirakelboek, dat een kleine 500 *wonderbaarlijke* genezingen vermeldt. In 1868 trad Zwijsen terug als aartsbisschop. Hij richtte zich met zijn hulpbisschop Deppen met grote daadkracht op het bestuur van het bisdom ’s-Hertogenbosch. In 1877 overleed hij in het door hem aangekochte bisschopshuis aan de Parade. Twee dagen voor zijn overlijden was Adrianus Godschalk (1819-1892) tot hulpbisschop gewijd.
Onder bisschop Mgr. Godschalk die sinds januari 1878 het bisdom Den Bosch als bisschop bestuurde durfden de katholieken hun geloofsovertuiging steeds openlijker te belijden. De emancipatie was na de in 1848 verkregen godsdienstvrijdom geleidelijk weer op gang gekomen.
Het triomfalisme van het Rijke Roomse leven manifesteerde zich in de monopolisering van de neogotische architectuur als kopie van de gotiek, de middeleeuws katholieke bouwstijl bij uitstek.
In Brabant werden vele nieuwe kerken gebouwd en nieuwe congregaties opgericht. Tussen 1878 en 1892 werden liefst 79 kerken ingewijd en elf nieuwe parochies opgericht. Ook het aantal priesterroepingen nam sterk toe. In ’s-Hertogenbosch verschenen verschillende neogotische kerken en gebouwen: de Sint-Leonarduskerk aan het Emmaplein (gesloopt in 1973), het Klooster van de Zusters JMJ en de Sint-Josephkerk, thans partycenter.
Tijdens zijn bestuur verzette Mgr. Godschalk zich heftig tegen *uitspattingen,* zoals het Bossche carnaval en verbood het dansen en andere vermakelijkheden. Dit leidde in 1882 tot de oprichting van de Oeteldonksche Club.
Een brandpunt van de katholieke vroomheid was vanzelfsprekend het beeld van de Zoete Moeder, dat juist in 1853, na een ballingschap van bijna 225 jaar in de stad was teruggekeerd. Om haar een waardig onderdak te verlenen had bisschop Zwijsen al opdracht gegeven tot herstel van de Lieve Vrouwe kapel aan de westkant van de kerk. De Mariadevotie herleefde weer. Er trokken weer veelkleurige processies door de straten. In de stad

werd de Stille Omgang door steeds meer vrome katholieken gelopen. Het beeld van de Zoete Lieve Moeder in de Sint-Jan maar ook het Mariabeeldje in de Lepelstraat werd druk bezocht.
Onder de liberalen waren er rond 1860 velen die de kloosterlingen beschouwden als leeglopers die weinig produceerden en leefden op kosten van de maatschappij.
In 1861 verscheen namens de Bossche baron Van Hugenpoth tot den Berenklauw een brochure onder de naam: *Klooster in Nederland*. De strekking van deze brochure ging over *de vermeende verrijking van de kloosterlingen ten koste van burgers. Productief kapitaal wordt aan de maatschappij onttrokken door de vele legaten die toekomen aan de kloosters.* Hij stelde onder meer dat de kloostervestigingen onwettig waren omdat de gegeven toestemming door koning Willem II nooit had mogen gebeuren. De koning was volgens hem in deze onbevoegd. De Nederlandse bisschoppen en het katholieke nieuwsblad De Tijd namen krachtig stelling tegen deze beweringen en weerlegden de geuite beschuldigingen. Voor de tweede keer kwam Justitie, in opdracht van de minister met een inventarisatie van de kloosterordes. Men wilde onder meer informatie over de aard van de orde, het aantal Nederlanders en vreemdelingen onder hen en het eigendomsrecht van het klooster. Al eerder hadden de ordes zich beroepen om hun juridische status van *erkend burgerlijk lichaam.* En ook nu protesteerde de Bossche Orde van de Redemptoristen tegen de manier waarop de kloosterlingen behandeld werden. Om te laten zien dat de orde niets te verbergen had beantwoordde hij toch een aantal vragen. In de Bossche politiek leidde dit er toe dat drie raadsleden die zich openlijk achter de mening van de baron hadden geschaard een jaar later niet meer werden herkozen.
Ondanks deze weerstand was de komst van de kloosterlingen onomkeerbaar geworden.
Van de kloosterordes die in de 17e eeuw de stad hadden moeten verlaten, waren alleen de kapucijnen en de karmelietessen teruggekeerd. Maar daarnaast vestigden zich nu talrijke congregaties van broeders en zusters, die een actieve rol gingen vervullen in bijvoorbeeld het onderwijs en de ziekenzorg. Langs de Sint Janssingel, aan de Choorstraat en de Papenhulst of in de Sint Josephstraat verrezen omvangrijke kloostercomplexen als een triomfantelijke uiting van herlevend katholicisme. Lange tijd was het katholicisme in Brabant vanzelfsprekend geweest, maar tegelijk ook verborgen of op zijn best terughoudend. Nu kon het echter naar buiten treden en daarmee, zo leek het wel, een nog zwaarder stempel drukken op het leven van de gelovigen.
In de eerste helft van de 20e eeuw was de Katholieke Kerk prominent aanwezig in het maatschappelijke en culturele leven. Het kerkelijk leven floreerde in menig opzicht. Het aantal roepingen voor het priesterschap en bij religieuze congregaties was groot. Nieuwe parochies werden gesticht en kerken gebouwd. Men sprak over die tijd wel van *het Rijke Roomsche Leven.*
Drie bisschoppen bestuurden het Bossche diocees in deze periode. Mgr. Wilhelmus van de Ven (1892-1919) was sociaal bewogen. Hij trachtte antwoorden te vinden op de problemen van de industrialisatie en het opkomend socialisme. Voorzichtig manoeuvrerend stond hij positief tegenover de katholieke sociale beweging. Hij werd daarbij ondersteund door een aantal gedreven priesters. Pastoor Prinsen van de Bossche Sint-Jacobsparochie was een van hen. In 1895 richtte Mgr. Van de Ven de Bisschoppelijke Kweekschool op. Voor de continuering van het katholieke onderwijs was een goede opleiding van onderwijzers noodzakelijk.
Zijn opvolger Arnoldus Diepen (1919-1943) bouwde voort aan de ontwikkeling van het katholiek onderwijs. Hij was actief betrokken bij de stichting van enkele Brabantse ziekenhuizen en bij de organisatie van het katholieke sociale leven waaronder het jeugdwerk. Tijdens zijn bestuur werden 49 nieuwe parochies en 13 rectoraten opgericht en wijdde hij 152 nieuwe kerken en kapellen in.
In 1942 begon het sterk door de oorlog getekende episcopaat van Wilhelmus Mutsaerts. Hij zag het als zijn belangrijkste taak om verwoeste kerken te herstellen en in nieuwe wijken kerken te bouwen. De gesloten katholieke zuil begon na de oorlog echter te wankelen. Het moderniseringsproces in de samenleving kreeg ook invloed op het katholieke volksdeel. De eerste tekenen van de ontkerkelijking en verzwakking van de geloofsbeweging vormden voor Mgr. Mutsaerts een probleem. Het tij was echter niet te keren. In 1960 trad hij terug.

Herkenbaarheid geestelijken

De geestelijkheid gaf aan het Bossche straatbeeld een bijzonder accent. Op straat zag men pastoors, die soms een sjerp droegen, kapelaans met steek en zwarte toog, kapucijnen in hun bruine pij met blote voeten op hun sandalen, nonnetjes met hun hoofd zedig in de gesteven kappen en de fratertjes. Af en toe kon men de bisschop, in het purper gekleurd door de straten zien schrijden. De geestelijken werden toen op straat minzaam en eerbiedig begroet.

Verstandhouding met de protestanten

De verstandhouding tussen de katholieken en de protestanten was in de 2e helft van de 19e eeuw soms bijzonder gespannen. Hoewel de stad in hoofdzaak rooms was werden de meeste rijksbetrekkingen in die periode vervuld door de protestanten. Katholieken kwamen hiervoor niet in aanmerking.

De kerkgang en overige ceremonieën

Iedere godvruchtige Bosschenaar trok op zondag, hoe arm hij ook was zijn mooiste mantel of jas aan. In alle stilte stapte het gezin naar de kerk, bij voorkeur naar de hoogmis. De kerken waren, uitgezonderd de vroegmis steeds stampvol. ’s Middags ging men om drie uur naar het lof, een korte gebedsdienst opgeluisterd met lofgezangen. En tijdens de Mariamaanden, in mei en oktober was er nog het Marialof. Men was dan verplicht minstens een rozenhoedje, met beurtelings de blijde, de droevige en glorievolle geheimen, die voor ieder tientje (tien Weesgegroetjes) werden genoemd, te bidden. Met de dunne en dikke kraaltjes kon men het vereiste aantal Weesgegroetjes en Onzevaders, dat gebeden moest worden bijhouden.
De vastenperiode tot aan Pasen werd toen nog serieus nageleefd. Uiteraard mocht ook de nachtmis tijdens Kerstmis niet ontbreken.
Tot de mooiste momenten van de jeugd behoorde ongetwijfeld de 1e Heilige Communie, aanvankelijk op elf- of twaalfjarige leeftijd, later op zes- of zevenjarige leeftijd. De catechismus moest men toen ook nog van buiten leren. In familiekring werd na afloop veelal een groot feest gevierd waarbij de alcohol meestal rijkelijk vloeide.

Invloed kerk op dagelijks leven

De invloed van de geestelijkheid op het dagelijkse leven van de Bosschenaren was buitengewoon groot. Zijn woorden gingen uit van God en daalden zo neer op de mensen.
In 1918 waarschuwden de bisschoppen het katholieke kerkvolk nog eens nadrukkelijk voor de *allergevaarlijkste dwaling,* het socialisme. Hier gold: of katholiek of socialist. Beide samen ging niet. De bisschoppen bevorderden krachtiger dan ooit de oprichting of uitbreiding van zuiver katholieke organisaties. De rode of neutrale organisaties waren voor de katholieken verboden.

Onderwijs

Inmiddels had de Onderwijswet uit 1920 de financiële gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs geregeld. Daarna kon de in de 2e helft van de 19e eeuw begonnen opmars en uitbreiding van het katholiek onderwijs zich in een versneld tempo voltrekken.

Kleding- en andere voorschriften

De katholieken probeerden de Bossche kinderen af te schermen tegen de gevaarlijke buitenwereld. Daartoe werden de kleding en het gedrag van meisjes en onderwijzeressen tot in detail voorgeschreven. Ze mochten slechts verschijnen *met lange, niet doorschijnende kousen en in een costuum, afhangend tot over de knieën, gesloten tot aan den hals en de armen tot en met den ellenboog bedekkend.*
De kleding van de jongens moest *voegzaam, betamelijk en zedig* zijn, dat wil zeggen: *in gesloten costuum, met kousen en de bovenbenen ten minste tot aan de knieën bedekt.*
Door bisschoppelijke inspecteurs werd hier streng opgelet.
Het onderwijzend personeel mocht geen gemengde verkering hebben of met een niet-katholiek zijn getrouwd op straffe van ontslag.

Het opkomende gevaar

De bisschop nam stelling tegen de goddeloze communisten, rode socialisten, neutrale vrijzinnige liberalen en vanaf 1933 ook tegen fascisten en nationaalsocialisten.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de kerk een toevluchtsoord voor de katholieken. Men voelde er zich veilig en vond steun in het geloof.

Gewijzigde opvattingen/verhoudingen

Na de Tweede Wereldoorlog wilde men de hechte katholieke gemeenschap weer herstellen.
De bisschop vond echter verzet in de kringen van progressieve katholieken die een brede samenwerking waren aangegaan met atheïstische socialisten, liberalen en protestanten.
Met de komst van bisschop Mgr. Bekkers die in 1957 tot bisschopcoadjutor van bisschop Mgr. Mutsaerts was gewijd met recht tot opvolging (vanaf 1960 tot aan zijn dood in 1966) ontstonden langzamerhand andere opvattingen. Zo kwam hij, onder de indruk van de nood van de gehuwden, geleidelijk tot een ander inzicht over de gezinsgrootte en de beleving van de seksualiteit. Pas na zijn officieel aantreden als bisschop van ‘s-Hertogenbosch zouden die gedachten worden verwerkt in een concreet programma. Als geen ander wist Mgr. Bekkers zijn medewerkers te motiveren en stimuleren tot vernieuwend beleid. Bisschop Bekkers werd door zijn vaste rubriek in KRO’s Brandpunt een tv-persoonlijkheid die hierdoor meer Nederlanders bereikte dan welke geestelijke dan ook voor hem.
In 1963 ging er een schok door katholiek Nederland toen hij voor de televisie vertelde over de huwelijksliefde. In ieder huwelijk diende de liefde centraal te staan van waaruit alles, niet alleen de gezinsgrootte, maar ook een eventuele geboorteregeling bezien moest worden. Veel gehuwden werden door deze toespraak bevrijd uit de beklemmende plicht tot voortplanting. Voorschriften en uniforme regels werden niet meer opgelegd. Het

volgen van een afwijkende koers was een goede beslissing. Wanneer het uit echte liefde voortkwam zo bevestigde hij een jaar later nog eens. Wilhelmus Bekkers beriep zich op een uitspraak van het Tweede Vaticaanse Concilie. In het bisdom ontstond ruimte voor een actieve, levendige kerkgemeenschap waar priester en gelovigen elkaar op gelijkwaardige basis ontmoetten en samen onderweg waren, al vragend en zoekend naar de Heer.

De afgeslankte kerk in een eigentijds jasje

Het Brabantse bisdom was in de jaren zestig van de 20e eeuw op drift geraakt door het beleid van Wilhelmus Bekkers en de besluiten van het Vaticaans Concilie. De veranderingen werden onder het episcopaat van bisschop Mgr. Johannes Bluyssen verder zichtbaar. De mis leek langzamerhand niet meer op die van vroeger. De kerkgebeden, de voorschriften rond de toediening van de sacramenten, zoals de biecht en het vormsel en de vele regels uit de lange vastentijd werden door de pastoor anders uitgelegd, verzacht en naar de moderne tijd vertaald. Als men te communie ging mocht men, zoals bij de protestanten ook uit de kelk drinken. Bovendien was het *nuchter blijven* vóór de communie gaan minder belangrijk geworden. Verder was het geen doodzonde meer als men zondags het bijwonen van de Heilige Mis oversloeg.
De traditionele massale kerkgang uit het heilige roomse leven was binnen enkel jaren ineens verdwenen. Het weekendbezoek aan de mis viel van bijna 71% in 1966 terug naar bijna 29% in 1979.
Overigens werden ook veel Bossche protestanten minders kerks en beleefden zij hun godsdienst ook anders.
Positief was dat de hereniging tussen de protestanten en katholieken op gang kwam. Gemengde huwelijken konden zonder problemen in elkaars kerk worden gesloten. In de Sint-Jan waren regelmatig oecumenische diensten. De Kerk was (voorgoed?) veranderd. Geestelijken liepen voortaan ook in burgerkleding rond.
Er ontstond een groot priestertekort. Waren er in 1966 nog 848 priesters als zielzorgers in het bisdom werkzaam, in 1982 bedroeg het aantal slechts 387. Velen waren uit het ambt getreden. Tussen 1977 en 1982 werden slechts vijftien priesterwijdingen voltrokken. Er werd steeds meer een beroep gedaan op leken, pastoraal werkers of zelf werksters.
Een andere ingrijpende verandering was het samenvoegen van parochies en het sluiten en afbreken van kerken. In 1971 werd onder andere besloten de kerken van Sint-Leonardus, Sint-Pieter en Sint-Joseph te sluiten. Alleen deze laatste kerk bleef bespaard van de slopershamer.
Er kwam één grote binnenstadsparochie met aanvankelijk de kerken Sint-Jacob, Sint-Cathrien, de kerk van de paters kapucijnen en de Sint-Jan. Uiteindelijk is thans alleen de laatste kerk overgebleven als parochiekerk.
Ook uit het onderwijs en ziekenzorg verdwenen de laatste fraters en nonnen. Hun plaats werd door leken ingenomen. De stad moest definitief afscheid nemen van de theresiaantjes. Ook het Ignatiusklooster van de zusters van JMJ en dat van de paters redemptoristen werden verlaten.
Na Mgr. Bluyssen werd als bisschop tot ieders verrassing de als autoritair en rechtlijnig bekend staande bisschop Mgr. Ter Schure benoemd. Hij zocht niet de weg van de dialoog en duldde, daarin gesterkt door de paus geen *verscheidenheid in eenheid* meer.
Het kerkvolk uit het bisdom raakte door de ommekeer in de koers van Rome en door de openlijke conflicten in de war en verdeeld. Het was dan ook niet verwonderlijk dat in 1985, bij het bezoek van paus Johannes Paulus II, mede vanwege de verscherpte veiligheidsmaatregelen de stad niet was volgestroomd.
Het beleid van de huidige bisschop Hurkmans (1998-) wijkt in hoofdlijnen niet af van zijn voorganger.
Inmiddels zijn het kerkbezoek en de geloofsbelevenis gestabiliseerd.

PARADE 1: Hart van Brabant

De cafés aan de rand van de Parade zijn vaak druk bezet. Bekend café is het Hart van Brabant waar je kunt smullen van de befaamde chocoladebollen van De Groot, door niet Bosschenaren aangeduide als Bossche bollen. Tot 1953 heette dit café De Bonte Os. Jan junior van Jan en Truus Bosmans had toen het café overgenomen.

Het verhaal gaat dat in 1953 de auteur en professor Anton van Duinkerken (pseudoniem voor W.J.M. Asselbergs) samen met een stel jonge kunstenaars, waaronder de later in de stad zeer legendarisch geworden Domien van Gent uitvoerig discussieerden over de naam van het café. Men vond dat het café meer recht werd gedaan met de naam Hart van Brabant naar de meest gelezen gedichtenbundel van Anton van Duinkerken. De naam werd toen ook veranderd.
Het was overigens het eerste café aan de Parade. Later volgden de overige cafés.

PARADE 3: Stadsherberg ‘t Pumpke

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Hier staat de bekende Bossche Stadsherberg ‘t Pumpke dat aanvankelijk in de volksbuurt De Pijp in de Hooge Nieuwstraat stond. Aan de gevel van het bescheiden pandje was een ouderwetse pomp met koperen tuit bevestigd. De Nieuwstraat die uitkwam op het Kardinaal Van Rossumplein heeft in 1960 plaats moeten maken voor de nieuwbouw van het Groot Ziekengasthuis.
De familie Bosmans heeft dit café, vanwege gebrek aan opvolging in 2006, na het 90 jaar in haar bezit te hebben gehad overgedaan aan de familie Van den Groenendaal.
Het cafeetje raakte bekend als 't Pumpke naar de pomp die zich voor het pand bevond. Binnen staat nog steeds de originele pomp, terwijl er buiten een, als replica en blikvanger voor de huidige stadsherberg staat.

Van water- en vuurhuis naar Stadsherberg ‘t Pumpke

In 1916 namen Johannes (Jan) Bosmans en zijn vrouw Bet een water- en vuurhuis over van de oude Tillemans. Feitelijk was het toen ook al een café, gelet op de oude tapvergunning uit 1915 voor *het benedenlokaal, groot 35,50 m2 van het huis, gelegen aan de Hooge Nieuwstraat 17.*
Een water- en vuurhuis was een gelegenheid waar men warm water, brandende kooltjes en later ook allerlei huishoudelijke dingen kon kopen. In de meeste water- en vuurhuisjes kon men ook legaal of illegaal aan drank komen. Dat was bij Bosmans niet het geval: hij had officieel toestemming om *sterken drank in het klein* te verkopen.
In de kelder bevond zich een wel waarin de pomp was geslagen. Daarmee werd boven de grote koperen ketel gevuld die op de plattebuiskachel de hele dag langzaam pruttelend aan de kook werd gehouden. Op deze plattebuiskachel, zoals die in die jaren in zwang was vonden ook de keteltjes van de boeren van de nabijgelegen veemarkt een plaats. Soms wel tien of twaalf tegelijk. In die tijd was het gebruikelijk dat de boeren die naar de veemarkt kwamen een keteltje meenamen waarin ze zelf koffie zetten. Koffie drinken in een café was toen ongekend. Wel had het water- en vuurhuis kommen zonder oor waaruit de boeren hun koffie dronken met melk en suiker die eveneens te koop waren in het water- en vuurhuis.

Ook de buurtbewoners kwamen in de eerste periode van de 20e eeuw voor water en vuur naar de Hooge Nieuwstraat. Op maandag, met emmers tegelijk want dan was het wasdag. En op de overige dagen met hun koffiepot. Voor twee centen kochten zij een maatje koffie, waarna de pot met kokend water, voor de prijs van één cent gevuld werd. Met ook nog eens twee cent room hadden de omwonenden voor vijf cent hun heerlijke pot koffie.
Toen tenslotte ook in het Tolbrugkwartier, een onvervalste volksbuurt de huizen stromend water kregen en de huizen waren aangesloten op de Gemeentelijke Gasfabriek werd het water- en vuurhuis een *seizoensbedrijf.* In de winter, als

thuis de kachel brandde had men het water- en vuurhuis niet meer nodig. Of het moest zijn voor een testje gloeiende kolen die in de stoof, die destijds in geen enkel huis ontbrak, de voeten hielp warm te houden.
Met koffie, thee, suiker en nog wat kruidenierswaren bleef het nog wel een buurtwinkeltje.
Zoals het water- en vuurhuis een trefpunt was waar de vrouwen maar al te graag een praatje maakten, zo was het in de andere functie als café de plaats waar mannen uit de buurt elkaar ontmoetten. Vrouwen kwamen in die tijd niet in het café, hooguit om hun man te halen. Na hun werk liepen de mannen nogal eens het café binnen.
Bijna tien jaar lang hebben Jan en Bet het winkeltje, dat niet meer was dan een voorkamer uitgebaat. Dat leverde waarschijnlijk een aardige bron van inkomsten op. Te meer omdat Jan daarnaast zijn betrekking als steendrukker aanhield. Terwijl hij overdag naar de steenhouwerij In de Boerenmouw ging, deed zijn vrouw het winkeltje.
In 1925 namen zijn zoon Jan en zijn vrouw Truus het winkeltje over. Zij hebben er meer een café van gemaakt. Een samenvoeging van de panden Hooge Nieuwstraat 15 en 17 bood daartoe de benodigde ruimte. Er ontstond toen een voor die tijd kenmerkende combinatie van water- en vuurhuis, (snoep)winkeltje en café.
Met de komst van elektriciteit, (mijn)gas en stromend water verloor het water- en vuurhuis langzaamaan terrein.
In de jaren zestig van de vorige eeuw stond de Hooge Nieuwstraat en haar omgeving op de nominatie om gesloopt te worden. Hoewel het nog enige jaren zou duren, raakte de wijk zo verpauperd dat Jan en Truus Bosmans min of meer in 1960 al gedwongen werden om te verhuizen naar een andere locatie. Zij namen de wijk naar het Hart van Brabant, waar in 1953 zoon Jan zich al had gevestigd. Op de hoek van de Parade en de Kerkstraat had zoon Jan destijds het café De Bonte Os overgenomen. Geïnspireerd door een gedichtenbundel van de vooraanstaande katholieke letterkundige Anton van Duinkerken wijzigde hij de naam in Hart van Brabant.
Jan deed met alle liefde en plezier zijn Hart van Brabant over aan zijn vader en moeder omdat hij intussen zelf het oog had laten vallen op een particulier huis dat twee deuren verder aan de Parade lag. Daar begon hij onder de vertrouwde naam ’t Pumpke. De pomp die in de Hooge Nieuwstraat aan de bron van de zaak was gelegen kreeg een ereplaats tegen de achterwand. Het was een zaak met stijl, want zijn ingeboren aversie tegen het café in zijn algemeenheid had Jan Bosmans, geboren in 1928, slechts kunnen elimineren door eerst drie jaar in een respectabel etablissement als De Prinsenhof in Delft te ervaren hoe het ook kon. Bovendien liet hij zich door andere, gerenommeerde oberkelners coachen en ging ook nog eens voor anderhalf jaar naar De Zwaan in Oisterwijk, een begrip in de horeca.
Kosten noch moeite werden dan ook gespaard om de stijl die Jan Bosmans beoogde vorm te geven. De inrichting vergde toen een kapitaal van 85.000 gulden, voor die dagen een astronomisch bedrag. Over stijl gesproken, caféstoelen met armleuningen waren toen zeer bijzonder. De goegemeente sprak er schande van en dat voor een café. Alleen de barkrukken kostten maar liefst 140 gulden per stuk. Een deel van het interieur, zoals de bar boven en de krukken hebben de tand des tijds goed doorstaan en zijn nog aanwezig. In 2007 heeft de huidige eigenaar de inrichting, met inbegrip van de bar beneden deels aangepast.
Eind jaren dertig van de vorige eeuw ging ’t Pumpke als een van de eerste cafés in de stad over van flessenbier naar tapbier die geleverd werd in vaten. In 1973 was het een van de eerste horecabedrijven in ’s-Hertogenbosch die werd uitgerust met een kelder-bier-installatie. Dit was mogelijk omdat het pand over een gekoelde kelder beschikte.
In 1984 werd J.P.M. (Hans) Bosmans bedrijfsleider. In 1988 kochten Hans en zijn vrouw Veronique samen ’t Pumpke.
In 2006 werd, zoals eerder vermeld de familie Van den Groenendaal eigenaar van Stadsherberg ’t Pumpke.

Water- en vuurhuizen algemeen

De water- en vuurhuizen lagen meestal in de volksbuurten. De stad kende in 1866 31 officiële water- en vuurhuizen. Ondanks de komst van de gasfabriek kende men in 1910 nog 21 locaties. In 1922 was het aantal teruggelopen tot twee en een jaar later waren ook deze beide water- en vuurhuizen verdwenen.
Het was een gelegenheid waar men in deze volkswijk aanvankelijk alleen warm water en brandende kooltjes of briketten kon kopen. Het accent lag ’s zomers op het kopen van warm water en ’s winters had men behoefte aan gloeiende kooltjes.
Het was meestal een klein winkeltje. Soms beschikte men voor de verkoop van het warme water over een aparte ruimte, al dan niet losstaand van de winkel of woonhuis. De opstelling was tegen de achterwand van het lokaal of in een van de hoeken van de achterwand. Daar stond dan een grote ketel die diende als waterreservoir. De inhoud van deze ketel was veelal 1.000 liter, een enkele was aanmerkelijk kleiner (100 liter). De ketel, die van ijzer of koper vervaardigd was stond op een bepaalde hoogte opgesteld. Een gemetselde halfronde muur onttrok de ketel aan het oog. Op gezette tijden werd deze, evenals de overige muren gewit en soms voorzien van een geteerde zwarte lambrisering. Slechts een enkele keer werd er tegelwerk aangebracht. Het

muurtje om de ketel reikte niet tot aan het plafond. Aan de bovenzijde werd er ruimte vrijgehouden om de ketel met water te kunnen bijvullen. Hiervoor moesten eerst de planken, waarmee de ketel was afgedekt worden verwijderd voordat er met behulp van een emmertje kon worden bijgevuld. Hierbij gebruikte men een trapje of leertje. Aan de onderzijde van de muur, onder de ketel waren de stookgaten. Afhankelijk van de grootte van de ketel telde men soms wel vier stookgaten. De stookgaten waren gemetseld van Engelse brandstenen en voorzien van ijzeren roosters. Hierop werd het vuur gaande gehouden om het water in de ketel op temperatuur te brengen en te houden. Ter hoogte van de onderkant van de ketel was of waren door de muur heen één of twee kranen van koper aangebracht waarmee het water uit de ketel getapt kon worden. In de betreffende muur was ook en asgat aanwezig, soms voorzien van een ijzeren deurtje. De wat meer luxe uitvoeringen van deze ketels beschikten over een peilglas waaraan de stand van waterniveau kon worden afgelezen. Meestal was het geheel aangesloten op een bestaand rookkanaal.
Tot de attributen behoorde onder andere een vuurtang die werd gebruikt om de *slofkes* uit het vuur te halen. Uiteraard beschikte men over een pook voor het oprakelen van het vuur en een schop voor het afvoeren van het as onder de roosters. Deze werd tevens gebruikt voor het inleggen van een slofke. Als brandstof werden turf, hout en briketten gebruikt.
Er werden, hoewel niet zo gebruikelijk in deze stad ook eenvoudige uitvoeringen gebruikt. De ketel hing dan aan een ketting boven het open vuur en het warme water werd er door middel van een grote lepel uit geschept. De laag bij de grond liggende vuurhaard bevond zich binnen een soort rand van gemetselde stenen.
Later werden de ketels vervangen door kolenkachels, waarop dan enkele ketels met water werden geplaatst.

Warm water

Het warm water wat men hier kocht werd voor verschillende doeleinden gebruikt. Dit gebeurde vooral ’s zomers omdat er dan thuis geen kachel brandde.
De buurtbewoners kwamen bijvoorbeeld op maandag met emmers tegelijk want dan was het wasdag. Huisvrouwen die warm water voor de was nodig hadden kregen voor drie cent zelfs een tonnetje heet water thuisbezorgd. Het vervoer van dit warme water gebeurde met een speciale handkar. Dit vervoermiddel was voorzien van een halfronde bodem waarop de tonnetjes horizontaal vervoerd werden. De tonnetjes waren voorzien van een houten stop, ter plaatse trok de bezorger de stop er uit en goot het warme water in de gereedstaande wastobbe of emmers. Om zich enigszins te beschermen tegen de hitte die deze vaatjes uitstraalden droeg hij een sloof van leder.
Ook vrijdags wanneer alles in huis een goede beurt kreeg was er bij de water- en vuurhuizen een extra omzet aan warm water.
Men kwam ook met de koffiepot aanzetten. Rond 1900 kon men nog voor tien personen gemalen koffie halen die twee cent kostte. Met de prijs van een cent voor het kokende water en voor een cent melk kwam dat op totaal vier cent, goed voor een heerlijk kopje koffie.
Andere dagelijks terugkerende rituelen (naast het water halen voor de koffie) waren het bakje warm water voor de heer des huizes om zich te scheren; de kan met warm water voor de afwas en in de winterdag de vulling voor de bedkruik.
In de winterperiode was de verkoop van warm water beduidend minder. In vrijwel alle gezinnen had men dan de mogelijkheid om ketels gevuld met water te plaatsen op de brandende kachels. Op de Brabantse platte buiskachel, een duveltje of het keukenfornuis werd het water dan aan de kook gebracht en/of gehouden.
Het is begrijpelijk, dat juist in zo'n periode van omzetverlies de koopmansgeest van onze Bossche water- en vuurverkopers op zoek ging naar andere bronnen van inkomsten door uitbreiding van het assortiment.

Kooltjes/briketten

Eén van de meest voor de hand liggende activiteiten ‘s winters was de verkoop van *gloeiende slofkens* afkomstig uit het vuur onder de grote waterketel. Een kooltje werd dan door middel van een vuurschop eruit getild en in een langwerpig of vierkant aardewerken of ijzeren bakje gelegd (een test) en er vervolgens goed ingelegd. Dit was een methode waarbij het gloeiende kooltje niet alleen in de as werd gelegd, maar ook met as afkomstig uit de aslade werd toegedekt. Dit had het voordeel, dat de tijdsduur dat het kooltje de functie van warmtebron moest vervullen verlengd werd. Vervolgens werd de test in een stoof geplaatst: een vierkant houten kistje met een aantal gaten aan de bovenzijde en aan één zijde open. Deze stoven dienden als verwarming voor de voeten. Op de stoof werden de voeten geplaatst. Als de grote rok, jurk of kamerjas er dan nog over heen ging, werden ook de benen goed verwarmd.
Ze werden niet alleen thuis gebruikt maar ook op de markten en in de kerken. De Sint-Jan had in vroegere tijden nog een speciaal stovenkamertje van waaruit de *stoelenzetsters* deze stoven met kooltjes verhuurden aan de kerkgangers. Een stoof met twee slofjes kostte rond 1900 zo'n zes cent.

De vuurkooltjes werden ook gekocht door bepaalde categorieën ambachtslieden. Met name waren dat de smeden voor hun smidsvuur en de kleermakers voor hun persijzer. Overigens zullen zij waarschijnlijk niet voor een geweldige omzetverbetering hebben gezorgd.
De kooltjes en eventueel briketten werden ook nog gebruikt om de kachel thuis aan te steken.

Ontwikkelingen

Het water- en vuurhuis was echter niet alleen een praktische voorziening, het was ook een sociaal trefpunt. Later vulden ook andere (huishoud)artikelen de schappen. Het werd een soort buurtwinkeltje.
Om het wachten wat aangenamer te maken werd er ook wel, legaal of illegaal een borreltje geschonken. In de meeste water- en vuurhuisjes kon men ook illegaal drank kopen. Sommige water- en vuurhuizen werden volwaardige cafés zoals Stadsherberg ‘t Pumpke, destijds liggend aan de Hooge Nieuwstraat en thans aan de Parade.
Toen de huizen stromend water kregen werd het water- en vuurhuis nog meer een seizoensbedrijf. In de winter, als thuis de kachel brandde had men het water- en vuurhuis niet meer nodig. Of het moest nog zijn voor een testje gloeiende kolen die in de stoof, die destijds in geen enkel huis ontbrak, de voeten hielp warm te houden.
Na de oprichting van de Gemeentelijke Gasfabriek in 1887, de waterleiding en de elektriciteit kwam er langzaamaan toch een einde aan het tijdperk van de water- en vuurhuizen.

Komische Folkloristische Fanfare De Kikvorschen

Het is het stamcafé van de *Komische Folkloristische Fanfare De Kikvorschen.* Deze fanfare werd als schertsfanfare opgericht in 1927 toen vanwege een raadsbesluit, georganiseerde muziek ter gelegenheid van carnaval verboden was. De muziekinstrumenten waren toen van triplex en voorzien van mirlitons (rieten fluitje). Wegens de overtreding van de gemeentewet, artikel 251 werd het gezelschap na een optreden door de politie opgehaald.
Tot op heden is de fanfare, nu als echte muziekgroep blijven voortbestaan en heeft zij bekendheid verworven in binnen- en buitenland. Ooit was Truus Bosmans de waardin van ‘t Pumpke, de moeder van de Kikvorschen. Haar borstbeeld staat nog in het café evenals het borstbeeld van Jan Bosmans. Voor het café staat een replica waterpomp uit 1966 en een afbeelding van een kikker.
De pomp accentueert de historische achtergrond van de stadsherberg als voormalige water- en vuurhuis en de kikker verwijst naar de *Komische Folkloristische Fanfare De Kikvorschen*

PARADE 8

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een lijstgevel met een gebosseerde pleisterlaag, cordonlijst en schuiframen uit de 1e helft van de 19e eeuw. In het bovenlicht van de ingang zit een ruitmotief, bestaande uit segmenten.

PARADE 10: Bisschoppelijk woonhuis/Paleis

De panden op nummer 10 en 11 vormen samen het Bisschoppelijk Paleis. Tot 1813 was het Bisschoppelijk Paleis, met diverse langdurige onderbrekingen, zoals tijdens de protestante overheersing gevestigd in het pand dat nu heet Jeroen Boschhuis aan de Hinthamerstraat 74.
Het pand op nummer 10 is in gebruik als woning van de bisschop, thans Hurkmans.
In het Bisschoppelijk Paleis woont niet alleen de bisschop maar hij heeft er zijn kantoor, een eigen kapel en er zijn tal van instituten van het bisdom gevestigd. Wat er uit verdween was het Bisschoppelijk Museum, een kerkelijk museum dat tot na de Tweede Wereldoorlog in het pand onderdak bood aan een fraaie collectie. Vanaf de jaren zeventig van de 20e eeuw is deze collectie te bewonderen in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden.
In 1515 stond op dezelfde plek al een pand dat eigendom was van kardinaal Willem van Enckevoirt. Het heette toen Huis Van Enckevoirt. Daarna was het vóór 1769 nog een *Coffyhuis* en een koffie- en theewinkel.

Rond 1760 kwamen de middeleeuwse huizen, die op de plek stonden van de huidige panden Parade 10 en 11, respectievelijk in 1767 en 1765 in handen van de rijke weduwe Samuele Theophile Smits van Voorburgh die getrouwd was geweest met de president-schepen van de stad, Leonard Jan Smits. Zij liet de huizen afbreken en in 1769 Parade 11 bouwen en enkele jaren later Parade 10, dat in 1776 gereed kwam.
In 1823 zijn beide panden door de Staat aangekocht en in 1827 werd er besloten dat het een bisschoppelijk paleis zou worden. Dat lijkt vreemd in die tijd, maar een nooit uitgevoerd concordaat (verdrag tussen Staat en Kerk) uit 1827 voorzag in bisschopszetels in Amsterdam en ’s-Hertogenbosch. De Staat moest onder andere zorgen voor de huisvesting van de bisschoppen. Door politiek verzet en door de afscheiding van België in 1830 is van dit concordaat niets terechtgekomen.
De beide panden werden in die periode voor het eerst samengevoegd waarbij de voorgevel en het dak zijn vernieuwd. Door de Vrijheidsoorlog met België en onenigheid met het Vaticaan kon een bisschopszetel toen echter niet doorgaan. Het samengevoegde pand werd vooralsnog eerst als kazerne (1830-1833) en later, tot 1839 als militair hospitaal gebruikt. In 1840 werd pand nummer 10, na een splitsing als een openbare school ingericht.
In 1863 kocht het bisdom het pand op nummer 10. De bisschop, Mgr. Zwijsen, die tevens aartsbisschop was van het aartsbisdom Utrecht verhuisde toen, na een grondige restauratie van het pand in 1864 van Huize Gerda in Haaren naar dit pand en het deed vanaf dat moment dienst als Bisschoppelijk Paleis. Dat is toe nu nog steeds het geval.
Het pand Parade 11 bleef tot 1933 eigendom van het rijk. In de 19e eeuw waren in dit pand ambtenaren van het gouvernement gestationeerd en later het kadaster en het hypotheekkantoor. In 1932 verhuisden deze diensten naar Eindhoven.
In 1933 kocht bisschop Mgr. A.F. Diepen dit pand om op de benedenverdieping het Bisschoppelijk Museum te huisvesten. De bovenverdieping werd toegewezen aan het katholieke jeugdwerk, dat later uitgroeide tot de Katholieke Actie. De latere bisschop Bekkers was aanvankelijk directeur van de Katholieke Actie. De panden Parade 10 en 11 werden toen weer met elkaar verbonden.
In 1980 werden beide panden uitgebreid met het archiefgebouw, gelegen aan de Lange Putstraat.
Tussen 1987 en 1990 zijn beide panden gerestaureerd.

Bisdom/Bisschoppen

In 1569 werd het bisdom ‘s-Hertogenbosch gesticht. Sinds die tijd is ’s-Hertogenbosch een kerkelijk bestuurscentrum. Na de val van de stad in 1629 tot aan 1853 kende de stad, met uitzondering in de hierna beschreven Franse tijd geen bisschop maar er waren wel vicarissen aangewezen. Tussen 1641 en 1647 bestond er overigens alleen op papier nog een bisschop.
In 1810 bestemde Napoleon I Bonaparte het huidige pand De Muzerije tot Bisschoppelijk Paleis. Hij stond toen op het toppunt van zijn wereldlijke macht maar trachtte tevens het kerkelijk gezag uit te oefenen. Hij had namelijk paus Pius VII zijn kerkelijke macht afgenomen waarna de paus hem in de ban deed. Hierop nam Napoleon I Bonaparte op zijn beurt de paus gevangen en trachtte over de Katholieke Kerk te heersen door onder andere uitsluitend hem welgevallige bisschoppen te benoemen. Hij had bij zijn bezoek aan de stad in mei 1810 gezegd: *Gij zult de Grote kerk krijgen en een bisschop bovendien.* Dat laatste viel echter niet goed bij de Bosschenaren. Een bisschop moest door de paus worden benoemd en niet door Napoleon. De meeste katholieken en zeker de geestelijken zaten niet te wachten op een prelaat die slechts een pion was in de machtsstrijd tussen het revolutionaire Frankrijk en de Heilige Stoel en die daarom door Rome zeker niet erkend zou worden. Toch herstelde hij op 26 april 1810 het bisdom ’s-Hertogenbosch en benoemde op 20 mei van dat jaar de 83-jarige Petrus de Pauw tot eerste bisschop na Ophovius. De Pauw woonde toen in Gent en heeft nooit op zijn “troon” in ’s-Hertogenbosch gezeten. Hij stierf datzelfde jaar zonder zelfs ooit de stad te hebben gezien.
Daarna benoemde Napoleon I Bonaparte, Mathias van Camp, pastoor van de Sint-Jacobskerk in Antwerpen tot bisschop van ’s-Hertogenbosch. Deze werd in november 1810 uiterst koel ontvangen, reisde vervolgens naar Parijs, waar Van Camp in handen van de Franse keizer de eed van trouw aflegde. Veel katholieken meden de Sint-Jan en om het bezoek aan deze kerk min of meer af te dwingen, sloten de Fransen op zeker moment de overige katholieke gebedshuizen in de stad. Vanaf het moment dat Van Camp de eed had afgelegd tot aan de val van Napoleon bleef hij in ‘s-Hertogenbosch wonen. Door de val van Napoleon was Van Camp genoodzaakt om op 15 december 1813 de stad te verlaten.
Met het herstel van de katholieke hiërarchie in de 19e eeuw in Nederland was de stad een serieuze kandidaat om tot centrum van het aartsbisdom van Nederland te worden verheven. Utrecht trok uiteindelijk aan het langste eind maar het katholieke bestuurscentrum van de stad behield in belangrijke mate een landelijke invloed.
Zwijsen was in 1853 de eerste Bossche bisschop na ruim tweehonderd jaar. Hij ijverde ervoor om het Mirakelbeeld uit ballingschap (het verbleef in België) te laten terugkeren. Hij steunde de restauratie van de vele Bra-

bantse kerken, en zeker die van de Sint-Jan. *De heerlijke St. Jans-kerk, die in al hare naaktheid en verminking den aanschouwer eerbied en bewondering afdwong, gaat in volle pracht herrijzen*, schreef men in die tijd.
Zwijsen werd opgevolgd door Adrianus Godschalk (1877-1892) die voortbouwde op het door zijn voorganger gelegde fundament.
Mgr. Wilhelmus van de Ven was nauw betrokken bij de opkomst van de sociale acties in zijn bisdom.
De Bossche bisschop Arnoldus Frans Diepen (1919-1942) had in 1895 al de Bisschoppelijke Kweekschool - de voorganger van de Pabo - gesticht en bleef ook tijdens zijn ambt een voorvechter van het katholieke onderwijs.
Mgr. W. Mutsaerts werd bisschop in de oorlogsjaren en maakte de heropbouw van vele katholieke kerken mee.
Zijn opvolger was de populaire W.M. Bekkers (1960-1966) met zijn lijfspreuk *De liefde als wapen*. Hij maakte het Vaticaanse Concilie mee en door zijn eigentijdse aanpak van pastorale problemen verkreeg hij de sympathie en bewondering van velen. Niet alleen van katholieken, maar door zijn toespraken op de televisie was hij in het hele land bekend.
Dagelijks dienstbaar was de lijfspreuk van zijn opvolger Mgr. J.W.M. Bluyssen, die om gezondheidsredenen te vroeg moest aftreden. Daarna kwam Mgr. J. Ter Schure.
De huidige bewoner van het Bisschoppelijk Paleis aan de Parade is Mgr. A. Hurkmans.
De stad kende de volgende bisschoppen:

De bisschoppen uit het eerste bisdom

- Franciscus Sonnius (10 maart 1561 - 15 maart 1570).
- Laurentius Metsius (13 maart 1570 - 18 september 1580).
- Clemens Crabeels (1584 - 22 oktober 1592).
- Ghisbertus Masius (25 oktober 1593 - 2 juli 1614).
- Nicolaas Zoesius (10 mei 1615 - 22 augustus 1625).
- Michael Ophovius (13 september 1626 - 4 november 1637); moest in 1629 stad verlaten; geboren Bosschenaar.
- Henricus van de Leemputte (kapittelvicaris) (1637 - 1641).
- Joseph Bergaigne (13 mei 1641 - 24 oktober 1647).

De vicarissen tussen 1647 en 1853

- Henricus van de Leemputte (kapittelvicaris) (1647 - 1656).
- Henricus Vos (kapittelvicaris) (1656 - 1657).
- Nicolaus van Broechoven (kapittelvicaris) (1657 - 1658).
- Jacobus de la Torre (apostolisch vicaris) (1657 - 1661).
- Eugenius Albertus d'Allamont (apostolisch commissaris) (1662) - 1666).
- Jadocus Houbraken (apostolisch vicaris) (1666 - 1681).
- Guilielmus Bassery (apostolisch vicaris) (1681 - 1691).
- Martinus Stevaert (apostolisch vicaris) (1691 - 1701).
- Petrus Govarts (apostolisch vicaris) (1701 - 1726).
- Martinus van Litsenborg (apostolisch vicaris) (1745 - 1756).
- Andreas Aerts (apostolisch vicaris) (1763 - 1790).
- Antonius van Alphen (apostolisch vicaris) (1790 - 1831).
- Henricus den Dubbelden (apostolisch vicaris) (1831 - 1851).
- Joannes Zwijsen (apostolisch vicaris) (1851 - 1853).

De bisschoppen na 1853

- Joannes Zwijsen (1853 - 1877).
- Adrianus Godschalk (8 januari 1878 - 1892).
- Wilhelmus van de Ven (1892 - 1919).
- Arnoldus Frans Diepen (22 december 1919 - 1943); geboren Bosschenaar.
- Wilhelmus Mutsaerts (1943 - 1960).
- Wilhelmus Bekkers (1960 - 1966); Johannes Bluyssen, hulpbisschop (1961 - 1966).
- Johannes Bluyssen (1966 - 1983).
- Johannes Ter Schure S.D.B. (1985 - 1998).
- Antoon Hurkmans (1998 - heden).

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument. Het is, inclusief voorgevel gebouwd in 1776. Typisch voor de stijl van **Lodewijk de XV** zijn de dakkapellen met gebogen bovenlijst (mansardedakramen) en (eigenlijk) kleine ruitjes in glaslatten. De lijstgevel van het pand heeft een rijkversierde ingangstravee (middenrisaliet) en kroonlijst met rocailleconsoles. De gevel is afgewerkt met een plint met cartouchepatronen als bosseringen. Verder heeft het schuiframen met klossen en druppen onder de wisseldorpels en waaierzwikken. Rechts van het gebouw staat op huisnummer 9 een gepleisterd classicistisch koetshuis met kroonlijst op klossen. Boven de ingangsboog is een cartouche met bisschoppelijk wapen aangebracht.

Inpandig zien we in de stijl van **Lodewijk de XV** stucwerk in de gang, een schoorsteenmantel van wit en zwart marmer en op de verdieping een houten schoorsteen en een plafond, alles origineel. In het trappenhuis bevindt zich een eikenhouten **rococo**-trap.
Op de eerste verdieping van de achtervleugel bevindt zich een kleine **neogotische** kapel met een vijfzijdige koorsluiting, waarin twee spitsboogramen met ijzeren tracering en in de zijgevels twee achtruits ramen. De gevels zijn in schoon metselwerk uitgevoerd en het dak is gedekt met blauwe Hollandse pannen en leien en is bekroond door een smeedijzeren kruis.

PARADE 11: Bisschoppelijk Paleis/Archief

Hier zijn verschillende afdelingen (secretariaat) van het bisdom gevestigd.
Als particulier woonhuis is dit pand met lijstgevel gebouwd in 1769. Een gevelsteen bovenin verwijst hiernaar. Na de samenvoeging met het pand op nummer 10 omstreeks 1827 en de latere opsplitsing in 1840 bleef dit pand tot 1932 eigendom van het Rijk en had als laatste functie Kadaster en Hypotheekkantoor. Het werd toen door bisschop Mgr. Diepen gekocht en beneden ingericht als Bisschoppelijk Museum en boven t.b.v. het Jeugdwerk en later de Katholieke Actie. In 1932 werd in de kelder van dit pand en in de achterliggende nieuwbouw ook de Archiefdienst ondergebracht. In 1982 werd het pand aan de zijkant uitgebreid met nieuwbouw. In deze zijvleugel is het archief ondergebracht.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand is in 1769 gebouwd in de **Lodewijk de XV** stijl**.** (periode 1740-1770). Een bouwstijl met rechte, eenvoudige gevels waarbij het accent vooral op het middenrisaliet valt door de versiering met beeldhouwwerk en ornamenten rond de deur.
Het pand met de lijstgevel kent een rijkversierde ingangstravee (middenrisaliet) met balkon en kroonlijst met gesneden consoles. Het middenrisaliet is uitgewerkt op de lijst en is voorzien van een bloklijst en parelsnoeren. De deuromlijsting wordt tot aan de daklijst uitgebouwd. Typisch voor de stijl van Lodewijk de XV zijn de dakkapellen met gebogen bovenlijst (mansardedakramen) en (normaal gesproken) kleine ruitjes in glaslatten. Verder zijn er vensters met waaierzwikken/raamzwikken (versiering in de vorm van een waaier in een kwart cirkel, aangebracht in het bovenlicht van de schuiframen), rocailleconsoles, plint met cartouches en een cartouche boven de deur.

Inpandig zien we rijk stucwerk met rococo plafonds in de gangen en in het fraaie, monumentale trappenhuis bevindt zich een trap uit de 18e eeuw. De trappen hebben gesneden balusters. Verder zijn er een houten schoorsteenboezem

(marmeren benedendeel van latere periode), in de gang een gesneden deur en een marmeren fonteintje. Boven bevindt zich een houten schoorsteen. Evenals de buitenzijde is inpandig ook alles in de stijl van **Lodewijk XV** uitgevoerd.
In de zogenaamde kapittelzaal is een galerij te vinden met de portretten van alle bisschoppen vanaf 1853.

Kenmerken Lodewijk XV stijl (periode 1740-1770)

- Speels, licht en asymmetrisch en wordt gekenmerkt door uitbundige en krullerige versieringen.
- Eenvoudige, elegante (lijst)gevels uit bak- of natuursteen.
- Accent op het middenrisaliet.
- Consoles in de kroonlijsten voorzien van een asymmetrisch rocaillemotief.
- Asymmetrische en schuimende, golvende vormen.
- Versierde deuromlijstingen met dikke krullen, C-vormige versieringen en plantenmotieven.
- Versierde geveltoppen en daklijsten met balustrade.
- Interieurstijl: rococo met voornaamste kenmerken: Asymmetrische krullen en schelpvormen, sierlijke bloemslingers, pasteltinten.

PARADE 12

Het pand is een rijksmonument.
Oorspronkelijk had dit pand een woonfunctie en gaat in de historische bronnen terug tot in de 14e eeuw. Het huidige herenhuis dateert echter uit 1858. Het is gebouwd in een statige **eclectische** architectuur met de toepassing van schoon baksteenmetselwerk en gepleisterde en natuurstenen plint, venster- en kordonlijsten en hoekpilasters De ramen zijn een vroeg voorbeeld van de toepassing van T-vensters. Ter wille van een symmetrische gevelopbouw is in de zijgevel een viertal imitatievensters als blindnis opgenomen op de plaats waar geen vensters gewenst waren; zelfs de T-indeling van de vensters zijn hierin weergegeven.
Inpandig is het huis ingedeeld met een suite aan de rechterzijde, voor en tussenkamer, een zijingang met hal en rechtsachter een statig trappenhuis. Verder zien we diverse hoge stucplafonds, paneeldeuren en betimmeringen uit de oorspronkelijke bouwperiode.
Het vroegere koetshuis achter het pand is omstreeks 1984 gesloopt en vervangen door kantoorbebouwing in de stijl van de Bossche school naar een ontwerp van architect Hans van der Laan.
Het vijf vensterassen brede en diepe pand heeft een verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt omlopend schilddak. De gevels zijn opgetrokken in schoon metselwerk met deels hardstenen, deels gepleisterde plint, hoekpilasters, cordonlijst met tandlijst en is afgesloten door een forse kroonlijst met consoles, waartussen cassetten en zoldervensters, en aan de voorzijde bekroond door een smeedijzeren hekwerk tussen hoekpijlers en een attiek boven het middenrisaliet. In het middenrisaliet zit een dubbele deur met stoep, bovenlicht en geprofileerde omlijsting, en daarboven een balkon op consoles en met een smeedijzeren hek. De vensters met T-ramen, op de verdieping hebben afgeronde bovenhoeken en een geprofileerde omlijsting. Op de verdieping zit tevens een kuifstuk en een tweede profiellijst op consoles rond het bovenste deel.
Rondom het pand ligt een hardstenen stoep, grotendeels afgesloten met een smeedijzeren hek.
Tegen de achtergevel bevindt zich een gebosseerd, gepleisterde aanbouw uit medio jaren tachtig van de 20e eeuw met een verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak. In de noordgevel zitten vier natuurstenen kruiskozijnen en een inrijpoort met daarboven balkondeuren, waarvan het balkon is verdwenen.

Het pand is in juni 2010 aangekocht door de Stichting Binnendieze die het op haar beurt heeft verhuurd aan de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch. Na een ingrijpende renovatie is het Kringhuis aan het Lombardje op 23 mei 2011 hiernaartoe verplaatst. De balie annex winkel heeft hier eveneens onderdak gekregen.

PARADE 14

Het pand is een rijksmonument.
Dit huis met een fraaie deur, vormt één geheel met het pand aan Peperstraat 2. Het stamt uit het begin van de 19e eeuw. Toen heette de straat nog Weesstraat. Het is een patriciërswoning, gebouwd in de **empire**stijl.
Tussen november 1831 en juni 1832 werd het bewoond door prins Frederik der Nederlanden (1797-1881), zoon van koning Willem I en Wilhelmina van Pruisen. Prins Frederik had in 1831 deelgenomen aan de Tiendaagse Veldtocht tegen de opstandige Belgen. Daarna verbleef hij enige tijd in Tilburg met zijn broer, kroonprins Willem. Regelmatig kwamen de beide prinsen naar 's-Hertogenbosch. Soms stonden er dan erebogen gereed, een andere keer trok het stadsbestuur naar de gemeentegrens (in het zwart gekleed, met driekante hoed en degen en gezeten in koetsen) om de hoge gasten welkom te heten. Het hospitaal werd bezocht en het stadsbestuur op audiëntie ontvangen. Een maaltijd volgde en daarna werd de illuminatie bekeken. Later die avond was in de sociëteit Casino *een dansparty ter eere der beide Prinzen.*
Prins Frederik verbleef een half jaar in het pand aan de Weesstraat, zijn erewacht had een woning in de Verwersstraat betrokken.
Het pand werd, nadat het een aantal bewoners had gekend op een gegeven moment door de gemeente aan de woonbestemming onttrokken. Nu was er de mogelijkheid het gehele pand een kantoorbestemming te geven. En dat gebeurde ook: de Algemene Bank Nederland opende aan de Weesstraat een kantoor. Nu: ABN-AMRO.
Met ingang van 1 juni 1967 kreeg de stad er een nieuwe straatnaam bij: Parade. De huizen tussen de Kerkstraat en de Lange Putstraat (voordien: Peperstraat), de Weesstraat en de Duhamelstraat kregen een nieuw huisnummer aan de Parade. Weesstraat 1 werd Parade 14.

PARADE 15

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een gepleisterde gevel met een kroonlijst op klossen uit het begin van de 19e eeuw.
Een van de belangrijkste bewoners van Parade 14 en 15 was de rijksontvanger A.T. van Rijckevorsel van Kessel (1783-1849). Zijn naam en geboortejaar staan op de plaquette tegen de gevel van het hoekpand van de Parade en de Peperstraat.
De voornaamste persoon die hier ooit verbleef, was prins Frederik der Nederlanden. Deze zoon van koning Willem I logeerde van november 1831 tot juni 1832 bij de rijksontvanger, nadat hij had deelgenomen aan de Tiendaagse Veldtocht tegen de opstandige Belgen. Overigens nam aan deze veldtocht ook prins Willem, de latere koning Willem II deel.

PARADE 16

Het pand is een rijksmonument.
Dit sobere herenhuis stamt uit het begin van de 19e eeuw. De dammen tussen de vensters zijn als pilasters opgevat. In de gevel zitten schuiframen en er is een deur met amandelvormige kussenpanelen.

PARADE 18: Voormalig Gereformeerd Burgerweeshuis

In 1470 verhuisden de alexianen of cellebroeders van de Hinthamerstraat naar deze plek. De kapel werd in datzelfde jaar gebouwd en toen gewijd aan de Heilige Augustinus, de Heilige Alexius en de Heilige Triniteit. Zij verpleegden, net zoals de cellezusters of zwartzusters lijders aan de pest en andere besmettelijke ziekten. Zij begroeven de daaraan overledenen ook (cella = grafkamer).
In 1563 werd door het stadsbestuur op deze plaats een gedeelte van het klooster tot een weeshuis omgebouwd, waarbij de alexianen of cellebroeders de zorg voor de wezen op zich namen. De stichter ervan was de Bossche priester Frans van Uden. Tot die tijd ontfermden buren of familieleden zich over de wezen, al dan niet met financiële steun van de stedelijke armenzorgvoorziening. Zo was er in de stad vanaf het einde van de 13e eeuw de zogenaamde *Tafel van de Heilige Geest*, in de volksmond het Geefhuis geheten, die deze taak op zich nam. Als er niemand was die de wezen kon verzorgen dan werden ze uitbesteed aan vreemden. Ook deze zogenaamde bestedelingen kregen financiële ondersteuning.

Directe aanleiding voor de stichting van het weeshuis was het grote aantal wezen dat was ontstaan doordat de stad geteisterd was door een pestepidemie gedurende de jaren 1550-1555. Maar ook de denkbeelden van humanisten drukten hun stempel op het denken over opvoeding. Net zoals in andere delen van de Nederlanden groeide ook in ’s-Hertogenbosch de overtuiging dat een goede, christelijke opvoeding mensen kweekt die gedurende de rest van hun leven doordrongen zouden blijven van de christelijke waarden. Daarom kregen de wezen godsdienstonderwijs, leerden lezen en schrijven én leerden een ambacht.
Via een ingewikkelde constructie kwam het bestuur van het weeshuis in handen van de stadsregering.
Het stadsbestuur bepaalde welke wezen in aanmerking kwamen voor opname in het weeshuis en benoemde de regenten die samen met de regentessen de leiding hadden. De verantwoordelijkheid voor het dagelijkse reilen en zeilen was in handen van een zogenaamde binnenvader en een binnenmoeder.
Vanaf begin 1566 begon men daadwerkelijk weeskinderen op te nemen, eerst in een huis in de Verwersstraat, maar al spoedig daarna hier aan de Parade, tot 1966 Weesstraat geheten.
In 1566 werden het klooster en weeshuis gespaard bij de Beeldenstormen omdat de alexianen zorgden voor besmettelijke zieken en weeskinderen.
Toen de laatste cellebroeders in 1576 waren overleden of vertrokken werd het klooster in 1576 definitief tot stadsweeshuis bestemd.
Er werden toen jongens en meisjes verzorgd en het geheel stond onder leiding van een priester. Dat is maar een halve eeuw zo gebleven.
In het weeshuis mochten alleen kinderen worden opgenomen, van wie de ouders minstens tien jaar poorters van ‘s-Hertogenbosch waren. De jongste leeftijd waarop men kon worden opgenomen, was vijf jaar maar deze kinderen moesten wel zindelijk zijn; de maximumleeftijd voor opname was tien en later twaalf jaar. De wees moest daarnaast ook gezond van lijf en leden zijn, anders werd er naar een andere oplossing gezocht. Dat betekende wel dat in de praktijk nogal eens kinderen uit één gezin van elkaar gescheiden werden. Het weeshuis was verplicht om een klein aantal zogenaamde *geefhuiskinderen* toe te laten. Deze kinderen kwamen door hun geboorte niet in aanmerking voor opname. Ze werden door het Geefhuis aangemeld en financieel door de stad ’s-Hertogenbosch onderhouden. Alle wezen droegen een uniform, maar de geefhuiskinderen waren herkenbaar aan het rode biesje op de rechtermouw.
In 1616-1618 werd, dankzij een legaat van 3.000 gulden een nieuw weeshuis gebouwd. Het had twee grote toegangspoorten. Boven een poort was het stadswapen gebeeldhouwd, geflankeerd door twee weesjongens. Boven de andere poort was het wapen van Brabant aangebracht, vastgehouden door twee gebeeldhouwde weesmeisjes.
In 1629 kwam er, na de val van de stad een nieuwe leiding en werd het pand een echt protestants weeshuis. Bisschop Ophovius heeft nog enkele wezen naar Leuven kunnen brengen, maar anderen kregen een opvoeding *in de nieuwe religie*. Van de ene op de andere dag werden de kinderen in de calvinistische leer opgevoed. De biecht werd afgeschaft en op vrijdag stond er voortaan vlees op het menu. Dit betekende overigens niet dat rooms-katholieke wezen werden geweigerd.
Vanaf 1629 was aan het weeshuis een inwonend onderwijzer verbonden, die les gaf in een inpandig schoollokaal.

Het stadsweeshuis werd van de Verwersstraat naar dit klooster overgebracht om het te beschermen tegen plunderingen en mishandeling.
Het weeshuis mocht als enige doodskisten maken.
In 1783 kwam er toch ook weer een katholiek weeshuis in de Keizerstraat (gevelsteen te zien bij Hof van Zevenbergen).
In 1815 werd de positie van het weeshuis anders. Het werd een stichting van de Nederlands Hervormde Kerk en viel voortaan buiten het toezicht of zorg van de burgerlijke overheid. Het weeshuis kreeg toen de naam *Gereformeerd Burger Weeshuis.*
In 1865 vonden hier aan de Parade afbraak en deze nieuwbouw plaats.
In 1866 was er geen naaimatres meer aan het weeshuis verbonden. De meisjes gingen voortaan elders naar een naaischool.
Later verdween ook de school (1875) en even daarna ook de onderwijzer (1877).
Het weeshuis had inmiddels een brief ontvangen van *Het bestuur der Vereeniging tot oprichting en handhaving eener Protestante school te ’s-Hertogenbosch.* De stichting van deze protestante school, een initiatief van de heren Pierson en De Savornin Lohman, stelde voor om hun protestante school gratis open te stellen voor de weeskinderen. Daar kwam niet zoveel van. In 1889 constateerde het bestuur van de protestante school dat op hun school geen weeskinderen zaten, want die gingen naar het openbaar onderwijs. Het bestuur wees op de hieraan verbonden gevaren. Aan de openbare scholen waren namelijk rooms-katholieke onderwijskrachten verbonden. De protestante kinderen in ’s-Hertogenbosch groeiden al op in een uitsluitend rooms-katholieke omgeving en dan kregen zij ook nog eens les van rooms-katholieke onderwijzers.
In 1934 werd het Gereformeerd Burgerweeshuis gesloten.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit voormalig Gereformeerd Burgerweeshuis stamt uit het 3e kwart van de 19e eeuw (1865). Het acht vensterassen brede pand heeft een verdieping met een onder een met asbest gedekt schilddak. De in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel heeft een hardstenen plint en cordonlijsten en is afgesloten door een kroonlijst met consoles, een tandlijst en een balustrade met panelen die is gekornist bij de twee middelste en de uiterste traveeën. De risalerende partijen op de begane grond zijn gebosseerd gemetseld. Verder zien we licht getoogde schuifvensters met vierruits onderraam en ongedeeld bovenlicht. In de uiterste traveeën zit een dubbele paneeldeur met bovenlicht en geprofileerde lijst met kuif rond de vensters op de verdieping. Boven het middenrisaliet bevindt zich een getoogd attiek tussen pilasters, waartegen voluutvormige klauwstukken en de tekst *Gereformeerd Burger Weeshuis* in het middenveld.
In de zijgevel van het pand op de hoek van de Parade en de Triniteitstraat, bevindt zich een beschadigde gevelsteen uit 1619 van Luikse of Namense steen. In het midden zien we de centrale figuur Charitas met aan weerszijden een aantal geknielde weeskinderen. De tekst luidt: *Egentibus quod orphanis opus datu inuva memor 1619*, dat vrij vertaald betekent: *Help door te geven wat arme kinderen nodig hebben*.

PARADE 19-20.

Dit pand is een rijksmonument.
Dit sober huis stamt uit het 1e kwart van de 19e eeuw. Het pand is van belang voor het totaalbeeld van de Parade.

PARADE 23: Theater aan de Parade

Eerste Casino

Het eerste Casino stond als een herensociëteit vanaf 1828 aan de Papenhulst. Zij organiseerde concerten en bals; eerst in een houten loods. Toen waren de meest invloedrijke burgers lid van de sociëteit en op 1 mei 1841 bezocht zelfs koning Willem I een van deze bals. In 1853 werd aan de Papenhulst een stenen schouwburg in gebruik genomen en werden er ook toneeluitvoeringen gegeven. Ter financiering van het geheel werden er onder meer ieder jaar op Vastenavond *bals masqués et parés* gehouden. Zo kwam het carnaval vieren in zwang bij de gegoede burgerij.
In 1892 had de sociëteit Casino het schouwburgcomplex geheel vernieuwd en vergroot. Het monumentale gebouw was opgetrokken in de stijl van de **fin-de-siècle** en herinnerde aan de Amsterdamse Stadsschouwburg,

zij het wat bescheidener van afmetingen. De entree was voorzien van een ijzeren luifel zodat de koetsiers de dames en de heren ook bij slecht weer zonder problemen konden afzetten en ophalen.
Bij het honderdjarig bestaan van de sociëteit was deze zaal al weer veel te klein geworden en voldeed helemaal niet meer aan de eisen van de tijd.

Tweede Casino

In 1930 verliet de artillerie de twee stallen die aan de Parade stonden. De paarden waren al in 1928 verkocht, voor een deel aan boeren uit de omgeving. De artillerie verliet ook de stad. De sociëteit Casino kocht de grond en bouwde op deze plek een nieuwe schouwburg die in 1935, het jaar waarin de stad haar 750-jarig bestaan vierde als de modernste schouwburg van het land in gebruik werd genomen. De schouwburg was niet meer alleen toegankelijk voor leden van de sociëteit en genodigden, maar voor de hele Bossche bevolking. Beroepsartiesten en amateurs speelden er. Pierre Martens heeft vanaf 1936 tot ver na de Tweede Wereldoorlog zijn stempel op het Casino gedrukt. Hierdoor had het Casino niet alleen in de stad, maar ook ver daar buiten, onder andere in de Nederlandse artiestenwereld een bijzonder goede naam. De Casinotuin die toen eigendom was van de sociëteit werd aan de gemeente verkocht. Maar op den duur voldeed ook dit gebouw niet meer. In 1965 kocht de gemeente het Casino. En werd toen genoemd: Stadsschouwburg Casino.
Het bleef nog een aantal jaren in gebruik.

Derde Casino/Theater aan de Parade

In 1974 werd het oude Casino gesloopt en werd begonnen met de bouw van het huidige gebouw. Architect van dit huidige pand is Ben Kraaijvanger uit Rotterdam. Hij is de zoon van Herman Kraaijvanger, die samen met zijn broer Evert onder andere het voormalige bankgebouw van de ABN aan de Stationsweg 9-13 en de nieuwe V & D aan de Pensmarkt hebben ontworpen. De toneeltoren werd veel groter en van de modernste technieken voorzien. Vreemd genoeg werd het aantal zitplaatsen in de grote zaal verkleind. Het oude gebouw had twee verdiepingen met balkons gehad, het nieuwe kreeg één groot balkon. Aan de akoestiek werd veel aandacht besteed; ook wat betreft muziek. Het Brabants Orkest was toen nog in 's-Hertogenbosch gevestigd. De kleed- en verblijfruimtes voor de artiesten werden een stuk rianter dan in het oude gebouw. In 1976 werd de nieuwe Stadsschouwburg Casino geopend. Het was wel enkele miljoenen duurder geworden dan begroot. Dat is een van de redenen, waarom de huur van het Casino voor de meeste amateurverenigingen te hoog werd. Omdat de naam te veel associaties had met een speelhal werd de naam in 1994 veranderd in Theater aan de Parade.
Het stadsbestuur heeft in september 2011 50 miljoen euro gereserveerd voor een nieuw theater. Mogelijk komt dat theater te staan op het voormalige GZG-terrein. Dit is echter mede afhankelijk van de komst van de Bijenkorf en/of gewijzigde opvattingen ten opzichte van de bibliotheek.

PARADE 28

Dit pand is een rijksmonument.
Het deftige woonhuis stamt uit het begin van de 19e eeuw. De gevel heeft een witte, geprofileerde deuromlijsting met bovenlicht. De benedenvensters zijn voorzien van luiken. Het pand heeft een zadeldak en zijtopgevels.

PARADE 29

Het pand is een rijksmonument.
Dit, in oorsprong grote woonhuis dateert uit het begin van de 19e eeuw. De gevel heeft een witte, geprofileerde deuromlijsting met bovenlicht. Op de eerste verdieping zien we vensterdorpels op consoles, en een kroonlijst op consoles. De zijtopgevels bevatten vlechtingen.

Henk(es), 3-11-2011

PARADIJSSTRAATJE

PARADIJSSTRAATJE

Het steegje dat doodloopt op een voormalig transformatorhuisje, dat gebouwd is op een toog van de Verwersstroom behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en ligt tussen de Verwersstraat 51/53 en 55/57. Het steegje liep vroeger verder door met een uitloper naar links. In de middeleeuwen lag achter dit steegje het Bogardenklooster (1309-1588). in 1613 kochten de jezuïeten het complex en bouwden er hun jezuïetenklooster, later kwam daar het gouvernementspaleis, nu staat het Noordbrabants Museum er.

Het huis Verwersstraat 51/53 werd genoemd De Dubbele Arent en dateert van 1665. Het heette ook Den Boerendaalder. Het achterhuis van dit pand grensde ook aan het oude Bogardenklooster. In 1668 kreeg de eigenaar van dit huis het recht om naast het *Capelleke der Bogarden en in dat Capelleke te mogen ankeren* (aanleggen).
Het huis Verwersstraat 55/57 werd genoemd De Swarte Arent en dateert van 1665.
Bijna aan het einde van het straatje is een zijsteegje, dat afgesloten is met een houten spijlenpoort. Er hangt een particulier straatnaambordje: *H vd Bouhuysensteeg Geestelijk Vader.*
Volgens Van Dale betekent het woord paradijs: de verblijfplaats van het eerste mensenpaar, de hof van Eden. De “Dikke van Dale” vervolgt (figuurlijk): een verblijfplaats van uitzonderlijke bekoorlijkheid en lieflijkheid. Volgens het woordenboek heeft “paradijs” bouwkundig nog de betekenis van een voorportaal of van een hof voor of opzij van een kerk, soms kerkhof. Verder is een paradijs het synoniem van een engelenbak: de bovenste rij zitplaatsen, de hoogste en goedkoopste rang in een schouwburg. In veldnamen komt Paradijs (naast Hemel en Hemelrijk) wel eens voor als naam van een bijzonder vruchtbaar perceel, of juist ironisch bedoeld, van uitermate slechte grond. In 's-Hertogenbosch komt Paradijs als huisnaam regelmatig voor. Panden aan de Markt, Schapenmarkt en Orthenstraat hebben deze naam gedragen.
Het kan zijn dat de naam Paradijsstraatje ontstaan is als toepassing van een voorportaal van een kerk/klooster.

Spreuk

In de gevel van het Paradijsstraatje komen we weer een spreuk tegen van Domien van Gent: *wè môkte me nou.* Dit betekent: *Wat zeg je daar nou* of *hoe kom je daar nou bij.*
In de stad zijn op meer dan 35 locaties soortgelijke spreuken aangebracht. Niet alle spreuken zijn overigens van hem afkomstig.

PARKLAAN

PARKLAAN

Het was in de 17e en 18e eeuw verboden voor Bosschenaren om zich op de stadswal te bevinden. De verdediging van de stad lag toen niet meer in handen van Bosschenaren maar de landsregering en het garnizoen waren verantwoordelijk voor de vestingstad. De wallen waren militair terrein, waar geen enkele burger iets te zoeken had. Kwamen zij er toch, dan raakten zij hun hoed kwijt. Aangezien het blootshoofds lopen in die tijd als een schande gold, was dit kennelijk een strenge straf. Op de wallen bevonden zich militairen, die er de hele dag wacht liepen. Vanzelfsprekend verveelden zij zich daarbij uitermate. Een hobby van deze soldaten was dan ook het gooien met stenen naar kippen, die zich op de wallen waagden.
In 1874 nam de Staten-Generaal de Vestingwet aan. Dat betekende onder meer dat ’s-Hertogenbosch geen vestingstad meer was en dat er buiten de stadsmuren kon worden gebouwd. In eerste instantie bouwde men echter nog binnen deze muren: op de voormalige vestinggronden en het gebied De Plein.
Op deze plek kwam een park met een dubbele bomenrij waar veel werd gewandeld. De huidige naam verwijst er naar. Men sprak overigens meer over *Het Plantsoen* en dat was die naam zeker waardig. Het was rijk aan bomen en het zag er weelderig uit. De laan liep door tot aan het voormalige Wilhelminapark.
In 1935 kwam hier in plaats van het Wilhelminapark al een rotonde. In de Tweede Wereldoorlog heette het Jeroen Boschpark. De Duitse overheersers verboden straatnamen, pleinen en parken te vernoemen naar leden van het koningshuis. Vanaf 1970 kreeg het de naam Wilhelminaplein. Vanwege de aanleg van het Heetmanplein verdween de rotonde.

Inundatie stad

Het idee om het gebied rondom de stad in het water te zetten kwam op het einde van de 16e eeuw (1578) van de abt van het in Leuven gevestigde Klooster van Sint-Geertrui, die op het moment van een belegering het Refugiéhuis van de Abdij van Sint-Geertrui in de stad bezocht. Hij had het stadsbestuur voorgesteld om gebruik te maken van de vaak hoge waterstanden die de stad veelvuldig, met name in de winter tot last waren. In 1584 werd toen het belangrijke besluit genomen om de Dieze buiten de haven af te dammen en een nieuwe sluis te bouwen. Hoge gronden nabij de stad werden afgegraven en er werden dammen en sluizen geplaatst in de Dieze, de Aa en de Dommel. Dit gaf de verdedigers van de stad de kans om de omgeving te inunderen. Dijken werden doorgestoken, sluizen afgesloten en het opgevangen water van de Dommel en de Aa werden gebruikt om de stad te beschermen. Men liet het water ongeveer tot kniehoogte komen waardoor men de grond niet meer kon zien en er ook geen oriëntatiepunten meer waren. Bovendien was het dan nog zo ondiep dat men er niet met bootjes kon varen. Op deze manier slaagde men er in 1591 in de troepen van prins Maurits af te slaan. Deze vorm van verdediging had onder andere ook succes gehad bij de vergeefse aanvallen van prins Maurits in 1601 en 1603. Bij deze laatste poging waren op 433 gebouwen liefst 3.317 kogels afgevuurd. De stad kreeg toen ter bescherming de inkwartiering van een Spaans garnizoen.

Grote en Kleine Inundatie in de 19e eeuw

Bij het onderwater zetten van de Bossche omgeving werd onderscheid gemaakt tussen de Grote en Kleine Inundatie, die onafhankelijk van elkaar werkten. De Grote Inundatie maakte deel uit van de Zuiderwaterlinie tussen Grave en Bergen op Zoom. De Kleine Inundatie was speciaal bedoeld voor de verdediging van de vesting ’s-Hertogenbosch zelf.
Bij het onderwater zetten in de zomer, dus in het algemeen het droge seizoen, moesten de Dommel, de Aa, de Leij, de Bossche Sloot en de Zuid-Willemsvaart het benodigde water leveren. Door het gesloten houden van de uitwateringssluisjes kon het water niet afvloeien naar de Dieze, maar spreidde het zich geleidelijk over het polderoppervlak. Op de Maas als waterleverancier mocht niet worden gerekend, want deze rivier had in de zomer vrijwel altijd een lagere waterstand dan in de polders. Om te voorkomen dat het water van de Dieze in de Maas zou stromen werd tijdens de inundatie een tijdelijke dam in de Dieze opgeworpen. In 1859 werd een sluis gebouwd die de functie van de dam overnam.
De te inunderen polders hadden verschillende hoogten, zodat de benodigde hoeveelheid inundatiewater per polder verschilde. Vandaar dat het inundatiegebied werd ingedeeld in inundatiekommen, waarvan het niet altijd zeker was dat het vereiste inundatiepeil van 4,11 meter + AP kon worden bereikt. Hoewel dan genoegen moest worden genomen met een lagere waterstand, was het wel zo dat in ieder geval de sloten en de watergangen vol stonden. Voor de vijand betekende dit dat er geen dekkingsmogelijkheden meer waren en troepenverplaatsingen erg werden bemoeilijkt.

De inundatiekommen die de vesting omringden, stonden bekend als Kom 1, ook wel Boveninundatie genoemd (aan de zuidzijde van de stad), Kom 2, of de Benedeninundatie (aan de westzijde) en Kom 3 aan de oost- en noordzijde. De overige delen van de Bossche inundatie, die gemakshalve zijn aangegeven als Kom 4 en Kom 5, dienden in de eerste plaats om Fort Crèvecoeur en de sluizen in de Dieze aan de west- en oostzijde te beschermen. Kom 5 had ook nog de functie om de versterking Blauwe Sluis met nabijgelegen sluizen te dekken.
Kom 1, die voornamelijk bestond uit Het Bossche Broek, werd als eerste voorzien van water van de Dommel, de Aa en de Zuid-Willemsvaart. In betrekkelijk korte tijd was deze kom gevuld tot het inundatiepeil van 4,11 meter + AP. Aangezien jarenlang de gedachte heerste dat een potentiële vijand uit het zuiden zou komen, leverde deze inundatiekom een snelle en effectieve bijdrage aan de verdediging van de vesting. Kom 1 vormde tevens een waterreservoir voor de overige kommen. Via de Dieze werd het teveel aan water uit Het Bossche Broek naar de diverse polders geleid. Door het openzetten van hun sluizen langs de Dieze, ontvingen deze polders de noodzakelijke aanvulling op het schaarse water dat al verzameld was. Zo werden achtereenvolgens de Kommen 2 en 3 gevuld. De sluizen in de Diezemond bleven uiteraard gesloten om te voorkomen dat het Diezewater in de lager staande Maas zou stromen. Omdat Kom 4 door middel van een sluis in verbinding stond met Kom 3, kon het water gemakkelijk naar eerstgenoemde kom stromen. Aangezien het maaiveld van de polders aan de oostzijde van de Dieze (Kom 5) naar het oosten toe oploopt, bereikte het ingelaten Diezewater nauwelijks het gebied in de omgeving van het Fort Blauwe Sluis te Gewande. Ook al bleven de uitwateringssluizen in Gewande gesloten om het waterpeil in de polders op te stuwen, dan nog kon het lang duren voordat hier een aanvaardbare waterstand was bereikt.
Het verdelen van het spaarzame water van de kleine rivieren en de Zuid-Willemsvaart kon in de zomermaanden wel maanden duren. Deze problemen met de wateraanvoer in de droge periode, golden overigens ook voor de andere onderdelen van de Zuiderwaterlinie, zoals de stellingen Geertruidenberg, Heusden en Grave.
Het stellen van de militaire onderwaterzetting in het natte seizoen, dus in de herfst, winter en het vroege voorjaar verliep geheel anders. De landerijen waren door regen- en kwelwater, dat onder de dijken doorsijpelde, al erg nat. Bij ’s-Hertogenbosch stagneerde bovendien de afwatering via de Dieze automatisch, doordat het Maaswater hoger stond dan dat van de Dieze. Hier kwam nog bij dat door de werking van de Beerse Overlaat grote hoeveelheden rivierwater door de traverse van de Beersche Maas in de richting van de Dieze stroomden. Als het Bossche inundatiepeil al niet eerder op een natuurlijke wijze was bereikt, dan kon dit nu, in het natte seizoen, binnen enkele dagen worden gerealiseerd.
Hoewel de inundatie voor de militairen een gunstige situatie was, leverde dit voor de burgers met hun bezittingen in het inundatiegebied flinke schade op. Niet alleen tijdens maar ook na de inundatie bleven de schadelijke effecten nog lang merkbaar. Dit was zeker het geval voor de inundatie die tijdens de Belgische Opstand (1830-1839) was gesteld. Alles wat kon rotten en roesten was in die tien jaar vergaan. Behalve dat het geïnundeerde land niet benut kon worden, verzandden ook de sloten die voor de waterafvoer van de landerijen moesten zorgen. Nadat het inundatiewater was gezakt, was het zaak voor de eigenaren of pachters om de sloten weer in hun oude staat te brengen. Van militaire zijde was men echter tamelijk terughoudend.
Toen de Vestingwet van 1874 van kracht werd en dit onder meer tot de ontmanteling van de vesting ’s-Hertogenbosch leidde, betekende dit nog niet dat er een streep werd gezet onder de inundaties rondom de stad. De forten in de nabijheid van de stad hielden namelijk nog enkele jaren hun militaire functie. Wel was de defensieve waarde van de inundatie aanzienlijk afgenomen, mede door het steeds groter wordende bereik van het geschut.
Pas in 1886, toen er een eind kwam aan de verdedigende functie van de gehele Stelling ’s-Hertogenbosch, waren militaire inundaties rondom de stad definitief van de baan.

Militair Inundatiepeil

Ver in de 19e eeuw bestond in 's-Hertogenbosch het Militair Inundatiepeil. Mogelijk dateert dit peil uit de 17e eeuw, hoewel de officiële vaststelling ervan niet bekend is. Wel weten we dat de abt van het Geertruiklooster het stadsbestuur, zoals hiervoor vermeld al in 1578 wees op de mogelijkheid om het water als verdedigingsmiddel te benutten. Het bestuur nam die suggestie over en bracht deze in 1591 in praktijk.
Het gaat te ver om hier van een volledig inundatiestelsel te spreken, maar er werd wel naar gestreefd. Een officieel militair inundatiepeil diende overeen te komen met een waterstand die het maximale effect van een onderwaterzetting kon garanderen. Dat wil zeggen dat er voldoende water moest staan om het gebied drassig en daarmee ontoegankelijk te maken, maar niet zoveel water dat de vijand zich met vaartuigen kon verplaatsen. In werkelijkheid zal het moeilijk zijn geweest om die ideale situatie te bereiken en te handhaven. Het inundatiepeil moest dan ook worden beschouwd als een streefpeil. Waterkeringen die moesten voorkomen dat het inundatiewater voortijdig wegvloeide in de Dieze, hadden dan ook dezelfde hoogte als dit Militair Inundatiepeil.

Tot die waterkeringen behoorden onder meer de stenen beren bij de Citadel. Het peil was vastgelegd door *eene groef of streep, gebeiteld in een hardsteen, waar boven en onder staat uitgehouwen in gewone schrijfletters: Pijl of Beers hoogte.* Het zal duidelijk zijn dat *Beers* betrekking had op de eerdergenoemde stenen beren en niet op de Beerse Overlaat. Het hardstenen peilmerk was ingemetseld in het oostelijke hoofd bij de ingang van de Binnenhaven. Daar was ook een peilschaal te vinden met het Militair Inundatiepeil als nulpunt.

AP en NAP

Rijkswaterstaat liet in 1864 in de Binnenhaven een nieuwe peilschaal aanbrengen. Uit het betreffende bestek met tekening blijkt dat plaats en constructie overeenkomen met de peilschaal zoals we die nu aantreffen in de kademuur van de Brede Haven. Deze maakt deel uit van een hardstenen hoekbekleding van de kademuur. De maatverdeling eindigt bij 5,75 m + AP, wat gezien eerder voorgekomen hogere waterstanden beslist onvoldoende was. Ter plaatse was het echter moeilijk om een hogere peilschaal aan te brengen, aangezien de bovenkant van de kademuur destijds te laag was. Voor dat probleem was echter een oplossing gevonden door het ontbrekend gedeelte in te metselen vlakbij de Boombrug, waar de kademuur bijna een meter hoger ligt. Met deze zogenoemde vervangschaal kon de schaalverdeling tot 6,50 m + AP worden verlengd. Dat de hele peilschaal niet bij de Boombrug werd aangebracht, heeft waarschijnlijk te maken met de slechte zichtbaarheid op dat punt.

De inspecteur van de Algemene Dienst van Waterstaat, verantwoordelijk voor de hoogtemerken van het Rijk, vond het destijds nodig om tussen beide peilschalen nog een peilmerksteen te plaatsen. En zo gebeurde het dat in 1865 een hardstenen blok met ingehakte groef en de hoogtevermelding van *5 el 59 dm boven AP* werd ingemetseld. De steen is nog steeds aanwezig, zij het dat AP door de steenhouwer is veranderd in NAP**.** Zoals hierna duidelijk zal worden, moest ook het hoogtegetal worden gewijzigd en wel in 5 el 39,9 dm.

Als we de bestektekening uit 1864 vergelijken met de foto van de huidige peilschaal, lijkt het bovenste hardstenen hoekblok te zijn vervangen door metselwerk. In werkelijkheid is de kademuur in de jaren vijftig van de vorige eeuw plaatselijk verhoogd, waarschijnlijk om een minder steile oprit van de Brede Haven naar de Boombrug te verkrijgen. De oorspronkelijke hardstenen zerk die de peilschaal afdekte, is opnieuw aangebracht, maar op een hoger niveau. Daarmee is de ingehakte aanduiding *Rijkspeilschaal boven AP* behouden gebleven.

Tussen 1875 en 1885 zijn in Nederland alle officiële hoogtemerken en peilschalen van het Rijk gecontroleerd door vanuit het AP te Amsterdam waterpassingen uit te voeren. Daarbij kwamen ten opzichte van de eerste waterpassingen nogal wat afwijkingen aan het licht.

Voor 's-Hertogenbosch werd er dan ook vanuit gegaan dat AP overeenkomt met ongeveer 0,20 meter – Normaal Amsterdams Peil (NAP)**.** Latere controlemetingen hebben daarin weinig verandering gebracht.

Aan de status van het officieel hoogtemerk kwam een einde toen modernere meetmethoden in zwang kwamen. Wanneer de peilschaal precies aan de vergetelheid is prijsgegeven valt moeilijk te zeggen. In de huidige registers is hij in ieder geval niet meer te vinden. Van alle peilschalen die in de loop van de tijd in de muren van de stadshaven bij de Boombrug zijn aangebracht, is slechts die ene in de buurt van de kadetrappen overgebleven. Het is dus iets om zuinig op te zijn.

IJsbijten

Het effect van inundatie van de omgeving van de stad lag ’s winters wat lastiger. Het water kon dan bevriezen en over een bevroren stadsgracht kon je gemakkelijk de stadsmuur bereiken. Uiteraard werd hier door onze voorouders over nagedacht en de oplossing was al snel gevonden. Het ijs moest in voorkomende gevallen zo snel mogelijk worden verwijderd. Het ijsbijten was geboren. Het ijs rond de vestingmuren moest door de bewoners, eventueel gesteund door de inwoners uit de Meierij worden gebroken.

In 1645 werd een en ander nog eens duidelijk geregeld. De vier schutterijen van de stad dienden ieder ¼ deel van de grachten open te hakken. Ieder huis moest één arbeider leveren. Bij in gebreke blijven volgde een boete van 12 stuivers. Later werden ook de armenblokken verplicht mee te doen (degenen aan wie aalmoezen werden uitgereikt).

Op een bepaald teken als de trommels geslagen werden moest iedereen met bekwaam gereedschap zich melden. Niet meedoen betekende in een latere periode zelfs het betalen van een boete van drie gulden. Het gereedschap lag klaar in de bogaarden van de schutterijen. Bijlen, zagen, balken en haken waren hiervoor aangeschaft. Voor het jaarlijks onderhoud kregen de schutterijen een vergoeding. Indien er een brede gracht was opengehakt en het werk klaar was kreeg ieder rot van de schutterij voor het werk een ton bier te verdelen onder de werkers. Later werd het bier vervangen door een bedrag van 25 gulden.

BELEG VAN ’S-HERTOGENBOSCH

Beleg door prins Maurits in 1601 en 1603

1601

Sinds de stad in 1579 was teruggekeerd onder het gezag van de Spaanse koning waren er vanuit de republiek al diverse pogingen gedaan om dit katholieke bolwerk bij verrassing in te nemen, maar steeds zonder succes. Dat gebeurde onder andere door prins Maurits, zoon van Willem van Oranje. In 1591 ondernam hij al een eerste poging. Vanwege de onderwaterzetting van de omgeving leverde dat geen resultaat op. Zo had prins Maurits ook op 1 november 1601 zijn beleg geslagen voor de stad ’s-Hertogenbosch. Gezien het late tijdstip in het jaar moet ook Maurits hebben beseft dat hij nauwelijks kans maakte, maar het was hem dan ook meer te doen om aartshertog Albrecht weg te lokken bij Oostende, het laatste bolwerk in het Zuiden, dan dat hij serieus meende ’s-Hertogenbosch te kunnen innemen. Het duurde inderdaad slechts 27 dagen voordat de invallende vorst het Staatse leger tot de aftocht dwong, maar in die vier weken was de stad wel hevig beschoten, waarbij honderden huizen waren getroffen.
De haast onneembare vesting verwierf in die periode faam van een *onoverwinnelijke Moerasdraak.* Omdat de stad in een drassige omgeving lag van het deltagebied van de riviertjes Aa en Dommel was de vesting praktisch niet te benaderen.

1603

In dit jaar had de stad nog steeds geen garnizoen, zo was dat immers bij de Keulse Vrede bepaald. Desondanks had de landvoogd in Brussel, aarshertog Albrecht van Oostenrijk besloten, mede vanwege het gevaar dat de stad onder de toenemende militaire druk niet meer te houden zou zijn, met een leger naar de stad te gaan. Om te voorkomen dat men hem ernstige moeilijkheden in de weg zou leggen gebruikte hij hierbij een list. Hij trok met zijn leger op om de stad van het beleg door Maurits te ontzetten. Om met zijn troepen de lange noordelijke route door de vochtige gronden om de stad heen niet te hoeven af te leggen, vroeg en verkreeg hij verlof zijn troepen door de stad heen te leiden. Eenmaal met zijn troepen op de Markt aangekomen, deelde hij de verbouwereerde magistraat laconiek mede dat zij daar zouden blijven, omdat het duidelijk was dat de stad zelf niet de middelen bezat zichzelf onder alle omstandigheden te verdedigen. Maurits brak na enige tijd het beleg op, het garnizoen bleef voorgoed in de stad, tot 1629 toe.

Beleg door prins Frederik Hendrik in 1629

Aanloop

In het vroege voorjaar van 1629 kwam Fredrik Hendrik met zijn indrukwekkende troepenmacht van 24.000 man voetvolk, 4.000 ruiters en om de nabij de 116 stukken geschut samen voor een wapenschouw op de Mookerhei. De enige die de overtuiging had, sterker nog, die *voor seker verstaen hadde* dat ’s-Hertogenbosch het doelwit zou zijn, was bisschop Ophovius. Zijn zorgen waren echter al eerder weggewuifd, misschien niet door de *Infante*, aartshertogin/landvoogdes Isabella, maar zeker wel door de feitelijke politieke machthebber in het Brusselse bewind van koning Filips IV, de arrogante en volgens sommigen zelfs kwaadaardige kardinaal De La Cueva. Ophovius was ook niet de enige die zijn zaak bij het hof had bepleit: in de voorafgaande maanden was er in Brussel een kakofonie van alarmerende berichten te horen geweest over het mogelijke doelwit van Frederik Hendrik. Die wetenschap zal zeker niet hebben bijgedragen aan de stemming in Brussel en in Madrid waar de problemen zich toch al geruime tijd opstapelden. De interventie door Spanje in de Mantuaanse Successieoorlog was uitgelopen op een catastrofe, en had onder meer geleid tot het vertrek uit de Nederlanden van Ambrogio de Spinola, de succesvolle en gezaghebbende opperbevelhebber in deze streken. Als gevolg daarvan waren de conflicten en de competentiestrijd tussen de Spaanse en Nederlandse adellijke bevelhebbers in alle hevigheid opgelaaid, wat de slagkracht van het leger ernstig verzwakte. Maar bovenal kampte Spanje al geruime tijd met ernstige financiele problemen. De verovering in september 1628 door Piet Hein (Heyn) van de Spaanse zilvervloot in de baai van Matanzes, waarmee een bedrag van vier miljoen dukaten verloren ging, had dan ook niet op een slechter moment kunnen komen.
Anthonie Schets, baron van Grobbendonck, de militaire gouverneur van ‘s-Hertogenbosch ondervond daarvan de gevolgen toen hij in het vroege voorjaar in Brussel de zaak van zijn garnizoen was komen bepleiten. Voor levensmiddelen had hij nog wel geld los kunnen krijgen, maar voor buskruit en kogels bleek nauwelijks iets beschikbaar. Dat nam echter niet weg dat er kort voor het beleg vanuit ’s-Hertogenbosch zelfs nog een hoeveelheid buskruit werd overgebracht naar Breda, dat een waarschijnlijker doelwit leek. Bovendien was omwille van de kosten een aanbod vanuit Luik voor de levering van duizenden ponden buskruit afgeslagen, beide, naar zou later blijken, fatale besluiten.
Toen op 30 april de prinselijke voorhoede op de Vughterhei verscheen, werd al snel duidelijk dat Frederik Hendrik niet gedreven werd door roekeloze overmoed, maar dat hij, als een waardig opvolger van zijn halfbroer Maurits, de hele operatie langdurig en grondig had voorbereid.

De ziel van de Bossche verdediging was de inundatie: de wijde omgeving van de stad kon onder water worden gezet, waardoor iedere aanval smoorde nog voor de stadsmuren binnen bereik kwamen.
Het hoofdkwartier van Frederik lag bij Vught in het Kasteel Maurick. De materialen en manschappen waren o.a. via de Maas, langs het door hem bezette Fort Crèvecoeur aangevoerd. Bij dit fort meerden meer dan 150 schepen af, afgeladen met oorlogstuig. De stad lag rondom in het water.
In de stad zelf lagen ongeveer 2.100 militairen terwijl het aantal inwoners ongeveer 11.300 bedroeg. De operatie werd gefinancierd door de opbrengsten van De Zilvervloot van Piet Hein (Heyn). In 1628 was Piet Hein er namelijk in geslaagd een grote Spaanse zilvervloot te veroveren. In triomf werden de schepen helemaal van de noordoostkust van Cuba naar Amsterdam gebracht. De totale opbrengst was vier miljoen dukaten (kleine zeven miljoen euro). De helft hiervan werd gebruikt om de oorlog tegen Spanje opnieuw aan te pakken. Eigenlijk wel wrang want op deze wijze betaalde Spanje in feite het beleg van *haar eigen stad* ’s-Hertogenbosch.
Buiten bereik van vijandelijk geschut bouwde het Staatse leger ruim rond de stad een ring van verdedigingswerken (circumvallatielinie) met een lengte van 45 kilometer (elf uur gaans). Deze naar buiten gerichte wal moest een eventuele bevoorrading of het ontzetten van de belegerde stad voorkomen. De aanvoer van Aa en Dommelwater werd direct omgeleid naar de Maas. Dit enorme karwei van grachten graven en dijken bouwen werd door enkele duizenden gerekruteerde boerenjongens uit Holland, Gelre en Veluwezoom in nog geen drie weken tijd uitgevoerd.
Binnen deze linie werd een gesloten aanvalslinie (contravallatielinie) aangelegd, als een verbindingslinie tussen de legerkampen en een uitvalsbasis voor de nadering van de stad. Op advies van onder andere ir. Jan Leeghwater en andere Hollandse ingenieurs, die nog maar enkele jaren tevoren de polders de Beemster, de Purmer, de Wormer en Heerhugowaard hadden drooggemalen werd met behulp van 23 rosmolens (door paarden aangetrokken watermolens) het door de stad ondergezette gebied vanaf eind juli grotendeels drooggelegd. De molens werden ingezet op het laagste niveau van de omgeving en dat was aan de noordkant van de stad, nabij Engelen.
(Op grond van nader onderzoek moet de rol van Jan Adriaansz. Leeghwater overigens wat worden bijgesteld. Hij is weliswaar werkzaam geweest bij het herstellen van de twee bestaande en de bouw van 21 nieuwe rosmolens maar had hierbij geen echte leidinggevende rol. Hij was gewoon één van de vele molenmakers die voor ’s-Hertogenbosch aan de slag gingen. Zij moesten de molens construeren om het ondergezette gebied leeg te malen).

Ook de Binnendieze viel droog en veranderde in een open riool. Een studieprefect van het Jezuïetencollege schreef dat de Binnendieze een walgelijke stank begon uit te wasemen.
Frederik Hendrik, stadhouder en de halfbroer van prins Maurits had het slimmer aangepakt dan zijn broer. Hij had zich goed voorbereid en had vastgesteld dat hier aan deze zuidkant de kans van slagen het grootst was. De bastions Baselaar en Vught lagen zo ver uit elkaar dat verdedigend, flankerend strijkvuur onvoldoende bereik had. Tijdens het droogmalen van de omgeving was de hoofdaanval van Frederik Hendrik over de hoger gelegen gronden aan de zuidzijde van de stad, een uitloper van de Vughterhei al in gang gezet. Aan die kant vormden de forten Sint Anthonie en vooral Isabella formidabele obstakels die de Staatsen ruim vijftig dagen lang bezig zouden houden. De verdedigers boden taai verzet, deden regelmatig uitvallen, maar de forten werden door het geschut van de prins hevig onder vuur genomen en de loopgraven kwamen onafwendbaar naderbij. Halverwege juli ondernamen de aanvallers een overweldigende en urenlange stormloop op de werken, waarop Grobbendonck besefte dat verder verzet zinloos was. Onder dekking van het nachtelijke duister trok hij de bezetting van het fort terug. Toen in de vroege ochtend van de 18e juli de ondermijnde hoofdwal van Fort Isabella de lucht in vloog, was de schans al verlaten. Een dag later namen Engelse huurlingen het Fort Sint Anthonie in. De prins van Oranje was tot op een gevaarlijk korte afstand van de Vughterpoort gekomen.

Mislukt ontzet

Moet de val van de beide forten door de Bosschenaren in de belegerde vesting al als een catastrofe zijn gevoeld, nauwelijks een dag later kregen zij een nog grotere dreun te verwerken, toen in de stad het bericht doordrong dat het ontzettingsleger onder leiding van graaf Hendrik van den Bergh, waarop zij al hun hoop gevestigd hadden, na enkele vruchteloze pogingen om de linies van Oranje te doorbreken, uit de omgeving van ’s-Hertogenbosch was weggetrokken. Vanaf het begin had het Spaanse bewind de ernst van de situatie onderschat. Bovendien konden de Spaanse *grandes* in het gouvernement het niet zetten dat Van den Bergh, nota bene een volle neef van Frederik Hendrik, als Nederlander het bevel voerde over Spaanse troepen en ook

daarom waren zij niet tot enige haast geneigd. Het belangrijkste obstakel voor een snelle tegenactie was natuurlijk het overweldigende geldgebrek van het Spaanse bewind. De Brusselse regering had zodoende bij de adel, de geestelijkheid en de steden van de Zuidelijke Nederlanden moeten aankloppen voor de een en een kwart miljoen gulden die Van den Bergh dacht nodig te hebben voor zijn campagne om ’s-Hertogenbosch te ontzetten. Uiteindelijk kwam het bedrag weliswaar bijeen, enerzijds vanwege de druk die door de regering werd uitgeoefend en anderzijds ook omdat men in het Zuiden hechtte aan het behoud van het katholieke bolwerk ’s-Hertogenbosch, maar het hele gedoe had zoveel tijd gekost, dat de graaf pas op 13 juni op mars kon gaan, maar liefst zes weken nadat Frederik Hendrik begonnen was zich bij ’s-Hertogenbosch te verschansen. Rond 25 juni streek Van den Bergh met zijn redelijk goed toegeruste leger van zo’n 23.000 manschappen, zowat gelijk aan de sterkte van de Staatsen, neer in de omgeving van de stad, eerst bij Sprang en Loon op Zand, later bij Haaren en Helvoirt, terwijl zijn verkenners in groepjes te paard rondzwierven op de heidevelden van de Meierij, vergeefs speurend naar een zwakke plek in de verdediging van de prins. Met nachtelijke aanvallen werd de sterkte van het Staatse leger getest. In de nacht van 3 op 4 juli deed Van den Bergh een serieuze poging om met enkele duizenden mannen tot de stad door te dringen, kort daarna volgde vanuit de omgeving van Engelen een nieuwe aanval. Maar de aanvallen waren gewoon te laat. Frederik Hendrik had, met dank aan de Brusselse laksheid, alle tijd van de wereld gehad zijn verdediging te organiseren en zat nu onaantastbaar tussen de beide linies die hij in mei en juni had laten opwerpen en die aan de buitenzijde ook nog eens door een brede strook van inundaties waren omgeven. Het ontzettingsleger kwam er niet door.
Van den Bergh paste zijn strategie aan. In opdracht van de landvoogdes en in een bijzondere, eenmalige samenwerking met de keizerlijke troepen, onder leiding van de Italiaan Ernesto Montecuculi, graaf van Melfi voerde hij een aanval uit op de republiek in de hoop daarmee Frederik Hendrik bij ’s-Hertogenbosch weg te lokken. Het zag er even naar uit dat hij wel eens in zijn opzet zou kunnen slagen: Amersfoort werd ingenomen en Utrecht bedreigd. Maar Frederik Hendrik werd er niet nerveus van, hij bleef waar hij was, in zijn hoofdkwartier in Kasteel Maurick. De Staten-Generaal en hijzelf hadden ook zoveel in de belegering geïnvesteerd. Niet alleen geld, maar net zo goed persoonlijke ambitie en eer. Frederik Hendrik beschouwde Brabant terecht als het kerngewest van de Nederlanden. Hij had zijn oog gericht op de herovering van Breda, de stad van zijn vader, maar zeker ook op Antwerpen en Brussel. Daarvoor moest echter eerst ’s-Hertogenbosch als poort van Brabant worden opengebroken.
In antwoord op de aanvallen van Van den Bergh stuurde Frederik Hendrik zijn onderbevelhebber Ernst Casimir met een massa voetknechten en paardenvolk naar Gelre, om er de IJsselsteden te beveiligen. Enkele keurtroepen trokken mee met Otto van Gendt, heer van Dieden en gouverneur van Emmerik, die in de nacht van 18 op 19 augustus in een verrassingsaanval de stad Wesel innam, de bevoorradingsplaats van de troepen van Van den Bergh en Montecuculi. Nu zij verstoken bleven van hun voorraden en buskruit, kogels en proviand, konden zij niets anders doen dan zich uit de republiek terug te trekken. Het nieuws van de definitieve en smadelijke afgang van het ontzettingsleger sloeg in ’s-Hertogenbosch natuurlijk in als een bom. Niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk. De opgetogen belegeraars, die zich nu zeker wisten van de overwinning, uitten hun vreugde door de benarde stad nog eens extra aan te pakken *met menichte van canonades ende musquetades, oft het gehagelt ende gedondert hadde.*

De situatie binnen de wallen

Bij het begin van het beleg had vooral het ongeloof in de stad nog overheerst. Ongeloof dat het leger van de republiek, na zoveel eerdere mislukkingen, toch weer een nieuwe poging waagde de stad in te nemen. De stad had namelijk de rust van het Twaalfjarig Bestand benut om met de aanleg van bastions en forten en de verbetering van het inundatiestelsel de toch al formidabele verdediging verder uit te bouwen. De bevolking had daarom een rotsvast geloof in de onneembaarheid van de vesting, maar blijkbaar ook degenen die voor de verdediging verantwoordelijk waren, de gouverneur en het stadsbestuur. Toen de ruiters van de prins in de eerste dagen van mei de toegangswegen tot de stad bezetten, als een eerste stap naar de totale omsingeling, waren er echter onvoldoende soldaten voor de verdediging, te weinig kruit en kogels om een langdurig beleg te doorstaan, en onvoldoende geld om de soldij van het garnizoen te betalen. Alleen de graanvoorraden schijnen toereikend te zijn geweest en de garnizoensmagazijnen waren goed gevuld met brood, kaas en bier voor de soldaten. Voor de burgerbevolking was eveneens voldoende voedsel voorhanden. Honger is er tijdens het beleg dus niet geleden.
Het beleg was nog maar een maand gaande, toen de eerste dakgoten en regenpijpen werden gesloopt om ze tot musket- en kanonskogels om te smelten. Duizenden ponden aan lood werden daarvoor door de Bosschenaren, de kloosters en zelfs door de bisschop aangedragen. De voorraden aan buskruit daarentegen konden niet meer worden aangevuld. Zuinig gebruik was onvermijdelijk, maar desastreus. Achteraf, na de val van de stad verklaarde men dat de oorzaak daarvan was *door gebreck alleen van buspoeder.*

Manschappen waren er ook te weinig, zelfs nadat in de eerste week van mei nog zo’n 800 soldaten uit de vesting Breda, vanaf Vlijmen tot aan hun middel door het water wadend, de stad waren binnengekomen. Veel meer dan 3.000 man had de gouverneur, Anthonie Schets, baron van Grobbendonck niet tot zijn beschikking en hun moreel en inzetbaarheid werden door hem ook niet bijster hoog ingeschat. Daarom zette hij niet alleen de vier schutterijen in voor de verdediging maar stelde hij ook nog eens acht compagnieën samen uit de burgerij. Daar bleef het echter niet bij, want de complete bevolking, inclusief vrouwen en geestelijken, werd al meteen in de eerste dagen van mei met schop en spade aan het werk gezet om borstweringen te verhogen, geschutsopstellingen aan te leggen en extra verdedigingslinies op te werpen.
Toen de stad binnen het bereik van de Staatse artillerie kwam te liggen begon men de realiteit van de oorlog pas echt te voelen. Dag aan dag vlogen de ijzeren kanonskogels en de *springende bombes* de straten en de huizen in. In de maanden van beleg zijn ruim 28.500 projectielen op de stad afgevuurd. Iedereen kende de verhalen van afgerukte ledematen of van buurtgenoten die onder instortende muren bedolven waren. Maar er werden, uiteraard toegeschreven aan de tussenkomst van de Lieve Vrouw van ’s-Hertogenbosch ook wonderbaarlijke reddingen gemeld.
Terwijl de berichten uit Brussel op den duur geheel uitbleven, ging dag na dag in de belegerde veste voorbij met hevige beschietingen, een steeds dichter naderende vijand, een slinkende kruitvoorraad en een bij tijden morrend of zelfs opstandig garnizoen. Op het laatst kregen zelfs burgers een musket in de handen geduwd en werden ze bij de verdediging van wallen en poorten ingeschakeld. In de loop van de maand augustus werd de toestand steeds uitzichtlozer, zeker toen de galerijen in de stadsgracht voor de Vughterpoort meter voor meter dichterbij kwamen en het duidelijk werd dat de Staatse troepen binnen afzienbare termijn ook dit obstakel zouden nemen. Als de stad vervolgens stormenderhand werd ingenomen, zou ze vrijwel zeker worden geplunderd en gebrandschat, voor de burgerij uiteraard een schrikbeeld zonder weerga. De gouverneur besefte dit natuurlijk heel goed, maar voorlopig hechtte hij meer gewicht aan zijn reputatie als militair, die een gevoelige deuk zou oplopen als hij deze belangrijke vesting zou overgeven. Hij toonde geen enkele aandrang om onderhandelingen te beginnen met de vijand, waar het merendeel van de bevolking om smeekte. Steeds vaker zochten zij hun toevlucht bij bisschop Ophovius. Voor hem was het zonneklaar dat met de 1.230 gevechtsklare manschappen en 113 vaatjes kruit die op 5 september nog resteerden, een voorraad voor nog slechts enkele dagen, een verdere verdediging volstrekt zinloos was.
De bisschop ontpopte zich in deze periode steeds nadrukkelijker als pleitbezorger van de belangen van de bevolking. Hij trad met het stadsbestuur en vertegenwoordigers van de geestelijkheid in overleg over de condities waaronder de stad zou kunnen worden overgegeven. Men had maar liefst 45 voorwaarden opgesteld waarvan een aantal beslist als niet realistisch moest worden aangemerkt. Men eiste namelijk de vrije uitoefening van het katholicisme in de stad en in de Meierij en het behoud van alle kerken, kapellen en kloosters, inclusief hun bezittingen. De stad moest ook in de regering van de Verenigde Nederlanden worden opgenomen, maar zou daarin zelfs, als Brabantse stad, de eerste plaats moeten bekleden. Men ging er volledig aan voorbij dat de republiek niet voor niets een zo’n omvangrijke en kostbare belegering had opgezet. Een oorlog werd immers niet gevoerd om in al hun overspannen eisen tegemoet te komen en zo in feite alles bij het oude te laten.

Beslissende aanval

Wat men in ’s-Hertogenbosch allemaal aan illusies koesterde, zou echter spoedig uiteen spatten.
Rond de circumvallatielinie hoopte het water uit de Aa en de Dommel zich op waardoor men ongestoord naderingsloopgraven en galerijen (met hout versterkte, bovengrondse overkapte gangen) had kunnen graven. Vanuit alle kwartieren naderden loopgraven van de Staatsen de stad. ‘s-Hertogenbosch begon te ervaren dat Bastion Vught een zwak punt was in de vestingwerken, hoewel de soldaten van Bastion Deuteren ondersteuning boden. De hoofdaanval kwam dan ook vanuit het zuiden. De belegeraars hadden, na een gevecht van zes weken in juni het Fort Isabella al ingenomen. Het kleinere Fort Sint Anthonie was enkele dagen later in handen gevallen van de Staatsen. Dit was mede mogelijk geworden omdat het Bastion Baselaar te ver weg lag om ondersteunend vuur te geven. Bastion Oranje werd pas na het beleg gebouwd door de Staatsen.
Plotsklaps had de regering in Brussel iets van zich laten horen en waren overtuigd geraakt van de dramatische situatie rond de belegerde stad. Maar een eventuele hulp kwam te laat.
De vijand had ondertussen zowel richting linkerface (gezien vanuit het bastion) als richting rechterface een galerij aangelegd. Omdat het Bastion Baselaar te ver af lag was de linkerface in beginsel het meest kwetsbaar. De aanvoer van materialen was daar voor de vijand echter veel lastiger.
Nadat op 10 september het verdedigingswerk, de halve maan voor de Vughterpoort was bezweken, stond de vijand tegenover de vestingmuur. De beslissende aanval ging toen over rechts. In die nacht werd op 11 september een enorme bres in de zuidwestelijke flank (rechterface) van het Bastion Vught geslagen. Tegelijkertijd bedreigde het kwartier van Ernst Casimir het Hinthamerbolwerk en de Hinthamer Poort. Als het hem lukte om daar

een bres te slaan, was de stad definitief verloren voor de Spaanse koning. Uiteindelijk verplaatste Ernst Casimir de aanval naar de Noordwal.

Onderhandelingen

Door de dreiging van twee kanten tegelijkertijd was Anthonie Schets, baron van Grobbendonck, de gouverneur van de stad, mede vanwege het feit dat de bevolking in opstand dreigde te komen op aandringen van bisschop Ophovius gaan onderhandelen met Frederik Hendrik over de capitulatie.
Frederik Hendrik stond niet onwelwillend tegenover het verzoek de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst te waarborgen en de kerken te behouden. Maar hij had het echter niet voor het zeggen. Omdat de streng orthodoxen, *de preciezen* in de Gereformeerde Kerk reden hadden om de mogelijke toegeeflijkheid van Frederik Hendrik te wantrouwen had de synode van Zuid-Holland, met instemming van de overwegend contraremonstrants gezinde Hollandse Staten de rechtzinnige Heusdense predikant Gijsbert Voetius naar ’s-Hertogenbosch gestuurd. Hiermee moest worden verzekerd dat de val van de stad tot niets anders zou leiden dan *de uytbreidinge van des Heeren woordt ende de voortplantinghe van zijn kercke.* Waar deze Kerk dan wel voor stond, dat was tien jaar tevoren vastgesteld, tijdens het Twaalfjarig Bestand. Een diepe crisis in de jonge republiek, veroorzaakt door dogmatische twisten en politieke machtsstrijd, had toen geleid tot een staatsgreep door de stadhouder, prins Maurits, tot gerechtelijke moord op de oude landsadvocaat van Holland, Johan van Oldenbarnevelt en tot een kerkvergadering, de Dordtse Synode, waar de rekkelijken en de preciezen binnen de Gereformeerde Kerk elkaar bestookten met wederzijdse onaangenaamheden en met leerstellingen die onderling onverenigbaar waren. De *rekkelijken* waren leden van de Gereformeerde Kerk die in de 17e en 18e eeuw een ruimere uitleg gaven aan de Calvinistische leer dan de *preciezen*. Zij waren veelal geneigd tot een grotere tolerantie tegenover andersdenkenden. Men spreekt in dit verband ook wel van libertijnen. Zij waren vooral te vinden onder de geletterde burgers en de stedelijke regenten. Maar al vanaf het begin had de dogmatische richting van de contraremonstranten er de overhand en werden de gematigde remonstranten tijdens de vergadering verketterd, hun predikanten, zo’n tweehonderd in getal, afgezet en deels ook verbannen. Met veel moeite en pijn was zo, voor het gezicht althans, een kerkscheuring voorkomen, maar juist om die reden was het zaak de rechtzinnigheid te bewaken, zeker nu de rekkelijken dankzij een welwillende bejegening door de prins geleidelijk aan hun positie in de republiek begonnen te herwinnen. Een broeinest met papen binnen de grenzen van de jonge staat was natuurlijk het laatste waarop de dogmatische scherpslijpers in de Nederduits Gereformeerde Kerk zaten te wachten, zeker als dit, zoals in ’s-Hertogenbosch, vervuld was van de strijdbare geest van de Contrareformatie.
De essentie van wat de Bossche delegatie in de onderhandelingen bereiken wilde, de vrije uitoefening van het katholieke geloof, werd dus zonder enige omhaal direct van tafel geveegd, of zoals in het verslag staat vermeld *plat afgeslagen.* Wel kregen de Bosschenaren gewetensvrijheid toegezegd, ze mochten met andere woorden hun katholieke overtuiging blijven koesteren, maar door het verlies van alle kerkgebouwen en het gedwongen vertrek van de geestelijken uit de stad was dit natuurlijk een loos gebaar. Hetzelfde lot ondergingen de eisen op het gebied van bestuur en politiek. Van enige vertegenwoordiging van de stad in de regering van de republiek kon geen sprake zijn. ‘s-Hertogenbosch werd daarentegen geplaatst onder het rechtstreekse gezag van de Staten-Generaal die zodoende de positie van de hertog van Brabant overnamen. Dat was de prijs die de stad alsnog betaalde voor de vrijwillige terugkeer in 1579 onder het gezag van de Spaanse koning.
Hoewel de gedeputeerden hadden toegezegd dat de stad alle rechten en gewoonten, vrijheden en privileges zouden behouden, die zij vanouds bezeten hadden, werd er al meteen een inbreuk daarop aangekondigd. De Staten-Generaal verklaarden namelijk dat zij zich het recht voorbehielden, zelf te bepalen wie zij tot Bosschenaar wilden naturaliseren. Zo konden zij immers de bepaling omzeilen dat alleen in ’s-Hertogenbosch geboren of daar gedoopte burgers in het stadsbestuur konden worden benoemd.
Uiteindelijk leverde urenlang overleg nog op dat de vrouwelijke religieuzen in de stad mochten blijven zolang zij leefden en de mannelijke geestelijken een termijn van twee maanden werd geboden alvorens zij de stad dienden te verlaten.

De overgave/consequenties

Om plunderingen en moorden verder te voorkomen gaf de stad zich drie dagen later, op 14 september 1629 over. Het capitulatieverdrag werd in het hoofdkwartier van de prins eerst door prins Frederik Hendrik ondertekend, en vervolgens door bisschop Mgr. Ophovius en de overige leden van de Bossche delegatie waaronder de gouverneur van de stad en Meierij, Anthonie Schets, baron van Grobbendonck, maar ook door de abt van Berne. Hij was met zijn kloosterlingen in het leegstaande Klooster van de Broeders van het Gemene Leven aan de Schilderstraat getrokken. Tenslotte plaatste Cornelis Musch, als griffier van de Staten-Generaal zijn handtekening onder het capitulatieverdrag.
Hiermee werd ’s-Hertogenbosch losgescheurd uit het hertogdom Brabant en als overwonnen stad ingelijfd bij de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Hieronder viel volgens de Staten-Generaal ook de Meierij. Van Spaanse zijde was men echter de mening toegedaan dat alleen de vrijdom van 's-Hertogenbosch bij de stad behoorde en niet de hele Meierij. Dit betekende onder andere dat Spaanse en Staatse rentmeesters van de domeinen naast elkaar hun functie uitoefenden, waardoor domeingelden aan beide partijen moesten worden betaald. Ook de belastingheffing vond tot 1648 plaats van zowel de Spaanse als Staatse zijde.
De stad werd een deel van haar bestuurlijke en handelsprivileges ontnomen. Staats-Brabant kreeg de generaliteitsstatus en werd een *wingewest*. Het *wingewest* van Holland moest een belasting aan geld opbrengen die anderhalf maal zo hoog was als de belasting die boven de rivieren werd geheven. En dan kwam er ook nog een flink bedrag bovenop dat door de troepen werd geïnd als *brandschatting.* In de praktijk kwam dat neer op betalen, *anders ging het boeltje eraan.*
De ravage in de stad was enorm. Tijdens het beleg hadden 116 kanonnen dagelijks de stad beschoten waarbij in totaal 28.517 schoten werden afgevuurd. Er sneuvelden 1.633 soldaten, 15 kanonniers, 9 ruiters en 35 burgers. Het aantal gewonden moet in de honderden hebben gelopen.
Het was het grootste wapenfeit van Frederik Hendrik. Zijn roem als stedendwinger was voor altijd vastgelegd.
De verovering van deze *oude en noyt gewonne stad* was *wereldnieuws.* Van heinde en verre, tot uit Turkije toe trok men naar 's-Hertogenbosch om die beroemde, sterke maar nu kapotgeschoten, veroverde vesting te zien. Zelfs in de gevel van de in 1629 herbouwde Ned. Hervormde Kerk te Niekerk in de provincie Groningen bracht men een gedenksteen aan die de val van onze stad mét de overgave van Wezel vastlegde.
Alles wat herinnerde aan de roomse vroomheid, zoals kapelletjes, Lieve Vrouwe- en andere heiligenbeeldjes werd verboden. Ook aan de feestelijke en kleurrijke processies kwam een einde. Alle mannelijke geestelijken, met uitzondering van de geestelijken die in de stad waren geboren en een speciale acte van verblijf hadden verworven moesten de kloostergebouwen binnen twee maanden verlaten. Dat gold ook voor de seculiere priesters. Ook de leden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap hoefden niet te vertrekken, net als de kanunniken van de Sint-Jan. De nonnen, waaronder de zusters van het Groot Ziekengasthuis mochten eveneens blijven maar geen nieuwe nonnen meer in de kloosters toelaten. Zij behielden ook levenslang jaarlijkse inkomsten uit hun kloostergoederen, die na het overlijden van de laatste zuster geconfisqueerd zouden worden. Begijnen mochten, hoewel de kerkenraad daar anders over dacht ook blijven omdat zij de kloosterbeloften niet hadden afgelegd.
Kwezeltjes, klopjes en geestelijke dochters waren officieel geen kloosterlingen. Zij leefden volgens de regel van de Derde Orde van Sint-Norbertus. Zij gaven onder andere catechismusonderwijs en na 1629 hielden zij zich bezig met het overbrengen van boodschappen over het waar en wanneer de Heilige Missen in de geheime bedehuizen plaatsvonden. Aanvankelijk werden zij niet verbannen maar na een plakkaat van 1641 werd hen verboden godsdienstonderricht te geven op straffe van verbanning en boete.
Op zondag 16 september konden de Bosschenaren voor het laatst de mis in het openbaar bijwonen en trok er nog eenmaal een grote processie door de stad. Drie dagen later, op woensdag de 19e werden het Gregoriaans en de Latijnse polyfonie (gecomponeerde meerstemmige muziek) ingeruild voor psalmgezang in de volkstaal en nam de kansel de centrale plaats in die tot dan toe aan het hoogaltaar had toebehoord, toen de Sint-Jan door de gereformeerden in gebruik werd genomen. Daarvoor hadden de priesters en kanunniken, de kerkmeesters en de gilden inderhaast hun kerkmeubilair nog zo goed als mogelijk veilig gesteld.
Vele tientallen, wellicht honderden karren reden met bagage de poort uit, voor een niet onbelangrijk deel gevuld met de inventaris van de kerken en kloosters, de pracht en praal van het *Klein Rome*, waarvan slechts een fractie ooit weer in de stad zou terugkeren. Vervolgens vertrok, onder toeziend oog van de prins van Oranje het garnizoen, naar schatting van Frederik Hendrik zo'n 1.500 manschappen groot, met vliegende vaandels, tromgeroffel en *d'alderhoochste eere,* zoals het hun bij de onderhandelingen over de capitulatie beloofd was. Diezelfde eer kwam ook de gouverneur toe. De jezuïeten, 22 in getal kregen geen eerbetoon. Zij waren als voorvechters van de Contrareformatie beslist niet populair. Zij wachtten de twee maanden respijt dan ook niet af.
De norbertijnen (witheren, premonstratenzers) werden gedwongen om de stad vóór 9 november 1629 te verlaten. En omdat ze naar de "vrije" gebieden in Staats-Brabant trokken, evenals de kruisheren, minderbroeders en kapucijnen gingen veel gelovigen aanvankelijk naar hun diensten in Bokhoven, Uden, Boxmeer, Gemert, Velp, Ravenstein of Megen. Deze plaatsen waren enclaves in het Staats-Brabant, in handen van buitenlandse heren. Ook vestigden de reguliere priesters zich in dorpen in de nabije omgeving.
Hoewel men eind januari 1630 de stad moest hebben verlaten bleef een aantal geestelijken, waaronder vele ordengeestelijken in het geheim in de stad achter. De parochies bleven eveneens gehandhaafd.
Onder degenen die het definitieve vertrek uit de stad liefst zo lang mogelijk rekten, was uiteraard ook bisschop Ophovius. In zijn paleis aan de Hinthamerstraat, ontving hij vrijwel dagelijks hoge gasten uit de republiek, onder wie ook de prins en zijn gemalin. Maar behalve een kerkvorst was hij vooral ook een herder, die onverstoorbaar doorging met het toedienen van het vormsel, die nog priesters wijdde en ook 125 draagbare altaarstenen wijdde

voor de toekomstige schuilkerken. En, alsof er niets gebeurd was, woonde hij in november nog in vol bisschoppelijk ornaat de requiemdienst bij die de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap hield voor de overleden Heilige-Geestmeester. Rectoren van de nonnen en kanunniken bleven heimelijk de mis opdragen in nonnenkloosters.
Na de inname werden er maatregelen getroffen om de katholieken te temmen. Om een gewapend treffen met de schuttersgilden uit te sluiten, werden de schutters bevolen hun schiettuig, kogels en kruit in te leveren. De corporaties bleven wel bestaan, maar dan als gezelligheidsverenigingen.
De ingenieurs die hadden meegewerkt aan de bouw van de vesting rondom de stad kwamen daarna zonder emplooi. Maar er was elders volop werk als je kon aantonen dat je als vestingbouwer had meegewerkt aan de inname van de vesting ’s-Hertogenbosch. Je kon dan aan de slag tot ver in Europa. Dat gold natuurlijk niet voor de boerenarbeiders en de soldaten.
Op 25 september werd, met een voor de stad pijnlijk vertoon van macht het stadsbestuur vernieuwd, maar echter niet zoals was toegezegd tijdens de onderhandelingen in het legerkamp van Frederik Hendrik. Uit het aftredende college werden weliswaar naar oud gebruik twee leden herbenoemd, katholieken uiteraard, maar tot meer concessies bleken de afgevaardigden van de Staten-Generaal niet bereid. Hoewel formeel alleen geboren of gedoopte Bosschenaren in bestuurlijke functies benoembaar waren stoorde men zich niet aan deze regel. De door hen voorgedragen kandidaten werden door de Staten-Generaal simpelweg tot Bosschenaren genaturaliseerd. Hiermee werd het gereformeerde karakter van de schepenbank in ieder geval zeker gesteld. Behalve zeven nieuwe schepenen, gereformeerden van buiten de stad, werden, hoewel dit formeel ook niet kon, ook dertien van buiten komende nieuwelingen als raad aangesteld. De raadsleden van voor de overgave van de stad in 1629 kwamen niet meer voor het lidmaatschap van de raad in aanmerking. Ook met het derde lid van het stadsbestuur, de ambachtsgilden, sinds 1525 formeel toch al geen factor van gewicht meer, was het na de val helemaal gedaan. Zij werden simpelweg nooit meer voor een vergadering uitgenodigd, onder meer natuurlijk omdat de meeste gildedekens vasthielden aan het katholieke geloof.
Op 16 januari 1631 werden de vrouwenkloosters opengezet, dat wil zeggen dat iedereen kon gaan waarheen zij wilden, de kloosterkerken gesloten en de Heilige Mis verboden. Deze maatregelen hadden geen succes en daarom werd in maart van dat jaar de aanname van nieuwe zusters door de vrouwenconventen verboden.
Uit latere maatregelen, zoals het laten registreren door de rentmeester van de clarissen van alle zusters met hun namen, toenamen en bijzondere kenmerken, het verbod aan een ander klooster om hun dienstboden kloosterkleding te laten dragen en het verbod om zusters uit andere plaatsen op te nemen, blijkt dat de zusterorden er alles aan deden om hun kloosters, in strijd met de bedoeling van de Staten-Generaal voor het uitsterven te behoeden.
Hoewel er in de eerste jaren na de val van de stad incidenteel nog wel een katholiek in de schepenbank werd benoemd, bestond de Bossche bestuurlijke elite voortaan goeddeels uit gereformeerden, vrijwel allen afkomstig van buiten de stad. Binnen het nog steeds overwegend katholieke ’s-Hertogenbosch vormden zij een kleine en geïsoleerde, door sociale contacten en huwelijken onderling sterk verweven groep, van tijd tot tijd aangevuld met nieuwelingen van buiten de stad.
In 1660 werd het aantal regenten verder beperkt tot veertig (negen schepenen, zeven gezworenen en vierentwintig raden) en werd tevens bepaald dat nog slechts gereformeerden voor een bestuurlijk ambt in aanmerking mochten komen.

Gevelsteen in Vlissingen met toren van de Sint-Jan

Op een gevel in Vlissingen vinden we nu nog een gevelsteen van de Sint-Jan. Hier ligt een bijzonder verhaal aan ten grondslag. Een kleermaker uit Vlissingen, genaamd Pieter Janssen was sergeant geweest, in dienst van het Spaanse leger. Tijdens het Beleg van ‘s-Hertogenbosch (1629) nam hij echter dienst in het Staatse leger. Hij werd daar vaandrig en heeft in deze rang het Beleg van ’s-Hertogenbosch meegemaakt. Nadat in de nacht van 10 op 11 september door het springen van een mijn een grote bres bij de Vughterpoort was ontstaan zag Schets, baron van Grobbendonck, de bevelhebber van de stad zich genoodzaakt onderhandelingen te beginnen. Tijdens deze onderhandelingen sloop de vaandrig in de vroege, nog duistere morgen van 14 september door deze bres de stad in met de *Princevlag* onder zijn kleding verborgen. Hij bereikte de Sint-Jan, kon naar binnen en klom in de toren naar boven tot in de torenspits. Daar rukte hij de Spaanse vlag af en hing de Oranjevlag ervoor in de plaats. De volgende ochtend was iedereen verwonderd die vlag van de toren te zien wapperen. De belegeraars dachten dat een andere afdeling via de andere kant de stad was binnengedrongen terwijl de belegerden meenden dat de stad zich al had overgegeven.
Toen het *vlagincident* was opgehelderd schonk Frederik Hendrik zijn vaandrig een beurs met 500 dukaten. Maar hij kreeg van de prins ook nog een zilveren specerijenpot

in de vorm van een toren die overigens niet veel gelijkenis vertoont met de toren van de Sint-Jan. Hierop was, behalve het wapen van de prins van Oranje, ook een tekst gegraveerd die het bravourestukje van Janssen in herinnering riep. Teruggekeerd in Vlissingen liet Pieter Janssen voor zijn dukaten een huis bouwen aan de Sint Jacobstraat. Een steenhouwersgezel, zo gaat het verhaal maakte als proefstuk voor zijn meestertitel, met de zilveren toren als voorbeeld een gevelsteen waarop de toren werd afgebeeld met het volgende gedicht:

Den Bossche Torenbou
Die heb ick hier doe stelle
Ter eeren van Nassau
Tot spit al syn rebellen

Het huis dat de naam *De Bossche Toren* kreeg, staat nog altijd in Vlissingen aan de Sint Jacobstraat, nummer 10. Daar is het beeldje, dat bijna 40 cm hoog is ook in de voorgevel te bewonderen. In Vlissingen meent men dat de, op de gevelsteen voorkomende toren de middentoren van de Sint-Jan is. Dat kan echter niet omdat deze toren in 1584 al was afgebrand. Sommigen menen dat het de toren van de Oude Sint-Jacobskerk moet zijn.
De zilveren toren is thans in het bezit van het gemeentemuseum te Vlissingen. Een andere bron vermeldt het Rijksmuseum te Amsterdam.

Gedenkpenning

De euforie bij de Staatsen na de verovering van ’s-Hertogenbosch veroorzaakte een golf van propaganda-uitingen in de Nederlanden zoals schilderijen, overzichtskaarten van de belegeringswerken, allegorische prenten en gedenkpenningen. Op een zilveren gedenkpenning was de prins te paard afgebeeld met de veroverde stad op de achtergrond. Het vertaalde randschrift luidt: *door de dapperheid van Prins Frederik Hendrik is ’s-Hertogenbosch onder het gezag van het Verenigd Nederland gebracht.*

Pannenkoeken

Het was begin mei 1629. Het beleg rond ’s-Hertogenbosch was begonnen. De Staatse troepen, onder leiding van Frederik Hendrik hadden zich in een grote cirkel rond de belegerde stad gelegerd. De Bosschenaren waren zich toen nog niet bewust van de ernst van de situatie. De belegeraars zouden zich, gehinderd door het vele water rond de stad wel spoedig moeten terugtrekken. Dat was al meer gebeurd.
In die periode moet zich het volgende voorval hebben afgespeeld.
Frederik Hendrik zat in het Kasteel Maurick in Vught aan het ontbijt. Op het menu stonden pannenkoeken waarop de Staatse legeraanvoerder zich had verheugd. De ochtendrust werd echter plotseling verstoord door een kanonskogel die door de soldaten van de belegerde stad werd afgevuurd. Door toeval, of was het precisie? schoot de kogel dwars door het kasteel waarbij stof en gruis op zijn kostelijke maaltijd terechtkwamen. Er deden zich geen persoonlijke ongelukken voor maar de maaltijd was verpest. Frederik Hendrik liet een boodschapper komen die hij met een bericht naar de belegerde stad stuurde met het verzoek aan Schets, baron van Grobbendonck om niet te schieten als de belegeraars wilden gaan eten. Schets van Grobbendonck reageerde direct op dit verzoek. Hij liet een aantal pannenkoeken bakken die hij naar het kasteel liet brengen met de mededeling dat het niet zijn bedoeling was geweest om de maaltijd te bederven. Hendrik aanvaarde dit geschenk en at de pannenkoeken op.
Dezelfde legende wordt overigens ook verteld over de halfbroer van Hendrik, prins Maurits. In 1601 en 1603 belegerde hij de stad tweemaal tevergeefs.

PARKLAAN: Het Bossche Broek

Een abrupte overgang van de middeleeuwse vestingstad naar de vrije natuur. In vroegere tijd had dit terrein een belangrijke functie als vrij schootsveld en inundatiegebied. Men kan zich hier, aan de rand van Het Bossche Broek nog een voorstelling maken van de situatie buiten de stadsmuren. Het Bossche Broek is nu een zeer waardevol en gedeeltelijk beschermd natuurgebied.
Het Bossche Broek is het laatste stukje Hollands polder- en beeklandschap in de omgeving. Lager gelegen gebieden zijn *broeken* en hoger gelegen gebieden zijn *donken.* De naam *broek* is vermoedelijk afgeleid van het middeleeuws Nederlandse woord *broc* of *broec* dat moeras betekent.
Het dal van de Dommel gaat door het *Brabantse Zand,* waardoor de aardkorst beweegt en er hoogteverschillen ontstaan. Echter, die worden weer grotendeels gladgestreken met rivierpuin, zand en grind. Door de wind zijn in koude tijden de laagten met zand en leem bestoven. Het gebied is van grote cultuurhistorische waarde. Het vormt de overgang van de Brabantse zandgronden naar de rivierkleigronden van de Maas. Het is tevens een kweldergebied en een belangrijk vochtig weidevogelgebied dat door Staatsbosbeheer wordt beheerd. Via een gemaal wordt het waterniveau bewust wat hoger gehouden. Het gebruik van chemische middelen is verboden en het wordt evenmin bemest. Verder wordt het extensief begraasd en maar eenmaal per jaar gemaaid. Het gebied blijft zo voedselarm en het heeft daardoor een rijke vegetatie.
Het gebied onder de stadswallen is heel lang in gebruik geweest als landbouwgrond. Het meest zuidelijke deel van Het Bossche Broek, ten zuiden van de A2, is daarentegen authentieker dan de rest.
Het is nu een vrij wandelgebied waarbij men op het einde via een trekbootje (met de naam Moerasdraak) de Dommel kan oversteken en de wandeling aan de buitenzijde van de stadsmuur voor een deel verder kan vervolgen.
Vanaf de dijk is er een schitterend uitzicht op de zuidelijke vestingmuren en de contouren van de stad.
Enige (bijzondere) vogels die hier voorkomen zijn: de visdief, de velduil, de schoolekster, de watersnip, de ijsvogel, de buizerd en de gierzwaluw. Ook de ree voelt zich thuis in dit gebied.
Het is aangewezen als overloopgebied bij te hoog water. In 1995 brak de dijk van de Dommel door waardoor ook de A2 onder water kwam te staan. Om herhaling te voorkomen zijn langs de A2 nu dijken aangelegd.
Het heeft overigens niet veel gescheeld of hier hadden huizen gestaan. In het begin van de 20^{e} eeuw wilde de gemeente dit gebied volbouwen. De Prins Bernhardstraat werd aangelegd als toegangsweg naar Het Bossche Broek. Een kruisbeeld aan de Vughterweg herinnert hier nog aan.

Herinrichting

Om het gebied beter te laten functioneren als natuurgebied en de natuurwaarden weer terug te krijgen werd het natuur- en recreatiegebied Het Bossche Broek door Staatsbosbeheer, in samenwerking met de Dienst Landelijk Gebied, Waterschap De Dommel en de gemeente ’s-Hertogenbosch in 2009 opnieuw ingericht. De doelstelling in deze gebieden is verdroging tegen te gaan en ze te vernatten. In de praktijk betekende dat de waterhuishouding in het gebied moest worden aangepast. Het water wordt nu langer vastgehouden met behulp van onder andere duikertjes en betonnen, kleine overlaten.
De waterhuishouding werd aanvankelijk geregeld door een slotenstelsel dat het water afvoerde, zodat de grondwaterstand op een bepaald peil bleef. Omdat men nu de grondwaterstand heeft verhoogd kan nu ook weer het oorspronkelijke bloemrijke *schraalgrasland* ontstaan, waarin zeldzaam geworden planten en bijbehorende dieren weer kunnen terugkeren. Daarvoor is het nodig dat er schoon, onbemest water binnenkomt. Het nieuwe Segersgemaal, langs de Dommel bij de A2, voert inmiddels al het vervuilde landbouwwater uit het gebied Kloosterstraat rechtstreeks af naar de Dommel. Het schone water is afkomstig van het regenwater dat rechtstreeks in het gebied valt maar zeker ook van het kwelwater. Het Bossche Broek ligt ten opzichte van de directe omgeving enige meters lager maar ten opzichte van zuidoost Noord-Brabant ruim dertig meter lager.
Het regenwater dat in het zuidoosten, op de zandige, doorlaatbare grond valt, stroomt ondergronds naar het noorden en komt in de lagergelegen gebieden zoals Het Bossche Broek, als kwelwater weer aan het oppervlak. Omdat de bodem van Het Bossche Broek grotendeels bedekt is met een kleilaag, kan het kwelwater niet overal zomaar naar boven komen. Wel komen hier en daar verspreid zandkoppen aan het oppervlak, die deel uitmaken van de lange strook van de dekzandrug die langs de noordelijke kant van Noord-Brabant loopt. Door die zandkoppen tussen de ondoorlaatbare klei wordt het kwelwater naar boven gedrukt. Om het water vast te houden is een aantal sloten gedempt en zijn een paar kleine stuwen geplaatst. Regen- en kwelwater worden op

deze manier langzamer afgevoerd waardoor de grondwaterstand stijgt. De resterende sloten, zijn nu *natuurwater* en hebben hun afvoerfunctie verloren. De randen van veel sloten zijn afgevlakt om een natuurlijke overgang van water naar land te verkrijgen.
Recreatie en natuurbeheer zijn gemakkelijk met elkaar in strijd. Om beide functies mogelijk te maken is nu onderscheid gemaakt tussen enerzijds het noordelijke deel (tegen de stad aan) met de Zuiderplas en anderzijds het zuidoostelijke afgesloten reservaatgedeelte, inclusief de PTT-plas (bij het gemaal). Dit afgesloten deel herbergt bijzondere planten zoals moeraskartelblad en wateraardbei. Dit deel is alleen toegankelijk tijdens excursies.
Bij de herinrichting heeft het toegankelijke noordelijk deel van Het Bossche Broek ook uiterlijk een flinke gedaanteverandering ondergaan. Er zijn nieuwe wandelpaden en drie nieuwe wandelbruggen aangelegd. De bruggen zijn van staal maar hebben een houten brugdek. Eigenlijk wilde men de bruggen volledig van hout maken maar vanwege de noodzakelijke overspanning zou men dan tropisch hardhout nodig hebben. In een natuurgebied was dit niet zo op zijn plek.
Door de drie bruggen kan men gemakkelijk Het Bossche Broek tussen de stadswallen en de A2 van noord naar zuid en van west naar oost vice versa doorkruisen. Er is ook een extra wandelbrug geplaatst die Het Bossche Broek vanuit ’s-Hertogenbosch-Zuid beter toegankelijk moet maken.
Een nieuwe toevoeging is voorts een *ruige route,* waar wandelaars overal mogen komen en kans lopen natte voeten te krijgen. Dit *struingebied* (ten westen van de Zuiderstrandweg) kent geen paden.
Op de Dommeldijk is een verrekijker voor wandelaars geplaatst. Doel van dit alles is vooral de natuurwaarden te vergroten.

Militair landschap

Vanaf de stichting van de stad was ’s-Hertogenbosch al omringd door laaggelegen moerassige gronden die regelmatig onder water stonden. Deze moerasgronden vormden een natuurlijk verdedigingssysteem. Door het onder water laten lopen van dit gebied maakte de stad hier op een gegeven moment dankbaar gebruik van. Het Bossche Broek was dan ook het voormalige schootsveld van het zuidelijk deel van de vesting. Daarom is het gebied niet alleen van belang als natuur- en recreatiegebied maar ook cultuurhistorisch omdat dit gebied het voormalige schootsveld vormde van de forten Isabella en Sint Anthonie en van het Bastion Vught en later ook van het Bastion Oranje.

Verboden Kringen

Een vrij schootsveld was uiteraard van essentieel belang voor de uitoefening van een verdedigingswerk. In de middeleeuwen besefte men dit al. Zo moesten in verband met de oorlog met de hertog van Gelre in 1542/1543 op bevel van Brussel alle molens in de polders worden afgebroken, evenals het Baselaarsklooster. In de 18e eeuw namen de Staten van Holland maatregelen om ervoor te zorgen dat het terrein rondom de verdedigingswerken open was en bleef. In 1810 werd een Franse wet uit 1791 van toepassing op de Nederlandse forten: bouwen binnen een straal van 500 meter werd aan strenge regels gebonden. In 1814 werd een voorloper van de Kringenwet uitgevaardigd waarin onder andere stond dat alle bouwsels binnen een afstand van 300 roeden van alle plaatsen die de afgelopen vijftig jaar als verdedigingswerk hadden gediend, in geval van nood onmiddellijk konden worden platgebrand of afgebroken, zonder dat daar een vergoeding voor eigenaren tegenover stond. In 1853 werd uiteindelijk de feitelijke Kringenwet ingevoerd. Op grond van deze wet waren voortaan rond alle belangrijke forten zogenaamde *Verboden Kringen* van kracht. Rondom de buitengrenzen van ieder vestingwerk lagen drie denkbeeldige kringen: een kleine kring op 300 meter van het werk, een tweede of *middelbare* op 600 meter en de grote op 1.000 meter. Binnen deze cirkels golden strenge bouwvoorschriften.
Binnen de kleinste kring mocht alleen met hout worden gebouwd en dan nog uitsluitend met toestemming van de minister van Oorlog.
In de middelste kring was het toegestaan *gebouwen en getimmerten te plaatsen, waarvan de dekking naar verkiezing kan worden gemaakt en welke gebouwen en getimmerten van steenen voeten niet hooger dan vijf palm (50 centimeter) boven den beganen grond, en van gemetselde stookplaatsen en schoorstenen zullen mogen worden voorzien zijn, maar voor het overige uit verbrandbare stoffen zijn samengesteld.* Melding was wel verplicht.
In de buitenste kring waren in principe alle bouwmaterialen geoorloofd, maar in geval van *afkondigen van den staat van oorlog* maar ook bij mobilisatie konden op last van de militaire bevelhebber alle aanwezige gebouwen, bomen en andere obstakels zonder enige vorm van proces worden geruimd. Deze gedupeerden ontvingen dan wel schadevergoeding.
De Kringenwet van 1853 is nooit gewijzigd; in 1951 werd de wet opgeschort en pas in 1963 officieel ingetrokken. De Kringenwet heeft landelijk dan ook een enorme invloed gehad op de ruimtelijke ordening van het landschap. Op veel plaatsen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie herinneren de talrijke houten huizen nog aan de Verboden Kringen, bijvoorbeeld rond de vestingen Naarden en Weesp.

Voor de stad ’s-Hertogenbosch golden deze verplichtingen niet meer na de Vestingwet 1874.
Om de wandelaars ervan bewust te maken dat zij in een voormalig schootveld van de zuidelijke vestingrand lopen, heeft Staatsbosbeheer de militaire geschiedenis van Het Bossche Broek op een speciale manier zichtbaar gemaakt, door langs een aantal wandelpaden de begrenzingen van de zogenaamde Verboden Kringen te markeren. Hiervoor heeft zij op de respectievelijke kringafstanden van 300, 600 en 1.000 meter, roestvrijstalen paaltjes met de volgende teksten aangebracht: *Verboden Kring, Bastion Oranje 1000 m, Bastion Vught 600 m, fort Anthonie 300 m en fort Isabella 600 m.* Deze vroegere schootsvelden moesten vrij zijn van obstakels, zoals bouwwerken, bomen en struiken.

Vanwege de militaire en strategische betekenis voor de stad is Het Bossche Broek daarom ook zo goed als onaangetast gebleven.

PARKLAAN: Kruisbroedershekel

In de 14e eeuw werd bij de eerste stadsuitbreiding een ruime stadsmuur gebouwd. Naast stadspoorten waren ook waterpoorten nodig. Men kon de stad immers ook over het water bereiken. De waterinlaten waren niet alleen belangrijk voor het transport maar vooral ook voor het verversen van het water van de Binnendieze.

Op deze en nog twee plaatsen (Sint Corneliushekel en de Groote Hekel) kwam het riviertje de Dommel de stad binnen.
Deze, van oudsher smalle en lage waterpoort is genoemd naar het voormalige nabijgelegen Kruisbroedersklooster.
Deze waterinlaat zal zijn gesticht aan het eind van de 13e, begin 14e eeuw, toen een aanvang was gemaakt met de bouw van de tweede stadsmuur, waarvan het onderdeel vormt.
Van meet af aan zal de doorgang door een stenen boogconstructie getoogd zijn geweest, zoals ook bij de bruggen het geval was. De hekel had in 1873 een doorstroomopening van 1,20 meter, was 1,80 meter hoog en de vloer was gelegen op 1,80 +NAP.

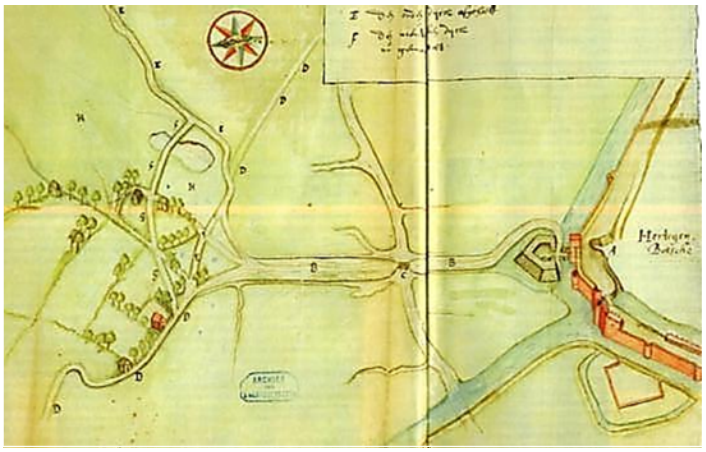
De hekel verbindt de stadsgracht (Dommel) met de Kerkstroom, één van de takken van de Binnendieze. Men noemde het hier Kerkstroom omdat het water onder het koor van de Sint-Cathrien of Kruiskerk doorliep. Deze poort werd ooit genoemd *’t Poertken aen de Massereels Beemt tot de hekele after de Cruysbroederen*.
Hoe kwam men aan de naam hekel(en)? De doorgangen werden vroeger afgesloten met een houten balk of boom (valhek) die waren voorzien van ijzeren pinnen en hadden daardoor wel iets weg van vlashekels.
De inlaat zal te smal zijn geweest om een functie ten behoeve van de scheepvaart te hebben gehad, maar met de boom of hekel werd wel voorkomen dat ongewenste bezoekers met kleine bootjes toch de stad onopgemerkt zouden kunnen binnenkomen of verlaten.
Eind 19e eeuw (1880) is deze hekel bij de watervrijmaking van de stad vervangen door een houten schuif met een hengelstang met windwerk, geleid in een hardstenen sponning.
Daartoe is een gedeelte van de stadsmuur gesloopt en een nieuwe uitmonding gemaakt. De wijdte van de huidige doorlaatkoker is 1.40 meter
Uiteraard had deze hekel met schuif ook een functie bij het onder water zetten van de omgeving.
Na 1874 bleef de hekel van belang bij de beheersing van de waterstand in de stad.
Toen in 1942 de Beerse overlaat werd gesloten, verviel de waterkerende functie van de stadsmuur. Onderhoud vond niet meer plaats, met als gevolg dat op den duur de schuif in de Kruisbroedershekel niet langer gesloten kon worden. Tijdens de wateroverlast in 1995 bleek alsnog het nut van deze waterkering: als de schuiven van de verschillende waterdoorlaten gewerkt hadden, zou de binnenstad nauwelijks overlast hebben gehad.
De Kruisbroedershekel staat nog steeds in verbinding met de Binnendieze. De schuif is door de slechte onderhoudstoestand buiten gebruik gesteld. De hekel speelt nog een geringe rol in de waterverversing van de Binnendieze.

Naast deze oude waterinlaat is in het kader van het Ontwikkelingsplan Vestingwerken een nieuwe, bevaarbare verbinding tussen de Singelgracht en de Binnendieze gerealiseerd. Uitbreiding met rondvaren van de vaarroutes werd hierdoor mogelijk.
Op deze plek bevinden zich in de ondergrond nog zichtbare restanten van de iets naar binnen gelegen 14e-eeuwse stadsmuur. De vaarroute gaat hier dwars doorheen.
Bij de aanleg van deze nieuwe doorgang vond men in 2001 een stadspoortje in de oude 14e-eeuwse stadsmuur.

PARKLAAN: Rondeel St. Cornelius

De stadsmuur die hier ligt is in de 15e eeuw gebouwd bij de uitbreiding van de stad. Het was een hoge muur met kantelen en een weergang. Op regelmatige afstand van elkaar werden er halfronde muurtorens aangebracht. Met pijl en boog kon men toen ongeveer veertig meter ver schieten waardoor de rondelen dus op maximaal tachtig meter afstand moesten liggen. Na de bouw van de 2e stadsmuur stonden er 23 torens. Toen de stad haar definitieve vestingvorm kreeg stonden er minimaal 31 muurtorens waarvan de namen bekend zijn. Mogelijk waren er nog meer. De namen zijn ontleend aan een ambacht of gilde, een heilige of aan de plaats van de toren. In vredestijd mocht men gratis in de toren wonen mits men in dienst was van het stadsbestuur. Zo woonden in deze toren eens een stratenmaker en een beul.
De torens kenden meestal twee verdiepingen die soms waren overwelfd en vanaf de begane grond bereikbaar waren. De torens staken naar buiten uit om zo goed mogelijk naar alle kanten te kunnen schieten.
In het begin van de 16e eeuw werden als gevolg van het gebruik van buskruit en ijzeren kogels de stadsmuren verlaagd en aan de binnenzijde voorzien van aarden wallen. Dit had tot gevolg dat veel huizen die te dicht bij de wallen kwamen moesten worden gesloopt. In totaal werden er in de stad ca. tweehonderd huizen gesloopt en er werden ook veel bomen gekapt. De muurtorens werden toen uiteraard ook tot walhoogte teruggebracht en omgebouwd tot rondelen die ook werden volgestort met puin, afval en aarde.
Deze nieuwe massieve verdedigingswerken hadden een sterkere constructie en waren groter van omvang. De middellijn van de rondelen in ’s-Hertogenbosch bedroeg zo’n twaalf meter, genoeg ruimte voor het opstellen en manoeuvreren van geschut. Voor zover bekend werden de kanonnen in ‘s-Hertogenbosch tijdens belegeringen óp de rondelen opgesteld.
Thans zijn er nog twaalf rondelen aanwezig waarvan er twee niet meer oorspronkelijk zijn
Later werd de kelder van het rondeel gebruikt voor opslag van kruit. Aanvankelijk was dit op het einde van de 19e eeuw een beletsel om hier de Parklaan aan te leggen. De genie deed echter afstand van de kruitkelder. Er kwam een prachtige laan met een dubbele rij bomen waar veel werd gewandeld. De auto heeft er echter voor gezorgd dat de Parklaan nu een heel andere uitstraling heeft gekregen.
Vlakbij stond een van de vele molens die de stad kende. In 1566 kwam deze molen al op een kaart voor en in 1588 werd de molen aangeduid als de Molen bij de Vughterpoort oostwaarts. Het was een standerdmolen. Op basis van een document uit 1601, waarin werd gesproken over molenstenen mag worden aangenomen dat er waarschijnlijk graan werd gemalen, hoewel voor run en mout ook maalstenen werden gebruikt. De molen werd bij het Beleg van 1601 door prins Maurits beschadigd en mogelijk toen ook afgebroken door de stad zelf om brandgevaar voor te zijn bij de beschietingen. Hij werd echter ook weer hersteld en op een kaart van Joan Blaeu van 1649 staat de molen nog afgebeeld nabij dit rondeel. In stadsrekeningen van 1673 en 1680 werd hij vermeld als Bleyks molen. Na 1680 ontbreekt iedere informatie over deze molen.

PARKLAAN: Vrij schootsveld

Na de komst van het buskruit werden de muren en torens verlaagd en aan de stadszijde voorzien van aarden wallen. Maar het was ook nog oorlog met de hertog van Gelre. Daarom verordonneerde Karel V binnen een straal van 2500 voet (718 meter) vanaf de

stad ook alle gebouwen, inclusief de molens af te breken.
Orthen leverde daarbij een extra risico op. Het was gelegen op een wat hogere zandrug ten noorden van de binnenstad. In het midden van de 16e eeuw bestond het dorp uit een stelsel van wegen met verspreide huizen. Het gehele dorp was omgeven door dijken die het dorp moesten beschermen tegen het hoge water. Vanwege zijn strategische, relatief hoge ligging dicht bij de stad kon het dorp een bedreiging vormen voor de veiligheid. In de huizen en gebouwen en op de hoogtes zouden zich namelijk gemakkelijk vijandelijke troepen kunnen verschuilen om van daaruit de stad te bestoken. Later in de 16e eeuw weren dan ook veel van de hoger gelegen gronden rond Orthen verder afgegraven. Uiteindelijk werd in 1593 ook de dijk, die Orthen moest beschermen tegen het hoge water, geslecht en werd de grond gebruikt om de vestingwerken van de stad op te hogen. Van Orthen bleef vrijwel niets over. Bijna alle huizen en de Sint-Pieterskapel verdwenen, maar de Sint-Salvator kon op het nippertje gered worden. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) keerde de bevolking geleidelijk terug naar Orthen. In 1614 werd toestemming verleend om de dijken te herstellen waarbij in 1616 wel werd verplicht om de dijken wat verder van de stad af te leggen dan het oorspronkelijke verloop.
Op bijgaande tekening is de Orthenpoort met het forse verdedigingswerk te zien. Links ligt Orthen.

PARKLAAN: Aanpassingen voor, tijdens en na het Twaalfjarig Bestand

In 1542 had Alessandro Pasqualini het bastion voor de Orthenpoort ontworpen. In feite een voorloper van de situatie zoals die er in de 17e eeuw kwam uit te zien.
Ingenieur Jan van der Weeghen, krijgsbouwkundige van de aartshertogen, kreeg in 1609 opdracht om een ontwerp te maken voor de verdere bastionering van de stad.
‘s-Hertogenbosch werd rondom voorzien van bastions, die de stad de haar nu zo kenmerkende plattegrond gaven. Met het aanbrengen van bastions was men, veel beter dan tevoren, in staat om strijkvuur te geven op de muren en om meerdere hoeken te bestrijken.
De eerste bastions werden gebouwd aan weerszijden van de Poort aan de Boom, ter verdediging van de havenmond. Om het Bastion Oliemolen en het Bastion voor de Orthenpoort te kunnen realiseren, werd de Orthenpoort afgebroken en verplaatst.
De Hinthamerpoort, vanouds al voorzien van een voorwerk, werd versterkt met twee bolwerken (Muntelbolwerk en Hinthamerbolwerk), in 1625 gevolgd door de bouw van een hoornwerk en een buitenwerk met twee bastions, terwijl de poort zelf in 1632 werd vervangen door een versterkte doorgang door de wal. Aan de oostzijde van de stad werden eveneens twee bastions gebouwd (Bastion Sint Anthonie en Bastion Baselaar), evenals bij de Vughterpoort aan de zuidkant (Bastion Vught en Bastion Deuteren). Daarnaast bouwde men een extra fort, het Fort Isabella en werden er aan de westzijde van de stad, bij de Sint Janspoort voorwerken aangebracht en het Bastion Maria gebouwd.
Een verdere maatregel betrof het vergroten en verbeteren van het schootsveld. Hiervoor werden langs de wallen en rond de poorten huizen afgebroken en bomen verwijderd. Bij de Vughterpoort werd het gehucht Vranckenhoffstad gesloopt en afgegraven.
Op de plek van genoemd gehucht werd, zeer waarschijnlijk in 1597 het Fort Sint Anthonie aangelegd. Daarna volgde in 1623 nog het Fort/schans Pettelaar. Het Fort Crèvecoeur was al in 1587 in eerste instantie door de Staatsen gebouwd, afgebroken en twee jaar later door de Spanjaarden weer herbouwd.
Tenslotte werd in de jaren 1618-1621 het Kruithuis gebouwd.

PARKLAAN: Restauratie stadsmuur

Uitgangspunten en randvoorwaarden bij restauratie

Bij de restauratie van deze muur zijn uitgangspunten bepaald die deels specifiek waren voor deze locatie zoals bijvoorbeeld het niet belemmeren van het verkeer maar ook algemeen van aard zoals het behoud van muurvegetatie.
De belangrijkste uitgangspunten waren: een constructieve goede grond- en waterkerende muur; de voorkant van de muur moest ook de voorkant blijven; geen verkeershinder tijdens werkzaamheden; geen kabels en leidingen verleggen (te kostbaar); behoud van aanwezige bomen; behoud van muurvegetatie; geen grondwerk achter de muur en werken vanaf de voorzijde, d.w.z. aan de waterkant.

Aangetroffen situatie

In feite waren vijf eeuwen muur in één pakket verenigd, namelijk een 14e-eeuwse muur met weergang, een 17e-eeuwse muurschil met aarden wal en een 19e-eeuwse muurschil als waterkering.
Uit kernboringen bleek dat de muur soms drie meter dik was en dat de onderlinge samenhang vaak gering was. De kernen die uit de vestingmuur waren geboord leverden veel informatie op over de staat van het metselwerk.

Stabiliteit muur

Als er geen stabiliserende maatregelen zouden worden genomen dan was het gevaar groot dat de muur voorover zou vallen door de grond die er aan de achterzijde tegenaan drukt. Door het aanbrengen van grondnagels in het aardlichaam werd de directe gronddruk weggenomen en werd de constructie gestabiliseerd. De muur werd daardoor in feite alleen nog maar “behang”. De grondnagels zijn handvast aangedraaid en houden de muur zelf dus niet vast.
De zeven tot negen meter lange grondnagels werden onder een hoek van vijftien graden aangebracht met behulp van stalen buizen die door middel van een schroefkop op het uiteinde van deze buizen in de grond werden geboord. Tijdens het in de grond brengen van de vernageling werd een cementgrout door de nagel geperst dat aan het uiteinde uit de buis trad en al draaiende zich met de grond vermengde en uithardde. Grout is een mengsel van cement, water en eventueel ook gemengd met toeslagmateriaal en hulpstoffen.

Herstel fundering

Hiervoor werd eerst aan de voorzijde van de muur trillingsvrij een stalen damwand aangebracht waarna het water kon worden weggepompt. In de droge put kon men daarna de bestaande fundering in stukken van twee meter vrijmaken. Vervolgens werd de fundering gerestaureerd en werd er tot onder de muur beton gestort.

Herstel metselwerk

Om het 19e-eeuwse metselwerk goed te kunnen herstellen werden eerst de loszittende voegen verwijderd. Incidenteel werden de voegen met een traskalkmengsel opgevuld. Verder werden er per m2 vijf gaatjes in de muur geboord waarna men de muur kon injecteren met een traskalkmortel met een kleine toevoeging van cement. Spleten, kieren en gaten waaruit eventuele vrijkomende en weglekkende injectiemortel kon lopen werden tijdelijk dichtgezet met boetseerklei, dat vanzelf bij regen zou wegspoelen. Het injecteren had als doel om de historische gelaagdheid via het aan elkaar lijmen weer samenhang te geven.
In deze boorgaatjes werden tenslotte verankeringen aangebracht door middel van roestvrijstalen draadeinden.

Voorland

Na het herstel van het metselwerk kon de damwand weer worden weggehaald en het voorland worden teruggebracht.

Zwevende muur

Een deel van de muur is op een wat afwijkende manier verhoogd. Deze *zwevende* borstwering op palen refereert naar de ligusterheg die hier ooit bij deze muur heeft gestaan. De architect heeft ook heel bewust enige ruimte tussen de stadsmuur en de zwevende opbouw vrijgelaten. Hierdoor ontstaat er namelijk van wat verder af (automobilisten en fietsers) een zichtlijn naar het water en Het Bossche Broek. Verder wilde de architect door de afwijkende opzet kenbaar maken dat dit niet de originele muur is.

PARKLAAN: Gevolgen Vestingwet 1874

Toen de stad haar vestingstatus verloor mocht men buiten de vesting gaan bouwen en hoefde men geen rekening meer te houden met de eisen die een verdedigingsbolwerk met zich meebracht. De watervrijmaking kon worden aangepakt. Sluizen en een stoomgemaal werden gebouwd met als resultaat dat de straten en huizen niet langer te leiden hadden onder wateroverlast.
Alle stadspoorten werden toen zo snel mogelijk afgebroken. Heel erg jammer maar op zich niet zo verwonderlijk. De stad lag midden op de verkeersroute van Noord- naar Zuid-Nederland en van Oost- naar West-Nederland. Het verkeer, zeg maar de A2 liep dus dwars door de stad. De vestingmuren werden echter niet afgebroken omdat zij nodig waren als waterkering. Men kon de vestingwallen dus gaan bebouwen.

Wandelpark/Weichselboom

Hier kwam een park met een dubbele bomenrij waar veel werd gewandeld. De huidige naam verwijst er naar. Men sprak overigens meer over *Het Plantsoen* en dat was die naam zeker waardig. Het was er rijk aan bomen en het zag er weelderig uit. Deze, meer dan 100 jaar oude boom heeft men nog ondanks het oprukkende verkeer kunnen handhaven. Als men de boom goed van binnen bekijkt dan ziet men dat daarbij wel spankabels voor nodig waren.

Het is een zogenaamde Weichselboom, familie van de zure kers, een bijzondere prunussoort die niet vaak wordt aangetroffen. Rond de voet van de boom is een plaat gelegd die er voor moet zorgen dat de ondergrond niet verdicht.

PARKLAAN: Sint Corneliushekel

Bij het aanleggen van de stadsmuur waren er naast stadspoorten ook waterpoorten nodig. Men kon de stad immers ook over het water bereiken. De waterinlaten waren niet alleen belangrijk voor het transport maar vooral ook voor het verversen van het water van de Binnendieze.
Op deze en nog twee plaatsen (Kruisbroedershekel en Groote Hekel) kwam het riviertje de Dommel de stad binnen en liep hier verder als Vughterstroom, een van de takken van de Binnendieze. Een heugelstang met windwerk geeft de plaats van de Sint Corneliushekel aan.
De hekel is waarschijnlijk gemaakt tijdens de aanleg van de stadsomwalling bij de uitbreiding van dit gedeelte van de stad ergens in de eerste helft van de 14e eeuw. Vermoedelijk was toen al sprake van een stenen boogconstructie, zoals ook werd toegepast voor de bruggen in de stad. Hoewel scheepvaart, vanwege de geringe afmetingen niet mogelijk was, kon de inlaatopening worden afgesloten met een balk of boom die van ijzeren pennen was voorzien. Deze constructie leek op een hekel, zoals gebruikt werd bij de wolbewerking. In 1873 had de hekel een doorstroomopening van 1,48 meter.
Zij werd genoemd naar de Sint-Corneliuskapel die in de 16e eeuw hier in de buurt stond. De waterstanden op de Binnendieze werden geregeld met de sluizen in de stad. Zij kreeg bij de watervrijmaking van de stad eind 19e eeuw dezelfde soort afsluiting als de Kruisbroedershekel.
Het in 1880 gekozen afsluitmiddel bestond uit een houten schuif die in een hardstenen sponning geleiding kreeg. Hiervoor is een gedeelte van de stadsmuur gesloopt en is in het metselwerk een nieuwe uitmonding voor de hekel gemaakt.
Van deze gelegenheid werd tevens gebruik gemaakt om de schuine doorsnijding van de doorlaatkoker met de stadsmuur om te zetten in een haakse kruising. De 1,40 meter brede koker heeft een cirkelvormig gewelf, waarvan de top ligt op 3,80 meter +NAP. De bovenkant van de vloer ligt op 1.80 meter + NAP. In het muurwerk boven de koker is een ruimte gespaard (spaargewelf), waardoor minder materiaal nodig was en ook het gewicht kon worden beperkt.
Via deze sluis liep het water via de Vughterstroom/Parkstroom de stad binnen totdat deze in 1950 werd gedempt. Gelijktijdig is de houten schuif vastgezet en heeft de hekel zijn betekenis als inlaatwerk verloren.

PARKLAAN: Voormalige Parkstroom

Aan de stadszijde van de Parklaan ligt ter hoogte van het lage gedeelte een gedempte stroom van de Binnendieze, genaamd Parkstroom. Deze stroom liep vanaf de Sint Corneliushekel via de eeuwenoude, natuurlijke Dommelbedding naar de Vughterstraat/Kuipertjeswal. Voordat de Parklaan als straat bestond werd deze stroom nog de Vughterstroom genoemd.
Na de Tweede Wereldoorlog was er van de Parkstroom niet veel meer over. De oude bedding was door slibafzetting ondiep geworden, terwijl de oorspronkelijke breedte door geleidelijke landaanwinning van de aangrenzende grondbezitters aanzienlijk was versmald. Het resultaat: meer sloot dan stroom. Voor voeding en verversing van de Vughterstroom was de Parkstroom niet meer nodig, daar zorgden andere takken voor. In 1950 werd de Parkstroom dan ook gedempt, het naastliggende plantsoen verdween, de grond werd opgehoogd met puin dat door de oorlogsschade was vrijgekomen en het terrein bij de stadsmuur werd als bouwgrond verkocht.
Daarmee verdwenen ook de drie bruggetjes over de Parkstroom waaronder het Diezebruggetje achter Het Bleekershuis.
Links van het restaurant Vier Azen, Vughterstraat 102-108 is vanuit De Donckerspoort de dichtgemetselde toog nog te zien.

Drie bruggetjes

Over deze Diezetak lagen vroeger drie bruggetjes. Het eerste, het bruggetje van Margraff fungeerde ook als achteruitgang voor enkele bedrijven en particulieren. Het werd in de Tweede Wereldoorlog afgebroken en later door Vic van der Wielen, van de bekende boerderij weer opgebouwd. Het tweede bruggetje gaf toegang tot de sigarenfabriek De Leeuw en het derde bruggetje voerde naar het Tilmanshof. Bij de demping van deze tak in 1950 verdwenen de bruggetjes.

PARKLAAN 1-4: Wooncomplex

Het complex is een rijksmonument.
Dit onderkelderd wooncomplex is gebouwd in 1928 in de stijl van de **Amsterdamse school** in een zorgvuldig gedetailleerde en plastische baksteenarchitectuur. De architect was Edm. Nijsten uit Vught. Het blok ligt op de oude vestinggronden aan de zuidelijke stadsrand. Het project kreeg echter zo weinig waardering, dat de architect deze bouwstijl meteen weer heeft afgezworen. Nijsten bestempelde het project vanaf dat moment als een jeugdzonde.
Het bakstenen blok bestaat uit een langgerekt bouwdeel langs de Parklaan en een korter bouwdeel langs het Kruisbroedershof die elkaar aan de achterzijde onder een scherpe hoek snijden maar aan de voorzijde via een bijna paraboolvormige curve in elkaar overgaan.
Het onderkelderde pand telt twee bouwlagen en een pseudokapverdieping onder een met mastiek en grind gedekt plat dak. Het heeft een halfronde, torenachtige, risalerende hoekuitbouw met verticale dakvlakken en verticaal gemetselde **tuile-du-nordpannen**. De pannen zijn op panlatten gespijkerd die op ribben of ingemetselde klossen zijn bevestigd. Verder heeft het brede horizontale ramen, uithangende laddervensters en driekwart ronde torenvormige erkers met glas-in-loodramen. Het complex is tevens voorzien van enkele stalen vensters met smal profiel. Het zeer divers materiaalgebruik (baksteendakpan) zorgt voor een horizontale geleding. De scheidingslijn tussen baksteen en pannen wordt versterkt door de dakgoten die zich aan de voet van de met pannen gedekte delen bevinden. Deze dakgoten hebben een fors overstek die deels functioneren als luifel. In de linkertoren bevindt zich een houten erker onder een krans van stalen vensters. Onder de overhang van de rechtertoren (versierd met decoratief houtsnijwerk) ligt de ingang naar Kruisbroedershof 49 naast de achteruitgang van Parklaan 2. Deze uitgang, een rondboog gelardeerd met siermetselwerk, wordt afgesloten met een houten onderdeur waarboven zich decoratief smeedwerk bevindt. Onder de luifels van de platte volumes bevinden zich de gekoppelde entrees van

Parklaan 1-2 en 3-4. Onder de luifel van Parklaan 3-4 bevindt zich in de rondbouw tussen de entreedeuren tevens een toilet (van nummer 3). Op de hoeken van de luifel staan aardewerken pirons.
Alle woningen hebben originele, zware houten voordeuren met horizontale roeden en een verticale strook met glas-in-lood op hardstenen dorpels. De linkerzijgevel, met een gedeeltelijk al op de tweede bouwlaag aangezet vlak is geheel gedekt met verticaal geplaatste tuile-du-nord pannen. De rest van de gevel en de overige gevels zijn in overeenstemming met de voorgevel, gedetailleerd maar wel soberder van opzet.
Het pand heeft een sober interieur met oorspronkelijke binnendeuren en een voorkamer met een halfronde erker. Het kent nog veel, gaaf bewaard gebleven elementen.
Van de interieurs zijn onder meer van belang: de originele kelders; de vestibule met originele tochtdeuren; hal en gangen met muurbogen, de diverse deuren en vensters voorzien van geometrisch glas-in-lood en overhoekse houten schamppalen; het trapportaal met een in stijl gesneden beginbalusters en leuning, de lambrisering, de hoekschappen en een geometrisch daklicht op de overloop; toiletten met origineel hang- en sluitwerk, vloer- en wandtegels en glas-in-lood vensters; keukens met zwart-witte vloertegels, houten kastjes met horizontale roeden; woonkamers met schuifdeuren waarin een kleine roedenverdeling, originele muurkasten, tuindeuren met glas-in-lood en de marmeren schouwen. Verder zien we beglaasde deuren op de verdiepingen, deels met kathedraalglas.
Ook heel fraai is het smeedijzeren poortje aan de zijde van het Kruisbroedershof. De architect heeft ook dit poortje echter altijd als een jeugdzonde gezien.
De woningen zijn in de loop van de tijd op onderdelen gewijzigd. Zo is ter vergroting van de ruimten bij diverse woningen een muur doorgebroken (Parklaan 2, 3 en 4) en is een deel van de achtergevel beplaat, wit geschilderd en van een nieuw balkon voorzien (Parklaan 2, Kruisbroedershof 49). Ondanks deze wijzigingen geven de rijke woningen in het in- en exterieur nog een zeer goede indruk van de oorspronkelijke situatie.
Het blok woonhuizen is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarde vanwege het belang van de interne opzet en uiterlijke verschijningsvorm voor de typologische ontwikkeling van woonhuizen op straathoeken.
Het object bezit architectuurhistorische waarde vanwege het belang van dit oorspronkelijke voorbeeld van de hoofdstedelijke Amsterdamse schoolstijl voor de geschiedenis van de architectuur, vanwege de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het architectonisch ontwerp, vanwege het bijzondere materiaalgebruik en de zeer afwisselende manieren waarop dit is toegepast, vanwege de kwalitatieve en zeer gedetailleerde ornamentiek en vanwege de grote stilistische samenhang tussen het exterieur en de vele, gaaf bewaard gebleven elementen van het interieur.
Het object bezit ensemblewaarden wegens de situering op de zuidelijke grenslijn van de historische vesting rond ‘s-Hertogenbosch. Als invulling van deze stadsrand tijdens het interbellum is het object een herinnering aan en van belang voor het aanzien van ’s-Hertogenbosch als vestingstad. Het object is van belang vanwege de gaaf bewaard gebleven hoofdvormen en vele interieurelementen uit de bouwtijd en het bezit zeldzaamheidswaarde vanwege de uniciteit van de verschijningsvorm.

Kenmerken Amsterdamse school (1910-1930)

In Amsterdam ontwikkelde, maar ook elders voorkomende expressionistische stijl in bouwkunst en kunstnijverheid met plastische, fantasierijke vormentaal en kleurig materiaalgebruik met gebeeldhouwde of in siersmeedwerk uitgevoerde ornamenten. Traditionele materialen als baksteen, dakpannen en hout bepalen het uiterlijk van de gebouwen. Men maakte voor de constructie wel gebruik van staal en gewapend beton maar dit werd niet zichtbaar gemaakt. Het is vaak toegepast bij woningbouw, scholen en bruggen. In de jaren twintig van de vorige eeuw is het meer versoberd. In Nederland is het toegepast van ca. 1910-1930. Het was een reactie op het sobere rationalisme.

Voornaamste kenmerken

- Bijzonder gebruik van bakstenen en dakpannen (variaties in baksteen).
- Golvende gevels en lange, soms bijna verticale pannendaken.
- Expressieve, plastische vormentaal met grote variatie in ritme en volumes.
- Accent op decoratie (siermetselwerk, gietijzer, natuursteen).
- Brede horizontale ramen; ladderramen; allerlei vensterformaten.
- Toepassing bouwsculpturen.
- Bloembakken, tuinmuurtjes en hekwerken.

- Glas-in-lood, vooral in de bovenlichten.
- Veel smeedwerk en beeldhouwwerk.
- Woningen samengevoegd in een bouwblok.
- Vormgeving belangrijker dan functionaliteit.

Bossche voorbeelden zijn de Nutsschool aan de Van der Does de Willeboissingel, de panden Parklaan 1-4 en Enckevoirtstraat 26-28.

Voornaamste kenmerken interieurstijl (expressionisme)

- Fantasierijke, beweeglijke vormen die veel ruimte vragen.
- Parabool- en trapeziumvorm.
- Liggende vensters.

De architecten ontwierpen naast gebouwen ook meubilair, interieurs en grafisch werk.

PARKLAAN 14a-21: Tilmanshof

Dit hofje met vier vrijstaande huizen en vier huizen onder één kap in **koloniale, chalet-** of **stations**stijl is aan het einde van de 19e eeuw (1895) gebouwd achter het huis van de opdrachtgever, de familie Tilman in de Vughterstraat. Vroeger bestond het complex uit tien woningen. De nummers 17 en 18 waren destijds gesplitst in aparte boven- en benedenwoningen. De huizen staan gegroepeerd rond een oprijlaan met bomen en heggen. De ontwerper is ir. Dony, die ook vele huizen in de wijk Het Zand en de Draak op het Stationsplein heeft ontworpen.
Van de familie Tilman is bekend dat zij een vooraanstaande positie innam in het Bossche bankwezen en de rechterlijke macht. C. Tilman woonde zelf met zijn gezin in een stadsvilla aan de Vughterstraat 164.
De woningen boden tegen een geringe vergoeding huisvesting aan minvermogenden en eigen personeel. Men moest bij voorkeur wel katholiek zijn. Oorspronkelijk waren het sociale bejaardenwoningen.
Het complex kwam in 1907 in bezit van de Tilmanstichting. Tot op de dag van vandaag bestaat de Stichting Tilmanshof nog, een charitatieve instelling voor milieu, cultuur, recreatie en religie.
In de loop der jaren zullen de woningen, thans merendeels in eigendom van de gemeente ’s-Hertogenbosch successievelijk aan particulieren worden verkocht. De gemeente legt de nieuwe eigenaren wel een renovatie/restauratieplicht op.
Het Tilmanshofje is tot beschermd stadsgezicht verklaard.
Binnen de vesting lagen, nabij de wallen veel meer groente- en moestuinen.
Hiervoor stond op deze plek een boerderij met een grote warmoes (groentetuin), in eigendom van een pastoor uit Velddriel. Ook lag hier vroeger nog een boomgaard.

Bouwgegevens

Het totale complex is een rijksmonument.
De karakteristieke, opengewerkte dakoverstekken zijn voorzien van houtsnijwerk. Verder zijn er dakkapellen met overstekende dakranden, uitgezaagde versieringen en houten balkons en serres. De rest van de huizen is in de eclectische stijl opgetrokken dat zich vooral kenmerkt vanwege het door elkaar heen gebruiken van verschillende stijlen.

Van de aaneengesloten panden 16 t/m 19 wordt nummer 16 in grote lijnen als volgt omschreven.

Nummer 16

Het pandje maakt onderdeel uit van het in schoon metselwerk opgetrokken blok woningen uit de laat-19e eeuw. De middenpartij met verdieping heeft een, onder blauwe kruispannen gedekt zadeldak met boven een middenrisaliet insteekkap tegen de puntgevel met een gesneden houten sierconstructie in overstek van de kap. De zijvleugels zijn zonder verdieping onder met blauwe kruispannen gedekte

zadeldaken. De gevels zijn verlevendigd met gepleisterde banden en siermetselwerk in gele baksteen rond de deuren met bovenlicht en getoogde vensters met rechtgesloten T-ramen en grote vierruits ramen. De dakkapellen zijn deels oorspronkelijk en deels later aangebracht.

Nummer 14A

Parklaan 14A wordt als volgt omschreven.
Het in schoon metselwerk opgetrokken pandje zonder verdieping behoort tot de laat-19e eeuw. Het staat op een L-vormige plattegrond en heeft een onder blauwe kruispannen gedekt omlopend zadeldak tegen puntgevels met gesneden houten sierconstructie in overstek van de kap en is bekroond door een piron. De gevels zijn verlevendigd door gepleisterde banden en siermetselwerk in gele baksteen rond getoogde vensters met rechtgesloten T-ramen, groot zesruits raam in zuidelijke eindgevel en smalle tweelichts ramen in de geveltoppen. De deur met bovenlicht heeft een, met leien gedekt afdakje dat rust op een sierlijk gesneden constructie met muurstijl, korbeel en schoren.

Chaletstijl en eclecticisme

Deze schilderachtige **chalet**stijl kwam vooral veel voor bij villa’s, hotels en gestichten in een bosrijke omgeving. Het is geïnspireerd op de Zwitserse landelijke bouwkunst waarbij vaak uitkragende houten topgevels, soms voorzien van overstekende daken met fraai houtsnijwerk werden gebruikt. Verder werden vakwerk, houten erkers en veranda’s toegepast. Soms volledig in hout uitgevoerd doch ook in combinatie met (gepleisterde) baksteen en eclectische elementen. Soms ook in de Engelse stijl (Stick Style). In Nederland werd deze bouwstijl vooral toegepast tussen 1870 en 1900. Bossche voorbeelden naast dit Tilmanshof zijn de voormalige rijks hbs aan de Hekellaan 4 en de militaire bakkerij aan de Vliertstraat.

Kenmerken eclecticisme (1850-1900)

- Door elkaar heen gebruiken van verschillende stijlen.
- Eerst witgepleisterde gevels.
- Later baksteengevels met gekleurde, gestuukte banden.
- Drukke composities met vooral classicistische elementen en motieven uit de Lodewijkstijlen.
- In de latere periode een grotere invloed van de renaissance. (topgevels, torentjes, kleurig siermetselwerk) en een steeds vrijere, op schilderachtige effecten gerichte vormentaal.
- Rondbogen, pilasters en rondboogfriezen onder de kroonlijst.
- Na 1880 nadruk op asymmetrische gevels en hogere, vaak gecompliceerde dakpartijen.
- Combinatie van neorenaissance en houten chaletkappen soms met neogotische en ná 1900 met jugendstil elementen.
- Neobarok, vaak gemengd met renaissance motieven.

PASTOOR DE KROONSTRAAT

PASTOOR DE KROONSTRAAT

De Pastoor de Kroonstraat verbindt de Tolbrugstraat met de Jan Heinsstraat. De straat is vernoemd naar Joannes, Jozephus de Kroon, op 12 maart 1879 geboren te Oirschot. In juni 1905 werd hij tot priester gewijd. In 1906 volgde zijn benoeming tot kapelaan en in 1926 als pastoor aan de Sint-Pieterskerk. In augustus 1951 werd hij rector van het ziekenhuis van H. Carolus Borromeus. Op 2 februari 1963 overleed pastoor De Kroon.

De parochie Sint-Pieter omvatte onder meer de gehele volkswijk de Tolbrug (De Pijp). Vanwege zijn betrokkenheid bij de als lastig bekend staande wijkbewoners, had pastoor De Kroon het vertrouwen van hen weten te winnen. Volkswijk De Pijp had een dermate negatieve naam, dat het zelfs voor Duitse soldaten in de oorlogsjaren verboden was zich in de wijk op te houden. Maar de pastoor werd door zijn parochianen op handen gedragen. In de jaren vijftig van de 20e eeuw is het Tolbrugkwartier gesloopt. Na reconstructie van de wijk werd in 1964 een straat naar hem vernoemd.

Tijdens een reünie van oud-bewoners van De Pijp werd in 1974 een naturalistisch, bronzen beeldje onthuld, naar een ontwerp van Lambert van Dartel. Het stelt de pastoor voor, met een jonge parochiaan, met de tekst: *hier woonde ik en dit was mijn pastoor. tolbrugbuurt 1974 mgr. j.j. de kroon priester van 1905-1963*. Het beeldje kreeg een plaatsje naast het politiebureau, op de hoek van de Pastoor de Kroonstraat. Na de sloop van het politiebureau in 1994/96 werd het bij de vroegere pastorie, het voormalige Refugiéhuis Mariënhage geplaatst.

PENSMARKT

PENSMARKT

Op deze plek stond in de vroege middeleeuwen de Vleeshal waar vlees werd verkocht. Buiten de hal werd de pens in kramen verkocht. Die pens zag je dus het eerst als je er aan kwam lopen, en wellicht is dit er de oorzaak van geweest dat dit deel van de Markt niet de naam Vleesmarkt heeft gekregen, maar Pensmarkt.
Het woord pens is van Latijnse herkomst: het Latijnse woord luidt *pantex*, meervoud *pantices* en betekent buik of ingewanden. Al heel vroeg in de geschiedenis is dit woord in het Nederlands overgenomen en in het Middelnederlands luidde het *pence* of *panse*. Het kon alle betekenissen hebben die hier nu verder aan de orde komen. Als we het woord pens tegenwoordig nog wel eens horen gebruiken, dan is het bijna zeker een niet al te net woord voor buik. Iemand heeft *zijn pens volgegeten*, of heeft *een dikke pens*. Een andere betekenis was en is maag, van herkauwende dieren met name, of maagwand.
Het woord pens kan ook betrekking hebben op de ingewanden van een geslacht dier en ander slachtafval, maar ook op bepaalde soorten orgaanvlees, poten, koppen enz., waarvan delen nog wel eetbaar zijn. Het begrip eetbaar werd in oude tijden wellicht wat ruimer genomen dan in onze, meer welvarende en verwende tijd. Het was geen eten voor rijkelui, hoewel het voorkomen van recepten van pensgerechten in laatmiddeleeuwse kookboeken erop wijst, dat meer gegoede eters er ook niet altijd afkerig van waren. Er is een tijd geweest dat de zogenaamde rolpens een vrij populair eten was: een opgerold stuk maagwand van een rund, opgevuld met gehakt vlees. Onze zult, balkenbrij en sommige soorten worst, de *tripes* in Frankrijk en de Schotse *haggis* kunnen als voortzetting van aloude pensgerechten worden beschouwd. Ze zijn tot een hogere stand verheven en gewilde specialiteiten geworden.
Opvallend is dat, voor zover bekend de naam Pensmarkt in Nederland niet voorkomt en in België slechts een keer, namelijk in Gent.

PENSMARKT: Voormalige Lakenhal/Vleeshal/Broodhuis/Boterhal

Lakenhal

Al heel vroeg na het ontstaan van de stad kende men al een aantal huizen als een soort blok op de Markt. In 1287 was in dat blok al een Lakenhal (Domus Pannorum) of Gewanthuys ondergebracht met een ingang aan de Markt, een ingang aan de Pensmarkt en een ingang tegenover het stadhuis. De hertog, die eigenaar was verpachtte vervolgens deze hal aan het Gilde van de Lakensnijders die de hal weer verdeelden in stallen waarover de lakensnijders als eigenaren konden beschikken. In 1295 is er sprake van een huis en erfgoed naast het *Gewanthuys* aan de zijde van het kerkhof van de minderbroeders. Waarschijnlijk gaat deze akte over het hoekpand Markt 2, dat later aan de Lakenhal is toegevoegd. In dit pand is een tweede ingang van de hal aangebracht. In 1321 is er sprake van ruimtegebrek voor de lakenhandelaars. Kort daarna is de Lakenhal, met toestemming van de hertog uitgebreid met de *Koopmanskameren* ook wel *Corte Cameren* genoemd, waarvan de oudste vermelding uit 1327 dateert. De hal kreeg aan de zijde van de cameren een derde ingang. Volgens Van Sasse van Ysselt moet men zich hier een soort open gaanderij voorstellen, gelegen aan de zijde van de Markt. Vanaf 1335 kregen de *gewantsnijders* de bevoegdheid het laken ook buiten het *Gewanthuys*, namelijk in hun eigen woning te verkopen. De Lakenhal verloor hierdoor al snel haar betekenis.
Vreemdelingen mochten alleen lakens verkopen *opt vreemdehuysken.* Deze verkooppunten moeten in de panden rondom de Lakenhal gevestigd zijn geweest. In de Lakenhal zelf bevonden zich stallen of vakken, die in bezit waren van verschillende particulieren. Omstreeks het jaar 1400 waren er in de hal 21 of 23 stallen gehuisvest. De lakennering was echter toen al op zijn retour.

De lakenhandelaren stonden in 1419 de begane grond af en betrokken de 1e verdieping. De vleesverkopers namen toen bezit van de begane grond en de kelders.
Na 1464 verloor ook de bovenverdieping haar bestemming als Lakenhal die toen ook aan de slagers werd overgedragen.

Vleeshal

Het latere Vleeshuis is oorspronkelijk gebouwd als Lakenhal (*Gewanthuys)*, door de hertog van Brabant. De oudste vermelding is uit 1287.
De oudste vermelding van de Vleeshal of Vleeshuis dateert uit 1310. Vermoedelijk heeft het gestaan aan de oostzijde van de Pensmarkt, ter plaatse van de panden Pensmarkt 13, 15 en 17. In de huidige huizen zijn nog restanten van 14e-eeuwse bebouwing aangetroffen. Het oude Vleeshuis was kleiner dan de Lakenhal waarnaar de vleeshouwers in de 1419 verhuisden.
Hertog Jan IV besloot toen het benedengedeelte van de Lakenhal te laten inrichten als Vleeshal. Ze betrokken de begane grond. De lakenhandelaren gingen naar de verdieping. De hal behoorde toe aan het Slagersgilde.
Het oude Vleeshuis werd kort daarop vernieuwd, de kap, de zolder en de twee trappen waren dusdanig vervallen dat ze hersteld moesten worden. De aanpassing had ook te maken met het oog op een nieuwe huisvesting van de lakenhandelaren. In 1464 kregen zij er ook de bovenverdieping bij. Zoals blijkt uit een gildekeur in 1327 werden er in de hal vakken of stallen uitgegeven.
Het vlees mocht alleen in de Vleeshal worden verkocht waar iedere slager een eigen bank had. In het Vleeshuis werd niet geslacht. De burgers hadden zelf het recht om te slachten.
Zij hadden zich te houden aan strenge voorschriften van het stadsbestuur, die moesten voorkomen dat ondeugdelijk vlees, van zieke dieren bijvoorbeeld, werd verkocht en dat vlees van eerder geslachte dieren voor vers verkocht werd of dat er anderszins gesjoemeld werd. De dekens of keurmeesters van het Slagersgilde moesten op de naleving van de voorschriften streng toezien. Het vlees werd ook door de stedelijke keurmeester gekeurd.
In de loop van de 15e en de 16e eeuw nam de vleeshandel voortdurend toe.
Er was één uitzondering op de regel dat het vlees binnen moest worden verkocht. Dat gold voor de pens (koeienmaag). De pens werd namelijk in kramen in de daarlangs gelegen straat vóór het Vleeshuis door de vrouwen van de slagers verkocht. Zij werden daarom ook pensvrouwen genoemd. Als je aan kwam lopen richting Vleeshal, dan kwam je eerst de pensvrouwen tegen met hun “mindere” vleeswaren. Deze straat heeft vermoedelijk, tot op de dag van vandaag de naam Pensmarkt daaraan overgehouden.
In de Franse tijd werden de gilden door Napoleon I Bonaparte opgeheven.
In 1810 verkocht het Slagersgilde daarom het pand aan het stadsbestuur waardoor ook een groot schilderij van de patroonheilige van het Gilde Sint-Nicolaas in het bezit van het gemeentebestuur kwam. Dit schilderij hangt in de trappenhal van het stadhuis op de 1e verdieping.
Daarna kreeg het de functie van boterhal.

Broodhuis

Aan de noordzijde van de Vleeshal bevond zich ook nog het Broodhuis dat later bij de Vleeshal werd getrokken.
De stad droeg zorg voor de aanvoer van graan om de bevolking van voldoende brood te kunnen voorzien. Daarbij was de handel in grondstof voor brood gescheiden van de handel in brood zelf. De graanhandel vond op de Korenmarkt plaats bij de Korenbrug.
Voor de broodhandel werd het zogenaamde Broodhuis opgericht. In 1339 werd dit Broodhuis voor het eerst in een akte genoemd. Uit deze akte blijkt dat het Broodhuis, gelegen aan de Pensmarkt, evenals de andere handelshallen aan de hertog toebehoorde en dat het binnen het bouwblok op de Markt stond. Het huis was verdeeld in stallen die werden verhuurd.
Al voor 1373 verloor het Broodhuis haar functie en werd het in vier huizen verdeeld. Dit zijn tegenwoordig de panden Pensmarkt 5, 7-9, 11 en 11A. Na de opheffing van het Broodhuis werd het brood direct bij *degene die om gelt bacten aan huis* verkocht.

Boterhal

In de 19e eeuw (1860-1861) werd de voormalige Vleeshal door de gemeente verbouwd tot Boterhal. Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant kampte in die periode met ruimtegebrek in hun pand aan de Papenhulst. Men besloot twee nieuwe verdiepingen te bouwen op de bestaande Boterhal. In 1868 werden deze twee nieuwe verdiepingen, samen met de bibliotheek en prentenkabinet door de voorloper van het Noordbrabants Museum, het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant betrokken.
In de gevel waren zeven bustes geplaatst van verdienstelijke Brabanders waaronder Pieter Breughel. Twee van deze bustes zijn nu nog in het bezit van het Noordbrabants Museum.

In de parterre van de Boterhal was ook een waag gevestigd, en onder de Boterhal waren drie kelders. Het Provinciaal Genootschap vertrok in 1923 naar de Oude Sint-Jacobskerk in de Bethaniestraat. De Boterhal bleef nog even in functie maar trok later naar de kelders onder het stadhuis. In 1932 werden de Lakenhal, Vleeshuis, Boterhal en de opbouw van het Genootschap gesloopt om plaats te maken voor deze huidige bouw.

Politiebureau

Aan de zijde van de Markt was op nummer 6 van 1885 tot 1909 het tweede politiebureau gevestigd. Vergeleken met het eerste pand op de hoek van de Ridderstraat en de Markt was dit onderkomen riant te noemen met enkele kamers en een arrestantenbewaarplaats in de kelder.
De officiële benaming luidde: *Commissariaat van Politie.* Dat pand werd gesloopt bij de bouw van het huidige pand (voormalige C&A), Pensmarkt 1. Na de verhuizing van het bureau naar de Orthenstraat bleef het oude pand nog enige tijd in gebruik als hulpbureau.

PENSMARKT 1

Het pand is een rijksmonument.
In opdracht van de familie Brenninkmeijer (C&A) werd dit voormalige kledingwarenhuis in 1932 ontworpen. Het werd opgetrokken in de stijl die elementen van **het nieuwe bouwen** mengt met **expressionistische** details.
Het pand kent karakteristiek metselwerk met imitatie handvorm baksteen met terugliggende voeg in een decoratieve mengeling van blokverbanden, licht uitstekende koppenverbanden en kettingverbanden. Verder zien we enkele speklaagjes in rode verblendsteen naast en tussen de vensters. De meerruits stalen vensters met uiteenlopende vorm en grootte zijn voorzien van een kleine roedenverdeling, deels in verspringend patroon. Boven de vensters bevinden zich betonnen lateien of bakstenen rollaag. De betonnen onderdorpels of afzaten zijn van keramische tegels gemaakt. De vensters aan de Markt aan de achterzijde (boven de vroegere ingang van de passage) zijn omgeven met siermetselwerk.
De gevels aan de Pensmarkt en Schapenmarkt worden geleed door horizontale betonnen lijsten en grote vensterbanden waarbij het driezijdig gesloten vensterpatroon in de afgeschuinde hoek wordt herhaald in de gevelwanden en aangevuld met terugliggende vensters.
Het interieur is in de loop der jaren door de veranderende gebruikseisen ingrijpend vernieuwd. Alle authentieke ornamentiek is verwijderd, maar de oorspronkelijke ruimtewerking is - vooral op de verdiepingen - nog herkenbaar. Achter in het gebouw leidt de oorspronkelijke bordestrap om de liftkoker heen naar de verdiepingen waar de verkoopruimten door een serie betonnen kolommen worden onderverdeeld. Het betonskelet, bestaande uit kolommen en balken in twee richtingen waarop vloerplaten, is door de tegenwoordig deels verwijderde plafonds grotendeels zichtbaar.
Het object bezit architectuurhistorische waarde vanwege de gehanteerde stijlelementen en bouwtechniek. Bovendien vanwege de esthetische kwaliteiten van het architectonische ontwerp met betonelementen en metselwerkverbanden en verder vanwege de ornamentiek en detaillering van de gevels, met name de diverse vensterpartijen. Het object heeft ensemblewaarden als onderdeel van de op de historische rooilijn gelegen bebouwing aan de Pens- en Schapenmarkt, daarnaast vanwege de beeldbepalende hoekoplossing aan het einde van de zicht-as vanuit de Vughterstraat en tenslotte op grond van de juxtapositie (dichtstbijzijnd) schuin tegenover het in 1931 gereedgekomen warenhuis van Vroom en Dreesmann aan de Schapenmarkt.
Het object is van belang vanwege de gaafheid van het exterieur en in relatie tot de visuele en structurele gaafheid van de stedelijke omgeving.

PENSMARKT 4

Op de plaats waar nu de *nieuwe V&D* staat stonden eerst de panden De Zon uit 1913 en Het Groene Huis, die beide op 21 december 1938 afbrandden.
De *nieuwe V&D* werd in 1965 gebouwd door Kraaijvanger Architecten.
Bij dit winkelpand van V&D is sprake van een forse grootschaligheid. Het geheel komt over als een kolossaal blok, wat nog wordt versterkt door het feit dat de openingen in de gevel allerminst plezierig tonen. Ook de materiaalkeuze

(een sombere natuurstenen bekleding van Krichheimer Muschelkalk met aluminium kozijnen) draagt niet bij aan een inspirerend totaalbeeld. De massieve *doos* op een glazen onderbouw speelt ondanks de kolommenstructuur niet in op de schaal van de overige bebouwing aan de Pensmarkt. Bewust koos men voor een gesloten gevelvlak omdat *in de verkoopruimten daglicht immers niet wenselijk is.*
Thans is de V&D op deze plek alleen nog in de kelder en doorgang gevestigd, terwijl de begane grond en verdiepingen in gebruik zijn bij respectievelijk ETOS en Perry Sport.

PENSMARKT 5: St Jan In d’Olie

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand droeg in 1603 bovenvermelde naam. In 1662 werd het genoemd ’t Wapen Van Engelant.
Het voormalige pand maakte oorspronkelijk deel uit van het Broodhuis. In de tweede helft van de 14e eeuw werd deze hal in vier afzonderlijke huizen of cameren verdeeld, waarvan Pensmarkt 5 het meest zuidelijke was. In het begin van de 16e eeuw behoorde het pand aan de Tafel van de Heilige Geest, die ook de beide buurpanden aan de linkerzijde bezat.
Aan de rechterzijde grensde het aan het Vleeshuis.
De kelder onder het huis was ook van binnenuit toegankelijk. De kleine straatkelder is vroeger mogelijk groter geweest. De nog deels aanwezige oude balklagen en kap geven geen uitsluitsel over de eventuele oorspronkelijke stookplaatsen.
Het huidige pand heeft een gepleisterde halsgevel uit de 18e eeuw.

PENSMARKT 7-9: Het Gulden Rat van Avontuur

De naam van het pand dateert van 1531. Na 1672 heette het De Drie Tamboers.
De kelder van Pensmarkt 7-9 staat nu (nog) in verbinding met die van het linker buurpand nummer 11. Het pand is op het eind van de 18e eeuw, op de kelder na geheel vernieuwd.

De Voetballer

De gevelsteen bovenin de top is gemaakt door Frans van der Burgt. Deze steen werd hier geplaatst omdat de eigenaar een felle supporter was van BVV, dat op 13 juni 1948 landskampioen werd.
Op de steen staat een naturalistische voorstelling in een wat grove stijl van een voetballer, met het rechterbeen rustend op een bal. In 1947/1948 liet dhr. P. van den Bosch zijn Sigarenmagazijn De Sport verbouwen. In zijn winkel verkocht hij onder andere kaartjes voor zijn favoriete voetbalclub BVV Op deze plaats stond vroeger het Broodhuis.
Frans van der Burgt maakte onder andere:

- De *Trienentraai,* Cavaleriestraat 2 (1959).
- Aan de Stationstunnel de *man met lasapparaat, meisje met bloemen, cultuur en arbeid, man met seinlamp* en *man met trompet.*
- Aan de Wilhelminabrug op beide pylonen de *geschiedenis van ’s-Hertogenbosch (1956).*
- de gevelstenen *over de activiteiten van de zusters van Orthen* in de Louwschepoort en de Zusters van Orthenpoort.
- De spits van *Sint-Jan de Doper op de gerfkamer van de Sint-Jan.*
- De gevelsteen van *De Vredesduif,* pand Het Vergulde Duifke, Markt 59.
- De gevelsteen van *De Voetballer,* Pensmarkt 7 ter gelegenheid van het landskampioenschap van BVV in 1948.
- De gedenksteen vóór het stadhuis in Heusden waar 134 burgers omkwamen bij het bombardement van het stadhuis, één dag voor de bevrijding.

PENSMARKT 10: Het Molenijzer

Dit pand is een gemeentelijk monument.
In 1638 droeg het pand bovenvermelde naam.
Het hoofdpand is het eerste huis vanaf de Minderbroedersstraat dat de tijd heeft weten te trotseren, hoewel het sterk is verbouwd. De kelder, die gezien het baksteenformaat uit de 14e of begin 15e eeuw zal dateren, is voorzien van insteekgewelven. In het eerste gewelf aan de rechterzijde zijn sporen van een stookplaats waarneembaar. De straatkelder en de kelderingang aan de Pensmarkt waren niet met een hertogcijns belast. Mogelijk was de kelder ook vanaf het achtererf toegankelijk. In de rechter zijmuur bevindt zich op twee derde van de diepte van het pand een sprong die niets met de indeling van het huis van doen heeft. Is dit een bouwspoor van de vroegere situatie toen het pand nog met zijn rechterbuur verbonden was? Of is hier de osendrup tussen de twee huizen verdeeld? De indeling van het pand is onzeker. Er waren samengestelde balklagen met vier balkvakken. Hoewel er twee balklagen zijn aangetoond, zal het huis, gezien de hoger doorlopende rechter zijmuur, drie bouwlagen gehad hebben. Mogelijk was er halverwege het pand een dwarsmuur. De rookkanalen lijken tegen de rechterzijmuur gelopen te hebben.

PENSMARKT 11: De Gans

Dit pand werd op enig moment ook genoemd De Pruymton.
Het pand is een rijksmonument.
Na de opdeling van het Broodhuis in vier cameren zijn de middelste twee, waaronder Pensmarkt 11, in handen gekomen van de Tafel van de Heilige Geest. Gedurende een groot deel van de 16e eeuw bleven ze in één hand.
Het pand bezat tot voor kort nog zijn oorspronkelijke 15e-eeuwse sporenkap, waarvan de spanten vernieuwd waren. Ook de samengestelde balklagen van de tweede en derde verdieping waren nog origineel. Waarschijnlijk was er een hoge begane grond, die later voorzien is van een insteekvloer. Het huidige huis met een schilddak en gepleisterde lijstgevel waarop een kroonlijst met tandlijst stamt uit het begin van de 19e eeuw.

PENSMARKT 11A: De Molen

De naam van het pand dateert van 1573.
Dit pand is in 1339 van het Broodhuis afgescheiden. Het grensde aan de tweede Lakenhal, die hier aan de noordzijde omstreeks 1400 tegenaan gebouwd is. Later is er een verbinding tot stand gebracht tussen de beide gebouwen.
Het pand is in de 18e of vroege 19e eeuw grotendeels verbouwd. Bij deze verbouwing is de rechter zijmuur, de noordgevel van het Broodhuis, gehandhaafd. De natuurstenen goot op deze zelfstandige zijmuur is bij het bouwhistorisch onderzoek in 1884 teruggevonden. De straatkelder is ook nog aanwezig.

PENSMARKT 12-14: De Cuyp

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1532 kwam het pand voor onder de naam De Cuyp. De naam is vermoedelijk echter al ontstaan in de 2e helft van de 14e eeuw. Toen was het perceel in handen van de familie Cuper van Gorinchem.
Het hoofdhuis en (een gedeelte van) de achtervleugel zijn onderkelderd. Vermoedelijk was de kelder in de lengte in twee beuken verdeeld. Hij was vanuit de achtervleugel toegankelijk. De rechter zijmuur van de kelder is geconstrueerd als kistwerk met in het binnengedeelte van de muur stukken tufsteen. Deze muur behoorde tot het rechter buurpand, waartegen het huis later is aangebouwd. Van de eerste verdiepingsbalklaag zijn nog enige bouwhistorische gegevens aanwezig. Het was een samengestelde balklaag, waarvan de moerbalken opvallend dicht bij elkaar lagen. Het pand is in de tweede helft van de 19e eeuw grotendeels vernieuwd, waardoor de reconstructie van de 16e-eeuwse situatie, waarbij uitgegaan is van drie bouwlagen met zolder, niet echt hard te maken is.

PENSMARKT 13: De Halve Mane

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand werd ook nog genoemd In Den Spinnekop.
Dit pand vormde het rechter gedeelte van de tweede Lakenhal.
De huidige kelder is ontstaan door het aanbrengen van latere tussenmuren en een houten balklaag. Dit zal in de 16e of begin 17e eeuw hebben plaatsgevonden. De kelder was vanaf de straat en via een spiltrap van binnenuit toegankelijk.
Bij het bouwhistorisch onderzoek is hier ouder (13e of vroeg-14e eeuws) muurwerk in de lange achtermuur aangetroffen, waarvan gebruik gemaakt is bij de bouw van de tweede Lakenhal omstreeks 1400. Bij de bouw van de *Corte Cameren* is op deze oude muur verder gebouwd.

PENSMARKT 15: De Nobele Baars

In 1621 droeg het pand de naam De Trip. In 1721 werd het pand genoemd De Nobele Baars.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand vormde het middengedeelte van de tweede Lakenhal.
De oude kapconstructie van de hal is nog gedeeltelijk, na herplaatsing in 1984, behouden gebleven. Het eikenhout is dendrochronologisch gedateerd op circa 1398. Uit het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de huidige zijmuren secundair zijn. Ook de keldermuren zijn niet uit één periode. De verdeling van de ruimten op de begane grond en de eerste verdieping verschilden eveneens van elkaar. De verdeling van de Lakenhal in meerdere cameren of huizen was zeer ingrijpend. Deze verdeling zal al in de 15e eeuw zijn beslag hebben gekregen.
De kelder onder het middengedeelte heeft een niet oorspronkelijke houten zoldering. De kelder was vanaf de straat toegankelijk. Er is geen straatkelder aangetroffen. De resten van het oudere (13e of vroeg-14e-eeuwse) stenen gebouw zijn nog in de achtermuur aanwezig. Het gebruik van de zolders van de hal is verbeterd door de vloeren te ondersteunen met spanten en door dwerggevels en dakkapellen aan te brengen.
Uit het schilderij van het Schermersoproer blijkt dat de voorgevel één geheel vormde met Pensmarkt 17. Tegen het eind van de 16e, of het begin van de 17e eeuw is er een nieuwe voorgevel voor het pand geplaatst.
In 1906 is dit pand geheel afgebroken en weer opgebouwd met een **neorenaissance** gevel. In die periode was hier het Oude Voermans Koffiehuis gevestigd. De eigenaar was barbier én tapper.

PENSMARKT 16-18 en 20: Restanten vml. paleis hertog

Voormalig paleis van de hertog

Dit grote pand is een van de meest tot de verbeelding sprekende gebouwen van de stad. De geschiedschrijvers maken gewag van het eerste huis dat de hertog van Brabant in de nieuwe stad liet bouwen. In de 16e-eeuwse cijnsboeken staat inderdaad vermeld: *vanden huyse eertyts toebehoorende den hertoge van Brabant*. In die tijd was het echter al in particuliere handen.
In de kelders van het pand 20 en 22 zijn restanten gevonden van het paleis van hertog Hendrik I van Brabant, De Swaen. Een zwaan is van oudsher een embleem van de Brabantse hertogen. Dit was de eerste stenen woning van de stad.
De hertog schonk het achterste deel van dit perceel voor het bouwen van het Minderbroedersklooster.

Voormalig jachthuis van de hertog

Vóór de bouw van zijn huis had de hertog op de hoek van het Tweede Korenstraatje, op de plek waar nu de HEMA staat een houten jachtgebouw laten bouwen die de naam kreeg In ‘t Hasewijntken. Dit huis werd in 1835 afgebroken.

Henk(es), 3-11-2011

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het oorspronkelijke 12e-eeuwse, in tufsteen gebouwde, hertogelijke huis stond grotendeels op de plaats van de huidige panden Pensmarkt 22 en 24. In het midden van de 13e eeuw werd het natuurstenen gebouw gesloopt. Met het sloopmateriaal en nieuwe baksteen werd een groot nieuw huis gebouwd, waarschijnlijk door geldschieters uit Lombardije. In 1293 was er namelijk sprake van een erfcijns op een stenen huis dat voorheen het *Lombardenhuis* (Domus Lombardorum) was. In de 14e eeuw was de opbouw in meerdere afzonderlijke huizen opgedeeld.
Het noordelijke gedeelte is in de 19e eeuw, op de kelders na geheel vernieuwd.
Het zuidelijke gedeelte, Pensmarkt 16-18 en 20 is, hoewel in de 17e en 19e eeuw sterk verbouwd nog gedeeltelijk aanwezig. Dit gedeelte werd al in 1435 *De Zwaen* genoemd.
Bij bouwhistorisch en archeologisch onderzoek aan het einde van de 20e eeuw zijn het hoofdgebouw en het poortgebouw aan de Pensmarkt, evenals de achtervleugel onderzocht. De drie bouwdelen waren geheel onderkelderd en stonden met elkaar in verbinding. Vooral de kelder van het hoofdgebouw is van een indrukwekkende omvang. Vermoedelijk is de kelder in de 1e helft van de 14e eeuw aangelegd. Achter de hoofdkelder waren twee kelders met een tongewelf aanwezig. Vergelijkbare achterkelders bevinden zich onder de rechterbuurpanden zodat ze een soort basement vormden voor een achterbouw die als een galerij tegen de hoofdbouwmassa stond.
In de kapconstructie van de hoofdbouwmassa zit veel hergebruikt eikenhout, dat behoort tot een zware sporenkap. Deze was voorzien van zeker twee haanhouten, die zo zwaar zijn gedimensioneerd, dat ze met gemak een bergzolder konden dragen. Deze langskap liep ook over het poortgedeelte door. In de 17e eeuw is de kap sterk veranderd, maar hij geeft nog altijd een indruk van de enorme grootte van de langskap die over de volle breedte van het Lombardenhuis zal hebben doorgelopen. De oude moer- en kinderbintenbalklagen zijn in de 17e eeuw veranderd. Het poorthuis kreeg toen een geheel nieuwe enkelvoudige balklaag.
Achter het hoofdpand aan de Pensmarkt stond een smalle, geheel onderkelderde achtervleugel, die in minstens twee fasen is gebouwd. Door rigoureuze sloop en nieuwbouw in de late 19e eeuw zijn geen verdere gegevens over de achtervleugel bekend.
Na de confiscatie van het Minderbroedersklooster is in de jaren veertig van de 17e eeuw de Dode Nieuwstraat aangelegd. Hierdoor kon Pensmarkt 16-18 een achteruitgang krijgen. Dit zal de reden zijn voor de verbouwing van het poorthuis aan de voorzijde. Het smalle zijhuis kreeg toen nieuwe enkelvoudige balklagen. Bij deze verbouwing is ook de brede pilastergevel met een kolossale Ionische orde aangebracht en is de kap veranderd. Het is niet onwaarschijnlijk dat toen ook de traptoren is vervangen door inpandige trappen, waarvan slechts een houten spiltrap naar de zolder rest.
Het huidige pand heeft twee verdiepingen en een met Hollandse pannen gedekt schilddak. Het vroeg-18e-eeuwse, in schoon metselwerk opgetrokken pand heeft een vier vensterassen brede voorgevel met moderne, natuurstenen winkelpui en daarboven kolossale Ionische pilasters op hardstenen basement en afgedekt door een geprofileerde, gekorniste kroonlijst en T-ramen.
De achtergevel is na oorlogsschade vernieuwd. Achter de gevels gaan twee middeleeuwse, in oorsprong 13e-eeuwse huizen schuil, die waarschijnlijk in de 16e /17e eeuw zijn samengevoegd en een gemeenschappelijke kap met eiken dakbeschot en met drie dubbele eiken dekbalkjukken met geschoorde nokstijl en geschoorde nokgording hebben gekregen. In de funderingen van de voorgevels resteert een zware, in kloostermoppen opgetrokken, spitsboogvormige grondboog.
In het oostelijke pand zijn aanwezig een kelder met kruisribgewelven, een gang met tongewelf aan de westzijde, moer- en kinderbinten balklagen en een open, laat-19e eeuws trappenhuis met lichtkap in het achterste gedeelte.
Aan de achterzijde tegen dit pand zien we een vlakgedekt achterhuis met twee verdiepingen, moer- en kinderbinten balklagen en de keuken op 1e verdieping met schouw met schildpadtegels. Onder de latere bebouwing op het achtererf zijn aanwezig een kelder met troggewelven tussen gordelbogen met waterput en een kelder met tongewelf en twee stookplaatsen.

PENSMARKT 17:De Drie Gulden Cammen

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand droeg in 1602 de naam De Helle. Tussen 1602 en 1605 werd de naam van het pand in De Drie Gulden Cammen veranderd, wat duidt op een relatie met Markt 42A, dat De Gulden Cam heette.
Dit pand is ontstaan na de verdeling van de tweede Lakenhal. Ter plaatse van de linker zijmuur stond de noordgevel van deze hal. In de kelder is de oude fundering van de noordelijke muur nog aanwezig. Deze fundering is echter ouder dan de hier omstreeks 1400 gebouwde hal. Over de voorganger is weinig bekend, maar het moet een stenen gebouw geweest zijn. Dit zou evenals de latere Lakenhal in bezit zijn geweest van de hertog van Brabant. De oudere kelders, die waarschijnlijk houten zolderingen hadden, stonden met elkaar in verbinding.
Aangezien het huis aan de Pensmarkt en de achterbouw in de 19e en 20e eeuw op de kelders na geheel vernieuwd zijn, resten ons slechts de oude afbeeldingen voor een nadere reconstructie. Op het schilderij van het Schermersoproer staat de tweede Lakenhal in verbouwde vorm.
In de huidige lijstgevel uit 1906 zijn nog enkele hergebruikte gevelankers uit circa 1600 aanwezig.

PENSMARKT 19: De Gulden Wanne

Dit pand is een gemeentelijk monument.
In 1552/1553 droeg het pand de naam Inde Want. Later, in de 18e eeuw stond het vermeld onder de naam De Gulden Wanne.
In 1532/'33 is sprake van een *kamer* gelegen aan de Markt, ter plaatse *gezegd onder die Cameretten*. Of het pand tot de *Corte Cameren* behoorde, valt echter te betwijfelen. Het stond wel in relatie met het hoge hoekpand Markt 42.
De oude kelder, die vanaf de straat en vanuit Pensmarkt 17 toegankelijk is, kan nog uit de 14e eeuw dateren. In de zijmuren zitten bouwsporen die in verband gebracht kunnen worden met een straatkelder of een kelderingang met pothuis. Op het schilderij van het Schermersoproer staat het huis afgebeeld met de zijgevel aan de Pensmarkt. Er is een kelderingang zichtbaar die op de midden-19e-eeuwse tekening van A. de Peellaert is uitgebouwd tot pothuis.

PENSMARKT 22: De Wijnenbergh of Sint Jacob

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het pand droeg achtereenvolgens nog de namen van: Maaskants Coffijhuis, Molenaars Koffiehuis en Hôtel Neuf.
Dit huis heeft in verband met de beschietingen tijdens de bevrijding, waardoor de Sint-Pieterskerk onbruikbaar was geworden, van 27 oktober tot 23 december 1944 dienst gedaan als parochiekerk. Ter herinnering daaraan maakte Marius de Leeuw een bijzonder fraai gedenkteken dat echter bij een verbouwing in 1978 verwijderd werd en zich nu in particuliere handen bevindt.
Op deze plek stond in de 12e en het begin van de 13e eeuw het natuurstenen huis van de hertog van Brabant. Van dit oudste stenen huis van de stad weten we de globale plattegrond uit bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van de deels nog aanwezige fundamenten. Het was een rechthoekig gebouw van circa zestien meter breed en circa twintig meter diep met een meter dikke massieve muren van tufsteen. Na de sloop van dit bijzondere gebouw is er in het midden van de 13e eeuw een groot nieuw bakstenen huis gebouwd, vermoedelijk door Lombardische geldschieters.
Omstreeks 1890 is het pand geheel vernieuwd. Alleen de oude kelder is nog aanwezig, hoewel de zoldering modern is. De oude zoldering van de kelder heeft mogelijk iets hoger

gelegen, op gelijke hoogte met die van Pensmarkt 16-18. De kelder is zowel vanaf de straat als vanaf het achtererf toegankelijk. Hij staat in verbinding met die van het rechter buurpand. De fundering van de voorgevel is buitengewoon dik. Mogelijk is hij van gelijke ouderdom als de linker zijmuur, die nog uit de 13e eeuw kan dateren.
Het pand heeft met het buurpand op nummer 24 een gemeenschappelijke voorgevel.
In 2006 heeft het pand de puiprijs ontvangen.

PENSMARKT 24: De Vergulde Vijzel.

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het pand droeg in 1624 bovenvermelde naam. Midden-15e eeuw stond hier al een pand met dezelfde naam. Later heette het De Ploeg.
De bouwgeschiedenis van dit pand zal tot de 16e eeuw ongeveer parallel gelopen hebben met die van Pensmarkt 22.
Omstreeks 1890 is het pand helemaal vernieuwd. Alleen de kelder is toen gehandhaafd. Deze is vanaf de straat en via de kelder onder de achtervleugel toegankelijk. De kelder heeft in verbinding gestaan met beide buurkelders. Thans is er een betondek aanwezig, dat in 1938 zal zijn aangebracht. Op een bouwtekening uit dat jaar staat een houten balklaag getekend. In een muurdam in het midden van de voorgevel is een console aanwezig, die een houten onderslagbalk zal hebben gedragen. Een dergelijke constructie bevond zich ook in Pensmarkt 16-18 en mogelijk in Pensmarkt 22. In de rechter zijmuur en de voormuur is hergebruikte tufsteen toegepast en dikke baksteen. De kelder zal kort na de sloop van het tufstenen gebouw in het midden van de 13e eeuw aangelegd zijn.
Het pand heeft met het buurpand op nummer 24 een gemeenschappelijke voorgevel.
In 2006 heeft het pand de puiprijs ontvangen.

PENSMARKT 26: Den Buijdel

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In aangetroffen documenten droeg het pand in 1546 de naam De Beer. In 1569 had het pand vermoedelijk een andere eigenaar want het werd toen genoemd Inde Drije Monicken. In 1603 had het pand bovenvermelde naam.
Al in 1368 werd het huis als een stenen huis aangemerkt. Het was tegen het linker buurpand, eveneens een vroeg stenen huis, aangebouwd. In de kelder zijn aanwijzingen dat het gelijktijdig met het buurpand is gebouwd. Aan de achterzijde grensde het perceel aan het Minderbroedersklooster.
De schouw in de kelder bevond zich gezien vage bouwsporen mogelijk tegen de linker zijmuur. In deze 14e-eeuwse muur was secundaire tufsteen gebruikt, waarschijnlijk afkomstig van het oude hertogelijke huis. De rechter zijmuur dateert ook nog uit de 14e eeuw.
De kelder was vanaf de straat toegankelijk. Hij heeft in verbinding gestaan met de kelder onder Pensmarkt 24. Het gewelf is later, mogelijk nog in de 16e eeuw vernieuwd. De verdiepingsbalklaag heeft in het voorhuis vijf balkvakken met moer- en kinderbinten.
Aangezien het bovenste gedeelte van het huis in de 19e eeuw vernieuwd is, weten we weinig over de kapconstructie. Vermoedelijk was deze met halfspanten tegen het linker buurhuis aangebouwd.

PENSMARKT 32-34: Engeland

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1504 droeg het pand bovenvermelde naam. In 1661 heette het De Gans en in 1662 weer Engeland. Het pand werd ook nog genoemd De Halve Maen en De Olijfboom.
Dit brede pand is gelegen aan de westzijde van de Pensmarkt, even ten noorden van het in de 12e eeuw opgerichte huis van de hertog van Brabant. Het perceel waar dit huis op is gebouwd strekt zich uit tot de westelijk gelegen Dode Nieuwstraat, waar even zuidelijk het Minderbroedersklooster was gelegen. De Dode Nieuwstraat is in de jaren veertig van de 17e eeuw aangelegd over het terrein van het klooster.
Het huis, waar schoenwinkel van Haren thans in is gevestigd, gaat schuil achter twee lijstgevels uit de 19e eeuw die in eerste instantie niet doen vermoeden dat we hier met een van de oudste bebouwing in de stad van doen hebben. In 2007 werd de

begane grond verbouwd wat aanleiding vormde om de winkelruimte en de kelderruimte nader te onderzoeken. In de huidige situatie beslaat de winkelruimte de gehele diepte van het bouwblok tot aan de Dode Nieuwstraat. Deze grote ruimte is ontstaan door de sloop van diverse muren in de 20e eeuw.
De geschiedenis van het pand gaat terug tot het begin van de 13e eeuw wanneer ten noorden van dit perceel een groot stenen huis wordt gebouwd (pand thans onderdeel van de bebouwing van de Hema). Kort hierna werd tegen dat huis een dwarshuis gebouwd op het perceel van de huidige panden Pensmarkt 30-34. Niet lang na de bouw van het dwarshuis moet het zuidelijk gelegen buurpand zijn gebouwd waarna de ontstane U-vorm werd volgebouwd met een huis aan de straat. In de 15e of 16e eeuw werd dit laatst toegevoegde bouwdeel in tweeën gedeeld door middel van een scheidingsmuur die vervolgens in de eerste helft van de twintigste eeuw weer werd gesloopt. Ook op het achterterrein van het huis moet bebouwing gestaan hebben. Van een tweede achterhuis zijn restanten van een kelder met een asymmetrisch gewelf aangetroffen, net achter het oude dwarshuis.
Het oude dwarshuis dat stamt uit het begin van de 13e eeuw is circa dertien meter achter de voorgevel gelegen en meet in plattegrond circa zeven maal zeven meter. De verdiepingsvloer bestaat uit een samengestelde balklaag (15e of 16e eeuw) met links en rechts een strijkbalk en in het midden een moerbalk met peerkraalsleutelstukken. Van het oorspronkelijke muurwerk uit de 13e eeuw zijn in ieder geval de linker en de rechter zijmuur bewaard gebleven. In de linkerzijmuur zijn bouwsporen aangetroffen van stookplaatsen uit drie verschillende perioden. De jongste stookplaats behoorde bij een situatie in de 19e eeuw waarvan ook restanten van een stucplafond zijn aangetroffen. In de rechterzijmuur is een opvallend grote boog aangetroffen met een overspanning van acht meter. De boog, die in de 15e of 16e eeuw moet zijn aangebracht, maakte onderdeel uit van een doorgang naar het rechter buurpand.
Het huis aan de straat is van oorsprong in de 13e eeuw gebouwd maar in de 15e of 16e eeuw in tweeën gesplitst. Zowel het linker als het rechter pand is onderkelderd. Beide kelders zijn voorzien van een tongewelf met de kruin haaks op de voorgevel en hebben een voorkelder onder de straat gehad. In de kelders onder het huis zijn de doorgangen naar de in 1965 (deels) gesloopte voorkelders nog herkenbaar. De achtermuur en voormuur van het dwarshuis, bezitten een fundering met grondbogen (keperbogen) en poeren. Deze fundering draagt het bovenliggende muurwerk dat nog bestaat uit kistwerk. De rechter zijmuur bevat onder de aanzet van het gewelf baksteen, die we tot de oudste fase mogen rekenen. De muur is hier opgetrokken in een Vlaams verband en behoort bij het rechter buurpand.

Achter op het perceel, grenzend aan de Dode Nieuwstraat, staat een pand dat van oorsprong uit de 18e eeuw stamt maar aan de straatzijde voorzien is van een gepleisterde gevel uit de 19e eeuw. In de achtergevel (18e eeuw) zijn restanten aangetroffen van een poort met hardstenen duimblokken en een korfboog met sluitsteen.

PENSMARKT 36-38-40: Voormalige panden, Het Steenken /Middelborch, In ‘t Hasewijntken, De Lelie

Op de plek van de beschreven panden staat nu het pand van de HEMA.
De kelders onder het huidige pand zijn aangewezen als rijksmonument. De bescherming betreft de kelders onder nummer 36 met ribloze kruisgewelven, rustende op natuurstenen zuilen met platte vierkante dekstukken en op kraagstenen. In de wanden zitten kleine spitsboognisjes. En onder nummer 38 de kelders met zware tongewelven.

Nummer 36: Het Steenken/Middelborch

Het pand op nummer 36 werd in 1386 al als een stenen huis aangeduid. De authentieke kelder van ca. 150 m2 dateert, gezien het baksteenwerk uit de 13e of het begin van de 14e eeuw. Later zijn er fraaie ribloze kruisgewelven die rusten op natuurstenen zuilen met platte vierkante dekstukken en op kraagstenen in de kelder aangebracht. In de wanden zitten kleine spitsboognisjes.
De straatkelder van 50 m2 is nog gedeeltelijk aanwezig.

Henk(es), 3-11-2011

Nummer 38: In ’t Hasewijntken, hondenhuis hertog

Volgens sommige kroniekschrijvers behoorde dit huis, destijds gelegen op het rechtergedeelte van het pand van de HEMA aan de hertog van Brabant. Het zou in gebruik zijn geweest als een hondenhuis. Er zijn echter geen archiefgegevens die dit bevestigen. In de tweede helft van de 14e eeuw was het in bezit van ridder Arnold Dicbier, de oom van de buurman Hendrik Dicbier. Het werd toen nog niet als stenen huis aangemerkt.

Op een tekening uit 1835 van kort voor de sloop zien we een sterk vervallen en scheefgezakt dwarspand, bestaande uit twee bouwlagen met een langskap. De hoge begane grond heeft een insteekverdieping.
Achter dat huis lagen later meerdere cameren. De kelder van het pand is vanaf de straat toegankelijk. De verbinding met de kelder onder het linker buurpand (36) is van recente datum. Het tongewelf is vermoedelijk pas in de 17e eeuw aangebracht.

Nummer 40: De Lelie

In de 14e eeuw stonden hier op een breed perceel twee afzonderlijke panden. Op een tekening uit de 17e eeuw had het hoekpand een trapgevel. De kelder onder het huis die nu niet meer toegankelijk is stond vroeger in verbinding met de kelder onder het buurpand (38). Onder de straat bevond zich nog een kleine straatkelder.

PEPERSTRAAT

PEPERSTRAAT

Van oudsher is dit een deftige en rijke straat met veel monumentale huizen en gevels. De meeste voorgevels zijn van het einde van de 18e, begin 19e eeuw. Het is nog een van de weinige straten met stoephekken. De hekjes voor de huizen schermden de eigen stoepen af. Hiermee werd de voornaamheid benadrukt. Bijna ieder patriciërshuis had vroeger een eigen stoep met een stoephek. Vaak was er bij de entree van deze voorname huizen ook nog een voetschraper aangebracht. Met slecht weer maakte men de gang niet vuil nadat de dienstbode de deur had opengemaakt. Soms stond er tussen de grote huizen een klein pand. Hier woonde dan de huishoudster en/of koetsier.

In de straat woonden vroeger opvallend veel priesters en kanunniken, uiteraard vanwege de nabijheid van de Sint-Jan en een bovengemiddeld aantal rijken. Een echte doorsnee buurt was deze straat toen al niet. Na de val van de stad in 1629 hadden de kanunniken het veld moeten ruimen voor hoogleraren van de Illustre school en een enkele predikant. Maar voor het overige gaf de bewoning van deze straat in de 18e eeuw een beeld te zien dat niet eens zo veel afweek van de situatie tweehonderd jaar eerder. Nog altijd woonden er aanzienlijken, eenvoudige middenstanders en armoedzaaiers, ook wel *gemene lieden* genoemd in de Peperstraat naast en door elkaar. Maar de welgestelden waren nog wel duidelijk oververtegenwoordigd. In 1746 werd één op de vijf bewoners van de straat aangeduid als rentenier terwijl ook vier van de veertig regenten die de stad telde zich in deze straat gevestigd hadden. Als de ongeveer twaalf *gemene lieden,* die woonden in het steegje Achter de Wereld buiten beschouwing worden gelaten, kan minstens de helft van de bewoners tot de aanzienlijken gerekend worden, zowel op grond van hun beroep, rentenier, regent, predikant, officier, drost van Boxtel, als op basis van de huurwaarde van hun huis.

Het is ook een oude straat. Ze werd al vermeld in een schepenbrief uit 1303: *de vico dicto* (vanaf de straat genaamd) *Peperstrate*. In de middeleeuwse officiële stukken, in het Latijn gesteld, werd de straat meestal *vicus piperis* genoemd.

Toen er nog geen Parade was, stond op die plaats het Groot Begijnhof met toebehoren, zeker al in 1274. Het had een poort aan de Peperstraat. Deze straat liep van de Oude Dieze tot de oude Sint-Janstoren die er al stond in 1268. Feitelijk liep de straat tot het Sint Janskerkhof, dat om de hele kerk lag. In de 14e en 15e eeuw lagen aan de westzijde van de Peperstraat huizen met erven die zich uitstrekten tot de Verwersstraat.

Hoewel men vroeger de grondbelasting dikwijls met de dure specerij peper (peperduur) kon betalen heeft de straat haar naam hier toch niet aan te danken.

Zoals dat bij meerdere straten het geval was werd ook deze straat genoemd naar een perceel grond dat in dit geval De Pepers heette. Vermoedelijk is dit afgeleid van een geneeskrachtige pepercruut dat hier moet hebben gegroeid.

Een andere verklaring voor de reden om de naam Peperstraat te gebruiken is een plant die luistert naar de naam waterpeper. De wetenschappelijke naam van die plant is polygonum hydropiper. Polygonum verwijst naar de plantenfamilie duizendknoop, hydropiper betekent waterpeper. Waterpeper is een plant die in ons land vrij algemeen voorkomt op of bij vochtige plaatsen. Nog in de 19e eeuw groeide de waterpeper buiten de stad, op de vestingsingels en langs de Binnendieze. Het zijn de zaden die peperachtig smaken en vroeger als keukenkruid werden gebruikt. Het ontstaan van de straatnaam Peperstraat is dus toe te schrijven aan de in het wild groeiende, inheemse plant waterpeper; een gratis kruid.

Er is nog een andere mogelijke en meer waarschijnlijke verklaring van de naam Peperstraat. Er zijn meerdere planten die in de volksmond een naam hebben met *peper*. Zo is er een plant die mattenbies heet (officieel *scirpus lacustris)* die ook peper genoemd werd. Deze plant werd gebruikt om stoelen te matten. De plant groeit overvloedig in nat, moerassig terrein. Het is goed mogelijk dat namen voor gronden als De Pepers, Buitenpepers, Pepersteeg, Pepereind en Peperwei samenhingen met de ter plaatse groeiende mattenbies. Harde conclusies zijn moeilijk te trekken maar als door onderzoek duidelijk zou worden dat bij de Pepers vroeger stoelenmatters woonden dat zou deze verklaring aannemelijk kunnen zijn.

Onder pepers worden ook wel landerijen verstaan. Achter de wallen lagen dergelijke pepers, zoals: moestuinen, weilanden en boomgaarden.

Tenslotte is er nog een vage verklaring. In zeer veel steden en dorpen in Noordwest-Europa en in Engeland komt men het woord pepers of Peperstraat tegen. Wat de naamgeving betreft tast men in het duister. Wat opvalt, is de situering van deze pepers. Zij zijn gelegen tegen de oude kern. Gezien het voorkomen van de familienaam Peperkoren is men geneigd te veronderstellen, dat de bestemming van de pepers, die van peperkorenakker geweest is. De situering zou er op kunnen duiden, dat de pepercultuur hier sinds 1100 in betekenis toenam; wat de peperplant dan ook geweest moge zijn.

Hoog water

Rechtsonder van de trap bij het pand De Wereld, Peperstraat 15 is een kleine gedenksteen aangebracht met daarop: AP +6.51- 18 mrt. 1876. Dit was een jaar waarop het water uitzonderlijk hoog stond. Overigens was een regelmatig terugkerende hoge waterstand (1850, 1855, 1861, 1871, 1876 en 1880) een normaal verschijnsel in die periode. De Bosschenaren hadden er zelfs een spreekwoord voor: *geef ons heden ons dagelijks brood, alle jaren watersnood.* Overstromingen van het rivierengebied en van de Brabantse Maaskant kwamen vanouds veelvuldig voor. De capaciteit van de Maas was bij hoge waterstanden volstrekt onvoldoende terwijl ook de Waal bij Heerewaarden haar overtollig water op de Maas probeerde te lozen. Bij voor- en najaarsstormen werd de afvoer benedenstrooms bovendien nog belemmerd, zodat een combinatie van dergelijke ongunstige omstandigheden iedere keer opnieuw leidde tot dijkdoorbraken en het in werking treden van overlaten zoals de Beersche Maas of de Baardwijkse Overlaat.
Als het water erg hoog stond konden de hekels en de sluisdeuren het water echter niet meer keren en liep de gehele stad onder water. Meestal bleven alleen de hooggelegen plekken zoals Markt, Parade en Hooge Steenweg gespaard.
Iedere winter was dit het geval. Eeuwenlang heeft men regelmatig de Markt en de omliggende straten moeten verhogen om overstromingen te voorkomen. Desondanks bleef men last houden van wateroverlast. Slechts via enkele hoger gelegen wegen was de stad dan bereikbaar. Boten voeren naar de omliggende dorpen. De hekels en de sluizen werden dan gesloten. Er kon geen water meer de stad in maar ook niet meer de stad uit. Men loosde echter altijd op de Binnendieze waar tevens het drinkwater vandaan kwam. Zonder de gewenste doorstroming kwam de kwaliteit van het drinkwater in dergelijke periodes flink in gevaar. Een overstroming merkte men aan het overlopen van de riolen. Zodra het water door de putjes naar boven kwam en de straten in begon te lopen kwamen de Bosschenaren in actie.
Alle huisraad werd naar de bovenste verdieping gebracht. In veel straten bracht men een hoger gelegen houten trottoir aan. Met bootjes voerde men door de straten en op alle mogelijke manieren probeerde men zich door de stad te verplaatsen. Men gebruikte hiervoor lieslaarzen en anderen probeerden het met stelten. Als de ongelukkige viel was er veel leedvermaak.
Voor wie niet over stelten of lieslaarzen beschikte waren er nog altijd de mannen met lieslaarzen die het in watersnood ontstane vak van *marsen* uitoefenden. Tegen een geringe vergoeding droegen zij mensen naar de plaats van bestemming. Als men een mooi meisje achter op de rug had dan wilde het nog wel eens gebeuren dat men midden op straat stil bleef staan. Een “depressie” had de *marser* plotsklaps overvallen. De *marser* stelde haar dan op de hoogte van het benodigde geneesmiddel, *een kusje.* Meestal gilde het meisje aanvankelijk maar de drager werd hier alleen maar meer moe van en liet de passagiere een beetje zakken waardoor haar voeten in het water kwamen. Meestal hielp dit voldoende.
Personen- en goederenvervoer gingen bij de overstromingen meestal met bootjes. Alleen de post deed het anders. Zij bracht de brieven thuis met paard en tilbury (hoogwielig tweepersoonsrijtuigje met trap).
In die tijd kon het gebeuren dat men op de droge, 1e verdieping verbleef en dat er tegen het raam werd getikt. Als men dan het raam omhoog schoof dan zag men een netje voor de neus bengelen dat door middel van een lange vishengel vanuit het rijtuigje werd aangereikt. De post werd eruit gehaald en de te verzenden post kon er in worden gelegd. Ook liet men dan vanaf de 1e verdieping mandjes met een touw omlaag om levensmiddelen in ontvangst te nemen.
De bakker en de slager kwamen met bootjes en vlotten langs de deur. Het rioolvuil dreef door de straten en de drinkwaterputten raakten besmet. Op karren reed men naar de kerk en er werden geen markten meer gehouden. Het dagelijks leven was voor iedereen totaal ontregeld. Wekenlang was het scheepvaartverkeer gestremd. Het hoge water zorgde er voor dat men niet onder de spoorbrug door kon.
Een zekere mijnheer Smits, rector van het gymnasium was wel heel erg inventief. Elke ochtend liet hij zich door de conciërge ophalen. Hij ging dan achterop zijn rug zitten en zo bleef hij heen en terug droog.
Bij hoog water werden ook enige tijd noodveren ingezet die voeren op Vlijmen (1823) en Den Dungen (1763).
In haar functie als vestingstad was het verboden verbeteringen aan te brengen aan de afwatering.

Om de stad te kunnen verdedigen tegen de vijand had men het water juist nodig om de omgeving van de stad onder water te zetten. Pas na de Vestingwet van 1874 kwamen er vanaf 1880 vele verbeteringen om de wateroverlast van de stad tegen te gaan. Op 14 mei 1880 had de gemeenteraad besloten een stoomgemaal te bouwen bij de Groote Hekel aan de Zuidwal. Door de toegangen in de stadsmuren te sluiten kon men voortaan het teveel aan water binnen de stadsmuren naar buiten pompen. Verder werden Maas en Waal gescheiden en de Maas werd gekanaliseerd. Er werd tussen 1885 en 1904 ook nog een nieuwe Maasmond gegraven. Bovendien werd tussen 1907 en 1911 het Drongelens Kanaal als afwateringskanaal gegraven. Als het water van de Maas te hoog stond waardoor de Dommel zijn water niet kwijt kon dan liep dat weg via het Drongelens Kanaal die verder stroomafwaarts op een lager (ruim een meter) niveau op de Maas uit kwam. De stad was vanaf dat moment grotendeels gevrijwaard van de jaarlijkse wateroverlast.

PEPERSTRAAT 1

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een **neoclassicistische** lijstgevel uit omstreeks 1825 met een hoog schilddak met dakkapel. De kroonlijst staat op klossen. Het bovenlicht is gesneden en aan de ingang zit een deurkalf.

Schuilkerk

Achter dit pand lag vermoedelijk in de tuin een schuilkerkje.
Het houten kerkje was ook vanuit de Verwersstraat nummer 74 bereikbaar, ongeveer tegenover het voormalige gouvernementsgebouw en via het pand De Drie Schalen in de Lange Putstraat 39. Vanwege latere nieuwbouw zijn op beide locaties alle sporen gewist. Verder kon men nog via het Koestraatje, een steegje tussen de nummers 78 en 80 in de Verwersstraat de schuilkerk bereiken.
In 1670 werd het omschreven als *timmeragie, genoemd de capelle.* In verschillende eerdere overdrachtsakten, zoals al uit 1523, 1529, 1555, 1598 en 1618 komt dezelfde omschrijving voor. Het huis aan de Peperstraat was toen ook meestal in handen geweest van de kanunniken.
De bidplaats werd door de jezuïeten bediend en werd door hen in 1720 officieel verlaten toen alle jezuïeten de stad uit moesten. Desondanks werd het schuilkerkje nog tot 1736 bediend door de jezuïet, pater Cornelius Bocquet. Hij ging toen naar Bokhoven en liet de bediening van dit kerkje verder over aan zijn beide seculiere priesters.
In 1741 werd de schuilkerk gesloten.

PEPERSTRAAT 2

Het pand is een rijksmonument.
Dit grote pand met een strenge gepleisterde gevel stamt uit de vroeg-19e eeuw. Het heeft een kroonlijst op klossen, brede ingang met omgekorniste kroonlijst op consoles met acanthusbladeren, een bovenlicht met ovalenreeks en schuiframen. Buiten ligt tegen de gevel een smalle stoep, met ijzeren stoeppalen dat omgeven is door een hek.

PEPERSTRAAT 3

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis met een eenvoudige lijstgevel met kroonlijst op klossen, die overgaan in trigliefen met druppen stamt uit het begin van de 19e eeuw. In de gevel zien we een geprofileerde deuromlijsting.

PEPERSTRAAT 4

Het pand is een rijksmonument.
Dit monumentale pand in de **empirestijl** uit ongeveer 1825 heeft een gepleisterde gevel waarin schuiframen zijn opgenomen. De deuromlijsting is voorzien van gecanneleerde pilasters en een gesneden kalf.

PEPERSTRAAT 5

Uit 1500 zijn al bewoners bekend van dit pand. Het huis bezat een eigen uitgang aan de Verwersstraat (toen nog Kolperstraat geheten). In 1539 kocht Gijsbert van den Velde het pand. Hij was kanunnik van de Sint-Jan en drie jaar later gaf hij het huis aan zijn dochter als huwelijksgeschenk. In 1577 werd het huis aan de jezuïeten verkocht die naar 's-Hertogenbosch zouden komen; dat deed deze kloosterorde echter pas in 1609. Op 6 september 1629 - een week vóór de val van de stad - verkocht deze kloosterorde het pand. De Staten-Generaal erkenden deze verkoop niet en het huis werd verbeurd verklaard. Het werd toch weer verkocht en toen luidde de omschrijving: *een schoon welgelege huyssing, bestaende langs de straat voor 't incomen, daar neffens een spreeckcamer ende noch een ander camer ende daer achter een middelkeuken ende nog een ander camer ende daer achter, kelder ende keldercamersalet, een achterkeucken, plaets ende schoonen hoff met een uytgangh in de Verwerstraet*. In een beschrijving uit de 18e eeuw was er sprake van *eene schoone ende van binnen nieuw opgetimmerde huysinge*. Het pand werd in de 19e eeuw flink verbouwd en voorzien van een nieuwe voorgevel. In 1872 werd hier opgericht het bejaardenhuis: *Gesticht voor liefdadigheid Macpherson*.
Dit gasthuis werd gesticht voor katholieke en hervormde oude mannen door jonkvrouw Rosa M.J. van Meeuwen als eerbetoon aan haar overleden echtgenoot Pieter Macpherson.
Tot ver in de 20e eeuw was het gesticht hier in de Peperstraat gehuisvest. Later kreeg het gebouw een nieuwe bestemming en werd er het archief van het bisdom ondergebracht.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
De voorgevel die dateert van 1860 is gebouwd in de **neoclassicistische** stijl. De lijstgevel heeft een geprofileerde, aan de bovenhoeken afgeronde vensteromlijstingen met cordonlijst. Verder zien we buiten een hardstenen stoep.

PEPERSTRAAT 6: Huizinghe De Loet

Dit pand is een typisch voorbeeld van de grote patriciërshuizen die deel uitmaakten van de schaalvergroting in de 18e en 19e eeuw aan weerszijden van deze straat. Toen werden smallere, middeleeuwse percelen en huizen samengevoegd tot representatieve huizen voor vooraanstaande burgers. Een soortgelijke ontwikkeling is ook te zien langs de nabijgelegen Oude Dieze en in een deel van de Postelstraat.
De huidige bewoners, Clemens van der Ven en zijn echtgenote Neeltje zijn samen de geestelijke vader van de naam De Loet. Hij heeft het huis genoemd naar Mecheld van Loet. Mecheld was familie van de koster van de Sint-Jan, die omstreeks 1380 betrokken was bij de ontdekking van het wonderbeeld van Onze Lieve Vrouw.
Van den Ven is er in geslaagd om in de tijd terug tot 1361 de namen van alle bewoners op te sporen. In dat jaar legde een notaris het testament van Mecheld van Loet, *Matrone dicte de Loet* vast op perkament. Omdat Mechteld de helft van haar huis naliet aan de Tafel van de Heilige Geest wordt het document nog altijd in het archief van deze instelling bewaard. Dit document is het oudste

bewijs van bewoning op de plek waar nu dit pand staat.
Er is niet of nauwelijks een huis in Nederland waarvan 650 jaar lang onafgebroken bewoning in kaart is gebracht. Het tekent de tijd en de mensen en hun betekenis voor de stad. Er hebben altijd mensen gewoond die wat voor de stad betekend hebben. Bij het afscheid van Karel V en bij het vertrek van Filips de Tweede naar Spanje was het bijvoorbeeld beide keren de toenmalige bewoner van dit huis die naar de afscheidsreceptie moest.
In het huis met zijn bewoners, zoals magistraten, artsen en kooplieden weerspiegelt zich ook de historie van de stad. Voor 1629 woonde hier de katholieke adel, daarna nam de protestante elite er bezit van.
Ter illustratie enige informatie over een rijke bewoner van dit pand. Uit de nalatenschap van Goeswijn van der Stegen bleek dat de erfenis naast dit huis in de Peperstraat ook nog omvatte: een pand in de Hinthamerstraat, een kapitale hoeve bij Tilburg, grond in Empel, Lithoijen en bij ’s-Hertogenbosch, gelegen *buyten den koeyepoort*, en daarenboven nog flink wat roggecijnzen, erfcijnzen en renten. De totale waarde van de nalatenschap bedroeg maar liefst 18.860 gulden dat in deze tijd, afhankelijk van de gehanteerde rekenmethode een bedrag zou vertegenwoordigen van misschien wel meer dan zeven miljoen euro. De tweede zoon van Van der Stegen zou later, indirect en ongewild de tweede Beeldenstorm in de hand hebben gewerkt.
In de 19e eeuw, de tijd van de opkomst van de zelfstandige artsen vestigden zich hier in dit pand in de loop van de jaren meerdere geneesheren, terwijl in de bewoning door Lodewijk de Gruijter het tijdperk van de katholieke industrialisatie zich aankondigde.
Lodewijk had het pand in 1930 voor 45.000 gulden gekocht en liet het pand van alle gemakken voorzien, zoals een kolengestookte, maar op thermostaat werkende centrale verwarming, twee nieuwe badkamers - waarvan een met een donkere betegeling en het glas-in-loodplafond een duidelijke verwantschap vertoonde met de winkelinterieurs van De Gruyter -, warm water op de slaapkamers en uiteraard een voor die tijd moderne keukeninrichting. De praktijkruimte aan de straatzijde maakte plaats voor een ruime vestibule, waarbij ook het aansluitende trappenhuis werd aangepast en onder meer voorzien van nieuwe traphekken van gegoten brons onder de leuningen. De hal op de eerste verdieping werd vergroot, waarbij de nog aanwezige niveauverschillen en draagconstructies, zichtbare sporen van de samenvoeging van de verschillende panden in de 19e eeuw, werden weggewerkt. De gehele benedenverdieping kreeg vloeren van gewapend beton, met daarop marmeren tegels en eiken parket. Daarnaast maakten de bestaande oude lambriseringen en haardpartijen in de voor- en achtersalons plaats voor de notenhouten betimmeringen (neo-Daniël-Marotstijl), deuren en stijlen door de firma Allan. Ook aan de buitenkant kwam het tot soms ingrijpende aanpassingen. Zo kreeg de voorgevel een andere vensterindeling met grotere ruiten en een nieuw bovenlicht boven de dubbele voordeur. Bij die gelegenheid werden de kenmerkende “paarse” ruitjes aangebracht, vervaardigd van een bijzondere kwaliteit Boheems glas, dat met zijn kleur het zonlicht filterde, maar van binnenuit geheel blank oogde. Jarenlang werd een reservevoorraad van deze ruitjes in het tuinhuis bewaard. Maar vooral de achtergevel veranderde sterk van aanzien, onder meer door het aanbrengen van compleet nieuwe kozijnen en vensters en voorts van balustrades langs een plat dak boven de tweede verdieping, waar voorheen een schilddak was geweest. De tuin kreeg ook een nieuwe inrichting naar ontwerp van de gerenommeerde tuinarchitect Gerard Bleeker (1882-1956).

Tenslotte werd ook het 19e-eeuwse tuinhuis aangepast aan de stijl van de vernieuwde achtergevel van het woonhuis.
Uiteindelijk vergde de verbouwing ruim 100.000 gulden, meer dan het dubbele van het bedrag waarvoor het pand was aangekocht.
In 1965 werd het pand door het ministerie definitief op de rijksmonumentenlijst geplaatst. Zeer tegen de zin van Lodewijk in omdat hij meende dat het pand dan sterk in waarde zou dalen. Hij tekende dan ook bezwaar aan. In feite maakte de aanwijzing van dit pand tot rijksmonument onderdeel uit van een ongewoon felle strijd die op dat moment gevoerd werd en waarbij niets minder op het spel stond dan het historische karakter van de Bossche binnenstad. Deze strijd duurde een aantal jaren totdat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in 1970 uiteindelijk 240 panden, in plaats van de eerder voorgestelde 623 panden definitief tot rijksmonument aanwees. Hieronder viel feitelijk de gehele Peperstraat, waaronder dit pand. Zo op het eerste oog werd er een merkwaardige uitzondering gemaakt voor het pand Peperstraat 10, de ambtswoning van de burgemeester. In het begin van de 20e eeuw was dit pand echter compleet vernieuwd.
In de jaren zestig van de 20e eeuw bleek de firma de Gruyter om allerlei redenen niet opgewassen tegen concurrenten zoals Albert Heijn. In 1970 werd De Gruyter nog voor een bedrag van 18 miljoen gulden overgenomen door de Steenkolen Handels Vereeniging (SHV) van de familie Fentener van Vlissingen, maar ook zij slaagden er niet meer in om het levensmiddelenconcern leven in te blazen.

Kort daarna, in 1973 namen Lodewijk en Dorothea de Gruijter het besluit deze woning, waar zij met hun gezin meer dan veertig jaar hadden gewoond, te verruilen voor een appartement aan de Senecalaan op Zuid.
De nieuwe eigenaren werden de huidige bewoners Clemens en Neeltje van de Ven. Zij hebben de woning op onderdelen met name inpandig laten aanpassen, zoals bijvoorbeeld de plaatsing van decortegeltjes en het aanbrengen van wandbekleding die aan elk van de kamers van de benedenverdieping een eigen accent gaven. In de keuze voor een historiserend interieur hebben zij zich door diverse deskundigen laten adviseren zoals de directeur van het Rijksmuseum, Adriaan Vliegenthart en twee adviseurs die betrokken waren bij de ingrijpende restauratie van het Paleis Het Loo.
Clemens en zijn vrouw hebben met hun collectie en hun interieur beoogd doelbewust aan te sluiten bij een lange en respectabele traditie van bijzondere aandacht die de eigenaren en bewoners hebben gehad voor de inrichting van De Loet. Dit verklaart waarom de collectie van De Loet, in aanvulling op het vele moois van uitheemse, Aziatische oorsprong, ook zoveel Bossche elementen bevat: zilver van Bossche makelij, penningen, schilderijen, prenten en boeken.
Inmiddels hebben zij besloten hun bezit aan de samenleving na te laten. Hun huis en zijn inventaris zullen worden ondergebracht in een daartoe opgerichte stichting die in de toekomst verantwoordelijk zal zijn voor het beheer en het toegankelijk maken daarvan en die De Loet verder zal moeten uitbouwen als centrum van museale en culturele activiteiten.

Tuinhuis/theehuis

Het tuinhuis dat nu als theehuis in gebruik is kent een vroeg 19e-eeuwse neoclassicistische bouwstijl.
De bovenverdieping, oorspronkelijk een overwelfd balkon vanwaar tijdens tuinfeesten gemusiceerd kon worden, kreeg in 2003 een passende bestemming toen daar een carillon werd geplaatst. Niet, zoals gebruikelijk van brons, maar - geheel in de stijl van De Loet - van porselein, speciaal in opdracht vervaardigd in Dresden. Er bestaan in de wereld maar een paar exemplaren van een dergelijk porseleinen carillon, het is zelfs de enige in Nederland. Ieder uur zijn karakteristieke tedere en tegelijk heldere klanken te horen.
De tuin met theehuis is een treffend, maar in ‘s-Hertogenbosch uiterst zeldzaam voorbeeld van een 19e-eeuwse siertuin.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het monumentale pand in een **Dorische** stijl werd tussen 1822 en 1832 gebouwd in opdracht van Jacob de Bergh. Vermoedelijk gebeurde dat onder architectuur van de Brusselse architect Henri Partoes.
De gevel is gepleisterd en op de begane grond gebosseerd. Het is voorzien van cordonlijsten en een kroonlijst met tandlijst. Verder zien we hardstenen vensterdorpels met consoles en een geprofileerde deuromlijsting met hoofdgestel op voluutvormige consoles en een bovenlicht met cirkelstralen. De vensters van de bel-etage zijn halfrond overtoogd tussen muurdammen met daklijsten. De bovenste verdieping is als mezzanine opgevat.
Voor bouwkundige aanpassingen in de jaren dertig van de vorige eeuw zie bovenstaande, algemene beschrijving van het pand.

PEPERSTRAAT 7

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een statige, gepleisterde gevel met zware cordonlijsten. De begane grond is gebosseerd. De ingangspartij heeft een kroonlijst op voluutvormige consoles en een bovenlicht met waaierzwikken en spakenmotief en een gesneden kalf. Het pand is in 1798 ontstaan uit de samentrekking van twee panden.

PEPERSTRAAT 8

Het pand is een rijksmonument.
Het huis uit omstreeks 1860 heeft een lijstgevel die geheel uit hardsteen bestaat. De gevel eindigt in een kroonlijst op consoles en is uitvoerig versierd met cordonlijsten en consoles.

PEPERSTRAAT 9

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand is gebouwd in 1776 maar heeft een gebosseerde, gepleisterde lijstgevel uit ca. 1870. De vensters zijn voorzien van gestuukte kuiven en afgeronde bovenhoeken.

PEPERSTRAAT 10: Voormalige burgemeesterswoning

Het pand ziet er niet zo oud uit. Dat klopt ook wel, het dateert uit het begin van de 20e eeuw, uit 1909, en is een van de jongste gebouwen uit deze statige straat.
In 1961 werd Peperstraat 10 eigendom van de gemeente 's-Hertogenbosch, die het als ambtswoning kocht voor burgemeester mr. R.J.J. Lambooy. Voor een bedrag van 110.000 gulden werd het toen aangekocht.
In april 1962 werd het officieel de ambtswoning van de Bossche burgemeester en vanaf die tijd woonde er de familie Lambooy. Van 1969 tot 1978 was het de ambtswoning van mr. G.M.J.W. van de Ven en sinds februari 1979 woonde mr. B.L.A. van Zwieten er met zijn gezin. Omstreeks het vertrek van burgemeester Van Zwieten kwam opnieuw de discussie naar voren of de stad behoefte had aan een eigen ambtswoning voor haar eerste burger. Het antwoord luidde nee en er werd besloten de ambtswoning te verkopen. De nieuwe eigenaar werd de nieuwe burgemeester van 's-Hertogenbosch: mr. D.C.B. Burgers. Het pand Peperstraat 10 was dus niet meer de ambtswoning van de Bossche burgemeester, maar bood het wel huisvesting aan de familie van de eerste burger, de vierde op een rij achter deze voorgevel. Zijn opvolger, de huidige burgemeester Rombouts woont hier overigens niet.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het oorspronkelijke pand is rond 1900 gesloopt en in 1909 vervangen door het huidige pand. In 1676 droeg het de naam Slantshuysinge.
Het werd als woonhuis compleet herbouwd door architect K.C. Suyling.
Het heeft een **neoclassicistische** pilastergevel met hardstenen stoep met stoeppalen en brugstaven. Het huis toont de vormentaal van de **UM 1800-stijl**.
In de periode van de ambtswoning voor de burgemeester werd het pand aan de achterzijde uitgebreid met een meerzijdig gesloten tuinkamer. In de jaren negentig van de 20e eeuw werd in de hal een daklicht aangebracht.
Het deels onderkelderde herenhuis heeft een rechthoekige plattegrond met aan de achterzijde een aanbouw op polygonale plattegrond.
Aan de voorzijde heeft het twee bouwlagen onder een afgewolfd zadeldak, gedekt met leien. Aan de achterzijde zien we drie bouwlagen onder een plat dak. De geprofileerde bakgoot staat op klossen. De dakkapel heeft een spiegelboogvormige kroonlijst boven de voorgevel. De gevels zijn opgetrokken in machinale baksteen. In de voorgevel zit een hardstenen plintlijst en pilasterkapitelen. De achtergevel is gewit.
De voorgevel van het herenhuis toont een pilastergeleding en wordt afgesloten door een kroonlijst. De gevel telt vier traveeën. In de meest rechtse travee bevindt zich de ingangspartij, bestaande uit een paneeldeur met een hoog twaalfruits bovenlicht en een gebogen kalf met tandlijst. Buiten ligt een lage hardstenen stoep, afgesloten door een hardstenen balkon met een smeedijzeren sierhek. De dubbele, openslaande beglaasde balkondeuren hebben een zesruits bovenlicht. Op de begane grond bevinden zich schuifvensters met negenruits bo-

venlichten. Op de bovenverdieping zien we eveneens schuifvensters met zesruits bovenlichten. De bovenlichten zijn voorzien van glas-in-lood. In de borstweringen onder de vensters van de eerste verdieping zitten casementen met siermetselwerk. De muurnissen tussen de pilasters worden aan de bovenzijde afgesloten door een tandlijst. De achtergevel is voorzien van T-vensters met glas-in-lood bovenlicht. Rechts ligt de meerzijdig gesloten aanbouw voor een tuinkamer uit omstreeks 1960. Hierboven bevindt zich een Frans balkon.
Inpandig is de oorspronkelijke dispositie in hoofdlijnen gehandhaafd. Op de begane grond bevindt zich een ruime hal, voorafgegaan door een vestibule. Links hiervan ligt een voorkamer en keuken. Aan de achterzijde van het huis bevinden zich de salon en de tuinkamer. Boven de keuken zit een lichtkoof.
In het interieur is nog een aantal oorspronkelijke elementen aanwezig, zoals in de vestibule een tochtdeur met geëtst glas en geëtst bovenlicht. In diverse vertrekken zitten paneeldeuren en geprofileerde deuromlijstingen, in de voorkamer een eenvoudig stucplafond, een cassettenplafond in de salon, een houten trap met houtsnijwerk in de balusters en trappalen.
Het herenhuis is van algemeen belang. Het herenhuis heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling: het is representatief voor de luxueuze bebouwing met herenhuizen rondom de Parade en de Peperstraat. Het herenhuis bezit architectuurhistorische waarde als gaaf voorbeeld van de **UM 1800**-stijl en vanwege de plaats die het inneemt in het gevarieerde oeuvre van de Bossche architect K.C. Suyling. Het herenhuis bezit ensemblewaarde vanwege het belang van het pand en voor het aanzien van de binnenstad van 's-Hertogenbosch. Het herenhuis is tot slot van belang vanwege de gaafheid.

PEPERSTRAAT 11-13

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis van omstreeks 1840 heeft een **Dorische** gevel met cordonlijsten. Op de begane grond zitten boogvensters, waarvan de bogen op lijsten langs de muurdammen zijn gedragen. Er is een omlijst venster boven de hoge rondbogige ingang.

PEPERSTRAAT 12

Het pand is een rijksmonument.
Tussen de grote panden in de Peperstraat staat dit, op het oog kleine pandje. Tenminste, het lijkt klein. Eigenlijk zijn het echter twee kleine pandjes achter elkaar, maar dat zie je pas als je binnengaat achter de voorgevel van: Peperstraat 12. Nauw verbonden met het pandje is Peperstraat 14-16, dat in 1847-1848 gebouwd is in opdracht van Henry van Lanschot. De familie Van Lanschot zou ruim honderd jaar eigenaar van dit pand zijn.
Van Lanschot heeft het pand in 1929 laten verbouwen. Van het voorste deel van de benedenverdieping heeft hij een garage laten maken. De rest was kennelijk groot genoeg om als woonhuis te functioneren. Maar in 1969-1971 werd het pand gerestaureerd door Jan van der Eerden. Hij bracht onder meer de vroegere voorgevel terug. Wel werd het pand aangepast aan moderne eisen: een grotere woonkamer is direct achter de deur te vinden.
Bij de restauratie werd een aantal interessante zaken aangetroffen. Er werden 19^{e}-eeuwse muurschilderingen ontdekt, die geconserveerd werden, toen overbrenging naar een ander pand niet mogelijk bleek. In het keldertje met een tongewelf, werd nog een oude waterput ontdekt, die zichtbaar is gebleven na de restauratie.
Het huis heeft een eenvoudige witgeschilderde lijstgevel met schuiframen, een ingang met pilasters en een gesneden bovenlicht.

PEPERSTRAAT 14-16

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand is gebouwd in 1847-1848, in opdracht van Henry van Lanschot (1797-1887), wijnhandelaar en zoon van de bankier Franciscus van Lanschot. De architect was de befaamde Henri Partoes uit Brussel. Links is de inrijpoort van het koetshuis. Het pand op nummer 16 heette in 1626 Het Huys Der Maegden Van Ravensteyn.
Het is het geboorte- en woonhuis van mr. F.J. van Lanschot die van 1917 tot 1941 burgemeester van de stad ’s-Hertogenbosch was.
Het huis was in opdracht van zijn voorouders gebouwd op een perceel waar eeuwenlang drie huizen hadden gestaan. Het bestek is gemaakt door Arnoldus van Veggel. Deze ontwierp in ’s-Hertogenbosch ook de Sint-Josephkerk met redemptoristenklooster aan de Sint Josephstraat en de evangelisch-lutherse kerk aan de Verwersstraat.
Het pand heeft een **neoclassicistische** stijl met een monumentale gepleisterde **Dorische** gevel uit 1846. Het heeft stoeppalen met smeedijzeren hekken. De vensters en deuren op de begane grond zijn halfrond overtoogd met geprofileerde bogen, rustend op als pilasters opgevatte muurdammen met daklijsten. Verder zien we geblokte hoekpilasters en zware cordonlijsten. Het venster boven de ingang is omlijst en voorzien van een kroonlijst op voluutvormige consoles. De bovenste verdieping is als mezzanine opgevat. De kroonlijst rust op klossen.

PEPERSTRAAT 15: De Wereld

De Bossche meester-timmerman Willem Hubert behoorde tot de meest fervente patriotten van de stad. Als architect en aannemer heeft hij diverse panden in en rondom de stad ontworpen en gebouwd, waaronder dit statige herenhuis, genaamd De Wereld. Dit huis was eigendom van de advocaat mr. Antony van Hanswyck, die later hoog- en laagschout van de stad en de Meierij zou worden. Tot 1774 was het pand woonhuis, brouwerij en bierhuis. Kort na het jaar 1774, toen Van Hanswyck een bestaand pand in de Peperstraat, genaamd De Wereld kocht kreeg Hubert, een van de 22 oprichters van de Sociëteit Amicitia opdracht van hem voor het maken van het huidige statige herenhuis.
Op het eind van de 19e eeuw was Franciscus van Lanschot eigenaar. Hij was getrouwd met Paulina Fuches (een jaar tevoren was een broer van Frans gehuwd met een zus van Paulina). Hij was officier van justitie (met de bijnaam *Jan Crimineel*) en later raadsheer in 's-Hertogenbosch. Bij gelegenheid van zijn 25-jarig huwelijksfeest stichtte hij in 1894 met zijn vrouw de *Van Lanschot-Stichting* voor huisvesting en verzorging van bejaarde ongehuwde vrouwen en weduwen. Op 1 mei betrokken de eerste vier vrouwen het nieuwe pand aan de Sint Janssingel.
Frans van Lanschot reisde veel naar Italië. Tijdens een van diens reizen overleed hij in 1903 op zeventigjarige leeftijd in het Eden-Hotel in Rome. Hij werd in die plaats begraven op het kerkhof Campo Sancto dei Tedechi. Zijn weduwe bleef in De Wereld wonen.

Opkomst patriottisme/revolutionairen

Exercerende burgers waren ook in ’s-Hertogenbosch in 1785 een eerste levensteken van een opkomende patriottenbeweging. Het ging om individuele leden van de vier schutterijen die de stad rijk was en hun initiatief om eenmaal per week samen te komen om te oefenen in het schieten en marcheren was natuurlijk politiek geïnspireerd. De patriottenbeweging hield er echter, anders dan in een aantal steden in Holland, Utrecht en Overijssel nog helemaal geen radicale ideeën op na. Daar werd het regentenbestuur terzijde geschoven en een nieuwe regeringsvorm ingevoerd. De Bossche burgerij werkte eendrachtig samen met de patriotgezinde regen-

ten in het stadsbestuur, volgens een anoniem geschrift zouden er maar liefst dertig van de veertig zijn, om de oude privileges, waar mogelijk te herstellen. Vooral de vrijwel onbeperkte zeggenschap van Den Haag over de gang van zaken in 's-Hertogenbosch en de Meierij zat de Bossche patriotten dwars. Pas als die werd teruggedrongen zou de autonomie en daarmee de vroegere glorie van de stad kunnen herleven.
Eind 1786 was de tijd blijkbaar rijp om aan de patriottenbeweging in de stad ook een organisatorische basis te geven, want op 21 december van dat jaar besloten 45 Bosschenaren tot de oprichting van de *Vaderlandsche Sociëteit*. Die voorzag overduidelijk in een behoefte. Na een maand waren er negentig leden, een half jaar later al meer dan tweehonderd.
Deze sociëteit werd gevestigd in het logement Het Duifje, op de scheiding van de Markt en de Hinthamerstraat en wel in de bovenkamer die uitzag op de Markt.
Van 19 uur 's morgens tot 11 uur 's avonds konden de leden hier terecht voor *nuttige en aangename conversatie.* Die formulering in de statuten deed het voorkomen alsof het de leden van de sociëteit vooral te doen was om sociaal verkeer, maar de prinsgezinde advocaat-fiscaal Van Oldenbarnevelt doorzag uiteraard de politieke bedoelingen en rapporteerde aan Den Haag dat in de gesprekken op de sociëteit *het bestuur van den lande en de persoon van Zijn Doorluchtige Hoogheid op het onbetamelijkst wierden getauxeerd en op het hevigste gehoond en gelasterd.*
De oprichting van de sociëteit was natuurlijk tegen het zere been van de prinsgezinden in de stad. Confrontaties tussen de garnizoensleiding en het merendeels patriotgezinde stadsbestuur hadden al enkele malen geleid tot irritaties over en weer, en regelmatig ook stonden militairen van het garnizoen en de Bossche burgers tegenover elkaar in een rellerige sfeer van dreigementen, scheldpartijen en handgemeen. Het vuurtje werd door de patriotten nog eens hevig opgestookt toen zij in 1787 voor hun exercities het oog lieten vallen op de Parade, met het argument dat die toch alleen maar in de ochtenden gebruikt werd door de militairen van het garnizoen. Men weigerde uiteraard toestemming te geven.
De almaar uitdijende macht van de patriotten, vooral in Holland, Utrecht en Gelderland, had al in de vroege zomer van dat jaar de hofkringen rond de stadhouder tot de overtuiging gebracht dat de maat vol was. Stadhouder Willem V zelf was weliswaar nauwelijks in beweging te krijgen, maar zijn echtgenote, prinses Wilhelmina leende zich graag en vol overtuiging voor de contrarevolutionaire plannen. Vanuit het vrijwillige ballingsoord Nijmegen zou zij eind juni 1787 naar Den Haag reizen, waar haar verschijnen het sein moest vormen voor een prinsgezinde opstand. Maar verder dan Goejanverwellesluis, waar vrijkorpsen uit Gouda haar de doorgang beletten, kwam zij niet. Wilhelmina's broer, de koning van Pruisen, eiste genoegdoening voor deze belediging en toen zijn ultimatum onbeantwoord bleef, trokken op 13 september twintigduizend Pruisische troepen de republiek binnen. Daardoor aangemoedigd, namen de Orangisten overal in de republiek en vaak op een weinig zachtzinnige manier het heft weer in handen. De vermeende vastberadenheid van de patriotten verdween daarbij als sneeuw voor de zon.
In 's-Hertogenbosch besefte men toen ook dat de kansen gekeerd waren. Het stadsbestuur liet vanaf de Sint-Janstoren de Oranjevlag wapperen, verbood op straffe van zes gulden boete het dragen van de zwarte patriottenkokardes en begon het dragen van oranje versierselen juist van harte aan te bevelen. Enkele weken later werd dit zelfs verplicht.
De soldaten in de stad waren zo getergd dat zij deze situatie aangrepen om de stad eens een lesje te leren, mogelijk uitgelokt of opgezet door prinsgezinde politici. Hoe dan ook, vanaf 8 november spoelde er een ongekende golf van geweld en vernieling over de stad. Grote groepen soldaten trokken door de straten, sloegen bij honderden panden de ruiten in, drongen de huizen binnen, eisten wijn en geld en plunderden naar hartenlust.
Omdat de stadspoorten op bevel van de militaire commandant Robert Douglas de eerste nacht gesloten bleven, kon niemand de verschrikking ontvluchten. De volgende dag vluchtten honderden Bosschenaren in paniek de stad uit.
Na de plundering was 's-Hertogenbosch een geslagen stad met een ontredderde bevolking. De stad telde in 1787 ongeveer 3.700 panden. Daarvan waren er 872/879 door het geweld getroffen, de meeste doordat de ruiten waren ingeslagen. Vooral de huizen in de Kerkstraat, Hinthamereinde en de Markt liepen schade op. Er waren 254 huizen geplunderd, 65 daarvan zoals dat heette *geheel uitgeplundert.*
Met het openlijk vertoon van patriottische sympathie was het na deze geweldsuitbarsting uiteraard gedaan. De *Vaderlandsche Sociëteit* moest op bevel van de Staten-Generaal worden opgedoekt.
Maar de storm van de maatschappelijke omwenteling was niet echt gaan liggen. Nog geen twee jaar later, op 14 juli 1789, barstte hij, met onder andere de bestorming van de gevangenis Bastille Saint-Antoine opnieuw en nu veel heviger los in Frankrijk, met een revolutie die het aanzien van dat land en uiteindelijk van heel Europa volledig zou veranderen. Nadat de patriotten eerst in eigen land de boel op stelten hadden gezet, begonnen de sansculotten het exporteren van de revolutie, onder het motto *oorlog aan de paleizen, vrede aan de hutten.*
Met de term sansculotten werden tijdens de Franse Revolutie de handwerkslieden, kleine handelaren, winke-

liers, dagloners, daklozen en stedelijke armen aangeduid; zij droegen geen kniebroek en waren dus *sans culotte* = zonder kniebroek, zoals de gegoede burgerij in die tijd.
Begin 1793 trokken voor het eerst Franse legers Staats-Brabant binnen. In diverse plaatsen werden vrijheidsbomen geplant maar zonder de blijvende steun van Frankrijk trokken zij zich toch weer terug om in de nazomer van 1794 terug te komen. De Franse troepenmacht – het Noorder Leger – stond onder bevel van generaal Jean-Charles Pichegru (1761-1804). Het omvatte in totaal 72.000 soldaten, 18.500 paarden en 304 stuks geschut.
Al na enkele weken kreeg dit leger problemen met de bevoorrading. Het midden en oosten van Staats-Brabant, globaal het huidige Noord-Brabant leverde te weinig voedsel op voor de manschappen en de paarden. De toenmalige legers leefden in aanzienlijke mate van wat het land opleverde; leeftocht werd gekocht of gevorderd. Antwerpen lag inmiddels te ver weg om de troepen adequaat te bevoorraden. Een snelle doorbraak naar Holland was niet mogelijk, vanwege de sterke linie Bergen op Zoom – Breda met haar vele inundaties. Een oplossing voor het probleem van de bevoorrading kondigde zich aan toen de Engelsen zich medio september bij Grave en Ravenstein ten noorden van de Maas terugtrokken. Daardoor kon Pichegru ’s-Hertogenbosch omsingelen en zou hij de stad voor Antwerpen kunnen vervangen als voorraadschuur. Het was bekend dat er levensmiddelen waren opgeslagen. Ook zou de Franse krijgsmacht, die sterk door besmettelijke ziekten getroffen was, in de stad op krachten kunnen komen.
Op 22 september 1794 was ’s-Hertogenbosch ingesloten, de dag daarop begonnen de Fransen de stad met houwitsers te bombarderen. De vesting ’s-Hertogenbosch werd slechts verdedigd door 1.351 man, terwijl minstens 5.000 soldaten nodig waren om een belegering goed te kunnen weerstaan. Al voor het beleg was het aantal zieke en gewonde militairen hoog. Tijdens het beleg nam het aantal zieke en gewonde verdedigers sterk toe als gevolg van oververmoeidheid, en slechte verzorging. Omdat er geen militair hospitaal was, moesten noodvoorzieningen getroffen worden. Bovendien was de staat van de vesting slecht.
Na een belegering van slechts drie weken, met overigens hevige artilleriebombardementen, zowel overdag als ’s nachts, namen de troepen van Pichegru op 9 oktober 1794 ’s-Hertogenbosch in. De militair gouverneur van ’s-Hertogenbosch, generaal Willem Landgraf von Hessen Philipsthal gaf de stad aan de Fransen over. Het was de eerste stad in de republiek die in handen van de revolutionairen viel.
Nu zouden dan de dagen van liberté, égalité, fraternité (vrijheid, gelijkheid en broederschap) aanbreken. Niet iedereen was er echter gerust op. Tot een bijltjesdag zou het niet komen, afgezien dan voor de *émigré’s,* de Franse koningsgezinden, die voor de revolutie in hun vaderland waren uitgeweken en die hadden meegevochten bij de verdediging van de stad. Sommigen wisten onder vermomming te ontkomen, maar zo’n 250 van hen werden gegrepen en op de Citadel en op de hei bij Fort Isabella als landverraders terechtgesteld, voor zover ze al niet meteen bij hun aanhouding met sabelhouwen en bajonetsteken waren afgemaakt.
Als een roos op een mestvaalt was op 24 oktober 1794 voor het stadhuis op de Markt een vrijheidsboom geplant, symbool van de nieuwe tijd en de nieuwe verhoudingen.
Er kwam een nieuw stadsbestuur, met daarin voor het eerst sinds ruim anderhalve eeuw, en nu zelfs in de meerderheid, ook katholieken. Er werd symbolisch bijvoorbeeld afgerekend met de nog aanwezige restanten van het verfoeide *Ancien Régime* in de Sint-Janskerk, zoals de talrijke wapen- en rouwborden van hertogen, Vliesridders en aanzienlijke Bossche families, die daar veelal sinds eeuwen hadden gehangen.
In dezelfde geest van de radicale opruiming had de *Vaderlandsche Sociëteit* in het voorjaar van 1795 de mededeling, dus geen verzoek, gedaan aan het stadsbestuur dat de naam van de stad was veranderd van ’s-Hertogenbosch in *Brutusbosch,* als verwijzing naar een kennelijk hooggewaardeerde *tirannendoder.* De voorgestelde naam zou echter nooit aanslaan, in tegenstelling tot de vorm Den Bosch, juist in deze tijd opgekomen als alternatief voor de naam ’s-Hertogenbosch, die sommigen blijkbaar pijnlijk herinnerde aan de nu zo verfoeide aristocratie.
In 1795 werd de Bossche Vaderlandsche Sociëteit heropgericht onder het motto *Eindelijk uit d’Onderdrukking*.
De winter van 1794/1795 was niet alleen ongekend streng maar bracht ook de ballast mee van een leger Fransen. Voor zover de huizen niet beschoten en vernield waren tijdens de belegering, werden ze veelal gevorderd voor de inkwartiering van de haveloze revolutionaire troepen. Op hun gedrag viel overigens niet veel aan te merken. In de *’s-Hertogenbossche Vaderlandsche Courant* werd begrip gevraagd voor het Franse optreden dat, zo meende de krant, bovenal gezien moest worden in het licht van de komende eindoverwinning op het gehate stadhouderlijke bewind. Voor de Bosschenaren telde toen toch hoofdzakelijk het gegeven dat hun stad nog maandenlang hoofdkwartier was van Pichegru en Daedels en een uitvalsbasis voor de aanvallen op Holland, met alle ellende van dien. De stad fungeerde als een reusachtig hospitaal voor de talloze gewonde en door de rode loop getroffen Franse soldaten, onder meer in de lokalen van de schutterijen en in het tot *Hospice des Victoires Françaises* omgedoopte gouvernementsgebouw aan de Verwersstraat. Sommige overleden patiënten werden eenvoudigweg uit de ramen van dit *Hospice* gekieperd en zo kon het gebeuren dat hun lichamen, tot weerzien van het stadsbestuur, drijvend in de Binnendieze werden aangetroffen.

Sociëteiten

De burgersociëteiten zijn als instelling in het bijzonder in de 18e eeuw tot ontwikkeling gekomen in de Hollandse steden en ook in ’s-Hertogenbosch. Deze genootschappen werden doorgaans opgericht vanuit de meer elitaire burgerij en waren illustratief voor de ontstane tweedeling in de maatschappij tussen de geletterde elite en het ongeletterd werkvolk.
Dergelijke sociëteiten waren de ontmoetingsplaatsen voor geslaagde mannelijke bewoners. Anders dan in de traditionele, aristocratische salon had ieder lid hier dezelfde status. Het gezamenlijk beoefenen van rede en deugd stond toen hoog in het vaandel. Zo ook in ’s-Hertogenbosch. De in de stad aanwezige koffiehuizen – ook een typisch 18e eeuws verschijnsel – waren in verreweg de meeste gevallen de aangewezen plaatsen waar sociëteiten werden opgericht en waren gehuisvest. Zij dienden als vergaderplaats waar de leden ook kranten lazen, discussieerden over politiek, een pijp rookten en uiteraard koffie dronken. De koffiehuizen waren broedplaatsen en trefpunten van intellectuele en politieke stromingen in de samenleving, die zouden leiden tot de controverse tussen patriotten en prinsgezinden aan het eind van de 18e eeuw. De meeste koffiehuizen bevonden zich rondom de Markt. In deze gebouwen werden de verschillende sociëteiten opgericht, met uitzondering van de in 1809 opgerichte *Nieuwe Sociëteit* die zich aanvankelijk vestigde in het logement De Gouden Leeuw. Deze bevond zich echter wel in de directe nabijheid van de Markt op de plek van de huidige V&D aan de Schapenmarkt.
In de 19e eeuw kende de stad negen sociëteiten, namelijk: *De Harmonie* in de Uilenburg, die in 1763 of 1764 op driekoningendag werd opgericht en in 1902 opgeheven; *Amicitia, De Zwarte Arend* en de *Vaderlandsche Societeit* op de Markt; *De Unie* bij de oude veemarkt aan het Kardinaal Van Rossumplein; *Het Casino* op de Papenhulst; *De Katholieke Kring* Achter het Wild Varken (daarvoor gevestigd in het café Plaats Royaal, Achter het Stadhuis; *Concordia* in de vroegere schuilkerk In Den Boerenmouw en *Muzijk-, en Redoute-Kollegie* in het voormalige Sint-Geertruiklooster. In de tuin van het pand Het Groenhuis/ De Gekroonde Hamer, Vughterstraat 147 lag ook nog enige tijd de Sociëteit Broederhof. In dit pand was ook nog een tijdje een hotel gevestigd.
Deze herensociëteiten onderscheidden zich van de huidige, gangbare serviceclubs als Lions, Rotary etc. door het ontbreken van activiteiten naar buiten. Er werd een clubservice geboden, het waren gezelligheidsverenigingen en men was niet dienstbaar aan de maatschappij. Dit geldt nu nog steeds zo.
Afname van het aantal leden in de jaren dertig van de vorige eeuw zorgde er overigens voor dat voortaan ook dames werden toegelaten.
In de jaren twintig van de 20e eeuw werden de veranderingen zichtbaar in het Bossche uitgaansleven. De belangstelling voor de besloten sociëteiten begon af te nemen. Wie uit wilde kon voortaan ook terecht op de matinees of dansavonden in het voormalig Oranje Hotel in de Verwersstraat of in het Hof van Brabant (het latere Eurohotel), bij Francé, steevast uitgesproken als *Fransen* (dansen bij Fransen) in de Hinthamerstraat. Ook bij Piet Mulder in het voormalige Hotel Noord-Brabant en Hotel Central op de Markt en het voormalige Postzegeltje in de Karrenstraat kon men goed terecht. De meest befaamde zaak was ongetwijfeld restaurant Lohengrin van Eduard Jordens op de Pensmarkt en later door Van Meteren verplaatst naar de Markt. Het was een belangrijk trefpunt van de Bossche elite, stamlokaal van de toen deftige voetbalvereniging Wilhelmina en bovendien het onderkomen van de Bossche Kunstkring. In de Tweede Wereldoorlog is dit pand vernietigd. Stadsherberg ‘t Pumpke was in die tijd één van de drukst bezochte volkscafés in De Pijp. In 1960 is dit café verplaatst naar de Parade.

Koffiehuizen

In de 18e eeuw was de welvaart in ’s-Hertogenbosch niet gelijk verdeeld. Uit diverse onderzoeken is gebleken dat toen de kloof tussen arm en rijk nog nooit geziene proporties had aangenomen. De elite had zich teruggetrokken uit de brede volkscultuur door betalende gelegenheden als theater, opera of chique clubs te bezoeken. In het rijtje van elitaire oorden van ontspanning werd toen ook steevast het koffiehuis genoemd, dat voor de welgestelde burgers als chique alternatief voor de vele ruige herbergen en kroegen zou hebben gediend. De opkomst van de koffiehuizen hing samen met een evolutie in de consumptiegoederen. Koffie, thee en chocolade waren duur en de consumptie ervan bracht vanaf de 17e eeuw een heel eigen cultuur tot ontwikkeling. In weelderig ingerichte koffiehuizen beoefende de betere klasse de beschaafde conversatie en zat er veilig afgeschermd van *het gemeen.*
Het tegenovergestelde gold voor de jenever. Dit drankje kende net als de koffie een razendsnelle opgang vanaf het einde van de 17e eeuw, maar dan wel voor een heel ander deel van de bevolking. Het dankte zijn populariteit aan de combinatie van een lagere prijs met een hoger alcoholpercentage.
In 1775 telde de stad 143 schenkers van drank. Hiervan werden er 103 omschreven als tappers/herbergiers, 31 als schenkers van *soopjes* (jenever en brandewijn) en negen als koffiehuizen. Op een geschatte bevolking van 12.500 betekende dit één drankgelegenheid per 88 inwoners. Naar huidige normen was dit aantal enorm maar in de vroegmoderne samenleving van toen was het niet zo vreemd.

In absolute cijfers bevonden de meeste etablissementen zich in de blokken Vismarkt en Markt, op enige afstand gevolgd door het blok Weverplaats. In het blok van de Vismarkt bijvoorbeeld woonde 11% van de stadsbevolking terwijl het blok 24% van de stedelijke drankgelegenheden telde. In deze wijken lag het aantal drankhuizen relatief ook veel hoger dan elders in de stad. Opvallend was dat met name de blokken Hinthamerstraat en Hinthamereinde procentueel veel minder drankhuizen had dan inwoners. Zo telde het blok van de Hinthamerstraat 11.5% van de bevolking terwijl het procentueel aandeel van de drankhuizen op 1.5% lag. De verklaring van deze ongelijke spreiding van de herbergen lag grotendeels bij de verkeerssituatie. Herbergen concentreerden zich daar waar veel mensen samenkwamen. De belangrijkste clusters kwamen dan ook voor langs belangrijke verkeerswegen, rond marktpleinen en aan de haven. Bovendien lag het aantal dranklokalen in het centrum van de stad hoger dan aan de rand.
De grote meerderheid van de tappers/herbergiers (75%) was gevestigd in panden van kleine tot gemiddelde omvang. Een zeer klein deel had de beschikking over een klein pand terwijl een wat groter deel onderdak vond in grote tot zeer grote panden. Hieruit blijkt dat de herbergier geen armenberoep was. Slechts vijf tappers werden aangemerkt als *gemene lieden.*
Bij de uitbaters van jeneverzaken en koffiehuizen lag dat anders. De meeste koffiehuizen waren gevestigd in een middelgroot tot groot pand terwijl één koffiehuis was gehuisvest in het allerduurste pand van de Markt. De jeneverschenkers toonden net het tegenovergestelde beeld. Nagenoeg alle jeneverschenkers waren gevestigd in panden van een kleine omvang. Slechts een enkele schenker was gehuisvest in een pand van gemiddelde omvang.
Voor een deel had dit opvallende verschil te maken met de bedrijfsvoering omdat een jeneverschenker minder ruimte nodig had dan een herbergier. Herbergiers moesten grote tonnen kunnen bergen, boden meer diensten aan en gaven vaak onderdak aan slapers. Het belang van de grootte van een pand verklaart echter niet alles. Koffiehuizen hoefden zeker niet groter te zijn dan herbergen en toch waren zij relatief vaker in duurdere panden gevestigd. Alle koffiehuizen waren bovendien gevestigd op prestigieuze locaties. Vier stonden er op de Markt, het dure centrale plein, vier in de elitaire buurt van de Kerkstraat en één tussen dure panden aan de Vismarkt. De doorsnee Bossche koffiehuishouder kon zich, in tegenstelling tot de jeneverschenker een vooraanstaande locatie veroorloven.
Op het eerste gezicht lijken deze vaststellingen helemaal in overeenstemming te zijn met de traditionele opvatting over de verhouding tussen de herbergen/jeneverschenkers en koffiehuizen. Tussen de dure koffie en de goedkope dranken, zoals bier en jenever zou een demarcatielijn hebben gelopen die de vermogende klasse afbakende van de rest van de bevolking. Maar was dat wel zo eenvoudig? Uit onderzoek bleek dat bijvoorbeeld enkele drankenhuizen niet alleen over verfijnde koffie- en theebenodigdheden beschikten maar ook over al de attributen van de bier-, wijn- en brandewijnconsumptie. Dat leken dus typische koffiehuizen te zijn, waarvan de inrichting deed vermoeden dar er *luijden van distinctie* kwamen. Desondanks werden die zaken in de bronnen herberg en niet koffiehuis genoemd. Blijkbaar was het niet enkel de geschonken drank die de status van een drankenhuis bepaalde. Ook in bepaalde herbergen waren immers koffie en thee te krijgen. Bovendien waren de prijzen van deze koloniale waren vanaf het midden van 18^{e} eeuw zodanig gezakt dat ze ook binnen het bereik van een groter deel van de bevolking kwamen. Toch telde de stad in 1775 maar negen koffiehuizen, alle gevestigd in dure panden, wat wees op een zekere exclusiviteit.
De geschonken drank was dus zeker niet de meest bepalende reden waarom de koffiehuizen voor de betere klasse aantrekkelijker waren dan de meeste herbergen.
Voor een nader onderzoek is onder andere gebruik gemaakt van criminele procesdossiers van de Bossche schepenbank. Hieruit bleek dat de belangrijkste reden waarom etablissementen als meer of minder deftig werden beschouwd vooral afhankelijk was van het getoonde gedrag. Of men koffie of bier dronk was op zich niet van belang, wel of men beschikte over verfijnde manieren. Zo is het veelzeggend dat er geen enkel geval bekend is van een vechtpartij in een koffiehuis, terwijl dat dikwijls voorviel in herbergen en jeneverzaken die door de minder gegoede klasse werden bezocht. Bij vechtpartijen in de herbergen bevonden zich onder de aanwezigen ook zelden tot nooit personen van aanzien. Uit getuigenverklaringen is gebleken dat van *fatsoenlijke* lieden ook werd verwacht dat ze zich niet inlieten met geweld en zich geciviliseerd gedroegen. Zo drukte in 1724 een advocaat, die zelf tot de betere klasse behoorde zich als volgt uit in een zaak rond een herbergruzie: *het voorval in qwestie is geschiet niet tusschen luijden van rangh en distinctie nee, maar tusschen buijten luijden en wel in een herrebergh oft pintjes gelagh, alwaar men niet gewoon is d'aller civielste en beleefste termen te gebruijken maar doorgaans rude manieren van spreeken, welke ofschoon aan wel levende luijden eenighsints aanstootelijk moghte voorkomen effenswel bij de selve in diervoegen niet werden opgevat.*
Samengevat kan worden gesteld dat koffiehuizen, herbergen en jeneverkotten waren gerangschikt volgens een glijdende schaal die hun mate van niveau uitdrukte. De belangrijkste parameter was daarbij dus niet de gecon-

sumeerde drank maar de mate waarin men beschikte over een goed aangepast en beschaafd gedrag. Goed uitgeruste herbergen konden even exclusief zijn als een koffiehuis, als het er maar verfijnd aan toe ging.
De sociaaleconomische polarisering in de 18e eeuw had in ’s-Hertogenbosch reële gevolgen voor de manier waarop de verschillende klassen met elkaar omgingen. Van de rijkste en armste inwoners kan dus ten minste gezegd worden dat zij verschillende plekken bezochten om hun ontspanning en sociale relaties te beleven en dat zij zich bovendien bedienden van verschillende gedragsniveaus.
De middenklassen bedienden zich van herbergen die beter waren toegerust dan de basiskroeg en over een breder aanbod beschikten. Aangenomen wordt dat zij op gezette tijden ook koffiehuizen en de jeneverzaken bezochten. Vermoedelijk waren zij, meer dan de leden van de elite en de laagste sociale klassen, in staat om zowel te delen in de elitaire gedragsrepertoires als in de brede volkscultuur.

Sociëteit Amicitia-De Zwarte Arend

In 1969 betrokken de inmiddels 20 jaar daarvoor gefuseerde sociëteiten De Zwarte Arend en Amicitia het pand De Wereld. Zij is de laatste representant van de verlichte Bossche burgersociëteiten.
De Sociëteit Amicitia is op 1 mei 1789 opgericht uit ontevredenheid met het functioneren van een andere sociëteit in het huis van Frederik van der Heijden, dat Het Hollands Koffijhuis heette. In 1809 kocht men een pand aan de Markt aan dat de naam Sociëteit Amicitia kreeg. De Sociëteit De Zwarte Arend was in dat jaar - 1809 - opgericht. Ook zij bezaten een pand aan de Markt. In 1869 werd dit pand geheel vernieuwd.
In 1950 gingen beide verenigingen een fusie aan. Hun naam luidt momenteel *De vereniging sociëteiten Amicitia en De Zwarte Arend*.

Atlas

In het bovenlicht, het venster boven de voordeur, van dit statige herenhuis zien we een figuur afgebeeld, die een wereldbol (groen met gouden sterren) torst. Het huis heet De Wereld en de figuur stamt uit de Griekse mythologie. Het is Atlas, de man die volgens de oude Grieken de wereldbol droeg. Slechts één keer werd Atlas voor korte tijd van deze zware taak ontlast. Dat was toen Heracles zijn *twaalf werken* verrichtte. Eén daarvan was het halen van de gouden appelen uit de tuin van de Hesperiden. Atlas wist de weg naar deze tuin te vinden en daarom nam Heracles zijn taak, het dragen van de wereldbol, even van hem over. Teruggekeerd echter, weigerde Atlas zijn zware werk te hervatten. Heracles stemde ogenschijnlijk toe om deze wereldbol te blijven dragen, maar vroeg Atlas hem nog even te helpen, zodat hij een kussen in zijn nek zou kunnen leggen om het dragen te veraangenamen. Atlas deed dat en Heracles verwijderde zich. Door deze list was Atlas opnieuw gedwongen de wereldbol te blijven torsen.
In de tuin staat de originele arend die vroeger het pand De Zwarte Arend, Markt 11 sierde.

Hoog water

Rechtsonder van de trap is een kleine gedenksteen aangebracht met daarop: *AP +6.51- 18 mrt 1876.* Dit was een jaar waarop het water uitzonderlijk hoog stond. Overigens was een regelmatig terugkerende hoge waterstand (1861, 1871, 1876 en 1880) een normaal verschijnsel in die periode.

Steegje Achter de Wereld

De naam van het steegje wordt toegeschreven aan het pand De Wereld, Verwersstraat 104-104A. In dit pand stond in het begin van de 18e eeuw een bierhuis met brouwketel. Het pand had hier ook een uitgang in de Verwersstraat. Ook het pand, Peperstraat 15 waar het steegje schuin achter ligt heet echter De Wereld.
Achter in het steegje na ongeveer 30 meter staan vier cameren, onder één kap. Deze eenkamerwoningen maakten eens onderdeel uit van het Ulemanshofje voor oude, armlastige en eenzame vrouwen. Later ook genoemd Het Brantsgasthuis. In 1986 zijn deze cameren gerenoveerd waarbij één woning zijn oorspronkelijke omvang behield en van de overige drie cameren één woning is gemaakt. Uiterlijk lijken het echter nog steeds vier cameren met vier voordeuren, ramen en dakkapellen.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand is een goed voorbeeld van de architectuur van het einde van de 18e eeuw. Het is symmetrisch, sober en toch harmonieus van verhoudingen en plaatselijk voorzien van fraaie ornamenten. Het is een deftig, hoog

pand met een voorgevel in de stijl van **Lodewijk de XVI** uit 1774 **(periode 1770-1800)** waarin de klassieke ornamentiek weer zijn intrede deed na de barokke vormgeving van de Lodewijk de XIV- en XV-stijl.
Het pand is een kenmerkend voorbeeld van een statige en sobere, klassieke bouwtrant met spaarzame Lodewijk de XVI ornamenten.
Het heeft een statige kroonlijst op klossen met eier- en tandlijst. De deur en vensters hebben een hardstenen omlijsting. Het pand kent een versierde ingangstravee (middenrisaliet) met eenvoudige festoenen. In het bovenlicht is een lantaarn aangebracht. Verder zien we stoeppalen met een hek.
De huidige vensters zijn van iets jongere datum (omstreeks 1800, empirestijl).
Het pand is symmetrisch ingedeeld volgens het toenmalige algemeen gangbare woningtype: een centrale ingang, hal en gang, voorzien van een fraai geornamenteerd stucwerk op wanden en plafonds. Aan de rechterzijde ligt de suite, bestaande uit een grote voor- en achterkamer, aan de linkerzijde bevindt zich de voorkamer (meestal als wachtkamer voor bezoek in gebruik). Hierachter ligt het ruime, monumentale trappenhuis, voorzien van fraai stucwerk en een gesneden houten trap. Achter links bevindt zich de keuken.
In het interieur komen Lodewijk de XVI ornamenten terug, bijvoorbeeld in het stucwerk in de gang en het trappenhuis. In de achtergelegen tuin staat een 19e eeuws koetshuis/dienstgebouw dat wordt ontsloten via het naast en achter het pand gelegen steegje Achter de Wereld. Aan de rechterzijde is in de 19e eeuw een klein stuk achtererf van het belendende perceel aangekocht. Hier bevindt zich een 19e-eeuwse hardstenen zuilenpilastergalerij (stoa) die hoogstwaarschijnlijk van elders is aangevoerd omdat de maatvoering van de pilasters en zuilen is aangepast aan de nieuwe plaats.

PEPERSTRAAT 17

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een gebosseerd gepleisterde gevel uit ongeveer 1870. De vensters zijn voorzien van gestuukte kuiven.

PEPERSTRAAT 18

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel met schuiframen en schilddak uit het begin van de 19e eeuw.

PEPERSTRAAT 20

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis met heeft een eenvoudige lijstgevel uit het begin van de 19e eeuw.

PEPERSTRAAT 22: De Berenbijt

Dit pand is een rijksmonument.
Aan de linkerkant zien we de inrijpoort van het koetshuis. Het pand is genoemd naar één van de twee huizen die hiervoor op deze plek stonden.
Na de samenvoeging van deze twee panden in 1664 kreeg het de naam De Berenbijt. Aanvankelijk stonden hier zelfs drie panden maar twee daarvan zijn ooit samengevoegd.
Tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw was het hoekhuis in bezit van de familie Van Hugenpoth. Daar woonde grootvader baron J.B.W. van Hugenpoth en diens zoon, de advocaat baron mr. F.W.

van Hugenpoth. In 1951 verhuisden de nazaten van de baron naar een dorp buiten de stad.
Thans woont hier Geert van de Ven met zijn echtgenote Noortje de Gruyter, directeur van het detacherings- en uitzendcateringsbedrijf Appèl. Hij kocht het pand eind 1998 voor 3,5 miljoen gulden en liet het voor enige miljoenen (euro’s) verbouwen.
Tijdens archeologische werkzaamheden werden in een betegelde kelder maar liefst vijf beerputten blootgelegd. Vermoedelijk waren zij overigens niet allemaal tegelijk in bedrijf. Mogelijk behoorden zij bij de aangrenzende panden. Er werd ook een waterput in de tuin aangetroffen.
Bij opgravingen in 2002 is er een 18e-eeuwse waterkelder gevonden die oorspronkelijk als kelder heeft gediend en doorliep tot onder het buurpand op Oude Dieze 4-6.
Onder het huis bevindt zich een royale kelder. De gefortuneerde eigenaar heeft in de tuin een met een lift bereikbare automatische parkeergarage laten bouwen. De garage is bedoeld voor de hobby van de eigenaar, namelijk oude Amerikaanse auto’s.
Dit monumentale pand is voorzien van een **neoclassicistische** lijstgevel uit 1852. Verder heeft het geblokte hoekuitmetselingen, middenrisaliet, geprofileerde vensteromlijstingen en halfrond gesloten vensters op de begane grond.

PETER DE GEKSTRAATJE

PETER DE GEKSTRAATJE

Dit steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het ligt tussen Orthenstraat 65 en 67 en het Water en Vuurplein.
Aan de zijde van de Orthenstraat is weliswaar een houten poort aangebracht maar die is echter niet afgesloten. Overdag is het steegje ook bereikbaar via een onderdoorgang van het kantoorpand, Orthenstraat 65 rechts van het steegje. Na ca. vijftien meter gaat het steegje over in het Water en Vuurplein. Het steegje wordt hier breder en mondt uiteindelijk uit in een pleintje. Rechtsaf bereikt men de Geertruisluis.
Oorspronkelijk heette dit steegje Sullen- of Solstraatje. Het werd later genoemd naar een zekere Peter die hier woonde. Zijn bijnaam was de Gek. Hij was in de 17e eeuw een bediende op het Bossche stadhuis en had als taak om tijdens de vergaderingen de degens/sabels (zijdegeweren) van de regenten te bewaren. Hij was blijkbaar een interessante man omdat op de deur van de toenmalige raadszaal zijn portret was geschilderd. Het portret in olieverf stelde een oude man voor met enige degens onder de armen. Later maakte deze deur onderdeel uit van een kast die in de kamer van de bodes stond. Het portret bestaat thans niet meer.
In het steegje staan, met als huisnummers 2 en 4 enige gerestaureerde eenkamerwoningen (cameren). Op het terrein achter het steegje lag tot 1835 een scheepstimmerwerffabriek. Er waren ook een leerlooierij, bierbrouwerij en ijzergieterij gevestigd.
In 1908 liet de brandweer op de plaats van het Stedelijk Slachthuis op het Ortheneinde een kazerne bouwen. In de Orthenstraat 77 is de voormalige brandweerkazerne met garage als pand uit die tijd nog aanwezig. In 1938 liet de brandweer op het huidige Water en Vuurplein een brandweerkazerne en een brug over de Binnendieze (De Groote Stroom) bouwen. De brandweerkazerne is inmiddels afgebroken. Alleen de gevelsteen uit 1938 herinnert hier nog aan.
Er staan nu vijftien stadsvilla’s, twee zgn. sluiswoningen en twee torens met elf appartementen.
In het pand Orthenstraat 65, rechts van het steegje was de voormalige regionale commandopost van de brandweer gevestigd. In het pand was vroeger een poort aangebracht. Via deze doorgang kon men de voordeuren van in totaal achttien kleine woninkjes bereiken. Deze doorgang is op verzoek van de gemeente bij de restauratie van dit pand weer aangebracht.
Schuin tegenover dit steegje stond vroeger de Sint-Eloyskapel.
Daarachter was in 1394 het Sint-Eloysgasthuis gesticht voor zeven behoeftige vrouwen.

Sint-Eloysgasthuis

Ooit stond hier nabij de Orthenstraat het Sint-Eloysgasthuis. Op 5 december 1394 werd dit gasthuis door Wouter van Oeckel met instemming van zijn vrouw Margaretha gesticht. Hij bestemde toen bij testament een aan hem toebehorend erf in de Orthenstraat met de hierop gebouwde Sint-Eloyskapel tot verblijf voor zeven behoeftige vrouwen. Familieleden van Coenraad van Driel kregen de voorkeur.
Arme en beklagenswaardige passanten mochten eveneens in het gasthuis logeren als er nog bedden vrij waren. Lichtekooien, schelmen, dieven en dergelijken werden niet toegelaten. Het gasthuis stond alleen open voor eerbare en behoorlijke mensen. In 1750 werd dit aantal teruggebracht tot vier omdat de inkomsten daalden.
Later is dit gasthuis verplaatst naar de Choorstraat.

PETER DE GEKSTRAATJE 2-4: Cameren

Hier zien we enige, prachtig gerestaureerde arbeidershuisjes. De huisjes stammen uit de 2e helft van de 18e eeuw. De drie huisjes zijn omgebouwd tot één historisch gebouw. In één deel van het pand, dat nog in een originele staat verkeert, vinden we nog een bedstee en vuurplaats. Dit

waren oorspronkelijk huisjes met één vertrek, zonder verdieping. Later werden de cameren ook wel voorzien van een (halfopen) verdieping. Ze worden dan ook wel cameren genoemd. Deze cameren kwamen we op veel plaatsen in de stad tegen, voor het eerst in de 15e eeuw. De stad had, gezien de economische voorspoed veel aantrekkingskracht op de mensen van het platteland. Ook in de 19e eeuw zien we een proces van verstedelijking, van een trek van het platteland naar de stad. In beide gevallen was er in de vestingstad onvoldoende woonruimte beschikbaar. De stad zat gevangen binnen haar wallen. Ruimte kon alleen nog gevonden worden in tuinen en achterplaatsen van grotere woningen. Het achtererf werd volgepropt met deze heel kleine huisjes. Zes tot acht inwoners in één klein huisje met veelal niet meer dan tien m2 vloeroppervlakte was zeker geen uitzondering. De verdieping van een camere was ook wel anders ingericht. Veelal was dan in de achterste helft van de begane grond een zogenaamde *hangkamer,* direct onder de dakpannen aanwezig. De slaapruimte was hierbij bereikbaar via een klein deurtje. De cameren waren bereikbaar via smalle steegjes die veelal al tussen de huizen lagen. Aan de straatkant werd een dergelijk steegje dan met een houten of stenen poort afgesloten. In veel gevallen werd het steegje ook genoemd naar het huis op de hoek. Daarom komen we veel steegjes tegen waarvan de naam begint met “Achter”.
In bepaalde periodes bestond er een levendige handel in dit soort krotten, omdat ze vaak voor woekerprijzen werden verhuurd. Een investering hierin was snel terugverdiend.
De huidige bewoner heeft nog een foto van het steegje uit de jaren dertig van de vorige eeuw gekregen van een man van wie de oma in het huisje gewoond heeft. Destijds zelfs met veertien kinderen. Onvoorstelbaar.

Aanvankelijk stonden hier achttien cameren uit de 1e helft van de 19e eeuw. Het aantal is onduidelijk omdat andere bronnen spreken over twaalf of achttien huisjes. Deze eenkamerwoningen waren te bereiken via een doorgang in het huis Orthenstraat 65. Deze doorloop is bij een restauratie van het pand in 2001 weer aangebracht. De kleine arbeiderswoningen zijn rond 1975 gesloopt, met uitzondering van de drie hiervoor beschreven huisjes.

Cameren algemeen

Cameren kwamen we vroeger op veel plaatsen in de stad tegen, voor het eerst in de 15e eeuw. De stad had, gezien de economische voorspoed toen veel aantrekkingskracht op de mensen van het platteland. Later, in de 1e helft van de 16e eeuw werd het onrustig op het platteland waardoor er een verdere toename ontstond van het aantal woningzoekenden in de stad. Maarten van Rossum, in dienst van de hertog Karel van Gelre vocht tegen de Habsburgers en kwam onder andere naar de Meierij om de dorpen te plunderen en plat te branden.
De uitzichtloze oorlog met Gelre sleepte zich al jaren voort, de roggeprijzen waren buitensporig hoog en toen in het voorjaar van 1530 op tal van plaatsen de Maasdijk doorbrak, bij Empel, bij Megen en bij Lithoijen, drong het water, niet voor het eerst en niet voor het laatst, door de straten van de stad. De toestand op het platteland dreef wanhopige en hongerige massa’s tot uit Gelre, Kleef en Vlaanderen toe, in zulke aantallen naar de stad, dat de Tafel van de Heilige Geest door zijn voedselvoorraden dreigde heen te raken. En zoals zo vaak drong in het voetspoor van de honger de pest de stad binnen. Twee jaar lang heerst er sterfte in de stad.
Tussen midden-15e eeuw en midden-16e eeuw was het aantal inwoners van de stad toegenomen van 14.000 naar ruim 19.000.
In de 2e helft van de 16e eeuw, tijdens de Tachtigjarige Oorlog deed het leger van Willem van Oranje het nog eens dunnetjes over. Op het platteland werden door het leger huizen geplunderd en platgebrand waardoor er opnieuw een vlucht ontstond naar de stad ’s-Hertogenbosch.
Ook in de 19e eeuw zien we, vanwege de armoede op het platteland een proces van verstedelijking, van een trek van het platteland naar de stad. Nadat het aantal inwoners in de 17e en 18e eeuw fors was afgenomen zagen we plotsklaps in de 19e eeuw een aanzienlijke toename van de bevolking van ’s-Hertogenbosch, namelijk van 13.000 in 1814 tot ruim 30.000 zielen in 1899. In alle, voornoemde gevallen was er in de vestingstad onvoldoende woonruimte beschikbaar. De stad zat gevangen binnen haar wallen.
Woningbouwverenigingen kwamen er pas na 1860 en dan nog schoorvoetend. De gemeentelijke overheid, in de ban van liberale principes, zag op dit gebied voor zichzelf ook geen taak weggelegd. De gevolgen laten zich raden. Bestaande panden werden opgedeeld in minderwaardige woningen die voor woekerprijzen werden verhuurd. Ruimte kon verder alleen nog gevonden worden in tuinen en achterplaatsen van grotere woningen. Het achtererf, bereikbaar via steegjes en gangetjes werd volgepropt met deze hele kleine huisjes.
Koken, eten, slapen, het moest allemaal in één kamer gebeuren. Ze waren erg donker omdat de ruimte maar één raam had. Bovendien waren de huisjes over het algemeen erg vochtig. Er waren ook maar weinig woningen met een privaat. Zes tot acht inwoners in één klein huisje met soms een (open) verdieping en veelal niet meer dan tien tot zestien m2 vloeroppervlakte was zeker geen uitzondering. Daarin waren opgenomen een portaal en vóór de 20e eeuw meestal een bedstede. De bedstede was voor de ouders, want de kinderen, en dat

waren er meestal veel, sliepen op zolder onder de pannen, waar in de winter de sneeuw doorheen werd geblazen. Soms werden er ook tweekamerwoningen gebouwd.
De verdieping van een camere was ook wel eens anders ingericht. Veelal was dan in de achterste helft van de begane grond een zogenaamde *hangkamer, direct* onder de dakpannen aanwezig. De slaapruimte was hierbij bereikbaar via een trap of ladder en een klein deurtje.
Rond 1900 bestond 21.8% van de huizen in de stad uit een- of tweekamerwoningen. Geen wonder dat de stad in de 19e eeuw tot de ongezondste steden van Nederland behoorde en dat bijvoorbeeld de kindersterfte, als gevolg van cholera, tuberculose en dergelijke hier een schrijnend hoog niveau bereikte. Er waren jaren bij dat een kwart van de zuigelingen hun eerste verjaardag niet haalde. Veel burgers hadden destijds de neiging om al die ellende aan de armen zelf te wijten, als een gevolg van luiheid, gemakzucht en moreel verval. En zelfs zij, die beseften dat lage lonen, tekort aan werkgelegenheid en aan goede huisvesting bij dit alles een hoofdrol speelden, geloofden veelal niet echt in de mogelijkheid van een structurele oplossing en waren daarom op zijn best bereid tot liefdadigheid om daarmee de nood te leningen.
De veelal belabberde woon- en leefomstandigheden in deze krappe huisjes hebben vermoedelijk nog een bekende uitdrukking aan de Nederlandse taal toegevoegd. Als de man (weer eens) teveel alcohol had gedronken dan mocht hij bij thuiskomst niet in de bedstede of bij de kinderen slapen. Er was dan nog maar een mogelijkheid om te kunnen slapen en dat was onder aan de ladder. Hier is mogelijk de uitdrukking *ladderzat* vandaan gekomen. Helemaal zeker is deze oorsprong niet. Er zijn elders ook verklaringen voor het woord *ladderzat ontstaan.* Zo kwam het nog al eens voor dat men zo dronken was dat men niet meer op eigen benen kon staan, waardoor men liggend op een ladder moest worden thuisgebracht. Dat schijnt vroeger, onder, met name Leidse studenten, geen ongebruikelijke manier te zijn geweest om een dronken avond te eindigen. *Ladderzat* kan mogelijk ook zijn afgeleid van het woord *zatladder*, een eufemisme voor zatlap oftewel dronkaard.
Eind 19e eeuw maakte het gemeentebestuur een begin met het opruimen van deze krotwoningen. In 1892 werd voor het eerst om een bouwverordening gevraagd. In 1899 werden enige huiseigenaren aangepakt. Het ging met name om de huisjes in de steegjes Achter de Kan en de Bonte Huid. In een gemeentelijk rapport uit 1897 maken we op dat de situatie in het straatje erbarmelijk was. Er stonden daar acht huisjes, die door 23 mensen werden bewoond. Met z'n allen beschikten zij over één toilet, aan het einde van het steegje nabij de Parkstroom. De gemeenteraad sprak de eigenaren aan om de woningen aan te passen. Een van de eigenaren liet daarop zijn huisjes ontruimen en inrichten als pakhuizen. Twee cameren werden in 1923 onbewoonbaar verklaard. Deze onbewoonbaarverklaring werd in de 20e eeuw op veel meer cameren in de stad toegepast.
De cameren waren bereikbaar via smalle steegjes die veelal al tussen de huizen lagen. In het Peter de Gekstraatje staan enige, al gerestaureerde cameren. In bepaalde periodes bestond er een levendige handel in dit soort krotten, omdat ze vaak voor woekerprijzen werden verhuurd. Een investering hierin was snel terugverdiend.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Deze voormalige kamerwoning met werkplaatsje uit de tweede helft van de 18e eeuw, maakte oorspronkelijk deel uit van een reeks van acht kamerwoningen aan de noordzijde van het Peter de Gekstraatje, een zijsteeg van de Orthenstraat, dat deels nog bestraat is met keitjes. Het aantal is onduidelijk omdat andere bronnen spreken over twaalf of achttien huisjes.
Het rechterdeel van de rechthoekige plattegrond bevat de kamerwoning, het linker het werkplaatsje. De gevels zijn opgetrokken in deels gepleisterde baksteen (IJsselformaat), het zadeldak is aan de linkerzijde afgewolfd, belegd met Oudhollandse pannen (rood en zwart) en heeft een gemetseld rookkanaal.
De voorgevel van de kamerwoning heeft een negenruits schuifvenster en een toegangsdeur met bovenlicht. De zij- en achtergevel zijn blind.
Inpandig is de kamerwoning voorzien van o.a. een stookplaatsje met houten schoorsteenmantel, links tegen de achtergevel een voormalige bedstede met gemetselde rechter zijwand, een houten steektrap naar zolder, een enkelvoudige zolderbalklaag en een onbeschoten zolder met eenvoudige schaarspanten.
De indeling van het werkplaatsje is gespiegeld aan die van de kamerwoning, was oorspronkelijk ook een kamerwoning maar is verbouwd. Het heeft in de voorgevel een negenruits schuifvenster, twee kleinere vensters uit de 19e eeuw op de plaats van de deur en een secundair geplaatste deur. De linker zijgevel is ingedeeld met schuifvenster en deur alsook met twee kleine zoldervensters uit de eerste helft van de 19e eeuw.
Inpandig is het werkplaatsje voorzien van o.a. restanten van een oud secreet/beerput, een houten steektrap naar de zolder, een enkelvoudige balklaag en eenvoudige schaarspanten.
De voormalige kamerwoning met werkplaatsje uit de tweede helft van de 18e eeuw vertegenwoordigt een algemeen belang op basis van de ouderdom en de zeldzaamheid t.w. als bouwkundige proeve van de geschiedenis van het wonen, meer in het bijzonder van handwerkslieden. Een belangrijke andere waarde is de aflees-

bare en de te ervaren twee-eenheid van wonen en werken onder één dak, zijnde een markant voorbeeld van historische leef- en arbeidsomstandigheden. Verder vallen op de gaafheid van hoofdvorm, constructie, indeling, materiaalgebruik en detaillering.
De situering binnen het beschermde stadsgezicht van 's-Hertogenbosch is hier zichtbaar waarin de laatmiddeleeuwse structuur van hoofdstraten, zijstegen en diepe, smalle percelen tastbaar aanwezig is.

PIJNAPPELSCHE POORT

PIJNAPPELSCHE POORT

Dit steegje dateert van het einde van de 20e eeuw. Het is bewoond. Aan de zijde van het Hinthamereinde is het steegje afgesloten met een ijzeren poort. Vanaf de Oostwal is het gewoon bereikbaar.
Het steegje bevindt zich op de plaats van de voormalige Hinthamer Binnenpoort, gebouwd in 1352. Het kreeg ook de naam Pijnappelsche Poort, genoemd naar het nabijstaande huis Den Pijnappel. Andere bronnen spreken over de poortwachter Pijnappels.
Vanwege de uitleg van de stad en de daaruit voortkomende bouw van de Hinthamerpoort nabij de Watertoren, werd de Pijnappelsche Poort sinds 1599 niet meer gebruikt.
De poort is in 1723 vanwege bouwvalligheid afgebroken. De fundamenten die bestaan uit een vierkante verdedigingstoren met daaronder een doorgang zijn in 1995, evenals een aantal cameren teruggevonden en nog in de grond aanwezig.
Bij de nieuwbouw in 1998 heeft een bewoner met een historisch besef aan de Straatnamencommissie verzocht de naam Pijnappelsche Poort te behouden. Dat verzoek is ook ingewilligd.
De architect heeft door middel van anders gekleurde stenen de contouren van de stadsmuur in de bestrating zichtbaar gemaakt.

POORT VAN DIEPEN

POORT VAN DIEPEN

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, ligt in en achter het pand De Morgenstar, Kruisstraat 6. In de 15e eeuw behoorde dit pand met nog enige panden bij het complex van de Abdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden. Toen maakte de open plaats, genaamd Poort van Diepen, onderdeel uit van het huis De Nobel, ook wel De Gulden Nobel genoemd.
Het doodlopend steegje ligt achter een niet afgesloten hek ter hoogte van nummers 4 en 6. Het eerste gedeelte van het steegje is over een lengte van ruim 10 meter overbouwd. Het tweede gedeelte is breder. Het steegje komt uit op een niet overdekte binnenplaats en stond vroeger via een smalle platte houten brug over de Binnendieze in verbinding met een pand in de Uilenburg.
Het huisje boven het steegje is gebouwd rond 1600 en ligt tegenover de oude, 1e stadsmuur.
Achter het huis De Nobel, Kruisstraat 2 aan de linkerzijde staat nu nog steeds een aantal huisjes. Hierin waren enige tijd bedrijfjes gevestigd die plaats hebben gemaakt voor bewoning.
Achterin stond hier tot het einde van de 19e eeuw een waterpomp voor gezamenlijk gebruik. De nis is nog aanwezig.

Het steegje heeft haar naam te danken aan de voormalige eigenaar van de huizen hier, de familie Van Diepen die dit wooncomplex rond 1750 liet bouwen.
Het steegje heeft mooie beeldbepalende gevelwanden.
Het open gedeelte van de poort is pas later ontstaan want oorspronkelijk stond daar tussen de beide genoemde panden in, nog een huis, De Morgenstar genaamd. De noordelijke wand van de plaats werd grotendeels gevormd door de zijgevel van het huis De Vergulde Sint-Jan.
In het achterhuis van het huis De Nobel was enige tijd een grote brouwerij gevestigd.
Er stond ook een pakhuis. Na 1671 werd deze ruimte als toneelzaal gebruikt. Mogelijk was op deze plaats de schuilkerk ooit gevestigd.
Het pand werd ook wel De Gulden Nobel genoemd. Een nobel was in dit verband de naam van een middeleeuwse gouden munt. Deze munt werd voor het eerst in Engeland geslagen in 1388. Tot in de 17e eeuw circuleerden deze munten ook in de Nederlandse gewesten.
De lijstgevel van het pand De Nobel dateert van het begin van de 19e eeuw.

Schuilkerk De Nobel/Sint-Jan

Vroeger was zowel in het huis De Nobel als op de zolder in het huis De Vergulde Sint Jan, Kruisstraat 8 een schuilkerk gevestigd. Beide schuilkerken hadden in dit steegje een uitgang als vluchtmogelijkheid. De Poort van Diepen had toen via een overkluizing van de Binnendieze ook een verbinding met de Uilenburg. Mogelijk was de schuilkerk ooit gevestigd op de plaats van de eerder genoemde toneelzaal.
Voor nadere informatie over deze schuilkerken zie het artikel bij Kruisstraat 2-4, pand De Nobel.

POORT VAN DIEPEN 1

Dit pand is een rijksmonument.
Het aan de zuidzijde langs de Binnendieze gelegen, in gele baksteen opgetrokken pand stamt uit de 2e helft van de 18e eeuw. Het heeft een verdieping met een onder pannen gedekt zadeldak. In de zuidgevel zitten negenruits schuiframen.
In de met een geprofileerde gootlijst afgesloten noordgevel zien we op de begane grond een vijfendertigruits schuifraam, een voormalig venster met gedeeld bovenlicht dat veranderd is in een deur, een deur met negenruits bovenlicht, een voormalig venster met bovenlicht dat in een deur is veranderd, en een rondboog-

nis met opgeklampte deur. Op de verdieping zitten drie vensters met vijftienruits bovenlicht en onder draairamen en staafankers.
Inpandig treffen we enkelvoudige eiken balklagen, een kap met grenen dekbalkjukken en schaarspanten met balk aan.

POORT VAN DIEPEN 3

Dit pand is een rijksmonument.
Het aan de zuidzijde langs de Binnendieze gelegen, 18e-eeuwse pand heeft een verdieping onder een met pannen gedekt zadeldak tussen (gedeeltelijk) gepleisterde tuitgevels met vlechtingen.
In de zuidgevel zitten negenruits schuiframen, in de west- en noordgevel schuiframen met 18e-eeuwse roedenverdeling en in de oostgevel een deur met achtruits bovenlicht. Op de verdieping zit een T-raam met achtruits bovenlicht, een getoogde, zestienruits zolderraam en een ovaal venster in de geveltop.
Inpandig is de indeling waar te nemen van de aan de gang gelegen kamerwoninkjes met insteek. Verder zien we enkelvoudige eiken en grenen balklagen, een kap met zeven dekbalkjukken en schaarspanten met balk.

POSTELSTRAAT

POSTELSTRAAT

Deze straat dankt haar naam aan het voormalige refugiéhuis van de nog altijd bestaande Norbertijnenabdij van Postel. Midden-13e eeuw (1258) had de abdij van een vrijgevig Bossche poorter, Lambertus Sus genaamd, hier een groot huis gekregen. Via de thans genoemde Capucijnenpoort, voorheen Oude Waterstraatje kon men dit *vluchthuis* bereiken. In tijden van oorlog vluchtten de kloosterlingen naar dit pand. Postel was een voorname orde, wat onder meer blijkt uit het feit dat meerdere kloosterlingen lid zijn geweest van de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap en dat kon niet iedereen zo maar worden.
De kapucijnen kochten in 1613 een deel van het pand en bouwden op het achterterrein hun kerk en klooster met 33 cellen. Een poort die vanuit de Postelstraat daarnaar toegang gaf, werd al spoedig de Capucijnenpoort genoemd. Het is overigens niet zeker dat deze poort zich precies op dezelfde plaats bevond als waar later het huidige straatje met die naam gelegen is.
Het andere deel van het opgeheven refugiéhuis werd tussen 1629 en 1739 een logement met de naam Het Keizershof. Het was ook een uitspanning van de postwagens van de route 's-Hertogenbosch - Maastricht. Later, na de uitbreiding tot aan het Lamstraatje kreeg het de naam Oud Keizershof.
In 1857 kocht de sociëteit van Jezus, Maria en Jozef (ook bekend als de zusters van het Gezelschap van JMJ) het voormalige refugiéhuis op.
Begin 19e eeuw was het Kapucijnenklooster en kerk, nadat het nog voor verschillende doeleinden had gediend al afgebroken. In 1822 in Amersfoort gesticht, vestigde deze zustercongregatie zich 1840 eerst in Engelen. Daar werd het eerste moederhuis opgericht, dat er nog steeds staat (het hoge huis aan de Dieze). In 1841 betrokken de zusters een huis aan de Kerkstraat en verhuisden in 1857 hier naar de Postelstraat. In korte tijd verwierven zij alle terreinen tussen Postelstraat en Westwal. Op dezelfde plek had van 1423 tot 1676 al een klooster gestaan, en wel met de naam Mariënburg.
De zusters lieten in 1868 alles afbreken en hiervoor in de plaats kwamen eind 19e eeuw een liefdesgesticht (klooster, kapel en scholen). Later verrees daarachter hun nieuwe moederhuis en nog later, in 1899 het Marienburgcomplex aan de wal.
Met name de scholen aan de Postelstraat werden in 1976 afgebroken en maakten plaats voor het nieuwbouwcomplex Oud Keizershof, genoemd naar het logement dat hier eerder heeft gestaan.
De straat werd ook wel eens als bijnaam Spookstraat genoemd vanwege de panden Klein en Groot Spookhuis.
In de Franse tijd (1794-1814) droeg het de veel voornamer klinkende naam van Rue d’Apostre.
Opgravingen in de jaren zeventig van de 20e eeuw hebben veel bijzonderheden over de Postelse vestiging onthuld, maar de situatie kon niet helemaal gereconstrueerd worden.

Margriet Spijkersgasthuis

Zoals zoveel andere straten kende ook deze straat een gasthuisje, namelijk het op 20 oktober 1443 door Margriet Spijkers opgerichte gasthuisje dat uit twee woningen bestond. De huisjes lagen nabij het Klein Begijnhof. Zij was ook een begijntje uit het nabijgelegen Klein Begijnhof. Het gasthuisje was bestemd voor vier godvruchtige vrouwen van een eerbare conversatie en een goede levenswandel. Bloedverwanten hadden alleen maar een recht van voorkeur als zij aan de gestelde eisen voldeden.
Het gasthuis werd door de stichteres gedoteerd met erfcijnzen en pachten. Verder zouden ook al haar gebruiksvoorwerpen, met uitzondering van de zilveren kostbaarheden in eigendom van het gasthuis komen. Van de zilveren kostbaarheden kreeg de instelling er slechts ’n enkele toebedeeld. Evenals in zoveel andere testamenten, waarbij gasthuizen in het leven werden geroepen, werd ook hier bepaald, dat sommige goederen eerst geschonken werden aan de met name genoemde personen, maar dat deze goederen na hun dood zouden vererven aan het gasthuis zelf.
Verkoop van het gasthuis en het gedoteerde goed was alleen maar toegestaan, als de bestuurders het oog hadden laten vallen op een groter of geschikter huis.

Onderwijsstraat

De sociëteit Jezus, Maria en Jozef (de zusters van het Gezelschap van JMJ) legde zich toe op het geven van onderwijs aan arme kinderen, en op bejaarden- en gezondheidszorg. Met de opbrengsten uit een kostschool voor meisjes uit de hogere standen, kon de congregatie haar werkzaamheden financieren. Haar instituut werd *Pédagogie Chrétienne* genoemd.
In 1898 vertrokken de eerste zusters naar de missie in Nederlands-Indië. De zusters van JMJ kochten in 1857 het voormalige refugiéhuis (1258-1614) van de Abdij van Postel. Op het achterterrein van dit pand aan de Postelstraat 16 heeft tussen 1616 en 1629 het klooster gestaan van de minderbroeders kapucijnen. Binnen tien jaar kochten de zusters van JMJ alle terreinen tussen Postelstraat en Westwal op. In 1868 lieten zij alle gebouwen afbreken. Op het vrijgekomen gebied werden hun klooster met kapel en hun scholen gebouwd. Uit eerbied voor de naam van een vroeger bestaand klooster, werd het Mariënburg genoemd. Tussen 1897 en 1899 bouwde architect J.H.H. (Hubert) van Groenendael het neogotische klooster. De hoofdingang werd aan de Sint Janssingel gesitueerd. In omvang was het complex zo groot, dat de gehele administratie, het hoofdbestuur, moederhuis, noviciaat, de pas gestichte kweekschool en het internaat er in gevestigd konden worden.
Vanaf ca. 1900 werd een aantal scholen ondergebracht aan de Postelstraat. Dat waren: een bijzondere meisjesschool, bewaarschool, handelsschool voor meisjes, lagere school, montessorischool, uloschool en vakschool. De bewaarschool van de zusters van JMJ zat in de panden op de kop/splitsing van de Postelstraat en Snellestraat met het driehoekige voorterrein.
In 1976 werden deze gebouwen weer afgebroken waarna er een appartementencomplex verscheen met de naam Oud Keizershof.

Stratenpatroon

De Postelstraat die hier rechts ligt is een straat van veelal deftige **neo(classicistische)** huizen. De kromming in de straat komt omdat de woningen met dezelfde kaveldiepte tussen straat en stroom liggen en dus ook de ligging van de Binnendieze volgen. Vroeger heeft het water zich slingerend een natuurlijke weg gebaand door dit gebied. De Binnendieze ligt, in tegenstelling tot veel andere plaatsen, zoals in Delft altijd aan de achterzijde van de woningen. Het werd ook wel, vanwege de aan- en afvoer van goederen e.d. omschreven als een ambachtsrivier. Zo is in heel de stad het speelse stratenpatroon gevormd.

Refugiéhuis van de Abdij van Postel

De straat heeft haar naam te danken aan het Refugiéhuis van de Abdij van Postel (13-15e eeuw), dat lag tussen de Capucijnenpoort (de latere bewoners), voorheen het Oude Waterstraatje en het Lamstraatje (genoemd naar het pand, Postelstraat 34). Het huis was bedoeld om kloosterlingen van buiten de stad tijdens de Gelderse maar uiteraard ook tijdens andere oorlogen een veilig onderdak te bieden. De naam is afkomstig van het Franse woord réfugier wat uitwijken, een toevlucht zoeken betekent.
Het huis werd in 1258 geschonken door de poorter Lambertus Sus aan de norbertijnen van de priorij Postel in de Belgische Kempen op voorwaarde dat hij daar zijn hele verdere leven zou mogen blijven wonen.
De Norbertijner Orde dateert van 1121. Het klooster ligt in België net over de grens. Het was destijds een soort uithof van de Abdij van Florelle in de provincie Namen.
In 1613 werd een gedeelte van het refugiéhuis verkocht aan de kapucijnen, ook behorend tot de Orde van Minderbroeders, zoals de franciscanen. Tussen 1616 en 1629 heeft op het achterterrein van het refugiéhuis aan de Postelstraat 16 de kapel en het klooster met 33 cellen gestaan van de minderbroeders kapucijnen. Na 1629 werden de gebouwen en grond door de Staten-Generaal in beslag genomen en verkocht aan particulieren. Een van de nieuwe eigenaren, Dirk Ruysch, schepen van ’s-Hertogenbosch liet in 1700 het torentje van de kerk slopen en gebruikte de ruimte voor een bierbrouwerij. In de 18^{e} eeuw (andere bron: tussen 1629-1739) was in een deel van het kloostergebouw het logement Oud Keizershof hier gevestigd.
In 1857 werd het complex aangekocht door de zusters van het Gezelschap van JMJ, waarna het in 1868 werd afgebroken. Een klooster met kapel en scholen kwamen hiervoor in de plaats. In 1976 werd ook dit weer afgebroken.
Op grond van vondsten, en vanwege het feit dat het huis buiten de (oude) ommuring stond, betwijfelen archeologen thans, of het betreffende huis al in aanvang een refugiéhuis was. Een huis dus waar de bewoners van de abdij in onveilige tijden een goed heenkomen konden vinden. Wellicht is het oorspronkelijk een uithof geweest, dat wil zeggen, een buitenpost van de abdij van waaruit de landerijen werden beheerd die ze in deze omgeving bezat.

Henk(es), 3-11-2011

POSTELSTRAAT 3A: Vml. museum de Poffer

In dit pand was jarenlang een museum met de naam de Brabantse Poffer gevestigd. De eigenaar verzamelde alles wat los en vast zat. Dikwijls zonder enige waarde.
Dit huis behoorde lange tijd als los achterhuis bij het pand Vughterstraat 55.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand dateert uit het begin van de 17e eeuw en heeft een zogenaamde gezwenkte **renaissance** voorgevel van het type Gelderse gevel. In de gevel, die kort na 1600 is gebouwd zitten korfbogige ontlastingsbogen, waterlijsten en muurankers.
In 1990 werd het toenmalig sterk vervallen pand grotendeels her- en verbouwd. Inpandig is de oorspronkelijke indeling met binnenkamer echter nog goed herkenbaar. Aan de achterzijde van de binnenhaard is nog een goed bewaarde keukenschouw uit de 18e eeuw te zien. In de rookkap zit een apart kastje waarin vroeger hammen en worsten werden gerookt. De oorspronkelijke indeling met binnenkamer is goed bewaard gebleven.

POSTELSTRAAT 10: Oud Keizershof

Het nog steeds bestaande Norbertijnenklooster in het huidige België stichtte hier in 1258 een uithof, later uitgegroeid tot een refugiéhuis, in het pand Postelstraat nummer 16. Daartoe in staat gesteld door Lambertus Sus, een vrijgevige Bossche poorter, op voorwaarde dat hij daar zijn hele verdere leven zou mogen blijven wonen.
Een refugiéhuis was een plaats waar kloosterlingen van buiten 's-Hertogenbosch in roerige perioden een veilig toevluchtsoord hadden. In 1614 verkochten de Postelse norbertijnen een deel van hun wijkplaats aan de paters kapucijnen, die op het achterterrein hun kerk en klooster met 33 cellen bouwden. In september 1629 moesten de paters de stad noodgedwongen verlaten. Het zijsteegje Capucijnenpoort, tussen Postelstraat 14 en 16, herinnert nog aan hun aanwezigheid. Tussen 1629 en 1739 kreeg het grote pand de naam Keizershof. In die periode was het een logement en een uitspanning van de postwagens van de route 's-Hertogenbosch - Maastricht.
In 1857 werd het complex verkocht aan de zusters van het Gezelschap van JMJ en in 1868 vervangen door een klooster met school van de zusters van JMJ Het pand draagt de naam sinds 1871.
De Congregatie van de zusters van JMJ verkocht in de zeventiger jaren van de 20e eeuw een gedeelte van haar eigendommen, met name tussen de Postelstraat en de Uilenburg.
Na volledige afbraak van dat gedeelte in 1977 kwam hier dit nieuwbouwcomplex met de toepasselijke naam Oud Keizershof in de plaats.
Tijdens opgravingen in 1977 zijn hier de resten van de uithof van de priorij Postel aangetroffen. De in de grond ingegraven houten palen van de gebouwen waren nog gedeeltelijk aanwezig.
De overkluizing naast de Uilenburg werd op een klein gedeelte na geheel gereconstrueerd. Bovenop deze nieuwe overkluizing zijn de woningen 28 t/m 40 gebouwd.

POSTELSTRAAT 13: Het Geelhuis

Dit huis met de naam Het Geelhuis dateert oorspronkelijk uit 1599. In het pand dat daarvoor stond is in 1527 de Bossche Heilige Leonardus van Veghel geboren. Naar hem is in de stad een straat vernoemd.

Leonardus van Veghel

Leonardus, in 1527 hier op deze plek in de Postelstraat geboren, bezocht de school van de

Broeders van het Gemene Leven en studeerde in Leuven. Hij werd priester en was vanaf 1558 pastoor te Gorcum (Gorinchem). Hij was één van de negentien martelaren van Gorcum. Hij was een slachtoffer geworden van de strijd van de watergeuzen tegen de katholieken. Het verhaal van de martelaren van Gorcum speelde in het begin van de Tachtigjarige Oorlog. De leider van de watergeuzen, Lumey, was met zijn vloot min of meer per ongeluk de Zeeuwse wateren *ingeblazen.* Hij veroverde op 1 april 1572 Den Briel (Den Brielle) en trok van daaruit naar Gorcum. Hier werden negentien geestelijken gevangen genomen en gemarteld. Daarna werden ze in Den Briel (Brielle) in juni 1572 opgehangen in een schuur. Voordat zij door de papenhaters werden opgehangen waren zij verschrikkelijk gemarteld, gefolterd en in het openbaar vernederd.
De negentien martelaren werden in 1675 zalig verklaard en in 1867 volgde hun heiligverklaring. Deze heiligverklaring had zeker ook een kerkpolitieke achtergrond. Na eeuwen van onderdrukking en achterstelling was langzamerhand in de loop van de 19e eeuw een tijdperk aangebroken van katholieke emancipatie. Daarin paste een heiligverklaring van de negentien martelaren heel goed. In 1932 werd in Den Briel een kerkelijk complex gewijd, bestaande uit een kerk en een zogenaamd martelveld. Hier wordt, tijdens de vele bedevaarten de dood van de martelaren herdacht,
Van zijn vader, die kaarsenmaker was en van zijn moeder en zuster is in de Sint-Cathrienkerk nog een gemeenschappelijke grafzerk te zien.

POSTELSTRAAT 24: Mariabeeld Regina Pacis

Zoals op zoveel plaatsen in deze buurt staat ook hier een Mariabeeld tegen de gevel.
Het Mariabeeld dat u hier ziet is gemaakt door H. Suyskens in 1985 en heet Regina Pacis. Op dit punt passeerde vroeger tot in het midden van de vorige eeuw elk jaar de Plechtige Maria Omgang. Thans wordt deze bedevaartroute nog jaarlijks op de 2e zondag van mei (Moederdag) in processie afgelegd. Tijdens deze Omgang wordt het wonderbeeld van de Zoete Lieve Moeder Maria uit de Sint-Jan door de stad meegedragen.
Daarnaast vindt nog steeds de Stille Omgang in juli plaats, negen avonden achtereen vanaf het feest van Maria op 7 juli.

POSTELSTRAAT 29-31: De Drie Slootels

Het pand heette later ook nog Den Trip.
Dit pand is een rijksmonument.
Oorspronkelijk dateert het pand uit 1625. De halsgevel/klokgevel is 18e eeuws.

Gevelsteen

De gevelsteen van kalkzandsteen uit 1937 is gemaakt door architect J. Strik en stelt de drie sleutels voor waarnaar het pand destijds is genoemd. Sleutels werden vroeger wel gebruikt als uithangteken voor een smidse.

POSTELSTRAAT 30: De Groote Sint Antonis

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het huis Postelstraat 30 kreeg de naam De Groote Sint Antonis.
Dit van oorsprong middeleeuws hoekhuis is van het gangbare Bossche type, dat wil zeggen, het is onderverdeeld in een voor- en onderkelderd vast achterhuis. Dit pand heeft zelfs twee achterhuizen, waarvan het eerste onderkelderd is. Het pand is in de tweede helft van de 19e eeuw aanzienlijk verbouwd, waarbij vanaf de eerste verdieping het pand geheel is herbouwd met twee nieuwe verdiepingen en een kap. In de zijgevel langs het Lamstraatje is duidelijk te zien dat alleen de begane grond (en kelder) nog dateert uit de middeleeuwse periode. De voorgevel, met de oorspronkelijke winkelpui, dateert geheel uit de 19e-eeuwse bouwperiode. Recentelijk zijn tijdens het herstellen van het winkelinterieur de oorspronkelijke 15e-eeuwse moer- en kinderbalken teruggevonden, na het verwijderen van het verlaagde plafond. Deze zijn door de huidige eigenaar weer in zicht gebracht.
De kelder heeft nog een oorspronkelijk, 15e-eeuwse tongewelf.

POSTELSTRAAT 33: De Schenkkan

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit huis heeft een eenvoudige, gepleisterde en gebosseerde lijstgevel met geprofileerde stucwerk raamwerklijsten met kuif en ronde bovenhoeken en een moderne onderpui.
Inpandig zien we moer- en kinderbintenbalklagen in zowel het voor- als het achterhuis van eikenhout met peerkraalsleutelstukken in de verdiepingsbalklaag en 17e-eeuwse sleutelstukken in de zolderbalklaag en in het achterhuis. De beide kappen hebben eiken dekbalkjukken met krommers en grenen dekbalken. Het achterhuis heeft op de dekbalkjukken schaarspanten met balk.
Het gebouw is van algemeen belang wegens oudheidkundige en kunsthistorische waarde.
Honderd jaar geleden woonde en werkt hier een kapper en humorist. Thans wordt het kappersvak hier weer uitgeoefend.

POSTELSTRAAT 34: Het Wit Lam

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het Lamstraatje is genoemd naar het huis Postelstraat 34, Het Wit Lam. Vroeger strekte het perceel van dit pand zich uit tot over het hoekhuis op nummer 30. Vermoedelijk had dit huis een achteruitgang in het steegje.
Omstreeks 1600 was hier een bierbrouwerij gevestigd.

POSTELSTRAAT 38-40

Gallische krijgslieden

Aan beide zijden van het bovenraam is in terracotta in een bladermedaillon een hoofd te zien van twee stoere mannen met een grote snor en lange haren van onder uit de helm. Ze hebben beiden twee vleugels en een draakje op hun helm zitten. Het linkerhoofd is van Ambiorix, een Gallische vorst die in de winter 54-53 vóór Christus in opstand kwam tegen de Romeinen en Julius Caesar in het bijzonder. De Romeinen hadden dit gebied veroverd. Ambiorix was aanvoerder en koning van de Eburonen, een Germaans volk dat tussen Maas en Rijn in woonde. Ambiorix wist de Romeinse troepen uit hun kamp te lokken en kon hen daardoor in een nabijgelegen vallei verslaan. Dat was voor Caesar de grootste nederlaag tijdens de veroveringstochten in Gallië. Om zich te wreken heeft Caesar tot tweemaal toe geprobeerd de Eburonen uit te roeien. Velen zijn vermoord maar de Romeinen zijn er nooit in geslaagd Ambiorix zelf gevangen te nemen.
Ambiorix streed tegen de bezetting van Gallië zoals dat ook gebeurde door de stripfiguren Asterix en Obelix.

Of het beeld destijds als een voorstudie is gemaakt voor het standbeeld van de eerste koning van de Eburonen dat op de Markt van Tongeren staat is niet duidelijk. Het lijkt wel sterk op dit beeld. In 1866 werd dit bronzen standbeeld gemaakt. Het beeld staat op een natuurstenen voetstuk van drie meter hoog dat in de vorm van een prehistorische dolmen gebouwd werd. In het jonge Belgische koninkrijk zocht men op dat moment fervent naar vaderlandse helden en Ambiorix, het stamhoofd van de *Oude Belgen* was een geschikte figuur om het nationale bewustzijn aan te wakkeren.
Van het rechter hoofd werd aanvankelijk verondersteld dat dit een afbeelding was van Vercinggetorix, de veldheer van Ambiorix. Met hem is het minder goed afgelopen. In 51 vóór Christus gaf hij zich over en werd vijf jaar later terechtgesteld.

Nadere studie heeft nu echter zeer waarschijnlijk uitgewezen dat dit een afbeelding van Hercules Magusanus moet zijn. De Bataafse Donar of Odin, de zoon van de oppergod Wodan werd later Hercules Magusanus genoemd. In Elst, Kessel en Empel en ook ver-

der stroomopwaarts langs de Rijn zijn resten van aan hem gewijde tempels, munten en wijngeschenken gevonden. Hercules werd bijna altijd afgebeeld met een leeuwenhuid om zich heen geslagen. Als hoofddeksel diende de leeuwenkop. De leeuw Nemea was door Hercules als eerste van zijn twaalf werken met zijn blote handen gewurgd. Het dier kon namelijk niet door pijlen of knots gewond raken, laat staan gedood. Daarna droeg Hercules de huid van de leeuw als trofee en kledingstuk. Als je goed naar de rechter terracotta kop kijkt, zie je op het hoofd, de muil, de neus en het oog van een leeuwenkop. De rest van de huid hangt als een mantel om zijn schouders.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand heeft een gebosseerd, gepleisterde trapgevel in **barok**stijl uit ca. 1650 met natuurstenen voluten op de trappen. In de top zit een festoen. De gevel is verder voorzien van enige waterlijsten.

Kenmerken barokstijl (1675)

- Het interieur moet meer lijken dan het is (decor) met berekende effecten zoals doorkijk- en schijndeuren.
- Vloeiende overgangen wekken de indruk van eenheid.
- Hoge schuifvensters.
- Stucdecoraties komen in de mode.
- Rijk en weelderig materiaalgebruik.
- Tweezijdige symmetrie.
- Ingewikkelde patronen.
- Veelvuldig gebruik van versieringen.
- Goddelijke onderwerpen.
- Gebruik van concaaf (hol) en convex (bol).

POSTELSTRAAT 42: De Munt

Het pand draagt de naam De Munt vanaf 1614.
Het spoor van dit pand gaat terug naar het einde van de 15e eeuw. Het linkerdeel was in het begin van de 16e eeuw eigendom van Hendrik Pelgrom, de Bossche stadssecretaris. Hij verkocht zijn pand in 1527 aan Aelbrecht Prouninck (Proening) van Deventher. Het achterhuis komt men vervolgens tegen in een schepenprotocol uit 1527. De naam van de toenmalige eigenaar Van Deventher, die ook schepen was in het Bossche stadsbestuur verklaart de vroegere naam die het huis droeg tussen 1527 en 1570, namelijk: *Huys van Vrouwe van Deventher.* Een welgesteld man die al spoedig een naastgelegen pand aankocht en bovendien twee kleinere achterhuizen bijbouwde, over de Binnendieze heen. Al met al *eene schoone, welgelegen adelijcke huys, erve, hoff ende achterhuys, opten Uijlenborgh uitkomende*. Hij heeft zeer waarschijnlijk de beide panden samengevoegd tot één gebouw. Vanuit de Uilenburg, als men de achtergevel bekijkt, is dit nog steeds te zien. Daartoe bezat hij zeker de financiële middelen, want enkele jaren later, in 1632, kocht hij het Kasteel Nieuw-Herlaar in Sint-Michielsgestel als buitenhuis waar hij de zomermaanden door kon brengen. Dat deden vele rijke Bossche families: in de warme periode van het jaar woonden zij op het platteland en in de wintertijd keerden zij met hun gezin naar de stad terug.
Het pand heeft dan ook een reeks van voorname bewoners gekend: burgemeesters en schepenen van de stad, de laagschout, de rentmeester der Staten van Brabant, de griffier van het Bossche Gerechtshof, enzovoorts. Van de echtgenote van de schatrijke raadspensionaris Otto Copes, die dit huis in 1651 kocht, vrouwe Josina Schade van Westrum, en haar vijf kinderen is nog een schilderij van de bekende Bossche schilder Theodoor van Thulden bewaard gebleven, dat zich thans in het Noordbrabants Museum bevindt.
Het was ooit ook het woonadres van de hertog van Medina Coeli, de opvolger van Alva. Later was het weer een adellijke woning.

Na 1614 werd dit huis *gemeynlijck genoempt de Munt*. Dat was nadat de toenmalige muntmeester, Nicolaas Bloemaerts, van De Mortel, waar de Munt voordien was gevestigd (op de plaats van de synagoge) naar de Postelstraat verhuisde. Hij huurde het pand.
Tot 1627 of daaromtrent was dit de plaats waar de gezellen van de muntmeester, met sloven van schapenvel voor, *koperen geld, tusschen de verschillende stempelingen, op het vuur in oude stormhoeden gloeiden, en de gloeiend heete munten in mandjes in de achtergelegen Diest neerlieten, om ze af te koelen*.
Nadat het slaan van munten was opgehouden, werd het pand weer ingericht tot een woonhuis. De president-schepen (ongeveer de functie van burgemeester nu) Ploos van Amstel woonde er en in 1651 werd het verkocht aan de raadspensionaris Otto Copes.
In het begin van de 19e eeuw woonde er de arts P.J. van Berkel, die later (1808-1810), in de Franse tijd maire/burgemeester van 's-Hertogenbosch werd.
Een latere Bossche burgemeester, jhr. mr. E.J.C.M. de Kuyper, woonde eveneens in De Munt (1857-1874). Toen deze in 1874 benoemd werd tot *Commissaris des Konings* in Limburg, werd zijn zoon de nieuwe bewoner. Deze jhr. mr. Jan de Kuyper was griffier aan het gerechtshof. In het pand De Munt is thans een antiquariaat gevestigd.
Samen met het pand Postelstraat 42A, dat later ook door de toenmalige eigenaar, de bekende antiquair F. Mes werd aangekocht, is het complex in 1973 bijzonder fraai gerestaureerd.
De huidige bewoner wenst anoniem te blijven.

Bossche munt

Op 18 juni 1578 kreeg 's-Hertogenbosch toestemming van koning Filips (andere bron: hertog van Parma) om, net zoals op meerdere plaatsen het geval was eigen Bossche (*Spaansche*) munten te mogen slaan. Het ging om klein geld, zoals *oirkens*, *negenmannekens* en *penninxkens* of *moirkens*. Later mochten ook munten van goud, zilver en koper vervaardigd worden. Ze mochten ook de volgende munten slaan, zoals de gouden *reaal* die een waarde van zestig stuivers vertegenwoordigde, de gouden *Koningsgulden* met een waarde van 18 1/2 stuivers en de zilveren *Filipsdaalder* van dertig stuivers. Andere munteenheden waren daarvan afgeleid, zoals de *blank* die 1/40 van een *Filipsdaalder* waard was.
Niet al deze munten werden ook daadwerkelijk geslagen. De eerste Bossche muntmeester, Jan de Leeuw vond het veel winstgevender om grote aantallen kleine muntjes te maken. Vooral *oortjes, negenmannekens* en *moortjes*, respectievelijk 1/4, 1/8 en 1/16 stuiver werden in enorme aantallen aangemaakt. De munt was aan de voorzijde voorzien van *den Spaanschen Koningskop* met de karakteristieke pijpkraag.
Aanvankelijk gebeurde het slaan tussen 1581 en 1613 met enige onderbrekingen vanwege de onrustige toestanden (Tachtigjarige Oorlog, hervormingen) in het land o.a. in De Mortel/Hof Van Zevenbergen in de Keizerstraat door achtereenvolgens diverse muntmeesters zoals Jan de Leeuw, Reinier van der Laer, Adriaan Fransen en Cornelis van den Leemputte.
De Spaanse gouverneur die daar tegenover in het Keizershof woonde achtte het slaan van munten op een gegeven moment echter brandgevaarlijk. De muntslagerij werd daarom in 1614 verplaatst naar dit pand in de Postelstraat. Een paar jaar later (1616) brak er brand uit. Dat werd toegeschreven aan de ovens. Toen echter enige tijd later (1617) opnieuw brand uitbrak begon men sterk te twijfelen. Uiteindelijk bleek de muntmeester Nicolaas Bloemaerts zelf schuldig aan de brand. Hij wilde met deze brand alle sporen van zijn geknoei met gelden uitwissen. Hij werd ontslagen en met verbeurdverklaring van al zijn goederen uit ‘s-Hertogenbosch verbannen.
Onder leiding van andere muntmeesters zijn hier tot 1624 nog munten geslagen.
Nadat de muntovens in 1624 al waren gedoofd werd op Sint-Jansdag in 1626 De Bossche Munt definitief gesloten en werden alle stempels vernietigd. Na de val van de stad verloor zij formeel ook het recht om eigen munten te slaan.

Slaan van munten

Men gebruikte voor het maken van munten o.a. oude ijzeren soldatenhelmen. De gezellen droegen sloven van schapenvel om zich tegen de gloeiende munten en het hete vuur te beschermen. In oude stormhoeden werd het metaal verhit en daarna werden de munten gestempeld. Uit nog bestaande rekeningen valt op te maken dat de gloeiende muntjes door de gezellen in ijzeren mandjes in de achter het pand stromende Binnendieze werden afgekoeld.

Overzicht betalingen

Munten waren van goud, zilver of koper. Een gulden was onderverdeeld in twintig stuivers. Een dubbeltje in twee stuivers. En een stuiver was zestien penningen waard.
In 1743 kost een tarwebrood twee stuivers, een pond spek zes stuivers en een pond hamelvlees vier stuivers. De verdienste van een metselaar was twaalf stuivers per dag. Een stadhuisklerk verdiende 150 gulden per jaar.

Het onthoofden van een misdadiger voor het stadhuis kostte negen gulden en vier stuivers en de doodskist twee gulden en twaalf stuivers.

Geschiedenis van de Nederlandse gulden

De geschiedenis van de Nederlandse gulden gaat terug tot 1252. De eerste gulden (betekent *gouden*) werd florijn genoemd, naar de Florentijnse lelie uit het wapen van de stad Florence, waar in 1252 de eerste belangrijke gouden munt sinds de Karolingische tijd werd geslagen. Daarmee is ook de herkomst verklaard van het altijd gebruikte ƒ-teken voor de gulden, en de aanduiding fl.. Deze munt had op de ene kant een afbeelding van de stadspatroon Sint-Jan de Doper en op de andere kant de lelie, het wapen van de stad Florence. Deze munt werd in geheel West-Europa nagebootst, in de Nederlanden voor het eerst door hertog Jan III van Brabant. In 1378 kwam de Hollandse gulden van graaf Willem V in omloop. Daarna voerden verschillende vorsten en heersende edellieden hun eigen gulden in, die in het begin bijna allemaal een afbeelding van Sint-Jan droegen.
Alle Nederlandse gewesten, met uitzondering van Groningen dat de kromstaart bleef gebruiken, sloegen aan het einde van de 15e eeuw hun eigen guldens.
Naast guldens werden in Nederland ook dukaten geslagen. De dukaat was in principe een gouden munt van 3,5 gram, afgeleid van een Venetiaanse munt die in 1272 voor het eerst werd geslagen. Er werden ook zilveren halve, hele en dubbele dukaten geslagen.
Deze gouden en zilveren munten werden na de Muntwet uit 1816 alleen nog als penningen (zgn. negotiepenningen) geslagen, tot 1985 in opdracht van particulieren. De Munt garandeerde slechts gewicht en gehalte van het edelmetaal in de munten.
De Verenigde Oost-Indische Compagnie was, buiten de provincies en de Nederlandse Staat, de enige organisatie in Nederland die het recht had eigen munten (VOC-geld) uit te geven. Zij deed dat voor eigen gebruik, buiten Nederland.
De Carolusmunt munt was de eerste Nederlandse eenheidsmunt die ook in een groot deel van Europa circuleerde.
In 1521 voerde keizer Karel V een gouden Carolusmunt munt in die naar hem de *Carolus* wordt genoemd. De gouden Carolus was onderverdeeld in twintig stuivers, een indeling die bijna 500 jaar ongewijzigd bleef.
Na de gouden Carolusmunt van 1521 kwam in 1582 de zilveren Carolusmunt, die tot 1680 gold als (eerste) eenheidsmunt voor de Zeventien Provinciën. Deze munt was de eerste met een “kop” (afbeelding van de keizer). Deze munt was eveneens onderverdeeld in 20 stuivers en vertegenwoordigde dezelfde waarde als de gouden Carolusmunt.
De afwezigheid van een eigen gemeenschappelijke munt voor de Nederlanden had bij het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) gevolgen.
De provincies gaven - om de oorlog te kunnen betalen - munten uit met een te laag gewicht of een te laag gehalte aan goud of zilver. In die tijd hadden munten namelijk dankzij het erin verwerkte metaal een intrinsieke waarde die weinig afweek van hun nominale waarde.
Door deze praktijk en door het snoeien van zilveren en gouden munten was betalen een ingewikkelde zaak. Snoeien betekent dat boeven stukjes metaal van de munten af knipten of vijlden, zodat de munten minder waard werden dan er op stond. Op deze valsmunterij stond vroeger de doodstraf. Munten moesten daarom vaak gekeurd en gewogen geworden. Het waren goede tijden voor geldwisselaars die met een set gewichten en een weegschaal rondreisden langs jaarmarkten en andere plaatsen waar veel gehandeld werd. De geldwisselaars in de stad waren dus belangrijk. Zij controleerden de munten op echtheid door hiermee op een plaat te slaan. Hier komt de uitdrukking vandaan van: *met klinkende munt betalen.*
De provincies Holland en Zeeland deden iets opmerkelijks: ze hieven belasting over al het geld dat in omloop was en voorzagen de munten waarover belasting werd geheven van een klop (een instempeling). Dit verklaart mogelijk de herkomst van de uitdrukking iemand geld uit de zak kloppen.
Ook steden hebben, zoals ‘s-Hertogenbosch op het einde van de 16e en in het begin van de 17e eeuw eigen munten mogen slaan.
In 1694 kwam de generaliteitsgulden in omloop, met de Nederlandse maagd-met-lans. Dit betekende echter niet het einde voor de provinciale munten. Het slaan van munten was een winstgevende zaak die de provincies niet graag opgaven.
De laatste provinciale zilveren munten werden pas in 1848 uit de omloop genomen.
Vanaf 1749 werden alle zilveren en gouden munten voorzien van een kartelrand, die het probleem van het snoeien moest tegengaan. Op die manier wilden de Staten-Generaal het vertrouwen in de gulden vergroten.
Toen Lodewijk Napoleon Bonaparte, koning van Holland (Nederlanden) was, werden er van hem munten geslagen. Daarvan verscheen alleen een tienstuiver, een gulden, een rijksdaalder, een dukaat, een tienguldenmunt en een twintigguldenmunt.

Ook al verdween de aanduiding stuiver in de 19e eeuw om plaats te maken voor vijf cent, in de volksmond bleef het muntje een stuiver genoemd worden.
Toen Nederland in 1810 werd ingelijfd bij Frankrijk onder keizer Napoleon I Bonaparte werd de Franse frank het betaalmiddel. Een klein deel van het muntgeld werd in Nederland geslagen.
De gulden keerde echter snel terug en vanaf 1825 was de Franse frank, die nog veel in omloop was in de Zuidelijke Nederlanden, geen wettig betaalmiddel meer.
Op 18 september 1816 werd een muntwet aangenomen waarmee de onderverdeling van de gulden in 100 cent werd vastgelegd. Hiermee werd het decimale muntstelsel in Nederland ingevoerd. Bij de vaststelling van de waarde in zilver en goud maakte men echter een fout: de vastgestelde waardeverhouding tussen zilver en goud week af van de werkelijke verhouding, waardoor veel zilvergeld uit de omloop verdween om te worden omgesmolten.
Vanaf 1817 (koning Willem I) heeft elke Nederlandse vorst of vorstin één of meer *eigen* guldens gekregen, met kop, omcirkeld door de tekst *koning(in) der Nederlanden*. Ook werd in 1818 het kantschrift *God zij met ons* ingevoerd.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand met zadeldak uit de **laatgotische (periode 1230-1560)** heeft een geprofileerde natuurstenen ingangspoort met ezelsboogrug waarop hogels en een kruisbloem.
Om een nieuw dak te kunnen aanbrengen moest bij de restauratie in 1973 het vijfhoekige torentje aan de bovenzijde zeshoekig gemaakt worden. De knop die het torendak tot ver in de 18e eeuw gesierd moet hebben, is bij die gelegenheid niet in ere hersteld. Naspeuringen in de archieven leverde namelijk geen voorbeeld op.
De zeskantige, uitwendige spiltraptoren van baksteen op de binnenplaats heeft natuurstenen banden met korfboognissen en laatgotische driepassen in hun boogveld van 1650. De toren heeft ook **renaissance (periode 1530-1630)** elementen zoals natuursteen in combinatie met baksteen, speklagen, ossenoog/oculus, kruiskozijnen, luiken en glas-in-lood.
Het torentje moet overigens ooit een verdieping hoger zijn geweest. In de 18e-eeuwse schuur staat een deel van de spil van de trap, terwijl op wat nu de hoogste verdieping van het torentje is, uitsparingen in de muur eveneens vertellen dat de trap vroeger doorliep. Het bovenste gedeelte van de traptoren is in de 18e eeuw afgebroken.
Het voorhuis is van eind 15e eeuw, het achterhuis van 1527. De voorgevel aan de straatzijde is eenvoudig gepleisterd en voorzien van schuiframen.

In de vroegere zitkamer, nu keuken bevindt zich een prachtige laatgotische haard. Ook in de voorkamer zit een schouw met natuurstenen wangen.
Van de woonkamer gaat een trap naar een kelder, die zich onder het inmiddels weer verzelfstandigde perceel Postelstraat 42A bevindt, maar - zeer tot genoegen van de huidige bewoner - bij De Munt is blijven horen. In de wanden, negen en vijf meter lang, bevinden zich nissen waarin een aardige collectie oude gebruiksvoorwerpen. Deze zijn gevonden in de twee beerputten die het huis heeft gekend, aangevuld met enkele vondsten die de tuin heeft willen prijsgeven.
Van de overloop voert een oude trap naar een immense zolder, waar oude balken en spanten puur geschiedenis ademen, zoals in de inpandige berging een oud stukje muur dat doet, dat piëteitsvol in het zicht is gelaten. De muren zijn zo dik dat gehorigheid in dit huis een onbekend begrip is.
Voor de kleur van de verf van het pand is ossenbloed gebruikt en het raampje wordt een ossenoog genoemd.

POSTELSTRAAT 44: Het Wapen van Luik

Voor het eerst, voor zover bekend werd het pand op 7 mei 1511 beschreven als *huis, hof, achterhuis met een houten brug over de Dieze en een uitgang die op Uilenburg uitkomt.*
De huidige naam van het pand Het Wapen van Luik ontstond in 1712 toen, Andries van Luik, een lakenkoopman uit Luik bewoner/eigenaar werd van het pand.
Medio 18e eeuw was in dit huis vermoedelijk weer een katholiek bedehuis gevestigd. Dat kan worden opgemaakt uit de boedelbeschrijving uit het jaar 1744. In 1768 werd het huis geheel verbouwd.

Schuilkerk Het Wapen van Luik

Vanaf vermoedelijk 1640 was tot 1681 in dit pand in het voorhuis een katholiek bedehuis/schuilkerk ondergebracht. De minderbroeders bedienden deze schuilkerk.
Toen in 1681 de katholiek, Philips van Beugen het ernaast gelegen Huis Van Boxtel van de hervormde eigenaar opkocht werd het schuilkerkje naar een van de achterhuizen van dit laatste pand verplaatst.
Bij een boedelbeschrijving in 1744, dat het bewijs vormt dat hier inderdaad een schuilkerk was ingericht, werd onder andere het volgende vermeld: *de kleedingen van een altaar tot het bediene van de Roomse Misse, nevens het missaal in een Swart jagryne band met silver beslag, zijnde het geheele ornament voor den altaar, alles proper en mooy. De ontzegelinge van de kamer nevens de kamer boven het voorhuys gedaan zijnde, hebben wy daerin bevonden een opgeschikte altaar met syne schilderyen.*

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een Antwerpse, *pompeuze* **neobarok***gevel* en dateert uit ca. 1880. Deze lijstgevel heeft weelderige versieringen in hardsteen. Opvallend is de hoge vloer vanwege de mogelijke overstromingen. Het heeft een oude achtergevel met schilddaken en een oude tuinmuur langs de Uilenburg met poort waarop vroeger een brug moet zijn aangesloten.
Bij de restauratie, eind 20e eeuw is een houtskelet teruggevonden. Vermoedelijk vanwege het brandgevaar werd dit houtskelet van het onderste deel van de gevel (uit begin 16e eeuw) bij de verbouwing in 1768 aan het oog onttrokken door metselwerk.

POSTELSTRAAT 45: De Vingerhoet/Het Aambeeld, Het Weijgerdje

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis is voorzien van lijstgevels waarin empire schuiframen van rond 1800.
De noordelijke helft van het pand heet De Vingerhoet en de zuidelijke helft Het Aambeeld.
Het achterste gedeelte, dat in de Stoofstraat uitkomt, wordt Het Weijgerdje genoemd.

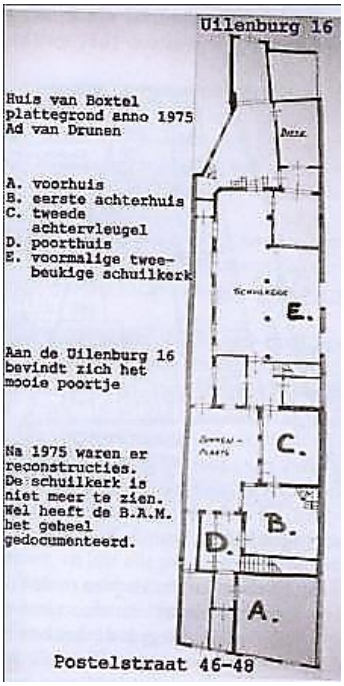
POSTELSTRAAT 46: Huis van Boxtel

In 1429 stond hier al een stenen huis. De heren van Boxtel kochten dat pand toen. Verschillende generaties bleef dit pand in handen van hen. Het pand is ook naar hen genoemd. Even heette het in 1555 nog Huis van Oirschot, genoemd naar de toenmalige eigenaar.
Het huiserf strekt zich ongeveer 50 meter uit van de Postelstraat tot over de Binnendieze (Uilenburg 14/18). Achter het voorhuis liggen twee achterhuizen met kenmerken uit de 15e eeuw.
Een fraai poortje in de Uilenburg, geeft tegenwoordig nog toegang tot dit pand. Binnenshuis zijn sporen van kerkbouw aangetroffen. Ook zijn er aanwijzingen (schildering) dat er een huiskapelletje was

ingericht. Toen op een zeker tijdstip een overval op deze kerk werd gepleegd, had de huisheer het altaar nog bijtijds met grote vaten kunnen maskeren. Hij schonk vervolgens de onwelkome bezoekers een goed glas wijn, zodat zij het onderzoek naar een verboden roomse kerk verder maar luchtig opvatten, en niet verder zochten dan hun neus lang was.
In het pand is een gedenksteen in de muur aangebracht met daarop afgebeeld een kelk en een hostie en daarboven de tekst “Heer Jan”. Vermoedelijk was dit een grafsteen van een van de priesters, (*Jan Doemmequaet …..de Oerschot in (15)19*) die de schuilkerk heeft bediend. Volgens J. Roelands bevond deze zeer oude grafzerk zich toen bij bloemisterij Henderson aan Walpoort 3. Henderson had meer bouwfragmenten e.d. in huis. Vermoedelijk heeft hij deze grafsteen, als toenmalige eigenaar van dit Huis van Boxtel hier laten inmetselen.
Dit huis kent geen gangen. De ruimtelijke indeling in het pand is sinds de 15e eeuw niet of nauwelijks veranderd. Tijdens de laatste restauratie in 1975 zijn de overbodige toevoegingen allemaal gesloopt waardoor het weer een prachtige, stoere middeleeuwse uitstraling heeft gekregen.

Schuilkerk Huis van Boxtel

In het pand hiernaast, Het Wapen van Luik was vanaf 1640 een schuilkerk ondergebracht. Toen de eigenaar van het Wapen van Luik, Philips van Beugen in 1681 dit pand in handen kreeg werd de schuilkerk verplaatst naar één van de achterhuizen van dit huis die daarvoor dienst deed als brouwerij.
Twee schepenen troffen in 1681 in het achterhuis een kerk aan, met portaal, een altaar, oksaal en twee of drie galerijen. De eigenaar verklaarde echter: *dat het een oude verlaten kerk was die hij nu als pakhuis wilde gebruiken.* Hij was een wijnhandelaar. De kerk bleef bestaan. In 1684 werd het voortbestaan van de schuilkerk opnieuw bedreigd. De weduwe van Philips van Beugen protesteerde met succes tegen de aanzegging dat haar huis verbeurd zou worden verklaard, want daarmee zouden de Staten moeten erkennen dat in dit huis een kerk was ondergebracht. Daartoe wilde of durfde de Staten niet overgaan. Het resultaat hiervan was: *van alle versieringen ontbloot, die het op eene paapsche kerk hadden doen gelijken en het nu gebezigd werd voor een pakhuis van tabak, wol en andere koopmanschappen, het weder gelijk gesteld werd met de andere huizen, op voorwaarde dat de eigenares nooit meer den paapschen godsdienst mocht toelaten.* Desondanks werd het later toch weer een schuilkerk.
Tot 1774 bedienden de minderbroeders (franciscanen) het schuilkerkje, dat gewijd was aan de Heilige Antonius van Padua. Daarna namen de seculiere geestelijken het over. De schuilkerk bleef tot het einde van de 18e eeuw functioneren waarna Napoleon I Bonaparte in 1811 niet alleen aan deze schuilkerk maar aan alle schuilkerken in de stad een einde maakte.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 19 meter, breed 9,5 meter en een tweede deel met een lengte van 7,5 meter en een breedte van 5,3 meter.
Ten behoeve van de kerkdienst was het oorspronkelijk 16e-eeuwse gebouw, waarin de schuilkerk was ondergebracht, verbreed. Bij de restauratie in 1978 is deze zijbeuk weer afgebroken en zijn de erin staande houten pilaren gesloopt. Met uitzondering van de gevels is het nog grotendeels authentieke gebouwtje geheel aangepast t.b.v. een woonfunctie. Enige hardstenen basementen van de pilaren zouden nog te zien zijn.
Volgens bijgaande tekening van Ad van Drunen was het een tweebeukig kerkje. De diepte van het perceel, van Postelstraat tot Uilenburg is ongeveer vijftig meter. In het tweede achterhuis (C), bevinden zich sinds 1975 de keuken met daaronder de kelder. In beide ruimten waren vroeger de doorgangen naar de schuilkerk aangebracht.
In de Uilenburg was als vluchtweg een achteruitgang gelegen. Het poortje is nog te zien. Boven het poortje zijn in de sluitsteen het jaartal 1649 en een tudorroos aangebracht. De tudorroos werd onder ander als symbool gebuikt om aan te geven dat er iets te verbergen viel.
In 1811 werd de inventaris opgemaakt, die onder andere bestond uit schilderijen, een biechtstoel, een tabernakel en een retabel met een gebeeldhouwde Lieve Vrouw Hemelvaart. Dit retabel, de altaaropstand van Maria ten Hemelopneming dateert van ca. 1750. Het is 182 bij 138 centimeter groot. In 1812 werd het aan de Sint-Jan geschonken maar berust thans in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.

De voorgevel is van recentere datum dan de rest van het pand en is aangebracht in het begin van de 18e eeuw. De basementen zijn echter uit de 17e eeuw en de vensters boven en naast de brede poort zijn 19e eeuws. De voorgevel, in de stijl van **Lodewijk de XVI** is door Toscaanse pilasters in drie vakken verdeeld. De kroonlijst rust op natuurstenen klossen. Verder zijn er schuiframen met bovenlichten.
Inpandig zijn in een voorkamer en een achterkamertje geschilderde behangsels te zien.
De woonkamer rechts van de hal zou het woord zaal niet misstaan, voorzien van oude plavuizen die nog van het voormalige Refugiéhuis van de Abdij van Postel zijn. Ze voeren ons terug naar het begin van de 14e eeuw. Niet alleen hier, maar ook elders in huis onderstrepen balkenplafonds, rustend op de oorspronkelijke moerbalken, het voorname karakter van de ruimten. Plavuizen ook – zoals eigenlijk overal - in de achtergelegen eetkamer, waar een prachtig oud beeld van Maria Magdalena in een nis opvallend mooi staat te zijn. Vanuit de eetkamer voeren drie treden naar de keuken, waar modern comfort zich moeiteloos in zijn historische context voegt. Een klein tegeltje herinnert er nog altijd aan hoe hoog het water in ’s-Hertogenbosch heeft gestaan tijdens de overstroming van 1757.
Een prachtige oude stenen trap leidt vanuit de eetkamer naar de kelder, waar een wand van oude kloostermoppen, tevoorschijn getoverd in hun oorspronkelijke staat, geschiedenis schrijft. De naastgelegen toegang naar de voormalige schuilkerk uit 1681 in de vroegere tuin van het *Huys van Boxtel,* die vroeger doorliep tot de Binnendieze in de Uilenburg, is noodgedwongen dichtgemetseld. In de overige wanden van de kelder scheppen kleine nisjes leuke gebruiksmogelijkheden.
Op de binnenplaats staat een trapgevel uit ongeveer 1600 met ontlastingsbogen met daarin natuursteenblokken.
Het achterpand heeft twee trapgevels uit de 16e eeuw aan de korte zijden. Het pand werd in 1975 gerestaureerd.
Als een van de weinige panden in de stad heeft het huis in de zogeheten torenkamer die het 16e-eeuwse achterhuis bekroont een fraaie, maar niet meer een echt comfortabele 17e-eeuwse latrine (secreet) met een zware loden pot. Opmerkelijk is dat dit toilet zich op de 1e verdieping bevindt.

POSTELSTRAAT 47

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een zeer eenvoudige **empire** gevel van rond 1800.

POSTELSTRAAT 49: Het Wapen Van Embden

Op deze plaats stonden vroeger de huisjes van het Klein Begijnhof. Recentelijk zijn achter het pand bij opgravingen restanten hiervan tijdelijk zichtbaar gemaakt. Er kwam onder andere een volledig intacte beerput te voorschijn. Nieuwbouw liet alles weer verdwijnen. Het voornaamste huisje droeg de naam De Nieuwe Paushoed.
De voorvader van de latere commissaris van de Koningin Thomas Cornelis van Rijckevorsel kocht de huisjes op van het Klein Begijnhof. Hij liet hier een nieuw huis en een koetshuis bouwen. Het koetshuis is inmiddels afgebroken. Het steegje links van het pand wordt Begijnstraatje genoemd vanwege de vroegere bewoners.
Vroeger kende men nog geen huisnummers maar kreeg een pand een naam. Dit pand met de oorspronkelijke naam van Het Wapen Van Embden is genoemd naar de stad Emden. Protestanten waren gecharmeerd van het gebruik van een stadswapen.
Het gebouwencomplex was tussen 1940 en 1998 in bezit van het Waterschap De Aa, dat hier zijn griffie had gevestigd. Het pand heet nu De Twee Snoeken, wat is ontleend aan het 17e-eeuwse rijksmonument op nummer 37 in de Kruisstraat.
Dit laat, 18e-eeuwse patriciërspand is later met de nummers 45 en 47 samengevoegd tot een ruim kantoorpand.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument. Het pand dateert in aanleg uit 1793.
De voorgevel, in de stijl van **Lodewijk de XVI** is ook in dat jaar opgetrokken. De basementen zijn echter 17e eeuws. Het is een brede pilastergevel met een middenrisaliet en onderverdeeld in vier traveeën. Vanaf de be-

gane grond zetten de muurdammen tussen de vensters zich voort als pilasters. Boven bevinden zich, rustend op een lekdorpel Toscaanse pilasters met natuurstenen basementen en kapitelen. De pilasters komen boven op een geprofileerde waterlijst uit. Op deze pilasters dragen voluutvormige (friezen) consoles de kroonlijst.

POSTELSTRAAT 50

Het pand is een rijksmonument.
Het huis kent een hoog zadeldak en een gepleisterde lijstgevel uit de 19e eeuw (ca. 1870). Het huis is echter 17e eeuws. Op het plafond zijn vier portretten afgebeeld van de dichter Vondel, de schilder Rubens, de beeldhouwer Thorwaldsen en de sterrenkundige Galileï.
In de tussengevel met het pand Huis Van Boxtel is een groot dichtgemetseld gat aanwezig. Vermoedelijk was dit vroeger één van de vluchtwegen voor de schuilkerk.

POSTELSTRAAT 51-53

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige, gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw, met op de begane grond een inrijpoort en een deur. Op de verdieping zitten twee T-schuiframen, een geblokte kroonlijst en twee dakkapellen met markante pirons uit dezelfde periode . De zijgevel langs het Begijnenstraatje is niet gepleisterd. De overige elementen zoals balklagen, kap en interieur stammen eveneens uit dezelfde periode. Het gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde

POSTELSTRAAT 52-52A

Het pand is een rijksmonument.

Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel uit het begin van de 19e eeuw. Aan de zijkant is nog goed te zien dat de gevel er later tegenaan is gezet. Het pand er achter is veel ouder en reikt tot aan de Binnendieze waar het eindigt met twee topgevels. Oorspronkelijk was dit een gewoon woonhuis. In 1538 kwam er een Bank van Lening in. Rond 1600 was hier een bierbrouwerij ondergebracht.
In 1790 kocht Thomas van Rijckevorsel, wijnkoopman het pand in de Postelstraat en vergrootte het pand met een achterhuis. Het pand werd gebruikt als wijnpakhuis. In de achtergevel boven de Binnendieze is een baksteen ingemetseld met de initialen van de opdrachtgever en het jaartal (TVR 1791). De steen is niet goed herkenbaar.
Op zolder bevindt zich nog een groot takelwiel (windas), een van de weinige takelwielen die in de stad aanwezig zijn. Met deze houten windas werden ladingen wijn van en naar de verdiepingen getakeld.
In de 19e en 20e eeuw was hier ook de borstelfabriek van de firma Baudoin gevestigd. Na de verhuizing van Baudoin in 1986 is het pand gerestaureerd en verbouwd tot wooneenheden.
In het straatje is de overgang tussen het oude huis en de aanbouw goed te zien.
Wijnkoopman was een deftig beroep en werd vanouds in de stad beoefend. In die periode telde de stad 13 wijnhandelaren en 21 slijters van wijnen. De Bossche wijnkopers verzonden hun wijnen door het gehele land en zelfs naar het buitenland.

POSTELSTRAAT 52/UILENBURGSTRAATJE: Schampstenen

Op de hoek ligt een schampsteen om de hoek van het gebouw tegen beschadigingen te beschermen. Hiervoor werden meerdere types stenen gebruikt. In dit geval is dit een oude stenen kogel uit de middeleeuwen. Deze steen zou tijdens een belegering met een *bleijde* (werpmachine) in de stad zijn geworpen.
In de volksmond wordt dit ook wel eens een zogenaamde *kloot* genoemd. Deze bijnaam zou als volgt zijn ontstaan. Er was eens een berijder die niet langs maar over de steen reed en daardoor schokkend uit balans raakte. Vervolgens zou hij hebben geroepen *da’s klote*.

POSTELSTRAAT 59: De Drie Morianen

Het huis heeft een fraaie hardstenen pilastergevel uit het begin van de 19e eeuw. De ingangstravee en linker zijtraveeën zijn geblokt/gebosseerd. De kroonlijst is omgekornist (van een nieuwe kroonlijst voorzien). Het heeft een versierde ingangspartij met pilaster en vernieuwd hoofdgestel.

POSTELSTRAAT 60-62: Het Groot Spookhuis

Volgens bouwhistorisch onderzoek dateert de bouw van dit pand grotendeels uit de 15e eeuw. Het is gedeeltelijk gebouwd op een erf dat oorspronkelijk eigendom was van de Benedictijnenabdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden. Vanaf de 16e eeuw zijn gegevens bekend over de eigenaren die veelal in het stadsbestuur zaten. In de 17e eeuw heette het pand Fierlandtspoort.

In 1876 werd het pand verbouwd tot een ijkkantoor. Het pand bestaat uit een groot voorhuis met twee smallere achterhuizen.
In 1927 werd op nummer 62 de sigarenfabriek van De Moré opgericht door de eigenaar L.W.J. Mulders. Bekend zijn productiecijfers uit 1941. In dat jaar werden 976.100 stuks sigaren geproduceerd door veertig man productiepersoneel en één kantoorbediende.

Verklaring naam Groot Spookhuis

Vanaf 1610 droeg het pand de naam Fierlandtspoort, afgeleid van de toenmalige eigenaar.
Omstreeks 1750 werd het pand vermeld onder de thans nog gebruikte naam Het Groot Spookhuis.
Er zijn verschillende verhalen te vinden over het pand in relatie tot de naam het spookhuis. Er wordt onder meer beschreven dat de straat bekend stond als spookstraat en dat de bevolking in de avonden zich in groten getale naar de straat begaven om de spoken te kunnen zien.
Het verhaal gaat namelijk dat het in die tijd spookte in dit huis waar dominee Velingius alleen zou wonen. Men zag echter regelmatig een witte schim, een vrouwenfiguur voor de ramen terwijl de dominee niet getrouwd was. Na enige tijd kwam de aap uit de mouw. De kerkenraad in Rotterdam had in 1747 een brief ontvangen dat de dominee op 12 november 1747 in het geheim in het huwelijk was getreden terwijl de moeder van de bruid hiervoor geen toestemming had gegeven en zelfs zonder voorgeschreven huwelijksafkondigingen. Dit *tot ongelooflijke droefheit van mevrou haar Ed. mama en van die gehele aanzienlijke familie.* Het huwelijk was dus onwettig. De predikant werd om uitleg gevraagd maar hij kwam niet opdagen. Het zogenaamde spook bleef men regelmatig zien.
Later bleek dat hij in Duitsland was getrouwd maar het wettelijke en kerkelijke huwelijk werd niet door de stad erkend. De moeder bleef, ondanks bemiddelingen weigeren om toestemming te geven. De dominee vertrok toen in 1750 maar met zijn vrouw naar Kleef. In 1751 werd zijn huwelijk uiteindelijk onwettig verklaard. In 1753 liet hij zijn huwelijk in Kleef definitief wettelijk bekrachtigen. Een aantal jaren later (1757) kwam hij met zijn vrouw weer terug. Hij werd hoogleraar aan de Illustre school maar dat werd niet door iedereen toegejuicht. Aanvankelijk kon de kerkenraad zich hier niet in vinden maar na een openbare spijtbetuiging door de vrouw werd de zaak afgedaan. Het spook was vanaf die tijd niet meer als zodanig waargenomen. Pas nu was het duidelijk geworden dat de schim zijn vrouw moest zijn geweest.
Maar de dominee was niet op zijn gemak. In 1759 vertrok hij naar Heusden en weer later naar Bergen op Zoom. In 1773 keerde hij weer terug naar 's-Hertogenbosch. In 1777 overleed zijn vrouw Elisabeth Visch, na een huwelijk van dertig jaar. Abdias Velingius trouwde nog tweemaal maar al de drie huwelijken bleven zonder kinderen. Hij overleed in 1803. De naam "spookhuis" is echter gebleven.

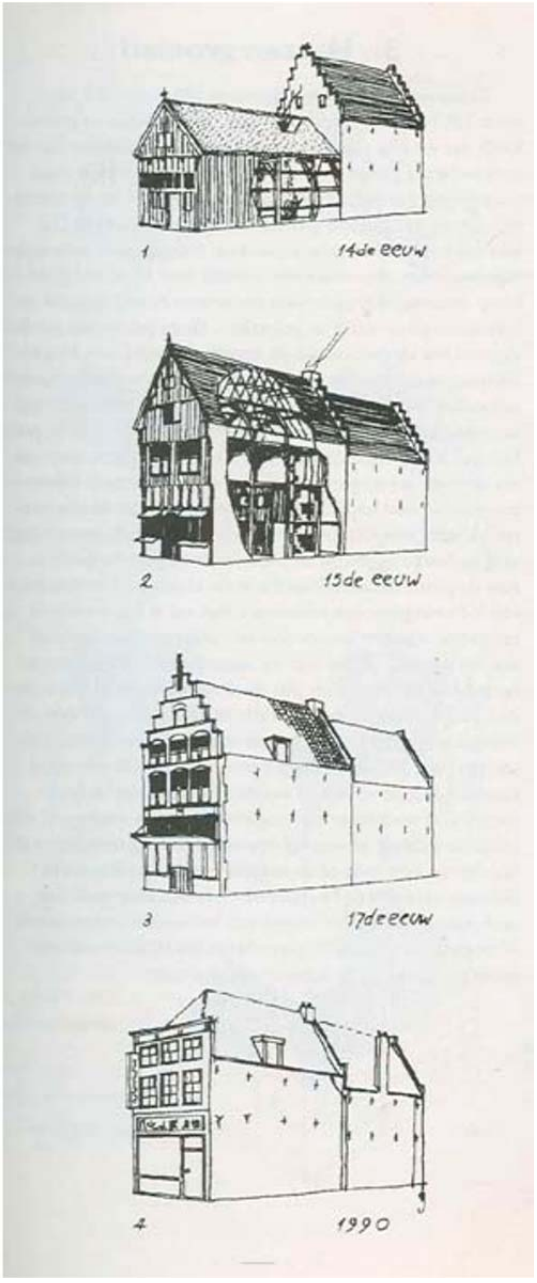
Ontwikkeling Bosch’ burgerhuis

Mede vanwege de door de eigenaar beschikbaar gestelde gegevens maar ook om een nader inzicht te verkrijgen in de (bouw) geschiedenis van een middeleeuws pand is hierna uitvoerig een aantal bouwkundige aspecten nader beschreven.

De ontwikkeling van zo’n Bosch’ burgerhuis verliep over het algemeen in de volgende stappen. Het oorspronkelijke houten huis werd vergroot met een stenen achterhuis, dat meestal hoger werd dan het houten voorhuis. De familie verhuisde vervolgens naar het achterhuis en het voorhuis kreeg de functie van werkplaats of winkel. Dit bleek meestal al spoedig te klein, zodat er in de 15e eeuw een nieuw hoger voorhuis met stenen zijmuren en houten voorgevel werd gebouwd. Na 1600 werd er een stenen trapgevel voor het huis geplaatst en verving men de daktegels door dakpannen. In de 18e of begin 19e eeuw werd de trapgevel meestal vervangen door een eigentijdse lijstgevel. Veel panden lijken van de 18e of 19e eeuw te zijn, maar achter de voorgevels gaan vaak middeleeuwse constructies schuil.
Dit geldt ook voor het pand aan de Postelstraat 60/62. Het maakte, met enkele ernaast gelegen panden, tot in de 15e eeuw deel uit van het bezit van de Abdij van Sint-Truiden. Het eerste deel van het pand werd in de 15e eeuw gebouwd. In 1552 behoorde het pand, nummer 58 eveneens tot het complex. Nu heeft dit pandje op de begane grond nog een gang in het hoofdpand nummer 60.

Archiefsporen ontwikkeling pand

De vroegst geschreven informatie over de eigenaren en de beschrijving van het pand stammen uit het begin van de 16e eeuw.
Het toen al gebouwde huis stond op twee erven, te weten het erf van de Abdij van Sint-Geertrui, dat J.B. Gerardszoon kocht van de abdijheren van de Heilige Trudo en gedeeltelijk op het erf van Hendrik en Jan Roever. Van deze verkoop is geen datum vermeld.
De eerste beschrijving in het boek van A.F.O. Van Sasse van Ysselt van de schepenakte is van de verkoop in 1505. Het huis werd toen omschreven als: *vacua hereditas, camera, ortus ac domus posterior,* (vermoedelijke betekenis: de erfenis is, de lege kamers, het eerste huis en het achterhuis) *staande en gelegen tussen het erf van A. Zeelmeker en A. Roempot en zich achterwaarts uitstrekkende tot aan de Dieze.*
Bij de verkoop in 1552 luidde de omschrijving: *domus, area et ortus, ac domus posterior, staande in de Postelstraat achter het Minderbroederklooster.*
De eigenaar G. van Hedel Jacobszoon liet het pand na aan zijn dochter en haar man C. Kessel en toen werd het huis omschreven als: *een schoone groote huysinge met eenre poirte, ganc, ledige erffnisse off hoff ende achterhuys, genoempt het groot huys ende een cleyn ander huys, met een ledich plaetsken, staande naast het voorschreven groot huys* (nu nummer 58), *welke beide huizen staan aan het eind van de Postelstraat.*
In 1610 werd M. Fierlandts, raad en rentmeestergeneraal der Domeinen van Brabant de nieuwe eigenaar. Zijn vrouw C. van Eyck kocht in 1627 er nog een huisje bij dat werd omschreven als: *dat zich achterwaarts uitstrekte tot aan voorzegd huis en oostwaarts grensde aan het huis der erven van Goossen.* Het huisje van R. Loijen werd in 1610 verkocht door de kinderen van C. Kessel. (rechter achterhuis, wat dus gebouwd moet zijn tussen 1552 en 1610)
Het pand wordt toen genoemd naar de eigenaar: *Fierlandtspoort*.
Bij verkoop in 1680 is de omschrijving: *een schoon huis, met poort, erf, tuin, galerij, achterhuizen, kamers en achterkeuken, genaamd “Heer Fierlandtspoort” staande aan de Postelstraat.*

In 1750 werd het pand niet alleen *Fierlandtspoort maar* ook *Het Spookhuis* genoemd. De omschrijving luidde: *huis met erf, stal, koetshuis en pakhuis daarnaast staande* (de poort is hier vervangen door een koetshuis = nu het zijhuis)

Henk(es), 3-11-2011

In 1876 werd het pand verhuurd aan het ministerie van Binnenlandse Zaken voor 800 gulden, ten behoeve van een ijklokaal. Er kwam een schetsplan voor de verbouwing met een beschrijving van de werken. Deze schetsplannen en beschrijving van het werk zijn teruggevonden. Belangrijkste aanpassingen bij de verbouwing in 1876: *ophoging begane grond, voorhuis tot niveau linker achterhuis, doorgang naar zijhuis d.m.v. deurkozijn, vervangen voordeur voorhuis door een lichtkozijn, plaatsen van twee lichtkozijnen in de achtergevel linker achterhuis en twee in het rechter achterhuis, dichtmetselen kelderingang in het rechter achterhuis, maken van een gang onder de trap van het bovenhuis.*
In 1931 werd door het ijkwezen de huur opgezegd en het pand werd gekocht door de heer Van de Berge, die hier een ijzerwarenhandel startte. In 1992 hebben de huidige eigenaren het pand van de heer Van de Berge gekocht.
De belangrijkste aanpassingen na deze koop waren:

- ***Gevels**: herstel ingang in het brede voorhuis, de twee deuren van het zijhuis werden vervangen door een grote deur met bovenlicht naar het koetshuis, aanbrengen kroonlijst met fries op de voorgevel; verwijderen secreet van de achtergevel, aanbrengen van een nieuwe deur met bovenlicht op de plaats van het secreet; herstel en gedeeltelijke vernieuwing tussengevel voorhuis en voorgevel rechter achterhuis.*
- ***Kappen**: ophoging en vervanging van de kap van het voorhuis, welke door een granaatinslag in de Tweede Wereldoorlog grotendeels verwoest was; herstel achterste twee kappen inclusief verwijderen van twee schoorstenen; herstel platte daken en zijdaken.*
- ***Constructie:** aangieten van drie balkkoppen, vervangen sleutelstuk, herstel gescheurd tussenbalkjuk op de voorzolder, herstel strijkbalken en kinderbinten, aanbrengen ontbrekende ankers.*
- ***Interieur:** verwijderen tussenmuur in het koetshuis, vervangen houten vloeren begane grond door betonnen vloeren, plaatsen van een kozijn tussen het koetshuis en de trapopgang, stucplafonds verwijderen onder de balklagen.*
- ***Algemeen:** herstel metselwerk/ramen/deuren; aanbrengen van riolering, elektriciteit, gas en water; opening van de kelder en herstel ingang via de tuin en zijhuis.*

Constructie

Kelder

Onder het linker achterhuis bevindt zich een kelder met een tongewelf evenwijdig aan de kap. In de kelder zijn twee trappen zichtbaar (een naar het rechter achterhuis en een naar de tuin) en een dichtgemetselde doorgang naar de waarschijnlijk oorspronkelijke ingang onder het voorhuis. Aan de zijde van het rechter achterhuis bevonden zich twee kelderramen die nog als steekgewelf zichtbaar zijn.

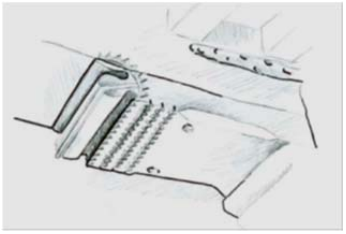
Draagconstructie

Het pand heeft samengestelde balklagen met moer- en kinderbinten. De moerbalken steunen op sleutelstukken met peerkraalversieringen en natuurstenen consoles.

Kapconstructie

Het brede voorhuis heeft twee originele eikenhouten tussenbalkjukken met kromhouten. Het bovenste deel van de kap is in de Tweede Wereldoorlog verwoest door een granaat. In de houten balken zijn nog sporen te vinden van de granaatinslag. De sporen zijn vervangen door een moderne geïsoleerde kap met dakplaten.

In het linker achterhuis is in de eiken sporenkap maar een eikenhouten juk aanwezig, welke halverwege twee moerbalken staat. Het juk staat tussen twee muurdammetjes. De tussenbalk ligt hier op de kromhouten en niet ertussen zoals bij de andere twee kappen. Halverwege de kap ter hoogte van de vlieringbalk, maakt de kap een kleine knik. Aan de sporen op de achtergevel van het voorhuis is te zien dat de oorspronkelijk of eerder gebouwde kap in dezelfde hoek gelopen heeft.
Het rechter achterhuis heeft een eiken sporenkap met twee eikenhouten tussenbalkjukken De sporen zijn in de nok door een hanenbalk verbonden en op nagenoeg alle sporen zijn telmerken aangebracht.

Bouwsporen gevels

Voorgevel

- In 1992 kon aan de hand van bouwsporen herleid worden dat het meest rechtse raam in het hoofdpand (nu de toegangsdeur), een eerdere ingang was geweest. De hardstenen onderplint was op die plek onderbroken en lichter van kleur. Het raam was ook 10 cm breder dan alle andere ramen in de voorgevel.
- Een granaatinslag in de Tweede Wereldoorlog had de kap van het voorhuis deels verwoest. Een tekening in het archief uit 1876 liet zien dat het pand in die periode een lijstgevel had.

Achtergevel linker achterhuis

- De ramen zijn in een latere periode vervangen en verplaatst.
- Aanwijzingen: er bevindt zich nog een oud kozijn in de gevel en beschrijving in het bestek van de verbouwing in 1876.
- In de top zijn nog drie trappen van de oude trapgevel zichtbaar.
- Sporen aan de binnenzijde van een dichtgezet raam in de top van de gevel.
- In de gevel bevinden zich twee haken op verschillende hoogte.

Achtergevel rechter achterhuis

- Ook in deze gevel bevindt zich een haak met krul op het uiteinde.
- Daarnaast is er in de gevel een holle ijzeren bal met een opening aan de voorzijde gemetseld.
- De gevel staat niet in verband met de linker achtergevel en tussengevel, wel met de noordgevel.

Zuidgevel voorhuis

- Aan de binnenzijde zijn sporen van een dichtgezet venster aanwezig.

Noordgevel voorhuis

- Aan de binnenzijde sporen van een dichtgezet venster met houten latei.

Noordgevel achterhuis

- Dichtgezet raam met ontlastingsboog op eerste verdieping, steigergaten, ontlastingsboog ter hoogte van de eerste verdiepingsvloer. Resten van kalkpleister met blauwgrijze tint, van een rookgaskanaal en doorvoer, ankers en verder naar de achterzijde een dichtgezet raam dat doorliep tot aan de goot.

Bouwsporen

Linker achterhuis

Dit lijkt het oudste bouwdeel te zijn. Van het oorspronkelijke gebouw staan nog drie muren overeind, de achtergevel en de beide zijmuren.
De muur tussen voor- en achterhuis is later vernieuwd, maar hoogstwaarschijnlijk niet verplaatst. De achtergevel is van oorsprong een trapgevel, waarvan de top is vernieuwd.
In de rechter zijmuur was op enkele plaatsen aan de buitenkant een afgehakte muizentand zichtbaar en kwamen knipvoegen tevoorschijn achter het pleisterwerk. Dit duidt erop dat het een buitengevel is geweest. Alle moerbalken zijn voorzien van peerkraalsleutelstukken met daaronder consoles, die onderling soms wel iets verschillen, maar erg op elkaar lijken. Waarschijnlijk stammen ze uit dezelfde periode.
Opvallend is dat in de kap maar een juk aanwezig is dat halverwege twee moerbalken staat. Aangezien het juk tussen primaire muurdammetjes staat, lijkt het erop dat de balklagen ooit vernieuwd zijn en dat het juk nog bij de oudste opzet hoort. In de hoek tussen de rechter zijgevel en de tussenmuur bleek het oorspronkelijke pleisterwerk van de rechter zijmuur ongeveer een steen door te lopen in de tussenmuur. Daar hield het pleisterwerk op, maar er leek nog een aanzet te zien te zijn van een hoek. Waarschijnlijk is bij de bouw van het voorhuis de oorspronkelijke gevel van het achterhuis gesloopt en vervangen door de huidige tussenmuur die het achterhuis ongeveer 20 cm korter maakte.

Breed voorhuis

Dit bouwdeel bestaat op zich uit verschillende fasen die waarschijnlijk allemaal jonger zijn dan het linker achterhuis.
De tussenmuur en linkerzijmuur staan met elkaar in verband en behoren daardoor tot een bouwfase.
De rechterzijmuur kan ook jonger zijn. Het muurwerk in een zone rond een meter van de hoek tussen rechter zijmuur en tussenmuur is gedeeltelijk vervangen en er komt een aantal dichtgezette openingen in voor.

De voorgevel is later vernieuwd en op de zolder is ook 20 tot 30 cm van de zijgevels vervangen. Mogelijk is de huidige voorgevel dunner dan de oude. Waarschijnlijk zijn in de Tweede Wereldoorlog door een granaatinslag de top van het dak en de gevel verdwenen. Dit is in de jaren 1990 opnieuw opgebouwd.
De moerbalken in het voorhuis zijn voorzien van peerkraalsleutelstukken en consoles die sterk lijken op die in het linker achterhuis. De balklagen zijn waarschijnlijk even oud, of eventueel ouder dan de rechter zijgevel. In het kleine zijhuis zijn namelijk voorzieningen getroffen om te voorkomen dat de balkkop vrij lag in het stookkanaal.
Op de eerste verdieping hebben beide zijmuren (gedeeltelijk) dichtgezette ramenopeningen. De daklijn van het linker buurpand moet dus ooit lager hebben gezeten.
De niveaus van voorhuis en achterhuizen zijn verschillend. Om dit verschil te overbruggen is de zone rond de rechter achterhoek van het voorhuis de meest geschikte plaats voor een trappenhuis of eventueel een traptoren.

Rechter achterhuis

Dit bouwdeel is het jongste en is koud tegen de oudere bouwdelen aangezet. De rechter zijmuur staat in verband met de voorgevel en heeft een uitkragende muizentand. De achtergevel staat los van het linker zijhuis.
Ook de balklagen in dit bouwdeel hebben moerbalken met peerkraalsleutelstukken op consoles die eveneens sterk lijken op de sleutelstukken in de rest van het gebouw, maar in details verschillen.
Waarschijnlijk horen de balklagen en de kap bij de oorspronkelijke opzet van dit bouwdeel.

Zijhuis

Het zijhuis naast het voorhuis is van latere datum dan de andere delen. In de muren zijn nog enkele (dichtgezette) raamopeningen van de oude buitengevel te herkennen. Dit bouwdeel heeft enkelvoudige balklagen. De nu aanwezige trap heeft in een eerdere fase in de andere richting gelegen.

Fasering

Aan de hand van de beschrijvingen in de Bossche schepenprotocollen, de aansluitingen van de muren, het baksteenformaat en de historie van het verloop van een Bosch’ burgerhuis, zou de bouwfasering als volgt plaats gehad kunnen hebben:
1e fase linker achterhuis, 2e fase brede voorhuis, 3e fase rechter achterhuis, 4e fase zijhuis.

Koetshuis/trap/voorgevel

Koetshuis

Deze ruimte was oorspronkelijk een doorgang van de straat naar het erf achter het huis. Een poort sloot deze toegang af. In de 18e eeuw is de doorgang omgebouwd tot koetshuis.

Voorgevel/trap

De voorgevel heeft verschillende veranderingen ondergaan. Het is aannemelijk dat de eerste voorgevel van hout gemaakt was. Waarschijnlijk is deze in de 17e eeuw vervangen door een trapgevel en in de 18e/19e eeuw door een lijstgevel met natuursteenimitatie. In de 19e eeuw (1876) is de oorspronkelijke entree van het brede voorhuis naar het zijhuis verplaatst. De oude toegangsdeur in het brede voorhuis werd een raam.
In 1992 kon dit aan de hand van bouwsporen herleid worden: de hardstenen onderplint was onder het rechterraam onderbroken en lichter van kleur. De raamopening was daarnaast tien cm breder dan de andere ramen in de voorgevel.
Met de verandering van de entree naar het zijhuis, werd het koetshuis verdeeld in twee toegangen met aansluitend twee gangen. Een gang leidde naar de zijingang van het voorhuis en de andere gang naar het bovenhuis.
Er zijn sporen te vinden dat de trap naar het bovenhuis in een eerdere periode in de andere richting liep. In de ronding van de muur stond vroeger een toilet (privaat). Onder het toilet lag een gemetselde beerput.
Een granaatinslag in de Tweede Wereldoorlog, heeft de kap en geveltop van het voorhuis deels verwoest. Een tekening in het archief uit 1876 laat zien dat de gevel in die periode een lijstgevel was.
De klinkers op de grond zijn afkomstig van het voorhuis, waaronder de houten vloeren een laag klinkers lag.

Keuken/achtergevel

Keuken

De keuken bevindt zich in het oudste bouwdeel van het huis.

Onder een stucplafond was het nog oudere samengestelde balkenplafond compleet aanwezig. De peerkraalsleutelstukken kunnen door hun vorm en patroon rond 1470 gedateerd worden. De moer- en kinderbinten zijn van eikenhout. De sleutelstukken werden vaak aan de onderkant van de stam meteen aan de balk gehakt.
De plaats van de schouw is waarschijnlijk door de jaren heen hetzelfde gebleven. Uiteraard is de vorm van de schouw veranderd door de heersende mode.

Achtergevel

De achtergevel was oorspronkelijk een trapgevel, waarvan nu nog drie trappen resteren. Niet alle raamopeningen zitten op de oorspronkelijke plaats: bij het restaureren van de achtergevel kwam een ingemetseld kozijn tevoorschijn.
Ter plaatse van de huidige buitendeur hing een secreet aan de gevel.

Woonkamer

De woonkamer is gelegen in het brede voorhuis. Het voorhuis is waarschijnlijk later tegen het linker achterhuis aangebouwd.
Ook in deze ruimte is de oude samengestelde balklaag nog volledig aanwezig. Ravelingen in de balken duiden op een hijsluik en mogelijk de positie van de oude trap. De kleinere raveling tegen de zijmuur geeft aan dat daar een stookkanaal aanwezig was. In het eerste balkvak vanaf de voorgevel is nog aan enkele kinderbinten te herleiden dat ze door een granaatinslag beschadigd zijn. De sleutelstukken onder de moerbalken geven een goede indicatie over het jaar van vervaardiging.
De muren zijn hier niet glad afgestuukt, waardoor men nog verschillende bouwsporen kan waarnemen. In de tussengevel, bij de aansluiting met het rechter achterhuis zijn verschillende bouwnaden en dichtgezette muuropeningen te herkennen. Nog veel duidelijker is het grote dichtgemetselde raam tegen de zijmuur.

Slaapkamer

Deze ruimte is de eerste verdieping van het rechter achterhuis. Dit achterhuis is circa honderd jaar jonger dan het linker achterhuis. In deze kamer is de balklaag verborgen achter een stucplafond, maar nog wel compleet aanwezig.
In de buitenzijmuur bevond zich een raam, aan de buitenzijde van deze muur zijn de sporen nog zichtbaar. In deze muur zijn ook de sporen van de kortelinggaten (korte balken van een steiger) terug te vinden. Deze gaten werden gebruikt om steigerbalken in te zetten bij herstel aan de gevel.
Op de hoek van de zijmuur met de buitengevel zijn aan de buitenzijde klisklezoren (halve bakstenen in de lengte doorgezaagd) in het metselwerk te vinden Dit is een indicatie voor vroeg metselwerk. De gevel wordt afgesloten met een uitkragende schuine muizentand.
In de kamer is een gestuukte schouw. Deze schouwen werden gebruikt ter decoratie van de stookplaats. Er stond een losse hout- of kolenkachel voor, met een afvoer door de schouw. De wanden waren voorheen betegeld en behangen met een jute/linnen onderlaag.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De voornaamste periode waarin het gebouw tot stand gekomen is, is in de gotische periode. Het pand vertoont veel van de kenmerken uit deze periode. De meeste gotische huizen hebben een lange smalle plattegrond die haaks op de straat staat. De breedte van het pand werd over het algemeen bepaald door de beschikbare lengtemaat van de vloerbalken. Op de begane grond was aan de voorzijde een hoog voorhuis waar het ambacht uitgeoefend werd. De kap was over het algemeen een hoog opgaande kapconstructie met pannendak. Op de zolders werd meestal niet gewoond.
De gevel is in een latere periode aangepast naar 19e-eeuwse stijl.
De voorzetgevel is **neoclassicistisch (periode 1800-1870)** met een met lijst afgesloten afgeknotte topgevel met gebosseerde imitatiehardsteen, bepleistering, cordonlijsten, drie schuiframen op de begane grond en drie zesruits schuiframen op de verdieping en zolderverdieping.
Het laat-15e eeuws pand bestaat uit een breed voorhuis met verdieping onder een afgeknot, met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak aan de achterzijde tegen een afgeknotte trapgevel in schoon metselwerk.
Inpandig zien we moer- en kinderbinten balklagen met peerkraalsleutelstukken en een kap met eiken tussenbalkgebinten.
Het zijhuis met verdieping heeft een met blauwe, Hollandse pannen gedekt zadeldak (dwarskap) tegen de noordzijde van het voorhuis. De met een lijst afgesloten, gepleisterde voorgevel met cordonlijst heeft twee

deuren met vierruits bovenlichten en een zesruits schuifraam op de verdieping. De twee naast elkaar gelegen, vaste achterhuizen onder met pannen gedekte zadeldaken hebben gepleisterde topgevels met restanten van trappen.
Inpandig treffen we in het zijhuis moer- en kinderbinten balklagen met peerkraalsleutelstukken aan en kappen met eiken dekbalkjukken en sporen gespannen. Verder heeft het pand oude steektrappen en 19e-eeuwse stucwerkplafonds.

POSTELSTRAAT 61

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een lijstgevel van schoon metselwerk uit de 2e helft van de 19e eeuw met zesruits schuiframen met segmentbogen en een kroonlijst met gemetselde fries. Verder heeft het een gepleisterde achtertopgevel met topstuk, enkelvoudige balklagen en een kap met schaarspanten met balk.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

POSTELSTRAAT 63

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit het 1e kwart van de 19e eeuw met op de begane grond een inrijpoort en op de verdieping één raam. Het heeft een gepleisterde achtertopgevel, enkelvoudige balklagen en een gordingenkap.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

POSTELSTRAAT 64: Klein Spookhuis

Verklaring naam Klein Spookhuis

Dit huis wordt Klein Spookhuis genoemd. Vooral in het najaar, als de wind vanuit een bepaalde hoek onder het dak sloeg hoorde met allerlei onbestemde geluiden en soms ook gerammel van kettingen. Pas sinds kort is het raadsel opgelost. Vroeger lag er tussen de woningen nog een steegje waarbij men spankabels gebruikte om de muren overeind te houden. Het steegje tussen de huizen is later dichtgemaakt en de kabels werden overbodig. Ooit is zo’n kabel gebroken en die is er blijven hangen. Bij een stevige wind rammelde deze kabel.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het brede huis, waarvan het dak van het voorhuis evenwijdig langs de straat is geplaatst, zoals ook bij diverse andere panden in de Postelstraat, is een voor ‘s-Hertogenbosch weinig voorkomend middeleeuws huistype.
De kelders van het uit de 15e eeuw stammende huis zijn overwelfd met bakstenen tongewelven. Vanwege dreigend instortingsgevaar zijn zij echter midden vorige eeuw dichtgestort.
Het pand maakte samen met de panden met de nummers 66 en 68 tot in de 15e eeuw deel uit van de Abdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden. In 1512 zijn de nummers 64 en 66 die daarvoor samen met 68 één huis vormden gesplitst. De panden stonden ook op een groot erf van de Belgische Benedictijnenabdij van de Heilige Sint-Trudo.
Het pand diende ook als refugiéhuis voor deze abdij.
De eerste geschreven vermeldingen van de huiseigenaren dateren uit het begin van de 16e eeuw.
In de 18e eeuw werd het huis verbouwd tot koetshuis van de Wagenposterij ’s-Hertogenbosch-Maastricht.
Aan het eind van de 18e eeuw kwam het in bezit van de invloedrijke familie Sassen die er opnieuw een woonhuis van maakte.
De gebosseerde **neoclassicistische** gevel dateert uit de 19e eeuw. Er werden toen schuifvensters in empirestijl aangebracht. De voorgevel heeft een kroonlijst met consoles en omlijste ingangspartij.

POSTELSTRAAT 66: De Meelbaal of In Londen

Het pand is een rijksmonument.
Het heeft een gebosseerde, **neoclassicistische** voorzetgevel uit de 18e eeuw met een kroonlijst op consoles. Vermoedelijk zijn de panden 66 en 68, samen met de kapconstructie in de 19e eeuw in één verband vervaardigd. Vanaf 1903 zijn het wel twee afzonderlijk woningen. De kelder hoorde vroeger bij huisnummer 68.
Tot in de 16e eeuw maakte dit pand, samen met enige naastgelegen panden deel uit van het Bossche bezit van de Benedictijnenabdij van de Heilige Sint-Trudo. Het diende daarbij tevens als refugiéhuis van deze abdij. De oudste vermelding van het pand dateert, samen met nummer 64 van 1512.
Rondingen in het metselwerk verwijzen naar een verdwenen middeleeuwse traptoren. Achter een luik in het plafond op de begane grond is een ruimte waar een bed kan staan. In de kelders zijn nog restanten van het vroegere klooster aanwezig.
Ook de oorspronkelijk middeleeuwse panden aan de Molenstraat 16 en 18 waren hun eigendom. (18e eeuws koetshuis met koetsierswoning).

Waterput

In de kelder is een waterput aangetroffen. Daaronder zit een wel van zuiver water. Via een in een deksel aangetroffen loden pijpje werd het water omhoog gepompt. Vermoedelijk voorzag deze waterput de bierbrouwer, die hier ooit zijn brouwerij had, ook van zuiver water. De bodem is van drijfzand.

POSTELSTRAAT 68

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een gebosseerd, gepleisterde gevel uit de 19e eeuw met kroonlijst op consoles die een voortzetting is van het pand op nummer 66. Het staat onder een dak met het nummer 66. Evenals de kapconstructie is hij waarschijnlijk samen met die van genoemd buurhuis in een verband vervaardigd in de 18e/19e eeuw.
In 1903 is dit pand afgesplitst van Postelstraat 66.

POSTELSTRAAT 77-79

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit huis op de hoek van de Snellestraat, Postelstraat en Kruisstraat, is zeer markant gelegen.
De gevel aan de Postelstraat is een lijstgevel uit het 1e kwart van de 20e eeuw, gemaakt van schoon metselwerk met natuurstenen banden, T-schuiframen met segmentvormige ontlastingsbogen, natuurstenen aanzet- en sluitstenen en een boogvulling van siermetselwerk.
Aan de zijde van de Kruisstraat zien we een lijstgevel van schoon metselwerk met middenrisaliet, natuursteenbanden, T-schuiframen met korfboogvormige ontlastingsbogen met natuurstenen aanzet- en sluitstenen en een boogvulling van siermetselwerk. De onderpui heeft hier in tweeën gedeelte deuren in een winkelpui met kroonlijst met stucwerk fries en consoles.
Langs de Snellestraat staat een lijstgevel van schoon metselwerk met natuurstenen banden, T-schuiframen met segmentboogvormige ontlastingsbogen met natuurstenen aanzet- en sluitstenen en een boogvulling van siermetselwerk. Het pand heeft enkelvoudige balklagen en kap.
De beschreven elementen zijn alle uit het 1e kwart van de 20e eeuw.

PREDIKHEERENPOORT

PREDIKHEERENPOORT

Dit bewoonde en doodlopend steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het steegje ontstond na de grote stadsbrand in 1419 die was ontstaan wat verderop in de Hinthamerstraat, nummer 207.
Op het einde van het straatje bevond zich het Predikheren-/Dominicanenklooster. Nu staat er een pand dat vroeger als patronaatsgebouw werd gebruikt.
Het kloostercomplex lag achter de Binnendieze, tussen de Nieuwstraat en de Sint Josephstraat en strekte zich uit tot aan de plek waar thans het Kardinaal Van Rossumplein ligt.

PREDIKHEEREN-/DOMINICANENKLOOSTER

De predikheren, zoals de dominicanen genoemd werden was een bedelorde. De orde was in 1216 gesticht door de Spaanse priester Dominicus de Guzman.
Vanuit Leuven vestigden zij zich omstreeks 1270 aanvankelijk buiten de stadsmuren van de stad. Zij zouden zijn gaan wonen in een termijnhuis (een termijn houden wil zeggen, een bedelronde maken). Andere bronnen, zoals de Kroniek van Molius geven aan dat de eerste dominicanen, vanuit Leuven in 1250 en volgens Cuperinus in 1251 voor het eerst naar ’s-Hertogenbosch kwamen.
Zij legden zich vooral toe op de bestrijding van ketterse geloofsopvattingen, door middel van prediking.
Zij kwamen vanuit Leuven naar de steden om te bedelen (aalmoezen vragen). Omdat deze stad en de vele dorpen rondom de stad in het termijngebied (bedelgebied) van hun klooster lagen werden deze broeders ook wel termijnbroeders genoemd. Zij gingen een zogenaamd termijnhuis bewonen. Daar de broeders tijdens hun bedelrondes vaak dagenlang van hun klooster verwijderd waren, overnachtten zij in zogenaamde *termijnhuizen* waarvan er dus ook één in ’s-Hertogenbosch stond.
In 1286 vestigden zich twee dominicanen definitief in de stad. De broeders leefden in volstrekte individuele en gemeenschappelijke armoede en leefden uitsluitend van aalmoezen. Omdat zij naast het bedelen overal predikten werden zij ook *Orda Praedictprum* (Orde der Predikers) genoemd, wat zich later ontwikkelde tot predikheren.
In 1292 kocht de orde in de Hinthamerstraat een huis buiten de Leuvense Poort. In 1296 kochten enkele fraters een tweede huis. Volgens de archieven van de dominicanen werd het *termijnhuis* in 1296 vervangen door een klooster en kerk. Het klooster en de kerk lagen tussen de Nieuwstraat en de Sint Josephstraat. Het liep door tot de plek waar thans het Kardinaal Van Rossumplein ligt. De ingang was hier in de Predikheerenpoort. Samen vormden deze huizen het begin van het Predikherenklooster. Na de uitleg van de vesting in 1318 kwam het klooster binnen de stadsmuren te liggen.
Daar de broeders tijdens hun bedelrondes vaak dagenlang van hun klooster verwijderd waren, overnachtten zij in zogenaamde *termijnhuizen* waarvan er dus ook één in ’s-Hertogenbosch stond.
Over de eerste eeuw weten we weinig. Uit een testament zijn we te weten gekomen dat de tucht, zoals in zoveel kloosters in die tijd, in het begin van de 15e eeuw verslapt was. Het verbod op bezit werd echter al snel opgeheven en er werden gemeenschappelijk bezit en vaste inkomsten toegestaan. Het slot was verdwenen (er kwamen zelfs vrouwen in het klooster!), de vasten werd niet meer gehouden en doordat men over geld beschikte werd er een privéleven binnen het klooster gevoerd.
In 1419 werd het klooster getroffen door een grote stadsbrand die ontstond in het huis De Valk, nu Hinthamerstraat 207. In korte tijd brandde de hele Hinthamerstraat met het Heilige Geesthuis, dit klooster, het Groot Begijnhof op de Parade en bijna de hele Markt af. De rector van het Heilige Geesthuis moest aan de predikheren een boete van 900 gulden betalen als boete voor nalatigheid. Hij had het vuur namelijk kunnen stuiten maar door zijn zorgeloosheid was dat niet gebeurd.
Op de resten en fundamenten van het oude klooster werd een nieuw klooster gebouwd.
In 1475 werd door paus Sixtus IV dispensatie op bezit en inkomsten voor de gehele kloosterorde verleend.
In 1481 logeerde keizer/aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk in het klooster tijdens het 14^{e} kapittel van de Orde van het Gulden Vlies. Later, in 1504 nam hij, intussen keizer van Duitsland geworden nog eens zijn intrek in het klooster.
Binnen de dominicanen ontstond er op een gegeven moment de beweging van de observanten die wilden terugkeren naar de oorspronkelijke regel. De Bossche predikheren sloten zich daar pas heel laat bij aan, in

1483. Van de dertig, toen in het klooster levende dominicanen vertrokken er vijf omdat zij het met deze hervorming niet eens waren.
In 1525 werd het klooster geplunderd (gildeopstand), omdat men geen belastingen op bier en gemaal wilde betalen terwijl de belastingen voor de bevolking juist werden verhoogd. In 1566 werd het kloostergebouw tijdens de Beeldenstorm vernield. In 1572 werd het weer in gebruik genomen.
In de kerk van de predikheren zijn na de Slag van Lekkerbeetje in februari 1600 Lekkerbeetje zelf (Gerard van Houwelingen) en zijn drie gevallen soldaten hier begraven. Ironisch genoeg dezelfde kerk waar ze vóór de Slag zouden hebben gebiecht en de mis bijgewoond.
De kloosterlingen namen nogal eens diensten waar in andere parochies en bezochten armen en zieken. Als tegenprestaties mochten de paters termijn houden (bedelen). Zij kregen ook veel giften en legaten, renten, cijnzen, rogpachten en tienden. Het klooster was tevens een wijkplaats voor misdadigers en andere achtervolgden die daar veilig waren vanwege het asielrecht. Mensen in moeilijkheden deden dikwijls een beroep op de kloosterlingen. Dat gold ook voor hen die honger hadden.
In 1629 moesten na de inname van de stad door de Staatsen alle 64 predikheren de stad verlaten. Zij namen onder andere hun miraculeus beeldje mee dat later een plaats zou krijgen in hun kerk in Mechelen. Na veel omzwervingen hadden zij zich daar tenslotte gevestigd. Enkele predikheren waren echter achtergebleven en bedienden drie schuilkerken, namelijk in de Vughterstraat bij de Molenbrug, in de Kerkstraat waar nu de protestante kerk staat en op het Hinthamereinde in het huis De Witte Lelie, Hinthamerstraat 183. Tot ver in de 18e eeuw bedienden zij deze schuilkerken.
Het klooster werd geconfisqueerd en daarna in gebruik genomen door de ruiterij van Frederik Hendrik. Zij legerden zich zelf in de ruime zalen en stalden hun paarden in de brede gangen van het klooster.
In 1641 werd het complex met nog vier kloosters (van de minderbroeders, franciscanessen, baselaars en geertrui) verkocht aan de heren Gans en Blom. Zij kochten vervolgens het pand De Molensteen in de Hinthamerstraat en lieten het geheel slopen om er een nieuwe straat aan te laten leggen naar hun aan de Binnendieze gelegen eigendommen. Als een ware hedendaagse projectontwikkelaar gingen zij verder te werk. Zij legden, dwars door het voormalige kloostercomplex nieuwe straten aan. Aan de linkerkant van het complex, links van het terrein van de minderbroeders kwam de Eerste Nieuwstraat te liggen terwijl aan de rechterzijde van het complex vanaf de Torenstraat tot aan de stadswal de Tweede Nieuwstraat (huidige Sint Josephstraat) werd aangelegd. Vanaf de haven werd dit gebied ontsloten door de inmiddels verdwenen Hooge Nieuwstraat terwijl vanaf de Karrenstraat dwars over het complex van de minderbroeders de Dode Nieuwstraat werd aangelegd.
Volgens ooggetuigen werden hierbij resten van opgegraven doden zo maar in de Binnendieze gegooid. Aan de kroon op hun werk, de aanleg van een nieuw en bruisend havenkwartier kwamen zij echter niet toe. Ze haalden meer weg, dan ze teruggaven.
Het grafmonument van de gevallenen van de Slag van Lekkerbeetje met toebehoren is volledig verdwenen.
Er is nog een betrouwbare 17e-eeuwse plattegrond bewaard gebleven. De 17e-eeuwse kerk was een driebeukig gebouw, vermoedelijk met een basilicale opbouw en een rechtgesloten koor. Zij stond op de kademuur van de Binnendieze. De bekendste dominicaan was Michael van Ophoven, bisschop Mgr. Ophovius**.**

PREDIKHEERENPOORT: Overkluizing

Voor de bereikbaarheid van de bezittingen aan de noordzijde van de Groote Stroom zal vermoedelijk in het verlengde van de huidige Predikheerenpoort een brug over de Groote Stroom hebben gelegen. Tijdens de brand in 1419 werden grote gedeelten van het klooster in de as gelegd. Bij de wederopbouw werd het kloostercomplex met name in noordelijke richting uitgebouwd. In 1474 werd het Sacramentskoor over de Groote Stroom gebouwd, grotendeels gelegen tussen de huidige Predikheerenpoort en de Sint Josephstraat. De huidige overkluizing is hiervan nog een overblijfsel. In de 15e en 16e eeuw vond een uitbreiding plaats tot een groot kloostercomplex dat zich aan de noordzijde uitstrekte tot aan de stadsmuren.

PREDIKHEERENPOORT 50: Prekerspoort

Op de plek van het voormalige kloostergebouw staat nu een pand dat vroeger als patronaatsgebouw fungeerde. In het zaaltje kon de jeugd bijvoorbeeld op woensdagmiddag voor een paar centen naar een film kijken. Ook de Volksuniversiteit was hier gevestigd. Het werd eveneens gebruikt door theatergezelschappen zoals Artemis.

Kunstwerk: koeien denken heel diep na

Opvallend als kunstuiting is een nagenoeg identieke tweede ingangspartij boven de bestaande ingang.
Ter gelegenheid van de opening van de verbouwde Prekerspoort schonk het ministerie van WVC een geldbedrag aan de gemeente waarmee een kunstwerk gerealiseerd kon worden. De gemeente en Artemis waren het er snel over eens dat een kunstwerk de entree van het theater een eigen gezicht moest geven en de bezoeker van de Hinthamerpromenade moest prikkelen om het steegje in te lopen. Hans van Houwelingen (1957) heeft ervoor gezorgd dat zowel het pand als het steegje een theatrale, vervreemdende sfeer heeft gekregen. In eerste instantie dringt het niet goed door wat je ziet. Wat het meest in het oog springt zijn twee bronzen jachthonden tegen de gevel die naar de bezoekers van het pand kijken. Zij kunnen opgevat worden als verwijzingen naar Artemis, de godin van de jacht, maar het kunnen ook gewoon waakhonden zijn. Als je langer kijkt zie je dat er met de poort waartegen ze bevestigd zijn iets raars aan de hand is. Het is geen echte poort, maar een herhaling van de toegangspoort van Artemis. Het is een poort op een poort die nergens toe leidt. Of is het een toegang naar de godenwereld? Het werk roept veel vragen op. Alleen de titel al, *Koeien denken heel diep na*, is een raadsel waar je eindeloos over na kunt denken.

PRINS BERNHARDSTRAAT

PRINS BERNHARDSTRAAT

Deze straat is in 1936 na de aanleg genoemd naar Leopold, Frederik, Eberhart, Julius, Coert, Karel, Godfried, Pieter, Bernard. Geboren in 1911. Hij was prins der Nederlanden en prins van Lippe Biesterfeld. In 1937 is hij getrouwd met prinses Juliana. Hij overleed op 1 december 2004 op 94-jarige leeftijd.
In tegenstelling tot de rest van de binnenstad die een overwegend middeleeuws stratenpatroon kent is deze straat van vrij recente datum. Deze straat werd in de jaren twintig van de 20e eeuw aangelegd als ontsluiting van de binnenstad naar Het Bossche Broek. Daar was toen een villawijk gepland die er gelukkig nooit is gekomen. Daarvoor lag op deze plek de grote tuin van het Huis van Zevenbergen en twee panden die al omstreeks 1350 genoemd werden en in 1914 diende als eerste huisvesting van de toenmalige P.N.E.M.
Aan de rechterkant van het pand Waterstraat 20 stond vroeger nog een gebouw dat ook moest wijken voor deze doorsteek naar de Zuidwal. Het Bossche Broek is nu een beschermd natuurgebied en heeft tevens een overloopfunctie bij hoog water.

PRINS BERNHARDSTRAAT: Hellegat

Het Hellegat is de kortste tak van de Binnendieze en ligt tussen de Verwersstroom en de Kleine Vughterstroom. Het smalle, onoverzichtelijke deel gaat onder de Statenzaal van het voormalige provinciehuis, thans Noordbrabants Museum door tot aan de voormalige synagoge hier in de Prins Bernhardstraat.
Het is slechts ca. 360 meter lang (een andere bron vermeldt slechts 100 meter) maar het spreekt het meest tot de verbeelding. Deze tak heeft bij de synagoge een bocht en is bijna helemaal overkluisd waardoor er zonder extra licht niets te zien is.
Het zou de naam te danken hebben aan het feit dat een visser op de Binnendieze in januari 1901 hier het lichaam had gevonden van iemand die zich daar had opgehangen. Hij zou er zelfs tegenaan zijn gevaren waarna het geraamte uit elkaar viel in het water. Men vermoedde dat het een zekere Adrianus Kievits was die sinds kerstavond werd vermist. Onlangs heeft men echter tevergeefs naar deze naam gezocht in de overlijdensregisters van de stad.
Ook gaat het verhaal dat de Fransen, toen het gouvernementshuis werd gebruikt als veldhospitaal, via een luik hun doden in het water wierpen.
Dit zou ook een verklaring van de naam Hellegat moeten zijn. Overigens wordt dit gegeven ook wel in twijfel getrokken. Als er één land is dat buitengewoon zorgvuldig met gewonde en zieke soldaten omgaat dan is dat Frankrijk.
Het is daarom waarschijnlijker dat het Hellegat zijn naam ontleent aan de absolute duisternis die er heerst.
In 1966 stortte de fundering van de Statenzaal in, precies boven het Hellegat. Men heeft toen jammer genoeg besloten om de gemetselde toog niet in de oorspronkelijke staat terug te brengen maar in plaats daarvan de gemetselde toog te vervangen door een betonconstructie. Een van de wanden werd eveneens in beton uitgevoerd waarbij tegelijkertijd de bodem van de Binnendieze werd voorzien van een betonnen plaat.
Na herstel werd de Statenzaal in 1967 weer heropend.
Tijdens de restauratie van het Hellegat in 1994-1995 bleek dat vervanging van deze in de jaren zestig van de vorige eeuw uitgevoerde betonwerken door metselwerk zo kostbaar was dat hier helaas van moest worden afgezien.

Gevelsteen

Leo Valentijn is een medewerker van de gemeente die al jarenlang belast is met het onderhoud van de Binnendieze. Aan hem is deze plaquette gewijd.

PRINS BERNHARDSTRAAT 8: Toonzaal/ Voormalige joodse synagoge

Al 800 jaar zijn er tekenen van joods leven in ’s-Hertogenbosch. De eerste joden vestigden zich in de 12e eeuw even buiten de stadsmuren nabij de Antwerpse Poort, ook wel Jodenpoort genoemd. Rond 1795 kende de stad diverse huissynagogen. Het eerste, echte grote bedehuis kwam er pas toen men dit pand liet bouwen.
Tijdens de Bataafse Republiek werd de joodse gemeenschap gelijkgesteld met de andere gelovigen zodat zij met hun godsdienstig leven wat meer in de openbaarheid konden komen.
De Binnendieze lag hier eind 18e eeuw (1787) overigens nog helemaal open en had zijn natuurlijke taluds nog.
Dit pand is gebouwd als een joodse synagoge in het begin van de 19e eeuw (1823, andere bron: 1826). Bernardus Hartogensis liet deze synagoge (*sjoel*) bouwen, gelegen in de tuin van het aan hem toebehorende perceel *De Oude Munt,* aan De Mortel, waar destijds ook de ingang lag. Hij gaf deze synagoge in bruikleen aan de Joodse Gemeente.
Eind 19e eeuw (1886) werd het pand vrijwel geheel herbouwd door architect Isaac Gosschalk. Hierbij werd de toegang verlegd naar de Prins Bernhardstraat. De gemeenschap telde toen 110 gezinshoofden. De vorm is tot vandaag toe bewaard gebleven, namelijk een driezijdig gesloten, eenbeukige zaalruimte en de wanden geleed in gestuukte pilasters. Verder heeft het, zoals dat hoort een apart balkon voor de vrouwen.
In 1936/1937 werd pal voor het vrijstaande complex een rij huizen geplaatst. De Binnendieze, die voor de synagoge langs stroomt werd toen door deze huizenrij en een betonnen dek overkluisd waardoor de Kleine Vughterstroom aan het zicht werd onttrokken en er een eind kwam aan een fraai stadsgezicht.
In 1995 werd ten behoeve van de restauratie, die in opdracht van de naar de grondlegger genoemde Stichting Bernardus Hartogensis werd verricht, deze voorbouw van de voormalige synagoge weer gesloopt. Hierdoor werd de gemetselde toog waarop de synagoge in 1886 werd gefundeerd weer zichtbaar. Zo ontstond er opnieuw een verrassende kijk op de Kleine Vughterstroom en de synagoge. Ten behoeve van deze openlegging moest het ernaast gelegen pand op nummer 2 gedeeltelijk worden gesloopt en herbouwd. Tevens werd er een moderne voorbouw toegevoegd waarin onder andere de foyer en de toiletten zijn ondergebracht. De synagoge is bewust gerestaureerd en dus niet omgebouwd voor de nieuwe bestemming. Dat geeft wel zijn beperkingen, maar aan de andere kant heeft de zaal nu een chique, voorname, authentieke uitstraling met onder andere een balkon voor de vrouwen zoals het hoort in een joodse synagoge. In de voormalige synagoge resteren verder nog de bruinrood geschilderde, grote Heilige Arke (kist waarin tafelen der wet), afkomstig uit de synagoge van Zaltbommel, evenals de marmeren tafelen met de Tien Geboden erboven, afkomstig uit Monnikendam, een fraaie, 18e-eeuwse, manshoge, koperen chanoekaluchter, afkomstig uit Haarlem, het eerder genoemde vrouwenbalkon en enkele zitbanken

Het interieur is in de beschildering gereconstrueerd naar 19e-eeuwse kleurschildering.
Het bruggetje over de Binnendieze heet nu officieel Synagogebrug.
Thans is in het gebouw De Toonzaal gehuisvest. In dit muziekcentrum voor kleinschalige muziekuitvoeringen komen alle klassieke stijlen, jazz en wereldmuziek aan bod. Er worden ook kinder- en lunchconcerten gehouden. De zaal heeft een uitstekende akoestiek.
Vanaf 2003 is het tevens in gebruik als trouwlocatie.
In de buitengevel is een marmeren gedenkplaat aangebracht ter herinnering aan het bezoek (1918) van koningin Wilhelmina en koningin-moeder Emma.
We zien buiten tevens een gedenksteen ter gedachtenis aan hen die door oorlogsgeweld in 1940-1945 zijn omgekomen. 268 joodse burgers kwamen om in Duitse kampen. In totaal zijn toen 450 leden van de joodse gemeente vermoord.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De oorspronkelijk uit 1823 (andere bron: 1826) daterende synagoge, is in 1886 naar ontwerp van Isaac Gosschalk verbouwd, wat vrijwel op herbouw neerkwam. Aan de oostzijde is het een driezijdig gesloten zaal met boven de noord- en zuidzijde, flauw hellende dakschilden en vlakgedekt midden met een houten lichtkap onder een zadeldak. De blinde, gepleisterde zijgevels hebben elk een stel rechtgesloten openslaande deuren.

In de, in schoon metselwerk opgetrokken oostgevel met in elk van de drie, door twee hoeklisenen gescheiden gevelvlakken zit een blinde rondboogvensternis met boven in de middelste nis een jaartalsteen uit 1886, en een ronde blindnis.
Het grijs en wit geschilderde interieur met gepleisterde wanden, die boven de met een lijst afgesloten lambrisering met verhoogde velden zijn gesitueerd, zijn geleed door gecanneleerde pilasters met vergulde Korinthische kapitelen en grote omlijste velden tussen de pilasters. Deze pilasters zijn afgesloten met een geprofileerde lijst, waarboven de iets terugliggende koof naar het plafond. Het stucwerkplafond is omlijst met rechthoekige velden en in de lichtkap in elk van de drie velden bevindt zich een stucwerkornament.
Tegen de westgevel is de vrouwengalerij gelegen, aan weerszijden van het ingezwenkte midden rustend op een Dorische zuil op een vijfzijdige sokkel. Aan de oostzijde zien we boven een kroonlijst met mutuli (meervoud van mutulus, d.w.z. een steenplaat onder de kroonlijst) afgesloten door een gesloten balustrade met een geprofileerde deklijst, hoekpijlertjes met diamantkoppen en dubbelconische halve balusters.
In de westgevel zitten dubbele paneeldeuren naar de zaal en in de noord- en zijgevel dubbele paneeldeuren met gietijzeren roosters in de bovenste panelen en omsloten door pilasters, afgedekt met een kroonlijst op consoles.
De synagoge is op basis van oudheidkundige en kunsthistorische overwegingen van algemeen cultuurhistorisch belang; daarin spelen elementen als zeldzaamheid, gaafheid en genoemde inventarisstukken een belangrijke rol.

PRINS BERNHARDSTRAAT 12: KPN-gebouw

De raamversiering van glas in het gebouw werd gemaakt door Marius de Leeuw. Het ziet er overigens van binnen veel mooier uit. Het reliëf boven de deur is gemaakt in 1956 door Niel Steenbergen. De kunstenaar kreeg eind 1954 de opdracht tot het maken van een ingangsreliëf in het kader van de rijkspercentageregeling.
Afgebeeld zijn vijf telefonerende, weinig gedetailleerde, vrouwelijke figuren. Hun houdingen en gebaren zijn expressief en enigszins onnatuurlijk. De telefonerende en afwachtende vrouwen zouden het contact met de buitenwereld moeten uitbeelden.
Op de bouwtekening van 1953 was de vorm van het reliëf al ingetekend, in 1954 begon men met de bouw en in 1956 is het in gebruik genomen.
Binnen afzienbare termijn zal KPN het gebouw verlaten. De Bossche Monumentenbelangenclubs (MBO’s) vinden het gebouw, met glas-in-lood van Marius de Leeuw zo karakteristiek dat zij willen nagaan of het gebouw niet kan worden behouden.

PUTGANG

PUTGANG

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen de Korte Putstraat 11 en 13. Het steegje is doodlopend.
Het steegje dankt mogelijk haar naam aan een put die (vermoedelijk) op het einde van de Putgang stond.
De naam kan echter ook zijn afgeleid van de openbare waterput die in 1575 al in de Lange Putstraat stond ter hoogte van de Verwersstraat.
Nog een andere verklaring voor de naam is dat hier vroeger, in zowel de Korte als de Lange Putstraat ten behoeve van de lakennijverheid grote verwersputten stonden. Kortom putten hebben er genoeg gestaan.
Het steegje liep vroeger nog een aantal meters door om op het einde een haakse bocht naar links te maken.
Aan de rechter, ofwel noordzijde van het steegje komen de achtertuinen uit van de ondernemers met een winkel of restaurant in de Kerkstraat.
De hoekpandjes van de Putgang met de Korte Putstraat zijn interessant. De naam van Taveerne ’t Pantoffeltje aan de rechterzijde is afgeleid van het oude woord voor een pantoffel, namelijk trip. In dit pandje was eind 19e eeuw een protestante school gevestigd. Henri Bakker is in dit pandje met een werkplaats voor fietsen begonnen. Bakker raakte bekend als eerste Bossche vliegenier die in 1911 een rondje boven de stad en de Sint-Jan maakte.
In het pand op de linkerhoek was voorheen een smederij en daarvoor een koperslagerij gevestigd.

Cameren Putgang

In de jaren twintig/dertig van de 20e eeuw kwamen in deze steeg elf namen voor van bewoners. Vier namen op nummer 3 (noordzijde), maar aan de kant van de veel besproken kleine huisjes woonden zeven huishoudens.
Aan de linkerkant (zuidzijde) in het steegje stonden tot voor kort nog vier volledig vervallen huisjes die cameren of wel eenkamerwoningen werden genoemd. Deze cameren hadden een woonoppervlakte van zestien m2.
Uit bouwkundig onderzoek is gebleken dat deze cameren van de 16e eeuw dateren. De gevels waren echter uit de 19e eeuw. Een toilet kende een camere niet. Die stond meestal in de tuin of op de binnenplaats. Stromend water was er toen ook nog niet. Het water moest meestal uit een waterput worden gehaald of uit de Binnen-dieze waarvan het water destijds al sterk vervuild was.

Jarenlang waren de pandjes in handen van beleggers die speculeerden op sloop waarmee ze er een winstgevend project van konden maken. Ruim tien jaar geleden rezen er al bouwplannen die uitgingen van sloop van deze cameren. Aanvankelijk stemde de gemeente in met de bouwplannen. Door actie van enkele bewoners, vertegenwoordigd door een advocaat, keerde het tij. Monumentenzorg raakte na een onderzoek overtuigd van de bouwkundige waarde van de pandjes hoewel ze er erg bouwvallig bijstonden.
Het college besloot op 9 september 2003 in principe de panden in de Putgang aan te wijzen als gemeentelijk monument en daartoe de in de monumentenverordening vereiste procedure af te wikkelen. Daarnaast ging het college in op het aanbod van het Monumenten Fonds Brabant om de panden te restaureren. Het fonds kreeg de opdracht van de gemeente om een haalbaarheidsonderzoek te doen. Uit dit onderzoek bleek dat restauratie mogelijk is, maar dat de kosten aanzienlijk zijn. Met een subsidie van de gemeente moet het financiële tekort dat optreedt, worden gedekt. Verder heeft Het Monumentenfonds Brabant zich bereid verklaard om de panden over te nemen indien de panden geschikt worden gemaakt voor verkoop en/of huur voor langere tijd.

De gemeente schoot de bewoners verder te hulp door in september 2004 te besluiten om de pandjes voor 350.000 euro aan te kopen.

Later in dat jaar werd tevens toegezegd dat de kelder onder de Putgang 8-10 in het restauratieplan van de panden zal worden meegenomen.

Op 1 februari 2005 wees het college de panden Putgang 4 tot en met 12 definitief aan als gemeentelijk monument. Aanleiding was het verzoek van de *Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg*.
Begin 2008 waren de plannen klaar en de bouwvergunning was verleend maar de twee huurders van de twee nog bewoonde huisjes sputterden tegen. Het plan was te veel van het goede. Het zou veel meer een luxe binnenstadswoning worden in plaats van een opgeknapt arbeidershuisje voor armlastigen.

Ruim twee jaar later bleek er na verder onderhandelen toch schot te zijn gekomen in de voorgenomen restauratie. De panden 5 en 7 werden in 2010 (nog eens?) aangewezen als gemeentelijk monument.
Na de bouwvakvakantie in 2010 is men uiteindelijk toch begonnen met de restauratie van deze pandjes. Inmiddels zijn de pandjes gerestaureerd en weer bewoond.

Cameren algemeen

Cameren kwamen we vroeger op veel plaatsen in de stad tegen, voor het eerst in de 15e eeuw. De stad had, gezien de economische voorspoed toen veel aantrekkingskracht op de mensen van het platteland. Later, in de 1e helft van de 16e eeuw werd het onrustig op het platteland waardoor er een verdere toename ontstond van het aantal woningzoekenden in de stad. Maarten van Rossum, in dienst van de hertog Karel van Gelre vocht tegen de Habsburgers en kwam onder andere naar de Meierij om de dorpen te plunderen en plat te branden.
De uitzichtloze oorlog met Gelre sleepte zich al jaren voort, de roggeprijzen waren buitensporig hoog en toen in het voorjaar van 1530 op tal van plaatsen de Maasdijk doorbrak, bij Empel, bij Megen en bij Lithoijen, drong het water, niet voor het eerst en niet voor het laatst, door de straten van de stad. De toestand op het platteland dreef wanhopige en hongerige massa’s tot uit Gelre, Kleef en Vlaanderen toe, in zulke aantallen naar de stad, dat de Tafel van de Heilige Geest door zijn voedselvoorraden dreigde heen te raken. En zoals zo vaak drong in het voetspoor van de honger de pest de stad binnen. Twee jaar lang heerst er sterfte in de stad.
Tussen midden-15e eeuw en midden-16e eeuw was het aantal inwoners van de stad toegenomen van 14.000 naar ruim 19.000
In de 2e helft van de 16e eeuw, tijdens de Tachtigjarige Oorlog deed het leger van Willem van Oranje het nog eens dunnetjes over. Op het platteland werden door het leger huizen geplunderd en platgebrand waardoor er opnieuw een vlucht ontstond naar de stad ’s-Hertogenbosch.
Ook in de 19e eeuw zien we, vanwege de armoede op het platteland een proces van verstedelijking, van een trek van het platteland naar de stad. Nadat het aantal inwoners in de 17e en 18e eeuw fors was afgenomen zagen we plotsklaps in de 19e eeuw een aanzienlijke toename van de bevolking van ’s-Hertogenbosch, namelijk van 13.000 in 1814 tot ruim 30.000 zielen in 1899.
In alle voornoemde gevallen was er in de vestingstad onvoldoende woonruimte beschikbaar. De stad zat gevangen binnen haar wallen.
Woningbouwverenigingen kwamen er pas na 1860 en dan nog schoorvoetend. De gemeentelijke overheid, in de ban van liberale principes, zag op dit gebied voor zichzelf ook geen taak weggelegd. De gevolgen laten zich raden. Bestaande panden werden opgedeeld in minderwaardige woningen die voor woekerprijzen werden verhuurd.
Ruimte kon verder alleen nog gevonden worden in tuinen en achterplaatsen van grotere woningen. Het achtererf, bereikbaar via steegjes en gangetjes werd volgepropt met deze hele kleine huisjes. Zes tot acht inwoners in één klein huisje met soms een (open) verdieping en veelal niet meer dan tien tot zestien m2 vloeroppervlakte was zeker geen uitzondering. Daarin waren opgenomen een portaal en vóór de 20e eeuw meestal een bedstede. De bedstede was voor de ouders, want de kinderen, en dat waren er meestal veel, sliepen op zolder onder de pannen, waar in de winter de sneeuw doorheen werd geblazen. Soms werden er ook tweekamerwoningen gebouwd. Koken, eten, slapen, het moest allemaal in één kamer gebeuren. Ze waren erg donker omdat de ruimte maar één raam had. Bovendien waren de huisjes over het algemeen erg vochtig. Er waren ook maar weinig woningen met een privaat.

De verdieping van een camere was ook wel eens anders ingericht. Veelal was dan in de achterste helft van de begane grond een zogenaamde *hangkamer, direct* onder de dakpannen aanwezig. De slaapruimte was hierbij bereikbaar via een trap of ladder en een klein deurtje.
Rond 1900 bestond 21.8% van de huizen in de stad uit een- of tweekamerwoningen.
Geen wonder dat de stad in de 19e eeuw tot de ongezondste steden van Nederland behoorde en dat bijvoorbeeld de kindersterfte, als gevolg van cholera, tuberculose en dergelijke hier een schrijnend hoog niveau bereikte. Er waren jaren bij dat een kwart van de zuigelingen hun eerste verjaardag niet haalde. Veel burgers hadden destijds de neiging om al die ellende aan de armen zelf te wijten, als een gevolg van luiheid, gemakzucht en moreel verval. En zelfs zij, die beseften dat lage lonen, tekort aan werkgelegenheid en aan goede huisvesting bij dit alles een hoofdrol speelden, geloofden veelal niet echt in de mogelijkheid van een structurele oplossing en waren daarom op zijn best bereid tot liefdadigheid om daarmee de nood te leningen.
De veelal belabberde woon- en leefomstandigheden in deze krappe huisjes hebben vermoedelijk nog een bekende uitdrukking aan de Nederlandse taal toegevoegd. Als de man (weer eens) teveel alcohol had gedronken dan mocht hij bij thuiskomst niet in de bedstede of bij de kinderen slapen. Er was dan nog maar een mogelijkheid om te kunnen slapen en dat was onder aan de ladder. Hier is mogelijk de uitdrukking *ladderzat* vandaan gekomen.
Helemaal zeker is deze oorsprong niet. Er zijn elders ook verklaringen voor het woord *ladderzat ontstaan.* Zo kwam het nog al eens voor dat men zo dronken was dat men niet meer op eigen benen kon staan, waardoor men liggend op een ladder moest worden thuisgebracht. Dat schijnt vroeger, onder, met name Leidse studenten, geen ongebruikelijke manier te zijn geweest om een dronken avond te eindigen. *Ladderzat* kan mogelijk ook zijn afgeleid van het woord *zatladder*, een eufemisme voor zatlap oftewel dronkaard.
Eind 19e eeuw maakte het gemeentebestuur een begin met het opruimen van deze krotwoningen. In 1892 werd voor het eerst om een bouwverordening gevraagd. In 1899 werden enige huiseigenaren aangepakt. Het ging met name om de huisjes in de steegjes Achter de Kan en de Bonte Huid.
In een gemeentelijk rapport uit 1897 maken we op dat de situatie in het straatje erbarmelijk was. Er stonden daar acht huisjes, die door 23 mensen werden bewoond. Met z’n allen beschikten zij over één toilet, aan het einde van het steegje nabij de Parkstroom. De gemeenteraad sprak de eigenaren aan om de woningen aan te passen. Een van de eigenaren liet daarop zijn huisjes ontruimen en inrichten als pakhuizen. Twee cameren werden in 1923 onbewoonbaar verklaard.

Deze onbewoonbaarverklaring werd in de 20e eeuw op veel meer cameren in de stad toegepast. Niet iedereen was, zoals uit bijgaande foto blijkt eens met het onbewoonbaar verklaren van dergelijke cameren.
De cameren waren bereikbaar via smalle steegjes die veelal al tussen de huizen lagen. In het Peter de Gekstraatje staan enige, al gerestaureerde cameren. In bepaalde periodes bestond er een levendige handel in dit soort krotten, omdat ze vaak voor woekerprijzen werden verhuurd. Een investering hierin was snel terugverdiend.

RAAMSTRAATJE

RAAMSTRAATJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, ligt tussen Oude Dieze 7 en 9. Het is afgesloten door een opengewerkt ijzeren hekwerk en het loopt dood op een tuin. Het steegje komt uit op afgesloten poorten naar twee erven.
Er hangt, zoals in wel meer Bossche stegen, geen straatnaambordje. Het is namelijk in particulier bezit. Het steegje heeft officieel ook geen straatnaam.
Het Raamstraatje is nu een doodlopende steeg, uitkomend op afgesloten poorten naar twee erven.
Vroeger diende dit steegje als verbinding tussen de Oude Dieze en de Zuidwal en was bereikbaar via een bruggetje over de Verwersstroom.
Het steegje heeft diverse namen gekend zoals Ramerstraatje, Achter het Raam en In de Ramen die verwezen naar de lakenindustrie die hier werd beoefend. In dit specifieke geval was dit het spannen van lakens/wollen stoffen op ramen(houten stellages) om ze op te rekken. Bijvoorbeeld om ze na het *vollen*, waarbij de stoffen gekrompen waren, weer wat op te rekken. Of om ze te laten drogen na het verven. Vollen was een handeling die na het weven van de wol moest plaatsvinden. Het doel van het vollen van de wol was om de stof dichter en sterker te maken door vervilting, voller dus.
Daarvoor was de naam van het steegje Spijkerboorgangske, genoemd naar het huis op de hoek Het Spijkerboor.

Van Berckelsgasthuis

Hier stond vroeger een gasthuisje nabij de Groote Hekel en tussen Oude Dieze 7 en 9. Het gasthuisje werd gesticht door Aleyd van den Broeck, weduwe van jonker Jan van Berckel, bij haar testament van 4 november 1536 en de daarbij behorende addities van 11 november 1537 en 14 april 1539.
Zij vermaakte het aan haar neef Peter van Asper, op voorwaarde dat hij vijf arme oude vrouwen zou onderhouden. Na zijn dood moesten zijn erven hem in zijn bestuursfunctie opvolgen.
Het schijnt, dat het gasthuis feitelijk al eerder functioneerde. In een procedure voor de Raad van Brabant van 1531 met betrekking tot geestelijke beden over de jaren 1523 en 1528 trad namelijk ook het Van Berckelsgasthuis als partij op.
Dit gasthuisje wordt ook genoemd bij het steegje Achter den Doove
Mogelijk is het gasthuis daar later naartoe verplaatst.

REDEMPTORISTENPAD

REDEMPTORISTENPAD

Het Redemptoristenpad, tussen Sint Josephstraat en In den Boerenmouw herinnert aan de aanwezigheid van de paters redemptoristen in 's-Hertogenbosch. Deze orde werd in 1732 in Zuid-Italië gesticht door Alphonsus de Liguori. De eerste vestiging in Nederland kwam in 1836 in Wittem tot stand. Officieel heet de orde: Congregatie van de Allerheiligste Verlosser (verlosser in het Latijn: redemptor). Hun meerdaagse preken (de zogenaamde volksmissies), hadden de paters grote bekendheid gegeven. De Mariaverering nam daarbij een centrale plaats in en ook *de volharding in het goede*. Biechten, eucharistie en communie maakten ook onderdeel van de volksmissie uit. Deze missies werden met argwaan bekeken: de burgerlijke overheid vreesde ordeverstoringen, de seculiere geestelijkheid was niet dol op deze paters (concurrentievrees?). In 1843 was, op verzoek van de burgerij de eerste volksmissie in ‘s-Hertogenbosch. In de Sint-Jan en andere parochiekerken werden langdurige predicaties gehouden, werd er biecht gehouden en de communie uitgedeeld. Dat ging van 's morgens vroeg tot 's avonds laat door en bracht duizenden katholieken (en nieuwsgierige protestanten) op de been. Er werden speciale predicaties gehouden voor bepaalde groepen, zoals weeskinderen, gevangenen en soldaten. Ondanks het grote enthousiasme verliep alles ingetogen en zonder relletjes. Diverse bekeringen vonden plaats. Een bijzondere was die van Theodora van der Heiden. Deze *abdis der publieke huizen* sloot enige van haar bordelen. De volksmissie was een groot succes. Tien jaar later was er opnieuw een volksmissie. De reden was de terugkeer, na een ballingschap van ruim tweehonderd jaar, van het beeld van de Zoete Lieve Vrouwe van Den Bosch. De volksmissie duurde van 22 tot en met 31 december. Tijdens deze missie werd er door de paters vooral de liefde tot Maria bij de Bosschenaren ingehamerd; een devotie die tot op de dag van vandaag voortduurt. Op de feestdag (27 december) van de patroonheilige van de kathedraal, Sint-Jan Evangelist, keerde het beeld terug in de kerk; het hoogtepunt van de volksmissie. In hun slotpreek deelden de paters mede, dat zij in de stad zouden blijven.

In 1854 kochten de paters een stuk grond aan de Tweede Nieuwstraat. Hier bouwden zij een kerk en een klooster. Het door architect Arnoldus van Veggel ontworpen klooster werd op 6 november 1855 in gebruik genomen. De aan dit straatje gelegen dwarsvleugel en noviciaatskapel van het voormalige klooster is gebouwd in 1901-1903 in een late, sobere neogotische stijl.

De kerk was toegewijd aan Sint-Joseph, de bevolking sprak van de Paterskerk en werd op 4 december 1859 ingezegend. Vanwege hun komst naar de stad, werd de Tweede Nieuwstraat op 18 december 1890 veranderd in Sint Josephstraat. Kerk en klooster werden op 22 augustus 1971 gesloten en aan de gemeente verkocht. Hun kerk is nu de Orangerie, het klooster een appartementengebouw en de kloostertuin de Jeroen Boschtuin.

Het Redemptoristenpad is in 1990 aangelegd bij de reconstructie en herbestrating van de Redemptoristentuin (Jeroen Boschtuin).

REDERIJKERSSTRAATJE

REDERIJKERSSTRAATJE

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en ligt tussen Kerkstraat 56 en 58/58A.
Het is afgesloten met een dichte poort die in de gevel is opgenomen en die overdag openstaat en ’s avonds op slot gaat. Het steegje wordt onder andere gebruikt door het personeel van het naastgelegen Eurohotel en de ING-bank.
Na de opheffing van de achtergelegen schuilkerk in 1720 werd de schuilkerk nog door de rederijkers gebruikt als de Retoriekamer. Het was een lokaal voor liefhebberijkomedie, voorzien van theater en logies.
In 1756 woonde er een schermmeester die tevens *soopie,* een sterk drankje schonk.
In dit pand gaf de Bossche Rederijkerskamer Moyses Bosch tot het jaar 1740 haar voorstellingen. In de 20e eeuw zat er ook een kousenfabriek.

Boven het poortje is het blazoen van de rederijkerskamer Moyses Bosch afgebeeld. Het stelt een afbeelding voor van Mozes in het Brandende Braambos met de tekst *In vierichеyt groeyende* wat betekent *in vurigheid groeiende*. Het blazoen is ontworpen door Jan van de Vaart en is geplaatst ter gelegenheid van het vijfhonderdjarig bestaan van de Rederijkerskamer van Moyses Bosch.
Het steegje werd ook genoemd Keizersgang en Retoriestraatje.
Het huis Kerkstraat 56 dateert van ca. 1825.

Schuilkerk De Zoete Lieve Vrouw van ’s-Hertogenbosch

Dit steegje bood een vluchtroute voor de bezoekers aan de schuilkerk dat hier lag tussen de Kerkstraat, Hinthamerstraat en Torenstraat. Het was ook bereikbaar via het huis en het achtererf met de naam In de Drie Maagden, nu Kerkstraat 62. Men kon ook bij het schuilkerkje komen vanuit de Torenstraat. Daar liep, links van de plek waar later de voormalige school van de fraters van Tilburg op nummert 11-13 stond, een steegje dat als vluchtroute diende voor dit schuilkerkje.
Het schuilkerkje werd bediend door de jezuïeten totdat zij in 1720 de stad moesten verlaten. In 1721 werd het bedehuis met *poort en gangske* gekocht door een zekere Evert Voet. Vlak daarvoor had hij in het steegje al twee woninkjes met een erf gekocht. Hij wilde er een rederijkerskamer inrichten door al die huisjes samen te voegen. Hij was zelf een broeder van die *kamer van rhetorica.*
In 1623 kocht de presidentschepen van de stad het zesde huisje in het steegje.
In een Bossche schepenakte van 14 januari 1627 wordt dat omschreven als een *logie (*loods). Aangenomen wordt dat dit pandje in een loods werd veranderd om er godsdienstige oefeningen te kunnen houden.
In het steegje stonden vroeger zes huisjes. Van één van deze cameren is nog een schoorsteen aanwezig.

RIDDERSTRAAT

RIDDERSTRAAT

Vroeger heette dit straatje het Ridderstraetken en zou haar naam te danken hebben aan het huis op nummer 13/15 Huize Ridder Sint Joris. Dit was ook te zien aan het uithangbord dat het huis ooit gesierd had en dat een ridder toonde.
Een meer voor de hand liggende verklaring voor de naamgeving is echter de aanwezigheid van het erfgoed van ridder Arnold Rover. Hij bezat hier in de 14e eeuw een groot perceel dat vanaf de Markt tot de stadsmuur doorliep en waarop een stenen huis stond. In die tijd had het smalle straatje nog geen naam. Het werd omschreven als *een straat die loopt van de Markt tot aan een straatje dat loopt van de Colperstraat tot de Amfortsbrugge.* Het vernoemen van een straat naar een opvallende of voorname bewoner kwam in de middeleeuwen regelmatig voor.
Aanvankelijk was het straatje niet openbaar en gaf het toegang tot meerdere particuliere erven. Het liep eerst tot de 1e stadsmuur en werd na de ontmanteling rond 1350 doorgetrokken tot Achter het Stadhuis. Toen werd het ook openbaar. Het gedeelte aan de buitenzijde van de stadsmuur is in de 14e eeuw al breder aangelegd. Hiervoor is de stadsgracht ter plekke gedempt. Pas in het cijnsboek van 1520 wordt de naam Ridderstraat genoemd.
In 1661/1662 werd de straat aan de zijde van de Markt verbreed.
Op nummer 5 stond vroeger het poortje dat verplaatst is naar de Bethaniestraat. Het poortje was de achteruitgang van het pand Het Vosken aan de Markt. Het is een leuk straatje met kleinschalige winkels.

Halverwege het straatje liep de oudste stadsmuur van nummer 17 naar nummer 20. De ligging is in de bestrating aangegeven. In de ondergrond zijn nog restanten aanwezig. Ook aan de knik in de bebouwing is de plaats van de voormalige 1e stadsmuur te herkennen.

Voormalig politiebureau

Op de hoek met de Markt stond vroeger, ter hoogte van de huisnummers 1/3 het eerste politiebureau van de stad. Eigenlijk was het niet veel meer dan een hokkerig onderkomen waar de politie van 1875 tot 1885 gehuisvest was. Het cellencomplex was ondergebracht in de kelder van het bureau.
In die tijd moest het politiepersoneel vooral *grote handen* hebben.
Het merendeel van de arrestanten bestond toen uit beschonken lieden. De steile trap naar de kelder bleek voor velen een niet te nemen obstakel. Uit de annalen blijkt dat nogal wat dronkaards bij een val van die trap armen of benen braken.
De mannen moesten regelmatig hun handen laten wapperen of hun vuisten gebruiken. Tamelijk ongeschoold werk dus waarvoor ook een laag loon werd betaald. Voeg daarbij het regelmatig drankmisbruik. In 1866 werden vijftien van de dertig politiefunctionarissen disciplinair gestraft wegens plichtsverzuim en drankmisbruik. Het zal dan ook duidelijk zijn dat het gezag van de politie in die tijd niet groot is geweest.

Plaquette Kring

Op de hoek Ridderstraat 24/Fonteinstraat 13 is een plaquette te zien van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch, omdat de eigenaren dit pand goed hebben laten restaureren. Op de maquette staat een rebus (een hart, twee togen en de naam Bosch) wat ‘s-Hertogenbosch betekent.

RIDDERSTRAAT 1A: De Drije Hamers

Dit pand is een rijksmonument.
Op de plaats van dit pand stond aanvankelijk een veel breder pand dat echter in 1661 moest worden gesloopt voor de verbreding van de Ridderstraat om een betere doorgang tot de Markt te krijgen. Op de opengevallen plek zijn toen nieuwe cameren gebouwd met op de verdieping kantoren. Deze twee kleine huisjes hebben een tijd dienst gedaan als ontvangstkantoor voor de accijnzen. Na 1774 werden het woningen voor stadsarbeiders.
Het pand dat er nu staat is nog hetzelfde als toen het werd gebouwd, zij het dat er inmiddels wel het een en ander aan verspijkerd is.

Het huidige huis heeft een gepleisterde, gebosseerde lijstgevel met geprofileerde, stucwerk raamomlijstingen met kuif. Verder zien we een geblokt fries met attiek raampjes en een fraaie pui uit de 2e helft van de 19e eeuw met gedraaide raamstijlen. De balklagen, kap en interieur stammen uit het 3e kwart van de 19e eeuw. De huidige pui is ca. honderd jaar oud. De kelders (deels tongewelf) die zich onder dit pand en de naast- en achtergelegen panden bevinden zijn nog van 1661/1662. In de kelders bevinden zich nog diverse beerputten. Eind 20e eeuw werd zeker nog één beerput gebruikt omdat een laag in de kelder gelegen toilet niet op de hoger gelegen riolering kon worden aangesloten.
Het gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

RIDDERSTRAAT 2

Het pand is een gemeentelijk monument.
In dit pand bevond zich een gang die toegang gaf tot Markt 11. Deze in 1590 aangebrachte gang liep aan de linkerzijde van het huis. Bouwsporen in de rechter zijmuur op de begane grond wijzen op een ouder, circa zes meter diep pand, dat mogelijk onderdeel uitmaakte van het 15e-eeuwse hoekpand Markt 7-7A. De bouwsporen laten een (raam)nis zien en restanten van mogelijk een schouw.
Later, mogelijk in de 17e eeuw, nadat de Ridderstraat in 1661 verbreed was, is op het achtererf een gebouw geplaatst dat in verbinding stond met het rechter buurpand Ridderstraat 4.
Door de complete vernieuwing in 1862, waarbij de achteruitgang van Markt 11 naar de rechterzijde van het pand is verplaatst en een nieuwe kelder is aangebracht, zijn verdere gegevens over de oudere situatie verloren gegaan.

RIDDERSTRAAT 4: Brussel

De naam van het pand dateert van 1700.
Het pand heeft in verbinding gestaan met het buurpand op nummer 2. Of dit de oorspronkelijke situatie is, waarbij het achterterrein één geheel vormde, is niet meer goed na te gaan, aangezien het huis in 1960 grondig is verbouwd. De moerbalken van de eerste - en mogelijk ook de tweede - verdiepingsbalklaag zijn toen wel gehandhaafd. Onder het linker gedeelte bevindt zich aan de voorzijde nog een dichtgestort keldertje met een tongewelf, dat mogelijk ouder is.

RIDDERSTRAAT 5: De Trompet

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand stond in 1671 bekend onder de naam De Trompet.
Ter plekke van dit pand is het oudste metselwerk in deze straat aangetroffen. Het dateert uit de eerste helft van de 14e eeuw. De fundering van de huidige zijmuren, de voor- en de achtergevel dateren uit de tweede helft van de 14e eeuw. De achtergevel, die in een lijn ligt met die van de buurpanden, grenst aan het perceel De Lelie.

Mogelijk hebben we hier te maken met het oude huis van de familie Rover. Op het eind van de 14e eeuw was hier sprake van *die aude koeken* en van *die Nuwe Zale* of de *anteriorem aulum* (het grote voorhuis), die aan wijlen, ridder Arnold Rover toebehoorden.
In de 16e eeuw is het pand verbouwd, waarbij de samengestelde balklagen met peerkraalsleutelstukken en op de verdieping een houtskelet zijn aangebracht. De kap en de kelder zijn in de 17e eeuw wederom vernieuwd, waarschijnlijk toen het gebouw bij het stadhuis werd getrokken. Het ziet er niet naar uit dat de verbreding van de Ridderstraat ook gevolgen gehad heeft voor dit pand, aangezien de voorgevel nog op zijn oude plaats staat.
Vroeger werd het onder meer gebruikt als ijkkantoortje van de stad, waar de ijkmeesters zich *den geheelen Maandag* beschikbaar moesten houden, om de maten en gewichten te ijken.
Na de bouw van het bestuurscentrum en stadskantoor heeft de gemeente dit pand verkocht.

RIDDERSTRAAT 6: De Wan

Dit kleine pand bevat na verbouwingen in de 19e eeuw en in 1958 bijna geen oude elementen meer. De rechter zijmuur is gemetseld met hergebruikte oude baksteen. De kelder onder het voorste gedeelte is, gezien de stalen balken met stenen troggewelfjes, modern. Het perceel moet oorspronkelijk tot het grote hoekperceel behoord hebben.

RIDDERSTRAAT 7

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis staat eveneens op het grote perceel van ridder Arnold Rover.
Het pand bezat een kleine kelder onder het voorgedeelte. Het telt twee 16e-eeuwse, samengestelde balklagen en heeft van oorsprong een kap evenwijdig aan de straat. De gemeenschappelijke rechter zijmuur behoort bij het buurpand.

Het huis heeft een lijstgevel met schuiframen uit ongeveer 1830. De ingangspartij is voorzien van geblokte witte pilasters en een bovenlicht met cirkelsegmenten. Het pand is in 1961 gerestaureerd.

RIDDERSTRAAT 8-10: De Korenbeurs

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Op deze plek en op het hierna volgende nummer 12 stond een breder pand. In de 17e eeuw is het pand grotendeels vernieuwd, met gebruikmaking van de drie oudere eiken kapspanten. Mogelijk dateert de smalle kelder ook uit deze bouwperiode. De indeling van de kelder en de plaats van de toegangstrap in het midden doen vermoeden dat er halverwege het pand een tussenmuur stond. De achtergevel en vermoedelijk de beide zijmuren zijn eveneens 17e eeuws. Mogelijk heeft de verbreding van de Ridderstraat in 1661/1662 aanleiding gegeven tot het vernieuwen van het pand.

RIDDERSTRAAT 9: De Gekroonde Leeuw

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis staat ook op het grote perceel dat in de 14e eeuw aan ridder Arnold Rover toebehoorde. Het pand is geheel onderkelderd. Een dwarsmuur op circa 2/3 van de diepte van het huis, deelt de kelder in twee gedeelten. De dwarsmuur kan gediend hebben als fundering voor een scheidingsmuur bovengronds. Een dergelijke fundering bevindt zich ook in het hiervoor beschreven linker buurpand. Het pand had oorspronkelijk aan beide zijden eigen bouwmuren. Deze zijmuren waren oorspronkelijk als topgevels uitgevoerd, wat op een langskap duidt.
Het pand is in de 19e eeuw drastisch verbouwd, zodat er geen volledig betrouwbare reconstructie meer te maken is.
De gepleisterde lijstgevel stamt uit ongeveer 1870.

RIDDERSTRAAT 11: De Twee Engelsche Schoenen

Dit pand is een rijksmonument.
Dit pand staat op het grote erf van ridder Arnold Rover. De achtergevel staat op de scheiding met het achtererf van De Lelie.
Het pand heeft een kleine kelder tegen de achtermuur, die van binnenuit toegankelijk is. De kelder heeft een zoldering van houten balken en een oude stookplaats tegen de rechter zijmuur. Deze muur, die gezien het baksteenwerk uit de 14e eeuw dateert, is door een osendrup van het buurpand gescheiden. Deze zijmuur heeft een trapgevel uit de 15e of 16e eeuw, die later verhoogd is. De linker zijmuur is gemeenschappelijk.
Het huis heeft een gebosseerd, gepleisterde lijstgevel met schuiframen uit ongeveer 1870.

RIDDERSTRAAT 12: De Zwarte Leers

Dit pand is een rijksmonument.
In 1709 stond het pand bekend onder bovenvermelde naam.
Zijn huidige vorm verkreeg het pand waarschijnlijk in de 17e eeuw, kort voor de bouw van nummer 8/10. De kelder, eigenlijk een souterrain, en de insteekverdieping erboven, zijn toen aangebracht. Het pand telde drie balkvakken. Er zal ter plekke van de tweede moerbalk een zekere scheiding tussen het voor- en het achtergedeelte geweest zijn. Aangezien er in de 19e eeuw een ingrijpende verbouwing heeft plaatsgevonden, is weinig van het 17e-eeuwse pand met zekerheid te vermelden. Een oudere bouwfase is nog af te lezen uit de achtermuur op de begane grond. Deze vertoont de helft van een stookplaats. De andere helft moet in een gesloopte muur achter de 17e-eeuwse achtergevel van het linker buurpand nummer 8-10 hebben gezeten. Een kaarsnis met afdekstenen in de vorm van driepassen geeft aan dat we hier waarschijnlijk met een 15e-eeuwse brandmuur tussen een voor- en achterhuis te maken hebben. Op het schilderij van het Schermersoproer staat ter plaatse een pand afgebeeld, dat mogelijk het achterhuis was. De breedte van dit achterhuis kunnen we reconstrueren aangezien de rechter achterhoek zichtbaar is. Deze ligt circa vijftig cm naast de huidige zijmuur. We hebben hier waarschijnlijk te doen met de achtergrens van het oorspronkelijke grote perceel, dat vanaf de Markt tot aan de stadsmuur liep. De achtergrens is nog te volgen op het binnenterrein van het bouwblok en zal uitgekomen zijn bij het steegje naast Kolperstraat 15-17. Op het perceel rustte geen hertogcijns, wat erop duidt dat het onderdeel uitmaakte van het grote hoekperceel aan de Markt.
Het huis heeft een lijstgevel met versierde ingangspartij met gesneden bovenlicht en deur, en stamt grotendeels uit ca. 1830.

RIDDERSTRAAT 13-15: De Ridder Sint Joris

Dit pand is een rijksmonument.
Al in 1540 werd de straat waarin dit huis staat als *Dat Ridderstraetken* vermeld. Aangenomen mag worden dat de straat zijn naam dankte aan dit huis op nummer 13 dat al in 1564 De Ridder Sint Joris heette. Dat was ook te zien aan het uithangbord dat het huis ooit gesierd heeft en dat de ridder toonde.
Het pand staat aan de binnenzijde van de eerste stadsmuur. Na de ontmanteling werd het mogelijk tegen de oude muur te bouwen. Wanneer het pand gebouwd is weten we niet precies, maar dit kan kort na het midden van de 14e eeuw gebeurd zijn. De achtergevel staat, samen met die van de buurpanden aan de rechterzijde, op de scheiding met het achtererf van het pand De Lelie. Het huis zelf staat, samen met de buurpanden, op het achtererf van de twee hoekpanden op de Markt. Dit erf behoorde in de 14e eeuw aan ridder Arnold Rover. Na zijn dood lijkt het nog in de 14e eeuw in zes delen te zijn verdeeld. Hierop zullen afzonderlijke huizen zijn gebouwd, waarvan het onderhavige het meest zuidelijke is.
Het huidige pand bezit nog oude muren die deels uit hergebruikte baksteen zijn opgetrokken. Het onderste deel van de gemeenschappelijke linker zijmuur bezit grote bakstenen die van de stadsmuur, die op deze plaats stond, afkomstig zullen zijn. De muur is later, vermoedelijk in de 17e eeuw en ook weer in de 19e eeuw verhoogd. Het oorspronkelijke pand zal twee bouwlagen met zolder gehad hebben. Het was niet onderkelderd. De achtergevel is gefundeerd op grondbogen, een middeleeuwse funderingsmethode, die bij een natte, weinig draagkrachtige bodem werd toegepast.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit ongeveer 1870 met een kroonlijst op klossen en met een tandlijst. Verder zien we in de gevel segmentvormige, overtoogde vensters met kuiven in stuc en schuiframen. Door de renovatie is het een goed voorbeeld van deze stijl die karakteristiek is voor de Ridderstraat.

RIDDERSTRAAT 16-18: De Musquetier.

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het huis grensde aan de rechterzijde tegen de eerste stadsmuur. In deze muur zijn resten aangetroffen van vermoedelijk een raam met een spitsboog. Dit raam zal zijn uitgekomen op een gemeenschappelijke binnenplaats, *modico* genoemd, die aan de buitenzijde van de stadsmuur is aangelegd na de ontmanteling van de muur. Het pand is ter plaatse van de weergang gebouwd. Aan de linkerzijde is het tegen het 15e-eeuwse buurpand aangebouwd. Het had de traditionele indeling met een voor- en achterhuis. Onder het achterhuis was een gedeeltelijk bovengrondse kelder aanwezig. De kap is gezien de gehakte telmerken in de 17e of 18e eeuw vernieuwd met gebruikmaking van ouder hout. Zowel de kap als de zolderbalklaag is nu vervangen, zodat er geen bouwsporen meer te bestuderen zijn. De stadsmuur functioneert nog steeds als rechter zijmuur.

RIDDERSTRAAT 17: De Witte Leers

Dit pand is een rijksmonument.
Het droeg in 1664 bovenvermelde naam.
Dit pand staat aan de buitenzijde tegen de stadsmuur. De maat van 55 voet laat hier een restruimte vrij van circa drie meter. In deze ruimte naast de stadsmuur bevindt zich nu een smalle kelder, die echter in zijn huidige vorm niet zo oud lijkt.
De rechter zijmuur is samengesteld uit hergebruikte baksteen die van de vroegere stadsmuur afkomstig is. Het pand is, gezien het baksteenwerk in de achtergevel, vermoedelijk in de 16e eeuw gebouwd. Het pand omvatte één bouwlaag met zolder. In de 19e eeuw is het pand verbouwd en verhoogd, zodat we van de oude situatie verder geen gegevens bezitten.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit ongeveer 1870 met een kroonlijst op klossen en met tandlijst, segmentvormige, overtoogde vensters met kuiven in stuc en schuiframen.

Henk(es), 3-11-2011

RIDDERSTRAAT 19: De Graaf Van Altona

Deze enigszins overdreven en daarom wellicht zeer goed gekozen naam, café Plaats Royaal voor een klein en sfeervol café herinnert aan een gelijknamig pand in de naaste omgeving. In de straat Achter het Stadhuis bevond zich in de 19e eeuw tussen café Int Wilt Vercken en café Het Groote Genoegen een groot herenhuis dat bekend stond onder de naam Keizershof en Plaats Royaal. Achter het koffiehuis bevond zich een zaal waarin onder andere Sociëteit De Katholieke Kring vergaderde.
De meest belangrijke historische gebeurtenis die in verband staat met Plaats Royaal is dat daar in 1882 de Oeteldonksche Club werd opgericht. Dit café herinnert alleen in naam aan deze gebeurtenis.
Eigenlijk dateert de naam Plaats Royaal al van 1783. Toen veranderde de eigenaar de naam van zijn logement in de Sint Jorisstraat van *Den Ouden Schuts* in Plaats Royaal. In 1794 werd het logement bij het beleg door Franse troepen geheel vernield. De naam bleef echter, uiteindelijk hier op deze plaats gehandhaafd.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het huidige café is gevestigd in een ondiep pand zonder achtererf. Het pand dateert uit de 19e eeuw. Er zijn geen oudere elementen bewaard gebleven. Waarschijnlijk bevond zich achter het huis een klein plaatsje, waarop later een onderkelderde uitbouw is aangebracht. De zijmuren zijn van middeleeuwse oorsprong.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit ca. 1870 met kroonlijst op klossen en met een tandlijst; segmentvormige, overtoogde vensters met kuiven in stuc en schuiframen. Het is geheel identiek aan de huisnummers 15 en 17 en door herstel een gaaf voorbeeld van deze stijl, die de gehele Ridderstraat kenmerkt.

ROZEMARIJNSTRAATJE

ROZEMARIJNSTRAATJE

Waarom het steegje de naam Rozemarijn heeft gekregen is niet helemaal duidelijk. Rozemarijn is een heester met witblauwe bloemen. Vroeger kregen gestorven, kleine kinderen onder de twaalf jaar een kransje van (nagemaakte) rozemarijntakjes op het hoofd. Er werden hiervan echter ook bruidskransen gemaakt. Vermoedelijk heeft hier in dit straatje iemand gewoond die deze kransen maakte.
Het bewoonde steegje loopt hier af richting Binnendieze. De hoofdstraten met de bebouwing lagen op het hoogste gedeelte.
Het steegje verbindt de Hinthamerstraat met het Herman Moerkerkplein en de Groote Stroom van de Binnendieze ter hoogte van de vroegere waterpoort uit de eerste omwalling.
Het steegje is ontstaan omdat de eerste stadsmuur bereikbaar moest zijn en behoort dus tot de allereerste steegjes in de stad en thans het oudste nog aanwezige steegje.
De gevel van het hoekpand Hinthamerstraat 8 dateert uit de 15e eeuw. Wat dichter naar de waterpoort toe lag in de middeleeuwen nog een dwarssteegje, genoemd Het Wantstraatje. Daar stonden toen nog enige kleine huisjes. Hiervan is echter niets meer aanwezig.
De Binnendieze splitste zich hier af in twee takken. De rechtertak die nu verdwijnt onder een toog, was de oude, gegraven stadsgracht de Groote Stroom. Deze tak vormde met de stadsmuur de verdediging van de eerste ommuurde stad. Na de stadsuitbreiding in de 14e eeuw (2e stadsmuur) is men, zoals hier over de Binnendieze heen gaan bouwen. In het kader van het beruchte structuurplan om het verkeer in de stad ruim baan te geven is deze tak in de jaren zestig van de vorige eeuw gedempt en voorzien van een rioleringsbuis die uitkomt bij de Geertruisluis. De thans volledig gedempte linkertak (Marktstroom) liep tussen de torens van de waterpoort door achter de huizenrij van de Markt. Bij de waterpoort, vlakbij de Geertruisluis verliet deze, oorspronkelijke stroom de stad om zich te voegen bij de Groote Stroom. Binnen de eerste stadsmuur was dit de binnenhaven.
Het rechtergedeelte van de watertoren van omstreeks 1200 is nog duidelijk zichtbaar. Dit torenrestant behoort tot de oudste, bakstenen vestingwerken in de Nederlanden. Het linker gedeelte is als het ware nagebouwd in de tegenoverliggende gevel. In de ondergrond zitten nog restanten van de 13e-eeuwse waterpoort, stadsmuur, gedempte loop van de Binnendieze en kademuren.
Naast de waterpoort werd een zeer toepasselijke tekst van de 17e-eeuwse Bossche geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven in hardsteen uitgekapt en aangebracht:

Tot dit groot gherief van water is dese Stadt ghekomen
door haar groote kosten ende arbeyt.

RUISCHE POORT

RUISCHE POORT

Het openbare steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Hooge Steenweg 27/Orthenstraat 1 en Achter de Tolbrug.
Lange tijd was het steegje particulier bezit, het behoorde tot het erf van Hooge Steenweg 31.
In de 16e eeuw is er sprake van *eenen weg, loopende vanaf de Orthenstraa*t en van *negen huisjes staande bij gezegd straatje*.
In 1567 moet het *kyckvenster* voor aan de straat worden afgebroken en de schade die hierdoor aan het huis van de buurman was aangebracht worden hersteld. Waarschijnlijk was het *kyckvenste*r in een overbouwing van de poort aangebracht, aangezien in 1589 nog sprake is van *eene poorte mette huysinge ofte timmeragie boven de voirs poerte*. De aanduiding *poort* kwam voor het eerst voor in 1563. Deze poort gaf toegang tot het daarachter liggende refugiéhuis (1589-1629) van het Augustijnenklooster Mariënhage, afkomstig van de plaats Woensel bij Eindhoven. Dit gebouw was in de 15e eeuw als een lang en smal woonhuis neergezet, evenwijdig aan een toen nog aanwezige tak van de Binnendieze, de Marktstroom. In de jaren 1540 tot 1550 is het pand verlengd en is er een dwarsvleugel met zeskantige spiltoren aangebouwd. Via een inpandige poort, die aansloot op een brug over de Binnendieze, stond het in verbinding met de Ruische Poort. Na 1629 kreeg dit *vluchthuis* een andere bestemming omdat alle mannelijke geestelijken, met uitzondering van de geestelijken die in de stad waren geboren en een speciale acte van verblijf hadden verworven de stad moesten verlaten.
In de 17e eeuw is het oude poorthuis vermoedelijk al afgebroken.
De naam Ruische Poort heeft het straatje eerst in de 17e eeuw gekregen toen Johan Ruysch in bezit was van het achtergelegen voormalige Refugiéhuis van Mariënhage. De familie bleef eigenaar van het pand tot 1700.
In 1747 kwamen poort en straatje in bezit van de priester Lambertus Hoeks. Hij bestemde het voormalige refugiéhuis tot pastorie van de parochie Achter de Tolbrug, de latere Sint-Pietersparochie. De Ruische Poort en het daarachter liggende straatje kwamen toen in eigendom van de parochie. Dat bleef zo tot 1923. In oktober van dat jaar gaf bisschop Diepen toestemming om de poort met straatje te verkopen. In 1927 werd deze poort gerestaureerd en er kwam een nis boven de poort met een Mariabeeld.

In 1935 werden poort en straatje officieel eigendom van de gemeente. In de volksmond heette het heel lang de Pastoorspoort.
Tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw deed het gebouw dienst als pastorie van de vlakbij gelegen parochiekerk Sint-Pieter. Het pand is thans, zoals diverse panden hier in gebruik bij de F. van Lanschot Bankiers NV.
In het steegje zijn thans twee glazen, gesloten loopbruggen tussen de kantoren aangebracht. Voorbij het steegje én vóór het refugiéhuis ligt de inmiddels gedempte tak van de Binnendieze, de Marktstroom. Ondergronds zijn restanten vaneen brug en loop nog aanwezig.

Johan Ruysch

Het steegje is officieel genoemd naar Johan Ruysch, commissarisordinarius van de Staten-Generaal, belast met de monstering van het garnizoen en fortificatiën van ’s-Hertogenbosch. Hij kocht in 1648, direct na de Vrede van Münster het refugiéhuis voor een bedrag van 5.900 gulden van de laatste wettige eigenaar, het klooster Mariënhage. De koop werd echter niet erkend door de Staten-Generaal waardoor hij het pand met het daarbij gelegen bleekveld en een aantal cameren twee jaar later (andere bron spreekt over 1654) nog eens moest kopen, nu van de Rentmeester der Domeinen van de prins van Oranje, Johan Stappaerts. Het laat zien dat in de nasleep van de Tachtigjarige Oorlog de eigendomsrechten van de geestelijke goederen betwist werden.
In augustus 1657 overleed hij en werd begraven in de Sint-Jan.
Van zijn kinderen werd zijn zoon, Henrick eigenaar. mr. Henrick Ruysch was van 1649 tot zijn dood in 1678 secretaris van 's-Hertogenbosch. Toen hij overleed, had hij echter niets om na te laten aan zijn kinderen. Schulden had hij wel. Maar omdat de kinderen Ruysch niet toestonden, dat de boedel en het pand in het openbaar verkocht werden, moest het Bossche stadsbestuur ingrijpen. Vanaf de Visstraat, door de Ruische Poort, werd een stormloop op het huis uitgevoerd. Niet alleen de gerechtsdienaren deden dat, maar er waren vele Boschenaren die een handje wilden toesteken, zoals, smeden, kraankinderen (=bedienaars van de stadskraan),

bier- en zakkendragers. Zij waren bewapend met bijlen, stokken en hamers. De kinderen van Henrick Ruysch moesten na de eerste schermutselingen het pand hals over kop via de achterdeur verlaten.
Johans zoon Diederick hield aan zijn verwantschap met de familie Blom, projectontwikkelaars *avant-la-lettre* een groot vermogen over, dat was verkregen uit de onteigening en de verkoop van de Bossche kerkelijke bezittingen, waaronder het Minderbroedersklooster, het Predikherenklooster en het Kapucijnenklooster.
Het refugiéhuis bleef tot 1700 in bezit van de familie Ruysch.

Grafsteen

De grafzerk van Johan Ruysch en Clara van Beune en hun nazaten lag tot 1839 in het hoogkoor van de Sint-Jan. Sindsdien is hij verplaatst naar de kooromgang. Daarbij ging het verband met de bijbehorende afzonderlijke ingangssteen die toegang gaf tot de grafkelder verloren. De familiezerk van de familie Ruysch is uiterst sober. Behalve de inscripties zijn er geen wapens of andere versieringen aangebracht. Drie generaties werden onder de zerk begraven: behalve het echtpaar Ruysch-van Beune werden vijf van hun kinderen bijgezet, te weten in volgorde van overlijden: Henrick, Gijsbert, Frederik, Veronica en Diederick. Voorts Diderica Ploos van Amstel, de vrouw van Gijsbert, en hun dochter Isabella Clara. Opmerkelijk is dat Henrick Ruysch, stedelijk secretaris van ’s-Hertogenbosch, zijn moeder slechts drie dagen overleefde.

Poort

De hardstenen poort is uit stilistische overwegingen te dateren kort voor het midden van de 16e eeuw (1545). Jan Pynappel zou als mogelijke bouwheer in aanmerking komen. De twee kraagsteentjes van de geprofileerde boog zijn als een vrouwen- en een mannenhoofdje vorm gegeven. Wellicht zijn het Jan Pynappel Willemszn en zijn vrouw Catharina van Hedel.
De natuurstenen toegangspoort en het straatje bleven tot 1923 in eigendom van de Sint-Pietersparochie. In oktober van dat jaar gaf bisschop Diepen toestemming om de poort met straatje aan de gemeente te verkopen. In 1927 werd deze gerestaureerd, en er kwam een nis boven de poort met een Mariabeeld. In 1935 werden poort en straatje officieel gemeente-eigendom.
Het Mariabeeldje in de poort is gemaakt door Jac. Goossens. Het is een holgeprofileerde natuurstenen ingangspoort, overtoogd door een uitgekraagde boog op twee kopjes. De poort uit midden-16e eeuw was bepleisterd maar bij de restauratie in 1927 heeft men de oorspronkelijke baksteen weer zichtbaar gemaakt. In de tweede helft van de 16e eeuw heeft men boven de poort een *huysinge* (kamer) gebouwd die in de 17e eeuw weer is afgebroken. Tijdens de aanwezigheid van de pastorie kreeg de poort in de volksmond de bijnaam van Pastoorspoort.

SCHAPENMARKT

SCHAPENMARKT

De straat werd in de 16e eeuw genoemd: Sadeleerstraat, Zadelstraat of Zadelmakersstraat (*Vicus Selliparorum*). Er waren meerdere zadelmakers gevestigd, waaraan de straat haar naam ontleend heeft. In de tweede helft van de 18e eeuw begon men er schapen te verkopen en zo is de naam Schapenmarkt ontstaan. Er was overigens in die tijd hier ook een korenmarkt.
Een gebouw dat moest wijken voor het warenhuis de V&D was *De IJseren Man*, hierin was het kantoor gevestigd van de stoomtram.
Ter hoogte van het pand op nummer 8 lag vroeger een steegje, genaamd het Ezelstraatje.
Tot in de jaren twintig van de 20e eeuw was de Schapenmarkt smaller dan nu. Het stadsbestuur wilde omstreeks deze periode de straten in de binnenstad zo breed mogelijk maken. Onder meer werd toen de Geerlingse Brug in de Hinthamerstraat verbreed en de rooilijn in de Vughterstraat werd verlegd door nieuwbouw van De Witte Zwaan, de biergroothandel. Ook de forse bouw van de winkel op de hoek van de Schapenmarkt en Achter het Verguld Harnas moest voor het toenemende verkeer in de stad worden veranderd. Het gehele pand werd afgebroken en de nieuwbouw uit 1924 kreeg een ronde hoek: een verbetering voor het verkeer maar verlies van een markant pand.

Antwerpse Poort

Op de plek waar de Vughterstraat overgaat in de Schapenmarkt liep de oudste stadsmuur van begin 13e eeuw (1220). In het plaveisel zijn nog de contouren van de stadspoort die hier heeft gestaan te zien. De doorgang van deze poort werd beveiligd door een valhek, waarvan de sleuf bij de Leuvense Poort werd teruggevonden. Daar achter zat (zaten) één of mogelijk twee, met ijzer beslagen klapdeur(en). Verder was er nog een werpgat in de vierkante ruimte achter het valhek en de poortdeur.
De twee gelijke, robuuste hoefijzervormige torens waren met de ronde zijde naar buiten gekeerd. De doorrijdbreedte bedroeg slechts 3,50 meter. Deze doorgang was overbouwd. Ongeveer één meter onder het maaiveld liggen nog een gedeelte van een natuurstenen bestrating en de sponning van een valhek. Vóór de poort lag over de Binnendieze destijds een houten val- of ophaalbrug.
De oorspronkelijke naam was Antwerpse Poort. De naam verwijst naar één van de hoofdsteden van het hertogdom Brabant. Verderop komen we de plaatsen tegen waar de andere twee poorten hebben gestaan.
Via de brug kwam men op de weg naar Vught. Die was niet breed en laaggelegen. ’s winters liep deze weg regelmatig onder water. Het destijds in gebruik zijnde veer op Vught verleende toen goede diensten.
Al vrij snel na de bouw (1e kwart 13e eeuw) kreeg de poort in 1309 de naam Jodenpoort (porto Iudeorum). In die tijd woonden hier vlakbij achter het stadhuis veel joden. Hij werd volgens de Kroniek van Molius ook wel aangeduid als De Poort van de Heilige Maagd Maria. Tenslotte werd de poort ook Lieve Vrouwepoort genoemd.

Na het buiten gebruik raken van de oudste vestingmuur kreeg de poort zolang een woonfunctie. In 1354 is er sprake van *mansiones* (woningen) die bij de poort behoorden. Deze woningen zullen naast de poort gebouwd zijn.
Na de uitbreiding van de stad, vanaf 1318 is deze poort, nadat ook de Vughterbinnenpoort (Heilig Kruispoort) klaar was vermoedelijk in 1399 afgebroken. Halverwege de Vughterstraat kwam een nieuwe muur met poort. Een andere bron meldt overigens dat deze poort eerst aan het eind van de 15e of pas aan het begin van de 16e eeuw is afgebroken.

Toegang stad

Poortwachters

Zeven eeuwen lang kon men de stad alleen binnenkomen via een van de stadspoorten. En dat ging niet zomaar. Het stadsbestuur wilde weten wat voor volk er binnen kwam. Van vreemd krijgsvolk moest men niets hebben. Bedelaars, zigeuners of melaatsen hield men het liefst toch helemaal buiten de deur.

Schrijvers

Behalve poortwachters waren er ook speciale schrijvers aangesteld die toezicht moesten houden op reizigers die aanklopten. Iedereen die de stad binnen wilde werd ondervraagd; wie hij was, wat hij kwam doen, hoe lang hij wilde blijven en waar hij dacht te overnachten. Zeg maar de middeleeuwse variant op het huidige vreemdelingenbeleid. Van dergelijke schrijvers is voor het eerst sprake ten tijde van de Gelderse oorlogen toen men vanzelfsprekend zeer bevreesd was voor een heimelijke overval op de stad. Men moest daarom vooral letten om vermomde soldaten. Er mochten voorts geen geheime brieven of boodschappen de stad binnengesmokkeld worden.
Wanneer alle formaliteiten aan de poort, zoals de controle door de schrijvers, het betalen van poortgeld en dergelijke waren afgehandeld dan pas kon de reiziger of voerman de stad binnengaan.

Parkeerproblematiek

Voermannen hadden dan nog een probleem op te lossen, namelijk het parkeren van de wagens of karren. De gemeente had hiervoor speciale plaatsen aangewezen. Hiervoor moest ook een parkeertarief worden betaald. De Bossche verkeers- en parkeerproblemen zijn dan ook niet van vandaag of gisteren. Vooral op marktdagen was het een drukte van belang. In de 16^{e} eeuw passeerden bijvoorbeeld per jaar wel 56.000 karren de Vughterpoort terwijl de veel rustiger Sint Janspoort maar 3.000 karren kreeg te verwerken.
Tijdens de jaarmarkten was het parkeren van de karren nog wel mogelijk. Kar aan kar werden zij in de straten geparkeerd. Dat leverde op zich geen problemen op. Met de paarden was het echter anders gesteld. De dieren moesten ergens onderdak krijgen. Daarvoor waren echter voldoende Bosschenaren beschikbaar die hulp wilden bieden tegen betaling. De paarden werden in huis gehaald en meestal door de gang gevoerd naar de hof achter het huis. Soms kon dat via een aanliggend steegje. Daar werd onderdak geboden. En ’s avonds moest de viervoeter dezelfde weg door het huis weer terug.

SCHAPENMARKT 1-3

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het hoekpand met de Minderbroedersstraat heette 't Groot Paradijs. Links ervan bevond zich 't Klein Paradijs, terwijl het pandje daarnaast De Regenboog heette. Het is hier de grens van de Markt en de Schapenmarkt. Eén van de oudst bebouwde plekken in onze binnenstad.
In de nacht van 5 op 6 mei 1744 ontstond er brand in het hoekpand. Op de zolder lagen steenkolen *die een verschrikkelijk vuur verwekten*. Het buurpand verbrandde eveneens, want het bevatte *veel suiker die mede sterk brande*. De Regenboog ging eveneens in vlammen op: *de gevel stortte neder, zonder dat iemand gekwetst werd.*
In 1868 stichtte A. Meijring hier een winkel. Hij voerde het predicaat *Hofleverancier* en bezat ook in Tilburg een zaak. Hij is het waarschijnlijk geweest die de verschillende panden tot één winkel samenvoegde. Een dergelijke grote winkel had hij wel nodig, want hij adverteerde niet alleen met *huis van vertrouwen* maar ook als *Het huis der duizende kleine dingen*. Hij werd een begrip in de stad. Prominent boven de toegangsdeur hing het grote schild met het wapen en de tekst *Hofleverancier.* Na de familie Meijring werd de zaak voortgezet door Van der Kar en later Determeijer. Maar Meijring bestaat niet meer: in het voorjaar van 1971 werd, na een kleine eeuw een opheffingsuitverkoop gehouden.
Bij een onderzoek in de kelders kwam er een geschilderde gevelsteen met een regenboog tevoorschijn. Deze steen kreeg geen eigen plek op de oorspronkelijke plaats, maar werd gemetseld in een aparte muur met verschillende andere gevelstenen op het parkeerterrein van - toen - de Sociale Dienst in de Doode Nieuwstraat. Daar bevindt zich deze steen nog steeds.

Bouwgegevens

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel met een kroonlijst met consoles en geprofileerde stucwerk raamomlijstingen met kuiven. Langs de Minderbroedersstraat bevindt zich een gepleisterde zijgevel.

Achter de voorgevel bevinden zich twee panden, die in 1744 na een brand zijn gebouwd. Voordien stonden ter plaatse van het rechterpand twee huizen, waarvan de kelders met tongewelf nog aanwezig zijn.
Onder het linkerpand bevindt zich ook een kelder met tongewelf en een met een houten zoldering. Vóór het huis onder de Schapenmarkt liggen twee kelders met een tongewelf.
De ene grote en de drie kleinere kelders die onderling zijn verbonden zijn zeer authentiek en hebben een totale oppervlakte van ca. 200 m2.
De huidige panden hebben balklagen en een kapconstructie uit 1744. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SCHAPENMARKT 2: De Schietspijp

Dit pand is het smalste huis van de stad (2m60) en achttien meter diep.
Aanvankelijk vormde dit smalle perceel een geheel met de twee percelen aan de rechterkant. Omstreeks 1490 werd het opgedeeld.
In 1599, werd het pandje ter plekke verkocht. Bij deze verkoop werd het omschreven als *een huis, gelegen aan de Markt, tussen het pand St. Nicolaas (*nu onderdeel van het stadhuis*) en het huis De Keersboom, strekkende van straat naar straat achterwaarts, Achter d'oude Raadshuis.*
Omstreeks 1670 woonde weduwe Paymans in het pand. In dat jaar werd het Bossche stadhuis flink verbouwd onder leiding van de Haagse architect Pieter Minne. Bij de verbouwing van het stadhuis was dit pand flink beschadigd. De weduwe wenste schadevergoeding en bleef daar steeds bij het gemeentebestuur op aandringen. Tenslotte ging het bestuur overstag *om van die pretenciën ende doleantien van afgemelte weduwe afte zijn.* Mevrouw Paymans kreeg van de stad de benodigde kalk, stenen en eiken balken om een nieuwe voorgevel te laten bouwen. Tevens kreeg zij stenen voor het keldergewelf en rode plavuizen voor de vloer. Het noodzakelijke steigerhout werd eveneens gratis geleverd. De weduwe kreeg vervolgens 72 gulden, omdat ze tijdens de verbouwing van haar pand elders een huurhuis moest betrekken. Later kreeg zo ook nog eens 50 gulden als schadevergoeding. Het arbeidsloon moest ze zelf betalen.
Er werd een overeenkomst gesloten tussen de stad en de weduwe, waarbij men onder meer verklaarde het huis niet hoger te bouwen dan het nieuwe ontwerp was. Deze nieuwe voorgevel was ontworpen door de architect van het stadhuis, Pieter Minne. Omdat de voorgevel van het nieuwe pandje zo duidelijk leek op het stadhuis zelf, werd het in de volksmond Klein Stadhuis genoemd.
Een andere verklaring voor de bijnaam is dat de ambtenaren van het stadhuis in dit pand onder het genot van een biertje veel beslissingen namen.
Oorspronkelijk heette het pand Voermans Welvaren. Het was toen een herberg met een houten vloer waarop, zoals gebruikelijk zand gestrooid was.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het smalle, diepe huis is later tussen de twee grote stenen huizen ingebouwd. De kelder die zich onder heel het huis bevindt, is vanaf de straat en van binnenuit toegankelijk. Aangezien het pand in de 19^{e} en 20^{e} eeuw bijna geheel vernieuwd is, weten we weinig over de toestand in de 16^{e} eeuw. Bij het bombardement van 1601 is er schade aangebracht aan de zoldering, de ribben, de schoorsteen en de gevel. De voorgevel kennen we van de vermelde tekeningen en schilderijen van vóór 1670. In dat jaar is deze gevel gelijktijdig met die van het stadhuis vernieuwd. De geveltop is als halfgevel tegen het linker buurpand aangebouwd.
De gevel is uitgevoerd in de stijl van de **Hollandse classicistische barok (periode 1630-1700)**. Kenmerken zijn o.a. de pilasters en fronton. Het heeft een hoge pui met luifel, een kruisvenster op de eerste verdieping en een kloostervenster op de tweede verdieping. In 1930 is het pand hersteld.

SCHAPENMARKT 4: PAND V&D

Op deze plek stonden hier vroeger vijf panden met de namen De Keersboom (1603), De Molen, De Gouden Leeuw (1506), De Starre Mette Start (1552) en De Drie Groene Kazen (1760).
In het pand De Gouden Leeuw was sinds 1483 het vermaarde, gelijknamige hotel gevestigd.
Alle panden moesten rond 1920 wijken voor het gebouw van de V&D.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand van de V&D werd in betonskelet opgetrokken en met baksteen bekleed en in vier lagen gebouwd in de periode 1929 en 1931. Oscar Leeuw was de ontwerper. Het pand is typerend voor de schaalvergroting na 1900.
De toegepaste bouwstijl is het **rationalisme/interbellum (periode 1890-1920).** Algemene kenmerken hiervan zijn het gebruik van eerlijke rationele materialen (Berlage-kenmerken), zinken versieringen, baksteen zonder pleisterwerk, groene daken en koepels en weinig tot geen ornamenten. De bouwkundig belangrijke elementen zoals het dragende karakter van de muren, bogen en pijlers worden hierbij benadrukt. Het heeft ook **jugendstil** kenmerken, vermengd met de **Amsterdamse school** zoals een decoratief gebruik van baksteen, veelkleurig rood en antraciet aan de voorkant en langwerpige symmetrische ramen. Kenmerkend zijn verder de ordening van ruimte op grond van functie en de nadruk op het dragende karakter van muren met gebruik van contrasterende natuurstenen blokken en banden.
Het onderkelderde, smalle en zeer diepe pand beslaat een samengestelde plattegrond. Het warenhuis heeft een met baksteen bekleed betonskelet en telt vier bouwlagen plus een gedeeltelijk terugliggende dakopbouw, deels onder plat, deels onder sheddaken. De convexe voorgevel, die de kromming van de straat volgt en de achtergevel liggen vrij. De linkergevel, met afgeronde hoek aan de achterzijde, ligt grotendeels vrij aan de achterplaats van het stadhuis en van de rechtergevel liggen alleen de bovenste verdiepingen vrij.
Het pand is opgetrokken uit, in Vlaams verband gemetselde divers gekleurde ijsselsteentjes en de gevels worden verlevendigd door uitkragend of verticaal siermetselwerk. Kenmerkend zijn de meerruits stalen vensters met uiteenlopende vorm en grootte, veelal voorzien van glas-in-lood bovenlichten met gestileerd libellenmotief.
Het middengedeelte van de voorgevel met een terugwijkende bovenste etage wordt verticaal geleed door smalle penanten en telt horizontaal dertien vensterassen met vijftienruits vensters op kunststenen dorpels. Verder zien we brede decoratieve tandlijsten boven de pui en als gevelafsluiting. Bovenin zien we een terugspringende etage, waarin vroeger het atelier was gehuisvest en tegenwoordig een restaurant, met afwijkende smalle drieruitsvensters. Aan weerszijden van het middengedeelte bevinden zich drie smallere vensterassen met tienruits vensters, bekroond met een opbouw, bestaande uit een met koper beklede open houten tentdakconstructie, rustend op zuilen.
In de bouwlagen boven de uitgebroken pui op de begane grond zitten vijftienruits vensters.
Boven de hoofdingang rijzen twee beelden op, voorstellende Mercurius en Ceres, de goden van handel en nijverheid met een signatuur en een jaartal op beide sokkels: *Aug. Falise 1930*. (De oorspronkelijke sierconsoles onder de beelden en de vroegere belettering zijn verdwenen). In oktober 2010 meldde Arne Bonsaksen van het veilinghuis Vendu Notarishuis in Rotterdam dat het beeld geen voorstelling is van Ceres maar van de *schikgodin* Clotho. Het is de spintster (vandaar het spinrok in haar hand) die de levensdraad van de mens spint en zijn lot bepaalt.
De achtergevel sluit deels aan bij oudere panden die bij de bouw van de V&D niet verworven konden worden. In deze gevel, op de begane grond deels gewijzigd, bevindt zich een uitgang en een laad- en losplaats. De gevel is op de rechterhoek afgerond. Boven de dienstingang links bevinden zich drie vensters met vijftienruits ramen over drie etages. Hiernaast is het secundaire trappenhuis zichtbaar met een groot, honderdruits glas-in-loodvenster met geometrische motieven. Rechts hiervan zien we tenslotte nog acht vensterassen met overeenkomende detaillering. De rechterzijgevel wordt grotendeels aan het oog onttrokken door belendende bebouwing, maar bezit ook hier nog de vensters met stalen roedenverdeling. De linkergevel grenst deels aan het stadhuis en deels aan een er achtergelegen binnenplaats die bij het warenhuis hoort. Hier telt de gevel vijf

bouwlagen. Markant zijn twee boven elkaar geplaatste series vensters in V-vorm met daarboven een blok van drie tienruits vensters. Deze vensters, in het voormalige centrale trappenhuis, waren oorspronkelijk voorzien van gebrandschilderde ramen. Behalve deze opvallende vensterpartij zitten rechts hiervan nog vijf vensterassen en een blind deel. Links bevinden zich nog dertien vensterassen. Boven de vensters van het trappenhuis zit een bouwdeel van vijf traveeën met smalle vierruits vensters.
In de linker zij- en achtergevel zorgen in het metselwerk opgenomen blokvormige regenpijpen voor de afvoer van hemelwater.
Het interieur is in de loop der jaren door de veranderende gebruikseisen ingrijpend vernieuwd. Aanvankelijk had het een lichthal, die ongeveer een kwart besloeg van de totale inpandige oppervlakte. Door de plaatsing van de roltrappen in 1961, waardoor de centrale lichthof sterk verkleind werd en het verwijderen van de figuratieve glas-in-loodvensters (elders herplaatst) uit het centrale trappenhuis, werd het inpandig aanzien flink gewijzigd. Alle art deco ornamentiek werd verwijderd. De oorspronkelijke ruimtewerking en lichtval zijn nog maar nauwelijks herkenbaar. In het secundaire trappenhuis zijn een decoratieve smeedijzeren trap met houten leuning en zwart omrande witgrijze terrazzo vloeren met blauw betegelde lambriseringen van belang. Het betonskelet, bestaande uit kolommen en balken in twee richtingen waarop vloerplaten, is door verlaagde plafonds aan het zicht onttrokken.
De veelkleurige bakstenen gevel wordt bekroond door twee met koper gedekte hoektorens. Opvallend qua stijlbreuk zijn deze twee tempelachtige hoektorens. Deze hebben meer weg van een **neoclassicistische** stijl.
Bij de opknapbeurt in 2006 zijn de kozijnen weer in de oorspronkelijke grijstinten geschilderd.
Oorspronkelijk bevatte het pand een elftal gebrandschilderde ramen waarin de geschiedenis van Noord-Brabant werd verhaald. Zij waren ontworpen door Huib Luns, vader van oud-minister Joseph Luns. Hij was onder andere directeur van de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht (KTA) in de stad. Zij hebben nu een plaats gekregen in het atrium van de Hogeschool Avans aan de Onderwijsboulevard.
In dit pand van de V&D zijn in de zij- en achtergevels nog enige ornamentele vensters te zien. Vanaf de binnenplaats van het stadhuis heeft men zicht op de zijgevel.

Kenmerken rationalisme

- Weinig of geen ornamenten.
- Geen gebruik van stijlornamenten die in vorige eeuwen werden toegepast.
- Gebruik van bouwmaterialen als baksteen en natuursteen zonder pleisterlagen.
- Contrasterende natuurstenen blokken en banden.
- Schoon metselwerk en nadruk op het dragende karakter van muren, bogen en pijlers.
- Het ritme van de ramen karakteriseren de gevelwand, regelmaat.
- Bouwvolumes van verschillende hoogtes.
- Aandacht voor een functioneel en rationeel gebruik van de ruimten en de bouwmaterialen, de versieringen dienen dit te accentueren.

Beelden

Aan de gevel van het warenhuis zien wij twee beelden die de handel en nijverheid symboliseren. Jarenlang heeft men gedacht dat deze beelden van brons waren, maar wat was de teleurstelling groot toen men de beelden ging schoonmaken. Het was gewoon groen verweerd zandsteen met een bronskleurig patina (oxidatielaag). De draperie van de figuren is lineair en gestileerd met vlakke en scherpe plooien. Opvallend is het eigentijdse, jaren dertig kapsel van de vrouwelijke figuur.
De maker van deze beelden is August Falise. Van hem zijn meerdere werken in de stad te vinden. Hij was enige tijd leraar in de vakken anatomie en boetseren aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht in de stad.
Rechts tegen de gevel staat *Mercurius* de Romeinse god van handel en winst met de gevleugelde helm en caduceus of te wel de magische bodestaf, omwonden door twee verstrengelende slangen en de geldbuidel. *Mercurius* wordt vereenzelvigd met de Griekse god *Hermes (die overigens tevens de god van dieven en bedriegers was*) en is aan dezelfde attributen te herkennen.
Aan de linkerkant staat een vrouwenfiguur, *Ceres* genaamd, de Romeinse godin en symbool van de nijverheid met de spintol (spinrok) in de hand als symbool hiervoor. De Griekse godin is Demeter (*godin van de landbouw,*

de oogst en het graan; korenaar is dan ook haar teken). Zoals hierna bij het artikel over August Falise is vermeld zou het beeld niet Ceres maar Clotho moeten voorstellen.
In oktober 2010 meldde Arne Bonsaksen van het veilinghuis Vendu Notarishuis in Rotterdam dat de beelden wel echt in het brons bestaan. Op 12 november 2010 zal namelijk één van de 3,30 meter hoge bronzen beelden worden geveild. Men weet ook zeker dat het andere, Mercurius ook in het brons gegoten was en in een tuin stond. Dit beeld is al eerder verkocht.

August Falise

Deze beeldhouwer, geboren op 26 januari 1875 te Wageningen en overleden op 7 januari 1936 was van 1921 tot 1936 leraar aan de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht in 's-Hertogenbosch.
Hij maakte niet alleen de buste van Piet Slager, jr. die in de Romangalerij in het stadhuis staat maar onder andere ook de beelden:

- Jheronimus Bosch (1930) op de Markt.
- Mercurius, Romeinse god van de handel (Griekse god is Hermes: *boodschapper van de goden en god van de handel en de dieven; herkenbaar aan zijn staf en vleugelschoenen*) en Ceres, Romeinse godin van de nijverheid (Griekse godin is Demeter: *godin van de landbouw, de oogst en het graan; korenaar is dan ook haar teken*) aan de gevel van de V&D, Schapenmarkt. In oktober 2010 meldde Arne Bonsaksen van het veilinghuis Vendu Notarishuis in Rotterdam dat het beeld geen voorstelling is van Ceres maar van de *schikgodin* Clotho. Het is de spintster (vandaar het spinrok in haar hand) die de levensdraad van de mens spint en zijn lot bepaalt.
- Prins Hendrik, buste in het Zwanenbroedershuis.
- Van Sasse van Ysselt, A.F.O., buste in het Noordbrabants Museum.
- Kardinaal Van Rossum, op het Kardinaal Van Rossumplein.

Hotel De Gouden Leeuw

Eeuwenlang stond hier op deze plek een herberg/logement, later Hotel De Gouden Leeuw. Het was het oudste hotel van de stad. De oudste vermelding dateert van 1483. Het behoorde, samen met het hoekhuis, Vughterstraat 147 met de historische naam Het Groenhuis/De Gekroonde Hamer volgens oude Bossche almanakken tot de twee voornaamste hotels van de stad.
Het was ook een stopplaats voor diligences en had een stal voor 34 paarden.
In de 18e eeuw werd het pand De Starre Mette Start er aan toegevoegd.

Op 6 december 1779 ging *het van ouds vermaerde Logement De Gouden Leeuw* voor 16.000 gulden naar de familie Halewijn, nadat een ander gegadigde, die er 20 mille voor geboden had volgens een schepenregister niets meer van zich had laten horen.
In 1803 werd het pand De Molen bij het hotel getrokken. Ook het pand De Keersboom stond hier.
In 1809 werd hier de Nieuwe Sociëteit opgericht. Ruim tien jaar later verhuisde deze sociëteit naar het pand De Zwarte Arend op de Markt.
Toen het station was gebouwd had dit hotel, evenals enkele andere hotels altijd een koetsje klaar staan aan het station om de met de trein komende reizigers naar het hotel te brengen.
In 1918 werd de herberg gesloten en een jaar later gesloopt.
Het hotel herbergde voorname personen zoals keizer Franz Josef II van Oostenrijk in 1781 onder de naam van graaf Von Falkenstein, erfstadhouder prins Willem V, grootvorst en grootvorstin van Rusland en de prins van Denemarken In 1809 logeerde Lodewijk Napoleon Bonaparte nog in dit hotel. Na 1813 overnachtte er menig lid van het koninklijk huis.
De graven Van Merode, Mansfeldt en Van Nassau verbleven er eveneens.

Gouden leeuw

De 18e-eeuwse hardstenen kolom waarop een metalen sokkel met een vergulde stenen leeuw die hier voor staat, herinnert hier nog aan het voormalige hotel. Deze leeuw werd bij de sloop in 1919 aan de gemeente geschonken. Deze kolom is afkomstig van de waterput die op de markt stond. Daar stonden eens vier palen, met smeedijzer aan elkaar verbonden en voorzien van verlichting. De leeuw staat op de officiële monumentenlijst.
De zuil werd regelmatig omvergereden. Onlangs zijn er twee natuurstenen blokken geplaatst om het aanrijden in het vervolg te voorkomen.

SCHAPENMARKT 5: De Drie Roosen

In 1577 droeg dit pand bovenvermelde naam. In de 17e eeuw werd het ook genoemd De Drie Witte Roosen.
Hier richtte mgr. Judocus Smits in 1845 het r.-k. dagblad De Tijd op. De voormalige barchivaris van het bisdom drs. J.W.M. Peijnenburg promoveerde op een proefschrift over dit onderwerp. Evenals Smits was hij in Eindhoven geboren. Bij het honderdjarig bestaan van De Tijd onthulde burgemeester Loeff aan genoemd pand een door beeldhouwer Peter Roovers vervaardigde gedenksteen. Te betreuren is, dat bij een verbouwing in 1971 deze steen, niettegenstaande vele protesten weer verwijderd moest worden. Maar hij is nog te zien. De herdenkingsteen uit 1945 is bij de verbouwing verplaatst naar het Geefhuis in de hal van de Openbare Bibliotheek.

Dagblad De Tijd

In het midden van de 19e eeuw waren de drukkerijen in 's-Hertogenbosch een bloeiende tak van nijverheid. Een daarvan was die van de gebroeders Verhoeven die aan de Schapenmarkt hun bedrijf uitoefenden. Doordat het bedrijf echter in 1845 een krant is gaan drukken, De Tijd onder redacteurschap van Judocus Smits, weten we over één van hun producten iets meer.
Judocus Smits was in 1813 in Eindhoven geboren en in 1838 priester gewijd. Zijn gezondheid liet echter te wensen over en in 1842 werd hem ontslag verleend, *vrijwillige demissie om inpasselijkheid*. Smits was intussen actief geworden als hoofdredacteur van De Noord-Brabander. Smits vond de beide functies die hij uitoefende, priester en journalist, goed te combineren maar het leverde hem wel moeilijkheden met de vicaris op. Enerzijds diende Smits zich als priester te onderwerpen aan deze functionaris, anderzijds voelde hij zich als journalist onafhankelijk. Maar het leidde ertoe dat Smits in 1845 bij De Noord-Brabander gedwongen ontslag moest nemen.
In 1845 stichtte Smits daarop zelf een blad, De Tijd. Het drukken liet hij over aan de gebroeders Verhoeven. Ook nu kreeg hij te maken met een oppositie, maar zijn plannen werden gerealiseerd. Op 17 juni 1845 verscheen het eerste exemplaar en voortaan rolden de nummers driemaal per week van de drukpers. Bosschenaren moesten daarvoor 3,50 gulden per kwartaal betalen en indien verzonden per post moest er 4 gulden voor betaald worden. Een klein jaar later waren er 250 abonnementen. Véél, vond men! Toen al ontstonden er plannen om De Tijd voortaan in de hoofdstad van het land, Amsterdam, te laten drukken. Aan zijn Bossche drukker Verhoeven vroeg Smits of deze bereid was een filiaal in Amsterdam te openen. Deze zag daar geen brood in en vanaf 1 juli 1846 kwam De Tijd voortaan uit Amsterdam. De gebroeders Verhoeven zouden De Tijd vervolgens in Noord-Brabant en Limburg distribueren. Bij Verhoeven konden ook advertenties worden opgegeven: de contacten tussen Judocus Smits en zijn vroegere Bossche drukker bleven goed.

SCHAPENMARKT 7

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog werd steeds minder teruggegrepen op de historisch gegroeide waarden en kwam een vernieuwingsdrang in de architectuur tot uitdrukking.
Op het eerste oog is bij dit pand sprake van grootschaligheid. Door de invulling van de gevel en de toegepaste kleuren en materialen is hier echter een storende massaliteit voorkomen. De zichtbare gevelhoogte sluit goed aan bij de naastgelegen gebouwen. Ook de wijze waarop het dak door haar verdraaiing ten opzichte van de gevel is gerealiseerd, maakt dat dit gebouw ondanks de forse omvang toch past in de omgeving. Het bouwjaar is 1968 en de architecten zijn M. Kramer en C. den Heijer.
Vroeger stonden hier aan de Schapenmarkt 7-9 drie panden met de namen In 't Gulden Hooft, dit heette vanaf 1728 ook De Samson en De (Groote) Samson, het tweede pand heette al in

1600 De Blauwe Hont. Zie de gevelsteen in het achterpand Snellestraat 29. Het derde pand heette In 't Gulden Vlies. De uitgang die vroeger naast dit pand naar de Snellestraat liep heette de Lieve Vrouwepoort en werd later de Poort van Lobell genoemd.

SCHAPENMARKT 8: De Vergulde Ezel

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1614 stond het pand onder bovenvermelde naam bekend.
Dit smalle pand had een indeling in een voor- en achterhuis dat in de kelder nog is te herkennen. De kelder is vanaf de straat en vanaf het achtererf toegankelijk. In de linker zijmuur, die gezien het metselwerk uit de 14e eeuw kan dateren, heeft een dichtgezet kelderlicht gezeten. Dit kwam uit in het Ezelstraatje, dat aan de linkerzijde van het pand liep. De voorgevel geert sterk met de beide zijmuren van het pand. De gemeenschappelijke rechter zijmuur vertoont enige sprongen. Ook in de loop van de perceelgrens zitten enige sprongen. Deze grillige perceelgrens kan iets te maken hebben met de grens van het grote 81 voet brede perceel. Het pand bezit een hoge begane grond, waarin een insteekverdieping aanwezig was. Aangezien het huis in de 19e eeuw verhoogd is en voorzien van een nieuwe voorgevel en kap is er weinig bekend over het 16e-eeuwse pand.

SCHAPENMARKT 10: De Vijf Vocalen

In 1603 droeg het pand de naam Den Groenen Kees.
Volgens Mosmans prijkte de groene kaas lang op een stenen stoeppaaltje vóór het huis.
Bij de haardentelling van 1553 moeten twee huurders betalen voor twee, respectievelijk vier schouwen. Niet duidelijk is waar deze zich bevonden. Waarschijnlijk stonden er op het diepe achtererf meerdere losse achterhuizen die afzonderlijk werden verhuurd. Bij het bombardement van 1601, tijdens het beleg door prins Maurits liepen er twee schade op. Het huis van de metselaar Arcken de Ruytere werd door een schot getroffen waardoor het dak en de gespannen schade opliepen. Ook het huis van Wouter Toelinck ondervond schade van twee schoten door het dak, gevel en gespannen.
Het hoofdhuis bezit een kelder die vanaf de straat en het achtererf toegankelijk is. Het pand is onderverdeeld door een dwarsmuur. De hoge begane grondruimte heeft een insteekverdieping. De linker zijmuur heeft baksteenwerk uit de 14e eeuw.

SCHAPENMARKT 14: Den IJseren Man

Het pand is een gemeentelijk monument.
Hier was eens het kantoor van de stoomtram gevestigd. Dat was nog voor de tijd van de paardentram die door de stad reed. De naam van het pand is hier vermoedelijk van afgeleid.
In het begin van de 17e eeuw (1601) werd het huis tijdens het beleg door prins Maurits getroffen door twee schoten door het dak en de gespannen.
Het pand omvat een voor- en achterhuis, die beide onderkelderd zijn. De kelders zijn vanaf de straat en het achtererf toegankelijk. Het voorhuis bezat een hoge begane grond met een insteekverdieping. Aangezien het pand door een brand in 1953 sterk aangetast is, zijn veel oude zaken verdwenen.

SCHAPENMARKT 16-18/20: De Kleine en De Grote Waag

De Kleine Waag lag aan de Schapenmarkt op nummer 16-18 en De Grote Waag stond op nummer 20. Samen vormden zij de stadswaag.
Hoewel hij nog in het cijnsboek van 1520 werd vermeld, had Lambert Millinck het stenen huis en erf genaamd *die Wage* al in 1502 aan de stad verkocht. Niet duidelijk is of het hier de rechten dan wel het gebouw zelf betrof. De waag bleef in ieder geval in beheer bij de landsregering aangezien er in het cijnsboek expliciet werd vermeld: *toebehoorende onsen genaden heere de coninck.*
Het gebouw en mogelijke achterhuizen werden deels aan derden verhuurd.

Henk(es), 3-11-2011

Het versmalde pand De Kleine Waag bezat een grote kelder die vanaf de straat toegankelijk was en een hoge begane grond met een insteek. Door ingrijpende verbouwingen in de 19e eeuw is een nadere reconstructie van dit 16e-eeuwse pand niet mogelijk.
In 1860 kwam er voor het pand De Grote Waag een nieuw pand. De voorgevel is thans boven de winkelpui 19e eeuws met schijnbalustrades en een kroonlijst.

Recht van de waag

Het recht van de waag behoorde aan de hertog van Brabant. In 1286 stelde de hertog een reglement op voor de waag.
Meestal werd het recht van de waag aan particulieren tegen betaling van een cijns (belasting) uitbesteed. De oudste archiefvermelding over de waag dateert uit 1299, toen de waag door hertog Jan II geschonken werd aan een zekere Agnes. Uit het archief van de Rekenkamer van Brabant blijkt dat de onderverhuur van de waag en het achterhuis in driejaarlijkse pachtovereenkomsten geregeld werd.
Aan het eind van de 15e eeuw kreeg de hertog behalve deze cijns ook nog een kwart van de inkomsten. Goederen boven een bepaald gewicht moesten in de waag gewogen worden onder toezicht van de waagmeesters. Goederen die in 's-Hertogenbosch gewogen werden waren onder andere: wol, vlas, aluin, talk, hars, komijn, peperkruid, laurierbes, jeneverbes, galigaanwortel, vijgen, rozijnen en potas. Andere goederen werden niet gewogen onder toezicht van de waagmeesters. Zo had het Gilde van de Korenkopers eigen weegmeesters die onder toezicht van het stadsbestuur stonden. Boven een bepaald gewicht moesten de goederen officieel gewogen worden. Vóór 1498 lag dit gewicht onder de twintig pond. In dat jaar namelijk verhoogde hertog Filips de Schone het gewicht tot twintig pond. Wie goederen boven het bepaalde gewicht niet ter weging aanbood, liep kans op een forse boete.
Na 1629 werd de waag natuurlijk door de Staatsen geconfisqueerd en viel het onder het Domeinbestuur. Dit Domeinbestuur droeg De Grote Waag op 21 januari 1812 over aan de gemeente 's-Hertogenbosch, kosteloos.

SCHAPENMARKT 19-21: De Vergulde Emmer

Bovenvermelde naam dateert van 1547.
Vermoedelijk bezat het pand een dwarsmuur waartegen de rookkanalen liepen. Door een ingrijpende verbouwing in de 19e eeuw zijn de stookplaatsen niet met zekerheid te situeren. De oude kelder, die behouden is, doet vermoeden dat er een verdeling in een voor- en achterhuis is geweest. De kelder heeft een 15e eeuws tongewelf en een oudere linker zijmuur. De smallere achterkelder is jonger. De kelder was vanaf de straat en vanaf het binnenterrein toegankelijk. Bij het bombardement van 1601, tijdens het beleg door prins Maurits werd er schade aangebracht aan het dak, het gespan en de gevel. Bovendien is de hangende loden goot van het huis geschoten.

SCHAPENMARKT 22: Het Schaapshoofd

Bovenvermelde naam dateert van 1573.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Onder het voorhuis bevindt zich een kelder die vanaf de straat en van binnenuit toegankelijk is. De fundering van de linker zijmuur dateert uit de tweede helft van de 14e eeuw. De fundering van de scheidingsmuur tussen het voorhuis en het achterhuis is later, waarschijnlijk niet vóór het eind van de 16e eeuw, aangebracht. Ook het opgaande werk met de gemeenschappelijke zijmuur van De Waag zal uit deze tijd dateren. Het was de bezitter toegestaan in deze zijmuur te ankeren. Er lag een gemeenschappelijke goot op de muur die op beider kosten moest worden onderhouden.
Het pand is in de 19e eeuw sterk verbouwd waarbij, op de genoemde zaken na, geen oude elementen meer aanwezig zijn

SCHAPENMARKT 24: De Samson/Het Gulden Zweert/Het Kupke

In 1653 droeg dit pand de naam De Samson, later Het Gulden Zweert en nu dus Het Kupke. In de ondergrond van dit pand zitten nog restanten van de 13e-eeuwse 1e stadspoort (Antwerpse Poort).
Uit oude gegevens blijkt dat *Steven de Cuper* cijns voor het pand heeft betaald. Vermoedelijk is de huidige naam hiervan afgeleid.
De fundering van de rechter zijmuur staat in de kelder koud tegen de achterzijde van de poeren van de weergang. De kelder is door latere muren versmald zodat niet is vast te stellen of de oude stadsmuur hier nog aanwezig is.
Aangezien het pand in 1924 geheel vernieuwd is, is een reconstructie van het opgaande werk van het huis in de 16e eeuw niet te maken.

SCHAPENMARKT 26: DE ROOIE HAMER

In 1603 kwam het pand voor onder bovenvermelde naam.
Ruim tweehonderd jaar geleden was hier een zadelmakerij gevestigd. De straat heette toen Zadelstraat.
Dit pand staat ter plaatse van de zuidelijke toren van de Antwerpse Poort, ook wel Jodenpoort (*porta judaeorum*) of Onze Lieve Vrouwepoort genaamd. De poort is in het begin van de 13e eeuw gebouwd. Hij bestond uit twee gelijke torens met een hoefijzervormige plattegrond. Na het buiten gebruik raken van de oudste vestingmuur kreeg de poort een woonfunctie. In 1354 was er sprake van *mansiones* (woningen) die bij de poort behoorden. Deze woningen zullen naast de poort gebouwd zijn. Niet duidelijk is uit deze akte op te maken aan welke zijde de woningen gestaan hebben. Het onderhavige pand lijkt gezien zijn situering tot de woningen behoort te hebben. Vermoedelijk is de poort in de 15e eeuw of het begin van de 16e eeuw afgebroken. De aangrenzende huizen*, mansiones* genoemd, zullen behouden zijn gebleven.
Op het huis rustte geen hertogcijns, wat ook niet gebruikelijk was voor huizen die tegen de stadsmuur stonden.
In het begin van de 16e eeuw werden bij de registratie van de zettingen steeds meerdere personen genoemd. Zij kunnen ook tot het buurpand aan de rechterzijde behoord hebben, dat ter plaatse van de overkluisde Binnendieze gebouwd is. Er werd melding gemaakt van personen die met hun beroepsnaam werden aangeduid, zoals *balmeker*, *scoemeke*r en *tymmerman.*

Het huidige pand dateert geheel uit 1924, zodat we slechts een summiere reconstructie van het oude gebouw kunnen maken aan de hand van tekeningen uit het bouwdossier.

SCHAPENMARKT 28: Het Verguld Harnas

Achter de huidige voorgevel bevindt zich een zaak in foto- en videoapparatuur. Onder dit pand loopt tevens de Binnendieze. De gietijzeren putdeksel met de letter B vóór de winkel duidt daar op. Deze letter betekent brandput: hier konden en kunnen, indien er brand uitbreekt in de directe omgeving de brandweerlieden hun slang ingooien om water uit de Binnendieze te halen. De hier ter plekke stromende Binnendieze fungeerde omstreeks 1220 al als stadsgracht. Vlak daarachter begon de eerste fase van de stad 's-Hertogenbosch.
De, na de 1e uitbreiding van de stad buiten gebruik geraakte stadsgracht, vanaf die tijd bekend als de Binnendieze, werd daarna overkluisd door een aantal panden.
Ter plekke van de huidige Schapenmarkt 26-28 bevonden zich drie huizen. Op de hoek was het pand Het Verguld Harnas; reden om de daarnaast gelegen straat later naar dit huis te noemen: Achter het Verguld Harnas. In de 16e eeuw werd het pand omschreven als *voorheen een huis, staande op de brug, gelegen over het water, nu een huis met erf en keuken boven het water*.
Aan de Schapenmarkt, bevond zich het buurpand De Rooie Hamer, ook wel De Vergulde Hamer genoemd. Het derde pand, aan de rechterzijde van Het Verguld Harnas, heette Het Torentje: toch een duidelijke relatie naar de ooit daarachter gelegen stadspoort.
Vanwege de gewenste verbreding van de straat werd het gehele pand afgebroken en de nieuwbouw uit 1924 kreeg een ronde hoek: een verbetering voor het verkeer maar verlies van een markant pand.

SCHAPENMARKT 33: De Halve Mane

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
In 1601 droeg het pand bovenvermelde naam. Stond ook bekend onder de namen De Roode Hamer en De IJzeren Hamer.
Ook dit pand stond (deels) op het 29 voet brede perceel, dat na de opheffing van de stadsmuur zal zijn herverdeeld.
De kelder strekt zich uit van de voor- tot de achtergevel. De kelderingang vanaf het achtererf is buiten gebruik gesteld. De samengestelde balklagen van de eerste en tweede verdieping hebben vijf vakken. In het achterste vak zal een spiltrap gestaan hebben. De oude kap, waarvan de schade aan de gespannen en het dakbeschot na het bombardement van 1601 hersteld werd, is nu niet meer aanwezig. Er was ook schade aan de schoorsteen en de gevel. De achtergevel, die mogelijk uit de 16e eeuw dateert, is nu nog aanwezig.

SCHAPENMARKT 35: In Ons Lieffvrouwe

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De naam dateert van 1573.
Dit pand staat ter plaatse van de eerste stadsmuur en de noordelijke toren van de Antwerpse Poort, ook wel Onze Lieve Vrouwepoort genoemd, waaraan het huis zijn naam te danken heeft. Na het buiten gebruik raken zijn muur en later de poort gesloopt om plaats te maken voor het huis. De linker zijmuur is gedeeltelijk op de fundering van de stadsmuur gebouwd.
Het dak van zijn huis werd in 1601, tijdens het beleg door prins Maurits door beschietingen voor de helft vernield door het neervallen van de schoorsteen en de muur van het rechter buurpand. Uit het begin van de 17e eeuw dateren ook het keldergewelf en een sleutelstuk met ojiefprofilering. Mogelijk heeft er toen een algehele verbouwing plaatsgevonden.
Het huis stond aan de achterzijde in verbinding met Snellestraat 3. Aangezien er geen oude trapravelingen in het pand aanwezig zijn, zal de trap in het achterhuis aan de Snellestraat gestaan hebben.

SCHAPENMARKT 37: Het Rood Haantje

Het pand is aan de buitenzijde tegen de stadsmuur gebouwd. Dit kan pas gebeurd zijn na het buiten gebruik raken van de muur en de poort in het midden van de 14e eeuw. De poort is waarschijnlijk in de 15e of 16e eeuw gesloopt. Van het pand zijn geen 16e-eeuwse archiefgegevens bekend, zodat we mogen aannemen dat het later is gebouwd. De noordelijke toren van de stadspoort stond gedeeltelijk ter plaatse van het huis. Het huidige pand dateert in zijn geheel uit 1897. Er zijn geen oudere elementen meer aanwezig. Mogelijk behoorde het achtergedeelte bij het pand dat op de Snellestraat georiënteerd was.

SCHAPENMARKT 39: De Bossche Maagd

Aanvankelijk heette dit pand De Drie Peijen. Op deze plaats lag de eerste vestinggracht en hieronder bevindt zich dus de Binnendieze. In 1571 lag hier een brug met de naam De Brug op de Schapenmarkt.
Het huis bestond toen vermoedelijk dan ook nog niet.
Dit pand is in 1878 geheel nieuw gebouwd. De topgevel aan de Snellestraat is waarschijnlijk uit de 17e eeuw.

Henk(es), 3-11-2011

SCHEIDINGSTRAAT

SCHEIDINGSTRAAT

Op de plek van het hoekhuis Scheidingstraat/Hooge Steenweg werd al vlak na de stichting van de stad, die een overwegend houten bebouwing had, een stenen huis opgetrokken. Dit gebouw moet een groot zaalhuis zijn geweest, waarvan de rechtermuur ongeveer halverwege de Scheidingstraat stond. De oudste vermelding in de archieven van dit stenen huis is uit 1370, de later hergebruikte zolderbalken zijn echter op 1304 gedateerd. Begin 16e eeuw werd dit stadskasteel opgesplitst in twee smallere panden. In 1571 was het rechtergedeelte een brouwerij met de naam De Gapert, in 1610 kreeg het linkerdeel de naam De Zwarte Hond.

De Scheidingstraat heeft ook Achter de Gapert en Achter den Zwarten Hond geheten. Tevens komt de vermelding Scheijtstraat voor. In 1520 werd de eigenaar belast met een hertogcijns van zes pond bijenwas. De betaling in bijenwas is opmerkelijk. Deze betalingswijze kwam ook voor bij enkele panden aan de Markt, soms werd de hertogcijns met peper betaald. Volgens bouwhistoricus Ad van Drunen duidt de betalingsvorm in natura op oorspronkelijk kerkelijk bezit, en niet op hertogelijk eigendom zoals dat voor de rest van de stad gold. Ook de naam Scheidingstraat wordt hiermee in verband gebracht: de straat lag op de grens van een terrein dat aanvankelijk niet in bezit was van de hertog.

De grote stadsbrand van 1419 (ontstaan Hinthamerstraat 207) zou gewoed hebben tot aan het stenen hoekhuis aan de Scheidingstraat. De straat vormde een scheidingslijn tussen de verbrande en behouden delen van de stad. Dit zou een andere, mogelijke verklaring van de straatnaam zijn.

SCHILDERSTRAAT

SCHILDERSTRAAT

Tussen Hinthamerstraat 148 en 150 ligt de Schilderstraat. De straat die je ingaat via een boogpoort, is niet genoemd naar het schildersambacht, maar naar de oud-Bossche patriciërsfamilie Schilder. Al in 1454 sprak men over *dat Scilderinghstraetken.*
Vroeger werden straten en steegjes dikwijls genoemd naar bijvoorbeeld het hoekhuis of een bekende persoon of familie in de straat.
Het Rijke en Arme Fraterhuis in de Hinthamerstraat besloeg een groot gedeelte van de Schilderstraat. Het had daar een aparte ingang voor de arme scholieren. Erasmus heeft hier ongeveer drie jaar bij de broeders van het Gemene Leven gewoond om de lessen aan de Latijnse school te kunnen volgen.
Omstreeks 1835 werd in de Schilderstraat door ene Mivion, afkomstig uit Luik, een glasblazerij en glasslijperij opgericht. Hij bracht zijn eigen personeel mee, dat waren zogeheten Luikerwalen. Vermoedelijk waren het deze Franssprekende mannen, die het in die tijd zo goed als verlopen carnaval - men sprak in 's-Hertogenbosch overigens meer van Vastenavond - nieuw leven hebben ingeblazen. Een andere bron vermoedt dat carnaval al weer wat aandacht had gekregen vlak daarvoor, tijdens de Franse periode op het eind van de 18e en begin 19e eeuw. Het glasbedrijf van Mivion heeft niet zo lang bestaan, tot 1853. In dat jaar werden de gebouwen opgekocht om plaats te maken voor de Bank van Lening (1854).
Eind 20e eeuw was de Schilderstraat bekend of liever berucht als bordeelstraatje. Het gemeentebestuur heeft er alles aan gedaan om de prostitutie uit het straatje te weren. Dat is uiteindelijk gelukt; in 2001 zijn ook de laatste kamertjes voor raamprostitutie verdwenen. De huisjes, die aanvankelijk zouden worden afgebroken zijn nu allemaal gerestaureerd. In één van de huisjes is nog een oorspronkelijke binnenwand van met leem bestreken houtvlechtwerk bewaard gebleven.

Adam van Mierdegasthuizen

Naast Huize Sint-Agnes en de Bank van Lening heeft de Schilderstraat twee gasthuisjes gekend. Eén ervan was bestemd voor dertien oude vrouwen, het gasthuisje was eerder gevestigd op de Papenhulst. Het andere was bedoeld voor dertien oude mannen, die voorheen in de Beurdsestraat woonden. Het waren beide fundaties van Adam van Mierde, stichter en eerste deken van het kapittel van de Sint-Jan (1366). Hij had ze op 17 maart 1403 bij testament in het leven geroepen.
Bij codicil bepaalde hij op 20 maart 1403 dat na zijn dood als uitvoerders van zijn testament zouden optreden: de oudste kanunnik van de Sint-Janskerk, geboren poorter van de stad, de oudste of een van de oudste schepenen van de stad en de procurator van de Tafel van de Heilige Geest.
Deze personen moesten dan elke twee jaar tot bestuurders van de twee gasthuizen twee rechtschapen en geschikte mannelijke familieleden van Van Mierde benoemen. Als dat niet lukte of kon dan mocht men twee andere personen in de buurt van de gasthuizen aanstellen. De bestuurders ontvingen ieder jaar pacht van de gasthuizen.
Deze Adam van Mierde bezat ook enkele huizen en een mansio (aanzienlijke woning) aan de huidige Zuidwal. Na zijn dood in 1403 werd de mansio ingericht als gasthuis. Ten behoeve van de uitbreiding en versterking in 1542 van de zuidelijke stadsmuur zijn de mansio en andere huizen gesloopt.
Vanaf de 18e eeuw stonden deze gasthuisjes in de Beurdsestraat.

SCHILDERSTRAAT 3-13

Alle panden zijn gemeentelijke monumenten.
De pandjes stonden bij de Bossche bevolking bekend als *hoerenkotten,* die het vanaf de jaren zeventig van de 20e eeuw waren. Ter voorbereiding op de renovatiewerkzaamheden zijn de zwaar verwaarloosde panden (voormalige bordelen) Schilderstraat 3-13 gestript van secundaire

Henk(es), 3-11-2011

elementen als voorzetwanden e.d. In de zomermaanden van 2007 zijn de panden bouwhistorisch onderzocht. Hierbij kwamen interessante historische elementen in het zicht. De panden bestaan alle uit een oudere kern (15e/16e eeuw) waarvan de structuur nog grotendeels aanwezig is, in het bijzonder in de dwarsmuren.
Het pand Schilderstraat 5-7 staat tussen twee 15e of 16e-eeuwse stenen muren. Schilderstraat 9 en 11 hebben een gemeenschappelijke houtskeletconstructie met gestapelde gebinten, die met name in de zijmuren (en in nummer 9 in de tussenmuur) nog aanwezig is. Waarschijnlijk waren de panden ook voorzien van een houten voorgevel. De kap bevond zich parallel aan de straat met asymmetrische dakschilden. Het voordakschild had een hogere borstwering dan het achterdakschild, dat waarschijnlijk doorliep als aankapping tot de huidige achtergevel.
In de 19e eeuw zijn de huizen allemaal verbouwd, waarbij veel hout is hergebruikt. Waarschijnlijk is nummer 11 rond het midden van de 19e eeuw verbouwd en opgehoogd. De huizen van Schilderstraat 3 t/m 9 hebben vanaf

de 19e eeuw een gemeenschappelijke geschiedenis. In het derde kwart van de 19e eeuw werden de – mogelijk nog houten - voorgevels vernieuwd en de panden opgehoogd. Mogelijk was nummer 9 al eerder opgehoogd. Vermoedelijk werden vanaf deze tijd nummer 5-7 en 9 gemeenschappelijk gebruikt. Nummer 3 werd aan het eind van de 19e of begin van de 20e eeuw met nog een extra verdieping opgehoogd. Schilderstraat 13 lijkt aan het eind van de 19e of begin van de 20e eeuw tussen de bestaande buurpanden te zijn gebouwd. De indeling van de kleine panden is in de afgelopen decennia meerdere keren gewijzigd, in samenhang met de jarenlange functie van de panden als werkruimten voor prostituees. Daarvoor waren in deze woninkjes ook ambachtelijke bedrijfjes gevestigd zoals werkruimte voor kleermakers en schoenlappers.
Na een uitgebreide restauratie zijn de huisjes weer geschikt gemaakt voor bewoning. Niet alleen de 19e-eeuwse voorgevels maar ook andere historische elementen zijn behouden gebleven. In één van de panden is een, enkele eeuwen oude muur in het zicht gelaten. Hier mag niets aan veranderd worden.
In het pand op nummer 13 is onderstaand toepasselijk gedicht in het raam geëtst:

Hier zag je in grote lijstjes,
vaak hele mooie meisjes.
Kwam er een heer doorhene,
dan showden zij hun ranke benen.
Zij gaven met hun oog een knipje,
dat zij vrij waren voor een wipje.
Het waren de meisjes van plezier,
je vindt ze nog overal, maar niet meer hier.

SCHILDERSTRAAT 19

Hier zien we een in goede staat verkerend oud pakhuis. Boven de ramen halfcirkelbogen. Het pand heeft een **neoromaanse** gevel met cordonlijst.

SCHILDERSTRAAT 33: Bank van Lening

In de 13e eeuw vestigden zich in de stad de Lombarden, geldschieters uit Lombardije, een regio in Noord-Italië. Zij waren de enigen die van de paus (Concilie van Trente) in geld mochten handelen en daar rente voor mochten vragen. Volgens het kerkelijk recht was het christenen namelijk verboden geld te verhandelen. Vanaf de 12e eeuw verspreidden zij zich over West-Europa. Vooral via de jaarmarkten reisden zij met de handelaren mee.
Samen met de joden, die wegens het kerkelijk renteverbod ook op de geldmarkten actief waren, speelden ze een rol als kredietverleners.
De joden mochten bijvoorbeeld niet alle soorten werkzaamheden verrichten. In de steden legden zij zich dan ook toe op de handel waarbij de contac-

ten tussen de verschillende gemeenschappen van joden in Europa van groot belang waren.
In de stad vestigden de Lombarden zich vooral in het gebied Achter het Stadhuis en de Waterstraat en in een latere fase ook in de Keizerstraat. Zij dreven hun geldhandel onder meer ook op de Pensmarkt en in de Minderbroedersstraat.

Dat gebeurde via een kraam, een tafel met weegschalen en zakken munten. In het Italiaans heette zo’n kraam een *banca.* Daar is ook onze benaming voor *bank* van afgeleid. Eenmaal gevestigd in de steden, kregen zij daar een vergunning om een *Tafel van Leening* of een *Bank van Leening* te houden voor een periode van tien tot vijftien jaar. Vaak werden de vergunningen doorverleend van vader op zoon, zodat lange tijd dezelfde families een bank van lening konden exploiteren.
In 1284 waren de Lombarden al betrokken bij het innen van belasting. Uit bronnen bleek dat toen hertog Jan I het stadsbestuur van ’s-Hertogenbosch had laten weten dat het hem toekomende bedrag niet aan hem maar aan Willem de Lombard moest worden betaald.

Tot aan het moment dat Filips II in 1578 een soort *Bank van Leening* opzette voor zijn geldzaken, beheersten zij de geldhandel. Bij grote geldleningen werkten de Lombarden in heel Brabant samen. Zij leenden niet alleen geld uit aan particulieren maar onder andere ook aan het Stadsbestuur. De hertogen van Brabant maakten eveneens gebruik van hun diensten. Zelfs de Utrechtse bisschop Jan van Diest moest in de 1e helft van de 14e eeuw een beroep doen op de Bossche Lombarden.
Vanwege de schaarste op de geldmarkten en het verbod voor christenen om rente te vragen, durfden de Lombarden interest te vragen die kon oplopen tot vijftig procent, in een enkel geval zelfs tot tachtig procent.
In de 15e eeuw liep de macht van de Lombarden terug. Zo werd het door de hertog verboden de maximaal te bedingen rente hoger te stellen dan de *derde penning.* Maar ruim 33% was desondanks toch nog een tamelijk hoge woekerrente.
In het midden van de 16e eeuw trokken zij weg. De overheid nam de functie over met het stichten van een Lombard in het Lombardje en nog een in het Klein Lombardje. Het waren instellingen zoals wij die later hier in de Schilderstraat gehad hebben, namelijk de Bank van Lening. Het werd ook wel de Lommerd genoemd, wat een verbastering is van het woord Lombard.
Bosschenaren spraken ook wel van *Ome Jan.* Men kon toen allerlei goederen, sieraden e.d. belenen als men zelf onvoldoende geld had. Dat hield in dat men er geld voor kon lenen terwijl het betreffende artikel als onderpand achterbleef. Later kon men dit artikel tegen een hoger bedrag eventueel weer terugkopen.
Deze instellingen hadden dus een meer sociaal karakter. De mensen waren er ook, gezien de woekerwinsten niet rouwig om toen de Lombarden vertrokken.
In 1547 werd er een S*tedelijke Lommerd* gevestigd op de hoek van de Smalle Haven en het Bokhovenstraatje. Dat pand werd in 1676 gesloopt.
In 1736 kwam er een Bank van Lening op de hoek Choorstraat/Parade, op de plek waar nu de plebanie van de Sint-Jan is gehuisvest.
In dat jaar pachtte ene De Vry voor twaalf jaar de bank. Hij moest daartoe per jaar 1.530 gulden pacht betalen. De Vry rekende de inbrengers van de goederen een rentepercentage van 16,25 %! Dat was nogal hoog. Hij kon van deze bedragen gemakkelijk een directeur, een boekhouder, een schatter en een klerk het werk laten doen. Hij hield er kennelijk zelf genoeg geld aan over. Eén van zijn kinderen trouwde met N. de Monchy en de bank zou lange tijd als de firma Wed. de Monchy en Co bekend (berucht?) staan. Door de familie De Monchy werd na afloop van de pachttermijn van meestal tien jaar steeds opnieuw een overeenkomst met het rijk afgesloten over de bank. Men betaalde dan jaarlijks een pachtsom die varieerde van 900 gulden tot 1.200 gulden.
In de Franse tijd werd bepaald dat het rijk de bank niet meer mocht verpachten: dit zou een taak voor de stedelijke overheid worden. Daarom kreeg in 1804 de stad van het Departementaal Bestuur toestemming een eigen bank te openen. Er werd steeds pogingen ondernomen een eigen bank op te richten, doch het stadsbestuur slaagde daar maar niet in. Uiteindelijk lukte dit pas in 1852. In augustus van dat jaar richtte de stad opnieuw ten behoeve van de armen een eigen Bank van Lening op die beheerd zou worden door het Algemeen Armenbestuur van de Godshuizen. Dit initiatief werd koninklijk goedgekeurd en het was gedaan met de firma De

Monchy. Aan het eind van 1852 werd de bank op de hoek van de Choorstraat en de Parade gesloten. Op 1 januari 1853 (1854?) opende de stedelijke Bank van Lening haar deuren in de Schilderstraat
De Bank van Lening was hier in de Schilderstraat gevestigd van 1853 (1854?) tot 1948. Hier kon men, als men tijdelijk kort bij kas zat, huisraad en andere roerende goederen verpanden. Men kreeg een vijfde tot een zevende van de waarde in contanten uitbetaald. Vooral tegen kermis- en carnavalstijd was het bij de bank aanmerkelijk drukker. *Banken van Leening* stonden ook bekend als *Tafelen van Leening* of Lombarden. Aanvankelijk werden er vele tienduizenden panden tijdelijk beleend.
Als men het gevraagde bedrag niet kon opbrengen dan verkocht de bank het pand na enige weken. Tot midden twintigste eeuw werd van dit systeem gebruik gemaakt. In 1936 werden nog bijna dertienduizend panden beleend. Maar dit aantal liep terug tot ruim zevenduizend in 1940 en vijfhonderd in 1943. In 1945 vonden nog slechts twintig panden de weg naar Ome Jan.
Midden-20e eeuw (1948) stopte de bank dan ook met haar activiteiten. De functie werd overgenomen door de Gemeentelijke Kredietbank. Daarnaast kon men voor het lenen van geld ook bij de particuliere banken terecht.

Muzerije

Het pand is vanaf die tijd in gebruik geweest als aula, repetitielokaal, opslag- en expositieruimte. In 2008 is het pand helemaal verbouwd. Het kreeg onder andere een nieuwe verdiepingsvloer. De kelders zijn goed toegankelijk gemaakt. Inmiddels is het door de dansafdeling van de Muzerije weer in gebruik genomen.

Glasblazerij

Aan het begin van de 19e eeuw maakte de stad, na enkele eeuwen van achteruitgang, een economische opbloei door. De aanleg van de Zuid-Willemsvaart vormde hiervoor een belangrijke impuls. Na de aanleg van het kanaal ontstond hier een lint van kleine fabrieken. Eén daarvan was de glasslijperij en –blazerij van Vernert en Mirion (Mivion?) hier in de Schilderstraat. Bij het uitgraven van de kelder werden onlangs restanten en brokken van de glasovens en gebruikte materialen gevonden die duidden op de aanwezigheid van deze glasblazerij in dit pand.
In de jaren dertig van de 19e eeuw maakte de Belgische Opstand het voor de Luikse industrie moeilijk om producten naar de Noordelijke Nederlanden te exporteren. Om deze problemen te omzeilen besloot de Luikse fabrikant L. Vernert zijn productie naar 's-Hertogenbosch te verplaatsen. In 1836 kreeg hij toestemming van het Bossche stadsbestuur om een glasslijperij op te richten. De eigenaar van deze glasfabriek kwam uit Luik en hij nam ook zijn Luikse arbeiders mee. De *Luikerwalen* bliezen in het midden van de 19e eeuw het carnaval in onze stad een nieuw leven in.
Aanvankelijk beperkte de fabriek zich tot het slijpen van glas en kristal. In 1842 werd toestemming verleend om naast de slijperij ook een glasblazerij op te richten met drie ovens en een stoommachine. Het ging de fabriek voor de wind. In 1841, dus nog voor de oprichting van de glasblazerij, werkten er dertien personen, waaronder twee vrouwen en twee jongens tussen de zestien en twintig jaar. In 1843 waren dat er twintig en in 1848 werkten er 98 mensen, inclusief twintig kinderen. In deze periode was het de grootste werkgever van de stad. Helaas overleefde de fabriek de economische crisis van 1848 niet. Het complex werd, na enkele jaren leegstand, in 1853 aangekocht door de Godshuizen om hier een Bank van Lening te vestigen. Het jaar daarop is de voormalige glasblazerij als zodanig ingericht. (Een andere bron vermeldt het jaar 1853).
De productie in de Bossche fabriek bestond uit helder loodglas. Als grondstof hiervoor werd, naast silicium en kalk, loodoxide als vloeimiddel gebruikt dat ervoor zorgde dat de smelttemperatuur omlaag werd gebracht. Loodglas met een zeer hoog loodgehalte wordt meestal aangeduid als kristal. Als eerste stap in het proces werden de ruwe grondstoffen gemengd en gesmolten in een zogenaamde *fritoven*. Het halffabricaat werd vervolgens gemengd met gerecycled glas en gesmolten in de eigenlijke glasoven.
In de grote, open verdiepte ruimte stonden glasovens die in de kelders werden gestookt. In de ovens stonden vuurvaste potten met de gesmolten glasmassa. Met lange pijpen werd de glasmassa uit de potten geschept om er vervolgens drinkglazen of lampenglazen van te blazen. Om de ovens niet al te veel te laten afkoelen werden de openingen afgesloten met grote schijven. De schijven met een doorsnede van ca. een halve meter hadden meestal twee gaten waardoor met een blaaspijp de glaspasta uit de oven werd gehaald. De producten werden tenslotte in een koeloven geplaatst om voorzichtig af te koelen.
Over de producten die in de loop der jaren in de fabriek zijn gemaakt is weinig bekend. Aangezien het geproduceerde glas ook werd geslepen is duidelijk dat er in ieder geval het wat fijnere gebruiksglas werd gemaakt. Er is slechts één voorwerp bekend dat met zekerheid aan de productie van deze fabriek kan worden toegeschreven. Het gaat om een helder lampenglas met het etiket van de fabriek dat in het Noordbrabants Museum wordt bewaard.
In de kelder zijn restanten gevonden van de gebruikte potten en schijven. Uiteindelijk zijn enkele duizenden fragmenten verzameld die allemaal door vrijwilligers van de BAM zijn schoongemaakt en genummerd. Vervol-

gens is men begonnen met een tijdrovend karwei om de stukken samen te voegen tot nog onbekende voorwerpen. Begin 2011 was men hier nog volop mee bezig.
Het merendeel van de brokken blijkt afkomstig te zijn van grote, vrijwel ronde schijven met een diameter van ongeveer 53 centimeter en een dikte van ongeveer vier centimeter. De schijven zijn voorzien van twee grote gaten met een diameter die varieert tussen de zeven en 23 centimeter of van één groot gat tussen de 25 en 35 centimeter. Vermoedelijk zijn dit de schijven waarmee de ovenmond gedeeltelijk kon worden afgesloten. De twee kleine gaten die op gelijke afstand zitten hebben waarschijnlijk gediend om met een soort van haak of klem de hete schijven te kunnen verwijderen.
Toen de glasblazerij werd ontmanteld zijn alle restanten onderin het gebouw gestort om de vloer op te hogen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het pand in **neogotische** stijl, gebouwd als glasfabriek dateert van 1844. Het heeft aan de zijkant gietijzeren ramen en een met blauwe pannen gedekt zadeldek tussen brede tuitgevels met vlechtingen. De onderbouw met fraaie topgewelven is waarschijnlijk ouder. De zuidelijke gevel was een kademuur van een Diezetak (Doode Stroom) die hier vroeger nog langs stroomde.
In de voorgevel zien we drie rondboognissen met profiellijst rond de bovenzijde en een tracering in de boogvelden. In de middelste nis zit een dubbele deur met een gedeeld achtruits bovenlicht en in elk van de buitenste twee gekoppelde achtruits ramen.
Voor de deur bevindt zich een gemetselde dubbele trap met bordes en een rondgesloten onderdoorgang naar de kelder.
Boven de deur zitten een rond venster met gietijzeren tracering, met rond de bovenste helft daarvan de tekst *Bank van Leening* en een profiellijst.
In de zij- en achtergevels zitten getoogde vensters waarin twee gekoppelde ramen met een kleine, ruitvormige roedenverdeling en enige halfronde kelderlichten en staafankers.
Het hele pand is onderkelderd met tongewelven, loodrecht op de zijmuren en met in het midden een gang met een tongewelf en twee koepelgewelven. De kelder is vermoedelijk een restant van het middeleeuwse complex van de broeders van het Gemene Leven.
De zoldervloer heeft moerbalken op muurdammen.
Noordelijk van de voorgevel bevindt zich een bij het pand behorende muur met ronde poort en het jaartal 1854. Via de glazen deur onder de trapopgang aan de voorzijde van het gebouw is een deel van de kelders met gang en gewelven te zien.
Eerder stond hier in de 15e eeuw het Arme Fraterhuis.

SCHILDERSTRAAT 73: Huize Sint-Agnes

In 1856 werd besloten de jongens van zeven tot zestien jaar en de bedeelde mannen onder te brengen in een nieuw opgericht *Armengesticht voor Mannen en Jongens* in het voormalige Geefhuis. Tevens kwam er hier op de hoek bij de Zuid-Willemsvaart/Schilderstraat een *Armengesticht voor Vrouwen en Meisjes* waar ook de jongens onder zeven jaar onderdak kregen.
De vrouwen en meisjes verhuisden in 1907 van de Schilderstraat naar de zijvleugel van het voormalige Geefhuis aan de Hinthamerstraat. Vanaf dat moment werd dat deel van het Geefhuis het Sint-Annagesticht genoemd.

SINT ANDRIESSTRAATJE

SINT ANDRIESSTRAATJE

Het bewoonde steegje, dat ligt tussen Hinthamereinde 19 en 21 en tussen Oostwal 12 en 14 behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.

Het steegje liep langs de voormalige stadswal en –gracht.

Het steegje is genoemd naar het hoekpand, Hinthamereinde 19 met de historische naam Sint Andries, anno 1638.

Het was destijds een middeleeuwse gewoonte om huizen en straten naar een heilige te noemen.

In 1996 zijn een groot gedeelte van de oorspronkelijke stadsmuur, stadsgracht en bebouwingen blootgelegd. Er werden ook enkele eenkamerwoningen uit de 17e eeuw teruggevonden.

Het nieuwe bouwplan is zodanig aangepast dat de cameren weer onaangetast onder panden zijn verdwenen.

SINT ANNAPLAATS

SINT ANNAPLAATS

De Sint Annaplaats bevindt zich aan de rechterkant, tussen Hinthamerstraat 17-19 en 21, achter de Sint Annapoort.
Juist vanwege haar geschiedenis is deze plaats door de Vereniging Stille Omgang gekozen voor plaatsing van de beeltenis van Sint-Anna te Drieën, om de eeuwenoude Bidweg als Maria Beeweg meer herkenbaar te maken. Het beeld (voorstellende Anna, Maria en kind Jezus) is ingemetseld boven de poort. Het is een eenvoudig en naturalistisch reliëf, vervaardigd door de Vughtse beeldhouwer H. Suyskens. Op 6 oktober 1985 werd het beeld ingezegend door plebaan Gerrit van de Camp. Aan de binnenplaats staat het voormalige gebouw van de Hulpbank en Spaarbank. De Hulpbank verschafte volkskredieten, de Spaarbank was voor de kleine spaarder. Beide bankinstellingen behoorden tot de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen.

Dit doodlopende, bewoonde straatje is na de eerste stadsuitleg ontstaan en behoort tot het vroeg middeleeuwse stratenpatroon.
Aan de rechterkant bevinden zich voormalige pakhuizen

Voormalige Sint-Annakapel

In de middeleeuwen kon men, waar nu de bebouwing van de panden aan de Hinthamerstraat 27/29 staat toegang krijgen tot een kapel, onderdeel van het eerste gasthuis dat op de plaats stond waar nu de protestante kerk staat. De kapel stond op de hoek van de Hinthamerstraat en de Gasselstraat.
Op de oude plek werd het kerkhof geruimd maar de kapel, die tot 1483 deel had uitgemaakt van het Groot Ziekengasthuis moest op bevel van paus Calixtus III behouden blijven. Deze kapel kwam in handen van de gildebroeders van de Broederschap van de Heilige Sint-Anna. De Broederschap kreeg ook de aangrenzende panden in bezit.
De kapel werd in 1523 toch afgebroken en er werd een nieuwe, grotere Sint-Annakapel gebouwd die zowel aan de Hinthamerstraat als aan de Sint Annaplaats een ingang had. De ingang aan de Hinthamerstraat was voorzien van een portaal. Die sloot aan bij een achttal lage huisjes. Deze cameren dateren mogelijk nog uit de 16^{e} eeuw.
In 1566 werd de kapel genoemd Buysenkapel, naar Wouter en Peter Buysen en hun twee zusters die in het pand Jeruzalem, Hinthamerstraat 14 woonden tegenover de kapel en werkzaamheden verrichtten voor en in dit godshuis.
De Sint-Annakapel was een kleine eenbeukige kapel met een driezijdig gesloten koor. De westgevel was tegen de zijmuur van de huizen van J. Wiertz aan de Hinthamerstraat gebouwd. Tegen deze gevel bevond zich het orgel. Er waren tot 1629 twee altaren en er stond een groot beeld van Sint-Christoffel opgesteld. Op stadsgezichten uit de 17^{e} eeuw is het hoge steile dak weergegeven waarop een ranke dakruiter staat. In dit torentje hing de speldenmakersklok die 's morgens en 's avonds luidde om de werktijden van de speldenmakers aan te geven. De hoge kap was aan de binnenzijde in het zicht. In 1630 werd de kapel in beslag genomen door de Waalse (de Frans sprekende) gereformeerden.
Later, in 1646, is er een houten tongewelf in aangebracht. Dit gewelf, waarvan we weten dat het fraai beschilderd moet zijn geweest, was afkomstig van de Sint-Petrus- en Pauluskerk die in dat jaar ontmanteld werd. Onder de Sint-Annakapel bevond zich een kelder, maar dit zal geen crypte geweest zijn.
Zowel de bakstenen toegangspoort als de binnenplaats is een overblijfsel van een kapel die toegewijd was aan de Heilige Anna (feestdag 26 juli). Deze Heilige Anna is de moeder van Maria, de grootmoeder dus van Jezus Christus.
In 1819 werd de kapel gesloopt in verband met de bouw van een nieuwe kerk voor de Hervormde Gemeente. De klok bevindt zich nu in deze protestante kerk, inmiddels het onderkomen van de Protestante Kerk Nederland (PKN).

Schuilkerk Sint-Anna

Vlakbij de oude Sint-Annakapel stond een schuilkerk die werd bediend door de dominicanen/predikheren. De schuilkerk kon men bereiken via drie steegjes, vanuit de Kerkstraat (Achter den Engelschen Pispot, de Gasselstraat en de Hinthamerstraat. Het schuilkerkje was gewijd aan de heilige Anna, moeder van Maria. Het werd ook wel genoemd Kerk in de Kerkstraat.
Wanneer het schuilkerkje in gebruik is genomen is niet duidelijk. In 1653 werd in ieder geval al melding gemaakt van de eerste pater dominicaan die dit kerkje bediende.
De paters die deze schuilkerk bedienden waren straatarm. Toch wisten zij in de loop van de tijd zoveel geld bij elkaar te krijgen dat de bidplaats in 1775 met toestemming van de Staten met twintig voet vergroot mocht worden. Deze kerk werd toen overigens al vijf jaar niet meer door kloosterlingen verzorgd maar door seculiere priesters. In 1770 stierf de laatste predikheer die in kerkje dienst deed en kwam er een einde aan de missie van de dominicanen in de stad.
Eind 17e eeuw bediende priester Wassenbergh de achtergelegen schuilkerk. Gerardus (van) Wassenbergh was pestpater. Hij offerde zich op om zieken bij te staan. Hij liep gewoon rond in zijn habijt maar als speciaal teken droeg hij een rode stok waarop een kruis stond. Op het moment dat de pest zich in de stad openbaarde werd er een beroep gedaan op kloosterlingen. Meestal boden leden van de bedelorden, franciscanen en dominicanen zich aan, om de patiënten bij te staan. Jezuïeten stonden er ook om bekend. Een *pestmeester*, aangesteld door de stadsregering kostte per jaar 550 gulden en als er in een bepaald jaar geen pest heerste, kreeg hij toch nog 350 gulden. Daar kwam nog bij de *pestwijze vrouw,* die 150 gulden per jaar verdiende (*ende gheen pest wesende 75 gulden).* Als pestpater was Wassenbergh bijzonder geliefd in de stad. Maar de hoogschout haatte hem omdat Wassenbergh hem niets betaalde (steekpenningen). Wellicht maakt hij gebruik van zijn populariteit maar waarschijnlijk was het omdat hij als kapucijn niet over geld beschikte. In mei 1680 was er een kerkelijke plechtigheid die door Wassenbergh werd geleid. De dochter van een Franse officier van het garnizoen zou *het kleed der kwezels aannemen,* volgens de Derde Regel van de Norbertinessen. In de kerk waren daarom veel Franse officieren aanwezig. De schout viel de kerk binnen maar werd door de aanwezige officieren en burgers weer naar buiten gedreven en de dienst ging gewoon verder. De schout zwoer wraak, gesteund door de Hervormde Kerkenraad die niets van de *paapse stoutigheden* wilde weten. De Staten-Generaal werd aangeschreven en de schout kreeg de opdracht Wassenbergh gevangen te nemen. Bovendien moest hij de opstandige burgers beboeten en de Franse officieren zouden voor de krijgsraad moeten verschijnen. Het kerkgebouw werd in beslag genomen. De pestpater was inmiddels de stad ontvlucht en kwam niet meer terug. Hij werd volgevrij verklaard. De schuilkerk werd gesloten van 1681 tot 1684 maar mocht daarna weer wel worden gebruikt.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 17 meter, breed 8,5 meter en een tweede deel met een lengte van 7 meter en 10 meter breed.
In 1811 moest deze kerk van Napoleon I Bonaparte worden gesloten. De toenmalige rector bleef hier echter in het geheim werken totdat hij, na de verdrijving van de Fransen in 1814 het rectoraat van de Sint-Jan mocht overnemen. Het schuilkerkje is in 1970 pas afgebroken.

SINT ANNAPLAATS: Poort

Deze poort is een rijksmonument.
Nog in het midden van de vorige eeuw stond deze plaats op marktdagen vol met huifkarren en paarden uit de Meierij. De naam van De Meierijsche Kar zal haar naam hier wel aan hebben ontleend.

Sint-Anna te Drieën

Boven de poortingang bevindt zich een naturalistisch reliëf van Sint-Anna te Drieën (Anna, Maria en Jezus). Anna is de moeder van Maria en de grootmoeder van Jezus. In de bijbel wordt ze nergens genoemd. Uit een aantal apocriefe boeken zijn gegevens over haar leven bekend geworden. Haar levensverhaal werd later opgetekend in de Legenda Aura. Anna was getrouwd met Joachim. Hun huwelijk was lang kinderloos. Anna hoorde echter van een engel dat zij een dochter zou baren: Maria. Na de dood van Joachim huwde Anna nog twee keer. Zij werd het middelpunt van een grote familie. In de beeldende kunst werd deze familie, de heilige Maagschap, regelmatig uitgebeeld. Zelfs Sint-Servaas bleek een nazaat van Anna te zijn. De viering van de Heilige Anna bereikte in de late middeleeuwen (omstreeks 1500) haar hoogtepunt. Maar ook

nu nog wordt Anna gezien als patrones voor een goed huwelijk of een voorspoedige zwangerschap en bij het vinden van een partner.
Het beeld meet 118 bij 90 centimeter. Op de afbeelding staat Anna, terwijl Maria en het kind naast haar zitten. Het boek in haar hand wijst naar de rol van Anna als opvoedster. Het beeldje, gemaakt door H. Suyskens is het symbool van de vruchtbaarheid en moederschap. Het is op 6 oktober 1985 geplaatst op initiatief van de Vereniging Stille Omgang en door haar leden geschonken. Deze Omgang komt hier langs.
Op het eind van de 19e eeuw kreeg de stad een Annakapel terug. De middelste straalkapel in de Sint-Jan werd toen toegewijd aan de heilige Anna. Architect Lambert Hezenmans ontwierp een retabel met scenes uit het leven van Anna. Het altaarstuk werd in 1898 vervaardigd door de beeldhouwer Hendrik van der Geld en schilder J. Anthony. In de kapel werd bovendien een glas-in-lood raam met daarop de Drie-eenheid en Anna en Joachim geplaatst.

Bossche spreuk

Hier zien we één van de meer dan 35 spreuken van de overleden bekende Bosschenaar Domien van Gent: *dè ge dè nie deur hèt*, wat betekent: *dat had je lekker niet in de gaten* of *dat je dat niet begrijpt.* Enkele spreuken zijn later tot stand gekomen en dus niet van hem afkomstig.

SINT ANNAPLAATS: Oudste stadsmuur

Na het buitengebruik stellen van de stadspoort en het dempen van de stadsgracht (Binnendieze) werd tegen het poortgebouw een pand gebouwd. Beide gebouwen werden met elkaar verbonden met een tussenlid. In het pand bevonden zich een winkel en een woonhuis. Na de sloop van de poort in 1813 is ook dat huis gesloopt waarbij de kelder wel bespaard is gebleven. Het pand is daarna geheel verbouwd met gebruikmaking van oude, vrijgekomen bouwmaterialen waaronder die van de stadspoort. Achter de rechter zijmuur van de kelder zitten nog restanten van de stadsmuur die aantonen dat de muur via de Kerkstraat doorliep naar de Leuvense poort.
Een gedeelte van het pand De Witte Helm, Markt 27 lag achter de stadsmuur en had dan ook de toepasselijke naam *Achter De Stadswal.* Het was via de Sint Annaplaats bereikbaar.

SINT ANNAPLAATS: Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen

Dit is het voormalige schoolgebouw van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen. Hier was de lagere school gevestigd. Deze scholengemeenschap is op het einde van de 18e eeuw (1784) opgericht *uit een teeder mededogen met den staat des gemenen mans*. In 1819 werd in ’s-Hertogenbosch een afdeling van het Nut opgericht. Tegenwoordig denkt iedereen aan onderwijs. Maar aan onderwijs deed men in het begin nog niet veel. Er werden lezingen gehouden en er kwamen een bibliotheek en een spaarkas onder het Nutsbestuur.
In 1852 kreeg het onderwijs meer aandacht omdat er een nieuwe onderwijzer werd aangetrokken die financieel werd ondersteund. De maatschappij kocht een school in de Kerkstraat met een achteruitgang in de Putgang. In 1894 werden er huizen aangekocht in de Korte Kerkstraat die hun achteruitgang bezaten aan de Sint Annaplaats. Hetzelfde jaar opende de school haar deuren. De school was in eerste instantie bedoeld voor die kinderen die niet naar een katholieke of protestante school wilden of konden. Opvoeding was hierbij een belangrijk onderdeel van het leerproces. De oorspronkelijke doelstelling om de school vooral te richten op arme kinderen is tegenwoordig losgelaten.

Aan de gevelsteen op het gebouw is te zien dat het Nut zich niet beperkte tot alleen het onderwijs. Er werd ook een bank (Hulp Spaarbank) opgericht en ook een bibliotheek behoorde tot hun werkterrein.
Het Nut kwam vooral voor in het zuiden van Nederland. De plaatselijke overheid was in deze regio niet zo vlot met het oprichten van openbaar onderwijs.
In 1927 verhuisde men naar een nieuwe locatie aan de Van der Does de Willeboissingel.

SINT GEERTRUIKERKHOF

SINT GEERTRUIKERKHOF

De Sint Geertruikerkhof verbindt de Orthenstraat met de Pastoor de Kroonstraat. De naam Sint Geertruikerkhof herinnert aan het Klooster van de Zusters Augustinessen, toegewijd aan Sint-Gertrudis.

Sint-Geertruiklooster

Toen rond het midden van de 14e eeuw de stadsgracht gedempt en de eerste stadsmuur gesloopt werden, vond hier bebouwing van huizen plaats. In deze panden is het Sint-Geertruiklooster gesticht.
Aanvankelijk lag hier op deze plek een klooster van de dominicanessen. Het huis was eigendom van Petrus Gorter. Na zijn overlijden vroeg zijn executeur-testamentair in 1448 om in het inmiddels door de dominicanessen verlate klooster een Regularissenklooster te mogen vestigen.
In 1449 stuurde de bisschop van Luik uit het Klooster van de Reguliere Zusters (kanunnikessen) van Maaseik vier koorzusters, twee werkzusters en een knecht met een augustijn als geestelijk bestuurder naar ’s-Hertogenbosch om in het Klooster van Sint-Geertrui de levenswijze volgens de regel van de Heilige Augustinus in gaan belijden en om de aanwezige zusters te onderrichten in de gebruiken van deze orde.
In 1453 werd het klooster verheven tot een volwaardig convent met het recht om novicen te aanvaarden en uit te groeien tot dertig religieuzen.
In de loop van de 15e eeuw breidde het zich dan ook uit, waarvoor nieuwe gebouwen, waaronder de kloosterkerk, nodig waren.
Het Sint-Geertruiklooster was van 1449 tot 1629 gelegen op de plaats van de huidige Barbaraplaats.
Over de kloostergebouwen geven een notariële akte uit 1475 en een akte uit 1634 een beschrijving: een ijzeren hek, spreekkamer, kapittelzaal en een gang binnendoor van het klooster naar de plaats waar de klok geluid werd. Door de sloop van het grootste deel van de bebouwing in 1842 ten behoeve van een gasfabriek, is een reconstructie van het klooster niet meer mogelijk. Van het kerkgebouw is meer bekend, omdat dit pas in de 20e eeuw in delen werd afgebroken. Archeologisch onderzoek heeft inzicht opgeleverd in de oude vorm van de kerk met driezijdig gesloten koor, crypte, nonnengalerij, veelzijdige traptoren en portaal.

Barbara Disquis

De bekendste bewoonster van het klooster was Barbara Disquis. Zij was de op het einde van de 15e eeuw (omstreeks 1482) geboren dochter Barbara van keizer Maximiliaan van Oostenrijk en de weduwe Disquis. Zij werd ook wel genoemd Dischot of Van Oostenrijk. Tijdens het 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1481 (de top van het ridderschap in die tijd, waar veel vorsten lid van waren) bracht de keizer zijn vrije tijd door met de weduwe Disquis. Deze dochter was het resultaat van zijn vrijetijdsbesteding. Barbara gaf er later de voorkeur aan in de stad te blijven hoewel zij als halfzuster van Filips de Schone naar het hof van Bourgondië kon. Een andere bron vertelt dat keizer Maximiliaan van Oostenrijk Barbara in 1495 bij de betrouwbare Bosschenaar Gerrit van den Broeck had ondergebracht. Zij deed haar intrede in dit klooster in 1497 en stierf daar op 22 september 1568. In de historische verzameling van de Illustre Lieve Vrouwenbroederschap bevindt zich een portret van haar.

Geertruisluis

We staan hier buiten de 1e stadsmuur. Het water van de Groote Stroom dat via een grote rioleringsbuis hierheen loopt, komt hier nu weer te voorschijn.
Voor de bevaarbaarheid was het handhaven van een minimumpeil in de Binnendieze van groot belang. Hiervoor verdeelde men de Binnendieze in bevaarbare vakken en men bouwde op de grenzen van deze vlakken stuwen en sluizen. Al in het begin van de 14e eeuw (1301) was hier sprake van een sluis. Deze schutsluis stamt uit het tweede gedeelte van de 17e eeuw (1678).
Deze sluis had een belangrijke rol in het handhaven van de bevaarbaarheid van de Binnendieze. Deze schutsluis stond in open verbin-

ding met de haven en de Dieze. Door het uitnemen of opzetten van de schotbalken konden van beide zijden schepen de sluis passeren. Men kon zo via de Groote Stroom en de Groote Hekel via de Dommel naar Vught en Boxtel varen. De doorvaarhoogte is 3,65 meter en de maximale stuwhoogte 3,95+ NAP.
De sluis had ook een functie in de waterbeheersing van de Binnendieze.
Na een periode van volledige verwaarlozing en gedeeltelijke afbraak werd deze sluis in de jaren zeventig (1974-1975) van de vorige eeuw geheel gerestaureerd. De landhoofden hebben hierbij hun oorspronkelijke vorm en uiterlijk behouden. Het natuursteen van de schotbalksponningen is hoofdzakelijk authentiek.
Het gedeelte van de Binnendieze tussen het sluisje en de haven heet Baaiwater.

SINT GEERTRUIKERKHOF 2

Dit pand is een rijksmonument.
Het eenvoudige pand met twee verdiepingen onder met rode pannen gedekt schilddak stamt uit de 1e helft van de 19e eeuw. Het pand heeft een grenenhouten kap met gemerkte schaarspanten. De voorgevel op begane grond is gepleisterd en afgesloten met een kroonlijst. De deur heeft een gedeeld bovenlicht. Verder zien we vensters met zesruits (b.g. en 1e verd.) en vierruits (2e verd.) schuiframen. De kelder heeft een moderne zoldering.

SINT GEERTRUIKERKHOF 4

Brandspuithuisje

In de stad stonden op diverse strategische plaatsen in de nabijheid van de Binnendieze dergelijke brandspuithuisjes waar de brandspuit stond opgeslagen. Men kon op deze manier snel over bluswater beschikken. Aanvankelijk waren er drie van deze huisjes in de stad, later werden het er in totaal 39. Deze huisjes waren vanaf 1688 ten behoeve van de brandweer boven of nabij de Binnendieze gebouwd. Het andere, nog overgebleven spuithuisje staat aan de Sint Jorisstraat nummer 5.
Een andere bron vermeldt dat er in het verleden maar vier spuithuisjes zouden zijn geweest. Zeker is dat er op meerdere locaties brandspuiten waren opgeslagen. Wellicht waren dat wel opslagruimtes maar niet speciaal hiervoor gebouwde huisjes, zoals hier op deze plek.
De hulpverlening maar ook de armenzorg was vroeger in de stad onderverdeeld in drie wijken van elk drie blokken.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het brandspuithuisje met poort met ontlastingsboog stamt uit de 1e helft van de 19e eeuw. Het pandje heeft een, in schoon metselwerk opgetrokken puntgevel met rechtgesloten dubbele deur, gemetselde cordonlijsten en hoekblokken en een rond venster in de geveltop. Het zadeldak is gedekt met blauwe Hollandse pannen. De kap heeft grenenhouten schaarspanten.
Het fraaie bouwwerk is van belang uit oogpunt van oudheidkundige en volkskundige waarde (molens, boerderijen, etc.).

SINT GEERTRUIKERKHOF 6

Dit pand is een rijksmonument.
Het in schoon metselwerk opgetrokken pand heeft een verdieping met, onder blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met een schild (voor) en met een wolfeind (achter) en met tegen de westgevel een aanbouw zonder verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild. Het pand stamt uit de 2e helft van de 19e eeuw.
De deur heeft een gedeeld bovenlicht en verder zien we drie zesruits schuiframen.

SINT GEERTRUIKERKHOF 6-8: Steegje

Dit nieuwbouwsteegje heeft het karakter van een brandgang.

Henk(es), 3-11-2011

SINT JACOBSHOF

SINT JACOBSHOF

Aan het einde van de Mgr. Prinsenstraat vindt men, op het terrein van het oude Sint Jacobskerkhof, achter twee open poortbogen de woningen voor (aanvankelijk alleen) bejaarden die daar op het Sint Jacobshof rustig kunnen leven.
In 1931 werd het hofje geopend, de eerste bewoners waren bejaarden. In een latere periode werden de huisjes ook bestemd voor patiënten van psychiatrisch ziekenhuis Reinier van Arkel, een begeleid wonen avant la lettre. De woningen bezitten cultuurhistorische waarde, omdat zij een goed voorbeeld vormen van volkswoningbouw, gefinancierd door een rooms-katholieke parochie. In 1993 werd het complex gedeeltelijk gerenoveerd.

Bouwgegevens

Het complex is een rijksmonument.
Het poortgebouw ontsluit het er achterliggend hofje. Het gebouw zelf wordt ter plaatse van de Mgr. Prinsenstraat aan weerszijden geflankeerd door woningen die door een zogenaamde mansardekap zijn gedekt. Het hele complex wijst op een zorgvuldige keuze van kleuren, materialen en details. Zo zijn de trapopgangen naar de portiekwoningen zonder het gevelbeeld te verstoren vormgegeven. Ook zijn beide onderdoorgangen zo geplaatst dat ze het hofje intact laten en tegelijkertijd een afsluiting vormen. De gewelven in de onderdoorgang getuigen van een grote mate van vakmanschap.

Het complex met 44 hofjeswoningen rondom een pleintje met plantsoen werd in 1930/1931 gebouwd en toont een regionale variant van de Amsterdamse school. Het blok aan de Mgr. Prinsenstraat werd omstreeks 1934 aan de westzijde uitgebreid met een hoekwoning. Het ontwerp van de woningen werd geleverd door de architect C.M. Evers.
Het geheel bestaat uit twee langgerekte blokken, een sluitblok en een hoger sluitblok met twee toegangspoorten met daarboven woningen. De huizen aan de Sint Jacobshof lijken groot, maar achter elke deur bevinden zich vier woningen. De blokken zijn namelijk onderverdeeld in eenheden met twee bovenwoningen en twee benedenwoningen, met een gezamenlijke ingang, waarachter een portaal met trappenhuis voor de bovenwoningen De dubbele, open poortbogen hebben prachtige kruisribgewelven.
Het complex heeft een globaal trapeziumvormige plattegrond, bestaande uit vier gesloten bouwblokken van twee bouwlagen rondom een trapeziumvormig pleintje. Het noordelijke bouwblok langs de Mgr. Prinsenstraat is hoger opgetrokken. Hierin bevindt zich de poort naar het pleintje. De westelijke begrenzing van het woonhofje wordt gevormd door de Binnendieze (Groote Stroom). Aan de oostelijke zijde zijn de woningen rug aan rug gelegen met een woningblok van latere bouwdatum aan de Bethaniestraat. Aan de zuidelijke zijde wordt het complex begrensd door een tuin, behorend bij het aan de Papenhulst gelegen voormalige ziekenhuis Joannes de Deo. Het plein in het midden van het hofje is voorzien van sierbestrating in klinkers. In het midden van het plein ligt een plantsoen.
Het complex met hofjeswoningen aan het Sint Jacobshof is van algemeen belang. Het complex bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische en geestelijke ontwikkeling: het vormt een goede illustratie van volkswoningbouw, gefinancierd door rooms-katholieke parochies. Voorts illustreert het een typologische ontwikkeling: het is een goed voorbeeld van een gesloten bebouwing met woonhuizen rondom een gemeenschappelijke open ruimte, een karakteristieke vorm van sociale woningbouwcomplexen in de eerste helft van de 20^{e} eeuw en een actualisering van het aloude hofjesthema in een historische binnenstad.
Het complex bezit architectuurhistorische waarde vanwege de bijzondere, op de Amsterdamse school gebaseerde ornamentiek en vanwege het bijzondere materiaalgebruik. Het complex bezit ensemblewaarde vanwege de bijzondere wijze van inrichting. Het complex is tot slot van belang vanwege gaafheid en vanwege typologische zeldzaamheid.

SINT JACOBSHOF 1

Het complex is een rijksmonument.
De blokken zijn onderverdeeld in eenheden met twee bovenwoningen en twee benedenwoningen die qua indeling identiek zijn. Ze hebben een gezamenlijke ingang, waarachter een portaal met trappenhuis voor de bovenwoningen. De woningen werden in 1930/1931 gebouwd, in een regionale variant van de **Amsterdamse school**stijl. Opdrachtgever was de rooms-katholieke parochie Sint-Jacob. De woningen werden in 1993 gerenoveerd. Hierbij bleef de oorspronkelijke dispositie in hoofdlijnen gehandhaafd. In de achtergevel werden ramen en deuren vernieuwd.
De hofjeswoningen hebben een rechthoekige plattegrond. De woningen bestaan uit twee bouwlagen onder een zadeldak, gedekt met verbeterde Hollandse pannen en aan de achterzijde voor een gedeelte onder een plat. Boven de voor- en achtergevel zien we een bakgoot. De gevels zijn opgetrokken in baksteen.
De ingangspartij van de woningen bestaat uit een paneeldeur met een vierkant, negenruits raam en een vierruits bovenlicht. Boven de ingangspartij, ter hoogte van het trappenhuis bevindt zich een hoog, smal venster met kleine roedenverdeling, boven de gevel doorlopend in een door een keperboog afgesloten dakkapel.
De kamers zijn aan de zijde van het hofje voorzien van brede vensters met schuiframen, met kleine roedenverdeling in de bovenlichten. Op de begane grond zijn deze voorzien van onderluiken. Ter hoogte van de voormalige toiletten op de begane grond zitten kleine éénruits vensters met een ruitvormige omlijsting in siermetselwerk. Op de bovenverdieping zitten kleine ronde vensters.
In het westelijke blok (Sint Jacobshof 25-44) zijn de raampartijen in de aan de Binnendieze gelegen achtergevel gewijzigd: ter plaatse van de slaapkamer is een moderne, beglaasde deur met bovenlicht aangebracht en op de bovenverdieping stalen balkons. Hier zitten moderne vensters.
In het oostelijke blok (Sint Jacobshof 1-20) is de achtergevel ter plaatse van de slaapkamers uitgebouwd. Ter plaatse van de woonkamer zitten vensters met moderne ramen.
Inpandig bleef de oorspronkelijke indeling van de hofjeswoningen in hoofdlijnen gehandhaafd.
Per vier woningen is er een centrale entree met trappenhuis voor de bovenwoningen. Aan de voorzijde ligt een woonkamer, aan de achterzijde twee kleinere vertrekken voor de slaapkamer en berging. De toiletten waren voorheen tegen de voorgevel gelegen. Na de renovatie werden toilet/doucheruimtes in de slaapkamers en een keukenblok in de woonkamers aangebracht. De hofjeswoningen aan het Sint Jacobshof zijn van algemeen belang. De woningen bezitten cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische en geestelijke ontwikkeling: zij vormen een goed voorbeeld van volkswoningbouw, gefinancierd door een rooms-katholieke parochie. Voorts illustreren zij een typologische ontwikkeling: zij vormen een voorbeeld van gesloten bebouwing met woonhuizen rondom een gemeenschappelijke open ruimte, een karakteristieke vorm van volkswoningbouwcomplexen in de eerste helft van de 20^{e} eeuw en een actualisering van het hofjesthema in een historische binnenstad. De hofjeswoningen hebben architectuurhistorische waarde vanwege de bijzondere, op de Amsterdamse school gebaseerde ornamentiek en vanwege het bijzondere materiaalgebruik. De hofjeswoningen bezitten ensemblewaarde als essentieel onderdeel van het Sint Jacobshof, dat cultuurhistorisch en architectuurhistorisch van nationaal belang is. De hofjeswoningen zijn tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur.

SINT JACOBSHOF 21

Dit complex is een rijksmonument.
Het blok met hofjeswoningen heeft een globaal rechthoekige plattegrond en telt twee bouwlagen onder een zadeldak, gedekt met verbeterde Hollandse pannen. De bakgoot staat op klossen. De schoorsteen bevindt zich boven de westelijke zijde van het dak. De gevels zijn opgetrokken in baksteen. In de voorgevel (noordgevel) aan het Sint Jacobshof bevindt zich, in het midden de ingangspartij, bestaande uit een houten paneeldeur met vierruits bovenlicht. Hierboven zit, ter hoogte van het trappenhuis een smal, hoog venster met kleine roedenverdeling, dat doorloopt in een dakkapel. De kamers zijn voorzien van rechtgesloten vensters met schuiframen, met een kleine roedenverdeling in het bovenlicht. De vensters op de begane grond hebben onderluiken. Aan weerszijden van de ingangspartij zitten twee kleine vierkante éénruits vensters met sieromlijsting in baksteen. Op de bovenverdieping zitten, aan weerszijden van het trappenhuisvenster, twee kleine ronde vensters. De achtergevel (zuidgevel) heeft ter hoogte van de slaapkamers nieuwe rechtgesloten vensters. Geheel links in de achtergevel is een achteringang aanwezig naar het voormalige waslokaal.

Inpandig zijn deze hofjeswoningen geheel gemoderniseerd. Ook is de dispositie ingrijpend gewijzigd.

SINT JACOBSTRAAT

SINT JACOBSTRAAT

De vroeger zo belangrijke, uit het noorden en oosten komende bedevaartsweg naar Sint-Jacob in Santiago de Compostela in Spanje liep door deze Sint Jacobstraat.
De straat dankt haar naam aan de in 1430 gestichte Sint-Jacobskapel. Deze kapel en het daarbij behorende hospitium stonden aan de tegenwoordige Bethaniestraat. De straatnaam komt al in 1645 voor op de kaart van Covens en Mortier. Ooit behoorde zij tot de meest aanzienlijke straten van de stad. Dat had te maken met de veemarkt en de nabij gehouden Sint-Jansmarkt. Later werd het een echte volkswijk, met kleine huisjes. De bewoners waren veelal werkzaam in de groentetuinen die zich tot de stadswallen uitstrekten.
Dit gebied werd in de middeleeuwen gedomineerd door het Baselaars- en Bethaniëklooster en door particulieren gestichte gasthuizen, zoals Reinier van Arkel, het Van Deventhergasthuis (Bethaniestraat), het Roelofs Herpensgasthuis en het Catharina Catersgasthuis.

Sint-Jacobskapel

De Sint Jacobstraat dankt haar naam aan de in 1430 gestichte Sint-Jacobskapel. De kapel was gebouwd ten behoeve van de bedevaartgangers, die op weg waren naar de Sint Jacobskerk in Santiago de Compostela in Noord-Spanje. Omstreeks diezelfde tijd werd bij de kapel een hospitium opgericht, waar de wandelende pelgrims konden overnachten. In de loop van de eeuwen moeten er heel wat bedevaartgangers door de Sint Jacobstraat getrokken zijn. Die liep trouwens vroeger veel verder door dan nu. Kapel en hospitium stonden aan de tegenwoordige Bethaniestraat. De kapel werd in 1569 parochiekerk, in 1584 werd zij verbouwd.
Voor deze kapel maakte Gobelinus Moer, die zijn werkplaats in de Berewoutstraat bij de Clockgieterspoort had in 1482 een bronzen klok. Het randschrift luidt*: Maris is mynen naem int iaer ons Heren MCCCCLXXXII Gobelinus Moor me fecit.*
De bijbehorende klokkentoren werd in 1632 gedeeltelijk en in 1752 geheel gesloopt. In 1629 heeft de kerk korte tijd dienst gedaan voor de Hervormde Gemeente. In 1689 werd ze een ruiterstal, in 1752 een arsenaal. In 1744 werd er een kazerne naast gebouwd voor bijna 1.000 man infanterie. Na het vertrek van de soldaten in 1914, werd het in 1924 door Oscar Leeuw omgebouwd tot museum. Het Noordbrabants Museum heeft er tot 1987 gezeten. Na een langdurige en grondige restauratie aan in- en exterieur, biedt de Oude Sint-Jacobskerk sinds januari 2007 hernieuwd onderdak aan de afdeling BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) van de gemeente.

Sint Jacobskerkhof

Het kerkhof dat hier lag werd in 1637/1638 geruimd.
Er ontstond een groot plein waaraan het Baselaarsklooster lag. Hier heeft ook het Van Deventhergasthuis voor zes oude mannen gelegen. Hendrick, Prouninck van Deventher kocht als rijk en voornaam man het Keizershof aan de Keizerstraat, destijds het grootste huis van de stad.

Jaarmarkt

Op het Sint Jacobskerkhof werd de Sint-Jansmarkt gehouden. Dit was een jaarmarkt, ontstaan in de 14e eeuw. Kooplieden konden er hun waar slijten. Daarnaast kwamen er artiesten, kwakzalvers en lieden van lichte zeden op af.
De markt zorgde voor veel plezier en was een publiekstrekker. Rond 1700 raakte de Sint-Jansmarkt in verval. In de 19e eeuw verdween ze geruisloos van de stedelijke kalender.
De huidige Sint-Jansdag is de herleving van de Sint-Jansmarkt, die werd gehouden op 24 juni, de feestdag van Sint-Jan de Doper waarnaar de jaarmarkt is vernoemd.
De Sint-Jansdag wordt nu gehouden op de zaterdag die het dichts bij 24 juni ligt. Amateurverenigingen worden dan in de gelegenheid gesteld zich aan het publiek te presenteren. De locatie is nu het Sint Janskerkhof.

Veemarkt

Tot midden-19e eeuw werd op Sint Jacobskerkhof nog de veemarkt gehouden die daarna naar het Kardinaal Van Rossumplein werd verplaatst. Omstreeks 1920 is het gebied opnieuw verkaveld en is de middeleeuwse structuur geheel verdwenen. Alleen de straatnamen herinneren ons nog aan de historie.

Bethaniëklooster

Verder lag op het Sint Jacobskerkhof het Bethaniëklooster van de Orde van Sint-Augustinus voor vrouwen.
Het klooster van de reguliere zusters werd gebouwd ter ere van de Heilige Maria Magdalena rond het jaar 1475. De stichters van deze heilige congregatie waren drie of vier jonge vrouwen, die eerder volgens de gebruiken van de zusters van de Derde Regel van Sint-Franciscus leefden in Vught, niet ver van het klooster van de kartuizers. Daarna zijn ze naar 's-Hertogenbosch verhuisd en hebben zich gevestigd op een plaats niet ver van de Binnendieze. Maar toen zij talrijker werden zijn zij verhuisd naar de *Wijnmolenbergh*, en hebben daar de regel van de reguliere kanunniken aangenomen. Zij leefden als slotzusters en droegen een zwarte sluier. Al gauw breidde deze stichting zich uit in gebouwen en in aantal zusters, die voortreffelijk de regel onderhielden.
Over de oudste geschiedenis van dit nonnenklooster heerst in de literatuur nogal wat verwarring, doordat er verhuizingen van nonnen, gecombineerd met naamsveranderingen en wisselingen van orde hebben plaatsgevonden. In elk geval is zeker, dat in 1461 op deze plaats een huis van de zusters van het Gemene Leven was gevestigd, genaamd Bethanië. In 1466 werd dit zusterhuis door de bisschop van Luik, Louis de Bourbon, verheven tot een volwaardig klooster, dat bij deze gelegenheid overging tot de Orde van de Reguliere Kanunnikessen van Augustinus. De bisschop bepaalde hierbij, dat de nonnen een eigen kerk mochten bouwen en een kerkhof aanleggen. Het is waarschijnlijk, dat de kerk niet al te lang hierna is gebouwd. De vraag blijft wanneer de zusters van Bethanië zich voor het eerst op deze plaats hebben gevestigd en wanneer het klooster, waarin de zusters in 1461 blijken te wonen, is gebouwd. Het is mogelijk, dat ze het gebouw in 1459 hebben gekocht van de franciscanessen, die zich toen achter de Tolbrug vestigden. De Congregatie van de Zusters van Bethanië bestond in elk geval al in 1454. In de volgende twee eeuwen bleef de situatie onveranderd. Na inname van de stad in 1629 werd de nonnen voorlopig toegestaan in het klooster te blijven tot de laatste overlevenden in 1680 het bevel kregen het klooster te verlaten. In 1697 werd het kloostercomplex in percelen verkocht. In de 18^{e} eeuw werd het terrein vooral gebruikt voor paardenstallen en hovenierswoningen, waarna in de 19^{e} eeuw twee rijtjes arbeidswoningen achter de hoofdbebouwing werden opgetrokken.
Het klooster is in 1731 grotendeels gesloopt. Het klooster had een eenbeukige zaalkerk met driezijdig gesloten koor, vijf traveeën diepe gewelfde nonnengalerij en een dakruiter.
De overgebleven noordelijke muur met twee spitsboognissen van de kapel werd rond 1925 gesloopt ten behoeve van de aanleg van de Bethaniestraat. Onder het maaiveld zijn nog gedeelten van de fundering aanwezig. Fundamenten ervan zijn in 1979 opgegraven ter hoogte van het pand Bethaniestraat 35. Een gedeelte van de kloosterfundering bevindt zich nog onder dit woonhuis.
In het Noordbrabants Museum is nog een grafsteen te zien van zuster Pelgromius die in 1559 overleed.

Bedevaart naar Santiago de Compostela

Jacobus de Meerdere was een van de twaalf apostelen. Na de dood van Christus verkondigde hij het evangelie. In het jaar 44 werd hij gevangengenomen en onthoofd. Zijn gebeente werd naar Spanje overgebracht en sinds de 9^{e} eeuw in Santiago de Compostela vereerd. Santiago de Compostela was een van de drie beroemdste bedevaartplaatsen van de middeleeuwen.
In zijn *Vita Nuova* beschreef Dante de bedevaartgangers als volgt: de *palmieri* (palmdragers), zij die naar het Heilig Land trokken en voor de thuisreis palmentakken meebrachten; de *romei* (Romegangers) die de graven van Petrus en Paulus bezochten en de *peregrini* ten slotte, de pelgrims die het graf van Sint-Jacobus de Meerdere bezochten. Van deze laatste omschrijving komt ook ons woord pelgrim. Vanaf de 12^{e} eeuw trok men massaal naar Santiago. Voordien was het enkel voor de zeer rijken mogelijk de verre reis te maken. De redenen waren bijvoorbeeld de dank voor een genezing, hopen op een voorspraak van de apostel bij een bepaalde kwestie en in tijden van gevaar.
Vanuit 's-Hertogenbosch werd er eveneens naar Santiago getrokken. Bij het archeologisch onderzoek werd vijf jaar geleden in de Uilenburg een sint-jakobsschelp gevonden, doorboord met enkele gaatjes. Deze schelp - die als bewijs mee naar huis werd genomen - was met een draad aan de pelgrimshoed bevestigd, iedereen kon de drager ervan daardoor herkennen. Op de lange tocht naar Spanje trok de pelgrim via bekende routes. In kloosters en hospitalen kon men onderdak krijgen om de volgende dag de reis te vervolgen. Een reis die weken of maanden kon duren.
‘s-Hertogenbosch kende eveneens een hospitium en een kapel voor de reizigers naar Santiago. Paus Martinus V gaf de Broederschap van Sint-Jacob in onze stad op 1 november 1430 toestemming voor de oprichting ervan. De nacht kon er worden doorgebracht en zieken konden er aansterken alvorens de reis te vervolgen.

Baselaarsklooster

In 1205 werd dit Klooster Porta Coeli of wel *Baseldonck* gesticht door Winaldus van Basel op een verhoging buiten de wallen waar nu Sluis O ligt. In 1244/1245 sloot het klooster zich aan bij de Orde van de Wilhelmieten. Het was een kluizenaarsorde zoals ook de kartuizers in Vught. Dit soort kloosters hadden vaak weinig leden

maar waren rijk door de vele schenkingen. Het was een klein klooster. De kloosterlingen waren gekleed in een wit habijt, gingen blootsvoets en onderhielden zeer strenge kloosterregels waardoor er maar weinig dagen in het jaar waren waarop zij niet hoefden te vasten. Het klooster lag in het schootsveld en is daarom in 1542 afgebroken toen Maarten van Rossum de stad bedreigde. In 1543 werd door deze kluizenaarsorde grond aangekocht. Vanwege het oorlogsgevaar kwam het klooster binnen de stadsmuren te liggen, ter hoogte van het Sint Jacobskerkhof. De huidige naam Baselaarsstraat herinnert hier nog aan. In 1547 werd naast het Klooster Bethanië de eenbeukige kapel met een driezijdig gesloten koor gebouwd. De laatgotische poort was vervaardigd uit hardsteen en versierd met renaissance ornamenten en beeldhouwwerk uit mergel. Na 1629 is dit klooster verbeurdverklaard, in 1641 door de *projectontwikkelaars* Frans Blom en Gans aangekocht en in 1767 gesloopt.

SINT JACOBSTRAAT 2: Reinier van Arkel

Wij staan hier voor het oudste, nog bestaande psychiatrisch ziekenhuis van Nederland.

Gasthuizen/liefdadigheidsinstellingen

De zorg en aandacht voor zieken, armen en ouderen is tegenwoordig onlosmakelijk verbonden aan onze maatschappij. Naast goed uitgeruste bejaarden- en verzorgingshuizen zijn er ook de nodige sociaal-maatschappelijke instellingen. Via verzekeringen en goede sociale voorzieningen wordt de hulp aan deze groepen gegarandeerd. De hulp die vroeger was gebaseerd op barmhartigheid is nu een recht geworden.
In de middeleeuwen ging dat dus heel anders. Aan het einde van de 13e eeuw waren er in de stad twee liefdadige instellingen, namelijk De tafel van de Heilige Geest, ook wel genoemd het Geefhuis en het Groot Gasthuis. Het Geefhuis bedeelde de armen in natura en later ook in geld terwijl het Groot Gasthuis onderdak bood aan armen, zieken, bejaarden en reizigers.
Kenmerkend voor deze beide instellingen was dat zij groot in omvang waren, rijk en open stonden voor alle armen. Bovendien speelden de Kerk en overheid een belangrijke rol bij de oprichting en bestuur.
Dat lag heel anders bij het grote aantal liefdadige instellingen die vanaf de 14e eeuw in de stad gesticht werden. Op een gegeven moment waren er zelfs ruim dertig (33) gasthuizen in de stad. De bewoners waren verzekerd van kost en inwoning en kregen soms ook een kleine financiële bijdrage.
Naast de gasthuizen kende de stad ook drie wijken, elk onderverdeeld in drie blokken. In elk van deze negen blokken was een blokfonds dat aan de armen voedsel en andere hulp bood. De fondsen werden beheerd door belangrijke mannen uit de buurt, de blokmeesters. Zij kregen hun inkomsten uit grondbezit in de Meierij.
De particuliere gasthuizen en de negen blokken waren veel kleinschaliger en beschikten over veel minder geld dan de twee eerder genoemde gasthuizen. Zij werden via een testament gesticht waarbij welgestelde Bosschenaren via een legaat geld, landerijen en goederen achterlieten om liefdadigheidsinstellingen op te richten of in stand te houden. Een dergelijke daad van barmhartigheid werd min of meer gezien als een garantie voor een plaatsje in de hemel. Hun naam bleef dan ook tot ver na hun dood nog voortleven. Rentmeesters of provisoren bestuurden meestal deze gasthuizen. Er werden bij testament wel allerlei beperkende bepalingen opgenomen. Zo waren de particuliere voorzieningen alleen bestemd voor niet bedelende arme Bossche poorters/burgers en meestal behorend tot de familie van de stichter. Deze beperking ontstond vanwege de sterke toename van armen van buitenaf. Men moest zich ook netjes en vroom gedragen, het ware geloof hebben of bijvoorbeeld geen sterke drank drinken. Heel specifiek werd bijvoorbeeld een gasthuis gesticht voor godvruchtige vrouwen van een eerbare conversatie en een goede levenswandel. Veelal moest men ook *ten eeuwigen dagen* bidden voor het zielenheil van hun weldoeners.

Ontwikkelingen Reinier van Arkel

In dit geval heeft Reinier van Arkel zijn vermogen na zijn dood in het begin van de 15e eeuw (1439) nagelaten aan een te stichten tehuis voor zinnelozen (*Reynerus van Arckels Fondatie voor ses arme sinneloose menschen*). Hij was vermogend, niet getrouwd maar werd in 1425 wel vader van een onwettige dochter. Van Arkel was erg begaan met het lot van *de meest ongelukkige aller menschen voor wie zelfs in het gasthuis geen plaats was.* Ze werden opgesloten in de Gasthuistoren. Gebouwd als een van de oudste stenen gebouwen werd dit het eerste dolhuis (gekkenhuis) en tevens het oudste, nog bestaande psychiatrisch ziekenhuis van Nederland. In het eerste stenen huis was plaats voor zes krankzinnigen die gratis werden verpleegd.

In de loop van de eeuwen werd het later genoemde Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen regelmatig uitgebreid. De sterke toename had dan ook gevolgen voor de behuizing. Het eerste dolhuis werd op het einde van de 17e eeuw vervangen en in de 18e eeuw verder uitgebreid. Begin 19e eeuw (1837) werd alles tot de kelders toe afgebroken en vervangen door nieuwbouw. Een aantal panden aan de Hinthamerstraat zoals Het Hoefijzer, De Hopwagen, De Witte Burrie en Het Zwart Lam en delen van de oude kazerne werd in 1838 aan het complex toegevoegd. Eind 20e eeuw vond er weer nieuwbouw plaats waarbij de laatste restanten van de kazerne verdwenen.

Boven de voordeur in de Hinthamerstraat staat de tekst *Geneeskundig Gesticht Anno 1838*. Oorspronkelijk zat boven de voordeur *De Steen der Sinneloosen*, gemaakt van zandsteen, in **barok**stijl, door de Dordtse steenhouwer Peter van Coeverden als gevolg van een opdracht van 16 mei 1686. De steen zat daar van 1686 tot 1838. Daarna werd deze steen ingemetseld op de binnenplaats. De steen werd in 1992 gerestaureerd. De tekst luidt: *Reynerus van Arckel Fondatie voor ses arme sinneloose menschen.* Uitgebeeld worden: (vervolgings-)waan, manie, dementie, melancholie, hallucinatie en idiotie.

Vanaf 1700 werden ook patiënten uit de Meierij en even later ook uit het gehele land toegelaten. In 1846 kwam de eerste psychiater, dr. Rap Mund.
Eind 19e eeuw verbleven er zevenhonderd patiënten. Eind vorige eeuw waren er zelfs achthonderd patiënten, los van de vele dag- en poliklinische behandelingen (honderd dagbehandelingen en tienduizend poliklinische behandelingen).
De toeloop was in 1870 zo groot dat twee artsen van het tehuis een nieuw krankzinnigengesticht oprichtten buiten de stad, op het Landgoed Coudewater onder Rosmalen.

Vanaf medio 19e eeuw tot eind 20e eeuw (1853-1991) werden de patiënten geheel verzorgd door de religieuze broeders en zusters van de Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Barmhartigheid, voorheen Congregatie Goede Werken, in 1830 gesticht door Glorieux.
Na enige tijd deel uit te hebben gemaakt van de GGZ, de Geestelijke Gezondheidszorg ’s-Hertogenbosch is de inrichting weer zelfstandig en heeft haar historische naam Reinier van Arkel weer teruggekregen.

Behandeling

Vroeger ging men niet zo met respect met deze patiënten om.
De behandeling was toen niet te vergelijken met die van tegenwoordig. De ongelukkigen werden met riemen en kettingen vastgebonden of opgesloten in hokken of kooien. De zware deuren van hun verblijfplaats waren voorzien van grendels. Via een kleine opening in de deur kregen de stakkers het eten in ijzeren of houten bakken aangereikt.
Pas in de 19e eeuw werd men ook behandeld. Vooralsnog was een eventuele genezing meer een kwestie van toeval dan van iets anders. In 1854 meldde de geneesheer als een van de weinige successen van dat jaar het “herstel” van een jongen door toepassing van koude douches. Na behandeling met een *flinken breeden straal* was deze jongeling *die vroeger uren, ja dagen achtereen, roerloos en sprakeloos als een beeld op dezelfde plaats bleef staan* in zoverre hersteld *dat hij geregeld antwoordt en spontaan allerlei bezigheden en uitspanning zoekt.*
In de volksmond werd deze wijk die Hinthamereinde heet het Gekkeneind genoemd vanwege de aanwezigheid van dit gekkenhuis.
Er was ook een liedje:

er is een brand gewist,
er is een brand gewist,
er is brand op het Hinthamereind gewist,
en de gekken hebben het uitgepist.

Het gekken kijken

De zinnelozen vermaakten zich niet, maar anderen vermaakten zich wel om hen. Evenals elders in de republiek bestond ook in ’s-Hertogenbosch de gewoonte dat men tegen betaling de zinnelozen kon gaan bezichtigen. Lieden van een geringe *afkomst* moesten daarvoor een stuiver in de collectebus storten, fatsoenlijke mensen moesten zelf weten hoeveel zij gaven, maar van hen werd meer verwacht. In het reglement was wel bepaald dat bij een bezichtiging de binnenvader of –moeder er altijd bij moest zijn en dat de vader moest waken voor plagerijen. Alleen op Vastenavond, wanneer de “kinderen” warm wittebrood als traktatie kregen, werden nieuwsgierigen niet toegelaten. Van verzet werd in de bronnen niets teruggevonden.
Het gekken kijken werd zelfs in officiële voorschriften vastgelegd. Zo stond er in 1748 nog in het reglement:
art. 13 *Als 't gebeurt, dat geringe menschen het huys en de kinderen komen besigtigen, zal de binnenvader ofte binnenmoeder van yder persoon afvorderen een stuyver en dat gelt in de bus steken.*
art. 14 *Dog wanneer er fatsoenlyke lieden voorgeschreven huys en sinneloosen komen sien, zal de binnenvader ofte binnenmoeder met aanwyzinge der bus deselve versoeken den armen indag- tig te willen zyn.*
De binnenvader of -moeder moest er bij deze expositie wel zorg voor dragen *dat de sinneloosen door besigtigers niet worden geschagrineert, getergt off op eenige wyze beledigt.*

Bouwgegevens

De gevel aan de Sint Jacobstraat dateert van 1838 en is gebouwd in een **neoclassicistische,** ongepleisterde stijl **(periode 1800-1870).** Het heeft een geprofileerde cordonlijst. Het fronton en rondboog staan op geblokte pilasters. Het timpaan in het fronton is leeg.
De gevel aan de Hinthamerstraat 203 is gebouwd in 1838 in een streng **neoclassicistische** stijl. Kenmerken van dit gebouw zijn de hoekblokken, cordonlijsten en attiek. Het heeft een uitspringende ingangspartij met halfrond bovenlicht met vensters daarboven met een kroonlijst op consoles. De vensters liggen diep naar achter en zijn op de 1e verdieping voorzien van ijzeren balustrades.

In het pand is speciaal voor koningin Wilhelmina een koninklijk toilet gebouwd die tijdens een bezoek van haar aan de stad dienst kon doen bij haar rondrit.
Aan het eind van de gang, halverwege de trap staat het beeld van de Heilige Dymphna.
De ziekenomroep ORVA (Omroep Reinier van Arkel) kent hier haar oorsprong. Ze functioneert nu in de diverse ziekenhuizen en zorgcentra. In het pand (binnenplaats) is nog steeds een steen aanwezig met daarop een afbeelding van opgesloten en geketende zinnelozen met het jaartal 1442. Deze steen is gemaakt ter gelegenheid van de nieuwbouw in 1686.

Beeldengroep

Op de binnenplaats staat een beeldengroep van spelende kinderen met een bal, gemaakt door de Spaanse kunstenaar Juan Muñoz (1953-2001).
Bij het betreden van de omsloten binnenplaats wordt men getroffen door de krachtige aanwezigheid van zes sculpturen: twee palen met stootkussens en vier mannen. De vier mannen zien er bijna hetzelfde uit. Ze zijn kleiner dan levensgroot, hebben een kaal hoofd en een gehavend gezicht. Hun kleding vertoont scheuren en wordt met spelden bij elkaar gehouden. Ze staan als bevroren in hun beweging, alsof ze plotsklaps zijn gestopt in hun activiteit. Wat die activiteit was is niet precies duidelijk, waarschijnlijk een balspel. Eén van de mannen heeft een bal in zijn hand, die voortdurend ronddraait. Een ander staat in een afwachtende houding tegenover hem. De overige twee lijken niet echt betrokken bij het spel. Alle objecten hebben dezelfde kleur: loodgrijs. De loodkleur – de beelden zijn niet echt van lood gemaakt, maar van kunststof – versterkt de indruk van verstarring en verstilling. Muñoz baseerde dit werk op een foto uit de jaren dertig die hij vond in het archief van de psychiatrische kliniek Reinier van Arkel. Op de foto zijn patiënten te zien die in identieke kleding korfbal spelen, terwijl enkele geestelijken toekijken.

SINT JACOBSTRAAT 10

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit pand met een van buitenaf zichtbare doorlopende houten trap heeft twee gevelstenen waarbij de beroepen van timmerman en metselaar worden weergegeven. De gevel heeft kenmerken van de **neorenaissance** en **eclectische** stijl, zoals de geblokte bogen en de gekleurde lagen in het metselwerk en het toepassen van meerdere stijlen.

SINT JACOBSTRAAT 12-14

Het pand is een gemeentelijk monument.
Aanvankelijk waren dit twee kleine huisjes met eenvoudige lijstgevels. Bij een restauratie zijn deze samengevoegd tot een pand.

SINT JACOBSTRAAT 18: Steegje

Dit onbewoonde steegje waarvan de bouwperiode onbekend is, is afgesloten door een poort.
Het vormt een brandgang voor Reinier van Arkel en een achterom voor de bewoners van het pand aan de andere kant van het steegje die het recht van overpad hebben.

SINT JACOBSTRAAT 19: Steegje

Het steegje komt uit op het binnenterrein van de voormalige Sint-Jacobskerk.
Het was een van de ingangen/sluipwegen naar de schuilkerk/bidkapel die hier in de 17e eeuw heeft gestaan.
De bouwperiode is onbekend. Het komt wel voor op de stadsplattegrond van de gemeente (Geoportal). Het is afgesloten door een ijzeren poort.

SINT JACOBSTRAAT 25

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een trapgevel met ontlastende korfboog rondom het bovenvenster. De pui is gepleisterd en gebosseerd. Het pand stamt oorspronkelijk uit het begin van de 17e eeuw.

SINT JACOBSTRAAT 29, 31,33

In deze wijk, het Hinthamereinde stonden in de middeleeuwen meer dan tien van gasthuizen. Naast Reinier van Arkel kende deze straat nog twee gasthuizen, te weten het Roelofs Herpensgasthuis en het Catharina Catersgasthuis. Hoewel het pand is afgebroken verwijst de gevelsteen in dit pand nog naar de vroegere aanwezigheid van Het Catersgasthuis, weliswaar geschreven met een K maar gesticht door Catharina Caters met een C.. De geschiedschrijving vermeldt nog dat in de 18e eeuw de ramen werden voorzien van luiken omdat men last had van baldadige mili-

tairen van de nabijgelegen kazerne. Het pand 33-31 is, zoals de gevelsteen aangeeft op het einde van de 19e eeuw gebouwd (1889) als bergplaats van gedistilleerd. In het pand daarnaast op nummer 29 werd in 1871 een Wijnhuis gebouwd.

Gasthuizen algemeen

De zorg en aandacht voor zieken, armen en ouderen is tegenwoordig onlosmakelijk verbonden aan onze maatschappij. Naast goed uitgeruste bejaarden- en verzorgingshuizen zijn er ook de nodige sociaal-maatschappelijke instellingen. Via verzekeringen en goede sociale voorzieningen wordt de hulp aan deze groepen gegarandeerd. De hulp die vroeger was gebaseerd op barmhartigheid is nu een recht geworden.
In de middeleeuwen ging dat dus heel anders. Aan het einde van de 13e eeuw waren er in de stad twee liefdadige instellingen, namelijk De Tafel van de Heilige Geest, ook wel genoemd het Geefhuis en het Groot Gasthuis. Het Geefhuis bedeelde de armen in natura en later ook in geld terwijl het Groot Gasthuis onderdak bood aan armen, zieken, bejaarden en reizigers.
Kenmerkend voor deze beide instellingen was dat zij groot in omvang waren, rijk en open stonden voor alle armen. Bovendien speelden de Kerk en overheid een belangrijke rol bij de oprichting en Bestuur.
Dat lag heel anders bij het grote aantal liefdadige instellingen die vanaf de 14e eeuw in de stad gesticht werden. Op een gegeven moment waren er zelfs ruim dertig (33) gasthuizen in de stad. De bewoners waren verzekerd van kost en inwoning en kregen soms ook een kleine financiële bijdrage.
Naast de gasthuizen kende de stad ook drie wijken, elk onderverdeeld in drie blokken. In elk van deze negen blokken was een blokfonds dat aan de armen voedsel en andere hulp bood. De fondsen werden beheerd door belangrijke mannen uit de buurt, de blokmeesters. Zij kregen hun inkomsten uit grondbezit in de Meierij.
De particuliere gasthuizen en de negen blokken waren veel kleinschaliger en beschikten over veel minder geld dan de twee eerder genoemde gasthuizen. Zij werden via een testament gesticht waarbij welgestelde Bosschenaren via een legaat geld, landerijen en goederen achterlieten om liefdadigheidsinstellingen op te richten of in stand te houden. Een dergelijke daad van barmhartigheid werd min of meer gezien als een garantie voor een plaatsje in de hemel. Hun naam bleef dan ook tot ver na hun dood nog voortleven. Rentmeesters of provisoren bestuurden meestal deze gasthuizen. Er werden bij testament wel allerlei beperkende bepalingen opgenomen. Zo waren de particuliere voorzieningen alleen bestemd voor niet bedelende arme Bossche poorters/burgers en meestal behorend tot de familie van de stichter. Deze beperking ontstond vanwege de sterke toename van armen van buitenaf. Men moest zich ook netjes en vroom gedragen, het ware geloof hebben of bijvoorbeeld geen sterke drank drinken. Heel specifiek werd bijvoorbeeld een gasthuis gesticht voor godvruchtige vrouwen van een eerbare conversatie en een goede levenswandel. Veelal moest men ook *ten eeuwigen dagen* bidden voor het zielenheil van hun weldoeners.

Roelofs Herpensgasthuis.

Dit gasthuis werd door Roelof van Herpen bij zijn testament gesticht op 7 april 1449. Het was bestemd voor acht vrouwen.

Catharina Catersgasthuis

Dit gasthuis voor vier vrouwen werd door Catharina Caters in de Sint Jacobstraat opgericht vóór 1607, want het is bekend dat over 1607-1608 de rekening van deze instelling werd nagezien.
Het bestuur werd uitgeoefend door de blokmeesters van het Hinthamereinde.
De geschiedkundige Van Oudenhoven vermeldde in zijn eerste editie overigens dat het gasthuis voor acht vrouwen was bestemd. In zijn tweede editie wijzigde hij dat in vier vrouwen.

SINT JANSKERKHOF

SINT JANSKERKHOF

Al heel lang wordt er op het Sint Janskerkhof niet meer begraven. In de middeleeuwen was het kerkhof veel groter dan het huidige Sint Janskerkhof. In 1452 werd het (kerk)hof afgescheiden van de straten door een muur. Alleen in de onmiddellijke nabijheid van de Sint-Jan werd begraven. De rest van de open ruimte werd gebruikt als vergaderplaats van de gilden, samenkomst van burgers, rechtszaal, voor mirakelspelen en de kermis. Het Sint Janskerkhof heeft een poos Achter de Kathedraal geheten.
In 1823 was de Sint-Jan vrijwel geheel omsloten door een kerkhof. Op 19 mei 1858 werd de laatste dode op het kerkhof begraven. Een dag later werd het kerkhof gesloten. Vanaf 1860 werd het kerkhof geruimd.
Wat van het grote kerkhof van de Sint-Jan is overgebleven, is een klein en sfeervol pleintje aan de noordoostkant van de kathedraal.

Begraven

In de vroege middeleeuwen wilden de katholieken het liefst in de kerk begraven worden.
Hiervoor had men twee redenen:

- Het voorkomen van graf-, en lijkschennis. Men vond het belangrijk voor de verrijzenis van Christus bij het einde der tijden ongeschonden te zijn. Dit idee bleef lang bestaan, ondanks dat de geestelijkheid verklaarde dat God voor een perfect lichaam borg stond.
- In een kerk was meestal een relikwie van een heilige aanwezig. Bij de verrijzenis was het geruststellend een heilige in de buurt te hebben.

Niet alle doden konden echter in de kerk worden begraven. Zo ontstond een kerkhof buiten de kerk. Door een speciale wijding werd deze dodenakker aan het profane gebruik onttrokken.

Rijke stinkers

Alleen de geestelijke en zeer nobele (rijke) lieden mochten in de kerk worden gegraven. Dat betekende ook dat regelmatig een grafsteen moest worden gelicht om er een familielid bij te plaatsen. Ook werden geopende graven niet altijd weer passend gesloten. Dit alles veroorzaakte een ontzettende stank die lang in de kerk bleef hangen. Daar komt ook het gezegde “rijke stinkers” vandaan.
Hoewel dit niet het primaire doel was zorgde het gebruik van wierook in de kerk er voor dat deze onaangename geur voor een deel werd verdreven.
Wierook wordt al zeker sinds 1700 voor Christus gebruikt, waarschijnlijk oorspronkelijk als reukoffer. Een reukoffer had tot doel de goden gunstig te stemmen. De geur en het gebed stijgen met de rook omhoog. Een praktisch gebruik van wierook was het verdrijven van rottingslucht. Het bloed en restanten van de dieren die joden offerden, werden gemaskeerd met de indringende geur van wierook.
Wierook werd en wordt in Europa vooral gebruikt in kerken. Hoewel bij de joden nog de geur van de offers verdreven moest worden kon men door middel van wierook de geur van vermogenden die in de kerk begraven lagen verdoezelen.
Omdat begrafenissen in de kerk ongemak, stank en besmettingsgevaar veroorzaakten gaven de overheden later, zoals tijdens de Franse tijd de voorkeur aan het begraven op het kerkhof.

Begraven in kerk/ kerkhof

Het kerkhof lag rond de gehele kerk en was verdeeld in percelen. In 1222 besloeg het kerkhof een rechthoekige ruimte van 86 bij 230 meter die langs de huidige Torenstraat en Peperstraat liep. Afhankelijk van de status werd je op een van deze percelen begraven. Het noordelijke gedeelte aan de Hinthamerstraat was voor de armen. Zuid was meer voor de welgestelden (bijv. Jheronimus Bosch). Er was ook een apart gedeelte voor ongedoopte kinderen en misdadigers in ongewijde grond. Het kerkhof was vanaf 1452 ommuurd en had grote toegangsroosters om beesten te weren. Vele duizenden Bosschenaren zijn hier naamloos begraven. Alleen in de onmiddellijke nabijheid van de Sint-Jan werd begraven. De rest van de open ruimte werd gebruikt als vergaderplaats van de gilden, samenkomst van burgers, rechtszaal, voor mirakelspelen en kermis.

Henk(es), 3-11-2011

Van 1200 tot in de 15e eeuw was dit gebied overigens nog grotendeels bebouwd.
In de Franse tijd was het verboden om overledenen nog in de kerk te begraven. Op 19 maart 1811 werd in de stad het keizerlijk decreet van Lodewijk Napoleon Bonaparte van 1804 van kracht dat begraven in de kerk verbood.
Toen Nederland in 1813 weer zelfstandig werd was het opnieuw mogelijk om in de kerk begraven te worden. In 1823 was de Sint-Jan vrijwel geheel omsloten door een kerkhof.
Uiteindelijk was het koning Willem I, die bij Koninklijk Besluit bepaalde dat het vanaf 1829 niet langer was toegestaan om de doden in de kerk te begraven. Bovendien kreeg elke gemeente met meer dan 1.000 inwoners de verplichting om buiten de bebouwde kom een begraafplaats aan te leggen. De begraafplaats moest minimaal een kwartier lopen (ca. een kilometer) van de bebouwde kom liggen. Als gevolg van het besluit in 1829 werden veel begraafplaatsen rond of in de nabijheid van kerken gesloten. Aanvankelijk ageerden vooral de kerken fel tegen dat besluit. Het begraven van overledenen in of nabij de kerk was namelijk een aanzienlijke bron van inkomsten. Veel gegoede burgers, die een familiegraf in de kerk bezaten voelden zich aangetast in hun persoonlijke vrijheid en zagen dit besluit als het verlies van een persoonlijk eigendom. Een familiegraf was gekocht met de bedoeling om daar later, samen met de partners en eventueel kinderen in te worden begraven.
In de archieven van de Sint-Cathrien zijn vele boze brieven van verontruste parochianen teruggevonden. De nieuwe situatie stelde het stadsbestuur voor grote problemen. De stad was toen nog een vestingstad. Diverse locaties kwamen in beeld. Uiteindelijk verleende koning Willem III aan het gemeentebestuur toestemming om op een deel van het Fort Orthen, rechts van de grintweg van de stad naar Crèvecoeur een begraafplaats aan te leggen De laatste begrafenis bij de kerk was op 19 mei 1858. De 17-jarige Johanna Wilhelmina Worst uit de Louwschepoort was de laatste overledene die hier werd begraven. Daarna mocht er in de binnenstad niet meer worden begraven.
Er kwam een nieuw kerkhof in Orthen met de naam Groenendaal, genoemd naar de eerste katholieke persoon die daar werd begraven. Een gedenksteen herinnert nog steeds aan deze eerste teraardebestelling. Inmiddels heet dit kerkhof weer Begraafplaats Orthen.
Vanaf 1860 werd het Sint Janskerkhof geruimd.

Begrip kerkhof

Bij de benaming kerkhof denken we meteen aan een plaats waar de overledenen hun laatste rustplaats vinden. Toch is dat niet de oorspronkelijke betekenis. Eigenlijk betekent het woord: besloten terrein rondom of naast een kerk. Dit was tot in de middeleeuwen een plaats waar min of meer officiële gebeurtenissen plaatsvonden zoals: bijeenkomsten, toneeluitvoeringen en afkondigingen.
Ook was het met de kerk zelf een asielplaats. De sterke arm van het gezag mocht daar niet optreden. Dieren werden erbuiten gehouden, behalve de koeien van de koster, die mochten er grazen. Vaak, maar niet overal was het ook een begraafplaats. Voor de minder draagkrachtigen tenminste; de rijken werden in de kerk begraven. Het Bossche Sint Janskerkhof, dat oorspronkelijk rondom de hele kerk lag en groter was dan nu, heeft inderdaad ook als begraafplaats gediend. Maar uit de stadsrekeningen weten we ook dat er toneel gespeeld werd.

Kerkelijk recht van kerken en kerkhoven

Zoals gezegd namen kerken en kerkhoven een bijzondere plaats in binnen een middeleeuwse stad, omdat daar het kerkelijke recht gold. De burgerlijke overheid had er niets te vertellen en daarom werden die plaatsen nogal eens door misdadigers gebruikt als wijkplaats.
In 1366 hadden enkele misdadigers hun toevlucht gezocht op het kerkhof van de minderbroeders, vlak bij de Markt. Desondanks werden ze daar door *gerechtsdienaren* gegrepen, weggevoerd en vervolgens onthoofd. De zaak werd door de kerkelijke autoriteiten zo hoog opgenomen, dat de bisschop van Luik de hele stad zelfs in de ban deed. Een jaar later wist het stadsbestuur door betaling van 500 gouden *mattoenen* te bereiken dat de ban werd opgeheven. Toen echter twee jaar later het Hof van Rome uitspraak in de zaak deed, bleek dat de bisschop van Luik de ban ten onrechte over ’s-Hertogenbosch had afgeroepen. Maar of de stad haar gouden *mattoenen* ooit heeft teruggezien vermeldt de geschiedenis niet.

Middeleeuwse omgang met kerken en kerkhoven

Zelfs in de middeleeuwen, toen het geloof zo’n belangrijke rol speelde in het dagelijkse leven hadden de Bosschenaren lang niet altijd de nodige eerbied voor hun kerken en niet te vergeten, hun kerkhoven. Deze kerkhoven werden regelmatig gebruikt voor allerlei bezigheden waarvoor ze beslist niet bedoeld waren.
In 1530 vond het stadsbestuur het dan ook nodig om nadrukkelijk te verbieden dat in kerken en op kerkhoven met ballen en kolven werd gespeeld. Ook bikkelen en dobbelen mocht daar niet meer, evenmin als het gooien met stenen met lei of …… met beenderen. Bovendien bleek het nodig de inwoners er op te wijzen dat het niet gepast was te *gaen oft staen seycken oft schuyten op die plaatsen.* Er stond een boete op van zes stuivers. Wie dat niet kon betalen raakte zijn bovenkleed kwijt of liep de kans te worden *gegheeselt.*

Henk(es), 3-11-2011

Kanunniken

De kanunniken van de Sint-Jan bewoonden grote huizen, 56 in getal, gelegen in de straten achter het kerkkoor. Zij vormden een afzonderlijke buurt in de stad.

Brandspuit

In de middelste straalkapel van de Sint-Jan, de tegenwoordige Sint-Annakapel had de gemeente vroeger een brandspuit gestald. Hiervoor was toen een deur naar het Sint Janskerkhof gemaakt.
In die kapel werden ook de brandslangen gedroogd.

Bonnefantenhuis

Dit gasthuis werd in 1401 op basis van een testament van priester Henri Buc gesticht voor tien arme scholieren. Bonnefanten betekent: bons enfants – boenefanten - goede kinderen. Het gasthuis stond ten oosten van het Sint Janskerkhof en als andere locatie wordt de plek tegenover de Sint-Jacobskerk genoemd. De jongens luisterden met hun zang de diensten in de Sint-Jan op. Het gasthuis werd in 1629 door confiscatie van het vermogen opgeheven.

Jaarmarkten

Op het Sint Jacobskerkhof werd de Sint-Jansmarkt gehouden. Dit was een jaarmarkt, ontstaan in de 14e eeuw. Kooplieden konden er hun waar slijten. Daarnaast kwamen er artiesten, kwakzalvers en lieden van lichte zeden op af.
De markt zorgde voor veel plezier en was een publiekstrekker. Rond 1700 raakte de Sint-Jansmarkt in verval. In de 19e eeuw verdween ze geruisloos van de stedelijke kalender.
De huidige Sint-Jansdag is de herleving van de Sint-Jansmarkt, die werd gehouden op 24 juni, de feestdag van Sint-Jan de Doper waarnaar de jaarmarkt is vernoemd.
De Sint-Jansdag wordt nu gehouden op de zaterdag die het dichts bij 24 juni ligt. Amateurverenigingen worden dan in de gelegenheid gesteld zich aan het publiek te presenteren. De locatie is nu hier op het Sint Janskerkhof.

SINT JANSKERKHOF: Stenenkring/gedachtenisteken

Buiten de kerk zijn in het verleden vele duizenden Bosschenaren naamloos begraven. Deze laatste rustplaatsen waren reden voor het kerkbestuur om daar toch even de aandacht van iedereen op te vestigen. Er moest een symbolische gedachtenisteken komen. Het resultaat zien we hier voor het noordelijke portaal waar in het plaveisel een stenenkring/gedachtenisteken van Niel Steenbergen is opgenomen. In een cirkel liggen 24 gedenkstenen waarvan er 22 stenen verwijzen naar de gilden die in de 16e eeuw een altaar hadden in de Sint-Jan. Zo wordt verwezen naar de brede lagen van de Bossche bevolking. Eén steen verwijst naar de pelgrims die vanuit alle windstreken naar de Zoete Lieve Moeder hier in de Sint-Jan kwamen en nog komen. Eén steen duidt de inwoners van de stad aan. In het midden ligt een grotere steen (plaquette) die de grootste vergeten groep symboliseert: de armen, gebrekkigen, kreupelen, lammen en blinden. Kortom de mensen die de hulp het beste konden gebruiken.
Op hen slaat dan ook de tekst van deze steen: *Opkomen zal Hij voor de armsten, recht doen aan de kleinsten (psalm 72).*

SINT JANSKERKHOF: Pleintje

In 1858 werd het verboden nog in de bebouwde kom te begraven en werd de Begraafplaats Groenendaal in de wijk Orthen geopend. Thans wordt het genoemd Begraafplaats Orthen.
Er ontstond een intiem en knus pleintje waar vroeger abele- of mysteriespelen werden opgevoerd door één van de wel vijf rederijkerskamers die de stad kende. Zo speelde men eens in de vijf jaar *De Hemelvaart van Ons Liever Vrouwke*. De Rederijkerskamer Moyses Bosch bestaat nog steeds en is zeer actief maar gebruikt deze locatie niet meer.
Het was ongeveer ook de plek waar Jacob Noteman in 1640 begon met het gieten van nieuwe klokken voor het carillon van de kerk. Hij verkeek zich op het gewicht en de weke ondergrond. Tijdens het gietproces braken de afgietsels. Hij nam de brokstukken mee naar Leeuwarden en

maakte daar de carillons af. Vervolgens moesten deze klokken over water hierheen worden vervoerd. Een hele klus.
Het Vondelingenhuis had hier haar achteruitgang.
Aan de rand van het pleintje staat een prachtige, uitheemse Amberboom.

SINT JANSKERKHOF 8: Sint-Janshuis

Vroeger, toen men nog niet in de nabijheid (schootsveld) aan de buitenzijde van de stadsmuren mocht bouwen kende de stad een aantal stadsboerderijen. Dit was vroeger ook zo’n boerderij. Momenteel doet het dienst voor parochieactiviteiten en als repetitieruimte voor de koren van de Schola Cantorum. De Schola Cantorum *Die Sanger Onser Liever Vrouwen* bestaat al zeven eeuwen. Behalve het volwassenenkoor bestaat er ook een jongenskoor en de Schola Puellarum of te wel het meisjeskoor. Er worden strenge toegangs- en kwaliteitseisen toegepast.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het gepleisterde pakhuis bestond oorspronkelijk uit twee panden die door het wegbreken van de gemeenschappelijke tussenmuur in de 18e eeuw tot één pand zijn verenigd.
Boven het westelijk deel zit een met Hollandse pannen gedekt wolfsdak en met eveneens Hollandse pannen gedekt zadeldak met wolfeind (voor) en tegen de puntgevel (achter).
In de westgevel bevinden zich twee vensters met luiken, een deur met gedeeld bovenlicht en een afgedicht venster. In de zuidgevel zitten twee zesruits (schuif)ramen, een rechtgesloten inrijpoort, een opgeklampte deur op de begane grond en twee rondboog zolderluiken, staafankers en vier duivenpoortjes.
Inpandig zien we restanten van een moer- en kinderbinten balklaag met 15e-/16e-eeuwse natuurstenen consoles. Het heeft een gemeenschappelijk dekbalkjuk met afzonderlijke schaarspanten met balk.

SINT JANSKERKHOF 9

Dit pakhuis annex beeldhouwersatelier is gelegen aan de noordelijke zijde van het kleine vierkante plein dat de zuidelijke afsluiting van het Sint Janskerkhof vormt. Het pakhuis werd omstreeks 1890 gebouwd en fungeerde als pakhuis/atelier voor de beeldhouwer M. van Bokhoven. Zijn atelier speelde een grote rol in de productie van religieuze beeldhouwkunst en kerkmeubilair in 's-Hertogenbosch.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand is gebouwd in een **traditioneel-ambachtelijke** stijl. Aan beide zijden is het pakhuis/atelier vastgebouwd aan de aangrenzende panden. Aan de achterzijde van het pand werd omstreeks 1910 aan de westzijde een smalle, ondiepe aanbouw voor toiletten aangebouwd. In 1981 werd het pand ter hoogte van de begane grond door middel van een tussenlid vastgebouwd aan het winkelpand Hinthamerstraat 111, waarbij de oorspronkelijke achtergevel op het niveau van de begane grond werd weggebroken.
Het pand heeft een rechthoekige plattegrond en telt twee bouwlagen onder een plat dak met voorschild, gedekt met Oudhollandse pannen. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met een rollaag boven de pui op de begane grond en op plinthoogte. Er zitten hardstenen dorpels onder de vensters. Boven de pui en de deuren op de eerste- en zolderverdieping zitten stalen balken. De voorgevel wordt afgesloten door een geprofileerde gootlijst op klossen. De middenpartij is hoger opgetrokken, tot het niveau van het platte dak. Op de begane grond zit een beglaasde vleugeldeur met kleine roedenverdeling. Aansluitend zien we aan weerszijden zesruits ramen. Ter hoogte van de eerste verdieping bevindt zich een laadluik met beglaasde vleugeldeur. Aan beide zijden hiervan bevinden zich zesruits ramen onder ontlastingsbogen. Op de zolderverdieping zit een smaller, lager hijsluik, eveneens met beglaasde vleugeldeuren, waarin een kleine roedenverdeling. Boven dit luik zien we een stalen hijsbalk. In de westelijke zijgevel bevindt zich een zijingang, gevormd door een paneeldeur met bovenlicht en een lage bakstenen stoep. Ter hoogte van de eerste en tweede verdieping zitten tweeruits valramen. In de oostelijke zijgevel zit op de eerste verdieping één, op de tweede verdieping twee tweeruits valramen.

De achtergevel gaat op begane grond niveau schuil achter het éénlaags tussenlid, dat het pakhuis met het winkelpand aan de Hinthamerstraat verbindt. Ter hoogte van de eerste verdieping zit een groot vijftienruits raam. Op de bovenverdieping zit een achtruits venster met valramen in het bovengedeelte.
Inpandig heeft men in hoofdlijnen nog een goede indruk van de oorspronkelijke situatie: het pakhuis/atelier had houten vloeren, rustend op houten balken. Tegen de westelijke zijde bevindt zich een houten trap met trapluiken. Later is tegen de oostelijke gevel een nieuwe goederenlift geplaatst.
Het pakhuis/beeldhouwersatelier is van algemeen belang en bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische en culturele ontwikkeling. Als bedrijfsruimte voor het atelier van de belangrijke Bossche beeldhouwer M. van Bokhoven vormt het pand een goede illustratie van de belangrijke rol die ateliers voor religieuze beeldhouwkunst in het culturele leven van 's-Hertogenbosch speelden en vertegenwoordigt het object kunsthistorische waarde. Tevens vormt het een herinnering aan de invloedrijke beeldhouwer M. van Bokhoven. Als bedrijfsruimte voor een beeldhouwersatelier vormt het pand tevens een goede illustratie van een typologische ontwikkeling. Het pakhuis/beeldhouwersatelier is van belang vanwege de gaafheid. Tot slot is het pand van belang vanwege typologische en functionele zeldzaamheid.

SINT JANSKERKHOF 13: Voormalig Koetshuis

Vroeger was dit een koetshuis, behorend bij de panden Choorstraat 16 en 18.

SINT JANSKERKHOF 15-16

Dit pand is een rijksmonument.
Het eenvoudige, blokvormig pandje uit de 18e eeuw met verdieping heeft een, met rode Hollandse pannen gedekt schilddak en een overstekende dakvoet.
In de in schoon metselwerk opgetrokken gevels zit een deur met bovenlicht en vensters met zesruits schuiframen en luiken op de begane grond en negenruits ramen op de verdieping. Onderaan zien we een gepleisterde plint. De kap kent dekbalkjukken en schaarspanten met balk.
Het fraaie gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JANSSINGEL

SINT JANSSINGEL

Nadat in 1874 de vestingwet van kracht was geworden werden de vestinggronden overgedragen aan de stad. ‘s-Hertogenbosch was haar positie als vestingstad kwijtgeraakt en de wallen en stadspoorten konden geslecht worden. De stadsmuren moesten vanwege de waterkering behouden blijven. Enkel hier aan de Sint Janssingel was dat niet het geval. Tegen de buitenzijde van de muren werden brede aarden taluds aangebracht. En, als overal op de voormalige vestinggronden, er werden bomen geplant. De aan het eind van de Sint Jansstraat staande stadspoort verdween eveneens onder de slopershamer.

Voor het eerst werd er aan de Sint Janssingel gebouwd. Overal zag men arbeiderswoningen aan de rand van de stad verschijnen. Want vooral onder de arbeidende klasse in de voormalige vestingstad was de woningnood groot. Voor hen werden hier riante (zeker voor die tijd) woningen gerealiseerd. Aanvankelijk werd dit gedeelte ook Westwal genoemd. In 1897 kreeg het de huidige naam, afgeleid van de Sint Janspoort die hier lag.

De hier aanwezige huizen werden gebouwd op de voormalige vestinggronden bij de stadsmuren.

In de ondergrond zitten nog restanten van deze 14e-eeuwse vestingmuur en ter hoogte van de Sint Jansstraat vinden we in de grond ook nog sporen terug van de Sint Janspoort.

In 2009/2010 is nabij de Wilhelminabrug weer een deel van deze stadsmuur vrijgemaakt en gerestaureerd.

Koepoort/Sint Janspoort/Sint Jansbolwerk

De oudste stenen stadspoort die hier heeft gestaan gaf via de polders Boschveld en May toegang tot de stad vanuit het westen (Deuteren en Vlijmen). Deze poort bevond zich in de tweede stadsmuur in het verlengde van de Sint Jansstraat die ook wel Koestraat werd genoemd. De poort ontleent zijn naam aan de Koestraat.

De huidige Stadsdommel was destijds hier de vestinggracht.

Vanaf het eind van de 13e eeuw werd de bouw van deze poort ter hand werd genomen. De poort behoort daarmee tot een van de eerst gebouwde toegangen van de nieuwe stadsuitleg en zal rond 1300 zijn voltooid.

Het poortgebouw was volgens 16e-eeuwse afbeeldingen bescheiden van hoogte, maar het is niet uit te sluiten dat het in oorsprong 14e-eeuwse gebouw eerder al verlaagd was.

Bij archeologisch onderzoek is een eenvoudige doorgang van de poort, met een breedte van 1,90 meter aangetroffen. De datering van de poort is niet bekend maar zou moeten samenvallen met het sluiten van de tweede stadsmuur. Dat zou dan ongeveer midden-14e eeuw moeten zijn. De Koepoort werd voor het eerst genoemd in 1399, toen in een stadsrekening het jaarloon werd vermeld dat een knecht kreeg om deze poort te sluiten.

In 1528 vond men het nodig de Koepoort beter verdedigbaar te maken. Voor de Koepoort en de naastgelegen muurtoren werd een groot trapeziumvormig bolwerk aangelegd, ook wel genoemd Sint Jansbolwerk, met aan de westzijde een nieuwe poort: de Sint Janspoort. De poort was opgenomen in de punt van dit bolwerk. Het bolwerk werd omschreven als een boog en een werf voor de nieuwe poort. De boog was ongetwijfeld de overkluizing over de stadsgracht. De poort had een vierkante vorm, een houten galerij en een hoge toren, bekroond met een zadeldak tussen twee trapgevels die met lood en leien gedekt was. De Sint Janspoort was met een doorgang van 2,85 meter aanzienlijk breder dan zijn voorganger. De poort moest de status van de stad uitstralen. Dat bleek uit de uitvoering in witte natuursteen met rijk beeldhouwwerk met vergulding en beschildering met onder meer een beeld van Sint-Jan, drie leeuwen en twee werpers met het keizerlijke en stedelijke wapen. De schietgaten, bedoeld om met haakbussen mogelijke aanvallen te weerstaan, waren uitgevoerd in hardsteen. Om de stad tegen wateroverlast te beschermen, kon de poort met schotbalken worden afgesloten.

Zeer bijzonder is de vondst tijdens recent archeologisch onderzoek van de aanwezigheid van de oorspronkelijke bestrating die bestond uit natuurstenen, gerolde rivierkeitjes. Dat zou de keibestrating kunnen zijn die genoemd werd in een stadsrekening van 1531/1532, waarin vermeld werd dat het bestraten bij de poort snel voltooid moest worden. Vermoedelijk was dit een pleintje vóór de stadspoort.

De oude Koepoort bleef in deze situatie gehandhaafd zodat er sprake was van een dubbele poort. Uit de stadsrekening van 1592/1593 blijkt dat de toren naast de Koepoort op dat moment verlaagd was.
Na een gedeeltelijke sloop in 1593, volgde in 1595 de volledige afbraak waarna in 1597 de toegang werd verplaatst naar de zuidelijke flank van het Sint Jansbolwerk. Waarschijnlijk hing dit samen met het aanpassen van het bolwerk. Vermoedelijk werd het oorspronkelijk open bolwerk op dat moment aan de binnenzijde van aarden wallen voorzien en kreeg de Sint Janspoort de overwelfde gebogen gang door de aarden wal. De voor- en achtergevel van de overwelfde doorgang waren met muren geflankeerd, die aan de veldzijde een stukje de gracht in staken. De doorgang kon door middel van zware, dubbele eiken deuren worden afgesloten. Omdat de Koepoort in dat jaar toch werd afgebroken, ondanks eerdere plannen tot behoud, moest de nieuwe Sint Janspoort ook als waterkering gaan fungeren. Binnen de wallen werd, eveneens in 1597, aan de binnenzijde van de oude Koepoort, een poortwachterswoning aangelegd. De oude, halfronde muurtoren van de tweede stadsmuur werd hierbij in dit gebouw opgenomen. Met de aanleg van dit wachthuis kwam de Koepoort toen definitief te vervallen. Bij archeologisch onderzoek in het najaar van 2011 zijn vermoedelijk de resten (fundering en een stenen vloertje) van het poortwachtershuisje gevonden. Het huisje stond tegen de buitenkant van de 13e-eeuwse stadsmuur aan. Het is niet bekend hoe lang het precies heeft gefunctioneerd. Bij de ontmanteling van de vestingwerken eind 19e eeuw was het er in ieder geval niet meer. Bij dat onderzoek is ook een natuurstenen hoekblok gevonden die er voor moest zorgen dat de vele passerende karren de stadsmuur niet beschadigden.
In 1639/1640 vonden herstellingswerkzaamheden aan de poort plaats, waarbij een nieuwe overwelving werd aangebracht en de voorzijde van de poort in natuursteen werd uitgevoerd. De poort werd hierbij aan de bovenzijde voorzien van een fries met daarop een drietal wapenschilden. In het midden het wapen van Brabant, geflankeerd door het wapen van de stad ’s-Hertogenbosch en van de prins van Oranje (Frederik Hendrik). In 1816 werd er weer aan de poort gewerkt en ontstond er weer een nieuwe poortentree.
De poort deed dienst tot 1868 toen men, vooruitlopend op de opheffing van de status als vestingstad ter hoogte van de Vismarkt een doorbraak in de huizenrij had gerealiseerd en over de Dommel een houten brug richting station had aangelegd.
Na het vaststellen van de Vestingwet in 1874, waarbij de stad van haar vestingstatus werd ontheven werd de poort in 1884 gesloopt. Iets later, in 1892-1894 werd het Sint Jansbolwerk afgegraven en de Dommel gekanaliseerd.
Deze poort is, in tegenstelling tot de andere poorten pas enige tijd na de 1e stadsuitbreiding gebouwd. Vermoedelijk heeft men dus geen rekening meer kunnen houden met de routing naar de Markt die in dit geval via kleine en smalle straatjes liep. Mogelijk heeft deze routing wel bijgedragen aan de voorspoedige economische ontwikkeling van de wijk Uilenburg.

Verdedigingswerken vóór het bolwerk

Dat hier een hoge wal lag is nog deels te zien aan de trap van de woning op nummer 1A. De doorgang liep schuin op de as van de weg waardoor er geen kogels dwars doorheen geschoten konden worden. Ook was het op die manier onmogelijk voor een vijandelijk leger om in volle vaart door de poort te stormen. Dat was overigens nog lastiger omdat vóór de poort uitgebreide verdedigingswerken lagen. Als men uit de richting Deuteren de stad in wilde dan moest men eerst door een manshoge aarden wal (enveloppe). Via een houten brug kwam men op een halve maan die diende als dekking van een ravelijn, een tweede brug leidde naar het ravelijn en vandaar weer over een houten brug. Eerst dan kwam men bij de stadspoort. Op het ravelijn en bij de poort stonden wachthuizen met militairen die de toegang tot de stad bewaakten. Dit was bij alle poorten het geval. Ook op de bastions en de wallen stonden wachtposten en liepen er patrouilles. Volgens de reglementen uit 1750 betrokken dagelijks ongeveer 150 man de wacht.

SINT JANSSINGEL: Stadsdommel

Aanvankelijk was de Dommel, die uitkwam in de Binnendieze alleen maar een niet al te brede stadsgracht. Vanwege de ontginningen in het stroomgebied van de Dommel nam de waterafvoer uit het achterland echter zodanig toe dat de stad, vanaf het midden van de 19e eeuw jaarlijks met overstromingen kampte. Men loste dit op door deze westelijke stadsgracht te verdiepen, te kanaliseren en te verbreden. Hierdoor ontstond de strakke Stadsdommel. Als gevolg hiervan zijn Bastion Deuteren,

Bastion Maria en Bastion Oliemolen verdwenen. Het gebied maakt nu onderdeel uit van de ecologische verbindingszone tussen Het Bossche Broek, De Gement en Maasland.
De Dommel is een regenrivier die in Belgisch Limburg ontspringt op het Kempisch Plateau, in het moeras De Donderslag ter hoogte van het plaatsje Peer. Het loopt via de plaatsen Schaft, Waalre, Veldhoven, Eindhoven en Boxtel en stroomt aan de zuidzijde de stad binnen. De Dommel is 146 kilometer lang waarvan 120 km op Nederlands grondgebied ligt. Het stroomgebied in Nederland is ongeveer 140.000 ha groot en in België ca. 30.000 ha.
In de 19e eeuw had het de bijnaam Zwarte Water omdat het water door de leerindustrie ernstig was vervuild.
De Dommel is tussen de stad en Boxtel eeuwenlang bevaren, weliswaar door schepen met een geringe diepgang.
Pas na 1880 kwamen er vele verbeteringen om de wateroverlast van de stad tegen te gaan. De Maas en de Waal werden gescheiden en de Maas werd gekanaliseerd. Bovendien werd tussen 1905 en 1911 het Drongelens Kanaal als afwateringskanaal gegraven. Als het water van de Maas te hoog stond waardoor de Dommel zijn water niet kwijt kon dan liep dat water weg via het Drongelens Kanaal dat op een lager niveau, verder stroomafwaarts op de Maas uit kwam. Tenslotte werd er bij de Groote Hekel een stoomgemaal gebouwd. De stad was vanaf dat moment grotendeels gevrijwaard van de jaarlijkse wateroverlast.

Aanpassing Dommel

De omvorming tot een ecologische verbindingszone heeft de Stadsdommel een natuurvriendelijker karakter gegeven. De Stadsdommel is in 2008/2009 interessant gemaakt voor allerlei planten en dieren. Aan de westoever van de rivier aan de Havensingel en de Van der Does de Willeboissingel zijn ca. 7.500 palen in de grond gebracht. Binnen de palen zijn bundels van tenen en twijgen, zogenaamde wiepen aangebracht. Bovenop de wiepen zijn kokosrollen met grond geplaatst, omhuld met juten zakken. Deze voorzieningen zijn getroffen om er voor te zorgen dat er na enige tijd begroeiing komt die dan verschillende dieren moet aantrekken zoals de ijsvogel. Op verschillende plaatsen zijn eilandjes tussen de palen en het talud aangebracht waardoor er drie paaiplaatsen voor verschillende vissoorten zijn ontstaan. Er is een gevarieerde oever van nat naar droog tot stand gekomen met veel verschillende plantensoorten, waarbij allerlei zoogdieren, insecten en amfibieën op afkomen.
Aan de overzijde van de Dommel is grond weggehaald waardoor de breedte van het water ongeveer gelijk blijft maar waardoor de rivier wel meer kan slingeren. De steile oevers zijn weer afgevlakt zodat er zich een grote diversiteit aan plantengroei kan ontwikkelen.
Aan de overkant van de Stadsdommel is een wandelpad aangelegd van waaruit men een prachtig uitzicht op de vestingmuren en het Bastion Maria.

SINT JANSSINGEL: Wilhelminabrug

Hier aan de overkant ligt de wijk Het Zand. Nadat de Vestingwet van 1874 van kracht werd mocht men buiten de stadsmuren gaan bouwen. Dat duurde toch nog wel heel even omdat de grond buiten de vesting veel lager lag en dus eerst moest worden opgehoogd. Ondertussen vond er in de stad een nog verdere verdichting van de bebouwing plaats. Het gebied is daarom eerst opgehoogd met drie tot vier meter zand, afkomstig van de Vughterheide. In totaal werd hier ruim 840.000 kubieke meter zand opgebracht. Het zand werd opgegraven door een ijzeren graafmachine die in de volksmond IJzeren Man werd genoemd. De plas die hierdoor is ontstaan heet nu dan ook IJzeren Man. Het is een mooi recreatiegebied.
Uiteindelijk kon men op het einde van de 19e eeuw met de bouw van de wijk beginnen die vervolgens in het begin van de 20e eeuw werd voltooid. Om een goede toegankelijkheid vanuit de stad te verkrijgen heeft men in de 2e helft van de 19e eeuw (1868) rond de kop van de haven aan de Vismarkt enige huizen afgebroken. Via deze doorbraak werd een weg naar het inmiddels aanwezige eerste houten station aangelegd.

De eerste brug

De eerste brug is gebouwd in 1870. Het was een eenvoudige brug zonder veel franje. Hiervoor moest een rondeel worden opgeofferd en de aarden wal achter de muur moest worden afgegraven. Het bijzondere aan

deze brug was dat de brug een beweegbaar vlak had, dat in geval van oorlog kon worden verwijderd. Het wegdek was niet bestraat maar van hout. De stad had namelijk op dat moment nog formeel de status van vesting en bij een eventuele oorlogsdreiging moest men de brug snel kunnen afbreken. Deze brug heeft ongeveer vijftig jaar dienst gedaan.

De tweede brug

De tweede brug is gebouwd in 1923, in de stijl van **Berlage** maar was veel breder met leuningen van Saksisch graniet.
Op de vier hoeken stonden granieten pylonen van bijna acht meter hoog die waren bekroond met lantarens en veel beeldhouwwerk. Twee pylonen waren getooid met ruiterbeelden van hertog Hendrik I van Brabant en aartshertog/keizer Maximiliaan van Oostenrijk, die de stoffelijke welvaart en de bloei van de stad symboliseerden. Aan de kant van de stad stonden afbeeldingen van Jheronimus Bosch en bisschop Franciscus Sonnius, die de kunst/beschaving en het geestelijke leven voorstelden.
Aan de vier uiteinden van de brug was een kikker geplaatst als symbool van de ligging van de stad tussen het water en de lage ommelanden. Bij de overgang van de leuning bevonden zich op het hekwerk vier zeeleeuwen. Het beeld van de keizer en enkele kikvorsen hebben een plaats gekregen aan de Hekellaan.

Piet Kerssens

Bij de bevrijding van de stad tijdens de Tweede Wereldoorlog (oktober 1944) is bij deze brug zwaar gevochten. Eenheden van de 53e Welsh Division rukten door de stad op naar het station dat door de Duitsers hardnekkig werd verdedigd. Bij dit gevecht is de Bosschenaar Piet Kerssens gesneuveld. Hij ging op eigen verzoek als gids mee met de Welshmen en is, bij een poging een gewonde uit de vuurlijn te slepen, gewond geraakt en later in Coudewater overleden. Een gedenksteen houdt zijn naam in ere.
De brug werd zwaar beschadigd en werd aanvankelijk provisorisch gerepareerd.

De derde brug

Medio 20e eeuw (1954) werd begonnen met de complete restauratie van de op- en ombouw van de brug naar een ontwerp van architect Piet van Kessel. Aan de stationskant kwamen dubbele pylonen en de brug kreeg open leuningen. De dubbele pylonen, met bovenop de hertogskroon zijn voorzien van beeldhouwwerk, gemaakt in Moezelzandsteen en ontworpen door de Bosschenaar Frans van der Burgt.
Het beeldhouwwerk geeft de belangrijkste momenten uit de geschiedenis van de stad weer, namelijk:

Noordpilaar

- **1185**: Stichting van de stad door hertog Hendrik I van Brabant; afgebeeld zijn de hertog en een schip, duidend op de handelsfunctie.
- **1228**: Vestiging van de franciscaner minderbroeders.
- **1318**: Stichting Illustre Lieve Vrouwe Broederschap; statuten worden uitgereikt door de bisschop van Luik, Adolf van der Marck, lid van de Broederschap
- **1380**: Het Mirakelbeeld van de Zoete Lieve Vrouwe in de Sint-Jan werd gevonden; uitgebeeld is het moment waarop de loodsmeester de knecht ervan weerhoudt het houten beeld stuk te slaan om er brandhout van te maken; aan de rechterkant waarschijnlijk broeder Woutken met het teruggevonden Jezusbeeld in zijn armen.
- **1406**: Blijde Incomste van hertog Anton van Bourgondië; uitgebeeld door een ruiterfiguur, de hertog en een staande figuur, voorstellend het stadsbestuur, die elkaar wederzijdse trouw zweerden.
- **1423**: Vestiging van de broeders van het Gemene Leven; zij gaven zelf geen onderwijs maar verschaften onderdak aan de leerlingen.
- **1463**: Grote stadsbrand; uitgebeeld zijn een brandend huis en twee vluchtende figuren, één met een kind en één met goederen.
- **1484**: Foutief jaartal, moet zijn 1481; 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies; de driejarige zoon van keizer Maximiliaan, de latere Filips de Schone wordt tot ridder geslagen; Maria van Bourgondië is ook aanwezig.

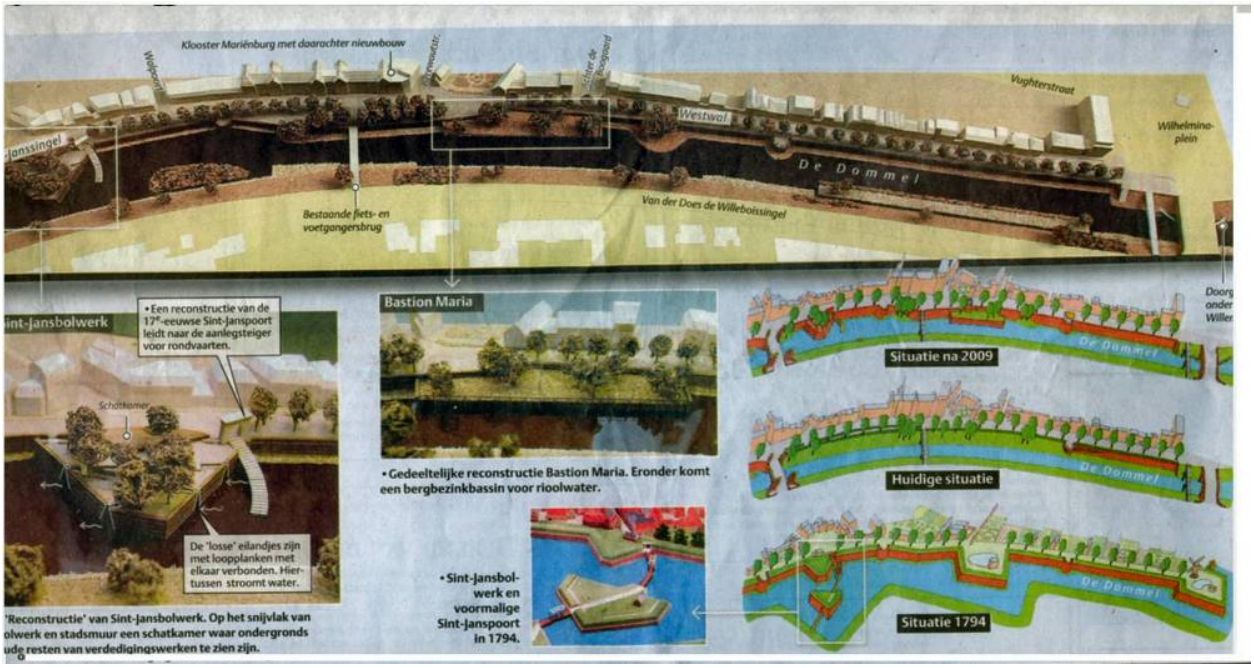
Zuidpilaar

- **1559**: ‘s-Hertogenbosch werd bisschopsstad; behalve door de bisschopsfiguur ook uitgebeeld door de wapenspreuken van de eerste bisschop Sonnius.
- **1566**: Beeldenstormen.
- **1629**: Verovering van de stad door Frederik Hendrik; Brabant werd een Generaliteitsland.
- **1741**: Stad kreeg toestemming voor de aanleg op eigen kosten van een steenweg naar Luik.
- **1798**: Bataafse Republiek; niet langer een Generaliteitsland; een staande vrouwenfiguur en twee meisjesfiguren houden een slinger vast, een vierde figuurtje knielt; verder is de vrijheidsboom zichtbaar
- **1810**: Napoleon I Bonaparte “geeft” bij een bezoek aan de stad de Sint-Jan terug aan de katholieken.
- **1879**: Laatste grote overstroming van de stad; afgebeeld zijn twee figuren in een bootje en een derde roept om hulp uit een huis dat gedeeltelijk onder water staat.
- **1944**: Stad werd door de geallieerden bevrijd van de bezetting door de Duitsers; afgebeeld zijn een Engelse soldaat in een tank die wordt verwelkomd door een wuivende vrouw met kind; een Duitse soldaat met hakenkruis sluipt heimelijk weg.

Van hieruit heeft men een mooi gezicht op de wat statige Stationsweg en het station. Vanaf het einde van de 19e eeuw (1896) tot op het einde van de Tweede Wereldoorlog stond daar een van de mooiste stations van het land, gebouwd door architect Eduard Cuypers. Tijdens de bevrijding van de stad werd het station onherstelbaar beschadigd.

SINT JANSSINGEL: Herstel stadsmuur/Sint Jansbolwerk

Voor de restauratie van de vestingwerken deelde de stad in 2006 in het totaalbedrag van 40 miljoen euro voor negen zogeheten *kanjermonumenten* weer voor 29 miljoen euro mee.
De aanpassingen en restauratie zullen vermoedelijk is 2012 zijn beëindigd.

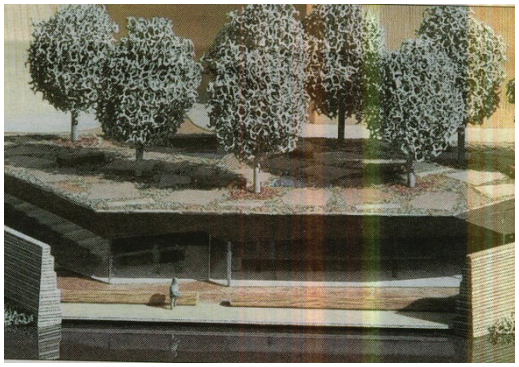
Sint Jansbolwerk

Meest in het oog springend bij het project de Westwal Keert Weer is het idee om het in de Stadsdommel voor-uitspringend Sint Jansbolwerk terug te brengen met de contouren van het 18e-eeuwse bolwerk dat doorsneden wordt door stromend Dommelwater. Bij de opgravingen zijn hier resten gevonden van drie achtereenvolgende stadspoorten, te weten de 15e-eeuwse Koepoort, haar 16e-eeuwse opvolger die dienst deed van 1525 tot 1597 en de 17e-eeuwse Sint Janspoort (1597-1890). Van de Koepoort zijn de hardstenen zijkanten teruggevonden, inclusief de duimen waar de deuren aan waren opgehangen. Ook is een deel van de natuurstenen keienbestrating uit 1531/1532 aangetroffen. Vermoedelijk was dit een pleintje vóór de stadspoort. Verder is bij een onderzoek in maart 2010 een stuk van een muurtoren van rond 1300 blootgelegd. Er zitten drie schietgaten in die echter zijn dichtgemetseld, toen de toren in de 16e eeuw zijn verdedigingsfunctie verloor. De toren is daarna tot huis verbouwd. Eronder zit nog een grote beerput waarvan de stortkoker is blootgelegd.

Naar verwachting zal de gemeente ’s-Hertogenbosch in 2013 beginnen met de gedeeltelijkje herbouw van het voormalige Sint Jansbolwerk. Het bouwwerk aan de Dommel moet vanaf uiterlijk eind 2014 een toeristische trekpleister worden. Niet alleen vanwege de *archeocrypte* waarin resten van de middeleeuwse Koepoort te zien zullen zijn. Er komt ook een half ondergrondse archeologische schatkamer (expositieruimte). De bezoeker daalt via een trap af tussen de resten van oude verdedigingswerken die van-achter glas zichtbaar zullen zijn. Het bouwwerk krijgt een glazen voorgevel en twee gereconstrueerde flankmuren van het 16e-eeuwse bolwerk waarvan muurwerk nog onder het zand zit. Bovenop komt een parkje waar gerecreëerd kan worden. De fundamenten van het aangetroffen poortwachtershuisje zullen, vanwege de ongunstige ligging verdwijnen. De aangetroffen bestrating uit ongeveer 1530 zal worden verwerkt in een nieuw aan te leggen vloer.
Het Sint Jansbolwerk wordt ook een toeristisch informatiepunt. De Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch gaat er zitten met kaartverkoop en het wordt een startplaats voor wandelingen. De VVV zal er een voorpost openen van het VVV-hoofdkantoor aan de Markt. Rederij Wolthuis zal er net als nu voor de rondvaarten blijven aanleggen. Tevens kunnen er kaarten voor de rondvaart worden gekocht. Het Koning Willem I College begint een leerwerkbedrijf in het bolwerk, waarmee bezoekers ook van een natje en een droogje worden voorzien.

Het ontwerp zal worden gemaakt door de architecten Marc van Roosmalen en Marlène van Gessel uit Delft. Zij ontwierpen eerder onder andere al het Bastionder en de doorvaart van de Kruisbroedershekel, dwars door de middeleeuwse stadsmuur.
De bouwkosten worden geraamd op een bedrag van 3,9 miljoen euro.

Stadsmuur

Inmiddels is de stadsmuur vanaf de brug tot aan het Bastion Maria vrijgemaakt en gerestaureerd. Tot aan het Sint Jansbolwerk is een deel van de aangetroffen, oorspronkelijke 14e-eeuwse muur hierin verwerkt. De metselaars die de muur weer hebben opgemetseld hebben een soort handtekening voor het verre nageslacht achtergelaten. In het funderingsbeton staan de namen: Rene, Peter, Arnold, Broer en Adrie gekrast. Daaraan is toegevoegd de tekst: *Kookworst* en de tekst *gereed 28-7-2009.* Deze datum geeft een historicus later een handvat om zijn zoektocht voort te zetten. Om er verder zeker van te zijn dat ze niet in de vergetelheid raken, hebben de metselaars ook een fles met een brief in de muur gemetseld. Ook daarop staan hun namen en de datum. De kookworst is overigens de bijnaam van Arnold.
In totaal zijn hier 600.000 stenen voor de muur gebruikt. De muur is dan ook, in tegenstelling tot de muren die bij de woningbouw worden gemetseld geen tien centimeter maar drie meter dik. De stenen zijn ook een voor een gebakken om de authentieke uitstraling te behouden.
Ten zuiden van dit bolwerk zijn alleen funderingsresten gevonden. Daar is de vestingmuur met nieuwe stenen gereconstrueerd. Waar mogelijk, is de muur weer opgemetseld op de oude breedte, met een basis van 150 centimeter. Waar dat niet kon, doordat de huizen te dicht bij de muur staan, of omdat er leidingen liggen, is de muur versterkt met muurankers.
Aan de stadskant van de muur is een aantal parkeerplaatsen verdwenen en er is een wandelpad aangelegd. Vanuit deze positie heeft men een mooi overzicht op de nieuwe ecologische verbindingszone aan de overzijde van de Stadsdommel. Langs het pad, zijn net als vroeger langs de vestingwal iepen aangeplant. Deze zijn bestand tegen de iepziekte.
Voorbij het Bastion Maria blijft het talud bestaan tot aan de stadsmuur van de Westwal.

SINT JANSSINGEL 88: Van Lanschot Stichting

Dit pand werd gebouwd in opdracht van de voormalige Van Lanschot Stichting.
Eind 19e eeuw (1894) riep het bankiersechtpaar F. van Lanschot en mevrouw P.G.J. van Lanschot-Fuchs, ter gelegenheid van hun 25-jarig huwelijksfeest uit dankbaarheid een stichting in het leven voor de huisvesting en verzorging van bejaarde, ongehuwde vrouwen en weduwen. Zij moesten wel tot het personeel van de familie van Van Lanschot behoord hebben.

De dames werden verzorgd door de zusters van het naastgelegen Klooster Mariënburg. Er was dan ook achter het trappenhuis een directe verbinding tussen dit tehuis en het klooster.
De stichting werd in 1945 opgeheven. Het was eigenlijk het laatste particuliere gasthuis in de stad waarvan wij er meer dan dertig gekend hebben.

Sociëteit De Harmonie

In de 18e eeuw kende het pand dat hiervoor stond verschillende eigenaren en in 1800 werd het opnieuw verkocht. Het werd toen omschreven als *eenen plaisir tuin met woning en tuinhuis* en was verkocht aan een societeit, die later De Harmonie zou heten. Deze sociëteit was in 1763 al in de pas later aangekochte woning opgericht. Het pand heette in die tijd Het Zwartmakershof. Volgens een verhaal van Antoni Welsch uit 1839 zou deze naam te maken hebben met een traditie van de sociëteit.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het tehuis werd gebouwd in 1894 en toont een vermenging van stijlelementen van de **neorenaissance** en de **neogotiek**.
Het is een tweelaags gebouw onder een plat dak met schilden. Het schild aan de voorzijde is gedekt met leien, aan de achterzijde met kruispannen. Het gebouw heeft een rechthoekige plattegrond, met aan de achterzijde een eenlaagse aanbouw onder een schilddak, gedekt met kruispannen. Boven de voorgevel zit een geprofileerde gootlijst op consoles. Het pand heeft houten dakkapellen met pirons. De gevels zijn opgetrokken in machinale baksteen en in de voorgevel voorzien van een hardstenen plint, dorpellijsten en sierankers. De geleding is door middel van speklagen. Onder de dorpellijst ter hoogte van de eerste verdieping bevindt zich een tandlijst. De voorgevel heeft rechts van het midden, ter plaatse van de ingangspartij een risaliet met een **neorenaissance** trapgevel, versierd met natuurstenen klauwstukken, timpaan en pirons.
De ingangspartij bestaat uit een natuurstenen poortje, rondboog tussen Ionische pilasters, waarboven een kroonlijst en een timpaan met schelpversiering, rustend op consoles met kopjes.
In de kroonlijst staat de tekst: van *Lanschot's Stichting*, hieronder twee jaartalstenen *Anno 1894* met cartoucheomlijsting.
In de poort bevindt zich een opgeklampte deur onder een rondbogig bovenlicht met sierrooster. Boven de poort zit een tweetal gevelstenen, waarin een torentje met drie bomen (populieren) links en een omgekeerd anker rechts te zien zijn.
Boven de ingang, op de eerste verdieping zitten twee gekoppelde rechtgesloten vensters onder ontlastingsbogen. Hierin zitten tweeruits ramen en ter hoogte van de zolder een tweelichtvenster onder een ontlastingsboog.
De gevel is op de begane grond en eerste verdieping voorzien van rechtgesloten vensters onder ontlastingsbogen met siermetselwerk in de boogvullingen. Hierin zitten zesruits ramen. De sober uitgevoerde achtergevel wordt aan de bovenzijde afgesloten door een tandlijst met rollaag. Op de begane grond en eerste verdieping bevinden zich T-vensters onder een ontlastingsboog. Geheel rechts op de begane grond zit een breed drielicht venster.
Links van het pand bevindt zich de eenlaagse aanbouw met rechtgesloten vensters onder een strek. Direct rechts hiervan bevindt zich de achteringang, gelegen in een door een segmentboog afgesloten portaal.
Inpandig heeft het tehuis een centrale gang, met aan weerszijden hiervan, tegen voor- en achtergevel vier vertrekken. Rechts ligt de hal, met hierachter het trappenhuis.
Het inpandige van het tehuis is, met uitzondering van de houten trap met balusters, gemoderniseerd.

Het tehuis van de Van Lanschot Stichting is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische en geestelijke ontwikkeling: het vormt een goede illustratie van de zorg voor ouden van dagen vanuit een particulier initiatief. Voorts vormt het tehuis voor bejaarden, verbonden aan een klooster, een illustratie van een typologische ontwikkeling. Het object bezit architectuurhistorische waarde vanwege de bijzonder rijke detaillering van het tehuis, met name het rijk uitgevoerde neorenaissance poortje. Het object bezit, als aan het Mariënburgklooster verbonden tehuis ensemblewaarde als essentieel onderdeel van dit omvangrijke kloostercomplex, dat cultuurhistorisch van nationaal belang is. Als beeldbepalend pand is het voorts van belang voor het aanzien van de beschermde binnenstad van 's-Hertogenbosch. Het tehuis is tot slot van belang vanwege de gaafheid van het exterieur en vanwege typologische en functionele zeldzaamheid.

SINT JANSSINGEL 92-100: Mariënburg

Complex

Het klooster- en schoolcomplex is gelegen op een globaal trapeziumvormig terrein, dat wordt begrensd door de Sint Janssingel (westzijde), de Walpoort (noordzijde), de Uilenburg (oostzijde) en de Berewoutstraat (zuidzijde). De voorzijde van het kloostercomplex is gelegen langs de Sint Janssingel en vormt een langgerekte gevelwand. Hierin ligt links het hoofdgebouw van het klooster uit 1897-1899. Achter het hoofdgebouw de eveneens uit 1897-1899 daterende kapel. Rechts hiervan ligt de in 1925 gebouwde kweekschool, die via een enigszins terugliggend tussenlid met portaal op het klooster aansluit. Deze voormalige kweekschool werd omgebouwd tot appartementen. Op de hoek Sint Janssingel - Berewoutstraat lag de in 1931 gebouwde huishoud- en industrieschool met een markante afgeschuinde hoekbebouwing, waarin de hoofdtoegang van het schoolgebouw. Dit deel is afgebroken en hiervoor in de plaats is het huidige appartementencomplex gebouwd. Achter de langs de Sint Janssingel gesitueerde bebouwing ligt een grote kloostertuin.
Aan de achterzijde van het klooster bevindt zich een aansluitende, dwars op het klooster geplaatste geknikte vleugel uit 1929, die tot aan de Uilenburg loopt.
Op de noordoostelijke hoek van het klooster ligt een globaal L-vormige vleugel voor het Noviciaat en Postulaat van het Mariënburgklooster, aansluitend op de zuidelijke gevel van de 15e-eeuwse kapel aan de Walpoort.
Het 19e-eeuwse Mariënburgklooster maakte deel uit van een cluster van klooster- en scholencomplexen tussen de Sint Janssingel en de Postelstraat. De in 1928 opgetrokken achtervleugel van het Mariënburgklooster vormde een verbinding tussen het klooster aan de Sint Janssingel en het gesloopte kloostercomplex aan de Postelstraat.
De ontwikkeling van het Mariënburgklooster in het begin van de 20e eeuw is nauw verbonden met de ontwikkelingen die zich in deze periode in het onderwijs voordeden. Door de groei van het aantal lagere scholen, met name na de invoering van de leerplichtwet in 1900, nam de vraag naar onderwijzend personeel toe. Dit leidde tot de opbloei van het aantal kweekscholen. In 's-Hertogenbosch was vanaf 1860 de Rijkskweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen aan de Papenhulst gevestigd. De bisschop en de geestelijkheid van 's-Hertogenbosch waren echter fel gekant tegen deze openbare kweekschool en bewerkstelligden de overplaatsing van de Rijkskweekschool naar Nijmegen en de oprichting van een tweetal katholieke kweekscholen. Voor de opleiding van onderwijzers kwam er een bisschoppelijke kweekschool aan de Sint Josephstraat. Voor meisjes was er sinds het einde van de 19e eeuw een kweekschool met internaat voor onderwijzeressen in het Marienburgklooster ondergebracht. In 1925 werd deze kweekschool ondergebracht in een daartoe bestemde nieuwbouw aan de zuidelijke zijde van het klooster. In 1931 werd het complex verder uitgebreid met een gebouw voor de r.-k. Huishoud- en Industrieschool voor meisjes (dit laatstgenoemde object komt niet in aanmerking voor bescherming). Het complex is gelegen op hoek van de Sint Janssingel-Berewoutstraat, aan de westrand van de binnenstad van 's-Hertogenbosch.
In de tuin staan exotische planten en bomen. Zo staat er nu een hele grote sequoia die omstreeks 1890 was meegebracht door een pater missionaris. Een (kust)sequoia kan wel honderd meter hoog worden.
De tuin is voor een deel voor het publiek opengesteld. Het mortuarium in de tuin krijgt op termijn ook een openbare functie.

Klooster Zusters van het Gemene Leven/Mariënburg

Eerder stond hier vanaf het begin van de 15e eeuw (1423) tot aan het midden van de 17e eeuw (1676) een Klooster van de Franciscanessen (zusters van het Gemene Leven). Het convent werd aan de Heilige Maagd Maria gewijd en kreeg daarom de naam Mariënburg. In 1469 gingen de Zusters over tot de Derde Regel van Sint-Franciscus onder het kapittel van Zepperen en kregen van de bisschop van Luik het recht een eigen kerk en kerkhof te bezitten. De kapel werd in 1488 gesticht door Aleidis, de weduwe van Ludolphus Buch en in 1491 ingewijd.
Het voormalige Mariënburgklooster had een L-vormige plattegrond, bestaande uit een aantal kloostergebouwen langs de Uilenburg en een haaks hierop geplaatste zuidelijke vleugel. Aan de noordzijde van het kloosterterrein bevond zich de kapel aan de Walpoort.
In 1868 vestigden vanuit Engelen de zusters van het Gezelschap van JMJ. zich in de stad in de Postelstraat.
In 1899 verrees hier op deze plek het huidige klooster. Dit klooster heeft uit piëteit dezelfde naam behouden.

Van het oude klooster was aanvankelijk alleen de oude kapel/kerk uit 1491 gespaard gebleven. Dit was een zogenaamde dubbelkerk, dat wil zeggen dat de nonnen tijdens de vieringen op een verdieping zaten om de aardse verleidingen te kunnen weerstaan. Het was een driebeukige zaalkerk met een driezijdig gesloten koor, een vier traveeën diepe gewelfde vrouwengalerij, een voorportaal en een dakruiter.
In het begin van de 20e eeuw (1928) is deze kerk zo slecht gerestaureerd dat nu alleen de oude muren op de begane grond, verborgen achter pleisterwerk nog intact zijn. In de Walpoort is dit nog te zien.

Zusters JMJ

Het huidige kloostergebouw (Burcht van Maria) is in opdracht van de zusters van de Congregatie sociëteit van JMJ (Jezus, Maria, Jozef) gebouwd. De geschiedenis van het Mariënburgklooster gaat terug tot de middeleeuwen. Vanaf de 15e eeuw was op deze locatie een gelijknamig klooster gelegen, waarvan alleen de in 1929 ingrijpend verbouwde kapel (bouwdatum 1488-1491) nog deels resteert.
Uit respect voor het oude klooster is de naam van dat klooster door de zusters van JMJ overgenomen.
Deze congregatie werd in 1822 welhaast heimelijk te Amersfoort opgericht door de pater jezuïet Mathias Wolff in een tijd waarin het kloosterleven niet werd geduld en van katholiek onderwijs nog geen sprake was. Vandaar de aanvankelijke schuilnaam *Pédagogie Chrétienne* als dekmantel voor de beginnende communiteit.
Desondanks groeide die communiteit in nauwelijks vier jaar uit naar een tweede klooster in Engelen, het hoge huis aan de Dieze.
In 1826 openden vier zusters van JMJ in Engelen een pensionaat. In 1840 werd daar zelfs het moederhuis van de congregatie gevestigd. Men vestigde ook huizen en kloostertjes elders in het land. Zo trok men ook naar ’s-Hertogenbosch waar in 1841 in de Kerkstraat onderdak werd gevonden. In 1857 verhuisde men naar de Postelstraat en door aankopen achter dit klooster, tot aan de wallen toe kon het grondbezit worden uitgebreid. Tegelijkertijd ontstonden er plannen om het moederhuis in Engelen hier naartoe te verplaatsen. Dat gebeurde ook in 1871. De bijnaam: *de zusters van de Postelstraat* herinnert hier nog aan.
Toen dat door toename van het aantal kloosterlingen - in de beste tijd een kleine tweehonderd, novicen en postulanten inbegrepen - te klein werd, werd in de jaren 1897-1899 achter de Postelstraat, op een terrein dat zich uitstrekte tot de Westwal - later Sint Janssingel - een nieuw moederhuis gebouwd, dat door latere uitbreiding nog veel groter zou worden. Architect van het indrukwekkende kloostercomplex was J.H.H. (Hubert) van Groenendael uit Amsterdam, een bekwaam bouwmeester uit de school van Cuypers. Het imponeerde van meet af aan.
Het oudste gedeelte werd het moederhuis van waaruit tientallen nieuwe kloosters werden gesticht.
Later werd het complex flink uitgebreid met een kapel, een aantal scholen waaronder een kweekschool en huishoudschool en een internaat.
Oorspronkelijk waren er wel 350 nonnen in het klooster.
In juni 1899 telde de Congregatie van de Zusters van Jezus, Maria en Jozef 58 huizen met ongeveer 1.200 religieuzen.
Eind 2011 woonden hier in dit klooster nog ruim vijfentwintig nonnen. Een belangrijk deel hiervan wordt hier verzorgd. Het is dus nu tevens een verzorgingshuis voor behoeftige zusters. Enkele zusters wonen in een van de nieuwe appartementen van dit complex. Tevens woont hier nog de voormalige bisschop Bluyssen.

Kweekschool/huishoudschool

In 1912 startte de Amsterdammer dr. H. Mollen hier zijn *Katholieke Leergangen* die enkele jaren later echter naar Tilburg werd verplaatst.
De kweekschool dateert uit 1925 en de huishoudschool uit 1931. Buiten het noviciaat en de schoolse activiteiten speelde de congregatie ook een belangrijke rol bij diverse geestelijke en maatschappelijke ontwikkelingen binnen en buiten de stad.
De kweekschool voor onderwijzeressen, behorend bij de sociëteit van Mariënburg van de zusters van het Gezelschap Jezus, Maria en Jozef, is gelegen aan de oostelijke zijde van de Sint Janssingel, waar het gebouw aansluit op de zuidelijke zijde van het klooster. Al sinds het einde van de 19e eeuw was er een kweekschool voor onderwijzeressen in het Mariënburgklooster gehuisvest. Deze onderwijzeressenopleiding trok vooral leerlingen uit de regio rondom 's-Hertogenbosch. In 1925 werd de kweekschool met internaat in een daartoe bestemde nieuwbouw ondergebracht.

Bouwgegevens

Franciscanessenklooster

Dit klooster is een rijksmonument.
Het Franciscanessenklooster Mariënburg van de zusters van de sociëteit van Jezus, Maria en Jozef met kapel, is gelegen aan de oostelijke zijde van de Sint Janssingel. Aan de zuidzijde sluit het gebouw aan op de voormalige kweekschool. Het klooster is gelegen op het terrein van een ouder kloostercomplex, waarvan de - in 1929 ingrijpend verbouwde - kapel (oorspronkelijke bouwdatum 1488) nog resteert.
Het huidige Mariënburgklooster werd gebouwd in 1897-1899, naar ontwerp van architect J.H.H. van Groenendael.
In 1928 werd het klooster uitgebreid met een vleugel aan de achterzijde en een noviciaat en postulaat, aansluitend op de noordoostelijke hoek van het hoofdgebouw. Deze vleugel sloot aanvankelijk aan op een bij het Mariënburgklooster behorend (nu gesloopt) gebouw aan de Uilenburg van architect S.J. Slootmakers. Deze uitbreidingen werden uitgevoerd naar ontwerp van architect Ch. Estourgie. Het klooster werd opgetrokken in een **neogotische** stijl.
Het gebouw is inpandig gedeeltelijk gemoderniseerd. In de achtervleugel is de dispositie met name op de bovenverdiepingen bij een verbouwing uit 1979 gewijzigd. Het voormalig noviciaat en postulaat is inpandig sterk gemoderniseerd.
Het kloostergebouw bestaat uit het hoofdgebouw met een globaal rechthoekige plattegrond, met aan de achterzijde hiervan de dwars hierop geplaatste kapel met T-vormige plattegrond. Aansluitend op de noordoostelijke hoek van het hoofdgebouw bevindt zich een langgerekte vleugel voor het noviciaat en postulaat met een L-vormige plattegrond, die een verbinding vormt tussen het hoofdgebouw en de Walpoortkapel. Ten zuiden van de kapel staat een in plattegrond geknikte rechtervleugel van het klooster.
Het hoofdgebouw en achtervleugel tellen drie bouwlagen plus souterrain onder een zadeldak, gedekt met respectievelijk leien en verbeterde Hollandse pannen.
Het noviciaat en postulaat tellen twee bouwlagen onder een samengesteld schilddak, gedekt met verbeterde Hollandse pannen.
Boven de kapel is een hoge dakruiter te zien, bekleed met zink en leien.
De gevels zijn uitgevoerd in baksteen met speklagen. De rijk gedetailleerde voorgevel van het hoofdgebouw heeft drie brede risalieten (van drie vensterassen), waarvan de meest linkse met een Dordtse gevel, bekroond met een natuurstenen bol. De twee overige risalieten hebben tuitgevels en boognissen en zijn bekroond met een dubbele kruisbloem.
In de tussenliggende gevelpartijen bevinden zich smallere, minder vooruitspringende risalieten die aan de bovenzijde zijn afgesloten door dakkapellen met topgevel.
In de voorgevel zitten kruisvensters met zesruits bovenlichten en onder tweeruits ramen. Hierboven bevinden zich ontlastingsbogen met polychroom metselwerk in strengperssteen in de boogtrommels.
In de risalerende middenpartij bevindt zich de hoofdingang met een opgeklampte houten paneeldeur met smeedijzeren sierbeslag in een spitsboogportiek.
In het midden van de sober uitgevoerde achtergevel van het hoofdgebouw ligt de driezijdig gesloten kapel met aan weerszijden van het koor tweelaags, plat afgedekte uitbouwen met rechthoekige plattegrond voor de sacristie en de bloemsacristie.
In de koorsluiting zitten spitsboogvensters met drielichten. In de sacristiegedeelten bevinden zich drielichtsvensters onder een segmentboog. In de borstwering van het venster op de verdieping zien we siermetselwerk.
Tegen de meest rechtse sacristieaanbouw bevindt zich een octogonale (achthoekige) traptoren met spits. In de achtergevel rechts van de kapel zitten smalle spleetvensters.
In het dakschild zitten dakkapellen met stolpvensters.

De achtervleugel van het klooster bestaat uit een, vijf vensterassen tellend, dwars op het hoofdgebouw geplaatst tussenlid en een schuin hierop geplaatst, hoger opgetrokken bouwdeel. In de dakschilden bevinden zich brede dakkapellen.
Links in het langgerekte, schuin geplaatste deel zit een risaliet met tuitgevel. Hierin bevindt zich de hoofdtoegang van de achtervleugel in een rondboogportaal, bereikbaar via een bakstenen trap. Ter hoogte van het souterrain zitten vensters met twee zesruits ramen.
Op de bel-etage zien we rondboogvensters met driedelige ramen en bovenlicht met kleine roedenverdeling. Daarboven kruisvensters met kleine roedenverdeling.
In de topgevel boven zitten drie zesruits vensters en geheel boven een spleetvenster.
Dezelfde vensterindeling is te zien in de noordelijke gevel en de kopgevel aan de Uilenburg.
De kopgevel heeft geheel rechts een travee met vier smalle verticale muurnissen, waarin smalle éénruits vensters.
In de noordelijke gevel van de achtervleugel links, ter hoogte van het trappenhuis zitten drie smalle, trapsgewijs klimmende verticale muurnissen met smalle eenruits vensters.
De tweelaags aanbouw heeft een plat dak.
Het noviciaat/postulaat heeft in het oostelijke dakschild een langgerekte dakkapel over bijna de gehele gevelbreedte. De zuidelijke gevel van het L-vormige bouwdeel heeft twee vooruitspringende partijen met in het midden een drie traveeën tellend bouwdeel waarin een hoger opgetrokken middenpartij met topgevel. Geheel rechts zit de vooruitspringende topgevel van de oostelijke vleugel. Deze wordt afgesloten door een natuurstenen lijst, bekroond met een kruis.
Het noviciaat/postulaat is voorzien van kruisvensters, op de benedenverdieping met zesruits bovenlichten en op de eerste verdieping met vierruits bovenlichten.
In de oostelijke vleugel rechts bevindt zich een vijf vensterassen tellend terugliggende gevelpartij. Ter plaatse van de trappenhuizen zitten muurnissen met twee smalle verticale laddervensters.
Op de zuidoostelijke hoek van het noviciaat/postulaat zien we een beeldnis met Mariabeeld.
Inpandig heeft het hoofdgebouw een centrale hal met netgewelven op granieten kolommen met bladkapitelen. Er loopt een gang langs de achtergevel.

Kapel

Hierachter bevindt zich de kapel met basilicale opbouw. Het kent zeven traveeën met eenvoudige gestuukte bakstenen kruisribgewelven.
De buitengevel toont onmiskenbaar de getallensymboliek van de neogotiek: drie vooruitspringende gedeelten, tweemaal zeven ramen en drie verdiepingen. Macht en religieuze inspiratie blijken al eeuwen door onafscheidelijke gezellinnen.
De kapel heeft een driedelige opstand: scheiboogarcade, galerij en lichtbeuk. De kapel meet dertig bij dertien meter en is vijftien meter hoog. De toren telt 59 meter.
De kapel maakt met haar pilaren van gemarmerd Zweeds graniet en de gevarieerde blad- en bloemvormen in de gebeeldhouwde zandstenen kapitelen, met haar vijftien meter hoge middenschip en priesterkoor, gedekt door gemetselde, gekoppelde gewelven, en de hoge gekleurde ramen van het presbyterium (priesterkoor) een verheven en stemmingsvolle indruk.
Boven de lage zijbeuken met de eenvoudige gemetselde kruisgewelven rijgen zich langs het middenschip de zijtribunes, geleid door slanke pilaren. Het altaar en de glas-in-loodramen dateren van na de Tweede Wereldoorlog. Ook zijn de oorspronkelijke kleurstellingen in de naoorlogse periode gewijzigd.
In de achtervleugel ligt een centrale gang langs de noordelijke gevel. Hierin bevinden zich op de begane grond kruisgewelven in schoon metselwerk. Verder zijn in het hoofdgebouw en achtervleugel onder meer te zien trappen met smeedijzeren leuningen en tegellambriseringen en diverse bewerkte paneeldeuren.
Het Mariënburgklooster is van algemeen belang. Het klooster bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een geestelijke en sociaaleconomische ontwikkeling. Het klooster vormt een illustratie van de ontwikkelingen in het onderwijs rondom 1900 en de belangrijke rol die de katholieke congregaties hierin in 's-Hertogenbosch hebben gespeeld. Het klooster heeft architectuurhistorische waarde als bijzonder voorbeeld van de neogotische stijl, karakteristiek voor katholieke kloosters en internaten rond 1900. Het gebouw neemt voorts een belangrijke plaats in in het oeuvre van de architecten J.H.H. van Groenendael en Ch. Estourgie. Daarnaast heeft het klooster architectuurhistorische waarde vanwege de verzorgde neogotische detaillering.
Het Mariënburgklooster is van belang als bijzondere uitdrukking van een stedenbouwkundige ontwikkeling: het illustreert de ruimtelijke ontwikkeling en schaalvergroting aan de rand van de oorspronkelijke middeleeuwse stad vanaf het einde van de 19e eeuw. Het Mariënburgklooster is van belang vanwege de situering, verbonden met de ontwikkeling van de stad na de opheffing van de vestingstatus en vanwege het belang van het klooster voor het aanzien van de historische binnenstad. Tot slot is het klooster goeddeels gaaf bewaard gebleven en

hierdoor een zeldzaam voorbeeld van de katholieke component in de hoofdplaats van het bisdom 's-Hertogenbosch.

Schoolgebouw

Dit complex is een rijksmonument.
Dit schoolgebouw waarin o.a. de kweekschool voor meisjes was gevestigd, is opgetrokken in een eigentijdse variant van de in het klooster toegepaste **neogotische** vormentaal. Het werd in 1925 ontworpen door architect Ch. Estourgie. De school, die later de Pedagogische Academie huisvestte, heeft inpandig enige wijzigingen in de dispositie en een gedeeltelijke modernisering ondergaan.
Het oudste gedeelte van de fraaie voorgevel laat de kenmerken van de **neogotische** bouwstijl duidelijk zien.
De voorgevel heeft twee hoekrisalieten met topgevel. De gevels zijn in machinale baksteen uitgevoerd, met een hardstenen lijst boven de plint van de voorgevel en zandstenen aanzet- en sluitstenen boven de vensters. Verder heeft het een licht overstekend zadeldak, gedekt met tuile-du-nordpannen en rondboogvensters.
De voormalige kweekschool heeft een globaal rechthoekige plattegrond en telt drie bouwlagen plus souterrain onder een samengesteld, licht overstekend zadeldak, gedekt met tuile-du-nordpannen. Boven de voorgevel zijn vijf en boven de achtergevel vier dakkapellen met bolkozijn aanwezig.
De gevels zijn gemaakt met machinale baksteen, met een hardstenen lijst boven de plint van de voorgevel en zandstenen aanzet- en sluitstenen boven de vensters.

De voorgevel, die qua bouwmassa een voortzetting vormt van het neogotische kloostergebouw, heeft twee hoekrisalieten met topgevel. Geheel links heeft de kweekschool een enigszins terugliggend tussenlid met de voormalige hoofdtoegang van de kweekschool. Deze bestaat uit een vleugeldeur met sierroosters en een driedelig bovenlicht. Aan weerszijden van de ingang twee smalle lichten met sierroosters.
De ingangsreliëfs zijn van natuursteen. De afbeelding van de Heilige Familie is gemaakt door Jos Kuypers. Midden boven een grote, rechthoekige, liggende steen is de Heilige Familie in een stralenkrans afgebeeld. Het kind Jezus bevindt zich in het midden en Maria en Jozef knielen aan weerszijden. Er omheen bevinden zich vier gestileerde engelenhoofdjes en vleugels te midden van stralen. Er onder staat de tekst *Ora et Labora.* Dit is een oude spreuk die de eenheid van bidden en werken typeert.
Op de begane grond bevinden zich v.l.n.r. een lage toegangsdeur (paneeldeur met sierrooster), waarboven een tweetal lichtvensters, acht brede rondboogvensters met drieruits indeling, kalf en drieruits bovenlichten met glas-in-lood.
Op de eerste en tweede verdieping zit een tiental rechtgesloten vensters, voorzien van kruiskozijnen met vierruits bovenlichten.
In de topgevels, ter hoogte van de zolderverdieping zitten kleinere rechtgesloten vensters met bolkozijn.
In de achtergevel is de vensterindeling gelijk aan de voorgevel.
Ter hoogte van het souterrain treffen we getoogde kelderlichten aan met diefijzers. Geheel links bevindt zich een terugliggende travee, waarin de toiletblokken zijn voorzien van smalle vensters. Ter hoogte van de tweede verdieping is deze travee voorzien van een loggia met boogvormige openingen met smeedijzeren hekken. Aan de rechterzijde van de achtergevel ter hoogte van de tweede verdieping zit een balkon.
De kweekschool is aan het begin van de 21^{e} eeuw omgebouwd tot luxueuze appartementen waarbij het inpandige grotendeels verloren is gegaan.
De onderstaande beschrijving van het inpandige deel heeft (grotendeels) betrekking op de periode vóór de verbouwing. Dezerzijds is niet bekend welke inpandige elementen gehandhaafd c.q. nog herkenbaar aanwezig zijn.
Inpandig heeft de voormalige kweekschool op de begane grond een centrale gang parallel aan de voorgevel, met aan weerszijden hiervan lokalen: aan de voorzijde een grote gymnastiekzaal, die is voorzien van een vijftal grote vensters met drie onder- en bovenlichten en achtruits roedenverdeling. Hiertegenover ligt de voormalige refter en recreatiezaal. Links van de centrale gang bevindt zich het trappenhuis en ter plaatse van de overgang tussen de gang en trappenhuis is een getrapte ontlastingsboog aanwezig. In het trappenhuis ligt een hardstenen trap, voorzien van smeedijzeren leuning met eikenhouten handvat. In trappenhuis en gang zien we een tegellambrisering, geel met roodzwarte randen. In de gang ligt een gele tegelvloer met roodzwarte randen.
Op de eerste verdieping aan weerszijden van de centrale gang bevinden zich de leslokalen (aan de achterzijde is de dispositie gewijzigd).

Aan de voorzijde, links, is een voormalig leermiddelenlokaal, waar de oorspronkelijke houten vloer en houten vitrinekasten nog aanwezig zijn. De overige leslokalen zijn gemoderniseerd. In de gang ligt een lichtgrijze tegelvloer met roodzwarte sierranden. De lokalen hebben nog oorspronkelijke paneeldeuren in de oorspronkelijke kleuren geelrood.
Op de tweede verdieping is de centrale gang gemoderniseerd. Op deze verdieping bevonden zich de chambretten. De zaal met chambretten aan de achterzijde had oorspronkelijk boogvormige doorgangen in de tussenmuren die nu zijn dichtgemetseld. Aan de voorzijde, links, ligt de voormalige tekenzaal, later samengevoegd met de kamer boven de hoofdtoegang. Op de zolderverdieping, onder de nog oorspronkelijke kap liggen eveneens chambretten.
Ook in het souterrain, waar oorspronkelijk de garderobe, opslagruimtes, de verwarmingsruimte en badkamers waren ondergebracht ligt in de centrale gang een terrazzovloer en een lichtgeel tegellambris met zwartgroene sierranden.
De voormalige kweekschool, behorend bij het kloostercomplex Mariënburg is van algemeen belang. De kweekschool bezit cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een geestelijke en sociaaleconomische ontwikkeling. Het schoolgebouw vormt een illustratie van de ontwikkelingen die zich in het onderwijs rond 1900 voordeden en de belangrijke rol die de katholieke congregaties in 's-Hertogenbosch hebben gespeeld. De kweekschool is voorts van belang vanwege het bouwtype, een bij een klooster behorende kweekschool met internaat. De kweekschool heeft architectuurhistorische waarde vanwege de stijl, een versoberde variant van de bij het klooster toegepaste neogotische stijl, vanwege de bijzondere detaillering, met name rondom de voormalige hoofdingang, het trappenhuis en de centrale gangen. Voorts is de kweekschool van belang vanwege de plaats die het schoolgebouw inneemt binnen het oeuvre van architect Ch. Estourgie. De kweekschool is van belang als uitdrukking van een stedenbouwkundige ontwikkeling: het vormt een illustratie van de ruimtelijke ontwikkeling en de schaalvergroting aan de rand van de oorspronkelijke middeleeuwse stad vanaf het einde van de 19^{e} eeuw. De kweekschool bezit ensemblewaarde vanwege de bijzondere situering, verbonden met de ontwikkeling van de stad na de opheffing van de vestingstatus en vanwege het belang van het schoolgebouw voor het aanzien van de historische binnenstad. Tot slot is de kweekschool goeddeels gaaf bewaard gebleven en hierdoor een zeldzaam voorbeeld van de katholieke component in de ontwikkeling van de hoofdplaats van het bisdom 's-Hertogenbosch.

SINT JANSSTRAAT

SINT JANSSTRAAT

Dit straatje is de oude westelijke toegang tot de stad. Hier lag in, de toen veel hogere, stadswal een poort met de naam de Sint Jans- of Koepoort. Deze poort was niet meer dan een tunnel in de wal. Voor de poort lagen uitgebreide vestingwerken.

SINT JANSSTRAAT 1

Het pand is een rijksmonument.
Dit **laatgotisch** huis heeft een overgekraagde verdieping en een zijtrapgevel met steile trappen. Beneden zitten houten kruiskozijnen. Het pand sluit aan bij de zijgevel van Lepelstraat 12.
De zijgevel staat bewust uit het lood.
In de middeleeuwen kende men namelijk nog geen dakgoten waardoor bij regen het regenwater via het dak langs de houten gevel zou sijpelen. Het hout zou dan sneller kunnen gaan rotten.

De goten die later werden aangebracht voldeden uiteindelijk ook niet.
Om de straten zoveel mogelijk begaanbaar te houden werd er op een gegeven moment een verbod uitgevaardigd op ouderwetse goten die vaak tot ver boven de straat uitstaken, wat bij stortregens natuurlijk veel ongemak gaf. Vanaf 1640 moest het regenwater door loden of blikken pijpen langs de gevel worden afgeleid.

SINT JANSSTRAAT 2A

Dit was het laatste pand in de stad met een houten voorgevel. Pas in 1911 is deze houten gevel afgebroken en vervangen door een stenen gevel.

SINT JANSSTRAAT 3-5

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis stamt uit de 17e eeuw. Het heeft een hoog zadeldak met zijtrapgevel met vlechtingen en vlakke ontlastingsbogen over de bovenvensters en schuiframen met een kleine roedenverdeling.

SINT JANSSTRAAT 3-5: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en is afgesloten door middel van een houten poort.
Het steegje is de eerste vijf meters overbouwd en komt daarna uit op een binnenplaatsje.
Het steegje is opgenomen in de voorgevel van het 17e-eeuwse pand met hoog zadeldak met zijgevel met vlechtingen. Verder zitten er vlakke ontlastingsbogen over de bovenvensters.
Het steegje werd vroeger genoemd Koepoortstraatje, naar het voormalige pand rechts daarvan op nummer 1 met de naam De Koepoort. Bovendien lag hier aan het einde van de straat een stadspoort met de naam Koepoort.

SINT JANSSTRAAT 6-8: Steegje

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, ligt tussen Sint Jansstraat 6 en 8 en het Hofje van Koolen.
Het eerste gedeelte van het steegje is ca. vijf meter overbouwd. Het loopt daarna door naar het Hofje van Koolen en komt vervolgens uit in de Walpoort.
Het steegje ligt tussen twee historische panden. Op huisnummer 6 staat het

pand De Stad Van Heusden die in 1603 zo al werd genoemd. In 1666 droeg het de naam Het Visserke.
Op nummer 8 staat het huis dat in 1666 de naam Het Cruis droeg.
De huidige voorgevel is, zoals de sluitsteen aangeeft van 1810.

SINT JANSSTRAAT 10-12/14: Het Anker en ’t Kroontje

Den Anker was de naam van één der twee panden die voorheen stonden op dit adres. Het andere pand had als naam Het Gorcumsch Schip.
In 1848 stond hier een naamloos logement aan de Sint Janspoort. De eigenaar was tapper en voerman. Degene die te laat was om de stad te verlaten kwam voor een gesloten poort te staan. Ongeveer 150 jaar geleden ging de poort bijvoorbeeld in september om vier uur 's morgens open en werd 's avonds om negen uur weer gesloten. Degene die te laat was om de stad te verlaten moest dan maar een logement zoeken.
Even later kreeg het pand van een nieuwe eigenaar de naam Het Anker. Als gevolg van het afbreken van de stadspoort kwamen er minder passanten langs. Het bleef echter een *Hotel, Café-restaurant en Uitspanning.* Later kwam er ook nog een *bergplaats voor automobielen*. Er kon voor 1,25 gulden logies met ontbijt gebruikt worden en voor één gulden kon er gedineerd worden. Het geheel stond toen bekend als Hotel Geertzen.
Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het van de nieuwe eigenaar, C. Kroon de naam ’t Kroontje en was tot 1989 een bekend café in de stad. In de tijd van 't Kroontje kende het grote café en de zaal erachter 22 clubs en verenigingen die er onderdak vonden.
Einde 20e eeuw was hier de dansschool Voetisch gevestigd. De dansschool is in 2009 opgeheven.

Bouwgegevens nr. 10, Het Gorcumsch Schip

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw en vormt een geheel met het pand op nr. 12 en nr. 14. Het is wel afzonderlijk te onderkennen. Er zijn restanten van moer- en kinderbinten balklagen aanwezig. Onder het pand ligt een kleine kelder met tongewelf.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

Bouwgegevens nr. 12, Het Anker

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis aan de linkerkant heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw en vormt een geheel met nr. 10, doch is afzonderlijk te onderkennen. Het pand heeft moer- en kinderbinten balklagen.
Aan de rechterkant zien we een huis met, eveneens een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw. Het was vroeger het poortgebouw van een stalhouderij. Op zolder zien we moer- en kinderbinten balklagen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT

SINT JORISSTRAAT

De Sint Jorisstraat is een van die vele Bossche straten, waar een rijk historisch verleden voor het opscheppen ligt. De straat, tussen de Spinhuiswal en de Keizerstraat werd eens genoemd *Huls* of *Hoelstraat* en maakte onderdeel uit van een wijk met omvangrijke Bossche lakenambachten.
De brug die in de straat lag heette toen Hulsterbrug.
Op kaarten van ca. 1645 komt de naam Sint Jorisstraat al voor. In oude tijden heette het hier *Spinnersplaats.*
De straat dankt haar naam aan de Sint-Joriskapel, die vanaf de middeleeuwen op de hoek Sint Jorisstraat en Keizerstraat heeft gestaan.
Na de bouw van het Huis van Bewaring maakten de omwonenden daar *Spinhuisplaats* van. Mogelijk kan deze naam ook zijn afgeleid van het feit dat in de gevangenis werd gesponnen. Vaststaat dat daar tapijten werden gemaakt.
Bij de restauratie na de Tweede Wereldoorlog heeft men vanaf de Parklaan een doorgang gemaakt naar de Sint Jorisstraat. Daarvoor stond er een aaneengesloten gevelwand.

Refugiéhuizen

Deze straat kende vroeger vier refugiéhuizen. Een refugiéhuis was een plaats waar kloosterlingen van buiten 's-Hertogenbosch in roerige perioden een veilig toevluchtsoord hadden. Vooral tijdens de Gelderse Oorlogen (ca. 1500-1543) werden deze refugiéhuizen gebouwd. De naam komt van het Franse woord refugé, dat vluchteling betekent.

Sint-Geertrui

Op de hoek Sint Jorisstraat en Spinhuiswal staat nu nog het voormalige refugiéhuis van de Abdij van Sint-Geertrui (augustijnen) uit Leuven. Het is in het begin van de 16e eeuw in opdracht van de abt Petrus Was gebouwd. Omdat een buitenlandse abdij eigenaar was kon het refugiéhuis, na de verovering van de stad in 1629 door Frederik Hendrik, niet geconfisqueerd worden. In 1767 werd het gebouw verkocht.

Abdij van Berne

De Abdij van Berne bij Heusden (norbertijnen of witheren) heeft vanaf 1506 een Refugiéhuis gehad op de huidige nummers 30, 32 en 34, naast de Sint-Joriskapel. Deze Norbertijnenabdij, die in 1134 in Berne bij Heusden werd gesticht had haar refugiéhuis in 1502 nog Achter het Stadhuis op de hoek van het Lombardje. Na de verwoesting van hun abdij in 1579 trokken de kloosterlingen naar hun refugiéhuis. In 1623 werden de gebouwen verkocht. In dat jaar is het vluchthuis vanuit de Sint Jorisstraat verhuisd naar de gebouwen van de broeders van het Gemene Leven aan de Hinthamerstraat/Schilderstraat. Na 1629 vestigde de abdij zich in het slotje te Heeswijk-Dinther.

Kartuizers

De kartuizers uit Vught betrokken in 1591 hun refugiéhuis in de Sint Jorisstraat, op het tegenwoordige nummer 25. In 1629 vertrokken de kartuizers naar Antwerpen. Begin 20e eeuw kwamen de zusters van Ronse er te wonen en kreeg het de naam Huize Sint-Jan Baptist. In 1981 werd het complex verbouwd tot 41 appartementen (genummerd 25 t/m 105).

Catharinaberg

Pand nummer 13, op de hoek van het Kruisbroedersstraatje, herbergde ooit een refugiéhuis. Het kwam rond 1588 in bezit van het Klooster Catharinaberg (franciscanessen) te Oisterwijk. Vanaf 1609 kwam het leeg te staan, waarna het in 1624 in handen kwam van de karmelietessen.

Voormalige Sint-Joriskapel

Deze straat heeft haar naam te danken aan de Sint-Joriskapel die op de hoek met de Keizerstraat heeft gestaan. Sint-Joris (Sint-Georgius) is de patroonheilige van de schuttersgilden.
De kapel dateert vermoedelijk van het einde van de 14e eeuw. De kapel werd gebouwd door het Gilde van de Oude Voetboog, het oudste en belangrijkste schuttersgilde. Bij opruimingswerkzaamheden, eind jaren zeventig van de vorige eeuw zijn overigens nog restanten gevonden van een nog oudere kapel.
De oudste vermelding van de kapel is van 1411. Vanaf dat jaar werd er namelijk een dagelijkse mis gelezen voor het zielenheil van Amitius van Amersfort en zijn vrouw Bela.
Na 1629 werd de kapel gesloten en in 1738 verkocht door de Schuttersgilde Oude Voetboog.

In 1906 is de voorgevel aan de Sint Jorisstraat gesloopt en het achtergedeelte is in 1965 afgebroken.
Van de 27 kerken en kapellen die de stad in de middeleeuwen kende was dit in ieder geval de grootste kapel. De lengte was 45 meter. Bij vroegere opgravingen waren de muren van het kerkschip duidelijk te zien evenals de oude en latere koorafsluiting en de dwarsbeuken.
Met zijn forse westtoren, twee transepten, een koor en met een lengte van ca. veertig meter had de kapel de allure en afmetingen van een forse dorpskerk.
De naturalistische afbeelding van een staande Sint-Joris die de draak doorsteekt verwijst naar de naam van de straat.
De kapel was na de Sint-Jan een van de grootste en voornaamste godshuizen van de stad.

Schutterij De Oude Voetbooggilde

De kapel is destijds gesticht door het oudste en vermoedelijk ook de belangrijkste van de drie gilden die de stad in die dagen kende, namelijk Schutterij De Oude Voetboog. Deze schutterij, die ook wel De Oude Schuts werd genoemd had haar bogaard op de plek waar nu het voormalige Huis van Bewaring staat. Naast de verdediging van de stad als belangrijkste taak zorgden zij ook voor de openbare orde en fungeerden dus ook als politie. Bij brand kwamen zij eveneens in actie. Deze schutterij bestond al vóór 1349. Hertog Arnoud van Gelder was er lid van. In 1787 werd de schutterij, onder protest van de gemeenteraad door de Staten-Generaal voorgoed ontbonden. Als privaat lichaam bleef zij weliswaar bestaan maar verkocht in 1804 haar bezittingen ten behoeve van een te bouwen gevangenis.
Op 23 april 1991 is de schutterij, op de feestdag van de patroonheilige Sint-Joris, na 200 jaar stilte weer heropgericht. De schietbaan ligt op het binnenterrein van de Citadel.

Legende Sint-Joris

De feestdag van Sint-Joris is op 23 april. Tijdens de christenvervolgingen van keizer Diocletianus zou de hooggeplaatste ridder Joris de marteldood gestorven zijn. Hij werd een van de meest populaire heiligen van de middeleeuwen. Tijdens de elfde eeuw werd dan ook een episode aan zijn leven toegevoegd: een verhaal. Daardoor werd hij echter het meest bekend, namelijk als Sint-Joris, de drakendoder. Er werd verteld, dat er bij de stad Silene in de provincie Lybië in de moerassen een afschuwelijke draak leefde. De bewoners brachten hem in eerste instantie twee schapen per dag. Het aantal schapen was echter niet onuitputtelijk. Men moest overgaan tot het offeren van een schaap en een kind, dat door het lot werd aangewezen. Toen het lot uiteindelijk op de dochter van de koning viel, aarzelde deze acht dagen. Op aandrang van het volk moest hij zijn dochter toch laten gaan. Gelukkig voor de prinses, ontmoette Sint-Joris (ook wel genoemd Sint-Gregorius) het huilende meisje. Hij sprong te paard, vond de draak en doodde het monster met zijn lans in een vreselijk gevecht. Sinds de middeleeuwen wordt Sint-Joris dan ook altijd afgebeeld, vechtend met een draak. Als zodanig werd hij de patroonheilige van de ridders en later van de padvinderij.

SINT JORISSTRAAT 1-1D/hoek VUGHTERSTRAAT

Jarenlang lag hier een braakliggend stuk perceel. Ter gelegenheid van het achthonderdjarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch schreef de stad een architectuurprijsvraag uit voor de opvulling van dit smalle stukje terrein. De architect R. Jacobs werd met dit pand één van de drie winnaars van de architectuurprijs. Het pand is een voorbeeld van een moderne invulling met een eigentijdse vorm, materiaalgebruik en detaillering.
Bijzonder is dat de derde verdieping, gedragen door een reeks kolommen, over een gedeelte van de oostgevel de grens van de kavel volgt, terwijl de onderste verdiepingen in het verlengde van de bebouwing aan de Sint Jorisstraat liggen. De scheefhoekige terreinvorm is zo verwerkt in twee, elkaar snijdende rechthoekige constructies. Het historisch stratenpatroon met zijn hiërarchische opbouw is daarmee hersteld.

SINT JORISSTRAAT 2-8/VUGHTERSTRAAT 66: Vml. pakhuizen

Dit hoge pand met laadruimten waarvan de achterhuizen in de Sint Jorisstraat goed te zien zijn stamt uit de 17e eeuw. Vroeger heette het In Amsterdam, vermoedelijk verwijzend naar de pakhuizen uit Amsterdam. Het was toen in de 17e eeuw als zeepziederij in gebruik. Daarna werd het een bakkerij. Later, in de 2e helft van de 18e eeuw, werd het pand bepleisterd. Achter deze pakhuizen lag vroeger een van de vele schuilkerkjes die de stad kende met de naam De Zeven Weeën.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De bebouwing is 17e eeuws waarin voor die periode typerende kruiskozijnen met houten glasroeden en luiken in de onderramen van de gevel zijn aangebracht (onlangs vernieuwd). Aan de achterzijde, niet vanaf de straat zichtbaar, staat een traptoren.
In oorsprong stamt het pand uit de 16e/17e eeuw. Het is een gebosseerd gepleisterd pand met twee verdiepingen onder met pannen gedekt omlopend zadeldak, dat doorloopt over de achterliggende panden aan de Sint Jorisstraat, waar het pand oorspronkelijk een geheel mee vormde. De winkelpui aan de zijde van de Vughterstraat dateert uit omstreeks 1930. Het kent vensters met schuiframen met kleine roedeverdeling op de begane grond en insteek en houten kruiskozijnen met luiken op de verdiepingen. Aan de zijde van de Vughterstraat zit een geprofileerde omlijsting met kuif en staafankers. De gevels zijn afgesloten door een lijst en goot op klossen. De voordeur heeft een bovenlicht.
Aan de oostzijde staat een uitpandige stenen traptoren met kloosterkozijnen. Het pand heeft een kelder met tongewelf, waterput, moer- en kinderbinten balklagen, kap met eiken dekbalkjukken en schaarspanten. In het huis ligt een mooie oude marmeren vloer en een apart traphuisje waarin een oude houten wenteltrap van gelijkvloers tot aan het dak.
De gepleisterde lijstgevel stamt uit de 2e helft van de 18e eeuw.

SINT JORISSTRAAT 3

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel. De balklaag van de verdieping bestaat uit moer- en kinderbinten met peerkraalsleutelstukken.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT 5

Spuithuisje

Dit spuithuisje/blokhuis met nummer 6 was één van de 39 spuithuisjes die vanaf de 17e eeuw (1688 en later) is gebouwd t.b.v. de brandweer. Dit huisje stamt overigens uit de 19e eeuw. Het ligt boven de Binnendieze (Verwersstroom), die hier de Sint Jorisstraat kruist. Slechts twee spuithuisjes zijn in de stad bewaard gebleven. Het andere huisje staat aan het Sint Geertruikerkhof 4. Een andere bron vermeldt dat er in het verleden maar vier spuithuisjes zouden zijn geweest. Zeker is dat er op meerdere locaties brandspuiten waren opgeslagen. Wellicht waren dat wel opslagruimtes maar niet speciaal hiervoor gebouwde huisjes, zoals hier op deze plek.
In de stad stonden op diverse strategische plaatsen in de nabijheid van of, zoals in dit geval boven de Binnendieze, dergelijke brandspuithuisjes waar de brandspuit stond opgeslagen. Men beschikte op deze manier direct over bluswater.
Ieder brandspuithuisje kende een *directeur* die verantwoordelijk was voor de inhoud van het gebouwtje, waarvan de brandspuit zelf het belangrijkste onderdeel was. Tweemaal per jaar werd de brandspuit beproefd en eenmaal per jaar was er een controle door de *Commissarissen over de Brandspuiten*, een stedelijke commissie. Naar

aanleiding van het proefspuiten en de controles werd er onderhoud of een reparatie uitgevoerd. Voor het controleren van de brandspuit kreeg de directeur eertijds jaarlijks een stadspenning van zilver uitgekeerd, maar hij kon ook de waarde hiervan in geld krijgen. Hij was daar kennelijk best tevreden mee, maar toen de inspectie werd verdubbeld tot twee maal per jaar, eiste en kreeg hij ook een verdubbeling van zijn honorering.
De brandspuithuisjes hebben in ieder geval vanaf het eind van de jaren dertig van de 20e eeuw hun oorspronkelijke functie verloren toen de brandweerkazerne aan de Jan Heinsstraat werd betrokken. De huisjes werden afgebroken of kregen een nieuwe functie.

Brandalarm

Nachtwakers

Eeuwenlang verbleef er dag en nacht in de toren van de Sint-Jan een nachtwaker. In een stadsrekening werd deze nachtwaker al in 1399 genoemd. Hij had als taak de stad in de gaten te houden. In oorlogstijd moest hij ook letten op de mogelijke benadering van de vijand. Elk uur moest hij op de trompet blazen om aan te geven dat hij wakker en waakzaam was. In vredestijd moest hij speuren naar een begin van een brand. Dan moest de nachtwaker op zijn trompet blazen om zo alarm te slaan. Vervolgens werd ook de klok van het stadhuis geluid en omdat deze niet overal goed te horen was werd ook nog een van de grote klokken van de Sint-Jan geluid.

Nachtroepers/klapwakers

Vanaf het eind van de 16e eeuw waren er in de stad nachtroepers of klapwakers. Zij waakten niet alleen tegen brand maar ook tegen diefstal, inbraak en smokkelarij.
De per stadswijk georganiseerde brandwachten liepen bij een melding snel naar het brandspuithuisje en vervolgens naar de brand. Diegenen die er het eerst waren kregen een beloning. In 1892 werden de zestien nog bestaande nachtwakers (één op de toren, de rest patrouillerend in de stad) ontslagen en werd hun taak overgenomen door de politie. Toen kwam ook een eind aan een andere traditie. Elk jaar op oudejaarsavond blies de nachtwaker om twaalf uur precies op zijn trompet om het nieuwe jaar aan te kondigen. De Markt stond op dat moment vol volk. Enkele leden van het koor Cecilia zongen daarna vanaf de toren koraalmuziek.

Brandpreventie en -blussen

In eerste instantie heeft heel vroeger de geestelijkheid zich ingezet voor het blussen van branden. Later werd deze taak vooral door de gilden overgenomen.
Het blussen van de branden was in eerste instantie toevertrouwd aan het ambachtsgilde van de leidekkers, metselaars en timmerlieden. Zij waren immers gewend op muren en stellingen te klimmen en kenden ook de meeste gebouwen. Het blussen van een brand ging toen nog met emmertjes water die moesten worden doorgegeven.
Eind 16e eeuw vond een zekere Jan van der Heijden de waterpomp uit en hierdoor veranderde de blusmethode revolutionair. In de 1e helft van de 17e eeuw was er van een stedelijke brandweerorganisatie nog geen sprake. In 1688 kocht het Bossche stadsbestuur voor het aanzienlijke bedrag van ruim 2.000 gulden drie brandspuiten. In 1703 werd de brandweer stedelijk georganiseerd volgens het Amsterdamse model. Het was ook het oprichtingsjaar van de brandweer.
De stad werd verdeeld in drie wijken die elk uit drie blokken bestonden. Iedere wijk kreeg een eigen brandspuit die in een speciaal gebouwd pand werd ondergebracht. De brandspuithuisjes lagen in Achter het Stadhuis, Sint Jorisstraat en bij de Geerlingse Brug in de Hinthamerstraat. In 1739 werd er ook een huisje met brandspuit geplaatst in het Sint Geertruikerkhof. Later kwamen er nog meer spuithuisjes bij zoals in de Diepstraat, in een van de straalkapellen van de Sint-Jan en op de Markt achter het café De Paternoster. Alle huisjes lagen aan of nabij de Binnendieze om over bluswater te kunnen beschikken. Iedere wijk kreeg zes brandmeesters. Elke brandmeester had een ploeg van 36 mensen onder zich. Drie keer per jaar werd er geoefend.
Dit betekende overigens niet dat de burgerij geen verplichtingen had. Zij moesten brandemmers klaar voor gebruik houden om bij brand direct naar de plaats van de brand te kunnen gaan.
Zodra er een brand uitbrak was het de bedoeling om de brandspuit zo snel mogelijk bij de brand te brengen waarbij degene die het eerst water gaf een premie kreeg van twaalf gulden. Deze wedstrijden waren soms ook wel lachwekkend. Bepaalde groepen schroomden er namelijk niet voor om elkaar te saboteren om zo als eerste de premie in de wacht te slepen.
Er werden voor de stad allerlei regels opgesteld. Zo moesten het Groot Ziekengasthuis en het Heilige Geesthuis voldoende emmers en dergelijke beschikbaar hebben. Iedere brouwerij, ververij, zeepziederij, kortom bedrijven waar met open vuur werd gewerkt, moesten ook ieder zes emmers hebben. De gemeente had zelf de beschikking over 34 ladders, 987 emmers en 34 watertonnen.
Het was inmiddels al lang verboden houten gevels te bouwen of te repareren en strooien daken aan te leggen of te vernieuwen. Er mochten ook geen ovens, ketels en fornuizen meer op een bovenverdieping worden geplaatst. Werklieden die met hout, turf of hooi omgingen of werkzaam waren in de bouw mochten niet roken.

Men mocht zelfs geen pijp op zak hebben. Zo bang was men voor stadsbranden die de stad al diverse malen hadden geteisterd.
In 1746 werd er nog een afzonderlijke brandspuit aangeschaft voor de toren van de Sint-Jan terwijl een jaar later een brandspuit werd aangeschaft voor de linker Kanaaldijk.
Eind 19e eeuw werd voor het eerst gebruik gemaakt van de stoomspuit die moest worden voortgetrokken door paarden. Tijdens de rit werd dan het vuur opgestookt om er voor te zorgen dat men bij aankomst al kon beschikken over stoom om de pomp in werking te stellen. Later werden de paarden door auto’s vervangen.
De komst van het waterleidingnet in de stad eind 19e eeuw was van groot belang voor de brandweer. Men was nu in staat, zonder gebruik te maken van pompen direct te blussen. Op afstanden van vijftig tot honderd meter werden in de straten brandkranen aangebracht zodat de brandweer, door middel van een op de brandkraan opgeschroefd opzetstuk waaraan de slangen werden gekoppeld, het leidingwater kon ophalen. De waterdruk was weliswaar aanzienlijk minder maar dat was bij lage bebouwing niet bezwaarlijk.
In 1901 werd een nieuw reglement voor een nieuwe organisatie van de brandweer vastgesteld.
Als gevolg van de komst van de telefoon werd ook de communicatie sterk verbeterd.
In 1943 richtte men in de stad de beroepsbrandweer op. Nieuwe technieken hebben voor meer snelheid gezorgd maar het water als blusmiddel bleef onveranderd.

Bouwgegevens

Het pandje is een rijksmonument.
Het vlakgedekt brandspuithuisje uit de 1e helft van de 19e eeuw met rechtgesloten gepleisterde voorgevel is afgesloten met een geprofileerde lijst. Het kent een rondgesloten deur met rond de bovenzijde een geprofileerde lijst, die naar de zijkanten uitloopt in een cordonlijst met erboven een rechthoekig omlijst veld, waarboven over de gehele breedte van de gevel een fors geprofileerde kepervormige lijst.

SINT JORISSTRAAT 7: Het Wijnvat

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een statige, gepleisterde lijstgevel uit de 18e eeuw en een achtertopgevel uit met ontlastingskorfbogen uit de 17e eeuw. Er is een kelder met tongewelf aanwezig onder het achterhuis. Verder zijn er moer- en kinderbintenbalklaag te zien op de eerste verdieping.
Het is een fraai gebouw van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT 9: De Vier Brutusjagers

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Achter deze poort die in de gevel van dit huis Sint Jorisstraat 9 is opgenomen ligt een steegje verborgen van ca. veertig meter lang.
De voorgevel van het pand is minder breed dan het suggereert. Links van de twee ramen, boven het poortje is een derde raamuitsparing te zien. Dit is echter een “fopraam”. Er zit, buiten het steegje niets achter. Aanvankelijk was het pand voorzien van een trapgeveltje met daarnaast het steegje. Bij de vervanging van de trapgevel door een lijstgevel in de 18e eeuw over de volle breedte verdween het steegje achter de voorgevel. Het pand is een gemeentelijk monument.

T.b.v. het steegje werd een poortje aangebracht. De loze ruimte boven het poortje werd dus met het geblindeerde raam ondervangen.
Het woonhuis waarin het steegje is opgenomen dateert uit de 18e eeuw en heeft de historische naam De Vier Brutusjagers. Sinds 1790 is hier, zoals een uithangbord boven de winkeldeur aangeeft een smederij gevestigd. Nu woont er nog steeds de zeer bejaarde smid in ruste, Ad van de Wiel.
De achterbouw dateert van ca. 1430. Vanuit het Kruisbroedershof is dit oude huis goed te zien.
Het ongeveer twaalf meter hoge gebouw dat aan drie zijden helemaal vrij staat is een van de alleroudste huizen van de stad. Er is nauwelijks iets aan verbouwd. Boven de smederij zitten drie zolders en een vliering die met een treklift vanuit de smederij te bereiken zijn.

Henk(es), 3-11-2011

Opvallend aan de buitenkant van het pand is het ontbreken van een dakgoot. Dat gold in de vroege middeleeuwen voor alle panden.

Gijsbert van den Broeckgasthuis

Vanaf 1464 was het eeuwenlang een gasthuis, met instemming van zijn vrouw Beatrix van den Heuvel gesticht door Gijsbert van den Broeck, raad van de stad. Het was bestemd voor zeven ongetrouwde en onbemiddelde mannen van boven de vijftig jaar oud en een dienstmaagd. Een leeftijdsgrens was overigens redelijk uitzonderlijk. Men maakte ook wel één uitzondering op die leeftijdsgrens. Als iemand bepaalde lichaamsgebreken had, zodat hij niet in zijn levensonderhoud kon voorzien dan kon hij ook beneden deze leeftijdsgrens worden aangenomen. Familieleden van de testateurs hadden de voorkeur bij een opname. Degenen die in het gasthuis zouden worden opgenomen moesten hun eigen bed meenemen. Al hun goederen werden eigendom van het gasthuis, het vruchtgebruik ervan behielden zij echter. In de winter moesten zij ’s avonds om 20.00 uur thuis zijn. ’s Zomers mocht het een uurtje later zijn. Cafébezoek en dronkenschap waren uit den boze. Zij moesten zich netjes gedragen, met name ten opzichte van de vrouwen. Zij mochten geen twist of tweedracht zaaien en geen goederen stelen. Bij overtreding werden zij tijdelijk uit het gasthuis verbannen en bij herhaling werd men definitief uit het huis verwijderd.
De bewoners moesten elke dag een mis bijwonen en bidden voor het zielenheil van de weldoener/stichter. Vóór het eten moest men het benedicite (tafelgebed) en het Onze Vader bidden en na het eten het Onze Vader en een Weesgegroetje.
Tot de bestuurders van het huis, dat financieel goed voorzien was werd een drietal personen aangesteld, waaronder twee broers van de stichter. Na hun overlijden werden zij opgevolgd door de deken van de Sint-Jan, de langst fungerende schepen en de procurator van de Tafel van de Heilige Geest. Men wees twee in de buurt wonende brave mannen aan, familie van de testateurs als procuratoren. Voor deze zorg werden zij jaarlijks beloond met een mud rogge.

Spreeuwenpot/er een stokje voor steken

Aan de achtergevel hangt een zogenaamde spreeuwenpot die vroeger werd gebruikt om spreeuwen te lokken om eitjes te leggen. Als de jongen uitkwamen stak men een stokje door de opening van de pot waardoor de jonge spreeuwen er niet meer uit konden maar ze konden nog wel worden gevoerd. Zodra ze groot genoeg waren werden ze opgegeten. Hiervan komt de uitspraak *er een stokje voor steken.*

SINT JORISSTRAAT 12

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige 17e-eeuwse halsgevel met een klein fronton.

SINT JORISSTRAAT 13: Vml. Refugiéhuis Catharinaberg

Vroeger was dit het Refugiéhuis van Catharinaberg (franciscanessen) te Oisterwijk. Tussen 1586 en 1588 is dit refugiéhuis door hen aangekocht. In 1593 namen de ongeschoeide karmelietessen hun intrek. Een andere bron vermeldt dat het pand vanaf 1609 leeg stond en pas in 1624 in handen kwam van de karmelietessen. Toen waren namelijk twee zusters en vijf novicen vanuit Antwerpen naar de stad verhuisd waarbij zij eerst een woning hadden gehuurd aan de Papenhulst. Later verhuisden ze naar dit pand. Het pand werd bij het Beleg van 1629 ernstig beschadigd waarna de karmelietessen weer naar het huidige België vertrokken.
Het woonhuis huisvest vanaf 1970 de uit het bejaardentehuis, Hof Van Zevenbergen afkomstige mannen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Nu bestaat het huis uit twee smallere huizen achter een begin 19e-eeuwse voorgevel met dakkapel en tandlijst onder de kroonlijst. Het rechtergedeelte heeft nog oude kelders.

SINT JORISSTRAAT 14-16: Den Roeland

In dit pand is een steegje opgenomen dat leidt naar de Binnendieze.
Het pand is een rijksmonument.
Het pand uit de 1e helft van de 19e eeuw heeft een verdieping onder met rode Hollandse pannen gedekt zadeldak tegen een topgevel aan de achterkant en met een schild aan de voorzijde. De gepleisterde voorgevel heeft een gave, in hardsteen en hout opgetrokken winkelpui (2e helft 19e eeuw) met aan de noordzijde poortdeuren met een gedeeld bovenlicht, die toegang geven tot een overbouwde steeg. Het heeft op de verdieping drie zesruits schuiframen met wisseldorpelklosjes en is afgesloten door een geprofileerde kroonlijst.
Inpandig zien we enkelvoudige balklagen, een kap met schaarspanten en met een balk.

Kleine Vughterstroom

De Kleine Vughterstroom is een gedeelte van de Binnendieze die loopt vanaf de Verwersstroom bij het Noordbrabants Museum, langs het Hellegat en uitkomt in de Vughterstroom bij de Molenbrug, Vughterstraat 101. Volgens het Binnendiezerapport 1968 leverde deze tak geen bijdrage aan het stadsschoon of aan een harmonische stedelijke ontwikkeling. Nu heeft men daar een heel andere mening over. Deze tak is op enkele plaatsen opengelegd. De smalle, bochtige stroom is nu van een ongeëvenaarde intimiteit en schoonheid. De waterbouwkundige restauratie verliep vanwege de ontoegankelijkheid en bouwvalligheid moeizaam.
Langs de stroom bevindt zich nog een gedenksteen die verwijst naar de laatste hoge waterstand:
Watersnood van 2 februari 1995, 495+ NAP.
In 1939 stortte nog een deel van de overkluizing achter de Sint Jorisstraat 14 in. Hier bevindt zich nog een gedenksteen met tekst die vermeld staat bij het hierna beschreven steegje.

Achterzijde stadskantoor

Even voor de Binnendieze onder het nieuwe stadskantoor verdwijnt, is in een tuinmuur van een pand achter de Sint Jorisstraat een in natuursteen uitgehakte tekst geplaatst van Peter Verhoeven. Het zijn enige dichtregels ter overdenking. De tekst luidt:

Soms wanneer ik zie
Wat er buiten gebeurt
Wanneer ik hoor wat er
Klinkt in de natuur, dan
Is het of ik méér zie
Dan bomen en bloemen
Meer dan een vogel en de wind.

SINT JORISSTRAAT 14-16: Steegje

Dit afgesloten steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en is voorzien van een dubbele poort dat onderdeel uitmaakt van een gevel. Na drie meter is het afgesloten met een ijzeren hekwerk. Het steegje is over een lengte van ca. tien meter overbouwd. Daarachter ligt een binnenplaats. Vervolgens is er een doorgang in een huis, daarachter ligt een open terrein met een blik op de Binnendieze (Kleine Vughterstroom) en kijken we op de achterzijde van het stadskantoor.

Het huis waarin dit steegje zich bevindt werd vroeger genoemd Den Roeland.
Via dit steegje waren vóór 1939 werkplaatsen, pakhuizen en een aantal kleine woningen bereikbaar. In 1939 vond hier een grote instorting van een aantal werkplaatsen en kleine woningen plaats. Een magazijn met bovenhuis stortte na enig inleidend gekraak in en kwam in de Binnendieze terecht. De bewoners hadden nauwelijks tijd het huis te verlaten. De ravage was enorm, puin en huisraad sloten de Binnendieze over een lengte van dertig meter volledig af. In de kademuur zien we nog een gedenksteen die ons hieraan herinnert met de tekst:

De kat deed zo raar…..
Toen stortte het huis in elkaar
30 januari 1939 8.15 uur
Het Huisgezin.

Deze tekst is een citaat van het kopbericht hierover uit het Noord-Brabants Dagblad Het Huisgezin.
Links van de deur is een gevelsteentje aangebracht met een tekst van Domien van Gent: *gaoi mar rechtdeur.*
In een muur van een pand aan dit onbenoemde steegje bevindt zich, naast een plaquette met Sint-Joris en de draak, nog een tekst van Domien: *wè denkte.*

Schuilkerk De Zeven Weeën

Via een brede gang van het huis Den Roeland op nummer 14-16 kon men vroeger de achterliggende schuilkerk met de naam De Zeven Weeën bereiken. Het stond achter het pand De Swarte Bock van het huidige perceel Vughterstraat 54. Deze schuilkerk was ook bereikbaar vanuit de Vughterstraat bij nummer 54. Deze schuilkerk was gelegen op een bovenverdieping van een pand naast (en boven) de Binnendieze. In de loop van de tijd is het kerkje tweemaal vergroot. De BAM omschreef het schuilkerkje als een 16e eeuws losstaand achterhuis, met aanbouw, voorzien van een plat dak. In de 19e eeuw is het gebouwtje sterk gewijzigd en vermoedelijk ook verhoogd. Het is nu een tweelaags gebouw. Er is nauwelijks iets origineels te ontdekken op enige muurresten na. De BAM acht het behoud uit oogpunt van historische herinneringswaarde van belang.
Herhaaldelijk werden de verboden bijeenkomsten verstoord door de hoogschout, zoals in 1653, 1656 en 1659. Telkens moest er een boete van 300 gulden worden betaald voor het huis en 25 gulden voor de bekende personen, de voorgeschreven recognitiegelden. Over de inval in 1653 valt in de stukken de volgende tekst te lezen: *den 26 ditto* (december) *1653 gestoort eene Paepsche Conventicule inde Vuchterstraet neffens den Elandt, alwaer veel Volck wierdt gevonden. Is voor de volle peene vant huys ontfangen drie hondert Gulden ende d’andere bekende persoonen door den groenroede Vermandel doen sommeren tot betalinge van 25 Gulden.*
De schuilkerk werd bediend door de minderbroeders. De paters hebben de schuilkerk in 1747 verlaten. Vanaf dat moment hebben de wereldheren (seculieren) de bediening van de schuilkerk op zich genomen.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 22,5 meter en breed 7,5 meter.
Ook deze schuilkerk is op last van Napoleon I Bonaparte in 1811 gesloten.
Na de opheffing bestond de inventaris uit onder andere tien beelden, een altaar, kandelaars, paramenten, heilige vaten, orgel, preekstoel, banken en stoelen, elf schilderijen en koperen luchters.
De laatste rector bleef tot zijn dood in 1832 in het pand de Swarte Bock wonen.
De Zeven Weeën betekent hier de zeven smarten van Maria, te weten:

- De voorspelling van Simeon: bij de opdracht in de tempel voorzag hogepriester Simeon de gevolgen van de komst van Jezus, hij voorspelde het lijden en de dood van Jezus, bovendien bracht hij niet alleen licht, maar ook verdeeldheid, niet alleen in Israël maar onder alle volkeren.
- De vlucht naar Egypte: Josef werd gewaarschuwd door een engel om te vluchten met Maria en Jezus. Herodus zag zijn troon in gevaar door de komst van Jezus en liet alle pasgeborenen vermoorden.
- Het zoekraken van Jezus in de tempel, na afloop van het paasfeest.
- De kruisdraging; Maria ontmoette Jezus op zijn lijdensweg naar Calvarië.
- De kruisiging: Maria stond onder het kruis van Jezus.
- De bewening: Maria omhelsde het dode lichaam na de kruisafname.
- De graflegging: Jezus werd begraven en Maria was daarvan getuige.

SINT JORISSTRAAT 15

Het pand is een rijksmonument.
Aan de zuidwestelijke zijde van de Sint Jorisstraat is dit statige pand gelegen, dat van oorsprong uit twee laatmiddeleeuwse panden bestond. Waarschijnlijk zijn de panden in de 18e eeuw samengevoegd en rond 1840 van één lijstgevel voorzien. Een pand heeft aan de achterzijde een topgevel. Het pand heeft een fraaie paneeldeur en een gesneden kalf. Het perceel waar het pand op is gelegen strekt zich uit van de Sint Jorisstraat tot aan de westelijk gelegen Kerkstroom. Deze tak van de Binnendieze, een kleine aftakking van de kleine Vughterstroom naar de Kruisbroedershekel, stroomt hier onder de apsis van de Kruiskerk of Sint-Cathrienkerk door.

Bouwhistorisch onderzoek

Het kadastrale minuutplan van 1823 toont ons de situatie aan het begin van de 19e eeuw; twee huizen aan de straat met achter beide huizen een los achterhuis. Achter deze huizen ligt een diep en breed erf met nabij de Binnendieze een los achterhuis. Het lijkt erop dat rond 1823 de van oorsprong twee afzonderlijke huizen en percelen al waren samengevoegd maar nog niet waren voorzien van één doorlopende voorgevel.

Henk(es), 3-11-2011

Het huidige, circa tien meter brede pand omvat twee van oorsprong laatmiddeleeuwse huizen van ieder circa vijf meter breed. Naar het zich nu laat aanzien zijn van deze huizen alleen nog gedeelten van de zijmuren en de hoofdopzet van de kelders bewaard gebleven. Een brand in 1776 heeft waarschijnlijk beide huizen grotendeels verwoest waarna zij door mr. Gerard van der Vaart verbouwd zijn. Van deze verbouwfase stammen onder meer de enkelvoudige zolderbalklaag in het rechterpand en de kapconstructie. Ook in het linkerpand zijn bouwsporen aangetroffen die duiden op een vergelijkbare balklaag. Mogelijk zijn beide huizen al in de late 18e eeuw samengevoegd waarna een omvangrijke verbouwing rond 1840 de twee huizen definitief samenbracht. Tijdens deze verbouwing in de 19e eeuw is de fraaie voorgevel opgetrokken, is het linkerpand verlengd en voorzien van nieuwe balklagen en kapconstructie en is het rechterpand aan de achterzijde uitgebreid met een eenlaagse aanbouw. In de aanbouw en in het verlengde van de gang zit een zeer fraaie neogotische achterdeur. De deur met bovenlicht bestaat uit gietijzeren roeden met daarin gekleurd glas. Het kozijn waarin de deur is gevat is echter ouder (17e eeuw). Later in de 19e eeuw werd het pand voorzien van een nieuw trappenhuis met een slingertrap met legraam. In de 20e eeuw kreeg het pand op de begane grond en op de verdieping een verbinding met het linker buurpand die later, in 1977, weer werd dichtgezet.

Tijdens het onderzoek zijn in het rechterpand op de grenen balken van de zolderbalklaag een groot aantal opschriften en figuratieve tekeningen in krijt aangetroffen. Het lijkt erop dat de teksten en afbeeldingen vanaf het aanbrengen van de balken in 1776 tot circa 1840 zijn aangebracht. Ook zijn er op de verdieping interessante behangrestanten aangetroffen. Het papieren behangsel dat tegen de rechter zijmuur was aangebracht heeft onderdeel uitgemaakt van een grote afbeelding. Op het fragment is een gedeelte van een man zichtbaar omringd door vogels, apen, mensen en andere afbeeldingen. Op basis van stilistische kenmerken zou het behang van rond 1890 kunnen dateren. Opvallend is dat het behang bestaat uit allemaal losse fragmenten die op een basispapier zijn geplakt. Onder bovengenoemd behang zitten nog twee oudere behanglagen.

SINT JORISSTRAAT 17

Het pand is een rijksmonument.
Het pand met verdieping heeft een onder met rode Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild (voor) en een topgevel (achter). De gepleisterde, op de begane grond gebosseerde voorgevel uit de 1e helft van de 19e eeuw heeft een hardstenen plint, cordonlijst met tandlijst, gootlijst met tandlijst, paneeldeur met bovenlicht en twee achtruits schuifframen op de begane grond en twee zesruits schuifframen op de verdieping.

SINT JORISSTRAAT 18

Dit pand is een rijksmonument.
Dit pand met verdieping heeft een, onder rode Hollandse pannen gedekt schilddak. Het pand is een rijksmonument.
De geschilderde, bakstenen voorgevel uit het 1e kwart van de 19e eeuw heeft een deur met bovenlicht en twee schuiframen met een vierruits roedenverdeling in het onderraam op de begane grond, twee vensters met T-raam en een smeedijzeren raamhek op de verdieping en is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst.
De gepleisterde achtergevel is afgesloten met een kroonlijst, heeft achtruits schuiframen op de begane grond en zesruits schuiframen op de verdieping.
Inpandig is een oude kelder aanwezig met vernieuwde zoldering onder het achterste deel en moer- en kinderbinten balklagen.

SINT JORISSTRAAT 20

Het pand is een rijksmonument.
Het 18e-eeuwse pand - voorhuis met vast achterhuis - met verdieping heeft een onder met rode Hollandse pannen gedekt schilddak. De gebosseerd gepleisterde voorgevel uit de 1e helft van de 19e eeuw met cordonlijst en afgesloten met geprofileerde kroonlijst, heeft een deur met bovenlicht en twee vensters met schuiframen voorzien van een vierruits roedenverdeling in de bovenlichten op de begane grond en twee vensters met zesruits schuiframen op de verdieping, alle met geprofileerde stucwerkomlijsting.
Inpandig treffen we moer- en kinderbintenbalklagen met sleutelstukken aan; 19e-eeuwse stucwerkplafonds; kap met schaarspanten met balk en korbelen.
Achter het huis staat een los 19e eeuws achterhuis, waaronder twee kleine kelders met tongewelf.

SINT JORISSTRAAT 22

Dit pand is een rijksmonument.
Dit pand is een zeldzaam gaaf bewaard gebleven voorbeeld van een 19e-eeuws woonhuis. De oorspronkelijke bouw is echter typisch voor middeleeuws ’s-Hertogenbosch, met een voor- en een achterhuis. Het is karakteristiek voor de **eclectische** stijl.
Het in oorsprong vermoedelijk 17e-eeuwse pand - voorhuis met vast achterhuis - met twee verdiepingen heeft een onder met blauwe Hollandse pannen gedekt wolfsdak. De wit gepleisterde voorgevel uit het 3e kwart van de 19e eeuw heeft een grijs geverfde plint met lijstwerk, cordonlijsten en is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst voorzien van drie paar consoles, waartussen een met stucwerk decoraties omlijste oculus (oeil-de-boeufs). Verder heeft het een paneeldeur met naald en bovenlicht met levensboom en twee vensters met achtruits draairamen op de begane grond, twee vensters met zesruits draairamen, een gietijzeren raamhek op de verdieping en twee vensters met vierruits draairamen en gietijzeren raamhek op de tweede verdieping, alle voorzien van een geprofileerde stucwerkomlijsting met kuif.
De gebosseerd gepleisterde achtergevel is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst, heeft achtruits schuiframen op de begane grond, zesruits schuiframen op de verdieping en twee draairamen op de tweede verdieping.
In de 19e eeuw werd een zijingang door het voorhuis aangelegd en kregen de kamers een suite-indeling.
Inpandig zien we dat het voor- en achterhuis is gescheiden door een brandmuur. Er is een kelder met tongewelf onder het achterhuis en (geschilderde) stucwerkplafonds uit de 2e helft van de 19e eeuw.
Er zijn betimmeringen en stucwerkdecoraties te zien bij de ingang en het trappenhuis. Op de 1e verdieping bevinden zich een moer- en kinderbintenbalklaag en een 19e-eeuwse kap met dekbalkjukken en schaarspanten.

SINT JORISSTRAAT 24

Het pand is een rijksmonument.
Het in oorsprong vermoedelijk 17e-eeuwse pand heeft een voorhuis met verdieping onder met rode, Hollandse pannen gedekt mansardedak met wolfeind (voor) en tegen een gepleisterde puntgevel (achter). Verder kent het een vast achterhuis met verdieping onder met blauwe, Hollandse pannen gedekt wolfsdak. De tot twee verdiepingen verhoogde, gebosseerd gepleisterde voorgevel uit het 1e kwart van de 19e eeuw heeft een paneeldeur met snijlicht en twee achtruits schuiframen op de begane grond, twee zesruits schuiframen op de verdieping en twee vierruits schuiframen op de tweede verdieping en is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst. In de gepleisterde achtergevel zitten vier-, zes- en negenruits schuiframen.
Inpandig zien we onder het achterhuis een kelder met tongewelf; een gang met marmeren tegels; stucwerkplafonds uit de 1e helft van de 19e eeuw; een verdiepingsbalklaag met moeren kinderbinten in achterhuis en een kap met eiken dekbalkjukken.

SINT JORISSTRAAT 25: Vml. Kartuizerklooster

Op dit adres stond vroeger eerst het Refugiéhuis Kartuizerklooster. In Vught bewoonden zij het huis Sophiae Domus. Dit huis werd als vluchthuis aangekocht in 1550. In 1572 kwam ook het rechter buurpand in hun bezit. Tussen 1573 en 1606 werden links twee panden gekocht en in 1626 nog een. Deze uitbreiding was nodig omdat het klooster in 1590 van Vught naar 's-Hertogenbosch verhuisde. Na de val van de stad in 1629 vertrokken de kartuizers naar Antwerpen. Later (begin 20e eeuw) werd dit pand betrokken door de zusters van Ronse en kreeg het de naam Huize Sint-Jan Baptist. In 1981 werd het complex verbouwd tot 41 appartementen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Van het meest linkse pand is nu nog de 16e-eeuwse zijgevel zichtbaar. Het huis rechts naast de ingangspoort heeft nog de oude kelder en kalklagen.
Het huis heeft een 19e-eeuwse, eenvoudige gewitte gevel, waarachter, zoals blijkt uit het metselwerk, nog delen van het daar in 1591 gevestigde Kartuizerklooster schuilgaan.
In de achterbouw zijn nog ruimten aanwezig die eens tot het Kruisbroederskloosterhebben behoord. Ook een steunbeer van de vroegere, over de Binnendieze gebouwde kapel (nu het hoogkoor van de Kruiskerk) is hier nog aanwijsbaar.
Achter het pand ligt een mooie, besloten tuin.

SINT JORISSTRAAT 25-105: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon.
Het steegje dat thans een ingang is voor (studenten)huizen bood vroeger toegang tot het Broederhuis van de Sint-Cathrien. Dit steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon hoort komt nu uit op twee binnenplaatsen en grenst links aan het voormalige Huis van Bewaring, achterin aan de Sint-Cathrienkerk en rechts achterin aan de Binnendieze (Kerkstroom).
Het huis Sint Jorisstraat 25 heeft een 19e-eeuwse, eenvoudig gewitte gevel waarachter nog metselwerk aanwezig is van het op deze plek in 1591 gevestigde Kartuizerklooster. Het huis op nummer 23 werd genoemd Het Groen Laken.

SINT JORISSTRAAT 26

Het pand is een rijksmonument.
Het 19e-eeuwse pand met verdieping onder met rode muldenpannen gedekt zadeldak heeft een schild (voor) en een gepleisterde topgevel (achter). De gebosseerd gepleisterde voorgevel heeft een paneeldeur met bovenlicht en twee schuiframen op de begane grond, een cordonlijst en twee zesruits schuiframen op de verdieping en is afgesloten met een kroonlijst.

SINT JORISSTRAAT 28-34

In de voorgevel van Sint Jorisstraat 28 t/m 34 zien we een natuurstenen gevelsteen van Sint-Joris en de draak alsmede een gebeeldhouwd fronton. De steen dateert van 1948. De maker is onbekend. De naturalistische afbeelding van een staande Sint-Joris die de draak doorsteekt zal verband houden met de naam van de straat, doch de strakke symmetrische voorstelling van twee wielen aan een as met daarboven twee vleugels in het fronton heeft betrekking op de toenmalige eigenaar van het pand, de Rijtuigen- en Automobielfabriek Lathouwers.

SINT JORISSTRAAT 30, 32, 34: Vml. Refugiéhuis, Abdij van Berne

De Abdij van Berne bij Heusden (norbertijnen of witheren) heeft vanaf 1506 een refugiéhuis gehad op de huidige nummers 30, 32 en 34, naast de Sint-Joriskapel. Na de verwoesting van hun abdij in 1579 trokken de kloosterlingen naar hun refugiéhuis. In 1623 werden de gebouwen verkocht.

SINT JORISSTRAAT 48

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde gebosseerde lijstgevel met zesruits schuiframen.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT 52-54

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw en een overbouwde gang aan de rechterzijde.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT 52-54: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het ligt tussen Sint Jorisstraat 52/54 en 56 en Prins Bernhardstraat (Hof van Zevenbergen).
Het steegje is voorzien van een opengewerkt ijzeren sierhekwerk maar dit wordt niet op slot gedaan.
Het eerste gedeelte van het steegje is overdekt. Het komt uit bij een open ruimte naast het Hof van Zevenbergen.

Henk(es), 3-11-2011

Spreuk

Op deze binnenplaats zien we een van de ongeveer 35 Bossche spreuken.

SINT JORISSTRAAT 58-60

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand heeft een eenvoudige gepleisterde gebosseerde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met zesruits schuiframen. Er liggen kelders met tongewelf onder het achterhuis en onder de binnenplaats. Het achterhuis heeft moer- en kinderbinten met laatgotische sleutelstukken.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT 70-72: Huis der Twaalf Apostelen

Oorspronkelijk bestond dit pand uit twee huizen die vermoedelijk in 1809 zijn samengetrokken toen hier het Kuystens- of Loyensmannengasthuis werd ondergebracht.
Begin 20e eeuw werden er twaalf oude mannen in het gasthuis verzorgd. Zo kwam het imposante gebouw aan zijn populaire benaming De Twaalf Apostelen.
Tot in de 20e eeuw bleef op deze plek dit gasthuis bestaan. Men ging wel met de tijd mee. In de 20e eeuw hing in de hal namelijk een groot naambord waarin de naamplaatjes van de bewoners zaten. De naamplaatjes op het bord waren uitschuifbaar. Als men het pand verliet moest het naamplaatje worden omgedraaid. Een bezoeker kon daardoor in een oogopslag zien of iemand aanwezig was. Opvallend was echter dat daar ook de naam van een mej. Hurkens op voorkwam. Mogelijk was zij de verzorgster.
In 1941 werd het pand door de gemeente 's-Hertogenbosch aangekocht.
De rijkspolitie vestigde er haar kantoren. De belendende percelen kregen dezelfde bestemming. Maar in 1967 zegde de rijkspolitie de huur op: de toestand van de panden was te slecht. B en W deelden mee dat er geen nieuwe huurders waren, waardoor sloop de enige mogelijkheid was. Mr. Hein Bergé van de politieke partij Beter Bestuur protesteerde daar tegen. Hij kreeg in ieder geval gedaan dat de sloop uitgesteld werd.
Restauratieplannen werden in 1973 voorbereid en in 1974 uitgevoerd. In december 1974 maakte B en W bekend dat geïnteresseerden zich gemeld hadden om delen van de gerestaureerde straatwand aan te kopen. Ook waren er kandidaten voor De Twaalf Apostelen. De gemeenteraad verkocht het pand aan de broeders van Onze Lieve Vrouw van Lourdes (de broeders van Dongen) voor 380.000 gulden.
In 1975 was de restauratie gereed. Het pand kreeg - evenals andere in dit monumentenjaar gerealiseerde monumenten - een bronzen plaquette op de voorgevel. De Twaalf Apostelen kreeg dit eerbetoon als eerste; er zouden nog vijftig andere volgen. Het Monumentenjaar 1975 was een goed jaar voor de Bossche monumenten.

Kuystens- of Loyensmannengasthuis

Dit gasthuis werd op 24 maart 1628 gesticht door Willem Loyen en zijn echtgenote met de bedoeling dat daar door een dienstbode vijf arme, oude mannen moesten worden verzorgd. Het werd eerst geregeerd door de aan de Loyers aangetrouwde familie Witmeer. Daarna werd het bestuurd door het aan de laatste familie aangetrouwde geslacht Kuysten. Volgens de historicus Van Oudenhoven werd het gasthuis al in 1407 gesticht.
Aanvankelijk was het gasthuis gevestigd in de Uilenburg, in 1614 werd het overgeplaatst naar de Tolbrugstraat. Daar diende het voor zes mannen. In 1809 werd het gasthuis ondergebracht in de Sint Jorisstraat, op het huidige nummer 72. Volgens het reglement zouden de vijf behoeftige mannen en de dienstmeid *jaarlijks 40 broden en wekelijks een braspenning bekomen, daarenboven elk een kan bier 's daags en allen gezamenlijk jaarlijks een half varken*. De oude mannen moesten zelf *een behoorlijk bed en 12 pond fijn tin* inbrengen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het is in oorsprong een 15e eeuws pand met verdieping onder een met Hollandse pannen gedekt schilddak, waarop bij de restauratie in 1975 hoekschoorstenen zijn aangebracht.
De voorgevel is een uit 1824 daterende, zeven vensterassen brede, gepleisterde pilastergevel met in het midden een deur met een gesneden kalf, gedeeld bovenlicht en een brede geprofileerde omlijsting, afgesloten door een goot.
Op de begane grond zitten achtruits schuiframen en op de verdieping zesruits schuiframen en een geprofileerde kroonlijst met een goot met tandlijst.
De in schoon metselwerk opgetrokken achtergevel heeft ronde en getoogde ontlastingsbogen boven de zes- en achtruits schuiframen.
Inpandig zien we: balklagen met moer- en kinderbinten en een zware ojiefconsoles (lijst waarvan de kromming in dwarsdoorsnee half hol en half bol is); een eikenhouten spiltrap; een kap met eiken dekbalkjukken en schaarspanten met balk. Onder de bij de restauratie verlaagde achterbouw liggen oude kelders.
Het lagere, linkerdeel van het pand is hier niet beschreven.

SINT JORISSTRAAT 74

Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde gevel. De kap ligt evenwijdig aan de straat.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde. Het is in 1975 gerestaureerd.

SINT JORISSTRAAT 74A

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis met kap staat evenwijdig aan de straat en heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel met een grote ingangspoort.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT 76

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met stucwerkomlijste ramen en deur.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SINT JORISSTRAAT 121-125: Voormalig Huis van Bewaring

De aanwezigheid van justitie aan de Spinhuiswal en de Sint Jorisstraat gaat minimaal terug tot op het einde van de 18e eeuw. Vanuit een stedelijk *verbeterhuis* ontwikkelde zich aan de Sint Jorisstraat in de loop van de 19e eeuw een (Rijks-)-penitentiaire inrichting, de voorganger van het huidige, inmiddels weer opgeheven Huis van Bewaring. Ook justitie heeft elders in de stad een nieuw onderdak gevonden.

Ontwikkelingen van de strafrechtsgang/het gevangeniswezen

Strafrechtsgang

De strafrechtspraak vóór 1809 zag er volkomen anders uit dan nu. Via ingewikkelde processen werden verdachten onderworpen aan verhoren van schepenbanken of de hoge vierschaar (als voorloper van het latere gerechtshof) waarbij hoog- en laagschout of drossaard de belangrijkste functies in het strafproces vervulden.
Aan het einde van de 16e eeuw waren langzaamaan de opvattingen over straffen van misdadigers veranderd. Het wrede karakter van de lijf- en doodstraffen ontmoette steeds meer kritiek. Men sprak toen over een menslievender aanpak van misdadigers. Misdadigers moesten geholpen worden in plaats van ze meedogenloos te vervolgen. Men dacht toen voor het eerst aan vrijheidsstraffen als correctie op verkeerd gedrag.
Met de vestiging van de Bataafse Republiek kwamen ook de verlichtingsideeën beter uit de verf. De macabere wijzen waarop de doodstraf werd voltrokken werden bijvoorbeeld afgeschaft.
Tot ver in de 18e eeuw was verbanning nog een belangrijke straf, al merkte men dat er vaak niet de hand aan werd gehouden. De rondzwervende en verbannen boeven maakten het leven buiten de stadspoorten niet veiliger. Soms diende Oost-Indië nog wel eens als ideaal verbanningsoord. Door de steviger greep op de strafrechtspleging werd verbanning binnen de republiek dan ook allengs ervaren als weinig zinvol en kwam confinement (gevangenisstraf) daarvoor in de plaats. De ergste vormen van doodstraf, waaronder radbraken, verbranding en dergelijke waren al aan het eind van de 18e eeuw verdwenen.
In 1798 hield ook de pijnbank op te bestaan. Daarvoor in de plaats kwamen langdurige tuchthuisstraffen, bedoeld om preventief te werken op de bevolking zelf en de veroordeelden in het bijzonder.
Pas onder het bewind van koning Lodewijk Napoleon Bonaparte kwam in 1809 een crimineel wetboek van de grond, maar al een jaar later voerde keizer Napoleon I Bonaparte zijn *Code Pénal* in, die tot aan het koninkrijk onder koning Willem I bleef fungeren. Ook na diens inhuldiging als soeverein vorst bleef dit wetboek inhoudelijk tot aan 1886, enkele wijzigingen daar gelaten, van kracht.

Het gevangeniswezen

In het land werden vanaf 1596 al de eerste tuchthuizen gebouwd waar taakstraffen werden uitgevoerd. Aan het einde van de 17e eeuw (1685-1689) en in de 18e eeuw (1733 en 1751/1752) heeft men ook in deze stad diverse pogingen ondernomen om hier zo’n *rasp- en tugthuis* te bouwen. Hier werd dan als straf verfhout geraspt. Per dag moest er door twee mannen 50 pond van het harde Amerikaanse hout worden gemalen. Haalden ze dat niet, dan kregen ze geen eten. Waren ze opstandig, dan werden ze gegeseld, geboeid en moesten ze op een stenen vloer slapen.
De Bossche gevangenis De Leuvense Poort was niet berekend op deze nieuwe opvattingen over het strafrecht. Ze kon het toenemende aantal tot gevangenisstraf veroordeelden dan ook niet herbergen. Vanwege dat plaatsgebrek werden veel gedetineerden noodgedwongen vrijgelaten. Deze leidden daarna een zwervend bestaan en maakten het platteland van de Meierij zeer onveilig voor reizigers en afgelegen wonende boeren. De omliggende gemeenten, maar ook de Raad van State wilden niet meebetalen aan de bouw van een tuchthuis hoewel het tuchthuis ook voor de gemeente beschikbaar was. De meningen waren ook verdeeld ten aanzien van de gewenste plek.
De heren uit ’s-Hertogenbosch keken in 1804 dus naar geschikte locaties voor het tuchthuis.

Ontwikkeling complex

In 1804 werd hier uiteindelijk, op de plaats van het vroegere logement De Plaats Royaal een voor die tijd hypermodern tuchthuis (stedelijk verbeterhuis) gebouwd dat in 1807 in gebruik werd genomen. De ontwerper was de stadstimmerman J. Verhellouw.

Een deel van deze plek was min of meer beschikbaar gekomen omdat de huizen die hiervoor op deze plek stonden, waaronder de bezittingen en bogaard van de Schutterij De Oude Voetboog al bij de belegering in 1794 door het leger van Pichegru waren vernield. Ook een stuk moestuin en een tuinmanswoning met achtkantige koepel, dat eigendom was van de gebroeders Suijs moesten hiervoor wijken.
In 1813 zou het complex worden herbestemd tot *depot de mendicité* (opvanghuis voor zwervers). Na de bevrijding van Nederland van de Franse bezetters werden deze plannen onder koning Willem I herzien en werd het gebouw in 1821 in gebruik genomen als gevangenis.
In het thans nog aanwezige voorgebouw met daarachter twee, richting stadswal lopende vleugels van twee bouwlagen bevonden zich de zalen voor de gedetineerden. Verder stonden er achter het voorgebouw nog enkele bouwdelen. Al deze bouwdelen werden gerealiseerd in de tijd voor de invoering van het cellulaire stelsel waardoor aparte cellen ontbraken. Men werkte en woonde nog op grote zalen. Het tuchthuis werd aanvankelijk gebouwd voor 225 gevangenen. In werkelijkheid zaten er meestal rond de 600 mannen. Men sliep toen in drie afzonderlijke hangmatten boven elkaar in grote zalen. *Om en om* gehangen om de seksuele omgang te ontmoedigen. Eenzame opsluiting in een cel vond pas vanaf medio 19e eeuw plaats. Met de hygiëne was het niet best gesteld. Begin 19e eeuw werd bijvoorbeeld de aardappelton ook als badkuip voor zieken gebruikt.

In 1829 volgde al de eerste uitbreiding naar 350 plaatsen. Later werd er ook een ziekenzaal bij gebouwd met een eigen geneesheer.
In de volksmond kreeg dit Huis van Bewaring al gauw de bijnaam van Spinhuis omdat de gevangenen met spinnen van wol aan het spinnenwiel zoveel mogelijk in de kosten van hun verblijf moesten bijdragen.
De naam Spinhuis kent nog een andere verklaring. In oude tijden heette het hier namelijk Spinnersplaats vanwege de lakennijverheid in de omgeving. Na de bouw van deze gevangenis maakten de omwonenden daar Spinhuisplaats van.
Naast het tuchthuis met zijn wolspinnerij stond hier een werkhuis waarin door de armen van de stad werk werd verricht om op die manier in hun onderhoud te voorzien. Omdat de kosten van het vervaardigen laag waren (de gevangenen en armen mochten een loon ontvangen dat hen slechts in leven liet) hoefde de werkgever ook geen moderne en dure machines aan te schaffen. Het was een soort werkverschaffing. Het verplicht werken voor armen verdween in de 19e eeuw. Maar in de gevangenis bleef men ook later wasknijpers vervaardigen en ander werk uitoefenen.
Tijdens de regering van koning Willem I vond nog een belangrijke wijziging in het strafrechtsysteem plaats. Onder Franse invloed, dat in 1821 leidde tot een nieuw gevangenisstelsel, verloor het recht zijn plaatselijke en regionaal karakter. De strafrechtpleging werd voortaan landelijk geregeld waardoor in 1827 de Bossche gevangenis een zaak van de rijksoverheid werd.
In 1823 werd in Nederland *Het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* opgericht. Men nam toen het standpunt in dat de bestaande gang van zaken in de tuchthuizen er meestal toe leidde dat de gevangenen er slechter en crimineler uitkwamen dan ze er in waren gegaan. De oplossing die men voor ogen had was de eenzame opsluiting *ter overdenking van de zonden.* Dat zou de gevangenen tot inkeer brengen.
In 1855-1858 volgde een gedeeltelijke sloop van de achterste vleugel waarna een bouwlichaam van drie bouwlagen werd opgericht met zestig normale en vier dubbele cellen. Opsluiting in cellen werd toen mogelijk.
Vanaf 1872 tot 1 mei 1888 was er een aparte vleugel voor vrouwen. In de plaats van de vrouwengevangenis kwam er een Bijzondere Strafgevangenis voor Invalide Mannen.

Uiteindelijk bood het gebouw plaats aan 692 mannen en 136 vrouwen. Later waren er 237 cellen ingericht die altijd bezet waren.
Van 1886 tot de invoering van de kinderwet was er ook een Bijzondere Strafgevangenis voor Jongens tot 18 jaar. Deze werd in 1905 met de invoering van de kinderwetten opgeheven.
Het heeft lang geduurd voordat het *Nederlandsch Genootschap* haar zin kreeg. Een nieuw nationaal Wetboek van Straf-

recht kwam pas in 1886 tot stand. Dit wetboek is nu nog van kracht. Toen werd de insluiting in cellen pas verplicht. Dat leidde er toe dat overal nieuwe gevangenissen werden gebouwd dan wel oude gevangenissen werden verbouwd. Er was immers een actueel cellentekort ontstaan.
Het complex werd toen ook aangewezen tot een huis van bewaring en "voorlopig" ook tot een strafgevangenis.
Twee architecten waren bij de bouw van de gevangenissen in heel Nederland belangrijk, Johan Frederik Metzelaar (1818-1897) en zijn zoon Willem Cornelis Metzelaar (1894-1918). Beiden waren hoofdingenieur van de Rijksdienst voor Gevangenissen en Rechtsgebouwen bij het departement van Justitie, respectievelijk van 1870 tot 1886 en van 1886 tot 1913. De koepelgevangenissen van Breda en Haarlem zijn onder andere door vader en zoon ontworpen.
In 1894-1895 werd het complex uitgebreid naar ontwerp van W.C. Metzelaar. Hij bouwde een cellencomplex van drie bouwlagen met 35 cellen aan één zijde van een over de etages doorlopende gang.
Nadat geconstateerd was dat de oude vleugels van het complex moeilijk bruikbaar waren voor een modern penitentiair regime en dat het brandgevaar aanzienlijk was, werd in 1911-1912 tot sloop van de meeste oude vleugels besloten.
In het begin van de 20e eeuw kende de stad ook nog een Bijzondere Strafgevangenis waarin lijders aan gevangenispsychose werden ondergebracht. De geneesheer begreep niet dat een celstraf zo vreselijk was. Om een beter inzicht te krijgen liet hij zich eenzaam opsluiten. Hij schreef er het volgende over: *direct na 't afsluiten van de celdeur komt dat beklemmende gevoel dat ons eene onwillekeurige neiging bezorgt om op de deur te bonzen en te roepen de cel weer te ontsluiten.* Tot 1912 bleef deze gevangenis in de stad.
In 1913 werd de vleugel van de strafgevangenis uit 1895 nog uitgebreid en startte ook de bouw van het paleis van justitie aan de Spinhuiswal die overigens vanwege de Eerste Wereldoorlog en de schaarste aan grondstoffen pas in 1922 kon worden voltooid.
In 1916 werden alle bestaande vleugels afgebroken, behalve de administratievleugel aan de Sint Jorisstraat en de nieuwbouw uit 1895. Vervolgens werden er een nieuwe keuken, een vrouwenafdeling van de Strafgevangenis, een badafdeling en een Huis van Bewaring voor Vrouwen gebouwd. Als belangrijkste deel kwam er een groot nieuw Huis van Bewaring voor Mannen, parallel aan de Spinhuiswal (liggend achter het voormalige paleis van justitie). Er kwamen luchtkooien, ook voor het individueel luchten van gevangenen die eenzame opsluiting hadden gekregen.
In het begin van de 20e eeuw waren dus de cellen ingevoerd waarbij elke gedetineerde in zijn cel een eigen *poepton* kreeg die dagelijks werd geleegd in een beerput. Niet fris voor de gedetineerden zelf, maar zeker ook niet voor degenen die gedetineerden in hun cel moesten bezoeken. Hoewel het college van regenten van het Bossche Huis van Bewaring al in 1926 de minister om verbetering vroeg, bleef dit systeem tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw gehandhaafd.
Na de Tweede Wereldoorlog had het verschijnsel resocialisatie al meer aandacht gekregen en ook de ontspanning vormde, naast het volgen van een kerkdienst, luchten en arbeid onderdeel van het weekprogramma. In de kapel zaten de gevangenen in eigen hokjes om onderling contact onmogelijk te maken.
De naam van de gevangenis werd nu Penitentiaire Inrichting De Leuvense Poort dat verwijst naar de Gevangenen stadspoort in de Hinthamerstraat.
In de loop van 2007 zijn alle gevangenen overgeplaatst naar andere inrichtingen. Een meer doelmatige indeling van deze gevangenis was te kostbaar.
De gevangenis, die op 22 december 2007 definitief haar deuren sloot heeft exact 200 jaar bestaan. Momenteel, eind 2010 wordt nog steeds naarstig gezocht naar een goede herbestemming die recht moeten blijven doen aan de huidige inrichting. Dat zal overigens nog niet meevallen.

Bouwgegevens

Van dit enigszins sinistere gebouwencomplex was aanvankelijk alleen het gebouw aan de Sint Jorisstraat beschermd als rijksmonument, maar inmiddels zijn ook de achtergelegen, sobere vleugels met de cellenblokken beschermd als voorbeeld van een jongere bouwkunst uit het begin van de 20e eeuw. Het Huis van Bewaring werd, aanvankelijk als Tucht- en Spinhuis, gebouwd in de Franse tijd (1804) naar ontwerp van stadstimmerman J. Verhellouw.
De stijl van het pand is **neoclassicistisch.** De gevel is uit ongeveer 1840. Het pand in een sobere baksteenarchitectuur kent geblokte pilasters met Dorische (Toscaanse) kapitelen en vormen met een zuiver en eenvoudig withouten klassiek fronton en timpaan. Verder heeft het een middenrisaliet met een hardstenen deuromlijsting.

SINT JORISSTRAAT 127: Voormalige cellenvleugel A Huis van Bewaring

Dit gevangeniscomplex is in 1912 ontworpen door W.C. Metzelaar. De te beschermen cellenvleugel A bevindt zich centraal op het binnenterrein van het paleis van justitie en het Huis van Bewaring.

Bouwgegevens

Het gebouw is een rijksmonument.
Het pand kent **ambachtelijk-traditionele** vormen.
Het gebouw heeft een langgerekte drielaagse bouwmassa op rechthoekige grondslag met gevels van in kruisverband gemetselde machinale baksteen. In de lengte telt de vleugel achttien traveeën; in de breedte drie. De cellenvleugel heeft een plat dak. De recht gesloten vensters zijn getralied en hebben in de gietijzeren onderdorpels verwerkte ventilatieopeningen. Aan de zuidwestelijke zijde bevinden zich twee doorgangen naar werk- en recreatiezalen. Verder zijn er nog doorgangen naar cellenvleugel B en naar de centrale hal van het Huis van Bewaring.
Inpandig wordt het gebouw in de lengte doorsneden door een brede centrale gang. De cellen bevinden zich aan weerszijden hiervan. Centraal in de gang is in de jaren tachtig een over de hoogte van alle bouwlagen doorlopende, rechthoekige bewakingstoren opgesteld. De verdiepingen zijn bereikbaar door een stelsel van twee gietijzeren trappen waarvan de leuningen overgaan in de ijzeren balustrades met ijzeren roostervloeren op de verdiepingen. De celindeling is nog de oorspronkelijke, evenals de detaillering van de ramen en deuren.
De cellenvleugel A van het Huis van Bewaring te 's-Hertogenbosch is van algemeen belang. Hij heeft cultuurhistorische waarden als bijzondere uitdrukking van de justitiële geschiedenis en de daarmee verbonden typologische ontwikkeling van de gebouwen. Door de functionele samenhang van de verschillende gebouwen en de enigszins geïsoleerde ligging van het complex heeft het geheel ensemblewaarde. De cellenvleugel is in detaillering een van de gaafst bewaarde gevangenisgebouwen van de hand van W.C. Metzelaar. Het geheel aan gebouwen is van belang vanwege de functionele en typologische zeldzaamheid.

SINT JORISSTRAAT 129: Voornalig paleis van justitie (zijvleugel)

De stijlvolle zijgevel van het voormalige paleis van justitie vormt het restant van een veel groter complex, waarvan de hoofdgevel op de Spinhuiswal is georiënteerd. Dit deel dat over bleef na verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog, is nog altijd zeer imposant en beheerst door volume en kleur (opvallend gele baksteen) het straatbeeld. Het vormt een goed voorbeeld van de door justitie voorgestane voorname uitstraling van rond de eeuwwisseling.

Bouwgegevens

Het gebouw is een rijksmonument.
Het restant van het oorspronkelijke paleis van justitie kent **neoklassieke** en **art deco** stijlkenmerken met hoge verticale vensters, cordonbanden en een gedecoreerde, terracotta kroonlijst. De stijl wordt ook omschreven als **ambachtelijk-traditioneel met eclectische** motieven. De dakkapellen zijn in de **Franse renaissancestijl**.
De architect was W.C. Metzelaar, hoofdingenieur-architect der Gevangenissen en Gerechtsgebouwen.
Het voormalige paleis van justitie bestaat uit twee rechthoekige vleugels die V-vormig ten opzichte van elkaar geplaatst zijn: een gedeelte aan de Spinhuiswal en een gedeelte aan de Sint Jorisstraat. Het aan de Sint Jorisstraat gelegen gedeelte is als afzonderlijk bouwlichaam goed herkenbaar. Het is een negen traveeën tellend bouwlichaam op rechthoekige grondslag, telt drie bouwlagen met kapverdieping en heeft in kruisverband opgetrokken gevels van gele strengperssteen. Het pand is voorzien van risalerende, vierlaagse hoektorens onder met leien gedekte tentdaken. Ook het centrum van het middengedeelte risaleert iets. De hoofdmassa heeft een plat dak met een schild aan de straatzijde, dat gedekt is met leien in maasdekking.
De voorgevel van het pand is voorzien van een hoge hardstenen plint. De overige geleding van de gevel bestaat uit lijsten en speklagen van zowel hardsteen als gele zandsteen. De op de begane grond gevestigde kantoren zijn in opzet aanmerkelijk lager dan die op de verdieping. De vensters zijn hier recht gesloten en hebben een natuurstenen latei. De op de beide verdiepingen per travee gekoppelde vensters zijn getoogd met een

segmentboog en hebben in de trommels een ornamentiek van steenblokjes (eerste verdieping) en polychrome, gestileerde keramische motieven (tweede verdieping en fries). De vensters zijn voorzien van houten zesruits roedenramen en hebben hardstenen onderdorpels. De gevels worden verder geornamenteerd door gekrulde, sier smeedijzeren steekankers. De goot rust op gecanneleerde klossen waartussen de polychrome keramische reliëfs als metopen zijn aangebracht. De dakkapellen hebben een verzorgde ornamentiek en zijn voorzien van zandstenen vleugelstukken. De centrale dakkapel heeft een frontonbekroning. De vensteropbouw van de beide hoektorens verschilt van die van het centrale gedeelte. Een centraal venster wordt steeds geflankeerd door twee even hoge maar smallere vensters. De goot van de hoektorens heeft in vergelijking tot het centrale gedeelte een fors overstek. Ook de dakkapellen hebben een andere detaillering en zijn elk bekroond met een segmentboogfronton. De tentdaken zijn elk geornamenteerd met een vergulde ijzeren windwijzer en pirons.
De ingang bevindt zich in de linker hoektoren en bestaat uit een eenvoudige houten vleugelpaneeldeur. Deze hoektoren die tevens als traptoren dient vormt tevens de verbinding met de aan de Spinhuiswal gelegen hoofdvleugel van het paleis van justitie. Aan de rechterzijde van de rechtse traptoren is, iets terugliggend, een tussentravee geplaatst die in verbinding staat met het naastgelegen voormalige Huis van Bewaring en heeft een kleine trap. De in machinale baksteen opgetrokken achterzijde van het pand is minder eenvormig en wordt gekenmerkt door twee blokvormige uitbouwen. In de grootste hiervan is de zittingszaal gehuisvest.
Intern is de plattegrond zeer sober gehouden. Aan de straatzijde bevinden zich de grote, rechthoekige dienstvertrekken en kantoren. Deze worden op elke bouwlaag aan de achterzijde ontsloten door een brede gang met granito vloer die over de lengte van het gebouw doorloopt. De kamers zijn alle nog voorzien van de oorspronkelijke houten deuren met omlijstingen. Het vertrek met de meest bijzondere ornamentiek is de aan de achterzijde van de eerste verdieping gelegen zittingszaal met achterkamer. Deze is voorzien van een in eclectische stijl vormgegeven houten lambrisering, een geornamenteerd stucplafond en het oorspronkelijke meubilair. De trap in de rechtertoren is van graniet en heeft een smeedijzeren leuning. De lichttoetreding wordt hier verzorgd door sober geornamenteerd, kleurig glas-in-lood met geometrische en florale motieven.

SINT JORISSTRAAT 133: Refugiéhuis Sint-Geertrui

Hier op de hoek staat een van de twee voormalige refugiéhuizen die de stad nog kent. Het is in het begin van de 16e eeuw gebouwd in opdracht van Petrus Was van de Abdij van Sint-Geertrui te Leuven. Het huis was bedoeld om kloosterlingen van buiten de stad tijdens de Gelderse maar uiteraard ook tijdens andere oorlogen een veilig onderdak te bieden. De naam is afkomstig van het Franse woord réfugier wat uitwijken, een toevlucht zoeken betekent. Toen alle mannelijke geestelijken na de inname in 1629 de stad moesten verlaten en al hun bezittingen werden geconfisqueerd was dit niet het geval met dit huis. De stad Leuven behoorde inmiddels tot het buitenland waardoor het pand adellijk buitenlands bezit was geworden. Buitenlands bezit werd niet onteigend. De rentmeester van de abdij bleef dan ook hier wonen. Pas meer dan een eeuw later (1767) werd het huis verkocht aan de hoogschout van de Stad en Meierij.

In 1988 werd de Open Universiteit de nieuwe huurder zodat de stad ook een “echte” universiteit binnen de stadsmuren kreeg. De kanonskogels in een van de muren zijn een herinnering aan de strijd van de Tachtigjarige Oorlog en het beleg van de stad in 1629.
Petrus Was, opdrachtgever voor de bouw van dit huis werd in 1474 geboren als zoon van de burgemeester van Brussel, de hoofdstad van het hertogdom Brabant. Hij trad in, in het Klooster van Sint-Geertrui te Leuven en werd daar zelfs abt. Bij zijn overlijden in 1553 was hij pastoor in Oisterwijk.

Wapensteen Petrus Was

Bij de uitbreiding van het Huis van Bewaring in 1871 werd een wapensteen van hem gevonden.

Henk(es), 3-11-2011

De gevelsteen bestond uit een schild met drie hamertjes, met daarboven een aantal bijeengebonden kwasten, wat op een geestelijke functie duidt. Aanvankelijk kwam de steen in het museum terecht, maar toen de Gemeentelijke Sociale Dienst zich in het pand aan de Kruisstraat/Dode Nieuwstraat vestigde, kwam men op het idee om een aantal gevonden gevelstenen in de muur van het binnenplein te metselen, waaronder de wapensteen van Petrus Was.
Waar de steen zich nu bevindt is onbekend.

Steen Bosch’ Marieke

Deze gevelsteen is gemaakt door Frans Evers midden-20e eeuw (1947). Het stond oorspronkelijk op de hoek Bandsche Poort-Oude Hulst. Na afbraak van de huizen daar zocht men in de buurt naar een vaste plek zonder het risico te lopen dat het weer zou moeten verdwijnen. Dat gevaar bestaat nu niet meer omdat dit huis op de monumentenlijst staat. Het beeld herinnert aan het volksstuk Bosch’ Marieke, geregisseerd door Kees Spierings en opgevoerd door de bewoners uit de directe omgeving (Oude Hulst, Weversplaats, Mortel, Bandsche Poort en Berenbijt).
Het volksstuk ging over een zekere Willem die verliefd werd op Marieke, een meisje dat het niet zo nauw nam. Hij had concurrentie van Toon die inbreker was. Toon maakte meer kans omdat hij altijd goed bij kas zat. Ondanks de smeekbeden van zijn moeder kon Willem niet bij Marieke vandaan blijven. Op een gegeven moment gingen Willem en Toon samen op inbrekerspad. Dit werd ontdekt en Willem belandde in de gevangenis. Tijdens het aanbreken van de Plechtige Omgang die door de straten zou trekken, probeerde Willem zijn moeder verbitterd te weerhouden om naar oude gewoonte een versierd Mariabeeld voor de deur te zetten. De moeder stierf. Willem kwam er achter dat niet zijn moeder maar Toon en Marieke hem bij de politie hadden aangegeven. Toen wendde hij zich tot Onze-Lieve-Vrouw van ’s-Hertogenbosch. Zij vergaf Toon die vervolgens ging biechten. Het stuk eindigde met de Plechtige Omgang.
Het stuk had een echt Bosch karakter omdat allerlei plaatselijke festiviteiten en bijzonderheden zoals carnaval e.d. hierin waren opgenomen. Juist door het optreden van diverse volkse figuren werd dit verhaal een levendig geheel. Het werd, midden-20e eeuw vele malen opgevoerd in een uitverkocht Casino. De beoogde vijfjaarlijkse traditie kon niet doorgaan omdat de volksbuurt werd afgebroken. De bewoners verspreidden zich over de hele stad.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Dit pand in de **renaissance**stijl met trapgevels met steile trappen aan de korte zijde en een halfronde traptoren stamt uit het begin van de 16e eeuw (vermoedelijk vóór 1527).
De oudste bouwelementen zijn stilistisch te dateren van omstreeks 1500.
Tijdens de belegering door de Fransen in 1794 brandde dit huis voor de helft af. In de gevel ziet u enige ingemetselde ijzeren kogels die verwijzen naar het Beleg van 1629.
Bij de restauratie in 1941 werd de restauratiefilosofie van stijlzuiver hier toegepast. De oorspronkelijke toestand van het gebouw werd gereconstrueerd met zandstenen kruisvensters, luiken, glas-in-loodramen, ontlastingsbogen en natuurstenen waterlijsten. Van het vroegere complex resteert nog één vleugel met zadeldak, trapgevels en een traptoren. De oude, dubbele tongewelfde kelders zijn eveneens behouden gebleven, evenals de verdiepingsvloeren met moer- en kinderbalken en een sporenkap.
Tegen de zuidelijke gevel staat de veelhoekige traptoren. De oude trap was oorspronkelijk ca. twee meter hoger, wat valt af te leiden uit de nog aanwezige inkepingen. Wellicht gaf de hogere trap toegang tot een later (na 1794?) verdwenen deel van het refugiéhuis.

SINT JOSEPHSTRAAT

SINT JOSEPHSTRAAT

Oorspronkelijk bestond de Sint Josephstraat niet. De Hinthamerstraat had hier nog een aaneengesloten gevelwand. Het Predikherenklooster en het Heilige Geesthuis, waar nu de Openbare Bibliotheek gevestigd is, grensden aan elkaar. De grote stadsbrand in de 15e eeuw (1419), die aan het Hinthamereinde begon bracht hier verandering in. De halve stad ging in vlammen op. Ook de in steen opgetrokken gebouwen zoals de Sint-Jan, waarvan het dak deels instortte, het Heilige Geesthuis en het Predikherenklooster leden grote schade. De laatste twee gebouwen raakten van elkaar gescheiden en er ontstond een steegje tussen beide gebouwen dat de naam kreeg Prekersstraat.
Tijdens de middeleeuwen lag ter plaatse van de huidige Sint Josephstraat, voor het gedeelte ten noorden van de Groote Stroom, een scheidingssloot die de begrenzing vormde tussen de eigendommen van het Predikherenklooster en de Tafel van de Heilige Geest. Ten zuiden van de Groote Stroom tot aan de Hinthamerstraat lag een zijstraat genaamd *het straatje naast het Heilig Geesthuis* (Heilig Geeststeegje).
In 1641 werd deze straat als Tweede Nieuwstraat aangelegd maar werd niet bestraat. Het behield deze naam totdat in de 19e eeuw (1859) in deze straat de Sint-Josephkerk werd gebouwd en de naam van de straat veranderde in de Sint Josephstraat. De straat liep vroeger door tot de Noordwal maar is later vanwege de aanleg van de Zuid-Willemsvaart ingekort.
De Eerste Nieuwstraat was eigenlijk een aftakking van deze Tweede Nieuwstraat. De plaats van de splitsing begon ter hoogte van het tegenwoordige Kardinaal Van Rossumplein. De Eerste Nieuwstraat ging richting Citadel en liep door tot aan De Plein.
De nu verdwenen Hooge Nieuwstraat was een onderdeel van de toen vrij lange Eerste Nieuwstraat. Pas later werd vanaf het huidige Kardinaal Van Rossumplein een verbinding met de Hinthamerstraat tot stand gebracht. En dat is dan de tegenwoordige Nieuwstraat.
Bij de realisatie van de nieuwbouw van het Groot Ziekengasthuis, begin jaren zeventig van de vorige eeuw is de Hooge Nieuwstraat verdwenen.
Van 1820 tot 1830 lag ter plaatse van de huizen met de nummers 3 t/m 11 op de noordelijke hoek van de Binnendieze het voormalige eerste kerkhof van de Nederlands Hervormde Kerk. Het kerkhof werd in 1860 buiten gebruik gesteld. Onlangs werden er nog enige grafzerken opgegraven.
Aan de westelijke kant van de straat kwam de Sint-Aloysiusschool voor jongens, opgericht door de fraters van Tilburg die ook de leerkrachten waren aan de wat verderop gelegen r.-k. Kweekschool voor Onderwijzers.
In de straat was in 1913 nog een dependance van de stedelijke gasfabriek gevestigd.

Onderwijsbolwerk

Het is opmerkelijk, dat van een straat één gevelwand totaal verandert en de andere praktisch ongeschonden blijft. Dat is het geval met de Sint Josephstraat. Deze straat, oorspronkelijk Tweede Nieuwstraat geheten en vanaf 1890 Sint Josephstraat, toonde in het begin van de 20e eeuw nog een opmerkelijke rust. Een enkele voetganger en een paardenkar, midden op de weg rijdend, trof je op straat aan. De rechter (oostelijke) zijde van de Sint Josephstraat was qua uiterlijk de laatste eeuw niet veranderd.
Halverwege aan de rechterzijde ligt het voormalige klooster en de kerk van de redemptoristen, daterend uit het midden van de 19e eeuw. Thans fungeert het klooster als een wooncomplex, terwijl in d neogotische kerk een partycentrum is gevestigd.
Aan de linkerkant vooraan een aantal huisjes, dat omstreeks 1910 gesloopt werd om plaats te maken voor een lagere school en een muloschool. De Sint-Aloysiusschool en de Paulus-mulo vielen onder de Sint-Jansstichting, het grootste Bossche schoolbestuur dat praktisch alle katholieke lagere en muloscholen bestuurde. De lagere school werd basisschool en verhuisde naar Zuid. De vrijgekomen ruimten werden in bezit genomen door de Paulus-mavo. Deze verhuisde op haar beurt naar de wijk Maaspoort en de ivo-mavo betrok de vroeg 20e-eeuwse gebouwen. Nadat ook deze school elders onderdak had gevonden heeft het een eeuw oude schoolgebouw een culturele functie gekregen. Achter in de straat stond vroeger de Bisschoppelijke Kweekschool. Deze school, met vele interne leerlingen en een fraterklooster, werd in 1895 gebouwd en telde enkel mannelijke studenten. In 1932 werd de school fors uitgebreid. In de jaren zeventig van de 20e eeuw onderging de school forse veranderingen. Niet alleen werden ook meisjes toegelaten, maar er vonden fusies plaats en de naam veranderde van Pedagogische Academie naar Pabo. In 1990 betrok men een nieuw schoolgebouw in Noord. Het leegstaande pand in de Sint Josephstraat werd gekraakt tijdens de laatste grote kraakactie die de stad

kende. Een ontruimingsactie werd gevolgd door sloop van het ruim honderd jaar oude gebouw. Een flat en een kantoorgebouw, waarin de Sociale Verzekeringsbank, werden op deze voormalige kweekschoolgrond gerealiseerd. Op deze drie scholen werd onderwijs gegeven door de fraters van Tilburg. Later namen langzamerhand leken deze onderwijstaken over. Alle scholen zijn nu verdwenen uit de Sint Josephstraat.

SINT JOSEPHSTRAAT: Brug

De Tweede Nieuwstraat, de huidige Sint Josephstraat, werd in 1643 geprojecteerd op de middeleeuwse scheischeidingssloot die de begrenzing vormde tussen de eigendommen van het Predikherenklooster en de Tafel van de Heilige Geest en in het verlengde van eerdergenoemd zijstraatje van de Hinthamerstraat (Heilige Geeststeegje). Als onderdeel van deze nieuwe wegverbinding werd gelijktijdig een brug gebouwd over de Groote Stroom. Deze brug was de voorloper van de huidige overbrugging.
De huidige brug dateert grotendeels uit de 19e eeuw en zal toen vermoedelijk, evenals de brug in de Nieuwstraat breder zijn aangelegd dan zij oorspronkelijk is geweest. Waarschijnlijk is deze brug medio 19e eeuw aangelegd, gelijktijdig met de bouw van de Sint-Josephkerk.

Bij de restauratie (1990/1991) werden de fundamenten hersteld en versterkt. De bereikbaarheid van de parkeergarage In den Boerenmouw, waarvan de toegang in de Sint Josephstraat ligt, maakte het noodzakelijk de brug te verbreden en te versterken. De gemetselde verbreding van ca. drie meter, uitgevoerd in 1990/1991, kreeg een natuurstenen sluitsteen met de toepasselijke tekst *De Verbreede 1990*.

SINT JOSEPHSTRAAT: De Kleren van de Peer

Dit beeldje met de kleren van de Peer is in 1990 gemaakt in opdracht van de Oeteldonksche Club van 1882. Het stelt een jas voor op een kapstok als herinnering aan alle personen die Peer vaan den Muggenheuvel hebben gespeeld. Het beeldje kent een bijzondere voorgeschiedenis.
De Peer is tijdens carnaval de Burgervaojer van Oeteldonk. De vertolker van de Peer (Frans Vennix) werd destijds via een *leasecontract geleend* van de carnavalsvereniging De Oetels. Het contract met de Oeteldonksche Club verwaterde en na elf jaar wilde de Peer terug naar zijn eigen club. Dat ging niet zo maar. Er werd erg veel overlegd, zelfs in een heuse directiekeet op de Markt maar zonder enig resultaat. Dit leidde uiteindelijk toch tot een echte rechtszaak die door de Oetels werd aangespannen. De president van de rechtbank, bij deze gelegenheid bijgestaan door elf vrouwelijke griffiers met een Oeteldonkse das om sprak in november 1987 zijn oordeel uit. De Oetels zouden direct na de zitting van de Oeteldonksche Club één vat goed bier en twee flessen Jägermeister ontvangen. Verder moesten de Oeteldonksche Club en De Oetels er gezamenlijk voor zorgen dat een waardig gedenkteken zou worden opgericht voor het instituut de Peer.
Nadat De Oetels volgens hen meer dan een jaar hadden gewacht, lieten zij in de Molenstraat aan een zijgevel boven de Binnendieze een beeldje aanbrengen dat De Halve Peer vaan den Muggenheuvel voorstelt. Het beeldje leek verdacht veel op Frans Vennix. Het bronzen beeld is gemaakt door Ton Bruysters. Een halve Peer uiteraard omdat het alleen het aandeel van De Oetels betrof. Frans Vennix overleed in januari 2007 in de leeftijd van 76 jaar.
De Oeteldonksche Club begreep dat zij aan het lijntje was gehouden omdat zij wel degelijk hadden willen meewerken. Als tegenreactie liet de Oeteldonksche Club niet de andere helft maken maar zij lieten door Martin van Opdorp een waardig gedenkteken vervaardigen als hommage aan alle Peren. Dit tweede beeldje werd hier tegen de gevel geplaatst. De symboliek van de kleren is dat de Peer immers volgens de Oeteldonksche Club geen persoon is maar een instituut en aangezien de kleren de Peer maken werd voor deze oplossing gekozen. Wel bijzonder, tweemaal een beeld voor één burgervaojer.

SINT JOSEPHSTRAAT 1

Het pand is een rijksmonument.
Dit voormalige Sint-Leonardusgesticht sloot aan bij het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, Hinthamerstraat 72. De gevel is gepleisterd en gebosseerd met daaronder een verband met grote baksteenmoppen. Het pand heeft een oud zadeldak. De balklagen met sleutelstukken stammen uit de 16e eeuw. Het pand grenst aan Binnendieze, waar het rust op oude beschoeiing.
Voor de verdere beschrijving zie Hinthamerstraat 72.

SINT JOSEPHSTRAAT 3-5

Kerkhof hervormden

In het begin van de 19e eeuw werd het niet meer toegestaan binnen in de kerken te begraven. Vanuit de volksgezondheid waren er bezwaren gerezen. Er moest naar andere ruimtes worden gezocht. Voor de parochie Sint-Jan - de kerk was weer in katholieke handen - was dat niet zo moeilijk, want op het buiten de kerk gelegen Sint Janskerkhof was nog plaats. De hervormden wensten een eigen kerkhof. De katholieken hadden hun Sint-Jan weer terug en voor de hervormden moest een nieuw kerkgebouw gerealiseerd worden. Men dacht aan de plaats die tot nu toe was ingenomen door Het Geefhuis, een groot gebouw in de Hinthamerstraat (waar nu de stadsbibliotheek gevestigd is) waarvan de stallen en schuren zich uitstrekten tot aan de stadsmuur bij rivier de Aa. De plannen voor een kerkgebouw gingen niet door, al waren er al tekeningen gemaakt. Het Geefhuis werd verbouwd tot een tehuis voor *oude mannen en vrouwen* en een hervormd kerkgebouw werd gerealiseerd aan de Kerkstraat-Gasselstraat.
De hervormde overledenen werden tot 1833 begraven op het Sint Geertruikerkhof. In dat jaar werd een kerkhof in gebruik genomen aan de Sint Josephstraat, achter de eerder geplande kerk. Hier vond op 2 januari 1833 de eerste begrafenis plaats, van Willem Dirk Bosch. Bij dit kerkhof was een koetshuis *voor de lijkwage* met een woning erboven. Tot het midden van de 19e eeuw werd er op het kerkhof begraven. Daarna was het wettelijk niet meer toegestaan om binnen de bebouwde kom te begraven. Buiten de stad werd naar een nieuwe ruimte gezocht.
In Orthen werd een begraafplaats gerealiseerd, met een katholiek en een protestants kerkhof en een ongewijd gedeelte. In mei 1858 werd hier als eerste de katholieke Johannes Groenendaal begraven. Het kerkhof aan de Sint Josephstraat bleef toen bestaan. Het gebouw ernaast werd in 1905 afgebroken en er kwam een *wagenhuis met bovenwoning.* De gevel ervan moest vervaardigd worden van rode verblendsteen, terwijl er verglaasde groene en witte stenen voor de versieringen in de voorgevel kwamen.
Achter het pand is thans niets meer dat nog aan een kerkhof herinnert. Wel werden bij graafwerkzaamheden in 2009 nog enige grafstenen ontdekt.

SINT JOSEPHSTRAAT 7-9

Het pand is een rijksmonument.
Het in de rooilijn van de Sint Josephstraat gelegen dubbel herenhuis staat op een rechthoekig perceel met taps toelopende achterzijde. De gevels liggen nagenoeg vrij. Aan de linker gevel (nummer 9) grenst een muur met inrijpoort van het belendende pand. Langs de rechter gevel (nummer 7) loopt een oprijlaantje naar een oorspronkelijk met het woonhuis verbonden (thans gescheiden), inpandig verbouwd koetshuis dat buiten de bescherming valt.
Beide huizen hebben een achtererf met een kleine siertuin.
De omstreeks 1880 gebouwde huizen werden opgetrokken in **neorenaissance**stijl. De achtergevel van nummer 9 is bij de keuken licht gewijzigd en de deuren en vensters, met name in de dakschilden zijn deels versoberd. Het interieur is slechts op onderdelen gemoderniseerd.

De gedeeltelijk onderkelderde bakstenen panden beslaan beide een rechthoekige plattegrond en tellen twee bouwlagen en een kapverdieping onder een licht hellend tentdak met schilden voorzien van leien in maasdekking en zijn afgezet met omlopende noklijsten. Op de zijschilden bevinden zich per woonhuis vier ranke schoorstenen met uitkragende koppen en centraal in het voorschild een dakkapel met aediculae-motief voorzien van een boogfronton, bekroond met decoratieve piron. (*de term aediculae wordt gebruikt voor nissen of kleine kapellen, vaak bedoeld voor beeldhouwwerken of raamwerken rond deuren of ramen die worden gevormd door zuilen, uitkragingen of pilasters, die een fronton of afdak ondersteunen).*
Aan weerszijden bevinden zich oeil-de-boeuf (*ook wel genoemd oculus: type raam*) zoldervensters met kuifstukken. Verder zien we een omlopende, geprofileerde en gekorniste goot met tussen de kappen een zakgoot.
De met machinale baksteen in kruisverband opgetrokken gevels van de twee huizen verspringen aan de straatzijde zeer licht ten opzichte van elkaar.
Bij ieder pand wordt de symmetrische, vijf traveeën brede lijstgevel verlevendigd met speklagen, waterlijsten en een cordonlijst. De goot aan de voorgevel rust op blokken met een diamantkop waaronder voluutvormige consoles. Tussen de consoles zit een tandlijst die rust op uitkragende profielstenen. Onderlangs zien we een verspringende hardstenen plint met gebosseerde en gebouchardeerde (*opgeruwde)* panelen in de borstwering.
De gevelopeningen zijn getoogd met natuurstenen aanzet- en sluitstukken en hebben tweeruits schuifvensters.
De licht risalerende middentravee met op de begane grond pilasters is voorzien van diamantkoppen en casementen (verdiepte velden in metselwerk) aan weerszijden van een enkelvoudige beglaasde paneeldeur met pseudonaald en siersmeedijzeren rooster.
Op de verdieping bevindt zich een balkon met balusterhek. De dagkanten en toog zijn voorzien van een natuurstenen omlijsting.
De achtergevel met loggia over twee traveeën is afgezet met sierlijk gelobd houten stijl- en regelwerk (bovenzijde) en hekwerk met gesneden balusters. Deze gevel heeft deels T-vensters met hardstenen dorpels.
De zijgevels zijn soberder uitgevoerd met deels overeenkomende detaillering en hebben een gepleisterde lijst onder de goot.
De linkergevel heeft een op de verdiepingen uitkragende travee bij het trappenhuis waarin een oculus is aangebracht.
In de rechtergevel zit eveneens een oculus.
De indeling van de plattegronden van beide huizen is nagenoeg spiegel symmetrisch. Aan een tot de achtergevel doorlopende middengang met tochtportaal liggen aan de ene kant twee kamers-en-suite met een aansluitende serre met uitzicht op het achtererf en aan de andere kant aan weerszijden van het trappenhuis de keuken en een of meer kamers. Op de verdiepingen bevinden zich diverse (slaap-)kamers, het balkon en de zolder.
Van de interieurs zijn onder meer van belang: de kelders met troggewelven op profielijzers en gele plavuizen; de hal met witmarmeren vloer, dito lambrisering en onderdorpels; het trappenhuis waarin bordestrap met decoratief gesneden (begin-)balusters, pilasters met figuratieve voorstellingen, geëtst glas en marmeren vensterbanken op de bordessen; overlopen met overhoekse schamppalen, woonvertrekken met groen/zwartmarmeren schouwen en vouwbare vensterblinden; verder door het gehele huis zeer rijke, deels gepolychromeerde stucplafonds met florale en figuratieve voorstellingen en stucwerk(eier-)lijsten en paneeldeuren met geprofileerd lijstwerk.
Huisnummer 7 heeft verder nog een deels gebrandschilderd glas-in-loodraam in de serre; een met zwart/witte tegels ingelegde vloer en spekkastjes in de voormalige keuken en een met diverse houtsoorten ingelegde parketvloer in de woonkamer.
Op nummer 9 zien we nog decoratief gesneden kwartronde zitjes onder de vensters aan de straatzijde en originele (maar versoberde) deuren naar de serre.
Het dubbele herenhuis is van algemeen belang. Het object heeft cultuurhistorische waarden vanwege het belang van de nagenoeg spiegelsymmetrische plattegrond en verschijningsvorm voor de typologische ontwikkeling van dubbele herenhuizen. Het object heeft architectuurhistorische waarde vanwege de esthetische kwaliteiten van het ontwerp en de kwalitatieve, verzorgde en gedetailleerde ornamentiek in ex- en interieur. Het object heeft ensemblewaarde als karakteristiek onderdeel van de historische bebouwing aan de in het kader van de stadsindikking in de tweede helft van de 19^{e} eeuw herbebouwde Sint Josephstraat. Verder is het object van belang wegens de architectonische gaafheid van het exterieur en de vele bewaard gebleven onderdelen van het rijke interieur.

SINT JOSEPHSTRAAT 10

Dit pand is een rijksmonument.
Het herenhuis met gepleisterde gevel met schuiframen en een fraaie deur en gesneden kalf stamt uit het begin van de 18e eeuw. Het huis is ontstaan uit samentrekking van drie panden, thans gedekt met twee afzonderlijke zadeldaken met zijtopgevels. De rechterpartij is uitspringend.

SINT JOSEPHSTRAAT 13: Vml. klooster

Het pand is een rijksmonument.
Dit voormalige Klooster van de Paters Redemptoristen is in 1854-1855 naar een ontwerp van Arnoldus van Veggel gebouwd. Begin december 1855 werd het klooster in gebruik genomen.
Het pand met verdieping bestaat uit drie haaks op elkaar staande vleugels onder met blauwe Hollandse pannen gedekte zadeldaken met schilden, die samen met de zuidgevel van de kerk, Sint Josephstraat 15, een gesloten hof omsluiten.
De in schoon metselwerk opgetrokken gevels met hoekrisalieten zijn voorzien van cordonlijsten en zijn afgesloten met een geprofileerde kroonlijst met deels vierruits zolderramen in het fries.
Op de begane grond en de verdieping zitten getoogde vensters met vier- en zesruits kruiskozijnen met geometrische roedenverdeling en geprofileerde stucwerkomlijsting, uitlopend in kleine consoles, rond de bovenzijde.

SINT JOSEPHSTRAAT 15: Orangerie, voormalige Sint-Josephkerk

Deze voormalige Sint-Josephkerk is door architect Arnoldus van Veggel (1809-1876) gebouwd in de **neogotische** stijl. Hij was ingenieur in dienst van het ministerie van Waterstaat. Het was oorspronkelijk een kloosterkerk van de redemptoristen. Het werd toen ook wel de Paterskerk genoemd. Het klooster werd in 1855 in gebruik genomen en de kerk werd op 5 december 1859 opengesteld.
Na de Tweede Wereldoorlog verloren de redemptoristen een deel van hun terrein aan andere kerkelijke instellingen. Er werd nog even gedacht aan het verplaatsen van kerk en klooster naar West; een kerk kwam er wel: de parochiekerk Maria van Altijddurende Bijstand werd bediend door de redemptoristen. Maar in 1971 werd bekend gemaakt dat de kerk gesloten zou worden en de paters zouden verhuizen. De gemeente werd de nieuwe eigenaar van het complex waartoe ook een grote tuin behoorde. De beelden werden in depot opgeslagen bij de gemeente.
Het klooster werd bestemd tot huisvesting van gastarbeiders. Dat duurde tien jaar, tot 1980, daarna werd het bezet door krakers.
Inmiddels zijn er eenpersoons appartementen in ondergebracht. De kerk werd destijds voor het symbolische bedrag van één gulden verkocht.
De kerk is nu in gebruik als Orangerie. Het is nu een succesvol partycentrum voor feesten, bedrijfsbijeenkomsten en congressen. Er wordt nu een pilsje getapt vanuit de biechtstoel.
Het bisdom Den Bosch heeft het niet zo op het profane karakter van oude kerken die aan de eredienst zijn onttrokken. Men spreekt dan denigrerend van een *pretcentrum waar men zich afficheert met dansen op het altaar.* Van heiligschennis is volgens de eigenaar echter geen sprake. Alle beelden zijn namelijk weggehaald en ook zaken zoals orgel, doopvont, communiebank enz. zijn verwijderd. Het hoofdaltaar en overige altaren en de

fraaie kruisweg zijn gebruikt in andere kerken. De preekstoel is wel gebleven evenals de biechtstoelen die zijn omgebouwd tot vitrines met uitzondering van één biechtstoel die dienst doet als bar.
Theo Hoogbergen had een heel andere opvatting over de huidige invulling van deze kerk: *kerkgebouwen horen tot het cultureel erfgoed van onze stad. Opgebouwd met geld van onze gelovige voorouders, vertegenwoordigen zij een grote historische en emotionele waarde die hoger reikt dan de visie van het bisdom. Kerkgebouwen rijzen immers boven de huizen uit en houden ons daarmee een hoger doel voor ogen. Ook historisch gezien zijn kerken altijd meer geweest dan alleen gebouwen voor liturgieviering. Het zijn plaatsen van inspiratie, ontmoeting, rechtspraak, begraven, toneel en muziek. In en rond de kerk hebben zich altijd sociale functies vermengd. De vele evenementen die er nu plaats vinden, versterken de sacrale sfeer van het gebouw, waarbij velen zich geraakt weten.*
De kloostertuin achter de kerk heet nu Jeroen Boschtuin en heeft een fontein. Overdag is de tuin toegankelijk.

Vestiging redemptoristen

Deze kloosterorde is op 8 november 1732 door de redemptorist Alphonsus de Liguori te Scala in het voormalige Koninkrijk Napels gesticht. Het doel van de congregatie was om de gelovigen bij te staan door het geven van missies en geestelijke oefening. In 1749 verleende paus Benedictus XIV goedkeuring aan de regels van de congregatie. De Congregatie van de Allerheiligste Verlosser *(*verlosser in het Latijn: redemptor) zoals hij officieel heet vestigde zich in 1836 in Wittem, Zuid-Limburg. Koning Willem II erkende in 1840 het wettig bestaan van het klooster in Wittem en gaf de paters toestemming om in het hele land missies te houden. In 1841 kwamen zij, na Wittem en Amsterdam naar Brabant.
De volksmissies moesten volgens het kerkelijk wetboek in elke parochie om de tien jaar worden gehouden. Gedurende één of twee weken vonden er dan langdurige predicaties plaats, gevolgd door het horen van een uitvoerige biecht en het deelnemen aan de Heilige Mis. Meestal waren de kerken dan overvol.
Niet iedereen was even enthousiast over deze missies. De protestanten niet, de burgerlijke autoriteiten vreesden ordeverstoringen en de wereldgeestelijken waren bang voor de concurrentie. Van 8 tot en met 22 november 1843 werd een dergelijke volksmissie in 's-Hertogenbosch gehouden door veertien paters, op verzoek van de apostolisch vicaris en enkele katholieke Bosschenaren. Daarna vertrokken de paters weer. De katholieke emancipatiegolf leek niet meer te stuiten, zo vreesden de protestante bestuurders. De volksmissie was een groot succes. De Bossche pastoors die het succes van de redemptoristen met lede ogen hadden aangezien wisten van de vicaris de belofte te krijgen dat *er nooit meer vreemde geestelijken in de stad zullen prediken*.
Joannes Zwijsen, sinds 1851 bisschop van ’s-Hertogenbosch was zeer ontstemd over de weigerachtige houding van de Bossche pastoors. Hij maakte zich sterk voor de vestiging van de paters in de stad.
In 1853, bij de terugkomst van het Mirakelbeeld na een ballingschap van ruim twee eeuwen, werd er opnieuw een volksmissie gehouden. Tijdens de slotviering werd hun blijvende vestiging in de stad bekendgemaakt. Tegenover de nog steeds weigerachtige Bossche pastoors verklaarde Zwijsen *dat hij zich in geweten verplicht voelt om een halt toe te roepen aan de toenemende zedeloosheid en ongodsdienstigheid, die zichtbaar zijn toegenomen door de oprichting van een Comedie en andere middelen van bederf.* Hij refereerde naar de Societeit Casino aan de Papenhulst die op 1 december daar haar nieuwe schouwburg had geopend.
Op 1 januari 1854 vestigden zij (drie paters en twee broeders) zich tijdelijk in de Waterstraat. Dit huis was aangeboden door J. Diepen, vader van de latere Bossche bisschop Arnoldus Frans Diepen. Zij mochten de biecht afnemen in de kathedraal en daar ook op alle feestdagen prediken ter ere van Maria. In hun eigen huiskapel hadden zij een bijzondere devotie tot de Heilige Joseph, wat nieuw was voor Nederland.
In 1855 is de Nederlandse Provincie der redemptoristen zelfstandig geworden en los komen te staan van de Belgische Orde der Redemptoristen.
In 1856 werd door de paters de Aartsbroederschap van de Heilige Familie opgericht. Mgr. Zwijsen had wel bedongen dat de Broederschap niet meer dan zeshonderd leden mocht tellen. Iedere zondagavond werd er vergaderd in het klooster van de redemptoristen en stond er een godsdienstige oefening op het programma. Met regelmaat werden er meerdaagse retraites georganiseerd. Enkele leden van de Broederschap namen in 1866 tijdens een cholera-epidemie ook het initiatief om in het openbaar de Mariaomgang te gaan lopen. Binnen enkele dagen liepen enkele honderden mannen van de Broederschap mee.
De redemptoristen waren erg geliefd vanwege hun massale zielenzorg aan de armen en verlatenen. Aan de katholieke emancipatie in de tweede helft van de 19e eeuw hebben de paters zeker bijgedragen. Hun eucharistievieringen trokken de aandacht van velen en daarbij hebben zeker de verschillende zangkoren van de kerk een positieve invloed gehad. Zij hebben ook de popularisering van de paus gesteund en bij de werving van zoeaven speelden de redemptoristen een belangrijke rol. Door hun *conferenties*, hebben zij een rol gespeeld bij de sociale vorming van de Bosschenaren.
Vanaf 1873 tot 1962 is het noviciaat, nadat het eerst tijdelijk elders was ondergebracht definitief in ’s-Hertogenbosch gebleven.

Henk(es), 3-11-2011

In 1880 werd in de Sint-Josephkerk voor het eerst een triduüm (een drie dagen durende religieuze oefening met preek) gehouden ter ere van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand. Hiermee konden de gelovigen een aflaat verdienen, ingesteld door paus Leo XIII. Dit had een buitengewone toeloop naar de Sint-Josephkerk tot gevolg. Op haar feestdag werd de icoon plechtig op een troon geplaatst. Vanaf 1928 tot aan de sluiting van de kerk in 1971 hield men in de Sint-Josephkerk een broederschapslof ter ere van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand.
Onder meer heeft dankzij de paters de Tweede Nieuwstraat, eerst officieus en later officieel, de naam Sint Josephstraat gekregen. Eén van de bekendste redemptoristen was Peerke Donders uit Tilburg die werkzaam was in de melaatsenkolonie Batavia in Suriname. Hij werd in 1982 zalig verklaard. Kardinaal Van Rossum was eveneens lid van deze congregatie.

Bouwhistorie klooster en kerk

De redemptoristen bleven in de stad en vestigden er zich definitief. Zij hadden toen slechts zes gulden in kas. Bisschop Zwijsen had er persoonlijk voor gezorgd dat zij zich hier konden vestigen. Hij verwachtte dan ook dat de paters hem zouden consulteren bij belangrijke beslissingen. Pater Koemans, de eerste superior van het Bossche klooster streefde echter naar een meer onafhankelijke koers van de Bossche bisschop en trachtte bisschoppelijke inmenging in kloosteraangelegenheden te voorkomen
De paters zagen uit naar een geschikt terrein voor de bouw van een eigen klooster en kerk.
Op 18 februari 1854 kochten zij een stuk bouwland van de Godshuizen in de Tweede Nieuwstraat, naast het protestants kerkhof (de huidige Sint Josephstraat).
Medio 1854 werd met de bouw van het klooster begonnen. Bij de pastoors uit de omgeving bleef weerstand bestaan. Toen de redemptoristen ten noorden van hun in aanbouw zijnde klooster een houten noodkerk lieten bouwen, controleerde pastoor Kemps van de Sint-Jacob persoonlijk of de wettige afstand tot de Sint-Jan (200 el) wel in acht was genomen.
De bisschop wilde de opening van de noodkerk nog voorkomen, maar dankzij de bemiddeling van de provinciaal overste ging hij toch akkoord.
Op 28 oktober 1855 werd een noodkerk geopend en een week later betrokken de paters ook het nieuwe klooster. De kerk had vanaf het begin veel aanloop. Tijdens de massale meimaandvieringen was het er zo druk dat de houten kerk te klein was voor alle gelovigen. Men besloot dat er een definitief kerkgebouw moest komen. Om dit te kunnen betalen werd er een circulaire gedrukt waarbij de Bosschenaren werden uitgenodigd om een bijdrage te leveren aan de bouw of voor de periode van vijf jaar wekelijks tien cent te betalen. Deze actie leverde een beginkapitaal op van 30.000 gulden, zodat in het voorjaar van 1857 aan architect Arnoldus van Veggel de opdracht kon worden gegeven om een permanente kerk te ontwerpen. Op 31 maart 1857 werden de fundamenten aanbesteed voor een bedrag van 12.875 gulden. Ondanks alle voorzorgen om deze aanbesteding geheim te houden gaven de kranten er toch ruchtbaarheid aan zodat ook de aandacht van de regering werd gevestigd op de bouwplannen. De regering eiste dat eerst formeel toestemming moest worden gevraagd voor de bouw, zoals dat ook gebruikelijk was vóór het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. De paters vreesden echter bij een bouwaanvraag de willekeur van de regering. Het Ministerie van Eredienst bleef van de geestelijken eisen om de bouwaanvraag van de kerken bij hen te melden. Mgr. Zwijsen raadde dit af omdat hij van plan was om meer kerken in zijn bisdom te bouwen. Ondanks alle druk bleef men weigeren een aanvraag in te dienen. De rector wees er schriftelijk op dat er al een houten kerk stond en dat er slechts sprake was van vervanging door een stenen kerk. Uiteindelijk gaf de minister op 15 februari 1858, onder voorwaarden, toestemming tot de bouw. In maart werd de bouw hervat. Al snel ontstonden er weer financiële problemen waardoor opnieuw, met succes een beroep moest worden gedaan op de Bossche bevolking. In december 1859 was de bouw zover gevorderd dat de kerk in gebruik kon worden genomen. Om problemen met de overheid te voorkomen werd afgesproken om de regering voor een voldongen feit te stellen door de kerk zonder plechtigheden in te wijden. In de vroege ochtend van 5 december 1859 werd het kerkgebouw opengesteld en op 8 december werd in de stampvolle kerk de eerste hoogmis opgedragen. Pas op 19 oktober 1865 is de kerk officieel gewijd.
Tussen 1901 en 1903 werd er ten behoeve van de novicen een nieuwe vleugel met noviciaatkapel aan het klooster gebouwd op het achterterrein. De aan het Redemptoristenpad gelegen dwarsvleugel en noviciaatskapel is gebouwd in een late, sobere neogotische stijl.

Door de snelle ontvolking van de binnenstad stelde het bisdom in 1953 voor om kerk en klooster naar West (thans Boschveld) te verplaatsen. Vanwege de hoge kosten werden de locaties in de Sint Josephstraat toch opengehouden. Wel werd er in 1956, op initiatief van twee redemptoristen aan de Copernicuslaan een nieuwe parochiekerk in gebruik genomen die werd toegewijd aan Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand.
Het niet uitvoeren van het besluit om kerk en klooster te verplaatsen bleek echter uitstel van executie. In 1970 verscheen het rapport Kerkopbouw Binnenstad waarin onder meer werd gepleit om de gehele binnenstad, inclusief de wijk Het Zand onder de parochie Binnenstad te laten vallen. Tevens wilde men twee parochiekerken (Sint-Pieter en Sint-Leonardus) sluiten terwijl er ook voor de Sint-Josephkerk, gezien de ligging vlakbij de Sint-Jan geen toekomst meer was. Ondanks diverse bezwaren nam de bisschop het advies uit het rapport over en op 25 juli 1971 werd dit aan de kerkgangers medegedeeld. Nog geen maand later, op zondag 22 augustus vond de laatste Eucharistieviering in de Sint-Josephkerk plaats.
Op 1 september van dat jaar werd ook het klooster verlaten door de overgebleven negen paters en vijf broeders redemptoristen.
In afwachting van een definitieve bestemming van het kloostercomplex, dat door het gemeentebestuur was aangekocht voor een bedrag van 500.000 gulden werd het voormalige klooster voor de duur van vijf jaar verhuurd aan de bandenfabriek Michelin om daar hun buitenlandse werknemers in onder te brengen.
In 1975 komt de gemeente met een studie Bestemmingsplan Hinthamerdriehoek waarin staat dat de kerk moet worden gesloopt. Wethouder Ton Wagemakers beargumenteerde toen: *de kerk is niet bijzonder fraai, het gebouw is inmiddels van binnen uitgekleed, het gebouw heeft hoge onderhoudskosten en de functiemogelijkheden zijn beperkt.* Ook het noviciaatgebouw moest, vanwege vermeende bouwvalligheid wijken.
In 1979 bleek de kerk in een zeer slechte staat te verkeren. Bovendien was de inventaris verdwenen. De paters hadden dat blijkbaar bij de verkoop bedongen. De gemeenteraad wist hier echter niets van. Lekkages aan het gebouw, veroorzaakt door diefstal van lood en zink aan het dak, hadden er voor gezorgd dat de gestukadoorde gewelven op verschillende plaatsen waren weggerot door vochtschimmel, terwijl ook de muurschilderingen behoorlijk waren aangetast.
Ook met het verlaten kloostergebouw, dat bestemd was voor het Stadsarchief ging het mis. In 1981 was in het gebouw het Inloophuis ondergebracht maar in 1982 brak er brand uit in het voorgebouw. De zolder en de tweede verdieping brandden geheel uit. Ook het kerkgebouw werd ernstig aangetast en liep rook- en waterschade op. Bij een brand in 1984 raakte het gehele interieur van de kerk zwartgeblakerd. In 1984 zag de gemeente af van de plannen om het Stadsarchief in het kloostergebouw onder te brengen. Het gebouw zou toch casco worden opgeknapt, waarna de 55 huurders de ontstane wooneenheden zelf konden opknappen. Het aangrenzende noviciaat behield in deze plannen zijn woonfunctie. De achterliggende kloostertuin werd openbaar gemaakt.
Nadat het kerkgebouw in 1984 tot rijksmonument was verheven en hiermee de sloopplannen definitief van de baan waren, volgde een cascorestauratie van de kerk.
In 1990 werd ondernemer Jan-Karel Konings voor één gulden eigenaar van het gebouw, die plannen had om in het kerkgebouw zijn bloemsierkunst de Orangerie te vestigen. Daarnaast was er in de plannen van de ondernemer plaats voor horeca, kantoren en expositieruimte. Het zwaar aangetaste interieur werd geconserveerd en opgeknapt en de kerk kreeg nieuwe, zwart marmeren tegels met vloerverwarming. Op 5 september 1991 opende de Orangerie haar deuren. Interieur en exterieur van het gebouw waren sober gerestaureerd voor een bedrag van ca. een miljoen gulden.

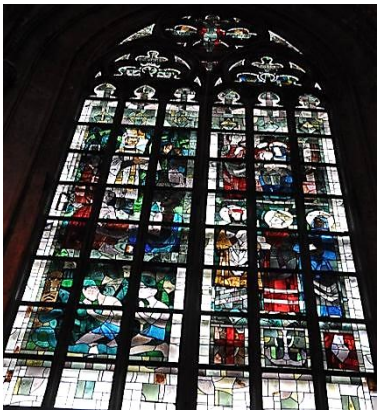
Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De kerk is door kenners omschreven als een **neogotische** kruisbasiliek met gestukadoorde houten kruis-, rib-, en stergewelven, ooit samengevat als prachtige **stukadoorsgotiek.** Boven de kooromgang bevindt zich soortgelijke omgang die werd ingericht als kapel, ook met gestukadoorde stergewelven.

De kerk kreeg een monumentale voorgevel met vijf hooggotische venstertraceringen en steile spits toelopende topgevels (wimbergen) evenals een vieringtorentje. Deze traceringen worden onderbroken door veelhoekige, torenachtige steunberen die afgedekt zijn met hoge pinakels.
Het is een coulissegevel met loze topgevels, die de suggestie wekt dat er een vijfbeukige kerk achter ligt, terwijl er in werkelijkheid sprake is van een driebeukige kerk. De twee buitenste geveldelen zijn loos.
Het interieur werd smaakvol ingericht en behoorde tot de meest aantrekkelijke neogotische interieurs van het bisdom.
Het bevat fraaie gewelfschilderingen, ontworpen door Lambert Christianus Hezenmans en geschilderd door C. Frensen, fresco’s van J. Peters en

polychroomwerk van F. van der Vlist. De term polychroom is afkomstig van het Griekse *poly* (veel) en *chroma* (kleur, pigment).
Aan het begin van de 20e eeuw schilderde Dorus Hermsen de twee zijkapellen met taferelen uit het leven van de Heilige Alphonsus en Maria.
De neogotische ramen werden ontworpen door L.C. Hezenmans en uitgevoerd door de ateliers Capronnier (1891) uit Brussel, Nicolas (1903 en 1909) uit Roermond en L. van den Essen (1950, 1951, 1956 en 1965).
Het altaar waar Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand werd vereerd bevindt zich in het noordelijk transept en is ontworpen door kapelaan Windhausen en in 1923 uitgevoerd door A. van Bokhoven. Frans Kuypers leverde verschillende beelden voor het interieur en in 1872 het nog bestaande beeld van Sint-Joseph bij de poort van de kerk.
Hendrik van de Geld ontwierp het hoofdaltaar, met als thema het leven van Sint-Joseph en de zijaltaren en de communiebanken. A. Goossens leverde kleurige beelden voor het schip van de kerk en de preekstoel.
De beeltenis van de zalig verklaarde Nederlandse redemptorist Peerke Donders is vanaf 1955 in de kerk te vinden in een glas-in-loodraam in het noordertransept. Het is gemaakt naar een ontwerp van Luc van Hoek en werd uitgevoerd door L. van den Essen. Het raam was een geschenk van de Bossche burgerij bij de viering van het honderdjarig bestaan van het klooster.

Als architect was Van Veggel nog onkundig op het gebied van gotische constructies. Kruis- en stergewelven werden geconstrueerd met behulp van latten en riet en vervolgens door stukadoors vol gesmeerd met pleistersaus om zo kruisboogribben te construeren. Spottend *werd* dit *stukadoorsgotiek* genoemd.
Na de Tweede Wereldoorlog was het gebouw aan een grondige opknapbeurt toe. De vele uitstekende torentjes, pinakels en wimbergen hadden altijd al veel onderhoud gevergd en men besloot de voorgevel te renoveren. Architect A. Rats maakte een ontwerp. De vele pinakels verdwenen en de muren tussen de steunberen werden zover opgehoogd, dat de wimbergen in het metselwerk werden opgenomen en de steunberen werden vlak afgesloten. Het geheel leek voortaan meer op een trapgevel. De leien op het dak van het schip werden toen ook vervangen door dakpannen en in 1960 werd het hoge vieringtorentje gesloopt waarna er een open houten hekwerk voor in de plaats kwam. Dit werd ontworpen door architect H. van de Vrede. Deze moderniseringen zorgden er in eerste instantie voor dat de kerk niet als rijksmonument werd aangewezen. Vanwege de huidige horecafunctie heeft men in de kooromgang een tussenvloer aangebracht en achter de omgang een aanbouw gemaakt.

SINT JOSEPHSTRAAT 18: Vml. parochiale lagere school

Deze voormalige parochiale lagere school en parochiale muloschool op nummer 20 waren verbonden aan de parochie Sint-Jan en de Congregatie Sint-Aloysius.
De gebouwen waren anno 1999 nog steeds als school in gebruik. Zij liggen aan de westzijde van de in de 19e eeuw als onderdeel van een grootschalige verdichting van de historische binnenstad herbebouwde Sint Josephstraat.
Achter de schoolgebouwen, die gelegen zijn aan de straatzijde van een groot nagenoeg rechthoekig perceel, bevindt zich een ruim achtererf. Links en rechts in de rooilijn liggen buurpanden, waarvan links direct aangrenzend is en rechts, gescheiden via een klein steegje naar het achtererf.
De in opdracht van de congregatie in 1895 (Sint Josephstraat 18) en 1912 (Sint Josephstraat 20) gebouwde panden etaleren de stilistische veranderingen in de katholieke schoolarchitectuur uit het eind van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw: een in **neogotische** stijl ge-

bouwde lagere school (nummer 18) en een meer eigentijdse, sobere vroeg twintigste-eeuwse variant, nog geënt op de neogotische vormentaal (nummer 20).

Beeld

Op een console aan de voorgevel zien we onder een baldakijn een natuurstenen beeld van de Heilige Aloysius met de afmetingen 55 x 40 x 160 cm. Het beeld dateert van 1907-1908.
Zoals gebruikelijk is de Heilige Aloysius afgebeeld in toog en superplie met lelietak en kruisbeeld in de handen, als patroon voor de studerende jeugd. Het is een eenvoudig, naturalistisch beeld.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De voormalige lagere school is een bakstenen pand op een nagenoeg L-vormig grondplan. Het bestaat uit een evenwijdig aan de straat gesitueerde langsvleugel en een haaks op de straat gesitueerde dwarsvleugel met twee bouwlagen en een kapverdieping onder een met kruispannen gedekt samengesteld dak (zadeldak met haaks aankappende zadeldaken). Op het dak zien we dakkapellen, voorzien van leien in maasdekking, met omlopende schilddakjes waarop spitsen met pirons. Aan de achterzijde staan een- en tweelaagse aanbouwen onder een plat uit een latere periode.
De voorgevel telt elf vensterassen waarin twee topgevels, links met klimmend spitsboogfries, bekroond met een kruis en rechts met een getrapt fries. De geprofileerde goten rusten op bloktandlijsten. Het in kruisverband gemetselde pand wordt verlevendigd door siermetselwerk, tandlijsten, speklagen en spekblokken, rode profielsteen, hardsteen voor waterlijsten, projecterende plint, venstertraceerwerk en smeedijzeren sierankers.
Links op de verdieping zien we een beeld van Sint-Aloysius onder een baldakijn. Verder zien we gevelplaten met de tekst *Congregatie St. Aloysius* en *Par. School St. Jan*.

Er bevinden zich op de begane grond overwegend houten kruiskozijnen met twintigruits ramen, onder rondbogen met gotische driepassen in het decoratieve boogveld. Op de verdieping zien we dezelfde ramen en kozijnen onder segmentbogen met dito boogveld. Aan weerszijden van het Aloysiusbeeld bevinden zich spitsboogvensters met traceerwerk. In de topgevel zijn blinde spitsboognissen aangebracht.
De achterzijde is soberder gedetailleerd. De noordkant van de dwarsgevel bevat siermetselwerk en vensters zoals voornoemd.
Het tweetal voormalige parochiescholen, een lagere school op nummer 18 en een muloschool op nummer 20, is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarden als bijzondere uitdrukking van de sociale ontwikkelingen op onderwijsgebied in Brabant aan het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw. Daarnaast als uitdrukking van de ontwikkeling van de katholieke congregaties en het daaraan verbonden onderwijs in parochiescholen. De aan de Sint-Jansparochie verbonden scholen herinneren als zodanig aan de religieuze opbloei van de stad. Verder is het object als voorbeeld van grootschalige schoolbebouwing van belang voor de typologische ontwikkeling van scholen.
Het object bezit architectuurhistorische waarden vanwege het belang voor de architectuurgeschiedenis van de in de gevels zichtbare stijlontwikkeling waarbij een neogotische vormentaal (1895) wordt opgevolgd door een meer eigentijdse (1912), maar nog op de neogotiek geënte variant. Daarnaast vanwege de esthetische kwaliteiten van de detaillering en de verzorgde ornamentiek in met name de straatgevels.
Het object bezit ensemblewaarden als onderdeel van een grootschalige 19e-eeuwse stedenbouwkundige indikking binnen het weefsel van de historische binnenstad, gevormd aan weerszijden van de Sint Josephstraat, op de plaats van een tot dan toe dun bebouwd gebied. Daarnaast als onderdeel van de sinds de katholieke emancipatie snel opgekomen, hecht samenhangende klooster- en instituutsbebouwing rondom de kathedrale Sint-Jan, waardoor het gebied een voor ‘s-Hertogenbosch en daarbuiten vrij uniek en zeldzaam karakter heeft gekregen. Verder vanwege het beeldbepalende karakter van het silhouet van de school voor het ten noorden van de Sint-Jan gelegen deel van deze religieuze bebouwing.
Het object is van belang vanwege grotendeels gaaf bewaard gebleven straatgevels en de in basisopzet herkenbaar bewaard gebleven schoolplattegronden.

SINT JOSEPHSTRAAT 20: Vml. parochiale muloschool

Deze voormalige parochiale muloschool was, evenals de lagere school op nummer 18 verbonden aan de parochie Sint-Jan en de Congregatie Sint-Aloysius.

De in opdracht van de congregatie in 1895 (Sint Josephstraat 18) en 1912 (Sint Josephstraat 20) gebouwde panden etaleren de stilistische veranderingen in de katholieke schoolarchitectuur uit het eind van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw: een in **neogotische** stijl gebouwde lagere school (nummer 18) en een meer eigentijdse, sobere vroeg twintigste-eeuwse variant, nog geënt op de neogotische vormentaal (nummer 20).
In dit pand huist momenteel kunstenaarsinitiatief Nova Zembla. In de oude klaslokalen zijn ateliers gevestigd, waar 32 beeldend kunstenaars werken.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
De voormalige muloschool is een uitbreiding van de lagere school. Dit bakstenen pand beslaat een rechthoekig grondplan en telt drie bouwlagen met een kapverdieping onder een met verbeterde Hollandse pannen gedekt schilddak met twee dakkapellen onder lessenaarsdaken. Een lessenaarsdak is een dakvorm die bestaat uit slechts één dakvlak of dakschild, dat onder een zekere helling is aangebracht. Het is daarmee naast het platte dak de meest eenvoudige afdichting van een gebouw aan de bovenzijde en er is slechts aan de laagste zijde een dakgoot nodig om het hemelwater op te vangen en af te voeren via het riool.
De voorgevel telt zeven traveeën met in de eerste, vierde en zevende travee hoger opgetrokken, licht risalerende torenvolumes met tentdaken en is bekroond met pirons.
De rechter torenvolume heeft een afgeplat tentdak waarop een smeedijzeren vorstkam, gedeeltelijk aan het gezicht onttrokken door een ervoor opgemetselde schoudergevel. Het middenvolume heeft een flankerende balustrade. De licht geprofileerde goot op profielstenen is opgenomen in een rondboogfries. Het in kruisverband gemetselde pand wordt verlevendigd door spekblokken en speklagen (onder andere van witte en geel geglazuurde baksteen); het gebruik van hardsteen voor de plint, waterlijsten, onderdorpels, lateien, afdekplaten, gevelplaten en ornamenten. Verder zien we divers (uitkragend) siermetselwerk en per bouwlaag divers vormgegeven sierankers.
De gevelplaten dragen de teksten: *M.U.L.O., St.ALOYSIUSSCHOOL* en *ANNO 1912*.

De getoogde of recht gesloten vensters met veelal een- dan wel tweedelige houten kozijnen of kruiskozijnen onder rond-, segment- of korfboog, zijn vrijwel allemaal voorzien van markante kleine roedenverdeling.
De entree heeft een dubbele, beglaasde paneeldeur met siersmeedijzeren deurrooster.
De hoofdindelingen van hal, gangstructuur met daaraan grenzende klaslokalen zijn in basisopzet behouden gebleven.
De achterzijde met dertien vensterassen en rechtergevel zijn, voor wat betreft de uitvoering in overeenstemming met de voorkant, maar veel soberder gedetailleerd.
Van het interieur zijn o.a. vermeldenswaardig het trapportaal met granito treden, de houten leuning en smeedijzeren balustrade met doorgaand cirkelmotief, de smalle steektrap in de rechter zijvleugel met terrazzo treden, de houten leuning en getordeerde smeedijzeren balusters, de vensters met getordeerde spijlen, de diverse boogportalen en een keuken op begane grond met schuifkasten, voorzien van okerkleurig kathedraalglas.

SLIJPERSSTRAATJE

SLIJPERSSTRAATJE

Het eerste gedeelte van dit steegje, dat ligt tussen Hinthamerstraat 136 en 138 behoort tot de historische bebouwing en het middeleeuwse stratenpatroon. Dit bewoonde steegje is overdag aan beide zijden toegankelijk maar wordt ’s avonds d.m.v. een stalen spijlenhek aan de Hinthamerstraat afgesloten. Bij het hek ligt een hardstenen schamppaal.
Het werd vroeger Sleepersstraatje genoemd. Daarnaast heeft het aan het begin van de 20e eeuw ook nog de naam Achter de Gapert gedragen, genoemd naar het huis De Gapert, Hinthamerstraat 136. Waar de namen Sleepersstraatje en Slijpersstraatje vandaan komen, is niet bekend. Het was vroeger een doodlopend steegje, zoals 's-Hertogenbosch er vele heeft gekend, tegenwoordig loopt het uit op een soort pad, waarlangs men de Binnendieze en het gerestaureerde poorthuis van het voormalige Klooster van de Zusters van Orthen kan bereiken. Aanvankelijk loopt het steegje recht, maar het maakt op het einde een haakse bocht naar links.

SLIJPERSSTRAATJE: Houtskeletbouwwoningen

Hier zien we een aantal opvallende houten huizen. Het zijn zogenaamde houtskeletbouwwoningen. Bij de stadsvernieuwingsactiviteiten aan het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw is voor dit terrein een prijsvraag voor architecten uitgeschreven. Deze houten woningen zijn het resultaat daarvan en zijn gebouwd met een knipoog naar het verre verleden toen in de stad, op een enkele uitzondering na alleen nog maar houten woningen werden gebouwd. Ze werden ontworpen door de architect Barry Stavert. Dit soort woningen is bijzonder goed geïsoleerd tegen lawaai en is bovendien zuinig in energiegebruik. In april 1986 werden de woningen opgeleverd.

Maatregelen tegen brand/verstening

In de middeleeuwen hebben diverse stadsbranden grote ravages aangericht waaronder in 1419 toen achter in de Hinthamerstraat een grote brand was uitgebroken waarbij uiteindelijk 112 doden te betreuren vielen.
Naar aanleiding van de grote stadsbrand in 1463 waarbij volgens de geschiedschrijver Cuperinus ca. 4.000 huizen in brand opgingen bepaalde het stadsbestuur dat de dakbedekking van gebouwen niet meer uit stro en/of riet mocht bestaan maar van gebakken pannen of leien moest zijn. Een andere geschiedschrijver, Van Sasse van Ysselt, L.B.C. achtte dit aantal overigens, zeer terecht overdreven. Het juiste aantal is niet bekend. Nader onderzoek in de archieven leidde, onder voorbehoud tot ruim 500 huizen.
Na deze brand streefde het stadsbestuur er naar om ambachtslieden met een open vuur, zoals bakkers en smeden te vestigen op de hoek van een straat.
Naar aanleiding van deze catastrofe, die een dergelijke omvang aan kon nemen, vooral omdat de huizen veelal van hout of leem en de daken van riet en stro waren trof het stadsbestuur meer maatregelen om herhaling te voorkomen. Er kwam voor nog te bouwen huizen een verbod op het dakdekken met stro of riet en er werden premies gegeven voor het dakdekken met lei, tegels of pannen daken en bij het uitvoeren van stenen i.p.v. houten voorgevels. Ook bij bestaande huizen dienden binnen tien jaar de houten en strooien daken te verdwijnen. Dit betekende zeker niet dat alle houten huizen en daken werden versteend. Dat proces duurde eeuwen.
Ook in eerste helft van de 17e eeuw had het stadsbestuur geprobeerd om opruiming te houden onder de houten gevels van de stad, voor een belangrijk deel nog daterend uit de middeleeuwen. Dit was niet alleen vanwege de brandgevaarlijkheid maar ook omdat ze in de ogen van de heren een armoedige indruk maakten. Daarom kwam de stad in 1614 met een subsidieregeling voor iedereen die een houten gevel liet vervangen door een gevel in steen, of die bij nieuwbouw de voorgevel maar meteen in steen liet uitvoeren. Er werd een premie gegeven van een derde van de benodigde stenen voor degenen die een stenen gevel lieten bouwen. Tot halverwege de 17e eeuw kwamen er zo *tot ciraet ende verbeteringe derselver stadt* een kleine 450 stenen gevels tot stand, maar daarna stokte het proces van verstening. Dit hield ongetwijfeld verband met de beroerde toestand van de stedelijke economie in die tijd, waarbij scherpe en langdurige recessies slechts werden afgewisseld door jaren van gekwakkel. De malaise in de bouwvak zou zelfs zo’n honderd jaar aanhouden. Het is daarom niet vreemd dat de Bossche Markt, toch een van de rijkste delen van de stad, in 1730 volgens een tekening van Cornelis Pronk nog een uitgesproken traditioneel aanzien had, met vrijwel uitsluitend topgevels, een niet gering aantal daarvan nog volledig van hout en dus van middeleeuwse oorsprong. In 1744 herhaalde het stads-

bestuur daarom nog maar eens het al in 1703 uitgevaardigde verbod om nieuwe houten gevels op te trekken of zelfs bestaande houten gevels te repareren.
In de 2e helft van de 18e eeuw bloeide de economie weer op en daarmee kreeg ook de verstening van het stadsbeeld weer vaart. De houten gevels zijn nu volledig uit het Bossche stadsbeeld verdwenen. De laatste houten Bossche gevel werd pas in 1911 afgebroken. Het was het pand Sint Jansstraat 2A.

SMALLE HAVEN

SMALLE HAVEN

Ontstaan haven

Bij de 1e ommuring was het water dat we nu zien de stadsgracht. In feite is dit de Vughterstroom. Al voordat de stad werd voorzien van een 2e stadsmuur kwamen hier schepen langs op weg naar een los- en laadplaats iets verderop. Deze situatie ontstond omdat De Marktstroom, die binnen de 1e stadsmuur lag onvoldoende ruimte bood. Men loste dit uiteindelijk op door ten noorden van de vesting de twee natuurlijke stromen, de Groote Stroom en de Vughterstroom, even voorbij de Geertruisluis met elkaar te verbinden. Ter plaatse van de kruising van de nieuwe waterloop met de bestaande Orthenseweg (de huidige Orthenstraat) werd de Zevensteensebrug gebouwd. Het graven van deze waterloop en de bouw van de brug heeft vermoedelijk tussen 1250 en 1275 plaats gehad. De boten die vanaf de Dommel kwamen konden voortaan, indien er geen plaats was de Marktstroom letterlijk en figuurlijk links laten liggen en doorvaren naar de los- en laadplaats in de Vughterstroom, nabij het Eerste Korenbrugstraatje.
Direct na het voltooien van de 2e stadsmuur werden in het midden van de 14e eeuw (1356) de oude muur en het terrein tot aan het water al verkocht aan de bezitters van de percelen aan de Orthenstraat.
De haven werd in 1448 uitgegraven.

Uitbreiding haven

De westelijke oever heet Brede Haven, de oostelijke oever is de Smalle Haven. De Brede Haven is het oudst (midden-15e eeuw) en strekt zich uit tot het Schrijvershuisje aan de Boom. Langs de Brede Haven werden de eerste kademuren aangelegd. De Smalle Haven is hoofdzakelijk pas na 1630 tot ontwikkeling gekomen. In de beginperiode van de stad deed de haven dienst als stadsgracht. De eerste stadswal grensde de percelen van de Orthenstraat aan de achterzijde af. De stadsmuur liep evenwijdig aan het Diezewater. Deze percelen waren daardoor aan de achterkant niet toegankelijk. Langs de Brede Haven vestigden zich schippers en kooplieden, aan de Smalle Haven woonden vooral neringdoenden.
Tot in de 17e eeuw lag aan de haven nog hoofdzakelijk het aflopende talud van de achtertuinen van de Orthenstraat. De achtererven liepen door tot aan het water. In een enkel geval, zoals in 1557 kreeg een koper pas toestemming tot bebouwing indien hij een nieuwe kademuur liet bouwen. In de stukken stond omschreven dat de koop alleen zou doorgaan als: *de kooper binnen 2 jaren eene steijnen worp* (plaats waar met werpnetten mag worden gevist) *zal doen liggen aan den stroem*. Deze vooruitziende visie kreeg pas echt gestalte toen men in de 17e eeuw echt behoefte kreeg aan extra kades.
Door de sterk toegenomen handelsactiviteiten werd het steeds voller in de Bossche haven. Er ontstond een gebrek aan ligruimte. Schepen moesten buiten de Poort aan de Boom aanleggen en moesten soms dagen wachten voor een plaats in de haven. Vooral hooischepen hadden veel plaats nodig.
Al direct na de overgave van de stad in 1629 kwamen de Staten-Generaal met het voorstel een geheel nieuwe haven aan te leggen. Het stadsbestuur gaf echter de voorkeur aan de uitbreiding van de bestaande havencapaciteit, door de oostelijke oever te voorzien van een kade en een geplaveide weg.
Tussen 1630 en 1663 werden er toch plannen ontwikkeld tot de aanleg van een nieuwe haven. Men had de volgende omvang voor ogen: vanaf de voormalige brandweerkazerne oostwaarts parallel aan de Orthenstraat, de noordzijde van de Markt en de Hinthamerstraat tot waar nu de Sint-Josephkerk (Orangerie) ligt. Het Predikherenklooster met gronden en enige huizen waren opgekocht door de *projectontwikkelaars* Gans en Blom. Vanwege ruzies tussen de stadsregering en de Raad van State zijn de plannen nooit uitgevoerd.
Men kwam in 1632 ook tot de conclusie dat de ingang van de haven te smal was voor de hooischepen. De stadsregering gaf toestemming om een kade te maken vanaf de Vismarkt tot aan de Poort aan de Boom toe. Huizen werden opgekocht en afgebroken. Zo ontstond er genoeg ruimte aan weerszijden van de haven om te laden en te lossen. Alleen het gedeelte waar later de fabriek van De Gruyter stond was al voorzien van een kade. Op 3 mei 1634 bepaalde het stadsbestuur dat er een havenkade aangelegd zou worden van 26 voet, circa

acht meter. Aan de eigenaren die op die wijze grond kwijtraakten, zou niets vergoed worden. Wel kregen zij een hoeveelheid stenen zodat er een mooie gevel aan de nieuwe kade zou kunnen worden gemetseld. Bovendien werd hen een financiële bijdrage in het vooruitzicht gesteld.
De capaciteit van de bestaande haven werd toen sterk vergroot door de bouw van kademuren aan de oostelijke oever en de aanleg van een kasseienweg in 1634-1635, tussen de Visstraat en het Bokhovenstraatje. Om de kosten te drukken werd een oude stadsmuur achter het voormalige Baselaarsklooster, ter hoogte van het huidige rugbyveld aan de Hekellaan een voor een afgebikt en aan de haven opnieuw gebruikt. De haven werd toen tevens uitgediept en waar nodig werden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Zo ontstond de straat de Smalle Haven.
Deze kademuur kwam dus drie meter meer westelijk te liggen als de oude kademuur. De daar staande huizen waaronder De Oude Lombard werden hiervoor gesloopt.
De haven was voor 1939 per auto vanuit het noorden alleen bereikbaar via de Citadellaan. De Diezebrug lag er toen nog niet. De weg naar Orthen liep via de Orthenpoort over de Citadellaan richting Orthen. Nadat men de Maelstroom had overgestoken, passeerde men eerst nog het kerkhof van Orthen alvorens op de Oude Rijksweg uit te komen.
In 1912 werd door J. Mosmans een zware, oude muur aangetroffen die we kunnen interpreteren als de oude kademuur. De huidige kademuur ligt circa drie meter westelijk. Aan deze nieuwe kade konden huizen gebouwd worden. Zo zijn er vijf huisjes gebouwd op het terrein van de Strickepoort (Orthenstraat 14 en 16) dat tot aan de oude kade doorliep. In het begin van de 16e eeuw werden de huisjes vermeld. Ze stonden ter plekke van de panden Smalle Haven 7A t/m 7E. Enkele panden langs de haven zijn al in de 15e eeuw gebouwd. De bouw van de meeste huizen zullen echter eerst in de loop van de 16e eeuw tot stand zijn gekomen. Van de huizen aan de Smalle Haven, die alle zijn gesloopt zijn geen verdere gegevens bekend.

Restanten grafzerken

Men beweert dat voor de aanleg van de kade de zerken van het kerkhof van de Sint-Jan werden gebruikt. Het kerkhof werd toch geruimd. Dit moet dan een andere ruiming zijn geweest dan de definitieve ruiming van het kerkhof in de 19e eeuw.
Er is nog een andere verklaring voor de veel herkenbare fragmenten van de grafzerken die men hier in de 20e eeuw nog heeft kunnen waarnemen. Toen na 1629 de Sint-Pieterskerk op De Plein moest worden afgebroken bleek dat de autoriteiten haast hadden. De bergers kregen slechts enkele dagen de tijd om de familiezerken die particulier eigendom waren uit de kerk weg te halen. Niet iedereen was echter in staat om dit snel voor elkaar te krijgen. Vermoedelijk heeft men toen de niet weggehaalde zerken in stukjes gehakt en in de naburige straatjes gedeponeerd.

Groei en verval

Na de bouw van de 2e stadsmuur kwam de tak van de Binnendieze, die we de Vughterstroom noemen helemaal binnen de stadmuren te liggen. Langzaamaan werden de havenactiviteiten van de Marktstroom hier naartoe verplaatst. Ten noorden van de Visstraat werd de Vughterstroom voor gebruik als haven verbreed en uitgebaggerd. Dit laatste moest af en toe herhaald worden. De oudste aanwijzing in de schepenprotocollen van een haven in deze omgeving stamt uit de periode 1390-1394. De haven aan de westelijke oever, *waar de mandenmakers wonen*, of *bij de mandenmakers* was de oudste. Deze haven werd gegraven om de zwaardere vrachtschepen en daarmee de winstgevende handel dichter bij het stadshart te leggen.
Pas in de 17e eeuw werd de oostelijke oever geschikt gemaakt voor havenactiviteiten. Daarvoor liepen de percelen aan de Orthenstraat achter door tot aan het water.
De haven is zeer belangrijk voor de economie van de stad geweest. Met name voor de uitvoer van Bossche producten zoals messen, spelden en lakenstoffen en de import van Keulse wijn, hout en haring uit de Oostzee. Vooral de aanvoer van vis was een belangrijke factor.
Talloze zeilschepen en stoomboten meerden hier aan. In de 14e en 15e eeuw hadden de Bosschenaren echt een plaats in de wereldhandel. Zelfs in 1750, toen de stad al lang niet meer zo belangrijk was als in de late middeleeuwen liepen er per jaar ruim 4.000 vrachtschepen binnen. In 1860 was de stad, na Amsterdam en Rotterdam het 3e handelscentrum van het land. In die periode waren er hier ook zo’n vijftien herbergen gevestigd op en rondom de Brede Haven.
De schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) brachten kostbare handelswaar uit de Oost naar Holland. De grote bloei die daar ontstond had ook een gunstig effect voor onze stad.

De Bossche economie raakte in de 2e helft van de 16e eeuw in verval. Maar de bedrijvigheid in de haven bleef. Ook na 1629. In 1640 was het zo druk, dat schippers vaak dagenlang buitengaats moesten wachten. Ondanks dat men de capaciteit van de haven in 1634 al had vergroot door de aanleg van de Smalle Haven. Vooral de transitohandel van Amsterdam en Rotterdam naar het Duitse Rijk en het huidige Oost-België speelde een belangrijke rol. In de haven werden de per schip aangevoerde goederen op vrachtkarren (zogenaamde Waalse karren) overgeladen, die vervolgens over land naar Luik, Maastricht, Aken, Keulen en zelfs naar Lotharingen reden. Deze overslaghandel bezorgde vele handen werk. Een kleine groep kooplieden werd er zelfs zeer rijk van.

Dat veranderde op het moment dat koning Willem I, ook wel de kanalenkoning genoemd hier de Zuid-Willemsvaart liet aanleggen. De overslag van goederen werd hierdoor overbodig. De pakhuizen raakten leeg. De activiteiten namen sterk af. Toen er later treinverbindingen kwamen en het wegennet sterk werd verbeterd was de haven nog nauwelijks meer nodig.
Desondanks was ’s-Hertogenbosch na Amsterdam en Rotterdam rond 1850 nog het belangrijkste handelscentrum van het land.
Tot ca. 1975 werd de haven nog door De Gruyter gebruikt. De haven wordt u nu vooral een keer per twee jaar gebruikt voor Den Bosch Maritiem. In toenemende mate doen passanten met de boot wel de stad aan maar hebben hun ligplaats in de Dommel.

Handel

Tot ver in de 19e eeuw was ’s-Hertogenbosch primair een handelsstad. De aanwezige ambachtslieden vervaardigden producten die door de Bossche kooplieden werden verkocht op de markten van onder andere Antwerpen en Bergen op Zoom.
Vanaf het prille begin, toen de stad nog niet veel groter was dan de directe omgeving van de Markt zijn de Bossche handelaren er op uitgetrokken. Al in 1271 werden in Londen grote hoeveelheden wol gekocht. Niet lang daarna werden wollen en linnen lakens, garens en lint, schoenen, messen, wapens, spelden en andere metaalwaren, honingmeel, lijn- en raapolie, bont, huiden, leer, schoenen, zadels, nestels, riemen, tassen, perkament en tinnen eetgerei, befaamde producten van de Bossche nijverheid over de Oostzee, Het Zwin en de Rijn vervoerd.
Omgekeerd brachten zowel Bossche als vreemde kooplui, vanwege de tolvrijdom in het hele Duitse rijk uit alle windstreken goederen naar de hertogstad zoals: wijn, kalk, kolen, ijzer, staal, koper, tin, lood, specerijen, zuidvruchten, graan en vis en maakten zo van ‘s-Hertogenbosch een centrum van doorvoerhandel.
De hoogtijdagen van de Bossche haringhandel, waarbij de stad dienst deed als centrum van doorvoer naar vooral Keulen, lagen vooral in de 14e en 15e eeuw. Maar ook later woonden er nogal wat viskopers rondom de Brede Haven en de Vismarkt, net zoals de Korenkopers vooral te vinden waren in de straten rondom de nabijgelegen Korenbrug.
Bijna dagelijks werden zeevis en riviervis aangevoerd. Behalve haring waren dat onder andere ook kabeljauw, spiering, steur, snoek, karper, brasem, elft, schol, voorn, baars, zalm en ook nog mosselen en kokkels. Bossche handelaren voeren ook op de Oostzee en hadden op het Zweedse Schonen (het huidige Skâne) vanaf 1363 een handelspost, waar voornamelijk in haring en bont werd gehandeld.
Dat in deze buurt en dan met name aan het Ortheneinde ook veel *huidenvetters* of wel looiers te vinden waren, lag eveneens voor de hand. De smerigheid die hun werk veroorzaakte, stroomde immers meteen de stad uit zonder andere ambachten als brouwers, zeepzieders of linnenblekers te hinderen.
Groenten werden in de stad waarschijnlijk aangevoerd vanuit de vruchtbare gronden van het Maasland en het land van Heusden en Altena. Dat waren bijvoorbeeld erwten en bonen, spinazie, selderij, pompoen, postelein, veldsla, tuinkers, zuring, biet, komkommer en augurken, tuinbonen en venkel. Uit de kruidentuin kwamen peterselie, bernagie (komkommerkruid), karwij, koriander, dille en kervel. Fruit had nog niet de huidige goede reputatie, het was eerder verdacht, maar werd desondanks in grote hoeveelheden gegeten. Voor een deel werd dit niet aangevoerd maar was het afkomstig van de fruitbomen in de stad.
De steeds maar groeiende stad had ook behoefte aan voedsel, brandstof en bouwmaterialen. De binnenlandse handelscontacten gingen via de Dieze, de grote rivieren en de brede stromen rond de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden naar Bergen op Zoom, Dordrecht, Brugge, Antwerpen en de Hanzesteden aan de IJssel.
De internationale handel liep naar het Rijnland, het Maasgebied en via de Noordzee naar Scandinavië (het huidige Noorwegen en Zweden) en Noord-Rusland. Je moest dan wel, zoals Bossche handelaren al generaties

deden, tegen de stroom in varen. Per schip werd onder andere hout, lood, tin, teer, haring en zout aangevoerd. Als brandstof werden hout en turf al in de 14e eeuw aangevuld met in dagbouw gewonnen Limburgse steenkool. Steenkool werd vooral als brandstof voor de armen gezien terwijl de rijkere mensen hout of turf stookten. Ingevoerde houtskool was onmisbaar als brandstof voor het smelten van ijzer.
Bossche producten die over het water werden afgevoerd waren: laken, bier, bewerkt ijzer (de stad was beroemd om zijn naalden en messen) en leer.
Bouwmaterialen, waaronder natuursteen voor de Sint-Jan werden met schepen en vlotten over Maas en Rijn naar de stad vervoerd.
De tolvrijdom die de stad had gekregen bij de stichting van de stad leverde haar een flink voordeel op. Zelfs in het verre Neurenberg waar een van de grootste jaarmarkten van het Duitse rijk werd gehouden, bezaten de Bosschenaren een handelsprivilege, in dit geval vrijstelling van de gebruikelijke *omzetbelasting* van één procent. Soms moest men echter via gerechtelijke stappen maar ook met behulp van steekpenningen de naleving van de Bossche tolprivileges afdwingen.
In 1550 telde de stad 1.200 ambachtslieden, daarvan werkten er 205 als smid, speldenmaker of messenmaker. Dat was toen 16% van de beroepsbevolking. In die tijd huisvestte de stad ook bekwame goud- en zilversmeden en waren er al vroeg drukkerijen.
Belangrijk in de middeleeuwen was de lakennijverheid, die lakense stof vervaardigde en verhandelde. Van deze stoffen kon men kleding maken. Ten behoeve van de verhandeling van dat laken kreeg de stad een Lakenhal. Vanaf het midden van de 16e eeuw, toen de lakenproductie sterk begon terug te lopen, werden er in 's-Hertogenbosch ook producten van linnen gemaakt.
Tijdens de tachtigjarige Oorlog (1568-1648) kwam er een terugval en kwam de stad in economisch zwaar weer terecht. In die periode verdiende de Bosschenaar zijn kostje voornamelijk met het vervaardigen van ambachtelijke producten die men in het dagelijkse leven nodig had. Deze producten werden in kleine bedrijfjes vervaardigd door smeden, schrijnwerkers, makers van leerproducten, linnen- en wolwevers en bierbrouwers. In 1639 telde de stad 35 bierbrouwerijen.
Uit deze tijd is geen tastbaar erfgoed van bedrijf en techniek bewaard gebleven, behoudens enkele uithangborden en gevelstenen. Wel herinneren nog veel straatnamen aan deze economische activiteiten.
Rond 1850 was 's-Hertogenbosch na Amsterdam en Rotterdam het belangrijkste handelscentrum van het land.
Nadere informatie over handel en industrie vanaf de 19e eeuw is te vinden bij de Handelskade.

Marktschepen/ postwagens

Het vervoer van en naar de stad ging vroeger niet zo gemakkelijk als nu.
De mogelijkheden waren beperkt en de reizen duurden lang. De stad kende een aantal beurtschepen dat tussen twee steden heen en weer voerde. Het pand Brede Haven 55 draagt nog de naam Den Beurtschipper. Soms werden ze ook wel marktschip genoemd als de aankomst verband hield met de weekmarkt. Iedere dag van de week voer er een schip naar Rotterdam, kennelijk de meest drukke route. Verder werd er, minder frequent gevaren op Gorinchem, Dordrecht, Amsterdam, Den Haag, Middelburg, Delft, Nijmegen, Tiel, Leiden, Utrecht, Gouda, Haarlem en Schiedam.
De boten hadden ook allemaal een passagiersaccommodatie. De eerste beurtschippers zeilden nog. Het Bossche geslacht Van den Boom begon in 1857 te Rotterdam een beurtvaartbedrijf met zes zeilschepen onder de naam Gebr. Van den Boom. Later ging men over op stoom. Op het einde van de 19e eeuw vloog zo'n raderboot de lucht in als gevolg van een defect aan de manometer. De hele stad schrok er van. Hierbij vielen ook mensenlevens te betreuren. Weer later kregen de schepen motoren. Een vaartocht naar Maastricht kostte 1e klas 4,10 gulden en voor de 2e klas 2,60 gulden. Behoeftigen mochten op vertoon van een briefje van het plaatselijke bestuur voor de halve prijs meevaren. Men mocht daarbij echter andere reizigers niet tot overlast zijn en zonder toestemming ook niet roken. De schippers moesten bekwaam zijn, beleefd en bescheiden en mochten zich niet aan de drank te buiten gaan.
Er waren ook nog postwagens en voerlieden die hun vaste route reden. De postwagens reden naar Grave, Nijmegen, Breda, Antwerpen, Turnhout en Maastricht. De voerlieden brachten hun vrachten vanuit de stad in hoofdzaak naar de steden en dorpen in de Meierij.
Opmerkelijk is dat men naar het noorden en westen vooral met de boot reisde terwijl naar het zuiden en oosten de koets favoriet was. Uiteraard kon men onderweg overstappen en nog andere plaatsen aandoen.

Oude Luikse Straatweg

In de 17e eeuw werd de doorvoerhandel en goederenoverslag van betekenis. Koloniale waren werden vanuit Amsterdam per schip aangevoerd en in 's-Hertogenbosch overgeladen op karren, die de goederen vervoerden naar onder andere Luik, Maastricht, Hasselt en Aken. Deze economische activiteit was voor de stad bijzonder belangrijk.

Om hun handelspositie veilig te stellen en te verbeteren maakte het gemeentebestuur zich sterk voor de aanleg van een steenweg naar Luik. Met de aanleg van deze Oude Luikse Straatweg, zeg maar de huidige A2, die tot aan Eindhoven door de stad werd gefinancierd begon men in 1741. Tussen 1741 en 1749 kwam voorspoedig het baanvak van ‘s-Hertogenbosch tot Best gereed, daarna was het geld echter op. De stad had voor dit traject 380.000 gulden betaald en probeerde dit geld terg te verdienen door tol te heffen. Na iedere acht tot tien kilometer stond er een tolhuisje. De eerste steen was met een zilveren hamer gelegd door de Bossche raadspensionaris Antoni Martini.
Door allerlei twisten en tegenvallende tolopbrengsten ging men pas in 1790, op rijkskosten weer verder met de aanleg. In 1798 kwam de weg tot Eindhoven klaar en in 1818 werd uiteindelijk het gehele traject tot aan Luik voltooid.

De stille nachtwerker

Tegenwoordig heeft men behoorlijke problemen met het mestoverschot. Vroeger lag dat heel anders. Er was een bloeiende handel in *beer*. Dit beroep werd uitgeoefend door de *stille* nachtwerker. Hij moest zijn werk ’s nachts verrichten. Als iedereen sliep schepte hij de volle beerputten leeg. Dat moest heel stil gebeuren waardoor de Bosschenaren konden blijven slapen. Daardoor roken zij ook de stank niet. Dit verklaart de naam van het beroep.
De beer werd hier ‘s nachts naar de havenmond gebracht. Buiten de stadsmuur lag een schuit waar de lading ingestort werd. De beer werd doorverkocht aan de boeren in de Meierij ter verbetering van de schrale grond. Het was een winstgevend zaakje.
De stille nachtwerker was geen gemeenteambtenaar. Jaarlijks werd het werk aanbesteed aan de meestbiedende. Het was dus al een geprivatiseerde reinigingsdienst. Pas aan het einde van de 19e eeuw werd het een gemeentelijke taak.

Turf

In de 18e eeuw was men als verwarmingsbron aangewezen op het branden van turf. In 1700 waren er verschillende richtlijnen opgesteld op welke wijze de turf in de stad vervoerd moest worden. Dat kwam omdat er vanaf dat moment belasting op de turf werd geheven, één oortje op iedere ton turf. De stad ging het turfvervoer regelen.
Per schip werd de turf aangevoerd naar de haven hier. Er mochten maar acht turfschepen tegelijk in de haven liggen. Het was er dikwijls heel druk. Een stad met 12.500 inwoners had veel turf nodig. Daarbij kwam dat de turf, voordat er ’s winters ijs lag in de huizen moest liggen. De turftonders en turfdragers moesten zich ’s morgens in het turftondershuisje melden. De vier dekens van het ambachtsgilde verdeelden daarna de werkzaamheden. Vanuit de schepen werd de turf in speciaal geijkte tonnen gedaan. Dat gebeurde door de turftonders waarbij de schippers of hun knechten niet mochten helpen. De turf moest goed in de ton zitten. Men moest daarom hard met de ton schudden of er driemaal hard op slaan. Het moest ook langzaam gebeuren waardoor de turf goed kon worden verdeeld. Er werkten zo’n veertig turftonders in de haven.
Vervolgens moesten de turfdragers de turf naar het afleveradres vervoeren. De financiële administratie moest vanzelfsprekend in orde zijn en er mocht geen geld aan de schipper of turftonder worden gegeven.
Er waren ook kwaliteitseisen aan de turf gesteld. Zo moest deze goed zijn en niet te nat. Als de turf op de karren was geladen moest de mul weggeruimd worden en alles moest er weer schoon uitzien.
Indien één van deze bepalingen was overschreden dan volgde er een flinke boete van drie of zes gulden. Deze boete kwam dan ten goede aan de armen in de stad.

Munten

Een probleem bij de handel was dat er een groot aantal verschillende munten in omloop was. Tal van steden sloegen in de middeleeuwen hun eigen daalders, guldens, rijders, ponden en groten. Lang niet altijd stemden de waarden daarvan overeen. Er waren vroeger dan ook officiële geldwisselaars bij wie de mensen de verschillende muntsoorten konden omwisselen. En er bestonden complete boekwerken met afbeeldingen van alle munten en de waarde daarvan. In ‘s-Hertogenbosch werd onder andere een *Carte ov Liste* uit 1627 gebruikt waarin de prijs van een specifieke waarde van elke mark, ons, Engels enz. stond vermeld. Bovendien werd van al deze munten het gewicht in *Troyes* opgenomen, een soort standaard.

Bossche munt

Ook in ‘s-Hertogenbosch werden munten geslagen. In 1580 verleende de landvoogd, de hertog van Parma, de Bosschenaren toestemming om een muntatelier op te richten. Ze mochten verschillende munten slaan, zoals de gouden *reaal* die een waarde van 60 stuivers vertegenwoordigde, de gouden *Koningsgulden* met een waarde van 18 1/2 stuivers en de zilveren *Filipsdaalder* van 30 stuivers. Andere munteenheden waren daarvan afgeleid, zoals de *blank* die 1/40 van een Filipsdaalder waard was.

Niet al deze munten werden ook daadwerkelijk geslagen. De eerste Bossche muntmeester, Jan de Leeuw vond het veel winstgevender om grote aantallen kleine muntjes te maken. Vooral *oortjes, negenmannekes* en *moortjes*, respectievelijk 1/4, 1/8 en 1/16 stuiver werden in enorme aantallen aangemaakt. De Bossche munten waren aan de voorzijde voorzien *met den Spaanschen Koningskop, in den karakteristieken pijpkraag.*
De gezellen van de muntmeester droegen stoven van schapenvel. Tussen de verschillende stempelingen door gloeiden zij het koperen geld op het vuur in een oude helm. De gloeiend hete munten werden in mandjes in de Binnendieze gedompeld om ze af te koelen.

Structuurplan 1964

Aan de overkant ligt de Brede Haven. Het flatgebouw rechts (Dommelflat) detoneert erg in zijn omgeving. Het heeft een horizontaal karakter in tegenstelling tot het verticale lijnenspel van de overige kleinschalige panden. Volgens de plannen tot stadsverbetering uit de jaren zestig van de vorige eeuw zou dit gebouw het einde van de bebouwing aan de haven zijn. De rest van de Brede Haven zou worden gesloopt ten behoeve van een verkeersplein. Veel huizen waren tijdens de bevrijding in de Tweede Wereldoorlog beschadigd. Er was ook niet veel onderhoud meer aan de woningen gepleegd. Gelukkig zijn deze plannen (beruchte Structuurplan 1964) niet doorgegaan en is een verdere afbraak voorkomen.

Thans zijn de huizen allemaal gerestaureerd. De gaten zijn opgevuld met nieuwe huizen die toch goed passen in haar omgeving. Op nummer 74 zien we bijvoorbeeld een huis waarbij zowel de link naar de haven als de hobby van de bewoner, het zeezeilen tot uiting is gebracht in de vorm van een boeg van een schip. Naast kleinere huizen van arbeiders en ambachtslieden stonden hier ook de grotere, voorname huizen van de reders en kapiteins. De diverse voorzetgevels zijn hier veelal in de 19e eeuw aangebracht.

SMALLE HAVEN: Stuw

Het waterschap heeft enige jaren geleden als eis gesteld dat door middel van een volautomatische stuw de waterhuishouding moet worden gereguleerd. Dit betekende dat de oude, handbediende stuw bij Zoete Lieve Gerritje in 2008 werd afgebroken en dat er in de haven een moderne, automatische stuw is geplaatst.
Deze stuw bestaat uit een stalen damwand met een betonnen deksloof en een stuwconstructie. Het ligt in de bedoeling dat hier tevens een steiger aangebracht. De aanleg van de steiger bevindt zich momenteel echter nog in een ontwerpfase.
De aanvankelijke opzet om op de kop van de haven bij de Visstraat via een zware hellingbaan de steiger toegankelijk te maken wordt echter niet uitgevoerd. Er zal nu gebruik worden gemaakt van de al aanwezige trappen. De steiger krijgt aan weerskanten van de nieuwe stuw een verschillend niveau. Dat van de Binnendieze ten zuiden van de stuw en het iets lager niveau van de Zuid-Willemsvaart en de Dieze ten noorden van de stuw. Door de aanleg van de stuw is het waterpeil in het gedeelte van de Binnenhaven bovenstrooms van de stuw en in de Binnendieze onder de Vismarkt permanent gestegen van 2,20 m +NAP naar 2,75 m +NAP.
Na de aanleg van de steiger kunnen de toeristen voortaan op dezelfde steiger inschepen voor zowel rondvaarten op de Binnendieze als voor het bezichtigen van de vestingwerken langs de Stadsdommel, Citadel en Vughtereiland. Hiervoor is ook de bestaande rioolbuis bij de oude stuw onder de overkluisde Binnendieze bij de Vismarkt vervangen door een verlaagde rioolzinker. De oude riolering kruiste de overkluisde Binnendieze en blokkeerde hierdoor de doorvaarbaarheid van de overkluizing vanuit de Molenstraat.

SMALLE HAVEN: De Mosseltrap

Deze trap staat bekend als de Mosseltrap. Het is een stenen watertrap naar het wateroppervlak aan de Smalle Haven, nabij de Visstraat. Het was vroeger eigendom van het Viskopersgilde.

SMALLE HAVEN: De Kalkbrug

Bij deze brug sluit de Groote Stroom aan op de Binnenhaven. Deze plek werd vroeger *‘t Veerengat* genoemd. *Veeregaten* zijn schutdeuren, om het binnenwater op peil te houden. Volgens de Bossche geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven lag hier vroeger een sluis. Dit lijkt niet onlogisch. Bij de restauratie van de brug in 1975 zijn hier echter geen sporen gevonden. De Geertruisluis zou deze sluis in 1678 hebben vervangen.

Het gedeelte van de Binnendieze tussen het sluisje en de haven heet Baaiwater.

Kalk

De huidige naam Kalkbrug dankt zij aan de naastgelegen losplaats van kalk.
Kalk was, en is nog steeds een belangrijke bouwstof. De oudste metselmortels bestonden hoofdzakelijk uit kalk. Die werd verkregen door kalkgesteente of schelpen tot dicht onder de sintergrens (het smeltpunt) te branden. Vanaf de 15e eeuw werd tras als bindmiddel toegevoegd. Tras is gemalen tufsteen van vulkanische oorsprong en vooral afkomstig uit de Eifel. Alle kalk en tufsteen werden voorheen per schip aangevoerd. Dit verklaart mede de ligging van alle middeleeuwse steden in de directe omgeving van bevaarbaar water.

SMALLE HAVEN: P. de Gruyter

Aan de kant van de Smalle Haven staat het appartementencomplex dat in de plaats is gekomen van de fabriek van De Gruyter die tot vlakbij de kadewand stond. Als men hier vroeger langs liep dan kon men de geur van gebrande koffiebonen en cacao altijd heel goed ruiken.

Bij de sloop van de huizen aan de Smalle Haven, in 1904, ten behoeve van de nieuwbouw van De Gruyter, kwamen restanten van de eerste stadsmuren uit het begin van de 13e eeuw te voorschijn. De nieuwe fabriek van De Gruyter kreeg de bijnaam het Gele Monster. Na de sloop heeft men heeft de oude rooilijn weer teruggebracht en in ieder geval geprobeerd het verticale, kleinschalige karakter van de gevelwand terug te brengen.
Voorbij dit complex even voor het hoekhuis in de Visstraat zien we nog een deel van een muurtje met gele stenen. Dit is het laatste tastbare overblijfsel van de fabriek van P. de Gruyter & Zn. Hier lag de personeelsingang waar “geklokt” moest worden.

Geschiedenis P. de Gruyter & Zn

De 23-jarige grutter Petrus (Piet) de Gruijter (1795-1867) had in 1818 voor 180 gulden per jaar een eenvoudige winkel gehuurd aan de Hooge Steenweg op nummer 8. Piet begon als zoon van een grutter en korenkoper en verkocht er in de grutterswinkel graan dat in de molen was verbrijzeld tot gort, zoals boekweitgort en havergort. Gort was volksvoedsel dat werd verwerkt tot brood, pap, brij, pannenkoeken en wafels. Verder verkocht hij zaden, kippenvoer, erwten en meel. De artikelen werden los en in kleine hoeveelheden verkocht. Hij leverde zijn producten aan zowel particulieren als aan handelaren en boeren. De winkel bestond uit een bescheiden vertrek met een groot aantal voorraadbakken. Zijn vrouw assisteerde hem in zijn zaak.
Vader Henricus exploiteerde al aan de Vughterdijk een rosmolen, waar boekweit en haver werden gepeld, schoongemaakt en gegrut. Een paard bracht de maalstenen in beweging. De molenaar liet het paard in een vaste cirkel rond de as lopen. Het voordeel van een rosmolen was dat de molenaar niet afhankelijk was van wind- of waterkracht. Het nadeel was echter dat de molenbemaling traag verliep en dat het paard niet onbeperkt kon blijven lopen. Mogelijk heeft Piet de eerste jaren hier zijn winkelvoorraad vandaan gehaald.
Een paar jaar later kocht Piet het pand Het Schaekburt, eveneens aan de Hooge Steenweg 10 voor 5.000 gulden. Bovendien slaagde hij er in om in 1826 het belendende pand Het Gulden Kruis aan te kopen.
Kort daarna trad Piet alsnog in de voetsporen van zijn vader: naast graanhandelaar werd hij ook molenaar.
In 1828 kocht de graanhandelaar en molenaar Piet de Gruijter een eenvoudig textielfabriekje met een pakhuis, genaamd De Lintmolen, Orthenstraat 7-9 voor 1.800 gulden. Hij richtte in deze fabriek een grutterij in. Evenals zijn vader gebruikte hij een paard om het graan te kunnen malen. Hiervoor installeerde hij een rosgrutmolen om boekweit, haver en andere granen te pletten en erwten te splitten. Dit eigen fabricaat grutterswaren verkocht hij even verderop in zijn winkel aan de Hooge Steenweg.

In de volksmond werd voor hem de bijnaam *Piet den Dief* gebruikt. Er zijn hiervoor verschillende verklaringen in omloop maar alle komen er op neer dat hij een slimme zakenman was, die zich wist op te werken tot een geziene figuur in het Bossche ondernemersmilieu. Zijn naam is verbonden met de in 1842 opgerichte Maatschappij ter Bevordering van Handel, Landbouw en Nijverheid. Hij werd verkozen tot voorzitter van de Bossche Kamer van Koophandel en Fabrieken en hij zette zich in voor de bouw van een overdekte korenbeurs, die er inderdaad kwam, en wel, was het toeval?, vlakbij in de Orthenstraat. Door de gelijktijdige veranderingen in de bedrijfsvoering bij de Brabantse boeren heeft deze korenbeurs overigens nooit meer dan een kwijnend bestaan geleid.
In 1862 kwam zijn zoon Louis in de zaak en de grutterij werd omgedoopt *tot P. de Gruyter en Zoon*. Deze naamsverandering zou zijn ontstaan omdat men daarmee bij het aanbrengen van neonletters één letter kon besparen. Het waren echter vooral de twee zonen van Louis, Lambert en Jacques die voor een grote bloei en voor landelijke bekendheid zouden zorgen. Lambert was meer conservatief aangelegd terwijl Jacques werd omschreven als de meest voortvarende.
Drie generaties lang draaide deze grutterij hier op volle toeren. Er kwam een koffiebranderij bij.
Vermoedelijk werd t.b.v. de aandrijving het (volgens overlevering) blinde paard op het einde van de 19e eeuw vervangen door een stoommachine.
In 1901 werd de toen aanwezige machine van vijf pk vervangen door een zwaardere machine van 13 pk.
Bij de bouw van een nieuwe fabriek aan de Smalle Haven in 1905 (zie gevelstenen) werd het pand De Lintmolen verkocht aan de zusters van de Choorstraat.
Jacques was pas 21 jaar oud toen hij in 1896 aan de Vredenburg in Utrecht een winkelfiliaal opende. Kort daarna volgden nog twee winkels in Utrecht en in 1902 ook een filiaal aan de Nieuwendijk, destijds de drukste winkelstraat van Amsterdam. Het was een begin van een indrukwekkende expansie. In 1913 telde De Gruyter al 44 winkels, de helft daarvan in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht.
In het in november 2010 door Sprangers uitgebrachte boek *De Kunst van De Gruyter* bestrijdt hij de algemene opvatting dat de eerste winkel van De Gruyter in 's-Hertogenbosch is ontstaan. In zijn ogen werd de eenvoudige gruttershandel hier aan de Hooge Steenweg, nummer 8 verbouwd tot een reclamepand van het bedrijf met een inpandig kantoor en het woonhuis van de familie erboven. Volgens hem is het kruideniersimperium, wat de winkels betreft in Utrecht gestart en wel op 1 september 1896. Een andere bron (Jaap Zwart) bevestigt de opvatting. Volgens hem is in datzelfde jaar in 's-Hertogenbosch, Hooge Steenweg 10 een 2e vestiging geopend.
De winkels van De Gruyter zagen er in het hele land allemaal hetzelfde uit: blauwe tegels waarop onder andere de seizoenen waren afgebeeld, fraaie betegeling met voorstellingen van landen waar de te verkopen producten vandaan kwamen, modieuze winkelpuien met grote etalageruiten, een rijk interieur met een riante toonbank, enorme tegeltableaus, statige kroonluchters, glimmend gepoetste koperen maalmachines, nikkelen kassa's, koffie in gekleurde bussen achter de toonbank en uitstalkasten met een breed assortiment, winkelpersoneel in uniforme bedrijfskleding, alles aan de winkels ademde een sfeer van *hoogfijne kwaliteit* en luxe. De grutters stonden links en rechts in houten vakken in vier lagen boven elkaar.
Oudere Bosschenaren herinneren zich ongetwijfeld de speciale dagen, waarop de fabriek koffie of cacao verwerkte. De hele stad geurde er naar.
De Gruyter was duidelijk niet primair gericht op het publiek met een smalle beurs, maar besefte tegelijk dat ook de klanten uit de gegoede middenstand zich aangetrokken zouden voelen door een voordeeltje. Wie tien gulden aan kassabonnen inleverde, kreeg een gulden terug.
Omdat er dikwijls eens per maand werd afgerekend besloot men, gezien het renteverlies bij contante betaling *10% korting* te geven. Dat werd samen met de *betere waar* waarop De Gruyter zich beroemde een enorm succes. Een andere succesfactor, die overigens later tegen zich ging keren, was het feit dat er uitsluitend producten werden verkocht die in de eigen fabrieken aan de Orthenstraat waren verwerkt. Voor de winstcijfers van het bedrijf bleek dit toen een gouden formule.
De Gruyter was onder andere bekend om zijn spreuk: *en…en… alleen De Gruyter,* daarmee werd herinnerd aan *de betere waar* en de *tien procent korting.*.
Rond 1920 was het met 99 winkels het grootste grootwinkelbedrijf van het land. Albert Heijn bezat toen 75 winkels. De Gruyter bleef haar voorsprong houden tot 1940 (270 winkels). Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog had De Gruyter ruim 2.800 medewerkers in dienst, ongeveer een kwart daarvan in de fabriek, de rest in de talrijke winkels. De leiding over dit indrukwekkende bedrijf lag op dat moment in handen van twee generaties De Gruijter: de broers Jacques en Lambert en hun zonen, enerzijds Lodewijk en Gerrit, die respectievelijk op het Landgoed De Pettelaar en in het Vughtse landhuis Jagersbosch woonden en anderzijds Lodewijk, de toenmalige bewoner van Peperstraat 6.
Onweerstaanbaar groeide de firma De Gruyter uit tot een imperium, waarin steeds meer activiteiten in eigen beheer werden verzorgd, ook de reclame of het benodigde drukwerk voor verpakking en publiciteit. De Gruyter

& Zn had een eigen bezorgdienst in het leven geroepen en zelfs een eigen architecten- en bouwbedrijf. In 25 jaar tijd werd de vloeroppervlakte in het complex aan de Orthenstraat maar liefst verachtvoudigd. Toen daarmee in de binnenstad de grenzen van de mogelijkheden waren bereikt, fabrieken en kantoren omvatten inmiddels een compleet bouwblok, verrees in 1933 een nieuw fabrieksgebouw bij de veemarkt, in 1960 gevolgd door een aan de Parallelweg.
Na de Tweede Wereldoorlog bleken de neven De Gruijter behoudender te zijn dan de gebroeders Heijn. Het bedrijf was de oorlog wel redelijk goed doorgekomen. In 1949 kon al weer een winst van 2,4 miljoen gulden worden bijgeschreven. Ook *Het Snoepje van de Week* zal velen nog bekend in de oren klinken. Het was een uitstekend marketinginstrument. *Het Snoepje* ontstond in de periode direct na de Tweede Wereldoorlog. Men zocht toen naar reclamemogelijkheden, iets aardigs voor de klanten. Dat was toen nog niet mogelijk omdat alles in de distributie zat. In 1949 kwam echter de suiker vrij. De fabriek van suikerwerken had nog capaciteit over. Men wilde het mes aan twee kanten laten snijden, de fabriek op volle toeren laten draaien en tegelijkertijd de klant een attentie aanbieden. Men vroeg zich af of men net als vroeger bij de kruidenier een snoepje kon weggeven. Niet een of twee toffees maar een builtje van één ons. Zo ontstond *Het Snoepje van de Week*. Het werd een groot succes en tegelijkertijd het symbool van dit Bossche bedrijf. Later werd *Het Snoepje* uitgebreid met een klein speeltje dat samen met het snoep werd uitgedeeld als de klant voor een bepaald bedrag had gekocht. Dit werd eveneens een groot commercieel succes. De omzet vervijfvoudigde hierdoor. Veel kinderen kwamen mee met moeder. Hierdoor probeerde men de toekomstige klanten voor zich te winnen.
Halverwege de jaren vijftig stond de firma aan de top van de Nederlandse koffie- en chocoladeproductie en was de Gruyter nog steeds de bekendste winkelketen van Nederland.
Maar de wereld veranderde in de naoorlogse tijd en zeker vanaf de jaren zestig sneller dan de bedrijfsleiding lief was. De toegenomen welvaart maakte dat de klanten veeleisender werden en een steeds groter assortiment verlangden.
De Gruyter was in de jaren vijftig van de 20e eeuw met spoed deels overgestapt naar zelfbedieningswinkels (1960: 248) die zijn oorsprong had in Amerika. De zelfbedieningsformule was nauwelijks ingevoerd, of een nieuwe formule diende zich aan: de supermarkt met nog meer artikelen, met verse levensmiddelen (vlees, brood, groente) en non-food artikelen. Met weinig overtuiging en bezieling introduceerde men laat (1962) de eerste supermarkt in Amsterdam. Noodgedwongen koos men begin jaren zestig, vanwege het feit dat de eigen winkels een beperkt aantal vierkante meters hadden en een beperkt assortiment voor een kleinere supermarkt van hooguit 400 m2 in plaats van 1.500 m2. Deze keuze spaarde kool en geit en betekende in ieder geval minder gevaar voor de 465 winkels waar men toen over beschikte. In 1965 waren er nog steeds niet meer dan 20 De Gruyter supermarkten. Achteraf maakte De Gruyter een strategisch verkeerde keuze want een grotere supermarkt zou meer omzet én meer winst maken. Hierdoor zou het winkelbestand wel flink moeten afnemen. Bovendien zou men in de grotere supermarkten ook merkartikelen moeten verkopen waardoor het monopolie van de Gruyterfabriek zou worden doorbroken. Verder hield men krampachtig vast aan de oude stijl van de kruidenierswinkel waardoor nieuwe vlees- en groenteafdelingen onvoldoende geïntegreerd of zelfs volledig afwezig waren. De klant wenste echter meer dan alleen de traditionele korting en wilde, zoals bij andere kruideniers gratis of betaalbare luxueuze geschenken. In 1964 speelde de directie hier wel op in maar behield tevens het oude kortingssysteem op de eigen artikelen en blokkeerde daarmee een overschakeling naar een zo breed mogelijk assortiment. De productie van de eigen artikelen speelde nog steeds een hoofdrol terwijl de marges vanwege de concurrentie onder grote druk stonden.
In de jaren zestig streefde Albert Heijn De Gruyter voorbij. Albert Heijn had, en dat was een groot voordeel, geen druk van grote eigen levensmiddelenfabrieken achter zich zoals De Gruyter. Albert Heijn was meer detaillist dan fabrikant en kon zonder moeite merkartikelen van concurrenten voeren en het assortiment uitbreiden tot een paar duizend. Bovendien kozen zij locaties waar de auto van de klant gemakkelijk geparkeerd kon worden. Het Zaanse bedrijf introduceerde ook een ander kortingssysteem, met zegeltjes die omgezet konden worden in contant geld, een winstdelende klantenobligatie of een rentedragende spaarobligatie. Dit systeem werd losgekoppeld van de prijzen van de levensmiddelen.
Eind 1967 werd het kortingssysteem van 10 % volledig losgelaten; men schakelde over op het zegelspaarsysteem. De Gruyterartikelen waren nu niet meer goedkoper dan de merkartikelen. Het probeerde met stuntverkopen en met lage prijzen (lager dan de minimumprijs elders) terug te slaan. De traditionele De Gruyterklant, gesteld op luxe en bediening, raakte ervan in de war.
Men introduceerde in 1968 nog de Metro-supermarkten: een discountformule met lage prijzen, die sterk afweek van het vertrouwde De Gruyterconcept.
In 1968 bestond het concern 150 jaar, maar een negatief bedrijfsresultaat in dat jaar van 1,5 miljoen gulden stond natuurlijk een feestelijke viering van het jubileum in de weg.

De Steenkolen Handels Vereeniging (SHV)) nam De Gruyter in 1970 over voor een bedrag van 18 miljoen gulden. De nieuwe eigenaar slaagde er echter niet in om het rendement te verbeteren. In 1972 startte er een landelijke, grootschalige reclamecampagne van een moderne De Gruyter met een nieuw logo en lage concurrerende prijzen. De Gruytersupermarkten werden omgebouwd tot Gruma’s, wat stond voor De Gruyters massamarkt. Ook het experiment met de Kijkshop, waar luxe gebruiksartikelen in vitrines werden geëtaleerd werd toen geen succes. Het concept zou later na overname door Vroom en Dreesmann alsnog tot bloei komen. De SHV heeft aan De Gruyter naar schatting vele tientallen miljoenen guldens verloren. Eind jaren zeventig ging het De Gruyterconcern met toen 550 filialen en bijna 7.500 medewerkers roemloos ten onder. In 1980 werd de fabriek die hier dus stond gesloopt.

SMALLE HAVEN: Loop Binnendieze na de stadsuitbreiding

Hier bij de kop van de haven aan de Visstraat is nog goed te zien hoe de Binnendieze in eerste instantie liep. Links is een gesloten toog te zien. Daarlangs liep de 1e stadsgracht. Na de stadsuitbreiding met een tweede muur liep de Binnendieze rechtdoor zoals dat ook nu nog het geval is.

SMALLE HAVEN 125: Dit is in Vlijmen

Hier staat, zoals de gevelsteen aangeeft het huis met de naam *Dit is in Vlijmen*. Dit huis is vermoedelijk zo genoemd omdat de bewoner vanaf de verdieping uitzicht had over de kale vlakte tot aan Vlijmen. Of was het dat Jacob Victor in Vlijmen was geboren?

Jacob Victor, de bouwer van dit huis, kreeg van het stadsbestuur, omdat hier in 1634 de havenkade was aangelegd als bijdrage de helft van de stenen en een bedrag van 180 guldens, omdat hij *den ierst grooten gevel* had gebouwd. Hij was inderdaad de eerste, latere bouwers aan de Smalle Haven kregen aanmerkelijk minder subsidie.

Het pand is in oorsprong van 1635.

In 1917 werd Frans Van Lanschot burgemeester van 's-Hertogenbosch. Hij was zeer geïnteresseerd in de historische schoonheid van zijn stad en zag al snel de kans schoon dit pand door de gemeente aan te laten kopen voor 2.800 gulden.

Enkele jaren later, in 1923, werd het gerestaureerd. Dat wil zeggen: de bouwvallige gevel werd helemaal afgebroken en met dezelfde, afgebikte stenen gerestaureerd. Dat kostte de gemeente 1.500 gulden. Het Rijk betaalde het dubbele. Blijkbaar werd de huur hierdoor hoger want de bewoner, J.H. Driessen, verhuisde snel na de verbouwing.

Een totale restauratie kreeg het pand in 1973. Opdrachtgever was de gemeente en daarna werd het ter beschikking gesteld aan de studentenvereniging Gremio Unio van de Hogere Agrarische School (HAS Den Bosch). De restauratiekosten waren ditmaal veel hoger, namelijk 220.000 gulden.

Ruim tien jaar maakten de studenten van het pand gebruik. Daarna werd *Dit is in Vlijmen* opnieuw verbouwd en sinds 1987 bestaat het uit drie appartementen. In die periode is ook het huisnummer veranderd. Was het vroeger nummer 23; sinds de nieuwbouw op het voormalige De Gruytercomplex heeft het huisnummer 125.

Het pand heeft nog enige tijd de naam gehad: De Nieuwe Stad Breda. Later kreeg het de oorspronkelijke naam weer terug.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.

Het pand heeft een trapgevel met middeleeuwse ramen, natuurstenen banden, blokken en waterlijsten. Op de begane grond zijn boven de ramen ontlastingsbogen aangebracht.

De vensters van de 1e verdieping hebben tudorbogen (iets spitser dan korfbogen, Engelse late gotiek) en op de 2e verdieping zien we korfbogige ontlastingsbogen.

De zandstenen gevelsteen die is gemaakt in de 17e eeuw met daarop het dorp Vlijmen, met kerk en molen is de oudste bekende afbeelding van het dorp rond 1600.

SMALLE HAVEN 125: Steegje

Het doodlopende en door middel van een houten poort afgesloten steegje dateert van de 17e eeuw.
Het steegje bevindt zich tussen het pand Dit is in Vlijmen en het pand dat Lombart heette. In de volksmond ook wel Lommert genoemd. Dit laatste pand is overigens vervangen door nieuwbouw. Het pand Dit is in Vlijmen heeft enige tijd de naam gehad De Nieuwe Stad Breda. Later kreeg het de oorspronkelijke naam weer terug. Het pand dat in oorsprong van 1635 is werd in de jaren 1923 en 1973 gerestaureerd.
De gevelsteen die is gemaakt in de 17e eeuw met daarop het dorp Vlijmen is de oudste bekende afbeelding van het dorp rond 1600.

SMALLE HAVEN 135-137

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Architect en civiel-ingenieur A. Aronsohn, vertegenwoordiger van de Amsterdamse school bouwde in 1926 dit opvallende woon-annex pakhuis. Thans is het alleen als woonhuis in gebruik.
Het is gebouwd in de stijl van de **Amsterdamse school (periode 1910-1930).** Ook wel genoemd **expressionisme.**
Algemene kenmerken zijn o.a. symmetrische indeling raampartijen, variaties in baksteen, bijna verticaal pannendak en koperen dakerker.
Karakteristiek voor dit pand is de paraboolvormige opgemetselde topgevel en een eveneens paraboolvormige erker met een dakbedekking van koperplaten.
Zowel de gevel, de plaats van de kozijnen in de gevel als de wijze van detailleren verwijzen naar de Amsterdamse school.
De symmetrische indelingen van de deur- en raampartijen leggen het accent van de topgevel vooral op de uitgebouwde erkerpartij die is voorzien van een fors gedimensioneerde koperen dakbedekking. Juist dit detail verwijst naar stijlvoorbeelden elders in het land. Kenmerkend voor het pand is verder dat de zijgevels niet haaks staan op de voorgevel. Aan de rechterzijde is dit goed te zien.

Kenmerken Amsterdamse school (1910-1930)

De in Amsterdam ontwikkelde, maar ook elders voorkomende **expressionistische** stijl in bouwkunst en kunstnijverheid heeft een plastische, fantasierijke vormentaal en kleurig materiaalgebruik met gebeeldhouwde of in siersmeedwerk uitgevoerde ornamenten. Traditionele materialen als baksteen, dakpannen en hout bepalen het uiterlijk van de gebouwen. Men maakte voor de constructie wel gebruik van staal en gewapend beton maar dit werd niet zichtbaar gemaakt. Het is vaak toegepast bij woningbouw, scholen en bruggen. In de jaren twintig is het meer versoberd. In Nederland werd het vooral toegepast in de periode 1910-1930. Het was een reactie op het sobere rationalisme.

Voornaamste kenmerken

- Bijzonder gebruik van bakstenen en dakpannen (variaties in baksteen).
- Golvende gevels en lange, soms bijna verticale pannendaken.
- Expressieve, plastische vormentaal met grote variatie in ritme en volumes.
- Accent op decoratie (siermetselwerk, gietijzer, natuursteen).
- Brede horizontale ramen, ladderramen, allerlei vensterformaten.
- Toepassing bouwsculpturen.
- Bloembakken, tuinmuurtjes en hekwerken.
- Glas-in-lood vooral in bovenlichten.
- Veel smeedwerk en beeldhouwwerk.
- Woningen samengevoegd in een bouwblok.
- Vormgeving belangrijker dan functionaliteit.

Bossche voorbeelden van deze bouwstijl zijn de Nutsschool aan de Van der Does de Willeboissingel, de panden Parklaan 1-4 en Enckevoirtstraat 26-28.

Voornaamste kenmerken interieurstijl (expressionisme)

- Fantasierijke, beweeglijke vormen die veel ruimte vragen.
- Parabool- en trapeziumvorm.
- Liggende vensters.

De architecten ontwierpen naast gebouwen ook meubilair, interieurs en grafisch werk.

SMALLE HAVEN 169

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige, gepleisterde gebosseerde lijstgevel met T-ramen en een geprofileerde, stucwerkomlijsting met kuif en segmentboog. De gevel is voorzien van een kroonlijst met consoles en raampjes in het fries en een geprofileerde waterlijst. Onder het achterste gedeelte ligt een kelder met houten zoldering. Het kent enkelvoudige balklagen en een kap met schaarspanten met balk. De zij- en achtertuitgevel zijn gepleisterd.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SMALLE HAVEN 169: Steegje

Het doodlopende steegje dat is afgesloten met een ijzeren hekwerk is van 17e-eeuwse oorsprong.
Het pand op nummer 167 draagt de naam Rusland.

SMALLE HAVEN 197: Steegje

Het steegje is afgesloten door middel van een houten poort. Het steegje is, zoals alle straten en steegjes in deze buurt van 17e-eeuwse oorsprong.
Het steegje ligt links van het voormalige kaaspakhuis De Vooze Turf op huisnummer 195. De poort is opgenomen in de voorgevel van het pand Smalle Haven 197.

SMALLE HAVEN 229-231

Het pand met een hoog zadeldak tussen zijtopgevels heeft een gebosseerd gepleisterde gevel. De zaal uit 1818 heeft een rijk plafond, schoorsteen en spiegel. Het is over de Binnendieze heen gebouwd, met oude overkluizende muren en tongewelf.
Rechts van het pand ligt het thans doodlopende steegje met de naam Werfstraatje. Het steegje is van 17e-eeuwse oorsprong.
Het steegje liep vroeger door tot aan het Ortheneinde en kwam daar uit bij het pand De Croon. Het is een sfeervol steegje met mooie pandjes. Waarschijnlijk heeft hier zo vlak bij de haven in of nabij dit steegje een scheepswerf gestaan.

SNELLESTRAAT

SNELLESTRAAT

De Snellestraat loopt vanaf de Kruisstraat naar de Vughterstraat. Oorspronkelijk had deze straat geen officiële naam. De reden hiervoor kan gelegen zijn in de functie als achterstraat van de huizen aan de Schapenmarkt. De straat loopt langs de eerste stadsmuur en de Binnendieze, die hier de functie van stadsgracht had. De straat werd ook wel aangeduid met De Zijle, dat betekende waterloop, uitwateringssluis of duiker. Deze naam gold ook voor de straat Achter het Verguld Harnas aan de andere zijde van de Antwerpse Poort. Deze benaming had te maken met het feit dat de straat pal buiten de (oude) stadsmuur, met de Binnendieze als stadsgracht gelegen was. De huizen die aan de oostkant van de straat staan zijn dan ook merendeels over het water gebouwd, met de rug naar de oude muur.
Tot in de 16e eeuw werd de straat omschreven als *liggende achter de Minderbroeders, loopende achter de kerk der Minderbroeders* of *lopende naar de Vismarkt*. De straat lag namelijk achter het Minderbroedersklooster en werd daarom in de volksmond *Achter de Brueren* of *Achter het convent der Minrebroeders* genoemd.
De eerste bebouwing boven de Binnendieze dateert uit de 2e helft van de 16e eeuw. De achtergevel van huis nummer 9 is op de stadsmuur gefundeerd. Het pand zelf staat op de kademuur van de Binnendieze.
In het begin van de 17e eeuw (1611) droeg het gedeelte tussen de Stoofstraat en de Vughterstraat, met de Stoofstraat, de naam *Koffermakersstraat*.
De huidige naam van de straat ontstond in het midden van de 17e eeuw (1642). Toen stond hier een huis (32-34), anno 1642 van de familie Snelle. De uitbater van dit pand had drie dochters. In de volksmond werd dit al gauw verbasterd tot drie snollekes. De huiseigenaar Aelbert Herman Snelle van Swoll bedacht de naam van het pand *De Drey* Snellekes.
Een s*nelleke* was vroeger ook een soort drinkbeker/bierpul (hoge drinkkroes of schenkkan).
Na de afbraak van het Minderbroedersklooster kwam hier een militaire gevangenis met de naam Het Geweldiger. De straat werd toen ook Het Geweldiger genoemd. Het was de militaire gevangenis van 's-Hertogenbosch en bestond uit kamers, waarin veroordeelde soldaten opgesloten werden, een galerij en de woning van *den geweldigen provoost*, de militaire beheerder van het gevangeniscomplex. Het Geweldiger omvatte het gehele blok huizen en erven dat zich thans bevindt tussen het huis Minderbroedersstraat en Snellestraat, het huis Kruisstraat nr. 1 en de Dode Nieuwstraat. De eigenaren van Het Geweldiger, stadstimmerman (aannemer) Frans Blom en pensionaris (stadsadvocaat) en later schepen (wethouder) Johan Gans, verhuurden Het Geweldiger aan de Raad van State, totdat deze in 1682 het voormalige Kruisbroedersklooster daartoe aanwees. Het Geweldiger in de Snellestraat werd daarop een herberg, die de naam de Gans, ook wel de Witte Gans, kreeg.

SNELLESTRAAT: Binnendieze/Verwersstroom

De Verwersstroom begint bij de Groote Hekel en loopt vanaf het Voldersgat lange tijd evenwijdig aan de Verwersstraat, ten zuidwesten van de huizen. Bij het Lombardje verdwijnt zij onder de gebouwen van Achter het Stadhuis, bij de Autfortschebrug en Snellestraat om, op een klein gedeelte bij de Stoofstraat na ondergronds te blijven tot aan de Kruisstraat. Omdat de grond dicht bij het centrum duur en schaars was werd het grootste gedeelte van de Verwersstroom overkluisd.
Al in 1534 werd het gedeelte van de Verwersstroom vanaf de Postelstraat omgelegd naar de Uilenburg. Oorspronkelijk ging de stroom vanuit de Snellestraat rechtdoor langs de Kruisstraat naar de Binnenhaven. Bij het Guardianenhof is de gesloten toog nog te zien. Linksaf loopt de Binnendieze, onder de Abtsbrug richting de Vughterstroom en de wijk Uilenburg.
Het gedeelte tussen de Kruisstraat en Achter het Stadhuis maakte vroeger onderdeel uit van de stadsgracht langs de eerste ommuring van rond 1220.

SNELLESTRAAT: Openlegging Binnendieze

Vanaf de Abtsbrug tot aan de openlegging in de Snellestraat is de Verwersstroom over de gehele lengte overkluisd. De huizen aan de noordoostzijde van de Snellestraat staan op deze overkluizingen. De perceelgrenzen zijn ook onder de huizen zichtbaar omdat de eigenaren naar eigen inzicht konden bouwen. De togen zijn daardoor allemaal verschillend van hoogte en breedte.
Bij de aansluiting van de Stoofstraat op de Snellestraat is in de Snellestraat een opening gecreëerd. Hoewel hier al eerder bebouwing stond is deze plek meestal open geweest.

SNELLESTRAAT: Abtsbrug

Op de plek waar de Snellestraat overgaat in de Kruisstraat, buigt de Binnendieze (de Verwersstroom) naar het westen af. Oorspronkelijk liep de Verwersstroom hier als stadsgracht rechtdoor naar het noorden om in de Binnenhaven uit te komen. In het midden van de 14e eeuw verloren de eerste stadsmuur en stadsgracht hun verdedigende functie. In verband met de waterafvoer was het graven van een nieuwe verbinding tussen de Verwersstroom en de Vughterstroom in de Uilenburg noodzakelijk. Dat gebeurde in de 2e helft van de 15e eeuw.
De brug die er overheen werd gebouwd, Abtsbrug genoemd, verbond de Snellestraat met de Kruisstraat. Deze brug (voor het eerst vermeld in 1466 in het Bosch’ Protocol) is genoemd naar de abt van de Sint-Trudo Abdij van Sint-Truiden. Tot in de 15e eeuw waren nabijgelegen percelen aan de Postelstraat en Kruisstraat in bezit van deze abdij. De Verwersstroom werd vanaf de Abtsbrug tot de Binnenhaven gedempt, en er werd gebouwd aan de oostzijde van de Kruisstraat. In de 17e eeuw ontstond naast de Abtsbrug bebouwing, waardoor sindsdien de overkluizing nog maar aan één zijde als brug herkenbaar is. In 1934 werd de Abtsbrug door een nieuwe constructie vervangen. De funderingen zijn in 1973 hersteld.

SNELLESTRAAT 1: Het Casteel van Antwerpen

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit huis is over de Binnendieze gebouwd. Dit kan pas zijn geschied na het buiten gebruik raken van de stadsmuur in het midden van de 14e eeuw. Er zijn geen 16e-eeuwse archiefgegevens van het huis bekend. De eerste bebouwing zal hier waarschijnlijk pas in de 17e eeuw zijn opgericht, gelijktijdig met die op de hoek van de Schapenmarkt. Het huidige achterhuis van Schapenmarkt 37 zal oorspronkelijk tot Snellestraat 12 hebben behoord. Aangezien het pand in 1878 geheel vernieuwd is, waarbij ook de voorgevelrooilijn veranderd is, kan de oudere situatie niet meer achterhaald worden.

SNELLESTRAAT 3: De Rouwmantel

Dit pand stond in verbinding met Schapenmarkt 35. Op de hoek waar beide panden bij elkaar komen zijn ze in elkaar gebouwd. Dit wijst op een gelijke ouderdom, ofschoon dit niet eenduidig uit de bouwsporen is vast te stellen. Het pand is over de Binnendieze gebouwd. Een inpandige trap leidde naar het water. Het achtergedeelte van het pand bezat een kelder. Een indeling met een voor- en achterhuis is niet waargenomen; de aangetroffen tussenwand is van latere datum. De beide balklagen telden vier vakken met moer- en kinderbinten. De hoge begane grond was voorzien van een insteek. Waar de trappen en stookplaatsen gesitueerd waren is niet bekend. Mogelijk was de trap ook in gebruik bij Schapenmarkt 35. Het baksteenformaat van de beide zijmuren en de achtergevel wijzen op een bouwdatum in de tweede helft van de 16e of in de 17e eeuw. De voorgevel bezat tot de nieuwbouw in 1923 een klokgevel.

SNELLESTRAAT 5-7: De Gulden Karabijn

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit pand is in de 17e eeuw over de Binnendieze gebouwd. Onder het achtergedeelte bevindt zich een klein keldertje, dat hier mogelijk is aangelegd toen het pand in de tweede helft van de 17e eeuw met een balkvak verlengd is. Ter plaatse van de vermoedelijk eerste achtergevel is een nieuwe dwarsmuur geplaatst. In het achtergedeelte zitten twee hergebruikte natuurstenen consoles met koppen van dieren. De strijkbalk tegen de verplaatste achtergevel heeft een sleutelstuk met hol-bol profilering, wat wijst op een bouwperiode in de 17e eeuw.
Hier bevindt zich een gevelsteen uit 1624, die oorspronkelijk in de voorgevel aan de Schapenmarkt 23 gezeten zal hebben. Deze gevel kennen we van de voornoemde 17e-eeuwse schilderijen en de 18e-eeuwse tekeningen. Het was een trapgevel met een hoge pui, twee kruisvensters op de verdieping en een in de top. De gevel zal in 1624 gebouwd zijn.

SNELLESTRAAT 9: Maas en Waal

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit pand staat op de kademuur van de Binnendieze. De achtergevel staat ter plaatse van de gesloopte stadsmuur, waarvan de onderste vlijlagen nog in de fundering aanwezig zijn. Het pand staat op het achtererf van het 29 voet brede perceel aan de Schapenmarkt, waarmee het in verbinding stond. Dit perceel was in de 16e eeuw al in drie smallere percelen verdeeld. Het oorspronkelijk vrijstaande gebouw is geheel onderkelderd. Op de oudere kelder is in de 16e eeuw het huis gebouwd, waarbij de kelder deels vernieuwd is. In de kelder zijn meerdere rioleringen en een waterput aangetroffen.

SNELLESTRAAT 15-17

Deze twee voormalige pandjes stonden op het achtererf van de herberg Het Bijltje (Schapenmarkt 23). Hier stond een stal, waarvan het dak in 1601 beschadigd werd tijdens het bombardement van prins Maurits. Er zal ter ontsluiting van de stal een brug over de Binnendieze geweest zijn. Op de kadastrale minuut staat een smal huisje aangegeven met mogelijk een brug ernaast. De huidige pandjes zijn in de 20e eeuw geheel vernieuwd. In de gevel van het linkerpand is een gevelsteen uit 1649 die waarschijnlijk uit de voorgevel van Schapenmarkt 23 afkomstig is.

Afgebeeld is een bijltje in eenvoudig laagreliëf en het jaartal 1649. De steen is afkomstig van het toenmalig achtste pand aan de Schapenmarkt (te tellen vanaf het hoekpand Snellestraat hoek Schapenmarkt). Het oorspronkelijke pand op die plaats (thans nummer 23) heette in het jaar 1603 *Het Bylken*, maar in 1659 was deze naam weer vervangen door *De Conigh Van Engelan*t. Een verklaring voor de oudste naam, *Het Bylken* is er niet.
Het was vroeger niet ongewoon dat men een gevelsteen van een ander pand in de eigen gevel liet aanbrengen. Dat gebeurde vooral bij huizen die werden afgebroken.

SNELLESTRAAT 21-23: De Groote Groenewei

Het pand werd in 1566 De Groote Groenewei genoemd.
Dit pand staat samen met het rechter buurpand op het achtererf van een 35 voet breed kavel aan de Schapenmarkt. In de 16e eeuw was dit perceel al in tweeën gedeeld. De gemeenschappelijke gang en de naam Groenewei maken aannemelijk dat beide huizen gezamenlijk gebouwd zijn. Gezien het baksteenformaat van de beide zijmuren lijkt dit in de tweede helft van de 16e eeuw te hebben plaatsgevonden. Het voorhuis van het pand is

over de Binnendieze gebouwd, zodat het niet onderkelderd is. Ook het achterhuis dat door een brandmuur is afgescheiden, bevat geen kelder. Wel is daar een insteekverdieping die zich over het achterste balkvak van het voorhuis uitstrekt. Op de scheiding tussen de twee bouwdelen bevindt zich een spiltrap. Tegen de achtergevel die op de plaats van de oude stadsmuur staat, loopt een rookkanaal. Achter het pand is een lagere achterbouw die onderkelderd is. In het keldertje is metselwerk met grote bakstenen waarneembaar. Waarschijnlijk zijn het hergebruikte bakstenen van de stadsmuur.

SNELLESTRAAT 28: Het Misverstant/Méprise

In het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw was dit pand zeer vervallen geraakt. De politieke partij Beter Bestuur voerde acties die tot het behoud van het pand zouden moeten leiden.
In 1969 kon het Brabants Dagblad zijn lezers mededelen dat er een nieuwe koper was, die Het Misverstant wilde restaureren. Restauratiearchitect Jan van der Eerden ging daadwerkelijk aan de slag. Dat verliep moeizaam omdat de eigenaar van het pand failliet ging. De gemeente moest uiteindelijk het pand kopen om het te behoeden voor de sloop. In 1973 was dit werk, het restaureren van het casco, uiteindelijk dan toch gereed.
Bij de restauratie van dit, vroeg-17e-eeuwse pand heeft men er niet naar gestreefd alles weer zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat terug te brengen. Men heeft hier heel bewust de bestaande situatie geconserveerd.

Naamsverklaring

De voormalige naam van het pand, Het Misverstant heeft vermoedelijk te maken met het jaartal (1147) dat met de muurankers in de gevel is aangegeven. Dit kan namelijk niet het juiste jaartal zijn omdat de stad toen nog niet bestond. Bij de laatste restauratie door architect J. van der Eerden zijn vermoedelijk de cijfers 1 en 4 omgedraaid. Dat moet dus een misverstand zijn.
De tweede verklaring is dat het rechterraam later is geplaatst op de plek waar wellicht een cijfer was aangebracht.
In werkelijkheid resten van de cijferankers alleen een A en een 4. De overige ankers duiden geen cijfers aan.
Er is mogelijk nog een andere, meer waarschijnlijke verklaring voor deze naam. Vlakbij lagen in de Stoofstraat huizen van plezier. Ook in het Begijnstraatje zouden enige dames van lichte zeden hebben gewoond. Nachtelijke bezoekers die vanuit de haven ter vermaak op weg waren naar de Stoofstraat óf naar het huis rechts van Het Misverstant (voormalig bordeel Het Swaentje) vergisten zich wel eens en klopten aan bij Het Misverstant dat door begijntjes was bewoond. Het begijntje reageerde dan schouderophalend en zei: *’t is een misverstand.*

Dat het restaurant dat hier was gevestigd één Michelinster kreeg berustte echter niet op een misverstand. De rekening die men na een lekker etentje moest betalen was evenmin een misverstand. Thans heeft men de lat overigens bewust wat lager gelegd onder het mom van, we gaan nu ontspannen koken.
Onlangs heeft de exploitant het restaurant verkocht aan zijn chef-kok. Vanaf medio juli 2007 is het restaurant verder gegaan onder de naam van brasserie Méprise, wat de Franse vertaling is voor het woord misverstand.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het vroeg-17e eeuws **renaissance** pand heeft een, later vereenvoudigde voorgevel. Aan de zijgevel in het Begijnstraatje zien we een zware geprofileerde cordonlijst met maskerkraagstenen en uitgekraagde togen boven de vensters (een venster dichtgezet, een verplaatst).
Onder de daklijst zitten eenvoudige stenen consoles.

In Amsterdam was het in de 18e eeuw mode om door middel van overhellende gevels meer op te vallen en te pronken met als bijkomend voordeel het droog houden van de, veelal houten gevels. Hierdoor konden deze houten gevels niet zo snel rotten. Een gevel die naar voren hing maakte het ook iets gemakkelijker om goederen naar de zolderopslag te hijsen.
De architect heeft hier zoveel mogelijk van het oude, kromgezakte en overhellende pand in stand willen houden. Daarvoor bleek het noodzakelijk om alle muren en balklagen te verankeren aan een staalskelet, dat mede diende ter ondersteuning van het naastgelegen pand.
Het ossenoog bovenin de voorgevel zorgt voor ventilatie. De korfbogen boven de ramen (vanuit twee kwartcirkels en een recht tussenstuk) hebben een 15e eeuws karakter. De zijgevel is voorzien van een zware geprofileerde cordonlijst met masker- en leeuwkraagstenen en uitgekraagde togen boven de vensters. De eenvoudige voorgevel is van later. In de stad werden de leeuwenkopjes luistervinkjes genoemd. Als de ramen namelijk open stonden kon men horen wat er op straat gezegd werd. Onder de daklijst zijn eenvoudige stenen consoles aangebracht. Het pand is gerestaureerd in 1973. De restauratie werd door de gemeente gesubsidieerd. De oude stenen moesten wel worden uitgekapt en omgedraaid opnieuw worden gebruikt.

Glas

Er is nog oud glas in het pand aanwezig. De ramen zijn zogenaamde kloosterramen en oude schuiframen. Het bovenste deel was vroeger wel voorzien van glas maar het onderste deel had geen glas maar was afgesloten door luiken.
Glasblazen gebeurde in de middeleeuwen in de vorm van ruiten. In oude gebouwen zijn deze ruitjes veelal aanwezig als glas-in-loodzetting. Deze opzet is afgeleid van een kaartspel, dat al een zeer oud, gebruikt spel was, de kaart ruiten (zgn. *sepke* in Bosch’ dialect). Later werden de ruitjes ramen omdat de techniek beter werd en er groter geproduceerd kon worden.

SNELLESTRAAT 29

In de gevel van dit pandje zit een gevelsteen van Franse kalksteen. Afgebeeld is een hond en het jaartal 1600. Het kent een eenvoudig reliëf; er zijn nog blauwe verfsporen te zien. De steen is waarschijnlijk afkomstig van het pand De Blauwe Hond, Schapenmarkt 11. Op het binnenterrein was een zeepziederij en een brouwerij gevestigd, die met een brug over de Binnendieze bereikbaar was. Wanneer deze brug bebouwd is, weten we niet. Op de kadastrale minuut staat bebouwing aangegeven. Het huidige pand dateert geheel uit de late 19e eeuw, zodat we niets over de oudere situatie weten.

SNELLESTRAAT 30: Het Swaentje

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Dit uithangbord met een zwaantje herinnert ons aan het feit dat in een huis met een dergelijk uithangbord een bordeel was gevestigd of minimaal een dame van lichte zeden haar diensten aanbood.

Henk(es), 3-11-2011

SNELLESTRAAT 32-34: De Drie Snellekes

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Voordat deze straat een officiële naam had werd ze genoemd Achter de Brueren wat achter de broeders (van het klooster) betekent. Thans is de straat genoemd naar het huis De Drie Snellekes op nr. 32-34. De toenmalige huiseigenaar Aelbert Herman Snelle van Swoll bedacht, medio 17e eeuw de naam van het pand *De Drey Snellekes,* verwijzend naar zijn drie dochters die in de volksmond al gauw *de drie snollekes* werden genoemd.
In een transportakte uit 1650 wordt gesproken over: *een huysinge, erve, ledich plaetske ende koockhuysken* dat eerst *Het Sweertken* heette en daarna *De Drey Snellekes.*

Een snelle was vroeger ook een drinkbeker.

SNELLESTRAAT 44: De Veeresack

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige lijstgevel met kroonlijst, schuiframen en een kelder met tongewelf onder het voorgedeelte.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SNELLESTRAAT 45-47

Deze twee boven de Binnendieze gebouwde huisjes zijn na 1629 gebouwd ter plaatse van de gesloopte Minderbroederskerk. De scheidingsmuur tussen het hoofdhuis nummer 49/51 en de kleinere pandjes was, zoals hiervoor vermeld, de oude zijmuur van de zijkapel van de Minderbroederskerk. Op het achtererf is een deel van deze, uit de 15e eeuw daterende muur nog aanwezig.
In de 17e eeuw is de tussenmuur grotendeels vernieuwd, waarschijnlijk toen de twee huisjes werden losgemaakt van het hoofdpand.
De gewelven over de Binnendieze onder het pand dateren nog uit de tijd van het klooster. Waarschijnlijk behoren ze tot aanbouwsels van de kloosterkerk. In één gewelf komt een groot riool uit dat in de 17e eeuw is aangelegd voor de nieuwe woonhuizen op het voormalige kloosterterrein. Aangezien de beide huizen in de 19e eeuw geheel vernieuwd zijn is er niets bekend over de oude constructie, opbouw en de indeling.

SNELLESTRAAT 46: ’t Schipke

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand droeg in 1638 al bovenvermelde naam.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde gebosseerde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met een pui uit het 1e kwart van de 20e eeuw.
Het heeft twee ramen op de verdieping, twee attiekramen en een kelder.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

SNELLESTRAAT 49-51: De Geweldiger of De Gans

In eerste aanleg dateert dit pand, met uitzondering van het meest noordelijke deel van kort na het midden van de 14e eeuw, na de ontmanteling van de 1e stadsmuur.
Dit over de Binnendieze gebouwde huis behoorde oorspronkelijk tot het Minderbroedersklooster. Het grensde met de rechterzijde aan de kloosterkerk. Feitelijk was het vroeger een onderdeel van de voorruimte van de zijkapel van dit middeleeuwse klooster. Tegen de voorruimte is aan de noordzijde dit pand aangebouwd.
Na de verbeurdverklaring in 1629 kwam het in particulier bezit en kreeg het complex de functie van militaire gevangenis. Waarschijnlijk werden voor deze functie vooral oude kloostergebouwen op het ach-

tererf benut. Hier stond het zogenaamde *soldatenhuis,* dat grensde aan het magazijn in de Dode Nieuwstraat. Bij de sloop van het klooster en de kerk in de 1641 bleef het pand gespaard en diende het eerst enige tijd als woning van de Geweldiger Provoost (directeur van de soldatengevangenis). Deze gevangenis met de naam Het Geweldiger lag vlakbij.
Het was de militaire gevangenis van 's-Hertogenbosch en bestond uit kamers, waarin veroordeelde soldaten opgesloten werden, een galerij en de woning van *den geweldigen provoost*, de militaire beheerder van het gevangeniscomplex. Het Geweldiger omvatte het gehele blok huizen en erven dat zich thans bevindt tussen de hoek Minderbroedersstraat en Snellestraat, het huis Kruisstraat nr. 1 en de Dode Nieuwstraat. De eigenaren van Het Geweldiger, stadstimmerman (aannemer) Frans Blom en pensionaris (stadsadvocaat) en later schepen (wethouder) Johan Gans, verhuurden Het Geweldiger aan de Raad van State, totdat deze in 1682 het voormalige Kruisbroederskloosterdaartoe aanwees.
In 1682 kreeg het huis enige tijd de bestemming als herberg De Gans, vernoemd naar de 17e-eeuwse *project-ontwikkelaar* Johan Gans, die verantwoordelijk was voor de verkoop en sloop van vele Bossche kloosters. Het was één van de oudste herbergen van de stad.
Het pand hier op de hoek bezat een galerij, die zich aan de zijkant bevond. Dit blijkt uit een omschrijving van het gebouwencomplex uit 1684. Uit deze beschrijving blijkt ook dat de naastgelegen pandjes (Snellestraat 47 en 45) in gebruik waren bij de militaire gevangenis. Het pand is in die tijd verbouwd, waarbij de huisjes aan de rechterzijde zijn afgescheiden van het hoofdhuis. De muur tussen het hoofdpand en de zijhuisjes werd gedeeltelijk vernieuwd.
In oktober 1714 kwam de herberg in bezit van Augustinus van Rijckevorsel, koopman in wijnen. Decennialang is er een wijnzaak in gevestigd geweest.
De afgelopen periode was het pand vooral bekend als café en danszaal Kosmopoliet, later jongerencentrum Boulevard. Thans is hier een meubelwinkel gevestigd.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Bij de verbouwing in 1998 zijn restanten van hoge vensters en op de begane grond laatgotische muurschilderingen aangetroffen.
De noordelijke topgevel bezit restanten van hoge spaarnissen met daarin kleine vensters, behorende bij het klooster. De top van deze gevel is in 1975 vernieuwd. De oude kapconstructie is toen eveneens veranderd, waarbij de oude spanten gehandhaafd zijn. Het twee verdiepingen tellende pand bezit nog resten van een houtskeletconstructie die voorzien is van peerkraalsleutelstukken.
Opvallend is een vierkant venstertje op de 1e verdieping van waaruit men in de Snellestraat en Kruisstraat kon kijken. Het gewelf van het pand over de Binnendieze is in dezelfde tijd verstevigd met een extra tongewelf.
Het pand heeft een hoog zadeldak tussen zijtopgevels en een gebosseerd gepleisterde gevel. De zaal uit 1818 heeft een rijk plafond, schoorsteen en spiegel.
Het linkerpand is in de 19e eeuw tegen het oude, hoge pand aangebouwd.

SONNEVELD

SONNEVELD

De naam Sonneveld is afgeleid van een metselaarsbaas Gerardus van Son, die op deze plek maar ook in de Sonsteeg, hier vlakbij een groot aantal huizen bezat.

SONNEVELD 1-18

Het fel oranje bakstenen appartementencomplex van drie lagen, met hoge trapportalen, ligt aan de rand van de voormalige vestingwerken. Dit project heeft een duidelijke verwantschap met de architectuur van de **Haagse school.** Kenmerkend is vooral de combinatie van eenvoud met de afwisselende, functionele indeling van de gevels. Helaas zijn de oorspronkelijke stalen kozijnen vervangen door veel breder geprofileerde aluminium kozijnen.

Het is vernoemd naar Gerardus van Son die vroeger op deze plek, aan het begin van de 19^{e} eeuw een aantal huisjes heeft laten bouwen.

SPINHUISWAL

SPINHUISWAL

Deze stadswal was tot 1874 militair terrein en dus verboden voor Bossche burgers. Op deze wallen groeiden bomen. Van overheidswege waren deze geplant, maar bij een vijandig beleg werden zij snel gekapt. De wortels van deze bomen moesten de grond bij elkaar houden, zodat ze de stadsmuren versterkten.
In 1874 verloor ‘s-Hertogenbosch haar functie van vestingstad en werden de aarden wallen op de stadsmuren afgegraven. De stadspoorten verdwenen ook onder de slopershamer, de muren bleven gehandhaafd. Niet omdat men ze uit cultuurhistorisch oogpunt wilde handhaven, maar omdat ze de opgehoogde binnenstad bijeen moesten houden. Dit hoogteverschil is nog aan de Spinhuiswal te zien: het natuurgebied Het Bossche Broek ligt een aantal meters lager. Bovendien kon men hierdoor overstromingen van de binnenstad zoveel mogelijk voorkomen.
Op de voormalige vestinggronden werden wegen aangelegd om het gebied te ontsluiten. Gedeeltelijk ontstonden er aan deze wallen nieuwe huizen omdat de woningnood groot was in de stad, zoals bij de Noordwal en Westwal. Aan de Hekellaan werd een groot wandelgebied aangelegd en aan de Spinhuiswal werd in die tijd het gele paleis van justitie gebouwd. Door sommigen later een *monstrum van architectuur* genoemd.
De straat kreeg op 27 januari 1897 van de gemeenteraad haar officiële naam: Spinhuiswal, een naam die kennelijk door de Bosschenaren vanwege de aanwezige gevangenis al geruime tijd officieus werd gebruikt. In de gevangenis (Huis van Bewaring) moesten de gevangenen als werkverschaffing ook spinnen. In de volksmond had men het dan ook over het Spinhuis in plaats van gevangenis. Overigens werd hier in 1808 al een spinhuis geopend. In de vroege middeleeuwen werd het hier ook al Spinnersplaats genoemd vanwege de hier bedreven lakennijverheid.
Op 22 december 2007 werd dit Huis van Bewaring, tweehonderd jaar na de opening uit economische overwegingen definitief gesloten.

Vestingmuur

De vestingmuur vertoont resten van de oude stadswal. Aan de buitenzijde is op ongeveer twee meter onder de huidige borstwering een rollaag (bouwlaag van op zijn kant gemetselde stenen) te zien. De muur daaronder is de oude stadswal die overbleef na de sloop van de kantelen en weergangen. Dit was tevens de aanzet van de aarden wal aan de binnenzijde van de muur.

Op de scheiding van de Spinhuiswal en de Parklaan bevinden zich in de ondergrond nog restanten van de teruggelegen 14e-eeuwse stadsmuur die hier min of meer haaks op deze buitenmuur eindigde. Als men een vaartocht over de Binnendieze maakt en kiest voor de vestingtocht dan vaart men hier onder de weg, door deze heel oude, 14e-eeuwse stadsmuur en komt men op deze Singelgracht uit.

SPINHUISWAL 2: Voormalig paleis van justitie

Begin 20e eeuw (1910) bleek het paleis van justitie aan de Hinthamerstraat (huidige Jeroen Boschhuis) te klein. In 1876 waren de provinciaalse gerechtshoven opgeheven waarna er nog slechts vijf gerechtshoven bleven bestaan. Onder het Bossche gerechtshof kwamen, behalve de provincie Noord-Brabant ook de provincie Limburg te vallen. Door de opheffing van de Bijzondere Strafgevangenis kwam grond tussen de Wal en de Sint Jorisstraat beschikbaar.

Henk(es), 3-11-2011

Het nieuwe paleis van justitie werd tussen 1912-1924 opgetrokken in dezelfde stijl en met dezelfde kleur gele steen van de nu nog bestaande vleugel hier aan de Sint Jorisstraat. Het was een mengvorm van **ambachtelijk-traditionele** en **eclectische** motieven naar ontwerp van de hoofdingenieur-architect der gevangenissen en gerechtsgebouwen, W.C. Metzelaar. Door bezuinigingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog is het ontwerp ettelijke malen versoberd, onder meer door rijksbouwmeester S. Wijn. Desondanks behoren met name de zittingszalen tot de fraaiste die het bureau Metzelaar in Nederland heeft ontworpen en ingericht. Dit gebouw is het laatst grote justitiële complex van Willem Cornelis Metzelaar. Desondanks kon het gebouw veel Bosschenaren niet bekoren. Het paste volgens hen niet in de omgeving van stadswal en stadsgracht. Het kreeg in de volksmond al gauw de bijnaam *Het Gele Gevaar*.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog namen de Duitsers het gebouw in beslag. Tijdens de bevrijding (1944) raakte het gebouw flink beschadigd. Men dacht eerst dat de bezetters het gebouw in brand hadden gestoken maar later bleek dat een Engelse tank de Duitsers onder vuur had genomen. Enige jaren later werd het herbouwd en uitgebreid met een verdieping. De hoofdmassa van het gebouw en de aan de achterzijde gelegen rijk geornamenteerde zittingszalen bleven gespaard.
Langzamerhand werd echter ook dit paleis weer te klein. Er werden kamers bijgebouwd en zelfs dakterrassen werden tot werkruimtes omgebouwd. Noodgedwongen werden er ook andere locaties betrokken. Na jarenlange discussies werd besloten tot nieuwbouw achter het station. Inmiddels is in het Paleiskwartier een prachtig en groots nieuw paleis van justitie gebouwd. De architect hiervan is Charles Vandenhove. Alle diensten van justitie zijn hier weer herenigd.
Het voormalige gerechtshof is nu in gebruik als Open Universiteit.

Reliëfs

Op de reliëfs (sculpturen) van de vleugels staan de vier deugden van gerechtigheid afgebeeld. De reliëfs zijn ontworpen door Niel Steenbergen. De reliëfs stellen van west naar oost voor: onkreukbaarheid, voorzichtigheid, wijsheid en gestrengheid.
Op de vier rechthoekige figuratieve reliëfs staan steeds twee menselijke figuren. Deze reliëfs vormen voorstellingen waarvan de betekenis in tekst op het betreffende reliëf staat aangegeven. De figuren hebben weinig details maar zijn door kleding en enigszins theatrale houdingen en gebaren echte stereotypen. Uiterst links is de *onkreukbaarheid* uitgebeeld: een man met een zak op de rug tegenover een man met een geweer en een hond. De eerste lijkt de laatste iets aan te bieden (een poging tot omkoping?). Links van de ingang *voorzichtigheid*: een man in een boot die roeit en een die stuurt. De stuurman pakt met de andere hand de roeispaan vast. Rechts van de ingang *wijsheid*: een herder met staf en schapen probeert een andere man met een kruik

met drank, die de andere kant op wil de juiste kant op te krijgen door hem bij zijn arm te pakken. Uiterst rechts wordt *gestrengheid* uitgebeeld: een man op een paard in galop en een andere man die zijn hand opheft als een soort stopteken.
Boven de ingang bevinden zich nog drie reliëfs: in het midden *Paleis van Justitie* met wapens links en rechts van respectievelijk *Noord-Brabant* en *Limburg* en een weegschaal in het midden met een perkamentrol en twee bloemen.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het voormalige paleis van justitie bestaat uit twee rechthoekige vleugels die V-vormig ten opzichte van elkaar geplaatst zijn: een gedeelte aan de Spinhuiswal en een gedeelte aan de Sint Jorisstraat. Het aan de Sint Jorisstraat gelegen gedeelte is als afzonderlijk bouwlichaam goed herkenbaar. Het is een, negen traveeën tellend bouwlichaam op rechthoekige grondslag, telt drie bouwlagen met kapverdieping en heeft in kruisverband opgetrokken gevels van gele strengpersssteen. Het pand is voorzien van risalerende, vierlaagse hoektorens onder met leien gedekte tentdaken. Ook het centrum van het middengedeelte risaleert iets. De hoofdmassa heeft een plat dak met een schild aan de straatzijde, dat gedekt is met leien in maasdekking.
De stijlvolle, nieuwe voorgevel aan de Spinhuiswal bestaat uit handvorm stenen met een frontbreedte van maar liefst 111 meter en een hoogte van 16,50 meter. De raamomlijstingen zijn gemaakt van Franse kalksteen. Het gebouw werd met een verdieping verhoogd. De zware houten paneeldeuren en de hoge ramen zijn uitingen van macht. Verder zien we een forse, hoge granieten plint. Het pand kent monumentale zittingszalen. In het trappenhuis zien we een glas-in-loodraam van Marius de Leeuw, voorstellende waarheid, gerechtigheid en barmhartigheid.
Het verwoeste gedeelte van het gebouw werd tussen 1948 en 1951 door rijksbouwmeester G. Friedhoff in samenwerking met de architect van de Rijksgebouwendienst, M. Bolten voorzien van een sobere maar stedenbouwkundig zeer markante façade in een vormgeving die invloeden van de **Stuttgarter-Schule** vertoont maar ook kenmerken van de **Delftse school** in zich heeft.
Voor de feitelijke herbouw van het paleis van justitie werd ir. F. Duthour Geerling van de Rijksgebouwendienst aangewezen, omdat de wederopbouw van het paleis formeel niet onder nieuwbouw maar onder onderhoud viel. Als onderhoudsarchitect heeft Duthour Geerling de uitvoering onder supervisie van Friedhoff begeleid. Hij voorzag ook in een nieuwe inrichting met onder meer glas-in-lood van Marius de Leeuw en enkele representatieve ruimtes. Het gedeelte aan de Sint Jorisstraat met enkele markante zalen bleef vrijwel onbeschadigd.
De vleugel aan de Spinhuiswal is een langgerekt, streng symmetrisch bouwlichaam van drie bouwlagen met een souterrain. De voorgevel is opgetrokken uit een imitatiezandvorm baksteen, gemetseld in kettingverband. Voor de geleding en ornamentiek van de gevel is gebruik gemaakt van graniet (plint en trap) en kunststeen (ingang, vensteromlijstingen, waterlijst en goot). Het getrapte middenrisaliet met ingangspartij is monumentaal vormgegeven en is voorzien van een met zwarte pannen gedekt schilddak met twee forse, in siermetselwerk opgetrokken schoorstenen op de nokpunten. De twee zijvleugels hebben een, met zwarte pannen gedekt zadeldak met schilden aan de uiteinden en op de nok-as vier kleine schoorstenen met kunststenen bekroning. De plint van deze vleugels is voorzien van rustieke granieten blokken. Hierin zijn de met een segmentboog getoogde en van een smeedijzeren traliewerk voorziene souterrainvensters geplaatst. Alle vensters zijn rechthoekig. Die van de eerste twee bouwlagen zijn identiek van formaat en indeling maar verschillen wat betreft de detaillering van de kunststenen omlijsting. Deze vensters hebben alle een dubbel kruiskozijn met daarin zes stalen vierruits roedenramen. De vensters op de begane grond hebben aan de bovenzijde een hanenkam met druiplijst. Deze ontbreekt op de verdieping. Wel hebben de vensters daar een gemetselde ontlastingsboog aan de bovenzijde. De vertrekken op de derde bouwlaag zijn lager dan die op de eerste twee. De vensters hebben hier een twaalfruits stalen roedenraam.
Op de buitenste traveeën van de zijvleugels na, heeft elke travee twee vensterassen. De monumentale, getrapt risalerende ingangspartij valt op door de in kunststeenblokken uitgevoerde omlijsting van de twee onderste bouwlagen van de middenpartij. Deze is bereikbaar via een granieten trap van vier treden en heeft een hoge, houten vleugelpaneeldeur. Hierboven zijn in reliëf de door banderollen geflankeerde wapenschilden van justi-

tie en de provincies Noord-Brabant en Limburg aangebracht. Op de tweede bouwlaag heeft het ingangsgedeelte een schijnbalkon met kunststenen balustrade. De omlijsting wordt geflankeerd door kleine vierkante vensters met tweeruits ramen. Een opvallend decoratief element wordt gevormd door de op de goot geplaatste bekroning; een soort kunststenen fries met sobere geometrische ornamentiek. In de voorgevel zijn tussen de vensters van de eerste en de tweede bouwlaag op de hoeken en naast de ingang, vier rechthoekige, figuratieve kunststenen reliëfs geplaatst. Deze symboliseren: gestrengheid, wijsheid, voorzichtigheid en onkreukbaarheid.
Tegen de in machinale baksteen opgetrokken achtergevel zijn onder meer werk- en recreatiezalen van het voormalige Huis van Bewaring gebouwd. De opzet is hier aanmerkelijk minder streng van aard dan bij de voorgevel.
Inpandig wordt elke bouwlaag door een centrale gang die over de gehele lengte van het gebouw loopt, doorsneden. Aan weerszijden hiervan bevinden zich de rechthoekige dienstvertrekken. Deze zijn veelal sober van ornamentiek. Aan de achterzijde zijn de twee zeer rijk geornamenteerde zittingszalen gelegen. Deze zijn met het daarin aanwezige meubilair compleet behouden gebleven. Een opvallend aspect van het interieur is verder de grote centrale trappartij die met gekleurd glas-in-lood van Marius de Leeuw is geornamenteerd. Opmerkelijk is verder de kapconstructie van het nieuwe gedeelte aan de Spinhuiswal. Deze is geheel uit beton vervaardigd. Het paleis van justitie is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van de justitiële geschiedenis en de daarmee verbonden typologische ontwikkeling van de gebouwen. Het paleis heeft architectuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van de geschiedenis van het bouwen door het rijk in de eerste helft van de 20^{e} eeuw. Het gebouw is het laatste grote justitiële complex van W.C. Metzelaar. Met name de monumentale en rijk geornamenteerde zittingszalen zijn binnen diens werk belangrijk en zeldzaam. De façade aan de Spinhuiswal van G. Friedhoff is vanwege de imponerende ligging stedenbouwkundig gezien van groot belang. Architectuurhistorisch heeft dit gedeelte belang als eerste grote rijksgebouw van diens hand. Door de functionele samenhang van de verschillende gebouwen en de enigszins geïsoleerde ligging van het complex heeft het geheel ensemblewaarden. Het geheel is van belang vanwege de hoogwaardige architectonische kwaliteit van de samenstellende onderdelen.
Het geheel aan gebouwen is van belang vanwege de functionele en typologische zeldzaamheid.

Het restant van het oorspronkelijke complex in de Sint Jorisstraat, kent **neoclassicistische** en **art deco** stijlkenmerken met hoge verticale vensters, cordonbanden en gedecoreerde, terracotta kroonlijst. De dakkapellen zijn in de **Franse renaissancestijl**.
(voor verdere beschrijving van dit gedeelte zie Sint Jorisstraat 29)

SPOERSTRAATJE

SPOERSTRAATJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Minderbroedersstraat 6 en 8. Het is afgesloten door een houten poort die in een dichte gevel is opgenomen.
Het steegje komt al sinds de late middeleeuwen voor op de stadsplattegrond van de gemeente onder de naam Spoerstraetken. De naam Spoerstraat schijnt in 1480 aan de gehele Minderbroedersstraat te hebben toebehoord.
Het steegje is inmiddels aan het zicht onttrokken via een hoge muur die tussen de huizen met de nummers 6 en 8 is opgetrokken. Het steegje loopt dood.

STATIONSPLEIN

STATIONSPLEIN

De Draak

De achtergrond van deze fontein is een droevige. Toen jhr. mr. Paulus Jan Bosch van Drakestein, die van 1856 tot 1894 commissaris van de Koning(in) was in de provincie Noord-Brabant in 1894 overleed, liet hij de gemeente ’s-Hertogenbosch een legaat na van 10.000 gulden. Met dit geld moest de gemeente een fonteinmonument oprichten ter herinnering aan zijn in 1884 overleden echtgenote Elisabeth en zijn tweelingdochters Paulina en Henriëtte die op 19 en 20 november 1881 op 16-jarige leeftijd waren overleden. Het monument moest de herinnering aan hen levend houden terwijl de fontein tevens een gratis drinkwatervoorziening moest bieden aan mens en dier. Bij het uiteindelijke ontwerp bleek dat deze voor het laatste doel niet zo geschikt was. Er werd voor de dieren een bijfonteintje geplaatst dat later weer is verdwenen. Het bijfonteintje had twee waterbekkens. Een groot bekken voor de paarden en een klein waterbekken dat laag aan de grond was gehouden om de honden hun dorst te laten lessen. Voor dat doel lijkt de behoefte hiervoor in deze tijd overigens ook niet meer zo groot.

De ontwikkeling liep niet zo voorspoedig. Men wilde eerst een passende bebouwing rondom de fontein hebben. Er werd een prijsvraag voor het ontwerp uitgeschreven waarbij drie ontwerpen werden bekroond. Zelfs de eerste prijswinnaar kon in de ogen van de gemeenteraad geen genade vinden. Uiteindelijk werd aan Julien Dony, stadsarchitect en directeur van de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht (KTA) verzocht een nieuw ontwerp te maken. Dit ontwerp kreeg wel de instemming van de raad. Het werd in 1903 onthuld. De metalen versieringen waren van de fa. Braat uit Delft, het steenhouwerswerk van N. Gloudemans en Z. en het beeldhouwwerk werd vervaardigd door de Gebr. Jac. en Jos Goossens.

De draak is gemaakt van gedreven koper en is nog niet zo lang geleden volledig gerestaureerd. Het is geheel verguld en schittert prachtig als de zon schijnt. Op de vier sokkels aan de onderkant van het monument zien we vier draken die geen vuur maar water spuwen. Zij worden daarin geassisteerd door twee vissenkoppen. De draken symboliseren de familienaam *Bosch van Drakenstein* terwijl de vergulde draak bovendien het familiewapen met de spreuk *virtute et labore* (door deugd en arbeid) in zijn klauw houdt. Aan de voorzijde van het monument zien wij een allegorische voorstelling in koper die herinnert aan de overledenen. Deze afbeelding stelt een vrouwenfiguur met twee meisjes voor. Een van de meisjes geeft een aalmoes aan een arm vrouwtje. Onder de afbeelding lezen we: *charitate nibetant* (zij blonken uit in liefdadigheid.) Aan de voorkant van de kolom vinden we het stadswapen terwijl op de achterzijde in een inscriptie het doel van de fontein is te lezen.

In de volksmond wordt de draak nogal eens de schoonmoeder van de Bosschenaren genoemd.

Ontwikkelingen spoor

In 1839 werd landelijk de eerste spoorlijn aangelegd. Dat was de lijn van Amsterdam naar Haarlem. Het was het begin van de oprichting van een aantal andere spoorwegmaatschappijen.
De eerste plannen voor de aanleg van een lijn waarop ’s-Hertogenbosch zou worden aangesloten dateren van 1843. In 1845 richtte het gemeentebestuur zich tot de koning, met het verzoek om een spoorweg naar de stad aan te leggen. Al snel werd, in 1846 aan de firma D. Dronkers en Compagnon te Middelburg een concessie verleend voor de aanleg van een Zeeuws-Noordbrabants-Limburgse spoorweg, waarbij ’s-Hertogenbosch in het traject werd opgenomen. De plannen werden echter niet gerealiseerd. Destijds werden de aanleg van het spoorwegnet en de exploitatie daarvan verzorgd door particuliere ondernemingen. Zij lieten echter alleen spoorlijnen aanleggen waarvan het rendement hoog was. Daarin paste geen verbindingen van Noord naar Zuid. Er zouden dan dure bruggen over de grote, brede rivieren moeten worden gebouwd. Bovendien lag ’s-Hertogenbosch in een moerassige omgeving waardoor er ook kostbare spoordijken moesten worden aangelegd. Omdat dus de financiering via particulier initiatief stagneerde nam de staat de verdere ontwikkeling van de spoorlijnen over. Dit resulteerde in de Spoorwegwet 1860 die inhield dat de aanleg van de belangrijkste spoorlijnen in Nederland op kosten van de staat zou plaats vinden. Particulieren zouden de lijnen gaan exploiteren.
Roosendaal was de eerste Brabantse stad die op het spoorwegnet werd aangesloten. Dat was in 1854. Breda volgde in 1855 en Tilburg in 1863.
‘s-Hertogenbosch kreeg haar eerste spoorwegaansluiting uiteindelijk in 1868. Op 1 november van dat jaar werd de spoorweg van Vught naar ’s-Hertogenbosch feestelijk geopend, waarmee de Brabantse hoofdstad aangesloten werd op een zuidelijke spoorweg die naar Boxtel en Eindhoven liep. In Boxtel sloot de lijn aan op de enkele jaren eerder geopende Staatslijn E, de spoorlijn van Breda over Eindhoven en Venlo naar Maastricht. De Staatsspoorwegen exploiteerde het traject. Het was echter een bescheiden begin, want deze aansluiting betrof slechts die op het zuidelijke net met een hulpstation.
Langzamerhand breidde het spoorwegnet zich verder uit. Staatslijn H, van Utrecht naar ’s-Hertogenbosch werd in fasen geopend. Voor deze noord-zuidverbinding moesten eerst nog bruggen over de rivieren Lek, Waal, Maas en Dieze worden gebouwd wat een kostbare aangelegenheid was.
Op 1 november 1868 was het traject Utrecht-Waardenburg klaar. In 1869 liep het spoor door tot Hedel. Toen volgde de brug over de Maas en op 15 september 1870 was de verbinding met ’s-Hertogenbosch een feit.
Samen met de Staatslijn E vormde deze spoorlijn lange tijd de belangrijkste spoorwegverbinding tussen de Randstad en Zuid-Nederland.
In 1872 volgde de verbinding Nijmegen-’s-Hertogenbosch-Tilburg en in 1881 werd de lijn naar Waalwijk en Zwaluwe geopend.
Net als op elke 19e-eeuwse spoorlijn werd de dienstregeling in eerste instantie uitgevoerd met stoomtractie. In 1934 werden op het traject Utrecht en Eindhoven dieseltreinen in gebruik genomen. In 1938 werd de spoorlijn Utrecht-’s-Hertogenbosch-Eindhoven geëlektrificeerd. De kolenopslag en watervoorzieningen op het station verdwenen. De treinen werden sneller. Kleinere stations, zoals het station Hedel en het station Waardenburg werden gesloten en later gesloopt. Het traject ’s-Hertogenbosch-Zwaluwe werd opgeheven.

Paarden- en stoomtram

Bij de aanleg van tramwegen in Noord-Brabant liep onze stad voorop.
Een Vughtse aannemer kreeg van de gemeente in 1878 de eerste concessie voor een tramlijn *bestemd voor personenvervoer* die vanaf de Sint-Antoniuskapel via de Markt naar Vught liep. Vanwege de veiligheid moest het een paardentram zijn en geen stoomtram.
Een Rotterdammer die een vergunning had gekregen voor een stoomtramweg van ’s-Hertogenbosch naar Veghel nam later de concessie van de Vughtenaar over. Hij kreeg het bij de gemeente voor elkaar dat in de stad een extra lijn mocht worden aangelegd van de Markt naar het Spoorwegstation. Het lukte hem bovendien toestemming te krijgen voor het gebruik van een stoomlocomotief op het baanvak van de Vughterpoort naar de markt in Vught. De snelheid mocht hierbij niet meer zijn dan vijftien kilometer per uur. Bij de Vughterpoort werd het paard uitgespannen waarna de wagen aan een stoomlocomotief werd gekoppeld. Zestien keer per dag kon men zo naar Vught. Het telkens wisselen werd steeds bezwaarlijker waardoor uiteindelijk de in 1884 naar Voorburg doorgetrokken lijn helemaal geschikt werd gemaakt voor paardentractie.
Op een gegeven moment mocht men ’s nachts niet zoveel meer bellen. Om toch de gewenste veiligheid te kunnen waarborgen moest voortaan ’s nachts een man vóór de tram lopen.
Op 12 mei 1929 maakte de vertrouwde paardentram onder grote publieke belangstelling zijn laatste rit. Bussen namen het vervoer over.

Op 1 juli 1883 kwam er een stoomtram naar Helmond. Bij de Graafseweg werd er een houten remise gebouwd. De stad had ook een stoomtramverbinding met de Langstraat die tot Raamsdonksveer liep. Sinds 1902 liep er ook een stoomtram naar Sint-Oedenrode. Het oude spoorwegstation op het Emmaplein was hiervoor het beginpunt.
Zowel de Langstraatlijn als de verbinding met Sint-Oedenrode werd in 1937 opgeheven.

Julien Dony

Julien Dony werd in 1865 in het Belgische Rummen geboren. Hij studeerde in Leuven aan de polytechnische school, die hij verliet met een diploma ingenieur-architect op zak. Op het eind van de 19e eeuw kwam hij naar 's-Hertogenbosch, waar hij in 1892 benoemd werd tot directeur aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. Hij kreeg twaalfhonderd gulden aan jaarwedde. De school was gevestigd in de Sint Jorisstraat. In 1899 trad Dony in het huwelijk met Maria van Lanschot. Voor zijn gezinnetje ontwierp hij enkele jaren later een huis. In 1904 verhuisde hij naar het Stationsplein 4. In die jaren rond de eeuwwisseling werd er druk gebouwd op Het Zand. En Dony deed daar driftig aan mee als architect. Dony speelde een belangrijke rol bij de totstandkoming van de bebouwing van deze wijk. Hij ontwierp steeds in de neostijl, waarbij hij andere stijlen benaderde. De Sint-Leonarduskerk bijvoorbeeld tekende hij duidelijk als een neogotische kerk. Zijn huizen aan de Stationsweg zijn duidelijk geïnspireerd op wat in de 17e eeuw in Holland werd gebouwd. Daarom wordt zijn bouwtrant hier **Hollandse neorenaissance**stijl genoemd. Hij gebruikte daarbij de kenmerken: siermetselwerk, geledingen met speklagen, lijstwerk, boogfriezen en consoles in natuursteen en trapgevels.
Hij was de ontwerper van 45 woonhuizen en winkels in de wijk Het Zand, vooral gelegen aan de Stationsweg.
Als een soort afronding van de nieuwe stadswijk ontwierp Dony - nadat een van gemeentewege georganiseerde prijsvraag geen succes had gehad - een fontein waarvan de stichtingskosten door de oud-commissaris van de Koningin Bosch van Drakestein betaald werden. Populair heet de fontein nog steeds De Draak.
Omstreeks 1914 daalde het aantal leerlingen aan de Koninklijke School sterk. Er werden geen toelatingsexamens meer afgenomen, lessen werden verzuimd, roosters zonder toestemming gewijzigd. Van gemeentewege werd een enquêtecommissie ingesteld. Zowel deze commissie als de gemeenteraad en de inspecteur voor het middelbaar onderwijs pleitte voor een reorganisatie, voor een nieuwe directeur en een nieuw schoolgebouw.
In januari 1917 vroeg Dony om gezondheidsredenen ontslag. Dat werd hem door de gemeenteraad op eervolle wijze verleend.
Vanaf 1917 bleef Dony in 's-Hertogenbosch werkzaam als architect. Tevens werd hij consul van België en later consul-generaal.
Julien Dony overleed in 1949. In een overlijdensbericht werd hij onder meer *oud buitengewoon hoogleraar aan de universiteit van Leuven* genoemd. Vijf jaar later was de familie Dony na vijftig jaar uit het pand verdwenen.
Rond het station is in de oktoberdagen van 1944 flink gevochten. Niet alleen het station zelf, maar ook één zijde van het Stationsplein werd geheel verwoest. De huizen met nummers 2 en 4 bleven gespaard. De familie Dony verliet het pand in 1954.

STATIONSPLEIN: Station

Het huidige station is het vierde station dat de stad tot nu toe heeft gehad.

Het eerste station/tramstation

Met de voltooiing van de lijn van ’s-Hertogenbosch naar Vught in 1868 was de Brabantse hoofdstad tevens aangesloten op de lijn naar Boxtel-Eindhoven-Venlo-Maastricht.
Tot 1870 maakte men gebruik van een hulpstation dat lag in de buurt van het oude Fort Sint Anthonie aan de Vughterdijk. Het was niet meer dan een houten barak met een paar ijzeren tafels en stoelen. Het werd dan ook niet aangemerkt als het eerste station van de stad.
Dat eerste station werd ontworpen door K.H. van Brederode, gebouwd in 1868 en in 1870 in gebruik genomen. Het lag iets verderop op de dijk die voor de spoorlijn Vught-’s-Hertogenbosch zo’n 200 tot 300 meter buiten de westelijke verdedigingswerken van de stad was gelegd, op de plek waar nu de flats op het Emmaplein staan. De spoorlijn werd vanwege de verdediging ca. 200 meter buiten de bebouwde kom langs de stadsrand gelegd. Het was een laag, langgerekt, eenvoudig en demontabel vakwerkgebouw en daarom in hout uitgevoerd. Naast de voorzieningen, als een plaatskaartenkantoor en wachtkamers, bevatte het gebouw ook woningen voor de stationschef en de restauratiehouder. Bij het gebouw bevonden zich ook de *privaten.* De treinen waren namelijk nog niet voorzien van toiletten zodat men op de halteplaatsen hiervan gebruik kon maken. Aan de achterkant lag het emplacement. In verband met de vestingstatus van ’s-Hertogenbosch mocht men eigenlijk niet zo dicht bij de stadsmuren bouwen. In tijden van gevaar en oorlog moest men namelijk een vrij schootsveld hebben.
Na het aannemen van de Vestingwet in 1874 was dit niet meer nodig. Er kon gebouwd worden aan een tweede station en het eerste station werd vanaf 1896 verder gebruikt als tramstation van *Tramweg-Maatschappij De*

Meierij. De tramdirectie behielp zich jarenlang met een tramwagen als kantoor. De exploitatie begon op 1 juli 1897. De lijn liep van ’s-Hertogenbosch over Sint-Oedenrode naar Eindhoven en vandaar naar de Belgische grens (Reusel). Het werd ook gebruikt voor trams naar de Langstraat. In 1916 werd het tramstation afgebroken. Aan de voorzijde vertrok men met de tram naar de Langstraat terwijl men aan de achterzijde naar de Meierij ging.
Het achterliggende Meierijplein werd mede betrokken bij de bouw van C.N. Teulings Drukkerijen, kantoren, een groenteveiling en woningen.
Tot 1993 stond de voormalige rijtuigenloods van het eerste station nog overeind. Deze loods was, net als het hoofdgebouw eenvoudig te demonteren en kon daarom gemakkelijk hergebruikt worden. In 1899 vond dan ook de demontage van het gebouw plaats. Het werd herbouwd aan de Veemarktweg, op het terrein van de firma Koudijs. De laatste jaren stond het gebouw leeg. Inmiddels is het gebouw in 1993 weer ontmanteld en opgeslagen met de bedoeling het elders te herbouwen en een nieuwe bestemming te geven. Eind 2010 is hier nog geen invulling aan gegeven. Erger nog, het hout ligt waarschijnlijk min of meer weg te rotten.

Het tweede station

Het tweede station werd in 1896 gebouwd door architect Eduard Cuypers, een neef van de beroemde bouwmeester Pierre J.H. Cuypers die onder andere het Centraal Station te Amsterdam ontwierp. Directe aanleiding voor de bouw was, dat de spoorlijn vijftig meter naar het westen moest worden verlegd in verband met een nieuwe, hogere spoorbrug over de Dieze. De stad was formeel geen vesting meer en er waren niet langer allerlei beperkende bouwvoorschriften.
In het nieuwe stadsdeel Het Zand moest een nieuw station komen, met daarvoor een boulevard met bebouwing die aansloot op de stijl van het station: een monumentale entree van de stad.
Het werd een prachtig monumentaal, **neorenaissance** pand en met een lengte van 140 meter een van de mooiste stations van Nederland. Zowel het exterieur als het interieur van het gebouw was rijk gedecoreerd.
Het was de bouwstijl die toegepast werd bij burgerlijke bouwwerken, zoals de neogotiek in die tijd bij religieuze gebouwen gangbaar was. Het pand bestond uit een hoge ingangspartij met hoektorens, twee lagere zijvleugels en twee hoekpaviljoens aan de uiteinden hiervan. Via een trap konden de reizigers het centrale ingangsgebouw betreden. Het had een enorme hal met een granieten vloer en halfronde vensters. Het gewelf van de vestibule werd gedragen door roodmarmeren kolommen. Deze stonden op een hardstenen basement en hadden kapitelen die voorzien waren van koper met een bronslaag. Via de vestibule kon men rechtstreeks, binnendoor de wachtkamers van de 1^{e} en 2^{e} klasse bereiken. Deze wachtkamers waren voorzien van een eikenhouten lambrisering, met kevers, vlinders en sprinkhanen beschilderde wanden, met grijs trijp beklede meubels en toen al een centrale verwarming. Ook de damessalon was al even mooi. De banken en stoelen waren hierbij bekleed met roze trijp. De 3^{e} klasse reizigers moesten, weer of geen weer, na het kopen van hun plaatsbewijs buitenom naar hun wachtkamer, met kale houten banken lopen. Cuypers was daar niet gelukkig mee. Hij wilde de wachtkamers rondom de centrale hal groeperen maar de plattegrond was al vastgesteld door de spoorwegingenieurs en daar viel niet meer aan te tornen. Direct naast de vestibule bevonden zich de damessalon en de privaten. Op de bovenverdiepingen van het stationsgebouw waren de woningen van de stationschef en de restauratiehouder en die van de onderstationschef en de machinist te vinden.
Tijdens de bevrijding van de stad in september/oktober 1944 werd dat station nagenoeg geheel verwoest. De bevrijders hadden het puin al bestemd voor een verharding van een vliegveld bij Schijndel. Ondanks alle weerstand van zowel gemeente als de inwoners van de stad besloot de Spoorwegen later toch tot nieuwbouw. Volgens de directeur van de Spoorwegen was het gebouw zo zwaar beschadigd dat het tot de grond toe zou moeten worden afgebroken. Het natuursteen dat voor de herbouw nodig zou zijn, was in de wederopbouwtijd moeilijk te verkrijgen. Bovendien waren de profielsteentjes in de gevel uiterst duur en zou een fabriek er één jaar werk aan hebben om die te vervaardigen. Bovendien wilde de Nederlandse Spoorwegen nu een modern treinennet aanleggen waarin een dergelijk groot station niet paste.

Perronoverkappingen

Uiteindelijk zijn alleen de twee perronoverkappingen en de loopbrug uit 1894/1896 en ontworpen door architect G.W. van Heukelom gespaard gebleven. Zij zijn vervaardigd van staal, of zoals dat toen heette basisch vloei-ijzer. Voor zover bekend was dat de eerste toepassing van staal in een gebouw in Nederland. Daarvoor werd welijzer toegepast. De toenmalige langste stationskap ter wereld was die van het Centraal Station in Amsterdam, namelijk 306 meter. De kappen behoren met een lengte van ca. 450 meter nog steeds tot de langste stationsoverkappingen van het land. De constructie is opgebouwd uit gebogen vakwerkkniespanten en vakwerkgordingen.
De bouw werd destijds aangenomen door de Koninklijke Nederlandsche Machinefabriek v/h E.H. Begemann in Helmond voor een bedrag va. 246.500 gulden.

In 1995 kwamen beide kappen op de monumentenlijst te staan waardoor het bestaan van de kappen gewaarborgd werd.
Om de ruim een eeuw oude kappen voor het nageslacht te kunnen behouden was een ingrijpende restauratie noodzakelijk. Diverse problemen moesten daarbij worden opgelost. De constructie was op sommige plaatsen te licht uitgevoerd. Verder was er onvoldoende rekening gehouden met de lengteverandering van de kappen als gevolg van de temperatuurwisselingen. Tenslotte waren de kappen op een zodanige manier geconstrueerd, dat op sommige plaatsen de constructie niet te onderhouden en derhalve zwaar gecorrodeerd was. Het doel van de restauratie was om de levensduur van de kappen met vijftig tot honderd jaar te verlengen. Bovengenoemde problemen zijn daartoe blijvend opgelost en onderhoud is mogelijk gemaakt. Uitgangspunt hierbij was dat de restauratie zo terughoudend mogelijk moest worden uitgevoerd. In 1995 zijn de kappen met behulp van moderne technieken (o.a. lassen i.p.v. klinken) gerestaureerd. Bij de restauratie, door Holland Railconsult is ook de oorspronkelijke groene kleur weer teruggebracht en zijn oud en nieuw zo goed mogelijk met elkaar geïntegreerd. Hierbij is ook zoveel mogelijk de authentieke kleurstelling toegepast.

Het derde station

Nadat de stad in feite al jarenlang geen stationsgebouw meer had kwam er in 1952 het derde station, ontworpen door Sybold van Ravesteyn, architect in dienst van de NS. Het station was opgetrokken in een **pseudo Florentijnse** stijl.
De architect, die vooral bekend is van het inmiddels ook afgebroken Centraal Station van Rotterdam (1957) ontwierp ook andere stations die echter niet of nauwelijks bewaard zijn gebleven. Hij was een omstreden architect die aanvankelijk werkte via het principe van de stroming het Nieuwe bouwen. De architecten die deze stroming aanhingen, waren voorstander van het bouwen van lichte, open ruimten met glas, staal en gewapend beton. Bij voorkeur gebruikten ze prefab-onderdelen. Tevens wezen ze decoratieve elementen in de bouw af. Later veranderden zijn bouwopvattingen. Hij paste ornamenten en golvende lijnen toe in zijn ontwerpen en hij maakte veelvuldig gebruik van baksteen. Hij kreeg de opdracht om een stationsgebouw te ontwerpen waarvan het silhouet dat van het station van Cuypers moest benaderen. Hij ontwierp een gebouw in een U-vorm, dat in schoon metselwerk werd opgeleverd. Het hoofdgebouw bezat een centrale, hoge hal die zeer veel licht toeliet. Het exterieur was overladen met allerlei ornamenten, zoals onder andere sculpturen van Hermes, Mercurius en Carnaval. Bovendien werden de zestien wapens van het station van Cuypers herplaatst.
Opvallend was verder de monumentale stationsklok in de voorgevel van het gebouw.
Op een gegeven moment voldeed het niet meer aan de hedendaagse wensen en werd weer vervangen. In 1995 werd dit station gesloopt.

Het vierde station

Het vierde station was van de hand van architect Rob Steenhuis en ontwerper Gerard Derks. Het kwam er in 1995.
In architectonisch zin is dit stationscomplex opgezet als een aantal gebouwen onder een luifel. Dit, 50 x 35 meter grote dak steunt op een aantal, tien meter hoge stalen kolommen en steekt aan alle zijden uit. Er doorheen priemt een toren van 22 meter hoog met een doorsnede van acht meter, gemaakt uit een met geperforeerde roestvrijstalen platen beklede staalconstructie. Daarop is een naald van zes meter lengte geplaatst. Het werkt op deze manier als een baken voor de mensen die het station naderen, zeker ’s avonds als de toren verlicht is. De luifel is enigszins schuin aangebracht, om daarmee de hoek van de Stationsweg tegenover het spoor te bevestigen. De gebouwen onder luifel zijn van aluminium en glas waardoor er een contrast ontstaat met de bakstenen kantoorgebouwen er omheen.

In grote lijnen bestaat het station uit een vijftal hoofdelementen: het station, het *haakgebouw* (Sémaphore), een passerelle, de twee bestaande perronkappen en een nieuwe kap op het derde perron. Het voorplein is verkeersvrij gemaakt. De bussen rijden achter het gebouw langs en de auto’s voor het halen en brengen (*kiss and ride*) rijden een zogenaamde cul-de-sac in, die is aangelegd rond een ingang van de parkeergarage en de fietsenkelder.
Het station is opgebouwd uit een parallel aan het spoor gelegen gebouw,

voorzien van een met terracotta beklede gevel. Hierin zijn diverse ruimten ten behoeve van de Spoorwegen gevestigd, maar er zijn ook vergader- en andere verhuurbare ruimten.
In het verlengde hiervan en loodrecht hierop staat een kantoorgebouw, de Sémaphore. Op de kop hiervan is een appartementengebouw ontworpen, dat door zijn plaats het vierde hoekpunt vormt rond de fontein De Draak. Daarmee is de voor de Tweede Wereldoorlog verwoeste stedenbouwkundige opzet van de wijk Het Zand weer hersteld. Dat is ook gebeurd met het plein voor het station. De cirkelvormige cascade herinnert weer aan het ronde plantsoentje bij het station van Cuypers.

Heel bewust heeft men via een passerelle een goede verbinding gemaakt tussen het centrum en het Paleiskwartier, de moderne en gevarieerde stadswijk achter het station.
Steenhuis zei over zijn creatie: *de reiziger denkt niet meer in uren, maar in minuten*. Daar is dit station op gebouwd.
Titia Ex uit Amsterdam heeft voor de entreehal het glazen kunstwerk gemaakt. Het is een glazen wand in blauw en oranje met elf lopende mensen met bagage. Het bevat een aantal elementen van ’s-Hertogenbosch zoals een adelaar met twee koppen die verwijst naar het stadswapen en Jheronimus Bosch, “de Reiziger”.
De wand is 20 meter breed en 5.5 meter hoog.
Het beeld Mercurius van het vorige station is verplaatst naar de busterminal.
Het beeldje van prins carnaval Amadeiro XVI, Pom van der Elst die regeerde van 1946 tot en met 1953 en in het vorige station was geplaatst is herplaatst aan een kolom bij de hoofdingang van de stationshal.
De zestien wapenborden van natuursteen van het tweede station zijn ook weer opnieuw ingemetseld.
De wapendragende leeuwen van het tweede station sieren nu de westelijke uitgang van de voetgangersbrug De Passerelle.

Puntgedicht

Het puntgedicht, gemaakt door Jan van Sleeuwen dat veertig jaar lang in de rugleuning van één van de banken van het derde station stond is nu aangebracht in vijftien cm grote bronzen letters op het beton bij de hoofdingang tussen de vaste trap en de roltrap. Het luidt:

Al reizend ervaart men het leven vreemder
Overal anders en overal eender

Vlaggenmast.

Tussen de SNS-bank en de roltrap staat een monumentale vlaggenmast die oorspronkelijk afkomstig is van het tweede station, ontworpen door Cuypers. Het is één van de twee vlaggenmasten die na de verdere sloop van het in de Tweede Wereldoorlog verwoeste station nog een plekje had gekregen voor het toen nieuwe station van Van Ravesteyn. De tweede mast is verloren gegaan. Bij de sloop van het derde station besloot het bedrijf Barten Den Bosch BV deze mast met het prachtige voetstuk met gietijzeren leeuwen te bewaren en op te knappen. In overleg tussen de gemeente en onder andere de werkgroep Het Kleine Monument van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch heeft de mast uiteindelijk een mooie plaats teruggekregen.
Nader onderzoek heeft nu uitgewezen dat hier waarschijnlijk geen sprake is van een oorspronkelijke vlaggenmast. Op oude foto’s is slechts één vlaggenmast te zien, midden op het dak van het

hoofdgebouw. Voor het station stonden vroeger wel twee meerarmige lantaarnpalen. De thans teruggeplaatste vlaggenmast is vermoedelijk ooit het voetstuk van een lantaarnpaal geweest, die vanaf 1952 bij de totstandkoming van het derde station als vlaggenmast heeft gediend.

STATIONSPLEIN 2

Dit pand is een rijksmonument.
Dit hoekpand met verdieping, onder een met leien gedekt omlopend schilddak dateert uit ca. 1900 en is in schoon metselwerk opgetrokken in de **neorenaissance** bouwstijl. Het heeft risalerende gevel-einden die uitlopen in een trapgevel tegen de insteekkap. Boven de op de begane grond afgeschuinde hoek zit een rond arkeltorentje onder een ingesnoerde kegelspits.
Aan de oostzijde zien we een verhoogd trappenhuis onder een insteekkap (schilddak). De gevels met hardstenen plint en verlevendigd met natuurstenen banden zijn afgesloten door een gemetselde kroonlijst met gele tegels.
De getoogde, recht- en rondgesloten vensters hebben in hoofdzaak een zesruits indeling. De kelderlichten met drie ramen zijn gescheiden door twee kolommetjes.
Aan de noordzijde bevinden zich twee natuurstenen balkons met een fraai, uitbuikend smeedijzeren hek.
De entree heeft een dubbele paneeldeur, waarboven een afdak van smeedijzer en glas in de vorm van een vliegende vogel en een halfrond bovenlicht. In de bovenlichten van de vensters op de begane grond zitten glas-in-loodramen.

STATIONSPLEIN 4

Dit pand is een rijksmonument.
Dit pand, ontworpen door Julien Dony werd door hem en zijn familie betrokken in 1904. Hij bleef daar wonen tot aan zijn dood in 1949. Vijf jaar later verliet de familie Dony het pand.
Het pand dateert uit ca. 1897 en is een in schoon metselwerk opgetrokken hoekpand met verdieping onder een met leien gedekt omlopend schilddak.
Aan de westzijde zien we een uitbouw met twee verdiepingen onder een zadeldak tegen de puntgevel. Het pand heeft een uitspringend trappenhuis onder een lessenaarsdak in de hoek tussen het pand en de uitbouw.
Boven de oostzijde van de noordgevel zit een insteekkap tegen de puntgevel. De gevels hebben een hardstenen plint, lijstwerk, blokken in natuursteen en siermetselwerk in gele baksteen en zijn afgesloten door een gemetselde gootlijst.
Boven de deur met rondboogbovenlicht in de noordgevel bevindt zich een natuurstenen balkon met een fraai, uitbuikend smeedijzeren hek.
Oostelijk van het balkon zit een uitspringende houten erker. De gevels hebben getoogde rond- en rechtgesloten vensters met schuiframen of zesruits indeling.

STATIONSWEG

STATIONSWEG

De Stationsweg werd eerst genoemd Spoorlaan en was via de Sint Janspoort en een drietal houten bruggen bereikbaar. Alle panden aan de zuidzijde van de Stationsweg zijn ontworpen door Julien Dony. Ze zijn gebouwd in een **eclectische** en **neorenaissance**stijl. De bouw vond plaats op het einde van de 19e eeuw (1897). Genoemde stijlen zijn kenmerkend voor de stationswijken in meerdere steden in het land. Met name in de plaatsen waar het station buiten de vesting ligt.
Rond het station is in de oktoberdagen van 1944 flink gevochten. Niet alleen het station zelf, maar ook één zijde van het Stationsplein werd geheel verwoest. De huizen met nummers 2 en 4 bleven gespaard.
Van een aantal panden is hierna een beschrijving opgenomen. De overige panden hebben een vergelijkbare opzet.

Beeld: bokspringende kinderen

In de middenstrook staat een bronzen beeldje op een tufstenen sokkel, in 1962 gemaakt door Felix van der Linden. Het stelt een vereenvoudigde beeltenis met een grove oppervlak voor van twee bokspringende kinderen. Het beeldje is in 1962 geschonken door de Bank van Mierlo (destijds gevestigd in het pand 9-15 waar later ook jarenlang de ABN haar onderkomen had) aan de gemeente 's-Hertogenbosch, ter gelegenheid van de opening van het nieuwe bankgebouw. Tegen dit pand waren nogal wat protesten gerezen omdat er enkele fraaie 19e-eeuwse neogotische herenhuizen voor hadden moeten wijken.

Als we naar de kinderen kijken, zien we dat ze niet op een normale manier bokspringen.
De kunstenaar heeft hiermee een bedoeling gehad. Het onderste kind staat in de richting van de oude binnenstad en kijkt naar het bankgebouw, terwijl het springende kind de blik gericht heeft op het zich toen nog steeds uitbreidende westelijke stadsdeel. Met opzet is het monumentje ook niet op het midden van het grasveld geplaatst. Felix van der Linden vond dat de blik vanaf de Wilhelminabrug op de Drakenfontein niet onderbroken of verstoord mocht werden door de plaatsing van een nieuw beeldje op de lijn Wilhelminabrug - Drakenfontein - Station. Vandaar dat het beeldje dichter bij het pand van de schenker werd geplaatst.
Het bronzen monumentje op de tufstenen sokkel is overigens niet het enige kunstwerk van Felix van der Linden in deze omgeving. Ook de stenen omlijsting van de deur van de voormalige bank (Stationsweg 9-15) waarin diverse reliëfs zijn gehakt, onder meer vogels, is van zijn hand.

STATIONSWEG: Wijk Het Zand

Aan beide zijden van deze straat bevindt zich, buiten de vestingmuren tussen de stadswallen en het spoor, de eerste stadsuitbreiding met de naam Het Zand van de stad. Nadat in 1874 de status van vestingstad was opgeheven en men buiten de stadsmuren mocht gaan bouwen moest eerst dit hele moerassige gebied worden opgehoogd met een drie tot vier meter dikke laag zand, afkomstig van de Vughterheide. In totaal werd hier ruim 840.000 kubieke meter zand opgebracht. Het zand werd opgegraven door een ijzeren graafmachine die in de volksmond IJzeren Man werd genoemd. Deze naam werd afgeleid van de ijzeren graafmachine van de firma Mann. Volgens een andere naamsverklaring zou de bevolking deze grote machine als een ijzeren man hebben bestempeld. De plas die door het ontgraven is ontstaan heet nu dan ook IJzeren Man. Een mooi recreatiegebied.

De wijk is gebouwd op het einde van de 19e eeuw (1890) en het begin van de 20e eeuw. Het lag voor de Bosschenaren wat geïsoleerd. De eerste bewoner van Het Zand, L. Bogaerts, werd dan ook door menig Bosschenaar een vroegtijdige dood voorspeld, omdat hij dagelijks de brug over de Dommel zou moeten passeren, bij weer en wind, bij nacht en ontij. Er werd zelfs geopperd de leuningen van de Dommelbrug van glazen schermen te voorzien, om passanten tegen windvlagen te beschermen.

Het is een mooie wijk geworden met deels statige huizen met veelal een gemengde toepassing van diverse historische stijlmotieven. Het accent lag hierbij vooral op het **eclecticisme** en **neorenaissance**. Maar we zien ook kenmerken van **art deco** en **art nouveau**.
De rij bomen aan de Havensingel is niet alleen ter verfraaiing geplant maar ook om vanaf de dure wijk Het Zand het zicht op de oude stadsmuur met de daarachter oude en vervallen huisjes zo goed mogelijk te beperken.

STATIONSWEG 2

Dit pand is een rijksmonument.
Dit pand behoort tot het schilderachtige **eclecticisme (periode 1850-1900),** althans volgens Strijbosch. Het heeft echter ook **neorenaissance** kenmerken **(periode 1850-1900).**
Het is gebouwd in 1896 door P. Stornebrink, naar een ontwerp van J. Dony.
Het in schoon metselwerk opgetrokken hoekpand met verdieping heeft een met leien gedekt mansardedak. De risalerende zuidelijke helft van de oostgevel is bekroond door een trapgevel met pironnen. Boven de op de begane grond afgeschuinde hoek zien we een polygonaal (veelhoekig) arkeltorentje onder een met leien gedekt koepeltje met spits.
Het risalerende westelijk deel van de noordgevel zit onder een insteekkap tegen een trapgevel met pironnen.
De gevels hebben een gedeeltelijk gebosseerde hardstenen plint, natuurstenen lijsten, blokken en decoratieve details en zijn afgesloten met een rondboogfries. Verder zien we rechtgesloten kelderlichten met diefijzers in de plint en rechtgesloten T-ramen en grote zesruits ramen in getoogde vensters. De dubbele neorenaissance deur heeft een rechtgesloten bovenlicht, waarin vier gekoppelde rondboograampjes. De dakkapellen zien we onder, met leien gedekte zadeldakjes met schild.

Verdere kenmerken zijn: afwisselend metselwerk (rode verblendsteen) en speklagen (nieuw machinaal metselwerk), geblokte bogen, gaaf uiterlijk, opstaande daken, torentjes, barokachtige frontons, rondbogen en houtsnijwerk.

Kenmerken eclecticisme (1850-1900)

- Door elkaar heen gebruiken van verschillende stijlen.
- Eerst witgepleisterde gevels.
- Later baksteengevels met gekleurde, gestuukte banden.
- Drukke composities met vooral classicistische elementen en motieven uit de Lodewijkstijlen.
- In de latere periode een grotere invloed van de renaissance. (topgevels, torentjes, kleurig siermetselwerk) en een steeds vrijere, op schilderachtige effecten gerichte vormentaal.
- Rondbogen, pilasters en rondboogfriezen onder de kroonlijst.
- Na 1880 nadruk op asymmetrische gevels en hogere, vaak gecompliceerde dakpartijen.
- Combinatie van neorenaissance en houten chaletkappen soms met neogotische en ná 1900 met jugendstil elementen.
- Neobarok, vaak gemengd met renaissance motieven.

STATIONSWEG 3

Het uit 1898 daterend, naar ontwerp van Julien Dony gebouwd, in schoon metselwerk opgetrokken, vlakgedekt hoekpand heeft een verdieping en een omlopend, met leien gedekt dakschild aan de straatzijde. Het middenrisaliet in de oostgevel en de risalerende tweede en vijfde travee in de zuidgevel zijn bekroond door een rijk gedecoreerde tuitgevel met trap en pinakels. De gevels hebben een hardstenen plint, banden en decoratieve details in natuursteen en zijn afgesloten door een gemetselde kroonlijst met consoles en gele tegeltjes.
Op de begane grond zien we getoogde venster- en deuropeningen. De middelste vier traveeën van de zuidgevel zijn gewijzigd.
Op de verdieping zitten rechtgesloten ramen in getoogde en rondgesloten vensters met tegeltjes in de boogvelden en glas-in-lood in de bovenlichten. De dakkapellen zijn voorzien van, onder zink gedekte ingesnoerde tentdakjes.

STATIONSWEG 4

Dit pand is een rijksmonument.
Het uit ca. 1897 daterend, naar ontwerp van Julien Dony gebouwd, in schoon metselwerk opgetrokken, vlakgedekt pand met verdieping heeft een met leien gedekt dakschild aan de straatzijde.
Het risalerende westelijk gedeelte onder een insteekkap heeft een verhoogde halsgevel met klauwstukken, pironnen en is afgesloten met een fronton.
De gevel heeft een gedeeltelijk gebosseerde hardstenen plint, natuurstenen banden, blokken, deuromlijsting, balkon op de verdieping en decoratieve details en is afgesloten met een gemetselde kroonlijst. In de plint zien we rechtgesloten kelderlichten. De deur met halfrond bovenlicht en natuurstenen omlijsting wordt bekroond door een segmentvormig fronton; twee rondgesloten vensters op de begane grond; T-ramen en balkondeuren, waarboven getoogde ontlastingsbogen, op de verdieping en in de geveltop. De dakkapel heeft een met leien gedekt zadeldakje met schilden.

STATIONSWEG 6

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand dateert uit ca. 1897, naar ontwerp van J. Dony. Het is een in schoon metselwerk opgetrokken, vlakgedekt pand met verdieping en met een met leien gedekt dakschild aan de straatzijde, dat doorloopt over het westelijk buurpand.
Het kent een risalerende ingangspartij onder een insteekkap tegen de trapgevel.
De gevel heeft een hardstenen plint, natuurstenen banden, blokken, en decoratieve details en is afgesloten door een gemetselde kroonlijst met consoles. De deur met bovenlicht en de natuurstenen omlijsting zijn afgesloten met een fronton. Het heeft in totaal vijf rechtgesloten schuiframen met zestienruits bovenlichten in getoogde vensters, rondboogvenster in de geveltop en een dakkapel onder een zadeldakje.

STATIONSWEG 9-13

Tot 1959 stonden hier op deze plek vier prachtige, laat-19e-eeuwse panden van architect Julien Dony. Deze panden moesten zonder pardon plaatsmaken voor dit voormalig bankgebouw met woning en rijwielberging. Het moest het visitekaartje van de Bank van Mierlo (later opgegaan in de ABN) worden.
Het gebouw laat goed zien hoe de situatie in die tijd was. De waarde

van de historische binnenstad werd aanmerkelijk minder hoog gewaardeerd dan nu.
Het bankgebouw weerspiegelt het geloof in de vooruitgang dat onder meer de toenmalige burgemeester Loeff, vaak met grote gebaren uitdroeg.
Men was in het begin van de 21e eeuw van plan de gevel in overeenstemming te brengen met de gehele gevelwand. Aanpassing van de gevel werd echter na enige discussie niet wenselijk geacht omdat het gebouw een stuk historie visualiseert.

Bouwgegevens

De architecten van dit pand zijn de broers Evert en Herman Kraaijvanger, die destijds een van de grootste architectenbureaus van Nederland hadden. Het grote, moderne hoekpand aan de Pensmarkt/ Minderbroedersstraat, waar nu Perry Sport, Etos en een deel van de V&D zijn gevestigd is ook van hun hand. De pilasters en de overhangende dakgoot zijn karakteristiek. Er zijn mooie materialen gebruikt, zoals open kalksteen en zwart marmer. De afwerking is zorgvuldig uitgevoerd.

Kunstenaar Felix van der Linden ontwierp in 1960 de natuurstenen omlijsting van de ingang met grof gehakte geabstraheerde planten en vogels. De deuromlijsting bestaat uit grote blokken (110 x 40 cm) natuursteen. De omlijsting is destijds bij de bouw gemaakt in opdracht van de Bank van Mierlo.
Het pand snijdt dwars door de hele bouwmassa heen. De daklijn wordt ruw verstoord door de zijmuren van dit voormalig bankgebouw.

STATIONSWEG 24

Het pand is een rijksmonument.
In dit pand is bakkerij De Groot gevestigd, bekend van de enige echte chocoladebollen, door buitenstaanders Bossche bollen genoemd.
Zoals nagenoeg alle panden in deze straat dateert ook dit pand uit ca. 1897 en is eveneens ontworpen door Julien Dony.
Het is een in schoon metselwerk opgetrokken, vlakgedekt pand met verdieping en met een met leien gedekt dakschild, dat doorloopt over het westelijk buurpand aan de straatzijde.
Het risalerende westelijk deel rust onder een insteekkap met aan de voorzijde tegen een fantasietrapgevel met pinakel en achter tegen een met leien gedekt, afgeknot tentdak.

De gevel heeft een hardstenen plint en natuurstenen banden, blokken en decoratieve details en is terzijde van het risaliet afgesloten door een gemetselde kroonlijst met consoles.
In de gevel zit een deur met getoogd bovenlicht, twee schuiframen en een groot winkelraam in getoogde vensters op de begane grond.
Op de verdieping zit een op consoles rustend natuurstenen balkon met een uitbuikend smeedijzeren hek, twee stel balkondeuren en een schuiframe in getoogde nissen en een uitkragende houten erker met gemetselde en deels natuurstenen onderbouw rustend op consoles.
In de geveltop bevindt zich een rondboogvenster en een dakkapel onder een zadeldak tegen een gemetselde trapgevel.

STOOFSTRAAT

STOOFSTRAAT

De oudste vermelding van de naam Stoofstraat of *Stoeffstraetke* dateert van 3 oktober 1454 en wordt later gevolgd door andere namen.
In 1638 werd de straat (en wellicht de hele buurt) genoemd: *’t Lant van Huesden*.
In 1655 droeg het de naam *Koffermekersstraat* en *Koffermakersstraat.* Op een kaart van J.B. Drossaers uit 1830 komt de naam Stoofstraat weer terug. Volgens bronnen is in de stad nog een Stoofstraat geweest, namelijk *het cleen stovestraetken, after die cleyn Tollen Brug straet.*
In de Stoofstraat en in de Snellestraat (vml. Klein Begijnhof) zijn enige panden afgebroken om plaats te maken voor acht bedrijfsruimtes en twintig woningen. Deels nieuwbouw, restauratie en renovatie.
Het was in de middeleeuwen een straatje van uitersten. Enerzijds woonden er begijntjes en anderzijds werd er lange tijd de prostitutie beoefend.

Stoof

De Stoofstraat is genoemd naar een stoof of stove. Een stoof is onder andere een houten voetenbankje in de vorm van een vierkantig kastje, dat van boven opengewerkt is. Hierin kon men een aarden of stenen vuurpotje of een ijzeren *test* plaatsen. In het potje werden hete kooltjes of houtskool gedaan. De stoof kon men hier laten vullen. Op de stoof werden de voeten geplaatst. Als de grote rok, jurk of kamerjas er dan nog over heen ging, werden de benen goed verwarmd. Stoven werden soms in kerken voor een paar centen verhuurd door een stovenvrouw. Deze straat is echter niet naar dit houten kastje genoemd maar naar een van de andere betekenissen van het woord, namelijk badhuis.

Badhuizen/bordelen

Deze straat dankt haar naam aan de badhuizen die hier stonden en *stove* werden genoemd.
In het Middelnederlands had een stoof diverse betekenissen: verwarmd of verwarmbaar vertrek, oven voor de bereiding of bewerking van bepaalde stoffen en badhuis. In de middeleeuwse steden waren vaak meer badhuizen, meestal apart voor mannen en vrouwen. In sommige stoven kon men ook iets drinken of eten en soms waren ze tevens logement. Ook kwam het voor dat er het oudste beroep ter wereld werd uitgeoefend.
Vroeger waren de mogelijkheden om zich goed te wassen zeer beperkt en men ging dus niet al te vaak in bad. Naar onze maatstaven moeten de lijfgeuren van die tijd dan ook soms ondragelijk zijn geweest. De Franse koningen stonden aan de basis van de ontwikkeling van de parfums. Vermoedelijk was dit naar aanleiding van de onsmakelijke lijfgeuren.
De geur van zweet en ongewassen lijven, bijna overal merkbaar waar mensen bijeen waren, maakte duidelijk dat lichaamshygiëne geen algemeen aanvaarde vanzelfsprekendheid was. Lang niet alle huizen waren ingericht op een bad of zelfs maar een regelmatige wasbeurt en bij de openbare badhuizen of stoven, zoals hier in de Stoofstraat, stond niet zelden het seksueel vermaak voorop, eerder dan lichamelijke reinheid. Wie zich tegen kwalijke dampen en luchtjes op straat teweer wilde stellen was aangewezen op reukwaters, waarmee handschoenen geparfumeerd konden worden. Men kon om de pols of de hals kleine zakjes dragen, gevuld met welriekende kruiden of deze zelfs in de kleren laten naaien.
Deze openbare stoven (badhuizen) waar men kon baden in warm water waren hier in beginsel alleen voor mannen bedoeld. Soms waren er aparte badhuizen voor vrouwen.
Vrouwen moesten zich binnenshuis wassen of ze wasten zich helemaal niet. Lange tijd werd het wassen van het lichaam overigens als ongezond gezien.
Als die mannen dan uit de kleren waren en hadden gebaad dan waren daar altijd dames die hun diensten aan deze schone mannen aanboden.
Deze badhuizen werden onder andere ook gebruikt door de militairen van het garnizoen. Deze soldaten trokken ook meisjes van lichte zeden aan. Het garnizoen had, na de bouw van vier kazernes 3.300 militairen binnen de stadsgrenzen.

Mot- en ravothuysen

Deze straat had, zo dicht bij de haven op dit gebied ook niet zo’n goede reputatie. De meisjes waren in deze rosse buurt te vinden in de herbergen, *hoerhuysen en de mot- en ravothuysen.* Eigenlijk niet anders dan in veel havensteden. De hoeren werden overigens niet als slecht ervaren. Hun aanwezigheid droeg bij tot handhaving van de discipline omdat de mannen hierdoor minder behoefte hadden tot het verkrachten van de burgervrouwen.
Er zijn diverse verklaringen te vinden voor de benaming *mot- en ravothuysen.* Men kwam er om te *ravotten* met de dames van lichte zeden waarna men *mot* kreeg bij de betaling. De andere uitleg is dat men thuis *mot* had en toen maar ging *ravotten* met de bewuste dames.
Uit een bron uit de 2e helft van de 16e eeuw bleek dat er toen al seksueel vertier was op commerciële basis. Hoogschut Jacob van Brecht klaagde toen een zekere Marij aan wegens overspel met diverse personen en het in haar huis in de Stoofstraat *bij nachten en ontij* ontvangen van gehuwde mannen, vrouwen en anderen.
De eisen van de hoogschout logen er niet om: zij moest, zonder verhullende hoofdbedekking, dus herkenbaar, voor het gerecht verschijnen en daar God en justitie om genade smeken. Daarna moest zij door de scherprechter en twee gerechtsdienaars publiekelijk naar het schavot worden gebracht. Het schavot werd op haar kosten op de gebruikelijke plaats opgesteld. Vervolgens moest zij daar van 10.00 tot 12.00 uur verblijven met op haar borst in grote letters de volgende tekst gespeld: *dit is een vuile, onnutte en schandelijke overspelige.* Daarna zou ze worden gegeseld, de stad uitgeleid worden en voorgoed uit de stad en zijn vrijdom worden verbannen. Tenslotte moest er nog een boete worden betaald van 200 Carolusgulden, ten bate van de Sint-Jan en van de koning (van Spanje).
Tot op het einde van de 20e eeuw stonden hier nog drie bordelen.

Water- en vuurhuizen

De water- en vuurhuizen lagen meestal in de volksbuurten. Het was een gelegenheid waar men in deze volkswijk aanvankelijk alleen warm water en brandende kooltjes of briketten kon kopen.
Het accent lag ’s zomers op het kopen van warm water en ’s winters had men behoefte aan gloeiende kooltjes.
Het was meestal een klein winkeltje. Soms beschikte men voor de verkoop van het warme water over een aparte ruimte, al dan niet losstaand van de winkel of woonhuis. De opstelling was tegen de achterwand van het lokaal of in een van de hoeken van de achterwand. Daar stond dan een grote ketel die diende als waterreservoir. De inhoud van deze ketel was veelal 1.000 liter, een enkele was aanmerkelijk kleiner (100 liter). De ketel, die van ijzer of koper vervaardigd was stond op een bepaalde hoogte opgesteld. Een gemetselde halfronde muur onttrok de ketel aan het oog. Op gezette tijden werd deze, evenals de overige muren gewit en soms voorzien van een geteerde zwarte lambrisering. Slechts een enkele keer werd er tegelwerk aangebracht. Het muurtje om de ketel reikte niet tot aan het plafond. Aan de bovenzijde werd er ruimte vrijgehouden om de ketel met water te kunnen bijvullen. Hiervoor moesten eerst de planken, waarmee de ketel was afgedekt worden verwijderd voordat er met behulp van een emmertje kon worden bijgevuld. Hierbij gebruikte men een trapje of leertje. Aan de onderzijde van de muur, onder de ketel waren de stookgaten. Afhankelijk van de grootte van de ketel telde men soms wel vier stookgaten. De stookgaten waren gemetseld van Engelse brandstenen en voorzien van ijzeren roosters. Hierop werd het vuur gaande gehouden om het water in de ketel op temperatuur te brengen en te houden. Ter hoogte van de onderkant van de ketel was of waren door de muur heen één of twee kranen van koper aangebracht waarmee het water uit de ketel getapt kon worden. In de betreffende muur was ook en asgat aanwezig, soms voorzien van een ijzeren deurtje. De wat meer luxe uitvoeringen van deze ketels beschikten over een peilglas waaraan de stand van waterniveau kon worden afgelezen. Meestal was het geheel aangesloten op een bestaand rookkanaal.
Tot de attributen behoorde onder andere een vuurtang die werd gebruikt om de *slofkes* uit het vuur te halen. Uiteraard beschikte men over een pook voor het oprakelen van het vuur en een schop voor het afvoeren van het as onder de roosters. Deze werd tevens gebruikt voor het inleggen van een slofke. Als brandstof werden turf, hout en briketten gebruikt.
Er werden, hoewel niet zo gebruikelijk in deze stad ook eenvoudige uitvoeringen gebruikt. De ketel hing dan aan een ketting boven het open vuur en het warme water werd er door middel van een grote lepel uit geschept. De laag bij de grond liggende vuurhaard bevond zich binnen een soort rand van gemetselde stenen.
Later werden de ketels vervangen door kolenkachels, waarop dan enkele ketels met water werden geplaatst.
De stad kende in 1866 31 officiële water- en vuurhuizen. Ondanks de komst van de gasfabriek waren er in 1910 nog 21 locaties. In 1922 was het aantal teruggelopen tot 2 en een jaar later waren ook deze beide water- en vuurhuizen verdwenen.

Warm water

Het warm water wat men hier kocht werd voor verschillende doeleinden gebruikt. Dit gebeurde vooral ’s zomers omdat er dan thuis geen kachel brandde.

De buurtbewoners kwamen bijvoorbeeld op maandag met emmers tegelijk want dan was het wasdag. Huisvrouwen die warm water voor de was nodig hadden kregen voor drie cent zelfs een tonnetje heet water thuisbezorgd. Het vervoer van dit warme water gebeurde met een speciale handkar. Dit vervoermiddel was voorzien van een halfronde bodem waarop de tonnetjes horizontaal vervoerd werden. De tonnetjes waren voorzien van een houten stop, ter plaatse trok de bezorger de stop er uit en goot het warme water in de gereedstaande wastobbe of emmers. Om zich enigszins te beschermen tegen de hitte die deze vaatjes uitstraalden droeg hij een sloof van leder.
Ook vrijdags wanneer alles in huis een goede beurt kreeg was er bij de water- en vuurhuizen een extra omzet aan warm water.
Men kwam ook met de koffiepot aanzetten. Rond 1900 kon men nog voor tien personen gemalen koffie halen die twee cent kostte. Met de prijs van een cent voor het kokende water en voor een cent melk kwam dat op totaal vier cent, goed voor een heerlijk kopje koffie.
Andere dagelijks terugkerende rituelen (naast het water halen voor de koffie) waren het bakje warm water voor de heer des huizes om zich te scheren; de kan met warm water voor de afwas en in de winterdag de vulling voor de bedkruik. In de winterperiode was de verkoop van warm water beduidend minder. In vrijwel alle gezinnen had men dan de mogelijkheid om ketels gevuld met water te plaatsen op de brandende kachels. Op de Brabantse platte buiskachel, een duveltje of het keukenfornuis werd het water dan aan de kook gebracht en/of gehouden.
Het is begrijpelijk, dat juist in zo'n periode van omzetverlies de koopmansgeest van onze Bossche water- en vuurverkopers op zoek ging naar andere bronnen van inkomsten door uitbreiding van het assortiment.

Kooltjes/briketten

Eén van de meest voor de hand liggende activiteiten ‘s winters was dan ook de verkoop van *gloeiende slofkens* afkomstig uit het vuur onder de grote waterketel. Een kooltje werd dan door middel van een vuurschop eruit getild en in een langwerpig of vierkant aardewerken of ijzeren bakje gelegd (een test) en vervolgens goed ingelegd. Dit was een methode waarbij het gloeiende kooltje niet alleen in de as werd gelegd, maar ook met as afkomstig uit de aslade werd toegedekt. Dit had het voordeel, dat de tijdsduur dat het kooltje de functie van warmtebron moest vervullen verlengd werd. Vervolgens werd de test in een stoof geplaatst. Dat was een vierkant houten kistje met een aantal gaten aan de bovenzijde en aan één zijde open. Deze stoven dienden als verwarming voor de voeten. Op de stoof werden de voeten geplaatst. Als de grote rok, jurk of kamerjas er dan nog over heen ging, werden ook de benen goed verwarmd.
Ze werden niet alleen thuis gebruikt maar ook op de markten en in de kerken. De Sint-Jan had in vroegere tijden nog een speciaal stovenkamertje van waaruit de *stoelenzetsters* deze stoven met kooltjes verhuurden aan de kerkgangers. Een stoof met twee slofjes kostte rond 1900 zo'n zes cent.
De vuurkooltjes werden ook gekocht door bepaalde categorieën ambachtslieden. Met name waren dat de smeden voor hun smidsvuur en de kleermakers voor hun persijzer. Overigens zullen zij waarschijnlijk niet voor een geweldige omzetverbetering hebben gezorgd.
De kooltjes en eventueel briketten werden ook nog gebruikt om de kachel thuis aan te steken.

Ontwikkelingen

Aanvankelijk kon men er alleen warm water en gloeiende kooltjes lopen. Het water- en vuurhuis was echter niet alleen een praktische voorziening, het was ook een sociaal trefpunt. Later vulden ook andere (huishoud)artikelen de schappen. Om het wachten wat aangenamer te maken werd er ook wel, legaal of illegaal een borreltje geschonken. In de meeste water- en vuurhuisjes kon men ook (illegaal) drank kopen. Sommige water- en vuurhuizen werden volwaardige cafés zoals Stadsherberg ‘t Pumpke, destijds liggend aan de Hooge Nieuwstraat en thans aan de Parade.
Toen de huizen stromend water kregen werd het water- en vuurhuis nog meer een seizoenbedrijf. In de winter, als thuis de kachel brandde had men het water- en vuurhuis niet meer nodig. Of het moest nog zijn voor een testje gloeiende kolen die in de stoof, die destijds in geen enkel huis ontbrak, de voeten hielp warm te houden.
Na de oprichting van de Gemeentelijke Gasfabriek in 1887 kwam er langzaamaan toch een einde aan het tijdperk van de water- en vuurhuizen.

STOOFSTRAAT 11-15

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis met een lijstgevel van schoon metselwerk heeft op de begane grond een inrijpoort en een voordeur. Op de verdieping zitten twee schuiframen.
Het pand, inclusief voorgevel dateert uit de 2e helft van de 19e eeuw. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

Henk(es), 3-11-2011

TILMANSHOF

TILMANSHOF

Dit hofje met vier vrijstaande huizen en vier huizen onder één kap in **koloniale** of **stations**stijl is aan het einde van de 19e eeuw (1895) gebouwd achter het huis van de opdrachtgever, de familie Tilman in de Vughterstraat. De huizen staan gegroepeerd rond een oprijlaan met bomen en heggen.
De naam Tilmanshof is overigens niet officieel. De woningen zijn derhalve geadresseerd aan de Parklaan.
Vroeger bestond het complex uit tien woningen. De nummers 17 en 18 waren destijds gesplitst in aparte boven- en benedenwoningen.
Van de familie Tilman is bekend dat zij een vooraanstaande positie innam in het Bossche bankwezen en de rechterlijke macht. C. Tilman woonde zelf met zijn gezin in een stadsvilla aan de Vughterstraat 164, pal achter het Tilmanshof.
De vermoedelijke ontwerper is Ir. Dony die ook vele huizen in de wijk Het Zand en De Draak op het Stationsplein heeft ontworpen. De woningen boden tegen een geringe vergoeding huisvesting aan minvermogenden en eigen personeel. Men moest bij voorkeur wel katholiek zijn. Oorspronkelijk waren het sociale bejaardenwoningen.
Het complex kwam in 1907 in bezit van de Tilmanstichting, een charitatieve instelling voor milieu, cultuur, recreatie en religie ten behoeve van *minder bedeelde katholieke gezinnen*. Tot op de dag van vandaag bestaat de Stichting Tilmanshof.
In de loop van de jaren zullen de woningen, thans nog merendeels in eigendom van de gemeente ’s-Hertogenbosch successievelijk aan particulieren worden verkocht. De gemeente legt de nieuwe eigenaren wel een renovatie/restauratieplicht op.
Hiervoor stond op deze plek tot 1895 een stadsboerderij met een grote warmoes (groentetuin), in eigendom van een pastoor uit Velddriel Binnen de vesting lagen, nabij de wallen veel meer groente- en moestuinen.

Bouwgegevens

Het Tilmanshofje is tot beschermd stadsgezicht verklaard.
De karakteristieke opengewerkte dakoverstekken zijn voorzien van houtsnijwerk. Verder zijn er dakkapellen met overstekende dakranden, uitgezaagde versieringen en houten balkons en serres. De bouwstijl wordt beschreven als **koloniaal, chalet en station**. Feitelijk zijn dus meerdere stijlen door elkaar gebruikt. Dit wordt dan de **eclectische** stijl genoemd dat zich vooral kenmerkt vanwege het door elkaar heen gebruiken van verschillende bouwstijlen.

Parklaan 14A

Parklaan 14A wordt als volgt omschreven.
Het in schoon metselwerk opgetrokken pandje zonder verdieping behoort tot de laat-19e eeuw, staat op een L-vormige plattegrond en heeft een, onder blauwe kruispannen gedekt omlopend zadeldak tegen de puntgevels met gesneden houten sierconstructie in overstek van de kap en is bekroond door een piron. De gevels zijn verlevendigd door gepleisterde banden en siermetselwerk in gele baksteen rond getoogde vensters met rechtgesloten T-ramen, groot zesruits raam in zuidelijke eindgevel en smalle tweelichts ramen in de geveltoppen. De deur met bovenlicht heeft een met leien gedekt afdakje dat rust op een sierlijk gesneden constructie met muurstijl, korbeel en schoren.

Parklaan 16

Van de aaneengesloten panden Parklaan 16 t/m 19 wordt nummer 16 in grote lijnen als volgt omschreven. Het pandje maakt onderdeel uit van het in schoon metselwerk

opgetrokken blok woningen uit de laat-19e eeuw. De middenpartij met verdieping heeft een, onder blauwe kruispannen gedekt zadeldak met boven het middenrisaliet een insteekkap tegen de puntgevel met gesneden houten sierconstructie in overstek van de kap. De zijvleugels hebben geen verdieping en zijn voorzien van met blauwe kruispannen gedekte zadeldaken. De gevels zijn verlevendigd met gepleisterde banden en siermetselwerk in gele baksteen rond de deuren met bovenlicht en getoogde vensters met rechtgesloten T-ramen en grote vierruits ramen. De dakkapellen zijn deels oorspronkelijk en deels later aangebracht.

Chaletstijl en eclecticisme

Deze schilderachtige **chaletstijl** kwam vooral veel voor bij villa’s, hotels en gestichten in een bosrijke omgeving. Het is geïnspireerd op de Zwitserse landelijke bouwkunst waarbij vaak uitkragende houten topgevels, soms voorzien van overstekende daken met fraai houtsnijwerk werden gebruikt. Verder werden vakwerk, houten erkers en veranda’s toegepast. Soms volledig in hout uitgevoerd doch in combinatie met (gepleisterde) baksteen en eclectische elementen. Soms ook in de Engelse stijl (Stick Style). In Nederland vooral toegepast tussen 1870 en 1900. Bossche voorbeelden naast dit Tilmanshof zijn de voormalige rijks hbs aan de Hekellaan 4 en de militaire bakkerij aan de Vliertstraat.

Kenmerken eclecticisme (1850-1900)

- Door elkaar heen gebruiken van verschillende stijlen.
- Eerst witgepleisterde gevels.
- Later baksteengevels met gekleurde, gestuukte banden.
- Drukke composities met vooral classicistische elementen en motieven uit de Lodewijkstijlen.
- In de latere periode een grotere invloed van de renaissance. (topgevels, torentjes, kleurig siermetselwerk) en een steeds vrijere, op schilderachtige effecten gerichte vormentaal.
- Rondbogen, pilasters en rondboogfriezen onder de kroonlijst.
- Na 1880 nadruk op asymmetrische gevels en hogere, vaak gecompliceerde dakpartijen.
- Combinatie van neorenaissance en houten chaletkappen soms met **neogotische** en ná 1900 met jugendstil elementen.
- Neobarok, vaak gemengd met renaissance motieven.

TOLBRUGSTRAAT

TOLBRUGSTRAAT

De Tolbrugstraat maakte vroeger deel uit van de Tolbrugwijk, in de Bossche volksmond ook wel De Pijp genoemd. De wijk lag tussen de Markt (De Moriaan, Markstraat) en de Zuid-Willemsvaart. De schippers die via de Marktstroom (1e binnenhaven van de stad) 's-Hertogenbosch passeerden moesten waarschijnlijk op deze plek tol betalen. Mogelijk zou deze Tolbrug echter ook een landtol kunnen zijn geweest met een brug over de Groote Stroom (tak Binnendieze). Voordat de 2e stadsmuur was gebouwd was de Groote Stroom hier de (gegraven) vestinggracht. Voorbijgangers dienden in dat geval tol te betalen.

De Groote Stroom stroomt nu door een rioleringsbuis die vanaf het Dieske onder de parkeergarage loopt en uitkomt bij het Geertruisluis. Mogelijk zal bij de herinrichting van het voormalige GZG-terrein de Groote Stroom hier weer bevaarbaar worden gemaakt. Sinds 1213 zou hier al tol geheven zijn.

Vanaf de Tolbrugstraat werd de omgeving geleidelijk ontgonnen. Met name in de 14e eeuw werd voor het ophogen van het terrein vermoedelijk vooral bagger uit de Binnendieze gebruikt. In dat ophogingspakket troffen archeologen in de jaren 1994-1997 veel weggegooide gebruiksvoorwerpen aan. Uit de vele vondsten, maar ook uit geschreven bronnen bleek dat er halverwege de 15e eeuw voornamelijk pottenbakkerijen zaten. Vermoedelijk was, vanwege de weinige bebouwing destijds het brandgevaar minder groot.

Rond 1400 werd de oude, 1e stadsmuur achter de Tolbrug doorbroken, die door de nieuwe stadsmuur, een eind verderop, immers overbodig was geworden. Toen ontstond er een langere straat, die vanaf de Markt, geleidelijk iets naar het oosten buigend, doorliep tot aan deze nieuwe stadsmuur, aan de tegenwoordige Kasterenwal. Deze, deels nieuwe lange straat kreeg de naam Tolbrugstraat, die voor het eerst in 1469 in de schepenprotocollen zo werd genoemd, hoewel de straat dus al veel eerder door ophoging bouwrijp was gemaakt en bebouwd.

Door het aan wal gaan van de schippers vestigden zich in deze wijk al snel herbergen, winkeltjes en bordelen. De Pijp was met name beroemd (berucht) om deze herbergen en bordelen.

Ook het geloof vestigde zich hier. Het Klooster Mariënhage uit Woensel bouwde aan Achter de Tolbrug een refugiéhuis (vluchthuis voor kloosterlingen als het klooster gevaar liep. Om het pand hier in ere te behouden vestigde zich, na de sluiting van het refugiéhuis, de pastorie van de Sint-Pieter hierin. Ook het militaire wereldje hield zich op in de Tolbrugwijk. Het gildehuis van de Schutterij De Handboog (15e eeuw) en de infanterie met hun Tolbrugkazerne (18e eeuw) zijn daar voorbeelden van.

Andere bekende straten uit De Pijp waren: Achter de Raam, Achter den Hort, Scheidingstraat, Peterseliestraatje en de Suikerstraat (de meeste zijn helaas uit het stadsbeeld verdwenen).

De Pijp

Al in de 16e eeuw was de buurt De Pijp een wijk met veel armoede. Dat werd er later niet beter op. In de 18e eeuw kwam er in de toch al zo dichtbevolkte buurt ook nog een kazerne. De militairen werden natuurlijk goede klanten van de vele kleine kroegjes en er waren hier meer *mot- en ravothuizen* dan elders in de stad. Stadsherberg ‘t Pumpke van de familie Bosmans dat nu aan de Parade staat had hier aanvankelijk in de 19e en begin 20e eeuw haar water- en vuurhuis aan de Hooge Nieuwstraat.

Niet lang na de Tweede Wereldoorlog werd er in de wijk, met als kern de Korte en de Lange Tolbrugstraat al het een en ander afgebroken, maar in de jaren zestig van de vorige eeuw werd de hele wijk volgens plan gesaneerd, dat wil zeggen volledig afgebroken. De Pijp, een echte volkswijk bij uitstek bestaat sindsdien niet meer.

Tolbrugkazerne/andere bestemmingen

Deze kazerne lag bij de Tolbrugstraat en is, samen met nog drie andere kazernes (Mortel-, Berewout- en Sint-Jacobskazerne) gebouwd in 1744. Deze kazerne bestond uit drie *baraquen*. De noordelijkste stond op de fundamenten van het Bloemenkampklooster.

De kazerne ontleende haar naam aan de Lange Tolbrugstraat die de hoofdstraat was van de inmiddels afgebroken volksbuurt de Tolbrugwijk (De Pijp).

De aanwezigheid van 1.134 man infanterie heeft een nadrukkelijke stempel gedrukt op deze dichtbevolkte wijk. In rap tempo verschenen er kroegen en bordelen, de *mot- en ravothuysen.* De aanwezigheid van de nabijgelegen haven speelde hierin ook een rol.
De kazerne verloor rond 1892 haar militaire bestemming. Het werd toen een schoenfabriek van de firma Van den Bergh. De kazerne werd verbouwd tot een *Welingerichte Stoom-Schoenfabriek,* die aan alle eisen voldeed die men in die tijd kon stellen. Toen de productie met behulp van stoommachines op volle toeren draaide, werkten er zo’n 200 arbeiders die tot een jaarproductie van 210.000 paar schoenen kwam. Ondanks de slagzin *Ge loopt op rozen* werd de schoenfabriek op 4 november 1938 opgeheven. Daarmee verdween het toen bekende schoenmerk Monta.
Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd het weer gebruikt voor de legering van soldaten.
Maurus van den Bergh had een particuliere weg op het fabrieksterrein, die van de fabriek tot aan de Zuid-Willemsvaart leidde. Hij noemde deze straat naar zijn jongste dochter: de op 19 mei 1878 geboren Mathilde Estèphe. In 1909 besloot de gemeenteraad de weg Mathildastraat (dus niet: Mathildestraat) te noemen, waarmee ze een openbare straat werd. Bij de herindeling van het gebied De Plein kreeg de Mathildastraat een ander beloop. Nu verbindt ze de Tolbrugstraat met de Bloemenkamp.
Daarna kwam er de confectiefabriek Lambooy en Van Kempen en vanaf 1956 was het garagebedrijf Beekwilder erin gevestigd. Na 1944 was er ook een kledingmagazijn voor de infanterie gehuisvest.
In 1956 werd het restant gesloopt ten behoeve van het politiebureau. Kort daarop werd de gehele Tolbrugwijk afgebroken, om plaats te maken voor de winkelcentra Arena en Stoa.
Het politiebureau werd daarbij in 1994 ook weer afgebroken.
Naast het Bloemenkampklooster lag eens de bogaard van het Schuttersgilde De Handboog.

Bloemenkampklooster

Het Sint-Elisabeth Bloemkampklooster of Bloemenkampklooster stond hier vroeger in de Tolbrugstraat. Het werd gebouwd in 1459 en was gefundeerd op grondbogen. De kloosterlingen onderhield de regels van de Derde Orde van Sint-Franciscus (tertiarissen).
Al in 1410 werd het klooster vermeld en het lag toen aan de Wevershulst, tegenwoordig de Papenhulst genoemd. In 1452 werd het naar de Windmolenberg verplaatst. In 1459 gaf de bisschop van Luik, Louis de Bourbon, hen toestemming hun klooster te verkopen aan de zusters van het Gemene Leven, die daar het Klooster Bethanië vestigden. Ze verkregen het recht een nieuw klooster met kerkhof op te richten. Ze bouwden toen het Klooster Achter de Tolbrug, toegewijd aan de Heilige Elisabeth en Agnes. Na deze verhuizing stonden ze bekend als de zusters Achter de Tolbrug.
In 1532 sloten ze zich aan bij het kapittel van Zepperen tot in 1568 de paus het gezag van dit kapittel over de franciscanessen ontnam.
Het klooster had te lijden van de Beeldenstorm en de kerk werd in 1575 door een onweer beschadigd. Hun statuten worden bewaard in Coeverincx. Na 1629 stierven de zusters langzaam uit.
In 1685 verdwenen de laatste zusters en werden de roerende goederen vermaakt aan de franciscanessen van Oisterwijk. De gebouwen werden geconfisqueerd.
In 1691 vond overdracht plaats aan de gemeente tot oprichting van een tuchthuis, het werd in 1707 echter weer verkocht.
In 1744 kwam het opnieuw in het bezit van de gemeente en er werd op die plek de, inmiddels weer afgebroken, Tolbrugkazerne gebouwd. De fundamenten hiervan werden in 1994 teruggevonden.

TORENSTRAAT

TORENSTRAAT

Deze straat werd vroeger genoemd Dat Torenstraetken. De naam Torenstraat spreekt voor zich, zo dicht bij de hoogste toren van de binnenstad.
Het gebied rond de ingang van de Mariakapel was vroeger een zogenaamd vrijgebied. Als men daar een toevlucht zocht dan was men beschermd.
Op de hoek van de Kerkstraat waar nu de ING-bank haar kantoor heeft, vestigden zich in 1853 de eerste redemptoristen in de stad.
In de ondergrond zitten nog restanten van de 13e-eeuwse immuniteitsmuur van de Sint-Jan.
Tussen 1456 en 1520 werd deze straat verbreed.
Ter hoogte van nummer 11-13 lag vroeger voor jongens de toenmalige school van de fraters van Tilburg. In 1928 verhuisden zij naar een nieuwe locatie aan de Papenhulst.

Schuilkerk De Zoete Lieve Vrouw van ‘s-Hertogenbosch

Vanuit de Torenstraat liep, links van de plek waar later de voormalige school van de fraters van Tilburg op nummer 11-13 stond een steegje dat als vluchtroute diende voor een schuilkerkje dat in 1720 werd vernietigd. Het schuilkerkje was ook vanuit de Kerkstraat via het Rederijkersstraatje bereikbaar.
Na de verbouwing van dit pand op het einde van de vorige eeuw is de school niet meer als zodanig herkenbaar.

TORENSTRAAT 5-9

De panden op de nummers 5 t/m 9, die samen een geheel vormen zijn alle tot rijksmonument uitgeroepen.
Op deze plek woonden hier vroeger de fraters van Tilburg. De school stond er naast.
Het pand op nummer 5 uit de 1e helft van de 19e eeuw vormt een geheel met Torenstraat 7 en 9. Het is drie vensterassen breed en in schoon metselwerk opgetrokken met een verdieping onder een met blauwe Hollandse pannen gedekt omlopend schilddak, dat doorloopt over nummer 7. In de met een geprofileerde kroonlijst afgesloten voorgevel zit een deur met een vierruits bovenlicht en in totaal zijn er vijf achtruits schuiframen.
Het pand op nummer 7 vormt met Torenstraat 5 en 9 een geheel en is een, twee vensterassen breed, in schoon metselwerk opgetrokken pand uit de 1e helft van de 19e eeuw met een verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt omlopend schilddak, dat doorloopt over de nummers 5 en 9. In de met een geprofileerde kroonlijst afgesloten voorgevel zit een deur met vierruits bovenlicht en in totaal drie achtruits schuiframen.
Het pand op nummer 9 vormt met Torenstraat 5 en 7 een geheel en is een, drie vensterassen breed, in schoon metselwerk opgetrokken pand uit de 1e helft van de 19e eeuw met een verdieping onder een met blauwe Hollandse pannen gedekt omlopend schilddak, dat doorloopt over nummer 7. In de met een geprofileerde kroonlijst afgesloten voorgevel zit een deur met vierruits bovenlicht en het kent in totaal vijf achtruits schuiframen.

TORENSTRAAT 6: Voormalig patronaatsgebouw Sint-Jan

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Tegen de gevel van dit voormalige patronaatsgebouw van de parochie van de Sint-Jan zien we een gevelsteen van Johannes de Evangelist, patroonheilige van de stad en de Sint-Jan. Het is in 1894 gemaakt van natuursteen. Het stelt een neogotische voorstelling voor van Johannes met een boek in de hand en een adelaar aan de voeten.
In de afgelopen eeuw hebben hier verschillende scholen gezeten, zoals de zusterschool; bijzondere meisjesschool; r.-k. l.o. school en in 1975 nog de r.-k. bijzondere meisjesschool.
Het betreffende pand was ook het voormalige patronaatsgebouw van de parochie van de Sint-Jan.

TORENSTRAAT 11-13

Op deze plek woonde in het midden van de 19e eeuw Petronella Dymphna/Magdalena Coppens. Zij wilde religieuze worden maar door omstandigheden was dit niet doorgegaan. Zij had een grote sociale belangstelling en richtte hier, kort na 1831 uit eigen middelen een armenschool op voor twaalf arme kinderen. In haar huis hadden bovendien liefdadige verenigingen een gastvrij onderdak gekregen. Toen zij ouder was, nam zij contact op met Joannes Zwijsen. Zij wilde dat haar werk voortgezet zou worden en dacht daarbij aan de zusters van Liefde uit Tilburg. Maar dat ging niet door. Later bood zij het pand nogmaals aan Mgr. Zwijsen aan, met het verzoek er nu de fraters van Tilburg te plaatsen, op voorwaarde dat zij tot haar dood een deel van de begane grond mocht bewonen. Dat verzoek werd ingewilligd.

Fraters van Tilburg

Het katholiek onderwijs aan jongens was in de 19e eeuw voorbehouden aan de fraters van Tilburg. Het was in 1844, naast de zusters van Liefde uit Tilburg de tweede stichting van Zwijsen.
Op de feestdag van de Zoete Moeder, 7 juli 1862 kwamen de fraters van Tilburg uit het huis Ruwenberg te Sint-Michielsgestel hier aan. Feitelijk stichtten zij de eerste katholieke lagere school van de stad hier in de Torenstraat, de eerste ook in een reeks die de openbare lagere jongensscholen successievelijk zouden terugdringen.
Dit pand werd ingericht als klooster en school, de Sint-Jansschool voor jongens van de fraters van Tilburg met negentien leerlingen. In het fraterhuis diende de spreekkamer als eerste school. Een jaar later was het aantal leerlingen al opgelopen tot negentig, terwijl daarnaast, na schooltijd, aan nog eens honderd kinderen godsdienstonderricht werd gegeven. Al snel volgden de Sint-Aloysiusschool (1865), de Sint-Jacobsschool (1870), de Sint-Josephschool (1872) en de Sint-Cathrienschool (1877). In 1877 hadden deze vijf scholen samen ongeveer negenhonderd leerlingen. Het aantal fraters dat les gaf was toen ongeveer twintig, bijgestaan door enkele lekenonderwijzers. In 1911 kwam de Sint-Jansstichting tot stand als bestuur voor alle Bossche fratersscholen. Na een verbouwing eind vorige eeuw is het pand niet meer als school te herkennen.
Na de (bijna) honderd jaar dat de fraters met het katholieke onderwijs aan jongens (en niet te vergeten al hun parochiewerk, het buitenschoolse jeugdwerk, enz.) hier actief waren, was er een sprake van een kentering die, achteraf gezien, het einde van hun aanwezigheid in deze stad inluidde.
Als uitvloeisel van het besluit van de congregatie om zich meer op andere (ontwikkelings)gebieden te richten, zoals nieuwe missiegebieden in onder andere Afrika en Brazilië trokken de fraters zich in 1958 terug uit de Sint-Cathrienschool (Kruisbroedershof), Sint-Aloysiusschool (Kempenlandstraat), Sint-Canisiusschool (Antoon der Kinderenlaan), de beide Damiaanscholen (Elzenstraat) en de uloschool Sint-Angelus (Zuid-Willemsvaart).
Desondanks bleven de fraters ook in ’s-Hertogenbosch nog nadrukkelijk aanwezig. Het aantal fratersscholen mocht er nog altijd zijn: de Sint-Tharcisiusschool in de Vogelwijk, de Sint-Jacobsschool in de Jacob van Maerlantstraat, de Mgr. Prinsenschool in de Mgr. Prinsenstraat, de Pius X school in de Aartshertogenlaan, de Mgr. Zwijsenschool in de Leonardus van Veghelstraat en de Sint-Aloysiusschool in de Sint Josephstraat en in Zuid (Adr. Willaertstraat) evenals de Bisschoppelijke Kweekschool, middelbare handelsavondschool en handels-ulo Sint-Paulus, alle drie in de Sint Josephstraat, de r.-k. centrale school voor vglo in de Verwersstraat en de bloschool Sint-Franciscus in de Keizerstraat.
De fraters hadden, na de verhuizing van de Torenstraat naar de Papenhulst (1924), op dat moment (1958) drie kloosters in ‘s-Hertogenbosch, te weten *het Huis van de Zoete Moeder* (het tegenwoordige Sint-Janscentrum op de Papenhulst), *het Huis van O.L. Vrouw, Zetel der Wijsheid* in de Sint Josephstraat en *het Huis van de H. Leonardus van Veghel* in de Sonniusstraat.
Op 1 september 2004 vertrokken de laatste fraters uit de stad. Tien waren het er nog maar die op het laatst in de Sonniusstraat huisden. Op enig moment zijn het er tegen de honderd geweest, die in Brabants hoofdstad werkzaam waren. Ze hebben hun sporen achtergelaten, al kan niemand zeggen hoe groot hun invloed op de Bossche gemeenschap is geweest.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het huidige gebouw dateert van 1864-1867.
Het blokvormig zeven vensterassen brede, in schoon metselwerk opgetrokken pand uit de 19e eeuw met twee verdiepingen heeft een onder blauwe Hollandse pannen gedekt omlopend schilddak met hoekschoorstenen. In de met een geprofileerde kroonlijst afgesloten voorgevel in het noordelijke gedeelte zit een deur met gedeeld

bovenlicht, twee (in oorsprong achtruits) schuiframen op de begane grond en in totaal acht zesruits schuiframen op de verdiepingen.
Het zuidelijke gedeelte heeft drie (in oorsprong achtruits) schuiframen op de begane grond en in totaal zes zesruits schuiframen op de verdiepingen. In de zuidelijke zijgevel zitten twee reeksen van achtruits schuiframen.

TORENSTRAAT 16: Museum De Bouwloods Sint-Jan

Het bouwbedrijf van een middeleeuwse kathedraal kon eigenlijk nooit stilvallen. Het duurde soms honderden jaren om een grote, rijk versierde kerk te bouwen. Vaak begon tijdens de bouw al de fase van onderhoud en herstel. Wanneer het werk moest stoppen vanwege geldgebrek, oorlog of om wat voor reden dan ook, stapelden de problemen zich op. Hoe langer de bouwactiviteiten stillagen, hoe sneller het verval vaak om zich heen greep. De bouwloods bij een kerk was de plaats waar de bouwactiviteiten werden voorbereid. Vanuit de bouwloods gaf de loodsmeester, de architect leiding aan het werk. In de bouwloods werkten steenhouwers, beeldhouwers, timmerlieden, metselaars en andere ambachtslieden.
De bouwloods bij de Sint-Jan is een *eeuwig bedrijf*. Aan de voorganger van de huidige kathedraal werd in de 13e en 14e eeuw voortdurend gebouwd. Omstreeks 1370 besloot men tot de bouw van een grote, gotische kerk. Deze onderneming duurde tot in het 1e kwart van de 16e eeuw. In 1584 stortte de hoge laatgotische middentoren door een felle brand na blikseminslag neer over het zuidertransept en het middenschip. De schade aan de kerk werd hersteld, maar de toren is nooit meer in haar oude glorie herbouwd.
In 1629 werd de stad ’s-Hertogenbosch veroverd door Frederik Hendrik. De Sint-Jan werd overgedragen aan de hervormden. De relatief kleine geloofsgemeenschap zorgde zo goed als mogelijk voor de kerk, maar het was toch te weinig. Het onderhoud was minimaal en het verval was overal merkbaar. Nadat de kerk in 1816 weer officieel terug in katholieke handen kwam, verrichtte men op kleine schaal herstelwerkzaamheden.
Van 1859 tot 1946 vond de eerste grote restauratie plaats. Van 1961 tot 1985 volgde een tweede restauratie waarbij ook het interieur van de kerk onder handen werd genomen. Geleidelijk raakten de loodsen overvol met beeldhouwwerk dat van de middeleeuwse kathedraal verwijderd werd, met andere bouwfragmenten en gipsafgietsels van het oorspronkelijk beeldhouwwerk, met modellen en ontwerpen voor de vervanging van beelden en ook met bouwtekeningen, foto’s en ander documentatiemateriaal. Na de voltooiing van de tweede restauratiecampagne werd besloten al dit materiaal onder te brengen in een nieuwe, stenen bouwloods. De versleten houten bouwloodsen werden afgebroken.
In 1998 begon de “voorlopig” laatste grootschalige operatie die eind 2010 is afgerond.
In de nieuwe bouwloods is ook het kerkarchief ondergebracht. Tevens zijn het bouwbureau van de Sint-Jan en het secretariaat van het kerkbestuur er gevestigd. Vanwege deze samengebrachte functies wordt een bouwloods ook wel *kerkfabriek* genoemd.

TRINITEITSTRAAT

TRINITEITSTRAAT

In het verleden zijn er al diverse pogingen ondernomen om het voorkomen van deze naam hier op deze plek te verklaren.
Volgens Jan Mosmans zou deze straat de naam Triniteit (soms verbasterd tot Trinentraai) ontleend hebben aan de kerk van de alexianen, die aan de Heilige Drievuldigheid (Trinitas) was toegewijd.
De alexianen of cellebroeders woonden in een convent aan de zuidzijde van het Groot Begijnhof (de huidige Parade) en namen de regel van Sint-Augustinus aan.
De naam van de straat, Triniteit, maakt dus een sterk Latijnse en theologische indruk. Hij wordt dan ook, zoals hiervoor aangegeven in verband gebracht met het Latijnse woord *Trinitas,* dat vertaald wordt met *Drievuldigheid* of *Drie-eenheid* waarmee het christelijke geloofspunt wordt aangeduid dat de ene God bestaat uit drie personen: God de Vader, God de Zoon en God de Heilige Geest. Deze visie heeft vanaf de oudste christelijke tijden bestaan.
Maar later bleek, zoals Mosmans toen inmiddels ook al ontdekt had dat de naam al 120 jaar tevoren in een Bossche schepenbrief voorkwam. Mosmans kwam de naam *Trinety* tegen in een document uit 1351. Dezelfde naam is ook aangetroffen in de *Regesten van Oorkonden van het Groot Begijnhof* uit 1357. Documenten uit 1361 en 1368 vermelden de namen *Trinecey, Triniteyt* en *Triniteit aan de Oude Dieze.* Mosmans kwam toen met onderstaande verklaring die later ook door Roelands is overgenomen.
De naam zou dus vermoedelijk al de 14e eeuw zijn ontstaan vanwege de drie wegen, de Pettelaarseweg, de Oude Dieze en deze straat die hier samen kwamen. Het was dus een driesprong en in oude tijden werd een getal, als het overeenkwam met een religieuze uitdrukking waarin hetzelfde getal voorkwam al gauw in de overdrachtelijke zin daarmee gecombineerd. Zo zou de naam Triniteitstraat zijn ontstaan. In goed Bosch zou dat *de Trienentrèèj* worden. Deze straatnaam werd nogal eens verbasterd tot Trinenstraat en Trienentraai.
Zeer waarschijnlijk staan de woorden triniteit en trienentraai dus voor hetzelfde en is Triniteit een latinisering van het volkse woord trienentraai. Dat laatste woord was gewone Bossche volkstaal en het bestond dan ook al lang voordat het in een deftig Latijns woord werd “vertaald”.
Het woord trienentraai is een volks woord geweest, een woord van de man van de straat. Het is samengesteld uit twee zelfstandige woorden: *trienen* en *traai.* Vandaag de dag kennen wij het woord trien alleen nog in de weinig respectvolle betekenis van boerentrien. Dat was in de 13e eeuw wel anders, toen het verwees naar de Heilige Catharina van Alexandrië. Zij was in de middeleeuwen het rolmodel voor de vrijgezelle, vrome vrouw. Een trien was toen dan ook een vrijgezelle, vrome vrouw die niet een kloosterorde was ingetreden. Zoiets als een begijn.
Een traai zou volgens de opvattingen van Jan Kwantes zijn afgeleid van het woord *tralie*, dat uit het oud-Frans stamt. Daar duidde het – in de meervoudsvorm, die fonetisch klonk als *traayi* – op de verticale spijlen ter afsluiting van een vensteropening. Gecombineerd met de betekenis van het woord trien kan trienentraai het woord zijn voor de plaats waar vrijgezelle vrome vrouwen als kluizenares achter de tralies leefden. De trienentraai was hun huis en dat huis was dus een kluis.
Hoe ligt dan de link naar een kluis? In de 15e eeuw stond tegen de Sint-Nicolaaskerk, onderdeel van het op de Parade gelegen Groot Begijnhof een kluis aangebouwd. Maar in de begintijd van het begijnhof, dat al in 1274 wordt vermeld, stond de kluis nog niet tegen de kerk aan, terwijl al in 1372 een kluizenares, die was ingesloten op het begijnhof, een testamentair legaat ontving. Zij moet dus ergens anders hebben gewoond. Volgens A.F.O. Van Sasse van Ysselt heeft deze kluis in de omgeving van de Triniteit gestaan voordat ze naar de Sint-Nicolaaskerk werd verplaatst. Achterin op het terrein van de begijnen stond een huis dat voor het eerst in de archieven opdook in 1409. In 1486 stond dat huis vermeld als: *enen huyse genoemt die Cluize staende bynnen deser stadt ter plaetzen genoemt op die Tryniteyt.* Overigens woonde daar, eind 15e eeuw al geen kluizenaressen meer.

Alexianen

In 1348 brak de pest uit in de stad. Er ontstond een vereniging van jonge mannen die de verpleging ter hand nam. Aanvankelijk in de Hinthamerstraat in het huis De Struijs, later in het pand op nummer 180 De Nooteboom. Inmiddels vormden zij de Kloosterorde van de Alexianen, meestal cellebroeders genoemd . Zij verhuisden hierheen en kregen hier een klooster en kerk. Het klooster werd toegewijd aan Sint-Augustinus, Sint-Alexis

en aan de Heilige Drievuldigheid. De kerk van de alexianen was gewijd aan de Heilige Drievuldigheid of de Heilige Triniteit.
Deze kerk lag op de plaats van het voormalige Gereformeerd Burgerweeshuis (Parade 17).
De kloosterlingen, die leefden volgens de kloosterregel van de Heilige Augustinus maakten zich verdienstelijk met het verzorgen van *dullen* of geesteszieken die een gevaar voor zichzelf en de samenleving vormden en lijders aan pest of andere besmettelijke ziekten. Tot hun latere maatschappelijke activiteiten in de stad behoorden ook het huisvesten en opvoeden van weeskinderen. Hierdoor is aan die hoek van de Parade nog eeuwenlang een weeshuis geweest en om deze reden heeft de zuidelijke kant van de Parade ook lange tijd Weesstraat geheten.

Gereformeerd Burgerweeshuis

In 1563 werd door het stadsbestuur op deze plaats een gedeelte van het klooster tot een weeshuis omgebouwd, waarbij de alexianen of cellebroeders de zorg voor de wezen op zich namen. In 1566 werden het klooster en weeshuis gespaard bij de Beeldenstormen (omdat de alexianen zorgden voor besmettelijke zieken en weeskinderen). In 1616-1618 kon er door een schenking hier een nieuw weeshuis worden gebouwd. Het had twee grote toegangspoorten. Boven een poort was het stadswapen gebeeldhouwd, geflankeerd door twee weesjongens. Boven de andere poort was het wapen van Brabant aangebracht met twee weesmeisjes. In 1629 kwam er een nieuwe leiding en het werd een protestants weeshuis. Het Gereformeerd Burgerweeshuis mocht als enige doodskisten maken. In 1865 vonden afbraak en nieuwbouw plaats. In 1934 werd het gesloten. In 1783 was er ondertussen toch ook weer een katholiek weeshuis in de Keizerstraat gekomen (gevelsteen te zien bij Hof van Zevenbergen).

Gevelsteen

In de zijgevel van het pand op de hoek van de Parade en de Triniteitstraat, bevindt zich een beschadigde gevelsteen uit 1619 van Luikse of Namense steen. Waarschijnlijk is deze gevelsteen geplaatst naar aanleiding van de nieuwbouw in 1616-1618. In het midden zien we heel vaag de centrale figuur, waarschijnlijk Charitas met aan weerszijden een aantal geknielde mannelijke en vrouwelijke figuren. Vermoedelijk waren dit wezen, weesvaders en –moeders.
De centrale figuur, ongetwijfeld een heilige, zal grotendeels zijn weggehakt toen het weeshuis in 1629 in gereformeerde handen kwam.
De tekst van de steen luidt: *Egentibus quod orphanis opus datu inuva memor 1619* dat betekent: *vergeet niet de behoeftige wezen te helpen door hun te geven wat ze nodig hebben.*

TRINITEITSTRAAT 2 t/m 6

Op de plaats van de huidige huizen 2 t/m 6 naast het huidige Triniteitstraat 8 heeft hier vele jaren een bierbrouwerij gestaan, die haar water uit de Binnendieze zal hebben gehaald. Dat was de Stoombierbrouwerij De Ster, die eind 19e eeuw werd geëxploiteerd door J. Boelen en zijn zoon Th. Boelen. Zij bouwden in 1888 aan de overkant van de straat een nieuwe brouwerij. De ster en het jaartal herinneren aan de brouwerij. In 1904 is de brouwerij afgebroken.

TRINITEITSTRAAT 8

Het pand is een rijksmonument.
Dit huis is in 1834 tot stand gekomen na een grootscheepse verbouwing van twee oudere panden.
Het gedeelte rechts van de voordeur werd er toen bijgebouwd. In de gang die links en rechts scheidt, getuigt dat een ca. 40 cm dikke muur vroeger de buitenmuur moet zijn geweest.
Het pand uit de 1e helft van de 19e eeuw heeft een gebosseerd gepleisterde gevel, is vijf vensterassen breed en heeft drie vensterassen met een verdieping onder met blauwe Hollandse pannen gedekt omlopend schilddak. De gevels zijn voorzien van gebouchardeerde (ook wel punthameren genoemd, d.w.z. het zodanig afwerken

van natuursteen dat er een oppervlak ontstaat met regelmatig verspreide putjes) hoekblokken en cordonlijsten en zijn afgesloten door een kroonlijst met consoles.

In de gevel zit een **neorenaissance** deur met bovenlicht, waarin een lamp. Verder zien we vensters met T-ramen en op de begane grond strekken met afwisselend gepleisterde diamantkoppen en gebouchardeerde blokken.
De verdieping met omlijsting is afgedekt door een kroonlijst met consoles.
In het midden van de zuidgevel zitten openslaande deuren op begane grond en op verdieping. Verder is er op de verdieping een balkon met een smeedijzeren hek.
De stoep is omsloten door een smeedijzeren hek tussen hardstenen palen.
In 1996 werd de stoep vernieuwd. Toen kwam men onder het huidige straatniveau een bloktrede tegen die kennelijk voor de toegang tot een ouder huis lag. Dat huis dateerde dus uit een periode dat het straatniveau ruim een halve meter lager was dan nu. Waarschijnlijk was dat het geval in de 16e eeuw.
De plavuizen van de stoep zijn afkomstig uit het protestantse kerkje van Boxtel, waar bij restauratie van de vloer nog net genoeg oude Naamse stenen van zo'n 300-400 jaar oud, ongeschonden uitkwamen om een welkome historische bijdrage te leveren aan het aanzien van het monument Triniteitstraat 8.
Het smeedijzeren hekwerk prijkt in oude luister, zoals dat eerder alleen nog te zien was op schilderijen in Museum Slager. Want al is het van recente datum, het is gemaakt naar het bestaande model dat echter volledig verroest en bovendien door een haag aan het oog onttrokken was.
Naast dit pand stond in de 19e eeuw de Stoombierbrouwerij De Ster op de plek waar nu de huizen 2 t/m 6 staan. Deze brouwerij werd hier in 1904 afgebroken. De eigenaar van de brouwerij, J. Boelen en ook zijn zoon Th. Boelen woonden enige tijd in dit pand.

TRINITEITSTRAAT 19

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Op deze plek bouwden J. Boelen en zijn zoon Th. Boelen in 1888 een uitbreiding op de brouwerij De Ster die aan de overkant lag op Triniteitstraat 2 t/m 6.
Het gebouw is uitgevoerd in de typische laat-19e-eeuwse eclectische stijl en heeft een, in zeer gave staat verkerende voorgevel uit 1888.
Vanaf 1980 tot 28 mei 2004 was in dit pand Theater Bis gehuisvest. In de jaren 1980 en 1990 is het binnen verbouwd waarbij de indeling is gewijzigd en doorbraken naar het rechter buurpand gemaakt zijn.
Het theater is verhuisd naar de Verkadefabriek. Het was hét *vlakkevloertheater* bij uitstek in de stad ’s-Hertogenbosch.

Momenteel is dit pand het onderkomen van het Koningstheater met ca. 180 stoelen. Vanwege het feit dat het pand verouderd is en te krap om theatermakers en bezoekers goed te kunnen herbergen zal ook dit theater in 2012 uit dit pand verdwijnen. Zowel de Verkadefabriek als het Theater aan de Parade zullen een deel van het aanbod overnemen.
Het bouwjaar 1888 is in het timpaan van het fronton te zien.

TWEEDE KORENSTRAATJE

TWEEDE KORENSTRAATJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Karrenstraat 1/Dode Nieuwstraat 43 en Hooge Steenweg/Pensmarkt 42.
Het straatje was vroeger veel belangrijker dan nu. Voordat de Dode Nieuwstraat in het midden van de 17e eeuw werd aangelegd, was er slechts een doorgaande verbinding. Het straatje was onderdeel van de verbinding tussen de Markt, de Oude Vismarkt en de Sint-Janspoort.
Tot in de 18e eeuw bezaten de huizen aan het Tweede Korenstraatje namen die met de handel in koren te maken hadden. Het smalle straatje kende in het verleden verschillende namen.
Het steegje is ook wel genoemd Lange Korenstraatje, Neijsstraatje, Hooystraatje, Klompenstraatje en Kerkstraatje. In de volksmond wordt het ook wel Hemastraatje genoemd. In het straatje woonden vroeger vooral *korenkoopers.*
Het hoekhuis Hooge Steenweg 2 draagt de naam In de Pellicaan en dateert uit 1566. Het oorspronkelijke pand van het perceel Pensmarkt 36/38 waar nu het pand van de HEMA is gevestigd werd De Lelie genoemd en komt oorspronkelijk uit 1603. Daarnaast stond hier vóór de stichting van de stad al het hondenhuis van hertog Hendrik I van Brabant, genaamd Het Hazewintje.
In dit steegje stonden in de 14e eeuw cameren die behoorden tot het huis Het Hazewintje, Pensmarkt 38. Dit pand was in bezit van de invloedrijke familie Dicbier.
In het steegje woonden in de middeleeuwen personen met veelzeggende beroepsnamen zoals: Maarten Coerencoper, Jan Speycker, Reinier Barbiersz en Jacob Lanternemeker.
In 1965 zijn de meeste huizen, zonder voorafgaande documentatie ten behoeve van de bouw van de HEMA gesloopt.
Het pand Karrenstraat 1 droeg de naam Sinte Peeter.
Diverse panden in deze straat zoals op de nummers 3, 7, 9 en 11/13 bevatten nog de oorspronkelijke tongewelven.

TWEEDE KORENSTRAATJE 18: In De Put

Het huis dankt zijn naam aan een put die hier bij de poort van het Minderbroedersklooster al in 1386 werd vermeld. In 1502 wordt al melding gemaakt van een huis *aenden put* op deze plek.
In 1943, 1944 en in 1984 is het pand gerestaureerd. Bij deze laatste gelegenheid is het ook bouwhistorisch onderzocht. Het huis blijkt tegen de linkerbuur te zijn aangebouwd. Dit moet ná de verhoging van het buurpand in de 15e eeuw hebben plaatsgevonden, maar vóór het begin van de 16e eeuw. Het is niet bekend hoe het pand er toen uitgezien heeft, aangezien het in 1671 bijna geheel herbouwd is.
In de 18e eeuw kwam de Amsterdamse architect Philips Vingboons, geïnspireerd door Italiaanse en Franse architectuur met een heel eigen geveltype. Het was het nuchtere Hollandse antwoord op de drukke Italiaanse barok uit die periode. Rekening houdend met de in Amsterdam bestaande eisen en mogelijkheden (smalle percelen) kwam Vingboons er toe de pilasterorden die toen erg in waren en een horizontaal karakter hadden op een volstrekte onklassieke wijze in een verticale vorm te gebruiken. Door de trapgevel te reduceren ontstond er een halsgevel die men zou kunnen omschrijven als een gevel met één enkele trap. De gevel wordt daarbij geleed door vier doorgaande pilasters met Ionische kapitelen. Dit pand, in deze uitvoering met de naam In De Put dateert van 1671. De vereniging Hendrick de Keyser is sinds 1927 eigenaar van dit pand. Het is het enige huis in ’s-Hertogenbosch dat onder de bescherming staat van deze vereniging. Deze vereniging heeft tot doel het behoud van architectonisch of historisch waardevolle huizen en hun interieur in Nederland.

Gevelsteen

De gevelsteen *In de Put* stelt Christus voor met een Samaritaanse vrouw, die hij bij de waterput van Jacob te Sichar in Samaria om drinken verzocht. Het was een vreemd verzoek van een Jood aan een Samaritaanse, want beide bevolkingsgroepen stonden vijandig tegenover elkaar. Er ontwikkelde zich een gesprek, waarbij Jezus verkondigde dat hij kon zorgen voor het levende water, waardoor niemand meer dorst kon krijgen. Toen bleek dat hij een aantal feiten uit het leven van de vrouw kende, was zij zeer verbaasd en geloofde in hem.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis is in 1671 bijna geheel herbouwd in de bouwstijl van het **Hollands classicisme (periode 1630-1700)** en heeft een **Vingboons**gevel**.** Hierbij zijn delen van de houtconstructies hergebruikt waaruit we kunnen afleiden dat er een houtskelet aanwezig is geweest. De kapconstructie bezat dekbalkjukken. Deze kap heeft bij het Beleg van 1601 door prins Maurits schade geleden. Door de *gespannen* is toen één schot gegaan. Kennelijk was er geen dakbeschot.
De gevel is gereduceerd van trapgevel tot halsgevel (topgevel). De gevel is van baksteen met vier doorgaande pilasters van de kolossale orde met Ionische kapitelen en praaltrossen van natuursteen. Verder zien we klauwen (= hogels: natuurstenen geornamenteerd vleugelstuk aan weerszijden van een 17e-eeuwse hals- of trapgevel) op de ingezwenkte zijstukken van de halsgevel. Het heeft een gebogen fronton en in de top zit een festoen. In het timpaan staat het bouwjaar MDCLXXI. Het gevelschema bleef 3-3-3-1.
Vroeger was het huis groter. Het achterterrein ging in de tweede helft van de 19e eeuw verloren toen er een koetshuis werd gebouwd. Toen werd het huis ook in een beneden- en een bovenwoning gesplitst en werd er een deur in de zijgevel (Dode Nieuwstraat) aangebracht.

Kenmerken Hollands classicisme (1630-1700)

- Hernieuwde interpretatie klassieke architectuur met strikter gebruik van bouwelementen en de orden uit de klassieke oudheid.
- Eenvoudige hoofdvorm met weinig decoratie.
- Toepassing, met behulp van pilasters van het antieke tempelfront als gevelschema.
- Tussen de pilasters in de borstweringen onder de vensters gebruik van festoenen/guirlandes.
- Boven de vensters frontons en boven het middenrisaliet meestal één groot fronton.
- Pilasters in de gevels, vaak over meer dan één verdieping (kolossale orde); soms op een verhoging.
- Later verdergaande verstrakking zonder pilasters, met vensteropeningen zonder versieringen.

Kenmerken Vingboonsstijl

- Horizontale karakter gevel gewijzigd in verticale opzet.
- Reducering van trapgevel waardoor er een halsgevel ontstond (gevel met één enkele trap).
- Geleding door vier doorgaande pilasters met Ionische kapitelen.
- Klauwen op de ingezwenkte zijstukken van de halsgevel.
- Fronton (gebogen).
- Praaltrossen en festoenen.

TWEEDE STRAATJE VAN BEST

TWEEDE STRAATJE VAN BEST

Het openbare steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt rechts van Orthenstraat 9 en links van het Eerste Straatje van Best en loopt door naar de Barbaraplaats.
Halverwege het steegje staat een kantorencomplex. Hierdoor is het oorspronkelijke steegje aanmerkelijk ingekort. Het beloop is met twee haakse bochten.
De stadsuitbreiding vanaf het midden van de 14e eeuw was aanzienlijk in dit oudste gedeelte van de stad. Toch heeft dit niet aantoonbaar tot meer welstand geleid. De invloed van de toen ontstane binnenhaven was hiervoor blijkbaar nog te beperkt. In het steegje woonde in de 16e eeuw een groot aantal mensen. Volgens de gemene zettingen (belastingen bij verervingen) woonden er verschillende ambachtslieden. Opvallend is het groot aantal timmerlui, kleermakers en sjouwers (*croeywagencruyders en sackdregers*), maar er woonden ook een *pleeghster* en *scoelm*ester te midden van de bouwvakkers. Zij zullen allen in cameren (eenkamerwoningen) hebben gewoond. Zo waren er zes huisjes onder één dak, met de naam *Sint-Simon*. Deze zijn alle in 1905 gesloopt ten behoeve van een nieuw te bouwen schoolgebouw aan de Orthenstraat. Het hoekpand met Orthenstraat nummer 9 heet Inden Hooren en dateert uit 1573.
Het steegje is genoemd naar het voormalige, nabijgelegen Huis Van Best waarvan Jan van Best eigenaar was. Hij bezat ook gronden achter de huizen in de Orthenstraat.
Deze familie was al in 1403 in het bezit van een stenen huis. Zij bezat ook grond achter de huizen in de Orthenstraat. In 1542 werd het stenen huis omschreven als een *mansio.*

De Lintmolen

Tussen het Eerste en Tweede Straatje van Best lag een pand dat De Lintmolen werd genoemd. Destijds was in dit huis een lintfabriek gevestigd. De stad kende veel van dergelijke fabrieken waar men de zogenaamde Bossche Band maakte. Deze band had landelijk een goede naam. Als gevolg van de invoering van goedkopere band uit het buitenland (Elberfeld) raakte deze tak van industrie hier in verval. Hiervoor in de plaats kwamen er ca. tien twijnerijen. In enkele gevallen werden zelfs met vijf à zes molens gewerkt. De garens die men hiervoor gebruikte werden in de stad of directe omgeving gesponnen waardoor ongeveer 2.000 spinsters hiermee hun boterham verdienden.
Midden-18e eeuw werd het achtererf tot aan de Binnendieze volgebouwd met o.a. eenkamerwoningen. Hierin woonden o.a. mensen met de volgende beroepen: kramer, mandenmaker, brandersknecht, bierdrager, kleermaker, hoedenmaker, kantwerkster, naaister, garentwijndersknecht en stoker. Een eeuw later werden de huisjes afgebroken en vervangen door fabrieksruimte.
In 1828 kocht de graanhandelaar en molenaar Piet de Gruijter het pand De Lintmolen voor 1.800 gulden en installeerde er een rosgrutmolen om boekweit, haver en andere granen te pletten en erwten te splitten. Dit eigen fabricaat grutterswaren verkocht hij even verderop in zijn winkel aan de Hooge Steenweg. Drie generaties lang draaide deze grutterij hier op volle toeren. Er kwam een koffiebranderij bij. Pas daarna werd t.b.v. de aandrijving het (volgens overlevering) blinde paard vervangen door stoom.
Bij de bouw van een nieuwe fabriek aan de Smalle Haven in 1905 (zie gevelstenen) werd het pand verkocht aan de zusters van de Choorstraat. Zij lieten hier door architect Julien Dony, stadsbouwmeester en o.a. schepper van de Drakenfontein en een deel van de wijk Het Zand een lagere school bouwen. Het voorste deel werd in neorenaissancestijl uitgevoerd. Hierin werden een armenschool en een burgerschool gehuisvest. In 1974 kocht Van Lanschot dit pand.

Sint-Geertruiklooster

Het steegje staat in verbinding met de Barbaraplaats. Het liep vroeger verder door en gaf toen toegang tot het voormalige Sint-Geertruiklooster. Dit klooster, gesticht door de dominicanessen stond hier vanaf het midden van de 15e eeuw net binnen de 1e stadsmuren. Enige decennia later bewoonden de zusters augustinessen het klooster dat was bestemd voor de *betere* dames tot aan het einde van de 17e eeuw.
In de bijbehorende kloosterkerk werd in 1473 het hart van hertog Arnoud van Gelder, den Vorst, een waardig en sober levende man bijgezet in een *silvern casseken*. Van Gelder kwam voorheen regelmatig in de stad en verbleef dan nog wel eens in het klooster. Hij had bij testament aangegeven dat na zijn overlijden zijn hart in

het klooster moest worden bewaard. Daarvoor was Van Gelder zes jaar lang door zijn eigen zoon te Buren gevangen gehouden.
Na de inname van de stad in 1629 deed het kloostercomplex nog dienst als militair hospitaal, arsenaal, hooizolder en Statenlogement. Rond 1800 was hier ook een deftige sociëteit met de welluidende naam Muzijk-, en Redoute-Kollegie ondergebracht.
In 1842 werden ten behoeve van de bouw van de eerste particuliere *gazfabriek* alle gebouwen afgebroken. In de 20e eeuw zijn met de aanleg van de Barbaraplaats alle funderingen opgeruimd. In de bestrating zijn de funderingen van dit klooster gedeeltelijk aangegeven.
De Barbaraplaats is genoemd naar de omstreeks 1482 geboren dochter van keizer Maximiliaan van Oostenrijk en de weduwe Disquis. Tijdens het 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in 1481 (de top van het ridderschap in die tijd, waar veel vorsten lid van waren) bracht de keizer zijn vrije tijd door met de weduwe Disquis. Deze dochter Barbara was het resultaat van zijn vrijetijdsbesteding. Barbara gaf er later de voorkeur aan in de stad te blijven hoewel zij als halfzuster van Filips de Schone naar het hof van Bourgondië kon. Zij deed haar intrede in dit klooster en overleed daar in 1568. Zij schreef een kroniek die wordt bewaard in de Abdij van Berne.
Het pand op nummer 25 werd genoemd De Gapert, later De Prins van Luyk.
Op nummer 27 droeg het pand de naam Het Koppel Paarden.

UILENBURG

UILENBURG

Deze wijk ligt aan de westzijde buiten de oudste stadskern. Centraal door de wijk stroomt de Vughterstroom waarlangs een straat loopt. Deze stedenbouwkundige situatie kwam verder in de stad alleen ook voor bij de Marktstroom (Tolbrugkwartier)

Waar de naam precies vandaan komt is niet helemaal duidelijk. Een geschiedschrijver veronderstelde dat het oude woord Uilenbergh duidde op een huis, toren of burcht die hier zou hebben gestaan en waarin een uil huisde. Mogelijk kan het ook afkomstig zijn van een familienaam die werd verbasterd.

De naam Uilenburg kan ook een link met de graanhandel hebben. Hoewel niemand precies weet waar de naam Uilenburg vandaan komt, geeft J.A.M. Roelands een mogelijke verklaring. Uilenburg zou door veelvuldige verbasteringen afkomstig kunnen zijn van de naam *Rulenberg*. Volgens het Middelnederlands woordenboek van Verdam betekent *rulen* of *rullen*: pellen van graan, en *berch* betekent graanberg. Er was in deze buurt ook een huis dat *De Corenberch* heette. En aan de Karrenstraat was een pand met de naam *De Hollandsche Rullewagen*. Bij een onderzoek in de Molenstraat - ter hoogte van de huidige opstapplaats van de rondvaarten - zijn sporen van een watermolen gevonden. Het is heel goed mogelijk dat het een pelmolen voor een of meer graanpellerijen is geweest. Gezien het bovenstaande lijkt het Roelands niet geheel onwaarschijnlijk dat uit de oude betiteling van deze graanbuurt *Rulenburg*, via een reeks van verbasteringen van namen als *Hulenborch, Rulenburg, Uulenborch, Uylenborgh*, ten slotte de huidige naam Uilenburg is ontstaan.

Wat we zeker weten is dat een deel van een straat vroeger al Uilenburg werd genoemd. Het Uilenburgstraatje komt als zijstraatje hier nu nog op uit. De naam geldt nu voor de gehele buurt.

Wat we ook weten is dat hier al vroeg in het bestaan van de stad, in de 12e eeuw houten huizen met een strooien dak hebben gestaan. Deze huisjes lagen toen nog buiten de 1e stadsmuur. Bij opgravingen zijn resten van de 12e-eeuwse bebouwing aangetroffen. Het bijzondere hiervan was dat deze huisjes toen een landelijk karakter hadden.

Bij de uitbreiding van de stad in de 14e eeuw met een tweede, grotere stadsmuur kwam deze wijk in 1383 binnen de muren te liggen. De woningen kregen toen ook een stedelijk karakter. Aanvankelijk waren het primitieve houtbouwhuizen op ingegraven palen. Later werden de huizen uit steen opgetrokken. Er ontstond ook min of meer een tweedeling in het type huizen. Aan de ene kant van de Binnendieze kwamen de grotere en bredere, luxe huizen terwijl aan de andere kant vooral kleinere woningen, bedrijfjes, winkeltjes, stallen en pakhuizen werden gebouwd. De bewoning en de functies van de wijk zijn in sterke mate beïnvloed door de ligging aan enige takken van de Binnendieze. Er woonden nogal wat ambachtslieden in dit gedeelte van de stad.

Tot in de 19e eeuw woonde men vooral bij de werkplaats. Daarna ontstonden er gescheiden werk- en woonplaatsen.

In de wijk Uilenburg is het altijd druk geweest. Al honderden jaren was zij via de Sint Jansstraat en de Sint Janspoort met het gehele gebied ten westen van 's-Hertogenbosch verbonden. Bezoekers moesten immers door deze stadspoort, de Sint Jansstraat, de Korenbrugstraat en een van de twee Korenstraatjes, om bij het stadscentrum te kunnen komen.

Van oudsher was de stad in het hart van de Meierij een handelsstad. Behalve een regionaal marktcentrum was de stad ook een knooppunt van doorvoerhandel. Vanuit de zeehavens werden koloniale waren, zout, vis, kaas

en bouwstoffen per schip hierheen gebracht en met karren of op kleinere schepen verder afgevoerd naar het afzetgebied in het zuiden. Omgekeerd werden vanuit het zuiden kolen e.d. aangevoerd.
De haven en een stadspoort, namelijk de Sint Janspoort lagen hier vlakbij. Handel en de daarmee gepaard gaande nijverheid bepaalden eeuwenlang het gezicht van de buurt in al haar verscheidenheid. Het was een levendige wijk met een vis- en korenmarkt.
Dat veranderde op het moment dat koning Willem I, ook wel de kanalenkoning genoemd hier begin 19e eeuw de Zuid-Willemsvaart liet aanleggen. De overslag van goederen werd hierdoor overbodig. De handel ging letterlijk en figuurlijk meer en meer aan de Binnenhaven voorbij. De pakhuizen raakten leeg. De activiteiten namen sterk af. Toen er later treinverbindingen kwamen en het wegennet sterk werd verbeterd was de haven nog nauwelijks meer nodig. De Binnendieze had haar economische betekenis verloren en werd steeds minder onderhouden. De Binnendieze kreeg in toenemende mate de functie van openbaar riool. Bijna alle woningen loosden op de Binnendieze, hetzelfde gold ook voor de wc's. Men noemde dit in de volksmond een *plonsplee*. Ook het gemeentelijke rioolstelsel loosde geheel op de Binnendieze. Desondanks werd er nog dagelijks drinkwater uit de Binnendieze geschept. Al met al ontstond er een ondragelijke toestand.
De industrialisatie betekende uiteindelijk de doodsteek voor de vele ambachtelijke bedrijfjes in deze wijk.
De wijk Uilenburg verpauperde sterk en werd een arbeiderswijk met slechte levensomstandigheden en vaak erbarmelijke woningen. In 1899 bestond ruim 20% van de woningen in de stad uit maar één kamer. Deze ontwikkeling tot een achteraf gelegen woonbuurt had wel tot gunstig neveneffect dat veel van de bebouwing uiteindelijk wel bewaard is gebleven. Veel huisjes werden vanwege het instortingsgevaar en de stank en vervuiling uiteindelijk onbewoonbaar verklaard.
Er zijn wel sfeervolle foto's over het leven in deze Bossche woonwijk, maar achter de ramen en deuren zag het er in die periode niet allemaal even fraai uit. Evenmin was dat op straat het geval. Bosschenaren waren in de vorige eeuw zelf verantwoordelijk voor het vegen van de stoepen en klinkerpaden voor de huizen, evenals voor een deel van de straat. Maar van stadswege was daar weinig controle op. Vooral de dichtbevolkte wijken waren toonbeelden van vervuiling. Het huisvuil werd dikwijls gewoon op straat gedeponeerd (of in de Binnendieze) en men keek maar wat ermee gebeurde. Over de Uilenburg schreef een Bosschenaar in 1867: *Geen tien voetstappen kan men doen, zonder een vuilnishoop te ontmoeten. Het vuilnis zou dagelijks weggehaald moeten worden, maar meestal gebeurde dat maar een keer in de week. De uitwaseming ervan moest, vooral in de zomer, hoogst nadelig zijn voor de gezondheid van deze dichtbevolkte buurt*.
De stedelijke gezondheidscommissie pleitte eveneens voor frisse lucht in de dichtbevolkte wijken. Maar ook in de woningen was het verre van ideaal. Een apotheker constateerde bijvoorbeeld dat de huizen in de Uilenburg niet voldeden aan de eisen van hygiëne. De meeste woningen konden alleen via de deuropening gelucht worden en ontvingen via een raam wat daglicht. De aanwezigheid van stallen in de wijk zorgde eveneens voor bedorven lucht.
Het bleef lang slecht in de Uilenburg. Nog in juli 1911 constateerde de SDAP in de gemeenteraad over deze huizen: *De heeren - van de Gemeenteraad - zouden deze krotten voor hunne honden nog te slecht achten*. Drie jaar later pas werden er vijf woningen in de Uilenburg onbewoonbaar verklaard. Deze slechte huisvesting zorgde voor een hoog sterftecijfer onder de Bossche zuigelingen, vooral in dichtbevolkte wijken. Ook ziekten sloegen genadeloos toe. In 1866 heerste er een cholera-epidemie in de stad die 551 slachtoffers eiste, waaronder 299 doden. In 1870 werd de stad getroffen door een pokkenepidemie, die vooral slachtoffers maakte onder de arbeidende klassen en de behoeftigen. Er waren 388 doden te betreuren.
De Uilenburg werd vroeger *de armoekant* van de Postelstraat genoemd.
In de jaren zestig van de vorige eeuw wilde men de Binnendieze grotendeels dempen en de wijk afbreken. Na vele bezwaren en verzet ging dat uiteindelijk niet door en werd er besloten om de gehele Binnendieze in de stad te restaureren. Gelijktijdig wilde men deze wijk nieuw leven inblazen. Langzamerhand kwamen er ook particuliere bouwactiviteiten op gang.
De nog bestaande huizen werden - veelal in het kader van het Monumentenjaar 1975 - gerestaureerd. Vervolgens kwamen er toeristen naar de wijk; niet alleen wandelend, maar tevens naar de Binnendieze, waar de mogelijkheid geboden werd door middel van bootjes kennis te maken met het ondergrondse leven in de Brabantse hoofdstad.
Tevens ontdekte de horeca de stadswijk. Een groot aantal cafés en restaurants heeft er zich de laatste decennia gevestigd. Hun aantal werd zelfs zó groot, dat er door middel van een bestemmingsplan een rem op de groei aan de horecamogelijkheden werd gezet. Al kunnen Bosschenaren wel degelijk constateren dat het aantal horecagelegenheden zich blijft uitbreiden.
Toch houdt deze ontwikkeling in, dat de Uilenburg niet meer het rustige wijkje is zoals dat tussen
1900 en 1970 het geval was. Zeker in het toeristenseizoen komen er velen een kijkje nemen. En als de zon schijnt, zitten de terrassen ook vol.

Het resultaat is een schilderachtige en rustieke buurt waar je met veel plezier doorheen wandelt.

Oud Keizershof

Het nog steeds bestaande Norbertijnenklooster in het huidige België stichtte hier in 1258 een uithof, later uitgegroeid tot een refugiéhuis, in het pand Postelstraat nummer 16. Daartoe in staat gesteld door Lambertus Sus, een vrijgevige Bossche poorter, op voorwaarde dat hij daar zijn hele verdere leven zou mogen blijven wonen.
Een refugiéhuis was een plaats waar kloosterlingen van buiten 's-Hertogenbosch in roerige perioden een veilig toevluchtsoord hadden. In 1613 verkochten de Postelse norbertijnen een deel van hun wijkplaats aan de paters kapucijnen, die op het achterterrein hun kerk en klooster met 33 cellen bouwden. Een poort die vanuit de Postelstraat daarnaar toegang gaf, werd al spoedig de Capucijnenpoort genoemd. Het is overigens niet zeker dat deze poort zich precies op dezelfde plek bevond als waar later het huidige straatje met die naam gelegen was/is. In september 1629 moesten de paters de stad noodgedwongen verlaten. Het zijsteegje Capucijnenpoort, tussen Postelstraat 14 en 16, herinnert aan hun aanwezigheid.
Het andere deel van het opgeheven refugiéhuis werd tussen 1629 en 1739 een logement met de naam *Het Keizershof*. Het was ook een uitspanning van de postwagens van de route 's-Hertogenbosch - Maastricht. Later, na de uitbreiding tot aan het Lamstraatje kreeg het de naam *Oud Keizershof.*
Begin 19e eeuw was het Kapucijnenklooster en kerk, nadat het nog voor verschillende doeleinden had gediend al afgebroken.
In 1857 kocht de sociëteit van Jezus, Maria en Jozef (ook bekend als de zusters van het Gezelschap van JMJ) het voormalige refugiéhuis op. In 1822 in Amersfoort gesticht, vestigde deze zustercongregatie zich in 1840 eerst in Engelen. Daar werd het eerste moederhuis opgericht, dat er nog steeds staat (het hoge huis aan de Dieze). In 1841 betrokken de zusters een huis aan de Kerkstraat en verhuisden in 1857 hier naar de Postelstraat. In korte tijd verwierven zij alle terreinen tussen Postelstraat en Westwal. Op dezelfde plek had van 1423 tot 1676 al een klooster gestaan, en wel met de naam Mariënburg.
De Congregatie van de Zusters van JMJ verkocht in de jaren zeventig van de 20e eeuw een gedeelte van haar eigendommen. De nieuwe eigenaar ontwikkelde een bouwplan, Keizershof genaamd. Deze naam hield verband met een pand dat hier vroeger op deze plek stond.
Tijdens opgravingen in 1977 zijn hier de resten van de uithof van de Priorij Postel aangetroffen. De in de grond ingegraven houten palen van de gebouwen waren nog gedeeltelijk aanwezig.
De gemeente kocht van de zusters nog een stuk grond waardoor de Uilenburg kon worden doorgetrokken tot de Capucijnenpoort.
De overkluizing naast de Uilenburg werd op een klein gedeelte na geheel gereconstrueerd. Bovenop deze nieuwe overkluizing zijn de woningen 28 t/m 40 gebouwd.

Kuystens- of Loyensmannengasthuis

In de nabijheid van het voormalige Refugiéhuis van de Abdij van Postel stichtten Willem Loyen en zijn vrouw Heijlwich hier in de Uilenburg in 1440 een gasthuis voor zes arme mannen en een dienstbode. De oude mannen moesten voor de te verkrijgen weldaden dagelijks de Heilige Mis bijwonen en wel *van begin totten eynde toe.*
De stichter vermeldde in de reglementen, kennelijk door ervaring wijzer geworden ook nog dat *niemant van desen ses mannen voors(chreven), nu sijnde off naemaels comende sullen, en sallen mogen vercoopen haeri-broot, haer bier of hun verckensvlees.*
In 1613 kregen de kapucijnen een deel van het refugiéhuis in bezit waardoor Het Loyensgasthuis moest wijken. Het gasthuis vestigde zich daarna eerst in de Tolbrugstraat en in 1809 in de Sint Jorisstraat waarbij het aantal mannen werd uitgebreid tot twaalf. Dat huis staat nu bekend onder de naam De Twaalf Apostelen.

Sint-Maartensgasthuis

Dit gasthuis werd in 1682 gesticht voor drie oude mannen.

UILENBURG: Betonnen fiets met schildersattributen

Tegen de gevel van een van de woningen van het huidige complex Keizershof staat op een richel een betonnen fiets met schildersattributen (trap en emmer). Dit kunstwerk is gemaakt door Joris Baudoin uit Zaltbommel. De schildersattributen zijn een eerbetoon aan zijn vader die schilder was. De betonnen fiets refereert aan de vele fietsen die in de Binnendieze zijn gegooid.

UILENBURG 1 EN 5: Pakhuizen

Deze twee oude pakhuizen zijn, met uitzondering van de kapconstructie nog grotendeels origineel. Aan de jaartallen in de sluitstenen boven de poortjes is te zien dat het ene pakhuis in 1836 en het andere pakhuis in 1786 is gebouwd. De gevel van het pakhuis aan de linkerzijde is diverse keren verbouwd. Boven de nu loze, halfronde boog boven het kleine poortje bevindt zich nog 16e eeuws metselwerk. De diverse bouwfases van het pand zijn goed waar te nemen. Verder zien we sleuven in de muur. Die werden vroeger aangebracht om de regenpijpen wat verzonken aan te brengen. Tussen beide pakhuizen zijn kleine steentjes te zien. Dit zijn zogenaamde klezoren (soort metselverband). Hieruit valt op te maken dat de oudste gevel vroeger naar rechts doorliep. Kennelijk heeft men het rechterdeel vervangen of uitgebreid. Op de hoek van het rechter pakhuis is de muur bewust wat uitgehold. Dit is gedaan om er voor te zorgen dat de grote, uitstekende wielen van de karren niet tegen de muur aankwamen.

UILENBURG 2-8: Restaurant De Veste

Deze samengevoegde panden zijn een gemeentelijk monument.
Dit pand bestaat uit drie, in 1977 gerestaureerde arbeiderswoningen uit het 2e helft van de 18e eeuw. De gevels zijn geconstrueerd op basis van oude foto’s. De oorspronkelijke deur- en raamopeningen die in de nieuwe functie niet nodig waren zijn als blinde nissen in de muren aangegeven. Hierdoor kan men zien hoe klein deze huisjes eigenlijk waren. Men noemde deze huisjes vroeger cameren. In die tijd was het heel normaal dat in een dergelijke eenkamerwoning met een kleine (halfopen) zolder één gezin woonde, bestaande uit wel tien of meer personen. Een gezin met een groot aantal kinderen was in die tijd, waarin bijna iedereen katholiek was heel gewoon. Indirect spoorde de pastoor de ouders dikwijls aan om vooral een kinderrijk gezin te hebben.

Met zo’n beperkte woonruimte kon het niet anders dat het leven zich vooral hier op straat afspeelde. Vanwege de achteruitgang van de havenfunctie in de 19e eeuw nam ook de bedrijvigheid af. Er ontstond steeds meer armoede. Bovendien trokken veel mensen van het platteland naar de stad en zochten ook hier huisvesting. De Binnendieze werd een open riool en ook op straat bleef veel vuil liggen. Er braken besmettelijke ziekten uit zoals de cholera in 1866 met 299 doden. Al met al werd het steeds meer een achterbuurtje.

De muren van het pand zijn opzettelijk bol gemetseld om te voorkomen dat het pand een te strak en een niet in het historisch beeld passend uiterlijk zou krijgen.
Het gepleisterde hoekpand heeft als adres Uilenburgstraatje 13.
Zoals met de meeste panden hier het geval is zijn ook deze beide panden gebouwd op de kademuur van de Binnendieze.
Bij de restauratie in 1977 is uit bouwsporen gebleken dat hier al in de 16e of 17e eeuw huizen hebben gestaan.
Vanaf het bruggetje in het Uilenburgstraatje is te zien dat een achterkamer over de Binnendieze is gebouwd. In de 17e eeuw was dit vermoedelijk een koetshuis of paardenstal van een pand uit de Postelstraat.

Gevelgedicht

Op de gevel zien we hier een toepasselijke tekst van J. Emmens:

de slaap is als een brug
die van vandaag naar morgen gaat
en onderdoor
een droom
stroomt het water.

De bedoeling van deze gevelgedichten is om het straatbeeld van de binnenstad te verrijken en het publiek te verrassen. Inmiddels is in de stad op ongeveer twintig plaatsen een gevelgedicht aangebracht.

UILENBURG 10-12: De Swarte Leers

Bierbrouwerij

In dit pand was destijds een bierbrouwerij ondergebracht. Het bier had toen trouwens een lager alcoholpercentage als nu. Mede vanwege gebrek aan goed drinkwater dat veelal uit de Binnendieze moest komen dronk men, met inbegrip van vrouwen en kinderen vooral bier. Dat was veiliger. Het alcoholpercentage lag toen overigens ook veel lager.

Rond 1600 waren er in de stad 51 van dergelijke brouwerijen. Allemaal aan het water. Wel bewust gelegen aan het schonere gedeelte van de Binnendieze. Men had dit nodig voor de verwerking, maar ook voor het aan- en afvoeren van grondstoffen e.d. Later nam wegens het toenemend gebruik van koffie, thee en wijn het aantal brouwerijen sterk af tot nog 17 brouwerijen rond 1740. Nu hebben we alleen de Heineken Brouwerij nog. Inmiddels is er echter in de Kruisstraat een kleine brouwerij bijgekomen die op afspraak kan worden bezocht.

Bouwgegevens

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand stamt uit de 17e eeuw.
Het voormalige pakhuis heeft een vleugel langs de Binnendieze en een dwarsvleugel die over de Binnendieze is gebouwd. De gevels zijn van schoon metselwerk. Het pand heeft een voortuitgevel met topstuk en vlechtingen en een grote inrijpoort met hijsstuk erboven. In de zijgevel zitten bolkozijnen. Het pand heeft een enkelvoudige balklaag op de verdieping en een zolderbalklaag met moer- en kinderbalklaag. De kap stamt uit de 19e eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

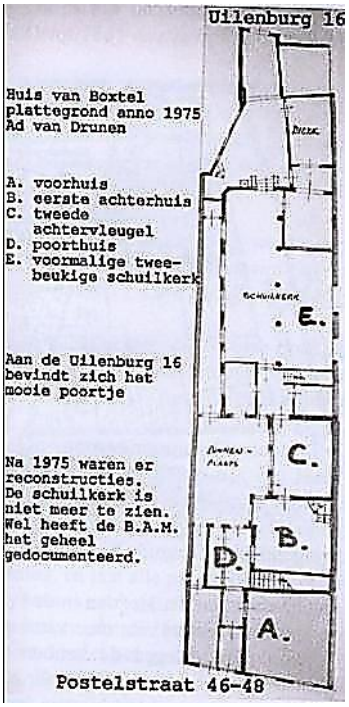
UILENBURG 14: Achteringang vml. Schuilkerk Huis van Boxtel

Het poortje geeft toegang tot een achterhuis van het Huis van Boxtel aan de Postelstraat. Naast dit achterhuis met trapgevel dat als brouwerij in gebruik was lag nog een pand dat na de inname van de stad door Frederik Hendrik in 1629 dienst heeft gedaan als schuilkerkje.
Aanvankelijk was het schuilkerkje in het pand Het Wapen van Luik aan de Postelstraat ondergebracht. Toen de eigenaar van Het Wapen van Luik, Philips van Beugen in 1681 dat pand in handen kreeg werd de schuilkerk verplaatst naar één van de achterhuizen van voornoemd huis.
Boven de vluchtdeur in de Uilenburg zijn in de sluitsteen het jaartal 1649 en een tudorroos te zien. Deze tudorroos werd onder andere als symbool gebruikt om aan te geven dat er iets te verbergen viel. Dit moet bij de plaatselijke autoriteiten destijds ook argwaan hebben gewekt.
De twee schepenen, die de opdracht hadden gekregen om het schuilkerkje te sluiten troffen in 1681 in het achterhuis een kerk aan, met portaal, een altaar, oksaal en twee of drie galerijen boven elkaar. De eigenaar verklaarde echter: *dat het een oude verlaten kerk was die hij nu als pakhuis wilde gebruiken.* Hij was een wijnhandelaar. Rondom het altaar lagen ook wat wijnvaten, maar of die vol of leeg waren of snel even werden neergelegd, dat wist men niet. De schepenen namen het luchtig op en er werden geen maatregelen getroffen.
De kerk bleef bestaan. In 1684 werd het voortbestaan van de schuilkerk opnieuw bedreigd. De weduwe van Philips van Beugen protesteerde met succes tegen de aanzegging dat haar huis verbeurd zou worden verklaard, want daarmee zouden de Staten moeten erkennen dat in dit huis een kerk was ondergebracht. Daartoe wilde of durfde de Staten niet overgaan. Het resultaat hiervan was: *van alle versieringen ontbloot, die het op eene paapsche kerk hadden doen gelijken en het nu gebezigd werd voor een pakhuis van tabak, wol en andere*

koopmanschappen, het weder gelijk gesteld werd met de andere huizen, op voorwaarde dat de eigenares nooit meer den paapschen godsdienst mocht toelaten. Desondanks werd het later toch weer een schuilkerk.
Als gevolg van een besluit van de Staten-Generaal is de schuilkerk van eind 1744 tot in 1747 gesloten geweest.
Tot 1774 bedienden de minderbroeders (franciscanen) het schuilkerkje, dat gewijd was aan de Heilige Antonius van Padua. Daarna namen de seculiere geestelijken het over. De schuilkerk bleef tot het einde van de 18e eeuw functioneren. Op last van Napoleon I Bonaparte is deze schuilkerk in november 1811 gesloten.

Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 19 meter, breed 9,5 meter en een tweede deel met een lengte van 7,5 meter en een breedte van 5,3 meter.
Ten behoeve van de kerkdienst was het oorspronkelijk 16e-eeuwse gebouw, waarin de schuilkerk was ondergebracht, verbreed. Bij de restauratie in 1978 is deze zijbeuk weer afgebroken en zijn de erin staande houten pilaren gesloopt. Met uitzondering van de gevels is het nog grotendeels authentieke gebouwtje geheel aangepast t.b.v. een woonfunctie. Enige hardstenen basementen van de pilaren zouden nog te zien zijn.
Volgens bijgaande tekening van Ad van Drunen was het een tweebeukig kerkje. De diepte van het perceel, van Postelstraat tot Uilenburg is ongeveer 50 meter. In het tweede achterhuis (C), bevinden zich sinds 1975 de keuken met daaronder de kelder. In beide ruimten waren vroeger de doorgangen naar de schuilkerk aangebracht.
In 1811 werd de inventaris opgemaakt, die onder andere bestond uit schilderijen, een biechtstoel, een tabernakel en een retabel met een gebeeldhouwde Lieve Vrouw Hemelvaart. Dit retabel, de altaaropstand van Maria ten Hemelopneming dateert van ca. 1750. Het is 182 bij 138 centimeter groot. In 1812 werd het aan de Sint-Jan geschonken maar berust thans in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden.

Geschiedenis schuilkerken

Nadat ‘s-Hertogenbosch in 1629 was ingenomen, behoorde de stad aan de Staten-Generaal en werd de Raad van State in Den Haag belast met het toezicht op het dagelijks bestuur. Stad en Meierij werden pas in 1648 bij de Vrede van Münster officieel door de Spaanse regering aan de republiek overgedragen. Het werd een van alle generaliteitslanden. De Raad van State was in het bijzonder belast met het beheer van de geconfisqueerde “geestelijke” goederen, zoals kloosters, kerken, kapellen, refugiéhuizen, begijnhoven, woningen van geestelijken e.d. Zij bepaalden de “kerkpolitiek” in de generaliteitslanden. In de Republiek der Zeven Provinciën waren politiek en religie met elkaar verweven, beter gezegd verstrengeld. De generaliteitslanden hadden geen politieke macht en waren aan de willekeur van Den Haag overgeleverd.
Het katholieke geloof mocht vanaf de verovering van de stad niet meer in het openbaar worden uitgeoefend ondanks het feit dat er formeel wel godsdienstvrijheid heerste in de Nederlanden. Hoewel de gouden eeuw de geschiedenis is ingegaan als een tolerante tijd was er echter van verdraagzaamheid van de kant van de calvinisten tegenover andere gezindten feitelijk nauwelijks sprake. Er heerste weliswaar gewetensvrijheid maar godsdienstvrijheid was alleen weggelegd voor de calvinistische Nederduits Gereformeerde Kerk.
Alles wat herinnerde aan de roomse vroomheid, zoals kapelletjes, Lieve Vrouwe- en andere heiligenbeeldjes werd verboden. Ook aan de feestelijke en kleurrijke processies kwam een einde. Alle mannelijke geestelijken, met uitzondering van de geestelijken die in de stad waren geboren en een speciale acte van verblijf hadden verworven moesten de kloostergebouwen en stad binnen twee maanden verlaten. Dat gold ook voor de seculiere priesters. De leden van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap hoefden niet te vertrekken, net als de kanunniken van de Sint-Jan. De nonnen mochten eveneens blijven maar geen nieuwe nonnen meer in de kloosters toelaten. Zij behielden ook levenslang, jaarlijkse inkomsten uit hun kloostergoederen, die na het overlijden van de laatste zuster geconfisqueerd zouden worden. Begijnen mochten, hoewel de kerkenraad daar anders over dacht ook blijven omdat zij de kloosterbeloften niet hadden afgelegd.
Kwezeltjes, klopje en geestelijke dochters waren officieel geen kloosterlingen. Zij leefden volgens de regel van de Derde Orde van Sint-Norbertus. Zij gaven onder andere catechismusonderwijs en na 1629 hielden zij zich bezig met het overbrengen van boodschappen over het waar en wanneer de Heilige Missen in de geheime bedehuizen plaatsvonden. Aanvankelijk werden zij niet verbannen maar na een plakkaat van 1641 werd hen verboden godsdienstonderricht te geven op straffe van verbanning en boete.

Hoewel men eind januari 1630 de stad moest hebben verlaten bleef een aantal geestelijken, waaronder vele ordengeestelijken in het geheim in de stad achter. De parochies bleven eveneens gehandhaafd.
Alle kerken en kloosters werden geconfisqueerd en werden in gebruik gegeven aan de gereformeerden. De Nederduits Gereformeerde Kerk was tijdens de Tachtigjarige Oorlog de officiële kerk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden geworden. Na 1816 werd de naam van deze organisatie, onder koning Willem I officieel Nederlands Hervormde Kerk.
De rooms-katholieke kerkelijke structuur kon uiteraard niet meer goed functioneren. Voor het Vaticaan golden de Nederlanden dan ook als missiegebied, de dienstdoende priesters waren missionarissen.
De Katholieke Kerk trok zich terug in particuliere woningen die in veel gevallen een aangepaste inrichting kregen met altaar, kandelaars, beelden, een orgel en banken voor de gelovigen zodat er een eredienst kon worden gehouden. Zij stonden verborgen achter huizen en voorgevels die niets verraadden van de religieuze activiteiten die hier plaats vonden. De eigenaren waren rijke ingezetenen. De Kerk zelf mocht immers geen eigen bezit meer hebben. Bij het overlijden van die eigenaar werd het pand geërfd door een betrouwbare geloofsgenoot. Men deed er alles aan, om met name in de eerste periode de schuilkerk geheim te houden. Ze kochten naastgelegen percelen en zorgden voor vluchtwegen. De gelovigen zochten in de stad vooral naar huizen met voldoende ontsnappingsmogelijkheden. Men zorgde er voor dat men zo mogelijk via naburige huizen toegang had tot deze schuur- of schuilkerken. Een schuilkerk bezoeken was zeker niet zonder risico. Men nam daarom ook voorzorgsmaatregelen. Met ging op de uitkijk staan en via klopgeluiden werd men gewaarschuwd dat de schout er aan kwam. Bovendien had met de deuren voorzien van zware sloten en bomen zodat de schout niet plotseling kon binnendringen. Vervolgens ontstond er tussen de eigenaar van het huis en de schout een gesprek, dat lang genoeg duurde om de priester en de hele groep gelovigen de tijd te geven via de achterdeur of een andere vluchtroute te ontkomen. Hierdoor was er niets strafbaars meer te vinden. Als men toch werd betrapt dan moest men op basis van een plakkaat van 23 januari 1638 voor de predikende paap een bedrag van 600 gulden als borgtocht worden opgebracht, de eigenaar van het pand werd met 300 gulden beboet en iedereen die de bijeenkomst bijwoonde moest 25 gulden betalen en zijn opperste kleed afstaan. Enorme bedragen voor die tijd. Zestig gulden kwam toe aan degene die het onderzoek had verricht. Veelal werden de boetes betaald door rijke Bosschenaren. Het baatte niet. Op een bepaald moment (1644) telde de stad achttien *pausgezinde borgeren*. Deze huizen waren volgens de schout helemaal voor de eredienst ingericht met *altaren, allerhande kerckelycke ornamenten, bancken, stoven, stoelen, matten etc.* Deze onderdrukking speelde uiteraard op meer plaatsen. Zo noemde men bijvoorbeeld een schuilkerk in Amsterdam *Onze Lieve Heer op Zolder*. Bovendien wist men toen ook waar al de jezuïeten, dominicanen, minderbroeders en kapucijnen woonden of inwoonden, altijd vlakbij hun "kerk".
Ook de joden, remonstranten, doopsgezinden en tot 1686 ook de lutheranen (asielzoekende gereformeerden/belijders Augsburgse Confessie uit het huidige Duitsland) mochten hun geloof niet meer in het openbaar uitoefenen en zij maakten dan ook gebruik van eigen schuilkerken.
In dit naslagwerk zijn de locaties van twintig schuilkerken beschreven. In de beginperiode na de inname van de stad door Frederik Hendrik zijn er veel meer zeer kleinschalige schuilkerkjes geweest. De achtergebleven kanunniken en seculiere priesters richtten in veel gevallen in hun eigen huis een kamer in als bedehuis. Bisschop Ophovius had hiervoor eind september 1629 speciaal 125 altaarstenen gewijd.
In 1652 werd een zekere Martinus Ackersdyck als stadhouder van de hoogschout naar de stad gehaald om een einde te maken aan de katholieke bedehuizen maar ook hem lukte het niet. Talrijk waren de kerkverstoringen.
In 1653 kreeg de schout toestemming van de stadsregering om de geheime schuilkerken op te ruimen. Tien bidplaatsen werden toen door de schout aangepakt. Met als resultaat dat het aantal schuilkerken wel gedaald was tot tien.
Nadat de republiek in de jaren 1672-1674 door katholieke buitenlandse mogendheden bijna van de kaart was geveegd, realiseerde de overheid zich dat de loyaliteit van het katholieke deel van de bevolking van groot belang was. Er werd vanaf dat moment vaker toegestaan geheel nieuwe kerken te bouwen. De katholieken begonnen zich ook wat brutaler te gedragen. Ze durfden hard terug te slaan wanneer er weer eens een godsdienstoefening werd verstoord.
Zo leverde een inval in een katholiek bedehuis in 1673 door de stadhouder zo veel deining op dat besloten werd de schuilkerken te tolereren. Ackersdyck was hierbij namelijk door de in de schuilkerk aanwezige soldaten van het garnizoen weinig zachtzinnig met zijn handlanger naar buiten geslagen.
De schouten of hun stadhouders (plaatsvervangers) konden meestal door middel van steekpenningen (recognitiegelden) er wel toe gebracht worden een oogje dicht te knijpen bij hun taak zorg te dragen voor de uitbanning van de katholieke geestelijkheid in de stad en de naleving van het verbod tot uitoefening van de katholieke godsdienst. De schuilkerk mocht van buitenaf op geen enkele manier als kerk herkenbaar zijn. Bovendien mocht het gebruik van de schuilkerk door de calvinisten niet als storend worden ervaren. Kerkgangers moesten

het gebouw binnengaan via een deur die niet aan de openbare weg mocht liggen. Zelfs dan mocht men slechts met ten hoogste twee personen tegelijk de kerk betreden. Klokgelui was verboden en gezang mocht buiten niet hoorbaar zijn.
De calvinistische predikanten speurden daarom ijverig naar de activiteiten van de katholieke priesters in de geheime katholieke bedehuizen en deden dan daarvan verslag aan de Staten-Generaal in de hoop dat deze daar maatregelen tegen zouden nemen.
Het Vaticaan had, zoals eerder vermeld Nederland tot missiegebied benoemd en rondreizende priesters deden de stad aan. Als ze gevangen genomen werden, moest er losgeld betaald worden en ook in die gevallen waren gegoede ingezetenen van de stad bereid die boete te betalen.
Men zag toen wel in dat men het katholieke geloof niet kon uitbannen. Dat zou op te veel weerstand stuiten en men was bang voor oproer. Bovendien had men de katholieken nodig voor de verdediging van de stad.
In 1720 werden de jezuïeten uit de stad verbannen, een represaille in verband met een godsdienstkwestie in de Pflaz. Het kerkenhuis in het Rederijkersstraatje werd gesloten en de daar dienstdoende hoogbejaarde jezuiet moest vertrekken. Ook de andere drie schuilkerkjes van de jezuïeten moesten hun deuren sluiten. Op 19 maart 1724 mochten deze schuilkerkjes weer geopend worden, maar het werd alleen aan de wereldheren toegestaan de diensten te doen.
In 1730 wensten de Staten-Generaal orde op zaken te stellen. De gehate recognitiegelden werden afgeschaft. De ambtenaren moesten echter wel schadeloos gesteld voor de misgelopen inkomsten. Daarvoor in de plaats kwam een vaste heffing. Dat was voortaan 50 gulden voor kerken met één priester en 75 gulden voor de kerk met twee priesters. Toen stonden er nog tien schuilkerken in de stad.
In 1731 werd door de Staten-Generaal plotsklaps bevolen dat er van de tien bestaande *huiskerken* er vijf moesten verdwijnen. Veertien jaar later waren er inderdaad nog maar vijf bidplaatsen over in de stad, stuk voor stuk flinke gebouwen. Men mocht toen ook echte kerken bouwen, zolang die maar geen toren hadden. Doopsgezinde kerken, zogenaamde vermaningen bleven vaak echter een schuilkerkachtig uiterlijk houden. Openbare uitoefening van de godsdienst bleef echter nog steeds streng verboden.
Vanaf ongeveer 1760 werden de katholieken wat meer tot rust gelaten. De bidplaatsen beschikten ook weer over een orgel, meestal een afdankertje uit de Zuidelijke Nederlanden. Hoewel dat niet mocht moet de muziek dus ook wel op straat te horen zijn geweest.
Tegen het einde van de 18e eeuw, bij de komst van de Fransen mocht men het katholieke geloof weer in het openbaar uitoefenen. Op last van Napoleon I Bonaparte werden de schuilkerkjes in 1811 definitief gesloten.
Als men terugblikt op de onderdrukking van de katholieken dan was de term schuilkerk, die overigens pas in de 19e eeuw was bedacht, met uitzondering wellicht van het allereerste begin enigszins misleidend. De katholieken kropen namelijk gedurende de gehele periode allerminst in hun schulp. Ze waren bepaald geen timide volksgroep.

Katholiek Brabant na 1629/1648 tot ca. 1800

Met de inname van de stad in 1629 kwam er een eind aan de eeuwenlange hegemonie van de Katholieke Kerk. De Gereformeerde Kerk nam haar plaats in en het werd de publieke kerk die de diensten die door de Katholieke Kerk werden aangeboden, overnam.
De gereformeerde voorgangers van het eerste uur probeerden iedereen ervan te overtuigen dat een christelijke gereformeerde levenswandel noodzakelijk was, want Gods geboden waren er voor alle mensen. De predikanten bestreden de ongebonden levenswijze waar, naar hun opvatting zo velen zich aan overgaven. Zo werd de sabbatsheiliging, die vanaf 1630 zelfs tot de Tien Geboden behoorde en die men strikt moest naleven, regelmatig onder de aandacht gebracht. Kerk en stadsbestuur hamerden op het houden van de zondag.
Niet alleen via het poorterschap en de schutterijen werden de katholieken naar de periferie verdrongen. Ook met de verdere ontwikkeling van de gereformeerde gemeenschap, inclusief kerkenraad, avondmaal, armenzorg, nauwe wisselwerking met het stadsbestuur en zelfs de afgedwongen toegang tot de bij uitstek katholieke Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, plaatsten de gereformeerden zich meer en meer in het centrum van het stedelijk leven, ten nadele van de katholieke stedelingen.
Onder de godsdienstbeoefening mocht er in de herbergen ook niet getapt worden. Men mocht dan ook niet naar de beugelbaan, noch scherm- en dansscholen bezoeken. De katholieken bestreden deze levensstijl die volgens hen in een moderne samenleving niet langer passend werd geacht.
Na de Vrede van Münster in 1648 werd de uitoefening van het katholicisme in Staats-Brabant (ongeveer het huidige gebied Noord-Brabant) zelfs officieel verboden. Op een gegeven moment werd een plakkaat uitgevaardigd waarin gewaarschuwd werd dat men zich met de ontheiliging van de dag des Heren de *rechtveerdigen toorn Godts op den hals* haalde. Al het werk dat niet noodzakelijk was werd verboden, winkels en herbergen moesten de gehele dag op slot en vermakelijkheden waren taboe.

Conform het schoolreglement van 1655 werd het katholieke onderwijzers verboden om nog onderricht te verstrekken en door het reglement op de Politieke Reformatie (1660) werden de katholieken ook uitgesloten van politieke ambten.
In de realiteit was er echter een groot verschil tussen de rigoureuze calvinistische wetgeving en de toepassing ervan. In de regel hield de situatie van de katholieken in Staats-Brabant vanaf 1648 het midden tussen enerzijds gedoogde clandestiene beoefening van de katholieke religie en anderzijds wederzijdse onverdraagzaamheid en pesterijen die van protestante zijde soms het karakter van kleine kerkvervolgingen aannamen.
Uiteindelijk werden in 1672 de bidplaatsen zelfs officieel omdat de Fransen, onder aanvoering van koning Lodewijk de XIV voor de stad lagen en de stadsbestuurders het zekere voor het onzekere namen. Toen dit gevaar echter geweken was werden de godsdienstoefeningen weer regelmatig verstoord. Het opleggen van boetes en/of het afkopen daarvan leidde tot veel corruptie en bezwaarschriften. De Staten-Generaal namen daarom in 1730 een resolutie aan waarin de roomse diensten in feite werden gelegaliseerd. De Raad van State mocht priesters toelaten indien zij afkomstig waren van de republiek en niet behoorden tot een kloosterorde. Zo moesten de predikheren bijvoorbeeld hun Sint-Jacobsparochie verlaten en de apostolisch vicaris benoemde een seculiere geestelijke. Maar ook daarna werden de godsdienstoefeningen nog regelmatig verstoord.
Het gevolg van deze dubbelzinnige toestand op godsdienstig gebied was dat, ondanks alle protestante reglementen en antikatholieke verbodsbepalingen Staats-Brabant uitgesproken katholiek bleef. De blijvende trouw aan de kerk van Rome wordt verklaard door twee factoren, namelijk een diepgewortelde roomse geloofsovertuiging dat ongetwijfeld het belangrijkste constitutieve element was van het Brabantse nationalisme. De tweede factor was de actieve steun van de geloofs- en landgenoten in Spaans Brabant. De verbannen kloosterlingen werden daar opgevangen en konden vanuit Spaans Brabant missieachtige activiteiten uitoefenen onder hun herderloze broeders in het noorden. Vooral jezuïeten, minderbroeders en predikheren maakten zich als missionaris verdienstelijk. Omdat ook het katholiek onderwijs verboden was ging ook het weeshuis over in gereformeerde handen.
Uiteindelijk was de wethandhaving in de praktijk heel wat milder dan de taal van de wettekst. *Gedogen* zou een kenmerk worden en blijven voor het beleid in de gehele republiek
Verder maakten de protestanten bezwaar tegen de *kamers van rhetorica* die in en buiten de stad een eerbiedwaardige historie kenden. Hoewel er klachten bleven bestaan over aanstootgevende aspecten met betrekking tot Gods kerk werden ook zij op den duur gedoogd. Ook het *danssen ende springen* werd verwerpelijk geacht. Verzet hiertegen door de kerkenraad hielp onvoldoende. Toen ook de gereformeerden bleven dansen ebde de belangstelling voor dit frivole fenomeen bij de kerkenraad weg.
Samenvattend lukte het de kerkenraad niet om iedere stedeling via de stadsregering verboden op te leggen. Het stilleggen van het openbare leven op zondag was niet gelukt, een verbod op optredens van de komedianten in de stad haalde het niet en de Bosschenaren bleven dansen. De overheid probeerde er wel voor te zorgen dat de prediking op zondag ongestoord kon verlopen.
Het stadsbestuur had bij alle perikelen een beslissende rol van bemiddeling en matiging gespeeld. In naam van het algemeen belang had het stadsbestuur de omgangsoecumene, de nagenoeg unieke (relatief) vreedzame samenleving tussen beide confessies gerealiseerd.

Bouwgegevens

Het gebouw is een rijksmonument. Het heeft een topgevel.
Het poortje heeft een geblokte natuurstenen omlijsting en een uit hout gesneden middenstijl, ook wel tongnaald of makelaar genoemd. Deze tongnaald heeft **renaissance** kenmerken en is versierd met maskers, bloemen- en vruchttrossen en een leeuw met cartouche. Deze middenpost is overigens pas in 1986 aangebracht nadat twintig jaar daarvoor de originele tongnaald door *kunstliefhebbers* was ontvreemd.

Delen van het altaar uit deze schuilkerk worden nu bewaard in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden.
Aan de zijkant is de plek van de voormalige schuilkerk met trapgevel goed te zien. Ook hier is weer over de Binnendieze heen gebouwd. Nadat de tweede stadsmuur was gebouwd kon men aanvankelijk de bebouwing normaal uitbreiden. Op een gegeven moment ontstond er echter een gebrek aan bouwruimte waarna men er voor koos om over de Binnendieze heen te bouwen. Het, in 1978 gerestaureerde pand was in 1622 nog een brouwerij.

Tudorroos

In de sluitsteen met tudorroos (Engelse late gotiek, symbool van het Engelse koningshuis) is het jaartal 1649 aangebracht. De tudorroos, een witte en een rode roos op elkaar geplaatst symboliseert onder andere ge-

heimhouding en discretie. *Sub rosa* betekent *onder de roos*. Dit houdt in dat er sprake is van een geheim, waarover men uiteraard niet spreekt. De Engelse koning Hendrik VII van Tudor koos deze wit-rode roos als embleem omdat hij beide strijdende partijen in de Rozenoorlog in 1485 tot verzoening had gebracht. De Yorks met hun witte roos en de Lancasters met hun rode roos. Daarom is deze tudorroos, behalve een symbool van geheimhouding, er ook een van verzoening.

UILENBURG 16-18

Dit pand is een rijksmonument.
Het poortgebouw onttrekt de erachter staande woningen op de nummers 16 en 18 aan het zicht.
Dit voormalig achterhuis van Postelstraat 42 is over de Binnendieze gebouwd.
Het pand bestaat uit drie, in schoon metselwerk opgetrokken bouwdelen, te weten:

- Het vermoedelijk 15e-eeuwse hoofdgebouw; het pand met verdieping onder met rode Hollandse pannen gedekt schilddak met in de oostgevel een deur met een gedeeld bovenlicht en een raam, omlijst door pilasters en afgedekt met een fronton; dit hoofdgebouw heeft een moer- en kinderbinten balklaag met nog twee sleutelstukken met ronde profilering en een oude kap met ankerbalkgebinten.
- Vermoedelijk vroeg-16e-eeuwse, noordelijke aanbouw (westzijde); het pand met verdieping heeft een, onder met rode Hollandse pannen gedekt zadeldak tussen de puntgevels met vlechtingen; houten kloosterkozijn in noordgevel; deur met gedeeld bovenlicht en een zolderluik in westgevel; kelder met tongewelf; moer- en kinderbinten balklaag met nog een sleutelstuk met ronde profilering; kap met dekbalkjuk, geschoorde nokstijl en geschoorde nokgording.
- Tweede, iets jongere noordelijke aanbouw (oostzijde); het pand met verdieping onder met rode Hollandse pannen gedekt zadeldak tussen de topgevels heeft in de oostgevel een deur en een zesruits schuifraam; in de noordgevel twee natuurstenen kloosterkozijnen; moer- en kinderbinten balklaag met onder de middenbalk twee laatgotische sleutelstukken en daaronder natuurstenen consoles; onder de strijkbalken natuurstenen consoles; laatgotische schouw met geprofileerde, natuurstenen wangen en een geprofileerde, houten steunbalk.

UILENBURG 20: In de Klomp

Van oorsprong is ook dit pand een achterhuis van het pand De Munt aan de Postelstraat 42. Het bestaat uit drie bouwdelen.
Het achterhuis wordt vermeld in 1527 maar moet van nog oudere datum zijn. In het begin van de 17e eeuw werd hier al bier gebrouwen. Even later maakte het pand ca. tien jaren onderdeel uit van de Bossche Muntslagerij.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De overkluizingen zijn van respectievelijk 1527 en 1611. Bij de restauratie in 1980 zijn in het pand enige laatgotische schouwen aangetroffen. De zware eikenhouten balklagen hebben fraai geprofileerde balkconsoles. De noordgevel die over de Binnendieze gebouwd is heeft twee puntgevels. Om diverse redenen werd het een tweedelige dakconstructie. Eén grote kap was te duur en te zwaar voor de toog over de Binnendieze. Het allerbelangrijkste was echter dat een hoog dak gemakkelijk doelwit was bij belegeringen. In de gevel zitten smalle ramen met daarin zogenaamde kloosterkozijnen. De twee linkerramen zijn van natuursteen terwijl het rechterraam, in de top van hout is. Het zuidelijke deel van het pand is ouder. Dit is te zien aan de naad (loodvoeg) in de voorgevel. Oorspronkelijk begon hier de zijkant van het huis.

Tegen de gevel zien we twee schamppalen van hardsteen (hergebruikte stoeppaal).

Terras naast In De Klomp

Door de sloop van een aantal huisjes ontstond hier een open plek. Na het instorten van de grondkerende kademuur langs het water werd dit

terreintje als vuilnisstort gebruikt. Bij de restauratie vond men, in het 3e kwart van de 20e eeuw onder het talud de funderingsresten van de oorspronkelijke muur. Op deze oude funderingsresten werd een reconstructie van de oorspronkelijke muur gezet die aan de zijde van het pand In De Klomp is afgesloten door een gemetselde watertrap. Dit wordt de Koninginnetrap genoemd omdat de koning van België met koningin Paola hier gebruik van heeft gemaakt. Later kwamen ook prins Willem Alexander en prinses Maxima hier.
Het enigszins verlaagde terras is op verzoek van de bewoners uit de omgeving voorzien van zitbanken, beplant met enkele bomen en ingericht als jeu- de boulesbaan.

Cornelis Verhoeven

Verder zien we een beeld van de Bossche filosoof, professor Cornelis Verhoeven.
Als leraar klassieke talen op het Marialyceum trouwde hij met een achttien jaar jongere leerlinge die thans een van onze collega-stadsgidsen is. Later scheidde hij van haar. Bij zijn overlijden in 2001 liet hij een ongekend literair legaat na, van ongeveer tachtig boeken en duizenden artikelen, dat in 2008 is overgedragen aan het Letterkundig Museum in Den Haag.
Verhoeven, filosoof en essayist heeft ook de P.C. Hooft-prijs ontvangen.

Gevelsteen

Tegenover het terras, aan de andere zijde van de Binnendieze is *een laatste steen* ingemetseld door de toenmalige minister-president Wim Kok. Dit gebeurde bij de officiële beëindiging van de restauratie van de Binnendieze.
De tekst luidt:

De laatste steen
Na 25 jaar restaureren
Onthuld door W. Kok
Minister-President
29 augustus 1998

Daarboven zien we een gedicht van Bert Voeten met de tekst:

over de keien, over
de sleetse bruggen, langs
de zoetelieve huizen
volgde ik begerig
de gangen van de stad

UILENBURG 22: Smal huis

Dit is het smalste huis in deze wijk en een van de smalste huizen van de stad. Voorheen was hier een fabriek van sigarenkistjes gevestigd.

UILENBURG: Mariënburgklooster

Opkomst katholiek onderwijs

In de 2e helft van de 19e eeuw was de katholieke geestelijkheid niet zo gelukkig met de openbare, neutrale scholen waar godsdienst en zedelijke vorming werden verwaarloosd. In 1868 riepen de bisschoppen de katholieken op voortaan eigen scholen te stichten. Immers *wat baat het den mensch, dat hij de gansche wereld wint, als hij schade lijdt aan zijne ziel.* Overal in de stad werden bijzondere, katholieke scholen opgericht door de fraters van Tilburg, de zusters van Jezus, Josef en Maria van de Mariënburg en de zusters van de Choorstraat. Wie na de lagere school een kantoorbaan op het oog had die kon in ‘s-Hertogenbosch aan de ulo terecht, het uitgebreid lager onderwijs of aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. Voor een carrière als arts of advocaat, als predikant of officier was men echter aangewezen op de hbs of het gymnasium. De kweekschool was aanvankelijk alleen voor meisjes bestemd. In 1895 kwam er voor jongens de Bisschoppelijke Kweekschool in de Sint Josephstraat. Daarnaast was er de Concordia Kweekschool voor *jonge juffrouwen uit den netten stand.*

Mariënburgklooster

Vanaf hier ziet men de achterkant van het **neogotische** Mariënburgklooster (Burcht van Maria). Het is eind 19e eeuw

(1897-1899) gebouwd in opdracht van de Congregatie van de Zusters van JMJ (Jezus, Maria, Jozef).
In 1868 vestigden zich hier vanuit Engelen de zusters van het Gezelschap van JMJ. Dit klooster heeft uit piëteit dezelfde naam behouden als het daarvoor op deze plek gelegen klooster Mariënburg.
De kweekschool en de huishoudschool die hier door de zusters van JMJ waren gesticht zijn nu inmiddels alweer deels afgebroken of zijn omgebouwd tot appartementen.
Oorspronkelijk waren er wel 350 nonnen in het klooster. Eind 2011 zijn er nog ruim 25 over die veelal zorg nodig hebben. Verder woont hier nog de voormalige bisschop Bluyssen bij de nonnetjes.

Neergang kloosters

Tussen 1800 en 1850 ontstonden in Nederland maar liefst negentien actieve vrouwencongregaties. Rond 1945 bereikten al die gezelschappen hun hoogste aantal leden. In dat jaar begonnen de aanmeldingen echter af te nemen. Intussen schreed de veroudering voort. Op het eind van de jaren zestig in de vorige eeuw waren ook uittredingen niet meer ongewoon. Die bereikten een dieptepunt tijdens de discussie rond 1970 over de religieuze kledij: pij, habijt, korter of langer, een moderner snit of een (kloosterlijke?) jurk. Ook de psychologische drempel bleek toen te zijn geslecht. De zusters van Liefde in Tilburg, de allergrootste congregatie in Nederland, telde in 1946 op haar hoogtepunt 4.155 leden. In 1964 bedroeg dit nog altijd 3.505. In 1989 was het ledental gehalveerd tot 1.761.

Voormalige kloostertuin/park Mariënburg

Een deel van de kloostertuin is nu opengesteld voor het publiek. Hiervoor is de tuin opnieuw aangelegd met twee strakke gazons met banken langs de randen en speeltoestellen voor kleine kinderen. Het nog in gebruik zijnde mortuarium van de zusters is nu alleen vanuit het besloten gedeelte van de tuin te bereiken maar zal op termijn een openbare functie krijgen.
In augustus 2010 is het nog besloten deel door de zusters overgedragen aan de gemeente. Het is de bedoeling dit deel in de winter van 2010/2011 opnieuw in te richten en daarna ook (van zonsopgang tot zonsondergang) open te stellen als stadspark.

Tussen de twee vleugels van het complex is weliswaar een hek geplaatst maar deze is niet afgesloten waardoor er een directe verbinding met de Westwal mogelijk is.
In de tuin staat een aantal exotische planten en bomen. Zo staat er een heel grote sequoiaboom die omstreeks 1890 werd meegebracht door een pater missionaris. Een (kust)sequoia kan meer dan 100 meter hoog worden.

Klooster/Kapel van de Franciscanessen

Eerder stond hier vanaf het begin van de 15e eeuw (1423) tot aan het midden van de 17e eeuw (1676) een Klooster van de Franciscanessen (zusters van het Gemene Leven).
In 1423 begonnen enige zusters in de Uilenburg een gemeenzaam leven te leiden. In 1469 legden zij de kloostergeloften af. Het convent werd aan de Heilige Maagd Maria gewijd en kreeg daarom de naam Mariënburg. Op het hoogtepunt strekte het complex zich uit van de Uilenburg tot de stadswal en van de Walpoort tot ongeveer de Capucijnenpoort. Na 1629 mochten er geen novicen meer worden aangenomen en stierf de gemeenschap uiteindelijk uit. In 1670 werden de roerende goederen overgebracht naar het klooster Sion te Maaseik (België), waarna ook de laatste Bossche non van dit klooster overleed. De kapel van het middeleeuwse vrouwenklooster is gebouwd tussen 1488 en 1491 en hersteld in 1566. De kloostergebouwen zijn, op een deel van de kapel na successievelijk afgebroken. De kapel bevindt zich nu nog deels in een gebouw aan de Walpoort. Het was een eenbeukige zaalkerk met een driezijdig opgesloten koor met een vier traveeën diepe, gewelfde nonnengalerij met voorportaal en dakruiter.

UILENBURGSTRAATJE

UILENBURGSTRAATJE

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, ligt tussen Postelstraat 52, A, B en 54 en Uilenburg 8 en 10/12.
Het is een zeer mooi, in de jaren zeventig van de vorige eeuw, gerestaureerd steegje met beeldbepalende gevelwanden.
Het pand Uilenburgstraatje 11 is van zeer recente datum maar heeft toch een verwijzing naar vroeger. Boven de poort staat de naam Hof van Sint-Truiden.
Deze plek behoorde vroeger tot het gebied van de Benedictijnenabdij uit Sint-Truiden. Het beeldhouwwerk
boven de deur is van de kunstenaar Karoly Szekeres.
In de top van de zijgevel boven de Binnendieze (Verwersstroom) zit een gevelsteen met een buste van advocaat mr. Hein Bergé. Hij keerde zich, samen met de architect Jan van der Eerden tegen de gemeentelijke plannen in de jaren zestig van de vorige eeuw om de Binnendieze te dempen. Aanvankelijk via het *Comité tot Behoud van de Binnenstad*. Later richtten zij de politieke partij Beter Bestuur op om via de gemeenteraad (vier zetels) hun bezwaren meer kracht bij te zetten. Uiteindelijk is het gelukt om de Binnendieze te behouden. Inmiddels is de gehele Binnendieze gerestaureerd.
De voorvechters voor het behoud van de Binnendieze Bergé en Van der Eerden stapten na hun overwinning uit de politiek en werden later onderscheiden met de stadspenning.
Het langgerekte pand op nummer 2-12 is in feite het achterhuis van het pand dat op de hoek in de Postelstraat op nummer 52, A en B staat. Aanvankelijk was dit een woonhuis. In 1538 werd het de Bank van Lening. Rond 1600 werd het eigendom van bierbrouwer Willem Vervorst. Of hij dit pand ook al bierbrouwerij gebruikte is echter niet zeker.

In 1790 kocht Thomas van Rijckevorsel het pand in de Postelstraat en vergrootte het pand met een achterhuis dat met twee topgevels reikt tot aan de Binnendieze. Hij maakte er een wijnpakhuis van. In deze achtergevel is een baksteen gemetseld met de initialen van de opdrachtgever en het jaartal (TVR 1791). In het straatje is de overgang tussen het oude huis en de aanbouw goed te zien.
In het monumentale gebouw bevindt zich op zolder nog steeds een houten windas, waarmee de ladingen wijn van en naar de verdiepingen werden getakeld.
In 1986 is het pand verbouwd tot wooneenheden.
Over de herkomst van de naam Uilenburg is men niet zeker. Vermoedelijk is het een verbastering van het woord Rulenburg, dat Korenberg betekent.
Het pand Postelstraat 54 werd Gorcum genoemd.

Schampsteen

Op zowel de hoek Uilenburgstraatje/Postelstraat als Uilenburgstraatje/Uilenburg ligt een schampsteen om de hoek van het gebouw tegen beschadigingen door wagens te beschermen. Hiervoor werden meerdere types stenen gebruikt. In dit geval is dit een oude stenen kogel uit de middeleeuwen. In de volksmond wordt dit ook wel eens een zogenaamde *kloot* genoemd. Deze bijnaam zou zijn ontstaan omdat er eens een berijder was die niet langs maar over de steen reed en daardoor schokkend uit balans raakte. Vervolgens zou hij hebben geroepen: *da’s klote*.

UILENBURGSTRAATJE 2-12

Dit langgerekte pand is in feite het achterhuis van het pand dat op de hoek in de Postelstraat op nummer 54 staat. In 1790 kocht Thomas van Rijckevorsel het pand in de Postelstraat en vergrootte het pand met een achterhuis dat met twee topgevels reikt tot aan de Binnendieze. In deze achtergevel is een baksteen ingemetseld met de initialen van de opdrachtgever en het jaartal (TVR 1791). Als men heel goed kijkt dan kan men deze steen vinden.

In het straatje is de overgang tussen het oude huis en de aanbouw goed te zien. In 1986 is het pand verbouwd tot wooneenheden.

UILENBURGSTRAATJE 11: Hof van Sint-Truiden

Het pand is van zeer recente datum maar heeft toch een verwijzing naar vroeger.
Boven de poort staat de naam de Hof Van St. Truiden. Deze plek behoorde vroeger tot het gebied van de Benedictijnenabdij uit Sint-Truiden.

Het beeldhouwwerk boven de deur is van de kunstenaar Karoly Szekeres.
In het pand woont Antoine Jacobs, jarenlang actief in de gemeenteraad namens de groep Knillis. Ook deze groepering maakte zich in het algemeen sterk voor het behoud van ons cultureel erfgoed.

Hein Bergé

In de top van de zijgevel boven de Binnendieze zit een gevelsteen met een buste van advocaat mr. Hein Bergé. Hij keerde zich, samen met de architect Jan van der Eerden tegen de gemeentelijke plannen in de jaren zestig van de 20e eeuw om de Binnendieze te dempen. Aanvankelijk via het *Comité tot Behoud van de Binnenstad*. Later richtten zij de politieke partij Beter Bestuur op om via de gemeenteraad (vier zetels) hun bezwaren meer kracht bij te zetten. Uiteindelijk is het gelukt om de Binnendieze te behouden. Inmiddels is de gehele Binnendieze gerestaureerd.
Hij is door de lezers van het Brabants Dagblad verkozen tot Bosschenaar van de twintigste eeuw. Op 25 april 2010 is hij op 94-jarige leeftijd overleden.

UILENBURGSTRAATJE 13

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het pand heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit 1897 met zesruits schuifframen. Verder zijn er enkelvoudige balklagen aangebracht met een kap met schild en schaarspanten met balk. De zijgevel aan de Binnendieze is niet bepleisterd.

Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

VAN BERCKELSTRAAT

VAN BERCKELSTRAAT

Deze straat is genoemd naar Theodoor, Victor van Berckel (1739-1808). Hij oefende het beroep uit van zilversmid. Daarbij was hij de Bossche ontwerper en snijder van penningen. Hij was ooit hoofdgraveur van de Keizerlijke Munt in Wenen.

Van Berckel

Op 31 mei 1881 werden namen vastgesteld voor de straten in het gebied tussen de Aa en de Zuid-Willemsvaart. *De weg langs het oude Gasthuishovenierswoning naar den voormaligen Kasterensmolen* werd toen de huidige Van Berckelstraat genoemd. Deze straat zal de meeste Bosschenaren wel bekend zijn. Momenteel krijgt de straat een groot deel van het verkeer uit ’s-Hertogenbosch- Noord richting binnenstad te verwerken.
Op 21 april 1739 werd in ‘s-Hertogenbosch Theodoor Victor van Berckel geboren. Zijn grootvader was de bekende zilversmid Theodoor van Berckel. Zijn vader was Theodorus Everardus van Berckel die hetzelfde beroep had en die in 1734 meester van het Bossche Goud- en Zilversmedengilde was geworden. Op 1 november 1750 werd de zoon, elf jaar oud, leerling bij zijn vader. Hij vervolgde zijn opleiding in Kleef bij de stempelsnijder Marmé, die in opdracht van zijn vader stempels sneed. Met behulp van deze stempels werden penningen vervaardigd. Na het volbrengen van zijn opleiding keerde Theodorus van Berckel terug naar ‘s-Hertogenbosch. Hij werkte er samen met zijn vader. In 1764 trouwde hij in de Sint-Jan met Maria Anna van Nouhuys. Na zijn huwelijk vestigde Theodorus Victor van Berckel zich in Rotterdam. In 1766 solliciteerde hij met succes naar de betrekking van stempelsnijder (hoofdgraveur/graveurgeneraal) bij de Munt in Brussel, gelegen in de toen geheten Oostenrijkse Nederlanden. Toen de Franse troepen in 1792 Brussel bezetten, ging Van Berckel naar Linz en later naar Praag. In juni 1798 werd hij benoemd tot eerste stempelsnijder bij de Munt in Wenen. Hij kreeg een salaris van 1.000 florijnen. In 1803 nam hij ontslag en hij keerde terug naar zijn geboortestad. Op 19 september 1808 overleed hij in ‘s-Hertogenbosch.
De penningen van Van Berckel zijn vooral beroemd geworden door de smaakvolle uitvoering en de bijzonder goede gelijkenis van de portretten. De meeste door Van Berckel gemaakte stempels bevinden zich in de verzameling van de Munt in Brussel en Wenen. Het Noordbrabants Museum in ‘s-Hertogenbosch bezit een bijna volledige verzameling van de door Van Berckel vervaardigde penningen. In dit museum bevindt zich ook een witmarmeren borstbeeld van hem, dat gemaakt is door J.A. van de Ven.

VAN BERCKELSTRAAT: De Rückertbrug

Deze brug is op 14 maart 1921 geopend om een verbinding tot stand te brengen met de wijk De Muntel. Deze stadsuitbreiding (1915-1923) was toen in volle gang.
Het ontwerp is van J. D. Meysing, onderdirecteur van de Dienst Publieke Werken en de brug is genoemd naar de gemeentearchitect Rückert.
Van het begin af aan heette deze brug Rückertbrug, als eerbetoon aan ir. J.H.E. Rückert, directeur gemeentewerken. Rückert, geboren in Amsterdam, overleed vroeg, al op 15 november 1918, ongeveer tweeënhalf jaar voor de opening van de brug op 39-jarige leeftijd. Hij was overleden aan de Spaanse griep. De officiële stukken vermelden echter: *na een kortstondige infectieziekte.* In de stad waren binnen een paar dagen 56 mensen aan deze moordende influenza overleden. Nadat hij ongeveer vijf jaar bij de gemeente Tilburg had gewerkt werd hij op 11 januari 1917 in de Bossche raadsvergadering benoemd tot directeur van gemeentewerken. Hoewel hij na nog geen jaar werkzaam te zijn geweest in deze stad al overleed had hij in die korte tijd al zoveel waardering opgebracht dat burgemeester F.J. van Lanschot in 1921 aan de brug zijn naam verbond. De brug was destijds zo belangrijk dat hiervoor de minister van Arbeid (P. Aalberse) moest komen om deze brug officieel te openen.
De onderbouw van de brug is destijds gemaakt volgens Bestek nr. 4, Dienst 1920 van Gemeentewerken 's-Hertogenbosch. Het brugdek van gewapend beton is uitgevoerd door de N.V. Koninklijke Rotterdamsche Betonijzer-Maatschappij, voorheen Van Waning & Co uit Rotterdam. De onderbouw van de brug bestaat uit twee holle pijlers van metselwerk en twee landhoofden van ongewapend beton die aan de zichtzijden zijn bekleed met baksteen. Het bijzondere metselwerk is in de zijvlakken rijk gedecoreerd met tandlijsten.

Pijlers en landhoofden zijn gefundeerd op gewapend beton dat tussen de damwanden is opgesloten. Aan de zijde van de Van Berckelstraat sluit het landhoofd door middel van gemetselde vleugelmuren aan op de stadsmuur.
Opvallend zijn het siersmeedwerk tussen de pilasters en de vier smeedijzeren palen met lantaarns die, na een reconstructie, na een jarenlange afwezigheid, sinds eind 2009 weer op de met graniet afgedekte pilasters staan. In de jaren zestig van de 20e eeuw waren deze lantaarns plotsklaps verdwenen. Hoewel de smid kon worden achterhaald, de firma Gielens uit de Orthenstraat, ontbraken tekeningen, zo die er al zijn geweest. Kundige smeden maakten vroeger, dikwijls alleen op basis van duidelijke aanwijzingen hun ontwerpen. Aan de hand van oude foto’s heeft een stagiaire van de BAM digitaal alle werktekeningen, nodig voor een precieze reconstructie in kaart gebracht. De kosten voor deze nieuwe sierlantaarns bedroegen in 2002 ruim 120.000 gulden (ca. 55.000 euro), aanzienlijk meer dan het bedrag van ruim 82.000 gulden (ruim 37.000 euro), waarvoor de gemeente de bouw van de hele brug aan het aannemingsbedrijf in 1920 gunde.
De bouw heeft eigenschappen van de **Amsterdamse school** zoals de bakstenen decoraties en de balusters in siersmeedwerk.
In het metselwerk van de zuidoostelijke penant is een naamsteen opgenomen, terwijl zich in de buitenzijde van de zuidwestelijke vleugelmuur een jaartalsteen met daarin gehakt *1920* bevindt.
In 2009 is het gehele wegdek vervangen en zijn ook delen van het metselwerk vervangen dan wel gerestaureerd. De draagkracht van de brug liet te wensen over.

VAN DER DOES DE WILLEBOISSINGEL

VAN DER DOES DE WILLEBOISSINGEL

Deze straat is vernoemd naar jhr. P.J.J.S.M. van der Does de Willebois. Daarvoor heette de straat Kloostersingel en Westersingel. Hij was burgemeester van de stad van 26 maart 1884 tot 1 juli 1917. Hij werd geboren op 9 januari 1843 en is overleden op 11 mei 1937. Hij was ook lid van Gedeputeerde Staten van 1878 tot 1885. Zijn marmeren buste staat in de Oranjegalerij op de eerste verdieping van het stadhuis.

Burgemeester

Op 26 maart 1884 werd jhr. Petrus J.J.S.M. van der Does de Willebois benoemd tot burgemeester van ‘s-Hertogenbosch. Hij was een 41-jarige geboren Bosschenaar.
Omstreeks 1800 kwam zijn overgrootvader, de militaire generaal Willebois naar ‘s-Hertogenbosch. Hij huwde met de Bossche jonkvrouw Van der Does. Naar het gebruik van die tijd konden de kinderen uit een adellijk geslacht de naam van hun moeder vóór die van de vader plaatsen en zo ontstond de familienaam Van der Does de Willebois.
De kleinzoon, onze burgemeester, was in 1878 lid van de Gedeputeerde Staten, toen hij in het huwelijk trad met Marie H.E. Bosch van Drakestein, de dochter van de *Commissaris des Konings*. Zes jaar later zou hij burgemeester worden.
In de periode dat Van de Does de Willebois burgemeester was, heeft buiten de stadsmuren de eerste stadsuitbreiding na vijfhonderd jaar plaatsgevonden: de wijk Het Zand. In 1890 had men namelijk besloten om het terrein ten westen van de Dommel, gelegen tussen de oude stad en het spoor, op te hogen. De wijk werd bekroond met het station van Eduard Cuypers en tevens gesierd met een monument De Draak, gebouwd met het legaat van tienduizend gulden van zijn schoonvader. Gelegateerd werd dit bedrag in 1894, maar pas elf jaar later werd de fontein daadwerkelijk gerealiseerd.
Het was een periode vol nieuwe ontwikkelingen: er kwam een waterleiding (1885), telefoon (1886) en een gasfabriek in de stad (1888). De stadspoorten werden afgebroken om de stad meer open te maken voor de nieuwe ontwikkelingen en de stadsuitbreidingen.
In 1909 was Van der Does de Willebois 25 jaar eerste burger van de stad. Groots werd dit feest gevierd gedurende twee weken op de Parade, waar een geheel 16^{e} eeuws ‘s-Hertogenbosch verscheen. Iedere dag verscheen er een aparte *nieuwstijdinghe* waarin de belangstellenden op de activiteiten van die dag werden gewezen. Terrasjes waren er ruim voldoende, er werd toneel gespeeld, terwijl belangstellenden de *grouwelcamere* konden bekijken, waarin de vroegere stedelijke folterwerktuigen tentoongesteld waren. Er verscheen zelfs een aparte postzegel/sluitzegel met het portret van de burgemeester. Bij gelegenheid van dit feest werd de burgemeester een buste van zichzelf aangeboden, die een plaatsje kreeg in het stadhuis. Tevens werden de straatnamen Kloostersingel en Westersingel veranderd in Van der Does de Willeboissingel.
Van der Does de Willebois bleef burgemeester tot juni 1917. Hij was 74 jaar oud toen hij met pensioen ging. Hij heeft daarna nog twintig jaar geleefd; hij overleed op 11 mei 1937, 93 jaar oud.
De singel op Het Zand is nog steeds naar hem genoemd. Het is nu dus ook duidelijk waarom bij de buste van deze voormalige burgemeester in de Oranjegalerij op het stadhuis verschillende jaartallen staan: 1884-1909 en 1884-1917.

VAN DER DOES DE WILLEBOISSINGEL 12: Kapucijnenklooster

In 1569 vestigden de eerste kapucijnen zich tijdelijk op de Windmolenberg. In 1612 kregen zij een klooster in de Diepstraat. In 1613 werd het Hospitium van de Abdij van Postel in de Postelstraat aangekocht en betrokken. In 1615 werd gestart met een kerk en een klooster over de Binnendieze. In 1617 werd dat klooster betrokken en het hospitium weer verkocht. Vanaf 1629 werkten nog ca. twintig kapucijnen in het geheim in de stad. In 1761 overleed de laatste kapucijn.

Een kleine drie eeuwen later kwam er een nieuwe generatie kapucijnen in de stad.
Dit klooster is in 1898 gebouwd door architect F. Bayens (kapucijner broeder Felix van Dennenburg). Dorothée van Bruggen (1854-1929), lid van de Orde van Franciscus en erg rijk en deugdzaam, maakte de bouw van het klooster met kerk financieel mogelijk. De kerk werd op nadrukkelijk verzoek van hun weldoenster Dorothée toegewijd aan het Heilig Hart van Jezus.
In 1906 kreeg het de titel van moederhuis. In 1936 werd het provincialaat bijgebouwd. Sinds 1972 was het tevens een parochiekerk.
De bierbrouwerij De Ster begon hier in 1898. Men brouwde alleen voor eigen gebruik. In 1942 sloot de bierbrouwerij en werd in 1949 gesloopt.
De totale bouw staat sinds 1982 op de monumentenlijst als beschermd monument.
Het was in het midden van de vorige eeuw nog een druk bezochte kerk (ca. 70.000 bezoekers) maar kan nu niet meer als kerk worden bezocht.

VAN SASSE VAN YSSELTSTRAAT

VAN SASSE VAN YSSELTSTRAAT

Deze nog niet zo lang bestaande straat dankt haar naam aan de meest bekende Bossche geschiedschrijver van de latere tijd, jhr. mr. A.F.O. Van Sasse van Ysselt, auteur van onder meer het veelvuldig geraadpleegde driedelig werk *De Voorname Huizen en Gebouwen van ’s-Hertogenbosch*.

Op deze plek lag ooit een volkswijk met een aparte en hechte gemeenschap. Enige straten binnen deze buurt zijn/waren de Windmolenbergstraat, Diepstraat, Krengelgang, De Uilenspiegel, De Roskam en De Stijfselpot.

De eerste Sint-Antoniuskapel, die hier in buurt gebouwd was heeft haar naam vermoedelijk aan het Sint-Antoniusgasthuis te danken.

In 1612 kwamen ook de kapucijnen zich hier vestigen. Hun eerste klooster stond in de Diepstraat.

Het Sint-Antoniusgasthuis

In deze directe omgeving stond het op 15 mei 1361 door Jan Toenys Vinschot gestichte Sint-Antoniusgasthuis, bestemd voor zes arme vrouwen. Hij bestemde hiervoor een huis en erf op de Windmolenberg. Ook mochten er voor een of twee nachten en bij ziekte voor langere tijd acht goede, devote, vreedzame en rustige arme reizende mannen en vrouwen van goede naam in het huis logeren. Zij mochten dus *geen vagebonden oft van ongevallich regiment* zijn.

Voor deze doeleinden doteerde Vinschot het huis met 14 bedden, 14 dekens en 28 paar lakens en allerlei ander huisraad. De bedden moesten worden opgemaakt door de zes arme vrouwen, die tevens het *lijnwaad* (linnengoed) moesten wassen.

Na de dood van een van de vrouwen vervielen haar goederen aan het huis en zijn bewoners. Werd er iemand uit het huis gezet dan mocht zij haar bezittingen weer meenemen.

De stichter, die tijdens zijn leven het huis zelf bestuurde wees voor na zijn dood als provisoren aan: de prior van de baselaars, de pastoor van het Groot Begijnhof en de procurator van de Tafel van de Heilige Geest.

Van Sasse van Ysselt

Alexander Frederik Oscar Van Sasse van Ysselt was op 20 april 1852 in Waalwijk geboren. In 's-Hertogenbosch studeerde hij aan het gymnasium en daarna rechten in Leiden. Na zijn promotie op 24-jarige leeftijd vestigde hij zich in 's-Hertogenbosch als advocaatprocureur. Hij verkreeg diverse functies in de rechtelijke macht, het laatst als president van het Bossche gerechtshof, welke functie hij op 1 juli 1933 neerlegde.

Maar Van Sasse van Ysselt deed meer: van 1895 tot 1919 maakte hij deel uit van de Bossche gemeenteraad. Lid van Provinciale Staten was hij van 1900 tot 1929, in welk jaar hij deel ging uitmaken van de Eerste Kamer. Maar vóór die tijd was hij ook lid van de Tweede Kamer; van 1901 tot 1928. Bij gelegenheid van zijn 75^{e} verjaardag werd over hem als parlementariër geschreven: *Even monter als zijn gehele wezen is ook zijn optreden, wanneer hij aan de debatten deelneemt. Frisch en opgewekt, met bijna jeugdig vuur, spreekt hij met een flux de bouche, welk menig jongere hem benijden zou. Al heeft hij zijn stem niet mede, doordat zij wat hoog en zwak klinkt, met de argumenten die over zijn lippen komen moet terdege rekening worden gehouden, want in het debat is hij door zijn slagvaardigheid en gevatheid, maar ook door zijn kennis, scherp verstand en bekwaamheid een geducht tegenstander te achten.*

Vele functies heeft Van Sasse van Ysselt vervuld in zijn leven, maar vooral was hij gehecht aan het bestuurslidmaatschap van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Hij heeft ervoor geijverd dat dit Genootschap een betere huisvesting kreeg dan in de voormalige Boterhal aan de Pensmarkt. Zij verkreeg een riant onderdak - voor die tijd - in de voormalige Sint-Jacobskerk aan de Bethaniestraat waar toen het Noordbrabants Museum gehuisvest was. Het Museum heeft dat gebouw aan de Bethaniestraat inmiddels al lang weer verlaten.

De geschiedenis van Brabant had zijn grote belangstelling. Hij heeft vele artikelen en boeken gepubliceerd over de Brabantse geschiedenis. Aan tal van andere publicaties heeft hij meegewerkt. Het meeste bekende boek van hem is het in drie delen verschenen: *De voorname huizen en gebouwen in ’s-Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen lopende van 1500-1810. Dit was* een uitgave waarvoor de schrijver vijftien jaar onderzoek verricht heeft.

Nu, een eeuw later, vormt het nog steeds een van de standaardwerken over de geschiedenis van Bossche huizen in de binnenstad en haar eigenaren.

De jonkheer werd in 's-Hertogenbosch behalve met een zaal in het Noordbrabants Museum tevens geëerd met een straatnaam, terwijl hem ook het ereburgerschap van de stad werd verleend (in 1922 bij zijn 70e verjaardag). Omdat hij tijdens zijn Kamerlidmaatschap veel had gedaan voor de verbetering van de waterstaattoestand in Noordoost-Brabant heeft het Waterschap De Maaskant een elektrisch gemaal te Grave naar hem genoemd.
Op 6 augustus 1939 overleed, tijdens zijn vakantie in Interlaken, op 87-jarige leeftijd jhr. mr. A.F.O. Van Sasse van Ysselt. Bij zijn overlijden in 1939 eindigde de verslaggever van de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant* zijn herdenkingsartikel met de woorden: *Zijn leven was wonderlijk rijk aan daden en behalve aan de wetenschap, welke hij tot aan zijn dood op hoogen ouderdom diende, deed hij in stilte veel goed en hielp hij waar hij bijstand kon verleenen. Deze edelman ging eenvoudig door het leven, Hij eischte niets; hij diende slechts om zich ten nutte te maken voor het algemeen welzijn. Hij zal tot in lengte van dagen als een der grootste burgers van de stad blijven vermeld.*

VAN SONSTEEG

VAN SONSTEEG

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort ligt tussen Vughterstraat 268 en 272/272A. Het is toegankelijk, doodlopend en voorzien van een openstaand hekwerk. Vroeger was het echter niet doodlopend maar stond het in verbinding met de Parklaan.
In de 17e eeuw lag aan de overkant van de Dommel, buiten de Vughterpoort de Militaire Gerechtsplaats waarop een galg stond. Het nabijgelegen bastion Deuteren werd daarom ook wel Galgenbolwerk genoemd. Dit steegje kreeg toen om dezelfde reden de naam: Galgstraatje of Het Galgenstraatje.
Vanaf de stadsmuur hadden de vele belangstellenden een “mooi” uitzicht op deze galg. Een andere bron vermoedt dat de executieplaats op het bastion zelf lag
Voor de stadspoort lag aan de stadszijde een militair exercitieterrein.
De bronnen zijn overigens niet eenduidig voor wat betreft de situering van het Galgenbolwerk. Op een tekening uit ca. 1740 is het Bastion Deuteren als Galgenbolwerk aangeduid. Dit blijkt ook uit andere bronnen terwijl er echter ook bronnen zijn die het Bastion Vught of het totale verdedigingswerk als Galgenbolwerk aanmerken.
De huidige naam heeft het steegje (bij raadsbesluit d.d. 15 juni 1889) te danken aan de metselaarsbaas Gerardus van Son. Zijn familie bezat hier veel grond. De familie liet hier in het begin van de 19e eeuw, op de plek waar nu het gebouw Sonneveld staat, een aantal huisjes bouwen. De naam van het appartementencomplex Sonneveld is afgeleid van deze Gerardus van Son.
Het pand met het huisnummer Vughterstraat 270 droeg de naam De Coningh Van Engelant en dateert uit 1721. Het werd later genoemd ’t Root Cruijs. Het pand op nummer 266 werd genoemd In ’t Ossenhooft.

VAN TULDENSTRAAT

VAN TULDENSTRAAT

Deze straat is in 1881, als eerbetoon genoemd naar de beroemde Bossche schilder Theodoor van Thulden die in 1606 in een huis tegenover de voormalige Minderbroederskerk werd geboren. Van zijn hand zijn schilderijen te zien in onder andere het stadhuis, de Bokhovense kerk en het Noordbrabants Museum. Hij heeft veel geschilderd in opdracht van stadhouder, prins Frederik Hendrik.
Het lag ook in de bedoeling om een standbeeld voor Van Thulden op te richten, maar verder dan een gipsen ontwerp is men niet gekomen.

Theodoor van Thulden

In 1605 trouwden in 's-Hertogenbosch de lakenkoopman Jacobus Gerardsz. van Thulden en Heyltje Dirckxdr. van Meurs. Een jaar later werd de oudste van minstens tien kinderen geboren: Theodoor, die op 9 augustus 1606 in de Sint-Janskathedraal zou worden gedoopt. Theodoor trok op vijftienjarige leeftijd naar Antwerpen, waar hij ingeschreven werd bij het schildersgilde. Het eerste jaar was hij leerling bij Abraham Bleyembergh; aangenomen wordt dat hij van 1622 tot 1626 bij de beroemde Rubens in de leer was. In 1626 kreeg hij de meesterstitel.
Van 1631 tot 1633 verbleef Van Thulden in Frankrijk (Parijs). Hij vervaardigde er onder andere negentien schilderijen voor een kerk. Hij keerde in 1634 terug naar Antwerpen.
Het jaar daarop kreeg hij opdracht versieringen in Antwerpen te ontwerpen voor de intocht (Blijde Intrede) op 17 april 1635 van kardinaalinfant Ferdinand van Oostenrijk, broer van Filips IV en landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden. Hij kreeg tevens de opdracht de feestelijkheden vast te leggen in een serie gravures. Eerst jaren later zou dit boek, de *Pompa Introitus Ferdinandi*, in druk verschijnen.
Op 24 juli 1635 trad hij in het huwelijk met Maria van Balen, die toen 17 jaar oud was en petekind van Rubens. Het jaar daarop werd Theodoor vader van dochter Maria-Anne en kreeg hij het burgerrecht van Antwerpen. Zij stierf echter al op achtjarige leeftijd.
Toch zal Theodoor van Thulden niet in Antwerpen blijven wonen. Hij keerde terug naar zijn geboortestad. Wanneer precies weten we niet: in 1646 of 1647 en in ieder geval in 1652 want toen woonde hij in Achter het Wild Varken. Over hem werd toen geschreven als *Van Thulden hout syn woonplaetse nu tegenwoordich tot sHertogenbosch daer hy om syn const in groot aensien is*.
Het was opmerkelijk dat Theodoor van Thulden terugkeerde naar zijn geboortestad, die inmiddels veroverd was door Frederik Hendrik. Hij maakte er verschillende schilderijen (o.a. familieportretten van Bossche patriciers) en allegorische schilderijen die in het Bossche stadhuis hangen.
Het schilderij De eenheid en de gerechtigheid (raadszaal) is een allegorie op de rechtspraak. Hierbij verzoekt de vrouwenfiguur Unio of Concordia (Eenheid of Eendracht) op het eind van de Tachtigjarige Oorlog tot herstel van de eenheid van de Zeventien Nederlandse gewesten die zouden moeten resulteren in één grote macht.
Het schilderij *Allegorie op het recht op hoger beroep van de vier schepenbanken van de Meierij op de schepenbank van ’s-Hertogenbosch* (burgemeesterskamer) wijst op de belangrijkheid van ‘s-Hertogenbosch als hoofdstad van de Meierij.
Op het schilderij *Allegorie op het verzoek van Brabant om toe te mogen treden als lid van de Staten-Generaal der republiek* (burgemeesterskamer) wijst hij op de politieke situatie waarin het door Fredrik Hendrik veroverde gebied zich bevond; geen eigen bestuur maar een rechtstreekse besturing door de Staten-Generaal als een soort kolonie.
In dezelfde periode dat Van Thulden zijn Bossche schilderijen vervaardigde, maakte hij zes schilderijen voor het Huis Ten Bosch in Den Haag, in opdracht van Amalia van Solms-Braunfelt, de weduwe van Frederik Hendrik.
In 1669 stierf Van Thulden op 62-jarige leeftijd. Op 12 juli van dat jaar werd de uitvaartdienst gehouden in de Sint-Jan.

VAN TULDENSTRAAT 1

Dit pand is een rijksmonument.
Het rond 1880 gebouwde pand is opgetrokken in **eclectische stijl** en kwam, als een van de laatste voorbeelden in de binnenstad door particulier initiatief tot stand als invulling van de door de Vestingwet (1874) overbodig geworden militaire structuur. Het pand maakt deel uit van de laat-19^{e}-eeuwse wijk Esplanade die in maat en schaal aansluit bij de middeleeuwse stadswijk direct ten zuidwesten maar een laat-19^{e} eeuws karakter draagt.

De vensters en linkergevel zijn versoberd, het interieur is op onderdelen gewijzigd en gemoderniseerd. In het dakschild aan de achterzijde zit een modern groot, horizontaal venster.
Het gedeeltelijke, met twee van elkaar gescheiden ruimten, onderkelderde bakstenen pand beslaat een nagenoeg rechthoekige plattegrond en telt twee bouwlagen en een kapverdieping onder twee met romaanse pannen gedekte, gekoppelde schilddaken met daartussen een zakgoot.
Op de hoek bevindt zich een gedeeltelijk ingebedde achtzijdige, drielaagse toren met een afgeplat achtzijdig tentdak dat voorzien is van een zinken afdekking. Onderlangs het met machinale baksteen in kruisverband gemetselde pand zit een gepleisterde, verspringende plint. Bovenlangs zien we een hoofdgestel met een gekorniste, geprofileerde goot boven een gepleisterd fries, deels voorzien van casementen en oculi. De hoekpilasters op de gevels zijn voorzien van casementen (verdiepte velden in metselwerk). De casementen op de toren zijn eenvoudiger en overhoeks geplaatst. Verder kent het versoberde schuifvensters op hardstenen onderdorpels.
De asymmetrische voorgevel aan de Van Tuldenstraat heeft vier traveeën, waarvan het tweede en vierde travee risaleert. Verder zien we zeer licht getoogde gevelopeningen met geprofileerde stucwerklijsten, op de verdieping rustend op dito vensterbanken.
In de tweede travee zit een, eenvleugelige paneeldeur met pseudonaald en een eenruits bovenlicht. De aansluitende toren heeft ongelijke zijden. De vensters zijn van afwisselende grootte onder hanenkammen.
In de derde bouwlaag zien we op de aansluitpunten van de toren met de belendende schilddaken blindnissen. Tussen de eerste en de tweede bouwlaag zit een cordonlijst die zich voortzet in de rechtergevel van twee traveeën aan de Jan Heinsstraat.
De asymmetrische linkergevel van drie traveeën met gevelopeningen onder strekken heeft een versoberde begane grond en een versoberd balkon op de verdieping.
De versoberde achtergevel stemt overeen, doch is soberder gedetailleerd.
Het pand heeft een opmerkelijke plattegrond met twee in de lengterichting lopende, boven elkaar gelegen gangen waaromheen de diverse vertrekken zijn gelegen. De gang verdeelt het pand als het ware in een voor- en een achterhuis. Beide delen zijn voorzien van een afzonderlijke kelder met troggewelf.
Van het interieur zijn onder meer van belang: de hal en gang met zwart-wit marmeren tegelvloer; hardstenen plint en dorpels (begane grond); houten overhoekse schampstukken; diverse plafonds met stucwerkdecoraties en stucwerklijsten; trap met decoratieve balusters; keuken met schouwbalk en –boezem; spek-, muur- en keukenkasten uit de bouwtijd en diverse vertrekken met rijke stucplafonds.
Het herenhuis is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarden vanwege het belang van de plattegrond voor de typologische ontwikkeling van het herenhuis; verder als herinnering aan de voormalige, door de Vestingwet overbodig geworden, militaire structuur van ‘s-Hertogenbosch en tenslotte als onderdeel van de wijk Esplanade die als een van de laatste voorbeelden in de binnenstad is ontstaan door particulier initiatief. Het object heeft architectuurhistorische waarden vanwege de esthetische kwaliteiten van het ontwerp met hoektoren en de verzorgde ornamentiek in ex- en interieur. Het object heeft ensemblewaarden als markant onderdeel van de historische bebouwing in de wijk Esplanade, die gekenmerkt wordt door gesloten blokbebouwing met hoekaccenten en die in maat en schaal aansluit bij de middeleeuwse stadswijk direct ten zuidwesten. Het object is van belang wegens de architectonische gaafheid van de hoofdvorm en de bewaard gebleven elementen uit het interieur en draagt bij tot de visuele en structurele gaafheid van de stedelijke omgeving.

VERWERSSTRAAT

VERWERSSTRAAT

In deze straat, op de plaats waar nu het Noordbrabants Museum is gevestigd heeft eeuwenlang een klooster gestaan. De bewoners die zich daar op het einde van 14e eeuw vestigden waren de bogarden. Dat waren mannelijke begijnen. Zij hielden zich bezig met het weven van linnen.
Veel panden in deze straat zijn voorzien van 18e- en 19e-eeuwse lijstgevels. In die tijd vond men dit modern. De huizen die er achter liggen zijn echter meestal nog middeleeuws.
De straat heette vroeger Colpertstraat, Lange Kolperstraat en Lange Kolferstraat. Deze naam hield verband met de naburige bakkerij De Kolf. Toen er zich echter steeds meer lakenververs gingen vestigen kreeg het de naam die het nu nog heeft. Met een *verver* wordt hier dan ook geen huisschilder maar een *lakenverver* bedoeld. *Verver* werd vroeger geschreven als *verwer* en daarvoor *veruwer.* De straatnaam is blijven steken bij *verwer.*
De laatste zeventig jaar bleef de gevelwand van de diverse panden aan de zijde van de Verwersstraat gehandhaafd. Weliswaar zijn enkele panden op de begane grond samengevoegd, maar aan de bovenzijde van de gevels is niets veranderd. Het Hof van Gelderland, De Driehoek (hoe toepasselijk), De Suikerbroden, De Blinde Spiegel, De Drie Fonteinen en De Boterton zijn als afzonderlijke panden nog steeds herkenbaar.
De gietijzeren lantaarns, die tegen een gevelwand waren geplaatst, maakten weliswaar plaats voor een straatverlichting die aan een kabel is opgehangen, maar lantaarnpalen zijn er niet te zien. Terwijl in het begin van de 20e eeuw nog woonhuizen tussen de diverse winkels te zien waren, is dit thans veranderd. Voor een deel zijn de brede stoepen gehandhaafd. Voor een deel zijn ze echter veranderd in parkeerplaatsen voor de fiets of de auto. De fietsenstalling is ontworpen door Beth Gali.
Weliswaar heeft zij de Verwersstraat niet onder handen genomen, maar dat is wel gebeurd met de kruising met de Fonteinstraat en Achter het Stadhuis. Daar, vooraan in de Verwersstraat is dan ook de glimmende metalen fietsenstalling te zien. Fietsers mogen van twee kanten door de Verwersstraat rijden, auto's kunnen er slechts via een selectiesysteem - en dan nog van één zijde - doorheen rijden.
Maar zo rustig als vroeger zal de Verwersstraat wel niet meer worden. Hoewel, rustig? In het verleden hebben er vele koetsen en karren - getrokken door paarden of honden - door de stad gereden. En vele straatvegers zorgden ervoor dat onder andere wat deze dieren lieten vallen weer werd opgeruimd. De fotograaf maakte meestal zijn opnamen op een rustige dag zodat die hinderlijke rijdende obstakels niet te zien waren. Maar de Verwersstraat was niet de drukste straat van de stad maar wel een straat met veel grote en voorname huizen die een indrukwekkende sfeer uitstralen. Maar zelfs de commissaris van de Koningin woont er niet meer. Wat nog wel te zien is vanuit de Verwersstraat is het kleine maar karakteristieke torentje van het stadhuis, één van de weinige torens van 's-Hertogenbosch die er nog is, terwijl er eeuwen geleden toch tientallen waren, horend bij de vele kerken en (klooster)kapellen die de stad telde.

Lakennijverheid

Zowel vrijwel alle Vlaamse als Brabantse steden had ook ’s-Hertogenbosch een belangrijke lakennijverheid.
Vanouds is er dan ook sprake geweest van het maken van wollen en later linnen stoffen in de stad. De wol kwam uit de Meierij terwijl fijnere wol ook uit Engeland kwam.
Zo kochten in 1271 twee Bossche kooplieden in Londen elk al 40 zakken wol met een gewicht van 165 kg de zak. In totaal werd alleen al door deze twee kooplieden 13.200 kg verhandeld.
In 1287 had de stad al een aparte verkoopplaats voor wollen stoffen, namelijk de Lakenhal of het Gewanthuys tegenover het stadhuis.
Daar brachten de lakenhandelaars de producten aan de man.
Vanaf het derde kwart van de 13e eeuw vestigden zich steeds meer lakenververs in de Lange Kolfertstraat.
Men sprak in de middeleeuwen veelal over lakenindustrie. Het woord laken had in dit verband niets te maken met ons huidig beddengoed. Men bedoelde daarmee een wollen stof, zoals wij die nog kennen van het begrip biljartlaken. Men sprak vroeger dan ook van lakense pakken.
In 1335 had men van de hertog voor de gehele omgeving zelfs het monopolie gekregen om lakens te vervaardigen. De lakens hadden een uitstekende kwaliteit en uit veel landen werden de lakens afgenomen.
De linnenweverijen, zowel binnen als buiten de stad maakten goede tijden door en dat vroeg weer om grote hoeveelheden zeep om al dat linnen te bleken. Zeepzieders waren in de stad welgestelde mensen.

De lakenindustrie concentreerde zich in deze wijk. Er ontstond hier een bloeiende lakennijverheid. De straatnamen Verwersstraat, Weversplaat, Volderstraatje en Kemelsharenhoek herinneren ons nog daaraan. In 's-Hertogenbosch hadden de wevers, de vollers en de ververs een eigen ambachtsgilde, en daarmee – officieel tot 1629 – doorgaans directe invloed op het stadsbestuur en de stedelijke samenleving.
Na een lange periode van voorspoed braken er slechtere tijden aan. Midden-16e eeuw (1556) waren er veel werkeloze wevers en ververs. Handelaren haalden het laken voortaan uit Weert en Oisterwijk omdat dat goedkoper was. In beperkte mate was er ook vanuit de kloosters enige concurrentie.
De Engelsen hadden ook ontdekt dat het veel goedkoper was om in plaats van ruwe wol, kant-en-klare lakens uit te voeren.
In de directe omgeving van de stad, zoals Tilburg, Oirschot, Oisterwijk en Weert ging men zich toeleggen op het weven van lichtere stoffen die veel goedkoper waren. De tijden van de zwaar geweven kwaliteitsstoffen waren voorbij. Uiteindelijk maakte men van de nood een deugd door zelf op het platteland geweven stoffen in te kopen en ze vervolgens door de Bossche ververs en droogscheerders te laten bewerken. Dat bleek een groot succes. Nog eenmaal ontstond er voor de ververij en lakenhandel een nieuwe, laatste bloeiperiode. Maar voor de Bossche wolwevers was het doek definitief gevallen

Weven

Er waren veel bewerkingen nodig om van wol een lakenstof te maken.
Tussen het schaap en de lap waren er heel wat verschillende bewerkingen van de wol: schoonmaken, ontwarren, de vezels gelijk richten, spinnen, weven, noppen en stoppen, vollen, verven en scheren, om alleen nog maar de hoofdzaken te noemen. Het schoonmaken, het vollen en het verven vereisten de aanwezigheid van veel water in de buurt.
De eerste bewerking van de wol was het kammen, dat door vrouwen werd gedaan. Daarna werd de wol gespannen. Dit gebeurde ook veel in de vrouwenkloosters en begijnhoven. Het weven was het belangrijkste deel van de bewerking. De droogscheerders schoren vervolgens de uitstekende oneffenheden van het pas geweven laken weg. De Weversplaats verwijst naar deze handelingen. Dit was overigens niet de enige buurt van de stad waar geweven werd. Zo werd de huidige Papenhulst ook enige tijd Wevershuls(t) genoemd.

Vollen

Na het weven moest de stof *gevold* worden. In het Volderstraatje zaten de lakenvollers of lakenbereiders. Om het laken te *vollen* stampten deze mensen het laken met blote voeten aan (*met voeten getreden)* in grote vollerskuipen of v-kom, gevuld met warm water en vermengd met bepaalde chemische middelen, zoals aanwezig in urine – denk ook aan de Tilburgse *kruikenzeikers* – en zogenaamde *vollersaarde*, klei ontstaan door verwering van vulkanisch gesteente. Dit treden, door twee vollers in één kuip, was zwaar en vuil werk. Onder invloed van deze bewerking werd de stof *voller* (dichter) en kreeg het zijn gesloten viltachtige sterke structuur. De woorden *vollen* en *voller* hangen niet samen met ons woord *vol* maar hebben Latijnse voorouders: in het Latijn is *fullo* voller en *fullare* vollen. Na het vollen moesten de weefsels en de kuipen schoongespoeld worden, wat veel schuim veroorzaakte, reden waarom de omgeving van het Voldersgat en van het Volderstraatje ook wel *Schuimoord* heette.
Vermoedelijk is in de loop van de 15e eeuw in de stad het grootste deel van het vuile werk, dat ze in vrijwel naakte toestand deden overgenomen door de volmolens, waarin het treden werd vervangen door mechanisch kloppen met houten stampers.
De vollers of volders waren blijkbaar een ruw volkje. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in een gildewet van de vollers waarin het gewenste gedrag van de leden is beschreven. Zo mochten zij geen valse getuigenis afleggen, moesten hun schuld in de herberg betalen, mochten geen aanstoot geven, geen oproer veroorzaken, geen overspel plegen, niet hun overkleed verdobbelen, enzovoorts. Feitelijk dingen die niemand mocht en eigenlijk dus voor zichzelf spraken.

Verven

In de Verwersstraat woonden de lakenververs. De locatie hier was niet zo maar. Voor het verven en vollen had men water nodig en men vestigde zich dus hier aan een tak van de Binnendieze, de Verwersstroom.
Nadat de gevolde stof op de ramen weer wat was gerekt, ging ze naar de verver, vaak in de Verwersstraat dus. Het kon ook zijn dat de wol al vóór het weven, of zelfs vóór het spinnen geverfd was. Het laatste heet *aan den vezel* of *aan (in) de wol* geverfd en was de duurste manier, want ze kostte de meeste verf. Maar het leverde ook de mooist en meest kleurvast geverfde stoffen op. De uitdrukking *door de wol geverfd,* wat betekent dat iemand van iets doortrokken is (veel van iets afweet) zoals de wol doortrokken raakt van de verf als het een verfbad krijgt is verbasterd en luidde eigenlijk *aan (in) de wol geverfd.* Het verven van de wol, op welke manier dan ook, was een dure aangelegenheid, vanwege de kostbare grondstoffen en installaties die nodig waren. De procedures waren bovendien arbeidsintensief en vereisten veel kennis en nauwkeurigheid. Dit alles zorgde

ervoor dat het verven 60% uitmaakte van de kostprijs van wollen stoffen en ook dat lakenververs in aanzien stonden, meer dan de vollers.
Het verven gebeurde in kuipen, gevuld met water waarin plantaardige verfstoffen gemengd waren. Het was een proces van de lange adem, vaak minstens drie dagen. Vooral het blauwen van wede kostte veel tijd. De verver moest dan ook altijd drie aaneensluitende werkdagen te beschikking hebben want hij moest het kunnen afmaken anders was de verf op het einde niet goed meer. De verfkuipen of –ketels moesten al die tijd op een bepaalde temperatuur worden gehouden, bij sommige procedés bijna of helemaal aan de kook. Het was dus geen wonder dat de ververijen brandgevaarlijk waren. Zo was hier in de Verwersstraat in 1463 in de ververij De Groote Ketel brand ontstaan waardoor volgens de geschiedschrijver Cuperinus meer dan 4.000 huizen in rook opgingen. Een andere geschiedschrijver, Van Sasse van Ysselt, L.B.C. achtte dit aantal overigens, zeer terecht overdreven. Het juiste aantal is niet bekend. Nader onderzoek in de archieven leidde, onder voorbehoud tot ruim 500 huizen.
Hier in de straat hingen kriskras grote stokken door elkaar met daaraan de lakens. Sommigen specialiseerden zich in het blauwverven. Blauwververs gebruikten het plantje wede dat later overigens vervangen werd door het tropische indigo dat veel krachtiger was om de lakens te kleuren.
Als men een blauw laken had besteld kleurde de Binnendieze ook blauw en at men ook blauw gekleurde soep. Hun huizen droegen niet zelden namen als *De Blauwverver* of *Blauwe Hand.* Bij een rode stof zag het er uiteraard weer heel anders uit.

Grote stadsbrand

De stad heeft vroeger geleden onder grote stadsbranden, onder andere in 1400, 1419 en vooral de brand van 1463.
In het pand De Groote Ketel, een woonhuis annex bedrijfspand dat op de plaats stond waar nu het hek van het Noordbrabants Museum is brak op 12 juni 1463 een grote stadsbrand uit. Daar oefende een blauwverver zijn beroep uit. Hij had niet goed geluisterd naar de waarschuwende avondroep van de klepperman die elke avond riep *wacht uw vier en keersen wel.* Hij was toch vergeten zijn vuur (vier) in te rakelen en af te dekken. Het vuur verspreidde zich in de richting van de Markt. Huizen in de Verwersstraat, Fonteinstraat, Kolperstraat, Ridderstraat, Achter het Wild Varken, de Markt en de Pensmarkt werden in as gelegd, evenals het Klooster van de Minderbroeders. Er gingen volgens Cuperinus 4.000 huizen verloren. Een andere geschiedschrijver, Van Sasse van Ysselt, L.B.C. achtte dit aantal overigens, zeer terecht overdreven. Het juiste aantal is niet bekend. Nader onderzoek in de archieven leidde, onder voorbehoud tot ruim 500 huizen.
Vele Bosschenaren kwamen om. Ook de stadsarchieven liepen schade op. In het pand op nummer 37, dat ernaast stond zien we een gevelsteen die nog aan deze brand herinnert.

Maatregelen tegen brand/verstening

Daarna streefde het stadsbestuur er naar om ambachtslieden met een open vuur, zoals bakkers en smeden te vestigen op de hoek van een straat. In 1419 was er ook al een grote brand geweest in de Hinthamerstraat waarbij 112 doden te betreuren vielen.
Naar aanleiding van deze catastrofe, die een dergelijke omvang aan kon nemen, vooral omdat de huizen veelal van hout of leem en de daken van riet en stro waren trof het stadsbestuur meer maatregelen om herhaling te voorkomen. Er kwam voor de nog te bouwen huizen een verbod op het dakdekken met stro of riet en er werden premies gegeven voor het dakdekken met lei, tegels of pannendaken en bij het uitvoeren van stenen i.p.v. houten voorgevels. Ook bij bestaande huizen dienden binnen tien jaar de houten en strooien daken te verdwijnen.
Dit betekende zeker niet dat alle houten huizen en daken werden versteend. Dat proces duurde eeuwen.
Ook in eerste helft van de 17e eeuw had het stadsbestuur geprobeerd om opruiming te houden onder de houten gevels van de stad, voor een belangrijk deel nog daterend uit de middeleeuwen. Dit was niet alleen vanwege de brandgevaarlijkheid maar ook omdat ze in de ogen van de heren een armoedige indruk maakten. Daarom kwam de stad in 1614 met een subsidieregeling voor iedereen die een houten gevel liet vervangen door een gevel in steen, of die bij nieuwbouw de voorgevel maar meteen in steen liet uitvoeren. Er werd een premie gegeven van een derde van de benodigde stenen voor degenen die een stenen gevel lieten bouwen. Tot halverwege de 17e eeuw kwamen er zo *tot ciraet ende verbeteringe derselver stadt* een kleine 450 stenen gevels tot stand, maar daarna stokte het proces van verstening. Dit hield ongetwijfeld verband met de beroerde toestand van de stedelijke economie in die tijd, waarbij scherpe en langdurige recessies slechts werden afgewisseld door jaren van gekwakkel. De malaise in de bouwvak zou zelfs zo'n honderd jaar aanhouden. Het is daarom niet vreemd dat de Bossche Markt, toch een van de rijkste delen van de stad, in 1730 volgens een tekening van Cornelis Pronk nog een uitgesproken traditioneel aanzien had, met vrijwel uitsluitend topgevels, een niet gering aantal daarvan nog volledig van hout en dus van middeleeuwse oorsprong. In 1744 herhaalde het stads-

bestuur daarom nog maar eens het al in 1703 uitgevaardigde verbod om nieuwe houten gevels op te trekken of zelfs bestaande houten gevels te repareren.
In de 2e helft van de 18e eeuw bloeide de economie weer op en daarmee kreeg ook de verstening van het stadsbeeld weer vaart. De houten gevels zijn nu volledig uit het Bossche stadsbeeld verdwenen. De laatste houten Bossche gevel werd pas in 1911 afgebroken. Het was de gevel van het pand Sint Jansstraat 2A.

VERWERSSTRAAT 1: Het Hof van Gelderland

Het pand is een rijksmonument.
In de 18e eeuw zijn de twee panden samengevoegd tot één pand. Het pand heeft een verdieping met een onder blauwe, Hollandse pannen gedekt zadeldak en een wolfeind aan de voorzijde en een puntgevel achter.
De witgepleisterde gevels zijn voorzien van getrokken horizontale voegen. De tot twee verdiepingen verhoogde voorgevel is afgesloten door een kroonlijst met klossen, heeft een eenvoudige houten winkelpui en venster(s) met acht- (b.g.), zes- (1e verd.) en vierruits (2e verd.) schuiframen.
De zijgevel is afgesloten met een gootlijst en heeft een deur met bovenlicht en vensters met acht- (b.g.) en zesruits (verd.) schuiframen.
Inpandig zien we enkelvoudige balklagen en een 18e-eeuwse kap.

VERWERSSTRAAT 7: De Wildeman

Het pand De Wildeman is ruim vijf eeuwen oud en kent een rijke geschiedenis. Het werd kort na 1463 - toen een vorig pand bij een stadsbrand geheel verwoest was - gebouwd. Het was als ververij in gebruik; geen ongebruikelijke onderneming in de Verwersstraat. Uit de 16e eeuw dateert een fraai beschilderd balkenplafond.
Uit het begin van de 19e eeuw dateert de voorgevel. Een uitvoerige bouwkundige beschrijving van het pand maakte in 1977 de toen juist afgestudeerde bouwkundig ingenieur Ad van Drunen in het tijdschrift Brabants Heem.

Schuilkerk De Wildeman

In de 17e en 18e eeuw heeft er op het achtererf een schuilkerk gestaan. Aanvankelijk vermoedelijk in het achterhuis van nummer 9, De Blauwe Handt en pas later achter het huis op nummer 7, De Wildeman. In 1655 werd deze schuilkerk al in een *memorial* van de stadhouder van de schout, Martinus Ackersdyck vermeld. Heimelijk konden katholieke Bosschenaren hier naar de kerk gaan. Het schuilkerkje kon via een straatje noordelijk van dit pand, dat uitkwam in de Verwersstraat (tussen De Wildeman en Sint Anna) en ook vanuit de straat Achter het Stadhuis bereikt worden. Het was ook nog bereikbaar via een brug over de Binnendieze achter het pand Sint Anna in de Verwersstraat.
Waarschijnlijk is het bouwvallige schuilkerkje vanaf 1731 niet meer gebruikt.
De jezuïeten hebben het kerkje bediend.

Geboortehuis bisschop Mgr. Diepen

In 1860 woonde George Diepen, commandant van De Bossche Schutterij, met zijn vrouw in het huis De Wildeman. Het eigenlijke beroep van Diepen was koopman. Hij was werkzaam bij fa. J. Diepen en Zoon, leverancier van militaire goederen.
Op 12 maart 1860 kreeg het echtpaar Diepen-Hermans een zoontje: Arnold Frans. De jongen kreeg les bij de Fraters van Tilburg in zijn geboortestad. Vervolgonderwijs volgde hij op het seminarie. In 1919 werd hij bisschop van 's-Hertogenbosch, voordien was hij er onder meer rector op de Bisschoppelijke Kweekschool. Bij zijn gouden priesterfeest in 1934 werd hij ereburger van 's-Hertogenbosch. Mgr. Diepen overleed in 1943. De familie Diepen verhuisde in de jaren zestig van de vorige eeuw naar de Vughterdijk, het laatste stukje van de huidige Vughterstraat.

Van Sasse van Ysselt

In dit huis kwam daarna de familie Van Sasse van Ysselt, afkomstig uit Waalwijk, te wonen. Tot het gezin hoorde de in 1852 geboren Alexander. Hij studeerde in 's-Hertogenbosch aan de rijks hbs en het gymnasium, waarna een rechtenstudie in Leiden volgde. Jhr. mr. A.F.O. Van Sasse van Ysselt werd rechter in 's-Hertogenbosch en was lid van de Eerste en Tweede Kamer. Hij was zeer actief als amateurhistoricus en publiceerde veel over de Bossche en Brabantse geschiedenis.
Zijn belangrijkste werk is ongetwijfeld het driedelige boekwerk, 1910-1913*: De voorname huizen en gebouwen in ’s-Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen lopende van 1500-1810.*
In 1922, bij zijn 70e verjaardag, werd hij door de gemeenteraad tot ereburger van 's-Hertogenbosch benoemd. De vrijgezel stierf in 1939 bij een ongeval, op weg naar zijn vakantieverblijf in Zwitserland.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een hoge gepleisterde lijstgevel, dat dateert uit de eerste helft van de 19e eeuw met schuiframen en een schilddak.
Het heeft een fraai beschilderd balkenplafond.

VERWERSSTRAAT 9: De Blauwe Handt

De gang van dit huis was vroeger een straatje. Dit is nog zichtbaar aan de verdeling van de gevel.
Waarschijnlijk heeft dit pand zijn naam *In de Blauwe Hant* ook te danken aan de lakennijverheid. Bepaalde kleurstoffen schijnen af te geven op de huid en zijn moeilijk te verwijderen. Bovendien was een pand op deze plaats in de 15e eeuw eigendom van de verver Jan Hamer. Ook in 1564 kwam het in handen van een lakenverver: Willem Hendricksz Wollfs.
Het verven van wol en wollen lakense stoffen was een kostbaar proces. Vooral het blauwen van wede nam veel tijd in beslag. De verver mocht er alleen aan beginnen, als hij drie achtereenvolgende werkdagen voor de boeg had, zolang duurde het verfproces. Alleen als het blauwen goed gelukt was, mocht het laken daarna met gele verfstof (wouw) geverfd worden om een groene kleur te krijgen. Anders moest het laken zwart geverfd worden.

Van Heurn

De lakenindustrie in 's-Hertogenbosch raakte in verval en nadat het pand tot 1762 als winkel in gebruik was geweest, werd het daarna ingericht als woonhuis. Er komt dan een belangrijke huurder in te wonen: mr. Johan Hendrik van Heurn. Hij was in 1716 geboren, studeerde in Utrecht en vestigde zich in 1738 als advocaat in zijn geboorteplaats 's-Hertogenbosch. Vanaf 1738 tot zijn dood was hij griffier van de Leen en Tolkamer. Ook maakte hij deel uit van het stadsbestuur. Hij was schepen in de jaren 1740, 1772, 1778 en 1779.
Maar belangrijker voor de huidige Bosschenaren is zijn grote historische werk: *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant*. Dit uit vier delen bestaande werk, dat in 1776 uitkwam, bevat eigenlijk een zeer uitgebreide geschiedenis van de stad.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een schilddak en een 19e-eeuwse lijstgevel. Aan de achterzijde is een, vermoedelijk uit de 18e eeuw daterende tuitgevel aanwezig.
Zoals veel panden in de stad is ook dit pand vrij smal maar ontzettend diep. Het strekt zich uit van de straat tot aan de Binnendieze. In 1501 werd het beschreven als *huis, erf, plaats en achterhuis*. In de loop der eeuwen groeide het aan elkaar. Op de kadastrale kaart van 1822 zijn voor- en achterhuis nog slechts gescheiden door een plaatsje, dat later grotendeels werd opgevuld door een tussenhuis.

VERWERSSTRAAT 10, 12 en 14/16: In Haarlem

Het pand op nummer 10 is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Oorspronkelijk waren dit drie afzonderlijke panden.

Henk(es), 3-11-2011

Het pand op nummer 10 droeg in 1649 de naam In Haarlem. Bij een verbouwing in 1909 werden de nummers 10 en 12 al samengevoegd.
In 1967 werden het pand op nummer 14/16 toegevoegd waarbij de begane grond verbouwd werd tot één grote winkelruimte. Tegelijkertijd werden de panden over de gehele breedte voorzien van één nieuwe onderpui. Daarboven hebben de drie panden elk een 19e-eeuwse gepleisterde gevel. In 2006 is de winkelruimte weer verbouwd.
Bij bouwhistorisch onderzoek kwamen de oude balklagen boven de verlaagde plafonds weer in het zicht. De balklagen gaan waarschijnlijk terug tot de tweede helft van de 15e eeuw. In het meest linkerpand, dat uit een voor- en een vast achterhuis bestaat, zijn fraaie sleutelstukken aangetroffen met een gotische peerkraalprofilering. In de sleutelstukken zijn sporen herkenbaar die behoorden bij een verdwenen houtskeletconstructie. Hierbij liep er langs de zijmuren onder de zware moerbalken een houten stijl naar beneden die door middel van een zogenaamd *korbeel* verbonden was met de moerbalk (draagbalk). Eén van de sleutelstukken is nog helemaal gaaf.
In het achterhuis zijn op de vloerdelen en kinderbalken onder de okergele verflaag restanten aangetroffen van een rijke blad- en rankenbeschildering. Op stilistische gronden zijn deze te dateren als vroeg-17e eeuw. De basiskleur van de schildering is roodbruin. De zijkanten van de kinderbinten zijn beschilderd met gele doorlopende ranken, met imitatie beslagwerk. Deze ranken hebben een kader van gele biezen. Op de velden tussen de kinderbinten zijn ranken te zien die meer driedimensionaal aandoen en een meer organische uitstraling hebben. Deze ranken zijn uitgevoerd in geel en bruin met zwarte schaduwranden, met eromheen een kader van gele biezen. Op de roodbruine basiskleur is op sommige plaatsen ook blauw aangetroffen. Deze beschildering loopt door over de hele breedte van het achterhuis.

VERWERSSTRAAT 11: Sint Jacob

150 jaar geleden was hier de Franse school van Voutravrère gevestigd.
Het pand is een rijksmonument.
Het huis uit 1611 heeft een **neogotische** gevel uit 1840-1850. Het heeft uitgekraagde togen boven de benedenvensters. Verder zien we driehoekige pilasters op kraagstenen met bladwerk langs de bovenverdiepingen die oorspronkelijk eindigden in pinakels die echter in 1943 zijn verwijderd. Het heeft een natuurstenen fries met traceringen onder de vensters van de eerste verdieping en houten traceringen in de ramen.
Het pand heeft een schilddak. Inpandig zien we gesneden neogotische trapbalusters. Aan de achterkant is een 17e-eeuwse trapgevel te zien.

VERWERSSTRAAT 13: Den Engel

Het pand is een rijksmonument.
Het huis onder een schilddak heeft een gebosseerd gepleisterde lijstgevel uit het begin van de 19e eeuw.

VERWERSSTRAAT 15: De Jonas

In 1566 bedreef in dit huis mr. Geeraert van Diepenbeeck een linnenhandel. Hij werd ook wel *Brillenman* genoemd vanwege de bril die hij droeg. Hij speelde bij de godsdienstonrusten een grote rol, en was de gewone afgevaardigde van het Bossche Consistorie bij het Centraal-Consistorie te Antwerpen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het pand is vermoedelijk 17e eeuws en is drie vensterassen breed met een verdieping onder een met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak. De 19e-eeuwse gebosseerd gepleisterde voorgevel heeft vensters met T-ramen (b.g.), zesruits- (verd.) en vierruits- (zolder)schuiframen met stucwerkdecoraties onder de vensters en boven de zoldervensters en met een geprofileerde omlijsting op verdieping en zolder en is afgesloten door een geprofileerde kroonlijst met tandlijst en eenvoudige decoratie in de friezen.
De achtergevel is een gepleisterde lijstgevel met zesruits draairamen.

Henk(es), 3-11-2011

Inpandig zien we een keldertje met tongewelf onder de achterkamer, enkelvoudige balklagen en een kap met grenenhouten schaarspanten met balk.
De achterkamer heeft een rijk stucwerkplafond, schoorsteen met spiegel en allegorische voorstellingen en met bijbehorende lambrisering, raamomtimmering en deuren (1e helft 19e eeuw).
Op de verdieping bevindt zich een schoorsteen met ronde boezem en peervormige vuurmond uit de 2e helft van de 17e eeuw.
Het losstaande achterhuis uit de 17e eeuw heeft twee verdiepingen en een onder blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak.
De geverfde voorgevel aan de binnenplaats heeft zesruits draairamen. De gepleisterde zijgevel is blind.
De in schoon metselwerk opgetrokken achtergevel heeft zesruits schuiframen en is afgesloten met een lijst.
Inpandig zien we enkelvoudige balklagen met enkele muurstijlen met korbelen en een kap met grenenhouten schaarspanten met balk.

VERWERSSTRAAT 17-19: Het Wapen van Kleef

In 1610 droeg het pand bovenvermelde naam.

Jan Baptist van Son

Op 8 juni 1804 werd hij in 's-Hertogenbosch geboren: Jan Baptist van Son, als het zoontje van de advocaat Petrus van Son en van Elisabeth Beckers. Hij was het eerste kind van het jonge gezin. Jan Baptist deed op 10-jarige leeftijd als goed katholiek zijn eerste communie en ging een jaar later op kostschool op het kasteel Borgh bij Munster in Westfalen. Hij kreeg daar les van Franse priesters die bij de Franse revolutie gevlucht waren. Het waren drie priesters die les gaven aan twintig à dertig jongens die uit gegoede milieus afkomstig waren. Hij kreeg er les in Grieks, Latijns en Frans, maar het accent lag op de godsdienstige vorming. Met daarbij minder aandacht voor de intellectualistische benadering, maar meer nadruk werd gelegd in mis horen, sacramenten, Mariadevotie, meditatie en gewetensonderzoek. De studie vond afgesloten van de buitenwereld plaats en zaken als muziek, dans en toneel werden totaal geweerd.
Toen Jan Baptist na vijf jaar terugkeerde, leek een priesteropleiding voor de hand te liggen. Maar J. Hoogaerts, pastoor-deken van de Bossche Sint-Jan, raadde dit af. Van Son volgde toen een opleiding aam het gymnasium en studeerde later rechten in Luik.
Na zijn terugkeer uit Luik kreeg hij een functie bij de rechterlijke macht in zijn geboortestad. Hij werd advocaat en later officier van justitie. Van Son was lid van de sociëteiten De Zwarte Arend en Casino. Toen deze een meer liberaal karakter kregen, verbrak hij zijn banden en richtte een eigen sociëteit op: De Katholieke Kring.
In 1844 werd Van Son benoemd tot minister van r.-k. Eredienst. Dit bleef hij tot 1848; hij was toen 44 jaar oud. Daarna heeft hij nooit meer een openbaar ambt bekleed. Hij ging met pensioen. In 1875 overleed hij als vrijgezel, in het huis Verwersstraat 17.
Tijdens zijn ministersperiode stond de grondwetsherziening centraal. Van Son was conservatief en de voorstellen van Thorbecke in 1848 zorgden ervoor dat hij ontslag nam. Hij was verheugd over het einde van zijn ministerschap en verlangde naar 's-Hertogenbosch.
Van Son bracht dagelijks anderhalf uur, soms zelfs tweeënhalf uur per dag biddend in de kerk door. Vanaf 1853 bezocht hij dagelijks het Mariabeeld in de Sint-Jan. Hij vereerde relikwieën en droeg gewijde medailles en het scapulier. Vanzelfsprekend onderhield hij stipt de vasten. Hij bedankte eens bisschop Wiler voor een tarbot en vier tongen die hij in die periode ontving: *Met de huisgenoten ben ik, in den volsten zin van het woord, verlegen over het zoo gracieus geworden zeebanket, terwijl het gebruik daarvan in deze strengen boetetijd bijna een gewetensbezwaar opleverde.*

VERWERSSTRAAT 18

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige halsgevel met schuiframen uit de 18e eeuw.

VERWERSSTRAAT 20: De Posthoorn

In 1754 was dit pand in gebruik als postkantoor.

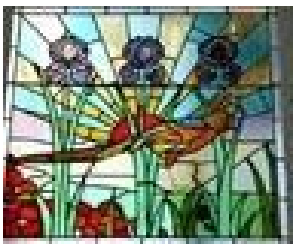
Gevelsteen

In de gevel van het pand zien een van de gevelstenen met een tekst van Domien van Gent: *wènne joekel.*

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument. Het forse pand is samengesteld uit twee 17e-/18e-eeuwse panden en heeft een brede, met kroonlijst afgesloten, gepleisterde voorgevel (2e helft 19e eeuw) met getrokken horizontale voegen op de begane grond en een cordonlijst ter afsluiting van de begane grond; een breed zesruits venster (1907), deur met bovenlicht (zie foto) en twee schuifvensters op de begane grond, drie vensters met zesruits schuiframen op verdieping en vierruits schuiframen op zolderhoogte, alle met afgeronde bovenhoeken en geprofileerde omlijsting.
Het noordelijk gedeelte dat in 1907 ingrijpend is verbouwd bestaat uit een voorhuis met verdieping onder een met rode muldenpannen gedekt zadeldak met schild (achter), binnenplaats en achterhuis met verdieping onder een met pannen gedekt zadeldak met schild (achter).

Het zuidelijk gedeelte heeft een verdieping, een met rode muldenpannen gedekt zadeldak met wolfeind (voor) en tegen de gepleisterde tuitgevel met top- en schouderstukken en muurankers.
Inpandig zijn te zien: een kelder met ton- en insteekgewelf; opkamer met marmeren schoorsteenmantel, stucwerkplafond (2e helft 19e eeuw); binnendeuren (4e kwart 18e eeuw); een kap met zes dubbele dekbalkjukken en schaarspanten met balk.

VERWERSSTRAAT 21: De Kroon

Het pand is een rijksmonument.
Het pand heeft een schilddak en een gebosseerd (ruw gehakte), gepleisterde lijstgevel waarin vensters met afgeronde bovenhoeken en kuiven van stucwerk. De gevel dateert uit het 3e kwart van de 19e eeuw.

VERWERSSTRAAT 23

Bouwhistorisch onderzoek (BAM)

De begane grond van het pand is tijdens de verbouwactiviteiten in 2004 bouwhistorisch gedocumenteerd.
Het pand is gelegen op een diep perceel dat zich uitstrekt van de straat tot aan de Binnendieze. Achter het huis ligt een later bebouwd binnenplaatsje en een diepe achterbouw, grenzend aan de Binnendieze. Achter de bepleisterde lijstgevel, die stamt uit de late 19e eeuw, gaat een laatmiddeleeuws Bosch’ woonhuis schuil met voor- en vast achterhuis, gescheiden door een brandmuur.
Het huis bestaat uit een kelder, begane grond, verdieping en zolder met als achtergevel een trapgevel uit het eind van de 16e of begin van de 17e eeuw.
De voorgevel veronderstelt twee volwaardige verdiepingen, maar schijn bedriegt. De zolderverdieping is aan de voorzijde opgehoogd en voorzien van een dwarskap, ook wel *leugenaar* genoemd.
Op de begane grond loopt aan de rechterzijde een brede gang over de gehele diepte van het hoofdhuis die samen met een trappenhuis ontstaan is bij een grote verbouwing omstreeks 1770-1780. De wanden van de gang zijn geleed met stucwerkvelden met geprofileerd lijstwerk en kuiven in een overgangsvorm tussen Lodewijk XV en -XVI stijl. Vier velden zijn voorzien van trofeestukken, die met strikken aan de kuif hangen.
De gang is erg bijzonder aangezien er in ’s-Hertogenbosch vrijwel geen gaaf stucwerk uit de 18e eeuw bewaard is gebleven.
Bij een verbouwing aan het einde van de 19e eeuw is vervolgens de huidige gevel tot stand gekomen en de kamer aan de voorzijde voorzien van een rijk neo-Lodewijk de XVI plafond.

Een sprong in de linker zijmuur is een restant van een *osendrup* tussen de beide buurpanden. Een *osendrup* is een druipstrook tussen twee huizen in, die onbebouwd moest blijven om het hemelwater van het dak af te laten druipen en af te voeren.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het drie vensterassen breed pand heeft een verdieping. Het voorhuis is uit de 18e eeuw en het achterhuis uit de 16e eeuw. Het pand heeft een met pannen gedekt zadeldak, aan de straatzijde met een dwarskapje, dat doorloopt over Verwersstraat 21. Aan de achterzijde grenst de kap tegen een trapgevel met vijf trappen, die afgedekt zijn met natuurstenen platen. De tot twee verdiepingen verhoogde, gebosseerd gepleisterde voorgevel (2e helft 19e eeuw) met kordonlijsten en hardstenen plint, is afgesloten door een kroonlijst. Op de begane grond zien we een groot, rechtgesloten winkelvenster, deur met bovenlicht en verdiepingsvensters met T-ramen, alle met afgeronde bovenhoeken, geprofileerde stucwerkomlijsting en een kuifstuk.
Inpandig zien we een gangvloer van wit en zwart marmeren tegels, gangmuren met geprofileerde lijsten, kuiven en trofeeën in stucwerk (2e helft 18e eeuw) en een 19e eeuws trappenhuis.
In het voorhuis zien we op de begane grond een kamer met rijk en zwaar geprofileerd stucwerkplafond (2e helft 18e eeuw); kap met grenen schaarspanten met balk en ingelaten gordingen.
In het achterhuis bevinden zich een kelder met tongewelf, eiken moer- en kinderbinten balklagen met nog een enkel sleutelstuk met rond kraalprofiel en een kap met twee grenen schaarspanten met geschoorde balk. In de kamer boven de kelder zit een schoorsteen met stucwerkboezem en houten schoorsteenmantel en wanden geleed door stucwerklisenen (2e helft 18e eeuw).

VERWERSSTRAAT 26: Het Meereblad

Het pand is een rijksmonument.
In 1663 bestond dit pand nog uit twee afzonderlijke huizen onder één dak. Het droeg toen de naam Het Meereblad. Later droeg het pand ook nog de naam In Swaneneborch. Een oude steen, waarop een meere- of pompeblad is gebeiteld, bevindt zich nog in de achtergevel van het pand.
Het huis heeft een schilddak met dakkapel. De strenge **empire**gevel waarin fraaie schuiframen dateert van ca. 1800. Het bestaat nog helemaal in een woonhuisvorm.

VERWERSSTRAAT 27: De Moriaan

Het pand De Moriaan, Verwersstraat 27, maakt pas een kleine vijfentwintig jaar deel uit van het voormalige, vergrote bankgebouw. Voordien heeft het tal van andere interessante eigenaren en functies gekend. De Verwersstraat heeft tal van lakenververs gehuisvest. Jan van Gorcum, die in 1539 het pand De Moriaan kocht, was eveneens lakenverver van beroep. Maar ook andere beroepen kon men na hem in het pand aantreffen: een procureur (Augustus Ciermans), een pasteibakker (Robrecht Pottel), een *oudeklerenkoper* (de handelaar in tweedehands kleding Jaspar van Mill) en de architect en meestertimmerman Willem Hubert.
In 1834 werd het pand gekocht door mr. P.S. van Son, president van het gerechtshof. Diens zoon was eveneens bij justitie werkzaam, maar is tevens een tijdje minister geweest: Jan Baptist van Son was minister van de *r.-k. Eredienst*. Een jaar na zijn dood werd het pand in 1876 verkocht aan de bankier Jan van Rijckevorsel, die tevens consul van België was.

Oranje Hotel

Op het eind van de Eerste Wereldoorlog zocht Johan Rademaker van Hotel Central op de Markt een geschikte dependance om zijn horecagelegenheid uit te breiden. Het werd het patriciërshuis van de familie Van Rijckevorsel in de Verwersstraat. In 1919 werd hier het Oranje Hotel geopend. Een dependance van Hotel Central is het echter niet geworden: het kreeg een geheel eigen status. Met carnaval had Johan Rademaker niet veel op: hij was er zelfs een felle tegenstander van. Niettemin werd het Oranje Hotel het Winterpaleis der Amadeiro's.

Het hotel groeide in enkele jaren uit tot het meest gerenommeerde hotel in de stad en omstreken. Vele beroemde gasten heeft het Oranje Hotel tijdelijk gastvrijheid geboden. Onder meer generaal Winkelman, de artiest Buziau en de Russische danseres Anna Pavlova (die altijd kamer 24 met bad kreeg).
Maar het steeds uitbreidende hotel had intussen de Binnendieze als begrenzing gekregen. En dit stadsriviertje was een stadsriool geworden dat de gasten vooral 's zomers door haar stank uit het hotel verdreef. Bovendien had het nooit voldoende kamers. Dat deed het hotel uiteindelijk de das om.
In 1972 deed de bankiersfirma Lentjes & Drossaerts een overnamebod en ze gingen hiermee akkoord. In 1973 werd het hotel gesloten en bleef Rademaker alleen in Hotel Central op de Markt gevestigd. In juni 1973 werd het complete interieur van *het zéér gerenommeerde Oranje Hotel* onder de hamer gebracht.

Lentjes & Drossaerts

In 1864 droeg A. Suys de effectenafdeling van zijn *kassiers- en effectencommissionairsbedrijf* over aan zijn bediende Lentjes. Om de nieuwe zaak een vastere bodem te geven associeerde deze zich met ene Drossaerts. Zo ontstond in 1864 de zaak met de bekende naam. Maar toen in 1873 Lentjes overleed, wilde Drossaerts de bankierszaken niet voortzetten en deed hij deze over aan een lid van de familie Van Dijk. Toch bleef men steeds de naam Lentjes & Drossaerts gebruiken hoewel beide personen er slechts negen jaar werkten.
Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de instelling zich tot een bank in de brede zin van het woord, waarbij overigens het accent viel op effectenzaken en vermogensbeheer (*Uw hoogstpersoonlijke bank!*). Oorspronkelijk was men gevestigd op de hoek van de Verwersstraat en de Waterstraat, maar de groei ging gepaard met uitbreidingen.
In de jaren vijftig werd de lutherse kerk, gelegen tussen de bank en het Oranje Hotel, aangekocht, gesloopt en in passende stijl nieuw gebouwd. In 1973 gebeurde hetzelfde met het Oranje Hotel, al bleef de originele gevel daar wel bewaard en kwam er alleen een vernieuwde, maar in stijl gebouwde toegangspartij. De zelfstandige positie van Lentjes & Drossaerts ging in 1974 verloren toen het onderdeel ging uitmaken van Slavenburg's Bank in Rotterdam (later: Credit Lyonnais Bank Nederland).

VERWERSSTRAAT 30: De Olijftak

Het pand is een rijksmonument.
Het huis met een gevel met uitspringende middentravee en gebosseerde pleisterlaag heeft een hoog schilddak. De gevel stamt uit de 18e/19e eeuw.

VERWERSSTRAAT 32: DE Duif van Noë

Het pand is een rijksmonument.
Het pand droeg in 1663 bovenvermelde naam.
Dit pand is het prototype van een Bosch middeleeuws huis. Een voorhuis, een achterhuis boven en een half onder de grond gelegen kelder, een brandmuur, een insteekverdieping in het voorhuis en een boven- en een zolderverdieping onder een steile sporenkap. Precies zoals op tekeningen van de constructies van Bossche woonhuizen uit de middeleeuwen staat aangegeven. Het pand is gebouwd na de stadsbrand van 1463 en is in 1975 gerestaureerd door de architect Jan van der Eerden.
Het pand heeft een schilddak en gepleisterde lijstgevel waarin vensters met stucversiering uit omstreeks 1870.

VERWERSSTRAAT 35: Het Fortuyn

Het hoekpand heet Het Fortuyn en het achterhuis van het pand, dat al lang geleden aan het pand was toegevoegd en gelegen aan de Waterstraat heette tot voor kort nog Het Kleine Fortuyntje. Deze naam heeft, zoals hieronder beschreven een voorgeschiedenis. De nieuwe eigenaar, zonder historisch besef (of andere opvattingen) heeft de naam op het huis onlangs veranderd in Ome Bernard. In dit pand heeft lang een bakker gezeten. Beroepen met een hoog brandrisico moesten vroeger altijd in een hoekpand worden beoefend. Het eerste pand dat hier stond brandde af tijdens de grote stadsbrand van 1463 waarbij volgens de geschiedschrijver Cuperinus 4.000 huizen in as werden gelegd. Een andere geschiedschrijver, Van Sasse van Ysselt, L.B.C. achtte dit aantal overigens, zeer terecht overdreven. Het juiste aantal is niet bekend. Nader onderzoek in de archieven leidde, onder voorbehoud tot ruim 500 huizen.

In de gevel aan de Waterstraat zien we een gevelsteentje waarbij een bakker op een hoorn blaast. Hiermee gaf hij te kennen dat het brood gebakken was en men langs kon komen om het brood te kopen.
Eeuwenlang was hier een bakkerij gevestigd. De oudste ons bekende bakker is Amelis Jap, die op het eind van de 14e eeuw hier zijn brood bakte.

Financiering pand

Het verhaal gaat dat bakker Maas een bastaard was van koning Willem II en een kamermeisje, afkomstig van De Drie Zwaantjes te Sint-Michielsgestel. De koning verbleef heel veel in Tilburg. Het kamermeisje was in 1842 zwanger van hem geraakt. De familie heeft dit *ongelukje* afgekocht en met dat geld is men hier met een bakkerij begonnen. Willem II bakte ze dus ook bruin en zijn zoon werd bakker.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit laatmiddeleeuws *Bosch’ woonhuistype* heeft een insteekverdieping met een voorhuis en een achterhuis. Er is een hoog voorgedeelte waar handel en ambacht werden uitgeoefend met daarin een kleine tussenverdieping met luiken en daarachter de zogeheten brandmuur. De brandmuur was, ook in houten huizen altijd van steen. Men woonde meestal op de eerste verdieping, aan de achterkant bevond zich beneden vaak, zoals hier, de kelder die aansloot op het water van de Binnendieze. De achterkant geeft een representatief beeld van de oudheid en indeling van de Bossche huizen.
Het huis heeft eenvoudige lijstgevel, kroonlijst op klossen en schuiframen uit het begin van de 19e eeuw. Achter deze voorgevel rust echter, zoals aan de zijkant te zien is een veel ouder huis.

VERWERSSTRAAT 37: De Kleine Ketel

Dit pand is een rijksmonument.
Het huis met schilddak heeft een witte lijstgevel, uit de 18e /19e eeuw.
In het naastgelegen pand op nummer 39 met de naam De Groote Ketel brak in 1466 een grote stadsbrand uit waarbij volgens Cuperinus 4.000 huizen in vlammen opgingen en de stadsarchieven grotendeels werden vernield. Het pand bestaat niet meer.

Een andere geschiedschrijver, Van Sasse van Ysselt, L.B.C. achtte dit aantal overigens, zeer terecht overdreven. Het juiste aantal is niet bekend. Nader onderzoek in de archieven leidde, onder voorbehoud tot ruim 500 huizen.
Deze brand is door een tijdgenoot in een jaarvers vastgelegd. De tekst luidt: *TINCTOR ACCENDIT LUMEN IN BUSCO* (1463, zonder de D). Het betekent: *De verwer stak het vuur in Den Bosch aan.*

Op de gevelsteen staat:
De Kleine Ketel
Herbouwd ca. 1466
Hersteld 1977
P.C.M. Mooren
Jos van der Vaart arch.

VERWERSSTRAAT 41: Gouvernementshuis/Noordbrabants Museum

Bogarden- en Jezuïetenklooster

In dit voormalig gouvernementshuis is nu het Noordbrabants Museum gevestigd. Op deze plaats heeft eeuwenlang een klooster gestaan. De bewoners die zich hier aan het begin van de 14e eeuw vestigden waren de bogarden. De bogarden waren vrome mannen die naar het voorbeeld van de begijnen in de 13e eeuw, een gezamenlijk leven leidden van gebed, boete en handenarbeid. In ‘s-Hertogenbosch verenigden zij zich in 1309.
In eerste instantie waren de bogarden geen echte kloosterlingen. Zij maakten onderdeel uit van een godsdienstige vereniging van jongemannen die geen kloosterhabijt droegen maar een genootschap vormden die met handenarbeid de kost verdienden en een godsdienstig leven leden. Hun klooster was gelegen achter de huizen van de Verwersstraat, aan de overkant van de Binnendieze. Daar, rondom omgeven door de lakenindustrie, verdienden ook zij de kost met weven op de getouwen die ze in de weefkamer van hun klooster hadden staan. Zij hielden zich specifiek bezig met het weven van linnen. Overigens was er in de hele wijk een bloeiende lakennijverheid. De straatnamen Verwersstraat, Weversplaats en Volderstraatje herinneren ons nog daaraan. Op een gegeven moment kregen zij grote problemen met de gilden vanwege hun privileges. In tegenstelling tot de gilden hoefden zij namelijk geen belasting te betalen en waren een meesterschap en wapenuitrusting niet vereist.
In 1470 sloten de bogarden een overeenkomst met het Gilde van de Linnenwevers waarbij werd bepaald dat de broeders van dit klooster, die de linnenweverij beoefenden van het lidmaatschap en de verplichtingen van het gilde werden vrijgesteld tegen betaling van een recognitie van drie ponden per jaar terwijl ze maximaal acht weefgetouwen mochten hebben. Ook de zusters van Orthen hadden eenzelfde probleem en weken hiervoor zelfs enige tijd uit naar Vught.
In 1439 namen de bogarden de regels en kleding aan van de Derde Orde van Sint-Franciscus en werden daardoor alsnog echte kloosterlingen.
Binnen dit klooster ontstonden echter problemen waardoor op een gegeven moment (1467) acht van hen kozen voor de strengere Orde van de Kruisheren. Nadat de acht bogarden toegetreden waren tot de Congregatie van de Kruisheren ontstond er met de overgebleven bogarden onenigheid over het eigendom van het Bogardenklooster. Paus Paulus II besliste ten gunste van de bogarden en de nieuwe kruisheren (inmiddels tien) verlieten in 1469 dit klooster en vestigden zich tijdelijk in een vervallen krot aan De Mortel. Even later, in 1470 stichtten zij een eigen klooster en kapel op de plek waar nu de Sint-Cathrienkerk staat. De kapel van destijds is het huidige hoogkoor van die kerk.
Op den duur verloor deze vorm van kloosterleven toch zijn werfkracht. Het aantal bogarden liep terug. Eind 16e eeuw (1587) was hun klooster bijna uitgestorven. Er waren nog maar twee bogarden over waarvan er een biechtvader in een vrouwenklooster was en de ander heel alleen het klooster bewoonde. Zij stonden het daarom af aan de zusters van het Klooster Sint-Annaborch uit Rosmalen die in 1572, na de plundering van dit klooster door de hervormden, naar ‘s-Hertogenbosch waren gevlucht en tot dan een onderkomen hadden gevonden in het huis De Cluyt, dat gelegen was ongeveer ter plaatse van het wachthuis links van de ingang van het gouvernementsplein. In 1585 had paus Sixtus V hiervoor aan de zusters al toestemming gegeven.

Jezuïetencollege

Bisschop Masius meende dat de jezuïeten uitkomst zouden kunnen bieden aan de langzaam maar zekere terugloop van de Latijnse school die in de Kerkstraat ter hoogte van nummer 79 stond. Hij had hen leren kennen in zijn Leuvense tijd en wist van de vele succesvolle colleges, die mede dankzij hun inspanning in de Zuidelijke Nederlanden waren opgericht.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand van de Tachtigjarige Oorlog haalde bisschop Ghisbertus Masius, gesteund door het stadsbestuur onder andere de jezuïeten naar de stad. De jezuïeten kochten in 1609 op de plek van het voormalige Bogardenklooster een fors aantal percelen in en rond de Verwersstraat. Er ontstond een groot Jezuïetencollege inclusief klaslokalen, tuinen en kerk voor de honderden studenten. Later, in 1615 lieten zij de kloosterkerk bouwen die nog grotendeels intact is.
Masius stelde voor om de Latijnse school door de jezuïeten te laten overnemen. Er volgde een jaar van vaak moeizaam onderhandelen. Het deed, begrijpelijk het kapittel pijn zijn beroemde school, zijn trots, uit handen te moeten geven. Maar uiteindelijk volgde toch de overname en maakte de Latijnse school plaats voor het college van de paters jezuïeten. Op 4 oktober 1610 werden er hier in de Verwersstraat de eerste lessen gegeven. Aangenomen mag worden dat het humanistisch onderwijs van de oude Latijnse school er in hoofdtrekken voortgang heeft gevonden, ook al hadden de jezuïeten met hun vele colleges al een eigen traditie opgebouwd.
Het nieuwe college oogstte succes. Met 800 leerlingen waren de jaren 1611 en 1614 topjaren. In 1616-1617 waren het er 650; in 1620-1621 kende het college nog 550 leerlingen en vanaf 1625 nog ongeveer 470. Op 14 september 1629, bij de val van de stad kwam er een einde aan dit college.

Gouvernement

Na de verovering van de stad in 1629 was het kloosterleven afgelopen. De stad werd bestuurd door een militaire gouverneur van Staatse huize en het Jezuïetencollege en klooster werden geconfisqueerd. Overigens kende de stad al vanaf 1567, het jaar waarin de stad een garnizoen kreeg, een militaire gouverneur.
In de loop van de 18e eeuw voldeed het pand niet meer. Een van de grote architecten van de 18e eeuw Pieter de Swart, bouwmeester van prins Willem IV (hofarchitect bij de Oranjes) kreeg de opdracht om het pand te verbouwen. Aanvankelijk wilde men het voormalige kloostergebouw zoveel mogelijk handhaven door alleen de voorgevel te vervangen zoals dat ook was gebeurd met het stadhuis. Het pand verkeerde echter in een zodanig slechte staat waardoor uiteindelijk alleen het achterste deel van de uit het begin van de 17e eeuw (1615) daterende kloosterkerk kon worden behouden. Bij het aanleggen van een nieuwe fundering voor de te bouwen hardstenen voorgevel was namelijk een groot gedeelte van het pand ingestort. Eigenlijk was dat wel een geluk voor de architect want hij hoefde zich niet meer te houden aan de oude indeling en kreeg hij de vrije hand bij zijn ontwerp. De verbouwing van het pand vond plaats in 1768 terwijl de voorgevel in 1770 is gebouwd. Bovendien werden drie woningen in de Verwersstraat afgebroken. Hiervoor kwam het huidige grote voorplein in de plaats. De voormalige kloosterkerk werd als ontvangstzaal en later als vergaderzaal gebruikt.
Dit voormalige gouvernementsgebouw is over een tak van de Binnendieze heen gebouwd, namelijk het Hellegat. De monumentale gevel is over een lengte van meer dan veertig meter op één zijde van de overkluizing gefundeerd.
De groene en rode salons zijn nu nog vermaard. In de Franse tijd dienden ze als hospitaal. Zo wispelturig als de geschiedenis van het paleis is geweest, zo gevarieerd gaan in de vertrekken op de begane grond de stijlen in elkaar over: Napoleontische schouwen, empire en rococo deuren. Tegenwoordig wordt dankbaar gebruik gemaakt van de Engelse tuin achter het gebouw. Tussen 1794-1814 diende die nog als openbaar stadspark. Mogelijk dateren enkele oude bomen nog uit dat tijdvak.
Het paleis was tussen 1810 en 1814 in gebruik als *Hôtel de la Préfecture*. Met andere woorden: het was de residentie voor de prefect van het *Departement des Bouches et du Rhin*.
Tijdens de periode van Napoleon I Bonaparte was het nog even tijdelijk in gebruik als hospitaal. Als de nood hoog was zoals bij hoogwater dan ging men in die tijd niet zo fatsoenlijk met de overledenen om. Onder het gebouw stroomt de Binnendieze met het Hellegat. In de vloer zat een luik en soms werden de lijken gewoon via dat luik in de Binnendieze gedumpt. Dit zou ook de verklaring van de naam Hellegat moeten zijn. Overigens wordt dit gegeven ook wel in twijfel getrokken. Als er één land is dat buitengewoon zorgvuldig met gewonde en zieke soldaten omging dan was dat destijds Frankrijk. Het is waarschijnlijker dat het Hellegat zijn naam ontleent aan de absolute duisternis die er heerst.
Na de val van de Franse keizer kreeg het complex opnieuw de functie van residentie/stadspaleis voor de burgergouverneur, later genoemd de commissaris van de Koningin. Ondertussen werd het ook het bestuurscentrum van de provincie Noord-Brabant. Dat heeft tot 1983 geduurd.
De tegenwoordige commissaris van de Koningin heette tot 1848 *Gouverneur des Konings*. Sinds 1848 is de officiële titel: commissaris van de Koningin.
De Brabantse commissaris woonde tot 1983 ook in dit gouvernementspaleis aan de Verwersstraat.
Soms logeerde de koningin in dit gebouw. Om de veiligheid van de koningin te kunnen garanderen waren er zelfs politieagenten in een bootje op de Binnendieze onder dit gouvernement om het gebouw te bewaken.
In 1966 stortte de Statenzaal gedeeltelijk in maar is weer gerestaureerd. De oorspronkelijke elementen zijn jammer genoeg niet meer aanwezig. De zaal bezit wel een dominante schouwpartij met Toscaanse zuilen. Desondanks ziet de zaal die weer als ontvangstzaal fungeert er nog indrukwekkend genoeg uit.

Henk(es), 3-11-2011

Het provinciebestuur verhuisde in 1971 naar de zuidrand van de stad waar een ca. 100 meter hoog, door architect Hugh Aart Maaskant ontworpen provinciehuis was gebouwd.
Het Bossche paleis behoort met de nog bestaande Haagse paleizen en de voormalige Statenzaal in Leeuwarden tot de belangrijkste en best bewaard gebleven gebouwen uit het midden van de achttiende eeuw.
In 1987 kreeg het paleis een nieuwe bestemming als het Noordbrabants Museum.

Militaire gouverneur

De belangrijkste militaire gouverneur die de stad wel gekend heeft heette Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbuttel. Stadhouder Willem IV was in het midden van de 18e eeuw onder de indruk gekomen van Lodewijk Ernst, bevelhebber in Oostenrijkse dienst. Er werd een overeenkomst gesloten met keizerin Maria Theresa en men haalde de hertog over om voor een traktement van 20.000 gulden per jaar als veldmaarschalk in dienst te komen van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Bovendien werd hem het gouverneurschap aangeboden van een Nederlandse vestingstad. Het werd in 1751, een jaar na zijn komst de stad ’s-Hertogenbosch. Volgens het generaliteitsreglement moesten de gouverneurs minimaal zes maanden van het jaar op hun post zijn. In de praktijk nam veelal een plaatsvervanger, de commandeur de honneurs waar.
In zijn periode werd het voormalige Jezuïetenklooster grotendeels verbouwd.
Na het overlijden van stadhouder-prins Willem IV in 1751 en zijn vrouw Anna van Engeland acht jaar later, in 1759 was de latere stadhouder-prins Willem V pas elf jaar oud. De hertog nam het voogdijschap op zich, tegen de riante beloning van honderdduizend gulden per jaar. Later was hij ook de belangrijkste vertrouweling en adviseur van de stadhouder.
De opeenstapeling van functies en verstrengeling van belangen moest wel leiden tot problemen. Al in 1771 was in ‘s-Gravenhage sprake van een moordaanslag op de hertog, maar de kogel schoot tussen zijn benen door. (Het gerucht ging overigens dat hij door een kogel in zijn mannelijkheid was geraakt). De weerstand tegen zijn politieke invloed nam in de loop der jaren toe. Eigenlijk was hij een absoluut vorst en heerser die het burgerlijke bewustzijn in de republiek, waar ook de patriotten zich steeds meer roerden, flink onderschatte. De hertog stond bekend als iemand die niet veel ophad met democratie: het begrip *bij meerderheid van stemmen* was hem - als militair – vreemd. In 1780 kreeg hij de schuld van het verval van de vloot, het bevoordelen van het landleger, het uitbreken en het ongelukkige verloop van de Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784) en het verlies van de barrièresteden in de Zuidelijke Nederlanden. Dit debacle leidde er toe dat hij in 1784 niet alleen werd geweerd van het hof, maar door zijn politieke opponenten en onder patriottische druk ook werd gedwongen de republiek, en dus ook ’s-Hertogenbosch te verlaten. Hij overleed in 1788.
Zijn bijnaam luidde *De dikke hertog.* Een portret van hem hangt nabij de maquette op de 1e verdieping.

Gouverneurs en commissarissen van de koning(in) van Noord-Brabant

o	Hultman; Carel, Gerard	1814-1820.
o	Holvoet; Benedictus, Josephus	1820-1822.
o	Vredenburch, van; Ewoud, baron	1822-1826.
o	Fosse, van der; Alexandre, François, Ghislain, burggraaf	1826-1830.
o	Bogaerde van Terbrugge, van den, Andreas, Johannes, Lud.,burggr.	1830-1842.
o	Borret; Anton, Joseph, Lambert	1842-1856.
o	Bosch van Drakestein; Paulus, Jan, jhr.	1856-1894.
o	Gerrits; L.A.N. (waarnemer)	1894.
o	Voorst tot Voorst, van; Arthur, Eduard, Joseph, baron	1894-1928.
o	Rijckevorsel, van; Augustinus, Bernardus, Gijsbertus, Maria	1928-1945.
o	Smits van Oyen; J.Th.M. jhr.	1944-1946.
o	Quay, de; Jan	1946-1959.
o	Kortmann; Constant	1959-1973.
o	Harten, van der; Jan, Dirk	1973-1983.
o	Agt, van; Dries	1983-1987.
o	Houben, Frank	1987-2003.
o	Maij-Weggen; Hanja	2003-2009.
o	Donk, van de; Wim	2009-

Noordbrabants Museum

Het Noordbrabants Museum is ontstaan uit het in 1837 opgerichte Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.
Ca. twintig jaar geleden werd het Noordbrabants Museum hier ondergebracht dat voorheen in de Oude Sint-Jacob was gevestigd. Om het hiervoor geschikt te maken is het uitgebreid met twee moderne vleugels naar een ontwerp van architect Wim Quist. Het museum heeft een permanente collectie waarbij alle aspecten van de (cultuur)geschiedenis van Noord-Brabant worden belicht, vanaf de prehistorie tot heden.
Het geeft inzicht in Brabantse kunstenaars zoals onder andere Jheronimus Bosch, Pieter Breughel en Vincent van Gogh. Daarnaast bezit het ook hedendaagse kunst. Er is tevens een grote historische maquette van de stad te zien, gebaseerd op het jaar 1794 met een schaal van 1:400. Bovendien vinden er regelmatig wisselende exposities plaats.
Tegenwoordig wordt dankbaar gebruik gemaakt van de Engelse tuin achter het gebouw. Tussen 1794-1814 diende die nog als openbaar stadspark. Mogelijk dateren enkele oude bomen nog uit die periode. De voorgenomen uitbreiding van het museum heeft betekend dat een aantal bomen, waaronder een monumentale paardenkastanje is verdwenen.

Buitenmuseum

Een groot gedeelte van het museum bestaat uit buitenterrein, dat wil zeggen het voorplein en de tuin. Deze beide terreinen hebben een museale functie. Het voorterrein vormde de entree tot het museum en bereidt de bezoeker als het ware voor op het museumbezoek. Het is een enclave van rust in de drukke binnenstad; een voor iedereen toegankelijke autovrije plaats, een verzamelpunt. Vandaar dat aan weerskanten van het plein banken staan opgesteld en dat er enige kunstwerken zijn geplaatst.

Het hondje van brons is in 1997 gemaakt door Tom Claassen (1964) en draagt geen titel.
De halfliggende, armloze man met een scheepje op het linker scheenbeen is eveneens van brons. De maker is Henk Vis (1950). De titel van het beeld luidt: *one word leads to another*.
De schamppalen op het voorterrein zijn oude kanonslopen.
De achter het museum gelegen tuin heeft de functie van beeldentuin.
In de tuin van het museum staat een natuurstenen korfbogige koetspoort, gedekt door een uitgekraagde boog op kopjes waarop twee renaissance balusters met leeuwtjes. Deze poort is afkomstig van het voormalige Van Deventhergasthuis, gelegen aan het voormalige Sint Jacobskerkhof en is omstreeks 1930 hier geplaatst.

Kunst en cultuur in de middeleeuwen

Tijdens de middeleeuwen was ‘s-Hertogenbosch vooral een stad van handel en nijverheid. In deze werkstad behoorden de kunstenaars tot de grote groep van nijvere ambachtslieden.
Omstreeks 1550 kende de stad zestien goud- en zilversmeden, elf schilders, vier beeldsnijders, vier steenhouwers, vier legwerkers (tapijtwevers), dertien glasmakers, twee borduurstikkers, 32 orgelmakers, twee klokkengieters, een loodsmeester en een horlogemaker.
De meeste kunst stond in dienst van het geloof. Daarom vond men tijdens de bloeiperiode van de religieuze kunst in de 15^{e} en de 16^{e} eeuw de meeste Bossche kunstenaars in de buurt van de vele, rijk aangeklede kerken en kapellen.
De meeste aandacht werd besteed aan de verfraaiing van het altaar, het middelpunt van de liturgie. Maar alleen tijdens de mis konden de gelovigen de fraai gebeeldhouwde en beschilderde altaarstukken, vaak drieluiken zien. Daarvoor en daarna waren ze afgeschermd door gordijnen met gulden letteren of het drieluik was gesloten. Met zijn ruim vijftig altaren was vooral de Sint-Jan rijk versierd.
Elke beroepsgroep was verenigd in een eigen gilde met een gildemeester aan het hoofd.
Bossche klokgieters waren tot ver buiten de stadsgrenzen bekend. Gobelinus Moer had zijn werkplaats in de Berewoutstraat bij de Clockgieterspoort. Hij werd de stamvader van een klokgietersfamilie die tot halverwege de 16^{e} eeuw gedurende enkele generaties hier werkzaam zou zijn. In de stad bleven maar enkele klokken van de familie Moer bewaard. Een ervan is de bronzen klok die in 1482 werd gegoten door Gobelinus Moer. Het randschrift luidt*: Maris is mynen naem int iaer ons Heren MCCCCLXXXII Gobelinus Moor me fecit.* Hij werd gemaakt voor de 15^{e}-eeuwse Sint-Jacobskapel en hangt nu nog in de voormalige Oude Sint-Jacobskerk, nabij de sacristie.
Ook op het gebied van de orgelbouw had de stad lange tijd een gunstige klank.

De boekdrukkunst werd in de stad al vroeg beoefend. Ongeveer 500 jaar geleden werden bij Gerard de Boeck-prenter de eerste Bossche drukken op de pers gelegd. Deze oudste boekdrukker woonde in de Kerkstraat naast de Latijnse school (Kerkstraat 77/79).
Het oudste boek dateert van 1484. Het wordt bewaard in de stadsbibliotheek van Trier.
Het waren vooral humanistische en theologische werken die hier gedrukt werden. Voor wat de boekdrukkunst betreft, kon geen enkele stad in de schaduw van Antwerpen staan, maar in de 16e eeuw werd er in ’s-Hertogenbosch wel meer geproduceerd dan in Antwerpen.

Schilder Jan Sluyters

Johannes, Carolus, Bernardus (Jan) Sluyters (Sluijters) werd op 17 december 1881 geboren te ’s-Hertogenbosch als zoon van een Bossche houtgraveur. Op de Bossche Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten volgde hij een opleiding bij de bekende kunstschilder Petrus Marinus Slager.
In 1893 vestigde zijn vader zich met zijn gezin vanuit ‘s-Hertogenbosch in Amsterdam. Jan had er al vroeg blijk van gegeven dat hij de artistieke kwaliteiten van zijn vader had geërfd. In 1901 ging hij, in navolging van Antoon Derkinderen lessen volgen aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam.
In 1904 volgde de erkenning van Sluyters grote talent, toen hij als beste student van de Rijksacademie de *Prix de Rome* kreeg toegekend, een studiebeurs voor een vierjarig verblijf in Rome.
Hij was echter niet erg onder de indruk van de oude meesters. Bovendien vond hij het klimaat daar onverdraaglijk. Hij ging naar Parijs waar hij kennis maakte met het werk van de impressionisten, dat een onuitwisbare indruk op hem maakte.
De doeken die hij onder invloed van zijn Parijse ervaringen had gemaakt werden door de heren van de Academie echter met afschuw ontvangen. Een schilder die streefde naar *gewild nieuwe kleurstemmingen en naar ruwe hartstochtelijkheid* verdiende geen ondersteuning. Zijn toelage werd ingetrokken. Het negatieve oordeel van de commissie, noch de uitdagende naakten die hij sinds 1920 maakte konden echter verhinderen dan Jan Sluyters tot de meest gevierde schilders van het vooroorlogse Nederland zou gaan behoren. In zijn geboortestad kreeg hij daardoor onder andere de opdracht tot het portretteren van burgemeester Van Lanschot.
Een bekend schilderij van hem is *Knotwilgen aan de slatuinen*. Dit schilderij is in 1997 door het Noordbrabants Museum aangeschaft en maakt onderdeel uit van de zestien werken die het museum van hem bezit.
Sluyters is vooral bekend geworden om zijn vrouwenportretten (al of niet naakt) en in wat mindere mate om zijn kinderportretten. Zo voor zijn kennismaking met het fauvisme was zijn stijl gebaseerd op het symbolisme en de art nouveau. Door zijn bezoeken aan Parijs werd zijn stijl expressiever en sloot meer aan bij het kubisme en het futurisme.
Na de Eerste Wereldoorlog was zijn experimenteerdrift wat verminderd en schilderde hij vrij realistisch maar met zijn kenmerkende felle kleurgebruik.
Hij ontwierp ook affiches en was boekbandontwerper
Jan Sluyters overleed op 8 mei 1957 te Amsterdam.

Uitbreiding museumcomplex

Er liggen vergevorderde plannen om het museumcomplex uit te breiden met het Museum voor Hedendaagse Kunst (na de verhuizing: Stedelijk Museum ’s-Hertogenbosch SM’s) zodat er in de toekomst een volwaardig Museumkwartier ontstaat. De voormalige Provinciale Griffie dat in de Waterstraat lag komt bij het complex.
Het Stedelijk Museum ‘s-Hertogenbosch krijgt haar ingang aan De Mortel. Op de begane grond krijgt het SM’s veel glas, zodat bezoekers vanuit De Mortel door het museum in de museumtuin kunnen kijken.
Aan de zijde van het Anne Frankplein komt een zware trap naar de museumzalen. De trap zal ook al uitnodigend zichtbaar zijn door het vele glas bij de ingang.
Het Noordbrabants Museum verdubbelt zijn vierkante meters tot 16.500. Daarmee wordt het museum een van de grootste musea buiten de Randstad, zo niet de grootste.
De tuin krijgt extra aandacht. Om de tulpenboom te kunnen behouden is zelfs het ontwerp al enigszins aangepast en er worden drie beuken verplaatst.
Toch zijn er, ondanks alle protesten en bezwaarprocedures ook enige monumentale bomen gekapt, waaronder de 130 jaar oude paardenkastanje.
Officieel is de bouw van het complex op 7 juli 2010 van start gegaan. Tot half 2011 is het museum nog voor bezoekers geopend. Vermoedelijk zal de oplevering in juni of juli 2012 zijn waarna eind 2012 de officiële opening van Museumkwartier kan plaatsvinden.
Het totale project omvat de renovatie en uitbreiding van het Noordbrabants Museum, herstel in oude luister van het 18e-eeuwse gouvernementspaleis, nieuwbouw voor het SM’s in de tuin van het museum aan De Mortel en een Provinciaal Depot Bodemvondsten en Erfgoed Brabant in de 19e-eeuwse kantoorvleugel aan de Waterstraat.
Bij de opgravingen ten behoeve van de uitbreiding van het museum heeft men op de plek tussen De Mortel en Beurdsestraat veel afval aangetroffen dat grofweg tussen de 14e en 16e eeuw hier is gestort. Hieruit bleek onder andere dat de monniken van het voormalige Bogardenklooster in de 16e eeuw in een afvalkuil voorwerpen als beeldjes, een plaquette van het Laatste Avondmaal en een tweetal destilleerhelmen hadden gedumpt. Vermoedelijk werden deze laatste voorwerpen gebuikt bij het maken van jenever. Op zich bijzonder want er is maar weinig bekend over het destilleren door kloosterlingen. Verder trof men aan aardewerk, munten, pijpenstelen en pijpkoppen.
Ook de oude rivierarm van de Binnendieze, de Mortelgraaf die tussen de huidige Verwersstraat en Het Bossche Broek liep is met afval gedempt. Messen, schoenen en spelden werden er aangetroffen. De grootste verrassing was toch wel de rivierarm die erg breed was, wel acht tot tien meter.
Verder werden er twee 15e-eeuwse bakken gevonden die vermoedelijk door de lakenververs werden gebruikt.

Bouwgegevens

Het pand (1768) en de gevel (1770) zijn in de stijl van **Lodewijk de XVI** gebouwd **(periode 1770-1800)**. De architect was Pieter de Swart.
Het heeft een sobere zandstenen voorgevel met functionele, symmetrisch toegepaste klassieke motieven zoals pilasters, fronton, guirlandes en decoraties van wapenstillevens, zoals: afhangende doeken met daarop loofwerk, leeuwenkoppen, wapens en schild.
De strakke, deels gebosseerde gevel heeft boven in het licht risalerende middenstuk een fronton (driehoekig bovenstuk, rustend op pilasters). In het timpaan zit een gouden leeuw (wapen van Brabant) op een zwart veld.
De afbeeldingen in het timpaan hebben te maken met overwinning en verlies op het slachtveld, zoals: leeuwen, vlaggenstokken, trommels, kanonnen en kanonskogels.

Op de pilasters zitten decoraties van wapens en stillevens. Opvallend is de licht vooruitspringende voorgevel (middenrisaliet). Boven de ingang zit een rijk versierde kroonlijst. Op de daklijst aan weerszijden van het fronton en links en rechts op de uiteinden staan vier vrijstaande sculpturen, eveneens gerelateerd aan het slagveld: wapenrokken, helmen, een kanon en een zwaan. De sculptuur is vervaardigd door de meester-steenhouwer/beeldhouwer George Elgin, uit Rotterdam.

Enige zalen in de westelijke vleugel op de 1e verdieping hebben nog stucplafonds in de **Lodewijk de XV (empire)**stijl. Achter het gebouw ligt een prachtige rustgevende beeldentuin met mooie oude bomen.
Tussen 1984 en 1987 werd het gouvernementshuis in 18e-eeuwse classicistische stijl gerestaureerd en kwam een eigentijdse uitbreiding tot stand. Het ontwerp voor de nieuwbouw heeft een meerledige opzet en richt zich sterk op het groene binnengebied van de museumtuin. In het verlengde van de oudbouw staat een nieuwe vleugel met een bakstenen gevel aan de waterzijde. Aan de tuinzijde staat een gevel die verspringt als een *kamerscherm.* Een glazen verbindingsgang volgt de oorspronkelijke tuinmuur, biedt zicht op de beeldentuin en verbindt de nieuwe vleugel met een paviljoen.

Kenmerken Lodewijk de XVI stijl(1770-1800)

- Sobere gevels, soms met symmetrisch toegepaste klassieke motieven zoals pilasters, frontons, guirlandes en vazen.
- Ornamenten worden weer symmetrisch.
- Elegante decoratie, strakkere vorm dan rococo.
- Veel baksteengevels, soms natuursteen.
- Soms halfzuilen en later ook losstaande zuilen.
- Gekoppelde zuilen (twee zuilen dicht naast elkaar).

Archeologisch onderzoek

Bij archeologisch onderzoek in de tuin, begin 2010 zijn resten van het voormalige klooster verrassend gaaf tevoorschijn gekomen.
Uit historische bronnen was bekend dat het terrein oorspronkelijk deel uitmaakte van een groot adellijk complex aan de huidige Waterstraat. In 1414 is over dat complex de straat De Mortel aangelegd. Tussen de 15e en de 17e eeuw behoorde een deel van het complex tot het Bogardenklooster en later het Jezuïetenklooster.
De opgraving besloeg onder meer het achterterrein van een groot huis aan de Waterstraat, de loop van de Binnendieze (Hellegat), kloostergebouwen langs de Binnendieze en een deel van de kloostertuin. Tijdens de opgraving bleek dat De Mortel inderdaad pas in de 15e eeuw tot stand is gekomen. Daarbij kruiste ze de nog bestaande tak van de Binnendieze. Deze vormde in die periode de achtergrens van het al vermelde huis aan de Waterstraat. De bijbehorende gebouwen strekten zich uit tot tegen de Binnendieze. Aan de overzijde hiervan werden aan De Mortel geen huizen gebouwd maar bleef het gebied open. Vermoedelijk bevonden zich hier al in de 15e eeuw tuinen of een boomgaard die behoorden tot het klooster van de bogarden. De hoofdgebouwen van het klooster lagen aan de Verwersstraat, deels ter plaatse van de huidige gebouwen van het Noordbrabants Museum. De Mortel vormde de grens van het kloostergebied en hier werden grote kuilen aangelegd waarin het afval van de kloosterlingen werd gestort. Bij de opgraving werden uit deze kuilen enkele bijzondere vondsten geborgen. Zo bevatten de kuilen veel fragmenten van aardewerken beelden en plaquettes die gebruikt werden bij de persoonlijke devotie van de kloosterlingen. Een bijzondere vondst betrof een mal voor het maken van kleine reliëfs met de voorstelling van het Laatste Avondmaal. De voorstelling is zeer gedetailleerd uitgevoerd. Glaswerk en aardewerk dat was geïmporteerd uit Spanje duiden erop dat de bogarden in redelijke welstand geleefd moeten hebben. De kuilen gaven ook een beeld van de activiteiten in het klooster. Zo werden er twee zogenaamde destilleerhelmen aangetroffen waarmee bijvoorbeeld alcohol kon worden gedestilleerd.
Aan de kant van De Mortel werden diverse vloeren van baksteen en plavuizen blootgelegd. Ook zijn resten van twee schouwen gevonden terwijl bij een heel grote schouw een aspot van aardewerk nog in de grond zat. Daar werd vroeger voor de veiligheid de as in geveegd, waar soms ook nog gloeiende kooltjes tussen zaten. De plattegrond van het complex is heel goed zichtbaar geworden waardoor goed kon worden bepaald waar de *culina* (keuken), de *infirmerie* (ziekenzaal), de bakkerij, de spinkamer en de *hortus collegii* (tuin) zich bevonden.
Wat nu langs de overkluisde Binnendieze in de Museumtuin is blootgelegd, hoeft niet te wijken voor de nieuwbouw van het SM's. Hier komt geen kelder. Dat betekent dat alles in de grond kon blijven zitten zodat deze resten voor toekomstige generaties behouden blijven.

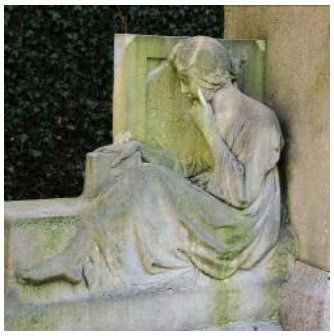
Beeld Daad en Gedachte

Het monument op dit plein staat hier ter ere van de commissaris van de Koningin, mr. A.E.J. baron Van Voorst tot Voorst die commissaris was van 1894 tot 1928. De administratieve taken waren al bij aanvang van zijn ambtsperiode zo uitgebreid en de ambtenaren waren zo slecht gehuisvest dat hij al snel voorbereidingen trof voor de bouw van het griffiegebouw in de Waterstraat. In 1908 kom men dat gebouw betrekken. Het monument staat niet zo

maar toevallig op deze plek want gedurende zijn ambtsperiode woonde hij ook hier in dit pand.
Tijdens zijn commissariaat ontwikkelde Brabant zich van een overwegend agrarisch gewest tot een industriële samenleving. Zo werd in 1914 de PNEM opgericht waarna een begin werd gemaakt met de aanleg van elektriciteit in de hele provincie. Ook de gloeilampenfabriek Philips maakte een stormachtige groei door. Van zeven personeelsleden in 1892 naar 1.750 leden in 1910 tot al 6.000 leden in 1920. Als gevolg van deze ontwikkelingen werd het vakonderwijs sterk bevorderd. Van Voorst tot Voorst heeft de industriële ontwikkeling van de provincie sterk gestimuleerd. Industrieel Brabant uitte haar dankbaarheid door de commissaris een monument aan te bieden ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum in 1919.

Het stenen middenstuk met daarin een bronzen medaillon met de beeltenis van de commissaris is in de top bekroond met een bijenkorf, symbool van de nijverheid en wordt geflankeerd door twee vrouwenfiguren.
Rechts *de Daad* met hamer en tandrad die arbeid als daad voorstelt. Links *de Gedachte* met een boek. In diepe gedachten verzonken stelt zij de leiding van de industrie voor.
Het monument dat in 1921 is geplaatst, is ontworpen door Huib Luns, vader van oud-minister Joseph Luns. Hij was onder andere directeur van de Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht (KTA) in de stad. Voorheen heette de school: *Bossche Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten*. Uit vrees voor te veel eenzijdigheid bij de komst van de techniek werd de school gereorganiseerd en vanaf 1918 werd de school voortaan KTA genoemd. In het vervolg werd er zowel les gegeven in de ambachten als in de schilderkunst en het boetseren. In 1927 werd de nieuwbouw aan het Duhamelplein, het huidige Kapelaan Koopmansplein betrokken. Hij maakte onder andere ook een elftal gebrandschilderde ramen voor de oude V&D. Zij hebben nu een plaats gekregen in het atrium van de Hogeschool Avans aan de Onderwijsboulevard.
August Falise maakte het model van de vrouwenfiguren. Jac. Goossens, ook bekend vanwege zijn werk in de Sint-Jan heeft het geheel in steen uitgewerkt. Hij wordt dan ook wel als de eigenlijke maker van het monument beschouwd.

VERWERSSTRAAT 43: Steegje

Het steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon en is afgesloten door een houten poort met omlijsting.
Het steegje loopt thans dood op de Verwersstroom en het terrein van het Noordbrabants Museum.
Achter het steegje en voorbij de Verwersstroom lag vroeger het kloosterterrein van de bogarden.
Het huis Verwersstraat 45 werd genoemd In de Cluijt.

VERWERSSTRAAT 44: Het Vosken

Samen met het linker buurpand op nummer 42 heet dit pand Het Vosken. Ook na de splitsing van beide panden behielden zij afzonderlijk deze naam.
Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige 17^{e}-eeuwse trapgevel, met toppilasters op kraagsteen en korfbogige ontlastingsbogen met natuursteenblokken. De zijgevel aan de Lange Putstraat heeft twee schuiframen. Het pand is gerestaureerd in 1959. Ook later zijn er nog restauratiewerkzaamheden verricht.

VERWERSSTRAAT 46: De Oude Put

In dit pand met de naam De Oude Put, anno 1614 was vroeger o.a. een slager gehuisvest. In de zijgevel in de Lange Putstraat zitten nu nog de ijzeren ringen waarmee de koeien werden vastgezet voordat zij werden geslacht. Op deze manier kon hij ook heel goed aan zijn potentiële klanten laten zien dat het vlees dat hij verkocht heel vers was. Het pand droeg vroeger ook de naam Het Hof van Holland.

Gevelsteen

In de gevel is op een gevelsteen afgebeeld een figuur die water uit een put schept en de tekst *De oude Put. Gerestaureerd 1958*. Met deze nieuwe Franse kalksteen heeft men de oude, sinds 1614 bestaande naam van het pand in ere gehouden.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het huis uit 1614 had oorspronkelijk een trapgevel. De geveltop is verdwenen en vervangen door een lijstgevel. De gevel heeft horizontale natuurstenen banden en korfbogige ontlastingsbogen op de eerste verdieping met een 19e-eeuwse kroonlijst en vensteromlijstingen met kuiven die bij de herstellingen in 1959 zijn gehandhaafd. De zijgevel aan de Lange Putstraat is eveneens voorzien van natuursteenbanden en tudorvormige ontlastingsbogen.

VERWERSSTRAAT 47: Het Wit Leeuwke

Het pand is een rijksmonument.
Het in oorsprong laatmiddeleeuws woonhuis is vernieuwd omstreeks 1800 of later. Het kreeg toen een eenvoudige bakstenen lijstgevel met Louis XVI-ornamenten, kroonlijst trigliefen en druppen, en een fraaie voordeur in Lodewijk de XVI-stijl met houtsnijwerk (klassieke vaas, guirlande).
In de gevel zitten schuiframen.
Het interieur bevat onder andere: in de gang zwart- en witmarmeren vloertegels, paneeldeuren, 19e-eeuwse stucplafonds en een marmeren schoorsteenmantel in de voorkamer.
Verder treffen we een overdekt binnenplaatsje uit ca. 1900 aan, met keuken, een zijgang naar het achtererf met glaskap op gietijzeren draagconstructie en een voormalig los achterhuis met kamer waarin een stookplaats en een 19e eeuws stucplafond.

VERWERSSTRAAT 49: Vml. evangelisch-lutherse kerk/Waalse kerk

Op deze plaats stond in de 17e eeuw een van de vele bierbrouwerijen. Het voor de bierbereiding benodigde water werd betrokken uit de achter het pand stromende Binnendieze. In 1603 heette de brouwerij De Vergulde Bierwagen en deze naam is het pand blijven dragen tot de afbraak in 1847. Toen werd het gebouw namelijk verkocht aan de Waalse Kerk.

Omwikkeling geloof

In de 16e eeuw ontstond er met de komst van Luther een afsplitsing van de Katholieke Kerk. Het werd onrustig en er waren diverse oproeren geweest, aangewakkerd door de *Verdoemde Secte*, zoals zij door de katholieken werden genoemd. De Beeldenstormen hadden ook al in de stad gewoed. De Sint-Jan was daarbij geplunderd en kloosters waren ten prooi gevallen aan vernielers. Maar toch heeft men de zaak in handen kunnen houden. In 1559 was ’s-Hertogenbosch al een bisschopsstad geworden en de nieuwe bisschop Mgr. Franciscus Sonnius voerde een kerkelijke organisatie door. Nadat de stad in 1579 definitief koos voor de Spanjaarden werd de stad een toevluchtsoord voor katholieken van elders, wat de stad de naam bezorgde van Klein Rome. Dat alles veranderde, nadat de stad in 1629 door Frederik Hendrik was veroverd.

Lutherse kerk

In 1630, direct na de val van de stad was er voor het eerst sprake van een Lutherse Gemeente in ’s-Hertogenbosch. In die tijd vond er een sterke migratie van de bevolking plaats, vooral vanuit het gebied van het huidige Duitsland, dat leed onder de gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog. Bovendien bestuurden de Staten-Generaal de zuidelijke provincies als generaliteitslanden, waar ze het gezag lieten uitoefenen door militaire autoriteiten die vaak een beroep deden op Duitse huurlegers.
In 1630 wilden zo’n honderd verdreven gereformeerde gezinnen uit Gulik, Limburg en Aken zich in de stad vestigen. Zij vroegen om burgerrechten en vrijheid van godsdienstuitoefening. Zij hadden een eigen Duitse predikant bij zich waarvan zij wilden dat die op kosten van de stad zou worden onderhouden. Het stadsbestuur nam hierover geen enkele beslissing. Zij werden eigenlijk als asielzoekers behandeld.
Men kwam van 1630 tot aan de afbraak in 1641 bijeen in de Minderbroederskerk en daarna in verschillende andere huizen, zoals onder andere in 1673 in de Nieuwstraat en in het huis De Moriaan. Door invloed van de militaire gouverneur van de stad, Waldraad, graaf Van Nassau-Usingen kregen zij in 1686 eindelijk toestemming om hun godsdienst uit te oefenen. Deze Duitse graaf verleende de Lutheranen toestemming om aan zijn hof tijdelijk diensten te houden.
Men wilde echter een eigen huis hebben en men kocht het huis Wolzak aan de zuidoostzijde van de Verwersstraat 29. Het bestaande huis werd afgebroken en zij lieten daar in 1689 de eerste kerk bouwen.
Aanvankelijk werd hier in het Duits gepreekt, maar het doopregister werd vanaf 1691 in de Nederlandse taal opgesteld. Dit wees erop dat de kerk steeds Hollandser werd. Men wilde een plaats in de samenleving en geen emigrantenkerk blijven. De Duitse officieren speelden in het begin ook nog een grote rol.
Gegevens uit het jaar 1844 leerde ons dat de stad toen ruim 19.000 inwoners telde, waarvan 16.000 katholiek, 2.500 hervormd, 520 luthers, 380 joden en 150 walen.
Begin 19^{e} eeuw (1828) is de kerk verbouwd in een Dorische stijl. In 1955 werd de kerk echter gesloopt vanwege de uitbreiding van de toenmalige bank van Lentjes & Drossaerts.
Men hoefde echter niet ver weg te gaan. Iets verderop aan de Verwersstraat 49 konden zij in 1956 het kerkgebouw van de Waalse Gemeente kopen. De Walen zelf verlieten deze kerk om een nieuw kerkgebouw in ‘s-Hertogenbosch-Zuid te betrekken.

Waalse kerk

De Waalse Gemeente is ontstaan vlak na 1629, toen er veel protestantse Franse militairen van het garnizoen in de stad lagen. Zij hielden hun kerkdiensten in de vroegere Sint-Annakapel die zich aan de huidige Sint Annaplaats bevond. Zij verloren deze gebedsruimte in 1819, toen de huidige Nederlands Hervormde Kerk werd gebouwd, thans Protestante Kerk Nederland (PKN).
Gedurende bijna dertig jaar kerkte men daarna in de Sint-Geertruikerk, tot in 1847 De Vergulde Bierwagen in de Verwersstraat nummer 49 werd aangekocht. De Waalse gemeente brak de brouwerij - die toen nog een houten gevel bezat - af en bouwde er, naar een ontwerp van Arnoldus van Veggel, een neogotisch kerkgebouw voor in de plaats.
De Waalse gemeente telde rond 1900 weinig leden meer. *Thans is er te Den Bosch geen enkele Fransche Protestant meer, zoodat eene Waalsche gemeente er eigenlijk geen reden van bestaan meer heeft,* schreef men. Het kerkbestuur wilde daarom in 1918 de kansel voor 15.000 gulden verkopen aan een handelaar in Londen, om van de rente van dat bedrag het traktement van de Waalse predikant te verhogen. Mede dankzij de bemoeienissen van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg ging dit niet door. In 1956 vertrok de Waalse gemeente. Zij betrok een ander, modern kerkgebouw en sindsdien is de Eglise Wallone gevestigd aan het Maresiusplantsoen in Zuid.
Nadat de lutherse kerk iets verderop in deze straat was afgebroken werd deze kerk in 1956 in gebruik genomen door Evangelische-Lutherse Gemeenschap. Vervolgens hebben de doopsgezinden en Remonstrants Gereformeerde Gemeente de kerk nog een twintigtal jaren gebruikt. Vanwege een reorganisatie van de Protestante Kerk is deze kerk momenteel niet meer in gebruik.

Achter de kerk ligt een tuin waar de Binnendieze op bijzondere wijze onder de bebouwing van de binnenstad doorloopt.
In het pand ligt in het halletje voor de deur een grafzerk van de in 1744 overleden militaire gouverneur en generaal in Staatse dienst, prins Anthoni Gunther van Holstein-Beck. In 1957 waren zijn stoffelijke resten vanuit de voormalige, oude lutherse kerk hier naartoe overgebracht. Boven het graf werd zijn rouwbord geplaatst met zijn wapen.
De kerk bezit kostbare prenten en een eerste druk van de Nederlandse Lutherbijbel uit 1628. Ook zijn er enkele exemplaren aanwezig van de statenbijbel, respectievelijk uit 1665-1776 en er is prachtig avondmaalzilver uit de 18e en 19e eeuw te zien.
De kerk is thans in eigendom van het Monumentenfonds Brabant.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De ontwerper van de kerk, Arnoldus van Veggel heeft deze kerk in 1847 gebouwd in de vroeg**neogotische** stijl **(periode 1840-1900).** Deze neogotische stijl is afkomstig van Engeland, is versierend en romantisch en wordt ook wel stukadoorsgotiek genoemd. De bepleisterde voorgevel heeft steunberen en spitsboogvensters met ijzeren venstertraceringen en driehoekige afdekkingen (wimbergen) De voorgevel van het Zwanenbroedershuis is in dezelfde stijl uitgevoerd. Koning Willem II was een groot voorstander van deze bouwstijl.
Oorspronkelijk had het pand aan de voorzijde twee hoge ranke hoektorentjes maar deze kwetsbare elementen werden al snel vervangen door een balustrade met pinakels.
Deze eenbeukige zaalkerk heeft gestukadoorde graatgewelven, ijzeren venstertraceringen, goed gesneden banken met traceringen en baldakijnen die gemaakt zijn door meubelmakers uit Oirschot. Verder zien we zoals gebruikelijk spitsbogen, maaswerk en pinakels. De kleine spitsboogvensters in de zijwanden zijn vanwege de buurpanden hoog geplaatst.
In 1996 vond de restauratie plaats in het kader van "Brabant 200". Toen werden de natuurstenen, neogotische balustrade met pinakels en wimberg op de voorgevel gereconstrueerd.
Het mooie interieur bevat gietijzeren kandelaars en lezenaars (schuin opstaande drager voor een boek) uit 1690. In de kerk staat een rijk gesneden en gebeeldhouwde eiken preekstoel (kansel) uit 1580 met daarboven een klankbord uit 1844. De kuip is zeszijdig met op elke zijde een gebeeldhouwde voorstelling waaronder een paus. Deze kansel is oorspronkelijk afkomstig van de middeleeuwse r.-k. Petrus en Pauluskerk en kwam later ook nog in de Sint-Geertruikerk te staan. De Petrus en Pauluskerk (andere bron: Sint-Pieterskapel) stond op De Plein en werd vanwege het gewenste schootsveld vanuit de Citadel in de periode 1640-1645 met nog 43 woningen gesloopt.
Het interieur bevat verder nog een zuidelijke orgelkast uit ca. 1700. Achter deze kast is in 1956 een binnenwerk van een kabinetorgel van J. Strumphler van ca. 1780 geplaatst.

VERWERSSTRAAT 51-53: De Dubbele Arent

Dit pand heeft de historische naam: De Dubbele Arent, anno 1665, ook wel: De Boerendaalder. Een boerendaalder kan een verbastering zijn van een Bourgondische daalder, evenals Sassendaalder, afgeleid van Saksische daalder. Het achterhuis van dit pand grensde aan het oude Bogardenklooster. Op 27 maart 1668 verkreeg de eigenaar van dit huis het recht om *ter zijde van het Capelleke der Bogarden en in dat Capelleke te mogen ankeren*.

Bouwgegevens

Het huis met dakkapel heeft een lijstgevel uit het einde van de 18e eeuw met fraaie kroonlijst (tandlijst, trigliefen druppen) en schuifframen.

VERWERSSTRAAT 56: De Rijzende Man

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een schilddak en een gebosseerd gepleisterde lijstgevel waarin cordonlijsten en schuiframen uit het begin van de 19e eeuw.

VERWERSSTRAAT 60: De Fransche Leers

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een schilddak en een in **empire**stijl,
gepleisterde lijstgevel die is voorzien van cordonlijsten en schuiframen.
De gevel stamt uit ongeveer 1840.

VERWERSSTRAAT 62

Het pand is een rijksmonument.
Het huis onder een hoog schilddak heeft een gepleisterde lijstgevel, waarin stucversieringen boven de vensters uit omstreeks 1870.

VERWERSSTRAAT 63

Volgens een plattegrond van het Bogarden-, later Jezuïetenklooster, behoorde de bebouwing van dit bouwblok in de 15e eeuw tot het kloosterbezit.
Het pand Verwersstraat 63 met een 16e/17e eeuws voorhuis en een achterhuis met tongewelf uit de 15e eeuw kent een bijzondere bebouwing. Het huis bestaat uit een voor- met vast onderkelderd achterhuis, gescheiden door een brandmuur, karakteristieken van een traditioneel laatmiddeleeuws Bosch’ woonhuis. De verdiepingsvloer bestaat in het voorhuis uit een samengestelde balklaag met een omvang van vier balkvakken. De moerbalken zijn voorzien van consoles met een ojiefprofilering. Op de balklaag zijn sporen aangetroffen van een binnenpui. Normaal gesproken is een achterhuis even breed als het voorhuis. In dit geval is het achterhuis echter smaller. In een later stadium is aan de zijde van het Oud Bogardenstraatje een nieuwe buitenschil aangebracht waardoor met name het achterhuis ca. 1.5 meter binnen de buitenmuur is komen te liggen. Bij onderhoudswerkzaamheden aan deze zijmuur van het achterhuis zijn twee zogenaamde kloosterkozijnen met daaronder twee kelderlichten en een deur die toegang gaf tot de kelder aangetroffen. Aan de hand van de situering van de kelderlichten kan worden opgemaakt dat de kelder gedeeltelijk boven het maaiveld ligt. In de 17e eeuw is het achterste kloosterkozijn vervangen door een houten kruiskozijn. In deze inpandige gevel van dit achterhuis is bij het aanbrengen van het nieuwe stucwerk het houten kozijn in het zicht gelaten en zijn de contouren van de oudere ramen in het stucwerk weergegeven.
Tussen dit achterhuis en het achterhuis Verwersstraat 61 is bij werkzaamheden een zogenaamde *zoei*, ook genaamd osendrup en dakdrup aangetroffen. Een *zoei* was vroeger de ruimte tussen twee panden. De daken waren destijds nog niet voorzien van dakgoten waardoor het regenwater direct van het dak af liep en via de *zoei* werd afgevoerd naar de dichtstbijzijnde waterloop. In dit geval was dit de Verwersstroom.
Tijdens de laatste verbouwing van dit huis eind 2006 kwam in het voorhuis de zolderbalklaag in het zicht. Het bleek hier te gaan om een beschilderde enkelvoudige balklaag uit de 17e eeuw waarbij onder de balken consoles waren aangebracht met een ojief profilering (flauwe s-vorm). De consoles zijn met drie gesmede spijkers aan de balken verankerd. De consoles, de balken en de velden tussen de balken zijn beschilderd. De basiskleur is roodbruin. Alle kanten van de consoles en balken zijn in deze kleur geschilderd, terwijl ze aan de onderkant afgewerkt zijn met een blauwe en een okerkleurige bies langs de randen. De velden tussen de balken zijn roodbruin geschilderd met een kader van een okergele, een blauwe en een okerbruin geschilderde bies. Een ranken- of biezenschildering was een gebruikelijke decoratie op balklagen in de 1e helft van de 17e eeuw.
De verdieping wordt door een, in het midden van de 19e eeuw aangebracht, tussenmuurtje in tweeën gedeeld met achter de voorgevel een voorkamer en daarachter, grenzend aan de brandmuur, een achterkamer. Tegen de rechter zijmuur is in de voorkamer een raveling aangetroffen behorend bij een stookplaats/rookkanaal.

Rond het midden van de 19e eeuw is deze raveling dichtgezet en is er tegen de rechter zijmuur een zwart marmeren schoorsteenmantel geplaatst. In de voorkamer zijn, in tegenstelling tot de achterkamer, met uitzondering van de twee laatste balkvakken, de vloerdelen behouden gebleven. De 28 mm dikke vloerdelen zijn met een vaste veer en groef in elkaar geschoven. Zowel de consoles, balken als vloerdelen zijn beschilderd. De basiskleur van de beschildering is roodbruin, mogelijk een abstracte houtimitatie. De zijkanten van de consoles en balken zijn zonder verdere decoratie in deze kleur geschilderd. De onderzijde van de balken is langs de randen, van buiten naar binnen, afgewerkt met een blauwe en een okerkleurige geschilderde band met een roodbruin middenveld. De geschilderde banden zijn bij de consoles omgezet, zodat er als het ware gekaderde velden zijn ontstaan.
De onderzijde van de consoles is van eenzelfde omkadering voorzien en zijn ook, zowel aan de muurzijde als aan de balkzijde omgezet. De vloerdelen zijn van buiten naar binnen met een okergele, een blauwe en een okerkleurig geschilderde band voorzien en bij de muur omgezet waardoor er weer gekaderde roodbruine velden zijn ontstaan.
Volgens de eigenaar van het pand is hij bij toeval bij de eigendomsoverdracht formeel ook eigenaar geworden van het stukje Binnendieze dat achter zijn perceel ligt. Hiermee is hij overigens de enige particuliere bezitter van een stukje Binnendieze in de stad. Hij moest dit overigens wel uitvechten tot aan de Hoge Raad. Hij zou volgens de oude geschriften een klomp goud kunnen vragen voor de passanten per boot.

VERWERSSTRAAT 64

Dit pand is ontworpen door het architectenbureau Van der Laan en Van Hal ('s-Hertogenbosch), bouwjaar 1975. Dit forse kantorencomplex in de stijl van de **Bossche school** ligt aan zowel de Verwersstraat (ingang) als aan de Lange Putstraat. In de Verwersstraat wordt de omvang van het complex nauwelijks ervaren omdat daar een aantal bestaande panden is geïntegreerd. Een fraai gedimensioneerd poortgebouw vormt de toegang tot een binnenplaats met hoofdentree.

De in schaal en maat forse gevelwand aan de Lange Putstraat is over een grote lengte enkele meters achter de historische rooilijn opgetrokken. Op deze plek stonden voorheen middeleeuwse panden die in het kader van grote verbredings- en doorbraakgedachten uit de jaren zestig van de 20e eeuw werden afgebroken. Hoewel aan de plannen verder geen uitvoering is gegeven was het kwaad toch al geschied. Het huidige gebouw zal worden omgebouwd tot een appartementencomplex.

VERWERSSTRAAT 67

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand werd gebouwd in de tweede helft van de 15e eeuw, met omstreeks 1840 een grote verbouwing. Bij deze verbouwing kreeg het voorhuis er een bouwlaag bij. De kap werd gewoon een verdieping hoger weer aangebracht.

VERWERSSTRAAT 75: In Sichem

Het pand is vernoemd naar het Belgische plaatsje Zichem. Vermoedelijk heeft hier, volgens de huidige bewoner een handelaar uit Zichem gewoond. Bij de bouw van de Sint-Jan is veel gebruik gemaakt van een steensoort uit de contreien van Zichem. Om de naam zichtbaar te maken toont het bovenlicht bij de voordeur sinds ca. 1965 trots *De Maagdentoren bij de Demer.* Deze toren werd ook wel de *Mariatoren* genoemd.
De naam is teruggevonden in een koopakte van vóór 1800.
In het pand was onder andere een voormalig weversatelier gevestigd. Bij de volkstelling van 1822 woonde in het pand een gereformeerde *lijkbidder (*doodgraver*).*
De huidige bewoner is de voormalige architect Jan van der Eerden, samen met Bergé groot voorvechter van het behoud van de Binnendieze en de historische binnenstad.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Volgens Jan van der Eerden is de oorspronkelijke bebouwing 14e eeuws, waarvan overigens alleen de kelder nog over is. De in 1972 herstelde kelder heeft geen gewelf, maar een houten balklaag van moer- en kinderbinten in drie traveeën. Dit is merkwaardig omdat de kamers erboven twee traveeën hebben. Vermoedelijk werd het huis na de grote stadsbrand in 1463 vervangen door een nieuw huis. Zowel de balklaag als de gecompliceerde brandgevel van de kelder wijst hierop, evenals de achtergevel van het toen vernieuwde huis, dat is opgetrokken uit oud baksteenmateriaal dat waarschijnlijk van de sloop afkomstig was.
Het 18 meter diepe pand met schilddak heeft een eenvoudige **empire** lijstgevel met kroonlijst, schuiframen en deurkalf met tandlijst uit ca. 1834. Deze gevel verving de houten frontpartij.
Tussen de huizen 73 en 75 was ooit een steegje dat in 1850 in tweeën is geknipt. Vanuit het steegje ging een bruggetje over de Binnendieze naar het Oud-Bogardenklooster. Het achterste stuk werd toegevoegd aan dit pand op nummer 75 terwijl het voorste gedeelte bij het pand van de buurman op nummer 73 kwam die omstreeks 1850 zijn voorhuis vernieuwde. De achtergevel van het pand op nummer 75 werd hiermee een meter breder waardoor deze achtergevel ook asymmetrisch werd.
In die tijd bouwde de toenmalige eigenaar op de plek van het bruggetje over de Binnendieze een schuurtje, dat hoewel nog gaaf, in 1961 merkwaardig genoeg op grond van een oude afspraak door de gemeente werd gesloopt, kort na de komst van Jan van der Eerden. Deze heeft, en nog wel met enthousiaste instemming van dezelfde gemeente, het schuurtje in 1999 nauwgezet gereconstrueerd nadat hij ergens de benodigde oude stenen op de kop had weten te tikken.
De achtergevel die met een zogenaamd wolfseind was afgeknot is met een nieuw topstuk weer in de oude staat teruggebracht.
Binnen zijn er belangrijke overblijfselen te zien van 17e-eeuwse balklagen en een trap. De muurstijlen, sleutelstukken en karbeels zijn in de loop der tijd allemaal gesneuveld.
De zolder strekt zich uit over het hele huis. Op zich niet bijzonder, ware het niet dat zich hier het enige oorspronkelijke eikenhouten deurkozijn bevindt, aansluitend op de vroegere spiltrap. Zelfs de oorspronkelijke verf zit er nog op.

VERWERSSTRAAT 76

Bewaarschool

Het pand dat oorspronkelijk als bewaarschool met woning heeft gediend grenst aan de in de jaren zeventig van de 20e eeuw opgetrokken nieuwbouw van Brabant Water.
Begin 20e eeuw was er een bewaarschool van de afdeling 's-Hertogenbosch van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen gevestigd. Maar enkele jaren later is deze school weer uit het pand verdwenen. Dat heeft zeer waarschijnlijk te maken gehad met de nieuwbouw van scholen aan de Van der Does de Willeboissingel door 't Nut. Trouwens, het afgebroken pand aan linkerzijde van deze bewaarschool was eveneens een schoolgebouw, de Sint-Josephschool was er namelijk gevestigd.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument terwijl een andere bron het pand als gemeentelijk monument classificeert.
Het pand dateert in zijn geheel uit 1900. Mogelijk resteren er onder de begane grondvloer en de rechter zijmuur, de dwarsmuur en in de tuin nog oudere structuren. Het pand bezit een bijzonder fraaie bakstenen voorgevel met loggia, getoogde kozijnen met roeden in de bovenlichten, hardstenen waterlijsten en ornamenten en een jaartalsteen. Op het samengestelde dak dat door kruispannen gedekt wordt, zien we een door de gootlijst stekende geveltop, een dakkapel en een terracotta piron. Opvallend zijn de iets schuin doorlopende (gerende) perceelgrenzen die in de voorgevel tot in elk detail zijn doorgezet.

VERWERSSTRAAT 77: Sint Tunis

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het huis met schilddak heeft een eenvoudige lijstgevel in empire traditie, schuiframen, vensterluiken. In de binnenstructuur bevinden zich opmerkelijke overblijfselen uit vroegere bouwperioden, 16e en 17e eeuw. Het huis is gebouwd rond 1890, met gebruikmaking van oudere elementen.
Het pand bezit fraaie stucplafonds met rozetten en langs de wanden lijstwerk in een meandervorm. Verder zijn er drie hardstenen schoorsteenmantels en in de gang stucpanelen, omrand door lijstwerk. Het pand is in de laat-19e-eeuwse verschijningsvorm in- en uitwendig gaaf.

VERWERSSTRAAT 78

Het pand is een rijksmonument. Daarvoor was het al een gemeentelijk monument.
Het pand grenst aan de zuidzijde aan een steegje genaamd het Koestraatje en dateert uit ca. 1890.
Het pand omvat een tweelaags voorhuis met zolderverdieping, een tussenlid en een tweelaags, 19e eeuws achterhuis met zolderverdieping. Oudere structuren zijn mogelijk nog aanwezig in de linker zijmuur en onder de begane grondvloer (kelder?). De T-vensters in de voorgevel bezitten fraai geprofileerde raamomlijstingen en vouwblinden.
In het pand is een aantal glasdeuren bewaard gebleven met geslepen ruiten waarin art nouveau motieven herkenbaar zijn.
De 1e verdiepingsvloer in het 19e-eeuwse achterhuis bestaat uit troggewelven met een gepleisterde baksteenvulling met een houten onderlaag met twee staanders. Het zadeldak op het voorhuis en het losse achterhuis worden gedragen door verbeterde Hollandse spanten.
De bakstenen voorgevel is een trapklokgevel met een klimmend boogfries en decoratief metselwerk.
De begane grond is gepleisterd met daarboven een balkon op drie gesneden consoles met een balustrade met vaasbalusters. Op de verdieping zien we twee samengestelde vensters met een korfboog als ontlastingsboog met gekleurde bakstenen in de boogvulling. Tussen de vensters zit een Delfts blauw tegeltableau en op de tweede verdieping bevinden zich twee smalle vensters waarboven een oculus.
In de geveltop zien we een wapenschild en op de geveltop een leeuw.
De bakstenen rechter zijgevel aan het karakteristieke steegje het Koestraatje, bezit een diversiteit aan venstervormen. Op de zadeldaken rusten Oudhollandse dakpannen.
Het interieur bevat stucplafonds met rozetten en langs de wanden lijstwerk in meandervorm.

Tableau/gevelsteen

In de voorgevel treffen we een geglazuurd Delfts blauw tegeltableau aan met de tekst *Metsenaer en Timmerman*. Bovendien zien we een gevelsteen met de afbeeldingen van een hamer, zaag en moker. Deze tegels zijn in de 19e eeuw (1880) aangebracht door de bouwkundige P.C. Appel, meester-metselaar en timmerman.

VERWERSSTRAAT tussen 78 en 80: Koestraatje

Het steegje heeft drie mooie, karakteristieke luchtbogen/steunbogen.
Het hoekhuis op nummer 78 heeft een gevelsteen uit 1880 met hamer, zaag en moker. Er is tevens een geglazuurd tableau aangebracht met de tekst *Metsenaer en Timmerman.*
Het huis Verwersstraat 80 droeg de naam De Drie Scabellen en later De Roskam. Het werd voor het eerst in 1668 vermeld.
Het Koestraatje leidde eens naar een schuilkerkje.

Schuilkerk Peperstraat 1

Het houten schuilkerkje stond in de tuin van het huis Peperstraat 1. Het stond ingeklemd tussen de straten Lange Putstraat, Peperstraat en Verwersstraat. Via het pand De Drie Schalen in de Lange Putstraat 39 was de bidplaats bereikbaar. Vanwege de latere nieuwbouw is daar niets meer van te zien. Naast dit steegje kon men ook via een steegje dat in de Verwersstraat bij nummer 74 uitkwam de kerk bereiken. Ook daar heeft latere nieuwbouw alle sporen uitgewist. Men kon er ook komen via het Koestraatje, dat is gelegen tussen de nummers Verwersstraat 78 en 80 in de Verwersstraat. Tenslotte lag er nog een gangetje in de Peperstraat.
In 1670 werd het omschreven als *timmeragie, genoemd de capelle.* In verschillende eerdere overdrachtsakten, zoals al uit 1523, 1529, 1555, 1598 en 1618 komt dezelfde omschrijving voor. Het huis aan de Peperstraat was toen ook meestal in handen geweest van de kanunniken.
De bidplaats werd door de jezuïeten bediend en werd door hen in 1720 officieel verlaten toen alle jezuïeten de stad uit moesten. Desondanks werd het schuilkerkje nog tot 1736 bediend door de jezuïet, pater Cornelius Bocquet. Hij ging toen naar Bokhoven en liet de bediening van dit kerkje verder over aan zijn beide seculiere priesters.
In 1741 werd de schuilkerk gesloten.

VERWERSSTRAAT 79: Het Sevengester

Volgens de overlevering woonde er in 1566 in het huis ene Laureijns die betrokken was bij een Beeldenstorm. Om er voor te zorgen dat er toch nog iets voor hem zou pleiten, deed hij iets opmerkelijks. Toen in dat jaar de kerken en kloosters geplunderd werden, liep Laureijns namelijk het Dominicanenklooster in de Hinthamerstraat binnen, luidkeels *brand! brand*! roepend. Een aantal van de kwaadwilligen vertrok daarop uit het klooster. Maar Laureijns had toch niet zo'n fraaie rol gespeeld bij deze Beeldenstorm. Iemand had hem horen zeggen: *Waeren daar mijnder nog vijftich sterck zoe zouden wij alle die papen ende papisten doot slaen die in de stadt zijn*. Laureijns zou ook de wacht gehouden hebben bij De Moriaan, toen daar de aanhangers van de nieuwe religie vergaderden. Laureijns moest voor de Bossche rechters verschijnen en deze veroordeelden hem in 1568 ter dood; hij werd op de Markt opgehangen. Een ander verhaal vertelt over de aanwezigheid van een stadswacht die de taak had om de godsdiensttroebelen in te dammen.
Bijna vier eeuwen bleef Het Sevengester woonhuis: in 1949 verhuisden de families Kerkhof (begane grond) en Maas (woonde op de verdieping) naar elders en werd het pand ingericht tot pakhuis. Die functie zou het twintig jaar behouden.
Omstreeks 1850 was A. Hurkens begonnen als decoratie- en kerkschilder. Twintig jaar later verhuisde hij naar de Verwersstraat 83. Kinderen en later kleinkinderen zetten de zaak voort.
Naar een ontwerp van restauratiearchitect Jan van der Eerden werd Het Sevengester gerestaureerd en ingericht tot drogisterij. Deze drogisterij werd een apart onderdeel van de verfwinkel van Hurkens die ernaast was gelegen.
Toen Het Sevengester in 1974 als drogisterij in gebruik werd genomen kende men drie verschillende takken in het bedrijf, het schildersbedrijf, de verfhandel en de glasgroothandel.
Thans heeft een van Nederlands toonaangevende couturiers, Addy van den Krommenacker hier een modewinkel.

Mariabeeldje

Het pand Het Sevengester ligt op de hoek van de Verwersstraat en de Beurdsestraat, aan de route waar jaarlijks de Omgang langs komt. Het was in de laatste periode van de 20e eeuw een goed gebruik om langs deze route opnieuw Mariabeeldjes te plaatsen. Dat is eveneens gebeurd in de zijgevel van Het Sevengester. Het beeldje is van kunststeen dat in 1970 is ontworpen door Willem Friese en uitgevoerd door Klaas van Rosmalen van de firma Parastone.

Gevelsteen

De gevelsteen in Franse kalksteen is vermoedelijk van omstreeks 1566. De afbeelding bestaat uit zeven sterren met bladgoud overtrokken. Het *zevengesternte*, de Plejaden, is een kleine groep sterren in het sterrenbeeld van de Stier. We kennen ook de uitdrukking *iemand naar het zevengesternte wijzen* hetgeen betekent: iemand voor de gek houden. In het midden van de 16e eeuw heette het pand al Het Sevengester. In de voorgevel zijn nog steeds twee stenen te ontdekken, waar deze zeven sterren te zien zijn.
Bij een restauratie in 1970 is de steen van de achtergevel naar de voorgevel overgebracht.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het huis met topgevel had oorspronkelijk een trapgevel. In de gevel zitten korfbogige ontlastingsbogen met natuursteenblokken over de bovenvensters. Het heeft een ovaal topvenster en een pui in **empire**stijl, met bovenlicht. De aanwezige schuiframen hebben een kleine roedenverdeling.

VERWERSSTRAAT 83

Het pand is een rijksmonument.
Het huis met een dwars schilddak heeft een gebosseerd gepleisterde lijstgevel uit ca. 1870.

Gevelsteen

Onder het venster is een gevelsteen aangebracht waarop staat: *Anna Maria Emilia Martini heeft aan dit huis den eersten steen gelegt op den 18 july 1777.*
Zij was getrouwd met Hendrik Bernard Martini. Hendrik heeft de eerste steen gelegd van het buurpand op nummer 85. Een gevelsteen herinnert hier nog aan.

VERWERSSTRAAT 84-86

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis met een schilddak heeft een gebosseerde, grijs gepleisterde lijstgevel waarin schuifframen uit de 1e helft van de 19e eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

VERWERSSTRAAT 85

De vroegste bronvermelding van het huis reikt terug tot 1508, maar dat betrof het oudste, van de straat af gezien, linkerdeel van het pand. Mr. Antoni Martini, pensionaris van ’s-Hertogenbosch kocht het pand in 1768 en voegde het naastgelegen pand aan zijn pas verworven bezit toe. Hij liet het geheel in 1776 niet alleen voorzien van een nieuwe gevel, een bakstenen lijstgevel, maar moffelde ook de twee puntdaken, die aan de achterzijde nog duidelijk te onderscheiden zijn, achter een gestrekte leien dakwand, waardoor de nokrichting evenwijdig aan de straat loopt. De geknikte vorm van de voorgevel herinnert nog aan de oorspronkelijke perceelsindeling. De samenvoeging van beide panden is nog altijd heel goed te zien. Het linker gedeelte is een heel ander huis dan het latere rechterperceel. De linkermuur van de lange gang die de vroegere percelen intern scheidt en tegelijk ook verbindt bewijst met zijn dikte en de muurankers die in de aangrenzende zitkamer, de grote salon, zichtbaar zijn gehouden dat het een buitenmuur is geweest.

Weeshuis

Dit pand was het eerste weeshuis van de stad.
Er zijn meerdere panden in de buurt van de Oude Dieze en het laatste deel van de Verwersstraat in handen geweest van priesters, verbonden aan het Groot Begijnhof dat eens aan de Parade lag. In de 15e eeuw, vijfhonderd jaar geleden, was de heer Gerard van Beest, kanunnik en investitus van het Groot Begijnhof eigenaar van een pand op deze plaats. Hij had het gekocht van Joost, de zoon van Willem Retersz. Van Beest zelf verkocht het pand weer in 1508 aan Gerard Woutersz Zelle van Herenthals, die rector van de Bossche scholen was. Bijna veertig jaar bleef het in handen van de familie Zelle.
Op 26 oktober 1768 werd het pand verkocht aan mr. Antoni Martini, heer van Zwijnsbergen. Deze was in 1728 geboren in ‘s-Hertogenbosch en overleed in huize Zwijnsbergen (Helvoirt) in 1800. Hij was pensionaris in zijn geboortestad en had samen met zijn echtgenote Eva Buys twee kinderen. Het eerste kind was een dochter, hun tweede was een zoon. jhr. mr. Hendrik Bernhard Martini was op 30 augustus 1768 in ‘s-Hertogenbosch geboren. Op zevenjarige leeftijd legde hij de eerste steen voor het nieuwe pand van zijn vader in de Verwersstraat. Later werd hij onder meer lid van de Eerste Kamer. Hoe lang Martini in het pand gewoond heeft is niet bekend. Hij overleed in Vught in 1848, op tachtigjarige leeftijd.

Een pestepidemie

In 1554 en 1555 werd de stad ‘s-Hertogenbosch getroffen door de pestepidemie. Veel Bosschenaren waren aan deze ziekte bezweken. Er stierven er zoveel dat het volgens Cuperinus ondoenlijk was de lijken te tellen.
In 1557 en 1558 werd de stad opnieuw, en nu nog veel venijniger, door een pestepidemie getroffen.
Als gevolg daarvan kende de stad veel wezen, die ondergebracht waren bij gewone burgers. Toen het stadsbestuur voor vijfhonderd gulden het pand had gekocht, werd het bestemd tot weeshuis. Maar het pand bleek daarvoor uiteindelijk niet geschikt. Het kreeg nieuwe eigenaren: mr. Christoffel van Vladeracken, leidekker Jan Wilberts, jonker Ambrosius van Gemert en leden van de familie Van Alphen, Derksen, Van de Laar en Van Houbraken.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument. Het is rond de laatste eeuwwisseling helemaal verbouwd en gerestaureerd.
Het brede huis is in zijn huidige vorm ontstaan in 1776 door samenvoeging van twee huiserven aan de zuidzijde van de Verwersstraat.
Uit bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat binnen dit herenhuis een ouder middeleeuws woonhuis schuil gaat. Van dit oudere huis zijn aan de rechterzijde van het huidige pand nog de kelder onder het achterhuis, de zij- en dwarsmuren en een groot gedeelte van de verdiepingsvloer en kapconstructie bewaard gebleven.
Het pand heeft een fraaie bakstenen voorgevel met geblokte pilasters uit het begin van de 19e eeuw. De huidige vensters zijn uitgevoerd in de **empire**stijl.
Er zijn twee ingangen, omlijst door geblokte pilasters en kroonlijsten op voluutvormige consoles en mooie deuren met amandelvormige kussenpanelen.
De linkerdeur is authentiek terwijl de rechterdeur uit de eerste helft van de 20e eeuw een kopie is van de linkerdeur. De toenmalige bewoner wilde voor zijn personeel een aparte ingang en liet de deur dus exact namaken. In het voordakschild zitten twee vierruits dakkapellen met een gebogen frontonafdekking.
Op de begane grond en de eerste verdieping zien we respectievelijk acht- en zesruits **empire** schuiframen met een brede middenstijl.
Onder de vroegere kapel, eerder herenkamer zit een tongewelfde kelder met gemetselde ijsselstenen stellingen voor de wijnopslag.

Henk(es), 3-11-2011

Plafonds

In de achterkamer (de grote salon) zit een stucplafond in de stijl van Lodewijk de XVI uit 1776 met in de hoeken medaillons van de Griekse dichter Homerus, Pius Augustinus, aangenomen zoon van Julius Caesar, de Latijnse Vergilius en de Romeinse keizer Constantinus (Constantijn I de Grote).
Het stucplafond heeft eenvoudige ornamenten en restanten van profiellijsten. Het is aangebracht op een met (koe-)haar verstevigde leemlaag die is bevestigd op zogenaamde rinkellatten. Deze latten zijn gespijkerd tegen de onderzijde van de kinderbalken van de middeleeuwse verdiepingslaag. Een dergelijke constructie laat zich goed plaatsen in de tweede helft van de 17e eeuw.
In de voormalige kleine salon zit een plafond in **empire**stijl uit 1791, zoals blijkt uit de cijfers in de hoeken die samen dit jaartal vormen.
In de bibliotheek, vroeger een huiskapel, waarschijnlijk uit de tijd dat er een begijntje heeft gewoond, eind 17e eeuw, zit het oudste en meest interessante plafond van het pand. In het midden zien we het welbekende IHS-motief, het monogram dat staat voor *Jezus, redder der mensheid.* Daarnaast zijn enkele kleine medaillons te zien met afbeeldingen uit het Oude Testament, een engel en een ster te onderscheiden als typische voorbeelden van echte volkskunst. Dit begijntje was zeer waarschijnlijk Agnes van Houbraken die bekend stond als *geestelijk dochter.* Geestelijke dochters, ook wel bekend onder de naam *kwezels* waren vrouwen die zich vooral in de 17e en 18e eeuw onderwierpen aan een religieuze, maagdelijke leefwijze, zonder het afleggen van een kloostergelofte en het intreden in een kloostergemeenschap. Zij kozen een geestelijk leidsman (doorgaans de pastoor van de parochie) die in overleg met de betrokkene een leefregel en een dagindeling opstelde. Het ligt voor de hand dat Agnes haar woonhuisinterieur heeft laten aanpassen aan haar leefwijze.

Gevelsteen

In de gevelsteen staat de tekst:
Hendrik Bernard Martini heeft aan dit gebouw den eersten steen gelegd op den 23 juli 1776. Hij was de zoon van mr. Antoni Martini, heer van Zwijnsbergen.

VERWERSSTRAAT 89

Het pand is een rijksmonument.
Het huis met schilddak heeft een eenvoudige bakstenen
lijstgevel met schuiframen en bovenlicht uit het begin van de 19e eeuw.

VERWERSSTRAAT 91

Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een lijstgevel met gebosseerde pleisterlaag en een schilddak.

VERWERSSTRAAT 102: Den Brandenburger

Dit pand heeft de status van een rijksmonument.
Het huis heeft een indeling die kenmerkend is voor de Bossche huizen van vroeger. Een hoge ruimte voorin was in gebruik als winkel. Daarachter, in een lager vertrek, dat in een open verbinding stond met de voorste kamer was de werkplaats gelegen. Boven deze werkplaats, met zicht op de winkel, lag de woonkamer.
In 1750 zat er een cramerijenwinkel. In oorsprong is het vermoedelijk een 17e eeuws pand met verdieping onder met pannen gedekt zadeldak met schild (voor). De 19e-eeuwse, gepleisterde voorgevel is voorzien van horizontale getrokken voegen en is afgesloten door een kroonlijst met tandlijst. Het heeft een winkelpui uit de 1e helft van de 19e eeuw bestaande uit een brede deur met bovenlicht en aan weerszijden gekoppeld aan een groot (in oorsprong achtruits) schuifvenster en heeft drie T-ramen op de verdieping. Inpandig bevindt zich een winkelinterieur uit de 1e helft van de 19e eeuw met achterliggende opkamer.

VISMARKT

VISMARKT

In ‘s-Hertogenbosch herinnert een aantal straatnamen aan de handel en nijverheid die volop in de stad aanwezig waren. Er is zelfs een straat die daar op wel bijzondere wijze gewag van maakt. Komend vanuit de Uilenburg, lopend richting Binnenhaven, heeft de straat voorbij het standbeeld van Zoete Lieve Gerritje, een dubbele naam: aan de linkerkant *Lepelstraat*, en aan de rechterkant *Vismarkt*.
De naam vismarkt behoeft geen nadere toelichting: er werd vis verhandeld. In de middeleeuwen kwam bij de Bosschenaar vaak vis, vooral haring, op tafel. De eerste vismarkt lag overigens niet aan de Lepelstraat.
Al rond 1200 werd er in de stad een vismarkt gehouden even buiten de Leuvense Poort, hoek Korte Waterstraat en Hinthamerstraat.
Begin 1400 werd de vismarkt verplaatst naar de kop van de Binnenhaven. Tegenwoordig loopt daar de Visstraat, maar vroeger, voordat de doorbraak naar het station werd gemaakt, was er een besloten plein. Dat gedeelte van de Visstraat, met stenen visbanken, werd *Vischmarkt* genoemd. Met huizen in de omgeving die heel toepasselijk De Drie Schelvissen, De Gulde Steur, De Salm, De Gecroonde Kreeft, De Twee Meerminnen of De Twee Snoeken heetten.
In 1867 vergaderde de Bossche gemeenteraad regelmatig in het geheim in verband met de aanleg van een station en de bijbehorende werken. De burgemeester deelde toen in een besloten raadsvergadering mee dat de toegang vanuit de binnenstad naar het nieuwe station via de Vismarkt zou komen te lopen. Vanzelfsprekend kwamen daar een jaar later - toen het plan publiek werd - bezwaarschriften over binnen: vijftig Bosschenaren hadden hun handtekening tégen het verplaatsingsplan gezet.

In 1872 nam de gemeenteraad het besluit de Binnendieze (Vughterstroom) in de Lepelstraat te overkluizen en voortaan op deze overkluisde plek een vismarkt te houden. De raad ging akkoord en er werd gebouwd.
Op 13 februari 1874 kwam de vismarkt op haar nieuwe plek in de Lepelstraat. Vanaf die tijd gaan de twee straatnamen door elkaar gebruikt worden: de ene zijde blijft de Lepelstraat heten en de andere, dat is gewoon de Vismarkt.
De nieuwe vismarkt kende twee kleine huisjes aan weerszijden, met daartussen een overdekte visbank. Het terrein vóór dit complex werd met een hek afgesloten. *Het was niet alleen voor de vischvrouwen, maar in het algemeen voor de inwoners een waar genoegen de nieuwe vischmarkt voor het eerst te kunnen betreden want behalve doelmatigheid is zij ook in bouw een waar sieraad der stad, dat onzen kundige architect die het plan ontwierp en onder zijne hoofdleiding deed uitvoeren, tot eer verstrekt.*

Intiem lag de Vismarkt er onder de zware bomen, maar vrijdags was het er bijzonder druk.
In 1942 werd de Vismarkt opgeheven. Door het oorlogsgeweld raakte de omgeving in oktober 1944 zwaar beschadigd. Slechts de twee kleine gebouwtjes van de markt- en veilingmeester aan weerszijden van de visbank bleven gespaard. Daarin waren later een sigarenwinkel en - aan de andere zijde - koperslager Hendrik de Laat gevestigd. Daartussen konden auto's geparkeerd worden. Twintig jaar geleden veranderde dat. Precies honderd jaar na de opening van de vismarkt in de Lepelstraat werd er weer hard gewerkt. Tussen de twee bewaard gebleven gebouwtjes van de Vismarkt kwamen dagwinkels die de vorm hadden van de oude visbank. Na realisering bleek dat vanuit de Visstraat de Uilenburg een mooie, nieuwe entree had gekregen. Inmiddels zijn de meeste winkeltjes vervangen door restaurantjes.
In 1979 werd de Vismarkt de officiële straatnaam aan de overkant van de Lepelstraat.

Henk(es), 3-11-2011

Visafslag

Op de plaats waar nu allerlei winkels en restaurantjes staan stond vroeger de visafslag. De met hoge hekken omzoomde, overdekte (ijzeren overkapping) vishal stond op een hiervoor overkluisde tak van de Binnendieze. De vis lag hier op hardstenen banken uitgestald om veelal bij afslag te worden verkocht. Daarvoor, binnen een lager hek was de gemeentelijke visafslag gelegen. Knechten legden in lage mandjes *zootjes* bijeen die door de afslagenkeurmeester werden afgemijnd. Met zijn wandelstok wijzend op een *zooike* riep hij luid en monotoon *om ene gulden stil,* dat wil zeggen het moest minstens één gulden opbrengen. Vervolgens ging er telkens een stuiver af, net zo lang tot iemand *mijn* riep. Particulieren of hun dienstmeiden konden de vis aan de buitenzijde van de hekken laten schoonmaken door arbeidersvrouwen uit de Uilenburg die langs de binnenkant van het hek zaten. Zo konden zij een kleine aanvulling verdienen op het karige loon van hun mannen (vaak havenarbeiders). Gewoonlijk werd er iedere vrijdag een vismarkt gehouden. In de vastentijd werd deze uitgebreid met de woensdag.
Aan de uiteinden zien we nog de oorspronkelijke administratiegebouwtjes van de markt- en veilingmeester.

Verval

Zoals gevreesd deed de aanleg van het kanaal de Bossche handel inderdaad geen goed.
De handel nam sterk af waardoor ook de wijk de Uilenburg, gelegen aan de Binnenhaven vanwege het vervallen van de werkgelegenheid verpauperde. Later kwamen er direct aan het kanaal nieuwe bedrijven die toch weer werkgelegenheid creëerden. De verbetering van de wegen en de verbinding van het spoor zorgden dat de stad haar overslagfunctie vanuit de Meierij definitief verloor.
Medio 20^{e} eeuw (1942) hield deze vismarkt dan ook op te bestaan.

VISSTRAAT

VISSTRAAT

Algemeen

De Visstraat is een oude straat, al in de middeleeuwen komt ze in archiefstukken voor. De straat gaf toegang tot een vismarkt en de haven. Handel en aanverwante nijverheid waren hier sterk aanwezig. Oorspronkelijk was de Visstraat niet zo lang als tegenwoordig; het besloeg alleen het stuk tussen de Hooge Steenweg en de Kruisstraat. Na dit smalle stukje straat kwam er een besloten plein, een vismarkt, aan de kop van de haven. Daar werd vis verkocht. Vervolgens liep men tegen huizen aan, de gevelwand van de Brede Haven liep ononderbroken schuin door naar de Lepelstraat. Alleen twee smalle gangetjes leidden vanaf de haven toen naar de wal.

In 1868 bereikte voor het eerst een stoomtrein 's-Hertogenbosch. Het eerste Bossche stationsgebouw (1870-1896) stond aan het huidige Emmaplein.

Om vanuit de binnenstad dit station te kunnen bereiken, werd vanuit de Vismarkt in 1875 een doorbraak gerealiseerd door het slopen van twee huizen, De Kleine Engel en De Wildeman. Voorheen liep tussen De Wildeman en het achterhuis van het huidige hoekpand aan de Brede Haven, een smal steegje naar de stadswal. Het werd Bokkingstraatje, of Haringgangske genoemd. Het kleine steegje moest hiervoor wijken. De oude stadspoort werd even later afgebroken.

Het was een forse doorbreking van de gevelwand die tussen de Lepelstraat en de Brede Haven bewerkstelligd werd. Het is altijd een waaigat gebleven. Een tijdlang heeft de nieuwe verbinding bestaan uit de straten Visstraat, Vismarkt en Spoorstraat, maar later heette het geheel: Visstraat. De vismarkt werd in 1874 verplaatst naar de Lepelstraat. In 1979 werd Vismarkt de officiële straatnaam aan de overkant van de Lepelstraat.

Haven/Binnendieze

Bij de oude ommuring was dit deel, wat nu de haven is, de stadsgracht, onderdeel van de Vughterstroom. Na de grote stadsuitbreiding kwam deze tak van de Binnendieze binnen de stadsmuren te liggen en zo ontstond de haven. Deze haven werd gegraven in 1448.

In de haven bij de Visstraat monden twee Dieze-armen uit. Eén vanuit de Kruisstraat en de andere vanuit de Molenstraat.

Dat is goed zichtbaar bij de kop van de haven. Hier zien men twee togen waarvan de één open en de andere afgesloten is. Uit de geopende toog stroomt de Vughterstroom in wat nu de haven is. De gesloten toog geeft aan dat daar vroeger de stadsgracht uitwaterde.

Bij werkzaamheden in 1976 kwam deze tweede toog weer te voorschijn.

De dubbele trap naar het water wordt de Mosseltrap genoemd.

Het was een druk en levendig havenkwartier met een pleintje met hotels en stallingen, een rij lindebomen en met een stoomtram.

Aan de stadszijde lag de stadsmuur en de markering daarvan vindt men terug in de Visstraat.

Oude Vismarkt

Oorspronkelijk lag hier vanaf ongeveer 1400 de Bossche vismarkt. Handel en aanverwante nijverheid waren hier sterk aanwezig. Het was een besloten plein aan de kop van de haven met een gesloten gevelwand die liep van de Brede Haven ononderbroken schuin door naar de Lepelstraat. Daar werd vis verkocht.

Deze oude vismarkt was toen overigens groter dan het nu lijkt. Zo stond het na de Tweede Wereldoorlog gebouwde pand Visstraat 33 er nog niet. Dat was toen onbebouwd terrein. In 1442 werd op de *Vischmarkt* een hijswerktuig geplaatst om vrachten, waaronder veel vis, vanuit de schepen in de Binnenhaven op straat te lossen. De arbeiders die deze hijskraan bedienden, werden kraankinderen genoemd. Zij hadden zich ook georganiseerd, ze behoorden tot de grote beroepsgroep van *lastdraghers*. Tot een echt gilde hebben zij zich echter nooit kunnen opwerken. De hijskraan werd in de volksmond *De Wip* genoemd.

Toen men op het einde van de 19e eeuw vanwege de Vestingwet 1874 buiten de stadsmuren mocht gaan bouwen én de stad werd aangesloten op het spoorwegnet heeft men naast de oude stadspoort een (houten) brug over de Dommel aangelegd. Om vanuit de binnenstad dit station te kunnen bereiken, werd vanuit de Vismarkt in 1875 een doorbraak gerealiseerd. Het was een forse doorbreking van de gevelwand die tussen de Lepelstraat en de Brede Haven bewerkstelligd werd. Het is altijd een waaigat gebleven. Er was een rechtstreekse verbinding met de brug ontstaan.
Verdwenen is het pakhuis De Crab (de naam was te lezen op de kroonlijst) op de hoek van de Lepelstraat en de Visstraat. In het begin van de 20e eeuw was het *een bewaarplaats van wijnen*, zoals op de poort geschilderd stond. In oktober 1944 werd het gebouw onherstelbaar beschadigd. Thans staat er het voormalige kantoorgebouw ABN-AMRO prominent op deze hoek. Het bankgebouw werd in 1987 gerealiseerd naar een ontwerp van de architecten Tauber (uit Alkmaar) en Frans van Dillen en Rien Ogier uit Rosmalen.
De oude vismarkt verhuisde noodgedwongen naar een andere plek, richting Molenstraat. Deze straat kreeg twee namen, namelijk Lepelstraat (korenmaat) en Vismarkt.
Vele soorten vis werden in het verleden aangevoerd, opgeslagen en o.a. met paard en kar doorgevoerd. De vis kwam niet alleen uit de grote rivieren maar ook uit de Oostzee. De haring was toch wel de allerbelangrijkste vissoort.
Dat hier vishandel werd bedreven is nog goed te zien aan de namen van de diverse panden in de directe omgeving zoals De Drie Schelvissen, De Gekroonde Kreeft, De Salm, De Gulden Steur (Visstraat 46) en De Twee Snoeken (Kruisstraat 37).

Vishandel

Al in de vroege middeleeuwen was de diversiteit aan aangevoerde vissoorten groot. Bijna dagelijks vond er een afslag plaats van zowel zeevis als riviervis. Behalve haring werd aan de stenen visbanken ook kabeljauw, spiering, steur, snoek, karper, brasem, elft, kabeljauw, schol, voorn, baars, zalm en ook nog mosselen en kokkels verhandeld.
In een ordonnantie op de stedelijke accijnzen, daterend van 22 september 1441, stelde het stadsbestuur onder andere de *vischtoll* vast. Hieronder vielen alle vissen, behalve steur, haring, bokking, droge vis, kabeljauw, spiering, zalm, elft, mosselen (wat in feite weekdieren zijn). Tevens werden er ook twee zoogdierensoorten genoemd, die men toen ook tot de vissen rekende: de bruinvis en de zeehond. In een ordonnantie op het tarief van de stadskraan van 26 september 1435 wordt ook nog over stokvis gesproken.
Van alle genoemde vissen was de haring wel de belangrijkste.
In de 15e eeuw nam men maatregelen om knoeierijen in de haringhandel tegen te gaan. Zo werden er beëdigde tellers aangesteld die de hoeveelheid haring per ton moesten controleren. Verkoop, verpakking en keuring van de haring werden in 1445 apart geregeld. Vooral met het oog op de verdere export hiervan. ‘s-Hertogenbosch was namelijk voor haring een belangrijke overslaghaven, onder andere voor haring die bestemd was voor Keulen.
Vanaf 1483 moest de kwaliteit van de haring op de verpakking worden aangegeven. Bij de beste kwaliteit, de volle en zoete haring werd een wit vaantje aan de ton bevestigd. Mindere kwaliteit kreeg een rood vaantje. Een *nachtgammele,* dat wil zeggen bedorven haring mocht helemaal niet worden verkocht maar moest naar de afzender worden teruggestuurd.
De meeste haring die in ‘s-Hertogenbosch werd gegeten was afkomstig uit Schonen, aan de zuidwestkust van het huidige Zweden.
In die tijd behoorden de viskopers tot het welgestelde deel van de bevolking. Het Bossche Viskopersgilde was vóór 1629 het zesde gilde in belangrijkheid; het had ook politieke bevoegdheid.
De hoogtijdagen van de Bossche haringhandel, waarbij de stad dienst deed als centrum van doorvoer, lagen vooral in de 14e en 15e eeuw. Maar ook later woonden er nogal wat viskopers rondom de Brede Haven en de Vismarkt, net zoals de korenkopers vooral te vinden waren in de straten rondom de nabijgelegen Korenbrug.
Het is nu moeilijk voor te stellen, maar de visrijke omgeving van ’s-Hertogenbosch was in de 16e eeuw uitermate zalmrijk. Zo was in 1530 volgens overlevering in de stad van Pasen tot Bamis, tot het feest dus van Sint-Bavo op 1 oktober, meer zalm te koop dan iemand ooit gezien had. Dag na dag doorkruiste een visverkoper, met zalmen aan een stok, de massaal zalm etende stad. Op 8 maart 1537 werd een geweldige zalm van 55 pond op de Bossche vismarkt te koop aangeboden.
Het was dan ook geen toeval dat in het visrijke ’s-Hertogenbosch, de straalkapel van het Viskopersgilde in de Sint-Jan, met het aan Sint-Petrus gewijde altaar, de grootste en rijkst versierde straalkapel was. Ook nu nog. Het zal eveneens geen toeval zijn dat op de schilderijen van Jheronimus Bosch zoveel vissen, waaronder uiteraard ook zalmen voorkomen.

Leerlooiers

Dat in deze buurt en dan met name aan het Ortheneinde ook veel *huidenvetters* of wel looiers te vinden waren, lag eveneens voor de hand. De smerigheid die hun werk veroorzaakte, stoomde immers meteen de stad uit zonder andere ambachten als brouwers, zeepzieders of linnenblekers te hinderen.
Het belangrijkste afzetgebied voor de Bossche vishandel was Keulen, centrum van het Rijnland.
Ook de Bossche schoenmakers en *huidenvetters* (leerlooiers) deden goede zaken met Keulen.

Oorlogsschade

Op het einde van de Tweede Wereldoorlog werden bij de bevrijding van de stad in oktober 1944 bij beschietingen en bombardementen niet alleen het station maar ook heel wat huizen in de directe omgeving van het station deels of geheel vernietigd. Dat was ook het geval in deze straat. Zo zijn onder andere de oude, middeleeuwse panden met de nummers 14 t/m 20 en de nummers 27 t/m 33 dusdanig vernietigd dat hiervoor na de Tweede Wereldoorlog nieuwe panden voor in de plaats zijn gekomen.
Ook het gebied tussen de Lepelstraat en de Sint Janssingel werd eveneens zwaar beschadigd in oktober 1944, bij de bevrijding van de stad. Daarna bleef het een ratjetoe.
Van de oude bebouwing van vóór 1900 was enkel het café Bonne Mère van Jo *de Stip* van Stiphout overgebleven. De zwaar beschadigde distilleerderij van Pompe en De Mann werd herbouwd op een gewijzigde rooilijn. En naast het café bleef een kaalslagterrein over. Er heeft wel eens een stadsplattegrond gestaan op dit stukje grond, een echte *nieuwerwetsche* met drukknoppen en lampjes die gingen branden. En dát was wat: in de jaren vijftig van de vorige eeuw.
Op het terrein hebben verschillende malen tenten gestaan ten bate van exposities. En tenslotte verscheen er een houten gebouwtje dat er tijdelijk zou staan. Dit tijdelijk bleek ook bijna een kwart eeuw te zijn. In het gebouwtje werden exposities gehouden en er huisde een makelaar. Tenslotte werd het De Heksenketel, een pannenkoekenhuis.
De AMRO-bank had inmiddels het oog laten vallen op het gebied. De distilleerderij was intussen gesloten en enkel voor De Stip zou vervangende huisvesting gezocht moeten worden.
Toen deze werd gevonden stond niets de planontwikkeling in de weg. Er werden plannen ingediend en door de gemeente verworpen. Er vonden (kleine?) wijzigingen plaats en tenslotte werd in het midden van de jaren tachtig het door architecten Tauber (Alkmaar) en Frans van Dillen en Rien Ogier (Rosmalen) ontworpen gebouw gerealiseerd. In 1987 werd het nieuwe kantoor door de bankmedewerkers betrokken, evenals de daarboven gesitueerde appartementen. Inmiddels heeft de ABN-AMRObank het pand al weer verlaten.

VISSTRAAT: Contouren stadsmuur

Halverwege de Visstraat zijn de contouren van de 1e stadsmuur te zien.

VISSTRAAT: Lichtmasten

De meningen over de vormgeving van deze lichtmasten zijn verdeeld en sommige bewoners klagen over de ongewenste lichtinval.
De ontwerper van deze lichtmasten heeft echter heel bewust een vorm gekozen die verwijst naar de los- en laadkranen die hier vroeger hebben gestaan.

VISSTRAAT: Janus en Bet

Op de kop van de haven staat een beeld van *Janus en Bet*, opgedragen aan Henk Teulings, geestelijk vader van deze twee figuren. Henk Teulings was midden vorige eeuw bijna twintig jaar lang de burgemeester van Oeteldonk (Peer vaan den Muggenheuvel). Ongeveer vijftien jaar lang schreef hij in het weekblad De Bossche Omroep *ut gebèt van Janus en Bet*. Met gebèt bedoelde hij niet bidden maar *ouwebetten* (kletsen). Door middel van deze twee figuren nam hij, in Bosch’ middenstandsdialect het stadsgebeuren flink op de korrel. Het beeld is, twee jaar na het overlijden van Henk Teulings in 1974 gemaakt door zuster Jesualda Kwanten uit Tilburg. Op de sokkel staat: *aan Henk Teulings, unne Bosschenaar.* Geboren in 1900 en overleden in 1972.
De markante Bosschenaar Henk Teulings werd door het gemeentebestuur geëerd met de culturele penning van de stad: de Jeroen Bosch penning.
Sinds 1979 is er een actieve Bossche vereniging Rond Janus en Bet die zich, onder andere via optredens bezig houdt met het uitdragen van het Bossche dialect en folklore.

VISSTRAAT 1/Orthenstraat 2: De Roggebloem

Het pand is een gemeentelijk monument.
Tot op het einde van de 19e eeuw stond hier een houten hoekpand. Op de 19e-eeuwse aquarel van J. Jelgerhuis staat het hoekhuis met een aangrenzend pand zijn weergegeven. Aangezien het pand aan het eind van de 19e eeuw op de kelder na geheel vernieuwd is, weten we weinig van de oude situatie. Desondanks is een uitgebreide bouwtechnische beschrijving, die onder andere op basis van de beschikbare aquarel en ander onderzoek is gemaakt de moeite waard om hier te vermelden.
Uit het metselwerk van de kelder blijkt dat het pothuis mogelijk uit de 13e of 14e eeuw dateert. De kelder, die vanuit de Visstraat toegankelijk is, heeft een tongewelf dat nog in de 15e eeuw kan zijn aangelegd. Het gewelf loopt tot ongeveer halverwege het pand. Hier moeten we de scheiding tussen het voor- en achterhuis situeren. Deze plaats komt overeen met de breedte die in het cijnsboek genoemd wordt voor het achterhuis. De kelder hieronder bezat ook een tongewelf, waarvan de kruin evenwijdig aan de Orthenstraat lag. Het brede hoekhuis met een pothuis aan de zijkant zou mogelijk het pand Visstraat 1 kunnen zijn. Het pand telde twee bouwlagen met zolder. De kap had een flauwe dakhelling en was asymmetrisch. De voorgevel gaf een tweedeling te zien, die op een insteekverdieping over de halve breedte van het pand duidde. Een dergelijke hangkamer is verder in 's-Hertogenbosch niet aangetroffen. De eerste verdieping was over de volle breedte voorzien van kruiskozijnen die geheel door luiken waren afgesloten. Het dakschild aan de voorzijde en de vorm van de kap doen vermoeden dat deze later (in de 17e eeuw?) veranderd is. De zijgevel was van baksteen met op de begane grond een houtskeletconstructie met schoren aan de buitenzijde. De zijgevel had op de begane grond een ingang met een spitsboog, een kelderluik en een pothuis. Twee bolkozijnen vlak onder de uitkraging van de eerste verdieping doen vermoeden dat er in de 17e eeuw een insteekverdieping is aangebracht. De bakstenen gevel van de eerste verdieping rustte op een muurplaat die op de geschoorde houtskeletconstructie lag. De gevel bezat bolkozijnen met luiken en ontlastingsbogen. Deze elementen wijzen eveneens op een bouw in de 17e eeuw.

VISSTRAAT 2 : De Zoutschotel (links); De Eentvogel (rechts)

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit kleine ondiepe pand is eigenlijk het achterhuis van het hoekpand. Er werd daarom in de middeleeuwen geen hertogcijns over geheven. Toch komt het als afzonderlijk huis voor in het cijnsboek van 1573. Het werd er met name genoemd: *inden soutschotel*. Wouter Janss, die *inde Vischstraet byde eynde* woonde moest het forse bedrag van negen penningen oud geld betalen voor een vergroting van de kelder met 12 voet (= 3,45 m), waarvoor hem in 1551 toestemming werd verleend. Aangezien het hele huis toen al onderkelderd was, kon de vergroting alleen onder de straat gerealiseerd worden. In 1928 is de straatkelder opgemeten en daarna gesloopt. De straatkelder kon betreden worden via de kelder onder het huis. Aangezien de huiskelder in 1903 van een moderne zoldering is voorzien, weten we niet of deze vanuit het huis, dan wel vanaf de straat toegankelijk was. Mogelijk was er een kelderingang naast de smalle straatkelder. Van het bovengrondse gedeelte van het pand is de oude toestand vrijwel onbekend door ingrijpende verbouwingen. De kapconstructie, die in 1930 door een plat dak is vervangen, bezat volgens een bouwtekening uit die tijd dekbalkjukken waarvan de dekbalk in de hoger opgaande linker zijmuur lag. Deze muur was de achtermuur van het hoekpand Hooge Steenweg 34 dat vroeger dus hoger geweest is dan De Zoutvogel.
Het perceel grenst aan de linkerzijde aan de grillig verlopende achterkant van de percelen aan de Hooge Steenweg. Het rechterpand met de naam De Eentvogel bezat een kelder onder het voor- en achterhuis, die voorzien was van een tongewelf. Mogelijk is het huis in tweede instantie naar achteren uitgebreid. In 1930 is het zodanig verbouwd dat er nog weinig oude bouwelementen aanwezig zijn.

VISSTRAAT 4: De Groene Wan

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het pand droeg in 1638 bovenvermelde naam. In 1660 heette het De Gulden Schol.
Dit smalle pand stond op het brede perceel *Pipengael*. Het pand vormt ook vandaag één geheel met de buurpanden aan de linkerzijde. Door moderne verbouwingen zijn de oude elementen uit 1638 grotendeels verloren gegaan. De oude kelders zijn nog aanwezig. De kelder onder het achterhuis is iets smaller, wellicht om een gang naar het achterterrein mogelijk te maken. De achterkelder die vanaf dit achtererf toegankelijk is, heeft een enkelvoudige balklaag van hergebruikte balken, waaronder een puibalk met profileringen en gesneden roosjes ter versiering (15e of begin 16e eeuw). De kelder onder het voorhuis, die vanaf de straat toegankelijk is, bezit een tongewelf over de volle breedte van het pand.

VISSTRAAT 6

Dit pand is een rijksmonument.
Dit smalle diepe pand behoorde eveneens tot het brede erf *Pipengael*.
Het pand omvat een onderkelderd voorhuis, door een brandmuur gescheiden van het achterhuis, dat geen kelder bezit. De kelder is van binnenuit en vanaf de straat toegankelijk. Het huis zal, gezien het baksteenwerk van beide zijmuren, uit de 16e eeuw dateren. De balklagen met opvallend geprofileerde sleutelstukken hebben bouwsporen die op een houtskeletconstructie wijzen. Ook de kap van het voorhuis is in opzet nog 16e eeuws met zijn dekbalkjukken en gespanten met haanhouten en een later toegevoegde nokgording. Het achterhuis is in de 17e eeuw verlengd. Hiervoor is aan de rechterzijde de gemeenschappelijke zijmuur aan de binnenzijde van het pand verlengd. De balklagen van beide bouwdelen zijn toen deels vernieuwd en de stookplaatsen zijn naar de zijmuur verplaatst. Een stookplaats bevond zich onder de insteek. Deze verbouwing zal in 1661 hebben plaatsgevonden, gelijktijdig met de bouw van de bakstenen pilastergevel.
Het huis heeft een trapgevel. De eerste en tweede verdieping zijn door lijsten van elkaar gescheiden. De verdiepingen hebben ieder gestapelde, Toscaanse pilasters. In het gebogen topfronton zien we het jaartal 1661. De kapitelen zijn versierd met een eierlijst. De zolderverdieping heeft in het midden een later aangebracht venster. Hier is de middenpilaster vervangen door een console onder de bovenste waterlijst. In de huidige pui zijn vermoedelijk nog 17e eeuwse onderdelen verwerkt.
Tijdens een verbouwing in 2010, bleken de muren van het achterhuis aanzienlijk ouder te zijn dan het voorhuis. Op de wanden van het achterhuis werden toen op de verdieping schilderingen aangetroffen die uit de late 15e of vroeg 16e eeuw stammen. Er was een stukje van een wandvullende schildering blootgelegd. Deze schildering bestond uit fijn gedetailleerde rode vertakkingen met kleine zijtakken en groene blaadjes. Een aangetroffen rode bloem was met behulp van een sjabloon geschilderd. Bloemen, gemaakt met deze techniek zijn in ’s-Hertogenbosch meerdere keren in 15e- en 16e-eeuwse muurschilderingen aangetroffen. Op een andere wand werd een deel van een figuur aangetroffen, vermoedelijk van een heilige. Figuratieve voorstellingen komen, in tegenstelling tot de florale motieven zelden voor in de wandafwerkingen van de Bossche huizen.

VISSTRAAT 7: Het Jerusalemskruis

Het pand droeg voor 1638 bovenvermelde naam. Het werd ook wel De Vijf Kruisen genoemd. Een eeuw geleden had de toenmalige eigenaar van het pand de vijf kruizen nog op zijn handelsformulieren staan.
Het pand is geheel onderkelderd. De 14e-eeuwse kelder is in de 17e eeuw voorzien van nieuwe tongewelven in de dwarsrichting, die steunen op gemetselde gordelbogen. Een deel van de kelder onder het achterhuis van Orthenstraat 4 behoort thans tot het pand. Het opgaande werk is jonger dan de funderingen maar zal nog uit de 15e eeuw dateren. Bij een grondige verbouwing in 1937 is het pand op de kelder en de zijmuren na geheel gesloopt. Het telde toen twee bouwlagen met zolder.

Henk(es), 3-11-2011

VISSTRAAT 8: De Vijgheboom

Het pand droeg in 1652 bovenvermelde naam. Later werd het genoemd de Gulden Fontein.
Vermoedelijk vormde dit pand van oorsprong één geheel met dat buurpand. De twee panden hadden een grote gemeenschappelijke kap die nog gedeeltelijk aanwezig is. De kapspanten zijn vermoedelijk 15e eeuws. Tussen de beide panden is een langsmuur, die tot in de kap doorloopt. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een breed stenen huis van het type twee-onder-een-kapwoning, dat op een groot perceel staat. Het grote huis en erf waren in 1502 al in bezit van de familie Weygerganck. Het bleef dat gedurende bijna de gehele 16e eeuw. Daarna werd het verdeeld. Het diepe voorhuis van het linkerdeel van het grote huis is onderkelderd. De kelderruimte is vanaf de straat en vanuit het achtererf toegankelijk. De linker zijmuur vertoont een onregelmatig verloop. Ook bovengronds zijn er verstoringen in deze zijmuur. Het achterhuis heeft geen kelder. Bovengronds is, in tegenstelling tot het rechte deel van het brede pand, geen scheidingsmuur tussen beide bouwdelen aanwezig. Het achterdeel van het huis is echter ná de 2e helft van de 17e eeuw verbouwd, aangezien het tegen de verlenging van het achterhuis van het linker buurpand gebouwd is. Op de tekening van de Visstraat uit 1787 staat, heel onduidelijk weliswaar, het pand met een hoge (houten?) topgevel dat op een grote kap wijst.

VISSTRAAT 10 (Links): De Kleine Visscherije

Het pand droeg ook de naam De Brabantsche Vlassteen.
Dit rechterdeel van het brede pand van de familie Weygerganck werd minder zwaar belast met een hertogcijns dan het linker gedeelte (nummer 8). De scheidingsmuur tussen beide delen staat dan ook circa zestig cm uit het midden, waardoor het rechterdeel smaller is.
Het smalle pand is geheel onderkelderd. Thans is de kelderruimte niet toegankelijk. Uit bouwtekeningen blijkt dat er een dwarsmuur aanwezig is, die ook bovengronds nog herkenbaar is als scheidingsmuur tussen het voor- en achterhuis. Deze muur liep niet over de volle breedte van het grote pand door.
De kap vormt één geheel met die van het linker buurpand. De samengestelde balklagen liggen op dezelfde hoogte, maar het is niet duidelijk of ze over beide panden doorlopen.

VISSTRAAT 10 (Rechts): Inden Gulden Heringk

In 1520 droeg het pand bovenvermelde naam.
Later heette het De Brouwketel, en na 1728 De Gulden Ketelbodem.
Dit pand behoorde samen met de panden Visstraat 8 en 10 links in het begin van de 16e eeuw tot de familie Weygerganck.
Het huis was evenals het naastgelegen twee-onder-een-kappand breder en hoger dan de andere huizen in dit deel van de Visstraat. Over de kelder zijn geen gegevens bekend. Het pand kende een verdeling in een voorhuis met achterhuis. Het voorhuis bezat een hoge begane grond. De kap heeft 15e- of 16e-eeuwse eiken dekbalkjukken die voorzien zijn van gekraste merken. In de 17e eeuw is de kap verbouwd.
Op de tekening van de Vismarkt uit 1787 staat het pand afgebeeld met een hoge trapgevel met op de verdieping twee kruisvensters en één kruisvenster in de top.

VISSTRAAT 11: Sint Barbara

Het pand droeg in 1664 bovenvermelde naam. Later heette het De Drie Indiaansche Vrouwen. Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand staat op het meest rechterdeel van het 67½ voet brede perceel. Omgerekend naar het te betalen geldbedrag zou het circa 3,95 m breed moeten zijn. Dit is iets meer dan het huidige pand inclusief beide zijmuren. Het kleine verschil in maat (circa 25 cm) kan duiden op een nu verdwenen osendrup aan de linkerzijde, die samen met de gemeenschappelijke zijmuur bij het huis getrokken is. De zijmuur aan de rechterzijde is koud tegen die van het buurpand gebouwd. Deze twee afzonderlijke zijmuren markeren de oude grens van het grote perceel met de kleinere kavels op de hoek van de Visstraat en de Orthenstraat. Aan de achterzijde grenst het onderhavige perceel aan een poort die in de Orthenstraat uitkomt. Het huis is geheel onderkelderd. De ingang is inpandig. Mogelijk was er ook een toegang vanaf de straat. Uit bouwtekeningen valt af te leiden dat het huis samengestelde eiken balklagen bezat.
Het thans bebouwde achtererf grenst aan de rechterzijde aan de voormalige achtergevel van Orthenstraat 4/6, die nog gedeeltelijk aanwezig is.

VISSTRAAT 17: De Twee Meerminnen

Het pand droeg in 1673 bovenvermelde naam.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Het grote huis dateert in zijn eerste stenen opzet uit de 14e eeuw. Mogelijk vormde het toen met het linker buurpand één geheel. Het pand is in de 15e eeuw, na een scheiding met het linker buurhuis, aan de achterzijde verlengd. Hierbij is de draagconstructie in de vorm van een houtskelet vernieuwd. Daardoor ontstond een, drie vakken diep huis. Het werd geheel onderkelderd. De kelder is verdeeld in een brede kelder onder het voorste gedeelte en twee smallere kelders onder het achtergedeelte. De kelders staan met elkaar in verbinding en waren vanaf het achtererf en de straat toegankelijk. Van de houtconstructies zijn de moer- en kinderbalken nog deels aanwezig. Er zijn enkele peerkraalsleutelstukken aangetroffen en restanten van een (laat-16e-eeuwse?) schildering op een moerbalk. De muurstijlen met korbelen en de kap zijn bij latere verbouwingen verloren gegaan.
In de eerste helft van de 17e eeuw is, vermoedelijk na oorlogsschade bij de belegeringen in 1629, het pand verbouwd, waarbij het keldergewelf is vernieuwd en een achtervleugel is opgetrokken.
Achter het pand was in de 14e eeuw een los achterhuis gebouwd, dat waarschijnlijk tot Orthenstraat 8/10 behoorde en dat in 1432 vermeld wordt als achterhuis met stal (*stabulum*). Het zal dit achterhuis zijn geweest waar op de verdieping vensters gemaakt mochten worden, maar waaruit geen water mocht worden afgevoerd. Bij de bouwcampagne in de 17e eeuw is het grotendeels vernieuwd.

VISSTRAAT 21: De Steur

Het pand droeg in 1635 bovenvermelde naam. Niet onlogisch zo aan een vismarkt. Later heette het ook De Walvisch en De Stad Luyk.
Dit pand is even diep als het buurpand op nummer 23. Ook de indeling met een voor- en achterhuis is in grote lijnen gelijk. Alleen de hoogte van de bouwlagen wijkt af. De begane grond is zo hoog dat er een insteekverdieping in het achtergedeelte van het voorhuis kon worden aangebracht. De kelder bevindt zich onder het voorhuis en is vanaf de straat en vanuit het achterhuis toegankelijk.

VISSTRAAT 23: De Verkeerde Wereld

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Omstreeks 1750 was hier het Engelsch Koffiehuis gevestigd.
In het 1776 had dit pand de naam De Verkeerde Wereld. In hoofdopzet dateert dit pand echter uit de 2e helft van de 15e eeuw. Een sleutelstuk met peerkraalprofilering is dendrochronologisch gedateerd op 1463, het jaar van de grote stadsbrand. Er zijn echter geen aanwijzingen dat de brand ook in dit gedeelte van de stad gewoed heeft. Het pand was verdeeld in een voorhuis en een (later verhoogd?) achterhuis. De kelder bevindt zich onder het voorhuis en is vanaf de straat toegankelijk. Mogelijk was er ook een toegang vanuit het achterhuis. De linker zijmuur is in de kelder opvallend dik en heeft een iets afwijkende richting, wat mogelijk een restant is van de oudere percelering. De kelder staat nu in verbinding met die onder het achterhuis van het linker buurpand, maar het ziet er niet naar uit dat dit een oude situatie is. In het achterhuis is op het balkenplafond van de begane grond in het begin van de 17e eeuw sjabloonschilderwerk aangebracht. Het pand heeft een eenvoudige geverfde lijstgevel uit de 1e helft van de 20e eeuw, met een moderne pui. De gootlijst met gesneden consoles is 19e eeuws. De balklaag op de 2e verdieping heeft moer- en kinderbinten met peerkraalstukken. De zolderbalklaag en kap zijn modern en stammen uit de 19e eeuw. Het gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

VISSTRAAT 25: De Gekroonde Elft

Het pand heette vroeger ook De Catoene Winkel en daarna ook De Wereld.
Het pand is een gemeentelijk monument.
In het pand zal in de 16e eeuw een bakkerij gevestigd zijn, aangezien er twee keer een bakker als cijnsplichtige vermeld staat. Ook wordt tweemaal de *presbyteri de Busco* (de priesters van ‘s-Hertogenbosch) vermeld. Wie hieronder moet worden verstaan is niet duidelijk.
Het pandje is tegen het grote stenen buurhuis aan de linkerzijde gebouwd. Gezien de balklagen en de sleutelstukken met dubbele peerkraalprofilering, zal dit in de 15e eeuw gebeurd zijn. De rechter zijmuur behoort eveneens aan het buurpand. Deze muur dateert gezien het metselwerk uit 15e eeuw. Er zijn sporen in deze muur aangetroffen die doen vermoeden dat er een verbinding tussen beide huizen geweest is. In de 17e eeuw is het pand verhoogd en is de kelder vernieuwd. Het achterste gedeelte van de kelder behoort nu bij het rechter buurpand, maar vroeger tot het achterhuis. De indeling in een voor- en achterhuis zal bij de verbouwing in de 17e eeuw teniet zijn gedaan.

VISSTRAAT 42-46: In den Keyser/De Swaen

Vroeger bestond het huidige partycentrum De Bossche Kelders uit twee verschillende panden met de namen In den Keyser van 1637 en De Swaen van 1637.
Vanaf 1670 vormden beide panden als grote herberg een geheel.
Onder In den Keyzer (48) bevindt zich een 14e-eeuwse kelder. De kruisgewelven daar zijn later aangebracht. (16e eeuw). Samen met de kelder van De Gulden Steur dienden zij vroeger als opslagplaats voor wijnen die met binnenschepen verder het land in werden vervoerd. Beide kelders staan inmiddels ook met elkaar in verbinding en vormen samen een prachtig geheel.
Nadat C. van Gaalen, voorheen chef-kok van Lohengrin zich op 1 mei 1931 met een hotel-café-restaurant had gevestigd in het ernaast gelegen pand De Gulden Steur betrok hij even later ook dit pand er bij. Uiteindelijk besloeg het de hele gevelwand tussen de Kruisstraat en de Lepelstraat. Het hotel-café-restaurant had mooie half overdekte terrassen. Het werd ook nog enige tijd gebruikt voor de vishandel.
Van Gaalen zorgde ervoor dat na afloop van de voorstelling in het Casino aan de Parade er een bus stond met een spandoek: *Naar hotel Royal, Visstraat.*
Het werd er druk en hotel Royal bezat een grote faam. In De Steur was in die periode het restaurantgedeelte gevestigd. Van Gaalen begon in die jaren zelfs een tweede zaak: Chalet Royal aan het Wilhelminaplein. Vijfenveertig jaar was Royal aan de Visstraat gevestigd, toen in 1976 plannen voor een vernieuwing naar buiten tra-

den. Een deel zou de horecafunctie behouden, maar het hotelgedeelte moest verdwijnen. Er moest een dagwinkel komen en de kelders zouden ook moeten worden benut. Het ernaast gelegen deel van de Vismarkt zou gereconstrueerd worden. In De Steur zou oorspronkelijk de horecafunctie gehandhaafd blijven: het moest een klein restaurant worden. Daar is men op teruggekomen. De begane grond kreeg een winkelfunctie en de verdiepingen zijn nu bewoond.
In het hotelgedeelte zit nu het partycentrum De Bossche Kelders met op de begane grond een lunchroom. De kelders worden nu volledig benut voor feesten en partijen.

VISSTRAAT 48 t/m 50: De Gulden Steur

Het pand heeft een fraaie **renaissance**gevel met daarin een steen met de tekst: *INDE-GVLDE-STVR*. Bij een recente restauratie van de steen is het oorspronkelijke onderschrift enigszins verminkt. Het afbrekingsteken boven de laatste letter van *gulde*, en de letter *e* in steur die aan de *t* vastzit, werden door de schilder niet herkend. De gevelsteen herinnert aan de vroegere functie van de Visstraat. De Franse kalksteen is een replica van de originele gevelsteen uit de 20e eeuw waar in 1637 al melding van werd gemaakt. Vermoedelijk is de originele steen afkomstig van een altaar van een klooster uit de stad waar later de afbeelding en de tekst zijn ingehakt. Een steur is een zoetwatervis met een vergulde gloed. Thans is deze vis exclusief maar vroeger werd hij veelvuldig aangevoerd op de Bossche vismarkt.
Verderop troffen we nog meer namen aan die verwijzen naar de vroegere vismarkt, zoals: *De Salm, De Drie Heringe*, *De Gulden Krab en De Karper*, etc. Het pand met de naam De Twee Snoeken in de Kruisstraat is ook nog tastbaar aanwezig.

De kelder onder dit pand is van oorsprong laat middeleeuws en aan de halve tonvorm is te zien dat het gaat om een zogenaamd tongewelf. De kelder diende vroeger als opslagplaats voor wijnen die met binnenschepen werden vervoerd.
Op het eind van de 19e eeuw veranderde er veel in dit gebied. De wijk Het Zand met een station werd gerealiseerd en de vismarkt verplaatst. Er kwam een doorbraak van de binnenstad naar deze nieuwe wijk. Het pand De Steur kreeg een nieuwe bestemming, een horecafunctie. De reizigers op weg naar of van het station zouden ongetwijfeld iets willen gebruiken. De Steur kreeg de naam: *Nieuw Bosch Koffiehuis* en werd tevens een station voor de diligences van Van Gend en Loos. Daarna vestigde de firma J. van Esch er zich en later werd het een hotel-café-restaurant onder de directie van H. Francois.
Ook anderen zagen deze horecafunctie in de Visstraat wel zitten. Op 1 mei 1931 vestigde zich hier in dit pand, C. van Gaalen, voorheen chef-kok van Lohengrin. Dit werd Hotel-café-restaurant Royal. Hotel-café-restaurant Royal breidde zich uit en het besloeg tenslotte de gehele gevelwand in de Visstraat tussen de Kruisstraat en de Lepelstraat. De Steur was in die periode het restaurantgedeelte.
Eind jaren zeventig van de vorige eeuw besloot men het hotelgedeelte van Royal op te heffen waarbij men het restaurant aanvankelijk wilde voortzetten. Uiteindelijk gebeurde dit niet. In dit pand kreeg de begane grond een winkelfunctie en de verdiepingen worden nu bewoond.
Het tongewelf staat in verbinding met de kelders van de panden 42-46 en vormt thans samen met de kruisribgewelven onder die twee linkerpanden een prachtig geheel.
De kelders zijn thans in gebruik t.b.v. feesten en partijen.
Het pand is in de 20e eeuw gerestaureerd.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
In het timpaan zien we De Gulden Steur uit de 17e eeuw (1634) in **laatrenaissance**stijl **(periode 1530-1630)** met zijn trapgevel, voluutvormige dekstukken en de fraaie pijnappels.
Op de 2e verdieping zitten pilasters die de ontlastingsbogen opvangen. Verder heeft het rollagen en spekbanden. Aan beide zijden van de bovenste trap zitten ingezwenkte zijstukken. In de top zit een fronton.
Het pand is gebouwd door een Italiaanse architect in de Italiaanse bouworde. Het heeft een tongewelfkelder die bereikbaar is via nummer 42.
Binnen zijn resten van 17e-eeuwse schilderingen aangetroffen.

Het pand is in de jaren 1978/1979 gerestaureerd. Daarbij werd ook de versleten gevelsteen vervangen door de huidige steen.
De Bossche gevels hadden in de 15e, 16e en begin 17e eeuw het schema 3-2-1 bij zowel gotische als renaissance gevels. De **renaissance** trapgevels zijn overigens minder stijl dan de gotische gevels. Er kwamen toogjes en korfbogen boven de kruisramen (schuiframen) en rollagen onder de dakrand. De toogjes werden in het begin van de 17e eeuw halfronde ontlastingsbogen met zandstenen stelblokjes en sluitsteen. De kruiskozijnen zijn vierkant of rechthoekig. Decoratieve, smeedijzeren ankers deden hun intrede.

Kenmerken renaissance (1530-1630)

- Rijke versieringen aan de gevels in combinatie met natuurstenen banden in het metselwerk.
- Trapgevels.
- Veelal gevelopbouw drie, twee, een.
- Afwisselende lagen rode baksteen en lichte natuursteen (speklagen).
- Kruiskozijnen.
- Zware, ruw gehakte blokken in de onderste laag van een gebouw (rustica).
- Elementen uit de klassieke oudheid zoals zuilen, pilasters en frontons.
- Vroegrenaissance: te steile frontons met portretkoppen.
- Fantasieornamenten ontleend aan dieren- en plantenrijk.
- Schelpmotieven.

VISSTRAAT 52

Dit hoekgebouwtje maakte, samen met het hoekgebouwtje bij de voormalige Korenbrugstuw onderdeel uit van de vroegere, omstreeks 1870 gebouwde visbank. Het waren de administratiegebouwtjes van de markt- en veilingmeester.

Bouwgegevens

Het pandje is een rijksmonument.
Beide gebouwtjes zijn in schoon metselwerk opgetrokken De gevels die door een kroonlijst met cassetten zijn afgesloten zijn voorzien van gepleisterde hoekpilasters met verdiepte velden, een hardstenen plint en een cordonlijst. De gevels aan de zijde van de Lepelstraat zijn bekroond door een gemetseld fronton met topstuk. Het gedeelte tussen de twee gebouwtjes is in ca. 1976 vernieuwd. Niets herinnert hier nog aan de voormalige, met ijzeren hekken afgesloten visbank.

VISSTRAAT 54

Het pand is markant door zijn schaal en opzet. Met het tegenovergelegen voormalige bankgebouw vormt het een markering van de entree tot de binnenstad. In de architectuur is gezocht naar een evenwicht tussen enerzijds de markante stedenbouwkundige positie en anderzijds de kleinschalige middeleeuwse bebouwingsstructuur van de omgeving. De architectuur speelt op interessante wijze in op de complexiteit van het gebouw, waarin naast zijn bankfuncties ook bovenwoningen zijn opgenomen, en aan de Lepelstraat tevens een café en een buitenkapel. Onder het pand is een parkeerkelder gerealiseerd. De bakstenen gevels zijn terughoudend van vormgeving en indeling. De kleur- en materiaalkeuze zijn eigentijds en tegelijkertijd sober.
Het bouwjaar van het pand is 1987. Het ontwerp is van het Architectenbureau Tauber (Alkmaar), Architectenbureau Frans van Dillen en Rien Ogier (Rosmalen).

VLIERTSTRAAT

VLIERTSTRAAT

De straat dankt haar naam aan de polder De Vliert die hier achter lag. Hier staat ook nog het voormalige Geweermakershuis.

VLIERTSTRAAT 4-6: Militaire bakkerij

In dit pand was de voormalige militaire bakkerij voor het garnizoen ’s-Hertogenbosch gevestigd. De uitpandige interessante details zijn nog uitzonderlijk gaaf terwijl destijds aan de opzet van het gebouw een architectonisch fraai ontwerp ten grondslag lag.

De landmacht had tot na de Tweede Wereldoorlog eigen bakkerijen die een speciaal soort bruin brood bakten, de beroemde/beruchte *kuch*. Kenners beweren dat het vers wel lekker was, maar na één dag kon je er al een deuk mee in je helm slaan.

VOLDERSTRAATJE

VOLDERSTRAATJE

Het gedeelte van het Volderstraatje tot aan het bruggetje over de Binnendieze, dat behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon ligt tussen Verwersstraat 91/Oude Dieze 1 en Zuidwal 9 en 10.
Het steegje dankt haar naam aan de lakenindustrie die hier werd beoefend. In dit geval duidde dit op het bedrijf van de lakenvollers of lakenbereiders. Als de lakenververs in de Verwersstraat hun wollen lakens na het verven gedroogd hadden, gingen zij daarmee door het Volderstraatje naar het Voldersgat. Daar, in het open water bij de Groote Hekel stonden de volders klaar. In grote kuipen met warm water stampten deze mensen het laken met blote voeten aan. Onder invloed van deze bewerking werd de stof *voller* (dichter). De werkplaats voor een lakenvoller werd ook wel *vollerie* genoemd.
Het werk van deze wolbereiders bij de Voldersbrug en de Volderstrappen veroorzaakte zo veel schuim op het water, dat het Volderstraatje in de volksmond de bijnaam kreeg van *Scumenoirde* (Schuimoord). Het steegje staat ook in verbinding met de Beurdsche Poort. Halverwege het steegje ligt een parkeerterrein met daaraan grenzende woningen en garageboxen.
Het Volderstraatje werd tijdens de Tweede Wereldoorlog op 24 mei 1940 door een bombardement verwoest. Hierbij vielen zes doden. Bij het bruggetje over de Verwersstroom zijn drie steunbogen te zien.
Naast het bruggetje zien we de enige plaats langs de Binnendieze waar een houten beschoeiing als grondkering fungeert. Deze beschoeiing verkeerde in 1981 in zo’n slechte staat dat varen hier een hachelijke onderneming was. Zij werd daarom vervangen door een nieuwe, gemaakt van *azobé*, een zeer harde en duurzame tropische houtsoort.
Het laatste gedeelte van het straatje nabij de Zuidwal is via een trap sterk oplopend.
Van de middeleeuwse perceelsindeling en rooilijnenbeloop zijn restanten aanwezig. In de middeleeuwen werd het steegje *dat enge straetken* genoemd.

Het huis Oude Dieze 1 heette aanvankelijk ’t Cofferen en later De Boerendans en werd in het begin van de 16e eeuw al genoemd. In dit pand was ooit (rond 1883) de Amalia-bewaarschool gehuisvest voor kinderen *uit den arbeidenden stand*. Daarna was het pand vanaf 1980 enige tijd in gebruik als clubhuis van de stichting Oeteldonksche Club van 1882, Het Amadeirohuis. Nu heeft het pand een woonbestemming.

Vollen

Na het weven moest de stof *gevold* worden. In het Volderstraatje zaten de lakenvollers of lakenbereiders. Om het laken te *vollen* stampten deze mensen het laken met blote voeten aan (*met voeten getreden)* in grote vollerskuipen, gevuld met warm water en vermengd met bepaalde chemische middelen, zoals aanwezig in urine – denk ook aan de Tilburgse *kruikenzeikers* – en zogenaamde *vollersaarde*, klei ontstaan door verwering van vulkanisch gesteente. Dit treden, door twee vollers in één kuip, was zwaar en vuil werk. Onder invloed van deze bewerking werd de stof *voller* (dichter) en kreeg het zijn gesloten viltachtige sterke structuur. De woorden *vollen* en *voller* hangen niet samen met ons woord *vol* maar hebben Latijnse voorouders: in het Latijn is *fullo* voller en *fullare* vollen. Na het vollen moesten de weefsels en de kuipen schoongespoeld worden, wat veel schuim veroorzaakte, reden waarom de omgeving van het Voldersgat en van het Volderstraatje ook wel *Schuimoord* heette. Vermoedelijk is in de loop van de 15e eeuw in de stad het grootste deel van het vuile werk, dat ze in vrijwel naakte toestand deden, overgenomen door de volmolens, waarin het treden werd vervangen door mechanisch kloppen met houten stampers. De vollers of volders waren blijkbaar een ruw volkje. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in een gildewet van de vollers waarin het gewenste gedrag van de leden is beschreven. Zo mochten zij geen valse getuigenis afleggen, moesten hun schuld in de herberg betalen, mochten geen aanstoot geven, geen oproer veroorzaken, geen overspel plegen, niet hun overkleed verdobbelen, enzovoorts. Feitelijk waren dat dingen die niemand mocht en eigenlijk dus voor zichzelf spraken.

Kruitmagazijn

In de loop van de 18e en de 19e eeuw werden in de stad drie bomvrije kruitmagazijnen opgericht. Eén is in 1742 achter de keel van Bastion Baselaar gebouwd en het tweede magazijn kwam binnen de Citadel te liggen.
In 1845 werd hier aan het einde van het Volderstraatje in de hoofdwal nog een derde kruitmagazijn gebouwd. Dit magazijn was dertien meter lang en vijf meter breed en kon 72.000 pond buskruit bevatten. Van dit laatste magazijn is het bestek bewaard gebleven waarin de verbouwing van de toren en het bouwen van de daarachter gelegen bomvrije ruimten wordt beschreven. Dit magazijn is omstreeks 1890 gesloopt.

VUGHTERSTRAAT

VUGHTERSTRAAT

De Vughterstraat is één van de drie hoofdstraten die op de Markt uitkomen. In de loop van de eeuwen heeft men de stad een paar keer in het verlengde van deze uitvalswegen uitgebreid. In deze straat hebben dan ook drie stadspoorten gestaan, respectievelijk van de eerste, de tweede en de derde stadsmuur. De Vughterstraat is pas ontstaan na de eerste uitbreiding van de stad die plaats vond tussen 1318 en 1352. Daarvoor hebben hier overigens wel huizen buiten de 1e stadsmuur gestaan.
In 1451 was de Vughterstraat al voorzien van veldkeien.
Het was de belangrijkste Bossche straat: door de Vughterstraat kwamen de Brabantse hertogen indien zij hun noordelijke vestingstad wilden bezoeken. Daarom was de Vughterpoort de meest indrukwekkende Bossche stadspoort. En de Vughterstraat, geen rechtlijnige straat, maar met fraai gebogen rooilijnen, leverde na elke tweehonderd meter een nieuw gezichtsveld op.
Na de Vestingwet 1874 werd de laatste, nog aanwezige poort in deze straat al snel afgebroken.
Tot ver in de 20e eeuw kende de Vughterstraat weliswaar vele winkels, maar er waren ook tal van woonhuizen in deze hoofdstraat aanwezig. Thans zijn praktisch alle woonhuizen uit het eerste deel van de Vughterstraat verdwenen, incidenteel wordt nog wel boven winkels gewoond. Maar steeds breder wordende winkelpuien verhinderen speciale opgangen om deze bovenwoningen te kunnen bereiken.
Kenmerkend voor de Vughterstraat is dat deze straat altijd een groot verkeersaanbod heeft gekend. Tot in de Tweede Wereldoorlog moest al het noord-zuidverkeer dwars door de Bossche binnenstad, door de Vughterstraat. Iedere automobilist uit de richting Tilburg en Eindhoven die naar Nijmegen of Utrecht moest, reed door de straat. Het was in feite de voorloper van de huidige A2.
Ook de tram maakte gebruik van deze straat. Tot 1929 reed de paardentram in de richting Vught via de in de Vughterstraat liggende rails. In dat jaar werd de tram opgeheven. Tot 1964 kende de Vughterstraat, evenals de meeste Bossche straten, tweerichtingsverkeer. Daarna mocht het verkeer slechts in één richting door de straat rijden. Fietsers mogen dat tegenwoordig van twee zijden.

Steegjes

Dit gedeelte van de stad kent veel steegjes. Deels openbaar, voor een ander deel wel zichtbaar maar via een hekwerk afgesloten. Een aantal steegjes is soms alleen nog herkenbaar aan een poort of is bij de woning getrokken. Op de achterliggende erven werden vroeger veel kleine woningen (cameren) gebouwd.
De cameren komen we voor het eerst in de 15e eeuw tegen. De stad had toen, gezien de economische voorspoed veel aantrekkingskracht op de mensen van het platteland. In de 16e eeuw werd het onrustig en onveilig op het platteland en er heerste armoede. Redenen om naar de stad te trekken. Ook in de 19e eeuw trokken veel bewoners uit de Meierij vanwege de armoede naar de stad.

Volksbuurten

De cameren stonden vaak gegroepeerd om een binnenplaats, waar de bewoners gebruik maakten van simpele houten poepdozen, soms een enkele wc voor negen gezinnen.
In de nauwe straatjes woonden de authentieke Bossche burgers in krap behuisde arbeiderswoninkjes. Een groot deel van het huiselijk verkeer voltrok zich op de stoep vóór de woningen, waarvan de meeste gezinnen geen toilet hadden. Die beperkingen bevorderden wel de saamhorigheid en het groepsleven. Het Vughtereind was door de talrijke steegjes een verzameling van achterbuurten in de letterlijke betekenis van het woord.
Het werd hier aan het einde van de Vughterstraat in de 19e eeuw een echte volksbuurt.
De volgende informatie en anekdotes werden verteld door (voormalige) bewoners van het Vughtereind.
De mensen waren vaak bijgelovig en daarbij ook wel eens inventief. Kinderen die kinkhoest hadden werden naar *het gasfabriek* gestuurd aan de Vughterweg, omdat de lucht van verbrande cokes verlichtend zou werken op de ademhaling. In de tijd waarin er geen weelde was, zo vertelde een voormalige bewoonster moest je wel wat verzinnen. Een sigarenmaker verdiende zeven gulden in de week. De mensen waren veel zuiniger.
Maar er was ook veel burenhulp, aldus een bewoonster die in het *kèinderbed* lag van haar 23e kind en door haar moeder werd geholpen met nieuwe jakken. Nachtjaponnen bestonden er niet, vrouwen droegen 's nachts een jak, dat niet meer was dan een lang hemd. En als ze weer uit het kraambed was, ging ze zakken kolen rondbrengen voor een dubbeltje. Voor vakanties hadden de winkeliers beslist geen tijd. Hun kinderen, voor wie

doorstuderen niet was weggelegd, moesten meehelpen om de kost te verdienen. Een bewoonster vertelde: *wij dopten boontjes in de vakanties, of maakten snijbonen schoon. Ons Lien deed verstelwerk, zij stikte nieuwe onderbroeken voor vader en knipte schorten voor moeder en onszelf.*
Velen stonden vroeger elke dag om vier uur op. Dan was het met de duwkar bloemkolen, uien of aardappelen halen aan de haven bij de Rotterdamse boot, vertelde een bewoonster, die al op haar dertiende *een handwagen voor d'r buik kreeg*. Hun enige afleiding was het patronaat van de Sint-Cathrien in de Berewoutstraat. Daar stond een echte naaimachine. Bij zuster Cecile leerde men stoppen en verstelwerk. Men mocht ook nooit van huis. Alleen bij de dagelijkse kerkgang en het bezoek zondags aan het patronaat kwam men buiten. Men werd dom gehouden, wat wisten zij van het leven?
In De Vier Azen was een sanitaswinkel, een soort drogisterij waar medicijnen en voorbehoedmiddelen werden verkocht, de apparaten lagen in de etalage. *Als ik met ons Lien er langskwam zij ze: Recht vooruit kijken, Mien. Toen ik aan pastoor De Lange eens bij mijn zaterdagse biecht vroeg wat dat voor een winkel was, zei hij: Dat zijn winkels die horen in ons geloof niet thuis. Die mensen doen aan God noch gebod, ze maken veel huwelijken stuk*.
Sommige buurtbewoonsters ontvingen ook heren, onder wie Mary Dubbèlle, zoals zij haar naam sjiek had verbasterd, want haar clientèle zat in de betere stand, herinnerde zich een bewoner. *Verkering?*, reageerde een bewoonster verbaasd: *daar kon ik niet aan beginnen. Er was er geen een die mij bekoren kon. Ik had genoeg aan mijn vader en moeder, die heb ik al die jaren netjes aan d'r eind gebracht.*

Lijstgevels

Veel huizen zijn in de 19e eeuw voorzien van een nieuwe voorzetgevel terwijl het veel oudere huis bleef staan. Dat was enerzijds een modeverschijnsel en anderzijds kreeg men een subsidie om de brandgevaarlijke houten gevels te vervangen.
Tot diep in de 18e eeuw stonden in de stad nog zwartgeblakerde houten gevels die, samen met een aantal 17e-eeuwse bakstenen trapgevels de stad een zeer wisselende aanblik gaven.
In de loop van de 18e eeuw maar eigenlijk meer nog in de 19e eeuw werd dit stadsbeeld ingrijpend veranderd. Geleidelijk aan waren bouwmeesters en opdrachtgevers namelijk in de ban geraakt van een nieuw stedenbouwkundig ideaal waarin enerzijds het classicisme met zijn evenwichtige verhoudingen en anderzijds de Franse barok van het paleis van de Zonnekoning in Versailles een groots en indrukwekkend beeld te zien gaven. In een verlangen deze imposante vormen en verhoudingen ook in de steden toe te passen, bouwde men steeds vaker volkomen vlakke gevels, zonder kelderingangen, luifels en overkragende verdiepingen. Met name de toepassing op grote schaal van een horizontale daklijst bood de mogelijkheid om de afzonderlijke gevels in onderling verband te brengen en daardoor aan de straatwand een sterk perspectivische werking te geven. Deze manier van bouwen nam vooral in de Zuidelijke Nederlanden een hoge vlucht, maar ook ’s-Hertogenbosch toonde zich enthousiast voor de nieuwe mode. Misschien was het de invloed van de Bossche stadsarchitect P. J. de Zutter, afkomstig uit het Belgische Ieper, die in de stad belangrijke gebouwen ontwierp als het gesticht Reinier van Arkel en het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, het vroegere Geefhuis in de Hinthamerstraat, thans stadsbibliotheek. Mogelijk was het gewoon een gevolg van de nauwe contacten die de stad met het Zuiden onderhield tijdens de Bataafse en Franse Tijd en de vereniging met België onder koning Willem I.
Hoe dan ook, aan het eind van de 18e en in het begin van de 19e eeuw vielen de oude trap-, hals- en klokgevels een voor een onder de slopershamer terwijl de oude middeleeuwse, achterliggende huizen zelf in het algemeen bleven staan. Zij kregen alle een strakke voorgevel, voorzien van regelmatig geplaatste vensters met schuiframen en een horizontale kroonlijst.
Aanvankelijk werden de nieuwe lijstgevels nog het meest in baksteen uitgevoerd, de deuren en raampartijen al dan niet voorzien van natuurstenen omlijstingen. Enkele fraaie voorbeelden zijn het Bisschoppelijk Paleis aan de Parade en het pand De Wereld in de Peperstraat. Ook aan de Oude Dieze staan enkele interessante gebouwen van deze, laat-18e-eeuwse baksteenarchitectuur.
Veel van die nieuwe gevels werden, bij de overgang naar de 19e eeuw naar Belgische gewoonte voorzien van een pleisterlaag, die in lichte, zachte tinten werd geverfd.
Door dit alles veranderde het Bossche stadsbeeld volkomen van karakter. De straten vertoonden voortaan een deftig aandoende en in zekere zin ook rustgevende eenvormigheid. Het contrast met de Hollandse steden, waar de oude gevels doorgaans bewaard bleven, was groot, maar ’s-Hertogenbosch werd er niet minder om gewaardeerd. Door de harmonieuze straatwanden met hun lichte tinten kreeg de stad een geheel eigen, bijna uitheemse, zuidelijke sfeer.
Al aan het eind van de 19e eeuw had men, toen onder invloed van de romantiek de belangstelling voor het verleden sterk opleefde, spijt van de aangebrachte veranderingen. Waar mogelijk probeerde men het oude stadsbeeld weer terug te brengen. Dat gebeurde veelal met de neorenaissance en neogotische gevels.

Verhoudingsgewijs is hier in de straat een behoorlijk aantal huizen ontsnapt aan deze modegril.

Tweede stadsmuur en –poort

Ter hoogte van de Kuipertjeswal heeft de tweede stadspoort gestaan. Men begon met de ommuring in 1318, na toestemming van hertog Jan III. De bouw duurde ongeveer vijftig jaar. In de ondergrond zijn de restanten nog aanwezig.

Vughterbinnenpoort

In het begin van de 14e eeuw werd de stad zeer fors uitgebreid. Uitbreiding was overigens geen gemakkelijke opgave omdat het terrein buiten de ommuring aanzienlijk lager lag dan het gebied daarbinnen. In feite was de Vughterstraat een hoge dijk die het lagergelegen Het Bossche Broek scheidde van de Gement. Het benodigde gebied moest daarom worden opgehoogd om het tegen hoogwater te beschermen. Men vergrootte de stad tot ca. honderd ha. De bouw van de tweede vestingmuur duurde ongeveer vijftig jaar en werd rond 1365 voltooid.

Er kwam hier, ter hoogte van het huidige pand nummer 129-131 en op de hoek van de Kuipertjeswal een stadsmuur te liggen die van de Westwal via de Kuipertjeswal doorliep naar de Parklaan. Uiteraard werd hier ook een ontsluitende stadspoort aangebracht. Deze poort die hier op deze plek stond ter hoogte van het afgebroken pand Vughterstraat 148 is gebouwd tussen 1250 en 1352 met als waarschijnlijke datum omstreeks het jaar 1318. Oude kloostermopstenen van deze bouw vindt men nog in de muur, westelijk langs de Kuipertjeswal, ingemetseld. De poort werd ook wel genoemd de Kruispoort vanwege de vlakbij gelegen Kruiskerk van de Kruisbroeders.

Hier werd het verkeer vanuit Vught en de landwegen richting Leuven, Brussel en Antwerpen gecontroleerd.

De Heilig Kruispoort bestond, evenals de Poort aan de Boom en vermoedelijk ook de Koepoort, uit een doorgang geflankeerd door twee hoefijzervormige torens. Een dergelijke opzet is identiek aan de drie grote poorten die in de eerste stadsmuur uit het begin van de 13e eeuw waren opgenomen. Het metselverband van teruggevonden muurwerk, Vlaams verband, duidt op een bouwtijd eind 13e eeuw en de baksteenformaten (27x12,5x7,5 cm) zijn eveneens gebruikelijk voor de periode rond 1300. Mede gezien de traditionele opzet die teruggrijpt op de 13e-eeuwse poorten, zullen de Heilig Kruispoort, de Poort aan de Boom en waarschijnlijk ook de Koepoort als eerste van de nieuwe stadsmuur tot stand zijn gekomen. Voor de bouw van de overige poorten, die iets later zal hebben plaatsgevonden, werden kennelijk al nieuwe inzichten gehanteerd, die leidden tot een geheel andere opzet.

Toen de stad een eeuw later aan deze kant verder werd uitgebreid richting Vught kwam de nieuwe poort met stadsmuur weer wat verderop te liggen. De poort die hier lag behield echter met de stadsmuur de functie als tweede verdedigingslinie. Langzamerhand gaf men de poort een tweede bestemming.

Zo werd er in 1567 een hulpgevangenis in ondergebracht. Overigens was dat niet meer dan een soort huis van bewaring. Gevangenisstraffen kende men in die tijd niet. Men werd alleen maar opgesloten in afwachting van een berechting die bestond uit lijf-, schand- en doodstraffen.

Een brand in 1606 leidde tot herbouw van de poort.

In 1646 werd er een torentje op geplaatst dat afkomstig was van de in 1645 afgebroken Petrus en Pauluskerk (andere bron: Sint-Pieterskapel) die tegenover de Citadel lag en daar vanwege het vereiste schootsveld moest worden afgebroken. In 1652 werd de toren voorzien van een uurwerk. Vanaf 1662 werd het een theater tot ontleding, ontleedkamer van het Bossche Chirurgijngilde tot het in 1669 vertrok naar het voormalige Klooster der Zwartzusters op de Papenhulst. Vanaf 1669 diende het als vergaderzaal van de Schutterij De Jonge Voetboog.

Nadat in 1717 de spits met het uurwerk en klokkenspel door een storm was geveld, werd het geheel weer hersteld.

De poort is gesloopt in 1799 omdat de geringe hoogte van de poortdoorgang belemmerend voor het verkeer was. De restanten zitten nog in de ondergrond voor de panden Vughterstraat 129 en 131. De fundering werd in juni 1997 teruggevonden. De van de poort afkomstige baksteen heeft men gedeeltelijk gebruikt voor de bouw van het huis dat op de noordwestelijke hoek van de Kuipertjeswal staat. (Vughterstraat 144/146).

Rariteitenkamer

Vanaf 1677 werd de voormalige Vughterbinnenpoort een antiquiteitenkunstkamer of te wel oudheidskamer. Het werd ook wel de Rariteitenkamer genoemd. Tal van merkwaardigheden waren er in dit museum te vinden. Er waren bijvoorbeeld voorwerpen zoals een meisje met twee hoofden, dat in 1595 in de stad zou zijn geboren, het geraamte van een jongen met één arm geboren en een gebalsemde heidin. Verder zag men een paar kousen, gemaakt van mensenvel en het bekkeneel (hersenpan) van een vrouw, aangepast tot een drinkschaal. Ook

trof men er drie geraamtes aan van in de stad opgehangen boeven van de Beeren van Erp. Men had deze booswichten uit Erp op stoelen geplaatst en speelkaarten in de hand gegeven. Achter hen stond het geraamte van de waard van Bileveld, met een kan en een glas in de hand alsof hij de kaartspelers bier wilde schenken. Er werd ook een geraamte getoond van een vrouw van tachtig met een lantaarn in haar hand, op zoek naar een vrijer. Tenslotte was er het geraamte te zien van Jacques de Marcelles, geneesheer en soldaat van het garnizoen, die in 1672 in de stad wegens verraad werd opgehangen. Er lagen ook historische voorwerpen zoals de maliënkolder van Lekkerbeetje en van Pierre de Bréauté met zijn pistolen, een broek van de vrouw van de grootmogol, allerlei Chinese en Arabische boeken, lederen geld waarmee de werklieden van de Sint-Jan werden betaald, Romeinse munten etc. Ruim een eeuw lang waren hier historische, natuurkundige en biologische voorwerpen evenals rariteiten in deze expositieruimte te zien. De authenticiteit mag overigens wel (deels) in twijfel worden getrokken. We kijken er nu misschien wat vreemd tegenaan en voor een deel is dat ook wel zo maar als we bijvoorbeeld nu de Gevangenpoort in Den Haag bezoeken dan zien we ook daar allerlei griezelige voorwerpen.
Op 20 mei 1800 zijn de rariteiten, na de afbraak van de poort in het openbaar verkocht.

VUGHTERSTRAAT: Kleine Vughterstroom

De Kleine Vughterstroom is een gedeelte van de Binnendieze die loopt vanaf de Verwersstroom bij het Noordbrabants Museum, langs het Hellegat en uitkomt in de Vughterstroom bij de Molenbrug, Vughterstraat 101. Volgens het Binnendiezerapport 1968 leverde deze tak geen bijdrage aan het stadsschoon of aan een harmonische stedelijke ontwikkeling. Nu heeft men daar een heel andere mening over. Deze tak is op enkele plaatsen opengelegd. De smalle, bochtige stroom is nu van een ongeëvenaarde intimiteit en schoonheid. De waterbouwkundige restauratie verliep vanwege de ontoegankelijkheid en bouwvalligheid moeizaam.
Langs de stroom bevindt zich nog een gedenksteen die verwijst naar de laatste hoge waterstand:
Watersnood van 2 februari 1995, 4.95 +NAP
In 1939 stortte nog een deel van de overkluizing achter de Sint Jorisstraat 14 in. Hier bevindt zich nog een gedenksteen met de tekst:

De kat deed zo raar…
Toen stortte het huis in elkaar
30 januari 1939 8.15 uur
Het Huisgezin.

Deze tekst is een citaat van het kopbericht hierover uit het Noord-Brabants Dagblad Het Huisgezin.

VUGHTERSTRAAT: Vughterdriehoek

Dit gedeelte, vanaf de Vughterbinnenpoort werd eind 14e eeuw als voorlaatste uitbreiding binnen de stadsmuren gelegd. Door deze uitbreiding raakten de Kruis- of Vughter(binnen)poort en de stadsmuur tussen de Westwal en de Kruisbroedershekel buiten gebruik. Het gebied kent veel steegjes. Deels openbaar, voor een ander deel wel zichtbaar maar via een hekwerk afgesloten. Een aantal steegjes is soms alleen nog herkenbaar aan een poort of is bij de woning getrokken. In de 19e eeuw zijn op de achterliggende erven veel kleine woningen (cameren) gebouwd om de bevolkingstoename te kunnen huisvesten. Velen trokken van het platteland naar de stad. Het werd hier een echte volksbuurt.
Het gedeelte vanaf de hoek Kuipertjeswal en Vughterstraat (plaats Kruispoort) werd tot 1947 Vughterdijk genoemd. Bosschenaren spraken ook wel van Vugterendijk, Vughtereinde, Vugtereneinde, Vughteruitgang of Vugterenuitgang.

Messen- en speldenmakers

In de 16e eeuw lagen op en om de Vughterdijk de werkplaatsen van ca. honderd messenmakers. De stad kende toen ook eenzelfde aantal speldenmakers. Dat was toen 16% van de beroepsbevolking. Iedere meester was verplicht om een eigen merkteken in zijn messen te slaan. Bovendien werden alle Bossche messen voorzien van het stadswapen als teken van herkomst. De Bossche messen hadden een goede reputatie en waren dus populair.

VUGHTERSTRAAT 2: De Duif

In 1638 heette het pand De Distelblom, later De Duif.
Het pand is een rijksmonument.
Deze langgerekte winkelwoning staat op de hoek en in de rooilijn van Achter het Verguld Harnas en de Vughterstraat, met grotendeels aansluitende bebouwing aan de rechtergevel en de achtergevel. Het pand is

gebouwd rond 1900. De complexe kelder dateert deels uit de bouwtijd en is deels ouder, mogelijk 17e eeuws. In 1913 is door architect J. van de Berg de winkelpui gewijzigd. In 1919 is het winkeloppervlak vergroot ten koste van de oorspronkelijke achterwoning. De ingang naar de verdiepingen kwam daarbij geheel links in de gevel aan Achter het Verguld Harnas te liggen. Deze verdiepingen zijn verbouwd tot appartementen en laatstelijk gemoderniseerd in 1988. Ook de winkel is gemoderniseerd.
Het onderkelderde pand met veel invloeden van de **neorenaissance**stijl beslaat een nagenoeg rechthoekige plattegrond en telt drie bouwlagen en een kapverdieping onder een met gesmoorde Bouletpannen (kruispannen) en verbeterde Hollandse pannen (westschild) gedekt driezijdig omlopend afgeplat schilddak met noklijst. De kapverdieping aan de achtergevel is rechtgesloten. Op de hoek bevindt zich een gedeeltelijk ingebedde, achtzijdige drielaagse toren met zinken spits die is voorzien van een windvaan.
Het in Vlaams verband en kruisverband opgetrokken metselwerk wordt in de representatieve gevels verlevendigd door gepleisterde speklagen, sluitstenen, cordonlijsten en deels verspringende, hardstenen waterlijsten. Onderlangs het pand zit een hardstenen plint en bovenlangs een gekorniste, om de hoektoren lopende goot op gesneden consoles waartussen siermetselwerk in rode en gele baksteen. Het pand heeft samengestelde vensters aan de Vughterstraat en met name stolpvensters aan Achter het Verguld Harnas, grotendeels met (gedeeld) bovenlicht.
Verder zien we diverse, decoratief beschilderde borstweringen in sgraffito-techniek (decoratieve muurtechniek waarbij men een donkere pleisterlaag, doorgaans zwart, roetbruin of grijs met een lichtgekleurde pleisterlaag bedekt; door de bovenste, nog niet verharde laag weg te nemen volgens een vooraf bepaald grafisch ontwerp ontstaat er een verdiepte tekening).
De smalle voorgevel aan de Vughterstraat is een travee breed en heeft decoratief gesneden stijlen in de vensterkozijnen op de verdiepingen.
De linkergevel aan Achter het Verguld Harnas telt zes traveeën met een risalerende vierde travee en muurnissen in de derde travee, beglaasd met kleine rechthoekige vensters. In de eerste travee zit een beglaasde paneeldeur op hardstenen dorpel. In de plint zien we twee kelderkoekoeken. De overhoeks geplaatste toren, deels bestaande uit sierlijk gesneden stijlen, met terugliggende bovenste geleding zet aan vanaf de tweede bouwlaag en rust op een vijfzijdige hardstenen console waaronder een zandstenen vogelsculptuur, als geheel ingebed in metselwerk dat waarschijnlijk sinds 1913 gestut wordt door een gebogen stalen latei boven de terugliggend geplaatste ingang.
Aan weerszijden op de begane grond zien we de gemoderniseerde winkelpui, bestaande uit grote stalen eenruiters met bovenlichten, voorzien van een kleine roedenverdeling onder boogvormige stalen lateien met decoratief gebruikte klinknagels en rozetankers en geplaatst tussen hardstenen geblokte en afgebiljoende (afkanten) zuilen met gebosseerde sokkelvelden.
Van het interieur is in de eerste plaats de vierdelige kelder opmerkelijk. Aan de noordzijde bevinden zich twee, via een doorgang met elkaar verbonden kelderruimten met haakse tongewelven, in oorsprong mogelijk 17e eeuws. De vloer is met plavuizen bekleed en er is een kelderkoekoek (bepaalde constructie voor licht- en/of luchttoetreding bij kelders of op daken) aan de oostzijde. Vanuit deze ruimten leidt een meer naar het zuiden gelegen 19e eeuws langgerekt gangetje met klinkervloer, tongewelf in machinale baksteen en wanden in ijsselsteen naar een aan de zuidzijde gelegen 19e-eeuwse kelderruimte met troggewelf. De ruimte is door een halfsteens muurtje in een westelijk en oostelijk deel opgedeeld. Aan de oostzijde zien we een kelderkoekoek. Verder zijn van het interieur het trappenhuis, de deuren en diverse betimmeringen uit de bouwtijd vermeldenswaard. Voor de teruggeplaatste winkelingang (thans buiten) ligt een zwart-gele terrazzovloer met mozaïekpatroon.
De winkelwoning is van algemeen belang. Het object bezit cultuurhistorische waarden als bijzondere uitdrukking van de sociaaleconomische ontwikkeling in de Bossche binnenstad en daarnaast vanwege het belang voor de typologische ontwikkeling van winkelwoningen. Het object heeft architectuurhistorische waarden vanwege de esthetische kwaliteiten van het ontwerp met hoektoren en de verzorgde en gedetailleerde ornamentiek. Het object heeft ensemblewaarden als onderdeel van de op de historische rooilijn gelegen bebouwing op de hoek van de Vughterstraat en Achter het Verguld Harnas, daarnaast vanwege de beeldbepalende hoekoplossing op de zichtassen vanuit de Snellestraat en Schapenmarkt. Het object is van belang wegens de architectonische gaafheid van de hoofdvorm en bewaard gebleven elementen uit het interieur.

VUGHTERSTRAAT 5: De Roode Lelie/De Roode Schoen

Dit pand is een rijksmonument.
Deze bakstenen trapgevel vertoont elementen van een Vlaams aandoende **neorenaissance**stijl en enige op **art nouveau** gebaseerde details. J. Dony maakte het ontwerp.
De gevel met sierankers is uitgevoerd in strengpersbaksteen met hardstenen blokken en banden.
Boven de erker op de verdieping zit een smeedijzeren hek in de stijl van art nouveau.
De pui van de winkel werd in 1938 gewijzigd. De winkelruimte onderging in 1950 en later wijzigingen. Omstreeks 1965 werd het binnenplaatsje achter de winkelwoning bij het pand getrokken ten behoeve van de bouw van een liftschacht.
De onderkelderde winkelwoning heeft een globaal rechthoekige plattegrond en telt vier bouwlagen onder een zadeldak, gedekt met tuile-du-nordpannen. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met hardstenen waterlijsten en vensterdorpels, natuurstenen vensteromlijstingen en siermetselwerk in verblendsteen. Verder zien we sierankers in de topgevel. De gevel is ingedeeld in drie traveeën, waarvan de middelste breder is. De voorgevel wordt afgesloten door een trapgevel met hardstenen trapafdekkingen en een overhoekse toppinakel met smeedijzeren windvaan.
De grotendeels gemoderniseerde pui heeft twee met tegels beklede hoekpilasters (uit 1938) en een ijzeren latei, met palmetvormige ornamenten op de hoeken (palmetten, enkelvoud: palmet, zijn ornamenten in de vorm van gestileerde palmbladeren. Het Franse woord palmet betekent kleine palm en is afgeleid van het Latijnse woord palma dat ook vlakke hand betekent. Radiaal aangebrachte bladeren van bepaalde palmbomen vormen immers de vorm van een hand). Ter hoogte van de eerste verdieping in de middelste travee bevindt zich een afgeronde erker op smeedijzeren consoles. Hierin zien we ronde hoekvensters met glas-in-lood bovenlichten. Boven de erker, ter hoogte van de tweede verdieping zit een balkon met smeedijzeren sierhek met art nouveau detaillering.
De openslaande beglaasde balkondeuren hebben zij- en bovenlichten en bovenlichten met glas-in-lood. Aan weerszijden van de erker en het balkon zitten schuifvensters met glas-in-lood in de bovenlichten.
De derde verdieping is voorzien van rondboogvensters met schuiframen en in de middentravee een driedelig venster met glas-in-lood bovenlichten. Ter hoogte van de zolder zit een drietal rechtgesloten vensters, waarin ramen met een kleine roedenverdeling. Het middelste venster heeft een stolpraam en bovenlicht. De borstweringen van de vensters in de tweede en derde verdieping zijn voorzien van casementen met siermetselwerk.
De achtergevel is een blinde bakstenen gevel. De zijgevels zijn gecementeerd.
De inpandige staat van de winkelwoning is in de loop van de tijd sterk gewijzigd en gemoderniseerd. Alleen de oorspronkelijke trap tegen de rechterzijgevel van de winkelwoning bleef gehandhaafd. De kap heeft verbeterde Hollandse spanten.
Zie ook de tegenoverliggende gevel op nummer 8 in dezelfde stijl.

VUGHTERSTRAAT 8: De Graaf van Nassau

Deze bakstenen trapgevel is uitgevoerd in de **neorenaissance**stijl met **art nouveau** elementen**.** Zie ook de tegenoverliggende gevel in dezelfde stijl.
In de boogtrommels boven de vensters zijn tegeltableaus met art nouveau decoraties aangebracht. We zien ook het bouwjaar 1897.
De gevel heeft bovenin sierankers, strengpersbaksteen met natuurstenen banden, ontlastingsbogen, geblokte bogen boven de ramen, vazen etc. Op de verdieping rust de ontlastingsboog op twee pilasters.

Kenmerken neorenaissance (1850-1900)

- Afwisselend gekleurde lagen in het metselwerk, natuursteen of pleisterwerk (speklagen).
- Het gebruik van mens- en dierkoppen als versiering.
- Gebruik van baksteen.
- Delen van de gevel als trap- of topgevel.
- Gebruik van medaillons, cartouches en diamantkoppen.
- Ontlastingsbogen met natuurstenen aanzet- en sluitstenen, soms met mens- en dierkoppen.

- Boogvullingen met gekleurde tegeltjes of siermetselwerk.
- Geblokte bogen boven de vensters en deuren.
- Imitatie van de Nederlandse renaissancestijl, te herkennen aan het nieuwe, gave uiterlijk.
- Later dakschilden in combinatie met deels vlakke daken.

VUGHTERSTRAAT 19: De Blaauwe Druyf

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het van oorsprong laatmiddeleeuws woonhuis (1603) met een vast achterhuis is geheel onderkelderd. De vroeg-19e-eeuwse bakstenen lijstgevel heeft **empire** vensters. De fraaie winkelpui is van het begin van de 20e eeuw. Achter het pand bevindt zich een binnenplaatsje met een los achterhuis (19e eeuws) aan de Stoofstraat. Inpandig is het onlangs gerenoveerd, waarbij de kamer in het voormalige losse achterhuis in de winkel is geïntegreerd. (stucplafond, betimmeringen)

Plaquette Kring

In het jaar 2000 is aan de eigenaar de plaquette toegekend van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch vanwege het op zorgvuldige en verantwoorde wijze inrichten van de winkelpui.

VUGHTERSTRAAT 21: De Vergulde Brabantse Ketting

Eind 2008 kwam bij het opknappen van de bovenwoning een prachtig 19e eeuws plafond puntgaaf tevoorschijn. De decoraties van bloemenranken en kelken in het midden van het plafond waren altijd al te zien. Maar ontdaan van latere verflagen (een laag grijs en twee lagen witkalk) kwamen verrassende kleuren aan de oppervlakte. De decoraties dateren vermoedelijk uit de jaren 1860/1870 en zijn met behulp van mallen gemaakt, waarna ze tegen het plafond zijn geplakt. Er zijn veel verschillende aardkleuren gebruikt. Sommige elementen, ook een bies van de randlijsten, zijn verguld. Zulke plafonds komt men maar spaarzaam tegen.

VUGHTERSTRAAT 29-31

Het pand is een gemeentelijk monument.
Dit pand werd in 1898 gebouwd op de plaats van twee oudere panden. De buitenste zijmuren van het huidige gebouw zijn de oorspronkelijke muren van zijn voorgangers. Het pand bezit een groot aantal interieuronderdelen uit de bouwtijd, zoals schouwen, lambriseringen, deuren, etc. Het geheel is van een hoge bouwhistorische en cultuurhistorische waarde.

VUGHTERSTRAAT 41: In ’t Vergult Hecken

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Een verguld hek zat vroeger boven de entree van de winkel.

Mirakel van Herkenrode

Toen Fredrik Hendrik in 1629 's-Hertogenbosch veroverd had, werd het Mirakelbeeld van Onze Lieve Vrouw overgebracht naar Brussel. Tot 1853 verbleef het beeld in het zuiden. Dit gegeven is bij vele Bosschenaren bekend.
Vrijwel onbekend is echter dat 's-Hertogenbosch gedurende een veel kortere tijd schuilplaats is geweest voor een miraculeus heiligdom uit de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België) en wel van het Heilige Sacrament van Mirakel van Herkenrode.
Op 25 juli 1317 diende een priester in Viersel de laatste sacramenten toe aan een ernstige zieke. Toen hij echter de communie wilde geven, bleek de hostie bebloed te zijn en wel zo erg, dat de doek waarop de hostie lag eraan vastkleefde. Deze hostie werd toen niet aan de zieke gegeven, maar overgebracht naar de Abdij van Herkenrode, behorende tot de gemeente Hasselt waar sindsdien allerlei wonderen gebeurden. Verering van de hostie

was hiervan natuurlijk het gevolg. Dit bleef zo, vanaf 1317 eeuwenlang. Totdat de Franse Revolutie uitbrak en de uitoefening van de godsdienst verboden werd.
Op het einde van de 18e eeuw trokken de Franse troepen naar het noorden en naderden ook Herkenrode. Het Heilige Sacrament van Mirakel liep groot gevaar. In 1797 werden de nonnen uit de abdij verdreven en de abdij zelf werd verkocht. Gelukkig had men van te voren maatregelen genomen om de miraculeuze hostie te redden. Eind 1796 vertrouwde men het Heilige Sacrament van Mirakel toe aan de rentmeester van de abdij, de priester P. Jamagne. Deze kon echter ook niet in de omgeving blijven, maar moest vluchten. Hij wilde uitwijken naar het gebied waar nu het huidige Duitsland ligt. Op weg daar naar toe vertrouwde hij de hostie echter toe aan Simon Antonius Luijckx, *eenen achtbaren en godsvreezende burger van 's-Hertogenbosch, die door huwelijksbetrekkingen tot de eerlijkste familieën van Hasselt behoorde*.
Deze Bossche familie Luijckx had op 7 mei 1760 het pand Vughterstraat 41, In 't Vergult Hecken genaamd, gekocht. Hier werd het Heilige Sacrament van Mirakel van Herkenrode door de koopman in spelden, Simon Luijckx (1758-1815) bewaard. Hij was de vader van de latere wethouder Th. Luijckx. Met open armen werd die priester, vooral om het heiligdom wat hij bewaarde, ontvangen en gedurende drie jaren had Simon Antonius Luijckx het buitengewone voorrecht dezelfde miraculeuze hostie in zijn huis te mogen bewaren. Iedere dag werd een Heilige Mis opgedragen ter ere van het Heilige Sacrament. Dat ging zo door tot 1800. Het was inmiddels rustiger geworden en veel uitgeweken priesters keerden terug. Zo ook P. Jamagne. Hij haalde de miraculeuze hostie op en bracht hem in het geheim naar het gebied van het huidige België terug. Uiteindelijk werd het Heilige Sacrament van Mirakel naar Hasselt gebracht, waar het sinds 1804 vereerd werd. Terugkeer naar de verwoeste abdij in Herkenrode was onmogelijk.

VUGHTERSTRAAT 43: De Drije Swarte Ruyters

Het pand is een gemeentelijk monument.
Aanvankelijk heette het pand Den Olymolen. Later, anno 1624 kreeg het de naam De Drije Swarte Ruyters.
Na het uitbranden van de achterbouw van de in het pand gevestigde stomerij was het mogelijk dit, recent aangewezen, gemeentelijke monument grondig te onderzoeken.
De opbouw van het pand is typisch voor ’s-Hertogenbosch. Het voorhuis heeft een hoge begane grond, een verdieping en een kap. Het vaste achterhuis heeft drie bouwlagen en een kap. De bouwlagen verspringen ten opzichte van elkaar in het voor- en achterhuis. Tijdens het archiefonderzoek bleek dat in 1960 de kelder in het achterhuis was gesloopt. Voor de nieuwe functie, een zelfbedieningswinkel, was het tevens noodzakelijk de brandmuur op de begane grond te slopen en een vlakke vloer van voor naar achter te maken. Rechts naast de kelder liep op gelijk niveau met het voorhuis de gang naar achter, terwijl de kelder met tongewelf slechts 45 cm dieper lag. Het pand heeft in beide zijmuren nog muurwerk uit de 14e eeuw. Het pand, dat toen waarschijnlijk één bouwlaag had met kap, is eind 15e of in de 16e eeuw opgehoogd en voorzien van een houtskelet op de verdiepingen. In het achterhuis op de verdieping is duidelijk te zien dat de korbelen en muurstijlen zijn verwijderd. In één van de zeer fraai bewerkte peerkraalsleutelstukken was zelfs de pen van het korbeel nog aanwezig. Dit bood de mogelijkheid om het houtskelet (zonder booronderzoek) dendrochronologisch te dateren. Een moerbalk in het achterhuis van het pand is voorzien van een peerkraalsleutelstuk met bouwsporen van een houtskeletconstructie.
Tevens bijzonder in het pand is het interieur op de eerste verdieping. De kamer aan de voorzijde is geheel intact met stucplafond, kastenwand en vensteromtimmering uit de eerste helft van de 19e eeuw. Op de tussenverdieping (boven de kelder) in het achterhuis is nog een gestuukte kachelnis bewaard gebleven uit dezelfde periode. Tussen vloer en stucplafond waren restanten papier gestopt als isolatie. Omdat daar een aantal data op stond kunnen we deze modernisering van het interieur dateren vlak na 1840. De stilistische kenmerken van de interieuronderdelen bevestigen deze datering. Twee moerbalken van de eerste verdiepingsvloer in het voorhuis waren behangen. Fragmenten van het behang zijn afgenomen voor nader onderzoek. Uit de 18e eeuw is ook een aantal interieurfragmenten bewaard gebleven. Op de eerste verdieping in het voorhuis zijn langs de linker zijmuur een bedstee en een kast getimmerd. Door de 19e-eeuwse veranderingen zitten ze nu in de gang. De bedstee heeft prachtige dubbele paneeldeuren met korfboog. Ook de grenen spiltrap, waarvan het deel op de begane grond is verdwenen, stamt vermoedelijk uit de 18e eeuw. In de kapconstructie zijn nog onderdelen aangetroffen van de 16e-eeuwse constructie met tussenbalkjukken.

VUGHTERSTRAAT 52: De Vergulde Eland

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
De voorgevel van machinale baksteen met banden in strengpers baksteen dateert van ongeveer 1900. Het is een bescheiden voorbeeld van **art nouveau** architectuur**.** Dit pand is gebouwd als winkel en fotografieatelier.
In de geveltop is een tegeltableau aangebracht met het opschrift *Fotografie.*
Ooit zat hier een bierbrouwerij met de naam De Eland. De oorspronkelijke bebouwing dateert van 1638.

VUGHTERSTRAAT 54: De Swarte Bock

Schuilkerk De Zeven Weeën

Langszij Vughterstraat 54 liep een steegje naar een kerk-op-zolder, gelegen in de Sint Jorisstraat 4A met de naam De Zeven Weeën. Het stond achter het pand De Swarte Bock van het huidige perceel Vughterstraat 54.
Ook via een brede gang van het huis Den Roeland op nummer 14-16 kon men vroeger de achterliggende schuilkerk bereiken.
Deze schuilkerk was gelegen op een bovenverdieping van een pand naast (en boven) de Binnendieze. In de loop van de tijd is het kerkje tweemaal vergroot. De BAM omschreef het schuilkerkje als een 16e eeuws losstaand achterhuis, met aanbouw, voorzien van een plat dak. In de 19e eeuw is het gebouwtje sterk gewijzigd en vermoedelijk ook verhoogd. Het is nu een tweelaags gebouw. Er is nauwelijks iets origineels te ontdekken op enige muurresten na. De BAM acht het behoud uit oogpunt van historische herinneringswaarde van belang.
Herhaaldelijk werden de verboden bijeenkomsten verstoord door de hoogschout, zoals in 1653, 1656 en 1659. Telkens moest er een boete van 300 gulden worden betaald voor het huis en 25 gulden voor de bekende personen, de voorgeschreven recognitiegelden. Over de inval in 1653 valt in de stukken de volgende tekst te lezen: *den 26 ditto* (december) *1653 gestoort eene Paepsche Conventicule inde Vuchterstraet neffens den Elandt, alwaer veel Volck wierdt gevonden. Is voor de volle peene vant huys ontfangen drie hondert Gulden ende d’andere bekende persoonen door den groenroede Vermandel doen sommeren tot betalinge van 25 Gulden.*
De schuilkerk werd bediend door de minderbroeders. De paters hebben de schuilkerk in 1747 verlaten. Vanaf dat moment hebben de wereldheren (secularieren) de bediening van de schuilkerk op zich genomen.
Bij een inventarisatie in 1809 op verzoek van de landdrost in het Departement van Brabant werden voor deze schuilkerk door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch de volgende afmetingen doorgegeven: lang 22,5 meter en breed 7,5 meter.
Ook deze schuilkerk is op last van Napoleon I Bonaparte in 1811 gesloten.
Na de opheffing bestond de inventaris uit onder andere tien beelden, een altaar, kandelaars, paramenten, heilige vaten, orgel, preekstoel, banken en stoelen, elf schilderijen en koperen luchters.
De laatste rector bleef tot zijn dood in 1832 in het pand De Swarte Bock wonen.
De Zeven Weeën betekent hier de zeven smarten van Maria, te weten:

- De voorspelling van Simeon: bij de opdracht in de tempel voorzag hogepriester Simeon de gevolgen van de komst van Jezus, hij voorspelde het lijden en de dood van Jezus, bovendien bracht hij niet alleen licht, maar ook verdeeldheid, niet alleen in Israël maar onder alle volkeren.
- De vlucht naar Egypte: Josef werd gewaarschuwd door een engel om te vluchten met Maria en Jezus. Herodus zag zijn troon in gevaar door de komst van Jezus en liet alle pasgeborenen vermoorden.
- Het zoekraken van Jezus in de tempel, na afloop van het paasfeest.
- De kruisdraging; Maria ontmoette Jezus op zijn lijdensweg naar Calvarië.
- De kruisiging: Maria stond onder het kruis van Jezus.
- De bewening: Maria omhelsde het dode lichaam na de kruisafname.
- De graflegging: Jezus werd begraven en Maria was daarvan getuige.

VUGHTERSTRAAT 66/ SINT JORISSTRAAT 2-10: In Amsterdam/’t Wapen Van Amsterdam

Dit hoge pand met laadruimten waarvan de achterhuizen in de Sint Jorisstraat goed te zien zijn stamt uit de 17e eeuw. Vroeger heette het In Amsterdam, vermoedelijk verwijzend naar de pakhuizen uit Amsterdam. Het was toen in de 17e eeuw als zeepziederij in gebruik.
De linnenweverijen, zowel binnen als buiten de stad maakten goede tijden door en dat vroeg weer om grote hoeveelheden zeep om al dat linnen te bleken. Zeepzieders waren in de stad welgestelde mensen.
Daarna werd het een bakkerij. Later, in de 19e eeuw, werd het pand bepleisterd.

Schuilkerk De Zeven Weeën

Achter deze pakhuizen lag vroeger op Sint Jorisstraat 4A een van de vele schuilkerkjes die de stad kende met de naam De Zeven Weeën. De schuilkerk was via een steegje, gelegen langs het pand Vughterstraat 4 toegankelijk. Deze schuilkerk was ook bereikbaar via een steegje in het pand Sint Jorisstraat 14. De bidplaats werd bediend door de minderbroeders. De paters hebben de schuilkerk in 1747 verlaten. Op last van Napoleon I Bonaparte is de schuilkerk in 1811 gesloten.

Bouwgegevens

Het pand is een gemeentelijk monument.
De bebouwing is 17e eeuws waarin voor die periode typerende kruiskozijnen met houten glasroeden en luiken in de onderramen zijn aangebracht (onlangs vernieuwd). Aan de achterzijde, niet vanaf de straat zichtbaar, staat een traptoren.
Het is een in oorsprong 16e/17e eeuws, gebosseerd gepleisterd pand met twee verdiepingen onder met pannen gedekt omlopend zadeldak, dat doorloopt over de achterliggende panden aan de Sint Jorisstraat, waar het pand oorspronkelijk een geheel mee vormde. De winkelpui aan de zijde van de Vughterstraat dateert uit ongeveer 1930. In de gevel bevinden zich vensters met schuiframen en aan de zijde van de Vughterstraat zit een geprofileerde omlijsting met kuif en er zijn staafankers. De gevels zijn afgesloten door een lijst en goot op klossen.
Aan de oostzijde bevindt zich een uitpandige stenen traptoren met kloosterkozijnen.
Inpandig zien we een kelder met tongewelf, moer- en kinderbinten balklagen, een kap met eiken dekbalkjukken en schaarspanten met balk. In het huis ligt een mooie oude marmeren vloer en een apart traphuisje waarin een oude houten wenteltrap van gelijkvloers tot aan het dak.

VUGHTERSTRAAT hoek SINT JORISSTRAAT 1A-1C

Jarenlang lag hier een braakliggend stuk perceel. Ter gelegenheid van het achthonderdjarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch schreef de stad een architectuurprijsvraag uit voor de opvulling van dit smalle stukje terrein. De architect R. Jacobs werd met dit pand één van de drie winnaars van de architectuurprijs. Het pand is een voorbeeld van een moderne invulling met een eigentijdse vorm, materiaalgebruik en detaillering. De bovenste, op kolommen rustende verdieping, is gerelateerd aan de kavelbegrenzing, de onderbouw aan de zijkant is in het verlengde gelegen van de bebouwing in de Sint Jorisstraat.

Henk(es), 3-11-2011

VUGHTERSTRAAT 69-71: De Clock

Het pand is een rijksmonument.
In 1624 werd het pand De Kemel genoemd, wat kameel betekent. Later kreeg het de naam De Clock. Daarvoor was het een van de vele bierbrouwerijen in de stad.
Op 1 mei 1872 was de koekbakker L.M. Lambermont (1828-1902) naar de Vughterstraat verhuisd. Voordien had hij zeven jaar een bakkerij in de Karrenstraat gehad, nu koos hij voor een nieuwe stek, hier op de hoek van de Vughterstraat en de Postelstraat, in het pand De Clock. Het kreeg de naam Stoomkoekfabriek De Klok.
De boterletters van De Klok waren bekend en geliefd om hunne zuivere samenstelling van de puikste soort amandelen (Siciliaanse) en natuurboter.
Het was rond de kerst in het Brabantse en Limburgse land de gewoonte vaste klanten een fijne koek cadeau te doen (sommigen gaven een krentenmik). Vele winkeliers gingen dan ook bij De Klok hun inkopen doen. Particulieren kochten er hun kerstkransen, appelbollen en saucijzenbroodjes.
Tot de klandizie behoorden ook veel deftige families van zowel buiten als in de stad.
De banketbakkerij bleef in de Vughterstraat, terwijl in 1896 aan de Zuid-Willemsvaart een koekfabriek werd geopend. Twee zoons Lambermont hadden de zaak inmiddels overgenomen. Maar één stierf er al in 1910 en in 1922 overleed ook de tweede broer. De zaak werd toen verkocht.

VUGHTERSTRAAT 73: De Vergulde Swaen

In 1603 droeg dit pand de naam De Vergulde Swaen.
Het diende als Klooster van de Zusters van de Derde Regel van Sint-Franciscus.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
De meeste laatmiddeleeuwse huizen zijn door latere verbouwingen moeilijk als zodanig te herkennen. Dat geldt ook voor dit pand.
Waarschijnlijk werd dit pand in de 1e helft van de 15e eeuw gebouwd, met een eenlaags, onderkelderd achterhuis. Het achterhuis kreeg in de 2e helft van de 16e eeuw een verdieping en bij een verbouwing van het voorhuis in de 17e eeuw verdween de brandmuur. In de 2e helft van de 19e eeuw kreeg het pand een nieuwe kapconstructie en heeft men de huidige voorgevel geplaatst, voorzien van schuiframen en waaierzwikken. Een andere bron noemt als jaar ca. 1830. De pui werd in 1950 vernieuwd.

VUGHTERSTRAAT 75-77: De Meermin

Dit is een van de twee panden die de stad kent met een **Vingboons**gevel. Het andere pand staat in de Tweede Korenstraat op nummer 18. Deze stijl is vooral in Amsterdam en Noord-Nederland toegepast.
De 14e en de 15e eeuw betekenden een bloeiperiode voor 's-Hertogenbosch. Dit is aan De Meermin te merken: eerst werd het pand een aantal meters verlengd en daarna ingrijpend verbouwd. In de 17e eeuw kwam er een nieuwe verbouwing, waarbij onder meer De Meermin een *eigentijdse* voorgevel kreeg. In de 19e eeuw werd het pand gesplitst in een boven- en benedenwoning. Het onderste deel van de voorgevel werd daaraan aangepast en hierdoor verdween het oorspronkelijke 17e-eeuwse aanzicht.
De naam De Meermin (zeemeermin) kwam voor het eerst voor op het eind van de 16e eeuw. Historicus Jan Mosmans noemde het jaartal 1597. Mosmans meldde eveneens in zijn uit 1906 daterende boekje over de oude namen van huizen en straten dat De Meermin *tot voor enkele maanden* een gevelsteen bezat. Zeventig jaar later dook een fragment van deze steen weer op, toen Jac Roelands het in de kelder van een pand ontdekte. Op deze gevelsteen stond *nde Mer* waaruit kan worden opgemaakt dat het pand oorspronkelijk vermoedelijk *Inde Mermin* heeft geheten.
Het pakhuis (achterhuis) komt uit in de Capucijnenpoort en is vroeger een bierbrouwerij geweest.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Nadat het pand enige tijd was gekraakt en beschadigd werd in 1982 een aanvang gemaakt met de restauratie.

Dit was aanleiding om bouwhistorisch onderzoek in dit pand te verrichten. Zou dit monument inderdaad uit 1677 dateren zoals uit de top van de voorgevel blijkt, of was het pand ouder?
Verrassende ontdekkingen waren er al direct: één van de zijmuren bleek uit de 14e eeuw te dateren terwijl er uit die periode ook archeologische vondsten gedaan werden. Uit al eerder bekende gegevens weten we dat er in deze 14e eeuw, vanwege de welvaart inderdaad een grootscheepse stadsuitbreiding heeft plaatsgevonden. Dit is ook aan De Meermin te merken: eerst werd het pand een aantal meters verlengd en daarna ingrijpend verbouwd. In de 17e eeuw kwam er een nieuwe verbouwing, waarbij onder meer De Meermin een eigentijdse voorgevel kreeg. De interne verbouwingen bleven voortduren, het pand werd in de 19e eeuw onder andere gesplitst in een boven- en benedenwoning. Het onderste deel van de voorgevel werd daaraan aangepast en hierdoor verdween het oorspronkelijke 17e-eeuwse aanzicht.
De restauratie is afgerond in 1983.
Het monument is nu weer een sieraad voor de stad.
Het pand heeft een ingezwenkte halsgevel, geleed door vier doorgaande pilasters waarvan de middelste met Ionische kapitelen. In het gebogen fronton staat het jaartal 1677. In de middentravee zijn festoenen/guirlandes aangebracht en op de voluten zien we siertrossen. Onder de aanzetstukken zitten festoenen en een acanthus-motief. Het pand is oorspronkelijk 14e eeuws.

Kenmerken Vingboonsstijl

In de 17e eeuw kwam de Amsterdamse architect Philips Vingboons, geïnspireerd door Italiaanse en Franse architectuur met een heel eigen geveltype. Rekening houdend met de in Amsterdam bestaande eisen en mogelijkheden (smalle percelen) kwam Vingboons er toe de pilasterorden die toen erg in waren en een horizontaal karakter hadden op een volstrekte niet klassieke wijze in een verticale vorm te gebruiken. Door de trapgevel te reduceren ontstond er een halsgevel die men zou kunnen omschrijven als een gevel met één enkele trap. De gevel wordt daarbij geleed door vier doorgaande pilasters met Ionische kapitelen.

Vughterstraat 81: Sinte Cathalijne

Het pand droeg in 1640 bovenvermelde naam.

Schuilkerk Sinte Cathalijne

In 1653 werd deze locatie bezocht door controleurs. Daarbij troffen zij op de verdieping een opgeruimde kamer aan met een ingericht altaar. De bewoonster verklaarde dat dit alleen maar diende voor haarzelf en haar huisgezin.
In een aantekening uit 1671 stond vermeld dat op het adres de predikheer, pater Strick in zijn kerk woonde. Tevens werd voor dezelfde locatie de minderbroeder, pater Boester (Bolster) genoemd. Ook van de minderbroeder, pater Dobbelaer (Dubbelbier) werd gezegd dat hij in de Vughterstraat in zijn kerk woonde.
Aangenomen mag worden dat de predikheer Strick en enkele minderbroeders inderdaad het schuilkerkje Sinte Cathalijne hebben bediend. Met Cathalijne wordt de Heilige Catharina van Alexandrië bedoeld.
Het schuilkerkje kende diverse vluchtwegen.
Onduidelijk is hoe lang het schuilkerkje als zodanig heeft gefunctioneerd.
In 1614 hadden de kapucijnen al een erf aangekocht, gelegen achter de panden 81 en 91 met de bedoeling om er een klooster met kapel te bouwen. Het pand op nummer 91, met de naam De Blauwe Leeuw grensde via een bruggetje over de Binnendieze aan het achtererf van het voormalige Refugiéhuis van de Abdij van Postel. Achter dit refugiéhuis aan de Postelstraat bouwden de kapucijnen hun klooster. Nadat het klooster was afgebouwd verlieten zij het refugiéhuis.

Vughterstraat 89: De Blauwe Cuip

Voor 1636 heette het pand De Hant, daarna kreeg het bovenvermelde naam.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw, uitgevoerd in geverfd schoon metselwerk met een zware kroonlijst en een vernieuwde pui uit 1975. De trap heeft een betimmering uit de 2e helft van de 19e eeuw. Het pand is voorzien van een kap met eiken-houten dekbalkjukken en sporen zonder nokgording en haanhout en gesneden merken. De kelder heeft een tongewelf.
Het achterhuis is direct tegen het voorhuis aangebouwd.

De achtertuitgevel met topstuk van dit achterhuis is in schoon metselwerk uitgevoerd. Verder treffen we moer- en kinderbinten aan met enkele peerkraalsleutelstukken. De kap heeft eiken dekbalkjukken, sporen zonder nokgording en haanhout. Ook deze kelder heeft een tongewelf.
Het gebouw is van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

VUGHTERSTRAAT 90: Den Dobbelen Arent

Bovenvermelde naam dateert van 1642.
Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een eenvoudige, gepleisterde lijstgevel uit ongeveer 1800 met een cordonlijst; geblokte deuromlijsting en een gesneden kroonlijst. Het is nog helemaal als woonhuis in gebruik.

VUGHTERSTRAAT 98: De Ossehuit

In 1694 droeg het pand de naam ‘t Zwarte Beerke.
Aanvankelijk stonden hier twee panden met de namen De Ossehuit en De Zwarte Beer/Het Beerken.
In dit pand was vanaf ongeveer 1770 tot 1954 de pastorie van de Sint-Cathrienkerk ondergebracht.
In het bovenlicht boven de deur is een bijzonder fraai gesneden spinnenkop met onder meer draken en vogels te zien.
Bij een renovatie van de woningen op de nummers 98 en 100 is het steegje Achter het Zwarte Beerke weer toegankelijk gemaakt. Dit was mogelijk omdat één raam van de voormalige pastorie werd uitgebroken en het eeuwenoude steegje daarachter, dat vroeger leidde naar de schuilklerk, weer ontsloten werd. Nu zijn daarin de voordeuren van de (boven)woningen aanwezig. Later zijn in de tuin op het achtererf nog vier woningen gebouwd.

Schuilkerk Sint-Cathrien

Nadat het pand/perceel in 1651 een nieuwe eigenaresse kreeg is op haar perceel, in of achter haar huis een schuilkerkje ingericht van de parochie van de Sint-Cathrien.
Uit een *memoriael* van Martinus Ackersdyck blijkt dat bij zijn inval in de schuilkerk dit bedehuis in ieder geval in 1652 al in gebruik was. Hij vermeldt in zijn *memoriael* onder andere dat de eigenaar als boete *voor het huijs betaelt de volle peene van drie hondert gulden ende daervan aen mijn Heer gegeven twee hondert veertich gulden.* Hij hield hier dus telkens zestig gulden per constatering aan over.
Nadat de ergste vervolgingen wat waren bedaard timmerde men omstreeks 1696 een apart houten gebouwtje met twee toegangen als bedehuis in de tuin van Het Beerken.
In het kerkje hing toen een schilderij van Theodoor van Thulden uit ca. 1654: *de Moedermaagd geeft de rozenkrans aan de H. Dominicus.* De heilige is afgebeeld in de typische kleding van de dominicanenorde: een lang wit kleed en een zwarte open mantel met capuchon. Alle bekende attributen van de Heilige Dominicus zijn daarbij aanwezig: de hond met de fakkel, de rijksappel en de lelietak in de hand. Waarschijnlijk deed dit schilderij dienst als retabel. De dominicanen zagen hier de stichter van hun orde vereeuwigd.
In 1745 stortte het bedehuis De Nobel in de Kruisstraat in. Dit schuilkerkje diende als parochiekerk van de Sint-Jan en de Sint-Cathrien. Vanaf dat jaar werd deze schuilkerk als parochiekerk van de Sint-Cathrien beschouwd.
In 1774 werd het schuilkerkje wat opgeknapt. De houten vloeren werden vervangen door plavuizen, het dak opgeknapt en er werd schilderwerk verricht. Rond 1785 werd er nog een orgel bovenop het oksaal gebouwd.
De schuilkerk werd aanvankelijk bediend door de paters dominicanen/predikheren. Vanaf 1763 namen de reguliere geestelijken (wereldheren) de zielzorg over van de paters.
De bidplaats kon onder andere via het links ervan gelegen steegje worden bereikt.
Op last van Napoleon I Bonaparte werd de schuilkerk in 1811 ontmanteld en vervolgens gesloopt. De katholieken konden weer in de Sint-Cathrien terecht. Volgens J.A.M. Roelands is het voormalige schuilkerkje, na lange tijd te zijn gebruikt als wasserij en woonhuis pas afgebroken rond 1964.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het eenvoudige, brede herenhuis heeft een gevel uit 1780 met een kroonlijst met parel-, eier- en tandlijst en schuiframen.

VUGHTERSTRAAT 99-99A: Vml. brouwerij, De Witte Zwaan

Het pand is in 2010 aangewezen als gemeentelijk monument.
Het pand heette vroeger De Witte Haen, die later opging in bovenvermelde naam.
Ook op deze plek waar nu Club 23 is gevestigd stond drie eeuwen geleden een brouwerij. In de middeleeuwen waren er meer dan 50 brouwerijen waarvan er 41 in de Vughterstraat stonden terwijl in 1840 de stad nog maar zes brouwerijen kende. Uit de opmaak van de inventaris hebben we kunnen opmaken dat er toen ca. 25.000 liter bier in voorraad was, verdeeld over nieuw licht bier, oud gerstebier, vers bier en huisbier. Uit andere gegevens weten we dat er ook Beiers bier en scheepsbier werden verkocht en speciaal voor enkele Bossche instellingen het Godshuizenbier.
Via het bewaard gebleven brouwboek is de bereidingswijze van het Bossche bier achterhaald. Uit Zeeuwse, Polder Dussen, Swarsmeer-, mold- of Herrschaftmout en met Boheemse Popering-, Beierse of Hollandse hop werden deze bieren bereid. De brouwer had tevens de temperaturen tijdens het brouwproces genoteerd.
Tot 1927 werd er in één van de panden het laatste bier gebrouwen. De brouwers, de broers Arnold en Theo van Gulick deelden iedereen mee *dat wij met het brouwen zijn uitgescheden*. De panden hadden o.a. de namen De Brauwcuip anno 1567, Het Henneke, De Witte Swaan en De Witte Haen. Het huidige pand is gebouwd in 1931, zie de gevelsteen. Hoewel één van de vorige panden de naam Swaan droeg is de sierlijke, naturalistische witte zwaan die tegen de gevel is geplaatst niet van een van deze panden afkomstig maar van het pand, Postelstraat 58.

VUGHTERSTRAAT 101-101A, 103: Het Henneke

Het oorspronkelijke pand met kruisvensters en balken en fraai gesneden consoles dateert uit 1616. Het is naar die tijd gereconstrueerd. Het is het smalste huis in de straat.

Gevelsteen

In de gevel zit een gevelsteen, bestaande uit Franse kalksteen. Waarschijnlijk stamt deze steen uit het begin van de twintigste eeuw. Het is een zeer eenvoudige gevelsteen met de afbeelding van een brug en de tekst *Molenbrug*. In deze omgeving kwamen vroeger veel molens voor en een daarvan was de oliemolen, die ongeveer op de plaats stond van het Wilhelminaplein. Via deze brug, die in de directe omgeving bekend stond als de *Molenbrug* kon men de molen bereiken. Mogelijk is de naam hiervan afgeleid.

Walter Breedveld

Dit pand is het geboortehuis van de schrijver Walter Breedveld. Op 25 juli 1901 is hij hier geboren als Petrus (Piet), Martinus Franciscus van den Bogaert. Een jaar later verhuisde het gezin naar een woning aan de Smalle Haven 19. Hij overleed op 18 december 1977 in Tilburg.
Walter Breedveld was ongetwijfeld de productiefste Brabantse romanschrijver van na de Tweede Wereldoorlog. Naast zijn baan als personeelschef bij het filiaal van V&D in Tilburg schreef hij tientallen romans waarvan er vele in Brabant gesitueerd zijn. Zo schreef hij het bekende boek De Kievieten dat zich in ’s-Hertogenbosch afspeelde. Ook schreef hij essays en hij maakte een serie interviews met Brabantse kunstenaars.
In 1954 kreeg hij in Hilvarenbeek de Literaire Prijs van de Groot-Kempische cultuurdagen. ‘s-Hertogenbosch eerde hem met de Jeroen Boschpenning.
Walter Breedveld werd begraven op de begraafplaats Binnenstad (Bredaseweg) in Tilburg; zijn graf bevindt zich achter de Calvarieberg**.**

Openbaar pissoir

In de eerste helft van de 20e eeuw was in dit pand een openbaar pissoir ondergebracht.

Ruim een eeuw geleden (1891) stonden er in de gehele stad 31 urinoirs. Een journalist van de krant vond dit echter nog te weinig. Er waren zelfs plekken in de stad waar men (mannen en jongens, aan vrouwen werd kennelijk helemaal niet gedacht) langer dan een kwartier moest lopen voordat men een urinoir aan kon treffen. Hij pleitte er ook voor dat er een mooier exemplaar als straatmeubilair op de Markt moest komen. *De Markt waar dag op dag honderden een geheelen voormiddag doorbrengen, bezit een waterbak, een model van ondoelmatigheid. Waarom niet een omheinde urinoir op de Markt aangebracht, op een goed gekozen plaats.*

Molenbrug

Op deze plek op nummer 103 stroomt haaks onder deze huizen de Binnendieze. Hier verandert de naam van de Binnendieze richting Uilenburg van Kleine Vughterstroom naar Vughterstroom. Voorheen kwamen hier drie takken van de Binnendieze bij elkaar. De Parkstroom die aansloot op de Sint Corneliushekel aan de Parklaan overleefde de dempingslust niet en verdween omstreeks 1950.
Vroeger lag over het water de Molenbrug. Een brandluik bij Vughterstraat 101 en een gevelsteen in de gevel van huisnummer 103 herinneren ons hier nog aan. De analen verhalen in 1334 al van een brug op deze plaats. Meer waarschijnlijk is echter dat op deze plaats al bij de stichting van de stad, eind 12e eeuw een brug lag. De Vughterstraat was namelijk de belangrijkste weg naar en van het zuiden.
Bij restauratiewerkzaamheden zijn ter plaatse nog een boog van de brug en een steen met het jaartal 1664 aangetroffen.
Bij deze Molenbrug stond ooit het Refugiéhuis van de Abdij van Averbode in België. Deze Norbertijnenabdij is gesticht in 1134. Daar komen de fraaie, sinds 1829 in de Kruiskerk hangende schilderijen vandaan die gemaakt zijn door Pieter Verhaeghen.

VUGHTERSTRAAT 102-108

Deze huizen met trapgevels zijn gebouwd in 1665 en uitgevoerd in de **renaissance**stijl. Opvallend is de kenmerkende indeling van de gevel in het schema 3-2-1 en de ovale topvensters.
Vroeger zat hier aan de overzijde een gezondheidswinkel, sanitaswinkel, een soort drogisterij waar medicijnen en voorbehoedsmiddelen verkocht werden. Elke ochtend kwam daar een moeder langs met haar dochter als ze uit werken gingen. De moeder riep dan steevast: *Recht vooruit kijken Mien!*
Alle panden zijn rijksmonumenten.

100A-104: De Roggebloem, later De Vier Azen (1665)

Dit huis heeft een trapgevel met gebogen topfronton waarin het jaartal en een ovaal topvenster en kruiskozijnen onder strekken. De achtergevel ligt aan de Binnendieze (Vughterstroom). Het is gerestaureerd.
Het pand Vughterstraat 100A staat op het binnenterrein van Vughterstraat 102-104, aan de Binnendieze gelegen. Het is een 17e eeuws pandje met verdieping onder met Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild en aan de noordzijde een doorgang die is overkluisd. In de op de Binnendiezemuur staande westgevel zit een 18e eeuws schuifraam en een kruiskozijn (1e helft 17e eeuw). In de zuidgevel zitten twee 19e-eeuwse vensters. In de noordgevel zien we een getoogde doorgang en een getoogde ingang met paneeldeur (1e helft 19e eeuw) onder een gezamenlijke ontlastingsboog. Inpandig treffen we onder andere aan een eiken moerbalk met acanthussleutelstukken in langsrichting, kinderbinten en spreidsel (1e helft 17e eeuw) en een kap met grenen dekbalkjuk en nokgording.

Aan de linkerkant van dit pand staan in een houten balklaag de jaartallen 1665-1921, refererend naar het bouwjaar en het jaar van de restauratie. Achter het pand heeft een watermolen gestaan.

De Donckerspoort

Links van dit pand staat achter de poort een huisje met de naam De Donckerspoort.
Het pand is genoemd naar Joan Baptist Doncquers († 1667) die in de loop van de 17e eeuw eigenaar van dit pand werd. Een kleinzoon van

hem, Daniël Doncquers, geboren in 1670 was lange tijd priester in de schuilkerk Achter de Tolbrug.
Dit pand dateert oorspronkelijk van 1616 en is gereconstrueerd naar die tijd. Het pand heeft kruisvensters en balklagen met fraaie, gesneden renaissanceconsoles. Vanuit het raam in het pand is de Binnendieze te zien die links afbuigt. Rechts zit een dichtgemetselde toog van de gedempte Parkstroom. In de sluitsteen boven de boog staat het getal 89. Hiervoor is geen verklaring te vinden. Het is in ieder geval het huisnummer van voor de omnummering van de Vughterdijk.

106: De Drie Dordtsche Maegden

Dit pand met een trapgevel uit 1665 heeft schuiframen onder de strekken (boog boven kozijn met een rechte onderlijn). De 19e-eeuwse winkelpui heeft geblokte pilasters en een tandlijst. Verder zien we een gebogen topfronton en een ovale topnis. Ook dit pand grenst met zijn achterzijde aan de Binnendieze.

108: De Eegt

Dit pand heette aanvankelijk in 1603 De Hamer, later De Eegt.
Het pand heeft eveneens een trapgevel met een gebogen topfronton, schuiframen onder strekken, een ovale topnis en een omgekorniste (van een nieuwe kroonlijst voorzien) tandlijst. De trapgevel dateert van 1665 terwijl de winkelpui met geblokte pilasters uit de 19e eeuw komt.

Kenmerken renaissance

- Rijke versieringen aan de gevels in combinatie met natuurstenen banden in het metselwerk.
- Trapgevels.
- Gevelopbouw drie, twee, een.
- Afwisselende lagen rode baksteen en lichte natuursteen (speklagen).
- Kruiskozijnen.
- Zware, ruw gehakte blokken in de onderste laag van een gebouw (rustica).
- Elementen uit de klassieke oudheid zoals zuilen, pilasters en frontons.

VUGHTERSTRAAT 105/107: De Witte Laars

Het pand droeg in 1650 bovenvermelde naam.
Oorspronkelijk was hier in een pand op nummer 105 een brouwerij met de naam De Witte Laars gevestigd. Deze brouwerij functioneerde hier van de 16e tot de 18e eeuw.
Het pand op nummer 107 werd in 1786 De Drie Suykerbrooden genoemd. Daarvoor droeg het de naam De Drie Morianen.

Bouwgegevens

Het brede pand met twee verdiepingen is samengesteld uit twee, midden-16e-eeuwse huizen, beide onder een met blauwe, Hollandse pannen gedekt zadeldak met wolfeind aan de voorzijde en tegen een gepleisterde tuitgevel aan de achterkant.
De voorgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw heeft een hardstenen plint met kelderlichten, een gebosseerde, imitatiehardsteen bepleistering, , op elke etage vier vensters met T- (b.g. en 1e verdieping) en negenruits (schuif)ramen en een paneeldeur met bovenlicht. Het pand is afgesloten door een forse kroonlijst met consoles.
In de achtergevels zitten T- en zesruits schuiframen.
Inpandig zien we dat het voorhuis met vast achterhuis is gescheiden door een brandmuur. Verder treffen we een kelder met kruisgewelven en gordelbogen onder het voorhuis aan, een kelder met een dwarstongewelf en insteekgewelven onder het achterhuis. In het voor- en achterhuis zitten eiken moer- en kinderbinten balklagen. Verder komen we enkele midden-19e-eeuwse stucplafonds en betimmeringen en een kap met eiken dekbalkjukken, schaarspanten en vliering tegen.

VUGHTERSTRAAT 105-107-109: Steegje

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, is afgesloten met een deur in een gevel. Het steegje is aan de voorzijde van het steegje overbouwd, achterin is er ruimte tussen de beide woningen. Daar weer achter ligt een onbebouwd terrein.
Het pand Vughterstraat 109 heeft de historische naam De Vergulde Os. Rechts op nummer 105 staat het pand De Witte Laars van 1650. Hier tegenaan staat op nummer

107 het pand met de naam De Drie Suykerbrooden anno 1786, voorheen De Drie Morianen.
De nummers 105 en 107 bestonden oorspronkelijk uit twee midden-16e-eeuwse huizen. Hier woonde vroeger de familie Berwout. Deze twee panden zijn later samengevoegd. Van de 16e tot en met de 18e eeuw was in het pand op nummer 105 een bierbrouwerij gevestigd.

VUGHTERSTRAAT 116: geboortehuis Antoon Derkinderen

Dit is het geboortehuis van de schilder Antoon Derkinderen. Antoon was op 2 november 1925 te Amsterdam overleden.
In de gevel ziet men een eenvoudige gedenksteen die bij de festiviteiten rondom het 750-jarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch werd aangebracht. De tekst op de gevelsteen die op 16 juli 1935 door de toenmalige burgemeester Frans van Lanschot, in tegenwoordigheid van velen, waaronder de weduwe van Antoon werd geplaatst luidt: *Antoon der Kinderen werd 20 december 1859 hier geboren*.
In de hal van het stadhuis zijn enige wandschilderijen van hem te zien.

Antoon Derkinderen

Op 20 december 1859 werd in dit huis Toon (later: Antoon) Derkinderen geboren. Zijn moeder verdiende de kost door het maken van mutsen. Zijn vader had in Antwerpen en Parijs het goudsmeden geleerd en was bij zijn huwelijk begonnen met een eigen fabriekje.
Toon, de jongste van negen kinderen, haalde later jeugdherinneringen aan dit pand op. *Een ouderwetsch huis in de Vughterstraat, de straat waar de boeren met hun karren passeerden als ze naar de markt gingen, en waar de militairen langs kwamen. Vaag herinner ik me een paar achter elkaar liggende kamers met glazen afsluiting, duidelijker een werkplaats, waar de knechts werkten bij fornuizen, haarden, aambeelden, tonnen met donker water en puinsteen, een pletmachine, graveerijzers, de heele toestel van zware ijzerachtige gereedschappen, die bij het bewerken van zilver te pas kwamen. De fabriek zag uit op een binnenplaatsje, en daarachter liep de Dieze, een traag troebel water*.
Een belangrijke gebeurtenis herinnerde Derkinderen zich later. Op een dag kwam namelijk de gehele zilverschat van de Sint-Janskathedraal naar het atelier om gewogen te worden. Het was een hele kar vol kostbaarheden. *De voornaamste gewijde vaten en kandelabers, cibories, kruisen, ampullen en Godslampen kwamen bij ons in huis.* Niet iedereen mocht daar zomaar aankomen; dat was enkel toegestaan aan de vader van Toon, waarbij eerst enkele van zijn vingers (*de voorste vingers van mijn vader)* gewijd werden, vóór hij deze kerkelijke voorwerpen maar mocht aanraken. Eens had de vader van Toon zelfs een zilveren scepter in de hand van het Mirakelbeeld uit de Sint-Jan mogen plaatsen. Hiervoor moest het wonderbeeld naar het atelier in de Vughterstraat gebracht worden. Dit laatste had Toon kennelijk niet zelf meegemaakt, want hij vertelde dat zijn moeder het hem meegedeeld had.
Vóór Toon acht jaar werd, stierf zijn vader: op 6 december 1867. Maar vlak daarvoor was het gezin naar de Postelstraat verhuisd. Toen hij veertien was ging Derkinderen naar de kweekschool, waar hij de aandacht van zijn tekenleraar trok. Toon zelf kwam in die periode in aanraking met moderne kunst, onder andere met de opera Tannhäuser van Wagner. *Ik had nog nooit wat van moderne kunst gezien: er kwam niets in Den Bosch, er gebeurde niets..., 't was voor mij zuiver een openbaring.*
Antoon, zoon van een Bossche goudsmid schreef zich na de rijkskweekschool in aan de Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten te ‘s-Hertogenbosch. Met een studiebeurs van de Bossche Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen vertrok hij in 1880 naar Amsterdam waar hij een opleiding kreeg aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten. Als tegenprestatie moest hij later voor deze financiële ondersteuning een schilderij maken dat door de Maatschappij aan de stad zou worden aangeboden. Hij had hiervoor enige ontwerpen gemaakt waarna hij de definitieve opdracht kreeg. In 1884 kreeg hij van het Nut nog een eenmalig bedrag toegewezen en ging aan de slag. Het werd een schildering die in de hal van het stadhuis hangt en de stichting van de stad moet voorstellen. Het kunstwerk baarde veel opzien. Met name de vormgeving van de muurschildering maakte veel reacties los want Antoon had gebroken met de 19e-eeuwse traditie om historische onderwerpen duidelijk, kleurrijk en levendig uit te beelden. De stijl om bij een compositie die *veel goeds heeft, tekening en vorm te verdoezelen* viel zo verkeerd dat hij hierdoor een aanstelling als decoratief schilder bij de nieuwbouw van het Rijksmuseum te Amsterdam misliep. Jonge kunstenaars echter waren wel enthousiast. Zij begrepen dat het Antoon niet ging om de historische gebeurtenissen als zodanig uit te beelden. Hij wilde de wezenlijke elementen van de middeleeuwse maatschappij, zoals geloof en gemeenschapszin weergeven.

Later meenden vooraanstaande Bosschenaren maar ook kunstenaars dat tegenover dit schilderij in de hal van het stadhuis een tweede wandschildering moest komen. In de jaren 1892-1896 ontstond van de hand van Antoon de tweede schildering met *een voorstelling van de kathedraal.* Het was duidelijk te zien dat Antoon een ontwikkeling had doorgemaakt. Bij de tweede schildering was nog minder dan bij de eerste sprake van een realistische weergave.
Voor een meer gedetailleerde beschrijving van de schilder en zijn schilderingen; zie Markt 1, stadhuis.

Bouwgegevens

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een gepleisterde, geblokte lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met op de verdieping vier ramen. De pui op de begane grond is modern. Inpandig zien we balklagen en een kap uit de 18e eeuw. De kap met schaarspanten met balk en korbelen zijn van hergebruikt eiken.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

VUGHTERSTRAAT 119: Zwarte Ruiter

Het pand werd in 1560 vermeld als De Burrie. In 1705 heette het Het Molentje waarna het weer de naam De Burrie kreeg. Het huis brandde in 1794 af.

Hier was vroeger een *Bestelkantoor der Ruttens Bierbrouwer De Zwarte Ruiter Maastricht* gevestigd. De tekst in de gevel verwijst er naar. Het pand fungeerde als dependance voor de Maastrichtse bierbrouwerij Ruttens die omstreeks 1900 in Brabant en Limburg bier leverde.

Bouwgegevens

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het pand is in de stijl van het **eclecticisme** gebouwd. Deze stijl hanteert gemengde toepassing van diverse historische stijlmotieven.

Kenmerken eclecticisme (1850-1900)

- Door elkaar heen gebruiken van verschillende stijlen.
- Eerst witgepleisterde gevels.
- Later baksteengevels met gekleurde, gestuukte banden.
- Drukke composities met vooral classicistische elementen en motieven uit de Lodewijkstijlen.
- In de latere periode een grotere invloed van de renaissance. (topgevels, torentjes, kleurig siermetselwerk) en een steeds vrijere, op schilderachtige effecten gerichte vormentaal.

VUGHTERSTRAAT 141-143: Steegje

Het steegje is afgesloten door middel van een poort in de gevel. De ruimte daarachter is thans in gebruik voor opslag. Het steegje stond ooit in verbinding met het steegje links daarvan, Vughterstraat 145-147.
Vroeger lag er een besloten binnenplaatsje.

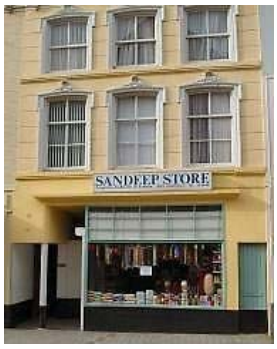
VUGHTERSTRAAT 144-146: De Posthoorn

In 1651 droeg het hoekhuis de naam De Posthoorn, later De Metworst.
In 1630 stond dit huis er nog niet en was de walopgang vijf meter breder.
Het pand is een gemeentelijk monument.
Achter de witgepleisterde lijstgevel uit de 19e eeuw ligt nog steeds het volledig 17e-eeuwse pand verscholen. Tijdens de restauratie in 1994 werden fraaie plafondschilderingen ontdekt, eveneens 17e eeuws, die echter pas na de bouw zijn aangebracht. Zij bevinden zich nog steeds achter de verlaagde plafonds. Op de begane grond bestaat de schildering uit een symmetrisch krulmotief, met de hand aangebracht op de onderzijde van de vloerdelen. De onder- en de zijkanten van de moerbalken zijn eveneens beschilderd, terwijl de kinderbinten voorzien zijn van een rode en goudgele omlijning. Op de verdieping is in het

voorhuis alleen een dubbele bies aangebracht op de vloerdelen en de moerbalken. Het achterhuis echter is voorzien een symmetrisch lijn- en krulmotief, strakker van uiterlijk dan de schildering op de begane grond, doch nog steeds met de hand aangebracht.
Dit pand werd gebouwd in de overgangsperiode van het type Bosch’ woonhuis naar een meer vrijere indeling. De indeling in een voor- en achterhuis is met name op de begane grond nog zichtbaar. Daar bevindt zich ook nog een gemetselde brandmuur. De muur op de verdieping is later aangebracht. De rookkanalen zijn echter niet tegen deze brandmuur aangebouwd. Zij bevinden zich tegen de rechterzijgevel van het pand. Feitelijk is er dus geen sprake van een brandmuur.
Het pand bezit balklagen met moer- en kinderbinten, waaronder nog deels aanwezige, fraai geprofileerde consoles. Bij de bouw zijn stenen gebruikt van de voormalige Vughterbinnenpoort die hier vlakbij stond.

VUGHTERSTRAAT 145 en 147: Steegje

Het doodlopende steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het steegje stond vroeger in verbinding met het steegje dat uitkomt in de Vughterstraat tussen de nummers 141 en 143. Het eerste gedeelte van het steegje is historisch interessant. Het smalle eerste gedeelte heeft twee luchtbogen op hetzelfde niveau en één hogere luchtboog. Het tweede gedeelte is breder en omgeven door nieuwbouw. Het hoekhuis, Vughterstraat 147 draagt de historische naam Het Groenhuis/De Gekroonde Hamer. Het was vroeger een hotel en behoorde samen met het voormalige hotel De Gouden Leeuw aan de Schapenmarkt volgens oude Bossche almanakken tot de twee voornaamste hotels van de stad. Het hotel had een grote tuin met veel bomen. Deze tuin was via een poortje en een gang vanaf de Westwal bereikbaar. In de tuin van dit huis was de oude Sociëteit Broederhof gevestigd. Later, in 1885 gaf de Filharmonie er uitvoeringen. In een houten gebouw op dit terrein was een kegelclub gehuisvest. Het ernaast gelegen huis had dezelfde naam.

VUGHTERSTRAAT 150/152

Dit huis met een gepleisterde lijstgevel, vormt één geheel met het pand op nummer 152. Het heeft op de begane grond een dubbele toegangsdeur, met twee schuiframen en op de verdieping twee schuiframen en een vensteromlijsting van geprofileerde stucwerkbanden met kuif. Door de sloop van het naastliggende pand is de oude tussenmuur nu een blinde zijgevel geworden. De inpandige constructies dateren uit de 2^{e} helft van de 19^{e} eeuw evenals de betimmeringen (trap en kastenwand).
Op het achtererf staat een pakhuis met poortje ernaast uit de 20^{e} eeuw.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

VUGHTERSTRAAT 164: ’t Vergult Cabeltouw

Dit gebouw bestond vroeger uit vijf panden, van het zuiden naar het noorden gerekend als volgt: De Witte Rooster, Het Duifke, ‘t Root Leeuwke later ‘t Sevengester, ‘t Vergult Hart en ‘t Vergult Cabeltouw. Het was de woning van de familie Tilman die eind 19^{e} eeuw achter zijn huis het Tilmanshofje liet bouwen.
Lange tijd heeft hier de Raad van Arbeid gezeten. Er zijn nu appartementen gevestigd met de nummers 2 t/m 50.

Henk(es), 3-11-2011

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het complex bestaat uit twee vroeg-19e-eeuwse panden met vermoedelijk oudere kernen.
Het oostelijke/noordelijke pand heeft deels een lage verdieping en met blauwe, Hollandse pannen gedekte zadeldaken.
De gebosseerd gepleisterde voorgevel rechts heeft een hardstenen plint, in het midden een dubbele deur met vierruits bovenlicht en een eenvoudige risalerende omlijsting, afgedekt met een goot op consoles. Verder heeft het vier grote vensters met glas-in-lood in de bovenlichten en zesruits roedenverdeling in de onderramen op de begane grond en vijf lage vensters, waarvan twee gedicht, met draairamen op de verdieping en het is afgesloten met een geprofileerde kroonlijst.
Het westelijke/zuidelijke pand heeft een verdieping en een met blauwe, Hollandse pannen gedekt schilddak. De op de begane grond gebosseerde gepleisterde voorgevel heeft een hardstenen plint en op de begane grond en de verdieping vier vensters met T-ramen, die op de verdieping gevat zijn tussen pilasters. De gevel is afgesloten door een kroonlijst met tandlijst.

VUGHTERSTRAAT 164A

Het pand is een rijksmonument.
Ook hier woonde, begin 20e eeuw de familie Tilman. Het pand op nummer 166, De Clock-Henne werd overigens eveneens bewoond door een familielid van Tilman.
Het gebouw bestaat uit twee panden waarvan het rechtse het meest opmerkelijke is.
Het pand heeft een gebosseerde pleisterlaag. We zien stucversieringen boven de vensters en er onder een cordonlijst. De dakkapel heeft een gezwenkte top. De kroonlijst is versierd met eier- en parellijst en festoenen. Op de verdieping zitten schuiframen. Het pand is nog geheel in een woonhuisvorm. Het is gebouwd in de 18e en 19e eeuw.

VUGHTERSTRAAT 168: Het Ancker

Het pand is een rijksmonument.
In 1647 bezat Melchior Donckers een brouwerij met de naam Het Swart Ancker op de Vughterdijk.
Het in oorsprong vermoedelijk 17e-eeuwse pand heeft een verdieping onder een met blauwe, Hollandse pannen gedekt schilddak. De, met vier vensterassen brede, gebosseerd gepleisterde voorgevel uit de 1e helft van de 19e eeuw heeft een hardstenen plint, een cordonlijst, een brede en een smalle dubbele paneeldeur met smeedijzeren deurroosters en twee schuiframen - alle met glas-in-lood in de bovenlichten - op de begane grond en zesruits schuiframen op de verdieping. De vensters en deuren hebben alle een getoogde, geprofileerde stucwerkomlijsting die is afgesloten door een geprofileerde kroonlijst met triglieven. Op het dak staat een eenvoudige rondgesloten dakkapel.

VUGHTERSTRAAT 174

Het pand is een rijksmonument.
Het eenvoudige, langgerekte, 16e-eeuwse pandje met een zolderverdieping onder met rode, Hollandse pannen gedekt zadeldak heeft een tuitgevel voor en een trapgevel achter. In de gepleisterde voorgevel zit een stel dubbele inrijdeuren en een 19e-eeuwse, houten winkelpui op de begane grond. Verder zien we staafankers.

Henk(es), 3-11-2011

VUGHTERSTRAAT 178: Sint Joris

De noordelijke helft van het pand droeg de naam Sint Joris. In 1669 werd het pand genoemd De Vergulde Bril en weer later De Roode Molen.
De zuidelijke helft heette in 1603 De Bierton.

Gevelsteen

In de gevel zien we aan de linkerkant een gevelsteen met de tekst *Vanouds in St. Joris*, en aan de rechterkant een steen met de afbeelding van Sint-Joris, gemaakt van Franse kalksteen, 70 x 50 cm en gedateerd met 1968. De maker is onbekend. Het is een naturalistische ridderfiguur - Sint-Joris - op een steigerend paard, die met een lans de draak doorsteekt. Deze gevelsteen is er bij de restauratie in 1968, in opdracht van de firma Van der Aa aangebracht, ter herinnering aan de oudste naam van het pand: Sint Joris. Bij de restauratie werd aan de oorspronkelijke naam de tekst *vanouds* toegevoegd.

Legende Sint-Joris

De feestdag van Sint-Joris is op 23 april. Tijdens de christenvervolgingen van keizer Diocletianus zou de hooggeplaatste ridder Joris de marteldood gestorven zijn. Hij werd een van de meest populaire heiligen van de middeleeuwen. In de elfde eeuw werd dan ook een episode aan zijn leven toegevoegd; niet meer dan een verhaal. Daardoor werd hij echter het meest bekend, namelijk als Sint-Joris, de drakendoder. Er werd verteld, dat er bij de stad Silene in de provincie Lybië in de moerassen een afschuwelijke draak leefde. De bewoners brachten hem in eerste instantie twee schapen per dag. Het aantal schapen was echter niet onuitputtelijk. Men moest overgaan tot het offeren van een schaap en een kind, dat door het lot werd aangewezen. Toen het lot uiteindelijk op de dochter van de koning viel, aarzelde deze acht dagen. Op aandrang van het volk moest hij zijn dochter toch laten gaan. Gelukkig voor de prinses, ontmoette Sint-Joris (ook wel genoemd Sint-Gregorius) het huilende meisje. Hij sprong te paard, vond de draak en doodde het monster met zijn lans in een vreselijk gevecht. Sinds de middeleeuwen wordt Sint-Joris dan ook altijd afgebeeld, vechtend met een draak. Als zodanig werd hij de patroonheilige van de ridders en later van de padvinderij.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Vermoedelijk is dit een 17e eeuws pand. Het voorhuis met een vast achterhuis, met verdieping onder met rode, Hollandse pannen gedekt zadeldak heeft een ingezwenkte halsgevel voor en een tuitgevel achter. Er is een los achterhuis met een lage verdieping onder het met rode, Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild. De in 1957 vernieuwde, in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel heeft een quasi oude, houten winkelpui met luifel. Ter hoogte van de verdieping zitten twee twintigruits schuiframen en op zolderhoogte een negenruits schuifraam.

VUGHTERSTRAAT 179-179B: De Twee Gapers

In de gevel zien we een gevelsteen van Franse kalksteen, genaamd De Twee Gapers. De steen is vermoedelijk 17e eeuws. Afgebeeld zijn twee, Moors uitziende figuren die naar een druiventros happen. Hun kleding met een wit kraagje doet Europees aan. Mogelijk hield de steen verband met de vestiging hier van een Bossche wijnhandelaar uit de 17e eeuw.

VUGHTERSTRAAT 202 en 204/206: Steegje

Het steegje, zonder naam dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, is afgesloten door middel van een houten poort.
Achter het steegje ligt een onbebouwd terrein. Het steegje loopt verder dood.
Het steegje ligt tussen de panden, Vughterstraat 202 met de historische naam De Hoorn, anno 1662, later genoemd De Drie Ossen en Vughterstraat 204/206 met de naam Den Bierwagen.

VUGHTERSTRAAT 206-208: Steegje

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, is afgesloten door middel van een houten poort en is volgens de eigenaar nooit openbaar geweest.
Het steegje komt uit op een onbebouwd terrein en loopt daar dood.
Het steegje ligt naast het pand, Vughterstraat 208 met de historische naam Het Spaaike en aan de linkerkant met huisnummer 206 het pand Den Bierwagen.

VUGHTERSTRAAT 224: In de Drije Keisers

Het pand is een rijksmonument.
Dit herenhuis heeft een versierde deuromlijsting uit ongeveer 1825 en schuiframen.

VUGHTERSTRAAT 226: De Vergulde Klok

Het pand werd in 1651 De Vergulde Klok genoemd.
Aan de oostzijde loopt een steegje naar de vroeger achter het pand gelegen woningen. Na de Tweede Wereldoorlog werd er druk gebouwd in de nieuwe Bossche wijken buiten het stadscentrum. Vele huizen aan onder meer het laatste deel van de Vughterstraat verloederden. Het pand Vughterdijk 76, inmiddels vernummerd in Vughterstraat 226, bleek dit lot eveneens beschoren. In 1973 werd het pand door de gemeente officieel afgevoerd als woning. Aangezien De Vergulde Klok niet voorkwam op een lijst van beschermde monumenten, leek uiteindelijk sloop in het vooruitzicht te komen. Dat ging gelukkig niet door. In 1985 kreeg het een nieuwe eigenaar die De Vergulde Klok restaureerde. Niet alleen met dit pand is dat gebeurd; de laatste periode van de 20e eeuw heeft het laatste deel van de Vughterstraat een gedaantewisseling ondergaan. Men treft er vele gerestaureerde panden aan en een groot aantal kunstgalerieën en een verscheidenheid aan winkels.

Van de Wielsgasthuis

In het midden van de 16e eeuw woonden Jan van de Wiel en zijn vrouw Barbara de Cock in het pand. Zij waren ook de eigenaar van zeven kleine huisjes, cameren genoemd, in het steegje. Bij testament bepaalden zij op 29 april 1547 dat zij een gasthuis zouden oprichten in deze cameren. Zeven schamele en arme echtparen, het liefst familie van de stichters, zouden daarin ondergebracht kunnen worden. Ook andere eerlijke personen mochten opgenomen worden.
De bestemming voor dit gasthuis was eigenlijk wel bijzonder. De meeste gashuisjes waren namelijk bestemd voor alleenstaanden. De kosten van levensonderhoud en voor het onderhoud van de gebouwtjes en voor de zeven echtparen zou men uit de huurprijs van het hoofdpand kunnen halen. Dat gebeurde ruim twee eeuwen lang. In 1756 bleek dat het gasthuis veel schulden had. De panden moesten verkocht worden en het gasthuis hield op te bestaan.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het in oorsprong vermoedelijk 17e-eeuwse pand met verdieping onder met blauwe, Hollandse pannen gedekt zadeldak heeft een wolfseind (een wolfsdak of *wolfdak* is een zadeldak, met twee afgeschuinde vlakken aan de korte zijden; deze afgeschuinde vlakken worden ook wel *wolfseinden* of *wolfeinden* genoemd) voor en een gepleisterde tuitgevel achter. De tot twee verdiepingen verhoogde, gepleisterde voorgevel heeft een hardstenen plint, cordonlijsten, in totaal acht getoogde vensters met T-ramen, geprofileerde stucwerkomlijsting en kuifstuk, een getoogde doorgang aan de oostzijde en een dubbele paneeldeur met deurroosters, getoogd bovenlicht, geprofileerde stucwerkomlijsting en kuifstuk. De voorgevel is afgesloten door een forse kroonlijst met consoles en verdiepte velden in het fries.

VUGHTERSTRAAT, Ter hoogte van 229-231: vervallen steegje/*Jan-Stap-Netjes*

Ter hoogte van deze huisnummers stonden vroeger vier huisjes en er lag een steegje met binnenplaats. In dit steegje met het oude adres Vughterdijk 95A woonde eind 19e en begin 20e eeuw op het huidige perceel 229 aan de binnenplaats in een achterhuisje een zekere *Jan-Stap-Netjes,* althans dat was zijn bijnaam want zijn eigenlijke naam van deze ludieke figuur was Johannes Corten. Eind 19e eeuw (1891) vertrok hij als koloniaal naar Nederlands-Indië en bleef daar tot 1903. Hij nam deel aan de krijgsverrichtingen in Atjeh. Zijn bijnaam dankte hij aan zijn merkwaardige manier van lopen waarbij hij zijn been opvallend ophief en dan uitstrekte. Over de reden van die aparte loop zijn twee verklaringen beschreven, namelijk een opgelopen schotwond tijdens zijn militaire dienst en de gevolgen van een besmettelijke geslachtsziekte. Hij was een bekend volkstype die altijd met zijn hondje bij zijn steegje stond en niemand kwaad deed. Jan stond erom bekend dat hij dooie katten vrat en van het vet een smeersel maakte tegen winterhakken. Het steegje dat schuilgaat achter een normale voordeur, werd onlangs gerestaureerd waarbij tegelijk het voormalige huisje van Jan Corten weer bewoonbaar werd gemaakt.

Aan een kapelaan die hem geestelijk bijstand had verleend vertelde hij ooit: *ik zou rijk zijn geweest als ik de dochter van de kastelein was getrouwd.*

VUGHTERSTRAAT 232-234

Sigarenfabriek Henri de Leeuw N.V.

De sigarenindustrie in 's-Hertogenbosch had een flinke klap gekregen tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen er geen tabak meer werd ingevoerd. Desondanks waren er daarna nog wel sigarenfabrieken in de stad zoals hier in de Vughterstraat 234. Vanaf 1906 tot 1953 was hier namelijk de sigarenfabriek de *Nederlandsche Sigarenfabriek Henri de Leeuw N.V*. gevestigd.

Er werd hier niet altijd gewerkt, want bijvoorbeeld in 1908 vonden er acties plaats. Géén staking. Er werden door de arbeiders eisen gesteld waaronder uiteraard een hoger loon. Toen een voorstel van werkgever De Leeuw, gericht op een hoger loon verworpen dreigde te worden, vond er een arbitrage plaats. Zowel vakbonden, de Kamer van Arbeid als de r.-k. Patroonorganisatie bemiddelden bij dit conflict. De loonsverhoging ging gedeeltelijk door.

Hoewel in de jaren twintig van de vorige eeuw de meeste sigarenfabrikanten hun productie staakten, bleef De Leeuw doorgaan, op het nippertje overleefde men de crisis.

De beroemdste sigaar van De Leeuw was de *Leo Victor*, letterlijk vertaald: de leeuw is de overwinnaar.

Men bezat een monopoliepositie in de Nederlandse D-treinen, daar kon men alleen sigaren van De Leeuw kopen.

Een laatste opleving kende het bedrijf nog tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen de Duitse Weermacht grote bestellingen plaatste. Maar later kwam de schaarste aan grondstoffen en konden er alleen surrogaatproducten vervaardigd worden.

Na de oorlog was men niet meer bij machte de grote traditie van de Bossche sigarenindustrie voort te zetten.

In 1953 werd de naam van De Sigarenfabriek Henri de Leeuw N.V. doorgeschrapt in de registers van de Bossche Kamer van Koophandel. De firma was een samenwerkingsovereenkomst aangegaan met de Kampense makers van de bekende merken Balmoral en White Ash. Maar het ging slecht met de Leo Victor: de verkoop daalde tot een fractie van de vroegere omzet en het merk verdween tenslotte.

Op het adres Vughterstraat 234 overleed met Kerstmis 1954 de sigarenfabrikant Hendricus de Leeuw en enige jaren later verhuisde zijn weduwe naar Vught.

VUGHTERSTRAAT 237: Steegje

Het oorspronkelijke steegje behoort tot het middeleeuwse stratenpatroon. Het is niet toegankelijk. Het is afgesloten met een normaal ogende voordeur.
Het steegje dat bij toeval is ontdekt ligt al twee eeuwen lang verscholen achter één voorzetgevel met daarachter twee panden. De beide aangrenzende muren van het steegje stammen uit de 16e eeuw. De panden waarin het steegje is opgenomen zijn gemeentelijke monumenten. Het steegje is feitelijk, zoals op zoveel plaatsen geïntegreerd in de naastgelegen woningen.
Op de oudst beschikbare kaart bij het stadsarchief die dateert van 1823 is het steegje niet meer ingetekend. De samenvoeging van de twee panden is dus van nog oudere datum.
Het pand op nummer 233 droeg vroeger de naam Het Gulden Nagelvat. Het pand op nummer 241 werd vroeger genoemd: De Drie Hoefijzers.
Achter het steegje ligt een binnenterrein waar vroeger, gebaseerd op de aanwezige funderingen twee cameren moeten hebben gestaan. Tijdens graafwerkzaamheden is er ook een beerput aangetroffen.

VUGHTERSTRAAT 240-242: De Gulden Sterren

Het pand op nummer 240 droeg de naam De Gulden Sterren.
Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit de 19e eeuw met op de begane grond twee schuiframen en een deur en op de verdieping drie schuiframen. De balklagen hebben moer- en kinderbinten.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

VUGHTERSTRAAT 254: Het Rooie Leeuwke

Volgens Mosmans is het leeuwenfiguurtje, dat vroeger op het dak stond voor goed geld aan het buitenland verkocht.

Water- en vuurhuis

Begin 20e eeuw was hier het water- en vuurhuis van Schouten gevestigd, dat later werd voortgezet door de destijds bekende *kikvorsch* H. Keizer.
Deze water- en vuurhuizen lagen meestal in de volksbuurten. De stad kende in 1866 31 officiële water- en vuurhuizen. Ondanks de komst van de gasfabriek kende men in 1910 nog 21 locaties. In 1922 was het aantal teruggelopen tot twee en een jaar later waren ook deze beide water- en vuurhuizen verdwenen.
Het was een gelegenheid waar men in deze volkswijk aanvankelijk alleen warm water en brandende kooltjes of briketten kon kopen. Het accent lag ’s zomers op het kopen van warm water en ’s winters had men behoefte aan gloeiende kooltjes. Het was meestal een klein winkeltje. Soms beschikte men voor de verkoop van het warme water over een aparte ruimte, al dan niet losstaand van de winkel of woonhuis. De opstelling was tegen de achterwand van het lokaal of in een van de hoeken van de achterwand. Daar stond dan een grote ketel die diende als waterreservoir. De inhoud van deze ketel was veelal 1.000 liter, een enkele was aanmerkelijk kleiner (100 liter). De ketel, die van ijzer of koper vervaardigd was stond op een bepaalde hoogte opgesteld. Een gemetselde halfronde muur onttrok de ketel aan het oog. Op gezette tijden werd deze, evenals de overige muren gewit en soms voorzien van een geteerde zwarte lambrisering. Slechts een enkele keer werd er tegelwerk aangebracht. Het muurtje om de ketel reikte niet tot aan het plafond. Aan de bovenzijde werd er ruimte vrijgehouden om de ketel met water te kunnen bijvullen. Hiervoor moesten eerst de planken, waarmee de ketel was afgedekt worden verwijderd voordat er met behulp van een emmertje kon worden bijgevuld. Hierbij gebruikte men een trapje of leertje. Aan de onderzijde van de muur, onder de ketel waren de stookgaten. Afhankelijk van de grootte van de ketel telde men soms wel vier stookgaten. De stookgaten waren gemetseld van Engelse brandstenen en voorzien van ijzeren roosters. Hierop werd het vuur gaande gehouden om het water in de ketel op temperatuur te brengen en te houden. Ter hoogte van de onderkant van de ketel was of waren door de muur heen één of twee kranen van koper aangebracht waarmee het water uit de ketel getapt kon worden. In de betreffende muur was ook een asgat aanwezig, soms voorzien van een ijze-

ren deurtje. De wat meer luxe uitvoeringen van deze ketels beschikten over een peilglas waaraan de stand van waterniveau kon worden afgelezen. Meestal was het geheel aangesloten op een bestaand rookkanaal.
Tot de attributen behoorde onder andere een vuurtang die werd gebruikt om de *slofkes* uit het vuur te halen. Uiteraard beschikte men over een pook voor het oprakelen van het vuur en een schop voor het afvoeren van het as onder de roosters. Deze werd tevens gebruikt voor het inleggen van een slofke. Als brandstof werden turf, hout en briketten gebruikt.
Er werden, hoewel niet zo gebruikelijk in deze stad ook eenvoudige uitvoeringen gebruikt. De ketel hing dan aan een ketting boven het open vuur en het warme water werd er door middel van een grote lepel uit geschept. De laag bij de grond liggende vuurhaard bevond zich binnen een soort rand van gemetselde stenen.
Later werden de ketels vervangen door kolenkachels, waarop dan enkele ketels met water werden geplaatst.

Warm water

Het warm water wat men hier kocht werd voor verschillende doeleinden gebruikt. Dit gebeurde vooral ’s zomers omdat er dan thuis geen kachel brandde.
De buurtbewoners kwamen bijvoorbeeld op maandag met emmers tegelijk want dan was het wasdag. Huisvrouwen die warm water voor de was nodig hadden kregen voor drie cent zelfs een tonnetje heet water thuisbezorgd. Het vervoer van dit warme water gebeurde met een speciale handkar. Dit vervoermiddel was voorzien van een halfronde bodem waarop de tonnetjes horizontaal vervoerd werden. De tonnetjes waren voorzien van een houten stop, ter plaatse trok de bezorger de stop er uit en goot het warme water in de gereedstaande wastobbe of emmers. Om zich enigszins te beschermen tegen de hitte die deze vaatjes uitstraalden droeg hij een sloof van leder.
Ook vrijdags wanneer alles in huis een goede beurt kreeg was er bij de water- en vuurhuizen een extra omzet aan warm water.
Men kwam ook met de koffiepot aanzetten. Rond 1900 kon men nog voor tien personen gemalen koffie halen die twee cent kostte. Met de prijs van een cent voor het kokende water en voor een cent melk kwam dat op totaal vier cent, goed voor een heerlijk kopje koffie.
Andere dagelijks terugkerende rituelen (naast het water halen voor de koffie) waren het bakje warm water voor de heer des huizes om zich te scheren, de kan met warm water voor de afwas en in de winterdag de vulling voor de bedkruik.
In de winterperiode was de verkoop van warm water beduidend minder. In vrijwel alle gezinnen had men dan de mogelijkheid om ketels gevuld met water te plaatsen op de brandende kachels. Op de Brabantse plattebuiskachel, een duveltje of op het keukenfornuis werd het water dan aan de kook gebracht en/of gehouden.
Het is begrijpelijk, dat juist in zo'n periode van omzetverlies de koopmansgeest van onze Bossche water- en vuurverkopers op zoek ging naar andere bronnen van inkomsten door uitbreiding van het assortiment.

Kooltjes/briketten

Eén van de meest voor de hand liggende activiteiten ‘s winters was de verkoop van *gloeiende slofkens* afkomstig uit het vuur onder de grote waterketel. Een kooltje werd dan door middel van een vuurschop eruit getild en in een langwerpig of vierkant aardewerken of ijzeren bakje gelegd (een test) en vervolgens goed ingelegd. Dit was een methode waarbij het gloeiende kooltje niet alleen in de as werd gelegd, maar ook met as afkomstig uit de aslade werd toegedekt. Dit had het voordeel, dat de tijdsduur dat het kooltje de functie van warmtebron moest vervullen verlengd werd. Vervolgens werd de test in een stoof geplaatst: een vierkant houten kistje met een aantal gaten aan de bovenzijde en aan één zijde open. Deze stoven dienden als verwarming voor de voeten. Op de stoof werden de voeten geplaatst. Als de grote rok, jurk of kamerjas er dan nog over heen ging, werden ook de benen goed verwarmd.
Ze werden niet alleen thuis gebruikt maar ook op de markten en in de kerken. De Sint-Jan had in vroegere tijden nog een speciaal stovenkamertje van waaruit de *stoelenzetsters* deze stoven met kooltjes verhuurden aan de kerkgangers. Een stoof met twee slofjes kostte rond 1900 zo'n zes cent.
De vuurkooltjes werden ook gekocht door bepaalde categorieën ambachtslieden. Met name waren dat de smeden voor hun smidsvuur en de kleermakers voor hun persijzer. Overigens zullen zij waarschijnlijk niet voor een geweldige omzetverbetering hebben gezorgd.
De kooltjes en eventueel briketten werden ook nog gebruikt om de kachel thuis aan te steken.

Ontwikkelingen

Het water- en vuurhuis was echter niet alleen een praktische voorziening, het was ook een sociaal trefpunt. Later vulden ook andere (huishoud)artikelen de schappen. Om het wachten wat aangenamer te maken werd er ook wel, legaal of illegaal een borreltje geschonken. In de meeste water- en vuurhuisjes kon men ook illegaal drank kopen. Sommige water- en vuurhuizen werden volwaardige cafés zoals Stadsherberg ‘t Pumpke, destijds liggend aan de Hooge Nieuwstraat en thans aan de Parade.

Toen de huizen stromend water kregen werd het water- en vuurhuis nog meer een seizoenbedrijf. In de winter, als thuis de kachel brandde had men het water- en vuurhuis niet meer nodig. Of het moest nog zijn voor een testje gloeiende kolen die in de stoof, die destijds in geen enkel huis ontbrak, de voeten hielp warm te houden. Na de oprichting van de Gemeentelijke Gasfabriek in 1887, de komst van het stromend water en de elektriciteit kwam er langzaamaan toch een einde aan het tijdperk van de water- en vuurhuizen.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Het in schoon metselwerk opgetrokken, in oorsprong vermoedelijk 16e-eeuwse pand met voorhuis en met een vast achterhuis heeft een verdieping onder met rode, Hollandse pannen gedekt zadeldak met wolfeind voor en een gepleisterde tuitgevel met top- en schouderstukken achter.
De voorgevel is op de begane grond gepleisterd en heeft een in 1971 aangebrachte winkelpui in vroeg-19e-eeuwse stijl.
In het midden zit een dubbele paneeldeur met bovenlicht dat aan weerszijden is gekoppeld aan een achtruits raam. Op de verdieping zitten twee zesruits schuiframen en op zolderhoogte twee vierruits attiekramen. De gevel is afgesloten met een forse, geprofileerde kroonlijst.
In de achtergevel zit een deur met bovenlicht, zesruits schuiframen en een vierruits raam in de geveltop. Verder heeft het staafankers.
Inpandig treffen we een kelder met tongewelf aan onder het achterhuis. Verder zien we enkelvoudige balklagen en eiken dekbalkjukken met schaarspanten met balk.
Het is een fraai gebouw van eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.
Het pand is door twee bogen over het tussenliggende steegje Achter het Fortuintje verbonden met Vughterstraat 258.

VUGHTERSTRAAT 258: Het Fortuyn

Het steegje links van dit pand is hiernaar vernoemd.
Het pand is een rijksmonument.
Het in schoon metselwerk opgetrokken, vermoedelijk 16e-eeuwse pand met voorhuis en vast achterhuis heeft een verdieping onder een met rode, Hollandse pannen gedekt zadeldak met schild voor en een puntgevel met vlechtingen achter.
De gepleisterde voorgevel uit de 1e helft van de 19e eeuw met horizontale getrokken voegen heeft een door een gekorniste kroonlijst met tandlijst afgesloten winkelpui met in het midden een paneeldeur met snijlicht, die aan weerszijden gekoppeld is aan een achtruits schuifraam.
Verder zien we een cordonlijst en twee getoogde vensters met zesruits schuiframen en geprofileerde stucwerkomlijsting op de verdieping die is afgesloten door een kroonlijst met in het fries twee ronde vensters en erboven een dakkapel met fronton en een vierruits schuifraam.

VUGHTERSTRAAT 263-265 en 267: Steegje

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, is afgesloten door middel van een poort dat zich in een grote stenen omlijsting bevindt.
Vroeger liep het steegje verder door naar de Westwal maar het loopt nu dood op een onbebouwd binnenterrein.
Rechts van het steegje, Vughterstraat 263-265 ligt het pand met de historische naam De Ploegh. Aan de linkerkant, Vughterstraat 267 staat het huis met de naam De Drie Swarte Mollen, anno 1630 met trapgevel en tudorvormige ontlastingsbogen.

VUGHTERSTRAAT 264: De Halve Mane

Tussen de voormalige percelen 1028 en 1029 liep volgens Mosmans de *gang naar St. Corneliskapel*, die achter deze huizen heeft gestaan maar volgens Van Sasse van Ysselt, A.F.O. (Voorname huizen en gebouwen) zou de kapel hebben gestaan op het erf van een naburig huis, De Moriaan. De Sint Corneliskapel bestond reeds vóór 1450 en is in 1636 afgebroken.
De gronden werden later (1664) in drie percelen verkocht.

Hier lag vroeger tussen de huidige nummers 260 en 262 een steegje met de naam Halve Maanstraatje. Het was gelegen tussen het voormalige huis De Halve Maan en het huis Het Vergult Hekken. In dit laatste pand, vroeger bekend onder deze naam, en nu nummer 260, is jarenlang de drukkerij van F.J.L. Cordens gevestigd geweest. Na de Tweede Wereldoorlog werd het steegje in de huidige bebouwing opgenomen.

VUGHTERSTRAAT 267: De Drije Swarte Mollen

Het huis uit omstreeks 1630 heeft een **renaissance** trapgevel met natuurstenen banden en een waterlijst met kopje. We zien tudorboogvormige ontlastingsbogen boven de vensters van de eerste en een korfboog boven het venster van de tweede verdieping.
Het gerestaureerde pand heeft vroeger een stoep gekend; daarom is het een goed idee van het Architectenburo Teering en Van Laar geweest om hier een stoephek aan te brengen.

VUGHTERSTRAAT 269-271: De Bijenkorf

Omdat er vroeger, zoals bij zoveel panden sprake was van twee woningen, heeft het huis nu nog twee nummers. Het steegje Achter de Bijenkorf dat iets verderop ligt is naar dit huis genoemd.
Het pand is een rijksmonument.
Dit pand dateert uit ca. 1500. De datering kon vooral worden vastgesteld op basis van de in de zolderbalklaag van het achterhuis aangetroffen peerkraalsleutelstukken (dragers van de moerbalken). Tot in de 18e eeuw had dit pand, zoals zoveel panden een houten voorgevel.
Het gerestaureerde huis heeft een ingezwenkte halsgevel uit het einde van de 17e eeuw met op de hoeken een toegespitste rollaag. Het topvenster is rondom gedicht.
Het pand heeft een middeleeuwse kelder met tongewelf. Deze kelder vertoont sporen van een nog ouder 15e eeuws huis.

VUGHTERSTRAAT 277: De Swarte Sleutel

De zwarte sleutel in het bovenlicht refereert aan de naam van het pand.
Het pand is een rijksmonument.
Het huis heeft een 17e-eeuwse **renaissance** trapgevel met toepassing van natuursteenblokken in de strekken boven de vensters en onder de buitenste trappen. Verder heeft het een driehoekig fronton op de top en daaronder een ovaal topvenster en schuiframen.

VUGHTERSTRAAT: Steegje tussen 277 en 289: Achter de Bijenkorf

Het steegje dat tot het middeleeuwse stratenpatroon behoort, was oorspronkelijk een verbinding tussen Westwal 48G-48H en 49 en Vughterstraat tussen de nummers 289 en 277, (pand De Swarte Sleutel).
Hier in de Vughterstraat is het nog wel herkenbaar als steegje maar het is d.m.v. een poort afgesloten. Het is alleen vanaf de Westwal toegankelijk en het loopt dood op een klein binnenhofje (nieuwbouw).
Het steegje is genoemd naar het pand De Bijenkorf met ingezwenkte halsgevel, Vughterstraat 269-271.

VUGHTERSTRAAT 280: Den Swarten Eenhoorn

Het pand is een rijksmonument.
Dit voormalige garagebedrijf met kantoor en woningen is gelegen aan de oostelijke zijde van de Vughterstraat en is aan beide zijden aan de belendende panden vastgebouwd. Het is een diep pand, dat zich uitstrekt tussen de Vughterstraat en de Parklaan, waar de woningen op nummers 28-29 het complex aan de achterzijde afsluiten. Boven de achterinrit van de garage aan de Parklaan bevinden zich twee dienstwoningen.
Het toenmalige garagebedrijf van Pompen & Verlouw (Fordgarage) dateert uit 1932-1933 en werd opgetrokken in de vormentaal van de **Nieuwe zakelijkheid** (expressionistische architectuur) met enige verwijzingen naar de late **Amsterdamse school.**
Vóór deze bouw stond hier lange tijd een bierbrouwerij en een likeurstokerij. Het pand heette begin 1900 Vucht’s Eenhoorn. In de volksmond kreeg het de naam De Laatste Stuiver.
In 2009 heeft de gemeente subsidie afgegeven voor beeldbepalende monumenten zoals dit pand, eigendom van de gemeente. Andere panden/objecten zijn de Judastoren, manege aan de Hekellaan, Sint Josephkerk en Het Kruithuis. Bovendien wordt getracht subsidie te verkrijgen bij het Rijk en de Europese fondsen. Naar verwachting zal men in december 2010 starten met de restauratie van dit pand met als einddatum 2012. Restauratiearchitect is Miel Wijnen van Wijnen Architectuur. Onder meer worden het dak vernieuwd en het glas van de lichttoren aan de Vughterstraat vervangen. De hal uit de jaren vijftig van de 20e eeuw wordt gerenoveerd.
Het pand heeft een langgerekte L-vormige plattegrond; aan de voorzijde een drielaags bouwdeel onder een plat dak voor de kantoren en bovenwoningen. Dit is via een lager tussenlid onder een plat verbonden met de bredere achterliggende garagehal. Deze hoge eenlaagse hal is voorzien van een flauw hellend zadeldak met een noklantaarn. Aan de zijde van de Parklaan is deze hal, opnieuw door middel van een lager tussenlid onder een plat dak verbonden met een vierlaags bouwdeel, waarin woningen zijn ondergebracht. Het pand telt aan de Vughterstraat drie en aan de Parklaan vier bouwlagen onder een plat dak. De gevels zijn opgetrokken in imitatiehandvorm baksteen, deels, boven de pui, in koppenverband. De gevel aan de Vughterstraat heeft op de begane grond een diep portiek met een brede inrijpoort voor de garagehal. Aan linker- en rechterzijde hiervan bevinden zich, respectievelijk een voormalig directiekantoor en een administratiekantoor voor de garage. Deze driezijdig gesloten vertrekken zijn voorzien van een vijftal grote, aaneengesloten ramen in stalen kozijnen met bovenlichten in de vorm van valramen met glas-in-lood. Hieronder een betegelde plint.
Ter hoogte van de eerste en tweede verdieping zitten driedelige vensters met stalen kozijnen, met iets smallere bovenlichten. In het meest linkse deel van de gevel zijn de stalen kozijnen vervangen door aluminium kozijnen. Over het midden van de voorgevel loopt de aanzet van een in staal en glas uitgevoerde vierkante lichttoren, die boven de gevel uitsteekt, met hierin vereenvoudigde glaspanelen. De voorgevel wordt afgesloten door een dubbele rij pannen. De zuidelijke zijgevel van de garagehal is vlak onder het dak voorzien van brede twaalfruits vensters met stalen roeden. De achtergevel aan de Parklaan 28-29 telt vier traveeën. In de middelste twee traveeën zitten twee garagedeuren (links nog oorspronkelijk met drie vierruits ramen). Aan weerszijden hiervan bevinden zich de ingangspartijen naar de woningen, bestaande uit houten paneeldeuren met een smalle, verticale raampartij. Het bovenlicht is uitgevoerd in de vorm van vier smalle spleetvensters met glas-in-lood. In de twee middelste traveeën, ter hoogte van de eerste en tweede verdieping zit een sterk uitkragende erker op uitkragende betonnen consoles, afgedekt met pannen.
Op de tweede verdieping bevinden zich loggia's, met daarboven balkons. In de buitenste traveeën zitten éénruits vensters met bredere bovenlichten, voorzien van glas-in-lood. In de erker op de eerste verdieping zitten driedelige vensters, eveneens voorzien van bredere bovenlichten met glas-in-lood. De bovenrand van de gevel is afgedekt met pannen. Inpandig toont het garagebedrijf in hoofdlijnen nog de oorspronkelijke indeling. Aan de voorzijde ligt links het voormalige directiekantoor en rechts het voormalige administratiekantoor met kluis en een smalle gang naar de garagehal. In beide kantoren zien we nog eikenhouten lambriseringen. Onder het dak van de garagehal bevinden zich stalen vakwerkspanten en in de garagehal (delen van) een tegellambrisering. Het garagebedrijf is van algemeen belang. Het object heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een typologische ontwikkeling. Het object vormt een vroeg voorbeeld van een garagebedrijf, met

kantoortjes en achtergelegen garagehal. Het object bezit architectuurhistorische waarde vanwege de stijl, een voorbeeld van de Nieuwe zakelijkheid, met elementen van de late Amsterdamse school, met name de lichttoren, die fungeerde als blikvanger en reclameobject en vanwege het bijzondere materiaalgebruik. Het object is van belang vanwege de gaafheid van exterieur en interieur. Tot slot is het object als gaaf voorbeeld van een garagebedrijf uit de jaren dertig van de 20e eeuw van belang vanwege typologische en functionele zeldzaamheid.

WAAIGAT

WAAIGAT

Het straatje verbindt de Brede Haven met de Buitenhaven.
Het doet de naam eer aan omdat de westen- en oostenwind er gemakkelijk doorheen waait. De zeilboten die in de haven lagen kregen hierdoor de wind in de zeilen.

WALPOORT

WALPOORT

De naam van deze straat spreekt voor zich. Deze straat leidde vroeger naar de stadswal en feitelijk nu nog.

Kapel Klooster Mariënburg

Nadat in 1423 aan de westzijde van de Uilenburg een klooster was gesticht van de zusters van het Gemene Leven stichtte een rijke zuster in 1488 de kapel van het klooster, dat vanaf die tijd Mariënburg heette. De kapel werd toen verbonden aan het klooster door een ommuurde kloostertuin. De kapel werd in 1491/1492 gewijd door Libertus van Broechem, een bisschop uit de minderbroederorde. Van het oude klooster aan de Sint Jansingel is alleen een deel van de oude kapel/kerk gespaard gebleven. Het was een eenbeukige zaalkerk met driezijdig gesloten koor, een vier traveeën diepe gewelfde vrouwengalerij, een voorportaal en een dakruiter. Het koor was, zoals gebruikelijk op het oosten gericht.

Dit was een zogenaamde dubbelkerk, dat wil zeggen dat de nonnen tijdens de vieringen op een verdieping (nonnengalerij) zaten om de aardse verleidingen te kunnen weerstaan en de gelovigen op de begane grond verbleven.
Het klooster werd zwaar beschadigd tijdens de Beeldenstormen. Op de eerste dag kregen de beeldenbestormers een tafel met brood en vernielden niets. Twee dagen later kwamen zij echter toch noch terug en brachten toen wel vernielingen aan.
Na 1629 mochten de nonnen in het klooster blijven en de kapel blijven gebruiken. Zeer waarschijnlijk kwamen ook gelovigen uit de buurt naar de mis. In 1669 waren nog tien zusters aanwezig. De laatste zusters, er waren er toen nog vier, vertrokken in 1675 naar Maaseik waar voorheen al meer nonnen naartoe waren vertrokken.
Kort daarna, vanaf 1676 kregen de Staten de beschikking over de leegstaande gebouwen. Het klooster werd afgebroken. In 1682 was alleen de kapel aan de Walpoort nog over. De kloosterkapel werd tussen 1684 en 1693 min of meer officieel als schuilkerk gebruikt door de pastoors van de Sint-Cathrien. Juridisch kwam de kapel al in militaire handen, toen de laatste Bossche non in 1682 te Maaseik stierf.

Hoewel in 1682 het klooster al volledig zou zijn verdwenen vermeldt een andere bron dat volgens een schepenakte van 27 oktober 1707 het oude klooster Mariënburg toen grotendeels werd verkocht. Op 22 augustus 1713 gaf de Raad van State in erfpacht aan generaal-majoor Frederik Thomas Yvoi, de latere commandant van de stad een deel van de tuin, gelegen tussen kapel en de stadswal, twee woningen en een schuur met erf. Hij had deze goederen al eerder kosteloos in gebruik gekregen van de Raad van State.
De kapel werd in 1693 ingericht als munitieopslag en arsenaal. De grafzerken van het kerkhof werden toen ook verkocht.
In 1857 was de kapel nog steeds in gebruik als een militair magazijn. Op de eerste en zolderverdieping waren wel enige ramen toegevoegd. In het begin van de 20e eeuw werd de kerk door de zusters van het Gezelschap van JMJ in gebruik genomen als schoolgebouw. In 1918 kreeg de kapel haar religieuze functie weer terug. De kapel werd in 1928 grondig verbouwd waarbij de gevels werden verhoogd en voorzien van ruime vensters met bovenlichten. Het middeleeuwse muurwerk werd bepleisterd, waarbij ook een nieuwe verdieping in schoon metselwerk is toegevoegd. Deze bouwlaag kreeg betonnen spanten en een nieuwe kapconstructie. Mosmans vond in 1929 tijdens deze verbouwing vlak voor de plaats van het voormalige altaar het graf van pater kapucijn Marcellinus, die in 1637 was overleden. Na 1944 werd in het postulaatgebouw tijdelijk lesgegeven aan de meisjes van de lagere school en de huishoudschool.
In 1961 stond het onderste deel van het gebouw bekend als de Sint-Josephkapel, een bezinningsruimte en noodkapel, omdat de kapel van het moederhuis werd opgeknapt. De verdiepingen bleven in gebruik als slaapzaal voor de novicen en bergruimte.
In 1979 kreeg de kapel een kantoorfunctie voor diverse instellingen. Er kwam een entree aan de Walpoort, er werd een nieuw trappenhuis aangebracht en er kwamen systeemwanden en –plafonds in het gebouw. Even later, in 1988 werden bij het realiseren van een onderdoorgang ten behoeve van de naastgelegen woningen de restanten gesloopt van het voorportaal en de traptoren van de kapel.

Vanaf 2000 is de zolderverdieping verhuurd. De slaapzaal van de novicen werd weer herkenbaar, na het verwijderen van de gipsplaten.
Na de restauratie in 1928 en bij latere aanpassingen zijn alleen de oude muren uit 1488 op de begane grond, verborgen achter pleisterwerk nog intact zijn. Desondanks is de kapel in haar huidige verschijningsvorm een belangrijk voorbeeld uit de vroege Bossche bouwgeschiedenis. De kapel heeft een belangrijke rol gespeeld in het kloosterleven en de militaire geschiedenis van de stad en is één van de weinige overgebleven stenen gebouwen uit de 15e eeuw. Mogelijk worden in de toekomst de oorspronkelijke schilderingen en bakstenen, die thans verborgen zijn onder de huidige vloer en achter kalklagen en die door Jan Mosmans in 1929 zijn aangetroffen, weer zichtbaar gemaakt.

Schuilkerk: De Kapel van Mariënburg

Nadat de stad in 1629 was veroverd door Frederik Hendrik mochten de nonnen in het klooster blijven en hun kapel blijven gebruiken. Vermoedelijk hebben de gelovigen in die periode de diensten in de kapel ook bijgewoond. Toen de laatste kloosterlingen in 1675 waren vertrokken heeft deze kapel min of meer officieel van 1684 tot 1693 dienst gedaan als schuilkerk. De missen werden opgedragen door de pastoors van de Sint-Cathrien. De kapel viel daarna toe aan de Staat waarna de zerken werden verkocht en het een opslagplaats werd voor munitie t.b.v. de Staten-Generaal.

WALPOORT 35-45: Grassohuisjes

Machinefabrikant Willem Grasso liet in 1884 deze huisjes bouwen voor zijn werknemers. Vroeger lieten wel meer fabrikanten met een sociale instelling woningen voor hun personeel bouwen. Denk maar aan het Witte Dorp van Philips in Eindhoven.
Het blok, bestaande uit zes arbeiderswoningen, is gelegen aan de noordelijke zijde van de Walpoort en sluit op de hoek Walpoort en Sint Janssingel aan op de woonhuizen Sint Janssingel 46-48.
De arbeiderswoningen werden opgetrokken in een **traditioneel-ambachtelijke** bouwstijl, met een verzorgde detaillering. De woningen werden later uitgebreid met een lagere uitbouw aan de achterzijde. Hierbij werd een gedeelte van de oorspronkelijke achtergevel van de woningen uitgebroken.

Bouwgegevens

De woningen zijn rijksmonumenten. De panden zijn opgetrokken in een traditioneel-ambachtelijke bouwstijl, met verzorgde detaillering.
De arbeiderswoningen hebben een rechthoekige plattegrond en tellen één bouwlaag onder een schilddak, gedekt met verbeterde Hollandse pannen en voorzien van een bakgoot. Er zitten dakvensters in het dakschild boven de achtergevel. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, met een hardstenen plint. Onder de goot zit een bakstenen sierlijst. In de voorgevel zitten gietijzeren sierankers en in de zij- en achtergevel meer eenvoudige muurankers. De woningen hebben een eenvoudige ingangspartij, bestaande uit een vernieuwde paneeldeur met gedeeld bovenlicht. Hiernaast, ter plaatse van de woonkamer, zit een zesruits schuifraam.
Walpoort 45 heeft naast de ingang een klein éénruits raam.
Het hoekhuis Walpoort 35 heeft geheel rechts nog een zijingang met daarnaast een klein eenruitsraam. De oorspronkelijke achtergevel van de arbeiderswoningen gaat grotendeels schuil achter een moderne aanbouw onder een vlak lessenaarsdak. De oostelijke kopgevel kent geen vensters.
Het inpandige van de arbeiderswoningen is gemoderniseerd. De uiterst eenvoudige dispositie is grotendeels gehandhaafd: op de begane grond een klein vierkant halletje met toegang tot de woonkamer. Hierin bevindt zich een open keuken en een trap naar de zolderverdieping, waar een slaapkamer en een bergruimte zijn ondergebracht.
De arbeiderswoningen zijn van algemeen belang. De arbeiderswoningen bezitten cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van een sociaaleconomische ontwikkeling, als illustratie van arbeidershuisvesting, tot stand gekomen in opdracht van een fabrikant. De eenvoudige arbeiderswoningen zijn voorts van belang als voorbeeld van een typologische ontwikkeling. De arbeiderswoningen zijn van belang vanwege functionele en typologische zeldzaamheid.

WATER EN VUURPLEIN

WATER EN VUURPLEIN

Via het Peter de Gekstraatje komt men uit op het Water en Vuurplein. Op 5 juli 2000 werd het Water en Vuurplein geopend. Er staan nu vijftien stadsvilla's, twee sluiswoningen en twee torens met elf appartementen. Het patroon van de straatjes *Achter de Roskam* en het *Peter de Gekstraatje,* waaraan vroeger de bedrijfjes en fabriekjes lagen, is teruggebracht in deze nieuwe bebouwing van het Water en Vuurplein.
Oorspronkelijk stond hier de brandweerkazerne van 1938 tot 1996. Een gevelsteen uit 1938 herinnert ons daar nog aan. Het trappenhuis verwijst ook nog enigszins naar de slangentoren van de brandweerkazerne. Als afgeleide van het verleden heeft men daarom deze naam aan het plein gegeven. Marianne Keser bedacht de naam.

De allereerste brandweerkazerne was in de Orthenstraat nummer 77. In 1908 nam de brandweer daar een voormalig slachthuis over. Daarvoor werkte men met spuithuisjes.

Spreuk

We zien hier ook een gevelsteen met de tekst: *Is dè wè.* Dit betekent*: is dat wat.* De stad kent inmiddels meer dan 35 van dit soort spreuken. Niet alle spreuken zijn overigens van hem afkomstig.

Archeologisch onderzoek

Bij de bouw van de inmiddels al weer gesloopte brandweerkazerne in de jaren dertig van de 20e eeuw was al een groot deel van de ondergrond verstoord. Daarom vond een opgraving plaats op slechts een klein deel van het terrein. Op kaarten uit de 19e eeuw stonden enkele rijen kleine woningen afgebeeld, zogenaamde *cameren.* Van deze, vroeger algemeen voorkomende huisjes zijn er in de stad nog maar enkele bewaard, bijvoorbeeld in het Peter de Gekstraatje, aansluitend aan het opgravingterrein en in de Putgang.
Van de *cameren* werd echter weinig teruggevonden. Het restant van het rijtje cameren bleek zo ondiep te zijn gefundeerd dat er vrijwel niets werd aantroffen. De c*ameren* bleken bovendien niet ouder dan begin 19e eeuw. Wel kwamen onder de schamele restanten vrij onverwachts fundamenten te voorschijn van veel grotere huizen aan de Orthenstraat en van werkplaatsen, achter deze huizen. Dit achterterrein was tot in de 19e eeuw kennelijk een soort industriegebied.

Beerputten

De opgravingsput bevond zich direct achter de van oorsprong middeleeuwse huizen aan de Orthenstraat, waarvan er nog enkele bewaard zijn gebleven. Achter ieder huis was een plaatsje met een plee, die uitkwam op een beerput. Ieder huis had zijn eigen beerput, die van tijd tot tijd werd geleegd. Als de put te bouwvallig werd, legde men een nieuwe aan.
Beerputten betekenen “voer” voor de archeologen, omdat bewoners er heel wat huishoudelijk afval in deponeerden. Het leert ons veel over eetgewoonten, gebruiksvoorwerpen en rijkdom van de gebruikers. Hier was precies bekend bij welke huizen de beerputten hoorden. Daarom konden deze gegevens gekoppeld worden aan de kennis die in het stadsarchief aanwezig was over de bewoners: hun naam, beroep en sociale status. Archiefonderzoek gaf later in combinatie met de archeologische vondsten een vrij compleet beeld over de bewoners van dit deel van de Orthenstraat.
Van vier naast elkaar gelegen huizen werden zes beerputten opgegraven uit de 15e tot het begin van de 20e eeuw. De oudste van deze putten had een diameter van circa 3,50 meter en was daarmee een van de grootste tot op heden in 's-Hertogenbosch gevonden beerputten. Deze put was tegelijk met het bijbehorende huis aan de Orthenstraat in de 2e helft van de 15e eeuw gebouwd. De vondsten uit de beerput wijzen op bewoning door een vooraanstaand persoon. Er werden onder andere aangetroffen een messing kandelaar, een lijst van een ronde spiegel en glaswerk. De houten spiegellijst is bijzonder, aangezien spiegels in die tijd alleen in rijke huishoudens voorkwamen. Messing kandelaars worden ook maar zelden in beerputten aangetroffen. Een kapotte kandelaar werd normaal gesproken omgesmolten vanwege het waardevolle metaal.

Achter het buurpand bevond zich een iets jongere beerput. Daarin werd een fraaie kruik gevonden, waarop het gezicht van een baardman was gemodelleerd.
In een veel latere beerput, uit het begin van de 19e eeuw, kwamen eveneens enkele bijzondere vondsten te voorschijn: een deel van een terracotta beeld van een bebaarde man met hoed, een soort tuinkabouter, enkele bijzondere pijpenkoppen, waarvan één in de vorm van een soldatenkop en een andere met het wapen van 's-Hertogenbosch. Deze pijp was gemaakt in de fabriek van Leonardus Eras, vlakbij, achter Orthenstraat 53-55.

Industriegebied

Op de terreinen achter de huizen van de Orthenstraat bleken diverse kleine industrieën gevestigd te zijn geweest. Restanten daarvan kwamen tijdens de opgraving aan het licht. Zo moet er in het pand Orthenstraat 61 in de 15e eeuw een speldenmaker hebben gewoond. De speldenindustrie was in de 15e en 16e eeuw in ’s-Hertogenbosch een belangrijke nijverheid. Spelden werden op grote schaal geëxporteerd. Van de speldenmaker is een afvalkuil opgegraven met een groot aantal verschillende soorten spelden en halffabricaten. Nader onderzoek hiervan gaf inzicht in het productieproces.
Naast het huis van de speldenmaker lag al in de 14e eeuw een straatje *Achter de* Ros*kam.* Hier stonden in de 16e en 17e eeuw werkplaatsen, waarvan de bakstenen vloeren zijn teruggevonden. Wat hier werd geproduceerd, is niet duidelijk. Misschien een pottenbakkerij, gezien de fragmenten van misbaksels van aardewerk.
In de 18e eeuw bevond zich hier ook een leerlooierij: in een in de bodem ingegraven kuip legde men afwisselend eikenschors en huiden. Het looizuur uit de eikenschors werkte op de huiden in. Dat was een proces dat veel stank veroorzaakte. Daarom vond het meestal plaats op achterterreinen, liefst zo ver mogelijk van de huizen. Tijdens de opgraving zijn de resten van enkele kuipen teruggevonden.
Iets verderop, aan het Peter de Gekstraatje lag in de 19e eeuw een ijzergieterij. Het productieafval van grote ijzerslakken werd daar op verschillende plaatsen aangetroffen. Werknemers van deze ijzergieterij woonden in de *cameren* daar tegenover, aan het Peter de Gekstraatje, waarvan er nu enkele gerestaureerd zijn.

Brandpreventie

In de middeleeuwen hebben diverse stadsbranden grote ravages aangericht. Naar aanleiding van de grote stadsbrand in 1463 waarbij veel huizen in brand opgingen bepaalde het stadsbestuur dat de dakbedekking van gebouwen niet meer uit stro en/of riet mocht bestaan maar van gebakken pannen of leien moest zijn. Het stadsbestuur streefde er ook naar om ambachtslieden met een open vuur, zoals bakkers en smeden te laten vestigen op de hoek van een straat. Ambachtslieden mochten ook niet met kaarslicht werken. Dat kwam de kwaliteit niet ten goede maar het was toch ook te brandgevaarlijk. Linnenwevers mochten daarom vóór vijf uur ’s ochtends niet achter hun weefgetouw zitten. Hetzelfde verbod gold bijvoorbeeld ook voor de schoenmakers.
In 1614 stelde het stadsbestuur aan inwoners een derde van de benodigde metselstenen ter beschikking wanneer zij een houten gevel van een huis zouden vervangen door een stenen gevel. In 1744 schreef het stadsbestuur voor dat voortaan de bouw en reparatie van houten gevels was verboden.

Brandalarm

Eeuwenlang verbleef er dag en nacht een nachtwaker in de toren van de Sint-Jan. In een stadsrekening wordt deze nachtwaker al in 1399 genoemd. Hij had als taak de stad in de gaten te houden. In oorlogstijd moest hij ook letten op de mogelijke benadering van de vijand. Elk uur moest hij op de trompet blazen om aan te geven dat hij wakker en waakzaam was. In vredestijd moest hij speuren naar een begin van een brand. Dan moest de nachtwaker op zijn trompet blazen om zo alarm te slaan. Vervolgens werd ook de klok van het stadhuis geluid en omdat deze niet overal goed te horen was werd ook nog een van de grote klokken van de Sint-Jan geluid.

Nachtroepers/klapwakers

Vanaf het eind van de 16e eeuw waren er in de stad nachtroepers of klapwakers. Zij waakten niet alleen tegen brand maar ook tegen diefstal, inbraak en smokkelarij.
De per stadswijk georganiseerde brandwachten liepen bij een melding snel naar het brandspuithuisje en vervolgens naar de brand. Diegenen die er het eerst waren kregen een beloning. In 1892 werden de zestien nog bestaande nachtwakers (één op de toren, de rest patrouillerend in de stad) ontslagen en werd hun taak overgenomen door de politie. Toen kwam ook een eind aan een andere traditie. Elk jaar op oudejaarsavond blies de nachtwaker om 12 uur precies op zijn trompet om het nieuwe jaar aan te kondigen. De Markt stond op dat moment vol volk. Enkele leden van het koor Cecilia zongen daarna vanaf de toren koraalmuziek.

Brand blussen

In eerste instantie heeft heel vroeger de geestelijkheid zich ingezet voor het blussen van branden. Later werd deze taak vooral door de gilden overgenomen.
In de 1e helft van de 17e eeuw was er van een stedelijke brandweerorganisatie nog geen sprake. Het blussen van de branden was in eerste instantie toevertrouwd aan het ambachtsgilde van de leidekkers, metselaars en timmerlieden. Zij waren immers gewend op muren en stellingen te klimmen en kenden ook de meeste gebou-

wen. Het blussen van een brand ging toen nog met leren emmertjes water die via een menselijke ketting moesten worden doorgegeven.
Eind 16e eeuw vond een zekere Jan van der Heijden de waterpomp uit en hierdoor veranderde de blusmethode revolutionair. In 1688 kocht het Bossche stadsbestuur voor het aanzienlijke bedrag van ruim 2.000 gulden drie brandspuiten. In 1703 werd de brandweer stedelijk georganiseerd volgens het Amsterdamse model. Het was ook het oprichtingsjaar van de brandweer.
De stad werd verdeeld in drie wijken die elk uit drie blokken bestonden. Iedere wijk kreeg een eigen brandspuit die in een speciaal gebouwd pand werd ondergebracht. De brandspuithuisjes lagen in Achter het Stadhuis, Sint Jorisstraat en bij de Geerlingse Brug in de Hinthamerstraat. In 1739 werd er ook een huisje met brandspuit geplaatst in het Sint Geertruikerkhof. Later kwamen er nog meer spuithuisjes bij zoals in de Diepstraat en op de Markt achter het café De Paternoster. Zelfs in de middelste straalkapel van de Sint-Jan, de huidige Sint-Annakapel werd een brandspuit gestald. Hiervoor was aan de zijde van het Sint Janskerkhof een deur aangebracht waardoor de spuit kon worden in- en uitgereden.
Alle huisjes lagen aan of nabij de Binnendieze om over bluswater te kunnen beschikken. Iedere wijk kreeg zes brandmeesters die elk een ploeg van 36 mensen onder zich hadden. Drie keer per jaar werd er geoefend.
Dit betekende overigens niet dat de burgerij geen verplichtingen had. Zij moesten brandemmers klaar voor gebruik houden en bij brand direct naar de plaats van de brand gaan.
Zodra er een brand uitbrak was het de bedoeling om de brandspuit zo snel mogelijk bij de brand te brengen waarbij degene die het eerst water gaf een premie kreeg van twaalf gulden. Deze wedstrijden werden soms ook wel lachwekkend. Bepaalde groepen schroomden er namelijk niet voor om elkaar te saboteren om zo als eerste de premie in de wacht te slepen.
Er werden voor de stad allerlei regels opgesteld. Zo moesten het Groot Ziekengasthuis en het Heilige Geesthuis voldoende emmers en dergelijke beschikbaar hebben. Iedere brouwerij, ververij, zeepziederij, kortom bedrijven waar met open vuur werd gewerkt moesten ook ieder zes emmers hebben. De gemeente had op een bepaald moment zelf de beschikking over 34 ladders, 987 emmers en 34 watertonnen.
De blokmeesters hadden, naast veel andere taken ook de zorg voor het onderhoud van de pompen, tonnen en de leren emmers. Ook de watertrappen naar de Binnendieze, zoals in de Gasthuisstraat moesten in goede staat worden gehouden.
Het was inmiddels al lang verboden houten gevels te bouwen of te repareren en strooien daken aan te leggen of te vernieuwen. Er mochten ook geen ovens, ketels en fornuizen meer op een bovenverdieping worden geplaatst. Werklieden die met hout, turf of hooi omgingen of werkzaam waren in de bouw mochten niet roken. Men mocht zelfs geen pijp op zak hebben. Zo bang was men voor stadsbranden die de stad al diverse malen hadden geteisterd.
In 1746 werd er nog een afzonderlijke brandspuit aangeschaft voor de toren van de Sint-Jan terwijl een jaar later een brandspuit werd aangekocht voor de linker Kanaaldijk.
Eind 19e eeuw werd voor het eerst gebruik gemaakt van de stoomspuit die moest worden voortgetrokken door paarden. Tijdens de rit werd dan het vuur opgestookt om er voor te zorgen dat men bij aankomst al kon beschikken over stoom om de pomp in werking te stellen. Later werden de paarden door auto’s vervangen.
De komst van het waterleidingnet in de stad eind 19e eeuw was van groot belang voor de brandweer. Men was nu in staat, zonder gebruik te maken van pompen direct te blussen. Op afstanden van 50 tot 100 meter werden in de straten brandkranen aangebracht zodat de brandweer, door middel van een op de brandkraan opgeschroefd opzetstuk waaraan de slangen werden gekoppeld het leidingwater kon ophalen. De waterdruk was weliswaar aanzienlijk minder maar dat was bij lage bebouwing niet bezwaarlijk.
In 1901 werd een nieuw reglement voor een nieuwe organisatie van de brandweer vastgesteld. Als gevolg van de komst van de telefoon werd de communicatie sterk verbeterd.
In 1943 richtte men in de stad de beroepsbrandweer op. Nieuwe technieken hebben voor meer snelheid gezorgd maar het water als blusmiddel bleef onveranderd.

WATERSTRAAT

WATERSTRAAT

De straat is, zoals meestal in oude binnensteden ouder dan haar naam.
In de Bossche Schepenprotocollen dateert de vroegste vermelding van de naam Waterstraat uit 1408-1409 en werd omschreven als: *drie cameren in de Waterstraat.* Daarvoor maar ook daarna vinden we nog diverse omschrijvingen. In 1382-1387 werd de straat in het *Rechterlijk Archief* omschreven als: *in de straat van Loefsbrugge naar de Huls.*
Het begin, vanuit de Verwersstraat werd altijd wel duidelijk gemarkeerd, maar het uiteinde dat genoemd werd lag minder vast. Soms werd de Koningsbrug genoemd, soms de Lombardsbrug. Deze brug gaat nu helemaal schuil onder het wegdek en de bebouwing van de Keizerstraat. Mogelijk wordt deze brug op termijn weer (deels) zichtbaar gemaakt.
Deze straat werd in oude stukken uit 1575 ook *het Waterstraetke* genoemd. Vermoedelijk omdat deze straat van de ene Dieze-arm (Verwersstroom) naar de andere loopt (Kleine Vughterstroom).
Er is ook nog een andere verklaring voor deze naam. Het is ook het laagste punt in de binnenstad. Toen dit stadsdeel binnen de stadswallen was komen te liggen werd het bij herhaling flink opgehoogd met stadsvuil en met klei uit de Bommelerwaard. Vermoedelijk heeft deze straat, zeker in het begin van haar bestaan en tot het einde van de 19e eeuw erg vaak te lijden gehad van de wateroverlast.
Er lagen hier twee stenen bruggen, namelijk de nu verdwenen Lombardsbrug bij De Mortel en de nog altijd bestaande *Loeffsbrugge.*

Hoog water

Als men hier bij de brug naar de drie rode streepjes op de muur kijkt dan geeft het bovenste streepje de waterstand aan van 1995. In dat jaar kwam o.a. een deel van de A2 bij Het Bossche Broek onder water te staan. Als men vanaf dat bovenste streepje een denkbeeldige horizontale streep trekt naar de brug waar men nu op staat dan ziet men dat het water tot aan de onderkant van de toog moet hebben gestaan. Met andere woorden, tot vlak onder de straatoppervlakte.
Het middelste streepje geeft de waterhoogte aan van 1993. Het onderste streepje heeft betrekking op de waterstand in 1989.
Hier loopt, zoals op zoveel plekken bij de Binnendieze een trapje naar het water. Vroeger ontving een bewoner, grenzend aan zo’n trapje een vergoeding van de gemeente voor het recht van overpad naar de Binnendieze voor bijvoorbeeld water halen. Maar ook bijvoorbeeld voor het schoonspoelen van luiers in het steegje Achter den Dove. Er is ook een periode geweest waarbij men van de gemeente bij overlast een zogenaamde overlastvergoeding kreeg.

Van Deventhergasthuis

Op 9 november 1514 maakte Hendrick Prouninck van Deventher zijn testament op en aangezien zijn huwelijk kinderloos gebleven was, bestemde hij zijn kapitaal tot het aankopen van een gasthuis voor oude mannen. Oorspronkelijk had hij hiervoor negen kleine woningen, op de plaats van het voormalige griffiegebouw (1898-1908) op het oog. In zes van deze woningen zou een bejaarde man worden gehuisvest en de huuropbrengst van de drie andere woningen zou bestemd moeten worden voor het levensonderhoud van deze zes bejaarden en de reparatie van die zes woningen. Familieleden van de stichter en zijn vrouw genoten voorkeur bij opname. De zes oude mannen moesten eenmaal in de week een rozenhoedje bidden voor de zielenrust van de stichter, Hendrick Prouninck van Deventher. In de 16e eeuw verhuisde het gasthuis naar het Sint Jacobskerkhof.
In 1609 lieten de jezuïeten onder andere deze huisjes afbreken. Een gedeelte van hun klooster en kerk kwamen hiervoor in de plaats.
Een andere bron vermeldt dat de huisjes van 1619 tot 1626 nog onderdeel waren van het Jezuïetencollege. De afbraak zou dan wat later hebben plaatsgevonden.

Henk(es), 3-11-2011

WATERSTRAAT: Parkeergarage

Deze grote bovengrondse parkeergarage is een voorbeeld van de stadsontwikkeling in de jaren zestig van de vorige eeuw. Zo midden in de historische stad werd in 1962 aan de westzijde van de straat een aantal mooie, oude huizen afgebroken.
Hier stond onder andere op nummer 33 het fraaie herenhuis van de bekende Bossche schilder Petrus Marinus Slager (1841-1912). Vier van de tien kinderen gingen zich ook bezig houden met de schilderkunst. Dat waren Piet jr., Frans, Jeanette en Corry. Hun werk valt te bewonderen in het Museum Slager in de Choorstraat. Op nummer 25 zat het Joods Weeshuis, gesticht in 1760. Op nummer 23 hadden de paters redemptoristen ooit hun eerste klooster. In twee benedenkamers hadden zij een kapelletje ingericht, dat ook voor het publiek werd opengesteld.
In eerste instantie werden de huizen echter niet afgebroken voor deze garage maar voor een nieuw provinciehuis. De gemeentelijke en provinciale overheid wilden een dergelijk gebouw graag in de binnenstad. Deze plek lag ook vlakbij het toenmalige gouvernementsgebouw. Het zou het aanzien van de stad vergroten. Het gebouw zou echter hoger worden dan de toren van de Sint-Jan. Het belangrijkste én hoogste gebouw in de historische binnenstad zou hierdoor figuurlijk en misschien ook wel letterlijk in de schaduw komen te staan van het provinciehuis. Dit vond men niet acceptabel. Er kwamen zoveel protesten dat de bouw niet door ging. Het provinciehuis staat nu aan de rand van de stad vlak bij de A2. Het werd tussen 1968 en 1971 gebouwd onder leiding van architect Hugh Aart Maaskant.
Deze, inmiddels open plek die De Kuil werd genoemd kwam vrij. Juist op het moment dat de auto in de visie van de stadsbestuurders een grote prioriteit kreeg. Men moest via brede wegen de binnenstad kunnen bereiken en daar moest men ook de auto kwijt kunnen. Het kwaad was geschied. In eerste instantie werd er geparkeerd in De Kuil, later volgde deze parkeergarage. Deze werd hier in 1975 gebouwd.
Gelukkig heeft men nu een heel andere kijk op de ontwikkeling en behoud van de historische binnenstad.

WATERSTRAAT 2: Het Fortuyn

Het achterhuis van het pand op nummer 35, gelegen aan de Waterstraat heette tot voor kort Het Kleine Fortuyntje. In dit pand heeft lang een bakker gezeten. Beroepen met een hoog brandrisico moesten vroeger altijd in een hoekpand worden beoefend. Het eerste pand dat hier stond brandde af tijdens de grote stadsbrand van 1463 waarbij volgens Cuperinus wel 4.000 huizen in as werden gelegd. Een andere geschiedschrijver, Van Sasse van Ysselt, L.B.C. achtte dit aantal overigens, zeer terecht overdreven. Het juiste aantal is niet bekend. Nader onderzoek in de archieven leidde, onder voorbehoud tot ruim 500 huizen.
In de gevel aan de Waterstraat zien we een gevelsteentje waarbij een bakker op een hoorn blaast. Hiermee gaf hij te kennen dat het brood gebakken was en men langs kon komen om het te kopen.

Het verhaal gaat dat bakker Maas een bastaard was van koning Willem II en een kamermeisje, afkomstig van De Drie Zwaantjes te Sint-Michielsgestel. De koning verbleef heel veel in Tilburg. De familie heeft dit *ongelukje* afgekocht en met dat geld is men hier met een bakkerij begonnen. Willem II bakte ze dus ook bruin.
De nieuwe eigenaar heeft de naam van het pand veranderd in Ome Bernard.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit laatmiddeleeuws *Bosch’ woonhuistype* heeft een insteekverdieping met een voorhuis en een achterhuis. Er is een hoog voorgedeelte waar handel en ambacht werden uitgeoefend met daarin een kleine tussenverdieping met luiken en daarachter de zogeheten brandmuur. De brandmuur was, ook in houten huizen altijd van steen. Men woonde meestal op de eerste verdieping, aan de achterkant bevond zich beneden vaak, zoals hier de

kelder, die aansloot op het water van de Binnendieze. De achterkant geeft een representatief beeld van de oudheid en indeling van de Bossche huizen.

WATERSTRAAT 16: Voormalig Provinciehuis

In het begin van de 17e eeuw waren de huizen aan de even zijde van de Waterstraat een onderdeel van het Jezuïetencollege. In de periode waarin 's-Hertogenbosch echt *een klein Rome* was, studeerden hier honderden jongelui om later als missionaris naar het Noorden, naar de republiek te worden uitgezonden. Maar ook hier zorgde 1629 voor een forse verandering. De jezuïeten en de studenten verdwenen. In het college, dat de hoofdingang aan de Verwersstraat had, kwam de gouverneur van de stad te wonen. In 1768-1769 maakte Pieter de Swart er een nieuw gebouw van, waarin thans het Noordbrabants Museum gehuisvest is. De huizen aan de Waterstraat boden vanaf het begin van de 19e eeuw onderdak aan het provinciaal bestuur. Provinciale ambtenaren en politici bestuurden van hieruit Noord-Brabant; een provincie die nu weer bijna tweehonderd jaar de gevolgen van 1629 te boven is.
De huidige griffiegebouwen dateren uit het begin van de 20e eeuw, toen baron Arthur van Voorst tot Voorst commissaris van de Koningin was.
Toen het gouvernementsgebouw aan het einde van de 19e eeuw te klein werd besloot men namelijk tot de bouw van een nieuw griffiegebouw aan de Waterstraat, direct ten oosten van het uit 1888 daterende Rijksarchief Noord-Brabant, naar ontwerp van architect J. van Lokhorst. Het nieuwe provinciehuis werd eveneens ontworpen door Van Lokhorst en vertoont elementen van de rationalistische **neogotiek.** In 1897 werd begonnen met de bouw van de westvleugel, parallel aan het rijksarchiefgebouw. Deze kreeg een aansluiting op de oude Statenzaal. In 1901 volgde de bouw van de noordvleugel langs de Waterstraat, die via een oude doorgang verbonden werd met het 18e-eeuwse gouvernementsgebouw.
Na de voltooiing van de beide vleugels van het provinciehuis ontwierp Van Lokhorst in 1904 een nieuwe inrichting voor de Statenzaal in **neorenaissance**stijl. Het werd de vergaderzaal voor Provinciale Staten In 1908 werd de archieftoren aan de oostelijke zijde van de noordvleugel uitgebreid. Het provinciehuis heeft in de loop der jaren een aantal wijzigingen ondergaan. In 1930, 1949 en 1950 werden respectievelijk de westvleugel, de noordvleugel en de archiefruimte aan de achterzijde met een verdieping verhoogd. In 1964 werd de zolderverdieping van de vleugel aan de Waterstraat aan de zuidzijde ingericht met kantoren. Ook werd de voormalige conciërgewoning in gebruik genomen als kantoor. Inpandige moderniseringen vonden plaats in de kamer van de commissaris van de Koningin, de achterhal van de Statenzaal en het oostelijk deel van de bovenverdieping van de noordvleugel, waar na 1971 een kantine werd ondergebracht.

Desondanks werd het pand weer te klein. De provinciale ambtenaren moesten in 1971 naar elders verhuizen omdat ze aan de overzijde van de Waterstraat geen groot provinciehuis mochten bouwen. Nadat het nieuwe provinciehuis aan de zuidkant van de stad in gebruik was genomen werd in het gouvernementsgebouw het Noordbrabants Museum gehuisvest en betrok Rijkswaterstaat dit pand. Zij zal zich wel thuis hebben gevoeld in een straat die refereert naar water. Het pand wordt nu gebruikt door het museum. Rijkswaterstaat heeft haar huisvesting thans onder andere aan de Zuidwal en op Zuid.
Hierachter ligt de voormalige Statenzaal, een overblijfsel van de Kloosterkerk van de Jezuïeten uit 1615.

Nieuwe bestemming

Eind 2012 gaat dit pand onderdeel uitmaken van een uitgebreid Museumkwartier. Het pand is bij de verbouwing weer in de originele staat teruggebracht. Alle timmerwerk dat vanaf 1971 door andere gebruikers was ingebouwd, is weer verwijderd.
In dit pand zijn inmiddels Erfgoed Brabant, Provinciaal Depot Bodemvondsten Noord-Brabant en kantoren van het museum al ondergebracht. Het personeel van het SM’s zal er in januari 2012 bijkomen nadat het SM’s aan de Magistratenlaan in het Paleiskwartier is gesloten.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand is uitgevoerd in de **neogotische** stijl. Het deels onderkelderde voormalige provinciehuis heeft een globaal U-vormige plattegrond, geopend aan de oostelijke zijde (waar het aansluit op het 18e-eeuwse gouver-

nementsgebouw). Het gebouw telt drie bouwlagen plus souterrain, deels onder een zadeldak met leien (noordvleugel) en deels onder een plat dak (archieftorens en westvleugel).
Boven de oude Statenzaal bevindt zich een aan de oostzijde afgewolfd schilddak, gedekt met verbeterde Hollandse pannen. In het dakschild zien we boven de noordvleugel aan de voorzijde dakkapellen met een zinken bolpiron. Boven de archieftorens zitten bakstenen balustrades. De gevels zijn in baksteen uitgevoerd met speklagen in gele verblendsteen. Verder zien we hardstenen dorpel- en waterlijsten en sierankers in de voorgevel.
De noordelijke gevel van de noordvleugel toont een driedelige samenstelling: links het tien traveeën tellende archiefgedeelte, in het midden de noordvleugel van het voormalige provinciehuis met de hoofdentree en rechts de voormalige conciërgewoning. In het archiefgedeelte zitten getoogde tweelichtvensters met profielsteen in een door een segmentboog afgesloten vensternis, ter hoogte van de begane grond en eerste verdieping met twee boven elkaar geplaatste vensters in een vensternis.
In de noordvleugel zitten kruisvensters, op de begane grond onder een ontlastingsboog. Ter hoogte van het souterrain bevinden zich lage vensters met traliewerk.
In de voormalige conciërgewoning zitten eveneens kruisvensters, op de begane grond en eerste verdieping onder een ontlastingsboog.
Iets rechts van het midden van de noordvleugel ligt de markante ingangspartij, bestaande uit een dubbele houten paneeldeur. Deze wordt omgeven door een grote vensterpartij met boven- en zijlichten, waarin natuurstenen maaswerk in **laatgotische** vormen, verwijzend naar de Brabantse laatgotiek. Verder is er beeldhouwwerk in de vorm van hoofdjes in de dagkanten van de ingang. Het bovenlicht wordt gevormd door drie door een lancetboog afgesloten drielichtsvensters. Boven de ingangspartij zit een korfboog, bekroond door een kruisbloem.

Aan weerszijden van de ingangspartij zien we natuurstenen wapenschilden met de Nederlandse Leeuw (links) en het wapen van Brabant (rechts). In de achtergevel van de noordvleugel bevindt zich rechts het archiefgedeelte, waarin de vensterindeling in overeenstemming is met de voorgevel. Links hiervan, ter plaatse van het trappenhuis, staat een smal, hoger opgetrokken torenachtig bouwdeel. Hierin bevinden zich smalle getoogde vensters, per drie gekoppeld. Aan de linkerzijde van dit bouwdeel bevindt zich een lagere, minder diepe uitbouw met spleetvensters op de plaats van een kleiner trappenhuis. Geheel rechts zit de in 1908 ontstane aansluiting van de archieftoren op het gouvernementsgebouw, bestaande uit een afgeschuinde hoek. Links van de noordvleugel tussen de kantoorvleugel en de conciërgewoning bevindt zich een vijfzijdige traptoren met spleetvensters.
De westelijke gevel van de westvleugel (aan De Mortel) telt zestien traveeën en heeft evenals de voorgevel aan de Waterstraat kruisvensters, op de begane grond onder een ontlastingsboog. Links van het midden zit een vijf traveeën tellende, risalerende gevelpartij, waarachter de voormalige vergaderzaal van Gedeputeerde Staten. Rechts, ter plaatse van de sanitaire blokken op de begane grond bevinden zich getoogde vensters met een zesruits raam met glas-in-lood, op de eerste verdieping tweeruits en op de tweede verdieping drieruits vensters. Onder deze vensters zitten telkens twee spleetvensters.
De achteringang heeft een bakstenen trap. In de oostelijke gevel van de westvleugel zitten kruisvensters ter plaatse van de kantoren die op de begane grond zijn voorzien van ontlastingsbogen. Geheel rechts bevindt zich een licht risalerend bouwdeel, waarin ter hoogte van het trappenhuis een viertal gekoppelde hoge rondboogvensters, voorzien van glas-in-lood. In de gevel aan de binnenplaats, iets links van het midden, zit een vier traveeën tellend, risalerende gevelpartij. Links hiervan ligt de aansluiting met de oude Statenzaal.
De zuidelijke kopgevel heeft rechtgesloten vensters met kruiskozijnen. Links in de kopgevel, ter plaatse van het trappenhuis zitten grote driedelige vensters met glas-in-lood. De trappenhuizen bevinden zich op de uiteinden van de vleugels en in de oksel tussen de noord- en westvleugel.
Ook resteert nog een groot deel van de oorspronkelijke, rijke inpandige decoratie van het voormalige provinciehuis. Onder meer zijn van belang: op de begane grond de kruisribgewelven in de gangen en vestibule en de met hout omtimmerde ijzeren moer- en kinderbalken in de overige vertrekken. Verder in de vergaderzaal van Gedeputeerde Staten de balken, beschilderd met stadswapens, houten lambriseringen met panelen, goudleerbehang, gietijzeren haard en schouw beschilderd met wapenschilden. In de kamer van de statenafdeling zit een schouw met een art nouveaubetegeling en houten schuifdeur met panelen. De koffiekamer heeft een kunststenen schouw met sculptuur in schouwwangen. De kamer van commissaris van de Koningin kent eikenhouten

paneellambriseringen, radiatorkasten, paneeldeuren en een schouw. In de Statenzaal is het rijke, oorspronkelijke interieur nog vrijwel geheel aanwezig zoals o.a.: een schouw met vergulde beeldengroep, eikenhouten paneellambriseringen, paneeldeuren met omlijstingen, loggia's voor de publieke tribune, etc. Op de bovenverdiepingen zien we balkenplafonds en tegellambriseringen (alleen eerste verdieping).
De trappenhuizen zijn voorzien van tegellambrisering (gedeeltelijk verwijderd) en hardstenen trappen met smeedijzeren leuningen.
Verder is de constructie van het archiefdepot van belang: vijf etages met gietijzeren roostervloeren en stellingen.

WATERSTRAAT 20: Voormalig Rijksarchief Noord-Brabant

In 1837 werd in een vergadering van Provinciale Staten voor het eerst gesproken over de noodzaak van het realiseren van een archiefbewaarplaats in de provincie. Pas in 1859 werd er ruimte voor gereserveerd in de bestaande griffiegebouwen.
Omdat echter het aantal archieven in strekkende meters bleef groeien en het aantal bezoekers toenam, werd naar een andere oplossing gezocht. Het Rijk zou een archiefgebouw bouwen, waarin ook de archieven van de provincie onderdak konden krijgen. In 1876 en 1877 werden gronden naast het toenmalige griffiegebouw verworven en kon een ontwerp gemaakt worden. Degene die het ontwerp maakte, de rijksbouwkundige J. van Lokhorst, moest er rekening mee houden dat er eventueel nog een stuk grond verworven kon worden. Het meest rechtse deel van het plangebied was namelijk in handen van smid Smulders en deze wilde voorlopig zijn smederij behouden. Van Lokhorst maakte een eenvoudige opzet. Aan de voorzijde plande hij een dienstgedeelte van twee hoofdverdiepingen en aan de achterzijde een depot van vier halve verdiepingen. In het midden lag een centraal trappenhuis. 's Rijks architect voor de museumgebouwen, Pierre J.H. Cuypers, vond de opzet van de hoofdingang te schraal, te arm. Hij maakte ook opmerkingen over de zijgevel en het materiaalgebruik. De minister nam de adviezen van Cuypers over en Van Lokhorst wijzigde zijn ontwerp. In 1881-1883 werd het archiefgebouw gerealiseerd. Snel bleek echter dat er geen ruimte meer was voor de aanwas van nieuwe archieven; de *commissaris des Konings* had hiervoor al gewaarschuwd. De archivaris was echter tevreden: *het gebouw is zeer droog, de brandblusmiddelen zijn perfect*. Het bleek dat het bluswater vanuit de Binnendieze opgepompt werd en opgeslagen in een vat op de zolder.
In 1886 ging smederij Smulders failliet. Hierdoor ontstond de mogelijkheid een uitbreiding van het archiefgebouw te realiseren aan de zuidzijde. Dat gebeurde dan ook. Er kwam een forse uitbreiding en zeker aan depotruimte zou men voorlopig geen gebrek hebben. Het was juist in de periode dat rijksarchivaris Krom hier de scepter voerde. Hij wist vele archieven te verwerven die in zijn depots onderdak kregen. Later noemde hijzelf deze periode dan ook *mijn negentien reis- en verzameljaren*. Onder meer alle notariële archieven van Noord-Brabantse notarissen van vóór 1811 werden er ondergebracht. Het is opmerkelijk dat het Rijksarchief toch zo lang aan de Waterstraat is gehuisvest, want met name de groei van bezoekers en de aanwas van archieven noopten steeds tot het kiezen van nieuwe oplossingen. Zo werden archieven ondergebracht in een oude legerbunker op de Veluwe en in een magazijn in ‘s-Hertogenbosch.
In 1966 werd het principebesluit genomen om te komen tot een nieuwe huisvesting voor het Rijksarchief. Bijna twintig jaar later werd dit gerealiseerd in de voormalige Citadel. In 1985 verhuisde het Rijksarchief en het oude gebouw werd bestemd tot depot voor de archieven van Justitie die nog niet openbaar zijn.

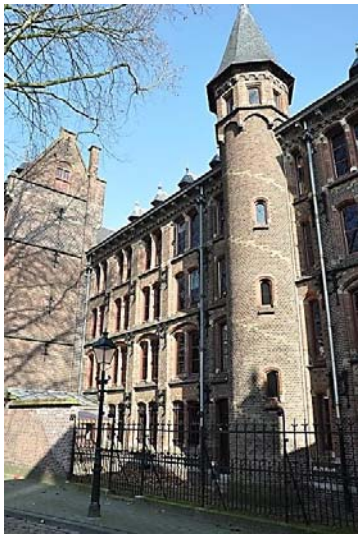

Dit voormalige Rijksarchief kent nog een bijzondere constructie. Het pand was, om brandgevaar zo goed mogelijk te beperken voorzien van stalen vloeren en rekken. Het ging hier oorspronkelijk om een brandvrij archief. Een vierlaags ijzerskelet (roostervloeren) beschermde de archiefstukken en maakte een hoge vloerbelasting en grote vensteropeningen mogelijk. Het bijzondere daarvan was dat eerst het stalen geraamte en de vloeren waren geplaatst en pas daarna heeft men het gebouw er omheen gebouwd. Op slechts ’n enkele plaats elders in het land heeft men dezelfde methode toegepast.
Aan de rechterkant van het pand stond vroeger nog een gebouw dat echter moest wijken voor de doorsteek naar de Zuidwal. Deze doorsteek kreeg de naam Prins Bernhardstraat. Deze straat moest toegang geven tot de woningen die men in Het Bossche Broek wilde bouwen. Gelukkig is dat laatste niet doorgegaan.

Bouwgegevens

Dit pand is een rijksmonument.
Het pand is uitgevoerd in een mengvorm van een **neorenaissance** en **neogotische**stijl. De architect was Jacobus van Lokhorst, rijksbouwkundige bij het departement van Binnenlandse Zaken die ook het voormalige provinciehuis links van dit pand ontwierp.
Bij de bouw is het principe van een zelfdragend ijzerskelet toegepast. Het hoofdgebouw aan de Waterstraat werd ontworpen in 1880 en gebouwd van 1881 tot 1883. Het werk werd aangenomen door Jean van Groenendael uit Loosduinen voor de som van 57.000 gulden. Het nieuwe gebouw bleek spoedig te klein en al in 1886 maakte Van Lokhorst de plannen voor een uitbreiding met een zij- en een achterdepot aan het huidige Anne Frankplein. Het werk werd eind 1887 aanbesteed en gegund aan de Bossche aannemer C. van Straaten voor een bedrag van 38.960 gulden. De oplevering had plaats in augustus 1889. Het exterieur van het archief is in de loop van de jaren nauwelijks gewijzigd.
Inpandig zijn er wel enkele doorbrekingen en functieveranderingen van kantoorruimtes geweest maar deze hebben het karakter en de bijzondere ijzerconstructie niet noemenswaardig aangetast. Opvallende aspecten zijn de geringe verdiepingshoogte (ca. 2,10 m) van de depots, de smeedijzeren roostervloeren en de laterale verlichting door de vele vensters ter hoogte van de gangpaden waartussen de oorspronkelijk houten archiefstellingen geplaatst waren. Dit ruimtelijk concept werd als voorbeeld gesteld bij de bouw van diverse andere archiefgebouwen in het land. De houten archiefstellingen zijn in 1934 vervangen door de huidige stalen stellingen. Functioneel gezien is ruimtegebrek steeds een van de voornaamste problemen van het gebouw geweest. Na de realisatie van de uitbreidingen is inpandig geprobeerd dit op te vangen door ook de kelder en zolders voor archiefopslag geschikt te maken. Mede door het grote te dragen gewicht zijn op enkele plaatsen zettingen (verzakkingen) opgetreden. Het gebouw is gelegen in het Zuidwalgebied en gelegen op een terrein dat in de 19^{e} eeuw voornamelijk een woonfunctie had. De benodigde particuliere percelen werden in het laatste kwart van de 19^{e} eeuw aangekocht door de Staat der Nederlanden. Het archief vormt samen met de in 1897 gebouwde provinciale griffie het grootste gedeelte van de zuidelijke gevel van de Waterstraat. De omlopende bebouwing van het zij- en achterdepot zorgt, komende vanaf de Keizerstraat, voor een imposant gevelbeeld.
Het hoofdgebouw uit de eerste bouwfase van 1881 bestaat uit een vrijwel rechthoekig, gedeeltelijk onderkelderd bouwlichaam dat aan de zijde van de Waterstraat twee bouwlagen met zolder telt en aan de achterzijde uit een vierlaags depot met zolder bestaat. Het gedeelte aan de Waterstraat kreeg een functie als dienstgebouw met vertrekken voor het publiek en het personeel. Per hoofdverdieping van het dienstgebouw zijn er twee niveaus van het depotgedeelte. De gevel aan de Waterstraat volgt de loop van de straat en is iets afgeschuind. Bij de uitbreidingen van 1887-1889 werd aan de achterzijde van het bestaande gebouw een in identieke vormen opgetrokken rechthoekig vierlaags depot gebouwd en op de hoek van de Waterstraat, aan de kant van het huidige Anne Frankplein, een zij-depot van vijf bouwlagen op een onregelmatige grondslag opgetrokken. Bij de constructie van de aanbouwen zijn inpandig doorbrekingen gerealiseerd. Het zij-depot heeft een zadeldak met trapgevelbeëindiging aan de Waterstraat. De trapgevel wordt verder bekroond door een schilddragende stenen leeuw. Opvallende elementen zijn verder de drie verschillend uitgevoerde traptorens aan het Anne Frankplein; een driezijdige voor het zij-depot, een ronde op de scheiding van de voorbouw en het achterdepot en een rechthoekige aan de achterzijde van het achterdepot. Het gebouw is grotendeels op beton gefundeerd.
Alle gevels zijn uitgevoerd in schoon metselwerk van in kruisverband gemetselde machinale baksteen met een geknipte en gesneden voeg. De verschillende zadeldaken en torenspitsen zijn gedekt met pannen en met leien in maasdekking. De zelfdragende ijzerconstructie van de depots bestaat uit los van de gevels staande en tussen de vensters geplaatste ijzeren jukken die per verdiepingsvloer een roosterwerk van ijzeren balken ondersteunen. Tussen de jukken zijn de archiefkasten opgesteld. De vloeren van de looppaden tussen de stellingen zijn als smeedijzeren roostervloer uitgevoerd. Ook de paden langs de gevels zijn voorzien van roostervloeren. De vloeren van het dienstgebouw en de begane grond en zoldervloer van de depots zijn opgebouwd uit ijzeren balken met gemetselde troggewelfjes. Voor de kapconstructie zijn polonceauspanten van getrokken ijzer toegepast. (Een polonceauspant is een spantconstructie ontworpen door de Franse ingenieur Polonceau om grotere ruimten te kunnen overspannen, zoals stationsoverkappingen en markthallen, voor het eerst toegepast in 1839). Het overige draagwerk van de bekapping is eveneens in ijzer uitgevoerd. Het dakbeschot is van hout.
De voorgevel aan de Waterstraat telt vier traveeën en wordt geleed door waterlijsten van profielsteen die tevens als vensterafzaat dienen.
De hoofdingang van het gebouw wijkt in hoogte niet af van de ernaast geplaatste vensters en is voorzien van een met mascarons en cartouches geornamenteerde pilasteromlijsting van Udelfanger zandsteen met dubbel entablement (structuur boven de zuilen) en een ontlastingsboog aan de bovenzijde waarin een reliëf is aangebracht met zittende engeltjes die een cartouche met de tekst RIJKSARCHIEVEN vasthouden. De ingang heeft

een kleine hardstenen trap en is voorzien van een recht gesloten, geornamenteerde, houten vleugelpaneeldeur.
De vensteropeningen zijn alle rechtgesloten en hebben aan de bovenzijde een ontlastingsboog met polychroom siermetselwerk in de trommel. Bij de verdiepingsvensters zijn deze bogen segmentvormig. De vensters zijn voorzien van kruiskozijnen en hebben glas-in-lood in de bovenlichten. Een opvallend accent wordt verder gevormd door de siersmeedijzeren steekankers met krulwerk. De goot rust op consoles. In het dakschild aan de Waterstraat zijn kleine dakkapellen aangebracht.
De zijgevel van het depot van het hoofdgebouw aan het Anne Frankplein is sober en doelmatig gehouden. Het accent ligt hier op een optimale lichttoetreding. Deze werd bereikt door op elke bouwlaag per travee twee gekoppelde vensters met ladderramen te plaatsen. Deze zijn ingekast tussen de penanten en hebben op de eerste verdieping een segmentvormige ontlastingsboog aan de bovenzijde. Bij de penanten is spaarzaam gebruik gemaakt van natuurstenen hoekblokjes. De horizontale geleding van de gevel geschiedde door middel van de doorgetrokken vensterafzaten, waterlijsten, banden van gele verblendsteen, een rijk gedetailleerde tandlijst en een rondboogfries onder de goot. Bijzonder zijn de samengestelde siersmeedijzeren ankers die met de interne ijzerconstructie verbonden zijn. Op de scheiding tussen het oude en het nieuwe depot is een ronde traptoren geplaatst met lichttoetreding door smalle rechthoekige venstertjes. De toren heeft een ronde spits. Tegen de zijgevel van het depot is een lage schuur met ommuring geplaatst. Deze uit 1889 daterende aanbouw diende eerst als kolenhok maar werd later gebruikt als fietsenstalling.
Het hoge, vijflaagse zij-depot is de blikvanger van het Rijksarchief. Het gebouw telt aan de Waterstraat twee en aan het Anne Frankplein vijf traveeën. De vloerniveaus sluiten aan bij die van het oude depot. De extra verdieping sluit aan bij de zolder van het dienstgebouw. De zolderverdieping is alleen via een gietijzeren trap te bereiken. De funderingen van het zij- en het achterdepot zijn van beton en liggen ongeveer 160 cm onder het straatniveau. De gevels van beide nieuwe depots zijn in hoge mate afgeleid van die van het oude. De inpandige constructie van ijzer en de vloeren zijn hier slechts op onderdelen afwijkend.
Het gedeelte aan de Waterstraat is voorzien van een trapgevel die bekroond wordt door een gestileerde leeuw met wapenschild. In zij- en achterdepot is het motief van gekoppelde vensters met ladderramen toegepast. De gevel wordt horizontaal geleed door cordonlijsten (doorgetrokken vensterafzaten) boven de tweede en de vierde bouwlaag. De vensters hebben op de tweede, vierde en vijfde bouwlaag een gedeelde ontlastingsboog aan de bovenzijde. Bij de eerste en de derde bouwlaag ontbreekt deze maar is er aan de bovenzijde van de vensters een geometrische metselornamentiek aangebracht.
De vensters op de begane grond hebben smeedijzeren vensterhekken. Het gemetselde fries is voorzien van een tandlijst; de goot rust op houten klossen. In het dakschild aan de zijkant zijn vijf kleine, afzonderlijk gedekte dakkapelletjes aangebracht. Het achterdepot telt vier bouwlagen en heeft een diepte van vijf traveeën. In detaillering en opzet is het vrijwel identiek aan de bouwmassa van het oudste depot.

Een opvallend verschil is de rechthoekige vijflaagse traptoren aan de zijde van het Anne Frankplein. De achtergevel heeft een geleding door middel van cordonlijsten en wordt geornamenteerd door de ijzeren steekankers van de ijzerconstructie en de geometrische metselornamentiek in de topgevel. Op een driedelig zoldervenster na is deze gevel blind uitgevoerd.
Hoewel de voor het gebouw zo belangrijke en typerende constructieve elementen behouden zijn gebleven, zijn er in het interieur in de loop van tijd enkele wijzigingen aangebracht die op enkele plaatsen het karakter van het gebouw enigszins hebben aangetast. Een voorbeeld hiervan is het aanbrengen van horizontale brandschermen in de vloeren van het achterdepot en brandmuren op de zolder. Verder is de functie van de dienstvertrekken aan de Waterstraat enkele malen gewijzigd en zijn er enkele doorbraken gerealiseerd. De ornamentiek van deze vertrekken, bestaande uit wandbetimmeringen en sjabloonschilderingen van plantenmotieven bleef gehandhaafd.
Veel van de overige oorspronkelijke interieurafwerking is nog aanwezig zoals: kozijnen, deuren, vaste kasten en de natuurstenen en gietijzeren trappen.
Het voormalig Rijksarchief is van algemeen belang. Het archief heeft cultuurhistorische waarde als bijzondere uitdrukking van de ontwikkeling van het 19^{e}-eeuwse archiefwezen in Nederland en de typologische ontwikkeling daarvan.
Het heeft architectuurhistorische waarden vanwege de plaats die het inneemt binnen het Rijksbouwen en het oeuvre van de architect J. van Lokhorst, de kwaliteit van de toegepaste neogotische en neorenaissance stijlelementen en vanwege het innovatieve en bijzondere karakter van de inpandige zelfdragende ijzerconstructie en de in de kap toegepaste Polonceauspanten.

Het pand heeft ensemblewaarden vanwege de architectonische en stedenbouwkundige samenhang die het heeft met de bebouwing van de voormalige provinciale griffie aan de Waterstraat. Het archief is van belang vanwege de architectonische gaafheid van zowel het exterieur als de inpandige ijzerconstructie in samenhang met verschillende dienstruimten. Het pand is van belang vanwege de bouwtechnische en typologische zeldzaamheid.

WERFSTRAATJE

WERFSTRAATJE

Het thans doodlopende steegje ligt tussen Smalle Haven 213 en 229 en is van 17e-eeuwse oorsprong.
Het steegje liep vroeger door tot aan het Ortheneinde en kwam daar uit bij het pand De Croon. Het is een sfeervol steegje met mooie pandjes. Waarschijnlijk heeft hier zo vlak bij de haven in of nabij dit steegje een scheepswerf gestaan.

WESTWAL

WESTWAL

De naam zegt het al. Hier lag de stadswal aan de westzijde van de ommuurde binnenstad.
Na een jarenlange restauratie van de historische vestingmuren, het Bastion Maria en de aanleg van een ecologische verbindingszone werden, ter afronding ook de Westwal en de Sint Janssingel begin 2010 opnieuw bestraat en smaakvol heringericht. Dat gebeurde onder andere door het planten van een aantal, al wat grotere bomen (iepen) uit Frankrijk en de plaatsing van eigentijdse lantaarnpalen. De bomen zijn ingebed in cortenstalen ringen.

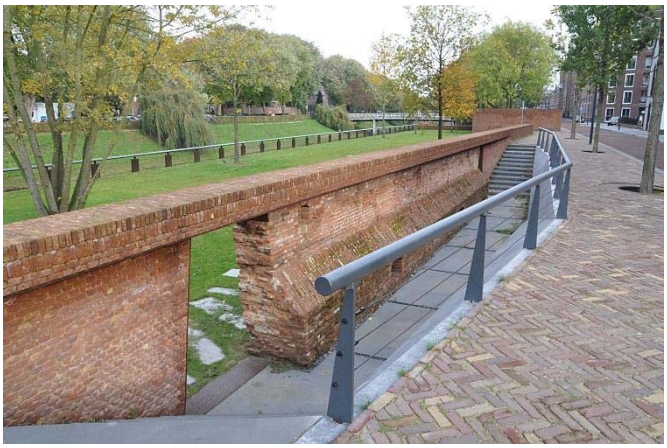
WESTWAL: Bastion Maria

Ter hoogte van het Berewouthof lag vroeger het Bastion Maria, aangelegd begin 17e eeuw en in de 19e eeuw voor het grootste deel gesloopt.
Dit bastion zal onder meer bedoeld zijn voor het geven van flankerend vuur naar zowel de Sint Janspoort als de Vughterpoort (Bastion Deuteren). In tegenstelling tot de overige bastions was dit verdedigingswerk rechthoekig van vorm en bestond het uit twee flanken en een face die evenwijdig met de hoofdwal liep. Het is aangelegd als een *hol* bastion: op de tekening van Joan Blaeu (midden 17e eeuw) is nog een waterpartij zichtbaar in het bastion. Verder staat er ook een wachthuisje afgebeeld.
Tot 1640 had hier, achter de Berewouthof een standerdmolen gestaan. In 1673 was een molen, die nabij het Kruithuis stond, hier opnieuw opgebouwd. Deze molen maalde run, maar vóór 1714 al graan.
Na verloop van tijd, waarschijnlijk rond 1800 verrees op dit bolwerk een korenwindmolen met de naam Nooitgedacht. Vanaf de Vughterstraat (thans nummer 123) leidde er een straatje naar toe. Het was een ronde stenen bovenkruier bergmolen. Zij werd gebruikt voor het malen van graan en pellen van gerst. Op het laatst stond er een stoomgemaal in een gebouw er naast, waarmee schors en mout gemalen werden.
In 1884 werden Bastion Maria en dus ook de molen ten behoeve van de normalisatie van de Dommel geslecht. Onderdelen van de molen, de houten tandwielen, ijzeren spillen en de molenstenen werden na de afbraak verkocht aan een molenaar in Vinkel. Later, in 1964 werden deze onderdelen vanuit Vinkel weer verkocht aan voormalige Hollanders in het plaatsje Holland in Michigan, USA. In dit stadje wonen nazaten van emigranten uit Nederland die zich daar vestigden na de stichting van Nieuw Amsterdam, het huidige New York. De tandwielen waren toen in een te slechte staat om ze opnieuw te kunnen gebruiken. Wel konden de molenstenen met hun ijzeren spillen opnieuw gebruikt worden in Amerika. De molen op Windmill Island wordt nog regelmatig in bedrijf gesteld voor het malen van graan en draait dus nog op heel oude Bossche molenonderdelen.

Het bastion is ook bekend onder de naam Bolwerck met de Boompjes. Later stond er een speelhuisje (soort buitencafé) met tuin.
Bij werkzaamheden op het eind van de vorige eeuw werd hier een onderaardse gang met een hoogte van 150 cm ontdekt die tot het Berewouthof doorliep en, met een geschatte ouderdom uit ca. 1500 veel ouder was dan de kazerne. Deze poort is ook na de restauratie zichtbaar gebleven.

Oorspronkelijk stond er een brede poort (Clockgieterspoort) die ook op de kaarten van Jacob van Deventer voorkomt. Op deze plek is een kleinere poort omstreeks 1520 in de plaats gekomen van de ruimere doorgang. Bij de aanleg van het Bastion Maria in ongeveer 1620 raakten de funderingen van beide poorten uit het directe zicht.
In het kader van de restauratie van de vestingwerken is dit bastion gedeeltelijk gereconstrueerd. In dit bastion is een bergbezinkbassin opgenomen, een soort vertraagde rioloverstort. Het ligt nu, honderd meter lang en ongeveer acht meter breed in het talud van de Dommel. Onder het Kardinaal Van Rossumplein en langs de Citadellaan zijn soortgelijke bergbezinkbassins aangelegd.
Boven het bassin is een stadsparkje met een aantal bomen aangelegd, zoals vroeger.
De loop van de oude stadsmuur bij het rondeel in het Bastion Maria is in het wegdek en op de stoepen aangegeven door middel van cortenstaal.

Tevens is een deel van de middeleeuwse stadsmuur (dertien meter) deels gereconstrueerd met stenen die onlangs hier aan de oever zijn teruggevonden. De stenen zijn afkomstig van de 16e-eeuwse stadsmuur die kennelijk begin 17e eeuw is omgetrokken vanwege de slechte staat van die muur. Tussen 1614 en 1621, tijdens het Twaalfjarig Bestand is gigantisch gewerkt om de muren te herstellen en de bastions aan te leggen. In de omgetrokken muur werden bovenin ook kleine schietgaten aangetroffen voor de hand- en kruisbogen.

Zes banken met vestigingen in ’s-Hertogenbosch betaalden mee (euro 50.000) aan de realisering van deze gedeeltelijke reconstructie van dit bastion en enkele andere projecten van de vestingwerken in de stad. Als tegenprestatie voor hun sponsorbijdrage kunnen zij o.a. rekenen op naamsvermelding en gebruikmaken van de rondvaarten op de Binnendieze. Het plan is ingepast in het project *Westwal keert weer.*

WESTWAL: Restauratie stadsmuur

Vanaf de aanzet van het Bastion Maria loopt de walmuur door tot aan een rondeel. Verderop, richting Bastion Deuteren is de walmuur geheel achter het talud verdwenen evenals het vierkante Bastion Maria dat tegenover de Berewoutkazerne lag. Ook dit verdween toen de gracht werd rechtgetrokken.
In het kader van het project *Westwal keert weer* is onlangs dit gedeelte van de stadsmuur gerestaureerd en vrij gemaakt van het talud.
Voor de restauratie van de Westwal waren twee aspecten van groot belang, namelijk:

- *Constructief herstel* c.q. aanpassen aan de huidige en toekomstige belastingen.
- *Bevroren verval,* dat wil zeggen het zoveel mogelijk (binnen de technische en constructieve eisen) handhaven van de bestaande situatie.

Het constructieve herstel omvatte met name het stabiliseren van de vestingmuur die bij (toekomstige) zwaardere belasting dreigde om te vallen. De oplossing voor de stabilisatie werd gevonden in het toepassen van

groutankers (verankeringselementen). De plaats, voorspankrachten en kopplaten van deze ankers zijn bepaald door de vorm van de muur en de kwaliteit van het metselwerk die is beproefd op druk-, trek- en splijtsterkte.
De overige restauratiewerkzaamheden bestonden voornamelijk uit herstelwerkzaamheden aan het metselwerk. Door hevige wortelingroei was de bestaande rollaag op diverse plaatsen flink opgedrukt, waardoor een golvende beweging ontstond. De boomwortels zijn uit de muur verwijderd, waarbij de glooiing van de rollaag behouden is gebleven. Sterker nog, deze is geaccentueerd door het metselwerk van de nieuwe borstwering die met de rollaag meegolft met een horizontale beëindiging. Tijdens de uitvoering is ook extra aandacht geschonken aan de muurvegetatie. Naast de materiaalkeuze (hardheid en samenstelling van stenen en mortel) is de begroeiing tijdens de werkzaamheden goed beschermd zodat naast een grote overlevingskans ook uitbreiding mogelijk is gemaakt. De restauratiewerkzaamheden op de bouwplaats zijn gestart in november 2005 en zijn eind mei 2006 afgerond.

Steen

Als herinnering aan deze restauratie is er een gedenksteen geplaatst met een Latijnse tekst *Terar Dum Prosim*.
De vertaling hiervan luidt: *Dat ik slijt is niet erg, als ik maar van nut ben (geweest).*
Onderaan tegen de stadsmuur is nog een andere plaquette aangebracht die herinnert aan de restauratie.

Omgevallen oude stadsmuur

Bij latere werkzaamheden aan de stadsmuur (bouw bergbezinkbassin en het Bastion Maria) werd ten zuiden van Bastion Maria een omgevallen muur van ongeveer veertig meter lengte, een hoogte van ca. 3,70 meter en een breedte van ca. een meter zichtbaar. De muur zag er nog compleet uit maar was uiteraard wel in stukken gevallen. De kleine schietgaten voor de hand- en kruisbogen bovenin waren goed te zien. Op een lager niveau werden dubbelconische schietgaten voor de kanonnen aangetroffen.
De muur is een gedeelte van de zogeheten *Vughteruitleg. Een* doorlopende rechte muur die echter niet zo dik is als de eerste en tweede ring van de stadsmuur. In tegenstelling tot de oudere eerste en tweede stadsommuring was deze muur niet voorzien van een constructie waarbij de weergang aan de binnenzijde was gefundeerd op bogen. Deze conclusie dat er geen weergang is geweest maakt het voor de onderzoekers moeilijk te begrijpen hoe de schietgaten op de verschillende niveaus en met name op het hoogste niveau gefunctioneerd hebben.
Bij de *Vughteruitleg,* eind 14e eeuw werd vermoedelijk eerst een aarden omwalling aangebracht. De oudste muur die nabij de Kruisbroedershekel is aangetroffen, is op archeologische gronden gedateerd vanaf het einde van de 15e eeuw tot in de 1e helft van de 16e eeuw. Op basis van historische gegevens zou een datering in 1542-1543 mogelijk zijn. In die tijd werd hard aan de verbetering van de vesting gewerkt in verband met de dreigende invallen door de hertog van Gelre. Deze muur zal uit dezelfde periode zijn.
Tussen 1614 en 1621 is, tijdens het Twaalfjarig Bestand gigantisch gewerkt om de muren te herstellen en de bastions aan te leggen. Deze oude, slechte muur hebben ze toen waarschijnlijk omgetrokken en zo laten liggen.

WESTWAL: Stadsdommel

Aanvankelijk was de Dommel, die uitkwam in de Binnendieze alleen maar een niet al te brede stadsgracht. Vanwege de ontginningen in het stroomgebied van de Dommel nam de waterafvoer uit het achterland echter zodanig toe dat de stad, vanaf het midden van de 19e eeuw jaarlijks met overstromingen kampte.

Ook de Maas met haar gering verval tussen Grave en Heusden kon als regenrivier vaak het water niet verwerken. Om rampzalige dijkbreuken te voorkomen stelde men de Beerse Overlaat in werking. Heel Maasland rond Oss kwam dan onder water te staan evenals de gebieden rondom de stad. Later loste men de wateroverlast verder op door deze westelijke stadsgracht te verdiepen en te verbreden. Hierdoor ontstond de Stadsdommel. Als gevolg hiervan zijn Bastion Deuteren, Bastion Maria en Bastion Oliemolen verdwenen. Het gebied maakt nu onderdeel uit van de ecologische verbindingszone tussen Het Bossche Broek, De Gement en Maasland.
De Dommel is een regenrivier die in Belgisch Limburg ontspringt op het Kempisch Plateau, in het moeras De Donderslag ter hoogte van het plaatsje Peer. Het loopt via de plaatsen Schaft, Waalre, Veldhoven, Eindhoven en Boxtel en stroomt aan de zuidzijde de stad binnen. De Dommel is 146 kilometer lang waarvan 120 km op Nederlands grondgebied ligt. Het stroomgebied in Nederland is ongeveer 140.000 ha groot en in België ca. 30.000 ha.
In de 19e eeuw had het de bijnaam Zwarte Water vanwege het water dat door de leerindustrie was vervuild.
De Dommel is tussen de stad en Boxtel eeuwenlang bevaren, weliswaar door schepen met een geringe diepgang. Pas na 1880 kwamen er verdere verbeteringen om de wateroverlast van de stad tegen te gaan. De Maas en de Waal werden gescheiden en de Maas werd gekanaliseerd. Bovendien werd tussen 1907 en 1911 het Drongelens Kanaal als afwateringskanaal gegraven. Als het water van de Maas te hoog stond waardoor de

Dommel zijn water niet in de Maas kwijt kon dan liep dat weg via het Drongelens Kanaal dat op een lager niveau(één meter) bij Drongelen/Eethen alsnog op de Maas uit kwam. Tenslotte werd er bij de Groote Hekel een stoomgemaal gebouwd. De stad was vanaf dat moment grotendeels gevrijwaard van de jaarlijkse wateroverlast.
In de 20e eeuw werd hier nog gezwommen, evenals bijvoorbeeld in het kanaal. Zo werd in 1925 de Dommelwedstrijd georganiseerd door de nog steeds bestaande Bossche Reddingsbrigade. De zwemwedstrijd ging van de voormalige Knuppeltjesbrug tot aan de Wilhelminabrug over een afstand van 800 meter.

Aanpassing Dommel

De omvorming tot een ecologische verbindingszone geeft de Stadsdommel een natuurvriendelijker karakter. De Stadsdommel is in 2008/2009 interessant gemaakt voor allerlei planten en dieren. Aan de westoever van de rivier aan de Havensingel en de Van der Does de Willeboissingel zijn ca. 7.500 palen in de grond gebracht. Binnen de palen zijn bundels van tenen en twijgen, zogenaamde wiepen aangebracht. Bovenop de wiepen zijn kokosrollen met grond geplaatst, omhuld met juten zakken. Deze voorzieningen zijn getroffen om er voor te zorgen dat er na enige tijd begroeiing komt die dan verschillende dieren moet aantrekken zoals de ijsvogel. Hiervoor zijn op enkele plaatsen steile oeverwanden gemaakt. Op verschillende plaatsen zijn eilandjes tussen de palen en het talud aangebracht waardoor er drie paaiplaatsen voor verschillende, trekkende vissoorten zijn ontstaan. Er is een gevarieerde oever van nat naar droog tot stand gekomen met veel verschillende plantensoorten, waarbij allerlei zoogdieren, insecten en amfibieën op afkomen.
Aan de stadszijde van de Dommel is de grond voor de vestingmuur weggehaald waardoor de breedte van het water ongeveer gelijk blijft maar waardoor de rivier wel meer kan slingeren. Deze grond is gebruikt om hier de eilandjes te vormen. De steile oevers zijn weer afgevlakt zodat er zich een grote diversiteit aan plantengroei kan ontwikkelen. De oevers eindigen in een plasdras gebied langs het water. Bij een plasdras oever wordt de oever vlak afgegraven net boven of net onder de waterspiegel.
Deze ecologische verbindingszone is een klein onderdeeltje van het netwerk van natuurgebieden, dat bijdraagt aan het in stand houden van onze natuur. Deze groene strook moet de natuurgebieden ten zuiden van de stad verbinden met de uiterwaarden van de Maas.
Boven aan de oever is een smal voetpad aangelegd waardoor er een mooi overzicht op de ecozone en de stadsmuur mogelijk is.

WESTWAL: Vml. Knuppeltjesbrug/Brug bij Essent

Rond 1900 werd hier een brug gebouwd die bij de Bosschenaren bekend stond als de Knuppeltjesbrug. De leuningen bestonden namelijk uit boomstammetjes met takken. Vanwege het drukke verkeer moest die brug door de huidige brug worden vervangen.

WEVERSPLAATS

WEVERSPLAATS

Eigenlijk spreekt de naam voor zich. Vroeger woonden hier de wevers. Het had nogal wat zijstraatjes wat normaal was voor een volkswijk waar deze straat onderdeel vanuit maakte. Men vond er de Berenbijt, de Bandsche Poort, de Boonengang, het Rioolstraatje, Achter het Lam, het Plaatsje van Jeggie en De Mortel. De wijk telde negentien water- en vuurhuizen, ook gebruikelijk in dergelijke volksbuurten.
Waar deze straat omhoog ging naar de stadswal veranderde zij van naam, het werd Oude Hulst. Hulst of Hille betekent hoogte.
Tijdens opgravingen op het achterterrein van de Hof van Zevenbergen (Keizerstraat 12) werd een onbekende waterloop aangetroffen. Waarschijnlijk werd deze gevoed door middel van een (kleine) doorgang in de Zuidwal ongeveer ter hoogte van het huidige straatje de Bandsche Poort. Of deze doorgang van een hekel voorzien is geweest, is onbekend. Waarschijnlijk is deze waterloop al vroeg gedempt, op geen enkele bekende afbeelding is hij terug te vinden.

Het Oomsgasthuis

Op 25 februari 1524 werd door Wouter Ooms en Beatrix Eeckarts in deze straat een gasthuis gesticht voor dertien arme vrouwen. De presidentschepen en de rector van de Tafel van de Heilige Geest waren de bestuurders van deze instelling.

WEVERSPLAATS 21 T/M 83: Mortelkazerne

Garnizoen

Vanaf het midden van de 16e eeuw (1567) werd ’s-Hertogenbosch voor het eerst een garnizoensstad. Het jaar ervoor hadden in de stad twee Beeldenstormen in alle hevigheid gewoed. Ook was de stad een poosje in handen van de hervormden geweest en landvoogdes Margaretha van Parma vertrouwde daarom de verdediging niet meer toe aan de eigen burgerij. De stad was er niet bepaald blij mee. Niet alleen had zij de verdediging niet meer in eigen handen, maar al die vreemde soldaten moesten ook nog ergens worden ondergebracht. Weliswaar werden er in de buurt van de stadswallen houten barakken gebouwd, maar er hoefde maar iets te gebeuren of er werden méér militairen in de stad gelegerd. Na de inname van de stad door Frederik Hendrik werden ook de kloosters en kerken geconfisqueerd en gebruikt als huisvesting van manschappen en paarden.
Eigen huisvesting was er verder niet. Dat bezorgde de bevolking veel overlast. De burgerbevolking had namelijk de plicht om militairen onderdak te bieden. En niet alleen de militairen, maar ook de paarden. Weliswaar zouden zij een vergoeding moeten krijgen voor deze gedwongen inkwartiering, maar de betaling hiervan kwam meestal heel traag af of kwam zelfs helemaal niet. Bovendien veroorzaakte het onderdak bieden veel overlast voor de burgers.
Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog die toen in het huidige België woedde, midden in de 18e eeuw (1740-1748) waren er op een gegeven moment in de stad zelfs 10.000 soldaten gelegerd op een bevolking van ca. 13.500 bewoners. Normaal gesproken bestond het garnizoen uit zo’n 2.000 tot 3.000 manschappen. Ondanks herhaalde verzoeken van de stadsregering nam het Rijk geen maatregelen om de druk op de Bossche bevolking te verminderen. Na een besluit van de Raad van State werden op kosten van de stad vier kazernes gebouwd in dezelfde stijl. Te weten de Berewoutkazerne (384 man artillerie), Tolbrugkazerne (1.134 man infanterie), Sint-Jacobskazerne (960 man infanterie) en deze Mortelkazerne (840 man cavalerie). De architectuur van deze kazernes had grote overeenkomst: allemaal hadden ze bijvoorbeeld dezelfde ramen met een lichtgebogen bovenkant. Ook de daken kwamen overeen. Ze leken voor wat betreft de bouw zo op elkaar dat men bij de afbraak van het laatste gedeelte van de Tolbrugkazerne in de jaren vijftig van de 20e eeuw er even aan had gedacht om het dak hiervan te gebruiken om het dak van de Mortelkazerne, dat door brand was verwoest, te herstellen.

Mortelkazerne

De Mortelkazerne fungeerde eerst als onderkomen voor de cavalerie, later voor de artillerie. De ringen in de muren, om de paarden aan vast te zetten, zijn nu nog te zien. De eerste steen van de Mortelkazerne werd op 3 juni 1744 gelegd door Willem Hendrik, zoon van Cornelis Martinus Pels, raad- en oudschepen, *toen hij oud was XI jaren*. Deze steen aan de zijde van de Weversplaats herinnert hier nog aan.
Deze kazerne beschikte over 144 dubbelbedden waar dus 288 militairen konden slapen. Men draaide twee diensten waardoor de kazerne maximaal 576 personen kon huisvesten. Een andere informatiebron spreekt over een ruimte voor 840 cavaleristen. Ook in deze kazerne sliepen de manschappen in tweepersoons bedsteden. Volgens de reglementen kregen zij per vier weken één stel schone lakens per bed en om de acht dagen één schone handdoek. De gehuwde militairen woonden met hun gezinnen in de stad.
In 1874 vond men de kazerne slecht, met weinig ruimte en een gebrek aan licht en frisse lucht. Toch is de Mortelkazerne nog lang in gebruik geweest. Na de cavalerie trok de veldartillerie er in.
In de loop van de 20e eeuw verloren de kazernes hun oorspronkelijke functie.
Al die tijd is de kazerne gemeentelijk eigendom geweest. Pas in 1950 ruilde de gemeente de Mortelkazerne met het Rijk tegen het Kruithuis. Toen waren er militaire werkplaatsen en opslagruimten voor militaire goederen in ondergebracht. Later maakte de PTT gebruik van de (voormalige) Mortelkazerne. Toen deze dienst het complex verliet, was het de vraag wat ermee te doen. In 1992 besloot men de kazerne weer in de oorspronkelijke staat terug te brengen. De kazerne is in 1993 omgebouwd tot een appartementencomplex.
Er kwam weer een dak op, met twee opvallende elementen. Boven de twee trappenhallen kwam een glazen dak, waardoor het daglicht vrij toegang heeft tot deze luxueuze ingangspartijen.
Ook de Berewoutkazerne heeft een woonbestemming gekregen. De twee overige kazernes zijn afgebroken.

Verklaring Mortel

De naam mortel verwijst vermoedelijk naar het Landgoed De Mortel dat hier al voor de stichting van de stad moet hebben bestaan. De naam mortel die al in 1403 werd genoemd kan ook betekenen *morter* of *mortuarium.* Mortel verwijst wellicht naar een drassig land, een moeras dat ook wel *moor* genoemd werd of naar zand dat gebruikt kon worden als verschralingmiddel voor metselmortel.
De straat heette in de 18e eeuw Mortelsteeg. Het steegje was van zonsondergang tot zonsopgang afgesloten voor burgers.

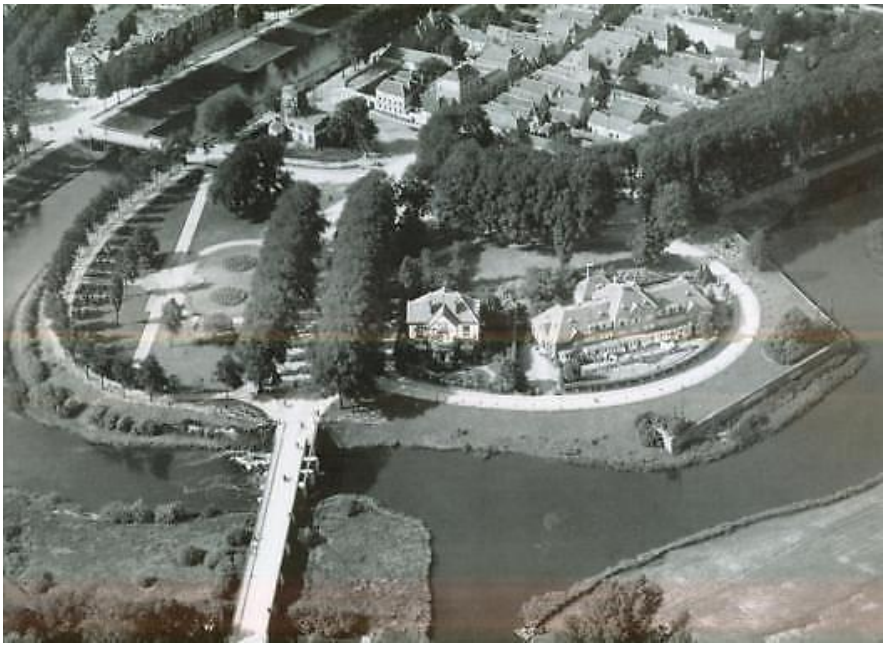
Bouwgegevens

Dit complex heeft de status vaneen rijksmonument.
Het forse, in schoon metselwerk opgetrokken pand uit 1744 heeft twee verdiepingen op een rechthoekige plattegrond. Met zijn breedte van 13,5 meter is het een indrukwekkend en karakteristiek bouwwerk. De kap is in 1913 door brand verwoest. De gevels zijn afgesloten met een uitkragende bakstenen lijst en een goot op klossen. De vorm van de ramen komt overeen met die van de Sint-Jacobs- en de Berewoutkazerne. De ramen zijn diep in de vensteropeningen geplaatst (diepe *neggemaat*). Om zoveel mogelijk licht te vangen zijn de *vensterneggen* en het omringende gevelmetselwerk witgeschilderd. Verder heeft het lage rechtgesloten deuren, twaalfruits ramen in diepe getoogde vensters, grijs geverfde rechthoekige kaders rond vensters en deuren en een ingemetselde, hardstenen eerste steen met tekst en jaartal 1744.

WILHELMINAPLEIN

WILHELMINAPLEIN

Van Wilhelminapark naar Heetmanplein

Aan het eind van de 19e eeuw kreeg 's-Hertogenbosch haar eerste stadsuitbreiding sinds vijf eeuwen. Het was de wijk Het Zand, gelegen tussen de binnenstad en de spoorlijn. In het zuiden van deze nieuwe wijk, tussen de arbeiderswoningen van de wijk Lombok en de riantere Koningsweg kwam hier in 1897 het Willemsplein, genoemd naar koning Willem III. Het was, evenals het Julianaplein en het Emmaplein, een van de weinige plekken waar een groen gebied in de wijk ontstond. Maar het groen verdween in de jaren dertig van de 20e eeuw bij de toename van het snelverkeer. Het doorgaande autoverkeer dat tot dan toe dwars door de binnenstad reed, diende voortaan gebruik te maken van de Traverse, de weg vanuit Vught, dwars door Het Zand, in noordelijke richting. Vanuit Vlijmen werd tevens een *onderdoorgang* aangelegd waardoor het verkeer uit de Langstraat niet meer bij een spoorwegovergang zou hoeven te wachten. Het groen op het Willemsplein verdween en er kwam een rotonde voor in de plaats.

In de jaren zestig nam het autoverkeer zo toe, dat er iedere dag grote files ontstonden tijdens het spitsuur. Hoewel er plannen waren om dit doorgaande verkeer via een rondweg om de stad te leiden, zat 's-Hertogenbosch met een autoprobleem. In 1960 was de tunnel onder De Draak aangelegd. In die jaren passeerden zo'n twintigduizend auto's per dag het Willemsplein. De Eindhovense hoogleraar prof. ir. A. Heetman werd ingeschakeld om dit probleem op te lossen. Hij ontwierp in 1964 een verkeersoplossing met gelijkvloerse kruisingen en een groot aantal verkeerslichten, dat bewondering bij iedereen opriep. In 1965 was het gerealiseerd. De capaciteit was voldoende om het verkeer tot aan de realisatie van de rondweg vlot te verwerken. Het plan van de tekentafel werkte in de praktijk. Geen wonder dat dit verkeersknooppunt in de volksmond de naam Heetmanplein kreeg.

Tot het in 1965 gerealiseerde Heetmanplein behoorde niet alleen het Willemsplein, maar ook de rotonde aan de andere zijde van de Dommel. Deze plek kreeg in 1897 de naam Wilhelminapark en heette gedurende de Tweede Wereldoorlog Jeroen Boschpark. Hier kwam in 1935 in plaats van het park eveneens een rotonde. Na de realisatie van de nieuwe verkeerssituatie in 1962 wilde de gemeenteraad de naam Heetmanplein niet officieel maken. Wel veranderde zij de naam Wilhelminapark in 1970 in Wilhelminaplein. Op 29 december van dat jaar werd de nieuwe rondweg in gebruik genomen waardoor het Heetmanplein wat minder belast werd.

Nu, veertig jaar later, is de verkeersoplossing van prof. Heetman voor het Willems- en het Wilhelminaplein nog steeds in gebruik. Voor fietsers en voetgangers is het op het autoverkeer ingerichte plein moeilijk te passeren. Iedere, hier onbekende automobilist die hier passeert dient, ondanks de goede bewegwijzering zeer goed op te letten. Als de westelijke rondweg van de stad is aangelegd dan zal het Heetmanplein in zijn huidige vorm echter verdwijnen. Wellicht zal er weer iets van de oude opzet terugkomen.

Project Heel de vesting

Herinrichting van het Heetmanplein (officieel: Wilhelminaplein en Willemsplein) is een van de eerstvolgende projecten van de gemeente in het kader van de restauratie van de vestingwerken. De stad wil in de komende jaren (vanaf 2011) de toegangen tot de vesting beter *beleefbaar* maken. In 1999 is men begonnen met het moederplan *Versterkt Den Bosch,* en zijn nu, eind 2010 ongeveer halverwege. Inmiddels heeft zich een aantal nieuwe grote projecten aangediend, die men kan koppelen aan het opknappen van de vestingwerken. Nieuwe uitgewerkte plannen worden opgenomen in een nieuw uitwerkingsplan *Heel de vesting.* Bij de restauratie worden verbindingen gelegd met ruimtelijke ordening, toerisme, openbare ruimte, cultuur en landschap. Zo werd herstel van de stadsmuur gekoppeld aan een nieuwe doorgang voor vaartochten, werd in het nieuwe Bastion Maria een bergbezinkbassin gerealiseerd en werd bij het project Stadsdommel samengewerkt met het waterschap. Ook ligt er het plan voor een nieuwe parkeergarage onder de stadsgracht bij de Hekellaan.
Voor de aanpak van het Heetmanplein is inmiddels een planteam aan het werk gegaan. De herinrichting van dit plein moet in 2011 beginnen, meteen na het gereedkomen van de randweg. Vanaf dat moment zal er minder verkeer over het Wilhelminaplein gaan dat dan voortaan weer door een rotonde kan worden afgewikkeld. Bij de ideevorming voor de verdere herinrichting zijn de verdwenen vestingwerken op het plein uitgangspunt. Men gaat ervan uit dat onder het maaiveld de funderingen van de voormalige Vughterpoort nog volledig aanwezig zijn. Ook de funderingen van het hoornwerk, de bastions aan beide zijden van de poort en het ravelijn moeten er nog zijn. Dit zal eerst allemaal moeten worden onderzocht, voordat men verder gaat met het maken van plannen. Verschillende varianten zijn in discussie. Er ligt al onder meer een plan van Jac. Slikker. In het Plan Slikker is een oud alternatief voor de randweg van stal gehaald met een rechtstreekse verbinding van de Vughterweg naar de Vlijmenseweg.
Inmiddels heeft het stadsbestuur 23 verschillende verkeersmodellen laten uitvoeren. Uiteindelijk bleven er twee over. Eén met een extra, nieuwe verkeersbrug over de Stadsdommel, en een goedkopere die de huidige situatie het meest benadert: met een T-kruising met verkeerslichten op het Wilhelminaplein en eenzelfde T-kruising op het Willemsplein. Op dit plan, dat ruim vijf miljoen euro kost, is de keuze van het college gevallen. Rotondes zijn bewust achterwege gelaten omdat dan de doorstroming niet kan worden gestuurd, tenzij er heel grote, complexe rotondes worden aangelegd. In principe blijft er dan ruimte voor een eventuele reconstructie van de Vughterpoort, het blootleggen van de vestingmuren en andere historische elementen.
Verder wil de molenwerkgroep van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch de *molen van Esch,* die hier tot 1939 heeft gestaan weer terug op deze locatie. De PvdA stelt voor er een hypermoderne klimaatmolen te plaatsen.
Behalve het Heetmanplein worden in het nieuwe plan onder andere nog opgenomen: de brug over het spoor (Ponte Palazzo) die het Paleiskwartier verbindt met de Koningsweg/Willemsplein waardoor de vesting gemakkelijk bereikbaar wordt, de Kop van Het Zand (waar de gemeente de veevoederfabriek heeft aangekocht), de Zuid-Willemsvaart, de Citadel, het Kruithuis en de Hinthamerpoort.

Ponte Palazzo

De Ponte Palazzo zal in de korte versie (260 meter) worden uitgevoerd in cortenstaal. De brug, die dertien meter breed en zeven meter hoog wordt, “landt” aan tussen het gebouwencomplex van Essent en het voormalige gebouw van Essent. De kosten bedragen ongeveer 13 miljoen euro. Op verschillende punten zullen trappen worden gebouwd, zodat op meerdere plaatsen toegang is tot de brug. De verbinding wordt ingericht met planten, banken en kleine bomen. De brug moet een soort verblijfsgebied worden waar mensen van het uitzicht kunnen genieten. Fietsers kunnen hun fiets naar boven leiden via een gootje naast de trap of via een lift aan beide zijden.

Vughterpoort

Nadat er in de 15e eeuw een nieuwe stadsmuur was aangebracht, werd de ontsluiting van de stad toen mogelijk via de Vughter- of Pieckepoort.
Over het bouwjaar worden diverse jaartallen genoemd, zoals 1352, 1361, 1399 of zelfs 1469.
In 1399 kwam de poort in ieder geval al in stadsrekeningen voor. Volgens de geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven die leefde van 1601 tot 1690 was 1461 echter het bouwjaar.
De mooiste poort van de stad bestond uit een kolossaal, massief stenen, vierkant poortgebouw met vier hoektorens en een steil gotisch dak en was bekroond met een torenspits. Aan de veldzijde bevonden zich twee hoge torens die aan de voorzijde drie zijden

van een achthoek vormden. De (trap)torens aan de stadszijde waren minder hoog dan die aan de buitenkant. Tussen deze twee hoektorens bevond zich de eigenlijke overwelfde poortdoorgang. Waarschijnlijk was de doorgang met een dubbel stel zware houten deuren afgesloten.
Men zegt dat er in de toren oorspronkelijk net zoveel schietgaten zaten als dagen van het jaar. Toen het geschut zwaarder werd had men niets meer aan deze kleine schietgaten.
In 1497/1498 werd de poort uitgebreid met een toren en een voorpoort. Op een tekening van Anton van de Wijngaarde uit 1540 is dit goed te zien is. Het was in die tijd gebruikelijk om de hoofdpoort te beveiligen door middel van een voorpoort.
De uitbreiding die toen plaatsvond behelsde in de eerste plaats de bouw van een nieuwe toren. Vermoedelijk betekende dit een verhoging van de poortdoorgang tot een hoogopgaand torenachtig bouwwerk, tussen de bestaande hoektorens. Dit gebouw was voorzien van een steil, hoog opgaand dak, dat werd bekroond door een torenspits met een bol. Bovendien werd de poort aan de veldzijde uitgebreid met een voorpoort, bestaande uit twee iets lagere hoektorentjes die de nieuwe poortdoorgang flankeerden en zware verbindingsmuren met de torens van het oude poortgebouw. Zodoende was de Pieckepoort met zijn zeven torenspitsen niet alleen de fraaiste poort van de stad ‘s-Hertogenbosch geworden, maar ook één van de rijkst uitgevoerde in de Nederlanden. Vanwege de spitsen op de toren werd de poort de Pieckepoort genoemd.
De Vughterpoort was niet alleen de mooiste maar ook de belangrijkste poort van de stad, de toegang tot het zuiden. Het was ook de poort waardoor de hertogen de stad binnenkwamen.
Dankzij de aanleg van het Fort Isabella en Fort Sint Anthonie in de het tweede kwart van de 16e eeuw, konden belegeraars met hun kanonnen de poort niet bestrijken. In tegenstelling tot de andere Bossche poorten onderging de Pieckepoort als gevolg daarvan geen verbouwing in die tijd. De poort werd later ook beschermd door het Bastion Vught en het Bastion Deuteren, ook wel Galgenbolwerk genoemd vanwege de militaire galg van het garnizoen die enige tijd buiten de stadsmuur (andere bron geeft als locatie het bolwerk zelf aan) stond en iets verderop door het Fort Sint Anthonie en het Fort Isabella. Overigens zijn er ook bronnen die het Bastion Vught of het totale verdedigingswerk als Galgenbolwerk aanmerken.
Pas in 1629, toen het fort en de schans door Prins Frederik Hendrik tijdens het Beleg van ‘s-Hertogenbosch waren veroverd, kwam ook de Pieckepoort in het schootsveld te liggen. De poort raakte zwaar beschadigd en werd pas na ongeveer honderd jaar hersteld. Veel bleef daarbij niet over van de eens zo rijke uitmonstering, want de voorpoort met de zijmuren, de zeven torens en het hoge dak verdwenen. Slechts de vier torens behorend bij de oudste bouwfase uit de tweede helft van de 14e eeuw, bleven deels overeind: in verlaagde vorm en voorzien van een eenvoudig dak. Zo kennen we de poort nog van de foto’s, vlak voor de afbraak.
De definitieve sloop vond plaats in 1891. Mogelijk zijn de funderingen van toren nog terug te vinden onder het huidige Heetmanplein.
De stadspoort stond midden op het huidige Wilhelminaplein. Bovendien lag voor de poort in de stadsgracht later ook nog een ravelijn. Aan de buitenzijde van de stadsmuur lag tussen de poort en het ravelijn een houten valbrug. In een latere tijd kreeg deze brug een vast, houten wegdek, nu echter voorzien van tramrails en ijzeren leuningen. Bij oorlogsgevaar kon men, door het afbreken van de brug de toegang tot de stad snel afsluiten.
Voor deze stadspoort lag aan de stadszijde een ruim plein. Lange tijd was dit het exercitieterrein voor het garnizoen. Het garnizoen hield hier ook haar schietoefeningen.
In de buitenmuur van het Noordbrabants Museum in het Oud Bogardenstraatje bevindt zich nog de gevelsteen met het rijkswapen dat vroeger deze poort sierde. Deze steen was is 1960 herontdekt.
Aan de binnenzijde van de Vughterpoort stond vroeger een spreuk die in het verhaal over van Hohenlohe bewaarheid werd.
De spreuk luidde: *Wat baten verdedigingen als niet een sterke man deze verdedigt*.

Inval Hohenlohe

Op 18 januari 1585 wist graaf Philips van Hohenlohe, Staatse bevelhebber op een donkere avond op slinkse wijze met ca. vierduizend voetknechten en een aanzienlijk aantal ruiters in de nabijheid van de stad te komen. Hij had doen voorkomen dat hij richting Antwerpen wilde optrekken om daar de stad van de hertog van Parma, Alexandro Farnese, gouverneur-generaal in de Zuidelijke Nederlanden te bevrijden. Een stoottroep van vijftig man hield zich hier ’s nachts verscholen in de beide wachthuizen buiten het poortgebouw van de Vughterpoort. Toen ’s morgens de dienstdoende sergeant met zijn mannen de poort opende en de valbrug naar beneden liet werden zij onverhoeds door de mannen van Hohenlohe overmeesterd en buiten gevecht gesteld. Aanvankelijk verliep de overrompeling heel voorspoedig. De stad was op dit vroege uur van de koude januarimorgen nog niet goed wakker en het aanvankelijk geïmproviseerde verzet kwam maar traag op gang. Nadat de vijand de zuidelijke wal, de huidige Parklaan tot aan de Kruisbroedershekel bezet had werd verder oprukken naar de Vughterstraat, over de Kuipertjeswal door de gewapende burgerij echter toch belet. Van veel

betekenis was dit succes echter niet want het leger van Hohenlohe had al gauw de hele Vughterdijk mét de Binnenpoort vast in handen en stootte van daaruit zelfs door tot aan de Postelstraat en de Sint Jorisstraat. Nu de vijand het centrum op minder dan 300 meter was benaderd kwam het verzet pas goed op gang. Met aanhoudend getrommel waarschuwde de schutterijen de inwoners van de stad. Met bierwagens werd de verdere toegang via de Vughterstraat gebarricadeerd. Men wist de vijand niet alleen tot staan te brengen maar de nu fel van zich afslaande burgerij wist de vijand zelfs terug te dringen tot over de Molenbrug. Op een gegeven moment stond men op drie punten tegenover elkaar: bij de Berewoutstraat, bij de Sint Janspoort en bij de Kruisbroedershekel. Langzamerhand begonnen de kansen voor de burgerij ten goede te keren. De heel weerbare manschappen waren gaandeweg gemobiliseerd. De verdediging werd hierbij geleid door de Spaanse commandant Haultepenne die bij toeval in de stad verbleef. Na enige tijd verlieten de bezetters van de Vughterpoort hun post omdat zij veronderstelden dat het Bossche verzet was uitgeschakeld. Toen gebeurde het. Bij de poort lag nog de poortwachter Marcelis Jochems die door de vijand was uitgeschakeld en waarvan men dacht dat hij dood was. Nadat de vijand de bezetting van de poort had verlaten om zich te kunnen gaan mengen in de gevechten worstelde de al dood gewaande poortwachter zich naar de schotbalken toe en liet ze alsnog vallen (d.w.z. een zwaar valhek met ijzeren punten aan de onderkant dat men bij plotseling opkomend gevaar kon laten vallen). De rest van de troepen van Hohenlohe kon de stad niet meer in terwijl zij die wilden vluchten de weg versperd zagen. Zij zaten opgesloten tussen de Vughterpoort en de Vughterbinnenpoort. Dit bracht een ware paniek teweeg bij het leger. In plaats van de kalmte te bewaren en de neergelaten schotbalken te lichten zag men nog maar één uitweg: een sprong in de ijskoude vestinggracht, maar dan wel van een hoogte van tenminste acht meter. Velen vonden bij deze vluchtpoging de dood. Het vreselijke man-tegen-man-gevecht op de wallen en in de nauwe straatjes duurde drie volle uren. Honderden ponden buskruit werden er verschoten. Hohenlohe verloor uiteindelijk ruim 3.000 man terwijl men bij de Bosschenaren ongeveer zestig gesneuvelden en gewonden telde.
De broers Lambert en Cornelis Jacobs verdienden de volgende dag vier potten bier en dertig stuivers met *het visschen van de dooden.*
Tweeëntwintig soldaten vielen in handen van de Bosschenaren. Ze werden eerst gevangengezet in de kelder onder het stadhuis. Later werden ze echter toch opgehangen, maar niet nadat men ze ieder als een soort galgenmaal een pot wijn had geschonken. De kosten hiervan bedroegen volgens de boeken vijf gulden en tien stuivers.
P.M: een andere bron spreekt over een leger van enkele honderden soldaten, waarvan er uiteindelijk velen verdronken.

Waterbeheersing/Drongelens Kanaal

Vóór 1850 was het slecht gesteld met de waterbeheersing rond ’s-Hertogenbosch. Enerzijds verhinderde de militaire commandant dat er een verbeterde afvoer van het water kwam. De vestingstad moest namelijk in geval van nood geheel door water omringd kunnen worden. Bovendien leverden de regenrivieren Maas, Dommel en Aa, Zandleij en de Broekleij zoveel water in de wintermaanden dat de gehele omgeving onder water liep. Aan de zijde van de rivier de Maas waren overlaten, waardoor de dijk hier lager was dan aan de overzijde. Als de Beerse Overlaat *ging werken* dan kwam het gehele Maasland, van Grave tot en met ’s-Hertogenbosch helemaal blank te staan. Lozen op de Maas via de sluizen van Crèvecoeur bij Engelen ging dan niet meer. De Bossche binnenstad stond daardoor regelmatig blank.
Langzamerhand kwamen er echter verbeteringen. De eerste echte verbetering in de waterstaatkundige situatie van ’s-Hertogenbosch kwam halverwege de 19e eeuw tot stand toen tussen 1854 en 1856 stroomopwaarts de rivieren Maas en Waal werden gescheiden en stroomafwaarts de Nieuwe Merwede werd aangelegd. Als gevolg hiervan daalde de stand van de Maas bij ‘s-Hertogenbosch aanzienlijk. Dit had overigens ook tot gevolg dat het waterniveau in de, voor de stad belangrijke rivier de Dieze ook sterk terugliep. Om het peil toch op niveau te kunnen houden werd hiervoor tussen 1858 en 1861 de damsluis in de Diezemonding nabij Fort Crèvecoeur vervangen door een eenvoudige spuisluis.
De bochten verdwenen uit de Maas, de rivier werd gekanaliseerd. Er werd bij Heusden een nieuwe afvoer voor het Maaswater gegraven: de Bergsche Maas. Tevens kwam er, ter vervanging van de Baardwijkse overlaat een

nieuw afwateringskanaal (Drongelens Kanaal) met een lengte van bijna twintig kilometer (19,8 kilometer) om het overvloedige water van de Dommel via een andere route (tussen de Loonse en Drunense Duinen) naar de, één tot anderhalve meter lager gelegen (Bergsche) Maas bij Drongelen/Eethen te brengen. Dat verschil blijkt genoeg om de pieken in de watertoevoer op te kunnen vangen. De lozing loopt via de fraaie Bovenlandsche Sluis in de Gansoijense polder de Bergsche Maas in. Omdat het profiel van dit Drongelens Kanaal naar boven toe, ter hoogte van Waalwijk breder werd, kan het veel water bergen. Gemalen pompen bij hoog water het overtollige water in de richting van het afwateringskanaal.
Anders dan met de Zuid-Willemsvaart werd vanaf 1907 dit kanaal niet met mensenkracht gegraven maar men gebruikte hiervoor een *exavateurstransporteur,* een soort baggermachine. Voor het kanaal moest maar liefst 2,1 miljoen m3 grond verplaatst worden. In 1910/1911 was het kanaal klaar. De kosten bedroegen toen zo’n kleine 1.4 miljoen gulden.
Het water wordt momenteel grotendeels gebruikt voor de irrigatie van het land. Langs het kanaal heeft zich een zeer rijke vegetatie ontwikkeld en velen maken op een zonnige dag gebruik van de fiets- en wandelpanden langs het kanaal. Soms zien we een enkele kanovaarder.
Door het gecontroleerd onder water zetten van Het Bossche Broek kan men, als de afvoercapaciteit van het Drongelens Kanaal toch niet voldoende is, tijdelijk acht miljoen m3 water kwijt. De Dommel kan een maximale hoogte hebben van 4.90 NAP, terwijl de hoogte bij de Aa 5.60 NAP mag zijn. Door een peilscheiding in te zetten kan nog eens veertien miljoen m3 water worden geborgen in het Dommel- en Aadal. Hiervoor moet nog wel een voorziening worden getroffen. Bij een peilscheiding loopt het water van de Aa via de Maas en het water van de Dommel via het Drongelens Kanaal weg.

WILHELMINAPLEIN: Gevelsteen

Een herdenkingssteen met een afbeelding van de poort is medio 20e eeuw (1938) in een zijgevel van de Sonneveldflat geplaatst. De maker is onbekend.
De tekst van de steen luidt: *zoals ’t was in 1638, mr. F.J. van Lanschot. Burgemeester 1938.*
Met medewerking van de Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch is de steen in 2009 gerestaureerd.

WILHELMINAPLEIN: Bastion Vught

Tijdens de eerste eeuwen van de vesting veranderden de vorm en constructie van de stadsmuren niet veel. Eeuwenlang werden dezelfde soort wapens gebruikt. In het begin van de 16e eeuw ging men echter over tot het gebruik van het buskruit en moderne wapens. De hoge stadsmuren met kantelen en weergangen waren hier niet tegen bestand. In die tijd werd de stad regelmatig bedreigd door het hertogdom Gelre. Maarten van Rossum was een beruchte roofridder. Men anticipeerde op de betere wapens en sloopte de weergangen en de kantelen. De stadsmuren en de muurtorens werden verlaagd. De muurtorens werden omgebouwd tot uitstekende rondelen. Verder werden de muren op bevel van het Hof in Brussel aan de binnenzijde voorzien van aarden wallen. Hiervoor werden ca. tweehonderd huizen gesloopt en vele bomen gekapt.
Nadat de dreiging van de Geldersen met het sluiten van het Verdrag van Venlo was geweken deed men voorlopig niet veel meer aan de stadsmuren. Maar al snel werd het weer onrustig. Luther kwam met zijn Reformatie met o.a. de Beeldenstormen als gevolg. Na een periode van relatieve rust brak de Tachtigjarige Oorlog uit. De stad werd regelmatig bedreigd door o.a. prins Maurits. Er werd een Twaalfjarig Bestand afgesproken. Ingenieur Jan van der Weeghen kreeg onder andere de opdracht een ontwerp te maken voor de verdere versterking van de vesting in de vorm van de bastionering van de stad. Met de bouw van vijfhoekige uitstekende bastions kon de stad goed met strijkvuur worden verdedigd. Er waren dan geen dode hoeken meer en vanaf de bastions kon

men elkaar afdoende ondersteunen. Naar later (1629) zou blijken had men zich in deze laatste opvatting sterk vergist.
Dit bastion dat ook wel Bolwerk Sint Albert werd genoemd, vormde, samen met het Bastion Deuteren met daartussen de Vughter- of Pieckepoort één verdedigingswerk.
Het bastion werd in 1619 gebouwd tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Voor de poort werd later nog als voorpoort een lagere toren gebouwd. De poort werd verder nog beschermd door een ravelijn. Ook hier is sprake van een zogenaamd *hol* bastion. Op het bastion stond ook een wachtgebouw.
Behalve het in tijden van oorlog afschermen van de weg richting Vught moest dit bastion tot 1634 samen met het Bastion Baselaar de hele zuidelijke courtine van de stad, dat wil zeggen een afstand van ruim 1.000 meter afschermen. Dit bleek een ondoenlijke zaak. Met name vanwege het feit dat vanuit de naast gelegen zuidelijke stadsmuur geen flankerend vuur in de richting van Bastion Vught gegeven kon worden, slaagde Frederik Hendrik op 11 september 1629 er in met zijn Staatse troepen hier de zuidoostelijke muur (face/flank) van het bastion te ondermijnen en op te blazen. Drie dagen later gaf de stad zich over.
Van het totale verdedigingswerk is alleen het Bastion Vught nog aanwezig.
In 1958 heeft een restauratie van het resterende gedeelte van het bastion plaatsgevonden. Hierbij is onder meer een 17e-eeuws schietgat teruggevonden en hersteld.
Het zal nu misschien wel duidelijk zijn waarom Frederik Hendrik na 1629 het Bastion Oranje dat daar wat verderop ligt liet bouwen. De afstand tussen Bastion Vught en het Bastion Baselaar was zoals vermeld veel meer dan de 800 meter reikwijdte van het kanon. De afstand tussen beide bastions bedraagt nu ca. 500 meter.

Plaquette

Ter herinnering aan het feit dat stadhouder Frederik Hendrik in 1629 erin slaagde hier een bres in het bastion te slaan staat op deze plek een gedenksteen met plaquette met daarop een tekst van oud-stadsarchivaris Dr. P. Kuyer:

Hier werd de veste overmand
Hier brak met ’t hertogdom de band
Maar Brabant bleef zijn eyighen lant

Het kunstwerk is gemaakt door vader en zoon Reijers en is in 1979 onthuld. Naast het meest zuidelijke deel van de stadsmuren is op de achtergrond op de plaquette ook het Fort Sint Anthonie te zien.
Het plein tussen Bastion Vught en Bastion Deuteren heette vroeger de Militaire Gerechtsplaats.
De uitleg van dit gedeelte vond plaats aan het einde van de 14e eeuw en kreeg aanvankelijk slechts een aarden omwalling. De muur volgde honderd jaar later.

Kanonnen

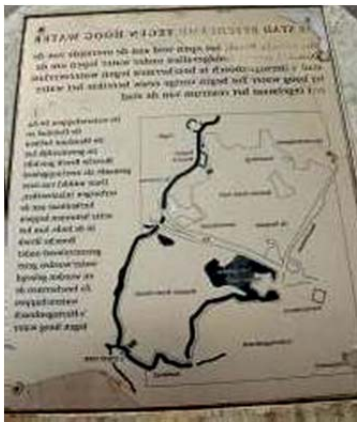

De 19e-eeuwse vestingkanonnen (twaalfponders) op affuiten (rolpaarden) die hier staan zijn hier niet gebruikt. Zij hebben nog gediend als meerpalen langs het Voorns Kanaal bij Hellevoetsluis en zijn in 1992 op de affuiten geplaatst. Eigenlijk zijn dit scheepsaffuiten die ook als vestinggeschut werden gebruikt.
Op deze plek valt goed te zien dat de afstand tussen dit bastion en het Bastion Baselaar te groot was. De kanonnen hadden een reikwijdte van 800 meter. De afstand tot het later gebouwde Bastion Oranje bedraagt 500 meter. Deze afstand zou vroeger afdoende zijn geweest.

Korstzwam

Bijzonder op het Bastion Vught is de korstzwam *membranomyces delectabilis*, die nog niet eerder in Nederland was waargenomen. Hij groeit op het cement, net als de korstmos *collema crispum*.

Overstromingen

In 1995 is hier aan de overkant een dijk van de Dommel doorgebroken waardoor niet alleen Het Bossche Broek maar ook vele kelders van de stad onder water stonden. Er stroomde bijna vijftig m3 water per seconde Het Bossche Broek in. Een verschijnsel dat honderden jaren regelmatig voor kwam. Alleen nu was het wateraanbod zo groot dat ook het deel van Het Bossche Broek ten zuiden van de A2 vol liep en zelfs de autosnelweg onder water kwam te staan. Er konden geen auto’s meer rijden.
De overstroming dreigde een economische ramp te worden. Tot 1999 overstroomde Het Bossche Broek bij hoogwater ongecontroleerd. Vanaf 1995 tot 2006 zijn diverse maatregelen genomen. Het Bossche Broek is nu met succes ingericht voor het gecontroleerd tijdelijk *parkeren* van overtollig water van de Dommel en de Aa. Hiervoor zijn over een afstand van tien km de kades rondom Het Bossche Broek versterkt en verhoogd. In het noordelijk deel van Het Bossche Broek zijn de kades 5,20 meter boven NAP; in het zuidelijk deel 5,30 meter boven NAP.
Aan de overkant van de Dommel, tegenover het Bastion Vught zijn twee verborgen inlaatwerken aangebracht die herkenbaar zijn aan de witte betonnen koppen. Deze overlaten zijn ingegraven in de kade. Men kan er gewoon lopend of met de fiets overheen. Als het peil van de Dommel gevaarlijk stijgt dan worden de overlaten gewoon (ouderwets) uitgegraven. Daarna kan Het Bossche Broek gecontroleerd onder water worden gezet. Tijdelijk kan zo zes tot acht miljoen m3 water worden opgeslagen. Mocht dit niet voldoende zijn dan is er vanaf 2015 nog meer capaciteit beschikbaar in de Vughtse Gement en in het gebied rond het Engelermeer tussen ’s-Hertogenbosch en Vlijmen. Het nieuwe gebied heeft een capaciteit van ongeveer 4,5 miljoen m3. Statistisch zal de waterberging slechts eens per 100 tot 150 jaar nodig zijn waarbij bij de inundatie geen bebouwing onder water komt. Het water komt dan ongeveer een meter hoog. Vanaf het jaar 2013 worden voorbereidende werkzaamheden verricht in de vorm van de aanleg van kades e.d.

Sandvlietmolen

In 1627 werd aan de Congregatie Zusters van Orthen vergunning verleend om hun windmolen aan de Noordwal te verplaatsen van de toenmalige standplaats binnen het convent (aan de Hinthamerstraat/Zusters van Orthenpoort) naar het Bolwerk van Sint Albert (Bastion Vught). Door de grote huizen van het klooster ving de molen op de oude plek te weinig wind. Op de bekende stadsplattegrond van Blaeu uit 1649 staat op Bastion Vught inderdaad een molen getekend. Aanvankelijk werd de molen genoemd *Molen van de Zusters van Orthen.*
De molen stond op een zandberg, waarschijnlijk een geschutsbank/-kat die tegen de rechter face lag. Het is tot aan het einde van zijn bestaan een houten standerdmolen gebleven. De naam is afkomstig van het feit dat de kast van de molen op een standerd of staak, een rechtopstaande, ongeveer 60-80 cm dikke stam zit. De kast rust op de bovenkant van de standerd op een stormpen. Een tweede steunpunt voor de kast om de standerd is de zetel halverwege de standerd. Het midden van de kast zit niet op de standerd, maar meer naar achteren ter compensatie van het gewicht van het wiekenkruis. Hierdoor is de molen, afhankelijk van de hoeveelheid in de kast opgeslagen maalgoed min of meer in evenwicht. De molen was alleen ingericht voor het malen van graan. De molenaar had, als enige in de 19e eeuw in de stad het recht op het malen van mout.
Het was een prachtige houten, gesloten molen met takelluifel in één lijn met de kop. Het stond op de plaats van het voormalig Protestants Ziekenhuis. Later kreeg het de naam *Sandvlietmolen*, genoemd naar de molenaar Van Sandvliet.
In 1834 werd door molenaar F.J. van Lith in de nabijheid van de molen een rosmolen gebouwd, ongetwijfeld om bij windstilte te kunnen malen. Om plaats te maken voor de bouw van het Protestants Ziekenhuis werd in 1903 de standerdmolen verplaatst naar de buurtschap De Vleut bij Best. Daar werd de molen in 1921/1929? afgebroken.
De Sandvlietmolen was aanvankelijk het enige bouwsel op het Bastion Vught. Later kwam naast de molen een wachtgebouw te staan.

WILHELMINAPLEIN: Zonnewijzer

Deze zonnewijzer is ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad tijdens een reünie van “Oud-Bosschenaren” geschonken aan de stad. Vroeger stond hier op het einde van de Vughterstraat ook een café met de naam *De Zonnewijzer.*

WILHELMINAPLEIN: Voormalig Protestants Ziekenhuis

In 1883 was de *Vereeniging tot het stichten van een ziekenhuis voor Protestanten te 's-Hertogenbosch* opgericht. Jarenlang trachtte men een dergelijk ziekenhuis te realiseren maar een legaat van tienduizend gulden van de weduwe Verschoor-Pape in 1900, leidde daadwerkelijk tot een “snelle” actie. De vereniging kocht de hier staande Sandvliet-molen voor vijf mille en brak ze af. In het daaropvolgende jaar werd van de gemeente voor 9.180 gulden een stuk grond gekocht.
Uiteindelijk werd in 1913 hier het voormalige Protestant Ziekenhuis gebouwd. De ontwerper was K. C. Suyling. In 1950 is het verbouwd. In 1958 is voor een bedrag van bijna 1.3500.000 gulden een nieuwe, drie verdiepingen hoge vleugel in gebruik genomen.
Vanwege de nieuwbouw is het ziekenhuis in 1974 verhuisd naar het Willem Alexander Ziekenhuis aan de Vlij-menseweg. De later bijgebouwde vleugel van het voormalige ziekenhuis aan de noordzijde van het bastion heeft een kantoorbestemming gekregen. Het prachtige hoofdgebouw werd echter afgebroken. Hiervoor in de plaats is een mooi appartementencomplex verschenen met de naam Sandvliet, genoemd naar de gelijknamige Sandvlietmolen die hier ooit, boven op een zandheuvel heeft gestaan.

WILHELMINAPLEIN: Vughterstuw

Vughterstuw was de naam van een stuw uit 1882 met een overlaat en brug van de Vughterpoort naar de straatweg naar Vught. Ze werd in 1944 volledig vernield en een jaar later hersteld. In 1991 is de stuw totaal vernieuwd en is nu helemaal automatisch. Ze ligt nu iets meer stroomafwaarts en naast de brug. Het is een overlaat van 31 meter. Er is een aparte doorgang voor de vissen. Ook de kanovaar-ders kunnen via een smalle doorgang de stuw passeren.

Als het water in de Maas te hoog staat waardoor het water niet meer rechtstreeks via de Dommel naar de Maas kan worden afgevoerd dan loopt het water via het Drongelens Kanaal verderop naar de Maas bij Drongelen/Eethen. Daar is het niveau van de Maas een tot anderhal-ve meter lager.

WILHELMINAPLEIN: Bastion Deuteren

Wanneer men langs het flatgebouw Molenberg (genoemd naar de molen die hier heeft gestaan) naar het begin van de Westwal loopt en even voorbij het voetbrugje naar het water gaat, is, als men goed kijkt beneden de aanzet van de korte noordoostelijke flank van het voormalige Bastion Deuteren te zien, waarover thans de grote verkeersbrug tussen het Heetmanplein en de Koningsweg gelegen is. Als men vanaf dit punt naar het Bastion Vught kijkt dan krijgt men een indruk van de omvang van de verdedigingswerken die de zuidelijke toegang tot de stad moesten beschermen. De afstand tussen de noordwestelijke walmuur van Bastion Deuteren en de zuidoostelijke van Bastion Vught bedroeg ongeveer 230 meter. Van dit bastion is nu alleen deze aanzet van de flankmuur nog in de grond aanwezig naast de Willemsbrug over de Dommel.

Het bastion was in 1619/1620, direct na de bouw van het Bastion Vught gebouwd en werd ook wel Galgenbolwerk genoemd. Buiten de stadsmuur stond, nabij dit bastion namelijk een galg opgesteld waar de ter dood veroordeelde militairen nog enige tijd bleven hangen als afschrikwekkend voorbeeld voor anderen. Vanaf de stadsmuur hadden de vele belangstellenden een “mooi” uitzicht op deze galg. Een andere bron vermoedt dat de executieplaats op het bastion zelf lag
Voor de stadspoort lag aan de stadszijde een militair exercitieterrein.
De bronnen zijn overigens niet eenduidig voor wat betreft de situering van het Galgenbolwerk. Op een tekening uit ca. 1740 is het Bastion Deuteren als Galgenbolwerk aangeduid. Dit blijkt ook uit andere bronnen terwijl er echter ook bronnen zijn die het Bastion Vught als Galgenbolwerk aanmerken.
Dit verdedigingswerk beveiligde zowel de westelijke flank van de stad als de toegangsweg tot de stad vanuit Vught. Ook hier bevond zich een waterpartij binnenin het bolwerk, waaruit blijkt dat hier sprake is van een *hol* bastion. In de punt van het bastion lag een wachtgebouwtje.
Pal vóór de keel van het latere bastion stond in 1598 al een standerdmolen. Het bastion moest toen nog worden aangelegd. Deze molen werd in 1601 bij het beleg van Maurits beschadigd en weer hersteld. In 1715 brandde deze molen af. Op de restanten is een ronde stenen stellingmolen, de *Nieuwe Steenen Molen*, gebouwd rond 1720, later bekend als de *Molen van Esch*. Het was de tweede stenen bovenkruier stellingmolen van de stad. De molen stond op een zandberg (geschutskat). De molen stond dus niet op het bastion zelf. Rond 1922 is de molen buiten gebruik gesteld en voor een deel afgebroken. Het restant (molenstomp) werd samen met de molenberg in 1939 afgebroken. Bij de afbraak van het tankstation dat op die plaats heeft gestaan zijn geen fundamenten van de molen gevonden. Het was de laatste van de 21 (andere bron: 22) verschillende molens die binnen de stadswallen hebben gestaan.
Het Bastion Deuteren is omstreeks 1884 met de normalisatie van de Dommel nagenoeg geheel gesloopt. Alleen een kleine aanzet van de noordelijke muur resteert nog. Aangezien de molen niet op het bastion stond, is deze bij de sloop van het bastion toen nog behouden gebleven.
Het bastion omvatte ook het Bolwerk Sint Michielstoren. Toen dit bastion met zijn voorwerken direct na 1874 werd geslecht, heeft men meteen de Dommel, die hier als vestinggracht fungeerde, rechtgetrokken en een verbinding gemaakt met het Drongelens Kanaal. Dit afwateringskanaal was nodig om de stad, die tot eind 19e eeuw veel last van het water had, watervrij te maken. Dat was met name aan de orde als de waterstand in de Maas bij Hedel te hoog was. Vanwege het verval van de Maas was de waterstand in Drongelen/Doeveren altijd lager (ca. een tot anderhalve meter) waardoor het water uit de Dommel via die plaats wel in de Maas kon weglopen. Het kanaal werd tussen 1907 en 1911 gegraven. Rechts van het bastion lag op de plaats van de huidige Willemsbrug de Knuppeltjesbrug die helemaal van boomstammen was gemaakt.

Geschiedenis molens

‘s-Hertogenbosch is gedurende ruim zes eeuwen in het bezit geweest van molens in en om de stad. Molens waren eeuwenlang economisch van grote betekenis. Het oudste document waarin sprake is van een molen is een oorkonde van 16 september 1296. Hierin gaf hertog Jan II van Brabant toestemming aan de poorters Hendrik van Megen en Jan van Vught om een windmolen te bouwen aan de Vughterdijk. Ook werd er in 1504 melding gemaakt dat een zekere Aart Peter Stevensz een windmolen mocht oprichten *achter de Tolbrug*.
Aanvankelijk stonden de molens buiten de stadsmuren in het open veld, in de buurt van de toegangswegen naar de stad. Later kwamen ze verspreid op de stadswallen en bastions te staan.
Op een kaart van Jacob van Deventer (ca. 1545) en bevestigd door schepenprotocollen uit die periode stonden er toen zeventien standerdmolens rondom ’s-Hertogenbosch, te weten tien bij Hintham en op het acces naar de Hinthamerpoort, drie bij Orthen, twee bij Buerde (verlengde van de Beurdsestraat) en twee bij de Vughterpoort.
Bij een standerdmolen rustte het molenhuis op een zware verticale spil, de standerd of standaard. Deze werd gesteund door een aantal schoren. Om de wieken in de wind te zetten werd het hele molenhuis gedraaid. Dat molenhuis was van hout en de constructie was eenvoudig.
Begin 16e eeuw stonden er zeventien windmolens buiten de stadsmuren.
Keizer Karel V gaf in 1543 bij *ordonnantie* opdracht om alle bebouwing tot een afstand van 500 passen van vijf voet buiten de stadsmuren onmiddellijk af te breken. Eén Bossche voet is 0.287 meter, dus alle bouwsels binnen een afstand van 718 meter moesten worden afgebroken. Dit was nodig om tot een vrij zicht- en schootsveld te komen. De molens bleven echter nog een hele tijd staan, mogelijk omdat het houten zgn. standerdmo-

lens waren die vrij snel konden worden afgebroken. Op 26 januari 1580 werd door het stadsbestuur opnieuw een bevel uitgevaardigd. Op straffe van dubbele kosten voor de verwijdering als er geen gevolg aan dit bevel werd gegeven. Pas eind 16e, begin 17e eeuw (vanaf 1593) werden vergunningen uitgegeven voor het opnieuw oprichten van deze molens op de stadswallen. Vaak stonden ze op zandbergen op bastions, mogelijk restanten van geschutsbanken. Dit ter bescherming van deze belangrijke machines (bij een stadsbelegering), maar ook voor een nog betere windvang. Men sprak dan ook vaak van walmolens, wat overigens niets zei over de bouw of de functie van de molen. Op een kaart van Joan Blaeu in 1649 staan twaalf walmolens aangegeven. Door de verbeterde technieken en als gevolg van het verminderde aantal inwoners van de stad tijdens de Tachtigjarige Oorlog volstonden deze twaalf molens voor het malen van meel.
Het aantal molens in de stad is steeds wisselend geweest vanwege het natuurgeweld, brand, stadsuitbreiding of gebrek aan economische waarde. Ooit kende de stad maar liefst 22 molens. Door technische verbeteringen aan molens en maalinrichting kon de productie worden verhoogd waardoor er ook minder molens nodig waren. Bovendien liep tijdens de Tachtigjarige Oorlog het inwoneraantal van de stad flink terug. Stonden er rond 1550 nog zeventien molens, vanaf 1750 waren er vrijwel constant negen molens met diverse functies in gebruik. Vuistregel was dat men per ongeveer 1500 inwoners één molen nodig had.
De eerste stenen molen in ’s-Hertogenbosch was de Oude Steenen Molen op het Bastion Oranje, gebouwd in 1673, ter vervanging van de acht jaar eerder afgebrande standerdmolen. De Nieuwe Steenen Molen is vermoedelijk rond 1720 gebouwd op het Bastion Deuteren, ook ter vervanging van een verbrande standerdmolen. Dit was de molen die later bekend stond als de *Molen van Esch.* Een derde stenen molen is in 1800 gebouwd op het Bastion Maria.
De meeste molens deden dienst als graanmolen. De molen op Bastion Oranje werd echter ook gebruikt als oliemolen en volmolen, om wollen stoffen te vollen, dat wil zeggen steviger maken.
Mout mocht echter niet zonder meer op een molen worden gemalen. Er werd belasting op geheven en tot dusver is bekend dat de Sandvlietmolen op Bastion Vught het alleenrecht had. Van niet alle molens is de functie bekend, maar gezien het aantal bierbrouwerijen dat de stad in dezelfde eeuwen rijk is geweest moest er toch nog wel wat mout gemalen worden.
Een nadeel van een molen is dat er wind moet zijn. Als er te weinig wind stond dan kwam het malen van de diverse producten in gevaar. Dan gold ook de opvatting: wie het eerst komt die het eerst maalt. En wat ging er nu voor? De olie, het graan of het mout. Daarvoor is wel bekend dat veel stadsbrouwerijen een eigen kleine watermolen hadden om mout te malen waardoor ze minder van de wind afhankelijk waren. Nu is malen niet helemaal het juiste woord omdat de schil van het mout alleen open moest barsten en niet vermalen behoefde te worden. Omdat het toch vooral kleine brouwerijen waren gebeurde het mouten vlak bij de brouwerij zelf. Dit kan de reden zijn dat men maar één molen kon vinden die mout maalde.
Naast de rol bij de voedselproductie hebben molens in de geschiedenis van de stad een andere, minder fijne rol gespeeld. Met de hulp van Leeghwater had de vijand in 1629 namelijk zogeheten rosmolens, voortgetrokken door paarden ingezet om het water rond de stad weg te pompen waardoor Frederik Hendrik de stad beter kon benaderen.
Frederik Hendrik werd op zijn beurt tijdens deze belegering door de stad voor de gek gehouden. Hoewel er in de hele stad geen graan meer te vinden was werden iedere dag toch de paarden ingespannen en bewogen de molenwieken dat het een lieve lust was. De inwoners van de stad deden voorkomen alsof er nog voldoende graan was. De prins zag dit met lede ogen aan en dacht dat de bevolking nog lang niet ten einde raad was. Zolang er immers nog brood genoeg was, was er geen reden om zich over te geven.
Aanvankelijk vormde de komst van de stoommachine geen bedreiging voor de windmolens. De machine werd eerder gezien als een welkome hulpkracht. Het waaide tenslotte ook niet elke dag.
De maaltechniek veranderde echter ook. Een belangrijke ontwikkeling was de “walsenstoel” die een betere kwaliteit meel opleverde. Bij deze techniek werd het meel enkele keren gemalen. Deze walsenstoel werd nauwelijks in molens toegepast en zo verloren de windmolens de concurrentie met het fabrieksmeel, dat gemalen werd met verschillende walsenstoelen.
Gedurende de 2e helft van de 19e eeuw werden dan ook de meeste molens van de stad afgebroken. Op het Bastion Oranje werd de *Oude Steenen Molen* uit 1673 stilgezet en in 1841 werd deze vervangen door een stoommachine. De *Sandvlietmolen* op Bastion Vught was toen de oudste houten standerdmolen van de stad. Helaas werd de molen rond 1900 verkocht en verplaatst naar het buurtschap De Vleut in Best waar hij in 1929 is afgebroken.
De laatste molen van ’s-Hertogenbosch is de ronde stenen stellingmolen *De Nieuwe Steenen Molen*, gebouwd rond 1720, later bekend als de *Molen van Esch*. De molen stond op dit Bastion Deuteren, naast de Knuppeltjesbrug. In 1761 werd deze molen als volgt omschreven*: haar Edeles Steene Cooren wintmolen, staande op deeser Stadswallen bij de Vugterpoort.*

Omstreeks 1922 werd deze molen gedeeltelijk onttakeld en in 1938/1939 werd de molenstomp definitief afgebroken. Ook de molenberg werd toen afgegraven. Het was de laatste van de zeventien molens die op de stadswallen van ’s-Hertogenbosch hebben gestaan. Daarmee kwam er een (voorlopig?) einde aan de molengeschiedenis van onze stad.

WILHELMINAPLEIN: Vughtereiland

Het Vughtereiland bij Bastion Vught vormt op allerlei manieren een schakel: in de vestingroute, in de ecologische verbinding en als kanopassage. Het eiland heeft vistrappen en is zo ontworpen dat het onder water kan lopen.
De schakelfunctie van het Vughtereiland is in 2003 actief in gebruik genomen. Het voormalige kleine dierenpark maakte plaats voor een wenteltrap. Via deze trap komt men vanaf de Vughterbrug op het eiland.

De pont met de naam Moerasdraak verbindt het Vughtereiland met Het Bossche Broek voor fietsers en voetgangers. Ook vanaf het Willemsplein dalen voetgangers de trap af naar het eiland om vanuit daar hun wandeling te vervolgen. Het voormalige ravelijn lag hier op deze plek.
De naam Essent is aan deze wandelpromenade verbonden. Dat is voor het eerst dat een commerciële naam gekoppeld is aan een cultuurhistorisch aspect van de stad.

Inmiddels is er ook een prachtige loopbrug onder de Willemsbrug aangelegd. Deze traverse is te bereiken via een brede trap op het einde van de gerestaureerde stadsmuur bij de Westwal.

Vanaf dat punt kun je in feite de binnenstad uitlopen en via het Vughtereiland, het pontje en Het Bossche Broek de historische binnenstad bij de Groote Hekel weer inlopen. Werkelijk een cultuurhistorische wandeling.

Brisantbom

Onder de Vughterbrug werd in mei 2003 een brisantbom aangetroffen. De Mijnopruimingsdienst heeft het niet ontplofte projectiel direct geruimd en elders tot ontploffing gebracht. De Duitsers bliezen kort voor de bevrijding in 1944 diverse bruggen in de stad op. Dat gebeurde onder andere op 24 oktober 1944 met de Vughterbrug. In plaats van de gebruikelijke dynamiet, die opgebruikt waren, namen de Duitsers vliegtuigbommen die in de melkfabriek nog op voorraad lagen, aldus auteur en oorlogsspecialist Luc van Gent. Daarmee zijn ook andere objecten opgeblazen, zoals onder meer op de Stationsweg waar eerder al een niet ontplofte vergelijkbare brisantbom (15 cm doorsnee en 40 cm lang) werd opgegraven. De kans bestond dat er nog meer verdwaalde, onontplofte projectielen in de grond zouden kunnen zitten. Door de vondst heeft een aannemersbedrijf het werk aan de vispassage nabij de Vughterstuw destijds even stil moeten leggen. Door een gecertificeerd bedrijf werd daarna met infrarood onderzoek gedaan met speciale shovels en hydraulische machines. Vervolgens werd de grond op het werkterrein gezeefd waardoor mogelijk metalen objecten zoals projectielen in het zicht konden komen waarna ze werden verwijderd.
In 2008 is bij de aanpassing van de oevers van de Stadsdommel eerst ook onderzoek gedaan naar mogelijke explosieven.

IJskelders

In en op het dijklichaam van de Dommel, nabij het pontje stond vroeger, op de plaats van het voormalig gemaal een wit huisje met een rood dak en een bruine schuur. In dat gebouwtje waren eens twee vis- en ijskelders van de Gebrs. Doorenbosch ondergebracht. De vis- en ijshandel was gehuis-

vest op het adres *Vuchterdijk* 137, thans Vughterstraat 273. Ook aan de Westwal, in een hofje had de firma een ijskelder staan. Deze ijskelders waren pakhuizen met dubbele muren met turfmolm ertussen. Ze waren voorzien van een zware, dikke deur en uitgevoerd zonder ramen. De totale capaciteit van de drie ijskelders van de firma bedroeg ruim 500 m3 en was voldoende voor de gehele zomer. De firma is omstreeks 1850 begonnen. Omstreeks 1875 moeten deze kelders zijn gebouwd. Zij waren in ’s-Hertogenbosch de enige leveranciers. Vroeger werd er tijdens de winterperiode *geijsd,* dat wil zeggen dat het uit de nabijgelegen sloot, gehakte natuurijs in de aanwezige kelders werd opgeslagen. In de zomerdag werd dit ijs, in dikke brokken dan weer verkocht aan bijvoorbeeld kasteleins en restaurateurs, vishandelaren, slagers, bakkers (voor het maken van roomijs), zieken (die het gratis verstrekt kregen) of gegoede ingezetenen van onze stad om hun dranken e.d. te koelen. Het ijs werd ook gebruikt voor het verzenden van vis in manden naar binnen- en buitenland en bij feesten en diners. Het ijs werd in dikke brokken bezorgd of men kon het komen afhalen.

Het ijzen geschiedde door zogenaamde uitgevroren bouwvakkers, die werkeloos waren. Zij werden per dag betaald en hen werd vanwege het werken in de koude bij de betaling een flinke borrel verstrekt.
Later is er een periode geweest dat vanuit Rotterdam staven ijs per boot werden aangevoerd. Het gemeentelijk slachthuis, dat op 2 mei 1910 in gebruik werd genomen had een eigen vriesinstallatie.
De ijskelders op deze plek waren via een smalle houten brug, waarop een houten hek over de Dommel bereikbaar. Dit *Brugske van Doorenbosch* werd in 1944 door de Duitsers opgeblazen. Vermoedelijk is op de plek van de ijskelders later dit gemaal gebouwd, dat overigens niet meer in gebruik is. Een andere bron vermeldt dat de kelders bij de Vughterweg omstreeks 1914 door de gemeente werden gesloopt in verband met de stadsuitbreiding. Merkwaardig want de eerder genoemde ijskelders aan de overkant van de Dommel een stadsuitbreiding niet in de weg. De ijskelder in het hofje aan de Westwal is verdwenen.

WILHELMINAPLEIN 1: Villa Illusio/Chalet Royal

Daar waar de Vughterpoort gesloopt was, werd een park gerealiseerd: het Wilhelminapark. In 1905 wilde Frans Rouppe van der Voort daar een grote villa bouwen. Dat werd toegestaan. Deze familienaam ontstond doordat L.V. van der Voort in 1840 officieel, per Koninklijk Besluit, toestemming kreeg ook de familienaam van zijn moeder Rouppe te mogen gebruiken. Frans Rouppe van der Voort (1868-1955) was directeur van de *Bossche Rouppe van der Voort's Industrie en Metaal Mij N.V.*
Het ontwerp voor zijn villa werd gemaakt door Eduard Cuypers, de Amsterdamse architect die ook het oude (tweede) Bossche treinstation had getekend. Cuypers maakte niet alleen het ontwerp voor deze ene villa maar tevens voor een bebouwing voor het hele Wilhelminapark. Dat laatste ging niet door, maar de *Villa Illusio* van de familie Rouppe van der Voort werd wel gebouwd. Cuypers kende verschillende perioden waarin hij in verschillende bouwstijlen ontwierp. Was het station duidelijk een gebouw in neorenaissancestijl; de villa was geïnspireerd op de rustieke Engelse *cottagestijl*.
In de jaren dertig van de 20e eeuw werd het verkeer drukker en de eigenaar van Hotel-café-restaurant Royal in de Visstraat, C. van Gaalen, besloot zijn zaak uit te breiden. Architect Karel Bouman bouwde in zijn opdracht *Villa Illusio* om tot een restaurant dat de naam Chalet Royal kreeg. In 1937 opende het de deuren voor de gasten. Het waren veelal automobilisten, het restaurant lag toen aan de drukke verkeersweg Maastricht-Amsterdam. Ze stopten er voor een kopje koffie, een lunch of een diner. Vele vooraanstaande gasten hebben iets gebruikt in het Chalet Royal. Niet alleen leden van het koninklijk huis, maar ook koning Albert en koningin Paola (toen nog prins en prinses) van België mocht Van Gaalen regelmatig begroeten. Ook anderen leerden kennelijk het gebodene waarderen, want de Michelingids vereerde het gerenommeerde restaurant in 1974 al met een ster. In 1979 verkocht de familie Van Gaalen het restaurant. Maison van den Boer werd de nieuwe eigenaar en is dat nog tot op de dag van vandaag. Ook onder leiding van deze eigenaar heeft het restaurant een Michelinster behouden.
Begin juli 2011 kwam er toch een einde aan het restaurant. De eigenaar kende enige slechte jaren en was daarom genoodzaakt het monumentale pand te verkopen. In september 2011 is het pand verkocht aan een viertal kapitaalkrachtige eigenaren. Mogelijk komt er toch weer een restaurant in, wellicht in combinatie met een invulling als hotel.

WILLEMSPLEIN

WILLEMSPLEIN

Aan het eind van de 19e eeuw kreeg 's-Hertogenbosch haar eerste stadsuitbreiding sinds vijf eeuwen. Het was de wijk Het Zand, gelegen tussen de binnenstad en de spoorlijn. In het zuiden van deze nieuwe wijk, tussen de arbeiderswoningen van de wijk Lombok en de riantere Koningsweg kwam in 1897 het Willemsplein dat naar koning Willem III genoemd werd. Het was, evenals het Julianaplein en het Emmaplein, een van de weinige plekken waar een groen gebied in de wijk ontstond. Maar het groen verdween in de jaren dertig bij de toename van het snelverkeer. Het doorgaande autoverkeer dat tot dan toe dwars door de binnenstad reed, diende voortaan gebruik te maken van de Traverse, de weg vanuit Vught, dwars door Het Zand, in noordelijke richting. Vanuit Vlijmen werd tevens een *onderdoorgang* aangelegd waardoor het verkeer uit de Langstraat niet meer bij een spoorwegovergang zou hoeven te wachten. Het groen op het Willemsplein verdween en er kwam een rotonde voor in de plaats.

In de jaren zestig nam het autoverkeer zo toe, dat er iedere dag grote files ontstonden tijdens het spitsuur. Hoewel er plannen waren om dit doorgaande verkeer via een rondweg om de stad te leiden, zat 's-Hertogenbosch met een autoprobleem. In 1960 was de tunnel onder De Draak aangelegd. In die jaren passeerden zo'n twintigduizend auto's per dag het Willemsplein. De Eindhovense hoogleraar prof. ir. A. Heetman werd ingeschakeld om dit probleem op te lossen. Hij ontwierp in 1964 een verkeersoplossing met gelijkvloerse kruisingen en een groot aantal verkeerslichten, dat bewondering bij iedereen opriep. In 1965 was het gerealiseerd. De capaciteit was voldoende om het verkeer tot aan de realisatie van de rondweg vlot te verwerken. Het plan van de tekentafel werkte in de praktijk. Geen wonder dat dit verkeersknooppunt in de volksmond de naam Heetmanplein kreeg.

Tot het in 1965 gerealiseerde Heetmanplein behoorde niet alleen het Willemsplein, maar ook de rotonde aan de andere zijde van de Dommel. Deze plek kreeg in 1897 de naam Wilhelminapark en heette gedurende de Tweede Wereldoorlog Jeroen Boschpark. Hier kwam in 1935 in plaats van het park eveneens een rotonde. Na de realisatie van de nieuwe verkeerssituatie in 1962 wilde de gemeenteraad de naam Heetmanplein niet officieel maken. Wel veranderde zij de naam Wilhelminapark in 1970 in Wilhelminaplein. Eind december van dat jaar werd de nieuwe rondweg in gebruik genomen.

Nu, veertig jaar later, is de verkeersoplossing van prof. Heetman voor het Willems- en het Wilhelminaplein nog steeds in gebruik. Voor fietsers en voetgangers is het op het autoverkeer ingerichte plein moeilijk te passeren. Iedere, hier onbekende automobilist die hier passeert dient, ondanks de goede bewegwijzering zeer goed op te letten. Als de westelijke rondweg van de stad is aangelegd dan zal het Heetmanplein in zijn huidige vorm echter verdwijnen. Wellicht zal er weer iets van de oude opzet terugkomen.

Het Zand/Lombok

De interne hoofdstructuur van het stratenplan van de eerste uitbreidingswijk Het Zand bestaat uit twee loodrecht op elkaar staande boulevards. Een korte oost-west boulevard - de veertig meter brede Stationsweg - en haaks hierop een boulevard die loopt vanaf het Wilhelminaplein, via de Koninginnenlaan, Oranje Nassaulaan en Koningsweg tot aan het Willemsplein. Er kwamen herenhuizen en stadsvilla's langs de Koninginnenlaan en Koningsweg, de Stationsweg en langs de singels aan de Stadsdommel. Woningen voor arbeiders en de kleine burgerij én bedrijven en kleine fabrieken kwamen aan de periferie van de wijk: op de noord- en zuidpunt van de wijk en langs het spoor. Door de langgerekte vormt van de wijk werd Het Zand geen echte eenheid, er ontstonden weer kleine subwijken. Een van de bekendste daarvan was Lombok. Deze arbeiderswijk op de meest zuidelijke punt van Het Zand was een soort schiereiland, omsloten door de Stadsdommel, de kanaaldrempel en het spoor. De Willemsbrug was er nog niet, zodat het wijkje vanuit de stad gezien op een eiland leek. Vanwege de actualiteit in Nederlands-Indië (Lombokoorlog, 1894) kreeg het de bijnaam Lombok omdat het voor de binnenstadsbewoners relatief gezien ook zo ver weg lag als het echte Lombok.

Tijdens de bevrijding in oktober 1944 werd Lombok onherstelbaar beschadigd. De wijk werd niet herbouwd, nu staan de gebouwen van Essent (voorheen PNEM) er. Op 10 december 1951 schrapte de gemeenteraad alle Lombokse straatnamen, uitgezonderd de Willemstraat.

WILLEMSPLEIN: Bastion Deuteren

Het bastion, dat in 1620 direct na de bouw van het Bastion Vught tijdens het Twaalfjarig Bestand werd aangelegd lag ten westen van de Vughterpoort en bevatte ook het Bolwerk Sint Michielstoren. Direct na 1874 is het, tegelijk met zijn voorwerken afgebroken. Naast de voetgangersbrug is alleen de aanzet van de flankmuur nog aanwezig.
Dicht bij de voormalige Knuppeltjesbrug stond op het plein de ronde stenen stellingmolen van Van Esch. Hij dateerde vermoedelijk uit 1720. Hij heeft nog even dienst gedaan als stamlokaal van de voortrekkers van de André de Thaye-groep. In 1939 werd hij afgebroken.
De Dommel, die hier als vestinggracht fungeerde kon daarna worden rechtgetrokken en er werd een verbinding gemaakt met het Drongelens Kanaal. Dit afwateringskanaal werd in het begin van de 20e eeuw (1911) in gebruik genomen om bij hoogwater voor een versnelde afvoer te kunnen zorgen. Het water kwam namelijk 19,8 kilometer verderop bij Drongelen/Eethen weer in de Maas uit. Het waterpeil is op dat punt aanmerkelijk lager (ca. een tot anderhalve meter) dan bij Hedel. Als het peil hier hoger is dan in de Maas bij Hedel dan wordt de stuw bij Crèvecoeur gesloten waardoor het water via het Drongelens Kanaal kan worden afgevoerd.
Zie voor verdere informatie over dit bastion het artikel bij het Wilhelminaplein.

WILLEMSPLEIN 2

Het pand is als beschermd gebouw aangewezen.
Dit complex, aanvankelijk gebouwd voor het toenmalige energiebedrijf de PNEM en nu in gebruik door Essent staat op een gesloopt bolwerk aan de Dommel en een in de Tweede Wereldoorlog verwoeste wijk Lombok. Het complex, gebouwd in 1955-1956 heeft de vorm van een bastion met ronde torens, die uitlopen in koperen puntdaken. De architect C.H. de Bever was een aanhanger van het katholieke traditionalistische bouwen en wilde, omdat de PNEM een belangrijke rol vervulde in de gemeenschap, het gebouw een specifiek Brabants karakter geven. Een deel van het pand werd het *abdijgebouw* genoemd. In 1980 is het complex door De Bever junior (Leo/Loed) uitgebreid met een nieuwe vleugel, met bruine geknikte daken en bronskleurig zonwerend glas. Bij de verbouwing van het complex in 2007 is deze aanbouw van De Bever junior gesloopt. In de toren van het gebouw zijn de ramen aan de straatzijde bewerkt door Marius de Leeuw.

WILLEMSPLEIN 4

In januari 2007 is het nieuwe kantoor van Essent in 's-Hertogenbosch in gebruik genomen. Om het bekende *torentjesgebouw* aan het Willemsplein als markant punt in de stad te behouden, is ervoor gekozen oud en nieuw tot één geheel samen te voegen. Hiervoor zijn aan het hoofdgebouw (*abdijgebouw)* aan beide zijden een bouwblok toegevoegd. De aanbouw van de architect van De Bever junior uit 1980 moest hiervoor gesloopt worden.
In het ontwerp van architect Pi de Bruijn heeft het oude gebouw een volwaardige plek gekregen. Het wordt als het ware omarmd door de nieuwbouw.

Pi de Bruijn heeft zijn sporen verdiend op het terrein van een dergelijke integratie. Hij is ook de ontwerper van het gebouw van de Tweede Kamer en het vernieuwde Binnenhof in Den Haag en van de nieuwe aanbouw van het Concertgebouw in Amsterdam.

WINDMOLENBERGSTRAAT

WINDMOLENBERGSTRAAT

Deze straat heeft haar naam te danken aan een windmolen die achter Reinier van Arkel op een zanddonk (berg?) stond en vermoedelijk bij het Bethaniëklooster behoorde.
De naam Windmolenbergstraat is zeer oud (1326) en is in de loop van de eeuwen nogal eens verbasterd. In de stukken komen we de namen Wiemelstraat, Wimelenberch, Weimelestraot en Wijmmelenbergstraat tegen. De wijkbewoners gaven de straat de naam Wijnbergstraot. Dat laatste had overigens meer met wijnt (wind) dan met wijn te maken. Van de oorspronkelijke Windmolenbergstraat is nog maar een klein gedeelte aanwezig. Ze heeft in onze tijd een zijstraat gekregen, de Van Sasse van Ysseltstraat, die naar de Hekellaan gaat. De zijstraat dankt haar naam aan een van de bekendste Bossche geschiedschrijvers, auteur van onder meer het veel geraadpleegde driedelige werk *De Voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*.
In deze straat lag ook de eerste, in 1430 gestichte Sint-Jacobskapel. Later vond uitbouw plaats richting Bethaniestraat.
Op de plek van het voormalige bejaardenhuis Antoniegaarde (1956-2000) komen twee straatjes terug die refereren naar de oorspronkelijke steegjes in de buurt. Links naast de kapel liep het St. Antoniestraatje en rechts de Stijfselpot. Daar waren ook nog de Krengelgang, Uilenspiegel en Achter de Roskam. Dat waren originele namen van dwarsstraatjes tussen de Diepstraat en de Windmolenbergstraat.

Klooster Bethanië

In 1454 gaf de bisschop van Luik toestemming aan een gemeenschap van zusters van het Gemene Leven om een biechtvader en visitatoren te kiezen. Deze gemeenschap was toegewijd aan de Heilige Maria Magdalena, Lazarus en Martha.
In 1459 kochten ze van de Derde Ordezusters, die bekend staan als de zusters Achter de Tolbrug, hun klooster op de Windmolenberg.
In 1466 stemde bisschop Louis de Bourbon toe in hun verheffing tot de Reguliere Kanunnikessen van de Orde van Sint-Augustinus met het recht een eigen kerk en kerkhof te hebben. Zij noemden het complex Bethanië. De Bethaniestraat is naar hun klooster genoemd.
Het klooster had in 1574 53 leden, te weten 32 koorzusters en 21 werkzusters. Na 1629 bleven zij voorlopig nog in de stad.

Gasthuizen

Ooit stonden hier in de onmiddellijke omgeving vijf gasthuizen. Deze zijn overigens allemaal verdwenen.

Aert Koytsgasthuis

Dit gasthuis werd door Aart Koyt of Keyt (beide schrijfwijzen komen voor) bij zijn testament van 21 juni 1393 gesticht ten behoeve van dertien arme vrouwen. Volgens A.F. O. Van Sasse van Ysselt was het gasthuis gelegen in de Hinthamerstraat achter het pand De Drije Swarte Mollen, dat ook te bereiken was via het straatje Achter het Schaapshoofd. Het lag volgens hem tegenover het huis De Valk.
Allereerst werden de arme naaste verwanten van de stichter en zijn dienstbode Aleydis toegelaten. Verder mochten er ook andere arme personen worden opgenomen.
De stichter doteerde het gasthuis met de hem in eigendom toebehorende erven, gelegen op het einde van de Hinthamerstraat en de hem toebehorende gronden *aan gene zijde van de Dieze* waar ook het gasthuis moest komen. De vrouwen van het gasthuis moesten de gronden verpachten om met de opbrengst hiervan in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. De stichter vermaakte het gasthuis een jaarlijkse erfcijns waaruit de vrouwen jaarlijks een betaling moesten doen aan het Convent van de Heilige Clara. De bewoners kregen onder andere ook nog een zilveren beker en een zilveren lepel om er de Heilige Sacramenten mee te kunnen ontvangen.
Zijn neef Jan Koyt, stichter van het Jan Koytsgasthuis was door hem als een van de bestuurders aangewezen.

Jan Koytsgasthuis/Meelmansgasthuis

Dit gasthuis werd op 21 juli 1400 door Jan Koyt gesticht in de Windmolenbergstraat. Hij bestemde toen een huis met erf daar tot woning voor ongeveer dertien arme mannen.
Omdat dit gasthuis door Christina Meelmans, begijn van het Groot Begijnhof, rijk werd begiftigd, werd het later het Meelmansgasthuis genoemd. Bij haar testament van 17 februari 1412 vermaakte zij haar huis en erf, gele-

gen op het einde van de Hinthamerstraat, in het straatje Achter de Mollen aan dit gasthuis in de Windmolenbergstraat. In het testament werd dit Aert Koytsgasthuis *der andermans gasthuis* genoemd.

Johan van Sambeeckgasthuis

Dit gasthuis, ook het Godshuis Charitate genoemd, is op 15 november 1612 door Jan van Sambeeck in de Windmolenbergstraat voor twaalf mannen gesticht en bij zijn testament van 26 oktober 1617 verder gedoteerd.
In het gasthuis moesten allereerst Anna van Sprangh en haar moeder en de naaste verwanten van de stichter worden opgenomen. Personen *van kwade leven of conversatie* en zij, die *tot den dronck genegen* waren werden niet toegelaten.
De meest schamele familieleden van de stichter, die niet in het gasthuis woonden mochten in gelijke mate als de bewoners van het gasthuis profiteren van de inkomsten van het huis.

Hester van Grinsven mannen- en vrouwengasthuis

Hester van Grinsven stichtte in 1651 per testament twee gasthuizen, één voor mannen en één voor vrouwen. In het testament was de bepaling opgenomen dat de huizen *onder het Spaanse gebied* moesten worden opgericht, wat tot moeilijkheden leidde. Het is er de oorzaak van dat de daadwerkelijke stichting een paar jaar op zich liet wachten.
In 1426 kocht de Commanderij van Gemert van de Duitse Orde een huis in de *Dyepstraat*, dat kort daarna verbouwd werd. In 1638 kwam het huis in bezit van Pieter Donck, wiens weduwe het twintig jaar later verkocht aan de fundatie van Hester van Grinsven. Het pand werd in 1660 verbouwd tot gasthuis, of beter gezegd tot twee gasthuizen, waarvan er een werd bestemd voor zeven oude vrouwen en de ander voor vijftien oude mannen.
De twee gevelstenen die in 1659 bij de verbouwing tot gasthuis boven de twee ingangspoorten werden aangebracht zijn ingemetseld in de tuinmuur van het Noordbrabants Museum.
De grafzerk van Hester kunt u nog altijd in de Sint-Janskerk vinden.

Sint-Antoniusgasthuis

Dit gasthuis, die haar naam heeft ontleend aan haar ligging bij de Antoniuskapel werd door Jan Toenys Vinschot op 15 mei 1361 gesticht voor de huisvesting van zes arme vrouwen, waarvoor hij een huis en erf op de Windmolenberg bestemde. Voor een of twee nachten, en bij ziekte voor langere tijd mochten tevens acht goede, devote, vreedzame en rustige reizende mannen of vrouwen van goede naam in het huis logeren. Zij mochten beslist geen vagebonden *oft van ongevallich regiment zijn.*
Voor dit doel doteerde Vinschot het huis met 14 bedden, 14 dekens en 28 paar lakens en allerlei ander huisraad. De bedden moesten worden opgemaakt door de zes arme vrouwen, die tevens het lijnwaad (linnengoed) moesten wassen.
De bewoonsters en reizigers werden verplicht vóór zonsondergang binnen te zijn.
Na de dood van een van de bewoonsters vervielen haar goederen aan de overige vrouwen.
De stichter wees voor na zijn dood de volgende provisoren aan: de prior van de baselaars, de pastoor van het Groot Begijnhof en de procurator van de Tafel van de Heilige Geest.

WOLVENHOEK

WOLVENHOEK

Vroeger noemde men een straat nogal eens naar een in de straat woonachtige, meestal min of meer voorname familie. In deze straat woonde in het pand Het Swijnshooft de familie Wolfsbergen. Zij bezat hier ook enige pakhuizen. Dit verklaart vermoedelijk ook de straatnaam Wolvenhoek.
Maar een andere verklaring is ook mogelijk. Wolven is een middeleeuws woord voor welven. Nu is de in deze buurt veelvuldig stromende Binnendieze bijna overal overwelfd. Zo kan dit woord wolven aanleiding gegeven hebben tot het ontstaan van de straatnaam.
De straat heeft overigens vroeger nog meer namen gekend. Samen met de straten Achter het Wild Varken, Achter het Verguld Harnas en Achter het Stadhuis werd het *De Zijle* genoemd wat iets te maken had met de waterlozing. Dat kan, want de Binnendieze liep hier zowat overal. De naam van de straat was vroeger ook *Schapenmerckt*.
In de Franse Tijd was het hoekcomplex Wolvenhoek-Keizerstraat eigendom geworden van de gemeente. Men wilde in 1814 op deze plek een gevangenis bouwen, met daarnaast kantoren voor de gerechtelijke macht. De voormalige Sint-Joriskapel zou als zittingzaal worden ingericht. Dit alles ging uiteindelijk niet door.
Na de Franse Tijd werd in 1818 de Koninklijke Marechaussee opgericht. In ’s-Hertogenbosch werd zij ondergebracht in het Keizershof in de Keizerstraat. De gemeente bleef eigenaar en verhuurde het pand. In het midden van de 19e eeuw (1850) verhuisde de marechaussee naar het buurpand, op de hoek van de Wolvenhoek. De gemeente brak enkele jaren later het Keizershof af. Hierover werd onder meer het volgende geschreven: *de Gemeenteraad van Den Bosch had al even weinig gevoel voor kunst als de architecten, alias metselaarsbazen, besloot dat gebouw te sloopen om er eene oefenschool voor in de plaats te bouwen*.
Het hoekpand waarin de marechaussee was ondergebracht, diende volgens de officiële omschrijving als *Gebouwen tot kazernering der marechaussee en tot stalling der paarden*. Later kwam er ook een aparte smederij bij. Toch was de ruimte te gering om huisvesting te bieden aan de brigade. Omstreeks de eeuwwisseling werd er naar een geschikt bouwterrein gezocht voor nieuwbouw. Dat werd in 1910 gevonden en in het decennium daarna verhuisde de marechaussee naar de Vughterweg. De gebouwen aan de Wolvenhoek kwamen leeg te staan en werden tenslotte afgebroken.
Ervoor in de plaats kwam in 1932 het belastingkantoor, een imposant gebouw dat hier zo'n zestig jaar huisvesting bood aan deze rijksdienst. Na de verhuizing van de Belastingdienst naar nieuwbouw op De Vliert, kwam een andere rijksinstelling de kantoren bevolken: Rijkswaterstaat. Inmiddels is de gemeente als uitbreiding van het stadskantoor in het pand gehuisvest. Volgens het masterplan was deze vergroting van het kantooroppervlak noodzakelijk.

WOLVENHOEK 1: Stadskantoor

De plannen voor de ver(nieuw)bouw van het stadskantoor en het stadhuis dateerden van 1998. Belangrijkste redenen voor deze plannen waren de abominabele huisvesting van de ambtelijke organisatie, de verspreiding van de kantoorfuncties over acht verschillende locaties, de slechte omstandigheden waaronder de raad moest vergaderen, de magere faciliteiten voor raadsfracties en de financieel gunstige effecten van een gecentraliseerde ambtelijke organisatie.
Het Huis van de Stad bestaat uit twee aan elkaar gerelateerde projecten: Het bestuurscentrum achter het stadhuis en het stadskantoor hier in de Wolvenhoek. Beide gebouwen zijn onmiskenbaar van de hand van één architect, Dirk-Jan Postel. De inmiddels overleden gemeentesecretaris mr. Peter van Lansbergen had een grote rol bij de totstandkoming van dit stadskantoor. Het stadskantoor kenmerkt zich door verbouw van bestaande panden en nieuwbouw waardoor de panden nu één, groot complex vormen. Het stadskantoor biedt nu aan het publiek op één centraal punt al haar producten en diensten aan. De totale kosten bedroegen 43,5 miljoen euro, exclusief btw.

Architect Postel heeft de voorkeur voor glasbouw en affiniteit met renovaties en uitbreidingen van binnensteden.
Met zijn blauwgrijs interieur, zijn ergonomische stoelen en drie dimensionaal verstelbare bureaus, over 750 flexibele werkplekken (op achttien domeinen) verdeeld, waarvan elke plek uitgerust met een eigen flatscreen, centrale verwerkingseenheid (cve) in plaats van laptops, oogt het interieur erg luxe en denkt men bij het betreden van de publiekshal aan de nieuwe Tweede Kamer.
Die flexibele plekken, geïntroduceerd door Bureau Velthoen, liggen verspreid over het voormalige gebouw van de Rijkswaterstaat aan de Wolvenhoek dat in stijl is gerenoveerd en de nieuwbouw in de Keizerstraat.
Het Bossche stadskantoor is met zijn open werkplekken, cockpits en semi-(bibliotheekachtige) werkplekken en lounges - na Interpolis in Tilburg - het tweede overheidskantoor in Nederland.
Een concessie aan het aspect flexibel, aldus Postel en Van Lansbergen, zijn de vier ludieke zithoeken: een set rieten hangstoelen, de bank van Mae West, een Biedemeier zitje en de in elkaar passende Puzzlesits van architect Maarten Lammers.

Het Nieuwe Kantoorleven

Niet alleen de huisvesting is aangepast maar gelijktijdig heeft men een bedrijfsfilosofie over Het Nieuwe Kantoorleven ingevoerd. Uit onderzoek bleek namelijk dat werkplekken anders en minder efficiënt werden gebruikt dan vroeger. Ze waren, vanwege ziekte, vergaderingen, verlof e.d. gemiddeld maar 70% van de tijd daadwerkelijk bezet.
Er kwam een nieuw kantoorconcept met als belangrijkste kenmerken: flexibiliteit, vrijheid, discipline, dynamiek, transparantie en digitalisering. Met name is de transparantie hier het sleutelbegrip. Vaste werkplekken zijn hierbij verdwenen. Bij de inrichting is onderscheid gemaakt tussen geconcentreerd werken en communiceren. Dit heeft geresulteerd in vier soorten werkplekken: open werkplekken en loungewerkplekken voor communiceren, cockpits en bibliotheekwerkplekken voor concentreren. Door digitalisering en draadloze telefonie kunnen alle medewerkers in het hele gebouw en op iedere willekeurige plek werken. Dit zorgt voor een grote mate van flexibiliteit. In het stadskantoor is een strikt onderscheid gemaakt tussen het werken in de domeinen en het werken in het publieke deel (de begane grond). Domeinen zijn de werkvloeren van de afdelingen en dus het terrein van de interne organisatie.
Het stadskantoor biedt nu vanaf 2004 aan 1.100 medewerkers 750 werkplekken. Ten opzichte van een traditioneel ingericht kantoor is het ruimtegebruik van het innovatieve stadskantoor gehalveerd van 34.537 m2 naar 17.675 m2. De besparing in ruimtegebruik en op het aantal werkplekken zijn geïnvesteerd in duurzame en eigentijdse inrichting en hoogwaardige ICT faciliteiten. Het stadskantoor is een energiezuinig en milieuvriendelijk gebouw waar door speciale installaties jaarlijks ruim 50% energie wordt bespaard.
Zelfs een bedrijfskantine die doorgaans een belangrijk deel van de dag leegstaat, is omgetoverd in een eetwerkcafé die de hele dag gebruikt wordt voor lunchen, ontmoeten en werken.
Om het project te kunnen laten slagen was het van belang dat fysieke documenten werden omgezet van analoog naar digitaal. De afgelopen jaren gebeurde dat al met 500.000 documenten en dit proces zal versneld worden voortgezet. Tijdens een speciale actie (wervelwind) zijn de archieven van de afdelingen teruggebracht van 3.700 strekkende meter naar 1.404 meter.
Nu we een paar jaar verder zijn zien we dat de meeste medewerkers in het algemeen positief staan tegenover deze nieuwe manier van werken. Natuurlijk is het ook zo dat sommigen er niet aan kunnen wennen en ’s morgens om 7 uur al voor de deur staan om een voor hen prettige werkplek te bemachtigen.

WOLVENHOEK 2

Het pand is een rijksmonument.
Het pand uit de 1e helft van de 19e eeuw heeft een verdieping onder een met blauw, Hollandse pannen gedekt schilddak. De drie vensterassen brede, in schoon metselwerk opgetrokken voorgevel heeft een deur met bovenlicht en schuifvensters (op de verdieping T-ramen), en is afgesloten door een kroonlijst met tandlijst en daarboven een dakkapel met een vierruits schuifraam.
In de gepleisterde zij- en achtergevel bevinden zich achtruits (b.g.) en zesruits (verd.) schuiframen.

WOLVENHOEK 4: Den Hollantschen Tuyn

Het pand is een rijksmonument.
Dit herenhuis, uit de 1e helft van de 19e eeuw is samengesteld uit twee oudere panden; het noordelijke, drie vensterassen brede pand heeft een verdieping en een met blauwe, Hollandse pannen gedekt zadeldak (dwarskap) met wolfeind; het zuidelijke, twee vensterassen brede pand heeft twee verdiepingen en een met blauwe Hollandse pannen gedekt schilddak.
De gepleisterde voorgevel is voorzien van horizontale getrokken voegen, heeft een hardstenen plint, vensters met afgeronde bovenhoeken en geprofileerde stucwerkomlijsting, cordonlijsten en kroonlijsten gedecoreerd met opgelegd lijstwerk. Aan de noordzijde zit een risalerende ingangspartij, waarin een dubbele deur met tweeruits bovenlicht, hardstenen omlijsting en erboven een balkon op zware, gedecoreerde consoles en met een fraai smeedijzeren hek.
Inpandig hebben de vertrekken rijk gedecoreerde stucplafonds. Op het achtererf staat een in gele ijsselsteen opgetrokken pandje met verdieping onder met blauwe, Hollandse pannen gedekt schilddak. Twee kruiskozijnen zijn vernieuwd. Er zit een hardstenen gevelsteen uit 1787. De balklaag is enkelvoudig en de kap dateert uit het 4e kwart van de 18e eeuw.

WOLVENHOEK 6: In de Witten Fortuin

Het pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een bakstenen lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw, met natuurstenen banden en blokken. Kap, balklagen en interieur stammen eveneens uit de 2e helft van de 19e eeuw. Er is een fraai trappenhuis op de binnenplaats (2e helft 19e eeuw) te zien.
Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.

WOVENHOEK 7: Vml. belastingkantoor/ thans stadskantoor

Op de plek van dit pand stonden vroeger de stallen van de marechaussee waarvan de dienst in de Keizerstraat was gevestigd.
Het pand diende als *Gebouwen tot kazernering der marechaussee en tot stalling der paarden*. Later kwam er ook een aparte smederij bij. Toch was de ruimte te gering om huisvesting te bieden aan de brigade. Omstreeks 1900 werd er naar een geschikt bouwterrein gezocht voor nieuwbouw. Dat werd in 1910 gevonden en in het decennium daarna verhuisde de marechaussee naar de Vughterweg. De gebouwen aan de Wolvenhoek kwamen leeg te staan en werden tenslotte afgebroken.

Bouwgegevens

Het pand is een rijksmonument.
Dit pand is in 1930/1932 gebouwd door stadsarchitect P. van Kessel t.b.v. de Belastingdienst. Een andere bron vermeldt als vermoedelijke ontwerper rijksbouwmeester J. Crouwel. Na het vertrek van de Belastingdienst was vanaf 1978 Rijkswaterstaat hierin gevestigd. Thans maakt het onderdeel uit van het daarnaast gelegen nieuwe stadskantoor.
Het pand, bevat kenmerken van zowel de **Delftse** als de **Amsterdamse school (periode 1925-1955).** Ook wel aangeduid als de **traditionele** bouwstijl**.** Het wordt ook wel **interbellum**stijl genoemd (periode tussen beide wereldoorlogen).
De zware geveltoren, waarin het ingangsportiek is opgenomen wordt bekroond door een frivool koperen spits die aan de eveneens door Van Kessel gebouwde veemarkthallen herinnert.
De grondlegger, ideoloog van het traditionalisme was M.J. Grampré Molière, hoogleraar aan de Technische Hogeschool Delft, nu Technische Universiteit Delft geheten. De bouwstijl wordt daarom ook vaak **Delftse school** genoemd.

Kenmerken zijn het gebruik van staal (o.a. ramen) en metselwerk, eenvoudig doch monumentaal. De degelijke indruk wordt versterkt door de hoge plint van lavasteen en graniet. Het drielaagse voormalige belastingkantoor is gebouwd op een L-vormig grondplan, met afgeronde straathoek. De derde bouwlaag is iets teruggelegen, onder een hoog dak met een brede overstek, belegd met verbeterde Hollandse pannen. Het gebouw heeft een betonnen casco terwijl de gevel is opgetrokken uit machinale baksteen, met diepliggend voegwerk.
De oostgevel kent een centrale risalerende geveltoren, die boven de dakschilden uitsteekt en wordt bekroond door een ronde piron op een opengewerkte cilinder met koperbeslag. De onderzijde van de geveltoren op de eerste verdieping bestaat uit een erkerachtig venster met houten kozijnen. Rechts van de geveltoren is de gevel voorzien van gemetselde sierlisenen tussen de vensters die op de tweede verdieping uitlopen in haakse siermuurtjes. Uit het rechter dakschild steken driehoekige dakkapellen.
Het toegangsportaal, dat onder de toren is gelegen, bestaat uit een gemetseld tongewelf met een granieten omlijsting. Ook de onderdorpels en de geboorte- en sluitstenen van de vensters zijn van graniet. De terugliggende plint echter is opgetrokken uit lavasteen.
De hoge rechtgesloten driedelige vensters zijn voorzien van openslaande ijzeren ramen met daarboven hoge ladderramen.
Op de eerste verdieping zijn de ladderramen minder hoog. Op de tweede verdieping zijn zij nog lager en de eronder gelegen openslaande ramen zijn minder breed.
De zuidgevel kent een poort met granieten omlijsting die toegang geeft tot het achtererf.
De indeling van het interieur is in grote lijnen ongewijzigd gebleven met op elke verdieping werkkamers aan de voor- en achterzijde, gescheiden door een gang. Het centrale trappenhuis kent een trap met marmeren treden en een smeedijzeren balustrade in Amsterdamse schoolstijl. Het gebouw is geheel onderkelderd.
Het voormalige belastingkantoor is van algemeen belang. Het heeft cultuurhistorische waarde als goed voorbeeld van representatieve kantoorbouw voor de rijksoverheid in het interbellum. Het heeft architectuurhistorische waarde vanwege de esthetische kwaliteiten en als goed gedetailleerd voorbeeld van Amsterdamse schoolstijl. Bovendien is het kenmerkend voor het oeuvre van de architect. Het heeft bouwhistorische waarde vanwege de toegepaste materialen, met name de lavasteen en het graniet in de gevel, alsook de ijzeren ladderramen en het smeedijzer in het trappenhuis. Het heeft ensemblewaarde vanwege de hoekoplossing in een historische stedenbouwkundige context. Het gebouw is gaaf behouden en door zijn uitstraling en detaillering herkenbaar als kantoorgebouw van de rijksoverheid. Het is zeldzaam als voorbeeld van een kantoorgebouw in Amsterdamse schoolstijl buiten de Randstad.

Kenmerken Delftse school/traditionalisme (1925-1955)

- Eenvoudige, soms monumentaal karakter.
- Geslotenheid van bakstenen gevels.
- Symmetrie en regelmaat.
- Hoog opgaande pannen zadeldaken met kleine overstekken.
- Doorlopende topgevels ter afsluiting van het zadeldak.
- Traditionele, natuurlijke materialen zoals baksteen, steen en (eiken)hout.
- Natuurstenen accenten.
- Bij woningbouw puntgevels zonder daklijsten.
- Grote pannen dakvlakken met kleine overstekken.
- Ingangspartij met stoep en luifel.

Kenmerken Amsterdamse school (1910-1930)

In Amsterdam ontwikkelde, maar ook elders voorkomende expressionistische stijl in bouwkunst en kunstnijverheid met plastische, fantasierijke vormentaal en kleurig materiaalgebruik met gebeeldhouwde of in siersmeedwerk uitgevoerde ornamenten. Traditionele materialen als baksteen, dakpannen en hout bepalen het uiterlijk van de gebouwen. Men maakte voor de constructie wel gebruik van staal en gewapend beton maar dit werd niet zichtbaar gemaakt. Het is vaak toegepast bij woningbouw, scholen en bruggen. In de jaren twintig is het meer versoberd. In Nederland van ca. 1910-1930. Het was een reactie op het sobere rationalisme.
Voornaamste kenmerken van deze bouwstijl.

- Bijzonder gebruik van bakstenen en dakpannen (variaties in baksteen).
- Golvende gevels en lange, soms bijna verticale pannendaken.
- Brede horizontale ramen, ladderramen.
- Veel smeedwerk en beeldhouwwerk.
- Woningen samengevoegd in een bouwblok.

Bossche voorbeelden zijn de Nutsschool aan de Van der Does de Willeboissingel, de panden Parklaan 1-4 en de Enckevoirtstraat 26-28.

Voornaamste kenmerken interieurstijl (expressionisme)

- Fantasierijke, beweeglijke vormen die veel ruimte vragen.
- Parabool- en trapeziumvorm.
- Liggende vensters.

WOLVENHOEK 8: Het Fortuyn

Dit pand is een gemeentelijk monument.
Het huis heeft een gepleisterde lijstgevel uit de 2e helft van de 19e eeuw met een pui uit 1954 en op de verdieping twee T-draairamen en een kroonlijst. De balklagen bestaan uit zeven vakken met moer- en kinderbinten. De kelder heeft een moderne zoldering. De kap is voorzien van een dakschild. Het gebouw is van een eenvoudige doch harmonische architectuur en van oudheidkundige waarde.
Op nummer 10 staat het pand Het Swijnshooft, dat in 1634 al zo werd genoemd.

ZUID-WILLEMSVAART

ZUID-WILLEMSVAART

Een kleine 200 jaar geleden werd het stadsbeeld van de Bossche binnenstad drastisch gewijzigd door de aanleg van de Zuid-Willemsvaart. Het moet een grootschalige klus geweest zijn, waarin met hand en schop dit kanaal gegraven werd. De omgeving waar gegraven werd, het noordelijke deel van de binnenstad, was lager gelegen, drassig en grotendeels onbebouwd. De uit het kanaal afkomstige grond werd langs de Zuid-Willemsvaart gegooid, waardoor dit gebied hoger kwam te liggen en bebouwd kon worden. De namen *Noorder-Kanaaldijk* (even huisnummers) en *Zuider-Kanaaldijk* (oneven nummers) zijn dan ook de oudste namen voor de straat die we nu kennen als de: Zuid-Willemsvaart. In het midden en de tweede helft van de 19e eeuw ontstond grotendeels de bebouwing aan beide zijden van de Zuid-Willemsvaart. Voor een deel waren het burgerwoningen maar ook bedrijfjes vestigden er zich.

Roupe van der Voort stichtte er rond 1853 een lood- en tinpletterij (pijpentrekkerij) die - in verschillende vormen - een kleine anderhalve eeuw bestaan heeft. Vele tientallen Bosschenaren vonden er een bestaan; wel met gevaar voor loodvergiftiging omdat er geen speciale afvoer voor de looddampen was en het lood met de blote handen aangepakt werd.

Het complex van gebouwen kwam in de jaren zeventig van de 20e eeuw leeg te staan. Er kwamen discussies over de vervuilde grond, maar nooit is de vraag: *zullen we delen van het complex restaureren*? naar voren gekomen. Op die gedachte kwam men in die periode zelden of nooit. Een brand veroorzaakte een versnelde sloop.

Vlak voor de zijstraat, de voormalige Hoge Nieuwstraat liep de rooilijn hier langzaam van de Zuid-Willemsvaart af. Aan dit deel van de Zuid-Willemsvaart was ooit onder meer de firma Grasso gevestigd (1858) en later de fietsenhandel B.A. Jansen. Bernard Jansen leerde de Bosschenaren honderd jaar geleden fietsen. Later schakelde hij over op de verkoop van auto's: de eerste *automobiel* in onze stad werd door hem geleverd. Garage Modern was tot ongeveer 1960 hier nog gevestigd. Een ander bedrijf was RAS, de bouwmaterialenhandel die hier eveneens een pand bezat. Er liep een privéweg naar de Stoom-Schoenfabriek van Maurus van den Bergh. Ze was genoemd naar Mathilde Estèphe, dochter van fabriekseigenaar M. van den Bergh. Kennelijk is de straat in 1909 een openbare weg geworden, want toen nam de gemeenteraad het besluit om deze straat Mathildastraat (dus niet Mathildestraat) te noemen. In 1896 begon Jos Lambermont er zijn Stoomkoekfabriek De Klok.

Het gehele gebied veranderde drastisch in de jaren zestig van de 20e eeuw toen ook de volkswijk De Pijp verdween en er andere bebouwing voor in de plaats kwam. Op het terrein aan de Zuid-Willemsvaart kwam in de Jan Heinsstraat een uitbreiding van het Carolusziekenhuis. Maar ook dit ziekenhuis zou later uit de binnenstad verhuizen. De bestaande opstallen werden grotendeels gesloopt en in opdracht van de Stichting LKBB maakte het Architectenbureau Wijnen en Senders een bouwplan, waarbij flats met grotere en kleinere appartementen gerealiseerd werden. Dit Bossche Architectenbureau is gevestigd in het historische pand De Twee Snoeken, waardoor alle door het bureau gebouwde panden een deurklink op de voordeur kregen met de afbeelding van deze twee vissen. Eind 1984 werd de huidige bebouwing opgeleverd.

ZUID-WILLEMSVAART: Kanaal

Ontstaan

Van oudsher was de stad in het hart van de Meierij een handelsstad. Behalve een regionaal marktcentrum was de stad ook een knooppunt van doorvoerhandel. Vanuit de zeehavens werden koloniale producten e.d. per schip hierheen gebracht en met karren verder afgevoerd naar het afzetgebied in het zuiden. Omgekeerd werden vanuit het zuiden kolen e.d. aangevoerd.
De aan- en afvoer via Dommel en Aa was vanwege de aanwezigheid van watermolens en onvoldoende waterstand ’s zomers erg beperkt. Er lagen wel al lang plannen klaar om de riviertjes beter bevaarbaar te maken. Ook de Maas was als regenrivier een onbetrouwbare vaarroute. De Maas kende nog geen sluizen en was ook nog niet gekanaliseerd. Zeven maanden per jaar was de Maas vanwege te hoge of te lage waterstanden dan ook niet te bevaren. Daarnaast waren de jaagpaden langs de Maas slecht of geheel afwezig.
Bovendien was het transport over land lastig en liet het veel te wensen over. Tot aan het begin van de 19e eeuw kende men in de Nederlanden ook nauwelijks verharde wegen.
Al in 1645 was men van plan om, ter bevordering van de toen belangrijke handel op Luik een kanaal te graven en wel van Maaseik tot ’s-Hertogenbosch. Dat is toen niet doorgegaan en men moest een kleine 200 jaar wachten voordat er nieuwe plannen kwamen.
Ondertussen onderkende de stad halverwege 18e eeuw al het gevaar dat een kanaal ten koste zou gaan van de overslagfunctie. Om hun handelspositie veilig te stellen en te verbeteren maakte het gemeentebestuur zich daarom sterk voor de aanleg van een steenweg naar Luik. Met de aanleg van deze Oude Luikse Straatweg, zeg maar de huidige A2, die tot aan Eindhoven door de stad werd gefinancierd begon men in 1741. Tussen 1741 en 1749 kwam voorspoedig het baanvak van ‘s-Hertogenbosch tot Best gereed, daarna was het geld echter op. De stad had voor dit traject 380.000 gulden betaald en probeerde dit geld terug te verdienen door tol te heffen. Na iedere acht tot tien kilometer stond er een tolhuisje. De eerste steen van deze straatweg was met een zilveren hamer gelegd door de Bossche raadspensionaris Antoni Martini.
Door allerlei twisten en tegenvallende tolopbrengsten ging men pas in 1790, op rijkskosten weer verder met de aanleg. In 1798 kwam de weg tot Eindhoven klaar en in 1818 werd uiteindelijk het gehele traject tot aan Luik voltooid. Hierdoor kon men in de eerste periode van de aanleg slechts in beperkte mate gebruik van deze weg maken.
Omdat het rond 1800 technisch nog niet mogelijk was de Maas te kanaliseren zocht men de oplossing in het graven van een kanaal. Een kanaal moest immers de Maas als vaarroute vervangen.
Koning Willem I, ook wel de kanalen- en wegenkoning genoemd wilde met de aanleg van een aantal kanalen een betere en snellere verbinding tot stand brengen tussen Holland en het achterland. De economie zou hiermee landelijk worden gestimuleerd. Hij borduurde ook voort op de kanalenplannen van Napoleon I Bonaparte die in Nederland en België al enkele kanalen had laten graven, zoals het kanaal Brugge-Sluis en het Grand Canal du Nord. Deze waren overigens vooral aangelegd om militaire redenen. Een kanaal bood de stad ook de mogelijkheid om de Vesting ’s-Hertogenbosch het hele jaar door te inunderen. Bovendien kon het kanaal een positieve rol vervullen bij de ontginning van de Peel, dat gold als turfreservoir. De sterke bevolkingsgroei in Noord-Brabant gold eveneens als stimulans om de Zuid-Willemsvaart aan te leggen.
Koning Willem I had nog meer bijnamen, zoals: de besluitenkoning vanwege het feit dat hij het liefst regeerde via Koninklijke Besluiten, de koopmankoning omdat hij de handel in Nederland sterk stimuleerde en oprichter was van de Nederlandse Bank (1814) en de Nederlandsche Handels Maatschappij (1824). De naam koperen koning had hij te danken aan het feit dat hij bij zijn terugkeer in Scheveningen tot teleurstelling van velen niet met zilver maar met kopergeld strooide en tot slot droeg hij de naam *Quillaume le Têtu*, de koppige koning, de naam die hij vooral kreeg tijdens de vredesonderhandelingen in Londen.
Toen de koning een kleine 200 jaar geleden met het voorstel kwam om de Zuid-Willemsvaart te laten aanleggen die een verbinding moest vormen met het industriegebied Luik stond de stad achter de plannen maar het stelde wel een aantal randvoorwaarden.
Men kon zich niet veroorloven om niet aan het kanaal te liggen. In dat geval zou de handel helemaal aan de stad voorbij gaan.

De Bosschenaren waren wel bang dat het nieuwe kanaal schadelijk zou zijn voor de lokale nijverheid waardoor tevens veel Bossche schippers werkeloos zouden worden.

Voorgeschiedenis tracébepaling

Omdat de stad een vesting was, wilde de overheid het kanaal, aanvankelijk om de stad door de noordelijke vestinggracht heen leggen. Dit was, gezien de toen geldende vestingwet logisch. Door het kanaal langs de stad te laten lopen konden de wallen en Citadel immers in stand blijven. ‘s-Hertogenbosch was hierin geen uitzondering, ook in Helmond en Weert liep het kanaal buiten de vestingwerken langs. Alleen in Maastricht ging de Zuid-Willemsvaart door de stadsmuren naar de binnenhaven. Bovendien was het aanleggen van het tracé buiten de stadsmuren een goedkopere oplossing.
Het gemeentebestuur van de stad ’s-Hertogenbosch wilde het kanaal echter wel door het centrum naar de haven laten lopen. Het kanaal zou bij de Kalkbrug in de haven moeten uitmonden. Hierdoor zouden, zo dacht men, de handelsactiviteiten in de haven behouden blijven. De stad had hier veel voor over en stelde 30.000 gulden extra ter beschikking. Ook de gronden, nodig voor de aanleg van dit tracé kreeg de koning gratis ter beschikking. Het gemeentebestuur wilde dat de positie van de stad als stapelplaats behouden bleef. De stad had tot dan toe haar welvaart hieraan te danken. ‘s-Hertogenbosch wilde dat het kanaal niet rechtstreeks in verbinding stond met de Dieze omdat er dan een directe verbinding met de Maas zou ontstaan waardoor de stapelmarkt zeker ten dode was opgeschreven. Deze handels- en overslagfunctie hadden de stad immers economische voorspoed gebracht.
De koning stond voor een moeilijk besluit. Noord- en Zuid-Holland wilden in eerste instantie niet meebetalen als er geen rechtstreekse verbinding zou komen met het achterland. Hij kon de stad zijn zin geven maar dan stegen de kosten en kwam hij in conflict met de vigerende vestingwet. De koning kwam uiteindelijk met een compromis. Op 9 augustus 1825 nam hij het besluit dat het kanaal wel door de stad zou lopen maar met een rechtstreekse aansluiting op de Dieze. Hierdoor kwamen de sombere voorspellingen van de stad gedeeltelijk uit, de stapelmarkt verdween. Toen de scheuring met het huidige België tot stand kwam was de stad echter wel redelijk in staat zich als handelsplaats te handhaven. In dat jaar was het kanaal al bijna geheel voltooid.

Aanleg

In 1822 begon men vanaf Maastricht te graven. Piketpaaltjes gaven het tracé van het toekomstige kanaal aan: kaarsrecht, dwars door de voormalige weilanden, akkers, tuinen en boomgaarden van de kloosters van het Fraterhuis Sint-Gregorius, zusters van Orthen, predikheren en augustinessen. De benodigde grond werd onteigend. Boeren die niet meer bij hun land aan de overkant konden komen moesten zelf maar voor een oplossing zorgen. Vee laten drinken in het nieuwe kanaal werd verboden. Bruggen en veerponten kwamen alleen op plekken waar de overheid die wilde hebben. Inspraak kende men toen nog niet.
Het kanaal doorbrak in ’s-Hertogenbosch dus uiteindelijk toch de stadsmuur aan de oostkant bij de voormalige waterpoort Kleine Hekel die werd gesloopt en liep langs de Citadel naar de Dieze, die hiervoor ook werd uitgediept.
De Binnendieze tussen de Kleine Hekel en Achter het Schaapshoofd werd afgesloten. Zo ontstond er een doodlopende stroom, de Doode Dieze of Doode Stroom, die als vaarroute zijn betekenis had verloren. Tussen 1923 en 1929 werd, deze in deplorabele toestand verkerende bedding gedempt
Om de militaire functie van de vesting enigszins in stand te houden, werd er op de plaats van de Kleine Hekel een schut/keersluis gebouwd. De sluis was afwijkend van constructie. Hij was groter en had een groene schutkolk. Aan de kant van de stadswal was de sluis voorzien van een dubbele balkkering en een wacht. Deze, aanvankelijk bedoelde keersluis stond bij normale waterstanden altijd open, omdat de afstand tussen de sluizen 0 en 1 te klein was. Tussen deze twee sluizen kwam tot ca. 1880 de stadsgracht uit en over deze brug was aan beide zijden een scheepsjagersbrug aangelegd. Het kanaalgedeelte tussen Sluis 0 en 1, werd, na een verbreding in 1850 met twintig meter ingericht als laad- en losplaats en haven.
Toen in 1859 de keersluis bij fort Crèvecoeur klaar was, de kanalisatie van de Dieze in 1865 was voltooid, de stadsgracht gedeeltelijk was gedempt en de stadsgracht geen open verbinding meer had met het kanaal was een van de sluizen niet meer nodig en bleef Sluis 1 voortaan open staan. De discussie welke sluis moest worden opgeheven begon in 1891 en heeft tot 1933 geduurd. Aanvankelijk wilde men zelfs beide sluizen opheffen en één nieuwe sluis bij de Orthensebrug bouwen. Uiteindelijk koos men voor de opheffing van Sluis 1. Na deze beslissing werd in 1933 Sluis 0 voor de tweede keer verbreed. De eerste keer geschiedde in 1895.
Aan de westzijde werd gebruik gemaakt van de doorgang van de Poort aan de Boom.
Om de moeilijke doorvaart op te lossen werd de oostelijke toren van de Poort aan de Boom in 1851 al afgebroken. Vooruitlopend op de nieuwe Vestingwet 1874 werd deze afbraak uitgevoerd door de genie. Bij een latere verbreding van de Diezemond bij de Citadel werd in 1880 nog een van de bastions van de Citadel gesloopt.

Onder het water liggen nog fundamenten van een van de bastions van de Citadel terwijl ter hoogte van de Schilderstraat resten liggen van het uit 1425 daterende Rijke en Arme Fraterhuis.
Diverse straten die tot aan de Aa liepen moesten worden ingekort, zoals de Lange Tolbrugstraat, de Tweede Nieuwstraat (thans Sint Josephstraat) en de Schilderstraat en nog enige kleine straatjes. Hierdoor werden heel wat huizen afgebroken. Ook de Hinthamerstraat werd doorsneden. Aan weerszijden van het kanaal ontstond een nieuwe straatwand, deels woonhuizen en deels fabrieken.
Toch was het opvallend dat de koning zo gemakkelijk toestemming had gekregen om de vesting bij De Kleine Hekel te slopen, terwijl de Vestingwet 1874 nog lang niet was aangenomen. Misschien had dit te maken met de Wet op de Militaire ’s Lands Gronden van 1814 waarin een groot aantal steden in principe al toestemming had gekregen om hun vesting te ontmantelen. Door onduidelijkheden over de eigendomsverhoudingen tussen de gemeentelijke- en rijkseigendommen betreffende de vestingwerken, stelden veel gemeenten de ontmanteling uit. Pas in 1844 werd door de Hoge Raad uitsluitsel gegeven over de precieze classificatie van de vestingsteden binnen de defensie van Nederland. ‘s-Hertogenbosch behield zijn status als vestingstad.
Het kanaal werd aangelegd in de periode 1822-1826 en loopt via het Aadal langs Weert naar Panheel/Maastricht bij de Belgische grens. De totale lengte bedraagt 122,5 km en kent een verval van 39.25 meter. Er werden aanvankelijk twintig enkelvoudige schutsluizen aangebracht, die beginnend vanuit ‘s-Hertogenbosch achtereenvolgens de nummers 1 tot en met 20 kregen. Sluis 1 werd op vijfhonderd meter ten oosten van de stadsmuur, in het inundatiegebied Het Bossche Broek als eerste gerealiseerd (1822/1823). Sluis 0 werd later toegevoegd als 21e schutsluis. Inmiddels zijn Sluis 1 en Sluis 14 opgeheven. Sluis 20 was uit defensieoogpunt noodzakelijk. Defensie had eigenlijk alleen een keersluis nodig om bij militaire onderwaterzetting het inundatiewater uit Het Bossche Broek te kunnen weren. Omdat in deze situatie geen scheepvaart mogelijk was werd er tegelijkertijd een tweede keersluis gebouwd. De beide keersluizen met het daartussen gelegen kanaalgedeelte vormden samen schutsluis 20.
Het uitgraven van het kanaal gebeurde met de hand met schoppen en kruiwagens. Een hele prestatie. Het graven was goed georganiseerd en stond onder leiding van een putbaas, zo’n twintig gravers (putploeg) en een tiental kruiers. Het kanaal werd in secties van 500 meter verdeeld. Het afgraven begon in het midden. De kanaalbodem werd uitgespit, de grond met kruiwagens weggebracht, of in manden omhoog getild. Met die grond werd de oever van het kanaal opgehoogd. Pompen, aangedreven door rosmolens, voerden het grondwater af. Per week kreeg de putbaas van de aannemer het geld om de gravers te betalen. Dat gebeurde bij voorkeur in de *zoetelkeet.* De *zoetelaar(ster)* was er bij gebaat dat het in zijn of haar keet gebeurde, de drankomzet steeg dan aanzienlijk.
De arbeiders en hun families werden ondergebracht in een soort kampement, daar woonden ze in de zogenaamde polderketen. Bij de kampementen trof men de zogenaamde *zoetelketen* aan waar men huishoudelijke artikelen, soep, etenswaren, drank en tabak aan de arbeiders verkocht. Men hoefde dus niet naar het dorp voor de aanschaf van de dagelijkse zaken. Deze manier van verzorgen had men van het leger afgekeken, de *zoetelaarsters* werden in het leger marketentsters genoemd. Alle werklieden waren verplicht een boekje (*livret*) bij zich te dragen waarin hun naam, vaste woonplaats en de namen van echtgenote en kinderen stonden vermeld. In dat boekje werd door de aannemer verklaard: *dat hij tot de in mijnen dienst staande werklieden behoort.* In artikel 3 van het boekje was aangegeven het gebied waarin men zich vrij mocht begeven en in artikel 4 stond vermeld dat bij het buiten dit gebied begeven kon betekenen dat de marechaussee, veldwachter of nachtwacht hen kon oppakken en terugvoeren. Als zij geen boekje bij zich hadden werden zij als vagebond beschouwd en ook als zodanig behandeld.
Veel arbeiders hadden van het graven van kanalen hun beroep gemaakt en trokken vaak met hun gezin als vaste krachten met de voortschrijdende werkzaamheden mee.
De schepen hadden vroeger nog geen motor. Zij zeilden of werden vroeger voortgetrokken door paarden of bij gebrek daaraan door de zogenaamde *scheepsjagers,* ook wel *togers, tegelers* en *tegelders* genoemd. Daarvoor werden langs het kanaal, zo dicht mogelijk bij de oever speciale jaagpaden aangelegd.
Bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart kreeg de stad vier bruggen: de Citadelbrug, de Orthensebrug, de brug bij de oude veemarkt (nu Kardinaal Van Rossumplein) en één brug op het sluishoofd van Sluis 0. De tweede brug op het sluishoofd, in het verlengde van de Hekellaan werd in 1900 gebouwd.
De totale kosten van het kanaal bedroegen 4,45 miljoen gulden, omgerekend 36.000 gulden per kilometer. Met name de sluizen werkten erg kostenverhogend.

Zijtak kanaal

Door de ontwikkelingen in de scheepvaart bleef de doorvaart door de stad een probleem. Tijdens de planontwikkeling voor de nieuwe wijk De Muntel werd er ook een verbeteringsplan bedacht voor de Zuid-Willemsvaart. Het plan was om een zijtak van het kanaal door deze nieuwe wijk aan te leggen waarbij de oude en nieuwe tak even boven Sluis 0 weer bij elkaar zouden komen. Het kanaal moest twee routes krijgen: één

voor stroomafwaarts scheepsverkeer en één voor schepen die stroomopwaarts zouden varen. Tijdens de aanleg van deze wijk in 1915 werd er rekening gehouden met dit plan. Dit is de nu nog herkenbare, brede groenstrook tussen de Antoon der Kinderenlaan en de Willem van Nassaulaan die ook als Maliebaan bekend staat. Officieel heet deze groenstrook nu de Van Lanschotlaan. Het plan ging uiteindelijk niet door omdat het rijk aan de gemeente een bijdrage vroeg van 400.000 gulden. B en W gingen hiermee niet akkoord.

Rol kanaal m.b.t. de handelspositie

Door de aanleg van het kanaal verloor ’s-Hertogenbosch zijn prominente positie als centrum van doorvoerhandel, maar ook de regionale handel nam in betekenis af want het kanaal verloste een groot deel van de Meierij van zijn afhankelijkheid van ’s-Hertogenbosch als marktstad. Na de ingebruikname van de Zuid-Willemsvaart, en zeker toen daarna ook de wegen werden verbeterd en er trams gingen rijden, was de stad voor de bewoners van de Meierij niet langer de enige toegangspoort tot de rest van de wereld.
De gevolgen werden al snel duidelijk toen plaatsen als Tilburg en Eindhoven in de 19e eeuw veel sterker bleken te groeien dan ’s-Hertogenbosch. Dat de stad zich desondanks als regionaal centrum kon handhaven, had ze behalve aan haar brede winkelbestand en typische bedrijfjes als kleermakerijen of goud- en zilversmeden vooral te danken aan de overheidsdiensten die hier gevestigd waren, aan de uitgebreide kerkelijke infrastructuur en aan instellingen van onderwijs, en van armen- en ziekenzorg.
Desondanks kwamen er voor de stad ook wel weer wat nieuwe mogelijkheden.
Omstreeks het midden van de 19e eeuw heeft het kanaal in de stad drie scheepswerven gekend. Er vestigden zich stoombootondernemingen voor passagiers- en goederenvervoer evenals enige sleepbootdiensten. Vooral bij Sluis 0 kwamen er winkels voor de schippers. Ook de stoomtram vond zijn weg langs het kanaal.
De nieuwe ontwikkelingen brachten ook risico’s met zich mee. In 1849 schudde op een dag met een enorme knal de hele stad wakker. Op het moment dat de stoomboot Jan van Arkel zijn reis naar Rotterdam wilde beginnen ontploften beide stoomketels. De ravage in de omgeving van de haven was enorm. Brokstukken vlogen alle kanten uit. Elf mensen kwamen bij die ramp om het leven terwijl er tal van gewonden in het gasthuis moesten worden verzorgd.
Zoals gevreesd deed de aanleg van het kanaal de Bossche handel inderdaad geen goed.
De handel nam sterk af waardoor ook de wijk Uilenburg, gelegen aan de Binnenhaven vanwege het vervallen van de werkgelegenheid verpauperde.
De ontwikkeling van de nijverheid had mogelijk aan de economische structuur van de stad kunnen bijdragen, maar op dat punt had de stad in deze periode weinig bij te zetten. Traditionele takken van nijverheid met veel werkgelegenheid, zoals de fabricage van spelden, garen en lint, gingen in het begin van de 19e eeuw grotendeels ten onder en eerst tegen het eind van de 19e eeuw kwamen nieuwe ondernemingen op het gebied van de grafische nijverheid, de metaal-, sigaren- en schoenproductie pas echt goed van de grond. En al werkten er in 1899 bijna 6.000 mensen in de Bossche nijverheid, een echte industriestad, zoals Tilburg en Eindhoven zou ’s-Hertogenbosch nooit worden.
Zo werden dus in de periode van 1794 tot 1914, op bestuurlijk, maatschappelijk, religieus en economisch gebied de grondslagen gelegd van de Bossche samenleving zoals wij die nu nog kennen of in ieder geval in de 20e eeuw gekend hebben.

Opleving en verval

Toch waren er nog wel enige oplevingen. Na 1850 profiteerde de stad van een algemene economische opleving in het land. De stadsschuld werd na de Nederlands-Belgische Oorlog afgelost met geld uit de koloniën en dat betekende meer geld voor wegen en rivieren. De stad kreeg een spoorwegaansluiting (1868) waarna ook de bedrijvigheid rond de Zuid-Willemsvaart weer toenam die ook weer enige werkgelegenheid creëerde.
Na 1870 volgde een dip maar met de nieuwe eeuw kwam er nieuwe voorspoed en het werd steeds drukker op de vaart. In het topjaar 1928 passeerde bijna vijf miljoen ton aan goederen de stadsgrens.
De economische recessie gooide echter roet in het eten. Het eerste omleidingsplan aan de noordzijde van de nieuwe wijk De Muntel ging van tafel. De brede, parkachtige strook tussen de Antoon Der Kinderenlaan en de Willem van Nassaulaan markeert nu nog het tracé daarvan. De toenmalige burgemeester F.J. van Lanschot stelde destijds voor het vrijgehouden tracé om te vormen tot een weidse laan *de Bossche Maliebaan.* In 1946 besloot het gemeentebestuur deze laan om te dopen tot Burgemeester F.J. van Lanschotlaan, thans genoemd Van Lanschotlaan.
Maar bovenal viel de scheepvaart op het kanaal terug omdat de Maas zijn rol als transportweg weer opeiste. Door kanalisering en uitbaggering werd de rivier rendabeler dan het kanaal. Na de opening van het Maas-Waalkanaal bij Nijmegen konden grote schepen over de Waal naar het westen varen. Het vrachttonnage in de stad halveerde binnen tien jaar. Na de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk dat het kanaal niet meer kon concurreren met de hoofdvaarwegen en het snel groeiende transport over de weg.

Toekomst

In de 2e helft van de 20e eeuw boette het kanaal dus steeds meer aan betekenis in. Met zijn vele, te smalle sluizen en bruggen en zijn ondiep vaarwater werd deze waterweg in schipperskringen het *rampenkanaal* genoemd. Om vrachtvervoer over water economisch interessant te maken zou de Zuid-Willemsvaart schepen met een laadvermogen van 1.200 ton moeten kunnen verwerken. Momenteel kunnen deze schepen het kanaal niet op, omdat de eerste sluis vanaf de Maas, Sluis 0, daar niet op is berekend.
Verbreding en verdieping van het kanaal en aanpassing van sluizen zijn dus noodzakelijk om de capaciteit van het vervoer te verbeteren. De bruggen in de stad zouden hiervoor echter ingrijpend moeten worden aangepast waardoor het historische stadsbeeld ernstig wordt verstoord. In 1971 besloot de gemeente tot omlegging van het kanaal. Al in 1982 besloot ook de regering om het kanaal van Den Dungen tot aan de Maas bij Empel te leiden.
Gelukkig is er nu uiteindelijk echt definitief besloten om het kanaal ruim voor de stad te laten afbuigen naar de Maas, tussen Empel en Gewande. Op 7 juli 2008 is het tracébesluit Omlegging Zuid-Willemsvaart Maas-Den Dungen ondertekend. De financiering hiervoor is rond. Eén deel van het bedrag, zo’n 10 miljoen euro moet komen van het bedrijfsleven. Het voornemen is dit te doen in de vorm van een heffing van 25 eurocent voor elke ton die vanaf 2015, als de omleiding klaar moet zijn, door het opgeknapte kanaal wordt vervoerd. Tien grote bedrijven, waaronder Bavaria, Cehave en Exel hebben hiervoor al getekend. Maar ook nieuwkomers zullen worden aangeslagen.
Na een langslepende discussie, die tientallen jaren teruggaat, heeft de Raad van State in maart 2010 de laatste bezwaren ongegrond verklaard en de knoop doorgehakt. Begin 2015 moet negen kilometer kanaal zijn omgeleid en het gehele kanaal geschikt zijn voor grote vrachtschepen. De kosten van de omlegging van het kanaal zijn geraamd op 430 miljoen euro. Eerst worden de verbindingen zoals bruggen gebouwd, waarna het kanaal onder deze verbindingen wordt gegraven. Rijkswaterstaat hoopt zo de overlast beperkt te houden. Hiervoor afgaand moesten allerlei leidingen worden verlegd waaronder een 725 meter lange gasleiding. Niet onbelangrijk is het onderzoek naar mogelijke aanwezigheid van explosieven langs de route van het nieuwe kanaal. Vooral langs het spoor tussen de Bossche wijk Hintham en het station Rosmalen is er volgens Rijkswaterstaat *een zeer grote kans op het aantreffen van explosieven.*
Met de omlegging van het kanaal worden de volgende verbeteringen beoogd:

- Toegankelijk voor klasse IV schepen.
- Vernieuwing van Sluizen 4, 5, 6 met opwaardering tot klasse IV; maakt sneller schutten mogelijk.
- Aanpassing bruggen, passeer- en wachtplaatsen en de aanleg van een zwaaikom in het kanaal zodat klasse IV schepen tot Eindhoven kunnen varen.

De beoogde winst:

- Schepen kunnen grotere afmetingen hebben waardoor kosten van vervoer over water zullen dalen.
- Het tonnage dat kan worden vervoerd zal met een factor negen toenemen.
- Stedenbouwkundige en economisch ontwikkeling van de regio rond ’s-Hertogenbosch krijgt een extra impuls.
- Nieuwe kansen voor innovatieve projecten voor vervoer over water.
- Een blijvende ontwikkeling van de terminals.

Een haat-liefdeverhouding met het kanaal komt hiermee ten einde. Hierdoor wordt het wel mogelijk om het afgebroken bastion en de toren van de waterpoort weer terug te plaatsen.
Het oude tracé zal, met vijftien miljoen euro erbij worden overgedragen aan de gemeente.
De toekomst van het kanaal is thans één van de meest besproken onderwerpen in de stad. Demping zal het niet halen omdat dit een blijvend litteken veroorzaakt en de gevolgen nauwelijks zijn te overzien. Bovendien is dit zeer kostbaar. Er gaan ook geluiden op om onder het kanaal een parkeergarage aan te leggen. In de bedding zou zelfs plaats zijn voor 2.700 auto’s. Ook dit voorstel lijkt het niet te halen omdat er, met de toekomstige parkeergarages erbij voldoende parkeerplaatsen in de stad voorhanden zullen zijn. Een andere optie is het verhogen van het waterpeil met aangrenzend wandelpaden, boulevard met terrasjes etc. Kortom, legio ideeën maar nog geen beslissing.

ZUID-WILLEMSVAART: Sluis 0

Het getal 0 lijkt niet logisch maar wel verklaarbaar. De geplande schutsluizen in het kanaal kregen vanaf de stad een oplopend nummer, te beginnen met Sluis 1. Men begon echter vanaf Maastricht al met het graven van het kanaal terwijl de discussie over het definitieve tracé nog gaande was. Het gemeentebestuur wilde namelijk dat het kanaal door de stad zou lopen omdat het anders ten koste zou gaan van de overslagfunctie. Koning Willem I wilde het kanaal echter via de noordelijke stadsgracht buiten de stad laten lopen. Dat was minder kostbaar en men kwam niet in conflict met de toen van toepassing zijnde vestingwet. Nadat in 1825 het kanaal al bijna helemaal was aangelegd werd pas definitief besloten het kanaal toch door de vestingstad te laten lopen. Sluis 1 was toen al drie jaar eerder gerealiseerd. Deze sluis lag ca. 500 meter buiten de stadsmuren ter hoogte van de huidige Lambooybrug. Uit militaire overwegingen was het echter noodzakelijk het onder water zetten van het omringende land buiten de stadsmuren zoals Het Bossche Broek mogelijk te houden. Dat betekende dat de doorbraak van de stadsmuur door middel van een dubbele keersluis moest worden afgesloten. Op deze plek lag toen nog de waterpoort, ook genoemd De Kleine Hekel. Toen men het kanaal ging graven is zij afgebroken. In de volksmond ontstond al snel de naam van Sluis 0. Rijkswaterstaat heeft later deze benaming overgenomen.

De bouw van een keersluis in de Dieze ter hoogte van Fort Crèvecoeur in 1859 maakte het mogelijk het peil van de Dieze redelijk in de hand te houden. Tussen de sluizen 0 en 1 bleef een theoretisch verschil van het kanaalpeil van veertig cm. Meerdere keren is dan ook overwogen om Sluis 0, dan wel Sluis 1 buiten gebruik te stellen. Uiteindelijk werd dit niet gedaan. Deze sluis heeft twee sluisdeuren met twee ophaalbruggen, genaamd Anthoniebrug (oost) en de Hinthamerbrug (west). De lengte van de schutsluis tussen de keersluizen bedraagt 123 meter. De sluis was afwijkend van constructie. Hij was groter en had een groene schutkolk. Aan de kant van de stadswal was de sluis voorzien van een dubbele balkkering en een wacht. Sluis 1 bleef vanaf einde 19e eeuw openstaan en werd uiteindelijk in 1935 afgebroken. Het sluiswachtershuisje staat er nog. Rijkswaterstaat heeft na de buitengebruikstelling van Sluis 1 alsnog getracht om de nummering aan te passen. De oude benaming bleek echter zo ingeburgerd te zijn dat deze poging mislukte. Het gevolg van de buitengebruik stelling was wel dat bij het schutten het water in Sluis 0 ca. 2 meter meer zou stijgen. De houten beschoeiingen moesten daarom worden vervangen door een moderne, hogere keermuurconstructie.

Sluis 0 speelde bij de bevrijding tijdens de Tweede Wereldoorlog nog een rol. De Duitsers hadden alle bruggen opgeblazen maar de oostelijke deuren van Sluis 0 waren nog dicht en intact en boden dus de mogelijkheid om er over heen te lopen. In die nacht is toen naast deze sluisdeuren een baileybrug gelegd waarna men met tanks en infanterie het kanaal kon oversteken.

ZUID-WILLEMSVAART: Beeldje Kapiteintje

Dit bronzen beeldje is in 1991 geplaatst in opdracht van de stichting Maritiem en ontworpen door Rudolf Gras. Het is het symbool van deze stichting. Tijdens het tweejaarlijks terugkerend maritiem evenement, gehouden in de oneven jaren gedurende het derde weekend van september wordt een klein kapiteintje uitgereikt aan het mooiste schip. Tijdens dit weekend ligt de hele haven vol met schepen en zijn er allerlei (maritieme) evenementen.

ZUID-WILLEMSVAART 2: Citadel

Ontstaan/ ontwikkelingen

Nadat de stad in 1629 in Staatse handen was gevallen bleek dat de sympathie van de bevolking eerder bij het katholieke zuiden dan bij de Republiek lag.
Tevens was men bevreesd voor een Spaanse aanval.
Na de inname werden er daarom maatregelen getroffen om de katholieken te temmen. Om een gewapend treffen met de schuttersgilden uit te sluiten, werden de schutters bevolen hun schietuig, kogels en kruit in te leveren. De corporaties bleven wel bestaan, maar dan als gezelligheidsverenigingen.
De Staten-Generaal besloten in 1637 ook tot de bouw van een zogenaamd blokhuis of dwangburcht (*groot Blockhuis binnen dese stadt ghemaekt, aan de oost zijde van de Havenboom, met vijf punten)* in de noordpunt van de vesting 's-Hertogenbosch, bij de samenvloeiing van de Dommel en de Aa in de Dieze op de plaats waar tot dan toe het bolwerk voor de Orthenpoort (Bastion Aen den Boom) lag. Deze gedachte was niet zo uitzonderlijk. In andere steden, zoals Utrecht, stonden ook dwangburchten. De Vreden(!)burg liet keizer Karel V bijvoorbeeld bouwen om de oproerige Utrechters koest te houden.
Dit fort is vermoedelijk ontworpen door de vestingbouwkundige Pieter Hendriksz. van Bilderdijk en uitgevoerd door de Bossche aannemer Frans Blom. Vermoedelijk was het fort in 1642 gereed, toen Frederik Hendrik, samen met zijn zoon Willem (de latere stadhouder Willem II) een inspectiebezoek bracht.
De bouwkosten werden betaald uit de verkoop van het geannexeerde onroerend goed van de Predikheren- en Minderbroederskloosters.
De schans diende niet alleen om de stad tegen de mogelijke Spaanse aanvallen te verdedigen, maar ook om de katholieken in de stad, waar velen Spaansgezind waren gebleven, als dwangburcht in de gaten te houden en onder schot te kunnen houden. Maar om niet al te veel te provoceren maakte het fort met een regelmatige vijfhoek en voorzien van muren van twee meter dik, acht meter hoog en 787 meter in de omtrek ook deel uit van de vestingwerken.
Aanvankelijk werden in het fort alleen enkele wachtgebouwtjes en stenen wachttorentjes opgetrokken,
De geschiedschrijving is niet duidelijk in het primaire doel van dit *Blockhuis,* namelijk als vestingwerk of als dwangburcht. Dat het een dwangburcht, meer dan een verdedigingswerk betrof, bleek wel uit het feit dat in 1639 heer Hendrik Nobel, gevolmachtigde van de Staten-Generaal en Frederik Hendrik, eisten dat er voor het fort een groot plein moest komen om een goed schootsveld op de stad te hebben. De natte gracht rondom werd gevoed door de rivier de Aa, die aan de noordzijde langs de stadsmuur stroomt. De gracht werd in 1639

op advies van Hendrik Nobel verbreed, waarbij aan de stadszijde een contrescarp ((steil) talud aan de buitenzijde van een (eventueel droge) gracht in een vesting) met banketten voor schutters werd aangelegd.
Rond het fort was op het punt waar de omliggende gracht (in feite de rivier de Aa) samenvloeide met de rivier de Dieze een waterkering of beer aangebracht. Zo kon men voorkomen dat in tijden van oorlog, als men het land rond de vesting inundeerde, ook de stad onder water kwam te staan. In de gemetselde beer, die zich bevond tegen de rechter schouderhoek van een van de bastions, was bij de rechter Diezedijk sluis 1, of de Beerse Sluis opgenomen. Een tweede beer bevond zich haaks op de courtine tussen twee andere bastions in het verlengde van de wal bij de vernieuwde Orthenpoort. Deze Orthenpoort is vermoedelijk gelijktijdig met het fort gebouwd bij de huidige Muntelbrug.
Het militaire bolwerk, gelegen op het punt waar Dommel en Aa samenvloeien heette aanvankelijk Het Kasteel en De Schans. Op voorstel van het stadsbestuur kreeg het de naam Nobelfort, genoemd naar een Rotterdamse burgemeester, die namens Staten-Generaal actief was in Brabant. Na de inspectie door Frederik Hendrik en zijn zoon Willem in 1642 kreeg het de naam Fort Willem-Maria naar deze zoon van Frederik Hendrik, de latere stadhouder Willem II en zijn echtgenote Mary Stuart I. Het enorme grote fort kreeg van de bevolking echter al gauw de spotnaam De Papenbril omdat de Citadel, naast de bescherming tegen aanvallen van buitenaf was bedoeld om de roomsen (de papen, Papa is Italiaans voor Paus) in de gaten te houden. De benaming Citadel stamt uit de tijd van de verovering van de stad door de Fransen onder leiding van Pichegru.
Via twee poorten met bruggen, een in de zuidelijke en een in de noordwestelijke muur kon men de stad in of uit. Vanuit de vesting kon men overigens ook via de verplaatste Orthenpoort de stad verlaten of binnenkomen. Tevens was er een doorgang over het fort die waarschijnlijk slechts voor militairen bestemd was.
Om er voor te zorgen dat de dwangburcht niet bij verrassing kon worden ingenomen en een vrij uitzicht op de stad te verkrijgen werden aan de overkant van het water de Petrus en Pauluskerk (andere naam: Sint-Pieterskapel) en alle 43 woningen afgebroken zodat er een vrij schootsveld ontstond. De preekstoel van deze kerk staat nu in de lutherse kerk in de Verwersstraat. De vrijgekomen ruimte werd De Plein of ook wel Esplanade genoemd.
In 1735 werden aan de noordkant van het fort nog enkele verdedigingswerken, de zogenaamde voorwerken aangelegd. De brug bij de Noordpoort moest daardoor verdwijnen.
Enige tijd later werd op het binnenterrein een kruithuis, ook wel patronenmagazijn genoemd, ingericht. In 1789 werd voor ruim 65.000 gulden een groot gebouw neergezet dat onderdak bood aan de krijgsraad. In deze nieuwbouw werd ook een militaire gevangenis ondergebracht. Na een ingrijpende verbouwing, midden 19e eeuw werd de gevangenis omgevormd tot kazerne.

In 1899 werden de huidige Zuidpoort en het daarnaast gelegen wachtgebouw met de vier zuilen gebouwd. Deze poort is uitgevoerd als een eenvoudige sleuf/opening door de wal. De zijwanden tonen nog wel de aanzetten van de vóór 1820 verdwenen overwelving en toren boven de doorgang.
In dezelfde periode werd ook de Noordpoort aangepast. Via een draaibrug kon men ook via deze poort de kazerne bereiken.
Het fort had oorspronkelijk vijf bastions (Haven, Dieze, Orthen, Hintham en Stad). Bij het verbreden van de Zuid-Willemsvaart is in 1880 het zuidelijke bastion (Haven) voor een bedrag van bijna 23.000 gulden afgebroken. De zo ontstane platte kant is duidelijk te herkennen in de lange wand langs het kanaal. Daarvoor werd in 1840 al de er naar toe leidende dam verlegd en de brug naar de Zuidpoort afgebroken. Vermoedelijk is bij het verwijderen van het bastion ook het ravelijn opgeruimd. De daarbij vrijgekomen grond is mogelijk gebruikt bij de demping van een deel van de gracht tussen het fort en de Orthenpoort. De beren in de gracht zijn daarbij waarschijnlijk verwijderd. In dezelfde tijd verviel ook de Beerse sluis; deze werd met aarde toegedekt. De beer waarin deze sluis zich bevond, bleef nog wel gehandhaafd om de waterstand in de zomer op peil te houden. Dit was van belang omdat anders de funderingen van de werken (aan de noordzijde van de stad) bloot kwamen te liggen.

Ravelijn

Aan de kant van de Diezebrug ligt, tussen twee bastions verscholen onder de grond, op de plek waar de roeivereniging is gehuisvest een ravelijn van ca. dertig meter breed en tien meter diep. Een ravelijn is een verdedigingswerk, ditmaal t.b.v. de Citadel. Het was bedoeld om kanonschoten van vijandige troepen op te vangen zodat de Citadel zelf minder beschadigd zou worden. Het principe van een ravelijn is bedacht door de militair en vestingbouwkundige Menno van Coehoorn. Het ravelijn is kort na 1734, als losstaand onderdeel van het fort aangelegd. Via de sortiebrug was het verbonden met de Citadel en als zodanig ook als ontsnappingsroute te gebruiken.

Rond 1880 is het ravelijn, bij de verbreding van de Zuid-Willemsvaart opgeruimd. De aarden wal is verwijderd en de gracht er omheen is gedempt.
Men is van plan om het ravelijn weer terug te brengen en zo goed mogelijk zichtbaar te maken. Dit kan pas gerealiseerd worden als de Diezebrug wordt verplaatst na de aanleg van de westelijke rondweg. Bovendien moet dan ook de Zuid-Willemsvaart al zijn omgeleid.

Militaire gevangenis

Tussen 1789 en 1791 werd het centrale gebouw gebouwd. Het had een open binnenplaats met een dubbele functie. Het diende meer dan een halve eeuw (1789-1848) als een gevangenis voor militaire misdadigers (*Huis van Arrest*) en als militaire rechtbank.
Vanaf 1837 konden militairen eveneens in de voormalige gevangenis Leuvense Poort aan de Sint Jorisstraat worden opgesloten.
Al eerder, in 1557 werden bijvoorbeeld de kelders van het stadhuis ingericht voor Franse krijgsgevangen die bij de Slag van St. Quentin gevangen waren genomen. Door de komst van een garnizoen werd de behoefte van een militaire gevangenis groter. In de 17e eeuw werd daarom een speciale gevangenis ingericht: *Het Geweldiger.* Deze was van 1644 tot 1682 gevestigd in één van de vleugels van het voormalige Minderbroedersklooster. In 1682 werd het voormalige Kruisbroedersklooster hiervoor gebruikt. Deze gevangenis had de naam: *Geweldiger Provoost.*

Franse soldaten

In die periode vluchtte tijdens de Franse Revolutie een aantal Franse soldaten uit Frankrijk naar Nederland om de Franse republikeinen die ons land zouden aanvallen hier te lijf te gaan. Uiteindelijk capituleerde Nederland na drie weken en de gevangengenomen Franse soldaten werden voor een deel naar Frankrijk afgevoerd. Een ander deel werd echter hier op het fort gefusilleerd. De schattingen lopen uiteen van 83 tot 408. Na de terechtstelling werden de soldaten op de Vughterheide begraven. Dat gebeurde echter onzorgvuldig. Al snel werden de beenderen door honden opgegraven. Het dorpsbestuur van Vught eiste toen dat de soldaten dieper moesten worden begraven.

Kazerne

De gevangenis voor militaire misdadigers werd daarna, na een periode van leegstand en verwaarlozing in 1848 omgebouwd tot infanteriekazerne.
Bij deze verbouwing stuitte de Eerstaanwezend Ingenieur op een probleem. Bij de sloop van de gevangenis vonden arbeiders een galg met toebehoren en een geselpaal. Hij vroeg zich af wat hij moest doen met deze Rijks eigendommen. Het antwoord hierop is jammer genoeg in de archiefstukken niet te vinden.
Na 1891 werden er tegen het hoofdgebouw nog vier vleugels aangebracht. Het wachtgebouw naast de ingang dateert van het einde van de 19e eeuw (1899).
In 1965 verliet de laatste militair de kazerne.

Overige bestemmingen

Kunstenaars, een jongerensociëteit, een autohobbyclub voor de PTT en gastarbeiders kwamen hiervoor in de plaats, maar niet voor lange tijd. De gebouwen waren totaal uitgewoond, de wallen en walmuren verzakt en gedeeltelijk ingestort of in het water gezakt.
In het midden van de jaren tachtig van de 20e eeuw werd de Citadel gerestaureerd ten behoeve van de huisvesting van het Rijksarchief in Noord-Brabant.
Het huidige gebouw heeft, behalve de uiterlijke vorm weinig gemeen met het oorspronkelijke fort.

Wilhelminaboom

Op 1 september 1898 werd er ter gelegenheid van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina in de stad op diverse plaatsen een boom geplant. Dit was ook het geval hier op de wal in de zuidwesthoek. Deze boom is nu dus ruim 110 jaar oud en is thans de laatste Wilhelminaboom in de stad.

Vier bomen

Op de binnenplaats staan de Vier Bomen van Heppe de Moor. Het is de bedoeling dat als de bomen geheel verrot zijn, de afdruk van de stammen in het beton een afdruk van de bomen achterlaten. Hiermee wordt symbolisch de taak van het Rijksarchief weergegeven. Dit kunstwerk is gelijktijdig met de restauratie aangebracht.

Schietbaan

De stad is momenteel weer “beschermd” door De Oude Schuts met hun voetbogen en de Mobiele Schutterij met hun kanonnen.

De Oude Schuts

De twee schietbanen van De Oude Schuts worden door het gilde gebruikt om te schieten met naar 15e eeuws voorbeeld zelfgebouwde kruisbogen.

De Oude Schuts werd in 1424 opgeheven maar in 1453 opnieuw opgericht. Bij de Franse Revolutie (1787) werd het gilde weer opgedoekt maar op 23 april 1991, op de feestdag van de patroonheilige Sint-Joris, na 200 jaar stilte weer heropgericht. Het hoofdwapen van het gilde is de voetboog. De tradities en levensstijl zijn de uitgangspunten voor hun functioneren.

Als kleding is gekozen voor de kledingmode van 1453.

Aan het hoofd van het gilde staat de Hoge Deken, direct gevolgd door de koning. Het koning zijn is een erefunctie en geldt voor drie jaar. Daarna moet er bij het koningschieten, gebonden aan reglementen met een rijke traditie opnieuw om worden gestreden. Ook de gildezusters nemen deel aan het koningschieten, er bestaat geen onderscheid tussen mannen en vrouwen. Voor het schieten wordt de aftredende koning van het koningszilver ontdaan. Daarna kan het schieten met de kruisboog op de zogenaamde papegaai beginnen. Als de “vogel” er in zijn geheel of het laatste deel ervan is afgeschoten, wordt bezien of de gildebroeder of –zuster, die het gelukkige schot heeft gelost voor de functie in aanmerking kan komen. De nieuwe koning moet vervolgens een aantal traditionele inhuldigingshandelingen ondergaan. Het koning zijn brengt ook de verplichting mee om een nieuw negentig grams zilveren koningschild te laten maken dat vervolgens aan het gilde moet worden aangeboden.

Ere-batterij der Bossche Mobiele Schutterij

In 1991 werd ook de *Ere-batterij der Bossche Mobiele Schutterij* heropgericht. De Bossche Schutterij was in 1815 opgericht en was hier gelegerd. Hier werd gekozen voor uniformen uit 1830. Ook zij hebben hier op de Citadel weer hun onderkomen.

De Drie Portalen

De Drie Portalen zijn van Peter Koorstra, gemaakt in 1986. Op de plaats van de ingang stond vroeger een torentje dat bij de restauratie niet is teruggekomen. De portalen worden gevormd door vier verticale balken die bovenaan weer met elkaar verbonden zijn door horizontale balken. Op deze wijze zijn doorgangen ontstaan die feitelijk geen doorgangen zijn. Ze zijn bedoeld als tegenhanger voor het vrij dominante wachtgebouw aan de andere kant van de ingang dat de eerste aandacht van de bezoeker trekt. Door deze opstelling worden de bezoekers als het ware langs de portalen en het oude wachtgebouw naar binnen geleid.

In de avonduren zijn de frames paarsblauw verlicht.

Kruithuis

Het kruithuis op de binnenplaats, ook wel patronenmagazijn genoemd is het oudste resterende gebouw. Het is nog oorspronkelijk en dateert uit de 18e eeuw (1750). Het heeft extra dikke muren, is 10,67 meter lang en 5,43 meter breed en kan 28.200 pond kruit bevatten. Het werd gebouwd als vervanging van kleinere magazijnen bij Bastion Baselaar en in de Orthenbinnenpoort.

In die periode werden in de stad nog twee kruitmagazijnen gebouwd, namelijk in de keel van het Bastion Baselaar en een magazijn nabij het Volderstraatje in de hoofdwal.

Rijksarchief Noord-Brabant/ Streekarchief Langs Aa en Dommel

Aan het einde van de 19e eeuw waren, in afwachting van een geschikte behuizing veel archieven tijdelijk opgeslagen in de Citadel en in het Hypotheek- en Kadastergebouw. Hieraan kwam een einde toen het Rijksarchief in Noord-Brabant in 1883 zijn eerste huisvesting aan de Waterstraat in ’s-Hertogenbosch betrok.
Eind 20e eeuw (1985) werd de Citadel gerestaureerd en verbouwd tot Rijksarchief. Ruim honderd jaar later keerde het Rijksarchief dus terug naar de Citadel. Later werd ook nog het Streekarchief Langs Aa en Dommel hier ondergebracht. Na een fusie kreeg het de naam van Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC). Ook de Gemeente beschikt hier over opslagruimte.
Ahrens Kleijer Baller Architekten BNA uit Oosterbeek maakte een ontwerp voor de nieuwe bestemming.
Bij de verbouwing/restauratie werd het 17e-eeuwse aanzicht met borstweringen, schuttersbanketten, walgangen en opritten weer teruggebracht. Daarbij zijn ook zoveel mogelijk aanlandingen afgegraven, waardoor het ongenaakbare karakter van de zich uit het water verheffende 17e-eeuwse vesting weer veel beter tot zijn recht komt. Binnen de muren zijn de aarden wallen hersteld aan de hand van gegevens uit 1745.
Aan de buitenzijde is niet alleen de volledige ommuring, inclusief vier van de vijf bastions hersteld. Binnen de wallen is door de sloop van de overtollige bouwsels uit het begin van de 20e eeuw weer de overzichtelijke vijfhoekige ruimte ontstaan, het zogenaamde terreplein. In het hart van het terreplein bevindt zich het middenplein, dat aansluit op het hoofdgebouw van het Rijksarchief, het voormalige *Huis van Arrest.* Het middenplein is door radicale paden verbonden met de omgang op de wallen en met de beide poorten, waarvan de Zuidpoort de toegang vormt tot de Citadel.

De oorspronkelijke Noordpoort die in de 18e eeuw was afgebroken en eind 19e eeuw werd vervangen door een eenvoudige lage poort zonder verdieping werd volledig gereconstrueerd en is vrijwel identiek aan de voormalige Zuidpoort met verdieping en toren, echter zonder de brug die hier tot in de 18e eeuw (1735) stond. Via deze brug kon men vroeger de stad ook binnenkomen of verlaten.
Om licht te krijgen in de onderbouw van het hoofdgebouw is gekozen voor het uitgraven van de flanken en het maken van twee halfronde openingen die het licht naar beneden laten schijnen.
Om ruimte te creëren is de binnenplaats van het voormalige *Huis van Arrest* overkapt om te dienen als centrale hal, waar de balie en de catalogi te vinden zijn. Daardoor is een soort houten tafelconstructie gebouwd, die vrijgehouden is van de gevels rondom. Hierdoor valt het zonlicht langs de gevels naar binnen. Deze centrale hal verbindt de twee studiezalen voor bezoekers. Het oude gebouw had geen souterrain. Na het weggraven van de aarde is onder de oorspronkelijke fundering een grote betonplaat gestort. Hierop rust nu het complete gebouw. In het nieuwe souterrain bevinden zich het bedrijfsrestaurant en kantoorruimtes. Deze ruimtes zijn ook aan de buitenkant zichtbaar, doordat het maaiveld aan beide zijdes is uitgegraven. Hierdoor valt tevens het daglicht in de kelderverdieping. In het restaurant is in de vloer de loop van de oorspronkelijke stadsmuur aangegeven.
Op de eerste en tweede verdieping zijn de kantoren van de medewerkers. Het complex bevat ook nog twee grote studiezalen, een expositieruimte, een bibliotheek, een restauratieatelier met eigen binderij en twee laboratoria, een voor “droog werk” en een voor “nat werk”.
In de wallen tussen de Noordpoort en het wachtgebouw zijn de archiefdepots gekomen. De depotruimte is in de westelijke en noordelijke wal ondergebracht. De wallen zijn pas voor de helft uitgegraven. Het gebouw bevat nu 33 kilometer archief. Dit archief is het historisch geheugen van de provincie.
Bij dit alles is er wel voor gezorgd dat het water uit de gracht niet kan doordringen in de depots. Dit bleek o.a. bij de hoge waterstanden in 1994 en 1995.
In juli 1985 werd het geheel opgeleverd door Bouwbedrijf van der Linden uit Sint-Michielsgestel.
Naast de Noordpoort is het voormalig werkhuis annex houtmagazijn herrezen, zij het in een verlengde versie en aangepast aan de eisen van zijn huidige functie: restauratie- en fotografisch-atelier van het Rijksarchief.
Het hoofdgebouw heeft nog een traditionele, sobere militaire architectuur uit de 18e eeuw.

ZUID-WILLEMSVAART 188-236

Dit complex van sociale woningbouw uit 1977 vormt door zijn verfijnde ritmiek van raampartijen en zorgvuldig gedetailleerde, verdiepte galerijen een fraai voorbeeld van de vaak sobere **Bossche school**. Het voegt zich in zijn geleding en horizontale gestrektheid op een bescheiden wijze in het beeld van de kanaalzone. De hoekbebouwing vormde inder-

tijd een reactie op de toen geldende stedenbouwkundige opvatting om op deze smalle strook grond slechts losse, vrijstaande gebouwen te plaatsen. Het complex vormde het begin van het herstel van gesloten bouwblokken in dit stadsdeel.
De architecten waren Evers & Sarlemijn.

ZUID-WILLEMSVAART 215: Europees Keramisch Werkcentrum (E.K.W.C.)

Het Europees Keramisch Werkcentrum, geopend op 17 januari 1992 is een internationale werkplaats, die is gespecialiseerd in keramiek. Beeldende kunstenaars, ontwerpers en architecten kunnen hier de technische en artistieke mogelijkheden van keramiek onderzoeken. Het centrum heeft als doel de ontwikkeling van de beeldende kunst en vormgeving op basis van keramische materialen en technieken te stimuleren.
Het vijftien meter hoge kunstwerk, getiteld Het Portaal en gebouwd in 1992 bestaat uit een kubusvormig stalen geraamte van zeven bij zeven meter met daarop een piramidevormige open dakconstructie waaruit 72 stalen staanders steken. Aan de staanders zijn ruim driehonderd keramische elementen bevestigd. De architectonische sculptuur zorgt voor continuïteit in de straatwand. Randvoorwaarde was het open blijven van het voorterrein van het werkcentrum. Het idee was een *ingevulde open plek* te maken. Door de piramidale vorm (onder meer geïnspireerd door de typische Nederlandse daken) en de plaatsing op stalen poten wordt de aanwezigheid van een bouwwerk gesuggereerd. De architecten zijn Brodsky en Ilya Utkien (Moskou).

Binnendieze/Doode Stroom

Onder het gebouw stroomde vroeger de Doode Stroom, een in de jaren 1923-1929 gedempte tak van de Binnendieze. Via een luikje komt men in een ondergrondse ruimte, die ongeveer tweeënhalve meter hoog is, vijf meter breed en twaalf meter lang. Bij de demping werd de waterloop met grond opgevuld. Onder overkluizingen en bruggen kon dat natuurlijk niet zo goed. Daar bleef dan meestal nog een ruimte onder de gewelven over van meestal zo’n anderhalve meter. Elders zijn er nog meer van zulke *Diezekelders.*
Op deze plek stonden vroeger de koffiebranderij de Drie Mollen en de drukkerij van Teulings. Op één overkluizing zit nog een steen met de naam Teulings.

ZUID-WILLEMSVAART 440-532

STUT architecten (’s-Hertogenbosch) en projectarchitect Piet Bierman hebben er voor gekozen het woongebouw uit 1993 op twee manieren te laten reageren op zijn omgeving. Zo zijn een rechtlijnig blok aan de Zuid-Willemsvaart en een gebogen strook aan de Krommeweg ontstaan. De rechtlijnige structuur is bepaald door de loop van het kanaal. De architectuur van dit gedeelte is bewust ingetogen, omdat het gebouw zich vanzelfsprekend voegt in de allurerijke omgeving. De gevel aan de Krommeweg is uitbundiger, speelser en vooral meer open en naar buiten gericht, als reactie op de omgeving. Eenheid in structuur en materiaalgebruik zorgen dat het totaal niet uit elkaar valt, maar wordt ervaren als één gebouw met twee gezichten.

ZUIDWAL

ZUIDWAL

Voor een deel kan men vanaf de Zuidwal nog een voorstelling maken hoe de middeleeuwse stad ’s-Hertogenbosch verdedigd werd. Vanaf hoge stadsmuren moesten de Bosschenaren in staat zijn een potentiële vijand te verhinderen via de drassige omgeving en de brede stadsgracht de vestingstad te naderen. Aan de andere zijde van de stadswal stonden op sommige plaatsen huizen, maar deze zouden later gesloopt worden bij de verbreding van de wallen. In de periode 1520-1540 werden er bij de Weversplaats, de Oude Hulst en de Beurdsestraat voor dat doel huizen afgebroken. Er kwam een hoogteverschil tussen de wal, in dit geval de Zuidwal, en de verderop gelegen huizen.

Het was in de 17e en 18e eeuw verboden voor Bosschenaren om zich op de stadswal te bevinden. De verdediging van de stad lag toen niet meer in handen van Bosschenaren maar de landsregering en het garnizoen waren verantwoordelijk voor de vestingstad. De wallen waren militair terrein, waar geen enkele burger iets te zoeken had. Kwamen zij er toch, dan raakten zij hun hoed kwijt. Aangezien het blootshoofds lopen in die tijd als een schande gold, was dit kennelijk een strenge straf. Op de wallen bevonden zich militairen, die er de hele dag wacht liepen.

In 1874 nam de Staten-Generaal een nieuwe Vestingwet aan: onder meer ‘s-Hertogenbosch was geen vestingstad meer en er kon buiten de stadsmuren gebouwd worden. In eerste instantie bouwde men echter binnen deze muren: op de voormalige vestinggronden. Zo kocht in oktober 1882 de Bossche Bouwmaatschappij gronden aan de Zuidwal. Hier werden huizen gebouwd. Deze moderne arbeiderswoningen waren van een goede kwaliteit, zeker in vergelijking men de huisvesting elders in de stad. Het waren grote woningen die bestonden uit een voorkamer, achterkamer, keuken, washok, een flinke kelder en een zolder. Sommige huizen bezaten een tuintje. Alle huizen beschikten over een privaat en waren aangesloten op het waterleidingnet. De huurprijs (tussen de 1,60 en 2,40 gulden per week) was echter nog te hoog voor het gemiddelde arbeidersbudget.

Door middel van smalle steegjes, zoals de Berenbijt, was er een verbinding met de binnenstad.

Een kleine eeuw bevonden zich deze woningen aan de verschillende wallen in de stad. In de jaren zeventig en tachtig van de 20e eeuw werden ze gesloopt. Hoofdzakelijk omdat de huisvestingseisen inmiddels verouderd waren. Aan de Zuidwal kwam daar nog een andere reden bij. Doordat er in Het Bossche Broek geen ontsluitingsweg werd aangelegd, werd de Zuidwal een drukke verkeersweg. De honderd jaar oude woningen stonden erg dicht op de weg en de verkeersveiligheid kwam erdoor in het gedrang. Daarom ook werden ze in 1976 gesloopt.

In plaats van de huizen kwamen onder andere een uitbreiding van de gerechtsgebouwen, andere kantoorgebouwen en appartementencomplexen.

ZUIDWAL: Abri

Deze vreemdsoortige bushalte is geen gewone bushalte maar een kunstwerk. Deze ludieke abri is gemaakt door Sander Dorenbosch, eind 20e eeuw (1984) in het kader van de Beeldende Kunstenaars Regeling (BKR). Volgens deze regeling moest toen iedere kunstenaar die gebruik maakte van de subsidieregeling ook kunstwerken aan de gemeente leveren. Veel werken belandden overigens op zolder of in de kelder.

Het kunstwerk stelt een groep van zes mensen en een hond in silhouetvorm voor die onder grote paraplu’s staan te wachten op de bus. Heel functioneel uitgevoerd omdat men ook daadwerkelijk onder de paraplu’s kan schuilen en de schoot van een vrouw vormt zelfs een zitplaats.

Dit alles is in onverwoestbaar plaatstaal uitgevoerd, weliswaar iets groter dan de werkelijke menselijke afmetingen maar anders kan men er niet onder staan.

Bij de reconstructie van het Sint Jansbolwerk kwam deze abri in het gedrang. De abri heeft nu hier en mooie en opvallende plek gevonden bij het Voldersgat nabij de opstapplaats voor vaartochten van de Kring.

Henk(es), 3-11-2011

ZUIDWAL: Groote Hekel

In de 14e eeuw werd bij de eerste stadsuitbreiding een ruime stadsmuur gebouwd. Naast stadspoorten werden ook waterpoorten aangebracht. Men kon de stad immers ook over het water bereiken. Bij de Groote Hekel aan de Zuidwal en nog twee plaatsen (Sint Corneliushekel en Kruisbroedershekel) kwam het riviertje de Dommel de stad binnen.
Het was de belangrijkste waterinlaat van de Dommel aan de zuidzijde van de stad. Bovendien had het een functie ten behoeve van de scheepvaart.
De eerste vermelding is uit 1399 maar vermoedelijk functioneerde de waterinlaat al aan het einde van de 13e of in het begin van de 14e eeuw.
Aan de binnenzijde splitst de Binnendieze zich in westelijke richting in de Verwersstroom en in oostelijke richting in de Groote Stroom.
Oorspronkelijk waren er hier drie overwelfde waterinlaten/doorgangen en de poort werd daarom De Drie Hekelen genoemd. Het werd ook wel eens genoemd de Waterpoort bij de Volderstrappen.

De waterinlaten waren zeer belangrijk voor het transport maar vooral ook voor het verversen van het water van de Binnendieze. De hekel werd onder andere gesloten als de Beerse Overlaat in werking was.
Het werd later de Groote Hekel genoemd. Groote Hekel omdat er ook nog een Kleine Hekel was.
Elke opening kon met een hekel worden afgesloten.
Hoe kwam men aan de naam hekel(en)? De openingen werden vroeger afgesloten met drijvende houten balken of bomen(valhek) die waren voorzien van ijzeren staven met scherpe punten en hadden daardoor wel iets weg van vlashekels.
Hier komt ook het gezegde vandaan *iemand over de hekel halen* wat betekent *hem op scherpe wijze beoordelen*. Vroeger werd men soms zelfs letterlijk over de hekel gehaald.
Er is later ook melding gemaakt van stevige houten poorthekken die de openingen konden afsluiten, deze zullen vermoedelijk bij een latere modernisering hebben behoord.
De westelijke opening is tussen 1634 en 1668 dichtgemetseld, waarschijnlijk omdat te veel (militair) inundatiewater uit Het Bossche Broek wegvloeide. Pas met de bouw van de Geertruisluis in 1678 en de Korenbrugsluis in 1735 kon de waterafvoer van de Binnendieze worden geregeld. Het is een dan ook een misvatting te veronderstellen dat de openingen voor 1880 ooit afsluitbaar zijn geweest met waterkerende deuren. Het toepassen van sluisdeuren zou onlogisch zijn geweest, aangezien daarmee geen waterstanden konden worden geregeld. De deuren konden namelijk alleen worden geopend bij gelijk waterpeil voor en achter de kering. Een schotbalkkering kende dat bezwaar in mindere mate. In dat verband is het niet vreemd dat in 1846 was overwogen om schotbalken te gebruiken als noodkering tegen extreem hoog water. Mogelijk werd toen pas (of weer?) in plaats van schotbalken de meest westelijke opening dichtgemetseld. Uit militaire overwegingen werd het water in en om de stad geregeld met de Korenbrugsluis en de Geertruisluis en niet met de Groote Hekel.
Waarschijnlijk werd in de loop van de 19e eeuw voor de pijler tussen de middelste en oostelijke doorlaat een punt gemetseld om het ijs te breken.
Nadat de stad in de 19e eeuw een aantal malen getroffen was door grote overstromingen, werd besloten van de stad een zelfstandige polder te maken. Voor de Groote Hekel betekende dit dat deze tot keersluis zou worden omgebouwd. Hiermee kon bij hoog water de stad watervrij worden gehouden. Dit vond plaats in 1880. Nadat de Vestingwet 1874 van kracht werd is ’s-Hertogenbosch geen vestingstad meer. Toen vervielen ook de militaire argumenten om de beveiliging van de waterinlaten in stand te houden.

In eerste instantie bleven twee waterinlaten open. Voor de twee nog functionerende doorlaten werd aan de grachtzijde een dubbel sluishoofd gebouwd. Deze bestond uit twee kokers en werden elk voorzien van twee houten puntdeuren die het water van buiten de stad, indien dit nodig mocht zijn, dienden te keren. Aan de uiteinden van de sluismuren bevonden zich sponningen waarin schotbalken met behulp van hefwerktuigen konden worden neergelaten. Met behulp van hefwerktuigen konden deze balken op hun plaats gelegd worden. Ook deze nieuwe gemaakte doorgangen hadden conform de oude poorten een verschillende wijdte. De brug werd gefundeerd op een circa 1,40 meter dikke ongewapende betonnen plaat. De plaat werd gestort tussen houten damwanden. Het opgaande werk bestaat uit metselwerk. De slagstijlen, slagdrempels en einden van de sluisvloeren waren in hardsteen uitgevoerd. Boven op de drie penanten geven later aangebrachte stenen trappen vanaf de straat toegang tot de sluis. De houten sluisdeuren waren traditioneel uitgevoerd en konden alleen het buitenwater keren. De in 1998 verwijderde deuren waren over de volle oppervlakte voorzien van een plaatijzeren bekleding.
In dezelfde periode (1884) werd, om de wateroverlast in de stad te bestrijden ook nog een stoomgemaal gebouwd. Het was een traditioneel ontwerp, waarin de hand van de waterstaatsingenieur goed herkenbaar was. Sierlijsten in baksteen en ook rondboogramen verlevendigden het uiterlijk. Het zadeldak (gordingenkap) met flauwe dakhelling was met pannen bedekt. In het westelijk gedeelte van het gebouw bevonden zich twee stoommachines en twee pompen. Gescheiden van deze ruimten, stonden in het oostelijk gedeelte twee stoomketels opgesteld. Ten oosten van het gemaal was een aparte houten kolenbergplaats gemaakt. De schoorsteen aan de noordzijde van het gebouw was afzonderlijk gefundeerd. De beide centrifugaalpompen werden aangedreven door twee horizontale Cornwallstoommachines met een capaciteit van 56m3 per pomp bij 195 omwentelingen per minuut. De pompen zorgden ervoor dat het water uit de Binnendieze via buisleidingen door de stadswal naar de vestinggracht werd gevoerd. Het eenlaagse gemaalgebouw stond op drie gemetselde overwelvingen over de Binnendieze. Op de sluitsteen van de middelste boog kwam het jaartal 1884 voor. De westelijke twee rondbooggewelven dienden voor de aanvoer van water. Het penant tussen deze twee inlaten was onderbroken door een toog, waardoor deze met elkaar in verbinding stonden. In het metselwerk van het penant tussen de oostelijk kleine boog en de middelste boog was een AP-peilschaal ingelaten. Vlak daarnaast was een geëmailleerde NAP-peilschaal op het metselwerk bevestigd.
Het gemaal heeft weinig dienst gedaan. Met de sluiting van de Beerse Overlaat in 1942 was het gevaar van inundaties aanzienlijk teruggedrongen. Het gemaal was vóór 1924 overgegaan op aandrijving met elektromotoren. Dit gemaal heeft ongeveer een halve eeuw gefunctioneerd en is, met uitzondering van de onderbouw in 1965 gesloopt. In de volksmond werd het gemaal Het Watermesjien genoemd. De wateruitlaat van dit gemaal is nog te zien bij de Dommel.
Ter verdediging werd bovenop de hekel nog een militair wachthuisje gebouwd dat in 1880 weer werd gesloopt.
Ten gevolge van een toename van het verkeer op de Zuidwal werd in 1934 besloten de brug die over de hekel lag te verbreden en recht te trekken. De doorlaten kwamen daardoor aan de stadszijde onder een met spaarbogen uitgevoerde verbrede brug te liggen. Hetzelfde gebeurde aan de andere zijde: de meeste westelijke sluismuur ligt hierdoor gedeeltelijk onder de brug. Mogelijk zijn toen ook de sluisdeuren vervangen. De oude, originele deuren bestonden uit een schrankschoor en een houten beplanking. De nieuwe deuren hadden aan de buitenzijde geklonken metalen platen die zowel als waterwering, als ter verstijving van de houtconstructie diende.

Bij de wateroverlast in 1995 bleken de sluizen niet meer te werken, waarna de sluizen in 1998/1999 zijn gerestaureerd en van nieuwe deuren voorzien. De gronddam werd toen opgeruimd. De twee waterinlaten werden overwelfd door de hekelbruggen. Voor de restauratie, eind 20e eeuw waren drie van de vier originele schotbalklieren nog aanwezig. Deze waren samengesteld uit geklonken ijzeren hoekprofielen en een open kast met een tandwieloverbrenging.
Deze restauratie was het eerste werk dat in het kader van het Ontwikkelingsplan Vestingwerken is uitgevoerd.
Tussen de bogen hangen twee peilschalen, die van het Amsterdams Peil (AP) en die van het Normaal Amsterdams Peil (NAP). Het verschil tussen beide niveaus bedraagt twintig cm.

Aan de overkant is een peilschaal aangebracht die het Oeteldonks Peil aangeeft. Het is een carnavaleske verwijzing naar de oude peilschalen die de waterhoogten in AP en NAP aangeven.
In de muur boven de Binnendieze zit een gevelsteen met de tekst van Domien van Gent: *zo maoke w’t!.* Dit betekent: *zo maken/doen we het.*

ZUIDWAL: Stadsbalkon

Vanwege het toenemende verkeer in 1934 heeft men de weg over de Hekelbruggen hier verbreed. Men bracht een betonnen dek aan, aan de voorzijde bekleed met metselwerkbogen. De oorspronkelijke stadsmuur is hieronder nog steeds aanwezig. Het trottoir was hier erg smal en er was tevens vanwege de aanwezige borstwering onvoldoende zicht op de mooi gerestaureerde De Groote Hekel. Dit gaf aanleiding om hier een stadsbalkon te ontwerpen. Dit balkon is van betonsteen gemaakt en is vrijhangend aangebracht. Ter afsluiting van de restauratie in 2005 zijn er in de muur twee bronzen herdenkingsplaatjes aangebracht. De afbeelding kan op meerdere manieren worden uitgelegd (gezichten, golven).

Vanaf hier heeft men een prachtig uitzicht op Het Bossche Broek, de Singelgracht en De Groote Hekel en de buitenzijde van de stadsmuur.

ZUIDWAL: Vestingmuur

De vestingmuur langs de Zuidwal is voorzien van een rondeel. De courtine (vestingmuur tussen rondelen of bastions) is het enige muurgedeelte van de vestingmuur, dat nog voorzien is van steunberen. Dit was bedoeld om de druk van de destijds (gedeeltelijke geslechte) aarden wal achter de muur op te vangen.

Planontwikkeling begin 20e eeuw

In het jaar 1923 werd de vestingmuur aan deze zijde van de stad ernstig bedreigd. Ditmaal niet door vijandige legers maar door de eisen van de tijd. Om te komen tot een betere verkeersafwikkeling ter hoogte van het Paleis van Justitie had architect J.M. Maréchal een plan ingediend dat voorzag in de sloop van de oude stadsmuur ter plaatse. Deze architect omschreef Bastion Oranje zelfs als een onding dat afgegraven diende te worden om daarna op die plek een kinderspeelplaats in te richten. Van verschillende zijden rees hiertegen verzet en het plan haalde het uiteindelijk niet in de gemeenteraad. De stadsmuur bleef behouden. Wel werd een deel van de Spinhuiswal afgegraven.

Muurvegetatie

Bij de uitvoering van het Ontwikkelingsplan Vestingwerken wordt ook heel bewust rekening gehouden met de ecologie. Muurvegetatie is een belangrijk en gezichtsbepalend onderdeel van een vestingmuur. Dit ontstaat overigens pas na enige tijd omdat bij een nieuwe muur de pH-waarde (zuurheidsgraad) van elf tot twaalf voor planten nog niet zuur genoeg is. Verwering van het metselwerk verzuurt echter het milieu zodat de muurvegetatie zich alsnog kan ontwikkelen. Het gaat hier ook om een bijzonder biotoop waarbij alle ontwikkelingsfasen van de muurvegetatie zijn te aanschouwen. De eerste kolonisten zijn bacteriën en algen. Vervolgens komen de korstmossen en andere mossoorten. Het stenige oppervlak van een gemetselde muur is, zeker na enige verwe-

ring, vergelijkbaar met een rotsachtige omgeving. Daarom treffen we verder vooral planten aan die van oorsprong afkomstig zijn uit een bergachtige omgeving, met name uit Zuid-Europa.
Het bijzondere van deze muur is dan ook dat hier zeldzame planten groeien zoals korstmossen, klein glaskruid, muurleeuwenbekje, muurvaren, Canadese fijnstraal en muurpeper. Deze planten verdragen het best de extreme omstandigheden waarbij het in de zomer wel 60 graden kan worden en ’s winters de temperatuur kan dalen tot 20 graden onder nul.
Flora is nooit alleen aanwezig maar altijd in combinatie met fauna. Deze bestaat hier vooral uit ongewervelde dieren zoals insecten en spinachtigen die weer vogels aantrekken waardoor een leefmilieu ontstaat met een eigen kringloop. Mieren en spinnen die zaden eten verspreiden zo onbewust de muurplanten.

Bewaking verzakking muur

Aan de buitenkant van de gerestaureerde muren zijn plaatjes aangebracht die gebruikt worden om eventuele verzakkingen te kunnen vaststellen. Aanvankelijk twee keer per jaar en nu nog maar één keer per jaar worden vanaf de dijk van Het Bossche Broek via vaste punten (koperen plaatjes) metingen verricht om de mogelijke afwijkingen te kunnen registreren.

ZUIDWAL: Het Bossche Broek

Een abrupte overgang van de middeleeuwse vestingstad naar de vrije natuur. In vroegere tijd had het een belangrijke functie als vrij schootsveld en inundatiegebied. Men kan zich hier nog een voorstelling maken van de situatie buiten de stadsmuren. Het Bossche Broek is nu een zeer waardevol en gedeeltelijk beschermd natuurgebied. Het is van grote cultuurhistorische waarde. Het vormt de overgang van de Brabantse zandgronden naar de rivierkleigronden van de Maas.
Het Bossche Broek is het laatste stukje Hollands polder- en beeklandschap in de omgeving. Lager gelegen gebieden zijn *broeken* en hoger gelegen gebieden zijn *donken.* De naam *broek* is vermoedelijk afgeleid van het middeleeuws Nederlandse woord *broc* of *broec* dat moeras betekent.
Het dal van de Dommel gaat door het *Brabantse Zand,* waardoor de aardkorst beweegt en er hoogteverschillen ontstaan. Echter, die worden weer grotendeels gladgestreken met rivierpuin, zand en grind. Door de wind zijn in koude tijden de laagten met zand en leem bestoven.
Het Bossche Broek is het laagste gedeelte van Noord-Brabant. Dit komt omdat de stad in de Centrale Slenk ligt met in de lengte de dekzandrug uit de laatste ijstijd. Deze barrière belemmerde een goede afwatering naar de Maas in het noorden. Het water van de Aa en de Dommel zocht een weg door die zandrug waarbij de lagere delen op dit punt door het water werden geërodeerd. De hogere delen bleven als zandkopjes staan, omgeven door een moerassig gebied waar zich veen ontwikkelde.
De polder is thans nog een kweldergebied en een belangrijk vochtig weidevogelgebied dat door Staatsbosbeheer wordt beheerd. Het gebruik van chemische middelen is verboden en het wordt evenmin bemest. Verder wordt het extensief begraasd en maar eenmaal per jaar gemaaid. Zo blijft het gebied voedselarm en heeft het een rijke vegetatie.
Het is een vrij wandelgebied waarbij men op het einde via een trekbootje (met de naam Moerasdraak) de Dommel kan oversteken en de wandeling aan de buitenzijde van de stadsmuur voor een deel verder kan vervolgen.
Vanaf de dijk is er een schitterend uitzicht op de zuidelijke vestingmuren en de contouren van de stad.
In 2009 zijn in Het Bossche Broek drie nieuwe wandelbruggen aangelegd. De bruggen zijn van staal maar hebben een houten brugdek. Eigenlijk wilde men de bruggen volledig van hout maken maar vanwege de noodzakelijke overspanning zou men dan tropisch hardhout nodig hebben. In een natuurgebied was dit niet zo op zijn plek.
Door de drie bruggen kan men gemakkelijk Het Bossche Broek tussen de stadswallen en de A2 van noord naar zuid en van west naar oost vice versa doorkruisen. Er is ook een extra wandelbrug geplaatst die Het Bossche Broek vanuit ’s-Hertogenbosch-Zuid beter toegankelijk moet maken.
Een nieuwe toevoeging is voorts een *ruige route,* waar wandelaars kans lopen natte voeten te krijgen. Op de Dommeldijk is een verrekijker voor wandelaars geplaatst. Doel van dit alles is vooral de natuurwaarden te vergroten.

Enige (bijzondere) vogels die hier voorkomen zijn: de visdief, de velduil, de schoolekster, de watersnip, de ijsvogel, de buizerd en de gierzwaluw. Ook de ree voelt zich thuis in dit gebied.
Het is aangewezen als overloopgebied bij te hoog water. In 1995 brak de dijk van de Dommel door waardoor ook de A2 onder water kwam te staan. Om herhaling te voorkomen zijn langs de A2 nu dijken aangelegd.
Het heeft overigens niet veel gescheeld of hier hadden huizen gestaan. In het begin van de 20e eeuw wilde de gemeente dit gebied volbouwen. De Prins Bernhardstraat werd aangelegd als toegangsweg naar Het Bossche Broek. Een kruisbeeld aan de Vughterweg herinnert hier nog aan.
Voor een meer uitgebreide informatie wordt verwezen naar het artikel bij de Parklaan.

ZUIDWAL: Bastion Oranje

Bij de belegering van de stad door Frederik Hendrik merkten de Staatsen op dat de zuidelijke verdedigingsmuur van de stad bijzonder kwetsbaar was. Bastion Baselaar en Bastion Vught lagen zo ver uit elkaar dat flankerend strijkvuur onvoldoende bereik had. Bovendien was het erg onoverzichtelijk.
Na de verovering van de stad werd dit bastion dan ook in 1634 in opdracht van Frederik Hendrik gebouwd op de plek waar voorheen een rondeel stond. Dit bolwerk vormde een regelmatig, vijfhoekig verdedigingswerk met bekledingsmuren van twee meter dikte. De er achterliggende wal met ophogingen voor plaatsing van het geschut en de infanterieschutters, sloot aan de hoofdwal aan. Het bastion had een saillanthoek van 90 graden en schouderhoeken van 126 graden. Voor zover bekend was het bolwerk niet van kazematten voorzien. Met de aanleg van bastion Oranje kon zowel de linker flank van Bastion Vught als de rechter flank van Bastion Baselaar beveiligd worden. De flanken zijn 26 en 32 meter lang. De facen, de lange zijden die in een punt bijeenkomen zijn 83 meter lang. De hoogte, gerekend vanaf het trottoir is 74 meter en de grootste breedte 114 meter. Al met al is de oppervlakte groter dan de Markt. Het bastion was gebouwd als een zogeheten hol bastion. Daarbinnen bevond zich aanvankelijk een waterpartij. Het bastion werd genoemd *Klein Plantsoen.*

In de 18e eeuw mocht een aantal lakenfabrikanten hun lakens te drogen leggen op het bastion, onder voorwaarde dat de cavalerie bij het exerceren maar geen hinder ondervond van de droogramen.

Molen

Op het bastion, het grootste van alle Bossche bastions stond tot medio 19e eeuw de eerste *Oude Steenen Molen* uit 1673 van de stad. Het was de eerste stenen bovenkruier stellingmolen van de stad. De molen had, zoals bleek uit een koopakte uit 1773 vier koppels maalstenen terwijl de meeste andere molens er maar twee hadden. Daarvoor was hier al een molenbelt opgeworpen waarop eerst een houten standerdmolen was geplaatst. Dat was een zogeheten *runmolen* die eikenschors maalde voor de leerlooierij. Deze runmolen was in het bezit van het Groot Ziekengasthuis. Deze molen moest bij de bouw van het bastion tijdelijk het veld ruimen daar zij op de plek stond waar het bastion geprojecteerd was. Uit geschreven bronnen is bekend dat het gasthuis de beschikking had over een molenwerf op het bastion en dus zal zij haar molen kort na het gereedkomen van het bolwerk herbouwd hebben. Jaren later brandde deze molen af, vermoedelijk ten gevolge van een blikseminslag, en werd vervangen door de eerder genoemde stellingmolen
Deze stenen stellingmolen is in 1808 verbouwd tot volmolen en daarna tot oliemolen. Het was de eerste hoge, ronde stenen stellingmolen in de stad die in 1841 zijn functie verloor omdat er een stoomgemaal tegenaan werd gebouwd die de windmolenfunctie overnam. In 1848 werd de molen onttakeld. Daarna kwam er een dampende olie- en meelfabriek voor in de plaats.
In 1885/1890 werd de olie- en meelmolen wegens gebrek aan economische waarde in het openbaar verkocht en gesloopt. Vervolgens werd er een stadsparkje aangelegd.

Bezoekerscentrum Bastionder

De vaartocht over de Binnendieze stopt hier even en laat in het Bastionder onder andere een interactieve videovoorstelling zien over de planontwikkeling van de vesting(muren) van de stad. Om dit bastion vanaf het water te kunnen bereiken is hiervoor inmiddels een zwevende trap aangebracht.
In het bastion is een zogenaamd *Bastionder* aangebracht dat in het voorjaar 2009 in gebruik is genomen en waarbij bezoekers terecht kunnen voor informatie over de krijgsgeschiedenis van de stad door de eeuwen heen en over de relatie van de vestingwerken met het hierbij gelegen natuurgebied Het Bossche Broek, het voormalige schootsveld. Het middelpunt van het informatiecentrum is gevormd door het vrijgraven van een rondeel dat binnen en onder het bastion ligt en het vrijmaken van een gedeelte van de hier gelegen 14e-eeuwse vestingmuur.

De architecten Marc van Roosmalen en Marlène van Gessel hebben voor het Bastionder gekozen voor betonnen muren met een zandkleur en afdrukken van grove houten planken. Alleen het opvallende, met gras gedekte dak van het Bastionder steekt schuin boven het maaiveld uit. Het lijkt wel of iemand een puntje gras optilt voor een kijkje in de bodem, een blik in het verleden.

Stuer Ghewalt/De Boze Griet.

Tot in het begin van de 16e eeuw vocht men herhaaldelijk met de troepen van Gelre. Om de Geldersen af te schrikken en hopelijk een afdoend wapen tegen hen te hebben gaven de schout en schepenen (Bossche stadsbestuur) in 1510, twee jaar na het Beleg van Poederoyen opdracht aan meestersmid Jan Fick van Zeghen uit Keulen om een kanon te maken dat zover kon schieten dat de Gelderse stad Zaltbommel kon worden vernietigd. Met een lading van 36 pond kruit moest het kanon een kogel van 18 pond kunnen wegschieten, tot aan Zaltbommel toe. Van Zeghen had een prima reputatie als maker van aambeelden maar een kanon had hij nog nooit gemaakt. Het smeden van het kanon vergde drie jaar en kostte met meer dan 4.000 gulden een vermogen. Meer dan anderhalf jaar later dan was afgesproken was dit kanon, de langste uit de middeleeuwen met een lengte van 6,34 meter en meer dan 5.500 kilo zwaar, dan ook pas klaar. Het kanon werd gesmeed in de bogaard, gelegen aan Achter de Boogaard. Tegenover deze straat had meester Jan zijn intrek genomen in huize Het Groot Wild Wijf.
De vuurmond heeft de vorm van een vissenkop. Op het kanon staat een inscriptie: *Stoer geweld heet ik, ’s-Hertogenbosch behoed ik.*
Vol verwachting werd het enorme gevaarte op 2 februari 1512 naar de stadswal vervoerd. De Bosschenaren zouden de Geldersen wel eens een lesje leren.
Deze stoere taal bleek echter bluf. Bij het proefschieten op de wal ging het namelijk al mis. Veel lawaai en tientallen gesneuvelde ruiten en kogels die in stukken uit de vuurmond kwamen. De smid blufte nog even want hij zei dat het kanon zo goed schoot dat de kogels niet meer terug te vinden waren. Toen hij niet in staat bleek het kanon te verbeteren en er lucht van kreeg dat het stadsbestuur hem voor het gerecht wilde dagen verliet hij heimelijk de stad. Hij klaagde over het niet uitbetaalde loon waarop de stad Keulen maatregelen nam tegen de Bossche handelaren. Hij werd alsnog betaald met 250 Carolusgulden voor een waardeloos kanon. Later onderzoek (2001) heeft uitgewezen dat het kanon nooit had kunnen schieten. De smid had de massieve loop van binnenuit willen openboren. Dit gebeurde echter niet zuiver genoeg waardoor er aan de binnenzijde en knik ontstond.
Eeuwenlang heeft dit *Stuer Ghewalt*, genaamd *La Diablesse* en bijgenaamd *De Boze Griet* op de binnenplaats van het stadhuis gelegen. Na de restauratie van het Bastion Oranje heeft het daar alsnog een plaats gekregen, in het aangelegde Bastionder. Het kanon rust op een affuit, die is gereconstrueerd naar 16e-eeuwse afbeeldingen.

De naam Griet was in de 14e en 15e eeuw gebruikelijk voor dergelijke grote vuurmonden. Zo heeft Gent bijvoorbeeld een Dulle Griet.
Er werd ook een aardig rijmpje geschreven dat als volgt luidde:

ben ik geladen met vollen hoorn, dan schiet ik te Bommel over de toren
ben ik geladen vol en zat, dan schiet ik te Bommel over de stad

Niets dan grootspraak dus, de Bosschenaar niet onbekend.

Archeologisch onderzoek

Het archeologisch onderzoek heeft zich gericht op de aanwezigheid van de 14e-eeuwse stadsmuur. Deze muur had bij aanleg van het bastion in 1634 zijn functie verloren en was binnen het bastion komen te liggen. Op het knikpunt van de stadsmuur bevond zich oorspronkelijk een hoektoren. Uit onderzoek bleek dat het muurwerk nog tot zeer grote hoogte, vrijwel direct tot onder het huidige maaiveld, aanwezig was. Een bijzonderheid was verder dat een groot deel van het muurwerk nog zijn oorspronkelijke 14e-eeuwse uiterlijk had, omdat er in de latere perioden nooit meer herstel aan de buitenzijde van de muur had plaatsgevonden. Een 14e-eeuwse aanzien van een stadsmuur is nergens anders te zien. Dat was de aanleiding om deze over een grotere hoogte in het zicht te brengen. De wens om dit in een gebouw te laten zien heeft geresulteerd in een grote kelderbak die moest aansluiten op de muur. Uitgangspunt van het ontwerp was dat het gebouw een transparant karakter moest hebben. Dit is bereikt door de kelder via glazen wanden een daglichttoetreding te geven.
Een van de belangrijkste constateringen van het archeologisch onderzoek was dat de muurtoren (rondeel) niet gelijktijdig met de tweede stadsmuur is aangelegd. Deze tweede stadsmuur, waarmee vermoedelijk al aan het einde van de 13e eeuw was begonnen, is waarschijnlijk rond het midden van de 14e eeuw voltooid.
Aanvankelijk bevond zich, voorafgaand aan de bouw van de toren, in de dikte van de muur een muurtrap die toegang gaf tot de weergang. Uit het onderzoek is verder gebleken dat de ronde muurtoren pas tegen het einde van de 14e eeuw aan de muur is toegevoegd. Door de aanleg van de toren kon de aanwezige trap naar de muurgang niet meer worden gebruikt en werd een deel hiervan weggebroken om een verbinding te maken naar het inwendige van de toren. Voor de verdediging werd in de muur een drietal schietgaten aangebracht, twee aan de zijkanten om de flanken van de muren en één aan de voorzijde van de muur om het schootsveld te kunnen bestrijken.
De toren heeft dus gefunctioneerd met een stadsmuur die geheel omgeven was door het bebouwde Molenwerf.
Uit het onderzoek bleek tevens dat langs de muur en toren aanvankelijk geen gracht lag. De gracht bevond zich toen vermoedelijk alleen langs de buitenzijde van het Molenwerf. In verband met de oorlog tegen Gelre in 1542/1543 is de gracht vermoedelijk toen pas direct aan de voet van de muur en toren aangebracht.
In die periode is tevens de defensieve kracht van de muur verbeterd door aan de binnenzijde van de muur een aarden wal aan te leggen om beter bestand te zijn tegen het nieuwe, veel krachtiger vuurgeschut. Hierbij is tevens de toren, zoals ook alle andere torens verlaagd. De onderste helft van de toren werd met zand gevuld en daarboven werd een nieuw geschutplatform aangelegd. Bij deze gelegenheid werden de schietgaten, die oorspronkelijk alleen bedoeld waren voor de hand- en kruisbogen en de deuropening aan de stadszijde dichtgemetseld. Bij de restauratie van de muur is besloten om één van de drie schietgaten weer te openen om te kunnen laten zien hoe de toren met schietgaten heeft gefunctioneerd. Bij het openhakken van het schietgat bleek dat het schietgat een dubbelkonische vorm had waarvan de buitenzijde getrapt was. Deze uitzonderlijke vorm, die tot nu toe nog niet in ’s-Hertogenbosch was aangetroffen hing samen met de 1,50 meter dikke muur van de toren. Normaal heeft een schietgat aan de buitenzijde een schietspleet van ca. tien cm breed. Bij deze muurdikte zou het schietgat aan de binnenzijde veel te breed worden en is dus gekozen voor een dubbelkonische vorm. Om te voorkomen dat de pijlen van de vijand door de schuine zijden naar binnen geleid zouden worden heeft men bewust aan de buitenzijde een getrapte vorm gekozen om dit tegen te gaan.
Bij het archeologisch onderzoek werd tenslotte een gat in de muurtoren aangetroffen waarvoor geen logische verklaring kon worden gegeven. De architect heeft van dit gat gebruik gemaakt door deze als toegang tot het inpandige van de toren te gebruiken. Door middel van een stalen trapje is de toren thans toegankelijk. Aan de binnenzijde is de oorspronkelijke muur met de muurtrap naar de weergang en de dichtzettingen van de deur-

opening zichtbaar. De vestingwerken zijn hiermee voor de bezoeker zichtbaar en beleefbaar gemaakt. De aanwezigheid van de stadsmuur vormt een belangrijke aanvulling op de belevingswaarde van het bastion en het bezoekerscentrum.
Ook *De Boze Griet/Stuer Ghewalt* op een affuit heeft hier in het *Bastionder* haar plaats *gekregen.*
Er is hierdoor een volwaardige en informatieve halteplaats ontstaan voor de vaartochten en wandelingen.

Bebouwing buiten de stadsmuren (Molenwerf)

Archeologisch onderzoek heeft in 2007 nieuwe aanwijzingen gegeven voor bebouwing buiten de stadsmuren. Vanaf ca. 1350 lag hier twee eeuwen lang een flink stuk stad, genaamd Molenwerf op een buiten de stad gelegen deel van de dekzandrug. Hierop stonden diverse huizen en de Adam van Mierdegasthuizen. Bij de restauratie van de muur langs de Zuidwal zijn restanten van beerputten gevonden tussen de stadsmuur en de huidige stadsgracht. Ook uit geschreven bronnen was bekend dat buiten de stadsmuur hier ooit bebouwing heeft gestaan. De toren heeft gefunctioneerd met een stadsmuur die geheel omgeven was door het bebouwde Molenwerf.
Dit en het recente onderzoek tonen aan dat de stadsgracht eerst niet aan de voet van de stadsmuur lag maar aan de buitenrand van het voorland van de bebouwing. In verband met de oorlog met Gelre is rond 1542/1543 om veiligheidsredenen alle bebouwing nabij de stadsmuur gesloopt. Ook de toegangspoorten tot het Molenwerf werden op dat moment dichtgemetseld. Vermoedelijk is ook toen pas de gracht direct aan de voet van de muur en toren aangelegd.

Molensteegpoort

Deze poort lag ter hoogte van de Zuidwal en de Weversplaats aan de zuidzijde van de stad en vormde een verbinding met de Molenwerf net buiten de stadsmuur, waar zich een molen en enkele huizen bevonden. Ofschoon de poort in de 2e stadsmuur is opgenomen, hoeft deze niet al in de 14e eeuw te zijn gerealiseerd. In 1543 zal de Molensteegpoort zijn functie hebben verloren. In dat jaar gaf keizer Karel V namelijk opdracht om alle huizen in het schootsveld van de stad af te breken: ook de molen en de huizen zijn toen verwijderd. Het poortje bleef echter gehandhaafd, want nog in 1628 komt het in een schepenakte voor. Mogelijk is het de hiervoor vermelde, bij het archeologisch onderzoek aangetroffen opening in de stadsmuur.

Adam van Mierdegasthuizen

Adam van Mierde, deken van het in 1366 door zijn toedoen opgerichte kapittel van de Sint-Janskerk, is de stichter van twee gasthuizen, een voor mannen en een voor vrouwen. Hij riep deze instellingen in het leven bij zijn testament van 17 maart 1403. Tot gebouw van het mannengasthuis bestemde hij met instemming van zijn schoonzoon Johan de Groot van Herlaer en zijn dochter Hille zijn woning, die gelegen was op de plaats *Boerde* buiten de stadsmuren. Dit was nabij de Molensteeg- of Molenpoort achter de Weversplaats en de voormalige Sint-Barbarakapel.
Met betrekking tot het oude vrouwengasthuis bepaalde hij, dat dit onmiddellijk na zijn dood gefundeerd moest worden en dat het zou dienen tot opname van vrouwen, minstens 36 jaar oud en van een goed gedrag en een eerbare conversatie. Het huis dat tot gasthuis werd aangekocht lag in de Papenhulst en grensde aan de zogenaamde *Heerenkelder* die weer naast het Jan Moonsgasthuis lag.
Bij codicil van 20 maart 1403 bepaalde Adam voorts dat na de dood van de executeurs als uitvoerders van zijn testament zouden optreden de oudste kanunnik van de Sint-Janskerk, geboren poorter van de stad, de oudste of een van de oudste schepenen van de stad en de procurator van de Tafel van de Heilige Geest.
Het opstellen van leefregels liet hij over aan de provisoren. In 1445 werd in de statuten vastgelegd dat in het mannengasthuis dertien mannen mochten wonen en een dienstmaagd, die voor het eten en de was moest zorgen. In het vrouwengasthuis mochten eveneens dertien personen wonen.
Enige bepalingen uit de statuten gingen over de vereiste discipline in het gasthuis; het dagelijks bijwonen van de mis en uiteraard het bidden voor de stichter. Ze mochten geen handeldrijven of een ambacht in het gasthuis uitoefenen. De vrouwen mochten echter wel spinnen of naaien.

Het beeld De Gans

Naar een ontwerp van Louis Visser, docent aan de Academie voor Kunst en vormgeving werd De Gans in 1967 onthuld ter gelegenheid van het feit dat de stad gedurende 400 jaar garnizoensstad was. Formeel klopt dit overigens niet omdat de stad tussen 1576 en 1603 geen garnizoen binnen haar muren had. Het beeld werd door het garnizoen aangeboden.
Op 25 juni 1993 werd het garnizoen opgeheven nadat de laatste militairen uit ’s-Hertogenbosch waren vertrokken.
De gans is een aloud symbool voor waakzaamheid. Het beeld is een naturalistische gans staande in een verdedigende houding met gespreide vleugels en geopende snavel.

ZUIDWAL: Oude Dieze 13/openlegging Verwersstroom

Achter het pand Oude Dieze 13 lag onder de tuin een ca. zeventien meter lange gemetselde toog. Door indringing van vocht en vorstschade was deze echter zodanig beschadigd dat herstel onmogelijk was. Daarom metselde men aan beide zijden nieuwe grondkerende muren naar een ontwerp van Tyke Visser en Wouter Hogendoorn. Tussen de muren maakte men steunberen en een tweetal voetgangersbruggen. Vanaf de Zuidwal is dit goed te zien.

ZUIDWAL 58: Rijkswaterstaat, Dienst Noord-Brabant

Dit kantorencomplex met als bouwjaar 1987 van circa 9.000 m2 is een sterk gesloten bouwwerk met een centrale hal, afgedekt met een rond puntdak. Ondanks de markante ligging aan de Zuidwal en de oorspronkelijk sterke hoofdopzet, zijn er bij de uitvoering te veel concessies gedaan aan het oorspronkelijk ontwerp. Oorspronkelijk ging het ontwerp uit van een vierkant gebouw met centraal een rond atrium en een hoge vleugel die met een glazen scharnier verbonden zou worden met het eerste vierkante bouwdeel. Vooral de te lage centrale ruimte, de onduidelijke entree, de spiegelende ramen en de mislukte knipoog naar de **Bossche school** hebben dit in potentie belangrijke overheidsgebouw uiteindelijk min of meer gedegradeerd tot een tamelijk kleurloos kantorencomplex. Het (vroegere) strafrechtgebouw bestaat uit twee rechte vleugels die door een halfrond middendeel zijn verbonden met de koepelvormige zittingzaal en een ronde entreehal. In die hal plaatste kunstenaar Gerard Verdijk opvallende objecten van graniet en hout.
De architect is EGM en de projectarchitect is Bas Molenaar.

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT

Het straatje dat in 1504 Colverspoort heette, kreeg eerst in 1623 de naam Zusters van Orthenpoort omdat het toen al geruime tijd naar het zusterklooster voerde dat achter in het straatje lag.
Dat wil overigens niet zeggen, dat de zusters, die hier woonden, uit Orthen afkomstig waren, doch enkel dat hun klooster gesticht is door ridder Johan van Orthen.
Thans is het de straat tussen de Hinthamerstraat en tevens de naam van het hofje op de plek waar eens het klooster stond. Dit hofje dateert van vlak na de Tweede Wereldoorlog. Dat hofje is in de begin jaren tachtig van de vorige eeuw gerenoveerd.

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: Klooster

Aan het einde van de middeleeuwen kende men niet minder dan zeventien kloostergemeenschappen, zeven voor mannen en tien voor vrouwen. Vele lagen in het noordelijke gedeelte van de stad. De uitgestrekte complexen domineerden het middeleeuwse beeld van de stad.
Ook op deze plaats lag vroeger Langs de Groote Stroom een groot klooster met tuinen en bijgebouwen dat zich uitstrekte van de Hinthamerstraat tot aan de Aa en van In den Boerenmouw tot aan de Schilderstraat. De brug bij de Zusters van Orthenpoort maakte, net als de Louwschepoort dit uitgestrekte kloosterterrein vanaf de Hinthamerstraat bereikbaar.
Het klooster was in het begin van de 15e eeuw (1423) gesticht onder de naam zusters van het Gemene (gemeenschappelijk) Leven. De aanzet hiervoor was gegeven door een erfenis van pastoor Thomas van Geffen in 1423. Daarvoor had ridder Johan van Orthen in 1409 bij testament verklaard dat zijn nalatenschap moest worden aangewend voor de stichting van een huis voor vrome vrouwen. Zij werden daarom de zusters van Orthen genoemd. Zijn zuster Elisabeth werd de eerste mater. Het klooster had daarom ook de naam Ten Orthen. Overigens vond men pas in 1427 hier aan de Colverspoort een geschikt terrein.
Eigenlijk waren zij geen echte kloosterlingen. Zij hadden geen eeuwige geloften afgelegd en droegen ook geen habijt. Zij leefden gemeenschappelijk volgens de statuten van de broeders van het gemene Leven/ kapittel van Windesheim. Sint-Agnes werd de beschermheilige. Deze groepering is voortgekomen uit de Moderne Devotie, een godsdienstige beweging van Nederlandse bodem die de kerk geestelijk wilde vernieuwen en inspireren. De zusters waren namelijk volgelingen van Geert Grote (1340-1384) die in de 14e eeuw de Moderne Devotie in gang zette. Hij riep op tot vroomheid en het vormen van een gemeenschap waarbij alle bezittingen en inkomsten werden gedeeld. Hij was een Nederlandse, katholieke godgeleerde, schrijver en boeteprediker.
In 1435 kreeg men toestemming tot de stichting van een eigen kapel die werd toegewijd aan Sint-Andreas en Sint-Agnes.
In 1444 werd het klooster bij besluit van Johannes van Wezel, rector van het klooster ook een mannenklooster, genaamd *Domus Sancti Andrea* (andreaskruis), dus een zogenaamd dubbelklooster. Eigenlijk was dat door de Kerk verboden. In een apart gebouw vestigden zich de broeders. Het bedehuis/kapel werd echter gezamenlijk gebruikt. Er was sprake van één gemeenschappelijk onderhoud en er was maar één rector. De broeders waren vooral actief met boekdrukken en onderwijs.
Ondanks de komst van de broeders verbleven er toch hoofdzakelijk zusters. Op enig moment woonden er 700 zusters. Maar langzamerhand liep dit aantal terug. In 1481 waren het er nog maar 400 en in 1526 nog 250. In 1629 was dat aantal nog verder afgenomen tot 104 zusters en nog vier fraters.
De snelle groei van het zusterconvent had de rector Johannes (Jan) van Wezel doen besluiten medewerkers aan te trekken. Hij nam ze op in zijn rectoraathuis en vormde hen in de geest en naar de praktijk van de broeders van het Gemene Leven, zodat men de indruk kreeg dat hier een tweede broederhuis ontstond. Dit geschiedde met instemming van de bisschop van Luik. Maar de broeders die iets verder in de Schilderstraat hun nieuwe convict hadden gesticht waren hiermee niet ingenomen. (Een convict (van het Latijn: samenleving) was een huis waar priesterstudenten en priesters samenwoonden zonder aan een kloosterregel te zijn gebonden).

De bisschop van Luik kwam tot een compromis. Van Wezel mocht blijven waar hij was maar het door hem gestichte broederhuis moest worden ontbonden. Dat gebeurde ook.
De zusters legden zich toe op de zorg voor zieken en armen maar bestonden vooral van de linnenweverij waarover in 1435 conflicten ontstonden met het Bossche Weversgilde. De zusters betaalden geen belasting, er was geen meesterschap behaald en zij deden ook niet mee aan de verdediging van de stad. Zij verhuisden zelfs even voor een deel naar Vught om daar het weven te kunnen voortzetten. Toen zij daar ook nog voor zichzelf wilden beginnen accepteerde de overheid in de stad dat echter niet. Intussen was in 1462 ook een afdeling gesticht op de Pettelaar. In 1473 werden zij met schuitjes via de Dommel vanuit naar de stad teruggehaald.
Een deel van het klooster in Vught werd eigendom van de kartuizers. Er was in het klooster ook nog een bierbrouwerij en een verblijf voor bejaarden ondergebracht.
In 1481 hadden de zusters een hoog bezoek. Bij gelegenheid van het 14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in de stad logeerde hier Maria van Bourgondië, getrouwd met keizer Maximiliaan van Oostenrijk samen met haar zoon, de latere Filips de Schone. Een hele eer.
Na de verovering in 1629 door Frederik Hendrik mochten er geen nieuwe zusters meer worden aangenomen. De mannelijke religieuzen moesten de stad verlaten. De 104 zusters mochten blijven maar stierven langzaamaan uit. In 1692 overleed de laatste zuster van het klooster

Restant klooster

In 1629 wordt het klooster genaast door de Staatsen. Nadat de laatste zuster was overleden werd het complex in delen verkaveld en verkocht.
Het kloostercomplex raakte in verval. Langzamerhand verdwenen de verschillende gebouwen. Begin 20e eeuw waren er nog maar drie delen aanwezig, namelijk een deel van de voormalige refter van Het Pand, Het Materhuis en Het Poortgebouw. Het Materhuis is tijdens de Tweede Wereldoorlog zowat gesloopt om aan brandhout te komen. De restanten zijn daarna opgeruimd. In de ondergrond zitten ter hoogte van het hofje nog restanten van de kapel en de kloostergebouwen.

Het Pand

Van het middeleeuwse complex resteert nu nog een deel van Het Pand, een 15e eeuws gebouw, gelegen aan het eind van de Louwschepoort. Het staat achter in de Louwschepoort, tegen het tuincentrum De Vlinder aan. Het is het gedeelte van het gebouw op de begane grond. Ooit was dit de refter van het klooster.

Het Poorthuis

Het poortgebouw stortte omstreeks 1950 in. Na de Tweede Wereldoorlog werd er een nieuw poortgebouw opgetrokken. Bij de restauratie werd de houten trap die op oude afbeeldingen van de brug zichtbaar is opnieuw aangebracht. Een loopsteiger verbindt de brug met de trap achter de Schilderstraat. Bij deze trap eindigde voorheen de Doode Stroom die helaas is gedempt.
In 1957 werd het pand als sociëteitsruimte verhuurd aan het HTS-corps. Deze studentenvereniging bestond al dertig jaar en had al die jaren van de ene naar de andere ruimte gezworven; meestal in horecagelegenheden. Tot het einde van de 20e eeuw zijn er in het poortgebouw heel wat wilde feesten geweest, waarbij soms het ergste te vrezen was voor de vloer en waarbij overlast voor de buurtbewoners optrad. Sinds de HTS opgegaan is in de nieuwe Hogeschool bood het poortgebouw onderdak aan de studentenvereniging Quos Ego. Inmiddels heeft de vereniging een nieuw onderkomen.

Opkomst kloosters

In de 15e eeuw werd opnieuw een groot aantal kloosters gesticht. Vanaf het IJsselgebied trok een geest van religieus enthousiasme door de Nederlanden. Geert Grote inspireerde mensen tot een leven van gemeenschappelijk bezit en van gezamenlijk bidden en werken. Deze nieuwe groepen noemden zich broeders en zusters van het Gemene (gemeenschappelijk) Leven. In ‘s-Hertogenbosch stichtten de broeders een internaat voor scholieren waar rond 1485 ook Desiderius Erasmus op heeft gezeten. Aan het onderwijs bewaarde hij echter geen al te goede herinneringen, zo liet hij later blijken.

Bij de al bestaande kloosters kwamen in en om de stad nog veertien nieuwe kloosters, negen voor vrouwen en vijf kloosters voor mannen. Aan het einde van de middeleeuwen kende de stad zeventien kloosters. Binnen de omwalling telde de stad in die tijd meer kloosterlingen dan welke stad dan ook in de Nederlanden. De kloosters zorgden grotendeels voor zichzelf. Ze hoefden haast geen belasting te betalen. In nogal wat kloosters werd bovendien een ambacht uitgeoefend. Ze werkten daardoor uiteraard goedkoper dan de stedelijke gilden. Die oneerlijke concurrentie zat de gilden bepaald niet lekker. Het feit dat de cellebroeders en –zusters bij pestepidemieën de zieken verzorgden en dat sommige begijntjes wel eens wat onderwijs gaven woog beslist niet op tegen de bestaande onvrede. In 1525 kwam het tot een uitbarsting. De kloosteroversten werd gevraagd af te zien van hun belastingvrijstelling. Nagenoeg alle kloosters stemden hiermee in, behalve de predikheren, de baselaars en de kartuizers uit Vught. Enkele dagen later werden deze kloosters bestormd door de gilden. De kartuizers ontkwamen aan de plundering doordat ze de poort van het klooster hadden opengelaten en op de binnenplaats al tafels met bier, kaas en brood hadden klaargezet.

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: Brug

Bij het herstel van de brug in 1997 (herbouw als toogbrug), die hier over de Groote Stroom ligt ontdekte de Bouwhistorische en Archeologische Dienst in de gemetselde fundering (aan de zijde van het klooster) metselwerk uit het begin van de 15e eeuw, wat overeenkomt met de tijd waarin het klooster werd gesticht.

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: Carnavals- of Gemintemuzejum

Hoewel dit pand formeel geen monument is, heeft het in meerdere opzichten een grote cultuurhistorische betekenis. Thans is in dit gerenoveerde/nagebouwde poortgebouw van het vroegere klooster het Carnavals- of Gemintemuzejum gevestigd. Het museum geeft een goed inzicht in de diverse soorten carnaval in het algemeen en het Bossche carnaval in het bijzonder. Het toont het meest essentiële volksfeest van ’s-Hertogenbosch in al zijn facetten.

Carnaval/Vastenavond

Geschiedenis

Tot aan de hervormingen in de 16e eeuw overheerste in deze omgeving vooral het katholieke geloof. Bij dat katholieke geloof behoorde en behoort nu nog steeds onlosmakelijk jaarlijks Vastenavond/carnaval. Dit volksfeest bij uitstek stond bekend als de Vastenavondviering. Van oudsher kenmerkte dit feest zich door extra eten en drinken. De vasten stond immers voor de deur. De kloosters en gasthuizen trakteerden hun bewoners op gevogelte, vis, rundvlees, bier en wijn. De Rooms-katholieke Kerk gedoogde dat men nog eens flink uit de band sprong. Men zag het als een vermenging tussen een profane cultuur en een religieuze beleving.
Vanaf de 2e helft van de 16e eeuw was het de gewoonte van het stadsbestuur om ter gelegenheid van Vastenavond geld of bier te schenken aan de stadsarbeiders en aan de leden van de verschillende gilden. Op deze avond was het verder, zoals in zoveel andere steden gebruikelijk dat toneelgezelschappen kluchten opvoerden en dat de feestvierders verkleed en met maskers op door de straten liepen.
Nadat de stad ’s-Hertogenbosch in 1629 was veroverd door de Staatsen mocht het katholieke geloof niet meer in het openbaar worden uitgeoefend ondanks het feit dat er formeel wel godsdienstvrijheid heerste in de Nederlanden. Met name in het begin werd soms ook het uitoefenen van het katholieke geloof verboden. Hoewel de Gouden Eeuw de geschiedenis is ingegaan als een tolerante tijd was er echter van verdraagzaamheid van de kant van de calvinisten tegenover andere gezindten feitelijk nauwelijks sprake. Er heerste weliswaar gewetensvrijheid maar (openbare) godsdienstvrijheid was alleen weggelegd voor de calvinistische Nederduits Gereformeerde Kerk.

Alles wat herinnerde aan de roomse vroomheid, zoals kapelletjes, Lieve Vrouwe- en andere heiligenbeeldjes werd verboden. Ook aan de feestelijke en kleurrijke processies kwam een einde. Alle mannelijke geestelijken, met uitzondering van de geestelijken die in de stad waren geboren en een speciale acte van verblijf hadden verworven moesten de kloostergebouwen en stad binnen twee maanden verlaten. Dat gold ook voor de seculiere priesters. De Rooms-katholieke Kerk moest zich noodgedwongen terugtrekken in particuliere woningen die in veel gevallen een aangepaste inrichting kregen met altaar, kandelaars, beelden, een orgel en banken voor de gelovigen zodat er een eredienst kon worden gehouden. Deze schuilkerkjes stonden verborgen achter huizen en voorgevels die niets verraadden van de religieuze activiteiten die hier plaats vonden.
In het verlengde van deze maatregelen verboden de gereformeerden ook de Vastenavondviering die tot de *paapse stoutigheden* behoorde en zelfs aanmerkten als superstitie.
Pas na de komst van de Fransen, op het einde van de 18e eeuw kwam er weer godsdienstvrijheid en kon het katholieke geloof langzaamaan weer in het openbaar worden uitgeoefend. Begin 19e eeuw werden de schuilkerken definitief gesloten. Er kwam ruimte om carnaval, feest voor de katholieken weer te laten herleven. Met name deed zich dit voor in de steden met een voornamelijk rooms-katholiek karakter. In de steden waar de protestanten (ruim) in de meerderheid waren ontstond die behoefte niet.
In Frankrijk werd al (weer) volop Vastenavond gevierd. Aangenomen mag worden dat het deze Franse troepen waren die carnaval uit hun land meebrachten.
Een andere bron vermeldt dat het de Luikse glasblazers die hier woonden en werkten zouden zijn geweest die weer de aanzet hebben gegeven tot een massale Vastenavondviering. Gelet op het tijdstip waarop deze glasblazers naar de stad kwamen (jaren dertig van de 19e eeuw) lijkt dit minder waarschijnlijk. Mogelijk introduceerden zij het straatcarnaval.
Al in 1830 werden door de Sociëteit Casino gemaskerde bals georganiseerd, spoedig gevolgd door de andere Bossche sociëteiten.
De volkswijken vierden op geheel andere wijze carnaval. Het stadsbestuur trachtte hierbij met beperkende maatregelen de regelmatig terugkerende uitspattingen te voorkomen.

Nieuw elan

Het waren vooral de excessen tijdens de bals masqué et paré, die in de ogen van kerkelijke en lokale overheden in de 19e eeuw geen genade vonden. Veel meer hield carnaval op dat moment nog niet in. Nadat de paus in Rome de viering van carnaval in 1808 al eens eenmalig had verboden, was het in 1878 de bisschop van Breda die er zijn aversie over uitsprak, in 1881 gevolgd door de bisschop van ’s-Hertogenbosch. Eerder al had de Provinciale Noordbrabantse en ‘s-Hertogenbossche Courant (PNHC) carnaval met de grond gelijk gemaakt en de organisatoren met naam en toenaam aan de schandpaal genageld.
In 1882 nam een stelletje jongelui uit de gegoede middenstand en lid van de Sociëteit Casino het initiatief om, mede naar aanleiding van de excessen en de reacties hierop van carnaval een plezierige schertsvertoning te maken. Carnaval moest worden veredeld en het accent krijgen van een goedaardige, boertige schets. De (zeker in die tijd) mondaine stad ’s-Hertogenbosch diende daartoe de vorm van een dorp aan te nemen. De grondleggers van Oeteldonk wilden het dorp associëren met het achterland: de Meijerij. Veelal kwamen daar de bezoekers van de bals masqué vandaan. De stad werd daarom gedurende carnaval een dorp (Oeteldonk) met een schertsburgemeester (Peer vaan den Muggenheuvel tot den Bobberd, een naam die verwijst naar het Landgoed en Kasteel de Mugheuvel in Den Dungen) en een schertsveldwachter (Driek Pakaon). Een schertsgemeenteraad (Raad van Elf) volgde later.
Het werd dus een driedaagse parodie op de Bossche samenleving.
De prins kreeg de fraaie officiële naam van *Amadeiro Ricosto di Carnavallo, Ridder van het Reksam* (toegevoegd in 1884)*, Heer en Meester van Oeteldonk en deszelfs omliggende watervrije moerassen en zandwoestijnen* (zandwoestijnen is toegevoegd in 1891 na het gereedkomen van de wijk Het Zand) *enz. enz. enz.*
Verder organiseerde de Oeteldonksche Club, die in 1882 was opgericht jaarlijks een optocht. Andere verenigingen probeerden later het succes van de Oeteldonksche Club over te nemen maar zonder (blijvend) succes.
Tegenstanders van carnaval bleven er evengoed bestaan. Na de Eerste Wereldoorlog kwam in 1919, ondanks het verbod dat toen gold het carnaval in de stad in al zijn hevigheid terug. Men omschreef die twintiger jaren van de vorige eeuw als de Gouden Eeuw van het Bossche carnaval. De belangstelling voor dit feest, ook van buiten de stad was overweldigend tot het in 1928 uit de hand liep
In 1927 was de Komische Folkloristische Fanfare De Kikvorschen opgericht. In 1928 maakten zij, uitgerust met namaakinstrumenten hun opwachting in de optocht. Ondanks het verbod tegen het houden van optochten in mei 1928 organiseerde de Prinselijke Propaganda Club (PPC) in 1929 een optocht waaraan ook De Kikvorschen deelnamen. Door uitsluitend gebruik te maken van houten namaakinstrumenten (mirletons), trommels en bekkens en door met één been op straat en met het andere op de stoep te lopen ontdoken zij toen op originele wijze het muziek- en optochtverbod.

In 1931 benoemde Amadeiro XVI, Pom van der Elst, De Kikvorschen tot prinselijke hofkapel. Hij kon moeilijk anders, andere (echte) muziek maken was toen verboden.
Inmiddels hebben de lokale en kerkelijke overheid elkaar al lang in de armen gesloten. De lokale overheid deed dat in 1952 door de prins na zijn intocht op zondag voor het eerst op het stadhuis te ontvangen. Sindsdien vormt zijn ontvangst op carnavalszondag via de Intocht een vast onderdeel van het Oeteldonkse carnaval. Bij die gelegenheid vindt ook de overdracht van de macht plaats door de burgemeester van ’s-Hertogenbosch aan zijn collega van Oeteldonk. Vóór 1995 werd dit gesymboliseerd door een sleuteloverdracht in het stadhuis maar vanaf genoemd jaar wordt de ambtsketen op het bordes van het stadhuis overgedragen.
Kerk en carnaval sloten elkaar in 1986 in de armen toen Mgr. Ter Schure de Hoogheid op de vrijdag voor carnaval in zijn bisschoppelijk paleis ontving. Overigens zou je kunnen zeggen dat die omarming al is 1973 had plaatsgevonden toen plebaan Splinter de, thans nog steeds populaire en drukbezochte carnavalsmis introduceerde.
Kortom, het huidige carnaval is nu niet meer uit onze stad weg te denken.
Thans zijn eind 2006 ook de Oeteldonksche Club van 1882 en de afzonderlijke Federatie van Carnavalsverenigingen, die uit onvrede over de Oeteldonksche Club in 1968 was opgericht gefuseerd. Dit gebeurde op een ludieke manier via een (schijn)huwelijk tussen beide voorzitters.

Naamsverklaring Oeteldonk

De naam Oetel zou verwijzen naar dorpje Den Dungen, onder de rook van ’s-Hertogenbosch, waar de familienaam Oetelaar veel zou voorkomen. Dit lijkt bij nader inzien echter zeer onwaarschijnlijk. In de 19e eeuw kende Den Dungen (nog) niet veel mensen met de naam Oetelaar. Als men een naam uit Den Dungen zou hebben gekozen dan zou een andere, toen veel meer voorkomende naam meer vanzelfsprekend moeten zijn.
Zeer waarschijnlijk ligt er veel meer een relatie tussen (een aantal) stichters van de Oeteldonksche Club in 1882 en hun afkomst dan wel bekendheid met de plaats Boxtel waar het gehuchtje Oetendonken lag en nog ligt. Zij gebruikten een toponiem om daarmee de komst van het nieuwe dorp te accentueren.
Tot die hervormers van het eerste uur behoorde onder meer jhr. Van Rijckevorsel. Eduard, Antonius van de Mortel wordt door de gemeentearchivaris P. Kuyer ook genoemd maar dat lijkt in 1882, gezien zijn leeftijd van 13 jaar op dat moment onwaarschijnlijk. Om kracht bij te zetten aan hun ideeën vernoemden zij ’s-Hertogenbosch vermoedelijk naar dat miniatuurgehucht Oetendonken, dat een onderdeel vormde van de Lennisheuvel in de nabijheid van Boxtel. Dat Oetendonken stelde niets voor. Pas veel later zou er op dat gebied, dat onderdeel vormt met de huidige Kampinaheide, tussen Oisterwijk en Lennisheuvel, een boerderij, die overigens wel de naam van dat gebied draagt, gebouwd worden. Als gevolg van een assimilatie veranderde Oetendonken al snel in Oeteldonk.
Deze uitleg voor de carnavaleske benaming van ’s-Hertogenbosch wordt gestaafd door een artikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant, nu NRC Handelsblad, van 22 februari 1914. Het verdringt ook een andere veronderstelling dat Oeteldonk zijn naam voor een deel te danken zou hebben aan het gehucht Oetelaar- een toponiem met een laarnaam- tussen Gemonde en Schijndel. Die uitleg was al hoogst twijfelachtig doordat Oetelaar is samengesteld uit de delen: oete en laar en niet uit oetel en aar.
Het stuk heide- c.q. poldergebied Oetendonken was eigendom van de heren van Boxtel die op kasteel Stapelen woonden. In 1789 verloor de laatste heer zijn hoofd onder de Franse guillotine, waarna kasteel met de daarbij behorende heerlijke rechten overgingen in particuliere handen. In 1857 werd het kasteel gekocht door de Bossche grondeigenaar Jan Hendrik Mahie, die ook van 1859 tot 1871 gemeenteraadslid in de Brabantse hoofdstad was. Hij was een goede bekende van de familie Van de Mortel. Een dochter van Mahie was getrouwd met lid van de familie van de Mortel. Eduard van de Mortel werd in het begin van de 19e eeuw een bekende Oeteldonker.
In de geschiedenis van Boxtel duikt ook de naam Van Rijckevorsel op. Mogelijk moeten dus van de stichters zeker twee personen zeer waarschijnlijk weet hebben gehad van het bestaan van het gehuchtje Oetendonken. Bij het zoeken naar een toepasselijke naam kwam men daarom wellicht vanzelf uit op de naam van dit gehucht. Het is onjuist te veronderstellen dat zij voor die naam kozen omdat er bisschop Godschalk, afkomstig uit Den Dungen hiermee in verband kon worden gebracht. De familie Godschalk, en dus ook hun zoon Adriaan, de latere bisschop heeft nooit iets met het gehucht te maken gehad. Daarbij komt dat zowel het gehucht als het kasteel, hoewel het aan de Dungense kant lag nooit bij Den Dungen heeft gehoord, maar altijd bij Sint-Michielsgestel behoorde.

Naamsverklaring carnaval

Volgens sommige volkenkundigen heeft carnaval zijn naam ter danken aan het Latijnse woorden *carne* en *vale,* wat vlees betekent. Die veronderstelling is discutabel omdat het eten van vlees in die tijd van de introductie van het vasten, allesbehalve gewoon was. Slechts een kleine bovenlaag van de mensen, de elite, kon zich die luxe permitteren.

Een andere veronderstelling is dat carnaval zijn naam te danken heeft aan de *carris navalis,* een schip op wielen, de blauwe schuit, dat door de straten reed.
Ook wordt wel verondersteld dat met het woord carnaval een tijdsperiode aan het eind van het jaar, februari was toen de laatste maand van het jaar, wordt bedoeld.
En nog weer een andere veronderstelling is dat carnaval zijn naam te danken heeft aan de Romeinse halfgod Carne.
Kortom de juiste herkomst blijft (vooralsnog?) onduidelijk.

ZUSTERS VAN ORTHENPOORT: Gevelstenen

In het bejaardenhofje zijn de woningen versierd met gevelstenen. De maker is Frans van der Burgt. Ze vertellen iets over de geschiedenis van het oude klooster. Ook in de Louwschepoort zijn in enkele gevels nog enige gevelstenen aangebracht.

- 25-31 De terugreis van Vught naar ‘s-Hertogenbosch (steen is weg).
- 37-43 Ridder Jan van Orthen met stichtingsjaar.
- 45-51 De patroonheiligen: Sint-Agnes en Sint-Andreas.
- 53-59 Godsdienstoefening bij orgelspel.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN OVERIGE BRONNEN.

Ambtelijke werkgroep, gemeente ‘s-Hertogenbosch: Stegenlijst
Bastiaansen, Allettie; Dillen, Anita: Dwalen door ‘s-Hertogenbosch (1986)
Blijdenstijn, Roland; Stenvert, Ronald: Bouwstijlen in Nederland 1040-1940 (2004)
Boekhandel Adr. Heinen; Uitgeverij Waanders: Ach Lieve Tijd, 800 jaar Den Bosch en de Bosschenaren (1982-1983)
Boekhandel Adr. Heinen; Uitgeverij Waanders: Als de dag van gisteren (1987-1988)
Boekwijt, H.W.: Van woning tot pastorie, vijf eeuwen Refugiéhuis Mariënhage (1993)
Boekwijt, H.W.; Glaudemans, R.: De Sint-Cathrien, een binnenstadskerk in ’s-Hertogenbosch (1997)
Boekwijt, H.W.; Janssen, H.L.: Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint-Jan (1997)
Boekwijt, Harry; Glaudemans, Ronald; Hagemans, Wim: De Sint-Janskathedraal van ’s-Hertogenbosch; geschiedenis van de bouw (2010)
Boon, K.G.; Bruyn, J.; Lemmens, G.; Taverne, E.: Jheronimus Bosch (1967)
Bosing, Walter: Hiëronymus Bosch rond 1450-1516, tussen hemel en hel (2001)
Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie bv (BAAC): diverse uitgaven
Bouwhistorisch onderzoek BAM: diverse jaren
Bossche canon: diverse auteurs; uitgevers: Adr. Heinen Uitgevers, in samenwerking met Stadsarchief ’s-Hertogenbosch en Selexyz Adr. Heinen (2010)
Bosters, Nico: aantal foto’s
Brabants Dagblad; Stadsblad; Bossche Omroep: diverse krantenartikelen (1978-2007)
Brouwers, Jan: Tussen zorg en genezing, 125 jaar Carolus-ziekenhuis ’s-Hertogenbosch (2001)
Bruggeman, Henk: De water- en vuurhuizen van ’s-Hertogenbosch (1999)
Brummans, Jacques: Van Gevangenpoort tot Orthenpoort, 183 jaar huisvesting Bossche politie (1994)
Bujdosó, Kati: Dat gaat naar Den Bosch toe, de vier stations van ’s-Hertogenbosch, 1870-1998 (1998)
Cleerdin, Vincent: ’s-Hertogenbosch (1975)
Coopmans, dr. J.P.A.: de rechtstoestand van de Godshuizen te ’s-Hertogenbosch vóór 1629 (1964)
Costa, Denise de: Bossche Stadstuinen in bloei; tuinwandeling 2008; Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch
Dag van de Architectuur 2008: informatie voormalig Huis van Bewaring (2008)
Damen, John: Gids voor de Sint-Jan, de kathedrale basiliek van de Sint-Jan in ’s-Hertogenbosch (1970)
Damen, John: Kijk op Den Bosch (1981)
De Jacob: een monument: Jheronimus Bosch Art Center, augustus 2008
Dorenbosch, G.J.J.F.M.; Roelands, J.A.M.; Spierings K.: ’s-Hertogenbosch in oude ansichten, deel 1, 2 en 3 (1975/1978/1979)
Drukkerij van Gerwen: Stadsherberg ‘t Pumpke, een geschiedenis (1996)
Drunen, A. van: ’s-Hertogenbosch van Straet tot Stroom (2006)
Eikhoudt, Bianca: Beschrijving geschiedenis pand Postelstraat 60-62
Gaal, Frans, van; Verhagen, Peter: ’s-Hertogenbosch binnen de Veste een historische verkenningstocht (2001)
Gemeente ’s-Hertogenbosch: Geoportal
Gemeente ’s-Hertogenbosch: diverse brochures
Gemeente ’s-Hertogenbosch: www.s-hertogenbosch.nl
Gevers, Dorothé; Arts, Gertjan: Architectuurgids ’s-Hertogenbosch (2000)
Glaudemans, R.; Tussenbroek, G. van: De Moerasdraak, achthonderd jaar Bossche vestingwerken (1999)
Griensven, A. van: F. van Lanschot Bankiers Orthenstraat, De Gulden Brouwkuip, De Gulden Struis, De Gulden Hopsack; Het Steeghuis; De Lintmolen (2001)
Hagemans, Wim; Waanders Uitgevers; Boekhandel Adr. Heinen: Bossche Pracht, diverse delen (2002-2003)
Heijden, Peter-Jan, van de; Molhuysen, Henny: Kroniek van ’s-Hertogenbosch, acht eeuwen stadsgeschiedenis (1981)
Heijden, Peter-Jan, van der: Bossche monumenten in beeld (1975)
Heijden, Peter-Jan, van der; Laar, Rob, van de; Olst, Ellen, van; Antonissen, W.H.: Historische maquette ’s-Hertogenbosch, stad & vesting (1985)
Heijden, Peter-Jan, van der; Molhuysen, Henny: Verhalen en legenden, krantenartikelen (1987-1993)
Hendriks, Jo; Masselink, Jan: ’s-Hertogenbosch, in de kaart gekeken (2005)
Home.tiscali.nl (www): levensbeschrijvingen stadhouders/staatshoofden
Hoogma, D.; Steketee, A.: ’s-Hertogenbosch waterstad, een historische waterkundige verkenning (1996)

Instituut voor Bouwhistorische Inventarisatie en Documentatie, ’s-Hertogenbosch: de onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in ’s-Hertogenbosch (2000)
Internetsites, waaronder: www.bastion-oranje.nl
Jacobs, B.C.M., mr.: Van Gevangenpoort tot Huis van Bewaring, deel voordracht Kring Vrienden van ‘s-Hertogenbosch
Jansen, F.L.; Broere, J.; Raaij, E. van; Verdonk, A.: Sint-Jacob ’s-Hertogenbosch, de kerk en zijn geschiedenis (1993)
Janssen, H.L.: Van Bos tot Stad (1982)
Janssen, H.L.; Thelen, A.A.J.: Tekens van Leven; opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier van ’s-Hertogenbosch (2007)
Jeugdboschlogie 2007, syllabus
Kappelhof, A.C.M.: Reinier van Arkel 1442-1992, de geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis in Nederland (1992)
Kappelhof, Ton: Armenzorg in Den Bosch, de negen blokken 1350-1810 (1983)
Kappelhof, Ton: De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap van ’s-Hertogenbosch, de geschiedenis van een bijzonder Broederschap (1985)
Kappelhof, Ton: Dukaten, daalders en duiten
Kleijn, Koen; Smit, Jos; Thunnissen, Claudia: Nederlandse bouwkunst, een geschiedenis van tien eeuwen architectuur (2004)
Klijn, Olv; Janssen, Joks; 10x Den Bosch; Tien perspectieven op een middelgrote stad (2008)
Koekkoek, Lidewij, de: Schatkist van een bankier (1997)
Koldeweij, A.M.: In Buscoducis 1450-1629 (1990)
Kos, Marije: Beeldhouwkunst in de open lucht in ’s-Hertogenbosch (1988)
Kring voor Geschiedenis en Heemkunde De Boschboom: diverse artikelen
Kring “Vrienden van ’s-Hertogenbosch”: Bossche Bouwstenen, delen 1 t/m 8 (1978-1985)
Kring “Vrienden van ’s-Hertogenbosch”: De Bossche Encyclopedie (2002)
Kring “Vrienden van ’s-Hertogenbosch”: Kringnieuws (2003-2007)
Kring “Vrienden van ’s-Hertogenbosch”; **Molenwerkgroep:** Molens in ’s-Hertogenbosch door de eeuwen heen (2007)
Kring “Vrienden van ’s-Hertogenbosch”; Werkgroep Commissie Binnenstad: rapport stegen binnenstad (1994)
Kring “Vrienden van ’s-Hertogenbosch”; Werkgroep Industrieel Erfgoed: Bossche sigarenindustrie
Kuijer, P.Th.J.: ’s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629 (1997)
Kuyer, Ineke; Kappelhof, Ton: ’s-Hertogenbosch, cartografisch bekeken (2001)
Laar, Rob, van de: Unnen hillen tèd niks, veul volk, de pliesie en dan……., de Oeteldonksche “Grote Optochten” 1882-2004 (2004)
Lanschot, F.J. van: De historische schoonheid van ’s-Hertogenbosch (1973)
Luyckx, Jacques: Theater in drie eeuwen; Geschiedenis van de Vereniging Sociëteit Casino ’s-Hertogenbosch 1828-2003 (2003)
Molhuysen, Henny: Achter de voorgevel, krantenartikelen, Brabants Dagblad (1994-1996)
Molhuysen, Henny: Oe gotte, kèk daor (1994)
Mosmans, J.; Mosmans, A.G.J.: Oude namen van huizen en straten te ’s-Hertogenbosch (1906)
Mooij, Ch. C. M. de: Syllabus, De Slag van Lekkerbeetje; opleiding stadsgids 2004
Nederlof, Jan: Bouwstijlen herkennen, een gids bij het bekijken van de belangrijkste in ons land voorkomende bouwstijlen (1990)
Nieuws voor Vestingboschlogen: Kring Vrienden van ‘s-Hertogenbosch
Noordbrabants Museum/M. Trappeniers: Antoon Derkinderen 1859-1925
Oord, Kees, van den: De Gruyter, geschiedenis van een kruideniersimperium (2001)
Oudheusden, Jan, van: Binnendieze, de stadsrivier van ’s-Hertogenbosch (1975)
Oudheusden, Jan, van: De Loet, ’s-Hertogenbosch (2008)
Oudheusden, Jan, van; Mackelenbergh, Ernst, van: ’s-Hertogenbosch, portret van een stad (1989)
Oudheusden, Jan, van; Mackelenbergh, Ernst, van: De Sint-Jan van ’s-Hertogenbosch (1985)
Reelick, Lex; Swanenberg, Cor; Verzandvoort, Erwin; Wouters, Michiel: Bosch woordenboek, deel I en II (1993/20020
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Roelands, J.A.M.: Den Bosch, gisteren en eergisteren (1979)
Roelands, J.A.M.: Den Bosch, nogmaals (1980)
Roelands, J.A.M.: Straat in straat uit, een wandeling door de oude binnenstad van ’s-Hertogenbosch (1984)

Roelands, J.A.M.: Zo was Den Bosch, het dagelijkse leven in ’s-Hertogenbosch rond de jaarwisseling (1976)
Roelvink, Véronique: De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap sedert 1318 te ’s-Hertogenbosch, zeven eeuwen Broederschapsgeschiedenis in het kort (2003)
Rooij, Karel, de: artikelen: Oeteldonk vernoemd naar miniatuurgehucht Oetendonk; profane cultuur vermengt met religieuze beleving, oktober 2010/augustus 2011
Snackers, Jack: Een nar in een beeldenrijk Den Bosch (1994)
Spierings, Kees: Wij waren nog stadje, 1e en 2e deel (1966/1971)
Stadsarchief ’s-Hertogenbosch: ’s-Hertogenbosch (1995-1998)
Stadsarchief ’s-Hertogenbosch; Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de Gemeente ’s-Hertogenbosch; Vereniging voor Geschiedenis en Heemkunde, “De Boschboom”: Bossche Bladen (1999-2007)
Stadsgidsen: diverse beschreven wandelingen
Steehouwer, Koos: ’s-Hertogenbosch bestaat nog (1991)
Steketee, Bram: Waterstaatkundige werken in ’s-Hertogenbosch (2000)
Stekekee, Bram; Willems, Hans: Verboden Kringen, vrije schootsvelden en inundaties rond ’s-Hertogenbosch in de 19e eeuw (2003)
Toorians, Lauran: Een verhaal over Noord-Brabant (2004)
Uytven, R. van; Bruneel, C.; Koldeweij, A.M.; Sande, A.W.F.M., van de: Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden (2004)
Vaart, Frans Jozef, van der: Bedelorde Kloosters, ’s-Hertogenbosch en de Bossche school (1999)
Van Sasse van Ysselt, A.F.O.: De voorname huizen en gebouwen in ’s-Hertogenbosch alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, aantekeningen uit de Bossche schepenprotocollen lopende van 1500-1810, drie delen (1910-1913)
Veldhuizen, Jo, van: Historie, Leerhuis & Liturgie/Kruispunt; diverse artikelen Protestante Kerk (2009-2010)
Verhagen, Cees: De geschiedenis van de Zuid-Willemsvaart; het kanaal van eenheid en scheiding (2000)
Verhees, Ernest; Vos, Aart: Historische atlas van ’s-Hertogenbosch, de ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad (2005)
Vliet, Adri P. van: De Citadel, cultureel bolwerk (1996)
Vogel, Ton: Schuilkerken en hun bedienaren in ’s-Hertogenbosch, 1629-1811 (2010)
Vos, A.; Bosmans, J.; Prak, M.; Sande, A. van de; Ven, G., van de: ’s-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990 (1997)
Wetzer, A.F.A.M.; Logte, Maarte, van; gemeentearchief/ Kring “Vrienden van ‘s-Hertogenbosch”: Bossche Encyclopedie (2003-2009)
Wolf, Rob: Een doolhof van eeuwen 1274-1999; Zeven eeuwen ziekenzorg in ’s-Hertogenbosch (1999)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook worden verveelvoudigd, openbaar gemaakt, of worden opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, anders dan voor eigen, persoonlijk gebruik.
Henk(es), november 2011.

INDEX.

Toelichting: namen van personen zijn in principe bij de achternaam opgenomen behalve in de gevallen dat zij meestal met de voor- en achternaam worden genoemd, zoals bijvoorbeeld Janus Kiep en Jheronimus Bosch. Eerdere namen van panden zijn, vanwege het grote aantal in het algemeen niet in deze index opgenomen.

1

14e kapittel van de Orde van het Gulden Vlies... 258, 509, 659, 793, 902, 944, 963, 1061, 1222
14e Kapittel van de Orde van het Gulden Vlies..... 393
1e stadsmuur 99, 275

2

2e stadsmuur 259, 276, 838

4

48e Pantserinfanteriebataljon van Heutsz..... 137

5

53e Welsh Division..... 186, 258, 709, 963

7

700-jarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch..... 538, 608
750-jarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch..... 553, 596, 610

8

800-jarig bestaan van ‘s-Hertogenbosch..... 506, 553, 554
800-jarig bestaan van ’s-Hertogenbosch..... 393

A

A.F. Jansen & Zn. 662
Aa 69, 88, 89, 96, 99, 112, 116, 151, 186, 281, 282, 404, 634, 689, 690, 700
Aabrug..... 90
Aadal 91
aalmoes..... 1034
Aalst, W.Th. van 198, 741, 742
Aambeeld, Het..... 890
aan (in) de wol geverfd..... 1086
aanleg kanaal..... 1200
aanvalslinie..... 78, 828
aarden wallen..... 70, 76, 84, 85, 257, 259, 704, 838, 960, 1181
aarden werken 84
aardewerk 506, 508
Aarts, Louis..... 446, 489
aartsbisdom Utrecht 575
aartsbisschop van Utrecht..... 807
Aartsbroederschap van de Heilige Familie 382, 489, 1001
aartshertog Albertus 136
Abdij van Averbode 462
Abdij van Berne 131, 140, 337, 437, 633, 987, 1061
Abdij van de Heilige Sint-Trudo in Sint-Truiden . 164, 171, 448, 466, 879, 894, 900
Abdij van Florelle 882
Abdij van Postel..... 881
Abdij van Sint-Geertrui..... 895, 994
Abdij van Tongerlo 314
abdijgebouw 1190
abele- of mysteriespelen..... 957
Abraham 771
abri..... 1211
Abtsbrug..... 164, 171, 172, 179, 466, 468, 1022
Academie Imperiale et Royale de Peinture, Sculpture et Architecture..... 558
Academie voor Beeldende Kunst te Gent 583
acanthusbladversieringen..... 364
accijnzen 517, 518
Achaemeniden 542
Achter ’t Glas..... 222, 716
Achter de Bijenkorf 1155
Achter de Boerenmouw..... 378
Achter de Brueren..... 1021, 1026
Achter de Exters..... 340
Achter de Gapert.....362, 934, 1007
Achter de Gouden Rijder..... 110
Achter de Kan..... 876, 910
Achter de Kathedraal 955
Achter de Mandemakers..... 179
Achter de Mollen 340
Achter de Pluim..... 724
Achter de Raam.....191, 659, 1050
Achter de Roskam 724, 1160, 1161, 1191
Achter de Tromp 110
Achter de Vergulde Ploeg 110, 229, 303
Achter de Vergulde Rijder..... 111, 229
Achter de Vergulde Truyffel..... 182
Achter de Wereld..... 871
Achter den Bijenkorf 284
Achter den Groenen Jeger 285
Achter den Hort 1050
Achter den Pispot..... 110
Achter den Steenoven..... 187
Achter den Zwarten Hond..... 934
Achter het convent der Minrebroeders 1021
Achter het Hert, steegje..... 659
Achter het Lam..... 1175
Achter het Raam 639, 732, 911
Achter Milanen 290
achtererf 97, 717, 875
achterkamer.....302, 370, 695, 872, 1065
achtertuitgevel..... 1141
acijns in bijenwas 934
Ackersdyck, Martinus..... 120, 126, 381, 468, 729, 1068, 1088, 1141
acroteria..... 644
Acte van Consulentschap 569
Acte van Erkenning van de Republiek Suriname. 578
adelaar 267, 755, 770, 1039, 1052
aderlaten..... 236, 237

administratiegebouwtjes 487, 1116
adresaanduiding 345
Adriaensz, Daen 625
advocaat 872, 1072, 1075
advocaatprocureur 1080
aediculae-motief 999
Aelbertss, Marcus 117, 534
Aerden, J.G.Th. 201
Aert Berewoutstraat 139
Aert Heymsgasthuis 114
Aert Tambourswal 702
Aerts, Andreas 816
affuiten 1182
afgeslankte kerk 810
afhakken van een hand 523
afkondiger 622
aflaat 322, 614
afsetters 599
afsettersbedrijf 599
afslag 1118
afslagen-keurmeester 1116
afspiegelingscollege 632
afwateringskanaal 860, 962, 1174, 1181, 1185, 1190
Agenoor, koning 756
Agnes 616, 618
Agnes van den Broecksgasthuis 150
Agt, Dries van 1098
Agylaeus, Hendrik 797, 803
Ahrens Kleijer Baller Architekten 1209
Aken, Antonius van 511
Aken, Jan van 511
Aken, Jheronimus van 325
akten over leerknapen 522
akten van verkopingen 522
Alberdingk Thijm, J. A. 608
Albert Heijn 1016, 1017
Albert Swaneprijs 394
Albrecht van Oostenrijk, aartshertog 207, 565, 827
alchemisteninstrumentarium 388
alcoholpercentage 1066
Aldenhuls 739
Alebeek, Nanda van 394
Alexander, zoon koning Willem III 574
Alexia, prinses 579
alexianen 820, 1055, 1056
Algemeen Armenbestuur 937
Algemeen Ziekenfonds 236
Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente te Amsterdam 610
Alkmaar 584
allegorie 592
Allegorie op de rechtvaardigheid 588
Allegorie op het recht op hoger beroep van de vier schepenbanken van de Meierij op de schepenbank van 's-Hertogenbosch 590, 592
Allegorie op het verzoek van Brabant om toe te mogen treden als lid van de Staten-Generaal der republiek 590, 1083
Allegorische voorstelling van de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik 594
Allerheiligenavond 508
Alles-Erdische-Ist-Oesterreich-Untertan 645
Allewee, Jan 536, 539
Aloysiusbeeld 757
Alphen, Antonius van 816
als een lelie tussen de doornen 320
altaarstukken 1099
altaren Sint-Jan 784
Alteratie 610
Alva, hertog van 564, 802, 803
Alziend oog 785
Amadeiro Ricosto di Carnavallo 1224
Amadeiro XXIII, prins 628
Amadeirohuis 729, 1128
Amadeiroplein 416
Amalia-bewaarschool 729, 1128
ambachtelijk-traditionele 993, 1030
ambachtsgilden 192, 207, 260, 277, 520, 534, 789, 804, 979, 1013, 1161
ambachtshuisjes 628
ambachtsschool (lts) 340, 558
Ambiorix 885
ambtsketen 546, 633, 636
ambtswoning burgemeester 864
Amelsfoort, Quirinus van 308, 558
Amicitia, Sociëteit 106, 646, 871
Amiens, Peter van 613
AMP 249
Amsterdam 569, 582, 608, 609
Amsterdams Peil 159, 1213
Amsterdamse school 100, 305, 368, 370, 405, 672, 673, 697, 698, 701, 745, 746, 842, 926, 947, 1019, 1077, 1156, 1195
anabaptisten 797
Ancien Régime 82, 807, 868
Ancker, Den 357
Ancker, Het 1148
André de Thaye-groep 1190
andreaskruis 1221
Andriessen, Mari 755
angelusklokje 775
Anker, Het 712, 975
Anna van Engeland 568, 569
Anne Frank 127
Anrooy, Jan van 638
Anthoniebrug 160, 709, 1204
Anthoniushekel 160, 709
antichambre 537, 541, 543, 552, 628
Anton van Duinkerken 444, 445, 487, 811
Antoniusgesticht 140
Antoniusgilde 355
Antoniuskapel 357, 730
antoniusvarkens 357
Antony van Hinthamstraatje 105, 110, 303
Antoon Der Kinderenlaan 1202
Antoon Derkinderen 608, 740, 1145
Antoon Derkinderen, geboortehuis 1145
Antwerpen 75, 81, 180, 277, 278, 567, 613, 634, 773
Antwerpse haven 77
Antwerpse Poort 71, 906, 923, 932, 933
Antwerpse school 347
Apocalyps 755, 770, 782
apostel Jacobus de Meerdere 142
apostel Petrus 757
apostelen 772
apostelen Petrus, Jacobus en Johannes 769

apotheek 192, 235, 236, 237, 276, 356, 654
Appel, P.C. 1110
Appeleboomke, Het 182
Appelmarkt 501
Aprilbeweging 575
apsis 168, 464
aquarellen 546
Aquino, Thomas van 614
Arabieren 615
Aragon, Johanna van 409
arbeidershuisje 909
arbeiderswijk 681, 1063
arbeiderswoningen 498, 499, 687, 1065, 1159
Arbeids Harmonie 610, 617, 618
arbeitseinsatz 581
archeologisch monument 69
archeologisch onderzoek 122, 149, 191, 216, 217, 285, 388, 505, 687, 853, 1102, 1160, 1218
archeologische depot 145
Architectenbureau Mens en Pruym. 429
Architectenbureau Wijnen en Senders 148, 1198
Architectengroep LRRH 527
architectuurprijs 977, 1138
Architectuurprijsvraag Den Bosch 800 327
architectuurstroming 484, 485
Arena 191, 192, 670, 1051
arend 106, 295, 871
Arendonk, fabriek 295
Ariane, prinses 579
arithmétique hollandaise 556
ark van Noach 619
Arke Noe, De 220
arkebussiers 138
Arkesteyn, J.J. 250, 427
arme clarissen 212, 743, 747
Arme Fraterhuis 337, 339
arme-gevangenmeester 294
armenblokken 826
armenfondsen 310
Armengesticht voor Mannen en Jongens 312, 939
Armengesticht voor Vrouwen en Meisjes 312, 939
Armenhuis 354
Armenschool 139, 462
armenzorg 237, 309, 310, 311, 322, 945
Arminius 566
armoekant 681, 1063
Arnoldus Croygasthuis 112
Aronsohn, A. 1019
Arragon, Isabella van 207
arrondissementsijker 582
arsenaal 130, 143, 145, 147, 437, 1061
art deco 100, 123, 188, 368, 369, 406, 672, 727, 993, 1032, 1042
art nouveau 100, 188, 348, 368, 369, 644, 646, 697, 1042, 1134, 1137
art nouveau/art deco 300
Artemis 903, 904
artillerie 1176
artillerieregiment 137
Ashmolaen Museum, Oxford 767
asielrecht 522, 903
aspotten 134
Assche, Armand van 737
Asselbergs, W.J.M. 811
Assepoester 548
Assisi, Franciscus van 676
astronomisch kunstuurwerk met calendarium 395
astronomisch uurwerk 395
Asvernes 765
Aswoensdag 231
Atelier van Jheronimus Bosch 349
AtelierBeheerStichting (ABS) 273
atlant 663
Atlas 106, 871
Atlas Major of Grooten Atlas 584
atrio ecclesiae 758
atrium van de Hogeschool Avans 628, 927, 1103
Auber, D. F. E. 573
auden raethuse 531
audi alteram partem 586
auditorium 394
augustinessen 1200
Augustinus 610, 614, 618
Augustinus, boek 349
Autfortschebrug 171, 223, 1021
Avans Hogeschool 628
Avennersteen 765
Azijnfabriek 142, 144, 145, 548
Azijnman, Maurits 252, 253
Azijntonneke, Het (Wijn) 451

B

B en W, kamer 593
Baaiwater 385, 713, 945, 1015
Baaiwaterbrug 385
Baar-Costelie, Van 252
baardragers 627
baardscheerder 236
Baardwijkse Overlaat 859
Baast, Henk van de 302, 695
badhuizen 1045
badinrichting 700, 701
Baetenpoortje 434, 492, 493
Bagatelle 299
baggermachine 1181
baileybrug 709, 1204
bajonetaansluiting 223, 444
bakhuis 130, 227, 438
Bakker, Henri 267, 908
bakkerij 97, 235, 310, 319, 476, 489, 640, 1049, 1095, 1164
bakkers 626
bakoven 290
baksteenarchitectuur 424, 748, 842, 992
bal masqué et paré 1224
baldakijn 769, 784, 788, 1005
baldakijn, gedraaid 784
Balen de Oude, Hendrick van 589
Balen, Maria van 589, 1083
Balkom, Joost van 625
Balkom, Sjef van 625
Balkom, Toon van 625
ballingschap 574, 576
Balmoral 1151
bals masqués et parés 821

Balthasar Gerards 565, 767, 791
Balthasar, koning 771
BAM 144, 184, 393, 938
Bamis 515
banca 118, 937
Bandsche Poort 128, 149, 162, 995, 1175
Bank van Lening .. 118, 177, 195, 280, 434, 491, 893, 935, 936, 937, 938, 1074
Bank van Mierlo 1041, 1043
banketten 1206
bankiershuis 373
Barbara Disquis 129, 131, 258
Barbara- of Weverskapel 148
Barbarakazerne 137
barbier 236, 627, 852
Barcelona 602
barok 458, 886
barok/classicistisch 241
Bartenbrug 90, 282
Bartholomeusavond 508
Bartjeskerk 689
basaltlava 777
Basel, Winaldus van 132, 261, 795, 949
baselaars 795, 903, 1223
Baselaars- of Antoniuspoort 74
Baselaarsklooster 132, 141, 256, 261, 799, 948, 949, 1010
Baseldonkklooster 261
Baseldonkpoort 258
Baseldonkse Brug 281
Baseldonkspoort 281
basementen 532, 637
Basilica Major 794
Basilica Minor 794
basiliek 792, 794
Bassery, Guilielmus 816
bastaard 1095, 1164
Bastille Saint-Antoine 867
Bastille, gevangenis 81
Bastion Aen den Boom 1205
Bastion Baselaar 78, 207, 256, 260, 262, 264, 265, 268, 691, 830, 839, 1182, 1208, 1216
Bastion Deuteren .. 78, 839, 961, 1172, 1174, 1179, 1182, 1184, 1186, 1190
Bastion Hintham 281
Bastion Maria 85, 188, 397, 839, 962, 966, 1171, 1172, 1174, 1186
Bastion Muntel 89, 689
Bastion Oliemolen 78, 162, 179, 188, 703, 704, 962, 1174
Bastion Oranje 79, 85, 739, 1182, 1186, 1216, 1217
Bastion Orthenpoort 205, 704
Bastion Sint Anthonie 256, 258, 265, 839
Bastion Vught .. 78, 404, 700, 830, 839, 1179, 1181, 1182, 1183, 1184, 1186, 1187, 1216
Bastionder 1217, 1219
Bataafs-Brabant 591
Bataafse Republiek 423, 520, 570, 571, 572, 906, 964, 990
Bataafse Revolutie 570
Bataljon, Het 261
Batenpoortje 118
Bätz, firma 424
Baudoin, Joris 685, 1064
Bayens, F. 1079
Beatrix Wilhelmina Armgard, prinses 577
Beatrix, koningin 322, 562, 579
Beatrixboom 269
Beauharnais, Hortense de 571
Beckerlijn 501, 665, 667, 668
Beckerstoren 259, 260, 265
Bedeelingsfonds 237, 239, 309, 312
bedehuis 110, 225, 228, 303, 890, 906, 1068, 1221
bedelen 310, 311, 903
bedelgebied 902
bedeling 310, 312, 313
bedelorde 902
bedelpenning 310
bedelvaders 310
bedelvoogden 622
bedevaart 523, 773
bedevaartgangers 149
bedevaartstocht 524
bedstede 109, 147, 688, 875, 909, 1176
Beek, J.F.M. van der 607
Beek, Marius van 324, 756
Beel, president 577, 578
beeld van Maria 769
beeldenbestormer 181
Beeldende Kunstenaars Regeling (BKR) 1211
Beeldenstorm 77, 769, 797, 798, 801, 903, 1056, 1104, 1158
beeldhouwer 242, 267, 731, 781
beeldhouwer, De 730
beeldhouwersatelier 958
beeldhouwwerk 380, 497, 777, 793, 963, 1019, 1196
beeldsnijders 1099
beemd 101
beer 1013, 1206
Beerken, Het 126, 1141
beerput 134, 135, 155, 238, 336, 406, 510, 687, 873, 892, 915, 1013, 1152, 1160
Beersche Maas 825, 859
Beerse Overlaat 158, 159, 1174, 1180, 1212, 1213
Beerse Sluis 204, 1206
Beerstraten, J.A. van 537, 541
Beerze 151
Beeweg 149, 445, 489
Begijnhofkerk 608, 610
begijnhoven 77, 677
begijntjes 134, 213, 322, 742, 751, 752, 1024, 1223
begraafplaats 146
Begraafplaats Groenendaal 957
Begraafplaats Orthen 957
behangrestanten 984
beiaard 625
beiaardklokken 775
beiaardzolder 776
Beiers bier 1142
Beijs, Lodewijk 659
bekkeneel 1131
Bekkers, Wilhelmus 101, 809, 810, 816
beklampen 377
beklamping 776
beklimming toren 776
belasting 532
Belastingdienst 1193
belastingheffing 73, 471

belastingkantoor 1195
Beleg van ‘s-Hertogenbosch..... 78, 225, 833, 1179
Beleg van ’s-Hertogenbosch..... 447, 472, 712
Beleg van 1601 ..... 258, 838, 1059
Beleg van 1629 ..... 378, 981, 995
Beleg van Alkmaar..... 801
Beleg van Nieuwpoort..... 565
Beleg van Pichegru 498
Beleg van Poederoyen..... 1217
België, koninkrijk 574
België, onafhankelijkheid van..... 574
Belgische gedenksteen..... 638
Belgische militairen 137
Belgische Omwenteling..... 556
Belgische Opstand 84, 556
Belgische Revolutie 556, 573
Belgische vluchtelingen..... 213, 638, 744
bellaart 406
bellum justum 614
Belse kazerne 137
beminnende (caritas) 619
benedicite..... 981
Benedictijnenabdij 894, 1074, 1075
Benedictijnenabdij van de Heilige Sint-Trudo 900, 901
Benedictus XIV..... 1001
Benedictus XV..... 396
Benedictus, Heilige..... 261
Benoît..... 597
Bentheim..... 777
Bentheimer zandsteen 458, 536, 763, 764
Berckel, Aleyd van 107, 639
Berckel, Jan van..... 232
Berckel, Theodoor Casper van..... 624
Berckel, Theodoor Victor van 420, 1076
Berckel, Theodorus Everardus..... 1076
Berckelsgasthuis, Van..... 107, 911
Berenbijt..... 128, 995, 1175, 1211
Berenbijt, De 872
Berewout..... 137
Berewouthof 139, 1171
Berewoutkazerne.....81, 136, 137, 138, 146, 1050, 1172, 1175, 1176
Berg, Engelbert van 758
Berg, Maurus van den 671
Bergaigne, Joseph..... 816
bergbasterdwederik..... 264
bergbezinkbassin..... 397, 1172, 1178
Bergé, Hein152, 154, 201, 482, 540, 682, 988, 1074, 1075
Bergen, Peter van..... 745
Bergen-Glymes, Margaretha van 408
Bergh, Mathilde Estèphe van den 1051, 1198
Bergh, Maurus van den 1051
Bergh, Van den..... 828
bergmolen..... 1171
Bergrede..... 462
Berkel, P.J. van 606
Berlage 603, 963
Berlagekenmerken 926
Bernard, Leopold prins..... 905
beroepssoldaten..... 136
beroepszangers..... 792
Berthout Bacx, jhr. 314
Berwout, Arnout..... 137, 139
beschermd natuurgebied.....835, 905, 1215
beschermd stadsgezicht.....153, 300, 482, 683, 727
Beschermer van het Heilig Graf 614
Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten (Brim)..... 780
besluitenkoning..... 573, 1199
besmettelijke zieken 239, 245, 820, 1056
Best, Jan van 222, 1060
bestuurscentrum.....118, 119, 532, 597, 1193
betalingsbeloften 522
Beter Bestuur 152, 201, 988, 1024, 1074, 1075
betere waar..... 1016
Bethaniëklooster.....141, 948, 949, 1191
betogende..... 618
betonnen fiets met schildersattributen 1064
Beugen, Dorothée van 193
Beugen, Philips van 280, 360, 890, 891, 1066
Beune, Clara van 922
Beuron, stijl van 757
Beuron, Zuidduitse schilderschool 610
Beurs van Berlage 610
beurtschepen..... 1012
beurtschippers..... 1012
Bever junior, De 1190
Bever, C.H. de..... 1190
Beversbrug 164, 466
Bevrijdingsdagen..... 325
Bevrijdingsmonument Rosmalen 548
Bewaar- en Lagere School..... 741
bewaarschool.....340, 341, 729, 1109
bewening 983, 1137
bezoekerscentrum Sint-Jan..... 793
BHIC 322
bibliotheek 68, 394, 848, 943, 1209
Bidweg 445, 489, 941
biechtstoel 379, 392, 497, 1000, 1001, 1067
bier.... 124, 180, 207, 213, 250, 299, 711, 826, 903, 1012, 1071
bieraccijns 517
bierbrouwer 151, 375, 714
bierbrouwer De Zwarte Ruiter Maastricht..... 1146
bierbrouwerij .. 95, 98, 152, 191, 235, 249, 250, 347, 362, 363, 366, 371, 463, 470, 480, 498, 628, 685, 711, 712, 714, 874, 885, 893, 1012, 1066, 1074, 1104, 1137, 1139, 1145, 1186, 1222
Anker, Het..... 712
Bont Paardje, Het 712
Drie Kronen, De 712
Engel, De..... 712
Gulden Hopsack, De..... 714
Halve Maan, De 712
Klok, De..... 712
Kolleke, 't 712
Rode Kroon, De..... 712
Ster, De 712, 1057, 1079
Vergulde Brouwkuip, De..... 714
Witte Zon, De..... 712
Witte Zwaan, De 712
bierdrager 222, 627, 717, 1060
bierhuis 106, 305, 866, 871
Bierman, Piet..... 1210
Bierwagen, Den..... 1150
Bijbel, Den 429

Bijbels gebaar 588
Bijbelse voorstellingen 392
bijenkorf 426, 1103
Bijenkorf, De 92, 1155
Bijenkorf, warenhuis 241
bijfonteintje 1034
bijverven van de tapijten 599
bijzondere meisjesschool 1052
Bijzondere Strafgevangenis voor Invalide Mannen 991
Bijzondere Strafgevangenis voor Jongens tot 18 jaar . 991
Bijzondere Strafgevangenis voor lijders aan gevangenispsychose 992
Bilderdijk, Pieter Hendriksz. van 1205
Bilhamer, Joost 117, 534
billenpletserij 623
binnenburgemeester 518
Binnendieze 531, 532, 535, 606, 627
Binnendiezerapport 1968 ..... 152, 168, 982, 1132
binnenhof 199
binnenpoort 74, 75, 292
bioscoop 124, 247, 298, 315, 368, 383, 386
bioscoop Chicago 664
bioscoop Luxor 100, 368
Birgittijns kruis 636
bisdom ‘s-Hertogenbosch 815
bisdom Luik 337
bisdommen Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda en Roermond 575
bisschop 83, 195, 234, 459, 809, 815
bisschop Jan van Arkel van Luik 790
bisschop Louis de Bourbon van Luik 141
bisschop Mgr. Diepen 792
bisschop Mgr. Godschalk 492
bisschop Mgr. Metsius 800
bisschop Mgr. Ophovius 140, 224, 733, 773
bisschop Mgr. Sonnius 337
bisschop Mgr. Wilhelmus Mutsaers 778
bisschop van Luik. 141, 176, 227, 323, 522, 764, 765, 790, 956, 963
bisschop Wilhelmus van der Ven 757
Bisschoppelijk Archief 484, 485
Bisschoppelijk Museum 817
Bisschoppelijk Museum voor Religieuze Kunst Uden 1070
Bisschoppelijk Paleis 79, 316, 814, 815, 817
Bisschoppelijke Kweekschool ..740, 744, 996, 1053, 1072, 1088
bisschoppen na 1853 816
bisschoppen uit het eerste bisdom 816
Bisschopshuis, Het 667
bisschopskerk 790, 793
bisschopsmijter 598
bisschopsstad 964
bisschopszetel 794, 795
Blaasbalg, De 466
Blaauwe Druyf, De 1135
bladzilver 549, 604
Blaeu, Joan 257, 261, 281, 583, 584, 586, 704, 838, 1171, 1186
Blaeu, kaart van 90
Blaeu, Willem Jansz. 583
blank 887, 1013
Blauwe (Groene) Hand, De 355
Blauwe Cuip, De 1140
blauwe dood 286
Blauwe Haan, De 284
Blauwe Handt, De 284, 1088, 1089
Blauwe Kamer 192, 235, 276
Blauwe Pluijm, De 664
Blauwe Sluis 825
blauwe stoep 532
blauwen 1087
blauwverver 1087
Bleeker, Gerard 862
Bleekhuis, Het 174
bleekveld 101, 109, 173, 174, 256, 268, 691, 700, 713, 921
bleijde 893
blekerswoning 174
Bleriot 267
Blériot 267
Blériot Condor 267
Bleyembergh, Abraham 1083
Bleyks molen 838
Blijde Incomste 75, 408, 410, 412, 515, 608, 963
Blijde Intrede 589, 1083
bliksem 389, 767
Blinde Spiegel, De 1085
Bloch en Stibbe 249
Bloedavond 641
bloedproef 523
Bloedraad 801
bloedzuigers 237
bloei van de kerk 807
Bloeiende Peperboom, De 301
Bloemaert, Abraham 804
Bloemaerts, Nicolaas 887
Bloemenkampklooster 1050, 1051
blokhuis 978, 1205
blokken 260, 309, 310, 345, 351, 950, 954, 979
blokmeester 310, 622, 950, 1162
Blom, Frans 217, 261, 677, 694, 903, 922, 950, 1021, 1027, 1205
blo-school Sint-Franciscus 1053
blusmiddelen 378
Bluyssen, Johannes 810, 816, 969
Blyenberch, Abraham 588
bodekamer 539
Boeckprenter, Gerard de 1100
boedelbeheer voor weduwen en wezen 522
Boek der Openbaring van Johannes 391
boekdrukker 637, 1100
boekweit 222, 299, 717, 1015, 1060
Boekwijt, Harrie 287
Boelen, J. 1057
Boerde 1219
boerderij 213, 743, 842, 844, 958
boerendaalder 1106
Boerendans, De 729, 1128
Boerendans, Den, Hinthamerstraat 98, 347
boerenhuizen 501
boerenmouw 378
Boerenoorlog 576
Boertkenskamp 148
Boertsche Poort 74, 739, 741
boete 517, 521, 523
boetepredikker 336

boetes in geld 524
boetstraffelijke zaken 521
Boezem, Marian 506
bogaard 94, 190, 215, 217, 977, 991, 1217
Bogaerde van Terbrugge, Andreas Johannes Ludovicus burggraaf van den 557, 1098
Bogaerde, Donat van den 557
Bogaert, Petrus (Piet) Martinus Franciscus van den .. 1142
Bogaerts, Henri 250
Bogaerts, Jan 543, 777
bogarden 457, 459, 727, 1085, 1096, 1103
Bogardenklooster 1097, 1101, 1107, 1109
Bogardenplein 264
bogen 72, 359, 414
Bohemen, winterkoning van 566
Bokhoven 553, 581, 606, 633, 634, 635
Bokhoven, A. van 1004
Bokhoven, M. van 697, 958
Bokhoven, M. van en Jonkers, Atelier 391, 548
Bokhovense kerk 1083
Bokkingstraatje 1117
bokspringende kinderen 1041
Bolomy, B.S. 562
Bolsius, J.H.H. 196
Bolten, M. 1031
Bolwerck met de Boompjes 1171
bolwerk 70, 89, 205, 282, 689
Bolwerk Sint Albert 1182, 1183
Bolwerk Sint Michielstoren 1185, 1190
bombardement van 1601 ..... 930, 931, 933, 1023
Bomers, Agnes 417
Bonaire 580
Bonne Mère, café 1119
bonnefanten 337
Bonnefantenhuis 77, 957
Bonnet 154, 682
Bont Paardje, Het 485, 687
Bont Paardje, Het bierbrouwerij 712
Bont Peertjen, Het 280
Bont Pérdje, Het 280
Bonte Huid 876, 910
bontwerkers 626
boogfries 426, 776, 1110
Boom van Jesse 784
Boom, De 77, 708
Boom, Gebr. Van den 1012
Boom, Harrie 499
Boombrug 164, 702, 706, 707
Boompoort 74
Boonengang 1175
bordeel 190, 322, 1024, 1025, 1045, 1050
bordeelstraatje 935
borduurstikkers 1099
borgermeesters 516, 517
Borghs, Janus 118, 434, 492, 493
Borret, Anton Joseph Lambert 1098
borstbeeld 409, 410
borstschild 633
borstwering 204, 314, 663, 1029, 1059, 1214
borzedragenen 516, 517
Bos en Kalis, firma 636
bos van de hertog 502, 634
Bosboom 635
Bosch van Drakestein, M.H.E. 1078
Bosch van Drakestein, Paulus Jan 757, 769, 1034, 1098
Bosch, Willem Dirk 998
Bosch' burgerhuis 894
Bosch' dialect 435, 447, 492, 1025
Bosch' gezegde 461
Bosch' Marieke 128, 149, 995
Bosch' middenstandsdialect 1119
Bosch' Protocol 134, 164, 466, 739, 1022
Bosch' woonhuis 301, 326, 329, 430, 471, 1092, 1095, 1147, 1164
bosjesmaker 253, 709
Bosmans, Jan 190, 811, 1050
Bosmans, Truus 814
Bossche arbeider 248
Bossche architectuurprijs 686
Bossche Band 222, 717, 1060
Bossche barmhartigheid 538, 609, 612
Bossche bol 683, 1044
Bossche Boom 524
Bossche Broek, Het 85, 151, 158, 188, 606, 825, 835, 840, 905, 962, 1131, 1163, 1174, 1181, 1183, 1187, 1201, 1212, 1214, 1215, 1216, 1217
Bossche Chirurgijngilde 479, 1131
Bossche Consistorie 800
Bossche Courant 416
Bossche gerechtshof 315, 1029
Bossche gilden 796
Bossche Kelders, De 1124
Bossche koek 290
Bossche Koninklijke Academie voor Kunst en Vormgeving 546
Bossche kraakbeweging 748
Bossche Liedertafel Oefening en Ontspanning 386
Bossche Maagd, De 933
Bossche maagd, De tekening 275
Bossche Maliebaan 1202
Bossche Montmartre 463
Bossche munt 887, 1013
Bossche Muntslagerij 1071
Bossche muziekleven 792
Bossche Omroep 1119
Bossche Pad, De 529
Bossche Palet 793
Bossche producten 180, 1010, 1012
Bossche recht 521
Bossche Reddingsbrigade 1174
Bossche Reus, De 219
Bossche Schepenakte 114
Bossche schepenbank 521, 620, 870
Bossche school 207, 280, 484, 687, 818, 1108, 1209, 1229
Bossche Schutterij, De 247, 555, 1088
Bossche spreuken en gezegdes 447
Bossche stadspijpers 792
Bossche stedenmaagd 375, 591, 594
Bossche Toren 834
Bossche Vaderlandsche Courant 427
Bossche vlieger 267, 451
Bossche voet 483, 1185
Bossche Wand 537, 538, 609, 610, 611, 612, 615, 616
Bossche woonhuis 334
Bossche, Geerling van den 332
Bossche, Willem van den 200, 213, 330, 332, 379, 742

Boterhal.....638, 847, 848, 849, 1080
botermarkt 289
Boterton, De..... 1085
Bouillon, Godfried van..... 613, 614
Bouletpannen..... 1133
Boulevard 1027
Bouman, Karel..... 1188
Bourbon, Louis de 1051, 1191
Bourbon-Montpensier, Charlotte de..... 564
Bourgondië..... 413
Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten 782
Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) .. 144, 393, 586, 628
bouwhistorisch onderzoek .. 143, 217, 219, 220, 233, 302, 318, 319, 326, 327, 399, 586, 655, 663, 669, 894, 983, 1092, 1113
bouwloods.....195, 768, 782, 787, 1054
Bouwloods, De 793
bouwmeester 278, 383, 1037
bouwvakker, De..... 548
bouwverordening..... 97
Boveninundatie 825
bovenkruier bergmolen..... 1171
bovenkruier stellingmolen 1185, 1216
Bovenlandsche Sluis 1181
Boxtel Dirkszoon, Coenraad van..... 231
Boze Griet, De 94, 1217, 1219
Braat, fa..... 1034
Brabant Water..... 286
Brabanthallen..... 418, 548
Brabants Dagblad 428
Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)..... 1209
Brabants Koffiehuis, Het..... 657
Brabantse Buurtspoorwegen en Autodiensten BBA) .. 703
Brabantse gotiek 307, 763
Brabantse Monumentenprijs 319
Brabantse nationalisme..... 80, 805, 1070
Brabantse Poffer 883
Brabantse rocaille..... 305, 335
Brabantse Successieoorlog..... 412, 634
Brabantse Zand 1215
brand blussen..... 1161
brandalarm..... 979, 1161
brandbestrijding..... 310, 379
brandbeveiliging..... 787
Brandenburger, Den..... 1114
brandersknecht 222, 717, 1060
Brandes, Co 267
brandewijn 250
brandewijnschenker..... 444, 488
Brandijzers, De 720
brandkraan..... 787, 980, 1162
brandluik 164, 1143
brandmeester..... 623, 979, 1162
brandmerken..... 522
Brandon, J.H. 593
brandpompen..... 787
brandpreventie..... 1161
brandput 932
brandschatting 832
brandsignaal..... 787
Brandsma, Titus..... 785
brandspuit... 119, 378, 527, 622, 945, 957, 978, 979, 980, 1162
brandspuithuisje 623, 648, 945, 978, 979, 1161, 1162
brandstof.....180, 1011, 1012
brandwachten.....623, 979, 1161
brandweerkazerne.....787, 874, 1160
Brans, A.B.M. 553
Brant, Hendrik..... 124, 298
Brantsgasthuis.....124, 298, 871
braspenning 781
Brauvilliers 651
Bréauté, Adrien Pierre de 545
Bréauté, Pierre de 364, 544, 545, 1132
Bréautélaan, De 364, 545
Bréautéstraat, Van 364, 545
Breda..... 577
Bredero’s Bouwbedrijf 253
Brederode, Johan Wolfert van 323, 800
Brederode, K.H. 1036
Brederode, Reinier van 314
Bree, M. van..... 562
Bree, Petrus van..... 792
Bree, Willem van..... 359, 409
Breedveld, Walter 1142
breijel 447
Brem, Cornelis..... 424
Bremers, Jean en Marianne 192, 278, 410, 651
Brenninkmeijer, fam. 849
Bresser, Jacques de 651, 793
Bresser, L.J. 427
Breughel, Pieter 848, 1099
Breviarium Romanum 560
briketten 1152
Brink & Zoon, G.W. van den firma 211
brisantbom..... 1187
British Museum..... 514, 543
British War Cemetery..... 545
Brodsky 1210
broec..... 1215
Broechem, Libertus van 1158
Broechoven, Nicolaus van..... 816
Broeck, Agnes van den..... 150
Broeck, Aleyd van den..... 732, 911
Broeck, Gijsbert van den 981
Broederhuis van de Sint-Cathrien 986
broeders en zusters van de Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Barmhartigheid..... 352
broeders van de Barmhartigheid van Sint-Johannes de Deo 740, 748
broeders van het Gemene Leven 140, 338, 341, 431, 500, 935, 939, 963, 976, 1221, 1222
Broederschap.....235, 320, 322, 325, 792
Broederschap van de Heilige Jacobus 142
Broederschap van de Heilige Sint-Anna 228, 235, 298, 941
Broederschap van het Gemene Leven 336
Broederschap van Sint-Antonius..... 355
broederschapskapel.....247, 323, 355, 764
broek..... 835
bronstijd..... 69
Broodhuis..... 502, 531, 652, 847, 848, 850, 851
broodpenningen 310
broodproef..... 523

Brouchoven de Bergeyck, Florimond Joseph de..... 214
brouwerij..... 106, 213, 325, 463, 468, 665, 687, 743, 866, 879, 891, 979, 1056, 1066, 1070, 1142, 1144
brouwgetouw..... 290, 362, 363
brouwhuis 130, 227, 448, 676
brouwketel..... 106, 871
brouwlepel 714
Bruens, Jan 444, 445, 487, 488
Brug der Zuchten..... 315, 379
brug naar het Water en Vuurplein 385
Bruggen, Dorothée van 1079
Brugske van Doorenbosch..... 1188
brugwachtershuisje..... 708
brugwachterswoning..... 707
bruidskransen..... 920
Bruijn, Pi de 1190
Bruin, C. H. de..... 594
Brunswijk-Wolfenbuttel, Lodewijk Ernst van 569, 1098
Brussel..... 76, 78, 136, 146, 207, 573, 613, 704, 915
Brusselse Poort..... 71, 204, 383, 713
Brutusbosch 83, 868
Bruysters, Ton 682, 997
Buck, Arnold 337
Buerde..... 148, 1185
Buijdel, Den 855
buiten pijn en banden van ijzer..... 522
buitenburgemeester 518
buitenechtelijk kind..... 576, 577
buitenleden 320, 322
buizerd 1216
bulle Ex qua die arcano 807
Burcht van Maria..... 480, 969, 1072
Burg, Inge 91
burgemeester..... 517, 569, 606, 615, 629, 636, 638
Burgemeester F.J. van Lanschotlaan 1202
burgemeester Van Lanschot 1100
burgemeester van Oeteldonk 1119
burgemeesterswoning 864
burgeravondschool 340
Burgerlijk Armbestuur..... 311
Burgerlijk Wetboek 526, 572
burgerrecht verliezen..... 524
Burgers, D.C.B..... 542, 607, 864
burgerschool 1060
burgerslachtoffers..... 581
burgersociëteiten..... 869
Burgt, Frans van der ... 194, 547, 548, 661, 850, 963, 1226
Buro Lubbers 755
buschum ducis..... 502
buskruit 71, 76, 256, 259, 266, 532, 704, 838, 1181
buurtparkje 173
buurtschap Orthen..... 758
buurtwinkeltje..... 307
buxus..... 246, 475
Buysen, Wouter en Peter 296, 941
Buysenkapel 941
BVV..... 755, 850
Byzantijnse dienst 460
Byzantijnse koepel..... 390
Byzantijnse Rijk..... 615

C

C&A 658
cadmium 156
Caesar, Julius..... 885
Café Bar Le Duc 712
café De Bonte Os..... 811, 812
Café De Plantage..... 261
Café De Rode Leeuw 728
café De Unie..... 398
café Het Groote Genoegen 919
café Int Wilt Vercken..... 919
café Limburgia..... 121, 125
café Plaats Royaal 125, 919
Café Tivoli..... 658
Café-restaurant Lohengrin 669
Calixtus III..... 235, 941
Calvijn, Johannes..... 77, 349, 421, 797, 799, 801
calvinisme 421, 564
calvinisten 798, 799, 800
calvinistische wetgeving..... 80
cameren .. 97, 99, 104, 106, 109, 227, 283, 501, 661, 713, 852, 871, 874, 878, 908, 909, 913, 921, 941, 1058, 1065, 1132, 1152, 1160
Cameretten 648, 657
Camp, Gerrit van de 547
Camp, Mathias van 315, 806, 815
Campen, Van..... 535
Campensgasthuis 378
Canadese fijnstraal..... 1215
Candidanti..... 323
cantorij 337
capitulatie 831
Capronnier 781, 783
Capronnier, atelier 769
Capucijnenpoort 193, 1064
carillon 536, 625, 775, 776, 863, 957
carillonklokken..... 625
carillontrommel 625
caritas..... 309, 593
Carmel..... 743
Carnavals- of Gemintemuzejum..... 1223
carnavalsvereniging De Oetels..... 997
carne en vale..... 1225
Carolus II Ziekenhuis 384, 748
Carolus Ziekenhuis 239, 248, 383, 384, 547, 748
Carolus-Gesticht..... 384
Carolusguldens..... 534, 1217
Carolusmunt..... 888
carris navalis..... 1226
Carte ov Liste 1013
cartograaf..... 583
cartouche 640, 817, 1070
casementen..... 1084
Casimier, Ernst 282
Casimir, Ernst 566, 829, 831
Casino.....272, 386, 821, 822, 995
Casinotuin 165, 194, 256, 261, 268, 270, 553, 756, 822
Caspar 771
cassettenfries..... 487
Casteel van Antwerpen, Het 1022
Casteren, Marcelis van..... 404
catechismus 809

Caters, Catharina 953, 954
Catharina 610, 618
Catharina Catersgasthuis 948, 953
Catharina-Amalia, prinses 579
Catharinawiel 461
cavalerie 138, 194, 268, 1176, 1216
Cavaleriebrug 194, 268
Cavaleriestraat 753
Caveau, Pierre 445, 488
Cecilia, koor 622, 979, 1161
cellebroeders 820, 1055
Celles, Theodorus van 459
cellulaire stelsel 991
cementgrout 840
Centraal Kantoor van het Bestuur der Godshuizen 233
Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam 604
Centraal Station van Rotterdam 1038
centraalbouw 390
Centrale Hof in Brussel 136
Centrale Slenk 69, 1215
Ceres 540, 926
Ceres, beeld 928
Chalet Royal 1124, 1188
chaletkappen 731, 845, 1042, 1049
chaletstijl 95, 175, 245, 844, 845, 1048, 1049
Châlon, René van 563
Chamberlain, Neville 639
chaperon 444, 488
Charitas 821, 1056
charitate nibetant 1034
Charter van Kortenberg 72
Charter van Rosmalen 517
Chevaliers de Tapisserie 599
Chicago, bioscoop 664
chirurgijnkamer 75, 479
chirurgijns 236
chocolade-/Bossche bollen 683, 811
chocoladebol 1044
cholera 156, 238, 446, 489, 876, 910, 1065
cholera- en pokkenepidemieën 86
cholera-epidemie 286, 499, 1063
Christelijke Afgescheiden Gemeente 683
Christiaan Ulemansgasthuis of Brantsgasthuis 106
Christoffel 610, 616, 618, 626
Christus met Samaritaanse vrouw 1059
Christus op Thabor 769
Christusbeeld 391
Christuskind 618
cijferankers 1024
cijnzen 321
Cinema Royal 124, 298, 386
circumvallatielinie 78, 828, 830
Citadel . 74, 79, 84, 99, 185, 186, 204, 205, 206, 207, 247, 383, 479, 548, 694, 868, 1106, 1131, 1200, 1205, 1206
Citadelkazerne 555, 707
Citadellaan 1010
civiel proces 522
civiele zaken 521
civitas apud silvam 502
Claassen, Tom 1099
Claes Joostenstraatje 96
Clairvaux, Bernard van 613
Clarakloosterr 167, 213, 214, 672, 741, 743, 744
clarissen 200, 212, 213, 742
Clarissenklooster 212, 742
classicistische Hollandse barok 535
classicistische stijl 342
Claus von Amsberg, prins 579
Claus-Casimir, prins 579
Cleerdin, J.A.M. 553
clerici 320, 322
Cleyn Rome 804
Clock, De 1139
Clockgieterspoort 138, 139, 510, 775, 1099, 1172
Clock-Henne, De 173, 1148
Clooster Baron Sloet tot Everloo, C.A.F.H.W.B. van der 587, 606
Cloot, Marcus 535
Clotho 540, 926, 928
Clotho, beeld 928
Cloveniersgilde 93
Cneudt, Edmond de 583, 584
Code Civil 526, 572
Code de Commerce 526, 572
Code Pénal 526, 572, 990
Coehoorn, Menno van 81, 89, 282, 689, 1206
Coeverden, Peter van 352, 951
Cofferen, ‘t 729, 1128
Colf, De 226
Coligny, Louise de 565, 566, 567
collatie 337
college van B en W 630, 632
College van Regenten van de Godshuizen en van den Algemeene Armen 112, 115, 228, 231, 233, 309, 311
Colloquia 339, 432
Colpertstraat 438, 1085
colporteurs 438
Colverspoort 1221
Comediegebouw 667
Comité tot Behoud van de Binnenstad 152, 201, 482, 1074, 1075
Commandeurshuis 707
Commissariaat van Politie 526, 641, 726, 849
commissaris van de Koningin 1097
commissaris van de Koningin, Mr. A.E.J. baron Van Voorst tot Voorst 1102
Commissie van Defensie 570
Commissie voor het Behartigen van de Protestante belangen (CPR) 422
Commissie voor het Behartigen van de Roomsch Katholieke belangen (CRK) 422
commissiekamer 598, 622
commissies 621, 629, 630
Commission des Hospices 112, 115, 228, 231, 233, 309
communie 522, 810
communiebank 1000
communisten 809
Concertgebouw 386, 793
Concilie van Bazel 796
Concilie van Clermont-Ferrand 538, 614
Concilie van Trente 117, 143, 224, 247, 340, 459, 491, 790, 798, 804, 936
Concordia, In de Boerenmouw 380
Concordia, Kweekschool 198, 1072
Concordia, vrouwenfiguur 588, 1083

Congregatie Dochters van Maria en Jozef 197
Congregatie Goede Werken 352, 951
Congregatie Sint-Aloysius 1004, 1005
Congregatie van Barmhartige Zusters van het Heilige Carolus Borromeus 236, 243, 384
Congregatie van de Allerheiligste Verlosser 378, 912, 1001
Congregatie van de Paters Redemptoristen 396
Congregatie van de Zusters van Bethanië 949
Congregatie van de Zusters van JMJ 206, 480, 969, 1064, 1073
Congregatie van de Zusters van Liefde 98
Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Barmhartigheid 951
Congregatie Zusters van Orthen 1183
Congres van Wenen 556
Coninxbrug 127, 164, 407
conopeum 793, 794
conquistadores 409
consistorie 797, 799, 800
Constantijn, prins 579
Constantinus 1114
Continentaal Stelsel 571
contouren van de 1e stadsmuur 189, 1119
contragarde 282
Contrareformatie 120, 340, 801, 802, 831
contraremonstranten 566, 831
contravallatielinie 78, 828
contrescarp 1206
Convent der Zeven Verenigde Gewesten 591
Convent van de Clarissen 211, 742
Convent van de H.H. Elisabeth en Agnes 190
Convent van de Heilige Clara 1191
Coomans, Marc 585
Cooymans 249, 251
Copes, Josina 590
Copes, Otto 590, 886
Coppens, Petronella 1053
Coppetijn 501, 665, 668
Cordang, G 580
Cordes, C.F 241
Cordoba 602
cordonlijsten 181, 353, 430, 458, 866, 899, 945, 952, 1144
corduaans-cuir 602, 605
Corenberg, De 220
Cornwallstoommachine 159, 1213
Corps de Garde 660
Corte Cameren 507, 531, 648, 656, 657, 847, 854
Corten, Johannes 1151
Cortenbach, Charles van 537, 541
cortenstaal 90, 257, 1171, 1172, 1178
Cosmas en Damianus, heiligen 397
Coudewater 963
courtine 89, 204, 689, 1182, 1206, 1214
Covens en Mortier 948
Coverstraat 438
cowpea 555
Crabeels, Clemens 315, 816
Cragg, Tony 270
cramerijenwinkel 1114
Credit Lyonnais Bank Nederland 1094
Crèvecoeur, Philippe de 258
criminele of zware strafzaken 521
criminele rechtspraak 515
criminele travestiet 445, 488
Cromvoirt 524
Crouwel, J. 1195
Croy, Arnoldus 112
cruzada 614
crypte 130
cuir-atique 605
culina 1102
culotte 82
Cultuurprijs van de Provincie Noord-Brabant 546
Cupenborch, De 366
Cupenborgh 366
Cuperinus 468, 512, 538, 659, 902, 1007, 1087, 1094, 1095, 1164
Curaçao 580
curia 758
Cuyp, De 851
Cuypers, Eduard 965, 1037, 1078, 1188
Cuypers, Jos 387, 390
Cuypers, P.J.H. 609, 1037, 1167
Cyrus II de Grote 542

D

D'azur à trois fers-de-moulin d'or 214
d'Olde Regtbank 637, 638
Daad en Gedachte 1102
Daad met hamer en tandrad 1103
daadkrachtige (fortitudo) 619
daalders, munt 1013
Daedels 868
dagblad De Tijd 929
Dagblad der Provincie Braband 427
Dagblad der Provincie Noord-Braband 428
Dagblad van het departement der monden van den Rhijn 427
dakdekken 1007, 1087
dakdrup 155, 452, 483, 1107
dakruiter 130, 141, 214, 243, 355, 744, 745, 949, 969, 1073, 1158
d'Allamont, Eugenius Albertus 816
dames van lichte zeden 327, 1024, 1046
Damiaanscholen 1053
Danser, H. 210
Darkennis, Jan 533, 637, 765, 788
Darkennis, Jan de Jonge 765
Dartel, Lambert van 101
Dat Cort Cofstraetken 438
dat gaat naar Den Bosch toe 445
Dat gaat naar Den Bosch toe, beeldengroep 493
Dat Torenstraetken 1052
David, koning 771
davidsster 662
De 50.000ste 275
De Bossche Reus 219
De Bréautélaan 364, 545
de burgers van 's-Hertogenbosch 597
De Drie Rozen, De 929
dè ge dè nie deur hèt 943
De grondslagen van de scheiding 573
De La Cueva, kardinaal 827

De marskramer 322
De Nederlandse maagd en de rechtvaardigheid 588
De Poort aan het erf Teunis Geertsen 387
De straet daer men gaet naer den ouden Raethuyse.. 117
De tuin der lusten 388, 393
De Voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch 1191
decoratief schilder 609
defectus natalis 341
dekens van de ambachten en gilden 516
dekens van de ambachtsgilden 516
Dekkers, Egbert 775
dekzandrug 69, 70, 71, 151, 1215
Delftse school 462, 1031, 1195
Delilah 595
deltagebied 827
Demeter 540, 927, 928
democratiseringsproces 83
dempen van de Binnendieze 153, 418, 482
Den Bosch Maritiem 1011
Den Dungen 503, 518
Den Uyl, regering 578
dendrochronologisch onderzoek. 142, 145, 301, 334, 363, 459, 532, 536, 722, 852
Departement ’s-Hertogenbosch van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen 538, 729
Departement van Brabant 304, 1067
Departementale Rekenkamer van Brabant. 315
depotruimte, BHIC 1209
Deppen, hulpbisschop 807
Derde Orde van Sint-Franciscus 176, 457, 459, 1051, 1096
Derde Orde van Sint-Norbertus 832, 1067
derde penning 434, 937
Derde Regel van de Norbertinessen 110, 229, 303, 942
Derde Regel van Sint-Franciscus 949, 969
Derkennis, Jan 324
Derkinderen, Antoon ... 537, 538, 539, 554, 608, 609, 610, 611, 612, 615, 616, 617, 777, 1100, 1145
Derks, Gerard 375, 1038
Derks, kunstsmid 638
destilleerkolven 388
deurkalf 355
deurknop 628
deurwaarder 518, 521, 525
Deus Vult 613
Deuteren 188
deuxième empirestijl 643
Deventer, Jacob van 176, 281, 325, 689, 1172, 1185
Deventher, Aelbrecht Prouninck (Proening) van 886
Deventher, Hendrick Prouninck van ... 141, 357, 407, 410, 1163
Deventhergasthuis, Van 132, 141, 948, 1099
diamantkoppen 335
Dibbets, Jan 506
Dicbier, Arnold 857
dichtgemetselde ramen 471
die man is gebrandmerkt 525
Die Sangheren Onser Liever Vrouwen 792
diefput 293
Dielman, P. 555, 562
Dienst Landelijk Gebied 835
Diepen, Arnoldus Frans 808, 815, 816, 817, 922, 1001, 1088
Diepenbeeck, Abraham van 347, 349
Diepenbeeck, Geeraert van 1090
Diepenbeeck, Jan Roelofsz. van ... 347, 349, 533, 535, 804
Diepenbrock, Alphons 651
diergelykens 509
Dieske 278, 279, 410, 1050
Diezebedding 153
Diezehuis, Het 686
Diezehuys, Het 738
Diezekelders 1210
difterie 238
Dijkpoortje 703
dikke hertog, de 1098
dikste kastanjeboom 211
diligences 928
Dillen, Frans van 489, 1118, 1119, 1126
Dillen, J.J. van 132, 352, 697
Dillenburg, slot 563, 565
diocesaan 744
Diocletianus 977, 1149
Dirk VII, graaf 70
Dischot 944
Disquis, Barbara 437, 944
Dit is in kassteel van Helmont 358
Dit is in Vlijmen 1018, 1019
Dobbelen Arent, Den 1141
doctores medicinae 236
Dode Nieuwstraat 1027
Dodeigne, Eugène 269
dodelijk ongeluk 791
dodenakker 955
dodenherdenking 271
Does de Willebois, P.J.J.S.M. van der 581, 606, 1078
Does de Willeboissingel, Van der 582
Does, Van der 1078
Dogenpaleis 512
dolerend 385
dolhuis 351, 950, 951
Domien van Gent 127, 159, 359, 447, 482, 684, 811, 823, 943, 983, 1092, 1214
dominee 894
dominicanen 110, 228, 303, 344, 589, 795, 902, 942, 1141
Dominicanenklooster 902, 1111
dominicaner Predikherenklooster 258
Dominicanerkerk te Antwerpen 225
dominicanessen 437
Dommel 69, 85, 88, 99, 151, 158, 186, 188, 634, 835, 961, 962, 1174, 1184, 1190, 1212, 1216
Dommeldelta 70
Dommelflat 179, 1014
domus lapidea 534
Domus Pannorum 847
Domus Sancti Andrea 1221
Donar 885
Donckers, Daniël 1144
Donckerspoort, De 842, 1143
Donders, Peerke 378, 1002, 1004
Donderslag, De 188, 962, 1174
Donk, Wim van de 1098
donken 69

Dony, Julien ... 95, 100, 222, 255, 542, 714, 718, 748, 844, 1034, 1036, 1040, 1041, 1042, 1043, 1044, 1048, 1060, 1134
dood van een vrek, De ... 512
Doode Dieze ... 1200
Doode Stroom ... 88, 96, 98, 112, 116, 152, 169, 232, 280, 342, 404, 690, 939, 1210, 1222
doodskisten ... 821, 1056
doodsklok ... 775, 790
doodstraf ... 293, 521, 523, 524
Doomernik ... 250
doopboek ... 789
doophuis ... 759, 772
doopkapel ... 383, 393, 759, 766, 772
doopregister ... 789
doopsgezinde kerken ... 1069
doopsgezinden ... 806, 1105
doopvader ... 327
doopvont ... 424, 1000
doopvont Sint-Jan ... 784
doorbraak ... 1117
Doorenbosch, Gebr. ... 1187
Doorenbosch, Van ... 95, 173
doorgaande pilasters ... 1140
Doornenkroon, De ... 377
Doornroosje ... 548
doorvaarhoogte ... 163, 945
doorvoerhandel ... 151, 680, 1011, 1062, 1199, 1200
Dordtse Synode ... 566, 831
Dorenbosch, Sander ... 1211
Dorische ... 313, 424, 863, 865, 866, 992, 1105
Dorische toonladder ... 775
dorpsvlag ... 636
dorpswapens ... 633, 634
Dorstige Salamander, De ... 685
d'Oultremont, gravin ... 574
Doveninstituut Sint-Michielsgestel ... 198, 742
draagkolven ... 532, 637
draaiborden ... 509
draaibrug ... 704, 705
draaikooi ... 523
Draak, De ... 530, 769, 1034, 1036, 1048, 1189
drakendoder ... 977
Drakenfontein ... 222, 714, 718, 1060
dranken ... 250
drankgelegenheden ... 86
drankhuizen ... 870
Dravelgas ... 675
Drees, Willem ... 577
drie dagen geselen ... 523
Drie Dordtsche Maegden, De ... 1144
Drie Fonteinen, De ... 1085
Drie Gulden Cammen, De ... 854
Drie Halve Manen, De ... 329
Drie Hamerkens, De ... 336
Drie Hekelen, De ... 158, 1212
Drie Heringe, De ... 1125
Drie Kammen, De ... 654
Drie Koningen ... 618
Drie Koningen, De ... 328
Drie Kremers, De ... 284
Drie Kronen, De ... 712
Drie Kroonen, De ... 447, 448, 685
Drie Molenijzers, De ... 448
Drie Moriaenshoofden, De ... 181
Drie Morianen, De ... 894, 1145
Drie Ossen, De ... 1150
Drie Portalen, De ... 1208
Drie Scabellen, De ... 1111
Drie Schalen, De ... 215, 860, 1111
Drie Schelvissen, De ... 1118
Drie Slootels, De ... 884
Drie Snellekes, De ... 1026
Drie Snoecken, De ... 401
Drie Suykerbrooden, De ... 1145
Drie Swarte Mollen, De ... 1154
drie van Breda, De ... 578
Drie Zwaantjes, De ... 1095, 1164
Drie Zwanen, De ... 185
Driehoek, De ... 1085
Driek Pakaon ... 1224
Driekoningen ... 627
drieluiken ... 1099
drie-octaafsbeiaard ... 626
drieslagteelt ... 135
Drietorentjesgalg ... 523, 797
Drij Hamerkens, De ... 305
Drij Vergulde Kloskens, De ... 325
Drije Cannnen, De ... 291
Drije Hamers, De ... 915
Drije Kandeleers, De ... 343
Drije Swarte Mollen, De ... 98, 1155, 1191
Drije Swarte Ruyters, De ... 1136
Drije Witte Mollen, De ... 334
drijfvuil ... 157
drinkbeker ... 1021, 1026
drinkwater. 107, 151, 156, 190, 286, 287, 681, 859, 1063, 1066
drinkwaterfontein ... 223
drinkwatervoorziening ... 1034
Drongelens Kanaal ... 259, 265, 467, 860, 962, 1174, 1181, 1184, 1185, 1190
Dronkers, D. ... 1035
Drossaers, J.B. ... 112, 223, 1045
Drossaerts ... 1094
Druijf, De ... 349
druiventros ... 1149
drukkerij ... 250, 336, 683
Drunen, Ad van ... 534, 891, 934, 1067
Druppels in de Binnendieze ... 683
Drye Vijzels, De ... 653
Drye Witte Leeuwkens, De ... 650
duale stelsel ... 632
dubbelbedden ... 1176
Dubbelden, Henricus den ... 816
Dubbele Arent, De ... 823
dubbelhuis ... 325
dubbelkerk ... 130, 969, 1158
dubbelklooster ... 1221
dubbelkoppige Habsburgse adelaar ... 103, 241, 504, 506
dubbelstaartige Limburgse leeuw ... 634
Dubois, D. ... 247, 555
Duhamel, Alart ... 278, 323, 383, 763, 764, 765, 774, 781, 783, 784, 788
Duhamelplein ... 558, 1103
Duhamelstraat ... 751

Duif van Noë, De 1094
Duif, De..... 308, 1132
Duifhuis, Het..... 296
Duifje, Het logement 867
Duifke, ‘t 173
Duifke, Het 336, 1147
duimschroeven..... 522
Duinkerken 565
Duinkerken, Anton van.....444, 445, 487, 638, 811
Duinsche Hoeve, De 323
Duitse zusters van Trier 748
Duitsers 137, 186, 963, 1030, 1204
Duitsland 608
duizendknoop..... 858
dukaat 888
dullen 1056
Duthour Geerling, F. 1031
Duynstee, Jos..... 745
duytse scholen 340
dwangburcht 79, 206, 247, 1205, 1206
dwaze maagden, vijf..... 772
Dymphna, Heilige 353
dysenterie 262

E

Ebeling, H.J.M. 541, 553
ecclesiae 758
eclecticisme. 188, 214, 273, 287, 346, 390, 652, 697, 731, 744, 748, 818, 845, 953, 993, 1030, 1041, 1042, 1048, 1049, 1083, 1146
ecologische verbindingszone..... 188, 962, 1171, 1174
economie..... 248, 249, 277, 802
economische recessie 75, 1202
Edelmoedigheid, De loge..... 252
Eduard III van Engeland, koning 554
Eegt, De 1144
Eendracht maakt macht 554, 588
eenheid en de gerechtigheid, De 587, 590, 1083
eenhoorn..... 290, 654
Eenhoorn, De..... 290, 650, 654
eenkamerwoningen 109, 222, 499, 717, 940, 1060
Eentvogel, De 1120
Eerden, Jan van der.....152, 154, 201, 489, 496, 682, 865, 1024, 1074, 1075, 1094, 1109
Eerenbeemt, Herman van den 553
Eerste Bossche Gasfabriek 130
Eerste Kamer 581, 1080, 1089, 1113
Eerste Nieuwstraat..... 694, 996
Eerste Wereldoorlog ...137, 249, 370, 576, 606, 638, 639, 1051, 1224
eetwerkcafé 1194
Eeuwig Edict 563
Eglise Wallone 1105
Egmond, Floris van 408
Egmond/Buren, Anna van, gravin 564
eigendom Sint-Janstoren..... 774
Eijndhoven..... 451
Eijsbouts, Koninklijke..... 625, 626
Eindhoven 503
eiwitlaag 549, 603
ekster (Pica pica) 552
Ekster, De 650
El Escorial 514, 543
Eland, De 1137
Elba 555
electrische tractie 703
elektriciteitsverlichting..... 528
Elen, Anthonius van 764
Elgin, George..... 1101
Elisabeth Bloemenkampklooster 694
Elizabeth I, koningin 565
Elk, Ger van 506
Eloise, prinses..... 579
Elst, Pom van der 1039
emancipatie 807
Emma, koningin/regentes.....563, 575, 576
Emmaplein 250, 703, 1036
Emmens, J. 1065
emmers..... 979
Empel en Meerwijk .. 71, 87, 553, 581, 606, 633, 634, 635
empire.....892, 1093, 1107, 1109, 1113
empirestijl 334, 452, 483, 819, 872
Enckevoirt, Willem van kardinaal..... 814
Ende, Jutta van..... 633
engel met mobiel 781
Engel, De 109, 712
Engel, Den 220, 1090
Engeland 572, 578, 855
Engelen 71, 553, 581, 606, 633, 634, 635, 703
Engelermeer..... 1183
Engels Coffijhuis 640
Engelschen handschoen, Den steen..... 727
Engelse infanterie 258
Engelse Kerk..... 422
entablement 1168
enveloppe 89, 282, 689, 961
Ephese..... 769
epidemieën 238
epitaaf.....270, 580, 581
er een stokje voor steken..... 981
Erasmus, Desiderius 337, 341, 431, 1222
Ere-batterij der Bossche Mobiele Schutterij 94, 1208
ere-luchtmaarschalk bij de Royal Air Force..... 577
eretitel 322, 323, 794
erfcijnsen en –pachten..... 310
erfdelingen..... 522
Erfgoed Brabant 1101, 1165
erkers 370
Ernst Casimir van Nassau 404, 700
Erp, heer van 330, 742
erwten..... 717
Erwtenman..... 781
esbattement..... 277
esculaap 375
Esel, De..... 297
Esplanade.....86, 247, 383, 386, 1206
Essen, L. van den 1004
Essent.....547, 1187, 1190
Estèphe, Mathilde 671
Esther 771
Estourgie, Ch. 970, 971
Ettringer tufsteen.....580, 777, 778
Etude Gotique 506
Euro Cinema..... 386
Europa..... 69, 87

Europa laat zich niet ontvoeren 756
Europa, dochter Agenoor 756
Europees Keramisch Werkcentrum (E.K.W.C.) 1210
Euterpe 386
Evangelische-Lutherse gemeenschap 1105
evangelisch-lutherse kerk 866, 1104
Evangelisch-Lutherse Kerk 421
evangelist 755
Everard van de Waterstraatje 107
Evers & Sarlemijn 1210
Evers, C. M. 462, 672
Evers, Frans 995
Evers, M. 208, 209
Everts, Franciscus 582
Evertsen, Jac 316
Ex, Titia 1039
excommunicatie 556
executie door zwaard 523
exercitieterrein 753
Exodus 756
export- en transitohandel 508
expressionisme 267, 843, 1019
Eyck, Jacob van 626
ezelsruggen 302, 498
Ezelstraatje 923, 930

F

fabriek van De Gruyter 719, 1015
face 78
facen 1216
Falise, August 397, 511, 539, 540, 758, 927, 928, 1103
familienamen 346
familiezerken 1010
Farnese, Alexandro 544, 803, 1179
fascisten 809
federalisten 520
Fenema, P.H. 520, 606
Fentener van Vlissingen 862
Ferdinand II van Aragon 413
Ferdinand V van Aragón 409
Ferdinand, Frans, aartshertog 639
festoenen 342, 458, 536, 747, 872, 1059, 1140, 1148
Fierlandtspoort 894, 895
fietsenkelder 429
figuratieve tekeningen 984
Filips 409
Filips de Goede 75, 410, 413, 563, 599
Filips de Schone 131, 408, 409, 410, 413, 437, 500, 512, 615, 785, 944, 963, 1061, 1222
Filips I 207
Filips II . 118, 136, 407, 409, 410, 421, 434, 491, 514, 543, 544, 563, 564, 565, 602, 637, 785, 801, 802, 862, 937
Filips III 78
Filips IV 589, 827
Filipsdaalder 887, 1013
Filistijnen 595, 596
fin-de-siècle 175, 821
firma Wed. de Monchy en Co 937
flessenpost 780
fleurons 633
flexibele werkplekken 1194
Florentijnse 1038
florijn 888
Fluweelen Sadel, De 718
Fokkelman, F.J. 553
Fonds voor Nijverheid 573
Fontaine, Jean de la 442
Fontainebleau, school van 588
fontein. 223, 263, 264, 270, 278, 279, 380, 387, 388, 394, 497, 1001, 1034
fonteinmonument 1034
fopraam 980
Fort Blauwe Sluis 825
Fort Crèvecoeur 77, 78, 81, 204, 825, 828, 839, 1204
Fort Isabella 78, 227, 828, 830, 839, 868, 1179
Fort Orthen 956
Fort Pettelaar 78
Fort Sint Anthonie 77, 78, 828, 830, 839, 1179, 1182
Fort Willem-Maria 185, 205, 206, 247, 694, 805, 1206
Fort/schans Pettelaar 839
Fortuyn, Het 113, 1094, 1154, 1164, 1197
Fosse, Alexandre François, Ghislain burggraaf van der 1098
fotopanelen en wandtapijten 393
fractiekamer 539
franciscanen 882, 891, 1067
franciscanessen 903, 1051
franciscanessen van Oisterwijk 1051
Franciscanessenklooster Mariënburg 970
Franciscus 610, 618
Franciscus Xaverius 391
Frankrijk 545, 556, 568, 613
Frans Hals 566
Fransch Kabinet, Het 430
Frans-Duitse Oorlog 85
Franse Glaskorf, De 419
Franse inval 563
Franse leger 263
Franse renaissancestijl 993, 1032
Franse Revolutie 520, 599, 656, 867, 1136, 1207, 1208
Franse school 340
Fransen, Adriaan 887
Frans-Spaanse oorlog 544
Fraterhuis Sint-Gregorius 281, 1200
fraters van Tilburg .. 107, 740, 745, 996, 1052, 1053, 1072
fratersscholen 1053
Fratersstraatje 107
fratres minores 676
Frauenkirche in Dresden 779
Frederik Hendrik . 137, 146, 193, 225, 270, 315, 383, 404, 512, 519, 554, 565, 566, 567, 594, 685, 694, 802, 804, 828, 832, 833, 834, 903, 964, 1175, 1182, 1186, 1206, 1216
Frederik I (Barbarossa), keizer 538, 613
Free, Coen 504
Frensen, C 1003
Friedhoff, G 1031, 1032
fries 550, 610, 612, 616
Friese erfstadhouder 568
Friese, Willem 1112
Friso, prins 579
fröbelschool 729
fronton (gebogen) 1059
functionalisme 209, 746
Fundatie van Rogier van Heeze 500

fysisch-antropologisch onderzoek..... 262

G

Gaalen, C. van..... 1124, 1125, 1188
Gaffel, De.....531, 533, 535, 550, 553, 590
gaffelbroeders..... 533
Gaffelhuis of Teerkamer..... 534
Gaffelkamer..... 533
galg..... 523, 524, 1207
Galgenbolwerk 1082, 1179, 1185
Galgenstraatje, Het 1082
Galgenveld..... 523, 751
Gali, Beth.....192, 289, 417, 424, 670, 1085
Galileï 893
Gallië 885
Gallische krijgslieden..... 885
Gang naar ’t Convent der Predikheren..... 124
Gans, De 851, 1026
Gans, De beeld 1219
Gans, Johan 217, 261, 342, 677, 694, 903, 950, 1021, 1027
Ganzepoort, De 336, 342
gaoi mar rechtdeur..... 983
Gapert, De 289, 362, 934
garentwijnderijen..... 248
garentwijndersknecht 222, 717, 1060
garnizoen... 94, 136, 137, 248, 271, 713, 921, 1045, 1127, 1207
garnizoensstad 136, 137, 146, 1175, 1219
gasbriek..... 1129
gasdistributie..... 528
gasfabriek.....437, 528, 581, 606, 996, 1061, 1152
gaslantaarns 529
gasthuis
Adam van Mierdegasthuizen 149, 741, 935, 1219
Aert Heymsgasthuis..... 114
Aert Koytsgasthuis 1191
Agnes van den Broecksgasthuis..... 150
Arnoldus Croygasthuis 112
Brantsgasthuis 124, 298
Catharina Catersgasthuis 954
Gerrit de Weertgasthuis 247
Gijsbert van den Broeckgasthuis..... 981
Groot Gasthuis..... 234
Hamersgasthuis 434, 492
Hester van Grinsven mannen- en vrouwengasthuis 1192
Het Neynselsgasthuis..... 320
Jan Koytsgasthuis..... 98
Jan Moonsgasthuis..... 740, 1219
Johan van Sambeeckgasthuis..... 1192
Koytsgasthuis/Meelmansgasthuis 1191
Kuystens- of Loyensmannengasthuis.... 193, 988, 1064
Margriet Heerensgasthuis..... 98
Margriet Spijkersgasthuis 134, 881
Meelmansgasthuis..... 98
Onzer Lieve vrouw 234
Roelofs Herpensgasthuis..... 954
Sint-Antoniusgasthuis 356, 1080, 1192
Sint-Eloysgasthuis 195, 726, 874
Sint-Maartensgasthuis 231, 235, 1064
Ulemansgasthuis..... 124
Ulemansgasthuis of Brantsgasthuis..... 106
Van Berckelsgasthuis 107, 732, 911
Van de Wielsgasthuis..... 104, 1150
Van Deventhergasthuis..... 141, 1163
Gasthuisbrug..... 232
Gasthuisstraetken 114, 234
Gasthuistoren.....292, 351, 950
gasthuizen.... 115, 227, 228, 230, 233, 234, 351, 950, 953
gastvrijheid..... 476
gasverlichting 527
Gaudi-achtige..... 123
gaufrage 605
gayool..... 293
Gaza 596
gebedsverhoringen 445, 773
Gebodenboek..... 504
geboeiboeck..... 529
geboorteregeling..... 809
gebouw van de Tweede Kamer..... 1190
gebroeders De Witt..... 568
gedaanteverandering..... 769
Gedachte, de..... 1103
gedachtenisteken..... 782, 957
gedempte stromen 169
gedenkpenning 834
gedenksteen 104, 106, 149, 168, 705, 832, 859, 871, 891, 906, 963, 982, 1132, 1173, 1182
gedenksteen, Heusden..... 548, 850
Gedeputeerde Staten..... 1078
Geefhuis..... 201, 211, 309, 311, 312, 313, 351, 820, 929, 939, 950, 954, 998, 1130
geefhuiskinderen 820
Geelhuis, Het..... 883
Geerling van den Bossche..... 213, 330
Geerlingse Brug... 166, 171, 330, 331, 333, 690, 923, 979, 1162
Geert Grote..... 336, 1221
geertrui 903
Geertruibrug 711
Geertruidenberg 544
Geertruisluis 129, 151, 155, 158, 162, 167, 170, 191, 204, 276, 279, 713, 874, 920, 944, 1009, 1015, 1050, 1212
Geerts, Geert..... 341
Geesinck, Gerrit 445, 488
geestelijk dochter..... 1114
geestelijken 79, 460, 832, 994
geesteszieken..... 1056
Geetere, Georges de..... 392, 393
gegraven stromen..... 171
Geïllustreerde Pers, De 250
gekken kijken 352
Gekkeneind 331, 352, 951
gekookt in een ketel met water 523
Gekroonde Elft, De..... 1124
Gekroonde Hamer, De 928, 1147
Gekroonde Hamer, De (Groote)..... 344
Gekroonde Hoop, De 185
Gekroonde Kandypot, De..... 446
Gekroonde Kat, De..... 327
Gekroonde Kreeft, De 1118
Gekroonde Laars, De..... 326
Gekroonde Leeuw, De..... 917
Gekroonde Sweert, Het..... 298

Gekroonde Witte Zwaan, De 298
Gekruisigde martelares 512
Geld, A. M. van der 392
Geld, Hendrik van der .. 233, 239, 242, 357, 730, 731, 757, 943
Geld, van der Hendrik 757
Geld, van der, atelier 785
Gelder, Arnoud van 130, 437, 1060
Gelderse gevel 883
Gelderse Roos, De 373, 374, 375
geldhandel. 117, 118, 434, 491, 937
geldschieters 117, 491, 853, 936
geldwisselaars 888
Gele Gevaar, Het 1030
Gele Monster, Het 719, 1015
gelovende (fides) 619
Gelre 70, 75, 76, 533, 1217
Gelre, Otto van, graaf 70
gelui 625
gemeen gangske 373
Gemeene Landskamer 534
gemeentebestuur 629
Gemeentelijke Gasfabriek 113, 1047, 1154
gemeentelijke herindeling 631, 633
Gemeentelijke Keuringsdienst van Waren 238
Gemeentelijke Kredietbank 938
Gemeentelijke Reinigingsdienst 155, 238
gemeenteraad 560, 594, 597, 606, 621, 629, 630, 631, 632, 633, 634
gemeenteraadsverkiezingen 629, 631, 632
gemeentesecretaris 539, 543, 550, 594, 632
gemeentevlag 633, 635
gemeentewapen 633
Gement 1131, 1183
Gement, De 188, 962, 1174
Gemintemuzejum 156
Gendt, Otto van 829
Generale Unie 803
generaliteitsgulden 888
Generaliteitsland 79, 591, 592, 964
generaliteitslanden 591, 1067, 1105
generaliteitsperiode 79
genootschap 1096
Gent, Domien van 447, 684, 686, 811
Gent, Luc van 1187
Geoportal 104, 953
geplet trijp 551
geprofileerde gootlijst 335
Gerard, stichter van de Johannieterorde 613
Gerards, Balthasar 565
Gerbrandy 576, 578
gerechtelijke deurwaarder 533
gerechtshof 1030
Gereformeerd Burgerweeshuis 211, 820, 821, 1056
Gereformeerde Kerk 831, 1069
gerfkamer 548, 781, 850
Gerrit de Weertgasthuis 247
Gerrit Schulte 219
Gerrit Schulte Trofee 220
Gerrits, Gerard 638
Gerrits, L.A.N. 1098
Gerritse, E.J.M.E. 553
gerstebier 1142
Gertru-complex 671
gescharnierd 603
Geschiedenis 551
geschiedenis molens 1185
geschiedenis van ’s-Hertogenbosch 548, 850
geschutsbank 1186
geschutskat 1185
geselen 522
geselpaal 1207
gespbroche 122
Gessel, Marlène van 966, 1217
Gesticht voor liefdadigheid Macpherson 861
gestrengheid, deugd 1030
Getrouwe Herder, De 426
getuigenkamer 534
Geurs en Schulz Architekten 496
Geurtjens, Leo 206, 444
Geuzenopstand 305
gevangenen 293, 294
gevangenmeester 294
Gevangenpoort 156, 290, 292, 311, 522, 525, 651, 765
gevelsteen 1142, 1149, 1160, 1179
gevelsteen in Vlissingen met toren van de Sint-Jan 833
gevelstenen 245, 373, 375, 495, 727, 953, 967, 1226
Gewanthuys 508, 652, 847, 1085
gewantsnijders 507, 626
Geweermakershuis 1127
Geweldiger Provoost 1027, 1207
Geweldiger, De 1026
Geweldiger, Het 217, 460, 1021, 1207
geweldigerprovoost 1027
gezel 626
Gezondheidscommissie 178
gezworen broeders 320
gezworenen 515, 517, 518, 541, 595, 621
GGZ 352, 951
Ghadames 602
Gideonsbende 797
gierzwaluw 1216
gifbeker 769
gijzelkamer 522
Gilde De Oude Schuts 479
gilde- of meesterproef 626
Gilde Sint-Nicolaas 848
Gilde van de Bakkers 260
Gilde van de Bossche Vleeshouwers 559
Gilde van De Kolveniers 93, 260, 525
Gilde van de Korenkopers 931
Gilde van de Lakensnijders 847
Gilde van de Linnenwevers 1096
Gilde van de looiers en schoenmakers 626
Gilde van de Oude Voetboog 976
Gilde van de Viskopers 785
gildekeur 74, 848
gildemeester 260, 506, 1099
gildeoproer 77
gildeopstand 903
gilderevolutie 517
Gillet, mr. 287
Gillett and Johnston Croydon 775
Glasbewerkingsbedrijf Brabant 546
glasblazen 1025
glasblazerij 359, 409, 935, 938

glasfabriek 938, 939
glas-in-lood 209, 244, 370, 843, 844, 1019, 1031, 1166
glasmakers 1099
glasoven 938
Glorieux 352, 951
Gloudemans en Z. 1034
Glymes, Cornelis de 408
Gobelin 585
gobelins 584
God de Vader, reliëf 333
God wil het 613
Godfried II van Leuven, hertog 412
Godfried van Bouillon, hertog 411
Godschalk, Adrianus 807, 816
Godsdienst 551, 594
godsdiensttwist 566
godsdienstvrijdom 807
godsdienstvrijheid 1224
Godshuizen. 115, 132, 233, 236, 243, 278, 384, 520, 1002
Godshuizenbier 1142
Godsoordelen 522
Goede Herder, De 387, 672
Goede Herderkapel 546
Goede Herderskapel 781
Goede Vrijdag 294
Goede Week 776
Goejanverwellesluis 81, 570, 867
Goekoop A. 424
Goetkints, firma 602
Goevaert Haubrakens, IJken 752
Goltfusz, Hans 786
Gommarus 566
Goossens, gebroeders 757
Goossens, Jac. 712, 757, 922, 1103
Goossens, Jac. en Jos 1034
Gorcum 1074
Gorcumsch Schip, Het 975
Gorterstraat 450
Gosschalk, Isaac 906
gotische 390, 426, 667
gotische kerk 759
gotische podium 506
gouaches 546
Goud- en Zilverindustrie 248
goud- en zilversmeden 1099
Goud- en Zilversmedengilde 594, 1076
gouden eeuw 566
gouden leeuw 200, 554, 1101
gouden leeuw, beeld 505, 928
Gouden Leeuw, De 738
Gouden Leeuw, De Hotel 926, 928, 1147
Gouden Leeuw, De logement 643, 869, 928
Gouden Leeuw, poort 117
Gouden Legenden 558
gouden reaal 887
goudleer 549, 550, 593, 595, 602, 603, 604
goudleer, verheven 603
goudleerbehang 234, 584
goudleerindustrie 602
Goudsbloem, De 377
Goudsblom, De 440
goudsmeden 627
Goulmy en Baar 249, 252, 253, 268
gouvernement 1097
gouvernementsgebouw 215, 481, 607, 860, 1097, 1164, 1165
gouvernementshuis 167, 905, 1096
gouverneur van 's-Hertogenbosch 569
gouverneur-generaal 563
Gouverneursweg 557
Govarts, Petrus 816
Goyaerts van den Meervenne, Aleyt 511, 663
Graaf en Zoon, G. de 211
graaf Floris van Egmond 324
graaf Godfried I van Leuven 411
graaf Lambert van Leuven 411
graaf Philips van Hohenlohe 1179
Graaf van Altona, De 919
graaf van Nassau 791
Graaf van Nassau, De 1134
graaf van Vlaanderen 75
graafschap Leuven 412
graafschap Nassau 565
Graafse Poort 282
Graafsewijk 90
graan 75, 319, 711
graanhandel 299, 725, 848
graanhandelaar 222, 299, 717, 1015, 1060
graanmarkt 725
graanmolen 1186
graatgewelven 390, 1106
graf-, en lijkschennis 955
graflegging 983, 1137
grafzerk 342, 392, 462, 536, 752, 884, 996, 1010, 1106, 1192
grafzerken Sint-Jan 785
granaatinslag 551
granaatinslagen 206
granen 222, 299, 717, 1015, 1060
Granvelle, kardinaal 564, 798
Gras, Rudolf 1204
graskruid 155, 681
Grasso 251, 547
Grasso, firma 1198
Grasso, Willem 251, 1159
Grassohuisjes 1159
Gratianus 614
graven van Leuven 411
Greef, Jan de 424
Greel, Het 400
Greenwich 582
Gregorius VII, paus 614
Gregoriushuis 140
Gremio Unio 1018
Grenco 251
Griekse mythologie 106, 756
Griendt, J. van der 560
Griendtsveen 560
griffie 118, 534, 541, 549, 620, 622, 628
griffiegebouw 526, 534, 535, 1102, 1165
griffiehuis 536
griffier 521, 620, 629, 632, 682, 997
Grinda-Lejeune, Hélène 577
Grinsven, Hester van 1192
grisaille 586, 594
Grobbendonck, Van 224, 704

Groene Draeck, De 580
Groene Huis, Het 849
Groene Kruis 239
Groene Wan, De 1121
Groenen Jeger, Den 285
Groenenburg, De 641, 642
Groenendaal, Johannes 998
Groenendaal, kerkhof 435, 492, 493, 956
Groenendael, J.H.H. van 882, 969, 970, 971
Groenhuis, Het 928, 1147
groenroede 518, 525, 526, 533, 622
grondbogen 71, 467
grondnagels 840
grondwet 573, 577, 579, 629
Grondwet 1848 ..... 575, 606
Groningen 592
Groot Begijnhof ... 134, 195, 196, 354, 559, 751, 752, 805, 1055, 1113
Groot Gasthuis 114, 227, 230, 232, 351, 416, 420
Groot Privilegie 413
Groot Seminarie 728
Groot Spookhuis, Het 894
groot Stedenboek der Verenigde Nederlanden 584
Groot Tuighuys 144
Groot Wiltwijf, Het 93
Groot Ziekengasthuis 77, 228, 234, 236, 239, 240, 241, 243, 245, 276, 279, 309, 354, 384, 420, 712, 979, 1162
Groot Ziekengasthuis 263
Groot Ziekengasthuis 519
Groot, Hugo de 566
Groote Fontein, De 225
Groote Groenewei, De 1023
Groote Hekel 119, 151, 152, 158, 160, 161, 163, 165, 168, 232, 256, 466, 467, 837, 841, 945, 962, 1021, 1174, 1187, 1212, 1214
Groote Hekellaan 256
Groote Ketel, De 1087
Groote Sint Antonis, De 480, 884
Groote Stroom .. 91, 96, 99, 107, 112, 116, 124, 129, 151, 152, 162, 163, 165, 166, 171, 191, 232, 276, 279, 325, 331, 342, 404, 481, 690, 711, 741, 874, 920, 944, 945, 946, 1015, 1050, 1221
Groote Stroom (deel) 169
Groote Valk, De 354
Groothertogdom Luxemburg 556, 573
Groot-Nederland 573
Grootte Breijel, De 447
Grootvelt, J.H. 297, 298
grootvorst en grootvorstin van Rusland 928
grootwinkelbedrijf 299, 719, 1016
grosse 621
Grote Bossche van 1838 ..... 200, 665
Grote en Kleine Inundatie 824
Grote Inundatie 824
Grote Kerk 790
Grote Protestante Kerk 421
Grote Waag, De 518, 930, 931
Grote, Geert 336, 796, 1221, 1222
groten, munt 1013
groutankers 1173
Gruenstraatje 124
Gruijter, Gerrit de 1016
Gruijter, Henricus de 251, 717, 719, 1015
Gruijter, Jacques de 1016
Gruijter, Lambert de 1016
Gruijter, Lodewijk de 862, 1016
Gruijter, Louis de 717, 1016
Gruijter, Piet de 222, 251, 299, 367, 717, 719, 1015, 1060
gruit 124, 299
Gruiterstraatje 124, 298
gruitmeester 124, 299
Gruitstraatje, Het 124, 299
Gruma's 1018
Grutterstraat 450
grutterswaren 222, 299, 717, 1015, 1060
Gruuthusemuseum 542
Gruyter, De ... 177, 249, 299, 862, 1011, 1015, 1016, 1017
Gruyterconcern, De 1018
Guardianenbrug 246
Guardianenhof 122, 169, 246, 466, 467, 475, 1021
Gucht, Aletta van der 600
Gucht, Maximiliaan van der 585, 600, 601
guillotine 523
guirlandes 334
Gulde Bock, De 439
Gulde Korve, De 649
gulden 888
Gulden Appel, De 664
Gulden Arent, De 420
Gulden Camme, De 657
Gulden Clock, De 657
Gulden Cop, De 658
Gulden Fortuin, De 224
Gulden Hopsack, De 250, 714
Gulden Karabijn, De 1023
Gulden Ketel, De 375, 647, 661
Gulden Krab, De 1125
Gulden Kroon, De 365
Gulden Kruis, Het 299, 367, 1015
Gulden Lampet, Het 425
Gulden Lavoir, Het 645
Gulden Nagelvat, Het 1152
Gulden Nobel, De 879
Gulden of Houten Hand, De 334
Gulden Poort, De 657
Gulden Rat van Avontuur, Het 850
Gulden Roos, De 343
Gulden Schoen, De 305
Gulden Sester, De 335
Gulden Sint Barbara, De 367
Gulden Son, De 304
Gulden Sterren, De 1152
Gulden Steur, De 1118, 1124, 1125
Gulden Vlies 103, 131, 258
Gulden Wanne, De 854
Gulden Zon, De 364
Gulden Zweert, Het 932
guldens 207, 1013
Gulick, Arnold en Theo van 1142
Guzman, Dominicus de 902
gymnasium 337, 339, 693, 859, 1072
GZG-terrein 155, 170, 279, 312, 1050

H

Haagse school 1028

haakbus 76, 138
Haan, De 648
Haasje, 't 246
Haayer, Leidi 264
Habsburgers 76, 409, 800
Habsburgse dubbelkoppige adelaar 634
Habsburgse Rijk 325
hagenpreken 801
Hal, Van 1108
Half Varken, Het 368
halfbastions 78, 282
Hall, G. van, burgemeester 579
hallenkerk 100
halsgevel 92, 402, 688, 884, 1059, 1140
halteplaats vaartochten/wandelingen 1219
halve maan 282, 689, 830, 961
Halve Maan, De 712
Halve Maanstraatje 1155
Halve Mane, De 114, 852, 933, 1154
Halve Peer, De 154, 682, 683, 997
Hambroeck, Anna van 733, 773
Hamers, Huybert 434
Hamers, Jenneke 492
Hamersgasthuis 492
Hampton Court 568
Handboek der H. Familie 560
handboog 93
Handboog, De schuttersgilde 93, 94, 260, 404, 525
handel en nijverheid 75, 927, 1099
Handelingen van de Apostelen 99
handelscontacten 180, 1011
handelsprivilege 1012
handelsstad 81, 680, 1062, 1199
handels-ulo Sint-Paulus 1053
hanengevechten 668
hangkamer 97, 113, 302, 450, 875
Hannover/Engeland, Anna van 569
Hans en Grietje 548
Hanswyck, Antony van 866
haring 180, 474, 1010, 1011, 1012, 1118
Haringgangske 1117
haringhandel 1118
Harley, de, Charlotte, ... 545
harmonie des arbeids 538
Harmoniekorps 268
harnasmaker 533
Hart van Brabant 811
Harten, Jan Dirk van der 1098
Hartman, Enoch 683
Hartogensis, Bernardus 906
Hasewint, De 451
Hastenburch, H. van 600
Hattinga 162
Haultepenne 1180
havenarbeiders 487, 1116
Havenbrug 705
haver 222, 299, 711, 717, 1015, 1060
Haze, Melchior 462, 626
Hazewintje, Het 1058
hbs 1072
Hediart, Jan 765, 767
Heel de vesting 1178
Heemkundekring Rosmalen 636
Heemskerck, Jacob van, admiraal 566
heer Van Cloetingen 314
heer van Erp 200
heer van Heeswijk-Dinther 557
heer van Helmond 541
Heeren, J. 541
heerenhuis 532, 533
Heerenkelder 740, 1219
Heeswijk, H. van 356
Heetman, A. 1177, 1189
Heetmanplein 1177, 1189
Heijden, Abraham van der 120
Heijden, Jan van der 979, 1162
Heijer, C. den 929
Heilig Geeststeegje 996
Heilig Kaatje 197, 742
Heilig Kruisaltaar 759
Heilig Kruispoort 74, 204, 207, 478, 713, 923, 1131
Heilige Alexius 820
Heilige Aloysius, beeld 1005
Heilige Anna 228, 941
Heilige Antonius de Grote 356
Heilige Antonius van Padua 730, 891, 1067
Heilige Antonius-Abt 356, 757
Heilige Augustinus 820, 944
Heilige Catharina van Alexandrië 126, 378, 457, 459, 461, 745, 1055, 1140
Heilige Clara 212
Heilige Communie 809
Heilige Cosmas 757
Heilige Damianus 757
Heilige Dominicus 1141
Heilige Drievuldigheid 763, 1055, 1056
Heilige Dymphna 952
Heilige Eligius 725
Heilige Elisabeth en Agnes 1051
Heilige Familie 972
Heilige Geefhuis 233
Heilige Geesthuis 902, 979, 996, 1162
Heilige Geeststeegje 997
Heilige Genoveva 356, 757
Heilige Graf 613
Heilige Jacobus de Meerdere 745
Heilige Johannes 745
Heilige Lazarus 1191
Heilige Leonardus van Veghel 745
Heilige Maagd Maria 356, 480, 763, 795, 969, 1073
Heilige Maria Magdalena 356, 1191
Heilige Martha 1191
Heilige Nicolaas 558, 751
Heilige Norbertus 745
Heilige Oorlog 615
Heilige Pius X 745
Heilige Roomse Rijk 409, 412, 611
Heilige Sacrament van Mirakel van Herkenrode 1135
Heilige Stanislaus Kostka 745
Heilige Tarcicius 745
Heilige Theresia 745
Heilige Thomas van Aquino 745
Heilige Triniteit 820, 1056
Heilige Vincentius à Paulo 745
Heilige-Geestaltaar 759
Heilige-Geestmeester 833

heiligenbeelden 757
heiligschennis 1000
Hein, Piet 827
Heineken 249, 712, 1066
Heinen, A.J. 425
Heins, Jan 383
hekel 158, 160, 163, 706, 837, 1212
Hekel in de Hofstad 161, 361
Hekel in de Muntelwal 161, 690
Hekel in de Oostwal 161, 709
hekel(en) 158, 160, 837, 1212
Hekelbruggen 1214
Hekker, A.J. 368
heksen 523
heksenproces 523
hel op aarde, De 514
Helenaveen 560
Hellegat 167, 168, 216, 407, 728, 905, 982, 1097, 1132
Helm, Thijs van der 325, 497
Helm,Den 363
Helmond 503
Helmont, Jacobus van 626
Hemdsmouw, De 187, 482
Hemel, De 366
Hemony, Francois 533
Hemony, Francois en Pieter 626
Hemony, Pieter 533
Hendrick de Keyser 1058
Hendrik I 538, 609, 611, 615
Hendrik II 72
Hendrik III 72
Hendrik, prins 574
Hendrix, Piet 638
Hengel, F. van de 594
Henneke, Het 1142
Henri Bakker 267, 451
Heracles 106, 588, 871
herbergen 70, 79, 99, 179, 189, 501, 805, 870, 1010, 1027, 1046, 1050
Hercules Magusanus 69
herdenkingssteen 1181
herenconcerten 792
herensociëteit 821, 869
herensociëteiten Amicitia en De Zwarte Arend 376
herentrap 537, 553, 609, 621
herinrichting Parade 754
herkenbaarheid geestelijken 808
Herkmolen 281
Herman Moerkerk 275
Herman Moerkerkplein 597
Hermans, C.R. 645
Hermes 540, 927, 928, 1038
Hermitage in Sint-Petersburg 574
Hermsen, Dorus 665, 758, 777, 1004
Herodotus 542
Herodus 983
heroriëntatie 745, 748
herstel fundering 840
herstel katholiek geloof 806
herstel metselwerk 840
Hert, Het 659
hertog Antonis van Brabant 257, 358
hertog Arnoud van Gelder 94, 130, 437, 977, 1060
hertog Filips de Schone 931
hertog Filips van Sint-Pol 413
hertog Godfried III van Leuven 70, 412
hertog Hendrik I van Brabant 70, 217, 411, 412, 611, 665, 667, 676, 758, 852, 963, 1058
hertog Hendrik II van Brabant 412
hertog Hendrik III van Brabant 412
hertog Jan I van Brabant 135, 412, 434, 491, 937
hertog Jan II van Brabant ... 293, 412, 626, 634, 931, 1185
hertog Jan III van Brabant 73, 75, 412, 478, 506, 633, 634, 888, 1131
hertog Jan IV van Brabant 412, 848
hertog Karel van Gelre 909
hertog van Alva 509, 637, 801
hertog van Gelre 132, 279
hertog van Luxemburg 75
hertog van Medina Coeli 886
hertog van Neder-Lotharingen 411
hertog van Parma 801, 1013
hertog van Wellington 574
hertog Wenceslaus 75
hertogcijns 476
hertogdom Brabant 204, 277, 411, 503, 713, 801, 923
hertogdom Gelre 256, 704, 1181
Hertogenbossche-Automobiel-Verhuurinrichting 118
hertogin Johanna van Brabant 73, 75, 412, 414, 515, 533, 608
Hervormde Gemeente 941, 948
Hervormde Kerk 83, 111, 806
Hervormde Kerkenraad 229
Hervorming 413, 796, 797
Herxen, Dirk van 337
Hesperiden 871
Hessen Philipsthal, Willem Landgraf von 82, 868
Hessen-Kassel, Maria Louise von 568
het gelag betalen 293
gasthuis 231
het kruit droog houden 138
het loodje leggen 236, 310
gasthuis 1175
Het Verguld Harnasch 122
Het Zand ... 95, 187, 222, 247, 530, 606, 1036, 1041, 1189
hete kooltjes 1045
heugelstang met windwerk 161, 841
Heukelom, G. W. van 1037
Heulstraat 739
Heurn, Johan Hendrik van ... 164, 532, 534, 587, 620, 728, 1089
Heusdensch Koffiehuis 640
Heuvel, Beatrix van den 150
Heuvelsgasthuis, Van den 150
Heyden, Adrianus van der 538
Heyden, Jan van der 527
Heylig of Sint-Anthoniusvuur 355
Heynenman, Antonius 767, 786
Heyns, Jan 764, 765, 788
Hezenmans, Jan 767
Hezenmans, Lambert .. 214, 324, 730, 733, 744, 769, 781, 783, 943, 1003, 1004
hij groeit op voor galg en rad 525
hij komt van de kerk met de groene ruitjes 385
hij komt van de Kruiskerk 461
hij trekt van d’n blok 310, 311

hij was geradbraakt 525
hijsrad 715
Hinckart, Philip ridder 494
Hinckartstraatje 494
Hintham 503, 518
Hinthamer Binnenpoort 75, 283, 878
Hinthamerbolwerk 78, 281, 282, 839
Hinthamerbrug 1204
Hinthamerpoort .. 75, 77, 78, 89, 249, 253, 282, 357, 689, 710, 766, 878, 1185
Hinthameruitleg 89
historische maquette 1099
Hitler, Adolf 576
Hocque, Florens 767, 786
Hoedemakers, Antoine 628
hoedenmaker 222, 467, 626, 717, 1060
Hoeff, Van der veilinghuis 271
Hoefijzer, Het 442, 951
Hoeike, Het 653
Hoek, Luc van 1004
hoekkettingen 458
Hoelstraat 739, 976
hoendershuis 130
hoerenkotten 935
hoerhuysen 1046
Hoeven, Jacobus van der 553, 554, 593
Hoevenaars, M. 562
hof van assisen 315
Hof van Brabant 658, 869
Hof van Gelderland, Het 1085, 1088
Hof van Justitie van Brabant 315
Hof van Sint-Truiden 1074, 1075
Hof van Zevenbergen .. 357, 359, 407, 408, 409, 411, 821, 987, 1056
hofarchitect 536, 537, 539, 625
Hofbrouwer van Oeteldonk 712
Hoffman, E. 393
Hofje van Koolen 974
Hofje van Pikarie 139
Hofkapel van De Oeteldonksche Club. 192
Hofmans, Greet 578
Hofstadtoren 259, 361
Hoge Cameren 667
Hoge Deken 1208
Hoge Vierschaar 515
Hogendoorn, Wouter 172, 736, 1220
Hogere Agrarische School 718
hogere Illustre school 340
hogereburgerschool (hbs) 693
Hogeschool Avans 540, 1103
Hohenlohe 1179, 1180
Hohenstaufen 611
Hohenzollern, Wilhelmina von 569
hol bastion 205, 257, 261, 1182, 1216
Holland 70, 563, 569, 803
Hollander, B. 562
Hollands classicisme 1059
Hollands Diep 568
Hollandsch Koffiehuis, Het 646
Hollandsche Pullewagen, De 401
Hollandse classicistische barok 342, 536, 537, 925
Hollandse rekenkunde 556
Hollandse Waterlinie 84
Hollandtsen Tuyn, Den 181
Hollantschen Tuyn, Den Wolvenhoek 1195
holle bastion 78
Holst, Roland, A. 610
Holstein-Beck, Anthoni Gunther van prins 1106
Holvoet, Benedictus Josephus 1098
Homerus 1114
hondenhuis hertog 857
hondenkoppen 553
Hongarije, Maria van, landvoogdes 563, 599
honi soit qui mal y pense 554
Honorairen 323
Honselaarsdijk, Huis 567
Hoof, Joost van 289
hoofdaltaar 100, 777, 1000
hoofdstad van Noord-Brabant 83
Hoofdwacht 660
hoog water 158, 467, 707, 835, 859, 905, 1097, 1163, 1212, 1216
Hoogbergen, Theo 1001
Hooge Donken 249
Hooge Huizinge, De 658
Hooge Nieuwstraat 190, 694, 811, 903, 996, 1050
Hooge Stoep, De 716
Hoogen, Bart van 110, 228
Hoogenberg, Frans 161, 361
Hoogenberk, Egbert 214
Hoogerbeets 566
Hooghuis van Megen 495, 497
Hooghuis van Vladeracken, Het 656, 657, 658
hooghuys 222, 716
hoogkoor 457, 761, 986, 1096
hoogkoor Sint-Jan 785
hoogmis 809
hoogrenaissance 458
hoogschout 515, 519, 521, 983, 994, 1068, 1137
hoogtemerken 826
hoogwater 1190
hooi 979
hooimagazijn 460
hooischepen 1009
hooivork 534
hooiwagen, De 511
hoorn des overvloeds 426
Hoorn, Hendrik in den 797
hoornwerk 282
Hooystraatje 1058
Hooywagen, De 440
hop 124, 299, 711, 714
hopende (spes) 619
Hopsack, De 107, 343, 345
Hopwagen, De 951
Hoqincourt, graaf 545
Horne, Johannes van 323, 764, 765, 783
Horne, Willem Adriaan van 224
Hortense 572
hortus collegii 1102
Hospice des Victoires Françaises 868
hospitium 142, 948
Hospitium van de Abdij van Postel 1078
Hotel Central 660, 869, 1093
Hotel De Gouden Leeuw 928
Hôtel de la Préfecture 572, 1097

Hotel De Wereld ... 577
Hôtel Gobelin ... 585
Hotel Noord-Brabant ... 657, 658, 869
Hotel-café-restaurant Royal ... 1125, 1188
Houben, Frank ... 1098
Houbraken, Agnes van ... 1114
Houbraken, Jadocus ... 816
Houbraken, van familie ... 1113
houdoe wôr ... 127
hout ... 979
houtbouwhuizen ... 680, 1062
houten achterwand ... 550
houten bolwerk ... 261
houten brug ... 961, 1118
houten pomp ... 505
houten remise ... 1036
houten station ... 962
houten voorgevel, laatste ... 974
houten voorgevels ... 430, 1007, 1087
Houtere Huiske, Het ... 319
Houthem, Driek van ... 524
houthuis ... 526, 534
Houtman, C ... 252
Houtman, Gebr. ... 317
Houtman, Th. ... 252
houtskeletbouwwoningen ... 1007
houtskool ... 180, 1012
houtsnijwerk ... 553
Houwelingen, Anthonie van ... 544
Houwelingen, Gerardt, Abrahamsz., van ... 364, 544
Houwelingen, Hans van ... 904
hts ... 558
HTS-corps ... 1222
Hubert, Willem ... 305, 308, 645, 866
Hugenpoth tot den Berenklauw, van baron ... 808
Hugenpoth, familie Van ... 872
huidenvetters ... 510, 602, 1119
Huijs van Cloetingen ... 314, 316
Huijs van Doerne ... 316
Huijs van Jacob Coolen ... 316
huik ... 523
Huikartstraatje ... 494
Huis der Choralen ... 195, 197
Huis der Twaalf Apostelen ... 988
Huis Honselaarsdijk ... 567
Huis Oranje ... 577
Huis Saksen-Coburg ... 573
Huis ten Bosch ... 567, 574, 577, 579
Huis van Arrest ... 1207, 1209
Huis van Bewaring ... 94, 293, 294, 479, 525, 976, 977, 986, 990, 991
Huis van Boxtel ... 890, 893, 1066
Huis van de H. Leonardus van Veghel ... 1053
Huis van de Hertog ... 531
Huis van de Stad ... 597, 1193
Huis van de Zoete Moeder ... 1053
Huis van Leuven ... 412
Huis van O.L. Vrouw, Zetel der Wijsheid ... 1053
Huis van Oranje-Nassau ... 568
huisarmen ... 310, 312
Huisgezin, Het ... 168, 250, 428, 668, 982, 1132
huishoud- en industrieschool ... 968
huishoudschool ... 480, 969, 970, 1073
huiskerken ... 1069
huisnummering ... 345
huisstijl ... 636
huisvesting ... 190, 239, 248, 499, 643, 848, 1065
Huize Leonardus ... 312
Huize Sint-Agnes ... 935, 939
Huize Sint-Jan Baptist ... 976, 986
huizen van plezier ... 1024
Huizinghe De Loet ... 861
Hulp Spaarbank ... 943
Hulpbank ... 941
hulpgevangenis ... 75, 479, 1131
hulppolitiebureau ... 648
hulpstation ... 1036
Hulsstraat ... 976
Hulsterbrug ... 164, 739, 976
Hulstraat ... 739
Hultman, Carel Gerard ... 1098
humanistisch onderwijs ... 338, 1097
Hunkemöller, A ... 580
Hurk, Wilhelmine van den ... 604
Hurkens, A. ... 1111
Hurkmans, Antoon ... 816
huurlegers ... 1105
huurlingen ... 136, 137, 146
huursoldaten ... 137, 801
huwelijksbootje ... 119
Huybrechts, Jan ... 280, 687
Huygens, Constantijn ... 588
Huys van Sint Claes, Het ... 534
Huysmansmolen ... 281
hygiëne ... 238, 468, 476

I

iconografisch ... 755, 769
iemand aan de kaak stellen ... 525
iemand de duimschroeven aandraaien ... 525
iemand het vuur na aan de schenen leggen ... 525
iemand op de pijnbank leggen ... 525
iemand over de hekel halen ... 158, 1212
Ignatiusklooster ... 810
IHS-motief ... 1114
ijkkantoor ... 894, 916
ijklokaal ... 896
ijkmeesters ... 518, 525
ijsbijten ... 826
IJseren Man, Den ... 930
ijskelders ... 1187
ijsvogel ... 1216
ijzer ... 180, 248, 1012
IJzeren Man ... 187, 962, 1041
IJzeren Man, De ... 336
IJzeren Vrouw ... 249, 700
ijzergieterij ... 1161
ijzertijd ... 69
IJzertijd ... 69
Illustre Lieve Vrouwe Broederschap ... 130, 193, 320, 339, 340, 376, 383, 588, 764, 774, 791, 793, 798, 963, 1069, 1229
Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, beeld ... 773
Illustre school ... 339, 793, 858, 894
imitatiegoudleer ... 605

immuniteitsterrein 759
impressionisten 1100
In ‘t Hasewijntken 852, 856
In ’t Gulden Lam 371
In ’t Vergult Hecken 1135
In Amsterdam 978, 1138
In Constigh Boec 687
In de Braucuip 714
In de Drije Keisers 1150
In de Drije Swarte Mollen 347
In de Drueve 182
In de IJdele, Onrustige Wereld 120
In de Klomp 1071, 1072
In de Pellicaan 1058
In de Put 1058
In de Ramen 732, 911
In de Vergulde Ketel 373, 647
In de Witten Fortuin 1195
In den Aern 534
In den Brouwketel 316
In den Grooten Beer 488
In den Haen 373, 647, 648
In den Keyser 1124
In den Papagay 669
In Haarlem 1090
In Londen 901
in omnibus charitas 195
In Rome 372
In Sichem 1108
In Sint Pauwels 400
Inden Anker 721
Inden Entvoegel 721
Inden Gulden Backoven 367
Inden Gulden Herinck 1122
Inden Hoorn 718
Inden Luypaart 371
Inden Vos ende Craen 442
Indië 566
indigo 1087
indirecte belastingen 518
Indonesië 578
industriële ontwikkeling van de provincie 1103
infirmerie 751, 1102
influenza 238
informatiecentrum 1217
ingebieder 290, 292, 294, 518, 521, 525
ingezwenkte halsgevel 1155
inlaatwerken 1183
inquisiteur 796
inquisitie 421, 799
insteekgewelven 403
insteekkamer 302
insteekverdieping 329
Int Wilt Vercken 121, 125
intarsiawerken 546
integralisten 397
interbellum 133, 209, 210, 746, 757, 926, 1195
interdictum 522
Intermediair Uitvoerend Bewind 422
internaat 337, 969, 1222
Interpharm 249, 263
inundatie 77, 84, 824
inundatiegebied 835, 1201, 1215
inundatiesluis 162, 703
Investituurstrijd 614
investment badge 554
inwonersaantal 75
Ionische 316, 342, 473, 536, 1058, 1059, 1140
Ionische pilasters 241, 316, 473, 967
I-profiel 644
Irene, Emma Elisabeth prinses 322, 577
is dè wè 1160
Isabella, aartshertogin 224, 827
Isabella, fort 828
isotopenonderzoek 263
Israëls 538
Italië 602
iudex 521
ivo-mavo 996

J

jaarmarkt 508, 509, 957, 1012
jachthuis hertog 70, 501, 611, 852
Jacob 771
Jacobs, Antoine 1075
Jacobs, R. 977, 1138
Jacobskazerne 81
Jacobus de Meerdere 769, 949
Jacobus II, koning 568
jakobsschelp 391
Jan I, hertog van Brabant 634
Jan Koytsgasthuis/Meelmansgasthuis 98
Jan Moonsgasthuis 741
Jan Steen 566
Jansen, Antonius Franciscus 661
Jansen, B.A. 1198
Jansenisme 349
Jansenius, Cornelius 349
Janssen, Marcelis 261
Janssen, Marie 623
Janssen, Pieter 833
Jan-Stap-Netjes 1151
Janus en Bet 446, 1119
Janus Kiep 118, 435, 492, 493
Janus Kiepoog 435, 492
Japan-cuir 605
Jaquet, Joseph en Jacquet 551
jenever 250
jeneverkotten 870
jeneverstokers 725
jeneverzaken 870
Jeremia, profeet 769
Jeremias 619
Jericho- of Portugezenstraat 117
Jerichostraat 117
Jeroen Bosch Ziekenhuis 228, 234, 239, 547
Jeroen Boschhuis 314, 814, 1029
Jeroen Boschpark 824, 1177, 1189
Jeroen Boschplein 387
Jeroen Boschroute 156
Jeroen Boschtuin 378, 379, 497, 1001
Jerusalemskruis, Het 1121
Jeruzalem 296, 614, 615, 616, 619
Jesaja, profeet 391, 769
Jesumanneken, Het 647

jeu- de boulesbaan 1072
jezuïeten..... 215, 588, 589, 796, 861, 913, 1070, 1111
Jezuïetencollege 338, 340, 433, 828, 1096, 1097, 1165
Jezuïetenklooster 216, 823, 1098, 1107
Jezus en de Samaritaanse vrouw..... 756
Jheronimus Bosch 278, 314, 322, 325, 388, 393, 503, 509, 511, 512, 540, 542, 543, 651, 663, 771, 774, 955, 963, 1039, 1099
Jheronimus Bosch Art Center 156, 302, 393, 543
Jheronimus Bosch, beeld..... 928
Jochems, Marcelis 1180
joden 117, 270, 491, 806, 906, 923
Jodenpoort 122, 906, 923, 932
Jodenvervolging. 615
Johan Schildersgasthuis, Het 231
Johanna van Brabant, hertogin 633
Johanna van Castilië 413
Johannes (adelaar) 771, 785
Johannes de Doper..... 391, 445, 508, 511, 770
Johannes de Evangelist 511, 610, 616, 618, 619, 755, 768, 769, 770, 1052
Johannieterorde 613
Joinville, Jean de..... 613
Jonas en de Walvis 206
Jonas, De 1090
Jong, Jan de 484
Jonge Schuts..... 94
Jonge Voetboog, De schuttersgilde..... 93, 94, 260, 525
jongenskoor..... 792, 958
Jonkergouw 551
Jonkers, Henri..... 145, 697, 757
Joods Lyceum 269, 747
Joods rusthuis..... 120
Joods Scholierenmonument/plaquette..... 269
Joods Weeshuis 1164
joodse gemeenschap..... 806
Joodse Gemeente..... 423, 906
Joodse lagere school 747
Joodse Synagoge 906
Joodse traditie..... 550
Joris 610, 618
Journal de Département des Bouches du Rhin 427
Judasbrug 266, 691
Judastoren..... 266
jugendstil..... 123, 188, 299, 319, 368, 370, 390, 406, 661, 664, 731, 745, 746, 748, 845, 926, 1042, 1049
Juliana, koningin..... 562, 577
Julirevolutie..... 555
Julius Caesar..... 1114
justitia fundamentum regnorum..... 590
Justitia, vrouwe 588, 592, 593
jutteren 703

K

kaarsnis 403, 917
kaart van Joan Blaeu 583
Kaathovensche Poort 117
Kaathovensche Poort, straatje 119
Kalff, J. 287
kalfsvellen 604
Kalkbrug 247, 1015, 1200
Kalkschip, Het..... 215, 722
kalksteen 777, 778
Kalverendans, De 345
Kamer van Koophandel..... 560
kamer van rhetorica..... 80, 192, 277, 806, 913, 1070
kamerbewaarders 622
Kan, De 97
Kanaalstraat 701
kanalen- en wegenkoning 1199
kanalenkoning..... 681, 1011, 1063
kandelaber 333
kandijpot 446
kanjermonumenten 965
kanjerrestauratie..... 780
kanonnen 76, 257, 410, 532, 537, 541, 1182
kanonskogels..... 627
kanopassage..... 1187
kansel 424
kantelen .. 71, 76, 187, 196, 221, 256, 287, 426, 472, 838, 1029
kantongerecht..... 532
kantoorconcept..... 1194
kantwerkster..... 222, 717, 1060
kanunniken . 321, 459, 790, 792, 796, 858, 860, 861, 949, 957, 1111
kanunnikessen van Sint-Augustinus..... 129
Kapel der Illustre Lieve Vrouwe Broederschap 730
Kapel Klooster Mariënburg 1158
Kapel van de Broederschap van Sint-Jacob..... 142
Kapel van het Heilig Kruis..... 129, 204, 381, 713
Kapel van het Viskopersgilde 730
Kapelaan Koopmansplein..... 1103
kapiteins..... 1014
kapitelen 242, 316, 893, 1059, 1140
kapittel 131, 387, 393
kapittel van de Orde van het Gulden Vlies..... 437
kapittel van de Sint-Janskerk..... 149, 740
kapittel van Windesheim 1221
kapittel van Zepperen 1051
kapittelkerk 790
kapittelschool..... 338, 430, 431
kapittelzaal..... 676, 764
kapucijnen..... 193, 381, 808, 832, 881, 1078, 1080
Kapucijnenklooster 730, 1078
kardinaal Van Rossum..... 378, 396, 397, 540
kardinaal Van Rossum, beeld 928
kardinaal Willem van Enckevoort..... 814
Karel de Grote 409, 795
Karel de Stoute..... 75, 413, 517
Karel I, Engelse koning 567
Karel V, buste hertog 410
Karel V, keizer ... 75, 76, 77, 103, 341, 357, 407, 409, 410, 509, 516, 517, 533, 563, 564, 599, 637, 785, 790, 800, 801, 838, 862, 888, 1185, 1219
Karel van Gelre, hertog 77, 113, 909
Karel VI van Oostenrijk, keizer 568
karmel 213
Karper, De 1125
kartetsen 207
Kartuizerklooster..... 986
kartuizers 261, 517, 799, 949, 1222, 1223
kastanjebomen 753
Kasteel Breda 567
Kasteel Buren 567

Kasteel De Nemelaer 557
Kasteel Dieren 567
Kasteel Drakensteyn 579
Kasteel Heeswijk-Dinther 557
Kasteel IJsselstein 567
Kasteel Maurick 383, 567, 828, 829, 834
Kasteel Nieuw-Herlaar 886
Kasteel van jonkheer ridder Geerling van den Bossche 330
Kasteel van Ravenstein, 't 295
Kasteel, Het 1206
Kasterenbrug 404
katapulten 71, 76
katharen 614
Kathedraal Koor 792
kathedraal van Amiëns 759
kathedraal van Notre Dame 759
Katholiek dagblad voor 's-Hertogenbosch en omgeving 428
katholiek onderwijs 1072
Katholieke Illustratie 250
Katholieke Kerk 341, 775, 801, 1068, 1069
Katholieke Kring 123
Katholieke Leergangen 970
Kattendans, De 347
kazerne .. 144, 146, 315, 667, 815, 874, 1050, 1171, 1176, 1207
keel 89, 257, 689
keelmuur 90
keermuren 151
Keershuis, Het 445, 446, 489
keisnijding, De 393, 509, 512, 513
keizer Franz Josef II van Oostenrijk 928
keizer Frederik I Barbarossa 611
keizer Frederik III 645
keizer Hendrik V 411
keizer Jozef II van Oostenrijk 142
keizer Maximiliaan van Oostenrijk 75, 129, 131, 258, 325, 408, 409, 410, 413, 437, 506, 509, 637, 659, 902, 944, 963, 1061, 1222
keizerlijk wapen 533
Keizerlijke Munt in Wenen 1076
Keizersgang 913
Keizershof 407, 411, 887, 919, 948, 1064, 1193
kelderlichten 1042
Kempen, A.J. van 201
Kempen, De 70, 151
Kempenland 503, 592
Kempisch Plateau 188, 962, 1174
Kemps 1002
kenmerken
Amsterdamse school (1910-1930) 843, 1019, 1196
art deco (1910-1940) 370
art nouveau/jugendstil (1890-1920) 370
barokstijl (1675) 886
Bossche school 485
Delftse school/traditionalisme (1925-1955) 1196
eclecticisme (1850-1900) ... 731, 845, 1042, 1049, 1146
gotiek (1230-1560) 307
heroriëntatie/nieuw historiserende stijl (1905-1925) 747
Hollands classicisme (1630-1700) 536, 1059
interieurstijl (expressionisme) 844, 1019, 1197
Lodewijk de XVI stijl(1770-1800) 1102
Lodewijk XV stijl (periode 1740-1770) 818
maniërisme 458
neoclassicisme (1800-1870) 314
neogotiek (1840-1900) 426
neorenaissance (1850-1900) 732, 1134
rationalisme 927
renaissance (1530-1630) 458, 1126, 1144
Vingboonsstijl 1059, 1140
Kerk en Staat 83
Kerk in de Kerkstraat 790
Kerk met de Groene Ruitjes 383, 385, 386
kerken 75, 146, 426, 800, 810, 956, 977
kerkenraad 80, 800, 806, 894, 1069, 1070
kerkfabriek 759, 760, 788, 1054
kerkgang 277, 809, 810
kerkhof 129, 141, 143, 146, 195, 235, 240, 459, 522, 676, 941, 948, 955, 956, 996, 1010
kerkhof hervormden 998
kerkhof van de Sint-Jan 955
kerkkoren 792
Kerkopbouw Binnenstad, rapport 1003
kerk-op-zolder 1137
kerkpatroon 755, 768
Kerkpleintje 417
Kerkstraatje 373, 374, 1058
Kerkstroom 160, 167, 464, 837, 986
kerktuintje 417
kermis 509
Kermismarkt 508
Kersemaekers, J. 245
Kerssens, Piet 963
Kerstraet 399
Keser, Guus 258
Keser, Marianne 258, 1160
Kessel, Piet van 553, 963, 1195
Kessel, Willem van 760, 764, 788
ketters 523, 798
Keulen 615
Keulen, Marcilius van 788
Keulen, Olivier van 613
Keulsche Kar, De 326
Keulse Dom 759
keur 74
Keuringsdienst van Waren 735
keurmeester 848
Keyser, Hendrick de Vereniging 329
Kijkshop 1018
kikker 265, 814, 963
Kikvorschen 192, 814
kinderarbeid 249
kinderspeelplaats 1214
kindersterfte 876
kinderwet 249, 571, 572, 991
King Billy 593
kinkhoest 238
Kistenboek 263
Klaaglied der Bossche Burgers 641
klap verkeerd slaan 623
klapwakers 526, 622, 623, 979, 1161
klauwstukken 707
klaverblad en molenrad 635
Kleef, Willem van 77

kleermaker 222, 717, 833, 1060
Klein Begijnhof 134, 881, 892
Klein Duimpje 548
Klein en Groot Spookhuis 881
Klein Glazen Hekken, Het 419
Klein Plantsoen 1216
Klein Rome 120, 677, 796, 832, 1104
Klein Spookhuis 900
Klein Stadhuis 925
Klein Versailles 567
Kleine Beer, De 489
Kleine en Grote Waag, De 930
Kleine Fortuyntje, Het 1094, 1164
Kleine Hekel 88, 91, 96, 112, 116, 151, 156, 158, 159, 256, 281, 342, 404, 709, 1200, 1204, 1212
Kleine Hekellaan 256
Kleine Inundatie 824
Kleine Ketel, De 1095
Kleine Lombardstraat 590
kleine luiden 516
Kleine Visscherije, De 1122
Kleine Vughterstroom . 151, 164, 167, 168, 169, 170, 407, 462, 463, 464, 681, 728, 905, 906, 982, 1132, 1143, 1163
Kleine Waag, De 518, 930
Kleine Winst, De 511, 651
klepperman 1087
klepstuw 156
Kleren van de Peer, De 682, 997
klerken 518, 531
kletsmajoor 447
klezoren 1065
Klinkers, De 440
klisklezoren 899
klittenband 585, 601
klok 596, 598, 622, 625, 626
Klok, De 712
klokgevel 884
klokkengieterijen 75
klokkengieters 1099
klokkenstoel 776
klokkenverdiepingen 766
Klompenstraatje 1058
Klompers, Th.J. 240, 242, 243
Klönne, B.H. 610
Klooster Achter de Tolbrug 694, 1051
Klooster Bethanië 141, 261, 950, 1051
Klooster der Zwartzusters op de Papenhulst 479, 1131
Klooster Mariënburg 967
Klooster Mariënburg Woensel 190
Klooster Mariënhage 103, 713, 921, 1050
Klooster Mariënwater te Coudewater 636
Klooster Porta Coeli 261, 795, 949
Klooster Sint-Annaborch 1096
Klooster Sint-Elisabethsdael 747
Klooster van Baseldonk 259
Klooster van de Abdij van Trudo in Sint-Truiden . 465, 686
Klooster van de Broeders van het Gemene Leven 831
Klooster van de Cellebroeders/Alexianen 194
Klooster van de Dominicanen 301
Klooster van de Franciscanen Minderbroeders ... 399, 676
Klooster van de Franciscanessen 480, 969, 1073
Klooster van de Kruisheren 457, 463
Klooster van de Minderbroeders 466, 676, 1087
Klooster van de Paters Redemptoristen 1000
Klooster van de Predikheren 224, 302, 354, 694, 695
Klooster van de Reguliere Zusters van Maaseik 944
Klooster van de Zusters Augustinessen 944
Klooster van de Zusters JMJ 807
Klooster van de Zusters van de Choorstraat 741
Klooster van de Zusters van de Derde Regel van Sint-Franciscus 1139
Klooster van de Zusters van Orthen 378, 500, 700, 701
Klooster van Sint-Geertrui 824, 944, 994
Klooster Zusters van het Gemene Leven/Mariënburg 969
kloostergemeenschappen 1221
kloosterhabijt 1096
kloosterkapel van de Predikheren 545
kloosterkerk 130, 193, 213, 338, 432, 437, 459, 677, 1000, 1026, 1060, 1097
Kloosterkerk van de Jezuïeten 1165
kloosterkozijnen 1071, 1107
kloosterlingen . 77, 80, 101, 118, 193, 197, 261, 321, 457, 459, 460, 466, 468, 831, 882, 903, 950, 1221
kloostermoppen 71, 326, 758, 1131
Kloosterorde van de Alexianen 1055
Kloosterorde van de Clarissen 330
kloosterorden 71, 75, 193, 457
kloosters 75, 77, 79, 120, 137, 146, 198, 261, 799, 949, 1086
Kloostersingel 193, 582, 1078
Kloosterstraat 835
kloostertuin 359, 379, 414, 497, 1001, 1073
kloot 727, 893, 1074
klopjes 1067
Klosbeugel, De 446, 452, 483
Kloveniersgilde 283
klover of couleuren 94
kluis 1055
kluizenaarsorde 261, 949
kluizenares 1055
Knijnenberg, Den 427
Knillis 1075
Knillis, raadsgroepering 278
Knuppeltjesbrug 1174, 1185, 1190
koeien denken heel diep na 904
koeloven 938
Koemans 1002
Koenen, A. van 594
koepel 389, 390, 462, 467, 745, 768
koepel Sint-Jan 785
Koepoort 74, 960, 965, 974, 1131
Koepoortstraatje 974
Koestraat 960
koetshuis 174, 343, 686, 696, 737, 817, 866, 872, 892, 901, 959, 1065
koetshuis van de Sint-Jan 319
Koffermakersstraat 1045
Koffermekersstraat 1045
koffiebranderij ... 98, 222, 300, 348, 716, 717, 1016, 1060
koffiebranderij De Drie Mollen 349
koffiehuis 130, 398, 656, 869, 870
koffieraffinaderijen 248
Koffiestraatje 246
Kok, Wim 1072
Kokhuis, Leo 539

kolfbus 94
Kolleke, 't 712
koloniaal 1048
koloniale stijl 844
koloniale waren 248, 680, 1062
kolossale orde 536
Kolveniers, De schuttersgilde 93, 283, 589
Komische Folkloristische Fanfare De Kikvorschen192, 814
koning Andreas II van Hongarije 698
koning Christiaan van Denemarken 303
koning Hendrik VII van Tudor 1071
koning koopman 573
koning Leopold van Saksen-Coburg-Gotha 557
koning Lodewijk Napoleon Bonaparte 137
koning van België 1072
koning van de Eburonen 885
koning van Engeland 562
koning van Frankrijk 562
koning van Holland 571
koning van Ierland 562
koning van Schotland 562
koning Willem I 84, 420, 421, 424, 681, 807, 819, 956, 991, 1011, 1063, 1199
Koning Willem I College 95, 504, 546
koning Willem II 247, 819, 1095, 1164
koning Willem III 1177, 1189
koning, gilde 1208
koningin Beatrix 579
koningin Juliana 577
koningin Paola 1072
koningin Wilhelmina ... 353, 540, 576, 577, 578, 669, 906, 952, 1207
koningin-moeder 576
koningin-moeder Emma 906
Koninginnetrap 1072
Konings, Jan-Karel 1003
Koningsbier 712
koningschieten 94
koningsgezinden 868
Koningsgulden 887, 1013
Koningstheater 1057
Koninklijk Besluit 573
Koninklijk Museum 571
koninklijk toilet 353, 952
Koninklijke Bibliotheek 571
Koninklijke Klokkengieterij Eijsbouts 775
Koninklijke Marechaussee 1193
koninklijke onderscheidingen 636
Koninklijke School voor Kunst en Nijverheid in ‘s-Hertogenbosch 558
Koninklijke School voor Kunst, Techniek en Ambacht 540, 558, 628, 638, 927, 1034, 1103
Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten .. 340, 542, 555, 558, 608, 777, 778, 1036, 1072, 1100, 1103, 1145
Koninkrijk België 557
Koninkrijk der Nederlanden 309, 580
Kookworst 966
kooltjes 1046, 1152
koopmankoning 573, 1199
Koopmans, kapelaan 271, 580
koorbanken 785
kooromgang 761, 763, 1003
kooromgang Sint-Jan 784
Koorstra, Peter 1208
Kop van Het Zand 1178
Koperen Knop, De 357
koperen koning 573, 1199
koperslager 156, 307, 450, 685
Koppens, A.M. 553, 638
koppige koning 573, 1199
Kops, Frans 349, 391, 542, 777
koraalmuziek 622, 979, 1161
koren- en zoutmeters 627
Korenbeurs, De 250, 324, 486, 527, 725, 916
Korenbeurs, De Ridderstraat 443
Korenbrug 444, 486, 848
Korenbrugsluis 158, 1212
Korenbrugstuw 151, 162, 445, 487
korenhandel 250, 725
korenkoopman 219
korenkopers 626, 1058
korenmaat 1118
korenmarkt 680, 848, 923, 1063
korenmolen 685
korenwijnstokers 250
korenwindmolen 1171
Korinthisch 786
Korinthische 100, 342
korpschef 526
korstmossen 155, 265, 681, 732, 1182, 1214, 1215
korstzwam 1182
Korte Kerkstraat 416
Korte Kolperstraat 223
Korte Tolbrugstraat 693
kortelinggaten 899
kortingssysteem 1017
Kortmann, Constant 1098
Korus 542
Kosmopoliet 1027
kosterij 144
kosterswoning 195, 196
koudwaterproef 523
Koyt, Aert 1191
Koyt, Jan 1191
KPN, Prins Bernhardstraat 547
Kraaijvanger Architecten 849
Kraaijvanger, Ben 822
Kraaijvanger, Evert 822, 1044
Kraaijvanger, Herman 822, 1044
kraan 247
Kraan, De 177
kraankinderen 627
Kramer, M. 929
kramerijen 508
Kramers- en Tingietersgilde 375, 661
Kramersgilde 204, 534, 559, 713
krankzinnigengesticht 352, 951
krankzinnigenverpleging 197, 742, 747
Krant van Drakensteyn 416
krèk wè’k wou. 447
Krengelgang 1191
Krichheimer Muschelkalk 850
Krijbolder, J. 604
krijger 618
krijgsgeschiedenis van de stad 1217

Krijters, de 797
Kring Vrienden van ‘s-Hertogenbosch .. 68, 101, 156, 258, 283, 302, 410, 446, 666, 695, 775, 914, 1135
Kring Vrienden van ’s-Hertogenbosch 393
Kringenwet 836
Kringhuis 819
KRO’s Brandpunt 809
Krom 1167
Krommenacker, Addy van den 773, 1111
Krommeweg 169
Kroniek van Molius 902, 923
Kroniek van Sint-Geertruy 383
Kroon, August 705
Kroon, De 308, 1092
Kroon, de regering 606, 629, 630
Kroon, Jos de 460
Kroon, Jozephus de pastoor 846
kroonlijst 350
kroonluchters 551, 638
Kroontje, 't, café 975
Krop, Hildo 258
krotwoningen 114
kruidenierswinkel 1017
kruiers 627
kruikenzeikers 1086, 1128
kruinschering 320, 322
Kruis- of Vughter (binnen)poort 75
kruisbasiliek 767, 1003
kruisbogen 1208
kruisbroeders 174, 460
Kruisbroedershekel 75, 151, 152, 156, 158, 160, 161, 167, 464, 837, 841, 1132, 1180, 1212
Kruisbroedersklooster . 126, 160, 457, 461, 463, 837, 986, 1021, 1207
kruisdragers 459
kruisdraging 983, 1137
Kruisdraging, schilderij 514, 543
kruisgewelven 414, 473, 474, 684, 856, 1124
kruisheren 459, 727, 832
kruisiging 983, 1137
Kruiskerk 160, 461, 837, 986, 1131, 1143
kruispannen 844
Kruispoort 129, 479, 1131, 1132
kruisribgewelven 532, 637
kruisridders 614
kruistochten 538, 609, 612, 613, 614, 615
kruisvaarders 613, 614, 615
Kruisweg 1001
Kruithoorn, de 251
Kruithuis 74, 78, 84, 204, 205, 207, 208, 474, 484, 711, 713, 839
kruithuis, Citadel 1208
kruitkelder 266, 838
kruitmagazijn 207, 259, 261, 266, 267, 361, 1128
kruittoren 266
kruittoren 1 266
kruittoren 2 266
kruittoren 3 266
kruittoren 4 267
Krul, De 686
KTA 558, 628
kuch 1127
kuiper 478, 494
Kuipers, Frans 757
Kulturkampf 384, 748
kunst en cultuur in de middeleeuwen 1099
Kunst van De Gruyter, De 1016
Kunstacademie 558
kunstschatten 325
Kupke, Het 932
kuras 138
kurassiers 544
Kuyer, P. 1182, 1225
Kuyper, A.H. dokter 236
Kuyper, Abraham 385, 421
Kuyper, E.J.C.M. de 552, 606, 887
Kuyper, Jan de 887
Kuypers, Frans 1004
Kuypers, Jos 972
Kuysten 988
Kuystens- of Loyensmannengasthuis 193, 988
kwakzalvers 509
Kwanten, Jesualda 1119
kwartiermeesters 534
kwartiers gezaagd 550
kwawivenstraf 524
kweekschool 272, 340, 480, 968, 969, 970, 972, 1072, 1073
Kweekschool Concordia 741
kweldergebied 835, 1215
kwezeltjes 1067, 1114
kwijtingen 522
kwik 156

L

La Méprise 134
La Paz 252, 317
laagschout 515, 521, 523, 866
Laan, Hans van der 207, 484, 818
Laan, Nico van der 207, 484
Laan, Van der architectenbureau 1108
Laar, Arnold van de 552
Laar, J.T.M. van de 553
Laat, H.A.J.M. de 543
Laat, Hendrik de 1115
laatgotische . 102, 132, 356, 359, 414, 459, 461, 490, 759, 770, 889, 950, 974, 1027, 1071, 1166
laatmiddeleeuws 301, 470, 471
laatrenaissance 458, 1125
Laatste Avondmaal 770, 783, 1102
laatste oordeel, Het 511
Laatste Oordeel, Het 395, 770, 771, 774
Laatste Oordeel, Het, glas-in-lood 774
Lacroix, Alphonse 605
ladderramen 843, 1019, 1196
ladders 979
laddervensters 842
ladderzat 109, 876, 910
laden en lossen van schepen 107
Laer, Reinier van der 887
lagere scholen 340
laken 180, 847, 1012
lakenbereiders 1086, 1128
Lakenhal 502, 531, 652, 657, 847, 848, 849, 852, 854, 1085

lakenindustrie.....155, 732, 911, 1085, 1086, 1128
lakenkoopman..... 890
Lakenmarkt..... 503, 649
lakennijverheid.....75, 151, 991, 1086, 1096
lakense pakken..... 1085
lakensnijders 74, 847
lakenververs..... 151, 156, 1085, 1086
lakenvollers 1086, 1128
Laken-Zegelaars..... 640
lakmoesfabriek..... 732
Lambermont, L.M. 1139
Lambooy, R.J.J. 418, 542, 606, 864
Lambooybrug 1204
Lambooy-Klunder..... 176, 191
Lamers & Indemans..... 249
Lammers, Maarten..... 1194
landarbeider..... 618
Landgoed Coudewater 352, 951
Landgoed De Mortel..... 148, 216
Landgoed Herlaer..... 734
landhoofden.....163, 405, 701, 707, 713, 945
landhoofdpoorten..... 74
landjuweel..... 277
landpoorten..... 71, 157, 275
landschapschilderkunst..... 543
landsregering..... 520
landtol 1050
landvoogd..... 563
landvoogdes 207
Lange Kolferstraat 1085
Lange Kolperstraat 223, 1085
Lange Korenstraatje 1058
Lange Sijn, De 528
Langhe, J. de..... 562
Langstraatlijn..... 1036
Lansbergen, Peter van..... 1193
Lanschot 374
Lanschot Stichting, Van 866, 967
Lanschot, A.J.A. van..... 376
Lanschot, Adrianus Franciscus van..... 375
Lanschot, Augustinus van..... 376, 467, 615
Lanschot, Cornelis van.....373, 375, 647, 648, 661, 705
Lanschot, F. van Bankiers NV.....102, 222, 373, 375, 647, 712, 714, 921
Lanschot, F.J. van. 376, 511, 541, 552, 553, 606, 638, 866, 1076, 1202
Lanschot, Franciscus van 376, 866
Lanschot, Godefridus L.H. van..... 376
Lanschot, Godefridus van..... 374, 375, 648, 661
Lanschot, H.F.M. van 376, 552, 596, 606
Lanschot, Henry van 865, 866
Lanschot, J.M.G. van 553
Lanschot, Johannes C. van..... 376
Lanschot, Lambertus van..... 375
Lanschot, Van familie 375, 715, 865
Lanschot, W.M. van..... 376
Lanschotje 373
Lanschotstichting, J.C. van..... 269
Lanschottoren, Van 375
lantaarnpalen 1040
Lasso, Orlando di..... 321
Lateux..... 781
Lathouwers..... 251
Latijnse school..... 336, 337, 339, 341, 430, 431, 624, 692, 793, 1096, 1100
Latijnse spreuk 552
latrine..... 510, 892
Laurentien, prinses..... 579
lavasteen..... 777
le fou pédalant..... 219
Le Petit Matelot 445, 488
ledige luden..... 516
Lee, L. v.d. 687
Leeghwater, Jan Adriaansz.....78, 828, 1186
Leemputte, Cornelis van den 887
Leemputte, Henricus van de 816
Leen en Tolkamer..... 1089
leenmannen 330, 410
leer 180, 249, 457, 1012
leerindustrie.....75, 188, 250, 962, 1174
Leerke plezeerke 275
leerlooierij..... 126, 152, 719, 736, 874, 1161, 1216
leerlooiers 156, 626, 1119
leerplichtwet 1900 968
Leest, Pier van 154
Leeuw, De sigarenfabriek..... 252, 842
Leeuw, Hendricus de..... 1151
Leeuw, Jan de..... 887, 1014
Leeuw, Marius de 200, 384, 546, 636, 775, 781, 854, 907, 1031, 1190
Leeuw, Oscar.....144, 145, 926, 948
Leeuwenburg, De 659, 660
Leeuwenhart, Richard 613
leeuwenkopjes 635, 715, 1025
leeuwenpaar 593
leeuwenscalp 588
legaat 115, 228, 230, 351, 950, 954, 1034
Legenda Aura 942
Legenda Aurea 558, 769
legende Sint-Joris..... 1149
Legermuseum, Delft..... 555
legerplaats ’t Harde..... 555
legwerkers (tapijtwevers) 1099
Leicester, graaf van 565
Leidens Ontzet 801
Leipzig 1813 550
Lekkerbeetje 364, 543, 903
Lekkerbeetjeslaan 364, 545
Lekkerbeetjesstraat..... 364, 545
Lelie, De Hinthamerstraat..... 389
Lelie, De Hooge Steenweg..... 377
Lelie, De Markt.....622, 639, 917, 918
Lelie, De Pensmarkt 856, 857
Lelieveld, Jeannie van 183
Lennisheuvel 1225
Lentjes..... 1094
Lentjes & Drossaerts 1094, 1105
Leo XIII..... 1002
Leonardus van Veghel.....391, 392, 462, 784, 788, 883
Leopold I 557, 574
lepel 486
Leppersz, Joost Gerits die 797
lepralijders 237
Leprozenhuis..... 77, 337
leren emmers..... 1162
lessenaarsdak..... 673

Leuven 70, 339, 518, 522, 613, 615
Leuvense Poort 71, 204, 289, 292, 293, 294, 295, 522, 713, 990, 1207
Leuvenzaal 598
levensmiddelen 251
Lewis, Ann Orr 577
Leygraaf 151
liberalen 809
libertijnen 831
lichtmasten 1119
Liedertafel Oefening en Uitspanning 386
liefdadigheidsgestichten 677
liefdadigheidsinstellingen 75, 115, 230, 351, 950, 954
Liefdesgesticht In Omnibus Charitas 198, 199, 200
Lieve Vrouwe Broederschap 511
Lieve Vrouwebeeld 505
Lieve Vrouwebrug 325, 496, 497
Lieve Vrouwehuisje 507
Lieve Vrouwepoort 320, 324, 325, 497, 923, 930
Lightenveld, L.A., kapitein 555
ligplaats 1011
Liguori, Alphonsus de 912, 1001
Lijckpoort 495, 496
lijdensaltaar Sint-Jan 785
lijfrenteboek 621
lijfstraffen 293, 524
lijk 523, 622
lijkenhuis 241, 242
Lijnwaatkist, De 297
lindeboom 417, 753, 754
Linden, Felix van der 1041, 1044
Linden, Fons van der 212
liniebier 447, 472, 712
linnen 75, 476, 1085, 1096
linnenfabricage 75
linnenmarkt 725
linnenwevers 627
lintfabriek 222, 717, 1060
Lintmolen, De 222, 299, 717, 1015, 1016, 1060
lintwerkers 627
Lionsclub 380, 497
Lippe-Biesterfeld, Bernard Leopold Frederik von, prins 577
Lips 249
Lips, fa. 270
Lisman, J.H.M. 774
Literaire Prijs van de Groot-Kempische cultuurdagen 1142
Lith de Jeude, Van 381
Lith, Christiaan van 302
Lith, Dirk van der 535, 536
Litsenborg, Martinus van 816
liturgie 792, 1099
liturgische diensten 792
Lizzy Ansingh 562
Lobach, L.J.J. 553
Lockheedaffaire 578
Lodewijk de XIV 330, 335, 467, 567, 568, 590
Lodewijk de XV 305, 307, 316, 551, 745, 817
Lodewijk de XVI 551, 872, 892, 1101
Lodewijk IX van Frankrijk, koning 613
Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen 412
Lodewijk-kerkjes 571
Loeff, H.J.M. 189, 542, 545, 606, 736, 755, 1044
Loeff, J.A. 330
Loeffsbrugge 1163
Loerakker 527
Loet, De 533, 861
loetsmeester 788
Lof der Zotheid 341
logement 221, 472, 480, 657, 869, 881, 1064
logement De Plaats Royaal 990
logement Het Duifje 662
loggia's 370
logiesgeld 137
logo 636
Lohengrin 669, 869
Lokhorst, J. van 1165, 1167, 1168
Lombard 118, 434, 491, 937
Lombarden 117, 118, 407, 434, 491, 936
Lombardenhuis 408, 531, 853
Lombardije 75, 117, 491, 853, 936
Lombardje 72, 118, 119, 168, 172, 434, 466, 937, 976, 1021
Lombardsbrug 170, 216, 1163
Lombardsijde 565
Lombok 1177, 1189, 1190
Lommerd 118, 491, 937
Loo, F. van der 493
Loo, Het 555, 575, 577
lood 156, 180, 1012
lood- en tinpletterij 1198
loodgieter 371
loodglas 938
loodjes 236, 310
loodsmeester 383, 1099
loodvoeg 1071
looiers 151
Lootgietersstraetken 494
Lorentz 425
Losecaat, J. 606
loterykramen 509
Lotharingen 614
Louvre 514, 543, 590
Louw, Pieter de notaris 495, 497, 498
Louwschepoort 327, 850
Lovensche Poort 292
Loyen, Willem 193, 988, 1064
Loyensgasthuis, Het 1064
Luana, prinses 579
Lubbers Landschap Architectuur en Stedelijk Ontwerp 240
Lucas (rund) 771, 785
Luchinger, Joris 223
luchtbogen 113, 307, 436, 767, 1111, 1147
luchtboogbeeldjes 767
luchtboogfiguren 763, 765
luchtboogruiters 767
luchtboogstoelen 763, 765, 767
Lucia, Heilige 392
luidklok 424, 625, 775
Luijckx, Simon Antonius 1136
Luikerwalen 938
Luikse glasblazers 1224
luipoort 769
luistervinken 638

luistervinkjes 1025
luitenant-gouverneur 563
Lumey 884
Lunetten 84
Luns, Huib 558, 628, 927, 1103
Luns, Joseph 628
Luther, Maarten 77, 257, 341, 421, 704, 797, 799, 801, 1104, 1181
lutheranen 421, 806
Lutherbijbel 1106
Lutherse Gemeente 1105
lutherse kerk 247, 383, 1105, 1206
Lutherse Kerk 422, 423, 548
Lutkie en Cranenburg 250, 428
Luxemburgse kwestie 575
Luyben, A.F.X. 552, 606
Lycië 558
Lysscap, De 532, 637

M

M.U.L.O. van het Heilig Hart 741
Maagd van Tricht, De 302
Maagd, Heilige 619
maalgeld 517
maaltechniek 1186
Maarschalkerweerd, M. 392
Maarten van Rossum 113, 136, 303
Maas 69, 76, 78, 151, 828, 835, 962, 1174, 1184, 1215
Maas en Waal 1023
Maas, bakker 1095, 1164
Maasgebied 180, 1011
Maaskant, Hugh Aart 1098, 1164
Maasland 188, 458, 503, 592, 622, 635, 962, 1174
Maaspoort, wijk 69, 607
Maastricht 592
Maastrichtse bierbrouwerij Ruttens 1146
Maas-Waalkanaal 1202
Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen 341, 376, 418, 608, 941, 943, 1109, 1145
Maatschappij van Brandverzekering voor het Koninkrijk der Nederlanden 581
Mabee, Jasper 624
Mabel, prinses 579
Macpherson, Pieter 861
Madonna met Kind 271, 580
Maelstroom 758, 1010
Maghet van den Bossche, De 107, 343, 389
Magriet Heerengasthuis 98
Magusanus, Hercules 69, 885
Mahie, Jan Hendrik 1225
Maij-Weggen, Hanja 1098
Maire, Hans le 603
makelaar 1070
Malavalle, Wilhelmus van 132
Male, Lodewijk van 412, 633, 634
Maliebaan 1202
maliënkolder van Lekkerbeetje 1132
Malmberg 96, 250
mammoeten 69
mandenmaker 222, 494, 717, 1060
Mandenmakersstraatje 179
manege 194, 256, 268, 269, 271, 691, 692
maniërisme 458
maningen 522
Mann, firma 1041
mannenklooster 1221
mannetjes- en wijfjesvaren 155, 681
mansardedak 1042
mansardekap 673
Mansfeld, graaf 541, 928
mansio 222, 935, 1060
manslach 523
Mantuaanse Successieoorlog 827
manufacturen 508
manufactuurwinkel 584
Marck, Adolf van der 963
Marcropedius 338
Marcus (leeuw) 771, 785
Maréchal, J.M. 1214
Maresius 339, 793
Maretz, docent 339, 793
Margaretha van Parma 797, 799, 801
Margraff, bruggetje van 842
Margriet Francisca, prinses 577
Margriet Spijkersgasthuis 134
Maria 321, 325, 497, 616, 771, 972
Maria Beeweg 941
Maria Boodschap 321
Maria Christina, prinses 577
Maria Lichtmis 322
Maria Magdalena 757
Maria Magdalena, altaar 355
Maria Reginakerk, Boxtel 547
Maria van Bourgondië 258, 410, 413, 495, 500, 963, 1222
Maria van Hongarije 801
Maria Visitatie 445
Maria Zetel der Wijsheid 757
Maria-altaar 325
Mariabeeld .. 149, 282, 298, 302, 445, 446, 452, 483, 488, 695, 712, 745, 772, 790, 806, 808, 884, 1112
Mariadevotie 322, 807
Mariakapel 383, 392, 393, 445, 766, 772, 1052
Mariaklok 142, 143, 392, 532, 533, 536, 626
Marialof 809
Marialyceum 315, 379
Mariamaand 446, 489, 773
Marianisje 469
Mariaomgang 148
Mariapaviljoen 245
Mariaplaats 264
Mariaportaal 768, 769, 781
Mariaverering 321, 323, 445, 912
Mariënburg 751
Mariënburgcomplex 480, 968
Mariënburgklooster 480, 799, 968, 969, 1072, 1073, 1158
Mariënhage, priorij 101
Maris 538
Maritiem 1204
Mark, P.J. van der 200
marketentsters 262, 1201
Markt 531, 622
markt- en veilingmeester 487, 1116
Markt van Halfvasten 508
Markt van Onze Lieve Vrouwe Geleide 508
marktcentrum 75, 680, 1062, 1199

marktgelden 641
marktgraafschap Antwerpen 412
marktoproer 641
marktrecht 518
marktschepen 1012
Marktstroom ... 91, 99, 102, 119, 152, 157, 170, 191, 222, 276, 670, 920, 921, 1009
marmer 598
marsen 859
marskramer, De 514, 543
marskramers 190
martelaar van Gorcum 392, 462, 884
martelaarsattributen 461
martelkamer 293
Martens, Pierre 822
Martini, Anna Maria Emilia 1112
Martini, Antoni 1013, 1113, 1114
Martini, Hendrik Bernard 1112, 1113, 1114
Masahisa Goi 127
Masius, Ghisbertus 78, 315, 338, 340, 692, 816, 1097
Massageten 542
matenstelsel 484
Materhuis, Het 1222
matige (temperantia). 619
mattenbies 858
Mattheus 618, 771, 785
mattoenen 522, 956
Maurits, prins 136, 544, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 827
Maurits, zoon koning Willem III 574
Máxima, prinses 579
Maximiliaan van Oostenrijk 241, 500, 533, 608, 634
mazelen 238
Mechelen, Margaretha van 566
Mechelse goudleermakers 602
Mecklenburg-Schwerin, Hendrik van, hertog 576
medaillons 586
medische zorg 236, 237, 238
Meelbaal, De 901
Meelmans, Christina 98, 1191
Meelpoort, De 669
meerderheidscollege 631
Meermin, De 1139
meerpalen 1182
Meerten, Hans van 553
Meervenne, Aleyt van de 322
meestertitel 626
Meeuwis, Wilco 122, 246, 475
Megen, graven van 498
Megens, André 246
meier 515
Meierij 69, 73, 75, 235, 310, 339, 351, 352, 503
Meierijplein 702, 1037
Meierijsche Kar, De 296, 297, 942
Meijring, A. 924
meisjeskoor 958
meisjesschool 340
Melanen 653
Melchior 771
Melpomene 386
memorie der mond behoeftens 138
Menno van Coehoorn 81, 89, 282
Mensing, Jan 603, 604
Méprise 1024
Mercurius 374, 540, 926, 927, 1038, 1039
Mercurius, beeld 928
meridiaan 582
Merode, Van graven 928
Merodes 588
mesolithicum 69
messen 75, 180, 506, 1010, 1012, 1132
messen- en speldenmakers 1132
Mestwagen, De 220
met klinkende munt betalen 888
metaal 251
metaalnijverheid 248
metopen 346
Metro-supermarkten 1017
metselaar 887, 953
Metsenaer en Timmerman 436, 1110, 1111
Metsius, Laurentius 314, 315, 667, 803, 816
Metzelaar, Johan Frederik 992
Metzelaar, Willem Cornelis 992, 993, 1030, 1032
Meysing, J. D. 405, 701, 1076
mezzanine 198, 313, 314, 863, 866
Mgr. Prinsen 387, 390
Mgr. Prinsenschool 1053
Mgr. Zwijsenschool 1053
Michelin 249
Michelinster 1024, 1188
Michiels, professor 271
middelbare handelsavondschool 1053
middelbare Latijnse school 340
Middelborch 856
Middelburgsche Schip, Het 184
midden- of vieringtoren 766
Midden-Europese Tijd 582
middenpaleolithicum 69
middentoren 424, 790, 834
midwinterfeesten 559
Mierde, Adam van 149, 741, 935, 1219
Mierdegasthuizen, Adam van 149
Miert, Louis A. van 222, 370, 715, 716
Milanen 290
Mildert, Hans van 225, 804
militair commandement 315
militair hospitaal 130, 235, 262, 437, 498, 815, 1061
Militair Inundatiepeil 825
Militair Tehuis 380, 382, 643
militair wachthuisje 159, 1213
militair zwembad 700
militaire bakkerij 845, 1127
Militaire Gerechtsplaats 1082, 1182
militaire gevangenis 217, 1021, 1026, 1027, 1207
militaire gouverneur 1097, 1098, 1105, 1106
Militaire Luchtvaart Museum, Soesterberg 555
militaire rechtbank 1207
Militaire Willemsorde 555
minderbroeders .. 213, 522, 588, 676, 742, 799, 832, 890, 891, 903, 956, 963, 983, 1067, 1070, 1137, 1138, 1140
minderbroedershek 675
Minderbroederskerk 1026, 1083, 1105
Minderbroederskerkhof 531
Minderbroedersklooster 217, 246, 467, 675, 694, 852, 1021, 1026, 1058, 1207
Minderbroederspoort 508
Ministerie van Eredienst 422, 1002

Minne, Pieter 535, 536, 925
Minnen, Aleid van der 511
Minnepaar met Nar bij een fontein 278
Minos 756
minuutakten 621
minvermogenden 700, 844, 1048
Mirakel van Herkenrode 1135
Mirakelbeeld 148, 452, 733, 781, 789, 815, 963, 1135
Mirakelboek 445, 446, 773, 789, 807
mirakelspelen 955
Mirion 938
mirlitons 814
Missa In die Festo 651
missiegebied 1069
missiven 621
Misverstant, Het 134, 1024
Mivion 935
Moderne Devotie 1221
modico 918
moederkoren 355
Moedermaagd geeft de rozenkrans aan de H. Dominicus, de 1141
Moer, Gobelinus 138, 775, 948, 1099
Moer, Jaspar 510
Moer, Willem en Jaspar 625, 775
moeras 188, 216, 1174, 1176
Moerasdraak 827, 835
Moerasdraak, trekbootje 1215
moeraskartelblad 836
moerbalken 92
moerbinten 551
Moerkerk, Herman 156, 275, 553, 638, 777
Moerputten 151
moestuin 109, 174, 190, 235, 238, 676, 701, 844, 858, 1048
molen 261, 449, 1183, 1185, 1186
Molen bij de Vughterpoort oostwaarts 838
Molen de Phoenix 89
molen in Rosmalen 548
Molen Nooitgedacht 1171
molen op Windmill Island, USA 1171
Molen van de Zusters van Orthen 701, 1183
Molen van Esch 410, 679, 1178, 1185, 1186
Molen van Kranenburg 89
Molen, De 851
molenaar 222, 299, 626, 717, 1015, 1060, 1183
Molenaar, Bas 1220
Molenberg 1184
Molenbrug 164, 168, 169, 681, 903, 982, 1132, 1142, 1143, 1180
Molengraft, Peer van de 542
molenhuis 1185
Molenijzer, Het 851
Molensteegpoort 74, 149, 1219
molensteen 567
Molensteen, De 694
Molenwerf 1218, 1219
Molius, Kroniek van 330
Molius, Wilhelmus 659, 751
Moliusstraat 744
Mollen, dr. H. 970
Monchy, De 195
monistisch stelsel 632
monniken 465, 676
Monte, Phillippus de 321
Montecuculi, Ernesto 829
Monumenten Fonds Brabant 908
Monumentenjaar 1975 1063
monumentenlijst 128, 154, 668, 928, 995
Monumentenstad 1975 154
Monumentenverordening ’s-Hertogenbosch 2002 155
Mooiste Pand van Nederland, Het 329
Mookerhei 827
Moons, Jan 740
moor 216, 1176
Moor, Heppe de 1207
Moor, Jan 462
moordgaten 71
Moors, Joannes abt 140
moortjes 887, 1014
Mooy, Ton 356, 779, 781
Moré, De 894
Moreelse, P 596
Moren 602
Morgenstar, De 879
Moriaan, De 402, 501, 506, 531, 640, 659, 665, 667, 670, 1050
Moriaen, De 178
Moriaen, De Hinthamerstraat 327
Moriaenen 328
mortel 1176
Mortel, De .. 141, 148, 216, 1101, 1102, 1163, 1166, 1175
Mortel, De Landgoed 148
Mortel, Eduard van de 1225
Mortel, perceel grond 216
Mortelgraaf 170, 407, 1101
Mortelkazerne 81, 137, 146, 207, 1050, 1175, 1176
Mortelsteeg 216, 1176
mortieren 76
mortuarium 239, 241, 968, 1073, 1176
Moses en het brandend braambos 745
moslims 614, 615
Mosmans, F.A. 659
Mosmans, Jan 319, 476, 637, 665, 792, 1139, 1154, 1159
Mosseltrap 1014, 1117
mot- en ravothuysen 1046, 1051
mout 463, 1186
Moyses Bosch, Rederijkerskamer 277, 278, 913
mts 558, 638
Muggendans, De 441
Mugheuvel, Landgoed/Kasteel De 1224
Muilwijk, Jan Peter 773
muiterij 801
Muizenhol, Het steegje 657, 659
Mulders, Marc 774, 775
Mund, Rap dr. 352, 951
Muñoz, Juan 353, 952
Münster, Vrede van 590
Munt in Brussel 1076
Munt, De 216, 886, 887, 1071
muntatelier 1013
Muntel, De 186, 282, 404, 405, 499, 529, 606, 701, 1076, 1202
Muntelbolwerk 78, 312, 689, 839
Muntelbrug 206, 1206
Muntelpoort 701

Muntelwal 161, 709
munten 1013
muntmeester 887, 1014
muntovens 887
muntslagerij 887
Muntwet 1816 888
Musch, Cornelis 694, 831
Museo del Prado 514, 543
Museum Boijmans Van Beuningen 511, 514, 543
Museum De Bouwloods Sint-Jan 1054
Museum Slager 200, 201, 539, 1164
Museum van de Kanselarij van de Nederlandse Ridderorden 555
Museum voor Hedendaagse Kunst 1101
Museum voor Religieuze Kunst Uden 730, 891, 1067
Museum voor Schone Kunsten te Gent 511, 514, 543
Museumkwartier 727, 1101, 1165
museumwinkel 394
Musicerende vrouw 418
musket 138
musketiers 138
Musquetier, De 918
Mutsaerts, E. 418
Mutsaerts, Wilhelmus 808, 809, 816
mutulus 907
muurankers 715, 1024
muurbegroeiing 155, 681
muurhuis 76
muurleeuwenbekje 155, 264, 265, 681, 1215
muurmeesterschap 518
muurpeper 1215
muurplanten 155, 681, 1215
muurschil 840
muurschilderingen 145, 146, 214, 302, 327, 329, 372, 392, 490, 1027
muurtorens 74, 76, 256, 259, 266, 704, 838, 1218
muurvaren 155, 681, 1215
muurvegetatie 840, 1173, 1214
Muzerije 314, 315, 787, 938
Muziekcentrum 906
muziek-*kiosque* 268
muzieknis 268
muziekschool 340
muziektuin 261
Mystiek Huwelijk van de Heilige Catharina, Het 462

N

naaister 222, 717, 1060
naalden 75, 180, 1012
Nabbe, J.M. 693
nachtgammele 1118
nachtmis 809
nachtpels 623
nachtroepers 622, 623, 979, 1161
nachtwaker 526, 622, 641, 979, 1161
Naest de Papenschole anno 1754 430
Namense steen 533, 541
NAP 728, 826
Napoleon Bonaparte, Charles 571
Napoleon Bonaparte, Lodewijk 137, 228, 231, 308, 423, 509, 570, 572, 928, 956, 990
Napoleon Bonaparte, Louis 571
Napoleon I Bonaparte 83, 84, 115, 233, 294, 304, 309, 315, 346, 389, 420, 460, 509, 526, 550, 555, 556, 558, 570, 571, 572, 637, 806, 815, 848, 889, 891, 964, 983, 990, 1069, 1097
Napoleon I Bonaparte, zoontje 771, 790
Napoleon III 317, 571, 572, 575, 643
Nassau- Dillenburg, Jan VI van 568
Nassau, Engelbrecht van 393
Nassau, Ernst Casimir van 567
Nassau, graaf van 564
Nassau, Helena van prinses 575
Nassau, Jan van 565
Nassau, Van graven 928
Nassau, Willem Lodewijk van 565, 566
Nassau-Dietz, Johan Willem Friso van 568
Nationaal Congres 556, 557, 573
Nationaal Monument 551
nationaalsocialisten 809
Nationale Konst-Gallerij 571
navolging van Christus, De 796
Ned. Hervormde Kerk te Niekerk 832
Nederduits Gereformeerde kerk 130
Nederduits Gereformeerde Kerk 83, 421, 422, 519, 756, 831, 1067, 1223
Nederlands Hervormde Kerk 385, 996, 1068, 1105
Nederlands-Belgische Oorlog 1202
Nederlandsche Handels Maatschappij 573, 610, 1199
Nederlandse Antillen 578, 580
Nederlandse Bank 573, 1199
Nederlandse Kegelbond 398
Nederlandse Rode Kruis 577
Nederlands-hervormde kerk 227, 298
Nederrijnse gotische 145
Nedersticht 328
Neerlandsch Koffiehuis 646
negenmannekes 887, 1014
neggemaat 485, 1176
Neijnselsgasthuis, Het 378
Neijsstraatje 1058
Nelleke 97
Nemea 886
neobarok 845, 890, 1049
neobyzantijnse 461
neoclassicistische 99, 212, 290, 294, 295, 312, 330, 332, 334, 342, 346, 353, 398, 424, 469, 490, 663, 693, 736, 748, 860, 861, 864, 866, 873, 899, 900, 901, 927, 952, 992, 993, 1032
neo-Daniël-Marotstijl 862
neogotische 196, 214, 243, 319, 324, 374, 385, 426, 742, 744, 769, 939, 967, 972, 1000, 1003, 1004, 1006, 1042, 1049, 1072, 1090, 1106, 1165, 1168
neogotische kapel 817
neolithicum 69
neo-Louis XIV 699
neorenaissance 112, 181, 188, 206, 222, 239, 242, 243, 272, 273, 335, 348, 377, 714, 718, 730, 731, 732, 733, 747, 845, 852, 953, 967, 998, 1037, 1040, 1041, 1042, 1049, 1060, 1130, 1133, 1134, 1165, 1168
neorenaissance, Hollandse 1036
neoromaanse 745, 936
netgewelven 762
Neuf 181
neushoorns 69

Neynsel, Hendrik van 320
Neynselsgasthuis, Het 320
Nicholson File 249
Nieuw Bosch Koffiehuis 1125
nieuw historiserende 745
Nieuwburch 567
nieuwe bouwen 209, 849
Nieuwe Brabantsche Courant 428
Nieuwe Gasthuisstraat 232
Nieuwe Hollandse Waterlinie 836
Nieuwe Kantoorleven 1194
Nieuwe Kerk, Amsterdam 576, 577, 579
Nieuwe Kerk, Delft 565, 569, 570, 577
Nieuwe Merwede 1180
Nieuwe Noord-Brabanter 428
Nieuwe Paushoed, De 892
Nieuwe Rotterdamsche Courant 1225
Nieuwe Steenen Molen 679, 1185, 1186
Nieuwe Testament 141, 782
Nieuwe Verbond 769
Nieuwe zakelijkheid 1156
Nieuwpoort 565
Nijmegen, Elias van 586, 587
Nijsen 720
Nijsten, Edm. 842
nijverheid 248, 252, 312, 680, 927, 1103
Nijverheid en des Arbeids Harmonie 610
Nijverheid, beeld 426
Nispen-Linden, steen 727
nissen of viziergaten 532
nobel 879
Nobel, De 468, 469, 879
Nobel, Hendrik 1205
Nobele Baars, De 852
Nobelfort 1206
Noë 771
nonnen 212, 480, 969, 1073
nonnengalerij 130, 141, 949, 1073, 1158
noodbegraafplaats 263
noodvoorraad 138
noodziekenhuis 325
Nooitgedacht, korenwindmolen 1171
Noord-Brabander, De 250, 313, 428, 929
Noord-Brabant 84
Noord-Brabanter 428
Noord-Brabanter-Noordbrabantsch Dagblad 428
Noord-Brabants Dagblad 983
Noordbrabants Museum 100, 142, 144, 146, 167, 168, 346, 364, 524, 540, 543, 545, 547, 569, 607, 609, 665, 727, 848, 905, 948, 949, 982, 1080, 1083, 1085, 1087, 1096, 1099, 1100, 1132
Noord-Brabantsch Dagblad 428
Noordbrabantsch Dagblad-Het Huisgezin 428
Noordbrabantsche Courant 428
Noord-Brabantse Frontier 84
Noordeinde, Paleis 567, 579
Noorder Leger 82, 868
Noorder-Kanaaldijk 1198
noorderportaal 771, 781, 790, 806
noordertransept 546, 762, 779, 781
Noordpoort 1206, 1209
Noord-Rusland 1011
Nooteboom, De 332, 1055
Noppen, Dierick 799
norbertijnen 337, 832, 883, 1064
Norbertijnenabdij 976, 1143
Norbertijnenpriorij van Postel 193
Norbertijner Orde 882
Noremborch, Coenraad van 804
Normaal Amsterdams Peil 139, 159, 826, 1213
normaalschool 740, 747
notarissen 522, 531, 621
Noteman, Jacob 790, 957
Noteman, klok 775, 776
Nova Zembla 1006
noviciaat 970
NSB 606
nuchter blijven 810
Nutsschool 418

O

oculus 644
Odin 885
oe gotte kèk daor 684
Oeckel, Wouter van 195, 874
Oeffelsmolen, De 89
oeil-de-boeuf 346, 985
Oetelaar, familienaam 1225
Oeteldonk 492, 493, 682, 997, 1224
Oeteldonks Peil 159, 728, 1214
Oeteldonksche Club van 1882 ..... 192, 492, 606, 682, 919, 997, 1224, 1225
Oetels 682, 997
Oetendonken 1225
Ogier, Marinus 268
Ogier, Rien 489, 1118, 1119, 1126
Oisterwijk 503, 592
ojiefconsoles 989
oksaal 247, 383, 767, 777, 1066
Oldenbarnevelt, Johan van 565, 566, 831, 867
Olderaan, Guus 427
Oliebak, De 704, 705
Oliebaksluis 162, 703, 705
oliekruiken 618
olielamp 527
oliemolen 680, 704, 1186
olieverlichting 527
olifant 298
oligarchie 797
Ome Jan 938
Omgang 508
omleidingsplan 1202
omwenteling 571, 610
omzetbelasting 1012
onafhankelijkheid van België 556
onbewoonbaar verklaard 681, 1063
onbewoonbaarverklaring 97
Onder Ons Lief Vrouwke 489
Onder Ons Lieffvrouwe 473
onderaardse gang 1171
onderaardse gang/riool 628
ondergrondse parkeergarage 264
ondergrondse verzetsorganisaties 577
onderpand 937

onderwijs..... 75, 197, 198, 272, 336, 359, 462, 740, 742, 1222
onderwijsbolwerk..... 996
Onderwijsboulevard..... 628
ongeschoeide karmelietessen..... 981
onkreukbaarheid, deugd..... 1030
Onnen, M. 272
onnuttige monden 700
Ons Lief Vrouwke 445
Ons Lieffvrouwe, In 933
onthoofden 523, 801, 888
ontruimingsplan 787
ontsluiting van de binnenstad..... 905
ontvangsthal..... 597
ontwikkeling gevels..... 1130
ontwikkelingen nijverheid, handel en industrie 248
ontwikkelingen spoor..... 1035
Ontwikkelingsplan Vestingwerken 87, 159, 160, 168, 838, 1213, 1214
Onze Lieve Heer op Zolder 1068
Onze Lieve Vrouw..... 757
Onze Lieve Vrouw in de Zon..... 120
Onze Lieve Vrouw tussen de Tonnekes..... 489
Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand 1002, 1003
Onze Lieve Vrouw, altaar 355
Onze Lieve Vrouwebeeldje..... 757
Onze Lieve Vrouwehuisje 148
Onze Lieve Vrouwekerk van Antwerpen 760
Onze Lieve Vrouwepoort..... 932, 933
Onze Vader..... 981
Ooms, Wouter..... 1175
Oordeelspel..... 395
oorlogsmonument..... 270
oorlogsschade 1119, 1123
Oostenrijk, Van..... 944
Oostenrijks Gelre..... 592
Oostenrijkse Nederlanden..... 591
Oostenrijkse Successieoorlog..... 137, 146, 1175
Oosterman, Jan 462
Oosterse Kerk..... 614
Oostwal 161, 361, 690
Oostzee 247, 474, 1010, 1011, 1118
Oostzeelanden 75
op een hekel zitten..... 256
op oewe ponteneur staon..... 686
Opdorp, Martin van..... 682, 997
Open Depot..... 144, 145
Open Universiteit 994, 1030
Openbare Bibliotheek 312, 996
Openbare Leeszaal en Boekerij op r.-k. Grondslag..... 201
Openbaring.....619, 755, 769, 770, 772, 775, 782
opera La Muette de Portici..... 556, 573
Ophoven, Michaël van 224
Ophovius, Michael 224, 315, 816, 827, 830, 831, 832, 903
opkamer..... 302, 1114
opkomst industrie 248
Opper-Gelre 592
opstapplaatsen vaartochten 156
Ora et Labora..... 972
Orange King..... 593
Orange, prinsdom 563
Orangerie 378, 379, 497, 1000
Orangisten..... 81, 643, 662, 867
Oranje Hotel.....658, 869, 1093
Oranjegalerij 561, 582, 583, 595, 622, 629, 1078
Oranjegezinden..... 570, 715
Oranje-Nassau Oord..... 576
Oranje-Nassau, Beatrix Wilhelmina Armgard van..... 578
Oranje-Nassau, dynastie 563, 571
Oranje-Nassau, Juliana Louise Maria Wilhelmina van 577
Oranje-Nassau, Wilhelmina Helena Pauline Maria van576
Oranje-Nassau, Willem Alexander Frederik Constantijn Nicolaas van..... 574
Oranje-Nassau, Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk van 574
Oranje-Nassau, Willem Frederik George Lodewijk van574
Oranje-Nassau, Willem Frederik van..... 572
Oranje-Nassau, Willem Karel Hendrik Friso van..... 568
Oranjeoproer 569
Oranjezaal 562
Orde Omnibus Charitas..... 197
Orde van Benedictus uit Sint-Truiden 468
Orde van de Antonieten..... 357
Orde van de Augustijnen..... 341
Orde van de Karmelietessen 213, 743
Orde van de Kousenband..... 554
Orde van de Kruisheren 457, 459, 461, 1096
Orde van de Redemptoristen..... 396, 808
Orde van de Reguliere Kanunnikessen van Augustinus 949
Orde van de Tempeliers..... 613, 615
Orde van de Wilhelmieten 132
Orde van de Zusters van Ongeschoeide Karmelietessen van O.L. Vrouw van de berg Carmel 213, 743
Orde van Franciscus 1079
Orde van het Gulden Vlies 410
Orde van het Heilig Graf..... 214
Orde van het Heilige Kruis..... 459
Orde van Minderbroeders 882
Orde van Sint-Augustinus..... 949
orgel.....100, 190, 424, 462, 1000
orgelmakers 1099
ornamentsnijder, De 730
Orthen..... 70, 71, 204, 294, 501, 503, 518, 530, 611, 795, 839, 957, 1185, 1206
Orthen, Johan van..... 1221
Orthen, kerkhof..... 560
Orthenbinnenpoort.....204, 207, 713, 1208
Orthenbuitenpoort 247
Ortheneinde. 247, 711, 725, 874, 1011, 1020, 1119, 1170
Orthenpoort..... 74, 78, 79, 129, 164, 204, 205, 330, 706, 723, 766, 839, 1010, 1205, 1206
Orthense Dijk 765
Orthensebrug..... 1201
ORVA..... 353
osendrup92, 155, 297, 300, 402, 441, 452, 483, 641, 648, 652, 1093, 1107
Oss 503
Ossehuit, De..... 126, 1141
ossen- koeienhuiden..... 791
Ossenhoofd, Het 419
Ossenkop, Den 112
ossenoog..... 889, 1025
Oud Keizershof.....193, 480, 881, 882, 883, 1064
Oud Stads Koffiehuis..... 640
Oude Gasthuisstraat 232

Oude Geuzenschool, De 301
Oude Gracht 709
Oude Hulst 128, 995, 1175
Oude Lombard 177, 1010
Oude Luikse Straatweg 1012, 1013, 1199
Oude Mannen- en Vrouwenhuis 312, 998, 1130
Oude Put, De 481, 485, 1104
Oude Raethuys 627
Oude Rijksweg 1010
Oude Schuts, De schutterij 94, 977, 1208
Oude Sint-Jacob ... 142, 144, 145, 146, 290, 346, 586, 640, 800, 834, 849, 1099
Oude Steenen Molen 679, 1186, 1216
Oude Testament 619, 1114
Oude van Nassau, Jan de 563
Oude Verbond 769
Oude Voermans Koffiehuis 852
Oude Voetboog, De schuttersgilde 93, 94, 260, 525
oude waterput 505
Oude Waterstraatje 882
oudekleerkopers 627
Oudenhoven, Jacob van 157, 276, 920, 1015, 1178
oudheidskamer 479, 1131
ouwebetten 1119
over de hekel halen 256
overgangsstijl 245, 273
overhellende gevels 1025
Overijssel 569
Overkwartier 592
overlaat 835, 1184
overlastvergoeding 107, 1163
overloopgebied 835, 1216
overslagfunctie 81, 487, 1116, 1204
overslaghandel 152, 1011
Oversticht 328
overstromingen 1183
overweging 618
Ozanam, Frederic 745

P

P. de Gruyter & Zn 299, 300, 527, 717, 719, 1015, 1016
P.C. Hooft-prijs 1072
paap 740, 1068
Paap, De 748
Paapenschool 430, 431
paarden- en stoomtram 86
paardengrutmolen 251
paardenkastanjebomen 754
paardenmarkt 396
paardenspoorweg 703
paardenstal 143, 146, 460, 1065
paardentram 703, 1035, 1129
Pacificatie van Gent 564, 801, 803
Pacillyhuis, Het 121
Paesschen, P. van 792
pakhuis 134, 254, 356, 378, 474, 667, 680, 683, 714, 879, 936, 958, 978, 982, 1019, 1062, 1065, 1138
paleis hertog 852
Paleis Het Loo 536, 577, 625, 863
Paleis op de Dam 536, 571, 577
Paleis Soestdijk 577
paleis van justitie 315, 546, 993, 1029, 1030
Palestina 614
Palier, Hendrik 645
Palier,Carel 645
Palmboom, De 355
palmet 1134
Palts, Frederik van 566
Pand, Het 500, 1222
Panis, Helena 560
pannenkoeken 834
Panoramagebouw te Amsterdam 609
pantoffel 450, 908
Pantoffeltje, 't Taveerne 450, 908
Papa, Clemens non 321
papen 339, 1206
Papenbril, De 79, 247, 383, 1206
parabel van de wijze en dwaze maagden 616
Parade 72, 189, 194, 268, 492
Paradeplaats, De 383, 753
Paradijs, Het 725
parel- en eierlijsten 334
Parijs 514
parkeergarage 189, 264, 408, 755, 873, 1050, 1164, 1203
parkeerproblemen 924
Parkstroom 97, 113, 151, 152, 161, 164, 170, 174, 178, 841, 842, 1143, 1144
Parma, hertog van 544, 803, 804, 1179
Parma, Margaretha van 136, 799, 800, 802, 803
parochiale lagere school 1004
parochiale mulo-school 1004, 1005
parochie Sint-Jacob 947
parochiehuis 381
parochiekerk 383, 459, 460, 461, 676, 712, 810, 854
parochiekerk Sint-Pieter 921
parochiekerk van Sint-Jacob 381
parochieschool 431
Parochiestraat 387
Partagetraktaat 592
partnersteden 628
Partoes, Henri 863, 866
partycentrum 379, 497, 1000
Pasqualini, Alessandro 205, 839
passagiersaccommodatie 1012
passantenhuis 639
passer 386, 426
passerelle 1038, 1039
Passiebloem, de, rederijkerskamer 277
pastoor 195, 389, 810
pastoor De Kroon 101
pastoor De Kroon, beeldje 101
pastoor Rudolf M. Barten 90
pastoor van Orthen 676
Pastoor, T.H.J. 646
Pastoorshuis 196, 752, 753
Pastorale, schilderij 596
pastorie 101, 102, 457, 458, 460, 461, 462, 712, 713, 921, 922, 1141
pastorie van de parochie Achter de Tolbrug 921
pastorie van de Sint-Jacobskerk 343
pastorie van de Sint-Pieter 1050
pastorie van Sint-Cathrien 126
Patara 558
pater Barnabas van de Brule 489
Paternoster, De 531, 648, 703, 1162

paternosterkes 648
paters redemptoristen 379, 497, 810, 912, 1164
Paterskerk 1000
Patmos 616, 619, 769, 770
patriciaat 516, 521
Patrijspoortje..... 327
patriotten 82, 569, 570, 662, 715, 866, 869
patriottisme..... 81, 866
patronaat..... 387
patronaatsgebouw 902, 903
patronaatsgebouw Sint-Jan..... 1052
patronenmagazijn 1208
patroonheilige 461, 538, 616, 626, 755, 768, 848, 1052
patroonheilige van de padvinderij 1149
patroonheilige van de ridders 1149
Paulowna Romanova, Anna 574
Paulus..... 392
Paulus-mavo..... 996
Paulus-mulo 996
paus Clemens VI 742
paus Johannes Paulus II..... 810
paus Leo X 421
paus Leo XIII 387
paus Paulus II..... 727
paus Paulus IV 790
paus Paulus VI 560
paus Pius VII 315
paus Urbanus III..... 611
paus Urbanus IV 743
pausgezinde borgeren..... 1068
Pauw, De 324, 497
Pauw, Petrus de bisschop..... 315, 806, 815
pax..... 593
Pax Christi..... 127
Payens, Hugo van 613
Paymans 925
Pedagogische Academie..... 972, 996
Pedologische Instituut..... 198
Peel, De 151, 404
Peelland..... 503, 592
Peer vaan den Muggenheuvel..628, 682, 997, 1119, 1224
Peer, plaatsje..... 188, 962, 1174
peerkraalsleutelstuk....92, 403, 646, 656, 899, 900, 1027, 1155
Peeters, Jan 538
Peeters, Pierre..... 643
peilmerksteen 139, 826
peilschaal.....139, 159, 232, 467, 728, 826, 1214
pekeltonnen 558
pelgrims..... 614, 615, 948
pelgrimsinsignes..... 149
pelgrimskamers..... 343, 394
Pelgrimskerk..... 383, 385, 386
pelgrimstekens..... 191
Pelgrom, Hendrik..... 886
Pelgrom, Simon 132
Pelgromius, Katherina Dericks..... 142
Pelgromius, zuster..... 949
Pelikaanfontein 263
Pels, Th. 594
Penitentiaire Inrichting De Leuvense Poort..... 992
pens..... 847, 848
pensioenboek..... 621
pensionaris.....518, 519, 535, 620, 621
pensvrouwen 848
pepercruut 858
peperduur 858
Peperino Duro..... 777
Pepers, De 751, 758, 858
pèrdjes 624
perkamentlijm..... 549, 604
perronoverkappingen 1037
persbrokaat..... 328
Persoons, Claes Jeremiasz..... 536, 600
Perzische Rijk. 542
pest 155, 332, 468, 622, 676, 1055
pestepidemie 445, 468, 772, 820, 1113, 1223
pesthuis.....238, 468, 622
pestmeester..... 229
pestpater.....110, 229, 303, 942
Peter de Gek 622
Peterceliestraatje..... 100
Peters, J. 1003
Peters, Ruudt 388
Peterseliestraatje 190, 1050
Petit, Alexius 462
Petit, Henricus..... 462
Petit, Petrus 462
Petrus.....392, 610, 613, 618
Petrus Canisius..... 391
Petrus en Pauluskerk... 99, 204, 247, 383, 479, 713, 1106, 1131, 1206
Pettelaar, De 267
Pettelaarse Plas, De 268
Pettelaarse Schans 268
Pettelaer, De tennispark 264
peul 555
Peymanspoort..... 117
Philadelphia Museum of Art 514, 543
Philibert-kap..... 463
Philips.....248, 250, 543
Philips de Goede 516
Philips, gloeilampenfabriek..... 1103
Pichegru 82, 262, 509, 541, 570, 868, 991, 1206
Pieckepoort..... 410, 1179
piekeniers..... 137
Pieneman 562
Pierson 821
Piet den Dief..... 1016
Pieter Breughel 1099
pijlstok..... 183
Pijnappel den Oude, Johan 102
Pijnappel, De 373, 374
pijnappels..... 553
Pijnappelsche Poort 74, 283, 878
pijnbank 522, 523, 524, 990
Pijnenburg, R.M. 543, 638
Pijp, De 87, 99, 101, 170, 189, 190, 191, 192, 279, 755, 811, 846, 869, 1050
pijpers 518
pilastergalerij (stoa) 872
pilastergevel..... 989
pilasterorden..... 1058, 1140
pilasters..... 335
pinakels 196, 244, 307, 426
Pirenne, Louis..... 532, 767

piskijker 236
pissoir, openbaar 1142
Pius Augustinus 1114
Pius X school 1053
Pius XI 396
Plaats Royaal 492, 919
Plaatsje van Jeggie 1175
Placcaet- en Geboeiboek 507
plafonddecoraties 1135
plafondklok 586
plafondschilderingen 1146
plakkaten 620
Plan Slikker 1178
Plan van Schikking 422
planeetlezers of horoscooptrekkers 509
Planken, Frans van der 585
Plantsoen, Het 256, 269, 824, 841
Plantsoenzicht 261
plaquette 553, 554, 581, 583, 628
plaquette Kring 914, 1135
Plas, W. van der 542, 562
plasdras gebied 1174
Plastisch Getal 484
plastische vormentaal 843, 1019
plattebuiskachel 811, 1153
plattelandskamer 622
plebaan 195
plebaan Gerrit van de Camp 781, 941
plebaan Mgr. Joannes van Susante 778
plebanie 195, 196, 751
Plechtige Omgang 445, 446, 489, 553, 581, 606, 884, 995
plee 1160
Plein, De .. 239, 247, 248, 383, 385, 386, 694, 1010, 1106, 1206
Plejaden 1112
ploeg 635
Ploeg, De 303
Ploegh, De 1154
plonsplee 333
Plus Oultre 103
PNEM 1190
podsolprofiel 495
poepdozen 1129
poeren 71, 932
policie 521
policiemeesters 526, 534
Politie Brabant-Noord 527
politiebureau 101, 191, 623, 641, 849, 914, 1051
  Nieuwstraat 699
  Orthenstraat 726
politieorganisatie 526
politiepost 648
politoeren 603
polonceauspanten 1168
polyester achterdoek 550
pomp 190, 287, 505, 811, 1162
Pompa Introitus Ferdinandi 589, 1083
Pompe en De Mann 251, 1119
Pompen & Verlouw 1156
pomphuisje 787
ponden, munt 1013
Ponte Palazzo 1178
pontje 1187
Poort aan de Boom 78, 162, 163, 204, 703, 704, 705, 706, 708, 839, 1009, 1131, 1200
Poort in de Kerkstraat 71
Poort in de Kolperstraat 72
Poort in het Eerste Korenstraatje 72
Poort opten Altenhulst 739
Poort van de Heilige Maagd Maria, De 923
Poort van Lobell 930
Poorten, Gijsbert van der 324
poorter 70, 312, 375, 789
poorterrecht 789
poortersboeken 621
poorterschap 789, 1069
poortgebouw 296, 673, 730, 853, 943, 1071, 1178, 1179, 1222, 1223
Poortgebouw, Het 1222
poorthuis 531, 921, 1007
Poorthuis, Het 1222
poortklok 530
poorttoren 294
poortwachter 279, 518, 526, 924, 1180
Porta Coeli 132
Porta Vici Orthensis 204, 713
Portlandsteen 778, 779
Portugeezenstraat 117
Post 535
postacademische cursus Kerkelijke Architectuur 484
Postel, Dirk-Jan 597, 1193
Posthoorn, De 1092, 1146
postkantoor 373, 428, 429
postmodernistisch 123
postulaat 970
postulaatgebouw 1158
postwagens 311, 1012
Pot, De 419
pothuis 438, 647
potten en pannen 508
Potteypoortje 327
Prado, Madrid 514, 543
preceptor 519
preciezen 831
predikant 1069, 1072, 1105
predikheren. 213, 228, 303, 517, 742, 795, 902, 903, 942, 1070, 1140, 1141, 1200, 1223
Predikheren-/Dominicanenklooster 902
Predikherenkerk 695
Predikherenklooster ... 301, 302, 694, 797, 799, 996, 1009
preekstoel 100, 247, 383, 392, 424, 1001, 1106, 1206
preekstoel Sint-Jan 786
Prekerspoort 396, 903
Prekersstraat 996
presidentschepen 622
priester- en diakenopleiding 744
priesterkoor 151, 167, 195, 459, 460, 464, 538, 616, 618, 752, 794
priesterroepingen 807
priestertekort 810
Prikker Thorn, J. 610
Princevlag 833
Princip 639
prins carnaval Amadeiro XVI 1039
prins Frederik der Nederlanden 819
prins Frederik Hendrik 78, 545, 562, 802

prins Hendrik van Mecklenburg 540, 576, 577
prins Hendrik, buste 928
Prins Hendrikpark 249
prins Maurits 78, 257, 258, 704, 802, 824, 828, 834, 1181
prins van Denemarken 928
Prins van Luyk, De 721, 1061
prins van Oranje .. 247, 526, 563, 565, 567, 568, 569, 571, 579, 791
prins Willem Alexander en Maxima 1072
prins Willem IV 1097
prins Willem V 81, 928, 1098
prins Willem van Oranje 322, 637, 767, 791
Prinsen, Mgr. 387, 672
Prinsenkelder 638
prinses Maria Christina 577
prinsgezinden 867, 869
privaat 109, 190, 499, 1036
privilegebrief 412
privileges 518, 621, 802, 803
Privilegium Trinitatis 75, 789
Prix de Rome 546, 1100
Processie van het Heilig Sacrament van Mirakel. 608, 610
processieklokje 793, 794
profeet Ezechiël 771
profeten Mozes en Elias 769
projectontwikkelaar 342, 677, 694, 903, 922, 1027
Proost 321
Propaganda Fide 396
protestante kerk 227, 420, 903, 941
Protestante Kerk 1105
Protestante Kerk Nederland (PKN) 227, 230, 234, 298, 421, 941, 1105
protestante school 450, 943
Protestants Ziekenhuis 1183, 1184
protocolkamer 621
Provinciaal Dagblad 428
Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's-Hertogenbossche Stads- Courant 428
Provinciaal Depot Bodemvondsten 1101
Provinciaal Depot Bodemvondsten Noord-Brabant .. 1165
Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 144, 339, 376, 433, 645, 848, 1080, 1099
Provinciaal Noordbrabantsch Dagblad 428
Provinciaal Noordbrabantsche Courant - Het Huisgezin 428
Provinciale Directie van ’s-Rijks Belastingen 527
provinciale gerechtshof 315
provinciale munten 888
Provinciale Noordbrabantsche Elektriciteits Maatschappij 528
Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant 428
Provinciale Noord-Brabantse Courant 250
Provinciale Noordbrabantse en ‘s-Hertogenbossche Courant 1224
Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbossche Courant 427
Provinciale Staten 520, 560, 1080
Provinciale Staten van Noord-Brabant 581
provincie Limburg 556
provinciehuis 167, 418, 905, 1098, 1164, 1165, 1166, 1168
provisoren 115, 230, 351, 950, 954
Pruisen, Fredrik van 568
Pruisen, Wilhelmina van 574, 819
Pruisisch model 556
psychiatrisch ziekenhuis 351, 950
Psychiatrisch Ziekenhuis Reinier van Arkel 132
publieke tribune 598
puiprijs 855
Pulchri Den Haag 609
pulver 361
Pulvertoren 259, 361
Pumpke, ‘t 190, 811, 814, 869
putdeksel 417, 677
puthuis 504, 505
putploeg 1201
Putters 255
putti 591
pylonen, Wilhelminabrug 548, 850, 963
Pynappel, Jan 922

Q

Quay, Jan de 252, 418, 1098
Quellinus, Erasmus 392
Quist, Wim 1099
Quos Ego 1222

R

r.-k. bijzondere meisjesschool 1052
r.-k. centrale school voor vglo 1053
r.-k. dagblad De Tijd 313, 929
r.-k. Kweekschool voor Onderwijzers 996
r.-k. l.o. school 1052
r.-k. Leergangen voor Letteren, Staat, Wis- en Natuurkunde 340
r.-k. Leeszaal, De 640
r.-k. Lycea 315, 387
r.-k. Werkliedenbond 387, 672
Raad van Beroerten 801
Raad van Brabant 79, 247, 620, 621, 799, 911
Raad van Elf 1224
Raad van State 80, 81, 130, 137, 146, 563, 577, 579, 694, 805, 1175, 1203
Raadskelder, De 637, 638
raadsleden 629, 630, 631, 632
raadslidmaatschap 629, 630, 632
raadspensionaris 565, 566, 570
raadspensionaris Johan de Witt 568
raadspensionaris van Holland 565
raadsvergaderingen 630
raadzaal, nieuwe 597, 598
raadzaal, oude 536, 584, 593, 598, 602, 621, 625, 629
Raaijmakersstraatje 342
raamprostitutie 935
Raamstraatje 639, 732
radbraken 523
Rademaker jr., Tonny 638
Rademaker, Johan 1093
raden 515, 516, 621
radenkamer 595, 604, 621
raderboot 1012

rakkers 526
Ramerstraatje 732, 911
rariteitenkabinet 75, 479
Rariteitenkamer 1131
rasp- en tugthuis 990
ratels 529
rationalisme 745, 748, 926
rationalistische neogotiek 273
Rats, A. 1004
ravelijn 81, 85, 89, 90, 282, 689, 961, 1182, 1206
Ravesteyn, Sybold van 1038
reaal 1013
recht van overpad 953, 1163
rechtbank in eerste aanleg 522
rechtspersoonlijkheid 629
rechtspraak 70, 75, 515, 524, 537
rechtszaak 792, 997
rechtvaardige (justitia) 619
rechtvaardige oorlog 614
Rechtvaardigheid 588, 592
rechtzinnigen 385
recognitiegelden 983
Rector Cantus 792
redders van de Binnendieze 682
redemptor 912, 1001
redemptoristen 378, 382, 996, 1000, 1052
Redemptoristenkerk 606
Redemptoristenpad 1002
rederijker 192, 277
rederijkerskamer 192, 277, 278, 913
Rederijkerskamer Moyses Bosch. 192, 244, 276, 277, 913, 957
reders 1014
ree 1216
Reekalf, Het 342
Reformatie 247, 257, 421, 564, 801, 1181
refter 500
refugiéhuis 101, 120, 190, 193, 677, 713, 881
Refugiéhuis
  Abdij Truido 465
  Abdij van Averbode 1143
  Abdij van Berne 118, 140, 976, 987
  Abdij van Postel 466, 882, 892
  Abdij van Sint-Geertrui 824, 976, 994
  Abdij van Tongerlo 314
  Kartuizerklooster 976, 986
  Klooster Catharinaberg 976, 981
  Klooster Mariëndonk 498
  Klooster Mariënhage 100
  Klooster Marienkroon 497
  Priorij Mariënhage 101, 712, 846, 921
réfugier 101, 118, 466, 882, 994
regaliën 593
régence 307, 316, 737
regenrivier 91, 188, 404, 962, 1174, 1199
regentenhuis 244
regentenkamer 166, 192, 235, 276
Regerend en Toeziend Proost 323
Regiment Wielrijders 261
Regina Pacis 884
reglement op de Politieke Reformatie 79, 805, 1070
Regularissenklooster 129, 944
Reguliere Kanunniken van het Heilig Graf 459
Reguliere Kanunnikessen van de Orde van Sint-Augustinus 141, 1191
Reguliere Zusters van Maaseik 129
Reinier van Arkel ... 77, 147, 331, 351, 352, 353, 948, 950, 951, 953, 1130, 1191
reinigingsdienst 529, 530, 1013
Reinoud I van Gelre, graaf 634
Rekenkamer van Brabant 521
rekkelijken 831
religieuze kunst 1099
religieuzen 77
Rembrandt 566, 589
Remington Rand 249
remonstranten 566, 831
Remonstrants Gereformeerde Gemeente 1105
Remonstrantse Broederschap 566
Remonstrantse Kerk 566
renaissance . 377, 390, 452, 483, 696, 715, 731, 732, 889, 995, 1024, 1042, 1070, 1125, 1126, 1135, 1143, 1146, 1155
renaissance, Hollandse 307
renaissancegevel 458
rennende soldaten 258
renteverkopen 522
rentmeesters 115, 230, 351, 517, 518, 622, 950, 954
Rentmeestershuis 213, 743
rentrayeurs 599
republiek 802
Republiek der Nederlanden 136
Republiek der Verenigde Nederlanden 544, 563, 831, 1098
Republiek der Zeven Provinciën 554, 567, 1067
Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ... 421, 802, 1068
Requenens 803
Rerum Novarum 387
resolutieregisters 621
Restaurant De Veste 1065
restauratie Sint-Jan 777
restauratie stadsmuur 264, 840
restauratiefilosofie 995
restauratieplan 169, 681
retabel 324, 511, 891, 943, 1067
Retoriekamer 913
Retoriestraatje 913
reuk/stank 510
Reut, Het 227, 294, 518
revolutionairen 866
Reybroek, Tinneke 110, 228
Reytz, Caspar 604
richter 515, 521
Ridder in de Orde van Oranje Nassau met de Zwaarden 267
ridder Johan van Orthen 1221
Ridder Sint Joris, De 918
ridders van Christus 614
ridders van het kruis 614
Ridderstraetken 914
Rijckevorsel van Kessel, A.T. 819
Rijckevorsel, Augustinus van 1098
Rijckevorsel, Jan van 1093
Rijckevorsel, Thomas van 134, 892, 893, 1074, 1075
Rijckevorsel, Van jhr 615, 1225

rijders, munt 1013
rijfelaars 509
rijke clarissen 212, 743
Rijke en Arme Fraterhuis 337, 935, 1201
Rijke Fraterhuis 132, 337, 341
Rijke Roomse Leven 446, 489, 757, 806
rijke stinkers 955
Rijke, Willem de 563
rijks hbs 256, 272, 274, 340, 741
Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam 538, 608, 610, 611, 1100, 1145
Rijksarchief Noord-Brabant .. 607, 1165, 1167, 1207, 1209
rijksdaalder 888
Rijksdienst voor de Monumentenzorg 153, 206, 290, 862
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 780
rijkskweekschool 608
Rijksmuseum Amsterdam ... 247, 325, 383, 571, 609, 769, 1145
rijksuniversiteit 610
Rijkswaterstaat 1165, 1204, 1220
Rijnboutt Van der Vossen 240
Rijnland 180, 1011, 1119
Rijtuigen- en Automobielfabriek Lathouwers 987
Rijzende Man, De 1107
ringen 1104
rinkellatten 1114
riolering 153, 156, 238, 279, 468
rioleringsbuis 162, 170, 180, 191, 276, 920, 944, 1014, 1050
rioleringssysteem 154, 156, 286
riool 119, 152, 238, 279, 597, 681, 828
riooloverstort 1172
rioolstelsel 152, 681, 1063
Rioolstraatje 1175
rioolzinker 180, 1014
Ritterlantaarn 528
riviervis 1011, 1118
rococo 817
rococostijl 316, 593
Rode Kroon, De 712
Rode Kruis 325, 580, 735
rode loop 262
rode roede 525
Rode Schoen, De 448
Roeland, Den 982, 1137
Roelands., J.A.M. 126
Roeloffs, Adriaen 637
Roelofs Herpensgasthuis 948, 953
rogge 135
Roggebloem, De 1120, 1143
rogpacht 903
Rolkamer 509
rolle 620
rolzuster 213, 743
romaanse 72, 390, 665, 758
romaanse kerk 758
Roman, Jacob 536, 537, 539, 586, 587, 625
Romangalerij 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 547, 628
romanogotiek 758
Rombouts, A.G.J.M. 607, 864
Romeinse bouworde 536
Romeinse Rijk 612
Romeinse tijd 69
Rond Janus en Bet, vereniging 1119
rondeel 76, 187, 256, 259, 361, 404, 700, 701, 1214, 1217
Rondeel St. Cornelius 838
rondvaarten 180, 1014
Rood Haantje, Het 933
Rood Hekken, Het 319
rood kruis 614
Rood Kruis, Het 683
Rood Leeuwke, Het 332
Rood Scharlaken, Het 439, 646
Roode Haan, De 292
Roode Leeuw, De 738
Roode Lelie, De 1134
Roode Schoen, De 1134
Roode Sluier, De 317
Roode Ster, De 291
Roode Zwaen of Gans, De 401
Rooden Eenhoerne, De 401
Roodenburgh, De . 298, 501, 531, 532, 664, 665, 667, 668
Roodkapje 548
rood-witte parasol 794
Rooie Kroon,De 343
Rooie Leeuwke, Het 1152
Rooie Scheer, De 441
Rooij, Nick de 357
Rooipoort, De 303
roomsch onderwijs 340
Roomsch Weeshuis 197, 359, 409, 414
Roomsch Weeshuis, gevelsteen 359
Rooms-katholieke Kerk 349, 384, 421, 614, 1223, 1224
RoôRoos, De 719
Rooseboom,Den 425
Roosekrans, De 301, 651
Roosmalen, Marc van 966, 1217
Rooster, de 678
Root Cruys, Het 663
Root Leeuwke, ‘t 173, 1147
Roover, Dirck de 659, 667, 669
Roovers, Peter 270, 313, 548, 580, 929
Rosaeus 566
Rosep 151
rosgrutmolen 222, 299, 717, 1015, 1060
Roskam, De 1111
Rosmalen 87, 186, 553, 581, 633, 634, 635, 636
Rosmalen, Ger van 493
Rosmalen, Klaas van 1112
rosmolen 213, 743, 828, 1186
Rossum, Geert-Jan van 782
Rossum, Maarten van ... 76, 256, 261, 512, 704, 909, 950, 1181
Rossum, Ru van 380, 497
Rossum, Willem Maria van 396
rotondes 530
Rotterdam 471
Rotterdams Marktschip, Het 181
Rouppe van der Voort, fabrikant 263
Rouppe van der Voort, familie 251, 1188
Rouppe van der Voort, Frans 1188
rouwkapel 241, 242
Rouwmantel, De 1022
Rover, Arnold 914, 916, 917
Royal, Hotel-café-restaurant 658, 1124
rozemarijn 920

rozenkrans 648, 782
Rozenkranskerk te Amsterdam 610
Rubens, Jan 564
Rubens, Peter Paul 347, 349, 542, 564, 589, 593, 1083
Rückert, J.H.E. 405, 1076
Rückertbrug 404, 405, 701, 702, 1076
ruige route 836
Ruilebuil 190, 191
Ruische Poort 101, 373, 712
ruiterbeelden 963
ruiterspel 533, 624, 625
Rulenburg 1062, 1074
Run 151
runmolen 1216
Ruysch, Henrick 102, 921
Ruysch, Johan 102, 713, 921, 922
Ruyters, W. 318

S

Saba 580
sabbatsheiliging 1069
Sacramentskapel 730, 764, 768, 781, 783
sacristie 144, 390, 394, 457, 459, 460, 461, 763
sacristie van de Sint-Jan 547
Sadeleerstraat 923
saillant 89, 257
Saint George's Chapel 554
Saksen, Anna van 564, 565
Saksen, Maurits van 564
Saladin 614
saladintiende 614
Salamon 618
Salm, De 1118, 1125
Salomé 769
Salomons, Levi 715
Salvator Mundi 772
Sambeeck, Jan van 1192
Samson en Delilah 595
Samson, De 932
San Salvatorkerk 485, 547, 687, 758, 795
Sanders, C.H. 318
Sandvliet, Van 1183
Sandvlietmolen 1183, 1184, 1186
sanitaswinkel 1130, 1143
Santa Maria Maggiore 794
Santiago de Compostela 142, 230, 344, 392, 394, 524, 948, 949
sauvegarde 103
Savornin Lohman, De 821
Scandinavië 1011
Schaapshoofd, Het 931
Schaapshoofd, 't 116
Schaekburt, Het 299, 367, 1015
schaftlijst 294
schampsteen 893, 1074
schande over hem die er kwaad van denkt 554
schandpaal 505, 523, 524
schandstraf 523
Schans Albertus 77
Schans, De 1206
schapen 923
schapen- en geitenvellen 604
Schapengangje 100
Schapenstraatje 190, 191
schat 668
schatting van de dode hand 72
scheenschroeven 522
scheepsaffuiten 1182
scheepsbier 1142
scheepsjagers 1201
scheepsjagersbrug 1200
scheepstimmerwerffabriek 874
scheepvaart 166, 741, 1202
Scheffers, Anthony 429
scheiding tussen Kerk en Staat 422
Scheijtstraat 934
Schenkelius 338
schenkingen 212, 261, 310, 321, 743, 950
Schenkkan, De 885
Schenkman, Jan 559
schepen 515, 522, 621
schepenbank 294, 521, 523, 537
schepenen 70, 118, 357, 515, 518, 521, 522, 541, 549, 595, 620, 621, 622, 623, 1217
schepenkamer 600, 621
schepenprotocollen 515, 1185
schepenzaal 600
schepping der wereld, De 514, 543
Schermersgilde 803
Schermersoproer .. 77, 347, 509, 533, 650, 655, 657, 802, 852
Scherpe Resolutie 566
Scherpe Werelt, De 442
scherprechter 518, 525
schertsburgemeester 1224
schertsgemeenteraad 1224
schertsveldwachter 1224
Schets, Anthonie baron van Grobbendonck364, 460, 544, 545, 827, 830, 831, 833, 834
Schietspijp, De 925
Schild van Frankrijk 660
Schilder, Jan 231
schilders 627, 1099, 1100
schildersatelier 393, 651
Schimmelpenninck, Rutger Jan 570, 571
Schipke, Het 220
Schipke, 't 1026
schippers 627
Schmitz, A.M. 781
schoenen 250, 309, 506
schoenfabriek 671
schoennijverheid 248
schoepenrad 448, 680
Schola Cantorum 792, 958
schola maior 340
schola minores 340
Schola Puellarum 958
scholasterij 337, 431
school van de Broeders van het Gemene Leven . 392, 884
schoolekster 1216
schoolmeesters 627
schoolreglement 79, 805
schoolreglement van 1655 1070
Schoonhoven 184
schoonmoeder 1034

schootsafstand 76
schootsveld . 76, 79, 85, 99, 247, 261, 281, 383, 479, 689, 835, 950, 1036, 1106, 1131, 1185, 1206, 1215
schotbalken 163, 945, 1180
Schotse Roos, De 441
schouderhoeken 257
schout 1068, 1217
Schouten, Philippe 526
schouw 290, 587, 593, 596
schouwtegels 587
schraalgrasland 835
Schreynemakersstraet 399
schrijnwerker 603, 626
schrijvers 531, 534, 924
Schrijvershuisje aan de Boom 179
Schroef van Archimedes 269
schuilkerk 99, 102, 107, 110, 120, 215, 278, 303, 344, 373, 389, 469, 482, 869, 942
De Druijf 349
De Kapel van Mariënburg 1159
De Maagd van Den Bosch 343
De Nobel/Sint-Jan 126, 468, 879
De Rooseboom 425
De Wildeman 120, 1088
de Witte Lelie 345
De Zeven Weeën 983, 1137, 1138
De Zoete Lieve Vrouw van ‘s-Hertogenbosch 913, 1052
Fonteinstraat 4 225
Heilig kruis 380
Het Bont Peertjen 280, 360
Het Wapen van Luik 890
Hinthamerstraat 85-87 319
Huis van Boxtel 891, 1066
In Rome 372
In’t Cofferen 729
Kerk in de Kerkstraat 105, 110, 303, 942
Peperstraat 1 ..... 215, 436, 860, 1111
Sint-Anna 110, 228, 303, 942
Sint-Cathrien 126, 1141
Sinte Cathalijne 1140
St. Petrus, Achter de Tolbrug 100
Schulte, Gerrit 219, 755
Schupp, Anton 635
schutsluis 162, 709, 944, 1201, 1204
schutsmantel 773
schutterij .. 93, 94, 260, 321, 357, 519, 525, 526, 826, 977
Schutterij De Handboog 190, 1050
Schutterij De Jonge Voetboog 93, 94, 479, 1131
Schutterij De Oude Voetboog 589, 976, 977, 991
schutterijen, heroprichting 526
schuttersbanketten 1209
Schuttersgenootschap van de Colveniers 376
schuttersgilden 93, 94, 192, 277, 525, 526, 804
schuttersgilden van de Oude en de Jonge Voetboog, . 260
Schuttersveld 247
Schysler, Georg 786
Schysler, Hans 804
Scilderinghstraetken 935
Scolae de Buscho 431
Scuten 260
secretarie 549, 620, 621
secretarissen 518, 620
seculieren 77, 983
Sedes Sapientiae 757
Segersgemaal 835
Sémaphore 1038
seminarie 337, 734, 744
sequoia 480, 968, 1073
Serraris, Theodore 734
servitiageld 137
sester 335, 400
Sester, De 400
Sevengester, ‘t 173, 1147
Sevengester, Het 1111, 1112
Sevilla 602
sgraffito 546, 1133
s-Hertogenbossche Dinsdagsche en Vrijdagsche Courant 81
s-Hertogenbossche Vaderlandsche Courant 427
sicut lilium inter spinas 320
Siegburg trechterbeker 408
sierankers 242, 243, 458, 707, 718, 1005, 1006, 1134
siermetselwerk 243, 458, 731, 732, 842, 843, 845, 926, 967, 1005, 1006, 1019, 1042, 1049, 1135
sigarenfabriek 211, 249, 254, 842
sigarenfabriek De Roode Sluier 317
sigarenfabriek Henri de Leeuw N.V. 1151
sigarenfabriek La Paz 249, 252, 254
sigarenindustrie 248, 249, 250, 252, 253, 317, 709
Sigarenmagazijn Gebr. Houtman 317
sigarenmakers 249, 253, 499, 606, 709
sigarenmakerwoningen 253, 709, 710
sigarennakijker 253
Simson 595
Singelgracht 160, 168, 838, 1029, 1214
Sint Annapoort 941
Sint Anthonie, fort 828
Sint Anthoniuspoort 160, 257, 258, 281, 709
Sint Antonius 678
Sint Antonius, geboortehuis Van Thulden 678
Sint Barbara 1123
Sint Catharinarat 419
Sint Christoffel 447, 470
Sint Corneliushekel 151, 158, 160, 161, 164, 170, 837, 841, 842, 1143, 1212
Sint Geertruikerkhof 72, 130, 166, 979, 1162
Sint Jacob 344
Sint Jacob, Verwersstr. 1090
Sint Jacobskerkhof 132, 141, 508, 799, 948, 949, 950, 957, 1099
Sint Jansbolwerk 73, 960, 965
Sint Janshofje 360
Sint Janskerkhof 201, 326, 511, 790, 957, 958, 1162
Sint Janspoort 74, 282, 399, 444, 488, 680, 839, 924, 960, 974, 1062, 1180
Sint Joris 1149
Sint Jorisstraat 525, 558
Sint Maarten 368
Sint Marten 317
Sint- Sebastiaan 258
Sint Tunis 1110
Sint-Agaath, Rederijkerskamer 277
Sint-Agnes 626, 1221, 1226
Sint-Alexis 1055
Sint-Aloysiusschool 996, 1053
Sint-Andreas 282, 1221, 1226

Sint-Anna te Drieën 941, 942
Sint-Annagesticht 312, 939
Sint-Annakapel 228, 296, 298, 416, 420, 421, 424, 498, 730, 800, 941, 957, 1105, 1162
Sint-Anthonius 258
Sint-Anthonius van Padua 392
Sint-Anthoniuskapel 258
Sint-Antonius 342, 355
Sint-Antonius abt 626
Sint-Antoniusgasthuis 355, 356, 1080
Sint-Antoniusgesticht 337
Sint-Antoniuskapel 143, 355, 546, 1035, 1080
Sint-Antoniuskerk 547
Sint-Aubertus 805
Sint-Augustinus 1055
Sint-Barbara, Rederijkerskamer 277
Sint-Barbarakapel 149, 150, 1219
Sint-Bartholomeus 626
Sint-Bartholomeusdag 508
Sint-Bartholomeusmarkt 508
Sint-Bavo 1118
Sint-Canisiusschool 1053
Sint-Catharina 660
Sint-Catharina, Rederijkerskamer 277
Sint-Cathrienkerk 151, 167, 271, 390, 392, 457, 459, 461, 462, 464, 681, 810, 884, 1096, 1141
Sint-Cathrienschool 1053
Sint-Chrispijn en Crispianus 626
Sint-Christoffel 94, 514, 543
Sint-Christoffel, beeld 941
Sint-Clara van Assisi 212
Sint-Corneliuskapel 114, 161, 841
Sint-Cosmas en Damianus 627
Sint-Dominicus 344
Sinte Cathalijne 1140
Sinte Peeter 399, 1058
Sint-Elisabeth Bloemenkampklooster 101, 176, 190
Sint-Eloy 626, 627
Sint-Eloysgasthuis 195, 197, 741, 874
Sint-Eloysgilde 594
Sint-Eloyskapel 725, 874
Sinterklaas, De 534, 535, 637
Sinterklaasfeest 559
Sinterklaasmarkt 508
Sint-Eustatius, bijz. gemeente 580
Sint-Franciscus van Assisi 392, 794
Sint-Franciscus Xaverius 392
Sint-Geertruikerk 130, 383, 1105, 1106
Sint-Geertruiklooster ... 101, 129, 204, 208, 215, 437, 694, 713, 944, 1060
Sint-Genoveva, altaar 355
Sint-Georgius 976
Sint-Gertrudis 944
Sint-Gielisavond 508
Sint-Gregorius 337, 1149
Sint-Gregoriushuis 336
Sint-Hiëronymus, schilderij 514, 543
Sint-Jacob 626, 803
Sint-Jacobskapel 948, 1191
Sint-Jacobskazerne 137, 146, 147, 1050, 1175, 1176
Sint-Jacobskerk 107, 141, 143, 302, 387, 389, 461, 543, 697, 810, 953
Sint-Jacobskerkhof 396
Sint-Jacobsparochie 341
Sint-Jacobsschool 107, 1053
Sint-Jacobus de Meerdere 949
Sint-Jan de Doper 548, 850, 888
Sint-Jan de Ziener 755
Sint-Jan Evangelist 189, 392, 626, 912
Sint-Jan Evangelist, klok 775
Sint-Jan van Lateranen 794
Sint-Janscentrum 107, 744, 745, 748, 1053
Sint-Jansdag 535, 887
Sint-Janskapittel 77, 431
Sint-Janslyceum 121, 315, 379, 546, 547
Sint-Jansmarkt 508, 948, 957
Sint-Jansmoppen 290
Sint-Jansmuseum 768, 793
Sint-Janspoort 85, 89, 765
Sint-Jansschool 1053
Sint-Jansstichting 996
Sint-Johannes de Deo 239, 384, 748
Sint-Johannes de Evangelist 758
Sint-Joris 554, 977, 1208
Sint-Joris en de draak 987
Sint-Joriskapel 976, 987, 1193
Sint-Joseph 627
Sint-Josephgesticht 312
Sint-Josephkapel 1158
Sint-Josephkerk 379, 497, 807, 810, 996, 1000
Sint-Josephpaviljoen 242
Sint-Josephschool 1053, 1109
Sint-Jozefkapel, Sint-Jan 764
Sint-Landelinus 635
Sint-Laurens 627
Sint-Leonardus van Veghel 392
Sint-Leonardusgesticht 201
Sint-Leonarduskerk 606, 807, 810, 1036
Sint-Lucas Evangelist 508, 627
Sint-Lucasgilde 589
Sint-Lucia 626
Sint-Maarten, land 580
Sint-Maartensgasthuis 230, 231, 235
Sint-Martinus 763
Sint-Michaël 626
Sint-Nicolaas 559
Sint-Nicolaas van Myra 558, 559, 626
Sint-Nicolaaskerk 752, 1055
Sint-Nicolaasmarkt 535, 559
Sint-Oedenrode 503
Sint-Paulus 794
Sint-Petrus 1118
Sint-Petrus en Paulus 626
Sint-Petrus- en Pauluskerk 941
Sint-Pieter 99, 100, 101, 102, 324, 606, 712, 714, 758, 789, 794, 803, 810, 1010
Sint-Pieter, beeld 101
Sint-Pieterskapel ... 99, 204, 247, 383, 479, 713, 795, 839, 1106, 1131, 1206
Sint-Pietersparochie 921, 922
Sint-Quirijn 627
Sint-Rochuspaviljoen 245
Sint-Rombout 626
Sint-Salvator 839
Sint-Sebastiaan 190
Sint-Severijn 508

Sint-Severus ... 627
Sint-Teunis ... 282
Sint-Tharcisiusschool ... 1053
Sint-Thomas de apostel ... 626, 805
Sint-Vincentius a Paulo ... 392
Sint-Vincentiusvereniging ... 311, 384
Sint-Walburgiskerk, Antwerpen ... 788
Sint-Willibrord ... 392
Sixtus V ... 1096
sjabloonschildering ... 318
skeletten ... 782
skeletten soldaten ... 262
skeletten voormalig kerkhof ... 782
slaan van munten ... 887
slachthuis ... 725, 1160
Slag bij Heiligerlee ... 801
Slag bij Lepanto ... 614
Slag bij Nieuwpoort ... 600
Slag bij Waterloo ... 556, 574
Slag om de Boyne ... 568
Slag om Poederoyen ... 553
Slag van Lekkerbeetje ... 364, 543, 545, 903
Slag van St. Quentin ... 1207
Slag van Tienen ... 408
Slag van Woeringen, De ... 634
Slager, Frans ... 539, 638
Slager, museum ... 201, 539
Slager, Petrus ... 777
Slager, Petrus Marinus ... 201, 539, 542, 558, 560, 594, 1100, 1164
Slager, Pieter (Piet jr.) ... 539, 540
slagerij ... 310
slagers ... 626
Slagersgilde ... 848
Slager-Velsen, Suze ... 539
sleepbootdiensten ... 1202
Sleepersstraatje ... 1007
Sleeuwen, Jan van ... 243, 444, 487, 546, 1039
Sleutel, De ... 474
slijkkarren ... 510, 529
slofke ... 306, 813, 1046, 1153
sloopvergunning ... 668
Slootmakers, S.J. ... 970
Slotkapel van Wittenberg ... 797
sluis ... 163, 487, 1015
Sluis 0 ... 88, 261, 358, 709, 1201, 1202, 1204
Sluis 1 ... 1201, 1204
sluiswachterswoning ... 707
Sluyters, Jan ... 552, 777, 1100
SM's ... 1165
smeden ... 151, 626
smederij ... 122, 683, 980
smid ... 156, 1217
Smit, J.P.W.A. ... 553
Smits van Oyen, J.Th.M. jhr. ... 1098
Smits, Judocus ... 313, 929
Smits, Xavier ... 767
Sneeuwwitje ... 548
Sneidersplein ... 190
Snelle van Swoll, Aelbert Herman ... 1021, 1026
snelleke ... 1021
Snels, Cornel ... 302, 695
Snijdersplein ... 191
snoepje van de week ... 1017
socialisten ... 809
sociëteit
  Jezus, Maria en Jozef ... 881, 970, 1064
Sociëteit
  Amicitia ... 106, 643, 644, 646, 866, 869, 871
  Broederhof ... 869, 1147
  Casino .. 271, 691, 740, 756, 821, 822, 869, 1091, 1224
  Concordia ... 381, 869
  De Harmonie ... 869, 967
  De Katholieke Kring ... 125, 869, 919, 1091
  De Palmhof ... 116, 354
  De Unie ... 398, 869
  De Zwarte Arend ... 643, 644, 646, 869, 871, 1091
  Groote Sociëteit ... 642, 643
  Muzijk-, en Redoute-Kollegie ... 130, 437, 869, 1061
  Nieuwe Sociëteit ... 643, 869, 928
  Uilenburg ... 869
  Vaderlandsche Sociëteit ... 81, 305, 376, 646, 656, 662, 715, 867, 868, 869
Sociëteit Casino ... 1224
sociëteitsgebouw ... 123, 398, 647
Soestbergen, M.G.W. ... 553, 606
soevereiniteitsoverdracht van Indonesië ... 577
soey ... 452, 483, 501
soldatenhelmen ... 887
soldatenhuis ... 1027
Solms-Braunfelt, Amalia van ... 566, 567, 590, 1083
Somers, Jan ... 192
Son, Gerardus van ... 679, 1028, 1082
Son, Jan Baptist van ... 1091, 1093
Sonnius Stichting ... 746
Sonnius, Franciscus ... 795, 798, 800, 816, 963, 1104
soopie ... 86, 443, 913
Sophie, prinses ... 574
Spaaike, Het ... 1150
Spaans Brabant ... 80, 805, 1070
Spaans goudleer ... 604
Spaanse Successieoorlog ... 568, 591
Spaarbank ... 941
spaarkas ... 943
Spanje ... 591, 803
speeltrommels ... 625
spelden ... 75, 1010, 1011
speldenmakerij ... 317
speldenmakers ... 626, 941, 1132
speldenmakersklok ... 417
Spie, De ... 484
spiekers ... 69
Spierings, Kees ... 121, 128, 553, 683, 995
Spijkerboorgangske ... 732, 911
Spijkers, Margriet ... 134, 881
Spinhuis ... 991, 1029
Spinhuisplaats ... 976, 991
Spinnersplaats ... 976, 991
Spinnewieltje, Het ... 307
Spinola Marqués de Los Balbases ... 545, 565
Spinola, Ambrogio de ... 827
spinrok ... 926
spinsters ... 222, 717, 1060
spintol ... 927
spiritualiteitsjaar ... 745
Spiritus Paraclitus, encycliek ... 396

spitsbooggalmgaten 776
spitsboognis 776
Splinter, plebaan 1225
Spoerstraetken 675, 1033
spookhuis 894
spoorwegnet 705, 1118
Spoorwegwet 1860 1035
spreeuwenpot 981
spreuk 320, 359, 684, 943, 1034, 1160, 1179
Sprinkhaan, De 297
sprinklerinstallatie 145, 787
spuithuisje 945, 978
St Jan In d’Olie 850
St. Andries 725
St. Antoniestraatje 88, 1191
St. Jan 350
St. Joris 354
St. Jozef 308
St. Pauls Cathedral 778
St. Teunis 283
St. Teunisgangske 283
Staalwaren en Slijperij 229
Staatkundig Dagblad van de Rhyn-Monden 427
Staatsbosbeheer 835, 1215
Staats-Brabant 82, 591, 1069, 1070
Staatscourant 575, 630
Staatse Hoofdwacht 637
Staatse leger 137, 146, 404, 700, 828, 829, 833
Staatse troepen 77, 700, 834
Staatsen 81, 364, 460, 637, 733, 804, 830, 903, 1216
staatsgevangenis 683
Staats-Opper-Gelre 591, 592
Staats-Overmaas 592
Staats-Vlaanderen 591
staatsweverij Gobelins 600
stabiliteit muur 840
Stad Antwerpen, De 425
stadhouder 801
stadhouder van Friesland 404
stadhouder Willem II 1205, 1206
stadhouder Willem IV 1098
stadhouder Willem V 82
stadhouder-generaal 563
stadhouder-koning Willem III 539
Stadhouderloze Tijdperk, Eerste 563, 567
Stadhouderloze Tijdperk, Tweede 563, 568
stadhouders 536, 563, 571
stadhuis 532
Stadhuisbrug 531, 627
stadhuisklerk 887
stadhuispenningen 624
Stadsacademie voor Teeken- en Schilderkunst 558
stadsarchivaris 1182
stadsbeiaardier 626, 776
stadsbestuur 519
stadsbode 518, 533
stadsboerderij 95, 173, 958, 1048
stadsbrand 75, 290, 291, 312, 329, 354, 378, 512, 902, 963, 980, 996, 1007, 1087, 1094, 1161, 1162, 1164
stadsbrand van 1463 651
stadscarillonneur 625
stadscomme 776
Stadsdommel 188, 961, 1173, 1174, 1178
Stadsfolterkamer 637
Stadsherberg ‘t Pumpke 113, 811, 1047, 1050, 1153
stadskantoor 407, 982, 1193, 1194, 1195
stadskasteel 667, 934
Stadskoffiehuis 642, 643
stadskwekerij 700
stadsmuur 597, 628
stadspaleis 359, 408
stadspenning 624, 1074
stadsplattegrond 582, 583
stadspoort 923
stadsprivilegiën 776
stadsrecht 70, 515, 518, 522, 531, 789
stadsregering 520
stadsrekening 531, 554, 600, 601, 622
stadsrekenkamer 532, 665
stadsrentmeesters 532
Stadsschouwburg Casino 822
stadstuin 379, 497
stadstuin/wijkspeelplaats Vughterdriehoek 173, 174
stadsturfschuur 532
stadsuitbreiding 72, 75, 158, 160, 276, 400, 404, 405, 701, 837, 920, 961, 1018, 1041, 1076, 1186, 1212
stadswakers 518
stadswapen 241, 375, 532, 534, 535, 539, 587, 633, 634, 635, 820, 892, 1034, 1039, 1056, 1132
stadsweeshuis 820
Stadt Ravensteijn, De 335
stallen 753
stallen van de Marechaussee 1195
standerdkorenmolen 259
standerdmolen 689, 701, 1185, 1186, 1216
Stappaerts, Johan 921
Starkenborgh Stachouwer, Tjarda 578
Staten van Brabant 78, 136, 413
Staten van Holland 140, 224, 570
statenbijbel 1106
Staten-Generaal 78, 80, 81, 83, 93, 94, 100, 224, 229, 423, 521, 526, 544, 564, 565, 566, 573, 591, 713, 803, 831, 833, 921, 977, 1105, 1205
Statenlogement 130, 437, 1061
Statenzaal 167, 905, 1097, 1165, 1166, 1167
station 702, 703, 1036
stationsoverkappingen 1037
stationsstijl 844, 1048
Statuut voor het koninkrijk der Nederlanden 577
Stavert, Barry 1007
Stedelijk Gymnasium 272, 341, 651, 692, 693
Stedelijk Museum ’s-Hertogenbosch SM’s 1101
Stedelijk Museum Het Kruithuis 271
Stedelijk Museum te Amsterdam 610
Stedelijk Reglement 607
Stedelijk Slachthuis 874
Stedelijke Muziekschool 315
Stedelijke Schutterij, De 261
Stedendwinger, De 567
Steeghuis, Het 716
steekpenningen 120, 1012
steen der dwaasheid, De 513
Steen der Sinneloosen 352, 951
Steenbergen, Niel 548, 782, 907, 957, 1030
steenboetes 73
steencontract 788

steenhouwer 352, 1099
steenhouwer, De 730
Steenhuis, Rob 1038, 1039
Steenken, Het 856
Steenkolen Handels Vereeniging (SHV) 862, 1018
steenkool 180, 1012
Steenstraatje 187
steenweg 376, 964, 1013, 1199
Stegen, Goeswijn van der 533, 862
Stegen, Nicolaes van der 799
steiger 180, 1014
Stein, Edith zuster 785
Stelling ’s-Hertogenbosch 825
stellingmolen 1185, 1186, 1190, 1216
stenenkring 782, 957
Ster, De 712
steunberen 265, 763, 776
steunbogen 266
steuncomité 639
steundoek 601
Steur, De 1123, 1125
Stevaert, Martinus 816
Stevin, Simon 565
Steylaert, Adriaan 356
Sticht ,Het 328
Stichting Binnendieze 819
Stichting Jheronimus Bosch Centrum 394
Stichting Nationaal Monument Sint-Jan 780
Stichting Oktober 1944 258
Stichting Poëzie op Straat 246, 737
Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg 909
Stichting Tilmanshof 322, 1048
Stichting Vrienden van de Kapel van het Jeroen Bosch Ziekenhuis 384
Stick Style 845, 1049
Stijfselpot 1191
stille nachtwerker 155, 1013
Stille Omgang 446, 489, 553, 808, 884
Stille Omgang, Vereniging 943
stillen 534
stillevens 546, 594
stinksloot 152
Stip, Jo de 1119
Stiphout, Kees van 209
Stoa 189, 191, 192, 670, 1051
Stoeffstraetke 1045
stoelen 551
stoelenmatters 858
stoelenzetsters 307, 1047, 1153
stoeppalen 866, 872
Stok, Stichting 208
stoker 222, 717, 1060
stokkenklavier 625
Stolberg-Wenigerode, Juliana van 563, 564
stoof 307, 812, 1045, 1153, 1154
stookplaats 403, 532, 637, 638, 663
Stoombierbrouwerij De Bijenkorf 464
Stoombierbrouwerij De Ster 1057
stoomboot 179, 1010, 1202
stoombootondernemingen 1202
Stoomdrukkerij C.N. Teulings 96
stoomgemaal 159, 467, 962, 1174, 1213
Stoomkoekfabriek De Klok 1139, 1198
stoomlocomotief 426, 1035
stoommachine 703, 1186, 1216
Stoom-Schoenfabriek van Maurus van den Bergh 176, 1198
stoomspuit 980, 1162
stoomtram 702, 703, 1035, 1117, 1202
Stoomtram-Maatschappij ‘s-Bosch – Helmond 702
stoomtramweg 1035
stormhoeden 887
Stornebrink, P 1042
Stortje, Het 257
stove 1045
stovenkamertje 307, 1047
straalkapellen Sint-Jan 760, 785
straatkelder 506, 852, 856, 857
straatmeester 517
Straatnamencommissie 283, 878
straatverlichting 527
straatvuil 76
straatweg 1184
Straet tot Stroom, van 534
strafproces 522
strafrechtspraak 990
stratenpatroon 882, 902
Streekarchief Langs Aa en Dommel 1209
strengpers 1134, 1137
strengpersbaksteen 1134
Strickepoort 719, 1010
Strijbosch 1042
strijkvuur 689
Strik, J. 884
stroom- en riviergoden 634
stroomgebied 151, 152, 188, 404, 961, 962, 1173
Structuurplan 1964 ..... 153, 154, 170, 179, 211, 276, 418, 481, 482, 496, 606, 1014
Struijs, De 1055
Stuart I, Mary 567, 1206
Stuart II, Mary 568, 593
stucwerkplafonds 985
studiebeurs 339, 608, 1100, 1145
Stuer Ghewalt 94, 1217, 1219
stuiterballen 462
stuiver 889
stukadoorsgotiek 324, 426, 656, 1003, 1004, 1106
STUT architecten 1210
Stuttgarter-Schule 1031
stuw 162, 180, 487, 1184
stuw, volautomatisch 1014
stuwconstructie 180, 1014
Stuyt, Jan 387, 390, 391, 461, 757
Succesagenda 539
suculieren 1137
Suijskens, H. 489
Suikerbroden, De 1085
Suikerstraat 191, 1050
suisse 763
Suissekamer 763
Sullen- of Solstraatje 874
Sunter Claes dach 559
supermarkt 1017
surcoat 554
Suriname 578
Sus, Lambertus 881, 882, 883, 1064

Susante, Van ... 252, 254, 317
Suyling, K.C. ... 318, 665, 864, 1184
Suys, firma ... 290
Suyskens, H. ... 445, 884, 941, 943
Swaen, De ... 350, 1124
Swaentje, Het ... 1024, 1025
Swart Ancker, Het ... 1148
Swart, Jacob Dircksz de ... 603
Swart, Pieter de ... 1097, 1101, 1165
Swarte Arent, De ... 823
Swarte Bock, De ... 1137
Swarte Kater, De ... 406
Swarte Leers, De ... 250, 470, 1066
Swarte Ruyter, De ... 180
Swarte Sleutel, De ... 92, 1155
Swarten Eenhoorn, Den ... 1156
Sweens ... 98, 116, 354
Sweens, familie ... 348
Swijnshooft, Het ... 1193, 1197
sybillen ... 761
Symons, Franchois ... 767, 786
synagoge ... 167, 168, 170, 407, 715, 747, 905, 906
Synagogebrug ... 168, 906
Szekeres, Karoly ... 1074, 1075

T

taakstraf ... 524
Tabaksbewerkersgilde Sint-Petrus ... 253
tabakstripper ... 253, 709
tabernakel ... 891, 1067
Tachtigjarige Oorlog ... 77, 113, 136, 137, 140, 146, 207, 208, 257, 260, 278, 282, 338, 498, 512, 544, 563, 567, 587, 704, 747, 800, 875, 888, 909, 994, 1097, 1181, 1186
Tael, Gilbert ... 623
Tafel van de Heilige Geest ... 211, 294, 309, 351, 476, 533, 820, 851, 861, 909, 954
Tafel van Leening ... 118, 177, 938
taferelen en visioenen ... 770
takelwiel ... 893
tamboer ... 390
Tambour, De ... 702
Tauber ... 489, 1118, 1119, 1126
Te Deum Laudamus ... 791
teer ... 180, 1012
tegeltableau ... 200, 287, 319, 545, 665, 1110, 1134, 1137
Tehuis voor r.-k. Militairen ... 382
tekens steenhouwers Sint-Jan ... 786
Téligny, Charles de ... 565
tellers ... 1118
Tempel van Empel ... 69
tempelfront ... 536, 1059
Ten Horn ... 353
tennisbaan ... 268
Ter Schure, Johannes ... 810, 816, 1225
Terar Dum Prosim ... 1173
terechtstelling ... 523, 524, 537, 637
termijngebied ... 902
termijnhuizen ... 902
Termote, Albert ... 267, 387, 758
Terpsichore ... 386
tertiarissen ... 176, 1051
tertiarissen van Oisterwijk ... 176
test ... 306, 1045, 1047
testamenten ... 522
Tetterode, van firma ... 546
Teulings, C.N. Drukkerijen ... 344, 703, 1037
Teulings, Coenraad Nicolaas ... 96, 250
Teulings, Henk ... 1119
Thaleia ... 386
theater ... 667
Theater aan de Parade ... 194, 753, 821, 822, 1057
Theater Bis ... 1057
theologie ... 339, 745, 793
Theresia van Lisieux ... 392
theresianen ... 213, 743, 744
Theunissen, Marijke ... 269
Thijssen, Peter ... 289
Thomassen, A.M.P. ... 606
Thomyrus ... 542
Thorbecke, J.R. ... 575, 636
Thorwaldsen ... 893
Thulden, Theodoor van 126, 462, 587, 588, 591, 592, 593, 678, 886, 1083, 1141
Thüringen, Elisabeth van ... 227, 237, 241, 697
Thye Hannes, W.H. ... 606
Thye Hannes, W.T. ... 520
Tien Geboden ... 1069
tien procent korting ... 1016
Tiendaagse Veldtocht ... 555, 557, 573, 574, 819
tiende penning ... 801
tienguldenmunt ... 888
tienstuiver ... 888
Tijd, De dagblad ... 313, 929
Tilburg ... 503, 574
Tilburgse fraters ... 740
tilbury ... 859
Tilman, C. ... 175, 1048
Tilman, familie ... 95, 173, 844, 1048, 1147
Tilman, mr. V. ... 1147
Tilmanshofje ... 95
timmerlieden ... 627
timmerman ... 953
Timmermans, Jo ... 775
Timna ... 595
timpaan 242, 313, 324, 353, 398, 461, 535, 536, 620, 633, 634, 772, 952, 967, 992, 1101
tin 180, 1012
tinfolie ... 328
tingieter ... 156
Tinnen Schenkkan ... 97
tintinnabulum ... 794
titriplex ... 122
togers ... 1201
Toirtse en Brille ... 470
tol 99, 189, 1050
Tolbrug ... 99, 164, 176, 189, 665, 1050
Tolbrug, wijk ... 101, 846
Tolbruggarage ... 241
Tolbrugkazerne 81, 137, 146, 176, 190, 1050, 1051, 1175
Tolbrugkwartier ... 87, 99, 170, 279, 527, 811
tolprivileges ... 1012
tolvrijdom ... 1012
toneelspelersgilde ... 192, 277
tong doorboren ... 523

tongewelf 92, 130, 183, 316, 333, 350, 363, 367, 377, 399, 403, 459, 471, 473, 474, 498, 637, 663, 853, 857, 939, 1027, 1125, 1155, 1196
tongnaald 1070
tongvaren 264, 265
tonleder 602
tonmolen 270
Tonnaer, Desiree 414
toog 168, 172, 463, 464, 466, 842, 1220
Toorop, J. 610
topgevel 242, 294, 298, 696, 899, 1134
Toren achter de Zusters van Orthen 267
Toren voor de Judasbrug 266
torengids 787
toren-henneke 357
torenportaal 774
torenspitsen 533
Torre de la Parada 589
Torre, Jacobus de la 816
Toscaanse pilasters 241, 892, 893, 1121
tot de smalle gemeente behoorden 729
tot in den dood mijn vaderland getrouwe 580
Tour de France 258
touwleer 602
traai 1055
tracébepaling kanaal 1200
tracébesluit Omlegging Zuid-Willemsvaart Maas-Den Dungen 1203
traditionalisme 305, 745
traditioneel-ambachtelijke 274, 958, 1159
tragietsteen 777
tramstation 702, 1036
Tramweg Mij Sint-Oedenrode – 's-Hertogenbosch 702, 705
Tramweg-Maatschappij De Meierij 1037
transepten 538
transitohandel 1011
transparantie 597
transportakten 522
trapgevel 244, 307, 377, 452, 640, 651, 668, 696, 715, 718, 731, 733, 747, 1059, 1134, 1155
traptoren 130, 142, 143, 359, 414, 667, 889, 901, 978, 995, 1138, 1166
traskalkmengsel 840
Traverse 1189
treinverbindingen 681, 1011, 1063
trekbootje 835
treklift 980
Trepke, Het 677
Tricht, Arnt van 784, 789
trien 1055
Trienentraai 194, 548, 850, 1055
Trier 383, 668
Trierzaal 598
triforium 783
trigliefen 346, 350, 736
Trinitas 1055
Triniteit 1055
trip 450, 908
Trip, Den 450
Trip, Laman 450
troggewelf 287, 539, 649, 853, 999, 1110
trompe l'oeil 302
Trompengangsken, ... 110
Trompet, De 535, 540, 916
Trompetgalerij 535, 540, 553, 628
Troost, Albert 775
trouwkamer 621
trouwzaal 118, 119, 534, 541, 545, 547, 550, 551, 552, 597, 621, 629
Troyes 1013
trumeau 391
Truyffel 104
tuberculose 876, 910
tuchthuis 190, 294, 525, 990, 991, 1051
tudorbogen 196, 1018
tudorboogvormige ontlastingsbogen 1155
tudorroos 1070
Tudorstijl 196
tudorvormige 1104
tudorvormige ontlastingsbogen 1154
tufsteen 71, 760, 777
tuile-du-nordpannen 842, 972, 1134
tuin der lusten, De 511, 514, 543
tuinbouw 135
tuincentrum De Vlinder 1222
tuitgevel 102, 138, 181, 420, 498, 730, 939, 1144
Tuldenus, Diodorus 588
tulpenboom 1101
turf 180, 979, 1012, 1013
turfdragers 1013
turftonders 1013
turftonders en turfdragers 627
turftondershuisje 1013
Turnhout, Jan van 429, 637
Tuschinski-stijl 368
Tusquets, Oscar 192, 670
tussenkamer 302
Twaalf Apostelen, De 988
Twaalfjarig Bestand 78, 164, 205, 207, 257, 260, 282, 338, 566, 692, 704, 706, 802, 829, 831, 839, 1097, 1173, 1181, 1190
twaalfponders 1182
Twee Gapers, De 441, 1149
Twee leeuwen 590
Twee Meerminnen, De 1123
Twee Oircussen, De 678
Twee Scheeren, De 350
Twee Snoeken, De 134, 403, 474, 892, 1118, 1125
Tweede Bossche Wand 615
Tweede Kamer 1080, 1089
Tweede Nieuwstraat 308, 398, 694, 903, 996, 1201
Tweede Vaticaanse Concilie 810
Tweede Wereldoorlog 179, 206, 239, 249, 259, 270, 325, 331, 332, 386, 547, 551, 580, 581, 606, 638, 669, 709, 809, 842, 869, 963, 965, 976, 1014, 1017, 1030, 1117, 1119, 1129, 1204, 1222
tweegevecht 523, 545
tweekoppige Habsburgse adelaar 633
twijnerijen 222, 717, 1060
twintigguldenmunt 888
tyfus 238

U

Udelfanger zandsteen 1168

Uden, Frans van 820
Uden, Gerardus van 324
Uilenburg 152, 444, 467, 469, 480, 487, 488, 680, 681, 879, 961, 1063, 1064, 1202
Uilenburgcommissie 153
Uilenburgkwartier 169, 681
Uilenburgstroom 169
Uilenspiegel 1191
Uitgeest 584
uithof 193
uithongeren 77, 564
uitvalswegen 711, 1129
uitwateringssluis 1021
Ulemans, Christina 106, 124
Ulemansgasthuis 124
Ulemanshofje 106, 871
ulo-school Sint-Angelus 1053
UM 1800-stijl 229, 864
Unie van Atrecht 564, 800, 801, 803
Unie van Utrecht 564, 565, 591, 801, 803, 804
Unie, De 398
Unio 588, 1083
Unio of Eendracht 591
unitaristen 520
universiteit 339, 340, 793
urbanistenklooster 742
Urbanus II, paus 538, 613, 614
Urbanus III, paus 538, 613
urinoirs 755, 1143
ut gebèt van Janus en Bet 1119
Utkien, Ilya 1210

V

V&D 628
Vaart, Gerard van der 984
Vaart, Jan van de 913
vaartochten 154, 156, 680
Vader des Vaderlands 561, 563
Vaderlandsche Sociëteit 82
Vadertje Jan-Stap-Netjes Cats 694
Valentijn, Leo 905
valhek 158, 160, 837, 923, 1212
Valk, De 902
Valk, H.W. 210, 374, 651
valsmunter 523
Van Bréautéstraat 364, 545
Van der Does de Willebois, burgemeester 193
Van der Does de Willeboissingel 193
Van Gend en Loos 1125
Van Sasse van Ysselt, A.F.O. 140, 533, 620, 847, 895, 1055, 1080, 1089, 1154, 1191
Van Sasse van Ysselt, A.F.O. buste 540, 928
Van Sasse van Ysselt, L.B.C. 120, 512, 1007, 1087, 1094, 1095, 1164
van straat tot stroom 70, 152
Vandenhove, Charles 1030
varende luyden 114
Vastenavond 115, 231, 606, 620, 821, 935, 952, 1223
vastenperiode 310, 809
Vaticaan 560, 576, 815
veemarkt 147, 249, 396, 398, 948
Veemarkt, jaarmarkt 508
Veeresack, De 1026
vegen en schoonmaken 529
Veggel, Arnoldus van 387, 866, 912, 1000, 1002, 1004, 1105, 1106
Veghel, Leonardus van 391, 784, 883
Veken, C.J.M. van der 668
veldartillerie 752, 753, 1176
Velde, Esaias van de 543
veldhospitaal 167, 905
velduil 1216
Velingius, Abdidas 894
velours couche 551
Velthoen, Bureau 1194
Ven, Emanuel E.G. van der 552
Ven, Emmanuel A.H. van der 562
Ven, G.M.J.W. van de 542, 606, 864
Ven, Wilhelmus van de 808, 816
vendures 600
Veneman, atelier 785
Veneman, L. 392
Venetiaans glas 551
Venetiaanse stijl 331
Vennix, Frans 682, 997
verbannen 524, 550, 623
verbanning 523
Verboden Kringen 836, 837
Vercinggetorix 885
verdedigingslinie 75, 76, 78, 81, 84, 479, 1131
verdedigingswerken 86, 207, 828, 966, 1036
Verdijk, Gerard 1220
Verdrag van Chaumont 556
Verdrag van Parijs 572
Verdrag van Venlo 77, 257, 704, 1181
Verdrag van Verdun 612
Verenigd Koninkrijk 84
Verenigde Nederlandse Uitgeverijen (VNU) 250
Verenigde Oost-Indische Compagnie 347, 584, 888, 1010
Vereniging Hendrick de Keyser 329
Vereniging Stille Omgang 941
Verepaeus 338
vergaderplaats van de gilden 955
Vergilius 1114
Verguld Harnas, Het 932
Vergulde Biecort, De 440
Vergulde Brabantse Ketting, De 1135
Vergulde Duifke, Het 375, 548, 661, 850
Vergulde Eland, De 1137
Vergulde Emmer, De 931
Vergulde Ezel, De 930
Vergulde Hoed, De 653
Vergulde Kemel, De 418
Vergulde Klok, De 104, 1150
Vergulde Os, De 1144
Vergulde Roos van Jericho, De 645
Vergulde Sint Jan, De 469
Vergulde Speelwagen, De 300
Vergulde Spiegel, De 642
Vergulde Star, De 652
Vergulde Swaen, De 1139
Vergulde Truyffel, De 216
Vergulde Vijzel, De 855
Vergult Cabeltouw, 't 173, 174, 1147
Vergult Hart, 't 173, 1147

Verhagen, Peter 155, 692
Verhaghen, P. 462
Verhasselt, wasinrichting 256
Verhees, Catharina 197, 742
Verheijen, A.G. 520, 552, 606
Verhellouw, J. 593, 990, 992
Verhoeven, Cornelis 1072
Verhoeven, Peter 982
Verhorst, André 553, 638
Verkade 251
Verkadefabriek 1057
verkeer 191, 331, 840, 841, 920, 1214
Verkeerde Wereld, De 1124
verkeersplein 179, 1014
verklaring naam Groot Spookhuis 894
verklaring naam Klein Spookhuis 900
verklaringen over geboren poorterschap 522
Verlenius 338
Verlichting 556
Verloren Zoon, De 402
Verlosser 763
Vermeulen, P.J. 606
vernederlandsen 573
Vernert, L. 938
vernislaag 549, 603
verrijzenis van Christus 206, 955
Verschoor-Pape 1184
verschroeide-aardepolitiek 77, 564
Versterkt Den Bosch 1178
verticale pannendaken 843, 1019, 1196
ververij 979, 1162
ververs 1086
Vervloet 548
verwers 626
verwersputten 450, 908
Verwersstroom 119, 152, 158, 167, 168, 172, 466, 480, 531, 597, 728, 905, 911, 982, 1021, 1022, 1103, 1107, 1128, 1132, 1163, 1212, 1220
verzakking muur 1215
verzetsmonument 270, 271, 580
vestibule trouwzaal 545, 546
Vesting Holland 85
vestingbouw 76
vestingstatus 265, 386, 841, 1036
Vestingwet 1874 ..... 85, 86, 187, 256, 282, 383, 837, 841, 961, 962, 1036, 1083, 1118, 1200, 1211
vettewarierwinkel 291
vicarissen 815
vicarissen tussen 1647 en 1853 816
Victor, Jacob 1018
Victor, Leo 1151
Victoria en Albert Museum 777
Vier Azen, De 170, 1143
Vier Azen, restaurant 842
Vier Bomen, Citadel 1207
Vier Brutusjagers, De 980
vier deugden van gerechtigheid 1030
Vier Heemskinderen, De 221
vier jaargetijden 547
vier kwartieren 503
vier perioden in een mensenleven 547
Vierde Engelse Oorlog 569
vierendelen met een mes en bijl 523
vieringtorentje 1003
Vierschaar ... 509, 521, 523, 531, 532, 533, 536, 537, 538, 620, 623, 637
Vierschaar, lage 523
Viéweg, C.A. 427
vigna unguiculata 555
vignaboon 555
Vigne, Jan de 601
Vijf Eiken 545
Vijf Ringen, De 656, 658
Vijf Sterren, De 731
Vijf Vocalen, De 645, 930
Vijgheboom, De 1122
Vijzel, De 656, 657, 658
Villa Illusio 1188
Vincent van Gogh 1099
Vincentius à Paulo 237, 241, 697
Vincentius verenigingen 237
Vincentiushuis 198
Vingboons, Philips 535, 1058, 1140
Vingboonsgevel 1059, 1139
Vingerhoet, De 890
Vinschot, Jan Toenys 356, 1080, 1192
virtute et labore 1034
Vis, Henk 1099
visafslag 486, 1116
visdief 1216
Visé, Jacques de 544
vishal 487, 683, 1116
vishandel 1118, 1119
Visioen aan de hel 513
viskelders 1187
viskopers 494, 626, 1118
Viskopersgilde 1014, 1118
Vismarkt 72, 162, 164, 474, 486, 961, 962, 1118
Vismarktpoort 72
visrecht 213, 743
vissenkoppen 1034
Visser, Louis 1219
Visser, Tyke 172, 736, 1220
vistol 1118
vistrappen 1187
viziergaten 637
Vlaams verband 73, 283, 326, 531, 668, 856, 1131
Vlaamse tapijtwevers 585
Vladeracken, Arnold van 366
Vladeracken, Christoffel van 1113
Vladeracken, humanist 338
Vladeracken, Van familie 373
vlaggenmast 1039
vlagincident 833
vlakbodemreservoir 287
vlakbodemtype 287
vlasbrakers 476
vlashekels 158, 160, 837, 1212
vleermuizen 167, 524
Vleermuizenwerkgroep Noord-Brabant 167
vlees- en visbank 519
Vleeshal 308, 502, 531, 847, 848
Vleeshuis 508, 558, 848, 849, 850
Vlek, Hans 648
Vleut, De 1186
Vliert, De 186, 606

Vliert, De polder 1127
Vlist, F. van der 1004
vloerkleed 582, 583
vlucht naar Egypte 983, 1137
vluchthuis 101, 102, 712, 881, 921, 976, 986
vluchtroutes 111, 229, 304, 1068
VNU 96
voedselbanken 309, 311
voerlieden 627
Voermans Welvaren 925
Voermanshuis 221
Voet, Evert 913
voetballer, De 548
Voetballer, De 850
voetboog 93, 1208
Voetius, Gijsbert 831
voetschraper 858
Vogelaar 638
vogelkooitje 327
Vogelwijk, De 726
vol bastion 281
volders 627
Voldersbrug 1128
Voldersgat 156, 168, 466, 728, 1021
Volderstrappen 158, 1128, 1212
Volkerenslag 551
volksbuurt 101, 279, 755, 811, 995, 1129, 1132
volksdrank 213, 711, 712, 743
volkshuisvesting 387
volksmissies 912, 1001
volkstelling 463, 806
volle bastion 78
Vollebregt, J. J. 462
vollen 911, 1086
Vollenbergh 251
voller 1128
vollerie 1128
volmolen 1186, 1216
voluten 181, 458, 886, 1140
Vondel 893
Vondelingenhuis 77, 211, 212, 958
Vonk en Vlam 265
vonnis 523
voorhuis 331, 400, 448, 467, 695, 894, 899, 1095, 1164
voorkelders 506, 649, 658
voorladers 76
voorlanden 155, 167, 681, 741, 840
Voorlopig Bewind 556, 573
Voorname Huizen en Gebouwen van ’s-Hertogenbosch 1080
voorslagklokken 775
voorspelling van Simeon 983, 1137
Voorst tot Voorst, Arthur Eduard Joseph baron van 1098, 1102, 1165
Voort, Roupe van der 1198
voorwerken 81, 85, 89, 282, 1185, 1190
Voorzaal 509
voorzetgevel 330, 377, 656, 899, 1130, 1152
voorzichtige (prudentia) 619
voorzichtigheid, deugd 1030
Voragine, Jacobus de 558
Vos, Hendrik 421
Vos, Henricus 816
Vosken, Het Markt 146, 640, 914
Vosken, Het Markt poortje 146
Vosken, Het Verwersstraat 482, 1103
vospaardje 640
Voutravrère 1090
vrachtschepen 179, 1010
Vranckenhoffstad 294, 518, 839
Vrede van Keulen 568
Vrede van Münster 79, 102, 141, 567, 568, 592, 802, 805, 1067, 1069
Vrede van Utrecht 568
Vrede van Westminster 568
Vrede, H. van de 1004
Vredenburch, Ewoud baron van 1098
Vredenburg, De 1205
vredesduif, De 548
Vredesduif, De 850
Vredespaal 127
Vredespaleis 1913 550
vredestraktaten van Rijswijk 568
Vreede, De 181
Vreede, Pieter 83
Vriens, Thomas 393
vrij schootsveld 836
Vrije Jaarmarkt voor Magere Beesten 508
Vrije Pers, De 428
vrijgebied 1052
Vrijheid 594
vrijheid van godsdienstuitoefening 1105
vrijheid, gelijkheid en broederschap 82, 422, 868
vrijheidsbeeld 550
vrijheidsboom 82
Vrijheidsoorlog met België 815
Vrijman, J.A. 240, 242, 243, 272, 274
vrijmetselaars 252, 386
vrijwillige of voluntaire jurisdictie 522
vroedschap 518
vroeggotische 772
vroegmis 809
vroegrenaissance 1126
Vroom en Dreesmann 849
vrouwencongregaties 197, 341, 742
vrouwengalerij 969, 1158
vrouwenklooster 1073
Vuchterdijk 1188
Vughter- of Pieckepoort 75, 1178, 1182
Vughterbinnenpoort 478, 479, 923, 1131, 1132, 1147
Vughterdijk 94, 113, 406, 478, 1132, 1185
Vughterdriehoek 1132
Vughtereiland 180, 1014, 1187
Vughtereind 1129
Vughterheide 187, 364, 523, 827, 962, 1041, 1207
Vughterpoort 74, 77, 89, 268, 410, 478, 691, 727, 765, 830, 833, 839, 924, 1035, 1082, 1178, 1179, 1180, 1184, 1185, 1190
Vughterstroom 151, 152, 161, 162, 164, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 407, 466, 487, 680, 681, 711, 841, 842, 982, 1009, 1021, 1132, 1143
Vughterstuw 1184
Vughteruitleg 1173
vuile en schone nijverheid 151
vuilnisbelt 238, 256, 257, 268, 691
vuilnisdienst 238

vuilnisstort 1072
vullers 527
vuurpotje 1045
vuurproef 523
vuurstaal 124, 299
Vuurstaal, Het 124, 299
vuurwerkerstoren 259, 361
Vuurwerkerstoren 259
VVV 640, 966

W

waag 931
Waag, De 931
waaierzwikken 290, 327, 332, 342, 470, 817
Waakzaamheid, De 570
Waalse Gemeente 130, 416, 421, 1105
Waalse kerk 130, 339, 383, 420, 793, 1104, 1105
waarborg voor goud- en zilverwerken 532
waargelders 566
waarheid, gerechtigheid en barmhartigheid 546, 1031
Wachters, De 414
wachtkamers 1037
Wagemakers, Theo 208
Wagemakers, Ton 1003
Wagenaar, H.G.J.M. 553
wagenhuis 143, 146
wagenschot 550
wagenspelen 509
Wagner, Richard 608
Wagners Gesamtkunst 608
Waldeck-Pyrmont, Adelheid Emma Wilhelmina Theresia van 575
Waldraad, graaf van Nassau-Usingen 1105
wallen 73, 97, 282, 844, 961, 1209
walmolens 1186
Walpoorthofje 280, 360
Walpoortkapel 970
walsenstoel 1186
wambuis 554
Wan, De 916
wandtapijten 536, 543, 549, 584, 585, 599, 600, 602
wanschepsel 124
Wantstraatje, Het 920
Wapen van Amsterdam, Het 1138
wapen van Brabant 591, 633, 820, 1056, 1166
wapen van de Habsburgers 241
wapen van de hertogen van Brabant 241, 633, 634
wapen van de kruisheren 727
wapen van de Sint-Janskerk 793
Wapen van Embden, Het 134, 892
Wapen van Kleef, Het 1091
Wapen van Luik, Het 890, 891, 1066
Wapen van Luyck, Het 439
wapen van Van Lanschot 375
wapenborden 393, 539, 553, 620
wapenschild 536, 553, 554, 634, 635, 961, 1031
wapensteen 103
warm water 1153
warme bollen 353
warmoes 256
Warmond, Van 356
Was, Petrus 976, 994
Wassenbergh, Gerardus van 110, 229, 303, 942
Wassenbergstraatje 110
wasserij 269, 691
Watelet, C.J. 552
water- en vuurhuis 113, 190, 281, 305, 306, 307, 811, 1046, 1152, 1154, 1175
wateraardbei 836
waterbeheersing 163, 945, 1180
waterdoorgang 628
watergeuzen 884
waterhuishouding 117, 180, 1014
waterinlaten 158, 159, 160, 161, 837, 841, 1212, 1213
waterkelder 336
waterkerende muur 840
waterkeringen 826
waterkruiken 134
waterleiding 190, 287, 499
waterleidingnet 190, 238, 286, 980, 1162
waterlijst 346
Waterloo 84, 551
Watermesjien, Het 159, 1213
watermolen 448, 680, 704, 1186
wateroverlast 151, 159, 312, 860, 962, 1174, 1213
waterpeil 107, 162, 180, 487, 1014, 1190
waterpeper 858
waterpomp 330, 469, 628, 814, 879, 979, 1162
waterpoort 71, 72, 74, 99, 119, 129, 151, 157, 158, 160, 161, 163, 167, 170, 204, 223, 244, 275, 276, 279, 292, 464, 478, 481, 706, 713, 837, 841, 920, 1203, 1204, 1212
waterput 123, 134, 238, 285, 450, 481, 503, 504, 505, 873, 901, 908, 928
waterrad 448, 680
Waterschap De Beneden Dommel 187
Waterschap De Dommel 835
Waterschap De Maaskant 1081
watersnip 1216
watersnood 859
Watersnoodramp 1953 ..... 577, 578
Waterstaatskerk 99, 389, 460
Waterstraatje 193
Waterstraetke 1163
watertonnen 979
watertoren 157, 276, 286, 287, 920
watertrap 107, 157, 232, 276, 379, 1014, 1072, 1162
watervrijmaking 161, 841
wè denkte 983
wè môkte me nou 823
Weck, Frits 251
wede 1087
wederdopers 797
Weeghen, Jan van der 78, 90, 207, 257, 260, 264, 704, 839, 1181
weegschaal 1031
week- en jaarmarkten 518
weekmarkt 506, 508
Weense Congres 572
weergang 71, 72, 76, 187, 221, 256, 266, 472, 704, 838, 840, 932, 1029
Weesgegroetje 809, 981
weeshuis 359, 409, 820, 1056, 1070, 1113
Weesstraat 751, 819
wegen- en kanalenkoning 573

wegennet 681, 1011, 1063
Weichselboom..... 841
Weichseliën 69, 151
weidevogelgebied 835, 1215
Weijgerdje, Het 890
weldoener 237, 981
Welingerichte Stoom-Schoenfabriek..... 1051
Welsh Division, 53e 545, 607
Welshroom..... 553, 554
Welsing, A.G. 300
Welvaart/handel, beeld 426
wen..... 452, 483
we'n wir wôr..... 686
Wenceslaus, van Luxemburg..... 533
weng..... 501
wènne joekel 1092
wènne’n braojerd..... 447
werckmeester..... 788
Wereld, De 106, 644, 645, 646, 859, 866, 871
wereldgeschiedenis..... 619
wereldheren..... 983, 1137
Werf, De 69
werkeloosheid 499
werkgroep Het Kleine Monument..... 101, 229, 410, 666
werkgroep Toponymie van de Kring Vrienden van ‘s-Hertogenbosch 415
Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel in Haarlem.... 600, 601
werptoestellen 76
Wesel, Adriaen van 324, 325, 511, 764, 783
Westerburg, Siegfried 634
Westersingel..... 193, 582, 1078
Westerwolde en Wedde..... 592
West-Indische compagnie 620
WestMinster Abbey 778
westtoren..... 775
Westwal keert weer 397, 1172
Westwal, bevroren verval 1172
Westwal, constructief herstel 1172
Wet op de Besmettelijke Ziekten 245
Wet op de Militaire ’s Lands Gronden van 1814 1201
Wet op de Verboden Kringen..... 85
Wet op het Lager Onderwijs van 1857 575
Wetboek van Koophandel 526, 572
Wetboek van Strafrecht 526, 571, 572, 992
wethouder..... 630, 632
wethouderskamer 604
weven.....75, 1085, 1086, 1096, 1222
Weverhulst 176
wevers 740, 1086, 1175
Weversgilde..... 1222
Wevershuls, pand..... 747
Wevershulst 195, 211, 740, 1051
Wezel, Adriaan van..... 325
Wezel, Johannes van 1221
White Ash 1151
Wiegersma, Hendrik..... 775
Wiegersma, P. 781
Wiel, Jan van de 1150
Wielen, Vic van der 95, 173, 842
Wielsgasthuis, van de..... 104
Wierda..... 385
wijk- of dorpsraden 631
wijkmeesters..... 311
Wijmmelenbergstraat 1191
wijnaccijns..... 183
Wijnazijntonnetje, Het 112
Wijnbekken, Het 297
Wijnen, Miel..... 1156
Wijnenbergh of Sint Jacob, De 854
Wijngaarde, Anton van de 1179
wijnhandel 75
Wijnkan, De..... 370
wijnmaat 357
wijnpakhuis 893, 1074
wijnroeier..... 183
Wijnroeier, De..... 183
Wijnschenker, De 668
wijntaverne 534
Wijnvat, Het 980
wijsheid, deugd 1030
wijze maagden, vijf 772
wildeman met het wapen van ’s-Hertogenbosch 593
Wildeman, De 120, 1088
wildemannen 287, 539, 593, 633, 634
Wildenberg, Marius van den..... 229, 686
wildplassen 504, 781
Wilhelm II, keizer 576
wilhelmieten 517, 795
Wilhelmietenorde 132, 261
Wilhelmina, koningin ... 555, 562, 563, 572, 575, 576, 577
Wilhelmina, prinses..... 570
Wilhelmina, voetbalvereniging 669, 869
Wilhelminaboom..... 1207
Wilhelminabrug.....258, 265, 962
Wilhelminapark..... 824, 1177
Willaert, Adriaen 321
Willebois 1078
Willem Alexander Ziekenhuis..... 1184
Willem Alexander, prins 322
Willem de Zwijger 562, 563, 564, 565
Willem I van Holland, graaf 613
Willem I van Oranje..... 84
Willem I, koning .. 520, 551, 555, 556, 562, 569, 571, 572, 573, 574, 576
Willem I, stadhouder-prins 562, 563
Willem II, Frederik koning van Pruisen..... 562, 570
Willem II, koning 555, 562, 572, 573, 574, 575
Willem II, prins 555, 556
Willem II, stadhouder-prins 562, 563, 566, 567
Willem III, koning 562, 563, 574, 575, 576
Willem III, prins 574
Willem III, stadhouder-koning.....536, 537, 562, 563, 567, 568, 593, 625
Willem IV, stadhouder-prins 562, 563, 568
Willem Maria..... 79
Willem V van Holland, graaf..... 412, 634
Willem V, stadhouder-prins 562, 563, 569, 570, 571, 572, 867
Willem van Nassaulaan 1202
Willem van Oranje 77, 323, 324, 325, 544, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 576, 791, 801, 802, 803
Willem, zoon koning Willem III 574
Willem-Alexander, prins..... 579
Willem-II-gotiek..... 324, 656
Willemsbrug.....1184, 1185, 1187

Willemsplein 1187
William and Mary 568
Wilschut, J. 385
wimbergen 1106
wimbergreliëfs 761
Windhausen 1004
Windmolenberg 331
windmolens 261, 1186
Winkelman, generaal 576
Winterpaleis der Amadeiro's 1093
Wip, De 177
Wit Haesken, Het 642
Wit Keuls Kanneken, Het 370
Wit Lam Gods, Het 650
Wit Lam, Het 480, 885
Wit Leeuwke, Het 1104
Wit Leeuwken, 't 346
Wit Paard, Het 650
Wit, Jacob de 594
Witgele Kruis, Het 239
witheren 987
witje 594
Witte Arend, De 643
Witte Burrie, De 951
Witte Donderdag 294
Witte Duif, De 655
Witte Flesch, De 642
Witte Hant, de 719
Witte Helm, De 296, 651, 943
Witte Huis, Het 208
Witte Laars, De 736, 1144
Witte Leers, De 918
Witte Leeuwin, De 371
Witte Lelie, De 107, 343, 345, 903
Witte Olifant, De 298
witte roeden of dienaren van de korte stok 526
Witte Rooster, De 173, 1147
Witte Schilt, De 366
Witte Schoen, De 471
Witte Zon, De 712
Witte Zwaan, De 250, 712
Wittenberg 421
Witvoet, De 336, 438, 646, 744
Wladkine, Alexei 275
Wodan 559, 885
woekerrente 434, 937
woekerwinsten 118, 434
Wolff, Mathias 969
Wolfsbergen, familie 1193
wolfsdak 1150
wollen stoffen 75, 506, 1085
Wolvega, Hayo 613
wolven 1193
wolwevers 626
wonderbeeld van de Zoete Lieve Moeder Maria 321, 445, 489, 733, 760, 807, 884
Woninginrichting Karel Bruggeman te 's-Hertogenbosch 601
wooncomplex 469, 842, 879
woonwagenkampje 257
wortelingroei 1173
Woutekiet 191
wurgpaal 523
Württemberg, Sophia van 574
Wyngaerde, Anton van den 767

X

Xerxes, koning 771

Y

Yophiël, aartsengel 635
Ysvogel, Den 447

Z

zaalhuis 667
zaalkerk 141, 355, 949, 969, 1073, 1106, 1158
zadelmaker 533
Zadelmakersstraat 923
Zadelstraat 923
zakkendragers 627
Zand, Het 545, 553, 581, 844, 962, 1048, 1060, 1177, 1189
zandsteen 777
Zaria, prinses 579
Zebedeus 769
zeepziederij 138, 978, 979, 1138, 1162
Zeeuws-Noordbrabants-Limburgse spoorweg 1035
Zeeuws-Vlaanderen 591
zeevis 1011, 1118
zeezeilen 185, 1014
Zeghen, Jan Fick van 93, 1217
zeilschepen 179, 187, 1010, 1012
zelfbedieningswinkels 251, 1017
zeng- of schietbus 94
Zeperije, De 447
Zeus 756
Zeven Provinciën 78, 79, 591
zeven smarten van Maria 983, 1137
Zeven Verenigde Gewesten 79
Zevenbergen, heer van 359
Zevenbergen, Maria van 408
Zevensteensebrug 166, 384, 713, 1009
Zeventien Nederlandse gewesten 587, 1083
ziekenfonds 239
Ziekenfondsbesluit 237, 239
ziekenhuis Joannes de Deo . 339, 384, 433, 672, 747, 750, 946
ziekenomroep ORVA 952
ziekenpaviljoen 239, 697
ziekenzorg 197, 742, 810
ziekte van Lazerus 237
zielenheil 227, 235, 351, 742, 950, 954
Zij Spek, De 373, 374
zijl 117, 122
Zijle, De 117, 122, 1021, 1193
Zilveren Anjer 154
zilveren munten 122
zilverfolie 603, 604
zilversulfide 549
Zilvervloot, De 78, 828
zink 156

zinnelozen 352
zo maoke w’t 159, 1214
zoei 155, 452, 483, 648, 1107
zoekraken van Jezus in de tempel 983, 1137
Zoesius, Nicolaas 314, 315, 316, 460, 816
Zoete Lieve Gerritje 180, 444, 445, 487, 488, 1115
Zoete Lieve Moeder 773, 782, 808, 957
Zoete Lieve Vrouwe 912
zoetelaarsters 1201
zoetelketen 1201
zomertijd 582
Zon, De 849
Zondags Misboek 560
zondagsschool 340
Zondvloed 514, 543
zonnestand 582
zonnestraal 582
zonnewijzer 582, 1184
zootjes 1116
zout 180, 1012
zoutkeet 744
Zoutschotel, De 1120
zoutziederij 285
Zuid Nederlandse Drukkerij, De 250
Zuidelijk Frontier 81
Zuidelijke Nederlanden 557
Zuider Frontier 89
Zuider Waterlinie 89
Zuider-Kanaaldijk 1198
zuiderportaal 768
zuidertransept 762, 763, 768, 787
Zuiderwaterlinie 824, 825
Zuid-Nederlandse industrie 573
Zuidpoort 1206, 1209
Zuid-Willemsvaart 152, 179, 180, 186, 257, 258, 281, 331, 346, 376, 398, 404, 487, 681, 709, 996, 1011, 1063, 1198, 1199, 1202, 1203, 1206
zuigelingen 876
Zuijlen, P.J. 526
Zuijmarkt 508
zusters Achter de Tolbrug 141, 1051, 1191
zusters augustinessen 437, 1060
zusters van Annenborg 804
zusters van de Choorstraat .. 197, 222, 341, 714, 718, 740, 1016, 1060, 1072
zusters van de Heilige Carolus Borromeus .. 101, 239, 383
zusters van het Gemene Leven ... 336, 480, 500, 949, 969, 1051, 1073, 1158, 1191, 1221, 1222
zusters van het Gezelschap van JMJ ... 480, 881, 882, 883, 969, 1064, 1073, 1158
zusters van Het Plein 101
zusters van Jezus, Josef en Maria 1072
zusters van Liefde uit Tilburg 195, 341, 342, 740, 744, 1053
zusters van Orthen . 495, 548, 751, 850, 1096, 1200, 1221
Zusters van Orthenpoort 166, 171, 690, 741, 850, 1221
zusters van Ronsse 986
zusters van Sint-Annenborch 727
zusterschool 1052
zustersteden 583
Zutphen, Juriaen Spraeckel van 533, 625, 626
Zutter, P.J. de 312, 353, 1130
Zuylen, R. A. van 533
zwaan 322, 324, 685, 852
Zwaan, De 448, 685
zwaard 523, 594, 613, 618, 635
Zwanenbroeder 322, 323
Zwanenbroedershuis 320, 325, 426, 511, 1106
Zwart Lam, Het 951
Zwarte Arend, beeld 644
Zwarte Arend, De 106, 642, 643, 871, 928
Zwarte Arend, De Sociëteit 106, 871
Zwarte Beer, De 126, 1141
Zwarte Beerke, 't 1141
Zwarte Dood 332
Zwarte Leers, De 917
Zwarte Piet 559
Zwarte Ruiter 1146
Zwarte Water 163, 188, 706, 962, 1174
Zwarte Zandje, Het 265
zwartgoed 694
zwavelverbindingen 549
zwembad 700
Zwemkom 700
zwemmen 156
zwevende borstwering 840
Zwieten, B.L.A. van 542, 554, 607, 864
Zwijmel- of Zwengelbrug 282
Zwijsen, Joannes . 341, 384, 733, 740, 744, 773, 807, 815, 816, 1001, 1053
Zwingli, Huldrych 421
Zwollo, Paul en Frans 636